

Національна академія наук України
Інститут історії України
Інститут археології України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Рильського

Державний науково-дослідний інститут теорії
та історії архітектури і містобудування

Державний комітет будівництва,
архітектури та житлової політики України

Міністерство культури і мистецтв України

Українське товариство охорони
пам'яток історії та культури

Головна редакція
Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія»
ім. М. П. Бажана

**ЗВІД
ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ**

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ
У ДВАДЦЯТИ ВОСЬМИ ТОМАХ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор — Валерій СМОЛІЙ

В'ячеслав ГОРБИК (заступник головного редактора),
Володимир ГУСАКОВ, Микола ДЬОМІН,
Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Михайло ЗГУРОВСЬКИЙ,
Ярослав ІСАЄВИЧ, Микола КІПОРЕНКО, Олександр КОСТЮК,
Зіновій КУЛИК, Іван КУРАС, Володимир ЛИТВИН,
Володимир МИХЕСЬ, Віктор МИЦ, Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО,
Олексій ОНИЩЕНКО, Дмитро ОСТАПЕНКО, Руслан ПИРІГ,
Микола РУДЬКО, Євген ТИМАНОВИЧ,
Петро ТОЛОЧКО (заступник головного редактора),
Петро ТРОНЬКО, Лариса ФЕДОРОВА (відповідальний секретар)

Київ
Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана
1999

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КИЇВ

Кн. I, ч. I.

А — Л

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

Відповідальний редактор — Петро ТРОНЬКО

Юрій АСЕСЬВ, Сергій БАБУШКІН, Микола БЕЗВЕРХИЙ,
Сергій БІЛОКІНЬ, В'ячеслав ГОРБИК,
Віктор ГУСЄВ, Світлана ДМИТРУК,
Валентин ЄЖОВ, Гліб ІВАКІН,
Михайло КАЛБНИЦЬКИЙ,
Ніна КОВАЛЕНКО (відповідальний секретар),
Олександр КОСТЮК, Станіслав КУЛБЧИЦЬКИЙ,
Борис КУРІННИЙ, Руслан КУХАРЕНКО, Олена ЛУГОВА,
Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО (заступник відповідального редактора),
Елла ПІСКОВА, Леонід ПРИБЕГА,
Людмила ПРОЦЕНКО, Олесь СИЛИН,
Валерій СМОЛІЙ (заступник відповідального редактора),
Павло СОХАНЬ (заступник відповідального редактора),
Максим СТІХА, Анатолій ТИМЧИК, Петро ТОЛОЧКО,
Тетяна ТРЕГУБОВА, Лариса ФЕДОРОВА,
Лариса ШЕВЧЕНКО

Головна редакція Зводу висловлює подяку за спонсорську підтримку
Головному управлінню містобудування та архітектури м. Києва.

Звід пам'яток історії та культури України засновано
за Постановою Ради Міністрів Української РСР
від 3 вересня 1982 р.

Упорядники
*В'ячеслав Горбик, Микола Кіпоренко,
Лариса Федорова*

Звід пам'яток історії та культури України — перше в Україні енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Звід включатиме 28 томів відповідно до адміністративно-територіального поділу країни (24 області, Автономна Республіка Крим, міста Київ і Севастополь), окремий том присвячено пам'яткам української культури за рубежом.

Відкриває Звід перша книга (частина перша) тому «Київ», який складається з двох книг (перша книга у двох частинах). Вона містить вступи до Зводу і тому «Київ» та статті-довідки про пам'ятки. Крізь призму досить різнобічної пам'яткознавчої інформації, значна частина якої вперше вводиться до широкого наукового і суспільного обігу, зроблено спробу розглянути основні аспекти життя міста з найдавніших часів до сьогодення. Культурна спадщина Києва немовби сконцентрувала в собі найважливіші події соціально-економічного, громадсько-політичного, культурного життя України впродовж багатьох століть, справляючи одночасно вирішальний вплив на розвиток національної культури, її утвердження у світі.

Книгу супроводжує науково-довідковий апарат (джерела та бібліографія, покажчики — іменний і статей, термінологічний і топонімічний словники), ілюстрований матеріал (1366 фотографій, карт, схем, планів).

The Code of Ukraine's Historical and Cultural Memorials is the first Ukrainian encyclopedian reference publication describing all immovable monuments of archeology, history, architecture, town-planning and monumental art existing on its territory. The Code will include 28 volumes according to the administrative-territorial division of the state (24 regions, the Crimean autonomous republic, the city of Kyiv and Sevastopol), a separate volume will include information about Ukrainian cultural monuments abroad.

The Code begins with the first book (part one) of the volume "Kyiv" consisting of two books (two parts). There are introductions to the Code and to the volume "Kyiv" and reference articles about the monuments in it. Through the prism of information about the monuments the greater part of which is becoming known to scientific circles, a great attempt has been made in researching the main aspects of the city life from ancient time till to the present days.

The cultural heredity of Kyiv has been accumulating information about the most important events of social, economic, sociopolitical and cultural life in Ukraine for many centuries having a crucial influence on the development of national culture and its affirmation in the world.

The book contains scientific reference material (origins and bibliographies on various subjects), illustrations (1366 photographs, map-documents, schemes and plans).

За повного або часткового використання публікацій книги
посилання на видання обов'язкове.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Підготовка багатотомного енциклопедичного видання, присвяченого нерухомим пам'яткам історії та культури України, припала на 1980—90-і рр., коли змінювалися політичні, культурні, духовні, а разом з тим і пам'яткознавчі орієнтири. Це викликало необхідність додаткового обстеження й аналізу історико-культурної спадщини регіонів країни, коригування методології і критеріїв відбору пам'яток до Зводу, його концептуальних засад, значної доробки й поновлення змісту вже підготовлених статей. При підготовці цього унікального видання, що не має аналогів у вітчизняній науці, ми прагнули врахувати усі історичні події і реалії, якими позначився розвиток української культури і суспільства, хоча швидкий плин часу постійно вносить нові корективи до розуміння нашої історії.

Основну частину 1-ї книги 1-го тому «Київ», крім вступної статті до всього Зводу (позначено римською пагінацією), вступного нариску і передмови, становлять статті про всі види пам'яток столиці України: археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Поховання як пам'ятки історії ввійшли до 1-ї книги в тому разі, коли вони є складовою комплексу, ансамблю або окремої споруди. Всі інші включено до 2-ї книги тому «Київ», спеціально присвяченої міському некрополю.

Статті Зводу систематизовано за алфавітним принципом, кожна з них має свій порядковий номер. До першої книги ввійшли пам'ятки від літери «А» («Андріївська церква») до літери «Л» включно («Лютеранська вулиця»). Забудова вулиці розглядалася як комплексна пам'ятка містобудування, архітектури та історії, що складається з окремих пам'яток (будинків, садиб, ансамблів, площ, пам'ятних місць), позначених дробовими номерами. Всередині статті про вулицю пам'ятки розміщено за алфавітом. Аналогічно подано комплекси археологічних пам'яток («Місто Володимира», «Місто Ярослава», «Поділ»).

Заголовки статей набрано жирним шрифтом, у дужках відповідними скороченнями позначено вид пам'ятки: археол., архіт., іст., мист., містобуд. Назви пам'яток архітектури подано за первісною, а не сучасною функцією споруд, іноді — за іменами їхніх перших чи найвідоміших власників або усталеною в киевознавстві назвою. Наприклад, «Земська управа», «Маріїнський дитячий притулок», «Будинок Київського релігійно-просвітницького товариства», «Міський театр», «Колегія П. Галагана», «Особняк Беретті О. В.», «Будинок ректорату» та ін. Виняток становлять статті про парки, в заголовках яких подано сучасні назви. В окремих випадках, коли йдеться про загальновідомі заклади науки і культури, у дужках зазначається сучасна функція пам'ятки — «Міський театр (Національна опера України ім. Т. Шевченка)». У назвах статей про пам'ятки архітектури дати їхнього спорудження подано через кому («Амбулаторія, 1907»), про пам'ят-

ки історії та комплексні — без коми («Будинок 1934, в якому проживали Граве Д. О., Лизогуб Ф. А.», «Комерційний інститут 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якому працювали відомі вчені»).

При відборі персоналій, яким присвячено статті про пам'ятки історії, враховувалося, насамперед, світове і загальнодержавне значення їхньої діяльності, а також вагомість внеску у соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток конкретних регіонів на всіх етапах їхнього розвитку. Одночасно застосовувалися загальноприйняті критерії енциклопедичних видань, зокрема, для науковців — належність до числа академіків і членів-кореспондентів академії наук, для діячів культури — до народних артистів і художників України. У статтях подаються відомості тільки про тих осіб, які вже пішли з життя. Інформація про них охоплює конкретний період проживання або діяльності, пов'язаний з пам'яткою. Повні біографічні дані вміщено лише в статтях про пам'ятки-поховання. Виняток становлять статті про діячів, які народилися у певному будинку, а потім проживали в інших місцях; осіб, які померли в інших країнах або регіонах; жертв політичних репресій; діячів, імена яких довгі роки були незаслужено викреслені з вітчизняної історії. У таких випадках наведено розширені дефініції. Якщо пам'ятка пов'язана з життєвим шляхом багатьох діячів, у заголовку вказують за алфавітом перші прізвища і формула «та ін.» або застосовується визначення: «Будинок, в якому проживали відомі вчені» (діячі культури та ін.).

Пам'ятки історії — академічні й галузеві інститути, освітні заклади, що містяться не на вулицях — комплексних пам'ятках, подано за алфавітом, виходячи з їхньої сучасної назви («Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення», «Київський національний економічний університет»). Якщо видатний вчений працював протягом життя в кількох наукових інститутах, повна дефініція та інформація про його діяльність подається лише в зв'язку з одним із закладів, в інших стислі відомості про цього вченого вміщено в кінці статті. При переліку нагород і відзнак до 1953 під Державними маються на увазі Сталінські премії. До Зводу включено статті лише про ті державні, громадські, наукові, освітні й культурні установи та організації, що вже припинили існування («Купецьке зібрання», «Київський художньо-промисловий і науковий музей»). Нині діючі інституції включалися до Зводу у тому випадку, якщо вони пов'язані з історичними подіями та відомими персоналіями, або як споруди — пам'ятки архітектури.

Із комплексних статей про вулиці-пам'ятки містобудування й історії вилучено і відповідно розташовано за алфавітом і під окремими номерами деякі найбільш відомі об'єкти. До них належать храми («Андріївська церква», «Миколаївський костіол», «Покровська церква»), ансамблі монастирів

(«Братський Богоявленський монастир», «Софія Київська», «Свято-Успенська Києво-Печерська лавра»), комплекс Національного університету ім. Т. Шевченка, парки («Маріїнський парк», «Міський парк»), пам'ятники і пам'ятні місця («Пам'ятник Богдану Хмельницькому», «Пам'ятник Тарасу Шевченку»), стадіони («Стадіон «Динамо», «Центральний республіканський стадіон»), музейні комплекси (Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.»).

Відбір пам'яток монументального мистецтва здійснювався фахівцями Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ відповідно до мистецької цінності об'єктів. Деякі пам'ятні знаки (монументи, обеліски, меморіальні дошки та ін.), які не мають мистецької цінності, включено до Зводу з тих міркувань, що це є єдиною можливістю увічнення історичних подій і персоналій надзвичайного значення або незаслужено викреслених із пам'яті народу, зокрема, пам'ятні знаки жертвам голодоморів, політичних репресій, з нагоди заснування міст тощо.

Після кожної статті у квадратних дужках позначено номер посилання на джерела та літературу, розташовані наприкінці книги, курсивом — імена авторів за алфавітом.

У зв'язку з постійними змінами порядку розміщення статей тому, пов'язаними з переймену-

ванням вулиць, виявленням нових об'єктів, знесенням пам'яток тощо, редакція не має змоги у першому виданні тому «Київ» зробити перехресні посилання. Тому наприкінці книги вміщено іменний покажчик і покажчик статей, в якому пам'ятки всередині вулиць позначено не за алфавітом, а за номерами будинків. До другої книги передбачається вмістити ще й термінологічний та топонімічний словники, каталоги втрачених та відновлених пам'яток, перелік міської скульптури, що не має статусу пам'яток мистецтва.

Головна і міська редколегії, Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури будуть вдячні за відгуки і побажання читачів тому «Київ» і по можливості врахують найважливіші і конструктивні пропозиції при підготовці наступних томів Зводу.

Запрошуємо всіх, хто не байдужий до проблем вивчення і збереження історико-культурної спадщини України, надати матеріальну підтримку нашому виданню.

Р/р 2600320619 в ОПЕРУ Укрсоцбанку
м. Києва. МФО 300023. Код ЗКПО-16486192.

Головна редакція Зводу пам'яток
історії та культури.

Адреса: 252601 м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51.

Високоповажний читачу!

Наче струмок із серпневої імли витікає наша історія із прадавніх часів і розливається на сторінках цієї книги широким плесом подібно до Борисфена-Дніпра. А на високих її кручах стоїть Київ — стольне місто української землі.

Споряди свою читацьку лодію і пливи, і пізнавай, що Україна:

існує, відколи світ, попри усі спроби втиснути її історію в прокрустове ложе чотирьох століть;

говорила завжди своєю рідною українською, а не чужинською мовою;

дала притулок численним народам на своїй багатющій, страждальній, золотавій під блакиттю неба ниві;

сотворила свою природну столицю — Київ, одне з вічних міст, яке справедливо вважається восьмим чудом світу.

Саме книгою про Київ відкривається 28-томний серіал Зводу пам'яток історії та культури України — розгорнутий літопис історичного досвіду попередніх поколінь. Бо град Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либеді від давніх давен до сьогодні є центром консолідації української нації, уособлює незборений дух українців, був і є знаменом державницьких змагань українського народу, а в наші дні привів його до вибореної незалежності.

Це не риторика, а факти — пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, — втілені в істо-

рико-культурну спадщину українців не публіцистами чи кон'юнктурними політиками, а розумом і творчістю українського народу, підтвержені літописами, архівними джерелами, численними працями допитливих дослідників, фотодокументами.

Що керманило ходою українського народу на вершину 20 століття?

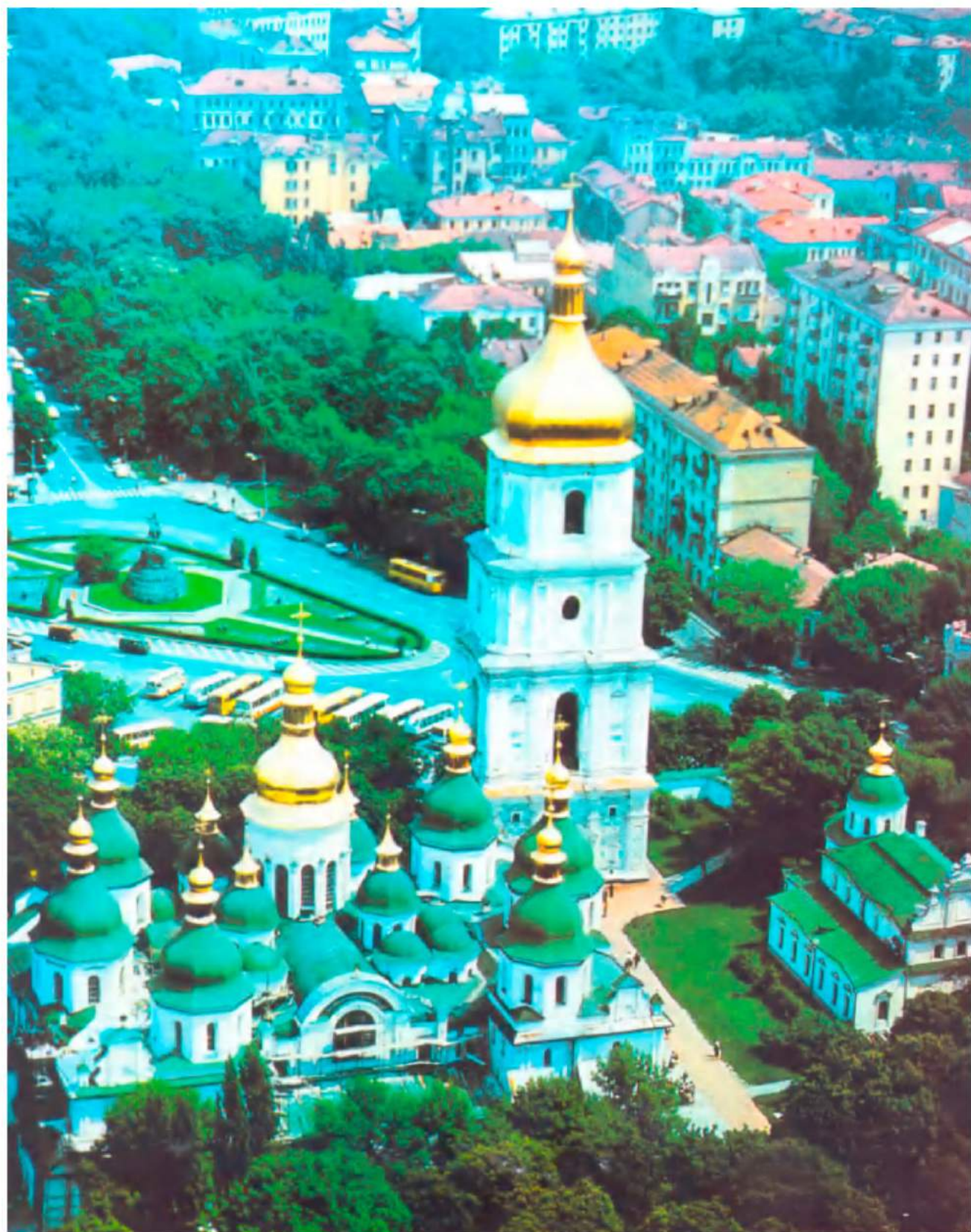
Крізь попіл і кров, руїну і смерть завжди виступала національна гордість. Невмиручі українці створили для себе та експортували в світі високу, гідну наслідування культуру. І саме духовна культура виявилася рушієм процвітання українських земель. Це ще один урок для сучасників.

Через книги Зводу пам'яток — своєрідну енциклопедію культурного середовища — Україна гляне в дзеркало власної історії, аби бути небайдужою до своїх коренів, щоб боротися за відновлення історичної пам'яті народу, відродження своєї культури і мови, зміцнення незалежної держави, об'єктивною закономірністю розвитку якої є історична наступність і спадковість. Бо пам'ятки, відтворюючи етапи розвитку цивілізації на терені нашої Вітчизни, змагання за національну свободу і незалежність, водночас є джерелом пізнання, засобом формування світогляду сучасників, нарощення духовного потенціалу суспільства.

Хай напинає вітрило твоєї, читачу, лодії свіжий вітер!

*Леонід КУЧМА,
Президент України.*

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Пам'ятки історії та культури — важлива складова духовних надбань людства, матеріалізована історія, яка несе в собі багату й різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Передовсім, найдавніші пам'ятки людства є унікальними документами минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Вік перших з них сягає глибин антропогенезу. Від епохи палеоліту протягом багатьох тисячоліть вони виступають єдиними свідками еволюції людства. Саме в них заковані політичні, релігійні, моральні, естетичні норми і цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії та культури водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво мовить про еволюцію людства.

Пам'ятки історії та культури належать до тих надбань, які впливають на почуття, етику і мораль людини фактом існування. Вони поєднують наукові й популяризаторські функції. Різні люди, залежно від освіти, загальної культури, фахової підготовки, напряму мислення, в одній і тій самій пам'ятці вбачають різні грані, особливості. В цілому нерухомі пам'ятки історії та культури є важливою частиною наступності та спадковості в розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

За кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна без перебільшення віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. На державному обліку перебуває понад 147 тисяч пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Чимало пам'яток мають загальнодержавне значення, а такі, як Києво-Печерська лавра та Софія Київська, за рішенням ЮНЕСКО включені до реєстру Всесвітньої культурної спадщини.

В умовах розбудови незалежної Української держави і пов'язаних з цим процесів пробудження національної самосвідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного і всебічного використання надбань людства — пам'яток вітчизняної і світової культури — неможливо вирішити завдання докорінного оновлення духовного життя.

Тяжка доля спіткала історико-культурну спадщину українського народу, коли утиски культури поєднувалися з національними. Па-

м'ятки гинули не лише від природних факторів і жорстоких війн, які хвилями заливали Україну. Цілеспрямованого знищення зазнала нерухома спадщина під час сталінського тоталітарного режиму, хрущовської антирелігійної кампанії, порушення чинного законодавства у застійні часи. На тривалий час занедбано вивчення теорії та історії культури, мало приділялося уваги дослідженням, охороні та використанню нерухомих пам'яток, що нерідко розцінювалось як відхід від вивчення актуальних проблем сучасності. Останніми роками пам'ятки страждають від недостатньої до них уваги, внаслідок виділення на їхнє збереження вкрай мізерних коштів.

Вивчення й охорона пам'яток історії та культури має давні традиції. З часів Київської Русі відомі видатні архітектурні споруди, зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин. У наступні століття естафета збереження пам'яток передавалася, незважаючи на часто несприятливі умови. Згодом пам'яткоохоронна діяльність в Україні активізувалася завдяки створенню і праці різноманітних товариств, комісій, гуртків.

Багато змін у її зміст та форми вніс 1917 рік, коли Україна стала на шлях власної державності. Питання, пов'язані з охороною пам'яток, перебували в полі зору Центральної Ради, їх порушували гетьманський уряд і Директорія. Вагомий внесок у теорію та практику пам'яткоохоронної роботи зробили ентузіасти збереження культурних надбань за радянської доби, хоч працювали вони в умовах політичного та ідеологічного диктату.

Громадськість України почала активно обговорювати проблему збереження пам'яток після відродження України з руїн 2-ї світової війни. Саме завдяки її наполегливості в 1966 утворено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке зробило помітний внесок у справу збереження історико-культурної спадщини. Але пам'яткам потрібне правове забезпечення. Так, у 1978 було прийнято Закон України «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який, проте, мало що змінив у трагічній долі пам'яток. Однак, проблеми збереження історичного середовища і національного культурного надбання в Україні, як і екологічні проблеми, дедалі стають міжнародно значущими. Високу оцінку здобула праця українських реставраторів, учених-дослідників, що вилилася в присудження Гамбурзьким фондом Європейської золотої медалі за

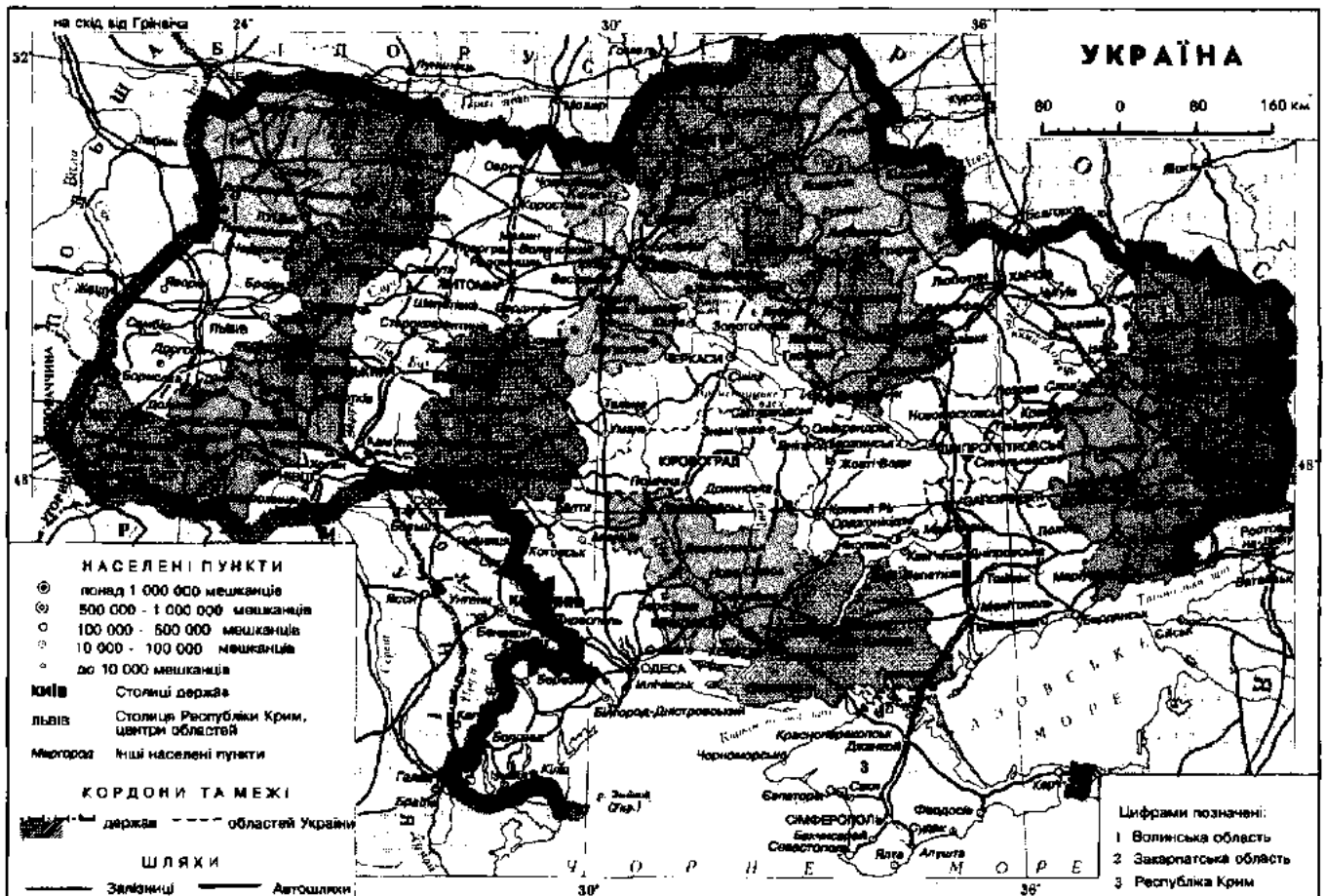
збереження історичних пам'яток Національного заповіднику «Софія Київська».

Значну роль в активізації пам'яткоохоронної роботи відіграє підготовка Зводу пам'яток історії та культури України. Його було задумано як частину великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР поряд із Зводами тодішніх союзних республік. Уперше питання про підготовку подібного видання постало в кінці 1960-х рр. Належно це завдання вдалося розв'язати у Білорусі. Протягом 70—80-х рр. там підготовлено і видано білоруською мовою 7 томів Зводу пам'яток. Видання готували фахівці Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклористики, де працював спеціальний структурний підрозділ. В Україні підготовча робота розпочалася 1972 загальною паспортизацією пам'яток історії та культури, яка, однак, здійснювалася повільно й неповно. Лише після відповідного рішення уряду України у 1982 зроблено перші кроки щодо підготовки Зводу пам'яток. Почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом — обласні (міські — в Києві та Севастополі) редколегії. Структурно Звід побудований за географічним принципом — кожна область готує відповідний том. Окремі томи присвячено Автономній Республіці Крим, містам Києву, Севастополю та українським пам'яткам за рубежом. Всього передбачено видати 28 томів, деякі з них у кількох книгах, Київ —

у 2-х книгах (1-а — у двох частинах, 2-а — київський некрополь). Передмова до всього багатотомного видання вміщується в томі «Київ». Цим самим йому надано статус загального, що виправдано як з історичної точки зору, через те, що Київ завжди був центром притягання українських земель, так і з адміністративної, оскільки нині він є столицею держави Україна. Решта регіональних томів формується згідно з абеткою назв областей незалежно від часу їхнього виходу в світ.

Науково-методичне керівництво підготовкою Зводу здійснюють інститути гуманітарного профілю Національної академії наук України — історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, українознавства (Львів) та відповідна архітектурна установа — Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (ДержНДІТІАМ) в Києві. Базовою структурою підготовки всіх томів Зводу визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України.

Масштаби роботи виявилися величезними. В більшості областей до недавнього часу не було здійснено загальне обстеження пам'яток, передовсім археології, архітектури і монументального мистецтва. Це вимагало значних коштів, праці кваліфікованих фахівців. Однак під Звід не було підведено відповідну фінансову

й кадрову базу. Його томи почали готуватися на громадських засадах, і це було помилкою, бо затягувало час підготовки, знижувало якість праці. Невдовзі виявилися величезні прогалини у проведенні паспортизації пам'яток, що призвело до значних упущень під час обліку, чимало відомостей вимагало істотних уточнень. У цілому підготовчий період затягнувся майже на чотири роки, бо лише у 1986 з'явилися перші документи, які визначили науково-методичні й організаційні засади Зводу — «Методичні рекомендації» та «Положення про обов'язки і відповідальність виконавців». Робота над Зводом з різною інтенсивністю розгорнулася в усіх областях України, де почали діяти авторські колективи.

У 1991 розпався СРСР, і Україна здобула незалежність. Відкрилися можливості для об'єктивного та повного відображення подій крізь призму пам'яток історії та культури. Тож постало завдання розробки сучасної наукової концепції Зводу, більш повного обстеження та інвентаризації історико-культурної спадщини, пошуку нових науково-організаційних форм. У березні 1992 уряд України ухвалив Постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активувати роботу над виданням.

Значним кроком у цьому напрямі стало створення при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана спеціалізованої Головної редакції Зводу. Однак і цією постановою проблему фінансування й матеріально-технічного забезпечення підготовки і випуску томів та покриття витрат на видання не було вирішено сповна, вони поклалися на місцеві бюджети та їхні матеріальні ресурси, що значно ускладнило роботу над томами. Отже, під державну програму знову не було передбачено загальнодержавного фінансування. Однак, незважаючи на труднощі, робота продовжується.

Особливо наполегливо та цілеспрямовано працювали редакційні колеги томів Зводу міста Києва та Чернігівської області, які підготували та упорядкували заплановані до видання матеріали. Спільно з Головною редакцією Зводу опрацьовано рукописи томів міста Києва (кн. 1), Чернігівської області, частково том міста Севастополя, які детально обговорювалися фахівцями та широкою громадськістю. Передовсім, це було обумовлено дійовою та конкретною підтримкою місцевих органів влади, які усвідомили значення Зводу пам'яток для розвитку української культури.

Немало праці вклали як у перші, так і наступні томи Зводу фахівці наукових установ і, насамперед, інститутів історії України та археології НАН України. Зокрема, відділ істо-

рико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України разом з іншими установами підготував 9 збірників наукових статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва¹. В них розглядаються питання історії становлення пам'яткоохоронної справи в окремих регіонах України, характеризуються джерельна база вивчення історико-культурної спадщини, аналізується стан дослідження та обліку пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, наводиться опис окремих цінних об'єктів. Характерною особливістю цих видань є введення до наукового обігу нових документальних джерел. Усе це в комплексі визначило їхнє значення для інформаційного та науково-методичного забезпечення роботи авторських колективів на місцях.

Чимало важливих теоретичних питань довелось вирішити науковцям в ході розробки нової концепції Зводу та відповідних «Методичних рекомендацій»². На їх розвиток було підготовлено збірник «Типових статей» про пам'ятки, які унаочнювали теоретичні положення³. Тисячі статей місцевих авторів відрецензовано, здійснено їх спеціальне наукове редагування. Робота велася не лише в Києві, а й безпосередньо на місцях. Питання підготовки Зводу обговорювалися на республіканських і регіональних конференціях. Ця проблема стала предметом обговорення на Всеукраїнській нараді, що відбулася в березні 1993 в Луцьку. Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (1998) та «Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури» (1999).

Робота над Зводом стимулювала процес виявлення і обстеження пам'яток. Так, якщо на

¹ Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Вип. 1.— К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 2. Харьковская область.— К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 3. Киев.— К., 1985; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 4. Черниговская область.— К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины. Вип. 5.— Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. Вип. 6.— К., 1988; Памятники истории и культуры Запорожской области: Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 7.— К., 1990; Памятники истории и культуры Винницкой области: Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вип. 8.— К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области: Матеріали к Своду памятников истории и культуры Украины. Вип. 9.— К., 1991.

² Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України.— К., 1993.

³ Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України.— К., 1994.

початковому етапі 1984 на державному обліку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то через 14 років — 147 тис.¹

Звід — праця багатопрофільна. В цьому його велика цінність, бо він охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування і монументального мистецтва, дає комплексне уявлення про них.

Пам'ятки археології — найдавніші історико-культурні об'єкти в Україні. Вони представлені широким діапазоном пам'яток — від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя. Саме Звід стимулював проведення максимально повного обстеження території України з метою виявлення наявних археологічних об'єктів — поселень, могильників, виробничих, оборонних та культових споруд усіх періодів давньої та середньовічної історії.

Широкомасштабні археологічні розвідки, які проводилися впродовж 12 років, виявили нові археологічні пам'ятки. Загальна їхня кількість збільшилася у порівнянні з 1984 з 22,8 тис. до 69,3 тис. на поч. 1998.

Результати проведених робіт мають велике значення для археологічної науки. Адже вагоме збільшення джерельної бази відкриває нові широкі перспективи в розробці ряду найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України, серед яких зазначимо появу на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграції неолітичних племен, існування першої землеробської трипільської культури в Україні, історичний розвиток племен доби бронзи та раннього заліза, походження слов'ян, передумови виникнення найдавнішої східнослов'янської держави — Київської Русі тощо. Археологічні матеріали, внесені до Зводу, дають можливість досліджувати палеодемографічну історію України, її заселення в усі часи, яке залежало від природних умов, ступеня розвитку людини та соціально-економічного рівня суспільства.

Виходячи з цього, цілком природним є невелика кількість пам'яток найдавнішої доби, оскільки основою господарства тогочасного населення були збиральництво та епізодичне полювання. Поодинокі ранньопалеолітичні стоянки невеликих колективів людей, згуртованих

у праобщини, виявлені в найтепліших регіонах України, якими в ті часи були Закарпаття і Крим².

Зовсім іншою бачиться демографічна ситуація за доби пізнього палеоліту (40—11 тис. років до н. е.), коли в результаті тривалої еволюції сформувалася людина сучасного фізичного типу, яка в умовах пізньольодовикового часу полювала на мамонтів та оленів, виготовляла крем'яні знаряддя, споруджувала каркасні житла з кісток та шкір великих тварин, знала вже мистецтво та культові відправи. Пізньопалеолітична людина освоїла майже всю територію сучасної України, де відомо понад 800 стоянок³.

Від цієї доби історико-культурна хода відбувалася невинно прогресивним шляхом, на якому найяскравішими виявами були періоди існування трипільської, скіфської та черняхівської культур, а також Київської Русі.

За доби неоліту — нового кам'яного віку (кінець 6—3 тис. до н. е. — остання дата стосується поліських та почасти лісостепових районів України) в межах України існувало понад 10 різних за своїми особливостями культур, що належали як землеробсько-скотарському, так і мисливсько-рибальському населенню. Ці культури представлені численними стоянками, поселеннями та могильниками — відомо понад 60 стоянок ранньонеолітичної буго-дністровської культури, до 200 поселень і 20 могильників середньонеолітичної дніпро-донецької культури та ін.

Залежно від природних умов, у неолітичного населення лісостепової та степової зон України виникло і почало розвиватися орне землеробство, приселищне скотарство та гончарське ремесло. Опанування цими галузями відтворюючої економіки привело неолітичне населення до значних досягнень у соціально-економічному розвитку їхнього суспільства — недарма цей час називають «неолітичною революцією».

Внаслідок дослідження численних могильників тієї ж дніпро-донецької культури став відомим і антропологічний тип її носіїв — це були високорослі, кремезні, широколиці люди т. зв. пізньокроманьйонського типу.

Трипільська культура мідного віку існувала у 4—3 тис. до н. е. на території Молдови та Правобережної України, де було виявлено понад 1500 поселень, у кожному з яких проживало по кількості осіб. Поряд з ними існували і селища-гіганти, справжні протоміста (Майданецьке, Тальянки), які налічували по кілька тисяч будинків, і де проживало бл. 10—15 тис. осіб⁴. Загальна ж кількість трипільської людності могла сягати 1 млн. осіб. Це була високорозвинута для свого часу культура, основою економіки якої були орне землероб-

¹ Поточний архів науково-методичного відділу охорони пам'яток культури України при Національному музеї історії України.

² Гладилін В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія.— 1982.— № 40.— С. 25—33.

³ Телегін Д. Я. Результати вивчення пам'яток кам'яного віку на території України // Археологія.— 1987.— № 57.— С. 18.

⁴ Шмаглий Н. М., Видейко М. Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Полевой семинар: Раннеземледельческие поселения — гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов.— К., 1990.— С. 14—15.

ство, приселищне скотарство, ремесла, насамперед, гончарське, та сталі торговельні зв'язки з Подунав'ям, Балканами та Східним Середземномор'ям. У той час, як у Правобережній Україні розквітала трипільська культура, на Волині та Поділлі проживали інші за походженням землеробсько-скотарські племена, представлені місцевими енеолітичними культурами — лендельською, лійчастого посуду та кулястих амфор.

Степи України за цієї доби були заселені скотарями — носіями генетично відособлених одна від одної ямної та кеміобинської культур. Ямна культура 3 тис. до н. е. представлена, як і всі інші скотарські культури, численними курганами, що займають усю степову смугу від Заволжя до Нижнього Дунаю. Частина цих курганів розкопана — тут виявлено понад 1000 поховань. Населення ямної культури вело рухливе життя, пересуваючись на гарбах разом зі своїми численними стадами та отарами. За доби бронзи (2 тис. до н. е.) значного поширення набули зброя і знаряддя праці з цього металу, особливо в середовищі степових скотарських племен катакомбної та зрубної культур. Серед лісостепових культур за матеріалами майже 30 поселень і 100 курганних поховань найзначнішими є середньодніпровська культура раннього періоду та генетично зв'язані з нею комарівська і тшинецька культури 2-ї пол. 2 тис. до н. е., які вважаються праслов'янськими. Нащадком їх є білогрудівська культура кін. 2 — поч. 1 тис. до н. е., відмінною ознакою котрої стали своєрідні культові споруди — невисокі горбки з попелу, під якими виявлено сліди вогнищ.

З 8 ст. до н. е. доба бронзи на території України змінюється раннім залізним віком. У степовій зоні він представлений кіммерійською культурою, носії якої згадуються в давньогрецьких міфах та в «Одіссей» Гомера. В цей же час у Лісостепу склалася землеробська чорноліська культура, представлена городищами і численними неукріпленими поселеннями.

У 7 ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї виникло об'єднання державного типу — Скіфія, провідною силою якої були кочові воївничі скотарі. Вони встановили свою владу над місцевим давньослов'янським населенням Дніпро-Дністровського лісостепового межиріччя та фракійцями нижнього Подунав'я. Від скіфів-кочівників залишилися сотні курганів, серед яких траплялися і великі, до 20 метрів насипи — Солоха, Чортотлик, Куль-Оба, Товста Могила — поховання царів та знаті, що супроводжувалися численними знахідками, коштовним високохудожнім начинням.

Скіфів у 3 ст. до н. е. заступили кочівники-сармати, від яких залишилися численні похо-

вання. Найвідомішою пам'яткою з них в Україні є курган Соколова Могила з багатим царським жіночим похованням.

У цей самий час в Криму та на Нижньому Дніпрі існувало близько 50 пізньоскіфських укріплених городищ типу Золотої Балки та Альми і серед них — Неаполь Скіфський, столиця пізньоскіфського царства в Криму.

Антична цивілізація на нашій землі представлена відомими містами-державами, заснованими еллінами в 6—5 ст. до н. е. на узбережжі Чорного моря. Це — Березань, Ольвія, Тіра, Херсонес, міста Боспорського царства — Пантікапей, Кафа (сучасна Феодосія) та ін.

Племена Середньої та Верхньої Наддніпрянщини рубежу нашої ери, які, найімовірніше, складали одну з початкових ланок слов'янського етногенезу, представлені численними (до 500) городищами, селищами та могильниками зарубинецької культури кін. 3 ст. до н. е.—кін. 1 ст. н. е. Поселення були невеликими (до 1,5 га), найвідомішим з них в Україні є городище Пилипенкова Гора в Каневі, проте, серед могильників трапляються і значні за кількістю похованих. Найбільшим з таких некрополів є Пирогівський могильник у Києві з 260 похованнями, що свідчить про тривале осіле життя цієї людності.

Палеодемографічним і культурним феноменом в Україні слід вважати черняхівську культуру, розквіт якої в 3—4 ст. н. е. збігся з часом економічної та політичної стабілізації в житті народів Південно-Східної Європи. Пам'ятки цієї культури відомі на великій території — від Західного Бугу до Сіверського Дінця, від Прип'яті та Сейму до Нижнього Дунаю та узбережжя Чорного моря. Основою економіки у черняхівців були розвинуте землеробство, спеціалізовані ремесла (гончарське, ювелірне, залізобробне), розгалужена і жвава торгівля з Римською імперією. На території розселення племен, що створили черняхівську культуру, виділяються три етнокультурні регіони: давньослов'янський (лісостеп), скіфо-сарматський (Північно-Західне Причорномор'я) та гото-дакійський (межір'ччя Дністра, Прута і Дунаю). Тут виявлено понад 2 тис. поселень і могильників, матеріали яких свідчать, що в період свого розквіту чисельність черняхівського населення становила 1—1,5 мільйона осіб¹.

Наступна хода слов'янської історії представлена пам'ятками трьох культур 5—7 ст. — корчацької (празької), пеньківської та колочинської. Перша з них займає все лісостепове Правобережжя, простягаючись на захід до Ельби і Дунаю. Відомо до 500 корчацьких поселень та кілька курганних і ґрунтових могильників. Пеньківські пам'ятки числом до 300 поширені вздовж південного кордону лісостепу від Сіверського Дінця до Подунав'я. До колочинської культури належать нечисленні пам'ятки на Верхній Наддніпрянщині, Десні та Сеймі. Ці ранньослов'янські культури середини 1 тис. н. е., які мали певні відмінності у формах посуду, влаштуванні житла та поховальному обряді, об'єднує стійка близькість у конструкції житлових споруд, що являли со-

бою невеликі квадратні напівземлянки із зрубними або стовповими стінами, кам'яними або глинобитними печами, а також у поховальному обряді, який виявлявся у трупоспаленні на стороні. Об'єднує всі ці культури і єдиний тип економічної структури суспільства.

У переддень утворення давньоруської держави у 8—9 ст. стає помітним процес консолідації східнослов'янських племен, які об'єдналися вже у великі племенні союзи полян, древлян, сіверян, волинян — всього їх «Повість временних літ» налічує 15. Археологічні матеріали засвідчують цей процес, показуючи поступову уніфікацію ранньослов'янських культур, з яких на Правобережжі — від Дніпра і до Західного Бугу, Подунав'я та Повісля — залишилася лише одна культура Луки-Райковецької. В Україні вона представлена залишками понад 400 поселень, городищ та могильників. Своїми основними рисами вони продовжують особливості ранньослов'янських культур попередньої доби. Житла та предмети господарювання, знахідки дирхемів вказують також на наступний розвиток залізобробної справи, ковальського ремесла, гончарства із застосуванням швидкого круга, торгівлі, в тому числі — з арабським світом.

На Лівобережжі — на Десні та Сеймі — в цей час була поширена волинцівська культура 7—8 ст., її змінює роменська культура 8—10 ст., представлена численними городищами та селищами. Носії цієї культури виробляли ліпний посуд своєрідних типів, і, можливо, лише цим їхня культура відрізнялася від правобережної, оскільки ремісничі вироби, зокрема ковальські, не поступалися виробам з Наддніпрянщини чи Наддністрянщини, так само, як і влаштування жител та поховальний обряд. Дослідники вважають, що лівобережні культури — волинцівська та роменська — належали літописним сіверянам на різних ступенях їхньої історії.

Однією з найрозвиненіших країн епохи середньовіччя була Київська Русь — перше державне утворення східних слов'ян 9—13 ст. Всебічному вивченню Русі здавна приділялася велика увага, причому роль археологічних матеріалів, здобутих за останні роки, часто ставала вирішальною. Завдяки їм вдалося встановити, що на величезній території Давньоруської держави, яка становила близько 1,5 млн. кв. км, проживало до 10—12 млн. людності.²

Численні історико-культурні пам'ятки Русі стали тим підґрунтям, на якому розвинулася культура України епохи пізнього середньовіччя.

Археологічні дослідження, здійснені у зв'язку з підготовкою Зводу, виявили реальну картину стану збереженості давніх пам'яток. Цей стан українознавчий не задовільний. З'ясувалося, що

¹ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 263; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— С. 38—41.

² Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 191—203.

внаслідок господарської діяльності за останні десятиріччя знищено значну кількість відомих раніше археологічних об'єктів, насамперед, стародавніх курганів, городищ, земляних валів, селищ і могильників. Знесено всесвітньовідомий курган Переп'ятиха біля м. Василькова, який сягав висоти 15 м, зникли курганні могильники біля с. Мар'янівки на Київщині (понад 400 насипів), русько-варязький могильник на р. Десні біля с. Шестовиці на Чернігівщині, селище 8—9 ст. біля с. Ходосівки під Києвом, численні поселення доби бронзи в пониззі Південного Бугу та сотні інших пам'яток.

Ці сумні факти свідчать про байдужість населення до своєї історії та незадовільну роботу наших культурно-охоронних закладів, які дали змогу викреслити із реєстру археологічних старожитностей України чималу кількість пам'яток. Стан збереження в Україні археологічних пам'яток, які є не тільки культурним надбанням народу, а й єдиним джерелом для висвітлення нашої стародавньої історії, потребує необхідних змін.

Розділи історії нерідко складають до половини обсягу томів Зводу. Кількість пам'яток історії становила майже 56 тис. на поч. 1998. В сучасних умовах політичного протистояння саме пам'ятки історії викликають найгостріші суперечки, є найскладнішими для опрацювання авторами і редакційними колегами. Тому варто звернути увагу на створення історичної концепції Зводу, яка формується в умовах становлення нової історіографії, заснованої не на політизованих версіях, а на об'єктивному і виваженому підході до минулого.

Критерії добору й оцінки пам'яток мають ґрунтуватися на справді науковій основі, носити неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер. При дослідженні пам'яток слід передусім виходити з принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їхнє значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного, політичного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. Застосування цих критеріїв дасть змогу не лише значно розширити коло зафіксованих пам'яток, оскільки Звід включатиме як відомі пам'ятки, так і виявлені й досліджені в ході підготовки видання, але й позбутися штучно нав'язаних ідолів і фетишів. Тривалий час увічнення подій і персоналій носило однобічний, а нерідко й тенденційний характер. Звід готується як енциклопедичне видання. В його, як правило, коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Тому досить специфічною є джерельна база як всього ви-

дання, так і його історичної частини. Це, перш за все, матеріали архівів, тих їх фондів, які раніше були закриті для дослідників — зокрема документи архівів комуністичної партії, служби безпеки (НКВС — КДБ) тощо. Особливу цінність має численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює важливі аспекти регіональної історії. Було використано також мало-відомі раніше періодичні видання, музейні зібрання історико-краєзнавчого профілю.

У процесі підготовки Зводу значної уваги слід надати недостатньо вивченим пам'яткам історії дорадянської доби, які тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. Вочевидь, це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу, його прагненням до самостійності й державності, з національно-культурним рухом.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії, і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність роботи з виявлення і дослідження пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю державних і громадських діячів, багато з яких були несправедливо забуті.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часів Київської Русі. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення для пізнання давньоукраїнської історії.

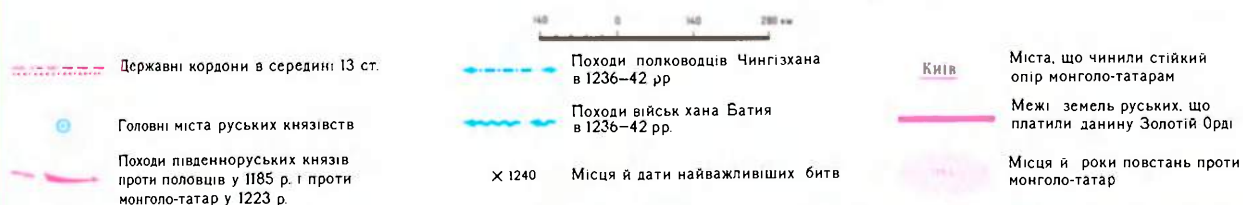
До томів Зводу включено меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самобутність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя: це залишки споруд, де перебувало козацтво, — січі, сотні, курені, полки. Виникнувши переважно як військові формування, вони перетворилися на місцеві центри політико-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. В деяких містах України збереглися будинки полкових канцелярій, що являли собою і найбільш розповсюджений тип державної установи того часу.

До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні часів середньовіччя — ратуші, будинки судових установ. Це саме стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і громадських, фінансово-економічних структур в Україні у 19 — на поч. 20 ст. Йдеться про думи, земства, дворянські й купецькі зібрання, торговельні й фінансові біржі, в діяльності яких брали участь відомі політичні

РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА в 12–13 століттях
БОРІТЬБА проти МОНГОЛО-ТАТАРСЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ

та громадські діячі, підприємці, представники освіти, науки, культури.

Як відомо, особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба за національне визволення, що органічно поєднувалася з ідеями соціального визволення. На жаль, такі пам'ятки нашої історії залишалися без належної уваги дослідників. Це значною мірою зумовлюється тим, що проблеми національної самобутності й незалежності, становлення української державності тривалий час залишалися забороненою темою в радянській історіографії. В томах Зводу увічнено місця і об'єкти, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Визвольна

війна 17 ст. Це залишки укріплень, храми, збудовані коштом козацької старшини, козацькі могили, пам'ятні місця битв, перебування визначних діячів тощо. Робота з виявлення таких пам'яток триває й досі. Але перші важливі кроки здійснено. Урядом України прийнято ухвали щодо оголошення комплексу пам'яток Берестецької битви державним історико-меморіальним заповідником, упорядкування пам'ятних та історичних місць м. Чигирин. Вирішено питання про надання статусу національного заповідника о. Хортиця, організацію заповідника в трагічному козацькому місті Батурині. Протягом кількох останніх років цілеспрямовано виділяються асигнування на проведення

археологічних досліджень за програмою «Січі запорозькі». На черзі комплексні дослідження фортеці Кодак, з якої почалася біографія Дніпропетровська. З нею пов'язані імена гетьманів І. Сулими, Б. Хмельницького, І. Мазепи та ін. З 1944 Кодак систематично руйнується під час розробок кам'яного кар'єру, тепер під загрозою його останні bastiони¹. До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, що увічнюють життя видатних державних і громадських діячів України зазначеної доби — Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, П. Калнишевського та ін., діяльність яких раніше зображувалася у спотвореному вигляді. Низку статей присвячено пам'яткам визвольних рухів — опришків, гайдамаків, Коліівщини.

У Зводі відображено й національно-визвольний рух українського народу пізніших часів. Це, передовсім, об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, яке відіграло помітну роль у формуванні національної самосвідомості українського народу. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості, як громадівський рух, висвітлюють діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві тощо.

Певні труднощі спричиняє виявлення і дослідження пам'яток, що відбивають визвольну боротьбу українського народу кін. 19 — поч. 20 ст. Тривалий час увічнення історичних подій цього періоду обмежувалося тільки пам'ятними місцями революційного руху робітничого класу і діяльністю однієї партії — більшовицької. Роль інших класів, політичних течій і партій, позиції яких істотно відрізнялися або були протилежними більшовицькій, досліджувалися дуже упереджено і поверхово. При написанні Зводу виявлено меморіальні об'єкти, пов'язані, наприклад, з діяльністю Української радикальної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Революційної української партії, Товариства українських поступовців, Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-революціонерів, Української народно-республіканської партії тощо.

Надзвичайно актуальною є проблема виявлення і переосмислення багатьох пам'яток воєнної історії дорадянської доби, які відтворюють багатовікові традиції України, процес формування її збройних сил. Як відомо, на долю українського народу випало чимало тяжких випробувань. Український народ не раз демонстрував героїзм і мужність: під час селянсько-козацьких повстань проти поневолю-

вачів, Визвольної війни 17 ст., боротьби з турецькою та кримсько-татарською агресією, згодом у російсько-турецьких війнах, війні 1812, Кримській, 1-й світовій війнах.

Війни залишили численні могили та цвинтарі. На жаль, значна кількість цих поховань занедбана або знищена. В ході роботи над Зводом зверталась увага на їхній розшук та вивчення. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх, хто поліг у боях, незалежно від їхньої національності та причетності до того чи іншого воєнного табору, незалежно від того, коли це відбувалося — в давні часи чи в роки 2-ї світової війни. Це ще раз підтвердить наше звернення до загальнолюдських цінностей. Козацькі могили виявлено в Трахтемирові (Черкаської області), Кременці (Тернопільської області), у колишньому козацькому Межигірському монастирі біля Вишгорода. Загалом, некрополі дають багату, специфічну інформацію, яку не всі дослідники оцінюють належним чином.

У томах Зводу вміщено також статті про пам'ятки виробництва і техніки, які відображають етапи економічного і науково-технічного розвитку України. Приділено увагу пам'яткам, пов'язаним з розвитком народних промислів і ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, що пережили час і збереглися до наших днів. Це вітряки, ремісничі майстерні, окремі будинки та садиби, перші залізниці, шахти, фабрики, заводи та інші підприємства, з яких починалися ті чи інші галузі. Уже в 16 ст. важливим промисловим центром були Українські Карпати. Солеварні, поташні, тартаки — ці та інші будівлі збереглися на Івано-Франківщині та Львівщині. Україна багата на пам'ятки науки і техніки. Майже в кожній області зустрінеш на п'єдесталах перші трактори, паровози тощо, але вони часто залишаються поза увагою науковців. Окремі статті увічнюють пам'ять видатних виробничників, інженерів, підприємців, засновників акціонерних товариств, які зробили значний внесок у розвиток економічного потенціалу України. Серед них імена підприємців Н. Терещенка, І. Харитоненка, О. Бобринського та ін. Дослідження їхнього життя та діяльності сприяє відкриттю багатьох нових або маловідомих сторінок в історії розвитку техніки, технології, підприємництва в Україні в дорадянський час.

Дослідники приділили значну увагу пам'яткам науки і культури. Пов'язані з життям та діяльністю вчених, письменників, педагогів, художників, акторів, вони свідчать про духовний розвиток нації, її культурний та науковий потенціал.

Серед значної кількості цих пам'яток важливе місце посідають наукові та навчальні заклади, яким принесли славу їхні викладачі та учні. Це, насамперед, такі найвідоміші навчаль-

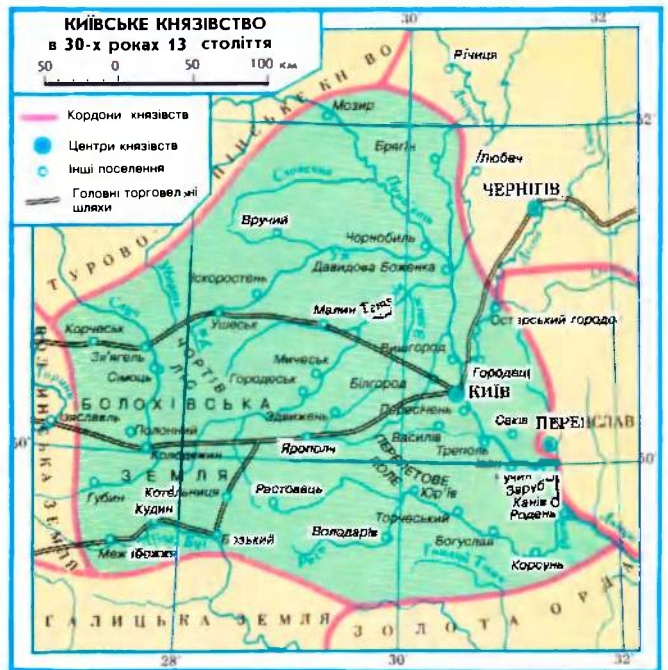
¹ Мицик Ю. Історія Українського козацтва: Актуальні проблеми досліджень // Київська старовина.— 1992.— № 3.— С. 3.

ні заклади в Україні, як Києво-Могилянська академія, Острозька школа та ін. В Україні налічувалося чимало колегіумів, з поч. 19 ст. почали утворюватися університети, численні гімназії містилися в усіх губернських та багатьох повітових містах країни. У Зводі представлено й середні навчальні заклади, серед яких широковідомі ліцеї князя Безбородька у Ніжині, Рішельєвський в Одесі. В багатьох навчальних, наукових і лікувальних установах збереглися кабінети видатних учених, дослідження й опис яких значно збагатять відповідні томи.

Автори присвятили ряд статей будинкам, в яких розміщувалися культурно-освітні установи, що займалися у кін. 19 — на поч. 20 ст. поширенням освіти, наукових знань, відстоюванням української мови, сприяючи в такий спосіб розвитку національної самосвідомості українського народу. Це — товариства грамотності, недільні школи, громади, просвіти, народні університети, активну участь в яких брали письменники Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Володимир та Олександр Барвінські, Олександр Кониський та ін.

У процесі підготовки Зводу поряд з виявленням нових об'єктів переглядалися взяті на державний облік пам'ятки, виходячи з об'єктивної, науково виваженої оцінки реального місця і значення кожної події або особи в історії України. Цінність того чи іншого об'єкта як пам'ятки історії зумовлюється, насамперед, значенням пов'язаної з ним події або персоналії для соціально-політичного та культурного розвитку України, окремих її регіонів.

До томів Зводу вперше буде включено значну кількість статей про пам'ятки національно-визвольних змагань 1917—21, під час яких зіткнулись інтереси різних класів і політичних партій. Це стосується об'єктів, де діяли установи Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувались Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка та їхня злука в соборній Україні. Крізь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників подій того часу, зокрема, голови УЦР, видатного українського історика Михайла Грушевського, першого голови Генерального секретаріату Володимира Винниченка, членів уряду Української Народної Республіки, Української Держави. Виявлено та задокументовано пам'ятні місця формування національних Збройних сил. Адже в буремні роки поряд з частинами Червоної армії та Червоного козацтва діяли українські військові частини: 1-й Український полк ім. Богдана Хмельницького, 1-й Український корпус, Вільне козацтво, Січові

стрільці, Українська Галицька Армія. Увічнюються меморіальні об'єкти, де проходили в ті роки військові з'їзди, будинки, в яких мешкали і працювали відомі військові діячі тієї доби (зокрема, Симон Петлюра)¹. В ході дослідження пам'ятних місць доби національно-визвольних змагань переглянуто оцінки та роль багатьох формувань, що брали в них участь. Серед них — студенти і гімназисти Києва, які загинули 16 (29) січня 1918 біля залізничної ст. Крути (Чернігівська обл.) в бою з радянськими військами, виступивши на захист Української Народної Республіки². Це стосується і широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення події тоталітарних часів, що тривалий час змальовувалися, головним чином, як епоха суцільних перемог та успіхів. Насправді, для цього періоду притаманні гострі суперечності, деформації ідеологічного та економічного характеру, породжені адміністративно-командними методами радянського режиму. Саме на той час припадають масові політичні сталінські репресії. В Україні тільки 1937—38 було заарештовано понад 267,5 тис. громадян³. Передовсім — це представники національної інтелігенції, які підтримували ідею розвитку української державності, культури й мови.

У 20-х—30-х рр. значних втрат зазнала українська культура. «Розстріляне відродження» — так пізніше названо ті часи. В ході судово-політичних процесів, що супроводжувалися

¹ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. — К., 1992. — № 2. — С. 14.

² Крип'якевич І., Долинський М. Історія України. — Львів, 1991. — С. 171.

³ Реабілітовані історією. — К.: Полтава, 1992. — С. 21.

розпратою з українською інтелігенцією, були репресовані відомі вчені С. Єфремов, М. Слабченко, письменники М. Драй-Хмара, М. Зеров, Г. Косинка, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Лесь Курбас та багато ін. Внаслідок проведення згубної хлібозаготівельної політики, насильницької колективізації українське селянство залишилось без засобів прожитку. Це призвело до страшних голодоморів в Україні в 1921—23, 1932—33, 1946—47 з мільйонами людських жертв. До томів Зводу включено меморіальні об'єкти, що увічнюють пам'ять жертв голодоморів та масових репресій.

Певну корекцію зроблено і в концептуальних підходах щодо дослідження пам'яток 2-ї світової війни та особливо важливої для долі України — Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. Статті про ці події за кількістю становлять вагому частину томів. При увічненні подій цього періоду значна увага приділялася початковому, найтрагічнішому періоду війни, що не знайшов об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Активізувалася робота з виявлення пам'яток і пам'ятних місць боїв частин Червоної армії, що перебували в оточенні, поховань воїнів, які загинули в полоні. На території України гітлерівцями було влаштовано понад 230 концтаборів, 250 місць масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених (в Україні гітлерівці знищили майже 1 мільйон 400 тис. військовополонених)¹. Статті про ці події вміщено до Зводу.

При дослідженні перебігу подій 2-ї світової війни слід врахувати специфіку різних регіонів України. Серйозного і неупередженого аналізу вимагає історія Української Повстанської Армії — національних збройних формувань, які боролися за самостійну Україну, Організації Українських Націоналістів.

Не забути у Зводі і наші сучасники. Заслугують на увагу учасники дисидентського руху, серед яких є ті, хто загинув або був змушений емігрувати. В останні роки проводиться активна робота з розшуку й увічнення пам'ятних місць та будинків, пов'язаних з їхнім життям і діяльністю. Змістовні статті присвячено, зокрема, письменникам В. Стусу, В. Некрасову, В. Симоненку, І. Світличному та ін.

Історія створюється на наших очах. У Зводі представлено й видатні події, пов'язані з проголошенням 1991 незалежності Української держави — нового вирішального етапу в житті українського народу.

Пам'ятки архітектури та містобудування, монументального мистецтва — найчисельніші у Зводі. Вони найвиразніші й найрепрезентатив-

ніші. Їхнє обстеження вимагає значних коштів і кваліфікованих кадрів. За час підготовки Зводу кількість виявлених пам'яток архітектури зростає до 15 тис., монументального мистецтва — до 6,7 тис. Водночас з державного обліку було знято певну кількість скульптурних витворів, які не відповідають вимогам до творів мистецтва або являють собою низькопробні масові копії.

Архітектура — це, передовсім, мистецтво у просторі, мистецтво створення матеріально-художнього оточення людини, яке впливає на формування духовної культури нації. Це не тільки окрема архітектурна споруда, ансамбль чи комплекс, а й зовнішній вигляд населеного місця, його план, структура. Співвідношення між пам'яткою та її природним або створеним людиною оточенням набуває художньої цінності, оскільки характеризує особливості розвитку певної території з урахуванням історико-культурних традицій і соціально-політичних змін.

У Зводі пам'яток відображено об'єкти як архітектури, так і містобудування. Визначення пам'яток містобудування здійснюється в процесі розробки історико-архітектурних опорних планів у складі генеральних планів міст. У них виявляються спеціальні зони охорони пам'яток, що відзначаються особливостями режиму відповідної містобудівної діяльності в їхніх межах, складається перелік заходів з реконструкції, реставрації і впорядкування та забудови на цих територіях. Ця особливість враховувалася при виявленні і введенні до Зводу саме пам'яток містобудування. При розгляді таких пам'яток визначаються їхні цілісні в функціональному сенсі частини — компоненти, з яких вони складаються. Ці компоненти, в свою чергу, можуть містити в собі твори сучасної архітектури, залишки історичного планування і різного типу забудови, тобто як архітектурні, так і інженерні споруди. Всі вони розглядаються не тільки кожний окремо, а й у їхній сукупності з характеристикою історико-культурної, архітектурно-художньої та містобудівної цінності як окремих складових, так і всього містобудівного комплексу разом.

Під час роботи над Зводом пам'яток було проаналізовано та удосконалено критерії визначення історичних міст України. Як відомо, вперше реєстри історичних центрів, в яких збереглися давня планувальна структура і велика кількість пам'яток, затверджено у 1946—49. Вони включали 5 міст республіканського значення (Полтава, Луцьк, Володимир-Волинський, Одеса, Кам'янець-Подільський) та 27 населених пунктів із значною кількістю архітектурних пам'яток (Батурин, Вінниця, Дубно, Козелець, Кременець, Переяслав-Хмельницький, Острогоз, Хотин, Почаїв та ін.). Тоді ж міста

¹ Дробот І., Король В., Кучер В. «Незручні» факти про героїв // Освіта. — 1993. — 20 січ.

**ГЕНЕРАЛЬНАЯ КАРТА
НАХОД РУСЬИ**
Изданной на Десках Царства

ОПИСАНІЕ

СМЕЖНЫХЪ ГУБЕРНІИ

- отъ А до В *Могилевская*
- отъ В до С *Средняя*
- отъ С до D *Курская*
- отъ D до E *Львовская*
- отъ E до F *Киевская*
- отъ F до А *Полтавская*

Київ, Чернігів, Львів були віднесені до історичних центрів всесоюзного значення. 5 серпня 1968 Держбуд України затвердив «Список старовинних міст, селищ і сіл УРСР, проекти планування і забудови яких повинні погоджуватися з органами охорони пам'яток культури». До нього було внесено 306 міст, селищ міського типу та сіл. Важливе значення мав затверджений урядом України перелік 39 стародавніх малих і середніх міст та інших населених пунктів, що містили значну кількість пам'яток. Однак критерії визначення історичного значення міст і сіл були нечіткими, поза увагою лишилася значна кількість старовинних населених пунктів¹. Унаслідок дослідницької роботи, пов'язаної з підготовкою енциклопедичного Зводу пам'яток, вона значно зростає: статусу історичних набули понад 1400 населених пунктів України.

Організуюча роль архітектури, що не обмежується утилітарною функцією у вирішенні містобудівних проблем, має глибокий художньо-історичний зміст, який, у свою чергу, тісно пов'язаний з проблемами культури, з дослідженням і збереженням пам'яток усіх видів. Фактично матеріальні структури будівель і простору несуть інформацію про соціально обумовлену поведінку людей. Ця інформація пов'язує різні покоління, різні епохи, вона складає важливу частину колективної пам'яті людства. Тому в контексті Зводу архітектурна пам'ятка часто виступає як основа комплексної пам'ятки історії та культури, тобто вона одночасно поєднує кілька видів пам'яток.

Найчастіше у комплексних пам'ятках трапляється поєднання творів архітектури та містобудування з творами монументального мистецтва. А пам'ятки містобудування, як правило, є комплексними пам'ятками історії та культури. Вони можуть складатися з об'єктів, що належать до різних видів та типів пам'яток історії та культури. В такому разі комплексна пам'ятка є комплексом або ансамблем окремих об'єктів-пам'яток. З них, наприклад, може складатися вулиця історично сформованого міста, на якій розташовані археологічні й архітектурні пам'ятки, пам'ятні історичні місця, монументальна скульптура тощо. Такі вулиці можуть одночасно мати містобудівну, архітектурну, мистецьку, археологічну та історичну цінність.

Чимало подібних історичних вулиць привертають увагу своїми топографічними і топографічними особливостями, відзначаються неповторністю та масштабністю забудови чи національним колоритом.

¹ Горбик В. О., Кот С. І. До питання про висвітлення історичних міст і сіл у «Зводі пам'яток історії та культури» // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. — Чернігів, 1990. — С. 55—59.

Пам'ятками містобудування і, водночас, комплексними пам'ятками є об'єкти промислової архітектури та інженерного мистецтва, деякі навчальні заклади. Для них характерна багатопланова функціональна диференціація будівель і споруд за відповідною спеціалізацією та інтегральне, як правило, територіальне вирішення комплексу за принципами тогочасного містобудування. Часто подібні об'єкти мають історико-меморіальну цінність.

Архітектурні споруди, як правило, пов'язані з історичними подіями та пам'яттю про видатних осіб. Вони можуть бути складовими частинами саме комплексних пам'яток у синтезі монументального та містобудівного мистецтва.

Репрезентативними є пам'ятки храмової архітектури, невід'ємну складову частину яких становить монументальне мистецтво (живопис, мозаїка, скульптура).

Найчисельнішою групою пам'яток є будинки житлового призначення, які вирізняються різноманітністю функціональної організації простору, часто зберігають в собі меморіальну пам'ять. Однаково це стосується і громадських споруд, адже в театрах, навчальних закладах і народних будинках працювали видатні особи різних часів і відбувалися значні історичні події. Тому об'єкти архітектури цього типу також найчастіше є комплексними пам'ятками, поєднуючи історичну й архітектурну цінність. Крім того, громадська значущість цих споруд зобов'язувала до виразної архітектурно-художньої композиції, яка, у свою чергу, відігравала істотну роль у формуванні містобудівної структури населеного пункту.

Звичайно, провідна роль у формуванні міст, що історично склалися, належить видатним архітектурним спорудам, але ж і рядова забудова створює своєрідну емоційну паузу, життєдайне тло, на якому сприймаються пам'ятки архітектури. Раціональна та індустріальна архітектура, яка задовольняє тільки утилітарні потреби, не має нічого спільного із високим завданням архітектури — створювати штучне високоемоційне середовище. Архітектурі високого гатунку в усі віки притаманна єдність з природою і мистецтвом, вишукана гармонія об'ємно-просторової композиції з довкіллям. Саме з таких позицій розглядаються твори архітектури та містобудування, які заслуговують на одержання статусу пам'ятки і займають відповідне місце у Зводі пам'яток історії та культури України.

До комплексних пам'яток історії та культури належать пам'ятки садово-паркового мистецтва. Крім детальної архітектурно-художньої характеристики вони потребують, звичайно, опису їхнього історичного формування. Твори садово-паркового мистецтва виникали в певних соціально-економічних умовах із застосу-

ванням поряд із архітектурно-художніми засобами дендрологічних, гідротехнічних, меліоративних, біологічних та інженерно-технічних заходів, які в сукупності визначають стильовий і територіальний характер об'єктів цього типу пам'яток. Складовою частиною їх є штучні й природні ландшафти, які доповнюють основну, саме містобудівну, цінність пам'яток садово-паркового мистецтва.

Належне місце в томах Зводу знайшли пам'ятки монументального мистецтва: скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво, розписи, мозаїка, іконостаси та ін. У зв'язку з новою концепцією Зводу редакційним колегіям довелося провести масштабну роботу щодо уточнення списків об'єктів, які мають увійти до томів, вилучення низькопробних творів, розшуку справжніх мистецьких цінностей. Раніше значна кількість мистецьких творів минулого не бралася на державний облік. Передовсім це стосується пам'яток релігійного мистецтва, меморіальних споруд та пам'ятників на цвинтарях. Недостатня в цілому вивченість цього виду пам'яток, що обумовлюється браком висококваліфікованих фахівців, створює значні труднощі для їхнього висвітлення у Зводі. Більшість статей про пам'ятки архітектури та містобудування, монументального мистецтва супроводжується виразним ілюстративним матеріалом.

Звід пам'яток історії та культури охоплює нерухомі об'єкти на території України. Очевидно, уявлення про історико-культурну спадщину українського народу буде неповним, якщо не згадати про пам'ятки, створені значними етнічними спільнотами українців як у близькому, так і далекому зарубіжжі. Ці поселення українців зберігають основи української культури, мистецькі та побутові традиції, що дає підставу для підготовки спеціального тому, присвяченого пам'яткам національної культури за межами України.

Звід пам'яток історії та культури має відіграти вагомий роль у справі збереження національних культурних надбань, стати основою

державного реєстру пам'яток, базою відповідного комп'ютерного банку даних.

Вихід 1-ї книги Зводу, підготовка усього видання завдячують багаторічній праці численного авторського колективу, копійчій організаційній роботі обласних (міських) редакційних колегій. Значний внесок до цієї праці інститутів гуманітарного профілю — історії, зокрема, відділу історико-краєзнавчих досліджень; археології; мистецтвознавства, фольклористики та етнології; українознавства (Львів); архітектурних установ — ДержНДІТІАМ та Інституту «Укрпроектреставрація» (Київ).

Це видання залишилося б в архіві, якби не подвижницька праця тисяч місцевих краєзнавців, наукових редакторів Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України, членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Головної Ради цієї громадської організації. Його підготовка стимулювала розвиток краєзнавчого руху в Україні. Видання фундаментальних томів Зводу стане значною подією в культурному житті України, вирішальним етапом у збереженні історико-культурної спадщини, сприятиме пробудженню національної свідомості та державницької ідеології українського народу, без чого не може існувати його незалежна країна.

*Валерій СМОЛІЙ,
віце-прем'єр міністр України,
академік НАН України,
голова Головної редакційної колегії
Зводу пам'яток історії та
культури України*

*Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України, заступник голови
Головної редакційної колегії Зводу*

*Іван КУРАС,
віце-президент НАН України,
академік НАН України,
член Головної редакційної колегії Зводу*

*В'ячеслав ГОРБИК,
доктор історичних наук, заступник голови
Головної редакційної колегії Зводу*

Вельмишановні кияни!

Интерес до Києва, його багатющої історико-культурної спадщини не вщухав ніколи. Вихід у світ тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України має виняткове значення. Великий колектив дослідників, який працював упродовж тривалого часу, представляє у цьому енциклопедичному виданні минуле і сьогодення столиці України крізь пам'ятки, яких збереглося в нашому місті понад три тисячі. Унікальність книжки полягає в тому, що вперше створено узагальнену, синтезовану працю, яка системно охоплює нерухомий пам'ятковий фонд Києва в цілому, а пропонувані матеріали репрезентують або видобувають із глибокого забуття чимало об'єктів та історичних тем, подій і персоналій. Тематичний репертуар видання багатоаспектний: архітектура і містобудування, археологія та історія, література і театр, мистецтво та освіта, наука і техніка, топоніміка й побут, релігія і церква, економічний та громадсько-політичний розвиток Києва. Ці та інші сюжети міського життя впродовж тисячоліть розкрито в «біографіях» пам'яток, які надають майже неосяжні можливості пізнання історичного шляху україн-

ського народу як етносу європейської цивілізації. Здійснене у Зводі переосмислення надбань національної культури, позбавлене ідеологічних нашарувань й упереджених оцінок, має також й неабияке моральне значення. Адже об'єктивне уявлення про культурну наповненість міського простору формує громадянську свідомість городянина, відчуття Батьківщини, нерозривного зв'язку з нашими пращурами — попередніми мешканцями міста.

Сподіваємось, що Звід пам'яток історії та культури Києва не тільки стимулює подальший розвиток пам'яткознавчих, краєзнавчих, культурологічних та інших досліджень, поліпшення пам'яткоохоронної справи, а й стане джерелом знань і наснаги для масового читача, насамперед — сучасних киян. Ми зобов'язані зберегти і передати своїм наступникам ці безцінні матеріальні й духовні скарби, якими нам пощастило користуватись, а з ними і любов до свого роду, нерозривний зв'язок з яким вони забезпечують.

З побажаннями успіхів усім творцям і читачам книги.

*Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО,
голова Київської міської державної
адміністрації*

ПЕРЕДМОВА

У добу відродження Української незалежної суверенної держави, духовного піднесення українського народу, відновлення його історичної пам'яті виняткова роль належить проблемам дослідження, збереження та використання нерухокої культурної спадщини — безцінних пам'яток історії та культури.

Від поч. 80-х рр. 20 ст. в Україні проводиться копітка робота щодо створення унікального багатотомного фундаментального видання — Зводу пам'яток історії та культури. Воно має науково-довідковий енциклопедичний характер, містить визначення історичної цінності й мистецьких якостей усіх нерухомих пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Видання сприятиме втіленню ідеї подальшого вивчення та збереження пам'яток як частки всієї духовної спадщини українського народу, що виконує важливу роль у житті поколінь і є незаперечною основою для розвитку національної культури, всіх граней сучасного суспільства, цивілізації в цілому.

Значне місце у виданні Зводу пам'яток історії та культури України належить тому «Київ». Київ — одне з найдавніших міст планети. Прийнято вважати, що його історія сягає понад 1500 років. Але, за науковими гіпотезами, вік міста значно більший і очікує подальших досліджень. Заснований як невелике поселення на гірському схилі Дніпра, він став

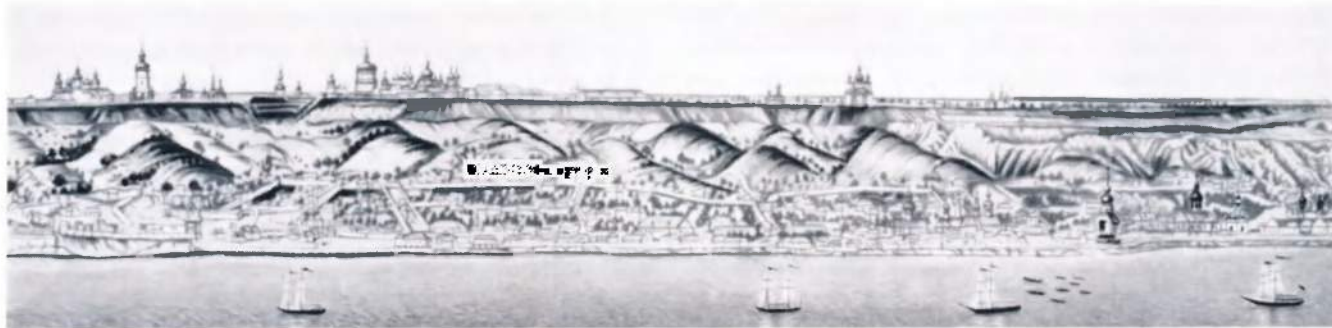
столяним градом стародавньої Київської Русі — держави, що склала цілу епоху в історії України, був колыскою християнства в Східній Європі. Здавна Київ — природний центр усіх українських земель, і тому не дивно, що всі історичні процеси, події, які відбувалися в Україні, так чи інакше знайшли своє відображення в цьому місті.

У 2-й пол. 17 ст. Київ ввійшов до складу Московської держави. З кін. 18 ст. став одним з найбільших губернських міст Російської імперії, на поч. 20 ст. набув рис європейського капіталістичного міста. Нині багатотомний Київ — столиця незалежної України — її політичний, економічний та культурний центр.

Майже кожна епоха в історії міста залишила на його території свої пам'ятки, причому деякі з них увійшли до скарбниці світової культурної спадщини. Це передовсім стосується православних храмів 11—12 ст.: Софійського собору, Михайлівського собору Видубицького монастиря, Кирилівської церкви, ряду будівель Києво-Печерської лаври. Понад 3000 пам'яток історії та культури зосереджено в Києві. Унікальними є пам'ятки археології, які розкривають події найдавнішої історії міста і всієї Київської Русі. Столиця України багата на пам'ятки архітектури, містобудування, архітектурні ансамблі, серед них значне місце посідають храми, собори, дзвіниці, споруди монастирів. У Києві, невдовзі після прийняття

Како сілою Бжїєю понвждени приплышя .

християнства, збудовано Десятинну церкву (989—996) — перший кафедральний храм православної Київської митрополії. Багато церков із золотими банями, що здіймалися над київськими кручами, породили його романтичне найменування — «Златоверхий Київ».

Однак, не всім із цих споруд пощастило зберегтися до сьогодення. Багато з них зазнали руйнувань часом, ордами завойовників. Чимало унікальних пам'яток по-варварському знищено в 30-і рр. і наступні десятиріччя нашого століття. Разом із руйнуванням спадщини обкрадалася історична пам'ять українців. Під гаслом боротьби з релігією як «опіумом для народу» в Києві знесено близько 40 шедеврів архітектури — пам'яток 11—18 ст. Це — Золотоверхий Михайлівський монастир і собор Успіння Богородиці Пирогощі — пам'ятки 12—18 ст.; Богоявленська церква та дзвіниця кін. 17 ст. Братського Богоявленського монастиря і Київської академії, стародавній Межигірський монастир і ряд інших безцінних творінь архітектури. 1941, в перші місяці війни, було висаджено в повітря всевітньовідомий Успенський собор 11 ст. Києво-Печерської лаври.

Пам'ятки архітектури водночас нерідко є й пам'ятками історії. Так, велику цінність як пам'ятка освіти мають споруди Києво-Могилянського колегіуму — першого вищого навчального закладу в Україні і Східній Європі, заснованого 1632, який пізніше (1701) одержав статус Київської академії. Саме звідси почалося становлення системи вищої освіти і в Росії — Київська академія підготувала кадри для заснування в Москві 1687 Слов'яно-греко-латинської і 1733 — Петербурзької медико-хірургічної академії.

У томі «Київ» широко представлені також пам'ятки, які відображають розвиток науки, освіти, української національної культури 19 — поч. 20 ст. Це будинки університету св. Володимира, політехнічного інституту, гімназій, обсерваторії, перших у світі технічних і хімічних лабораторій, які обслуговували залізничний транспорт, будівля Бактеріологічного інституту та інші об'єкти. У житловому фонді міста виявлені і поставлені на державний облік будинки, пов'язані з життям і творчістю видат-

Вид Києва з боку Дніпра. Гравюра 18 ст.

них діячів української культури — письменників та поетів Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького, Павла Тичини, Максима Рильського; корифеїв української сцени Миколи Садовського, Панаса Саксаганського, Марії Заньковецької, Софії Тобілевич; художників Миколи Мурашка, Григорія Світлицького, Івана Іжакевича, Віктора Васнецова; основоположника української класичної музики Миколи Лисенка, кінорежисера і письменника Олександра Довженка та багатьох інших.

Том увічніює пам'ять представників російської та інших культур, які мешкали в Києві чи відвідували його — письменників і поетів Олександра Пушкіна, Михайла Булгакова, Анни Ахматової, Миколи Лескова, Костянтина Паустовського, Шолом-Алейхема, Мішші Сеспеля, Ярослава Гашека та ін.

Певне місце в томі відведено пам'яткам історії та культури новітнього часу. Тут представлені статті про цінні архітектурні споруди — промислові, адміністративні, житлові будинки і ансамблі монументальної скульптури, пам'ятки історії, які відображають події громадянської війни, трудові справи киян, технічний прогрес. Значною за кількістю є група пам'яток, що відбивають події Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.

Водночас слід зазначити: на виявлення і відбір пам'яток, що здійснювалися протягом довгих літ радянського періоду, істотний вплив мала панівна партійно-державна система, яка диктувала свої вимоги в галузі суспільних наук і визначала критерії у висвітленні культурних процесів. В результаті перелік пам'яток, взятих у Києві на державний облік, виявився далеко неповним. Він відображував, головним чином, діяльність партійно-державних керівних працівників, залишаючи без уваги цілий ряд важливих явищ, таких, як діяльність Української Центральної Ради, голодомор в Україні, масові репресії в період сталінщини. Тому, аби позбутись однобічності, редколегія організувала додатковий пошук об'єктів, які повніше й багатогранніше відображали б істо-

рію та культуру міста. Так, до тому включено статті про пам'ятки, пов'язані з життям і творчістю таких видатних діячів України, як Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров та ін., на діяльність яких за радянського періоду навішувався ярлик буржуазного націоналізму. Виявлено пам'ятки, пов'язані з життям і діяльністю громадських і культурних діячів, які зазнали утисків та репресій у 20—30-і рр. і в повоєнний період. Серед них — письменники Микола Зеров, Павло Филипович, Григорій Косинка, Григорій Епик, Євген Плужник, Михайло Драй-Хмара, Василь Стус; вчені Сергій Сфремов, Микола Василенко, Петро Супруненко, Гнат Ручко, Михайло Кравчук; режисер Лесь Курбас, художник Михайло Бойчук; краєзнавці та музеєзнавці Стефан Таранушенко, Федір Ернст, Данило Щербаківський, Микола Макаренко та багато ін. Уміщено статті про братські могили жертв сталінських репресій у Биківні та на Лук'янівському цвинтарі. Однак, пошукову роботу у цьому напрямі не закінчено. Для її завершення потрібно не один рік.

І, нарешті, до тому «Київ» уперше до наукового обігу подібного обширу внесено як пам'ятки поховання видатних осіб — політичних, громадських, культурних діячів усіх періодів історії міста. При цьому слід зазначити, що київський некрополь за роки радянської влади зазнав великих втрат. Досить назвати ліквідовані цвинтарі на Аскольдовій могилі, на горі Щекавиці, на подвір'ях монастирів. Знищено могили гетьмана Петра Сагайдачного, композитора Артемія Веделя, братів Григоровичів-Барських: Василя — мандрівника і письменника та Івана — архітектора; історика Володимира Іконнікова та багатьох інших.

Віками так склалося, що абрис Києва, його дух уособлюється у величних, залишених нам пращурами пам'ятках, котрі мають унікальну архітектурну, містобудівну та історико-культурну цінність. На жаль, багато з них збереглося лише в спогадах киян. Але нерідко недооцінюється значення історичної пам'яті для консолідації суспільства і розв'язання його проблем. Тим часом, історія дає безліч прикладів, коли якраз опора на духовні витоки народу є запорукою успішного творення майбутнього. Указ Президента України Леоніда Кучми «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» від 9 грудня 1995 знаменує собою поворот держави обличчям до відродження, збереження і примноження культурної спадщини нашого народу, його духовних засад. Передусім, указом передбачено відтворення перлин світової культури — комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври в м. Києві.

Редакційна колегія сподівається, що вихід у світ тому «Київ», що є складовою частиною 28-томної фундаментальної енциклопедичної науково-довідкової праці — Зводу пам'яток історії та культури України, — буде сприяти охороні безцінних скарбів українського народу, поширенню знань про історію та культуру української нації, спричиниться до відродження духовності та історичної пам'яті нашого народу.

Том складається з двох книг. Перша поділена на дві окремі частини, в яких представлено статті про всі нерухомі пам'ятки історії та культури Києва. Друга книга відведена під київський некрополь. Том починається з характеристики усього видання Зводу пам'яток, далі йдуть передмова, вступний нарис «Київ з околицею», науково-довідкові статті про пам'ятки, джерела та література, іменний та постатейний покажчики, список скорочень, додатки, топонімічний словник.

У вступі до 1-го тому Зводу викладено коротку довідку про адміністративно-територіальне положення Києва, кількість населення, основну спрямованість економічного розвитку. Подано короткий нарис історії розвитку міста, характеристику історико-культурної спадщини. Вказується загальна кількість пам'яток та їхня класифікація за видами й типами. Вміщуються дані про роботу, яка проводиться щодо подальшого виявлення, вивчення, збереження і використання пам'яток історії та культури. Кожній з представлених у томі пам'яток присвячена окрема стаття, яка має свій номер. Пам'ятки, що складають комплекс, ансамбль, забудову найважливіших в історичному та містобудівному аспектах площ та вулиць, описуються в одній статті з розподілом на окремі об'єкти. Статті розташовані за алфавітом.

Бібліографія до тому охоплює велике коло архівних і опублікованих джерел з фондів Центрального державного історичного архіву України (ЦДА України, м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву м. Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО), Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України), Російського державного історичного архіву (РДІА), Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) тощо.

При підготовці тому використано також фонди Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України й Державної історичної бібліотеки України, Меморіального комплексу «Національний му-

зей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», Музею історії міста Києва, Музею літератури України, народних музеїв підприємств і установ Києва, спогади ветеранів війни і праці, краєзнавців, опрацьовано численну спеціальну наукову літературу.

Іменний покажчик складено за абетковим принципом. Він містить усі імена, які трапляються в тексті, з посиланням на сторінку тому.

Покажчик статей впорядковано за їхньою нумерацією, всередині вулиць — за нумерацією будинків.

Топонімічний словник містить стислу інформацію про історичні місцевості, поселення на території Києва за абетковим принципом.

У додатках вміщено ановані списки знищених і відбудованих пам'яток, перелік міської скульптури, яка не має статусу пам'ятника.

Дати подій, указані в томі «Київ» до 14 лютого 1918, подаються за старим стилем, далі — за новим.

Том «Київ» Зводу пам'яток історії та культури підготовлено міською редакційною колегією Зводу пам'яток історії та культури України. До написання статей залучені співробітники Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту

Вид центральної частини міста з Софією Київською.

української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування України (ДержНДІТІАМ), Інституту «Укрпроектреставрація» (Київ), викладачі київських вузів — Національного університету ім. Т. Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Української академії мистецтва та ін., співробітники архівів і музеїв Києва, краєзнавці. Основну частину статей про пам'ятки київського некрополя підготувала Людмила Проценко. Статті про братські могили написані співробітниками Київського міськвійськкомату і членами товариства «Меморіал».

Істотну підтримку при підготовці видання одержано від Київської міської держадміністрації, Головних управлінь культури, архітектури та містобудування, Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва, Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Авторський колектив тому налічує понад 300 дослідників.

Наукове редагування здійснили і надали методичну допомогу авторському колективу співробітники Інституту історії України НАН України (доктор історичних наук В'ячеслав Горбик, кандидати історичних наук Лариса Федорова, Олена Лугова, Сергій Кот, Галина Денисенко, Світлана Юренко, Лариса Гаврилюк, кандидат філософських наук Елла Піскова, наукові співробітники Раїса Бондаренко, Наталія Ковпаненко, Лариса Шевченко), Інституту археології НАН України (академік НАН України Петро Толочко, доктор історичних наук Гліб Івакін, кандидат історичних наук Михайло Сагайдак, кандидат філологічних наук Ярослав Боровський), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (доктор філософії і мистецтвознавства Дмитро Степовик, доктори мистецтвознавства Володимир Тимофєєнко, Михайло Селівачов, кандидат мистецтвознавства Іван Чулипа, науковий співробітник Наталія Янко), Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (директор інституту, доктор архітектури Микола Дьомін, завідувач відділу Євген Тиманович, кандидати архітектури Володимир Дахно, Василь Махрін, Тетяна Трегубова), Інституту «Укрпроектреставрація» (кандидати архітектури Анатолій Артемов, Інна

Дорофієнко), Всеукраїнського науково-методичного та дослідно-інформаційного центру архітектурної спадщини (Тетяна Маніфасова), Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва (Ніна Коваленко, Ніна Смирнова, Ольга Єгорова), Музею історії міста Києва (Дмитро Малаков), Національного заповідника «Софія Київська» (Ірма Тоцька), Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», архітектор Олесь Силин, Марія Орлик (до 1991 — голова Головної редколегії Зводу), члени міської редколегії Сергій Білокінь, Михайло Кальницький та ін.

Майже третину тому займають ілюстрації — кольорові та чорно-білі фотографії, картосхеми, плани. Цю величезну за обсягом роботу виконали з натури та представили із своїх фотозбірань майстри фотосправи А. Буданцев, Ю. Бусленко, О. Гончар, В. Концевич, В. Лашенко, С. П'ятериков, О. Ранчуков, О. Каневський, В. Седачов та ін. Копії історичних фотодокументів здобуті з різних архівів та видавництв, зокрема, «Української енциклопедії» ім. М. Бажана. Підбір специфічного ілюстративного матеріалу визначався працівниками відповідних наукових установ та архівів.

До видання том підготовлений Головною редакцією Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана (головний редактор М. Кіпоренко). Фінансування видання, підготовчі роботи, ряд організаційних заходів здійснювали Київська міська держадміністрація, Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва.

Редакційна колегія складає щире подяку авторам, співробітникам науково-дослідних установ, насамперед, відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України, викладачам навчальних закладів, Головній редакції Зводу пам'яток історії та культури України, державним і громадським організаціям, архівним установам, музеям, бібліотекам і краєзнавцям за активну участь у підготовці до видання книг Зводу пам'яток історії та культури міста Києва, а також за критичні зауваження, пропозиції і побажання, зроблені при рецензуванні та обговоренні рукопису даного тому.

*Петро ТРОНЬКО,
вігповігальний редактор тому «КИІВ»,
академік НАН України.*

I. Загальні відомості про місто Київ

Київ — столиця України, всесвітньовідоме місто, корені якого сягають у стародавню історію. На основі доступних сьогодні історико-археологічних матеріалів його вік визначається більш як 1500 років. Майже на всіх етапах свого розвитку місто відіграло роль адміністративно-територіального центру східних слов'ян. У 7—8 ст. Київ — центр раннього державного об'єднання слов'ян — Полянського князівства, з 9 ст. — столий град держави під загальною назвою «Русь» або «Руська земля». Термін «Київська Русь» умовно запроваджений істориками, аби підкреслити, що саме Київ став осередком формування великої східнослов'янської держави раннього середньовіччя [1]. Київ був і залишався історичним центром становлення української народності, що стала етнічною основою земель-князівств Південно-Західної Русі 12—13 ст. і власної незалежної держави на території України в наступні століття. Саме з Києва поширилася на великий обшир нашої землі назва — Україна.

У період золотоординського панування Київ, як і всі українські землі, не ввійшов безпосередньо до складу Монгольської імперії, залишаючись центром Київського князівства, де діяльність князя контролювалася ханським намісником — баскаком.

У 60-і рр. 14 ст. Київ опинився у складі Великого князівства Литовського й 1362 став центром Київського удільного князівства, після 1471 — Київського воєводства у складі Литви, з 1569 — у складі Речі Посполитої.

У роки Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування Київ — центр Київського полку — адміністративно-територіального округу України. Після «Вічного миру», укладеного між Росією і Польщею 1686, він увійшов до складу Московської держави, у 1708 став центром Київської губернії (у 1780—96 — Київського намісництва), 1832 — Київського генерал-губернаторства, що об'єднувало Київську, Подільську та Волинську губернії Російської імперії.

Разом з тим слід відзначити, що офіційне місце Києва в адміністративно-територіальному устрої не відбиває його справжньої ролі у житті країни. Протягом усієї історії українського народу Київ був центром тяжіння всіх українських земель, важливим осередком економіки, культури, суспільної думки України.

Тому цілком закономірно, що він у 1917—18 був столицею Української Народної Республіки і Української Держави, місцем перебування їхніх урядів — Генерального секретаріату і Ради народних міністрів УЦР, Гетьманського уряду і Директорії, а в березні — серпні 1919 — столицею України. Після остаточного встановлення радянської влади столицею Української СРР зроблено Харків, але в січні 1934 було вирішено перенести її до Києва. Сьогодні, коли Україна стала суверенною державою, Київ є її адміністративно-політичним, промисловим, культурним і науковим центром. Його археологічні, історичні, архітектурні, містобудівні та мистецькі пам'ятки слід розглядати з урахуванням теперішнього стану міста, його великого науково-виробничого й культурного потенціалу.

Сучасний Київ розтягся на 42 км з півночі на південь довкола мальовничих берегів Дніпра, на 35 км в поперечному напрямку зі сходу на захід і займає територію 820 кв. км [2]. У міську межу Великого Києва входять лісопарковий пояс, що займає 367 кв. км, і велика рекреаційна зона Дніпра. Безпосередньо під міською сучасною забудовою перебуває територія близько 300 кв. км. Дніпро розділяє Київ на правобережну й лівобережну частини, площа яких відповідно становить 507 і 313 кв. км. Загальна площа водних просторів у межах міста — близько 40 кв. км. Київ — одне з найзеленіших міст світу. Згідно з Генеральним планом розвитку міста забезпеченість зеленими насадженнями — 19,4 кв. м, а з урахуванням лісопаркового поясу — 184 кв. м на одного мешканця Києва.

Київ відзначається унікальним ландшафтом і широковідомий архітектурними ансамблями, тактовно вписаними в цей ландшафт. Вони створюють цілісний фасад історичного міста, розташованого вздовж акваторії Дніпра-Славутича, включаючи усю 15-кілометрову правобережну паркову зону від Кирилівських висот до заплави Либеді й Лисої гори. Сюди входять відновлений у зв'язку з 1500-річчям міста парк ім. В. Примаківа (тепер Наводницький), Центральний ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України з заповідною зоною Видубицького монастиря, Києво-Печерська лавра, парки схилів Липського пагорба, ансамбль площі Верховної Ради, Володимирська гірка, Софійський собор, Андріївська церква та інші знамениті архітектурні пам'ятки.

КИЇВ та околиці

Силует Києва поповнився за останні десятиріччя Меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», будівлями готелів «Салют» і «Київ», Будинком торгівлі, спорудою Міністерства будівельних матеріалів, новою телевізійною вежею. На протилежному, лівобережному боці влаштовуються три великих містобудівних вузли — громадський центр Троєщина—Вигурівщина, Лівобережний центр і центр Позняки—Осокорки, які створюють нове архітектурне обличчя Лівобережжя.

Іntenсивно зростає чисельність населення міста. Якщо, згідно з переписом 1897, Київ налічував 247,7 тис. жителів, у передвоєнний 1940 — 930 тис., то у 1996 в ньому проживало вже понад 2660 тис. осіб. Вікова структура міського населення має досить прогресивний характер: питома вага працездатних мешканців становить понад 62 відсотки від загальної кількості населення, що вище, ніж в Україні в цілому. Близько 53 відсотків від загальної кількості населення — жінки. Середній склад сім'ї в цілому по місту — 3,2 особи. На поч. 1997 у ньому проживало: українців — 72,5 %, росіян — 20,9 %, євреїв — 3,9 %, білорусів — 1 %; 1,7 % становили поляки, вірмени, татари,

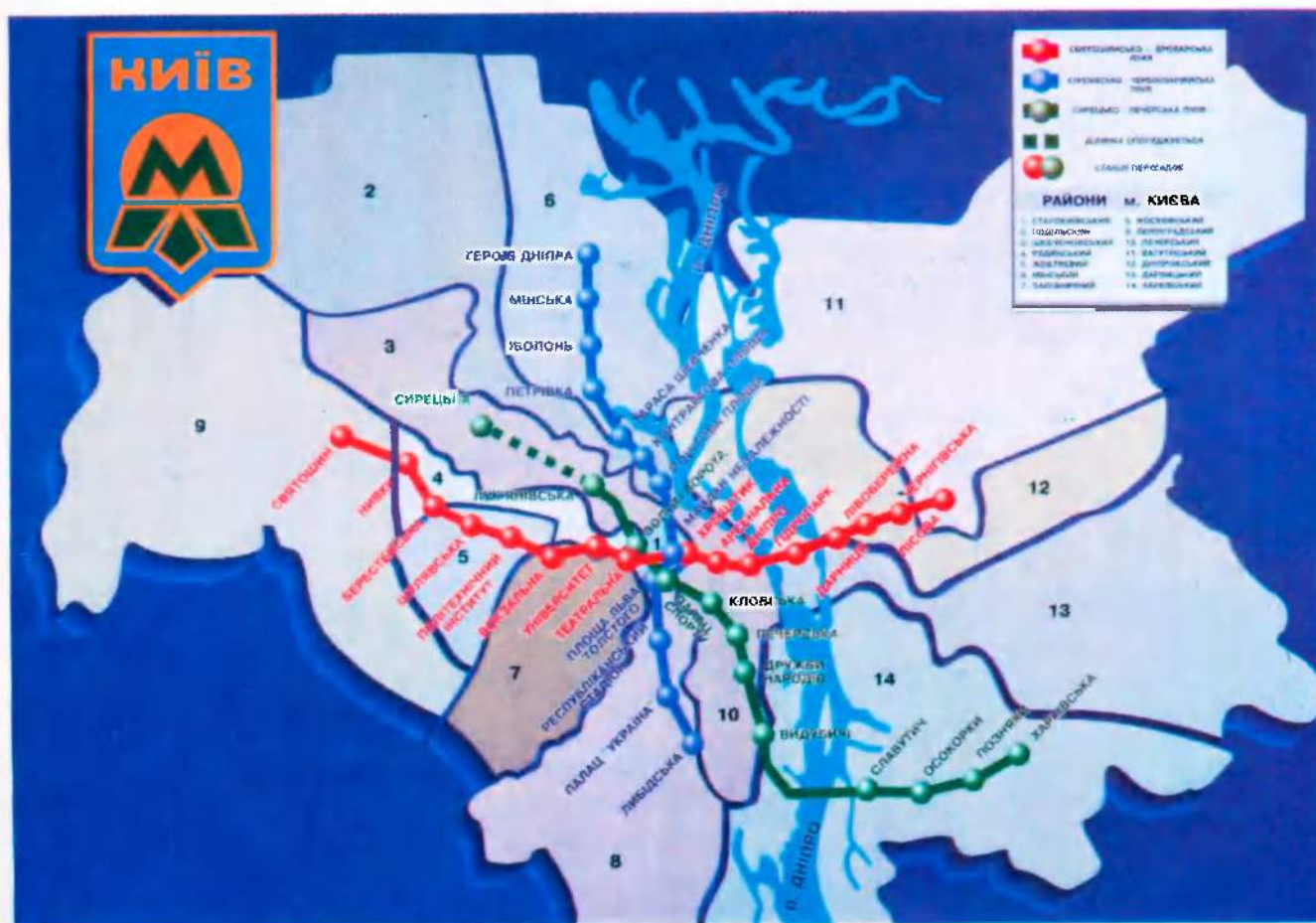

Майдан Незалежності.

молдавани, азербайджанці, грузини та представники інших національностей.

Київ — адміністративно-політичний центр України. В ньому працюють Верховна Рада, Президент України, уряд, різні адміністративні установи й громадські організації. Місто поділяється на 14 адміністративних районів: Ватутінський, Дарницький, Дніпровський, Жовтневий, Залізничний, Ленінградський, Мінський, Московський, Печерський, Подільський, Радянський, Старокиївський, Харківський і Шевченківський.

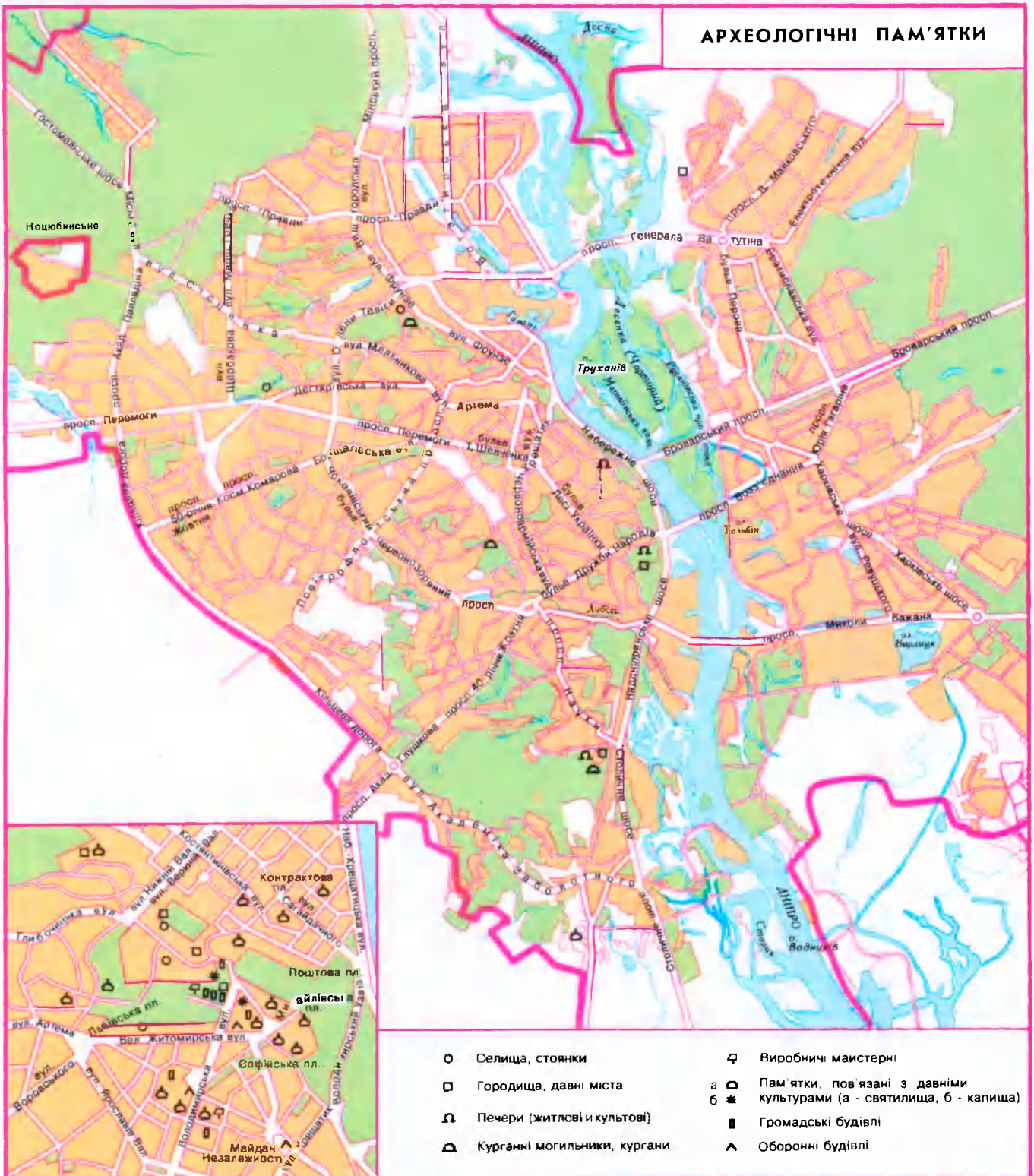
Схема ліній Київського метрополітену.

Київ — великий індустріальний центр України. Промисловість представлена 14 галузями, серед яких найбільший розвиток одержали машинобудівна, легка і харчова, які випускають майже 50 відсотків міської промислової продукції.

Значне місце в народному господарстві займають хімічна й нафтохімічна галузі промисловості, а також деревообробна, медична, поліграфічна. Місто має потужну енергетичну ба-

зу, будівельну індустрію, розвинуту мережу підприємств і закладів системи громадського обслуговування, великі промислові об'єднання і підприємства, оснащені сучасною технологією й устаткуванням. І хоча економіка України нині перебуває у кризовому стані, міська промисловість у ході реформування має значні шанси для її подолання. Київ потребує житлового й культурно-побутового будівництва, хоча обсяг житлового фонду складає майже

48 млн. кв. м загальної площі міста. Середня забезпеченість населення житлом — близько 18,5 кв. м на одного жителя. За період 1966—93 в столиці збудовано понад 34 млн. кв. м загальної площі, тобто майже 75 відсотків всього сучасного житлового фонду Києва.

Київ — значний науковий і культурний центр України. У місті розташовано 45 інститутів Національної академії наук України та її Президія, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія педагогічних наук, кілька десятків галузевих науково-дослідних інститутів та інші провідні наукові заклади.

У місті зосереджено близько 29 відсотків усіх наукових працівників України (включаючи науково-педагогічні кадри вузів). Усього в Києві діє 313 організацій, що проводять наукові дослідження і розробки, в яких займають близько 60,5 тис. осіб. Крім того, дослідницькі роботи ведуть проблемні лабораторії кафедр 15 вузів і лабораторій, конструкторських бюро й дослідно-експериментальних підрозділів у складі промислових підприємств міста.

Києву належить провідне місце в підготовці кадрів, не випадково його називають студентським містом — у ньому працюють 49 вищих навчальних закладів III, IV рівнів акредитації (університети, академії, інститути), в яких навчається 178,9 тис. студентів. Вузів I, II рівнів акредитації (технікуми, медичні та педагогічні училища) — 46, в них навчається 41,9 тис. студентів. У 45 професійно-технічних училищах — 24,6 тис. учнів. Функціонує 410 загальноосвітніх шкіл.¹

У Києві працюють Національні університети ім. Т. Шевченка, Педагогічний ім. М. Драгоманова, «Києво-Могилянська академія», а також Медичний, Аграрний, Економічний, Слов'янський, Соломонів університети, Технічний університет будівництва та архітектури та ін.

Київ має широку мережу культурно-освітніх закладів: 29 музеїв — Т. Шевченка, Національний музей історії України, Національний художній музей, Національні заповідники: «Софія Київська» і «Києво-Печерська лавра», Музей народної архітектури та побуту України, музеї історії міста Києва, російського, західного і східного мистецтва та ін.; понад 250 бібліотек різних систем і відомств — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Національна парламентська бібліотека України, Наукова бібліотека Національного університету ім. Т. Шевченка, Державна історична бібліотека та ін.; 34 театри, видавництва і багато інших закладів.

Київ — важливий транспортний вузол, який об'єднує різні види транспорту: залізничний,

повітряний, водний, автомобільний, підземний. У межах міста схрещуються головні транспортні магістралі, що йдуть з півночі на південь, зі сходу на захід. Це забезпечує тісний зв'язок Києва з іншими народногосподарськими центрами України. У місті кілька залізничних станцій — Київ-Пасажирський, Київ-Московський, Дарниця та ін., аеропорти — Бориспіль і Жуляни, річковий порт, метрополітен, розвинута мережа автобусного, тролейбусного, трамвайного сполучень.

Місто має потужні інженерні комунікації. Протяжність мереж водогону становить близько 2 тис. км, каналізації — 1,7 тис. км, теплопостачання — 1,5 тис. км.

Київ — великий туристичний центр країни. В ньому зосереджені пам'ятки історії та культури не тільки місцевого, а й світового значення. Тому перед архітекторами, спеціалістами в галузі історії та культури, громадською місто стоїть відповідальне і почесне завдання — дбайливо вивчити і зберегти історико-культурну спадщину, пам'ятки археології, історії, архітектури й монументального мистецтва.

У зв'язку з особливостями розвитку Києва більшість пам'яток розміщені в центральних районах міста: Старокиївському, Печерському, Подільському, Радянському, Шевченківському.

Нині на території Києва виявлено бл. 1600 нерухомих пам'яток, а також понад 2200 пам'яток, розташованих на міських цвинтарях.

II. Пам'ятки археології

У культурних шарах Києва наявні сліди життєдіяльності людини всіх історичних епох. Історія його археологічного вивчення налічує майже два століття. Серед археологів 19 — поч. 20 ст. найбільший внесок у вивчення стародавнього Києва зробили В. Антонович, М. Берлінський, М. Біляшівський, С. Вельмін, К. Лохвицький, Д. Милеєв, О. Ставровський, В. Хвойка. Їхні дослідження не лише виявили велику

Кирилівська пізньопалеолітична стоянка. Вул. Фрунзе, 59—61. Розкопки 1890-х рр. Мал. В. Хвойки.

¹ Дані на 1997/98 навчальний рік.

кількість цікавих археологічних пам'яток Києва, але й дали змогу розчленувати його давню історію на ряд хронологічних етапів, показати історичну наступність розвитку в цьому регіоні від пізнього палеоліту до епохи середньовіччя включно.

Регулярніше та систематичніше археологічні дослідження здійснювалися за радянської доби. Київську старовину успішно вивчали В. Богусевич, С. Гамченко, В. Гончаров, В. Лясконський, С. Магура, Ф. Молчановський.

У 1938—52 на території міста і його околиць розгорнула систематичні роботи експедиція під керівництвом М. Каргера. Підсумовані ним у двотомній праці «Стародавній Київ» результати власних розкопок, як і досліджень усього попереднього періоду, показали, якими великими джерельними можливостями у справі висвітлення історичного минулого Києва насичений археологічний матеріал. На його основі було відтворено яскраву картину історико-культурного розвитку столиці України-Русі 9—13 ст.

За останні десятиліття кількість археологічних джерел, виявлених під час розкопок у Києві, подвоїлася. Цьому сприяло створення 1970 в Інституті археології АН УРСР спеціального наукового підрозділу з дослідження Києва (керівник П. Толочко), в якому об'єднано досвідчених і молодих археологів, чия енергійна діяльність збагатила науку видатними відкриттями й знахідками. Завдяки зусиллям Я. Боровського, С. Висоцького, Г. Івакіна, С. Кілієвич, І. Мовчана, М. Сагайдака, В. Харламова, ін-

ших київських археологів, розкопками охоплено майже всі історичні райони Києва. Все це систематизовано й опубліковано у фундаментальному колективному дослідженні «Нове в археології Києва» і першому томі «Історії Києва», а також у ряді збірників і авторських монографій.

Слід відзначити, що стаціонарні археологічні дослідження охопили досі порівняно незначний відсоток історичної території міста і його околиць. У майбутньому вчених чекає велика робота, масштаби якої збільшуються з року в рік у зв'язку із значним будівництвом у місті. Вони, без сумніву, принесуть нові важливі відкриття.

Одним з вагомих результатів археологічних досліджень Києва стало досить чітке уявлення про культурний шар різних районів міста. Вирізняються дві головні його зони з абсолютно відмінними характеристиками. У Верхньому місті (включаючи центральну частину, літописний Копирів кінець і передмістя) культурний шар порівняно тонкий і не поділяється на окремі хронологічні горизонти. Залишки будівель різних періодів виявляються досить часто на одних і тих же відмітках. Надзвичайна спресованість культурного шару, яка зумовлена поганим збереженням в ньому органічних залишків, стала причиною того, що він не зберіг стратиграфічної чистоти.

Збереженість культурного шару Верхнього міста недостатня. Інтенсивна будівельна діяльність у кожному столітті призводила до руйнування слідів попереднього життя. Так, ранні

культурні відкладення в межах Старокиївської і Замкової гір були знищені ще в князівську добу. Культурний шар 9—13 ст. дуже постраждав у добу відродження Верхнього міста у 16—18 ст., а також під час будівельних робіт кін. 19 — поч. 20 ст. Зовсім відмінний характер має культурний шар Нижнього міста — Подолу. Загальна його товщина сягає в середньому від 6 до 11 м. Материк залягає по всій довжині Подолу (від Поштової пл. до вул. Оболонської) на глибині від 8 до 13 м.

Особливістю стратиграфічної ситуації є культурні відкладення, розділені шарами річкового піску й суглинків. У низьких місцях піщані заноси надто потужні — від 1 до 3,5 м. Вони мають як алювіальне, так і делювіальне походження і свідчать про неодноразові розливи Дніпра. Відзначена особливість стратиграфії Подолу є надзвичайно сприятливою для хронологічного розчленування культурних шарів, які являють собою, по суті, закриті археологічні комплекси. Збереженість матеріалів тут чудова. Особливо це характерно для виробів з органічних речовин. Виявлено й досліджено цілі квартали зрубної забудови 9—12 ст.

Згідно із «Законом про охорону й використання пам'яток історії та культури Української РСР» 1978 культурний шар давніх населених пунктів оголошений охоронним об'єктом. Для Києва це щонайменше 400 га, де виявлено бл. 60 пам'яток археології, включених до Зводу.

Територіально Київ належить до області Середньої Наддніпрянщини й розташований на межі двох ландшафтних зон — Лісу й Лісостепу. На північ від нього простяглися лісові регіони, багаті дикими тваринами й птахами, великими запасами будівельного матеріалу, корисних копалин, інших природних ресурсів. На південь від Києва був Лісостеп, характерний чергуванням лісових ділянок з широкими просторами степових полів. Родючі чорноземні ґрунти зумовили тут землеробський характер заняття населення, а також його більшу концентрацію. Ще в кін. 19 ст. кількість жителів Лісостепу на 1 кв. км майже вдвічі перевищувала чисельність жителів Полісся. У давні часи ця диспропорція була виразнішою.

Важливі зональні межі в районі Києва перетиналися Дніпром, який утворює тут свій головний гідрографічний вузол. Дніпро і річки його басейну відігравали важливу роль в економічному розвитку Середньої Наддніпрянщини. Своїми витокami (разом з Березиною) Дніпро підходить до басейну Західної Двіни на півночі, ліва його притока Десна (разом з Сеймом) зв'язує Середню Наддніпрянщину з системами Оки і Дону на сході, права притока Прип'ять через Західний Буг — з басейнами Дністра й Німану.

Заснування Києва трьома братами. Мініатюра з Рагзівіллівського літопису 15 ст.

Три головні водні потоки, з яких складається верхня половина Дніпровського басейну, проходять по великій території північно-західної частини Руської рівнини і з'єднуються в Середній Наддніпрянщині в єдину водну артерію. Цим важливим водним шляхом, названим у літопису «Грецьким», або шляхом «з варяг у греки», здавна обмінювалися товарами народи Балтійського і Чорноморського помор'я, Західної і Східної Європи. Середина цього шляху, район Києва, був тим місцем, де зосереджувалися ці товари.

Київська територія мала винятково зручні мікрогеографічні й топографічні умови. Лежачи посередині дніпровського шляху, вона ніби замикала широко розгалужену систему дрібніших річок. Сотні кілометрів з півночі на південь Дніпро тече низовиною, і тільки в районі Києва (Вишгород) правий його берег різко піднімається. Це підвищення являє собою північно-східну окраїну всього правобережного плато, до якого від верхів'я Ірпеня на півночі і до верхів'я Стугни на півдні тільки в трьох місцях підходить Дніпро. З трьох виступів (вишгородський, київський і трипільський) лише київський займає панівне становище. Він лежить нижче від впадіння у Дніпро останньої великої притоки — Десни.

З усіх боків київське плато обмежене природними рубежами. Над дніпровською запла-

Спорудження міста Києва. Мініатюра з Рагзівіллівського літопису 15 ст.

Фрагмент зрубної споруди 10 ст.
Контрактова пл. Розкопки 1972.

Піч для випалювання плинфи.
Старокиївська гора. Розкопки 1975.

вою воно підвищується в окремих місцях на 80—100 м. З боку поля протікала річка Либідь. Тепер це невеликий струмок, але в минулому Либідь була значно ширшою і повноводнішою. Літописні згадки либідських бродів вказують на те, що річка з її заболоченою заплавою була природною межею київської височини. Для Києва 9—13 ст. вона була своєрідною першою лінією оборони.

Важливе значення для Києва мали і невеликі річки, що впадали в Дніпро (Почайна, Клов, Суха Либідь). Ці річки і численні яруги створили таку кількість природно укріплених гір (Старокиївська, Дитинка, Замкова, Щекавиця, Лиса та ін.), якої немає в жодному районі Середньої Наддніпряниці. Київська територія могла прийняти й зручно розселити велику кількість людей.

Істотна перевага київської території полягала також і в тому, що вона мала першокласну річкову гавань, якою служила річка Почайна, одна із стариць Дніпра. Надзвичайно вигідні природно-географічні й топографічні умови

Язичницьке капище 6—8 ст. Старокиївська гора. Розкопки 1908. Мал. В. Хвойки.

київської території були причиною того, що вона стала місцем постійного проживання людини в епоху пізнього палеоліту, або 20 тис. років тому. Поселення цього часу, як правило, невеликі, розташовувалися поблизу річок. Залишки одного з них виявив і дослідив 1893 В. Хвойка в районі садиб на вул. Кирилівській (тепер вул. Фрунзе, № 59—61). Він простежив два культурних горизонти. У нижньому були кістки мамонтів, волохатого носорога, крем'яні знаряддя праці, вироби з кісток і рогу. Особливий інтерес становить невеликий уламок бивня мамонта з вирізаним на ньому малюнком. Це — одна з найдавніших на території Києва пам'яток образотворчого мистецтва. Сліди ще трьох пізньопалеолітичних стоянок виявлено в урочищі Протасів Яр, біля Байкового цвинтаря, на вул. Ярославів Вал, а також в районі Караваєвих Дач.

Залишки короткочасних стоянок епохи мезоліту (10—8 тис. років тому), залишених кочовими групами мисливців і рибалок, відомі на Оболоні, поблизу Вишгорода, в селі Чапаєвці, в урочищі Перетички.

Населення в районі Києва різко збільшилося в епоху неоліту (6—4 тис. до н. е.). Про це свідчать залишки неолітичних поселень, що простяглися по берегах річок, на піщаних підвищеннях, які не затоплювалися весняною повінню. Вони відомі на Оболоні, Вигурівщині, біля Микільської Слобідки, Чапаєвки, в інших місцях. Тут знайдено залишки жител, знаряддя праці — ножоподібні пластини, скребачки, вістря стріл, кам'яні сокири. На кераміці виявлено відбитки зерен ячменю, що свідчить про обізнаність населення з примітивним хліборобством.

Новим етапом у розвитку продуктивних сил була епоха міді (4—3 тис. до н. е.) і бронзи (2—поч. 1 тис. до н. е.). Поява металургії спричинила подальший розвиток землеробства і тваринництва. На території Києва сліди поселень епохи міді і бронзи виявлені на Кирилівських висотах, Замковій горі, Сирці, Львівській пл., у Видубичах, Чапаєвці, Дарниці, Микільській Слобідці.

На поч. 1 тис. до н. е. населення, яке проживало на території сучасної України, опанувало залізо. У районі Києва поселення передскіфського і скіфського часів виявлені на горах Старокиївській і Замковій, в садибах Софійського і Києво-Печерського монастирів, на Лисій горі, Вигурівщині, у Жулянах. Античні знахідки — корінфська монета 5 ст. до н. е., світильник 4—3 ст. до н. е. — свідчать про зв'язки місцевого населення з грецькими колоніями Північного Причорномор'я.

Територія Києва і його найближчих околиць була в 5—4 ст. до н. е. зоною контактів між лісостеповими і лісовими племенами. Біля гори

Юрковиці, в районі вул. Нагірної і в с. Чапаєвці виявлено поселення милоградсько-підгірцівської культури, носіями якої було населення, споріднене з балтами.

У кін. 1 тис. до н. е.— серед. 1 тис. н. е. територія Києва входила до зони розселення слов'янського населення зарубинецької (2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.) і черняхівської (2—5 ст. н. е.) культур. Добре збережені могильники зарубинецької культури виявлено біля Корчуватого і Чапаєвки (розкопано понад 220 поховань), поселення на горах Юрковиці й Замковій, на Оболоні, у верхів'ях літописної Почайни. Матеріали черняхівської культури — на Старокиївській і Замковій горах, на Печерську. З життям поселень названих культур пов'язаний приплив римських монет 2—4 ст. н. е. За час археологічного вивчення Києва їх виявлено близько 6 тис. одиниць. Такої кількості немає в жодному іншому регіоні України. Один з найбільших скарбів, що складається з 4 тис. монет, виявлено у 1875 в районі нинішньої Львівської пл.

У кін. 5—6 ст. в районі Києва з'являються поселення з матеріальною культурою корчацького типу. З цього часу простежується і безперервний розвиток Києва, одного з найстаріших «градів», за термінологією давньоруського літопису, центру великого міжплеменного об'єднання чи князівства. Заснування Києва літопис пов'язує з діяльністю полянського князя Кия, його легендарних братів Щека і Хорива, а також сестри Либеді. «И створиша градъ во имя брата своего старѣйшаго, и нарекоша имя ему Киевъ» [3].

Вихідним пунктом зростання й розвитку міста стала Замкова гора, але вже до 7 ст. були заселені й інші підвищення — Старокиївська гора і Дитинка, а також певна частина Подолу. Саме в цьому районі спостерігається найбільша концентрація знахідок 3-ї чв. 1 тис. н. е.: візантійські монети імператорів Анастасія I (491—518) і Юстиніана I (527—565), херсонеські амфориски, фібули з виїмчастою емаллю, срібні браслети з потовщеними кінцями, зооморфні й антропоморфні фібули, бронзова фігурка лева.

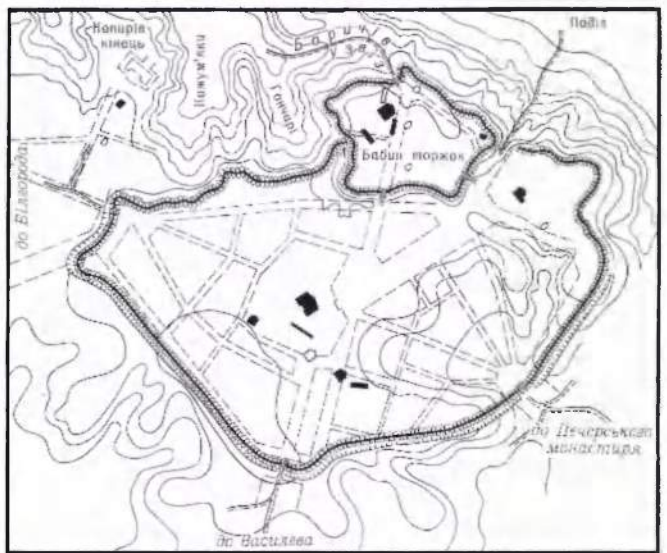
Питання про те, з яким культурним шаром Старокиївської гори слід пов'язувати ювелірні й монетні знахідки, позитивно вирішилося після виявлення й дослідження найдавнішого городища. Його вал і рів обмежували двогектарну північну частину Старокиївської гори. У заповненні рову виявлено ліпну кераміку, подібну до тієї, яка траплялася і по всій площі городища. Останнім часом тут пощастило дослідити кілька житлових і господарських будівель з керамікою корчацької культури, яка датується кінцем 5—6 ст.

У центрі «града», неподалік від сходів будинку Національного музею історії України,

розташовувалося кам'яне язичницьке святилище. Воно мало еліпсоподібну форму розмірами 4,2×3,5 м з чотирма виступами, зверненими у всі сторони світу. Поряд виявлено залишки ритуального вогнища, що було неодмінною складовою частиною язичницьких свят на Старокиївській горі. Є всі підстави вважати, що археологами В. Хвойкою, а пізніше М. Каргером був відкритий жертовник з культом слов'янського бога Світовіда (в даний час на місці стародавнього капища експонується його реконструкція).

Вивчення археологічних матеріалів кін. 5—6 ст. показує, що з цього часу бере початок безперервне заселення Старокиївської і Замкової гір, і саме в них міститься ключ до вирішення складної проблеми походження Києва. Тільки ці матеріали сповна відповідають умовам безперервності його розвитку: знайдені в історичному центрі міста, культурно споріднені з матеріалами наступного історичного пе-

Плани Верхнього Києва 10—13 ст.

Руїни Десятинної церкви.
Мал. А. ван Вестерфельда. 1651.

ріоду, належать до перехідного етапу соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку східнослов'янського суспільства.

Формування східнослов'янських союзів, племен чи князівств свідчило про новий ступінь суспільно-політичного розвитку, що вимагав нового рівня управління. Вже в той час Київ став центром культурної агломерації племен, що об'єдналися в полянський союз. Підставою для цієї думки є знахідка кам'яного язичницького святилища у самому центрі стародавнього київського городища. І, нарешті, наявність серед археологічних матеріалів 6—7 ст. візантійських імпортованих свідчить про міжнародні торговельні зв'язки раннього Києва.

Прихильники теорії пізнішого походження Києва, як правило, посилаються на те, що таке твердження не узгоджується з відомим визначенням суті міста як соціально-економічної категорії, оскільки в київських шарах кін. 6—7 ст. не виявлено слідів ремісничої діяльності і дуже слабкі сліди торговельної. Це справді так. Але, по-перше, в умовах інтенсивного понад півторатисячолітнього життя великого міста ці сліди могли і не зберегтися, а, по-друге, навряд чи можна стверджувати, що місто в час свого зародження повинно відповідати всім тим ознакам, які характеризують його в епоху класичного середньовіччя.

Очевидно, далекі ранньосередньовічні міські центри, що очолили перші державні утворення, були продуктами не стільки соціально-економічного, скільки суспільно-політичного розвитку слов'янського суспільства. Провідними їх функціями на першому етапі були політико-адміністративна і культова, що, природно, не тільки не виключало, але й передбачало

порівняно швидку появу також і торговельно-ремісничої функції.

Спорудження фортеці на Старокиївській горі стало визначною подією в житті київських поселень, що свідчило про їхній вступ до нового етапу соціального розвитку.

Звичайно, Київ у кін. 5 — на поч. 7 ст. ще не був справжнім містом. Він перебував на «племінному» етапі розвитку, теоретичне обґрунтування якого дав Ф. Енгельс, який вважав цілком закономірним існування міст, що були «зосередженням племен чи союзу племен» [4]. Процес виникнення Києва, як і деяких інших міст слов'янського світу, збігається за часом із зародженням ранніх (військово-демократичних) форм державності. У 6—7 ст. виникли східнослов'янські союзи племен, у 7 ст. — об'єднання моравів і чехів, протоболгар. Цими ж століттями датуються і стародавні городищенські центри: Зимно, Хотомель, Пастирське на території розселення східних слов'ян; Микульчиці, Старі Замки, Ленчиця, Шеліги на території західних слов'ян.

Піднесення Києва як першого політичного центру Середньої Наддніпрянщини зумовлено кількома факторами: винятково сприятливими мікрогеографічними умовами київської території, схованої від степу широкою смугою лісу, її етнографічним порубіжжям, а також розташуванням на стратегічно панівній точці Дніпровського шляху, що звався в літописі «з варяг у греки».

На другому етапі історичного розвитку східнослов'янського суспільства, який припадає на 8—9 ст., в сільському господарстві, ремеслах, торгівлі, а також соціальних відносинах було досягнуто такого рівня, за якого багато центрів союзів племен перетворилися у справжні ранньофеодальні міста. До них належить і Київ, який, незважаючи на хозарське панування, активно утверджувався на позиціях одного з головних політичних центрів східних слов'ян. У боротьбі та взаємодії з хозарами міцніла їхня державна організація. На межі 8—9 ст. в Середній Наддніпрянщині, на основі колишніх князівств — полянського, сіверянського, древлянського, дреговицького і кривицького — склалося державне утворення «Руська земля» на чолі з Києвом.

Одночасно з формуванням території і феодальної структури Русі відбувається швидке зростання її столиці. Археологічні матеріали 8—9 ст., виявлені у Верхньому місті, на Подолі, Кирилівських висотах, Печерську і в деяких інших районах, свідчать про значне розширення площі міста. Бурхливе зростання чисельності його жителів відбувалося за рахунок припливу населення з різних земель Русі, що знайшло своє відображення в характері матеріальної культури раннього Києва. Очевидно, в роман-

тичному титулі Києва — «мати містам руським»,— вкладеному літописцем в уста князя Олега (882—912), справді закладено глибокий зміст. Він указував не тільки на старшинство Києва серед інших міст Русі, але також і на його органічний зв'язок зі всіма східнослов'янськими землями.

У кін. 9 — на поч. 10 ст. Київ являв собою місто з цілком сформованою феодальною структурою, яка не зазнала в майбутньому яких-небудь істотних змін. Дитинцю на Старокиївській горі, де зосереджувалися князі, бояри й багаті дружинники, протистояв торговельно-ремісничий Поділ, розташований між підніжжям київських гір і Дніпром. Обидві частини міста забудовувались у 9—10 ст. кварталами дерев'яних будівель; проте князівська мала вже й кам'яні палаци. Про це свідчить літопис під 945, це ж підтвердили й археологічні розкопки, які виявили залишки двох палацових будівель 10 ст. Одна з них, досліджена у 1970—71 на південний захід від Національного музею історії України, на відстані 20—30 м від нього, являла собою, очевидно, залишки парадної зали палацового комплексу княгині Ольги, що нагадувала круглі палати Константинополя. Фресковий розпис, полив'яні керамічні плити, різьблені архітектурні деталі з шиферу й мармуру переконують у багатому оздобленні палацу.

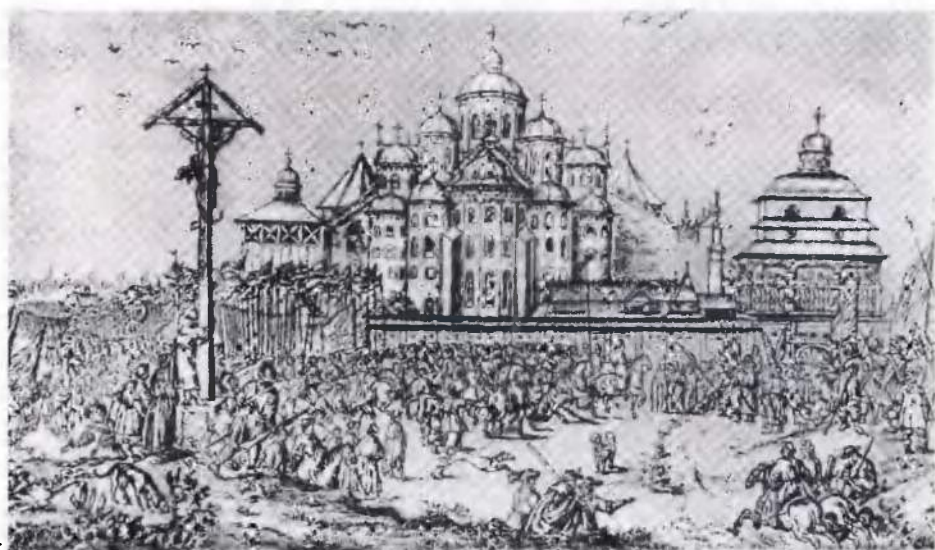
На Подолі, як свідчить літопис під 944, діяв перший на Русі християнський храм — соборна церква св. Іллі, необхідність в якій диктувалася, передовсім, широкими торговельними зв'язками Києва з багатьма країнами, в т. ч. й християнськими — Візантією, Болгарією та ін.

За межами укріплень найдавнішого «града» було язичницьке капище. Залишки його виявлені під будинком № 3 на вул. Володимирській. У плані воно нагадує подовжений прямокутник завширшки 1,75 м, витягнутий по осі північ—південь на 7 м. Південна й північна

кінцівки прямокутника переходили в заокруглені симетричні виступи, по два з кожного боку. Ще два таких виступи відходили від східного боку прямокутника. Таким чином, основа святилища мала всього шість виступів у вигляді пелюсток квітки. Вони могли слугувати п'єдесталами для ідолів шести слов'янських богів — Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокоші, яких поставив князь Володимир Святославич у 980.

Знахідки арабських, візантійських і західноєвропейських монет, речей східного походження вказують на те, що Київ 9—10 ст. був великим центром міжнародної торгівлі. На його території за час археологічного вивчення виявлено близько 11 тис. арабських дирхемів. Візантійські монети трапляються в Києві значно рідше, але факт постійних торговельних контактів Києва й Константинополя засвідчений русько-візантійськими угодами кін. 9 — поч. 10 ст. Зв'язки з середньовічною Європою підтверджує відомий Раффельштеттенський статут 903, який згадує купців з Русі — «рузаріїв».

Яскравою сторінкою в історії Київської Русі та її столиці був період великого князіння Володимира Святославича (980—1015). Заволодівши Києвом, Володимир вживає найрішучіших заходів для об'єднання всіх східнослов'янських земель у єдиній державі. З цією метою він ставить на пагорбі «вне двора теремного» новий язичницький храм з кумирами шести богів. Великі роботи розгортаються на будівництві старої фортеці, а також репрезентативного міського центру. Могутнім земляним валом з дубовими заборолами була оточена десятигектарна площа. Вал починався від північного виступу Старокиївської гори. Проходив над схилами у південному напрямку до яру, де нині прокладена лінія фунікулера, звідти повертав на південний захід і проходив уздовж лінії вул. Великої Житомирської до схрещення її з вул. Володимирською. Звідси він простя-

Софійський собор.
Мал. А. ван Вестерфельда. 1651.

гався до схилів Гончарного яру, а від нього — до Старокиївської гори. В історичній літературі дитинець часів Володимира Святославича одержав назву «міста Володимира». У системі фортечних стін було три брами, з яких парадна, що ввійшла в літературу як Софійська, являла собою кам'яну сторожову вежу з проїжджою аркою. Фундаменти Софійської брами збереглися на вул. Володимирській, приблизно за 16 м від схрещення її з вул. Великою Житомирською. Перед брамою фортеці, через глибокий рів, були перекинуті підйомні мости, які піднімалися в разі воєнної небезпеки.

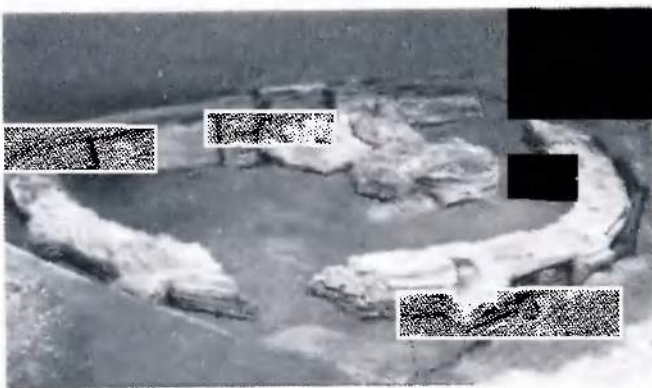
Головною будівлею Києва 10 ст. була знаменита Десятинна церква, споруджена у 989—996 як кафедральний храм у зв'язку з прийняттям на Русі християнства та встановленням митрополії.

До складу архітектурного ансамблю «міста Володимира» також входили княжі палаци, які розташовувалися на схід, південь і захід від Десятинної церкви. Фундаменти південного палацу, що був офіційною резиденцією великих київських князів 10—13 ст., досліджені у 1911 Д. Милєсвим, С. Вельміним. Палац являє собою прямокутник завдовжки 45 м і завширшки 11,5 м. Фрагмент однієї зі стін палацу, яка проходить паралельно вул. Володимирській, і сьогодні можна бачити поряд із входом у садибу Національного музею історії України.

Фундамент палацу 10 ст. Старокиївська гора.

*Залишки фундаменту ротонди 12—13 ст.
Вул. Володимирська, 3. Розкопки 1975—76.*

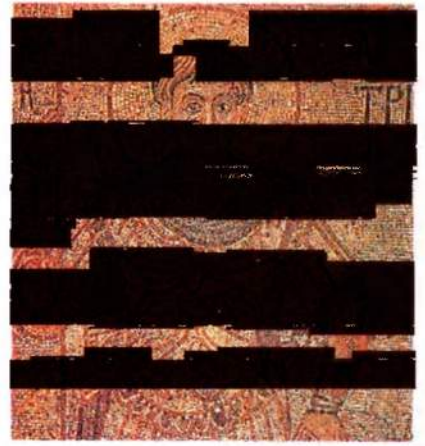
У 1914 С. Вельміним, у 1982—87 В. Харламовим досліджено залишки західного палацу (Десятинний пров., 5—7). За розмірами він нагадував південний, але мав по всій довжині галерею. Велике міське будівництво, що розгорнулося в Києві за князя Володимира, продовжив його син Ярослав (1019—54), прозваний Мудрим за турботу про освіту й культуру країни. Головна увага, як і раніше, приділялася Верхньому місту, де пізніше виросла могутня фортеця і новий репрезентативний центр Києва. Вал «міста Ярослава» починався від «міста Володимира», проходив над схилами Михайлівської гори. По вул. Костьольній спускався до Майдану Незалежності. Звідси, вздовж вул. Малої Підвальної вал піднімався до Золотих воріт, потім уздовж вул. Ярославів Вал виходив на Львівську пл. Тут він повертав на південь і вздовж вул. Великої Житомирської підходив до укріплень «міста Володимира». Загальна довжина стін Ярославової фортеці, висота яких разом з дерев'яними заборонами досягала 16 м, дорівнювала 3,5 км. Площа нового міста становила близько 80 га. Таких розмірів і могутності не знали фортифікаційні споруди жодного з міст Київської Русі. Для насипу валу потрібно було близько 630 тис. куб. м землі й не менше 50 тис. куб. м дубового лісу. До «міста Ярослава» вело три брами: Лядська, Жидівська та Золота. Остання була головним, парадним в'їздом у столицю Русі.

Центром архітектурного ансамблю «міста Ярослава» став Софійський собор — резиденція київських митрополитів, збудований 1017 або 1037. Митрополит Іларіон, який був свідком будівництва храму, писав: «Церкви дивна и славна всѣмъ округнимъ странамъ, яко же ина не обрящется въ всемъ полунощи земнѣмъ отъ вѣстока до запада» [5]. Навколо руської митрополії розміщувалися ще три храмові будівлі, які конструктивно нагадували Софію, але менші за розмірами. Дві з них — храми Георгіївський та Ірининський — одержали назви на честь патронів великого князя Ярослава (християнське ім'я Георгій) і його дружини Інгігерди (християнське ім'я Ірина). Залишки цих споруд досліджені археологами. Фундаменти храму св. Георгія розташовані на невеликій площі, яка утворюється злиттям вулиць Золотоворітської та Рейтарської, а також Георгіївського пров. Вони розкопані у 1978 М. Сагайдаком. Судячи з матеріалів розкопок, у старі часи храм був прикрашений фресковим розписом і мозаїками. Збудований бл. 1051. Зруйнований під час монголо-татарської навали. У 18 ст. на місці старого споруджено новий храм св. Георгія, який було знищено у 30-і рр. 20 ст. Церква св. Ірини містилася на розі вулиць Володимирської та Ірининської. Залишки

її досліджувались у 19 ст. За планом і структурою церква нагадує Георгіївський храм. Інтер'єр був розкішно прикрашений фресковими і мозаїчними панно, різьбленими капітелями колон, шиферними плитами. Третій храм ансамблю «міста Ярослава» досліджений на схрещенні Георгіївського пров. та Стрілецької вул. у 1909—11 Д. Милеєвим. На основі знахідок можна твердити, що цей храм був також прикрашений фресками і мозаїкою, підлога викладена глазурованими плитками різної форми й кольору. Поблизу південної стіни Ірининського храму розміщувався кам'яний палац, архітектура якого була близькою до палаців «міста Володимира». Митрополита садиба була обнесена могутньою кам'яною стіною, залишки якої досліджувались у 1948—50. Час її спорудження — 30—40-і рр. 11 ст. Загальна площа митрополічного двору — близько 3,5 га.

Знайомлячись із будівничою програмою Ярослава Мудрого, не важко помітити, що в її основі лежав константинопольський зразок. Але з'явився він на київському ґрунті не внаслідок простого наслідування, а як елемент політичного суперництва Києва зі столицею Візантії. Це добре розуміли сучасники, і не випадково Адам Бременський, який писав про Київ у 2-й пол. 11 ст., називав його уславленою окрасою Сходу і суперником константинопольського скіпетра [6].

Після смерті Ярослава Мудрого будівництво Києва продовжували його старші сини — Ізяслав, Святослав і Всеволод, які разом очолили Київську Русь і по черзі займали великокняжий стіл. У 1060-і рр. у південно-східній частині Верхнього міста формується ще один архітектурний ансамбль, який складався з будівель Димитрівського (пізніше — Михайлівського Золотоверхого) монастиря. Назва Михайлівської церкви (закладена 1108) — Золотоверха, очевидно, пішла від того, що її баня була покрита

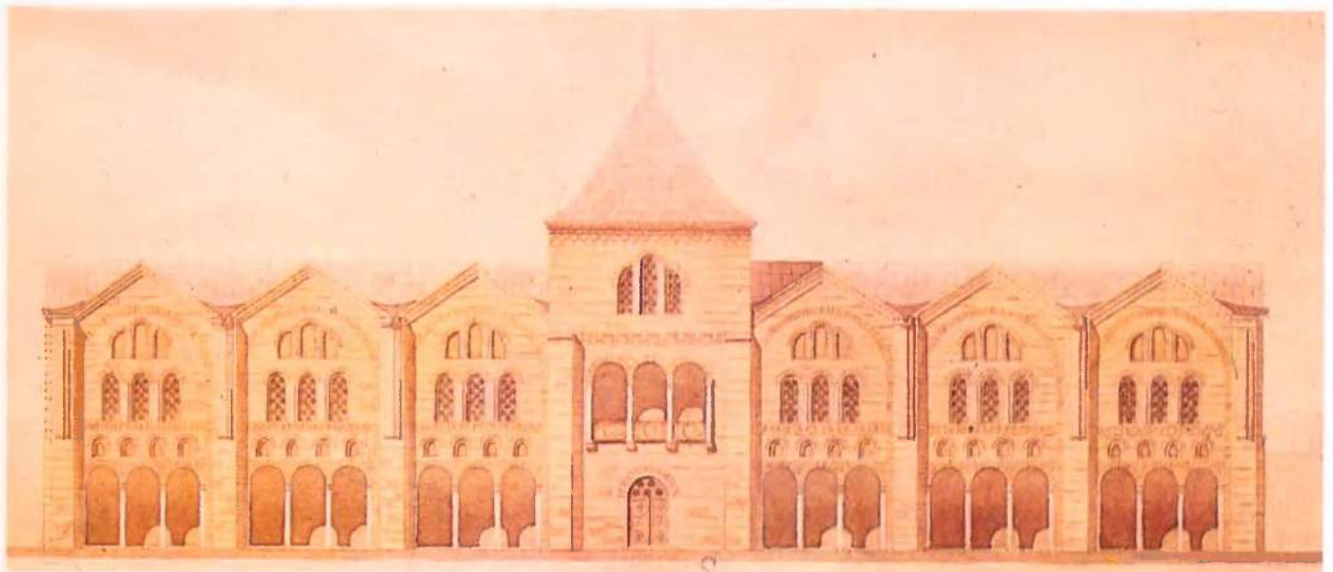

Димитрій Солунський. Мозаїка Михайлівського Золотоверхого собору. 12 ст.

золотом. Інтер'єр храму був розкішно прикрашений фресками й мозаїками, різьбленими шиферними плитами.

Уперше руїни стародавніх будівель виявлено на території Михайлівської гори ще у кін. 18 ст. За свідченням археолога М. Берлинського, вони розміщувалися на південь і північний схід від Михайлівського Золотоверхого собору. У різний час залишки південного храму досліджувалися археологами. Вони містяться на подвір'ї будинку № 4-а на вул. Трьохсвятительській. З літописними церквами виявлені залишки ототожнюються таким чином: фундаменти, досліджені на південь від Михайлівського Золотоверхого собору, належали церкві св. Петра; фундаменти неподалік від станції фунікулера — храму св. Димитрія. Михайлівський Золотоверхий монастир був обнесений могутніми земляними стінами на зразок укріплень «міста Ярослава».

Великий (Західний) князівський палац «міста Володимира». Кін. 10 — поч. 11 ст. Реконструкція Ю. Асеєва.

У межах «міста Володимира» у кін. 11 — на поч. 12 ст. зводиться ще один архітектурний ансамбль, до складу якого увійшли споруди монастирів св. Андрія (1086—1131) і св. Федора (1129). Храм Федорівського монастиря виявлений і досліджений на території садиб № 7 і 9 на вул. Володимирській. У 1183 на Великому Ярославовому дворі була збудована, замість дерев'яної часів Володимира, мурована церква св. Василя. Під назвою Трьохсвятительської вона існувала до 30-х рр. 20 ст., коли була підірвана. Фундаменти містяться під північним крилом будівлі Міністерства закордонних справ України (вул. Десятинна, 2).

У 1975—76 пощастило знайти (Я. Боровський, П. Толочко) в садибі № 3 на вул. Володимирській фундаменти й залишки стін ротонди кін. 12 — поч. 13 ст. Новими археологічними розкопками Києва доведено, що місто продовжувало поступовий розвиток до початку монгольської експансії на староруські землі.

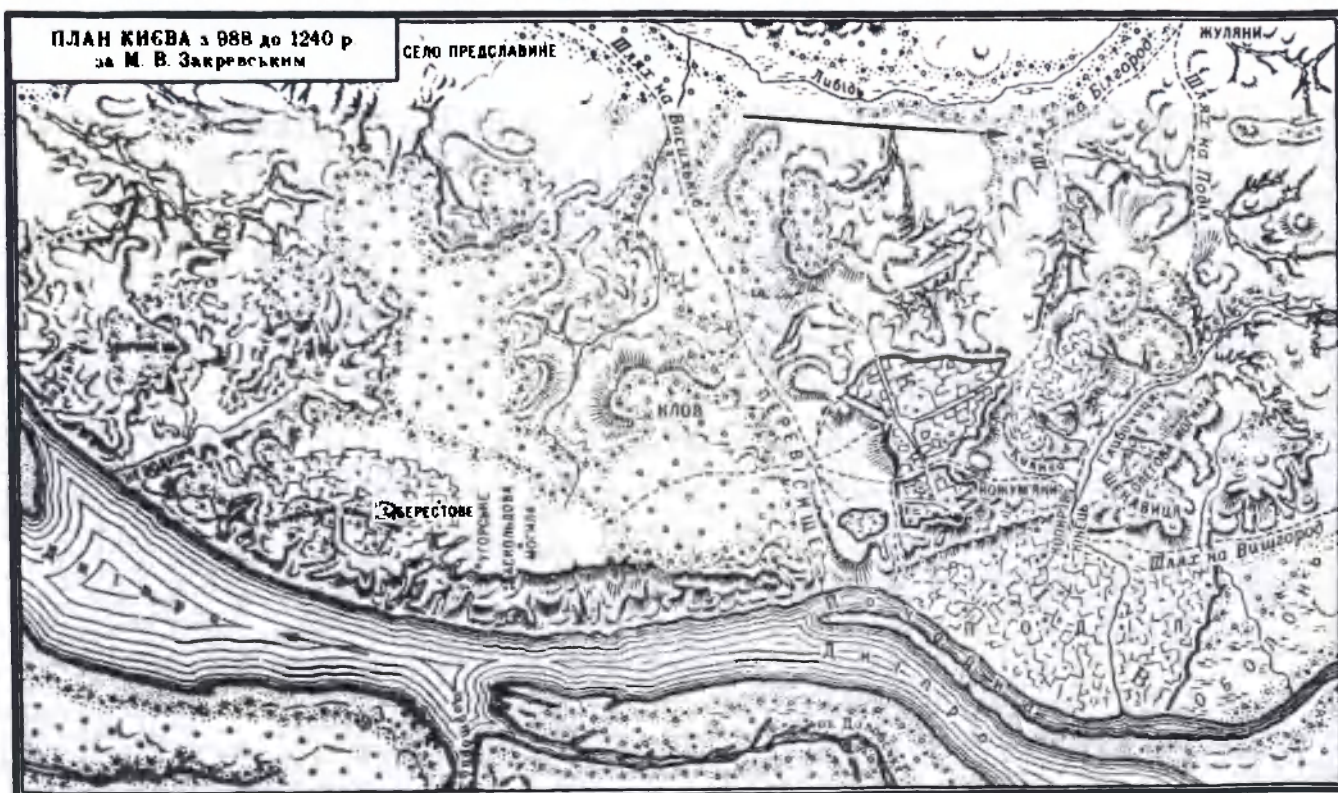
У 12—13 ст. Київ був одним з найбільших міських центрів середньовічної Європи. До основного ядра міста, що сформувалося уже на час княжіння Ярослава Мудрого, прилягали посадські райони, приміські слободи, монастирські садиби, заміські палаци феодальної знаті.

Найбільшим районом старовинного Києва був Поділ (Нижнє місто). Археологічні дослідження показують, що в період найвищого розвитку міста (12 ст.) цей торговельно-ремісничий посад становив 200 га й перевершував інші великі центри стародавньої Русі. Як і

Верхнє, Нижнє місто мало власні укріплення, так зване столпіє, про яке згадують літописи у 12 ст. В центрі Подолу розміщувався головний торг Києва — літописне «Торговище», що правило також і за майдан, де збиралося віче. Очевидно, вже в 11 ст. на Подолі проводилося монументальне будівництво. Підставою для такого твердження стали розкопки центрального соборного храму Подолу — церкви Пирогощі (1131—35), фундаменти якої зведено з будівельних матеріалів більш ранньої мурованої споруди. У 12 ст. на Подолі збудовано храми св. Михаїла та св. Бориса і Гліба.

До складу центрального міського ядра входив літописний Копирів кінець, що прилягав до «міста Ярослава» з північного заходу і мав площу бл. 40 га. У роки князювання Святослава Ярославича (1073—76) тут збудовано монастир св. Симеона, серед споруд якого було два кам'яні храми. Вони виявлені розкопками на розі вул. Смирнова-Ласточкина і Киянівського пров., а також перед будинком Національної академії мистецтва. Тут були ще дві храмові будівлі: в районі лікарні для вчених і Несторівського пров., 9. Аналіз літописних і археологічних джерел дає підстави стверджувати, що Копирів кінець мав потужні укріплення.

Територія центрального міського ядра старовинного Києва не вичерпувала собою всієї його площі. Навколо розташовувалися приміські слободи, села, князівські та боярські двори, монастирські садиби, безпосередньо пов'язані з Києвом як складові й невід'ємні його частини.

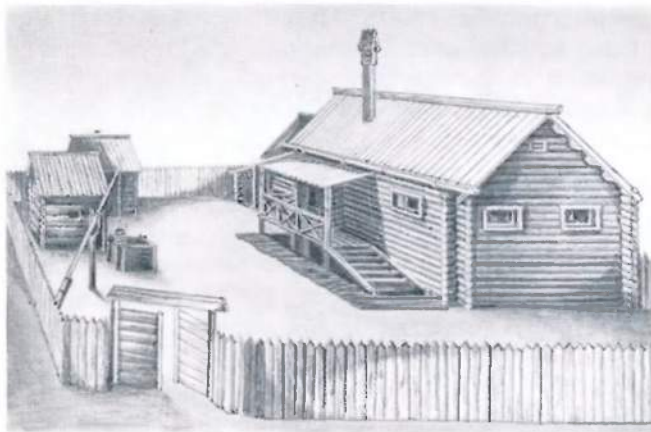
Це Кирилівський, Печерський і Видубицький монастирі, князівські села Предславине, Берестове, урочища Дорогожичі, Угорське, Церковщина та ін. Характерною особливістю київських околиць є те, що вони, як і центральна частина міста, стали місцем інтенсивного монументального будівництва.

Однією з найвідоміших історичних околиць Києва була місцевість, де формувався з 11 ст. Печерський монастир. Початок йому поклали Іларіон, пізніше київський митрополит, а також Антоній, виходець з невеликого містечка Чернігівської землі Любеча. Спочатку монастир був печерним, пізніше почалося будівництво наземних споруд. У 1073—78 тут зводиться знаменитий Успенський собор, за зразком якого потім будувалися храми по всій Русі. У 12 ст. Печерський монастир обноситься кам'яними мурами, що замикалися біля церкви св. Трійці (1108), де був і центральний вхід до монастиря.

Масова забудова міста була дерев'яною. Як показали археологічні дослідження, характеризувалася вона переважно тими ж архітектурними закономірностями, що й забудова Новгород, Смоленська, Бреста, Мінська, інших міст, які входили на той час до Київської Русі. Житлові будинки в Києві були двох конструктивних типів: зрубні й каркасно-стовпові. Переважали двоярусні будівлі: житлова частина будинку зводилася на господарській підклаті, заглибленій в землю на 0,6—1,4 м.

Економічною основою життя Києва були сільськогосподарське виробництво доменіальних земель, високорозвинене ремесло та торгівля. Археологічні дослідження, які виявили в різних районах міста залишки майстерень, численні вироби з глини, чорних і кольорових металів, свідчать про те, що в стародавньому Києві працювали ремісники більш як 60 спеціальностей. Уже у 10 ст. вони опанували ряд технологічно складних виробництв — обробку заліза і сталі, лиття ювелірних виробів у кам'яних формочках, виготовлення будівельної й побутової кераміки. На поч. 11 ст. оволоділи секретами склоробства, емалі, черні, зерні, поливи й досягли свого розквіту в 12—13 ст. Київські ремісники створювали такі зразки справжнього мистецтва, що стали відомими далеко за межами Русі. Невипадково в «Трактаті про різні ремесла» 10 ст. пресвітер Гельмерсгаузенського монастиря Теофіл вказував, що «ретельності емалей чи різноманітності черні відкрила Руссія».

Про значний розвиток ремесла з обробки золота і срібла свідчать археологічні знахідки. Тільки в скарбах (а їх виявлено близько 60) налічується понад 3 тис. ювелірних виробів із золота, срібла і сплавів. Ще більшою виробничою потужністю відзначалися такі вироб-

Київська садиба 11 ст. Реконструкція П. Толочка.

ництва, як ковальське, гончарне, будівельне та ін., продукція яких задовольняла не тільки потреби великого міста, але й широким потоком розходила по всій країні. Вироби київського походження археологи виявляють у найвіддаленіших куточках колишньої території Київської Русі.

Таким чином, археологічні дослідження значно розширили наші знання про початкову історію Києва. Понад 60 пам'яток археології тепер перебувають під охороною держави і включені до тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України.

Найзначнішими археологічними об'єктами Києва є пам'ятки, пов'язані з давніми культурами, та пам'ятки-комплекси: міста Володимира, Ізяслава — Святополка, Ярослава.

III. Історія.

Упродовж своєї багатотисячолітньої історії Київ пройшов складний історичний шлях. Відображаючи непрості соціально-економічні й етнокультурні процеси, що відбувалися у суспільстві, він розвивався в контексті загальних за-

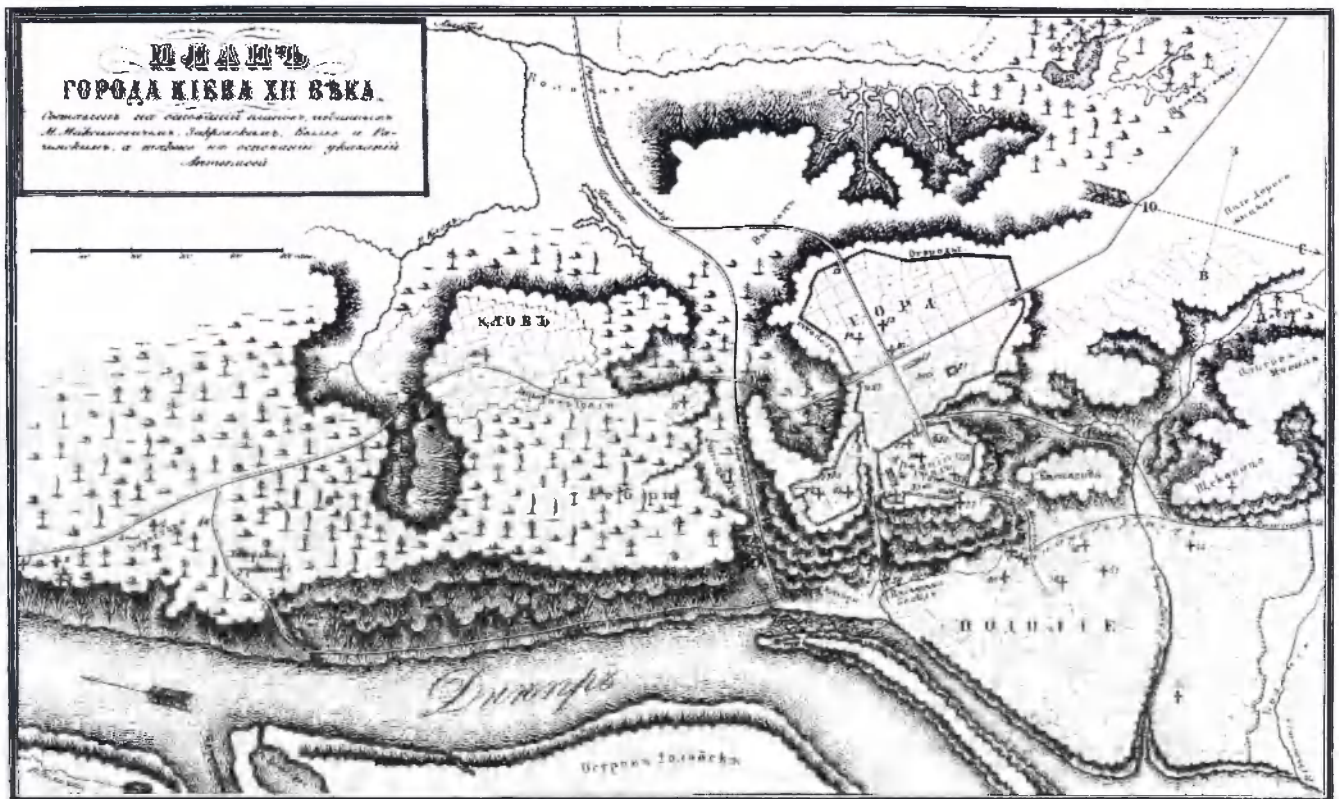
кономірностей історії. Майже всі її епохи й періоди залишили в Києві свої сліди у вигляді нерухомих пам'яток — свідків історичних подій. Найчастіше вони є комплексними пам'ятками: археології — тому, що це матеріальні сліди людської діяльності, які залишаються на поверхні землі, під землею або під водою; історії — бо з ними пов'язані найважливіші історичні події; архітектури — бо вони є зразками архітектурної творчості; мистецтва — це об'єкти, де збереглися майстерні розписи, твори відомих митців. Такі пам'ятки особливо характерні для раннього, початкового періоду історії Києва. Ось чому в різних розділах вступу неминучі деякі повтори, тобто аналізуються одні й ті ж пам'ятки, тільки в різних аспектах.

За свідченням писемних й археологічних джерел, Київ як поселення з безперервним розвитком виник у кін. 5 — на поч. 6 ст. Він був центром Полянського князівства і перебував у фокусі розвитку складних суспільних процесів, що відбувалися в 7—9 ст. у слов'янському світі. Поступово розпадалися первіснообщинні відносини, інтенсивно формувався новий лад.

На рубежі 8—9 ст. в районі Середньої Наддніпрянщини почало складатися велике державне об'єднання, яке в кін. 9 ст. сформувало-

ся в єдину ранньофеодальну державу — Київську Русь. Київ став її столичним градом. Прийняття у 988 християнства київським князем Володимиром Святославичем (980—1015) сприяло перетворенню Києва у важливий духовний і політичний центр східних слов'ян. Київська Русь увійшла в коло інших християнських народів Європи, зміцнила міжнародні й культурні зв'язки з європейськими державами. У Києві, на вул. Володимирській, біля Національного музею історії України локалізовано пам'ятне місце, пов'язане з прийняттям християнства. Тут відмічено контури фундаменту кам'яної Десятинної (Успіння Богородиці) церкви, головного кафедрального храму новоствореної митрополії. Її будівництво проводилося у 989—996. На утримання церкви і митрополії князь Володимир Святославич визначив десяту частину прибутків від державного домену. Тому храм й одержав таку назву. Десятинна церква не збереглася до наших днів. Її було зруйновано в грудневі дні 1240 під час нападу монголо-татар на Київ.

Забудовуючись і розширюючись, Київ перетворювався на одне з найбільших міст середньовічної Європи. В 11—13 ст. він займав площу близько 400 га з населенням 50 тис. осіб

ОБ'ЯСНЕННЯ ПЛАНУ.

1 Митрополітський палац 2 Митрополітський собор 3 Митрополітський палац 4 Митрополітський собор 5 Митрополітський собор 6 Митрополітський собор 7 Митрополітський собор 8 Митрополітський собор 9 Митрополітський собор 10 Митрополітський собор 11 Митрополітський собор 12 Митрополітський собор	13 Митрополітський собор 14 Митрополітський собор 15 Митрополітський собор 16 Митрополітський собор 17 Митрополітський собор 18 Митрополітський собор 19 Митрополітський собор 20 Митрополітський собор 21 Митрополітський собор 22 Митрополітський собор 23 Митрополітський собор	24 Митрополітський собор 25 Митрополітський собор 26 Митрополітський собор 27 Митрополітський собор 28 Митрополітський собор 29 Митрополітський собор 30 Митрополітський собор 31 Митрополітський собор 32 Митрополітський собор 33 Митрополітський собор 34 Митрополітський собор 35 Митрополітський собор

[7]. Значних темпів у цей час набув у Києві розвиток ремісництва. Далеко за межами Середньої Наддніпряниці були відомі виробники киявських ковалів, ювелірів, майстрів з кераміки, різьбарів на камені і кості.

Розвивалася торгівля. Згідно з повідомленнями сучасників (Титмар Мерзебурзький та ін.), на поч. 11 ст. в Києві діяло вісім ринків, що мали не тільки загальнодержавне, а й міжнародне значення [8]. У давніх літописах згадуються Бабин Торжок у Верхньому місті і Торговище на Подолі. Добре відомі Грецький, Соляний і Залозний торговельні шляхи. Тут постійно були купці з Візантії, Скандинавії, Німеччини, Італії, Чехії та інших країн. Разом з тим, киявські торгові люди вивозили на зовнішній ринок хутро, віск, ремісничі вироби.

За часів великого князя Володимира у Києві карбувалися свої гроші — златники, срібники. Починаючи з 11 ст. основною грошовою одиницею стали срібні злитки — гривні вагою бл. 160 г.

Київ був визнаним політичним центром великої Руської держави. Місцеві князі у своїх палацах приймали послів з Візантії, Німеччини, Франції, скандинавських країн. Політичні стосунки часто зміцнювалися династичними шлюбами.

Місто також відіграло важливу роль у захисті Київської Русі від кочівників-печенігів, половців, торків, які вторгалися на її територію і нерідко з'являлися під стінами Києва. Відомі напади печенігів у 969, 1017, 1036, половців — у 1069, 1151. Найвищого піднесення Київська Русь та її столиця досягли під час князювання Ярослава Мудрого (1019—54). Територія Києва помітно розширилася. «Місто Ярослава» було обнесене високими стінами й добре укріплене. Парадним в'їздом до міста вважалися Золоті ворота. Свою назву вони одержали за аналогією до константинопольських Золотих воріт або через золочену баню церкви Богородиці над ними. Свідчення літопису, а також пізньосередньовічних писемних джерел вказують на те, що Золоті ворота для Києва були більш, ніж парадний в'їзд або оборонна вежа. Вони — символ політичної незалежності Руської держави та її столиці. Звідси йшли шляхи з Києва на Білгород і далі — на південь і захід.

До серед. 18 ст. Золоті ворота продовжували виконувати свої основні функції. Вони були також свідками подальших історичних подій, зокрема періоду Визвольної війни 17 ст. Рештки Золотих воріт збереглися до наших днів і є пам'яткою історії та культури світового значення.

У часи князювання Ярослава Мудрого споруджено 1017 або 1037 визначну пам'ятку — Софійський собор — резиденцію киявських ми-

Археологічні знахідки на території Києва:

- а) медальйон-змійовик, 12 ст., бронза, литво;
- б) зворотний бік медальйона;
- в) браслет наручний, 12 ст., срібло, чернь;
- г) бойова булава, 12 ст., бронза, литво;
- г) печатка із зображенням Федора Стратилата, 14 ст.;
- е) гривня киявського типу, 11—13 ст., срібло;
- ж) монета князя Володимира Святославича, 11 ст., срібло;
- з) семипроменева сережка, 10—11 ст., срібло;
- и) медальйон-іконка із зображенням Димитрія Солунського, 11—12 ст., камінь, різьблення.

трополитів. На стінах собору збереглися давньоруські написи-графіті — одне з джерел наших знань історії Київської Русі. При Софійському соборі було засновано першу відому на Русі бібліотеку з книжковим фондом у 950 томів, що увічнено пам'ятним знаком, встановленим на території заповідника. Тут у 11 ст. створено один із перших літописів — Найдавніший Київський Звід.

Києво-Печерський монастир протягом багатьох століть відігравав важливу роль в освіті й духовному житті східних слов'ян. Одним з його перших ігуменів був Феодосій Печерський, який високо підняв моральний авторитет монастиря і здобув серед народу і духівництва особливу повагу. Починаючи з 11 ст. Печерський монастир був одним із центрів культури Київської Русі. В ньому розвивалося літописання: знаменитий Нестор-літописець створив тут всесвітньо відому «Повість временних літ», у стінах монастиря був також написаний «Києво-Печерський патерик». Тут творили письменники Іаков-Мніх та Феодосій Печерський, художник Алімпій, працював лікар Агапіт, існувала велика бібліотека, пізніше створено друкарню, діяла школа. Києво-Печерська лавра впродовж свого існування зазнала багатьох руйнувань, змін. Попри це вона збереглася до наших днів і є пам'яткою історії та культури світового значення.

Нестор-літописець. Гравюра Л. Тарасевича з «Києво-Печерського патерика». 1702.

Відомим центром культурного життя міста 11 ст. був Видубицький монастир. У ньому творили літописець Сильвестр, архітектор Петро Милонег. Усього в Києві у 10—13 ст. діяло 10 монастирів.

У Києві, крім величних храмів, зводилися розкішні палаци князів, які одержували прибутки не лише від земельних угідь поза містом, а й завдяки збиранню данини з удільних князівств. Літопис, наприклад, згадував князівський двір Ізяслава Ярославича, де було «бещисленое множество злата и сребра, и кунами и скорою» [9]. У місті існували великі садиби бояр (літопис називає понад 20 боярських родин, які мали свої садиби в Києві). Вони склалися, як правило, з житлових палаців, господарських приміщень, будинків для дворових людей і прислуги. Про багатство київських бояр свідчать скарби, виявлені археологами в аристократичних районах старого Києва: у «місті Володимира» — 28, Ярослава — 16, на Михайлівській горі — 13. Серед знайденого — золоті й срібні прикраси, монети, гривні.

Найчисельнішу категорію населення Києва складали ремісники, дрібні торговці, боярська челядь. Городяни належали до особисто вільного прошарку. Саме руками простих людей створювались багатства Київської Русі.

Поступальний розвиток Києва було перервано спустошливою монголо-татарською навалою. Восени 1240 розпочато облогу міста. «И окружи градъ, и остолпи сила татарская, и бысть градъ во объдержаньи велиць. И бѣ Батый у города и отроци его объсьдеху градъ, и не бѣ слышати отъ гласа скрипания телѣг его, множества ревения вельблудъ его, ржания отъ гласа стадъ конь его. И бѣ исполнена земля Руская ратных» [10].

Напередодні київський князь Михайло Всеволодович утік до Угорщини. Оборону керував посадник галицького князя Данила Романовича боярин Дмитро. Понад десять тижнів утримували оборону мужні захисники міста. Однак сили були нерівні. Вдершись до Києва, ординці руйнували місто й нищили населення. У зграйках пожеж загинули цінні пам'ятки матеріальної й духовної культури, назавжди були втрачені секрети виготовлення окремих ремісничих виробів.

Монголо-татарська навала на тривалий час затримала економічний, політичний і етнокультурний розвиток Київської Русі. Після Батисового погрому Київ уже не нагадував великого і квітучого міста Русі 30-х рр. 13 ст. Папський посол Карпіні де Плано, який відвідав його у 1246, відзначив, що в Києві налічувалося не більше ніж 200 будинків [11] з двотисячним населенням. Однак життя в місті не припинилося. Продовжувала діяти митрополія, функціонували Софійський собор, Михайлівський Золото-

верхий, Києво-Печерський монастирі, хоча багато з цих споруд були пошкоджені. Незважаючи на труднощі, постійний терор і руїну ординців, кияни почали поступово відбудовувати місто. Незабаром сюди повернувся князь. Населення зростало за рахунок притоку біженців з інших південноруських міст, відроджувалися ремесла. У 2-й пол. 13—14 ст. Київ поступово втрачав роль політичного і духовного центру всіх давньоруських земель. У північно-східній Русі в цей час зміцнювався новий північно-слов'янський центр. Галицько-волинські князі вже не прагнули займати колись престижний київський стіл. У 1300 з Києва до Володимира була переведена митрополія на чолі з митрополитом Максимом, яка 1328 переїхала до Москви. Незважаючи на це, Київ продовжував залишатися центром тяжіння усіх південноруських земель. І волиняни, і подоляни, і чернігівці, дотримуючись традицій Київської Русі, як і раніше, бачили в ньому стольний град. Навколо Києва консолідувався український етнос. У тяжких умовах політичної роздробленості він намагався зберегти свою релігію, культуру, традиції, що склалися за часів Київської Русі. Саме Київ, зруйнований, пограбований, але не знищений, став гарантом спадкоємності у подальшому розвитку українського народу.

У 13 ст. утворилася Литовська держава, яка протягом досить короткого часу встановила політичну верхність над українськими землями. У 50—60-х рр. 14 ст. як результат довготривалої війни між Польщею і Литвою відбувся переділ південно-західних руських земель. Одночасно Литовська держава розпочала наступ на Наддніпрянщину, скориставшись послабленням Золотої Орди, зумовленим її розпадом на кілька окремих улусів внаслідок феодальних міжусобиць. На думку сучасних дослідників, просування литовців на землі Південно-Західної Русі в 1350-х рр. було узгоджено із Сараєм. Литва визнала данницьку залежність окупованих територій від татар, і це дало змогу князю Ольгерду заволодіти Київщиною, Сіверщиною та Поділлям [12]. Разом з тим, у Густинському літопису 17 ст. йдеться про битву влітку 1362 на р. Сині Води (прит. Південного Бугу), в якій військо Ольгерда розгромило загони кількох татарських ханів: «В сие лето Ольгерд побѣди трех царков татарских из ордами их, си ест, Котлубаха, Качзезя, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть татарскую...» [13]. Ординського ставленика князя Федора було усунуто, а київський стіл зайняв Володимир Ольгердович, який правив містом до 1394 і був похований у Києво-Печерському монастирі. Тут також поховані й інші князі Ольгердовичі, зокрема його зведений брат Скиргайло, який князував до 1396 і, за літописом, був отруєний митрополитим наміс-

Перемога війська князя Володимира Святославича над печенігами. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

Облога Києва. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

Заснування першої бібліотеки в Києві. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

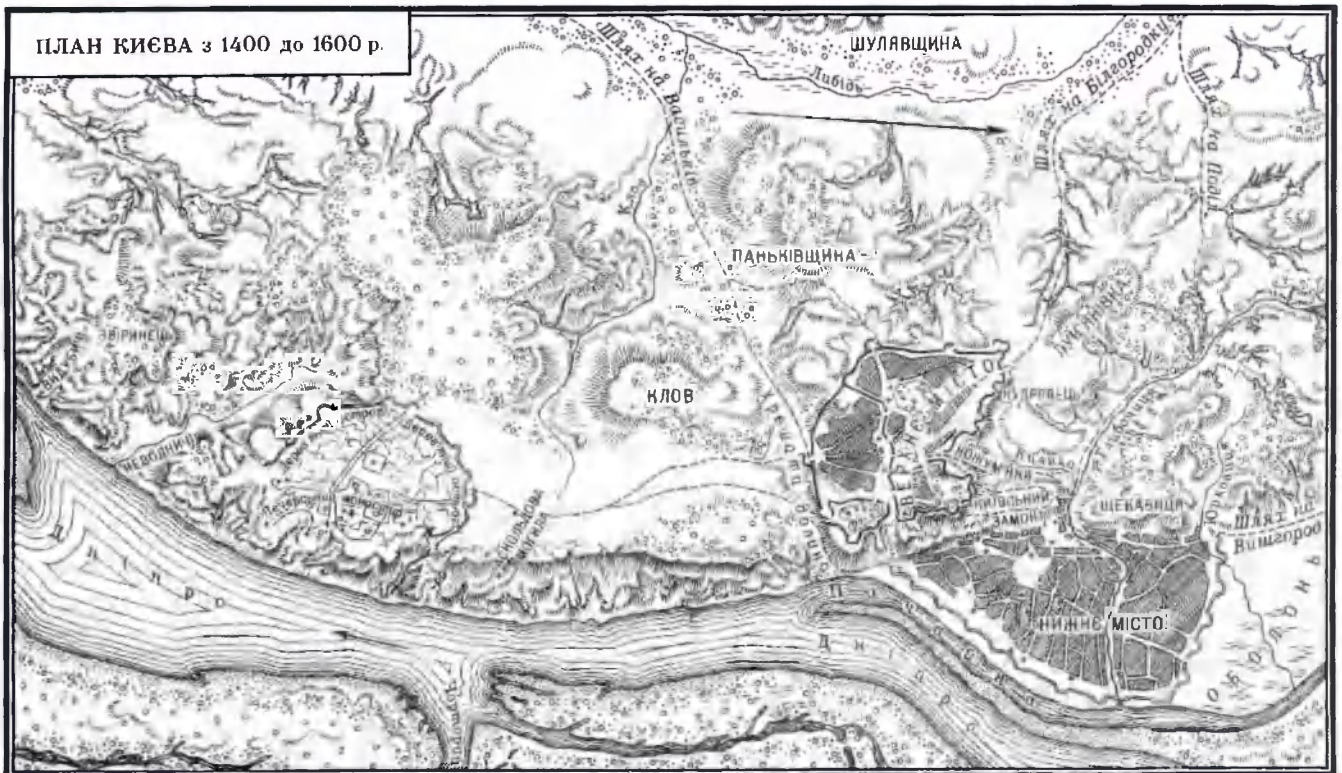
Князь Святослав Ігорович радиться з дружиною. Мініатюра з рукопису візантійського історика Іоанна Скилиці.

ником Фомою. Після його загибелі до серед. 1430-х рр. Київ перебував у руках князів Гольшанських. За їхнього правління влада стала спадковою і сформувалася литовська за походженням київська династія. 1440 Київ перейшов до нащадків Ольгерда: Олелька Володимировича (до 1455) і Семена Олельковича (до 1470). Перший з них наприкінці життя постригся у ченці Печерського монастиря. Його син Семен уславився тим, що відновив Успенську церкву Печерської обителі, пограбовану й розорену монголо-татарами, подарував їй чимало коштовностей (в ній же й був похований). Після його смерті князівську владу було скасовано й запроваджено воеводську.

Перебування під владою Литви для киян не було тяжким, як за монгольського ярма. Багато литовських князів були близькі до українців,

їхніх звичаїв і культури. Як зазначає історик О. Єфименко, князь Ольгерд був литвин по батькові і русин по матері. Він цілком зріднився з її мовою, культурою, був православним і за цим обрядом хрестив своїх синів [14]. За литовського правління кияни не зазнавали національно-релігійних утисків, зберігали свої звичаї, які йшли ще з Київської Русі [15]. Та й саме Велике князівство Литовське складалося не тільки з литовських, а й з білоруських, подільських, чернігівських земель. Воно не сприймалося киянами як чужорідне. До того ж протягом ста років Київщина була васальним князівством і користувалася значною автономією у складі Литви, хоч залежність українських земель від Вільно, починаючи з 15 ст., весь час посилювалася. Тільки у 1471 король польський і великий князь литовський Казимир Ягайлович остаточно скасував удільний статус Київського князівства. «И отседе, — зазначив літописець, — на Кіеве князя престаши быти, а вместо князей воеводы насташа» [16].

Під час перебування у складі Литви у місті спостерігався повільний, але неухильний розвиток продуктивних сил. Воно поступово зростало й забудовувалося, збільшувалося населення, з'являлися нові види ремесел і промислів. У 1494—97 великий князь литовський Олександр Казимирович підтвердив йому Магдебурзьке право, згідно з яким міщани підлягали юрисдикції магістрату — головного органу міського самоврядування [17]. Будівля магістрату розміщувалася на Подолі. До сере-

дини 17 ст. вона була дерев'яною. На верхній частині Замкової гори, названої пізніше Киселівкою, в останній чверті 14 ст. був зведений т. зв. Литовський замок, який став адміністративним центром міста. На території замку були численні будівлі: будинок воєводи, казарми військового гарнізону, пороховий льох, склади. Тут мали свої садиби окремі представники київської знаті. В замку діяло 4 церкви: три православні й одна католицька [18].

Замок неодноразово витримував напади татар. Ним не могли заволодіти 1399 Тимур-Кутлук, 1416 — Едигей. Лише 1 вересня 1482 замок захопив і розгромив хан Менглі-Гірей, незважаючи на мужність захисників. Цей напад Кримського ханства був чи не жорстокішим за нашествя Батия. Увесь Київ охопило полум'я, загинуло і потрапило в неволю майже все його населення, було спустошено муровані храми, воєводу Івана Ходкевича взято в полон. Як свідчать посольські книги, навесні московський посол в Криму Михайло Кутузов вимагав від хана послати «рать свою на Подольські землі чи на Київські міста» [19]. Цареві Івану III це було потрібно для того, аби відвернути сили Литви від московських кордонів. Ціною знищення «матері міст руських» і його населення своїм татарським союзником Іван III купив на кілька років відстрочку війни з Литвою. Замок був відбудований та існував до серед. 17 ст. Поступово відроджувалося й економічне життя. Документи 14—17 ст. вказують на функціонування в місті ремісників цілого ряду спеціальностей — лучників, стрільників, ковалів, теслярів, пекарів, різників, золотарів, постригачів, шевців, кравців, кушнірів, винників, римарів.

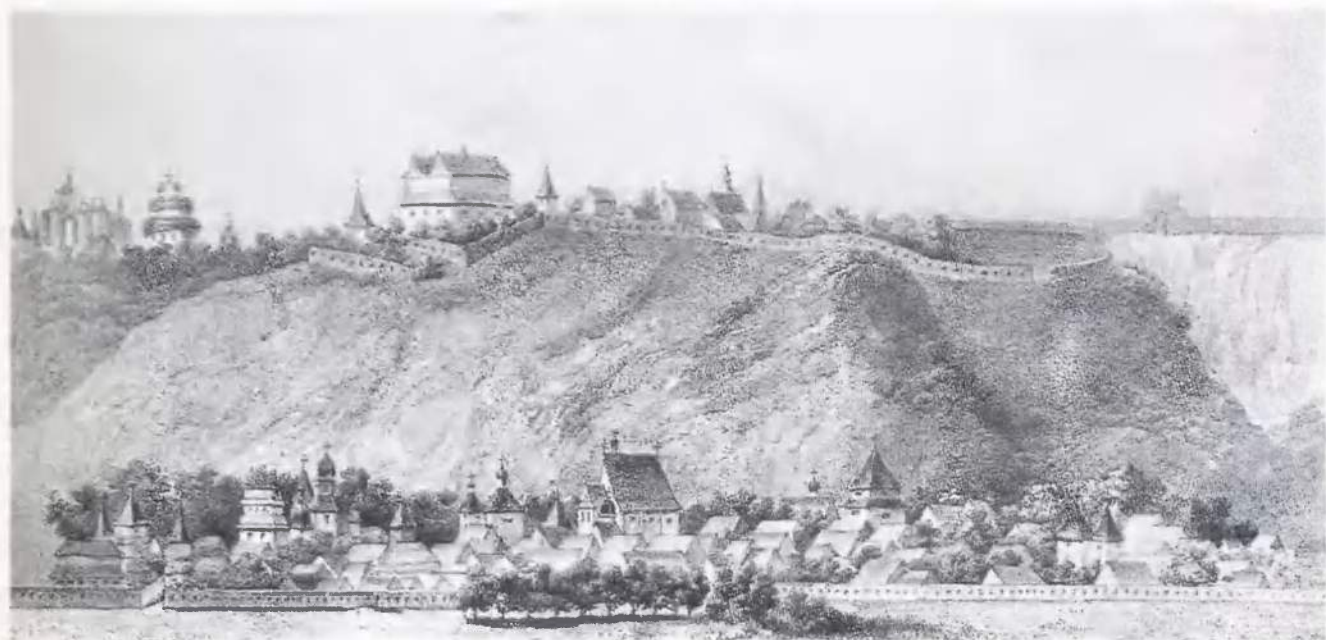
На поч. 16 ст. у Києві виникли цехові об'єд-

Вид Київського замку.

Мал. А. ван Вестерфельда. 1651.

нання, діяльність яких регламентувалася спеціальними статутами: у 1571 тут зареєстровано 71 ремісника-майстра [20]. Разом з тим жителі міста все ще були тісно пов'язані з сільським господарством: займалися садівництвом, городництвом, мали свої виноградники, земельні угіддя тощо.

Київ поступово перетворився на головний торговельно-економічний центр не тільки Наддніпрянщини, але й усіх українських земель. Ще у 1569 він одержав королівську грамоту — привілей на два ярмарки, що стали невдовзі значним зосередженням найрізноманітніших товарів. Предметами купівлі-продажу були тварини, хутро, шкіра, продукти сільського господарства, напої, сіль і промислові товари. На *Василівська (Трьохсвятительська) церква 12, 17 ст. (зруйнована у 1930-і рр.). Мал. Ф. Солнцева. 1840-і рр.*

ПЛАНЪ г. КІЕВА 1638 г.,

приложенный къ Телтургимуъ А. Кальнофойскаго.

ярмарках в обігу була дрібна литовська монета — гріш і велика — червоний злотий, а також польські, угорські злоті, німецькі талери. Київ відігравав роль однієї з головних митних застав Великого князівства Литовського [21]. Він був великим центром транзитної торгівлі. Литовський дипломат М. Литвин у своїх мемуарах відзначав, що у Києві було чимало іноземних товарів. На його думку, через місто «відправляються з Азії, Персії, Індії, Аравії та Сирії на північ у Московію, Псков, Новгород, Швецію і Данію східні товари» [22].

Внаслідок жвавої транзитної торгівлі багато товарів осідало у Києві, впливаючи на побут заможних городян. Вони тепер не задовольнялися тканинами домашнього виробництва, а купували німецьке сукно, східні шовкові тканини. В побут входили німецьке пиво, закордонні вина, східні прянощі, килими. Попитом корис-

тувалися привозні зброя, посуд, прикраси тощо.

1 липня 1569 між Польщею і Литвою було укладено Люблінську унію, згідно з якою вони зливалися в єдину державу — Річ Посполиту. Київ разом із Брацлавським, Волинським, Київським, Підляським воєводствами увійшов до складу Польщі. Україна стала об'єктом колонізації польської шляхти, селянство потрапляло в кріпосну залежність від польських панів, посилювався національно-релігійний гніт. У цілому цей Люблінський акт, як зазначав М. Грушевський, «був ланцюгом насильств над чужими переконаннями, чужими правами, насильств, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин» [23].

Тому не дивно, що в кін. 16—1-й пол. 17 ст. в Україні розгорнулася національно-визвольна боротьба проти іноземного панування. Цей рух

Пояснювальний текст до плану А. Кальнофойського

Опис монастиря (Киево-Печерської лаври), містечка та інших предметів аж до самого Києва

«Вийшовши з печери на гору через хвіртку, треба йти біля дерев'яної огорожі до монастирської хвіртки. Ліворуч від неї

1. Келія городного брата і доріжка через вулицю до монастиря.
2. Хвіртка в самий монастир, при якій відразу ж келія привратника.
3. Біля неї невелика келія іншого брата.
4. Від них праворуч на гору стрімка доріжка до друкарні.
5. Друкарня на тій рівнині, на якій (розташовано) увесь монастир.
6. Пекарня з коморами і всім, що до них належить.
7. Келія благочестивого брата, який наглядє за пекарнею.
8. Чотири старі келії, розташовані поруч.
9. Келія палатного ченця.
10. Дві разом келії, одна біля одної.
11. Келія від тих (двох), яка заходить трохи в сад.
12. Проти них приміщення, одне для ремісників, друге — для ченців.
13. Келія позаду них пристойна і спокійна.
14. Від неї безперервним рядом до брами лікарні вісімнадцять келій благочестивих отців і братії.
15. Брама до лікарні.
16. Дві келії, одна проти одної, благочестивого отця, завідуючого лікарнею.
17. Сама лікарня, де хворі благочестиві братії достоналежно мають про себе призьня: при ній церквітка.
18. Келії і комори для домашніх потреб, прибудовані до огорожі великого монастиря.
19. Дерев'яна дзвіниця означеної лікарні при кам'яній церкві; в ній східці, якими сходять угору в саму церкву, тому, що вона, подібно церкві Благовіщення Пресвятої Богородиці, яка містилася на київських Золотих воротах, влаштована також над брамою.
20. Сама церква святої Трійці; чий утриманням була вона збудована, про це скажемо нижче.
21. Брама, на якій стоїть церква.
22. З лівого боку високий дім для гостей, споруджений на горі.
23. Бібліотека церковних книг, руських і слов'янських.
24. Трапезна велика; при ній тепла церква во ім'я святих апостолів Петра і Павла.
25. Брама, що веде до кухонь, братської і архимандритової, і самі ті кухні.
26. Три келії для слуг архимандритових.

27. Покої настоятельські.
28. Під тим самим дахом аптека монастирська.
29. Одинадцять заново збудованих під одним дахом келій для благочестивих отців і братії.
30. Келія привратника в кам'яній брамі з передсінням.
31. Посередині таким чином розташованого монастиря церква Успіння Пречистої Богородиці.
32. Приділ їх милостей панів Єльців.
33. Приділ трьох церковних учителів: Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого.
34. Приділ св. Іоанна Богослова.
35. Приділ св. архидиякона Стефана, князів їх милостей Корецьких. У цій святій церкві (Успіння Пресвятої Богородиці) як багато було (поховано) тіл благословених божих, як багато було трун осіб, що носили титули князів, гетьманів і воевод Речі Посполитої, сановників і начальницьких осіб, ясно засвідчують про це епітафії, які я, за наказом мого старшого (митрополита Петра Могили), згідно зі старим їх текстом, прилучивши до нього дещо, на вічну пам'ять підновив, хоч і не все, за обставин, викладених в настановленні, вміщеному слідом за надгробними написами.
36. Недалеко (від означеної церкви) одна висока дзвіниця.
37. Друга ж, внаслідок великої ваги, піднятої на неї, тобто великого дзвона, названого за ім'ям майстра, що його відлив, Балик, нижча.

Отже від церкви між тією і другою сторонами слід йти до брами, яку і над якою церкву святої Трійці заснував князь Микола Святоша Давидович і при ній для хворих і немічних скалів улаштував лікарню, про яку згадував вище, поставивши особливого лікарняного начальника; зараз він залежний від печерського архимандрита. Цією брамою вихід у містечко, де лежать багато скалічених, сиріт, удів, жebraків у чеканні, як і при св. церкві печерській, милосердя Божого, подібно до того, як це було при тій купелі, яку щорічно ангел Господній, зіходячи, збурував.

38. В тому (містечку) міститься нічний монастир, який уміщає в своїх стінах багато князівен, сановниць, дворянок та інших різного звання і стану благо-

- честивих черниць (далі йде досить велике уславлення присвяченого на служіння Богу життя означених інокінь).
39. Посеред того монастиря церква.
40. Недалеко від неї криниця.
41. Напроти цього жіночого монастиря гостиний дім для чернецької братії і заможних прочан.
42. На південь через містечко дорога до Либеді.
43. Між заходом і північною дорогою йдемо через ріг Спаський, тобто повз церкву Преображення Господнього; її збудував із каменю св. Володимир; але в теперішній час стіни її ледве стоять, щоби вкрив землю, і (йдемо) через селище, яке належить тій самій святині Господній.
44. По тій же правій стороні, пройшовши трохи по дорозі, є стежка до монастиря св. Миколи Пустинного.
45. Самий монастир цього св. Архієрея.
46. По цій же руці, трохи далі, стежка до перевозу на Дніпрі.
47. Минувши її, йти прямо через долину до великих валів. У них:
48. Ніби на власному двинтарі, який подібно до кола простягається до міської брами (міститься): церква св. Софії, уже протягом кількох останніх років піддається значному ремонту.
49. Церква св. Архангела Михаїла і монастир при ній.
50. Церкви св. Тирона тільки стіни стоять. Про неї, як і про інші руїни святих київських церков, можна сказати з поетом (далі наводяться 8 віршів, взятих з Стрийковського латинською мовою і з перекладом їх віршованою формою польською мовою).
51. Церква св. Василя, перша від усіх споруджена з каменю св. Володимиром.
52. Церква Пресвятої Діви Десятинна.
53. Церква св. Симеона над самим Києвом, а інші лежать могилами, ніби на віки поховані.
54. Від них брамою повз замок, на високій горі споруджений, униз вхід до жалібною Києва (Подолу), оскільки теперішній ледве вартий імені колишнього: в останньому було понад триста камінних церков, сто дерев'яних, а тепер — всього ледве тринадцять...» *

* Легенду взято з книги С. Голубева «О древнейшем плане города Киева 1638 года».

охопив також населення Києва. Його форми були найрізноманітніші: подання скарг до місцевих і центральних органів влади, втеча, відмова виконувати повинності і, нарешті, участь у збройних повстаннях, які спалахували не тільки в містах, але й на усіх великих територіях українських земель. Уже під час відомого козацького повстання 1591—93 під керівництвом гетьмана нереєстрових козаків К. Косинського, яке поширилося на всю Наддніпрянщину, повстанські загони протягом 1592 і осені 1593 неодноразово нападали на Київ. Ще більше повстання відбулося у 1594—96. Воно охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь і мало значний соціальний резонанс у Галичині, а також в Молдові та Білорусі. Загони, очолювані С. Наливайком і його сподвижниками, вели боротьбу проти польської шляхти. Чимало селян називали себе козаками, розподіляли землю і майно феодалів, Київ перетворився на один з опорних пунктів повстанського руху. Зокрема, навесні 1596 тритисячний загін козаків знищив укріплення міського замку, оволодів значними трофеями — гарматами, порохом, холодною зброєю [24].

Перші десятиліття 17 ст. позначилися дальшим піднесенням визвольного руху в Україні. Зокрема, в Києві у 1618 городяни стратили уніатського намісника А. Грековича; 1625 було вбито місцевого війта Ф. Ходику, який безчинствував і закривав православні церкви. Помітний вклад у визвольну боротьбу українського народу внесли міські низи в роки масових народних повстань 20—30-х рр. 17 ст. Тисячі киян у складі загонів Т. Федоровича (Трясила), П. Павлюка, Я. Остринина, К. Скидана та інших козацьких ватажків брали участь у боротьбі проти польської шляхти. Народний рух проти національного гніту в кін. 16 ст. стали підтримувати братства — громадські культурно-просвітницькі православні організації місь-

*Загальний вид Києва з боку Подола.
Мал. А. ван Вестерфельда. 1651.*

кого населення, що виникли в багатьох містах України. Київське братство сформувалося у 1615 з центром у Богоявленському монастирі на Подолі. Воно відразу почало відігравати помітну роль у суспільному житті України. Особливого резонансу його діяльність набрала після вступу до нього гетьмана П. Сагайдачного «зі всім своїм військом». Братчики розгорнули широку діяльність проти унії й католицизму на українських землях.

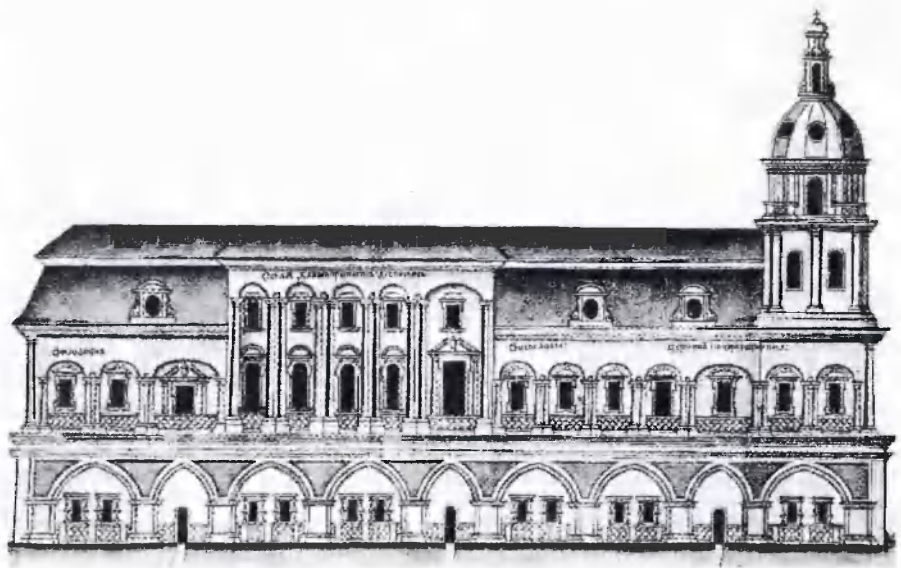
Піднесення національно-визвольного руху стимулювало також розвиток культури Києва. Її різні напрями — освіта, наукові знання, література, книгодрукування — були спрямовані на національно-культурне відродження народу, на відстоювання його етнічної самобутності на основі традицій Київської Русі. Великий внесок у розвиток культури, науки й освіти не тільки в Україні, але й у всьому слов'янському світі зробив Києво-Могилянський колегіум, який виник у 1632 на основі об'єднання київських Братської і Лаврської шкіл. Особливе місце в його становленні як національного наукового, культурного і духовного центру належить київському митрополиту П. Могилі. Він не тільки підтримував колегіум матеріально, але й турбувався про його науковий рівень, захоплювався до роботи в колегіумі провідних учених свого часу. Бажаючи піднести престиж навчального закладу, митрополит неодноразово порушував питання про перейменування його в академію. 1977 на фасаді старого корпусу академії встановлено меморіальну дошку Петру Могилі.

Усвідомлюючи роль і значення духовного та інтелектуального потенціалу колегіуму в житті України, його справами піклувалося багато відомих політичних і церковних діячів. Так, завдяки турботам гетьмана Івана Мазепи, київського митрополита Варлаама Ясинського, ректора колегіуму Йоасафа Кроковського, царський уряд у 1694 визнав за Києво-Могилянським колегіумом статус вищого навчального закладу і надав йому почесний титул

Митрополит Петро Могила.

Старий навчальний корпус Київської академії. Гравюра з книги «Іфіка Герополітика». 1760.

Фрагмент карти Київщини з атласу Блавіана. Амстердам. 1662.

академії, що було підтверджено царською грамотою у 1701. З історією Києво-Могилянського колегіуму (пізніше академії) пов'язана щедрі меценатська діяльність багатьох представників козацької старшини, духовництва, міщанства, шляхти. Однією із засновниць колегіуму була українська шляхтянка Гальшка Гулевичівна (Лозка Єлизавета), яка подарувала братству ділянку землі на Подолі для того, аби там було збудовано Братський монастир і, що особливо відзначалось у дарчому записі, — школу [25]. На знак подяки і вшанування її пам'яті 1992 на фасаді старого корпусу академії встановлено меморіальну дошку Гальшці Гулевичівні.

Теза П. Колачинському. Студенти біля будинку Київської академії. Гравюра І. Щирського. 1705.

Особливе місце серед доброчинців академії належить гетьману І. Мазепі. У 1693 на території Братського монастиря завершено будівництво кам'яної Богоявленської церкви, спорудженої коштом гетьмана. У 1703—04 його коштом зведено перший поверх мурованого академічного корпусу.

Гетьман завжди опікувався академією, підтримуючи її високий науковий рівень. Зокрема, він передав для її бібліотеки значну частину своїх книг і рідкісних рукописів. У часи Мазепи військова козацька скарбниця щорічно виділяла на академію 200 крб. Крім того, гетьман наділив Братський монастир селами і містечками.

У стінах цього першого східнослов'янського вищого навчального закладу сформувалася численна група вчених, громадсько-політичних і культурних діячів, які зробили значний внесок у розвиток культури і науки. Це — Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель, Г. Кониський, Є. Плетенецький, С. Полоцький, Ф. Прокопович, С. Яворський. Вихованцями академії були гетьмани І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Самойлович; поет і філософ Г. Сковорода, мандрівник В. Григорович-Барський, композитори М. Березовський, А. Ведель та багато інших. У 1-й пол. 18 ст. велику роль в її розбудові відіграв митрополит Р. Заборовський. У 1734—35 студентом академії був М. Ломоносов, майбутній великий російський вчений, поборник освіти. Значний внесок

Ансамбль Братського Богоявленського монастиря і Київської академії, 17—19 ст. Літографія поч. 19 ст.

зробила академія в розвиток національної літературної мови. Проте цей напрям було зупинено 1763 указом Катерини II, яким заборонено викладання предметів українською мовою.

Академія підтримувала культурні та наукові зв'язки з європейськими вченими та вузами. В ній навчалися студенти з Сербії, Молдови, Валахії, Греції, Болгарії. У свою чергу могилянцям нерідко належала роль ініціатора культурного поступу у деяких слов'янських культурах православного світу. 1817 російський царат, продовжуючи тиск на Україну, закрив академію. 1819 замість неї було відкрито спеціальний навчальний заклад — Київську духовну академію. Будівля академічного корпусу 1-ї пол. 18 ст. збереглася до наших днів.

Важливе місце у видавничій справі займала друкарня Києво-Печерської лаври, заснована у 1615 архимандритом Є. Плетенецьким. Тут видавалися книги не лише церковного змісту, але й політичні праці, відомий «Лексіконъ славеноросскій...» П. Беринди та ін. Будівля друкарні, споруджена у 18 ст., міститься на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

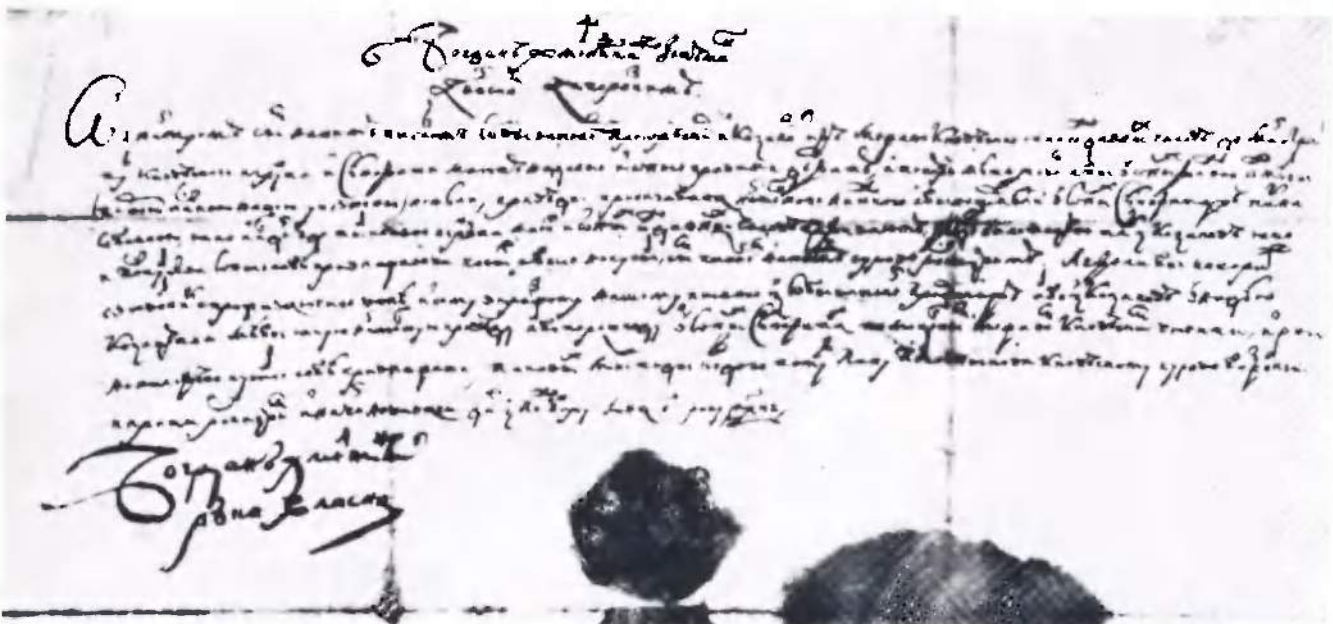
Видатною подією в історії українського народу 17 ст. була Визвольна війна проти шляхетської Польщі. Розпочавшись повстанням у 1648 на Запорозжжі, вона охопила незабаром великі території українських земель і втягнула у свою орбіту всі соціальні верстви — козаків, селян і міщан, шляхту, духовництво. Не залишилося осторонь цих подій і населення Києва. Вже після перших перемог козацького війська під Жовтими Водами і Корсунем у місті склалася тривожна ситуація. Розуміючи значення Києва як історичного центру України, гетьман

Б. Хмельницький на початку червня 1648 направив сюди третисячний загін козаків, який з допомогою городян визволив місто. А після успішного завершення походу української армії в Галичину у грудні 1648 гетьмана урочисто зустрів населення стародавнього міста на Дніпрі. Б. Хмельницький в'їхав до Києва через Золоті ворота, де його вітали представники всіх прошарків населення. Символічно, що саме в Києві гетьман остаточно утвердився в

Грамота гетьмана Б. Хмельницького Києво-Братському монастирю. 18 червня 1655.

Грамота гетьмана Б. Хмельницького київському магистрату. 2 червня 1653.

думці про необхідність створення суверенної української держави.

Називаючи Київ «містом нашим столичним», Б. Хмельницький протягом усього періоду Визвольної війни приділяв йому особливу увагу. В місті був сформований Київський полк. Воно стало центром полкового територіально-адміністративного об'єднання. Інтереси міста і його жителів неодноразово були в центрі уваги переговорів гетьмана з королівськими представниками. Б. Хмельницький видавав також універсали, згідно з якими місцеві ремісники й торговці звільнялися від податків, їм підтверджувалося право на володіння орними угіддями, пасовищами тощо [26]. Києву не пощастило уникнути в роки війни воєнних дій. Після поразки козаків під Берестечком литовські війська під командуванням гетьмана Я. Радзивілла 25 липня 1651 вступили до Києва і більше як місяць господарювали в ньому. Вони розгромили й спалили сотні будинків, шість церков, майже всі монастирі. Повстале населення міста спалило замок, де засіли польські загарбники. Знову, вже вкотре, Київ лежав у руїнах.

Після 1654 Київ у складі Гетьманщини опинився під протекторатом Московської держави. Однак політична ситуація була далека

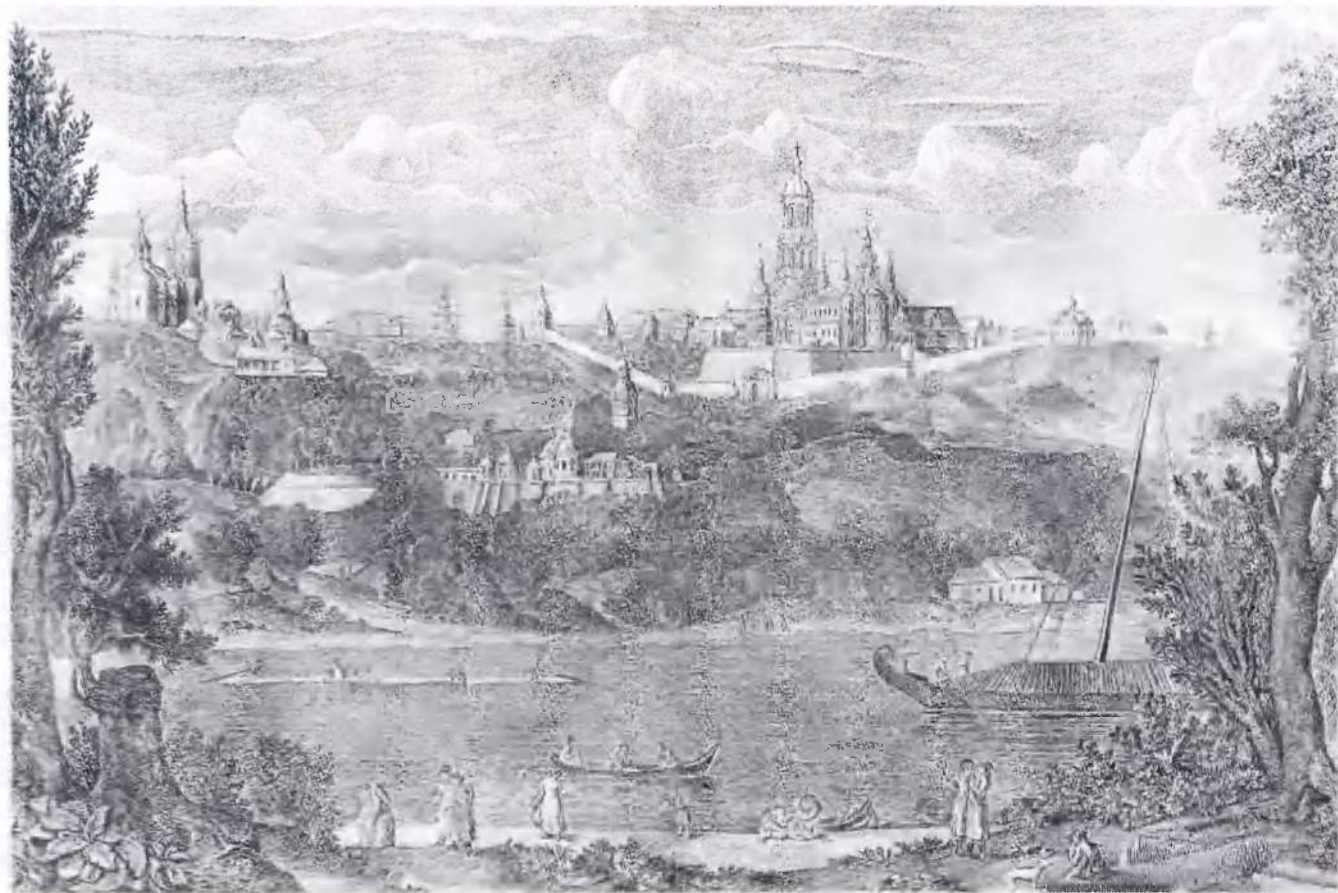
від стабільності. Після 1654 розпочалася тривала і кровопролитна війна з Польщею і Туреччиною. Київ став одним з головних об'єктів нападів з боку цих держав. Непослідовно вела себе Московія. Вона пішла на порушення попередніх домовленостей і уклала з Польщею Андрусівське перемир'я (1667), яке узаконило розчленування українських земель. Київ і його околиці, згідно з умовами договору, тимчасово, а за «Вічним миром» 1686 остаточно увійшли до складу Росії.

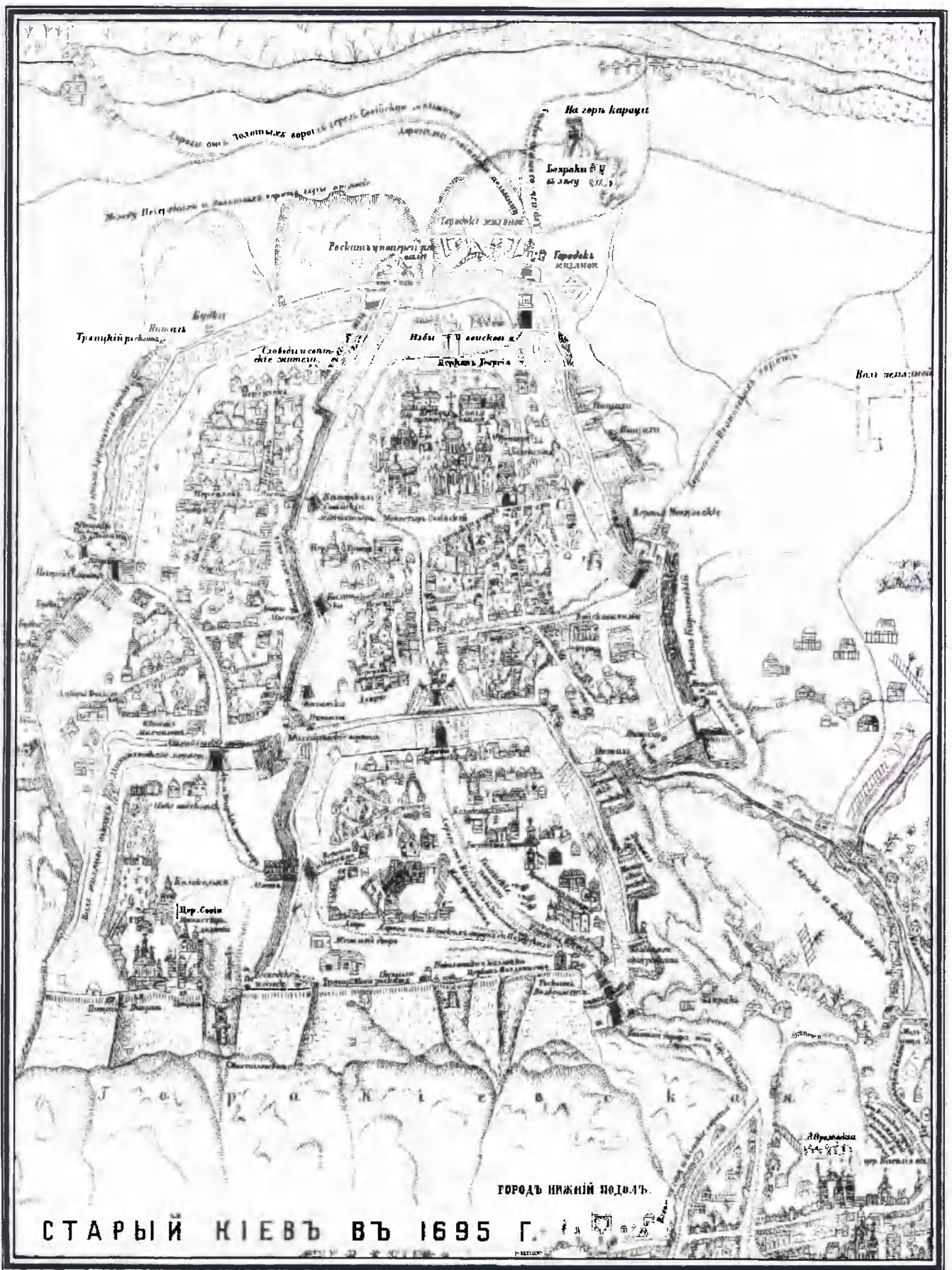
У місті було введено російське воєводське правління у складі двох воєвод, думних дяків, стольників при збереженні магдебурзького права самоврядування. Воєводи контролювали надходження податків до казни і на утримання в Україні російських військ, здійснювали нагляд за судочинством, тобто в їхніх руках була зосереджена основна влада. Управління Київським полком було переведено до Козельця.

Оскільки Київ мав велике воєнно-стратегічне значення для російської держави, воєводи розгорнули в ньому будівництво військових укріплень, зокрема у Верхньому місті була зведена фортеця, утворилися Стрілецька й Рейтарська слободи, пам'ять про які живе в назвах вулиць сучасного Києва.

Місто забудовувалося житлово активними та новими храмами, особливо активно — за часів правління гетьмана І. Мазепи, який

Вид Києво-Печерської лаври. Гравюра 18 ст.

Фрагмент плану І. Ушакова. 1695.

Арсенал 18 ст. Мал. М. Закревського. 1864.

слідом за Б. Хмельницьким, розцінював Київ як столичне місто України, її культурний і духовний центр і виділяв на благоустрій чимало державних і власних коштів. У Києві завдяки І. Мазепі збудовано церкви: Богоявленську в Братському і Свято-Миколаївську — у Пустинно-Микільському монастирях. Крім того, коштом гетьмана споруджено трапезну церкву й келії у Пустинно-Микільському монастирі, мури Києво-Печерського монастиря, позолочено верх і добудовано церкву Успіння Пресвятої Богородиці, а також зведено церкву Всіх Святих над лаврською Економічною брамою.

Протягом періоду пізнього середньовіччя зростає населення Києва. Нові умови спричинили помітне зміцнення економічного потенціалу міста. Так, якщо у 1742 в ремісництві було зайнято понад 2500 осіб, то вже у 1762 ця

цифра зросла більш ніж вдвічі [27]. Найзначнішими і найзаможнішими були шевський, кравецький, ковальський, ткацький, рибальський, різницький цехи. Від перших десятиліть 18 ст. у господарському розвитку Києва спостерігався ряд якісно нових явищ, зумовлених появою мануфактурного виробництва. У місті виникли і почали діяти промислові підприємства, в організації роботи яких простежуються досить чітко виражені мануфактурні риси. Це стосується, зокрема, діяльності цегельного заводу на Подолі, ряду великих кондитерських підприємств, винокурень, друкарні Києво-Печерської лаври тощо.

Разом з тим з'явилися нові промислові підприємства, що працювали в нетрадиційних для Києва галузях господарства. З 1764 в Києві почав діяти «Арсенал» — військово-артилерійське державне підприємство, де робітниками були солдати, нижчі чини. У 1801 згідно з царським указом введено в дію казенну Києво-Межигірську мануфактуру. Ще раніше (1 грудня 1720) було видано указ про відкриття скляного заводу, щоб «робити дзеркальне скло й кришталевий посуд» [28].

З розвитком виробництва Київ перетворюється на великий торговельний центр України. У 2-й пол. 18 ст. в місті функціонували три річні ярмарки, кожен з яких тривав понад два тижні. У 1797 в Київ з Дубно переведено Контрактний ярмарок, об'єднаний з Водохресним, що діяв тут з 16 ст. Він збирався двічі на рік на Подолі.

Важливою ланкою міської торгівлі були також численні торговельні ряди й крамниці.

Головними предметами купівлі—продажу були ремісничі вироби й продукти сільського господарства, хутрянні та інші товари. Впродовж 1799—1801 за проектом арх. О. Єлдезіна на Подолі, в районі проведення ярмарку, споруджено перший двоповерховий Контрактний будинок, в якому, крім торговельних контрактів, відбувалися судові засідання та інші громадські зібрання. У 1811 другий поверх будівлі згорів. Будинок кілька разів перебудовувався, змінював своє призначення, однак зберігся до наших днів (вул. Покровська, 4).

Протягом 2-ї пол. 17 — у 18 ст. зросли торговельно-економічні зв'язки Києва з центральними областями Російської держави. В описі Києва 1782 читаємо, що жителі цього міста вправляються в торгівлі товарами шовковими, суконними, вовняними, полотняними, хутряними, шкіряними, дьогтем, лісом, залізними, істивними і питними запасами. Привозяться ж вони купцями з міст великоросійських — Москви, Санкт-Петербурга, Калуги, Костроми, Тули, Трубчевська, Орла, Севська, Путивля і Курська. Різноманітнішими і міцнішими стали торговельні зв'язки Києва з правобережними і західноукраїнськими землями, а також Білоруссю, Молдовою, країнами Сходу, Західної Європи, Балкан.

Нові тенденції історичного розвитку вплинули на зміну соціальної структури міського населення і політичний статус Києва. Зокрема, поряд з традиційними групами городян (ремісники, дрібні торговці, козаки, представники

феодалної верхівки і духівництва) з'явилися категорії, які вже виходили за межі тогочасної становості. Збільшувалася чисельність робітничого люду, купців і підприємців-промисловців. На історичній долі Києва позначився також наступ російського царату на автономію України, який особливо посилювався з часів правління царя Петра I. Воеводи, а потім губернатори (Київ з 1708 став губернським містом) все частіше втручалися в справи магістрату, зокрема в його судові та фінансові функції. У 1737, наприклад, сенат розробив інструкцію київському губернатору С. Сукіну про надання йому судової і фінансової влади над київським магістратом у розгляді політичних справ [29]. З утворенням губернії у Києві була заснована губернська канцелярія, що залучилася до управління міським господарством. Вона складалася тільки з російських службовців, що приїхали з різних міст Росії [30]. З цього часу управлінський чиновницький апарат у Києві був російським. З 1747 урядові установи були у віданні гетьманської канцелярії. Від доби Петра I у Києві почали осідати російські купці, які прибрали до своїх рук міську торгівлю. У 1754 знято митниці між Росією і Україною і вилучено Київ із підпорядкування гетьману. Остаточна ж ліквідація автономії України відбулася за Катерини II. У 1775 надіслані нею війська зруйнували Запорозьку Січ. Цього ж року, згідно з указом сенату, Київ включено до

Печерськ. Фрагмент плану Києва 1745—52.

**КАРТА МАЛОРОССИЙСКАЯ,
РАЗДЕЛЕННАЯ НА ПАМЯТНИЧЕСТВЫ
КИЕВСКОЕ, ЧЕРНИГОВСКОЕ и НОВОРОДЪ-СВЯВЕРСКОЕ**

ОПИСАНІЕ

СМЕЖНЫХЪ ГУБЕРНІИ

- отъ А до В *Минская*
- отъ В до С *Архангельская*
- отъ С до D *Вирская*
- отъ D до E *Гарьская*
- отъ E до F *Владимирская*
- отъ F до А *Полковная*

складу Малоросійської губернії, а у 1780—96 він був центром Київського намісництва.

У річці здійснюваних у Російській імперії реформ у 1786 управління містом перейшло в руки загальної шестиголосної думи, яка була в повній залежності від царських органів влади. Магістрат же продовжував виконувати судові функції, керувати забудовою міста. В його розпорядженні була військова частина. Замість старої будівлі магістрату на Контрактовій площі зведено кам'яну ратушу з вежею. Ця пам'ятка історії не збереглася, вона загинула під час пожежі 1811.

Перебуваючи у складі Російської імперії, Київ не залишався осторонь від соціальних процесів, що відбувалися на Правобережній Україні. Сотні киян взяли участь у гайдамацькому русі 18 ст., спрямованому, головним чином, проти польсько-шляхетського панування. Вони входили до складу загонів гайдамацьких ватажків Верлана, Бондаренка, Письменного, Тарана, Мочули, Ляха та ін.

Протягом багатьох десятиліть повстанці діяли в межах Києва та його околиць. Ще у 1713 в місті було організовано загін, який здійснив кілька нападів на можновладців. Центром зосередження народних месників був Поділ — район, де проживали найбідніші категорії населення міста, які співчували повстанцям. Крім того, гайдамаки збирались у Дарниці, Голосієві, на Куренівці. Тут, у разі необхідності, вони мали надійне пристановище, заліковували рани, ремонтували і виготовляли зброю. До великих загонів, які були створені в Києві, належали гайдамацькі ватаги Х. Коняхіна (1742), Є. Колоривого (1745), І. Подоляки (1750-і рр.). Їхні дії, що мали яскраво виражену соціальну спрямованість, не обмежувалися тільки районом Києва. Були випадки пересування деяких з цих загонів на Поділля, Волинь і навіть у Білорусь. Документи фіксують участь киян у подіях великого народно-визвольного повстання — Коліївщини 1768.

Перший залізничний вокзал, 1870.

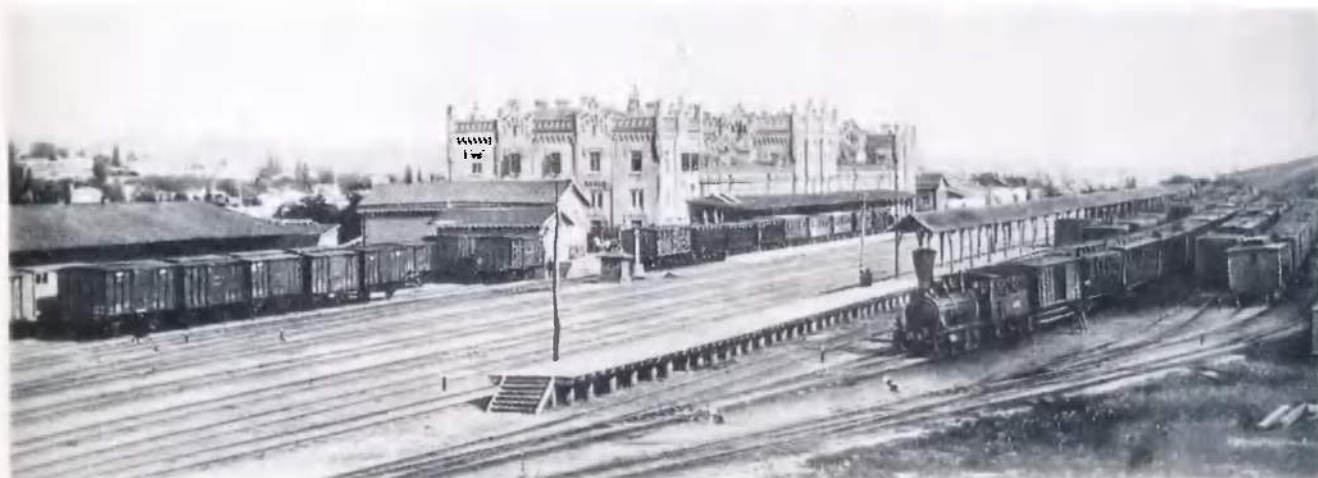

Генерал-губернаторський будинок, 18 ст.

Будинок київського купця П. Дегтерьова на Подолі, 1830.

Деміївка. Кін. 19 ст.

Початок 19 ст. був важливим періодом в історії Києва. Після приєднання Правобережної України до Росії він став адміністративним центром новоствореної 1796 Київської губернії, що прискорило соціально-економічний розвиток міста.

У Києві продовжують діяти завод «Арсенал» з кількістю понад 700 робітників, Києво-Межигірська фаянсова фабрика, де працювали селяни Вовків і Ново-Петрівців (будівля фабрики була зруйнована в 30-і рр. 20 ст.). У 1809 засновано Київську казенну суконну фабрику, з'явилася низка нових мануфактурних підприємств, що належали купцям і міщанам. Вони були зайняті переважно переробкою сільськогосподарської продукції, вичинкою шкіри, виготовленням свічок, мила тощо. У 40-і рр. 19 ст. в місті працювали 73 промислові підприємства, на яких було зайнято бл. 7 тис. робітників. Приблизно в цей же період почалося переростання мануфактурної форми виробництва у фабрично-заводську, де застосовувалися парові двигуни.

У 2-й пол. 19 ст. внаслідок реформи 1861 значно прискорилися темпи розвитку капіталізму. Поряд з мануфактурними заводами в місті

заснуються машинобудівні, металообробні та інші заводи з паровими машинами. Великим підприємством став створений у 1862 машинобудівний завод фірми «Шеман, Мільковський і К°» з 500 робітниками, який з 1894 увійшов до управління товариства «Південноросійський машинобудівний завод» (потім «Ленінська кузня», нині — АТ «Шхуна»; з 1897 містився на вул. Жиланській). Значно розширився після створення 1890 акціонерного товариства машинобудівний завод Гретера, Криванека і К°, що діяв з 1881 (нині — АТ «Більшовик», містився на Шулявці, тепер на розі вул. Індустріальної і просп. Перемоги). У 1870 засновано Київські головні залізничні майстерні Південно-Західної залізниці (нині — Електровагоноремонтний завод).

У кін. 19 ст. в Києві функціонувало 125 промислових підприємств. З них 52 підприємства, що займалися переробкою сільськогосподарської продукції: борошномельні, кондитерські, винокурні, пивоварні, тютюнові та ін. [31]. У місті працювало 24 поліграфічні підприємства. Найбільшими були друкарні С. Кульженка, І. Чоколова, Києво-Печерської лаври. Не скорочувалося і ремісниче виробництво. Кількість ремісників досягла 35 тис. осіб. Вони займалися виготовленням предметів домашнього вжитку, харчування, одягу тощо.

*Міська дума на Хрещатику, 1876
(зруйновано 1941).*

Протягом 19 — поч. 20 ст. відбулися суттєві зміни в структурі торгівлі Києва. Поступово змінювалися функції Водохрещенського Контрактового ярмарку, що став місцем біржових операцій з купівлі-продажу сільськогосподарської і промислової продукції. Ще в 1815—17 на Контрактовій площі за проектом арх. В. Гесте і за участю київського міського арх. А. Меленського побудовано двоповерховий Контрактовий будинок, який відіграв помітну роль не тільки в економічному, але і в культурному житті міста. На другому поверсі цієї будівлі була концертна зала, де під час ярмарків влаштовувались концерти і вистави. Тут бували видатні діячі української і світової культури, зокрема, Т. Шевченко, М. Гоголь, О. Пушкін, А. Міцкевич, Оноре де Бальзак, Ф. Ліст, виступали з концертами вітчизняні та зарубіжні актори. Контрактовий дім став місцем зустрічей декабристів. Тому не дивно, що зберігшись до наших днів, Контрактовий будинок займає особливе місце серед пам'яток історії та культури Києва серед. 19 ст.

У 2-й пол. 19 ст. Київ перетворився на великий торговельно-транзитний центр навколишнього регіону. Подальшому зростанню торговельних операцій сприяло відкриття у 1869 біржі. Збудоване для неї у 1873 за проектом арх. О. Шіле приміщення збереглося до наших днів (вул. Інститутська, 7). Розвитку торгівлі сприяло також будівництво нової гавані з причалами і складськими приміщеннями та залізничних колій, що зв'язували місто з іншими промисловими центрами Росії і сільськогосподарською округою. У 1870 в Києві збудовано перший залізничний вокзал. Однак ця будівля не збереглася. Протягом 1902—11 залізницею через Київ уже перевозилося у середньому бл. 7 млн. і приймалося понад 28 млн. пудів вантажу [32]. Розвиток капіталістичних відносин помітно впливав і на зовнішній абрис міста. У 19 ст. поступово зливалися в єдине ціле три історичні частини Києва — Поділ, Верхнє місто, Печерськ, розбудовувалися передмістя, зростала кількість цегляних споруд, багатоповерхових будівель, банків, контор, громадських і адміністративних будинків.

У 70-х рр. 19 ст. сталися значні зміни в системі міського управління Києва: на нього було поширено дію «Міського положення» 1870 — складової частини буржуазних реформ Росії. Міська реформа передбачала ліквідацію феодально-станового принципу управління, заміну його безстановим, буржуазним. Головною умовою участі у виборах до міських органів управління ставилось володіння капіталом. 1871 у Києві відбулися вибори в Думу, до якої було обрано 72 гласних, переважно представників торговельно-промислового капіталу. Поряд з ними до Думи увійшла т. зв. інте-

Вид Києво-Печерської лаври з лівого берега Дніпра. Мал. М. Сажина. 1840-і рр.

Ланцюговий міст, серед. 19 ст. (не зберігся).

Вид Києво-Печерської лаври і Ближніх печер з півдня. Мал. В. Христофорова. 19 ст.

Хрещата площа з будинком І. Гудовського, де 1859 зупинявся Т. Шевченко. Літографія С. Цеглинського. 19 ст.

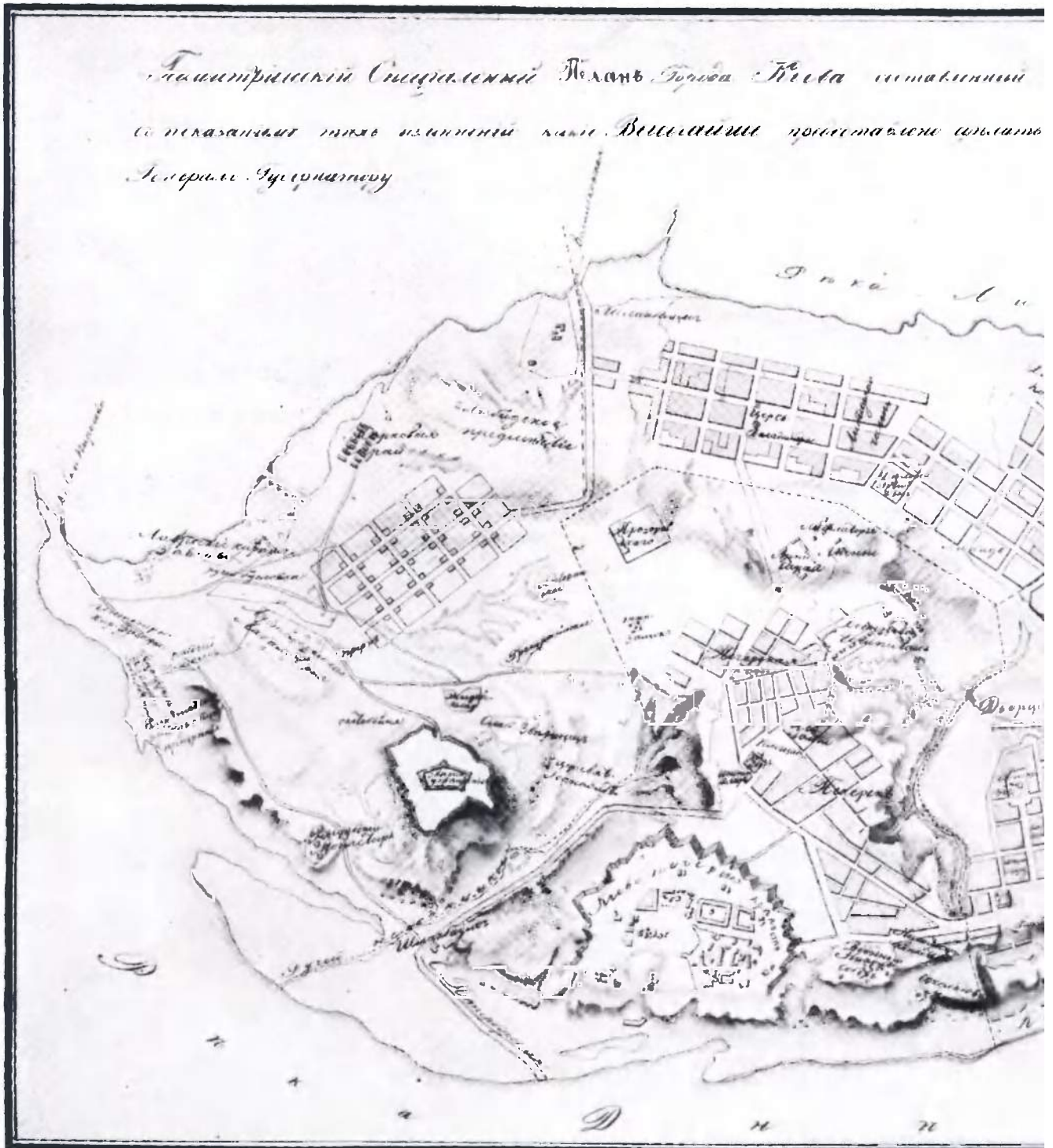

лігентська партія — професори університету, інженери, лікарі, юристи. Вони склали 18 осіб. Під час виборів ця група намагалася обрати на посаду міського голови свого представника, що їй іноді і вдавалося. З 1874 до 1900 Міську думу очолювали професори М. Ренненкампф, Г. Ейсман, С. Сольський [33]. До складу комісії управи в різний час входили професори О. Кістяківський та М. Бунге, інженер А. Струве, архітектори В. Ніколаєв, Г. Шлейфер. Вони

спрямували діяльність Думи на розв'язання господарських проблем міста, намагалися підняти Київ до рівня західноєвропейських міст з їхніми розвиненими побутовими службами, транспортом, комунікаціями. До виконання цих завдань було залучено приватний капітал.

Нове міське управління відкрило більші можливості для благоустрою Києва, оскільки міські доходи стали залежати від розвитку в ньому промисловості й торгівлі (10 відсотків від чистого прибутку). Частину надходжень Дума

Генеральний план Києва. 1833.

одержувала від здачі на оренду торговельних місць, Контрактового будинку, трактирів і т. ін., випуску облігацій міської позики [34]. Тому прибутки міста швидко зростали. Якщо у 1870 вони становили 197 тис. крб., то на кін. 19 ст.— 2,5 млн. крб. [35].

На поч. 20 ст. у Києві дещо розширено права міського самоврядування. Старе «Міське положення» було скасовано і введено нове, яке розширювало виборчі права. Київський губернатор порушив клопотання про виділення Києва в самостійне управління.

У 1876 спеціально для Міської думи було споруджено двоповерховий будинок на Хрещатській площі (тепер Майдан Незалежності) за проектом арх. О. Шіле. Споруда мала високу архітектурну цінність. З відступом радянських військ у період Великої Вітчизняної війни (1941) будинок було підірвано.

У 19 ст. досить активним було громадсько-політичне життя міста. На поч. 20-х рр. Київ став осередком руху дворянських революціонерів, які шукали шляхів оновлення суспільства і виступали проти самодержавства і кріпос-

ництва. Тут протягом 1822—25 під час Контрактового ярмарку відбувалися щорічні з'їзди декабристів, на яких сформувалося Південне товариство, була прийнята «Руська правда», обговорювалися питання організації повстання в армії тощо.

У місті неодноразово бували такі видатні діячі декабристського руху, як П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, С. Волконський та ін. Київ відвідували члени Північного товариства. Сюди приїздив С. Трубецької, а в 1818 і 1820 тут бував поет К. Рилєєв. Однак у місті все менше залишається пам'ятних місць і пам'яток, що відображають цю сторінку історії. Декабристи зустрічалися в будинку М. Гудим-Левковича на розі Інститутської вулиці і Кріпосного провулку.

*Вид Києва з лівого берега Дніпра.
Мал. М. Сажина. 1840-і рр.*

Вид старого Києва. Літографія. Серед. 19 ст.

Ця будівля не збереглася [36]. Місцем зустрічей декабристів були будинки Є. Давидової на Кловській вулиці, а також Дворянського зібрання на Інститутській вулиці, які також не збереглися. Свідком перебування декабристів у Києві є будівля Контрактового будинку на Подолі, на фасаді якого встановлено меморіальну дошку. Відкрито меморіальну дошку на фасаді будівлі «Арсеналу» (нині вул. Січневого повстання, 30), в якому у 1825 працював у креслярській канцелярії декабрист Я. Андрієвич.

Наприкінці 40-х — на поч. 50-х рр. на арену політичної боротьби почала виходити нова генерація представників визвольного руху. В Україні одним з найяскравіших і визначніших борців за визволення народу був геніальний революційний поет Т. Шевченко. Протягом 1845—47 він працював у Києві художником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Перебуваючи в місті, він активно включився в суспільно-політичне життя і у квітні 1846 вступив до таємного Кирило-Мефодіївського братства, яке виникло в грудні 1845. До нього входили професор університету М. Костомаров, студенти В. Білозерський, О. Навроцький, О. Маркович, Г. Андрузький, вчителі Д. Пильчиков, П. Куліш та ін.

В основі програми кирило-мефодіївців лежала ідея слов'янської федерації, яка на їхню думку, являла об'єднання незалежних, рівноправних слов'янських республік, в яких правління, законодавство, просвіта повинні ґрунтуватися на християнських заповідях. Передбачалося знищення кріпацтва, велика роль відводилась освіті як засобові боротьби проти самодержавства і феодалізму. Насильницькі методи статуту відкидалися. Однак у товаристві з цього питання не було єдності —

*Фонтан «Іван».
Мал. М. Сажина. 1840-і рр.*

Т. Шевченко і його послідовники стояли на радикальніших позиціях.

Навесні 1847 ця організація була розгромлена царською владою. Серед її членів найбільших репресій зазнав Т. Шевченко: його відправили до Оренбурзького корпусу рядовим солдатом із забороною писати і малювати. Тільки в кін. 50-х рр. поет знову побував у Києві. До пам'яток історії, що відображають перебування Т. Шевченка у Києві, належить будинок у пров. Шевченка, 8-а, в якому поет наймав квартиру у 40-х рр. 19 ст. Нині тут музей поета. На фасаді будинку встановлено меморіальну дошку. Меморіальні дошки Т. Шевченкові встановлено також на фасаді головного корпусу Національного університету ім. Т. Шевченка, де він працював в Археографічній комісії (вул. Володимирська); на будинку № 5 на вул. Вишгородській, де поет проживав улітку 1859. Цей меморіальний будинок відновлено у 1988—89.

Незважаючи на русифікаторську політику царату та національні переслідування, у Києві спостерігався певний поступ у розвитку науки,

*Костьол у Києві.
Акварель Т. Шевченка. 1846.*

Аскольдова могила. Мал. Т. Шевченка. 1846.

*Будівництво Микільського узвозу.
Худ. Гротте. 1849.*

культури, освіти. У кін. 50-х рр. 19 ст. для неписьменних або малописьменних дорослих і дітей, які не мали можливості через відсутність коштів відвідувати звичайну школу, засновувались недільні школи. Фундаторами шкіл були студенти університету св. Володимира Ф. Вороний, М. Драгоманов, М. Муравський та інші, за сприяння попечителя Київського навчального округу М. Пирогова. Першу в Києві і в Росії недільну школу було відкрито 11 жовтня 1859 на Подолі в будинку повітового училища (вул. Костянтинівська, 9/6; будинок зберігся) [37]. Протягом 1859—62 у місті було відкрито 9 таких шкіл. Навчання в них проводили переважно студенти університету українською та російською мовами. У 1860—61 Т. Шевченко склав для учнів недільних шкіл «Букварь южнорусский». У 1862 недільні школи було звинувачено в революційній пропаганді й закрито за наказом уряду.

У 1807 засновано повітове училище, у 1809 — чотири парафіяльних, відкрилися приватні пансіони. У цих закладах у 30-і рр. 19 ст. навчалася бл. тисячі дітей. На кін. 19 ст. у місті вже діяло 43 парафіяльні училища, 18 церковно-парафіяльних шкіл, 4 духовні і 41 приватне училища, 7 шкіл грамоти [38]. Через тяжкий матеріальний стан міських низів, відсутність законодавства про загальну освіту, яке на той час уже існувало в західноєвропейських країнах, 30—35 відсотків дітей шкільного віку залишалися поза школою. На поч. 1917 в місті вже було 188 початкових шкіл, в яких навчалася понад 20 тис. дітей.

У зв'язку з реформою середньої освіти Київське головне училище на поч. 19 ст. реорганізовано на гімназію. У 1812 в Кловському

*Перший міський театр, поч. 19 ст.
Мал. М. Закревського.*

палаці була відкрита 1-а чоловіча гімназія. З 1857 вона розташовувалася в будинку кадетського корпусу (тепер бульв. Т. Шевченка, 14). У 1834 на Подолі відкрито 2-у Київську гімназію на 388 учнів. У 1856 вона перейшла в нове приміщення на Університетському бульв. (тепер бульв. Т. Шевченка, 18). У 1838 в Києві відкрито Інститут шляхетних дівчат — середній навчальний заклад для дітей з дворянських сімей. На кін. 19 ст. мережа середніх навчальних закладів значно розширилась: існувало 5 чоловічих і 6 жіночих гімназій, приватна чотирикласна прогімназія, два реальних училища, кадетський корпус, колегія П. Галагана та ін. У 1913 діяло 35 чоловічих і жіночих гімназій (15 і 20), 2 реальні училища, 7 комерційних училищ, 3 військові навчальні заклади, учительський інститут тощо. Будівлі багатьох з них збереглися до наших днів.

З середніми навчальними закладами пов'язана діяльність видатних учених, педагогів, художників. У них навчалися майбутні діячі української та російської культури (Т. Рильський, П. Чубинський, К. Паустовський, А. Кримський, М. Булгаков, А. Ахматова, Н. Забела-Врубель, А. Тарасова, М. Донець-Тессейр, Н. Полонська-Василенко та ін.). Головним центром наукового життя міста став університет св. Володимира. Будівля для нього зводилась у 1837—42 за проектом арх. В. Берретті. Чимало професорів університету зробили суттєвий вклад у розвиток фундаментальних наук. Це, насамперед, перший ректор університету М. Максимович, фізики М. Авенаріус, Й. Косоногов, математики М. Ващенко-Захарченко, Б. Букреев, М. Крилов, Д. Граве, хіміки П. Алексеев, С. Реформатський, геологи М. Андрусов, К. Феофілактів, ботаніки І. Шмальгаузен, С. Навашин, історики В. Антонович, М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, М. Драгоманов, філологи М. Алексеев, М. Дашкевич, В. Перетц, юристи М. Іванишев, О. Кістяківський та ін.

У 19 ст. почали діяти міські театри. Перший з них був зведений за проектом арх. А. Меленського на поч. 19 ст. біля підніжжя Володимирської гірки. У ньому грали українські, російські та польські театральні трупі відомих антрепренерів Д. Ширая, Я. Камінського, І. Штейна, Л. Млотковського. Тут кияни вперше побачили п'єси І. Котляревського, М. Гоголя, головні ролі в яких виконували М. Щепкін, К. Нальотова, П. Рекановський та ін. [39]. На жаль, будівля першого театру в Києві не збереглася. До наших днів дійшли споруджені у 70—90-і рр. 19 ст. будинки театру Бергоньє (тепер Національний російський драматичний театр ім. Лесі Українки) і театру «Соловцов» (тепер Національний український драматичний театр ім. І. Франка).

З Троїцьким народним будинком (нині театр оперети), спорudzженим у 1901—02 коштом Київського товариства грамотності, пов'язано функціонування у Києві першого українського стаціонарного театру. Незважаючи на те, що національний професіональний театр в Україні існував ще з 1880-х рр., він не мав свого приміщення, зазнавав переслідувань з боку царської влади. У 1883 генерал-губернатор О. Дрентельн взагалі заборонив постановку вистав українською мовою на всій Правобережній Україні, в тому числі й у Києві [40]. Тільки після революції 1905—07 М. Садовському пощастило заснувати перший стаціонарний український театр у приміщенні Троїцького народного будинку, який містився тут до 1916. Труппа складалася з видатних майстрів сцени М. Заньковецької, Г. Борисоглібської, І. Мар'яненка, І. Загорського тощо. Кияни мали можливість познайомитися з українською класичною драматургією, зокрема п'єсами Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого та ін. Були здійснені також деякі оперні постановки, зокрема «Енеїда» М. Лисенка та «Роксолана» Д. Січинського. Великий вплив на культурне життя міста мало зведення нового Міського театру, в приміщенні якого нині діє Національна опера України ім. Т. Шевченка.

У 1899 в Києві засновано міський музей старожитностей і мистецтва, що розбудовувався як національний. Між 1897 і 1900 роками для нього споруджено будинок, що зберігся до наших днів (вул. М. Грушевського, 6). Всього у Києві на поч. 20 ст. діяло понад 20 музеїв.

Розглядаючи проблему культурного життя Києва в умовах Російської імперії — розвиток освіти, науки, літератури, слід зазначити, що воно було складним і неоднозначним. З одного боку, неухильно розширювалася мережа навчальних закладів — початкових, середніх, вищих, розвивалися наука, література тощо, з другого — уже з 18 ст. українська національна культура була поставлена в нерівноправне становище з російською, переслідувалася і навіть заборонялася. Це, насамперед, виявилось у звуженні сфери застосування української мови, особливо в літературних творах. Уже за Петра I в 1720 було заборонено друкувати будь-які книги в Україні, крім церковних, але і їх належало «правити перед друкуванням за тими великоросійськими друками, аби ніякої різниці й особливого наріччя не було» [41].

У 18 ст. російська мова прийшла і в навчальні заклади, в Києво-Могилянську академію, яка першою стала відчувати тиск русифікації. Її провідниками у 80—90-х рр. були, наприклад, київські митрополити Г. Кременецький та С. Миславський. В академії запроваджувався «великоросійський стиль», для чого запрошува-

Троїцька площа. 2-а пол. 19 ст.

Перший електричний трамвай на Олександрівському узвозі. 1890-і рр.

Міський театр, серед. 19 ст. (не зберігся).

Бессарабка. 1903.

лися викладачі з Росії, рекомендувалося «пояснювати свій предмет російською мовою із дотриманням вимови Великоросії» [42]. Від цього часу асиміляція українського населення набрала обертів. Царський уряд Валувєвським циркуляром 1863 і Емським указом 1876 ухвалив ряд насильницьких актів щодо української мови. Міністр внутрішніх справ П. Валувєв у листі до міністра народної освіти О. Головіна писав, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути». Керуючись цим положенням, цензори забороняли не тільки друкування українською мовою художньої літератури, але й виконання народних пісень з підмостків театрів. З 1 липня 1864 в Києві почала виходити великодержавно-шовіністична газета «Киевлянин», яка з номера в номер цькувала все українське, прагнучи представити Київ і Правобережну Україну «російським краєм», вела боротьбу з «українським сепаратизмом і польською інтригою».

Поч. 20 ст. позначився відмінами в економічному, культурному, громадсько-політичному житті. Напередодні 1-ї світової війни площа Києва становила бл. 170 кв. км, поступаючись лише Петербургу і Москві. За 1897—1913 кількість населення збільшилася більш як удвічі й досягла 630 тис. осіб [43]. Прокладалися нові вулиці, нові квартали забудовувалися багатоповерховими прибутковими будинками, в яких наймали квартири чиновники, службовці, інтелігенція. У 1900 в місті було бл. 20 тис. будівель [44]. Частина житлового фонду збереглася до наших днів. Чимало будівель є пам'ятками культурного і наукового життя міста, оскільки в будинках жили і творили видатні діячі української та російської культури — письменники, художники, відомі вчені, лікарі та ін. На державний облік узяті будинки, пов'язані з іменами письменників і поетів Лесі Українки, Тараса Шевченка, Івана Франка, Марка Вовчка, Архипа Тесленка, Льва Толстого, Михайла Старицького, Михайла Коцюбинського, Михайла Булгакова, вчених Миколи Пирогова, Вікентія Хвойки, Феофіла Яновського, композиторів Миколи Лисенка, Семена Гулака-Артемовського, художників Віктора Васнецова, Михайла Врубеля, Григорія Світлицького, Миколи Пимоненка, Олександра Мурашка, корифеїв сцени Марії Заньковецької, Миколи Садовського, Панаса Саксаганського та багатьох інших.

В міру економічного розвитку, забудови міста й зростання населення посилювалися й соціальні контрасти. На Печерську виріс аристократичний центр Липки з особняками місцевої знаті, а на околицях тулилися дерев'яні й глинобитні будиночки трудового люду. Водогін, каналізація, міський транспорт, а також телефон були розкішшю, доступною, насамперед,

для мешканців центральних районів. Соціальні питання в місті були далекими від свого вирішення. Джерела свідчать про жахливу антисанітарію, велику смертність серед незаможного населення.

З 70-х рр. 19 ст. Київ став одним з провідних в Україні центрів загальноросійської визвольної боротьби революційних народників. Тут вони організували кілька таємних революційних гуртків, які займалися практичною підготовкою соціального перевороту. Учасниками одного з них — «Київської комуни» були молоді інтелігенти В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, І. Каблиць, М. Судзіловський та ін. Протягом кількох років у місті діяв гурток «Південних бунтарів», члени якого взяли найактивнішу участь у невдалій спробі підняти селянське повстання, що увійшло в історію під назвою «Чигиринська змова». З цими подіями пов'язана пам'ятка історії — будинок на вул. Володимирській, 37/29, де 1878—79 проживав один із засновників «Землі і волі», організатор терористичних замахів на життя представників царської адміністрації у Києві В. Осинський. Створена в Петербурзі загальноросійська народницька організація «Земля і воля» підтримувала тісні зв'язки з таємними революційними гуртками в Україні, в тому числі і в Києві. 1878 в місті відбувся з'їзд народників, у 1880—81 діяв народницький «Південноросійський робітничий союз», члени якого вели пропаганду серед робітників «Арсеналу» й залізничних майстерень. У 1884—92 діяло таємне товариство «змовників», очолюване М. Фокіним. Збереглися будинки, в яких колись функціонували нелегальні друкарні, споруди Лук'янівської в'язниці, де відбували покарання і були страчені деякі з народників, та інші об'єкти — пам'ятки історії народницького руху.

Значну роль в національно-культурному і суспільному житті міста 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. відіграла київська «Громада», заснована 1859. У 1861 до її складу ввійшли члени гуртка «хлопоманів», які виступали за зближення з селянством. Громадівці працювали в недільних школах, видавали українською мовою художню, навчальну, науково-популярну літературу, брали активну участь у діяльності народних будинків, наукових і просвітницьких товариств, вивчали історію та етнографію українського народу. Вони переважали у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства (РГТ, 1873—75), Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (1843—1921), якими було підготовлено і видано низку українознавчих праць. На поч. 70-х рр. прихильники радикальних методів боротьби, близьких до народницьких, створили «Молоду Громаду». До «Старої Громади» входили визначні діячі науки і культури України: В. Антонович (провідник),

М. Драгоманов, К. Михальчук, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, О. Русов, С. Подолинський та ін. Внаслідок репресій 1875—76 було заборонено орган київської «Громади» — газету «Киевский телеграф», видання книжок українською мовою, звільнено з університету М. Драгоманова і М. Зібера, які разом з Ф. Вовком і С. Подолинським виїхали за кордон, частину громадівців було заарештовано й вислано з Києва, закрито Південно-Західний відділ РГТ. Українську видавничу справу продовжив за кордоном М. Драгоманов, але у 1886 «Стара Громада» розриває з ним через ідейні розбіжності у політичних поглядах. М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Зібер стали провідними пропагандистами соціалістичних ідей в Україні. Київські громадівці на чолі з В. Антоновичем об'єдналися навколо українознавчого журналу «Киевская старина» (1882—1906), який матеріально підтримували В. Симиренко, В. Тарновський, Є. Чикаленко. На поч. 20 ст. в «Громаді» працювала нова генерація українських діячів, у тому числі Є. Тимченко, С. Єфремов, М. Левицький, І. Стешенко, Є. Кивлицький та ін. Громадівці склали ядро Українського наукового товариства в Києві, організованого 1906, кількох українських політичних партій. Діяльність

київської «Громади» знайшла відображення у багатьох статтях Зводу: про університет, споруди, де містилися народні будинки, Український клуб, редакція журналу «Киевская старина», про житлові будинки, де мешкали громадівці, тощо.

Київ відомий і як значний центр соціалістичного і марксистського рухів. Активними популяризаторами цих ідей були М. Зібер, Б. Кістяківський, С. Подолинський. У 80—90-і рр. в місті діяли численні соціалістичні гуртки: російські, польські, єврейські, соціалістів-федералістів (драгоманівці — на чолі з М. Ковалевським), марксистські гуртки учнів середніх навчальних закладів, студентські організації. В них починалася політична освіта і діяльність багатьох відомих громадських діячів, у т. ч. Б. Кістяківського, М. Бердяєва, А. Луначарського, Д. Неточаєва, П. Тучапського, Б. Ейдельмана, В. Вакара, Л. Войтоловського та ін. Одним з провідних діячів марксистського руху того часу в Києві був Ю. Мельников. Він організував 1893 Лук'янівську школу-майстерню, революційне виховання в якій пройшло чимало київських робітників, 1895 заснував соціал-демократичну групу «Робітничий комітет» (діяв до 1896). У 1897 соціал-демократичні гуртки і групи Києва об'єдналися у «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який зініціював створення РСДРП у 1898. Його активними діячами були Б. Ейдельман, П. Тучапський, М. Вигдорчик, В. Крижанівська та ін.

Загальний вид Житнього ринку на Подолі. 1904.

Олександрівський узвіз. 1906.

Будинок пошти і телефонної станції на Хрещатику (не зберігся). 1906.

Вулиця Хрещатик. Поч. 20 ст.

Загальний вид Подола й гавані. 1908.

Збереглося кілька будинків, пов'язаних з діяльністю київського «Союзу боротьби». На поч. 20 ст. Київ став важливим транспортним вузлом нелегальної доставки і поширення по всій Російській імперії соціал-демократичної газети «Искра», що видавалася за кордоном. Читачі цього тому знайдуть тут статті про пам'ятні будинки, де нелегально зберігалися «искровские» видання та інші рукописи редакції газети «Искра» (вул. Архітектора Городецького, 9; Чеховський пров., 3; вул. Михайлівська, 24; вул. Багговутівська, 1 та ін.).

Країна йшла до революції, і в цей тривожний час активізувалися не тільки соціал-демократичні, а й ліберально-опозиційні прошарки населення. Виявом зростання національно-визвольного руху стало виникнення українських політичних партій. У Києві діяла місцева організація («вільна громада») Революційної української партії (РУП), що виникла у Харкові 1900 (з 1905 — Українська соціал-демократична робітничка партія; УСДРП); з 1904 функціонували керівні органи Української радикальної партії (УРП) на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим та Української демократичної партії (УДП), групи Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР; з 1905), відділення єврейської партії Бунд, польські соціалісти та ін. Робітничий рух очолювали місцеві осередки РСДРП, яка після 1903 розкололася на більшовиків і меншовиків. Останні відігравали провідну роль у Київській організації РСДРП та профспілках аж до 1918.

Влітку 1903 одночасно застрайкували робітники найбільших промислових міст України. У Києві ініціаторами масового загального страйку в липні 1903 стали робітники Головних залізничних майстерень, Південноросійського машинобудівного заводу, заводів Гретера, Криванека і К°, «Арсеналу». Він перетворився на загальний. 23 липня біля залізничного вокзалу царські війська відкрили вогонь по натовпу страйкарів, які домагалися задоволення своїх вимог. Пам'ятне місце цієї кривавої розправи відзначено меморіальною дошкою, встановленою на локомотивному депо «Київ-Пасажирський» у 1973 (пл. П. Кривоноса). Масовими робітничими страйками у січні — березні 1905 позначилися і події першої у Російській імперії демократичної революції. Слідом за робітниками виступили студенти київських вузів, насамперед університету й політехнічного інституту. Новий поштовх до розвитку робітничого руху в Києві дав Всеросійський жовтневий страйк 1905. Він охопив робітників усіх заводів і фабрик, студентів і службовців. Після проголошення царського «Маніфесту 17 жовтня» в місті пожвавилось політичне життя. 30 жовтня відбувся перший пленум Київської ради робітничих депутатів, на якому були присутні деле-

гати від кількох заводів. У цей же час помітно активізувалася робота щодо створення нових профспілок на підприємствах міста. Події цих днів мали помітний революціонізуючий вплив на солдатські маси. 18 листопада 1905 збройною демонстрацією пройшли вулицями Києва солдати саперної роти під керівництвом підпоручика Б. Жаданівського, підтримані робітниками. Однак царські війська придушили цей виступ.

У Києві є ціла низка пам'яток історії, що відображають події демократичної революції 1905—07. Так, на вул. Московській, 5 зберігся будинок, в якому в 1905 проживав Б. Жаданівський. Меморіальною дошкою на вул. О. Гончара, 79 відзначено пам'ятне місце розстрілу повсталих солдатів і робітників на Галицькій пл. (нині пл. Перемоги) у 1905. Меморіальна дошка на споруді Троїцького народного будинку (нині приміщення театру оперети) нагадує, що тут в листопаді 1905 були організовані перші профспілки робітників міста, відбувалися мітинги й демонстрації.

У роки першої демократичної революції значно активізувалася діяльність політичних партій, які за своїм спрямуванням часто були протилежні одна одній. Так, у Київській губернії у 1905—07 зафіксовано 8 партійних організацій РСДРП, 26 організацій есерів, 11 — кадетів, 2 — октябристів, 50 організацій чорносотенного «Союзу російського народу» [45]. Значна частина їх містилася в Києві.

Панорама центральної частини Києва з Печерської височини. 1908.

Після революції у Києві пошвидко з'явилися українське культурне і політичне життя: виходили українські газети — «Громадська думка» (1906), «Рада» (1907—14), тижневики — «Рідний край», «Слово», «Село», «Маяк», «Засів», «Рілля», «Наша кооперація», місячники — «Українська хата», «Дзвін», «Світло», «Сяйво» та ін. 1908 засновано Товариство українських поступовців (ТУП), 1907 — перший в Україні постійний український театр М. Садовського, 1908 відкрито Український клуб, 1906 постало Українське наукове товариство тощо.

У роки реакції в Києві розгорнулася особливо гостра антисемітська кампанія. Її вершиною стала відома «справа Бейліса» — судовий процес у 1913 над прикажчиком цегельного заводу М. Бейлісом, якого звинувачували в убивстві хлопчика, вчиненому нібито на ритуально-релігійній основі. Демократична громадськість міста рішуче виступила проти спроб шовіністичних реакційних кіл розв'язати спалах антисемітизму. Присяжні засідателі на суді не підтримали це фальшиве звинувачення.

На тлі боротьби проти шовіністичної політики царського уряду проходило піднесення національно-визвольного руху. На демонстрацію протесту перетворився похорон Лесі Українки 26 липня 1913. Тисячі людей прийшли попрощатися з нею. Траурна процесія розтяглася від вокзалу до Байкового цвинтаря, де було поховано видатну українську поетесу. Її могила дбайливо зберігається.

Бурхливі події в місті розгорнулися з нагоди святкування 100-літнього ювілею від дня

№ 37. Київ — Кіев

Общій видъ Києва

народження Т. Шевченка. При Міській думі було створено ювілейну комісію, розроблено програму, виділено кошти на святкування [46]. Однак проти цього повели наступ реакційні сили міста. Як наслідок, було заборонено відзначення ювілею Т. Шевченка. Ця шовіністична акція викликала обурення в широких демократичних колах міста. У дні шевченківського ювілею — 25—26 лютого 1914 в Києві відбулися масові демонстрації. Як писав у своїх спогадах український письменник С. Васильченко, «весь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т. Шевченка, з піснями, з прапорами, квітами... Всі вулиці були забиті людьми. Розгонила поліція, цілими натовпами хапала у в'язницю — нічого не допомагало» [47].

Провідну роль в організації цієї акції відіграли діячі національно-культурного руху, зокрема члени Українського наукового товариства (УНТ) в Києві. Створене у 1906 на чолі з видатним істориком і політичним діячем М. Грушевським, воно мало на меті розвиток національної наукової праці на широкому полі українознавства. У діяльності УНТ брали участь відомі вчені і громадські діячі: М. Біляшівський, М. Василенко, Б. Грінченко, П. Житецький, А. Кримський, О. Левицький, А. Лобода, В. Перетц, М. Петров, В. Щербина, В. Науменко, Д. Щербаківський, М. Макаренко та ін. УНТ видавало «Записки» і журнал «Україна», до Кисва було перенесено зі Львова видання «Літературно-наукового вістника». Своєю діяль-

Пам'ятник І. Іскрі та В. Кочубею (не зберігся). 1914.

ністю УНТ заклало підґрунтя Української академії наук, воно підтримувало тісні контакти з Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові, українськими науковими колами в Росії, вченими зарубіжних країн. Діяльність товариства перебувала під постійним наглядом поліції, а його голові — М. Грушевському — було заборонено проживати у Києві. У листопаді 1914 він був заарештований, до лютого 1915 ув'язнений у Лук'янівській тюрмі, звідки вивезений до Симбірська. Збереглися будинки на вулицях Ярославів Вал, 36 і Десятинній, 9, де у різний час містилося УНТ, а також інші споруди, пов'язані з життям та діяльністю визначних діячів товариства.

Так в умовах погіршення соціально-економічного становища, зростання політичної і національної свідомості населення Київ йшов до нових випробувань — світової війни, Лютневої революції в Петрограді, що відіграли величезну роль у подальшій долі всього українського народу.

З початком 1-ї світової війни чимало міських підприємств було переведено на воєнний стан, різко піднялися ціни на товари першої необхідності, скоротилася реальна заробітна плата. Соціально-економічна й політична криза, викликана війною, зумовила необхідність радикальних змін у Росії. У лютому 1917 у Петрограді почалися страйки, збройні виступи. Під тиском соціалістичних і ліберальних депутатів IV Державної думи 2 березня 1917 імператор Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до Тимчасового уряду, утвореного в результаті згоди між Тимчасовим комітетом Державної думи і Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів, що виникла явочним порядком. Уже 1 березня в приміщенні Київської міської управи, яка розміщувалася в будинку Думи (вул. Хрещатик, 18, не зберігся), відбулася нарада її гласних та членів громадських організацій міста, на якій обговорювалося питання про ставлення до революційних подій у Петрограді. За рішенням зборів була організована Рада об'єднаних громадських організацій, до складу якої увійшли представники понад 40 закладів і установ. Головою Виконавчого комітету був обраний лікар, товариш міського голови М. Страдомський. Основною метою нової організації проголошувалася робота із згуртування «різних прошарків і класів населення» для «створення спокою і порядку», необхідних для того, щоб нова влада могла вивести країну з розрухи. В ніч з 2 на 3 березня 1917 членами робітничої групи військово-промислового комітету була організована Київська Рада робітничих депутатів. Удень 3 березня обидві Ради об'єдналися. Головою став робітник-друкар, есер П. Незлобін, заступниками — російські соціал-демократи

М. Майоров і М. Петров (Савельєв). У березні — квітні Рада працювала в приміщенні Народної аудиторії (вул. Бульварно-Кудрявська, нині Воровського, 26). 3—7 березня учасники українського національно-демократичного руху на своїх загальних зборах у клубі «Родина» на вул. Володимирській, 42 утворили Українську Центральну Раду (УЦР) — орган, покликаний об'єднувати й координувати їхню діяльність у новій політичній обстановці. Провідна російська газета того часу «Киевская мысль» (редакція містилася на вул. Фундуклеївській, нині вул. Б. Хмельницького, 19) відзначала, що на зборах були присутні понад 100 осіб, у т. ч. представники українських організацій. Учасники зборів одногосно вітали утворення Центральної Ради й ухвалили виявити їй всляку підтримку, прийняли пропозицію щодо відраджень депутатів до Петрограда для заяви новому уряду про невідкладні потреби українського народу, а також вирішили виступити від імені об'єднаних українських організацій з відозвою до широких мас міського й сільського населення про необхідність підтримки вільного порядку, спокою і сприяння можливо-му послабленню гостроти продовольчого питання.

Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського, який ще добував своє заслання у Москві. Заступниками стали Ф. Крижанівський — представник кооперативних організацій Київщини, Д. Дорошенко — від ТУПу, Д. Антонович — від УСДРП. Пізніше заступниками голови Центральної Ради обиралися С. Єфремов, В. Винниченко.

У першій пореволюційній тижні на політичній арені України діяли українські партії — соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників, демократично-хліборобська; російські — соціал-демократів (більшовиків і меншовиків), конституційних демократів, народних соціалістів, соціалістів-революціонерів; єврейські — Бунд, об'єднана соціалістична робітничка; польські — соціалістична (ліва й права), демократичний централ та ін. Центром політичного життя Києва, як і всієї України, став будинок Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), де розташувалися керівні органи Центральної Ради, проходили її пленарні засідання. Тут працювали також центральні комітети українських партій. Пленуми УЦР відбувалися також у Троїцькому народному будинку (вул. Велика Васильківська, нині Червоноармійська, 53). Київський комітет РСДРП і Ради робітничих і солдатських депутатів містилися 1917 у Маріїнському палаці (вул. М. Грушевського 5-а). Політика Центральної Ради була скерована на конструювання автономної України в складі Федеративної Російської республіки, на вирішення нагальних

Педагогічний музей. 1911.

проблем державного, політичного та культурного будівництва із врахуванням інтересів національних меншин тощо, залучення під прапори українського демократичного руху десятків і сотень тисяч людей. Таким чином, поступово із київської міської організації Центральна Рада перетворювалася на керівника українського національно-визвольного руху. Остаточно визначив політичну програму і завершив організацію УЦР Національний конгрес, який відбувся в квітні 1917 у будинку Купецького зібрання (Володимирський узвіз, 2, нині будинок Національної філармонії України).

Зростаюча підтримка Центральної Ради з боку широких верств населення України дозволила, незважаючи на опір Тимчасового уряду, сформувати 15 червня перший демократичний уряд України — Генеральний секретаріат. У червні — вересні він містився в Педагогічному музеї, пізніше переїхав до готелю «Савой» (вул. Хрещатик, 38, будівля не збереглася; зараз на цьому місці будинок Київської міської Ради народних депутатів). До складу першого Генерального секретаріату увійшли: голова — В. Винниченко, генеральний писар П. Христюк, генеральні секретарі — І. Стешенко, Х. Баран. *Зняття пам'ятника Столипіну на Думській площі. Березень 1917.*

новський, С. Єфремов, М. Стасюк, С. Петлюра, Б. Мартос, В. Садовський. Пізніше кілька днів у керівництві Генерального секретаріату був Д. Дорошенко. У другому складі з 15 липня працювали також В. Голубович, О. Шульгин, О. Зарубін, М. Рафес, у вересні — К. Василенко.

25 жовтня 1917 у Петрограді повалено владу Тимчасового уряду, що мало важливий вплив на розвиток подій у Києві.

У Маріїнському палаці містився створений 27 жовтня 1917 у винятково складній політичній обстановці більшовицький ревком, що заявив про підтримку робітників і солдатів Петрограда. Однак невдовзі його склад було заарештовано штабом Київського військового округу, який представляв Тимчасовий уряд у Києві. В ніч з 28 на 29 жовтня в третьому авіапарку представники підприємств міста і частин гарнізону обрали новий ревком, куди ввійшли: В. Затонський, А. Іванов та ін. Повстання проти Тимчасового уряду розпочалося 29 жовтня. Для керівництва бойовими діями арсенальців було створено штаб на чолі з А. Івановим. На допомогу арсенальцям прийшли українські солдати, робітники, червоногвардійці. Три дні вони вели бої з силами Київського військового округу, який капітулював 1 листопада. Повнота крайової влади перейшла до УЦР.

Використовуючи вперше відкриту реальну можливість добитися державного суверенітету України, Центральна Рада 7 листопада 1917 проголосила створення автономної Української Народної Республіки (УНР) й поширила свою юрисдикцію на всю територію України. Це рішення, як і інші дії Центральної Ради, підтримала значна кількість населення України, що знайшло своє підтвердження, зокрема, в постановках 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, який відбувся 4 грудня 1917 у Києві в будинку Купецького зібрання.

Разом з тим, 124 делегати з'їзду (приблизно з 2500) — більшовики й співчуваючі їм з лівої фракції української соціал-демократичної робітничої партії — після попередніх консультацій з ЦК РСДРП(б), Радою народних комісарів у Петрограді й особисто з В. Леніним вирішили залишити з'їзд і переїхати до Харкова. 11—12 грудня ними за сприяння делегатів 3-го з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну Україну було проголошено Республікою Рад, обрано Центральний виконавчий комітет Рад України, який, у свою чергу, утворив радянський уряд — Народний секретаріат. Петроград підтримав ці дії українських більшовиків, направивши в їхнє розпорядження озброєні загоны під командуванням В. Антонова-Овсієнка, Р. Сіверса і М. Муравйова. 25 грудня розпочався загальний наступ радянських військ проти УНР. 4 січня 1918 Народний секретаріат оголосив уряд УНР

«ворогом вільного українського народу» і «очолив» наступ червоногвардійців на Київ. Це означало початок громадянської війни в Україні. 11 січня 1918 Центральна Рада IV Універсалом заявила про розрив федеративних зв'язків з Росією й проголосила самостійність Української Народної Республіки.

Україна як незалежна держава розпочала мирні переговори з державами Четверного союзу в Бересті (Бресті) водночас з більшовицькою Росією, на яких керівник її делегації Л. Троцький наполягав на зносинах лише з українським радянським урядом.

Саме в цей час уряд УНР спрямовував напружені зусилля, аби подолати анархію в країні та організувати оборону ззовні. Змучені більш як трирічною війною, українські солдати розійшлися по рідних селах і хуторах. Незалежність «спізнилася» на півроку. В серпні 1917 на фронті було 27 українізованих дивізій, а всіх українських воїнів — бл. 4 млн. Цього цілком вистачило б для захисту самостійної української держави. Того самого літа 300 тис. українських солдатів, реорганізувавшись на всеукраїнські формування, присягнули Центральній Раді.

15 грудня 1917 Генеральний секретаріат створив Особливий комітет з оборони України, 26 грудня прийняв постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати. Однак цих заходів було недостатньо. У січні 1918 у Миколаєві та Одесі спалахнули підготовлені більшовиками збройні виступи проти УЦР, 16 січня в Києві розпочалося збройне повстання робітників заводу «Арсенал» та окремих частин міського гарнізону. Того ж дня відбувся нерівний бій між російськими червоногвардійцями (бл. 6 тис.) і загоном українського війська у складі юнкерів 1-ї Київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького (550 осіб) та 1-ї сотні Студентського куреня (130 чоловік) неподалік від ст. Крути. Близько 250 юнаків і 10 офіцерів було вбито та поранено [48].

22 січня 1918 війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили збройний виступ у Києві. Січневе збройне повстання відтягло на себе значні сили УЦР і тим сприяло просуванню Червоної армії до міста. 25 січня члени УЦР і Ради народних міністрів (так було перейменовано Генеральний секретаріат після проголошення IV Універсалу) залишили Київ. 26 січня війська М. Муравйова захопили місто.

Коли Центральна Рада повернулася до Києва, М. Грушевський на засіданні Малої Ради 9 березня 1918 запропонував вшанувати пам'ять полеглих юнаків. Останки 27 з них було привезено до Києва і 17 березня поховано на цвинтарі біля Аскольдової могили та на горі Щекавиці.

Свідками подій, пов'язаних із боротьбою за

встановлення радянської влади, є споруди, на яких відкрито меморіальні дошки. Це будівлі: колишнього театру Бергонье (тепер Національного російського драматичного театру ім. Лесі Українки; вул. Б. Хмельницького, 5), в якому 27 жовтня 1917 відбулося об'єднане засідання Київської Ради робітничих і солдатських депутатів і було ухвалено рішення про підтримку жовтневого збройного повстання в Петрограді, організацію військово-революційного комітету з передачею йому всієї влади в Києві; Комерційного інституту (тепер педуніверситет; бульв. Т. Шевченка, 22—24), в якому 15 січня 1918 на засіданні Ради робітничих депутатів і фабзавкомів було прийнято ухвалу про збройний виступ проти Української Центральної Ради; будинок на вул. Червоноармійській, 47, в якому розташовувався ревком, що керував повстанням. У квітні 1923 на Арсенальній пл. відкрито пам'ятник арсенальцям — на п'єдесталі встановлено гармату — на вшанування радянською владою керованого більшовиками січневого збройного повстання 1918 проти військ УЦР.

На вул. Московській, 2 збереглася стіна одного з будинків «Арсеналу», куди 1965 вмонтовано горельєф «Арсенальці на барикадах». Іменами робітників «Арсеналу», учасників жовтневого 1917 і січневого 1918 збройних повстань П. Аїстова, О. Анищенко, М. Гайцана, С. Сагайдака, С. Струтинського, І. Фіалека названо вулиці Києва. Меморіальні дошки встановлено також на будинках на вул. Цитадельній, 3, де містилися казарми 3-го авіапарку; на вул. Покровській, 8, де розташовувався штаб керівництва бойовими діями робітників Подолу у січневому збройному повстанні 1918 та ін.

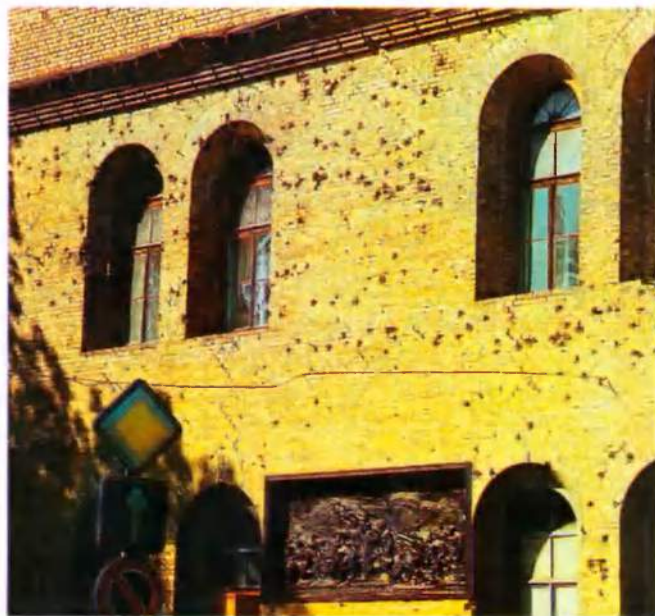
Робітники й солдати, які загинули в боях за радянську владу в Києві 1917, були поховані в братській могилі біля Маріїнського палацу (тепер площа перед входом до Маріїнського парку). На могилі 1927 встановлено надгробок. Зруйнований під час 2-ї світової війни, він був відновлений 1949. Поряд, у Маріїнському парку, братська могила учасників січневого повстання 1918, на якій 1967 встановлено пам'ятник — бронзову фігуру робітника з прапором у піднятій руці.

Пам'ятки і пам'ятні місця, що відображають боротьбу демократичних сил України за незалежність, ще не всі виявлено й увічнено. До тому «Київ» включено статті про будівлю Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), де працювала Українська Центральна Рада, на пошанування якої встановлено меморіальну дошку; корпус Колегії П. Галагана, де містилося Генеральне секретарство військових справ на чолі з С. Петлюрою (вул. Б. Хмельницького, 11); Бессарабські казарми, в яких у 1917 містився Дорошенківський полк, у березні —

квітні 1918 — піхотні підрозділи 1-го полку Січових стрільців (вул. Артема, 24); про могилу загиблих під Крутами київських студентів на Аскольдовій могилі; житлові та громадські будинки, пов'язані з життям і діяльністю визначних діячів доби визвольних змагань: В. Винниченка (вулиці Пушкінська, 43; Прорізна, 23), В. Прокоповича (вул. Саксаганського, 123), В. Чехівського (вул. І. Франка, 17-а), І. Стешенка (вул. Ярославів Вал, 32), родини Русових, Д. Дорошенка (вул. Ветрова, 9), С. Петлюри (вулиці Володимирська, 36 і 78; Ярославів Вал, 6); Ф. Штейнгеля (вул. Воровського, 27); Софійську пл., де було проголошено автономію України та ін. Іменем провідника українського руху М. Грушевського названо центральну магістраль Печерського району м. Києва. Однак, київським пам'яткознавцям ще належить провести велику роботу щодо виявлення й обліку пам'ятних місць, пов'язаних з подіями 1917—20.

Деморалізація суспільства, наступ більшовицьких військ призвели до критичної ситуації. УЦР змушена була звернутися по допомогу до країн Четверного союзу. Уряд УНР уклав 27 січня Брест-Литовську мирну угоду з державами, які воювали проти Росії — з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Згідно з умовами двосторонніх додаткових договорів з Німеччиною та Австро-Угорщиною ці країни зобов'язалися надати воєнну допомогу УНР проти більшовиків взаємно на вивезення до цих держав величезної кількості сільськогосподарської продукції, вугілля тощо. 18 лютого німецькі та австро-угорські війська почали просування на територію України. Їхня чисельність становила понад 450 тис.

Корпус заводу «Арсенал» з горельєфом «Арсенальці на барикадах». Фото 1996.

солдатів і офіцерів. 1 березня 1918 червоні війська залишили Київ. До кінця квітня Україна була зайнята німецькими та австро-угорськими окупантами. Спочатку німецьке та австро-угорське командування не втручалось в українські справи. Однак, аграрна політика УЦР, в основу якої було покладено принцип соціалізації землі, призвела до селянських погромів маєтків і конфлікту із землевласниками, Українською демократично-хліборобською партією. Центральна Рада не дістала соціальної опори на селі й втратила підтримку окупаційних військ, які вона мала забезпечити хлібом і сировиною. До цього додався внутрішній конфлікт між політичними партіями УЦР. Цим скористався генерал П. Скоропадський, нащадок давнього гетьманського роду, один з активних провідників українізації армії, керівник «Вільного козацтва». Він висунув ідею авторитарної (гетьманської) влади, підтриману німецьким командуванням. 29 квітня 1918 в приміщенні цирку Крутикова (будинок на вул. Миколаївській, не зберігся; нині на цьому місці кінотеатр «Україна») Всеукраїнський з'їзд хліборобів обрав гетьмана України — генерала П. Скоропадського (офіційна резиденція гетьмана містилася у генерал-губернаторському палаці, будинок не зберігся; гетьманський уряд — Рада міністрів на чолі з Ф. Лизогубом — у Маріїнському палаці). Німецькі війська, що підтримали П. Скоропадського, розігнали того ж дня УЦР. З її падінням закінчився перший етап української революції.

Від імені гетьмана було оголошено про ліквідацію УНР і створення Української Держави, яка існувала впродовж 7 місяців. Урядові гетьмана П. Скоропадського вдалося дещо стабілізувати економічний стан, запровадити нову валюту, заснувати мережу впливових комерційних банків, налагодити діяльність залізничного транспорту, відкрити повітряне та морське сполучення з іноземними державами. Україна здобула міжнародне визнання, встановила дипломатичні стосунки з Австро-Угорщиною, Німеччиною, Болгарією, Туреччиною, Данією, Норвегією, Великобританією, Швецією, Іспанією, Італією, Іраном, Радянською Росією, Сполученими Штатами Америки. Визначним досягненням гетьманату стала фундація Української академії наук (тепер Національна академія наук України, вул. Володимирська, 54), яку засновано 14 листопада 1918, ряду інших наукових та просвітницьких установ, сприяння діяльності Української академії мистецтва тощо. Але попри всі конкретні досягнення режим Скоропадського припустився значних політичних помилок: залежність від німців, «каральні експедиції» проти селянства, загравання з російськими монархістами тощо. Це породило опозицію Скоропадському.

На початку серпня 1918 в Києві представники

основних українських політичних партій (УПСР, УСДРП, УПСФ, УПСС, трудовиків) утворили нелегальний Український національний союз на чолі з А. Ніковським, з 18 вересня його головою був В. Винниченко. Союз мав на меті створення міцної самостійної української держави на чолі з демократично обраним парламентом. 13 листопада на засіданні Союзу, що відбувалося, ймовірно, в будинку колишнього Київського округу шляхів сполучення (вул. Фундуклеївська, нині Б. Хмельницького, 10), було створено Директорію: голова — В. Винниченко, члени — С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський, А. Макаренко.

15 листопада Директорія переїхала до Білої Церкви, де в цей час розташовувалася основна ударна сила антигетьманського повстання — корпус Українських січових стрільців під командуванням Є. Коновальця. 16 листопада спалахнуло антигетьманське повстання. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади, яка перейшла до рук Директорії, що 18 грудня урочисто вступила до Києва. Першими актами нового органу влади стали укладення прелімінарної (попередньої) угоди про об'єднання Галичини і Наддніпрянщини в «єдине державне тіло» і відновлення УНР як самостійної суверенної держави. 22 січня 1919 стало днем злуки УНР і ЗУНР. Рішення Директорії підтримали делегати Трудового конгресу народів України — передпарламенту відновленої Української Народної Республіки, що відбувався в Педагогічному музеї з 23 до 29 січня 1919. В останній день роботи делегати схвалили «Резолюцію про владу» — тимчасову конституцію об'єднаної республіки. Однак вранці 5 лютого, відкинувши основні сили УНР, Київ здобули регулярні частини Червоної армії під командуванням М. Щорса і В. Боженка. Наказом коменданта міста М. Щорса в черговий раз було оголошено про введення облогового стану [49].

Всю владу в місті перебрала на себе Рада робітничих депутатів на чолі з А. Бубновим, розгорнули роботу КП(б)У, комсомол, профспілки, які спрямували зусилля на здійснення політики воєнного комунізму, націоналізацію підприємств і житла, розбудову радянських державних установ, організацію оборони, боротьбу з опозицією. У березні 1919 було прийнято рішення про перейменування ряду вулиць, площ і парків.

30—31 серпня до Києва одночасно з двох боків вступили частини білогвардійської Добровольчої армії (командувач — генерал А. Денікін) і українських республіканських військ під проводом С. Петлюри (останні через кілька годин за угодою з російськими військами залишили місто). Захопивши Київ, денікінці організували масові погроми і розстріли, скинули з п'єдесталу погруддя Т. Шевченка. 16 грудня

1919 денікінські частини було витіснено з Києва радянськими військами.

Становище Києва в результаті громадянської війни було критичним: не працювала більшість промислових підприємств, налагодити їхню діяльність було неможливо; не функціонували електрична станція, водогін, не було палива; поширювалися інфекційні хвороби; комунальні служби були паралізовані, винятково тяжким залишався продовольчий стан. Радянська влада намагалася виправити ситуацію за рахунок широкого проведення надзвичайних заходів позаекономічного характеру — організації суботників, введення робітничого контролю за розподілом товарів першої необхідності, мілітаризації продовольчої справи, примусових мобілізацій для роботи на транспорті, боротьби з економічним саботажем з боку Надзвичайної комісії, запровадження податків та контрибуцій, що накладалися на т. зв. імущі класи. Все це, однак, не могло повернути місто до повноцінного життя.

Обстановка ще більше загострилася у зв'язку з початком спільних дій польсько-українських військ проти Червоної армії. 6 травня 1920 після тяжких кровопролитних боїв радянські війська залишили місто. 12 червня Київ був звільнений, на Думській пл. (тепер Майдан Незалежності) відбулася демонстрація.

Складність воєнно-політичної обстановки зумовила відмову від чергового, третього за рахунком, переїзду з Харкова до Києва вищих офіційних органів державної влади УСРР — ЦВК і РНК УСРР. Приблизно на 15 років (до 1934) місто втратило статус столиці України. З кінця грудня 1919 функції місцевої влади офіційно виконував губревком, пізніше — виконком міськради на чолі з відомим діячем партії більшовиків А. Івановим. Після звільнення Києва від польських військ місцевим органом радянської влади знову виступив губревком (з серпня 1920 його очолював більшовик М. Вестошкін), пізніше — губвиконком. Головними офіційними друкованими органами в місті відповідно були щоденні газети «Известия Киевского губревкома», потім — «Известия Киевского губисполкома» (з вересня 1922 — «Вестник Киевского губисполкома»), що виходили російською та українською мовами.

Наприкінці 1919 політичні партії, що підтримали радянську владу, легалізувалися. У лютому 1920 відновили свою діяльність Київський губком і 6 райкомів КП(б)У — Міський, Печерський, Подільський, Солом'янський, Шулявський, Деміївський. Було продовжено видання друкованих органів Київського губкому КП(б)У — щоденних газет «Большевик» і «Коммунист» (російською та українською мовами).

На відміну від КП(б)У, керівні органи якої перебували в Харкові, друга за чисельністю

і ступенем впливу в Україні Українська комуністична партія (боротьбистів), що виникла 1918 внаслідок розколу УПСР, містилася в Києві (її ЦК працював на вул. Прорізній, 26). Крім того, в місті були інші комітети У КП(б) — губком (вул. Прорізна, 12) і міськком (вул. Пушкінська, 1), а також 8 райкомів.

До квітня 1920, тобто до т. зв. саморозпуску У КП(б) і входження частини її членів до КП(б)У, у Києві видавалася газета «Борьба» — орган ЦК У КП(б), яка піддавала на своїх сторінках серйозній аргументованій критиці національну (стосовно України), аграрну й продовольчу політику партії більшовиків. Ідеї боротьбистів у той час мали підтримку в різних верствах населення Києва, в тому числі й серед робітників деяких київських заводів. Відповідно, але з дещо меншим успіхом, намагалася зробити Київ центром своєї діяльності Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). До серпня 1920 в місті виходила газета «Борьба» — орган ЦК і Київського губкому цієї партії, яка в тому ж році припинила своє існування.

У січні 1920 у Києві, в приміщенні партійного комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних) відбувся реорганізаційно-установчий з'їзд Української комуністичної партії (укапістів). У цьому ж місяці в місті розпочалося видання друкованого органу ЦК У КП — газети «Червоний прапор». До цього вона виходила як орган Організаційного і Київського комітетів У КП (УСДРП, незалежних).

На поч. 1920 Київ залишався одним з найголовніших центрів напівлегальної політичної активності меншовиків — членів РСДРП. Досить міцні позиції займали вони у фабрично-заводських комітетах і профспілках міста. Кероване меншовиками Київське центральне бюро профспілок при всіх мінливих режимах прагнуло, наскільки це було можливо, не відступати від вирішення свого головного завдання — захисту економічних інтересів трудящих.

Однак КП(б)У повела рішучу боротьбу проти своїх політичних опонентів. З метою подриву авторитету і впливу меншовиків у березні 1920 в Києві відбувся один з перших в Україні політичних процесів — суд над активними членами Київської організації РСДРП Г. Кучиним-Оранським, О. Романовим (голова Ради Центрального бюро профспілок), Н. Ландо, І. Шперо та іншими, яких було звинувачено у співробітництві з денікінцями, в пособництві внутрішній і зовнішній контрреволюції. Усі четверо були засуджені до ув'язнення в концентраційному таборі на період громадянської війни.

На поч. 1920 у Києві відновили свою легальну діяльність молодіжні організації комуністичного та соціалістичного напрямів, які орієн-

тувалися на ту чи іншу політичну партію і були під відповідним контролем останніх. Найчисленнішою та найвпливовішою серед інших протягом 1920 стала Комуністична спілка робітничої молоді (КСРМ), з травня цього ж року — Комуністична спілка молоді України (КСМУ). 14 лютого при загальноміському комітеті КСРМ було відкрито Центральний клуб київського робітничого юнацтва ім. К. Лібкнехта (вул. Хрещатик, 1, будинок не зберігся). Подібні клуби виникли також у Центральному, Подільському, Деміївському районах міста. Як повідомлялося у друкованому органі Київського губкому КСРМ — газеті «Рабочая молодёжь», головне завдання цих клубів полягало у залученні молоді до засвоєння ідей комунізму і нової соціалістичної культури.

У квітні 1920 відбулися вибори до міськради. З 1122 депутатських мандатів більшовики та співчуваючі отримали 763, безпартійні — 225, ліві есери і співчуваючі — 66, меншовики — 28. Ще 40 місць мали інші партії і групи. Але в такому складі міськрада існувала недовго. Радянсько-польська війна, що розпочалася, та окупація поляками Києва перервали її діяльність. Відновити свою роботу Київська міська Рада робітничих і червоногвардійських депутатів

Церква Феодосія Печерського, 1698—1702.

змогла лише через рік — у травні 1921. Тоді у 1921, в Києві відбувався ще один великий політичний процес: цього разу над п'ятьма членами ЦК Української партії соціалістів революціонерів — В. Голубовичем, Н. Петренком, І. Лизанівським, І. Часником, Ю. Ярославом ще трьома притягнутими до цієї справи особами — Г. Сиротенком, Ю. Скугар-Скварським, С. Остапенком (в лютому — на початку березня 1919 він був головою Ради міністрів УНР)

Внаслідок репресивної політики більшовиків уже на серед. 20-х рр. жодної з політичних партій, крім КП(б)У, не збереглося. Вона залишилася єдиною правлячою партією, яка виконувала не тільки політичну, а й адміністративно-командну функції. Гучні політичні процеси, що їх організували більшовики (наприклад у Москві — над російською партією есерів — в червні — серпні 1922), були також покликани наочно й дохідливо показати «масам» винуватців громадянської війни, що затяглася і погіршеного соціально-економічного становища. Справа в тому, що запізниле проголошення партійно-державним керівництвом РСФРР у березні 1921 нової економічної політики не нормалізувало ситуацію ні в Росії, ні в Україні. Голод 1921—22 зачепив і Київ. Н поч. 1921 робітники міста одержували щоденно лише по 200 грамів хліба. А в травні того ж року на заводі «Арсенал» хліб робітникам зовсім не видавався: вони одержали всього по 2 фунти крупи, фунт солі, півфунта цукру, 1/8 фунта тютюну. Забезпечення робітників-транспортників хлібом та м'ясом не досягало 20 відсотків від норми, а крупами і жирами — 6. Кияни збирали кошти, влаштовували недільники, щоб надати допомогу регіонам, які найбільше постраждали від голоду (Поволжя, Миколаївська обл.), прийняли біженців і працевлаштували їх, розмістили понад 2 тис. дітей.

Навесні 1922 під виглядом збору засобів для врятування голодуючих місцева влада розгорнула кампанію з вилучення церковних цінностей. Усього з Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого монастиря, з інших релігійних установ міста було вивезено 2 пуди золота, понад 130 пудів срібла, 1160 каратів діамантів. Це завдало великих збитків культурному надбанню міста. Було назавжди втрачено шедеври церковного і прикладного мистецтва, що мали велику художню та історичну цінність.

Після закінчення громадянської війни губернський комітет КП(б)У, Рада народного господарства приступили нарешті до будівничої роботи, спрямованої на налагодження господарського життя. Уже в серед. 20-х рр. було відновлено основний промисловий потенціал міста: з-д «Арсенал», Південноросійський машинобудівний завод, Радянську судноверф.

Перший радянський механічний завод, три цвяхові заводи тощо. Більш ніж вдвічі розширилася територія міста. 1923 в межі Києва було включено 20 населених пунктів, у т. ч. Пущу-Водицю, Святошин, Китаєве, Дарницю.

З 2-ї пол. 20-х рр. пріоритетним напрямом розвитку економіки стала соціалістична індустріалізація. У Києві зусилля влади спочатку були спрямовані головним чином на технічне переоснащення та розширення виробництва на фабриках і заводах, що діяли. Внаслідок цього промислові підприємства міста вже в 1928 збільшили своє виробництво більше ніж у 5 разів у порівнянні з довоєнним часом.

У плані реалізації цих завдань розвивалося багато підприємств міста. Так, київський завод «Більшовик» з напівкустарного різнопрофільного перетворився на підприємство союзного значення з виробництва хімічної апаратури. У роки першої п'ятирічки він виготовляв комплексне устаткування для будівництва й реконструкції двох десятків цукрових заводів України, Кавказу й Середньої Азії. Гігантом суднобудівної промисловості стала «Ленінська кузня», що не мала раніше певної спеціа-

лізації. Для ліквідації гострого дефіциту будівельної техніки перепрофільовано виробництво заводу сільськогосподарського машинобудування «Червоний плугатар» (нині Акціонерне товариство з виробництва екскаваторів «АТЕК»). Підприємствами союзного значення стали Київський кабельний завод, що одержав назву «Укркабель»; завод ім. І. Лепсе, реорганізований з напівкустарних майстерень у велике машинобудівне підприємство, що давало до війни близько чверті загальносоюзного виробництва запасних частин до вітчизняних тракторів; трамвайний завод ім. Ф. Держинського (нині Київський завод електротранспорту) та ін. Завод ім. Артема займав друге місце в СРСР з виробництва машин для шкіряної промисловості [50]. У 1929 почала працювати 4-а взуттєва фабрика — одна з найбільших у СРСР; 1930 — швейна фабрика ім. М. Горького; 1935 пущено в дію два найбільших у країні заводи — верстатів-автоматів ім. М. Горького й Дарницький вагоноремонтний. 1936 розгорнулося будівництво двох найбільших у СРСР комбінатів текстильної промисловості — тонкосуконного й штучного волокна, 1940 став до ладу перший в Україні Київський гумово-регенераторний завод, а також введено ряд великих підприємств харчової промисловості, реконструйовано низку дрібних, технічно відсталих виробництв.

Пам'ятник св. княгині Ользі, 1911
(зруйновано 1919—23, відновлено 1996).

У 1940 в Києві працювало 1228 підприємств, з яких 809 — державної промисловості і 419 — промислової кооперації.

Розвиток енергетичної бази міста забезпечив пуск першої і другої черг електростанції і теплоцентралі Південно-Західної залізниці. Збільшення потужності енергосистеми, будівництво нових промислових об'єктів і докорінна реконструкція старих забезпечили перетворення Києва на великий центр середнього машинобудування союзного значення.

Разом з тим, підприємства Києва включалися до єдиного народногосподарського комплексу СРСР, що позбавляло економіку Києва й України цілісності. Штучне форсування індустріалізації на тлі насильницької колективізації селянських господарств, що призвело до великого голодомору 1932—33 в Україні, викликало негативні соціальні процеси. Насамперед, значно збільшився приплив малокваліфікованих, малоосвічених людей, які йшли працювати на міські будівлі та підприємства. Це породжувало багато проблем. Так, на виробництві відбувалося різке падіння трудової дисципліни, виявилася неспроможність багатьох робітників раціонально використовувати заводське обладнання та устаткування, особливо нове; вельми частими стали аварії та нещасні випадки тощо. У соціально-побутовій сфері також відбулися значні зміни не на краще: ускладнення продовольчого забезпечення міста, наслідком чого стало введення карткової системи; загострення житлової кризи; погіршення кримінальної ситуації.

Суперечливою для долі історико-культурної спадщини стала ухвала українського уряду (січень 1934) про перенесення столиці з Харкова до Києва — історичного центру республіки. З одного боку, почалася генеральна реконструкція міста, яка завдала великих втрат його архітектурній спадщині. У цей час з'явилися такі монументальні споруди, як будинки ЦК КП(б)У на Михайлівській площі, Ради Народних Комі-

сарів (РНК), Верховної Ради УРСР, а також стадіон «Динамо» — всі на сучасній вул. М. Грушевського, Центральний республіканський стадіон на вул. Червоноармійській, нові палац культури, кінотеатри, готелі тощо. З другого боку, з перенесенням столиці до Києва відкрилися великі можливості розвитку міського господарства. Збільшилося трамвайне сполучення. На центральних магістралях міста воно було замінено автобусним і тролейбусним. У побут увійшли радіо і телефон. У 1932 введено в дію першу невелику автоматизовану телефонну станцію. 2 лютого 1939 відбулася перша в Україні телепередача. Значні роботи було здійснено з благоустрою та озеленення міста. Так, зведено інженерно-гідротехнічні споруди на Батисвій горі, Лук'янівці, схилах Бабиного Яру, збудовано гранітну набережну та набережне шосе. Щорічно закладалися нові парки, сади, сквери. Серед них — лісопарки Дарниці, Святошина, Пущі-Водиці, Голосієва, Куренівки; 1936 відкрито Центральний ботанічний сад АН УРСР площею 120 га. 1929 став до ладу другий залізничний міст через Дніпро, 1932 — залізничний вокзал. Розгорнулося житлове й культурно-побутове будівництво. За 1933—40 міський житловий фонд збільшився майже вдвічі й становив 6,6 млн. кв. м. У 1941 Київ займав площу 68 тис. га, в ньому проживало 930 тис. мешканців.

Зростання економіки створювало нові можливості для культурного будівництва. Уже на поч. 30-х рр. серед активного населення міста практично не залишилося неписьменних. Було введено обов'язкове початкове навчання. Почався перехід до загальноосвітньої школи — десятирічки. Розширилася мережа київських вузів. 1941 в місті працювало 20 вищих і 33 середні спеціальні навчальні заклади, де навчалося 38,2 тис. студентів і учнів [51]. Для підготовки до вступу у вузи дітей робітників і селян були відкриті робітничі факультети. І навпаки, вихідцям з інтелігенції та інших «експлуаторських» прошарків вступ до вузу був обмежений, що значно знижувало культурний рівень нової радянської інтелігенції.

Провідне місце серед наукових закладів займала Всеукраїнська академія наук (ВУАН, з лютого 1936 — академія наук УРСР, нині Національна академія наук України) з трьома відділами: історично-філологічним, фізикоматематичним, соціально-економічним. Після реорганізації 30-х рр. Академія складалася з відділів математичних і природничих наук, технічних, суспільних наук, що об'єднували 34 науково-дослідні інститути й установи. 1937 у ній працювало майже 1700 осіб [52].

Починаючи з 20-х рр., що увійшли в історію як один з важливих етапів національного відродження, процеси українізації найвідчутніше

Вулиця Володимирська. 1928.

позначилися на розвиткові гуманітарних наук, театру й літератури. Це було пов'язано насамперед з діяльністю Історичної секції ВУАН, яку очолював після повернення з еміграції 1924 М. Грушевський, а також віце-президента академії наук С. Єфремова і вченого секретаря А. Кримського. В секції працювали такі відомі вчені, як В. Щербина, О. Грушевський, М. Біляшівський, Д. Багалій, М. Слабченко, Й. Гермайзе, М. Макаренко, М. Зеров, Ф. Савченко, В. Перетц, О. Оглоблін, А. Лобода, О. Новицький, Ф. Ернст, Д. Щербаківський та багато інших. Вона складалася з десятків кафедр, комісій і комітетів, до роботи в яких залучилися сотні відомих дослідників з усієї України. Ними було підготовлено та видано величезну кількість монографій, серій періодичних видань з історії, етнографії, фольклористики, мово-, літературо- і мистецтвознавства. Найпопулярнішим українознавчим часописом став журнал «Україна». У соціально-економічній секції працювали правознавець М. Василенко, економікогеограф К. Воблій; у фізико-математичній — вчені зі світовими іменами: статистик Д. Граве, ботаніки В. Липський, О. Фомін, природознавці П. Тутковський, І. Шмальгаузен.

Імена багатьох провідних діячів науки цього періоду увічнено меморіальними дошками. На будинку Президії Національної академії наук України (вул. Володимирська, 54) — меморіальні дошки на пошанування її президентів: В. Вернадського, М. Василенка, О. Левицького, В. Липського, Д. Заболотного, О. Богомольця, О. Палладіна. 1991 встановлено меморіальну дошку на будинку Історичної секції ВУАН на вул. Володимирській, 35; 1954 — на фасаді будинку № 75 на вул. Саксаганського, в якому в 2-й пол. 30-х рр. містився Український науководослідний інститут клінічної медицини на чолі з його засновником М. Стражеском. Визначному вченому, фундатору вітчизняної школи електрозварювання Є. Патону встановлено дошки, зокрема на будинку, де він мешкав (вул. М. Коцюбинського, 9), на одному з корпусів Інституту електрозварювання (вул. Горького, 69). Створюється історико-меморіальний музей М. Грушевського в будинку на вул. Паньківській, 9, що належав родині Грушевських з поч. 20 ст. До тому «Київ» увійшли також статті про будинки, де містилися Всеукраїнський Археологічний Комітет (ВУАК, вул. Десятинна, 9), Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка (вул. Грушевського, 6, нині будинок Національного художнього музею України) та ін. споруди, пов'язані з життям та діяльністю вчених доби українського відродження, що так трагічно обірвалося у 30-і рр.

Значного розквіту досягли у 20—30-і рр. українська література та літературознавство.

З'явилися різноманітні творчі об'єднання, зокрема, «неокласиків», «МАРС», «Київ-Гарт», «Київ-Плуг», «Жовтень», «Київська асоціація пролетарських письменників», «Молодняк», «ВАПАІТЕ». 1927 постав Всеукраїнський союз пролетарських письменників. Збереглися деякі адміністративні будівлі й житлові споруди, де в різний час працювали й жили представники цієї блискучої плеяди митців: С. Васильченко, П. Тичина, М. Рильський, М. Зеров, М. Куліш, М. Бажан, П. Панч, І. Сенченко, В. Сосюра, Т. Осьмачка, Є. Плужник, М. Хвильовий, Г. Косинка.

Новий період в театральному житті висвітлено у статтях Зводу, присвячених пам'яткам — будинкам, в яких діяли «Молодий театр» (1918—19; вул. Прорізна, 17) і театр «Березіль» (1922—26; пл. І. Франка). З 1926 Київ став кінематографічним центром республіки. Сюди було переведено Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), у 1928 розпочалося будівництво однієї з найбільших в країні кінофабрик (нині просп. Перемоги, 44). На ній працювали О. Довженко, І. Кавалерідзе, І. Савченко та інші відомі кіномитці. Режисер О. Довженко зажив світової слави у кінематографі. Його ім'я носить тепер Київська кіностудія художніх фільмів, вулиця, кінотеатр; на будинку, де він мешкав у 1935—41, відкрито меморіальну дошку (вул. Шовковична, 10).

Значною віхою в розвитку музичного життя міста стало утворення у 1926 Київської державної філармонії. 1934 розпочав свою діяльність Державний ансамбль пісні й танцю під керівництвом М. Болотова та П. Вірського.

У 1926 відкрито Київський театр опери та балету, в цьому ж році почали діяти Український драматичний театр ім. І. Франка і Російський драматичний театр (з 1941 — ім. Лесі Українки), 1924 відкрився Театр юного глядача,

Перша гімназія, 1852.

1931 — театр Київського військового округу, 1934 — Театр музичної комедії, працювали шість районних театрів, інші театральні колективи. Меморіальними дошками увічнено пам'ять багатьох діячів музичного і театрального мистецтва тих років: А. Бучми і Ю. Шумського (вул. Володимирська, 14), Г. Юри (вул. Ольгинська, 2), Б. Гмирі (вул. Хрещатик, 15), З. Гайдай і М. Литвиненко-Вольгемут (вул. Пушкінська, 20), Б. Лятошинського (вул. Б. Хмельницького, 68), Г. Верьовки (вул. Л. Толстого, 5), М. Скорульського (вул. Володимирська, 48) та багатьох ін.

Для мистецького життя Києва цього періоду притаманні різноманітні напрями й форми художньої творчості. В образотворчому мистецтві всієї країни провідну роль відігравали київські митці т. зв. авангардизму — новаторського напрямку 20 ст., який сьогодні визнаний в усьому світі. Яскравими постатями 20—30-х рр. були О. Архипенко, О. Богомазов, М. Бойчук, І. Іжакевич, І. Кавалерідзе, Ф. Кричевський, К. Малевич, О. Павленко, І. Падалка, А. Петрицький, Г. Пустовійт, В. Седляр, Г. Світлицький, В. Татлін, К. Трохименко, О. Хвостенко-Хвостов та ін. Життя і діяльність відомих митців знайшли відображення у Зводі.

Невід'ємну складову культурного життя Києва цього часу становили музеї та культурно-освітні заклади. У листопаді 1929 відкрито меморіально-літературний будинок-музей Т. Шевченка (нині пров. Т. Шевченка, 8-а). З 1926 на території Києво-Печерської лаври, яку було закрито як діючий монастир і оголошено заповідником, організовано низку музеїв, у т. ч. культів і побуту, театрального мистецтва, Музей України (збірка П. Потоцького), Музей діячів науки і мистецтва України та ін.; 1929 оголошено заповідником Кирилівську церкву, 1934 — Софійський собор. Внаслідок реорганізації дорадянських музеїв і націоналізації приватних зібрань постали Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка (нині Національний музей історії України), з якого 1936 виділено Державний музей українського мистецтва (нині Національний художній музей), Музей мистецтв ВУАН (нині Музей західного і східного мистецтва), Київська картинна галерея (нині Музей російського мистецтва) тощо. Як і всі інші сфери наукового та культурного розвитку міста, музейне будівництво значною мірою підпорядковувалося завданням ідеологічного характеру. Провідну роль у цьому покликаний був відіграти Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, відкритий 29 серпня 1939 (до 1982 містився на вул. Володимирській, 57).

Київ був також центром церковного життя, незважаючи на закриття багатьох церков і монастирів. Тут була заснована у 1921 і діяла

до 1930 Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), першим митрополитом якої був обраний В. Липківський. Діяльність УАПЦ знайшла висвітлення у статтях про Покровську церкву, Національний заповідник «Софія Київська» тощо.

Важливою подією в культурному житті міста стало відкриття пам'ятника Т. Шевченку в парку напроти центральної будівлі університету, що відбулося у березні 1939 в зв'язку з 125-річчям з дня його народження.

Бурхливий процес українського відродження непокоїв керівництво країни, яке розпочало наприкінці 20-х рр. широкий наступ на національну культуру. Першим сигналом стала нищівна критика письменника М. Хвильового, наркома освіти О. Шумського. 1930 відбувся показовий процес у справі т. зв. Спілки визволення України (СВУ) над 45 визначними діячами української культури. С. Єфремов, В. Чехівський, Й. Гермайзе, А. Ніковський, М. Слабченко, Л. Старицька-Черняхівська та інші були засуджені до різних строків ув'язнення. Дехто з них загинув у сталінських концтаборах. Процес СВУ започаткував погром української інтелігенції, посилення русифікації державного, наукового та культурного життя, зрештою — тотального терору. У 1930-х рр. знищено провідних вчених, що працювали в галузі українознавства, всі літературно-творчі об'єднання і організації, мистецьку школу бойчукістів, УАПЦ. У місті були репресовані тисячі ні в чому не винних людей, учасники визвольних змагань 1917—21, партійні й радянські працівники, військові, діячі науки і культури, робітники і службовці. Серед них учасники революцій — В. Примаков, Ю. Коцюбинський, діячі української культури М. Куліш, Г. Косинка, Є. Плужник, П. Филипович, М. Зеров, багато ін.

Були звинувачені в націоналізмі та в інших «гріхах» наркоми освіти О. Шумський і М. Скрипник, режисер О. Довженко. У 1937 17 інженерно-технічних працівників заводу «Арсенал» — українців, євреїв, німців, білорусів — було розстріляно без суду і слідства за неправдивим звинуваченням у диверсійно-шкідницькій роботі з ослаблення оборонної могутності Радянського Союзу.

Тільки у 60-х рр., у період хрущовської відлиги, а потім в умовах перебудови, починаючи з 2-ї пол. 80-х рр., громадськість Києва розпочала активну роботу щодо виявлення пам'яток, пов'язаних з життям і діяльністю незаконно репресованих земляків.

У місті проводиться робота з увічнення пам'яті жертв сталінських репресій. Меморіальні дошки встановлено на фасадах будинків, де мешкали й працювали письменники Г. Косинка (вул. Володимирська, 24-б) та І. Мики-

тенко (вул. Б. Хмельницького, 68), М. Зеров (вул. Б. Хмельницького, 82).

У Биківнянському лісі на околиці Києва в травні 1988 було встановлено пам'ятний знак з написом про те, що на цій території поховано понад 6 тис. радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, замордованих фашистами. Однак, як показали розслідування — спочатку журналістське, а потім і спеціальної комісії — у Биківні насправді поховано тисячі жертв терору тоталітарної системи. У травні 1995 тут відкрито меморіальний комплекс.

22 червня 1941 нападом Німеччини на Радянський Союз почався новий етап 2-ї світової війни, який увійшов в історію під назвою Великої Вітчизняної війни. Німецько-фашистські загарбники ставили своїм завданням розгромити Радянський Союз, знищити мільйони людей, а тих, хто залишиться живими, перетворити на рабів. Здійснення плану «блискавичної» війни фашистське командування пов'язувало з захопленням Радянської України, економіка якої посідала одне з провідних місць в СРСР. Особливого значення надавалося швидкій окупації Києва — важливого стратегічного пункту.

Церква св. Миколи, 18—19 ст. та дзвіниця, 19 ст. Миколаївського (Слупського) монастиря.

Столиця України виявилася серед тих міст, які зазнали бомбардування німецької авіації з першої години війни. На київському напрямку розгорнули наступ великі сили угруповання військ «Південь», до якого входили 6-а і 17-а польові армії, 1-а танкова група німецьких військ — всього 37 дивізій, в тому числі 5 танкових і 4 моторизованих [53]. Вони мали на озброєнні близько 16 тис. гармат і мінометів, 850 танків, 1300 літаків. Крім того, було виділено 4 піхотні дивізії резерву командування німецької армії [54]. Їм протистояли війська Київського особливого військового округу (5-а, 6-а, 12-а, 26-а армії), перетвореного 22 червня в Південно-Західний фронт під командуванням генерала М. Кирпоноса. Ухвалені Верховним Головнокомандуванням, Військовою радою Південно-Західного фронту заходи з організації відсічі мали припинити просування армії вермахту на підступах до столиці України. Однак стратегічні прорахунки, допущені сталінським політичним і військовим керівництвом країни напередодні і в перші дні війни, трагічно позначилися на долі міста.

Однією з найголовніших причин поразки Червоної армії на першому етапі війни був гострий дефіцит досвідчених командних кадрів — наслідок масових політичних репресій

військових спеціалістів. У 30-х рр. у Київському Особливому військовому окрузі було знищено більшість офіцерів, командирів і політичних працівників. Жертвами сваволі стали видатні радянські полководці — учасники громадянської війни, інтернаціональних бригад, що діяли в Іспанії, боїв з японськими мілітаристами в районі озера Хасан і річки Халхін-Гол, радянсько-фінляндської війни. Штаб Київського військового округу (КВО) — один з кращих у Червоній армії, що складався з талановитих військових спеціалістів-новаторів, здатних вирішувати найскладніші завдання, був майже повністю знищений. До керівництва його підрозділів прийшло дуже багато молодих командирів, які не володіли глибокими знаннями і не мали бойового досвіду. За чотири роки (1937—41) в окрузі змінилося чотири командувачі військ, три начальники штабу, 8 членів Військової ради, 5 заступників командувача військово-повітряних сил, кілька командувачів родів військ. Було порушено стабільність командного і політичного складу, проводилася непродумана перестановка кадрів.

За подібних умов на початку війни, виявляючи масовий героїзм і відвагу, воїни Південно-Західного фронту боролися з переважаючими силами вермахту за кожний метр рідної землі. Але, незважаючи на їхній мужній опір, ворогу вдалося захопити значну частину Правобережної України. Дуже небезпечне становище склалося і на підступах до Києва.

Руїни колишньої Міської думи на Хрещатику. 1941.

дуванню Київського укріпленого району (КИУРу) швидко мобілізувати всі сили для оборонних боїв. З перших днів війни кияни вийшли на спорудження оборонних рубежів: 2 липня працювало близько 160 тис. осіб, а в наступні дні їх кількість зросла до 210 тис. Було вирило близько 30 км протитанкових ровів і ескарпів, збудовано понад 750 дзотів та інших укріплень. Керівництво цією роботою було покладено на секретаря міськкому партії з будівництва К. Москальця. Київ перетворився на фортецю. У липні створено 13 винищувальних батальйонів, 19 загонів народного ополчення, групи розвідників, винищувачів танків, збудовано для залізничників-ополченців панцерник Літер «А» (командир А. Тихоход, комісар С. Голованьов); сформовано партизанський загін «Перемога або смерть» (командир С. Осечкін, комісар Г. Карнаух), ядром якого були арсенальці; два партизанські полки, 11 районних партизанських загонів та інші формування. Стійка оборона КИУРу і контрудари 5-ї та 6-ї армій зірвали спробу ворога захопити Київ відразу. Противник змушений був зупинити наступ і скерувати удари на північний захід, де на позиції Коростенського укріпленого району оборонялася 5-а армія.

У період напружених боїв за Київ у Святошині розташовувався командний пункт Південно-Західного фронту, де часто бували командувач військ фронту генерал-полковник М. Кирпонос, член Військової ради фронту, секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистенко і начальник штабу

фронту генерал-майор В. Тупиков, які здійснювали безпосереднє керівництво бойовими діями радянських військ. У 1974 на місці цієї споруди, яка була підірвана (вул. Верховинна, 80), встановлено стелу. Не збереглася й дерев'яна двоповерхова будівля, де з 3 липня до 8 серпня 1941 розміщувався штаб Київського укріпленого району (з 8 серпня до 19 вересня розташовувався на вул. Артема, 24), що відіграв велику роль в обороні міста.

У зв'язку з загрозою, що нависла над Києвом, 6 липня 1941 був створений штаб оборони міста. Зберігся будинок (вул. Володимирська, 24), в якому він містився. До його складу ввійшли полковник О. Чернишов (начальник штабу), майор М. Чукарев (начальник інженерної служби), секретар обкому КП(б)У М. Мишин, голова облвиконкому Т. Костюк, секретарі міськкому партії Т. Шамрило і К. Москалець, голова міськвиконкому І. Шевцов (на будинку 1963 встановлено меморіальну дошку) [55]. У розпорядженні штабу оборони були винищувальні батальйони для боротьби з ворожими парашутистами і диверсантами, а також загони народного ополчення, партизанські загони, 3 панцерники, підрозділи протиповітряної оборони. Місто за планом штабу було розбито на 3 сектори, кожний з яких також мав свій штаб. Правий сектор своїм переднім краєм охоплю-

*Обеліск героїчній обороні Києва 1941.
Голосіївський парк.*

вав Київ 19-кілометровою дугою від Дніпра в районі Вишгорода і на південний захід до ст. Біличі для прикриття Дніпровського шосе, Пущі-Водиці, Куренівки, Подільського району. Центральний сектор займав 11-кілометровий фронт від ст. Біличі до Микільської Борщагівки і ст. Пост-Волинський, прикриваючи бульв. Т. Шевченка і центр міста — Шевченківський, Жовтневий, Ленінський (тепер Старокиївський) і Сталінський (тепер Радянський) райони. Лівий сектор завдовжки 13 км — від ст. Пост-Волинський до Дніпра в районі Осокорків — прикривав підходи до Києва з півдня і південного заходу від Васильківського шосе і Голосієва в напрямку Чоколівки й Деміївки. До цього сектора входили також Залізничний, Мос-

ковський та Печерський райони. У західному секторі Київського укріпрайону діяли підрозділи військових училищ, 4-й окремий мотострілковий підрозділ НКВС, частини 147-ї стрілецької дивізії і ополченців, які в чотириденних боях відбили всі атаки ворога й протидіяли форсуванню німецьких військ р. Ірпінь. Зустрівши рішучий опір захисників столиці України, противник намагався обійти Київ з півночі й півдня.

У серпні 1941 за рішенням міськкому партії з комуністів і комсомольців міста було створено 23 спеціальні загони для боротьби з ворожими танками. У боях за Київ німці зазнали великих втрат. Тільки в районі Голосіївського лісу частини армії вермахту втратили майже

30 тис. чоловік убитими й пораненими [56]. Багато славних сторінок в оборону Києва вписали воїни Червоної армії, кияни й моряки Дніпровського загону Пінської військової флотилії, на пошанування яких 1979 на набережній Дніпра встановлено гранітний обеліск.

9 серпня воїни 284-ї стрілецької дивізії, 2-ї і 5-ї повітряно-десантних бригад спільно з загонами народного ополчення контратакували противника, захопили будинок сільськогосподарського інституту й самовіддано відбивали натиск переважаючих сил ворога. В цих боях брали участь загони студентів сільськогосподарського, лісотехнічного і ветеринарного інститутів. 1979 тут відкрито меморіал.

Просування ворога на північно-східну околицю міста було зупинено діями бійців і командирів 147-ї, 284-ї стрілецьких дивізій, 212-ї, 6-ї і 5-ї повітряно-десантних бригад, бронетанкового полку, Київського танко-технічного училища, 36-ї винищувально-авіаційної дивізії та інших частин і з'єднань. На місці боїв у центрі Голосіївського парку 1965 встановлено обеліск Слави.

1967 біля середньої школи № 122 (вул. Китаївська, 22), в якій навчався ушлявлена захисниця міста М. Боровиченко, встановлено її погруддя. Ім'ям М. Боровиченко названо одну з вулиць столиці України. На вул. Кірова (нині М. Грушевського, 3), при вході до стадіону «Динамо», на місці формування партизанських загонів і дислокації батальйону особливого призначення військ НКВС встановлено меморіальну дошку. Збереглася будівля (Повітрофлотський проспект, 28), де 1941 було сформовано збірний артилерійський полк, який брав участь в обороні Києва. 1971 біля уцілілих руїн доту № 210 28-го окремого кулеметного батальйону КИУРу, воїни якого у серпні 1941 захищали Київ разом з підрозділами 147-ї стрілецької дивізії і 132-го танкового полку поблизу с. Віта-Поштова, насаджено тополину алею і споруджено меморіал.

Героїчна оборона Києва була яскравою сторінкою в історії Великої Вітчизняної і 2-ї світової війни в цілому. На підступах до Києва зійшлися у двобої понад півтора мільйона солдатів і офіцерів, під його стінами було зупинено і розгромлено найкращі сили вермахту: 10 кадрових дивізій, убито та поранено понад 100 тисяч солдатів і офіцерів ворога. Гітлерівці надовго зав'язли у кровопролитних боях під Києвом і пізніше визнавали, що київська битва була найбільшою і найфатальнішою помилкою усїєї Східної кампанії (за записами щоденника начальника генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал-полковника Ф. Гальдера).

За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, Київ

удостоєно звання міста-героя, засновано пам'ятну медаль «За оборону Києва», якою нагороджено понад 100 тисяч захисників міста.

Оборона Києва, що тривала понад два місяці, відіграла значну роль у зриві планів «блискавичної» війни Гітлера. Впертий опір захисників Києва затримав наступ групи армій «Центр» на головному напрямку й дозволив зосередити великі стратегічні резерви, створити глибокоешелоновану оборону, що мало велике значення для успіху битви під Москвою. Ці події увічнюють установлені в місті та на його околицях пам'ятники. На пошанування героїв київської оборони названо ряд вулиць: Героїв оборони, Народного ополчення, Генерала Потапова, Генерала Родимцева, Генерала Тупикова, Полковника Затевахіна, Полковника Потехіна, Михайла Бурмистенка, Тимофія Шамрила, Івана Шевцова та ін.

Німецьке командування вирішило припинити наступ на московському напрямку і частину своїх сил кинути на оточення КИУРу глибоким обходом з північного сходу й півдня. Наприкінці серпня дивізії 6-ї німецької армії, переслідуючи з'єднання 5-ї армії, форсували Дніпро на північ від Києва й зімкнули свій лівий фланг з військами 2-ї танкової групи Гудеріана, яка наступала з півночі. 15 вересня війська 1-ї танкової групи противника з'єдналися в районі Лохвиці з частинами 2-ї танкової групи, яка наступала у південному напрямку. 5-а, 37-а, 26-а й 21-а армії Південно-Західного фронту були оточені. З 627 тис. особового складу, задіяних у Київській оборонній операції, було втрачено 616 тис., або 98,3 відсотка [57]. Це найбільші безповоротні втрати протягом усїєї війни. Таких великих жертв могло б і не бути. 11 вересня 1941 командував Південно-Західного фронту генерал-полковник М. Кирпонос звернувся до Ставки Верховного Головнокомандуючого з пропозицією відвести війська з Дніпра на тилловий рубіж до р. Псел. Однак Сталін наказав, щоб Києва не залишати й мостів не зривати без дозволу Ставки. Дозвіл було дано лише 18 вересня, коли вороже кільце зімкнулося, а з М. Кирпоносом втрачено зв'язок. Г. Жуков про вірогідність оточення київського угруповання попереджав Сталіна раніше (19 серпня 1941), але безрезультатно. Саме з цією операцією пов'язаний один з перших конфліктів між Сталіним і Жуковим.

Лише в ніч на 18 вересня 1941, переконавшись у тому, що військам треба залишати Київ, Ставка дала відповідний наказ, але було вже пізно. Кільце оточення звужувалося. Величезні радянські сили в районі Києва були знищені. Тільки нечисленним підрозділам вдалося вийти з оточення. 19 вересня 1941 до міста вступили ворожі війська.

Штаб фронту, члени Військової ради і вели-

ка група командирів з колоною штабу намагалися прорватися до своїх, але 20 вересня вони були оточені в урочищі Шумейкове на Полтавщині. В першу ж добу загинули командувач М. Кирпонос, начальник штабу В. Тупиков і член Військової ради М. Бурмистенко. Після звільнення Києва прах М. Кирпоноса і В. Тупикова перенесено до міста, у 1957 перепоховано в парку Вічної Слави. 1973 у столиці України відкрито пам'ятник Герою Радянського Союзу М. Кирпоносу на вулиці, що носить його ім'я.

Увірвавшись до Києва 19 вересня 1941, фашистські загарбники встановили в місті, як і на всій окупованій території, режим експлуатації й кривавого терору. 778 днів вони грабували і руйнували все, що було створено нашим народом протягом усієї багатовікової історії, піддавали населення нечуваним знущанням і тортурам, планомірному знищенню. Вже 21 вересня німецько-фашистське командування видало наказ про здачу мешканцями міста продовольства. За невиконання погрожували розстрілом. Гітлерівці примушували киян працювати за мізерну платню по 14—16 годин на добу. Були закриті навчальні й культурно-освітні заклади. Знищувалися і грабувалися пам'ятки історії і культури, музеї, інші народні святині. На громадських будинках, у парках висіли оголошення «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено».

Понад два роки перебував Київ під чоботом німецьких окупантів. Це найчорніші дні в історії міста. Окупанти насаджували у Києві проголошений нацистами «новий порядок» шляхом кривавого терору, геноциду, пограбування. Проводячи послідовну політику геноциду проти євреїв, окупанти перетворили Бабин Яр на місце масових страт, де було знищено понад 100 тис. євреїв та людей інших національностей, серед них — жінок, старих, дітей і військовополонених. Десятки тисяч радянських військовополонених і мирних громадян загинули у влаштованих на території міста концтаборах. У найбільших з них — Сирецькому і в Дарниці, де було два концтабори, — загинуло бл. 100 тис. осіб. Тисячі людей було знищено у таборах смерті на Мишоловці, на території ДОКУ, вулицях Керосинній, Інститутській та в інших місцях [58].

Великою трагедією було насильне вигнання киян, головним чином молоді, на роботи до Німеччини (понад 100 тис. осіб).

У пам'ять загиблих у роки фашистської окупації в місті встановлено пам'ятники. У парку між вулицями О. Теліги, Дорогожицькою і Мельникова в липні 1976 відкрито пам'ятник радянським громадянам, військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, страченим у Бабиному Яру. 1991 тут також встановлено

пам'ятний знак закатованим євреям. На місці концтабору в Дарницькому лісі 1968 створено меморіальний комплекс, присвячений пам'яті радянських бійців, замучених тут 1941—43.

5 грудня 1941 шеф поліції безпеки так інформував своє начальство про настрої киян: «Ставлення німців до українців викликає пригнічення... Німці поводяться з ними як з менш вартісними людьми, і вони не певні, чи це тимчасово, чи постійно... Невдоволені вони й обмеженням їх політичної дії. В усьому поліція й армія їх ображає та їм перешкоджає. Чоловіча молодь обурюється через труднощі закладати політичні організації» [59].

З самого початку окупації Києва розгорнуло діяльність партійно-комсомольське підпілля, яке мало в своєму розпорядженні заздалегідь підготовлену мережу, явки, конспіративні квартири тощо. Ще під час оборони під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистенка був організований Київський підпільний міський комітет партії у складі 9 осіб на чолі з М. Рудешком і його заступником В. Хохловим, 9 підпільних райкомів і 37 підпільних організацій і груп. Ухвалено рішення розгорнути в місті диверсійну й масово-політичну роботу, створити штаб з організації диверсійної роботи й підготовки резервів для партизанських формувань. Начальником штабу затверджено В. Кудряшова. До складу штабу увійшли Г. Левицький, І. Сікорський, С. Пашенко, Ф. Ревуцький, О. Горобець, Т. Маркус. Приступили до роботи підпільний міський комітет КП(б)У (основний і запасний), а також 7 райкомів партії.

Через кілька днів після вторгнення окупантів підпільники підірвали в Києві приміщення станції «Київ-Товарний», основні цехи паровозоремонтного заводу та інші важливі об'єкти. На підприємства проникали направлені підпіллям працівники, які активно протидіяли їх відбудові. На початку жовтня було виведено з ладу окремі цехи швейної фабрики ім. М. Горького і трикотажної ім. Р. Люксембург.

Але розгорнути широку роботу першим підпільникам не пощастило. Протягом вересня і жовтня гестапівці заарештували і знищили понад 50 керівників підпілля, у т. ч. М. Рудешка.

У жовтні 1941 до Києва прибув секретар міському КП(б)У по кадрах К. Івкін, який вийшов з оточення і встановив зв'язок з В. Хохловим. Його було обрано секретарем підпільного міського комітету. В листопаді—грудні 1941 було знову створено підпільні райкоми в Печерському, Ленінському, Дарницькому та інших районах міста, ряд підпільних організацій на підприємствах і груп. Велику роботу здійснили Залізничний підпільний райком на чолі з О. Пироговським; одна з найбільших підпільних організацій «Смерть німецьким окупантам!» під керівництвом Г. Кочубея, В. Ананьєва; організація «Ар-

сеналець» (очолювали Д. Нестеровський, М. Гайцан, М. Радзинський), групи В. Шишкіна, С. Самовольського, П. Щербакова, М. Короля, Ф. Кушнірова, Я. Кузнеця тощо; активно діяла диверсійно-розвідувальна спецгрупа І. Кудрі та ін. Підпільники проводили агітаційно-пропагандистську роботу серед населення (розповсюджували листівки, газети), влаштовували диверсії, рятували молодь від насильницького вивезення, брали участь у формуванні партизанських загонів.

У Києві зберігається чимало пам'яток історії, пов'язаних з партійним підпіллям. Це будинки на вул. Гоголівській, 39, де містився підпільний міськком КП(б)У, на вул. Саксаганського, 44 — Московський, на вул. Некрасовській, 3 — Шевченківський основний, на вул. Павлівській, 9 — Шевченківський запасний підпільні райкоми партії. Подільський підпільний райком КП(б)У функціонував в будинку на Контрактовій пл., 2. На всіх цих та інших будинках, де перебували підпільні райкоми чи явки, встановлено меморіальні дошки. В будинку на вул. Володимирській, 84 була явочна квартира Залізничного підпільного райкому партії, який після арешту і загибелі у фашистських катівнях у червні — липні 1942 великої частини партійного підпілля міста, в тому числі й складу міськкому партії, виконував функції Київського підпільного міськкому КП(б)У. У 1966 на будинку встановлено меморіальну дошку. Роботою Залізничного підпільного райкому керував О. Пироговський — колишній робітник, а перед війною — директор лісопильного заводу. За його керівництва було сформовано понад 20 підпільних груп на багатьох підприємствах міста. Наприкінці жовтня 1943 О. Пироговського заарештувало гестапо, 5 листопада його розстріляли. 1945 посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На вцілому будинку на вул. Тарасівській, 19, де він мешкав, встановлено меморіальну дошку. У липні 1942 гестапо схопило й замордувало підпільників Ф. Кушнірова, В. Светлова, Г. Фатхінурова. Їхні імена висічені на обеліску біля Київського судноремонтного і суднобудівного заводу, на якому вони працювали до війни. 5 липня 1942 І. Кудря, члени групи Р. Окіпна, Є. Бремер були заарештовані й після жорстоких катувань розстріляні. Указом Президії Верховної Ради СРСР І. Кудрі 8 травня 1965 присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У Печерському районі Києва його іменем названо вулицю [60]. У гестапо був замучений К. Гапоненко — одинадцятирічний зв'язківець групи І. Кудрі. На пошанування юного героя 1971 споруджено пам'ятник на подвір'ї школи № 110, якій присвоєно ім'я К. Гапоненка. Навесні і влітку 1942 окупантам вдалося ліквідувати цілу низку підпільних організацій, майже 140 їхніх керів-

ників, у т. ч. К. Івкіна, С. Бруза, В. Кудряшова, С. Пашенка, Д. Нестеровського, В. Ананьева та ін.

У місті також активно діяло комсомольсько-патріотичне підпілля. Учасники п'яти підпільних молодіжних груп, організованих підпільним комітетом АКМУ Сталінського району, систематично саботували різні заходи фашистських властей на підприємствах, здійснювали диверсії. На будинку Гідромеліоративного інституту (вул. Рейтарська, 37), де вчився секретар підпільного райкому комсомолу Г. Синицин, 1972 встановлено меморіальну дошку.

У місті діяли також українські національні сили. У вересні 1941 німецьке командування дозволило створити орган українського самоврядування — Міську управу, яку 23 вересня очолив відомий історик професор О. Оглоблин [61]. З ініціативи похідних груп ОУН, які увійшли до Києва разом з німцями, 4 жовтня відбулися громадські збори. На них було відновлено Українську Національну Раду, обрано її голову — ректора політехнічного інституту — М. Величківського. До УНРади входило 130 членів, у т. ч. заступник голови проводу ОУН, поет, археолог О. Ольжич, генерал М. Омелянович-Павленко, інженер О. Бойдуник, професор К. Мацієвич, сестра Лесі Українки — І. Косач-Борисова, поетеса О. Теліга та ін.

Українці намагалися відродити освіту, кооперацію, церковне життя, налагодити соціальну допомогу. Виникли об'єднання письменників і митців, почали виходити щоденник «Українське слово» (ред. І. Рогач), журнал «Литаври» (ред. О. Теліга) [62]. УНРада випускала заклики до населення, оголошувала протести, використовувала інші легальні засоби боротьби. Але взимку 1941—42 німці заарештували більшість українських діячів, у т. ч. редакцію «Українського слова» (містилася на сучасній вул. Воровського, 24), загалом близько 40 осіб [63]. Їх утримували в гестапо на вул. Короленка, 33 (нині — Володимирська). 21 лютого О. Телігу, її чоловіка Михайла, І. Рогача, І. Ірлявського, П. Олійника, В. Багазія та ін. було розстріляно [64]. О. Ольжич був змушений покинути Київ. У Бабиному Яру О. Телізі та її полеглим сподвижникам 1992 встановлено пам'ятний знак у вигляді хреста, прилеглі вулиці названо іменами О. Теліги та О. Ольжича. 1994 на будинку, де жив О. Ольжич у 1941—42, відкрито меморіальну дошку (вул. Л. Толстого, 15).

У Києві у жовтні 1941 було створено також підпільну мережу бандерівської фракції ОУН під керівництвом провідника ОУН(б) в центральних та східних землях України Д. Мирона-Орлика [65]. 25 липня 1942 гестапівські агенти вислідили його і вбили на розі вулиць Леніна (тепер Б. Хмельницького) та Лисенка.

Вбачаючи в діяльності бандерівської фрак-

ції ОУН серйозну загрозу, німецька служба безпеки ще 25 листопада 1941 адресувала підрозділам СД у Києві, Дніпропетровську та інших містах України таку настанову: «Безсумнівно встановлено, що бандерівці підготували в Райхскомісаріаті повстання з метою створити самостійну Україну. Всі функціонери бандерівського руху мусять бути зараз арештовані й після досконалого допиту в найбільшій таємниці знищені як нищителі» [66]. В одному з донесень начальника поліції безпеки і служби безпеки під назвою «Український рух опору» від 12 лютого 1943 зазначалося, що «в Києві ОУНівська бандерівська група за допомогою листівок веде активну нелегальну пропаганду». Перелічувалось 15 назв захоплених листівок. Серед них: «За суверенну Україну», «Український народ, селяни, інтелігенція», «Смерть німецьким окупантам!», «Волелюбні українці» [67].

На початку війни Київ став також базою формування партизанських загонів, які створювалися за рішенням радянських органів ще в липні — серпні 1941. У двох полках і одинадцяти загонах спочатку налічувалося 7800 осіб. Загони формувалися на вул. Хрещатик, 1 — у приміщенні Будинку оборони ім. М. Фрунзе (не зберігся), в гуртожитку інституту харчової промисловості на вул. Тарасівській, 5, в парку ім. Т. Шевченка та інших місцях.

У Києві діяв партизанський загін «Перемога або смерть», командиром якого був С. Осечкін. Будинок, де містився штаб, не зберігся. Тепер на його місці — середня школа № 47 (вул. П. Лумумби, 14/21). 1973 на будинку школи встановлено меморіальну дошку.

Червоним рядком в історію столиці України вписано ім'я Героя Радянського Союзу професора П. Буйка — партизанського лікаря, спаленого німцями за місяць до визволення Києва. На будинку на розі вулиць Лютеранської й Банкової, 21/12, де він проживав, відкрито меморіальну дошку.

1981 відкрито пам'ятник на пошанування київських футболістів команди «Динамо» на стадіоні «Старт», де влітку 1942 відбувся т. зв. матч смерті з гітлерівською командою «Люфтваффе». Щоб розвіяти міф про непереможність окупантів, футболістам необхідна була перемога, і, всупереч наказу гітлерівців, вони виграли цей матч. Через кілька днів І. Кузьменко, М. Трусевич, О. Клименко і М. Коротких стали в'язнями Сирецького концтабору і були розстріляні.

Влітку 1943 Червона армія після розгрому німецьких військ на Курській дузі розгорнула широкі наступальні дії на всіх фронтах, під час яких незабаром було звільнено частину Лівобережної України на лінії р. Нарва — Псков — Вітебськ — Орша — р. Сож — середня

теція р. Дніпро — р. Молочна, і вийшла до Дніпра, вздовж якого фашистське командування наказало збудувати неприступний «Східний вал». На Правобережній Україні ворог зосередив 100 дивізій. Радянське військове командування, враховуючи наступальний порив радянських воїнів, їх бойовий досвід, ухвалило рішення розпочати битву за Дніпро. На великому відрізку фронту (750 км) — від Великих Лук до Азовського моря — в середині серпня 1943 було розгорнуто наступ військ Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів (командувачі — К. Рокоссовський, М. Ватутін, І. Конєв, Р. Малиновський, Ф. Толбухін). Під час боїв в жовтні 1943 фронти перейменовано відповідно на 1-й Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські.

У гігантській битві за Дніпро вирішальне значення відводилося київському напрямку. Оволодіння Києвом і захоплення стратегічного плацдарму в цьому районі радянське Верховне Головнокомандування розглядало як важливе військово-політичне завдання. У генштабі вермахту розуміли — втрата укріплень столиці України означала б створення могутнього плацдарму на західному березі Дніпра, що сприяло б просуванню Червоної армії углиб Правобережної України. Тому Київ опинився в центрі північної частини «Східного валу», де німці зосредили значні сили. На 30 вересня 1943 радянські війська захопили на правому березі понад 20 плацдармів. Першими 22 вересня 1943 в районі с. Григорівки (біля Переяслава-Хмельницького) під відкритим вогнем противника перепливали на правий берег Дніпра на човні автоматники 51-ї гвардійської танкової дивізії 6-го гвардійського танкового корпусу В. Іванов, М. Петухов, І. Семенов, В. Сисолятин. Вони забезпечили переправу через Дніпро роті автоматників і групі партизанів.

Форсування Дніпра коштувало бійцям Червоної армії дуже дорого. Захоплювати і розширювати плацдарми часто доводилося без допомоги й підтримки танків і гармат, тому що не вистачало понтонів, щоб перекинути їх на правий берег. Для переправи бійці змушені були використовувати рибальські човни, саморобні плоти, бочки з-під пального, набиті сіном плащ-палатки, в'язки хворосту, оберемки соломи та інші саморобні засоби. Усе це збільшувало кількість загиблих.

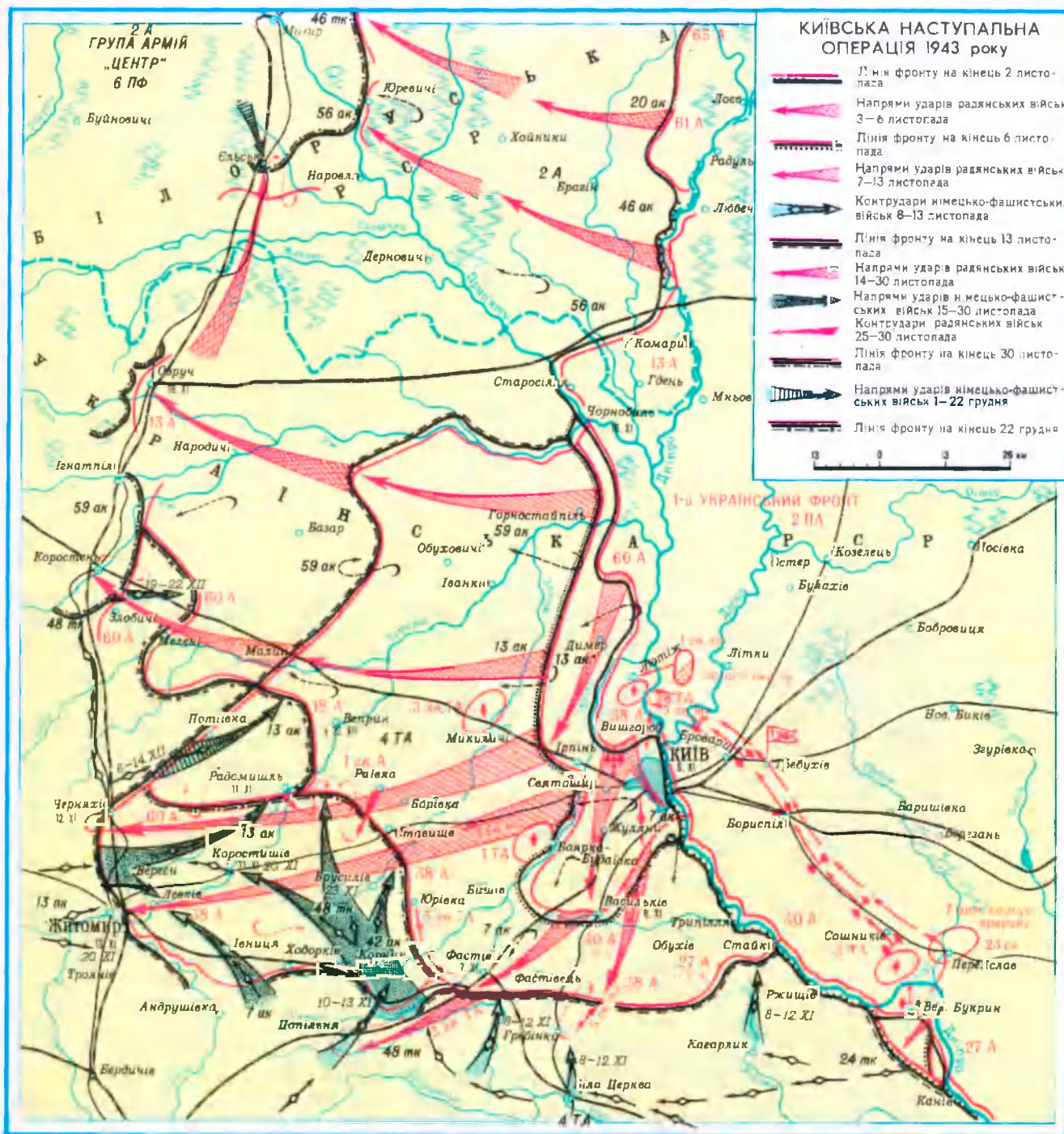
Форсувавши Дніпро в районі с. Зарубинці, дві групи радянських воїнів 9-го механізованого і 6-го гвардійського танкового корпусів поклали початок створенню Букринського плацдарму за 80 кілометрів на південний схід від Києва в районі Великого Букрина. На 30 вересня 1943 цей плацдарм становив 11 км по фронту і до 6 км у глибину.

У жовтні за 30 км на північ від Києва був створений Лютізький плацдарм, з якого під час наступальної операції радянські війська завдали головного удару по зосередженому в районі Києва угрупованню ворога. Велика заслуга у його створенні належить взводу старшого сержанта П. Нефьодова з 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. 27 вересня біля с. Сваром'є жменька бійців першою переправилася на правий берег. 20 годин боролися вони проти переважаючих сил противника до підходу передових підрозділів 240-ї стрілецької дивізії, не відступивши ні на крок.

Під час форсування Дніпра велику допомо-

гу частинам Червоної армії надавали партизани, які з перших днів битви за Дніпро завдали нищівних ударів по комунікаціях ворога і його тилах, вели розвідку, організовували переправи, виступали провідниками радянських військ. Сприяли військам і селяни придніпровських сіл, передаючи бійцям рибальські човни, допомагаючи будувати мости, перевозячи бійців і боєприпаси через Дніпро.

Війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ватутіна та члена Військової ради М. Хрущова за допомогою партизанів і населення захопили на правому березі Дніпра 9 плацдармів і вели жорстокі

Пам'ятний знак викладачам і студентам Київського університету, загиблим у роки 2-ї світової війни.

бої за їх утримання й розширення. Важкою і кривавою була ця битва, тисячі бійців і командирів загинули в окопах Правобережжя, але під вогнем ворога війська вистояли.

В результаті наступальної операції в жовтні 1943 було створено три стратегічних плацдарми: Букринський, Лютізький і в гирлі р. Прип'ять. Успішне форсування Дніпра на південно-західному стратегічному напрямку стало вирішальним фактором для визволення столиці України. У жовтні війська 1-го Українського фронту двічі намагалися розвинути наступ з метою визволення Києва, завдаючи головного удару з Букринського плацдарму. Але операції успіху не мали. Гітлерівське командування підтягло до Букринського плацдарму 10 дивізій, в тому числі 5 танкових і моторизованих, створило потужні оборонні рубежі й чинило силь-

Пам'ятник студентам, викладачам і співробітникам КПІ, загиблим у роки 2-ї світової війни.

ний опір. Радянське командування вирішило перевести головні зусилля 1-го Українського фронту на Лютізький плацдарм, з якого й почалася 3 листопада 1943 Київська наступальна операція, яка завдала потужного удару по ворогові. Для того, аби скувати основні сили противника, радянським військам, які стояли на Букринському плацдармі, було наказано 1 листопада розпочати обманний наступ, що відіграв велику роль в успіху операції.

Біля с. Великі Петрівці, на місці командного пункту 1-го Українського фронту, що містився на Лютізькому плацдармі, 1958 відкрито меморіальний комплекс визволителям міста.

У ніч з 5 на 6 листопада 1943 першими в Київ з боку Подолу ввірвалися воїни 51-го стрілецького корпусу (батальйон Якушева). З боку Брест-Литовського шосе вступили в місто воїни 22-ї танкової бригади. В авангарді наступав підрозділ розвідки під командуванням гвардії старшини Н. Шолуденка. У районі заводу «Більшовик» він був смертельно поранений. Розвідники 4-ї окремої моторозвідки штабу 1-го Українського фронту — А. Піксамов, К. Погорелов, Є. Пресняков, М. Кирюхін, В. Толоченко, М. Кир'янов і С. Поздняков за допомогою провідника — киянина М. Дегтяренка в 0 годин 30 хвилин підняли червоний прапор на будівлі ЦК КП(б)У (сучасна Михайлівська пл., 1). Ще один прапор було піднято на будинку Раднаркому УРСР (нині вул. М. Грушевського, 12) групою воїнів з 21-го полку 180-ї стрілецької дивізії (М. Бобров, А. Бугаєнко, І. Казанцев, М. Назаренко, І. Харченко).

Вранці 6 листопада Київ було очищено від гітлерівців. Під час відходу вони знищили робітничі селища на Трухановому острові та в Передмістній слобідці, підпалили університет та інші споруди, вивезли музейні і бібліотечні збірки, промислове устаткування.

У визволенні міста в складі військ 33-ї армії брали участь сформована в нашій країні 1-а Чехо-Словацька окрема піхотна бригада (командувач — полковник Л. Свобода), частини Війська Польського. 1968 на Інтернаціональній пл. на Нивках на пошанування чехо-словацьких воїнів встановлено пам'ятний знак. У 1954 на Дарницькому цвинтарі встановлено пам'ятник, що увічніює подвиг зенітного дивізіону Війська Польського, який 7—8 квітня 1944 разом з радянськими зенітками в районі станції «Дарниця» відбивав напади фашистських літаків на Київ і залізницю.

Київська наступальна операція, що тривала 10 днів, завершилася повною поразкою німецьких частин. Ціною ратного подвигу тисяч воїнів, представників багатьох національностей, ціною їхнього життя столицю України було врятовано від повного руйнування. За успішне форсування Дніпра й виявлені при цьому героїзм і муж-

ність, за штурм оборонних рубежів на Дніпрі бл. 2,5 тис. воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Кияни свято шанують їх пам'ять. На ознаменування здобутої перемоги 55-ти з'єднанням і частинам було присвоєно найменування Київських. Їх перелік викарбувано золотими літерами на стелі в приміщенні Київської міської Ради народних депутатів. На верхній придніпровській терасі у парку Вічної Слави 1957 споруджено меморіал. Його домінантою став 27-метровий обеліск, біля підніжжя якого на могилі Невідомого солдата палає Вічний вогонь. На широкий алей, що веде до обеліска, розташовано 34 могили воїнів-захисників і визволителів Києва. У Києві шанується пам'ять про генерала армії М. Ватутіна, під командуванням якого війська 1-го Українського фронту визволили місто. У лютому 1944 під час виїзду у війська в районі с. Милятин Рівненської області М. Ватутін був тяжко поранений, терміново відправлений спочатку до армійського госпіталю (м. Рівне), опісля — до Києва (евакогоспіталь № 3582, що містився в приміщенні середньої школи № 138, вул. Артема, 27). 15 квітня після важкої операції М. Ватутін помер. Похований 17 квітня 1944 в Маріїнському парку Києва. 1948 на могилі полководця встановлено пам'ятник.

Дії фронтів у ході Київської наступальної операції координував видатний радянський полководець маршал Г. Жуков. Перебування Г. Жукова в Києві засвідчує меморіальна дошка, встановлена у 1977 на вцілілому будинку штабу Київського військового округу (Повітрофлотський просп., 6). У 1940—41 він командував військами КВО, мешкав у будинку на вул. Кірова, 32 (тепер вул. М. Грушевського).

У Києві 17 цвинтарів, де поховано захисників рідної землі, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Серед них: парк Вічної Слави (35 осіб), Звіринецький цвинтар (59 осіб), військовий цвинтар (3357 осіб), Дарницький цвинтар (354 особи), братська могила на Рембазі (1666 осіб), Святошинський цвинтар (371 особа), Солом'янський цвинтар (331 особа), Куренівський цвинтар (135 осіб), братська могила у сквері Дарницького вокзалу (79 осіб), Біличанський цвинтар (51 особа), Лук'янівський цвинтар (45 осіб), Пуща-Водицький цвинтар (228 осіб), Пирогівський цвинтар (13 осіб), Шулявський цвинтар (2 особи) та ін. Усього 7 тисяч осіб, з них 507 невідомих. Поховання здійснено у 816 братських та 200 одиночних могилах. У місті збудовано меморіали, монументи, упорядковано братські могили, споруджено 419 пам'ятників і обелісків радянським воїнам, 119 площ і вулиць було названо на честь цих знаменних подій [68].

Подвигу міста-героя присвячено 40-метровий обеліск на пл. Перемоги, відкритий 8 травня

1982. Вічним пам'ятником ратному і трудовому подвигам українського народу став Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», збудований на печерських горах 1981. До 50-річчя визволення Києва з-під німецько-фашистського ярма відкрито Пояс бойової слави, який увічнив пам'ять про воїнів Червоної армії, народних ополченців, підпільників, всіх мешканців міста та Київської області. Пояс охопив місто кільцем завдовжки 141 км. Більша його частина (86 км) пролягає вздовж колишнього переднього краю Київського укріпленого району. Зі сходу кільце замикають Дніпровська ділянка Поясу (35 км) та 20 км колишнього Лютізького плацдарму.

1965 на пошанування 20-річчя перемоги радянського народу над Німеччиною на березі Дніпра, між Воскресенським і Комсомольським житловими масивами, закладено парк Перемоги. 1967 в парку насипано Курган безсмертя героїв, які віддали життя за свободу й незалежність нашої землі.

Визволенням Києва від німецько-фашистських окупантів у листопаді 1943 розпочалася нова сторінка в його історії. 6 листопада 1943 до Києва разом з частинами Червоної армії поверталися працівники органів влади на чолі з М. Хрущовим, аби розпочати роботу з відродження рідного міста. На день визволення у місті залишилося не більше 100 тисяч мешканців. Загальний збиток, заподіяний Києву війною та окупацією, становив 11 млрд. крб. Виведено з ладу понад 800 підприємств, 200 тис. киян залишилися без житла [69]. Підірвано мости через Дніпро. На купи каміння перетворився Хрещатик. Урядом України було розроблено широку програму відбудовних робіт. Негайно було задіяно важелі централізованого управління економікою Союзу для переміщення з різних республік значних фінансових, матеріальних і людських ресурсів, потрібних для відбудови Києва, його промисловості, транспорту, житла. З державного бюджету в 1944—45 виділено

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». Скульптурна група «Нескорені».

1,5 млрд. крб., за період першої післявоєнної п'ятирічки (1946—50) в економіку Києва вкладено 6 млрд. крб. [70]. З Москви та інших регіонів Росії, з республік Середньої Азії і Закавказзя надіслано велику кількість машин, механізмів, матеріалів. Органами міської влади було вжито необхідних заходів щодо забезпечення трудящих житлом, введено в дію електростанцію і водогін, міст через Дніпро, найважливіші промислові підприємства, школи, лікувальні й культурно-освітні заклади, установи комунального господарства і міського транспорту. Значну турботу виявляли про сім'ї загиблих воїнів, інвалідів, дітей-сиріт.

На двадцятий день визволення Києва одержала замовлення промисловість, почали діяти підприємства харчової індустрії. Загальнонародною справою стала відбудова Хрещатика. Треба було розібрати близько мільйона кубометрів цегли, вивезти десятки тисяч тонн сміття. На відбудову міста приїхало багато молоді з інших регіонів країни. Без будь-якої винагороди працювало все населення міста — робітники, службовці, вчені, школярі, домашні господарки. Але основний тягар у відбудові Києва ліг на плечі жінок і молоді — адже переважна більшість чоловіків перебувала на фронті. Вже у січні 1945 киянам передано 750 тис. кв. м житла, відбудовано багато господарських, торговельних, громадських і державних приміщень, закладів охорони здоров'я, культури, освіти.

У травні 1945 прийшла довгождана Перемога, для якої значний внесок зробили і кияни. Місто продовжувало відбудовуватися, проте у надзвичайно скрутних умовах. Якщо на державний промисловий сектор виділялися кошти, то соціальний сектор був на останньому місці в полі зору партійно-державного керівництва. У 1946—47 багато районів України охопив голод. І хоч він найбільше вразив сільське населення, в містах, у т. ч. і в Києві, люди переживали велику скруту. У республіці діяла карткова система. Дитячі будинки, приймальники, лікарні були переповнені голодуючими дітьми, привезеними батьками з навколишніх сіл. Крім економічних труднощів, населення зазнавало жорстокого ідеологічного пресингу з боку партійно-державної системи, яка згодом одержала назву сталінщини. Переслідувалися колишні воїни, які потрапили до полону, висловлювалася певна недовіра тим, хто перебував на окупованій території, мав репресованих родичів.

Завдання відбудови й подальшого розвитку економіки були головними у планах четвертої і п'ятої п'ятирічок, якими було передбачено великі капіталовкладення у розбудову індустрії Києва. На заводах «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», верстатів-автоматів ім.

М. Горького було введено в дію нові цехи, дільниці, виробництва. 1946 розпочав випуск продукції Київський мотоциклетний завод загальнодержавного значення. Перші вітряні двигуни випустив завод ім. Артема. 1947—48 почали діяти нові приладобудівні підприємства, зокрема завод електроприладів високої точності (згодом — «Точелектроприлад»). Але, як і раніше, соціальна інфраструктура розвивалася за залишковим принципом. У зв'язку з усталеною недооцінкою соціальних проблем невисокими були темпи розвитку житлового фонду міста. За 5 повоєнних років проведено капітальний ремонт 2650 багатоповерхових будинків, що становило лише половину житлової площі, яка потребувала ремонту.

Усе це гальмувало відбудовчі процеси, але не могло їх затримати. Зростала продуктивність промислових підприємств. Так, обсяг продукції заводу ім. І. Лепсе 1945 збільшився порівняно з 1940 в 4 рази, заводу «Укркабель» — у 3. Вже 1944—45 промисловість Києва випустила продукції на 677 млн. крб. (у цінах того часу) [71]. 1949 вона досягла довоєнного рівня, 1950 — на 36 відсотків перевершила його. Серед уведених до ладу були такі великі підприємства, як заводи реле і автоматики, скляний, залізобетонний та ін. 1949 було затверджено Генеральний план реконструкції і розвитку Києва строком на 20 років, за яким у 50—60-х рр. реконструйовано Хрещатик, збудовано житлові масиви Першотравневий, Відрадний, забудовано Дарницю, створено Виставку досягнень народного господарства (нині Національний виставковий центр). З 1957 в Києві закладено початок будівельної індустрії і здійснювався перехід від спорудження окремих будівель до зведення великих житлових масивів, пізніше створювалися комплекси культурно-побутових закладів. Типова їх забудова була характерною для всіх великих міст СРСР.

Протягом 1946—60 у Києві споруджено 13 мостів і шляхопроводів, у т. ч. міст ім. Є. Патона (1953) і Парковий пішохідний міст через Дніпро (1957), які стали пам'ятками історії виробництва і техніки. Значний вплив на формування абрису міста мав розвиток сучасних видів транспорту.

6 листопада 1960 здано до експлуатації першу чергу Київського метрополітену, проектування якого розпочалося в 1945. Оснащували його устаткуванням і матеріалами 120 підприємств з різних республік СРСР. Тепер за числом перевезень київський метрополітен займає третє місце серед республік колишнього Союзу, а за кількістю перевезень на 1 км — третє місце у світі. Деякі з його станцій включено до списку пам'яток монументального мистецтва.

Відразу після війни розпочалося відродження київських парків, садів і бульварів. 1960 площа усіх зелених масивів міста перевершила

довоєнну майже у 2,7 раза. У місті налічувалося понад 20 парків і 130 скверів.

Відбудова промисловості вимагала багато робочих рук, що зумовило швидке зростання населення міста. На початок 1956 воно становило 990,6 тис. осіб, тобто перевищило довоєнний рівень. 15 січня 1959 всесоюзний перепис населення зареєстрував у місті 1043 тис. осіб. Київ став третім у Союзі РСР містом з мільйонним населенням. Швидкими темпами стало розвиватися телебачення та радіотрансляційна мережа. Відроджувалося й розвивалося культурне життя міста, відновлювалася шкільна мережа. У 1945/46 навчальному році в місті почали працювати 111 шкіл, з них 82 середні. У 1960/1961 навчальному році в столиці налічувалося: 191 загальноосвітня школа, в т. ч. 9 шкіл-інтернатів, а також 73 школи робітничої молоді та заочні школи. Відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958) було введено обов'язкове восьмирічне навчання. Однак у мережі початкової і середньої освіти вже стали помітними такі негативні тенденції, як скорочення кількості українських шкіл, звуження курсів української мови та літератури, догматичне викладання історії, літератури та інших гуманітарних дисциплін.

У 1946 в Києві було 22 вузи з 22,8 тис. студентів. У 1947 почав працювати авіаційний інститут (нині Київський міжнародний університет

Станція метро «Дніпро», 1965.

цивільної авіації), у 1954 — Українська сільськогосподарська академія. 1960 вузи Києва випустили майже вдвічі більше спеціалістів, ніж 1950. У наступні роки кількість підготовлених фахівців продовжувала зростати.

У повоєнні роки відновилася й значно розширилася матеріально-технічна база наукових закладів, організовувалися нові наукові колективи, виникали наукові школи. У 2-й пол. 40-х рр. в системі АН УРСР створено інститути електротехніки (з 1963 — Інститут електродинаміки), теплоенергетики (з 1964 — Інститут технічної теплофізики), використання газу в комунальному господарстві й промисловості

Вулиця Хрещатик, 1948—54.

(з 1963 — Інститут газу), фізіології і агрохімії рослин (з 1986 — Інститут фізіології рослин і генетики), філософії, сектор держави і права (з 1969 — Інститут держави і права). Протягом 50-х рр. організовано інститути хімії полімерів і мономерів (з 1964 — Інститут хімії високомолекулярних сполук), фізіології ім. О. Богомольця; металокераміки і спецсплавів (з 1964 — Інститут проблем матеріалознавства), металофізики; ливарного виробництва (з 1966 — Фізико-технологічний інститут металів та сплавів). 1957 у складі АН УРСР організовано Обчислювальний центр (з 1962 — Інститут кібернетики). 1960 створено інститути напівпровідників (з 1992 — Інститут фізики напівпровідників) і геофізики. 1958 при АН УРСР почала діяти спеціальна редакція Української Радянської Енциклопедії (тепер видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана). Меморіальні будинки відзначено пам'ятними дошками вченим.

На кін. 40-х рр. у столиці працювало 62 клуби й палаци культури. Відновили свою роботу київські музеї російського мистецтва, українського образотворчого мистецтва, західного та східного мистецтва, історичний та інші. Видатною подією культурного життя республіки стало відкриття в квітні 1949 в Києві Державного музею Т. Шевченка, який мав велику популярність серед киян та гостей столиці. 1969 засновано Музей народної архітектури та побуту України в Пирогові. Характерною рисою музейного будівництва стало створення численних музеїв на громадських засадах: на підприємствах, у вузах, школах тощо. 1957 в будинку колишнього Інституту шляхетних дівчат відкрито Жовтневий палац культури (нині Міжнародний центр культури і мистецтв). 1970 споруджено Палац «Україна».

У 2-й пол. 50-х — на поч. 60-х рр. сталися значні зміни в культурному і суспільно-політичному житті СРСР. Великий вплив на свідомість людей справив XX з'їзд КПРС (1956), на якому перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов піддав критиці культ особи Сталіна та викрив його злочини. Хоч ця доповідь надійшла в парторганізації за грифом «таємно», проте вона стала широко відомою і поклала початок розмороженню атмосфери в країні. Почалася широка амністія мільйонів ув'язнених «ворогів народу», які повернулися додому або були реабілітовані посмертно. На пошанування останніх у Києві споруджували пам'ятники та відкривали меморіальні дошки. Політичні зміни в країні зумовили подальше послаблення тиску ідеологічних настанов на духовне життя суспільства. Роки хрущовської відлиги в столиці України супроводжувалися боротьбою проти дискримінації української мови, українознавства в цілому.

У нових умовах стало можливим заснування

1957 «Українського історичного журналу». 1959 вийшов у світ перший том Української Радянської Енциклопедії, видання якої Україна домагалася ще з 20-х рр. і першу книгу якої було конфісковано в середині 30-х рр. Згодом український народ дістав ще кілька фундаментальних академічних праць: «Словник української мови», «Історію української літератури», «Історію українського мистецтва», «Шевченківський словник». Особливе місце серед них посіла 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», подібної до якої не має жодна держава світу. Незважаючи на певні ідеологічні напруження доби, значення цих фундаментальних видань для української науки і культури є дуже вагомим і непересічним.

На історичну арену України ступило нове покоління інтелігенції, яке добивалося громадянських свобод, національних прав, критикувало непослідовність процесу десталінізації. Вони вимагали припинити втручання комуністичної партії в духовне життя, в справи літератури, мистецтва і преси, визнати провідну роль української мови в державній, освітній та культурній діяльності як необхідну умову вільного культурного розвитку українського народу. Це було характерно для руху «шестидесятників» в Україні. Його представники групувалися навколо популярних видань — газет «Молодь України» і «Молода гвардія», журналів «Дніпро» і «Ранок», видавництва «Молодь». На сторінках цих видань розпочалася кампанія за збереження й охорону української старовини та пам'яток культури. Неофіційними місцями зборів «шестидесятників» були: майстерня художника, збирача народних старожитностей І. Гончара (вул. Січневого повстання, 46; тепер тут створено меморіальний музей митця); квартири літературознавця і поета І. Світличного (вул. Уманська, 35), де утворився осередок відроджуваного українства; художників В. Зарецького і А. Горської (вул. Терещенківська, 25); онуки письменника І. Франка З. Франко (вул. Володимирська, 48-а); хата дисидентки О. Мешко (вул. Верболюзна, 16) та інших учасників руху, які невдовзі зазнали переслідувань з боку радянської влади і потрапили під нагляд КДБ.

Виникнувши 1959 як Клуб творчої молоді (розігнаний 1964), цей культурницький рух перетворився на відверту опозицію владі. Від боротьби на літературних теренах багато з його учасників перейшли до політичних дій, центрами яких були Київ і Львів. 1963 офіційна конференція з питань культури та мови у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, учасниками якої було понад тисячу чоловік, переросла у відкриту демонстрацію проти русифікації. Свідоме київське громадянство — студенти, інтелігенція все частіше зби-

ралосся біля пам'ятника Т. Шевченку напроти університету. На цих зібраннях не тільки читали твори поета, а й лунала критика культурної політики радянської влади. 1964 провідні діячі літератури виступили з протестом щодо загадкової пожежі, внаслідок якої було знищено величезну кількість унікальних книжок ЦНБ АН УРСР. Широкого резонансу набув вечір з нагоди 50-річчя від дня смерті Лесі Українки, проведення якого на літній естраді було заборонено Київським міськкомом партії, але який таки відбувся на дніпровських схилах. Слідом за цим інтелігенцію сколихнув акт службового покарання тридцятьох журналістів, які виступили на захист декана факультету журналістики Київського університету М. Шестопала, звільненого з ярликом «націоналіста» за наполегливе впровадження викладання предметів українською мовою.

1965 влада нанесла перший вагомий удар по дисидентському руху. Найактивніших його учасників було заарештовано, у Києві і Львові влаштовано відкриті судові процеси, які викликали ще сильніші протести. У вересні 1965 в кінотеатрі «Україна» (вул. Архітектора Городецького, 7) під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» опозиційна інтелігенція організувала протест проти щойно проведених арештів. Під таким же знаком наприкінці 1965 пройшов вечір пам'яті поета і журналіста В. Симоненка у залі Політехнікуму зв'язку (вул. Леонтовича, 11), на якому виступив поет і перекладач, учасник дисидентського руху В. Стус. Дисидентів підтримали відомі письменники і вчені, які зверталися з петиціями у ЦК КПУ, зокрема О. Антонов, О. Гончар, А. Малишко, М. Стельмах та ін. У Києві таємно поширювалися заборонені твори, редагований В. Чорноволом часопис «Український вісник», в якому висвітлювалася політична обстановка в країні.

Нова хвиля опозиційного руху була викликана підписанням СРСР 1975 Гельсінкської угоди, згідно з якою він зобов'язувався гарантувати громадянські права. У листопаді 1976 у Києві було легально засновано Українську Гельсінкську групу (УГГ) з метою нагляду за дотриманням умов угоди з боку радянської держави і захисту громадянських і національних прав. До складу групи входило 37 учасників, котрі визначали свою діяльність як правозахисний рух. Побоюючись українського націоналізму, режим здійснив в Україні жорсткі репресії. До 1980 переважну більшість членів УГГ було ув'язнено на терміни від 10 до 15 років, частину з них вислано з України, деяким дозволили емігрувати — П. Григоренку та іншим. Серед «в'язнів совісті», що загинули у тюрмах і таборах — Ю. Литвин, Г. Снегирьов, В. Стус, О. Тихий.

Пам'ятні місця, поховання, будинки, пов'я-

зані з дисидентським рухом 60—70-х рр., робота з виявлення яких постійно проводиться у місті, знайшли своє відображення у низці статей тому «Київ» Зводу пам'яток. Незважаючи на переслідування, зупинити процес духовного відродження народу було вже неможливо. Українська інтелектуальна еліта намагалася використати створені десталінізацією можливості для відновлення історичної пам'яті народу, збереження і охорони його культурної спадщини. В офіційних компартійних колах цей рух дістав назву «захоплення архаїчною старовиною». Чимало письменників, митців, провідних вчених позитивно поставилися до перейменування вулиць, площ, районів і місцевостей Києва, які носили імена Сталіна, інших радянських державних і партійних діячів, винних у масових злочинах. Повсюдно знімалися пам'ятники, статуї та погруддя «вождя народів».

За пропозицією громадських організацій, уряду міська влада увічнила пам'ятні місця й споруди, пов'язані з визначними подіями у культурному житті міста. В 60—70-і рр. встановлено меморіальні дошки на вцілілих будинках, де жили в свій час відомі діячі української культури: А. Бучма, Г. Верьовка, А. Головка, В. Касіян, П. Козицький, М. Крушельницький, Л. Ревуцький, М. Рильський, М. Романов, О. Сорока, В. Сосюра та ін. Пізніше аналогічним чином відзначено будинки, в яких жили М. Бажан, В. Василевська, О. Довженко, О. Корнійчук, І. Ле, А. Малишко, М. Стельмах, П. Тичина, Ю. Яновський.

У 60—80-і рр. продовжувався розвиток Києва як великого промислового центру, осередку активного наукового і культурного життя. Індустріальний розвиток столиці України відзначився появою ряду нових підприємств. Концентрація і спеціалізація виробництва, що проводилися у СРСР в цілому, виявилися і в створенні у Києві цілого ряду великих виробничих об'єднань. Їх діяло понад 85, в тому числі один з найбільших в країні завод з виробництва обчислювальних машин — головне підприємство виробничого об'єднання «Електронмаш», другий в СРСР за потужністю комбінат друку «Радянська Україна» (нині «Преса України»), ряд будівельних комбінатів і заводів залізобетонних конструкцій, Київські ГЕС, ТЕЦ-5 та ін. У порівнянні з довоєнним періодом валова продукція всієї промисловості міста збільшилася у 1980 в 30 разів, у т. ч. харчової — в 4 рази, легкої — в 6, машинобудівної і металообробної (провідної галузі промисловості міста) — в 185 разів. Така нерівномірність в темпах розвитку різних галузей свідчить про наявність перегинів і деформацій в економіці Києва. Крім того, зростаюча монополізація промисловості, характерна для всієї країни, в свою чергу гальмувала наступний розвиток продуктив-

них сил, що призводило до зниження темпів росту виробництва, і, зрештою, — до застою деяких галузей промисловості й загострень в соціально-політичному житті міста.

Соціально-побутова інфраструктура міста була в незадовільному стані: не вистачало шкіл, дитячих садків, магазинів, аптек, примітивним і неякісним було житлове будівництво. У місті існували довгі черги на одержання житла.

Позитивні зрушення у науковому і культурному житті міста 80-х рр. значною мірою пов'язані з підготовкою до урочистостей з нагоди 1500-річного ювілею столиці України, що відбулися у травні 1982 в рамках ЮНЕСКО. В ході підготовки до ювілею було споруджено Меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» (1981), новий будинок Центрального музею В. І. Леніна (1982; нині Український Дім на Європейській пл.), відкрито діораму «Битва за Київ. Лютізький плацдарм» (1980; у с. Нові Петрівці Київської обл.), Музей історії міста Києва — у Кловському палаці (1982; вул. П. Орлика, 8), кінотеатр «Київська Русь» (1982; вул. Артема, 93); споруджено обеліск містугерою (пл. Перемоги), пам'ятники В. Вернадському (бульв. Академіка Вернадського), М. Гоголю (Русанівський бульв.), встановлено ряд меморіальних дошок видатним діячам науки і культури.

Здійснено масштабні роботи з реконструкції центру, історичних районів і вулиць Києва. Було споруджено павільйон-реконструкцію над Золотими воротами 11 ст. (вул. Ярославів Вал), відновлено Гостиний двір 19 ст., фонтан «Самсон» 18 ст. (обидва на Контрактовій площі), відреставровано значну кількість пам'яток історії та культури. Відкрито Ландшафтний парк на Печерську, Природний парк на Лисій горі тощо. Видано 1-й том «Історії Києва» (у 3-х т. 4-х кн.), енциклопедичний довідник «Київ», ілюстрований атлас «Київ», низку інших історичних та археологічних праць з історії міста.

Однак протиріччя в соціально-економічній сфері, типові для тоталітарного режиму, продовжували загострюватися. Жахливим їх проявом стала катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986, що обернулася справжньою трагедією для українського народу. Внаслідок вибуху реактора на четвертому енергоблоці радіоактивного забруднення зазнало чимало районів України, Білорусі та Росії. Партійна верхівка приховала справжні розміри цієї катастрофи, завдавши цим непоправних збитків народу та господарству країни.

Відгукнувшись на народне лихо, люди багатьох країн, громадяни міст-побратимів Києва збирали кошти для ліквідації наслідків аварії. У місті, хоча і з деяким запізненням, створю-

валися діагностичні й лікувальні центри для потерпілих, проводилися наукові дослідження в галузі радіології.

У Києві встановлено кілька пам'ятних знаків жертвам цієї трагедії. 1989 на території Інституту клінічної радіології Всесоюзного центру радіаційної медицини відкрито скульптурну композицію «Алегорія солідарності» флорентійського художника Д. Оліветті.

Чорнобильське лихо, наслідки якого всіляко замовчувалися, сотні таємних поховань загиблих воїнів-земляків, тіла яких привезено в цинкових трунах з афганської війни, екологічні злочини, невиправні втрати культури і рідної мови — все це під впливом запроваджуваної з 1985 політики гласності пошквувало суспільну активність киян. Громадськість все більше зосереджувалася на критиці режиму. Почала розкриватися правда про голодомори 1920-х, 30-х, 40-х рр., зачастишали повідомлення про відкриття поховань громадян, розстріляних НКВС. Місто залила повінь національного пробудження. 24 липня 1990 біля будинку Київради на Хрещатику в присутності мітингуючих вперше після встановлення радянської влади було піднято синьо-жовтий прапор.

Київські літератори взяли на себе організацію Народного руху України за перебудову (згодом Народний рух України, Рух). 8—10 вересня 1989 у Палаці «Україна» відбулися установчі збори цієї організації. Народний Рух обстоював ідею суверенітету України, боровся за відродження української мови і культури, за побудову демократичного суспільства. На бік програми Руху повернуло також чимало росіян, євреїв, представників інших етнічних груп. Київський осередок Руху складався в основному з інтелігенції. Його вплив дедалі поширювався за допомогою масових демонстрацій і мітингів, які збирали до 50—100 тис. осіб. Хвилю національного піднесення збудили організовані Народним рухом України ланцюг з живих рук від Києва до Львова та акція перенесення (19 листопада 1989) праху правозахисників Ю. Литвина, В. Стуса та О. Тихого з безіменних могил табірної цвинтаря в Росії. Перепоховання в'язнів сумління перетворилося на справжню національну маніфестацію. Жалобна процесія тисяч людей рушила від Софійської пл. до Байкового цвинтаря.

11 лютого 1989 у Києві відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка (з вересня 1990 — Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта»). 28 жовтня 1989 Верховна Рада УРСР схвалила закон про державний статус української мови. Одночасно почали виникати і організаційно оформлюватися численні національні товариства — єврейське, польське, грецьке та багато ін.

У березні 1990 відбулися нові вибори до

Верховної Ради УРСР. 16 липня цього ж року новообраний парламент ухвалив Декларацію про державний суверенітет України, що стало великим кроком на шляху до її незалежності. 24 серпня 1991 республіканський парламент прийняв історичний документ — Акт проголошення незалежності України. Через кілька днів рішенням Президії Верховної Ради було припинено діяльність Комуністичної партії України. Згодом знову виникла Комуністична партія України, яка проголосила себе спадкоємицею попередньої. Загалом розвиток плюралізму привів до утворення в Україні близько 60-ти партій різних спрямувань, численних громадських об'єднань і формувань, штаб-квартири яких сконцентрувалися у Києві. В ході Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 92,8 відсотка киян висловилися за підтримку Акта проголошення незалежності України, яку визнали понад 130 країн світу.

Виявом нового ставлення до національної спадщини стало прийняття законів про культуру, архіви, музеї, докорінна перебудова діяльності установ гуманітарного спрямування. У Києві організовано Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, який видав і перевидав низку цінних українознавчих праць, інституту українознавства, біографічних досліджень, Центр пам'яткознавства та багато ін. Відновлено видання журналу «Київська старовина», почали виходити нові часописи та газети. Відкрито доступ до матеріалів архівів НКВС — КДБ. Релігійним громадам повернено чимало храмів і монастирів: Свято-Успенську Києво-Печерську лавру, Видубицький і Свято-Троїцький Іонівський монастирі, відродилося життя в колишніх Голосіївській та Китаївській пустинях тощо.

Встановлено контакти з різноманітними політичними, науковими, культурними українськими осередками за кордоном. Деякі з них перенесли основну свою діяльність до Києва, у т. ч. ОУН, Фундація ім. О. Ольжича, Українське історичне товариство. У той же час ще багато національних, релігійних проблем, складних питань культурного і духовного життя чекають цивілізованого вирішення. Не

Видубицький монастир.

випадково поховання у 1995 Святійшого Патріарха Київського і всієї Русі-України Володимира біля Святої Софії вилитося у відвертий конфлікт між різними громадсько-політичними верствами суспільства і державними органами влади.

З початком перебудови у столиці України демонтовано пам'ятник Жовтневій революції на однойменній площі, а саму площу перейменовано на Майдан Незалежності. Відновлюються історичні назви вулиць, майданів, парків тощо.

Науковими колективами, культурно-освітніми установами, Управлінням охорони пам'яток ведеться активний пошук поховань, будинків, пам'ятних місць, пов'язаних з відомими політичними і культурними діячами України, імена яких замовчувалися за панування тоталітарної системи. Встановлюються нові пам'ятні знаки. На головному корпусі Національного університету ім. Т. Шевченка (вул. Володимирська, 60) відкрито меморіальні дошки видатним вченим й громадським діячам М. Грушевському, М. Драгоманову і М. Максимовичу; на фасаді 2-ї Київської гімназії (бульв. Т. Шевченка, 18, нині телефонна станція) — П. Чубинському, визначному народознавцю, автору слів національного гімну держави «Ще не вмерла Україна». Аналогічним чином відзначено багато пам'ятних місць та споруд, пов'язаних з життям і діяльністю визначних постатей України: П. Могили, П. Конашевича-Сагайдачного, В. Смирненка, В. Липківського, М. Василенка, О. Левицького, О. Ольжича, В. Некрасова, С. Лифаря та ін. Всі ці об'єкти включено до тому «Київ» Зводу пам'яток.

У вересні 1993 Українська держава всенародно схилила у скорботі голову перед жертвами штучно скоєного тоталітарною системою голодомору — геноциду проти українського народу. До 60-річчя відзначення пам'яті жертв голодомору 1932—33 10 вересня 1993 відкрито пам'ятний знак на Михайлівській пл.

У зв'язку з 50-річчям закінчення Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. відкрито ряд меморіалів, випущено київське міське видання Книги Пам'яті України (в історико-меморіальний серіал 200-томної Книги Пам'яті України занесено імена 4,5 мільйона наших громадян, полеглих під час війни). У томі «Київ» вшановано понад 70 тисяч киян, що віддали своє життя в ім'я Перемоги над фашизмом. Готується фундаментальне видання «Реабілітовані історією» про незаконно репресованих протягом радянської доби громадян України, зокрема том «Київ». Пожвавленню пам'ятознавчої роботи в місті сприяло відзначення восени 1995 400-річчя від дня народження видатного державотворця і воєначальника — гетьмана України Богдана Хмельницького.

В урочистостях з нагоди відкриття йому пам'ятників у Чигирині та Суботіві разом з Президентом України Леонідом Кучмою взяли участь посланці країн, з якими свого часу гетьман мав дипломатичні зносини. За кілька місяців напередодні в Україні затверджено військову нагороду — орден Богдана Хмельницького. Визнанням глибинного коріння нашої історичної пам'яті, існування української держави за часів Київської і Галицької Русі стало запровадження в Україні у вересні 1995 ордена Ярослава Мудрого.

Влітку 1995 Київська міська Рада народних депутатів повернула столиці її історичний герб: зображення Архангела Михаїла (існував з 18 ст. до 1919). Новий герб встановлено на будинку Київської міськради, а скульптуру архангела Михаїла — на Майдані Незалежності.

Столиця суверенної України сподівається зайняти гідне місце серед столиць розвинених країн Європи. Можливості для цього надані Конституцією України, яку Верховна Рада прийняла 28 червня 1996.

Багатовікова історія Києва залишила нащадкам чимало свідків реальних подій — пам'ятних місць, споруд, будинків, поховань видатних людей тощо. Значну частину цих подій і персоналій увічнено і в пам'ятках монументального мистецтва (скульптурних композиціях, монументах, стелах, обелісках, меморіальних дошках), які мають художню цінність, а також в пам'ятних знаках. Виявлення й дослідження пам'яток історії отримало сьогодні новий імпульс у зв'язку з досягненнями новітньої української історіографії. Це дає змогу відновити в пам'яті народу багато забутих або замовчуваних сторінок і постатей вітчизняної історії.

У двох частинах 1-ї книги тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України представлено всі типи і групи пам'яток історії: — пам'ятки державного устрою і суспільного життя: палаци, адміністративні та інші споруди, в яких розміщувалися резиденції державних діячів, починаючи з часів Київської Русі, уряди України доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, радянської влади, державні й громадські установи; поховання визначних державних і громадських діячів та будинки, пов'язані з їхнім життям та діяльністю; пам'ятні місця проголошення державних актів, що відіграли значну роль в історії України; — пам'ятки соціальних та національно-визвольних рухів: споруди, в яких містилися керівні органи політичних партій і таємних організацій, їх конспіративні квартири, підпільні друкарні, склади нелегальної літератури; поховання учасників боротьби з російським царатом, національно-визвольних рухів; жертв голодоморів, політичних репресій тоталітар-

ного режиму; будинки, в яких жили або працювали зазначені персоналі; місця громадсько-політичних акцій, демонстрацій, збройних виступів, страйків, страт учасників протесту проти соціального та національного гноблення;

— пам'ятки воєнної історії: військові укріплення і фортеці, пам'ятні місця та об'єкти в основному часів громадянської та Великої Вітчизняної воєн, пов'язані з проведенням боїв, військових з'їздів, дислокаціями військових частин та загонів народного ополчення, розміщенням військових штабів, явочних і конспіративних квартир підпільних організацій, з життям та діяльністю видатних військових діячів; командні пункти, доти, дзоти та інші військово-інженерні споруди, зразки зброї та воєнної техніки, встановлені на постаментах; місця масових страт військовополонених та мирних жителів, розташування концтаборів; військові цвинтарі, братські та одиночні поховання воїнів, партизанів, підпільників тощо;

— пам'ятки історії виробництва і техніки: об'єкти ремісничого й промислового виробництва; споруди та місця, пов'язані з розвитком торгівлі, побутового обслуговування населення міста, функціонуванням його фінансово-економічних структур; поховання визначних виробничників, винахідників, підприємців та будинки, пов'язані з їхнім життям та діяльністю;

— пам'ятки історії науки та культури: споруди наукових, навчальних, культурно-освітніх, лікувальних закладів; житлові будинки та садиби, де народилися, жили й працювали видатні вчені, письменники, художники, артисти, музиканти, меценати національної культури, релігійні діячі; їхні поховання.

Певна частина пам'яток історії має комплексний характер, оскільки містить ознаки й інших видів нерухомих пам'яток (археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва). Це ж стосується й поділу на групи. Наприклад, такі споруди, як Софійський собор, Маріїнський палац, Троїцький народний будинок (нині — театр оперети), Педагогічний музей (нині — Будинок учителя), комплекс Братського Богоявленського монастиря (нині — Національний університет «Кієво-Могилянська академія»), університет св. Володимира (нині — Національний університет ім. Т. Шевченка).

IV. Архітектура, містобудування, монументальне мистецтво.

Перша згадка про муровану будівлю Києва — терем княгині Ольги на Старокиївській горі, над Боричевим узвозом — належить до 945. Гіпотетично цей терем пов'язують із залишками будівлі, виявленої на південний захід

Десятинна церква, 989—996. Реконструкція Ю. Асеева.

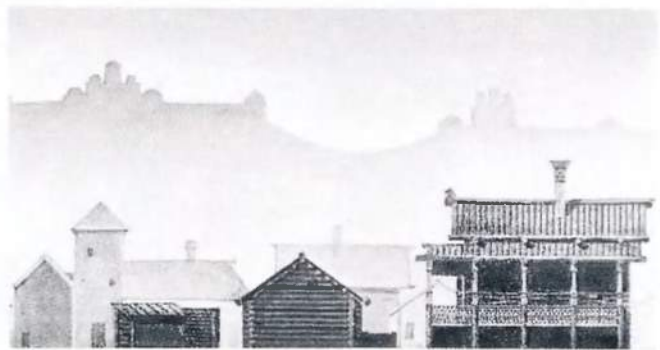
від Десятинної церкви. Давати аналіз його формам через брак відомостей ми не можемо.

Широке муроване будівництво розпочинається в Києві з кін. 10 ст. під час правління князя Володимира Святославича (980—1015). У цей час значно розширюється (до 8 га) старе київське городище на Старокиївській горі, будуються потужні оборонні укріплення. «Місто Володимира» зводиться лінійно-порядковою забудовою з трьома вулицями, що вели до трьох брам — Київської, звідки йшов узвіз на Поділ (Боричів), Михайлівської зі спуском до гирла Почайни (гавань Києва — Притика) і Градської (пізніше — Софійської), що вела «на поле вне града».

Софійська брама, з огляду на форму підмурків, що збереглися на вул. Володимирській, була прямокутною мурованою вежею з проїздом. Залишків інших брам не виявлено.

У 989—996 в композиційному центрі київського дитинця — «міста Володимира» — будується Десятинна церква — перша мурована культова будова на Русі, яка відіграла важливу

Забудова Подолу. 10—12 ст. Реконструкція В. Харламова.

Ярослав Мудрий.
Реконструкція
М. Герасимова.

роль у подальшому розвитку давньоруської архітектури. Археологічні розкопки її фундаментів надали матеріали для того, щоб мати уявлення про стиль храму, особливості будівельної техніки і художнє оздоблення. Ці дослідження підтверджують справедливості літописних свідчень про участь візантійських майстрів у будівництві церкви. За своїм типом являла собою шестистовпний хрещатий у плані храм. Мурування стін змішане (з плинфи й каменю) на вапняному розчині з домішками товченої кераміки — цем'янки. Напівциркульні склепіння й елементи зовнішнього і внутрішнього декору, залишки фрескового розпису, а також мозаїчна підлога свідчать про те, що її архітектура близька до візантійської, хоча ряд особливостей говорить і про місцеві риси.

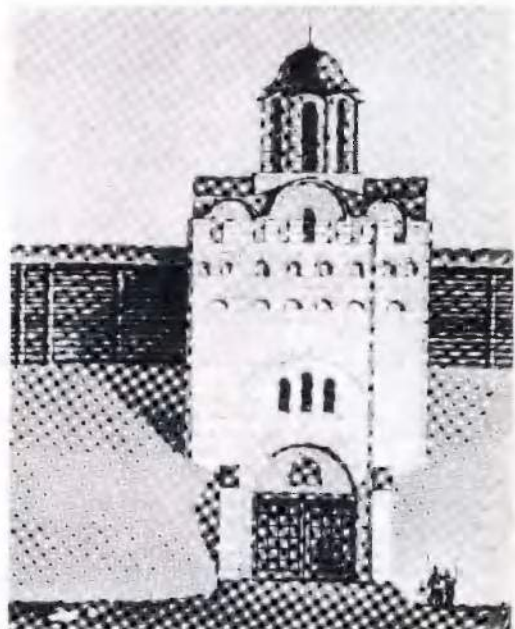
Навколо Десятинної церкви під час розкопок виявлено фундаменти кількох палацових споруд з планами у вигляді витягнутих прямокутників. Судячи з техніки будівництва, вони

збудовані в кін. 10 — на поч. 11 ст. і разом з Десятинною церквою утворили ансамбль центру Київського дитинця. На площі перед Десятинною церквою — Бабиному торжку — Володимир звелів поставити привезені з Херсонеса античні статуї, в тому числі «мідяні» скульптури коней, подібні до тих, які поставив імператор Юстиніан перед Софійським собором у Константинополі.

Новий етап в архітектурі Києва починається з правління Ярослава Мудрого (1019—54), коли після міжусобних війн він знову об'єднав Русь. У цей період значно виросло значення Києва як столиці давньоруської держави, що супроводжувалося будівництвом нової частини Києва — «міста Ярослава», яке майже в десять разів перевершувало розміри «міста Володимира». Зводиться також ансамбль нового міського центру, де будується Софійський собор («Митрополія Руська»), монастирі Ірини і Георгія, міські укріплення з двоюрусними мурованими Золотими воротами й церквою Благовіщення над ними, про що йдеться в «Повісті временних літ» під 1037. «Місто Ярослава» розплановано на Старокиївському плато, де, за словами літописця, було «поле вне града», і де у 1036 війська Ярослава Мудрого розгромили печенізькі орди. Планування «міста Ярослава» здійснювалося за принципом, розробленим ще римськими містобудівниками, за яким місто перетинали дві перпендикулярні головні вулиці. Перша йшла з півночі на південь, від Софійської брами до Золотих воріт, друга — із заходу на схід, від Західної до Лядської брами. Вулиці «міста Ярослава» сходилися до воріт за радіально-променевою схемою планування.

Софійський собор. 11 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

Золоті ворота. 11 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

З пам'яток часів Ярослава Мудрого до наших днів збереглися Софійський собор і залишки Золотих воріт. До 1930-х рр. на Володимирській вул. існував фрагмент (стовп) Ірининської церкви. Софійський собор під пізнішими нашаруваннями (добудови нових і надбудови старих бань, надбудови галерей, тинькування фасадів) порівняно добре зберіг свої первісні форми.

Походячи за своїм типом від опрацьованого у візантійській архітектурі п'ятинавного з галереями хрестовобанного храму, київський Софійський собор мав ряд рис (динамічна тринадцятиглава композиція об'єму будівлі, два пояси галерей, вежі біля західного фасаду, мальовничий характер побудови інтер'єра, широкі приміщення — «палати» на другому поверсі, особливості системи внутрішніх розписів), що свідчать про обізнаність зодчих з архітектурою інших країн цього часу і художніми традиціями Русі. Також виразно простежуються особливі вимоги замовника і новаторський характер творчості будівничих. Решта пам'яток «міста Ярослава» — Ірининська, Георгіївська церкви й церква на Стрілецькій вул. за архітектурою були дуже близькими до Софійського собору (лише у зменшеному вигляді: тринавні, оточені одним рядом галерей храми). Київський Софійський собор певною мірою став зразком для Софійських соборів у Новгороді (1045—52) і Полоцьку (серед. 11 ст.).

У 2-й пол. 11 — на поч. 12 ст. в Києві будуються численні монастирі, в архітектурі яких ще простежуються традиції попереднього часу, але вже з'являються істотно нові риси — зникають галереї і башти, багатoverхі завершення і широкі хори — палати. Композиція набуває усталеного характеру. Ці риси найяскравіше виявилися в архітектурі Успенського собору Печерського монастиря (1073—78), в якому остаточно утвердився тип церкви наступних часів — тринавного, однобанного, хрещатого у плані храму. Оздоблення інтер'єрів (мозаїки у вівтарній апсиді й фрески в інших частинах будівлі) Успенського собору було близьким до системи розписів Софійського собору.

На поч. 12 ст. в Києві плідно працювали архітектурна і художня школи, що склалися в Печерському монастирі. Тут було збудовано Троїцьку надбрамну церкву (1108), яка добре збереглася під бароковим «одягом» до наших днів, трапезну палату (1107, зберігся лише фундамент), а в самому Києві — собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (1108—13) з чудовими мозаїками й фресками, які тепер зберігаються частинами в Москві, Києві та Санкт-Петербурзі, бо сам собор по-варварськи знищений у 1937 з метою будівництва Урядового центру, який так і не був створений. Михайлівські мозаїки відрізняються від Софій-

Ірининський собор. 11 ст. Реконструкція Ю. Асеєва.

Іоаннівська церква на Копиревому кінці. 12 ст. Реконструкція Ю. Асеєва.

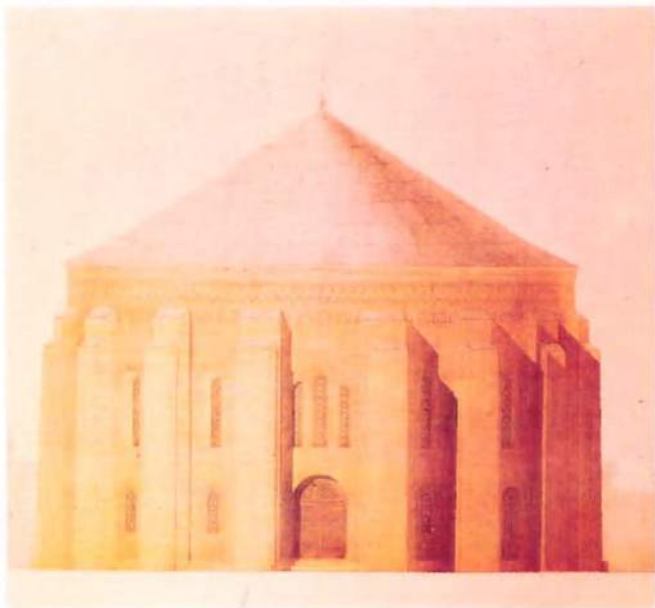

ських, виконаних в характері візантійської художньої школи, тим, що в них, як і в фресковому живопису, більшою мірою виявлялися місцеві особливості (велика експресія руху, яскравіший колорит, посилення елемента лінеарності).

До монументальних споруд Києва кін. 11 — поч. 12 ст. належали Михайлівська церква Видубицького монастиря (1070—88), церква Спаса на Берестові (1112—25), собор Кловського монастиря (кін. 11 ст., не зберігся). Церква Видубицького монастиря спочатку була невеликим хрещатим у плані, очевидно, однобанним храмом. Пізніше до нього добудували нартекс з баштою. У 1199—1200 арх. Петро Милонег збудував за собором велику підпірну стіну. В нартексі збереглися фрагменти фрескового живопису. Церква Спаса на Берестові за типом була близькою до Успенського собору Печерського монастиря. В нартексі були влаштовані башти і хрещальня, що виступали ризалітами на південний і північний фасади. На західній стіні нартекса нещодавно відкрито цікаву фрескову композицію «Чудесна ловля риби».

У 30—80-і рр. 12 ст. в Києві склалася місцева будівельна школа, яка застосовувала не змішане, характерне для попереднього періоду, а порядкове мурування з цегли-плінфи. Архітектори продовжують будувати за типом Успенського собору, але з новими стилістичними особливостями. Так, характерні для 12 ст. меандрові фризи з цегли замінюють аркатурними поясами і поребриком, фасади будівель членуються лопатками з напівколонами. Композиції будівель стають статичнішими. Пам'ятками цього стильового напрямку, що має певну подібність до архітектури романського стилю, були

Ротонда. 12—13 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

собор монастиря св. Федора (1129) і церкви Кирилівська (серед. 12 ст.), Богородиці Пирогощі (1131—35) і Василівська (1183). З цих будівель збереглася під бароковим декором 17—18 ст. Кирилівська церква з унікальним ансамблем фрескового розпису, характерним для давньоруського мистецтва 12 ст. Церкви Богородиці Пирогощі й Василівська зруйновані у 1935—36. У 1997—98 відбудовано церкву Богородиці Пирогощі й дзвіницю Михайлівського Золотоверхого монастиря, відновлюється його собор.

Останній етап давньої архітектури Києва — це кін. 12 ст.— поч. 13 ст. У цей час на Русі, в тому числі в Києві, склався новий стильовий напрям, особливостями якого були вежоподібні уступчасті композиції, стрункі пропорції, профільовані пілястри, що замінили напівколони на фасадах будівель попереднього стилю, багатий цегляний декор фасадів. За архітектурними дослідженнями у Києві відомо кілька пам'яток такого стильового напрямку — церкви на нинішній вул. Смирнова-Ласточкина (очевидно, Василівська на новому княжому дворі, 1197), в Церківщині на південній околиці Києва і кругла в плані ротонда (можливо, громадська будівля) на стародавньому дитинці. Деякі риси зближують цей стильовий напрям з готичною архітектурою, що розвивається в цей час в Європі.

Інтенсивне будівництво мурованих храмових споруд зумовило активний розвиток монументального живопису та іконопису. Київ є одним із перших українських міст, де з упродовженням християнства ці традиції здобули широке розповсюдження, поступово набравши певного локального забарвлення. Особливо значний імпульс вони дали розвиткові фрески і мозаїки.

Кирилівська церква. 12 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

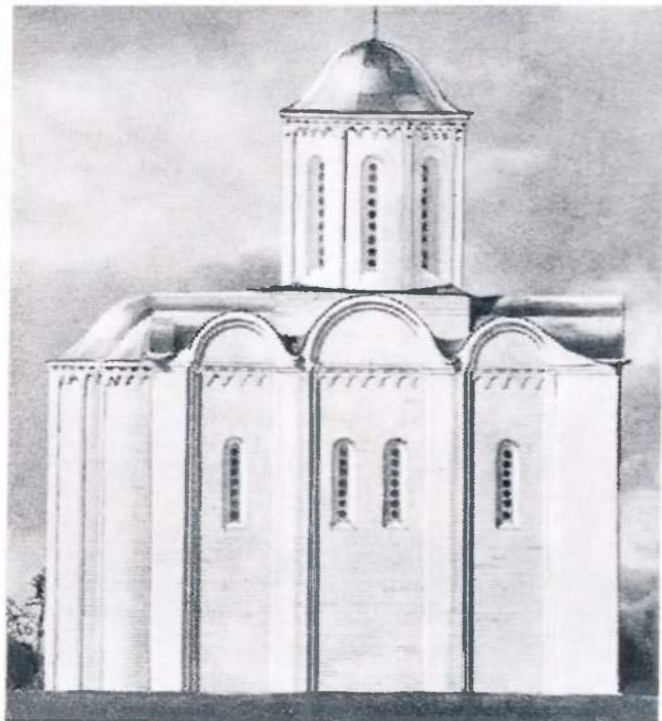

Перші приклади застосування таких технік — залишки мозаїчної підлоги та настінного розпису Десятинної церкви, що виконувалися майстрами візантійської школи. Ймовірно, чимала кількість майстрів цієї школи була залучена до оздоблення Софійського собору, що вражає своєю урочистою поліхромністю та величавістю, суголосними духові доби Ярослава Мудрого. Мозаїки і фрески скомпоновані за строгою системою і відповідають вимогам візантійської іконографії, але поєднання цих двох технік в одному храмі є суто київським явищем. Винятковими є і масштаби оздоблення, яке налічує 260 кв. м мозаїк та бл. 3 тис. кв. м фресок. Завдяки своїй архітектурі та високій мистецькій цінності оформлення Софія Київська є визначним явищем світової культури.

Система розписів Софійського собору знайшла застосування у храмах пізніших часів. Вона була повторена в оздобленні Успенського собору Києво-Печерської лаври, собору Михайлівського Золотоверхого монастиря. Мозаїки останнього у порівнянні з Софією виразно виявляють місцеву течію, сформовану на основі візантійської традиції. Вони прикметні тим, що, за словами А. Прахова, «в привнесені з Візантії форми руська фантазія, опанувавши їх, починає вносити живі спостереження», а також, що «український учень візантійського вчителя вже почав стежити дійсність і вносити свої спостереження в мистецтво» [72]. Існування майстрів місцевої школи, які займалися виконанням настінних розписів і малюванням ікон, підтверджує згадка в «Печерському патерику» про майстра Алімпія, ченця Києво-Печерської лаври. Припускають, що він міг брати участь в оздобленні собору Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Місцеву школу настінного живопису репрезентують залишки розписів у церкві Спаса на Берестові та ансамбль фресок Кирилівської церкви.

Скульптура в архітектурі храмів Київської Русі знайшла лише допоміжне застосування. Вона посіла визначне місце переважно в оздобленні кам'яних плит, що правили за перегородки та парапети на хорах храмів. Такі орнаментовані шиферні плити збереглися на хорах Софійського собору. Шиферні плити з різьбленими сюжетними зображеннями знайдено на територіях Михайлівського монастиря і колишнього села Берестове. Різьбленими плитами також було оздоблено князівський палац. Набутки візантійської архітектури і монументального мистецтва стали одним з важливих духовних чинників в утвердженні Києва як столиці однієї з найбільших держав середньовічної Європи. Водночас вони, перенесені на новий ґрунт і накладені на місцеві тра-

Василівська (Трьохсвятительська) церква. 12 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

диції, дали початок особливостям українського мистецтва, яке за часів національного піднесення розкривалося щоразу новими гранями.

У 1240 більшість церков Києва було пограбовано, багато зруйновано ордами Батия. Монументальне муроване будівництво майже припиняється. Але життя в Києві триває, і вже через 6 років після Батієвої навали в місті було близько 200 будинків. Центр життя переміщується на Поділ, а Верхнє місто залишаєть-

Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря. 1106—08. Реконструкція Ю. Асеева.

ся в руїнах аж до 17 ст., хоча у 14 ст. ремонтується Софійський собор. Адміністративним центром міста з 2-ї пол. 14 ст. стає Київський замок на горі, що домінує над Подолом. Гору відділяли від верхнього Києва глибокі урочища — Гончарі й Кожум'яки. Територія замку займала близько 1,5 га. На поч. 16 ст. його перебудував городничий І. Служка. 1608 замок згорів, але невдовзі знову був відбудований. Під час Визвольної війни 17 ст. замок знову зазнав руйнації і згодом у зв'язку з перенесенням адміністративного центру в Старе місто був

Фрагмент фрески з Десятинної церкви. 10 ст.

Рельєф Богоматері Одігітрії з Десятинної церкви. Кін. 10 ст.

розібраний як такий, що не відповідає новій техніці оборони. Свідчення про Київський замок містяться в «люстраціях» урядових ревізорів. Уявлення про нього дають також малюнки голландського художника А. ван Вестерфельда 1651. За описом 1552 Київський замок був збудований із соснового тесаного дерева і мав 133 городні, які складали оборонну стіну замку (завдовжки до 4 сажнів кожна, усі з «блонкованим» — верхньою оборонною критою галереєю з бійницями та «подсябитьем» — навислою частиною галереї з отворами для скидання на ворогів каміння тощо). Стіни були укріплені бойовими баштами — «вежами», шестикутними в плані (одна була чотирикутна). Ззовні від вогню — обліплені глиною. Башти мали «стрільби» (бійниці) в три поверхи й завершувалися високими наметовими дахами. До замку вели дві брами: північна — Воєводина (з боку теперішнього Житнього ринку) і південна — Драбська (з боку сучасного Андріївського узвозу). Перед Драбською брамою був підйомний міст на ланцюгах, а на одній з веж «зекгар» — годинник. Усередині замку були двоповерховий воєводський палац з високим дахом і трикутними фронтонами, будинки гарнізону, різні військові будівлі: «шпіхлер» — пороховий льох, «шопа» — склад артилерії, а також будинки деяких монастирів і заможних киян. У замку було чотири церкви — три «руські» і четверта — «латинська».

Щодо пам'яток монументального мистецтва 15—17 ст., то їх збереглося дуже мало. До них належать цінні рельєфи кін. 15 ст., вмонтовані в стіни головної дзвіниці Печерського монастиря, і надгробок князя К. Острозького 1579 в Успенському соборі Печерського монастиря (збереглася його копія).

На поч. 17 ст. на Подолі проживало від 5 до 6 тисяч осіб. Нагірний Київ і досі перебував у руїнах, і лише біля Софійського собору в кін. 16 ст. виникає Софійська слобода, а біля Печерського монастиря — невелике поселення монастирських підданих. У кін. 14 ст. відбудовано Михайлівський Золотоверхий собор, в 1470 — Успенський собор Печерського монастиря. Про будови Києва цього періоду дають деяке уявлення малюнки з щоденника львівського купця Мартіна Груневега 1584, на яких бачимо, що київські храми, зокрема Михайлівський Золотоверхий собор, істотних змін у порівнянні з первісним виглядом не зазнали. З 2-ї пол. 16 ст. в Києві посилюється колонізаторський вплив католицької релігії. Ще на поч. 15 ст. тут була запроваджена католицька єпископія. Спочатку домініканські ченці, за ними бернардинці, і, нарешті, єзуїти, користуючись підтримкою і захистом чужоземних властей, захоплюють землі, головним чином, на Подолі, й будують свої «кляштори» (монасти-

рі). Католицькі ченці розгорнули в Києві бурливу діяльність. Домініканці зводили будинки й здавали їх у найм. У 1604 католицький єпископ — біскуп — захопив значну територію міста в північній частині Подолу й прилеглі до нього схили, зокрема літописний Копирів кінець. На цій території утворилося ціле містечко Біскупщина, відгороджене муром від іншої частини Подолу. Біля Житнього торгу збудовано біскупський палац. У 19 ст. на його місці виявлено великі льохи. На поч. 17 ст. на Подолі домініканські ченці збудували великий мурований костюл, завершений 1640. До нього прилягали муровані монастирські будівлі й огорожа. Пізніше, після вигнання католицьких ченців з Києва, костюл перебудовано в Петропавлівську церкву, яка проіснувала до 1930-х рр. На зведення католиками костюлу пішла цегла з розібраної домініканцями стародавньої Борисоглібської церкви у Вишгороді. Велика споруда костюлу була характерною для пізньоготичних католицьких будов. Це тринавна базиліка, торцеві її фасади завершувалися ступінчастими фронтонами (західний у 18 ст. перебудовано у стилі українського бароко). Плоскі поверхні бічних стін членувалися пілястрами, вікна високі, вузькі, зі стрілчастими завершеннями. Останньою католицькою спорудою на Подолі був кафедральний собор, будівництво якого почалося ще у 20-х рр. 17 ст. Будівля не була доведена до кінця у зв'язку з Визвольною війною українського народу 17 ст. Піднесення мурованого будівництва в Києві розпочинається у 17 ст. Спочатку відбудовуються й одягаються в нове стильове вбрання стародавні будівлі, що було наслідком пробудження національної самосвідомості українського народу. Першою відбудована 1605—12

Церква Спаса на Берестові, 12—19 ст.

Свято-Кирилівська церква ігуменом В. Красовським. Її перекрито новими склепіннями й надбудовано бані.

1613 на замовлення київських міщан архітектор С. Брачі реставрує церкву Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі, надбудовує чотири бічні бані. В цьому можна бачити вплив поширеного на той час типу п'ятибанного українського храму.

Істотні роботи з відновлення стародавніх будівель проводяться у 1630-х рр. з ініціатииви митрополита П. Могили. У цей час архітектор О. Манчіні, який був на службі в київського митрополита, відбудовує Софійський собор. Деяким елементам фасаду Манчіні надає рене-

Євхаристія. Фрагмент мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору. 12 ст.

*Будинок (Артемихи) на Подолі, 17 ст.
Літографія 19 ст.*

сансних рис, що можна бачити на малюнку А. ван Вестерфельда 1651. За часів П. Могили відбудовується також церква Спаса на Берестові, де до вцілілої частини прибудовується апсида з готичним нервюрним перекриттям і цікавим розписом, виконаним грецькими майстрами в стилі грецького іконопису 17 ст. В одній з композицій розпису вміщено титарський портрет П. Могили.

Про те, що собою являв Київ на той час, можна уявити за відомою гравюрою А. Кальнофойського 1638, на якій частину міста на Старокиївській горі зображено незаселеною, а чимало давніх будівель ще в руїнах. Архітектура Києва добре представлена на малюнках А. ван Вестерфельда 1651. На них зображені також численні дерев'яні церкви, дзвіниці, вежі, будинки. Всі вони мають риси української дерев'яної архітектури. Церкви — три- чи п'ятикамерні, увінчані заломними верхами, часто з традиційним опасанням — галереєю, дзвіниці — дво- чи триярусні, збудовані за каркасною системою. На малюнках А. ван Вестерфельда також зображено дерев'яні укріплення — палац воеводи та інші будівлі київ-

ського замку, дерев'яну ратушу на Подолі та інші споруди міста 1-ї пол. 17 ст.

Ще детальніше зображені вони на перспективному плані І. Ушакова 1695. Пам'ятки української дерев'яної архітектури Києва 17—18 ст. зберігалися аж до кін. 19 ст. (Вознесенська, Троїцька, Золотоустівська та інші церкви).

Значні зміни в забудові Києва і стильових рисах його архітектури відбуваються після угоди між Україною та Московською державою у 1654. На Лівобережжі, Слобожанщині будуються сотні нових сіл і міст. Центром української архітектури, мистецтва, науки й культури залишається Київ. На Подолі будуються громадські споруди — ратуша, будинки цехового братства, Могилянського колегіуму, ансамблі монастирів, кам'яниці заможних міщан. Стиль західного бароко асоціювався у киян з католицькими спорудами і був для них неприйнятним. Викристалізуються риси національного стилю — українського, чи т. зв. козацького бароко, який став блискучою сторінкою в історії вітчизняної архітектури. Цей стиль склався під впливом саме національних компонентів. В мурованій архітектурі знайшли яскраве втілення риси, запозичені з української народної дерев'яної архітектури, що виявилось насамперед у композиції будівель, а також в образній системі, що відповідала смакам і традиціям українського народу. Бароко в Україні поширилося раніше, ніж у Росії. У Києві працювали також визначні російські архітектори того часу Й. Старцев, Д. Аксамитов, як і українські — в Росії. Разом з тим, на українській і, зокрема, київській архітектурі не могли не позначитися риси, властиві загальноєвропейському стилю бароко, бо зв'язки українських будівничих з іншими країнами не переривалися.

Значну роль у поширенні освіти в Україні,

*Храм, збудований в 17 ст.
митрополитом Петром
Могилою на руїнах
Десятинної церкви
(не зберігся).*

а також у розвитку художньої культури 17—18 ст. відіграла друкарня Києво-Печерської лаври, де на високому рівні було налагоджено видання книг. Потреби друкарні стимулювали розвиток граверського мистецтва, формування самобутнього осередку граверів, які своєю діяльністю визначали передові тенденції розвитку національного мистецтва. Серед них: майстер Ілля, Н. Зубрицький, І. Мигура, І. Щирський, Л. Тарасевич, Г. Левицький.

Інтенсивне будівництво мурованих споруд починається в Києві з 80-х рр. 17 ст. Це були переважно церковні й монастирські будинки та поодинокі громадські й житлові споруди. Чимало з них збереглося до наших днів у барокових формах 18 ст. і в ряді випадків — надбудовані. Вони були тиньковані, прикрашені ліпними деталями. Серед них: старий будинок Київської академії (перший поверх 1703), будинок (кін. 17 — поч. 18 ст.), в якому, за переказами, перебував Петро I, і кілька перебудованих пізніше житлових будинків — «кам'яниць» на Подолі, корпуси Печерського монастиря, трапезні Флорівського, Братського (обидві — 17 ст.), Видубицького (1696—1701), Михайлівського Золотоверхого (1713), Софійського (1730) монастирів.

Важливу роль в ансамблі Києва відіграли церковні споруди цього стилю. Це були переважно тридільні (одно- або триверхі) і п'ятидільні (одно- або п'ятиверхі) церкви за типом, що склався в українській архітектурі.

У ряді випадків монастирські собори були близькі до традиційного для киево-руського будівництва хрестовобанного типу, який трансформувалася в архітектурі свого часу. Такими були великі Братський (1690—93) і Микільський військовий (1690—96) собори, збудовані на замовлення гетьмана І. Мазепи архітектором Й. Старцевим. Собори тринавні з трьома апсидами в плані завершувалися п'ятьма банями. Їхні фасади були оздоблені характерною для української архітектури 17 ст. пластикою, своєрідно трактованими ренесансно-бароковими формами. У Микільському військовому соборі зодчий уперше застосував ордер на наріжжях фасадів і трикутні фронтони на ризалітах трансепта.

Вознесенський собор Флорівського монастиря (1722—32), що був найпізнішою пам'яткою цього стилю, за своїм типом наближається до хрещатого в плані, але завершується трибаною композицією верху. Прикладами трикамерних мурованих церков Києва є Феодосіївська (1698—1700) на Печерську, Здвиженська (1700—04) і Різдва Богородиці (1696) церкви в Печерському монастирі, тридільна одностовпа Іллінська церква на Подолі (1692).

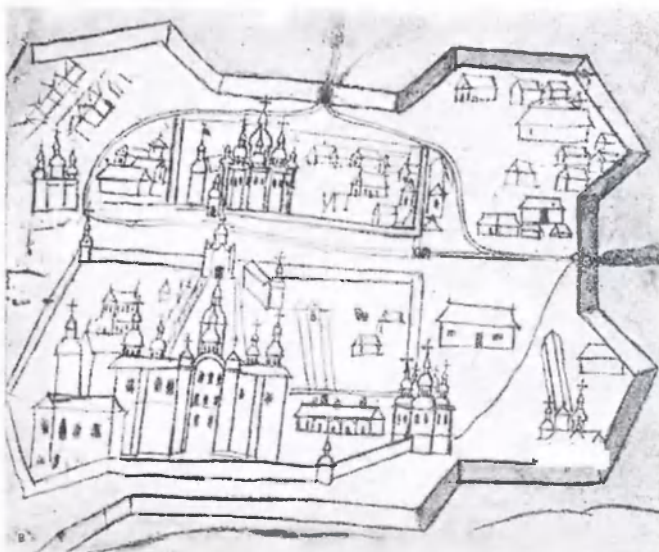
Прикладами п'ятидільних церков можуть бути Вознесенська церква на Печерську (1698—

Київ 18 ст. на планах маєтків Миколаївського Пустинного монастиря:

а) Верхнє місто, 1713—15;

б) Поділ, 1719;

в) Києво-Печерська лавра, 1713—15.

1700, не збереглася), Миколи Притиска на Подолі (1695—1707), Всіхсвятська над Економічною брамою Печерського монастиря (1698—1701) і Георгіївська у Видубицькому монастирі (1696—1701). Останні дві пам'ятки з їхньою гармонійною п'ятиверхою композицією й винятково майстерно виконаною соковитою пластикою фасадів належать до шедеврів української архітектури. В інтер'єрах усіх культових будов Києва того часу були багатоярусні іконостаси (деякі збереглися), виконані місцевими українськими майстрами.

У кін. 15 — на поч. 18 ст. в Києві формуються надзвичайно яскраві за своєю художньою виразністю ансамблі, які прикрашали місто й визначали його силует. Це ансамблі Софійського, Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Флорівського, Братського, Кирилівського, Микільського, Вознесенського монастирів з численними спорудами церков, келій, трапезних, дзвіниць, мурів і веж.

Новий стильовий етап в архітектурі Києва починається з 1730-х рр. До цього часу українські архітектори ще продовжували

Церква Всіх Святих на Шекавицькому цвинтарі, 1782 (зруйновано у 1930-і рр.).

Успенський собор Києво-Печерської лаври, 11—18 ст. (зруйновано 1941). Фото поч. 20 ст.

традиції, що склалися в Києві в кін. 17 — на поч. 18 ст., хоча вплив європейського бароко можна простежити на архітектурі збудованого після 1718 митрополичого будинку в Києво-Печерській лаврі, в якому застосований ордер на фасадах і барокові волюти у фронтонах.

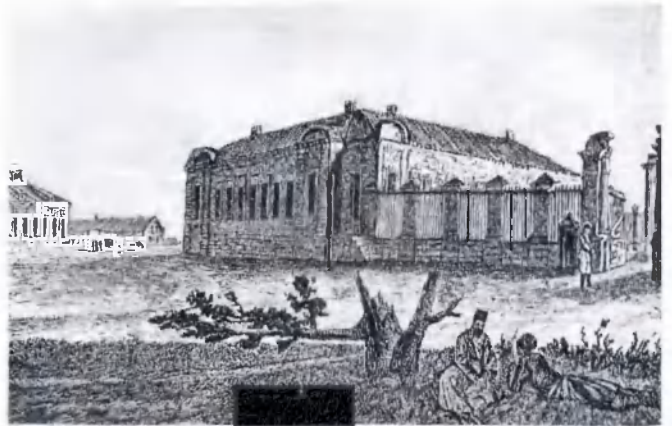
Вплив західноєвропейської архітектури посилюється з приїздом до Києва петербурзького арх. Й.-Г. Шеделя. Він будує в Лаврі Велику дзвіницю (1734—44). На Подолі Шедель надбудовує старий академічний корпус, працює над будовами в Лаврі й Софійському монастирі. Можливо, що він розробив проект т. зв. брами Заборовського (західних воріт Софійського подвір'я) з її живописною пластикою фасаду й соковитими ліпними прикрасами, виконаними українськими майстрами. Брама Заборовського — характерний приклад архітектурного стилю українського бароко 18 ст.

Пам'яткою військового інженерного мистецтва 18 ст. є залишки фортеці. Закладена 1706 за участю Петра І. Спорудження її порохових льохів поблизу Печерської лаври було для останньої вкрай небезпечним. Пізніше фортеця неодноразово добудовувалася. Існують земляні вали, Васильківська (1755) і Московська (1765) брами у формах архітектури 1-ї пол. 18 ст. Велике значення для архітектури Києва мало будівництво Андріївської церкви (1747—62) та царського (Маріїнського) палацу (1742—52), збудованих арх. І. Мічуріним за проектом видатного зодчого Б.-Ф. Растреллі. Андріївська церква справедливо вважається перлиною київської архітектури і одним з найкращих творів Растреллі. Палац у первісному вигляді до наших днів не зберігся. Його відбудував у 1870 арх. К. Масвський у формах архітектури Растреллі.

Архітектори М. Юрасов, Ф. Папов, які працювали разом з І. Мічуріним, звели в Києві ряд мурованих будинків — Софійської бурси, настоятельського корпусу Видубицького мона-

Частина фортечного муру з Годинниковою вежею Києво-Печерської лаври, 1696—1701.

Онуфріївська вежа фортечних мурів Києво-Печерської лаври, 1696—1701.

Палац у Києві. Мал. І. Сергеева. Кін. 18 ст.

Нижній ярус колишньої дзвіниці церкви Константина і Єлени, 18 ст. (зруйновано у 1930-і рр.).

стиря та інші у формах українського бароко. У 1752—55 за проектом П. Нейолова збудовано Кловський палац у формах бароко, також близьких до традицій архітектури 1-ї пол. 18 ст. У його спорудженні брав участь талановитий український будівничий з Києво-Печерської лаври С. Ковнір. Йому належить також будівництво ряду споруд Лаври, в тому числі т. зв. Ковнірівського корпусу і дзвіниць на Ближніх (1759—86) та Дальніх (1754—61) печерах, а також дзвіниці в Братському монастирі. Дзвіниця на Дальніх печерах з її виразним силуетом належить до кращих творів стилю бароко в Україні. Її підстави вважати автором її проекту видатного українського арх. І. Григоровича-Барського (1713—85), творчістю якого завершився даний етап розвитку архітектури в Києві. Його спорудам були властиві вишуканість та різноманітність композиційних прийомів, м'яка пластика фасадів, майстерно виконаний ліпний декор, до якого зодчий уміло вводив елементи українського народного мистецтва. Серед численних будов І. Григоровича-Барського в Києві довершеністю форм вирізнялась дзвіниця Кирилівського монастиря (1760), а також уціліла Покровська церква на Подолі (1766—72), композиція якої близька до традицій української дерев'яної архітектури, і Набережно-Микільська церква (1772—75), в якій уже відбиваються риси нового стилістичного напрямку — класицизму. На Подолі І. Григорович-Барський зводить численні громадські споруди — Гостиний двір, бурсу, зерносховище, житлові будинки, також прокладає водогін, а перед будівлею магістрату споруджує фонтан з ротондою над ним (1748—49). На чотирьох фронтонах ротонди математик Брульйон встановив сонячні годинники. На поч. 19 ст. замість скульптури ангела поставлено дерев'яну скульптурну композицію — Самсон, який роздирає пащу лева. Фігура Самсона була розфарбована у стилі народного мистецтва (зберігається у Національному художньому музеї. Під відновленою у 1982 ротондою поставлена її копія).

Михайлівський Золотоверхий собор, 12—18 ст. (зруйновано 1937).

Над входом до Київської ратуші стояла мідна статуя богині правосуддя Феміди. Вона також виконана в українському народному стилі (зберігається в Музеї історії міста Києва), як і металеві ковані й карбовані деталі — хрести, флюгери, шпилі, а також скульптури на інших спорудах (архангела Михаїла — над південною брамою Софійського монастиря і на Михайлівському Золотоверхому соборі тощо).

Поновлення старих і будівництво нових храмів у формах «козацького» бароко зумовило подальший розвиток монументального, передусім фрескового, живопису. В ньому з'явилися виразні спроби об'ємно моделювати пластичні форми, щедро декорувати їх орнаментальними мотивами, запозиченими з народного мистецтва, а канонічним образам надати світського вигляду.

Києву належало особливе місце у формуванні нового стилю монументального мистецтва завдяки високо поставленому рівню професійного навчання художників. Методи такого навчання, що впроваджувалися в малярні Києво-Печерської лаври, яка розпочала свою діяльність у 17 ст., були значною мірою зорієнтовані на досвід тогочасних західноєвропейських мистецьких академій. Сама малярня була для того часу своєрідною академією. Вона проіснувала аж до поч. 20 ст. Поширенню нових естетичних віянь сприяло навчання елементам образотворчої грамоти в Київському колегіумі (згодом академії). Художники високого професійного рівня працювали в іконописній майстерні Софійського собору та цеху київських малярів.

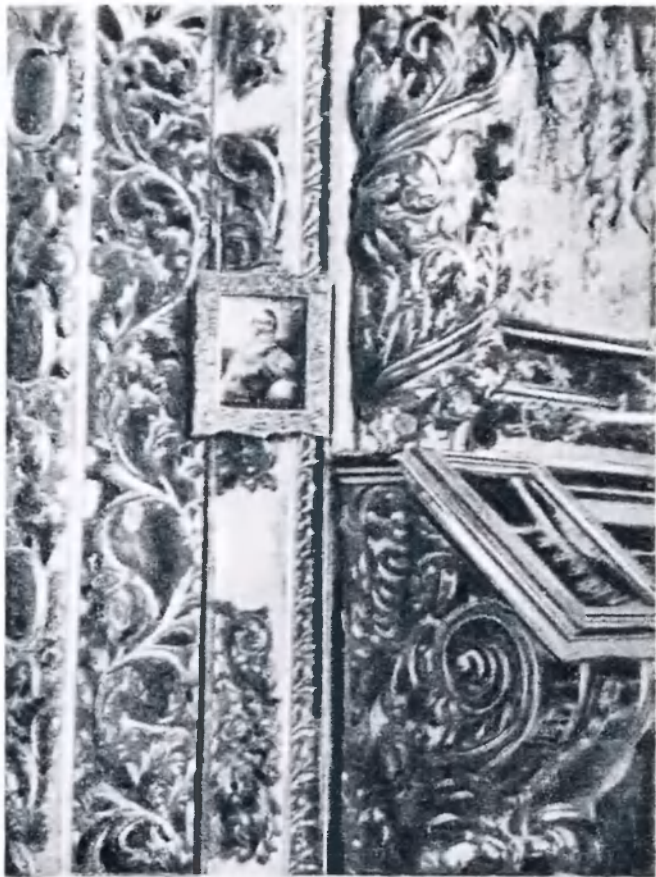
Перші київські монументальні розписи доби козаччини сягають 1-ї пол. 17 ст. і пов'язані з відбудовою церкви Спаса на Берестові. В них ще добре помітна схильність до старих традицій. Цілковито нові тенденції, що визначалися життєствердним світоглядом доби бароко, виявляють розписи Троїцької надбрамної церкви Печерського монастиря, виконані у 20-х — 30-х рр. 18 ст. художниками А. Галиком, М. Якубовичем та ін. Збереглися розписи цього часу і в інших лаврських церквах, а також у Софійському соборі. Риси бароко яскраво виявилися в іконостасах 18 ст. Відомою пам'яткою цього виду мистецтва був іконостас Успенського собору Печерського монастиря, виконаний у 1727 майстрами Я. Глинським і С. Лубенським. Цінні й іконостаси інших церков Печерського монастиря — Троїцької надбрамної (1734), Всіхсвятської (1741), Різдва Богородиці (1784), Здвиженської (1769) та ін. Зразком барокових іконостасів є також іконостас Софійського собору (1731—47). На жаль, не зберігся до нашого часу іконостас Георгіївської церкви Видубицького монастиря (поч. 18 ст.). В усіх іконостасах,

Андріївська церква, 1747—62.

Дзвіниця церкви Миколи Доброго, 18 ст.

Фрагмент іконостаса Михайлівського
Золотоверхого собору.

виконаних переважно українськими майстрами, при загальному стильовому спрямуванні 18 ст. ще сильні традиції попереднього часу. Дещо іншим був іконостас Андріївської церкви, виконаний за проектом Б.-Ф. Растреллі (1753—81) майстром І. Вишняковим. Йому властиві риси столичного петербурзького мистецтва. В іконостасі — ікони роботи російського художника О. Антропова, українських

Ансамбль Флорівського монастиря.
Мал. В. Барвітова. 19 ст.

майстрів І. Роменського, І. Чайковського, Г. Стеценка та ін.

На серед. 18 ст. припадає початок формування паркових ансамблів на схилах Дніпра і, зокрема, Царського саду (нині Міський сад) біля Царського (Маріїнського) палацу.

На кін. 18 ст. у Києві було близько 100 цегляних будов, здебільшого церковних і монастирських. Житлових цегляних будинків налічувалося лише 12, а дерев'яних — 2692. Зростання промислового виробництва, торгівлі, нові умови суспільного життя ставили перед архітектурою нові завдання. Місто зростало, і стара феодальна система його забудови з плутаною мережею вулиць і садибним характером житлових агломерацій не відповідала вимогам часу. З 1780-х рр. панівним стилістичним напрямом в архітектурі Києва стає класицизм з його тенденціями до регулярності, чіткої логіки образної системи. На відміну від попереднього періоду церковне будівництво відходить на задній план, а монастирське, після секуляризації 1787, майже припиняється. Замість них починається інтенсивне зростання цивільного будівництва. На поч. 19 ст. забудовуються нові міські території, і три окремі частини Києва — Поділ, Старе місто і Печерськ — поступово зливаються. Першою за часом пам'яткою класицизму в Києві є будівля «Арсеналу», зведена у 1784—1803 на місці знесеного Вознесенського монастиря.

Класицистичний період архітектури Києва пов'язаний, головним чином, з діяльністю арх. А. Меленського (1763—1833), вихованця московської кремлівської експедиції, заснованої В. Баженовим і М. Казаковим, та помічника петербурзького зодчого Дж. Кваренгі, творчість якого відіграла велику роль у формуванні архітектурної майстерності А. Меленського. У 1799 А. Меленського призначено міським архітектором Києва, він працював на цій посаді протягом 30 років. За цей час він проводить великі містобудівні роботи, які багато в чому визначили згодом сучасний план Києва: прокладає Олександрівську вулицю (тепер вул. М. Грушевського), Васильківське шосе (вул. Червоноармійська) та починає забудову Хрещатика, де у 1803—05 зводить будівлю першого київського театру (на місці нинішнього Українського Дому). Керує забудовою Подолу, розпланованого після пожежі 1811 за регулярною системою (проект В. Гесте). А. Меленському належить будівництво багатьох цегляних споруд Києва, зведених як за його проектами, так і за типовими кресленнями, що було однією з характерних особливостей забудови тих часів. Тільки в Києві в такий спосіб споруджено 437 будинків. А. Меленський також перебудовує в класицистичних формах численні старі будівлі, зокрема церкву

Богородиці Пирогощі, будинок бурси та ін. До кращих його споруд належать уцілілі Воскресенська церква у Флорівському монастирі (1824), церква св. Миколи на Аскольдовій могилі (1810) і колона на відзнаку підтвердження Києву Магдебурзького права (1802—08). Творчості А. Меленського була властива живописність і м'якість, що більше відповідало природним традиціям Києва. Ця риса його творчості добре помітна в архітектурі будинку ігумені Флорівського монастиря з простими фасадами та двоколонними портиками обабіч центрального ризаліту. Після пожежі 1811, що знищила майже весь Поділ, А. Меленський складає план забудови Подолу і його головної площі. Незважаючи на високу якість проекту, в Петербурзі цю роботу доручили В. Гесте.

За проектом В. Гесте передбачалося спорудити на площі нову будівлю магістрату, яка мала з'єднуватися галереями з Контрактовим будинком й міською поштою. На другому боці площі за зразковим проектом Л. Руски мав бути збудований Гостиний двір. З цих проектів було втілено в життя лише Контрактовий будинок і перший поверх Гостиного двору. Нині Гостиний двір відбудовано за проектом Л. Руски.

Крім А. Меленського, на поч. 19 ст. в Києві працювали архітектори І. Кедрін, П. Дубровський та ін. Багато будівель було зведено за типовими проектами, альбомами яких складали А. Захаров, В. Стасов та інші провідні архітектори Росії. На Подолі й в інших частинах Києва збереглося чимало будинків-особняків цього часу, що мають значну архітектурно-художню цінність, наприклад, будинки на вулицях Набережно-Хрещатицькій, 4 (відбудовується); Покровській, 5; Московській, 40 (відбудовується); Крутому узвозі, 4; П. Сагайдачного, 27; Костянтинівській, 9/6 (надбудований).

Серед будівель класицистичної архітектури Києва вирізняється Олександрівський костюль (вул. Костюльна), збудований у 1847 за проектом архітектора Ф. Меховича. Пам'яткою житлової масової архітектури Києва цього часу може бути будинок Т. Шевченка (1835; пров. Т. Шевченка, 8-а), відновлений у первісному вигляді у 1926—27 і 1971—74.

У 1837 складено новий генеральний план, який визначив в основних рисах планувальну структуру центральних районів Києва.

Період класицистичного розвитку київської архітектури завершується творчістю В. Беретті (1781—1842). Він був учнем А. Захарова по Академії мистецтв і помічником Ж. Тома де Томона, з 1809 — академік, з 1831 — професор архітектури. З 1835 жив у Києві. У 1837—42 він зводить будівлю Київського університету й виконує проекти будинків Інституту шляхетних дівчат, університетської обсер-

Будинок-музей Тараса Шевченка. 1930-і рр.

Триумфальна арка на Бібіковському (тепер Т. Шевченка) бульварі, серед. 19 ст. (не збереглася).

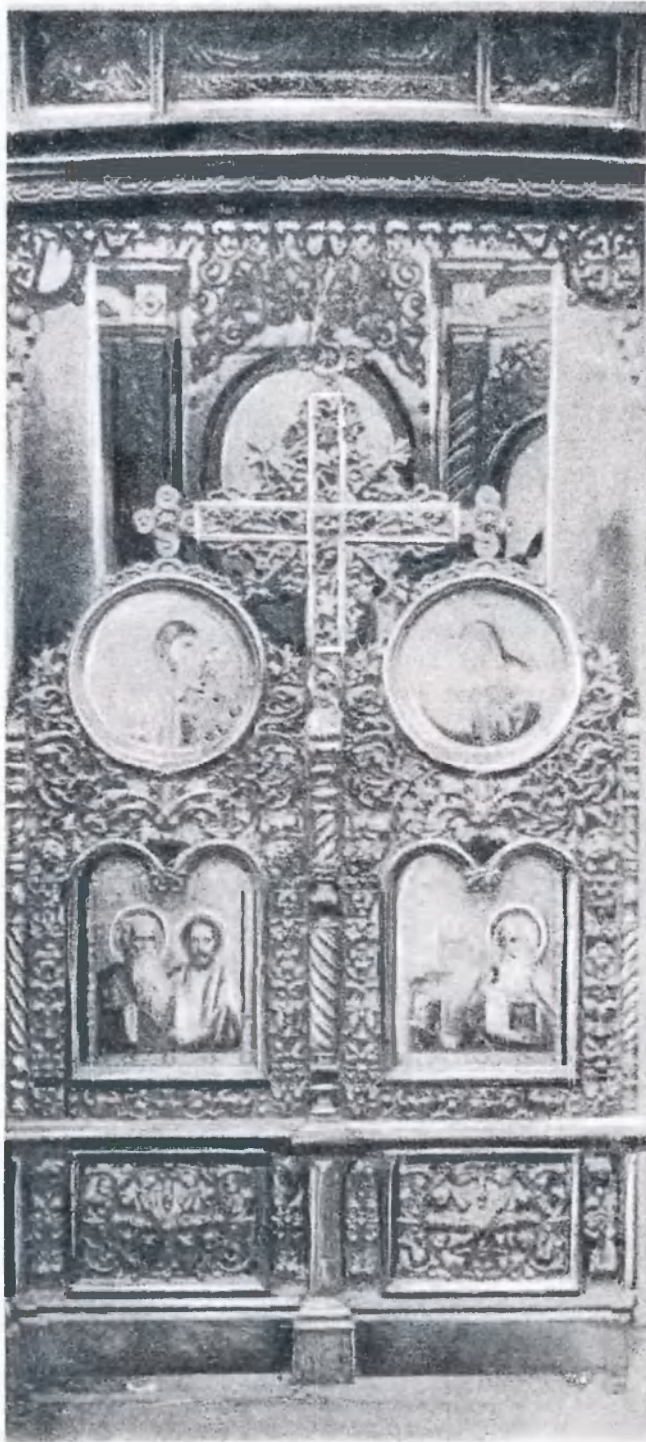
Будинок ігумені Флорівського монастиря, поч. 19 ст.

ваторії, завершених його сином О. Беретті (1816—95), який у 1840—60-х рр. також був провідним архітектором Києва.

Хоча в творчості О. Беретті та інших київських архітекторів у 1840—50-х рр. ще помітні риси класицизму в композиціях і формах фасадів будівель, але вже зникають колонні портики й бічні ризаліти. До цього періоду (пізнього класицизму) належать будинки — арх. О. Беретті: 1-ї Київської гімназії (1850), реального училища (1858—61), пансіону Є. Левашової (1850-і рр.) і Анатомічного театру (1851—53);

Царські врата церкви Миколи Доброго. Фото 1935.

будівля Присутствених місць (1854—57, архітектори К. Скаржинський, М. Іконников, І. Штрот); поштова станція на Подолі (1853—65) тощо.

До пам'яток фортифікаційної архітектури належить комплекс Києво-Печерської фортеці (18—19 ст.) з численними цегляними та земляними фортифікаційними спорудами. У формах будівель, зведених з світло-жовтої цегли, застосовано елементи середньовічної військової архітектури. Разом із фортецею споруджено перший у Києві постійний ланцюговий (Миколаївський) міст через Дніпро (1848—53, англійський інженер Ч. де Віньоль), прокладено бруковані Набережне шосе, Панкратьєвський (тепер Дніпровський) і Кловський узвози тощо. У забудові міста, як і раніше, істотну роль відігравали зразкові проекти, здебільшого перероблені й спрощені. У 1840-х рр. у Києві було близько 6000 будинків, з яких лише 600 цегляних. У 1834 введено «Положення про упорядкування міста» — почали брукувати вулиці, впорядковувати центральні райони. Чудовою пам'яткою декоративно-прикладного мистецтва цього часу є чавунні ґрати, виконані за рисунком О. Беретті й встановлені на Володимирській вул. біля колишнього дівочого пансіону Левашової (нині Президія Національної академії наук України). Пізніше такі ґрати було встановлено біля ряду будівель т. зв. академічного кварталу неподалік університету.

Творів монументального мистецтва в Києві кін. 18 — 1-ї пол. 19 ст. збереглося небагато. До визначних пам'яток монументального мистецтва належать надгробок О. Рум'янцева-Задунайського в Успенському соборі Печерського монастиря (1805, арх. Ж. Тома де Томон, ск. І. Мартос) і К. Іпсіланті в Георгіївській церкві (1816, вірогідно ск. С. Пименов). Обидва храми зруйновані; надгробок К. Іпсіланті поновлено 1997 у Києво-Печерській лаврі. Видатним твором монументального мистецтва є пам'ятник князю Володимирі на Володимирській гірці (1853, скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, арх. О. Тон). У ряді церков Лаври й Подолу зберігся настінний живопис 1-ї пол. 19 ст., виконаний в «академічній» манері.

У 2-й пол. 19 ст. поживляється художнє життя Києва. Значною мірою воно зумовлювалося діяльністю Рисувальної школи, заснованої художником і педагогом М. Мурашком. Тут здобули основи художньої освіти відомі українські художники М. Пимоненко, О. Мурашко, С. Костенко, Г. Дядченко, І. Їжакевич, Г. Світлицький. Значний вплив на її діяльність мало Товариство пересувних виставок.

З 40-х рр. 19 ст. стиль класицизму поступається місцем іншому стильовому напрямку, т. зв. еклектизму, що відповідав новим історичним умовам і художнім смакам. Виникнення нових,

нерозроблених в архітектурі типів будівель — промислових, громадських, житлових (багатоповерхові прибуткові будинки), великі досягнення будівельної техніки, розвиток архітектурної науки і, нарешті, нові вимоги містобудування (бурхливе зростання міст і їхнього населення) змусили архітекторів шукати відповідні до віянь часу методи проектування і будівництва, а також художні образні системи. Архітектори цього періоду вважали себе законними спадкоємцями всієї попередньої історії архітектури, що, на їхню думку, давало їм право звертатися до будь-яких форм історичних стилів минулого. Це дозволило назвати пізніше архітектуру 2-ї пол. 19 ст. еkleктичною, що не зовсім справедливо, бо в архітектурі цієї стильової течії чимало будівель великої художньої цінності.

Спорудою, в якій вперше виявилися риси цієї архітектури, була Десятинна церква, збудована у 1828—42 на фундаментах старого храму 10 ст. за проектом В. Стасова (зруйнована в 1935). Стасовська будівля дала початок тому напрямку, який став з 2-ї пол. 19 ст. характерним для церковної архітектури (т. зв. епархіяльний стиль). У цих церквах будівничі застосовували, не завжди вдало, форми давньоруської та візантійської архітектури. У цивільній архітектурі Києва еkleктизм стає панівним тільки з 1870-х рр. Місто тих часів у своїй структурі різко відрізнялося від міста попередніх епох і стилів. У Києві зберігалось переважно класицистичне планування, визначене генеральним планом міста 1837. І хоча вже у 18 ст. забудова йшла за червоними лініями вулиць, Київ, в основному, залишався одно—двоповерховим містом з переважанням, особливо на околицях, садибної забудови.

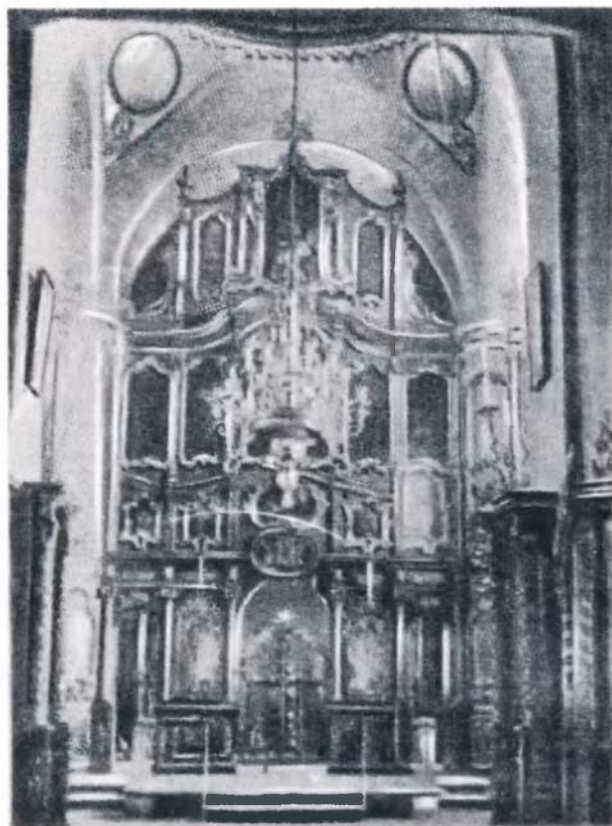
У кін. 19 ст. місто змінює своє обличчя. Замість будинків садибного типу зводяться багатоповерхові, багатоквартирні, часто багатосекційні. Збудовуються старі вулиці, прокладаються нові, виникають цілі нові райони — т. зв. академічні квартали біля університету, «Новое строєніє» — навколо продовження Хрещатика — Великої Васильківської (тепер Червоноармійська) вулиці, Липки — аристократичний район між Печерськом і Старим містом. Особливого розмаху будівництво в Києві набуває з 1880-х рр. Крім житлових будинків, зводяться фабрики, заводи, громадські й торговельні споруди, театри. Виникають численні будівельні контори. Київ у 80—90-х рр. переживає ряд «будівельних гарячок»: створюються акціонерні товариства, збудовуються цілі квартали (наприклад, на території великої садиби Мерінга на непарному боці Хрещатика). Тепер пам'ятки архітектури минулих стилів лишаються вкрапленням у новій забудові. При цьому Києву були властиві всі риси архітектури

періоду капіталізму з упорядкованою центральною частиною і невлаштованими околицями, де жило бідне населення, дворами-«колодязями», в яких використовувався кожен метр території за рахунок вирубаних присадибних ділянок. Різко змінився масштаб міської забудови. На кінець 19 ст. в Києві вже було близько 15 тис. житлових будинків, тобто за 50 років житловий фонд міста подвоївся. Архітектура Києва 2-ї пол. 19 ст. мала кілька напрямів. Якщо у 1860-х рр. в архітектурі окремих будівель все ще були помітні риси згасаючого класицизму, то вже в 70-і рр. вона стає цілком еkleктичною.

У 1874—78 за проектом О. Шіле на Хрещатику зводиться будинок Міської думи у формах бароко. Споруда визначила характер створюваної в той час Думської (Хрещатицької) площі (нині Майдан Незалежності) і стала головним композиційним центром Хрещатика, що тоді забудовувався.

Велике значення в ансамблі т. зв. академічних кварталів нової забудови мала будівля Володимирського собору, спорудження якого відбулося 1862—82. У будівництві собору зодчі застосовували форми візантійської архітектури. Монументальні розписи собору виконані найкращими художниками того часу В. Васнецовим, М. Нестеровим, В. Котарбінським, П. Сведомським, М. Врубелем та іншими під

Іконостас головного вівтаря собору Богородиці Пирогощі. Фото 1935.

керівництвом видатного вченого й знавця візантійського і давньоруського мистецтва проф. А. Прахова. Ці розписи стали визначним явищем в історії російського та українського мистецтва і є значною пам'яткою монументального живопису 2-ї пол. 19 ст. Серед цінної забудови цього часу — будівля Колегії Павла Галагана (вул. Б. Хмельницького, 11), виконана в стриманих формах ренесансу, садиба аптекаря М. Фроммета на розі бульв. Т. Шевченка та вул. М. Коцюбинського, зведена у стилістиці романсько-готичної архітектури (архітектори В. Ніколаєв, П. Воронцов), особняк П. Демидова-Сан Донато, пізніше — М. Терещенка на бульв. Т. Шевченка, 12 (тепер музей Т. Шевченка) у формах пізнього італійського ренесансу. У ряді будинків цього часу застосовувалися форми готичної архітектури. Важливою подією в архітектурі Києва було відновлення Маріїнського палацу у формах растреллівської архітектури (арх. К. Маєвський, 1867—70).

У 1870-х рр. набуває поширення т. зв. цегляний стиль, що стає характерним для забудови Києва, особливо його околиць. Перші будови були виконані ще у формах класицизму, але без застосування тиньку. Чудові якості світло-жовтої київської цегли з каолінової глини давали в муруванні стін чималий художній ефект, що вмело використовували архітектори, в т. ч. й самодіяльні, в масовому будівництві. З фасадів будівель майже повсюдно зникає тиньк, і колорит міста багато в чому визначає колір цієї цегли. У формі фасадів застосовують характерні

Десятинна церква, 1828—42 (зруйновано 1935).

для цегляного будівництва деталі — спрощені лиштва, орнаменти, поребрик, городки, аркатури та ін., взяті з арсеналу форм різноманітних стилів. Цегляний стиль особливо був характерний для будов 80—90-х рр., наприклад, будинок на вул. Малій Житомирській, 13 (1896); будинок, де жив М. Булгаков на Андріївському узвозі, 13 (1888, обидва — арх. М. Гарденін) та ін. Певної мальовничості надавали будівлям ажурні балконні ґрати, металеві навіси, кронштейни та інші деталі. Цей стиль широко пропагував арх. І. Кітнер. За його проектом побудовано комплекс Київського політехнічного інституту (1898—1902).

Характерною пам'яткою цегляного стилю вважається будинок Управління Південно-Західної залізниці, споруджений у 1887—89 на Театральній вул. (тепер вул. Лисенка) за проектом архітекторів В. Куликовського та О. Гоґена.

У 80—90-х рр. 19 ст. еkleктизм досягає в архітектурі Києва найвищого розквіту. Основним типом житлового будинку стає багатопверховий секційний дім з плануванням квартир, розрахованих на матеріальні можливості замовника. Поширеним стилем житлового будівництва був французький неоренесанс, що імпонував смакам киян того часу і бажанню створити в Києві «другий Париж». Ренесансні деталі в більшості випадків виконувалися з гіпсу і теракоти, а певної мальовничості будинкам надавали високі дахи, увінчані банями й вежами. Фасади будівель мали розкішний декор, що обумовлював особливий характер пластики стін. Майже всі центральні вулиці Києва — Фундуклеївська (тепер Б. Хмельницького), Прорізна, Володимирська і, головним чином, Хрещатик — набувають рис цього стилю. У формах цієї архітектури під час т. зв. будівельних гарячок забудовуються вулиці Миколаївська (тепер Архітектора Городецького), Лютеранська, Мерінгівська (тепер М. Заньковецької), Левашовська (тепер Шовковична) та ін. Архітектором, який спорудив чимало таких будинків та керував будівництвом міста, був В. Ніколаєв (1847—1911). За його проектами зведено будинки: Купецького зібрання (тепер Національна філармонія, 1882), прибуткові на вул. Володимирській, 16 і 43, вул. Фундуклеївській, 33/34 (тепер Б. Хмельницького), вул. Кузнечній, 23 (тепер Горького), особняки на вул. Олександрівській, 18 і 20 (тепер М. Грушевсько-го) та ін.

Талановитий технік А. Краусс зводить у стилі французького неоренесансу будинок на вул. Фундуклеївській (тепер Б. Хмельницького), 44 (1898), готель «Оріон» на Бессарабській площі, який вдало завершував ансамбль Хрещатика (1894—1901), та багато інших. Від тих часів добре збереглася забудова Хрещатика між

вул. Б. Хмельницького і бульв. Т. Шевченка: будинки № 42 (арх. О. Кривошеев, 1894), № 46 (О. Шіле, 1873), № 50 (О. Хойнацький, 1881), № 52 (А. Гросс, В. Ніколаєв, 1875). У тих же формах арх. Г. Шлейфер зводить у 1897—98 будинки Комерційної школи на вул. Бульварно-Кудрявській (Воровського, 24) і театру «Соловцов» (нині театр ім. І. Франка). Г. Шлейферу належать проекти ряду цінних споруд на вул. Архітектора Городецького (готель «Континенталь» тощо). Київські архітектори цього часу зверталися й до інших архітектурних стилів — готики, романського, мавританського. У формах російської архітектури 17 ст. будує архітектор М. Артинов (вул. Дегтерьовська, 5, Лук'янівський народний будинок, 1902). Найвиразнішою спорудою, в якій відбилися риси архітектури 19 ст., був будинок Міського театру за проектом В. Шрьотера, споруджений у 1897—1901 з довершено розробленою функціональною схемою побудови плану. Архітектурним формам фасаду й оформленню інтер'єра властиві високий професіоналізм і художня майстерність.

У сучасній забудові Києва збереглося кілька будинків, характерних для масової міської народної архітектури. Це переважно дерев'яні, а частіше — цегляні на першому поверсі й дерев'яні — на другому, дво- або чотириквартирні, тиньковані по глиняній обмазці на другому поверсі, з дерев'яними різьбленими лиштвами, карнизами, ганками. Покрівля їх спочатку була тесана. Нині замінена бляшаною або з штучного шиферу. Такими будиночками ще до недавнього часу були забудовані вулиці на околицях і провулки в центральних частинах міста.

У 2-й пол. 19 ст. в Києві зводиться ряд пам'яток монументальної скульптури. У 1888 на Софійському майдані споруджено пам'ятник Богдану Хмельницькому (ск. М. Микешин). П'єдестал і ґрати з ліхтарями довкола нього виконані за проектом В. Ніколаєва (зняті 1946, поновлені 1998). На Бібіковському бульварі був пам'ятник прогресивному підприємцеві, меценату графу О. Бобринському (1872, ск. І. Шредер, арх. І. Монігетті), а в парку навпроти університету — пам'ятник Миколі I (1896, ск. М. Чижов, арх. В. Ніколаєв). Їх було знято у 1920. Цінною пам'яткою монументального мистецтва була панорама «Голгофа», виконана австрійськими художниками Крюгером і Фрошем. Вона містилася в дерев'яному павільйоні на Володимирській гірці (1902, не збереглася).

Наприкінці 19 ст. значна робота велася з впорядкування київських парків. У деяких з них були споруджені фонтани, які прикрашають місто до наших днів (фонтани в скверах біля Золотих воріт, на вул. О. Гончара, біля театру

Олександрівська церква, 1889
(зруйновано у 1930-і рр.).

ім. І. Франка, у Міському саду і Маріїнському парку). Фонтани виконані у 1898—1901 у формах французького ренесансу і дуже нагадують фонтани на площі Вогезів у Парижі. Всі фонтани однотипні й відливалися з чавуну на заводі Термена. Серед пам'яток садово-паркової архітектури варто назвати також кілька ажурних металевих альтанок, споруджених у 1897—98 на Володимирській гірці, поблизу фунікулера, на схилах біля Андріївської церкви. Їх виконала варшавська фірма Гостинського і К°.

На поч. 20 ст. пожвавилися містобудівні процеси, головним чином пов'язані з економічним розвитком Києва. З'явилися нові вулиці

Володимирський собор. Кін. 19 ст.

Пам'ятник графу О. Бобринському, 1872
(не зберігся).

й квартали, забудовувалися приміські селища Шулявка, Солом'янка, Деміївка. В аристократичному районі Липки будувалися комфортабельні особняки. На Печерську, де були розташовані фортеця, артилерійські склади, завод «Арсенал», Печерська лавра, кілька монастирів та церков, після скасування еспланадних правил споруджено ряд приватних будинків. Найбільше була розбудована центральна частина міста — стародавній Київ з прилеглими районами. На Хрещатику виникли контори, банки, кінотеатри, готелі, крамниці. Продовжується забудова нових вулиць, розташованих на місці садиби Ф. Мерінга: Банкової, Миколаївської — між Хрещатику і Банковою (тепер вул. Архітектора Городецького), Ольгинської, Мерінгівської (тепер М. Заньковецької). У південній частині міста був розпланований район «Новое строєніє» (Либідська частина). За полотном залізниці розкинулося с. Деміївка. Внаслідок розвитку пароплавства розбудовувався Поділ. На північ від вул. Верхній Вал містився Плоський район, далі — Куренівка, Пріорка і Пуща-Водиця (дачне селище). З виникненням дрержавного, машинобудівного та кабельного заводів забудовувалася Лук'янівка. На території старого Києва між Солом'янкою, «Новим строєнієм» і Лук'янівкою розташувалася Бульварна частина міста, в межах якої містився один з найбільших ринкових майданів — Галицький. До Бульварної частини включено передмістя Шулявку із заводом Гретера, Криванека і К^о та Політехнічним інститутом. На захід від Шулявки було дачне селище Святошин. У 1904 площа Ки-

єва становила 56,06 кв. верст. Після приєднання 1910 до міста селищ Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучминоного і Протасового Ярів та Батієвої гори, а 1911 — Шулявки, Караваєвих Дач і прилеглих до них місцевостей, його заселена площа 1912 досягла 59 кв. верст.

У 20 ст. починається новий етап в архітектурі Києва. Якщо раніше будівничі прикрашали фасади будівель деталями в історичних стилях, то тепер, як реакція на еклектизм, набуває поширення стиль модерн, в якому архітектори шукають відповідності між новими типами і конструкціями будівель та їхніми художніми формами, одночасно йдуть пошуки нових форм художньої виразності. Великого значення архітектори надають розробці функціональних питань. Стиль модерн був явищем складним і значною мірою суперечливим. В архітектурі будівель цього напрямку набувають поширення залізобетон, метал і скло. У планах і фасадах переважають криволінійні форми, об'ємні композиції часто бувають асиметричними, фасади прикрашаються ліпним декором і скульптурою, глазурованою керамікою тощо.

Найяскравішими представниками стилю модерн у Києві були архітектори Е. Брадтман і В. Городецький. За проектом Брадтмана збудовано цирк на Миколаївській (тепер Архітектора Городецького) вул. з добре розробленою функціональною схемою та оригінальним вирішенням фасаду (1904, не зберігся). Йому належить проект однієї з найхарактерніших будівель у стилі модерн — особняка С. Аршавського на Лютеранській вул., 23 (1907), а також майстерно виконаний у 1913 будинок лікарні євангелістської громади на Новопавлівській (нині Ю. Коцюбинського) вул., 9.

Пам'яткою стилю модерн є також будівля клініки П. Качковського на Маловолодимирській (тепер О. Гончара) вул., 33 (1907, арх. Г. Ледоховський) з скульптурами левів (ск. Ф. Соколов). Найвідомішою пам'яткою стилю модерн у Києві можна вважати будинок архітектора В. Городецького на вул. Банковій, 10 (1901—03). Багатопверховий житловий будинок, вдало поставлений на косогорі, трьома поверхами виходить на вул. Банкову. Фасади розкішно прикрашені скульптурою — фігурами тварин, риб, рослинним орнаментом (скульптори майстерні Е. Сала). В. Городецький (1863—1930) як міський архітектор звів багато будинків у Києві за своїми проектами (будівля караїмської кенаси на вул. Ярославів Вал, зведена у 1899—1901 в стилі мавританської архітектури), а також за переробленими ним проектами інших архітекторів — Миколаївський костюол у формах готичної архітектури (1899—1909), Міський музей (разом з П. Бойцовим та ск. Е. Сала, 1897—1899; нині Національний художній музей України, вул. М. Грушевського, 6).

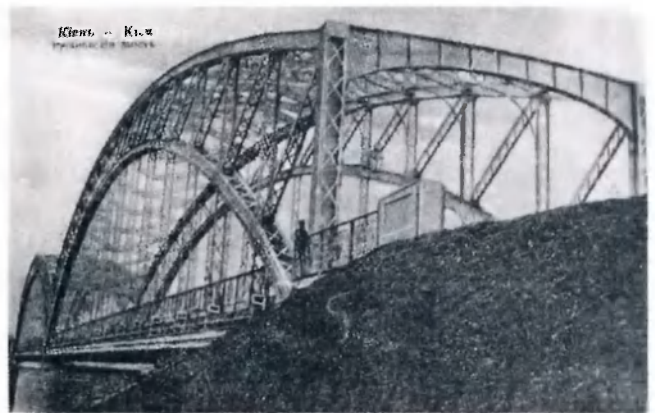
Деяким іншим був напрям, що називався «раціональний модерн», в якому архітектори прагнули відобразити на фасадах структуру будівлі, стримано застосовуючи декор. Представником цього напрямку в Києві був О. Вербицький (1875—1958), творчість і педагогічна діяльність якого відіграли велику роль у становленні й розвитку української архітектури 10—40-х рр. 20 ст. Йому належить спорудження житлового будинку на вул. Рейтарській, 20/24 (1912), будівлі міського залізничного вокзалу (1927—32).

До цього напрямку можна віднести житловий будинок на вул. Великій Житомирській, 25/2 (1909, арх. І. Беляєв), готель «Палас» на розі бульв. Т. Шевченка і Пушкінської вул. (нині готель «Україна», архітектори А. Мінкус і Ф. Троуп'янський, 1912), житловий будинок Мороза на розі вулиць Володимирської і Л. Толстого (1910—12, арх. Й. Зекцер), будинок Гінзбурга на Хрещатику — найвищий в Києві того часу, що мав 10—12 поверхів (1912, архітектори А. Мінкус і Ф. Троуп'янський), а також багатопверховий будинок (Хрещатик, 6; 1911—14, архітектори Й. Зекцер і Д. Торов) з копією великої барельєфної групи скульптора К. Менше «Індустрія» над центральним ризалітом. Вплив функціоналізму можна бачити у великому будинку в стилі модерн — критому ринку на Бесарабці, збудованому в 1910—12 за проектом Г. Гая.

У ряді будов цього часу архітектори прагнули застосувати форми української національної архітектури, зокрема В. Кричевський в будинку училища на Куренівці (вул. Фрунзе, 164; 1911); В. Коробцов у будинку училища в пров. Ч. Белінського, 3 (1912); М. Шехонін в житловому будинку на вул. Паньківській, 8 (1914). Одночасно з модерном продовжував існувати стиль, в якому майстри зверталися до різних епох історії архітектури. На відміну від еkleктизму 2-ї пол. 19 ст., коли архітектори прикрашали фасади своїх будівель елементами стилів минулого, зодчі 20 ст. прагнули глибоко проникнути в композиційні й художні особливості історичних стилів. Так, П. Голландський вміло використав декоративні риси романської й давньоруської архітектури в будівлі училища на Великій Підвальной вул. (тепер Ярославів Вал, 40; 1905—06); П. Альшин з великим історичним тактом й художньою майстерністю створив у формах романської архітектури особняк М. Ковалевського на вул. Левашовській (тепер вул. Шовковична, 15/1; 1912). У формах історичних стилів будують у Києві два великих петербурзьких зодчих: В. Щуко — будинок Земської управи на Володимирській вул., 33 у формах ломбардського ренесансу (1913—14) і Ф. Лідваль — будинок Російського банку для

Цирк П. Крутикова, 1904 (не зберігся).

Русанівський міст, 1906 (не зберігся).

Будинок Л. Гінзбурга, 1901.

зовнішньої торгівлі на Хрещатику, 32 в стилі флорентійських палаццо (1911). Скульптурні деталі виконав ск. В. Кузнецов. З великим художнім смаком виконано будівлю Київської контори Державного банку на Інститутській вул., 9-а за проектом О. Кобелева та О. Вербицького у формах венеціанської готики (1902—05).

Важливим стильовим напрямом в архітектурі Києва поч. 20 ст. був неокласицизм, характерний, головним чином, для будівель банків і акціонерних товариств, які завдяки цьому стилю хотіли підкреслити свою вагомість. У стилі неокласицизму будували також навчальні заклади, торговельні будинки, павільйони Всеросійської промислової виставки 1913, що займали значну площу на тому місці, де тепер розташований Республіканський стадіон. Ряд будівель, виконаних у цій стилістичній манері, можна віднести до найкращих споруд Києва того часу. Насамперед слід відзначити творчість арх. П. Андрєєва (1869—1939), за проектами якого були зведені будинки Волзько-Камського банку на Хрещатику, 10-а (1912—13) і ансамбль будинків Пасажу (Хрещатик, 15; 1913—14), що був частиною проекту забудови великої садиби з непарного боку Хрещатика між вулицями Миколаївською і Лютеранською. Завершенню цього проекту по фронту Хрещатика завадила 1-а світова війна. У стилі неокласицизму споруджено будинок Петербурзького банку (вул. Хрещатик, 8; арх. Л. Бенуа, 1912—13). У всіх цих будівлях істотну роль відіграли майстерно виконані елементи скульптурного оздоблення.

У формах російського класицизму зводиться ряд споруд за проектами О. Кобелева — будинок Вищих жіночих курсів на Столипінській (тепер О. Гончара) вул., 55-а (1914) та ін. Найкращим дореволюційним будинком Києва у формах неокласицизму можна вважати Педагогічний музей (тепер Будинок учителя) на Володимирській вул., 57, зведений у 1911 за проектом видатного архітектора Києва того часу П. Альошина (1881—1961), який відіграв велику роль у розвитку української архітектури. Цією спорудою Альошин намагався продовжити формування ансамблю т. зв. академічного кварталу, центром якого була класицистична будівля університету. У 1914—28 П. Альошин продовжив формування ансамблю будинком Ольгинської жіночої гімназії (приміщення Національної академії наук України) у творчо опрацьованих класицистичних формах. Фасад цього будинку на вул. Б. Хмельницького, 15/55 значною мірою визначив характер майбутньої забудови довкілля.

Університетський квартал був вдало доповнений будівлею університетської бібліотеки зведеної у 1914—30 (вул. Володимирська, 62) за проектом В. Осьмака та за участю П. Альошина у формах, близьких до творчості В. Беретті. Уже в радянський період, у 1940 за проектом

В. Осьмака, за участю П. Альошина на розі бульв. Т. Шевченка збудовано гуманітарний корпус університету, який закінчив формування цілісного в стильовому відношенні ансамблю.

У галузі монументального мистецтва являє інтерес нездійснений проект т. зв. Історичного шляху, на якому пропонувалося збудувати алею монументів між Софійським собором і Михайлівським Золотоверхим монастирем з постанями діячів давньоруської історії. З цього проекту було здійснено лише пам'ятник княгині Ользі з бічними фігурами Андрія Первозваного і просвітителів Кирила й Мефодія (ск. І. Кавалерідзе, 1911; зруйновано у 1919—23). Пам'ятник поновлено в мармурі у травні 1996.

Нестабільне адміністративне становище Києва в перші роки радянської влади, складні соціально-політичні умови, пов'язані з інтервенцією і громадянською війною, повна відсутність програми містобудівного розвитку призвели до того, що в перше десятиліття будівництво в Києві велося в надто обмежених масштабах. Серед найпомітніших споруд того часу можна назвати новий міст ім. Є. Бош (1925, інж. Є. Патон), встановлений на опорах зруйнованого білополяками Ланцюгового моста.

У жовтні 1923 уряд УСРР ухвалив рішення про розширення території Києва більш як удвічі. До міської території влилося 20 приміських населених пунктів: Микільська і Воскресенська Слобідки, Дарниця, Нивки, Біличі, хутір Відрадиний, Совки, Теличка та ін. В результаті цієї акції площу міських територій було доведено майже до 40 тис. га, створено зелений пояс навколо Києва. В міську смугу ввійшло 13,3 тис. га лісів, що півколом оточували Київ з північного сходу та заходу. Проте історичне розчленування міста на Верхнє місто, Поділ і Печерськ, поганий транспортний зв'язок трьох районів між собою і лівим берегом, відсутність спланованого центру міста і центрів районів — все це вимагало термінового втручання архітекторів-містобудівників. Однак Київ продовжує розвиватися без серйозного науково обгрунтованого містобудівного документа, яким є генеральний план.

Тільки в кін. 1926 в Київському окружному відділі комунального господарства (Окркомгосп) під керівництвом проф. П. Хаустова починається створення, як тоді говорили, «Проектного плану» Києва, але цю роботу важко було виконати в стислі терміни, і в жовтні 1927 президія Київської міськради затвердила «Тимчасові правила», які регламентували забудову міста. Вони були розраховані на три роки, але з різних причин стали основним документом, який визначав забудову міста протягом майже

десяти років. Характерно, що саме в «Тимчасових правилах» знайшли відображення ті раціональні ідеї, які пізніше втілилися в Генеральному плані Києва 1936. «Тимчасові правила» містили вказівки з раціонального використання міських земель, коригували компактність забудови, масштаб і функції будівель та споруд залежно від санітарно-гігієнічних вимог і навіть відносної цінності ділянок, стримували стихійне зростання індивідуального будівництва. Визначаючи території для різних видів будівництва, архітектори й інженери прагнули до впорядкування забудови, до раціональнішого функціонального зонування території.

Про добротність проробки всіх аспектів розвитку міста у «Тимчасових правилах» свідчить те, що Окркомгосп звернувся до Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН (Всеукраїнській академії наук) з проханням скласти перелік територій, де з історико-культурних міркувань будувати або зовсім не можна, або можна з певним обмеженням. Археологічний комітет вказав на 83 такі ділянки в межах міста. Причому на 20 ділянках зведення нових споруд передбачалося заборонити повністю. Цей документ був прообразом дуже важливої для Києва схеми охоронних зон. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко» було вжито заходів щодо збереження унікального архітектурного комплексу.

Територіальний розвиток міста, визначений «Тимчасовими правилами», мав яскраво виражений напрямок — захід і південний захід. Нові споруди зводилися на ділянках, які безпосередньо прилягали до інженерних комунікацій і магістралей. Однією з таких ділянок був Брест-Литовський просп. (нині просп. Перемоги) із збудованими вздовж нього спорудами: кінофабрикою (1926—28, арх. В. Риков), клубом заводу «Більшовик» (1931—34, арх. Л. Мойсевич), школою № 71 (1923—31, архітектори П. Альошин, Г. Вольшиков, Й. Каракіс), комплексом чотириповерхових житлових будинків з дитячим садочком, клубом і пральнею на вул. Довнар-Запольського (1927—29, інж. М. Анічкін). Під час вибору місця для будівництва нового залізничного вокзалу також намагалися використати переваги нової радіальної магістралі Брест-Литовського просп. і для будівництва пропонувалася ділянка в районі перетину Повітрофлотського просп. і вул. Польової, і тільки у 1927 було ухвалено рішення про будівництво вокзалу на старому місці по осі вул. Комінтерну.

Два інших радіальних напрямки — Повітрофлотський просп. і просп. 40-річчя Жовтня (те-

пер Голосіївський просп.) — зумовили виникнення Першотравневого селища на Солом'янці і Сільськогосподарської академії в Голосіїві. Розвиток лівобережної частини ще не набрав активного характеру, транспортний зв'язок з нею здійснювався тільки через міст ім. Є. Бош.

Розвиток міста у 20—30-і рр. мав локальний характер. Це було лише вибіркове будівництво в центрі.

Житлові будинки ретельно вписувалися в межі вільної ділянки. Найхарактернішими прикладами цього є: житловий будинок робітників заводу «Арсенал» на вул. М. Грушевського, 28/2 (1929—30, інженери М. Анічкін, Л. Толтус), житловий будинок кооперативу «Радянський лікар» на вул. Великій Житомирській, 17/2 (1928—30, арх. П. Альошин), житловий будинок кооперативу «Сяйво» на вул. Костьольній, 6 (1927, арх. М. Холостенко).

Пошуки художньої своєрідності архітектури в перші пореволюційні роки розвивалися трьома принципово відмінними напрямками. Перший ґрунтувався на творчому осмисленні форм і прийомів українського бароко. Це творчість архітекторів Д. Дяченка, О. Вербицького, М. Даміловського та ін. Другий спирався на засади архітектурної класики, і цей напрям притаманний творчості київських зодчих О. Кобелева, В. Осьмака, П. Альошина, В. Рикова. Третій напрям орієнтувався на засади конструктивізму. Цей напрям представлений творчістю М. Шехоніна, Й. Каракіса, Я. Мойсевича, М. Парусникова та ін. Серед найкращих архітектурних ансамблів Києва першого повоєнного десятиліття можна назвати комплекс будівель Української сільськогосподарської академії (тепер Український аграрний університет) у Голосіїві, зведений за проектом арх. Д. Дяченка. Первісним проектом передбачалося зведення протягом 1925—31 12 навчальних і 8 адміністративних корпусів, житлових будинків викладачів і гуртожитків для студентів. Збудовано однак лише п'ять навчальних корпусів, житловий будинок професури і один студентський гуртожиток. Автор проекту був великим знавцем національної спадщини і намагався шляхом творчого використання форм українського бароко створити сучасний архітектурний комплекс. Споруди вільно розташовані в зоні Голосіївського лісу, а їхня архітектура була художньо своєрідна й досконала майстерною прорисовкою деталей фасадів.

Найбільшою транспортною спорудою країни став залізничний вокзал (1927—32, арх. О. Вербицький). Проект відібраний в результаті проведення закритого конкурсу, в якому брали участь найвідоміші українські зодчі: п'ятеро киян — П. Альошин, О. Вербицький, Д. Дяченко, О. Кобелев, П. Андреев і чотири

харків'янина — О. Бекетов, С. Кравець, М. Поркорний, І. Ротерт. Головна позитивна якість об'ємно-просторової структури вокзалу — гранично чітка організація руху пасажирів (відправлення й прибуття в двох рівнях: через надколіїні — для від'їжджаючих, і через підземні — для прибулих). Саме така планувальна організація дозволила використовувати цю унікальну транспортну споруду без реконструкцій впродовж багатьох десятиліть. Оригінальною і художньо-образна характеристика київського вокзалу. На відміну від Д. Дяченка О. Вербицький намагався гранично спростити барокові елементи й надати споруді сучасних форм стилю конструктивізму.

На жаль, цей напрям у розвитку вітчизняної архітектури було брутально обірвано. Талановитих зодчих було оголошено українськими буржуазними націоналістами. Тут можна навести лише фрагмент рецензії відомого київського архітектора М. Холостенка, що відбивав панівні настрої тих часів: «Київ водночас був місцем зосередження і фортецею різних контрреволюційних націоналістичних угруповань (СВУ, нацдемівщина, вронівщина і т. д.). Він був історичною цитаделлю націоналізму. Тому не випадково у Києві, незважаючи на загалом незначний обсяг будівництва, в його архітектурі особливо яскраво відбилися прояви класово ворожої ідеології. Особливо яскраво виявилися українські націоналістичні угруповання (дяченківщина і т. ін.)» [73]. Вияви українського націоналізму знайдено у формах вокзалу, що нібито нагадують тризуб. Автора архітектурного проекту вокзалу О. Вербицького було тимчасово заарештовано.

У ці роки було завершено розпочате ще до революції розширення комплексу університету — по обидва боки від основної будівлі, зведеної в серед. 19 ст., збудовано за проектами В. Осьмака у формах класики два триповерхових об'єми: бібліотеки (1914—30) і корпусу гуманітарних наук університету (1940; обидва — за участю арх. П. Альошина).

Своєрідністю планувальної організації вирізнявся клуб «Харчовик» (тепер Центр мистецтв «Славутич», 1931—33, арх. М. Шехонін) на вул. Межигірській, 2. Споруда відзначалася не тільки функціональною довершеністю, але й своєрідністю типових для конструктивізму архітектурних форм. Новації конструктивізму притаманні і житловим будинкам кооперативів «Сяйво» та «Радянський лікар», клубу заводу «Більшовик». Великий громадський резонанс викликало будівництво комплексу кінофабрики (тепер Національна кіностудія ім. О. Довженка, 1926—28, арх. В. Риков) — першої кіностудії, де було розроблено і здійснено технологічну поточну лінію знімання фільмів.

Пореволюційний період відкриває новий етап у розвитку монументального мистецтва Києва. У цей час сформувалася школа М. Бойчука, відома успішними спробами відновити цехові принципи та методи роботи середньовічних майстрів, відродити давні національні традиції. Тоді ж розгорнулася діяльність інших художників-монументалістів. На жаль, тогочасний стінопис, позначений активністю пошуків відповідних часові формотворчих засобів, не зберігся. Він був знищений у період боротьби компартійної влади з формалізмом. Так само не вціліли тимчасові пам'ятки, що за планом монументальної пропаганди встановлювалися на площах і вулицях міста, перебираючи на себе ідеологічну функцію. Ідеологічна спрямованість названого плану, декретованого В. Леніним у перші місяці радянської влади, на багато років уперед визначила шляхи розвитку монументальної скульптури Києва, що істотно позначилося на зниженні її художньо-образного рівня.

У 1934 починається новий етап в історії архітектури Києва, пов'язаний з переміщенням столиці з Харкова на береги Дніпра. Населення міста в стислі терміни досягло 650 тис. осіб, і питання планомірної реконструкції й подальшого розвитку Києва стали особливо актуальними. У 1936 розроблено і затверджено перший радянський генеральний план, роботою зі створення якого керував проф. П. Хаустов. У розробці архітектурно-планувальної частини генплану брали участь архітектори В. Заболотний, М. Гречина, А. Зінченко, А. Матушевич, П. Юрченко. Головна містобудівна ідея територіального розвитку Києва полягала в тому, що вперше передбачалося його будівництво на обох берегах Дніпра, а також в південно-східному і західному радіальних напрямках. Генеральним планом передбачалося створення і розвиток нових промислових районів — Петрівсько-Куренівського, Телічки, Корчуватого і Дарниці. Основним містотворчим фактором став цілеспрямований розвиток промисловості зі створенням великих підприємств. Цікаво, що в генплані чітко визначена пріоритетна робітнича професія столиці — точне машино- і приладобудування. У проектних розробках місто поділялося на функціонально-планувальні райони — Центральний, Петрівку (Поділ), Куренівку, Лук'янівку, Жовтневий (Шулявку), Новий (Святошин), Каравасві Дачі, Январку (Солом'янку), Сталінку (Деміївку), Печерсько-Звіринецький (із включенням Саперного поля) і Лівобережний.

Велика увага приділялася вирішенню транспортних проблем. З цією метою було організовано будівництво та впорядкування набережної (арх. В. Осьмак) і прокладання вздовж неї шосе. Планувалось і будівництво шосе між

Деміївкою та сучасним мостом ім. Є. Патона (тепер бульвар Дружби народів), місцезнаходження якого на плані міста визначив генплан. Міст на Труханів острів і в лівобережну частину міста передбачалося звести в районі Поштової площі, а на Трухановому острові вже тоді проектувалося створення гідропарку із системою водних станцій і пляжів. З метою надання Києву столичного образу на його центральних магістралях планувалося першочергове будівництво багатоповерхових житлових будинків.

Головною проблемою 1930-х рр. було створення Урядового центру столиці України. У завданні з вибору місця для проектування центральної площі були сформульовані непорушні вимоги: площу розмістити біля головних міських магістралей і в той же час вона не повинна бути транзитною; площа повинна мати добрий зв'язок із залізничним і річковим вокзалами; площа має домінувати над містом з розкриттям ансамблю до Дніпра з виявленням його унікальної топографії; розташування площі не повинно викликати великих знесень споруд (особливо житла); центральна площа мусить розміщуватися в найбільш упорядкованій частині міста; місце вибору площі повинно забезпечити найкращі композиційні можливості в створенні цікавого архітектурного ансамблю [74].

Архітекторами було розроблено шість проектних пропозицій щодо створення центральної Урядової площі в різних районах міста біля бровки схилів, причому п'ять з них розкривали ансамбль центру до Дніпра в різних місцях нагірної частини від Звіринецького саду (Ботанічний сад НАН України) до Михайлової гори. Що ж пропонували архітектори? За Звіринецьким варіантом (архітектори В. Нестеренко, А. Зінченко) передбачалося розміщення центру на території колишньої Звіринецької фортеці у найвищій точці на бровці схилів біля Дніпра. Багатоох стримувало те, що урядовий центр буде за межами міської забудови (тепер цей проект здається найраціональнішим). Печерським варіантом (архітектори М. Гречина, М. Холостенко, В. Онищенко) планувалося розміщення центру на території колишнього іподрому. Цей проект було відхилено, тому що для його реалізації треба було ліквідувати залізничну гілку до заводу «Арсенал» (нині завод чудово обходить без неї).

Липкинський варіант (арх. П. Альошин з колективом) передбачав створення Урядової площі біля бровки схилів між сучасними вулицями Липською і Шовковичною. Цей варіант привертав увагу керівництва республіки.

Варіант Пролетарського (Купецького, Хрещатого) саду (арх. В. Заболотний з колективом) пропонував розкриття Хрещатика до Дніпра із

створенням Урядової площі на місці нинішньої Європейської площі. Але цей проект передбачав знесення будинку філармонії (Купецького зібрання) і зрізування частини гори. Ця ідея була відразу ж відкинута.

Архітектори П. Юрченко, Й. Каракіс та інші передбачали розміщення Урядового центру на місці Михайлівського Золотоверхого монастиря і Василівсько-Трьохсвятительської церкви (перша черга) і Присутствених місць, Софії Київської та пам'ятника Богдану Хмельницькому (друга черга).

Архітектор П. Юрченко теоретично обґрунтував свою пропозицію щодо розміщення Урядового центру саме на цьому місці, виходячи з того, що воно лежить в історичному центрі міста біля бровки схилів Дніпра, ізольоване від транспортних потоків і разом з тим добре зв'язане з основними магістралями й вокзалами. Авторів стримували лише складні геологічні умови. Цей варварський, претензійно-помпезний проект імпонував керівництву республіки — Затонському, Постишеву, Петровському, Якіру, які прагнули зробити силует Києва антиклерикальним. Спалахнула широка кампанія ідеологічної обробки громадської думки. Від імені робітництва чинилися такі заяви: Києво-Михайлівський собор і монастир, подібно до Софії й Лаври, являв собою один з найбільших і найстаріших осередків феодално-церковної експлуатації й попівських забобонів; за часів Київської Русі цей монастир був тісно пов'язаний з пануючими князівсько-купецькими й лихварськими верствами і провадив велике кріпацьке господарство й торгівлю, закріпачуючи все більші кола трудящої людності з селян і ремісників... Ченці і попи розглядали, крім того, Михайлівський монастир як багатюще джерело наживи і як засіб запаморочення свідомості мас [75]. Відомі київські вчені — історики, археологи — намагалися заперечити вандалізм, але безрезультатно. За це, зокрема, було репресовано й розстріляно мистецтвознавця й пам'яткознавця М. Макаренка.

У проведеному в чотири тури конкурсі (1934—36) на проект Урядового центру на місці Михайлівського собору взяли участь найвидатніші архітектори країни: брати В. і О. Весніни, І. Фомін, К. Алабян, Г. Гольц, В. Заболотний, О. Тацій, П. Альошин, Я. Штейнберг. Майже у всіх пропозиціях площа проектувалася перпендикулярно до Дніпра з розкриттям ансамблю на річку та улаштуванням системи сходів і пандусів по схилу. Виняток становили проекти братів Весніних, які в одному з варіантів відгороджували площу від Дніпра колонадою, а в іншому завершували вихід до річки великою аркою. Більшість же архітекторів трактували площу як своєрідні пропілеї, які закінчу-

валися біля бровки вежоподібними об'ємами (І. Фомін, П. Альошин, Я. Штейнберг) з велетенським монументом В. Леніна поміж них.

До здійснення було прийнято проект архітектора Й. Лангбарда. Єдина здійснена із задуманого Й. Лангбардом ансамблю — будівля ЦК КП(б)У (нині будинок Міністерства закордонних справ України) — відразу ж виявила містобудівний прорахунок архітектора, після чого дальшу реалізацію проекту було припинено, але ні Михайлівського Золотоверхого собору (1108—13), ні Василівської церкви (1183) уже не було. Потім почалося тотальне знищення надзвичайно цінних пам'яток історії та культури, і Київ втратив не лише унікальні споруди, які свідчили про талант і працю пращурів, але й свій неповторний художньо-своєрідний абрис. На місці утворених пустирів розбивалися сквери. Так зникли церкви Богородиці Пирогощі (1131—35), Петра і Павла (1640—90), Богоявленський собор (1693) — усього понад сто найкращих споруд 12—20 ст. Все це називалося «соціалістичною реконструкцією» столиці Радянської України. В цьому плані доля Києва, столиці України, особливо трагічна. Його унікальна культурна спадщина стала жертвою цілеспрямованої боротьби керівництва комуністичної влади проти культури власного народу. Цю політику уряду, відображену в плані «реконструкції» Києва, розкрив харківський професор О. Молокін: «Київ, розташований у чудових природних умовах, мусить в найближчі роки стати одним із найгарніших міст Союзу. Забудова Києва за попередньо розробленим планом генеральної реконструкції дає змогу перетворити колишнє місто церков і монастирів на архітектурно завершений, справді соціалістичний центр Радянської України» [76].

Одночасно з проектуванням Урядового центру було вирішено звести ряд громадських будівель республіканського значення. Це — Верховна Рада УРСР (тепер будинок Верховної Ради України) і НКВС (нині будівля Кабінету Міністрів України). Обидві споруди будувалися на

Василівська (Трьохсвятительська) церква під час руйнування. 1935.

основі вибору найкращих проектів під час закритих конкурсів. Так, проект будинку Верховної Ради замовлено чотирьом провідним архітекторам Києва — С. Григор'єву, В. Заболотному, В. Рикову та Я. Штейнбергу. Найліпшим визнано проект В. Заболотного, який і був реалізований у 1936—39, а у 1940 відзначений Сталінською премією. Триповерхова будівля добре вписана в навколишнє середовище, архітектурний образ прекрасно розкриває її призначення. Будинок Верховної Ради можна з повним правом віднести до найкращих творів вітчизняної архітектури.

Архітектурний абрис будинку НКВС також добре розкриває його службову суть: будівля індиферентна до природного оточення, де вона зведена (1936—38, архітектори І. Фомін і П. Абросимов).

На головних вулицях міста були зведені багатопверхові житлові будинки, де розселилися переважно чиновники, які переїхали з Харкова в нову столицю. Кращі серед них — житлові будинки на вул. Пирогова, 2/35 (1938, арх. Г. Шлаканьов), вул. Артема, 26-а (1935, арх. М. Гречина), група житлових будинків на вул. Інститутській (архітектори С. Григор'єв, Й. Каракіс).

Відповідно до проектів розвитку промислових зон у Києві велася промислова забудова. Одним із значних об'єктів Святошинської промислової зони став завод верстатів-автоматів ім. М. Горького. Ряд його цехів і нині може бути зразком промислової архітектури. Будівництво здійснювалося 1934—41 за проектом московських і київських архітекторів Е. Масальського, О. Бурди, П. Долищинського, О. Хорхота, Й. Наймарка та ін. У 1935 в промисловій зоні Дарниці за проектом архітекторів Б. Гладкова і М. Кузнецова розпочато будівництво одного з найбільших у країні комбінатів штучного волокна, а для робітників зведено новий житловий район, забудований переважно чотириповерховими житловими будинками з розвинутою системою культурно-побутового обслуговування — школами, дитячими садками-яслами, магазинами (архітектори М. Холостенко, В. Кисилевич та ін.). Ще не повністю завершений будівельниками житловий район повністю зруйнований під час 2-ї світової війни. Важливою подією культурного життя Києва стало відкриття у 1939 пам'ятника Т. Шевченкові (ск. М. Манізер, арх. Є. Левінсон).

На 22 червня 1941 призначалось урочисте відкриття Центрального стадіону на 50 тис. місць, збудованого біля Черепанової гори за проектом арх. М. Гречини. Вранці 22 червня 1941 Київ бомбардувала німецька авіація. Було зруйновано й пошкоджено промислові підприємства Дарниці й Святошина. Місто відразу стало прифронтовим. Під час окупації Києва

і перед відступом гітлерівців було перетворено на руїни багато житлових будинків, державних і громадських закладів, підприємств, з яких вивезено культурні цінності, устаткування.

Червона армія звільнила Київ 6 листопада 1943, а наступного дня до міста стали повертатися жителі, які переховувалися в приміських селах та на околицях. Відразу ж почалися першочергові роботи з відбудови міста згідно з відповідною ухвалою уряду республіки. Для визначення технічного стану згорілих і підірваних будівель було створено комісію, до складу якої увійшли досвідчені київські архітектори О. Вербицький, М. Товстоліс, В. Моцок та інженери О. Неровецький, П. Бугаєць, С. Прокоф'єв. Комісія дала практичні рекомендації для зміцнення будівельних конструкцій, в результаті чого вдалося зберегти для подальшої експлуатації багато житлових будинків, громадські й промислові будівлі, значно скоротити витрати на їхню відбудову. На основі рекомендацій комісії почалася відбудова Центрального універмагу на Хрещатику, згорілих житлових будинків на вул. Архітектора Городецького, Червоноармійській, Горького, а також ТЕЦ-3 і багатьох інших промислових об'єктів. За порівняно короткий час було відновлено будинок університету (проект арх. М. Грицяя під керівництвом проф. П. Альошина). Почалися реставраційні роботи з відбудови пам'яток архітектури Києво-Печерської лаври, причому з'явилася можливість очистити їх від пізніших надбудов і перебудов, повернути спорудам, де це можливо, первісне архітектурне обличчя. У всенародну справу перетворилася відбудова Хрещатика. Проведені роботи з розчищення Києва дали можливість уже на початку 1945 підготувати місто і, насамперед, Хрещатик, до нової забудови.

Здійснення великих обсягів будівельних робіт вимагало створення в Києві передової для тих часів промисловості будівельних матеріалів і конструкцій. Нові підприємства оснащувалися сучасним обладнанням і технологічними поточними лініями.

Особливої своєрідності архітектурі Києва першого повоєнного десятиліття надає застосування світлої облицювальної і конструктивної кераміки, яка багато в чому замінила дефіцитну деревину. З будівельної кераміки й керамічних каменів спеціальної форми виконувалися не тільки стінові конструкції, а й армокерамічні міжповерхові перекриття і міжкімнатні перегородки. Довоєнний обсяг житлового фонду було досягнуто уже в 1951. Тільки за роки четвертої п'ятирічки (1946—50) було здано в експлуатацію 886,8 тис. кв. м житлової площі, а за п'яту п'ятирічку (1951—55) — 919,5 тис. кв. м.

Планомірна реконструкція міста почалася з 1949 за новим генеральним планом з перспек-

Михайлівський Золотоверхий собор (го і під час руйнування). 1937.

Економічна брама Михайлівського Золотоверхого монастиря. 1760-і рр.

тивою на 15—20 років (архітектори О. Власов, І. Малозьомов, Б. Приймак, Б. Поліщук, інженер І. Козлов). Цей план розвивав ідеї генплану 1936—38 на тогочасному рівні технічного прогресу. За перше повосне десятиріччя в Дарниці, яка була вщент зруйнована під час війни, збудовано комбінат штучного й синтетичного волокна, авторемонтний і регенераторно-гумовий заводи. В інших районах міста зведено комплекс заводу реле й автоматики, ряд інших машинобудівних і приладобудівних підприємств. Будувалися нові хлібозаводи, м'ясокомбінати, підприємства легкої й харчової промисловості. Вперше в генплані висунуто нові композиційні ідеї планувального й просторового об'єднання в єдину структуру центру Старокиївської височини, Печерська і Подолу з лівобережною частиною міста. Для надійного транспортного зв'язку правобережної й лівобережної частин здійснювалися будівництво моста через Дніпро й організація під'їздів до нього по Набережному шосе й бульвару Дружби народів. Сталевий міст був споруджений уперше у світовій практиці за допомогою електрозварювання у 1953 і названий ім'ям його автора, видатного вченого в цій галузі Є. Патона, який розробив проект разом з інженерами В. Кириченком, І. Маркіним, О. Шумицьким і архітекторами Б. Приймаком, В. Ладним та І. Фокічевою. Велике значення в планувальній організації міста мало створення нових магістралей. Це, зокрема, бульвари Дружби народів, Лесі Українки, вул. Мечникова. Реконструкції підлягали Брест-Литовський просп., Повітрофлотське шосе, Червоноармійська вул. До недоліків транспортної схеми міста можна віднести те, що вона не передбачала нових транспортних зв'язків між центром (Старокиївською височиною) та Подолом, і вже в процесі реалізації генплану запроєктовано і збудовано Подільський узвіз, який багато в чому вирішив проблеми зв'язку двох історичних районів.

До першого повоєнного генплану Києва були закладені й інші композиційні ідеї. Це, насамперед, воднозелений діаметр у містобудівній організації міста. Тоді виникла пропозиція озеленити й упорядкувати систему островів і заток Дніпра. З ініціативи О. Власова заборонено відбудову селища річковиків на Трухановому острові, озеленено схили Дніпра, упорядковано Петрівську алею, збудовано Зелений театр, літній ресторан — місто почало поступово виходити до ріки. На Трухановому і Долобецькому островах і частково в районі Передмістної слобідки було запроєктовано й почасті здійснено грандіозний парковий комплекс площею понад 2 тис. га (архітектори О. Власов, О. Заваров, Н. Пінчук, агроном-лісівник Н. Арендорук). Для зручного зв'язку

з Трухановим островом було запроєктовано пішохідний Парковий міст. Зони відпочинку з'явилися не лише на Трухановому острові, але й у Пущі-Водиці, Кончі-Заспі, Святошині. В місті створено нові парки і сквери — Наводницький парк, закладено новий Ботанічний сад Академії наук УРСР, парк Вічної Слави та ін.

Київ має ряд характерних прикмет, які вирізняють його серед інших міст України і надають йому особливої краси й своєрідності. Основний масив центру — на високому плато правого берега Дніпра, розчленованому широкими долинами і яругами. В той же час історична забудова Подолу займає й низинні тераси біля берега Дніпра. Складний рельєф і неширокі вулиці в районах з усталеним плануванням і забудовою створювали значні труднощі під час реконструкції. Але саме в абрисі цих вулиць, засаджених красенями-каштанями, і зберігається неповторний образ Києва.

Характерною особливістю генплану було те, що авторський колектив ретельно розробив пропозиції щодо удосконалення планувальної та об'ємно-просторової структури основних площ міста — Лук'янівської, Сінної (тепер Львівська), Печерської (нині Лесі Українки), Червоної (тепер знову Контрактова), Солом'янської та Галицької (тепер Перемоги). На кожному з них підготовлено не тільки план реконструкції, але й усі розгортки та навіть перспективи. Так, на Лук'янівській площі на місці ринку проектувався бульвар. На Сінній — мала бути знесена забудова в північній її частині, і простір розкривався в бік мальовничих схилів Дніпра. Основним композиційним акцентом Печерської площі був обеліск. Висувалися пропозиції щодо надбудови й реконструкції круглих веж та інших давніх споруд Печерської фортеці. На Контрактовій площі пропонувалося знести Гостиний двір (нині відбудований). В той же час запропонована досить смілива пропозиція щодо відбудови комплексу громадських споруд з Контрактовим будинком у повному обсязі за проектом арх. В. Гесте. З проекту Солом'янської площі в 1950-і рр. реалізована тільки будівля училища, що готувало офіцерів пожежної охорони (тепер Академія МВС). Галицька площа проектувалася круглою в плані, що дозволяло вирішити й транспортну проблему з ліквідацією трамвайної колії і створенням досить цілісного архітектурного ансамблю. Але площа сформувалася хаотично й має сьогодні прямокутну форму з невирішеною транспортною схемою. Розглядалося громадськістю і майбутнє Урядової площі. Автори генплану прийшли до однозначного висновку про те, що подальша реалізація проекту Й. Лангбарда не тільки не прикрасить місто, а й спотворить його перед наступними поколіннями. Незважаючи на значні

реконструктивні роботи, Київ зберіг властивий йому колорит і масштаб. Значне зменшення щільності забудови у відновлюваних районах істотно поліпшило умови проживання, дозволяло провести озеленення й упорядкування території. У повоєнний період архітектори намагалися надати окремим спорудам і ансамблям урочистого, святкового вигляду. Для архітектури Києва цього періоду характерна орієнтація на використання форм класики в поєднанні з елементами українського бароко.

З 1949 розпочато будівництво п'ятиповерхових житлових будинків на основі використання типових проектів. У таких будинках зручність планування поєднується з привабливими архітектурними формами. Це великі звіси черепичної покрівлі на різьблених дерев'яних кобилках, портали з ліпленням і декоративні барокові фронтони. У Києві зведено багато житлових будинків на основі застосування серії 302 (архітектори А. Добровольський, С. Іванов). З 1949 до 1953 широко застосовувалася «київська секція», розроблена групою архітекторів «Київпроект». Ця секція складалася з рядових, торцевих та наріжних об'ємів з різноманітними варіантами планування, що дозволяло застосовувати їх у будь-яких містобудівних умовах. «Київська секція» складалася переважно з дво-, трикімнатних квартир. Незважаючи на широке використання типових секцій, обличчя центру міста значною мірою визначили житлові будинки, зведені за індивідуальними проектами.

Один з перших у республіці каркасно-панельний житловий будинок зведено у 1951 на вулиці Червоноармійській, 16 (архітектори В. Єлізаров, М. Єпіфанович, В. Конопацький, інженери О. Величкін, С. Нечасів, В. Козлов) з використанням збірних індустріальних конструкцій. Він добре вписався у навколишню забудову вулиці, має вдале членування фасаду, гарне декоративне оздоблення. У повоєнне десятиріччя велика увага приділялася будівництву житлових районів з малоповерховою забудовою. Один з них виріс на Багриновій горі, для забудови якої архітектор М. Холостенко розробив типові проекти одно-, двоповерхових житлових будинків. Цікаво, що при одному плані об'єми будинків тут вирішено по-різному.

Але найзначнішою подією у відбудові Києва стала, звичайно, забудова головної вулиці — Хрещатика. Тепер тільки старожили та старовинні фотографії можуть розповісти, якою була до війни ця затишна й красива вулиця. Після війни вулиці, власне, не було — руїни спалених і підірваних будинків, кучугури битого щебеню, поміж яких вилися стежки. Ще йшла війна, а в Києві 22 червня 1944 був оголошений всесоюзний конкурс на проект створення архітектурного ансамблю Хрещатика. Конкурс мав специ-

фічний характер. Частину проектів замовили видатним зодчим країни. При цьому гонорар кожного майстра з колективом становив 100 тис. карбованців. Це була закрита частина конкурсу. У відкритій же його частині могли взяти участь усі бажаючі, і тут премія була в сумі 40 тис. карбованців. Це свідчить про те, що організатори конкурсу основну надію покладали на результати саме закритої його частини.

Під кінець року одержано 22 творчі пропозиції. В конкурсі брали участь архітектори Києва, Харкова, Москви і Ленінграда (тепер Санкт-Петербург) — В. Заболотний, О. Тацій, М. Степанов, П. Альошин, В. Новиков, О. Сидоренко, Я. Штейнберг, В. Орехов, О. Касьянов, В. Гельфрейх, Г. Гольц, І. Соколов, О. Власов, К. Алабян, Є. Левінсон, Д. Чечулін, М. Парусников та ін. Результати конкурсу були оголошені в лютому 1945. Перша премія у відкритій частині конкурсу була присуджена проекту під девізом «Золота зірка» (архітектори М. Степанов, Г. Граужис, В. Созанський, В. Свідерський, М. Іванюк), друга премія присуджена проекту під девізом «Хрещата долина» (архітектори П. Альошин, О. Колісниченко), третя — під девізом «Перемога»

*Залишки Успенського собору
Киево-Печерської лаври, 12, 18 ст.*

(архітектори В. Новиков, О. Сидоренко, О. Малишенко, Д. Бойченко, Г. Шлаканьов), четверта — під девізом «Кантата» (архітектори В. Жюга, С. Барзилович, В. Павленко, Б. Бондаренко).

Для наступної розробки проекту було залучено групи трьох відомих зодчих — О. Тація, В. Заболотного та О. Власова. Усі пропозиції узагальнені створений у 1948 колектив авторів під керівництвом головного архітектора міста О. Власова, до складу якого увійшли А. Добровольський, О. Малиновський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Заваров, інженери І. Скачков і В. Реп'ях.

Спочатку колектив О. Власова трактував Хрещатик як вулицю-коридор, але на стадії подальшої роботи в проекті було використано найцікавіші ідеї з усіх попередніх проєктів. Це й поєднання архітектури з мальовничими схилами (проєкт О. Тація), і використання форм українського бароко (проєкт В. Заболотного), і пропозиція створення асиметричного профілю вулиці з однібічним бульваром (проєкт В. Новикова і О. Сидоренка). Ширина Хрещатика встановлена у 72 м, замість 52 м, які пропонувалися в конкурсі 1944. Під час проєктування розширено проїжджу частину і два тротуари.

Оригінальність ансамблю ґрунтується на створенні «пульсуючого» простору, який тепер сприймається не як задум зодчих, а як природний зв'язок з особливостями рельєфу. На початку Хрещатика, поблизу Європейської пл., його ширина чітко обмежена ще довоєнними червоними лініями, але відразу він починає розширюватися, а потім ніби виходить на простір Майдану Незалежності з урахуванням схилів Печерська. Потім Хрещатик набуває характерного лише для нього асиметричного профілю з бульваром біля житлових будинків, який збагачується розкриттям схилів у просвітах між будівлями і, особливо, по осі вул. Богдана Хмельницького, і закінчується на Бессарабській площі. Бульвар не тільки красивий, але й зручний, це чудове місце для відпочинку. Хрещатик — одна з найкращих магістралей столиці України і головна її артерія. Говорячи про сучасний Київ, ми уявляємо Хрещатик насамперед із світлим, оздобленим керамікою об'ємами його різновисоких споруд, які особливо ошатні на тлі зелені каштанів. Композиція архітектурного ансамблю ґрунтується на контрастному протиставленні суцільного фронту забудови (з парного боку) і будівель, розташованих на терасах з розривами, крізь які відкриваються в несподіваних ракурсах порослі зеленню схили Хрещатицької долини (на непарному боці). Крім того, не можна забувати про досить чітке зонування: парний бік — це адміністративні будівлі, непарний — житлові будинки. На перших поверхах усіх житлових бу-

динків розташовані магазини. Ансамбль Хрещатика складається, крім того, з кількох композиційних вузлів, причому найвиразніший з них міститься на осі вул. Б. Хмельницького. Тут на височині, на значній відстані від червоної лінії, споруджено 14-поверховий будинок, а з двох боків біля червоної лінії симетрично поставлені два однакових 12-поверхових вежоподібних житлових будинки на двоповерхових підумах (магазинах). Глибокий курднер між цими спорудами розташувався на схилі з системою сходів і підпірних стінок, терас і оглядових майданчиків. Весь ансамбль Хрещатика відзначається стилістичною єдністю, незважаючи на те, що кожна будівля має індивідуальний художній образ.

Створенню цілісного враження від ансамблю Хрещатика сприяє те, що всі фасади облицьовані світлою керамічною плиткою, яка чудово підкреслюється темним облицюванням перших поверхів червоним і сірим гранітом. Хрещатик вирізняє не лише чіткий містобудівний задум, але й культура архітектурної деталі. Для виконання кожної деталі архітектори, як це тоді було прийнято, рисували в натуральну величину шаблони.

Під час зведення будівель Хрещатика вперше у вітчизняній практиці застосовано конструктивні рішення, які потім значно поширилися не тільки на будовах республіки, а й за її межами. Це опускні колодязі з посиленням їхньої несучої здатності за допомогою шпор, неповний збірно-монолітний каркас, збірні залізобетонні марші сходів і міжповерхові майданчики, блоки сміттєпроводу, армокерамічні перекриття з керамічних каменів типу «стандарт» та ін.

Треба зазначити, що спочатку цей архітектурний ансамбль киянам не дуже сподобався — насторожувало буяння декору, але минув час, і архітектурний ансамбль головної вулиці міста став окрасою столиці України. На жаль, цей великий містобудівний успіх не одержав підкріплення під час подальшого формування центру. Так, природне продовження Хрещатика — вул. Червоноармійська — забудовувалася в 60-і рр. як звичайна вулиця. Не використано також унікальні можливості рельєфу під час забудови бульв. Лесі Українки.

У повоєнний період владні структури посилили пропаганду «здобутків соціалізму» в народному господарстві. У Києві, в одному з найбільш мальовничих місць в районі Голосіївського лісу, біля автостради Київ — Одеса, у 1952—58 збудовано комплекс Республіканської сільськогосподарської виставки (тепер Національний виставковий центр).

Спочатку було оголошено конкурс на проєкт Республіканської сільськогосподарської виставки, в якому взяли участь проєктні ор-

ганізації Києва і Академія архітектури УРСР. Для проектування відведено територію площею 366 га. В першому турі конкурсу перевага віддавалася проекту Академії архітектури УРСР, де генеральний план був розроблений архітекторами В. Заболотним, М. Гречиною та П. Юрченком. Недоліком у проекті планувальної організації було те, що Головний павільйон (архітектори Є. Катонін, Д. Яблонський, В. Самойлович) ніби перекривав візуальні зв'язки головного входу з центральною площею виставки. Тому при опрацюванні остаточного варіанту генерального плану (архітектори В. Орехов, В. Єлізаров, В. Новиков, М. Гречина, А. Станіславський, Д. Баталов, І. Мезенцев, інж. С. Малкін) запропонована ідея створення площі, яка розвивалася б перпендикулярно до головної алеї входу, була виявлена повніше. Збудований у 1952—58 Головний павільйон (архітектори Б. Жежерін, Г. Кислий, інж. А. Мозговий) зорозово замкнув перспективу центральної алеї, став основною домінантою площі.

У цілому архітектурний ансамбль виставки, при певній перенасиченості декором, відзначається масштабністю, чіткістю планування, високим рівнем впорядкування й озеленення. Павільйони першої черги, незважаючи на різноманітну планувальну структуру й об'ємно-просторову композицію, об'єднані загальним композиційним задумом і стилістичною єдністю з орієнтацією на використання форм і прийомів класики у поєднанні з декоративними елементами бароко.

Повоєнне десятиліття — значний етап у розвитку архітектури Києва. Було заліковано рани, і на місці руїн виникали нові архітектурні ансамблі. І нині вони вражають комплексністю розв'язання складних містобудівних проблем. У ряді випадків перенасичення споруд декоративними елементами не збагачувало, а навпаки, збіднювало художню виразність окремих будівель і цілих архітектурних ансамблів.

З 1955 архітектура Києва, як і архітектура всієї країни, визначалася рішеннями Всесоюзної наради будівельників (1954) і постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з питань будівництва (1954—57), що передбачали усунення «надмірностей» у проектуванні та будівництві, запровадження збірних залізобетонних конструкцій, розвиток житлового будівництва. Поширення набув цегляний житловий будинок 50-х рр. з малометражними квартирами, висотою приміщень 2,5 м і суміщеними санвузлами. Одне слово, вимагалось максимальне скорочення допоміжних приміщень, і в будинках серії 1—438 вхід до кухні пл. 4,6 м організовувався через уступ в житловій кімнаті. Жодних комірок та інших допоміжних приміщень, таких необхідних у побуті.

Життя в цих квадратних метрах у сучасних умовах є неможливим. Тому нині опрацьовано проекти реконструкції п'ятиповерхових будинків.

У 1965 найекономічнішими для Києва було визнано панельні дев'ятиповерхові будинки, які зводилися на вільних територіях. Про архітектурне обличчя, досконалість планувальної організації житлових районів — Відрадного, Нивок, Дарниці — казати не доводиться. Замість такого поняття, як «архітектурний ансамбль», з'явилося нове визначення — «забудова», «житловий масив», і саме ці поняття найкраще відбивають суть цього процесу.

У 60-і рр. реконструктивні роботи в історичному центрі проводилися в порівняно обмежених масштабах. Можна відзначити двозальний кінотеатр «Україна» на вул. Архітектора Городецького (1964, архітектори А. Добровольський, А. Косенко). Велика на 680 і мала на 220 місць зали розташовані одна над одною. Кінотеатр добре вписався в архітектурне оточення.

Однією з найбільших громадських будівель цього періоду є Палац піонерів і школярів (1964, архітектори А. Милецький, Е. Більський, інженери О. Печенов, О. Линович; нині Палац

Пам'ятник Тарасові Шевченку, 1939.

дітей та юнацтва). Він розташований на площі Слави поряд з парком Вічної Слави з могилою Невідомого солдата (1957, архітектори А. Милецький, В. Бакланов, Л. Новиков, скульптор І. Першудчев), що дозволило авторам композиційно об'єднати ці два комплекси.

Палац дітей та юнацтва має в плані Н-подібну форму й чітке функціональне зонування, що дало змогу зробити планування споруди дуже зручним. Збудований він на місці, де височів знесений у 30-і рр. Микільський військовий собор. Коли розпочалося проектування палацу, то автори намагалися включити до ансамблю нового комплексу й уцілілу будівлю трапезної 17 ст., де планували розташувати історичну секцію, однак трапезну було знесено, а на місці дзвіниці зведено готель «Салют».

Серед найбільших комплексів вищих навчальних закладів слід назвати новий корпус Київського інженерно-будівельного інституту (тепер — Київський технічний університет будівництва та архітектури; 1963, архітектори Л. Каток, В. Гопкало, М. Ліберберг) та Інституту фізкультури (тепер — Український університет фізкультури і спорту; 1965, арх. М. Федоровський).

Зростання адміністративного, промислового, культурного, наукового значення Києва як столиці України призвело до великого приросту населення, який значно перевищував накреслені показники генерального плану 1949. До 1965 було використано майже всі територіальні резерви. Потрібен був новий генеральний план розвитку міста.

Другий повоєнний генеральний план розроблений великим авторським колективом у 1967 під керівництвом досвідчених архітекторів Б. Приймака, Г. Слуцького, В. Гречини, А. Іванової, І. Фоміна, А. Тер-Григорянца, А. Старинкевича та інших у розрахунок на 20—25 років із перспективою до 2000 року. У генеральному плані, з одного боку, дотримано наступність у традиційно-функціональному зонуванні території, з другого — висунуто принципово протилежні містобудівні ідеї і напрями територіального розвитку міста. Київ з північного сходу оточений півкільцем хвойних лісів, з півдня — листяним масивом Голосієвського лісу. З південного заходу місто оточують цінні сільськогосподарські території, які здавна були місцем для вирощування овочів, що поставлялися на київські ринки (села Микільська Борщагівка, Софіївська Борщагівка, Теремки та ін.). Саме тому в генплані вперше запропоновано варіант розвитку міста в заплаві Дніпра на намивних територіях. Дніпро ставав своєрідною планувальною віссю міста.

Генеральним планом передбачався розвиток системи зелених насаджень, створення район-

них парків і об'єднання їх зеленим поясом лісів, що оточує Київ.

Одночасно з вирішенням містобудівних проблем у межах міської смуги в поле зору авторів генерального плану вперше потрапляла й широка приміська зона, де розглядалися традиційні проблеми не тільки організації місць відпочинку, але й розміщення продуктивних сил шляхом розселення, що створювало можливість регулювання кількості населення Києва за рахунок розвитку міст-супутників, історично складених малих і середніх міст Київської області: Білої Церкви, Вишгорода, Фастова, Борисполя, Броварів та ін. Ці населені пункти повинні були становити з Києвом єдину промислово-агломерацію.

У межах Києва промисловість розвивалася переважно в промислових зонах лівого берега Дніпра (Броварський промвузол) і меншою мірою — на Куренівці, у Святошині, Жулянах. З'явився і новий промисловий вузол, що прилягав до бульвару Лепсе. В основу розвитку планувальної структури Києва покладено комплексне районування міських територій, і кожен район (в генплані їх було визначено одинадцять, а в перспективі — тринадцять) має виробничу (промислову) і житлову зони, розвинену ступінчасту систему обслуговування, створення громадських центрів, зон відпочинку, спорту. Автори проекту розраховували всю систему обслуговування, виходячи з кількості населення й радіусів пішохідної доступності в кожному конкретному районі. Кожен планувальний комплексний район міста мав від 120—150 до 200—300 тисяч мешканців.

Транзитний транспорт виносився на окружну магістраль, а через Дніпро для пропуску транзитного транспорту передбачалися мостові переходи. Це арковий залізобетонний метро-автомобільний міст (1965, інженери Г. Фукс, Л. Новоборський, Б. Ігнатюк, архітектори Г. Гранаткін, А. Ігнащенко, П. Красицький, С. Крушинський, скульптори Ф. Коцюбинський, Е. Кунцевич, І. Горовий, Б. Карловський), Московський (Північний) вантовий (1976, інж. Г. Фукс, арх. А. Добровольський), Південний — також вантової конструкції (1990, колектив під керівництвом інж. Г. Фукса).

Генпланом передбачалося будівництво шляхопроводів у місцях перетину найдовших міських магістралей — на схрещенні Повітрофлотського і Брест-Литовського проспектів (1958, інженери Є. Степанов, І. Каневський, Г. Горобець, арх. О. Ільяшенко), Караваєвського (1967, інженери І. Нефедов, Н. Шаровольський, В. Кваша, О. Козачков, арх. О. Ільяшенко), на схрещенні Брест-Литовського просп. і вул. О. Довженка (1968, інженери В. Коваль, В. Кваша, І. Нефедов, арх. О. Ільяшенко) і ряду інших. Для забезпечення зв'язку Києва з

іншими містами України збудовані автовокзал (1961, архітектори А. Милецький, І. Мельник, Е. Більський), річковий вокзал (1961, архітектори В. Гопкало, В. Ладний, Г. Слуцький, інж. О. Линович) і один з найбільших міжнародних аеропортів у Борисполі (1965, архітектори А. Добровольський, О. Малиновський, Д. Попенко, Ю. Євреїнов, інженери Л. Дмитрієв, М. Панич).

Велике значення у формуванні архітектурного абрису центру Києва мали широкомасштабні роботи з реконструкції Майдану Незалежності, який входить до архітектурного ансамблю Хрещатика і в той же час має самостійне значення. На площі збудовано готель «Червона Зірка» (тепер «Козацький»), житловий будинок і адміністративну будівлю профспілок, які, на жаль, не були досягненням архітектури. Однак сам майдан з мережею фонтанів і чудово виконаним озелененням (1977—83, архітектори О. Комаровський, Г. Кульчицький, В. Шарапов, О. Зибін, інженери В. Коваль, Ю. Лотоцький) став архітектурною окрасою сьогодення. Зворотним боком цієї акції було знесення меморіального двоповерхового будинку, де у 1859 зупинявся Т. Шевченко у свого товариша по петербурзькій академії І. Гудовського, про що свідчила меморіальна дошка на будинку. Це був кричущий вияв неповаги до національної гордості українців — Кобзаря,

ставлення до якого дедалі роздвоювали: з одного боку Т. Шевченка декларативно підносили, з другого — намагалися поступово знівелювати у свідомості поколінь. Знесено також капітальний будинок Дворянського зібрання серед. 19 ст.— пам'ятку історії та культури. Безперечно те, що слід було під час реконструкції зберегти ці споруди-пам'ятки.

Містобудівні концепції генерального плану реалізувалися під час проектування і будівництва Русанівського житлового району. Архітектори й будівельники Києва були піонерами в опануванні непридатних для сільськогосподарських угідь заплавних територій. Цей досвід не лише став здобутком будівельників України, а й успішно використовується в країнах близького і далекого зарубіжжя. Мережа вулиць поділяє Русанівку на три великі житлові групи. У центрі кожної з них зосереджено дошкільні дитячі заклади і школи. Всі будівлі, за винятком готелю «Славутич», збудовані за типовим проектом шляхом компонування вежоподібних і видовжених споруд, чому певною мірою сприяв благоустрій й перекинуті через канал ажурні залізобетонні мости. На намівних територіях вирости також житлові райони Березняки, Оболонь, Вигурівщина, Троещина.

З 1983 індустріальне житлове будівництво

Панорама Русанівки і правобережжя Києва.

ведеться за проектами з поліпшеним плануванням. Серед проектів слід виділити серію «Т» (121—176), яка складається з 12-, 16-, 18-, 22-поверхових житлових будинків (архітектори Л. Муляр, В. Шарапов, В. Таєнчук, А. Зуєв, А. Андрієнко). Серія має значну містобудівну маневреність.

Серія «Т» використана для забудови першого мікрорайону житлового масиву Троещина на вул. Закревського, де кольором підкреслено композицію житлових будинків (1983—85, архітектори В. Гопкало, Г. Гуренков, В. Єжов, В. Коломієць). В архітектурі київського житла привертає увагу суперечлива спроба реконструкції історичних кварталів Подолу в районі вулиці Хорива. Так з'явилася нова забудова, що архітектурно випадає із середовища старовинного Подолу (1980-і рр., архітектори В. Розенберг, С. Захарченко, Н. Титова, В. Юдіна, інж. В. Книжко). Принципово інші асоціативні зв'язки з київською традицією простежувалися під час реконструкції вулиць Горького і Боженка, де зводилися багатоповерхові житлові будинки з шумозахисним плануванням: до двору звернені спальні, а загальні кімнати й кухні — в бік магістралі. Архітектори сміливо чергують глухі поверхні, так схожі на типові для Києва брандмауери, з поверхнями, прорізнаними рядами вікон і лоджій, над якими прокладені світлі бетонні перемички (1986—91, архітектори І. Шпара, О. Тамаров, І. Чернявська, Ж. Коник, В. Розенберг, А. Носенко, інж. Н. Фузик). Творчим здобутком став житловий будинок на вул. Гоголівській, 37/2, де пружиниста ввігнута крива фасаду утворена виступами напівкруглих, надзвичайно затишних балконів. З цегли викладено стіни і всі архітектурні деталі. Будинок належить до т. зв. престижних, і тут норми не стримували авторів (1984, арх. О. Струтинський, інж. А. Бобровник), які змогли продумати взаємозв'язок житлових і допоміжних приміщень з коморами і вбудованими шафами, зручне розташування санвузлів та інші елементи планувальної організації.

Найвизначнішою громадською спорудою універсального призначення став Палац «Україна» (1970, архітектори Є. Маринченко, П. Жилицький, І. Вайнер). Він розрахований на проведення з'їздів, конгресів, урочистих засідань, масових концертів, організацію театральних видовищ, демонстрацію кінофільмів. Палац «Україна» має гранично простий і компактний об'єм, в плані споруда близька до трапеції з ввігнутою частиною головного фасаду. Зала вміщує 3860 глядачів і за своїм технічним рівнем не поступається найкращим сучасним будівлям подібного типу. Навколо зали групуються всі допоміжні приміщення; вестибуль із зручними гардеробами, фойє і сцена розміщені на поздовжній осі. Усі примі-

щення відзначаються зручністю планування, досконалістю просторової організації, гармонійністю пропорцій і ретельністю опорядження. У 1996 здійснено його ремонт.

У Києві — столиці незалежної України — містяться посольства більш як 80 країн світу. Спочатку посольське містечко було запроєктовано на Печерську в районі Звіринець, але потім вирішено зводити будівлі посольств в історичній частині міста. На вулицях Ярославів Вал і Рейтарській, на місці старих будинків, а також тих, що не мали художньої цінності, зведено в різний час генеральні консульства (нині посольства) Польщі, Словаччини, Угорщини, Канади, а також Франції. Особливо вдалі з архітектурної точки зору посольства Угорщини (1984, архітектори Я. Віг, Н. Наймушин) і Франції (1991, архітектори Я. Віг, С. Кашшай, О. Клищук). Якщо фасад посольства Угорщини має уступи, які утворюють неглибокий курдонер, то уступи фасаду посольства Франції спрямовані в бік вулиці. Обидві будівлі відзначаються досконалістю планування, майстерністю прорисовки деталей, ідеальною якістю будівельних і оздоблювальних робіт.

Як це не парадоксально, але в серед. 70-х — на поч. 80-х рр. в республіці всупереч логіці тоталітарної ідеології виріс інтерес до національної архітектурної спадщини. Віддзеркаленням цих настроїв стало створення Музею народної архітектури і побуту України на околиці Києва біля с. Пирогів. На території 150 гектарів зібрано перлини будівництва українського селянства. Будуються в підкреслено етнографічних формах ресторани. В Києві до числа найкращих належить ресторан «Наталка» (архітектори А. і Г. Добровольські, П. Єрмак, О. Уманець), «Млин» (архітектори О. Малиновський, Л. Берлінська), «Курені» (арх. А. Добровольський, худ. Л. Миронова), органічно вписався в пейзаж Сирецького дубового гаю ресторан «Дубки» (архітектори В. Гопкало, В. Гречина, В. Коломієць). Цей поживлений інтерес до народного мистецтва став своєрідною реакцією на бездуховність і казенність у забудові житлових районів з використанням типових проектів. Помітним явищем було й будівництво громадських споруд творчих спілок — Будинку художника (1977, архітектори А. Добровольський, А. Макухіна) і Будинку кіно (1974, архітектори З. Чечик, Ф. Боровик, С. Ходик, інж. І. Онищенко), а також комплексу нових корпусів Київського державного університету ім. Т. Шевченка (1973—90, архітектори В. Ладний, Л. Коломієць, В. Морозов, В. Кацин, інж. В. Дризо).

На площі Ленінського комсомолу (тепер — Європейська), де колись містився готель «Європейський», збудований у 50-х рр. 19 ст. академіком архітектури О. Беретті, у 1979—82 зведено

будівлю Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна (тепер Український Дім; архітектори В. Гопкало, В. Гречина, Л. Філенко, В. Коломієць, інженери О. Линович, В. Коваль). Вона являє собою кубоподібний об'єм розміром у плані 56,4×56,4 м, увінчаний циліндром діаметром 36 м і заввишки 8 м.

Зведення нових об'єктів громадського призначення у сухих і суворих формах, одноманітної типової забудови житлових масивів викликало потребу у доповненні архітектури декоративними елементами. Це спричинило пошук нових форм у галузі монументально-декоративного мистецтва. До роботи було залучено багатьох художників. Великі обсяги робіт, як і конструктивний характер нової архітектури, спонукали до активних пошуків нових засобів художньо-образної виразності, застосування різноманітних матеріалів і технік. В оздобленні архітектурних споруд застосовувалися різні види мозаїки, різьблення по дереву, майоліка, шмот, кований метал, карбування, килимарство. Художники опановували малозвичне досі для української традиції мистецтво вітража. Монументально-декоративне мистецтво стало формувати не лише інтер'єри, але й зовнішній вигляд часто невибагливої забудови, пошквляючи її барвистими декоративними мозаїчними панно, керамічними вставками та іншими елементами. Широке переосмислення та застосування знайшли традиції народної культури. Втім нерідко форсований розвиток монументально-декоративного мистецтва призводив до появи малозначних або й недоцільних у тому чи іншому об'єкті творів.

Суперечливі оцінки у громадськості викликає Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.», зведений у 1981. Комплекс увінчано постаттю «Вітчизни-матері» заввишки 108 м, яка зависає і тяжіє над Лаврою, Дніпром, Києвом. Якраз у цьому і є естетичний прорахунок зодчих.

У результаті розміщення в Києві все нових і нових промислових підприємств місто в своєму розвитку, внаслідок непередбаченого проєктантами механічного приросту населення, значно випереджало накреслені генпланом показники. Територіальні ресурси, закладені в генплан 1967, на 1985 уже були практично вичерпані. Тому було розроблено інший генеральний план, термін реалізації якого — 2005 (архітектори А. Бондарчук, М. Дьомін, В. Єжов, П. Кучмаренко, Є. Лішанський, інженери І. Казимиров, В. Коваль, Я. Левітан, В. Михайленко, П. Ткач та ін.). У процесі створення цього плану на основі наукового аналізу альтернатив формування міста на різному рівні — локальному, регіональному, міському — розглянуто варіанти можливих напрямів терито-

ріального розвитку й формування моделі перспективного планування його структури уже за межами розрахункового терміну дії. Ця модель передбачала інтенсивне використання територіальних ресурсів правого берега в межах міста, налив ґрунту для будівництва на прилеглих до міста малоцінних землях на лівому березі, а також освоєння нових територій за межами лісопаркової смуги у північній і південній його частинах.

Не секрет, що при великих обсягах будівництва Київ втрачає властивий тільки йому архітектурний образ. Збереженню художнього обличчя Києва сприяє створення зон охорони неповторних пам'яток архітектури, зон регулювання забудови і зон охорони ландшафту. Збережені пам'ятки архітектури повинні активно виявлятися в планувальній і об'ємно-просторовій структурі міста, входити до його нових архітектурних ансамблів. Радіальні транспортно-комунікаційні зони правого берега розглядались у генеральному плані як своєрідні ріки, вздовж яких формуються елементи планувальної макроструктури міста — планувальні зони. У проєкті виділено такі планувальні зони з населенням 500 тис. осіб кожна — Північна, Західна й Південна в правобережній частині, які півколом оточують Центральну (вона окреслена із заходу Либідською долиною), а також Північна й Південна на лівобережжі. У відповідності до містобудівної моделі після 2005 можуть сформуватися ще дві планувальні зони за межами лісопаркової зони — Вишгородсько-Димерська на півночі й Ходосіївська на півдні.

Територія міста мала зрости за планом до 840 кв. км переважно за рахунок освоєння Троещини, Позняків, Осокорків і Вишеньок. На вільних територіях (в тому числі й на наливних землях у заплаві Дніпра) заплановано 57 відсотків від загального обсягу будівництва, на реконструйованих територіях центру — 30 відсотків, решта — на територіях, які звільняються в результаті знесення шкідливих промислових об'єктів і колективних садів.

Однак, час не стоїть на місці. Розпочато роботу над новим Генеральним планом Києва. Це викликано зміною статусу міста, яке стало столицею незалежної держави. Виникла необхідність розміщення багатьох посольств і консульств, торговельних представництв, фірм тощо. Порівняно з існуючим генпланом новий не передбачає особливого розширення меж Києва. Для забудови запропоновано вільні території, яких у місті чимало.

Пам'ятки містобудування та архітектури складають найчисельнішу категорію пам'яток Києва. У зв'язку з особливістю забудови й розвитку Києва, із специфікою архітектурного абрису до Зводу увійшла група містобудівних

пам'яток, таких як Контрактова пл. на Подолі, найхарактерніші для міста вулиці, що являють собою самостійні містобудівні утворення, фронт забудови яких має історико-архітектурну й планувальну цінність. До цієї ж групи пам'яток належать комплекси Українського аграрного університету, Національного університету ім. Т. Шевченка, Національного технічного університету України.

Пам'ятки житлової архітектури складають найчисельнішу групу. Тут представлені різноманітні види: багатоквартирні житлові будинки, особняки, садиби, які характерні своєрідним естетичним і планувальним вирішенням і належать до різних періодів розвитку міста.

Серед пам'яток — будівель громадського призначення — слід виділити Музей старожитностей і мистецтв, будівлі театрів Бергоньє і Міського, Міської публічної бібліотеки, Купецького зібрання, Троїцького народного будинку, Інституту шляхетних дівчат, Фундук-леївської, 1-ї та 2-ї чоловічих гімназій.

Різні етапи розвитку сучасної архітектури представлені громадськими будівлями: Верховної Ради України, Річковим вокзалом, Палацом дітей та юнацтва, станціями метрополітену.

Пам'ятки культової архітектури, які увійшли до Зводу, мають виняткову історико-архітектурну і художню цінність. Серед них Софійський монастир, Києво-Печерська лавра, Володимирський собор, Миколаївський костіол, Андріївська, Троїцька і Кирилівська церкви одержали громадське визнання як високохудожні зразки національної культури.

Пам'ятки військового зодчества представлені переважно воєнно-оборонними спорудами, що входили до складу Київської фортеці: мурами, валами і яругами, вежами, арсеналом, казармами, капонірами, пороховими льогами.

Пам'яток промислової архітектури збереглося порівняно небагато. Серед них: будинки пожежного депо, Подільської машинної станції, Київського водогону, кінофабрики, телевежа. До пам'яток такого типу належать також київські мости: Московський, ім. Є. Патона, Метро, які виступають основним компонентом архітектурного абрису міста.

Окрему групу пам'яток садово-паркового мистецтва складають ботанічні сади, парки Пушкінський і Політехнічного інституту, ряд парків і скверів з фонтанами Київського водопровідного товариства.

Архітектурні монументи представлені Колоною магдебурзькому праву.

Пам'ятки архітектури досить часто є і пам'ятками мистецтва, тому що включають монументальну скульптуру, монументальний живопис і монументально-декоративне мистецтво.

V. Охорона пам'яток історії та культури

Проблема збереження культурної спадщини гостро постала перед киянами після визволення міста з-під монголо-татарського ярма. З руїн і попелу почали відроджуватися величні храми, відбудовою яких позначився польсько-литовський період в історії України. У 1-й пол. 17 ст. у Києві проводилась велика робота з відновлення Софійського собору, Видубицького монастиря, Успенського собору Києво-Печерського монастиря, церкви Спаса на Берестові, Десятинної церкви, церкви св. Василя. Вона здійснювалась переважно з ініціативи і власним коштом митрополита П. Могили. Тоді ж були проведені перші в Україні археологічні розкопки на території Десятинної церкви.

Велику роль у збереженні й відбудові архітектурної спадщини Київської Русі відіграв гетьман І. Мазепа, який щедро фінансував перебудови і розширення Софійського, Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Кирилівського монастирів. Новий архітектурний стиль, характерний для цих споруд, навіть отримав назву «козацького», «мазепіного» бароко.

Нова доба архітектурного піднесення України, зокрема Києва, пов'язана з діяльністю митрополита Р. Заборовського у 30—40-х рр. 18 ст. Завдяки йому було здійснено реконструкцію старого академічного корпусу на території Братського Боявленського монастиря (тепер навчальний корпус Національного університету «Києво-Могилянська академія»), поновлено деякі споруди Софійського монастиря: дзвіницю, будинок митрополита, мури тощо.

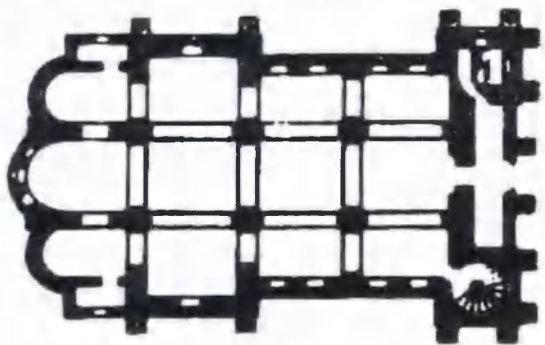
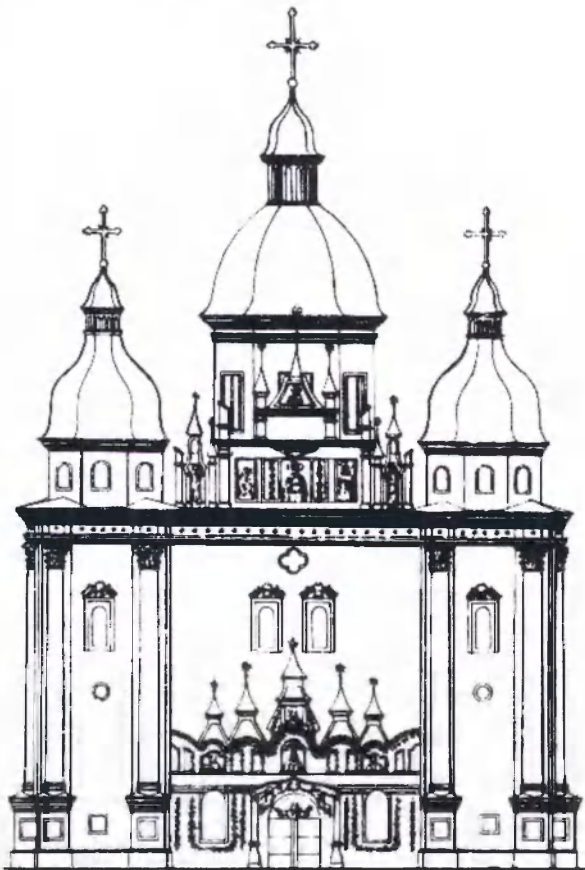
Початок наукового вивчення Києва пов'язаний з діяльністю археолога та історика М. Берлінського наприкінці 18 — на поч. 19 ст. Він реєстрував і описував усі археологічні знахідки в місті, вивчав писемні джерела і на цій основі написав кілька праць, зокрема, «Короткий опис міста Києва...». Твори дослідника є першою спробою систематичного викладення історії Києва з характеристикою його історико-культурних пам'яток. З початку 20-х рр. 19 ст. розгорнулася активна наукова робота у Києві митрополита Є. Болховітінова. Він опублікував перші історико-топографічні описи найвідоміших київських пам'яток — Софійського собору і Києво-Печерської лаври. Значну роль відіграв митрополит Євгеній і в археологічному вивченні Києва, яке здійснив К. Лохвицький. Він відкрив фундаменти Десятинної церкви, залишки Золотих воріт, двох церков, які археолог вважав Ірининською та Іллінською. Обидва дослідники входили до складу першого у Києві історичного і пам'ятко-

охоронного товариства — Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві, заснованого 1835. Його членами були й перший ректор університету М. Максимович, професори С. Зенович, С. Орнатський, В. Цих, археологи О. Анненков, М. Берлінський та ін. Завдяки комітету було засновано перший у місті Музей київських старожитностей при університеті, в якому зосереджено археологічні знахідки давньоруської доби разом з планами, кресленнями, малюнками досліджених споруд. Вперше була здійснена консервація і зміцнення нерухомої пам'ятки — Золотих во-

ріт за проектом усавленого київського архітектора В. Беретті.

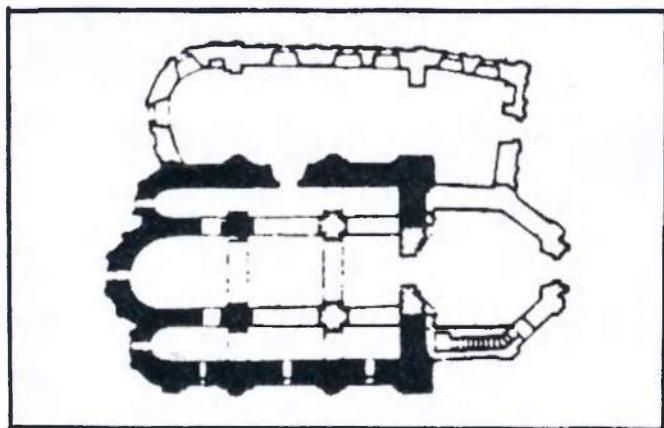
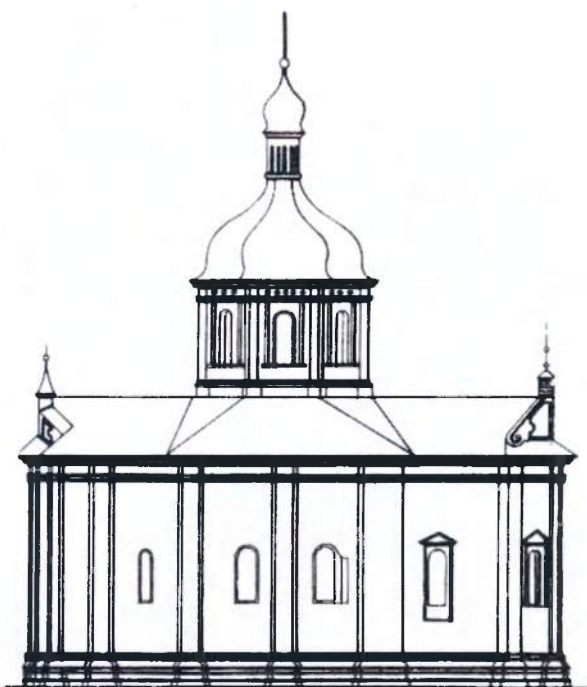
У 1-й пол. 19 ст. у Києві працювала ціла плеяда вчених, аматорів, дослідження яких не втратили свого значення й дотепер. Серед них М. Закревський, М. Максимович, І. Фундуклей та ін. Найзначнішою і результативнішою для свого часу була діяльність з вивчення, збирання та видання документальних матеріалів, що їх здійснювала наступниця Тимчасового комітету — організована 1843 Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Археографічна комісія). Її було зобов'язано також виявляти і досліджувати нерухомі пам'ятки. Комісія діяла до 1921, коли була включена до складу Археографічної комісії ВУАН. Вона заснувала Архів давніх актів, в якому зібрано

Микільський військовий собор, 17 ст. (зруйновано 1935): західний фасад; план; загальний вигляд; фрагмент головного порталу.

безцінні документальні джерела. Матеріали з історії, економіки, статистики, народонаселення Києва вміщено в таких фундаментальних працях комісії, як «Статистичний опис Київської губернії» (1852), «Збірник матеріалів з історичної топографії Києва і його околиць» (1874). Важливі історичні пам'ятки з минулого Києва було опубліковано в багатьох томах її археографічних видань: «Пам'ятки, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів», «Архів Південно-Західної Росії», «Старожитності, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів» та ін., що виходили протягом 1845—1914. У 1845—48 і 1909—10 активно проводились археологічні розкопки. В діяльності комісії брали участь відомі вчені В. Антонович, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, М. Костомаров, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький, М. Мак-

Василівська (Трьохсвятительська) церква, 12, 17 ст. Північний фасад і план.

симович та ін. Численні малюнки київських старожитностей залишив Т. Шевченко, який у 1845—47 був співробітником комісії.

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. спостерігається велика увага до вивчення самого міста та його історико-культурних надбань, проблем охорони пам'яток. Різноманітні наукові, краєзнавчі, громадські формування, окремі вчені й дослідники зробили свій внесок у розвиток киево-і пам'яткознавства. Відзначимо серед них Історичне товариство Нестора-літописця, засноване 1871, яке на сторінках своїх «Чтений» публікувало численні статті й повідомлення з проблем українського пам'яткознавства, було організатором III (1874) і XI (1899) Археологічних з'їздів у Києві. У 1897 виникло Київське товариство старожитностей і мистецтв, головним результатом діяльності якого стала розбудова фактично національного музею — Київського художньо-промислового і наукового (нині будова Національного художнього музею). Великий інтерес викликає пам'яткоохоронна діяльність заснованої товариством у 1912 музейної комісії «Старий Київ». Комісія збирала матеріали про окремі пам'ятки, з історичної топографії міста для видання монографії; розробляла пропозиції щодо збереження старих вулиць, площ, будинків, які гинули в процесі перепланування й розбудови міста. Члени комісії вже тоді пропонували встановити пам'ятні таблиці на спорудах, пов'язаних з життям та діяльністю відомих киян; вивчити усі архівні джерела з історії Києва; підготувати путівник і альбом з видами старого міста; організувати систематичне фотографування тих частин, вулиць, споруд Києва, що мають історичне і художнє значення.

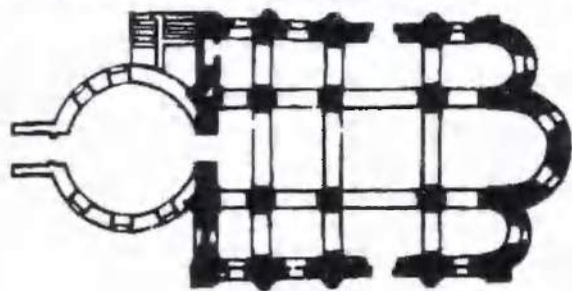
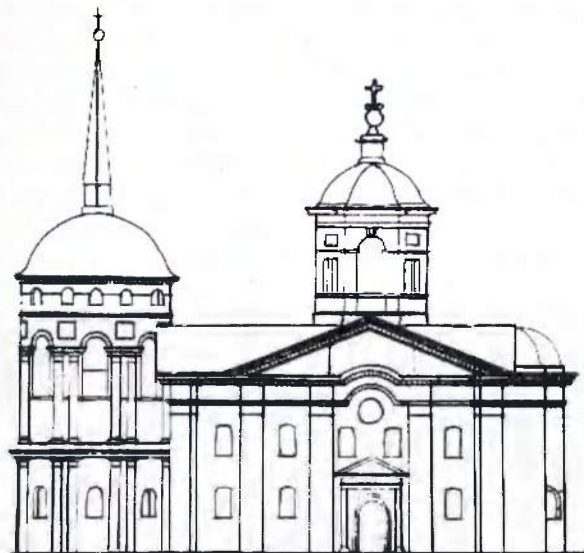
Питання дослідження київських старожитностей і охорони пам'яток перебували у сфері діяльності Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Київського відділу Російського військово-історичного товариства, Київського товариства охорони пам'яток. Останнє, створене 1910, за кілька років свого існування налагодило систематичне спостереження за земляними роботами у Києві під час будівництва, планування і прокладання вулиць, а всі знайдені пам'ятки надходили до музею товариства (в приміщенні Педагогічного музею, тепер Будинок учителя на вул. Володимирській, 57). Його організатор і хранитель О. Ертель здійснив розкопки на Звіринці, в Китаєві, на Кирилівських висотах, у Віті-Литовській, Проневщині. Завдяки зусиллям товариства проводились реставраційні роботи в Звіринецьких та Китаївських печерах, брами Заборовського, Золотих воріт, у Софійському соборі тощо.

Найпомітніше місце серед київських археологів та істориків зазначеного періоду посідали

В. Антонович і В. Хвойка. Професор університету В. Антонович — фундатор київської школи істориків-документалістів — був протягом багатьох років головним редактором видавництва Археографічної комісії. Його особистим внеском у киевознавство є такі дослідження, як «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі за актами 1432—1798» (1870), «Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії» (1879), «Київ, його доля і значення з 14 до 16 ст.» (1882), «Археологічна карта Київської губернії» (1895). Один із засновників Київського художньо-промислового музею, завідувач його археологічного відділу В. Хвойка — першовідкривач пам'яток трипільської, зарубинецької, черняхівської культур, Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві, пам'яток Київської Русі, автор численних наукових праць, що не втратили й дотепер свого значення.

Серед членів зазначених товариств, до праць і досвіду яких у галузі вивчення Києва ми звертаємось і сьогодні, слід назвати також М. Біляшівського, К. Болсуновського, С. Вельміна, С. Голубева, В. Данилевича, Л. Добровольського, І. Линниченка, В. Ляскоронського,

Церква Богородиці Пирогощі, 12—19 ст. (зруйновано у 1930-і рр.); південний фасад; план; загальний вигляд.

Д. Милєєва, Г. Павлуцького, М. Петрова, А. Прахова, Ф. Титова, Б. Ханенка, К. Широцького, Д. Щербаківського, В. Щербину та багатьох ін.

Таким чином, якщо у 17—18 ст. головна увага приділялася практичним заходам щодо збереження і відновлення пам'яток давньоруської доби, то у 19— на поч. 20 ст. увага дослідників була спрямована на виявлення, вивчення й введення до широкого наукового і суспільного обігу усіх типів і видів джерел з історії київських пам'яток. Почалося систематичне археологічне обстеження міста, яке здійснювалось як окремими вченими, так і науковими товариствами. Створення значної кількості таких товариств мало наслідком й урізноманітнення форм і методів, накопичення теоретичного і практичного досвіду пам'яткоохоронної діяльності, виявлення широкого кола нерухомих пам'яток Києва, вивчення і фіксацію їхнього історико-культурного потенціалу. Разом з тим швидкі процеси урбанізації призвели до стрімких темпів розбудови і реконструкції Києва, що спричинило руйнацію і загибель багатьох пам'яток. Зупинити ці процеси тільки зусиллями громадськості було неможливо. Необхідна була відповідна підтримка з боку держави.

Передумови для докорінних змін цієї ситуації склалися лише після Лютневої

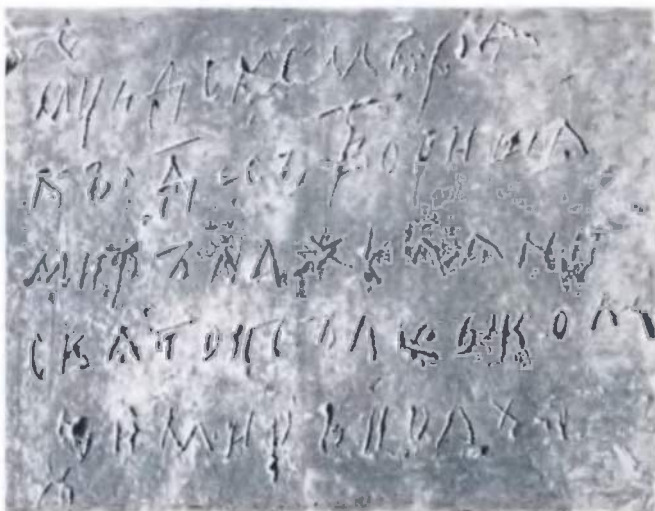

революції 1917. Виразником відповідних національних прагнень українського народу стала створена у Києві в березні 1917 Центральна Рада. Серед інших проблем національно-культурного будівництва її лідери важливого значення надавали й питанню охорони пам'яток. Переконливим свідченням цього стала згода членів Української Центральної Ради М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, І. Стеценка, Л. Чикаленка увійти до складу утвореного в квітні — травні 1917 Центрального комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва України. До членів комітету було введено М. Бойчука, М. Бурачека, Ф. Ернста, М. Жука, В. Зуммера, В. Козловську, В. Кричевського, О. Мурашка, Г. Нарбути, В. Обремського, Г. Павлуцького, М. Петрова, П. Тутковського, Д. Щербаківського, В. Щербину; головою — М. Біляшівського [77]. Він же став і на чолі відділу музеїв і охорони пам'яток старовини та мистецтва, створеного влітку 1917 в структурі департаменту мистецтв Генерального секретаріату освіти.

Вбивство Аскольда і Діра Олегом. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

Запис про мир, укладений на річці Желані між Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем. Графіті в Софійському соборі.

Здійснюючи загальне керівництво охороною пам'яток у масштабах України, як комітет, так і відділ особливу увагу приділяли збереженню історико-культурних реліквій Києва. Ці ж питання стали основними і в діяльності організованої 26 вересня 1917 при Київській міській думі комісії охорони краси м. Києва [78]. Уже восени 1917 спільними зусиллями співробітників державних органів і громадськості вдалося встановити контроль за станом основних пам'яток Києва. Київська міська управа, зокрема, виділила 10 тис. крб. на ремонт Андріївської церкви [79].

Вимушена евакуація на початку лютого 1918 з Києва закладів Центральної Ради, на жаль, завадила здійсненню планових заходів щодо охорони пам'яток міста. Однак пам'яткоохоронці діяли самовіддано. Так, 21 лютого 1918 на нараді членів Центрального комітету охорони пам'яток було створено спеціальну комісію (Ф. Ернст, В. Кричевський, В. Обремський, Д. Щербаківський) з метою обстеження архітектурних пам'яток Києва, що постраждали від артилерійського обстрілу міста більшовицькими військами Муравйова в січні 1918 [80].

Як наслідок уже в березні 1918, відразу ж після повернення до Києва Центральної Ради й відновлення її державних структур, розпочався ремонт пошкоджених пам'яток архітектури столиці Української Народної Республіки (УНР). Тоді ж Центральний комітет охорони пам'яток взяв під свій контроль виконання рішень Міністерства внутрішніх справ УНР про зняття монументальних пам'яток царської доби, які не мали мистецької цінності, і вилучення зображень російського державного герба зі стін громадських закладів, житлових будинків. Зокрема, на засіданні ради комітету (18 квітня 1918) було вирішено зберегти як витвори мистецтва пам'ятники князю Володимиру, графу О. Бобринському, гетьману Б. Хмельницькому, російським імператорам Миколі I, Олександрові II і навіть царські герби на хресті Михайлівського Золотоверхого собору, вензелі на фронтонах Андріївської церкви, двоголавих орлів на капітелях лаврської дзвіниці та ін. [81]. Це був вияв цивілізованого ставлення до охорони пам'яток, з урахуванням їхньої художньої та історичної цінності.

Істотну допомогу у вирішенні ряду питань охорони пам'яток Києва надав навесні 1918 уряд Української Народної Республіки. Так, 23 березня Рада народних міністрів УНР ухвалила постанову про передачу колишнього Царського (Маріїнського) палацу під Український національний музей. 17 квітня було схвалено пропозицію пам'яткоохоронців про оголошення садиби Хоменка (кол. будинок Трубецьких на вул. Володимирській, 3) національним надбаням і про асигнування коштів на про-

*Успенський собор Києво-Печерської лаври.
Фото поч. 20 ст.*

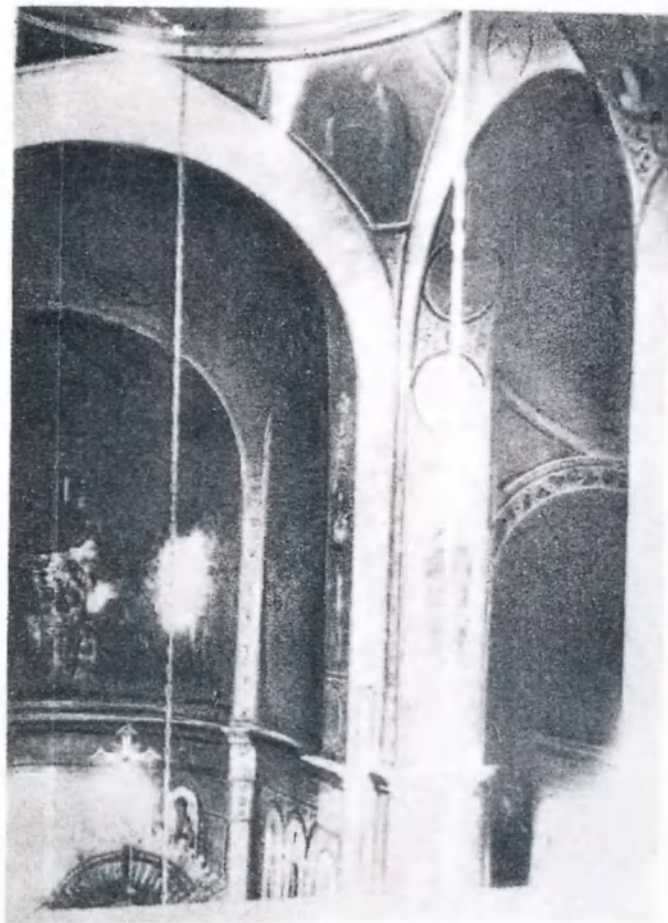
ведення реставраційних заходів. Через тиждень, 24 квітня, уряд асигнував гроші на ремонт Андріївської церкви.

На поч. 1918 у відділі охорони пам'яток було розроблено перший в Україні пам'яткоохоронний закон, в якому відзначалися умови охорони різних груп пам'яток — археологічних, історичних, архітектурних. На жаль, затвердити вже узгоджений проект закону УЦР не встигла.

Прихід до влади 29 квітня гетьмана Павла Скоропадського не відбився негативно на основних напрямках роботи відділу охорони пам'яток, який у липні цього ж року був включений до структури Головного управління мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти Української Держави. Не припиняючи розпочату раніше реставрацію архітектурних пам'яток, співробітники відділу встановили дійовий контроль за пам'ятками історії та культури.

Особливо активно в період гетьманату проводилося вивчення пам'яток, зокрема культового призначення. Навесні 1918, завдяки наполегливості відомого мистецтвознавця Ф. Шміта, гетьманський уряд асигнував 25 тис. крб. на попереднє дослідження Софійського собору. А митрополит Київський і Галицький Антоній дав згоду виділити на науково-дослідницькі й ремонтно-реставраційні роботи у соборі ще 2 млн. 500 тис. крб. Восени 1918 для їх здійснення була створена представницька комісія, яка склала детальний план робіт у Софії Київській [82]. Одночасно вивчалися й інші церкви та собори, монастирі Києва. Зокрема, велику роботу в цьому плані проводили Д. Айналов, О. Бобринський, М. Бойчук, Ф. Ернст, Ф. Красицький, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, Ф. Шміт. Значну увагу пам'яткам культової архітектури Києва приділяли також співробітники створеного влітку 1918 при Міністерстві віросповідань відділу охорони пам'яток церковної старовини [83].

Не обійшли увагою проблеми охорони пам'яток Києва й органи державної влади Директорії. Досить сказати, що вже 29 грудня 1918 Рада народних міністрів Української Народної Республіки схвалила пропозиції Міністерства юстиції про визнання Софійського і Володимирського соборів та Андріївської церкви державно-національними українськими святинами. На засіданні Директорії (7 січня 1919) було ухвалено рішення про увічнення імен загиблих в боях її воїнів на мармурових

Головна нава і середхрестя Успенського собору. Фото поч. 20 ст.

меморіальних дошках, які передбачалося «вистіти в церквах і школах» [84].

У перші дні після встановлення в Києві радянської влади в лютому 1919 державні органи охорони пам'яток були ліквідовані. У зв'язку з цим складні й відповідальні обов'язки із збереження історико-культурної спадщини добровільно взяли на себе М. Біляшівський, Ф. Ернст та інші співробітники київських музеїв та УАН. Для координації їхньої роботи 11 лютого Київський міськвиконком призначив Ю. Мазуренка комісаром з охорони культурно-освітніх закладів, а в березні рішенням Головного управління у справах мистецтв і культури Народного комісаріату освіти УСРР була створена Надзвичайна комісія з обліку, охорони й ревізії пам'яток мистецтва Київщини. З кінця березня 1919 в Києві розпочав роботу Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва (ВУКОПМИС). Цей державний пам'яткоохоронний орган, створений при Наркоматі освіти УСРР, об'єднав у своєму складі багатьох провідних учених, діячів культури України. Вони доклали чимало зусиль до охорони історико-культурних скарбів Києва.

Під керівництвом Г. Лукомського розгорнула свою роботу архітектурна секція ВУКОПМИСу. За її дорученням Ф. Ернст уже на 1 червня 1919 склав близько 100 анкет на пам'ятки архітектури Києва. Співробітники секції підготували понад 300 анкет на унікальні пам'ятки Київського некрополя. І. Моргілевський керував фіксаційними обмірами Софійського собору.

Проводилися відбудовчі роботи пошкоджених пам'яток під керівництвом архітекторів Б. Реріха (брата М. Реріха), В. Лієра та ін., обміри Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, Микільського військового собору, споруд Видубицького монастиря та ін.

Органами влади в Києві у 1919 були виділені кошти на ремонт Софійського собору, Андріївської церкви. Велася підготовка до зміцнення схилів Аскольдової могили [85].

Велику й різноманітну роботу в цей період проводила археологічна секція ВУКОПМИСу, яка здійснювала натурне обстеження археологічних пам'яток Києва, а також їхнє дослідження на території стародавнього дитинця [86]. Правову основу пам'яткоохоронних заходів 1-ї пол. 1919 становили декрети РНК УСРР: від 22 січня 1919 «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», яким усе майно церковних і релігійних громад оголошувалося народною власністю, а цінності підлягали віданню державних органів; від 1 квітня цього року про передачу історичних і художніх цінностей на території республіки у відання Народного комісаріату освіти, про їх державну охорону; від 7 травня 1919 «Про знесення з площ та вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та їхніх слуг». Відповідно до нього було знесено пам'ятники імператорам Олександрю I, Миколі I, Олександрю III, графам П. Столипину і О. Бобринському, генералу О. Дрентельну [87].

У кін. 1919 охорона пам'яток була доручена музейно-виставочній секції Київського губвідділу народної освіти. Однак, маючи незначні штати, вона не змогла впоратися з покладеним на неї завданням. Влітку 1920 Наркомат освіти УСРР погодився на відновлення ВУКОПМИСу, було створено київський сектор, пізніше — губерньський Комітет охорони пам'яток мистецтва й старовини. У серпні при комітеті розгорнула роботу Рада вчених-спеціалістів, що ставила перед собою важливу мету заохочення до охорони пам'яток наукової і творчої інтелігенції Києва [88]. Серед першорядних заходів пам'ят-

*Георгіївська церква, серед. 18—19 ст.
(зруйновано 1935).*

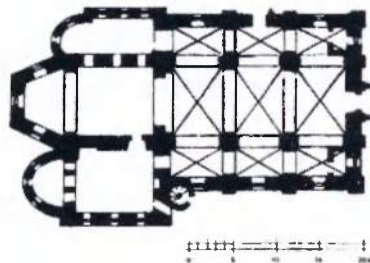
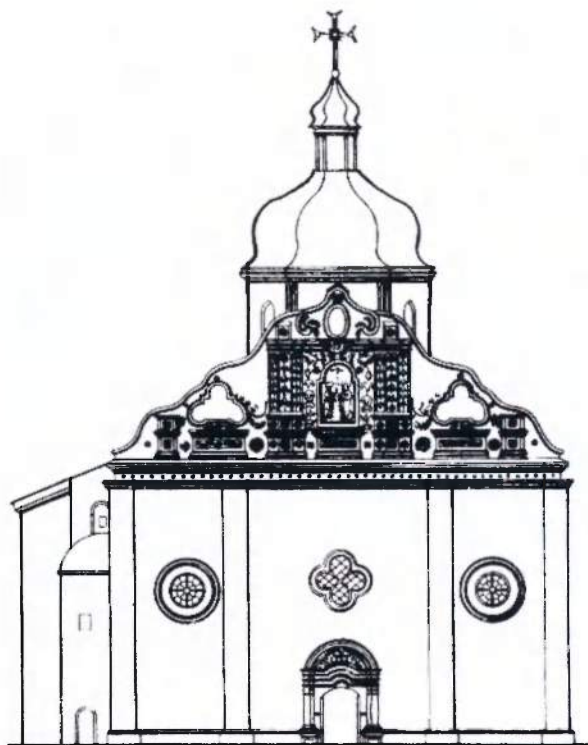
Трининський стовп. Мал. 19 ст.

коохоронців була організація ремонту й реставрації пошкоджених архітектурних пам'яток Києва, [89]. Однак після низки поспішних і не завжди обґрунтованих і виправданих реорганізацій у кін. 1921 Київський губернський комітет зрештою був остаточно скасований. Його функції перейшли до музейно-екскурсійної секції губернської політосвіти. У 1923 охорону пам'яток Києва доручено інспекторові при Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка. Однак призначений на цю посаду за сумісництвом Ф. Ернст, без відповідної фінансової та адміністративної підтримки з боку місцевих органів влади, мав досить обмежені можливості, тому значна кількість пам'яток історії та культури (насамперед архітектури) опинилась у загрозовому становищі (90).

Звичайно, плутанина з організаційним забезпеченням охорони історико-культурної спадщини Києва мала б ще більш негативні наслідки, коли б не подвижницька діяльність передової частини інтелігенції міста. 1 лютого 1921 її зусиллями в Києві створено Археологічний комітет (голова — М. Макаренко, секретар — І. Моргілевський), які поставили перед собою мету — охороняти старожитності міста [91]. Цю ж мету переслідувала й Археологічна комісія, заснована влітку 1921 під керівництвом акад. Ф. Шміта (заступник — акад. М. Біляшівський, секретар — Ф. Ернст) при історико-філологічному відділі УАН на основі археологічного комітету й археологічної секції відділу гуманітарних наук Українського наукового товариства [92].

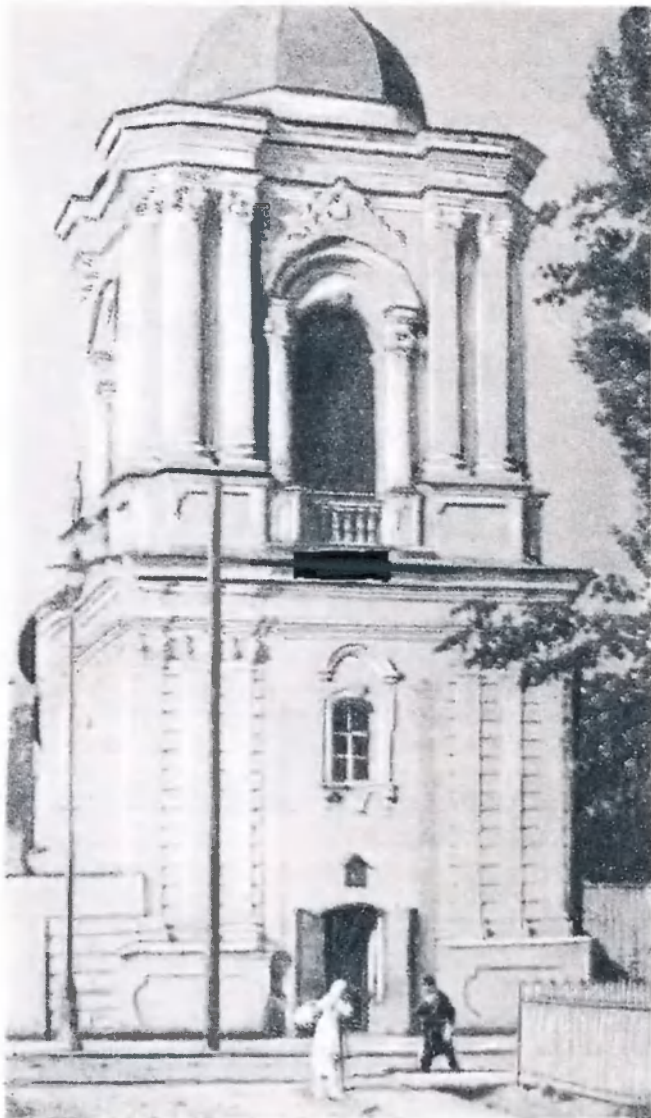
У лютому 1923 було утворено Археологічний комітет ВУАН. До його складу входили академіки М. Біляшівський, М. Василенко, Ф. Шміт (голова) і О. Новицький (секретар). Комітет одразу ж набув авторитету серед державних органів та громадськості й у 1924 був перетворений на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), президію якого в січні 1924 очолив акад. О. Новицький. Пізніше членами ВУАКу стали М. Болтенко, Д. Гордєєв,

*Церква Петра і Павла, 17—19 ст.
(зруйновано у 1930-і рр.);
західний фасад;
план;*

*загальний вигляд;
фронтон.*

Дзвіниця церкви Петра і Павла, 18 ст.

С. Дложевський, Ф. Ернст, А. Кримський, В. Кричевський, П. Курінний, К. Мощенко, В. Різниченко, М. Рудинський, С. Таранушенко, О. Федоровський, М. Шарлемань, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та інші авторитетні вчені республіки.

Серед найважливіших і першорядних завдань, що постали перед органами охорони пам'яток і громадськістю Києва з переходом до мирного будівництва, був облік історико-культурних пам'яток. Так, на серед. 1923 органами губернської політосвіти взято на облік і під охорону 220 пам'яток архітектури Києва. На цей час було складено також і список найвідоміших пам'яток археології міста.

У 1-й пол. 20-х рр. вжито перших заходів у виявленні й реєстрації історико-меморіальних пам'яток. Заслугове на увагу діяльність у цьому плані утвореної 1 вересня 1924 з ініціативи академіка М. Грушевського робочої підкомісії з вивчення Київського некрополя. Вона діяла у складі Комісії старого Києва при Історичній секції Всеукраїнської академії наук за активної участі Й. Гермайзе (голова), В. Щербини, І. Щитківського та ін.

Таким чином, у 1-й пол. 20-х рр. певні успіхи в обліку пам'яток Києва безсумнівні. Однак то було лише започаткування, не позбавлене й певних прорахунків. Тут, серед інших при-

Дзвіниця церкви Воскресіння, поч. 19 ст. (не збереглася).

Церква Воскресіння, кін. 17—18 ст. (зруйновано у 1960-і рр.).

чин, далася взнаки нестача належних методик для визначення історико-художньої цінності пам'яток, принципів їхньої охорони тощо.

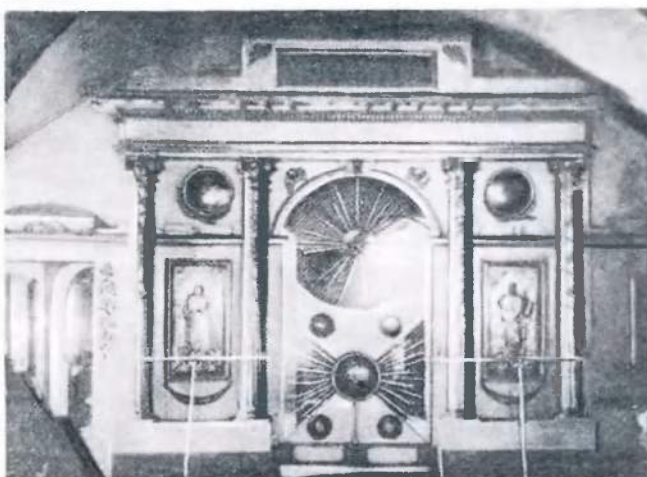
Незважаючи на фінансову скруту, вже 1921 за підтримкою Всеукраїнської академії наук і Народного комісаріату освіти УСРР почалися планові дослідження Софійського собору. З цією метою 5 лютого 1921 Археологічний комітет утворив Софійську комісію у складі Ф. Ернста, Ф. Красицького, М. Макаренка, Ю. Михайлова та І. Моргілевського. Пізніше до роботи комісії залучено Й. Гермайзе, О. Грушевського, В. Козловську, О. Новицького, Г. Павлуцького, В. Пархоменка. Очолив комісію Ф. Шміт [93]. На фінансування робіт Софійської комісії кошти виділив Наркомат освіти УРСР. Комісія приступила до вивчення мистецьких шедеврів Софії і допомогла взяти їх під постійний догляд фахівців [94] і охорону республіки. На необхідності посилення уваги до київських пам'яток історії та культури наголосував уряд. «Київ, — писав голова Раднаркому України Х. Раковський голові Київського губернського виконкому Я. Гамарнику, — за своїми художніми багатствами і пам'ятками є центром України. Збереження їх повинно бути справою не лише Губвиконкому, але й держави» [95].

Проблемам збереження історико-культурної спадщини приділялась увага з боку державних органів. У серед. 1920-х рр. в Україні розгорнулася велика робота з виявлення, реставрації та дослідження пам'яток, почала формуватися система державних історико-культурних заповідників; впроваджуватися охоронна документація на нерухомі пам'ятки.

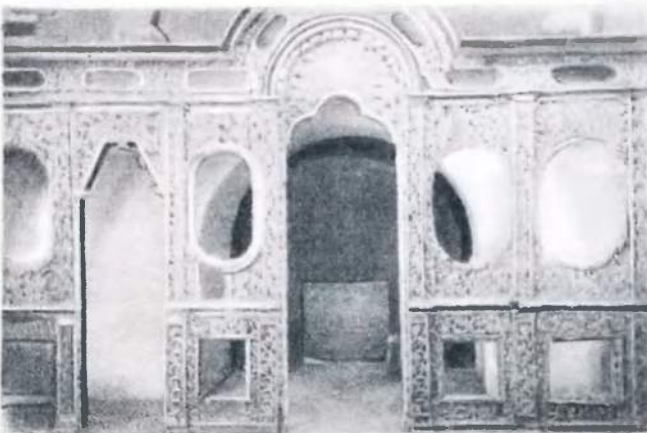
Так, було затверджено інструкцію, згідно з якою Києво-Печерська лавра передавалася органам освіти, а науково-методичне керівництво пам'ятоохоронною роботою на її території — Археологічному комітету [96]. Тим самим закладено організаційні передумови для втілення в життя висунутої в травні 1923 членами Археологічного комітету ідеї про оголошення території Лаври державним історико-культурним заповідником [97]. Одночасно на державному рівні вжито заходів щодо збереження унікальної пам'ятки — Андріївської церкви. 20 березня 1923 питання про її охорону розглянула Українська економічна нарада (УЕН), яка виділила кошти з резервного фонду республіки на ремонтні роботи [98]. Роботи проводилися під контролем відомих учених — академіків О. Новицького, П. Тутковського, професорів О. Кобелева, І. Моргілевського та ін. [99].

Ансамбль Борисоглібської церкви, кін. 17–19 ст. (зруйновано у 1930-і рр.).

Іконостас каплиці церкви Миколи Доброго. Фото 1935.

Іконостас Вознесенського вівтаря собору св. Софії, 18 ст. (піз час руйнування). ▶

*Дзвіниця церкви Константина і Єлени, 18 ст.
(частково розібрано у 1930-і рр.).*

Не залишилися поза увагою держави та громадськості й пам'ятки археології. Про це свідчить видана 1924 Київським губвиконкомом постанова, згідно з якою дослідження цих пам'яток допускалося лише з дозволу відділів управління окружних виконкомів та місцевих органів народної освіти. При цьому контроль за виконанням постанови покладался на органи міліції, які на його порушників могли накладати штраф, застосовувати арешти [100].

У цей же час значно поширилася практика передачі пам'яток культової архітектури під охорону релігійних громад. За умов складного економічного становища республіки це був дійовий засіб зупинити руйнування таких пам'яток. Тому в користування релігійних громад були передані навіть такі православні святині Києва, як Софійський, Володимирський, лаврський Успенський собори, Андріївська та Кирилівська церкви, храми Михайлівського, Видубицького та інших монастирів.

Отже, в 1-й пол. 1920-х рр. набуто цінного і різноманітного досвіду охорони пам'яток, апробовано різні організаційні структури, конкретизовано основні напрями цієї роботи. Її подальшому вдосконаленню послужило «Положення про пам'ятки культури і природи», затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 16 червня 1926 [101]. В ухваленому документі на державному рівні порушувалися і вирішувалися питання науково-методичного й організаційного забезпечення охорони пам'яток, визначалися основні джерела фінансування. Відповідно до «Положення» 1926 в Києві створена Крайова інспектура охорони пам'яток, яку очолив Ф. Ернст. Комісія при ній об'єднала кращі наукові й творчі сили, зацікавлені долею історико-культурної спадщини. До неї, зокрема, увійшли представники Всеукраїнської академії наук, Всеукраїнського археологічного комітету, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка [102]. Ними, разом з краєзнавчими осередками, було розроблено анкети на пам'ятки, докладено значних зусиль до їхньої реєстрації. У 1927 Українським комітетом охорони пам'яток було складено загальний реєстр пам'яток республіканського значення, до якого увійшли комплекси споруд Братського, Михайлівського, Видубицького монастирів, Успенський, Софійський, Володимирський собори, церкви Спаса на Берестові, Андріївська та ін.

Ще на поч. 1926 уряд України вимагав установити дійовий контроль за збереженням майна Києво-Печерської лаври, зобов'язав Київський окрвиконком з цією метою створити комісію

Фрагмент дзвіниці.

з представників Академії наук і Наркомпросу [103]. Висновки комісії лягли в основу постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко» [104]. Слідом за цим, 18 травня 1929 Кирилівська церква була визнана державним історико-культурним заповідником, 1934 — Софія Київська [105].

До мережі державних історико-культурних заповідників було включено й Володимирський собор у Києві. Беручи до уваги його унікальну архітектурно-мистецьку цінність, 5 серпня 1928 ВУЦВК ухвалив передати цю пам'ятку на утримання Наркомосвіти УСРР для використання під музей — філіал Всеукраїнського музейного містечка [106]. Тоді ж комісія Всеукраїнської академії наук у складі академіків М. Грушевського, О. Новицького і директора Всенародної бібліотеки України С. Пастернака обґрунтувала доцільність перетворення комплексу споруд колишнього Братського монастиря на заповідник [107]. 1928 Київський окружний виконком фінансував ремонтні роботи в Андріївській церкві. Спільно з міською радою він асигнував кошти на реставрацію напівзруйнованого будинку у Хрещатицькому провулку, № 8-а (нині пров. Т. Шевченка), в якому 1846—47 жив і творив Т. Шевченко. Допомогу в збереженні цієї цінної пам'ятки надали своїми особистими заощадженнями представники наукової і творчої інтелігенції міста — Ф. Ернст, В. Кричевський, К. Мощенко, Є. Рудинська та ін. Під безпосереднім керівництвом В. Кричевського було здійснено реставрацію будинку і відкрито музей [108].

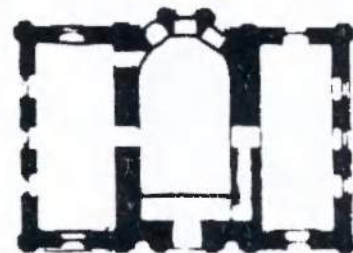
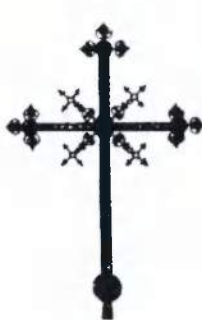
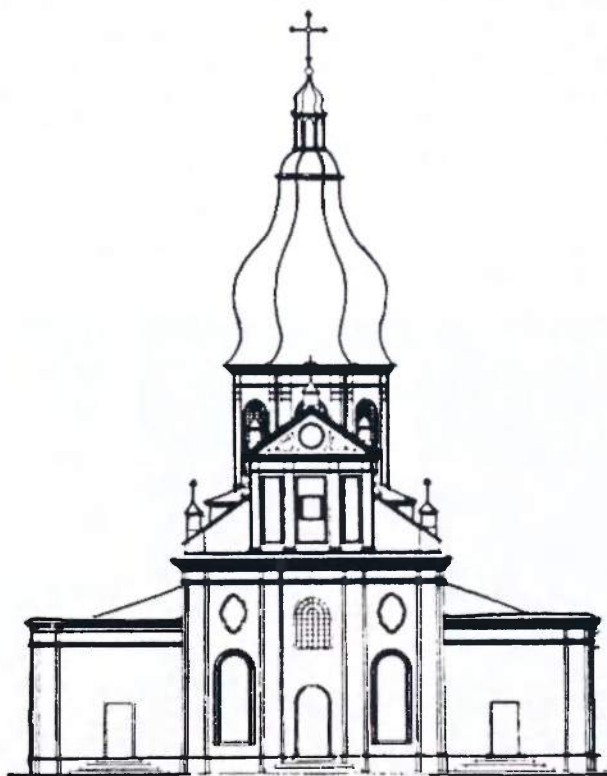
Однак поряд із становленням пам'яткоохоронної роботи і досить активною діяльністю громадськості з перших же років існування радянської влади намітилася тенденція до нищення національної спадщини. Причому не бралися до уваги ні художня, ні історична цінність пам'ятки. Під неминучою загрозою знищення опинилися насамперед пам'ятки культурної архітектури.

В умовах офіційно запровадженого курсу воєнного атеїзму, підкріпленого ст. 371 і 373 Адміністративного кодексу УСРР, за рішеннями Київської міськради вже у 20-х рр. у Києві було зруйновано або перетворено на службові приміщення 20 церков. У 1928 ліквідовано Шекавицький цвинтар, який існував з 1772 (Олегівська вул., 32), і знесено церкву при ньому.

У зв'язку зі зростанням загрози для пам'яток історії та культури передова інтелігенція, краєзнавці об'єдналися навколо створеного 1926 при Наркомосвіти Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК). Наступного року

при Київській крайовій інспектурі була утворена міжвідомча комісія охорони пам'яток. Незважаючи на звинувачення в «націоналізмі, ідеалізації патріархальщини і антидержавній діяльності», в Києві діяв, обстоюючи принципові позиції, Всеукраїнський археологічний комітет. 1930 спільними зусиллями Наркомосвіти й громадськості Києва на деякий час вдалося зупинити руйнування Михайлівського Золотоверхого монастиря — пам'ятки світового значення. Рішенням ВУЦВК від 19 вересня 1929 Десятинна церква передавалася крайовій інспектурі [109]. На поч. 1930-х рр. Київська крайова інспектура охорони пам'яток доклала максимум зусиль, щоб не допустити зняття дзвонів із дзвіниць і переплавки їх для потреб індустріалізації СРСР [110]. Об'єднаними зусиллями ВУАКу, Київської крайової інспектури, при підтримці Наркомосвіти вдалося зупинити руйна-

Церква св. Миколи (Слупська), поч. 18 ст. (розібрано 1935): західний фасад; хрест на бані; план.

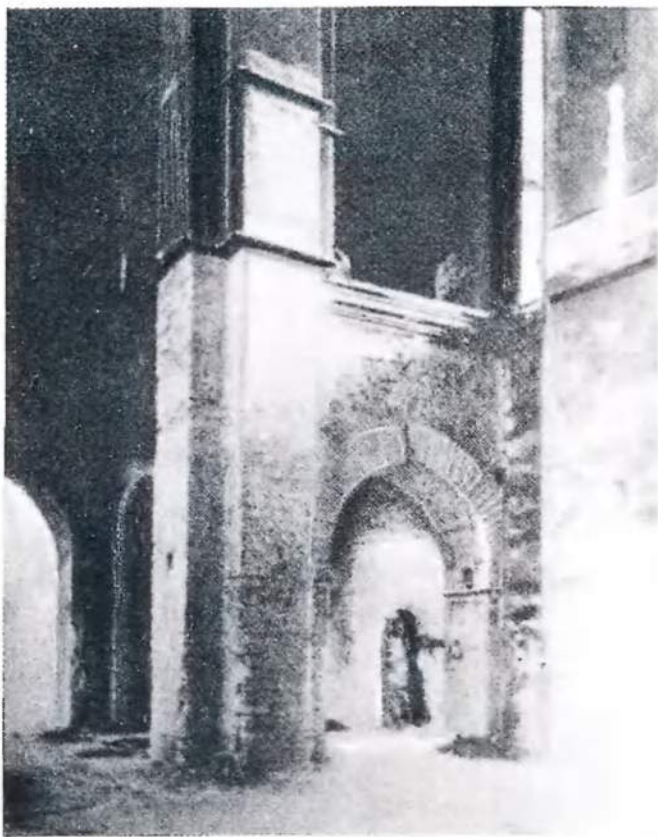
0 20

цію археологічних пам'яток у межах найдавнішої території Києва.

Разом з тим, з кожним роком діяльність органів охорони пам'яток все більш ускладнювалася. Чимало представників наукової інтелігенції, які плідно працювали в справі збереження пам'яток, на поч. 30-х рр. зазнали репресій і були усунуті від громадської діяльності. Водночас ставлення політичного керівництва країни, адміністративних і господарських органів до історико-культурної спадщини дедалі визначалося спотвореною ідеологією і вульгарним соціологізмом, ігноруванням культурної спадщини минулих епох, оцінкою їх винятково за псевдокласовими вимірами [111]. Все це призвело до безповоротних утрат історико-культурних цінностей. У 1932 не вдалося зберегти від знищення залишки Ірининської церкви 11 ст. Міське комунальне господарство ще в жовтні 1931 порушило перед ВУАКом і Київською інспектурою охорони пам'яток питання про їхнє знесення [112].

Особливо тривожне становище у справі охорони пам'яток склалося 1934 після перенесення до Києва столиці України. Його було вирішено перетворити на зразкове соціалістичне місто. Відтак, навесні 1934 Політбюро ЦК КП(б)У за участю С. Косіора, П. Постишева, В. Балицького, М. Демченка, В. Затонського, С. Саркі-

Інтер'єр Михайлівського Золотоверхого собору під час руйнування. 1937.

сова, М. Хатаєвича, Й. Якіра, П. Любченка, Є. Вегера, М. Попова ухвалило рішення про будівництво в історичній частині Києва — на Михайлівській горі — помпезного Урядового центру.

У рішеннях Політбюро і в ухваленій 23 липня 1935 постанові РНК УСРР «Про будівництво Урядового центру в м. Києві», не бралася до уваги, що на відведеній під новобудови території містилися Софійський і Михайлівський Золотоверхий монастирі, Василівська (Трьохсвятительська) церква та інші національні святині українського народу [113]. Наразі, Політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало знесення тут ряду унікальних архітектурних пам'яток Києва. Зокрема, таке рішення було прийнято стосовно Михайлівського Золотоверхого монастиря (12—18 ст.) [114]. А перед цим Політбюро ЦК КП(б)У дозволило Київській міськраді розібрати декілька видатних пам'яток. У результаті в 30-х рр. у Києві було знищено Десятинну церкву (19 ст.), Богоявленську церкву і мури Братського монастиря (17 ст.) [115], а також Василівську церкву (12—16 ст.), церкву Богородиці Пирогощі (12—19 ст.), величний Микільський військовий собор (17 ст.), барокові споруди Кирилівського монастиря (17—18 ст.), церкви — Петропавлівську (17 ст.), святих Константина і Єлени (18 ст.), Олександра Невського (19 ст.), цвинтарі — на Аскольдовій могилі, Флорівський, Кирилівський, Нововидубицький та ін. Втрачено визначну пам'ятку архітектури та історії — церкву Різдва Христового, побудовану в 1814 арх. А. Меленським на Поштовій площі Подолу. Тут 1861 була встановлена труна з тілом Т. Шевченка і відбулася жалобна відправа громадськості під час перевезення його праху з Петербурга до Канева.

Було знищено будинки, пов'язані з історичними подіями та видатними особами, розібрано споруди ансамблю Києво-Межигірського монастиря, садибу киянки Мосолової, де у 1869 перебував Шаміль (1799—1871) — 3-й імам Дагестану і Чечні, керівник визвольної боротьби кавказьких горців проти російського царату (нині вул. М. Грушевського, 28), фонтан «Самсон» та інші численні споруди; зруйновано могили В. Григоровича-Барського та П. Конашевича-Сагайдачного. Без перебільшення можна стверджувати, що втрати, яких зазнав історико-культурний фонд Києва в 30-і рр. 20 ст., стали непоправними не лише для вітчизняної, а й для світової культури. Однак були й окремі приклади шанобливого ставлення до пам'яток з боку органів міської влади. Так, зокрема, 1934 спеціальна технічна комісія провела обстеження стану Андріївської церкви й накреслила шляхи запобігання загрозі руйнування пам'ятки від ґрунтових вод [116]. У 1935 після оголошення Софійського собору державним історико-культурним

заповідником тут також розгорнулася ремонтно-реставраційна й науково-дослідна робота, на яку спеціальною постановою уряду було асигновано 135 тис. крб. Зокрема, проводились археологічні розкопки й дослідження первинної архітекtonіки собору.

У серпні 1938 Комітетом у справах мистецтв при Раді народних комісарів створено спеціальну комісію для вивчення стану фресок і мозаїк Софійського собору. До складу комісії увійшли І. Грабар, Б. Фармаковський, В. Фролов, П. Юкін. Оглянувши фрески й мозаїки собору, комісія накреслила першочергові роботи з їхньої реставрації, вказала на необхідність проведення ряду інших охоронних заходів щодо збереження Софії Київської. Згідно з урядовою постановою від 7 березня 1939, на основі Софійського собору створено самостійний музейний комплекс з включенням до нього на правах відділів Андріївської і Кирилівської церков, Видубицького монастиря й церкви Спаса на Берестові [117]. Певний комплекс заходів, спрямованих на благоустрій, охорону й реставрацію цінних пам'яток старовини Києво-Печерської лаври, був визначений постановою РНК УРСР від 11 липня 1939 «Про Український історико-культурний заповідник „Музейне містечко в Києві„» [118].

Здійснювалися в ті роки охоронні заходи і щодо інших видів нерухомих пам'яток Києва. Так, у серед. 30-х рр. Спілка письменників УРСР виступила з клопотанням про благоустрій могил і пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних діячів української культури. Зокрема, була впорядкована могила Лесі Українки та її родини на Байковому цвинтарі [119]. У жовтні 1936 Рада народних комісарів УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову про упорядкування пам'ятників на могилах М. Заньковецької, М. Садовського, М. Лисенка, Лесі Українки. В цілому, розглядаючи стан охорони пам'яток історії та культури Києва довоєнного періоду, слід зазначити, що проведення її характеризувалося винятко-

вою складністю і суперечливістю. Поряд з певним пошуком наукових засад збереження об'єктів історико-культурної спадщини тривала їхня масова руйнація.

Велика Вітчизняна війна поставила нові завдання в охороні пам'яток. Працівники культури і науковці доклали всіх зусиль, аби зберегти пам'ятки від ворожих бомбардувань та артилерійських обстрілів. У вересні 1941 було здійснено рятівні заходи, зокрема щодо дзвіниці Києво-Печерської лаври. Було створено для цього спеціальну групу верхолазів. Вони закамуювали її баню і стіни [120]. Те саме було вжито щодо Софійського собору, Кирилівської церкви та храму Спаса на Берестові. Під ворожим вогнем вчені евакуювали на схід національно-духовні цінності України з музеїв і бібліотек, архівів. Однак у той самий час нерідкими були випадки, коли ігнорувалися пам'ятки культури нашого народу. Так, на заповідній території всесвітньо знаменитого ансамблю Софії кілька місяців розміщувався штаб оборони Києва. На стародавньому Подолі, в корпусах Києво-Могилянської академії та Братського монастиря розташувався військовий штаб Дніпровської флотилії. Меморіальні дошки про це промовляють і дотепер на фасадах академії і Південної брами Софії Київської.

Війна завдала Києву непоправного лиха. Виконуючи розпорядження вищого політичного керівництва, у зв'язку з наближенням ворога, руйнували місто напередодні окупації і спеціальні загони НКВС. У день масового відступу радянських військ 18 вересня було підірвано наосну станцію і спалено міську електростанцію, внаслідок чого кияни залишилися без світла і води. 19 вересня було висаджено в повітря Подільський залізничний і Дарницький мости та інші транспортні споруди. Це було продиктовано військовими потребами. Наступні ж руйнації мали для Києва трагічні наслідки.

Цвинтар з церквами на Замковій горі (ліквідовано). Фото поч. 20 ст.

24 вересня, в перший місяць окупації міста, було підірвано заздалегідь замінований будинок на розі Хрещатика і вул. Прорізної, споруду «Гранд-отелю» між вул. Прорізною і площею Калініна (тепер Майдан Незалежності). А потім почалася ланцюгова реакція вибухових руйнацій, підсилених пожежами, які тривали майже два тижні [121]. У радянській історичній літературі довгий час стверджувалося, що Хрещатик та прилеглі вулиці зруйнували окупаційні війська. З цим можна погодитися тільки в тому плані, що кінцева провина за сплюндровані міста і села лежить на нацистах, які розв'язали цю війну і вдерлися в нашу країну. Внаслідок вибухів було зруйновано велику частину середмістя, і бл. 25 тис. людей залишилися без будь-якого житла [122]. Після знищення Хрещатика німці вигнали населення з Печерська та інших районів і оселилися там у найкращих будинках. Втрачено ряд споруд кін. 19 — поч. 20 ст., що мали високу художню цінність: на розі вулиць Пушкінської і Прорізної — палац у мавританському стилі, де розміщувався Будинок учених; монументальний будинок колишньої біржі (ріг Хрещатика та Інститутської вул.) у стилі пізнього ренесансу; на вул. Пушкінській, 4 зникла друкарня українського видавця С. Кульженка, на вул. Миколаївській — споруда цирку. На Хрещатику, 32 вигоріла монументальна банківська споруда з оригінальними архітектурними деталями і скульптурними рельєфами. Загинув найвищий на той час десятиповерховий житловий будинок Л. Гінзбурга на вул. Інститутській. На Володимирській, 19 згорів будинок у стилі новіт-

Уніатська церква. Фото 1935.

нього українського бароко. 1 листопада 1941 під будинком колишньої Міської думи (кін. 19 ст.) в центрі пл. Калініна (тепер Майдан Незалежності) також вибухнули міни уповільненої дії. Він стояв на місці колишньої середньовічної південно-східної оборонної брами міста. Руйнувати місто у 1941 німецьким окупантам не було ніякого сенсу, бо вони ще плекали надію на остаточне загарбання України. Тому німецькі сапери знешкоджували закладену вибухівку під вцілілими будинками: Державного банку, Педагогічного музею (тоді музей В. Леніна), будинку Верховної Ради України, Володимирського кадетського корпусу (тоді Київська піхотна школа) та ін. [123].

3 листопада 1941 підірвано соборну церкву Успіння пресв. Діви Марії в Києво-Печерській лаврі (11 ст.). Успенський собор був також усипальнею київських князів, діячів культури і державників України. У повідомленні німецької розвідки на листопад 1941 подається така інформація про руйнування Успенського собору: «президент (Словаччини) Й. Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 року й заїхав до Печерського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря близько 12:30. За кілька хвилин перед 14:30 всередині собору стався невеликий вибух. Один із поліцейних вартових помітив три постаті диверсантів, що втікали і яких застрелили. Кілька хвилин по тому пролунав грандіозний вибух, який зруйнував всю будівлю собору» [124]. Однак і сьогодні ще не знайдено достовірних документальних підтверджень стосовно винуватців цієї акції.

Фашистські окупанти завдали значних втрат історико-культурній спадщині Києва. Вони пограбували музеї, церкви, вивезли з них цінні твори мистецтва: стародавні ікони, наукові колекції з установ Академії наук УРСР, бібліотечні зібрання тощо. Після звільнення міста серед інших заходів, пов'язаних з відбудовою Києва, постали і проблеми охорони пам'яток, їхнього упорядкування. 1 квітня 1944 РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Радянської Батьківщини». Згідно з нею місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації мали взяти на облік та занести до Книги Пам'яті України всі військові цвинтарі, братські та одиничні могили загиблих воїнів.

У Києві було споруджено військовий меморіал на Лук'янівському цвинтарі, встановлено низку пам'ятників, пам'ятних знаків, іменами воїнів названо ряд вулиць.

Але і в наші дні пошукові групи ще знаходять непоховані останки воїнів у Дарниці, у районі Голосіївського лісу, Віти Поштової, Пирогова тощо.

Після війни поступово відновлювалися роботи щодо обліку, обстеження і охорони пам'яток. До них залучалися інститути, громадські організації, музейні установи та окремі науковці, краєзнавці. Пожвавились, зокрема, дослідження археологічних пам'яток. З цією метою при Інституті археології АН УРСР було організовано спеціальну експедицію, яка проводила розкопки на території Києво-Печерської лаври, Видубицького монастиря, Десятинної церкви тощо [125].

До вирішення проблем збереження пам'яток архітектури і містобудування, їх ремонту, консервації та реставрації були залучені спеціалісти-архітектори. Цю роботу очолив відділ охорони пам'яток, створений в березні 1944 у складі Управління у справах архітектури при РНК УРСР, аналогічний відділ було організовано і при Київському міському управлінні у справах архітектури [126]. Одночасно велику й багатогранну діяльність із дослідження пам'яток архітектури здійснював Український філіал Академії архітектури СРСР. Свою увагу дослідники зосередили передовсім на ансамблях Софії Київської, Києво-Печерської лаври, Кирилівської та Андріївської церков, Золотих воротах, Маріїнському палаці, Києво-Могилянської академії, університету. Всього під наглядом учених було 27 архітектурних об'єктів Києва [127].

У 1940—50-х рр. в Україні йшов наполегливий пошук науково-методичних засад і організаційних форм охорони пам'яток історії та культури. Було прийнято ряд правових актів щодо виявлення, наукового опису і постановки пам'яток на державний облік, зокрема, «Положення про пам'ятки культури і старовини» (1945), «Положення про охорону пам'яток культури на території УРСР» (1948), «Про затвердження списку пам'яток архітектури по Українській РСР» (1956). Розроблялися зразки охоронної документації, на пам'ятках встановлювались охоронні дошки. На жаль, нові правові акти не позбавили справу охорони пам'яток відомчої розбіжності, не сприяли створенню її відпрацьованої системи. Так, функції охорони пам'яток історії, археології та мистецтва перейшли до Міністерства культури, а архітектури — до Держбуду УРСР. Зокрема, було скасовано посади інспекторів з охорони пам'яток у місцевих органах влади. Разом з тим саме в ці роки було проведено певне упорядкування обліку пам'яток, їхнє натурне обстеження. Комплекс ремонтно-реставраційних заходів здійснено щодо найвідоміших споруд. Основна ж маса пам'яток, попри їхню непересічну цінність, залишалася поза увагою. Тривало й нищення пам'яток, передусім культових споруд. Наприклад, 1945 зруйновано Троїцьку церкву на цвинтарі, що був розташований на Замковій горі,

спотворено перебудовою церкву Казанської Божої Матері Флорівського монастиря (вул. Пристисько-Микільська, 5).

Політика і практика 1960—80-х рр. щодо пам'яток історії та культури залишилися так само суперечливими, як і всі інші процеси того часу в громадсько-політичному, економічному і культурному житті країни.

Так, у нові Кодекси УРСР — Кримінальний (1960) і Цивільний (1963) — було внесено статті, за якими передбачалася відповідальність за руйнування або пошкодження пам'яток. Але у практиці пам'яткоохоронної діяльності вони не застосовувалися. Сумні наслідки для Києва мала й кампанія з «коригування списку пам'яток архітектури», яка розпочалася після січневого (1961) пленуму ЦК КПРС, а також нова хвиля атеїстичної пропаганди. Лунали звинувачення в розтринькуванні державних коштів на реставрацію непотрібних об'єктів старовини. Як наслідок, 1962 в Києві було знято з державного обліку 14 споруд, пам'яток переважно церковної архітектури, у т. ч. окремі будівлі Видубицького монастиря й Кловський палац. У зазначений період зруйновано церкви Преображення (19 ст.; вул. І. Клименка), Покровську (19 ст.; Микільська слобідка), Всіх Святих (19 ст.; Феопанія), Введенську (18 ст.; вул. Почайнинська) та ін. [128]. У дуже тяжкому стані опинилися споруди, які були в користуванні релігійних громад. Заборонялась участь дер-

*Церква св. Ольги, поч. 19 ст.
(зруйновано у 1930-і рр.).*

жавних органів в їх реставрації, а також виділення на ці заходи державних коштів і будівельних матеріалів [129]. Держбуд УРСР зобов'язали у десятиденний строк переглянути перелік споруд, які підлягають реставрації як пам'ятки архітектури, і внести до Ради Міністрів УРСР пропозиції «Про консервацію і припинення робіт по об'єктах, відновлення яких не викликає гострої потреби» [130]. Аналогічна ситуація склалася і в галузі збереження інших видів нерухомих пам'яток. З 7027 взятих на облік археологічних пам'яток тільки 120 перебували в належному стані [131].

Поліпшенню охорони історико-культурної спадщини сприяли реєстрація і паспортизація найцінніших об'єктів, проведені в Україні в 1963 — 1-й пол. 1964. Як наслідок, виявлено і взято на державний облік 22359 пам'яток археології, історії архітектури та монументального мистецтва [132].

Це дозволило визначити найневідкладніші проблеми щодо реставрації, ремонту, консервації, благоустрою, популяризації пам'яток. В ухваленій постанові Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 «Про стан і заходи з подальшого поліпшення охорони й збереження пам'яток архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР» визначалися конкретні шляхи цієї роботи [133]. На охорону пам'яток було виділено коштів у п'ять разів більше, ніж за всі попередні роки [134]. Наприклад, якщо асигнування на ремонтно-реставраційні роботи в Києво-Печерському заповіднику з республіканського бюджету становили у 1961 — 379 тис. крб., то у 1967 — 930 тис. крб. 7 травня 1967 Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про благоустрій пам'яток культури на території колишнього Видубицького монастиря у м. Києві» [135]. Уряд України зобов'язав Академію наук УРСР, у користуванні якої були зазначені об'єкти, протягом 1967—68 виконати всі належні роботи з благоустрою території, могил видатних діячів науки і культури і до 1970 здійснити їх реставрацію. Відповідні завдання ставилися також і перед міністерствами і відомствами. При цьому пріоритетне значення надавалося заходам з виявлення, реставрації, використання пам'яток революційної, бойової, трудової слави, та об'єктів, які входили до складу головних туристичних маршрутів. До штату Київського міського управління культури знову було введено посаду інспектора з охорони пам'яток історії, археології, архітектури та мистецтва. При Державному історичному музеї УРСР створено відділ методичної роботи з охорони пам'яток [136]. Уважно розглядалося питання про стан пам'яток в Україні, в т. ч. і в Києві, на засіданні Президії Ради Міністрів УРСР 22 серпня 1968. Урядом було доручено керівникам органів міс-

цевої влади — виконкомів обласних, Київської та Севастопольської міських рад — провести протягом 1968—69 облік і комплексне обстеження всіх видів пам'яток, скласти на 1970—75 перспективний план заходів щодо їхньої охорони з фінансовим обґрунтуванням. Поставлено було і завдання створити довідник «Пам'ятки культури Української РСР» з науковою характеристикою кожного об'єкта, а також збірник законодавчих і нормативних актів у галузі пам'яткоохоронної діяльності. Водночас були ухвалені рішення з матеріально-технічного та організаційного забезпечення охорони національних старожитностей. Відповідно до постанови Ради Міністрів від 3 квітня 1969 було відреставровано видатні пам'ятки 11—19 ст., у т. ч. на території Софійського, Києво-Печерського, Видубицького монастирів [137].

У 70-х рр. складний комплекс проблем постав перед Києво-Печерським державним заповідником, де кілька місяців працювала створена за дорученням Ради Міністрів УРСР в травні 1976 наукова комісія у складі докторів історичних наук В. Стрельського, К. Стецюк, доктора мистецтвознавства Г. Логвина, кандидата архітектури С. Кілессо, відомого архітектора О. Силина та ін. Підготовлені нею документи свідчили про загрозливий стан заповідника в цілому, зокрема неякісне проведення реставраційних робіт, наукової та експозиційної діяльності [138].

Подібні недоліки були характерними для охоронних заходів і щодо інших пам'яток Києва. Тому Київський міськвиконком 2 лютого 1977 звернувся до Ради Міністрів УРСР з клопотанням вжити заходів щодо захисту історико-культурної спадщини столиці України, зокрема, до 1500-річного її ювілею. У листі містилися і конкретні пропозиції [139], які лягли в основу постанови Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1977 про поліпшення охорони й використання пам'яток історії та культури в Києві. Ухваленим документом, зокрема, передбачалися уточнення й затвердження меж заповідних й охоронних зон пам'яток історії та культури, зон регульованої забудови і природного ландшафту, а також розробка проектів їх упорядкування. Пропонувалося затвердити перспективний план робіт з реставрації пам'яток містобудування і архітектури. Уряд республіки зобов'язав Київський міськвиконком разом з Держбудом УРСР і Академією наук УРСР провести до 1980 науково-комплексну інвентаризацію пам'яток історії та культури старої забудови Києва та його історичних околиць. Рада Міністрів республіки підтримала пропозицію про створення історико-культурного заповідника «Стародавній Київ», який був організований у 1987.

Постановою встановлювалися терміни завершення проектних робіт (1977—80) з рекон-

струкції Червоної (нині Контрактова) та Поштової площ, а також вулиць Жданова (нині вул. П. Сагайдачного) і Зелінського (нині вул. Покровська). Були ухвалені рішення і з окремих визначних пам'яток, зокрема, щодо реставрації фасадів Миколаївського костюлу на вул. Червоноармійській, 75, відбудови Золотих воріт, фонтану «Самсон» і Гостиного двору на Контрактовій площі Подолу [140]. Важливе значення для прискорення реставрації пам'яток Києва мали прийняті у грудні 1979 ухвали Ради Міністрів УРСР про заходи у зв'язку з підготовкою до святкування 1500-річчя міста [141]. Вони відкрили можливості для практичної реалізації ряду проектів з упорядкування історико-культурних пам'яток. Зокрема, було проведено значні роботи щодо реконструкції Андріївського узвозу, Старокиївської гори, реставрації окремих споруд Софійського заповідника, Києво-Печерської лаври, Кирилівської церкви, Московської брами Київської фортеці, Андріївської церкви. Відновлено фонтан «Самсон» на Подолі, закінчено реставрацію церкви Спаса на Берестові, Миколаївського костюлу. Здійснено реконструкцію пам'ятки історії і фортифікації Київської Русі 11 ст. — Золотих воріт [142]. Значною подією в житті міста стало завершення реставрації восени 1982 Маріїнського палацу [143]. У ці ж роки здійснено комплексну історико-архітектурну інвентаризацію пам'яток Подолу, завдяки чому було виявлено і зареєстровано понад 200 пам'яток історії і культури та бл. 600 цінних споруд фонові забудови.

Для ґрунтового вивчення пам'яток Києва важливе значення мала ухвала уряду України «Про організацію комплексного археологічного дослідження історичної частини Подолу в м. Києві», прийнята в липні 1984. Відповідно до неї було створено Подільську постійно діючу археологічну експедицію Інституту археології АН УРСР, на яку покладено відповідальність за проведення досліджень у зоні новобудов Подолу. Урядом України розглянуто 15 червня 1985 важливий комплекс питань, пов'язаних з подальшим розвитком столиці республіки як великого громадсько-політичного центру. Велике значення для розвитку пам'яткоохоронної діяльності мала, зокрема, постанова, яка зобов'язувала при здійсненні реконструкції і забудови центральної частини м. Києва збереження його історико-культурного середовища.

Разом з тим були й факти зневажливого ставлення державних органів до національної духовної спадщини, що вкрай згубно позначилося на збереженні тисячолітніх надбань української культури. Одним із таких «дійових» заходів стало свідоме заниження історико-культурної цінності пам'яток, а після цього

Перше фотографування кореспондентом І. К. Лисенком фрагменту скульптури (обличчя) пам'ятника князю Володимирі. 1968.

«узаконене» їх знищення як «малоцінних». Поширеним було руйнування не тільки окремих, але й цілих містобудівних комплексів (вулиць, майданів тощо), як у випадку з урочищами Гончарі й Кожум'яки у Києві. Це мотивувалося потребами реконструкції стародавніх поселень. Згубною була також низка державно-«ревізійних» акцій. У такий спосіб з охоронних списків цілеспрямованими постановами і рішеннями влади масово вилучалися, а потім зносилися щонайцінніші споруди-пам'ятки. Більше того, в цих постановах стимулювалося і подальше поширення подібних акцій. Водночас значні кошти виділялися на спорудження, реставрацію, впорядкування пам'ятників В. Леніну, партійним, радянським і державним діячам.

У цій обстановці вагомий вклад у пам'яткоохоронну діяльність у Києві внесла наукова і культурна громадськість. Відомі вчені, архітектори, письменники, митці, музейні працівники, краєзнавці, серед яких були М. Брайчевський, І. Гончар, О. Гончар, Г. Логвин, К. Стецюк та ін., своїми виступами, публікаціями гостро поставили питання про руйнування пам'яток старовини. У 1965 Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про організацію республіканського добровільного Товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР». У грудні 1966 відбувся 1-й установчий з'їзд товариства. Понад 20 років його очолював відомий державний і громадський діяч, акад. НАН України П. Тронько, який протягом 17 років працював заступником голови Ради Міністрів УРСР. З 1989 товариство очолює акад. НАН України П. Толочко. Товариство згуртувало мільйони однодумців щодо збереження історико-культурної спадщини України і, зокрема, Києва. Плідно працювали на пам'яткоохоронній ниві передусім засновники товариства, навколо яких гуртувалися широкі кола громадськості. Серед них: Ю. Асеев, В. Ачкасова, О. Бабишкін, М. Бажан, В. Борщевський, М. Брайчевський, Н. Булаєвська, І. Гончар, О. Гончар, К. Гуслистий, В. Довженок, К. Дубина, І. Дудник, І. Ігнаткін, Я. Ісаєвич, М. Іщенко, Г. Кальченко, А. Карнабід, С. Кириченко, М. Киценко, С. Кілессо, М. Коба, М. Коломієць, О. Компан, І. Кудін, Г. Логвин, О. Микитенко, Б. Олійник, Л. Орел, Я. Петрусенко, Г. Пінчук, Л. Прибега, Л. Проценко, М. Сиваченко, О. Силин, А. Ситник, М. Сікорський, К. Стецюк, В. Стрельський, Д. Телегін, П. Толочко, П. Тронько, М. Ходаківський, І. Швець, Ф. Шевченко, С. Щербань та ін. У 1967 створено Київську міську організацію Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, яка одразу ж розгорнула широку діяльність. Протягом тривалого часу її очолював знаний вчений, краєзнавець, професор університету В. Стрельський. За роки

своєї діяльності активісти товариства виступили ініціаторами багатьох важливих акцій. Київська організація неодноразово входила з науково обґрунтованими пропозиціями до уряду України щодо збереження історичного образу Києва. Наслідком цього була низка відповідних ухвал, у здійсненні яких товариство брало безпосередню участь. Це стосується, зокрема, першої в колишньому СРСР постанови «Про створення в Києві археологічних заповідних зон і архітектурних заповідників, зон регулювання забудови і зон охоронного ландшафту», ухваленої Київським міськвиконкомом у березні 1973. У серпні 1979 затверджене додаткове рішення «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві».

З власної ініціативи Київська організація товариства провела науково-комплексну інвентаризацію найціннішої забудови Києва, у т. ч. Подолу. Проведена наукова і практична робота стала підмурком для наступної комплексної розробки диференційовано-зональної охорони стародавньої забудови Києва. Це дало змогу забезпечити збереження не лише окремих споруд-пам'яток та їхніх ансамблів, а цілих стародавніх районів, їхньої забудови та планувальної схеми. Основні принципи охоронного зонування Києва було запозичено республіками колишнього СРСР та деякими європейськими країнами. Ці та інші наукові розробки товариства були взяті за основу при розробці генеральних планів Києва та проектів планування як окремих міських районів, так і комплексної розбудовчої програми «Центр». Завдяки зазначеній діяльності товариства збережено від необачних «реконструкцій» старі квартали Хрещатика, територію літописних Щекавиці, Дорогожичів, Китаєва та ін.

Час ствердив значення діяльності товариства, особливо його Київської міської організації із збереження національної духовної спадщини. Члени товариства творчо працювали в містобудівній раді столиці України, Держбуді, науково-дослідних і проектних інститутах. Вони рятували від новобудов літописний Київ та від необачної реконструкції старовинний Поділ, безкомпромісно обстоювали збереження і відтворення образу вцілілих кварталів довоєнного Хрещатика. Товариство було ініціатором і брало безпосередню участь у численних державних комісіях з обстеження комплексів цінної забудови, клопоталося перед урядом республіки щодо її збереження і співпрацювало при формуванні урядових постанов для здійснення обліку, дослідження і охорони історико-культурної спадщини. Своєю практичною діяльністю і значними фінансовими внесками ця громадська організація істотно сприяла відтворенню, реставрації та консерва-

ції численних пам'яток історії та культури, що проводилися у зв'язку з історичними датами — 1500-річчям Києва, 1000-річним ювілеєм хрещення України — Русі, 800-річчям «Слова о полку Ігоревім». Її коштом реконструйовано Золоті ворота, майже 10 млн. крб. виділено на будівництво Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». З метою популяризації історико-культурної спадщини товариство заснувало вечірній університет, журнал «Пам'ятки України» і щомісячник «Старожитності», видавало численні путівники, альбоми тощо.

З ініціативи товариства розроблялися проекти відтворення Успенського собору Києво-Печерської лаври, церкви Богородиці Пирогощі, реставрації Гостиного двору, пам'ятки історії та фортифікації — Косого капоніру, історико-культурного комплексу Києво-Могилянської академії і Братського монастиря. Товариство домоглося створення Музею народної архітектури та побуту України у с. Пирогів під Києвом, у якому зібрано унікальні пам'ятки народного будівництва. Його активісти спільно з міським управлінням культури і Військово-науковим товариством при окружному Будинку офіцерів розробили пропозиції щодо увічнення подвигу захисників Батьківщини, зокрема під час оборони Києва у 1941 і його визволення у 1943 [144]. Однак чимало цінних започаткувань столичної організації товариства не набули завершення. У 50—80-і рр. під час реконструкції Києва і нового будівництва державні організації часто нехтували думкою громадськості, внаслідок чого зруйновано чимало цінних пам'яток та їхніх комплексів. У ці роки в зв'язку з новим будівництвом знищено багато кварталів стародавньої забудови, зокрема на Подолі й Глибочиці. Те саме відбувалось і в інших районах Києва. У 50-ті рр. знищено будинок, в якому містилася Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів, проживали академіки ВУАН О. Левицький, М. Яворський та ін. (вул. Микільсько-Ботанічна, 13); садиба поч. 19 ст. відомого історика, киевознавця М. Берлинського (вул. Лютеранська, 27—31); будинок, в якому проживала видатна поетеса А. Ахматова (вул. Круглоуніверситетська, 20/1); будинок, в якому у 1822—25 відбувалися таємні зібрання декабристів (вул. Мільйонна, нині Панааса Мирного, 20/8).

Цінні пам'ятки зруйновано в 60-і рр., зокрема: будинок, в якому зупинялися І. Франко і М. Коцюбинський (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, нині Саксаганського, 67); будинок, в якому проживав колишній президент УАН М. Василенко (вул. Тарасівська, 20) та ін.

Руйнування пам'яток тривало і в 70-і рр.: знищено будинок І. Юскевича-Красковського,

в якому у 1859 востаннє перебував Т. Шевченко (вул. Ірининська, 10); будинок І. Гудовського, де у різні роки проживав поет; будинки часів пізнього середньовіччя: шевського цеху і в'їта Г. Рибальського. Знесено Поштовий двір і службові приміщення (готель, каретні ряди, телеграф тощо) Поштової станції, збудованої в 50-х рр. 19 ст. (Поштова площа); будинок готелю «Європейський» (пл. Царська, нині Європейська). У 1978 розібрано лінію першого в Росії пасажирського електричного трамваю, прокладену у 1892 (Олександрівський, нині Володимирський узвіз) та ін. У 1979 у зв'язку з перебудовою кварталу на вул. Червоноармійській, 121 розібрано будинок видатної української актриси М. Заньковецької. Однак, у зв'язку з численними протестами громадськості згодом будинок був відновлений.

Процес руйнації пам'яток продовжувався у 80-і рр. У 1980 знищено будинок, де в кін. 19 ст. містилася Рисувальна школа М. Мурашка (вул. Володимирська, 46); будинок архітектора О. Беретті (серед. 18 ст.; вул. Велика Житомирська, 2-а); будинки дерев'яної народної архітектури 19 ст. (пров. Вознесенський Яр, нині вулиця Петрівська); комплекс поселень в урочищах Кожум'яки і Гончарі на Подолі; 1980 зруйновано групу стародавніх могильників у Китаєві тощо.

На жаль, продовжується ця практика і тепер. Останнім часом столиця України знову втратила частинку пам'яток. У 90-і рр. зруйновано, наприклад, пам'ятку архітектури кін. 19 ст. на вул. Басейній, 16 — колишній нічліжний притулок Н. Терещенка; пам'ятку історії на вул. Володимирській, 17 — будинок, де містилася редакція журналу «Киевская старина», проживали скульптор Е. Сала і композитор О. Кошиць; житловий будинок у пров. Ладо Кецьховелі, 5. Однією з причин цього є недосконалість правової основи пам'яткоохоронної діяльності в Україні. Головні кодифікаційні акти — Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийнятий ще у 1978, та постанова Ради Міністрів СРСР 1982 «Положення про охорону і використання пам'яток історії та культури» з багатьох позицій застарілі, не відповідають сучасним умовам політичного, соціально-економічного і культурного розвитку країни, концептуальним засадам новітньої української історіографії, організаційним формам і методам реальної діяльності в галузі охорони пам'яток. Проект закону, питання про який довгий час піднімався громадськістю, на жаль, і досі не розглянутий Парламентом України.

Відсутність нового законодавства великою мірою заважає розвитку пам'яткоохоронної справи, збереженню пам'яток історичного середовища України, а тим самим — процесам онов-

лення історичної пам'яті й національного відродження українського народу. Актуальність і невідкладність завдання розробки концептуально-правової бази охорони пам'яток минулого особливо чітко відзначилися в ході підготовки Зводу пам'яток історії і культури України, у т. ч. й тому «Київ». Звід фактично є найповнішим переліком нерухомої частини історико-культурної спадщини країни, до його складу входять не тільки об'єкти, що взято на державний облік, а й нововиявлені пам'ятки. Список останніх постійно поповнюється. Тільки по Києву в ході підготовки Зводу їх виявлено понад 600.

Питаннями дослідження й охорони пам'яток старовини займаються сьогодні численні державні, наукові, творчі, громадські, релігійні установи і організації, діяльність яких потребує не тільки координації, але й розмежування функцій на чіткій законодавчій основі.

Певним кроком на шляху організації системи пам'яткоохоронної роботи в столиці України стало створення 1993 Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища Києва. За указом Президента України Л. Кучми від 9 грудня 1994 «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» активізувалася робота з відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Утворено комісію, яка має визначити перелік видатних пам'яток України, що потребують відтворення. Готується державна довгострокова програма відновлення визначних пам'яток культури в Києві. У 1990-і рр. статус національних заповідників надано Києво-Печерській лаврі та Софії Київській.

Звід пам'яток історії та культури України має стати своєрідною охоронною грамотою національної історико-культурної спадщини, збереження якої стало важливим завданням нашої держави, кожного її громадянина. Народ, який зберігає національну пам'ять, шанує свій рід і традиції, має майбутнє.

*Юрій Асеев, Олександра Веселова,
Валентин Єжов, Сергій Кілессо,
Микола Кіпоренко, Ніна Коваленко,
Сергій Кокін, Володимир Кучер,
Олена Лугова, Олексій Нестуля,
Валерій Смолій, Олесь Силин,
Павло Сохань, Петро Толочко,
Лариса Федорова.*

VI. Київ 10—13 століть

Карта-реконструкція

Стародавній Київ належав до найбільших центрів східнослов'янської і європейської культури. Його появу, згідно з літописним переказом кін. 11 ст., провів сам учень Христа апостол Андрій. Показавши своїм учням на дніпровські кручі, він промовив: «На цих горах возсіяє благодать Божа, постане велике місто і буде багато церков». У кін. 9 ст. вустами князя Олега Київ проголошується «матір'ю міст руських». На міфологічному рівні це означало, що він дав життя усім іншим містам Русі, а на державно-політичному визналася його столиця роль для усіх східнослов'янських земель. Літописці продовжували підкреслювати богообраність і велич Києва навіть у часи феодальної роздробленості Русі. Невідомий автор серед. 12 ст. зауважив: «І хто ж бо не полюбить київського князіння, адже вся честь і слава, і велич, і глава всім землям руським Київ».

Слава Києва вийшла далеко за межі східнослов'янського світу. Його знали арабські історики і географи 9—11 ст., європейські хроністи 11—13 ст. За словами німця Титмара Мерзебурзького, Київ на поч. 11 ст. був великим містом з незліченною кількістю народу, мав 400 храмів і 8 торжищ. Адам Бременський на поч. 70-х років 11 ст. називав його «суперником Константинополя».

До нас дійшло небагато з того, що викликало захоплення сучасників від стародавнього Києва. Час і лихоліття іноземних навал стерли з лиця його землі чудові храми, князівські палаци, оселі киян. Сьогодні тільки археологія може дати уявлення про минулу велич і красу столиці Русі. За розрахунками автора цих рядків, Київ у 12—13 ст. займав територію понад 30 кв. км, мав площу забудови близько 400 га і кількість населення 50 тис. осіб. За середньовічними масштабами це було справді велике місто, яке не поступалося багатьом європейським столицям.

З поч. 70-х років 20 ст. археологи у співдружності з художниками й архітекторами розпочали роботу з відтворення архітектурного образу стародавнього Києва. Перша спроба дати об'єктивну модель центральної частини міста здійснена Д. Мазюкевич за науково-консультативною участю Ю. Асеева, П. Толочка та С. Кілієвич. Макет експонується у Національному заповіднику «Софія Київська». Згодом цю роботу продовжив О. Казанський. Він у творчій співдружності з Ю. Асеевим і П. Толочком створив для Державного історичного музею прекрасну діораму стародавнього Києва. Обидві роботи досить повно відтворили історико-архітектурний образ Києва 10—13 ст.

Наступним етапом моделювання стародавнього Києва стала графічна карта-реконструкція, виконана архітекторами О. Кутовим, В. Розенбергом і О. Зориним у першому варіанті, і першими двома авторами — у другому. На відміну від попередників О. Кутовий і В. Розенберг відтворили архітектурний образ Києва у повному просторовому його обсязі — від Кирилівського до Видубицького монастирів і від Дніпра до Либеді. Звичайно, дати повну гарантію того, що Київ 10—13 ст. був саме такий, неможливо. І все ж, перед нами не просто красива картинка, покликана до життя уявою архітекторів і археологів, а максимально близький до реального образ давнього міста. В його основі — результати багаторічних архітектурно-археологічних досліджень, здійснених кількома поколіннями археологів. Внаслідок цього вдалося відтворити містобудівну планувальну структуру, дати реконструкції майже усіх монументальних будівель, а також скласти уявлення про характер масової забудови стародавнього Києва.

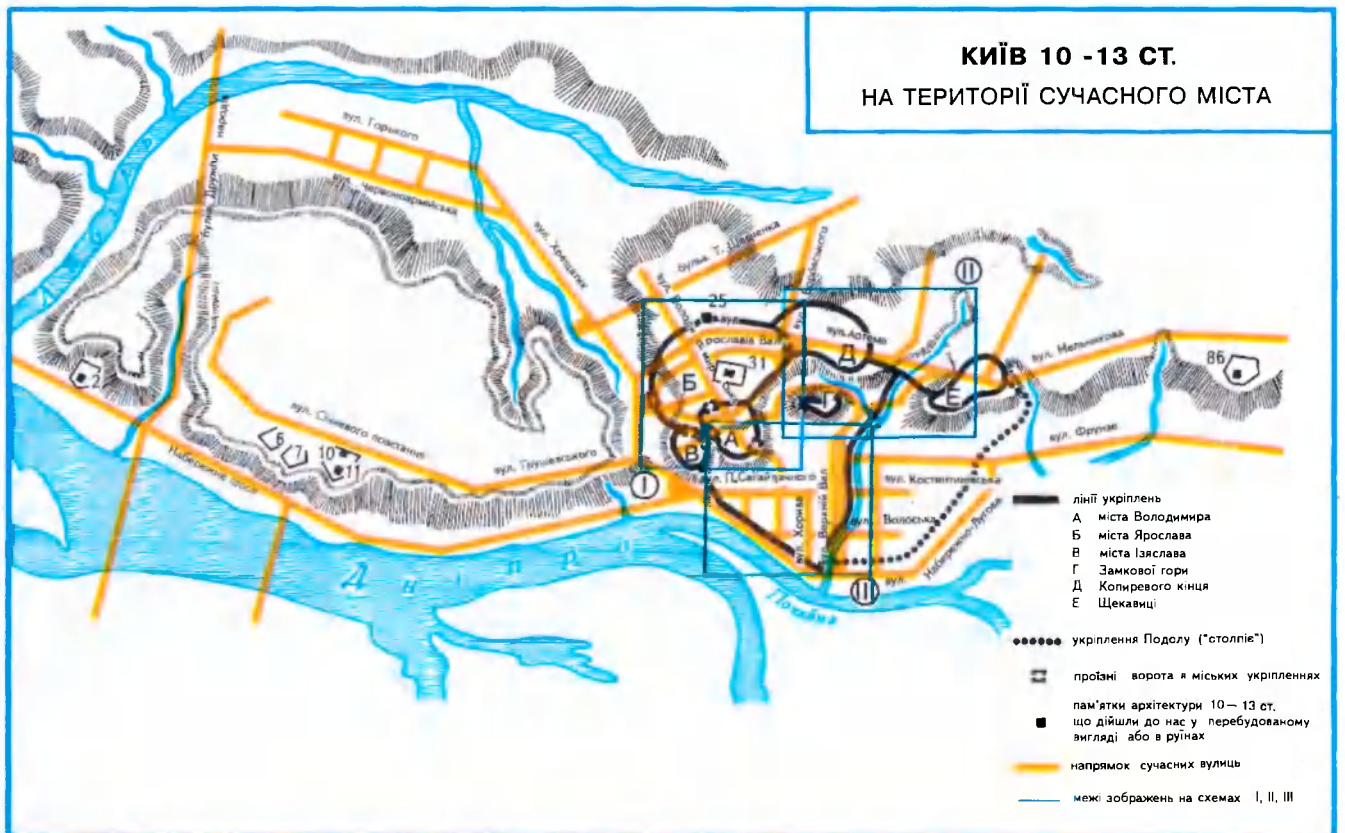
Переконаний, що карта-реконструкція допоможе читачам краще осягнути таке непересічне явище нашої історії та культури, яким був Київ у 10—13 ст., і стане добрим путівником, завдяки якому вони зможуть здійснити захоплюючу екскурсію його вулицями і площами, ознайомитися з найвідомішими пам'ятками.

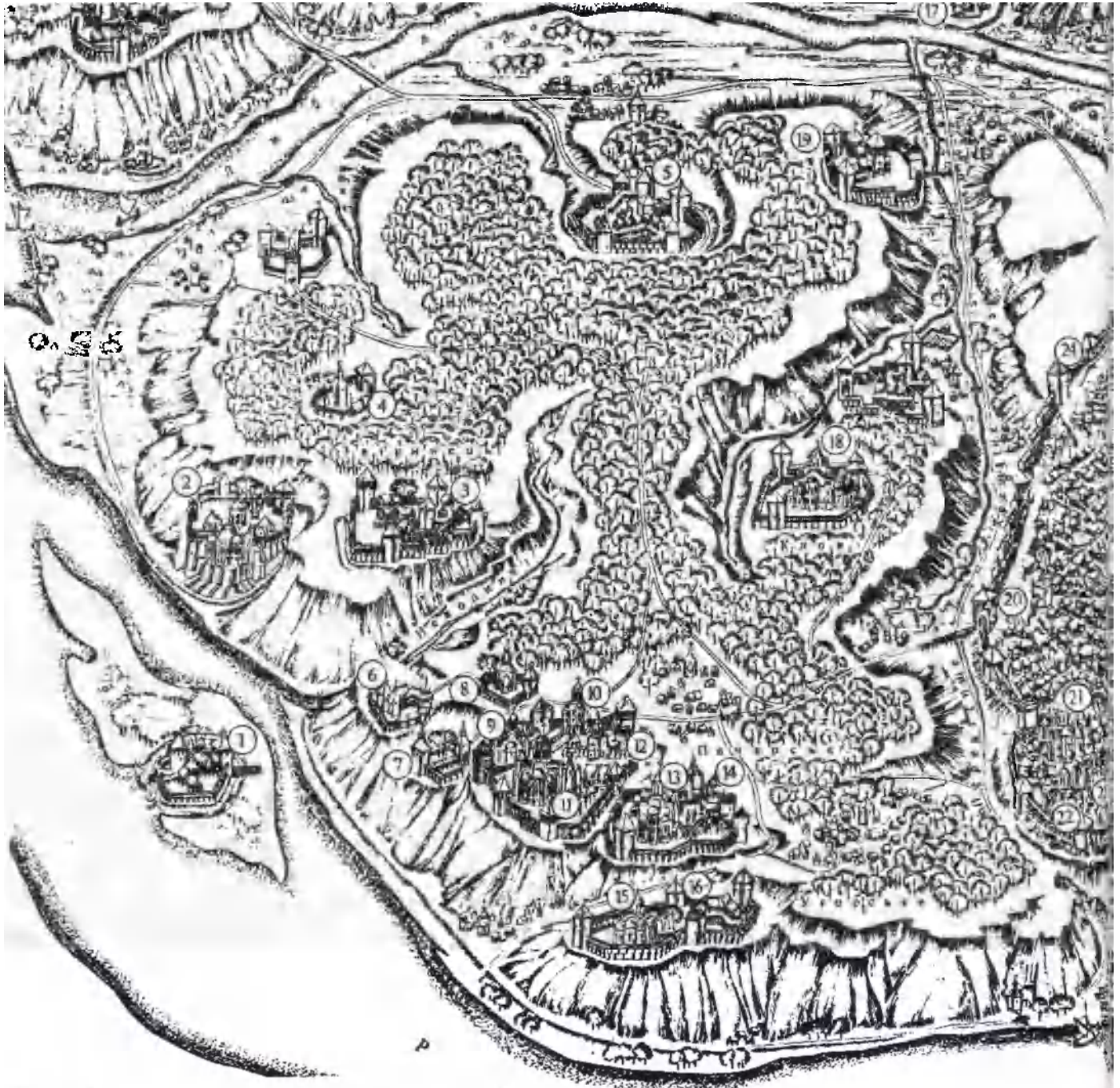
Петро Толочко, академік НАН України.

I.

ВЕРХНЕ МІСТО

Центральний ансамбль «міста Володимира», який розбудовувався протягом трьох століть, мав, очевидно, такий вигляд з боку Андріївської гори (там, де зараз височить Андріївська церква). На передньому плані зображено Десятинну церкву в оточенні князівських палаців та ротонду 13 ст. За нею — Федорівський монастир і Софійська брама. А далі, поза укріп-

Київ 10-13 століть

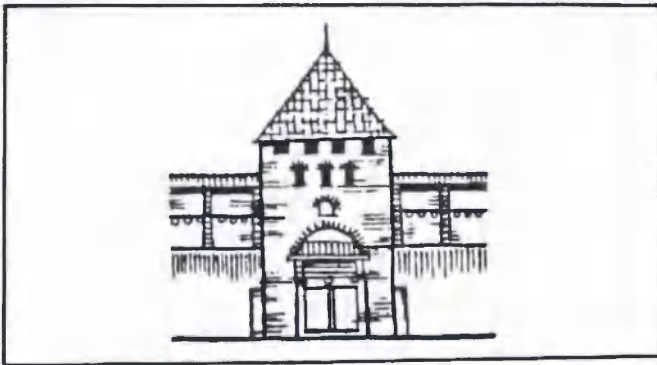
карта-реконструкція

1. Двір на Острові поблизу Видубицького монастиря	24. Укріплення міста Ярослав на 11 ст.	47. Двір Никифора	66. Церква 12-13 ст. в містечку на вул. Володимирській
2. Михайлівська церква 11 ст. Видубицького монастиря	25. Золоті ворота 11 ст. місту Ярослава	48. Двір Борислава	67. Церква 12-13 ст., виявлена на вул. Володимирській
3. Крестний двір на Заїриччі	26. Церква і мурована палата на споруді 11 ст.	49. Подільська брама міста Володимиря	68. Житий ринок
4. Заїрицький монастир	27. Перва кін. 12 ст.	50. Хрестообразна церква 13 ст.	69. Житлові квартали 11-12 ст. в районі вул. Нижньої
5. Фортеця і село Преславине	28. Двір Гліба	51. Двір Косівця	70. Вал - Житоморський
6. Дальні печери Києво-Печерського монастиря	29. Миколайська брама міста Володимиря	52. Ірининська церква 11 ст.	71. Ринок біля злиття річок Глибочиці та Києвки
7. Близькі печери Києво-Печерського монастиря	30. Георгіївська церква 11 ст.	53. Двір Брячислава	72. Замкова гора
8. Трапезна церква Києво-Печерського монастиря	31. Софійський збір 11 ст.	54. Двір Пугати	73. Ремісничі урочища Гончарі-Кожум'яки
9. Троїцька надбрамна церква 12 ст. Києво-Печерського монастиря	32. Огорожа Софійської митрополії і муровані споруди 11 ст.	55. Церква 12 ст.	74. Гора Дитинка
10. Успенський собор 11 ст. Києво-Печерського монастиря	33. Софійська (Базиліка) брама 10 ст. міста Володимиря	56. Двір Борислава	75. Церква 11 ст. у Копицькому кінці
11. Михайлівська церква Києво-Печерського монастиря	34. Федорівська церква 12 ст. у Федорівському монастирі	57. Двір Бориса Коломановича	76. Церква 12-13 ст. у Историчному провулку
12. Церква Спаса на Берестові 12 ст.	35. Катерининська церква	58. Двір Василья	77. Церква 11 ст. на території Української архієпископії
13. Киязький двір на Берестові	36. Рогозна кін. 12-поч. 13 ст.	59. Двір Ратші	78. Миколайська церква 12 ст. на Новому дворі
14. Миколайська церква в Угорському	37. Васильська церква 12 ст. на Великому Ярославському дворі	60. Укріплення міста Ярославля	79. Західна брама Копривного кінця
15. Ольми двір	38. Ашкірська церква 11-12 ст. в Ячмінному монастирі	61. Ізидорська церква 10 ст.	80. Церква 12 ст. на Школярів
16. Поселення на правому березі Либелі (Протасія Яр)	39. Двір Метелана	62. Турецька (Борисоглібова) божиця 12 ст. Торговище	81. Миколайська церква на Породанському ручаї
17. Церква Богородиці Влактерської 12 ст. у Клоуцькому монастирі	40. Південний палац	63. Борисська (?) садба 10 ст.	82. Фортеця в районі станції метро „Берестейська“
18. Фортеця на Кловському ринку	41. Західний палац	64. Церква Богородиці Пироговці 12 ст.	83. Кирпильська церква 12 ст.
19. Язська брама 11 ст. міста Ярослава	42. Великий Ярославів двір	65. Церква 12-13 ст., виявлена на вул. Володимирській	
20. Дмитрівський собор міста Ярослава	43. Десятинна церква 10 ст.		
21. Церква св. Петра	44. Східний палац		
22. Микайлівський Золотоверхий собор 12 ст. у Дмитрівському монастирі міста Ярослава	45. Шильово-в'язицький палац		
	46. Двір Гордія		

леннями «міста Володимира», — головний ансамбль «міста Ярослава» з Софійським собором та Золотими воротами.

33. СОФІЙСЬКА (БАТИЄВА) БРАМА в системі укріплень «міста Володимира» споруджена не пізніше кінця 10 ст. як парадний в'їзд у Верхнє місто. Вперше згадується в літопису під 1068. Залишки брами досліджено 1935 і 1965 (XXXI). Фундамент давньої споруди позначено на розі Володимирської та Великої Житомирської вулиць.

Реконструкція Ю. Асеева.

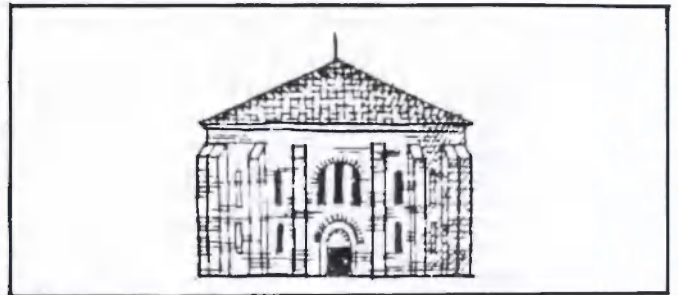
29. МИХАЙЛІВСЬКА БРАМА в системі оборонних споруд «міста Володимира» була в'їздом

з боку Михайлівської гори — «міста Ізяслава», вона також зв'язувала Верхнє місто з Печерськом та південними околицями Києва. В літопису не згадується. Локалізується гіпотетично в районі Михайлівської площі. Реконструкція Ю. Асеева.

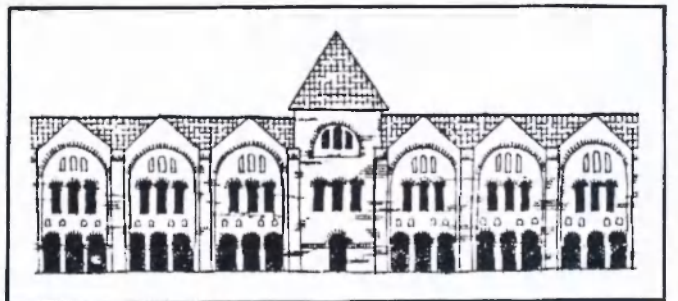
49. ПОДІЛЬСЬКА БРАМА «міста Володимира» зв'язувала Верхнє місто з Подолом. Локалізується гіпотетично.

36. РОТОНДА — кругла в плані споруда, призначення якої не з'ясовано, — належить до кін. 12 — поч. 13 ст. Вона стояла в самому центрі «міста Володимира», біля Бабиного торжка, в безпосередній близькості від Великого Ярославового двору. В літопису не згадується. Ви-

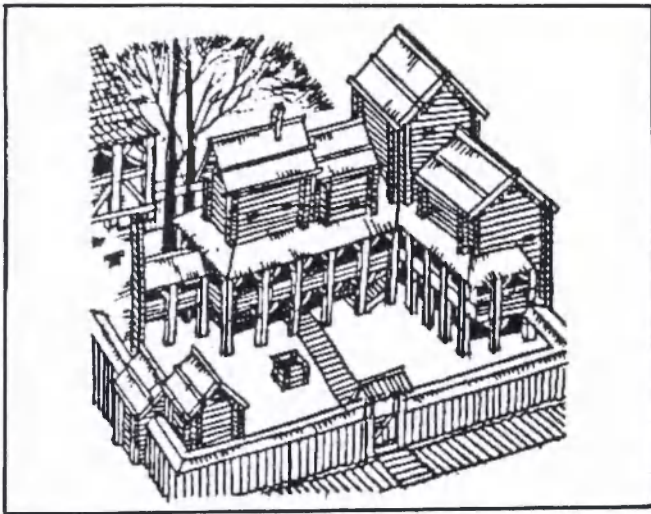

явлена Київською археологічною експедицією в 1975—76 (II, XXX). Залишки споруди містяться у дворі садиби на вул. Володимирській, 3. Реконструкція Ю. Асеева.

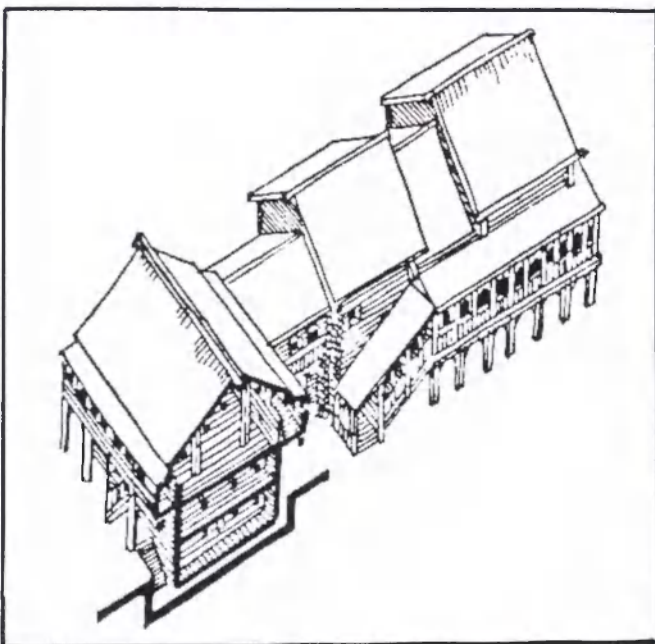
40, 41, 44, 45. ПАЛАЦОВІ СПОРУДИ «МІСТА ВОЛОДИМИРА» 10 ст. формували ансамбль великокнязівського дитинця в комплексі з Десятинною церквою. На утвореній ними площі були встановлені «4 кони медяны» — скульп-

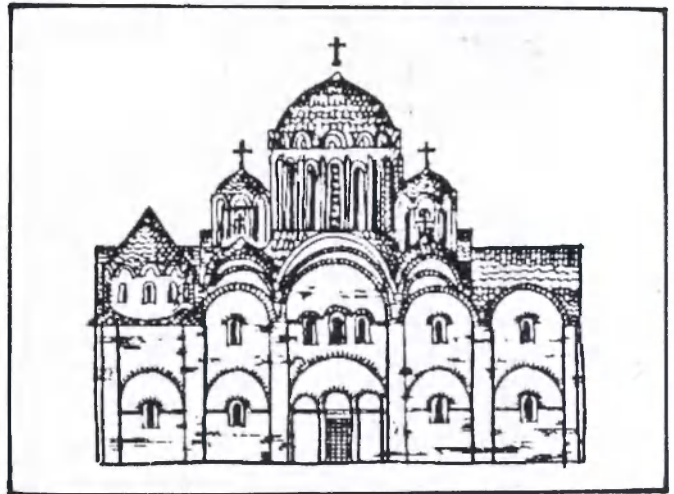
турне зображення коней. Збудовані з каменю та плінфи, деякі палацові споруди, як гадають, мали верхні дерев'яні житлові поверхи і могли зв'язуватися в єдиний комплекс дерев'яними переходами та галереями з Десятинною церквою. Залишки палацових споруд виявлено і досліджено 1907, 1914, 1970, 1982 (II, XIII, XVII). Вони містяться на нинішній території Національного музею історії України та під проїжджою частиною Десятинного провулка. Реконструкція Західного палацу Ю. Асеева.

39, 46, 47, 48. ДВОРИ МСТИСЛАВА, ГОРДЯТИ, НИКИФОРА, ВОРОТИСЛАВА. Князівські та боярські двори «міста Володимира» розташовувалися поблизу ансамблю палацових споруд і Десятинної церкви. Розміщення житлових комплексів великих феодалів на плані Верхнього міста підтверджується численними знахідками скарбів, коштовностей і літописними свідченнями (XXX). Залишків дворів, вірогідно дерев'яних, розкопками не виявлено. Однак результати досліджень жител феодалів, торговців, представників князівської адміністрації в інших містах Русі дають уявлення про боярський двір у вигляді складного мальовничого комплексу зрубних споруд з вежами, міцним частоколом укріплень. Житлові й господарські будівлі з'єднувалися галереями, переходами. Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

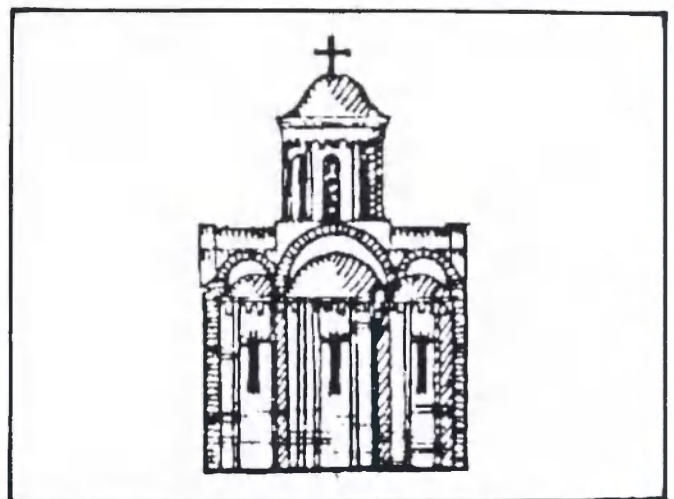

43. ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА — перший мурований храм на Русі, яка щойно прийняла християнство. Ця споруда домінувала у Верхньому місті перед тим, як було зведено Софійський собор. Центр Руської митрополії. Разом з палацами 10—11 ст. вона утворювала ансамбль велико-

князівського дитинця. Церкву збудовано 989—996. До наших днів не збереглася. Залишки храму досліджувалися в 1824, 1826, 1908, 1914, 1937—39 (XIII). Фундаменти позначено й частково розкрито на території Національного музею історії України.

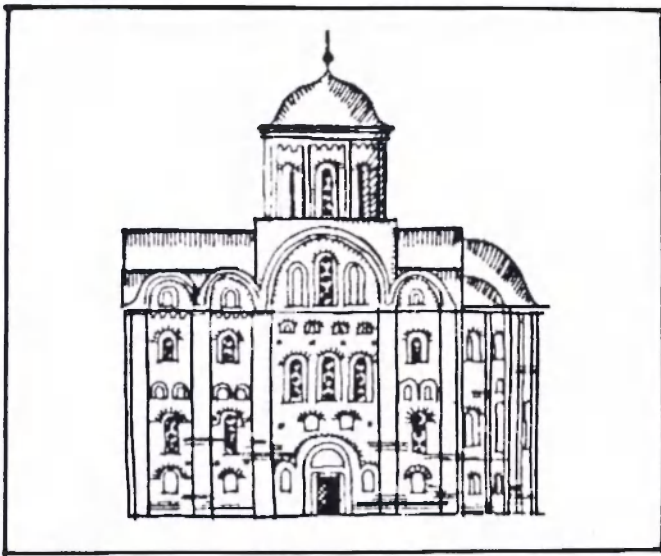
Реконструкція Г. Логвина.

37. ВАСИЛІВСЬКА ЦЕРКВА містилася на території Великого Ярославового двору «міста Володимира» (район Десятинної вулиці та Михайлівської площі). Споруджена 1183. До наших днів не збереглася (II).

Реконструкція Ю. Асеева.

34. ФЕДОРІВСЬКА ЦЕРКВА в родовому князівському монастирі містилася в районі Бабиного Торжка (садиба на вул. Володимирській, 5).

Храм закладено 1129. До наших днів не зберігся. Залишки церкви видно на плані Києва 1638 та малюнку А. ван Вестерфельда (1651). Фундамент споруди було розкопано 1838, а також у 1983—85 (II, XIII). Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

35. КАТЕРИНИНЬСЬКА ЦЕРКВА в літопису не згадується. Її залишки описано в кінці 16 ст. Локалізується гіпотетично неподалік від Василівської церкви Великого Ярославого двору (II, XIII).

38. АНДРІЇВСЬКУ ЦЕРКВУ в родовому князівському (Янчиному) монастирі споруджено між 1086 та 1131. Умовно розміщується на початку нинішньої Володимирської вулиці (II, XXX).

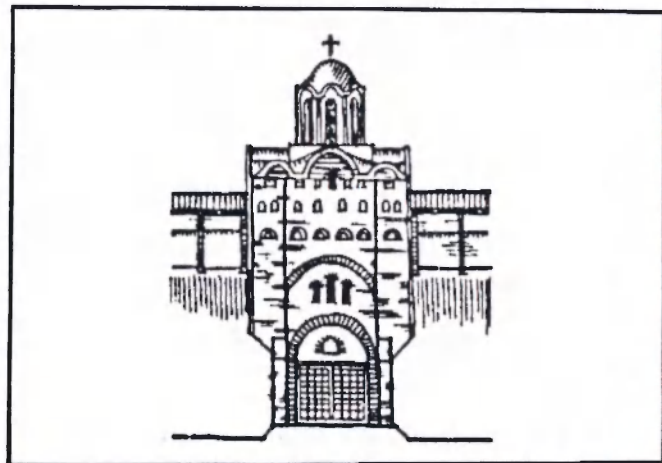
50. ХРЕСТОЗДВИЖЕНСЬКУ ЦЕРКВУ збудовано 1215 на Андріївській горі. Виняткове за містобудівним значенням місце в силуеті Верх-

нього міста. Церква до наших днів не збереглася. На цьому місці у 1747—62 зведено Андріївську церкву (арх. Б.-Ф. Растреллі) — нині філіал Національного заповідника «Софія Київська».

Гіпотетична реконструкція О. Кутового та В. Розенберга.

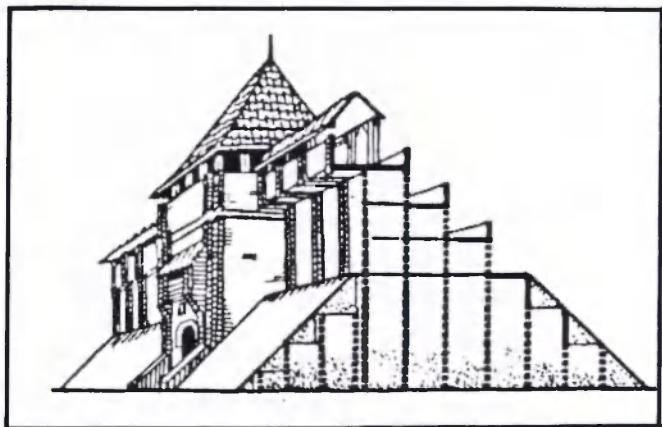
25. ЗОЛОТІ ВОРОТА закладено у 1-й пол. 11 ст. у системі оборонних споруд «міста Ярослава» як південний в'їзд до Верхнього міста. Залишки воріт, що дійшли до нашого часу, було досліджено 1837, 1972—73. Їх включено в об'ємну

реконструкцію, збудовану 1982 за проектом авторського колективу під керівництвом Є. Лопушинської.

Реконструкція Ю. Асєєва.

24, 20. УКРІПЛЕННЯ «МІСТА ЯРОСЛАВА» І ЛЯДСЬКА БРАМА являли собою систему земляних валів з дерев'яними стінами. Вони обгороджували територію Верхнього міста площею 80 га з заходу і з півдня, а з півночі межували з оборонними спорудами «міста Володимира» і «міста Ізяслава». Загальна довжина валів «міста Ярослава» — 3,5 км. Вали, що існували до 19 ст., згодом було зрито. Конструкції укріплень 11 ст.

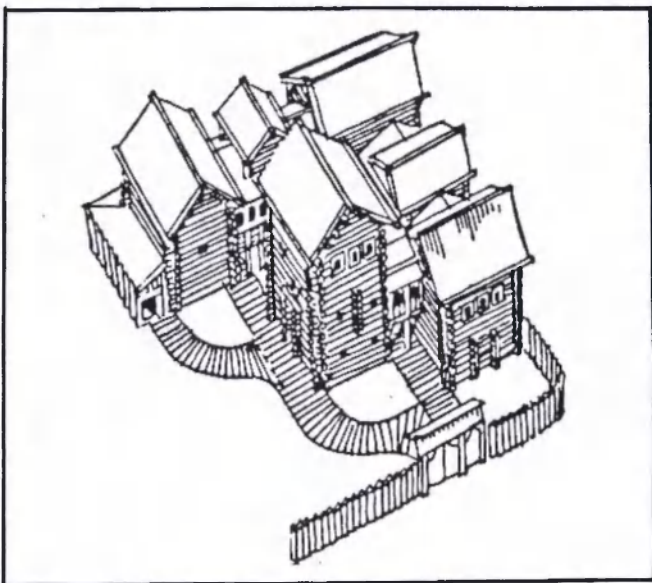

досліджено під час розкопок 1951, 1972—73, 1981 (II, XIII, XXIV). Каркас валу було зрублено з дубових клітей — городень і засипано землею, вийнятою з рову. По верху валу завшишки 12 м споруджувалися дерев'яні стіни — заборола з вежами, галереями та господарськими клітями. Ширина валу в основі — 31 м, висота з заборолою — 16 м.

Лядська брама — в'їзд до «міста Ярослава» зі сходу, з боку Хрещатицької долини. Вперше згадується в літопису під 1151. Рештки споруди було виявлено під час реконструкції Майдану Незалежності 1981.

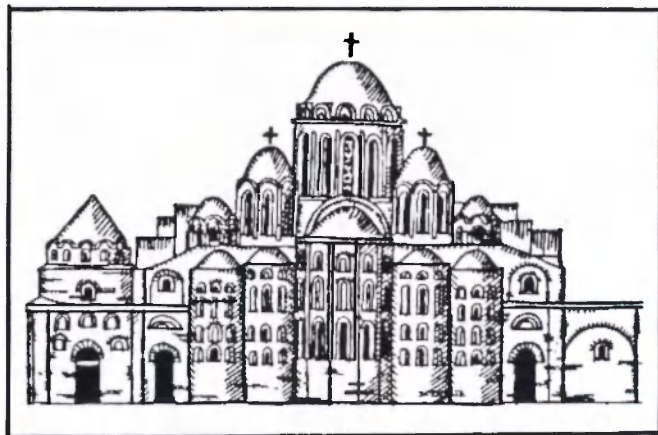
Реконструкція Ю. Асеева.

60. ЖИДІВСЬКА БРАМА — західний в'їзд до «міста Ярослава». Вперше згадується в літопису під 1146. Містилася в районі Львівської площі.

28. ДВІР ГЛІБА. 51. ДВІР КОСНЯЧКА. 53. ДВІР БРЯЧИСЛАВА. 54. ДВІР ПУТЯТИ. 56. ДВІР БОРИСЛАВА. 57. ДВІР БОРИСА КОЛОМАНОВИЧА. 58. ДВІР ВАСИЛЬКА. 59. ДВІР РАТШІ (XXX). Боярські двори «міста Ярослава», відповідно до знахідок коштовностей і свідчень літопису, розташовувалися компактною групою відокремлених дворів у західній частині міста, в районі сучасних вулиць Великої Житомирської, О. Гончара, Рейтарської, Рильського провулка. Вирізняючись серед маси рядової житлової забудови, вони створювали перехідний масштабний ряд до великих мурованих культових споруд центральної частини Верхнього Києва.

31. СОФІЙСЬКИЙ СОБОР збудовано 1017 або 1037 як домінуючу споруду столиці Київської Русі в системі культових комплексів «міста Ярослава». Зберігся в перебудованому вигляді, у формах 18 ст., у комплексі Національного заповідника «Софія Київська».

Реконструкція східного фасаду Ю. Асеева, В. Волкова, М. Кресального.

32. ОГОРОЖА СОФІЙСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ І МУРОВАНА СПОРУДА 11 ст. Мур, що обгороджував Софійську митрополію, виявлено 1948, а залишки мурованої споруди, вірогідно лані,— 1946 (XIII).

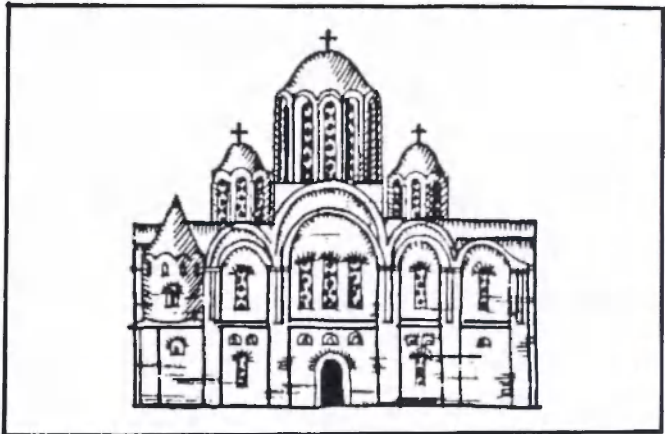
55. ЦЕРКВА 12 ст. [Спас (?)]. Залишки її вперше виявлено в 19 ст. на вул. Великій Житомирській біля перетину з вул. О. Гончара (II).

II.

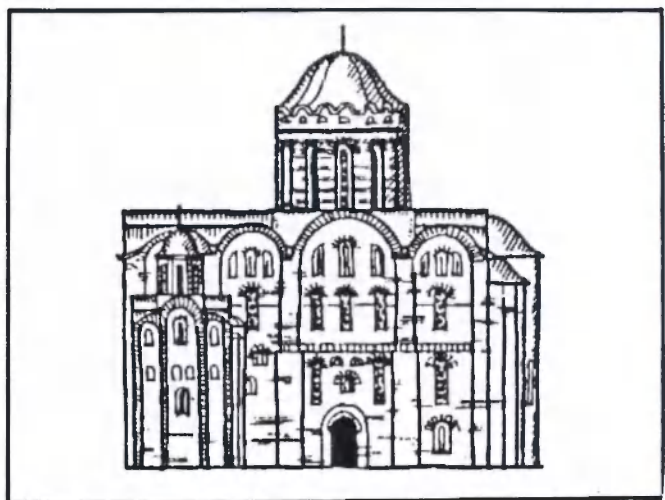
Вулиця «міста Ярослава» з її стрімким рельєфом та мальовничою забудовою, яка починалася від Лядської брами, проходила, на думку вчених, у напрямку сучасної вулиці Софійської. Археологічні знахідки залишків культурного шару у безпосередній близькості від брами (нині район Майдану Незалежності) дають змогу відтворити у загальних рисах характер забудови типової київської вулиці, орієнтованої у бік великої монументальної споруди.

30. ГЕОРГІЇВСЬКА ЦЕРКВА закладена 1051 у великокнязівському монастирському комплексі. Належала до ансамблю мурованих великомасштабних культових споруд при в'їзді до Верхнього міста з боку Золотих воріт. До наших днів не збереглася. Фундаменти досліджувалися розкопками 1937, 1939, 1979 (II, XIII). Реконструкція східного фасаду Ю. Асєєва.

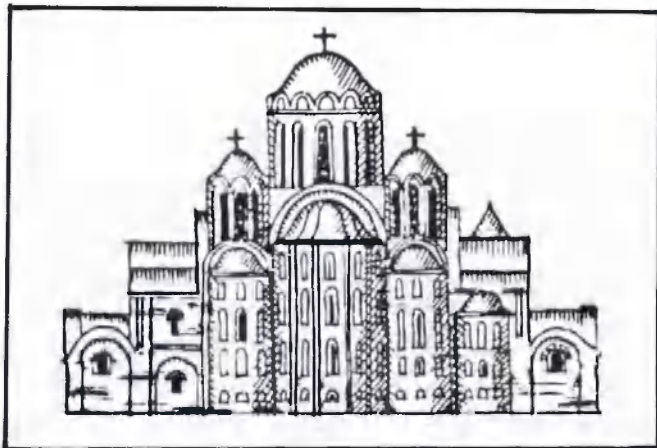
23. МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ СОБОР у Дмитрівському монастирі «міста Ізяслава» споруджено 1108—13 на території Михайлівської гори — відособленого укріпленого

комплексу, що виник на мисовому підвищенні над Дніпром (нині — Володимирська гірка). До наших днів храм не зберігся. Реконструкція південного фасаду собору Ю. Асєєва.

52. ТРИНИНСЬКА ЦЕРКВА закладена 1037. До наших днів не збереглася. Вперше виявлені 1731 залишки храму було вивчено 1909—10. Особливості будівельної техніки і композиція споруди дають змогу віднести її до групи культових комплексів «міста Ярослава», утворених, напевно, у відповідності з єдиним містобудівним задумом (II, XIII). Реконструкція східного фасаду Ю. Асєєва.

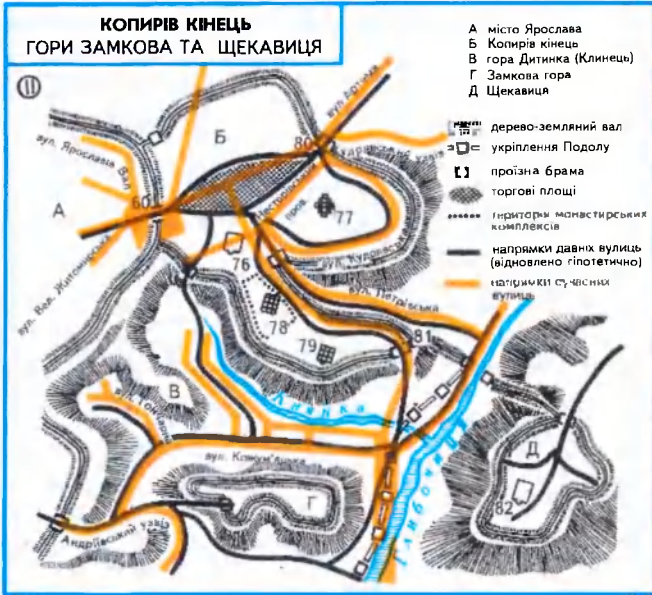

26. ЦЕРКВА І МУРОВАНА ПАЛАЦОВА СПОРУДА 11 ст. містилися на розі сучасних вулиць Володимирської та Ірининської. До наших днів не збереглася. Фундамент церкви (на думку деяких дослідників, Ірининської) досліджувався в 1833—34, 1846, 1913, 1914. На південь від церкви 1914 знайдено залишки мурованої споруди, яка за характером нагадує палаці «міста Володимира» (II, XIII).

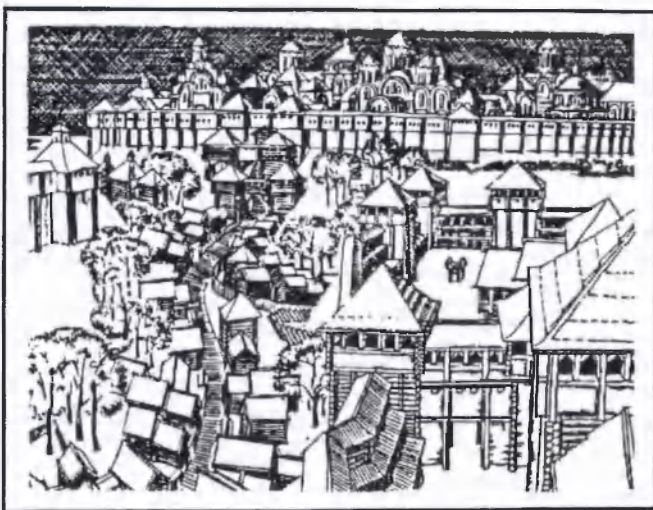
III.

В садибах монастирів і в сусідстві з ними виникали житлові квартали ремісників. Фрагмент одного з них, так зване житло художника, виявлено в 1938—39 у садибі стародавнього Дмитрівського монастиря. Як показали пізніші дослідження, напівземлянкові житлові будівлі були підкліттями і в умовах Києва використовувалися для господарських і виробничих потреб.

IV.

Замкова гора — дуже важливий елемент київського ландшафту. З її вершини відкривається круговий огляд давнього Києва — Старокиївська гора, Юрківські висоти, Поділ та задніпровська далечина. Підніжжя Замкової гори огинав Борщів узвіз (нині — Андріївський узвіз). Це найбільш «київська» вулиця, яка зв'язує протягом тисячі років Верхнє місто та Поділ. На передньому плані зображено споруди, з яких складалося «гніздо» вельможного феодала.

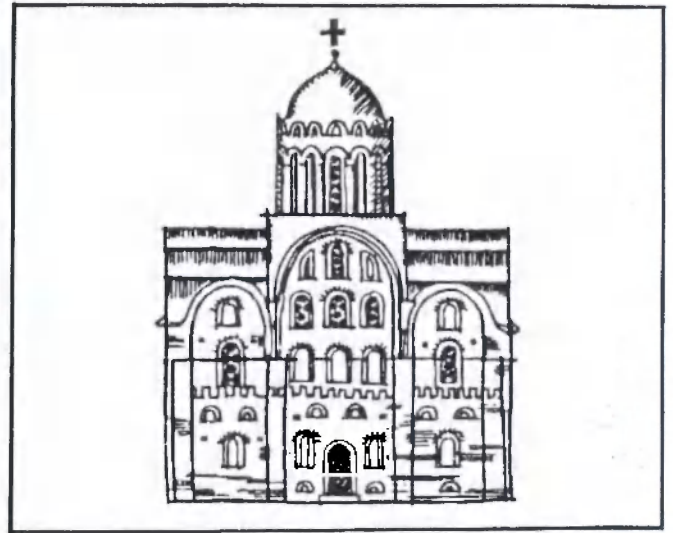

80. ЗАХІДНА БРАМА КОПИРЕВОГО КІНЦЯ. В літописах не згадується. Локалізована гіпотетично.

81. ПОДІЛЬСЬКА БРАМА КОПИРЕВОГО КІНЦЯ. Згадується в літописах. Локалізована гіпотетично.

76. ЦЕРКВА 11 ст. В КОПИРЕВОМУ КІНЦІ. У літописах не згадується. Входила, певно, до складу великого комплексу верхнього плато Копиревого кінця, вивершуючи силует цієї частини міста (ріг вул. Смирнова-Ласточкина та Киянівського пров.). Залишки храму виявлено в 1887. Особливості будівельної техніки дають змогу ототожнювати пам'ятку із зображенням великої культової споруди на малюнку А. ван Вестерфельда (1651).

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

78. ЦЕРКВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВА споруджена в 2-й пол. 11 ст. в ансамблі Симеонівського монастиря, куди було перенесено одну з князівських резиденцій (вул. Смирнова-Ласточкина). Церква стояла на проміжній терасі між храмом, знайденим у Киянівському провулку, і Василів-

ською церквою, які формували силует пагорба. Залишки розкопано й досліджено 1947 (II, XIII).

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

79. **ВАСИЛІВСЬКА ЦЕРКВА НА НОВОМУ ДВОРІ.** Споруджена 1197 у складі палацового комплексу, що увінчував виступ Копиревого кінця і замикав глибинну перспективу від гирла Глибочиці, між Замковою горою і Щекавицею (сучасна територія клініки НАН України на вул. Смирнова-Ласточкина). Залишки храму, знайдені 1878 П. Лашкарьовим, вивчено 1947 (II, XIII).

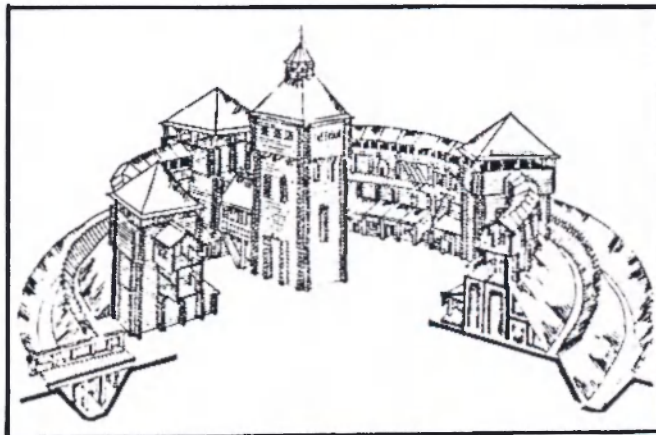
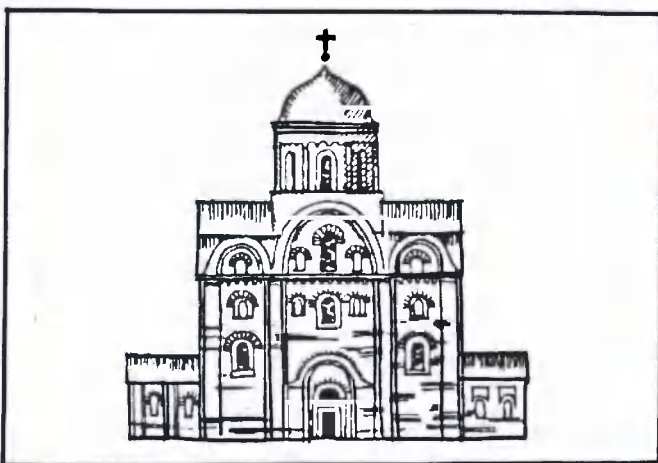
Реконструкція Ю. Асєва.

77. **ЦЕРКВА 12—13 ст. У НЕСТОРИВСЬКОМУ ПРОВУЛКУ.** В літописах не згадується. Залишки храму виявлено 1967 (II, XXXI).

82. **ЦЕРКВА НА ЩЕКАВИЦІ.** Згадується в літописах у 2-й пол. 12 ст. Характер пейзажного оточення, відтвореного на одному з малюнків А. ван Вестерфельда (1651), дає змогу ототожити зображену на малюнку церкву із залишками Щекавицького храму. Виявлена 1980 (вул. Олегівська, 41).

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга за малюнком А. ван Вестерфельда.

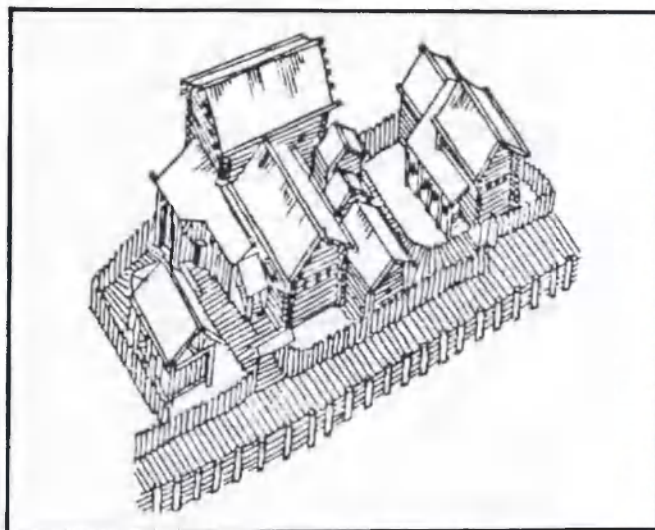
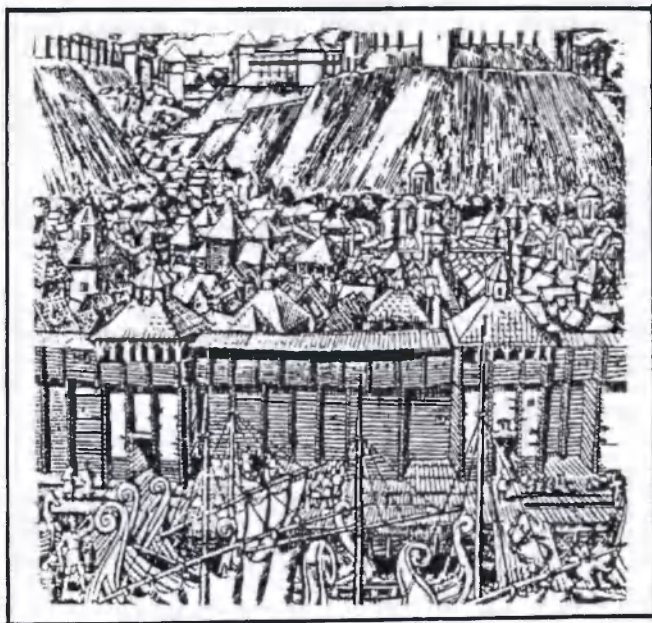
5, 19, 84, 85. **ФОРТЕЦІ НА ПІДСТУПАХ ДО КИЄВА.** Літописи, билини, археологічні дослідження дають уявлення про цей тип укріпленого поселення. Численні «застави богатирські», що будувалися як система оповіщення та оборони міст Київської Русі від ворожих навал, починалися від самих її кордонів — річкових рубежів Півдня та Карпатських перевалів. Найближчими до головних воріт Києва були, певно, фортеці, залишки яких Київська археологічна експедиція виявила на вул. Червоноармійській в районі Центрального стадіону, в кінці вул. Дегтерьовської на перетині її з проспектом Перемоги. Аналогічним пунктом була, як вважають дослідники, і Дорогожицька фортеця, яка контролювала вхід до долини р. Либідь. Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

V. ПОДІЛ

Річковий порт Києва виник на тому місці, де Почайна зливалася з Дніпром. Його розташування визначило характер забудови та обличчя

середньовічного Подолу, вулиці якого починалися від брам берегових укріплень — «столпія». До причалів київського порту швартувалися візантійські та арабські судна, дракари вікінгів, однодеревки смолян та сіверян.

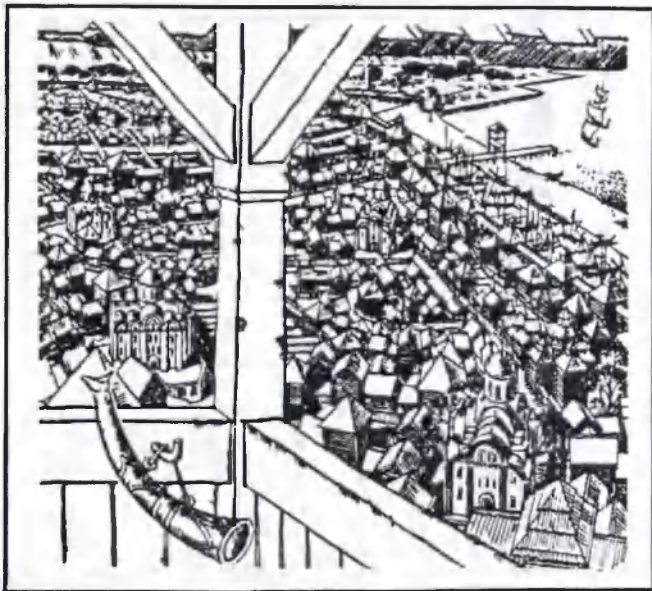
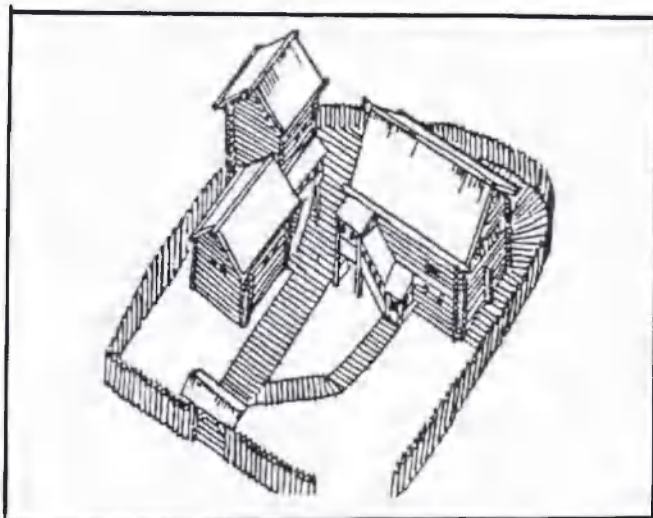

71. ЖИТЛОВІ КВАРТАЛИ 11—12 ст. Рядові садиби київських майстрів розташовувалися біля підніжжя Замкової гори, на березі річки Глибочиці або її притоки (ріг вулиць Нижнього Валу і Житньоторзької). Виявлені й досліджені Київською археологічною експедицією 1973 (XXXII).

Креслення О. Кутового та В. Розенберга за матеріалами реконструкцій В. Харламова.

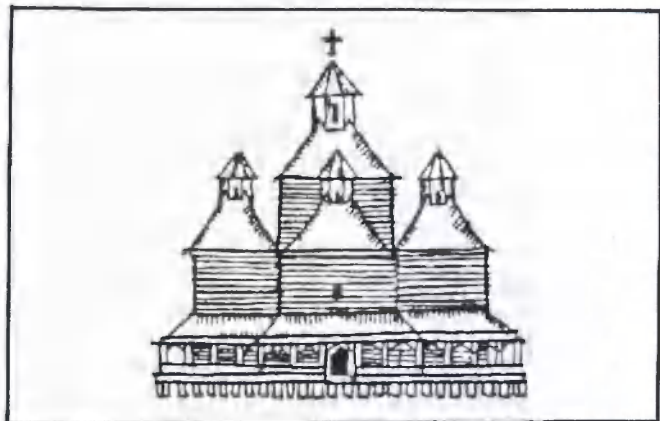
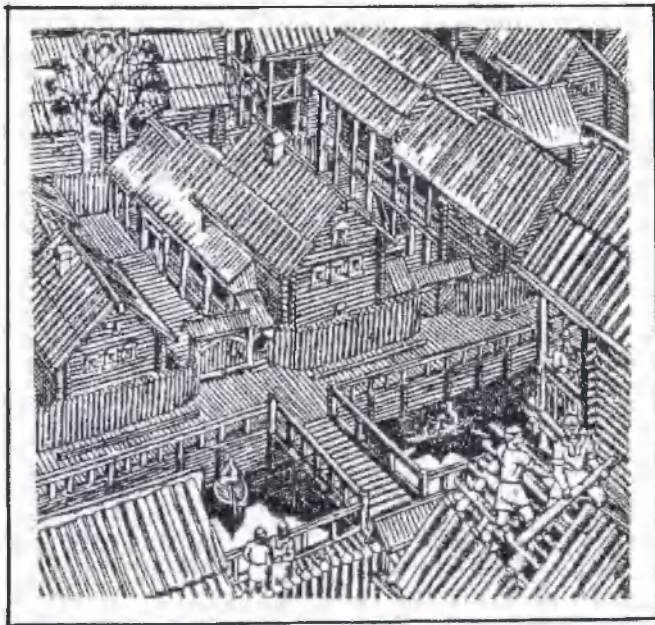
65. БОЯРСЬКА (?) САДИБА 10 ст.— один із житлових комплексів стародавнього Подолу. Розміщувалася в житловому кварталі, що межував із Торговищем (тепер — Контрактова площа). Виявлена під час робіт з прокладання метрополітену і досліджена Київською археологічною експедицією 1972 (X). В садибі простежуються основні типи міських житлових дерев'яних будівель 10 ст.: великий зруб — житловий будинок площею близько 60 кв. м на господарській або житловій підкліті і група з двох клітей, об'єднаних галереєю в один блок.

Реконструкція К. Гупала і О. Кутового.

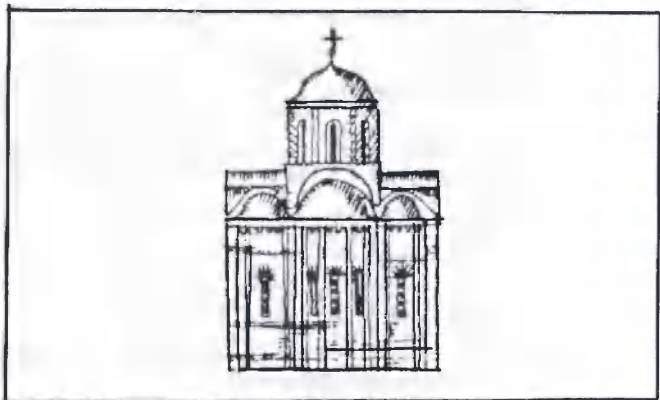
VII.

Таким уявляється характер забудови Подолу біля річки Глибочиці. Дерево використовувалося не тільки в архітектурі житла, а й у благоустрої міста.

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

66. ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ПИРОГОЦІ, споруджена у 1131—35 на Торговищі — головній торговій площі Подолу, була її композиційним центром. Згадується в «Слові о полку Ігоревім». Залишки споруди містяться на Контрактовій

площі. Давній храм досліджували 1934, а також у 70—90-х рр. (II, XIII). Відновлений 1998. Реконструкція Ю. Асеева.

62. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, виявлені під час розкопок 1955 на вул. Борисоглібській (II).

63. ТУРОВА (БОРИСОГЛІБСЬКА) БОЖНИЦЯ. Згадується 1146. Залишків не виявлено. Умовна локалізація О. Кутового та В. Розенберга. Деякі дослідники ототожнюють її з церквою 12—13 ст. (див. № 62).

67. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, виявлені під час розкопок 1955 на вул. Волоській, 20 (II).

68. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, виявлені під час розкопок 1980 на вул. Волоській (II).

69. НОВГОРОДСЬКА (МИХАЙЛІВСЬКА) БОЖНИЦЯ. Згадується 1147. Залишків не виявлено. Умовна локалізація О. Кутового та В. Розенберга. Деякі дослідники ототожнюють її з церквою 12—13 ст. (див. № 67).

VIII.

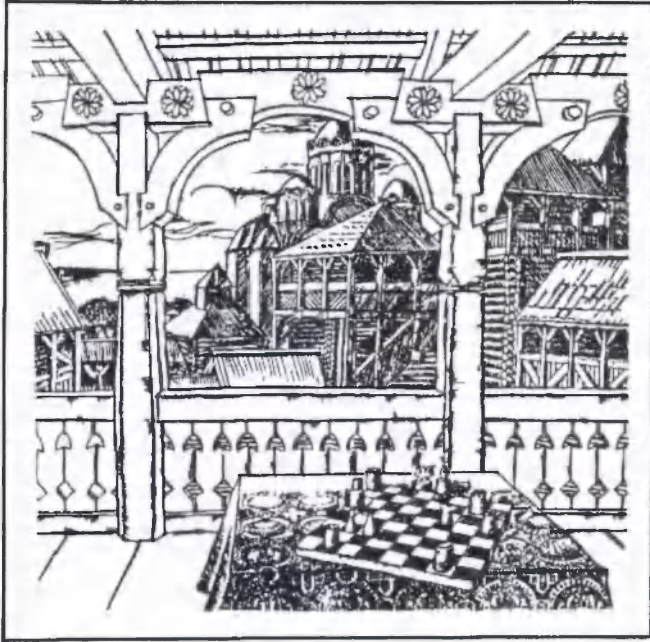
Вулиці давнього Подолу сходилися до Торговища. На головному ринковому майдані міста, де було змуровано церкву Богородиці Пирогоці, збиралося також київське віче.

61. ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА 10 ст. згадується в літопису під 944. За його свідченням, храм містився «над ручаєм Конец Пасынеч беседи и Козаре». Ряд дослідників визначають це місце на вул. Почайнинській, у районі Іллінської церкви 17 ст., яка збереглася.

IX.

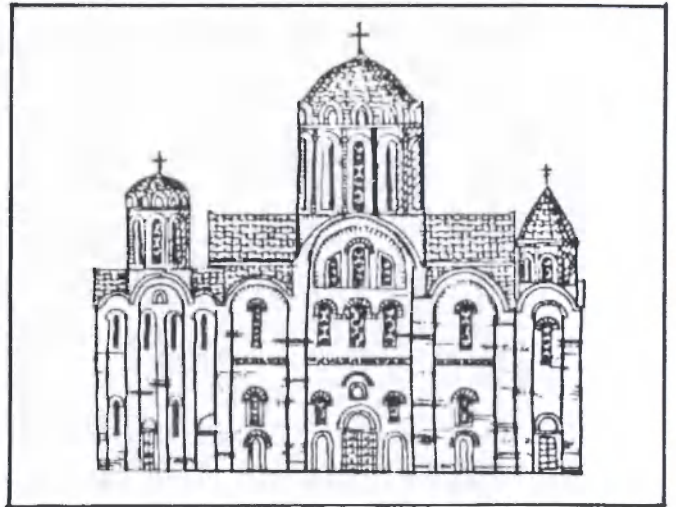
Берестове (тепер — район парку Вічної Слави) — одна з найбільш мальовничих київських місцевостей — було колись замською резиденцією київських князів. Село знищено під час монголо-татарської навали. На Берестові, у церкві Спаса, поховано засновника Москви Юрія Долгорукого.

10. ТРОЦЬКА НАДБРАМНА ЦЕРКВА в системі укріплень Києво-Печерського монастиря збудована 1108, над головним входом до монастиря. Фасади споруди в кін. 17 — на поч. 18 ст. перебудовано в стилі українського бароко. Пам'ятка міститься на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Реконструкція Ю. Асеєва.

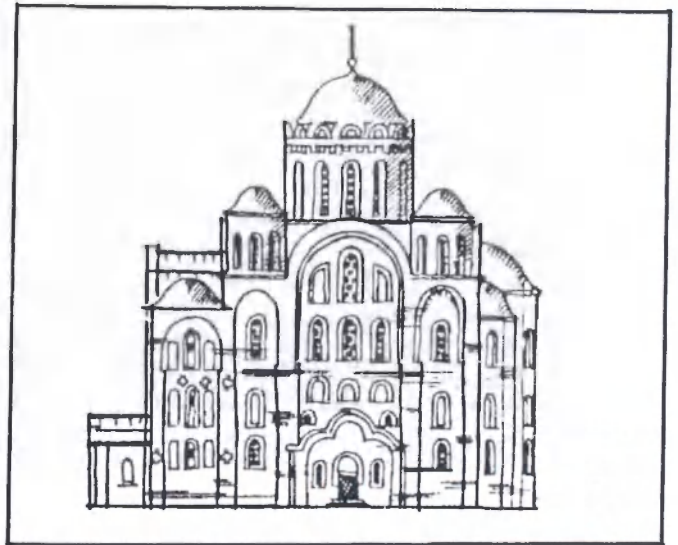
11. УСПЕНСЬКИЙ СОБОР — домінуюча споруда ансамблю Києво-Печерського монастиря. Зведений у 1073—78 і освячений 1089. Один із найважливіших елементів вивіреної системи домінант правого берега Дніпра. До наших днів собор дійшов у руїнах. На основі досліджень

1970—72 уточнено його первісне обличчя (XXXIV).

Реконструкція західного фасаду М. Холостенка.

13. ЦЕРКВА СПАСА НА БЕРЕСТОВІ — домінуюча споруда великокнязівського замського палацового комплексу. Споруджена до 1125. До наших днів збереглася в перебудованому

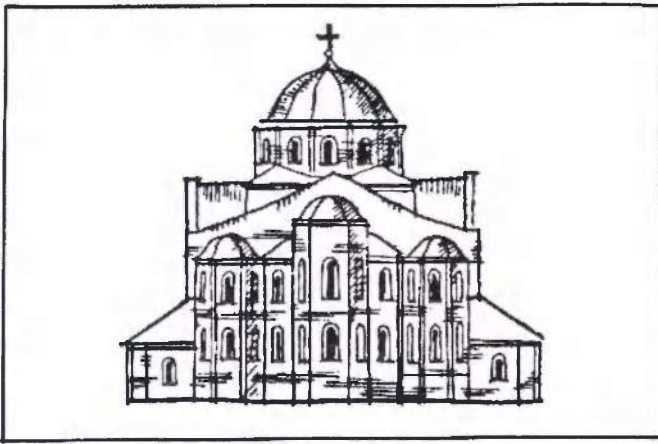

вигляді у формах 18—19 ст. Входить до складу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (II, XX).

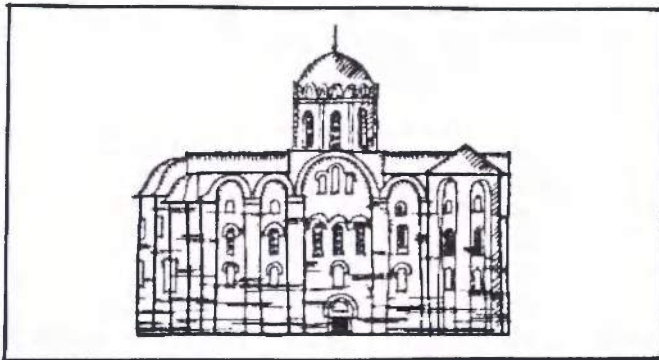
Реконструкція Н. Логвин.

18. ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ВЛАХЕРНСЬКОЇ У КЛОВСЬКОМУ МОНАСТИРІ була частиною системи домінант, що оточували центральні райони Києва з півдня і півночі. Монастир контролював вхід до Хрещатицької долини і до Печерського плато з півдня. Закладено храм 1078, а закінчено будівництво 1108. Розкопками 1963 і 1974—75 виявлено фундаменти цієї споруди (вул. Шовковична, 11).

Реконструкція Н. Логвин.

2. МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА ВИДУБИЦЬКОГО МОНАСТІРЯ закладена 1070 біля підніжжя Звіринецької гори, на березі Дніпра. У 1199—1200 зодчий Петро Милонег мурує могутню підпірну стіну. Внаслідок численних негод храм

дійшов до нас у перебудованому вигляді. Вивчався 1945 та 1970 (III, XIII).

На основі останніх досліджень здійснено спробу відтворення архітектурного обличчя церкви 11 ст.

86. КИРИЛІВСЬКА ЦЕРКВА споруджена близько 1146 у монастирі чернігівських князів Ольговичів. Увінчувала з півночі систему ансамблю культових споруд на вершині правобережного дніпровського плато. До наших днів збереглася в перебудованому вигляді у формах 17—18 ст.

Нині — філіал Національного заповідника «Софія Київська». Архітектуру церкви досліджували у повоєнний період (II, XX).

Реконструкція Ю. Асеєва.

Анотація до карти.

Київ 10—13 століть був не тільки столицею Київської Русі, але й одним із центрів світового мистецтва. Пам'ятки тієї доби є окрасою сучасного міста, вони вражають художньою досконалістю. Про велич і красу древнього Києва — «матері міст руських» — постійно нагадують Софійський собор, Кирилівська церква, комплекс Києво-Печерської лаври, Золоті ворота. Але яким було це місто? Чи можна взагалі уявити його обличчя, приховане завісою часу? Над розв'язанням цього складного питання останніх півтора століття працювали покоління дослідників. Спираючись на їхній доробок, сучасні фахівці, подібно до давньоруського майстра, який складав з окремих різнобарвних камінців яскраву картину, намагаються створити цілісне уявлення про столицю Київської Русі. Завдяки останнім науковим відкриттям, зокрема пошукам експедицій Інституту археології НАН України, було виявлено багато не відомих раніше пам'яток. Масові знахідки давньоруських житлових кварталів на території

сучасного Києва дали змогу вченим дійти висновку про єдність архітектури житла стародавнього Києва і Наддніпрянщини з архітектурною традицією інших земель Київської Русі. Результати цих досліджень допомогли нам уявити древній Київ не як низку окремих пам'яток, а як цілісне архітектурно-художнє середовище. А традиція старовинної європейської карти, де міста зображувалися разом із природним оточенням, підказала найвиразнішу форму. Зауважимо лише, що через різний ступінь вивченості районів міста та окремих типів споруд обраний спосіб показу давнього Києва є досить умовним. Адже тут однаково вірогідно виглядають і досконало вивчені, загальновідомі пам'ятки, і такі, що безслідно зникли, а про їхнє існування ми можемо довідатися з літописів та легенд. Тому поряд із зображенням Києва в його природному оточенні доцільно навести додаткові матеріали. Це схеми основних районів давнього Києва — Верхнього міста, Копиревого кінця та Подолу.

На схемах відомі пам'ятки архітектури 10—13 ст. показано в системі сучасних вулиць та площ, суміщених з гіпотетичним напрямком давніх вулиць та розташуванням оборонних укріплень, а перелік окремих споруд наводиться за ступенем історичної вірогідності. На карті-реконструкції Київ 10—13 ст. зображено у межах гирла річки Либеді та Сирецького ручая. Ця частина Дніпровсько-Либідського межиріччя, ніби прокреслена різцем вправного скульптора, протягом багатьох століть була основою розбудови міста.

У багатьох народів світу виникнення найдавніших міст часто пов'язується з іменами кількох братів. Легендарні засновники Києва Кий, Щек та Хорив не є винятком. Це свідчення глибинної народної пам'яті історично підтверджується. Як показали останні дослідження, з поєднання поселень, розташованих на правобережному дніпровському плато — горах Старокиївській, Замковій та Щекавиці, — на рубежі 5—6 ст. і виник Київ. Тут полянський князь Кий спорудив укріплене поселення — «град». Коли в кін. 10 — на поч. 11 ст. на київському престолі княжив Володимир Святославич, завершилося становлення давньоруської феодальної держави. Під владою київського князя було об'єднано племена полян, сіверян, словенів, кривичів, в'ятичів, радимичів, дреговичів та ін. Столиця Київської Русі, що містилася на перетині важливих торговельних шляхів, стала значним політичним та культурним центром, одним з найбільших міст Європи.

Територія найдавнішого града значно розширилася. Було зведено потужні укріплення — земляні вали з дерев'яними рубленими стінами, брамою у бік «поля вне града», яка згодом набула назви Софійської (Батієвої), та брамою, що вела на Поділ. Пізніше в системі укріплень з'явилася Михайлівська брама. «Місто Володимира» стало резиденцією князя та військової адміністрації, а з прийняттям наприкінці 10 ст. християнства — також вищого духовництва. Величні муровані палаци утворили ансамбль, у центрі якого піднеслася Десятинна церква — символ утвердження християнства, яке стало державною релігією. Парадні будівлі феодальних хоромів височіли над щільною масою дерев'яних дахів жител городян поруч з вежами міських проїзних брам і величними силуетами мурованих храмів. Це — билинні повалуші, гридниці, тереми, яскраво оздоблені різьбленням по дереву, розписом, тиньком. Саме такими уявляються згадувані у літопису двори Гордяти, Воротислава, Никифора.

Великий розмах будівельної діяльності у Києві на поч. 11 ст. пов'язаний із планами розбудови нового міста Ярославом Мудрим (1019—54). Ідея створення великого «стольного града» набула завершеної форми. Укріплення «міста Яро-

слава» — величезні деревоземляні вали з дерев'яними стінами — охоплювали площу, яка в 7 разів перевищувала територію «міста Володимира». З'єднавшись з його укріпленням, вони утворили єдину оборонну систему Верхнього міста. Важливим елементом планувальної системи «міста Ярослава» була вулиця, що вела від Софійської брами до парадного в'їзду в столицю — Золотих воріт. Зі сходу та заходу до міста в'їжджали через Лядську та Жидівську брами. Від цих брам віялом розходилися вулиці, що визначали центральну частину «міста Ярослава». Їхній напрямок найвірогідніше фіксують сучасні вулиці — Михайлівська, Мала Житомирська, Софійська, Стрілецька, Рейтарська. Вздовж валу, з внутрішнього боку укріплень, йшли вулиці, розташування яких збігалось з напрямком сучасних вулиць — Ярославового Валу, Мало-підвальної, Великої Житомирської.

Композиційним центром «міста Ярослава» став Софійський собор, який був центром Київської митрополії. Цей величний храм, слава про красу якого поширилася далеко за межами Русі став символом єдності давньоруської держави. Тут затверджувалися важливі рішення і державні акти, перед собором збиралося віче. При Софії Київській було створено першу на Русі бібліотеку, школу та майстерню, де переписувалися та перекладалися книги. Софійський собор в оточенні менших храмів — церков Георгіївської, Ірининської та церкви з невідомою нам назвою — був вирішальним акордом, вінцем художньої композиції «міста Ярослава». Разом з навколишніми монастирями своєю масою і характерним силуетом Софія Київська позначала місто з боку Либідської заплави. Хоча цей величний ансамбль і панував над Києвом, все ж основою забудови були дерев'яні житла. Тогочасне масове житло — це звичайні зруби, але за допомогою сіней, галерей та переходів вони з'єднувалися в різноманітні комплекси, створюючи індивідуальність забудови та неповторність обличчя міста. Ще більшої своєрідності житлам надавала обмазка зрубів глиною із забіленням, розпис по дереву або тиньку.

Резиденцією київських князів, як і раніше, лишалося «місто Володимира». На його території виник Великий Ярославів двір, який містився між Десятинною та Василівською церквами. Тут, як свідчить літопис, влаштовувалися кінні змагання — улюблена розвага знаті.

У Національному музеї історії України експонуються керамічні чашечки з фарбами, якими користувался давньоруський художник. Його житло знайшли в садбі Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Тут, у південно-східній частині гірського плато, з усіх боків оточеного стрімкими урвищами, у 2-й пол. 11 ст. виник новий район давнього Києва — «місто Ізяслава». Ізяслав, який став кня-

зем після Ярослава Мудрого, був одним із будівничих родинних «вотчих» монастирів. Таким був і Дмитрівський собор. Згодом на території «міста Ізяслава» його син Святополк збудував Михайлівський собор. Змуровано було також церкву св. Петра. Увесь монастирський комплекс було обнесено укріпленнями і поєднано з оборонною системою Верхнього міста.

Копирів кінець займав північно-західний виступ нагірного плато, примхливо порізаного глибокими ярами. Лінія укріплень, що починалася від сучасної Львівської площі, проходила вздовж схилів урочища Кожум'яки, уступами спускаючись до Подільської брами Копиревого кінця, півкільцем огортала крайку плато, що нависло над яром, де протікала річка Глибочиця. Далі укріплення прилягали до стін «міста Ярослава». Давайте уявимо собі тодішню мережу вулиць у Копиревому кінці. Жидівську та Західну брами з'єднувала вулиця, що проходила по лінії сучасної вулиці Артема. Західна брама, як гадають фахівці, містилася приблизно на місці перетину вулиць Артема та Обсерваторної. Звідси вів шлях на Білгород. Вузькі вулиці з внутрішнього боку укріплень найвірогідніше збігаються із напрямком сучасних вулиць Обсерваторної та вигнутої, як підкова, Кудрявської. Можна припустити, що трасою сучасного Несторівського провулка проходила вулиця, що з'єднувала Західну браму з ремісничими урочищами. А сучасною вулицею Смирнова-Ласточкина, понад Петрівським яром, проходив шлях до літописних «Подольских ворот в Копиревом конци».

Дніпро, що протікав у глибоку давнину біля самісіньких круч нагірного плато, змінив русло і залишив на рівнині свій рукав — річку Почайну. При впадінні Почайни в Дніпро утворилася природна гавань. Безпосередній зв'язок із великим водним торговельним шляхом відбився на містобудівному обличчі Подолу і визначив рід діяльності його населення. Поділ став найбільшим торговельним і ремісничим районом Києва. Тут вели торгівлю купці з різних країн: араби, вірмени, булгари, греки, хозари, євреї, поляки, німці, чехи, шведи та інші. На Подолі задовго до офіційного прийняття християнства виникли перші християнські осередки, будувалися церкви.

Територію Подолу від сучасної Поштової площі до вулиць Щекавицької та Ратманського було щільно забудовано житловими садибами. Лінія укріплень проходила, на думку фахівців, сучасними вулицями Почайнинською та Набережно-Луговою, потім круто повертала на захід і в районі нинішньої вулиці Ратманського з'єднувалася з укріпленнями гори Щекавиці. А далі починалися заливні луки — Оболонь. Якщо давня сітка вулиць Верхнього Києва дійшла до нас майже без змін, то напрямок вулиць давнього

Подолу простежити значно важче. Через численні повені та пожежі Поділ упродовж віків багаторазово перебудовувався. Розташування старовинних вулиць цього району зафіксовано на плані Києва 1803.

Ця система вулиць здається сьогодні хаотичною. Насправді ж вона напіврадіальна з центром Торговище — Пирогоща, органічно поєднувалася з регулярною нарізкою садиб. Подільські садиби — це прямокутні двори, які, залежно від соціального стану городян, мали розміри від 10×12 аж до 40×50 метрів. Внаслідок інтенсивного розвитку міста ці садиби було забудовано по периметру. Своєрідними «маяками» в масі житлової забудови були невеликі за розміром муровані храми, що їх будували громада, князі та купецькі корпорації. Торговельні площі Подолу починалися, очевидно, на березі, на причалах Почайни, там, де тепер Поштова площа. Просто з човнів, зі стругів, а також у численних крамницях торговельних рядів велася жвава торгівля. Купці з Новгород, Смоленська, Чернігова пропонували дорогоцінні пещеві та соболіні хутра. Тут торгували ще й товарами з країн Арабського Сходу, шовковими тканинами, прянощами, коштовним камінням. З Візантії привозили важкі золотокані паволоки та оксамити, фарби, вина. А поруч виставляли свої вироби й київські ремісники. Ювеліри — «кузнецы меди и серебра» — виготовляли срібний посуд з карбованим візерунком, тиснені срібні колти, витончені золоті намиста з перегородчастою емаллю, сережки. Керамічні вироби — глечики, черпаки, амфори, корчаги — продавали гончарі, які проживали на Подолі у мальовничому урочищі. У сусідньому урочищі, відокремленому горою Дитинкою, жили кожум'яки. На крутих горбах, що височіли над Подолом — Замковій горі, Щекавиці, Дитинці, — були ремісничі поселення, де виготовлялися різноманітні ковальські вироби, прикраси зі скла та кістки.

На торгових площах не тільки торгували. Тут, на вічі, обурення міських низів неодноразово оберталася вибухом народного гніву, і часом бояр та лихварів не врятовували навіть міцні стіни Верхнього міста. А з Верхнім містом Поділ зв'язував давній Боричів узвіз (нині Андріївський узвіз). Як оповідає «Слово о полку Ігоревім», цим шляхом їхав до церкви Богородиці Пирогощі князь Ігор Святославич, повертаючись з половецького полону.

Територія давнього Києва не обмежувалася Верхнім містом та Подолом, замкненими в єдину оборонну систему. За стінами подільських укріплень починався шлях на Вишгород, уздовж якого в ярах та на терасах Кирилівського узгір'я містилися численні слободи. А там, де сходилися шляхи з Чернігова, Вишгорода та Білгорода, лежало урочище Дорогожичі. В епоху,

коли князі вели безперервну боротьбу за київський престол, це місце правило за плацдарм для взяття Києва. І досі височить на крутому пагорбі над древнім Дорогожичем, де «земля бе кровію польята», Кирилівська церква.

Центр Києва був відокремлений від великого гористого Печерського плато широким, зарослим лісом видолинком — Перевісищем, де серед заболочених берегів протікав Хрещатицький ручай. З півдня ця місцевість була обмежена ручаєм Наводничі, а з заходу — долиною річки Либеді. Укріплені пункти, що, як намисто, простяглися у заповідних гаях Печерська, вздовж схилів, понад Дніпром, визначили на багато століть містобудівне обличчя Києва.

Закладені в 11—13 ст. величні споруди замиських монастирських або князівських комплексів були практично на однаковій відстані одна від одної. Це — зразок свідомого формування архітектурно-художньої композиції міста на великому просторі. Від Лядської брами «міста Ярослава» на Печерськ вів шлях, який збігався з напрямком сучасної вулиці Інститутської. У районі урочища Угорське шлях спускався до Дніпра, де був перевіз.

З Угорським пов'язана літописна легенда про те, що князь Олег, який прийшов із військом на човнах з Новгорода, вбив князів Аскольда та Діра й захопив київський престол. Аскольда було поховано в Угорському. Пізніше це урочище дістало назву «Аскольдова могила». За півкілометра від Угорського біля шляху, що спускався до Дніпра, в 10—12 ст. містилася замиська резиденція київських князів — двір у селі Берестові. З Берестовом пов'язана діяльність визначного оратора та церковного діяча, першого руського митрополита Іларіона — автора «Слова про Закон і Благодать». Від давніх будов збереглася до наших днів церква Спаса на Берестові, яка входить до комплексу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». На південь від Берестова, на схилах лісистого пагорба, містилися давні «варязькі» печери. Поряд з ними у печері чернець Антоній в 11 ст. заснував монастир «на Дальніх печерах». Пізніше в сусідньому пагорбі було вирито келії та підземні церкви монастиря «на Ближніх печерах».

Так почалася багатвікова історія Києво-Печерського монастиря, який відіграв видатну роль у розвитку давньоруської культури. Тут переписувалися книги, зберігалися твори античних та візантійських авторів, велося літописання. На основі найдавнішого літописного зведення чернець Нестор створив знамениту «Повість временних літ». У монастирі працював також відомий давньоруський художник Алімпій, котрий, як гадають спеціалісти, брав участь в оздобленні Успенського собору. Цей храм було збудо-

вано в 70-х роках 11 ст., коли на північ від Ближніх печер почалося інтенсивне будівництво комплексу Верхнього монастиря. На поч. 12 ст. монастир було обнесено мурованою стіною з Троїцькою церквою над головною брамою. Монастирська алея, що сполучала їх з Успенським собором, стала композиційною віссю ансамблю Верхнього монастиря. Обабіч було споруджено монастирські келії, Трапезну та Микільську церкви, які утворили замкнуте подвір'я. Незважаючи на те, що архітектурне обличчя споруд Києво-Печерського монастиря з часом значно змінилося, композиційний задум ансамблю, що виник в 11 ст., зберігся майже без змін.

Там, де зараз вулиця Шовковична, колись проходив шлях, що вів до Клову. На західному виступі Печерського плато, підніжжя якого огинав Кловський ручай, колишній печерський ігумен Стефан наприкінці 11 ст. заснував монастир. У Кловському монастирі, що стояв біля входу до Хрещатицької долини, було змуровано церкву Богородиці Влахернської.

За три кілометри від Києво-Печерського монастиря, біля гирла Либеді, розкинувся лісовий масив Звіринської гори — місце князівських полювань. Тут, у неглибокій лощовині, неподалік від Звіринських печер, розмістився Видубицький монастир, заснований князем Всеволодом Ярославичем. Тоді ж на Звіринці виник «Красний Всеволож двір», поставлений на вершині пагорба.

У 1240 році Київ спіткало страшне лихо. Хвиля монголо-татарської навали докотилася до давньоруської столиці. Мешканці міста героїчно оборонялися. Та все ж Київ було спалено, а багатьох його захисників убито або поневолено. Йшли роки. Місто відбудовувалося, змінювало своє обличчя. Але незмінним залишався неповторний київський рельєф, мережа вулиць у Верхньому місті, стрімкі узвози, назви районів, урочищ — Печерськ, Поділ, Гончарі, Кожум'яки. Дорогоцінний розсип шедеврів давньоруської архітектури передає пам'ять минулого новим поколінням. Таким чином, місто давнє існує в місті сучасному. Життєздатність містобудівної спадщини давнього Києва у тому, що його історична частина розвивається сьогодні на просторі, де найважливіші місця, мов віхи, було опановано та художньо осмислено ще давньоруськими зодчими. Тому багатвікова історія не зробила з Києва музею, сховища антикварної старовини. Його обминула доля мертвих міст — Помпеїв, Херсонеса, бо місто вмирає лише тоді, коли його залишають люди. Тільки вони дають життя місту, поєднуючи творчою працею його минуле, сучасне та майбутнє.

*Олександр Кутовий, Віктор Розенберг.
Науковий консультант Петро Толочко.*

Література, використана для складання карти

- I. Арциховский А. В. Древнерусская миниатюра как исторический источник.— М., 1944.
- II. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.
- III. Асеев Ю. С. Архитектура Киевской Руси.— К., 1969.
- IV. Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі 1950 р. // Археологія.— 1954.— Т. 19.
- V. Борисевич Г. В., Тюрин В. П., Чистяков Г. П. Опыт реконструкции деревянной жилой застройки Древнего Новгорода.— М., 1963.
- VI. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства: В 2 т.— М., 1979.— Т. 1.
- VII. Воронин Н. Н. Жилище // История культуры древней Руси: В 2 т.— М.; Л., 1948.— Т. 1.
- VIII. Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв.— Л., 1979.
- IX. Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва.— К., 1979.
- X. Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1993.
- XI. Загорюльский Э. М. Древний Минск.— Минск, 1963.
- XII. Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА СССР.— 1963.— № 123.
- XIII. Каргер М. К. Древний Киев: В 2 т. М.; Л., 1961.— Т. 2.
- XIV. Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (К постановке вопроса) // Русский город.— М., 1976.
- XV. Київ: Історичний огляд (Карти, ілюстрації, документи).— К., 1982.
- XVI. Килессо С. К. Киево-Печерская лавра: Памятники архитектуры и искусства.— М., 1975.
- XVII. Килиевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII вков.— К., 1982.
- XVIII. Красовский И. Формирование уличной сети древнерусского города // Архитектура СССР.— 1984.— № 5.
- XIX. Красовский М. И. Курс истории русской архитектуры. Ч. 1. Деревянное зодчество.— Пг., 1916.
- XX. Логвин Г. Н. Киев.— М., 1982.
- XXI. Логвин Г. Н. О деревянном зодчестве домонгольской Руси // Средневековая Русь.— М., 1976.
- XXII. Максимов П. Н. Творческие методы древнерусских зодчих.— М., 1976.
- XXIII. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— Л., 1975.
- XXIV. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— М.; Л., 1956.
- XXV. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.
- XXVI. Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА АН СССР.— 1964.— Вып. 99.
- XXVII. Спегальский Ю. П. Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв.— Л., 1972.
- XXVIII. Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України.— К., 1976.
- XXIX. Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII века.— Л.; М., 1953.
- XXX. Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.
- XXXI. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.
- XXXII. Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Києво-Подолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.
- XXXIII. Харламов В. О. Київська садиба X ст. (За матеріалами розкопок Подолу) // Археологія.— 1977.— Вип. 24.
- XXXIV. Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.

1. АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА, 1747—62 (архит., іст., мист.). Андріївський узвіз, 23. На краю правого підвищеного берега Дніпра, відіграс (з боку річки) роль основної архітектурної домінанти в панорамі західної (старокиївської) частини міста, органічно вписується в її ландшафт.

Споруджена в стилі бароко за проектом арх. Б.-Ф. Растреллі на замовлення доньки Петра I російської імператриці Єлизавети на місці розібраної 1724 дерев'яної Хрестоздвиженської церкви. Задумана як двірський храм для обслуговування імператорського почту з унікальним розташуванням на значній відстані від Маріїнського (Царського) палацу в Липках. Інженер і будівничий — І. Мічурін, керівник будівельних робіт — І. Власєв.

Відповідно до проекту двоповерхова будівля покоїв священника біля підніжжя церкви мала відігравати роль підпірної стіни узгір'я, на якому споруджувалася церква. В процесі будівельних робіт І. Мічурін здійснив ряд самостійних інженерних рішень, які ґрунтувалися на серйозних геологічних дослідженнях і були затверджені Б.-Ф. Растреллі. Внаслідок цього створено своєрідний стилобат храму, замість в'їзду на паперть у вигляді пандуса влаштовано сходи.

Підготовчі до будівництва роботи розпочато 1747. У липні 1748 І. Мічурін та І. Власєв одержали ескізний проект Б.-Ф. Растреллі. З січня 1749 розпочато будівельні, з 1752 — опоряджувальні роботи на фасадах і в інтер'єрі храму, які в основному закінчено 1755. Але документи засвідчують, що повне завершення робіт затягнулося аж до 1762. Довгий час у зв'язку зі смертю замовниці церква стояла в запустінні. Освячена лише 1767.

У будівництві брали участь численні майстри різних фахів: каменярі Я. Бублик, Г. Горох, С. Ковнір, М. Новаківський; тинькарі під керівництвом П. Цега; різьбярі М. Алексєєв, П. Ржевський, М. Чвітка, Я. Шевлицький; столярі на чолі з М. Мантуровим; коваль П. Медведєв; золотарі І. Євстифєєв та Г. Стеценко. Іконостас, креслення до якого в натуральну величину виконав сам Растреллі, зроблено майстрами під керівництвом Я. Грота та Й. Домаша і майстром-золотарем Ф. Лепренсом. Над виготовленням кафедри проповідника працювали Х. Орейдах та Я. Цунфер. Основні живописні роботи виконували О. Антропов та І. Вишняков. Тильну частину іконостаса оформляли українські живописці І. Роменський, Г. Стеценко, І. Чайковський.

Документи, що збереглися від часів будівництва, дають змогу встановити, який вигляд мав храм після завершення робіт. Масивний прямокутний врізаного в пагорб стилобата — двоповерхових священницьких покоїв — підкреслював легкість ажурного силуету церкви. На паперть, до входу у храм,

вели широкі парадні дерев'яні сходи. Їхня легка витончена дерев'яна огорожа перетворювалась на огорожу паперті, зорово створюючи м'який перехід від важкої маси стилобата до відкритого простору паперті. На тлі безкрайнього блакитного неба, в біло-золотавому мереживі декору — бірюзово-білий об'єм церкви. Бірюза фасадів з білими вертикалями колон та пілястрів відтінялася малахітовою оправою дахів, центральної бані та верхівок наріжних бань, золоченими кулями маківок з різьбленими силуетами хрестів. Яскрава святкова архітектура була типовою для стилю бароко.

У 1771, пізніше у 1785—86 під час ремонту покривало основного об'єму з темно-зеленої полив'яної черепиці замінено на металеву. 1825—28 за проектом арх. А. Меленського через обмеженість коштів рельєфний золочений декор бань, укладений по фарбованій яр'ю — мідяною та венеціанською зеленню — мідній покрівлі, замінено накладними золоченими зірками по «білій блясі». З 1830 до 1900 проведено ряд поточних і капітальних ремонтів, під час яких остаточно зникає весь золочений декор завершень, пропадає або нівеціється ліплення фасадів церкви та стилобата. Дерев'яну огорожу паперті та сходів замінено на іншу: цегляні стовпи з чавунними литими секціями, виконаними за проектом архітекторів П. Спарро та А. Станзані. Замість цегляного покриття паперть викладено чавунними плитами. Дерев'яні конструкції бань замінено на металеві (при цьому не збережено первісну форму їхніх завершень).

1949—54 проведено капітальний ремонт будівлі: відремонтовано конструкції дахів, ушкоджену кладку стін, замінено покривало дахів та покриття паперті; стилобат обладнано водогоном та каналізацією, біля його південної стіни здовж сходів зведено одноповерхову прибудову (арх. М. Дьомін). Одночасно здійснено консервацію живопису церкви (керівник Ф. Демидчук).

1965—67 виконано чергові роботи з укріплення цегляної кладки фасадів стилобата, перекладання його підпірної стіни, ремонт покриття паперті, конструкцій даху та покрівлі церкви (автор проекту реставрації — арх. В. Корнєєва), а також продовжено консервацію живопису (керівник П. Войтко).

1974—87 здійснено повну реставрацію пам'ятки на підставі виявлених у графічному зібранні віденського музею «Альбертіна» копій авторських креслень Б.-Ф. Растреллі (авторська група реставраторів: арх. В. Корнєєва, мистецтвознавець М. Дегтярьов, інженери Б. Левандовська, А. Рожков). Розробці проекту передувала науково-дослідна архівна та натурна робота, якою з'ясовано невідомі факти в історії проектування, будівництва та існуван-

ня храму, виявлено забуті прізвища численних майстрів — будівничих і опоряджувальників, встановлено дійсну хронологію перетворень зовнішнього вигляду будівлі й спростовано думку, що Б.-Ф. Растреллі зрадив своїй творчій манері й створив споруду зі скромним декором на основі місцевої київської традиції.

Андріївська церква п'ятибанна, безстовпна, у плані хрещата, центрична за композицією. Чотири малі бані храму декоративні, встановлені на оздоблених колонами контрфорсах, розміщених між раменами хреста.

Двоповерхові священницькі покої, які разом з фундаментами сягають висоти 15 м, утворюють стилобат, на якому міститься паперть. Матеріал підвалів — блоки пісковика, стін та склепін — цегла. Декор фасадів: капітелі, картуші, медальйони, листви прорізів та ніш — чавунне золочене литво; сандрики та гірлянди — ліпні, тиньковані. Оформлення люкарен та завершень бань — золочена виколотка з міді. Споруда заввишки 60 м, завдовжки по осі схід — захід — 31 м, північ — південь — 20 м. Діаметр центральної бані — 10 м. Піднесений на високий подіум об'єм розрахований на круговий огляд. Перший ярус церкви — корінфського ордеру, другий — іонічного. Зібрані в пучки колони контрфорсів і фіксуючі кути просторового хреста розкріповані, пілястри встановлено на високих, майже триметрових доколях. Струнки вертикальні лінії ордера нижнього ярусу продовжено групами колон під легкими декоративними наріжними баньками, парними пілястрами в простінках підбанника центральної бані. Вертикальність загальних пропорцій храму посилено вишуканими абрисами барокових бань, увінчаних високими позолоченими хрестами з маківками. Центральну баню та стіни декоровано люкарнами в обрамленні пишного скульптурного орнаменту, на фронтонах розміщено картуші з вензелем імператриці. Пластично-образну виразність споруди значною мірою зумовлює поліхромний декор: білість колон, пілястрів, карнизів; позолота капітелей, картушів, гірлянд квітів; бірюза стін, зелень центральної бані.

Характерною ознакою інтер'єра храму є невеликий його об'єм та відсутність хорів, оскільки храм створювався як двірська церква, а також наявність нетрадиційних у православному храмі кафедри проповідника та поліхромних скульптур на іконостасі.

Внутрішнє опорядження церкви є прикладом нероздільного поєднання різних видів мистецтва: архітектури, ліплення, різьблення по дереву, скульптури і живопису. Ці складники, обумовлені стильовою логікою архітектури храму, взаємодоповнюють один одного, утворюють цілісний ансамбль. Опоряджувальні роботи інтер'єра церкви велися одночасно з оздоблен-

ням її екстер'єра. За весну і літо 1752 було тиньковано стіни і виготовлено багато ліпних орнаментів. Виготовленням форм та відливанням їх займалися московські майстри М. Алексєєв, Іван-великий, Василь та Іван-менший Зиміни, М. Мантуров, П. Ржевський, а також українські різьбярі В. Клейцковський з Трипілля, М. Чвітка з Києва та Я. Шевлицький з Козельця.

На початку 1752 Петербурзькою канцелярією від будівництва було схвалено один із варіантів ескізу іконостаса, виконаний Б.-Ф. Растреллі на повну його висоту (21,5 м). З нього було знято паперові декала, за якими майстер теслярських справ Я. Грот спорудив у Києві каркас.

Різьблені деталі для іконостаса, надпрестольної сіні, проповідницької кафедри і царського місця (не збереглося) виготовлялися у Петербурзі. Великий обсяг робіт виконали Й. Домаш з своїми помічниками. Він вирізав царські врата, раму для ікони «Спас Нерукотворний», дві рами з фронтонами для бічних дверей іконостаса, чотириох ангелів на фронтонах його першого і другого ярусів, постаті двох ангелів, що підтримують кафедру проповідника, голівки херувимів на ній та надпрестольній сіні. Скульптурну групу «Розп'яття», що завершує іконостас, створив художник

А. Карловський із помічниками. Різьбярське оздоблення надпрестольної сіні й кафедри виконували Х. Орейдах та Я. Цунфер, деякі деталі для кафедри — Д. Устерс.

Влітку 1753 різьблені деталі було змонтовано у Києві. При спорудженні іконостаса, спроектованого як двоярусний, був добудований ще один ярус. У виготовленні деталей, яких не вистачало, брав участь майстер столярних справ М. Мантуров. Позолочення ліплених та різьблених деталей виконували І. Євстифєєв та Ф. Лепренс.

Для інтер'єра церкви були окремо написані на полотні живописні твори і змонтовані в декоративні обрамлення. Сюжети та систему їхнього розташування було визначено в Синоді. Виконання живописних робіт покладалося на І. Вишнякова, який разом зі своїми учнями О. Бельським, А. Єрошевським, П. Семеновим та І. Фірсовим за літо й осінь 1752 створив у Петербурзі 25 композицій для іконостаса (перевезені до Києва 1753). За стильовими ознаками до пензля Вишнякова відносять ікони «Цар царів», «Спас Нерукотворний», чотири ікони намісного ряду — «Богоматір з немовлям», «Ісус Христос», «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл». Для нагляду за живописними роботами та безпосередньої участі в них до Києва було послано

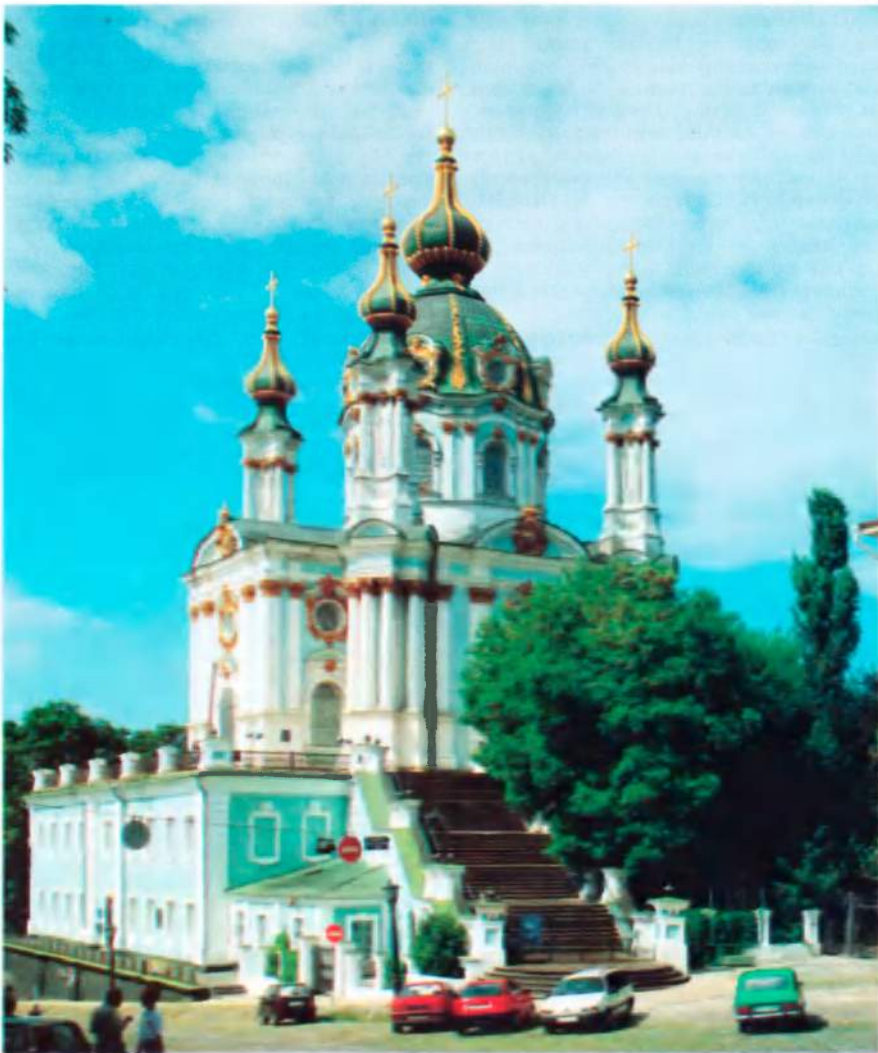
О. Антропова з його учнем Ф. Корнєєвим. Працюючи разом з місцевими живописцями, Антропов за ескізами Вишнякова виконав твори в бані й на парусах споруди. Він написав також картини для добудованих частин іконостаса, зокрема зображення пророка Захарії, апостолів Петра і Андрія, а також «Дванадцять свята».

Антропов написав вісім композицій, розміщених на стіні та балюстраді кафедри. Йому належить виконана олійними фарбами по сухому тиньку картина «Андрій Первозваний на кийських горах» на склепінні притвору церкви і «Тасмна вечєра» (1754) в апсиді, мальована на полотні олією (обидві оздоблені позолоченими обрамленнями).

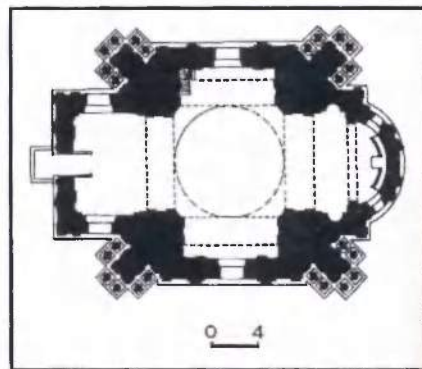
Шість композицій для зворотного боку іконостаса писали місцеві художники — киянини І. Ромєнський та І. Чайковський з Козельця. Зустрічаються відомості щодо причетності до живописних робіт та участі у них славетного українського гравера Г. Левицького-Носа та його сина Д. Левицького.

На західних стінах трансєпта церкви розташовані дві великі картини історичного жанру, написані в 19 ст.: «Проповідь апостола Андрія» (1847) українського художника П. Бориспольця та «Вибір віри князем Володимиром», автором якої, ймовірно, є латиський живописець І. Егінк.

Протягом існування та експлуатації храму не раз проводилися ремонтні і реставраційні роботи. В 1866—67 стіни, що мали світло-блакитний колір, було перефарбовано у білий, пілястри — під мармур. Тоді ж кийський золотар С. Петрунович наново позолотив ліплені та різьблені деталі. В 1930-і рр. було проведено реставрацію живопису бані. Під час ремонтних робіт 1949—52 було відновлено втрачені фрагменти ліплення, стіни і склепіння пофарбовано олійною фарбою у два тони. В 1950-і рр. полотна демонтувалися для виконання робіт у реставраційній майстерні, де вони були дубльовані на нову основу. Чергові реставрації живопису проводилися наприкінці 1960-х рр. і 1979. Під час останньої реставрації 1992 були частково зняті численні записи, що спотворювали авторський живопис бані. Реставраційні роботи в різний час здійснювалися під керівництвом Л. Каличенка, В. Баб'юка, А. Остапчука, П. Войтко, І. Дорюфєєнко. Серед ху-

1. Андріївська церква.
1. План.

дожників-реставраторів були А. Ачкасова, А. Беляй, Ф. Демидчук, Д. Капориюк, М. Кортиков, В. Минько, В. Назарова, Д. Невкритий, О. Плющ, С. Подкопаєв, В. Подкопаєва, С. Поліщук, В. Тарасов, Р. Юсім, І. Яковенко та ін.

Внутрішнє оздоблення Андріївської церкви обумовлене плануванням приміщення, що нагадує палацову залу елизаветинської доби. Це планування визначається центричністю споруди. Конструктивні особливості внутрішнього простору, чітко поділеного на дві основні частини (стіни та баню), визначають характер оздоблення кожної з них. Сіро-блакитний колір приховує товщу масивних стін і наче розширює простір. На його тлі чітко виділяються білі поодинокі та спарені пілястри з іонічними капітелями, що несуть на собі профільований антаблемент. Останній, членуючи площину стін на два яруси, посилює їхню архітектонічну виразність. Водночас антаблемент активізує рух, утворений ритмом пілястрів уздовж периметра приміщення. Цей рух підкреслюється вибагливими ліпними гірляндами, що звисають між волютами капітелей і вносять елемент динаміки. На рівні першого ярусу стін симетрично центральній осі розташовані вікна (по два у притворі, трансепті) та дві ніші в апсиді. Вони оздоблені профільованими лиштвами і ліпленням у вигляді короноподібного картуша, голівок херувимів та пальмових гілок. Над вікнами, нішами та вхідними дверима у другому ярусі стін над антаблементом влаштовано круглі люкарни, облямовані волютоподібними фронтонами із вписаними до них голівками херувимів. Другий ярус стін розчленовано пілястрами, що повторюють ритм пілястрів першого ярусу і з'єднуються тягами по склепінню і підпружних арках. Перехід від стін до підбанника позначено стрічкою антаблемента над підпружними арками. Місця його прилягання до арок заповнені ліпними голівками херувимів. На парусах на полотнах круглої форми розташовані живописні зображення чотирьох свангелістів.

Площина підбанника прорізана вісьмома вікнами з арковими завершеннями, увінчаними рослинним декором. Між вікнами — пілястри з коринфськими капітелями. Вони несуть профільований розкріпований антаблемент, що акцентує перехід до бані. Баня розчленована подвійними тягами на вісім трикутних сегментів, які своїми завершеннями сходяться до живописного медальйона із зображенням «Бога-Отця» («Саваофа»), облямованого подвійним ліпним колом (діаметр медальйона — 161 см). Обидва кола (внутрішнє і зовнішнє) об'єднані декором рослинного характеру. Між здвоєними тягами звисають гірлянди, закріплені на зовнішньому колі декоративними елементами у вигляді черепашок. Біля підніжжя тяг, над антаблементом бані, розташовані картуші, увінчані пишними букетами. У нижній частині кожного із сегментів розміщено люкарни. Знизу вони пишні декоровані ліпленням у вигляді симетричних ступок черепашки, зверху увінчані голівками херувимів і пальмовими гілками з обох боків. Проріз кожної з люкарн оздоблено асиметричними орнаментальними прикрасами. Між люкарнами і медальйоном бані влаштовано рами у формі видовжених трапецій (висота — 195 см, ширина — 67,5—145 см) із заокругленими, декорованими рокайлевими елементами нижніми кутами, зверху оздобленими черепашками і пальмовими гілками. У семи рамах зображено на полотні постаті архангелів Іегудіїла, Уриїла, Михаїла, Салафіїла, Гавриїла, Варахіїла, Рафаїла, у восьмій — композиція «Лици херувимів». Ліплення зосереджене на площинах підбанного об'єму і увиразнює його панівне значення у внутрішньому просторі. Воно складається з характерних для бароко стилізованих черепашок різноманітних форм, листя аканта, квіткових гірлянд, волют, пальмових гілок, картушів, голівок херувимів. Світло, що крізь вікна і підбанник щедро заповнює підбанний простір, підсилює пишність позолоченого декору.

Одним із суттєвих складників ін-

тер'єра церкви є триярусний іконостас, що розділяє внутрішній простір на вівтар і залу. Його конструктивну основу визначають поставлені на високі цоколі канелюровані пілястри коринфського ордера, що несуть розкріповані антаблементи, якими акцентується членування ярусів. Кожен з ярусів, об'єднаних єдиною ордерною системою, визначається своїми особливостями. Перший, поділений пілястрами на сім частин, архітектурним вирішенням і декоративним оздобленням узгоджений з розмірено величавим ритмом опорядження стін інтер'єра. У центральній частині іконостаса розташовано двостулкові царські врата, симетрично до них — двері жертовника і дияконника. Царські врата як головний елемент відокремлено розширенням і подовженням площі центральної частини, завершеної над розкріпованим антаблементом дугоподібним фронтоном та фланкованої спареними пілястрами. Чітким ритмам архітектурних ліній і площин відповідає характер плоского різьблення, що оздоблює царські врата, двері жертовника і дияконника та іконні рами ускладнених конфігурацій.

По мірі вивіщення кожного з наступних ярусів форми оздоблення набирають більшої вибагливості, посилюється декоративна функція архітектурних елементів. Разом з тим оздоблення іконостаса стилістично спорідню-

1. Іконостас.

1. Фрагмент завершення іконостаса.

1. Декоративне оздоблення бані.

1. Діва Марія. Медальйон царських врат.

1. Кафедра для проповідей.

ється з оздобленням бані, у простір якої заходять верхні яруси. В другому, тридільному ярусі, з'являються масивні волюти, що поєднують його з нижнім і посилюють враження руху пілястрів догори. Крайні частини цоколю, які огинаються напівкруглими профільованими карнизами і де розміщені по два ангели, сприймаються як декоративні завершення бічних частин нижнього ярусу. Аналогічної функції набувають бічні частини третього ярусу, що мають конфігурацію двох волют, об'єднаних зверху профільованим дугоподібним карнизом, увінчаним різьбленим султаном. Чіткість вертикальних ритмів зберігають лише пілястри вивищеної центральної частини, завершеної дугоподібним карнизом. Волюто- і дугоподібні елементи, поступово нарощуючись, надають архітектурним конструкціям динамічності, узгодженості зі скульптурними зображеннями, головним з яких є «Розп'яття», що увінчує композицію іконостаса. Особливою пластичною ви-

1. Борисполець П. Проповідь апостола Андрія. Полотно, олія. 1847.

вершеністю відзначаються поліхромні постаті Марії та Іоанна обабіч «Розп'яття». Своїми вишуканими позами, лагідними рисами обличчя вони пом'якшують драматичний мотив композиції. Скульптурні зображення ангелів майстерно закомпоновано в різних місцях іконостаса. Над другим ярусом вони підтримують завершений короною і осяяний променями картуш із зображенням Всевидючого Ока. Їхні постаті, посаджені по краях фронтона над царськими вратами, по-жвавляють площину, привносять легкий рух у центральну частину іконостаса. Постаті ангелочків, введені в обрамлення бічних картин над першим ярусом та розташовані над царськими вратами, нагадують маленьких безтурботних путті. В обрамленні ікон основне місце посідає пластичне різьблення, в якому переважають рослинні мотиви. Царські врата оздоблені двома декоративними арками, бічні двері — трикутними фронтонами. Врата вкриті легким ажурним різьбленням у вигляді рокайлевих елементів і мають шість живописних медальйонів (по три на кожній ступці). Типово рокайлеві за формою характер мають два верхніх медальйони. Композицію врат завершують масивні зображення голівок ангелів.

Позолочені та ліпні декоративні деталі добре виділяються на пурпуровому тлі іконостаса, що надає йому святкової урочистості та ошатності. Конструкція іконостаса обумовила відповідну до неї систему розташування живописних зображень. У цоколі першого ярусу — символи семи святих таїн та сюжет «Поставлений хрест на горах київських». У медальйонах царських врат — зображення Діви Марії та архангела Гавриїла з композиції «Благовіщення» і чотирьох євангелістів. Над вратами — «Спас Нерукотворний». У видовжених великих рамках розташовані ікони намісного ряду: праворуч від врат — «Ісус Христос», ліворуч — «Богоматір з немовлям», на дверях дяконника і жертovníка — відповідно «Архангел Гавриїл» та «Архангел Михаїл», у крайніх частинах — «Апостол Петро» (ліворуч)

1. Егінк І. Вибір віри князем Володимиром. Полотно, олія. 19 ст.

і «Апостол Андрій» (праворуч). Невеликі ікони з циклу «Дванадцять свята» розташовані у два ряди і розділені антаблементом. У центральній частині другого ярусу — композиція «Зішестя Святого Духа», у правій — в об'єднаних рамках різного розміру і конфігурації — «Іоанн Хреститель», над ним — «Воскресіння», відповідно у лівій — «Пророк Наум» і «Св. Захарія». У центрі третього ярусу — «Цар царів», в його цоколі — «Воскресіння Лазаря» та «В'їзд до Єрусалима», в бічних частинах — «Вознесіння» (ліворуч) та «Св. Єлизавета» (праворуч). Живопис на тильному боці іконостаса виконали живописці І. Чайковський та І. Роменський («Святкування ізраїльтянами першої пасхи», «Тайна причастя», «Манна небесна», «Жертвопринесення Авеля», «Першосвященик Аарон», «Поклоніння царів земних царю небесному»; остання композиція написана І. Чайковським 1755).

Напроти іконостаса, ліворуч, розташована кафедра проповідника. Вона має форму багатогранника, поставленого на декоративній підставці з постатями вирізьблених з дерева і позолочених ангелів. Легкість, з якою вони підтримують кафедру, створює ілюзію її невагомості. Цьому враженню сприяють її форми, опуклі знизу, білий колір і позолочені оздоби. Над кафедрою нависає різьблений балдахін з китицями і корона. Під балдахіном — картина «Зішестя Святого Духа на апостолів», зображення сїява та голуба. На балюстраді кафедри містяться живописні композиції із зображенням Христа, що проповідує, святих Петра і Павла та сцени на теми євангельських притч. Живопис кафедри виконаний олійними фарбами на полотні й оздоблений позолоченим обрамленням, поєднаним з декоративними гірляндами.

Ансамбль живопису Андріївської церкви втілює вищі досягнення українського і російського мистецтва серед. 18 ст. Він увібрав бурхливу енергійність пластичних форм західноєвропейського бароко і зберіг зв'язок з місцевою традицією, що виявився у зацікавленні національним типажем. Зокрема, композиція «Цар царів», де зображено Бога-Отця в урочистій позі, за своєю ладом нагадує придворні портрети серед. 18 ст.

з їхньою величавістю, парсунною статичністю, орнаментальною ошатністю та декоративною вишуканістю. Певна схожість з портретом Єлизавети Петрівни роботи І. Вишнякова (1743) простежується в композиції «Богоматір з немовлям». Властиві для бароко контрапостні повороти постатей, що надають їм високої внутрішньої напруженості, використано О. Антроповим у характеристиці емоційного стану Андрія Первозванного, зображеного у притворі, Богоматері у «Зішесті Святого Духа» на кафедрі. Психологічно напруженістю позначений стан персонажів його картини «Темна вечір», які дещо нагадують український національний тип. Ці риси властиві образу Бога-Отця, зображеного в центрі бані, та архангелів в її сегментах.

Виразні постаті персонажів, їхній ошатний одяг, велика кількість побутових деталей, пейзажний супровід, елементи натюрморту, що вводяться до композицій, все це виражає життєстверджуючий характер, властивий мистецтву бароко. З творами, позначеними рисами цього стилю, певним чином споріднюються історичні картини 19 ст. академічного напрямку в інтер'єрі церкви.

У вівтарній частині розташована надпрестольна сінь у вигляді ротонди з витими спареними колонами корінфського ордера, оповитими гірляндами квітів. На блакитному піднебессі сіні з золотими зірочками і галузками квітів — позолочене різьблене зображення голуба. Сінь прикрашають голівки херувимів, аналогічні — в оздобленні кафедри.

Для підлоги церкви 1753 з Москви були доставлені чавунні плити, але наприкінці літа того ж року металеву підлогу замінили на мармурову. В 19 ст. підлогу та нижні частини стін було викладено сірим мармуром. Андріївська церква — пам'ятка історії та культури світового значення. 1936 храм перетворено на музей, 1939 включено до складу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (нині — Національний заповідник «Софія Київська»). 1794 у залі священницьких покоїв утримувався полонений царськими військами після поранення в бою Костюшко Тадеуш (1746—1817) — діяч польського національно-визвольного руху, обраний 1794 головою (диктатором) Польщі під час польського повстання. Звідси відправлений до Санкт-Петербурга.

У 1840-х рр. у цій залі проживав відомий київський подвижник Іван Расторгуєв, за прізвиськом «Босий» (помер 1849), який приймав тут прочан і калік і допомагав їм.

1896—1918 настоятелем Андріївської церкви був Тигон Федір Іванович (1864—1935) — історик, книгознавець, протоієрей, доктор богослов'я. 1890 закінчив Київську духовну академію, викладав у ній церковну історію, з 1905 — професор, 1914—16 — редактор «Киевских епархиальных ведомостей». Автор численних праць з історії церкви, освіти, книгодрукування в Україні, про старожитності Києва. 1918 емігрував.

1919 Андріївську церкву передано папії Української автокефальної православної церкви. Тут правили україн-

ською мовою у різний час протоієрей Василь Липківський (згодом митрополит УАПЦ), Нестор Шараївський (згодом архієпископ), Петро Тарнавський (згодом єпископ), диякон Олександр Дурдуківський. Восени 1925 Андріївську церкву передано радянською владою прережимній Обновленській церкві.

Під час окупації Києва 1941—43 тут відбувалися відправи УАПЦ. 1942 у нижній церкві було хіротонізовано на єпископа Переяславського Мстислава (справж. — Степан Скрипник; 1898—1993) — церковного і громадського діяча, племінника С. Петлюри. 1942 заарештований гестапо, з 1944 проживав за кордоном, митрополит УАПЦ, 1990 обраний на соборі в Канаді Патріархом Київським і всієї України-Русі, інтронізований 18 листопада 1990 у Києві.

З 1992 у приміщеннях стилобату розміщуються Духовна академія і семінарія Української православної церкви Київського патріархату.

З 1995 здійснюється капітальний ремонт і реставрація церкви.

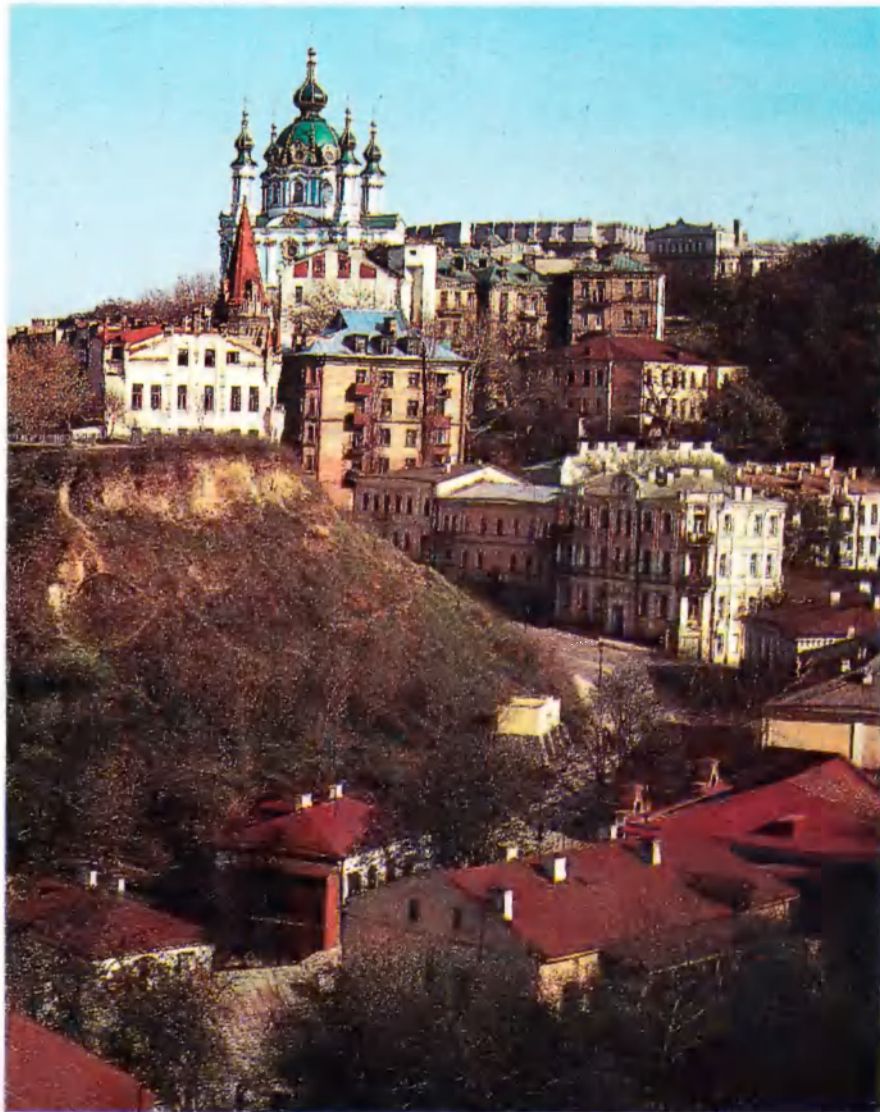
1998 на стилобаті встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Патріарха Мстислава (ск. В. Щур) [145].

*Сергій Білокінь, Валентина Корнєєва,
Лариса Федорова, Раїса Фурман,
Іван Чулипа.*

1. Меморіальна дошка Патріарху Мстиславу.

2. Андріївський узвіз.

1.1. Могила Муравйова А. М. (іст.). У склепі в нижній частині церкви. Муравйов Андрій Миколайович (1806—74) — письменник, пам'яткоохоронець, почесний член Московської та Київської духовних академій. Народився в Москві. Здобув домашню освіту. 1832—46 працював у Святійшому Синоді, пізніше — в Департаменті азійських справ, начальником тюремного кабінету. Автор численних праць з питань релігії, історії церкви, які були широко розповсюджені й витримали багато видань, зокрема «Подорож до святих місць» (1832), «Листи про богослужіння Східної католицької церкви» (1836), «Історія російської церкви»

братства у Києві (1864), з 1869 — його голова. Зібрав значну колекцію старожитностей.

На першому поверсі цокольного об'єму, в стіні сучасної вчительської кімнати, вмуровано плиту з чорного граніту з викарбуваним слов'янськими літерами написом.

Михайло Кальницький.

2. АНДРІВСЬКИЙ УЗВІЗ, 18—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Проходить по схилу Старокиївського плато між горами Андріївською (Уздихальницею), Старокиївською і Замковою, від перехрестя вулиць Десятинної і Володимирської до Контрактової площі. Перетинається з вулицями Воздви-

(1894—1918) — учасника боротьби за владу Рад у Києві у 1917—18.

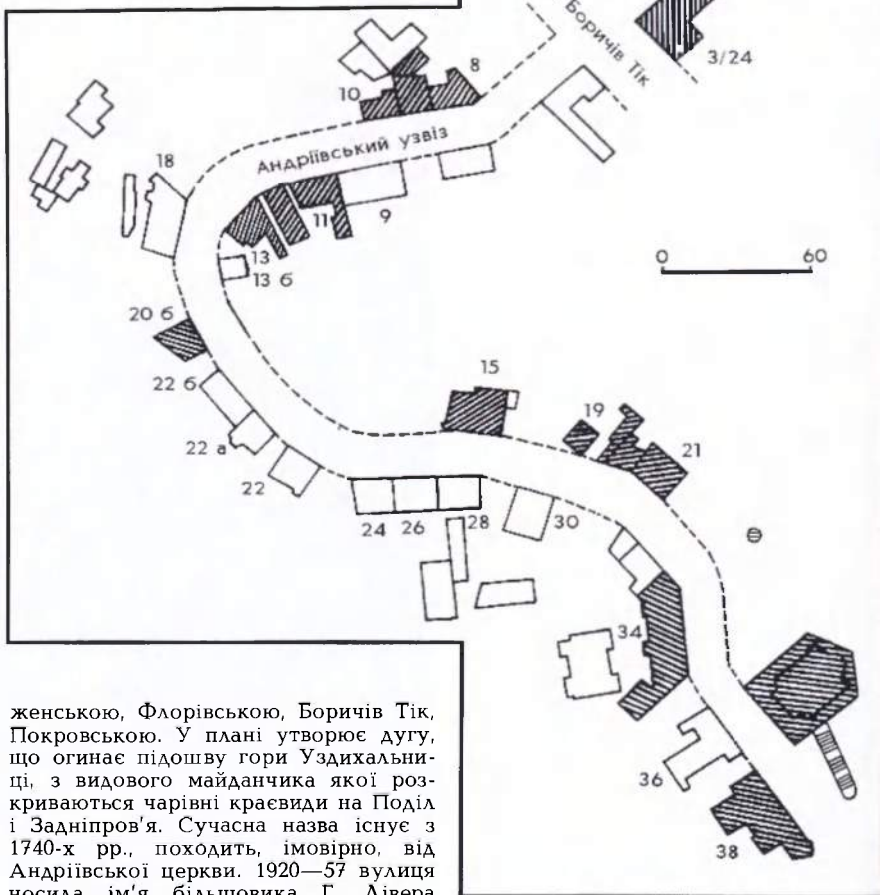
Вважається однією з найдавніших магістралей міста, яка з'єднувала давньоруський дитинець з подільською торговельною площею. Частина дослідників (М. Петров, Д. Бліфельд, П. Толочко) ототожнює його з літописним Боричевим узвозом. За доби середньовіччя відгалуження узвозу було прокладено до замку на горі Киселівці (нині — Замкова). У 17 ст. відома як головна дорога на Поділ, що бере початок від Київської (Подільської) брами Верхнього міста. У 1711 проїзд між Замковою та Андріївською горами було розширено. Перебуваючи за межами давніх укріплень, узвіз тривалий час залишався незабудованим. Початок його освоєння покладено зведенням у 18 ст. Андріївської церкви на земляному бастионі Старокиївської фортеці. На поч. 19 ст. через віддаленість від центру забудова залишалася розрідженою і складалася з одно- та двоповерхових, переважно

2. Андріївський узвіз. Фото 1872.

2. Андріївський узвіз. План забудови.

(1838), «Перші 4 століття християнства» (1840), «Розкол, який викривається своєю історією» (1854), «Життя святих російської церкви, також Іверських і Славенських» (1855—58) та ін. До книги «Подорож до святих місць руських» (1838) увійшов розділ про Київ, який А. Муравйов неодноразово відвідував. 1859 придбав у Києві на Андріївському узвозі, 38 садибу, куди щоліта приїздив з Санкт-Петербурга, 1868 переселився остаточно. Багато зробив для охорони пам'яток та історичного середовища Києва: завдяки його клопотанням відремонтовано каплицю під колоною Магдебурзькому праву та поновлено хресний хід до неї, врятовано від військового будівництва територію Старокиївської гори. Особливо піклувався Андріївською церквою: був ініціатором та організатором збору коштів і влаштування спеціального комітету для проведення ремонтно-реставраційних робіт і укріплення схилів гори (діяв до жовтня 1869). В ході цих робіт було поновлено баню і декор церкви, відремонтовано священницькі покої у стилісаті й влаштовано в них церкву в ім'я преподобного Сергія (1865), впорядковано навколишню територію. За його клопотанням церкві було подаровано від Міністерства внутрішніх справ 2 ікони в ошатних кіотах, від київського митрополита Арсенія — картину П. Бориспольця «Проповідь апостола Андрія», від графа Шереметева — копію картини з його домової церкви — «Вибір віри князем Володимиром». Був одним з фундаторів Свято-Володимирського

женською, Флорівською, Боричів Тік, Покровською. У плані утворює дугу, що огинає підшву гори Уздихальниці, з видового майданчика якої розкриваються чарівні краєвиди на Поділ і Задніпров'я. Сучасна назва існує з 1740-х рр., походить, імовірно, від Андріївської церкви. 1920—57 вулиця носила ім'я більшовика Г. Лівера

дерев'яних будинків з прилеглими садами. До цього періоду належать житлові будинки № 10, 38 з рисами класицизму. Садибний характер забудови порушено під час інтенсивного будівництва великих капітальних споруд, які відбивали стилістичну багатогранність архітектури періоду історизму і модерну. Серед авторів будинків архітектори М. Гарденін (№ 13), М. Казанський (№ 2-а), В. Ніколаєв (№ 21), П. Спарро (№ 4/26) та ін. На рубежі 19—20 ст. поряд із житловою функцією вулиця набуває значення торговельної з яскраво вираженою спеціалізацією магазинів і майстерень, що обслуговували потреби церкви.

Об'єднана спільністю виникнення й розвитку в умовах складного природного ландшафту, забудова узвозу відзначається динамікою розкриття вуличного простору, ансамблевістю та унікальністю архітектурно-ландшафтного середовища. Прилягання до гір, наявність виходів до оглядових майданчиків з видами на Дніпро і Поділ визначили відкритий характер його забудови, виразний силует якої з домінують Андріївської церкви і акцентом неоготичної башти будинку № 15 («Замок Річарда») відіграє важливу роль у загальноміських панорамах. Активними композиційними елементами є також будинки № 3/24 (1914), № 34 (1901, арх. О. Хойнацький). Дерев'яна забудова 2-ї пол. 19 ст. представлена будинками № 10 і 19. Внаслідок різночасового знесення окремих будинків утворено незабудовані ділянки (ріг вулиць Флорівської, Боричів Тік та ін.).

У 1981—83 проведено регенерацію забудови, виконано нове брукування, встановлено стилізовані ліхтарі (автори проекту — А. Милецький, О. Колесников, Л. Гараніна, Д. Воронов). З цього часу узвіз стає місцем проведення загальноміських свят, зокрема Днів Києва в останні вихідні травня, і художніх виставок.

З вулицею пов'язані події історичного

2.1. Альтанка.

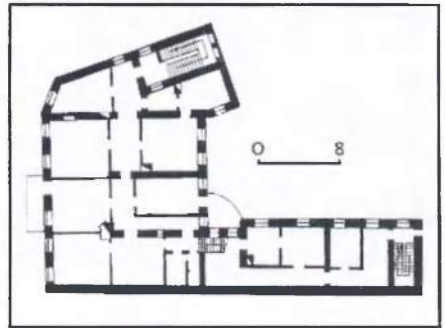
минулого: вона була свідком народних повстань у часи Київської держави, Визвольної війни 17 ст., збройної боротьби у період української революції та громадянської війни 1917—20. Тут проживали відомі діячі науки і культури: у будинках № 2-г — філософ П. Кудрявцев; № 2-г і 4/26 — історик, громадський діяч О. Оглоблин; у № 13 — родина професора Київської духовної академії О. Булгакова, діти якого — Михайло став письменником, Микола — відомим вченим-бактеріологом; композитор і диригент О. Кошиць; інж. В. Листовничий; у № 15 — історик С. Голубев, художники Г. Дядченко, Ф. Красицький, І. Макушенко; ск. Ф. Балавенський; 1905 тут відбулося перше редакційне засідання журналу «Шершень»; у № 21 — ск. І. Кавалерідзе, протоієрей Ф. Титов; у № 34 — філолог П. Житецький, Т. Кезма, бібліограф М. Сагарда, письменник Г. Тютюнник; у № 38 — лікар І. Воскресенський, письменник і громадський діяч А. Муравйов [146].

*В'ячеслав Горбик
Тетяна Скібіцька*

2.1. Альтанка, 1897—98 (архит.). У невеликому сквері біля підніжжя платформи Андріївської церкви. Збудована коштом купця й мецената В. Кокорєва одночасно з альтанкою на схилах Володимирської гірки біля фунікулера. Проект альтанки та її виготовлення з металу здійснила варшавська фірма «Гостинський і К^о». Плани, креслення з нівелювання ділянки виконував цивільний інж. Є. Єрмаков, він же керував і будівництвом. Альтанка шестигранна у плані, силуетом нагадує китайську пагоду, схожість з якою визначають загнуті догори звиси наметової покрівлі, увінчаної гостроверхим ліхтарем з прапорцем флюгером. Точно віднайдено масштабні співвідношення з навколишньою забудовою й рельєфом, лаконічний і виразний силует, ажурність орнаментального й геометричного декору (грат огорожі й ліхтаря) дозволили органічно вписати споруду на п'ятачку скверу [147].

Володимир Могилевський.

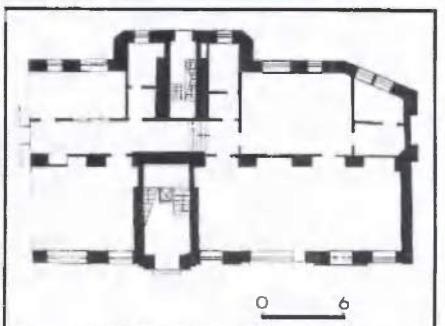
2.2. Житловий будинок, кін. 18 — поч. 20 ст. (архит.). Андріївський узвіз, 2-а. На розі кварталу біля виходу Андріївського узвозу і вул. Покровської на Контрактову площу. Є найстарішою будівлею великої садиби, яка з кін. 18 ст. належала київському купцю Ф. Лакерді та його нащадкам, 1902 перейшла у власність купця А. Фролова. Включає залишки уцілілого після пожежі Подолу 1811 цегляного будинку з підвалом кін. 18 ст. У 1899—1900-х рр. за проектом арх. М. Казанського надбудований до трьох поверхів і розширений за рахунок нової прибудови з боку Андріївського узвозу. Триповерховий, у плані Г-подібний, перекриття плоскі, у підвалі — склепінчасті. Судячи з внутрішнього планування, верхні поверхи призначалися для розміщення по одній великій квартирі. У деяких приміщеннях збереглися елементи первісного оздоблення інтер'єрів. Архітектурне вирішення фасадів, характерне для періоду еkleктизму, визначає чітке поярусне членування, поєднання цегляної кладки з ліпними декоративними деталями. Будинок увінчується розвинутим карнизом з парними модульйонами, пара-

2.2. Андріївський узвіз, 2-а.
2.2. План третього поверху.

петом з фігурних цегляних аттиків і металевих огорож. Наріжна башточка не збереглася. В оформленні фасадів особливу увагу привертають рельєфні гірлянди з квітів та фруктів, розміщені у простінках вікон третього поверху.

2.3. Андріївський узвіз, 2-б.
2.3. План першого поверху.

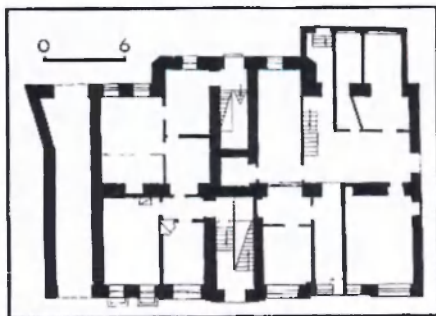
Будинок — важлива частина в забудові Андріївського узвозу [148].

*Віталій Отченашко,
Тетяна Скібіцька.*

2.3. Житловий будинок, 1913—15 (архит.). Андріївський узвіз, 2-б. На червоній лінії забудови вулиці, з сусіднім будинком (№ 2-в) об'єднаний спільним архітектурним вирішенням.

Збудований на замовлення власника садиби А. Фролова на місці розібраного ампірного двоповерхового цегляного будинку поч. 19 ст. Є підстави вважати автором проектів будинків № 2-б та 2-в київського архітектора К. Шимана. Після капітального ремонту 1970-х рр. первісне планування і оздоблення інтер'єрів втрачені.

Шестиповерховий, цегляний, з підвалом. Перекриття плоскі. Належить до пізнього типу односекційних житлових будинків з яскраво вираженою з боку фасаду сходовою кліткою. Спочатку перший поверх призначався для крамниць, другий—шостий — під житло, квартири були розраховані на людей різного соціального стану. Уцілілий головний фасад відзначається динамізмом і багатством пластичного оформлення, що ставить його в ряд оригінальних творів київського домобудування початку століття. У його архітектурі простежується синтез двох художніх систем: модерну, з властивою для нього асиметрією, різноманітністю розмірів і форм віконних прорізів, та еkleктизму, що спирається на використання історичних стилів, у даному випадку — пізнього німецького ренесансу, де переважали елементи готики. Вертикальність архітектурних мас підкреслена асиметричними розкріповками, що переходять у фігурні щипці горіщних приміщень. Фасад прикрашено ліпними художніми вставками з орнаментами готичного і барокового характеру, в картуші вхідного portalу — монограма власника латинськими літерами — «AF».

2.4. Андріївський узвіз, 2-в.
2.4. План першого поверху.

Будинок — цінна пам'ятка архітектури Андріївського узвозу [149].

Віталій Отченашко.

2.4. Житловий будинок, 1909—10 (архит.). Андріївський узвіз, 2-в. Займає рядове положення у забудові кварталу. Щільно прибудований до будинку № 2-б, з яким об'єднаний спільним архітектурно-стилістичним вирішенням. Автор проекту, як і будинку № 2-б, імовірно, київський архітектор К. Шиман. Після капітального ремонту 1970-х рр. первісне планування і оздоблення інтер'єрів втрачені.

П'ятиповерховий, цегляний, з підвалом, односекційний, розрахований первісно на дві великі квартири на кожному поверсі. Перекриття плоскі. У лівому крилі — проїзд на подвір'я. Незважаючи на повну ідентичність архітектурних форм і деталей із сусіднім будинком, має особливості — тривісну композицію фасаду, симетричність якого трохи порушена прямокутним еркером у правому крилі. Над вікнами еркера на рівні третього поверху в картуші латинськими літерами монограма власника садиби А. Фролова — «AF», який проживав у цьому будинку [150].

Віталій Отченашко.

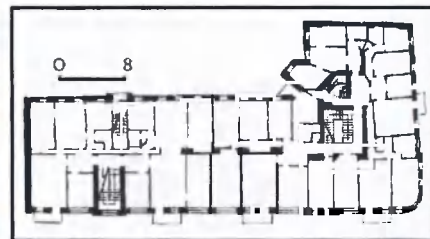
2.5. Житловий будинок, 1914 (архит.). Андріївський узвіз, 3/24. На розі Андріївського узвозу і вул. Боричів Тік. Є архітектурним акцентом навколишньої забудови. Прибутковий будинок зведений на місці цегляної двоповерхової споруди серед. 19 ст. Належав його замовниці Л. Кравцовій і Н. Троїцькій. Після капітального ремонту 1987 втрачено первісне планування і оздоблення інтер'єрів (крім вестибуля і сходів у наріжній частині будинку). В результаті реконструкції кварталу ліквідовано внутрішнє подвір'я. Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, у плані складний. Перекриття плоскі. Складається з двох різновеликих секцій з окремими входами — прямокутної (з боку Андріївського узвозу) та наріжної.

Перехрестя вулиць фіксує купольна наріжна вежа з маківкою, входи до будинку від Андріївського узвозу — трилопатеві, шпилі горіщних приміщень — кілеподібні. В архітектурному оздобленні фасадів використано мотиви давньоруського зодчества — кілеподібні арокки у фризі, ширинки, біфорії, ліпні орнаменти (плетиво) тощо.

Великі площини засклення магазинних вітрин та вікон другого поверху з еліпсоїдними перемичками свідчать про час зведення будинку. Більш розкішне оформлення фасаду, що виходить на Андріївський узвіз, відповідало рівневі комфорту й престижу квартир у цій частині будинку.

2.5. Андріївський узвіз, 3/24.

2.5. План третього поверху.

На першому поверсі нині розміщуються виставкова зала Музею історії міста Києва, художній салон і відеотека [151].

Віталій Отченашко.

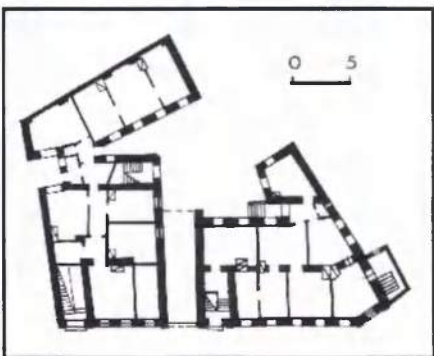
2.6. Житловий будинок, рубіж 19—20 ст. (архит.). Андріївський узвіз, 8. Займає рядове положення у забудові парного боку заповідної вулиці. На трапецієподібній ділянці, що належала П. Чернявській, розміщується комплекс з кількох споруд, який складається з двох житлових будинків, що виходять на червону лінію забудови вулиці, і службових флігелів. В архітектурно-художньому відношенні цінність становить двоповерховий цегляний будинок у стилі неоренесанс, що прилягає до будинку № 10. Він є яскравим прикладом приватного житла середніх прошарків населення. У плані прямокутний, з парадним і чорним входами і арковим проїздом на подвір'я. Внутрішнє планування коридорне, двобічне. Головний фасад асиметричний, має шість вікон, крайні вікна прорізи над вхідними дверима і над проїздом об'єднані вертикальними лопатками з різноманітними за рисунком фронтонами на рівні аттика. Аркові вікна верхнього поверху оформлені пілястрами та архівольтами в ліпному орнаменті, де переважає мотив пальмет. У нішах фронтонів стилізовані герби. Декоративне оздоблення фасаду доповнюють ковані геометричного рисунка ґрати парапету (кін. 19 ст.) і нової брами (1986—87).

На першому поверсі будинку нині кафе-театр «Колесо» [152].

*Олена Авраменко,
Володимир Могилевський.*

2.7. Житловий будинок, 1-а пол. 19 ст. (архит.). Андріївський узвіз, 10. Займає рядове положення у забудові вулиці. На поч. 20 ст. належав київській міщанці Чепраковій. Одноповерховий, дерев'яний, тинькований, на високому цегляному цоколі, у плані прямокутний. Вирізняється

2.6. Андріївський узвіз, 8.
2.6. План першого поверху.

стриманою суворою композицією фасадів у формах класицизму. Розміщення дерев'яних сходів будинку у бічній прибудові, наявність дворової галереї, анфіладність внутрішнього планування є характерною рисою цього періоду київського домобудування. Споруду вирізняє стримана пластика симетричного фасаду, прикрашеного чотирма дерев'яними пілястрами, карнизом простого профілю з великим виносом, скромними віконними лиштвами. В основу архітектурного задуму покладено один із зразків серії типових проєктів житлових будинків та інших приватних будівель 1802—12. Будинок — яскравий приклад рядової забудови Києва поч. 19 ст.

Нині частину будинку займає салон-магазин швейного підприємства «Юність» [153].

Олена Авраменко.

2.8. Житловий будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Андріївський узвіз, 20-б. Прилягає до підніжжя Замкової гори. Виходить на червону лінію забудови вулиці. На рубежі 20 ст. належав відомому київському ювелірові й громадському діячеві І. Шатрову, який використав окремі приміщення під ювелірну та іконописну майстерні, а також невеликий домашній театр.

Двоповерховий, цегляний, з тильного боку — дерев'яна, обкладена цеглою прибудова, яка на рівні другого поверху має частково засклену галерею. У плані трапецієподібний. Головний, симетричний за композицією шестивіконний фасад виконаний у стилевих формах неоренесансу. Втоплена центральна частина фасаду фланкована розкріповками, що переходять у високі фігурні щипці з круглими слуховими вікнами. У центрі фасаду — ковані балконні ґрати з геометричним орнаментом, що нагадують пальмети в оточенні S-подібних завитків. В архітектурному оздобленні першого поверху переважає цегляний декор, тоді як другий поверх, відділений від першого карнизом, пластично насичений. Над напівциркульними вікнами з профільованими архівольтами — замки, скомпоновані з кронштейнів, плодів і листя. Вишуканий рослинний орнамент ліпних вставок заповнює ніші у фризі, фронтонах і під вікнами другого поверху.

Пам'ятка — вдалий приклад архітектурного вирішення будинку періоду еkleктизму.

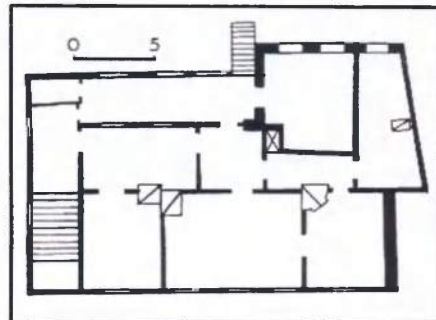
У серед. 1980-х рр. будинок передано Театру на Подолі. Нині — на реконструкції [154].

*Олена Авраменко,
Володимир Могилевський.*

2.9. Житловий будинок 1890-х рр., в якому містився майстерня Кавалерідзе І. П., проживав Титов Ф. І. (іст.). Андріївський узвіз, 21. На вигині вулиці. Споруджений за затвердженням 1891 проєктом арх. В. Ніколаєва для настоятеля Андріївської церкви.

Дво-, триповерховий, цегляний. Складається з верхньої прямокутної і нижньої Г-подібної у плані секцій, зблокованих під тупим кутом і розділених по нижньому поверху проїздом. Асиметричний за композицією фасад поділено на дво-, тривіконні прясла лопатками і завершено ренесансним карнизом з модульйонами. Декор фасаду — нішки й поребрик — виконані у цегляному стилі.

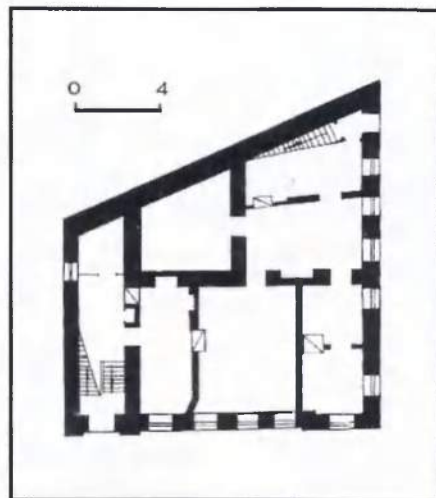
Влітку 1911 у напівпідвальному при-

2.7. Андріївський узвіз, 10.
2.7. План будинку.

міщенні будинку була майстерня Кавалерідзе Івана Петровича (1887 — 1978) — скульптора, кінорежисера, драматурга, народного артиста УРСР (з 1969). Після повернення із Парижа, де 1910—11 він навчався у приватній студії, художник отримав замовлення на спорудження пам'ятника св. княгині Ользі, що був відкритий того ж ро-

2.8. Андріївський узвіз, 20-б.
2.8. План першого поверху.

2.9. Андріївський узвіз, 21.

ку на Михайлівській площі (розібраний 1919—23, відновлений 1996), а також майстерню для роботи над ним. 1991 в будинку створено Меморіальний музей-майстерню І. Кавалерідзе, який працював спочатку на громадських засадах при Спільці кінематографістів України. З 1993 — державний музей.

У 1910-х рр., аж до виїзду за кордон на еміграцію (1918), у будинку мешкав Титов Федір Іванович (1864—1935) — історик, книгознавець, протоієрей, доктор богослов'я, настоятель Андріївської церкви (1896—1918) [155].

Сергій Білокінь, Ніна Коваленко, Тетяна Скібіцька.

2.10. Житловий будинок 1874, в якому проживав Оглоблин О. П. (архит., іст.). Андріївський узвіз, 4/26. На розі Боричевого Току і Андріївського узвозу. Зведений під керівництвом арх. П. Спарро, можливо за його ж проектом як приватний для І. Оглоблина. Двоповерховий, цегляний будинок, у плані П-подібний, розрахований на одну квартиру на поверсі, з коридорно-анфіладним плануванням. Відображає первісний етап київського масового домобудування періоду еkleктизму, для якого характерне бічне розміщення сходів, наявність дворової галереї. Фасади вирішено у цегляному стилі. Головний фасад, звернений на Андріївський узвіз, має центрально-осьову композицію, підкреслену фігурним щипцем горіщного приміщення. Архітектурне оздоблення екстер'єру стримане: зубчастий фриз під дахом, міжповерхова профільована тяга, пілястри з рустом і прості віконні листви. Споруда — яскравий приклад рядової забудови поч. 19 ст.

2.10. Андріївський узвіз, 4/26.

2.10. План першого поверху.

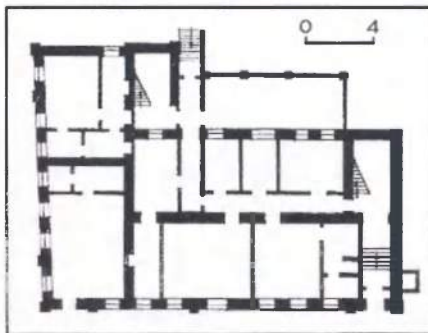
1899—1919 у цьому будинку проживав Оглоблин Олександр Петрович (справж. — Мезько; 1899—1992) — історик, професор, президент УВАН у США (з 1970), громадський діяч. Його батько — Михайло Мезько походив із старовинного козацького роду з Чернігівщини, мати — Катерина Лашкевич — з відомого старшинсько-шляхетського роду. Вона була дружиною сина власника будинку, міщанина П. Оглоблина, який дав пасинку своє прізвище. У серпні 1908 — травні 1917 навчався у 3-й гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Його учителями були відомі історики В. Ляскоронський, С. Голубев, які визначили шлях майбутнього вченого. У гімназії він очолював самоосвітній історичний гурток. 1919 закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира, де навчався у істориків М. Довнар-Запольського, С. Голубева, П. Смирнова, мистецтвознавця Г. Павлуцького, філософа О. Гілярова та ін., і розпочав наукову працю. У січні 1919 одружився з А. Фроловою і того ж року переселився до сусіднього будинку (№ 2-г), що належав братові дружини.

Нині у будинку дитяча дошкільна установа [156].

Олена Авраменко, Михайло Кальницький, Володимир Могилевський.

2.11. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Шиман К. Ф. (архит., іст.). Андріївський узвіз, 11. Формує фронт забудови вулиці. Являє собою комплекс, що складається з двох різноповерхових об'єктів: двоповерхового, збудованого 1902—03, і чотириповерхового, спорудженого 1910—11.

Чотириповерховий, цегляний, з секцією на одну квартиру, з бічним розміщенням сходової клітки і проїзду на

подвір'я. Композиція фасаду у формах пізнього модерну симетрична, хоча великий арковий вхід зміщений стосовно центральної осі. Рівномірно-ритмічну тектоніку фасадної стіни визначають віконні прорізи, спарені на верхньому поверсі. Архітектура фасаду аскетична. Спарені аркові вікна й композиції з кругів, що нагадують подвійні та потрійні вікна, вказують на вплив неокласицизму 1910-х рр. Двоповерховий цегляний будинок з напівпідвалом, очевидно, спочатку призначався для однієї сім'ї. Його п'яти-віконний фасад симетричний, віконаний у формах неоренесансу. Центральна вісь виділена розкріповкою. Пишне архітектурно-пластичне оздоблення фасаду складають лопатки, рустовані на рівні першого поверху, карнизи з модульйонами, напівколонки, які обрамляють напівциркульні вікна другого поверху, численні орнаментальні вставки з ліпного рослинного декору. В архівольтах верхніх вікон — замкові камені у вигляді бородатих маскаронів. Фасад має сліди пізніших переробок.

У 1910-х рр. у будинку проживав київський архітектор Шиман Карл Фрідріхович, автор проектів кількох великих прибуткових будинків: Володимирська, 39/24, Верхній Вал, 48/28, Малоопідвальна, 10, Андріївський узвіз, 2-б, 2-в та ін.

Використовується як житловий. Тут також розташовані відділ культури Подільської райдержадміністрації, студія-майстерня «Соняшник», Управління по роботі з ветеранами Збройних Сил Комітету соціального захисту військовослужбовців при Кабінеті Міністрів України [157].

Олена Авраменко, Михайло Кальницький, Володимир Могилевський.

2.12. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживали Анненков О. С., Булгаков М. О., Воскресенський І. П., Муравйов А. М. (архит., іст.). Андріївський узвіз, 38. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці із значним ухилом рельєфу вздовж фасаду.

Первісний об'єм двоповерхового, з підвалом, цегляного тинькованого будинку має центрально-осьову симетричну композицію фасаду, витриманого у формах класицизму. Над першим рустованим поверхом проходить широкий міжповерховий пояс. Бічні композиційні осі відзначені по другому поверху тридільними вікнами, що імітують трифорій. У міжвіконних простінках другого поверху вміщено пари безордерних піластрів. У 2-й пол. 19 ст. будинок було розширено прибудовами з боку Володимирської вул. (зокрема, у 1880, арх. В. Ніколаєв). В оформленні цих прибудов використано прийоми цегляного стилю із застосуванням неоготичних деталей. З 1820-х рр. власником будинку і великої садиби на розі Андріївського узвозу і Володимирської вул. був Анненков Олександр Семенович (р. н. невід. — 1850-і рр.) — курський поміщик, археолог-аматор. Під час проживання у Києві здійснив низку археологічних розкопок в історичній частині міста, зокрема у своїй садибі на сучасних вулицях Володимирській і Андріївському узвозі, на території Михайлів-

ського Золотоверхого монастиря, Трьохсвятительської та Десятинної церков. Ним було знайдено численні старожитності, серед яких і давньоруські скарби. Частина цих знахідок було передано музею університету, найцінніші О. Анненков привласнив, через що коштовності були розпорошені та частково втрачені для науки. 1835—45 входив до складу Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві. 1828—42 з його ініціативи і його коштом була збудована нова Десятинна церква на місці давнього храму.

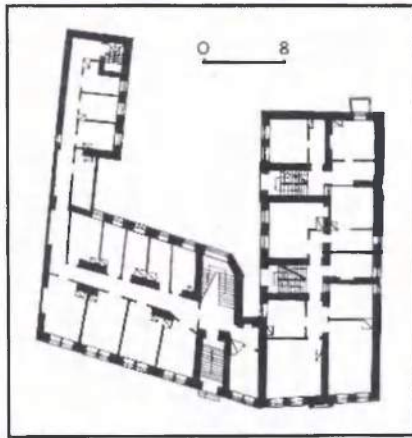
У спадкоємців Анненкова садибу придбав А. Муравйов, який володів нею у 1859—74. Муравйов Андрій Миколайович (1806—74) — письменник, пам'яткоохоронець, почесний член Московської і Київської духовних академій. З 1859 жив у Києві, спочатку у дерев'яному флігелі на території садиби, з 1868 — у головному будинку. У 1860-х рр. організував роботи з ремонту і реставрації Андріївської церкви, зміцнення схилів Андріївської гори, влаштував у стилісаті храму церкву в ім'я преподобного Сергія. Займався охороною пам'яток в історичній частині Києва, зокрема, за його підкуванням відхилено проєкт розміщення військових об'єктів на Старокиївській горі, відремонтовано каплицю над Хрещатицьким джерелом, споруджено церкву на пошанування святих Бориса і Гліба у Вишгороді. Був ініціатором відновлення традиційних хресних ходів до Хрещатицького джерела. Один із засновників (1864) та голова (з 1869) Свято-Володимирського братства у Києві. Зібрав велику колекцію старожитностей, у т. ч. ікон, хрестів, краєвидів Києва, для якої у цьому будинку було відведено спеціальну кімнату. Автор численних творів з питань релігії, історії церкви, краєзнавства, мемуарів тощо. Ще 1844 у Санкт-Петербурзі виїшла його книжка «Опис Києва». У період проживання в Києві були опубліковані «Листи митрополита московського Філарета до А. М. М.» (1869), «Знайомство з російськими поетами» (1871) та ін. Був знайомий з багатьма видатними російськими письменниками, деякі з них відвідували його будинок у Києві. Так, його гостями були поети Ф. Тютчев (1869), О. Апухтін (1873), які присвятили йому свої вірші. Помер у цьому будинку, похований в Андріївській церкві.

У 1-й пол. 20 ст. на другому поверсі будинку проживав Воскресенський Іван Павлович (1870-і рр.—1966) — лікар-педіатр і терапевт, директор Олександрівського дитячого притулку на Подолі. Працював також у лікарні Товариства швидкої медичної допомоги. Другий чоловік В. Булгакової — матері письменника Булгакова Михайла Опанасовича (1891—1940). У 1913—16 М. Булгаков жив тут після одруження, коли навчався на медичному факультеті Київського університету. Зупинявся тут і 1923 під час приїзду з Москви. У радянський час І. Воскресенський також мав лікарську практику. Напередодні Великої Вітчизняної війни переїхав до Казахстану.

Нині частину першого поверху займає магазин [158]. Михайло Кальницький, Світлана Ноженко, Тетяна Скібіцька.

2.11. Андріївський узвіз, 11.
2.11. План першого поверху.

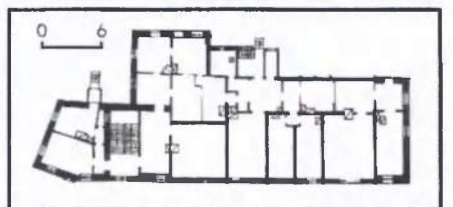
2.13. Житловий будинок 1900—01, в якому проживали Житецький П. Г., Кезма Т. Г., Сагарда М. І., Тютюнник Г. М. (архит., іст.). Андріївський узвіз, 34. На вигині вулиці проти Андріївської церкви. Садиба має ламану конфігурацію, на подвір'ї міститься кілька господарських будівель і двоповерховий дерев'яний флігель, обкладений цеглою (2-а пол. 19 ст.). До правого торця будинку в 1858 було прибудовано двоповерхову дерев'яну на цегляному цоколі споруду. З 1857 власником садиби був Михайло Грабовський (1805—63) — польський письменник і критик. Багато років прожив в Україні, відстоював ідею зближення між поляками та українцями. Підтримував тісні стосунки з письменником, істориком, етнографом, громадським діячем П. Кулішем, зустрічався в Києві з письменником О. Толстим (будинок, в якому жив М. Грабовський, не зберігся). Наступні власники садиби: родина Столяренків (кін. 19 ст.—1905), купців Слинко (з 1906).

Будинок зведено за проєктом арх. О. Хойнацького цивільним інж. М. Вишневіським для Є. Столяренка. Через значний схил рельєфу крила будинку різноповерхові. Цегляний, тинькований. У плані Г-подібної ускладненої форми. Складається з двох житлових секцій — одноквартирної, чотириповерхової, витягнутої в глибину подвір'я, і двоквартирної, п'ятиповерхової, орієнтованої вздовж вулиці. Внутрішнє планування частково змінено.

У зв'язку з особливостями ділянки композиція головного фасаду асиметрична. Верхня наріжна частина і вигин фасаду виділені вертикальними розкріповками, що переходять у підвищені об'єми горіщних приміщень. Первісно розкріповки увінчували великі цибулиноподібні бані з ліхтариками, декоративними кокошниками і орнаментованим лускоподібним покриттям (втрачені). Пластичне оздоблення фасаду, виконане з цегли, витримано у формах російської архітектури 17 ст. Нижні поверхи оброблені під руст. Входи позначені масивними арковими порталами з важками. Пишний декор двох верхніх поверхів складається з листів з кілеподібними й трикутними сандриками, ширинок, поребрика, кілеподібних кокошників і нішок. Збереглися прикрашені накладним різьбленням і фігурним заскленням двері у тамбурах сходових кліток, а також первісне оздоблення інтер'єрів (ліплення, паркет, кахляні груби, гранітні сходи з кованими металевими огорожами). Будинок є оригінальним твором київського домобудування поч. 20 ст., відіграє роль акценту в забудові вулиці.

У 1907—11 у цьому будинку в квартирі № 29 проживав Житецький Павло

2.12. Андріївський узвіз, 38.
2.12. План другого поверху.

Гнатювич (1837—1911) — філолог, дослідник української мови і літератури; педагог, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1898), член київської Старої Громади і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, дійсний член НТШ, співробітник «Киевской старини», де керував працею над складанням словника української мови. 1907 обраний першим почесним членом Українського наукового товариства у Києві. 30 травня 1908 удостоєний ученого ступеня доктора наук. 1908 розпочав роботу над «Енциклопедією слов'янознавства», яка була опублікована після його смерті 1914 в журналі «Україна».

1908—58 у квартирі № 9 на другому поверсі проживав Кезма Тауфік Гаврилович (1882—1958) — вчений-сходознавець. Після закінчення 1906 Київської духовної академії викладав арабську і турецьку мови у вузах Києва; з 1920 — старший викладач факультету міжнародних відносин, з 1948 — професор Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Був завідувачем сектора арабської філології АН УРСР. 1928 Т. Кезма створив підручник «Елементарні основи граматики арабської мови у популярному викладі», який одержав визнання багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Т. Кезма пропагував українську літературу в арабомовних країнах, зокрема, в Єгипті, Сирії, Іраку, співробітничав із журналом «Аль-Іха» («Братство», Єгипет). Опублікував чимало матеріалів про Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, переклав українською мовою твори арабських письменників: Джелала Халіда, Мухаммеда Теймура та ін.

У 1919—20-х рр. у квартирі № 1 мешкав Сагарда Микола Іванович (1870—1943) — бібліограф. Закінчив Київську духовну академію, викладав у Полтавській духовній семінарії. 1919—34 — співробітник Всенародної бібліотеки України, завідувач відділу періодики, редактор «Журналу бібліотекознавства та бібліографії» (1927—30). Репре-

сований. Автор праць: «Переклади Св. Письма на українську мову в XIX і XX ст.» (1919), «Основні проблеми українського бібліографічного репертуару» (1927), «Завдання бібліографії української періодики» (1928); оглядів українки в російських журналах (1927—28). Упорядкував «Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1930—32 рік» (1931—33), «Каталог антикварної книжки» (1932).

1963—67 в квартирі № 17 — Тютюнник Григорій (Григорій) Михайлович (1931—80) — прозаїк, лауреат премії ім. Лесі Українки (1980, посмертно, за повісті

«Климко» та «Вогник далеко в степу»). 1966 вийшла перша книжка його оповідань «Зав'язь». Пізніше працював редактором у видавництвах «Молодь» і «Веселка», у сценарній майстерні кіностудії ім. О. Довженка. Переклав українською мовою твори В. Шукшина, М. Островського то ін.

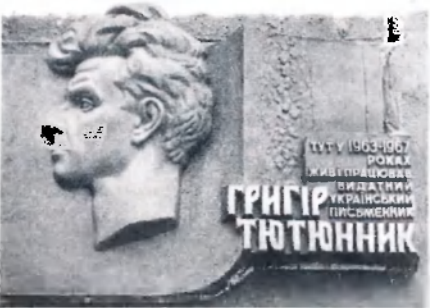
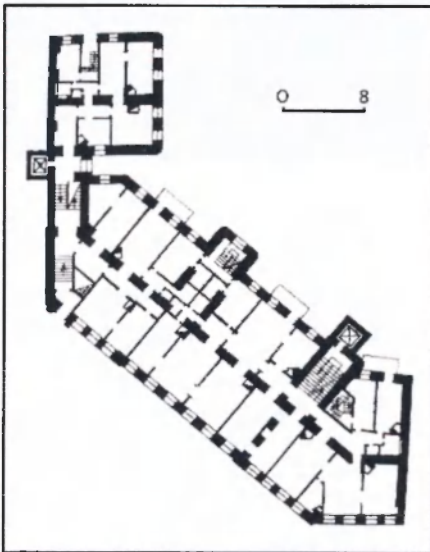
1991 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом письменника (ск. В. Луцак, арх. І. Лебідь).

Нині на першому поверсі будинку містяться театр-студія «Академія», художня галерея «Триптих», кафе [159].
Сергій Білокінь, Михайло Кальницький, Віталій Ковалінський, Ілля Мазоре, Ганна Мілгородська, Віталій Отченашко.

2.14. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживали Кудрявцев П. П., Оглоблин О. П. (іст.). Андріївський узвіз, 2-г. У глибині садиби. Чотириповерховий, цегляний, з двоповерховою пізньою прибудовою.

У 1913—15 у квартирі № 6 мешкав Кудрявцев Петро Павлович (1868—1940) — філософ, професор Київської духовної академії, лідер лівого крила її професури. Автор монографії «Абсолютизм чи релятивізм?» (1908). Упорядкував антологію «Хвиля вічності у російській художній літературі» (1914).

1919—43, з перервами, в квартирі № 42 на першому поверсі проживав з родиною Оглоблин Олександр Петрович (справж. — Мезько; 1899—1992) — історик, професор, президент УВАН у США (з 1970), громадський діяч. До 1919 мешкав у будинку свого вітчима № 4/26 на тій же вулиці. Одружившись з сестрою власника садиби № 2 на Андріївському узвозі А. Фроловою, переселився в їхній дім. 1919—20 викладав історію та українознавство в школах, 1920—21 — викладач Київського робітничо-селянського університету, з квітня 1921 — доцент кафедри історії України Київського університету, 1922—43 — його професор, одночасно у 1921—22 — професор Київського археологічного інституту, 1938—40 — Одеського університету. З 1926 — науковий співробітник ВУАН, 1926—41 — дійсний член Харківського науково-дослідного інституту історії української культури, 1927 — завідувач кафедри історії українського господарства в Київському інституті народного господарства. Наприкінці 1930 в умовах наступу на українську культуру заарештований, ув'язнений до 1931. У 1931—32 — заступник директора з наукової роботи Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, 1932—33 — директор Центрального архіву давніх актів, 1932—34 очолював Поліську експедицію ВУАН і музею для дослідження старовинних промислових закладів у краї, 1934—35 — безробітний, 1936—37 — науковий консультант археологічних експедицій Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, у 1937 — старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, 1938 повертається до університету. 1941 одержав у Москві ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації. Під час окупації міста у вересні — жовтні 1941 — голова Київської міської управи, член Української національної ради у Києві, створеної з ініціативи О. Ольжича,

2.13. Андріївський узвіз, 34.
2.13. План другого поверху.

2.14. Андріївський узвіз, 2-г.

продовжував наукову працю. У 1942 організував і короткий час очолював музей-архів переходною доби.

1943 — голова Історично-філологічної секції Київського будинку вчених. У вересні 1943 разом з родиною покинув Київ, проживав деякий час у Львові, потім емігрував до Америки. 1951 очолював Історичну секцію УВАН у США, з 1970 — президент, з 1974 — почесний президент УВАН. Працював у відомих українських наукових закладах, був одним із засновників і головою УІТ. Помер і похований в Спрінгфілді (штат Массачусетс). О. Оглоблин — автор понад 250 опублікованих наукових праць з історії України, історіографії, джерелознавства, археографії, генеалогії тощо. Під час проживання у цьому будинку вийшли «Нариси історії української фабрики» (1925, тт. 1—2); «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1929); «Нариси з історії капіталізму на Україні» (1931) та ін. [160].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

2.15. Житловий будинок 1888, в якому проживали родина Булгакових, Кошиць О. А., Листовничий В. П. (іст.). Андріївський узвіз, 13. Стоїть на схилі гори Уздихальниці, на червоній лінії забудови вулиці, де зберігся ще один, споруджений у 1860-х рр. одноповерховий, з напівпідвалами флігель (нині в ньому кафе «Світлиця»). Будинок споруджений арх. М. Гарденінім для купчихи В. Літошенко. На поч. 20 ст. садиба належала купцю З. Мировичу. Двоповерховий, цегляний, з напівпідвалом, у плані Г-подібний, другий поверх — дерев'яний, облицьований з трьох боків цеглою. Через вигин вулиці фасадна стіна, що прилягає до будинку № 11, з торцевою стіною утворює в плані гострий кут. Головний фасад вирішено у цегляному стилі. Парадний вхід влаштовано у правій наріжній частині під балконним нависом. Зліва, у напівпідвалі, містилася лавка «Бакалійно-гастрономічна торгівля № 13». З боку подвір'я — одноповерховий, з глибоким приямок, над яким нависають дерев'яна засклена веранда на стовпах і бічний місток.

Фундаментальних перебудов споруда не зазнала. Внутрішнє планування було істотно змінено внаслідок перетворення будинку на багатоквартирний. 1989—91 проведено наукову реставрацію споруди за проектом арх. І. Малакової. Збережено й реставровано первісні фасади, кахляні груби, пар-

кетну підлогу, двері, віконні та дверні набори, відтворено планування другого поверху, парадні сходи тощо.

З поч. 20 ст. будинок наймався. У ньому до 1906 проживав Кошиць Олександр Антонович (1875—1944) — композитор і хоровий диригент. На той час — викладач церковного співу Київської духовної семінарії, кандидат богослов'я.

1906—22 в будинку мешкала сім'я професора Київської духовної академії Булгакова Опанаса Івановича (1859—1907). У ці роки йому було присвоєно ступінь доктора богослов'я (1906), звання ординарного позаштатного професора (1907). Він був членом Церковно-археологічного товариства при КДА, Історичного товариства Нестора-літописця при університеті. Автор численних статей, брошур, книжок. Багато його праць опубліковано в «Трудах Киевской духовной академии», в «Православной Богословской энциклопедии». Його дружина — Булгакова Варвара Михайлівна (Покровська; 1869—1922) була активною діячкою Фребелівського товариства у Києві. Разом з ними проживали їхні семеро дітей. Старший син — Булгаков Михайло Опанасович (1891—1940) — відомий у майбутньому письменник, мешкав тут у 1906—13. Закінчив 1-у гімназію, 1906—16 навчався на медичному факультеті університету св. Володимира. У 1913 одружився з Т. Лаппа і поселився з нею спочатку на вул. Рейтарській, 25, потім на Андріївському узвозі, 38. У 1918—19 деякий час напередодні від'їзду на фронт знову проживав у цьому будинку. Займався лікарською практикою. Останні два десятиліття М. Булгаков жив у Москві, де й була створена основна частина його літературної спадщини — романи, оповідання, п'єси, в яких він неодноразово звертався до Києва, називаючи його «найкращим містом нашої батьківщини». У Києві відбувається дія повісті «Незвичайні пригоди доктора». У романі «Біла гвардія» і п'єсі «Дні Турбіних» (за мотивами роману) описуються київські події часів громадянської війни (1918), в яких тісно переплітається доля літературних героїв і членів родини письменника. Дія розгортається на вули-

2.15. Андріївський узвіз, 13.

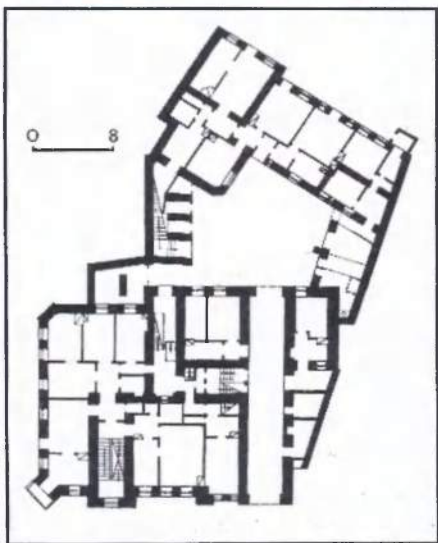

цях міста, в будинку кол. 1-ї гімназії, в домі на Андріївському узвозі, 13, де Булгаков поселяє головних персонажів роману і п'єси та подає його опис. До 1919 в будинку мешкав другий син Булгакових — Микола Опанасович (1898—1966) — бактеріолог, співвідкривач бактеріофага стрептокока. У роки проживання у цьому будинку закінчив 1-у гімназію (1917) і поступив на медичний факультет Київського університету. Того ж року як призовник навчався в Олексіївському інженерному училищі, у грудні повернувся до університету. Наприкінці 1918 — знову юнкер училища, яке було евакуйовано 1919 Добровольчою армією у Крим, де він був поранений. Згодом емігрував. Співробітник кафедри бактеріології Загребського університету, Пастерівського інституту, Бактеріологічного інституту Ф. де Ерреля (обидва в Парижі), учасник руху Опору в роки 2-ї світової війни. Булгакови наймали квартиру № 2 на другому поверсі, яка складалася з семи кімнат.

1909 садибу придбав Листовничий Василь Павлович (1876—1919) — цивільний інженер, архітектор. З 1906 — тех-

2.16. Андріївський узвіз, 15.

2.16. План першого поверху до перебудови 1990-х рр.

нік будівельного відділу Київського губернського правління, з 1907 — цивільний інженер Київського округу шляхів сполучення. З 1909 — архітектор Київського навчального округу. Одночасно викладав у Київській школі десятикласів з дорожньої та будівельної справи, в художньому училищі, на Вищих жіночих курсах. За його проектами споруджено ряд будівель у багатьох містах України. Брав участь у будівництві павільйонів Всеросійської виставки 1913 у Києві. Під час 1-ї світової війни — начальник 3-го укріпрайону оборонних робіт Південно-Західного фронту, проводив гідротехнічне будівництво на Дніпрі й Прип'яті. 1915 за заслуги у міському будівництві йому присвоєно звання почесного громадянина Києва. У період УНР — будівничий Комісаріату у справах Київської шкільної округи, керував ремонтом Педагогічного музею, театру «Соловцов». 1919 — завідувач будівельно-ремонтної секції господарського відділу губвиконкому. У червні заарештований Надзвичайною комісією, згодом під час відправки до табору вбитий.

Родина В. Листовничого мешкала на першому поверсі. Його донька — Кончаківська Інна Василівна (1902—85) сприяла збереженню будинку.

1982 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з горельєфним овальним портретом М. Булгакова (ск. А. Куш, арх. Б. Кравчук). З 1991 тут міститься Літературно-меморіальний музей М. Булгакова (відділ Музею історії міста Києва) [161].

Олена Апанович, Світлана Бурмистренко, Дмитро Малаков, Світлана Ноженко, Лариса Шевченко.

2.16. Житловий будинок («Замок Річарда — Левове Серце») 1902—04, в якому проживали Голубев С. Т., Дядченко Г. К., Красицький Ф. С. та інші, містилася редакція журналу «Шершень» (архит., іст.). Андріївський узвіз, 15. На складному рельєфі, що має схил уздовж вулиці і в глибині ділянки, яка закінчується схилом у бік Подолу. Нижнім торцем будинок прилягає до гори Уздихальниці, на невелике плато якої ведуть двоє сходів: бетонні з подвір'я і дерев'яні з вулиці (влаштовані під час реконструкції 1991—92).

Перші документальні свідчення про власників ділянки належать до поч. 19 ст. З цього часу протягом століття забудова істотно не змінювалась і складалася з одноповерхового дерев'яного житлового будинку по лінії вулиці та господарських будівель у глибині подвір'я. 1889 садибу № 15, 1887 садибу № 17 придбав мещанин А. Маленко — художник з виготовлення іконостасів, який 1888—89 у садибі № 17 збудував дерев'яний двоповерховий будинок для своєї майстерні (знесений у кін. 1980-х рр.; у 1990-х рр. відтворений у цеглі). У такому вигляді обидві садиби проіснували до поч. 20 ст. В 1902 садибу № 15 придбав будівельний підрядчик Д. Орлов, який і розпочав будівництво п'ятиповерхового прибудованого будинку. В його основу покладено проект житлової споруди Міністерства внутрішніх справ у Санкт-Петербурзі академіка архітектури Р. Марфельда (бл. 1899), перероблений відповідно до конкретного місця. На подвір'ї садиби по периметру розміщува-

лись також одноповерховий цегляний житловий флігель (знесений 1988), одноповерхові служби з великою льодовнею у підвалі й контрфорсні стіни зі сходами між ними, що вели на дах флігеля, до будинку і на гору. В будинку були каналізація та пічне опалення, подвір'я і проїзд заасфальтовані. Будівельні й оздоблювальні роботи завершені на поч. 1904. В одноповерховій трикамерній нижній прибудові з вулиці містилися м'ясна й бакалійна лавки «Андріївський ринок», перукарня.

До 1911 садиба належала Д. Орлову. Наступними її власниками були М. Франк (1911—13), А. Серебренников (1913—17), П. Урусов (1917—19).

П'ятиповерховий, на цокольному напівповерсі, цегляний, у плані близький до прямокутника. Перекриття плоскі. На кожному поверсі було по кілька квартир (в основному три-, п'ятикімнатні); на четвертому поверсі — одна 11-кімнатна квартира. Первісне планування повністю змінено. Споруда виконана у стилізованих формах готики, що імітують середньовічний англійський замок. Асиметричний за об'ємно-просторовою структурою і такий, що має у забудові тристоронній огляд, будинок відзначається динамізмом розгортання композиції і виразною рубленою пластикою модельованих у лицьовій цеглі фасадів. Відображає неоромантичні тенденції періоду пізнього еkleктизму, що передували модернові. Можливість візуального сприймання будинку з віддалених точок зумовила акцентування декором його верхнього поверху та вінцевої частини, де зосереджено навісні вежки, які фіксують наріжні частини, й багаторядні зубчасті пояси, що імітують машикулі. Неглибокий еркер на четвертому поверсі з великим вікном завершений вишуканим ступінчастим шпилем. Центром загальної композиції є підвищений баштовий об'єм над вхідним ризалітом з пірамідальним завершенням.

В оформленні інтер'єрів широко використано ліплення стін і стель (тепер повністю втрачено). Неоготична архітектура будинку сприяла виникненню його романтичної назви — «Замок Річарда — Левове Серце», пов'язаної з ім'ям англійського короля 12 ст. (вперше ця назва згадується у нарисі В. Некрасова «Дім Турбіних»).

Пам'ятка має виняткове містобудівне значення. Як акцент у забудові вулиці, вона входить до загальноміської панорами, що відкривається на Верхнє місто з Подолу й лівого берега Дніпра.

У 1905—09 в цьому будинку на четвертому поверсі у квартирі № 17 проживав Красицький Фотій Степанович (1873—1944) — живописець і графік, викладач Київського художнього інституту (1924—37), учень К. Костанді, М. Пимоненка, І. Рєпіна, внучатий племінник Т. Шевченка. Автор жанрових картин, пейзажів. Створив цілий ряд живописних і графічних портретів Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка. Наприкінці 1905 в квартирі Ф. Красицького відбулися перші редакційні збори сатиричного тижневика «Шершень», що виходив у Києві 1906 (з 6 січня до 14 липня). Ця квартира була і адресою редакції журна-

лу — № 1—4 (до 27 січня 1906). Пізніше редакція містилася на вулицях Гоголівській, 45 (до 19 травня) і Маловолодимирській, 52 (тепер вул. О. Гончара; до 14 липня). Ф. Красицький — один з провідних співробітників «Шершня», автор багатьох карикатур для журналу. У цій квартирі бували співробітники «Шершня», відомі літератори й художники — І. Стещенко, В. Різниченко, І. Бурячок, М. Яковлев (Косин) та ін. З 1910 Ф. Красицький мешкав на вул. Брюсова, 20/16.

У 1909 у цю квартиру переїхав (одружився з Н. Крекотень, рідною сестрою дружини Ф. Красицького) Дядченко Григорій Кононович (1869—1921) — живописець (учень М. Мурашка), викладач Київського художнього училища (з 1901). Твори цього періоду: портрет ск. Ф. Балавенського (1907), «Автопортрет» (1910), «Останній промінь» (1910), «Дворик» (1916). Г. Дядченко проживав тут до дня своєї смерті. На поч. 20 ст. у будинку проживав Голубев Степан Тимофійович (1848—1920) — історик, професор Київської духовної академії та університету, автор досліджень з історії академії, церковного і культурного життя України 16—18 ст.

У різний час у будинку мешкали також Балавенський Федір Петрович (1865—1943) — скульптор, викладач Київського художнього училища (1907—22); Макушенко Іван Семенович (1867—1955) — живописець, викладач Київського художнього училища (1905—19), Київського художнього інституту (з 1934).

У 1971 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку Г. Дядченку (арх. В. Лоботинський; нині знята).

До 1983 використовувався як житловий будинок. Після закінчення ремонтно-реставраційних робіт і реконструкції у 1998 — готель [162].

Оксана Вільшанська, Марія Кагомська, Тетяна Скібіцька.

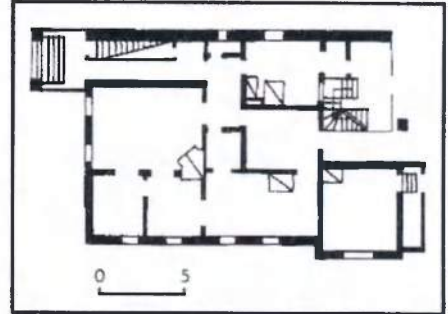
2.17. Садиба, кін. 19 ст. (архит.). Андріївський узвіз, 19. Складається з двоповерхового дерев'яного житлового будинку, що виходить на червону лінію забудови Андріївського узвозу, а також двоповерхового флігеля в глибині садиби з одноповерховими прибудовами пізнішого періоду. Розташування будівель на одному з мальовничих поворотів узвозу, оригінальність пластичного вирішення надає садибі значення архітектурного акценту в ансамблі забудови. На поч. 20 ст. садиба належала дворянці М. Чигринцевій. 1982 проведена реставрація з відновленням втрачених елементів різьблення.

Особливий інтерес становить чоловічий будинок. Це яскравий приклад нового напрямку в архітектурі кін. 19 ст., пов'язаного з використанням декоративних мотивів російської народної архітектури.

Двоповерховий, дерев'яний, обшитий дошками, на високому цегляному цоколі. Прямокутний у плані, витягнутий у глибину подвір'я. Головний фасад з високим дерев'яним ганком і балконом над ним увінчаний трикутним фронтоном. Його пластику визначають пропилювальне різьблення по дереву, що оздоблює вікна, карнизи, фронтон, піддашся ганку. Архітектурні деталі флігеля у глибині подвір'я (лиштви вікон, карнизи тощо) також мають виразне різьблення геометричного характеру. Пам'ятка — рідкісний зразок дерев'яної житлової забудови Києва кін. 19 ст.

Нині в садибі — художній салон і ресторан [163]. Олена Авраменко.

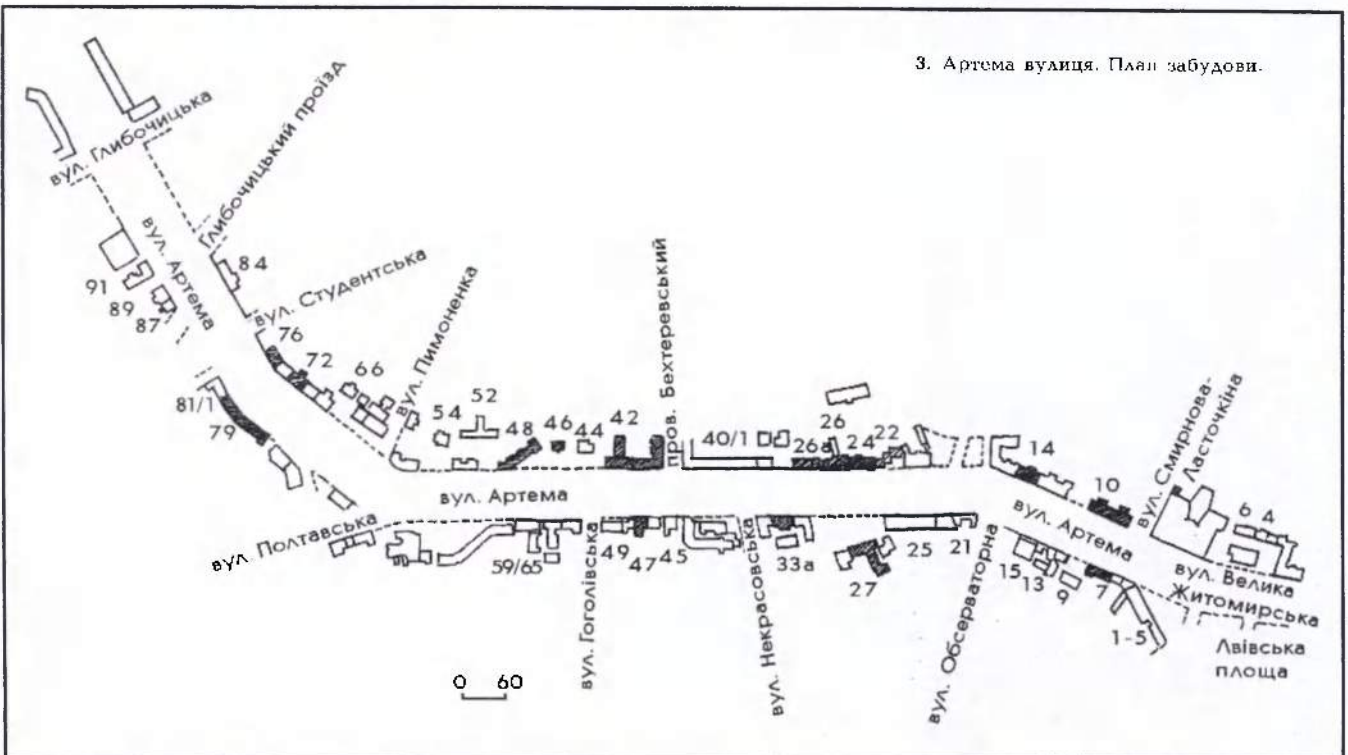
3. АРТЕМА ВУЛИЦЯ, рубіж 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). До 1869 була частиною Житомирської вул., з 1869 мала назву Львівської, у 1920-х рр. деякий час носила ім'я радянського політичного діяча Троцького Льва Давидовича (1879—1940). З 1929 отримала сучасну назву за ім'ям радян-

2.17. Андріївський узвіз, 19.
2.17. План фасадного будинку.

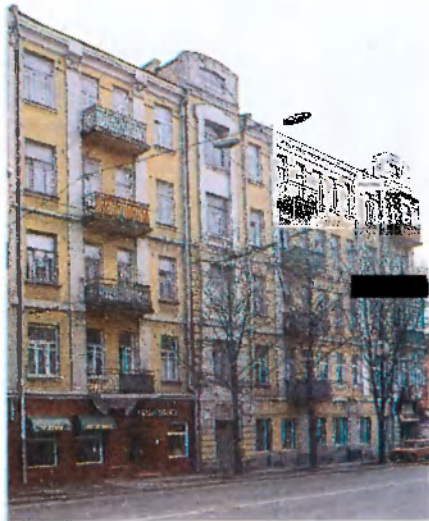
ського партійного і державного діяча України Артема (справж. — Сергєєв) Федора Андрійовича (1883—1921). Одна з центральних магістралей міста, орієнтована з півночі на південь. Пролягає від Львівської площі до Лук'янівської площі, по північно-західному схилу Старокиївської гори, спускається у долину р. Глибочиця, доходить до Лук'янівських висот. Виникла в часи Київської Русі як торговельний шлях, що брав початок від Жидівської (Львівської) брами «міста Ярослава». Проходила через укріплене передмістя Копирів кінець до урочища Дорожище, або Дорогожичі,

3. Артема вулиця. План забудови.

від якого розгалужувалися шляхи на захід (через Білгород) і північ (Вишгород). Роль замського шляху зберігала після монголо-тагарської навали. З відновленням укріплень Копиревого кінця у 30—40-х рр. 18 ст. стає частиною планування передміського с. Кудрявець. Сучасне трасування вулиці накреслено генеральним планом Києва, затвердженим 1837, й реалізовано в 40—50-х рр. 19 ст. Значення вулиці посилюється у зв'язку з переселенням мешканців Подолу, який 1845 і в наступні роки зазнав значної поведі, у район Лук'янівки (назва походить від однойменного замського села). У серед. 19 ст. після знесення оборонних укріплень та Жидівської (Львівської) брами Верхнього Києва створено Львівську і Лук'янівську площі. Початок формування об'ємно-просторової композиції вулиці було покладено переплануванням Львівської площі під Синій ринок (1873), влаштуванням Лук'янівського ринку й площі. На рубежі 19—20 ст. периметр вулиці забудовується багатоповерховими прибутковими житловими будинками, прокла-

3.2. Вул. Артема, 7.

дається трамвайна лінія (1897). На ділянці під № 46 стояла Вознесенська церква (знесена у 1930-х рр.). Важливою умовою подальшої реконструкції та розширення вулиці було виникнення Петрівсько-Куренівського промислового району, розвиток житлового району Лук'янівки, включення її до складу загальноміської магістралі, що з'єднувала північні райони з центром міста — Радянською (тепер Майдан Незалежності) і Урядовою (нині Михайлівська) площами (генплан 1936). Реконструкція зі знесенням будинків і влаштуванням на їхньому місці розкритих озелених просторів торкнулася незначних ділянок вулиці. Збережено цінні архітектурні споруди 19—поч. 20 ст., вирішені в стилях еkleктизму й модерні (№ 7, 14, 22, 24, 33, 40/1, 42, 46, 47, 72). Поєднання цих будівель з архітектурними пам'ятками періоду конструктивізму й неокласицизму 1930—50-х рр. (№ 26-а, 48, 76, 79), новітніми спорудами (Будинок побуту, № 15; Республіканський будинок моделей, № 37—41; Республіканське управління зеленого будівництва, № 51; висотний адміністративний будинок, № 73; Держпроектінститут «Південнафтопровід», № 64; кінотеатр «Київська Русь», № 93), а також скверами й парками надають вулиці рис своєрідності.

У багатьох будинках проживали відомі діячі науки і культури, громадсько-політичного життя країни: в № 10 — філолог П. Житецький, художники О. Волков і О. Осмьоркін, більшовик І. Смирнов-Ласточкин; в № 33 — художник В. Пальмов; у будинку № 41 (зруйнований у 1960-х рр.) — письменник І. Нечуй-Левицький; в № 46 — письменники В. Василевська і О. Корнійчук; в № 48 — співак А. Кікоць. У будинку № 53 проживали у 1960-х рр. академіки АН УРСР: хімік А. Бабко, фізико-хімік В. Єременко, зоолог і палеонтолог І. Підоплічко, геофізик С. Субботін, чл.-кор. АН УРСР, матеріалознавець Г. Самсонов та ін. (пізніше мешкали за іншими адресами).

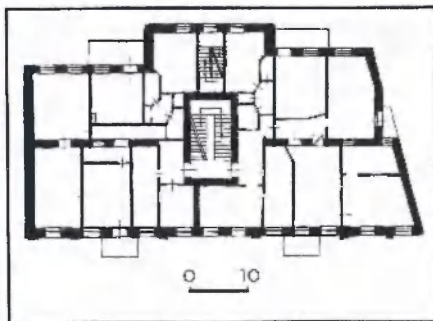
З історичними подіями періоду визвольних змагань 1917—21 та Великої Вітчизняної війни пов'язаний будинок № 24. Тут у 1917—18 містилися казарми Січових стрільців, у 1941 під час оборони Києва — штаб Київського ук-рпрайону [164].

Станіслав Волков.

3.1. Будинок 1911—12 приватних навчальних закладів Жекуліної А. В., в якому містився евакогоспіталь, де помер Ватутін М. Ф. (іст.). Вул. Артема, 27. З відступом від червоної лінії за-

3.3. Вул. Артема, 14.

3.3. План третього поверху.

будови вулиці. Споруджено за проектом арх. В. Осмака. Вирішення фасаду, позбавленого декоративних прикрас, випереджало раціоналістичну архітектуру 1920—30-х рр.

Чотириповерховий, цегляний, з двоповерховою пізнішою прибудовою праворуч. Споруджений для навчальних закладів — жіночої гімназії і вечірніх вищих курсів (до 1913 містилися на теперішній вул. Ярославів Вал, 36). Курси склалися з історико-літературного і педагогічного факультетів. Їхня засновниця і начальниця — Жекуліна Аделаїда Володимирівна, відома в Києві громадська діячка і педагог, викладала французьку. Тут працювали у різний час відомі вчені Київського університету і духовної академії. Серед них — історики В. Данилевич, В. Завитневич, В. Прокопович, П. Смирнов (секретар Педагогічної ради курсів), В. Щербина, історик церкви і богослов О. Глаголев, філософи О. Гіляров, П. Кудрявцев (голова Педагогічної ради курсів), літературознавець і етнограф А. Лобода, літературознавець В. Перетц, мистецтвознавець Г. Павлуцький та ін. У радянський період будинок також використовувався під навчальний заклад. У довоєнні роки тут містилася трудова школа № 64, під час окупації Києва фашистськими загарбниками — медпункт, де проходили медичне «сортування» мешканці міста, яких відправляли на роботу до Німеччини. Після визволення Києва від гітлерівців з 1 лютого до 1 липня 1944 в будинку містився евакогоспіталь № 3582. У ньому перебував після поранення на лікуванні і помер 15 квітня 1944 Ватутін Микола Федорович (1901—44) — радянський воєначальник, генерал армії (1943), Герой Радянського Союзу (1965, посмертно), командувач 1-го Українського фронту, війська якого 6 листопада 1943 звільнили Київ від окупантів. Похований у Києві, в Маріїнському парку.

Тепер у будинку середня школа № 138 [165].

Михайло Кальницький,
Дмитро Малаков, Наталія Шевченко.

3.2. Житловий будинок, 1910 (архіт.). Вул. Артема, 7. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений на місці малоповерхової забудови серед. 19 ст. селянином М. Капшевичем, почесним членом Сквирського повітового опікування дитячих притулків «відомства установ імператриці Марії».

П'ятиповерховий, з підвалом, односекційний, оформлений у стилі модерні. Фасад розкрито асиметрично: центральна частина зміщена вліво. Архітектура правої частини аналогічна лівій. Додано лише балкони над проїздом на подвір'я (від другого до п'ятого поверху).

Фасад відзначався багатим декором (втрачений після ремонту), серед елементів якого були профільовані міжповерхові тяги, ліпні орнаменти, вінцевий карниз з металевим парпетом і фігурними тумбочками, що спираліся на пілястри зі стилізованими капітелями. Виділені розкріповками частини фасаду над центральним входом і над проїздом було увінчано трапецієподібними вежами з фігурними металевими навершьями. Перший поверх з п'ятьма входами до магазинів і десятьма вітринними вікнами був декоро-

ваний орнаментами обабіч вітрин, широкими пілястрами із стилізованими капітелями. Над центральним входом і над брамою проїзду розміщувалися ліпні грифони (втрачені). Балкони були огорожені вишуканими металевими ґратами.

На першому поверсі до радянських часів розміщувалися: перукарня, молочарня Київського товариства молочного господарства «Ляк», тютюново-паперовий магазин «Победа». 1922 будинок передано Управлінню комунальних будинків Київського губвиконкому, що влаштувало тут комунальні квартири.

Ремонт 1978 порушив внутрішню планувальну структуру та знищив оздоблення інтер'єрів (ліплення, каміни тощо). Значно пошкоджено фасад, особливо постраждав перший поверх: двері крамниць та вітрини було перетворено на звичайні прямокутні отвори. Незважаючи на значні втрати в декорі фасаду та інтер'єрів, будинок залишається важливою ланкою історико-архітектурного середовища однієї з центральних вулиць Києва.

Нині частину будівлі займає крамниця [166].

Марина Виноградова.

3.3. Житловий будинок, 1898 (архіт.). Вул. Артема, 14. У ряді забудови кварталу, розташованого між вулицями Смирнова-Ласточкина і Кудрявською. Чотириповерховий, з напівпідвалом, цегляний, восьмиквартирний. Зведений за проектом арх. В. Ніколаєва на ділянці, що належала інженеру та діячу міського самоврядування Ф. Фальбергу. В основу планувальної організації будинку покладена Т-подібна секція, у центрі якої парадні й чорні сходи. Кожний поверх розрахований на дві великі п'ятикімнатні квартири, в яких кухня й санвузли згруповані в тилах будинку біля сходової клітки. Під час покінатного заселення у радянський період первісне планування квартир підлягало змінням. Остання капітальна реконструкція (1990-і рр.) супроводжувалася заміною дерев'яних перекриттів на залізобетонні, докорінним внутрішнім переплануванням. Без змін залишилися фасади і сходові клітки.

Особливий інтерес викликає архітектурне вирішення головного фасаду, характерного для періоду еkleктизму. Тектоніку фасадної стіни визначають частий ритм однакових за пропорціями прямокутних віконних прорізів. Незважаючи на наявність у правому крилі будинку зайвої віконної осі, що зумовлена трапецієподібною формою будівельної ділянки, фасад набув симетричної композиції. Його центральна й дві бічні осі виділені розкріповками, що охоплюють відповідно три й по одному вікно. Розкріповки підкреслено арковими фронтончиками й завершеннями у вигляді пірамідальних покрівельних вежок (збереглися тільки бічні). Статичності фасаду надають чіткі горизонтальні членування, виражені за допомогою стрічкового русту нижніх двох поверхів, трактованих як подіум, міжповерхових поясків і карнизів. Пишності пластичного вбрання фасаду досягнуто поєднанням декоративних можливостей цегляної кладки з гіпсовими архітектурними деталями і художнім металом (збереглася огорожа аттика). Най-

яскравішим елементом декору є жіночі голівки в круглих нішках над бічними ризалітами. Використання мотивів арок і аркагур у вінцевій частині будинку, форма замкових каменів у вигляді кронштейнів, рослинні ґрлянди й орнаменти свідчать про орієнтацію на ренесансну архітектуру. У вхідній групі приміщень збереглися первісні сходи з ажурними металевими поруччями й підлога з метаської плитки.

Будинок — типова за своєю архітектурою прибуткова споруда кін. 19 ст. [167].

Тетяна Трегубова.

3.4. Житловий будинок, серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Артема, 22. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений, очевидно, за типовим проектом, пізніше декорований різьбленням. На поч. 20 ст. будинок належав родині А. Фрейман, у 40-х рр. 20 ст. — родині Хренникових. На поч. 20 ст. абрис будинку визначали накладні пілястри у міжвіконних простінках, ажурний ганок при вході та бічні сходи, що ведуть на другий поверх.

Двоповерховий, дерев'яний, у плані прямокутний. Фасад першого поверху облицьовано керамічною плиткою, другий поверх зашальований. Над трьома центральними віконними прорізами другого поверху підноситься трикутний шпиль. Звиси карниза й віконні прорізи оформлені мереживним дерев'яним різьбленням складно-вишуканого рисунка. Первісне планування (кухня й підсобні приміщення на першому поверсі, парадні кімнати й спальні — на другому) не збереглося. Один з небагатьох уцілілих у Києві дерев'яних житлових будинків 19 ст., в архітектурі якого відображено пошуки національного стилю. Тепер тут міститься добровільне товариство «Автолюбитель» [168].

Лариса Толочко.

3.5. Житловий будинок, 1890 (архіт.). Вул. Артема, 26. У ряді забудови вулиці. Споруджений на замовлення офіцера М. Давиденка арх. М. Гарденіним.

Триповерховий (перший поверх цокольний), цегляний, у плані трапецієподібний. Фасад симетричний відносно центральної осі, підкресленої порталом головного входу та еркером на рівні третього поверху і завершеної трикутним фронтоном та оригінальною напівсферичною вежею з пірамідальним вивершенням і шпилем. Велике напівциркульне вікно в еркері освітлює парадні сходи. У декорі фасаду

3.5. Вул. Артема, 26.

3.5. План першого поверху.

використано викладені з цегли лопатки, чарунковий карниз, сандрики над вікнами. Незважаючи на порівняно невеликий об'єм, споруда є своєрідним акцентом у забудові вулиці. Первісно на кожному поверсі містилося дві квартири (при одній з квартир першого поверху передбачалася крамниця). До квартир вели, крім кам'яних парадних, дерев'яні чорні сходи у спеціальній тильній прибудові (розібрана у 1990-х рр.). Об'єм будинку значно розширено у бік подвір'я, внаслідок чого він об'єднався з двоповерховим флігелем (зведений 1913 для невеликої фабрики штучних мінеральних вод).

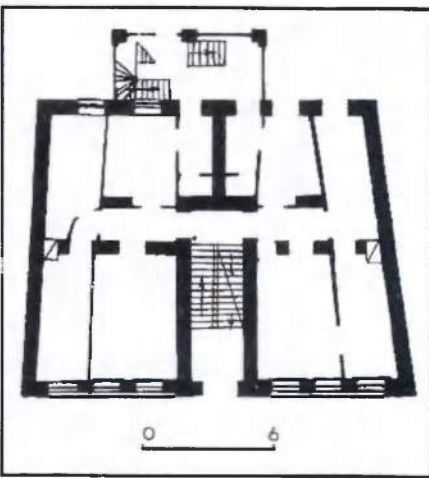
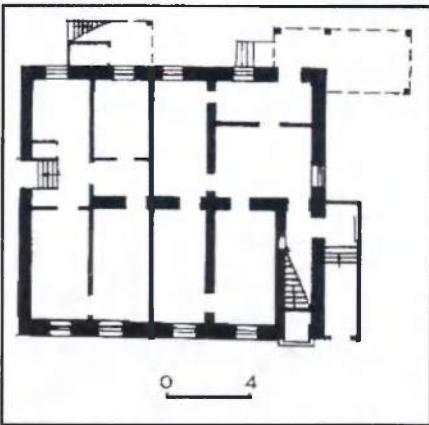
Нині будинок і флігель займають установи, на першому поверсі з боку вулиці містяться також магазин та кав'ярня.

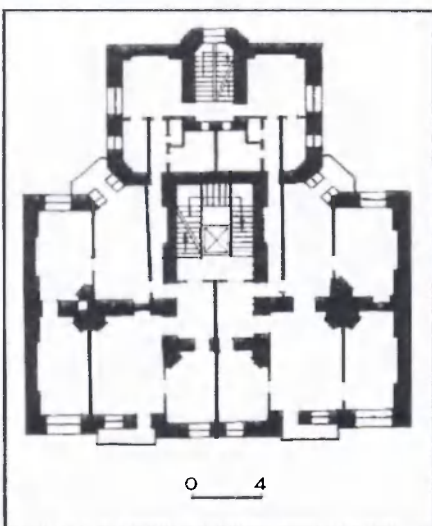
Михайло Кальницький.

3.6. Житловий будинок, 1913—14 (архіт.). Вул. Артема, 47. На червоній лінії в ряді щільної забудови вулиці. Зведений як прибутковий у стилі пізнього модерну з рисами класицизму

3.4. Вул. Артема, 22.

3.4. План першого поверху.

3.6. Вул. Артема, 47.
3.6. План другого поверху.

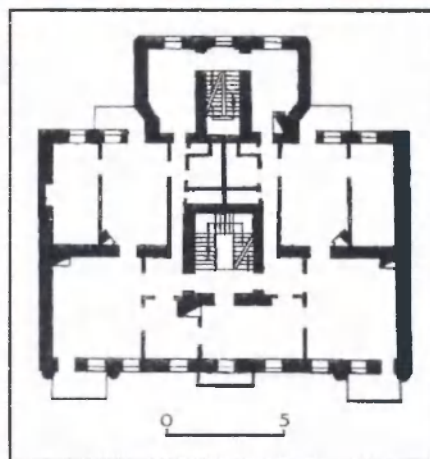
на ділянці, що належала М. Печурову. Шестиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний, з бічним проїздом і вбудованим магазином. Композиція фасаду симетрично-основа. На фасаді виділяються центральний, невеликого виступу, ризаліт, завершений трикутним фронтоном, і верхній западаючий поверх, що перериває вертикальне спрямування симетричних бічних лоджій. В оздобленні фасаду використано лицьову цеглу, фактурний і гладенький тиньк (лоджії, балкони, тяги, архивольти). Просторий вестибюль, сходові клітки з ліфтом і верхнім світлом оформлені лаконічним, геометричним малюнком, ліпленням. Поверх поділено на дві рівнозначні квартири (передпокій, кабінет, вітальня, їдальня, дві спальні, кухня, санвузли), в оздобленні яких добре збереглися тонко прорисоване ліплення стель, кахляні білі груби з кольоровими майоліковими вставками, каміни в їдальнях з латунними дверцями-ґратами високохудожньої роботи, широкі аркові отвори, що з'єднують вітальню та їдальню, заklenі кольоровим візе-

ручастим склом, фільончасті з меандром трапецієподібні й прямокутні двері. Будинок відзначається високопрофесійним виконанням робіт і досягненням цілісного вигляду за допомогою простих архітектурних засобів і прийомів.

3.7. Житловий будинок, рубіж 19—20 ст. (архіт.). Вул. Артема, 72. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений як житловий будинок Є. Бассі у стилі ренесанс.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний. На кожному поверсі було по дві квартири. Головний фасад симетричний щодо осі центрального входу. Розчленований на три поля: середнє — на п'ять віконних прорізів з пілястрами коринфського ордеру в простінках другого і третього поверхів і бічні — на два віконних прорізи, фланковані кожне з двох біків тридільними колонами (капітелі втрачено під час капітального ремонту 1980-х рр.). Важливу роль у зовнішньому вигляді відіграють по-різному згруповані балкони з ажурними металевими огорожами з мотивами кола. Архітектурний декор доповнено ліпним рослинним орнаментом, деякі елементи виявлено кольором (піляст-

3.7. Вул. Артема, 72.
3.7. План другого поверху.

ри, напівколони, карниз тощо). Будинок — характерний приклад міської забудови Києва періоду еклектизму.

Лариса Толочко.

3.8. Житловий будинок, 1930-і рр. (архіт.). Вул. Артема, 76. В ряді щільної передвоєнної забудови вулиці. Запроектований на основі двоквартирної секції у стилі пізнього конструктивізму. П'ятиповерховий, цегляний, тинькований, з подальшим пофарбуванням і виділенням білим кольором обрамлення віконних прорізів та інших деталей. У плані прямокутний, зі скошеними торцевими стінами. Розрахований на 15 дво- і трикімнатних квартир. Архітектура фасаду ґрунтується на чіткому ритмі великих квадратних віконних прорізів, що перебиваються двома невеликого виступу об'ємами сходових кліток з суцільними вертикальними стрічками заklenня. П'ятий поверх відбитий горизонтальною тягою і завершений невеликим карнизом.

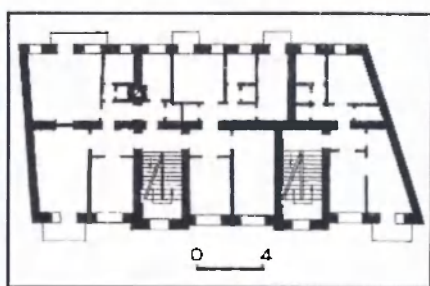
Будинок — характерний приклад архітектури 1930-х рр.

Людмила Грачова.

3.9. Житловий будинок 1913—15, в якому проживав Даміловський М. О. (архіт., іст.). Вул. Артема, 40/1. Наріжний, відіграє роль акценту на розі Бехтеревського пров., що прямує до Покровського монастиря. Споруджений за проектом цивільного інж. В. Безсмертного у стилі пізнього раціоналістичного модерну на ділянці, яка 1913 перейшла від Є. Томіліної до О. Андре. Первісно п'ятиповерховий. У 1990-х рр. будинок реконструйовано з надбудовою шостого поверху.

Шестиповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, двосекційний, з секціями на дві великі квартири. Первісне планування не збереглося. Два чоловічі фасади асиметричні за композицією. Ріг будинку фіксує круглий еркер, перекритий вежею з високим наметовим завершенням та оперезаний двома масивними балконами на рівні другого та п'ятого поверхів. Площини фасадів розбиті розкріповками та прямокутними еркерами, завершеними фронтонами трапецієподібної та трикутної форми, які спираються на кронштейни, утворюючи мальовничий силует. У вирішенні фасадів використано майстерне komponування різних за пропорціями прямокутних прорізів, поєднання відкритої кладки з тинькованими деталями (імітація русту на першому поверсі, надвіконні перемички тощо). Входи позначені оформленими рустом арковими отворами. Додатковими елементами на пластичі фасадів є балкони з простими за малюнком металевими огорожами.

3.8. Вул. Артема, 76.
3.8. План другого поверху.

Пам'ятка є оригінальним прикладом багатоквартирного житлового будинку у стилі модерн, виразний образ якого сформовано суто архітектурними засобами без застосування орнаментального декору.

У 1917—42 в цьому будинку в квартирі № 3 на другому поверсі проживав Даміловський Микола Олександрович (1880—1942) — архітектор та інженер-будівельник, педагог, автор проектів багатьох житлових і промислових споруд у Києві (будинки на вул. Пушкінській, 23; Круглоуніверситетській, 7 тощо) та в інших містах України. Знайшов спосіб побудови архітектурних перспектив за допомогою пристосування, що одержало назву «лінійки Даміловського». Наприкінці 1918 брав участь у заснуванні в Києві Архітектурного інституту, в якому працював на посаді професора (1919—21). У 1921—38 — викладач київських художнього та будівельного інститутів. З вересня 1929 до березня 1930 перебував під арештом у справі т. зв. «Лінійки визволення України». З 1938 — викладач художнього інституту на кафедрі архітектури, з 1939 — професор [169].

Михайло Кальницький,

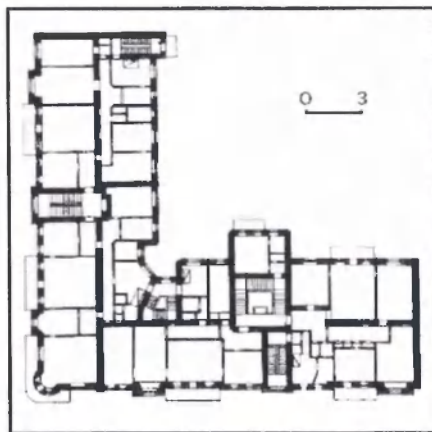
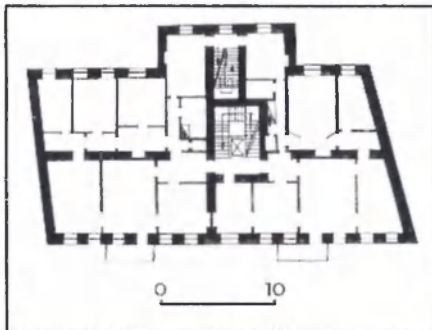
Ніна Смирнова, Лариса Толочко.

3.10. Житловий будинок 1913, в якому проживав Пальмов В. Н. (архіт., іст.). Вул. Артема, 33-а. На червоній лінії забудови вулиці. Стосовно сусідніх споруд композиційно нейтральний. Зведений за проектом і під керівництвом арх. А. Трахтенберга. Власником був штаб-ротмістр А. Павлов-Сильванський, якому належав і цегляний дворовий флігель.

П'ятиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, з центральним проїздом на подвір'я. Розміщення парадної і чорної сходових кліток не в геометричному центрі дозволило спланувати по дві квартири на поверсі, з однаковим набором загальних приміщень, але з різною кількістю спальних кімнат. Будинок мав водяне опалення, електроосвітлення та необхідне санітарне ус-

таткування. Для приготування страв на кухнях було влаштовано великі варильні печі (тепер розібрано).

Композиція фасаду симетрично-осьова. Головна вісь над центральним входом підкреслена парою лізен, що розривають вінцевий карниз і завершуються невеликою аттиковою стіною. Стримане архітектурне оформлення виконано у стилі модерн. Найбільшу цінність має добре збережене планування та обладнання квартир, а також добре прорисований ліпний декор стель, що повторюється по поверхах, але відрізняється у кожній кімнаті. 1925—29 у цьому будинку проживав Пальмов Віктор Никандрович (1888—1929) — живописець, представник

3.10. Вул. Артема, 33-а.
3.10. План другого поверху.

авангардного напрямку в мистецтві, друг Д. Бурлюка і В. Маяковського. Жив у Росії. З 1925 — у Києві, професор художнього інституту. Роки перебування в Україні були найпліднішими у житті митця. Тут він швидко українізувався, створив новий мистецький напрям, назвавши його кольорописом. 1927 згуртував лівих художників у «Об'єднання сучасних митців України» (ОСМУ). Друкував свої мистецтвознавчі статті в журналі «Нова генерація», який видавав поет М. Семенко. Учасник виставки мистецтва народів СРСР у Москві 1927, пізніше його картини експонувалися за кордоном. Серед творів київського періоду: «Атом» (1926), «Мати», «Київський пляж», «На селі», «Каменярі», «Об'їжджають коня» (усі — 1927), «Рибалка» (1928), відомий революційний цикл: «1-е Травня», «Ленін», «За владу Рад», «Диктатура пролетаріату» (усі — 1929) та ін. Із запровадженням догмату соціалістичного реалізму ім'я В. Пальмова як художника-авангардиста на довгий час було викреслено з історії радянського мистецтва. Значна колекція його творів зберігається у Національному художньому музеї України [170].

Дмитро Горбачов,

Віталій Отченашко, Тетяна Трегубова.

3.11. Житловий будинок 1910, в якому проживав Фельдман В. А. (архіт., іст.). Вул. Артема, 42. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. В. Безсмертного як прибутковий. Належав потомственой почесній громадянці Є. Томіліній. У 1990-х рр. будинок реконструйовано з надбудовою п'ятого поверху.

П'ятиповерховий, з мансардою, цегляний, тинькований. Планування секційне. Композиція фасаду симетрична. Центр, увінчаний фронтоном, виділено ризалітом з виступом. Карнизи підкреслюють горизонтальний ритм членування фасаду. Головний вхід прикрашено ініціалом власниці. У декоративному оформленні фасаду використано візерунчасту цегляну кладку з елементами стилю модерн.

Разом із суміжним будинком утворює характерний ансамбль у забудові вулиці.

3.9. Вул. Артема, 40/1.

3.9. План другого поверху.

3.12. Вул. Артема, 26-а.

1921—28 тут у квартирі № 14 проживав Фельдман Валентин Августович (1864—1928) — архітектор і художник. Один з учасників зведення будинку панорами «Оборона Севастополя» (1905). У Києві з 1910. Викладав у київських політехнічному (1910—22), архітектурному (1922—24), художньому (1924—28) інститутах. Автор численних пейзажних акварелей, натюрмортів, портретів. 1923 виконав велику роботу з визначення опорних пунктів топографічної зйомки території Києва, зафіксував багато будинків і цілі архітектурні комплекси тогочасного міста [171].

*Олена Авраменко,
Михайло Кальницький.*

3.12. Житловий будинок комунальників, 1935 (архит.). Вул. Артема, 26-а. В ряді забудови вулиці, домінує над сусідніми дво-, триповерховими будівлями кін. 19 — поч. 20 ст. Зведений за проектом арх. М. Гречини.

Шестиповерховий, цегляний, трисекційний, тинькований, у кожній із секцій по дві квартири на поверсі. Запроектовані одно-, дво-, трикімнатні квартири комфортного планування. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін. Дах двосхилий, черепичний. Головний фасад вирішено симетрично відносно слабо наміченої осі. Композиція фасаду статична й урівноважена, відображає функціональність планувальної структури. Основним композиційним елементом є ризаліт центральної секції, завершений декоративною аркадою на рівні четвертого і п'ятого поверхів. Додатковими засобами пластичного вирішення фасаду є масивні огорожі балконів, розшивка

площини стіни на великі рифлені плити, декоративний великий руст на наріжних частинах споруди і масивний вінцевий карниз. Дворовий фасад нетинькований, його композиція відзначається функціональністю і простотою.

Будинок є одним з цікавих і характерних для того періоду прикладів, коли автор вирішує завдання монументалізації архітектурного вигляду житлового будинку, використовуючи класицистичні архітектурні форми [172].

Марія Гончаренко.

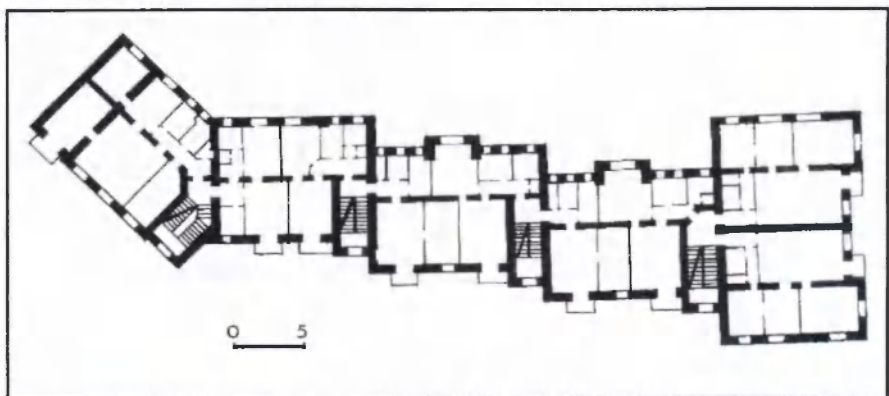
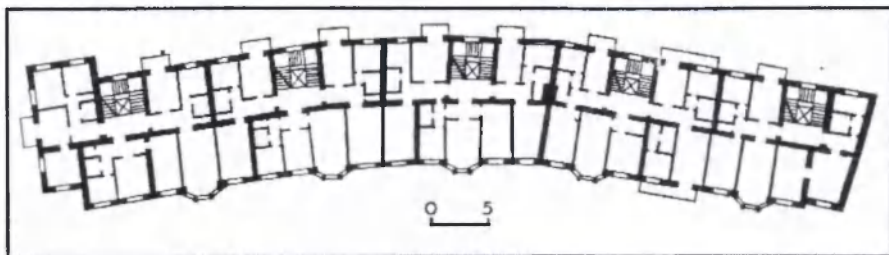
3.13. Житловий будинок працівників енергомережі, 1930-і рр., 1954 (архит.). Вул. Артема, 79. В ряді забудови на плавному повороті вулиці, що спускається на Лук'янівку. Запроектований 1937 арх. С. Яхненком разом із загальним планом реконструкції вулиці. Розрахований на 100 квартир.

Семи-, восьмиповерховий, цегляний, у

3.13. Вул. Артема, 79.

3.13. План п'ятого поверху.

плані має невеликий вигин. Складається з п'яти типових секцій на три квартири з двох і трьох кімнат, що групуються біля тримаршових сходів. Композиція фасаду рівномірно ритмічна. Перший і цокольний поверхи оформлені під рваний камінь. Акцентами фасаду є гранчасті еркери, оброблені литими бетонними деталями, арка внутрішньоквартального проїзду, розташована у восьмиповерховій час-

3.14. Вул. Артема, 48.

3.14. План другого поверху.

тині споруди, важкий карниз класичного профілю, перила балконів із збірного бетону. Будинок є характерним прикладом архітектури кін. 1930 — поч. 1950-х рр. [173].

Людмила Грачова.

3.14. Житловий будинок працівників Наркомюсту 1930-х рр., в якому проживав Кікоть А. І. (архит., іст.). Вул. Артема, 48. Під кутом до рядової забудови реконструйованої у 1930-х рр. вулиці, на яку будинок виходить вузьким фасадом з асиметрично розташованою сходовою кліткою і невеликою аркою внутрішньоквартального проїзду. Запроектований 1930—32 арх. С. Царьовим. Головний фасад 1932—33 перероблено, що простежується в оформленні міжвіконних площин стін, оброблених бетонною крихтою. Призначався для працівників Народного Комісаріату юстиції (прокуратури).

П'ятиповерховий, цегляний, тинькований з подальшим пофарбуванням. Складається з дво-, три- і чотирикімнатних квартир. У плані ступінчасто-подібний, витягнутий у глибину ділянки забудови. В основі — двоквартирна секція. Особливу роль в архітектурно-просторовому вирішенні відіграють асиметрично розміщені об'єми сходових кліток з підкресленими вертикалями застляння, а також легкі балконні ґрати. Типовий зразок житлового будинку у стилі конструктивізму кін. 20-х — поч. 30-х рр. 20 ст.

У цьому будинку в двокімнатній квартирі № 3 в бельетажі з 1974 до жовтня 1975 жив з сім'єю Кікоть Андрій Іванович (1929—75) — співак (бас), народний артист УРСР (1967). Після закінчення Київської консерваторії (1959) по класу вокалу працював у Київському театрі опери та балету ім. Т. Шевченка (до кінця життя), де виконав партії Тараса («Тарас Бульба» М. Лисенка), Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Кочубея («Мазепа» П. Чайковського) та ін. [174].

Людмила Грачова,
Марина Мироненко.

3.15. Особняк 1945, в якому проживали Василевська В. Л., Корнійчук О. Є. (архит., іст.). Вул. Артема, 46. У середині ділянки з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Споруджений для сім'ї генерала М. Вагутіна за проєктом арх. А. Добровольського. У 1949 переданий подружжю — О. Корнійчуку і В. Василевській.

Двоповерховий, цегляний, облицьований керамічною плиткою, у плані майже квадратний, що виступає у центрі фасаду напівкруглим об'ємом з верандою на другому поверсі. Покрівля черепична, з великим виносом карниза на дерев'яних різьблених кроквах. Фасад прикрашають легкі різьблені дерев'яні колони веранди, ліпні розетки та стилізовані орнаменти у міжвіконних простінках. Невеликі затишні кімнати, внутрішні дерев'яні сходи, що ведуть на другий поверх, доповнюють загальний камерний характер житлового будинку, в якому використано риси української народної архітектури.

У 2-й пол. 19 ст. на місці особняка була Вознесенська церква (знесена у 1930-х рр.). Від неї залишилася брама цвинтаря, збудована у кін. 19 — на поч. 20 ст., розташована на червоній лінії забудови вулиці. Цегляна, у вигляді трипрогонної арки, встановленої на високому цоколі. Трохи нижчі арки бічних хвіртки завершені напівкруглими фронтонами, центральний широкий проїзд — трилопатовим фронтоном з круглим віконцем. У всіх трьох прогонах збереглися ажурні металеві ґрати. Ошатна споруда з використанням елементів бароко є художнім акцентом у ряді вуличної забудови.

1949—57 у цьому будинку проживали Корнійчук Олександр Євдокимович (1905—72) — письменник, драматург, кіносценарист, державний і громадський діяч, академік АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1967) та його дружина Василевська Ванда Львівна (1905—64) — письменниця, громадська діячка. До переїзду в цей будинок проживали на вул. Обсерваторній, 6.

У цей період О. Корнійчук працював над п'єсами «Калиновий гай» (1950), «Крила» (1954), «Чому посміхалися зорі» (1958). У 1946—53 був головою правління СПУ, 1953—54 — перший заступник голови Ради Міністрів УРСР і член Президії ЦК КПУ, голова Верховної Ради УРСР 5—7-го скликань, член Всесвітньої Ради миру та її бюро (з 1950).

У цьому будинку В. Василевська написала роман «Ріки горять» (1951) з трилогії «Пісні над водами», а також повість «В тяжкій боротьбі» (1953). Тут бували відомі письменники: українські — М. Бажан, О. Гончар, М. Рильський та ін., англійський — Дж. Прістлі, бразильський — Ж. Амаду, російський — О. Фадєєв, актори Київського українського драматичного театру ім. І. Франка, МХАТу ім. М. Горького та інші відомі діячі культури. 1957 подружжя переїхало на вул. Шовковичну, 10.

З 1960-х рр. у будинку містилися дитячі ясла, палац новонароджених, з 1985 — Київська міська рада у справах іноземних учнів, з 1992 — українсько-американський фонд «Відродження» [175].

Людмила Грачова,
Ігор Меркатун, Лариса Толочко.

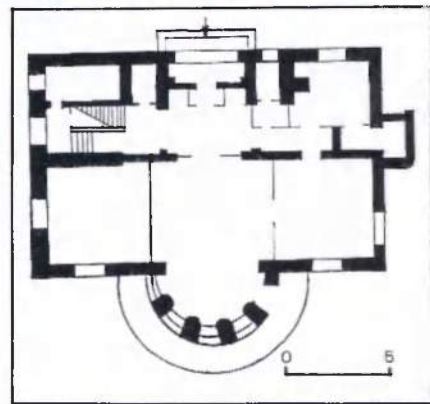
3.16. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Волков О. М., Осмьоркін О. О., Смирнов-Ласточкін І. Ф. (іст.). Вул. Артема, 10. На розі вулиць Артема і Смирнова-Ласточкина.

Являє собою комплекс суміжних прибуткових чотири- та п'ятиповерхових цегляних будинків, що поступово прибудовувались один до одного і тепер утворюють єдину споруду. Садиба остаточно сформувалася 1910 (арх. А. Трахтенберг); у плані має форму незамкнутого каре.

В оформленні фасадів використано художньо цегляну кладку та різноманітні форми вікон. З 1910 до лютого 1917 тут містилося губернське жандармське управління.

У житловій частині споруди проживали деякі учні Київського художнього училища. У квартирі № 36 у 1914—16 жив Волков Олександр Миколайович (1886—1957) — живописець, громадський діяч, народний художник Узбецької РСР (з 1946). У 1912—16 навчався в художньому училищі, був учнем Ф. Кричевського і В. Менка. 1914 вперше експонував свої живописні роботи на виставці учнів училища. У 1916, після його закінчення, переїхав до Ташкента, де став відомим художником.

У квартирах № 32 (1911) та № 75 (1911—13) жив Осмьоркін Олександр Олександрович (1892—1953) — художник, педагог. У період проживання в цьому будинку навчався в художньому училищі у живописців Г. Дядченка та І. Макушенка. 1918 переїхав до

3.15. Вул. Артема, 46.

3.15. План першого поверху.

Москви, де незабаром став одним з лідерів групи «Бубновий валет». З 1932 викладав у петербурзькій Академії мистецтв, з 1937 — професор Московського художнього інституту.

3.16. Вул. Артема, 10.

Після Лютневої революції 1917 у садби містився гуртожиток для колишніх політичних в'язнів і засланих, що повернулися і не мали житла. Навесні — восени 1917 тут жив Смирнов Іван Федорович (партійний псевдонім — Микола Ласточкин; 1885—1919) — революціонер, член партії більшовиків з 1906. У 1912—14 провадив у Києві підпільну партійну роботу, один з керівників нелегальної профспілки кравців «Голка». Був на засланні. Навесні 1917 повернувся до Києва за завданням ЦК РСДРП(б). З травня того ж року — член Київської Ради робітничих депутатів, пізніше — її виконком, у серпні обраний головою Київської центральної ради фабзавкомів. Один з керівників жовтневого 1917 та січневого 1918 збройних повстань у Києві. Використовується за первісним призначенням [176].

Михайло Кальницький.

3.17. Садиба 2-ї пол. 19 ст., де містилися Бессарабські казарми, штаб Київського укріпленого району (архит., іст.). Вул. Артема, 24. Сформувалася на невеликій ділянці вздовж червоної лінії забудови вулиці та великому просторі в глибині кварталу в напрямку Подолу. Спочатку тут був лише один цегляний одноповерховий будинок, що виходив фасадом на вулицю. Садиба належала відомим міським діячам. У 1872—86 її власником був І. Толлі, київський міський голова (1884—87).

Протягом 1876—85 у нього орендувала садибу єврейська лікарня, для якої на подвір'ї були зведені дерев'яні корпуси (не збереглися). У 1886—1900 тут жив викладач Софійського духовного училища, гласний міської думи М. Хойнацький. При ньому 1886 зведено другий поверх будинку (арх. Е. Брадтман), пізніше — двоповерхову споруду ліворуч. Тепер це два зблокованих об'єми (на п'ять і сім віконних прорізів по фасаду), об'єднаних спільним входом.

Двоповерхові, цегляні, у плані прямокутні. Перекриття плоскі. Композиція фасадів кожного з об'ємів симетрична. Центр лівого п'ятивіконного об'єму акцентовано чотиригранною наметовою банькою. Бічне членування семи-віконного об'єму підкреслено прямокутними аттиками. Для обох частин характерний чіткий поділ на яруси, ритмічне чергування аркових та прямокутних вікон, стриманий цегляний декор, використання мотиву арокоч в оформленні фризів.

За дозволом міської управи 1897 у глибині садиби зведено два триповерхових цегляних будинки. Фасади оформлено у цегляному стилі з виділенням центральних осей.

3.17. Вул. Артема, 24.

У 1900 М. Хойнацький здав садибу в оренду Військовому міністерству. 1900—14 і 1918 тут було розквартировано 129-й піхотний Бессарабський полк 33-ї дивізії російської армії (до 1900 містився у редуках Київської фортеці). У полку служили переважно офіцери-випускники 1-го Київського піхотного училища. Він комплектувався здебільшого новобранцями з Київської, Подільської та Волинської губерній. Бессарабський полк сформовано 1863 у Києві з половини Брестського піхотного полку. Полк брав участь у російсько-турецькій війні 1877—78. З 1878 августейшим шефом полку був середній син царя Олександра III та брат Миколи II Михайло Олександрович. Під час 1-ї світової війни в полку служили генерали армії УНР В. Янченко та А. Вовк. У боях з австро-угорськими військами полк відзначився у Польщі, під містечком Кошице за Віслою; згодом брав участь у боях в Карпатах та Галичині.

Влітку 1914 в цих казармах на базі 129-го полку було розгорнуто 277-й Переяславський піхотний полк, який наприкінці війни очолив В. Янченко. Цей полк, набраний переважно з мешканців Києва, у складі 70-ї піхотної дивізії відзначився в серпні 1914 у боях під Замостям, 1915 — під Горлицями (мав великі втрати). Влітку 1915, відзначившись під Холмом, 70-а дивізія стала однією з двох дивізій 2-ї черги, які Микола II наказав зберегти після війни та розташувати в Галичині. Дивізією до 1917 командував генерал, барон О. Будберг (киянин), який 1919 у Сибірському уряді О. Колчака обіймав посаду військового міністра. Восени 1917 129-й Бессарабський та 277-й Переяславський полки було українізовано. 277-й Переяславський полк у цей час стояв під Псковом і не міг дістатися в Україну. Рештки саме цього полку в лютому 1918 намагалися протистояти німецько-австрійській окупації в Україні.

Під час 1-ї світової війни в Бессарабських казармах розташовувалися запасні частини та т. зв. Київський караульний полк. 1917 цей полк було українізовано, він став 1-м Українським запасним, найменшомовним восени 1917 3-м Сердюцьким ім. гетьмана П. Дорошенка. (За радянських часів вважалося, що в цих казармах 1917 містилися 146-а та 147-а Воронезькі дружини, що не відповідає дійсності). Дорошенківський полк брав участь у боях з більшовицькими частинами на Чернігівщині й у Києві під час першої українсько-більшовицької війни (грудень 1917 — березень 1918), громадянської війни 1917—21 в Україні. У складі Запорізької дивізії рештки цього полку опинилися на еміграції в Польщі. Командирами цього полку у різні часи були колишні офіцери Київського караульного полку — генерал-полковник армії УНР О. Загородський та полковник армії УНР І. Литвиненко. Останній у 1946 утримувався в Лук'янівській в'язниці як діяч Української Повстанської армії (подаляша доля невідома). У листопаді 1917 у казармах почав своє формування Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, керівниками якого згодом були відомі українські військово-політичні діячі, керівники Організації Україн-

ських Націоналістів полковники армії УНР Є. Коновалець та А. Мельник. У Бессарабських казармах курінь пробув усього кілька днів, оскільки незабаром був переведений до будинку Духовної семінарії (тепер — Українська академія мистецтва; вул. Смирнова-Ласточкина, 20). Вдуже січовики розташовувалися в цих казармах з 26 березня до дня першого розформування — 31 квітня 1918. У Бессарабських казармах містилися піхотні підрозділи 1-го полку Січових стрільців.

У травні 1918 суди з фронту повернулися рештки 33-ї піхотної дивізії російської армії. За наказом гетьмана П. Скоропадського 33-ю дивізію було реорганізовано на 7-у кадрову дивізію генерала А. Федія з штабом у Бессарабських казармах. Разом зі штабом тут розташовувалися 19-й Овруцький (колишній 129-й Бессарабський) та 20-й Радомисльський (колишній 130-й Херсонський) кадрові полки армії Української Держави. З поваленням у грудні гетьманату 7-а дивізія перейшла на бік військ Директорії і на чолі з полковником В. Ольшевським, майбутнім генералом армії УНР, брала участь у боях з Червоною армією. У травні 1919 її було передано на формування 3-ї стрілецької (згодом — Залізної) дивізії армії УНР. Під час оборони Києва від військ Директорії у листопаді-грудні 1918 в Бессарабських казармах із офіцерів колишньої 33-ї дивізії було сформовано 1-у Київську офіцерську дружину полковника О. Святополка-Мирського. Перший склад цієї дружини майже повністю загинув у бою з Січовими стрільцями під Мотовилівкою. 14 грудня 1918 дружину було інтерновано в Педагогічному музеї, згодом її особовий склад вивезено до Німеччини, звідки переважна більшість офіцерів та добровольців-киян потрапила до білих армій півночі Росії.

Навесні 1919 у Бессарабських казармах дислокувався 15-й Український радянський полк, який 10 квітня 1919 брав участь у прогнібильшовицькому Куренівському повстанні. Ліквідація заводу цього полку була описана радянським письменником А. Гайдаром у повісті «У дні поразок та перемог». У 1919—41 (з перервами) у Бессарабських казармах розташовувалися підрозділи 45-ї Київської (колишньої 1-ї Української радянської) дивізії, до складу якої входили загальновідомі Таращанський та Богунський полки. Дивізією командував К. Кв'ятек (репресований 1937).

З 8 серпня до 19 вересня 1941 під час оборони Києва від німецько-фашистських загарбників у головному будинку містився штаб Київського укріпленого району (КИУРУ). Займався формуванням військових частин, забезпеченням обладнання і озброєнням укріплень, будівництвом оборонних рубежів, боротьбою з диверсантами тощо. Комендант КИУРУ — полковник Ф. Сисоєв, начальник штабу — полковник Г. Єпифанов, його заступники — підполковники Г. Лихов, полковий комісар — І. Євдокимов.

1941—43 під час окупації Києва в садбі розташовувався пункт відправлення до Німеччини оstarбайтерів («східних робітників»). З Києва і Київщини було вивезено бл. 100 тис. молоді.

У повоєнний час казарми використовувалися за прямим призначенням, згодом в одній з її будівель розташувалися редакції газет Київського військового округу «Ленинське знамя» (тепер «Народна армія» — орган Міністерства оборони України) та «Крылья Родины» (тепер «Крила Батьківщини» — орган Військово-Повітряних сил України).

1967 на головному будинку встановлено меморіальну дошку з нагоди перебування штабу КІУРУ (арх. А. Борисова).

Тепер двоповерховий будинок використовується Управлінням професійно-технічної освіти Міністерства освіти України, один з корпусів казарм — Київським військовим гарнізоном, другий — житловий будинок [177].

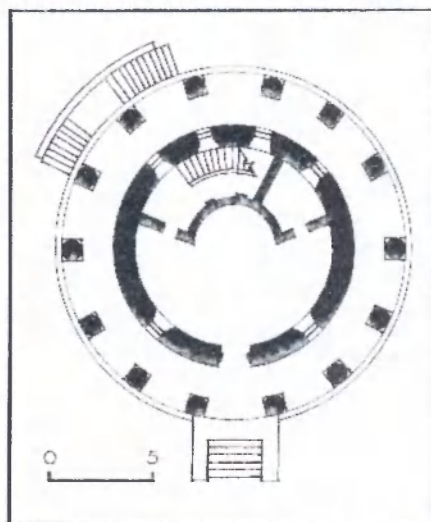
Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Ярослав Тинченко, Тетяна Трегубова.

4. АСКОЛЬДОВА МОГИЛА, 9—20 ст. (іст.). Паркова дорога. На узгір'ях правого берега Дніпра, на перехресті Паркової дороги з Дніпровським узвозом. Історія місцевості та її назва досі залишаються дискусійними проблемами киевознавства. Деякі з дослідників ототожнюють місцевість з літописним Угорським урочищем, назва якого, за однією версією, походить від давньоруського «угор» — крутий берег, за другою — від угрів-кочівників, які в кін. 9 ст. зупинялися у цих місцях. «Повість временних літ» свідчить про значну роль місцевості в історії давньоруського Києва. Згідно з нею, тут був замський князівський двір з оборонними спорудами. Однак археологічних підтверджень цьому факту не існує, можливо тому, що на пагорбах неодноразово здійснювалися роботи з благоустрою, прокладання інженерних мереж тощо. Тільки у 19 ст. в районі Аскольдової могили було знайдено два великих скарби — майже 5 тис. арабських монет 8—10 ст. 1853 під час прокладання узвозу було відкрито печерний лабіринт з давньоруськими написами 11—12 ст. Тоді ж вхід до нього було засипано, місце розташування цієї пам'ятки втрачено.

Першу датовану згадку про місцевість літопис дає під 882 у розповіді про

вбивство тут новгородським князем Олегом останніх князів місцевої династії Києвичів — Аскольда і Діра. За свідченням літописця, Аскольд був похований на місці загибелі, що й дало назву місцевості. Правління Аскольда (862—882) було часом зміцнення політичної, військової, економічної могутності давньої Русі, початком формування яскравої давньоруської культури. Аскольд здійснив кілька походів на Візантію: у 860, 866, 874. У 867 князь зі своєю дружиною хрестився, діставши християнське ім'я Микола. У ці роки на Русі з'являються перші історичні записи: «Літопис Осколда», фрагменти яких збереглися у пізнішому Никонівському літописі (16 ст.). За даними «Повісті временних літ», на Угорській горі, де похований князь Аскольд, велика княгиня Ольга збудувала у 10 ст. церкву на ім'я його християнського патрона — святого Миколи (розібрана 971 князем Святославом, 990 була відновлена великим князем Володимиром). Під 1036 згадується жіночий монастир на Аскольдовій могилі, який у 12 ст. князем Мстиславом Володимировичем перетворено на Миколаївський Пустинний чоловічий монастир, центром якого був храм св. Миколи. За планами та описами 17 ст. церква мала характерний для української дерев'яної архітектури вигляд — тризрубна, восьмигранна, трибанна.

Монастир був досить відомий, володів великими земельними мастками, зокрема у Києві — понад Дніпром майже до Подолу. Ним опікувалося Військо Запорозьке. Монастирський комплекс поступово розширювався. Наприкінці 17 ст. коштам гетьмана І. Мазепи збудовано новий собор св. Миколи, відомий як Микільський військовий собор (на тепершній пл. Слави; знесено в 1930-х рр.). Центром монастирського життя став Миколаївський Слупський монастир, що розміщувався неподалік від сучасної Арсенальної пл., з однойменною церквою поч. 18 ст. (зруйновано в 1930-х рр.). Церква на Аскольдовій могилі у 17 ст. перетворилася на храм монастирського цвинтаря, який займав частину гори. З 1786 цвинтар набув значення загаль-

4. Аскольдова могила. Павільйон-ротонда. Фото поч. 1990-х рр.

4. План наземного ярусу.

4. Аскольдова могила. Фото поч. 20 ст.

4. Написи і малюнок у печері на Угорському. 11—12 ст.

номіського аристократичного кладовища. 1809—10 на місці дерев'яного храму за проектом головного архітектора Києва А. Меленського збудовано цегляну, круглу в плані, з класичною колонадою тосканського ордера церкву-ротонду. Кошти на будівництво храму пожертвував купець 1-ї гільдії С. Мещеряков, дружина якого похована на цьому цвинтарі. Споруджував церкву відомий будівничий В. Сериков, неписьменний кріпак з Калузької губернії. У церкві було 76 склепів: 24 — внизу; 28 — всередині, 24 — нагорі між колонами. 1815 стіни, баню, вівтар розписав видатний іконописець Й. Білецький. Вдруге церкву розписували 1856. В 1866 з нагоди 1000-ліття хрещення Аскольда на фасаді було встановлено бронзову пам'ятну дошку (втрачена). 1882 за проектом арх. В. Николаєва проводився капітальний ремонт церкви, зведено нову баню. Під час капі-

4. Хрест у пам'ять загиблих під Крутами.

тального ремонту 1892—93 встановлено царські врата й північні двері, виготовлені з литої позолоченої бронзи на фабриці Шопена-Берто в Петербурзі, а образи для царських врат — у майстерні академіка живопису Васильєва. У 1893 споруджено іконостас з білого італійського мармуру на пошанування генерал-майора Кубанського війська М. Демидовського, похованого в ошатному склепі поряд із церквою. У цей період італійська фірма Ріццолатті спорудила гранітні сходи, що вели до дубового тамбура, виконаного за рисунком худ. М. Мурашка. Стіни і баню церкви розписали київські художники за ескізами В. Васнецова. 1914 майстер Ч. Ракевич відремонтував і замінив колони зовнішньої галереї церкви. 1853 після відкриття Ланцюгового мосту через Дніпро поряд з Аскольдовою могилою упорядковано дорогу, названу Миколаївською. 1861 зведено будинок причту й нову огорожу навколо цвинтаря, 1899 — дзвіницю за проектом арх. Є. Єрмакова (усе знищено у 1930-х рр.).

З територією Аскольдової могили пов'язана і каплиця Миколи Чудотворця, збудована 1867 між Ланцюговим мостом і Миколаївським узвозом (зруйнована 1935).

На поч. 19 ст. цвинтар розміщувався на дев'яти терасах гори загальною площею бл. 2 га. 1845 його закрили: зі спорудженням Ланцюгового мосту через Дніпро виникла загроза сповзання ґрунту. 1847 цар Микола I, оглянувши церкву, наказав її відремонтувати. Було збережено і цвинтар.

На поч. 20 ст. великий обсяг робіт щодо укріплення гори було здійснено монастирем. 1903 розроблено детальний проект дренажування, для виконання якого 1907 запрошено інж. А. Страуса. У серед. 19 ст. на цвинтарі введено посаду наглядача. Найдіяльнішим на ній був ієромонах Рафаїл, який розпланував тераси, доріжки, побудував сходи, оранжерею тощо.

Усього на Аскольдовій могилі з 1786 до 1934 поховано бл. 2 тис. осіб. На цвинтарі були могили відомих громадських і політичних діячів, представників духовництва, князів, графів, губернаторів, діячів науки, літератури і мистецтва, архітекторів, композиторів, антрепренерів, журналістів, колекціонерів, меценатів. Серед поховань військових — могили учасників війни 1812, Кримської 1853—56, російсько-турецької 1877—78 та 1-ї світової війни, братські могили гусарів Київського полку (1915—17), студентів і гімназистів, які загинули в бою з більшовицькими військами під Кру-

4. Склеп М. Демидовського (тепер — каплиця).

тами, захищаючи УНР (1918). Тут були поховані артисти М. Соловцов і М. Глебова, льотчик П. Нестеров, професор університету Ф. Меринг, лекціонер В. Тарновський, видавець-редактор журналу «Киевская старина» О. Лашкевич, філолог О. Селін, археограф та історик М. Юзефович, підприємець і меценат В. Смирненко; в усыпальні — князь Д. Кантакузен та ін. У надмогильних спорудах некрополя переважав білий мармур, проміжки між пам'ятниками було викладено двоколірними плитами. Надгробки відзначалися великою різноманітністю форм — від склепів до простих дерев'яних хрестів. Найошатніші з них розташовувалися на першій терасі — передусім довкола церкви. Склепів було понад 60. Особливу групу становили численні пам'ятники з біломармуровими символічними скульптурами ангелів, дітей, жінок. Характерними для цього некрополя були й постаменти з хрестами, на яких містилися ікони. Зафіксовано понад 100 пам'ятників з портретами небіжчиків. Пам'ятники виготовлялися з чорного й сірого граніту, чавуну. Огорожі було зроблено першокласними київськими ливарниками. Вони являли собою зразок високої майстерності, вирізнялися неповторністю орнаменту. Переважну більшість могил прикрашали композиції з рослинною тематикою.

Знищення цього унікального пантеону почалося 1919. 31 травня колегія Київського комунального господарства ухвалила закрити цвинтар. До 1934 дозволялося проводити тільки підпоховання біля родичів. За клопотанням релігійної громади, яка почала діяти замість закритого Миколаївського Слупського монастиря, 1921 їй було повернуто церкву на цвинтарі (функціонувала до 1934).

1932 у некрополі було знято металеві частини надгробків та огорожі. У відповідь на запит управління Київського комунального господарства влітку 1934 інспектура охорони пам'яток культури обласного відділу народної освіти підтвердила історичну цінність Аскольдової могили і запропонувала перетворити цвинтар на заповідник, передавши його у відання Всеукраїнського музейного містечка, яке було утворене на території Києво-Печерської лаври, під постійний нагляд власне інспектури. Але керівництво музейного містечка не визнало історичної цінності Аскольдової могили і вважало доцільним подальше її використання лише як парку відпочинку.

7 серпня 1934 міська рада зобов'язала комісію під головуванням заступника голови Комунгоспу вирішити долю Аскольдової могили. Остаточний висновок щодо її ліквідації зроблено у листопаді 1934 наркомом освіти В. Затонським: Аскольдову могилу як цвинтар ліквідувати, церкву закрити, надгробні пам'ятники використати як матеріал для будівель та оформлення парків, мармур у великих шматках — як матеріал для скульптур, наприклад, пам'ятників вождям революції.

23 грудня 1934 президія Київської міської ради, згідно з листом В. Затонського, ухвалила постанову щодо ліквідації цвинтаря та передачу цієї тери-

торії у відання тресту зеленого будівництва як частину загального парку на схилах Дніпра.

Протягом 1934—35 йшла ліквідація цвинтаря: 15 надгробків передано Художньому інституту, незначну кількість могил перенесено на Звіринецький і Лук'янівський цвинтарі. У грудні 1937 перенесено прах П. Нестерова та інших льотчиків, а також учасників громадянської війни. Розроблено проект упорядкування території. Реконструкція здійснювалася під керівництвом арх. П. Юрченка. Загальна площа розпланованого тут парку становила 8 га. Церкву св. Миколи повністю перебудовано на павільйон-ротонду із знищенням розписів і поховань у її склепах. Поряд зберігся лише склеп М. Демидовського у спотвореному вигляді. Всю перебудову завершено 1936. До 1940 проведено перепланування схилів Дніпра, на яких влаштували кам'яну набережну й цілу систему парків.

Під час німецько-фашистської окупації Києва 1941—43 німці ховали своїх солдатів і офіцерів біля ротонди. Могили розміщувалися рядами по 25—30 братських поховань у кожній. Біля ротонди стояв гранітний обеліск з бронзовим погруддям німецького воїна у касці. 1944, після визволення Києва, ці поховання було ліквідовано. З 1945 праворуч від церкви, на території, що простяглася до узвозу, ховали радянських воїнів — полеглих учасників визволення Києва від фашистських загарбників. Ці два десятки могил перенесено до парку Вічної Слави у 1957.

З 1957 Аскольдова могила є частиною паркового комплексу, саме тоді при вході до парку встановлено бронзові меморіальні дошки. 1970 парковий павільйон оголошено пам'яткою історії. 1979 передано Музею історії міста Києва для використання з науковою метою. У 1980-х рр. у павільйоні експонувалася виставка «Історія місцевості „Аскольдова могила“». Музеем разом з Інститутом «Укрпроектреставрація» підготовлено проект музейного комплексу «Аскольдова могила», за яким передбачено відновлення первісного вигляду церкви св. Миколи за проектом арх. А. Меленського, відбудову дзвіниці, будинку причту, позначення поховань, які тут існують й дотепер. За браком коштів проект не втілено в життя.

1995 на пошанування студентів, які загинули у січні 1918 під Крутами, неподалік від входу до церкви киянською молоддю встановлено дерев'яний хрест та пам'ятну плиту (чорний мармур) з написом; 1997 ліворуч від входу на територію — пам'ятний знак у вигляді стели на згадку про проходження у 9 ст. біля Києва угорських племен (граніт, бронза; ск. Ю. Багаліка, арх. Я. Вір). 1998 у склепі М. Демидовського влаштовано каплицю.

Люділа Проценко.

4.1. Церква св. Миколи, поч. 19—20 ст. (архит.). Паркова дорога.

До поч. 19 ст. на Аскольдовій могилі стояла дерев'яна церква. 1809—10 замість неї було збудовано муровану церкву в стилі ампір за проектом арх. А. Меленського. Первісно являла собою ротонду, оточену зовнішньою відкритою колонадою спрощеного тос-

4.1. Церква св. Миколи на Аскольдовій могилі (сучасний вигляд).

канського ордера і перекриту невисокою банею, завершеною маленьким ліхтариком з маківкою. 1935 баню ротонди було розібрано і замість неї влаштовано плоске перекриття, над яким надбудовано відкриту кругову колонаду іонічного ордера за проектом арх. П. Юрченка. Стіни ротонди оздоблено рустом і прорізано великими прямокутними вікнами. Під ротондою перекрите купольним склепінням підвальне приміщення, в товщі стін якого влаштовано ніші, де раніше були поховання.

1997—98 здійснено відбудову бані. Нині діючий храм [178].

Наталія Логвин.

5. БАКТЕРІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит., іст.). Вул. Протасів Яр, 4. Комплекс будівель інституту містяться на Байковій горі за р. Либідь, на території колишнього дубового гаю, від якого збереглися великі багатовікові дерева.

Ідея створення інституту виникла 1894 після відкриття засобів боротьби з дифтерією. 1896 створено Товариство для боротьби із заразними хворобами, одним з основних завдань якого було заснування Бактеріологічного інституту. 14 квітня того ж року відбулися закладини його будинку, а вже через 6 місяців на добровільні пожертвування (головним чином добродійців Лаз. Бродського, О. Терещенка, О. Демидової та ін.) збудовано двоповерхову цегляну споруду лабораторії (автор проекту — інж. К. Іванов, опалення і вентиляція — інж. Л. Городецький), що і поклало початок існуванню інституту. Відкриття цього закладу відбулося 21 жовтня 1896. У 1900—01 на його території інж. С. Бек побудував два цегляних і дерев'яний будинки притулку для хворих, склади, майстерні, три стайні та інші стримані за архітектурою підсобні будівлі, що в основному збереглися до теперішнього часу. Бактеріологічний інститут був одним із кращих лікарняних установ міста, діставши у сучасників назву плацу науки. Основні напрями його

діяльності включали виготовлення сироваток та вакцин, застосування нових засобів лікування та профілактики заразних хвороб, наукову розробку питань інфекційної патології, навчання лікарів бактеріологічними методами досліджень. Серед засновників і активних діячів Товариства для боротьби із заразними хворобами та Бактеріологічного інституту були відомі вчені В. Високович, Ф. Льощ, О. Павловський, В. Підвисоцький, В. Чернов, тут працювали також науковці та лікарі О. Кронтовський, В. Ліндман, М. Нецадіменко, В. Образцов та ін. Інститут постійно містився у зведених для нього будинках, з часом змінюючи назву: Бактеріологічний, Санітарно-бактеріологічний (з 1920), Український інститут епідеміології та мікробіології (з 1938), Київський науково-дослідний інститут епідеміології, мікробіології та паразитології (з 1965). 1981, після об'єднання з Київським інститутом інфекційних хвороб АМН СРСР дістав сучасну назву — Київський НДІ епідеміології та інфекційних хвороб ім. А. Громашевського МОЗ УРСР (тепер МОЗ України). Нині до складу інституту, окрім старого (історичного) корпусу, входять головний (новий), а також вірусологічний (з лабораторією особливо небезпечних хвороб) корпуси та віварій.

5.1. Старий (історичний) корпус 1896, в якому працювали Високович В. К., Павловський О. Д., Підвисоцький В. В., Тимофєєвський О. Д. (архит., іст.). Двоповерховий будинок на підвалі, у стилі неоренесанс, цегляний, у плані прямокутний, симетричний за композицією. Три ризаліти розташовані на головному фасаді, один — по осі тильного фасаду. Головний фасад вирішено з використанням ордерної системи та декоративного ліплення. Перший поверх із прямокутними вікнами членують широкі рустовані лопатки, другий — пілястри корінфського ордера, що фланкують високі напівциркульні вікна, охоплені вгорі архівольтами з ліпними вікнами та смугами у пазах. Мальовничий силует будинку формують різноманітні декоративні фронтони, металеві парапети з цегляними стовпчиками. Основну увагу приділено архітектурі центрального ризаліту, середня частина якого на рівні другого поверху виділена портиком із спарених колон корінфського ордера з трикутним фронтоном. Над тамбуром — оглядова тераса, з якої відкривається панорама на стару Либідську частину міста. Споруду оперізує карниз на спарених кронштейнах з широким гладеньким фризом та густою ліпною смугою із стилізованого рослинного орнаменту. Потужний горизонтальний карниз відповідає міжповерховий пояс, що трактується як антаблемент доричного ордера з триліфами, які чергуються зі вставками меандрового орнаменту. Низ будинку підкреслено цоколем, де у приямках розміщено вікна підвалу.

На відміну від головного тинькованого фасаду бічні й тильний вирішено стриманіше — лицьовою цеглою (тепер побілені) з орнаментом у вигляді зубців (фриз, міжповерховий пояс), клинчастими перемічками тощо. Функціональна схема плану основана на розміщеному в центрі будинку вести-

булі (охоплює за висотою два поверхи), який зв'язаний з коридорами бічних крил. На першому поверсі містилися приймальня, відділення пастерівських щеплень, фото- і хімілабораторії; на другому — дві зали: для засідань ради товариства та лекцій (на 100 осіб), ряд лабораторій. Серед інтер'єрів виділяється розкішно оздоблений вестибуль з парадними сходами. Кам'яні подвійні сходи виводять на бічні галереї другого поверху, обрамлені урочищим рядом канелюрованих колон іонічного ордера, оперезаних у нижній третині поясками і драпіруванням. На галерею виходять коридори бічних крил, двері зали засідань та лекційної аудиторії. Горцеві стіни вестибуля оброблені глухою аркадою іонічного ордера з черепашками у тимпанах і картушами з монограмою «БИ» (Бактеріологічний інститут). Пишні картуші містяться також над входами у зали. По осі фронтальної стіни — ніша з погруддям Л. Пастера на колонному п'єдесталі, на протилежній стіні — мармурові меморіальні дошки з написами, що містять дати закладіння і відкриття інституту. Архітектуру вестибуля збагачують металеві ковани огорожі галерей та сходів, чавунні литі канделябри. Підлогу викладено метлазськими плитками (завод Бергенгейма у Харкові) з індивідуальними на кожній ділянці килимовими малюнками, гармонійно об'єднаними у єдине ціле кольоровим та стилізованим вирішенням. У залі засідань привертає увагу кесонований ліпний плафон, що переходить у падагу, та фриз, членований спареними консолями (під час ремонтних робіт 1980-х рр. плафон позолочено). У приміщенні, що використовується тепер як читальна зала бібліотеки, є старовинні, прикрашені різьбленням дерев'яні книжкові шафи. З 1900 в цьому будинку працював Високович Володимир Костянтинович (1854—1912) — патолог, бактеріолог, імунолог, професор Київського університету (з 1895), голова Київського фізико-медичного товариства, віце-голова Київського товариства лікарів,

керівник експедицій для боротьби з епідеміями чуми й холери в Індії, Одесі, Києві, Харкові та ін. Одночасно з І. Мечниковим був одним з творців вчення про захисну ретикуло-ендотеліальну систему, а також про імунітет та сприйнятливість організму до інфекційних хвороб. В інституті очолював пастерівський відділ, де готували вакцину проти сказу. У 1898 вперше в Європі виготовив вакцину і у 1904 застосував масові щеплення проти черевного тифу. За час роботи в інституті виконав 18 наукових тем з різних питань бактеріології та профілактичної медицини. Один із ініціаторів утворення медичного відділення Вищих жіночих курсів у Києві. 1896—1919 тут працював Павловський Олександр Дмитрович (1857—1944) — патолог, мікробіолог і хірург, професор Київського університету, ініціатор утворення «Товариства для боротьби із заразними хворобами» й засновник Київської пастерівської станції (1894). Вперше у Російській імперії виготовив і застосував у Києві протидифтерійну сироватку (1895). Один із організаторів і перший директор інституту, одночасно очолював відділ сироваток. Виготовив протихолерну, протиравцеву, протистрептококову сироватки й інші

препарати для лікування важких захворювань. У роки I-ї світової війни — організатор і керівник найбільшого у Києві госпіталю Червоного Хреста. З 1919 — в еміграції. Помер у Румунії.

З цим будинком пов'язана діяльність Підвисоцького Володимира Валеріановича (1857—1913) — патолога і бактеріолога, професора Київського (1887—1900) й Одеського (1900—05) університетів, директора Інституту експериментальної медицини в Петербурзі (1905—13), засновника вітчизняної школи патологів і бактеріологів. У період проживання в Києві брав активну участь в організації заходів проти епідемії холери в місті (1892). 1896 заміщав В. Високовича на посаді завідувача відділу Бактеріологічного інституту, коли той очолював експедицію до Індії; викладав на курсах, що діяли при інституті.

Тут працював також Тимофеевський Олександр Дмитрович (1887—1985) — фізіолог і онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1947). 1953—55 очолював лабораторію етіології злоякісних пухлин. Одночасно 1941—53 працював завідувачем лабораторії в Інституті клінічної фізіології, 1953—55 — в Інституті фізіології АН УРСР.

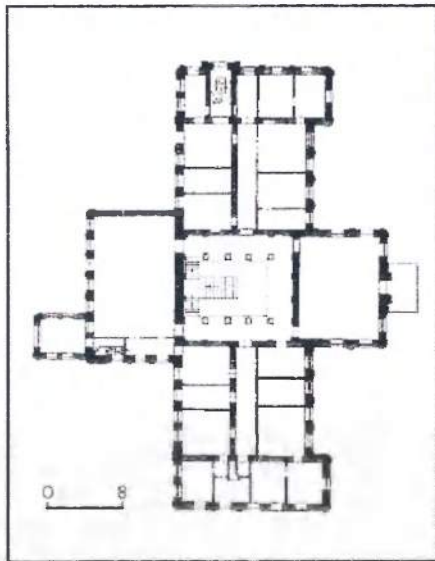
Основні праці присвячено проблемам експериментальної гематології та онкології. Займався питаннями кровотворення, вивчення ролі вірусів у виникненні пухлин, гістогенезу клітин сполучної тканини. Вперше у країні розробив метод культивування клітин поза організмом. Кабінет ученого містився на другому поверсі (після перебудови не зберігся).

5.2. Вірусологічний корпус 1946, в якому працювали Громашевський Л. В., Сиротинін М. М. (іст.). На терасі гори, вище від старого (історичного) корпусу інституту.

Двоповерховий, цегляний.

1953—80 тут працював Громашевський Лев Васильович (1887—1980) — епідеміолог, один із перших академіків АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1967), засновник і перший директор (1948—51) Київського інституту інфекційних хвороб АМН СРСР. Під час роботи в цьому будинку — заступник директора, науковий керівник Київського НДІ епідеміології, мікробіології та інфекційних хвороб МОЗ УРСР. Одночасно 1948—63 завідував кафедрою епідеміології Київського медінституту.

Засновник і голова вітчизняної школи епідеміологів, виховав кілька поколінь науковців і лікарів. Автор моністичної теорії про епідемічний процес, учня про механізм передачі інфекції, на основі якого створив класифікацію інфекційних хвороб, прийняту Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Розробив теорію їх ліквідації та практичні засоби щодо ліквідації та зниження захворюваності окремими з них. Його наукові теорії визнані в усьому світі, а підручники «Загальна епідеміологія» та «Окрема епідеміологія», що неодноразово перевидавалися в багатьох країнах, набули значення класичних. Розроблена вченим теорія епідеміології будувалася на основі практичної діяльності. Зокрема, ним зроблено

5. Бактеріологічний інститут (старий корпус). Вул. Протасів Яр, 4. 5. План другого поверху.

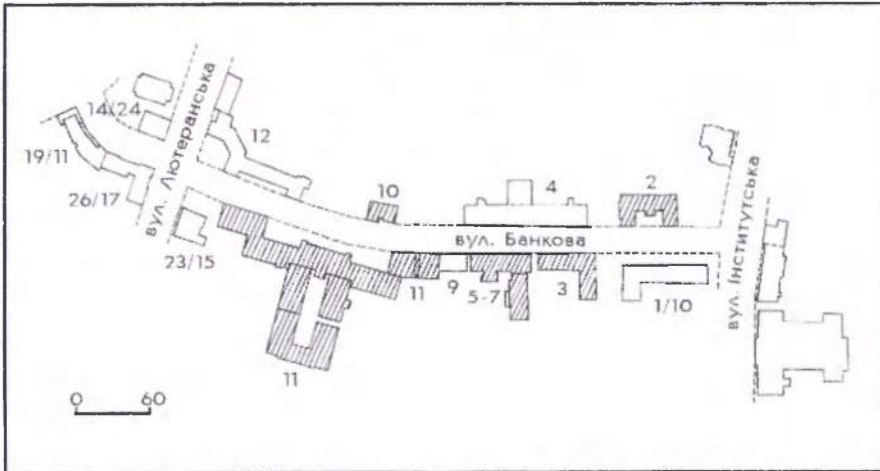

5.2. Меморіальна дошка на вірусологічному корпусі.

великий внесок у дослідження проблем епідеміології висипного та черевного тифів, чуми, дизентерії, холери, інфекційного гепатиту, скарлатини, поліомієліту, дифтерії. Відзначений премією АН УРСР ім. Д. Заболотного (1974). 1981 інституту, що того ж року отримав назву Київський НДІ епідеміології та інфекційних хвороб МОЗ УРСР, присвоєно ім'я Л. Громашевського.

6. БАНКОВА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). В історичному районі Липки, вздовж північного краю Печерської височини. Простягається від вул. Інститутської до вул. Круглоуніверситетської. До вул. Банкової прилягає вул. Лютеранська. Прокладена в 70-х рр. 19 ст. Назву одержала від розташованої навпроти неї (вул. Інститутська, 9-а) Київської контори державного банку (первісне приміщення). Деякий час мала також назви — Царедарська, Треповська. Остання — через те, що пролягала через колишню садибу генерал-ад'ютанта Ф. Трепова (вул. Банкова, 2). 1919 перейменована на Комуністичну, 1938 названа на честь радянського партійного і державного діяча Орджонікідзе Григорія Костянтиновича (1886—1937). 1992 вулиці повернено історичну назву. Спочатку забудовувалась особняками на садових ділянках. На порівняно короткому відрізку (12 номерів) зосереджено різностильові й різночасові будинки, що визначають характер вулиці як пам'ятки містобудування. Особняк 2-ї пол. 19 ст., де нині міститься Будинок письменників (№ 2), вирішено у формах неоренесансу. Гармонійна пластика фасаду, декорованого рустом, відбиває стилістичний розвиток архітектури цього періоду. До поч. 20 ст. належить будівництво оригінального будинку № 10 київського

6. Банкова вулиця. План забудови.

архітектора В. Городецького у формах модерну зі скульптурними композиціями у вигляді міфічних істот і тварин, виконаними з цементу ск. Еліо Саа. Цікавою пам'яткою стилю модерн є також будинок № 5—7. 1930-і рр. представлені будинком штабу КВО, що займає значну частину непарного фронту вулиці (арх. С. Григор'єв). Після війни в ньому містився ЦК КПУ, нині — Адміністрація Президента України. У житловому будинку № 3 проживав балетмейстер В. Вронський. На місці будинку № 8 стояв особняк (арх. В. Сичугов, 1886), де у 90-х рр. 19 ст. мешкало художник М. Нестеров, композитор та музичний діяч В. Пухальський. Нині вулиця є важливою складовою урядового центру в Липках, численні установи якого розташовані в колишніх будинках ЦК КПУ, споруджених у повоєнний період [180].

Райса Бондаренко, Вячеслав Горбик.

6.1. Будинок 1937, в якому проживав Вронський В. І. (іст.). Вул. Банкова, 3. На червоній лінії забудови вулиці. Автор проекту арх. Л. Киселевич. Шести-поверховий, цегляний, знизу облицьований гранітними блоками. Вікна другого поверху — з напівциркульними завершеннями, решта — прямокутні, під вікнами — ліпні розетки. Будинок завершується широким карнизом із фігурними консолями й розетками. Вхід з торця — у вигляді еркера заввишки в два поверхи.

1967—88 на четвертому поверсі в трикімнатній квартирі № 25 у лівому крилі будинку проживав Вронський (справж. — Надірадзе) Вахтанг Іванович (1905—88) — балетмейстер, народний артист УРСР і СРСР (з 1962). 1954—69 — головний балетмейстер Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Серед поставлених ним вистав: «Лускунчик» П. Чайковського, «Раймонда» О. Глазунова, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, «Спартак» А. Хачатуряна. «Лілея» К. Данькевича. «Лісова пісня» М. Скорульського. «Поєма про Марину» Б. Яворинського. 1961—73 Вронський — одночасно художній керівник і балетмейстер художньо-спортивного ансамблю «Балет на льоду» (Київ). 1974—75 — голова організаційного ко-

6.2. Вул. Банкова, 10. Фото 1908.

Кабінет ученого містився на другому поверсі корпусу (нині тут меморіальний музей вченого).

У цьому корпусі працював також чл.-кор. АН УРСР, акад. АМН СРСР Сиротинін Микола Миколайович (1896—1977) — з 1937 консультант, 1944—49 — завідувач відділу вірусології інституту. Одночасно у зазначений період вчений працював в Інституті експериментальної біології та патології МОЗ УРСР та Інституті клінічної фізіології АН УРСР, що були розташовані на вул. Академіка Богомольця, 4 (з 1953 — Інститут фізіології АН УРСР ім. О. Богомольця).

1982 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з рельєфним портретом Л. Громашевського (ск. О. Редько, арх. В. Смирнов) [179].

*Лариса Гаврилюк,
Світлана Ноженко,
Елла Піскова, Євген Тиманович.*

мітету художньої самодіяльності України, голова республіканського журі з хореографії при Міністерстві культури України. З 1976 — керівник балетмейстерської лабораторії при Українському театральному товаристві. 1978—80 — художній керівник Московського державного ансамблю «Балет на льоду», 1980—86 — художній керівник і балетмейстер-постановник Театру класичного балету (Київ). В ансамблі «Балет на льоду» здійснив постановку хореографічних картин «Весняна казка» та «Про що співала трембіта» К. Домінчена, «Ніч перед Різдом» О. Рябова; в Театрі класичного балету поставив «Легенду про Київ» К. Домінчена, «Українське гранпа» Ю. Русінова, «У Соломії» О. Рябова [181].

Галина Бельчикова.

6.2. Будинок Городецького В. В., 1901—03 (архит., іст., мист.). Вул. Банкова, 10. На червоній лінії забудови вулиці, на північному схилі Липського підвищення. Зведений за проектом арх. В. Городецького як його приватний прибутковий будинок з квартирою і бюро власника. Є найяскравішою в Україні пам'яткою раннього декоративного модерну. З боку вул. Банкової має три, з боку пл. І. Франка — шість поверхів. У зв'язку з тим, що будинок зводився на крутому схилі, для зміцнення його стійкості було влаштовано понад 50 бетонних паль на глибину понад 5 м. Цю роботу проведено київським інженером-винахідником А. Страусом. Відносно невелика земельна ділянка використана дуже раціонально. Через подвійні арки проїзду на господарське подвір'я веде дорога-ландус, майстерно з'єднана з цегляною підпірною стіною, яка утримує споруду з боку схилу. Ліворуч від головного фасаду за огорожею було закладено мініатюрний сад з альпійською гіркою, фонтаном, декоративними насадженнями дерев, чагарників та квітів. Всього було сім квартир: дво-, трикімнатні — на першому поверсі, шестикімнатна — на другому, восьмикімнатні — на третьому і шостому, дев'я-

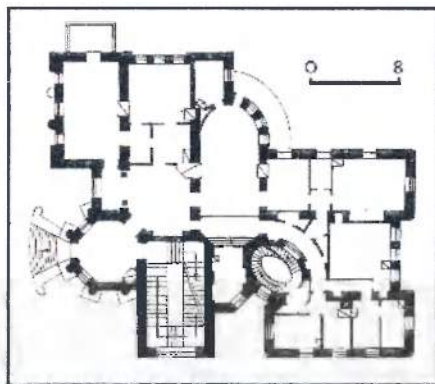
тикімнатна — на п'ятому, десятикімнатна — на четвертому поверхах. Житлові приміщення кожного поверху виходять у коридор, який дугою охоплює службові сходи і механічний підйомник. Крім житлових кімнат, кожна з квартир мала передпокій, кухню, ванну, туалет, комору; верхні квартири (від другого поверху) — по два туалети, окремі кімнати для прислуги, допоміжні приміщення. Крім того, мешканці кожної квартири користувалися спільними льодовнею, підвалом, дров'яним складом, винним льохом і пральнею; чотирьом верхнім квартирам належало ще по одній стайні, екіпажному сараю, корівнику і курчеській кімнаті. Будинок мав електричне освітлення.

Цегляний, тинькований на головному фасаді, на тильному — у відкритий цеглі під розшивку швів. Перекриття плоскі. План будинку асиметричний, складної конфігурації. Основну увагу приділено створенню раціонального взаємозв'язку ізольованих груп приміщень (парадних, житлових, господарських). Композиція споруди ґрунтується на гармонійному сполученні різноповерхових об'ємів з насиченою скульптурною, виконаною групою митців під керівництвом Еліо Сала. По вертикалі головний фасад членується на два декоративні пояси. Нижній, що охоплює два поверхи, вирішено у вільно інтерпретованій ордерній системі, яка збагачена пластичними формами, запозиченими з тваринного

і рослинного світу: оленячі голови в іонічних капітелях, голови носорогів в антаблементах, ящірки в канелюрах колон тощо. Другий пояс представлений мальовничим скульптурним аттиком, скомпонованим з рядів розміщених у парапеті жаб. Наріжні скульптури складають неповторний силует будинку: тендітні наяди на вирячкуватих дельфінах в оточенні драпірувань з рибальських сітей та канатів. До загальної композиції призматичних об'ємів будинку контрастно введено напівбано над сходовою кліткою, оздоблену скульптурним зображенням орла, що шматує казкового ящера. Первісним проектом було передбачено завершення у вигляді двох наметових вежок зі шпильми, вища з яких мала прикрашатися декором у вигляді оленячих рогів. Але під час будівництва проект було змінено з відмовою від вінецьких веж й перенесенням акценту у формуванні силуету на скульптурні прикраси. Використання високого парапету дало змогу зорозов схвати покрівлю й створити новаторський для свого часу і, очевидно, перший у Києві «бездаховий» тип будинку, що пізніше дістав поширення в архітектурі.

Привертають увагу голови носорогів, оленів та ін. тварин на фасаді будинку. Портал дворового проїзду підтримують голови слонів, над ним — мисливська атрибутика, що обрамляє номерний знак будинку. Значно лаконічніше виконані бічні й тильні фасади, де скульптурними прикрасами акцентовано лише конструктивно значущі частини. Огорожа будинку включає скульптурну композицію із зображенням левиці над поваленим орлом, яка трактується в характерній для творів Еліо Сала експресивній манері. На цоколі скульптури вміщено підпис автора — «E. Sala» і дату — «1902».

Багатству скульптурних прикрас фасадів відповідає розкішне внутрішнє оформлення будинку. Композиційним центром інтер'єра є парадні тримаршові мармурові сходи, що освітлюються крізь велике вікно прямокутної форми. Сходи оформлено баясинами у вигляді пташиних лап, в центрах маршів — фігури путті, які тримають щити із зображенням лука і стріл. Косоури сходів вкриті ліпленням, що імітує живі галузки площа. Високі падуги стелі спираються на смугу фриза з переплетених екзотичних рослин і фруктів, перемежованих фігурними щитами зі скульптурними зображеннями черепів оленя, лося, тура тощо. Рельєфні панно з мисливських трофеїв і зброї прикрашають лопатки стін. Контрапунктом скульптурної композиції парадних сходів є розташований у їхній нижній частині світильник у вигляді двох морських химер із закрученими хвостами. Увесь ліпний декор інтер'єра був поліхромним, він чудово поєднувався з великими живописними панно роботи Бюдженіо Сала на мисливські теми, які прикрашали стіни уздовж сходових маршів. Подібні живописні панно збереглися на стелях житлових приміщень першого і третього поверхів. На четвертому поверсі в одному з покоїв залишився поліхромний живопис із зображенням екзотичних птахів, риб, грибів у чотирнадцяти невеликих плафо-

6.2. Вул. Банкова, 10. Сучасне фото.
6.2. План четвертого поверху.

6.2. Світильник на сходах (ск. Еліо Сала).

нах, розташованих під стелею по периметру кімнат.

У парадних приміщеннях стіни розчленовані вертикальними й горизонтальними тягами на філонки. Особливої уваги надано плафонам, оформленим гірляндами з фруктів і плодів, спіральними композиціями з галузок винограду, листя і плодів ананасів, квітів соняшника. В інших приміщеннях скромніші плафони складаються з тяг, обвитих вишуканим листям водного баговиння та інших рослин. Морську тематику відображено в оформленні вестибуля: розетка плафона виконана у вигляді розпластаного морської зірки і складається з черепашок, риб, сплетінь щупальців восьминогів на її гранях. Опалення в будинку було пічним. Збереглося декілька груб, облицьованих полив'яними майолицевими кахлями, які зроблені на київській фабриці І. Анджейовського за ескізами худ. Є. Куликовської. Привертає увагу груба у стилі рококо, що завершується вазою і жіночою фігурою. Груба облицьована полив'яними кахлями пастельних тонів з розкиданими по їхньому полю трояндами. В інтер'єрах зберігся також художній метал: скрати вікон, що виходять на сходи, кручені сходи на горіще, вентиляційні решітки, пічні дверцята. У декоративному вирішенні металевих виробів використано рослинні мотиви.

Ошатне скульптурне оздоблення будинку, оригінальність його трактування є результатом прагнень модерну до всього незвичайного та декоративного. Екзотичний добір видів рослин і тварин відображає також пристрасне захоплення В. Городецького мисливством.

У 1903—13 в будинку проживав і працював київський архітектор Городецький Владислав-Лешек-Дезідерій Владиславович (1863—1930). Народився в с. Шолудьки Подільської губернії у дворянській родині. Закінчив 1890 петербурзьку Академію мистецтв зі

званням класного художника 3-го ступеня. Згодом оселився у Києві, де працював з 1889. До 1903 мешкав і мав архітектурну майстерню на вул. Миколаївській, 3 (будинок не зберігся, вулиця з 1995 має назву Архітектора Городецького). 1890—94 — помічник архітектора Київського навчального округу. 1895 — співзасновник Київського домобудівного товариства. Автор проектів та будівничий визначних споруд у Києві: 1895—97 — садиби меблевого фабриканта Й. Кімаера (разом з арх. М. Клугом; на сучасній вул. Архітектора Городецького, 13); 1897—99 — прибуткових будинків купця Л. Бендерського (нині — вул. Червоноармійська, 25); 1897—99 — міського музею старожитностей та мистецтв (за ескізом проектом арх. П. Бойцова; нині — вул. М. Грушевського, 6) та караїмської кенаси (тепер — вул. Ярославів Вал, 7); 1899—1909 — Миколаївського костюлу (інж. А. Страус; на сучасній вул. Червоноармійській, 75); комплексу прибутко-

6.2. Фрагмент груби (ск. Є. Куликовська).

вих будинків на розі вулиць Хрещатика та Прорізної (не зберігся); кількох склепів на Аскольдовій могилі, Байковому цвинтарі, у Видубицькому монастирі; павільйонів Всеросійської промислової виставки 1897 у Києві; корпусів Південноросійського машинобудівного заводу на вул. Жиянській тощо. Є його споруди і в інших регіонах України: цукровий завод у Шпиківі, лікарня у Мошнах, гімназія у Черкасах та Умані, власна фабрика вуглекислоти в Сімферополі, вілла в Євпаторії та ще ряд споруд. 1899—1912 здійснив 6 науково-мисливських експедицій по Азії та Африці, написав і власноручно ілюстрував книгу «В джунглях Африки» (вийшла друком 1914). Був членом Київського відділу Імператорського товариства правильного полювання, кількох європейських мисливських товариств.

Проживав у квартирі № 3 (на першому поверсі з боку вул. Банкової, на четвертому — з боку пл. І. Франка), яка складалася з парадного вестибуля, передпокою, кабінету, великої та малої віталень, ідальні, будуара, спальні, дитячої, а також службових примі-

6.2. Фрагмент фриза на сходовій клітці (ск. Еліо Сала).

щень і кімнат для прислуги. Поверхом нижче, під вестибулем, містилася креслярня В. Городецького. Меморіальна частина збереглася, планування змінено перегородками.

У березні 1913 власник продав будинок Товариству бурякоцукрового та рафінадного заводу «Благодатинское». 1920 емігрував до Польщі, реставрував палац Вишневецьких під Тернополем, будував у Холмі, Любліні, Радомі, Ченстохові та інших польських містах. З 1928 — в Персії, був головним будівничим Синдикату перських залізниць; за власними проектами збудував у Тегерані споруди театру, палацу, готелю. Помер і похований у Тегерані.

У радянський час будинок був націоналізований, деякий час використовувався як житловий. У вересні 1944 переданий ЦК КП(б)У, який влаштував тут відомчий медичний заклад. Нині у будинку містяться поліклініка, деякі громадські установи [182].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Олена Сердюк, Євген Тиманович.

6.3. Будинок штабу Київського військового округу, 1936—40 (архіт., іст.). Вул. Банкова, 11. На червоній лінії забудови вулиці. Є значною її композиційною домікантою. Споруджено за проектом арх. С. Григор'єва шляхом реконструкції двох триповерхових будинків 2-ї пол. 19 ст. (арх. О. Шіле), які орендувало у домовласника — проф. Ф. Мерінга військове відомство для штабу КВО та інтендантства.

Складається з трьох композиційно виділених об'ємів: центральною шести-

6.2. Фрагмент інтер'єра.

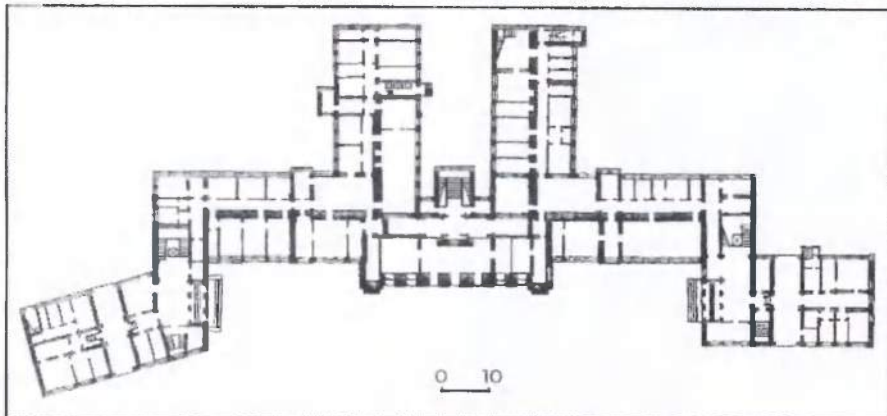
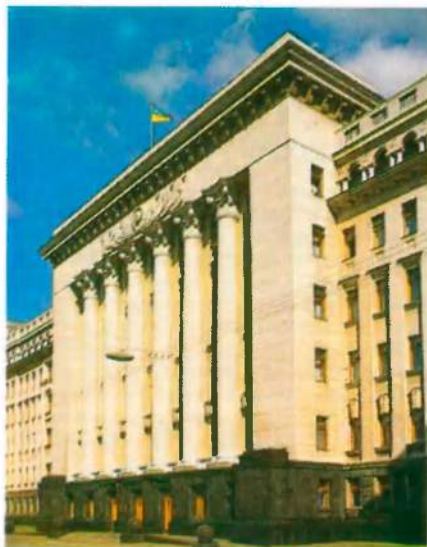

поверхового та двох бічних п'ятиповерхових. Центральний об'єм оформлено портиком із шістьма колонами коринфського ордеру. Портик обрамлено бічними ризалітами на всю висоту будинку. Цоколь центральної частини споруди облицьовано полірованим лабрадоритом, бічних — оброблено великим рустом. Площини стін вкрито світло-сірим теразитовим тиньком. Верхні поверхи бічних об'ємів оформлено відкритими аркадами-лоджіями. Система планування коридорна з двобічним розташуванням службових приміщень, невеликих залів засідань.

До 1936 тут містився штаб Київського військового округу (КВО), створеного у березні 1919, в якому працювали радянські воєначальники: Єгоров Олександр Ілліч (1883—1939) — Маршал Радянського Союзу (з 1935), 1921 — командувач військ КВО, 1924—25 — командувач військ України та Криму; Якір Йона Емануїлович (1896—1937) — командарм 1-го рангу, 1921—24 — командувач військ Кримського і Київського, 1925—37 — Українського (з 1935 — Київського) військових округів; Блюхер Василь Костянтинович

6.3. Вул. Банкова, 11.
6.3. План першого поверху.

Шестиповерховий, цегляний, тинькований, з першим цокольним поверхом, двосекційним плануванням з чотирма квартирами на кожному поверсі. Оформлений у стилі модерн асиметричний чоловий фасад вирізняється площинністю, раціональною стримані-

стю декору. Його ускладнену ритміку формують прямокутні еркери третього і четвертого поверхів та вікна різноманітної форми — з напівциркульними, прямокутними й трапецієподібними перемичками, згруповані у бічних частинах фасаду по три і п'ять, що відповідає розташованам у чоловій частині будинку парадним приміщенням. Бічні площини фасаду завершені плавно окресленими невисокими щипцями різноманітного абрису. Високі отвори парадних входів виділені верхнім напівциркульним вікном в обрамленні архивольту з ліпним рослинним орнаментом. Збереглися дерев'яні ґратчасті двері в характерних модерністських формах і оформлення входного тамбура. Стіни тамбура розчленовано прямокутними нішами, верх яких прикрашено картушами зі стилізованим акантовим листям на зігнутих стеблах. Стеля із заокругленими кутами має оригінальну ребристу поверхню. Споруда — зразок багатоквартирного прибуткового будинку поч. 20 ст.

У 1990-х рр. проведено капітальний ремонт і реконструкцію під розміщення державних установ; розібрано дворові ризаліти.

1966—72 у квартирі № 15 проживав Глушков Віктор Михайлович (1923—82) — вчений у галузі математики, кібернетики, обчислювальної техніки і систем управління, акад. АН УРСР (з 1962) і АН СРСР (з 1964), вице-президент АН УРСР (1962—82), заслужений діяч науки УРСР (з 1978). Директор Інституту кібернетики АН УРСР (1962—82). У цей період спільно з учнями розробив математичну теорію проектування обчислювальних систем (1970), створив першу автоматичну систему керування «Львів» (1967); був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1969), став лауреатом Державних премій СРСР (1968) та УРСР (1970), премії ім. М. Крилова АН УРСР (1967). З 1972 мешкав на вул. Ярославів Вал, 15-а [184].

Михайло Кальницький,
Тетяна Скібіцька.

6.3. Урядова зала.

(1890—1938) — Маршал Радянського Союзу (з 1935), 1927—29 — помічник командувача військ Українського військового округу та ін.

Під час німецько-фашистської окупації Києва у будинку розміщувався Київський генералкомісаріат.

Після війни (до 1991) — ЦК Компартії України. Тут працювали першими секретарями ЦК КПУ М. Хрущов (до 1949, з перервою на квітень — листопад 1947), Л. Каганович (квітень — листопад 1947), Л. Мельников (1949—53), О. Кириченко (1953—57), М. Підгорний (1960—66), П. Шелест (1966—72), В. Щербицький (1972—89) та ін. З 1992 — резиденція Президента України та Адміністрації Президента [183].

Віктор Мойсеєнко,
Лариса Федорова.

6.4. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст. — 1914, в якому проживав Глушков В. М. (архит., іст.). Вул. Банкова, 5—7. На червоній лінії забудови вулиці.

Збудований як прибутковий на території садиби, що належала у 1910-х рр. генералу Л. де Вітту. Первісно триповерховий, 1914 надбудовано ще три поверхи.

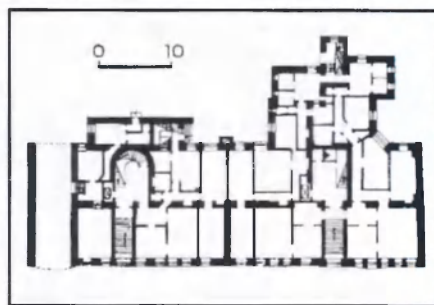
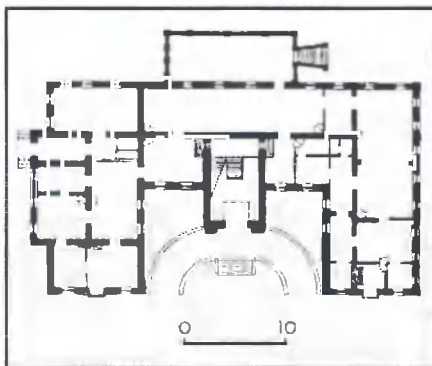

6.5. Особняк, 2-а пол. 19 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. Банкова, 2. В історичній місцевості Липки, на червоній лінії забудови вулиці.

Садиба на розі вулиць Банкової та Інститутської відома з 60-х рр. 19 ст., належала генерал-ад'ютанту Ф. Трепову. У 1879 на місці дерев'яного будинку на території садиби був споруджений одноповерховий, цегляний. Автор проекту — арх. В. Ніколаєв. 1898 садибу придбав С. Ліберман — київський купець 1-ї гільдії, цукропромисловець, директор-розпорядник Товариства Топорівського та Іванківського цукрового та рафінадного заводів, голова відомої в Україні «цукрової» династії. На його замовлення 1898 за проектом арх. В. Ніколаєва до існуючого особняка добудовано ліве крило і другий поверх, центральний вестибуль з парадними сходами, а також повністю перероблено фасад. У такому вигляді будинок зберігся й дотепер. Двоповерховий, цегляний, з підвалом, Е-подібний у плані. Центрально-осьова структура споруди з анфіладним плануванням основних приміщень має риси палацової архітектури. Виступаючі об'єми утворюють перед центральним ризалітом невеличкий курдонер з під'їзним пандусом, до якого входять парадні сходи, фланковані стовпчиками з кулями з полірованого граніту. Фасади декоровано у формах неоренесансу з широким використанням орнаментальних рельєфів і маскаронів, оброблено поздовжнім рустом. Центральний ризаліт і бічні об'єми головного фасаду мають декоративні бані, на центральній за проектом передбачався високий шпиль.

У торцях бічних об'ємів з боку вулиці влаштовано вхідні двері. У підвальному поверсі розташовувалися дві кухні, два льохи для провізії, два винних льохи, а також дві кімнати для прислуги. На першому поверсі у лівому крилі містилися правління товариств цукрових та рафінадних заводів родини Ліберманів з окремим входом: передпокій, кімната для прислуги, приймальня, кабінет, каса, бухгалтерія. В центрі першого поверху окрім вестибуля і сходів розміщувалися: кабінет, спальня, гувернантська, буфет, ідальня, дві дитячі кімнати. У правому крилі з окремим входом, імовірно, містилася квартира керуючого будин-

6.4. Вул. Банкова, 5—7.

6.4. План першого поверху.

ками родини Ліберманів, що складалася з передпокою, кімнати для прислуги, кабінету, вітальні та будуара. Другий поверх також був спланований відповідно до складу сім'ї (як відомо, багатодітною) і до виростовідання родини. У лівому крилі другого поверху було чотири дитячі кімнати, кімнати для прислуги, ванна, спальня; в центрі — ідальня, буфет, будуар, приймальня; в правому крилі — вітальня, зала і кабінет. За спогадами сучасників, одне з приміщень на другому поверсі мало розсувну стелю і використовувалося для ритуальних потреб під час святкування восени іудейського свята Суккот. За обрядом іудеї мали жити тиждень у курені й милуватися зоряним небом. У будинку була також власна молиловня, в якій відспівали вбитого власника садиби.

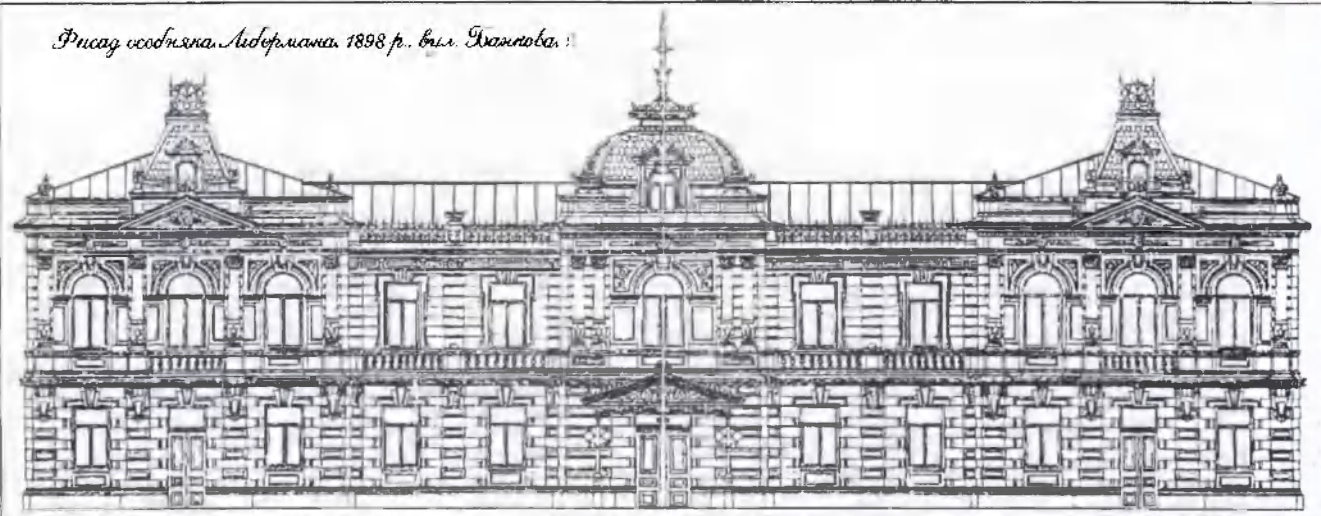
Інтер'єр будинку еkleктичний. У декоративному оздобленні простежуються риси ренесансу, бароко, класицизму, мавританського мистецтва. У кількох приміщеннях плафони стилізовані під артезонадо з використанням характерних для мавританського стилю елементів стрілачко-підковоподібних арокоч, соснових шишок (характерних для орнаменту східних килимів), інших елементів, що імітують різьблення. Цей декор спостерігається у коридорі другого поверху. В інших приміщеннях кесони та фільонки на плафонах заповнені волютоподібно вигнутими стеблинами.

6.5. Вул. Банкова, 2.

6.5. План першого поверху.

6.5. Креслення фасаду. 1898. Арх. В. Ніколаєв.

Фасад особняка Ліберманів, 1898 р., вул. Банкова.

каргушами, листям аканту, низками перлин, пальметами, трельяжем тощо. В оздобленні використано також характерні для ампіру гірлянди, перевиті стрічками, вази з букетами квітів. В одному з приміщень по периметру плафона розташовані скульптурні зображення голівок путті.

Можна виділити два типи побудови декоративних композицій на стелях та стінах парадних приміщень. Перший визначається чітким виділенням розетки на плафоні. У цьому разі вона, як правило, має круглу форму і складається з декількох частин. Центр розетки може бути у вигляді невеликого кола або квітки, навколо яких розташовані волютоподібні завитки, вигнуті стеблини, мушлі. Бордюри і карнизи у приміщеннях з такими плафонами складні, багатопрофільні, падуги прикрашені консолями, між якими розміщені гірлянди, вусиковим орнаментом, пальметами тощо. В одному з приміщень в кутах плафона збереглися картуші з розписом у пастельних тонах (квіти). Являє інтерес елемент ліплення, що зображує ліру, перехрещену смолоскипом, і пучок стріл. Ця композиція розташована на тлі вигнутих стеблин з листям і квітами. У цьому ж приміщенні над дверима — рельєфи путті, які тримають картуш. Стіни кімнати розписані під мрамур, прикрашені пілястрами, гірляндами з квітів. У деяких приміщеннях стіни в нижній частині оформлено панелями. Другий тип ліпних композицій визначається декором, що займає всю площину плафона, на якій розетка не виділена або виділена не досить чітко. Ліплення покрито поліхромним розписом. Двері у приміщеннях дерев'яні двостулкові — прості та з різьбленням. Деякі — подвійні, з невеличким тамбуром між ними. Частина дверей пофарбована білою олійною фарбою, частина — пишно декорована, вкрита лаком, позолотою. Також збереглися мегалеві (прості та з орнаментом) пристрої для відкривання вікон та дверей. У будинку залишилося

6.5. Вул. Банкова, 2. Службова будівля.
6.5. Приймальня.
6.5. Зала.

17 кахляних груб. частина з яких — виробництва фірми І. Андржейовсько-го. Груби двох типів. Одні повністю облицьовано полив'яними кахлями з рельєфним орнаментом, інші мають орнаментовані нижню чи середню частини (декоративне обрамлення) та завершення, а самі груби обкладено гладенькими кахлями (подібних груб 5). Найцікавішими є темно-зелена груба у готичному стилі; дві брунатні, в дзеркалах яких містяться орнаментальні керамічні барельєфні вставки зі сценами полованя; біла з позолотою, виконана у формах ренесансу (нижня частина має квадратну форму, верхня — циліндричну); темно-брунатна циліндричної форми, прикрашена зображеннями чоловічих голів у середньовічному вбранні, геральдичними елементами. На грубах є оригінальні медальйони з квітами у вазах, головами міфологічних істот. У їхньому декоруванні використано геральдичну символіку, скульптурні зображення путті, маскарони тощо. Груби кутові та рядові. Деякі мають у нижній частині ніші, закладені кахлями через те, що з моменту зведення будинку мав водяне опалення, і груби були лише декоративним елементом оздоблення інтер'єрів.

Сходи парадного входу мармурові, чорного — гранітні, сходові майданчики чорного входу мають підлогу з тераццо. Металеві деталі на парадних сходах виконано з використанням ренесансно-барокових елементів: волютоподібні завитки, витягнуті стебла рослин, стилізовані квіти (лілії та ін.). Металева поруччя прикрашено монограмою власника особняка «Л. С.».

Інтер'єр будинку, особливо груби, мають велику мистецьку цінність. Зала на першому поверсі сполучається з літньою терасою невеличкого саду, що займає ділянку на розі вулиць Інститутської і Банкової. Садибу огорожено цегляним муром із стовпчиками й кованими ґратами, вхід на подвір'я через ковану браму й дві хвіртки, навішені на цегляні пілони.

Крім основного будинку, на подвір'ї збереглися служби і флігель. Останній — двоповерховий (перший поверх цегляний, другий — дерев'яний, тинькований), зі старовинними чавунними сходами.

Особняк С. Лібермана — яскравий зразок забудови колишнього аристократичного району Липки і помітний акцент у сучасному архітектурному середовищі цього куточка Києва.

Імовірно, 1889—96 особняк орендував Ігнат'єв Олексій Павлович (1842—1906) — генерал-лейтенант, у 1889—97 — київський, волинський і подільський генерал-губернатор, 1896 — член Державної ради, у 1905 — голова Особливої наради. Деякий час тут жив і його син — Ігнат'єв Олексій Олексійович (1877—1954) — російський військовий дипломат, генерал-лейтенант Радянської армії (з 1943), письменник. 1891—94 навчався у київському Володимирському кадетському корпусі.

До 1918 особняк належав родині Ліберманів, у тому ж році частину приміщень займала контррозвідка КВО. В радянський час націоналізований. У 1920-х рр. тут розташовувалася військова цензура штабу КВО; у 1930-х рр. — дитячий садок та ясла

ім. Н. Крупської для дітей безробітних; згодом — Раднарком УРСР; у 1939—40-х рр. — міський будинок пропаганди та агітації ім. І. Сталіна; у 1952—53 — Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. З 1953 особняк належить Спілці письменників України, в ньому міститься і її Київська міська організація. 1989 тут проходили перші збори, на яких організувався Народний рух України за перебудову.

У фойє було встановлено меморіальні дошки: на пошанування Я. Галана; три — з 36 прізвищами письменників, полеглих на фронтах 2-ї світової війни (тепер знято) [185].

Дмитро Малаков, Олена Мокроусова, Олена Сердюк, Тетяна Скібіцька.

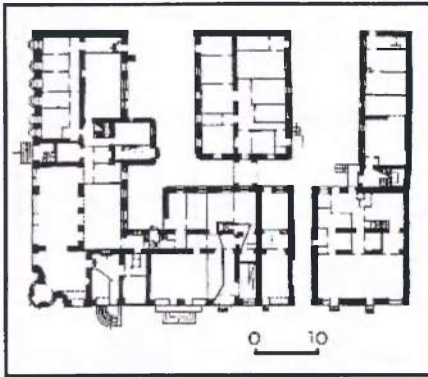
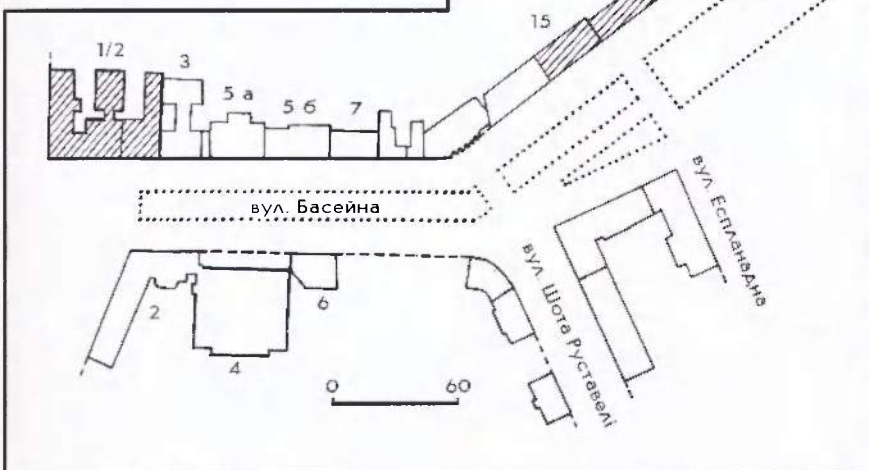
7. БАСЕЙНА ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Біля підніжжя Печерської височини. Є з'єднуючою ланкою в складному вузлі на перетині вулиць у районі Бессарабської пл.: Круглоуніверситетської та Крутого узвозу з одного боку, Шовковичної, бульв. Лесі Українки, Шота Руставелі й Еспланадної — з другого.

Назва походить від т. зв. басейного яру влаштованого у кін. 40-х рр. 19 ст. у місці злиття двох струмків — Хрещатицького і Кловського. У 50-х рр. минулого століття по західному фронту вулиці стояли невеличкі дерев'яні рундуки. 1876—77 у басейному яру прокладено водозбірні труби. Пізніше яр було засипано, і на його місці виник ринковий майдан, який у повосний час перетворений на бульвар. 1861, згідно з правилами розподілу вулиць на розряди, її було віднесено до найнижчого — 4-го розряду Либідської (парного боку) та Палацової (непарного боку) частин міста. У зв'язку з цим у 1870-х рр. забудова вулиці залишалася дерев'яною, одноповерховою.

Формування сучасного вигляду вулиці почалося на зламі 19—20 ст. Тоді будівництво здійснювалося чотири- і шестиповерховими будинками з майже однаковою довжиною фасадів (50—70 м), щільно притуленими торцями один до одного.

Довжина вулиці бл. 300 м. Характер її забудови визначають будинки періоду еkleктизму і раннього модерну. Зразком повосенної архітектури є будинок № 17. Цілісність забудови західного

7. Басейна вулиця. План забудови.

7.1. Вул. Басейна, 1/2.

7.1. План першого поверху.

фронту вулиці порушено прокладеним у кін. 1980-х рр. транспортним зв'язком з вул. Червоноармійською. Фронт забудови непарного боку вулиці має містобудівну цінність. Особливо виразна архітектура готелю «Пале-Рояль» рубежу 19—20 ст. в стилі неоренесанс з елементами мавританського стилю (№ 1/2, арх. А. Краусс). Початок вулиці з боку Бессарабської пл. організує репрезентативний комплекс прибуткових будинків і готелю «Оріон», виконаний у формах французького ренесансу також за проектом арх. А. Краусса, що займає цілий квартал і звернений до Бессарабської пл. (вул. Червоноармійська, 1—3).

Важливим акцентом у забудові є житловий будинок № 12/1 на розі вулиць Басейної, Шота Руставелі та Еспланадної (1898, арх. А. Краусс; у радянський час значно перебудований), який належав фабриканту М. Аристархову. Перспективу вулиці замикала розташована по осі бульвару на вул. Басейній типологічно рідкісна триповерхова будівля Нічліжного притулку Н. Терещенка кін. 19 ст., споруджена за проектом арх. В. Ніколаєва (знесена 1996). Перші поверхи більшості будинків традиційно використовуються під торговельні та культурно-побутові заклади. У садибі № 5 жила в дитинстві (до 1903) Голда Меїр, донька київського столара І. Мабовича, яка стала державним діячем Ізраїлю; у садибі № 6 народився і жив 1876—94, 1913—14, 1916—20 композитор Р. Глієр (будинки не збереглися). 1998 на початку бульварної ділянки вулиці відкрито пам'ятник письменнику Шолому-Алейхему (ск. В. Медведєв, арх. Ю. Лосицький) [186].

Раїса Бондаренко,

Михайло Кальницький.

7.1. Готель «Пале-Рояль» і прибутковий будинок, 1899—1900 (архит., іст.).

Вул. Басейна, 1/2. У наріжній частині ділянки з невеликим схилом рельєфу в бік Крутого узвозу. Збудований в садибі оперного співака М. Михайлова за проектом арх. А. Краусса.

Капітальний ремонт з реконструкцією першого поверху будинку виконано 1984—85. Первісне планування істотно змінено.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований, на підвалі. Згідно з проектом, крило будинку на Крутому узвозі мало Т-подібну житлову двоквартирну секцію, а витягнутий уздовж вул. Басейної об'єм з коридорним двобічним плануванням призначався для готельних номерів. Готельна частина мала П-подібний флігель з коридорним плануванням, який сполучався з чоловим будинком переходом по осі головного входу і утворював у садибі два замкнуті внутрішні подвір'я.

Декор фасадів еkleктичний, виконаний в рисах неоренесансу з елементами мавританського стилю. Наріжна частина оформлена напівциркульним у плані об'ємом, який мав невисоке купольне завершення (втрачено). Стіни будинку з рівномірним ритмом вікон розчленовані пілястрами: великими по осях симетрії (третій—четвертий) і малими у лиштвах вікон. Виразністю відзначаються лиштви четвертого поверху, обрамлені напівциркулярною аркою з рельєфною орнаментикою.

Пізніше готель мав назву «Великий слов'янський». На першому поверсі з боку вул. Басейної містився ресторан. В ансамблі Бессарабської пл. будинок є фоновим, зберігаючи масштабні й стилістичні особливості забудови. На поч. 20 ст. тут містилася Київська школа десятичників з дорожньої і будівельної справи, почесним почителем якої був арх. О. Кобелев, членами почительської ради — арх. В. Безсмертний, інж. А. Страус. У школі викладали архітектори й інженери В. Листовничий, В. Обремський.

У будинку розташовувалося також Товариство десятичників з дорожньої і будівельної справи.

У 1910-х рр. тут проживав і працював Бобрусов Михайло Павлович (1878—

1955) — архітектор, інженер Будівельного відділення Київської міської управи. У цей період керував спорудженням Бессарабського ринку.
З 1920-х рр. — житловий будинок [187].

Тетяна Скібіцька, Лариса Федорова.

7.2. Житловий будинок, 1900 (архит.). Вул. Басейна, 15. На лінії щільної забудови фронту вулиці.

Чотириповерховий, з підвалом, цегляний, у плані — прямокутна секція на дві квартири з винесеними у бік подвір'я службовими приміщеннями (перший поверх займали торговельні заклади). Зведений за проектом арх. А. Крауса на замовлення Л. Уманської. Композиція симетричного фасаду типова для творчості А. Крауса. Центральну вісь підкреслено порталом головного входу, еркером на рівні третього—четвертого поверхів та лучковим завершенням площини фасаду, над яким влаштовано ступінчастий аттик, прикрашений волютами та увінчаний трикутним фронтономчиком. Флангові осі виділені розкріповками та зменшеними подобами центрального завершення з напівциркульними фронтонами. На правому фланзі — проїзд, що раніше мав ґратчасті металеві ступки брами. Карниз профільований. Флангові подвійні вікна мають форму біфорія. У декорі застосовано руст, маскарони у замкових каменях вікон, рослинний ліпний орнамент (частково втрачений). Еркер спирається на кронштейни у вигляді скульптурних напівфігур. Внутрішнє планування у радянський час змінено.

Гарні пропорції та пластичний силует будівлі роблять її цінним елементом історичної забудови вулиці [188].

Михайло Кальницький.

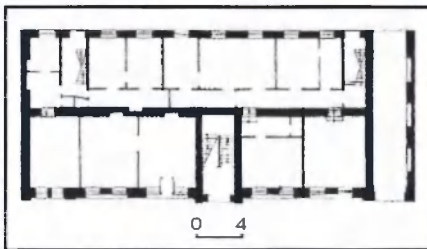
7.3. Житловий будинок Управління капітального будівництва Київського міськвиконкому, 1954—55 (архит.). Вул. Басейна, 17. У ряді суцільної забудови, замикає перспективу вул.

Еспланадної. Зведений за проектом арх. О. Лозинської. Розрахований на 30 квартир.

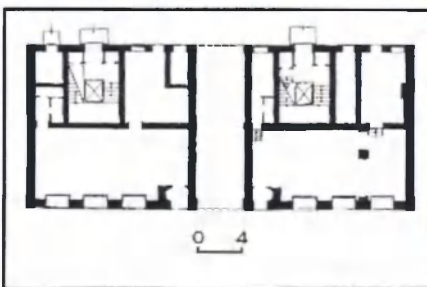
Семиповерховий, цегляний, фундаменти будові та із залізобетонних блоків, перекриття залізобетонні. У плані прямокутний, двосекційний. Фасад симетричний, центральну вісь підкреслено великою в'язною аркою з кесонованим склепінням та декоративним портиком на рівні третього—п'ятого поверхів з двох тричвертевих корінфських колон та двох піластрів. Ліпне обрамлення вікна над антаблементом портика нагадує аттики сусіднього будинку № 15. Фасад до другого поверху включно облицьований бетонними плитами з фактурою у вигляді рустовки, основне поле фасаду — цегляна кладка під розшивку швів. Карниз виконано з архітектурно оброблених залізобетонних блоків. В оздобленні балконів та віконних прорізів застосовано декоративне ліплення. У вирішенні фасаду добре враховано як містобудівне розташування споруди, так і архітектурне середовище [189].

Михайло Кальницький.

8. БЕЗКОШТОВНА ХІРУРГІЧНА ЛІКАРНЯ ЗАЙЦЕВА Й. М., 1897—1911 (архит.). Вул. Фрунзе, 61—63. Комплекс колишньої лікарні розташований біля підніжжя крутих Кирилівських

7.2. Вул. Басейна, 15.
7.2. План першого поверху.

7.3. Вул. Басейна, 17.
7.3. План першого поверху.

пагорбів, обнесений цегляною огорожею з фігурними металевими ґратами. Споруди містяться в глибині садиби паралельно забудові вулиці.

На території цієї та сусідньої ділянок (вул. Фрунзе № 59—61) 1893 археологом В. Хвойкою було виявлено пізньопалеолітичну (Кирилівську) стоянку. Садибну ділянку, де стоїть сучасний будинок № 61, придбано 31 жовтня 1896 під будівництво лікарні купцем 1-ї гільдії, потомственным почесним громадянином Й. Зайцевим у київського міщанина Г. Зівали. На ній у кількох одноповерхових будівлях містилася фабрика валянків та повсті.

1897, очевидно за проектом київського арх. К. Шимана, споруджено одноповерховий корпус лікарні. Будівництво здійснював підрядчик Л. Кучеров під керівництвом консультанта лікарні проф. Ф. Борнгаупта і лікаря Г. Биховського. 1958 за проектом арх. О. Солдатова корпус надбудовано другим поверхом у єдиному стилі з первісним архітектурним вирішенням.

Будинок двоповерховий, цегляний, з напівпідвалом, у плані Т-подібний. Поділений міжповерховою карнизною тягою, завершений карнизом із зубчастим геометричним орнаментом під ним. Наріжні частини споруди виділено вікнами. Віконні прорізи — із замковими каменями і підвіконними нішами. Фасад декоровано орнаментальними вставками, фіялками, візерунчастим поясом між вікнами, характерним для цегляного стилю кін. 19 — поч. 20 ст. Центральний вхід з широкими сходами, терасою з ажурними металевими ґратами підкреслено аттиком.

1899 Й. Зайцев купує у нащадків купця Терехова-Багрєєва сусідню садибу, розташовану праворуч (сучасний будинок № 63), на території якої з серед 19 ст. розміщувався цегельний завод, пізніше — пивоварний. Тут 1911 сином засновника лікарні — М. Зайцевим був збудований Г-подібний у плані корпус притулку для старих на одній лінії з лікарняним будинком. Можна припустити, що автором проекту був арх. Е. Брадтман, оскільки він здійснював нагляд за будівельними роботами. 1958 двоповерховий об'єм надбудовано третім поверхом, що призвело до втра-

ти важливих первісних елементів оздоблення у стилі модерн.

До двоповерхового головного об'єму прилягає одноповерхова прибудова, в якій першопочатково містилася єврейська молянина (діяла до поч. 1920-х рр.).

Комплекс лікарні 19 — поч. 20 ст. являє історико-архітектурний інтерес як один із небагатьох зразків архітектури спеціалізованого медичного закладу.

Благодійний комплекс обслуговував переважно незалежну єврейську людину Подолу та Плоського.

Безкоштовна хірургічна лікарня на той час була оснащена новітнім обладнанням, виписаним з Австрії та Німеччини, а також місцевих фірм. У до-радянський час називалася «Безкоштовною хірургічною лікарнею в пам'ять про одруження їхніх Імператорських величностей 14 листопада 1891 року». Праворуч від колишнього притулку старих на території садиби по фронту вулиці містився одноповерховий будинок (не зберігся), в якому наприкінці 1913 перебував М. Бейліс, звільнений після закінчення судового процесу у зв'язку з його звинуваченням у ритуальному вбивстві. Тут його відвідали письменники В. Короленко, С. Анський (справж. — С. Раппопорт).

Після 1917 хірургічну лікарню з притулком перепрофільовано на акушерсько-гінекологічну, потім — на дитячу інфекційну. 1949—91 тут містився пологовий будинок Подільського району. Нині комплекс реконструйований під підприємство [190].

*Марина Виноградова,
Михайло Кальницький.*

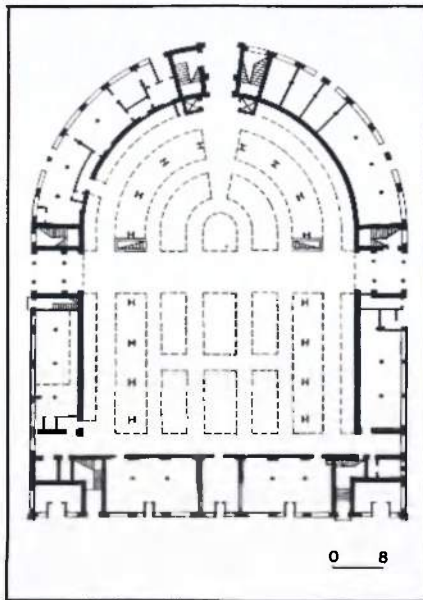
9. БЕССАРАБСЬКИЙ КРИТИЙ РИНОК, 1912 (архіт., мист.). Бессарабська пл., 2. У центрі площі. Фасад звернений до головної магістралі — вул. Хрещатик. Є важливим архітектурним акцентом, що замикає перспективу бульв. Т. Шевченка, фіксуючи перехід від вул. Хрещатик до вул. Червоноармійської, перетин давніх шляхів — вулиць, які прямують на захід, схід та південь від центру міста. Збудований за конкурсним проектом варшавського арх. Г. Гая. Будівельними роботами керував інж. М. Бобрусов. Відповідно до містобудівної ситуації споруду вирішено у формі прямокутника із заокругленим напівциркульним східним боком, що формує об'їзд.

Цю форму повторює і розташований у центрі основний об'єм зали площею 2896 кв. м., розрахованої на 570 торговельних місць. По периметру залу оперезано двоповерховим об'ємом з входами з вулиці, що містив адміністративні приміщення, готель на 117 місць, холодильні камери. Залу перекрито 10 металевими тришарнірними арками прогоном 32 м зі скляною покрівлею, що забезпечує її верхнім світлом. Конструкції виготовлено Сумським машинобудівним заводом. До зали ведуть три в'їзди, два з яких формують один поперечний наскрізний прохід. Перший поверх будови (з антресолями для збереження товарів, що тепер перетворені на самостійний поверх) було призначено для розміщення 31 крамниці (з них 9 по фасаді), другий — відведено для ресторану й клубу домовласників (по фронту) та адміністративних приміщень (у напівциркульній частині), до яких входили: контора наглядача, приймальня, пала-

та м'яса і вагів, приміщення охорони. Планування другого поверху коридорне з одностороннім розташуванням приміщень, що освітлювалися вікнами. У великих підвалах під спорудою було розміщено опалювальне устаткування, холодильники, склади паюва та ліфти. За пропозицією М. Бобрусова підвал дещо розширено для влаштування кав'ярні. Композиція споруди симетрична, вирішена поєднанням розташованого в центрі домінуючого об'єму головної торговельної зали і двоповерхового об'єму, що охоплював його по периметру. Подібна композиція допомогла великій споруді органічно вписатися в міське архітектурне середовище і водночас виконувати притаманні ринку функції.

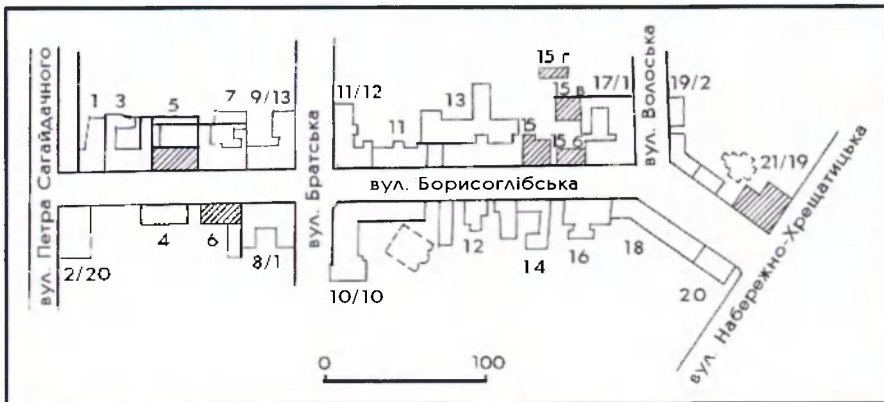
В споруді чітко втілено планово-функціональну логіку й раціонально-художню властивість матеріалів та конструкцій, які виявились основними художніми засобами її архітектурної виразності. Споруда цегляна, опоряджена під розшивку швів з математичною точністю рядів кладки. Архітектурі фасадів вирішено на чіткому виявленні головних осей, що відповідають в'їздам і входам. Їх закріплено великими арками та порталами. Вежоподібні об'єми над ними перекрито ковпаками з декоративними завершеннями, які формують не тільки мальов-

ничий силует, але й підкреслюють потужний, підтриманий архітектурними засобами об'єм торговельної зали, що виходить на фасад трикутним щипцем з великим напівциркульним вікном верхнього світла. Окрім композиційної ролі вежки відігравали функцію приміщень для розміщення бака з водою та компресора. Прагнення до формування образу торговельної споруди виявлено суцільним ритмом великоформатних магазинних вітрин у першому поверсі й об'єднаними в тісні групи вузькими вікнами верхніх груп пропороцій на другому поверсі. Саме це вирішення і стало прологом стрічкового застосування — нової на той час форми архітектурної виразності фасадів. Прикметним став відхід від застосування в архітектурі споруди історичних стилевих форм. Це викликано художнім переосмисленням можливостей нових матеріалів, зокрема, металу. Яскравим відображенням віяння доби є незамасковане включення до архітектури фасадів металевих перемичок вітрин та вікон, випусків анкерів, ліхтариків тощо. Мистецькою виразності фасадів досягнуто за допомогою скульптурного декору у стилістиці українського народного мистецтва, який на тлі раціоналізму архітектурних засобів трактується реалістично, акцентуючи лише важливі в композиційному сенсі ділянки стін (голови биків у замкових каменях напівциркульних проїздів, скульптурні композиції з риб і драпірувань рибеоловських сітей, два горельєфи — «Селянин з волами» та «Селянка з глечиками» скульпторів О. Теремця та Т. Руденко). Скульптурне оздоблення виконано учнями митця Ф. Балавенського, які навчалися в Київському художньому училищі. Високий мистецький рівень властивий застосуванню художнього металу (ліхтарики; ковані брами в'їздів з композиціями «Гуси в леті» ск. О. Теремця). Раціональний підхід характерний і для вирішення інтер'єрів. Найважливішою особливістю архітектурно-художнього втілення задуму є «оголеність» металевих ажурних конструкцій головної зали, включених до контексту оздоблення інтер'єра. Це створило принципово новий функціональний абрис споруди. Стіни зали покрито полив'яною плит-

9. Бессарабська пл., 2.
9. План першого поверху.

кою; метлаську плитку фірми Дзевульського і Лянге з м. Опочно (Польща) викладено мереживом у два кольори (кремовий і теракотовий), нею встелено й підлогу. Високий архітектурний, технологічний і функціональний рівень вирішення будівлі забезпечив їй багаторічну бездоганну експлуатацію за призначенням.

Споруда — один з найкращих вітчизняних зразків раціоналістичного напрямку стилю модерн поч. 20 ст., в якому винятково вдало поєднуються як функціональні, так і мистецькі якості [191].

Євген Тиманович.

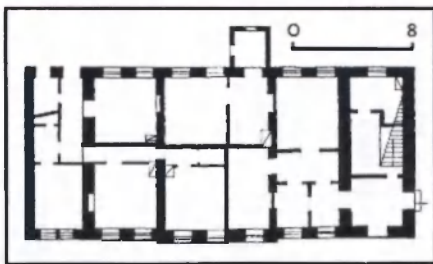
10. БОРИСОГЛІБСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Пролягає з південного заходу на північний схід, з'єднуючи важливі магістралі історичної зони Подолу — вулиці Петра Сагайдачного та Набережно-Хрещатицьку, утворюючи перехрестя з вулицями Братською та Волоською. Одна з найдавніших вулиць Києва. У 17 ст. була відома під назвами Борисогл'ібська, Глібобориська, Хлібобормська. Назва походить від церкви Бориса і Гліба кін. 17 ст., збудованої у стилі українського бароко поруч з місцем розташування однойменного давньоруського мурованого храму, що був на території будинку № 10/10.

Борис і Гліб — молодші сини великого київського князя Володимира Святославича, підступно вбиті після його смерті у 1015 під час боротьби за великокнязівський стіл. Поховані у Вишгороді. 1072 канонізовані православною церквою як перші власне руські святі. Вулиця розпланована міським арх. А. Меленським за проектом арх. В. Гесте. Вулиця, що існувала до пожежі 1811, була орієнтована під кутом 45° відносно сучасної траси, яка була прокладена зі зломом з урахуванням допожежного розташування дерев'яної Святодухівської церкви біля Дніпра (на ділянці будинків № 12/2 і 21/10). Садибна забудова, що активно здійснювалася з 1818, не перевищувала один — два поверхи. Від первісного етапу збереглися будинки № 6, 12, 15-6 у формах класицизму (№ 12 та 15-6 значно перебудовані). В останній чв. 19 ст. забудова вулиці набуває щільного характеру, підвищується до чотирьох поверхів. Її архітектурному вирішенню властиві форми раннього та пізнього еkleктизму (№ 8/11, 9/13, 11, 16, 17/1, 20). У серед. 1930-х рр. знесено Борисогл'ібську церкву з дзвіницею 19 ст., які значною мірою впливали на формування композиції усєї південної частини Подолу. На місці ан-

10. Борисогл'ібська вулиця. План забудови.

10.1. Вул. Борисогл'ібська, 5.

самблю церкви споруджено чотириповерховий наріжний житловий будинок у стилі радянського класицизму (№ 10/10). Забудову вулиці формують пам'ятки архітектури № 2/20, 5, 6, 9/13, 15, 21/19 і близько 20 архітектурно цінних об'єктів. Ряд садиб, які збереглися, характеризують принципи історичної забудови Подолу (№ 1, 3, 5, 7, 9/13, 14, 17) [192].

Григорій Щербина.

10.1. Житловий будинок, 1875 (архит.). Вул. Борисогл'ібська, 5. На червоній лінії забудови вулиці, на території садоби, яка з'явилася після пожежі Подолу 1811 і була надана київському купцю Д. Сидорацькому. 1818 «пустопорожнє дворове місце» було продане київським громадянам А. Мажному та його дружині, які передали його як посаг своїй дочці — дружині київського купця 3-ї гільдії І. Охремовського. Він спорудив у садібі одноповерховий дерев'яний будинок. 1875 на його місці київським купцем 2-ї гільдії П. Масалігіним споруджено двоповерховий будинок з рисами пізнього класицизму, нижній поверх якого цегляний, верхній — дерев'яний, обкладений цеглою. 1898 з правого боку зроблено прибудову з проїздом на подвір'я у стилі, що повторює архітектуру основного об'єму. В результаті споруда заповнила всю ширину садоби на червоній лінії забудови вулиці. Будинок поділено міжповерховим карнизним поясом і завершено розкріпованим карнизом. Вікна з лучковими перемичками оздоблено листвами з замковими каменями. Наріжжя фасаду прикрашено рустом. У центрі — під'їзд, над ним — балкон, влаштований 1892. Планування секційно-анфіладне. Будинок є характерним прикладом забудови вулиць Києва 2-ї пол. 19 ст. [193].

Марина Виноградова.

10.2. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Борисогл'ібська, 6. У ряді багатоповерхової забудови. Між правим його брандмауером і сусідньою спорудою — проїзд на подвір'я. Двоповерховий, цегляний, тинькований, становить призматичний об'єм. Внутрішнє планування змінено пізнішими перебудовами. Незважаючи на

10.2. Вул. Борисогл'ібська, 6.

10.2. План першого поверху.

розміщення у правому крилі входу зі сходами, на другому поверсі лівого крила — балкона з металевою огорожею, головний дев'ятивіконний фасад має симетричну композицію. Його центральна частина виділена невеликим ризалітом з трьома вікнами, прикрашеними напіврозетками, трикутними сандриками — на другому поверсі. Лиштви вікон у бічних крилах завершують прямі сандрики. В цілому тектоніка фасаду побудована на властивих класицизму горизонтальних членуваннях, підкреслених підвіконним і вінцевим профільованими карнизами. Будинок є характерним прикладом житлової забудови з рисами пізнього класицизму.

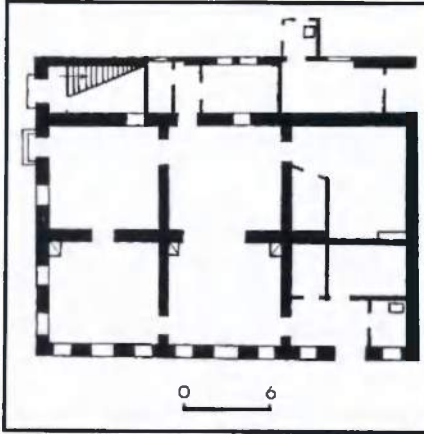
Олена Авраменко.

10.3. Житловий будинок, 1864 (архит.). Вул. Борисоглібська, 21/19. На розі вулиць Борисоглібської і Набережно-Хрещатицької. Є важливим елементом в ансамблі забудови цих вулиць. Зведено Є. Самофаловим.

Двоповерховий, цегляний, з глибоким склепінчастим підвалом, у плані прямокутний. Від вул. Борисоглібської вздовж проїзду на подвір'я — вхід зі сходами. Спочатку був вирішений у вигляді дерев'яної галереї на цегляних стовпах, тепер заповнення цегляне. По центру споруди з боку подвір'я — мансардний поверх з чотирьох кімнат. Перший поверх і підвал призначалися для соляної крамниці й складів, верхній поверх — для житла. Вхід до торговельних приміщень був з боку набережної. Будинок капітально реконструйовано у 1980—90-х рр. із збереженням зовнішнього абрису. Архітектура вуличних фасадів на шість (з боку вул. Борисоглібської) і дев'ять (з боку вул. Набережно-Хрещатицької) віконних прорізів вирішена у цегляному стилі. Фасади мають чітку ярусну будову з міжповерховим і вінцевим карнизами класицистичного профілю з сучариками. Прямокутні прорізи першого поверху оформлені похилою трицентровою аркатурою, що спирається на плоскі міжвіконні лопатки, аркові вікна й балконні двері другого поверху обрамлені пунктирними лиштвами з обтесаних поперечок цегли, характерних для київської архітектури 1860—70-х рр. Будинок є прикладом невеликої житлової споруди з влаштованими крамницями у стилістиці раннього періоду еkleктизму.

Олена Авраменко.

10.4. Садиба, 19 ст. (архит.). Вул. Борисоглібська, 15, 15-б, 15-в, 15-г. Виникла після пожежі 1811. Складається з двох будинків на червоній лінії забудови вулиці (дво- і триповерхового) і двох флігелів у глибині подвір'я. 1813 цю територію було виділено комісією для забудови Подолу київському міщанину І. Кагарлицькому замість його двох садиб, що існували на цьому місці до пожежі, під спорудження за зразковим проектом дерев'яного будинку на сім вікон. Був зведений на червоній лінії забудови вулиці. Цей двоповерховий будинок (перший поверх цегляний, другий дерев'яний) зберігся дотепер у дещо зміненому вигляді. Пізніше чоловічий фасад було обкладено цеглою, ліворуч прибудовано цегляний двоповерховий тамбур із входом. Архітектура має риси, характерні для цегляного стилю кін. 19 ст.: поребрик в оформленні

10.3. Вул. Борисоглібська, 21/19.

10.3. План першого поверху.

10.4. Вул. Борисоглібська, 15.

10.4. Вул. Борисоглібська, 15-б.

фрiza, карниз з дентикулами, профільовані лопатки зі стилізованими капітелями. З боку подвір'я архітектура не змінилася: збереглися обшиті деревом стіни, прямокутні віконні лиштви, навісний карниз. Перебудову здійснено наприкінці 1888, коли садиба належала селянину О. Смирнову. 1891 її придбав міщанин Орловської губернії В. Митрофанов, який протягом 1895—99 спорудив у глибині подвір'я два дерев'яних, обкладених цеглою флігелі у цегляному стилі. Можливо, автором проекту був інж. І. Бернштейн, який керував будівництвом. 1899 під наглядом арх. М. Гарденіна (імовірно, є автором проекту) на червоній лінії забудови вулиці споруджено триповерховий цегляний будинок з рисами неоренесансу, витягнутий у глибину садиби. На другому і третьому поверхах з боку чоловічого фасаду мав по три прорізи. Нижній поверх призначався під дві крамниці. Обабіч входу було по дві вітрини (згодом перероблені на вікна). Застосовано великий ордер: вузькі пілястри стилізованого іонічного ордера на тумбах, декоративних мушлями та рослинним орнаментом. Вікна прямокутної форми із замковими каменями і підвіконними гіпсовими вставками. Завершує фасад спрощений антаблемент, до якого входить фриз з меандровим орнаментом та карниз з дентикулами. Зберігся також фігурний аттик з тумбочками, ажурним металевим огородженням. Дах односкілий. На кожному поверсі було по одній квартирі анфіладного планування. Ліворуч брандмауер. Порівняно з проектом, зовнішній вигляд будинку майже не змінився.

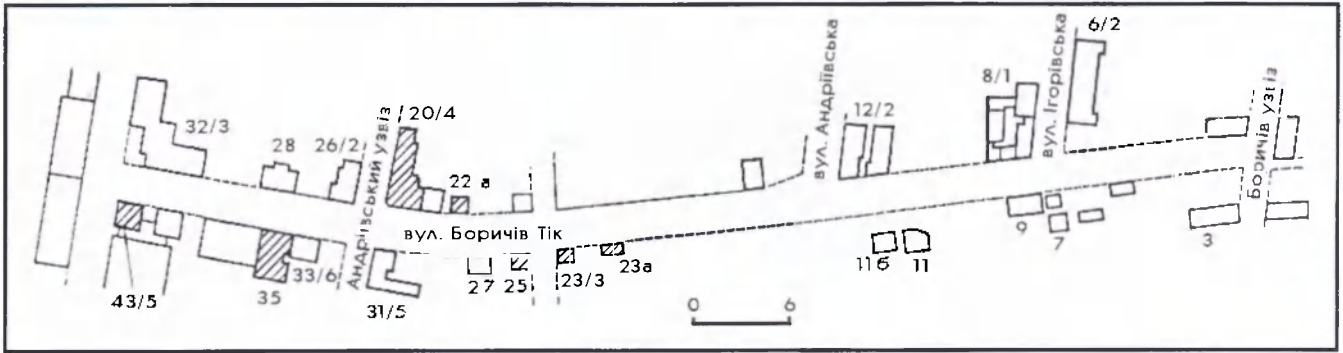
1922 споруди садиби націоналізовано і передано відділу комунального господарства Київського губвиконкому, згодом (у тому ж році) — житловому кооперативу.

Садиба є характерним зразком забудови Подолу 19 ст. [194].

Марина Виноградова.

11. БОРИЧІВ ТІК ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Ламана траса, орієнтована з південного сходу на північний захід, огинає підніжжя Андріївської гори, з'єднує вул. Боричів узвіз з вул. Флорівською.

Одна з найдавніших вулиць Києва; на якій у 10—17 ст. проживали переважно ремісники. Назва пояснюється дослідниками по-різному. За однією версією — від урочища Борич, яке було тут розташовано; за другою — від назви гори Борич, яку ототожнюють з Андріївською горою; за третьою — від давньоруського слова «борич» (бирюч), що означає чиновника, який оголошував рішення князя, або митника; за четвертою — від імені посла князя Ігоря — Борича, згаданого в літопису під 945. Слово «тік» означає або загальновідому назву місця, де молотять хліб, або скорочену назву «товчка» (торгу), або воно походить від слова «текти», тому що у цьому місці було скупчення джерел та струмків, що витікали з-під Андріївської гори. До Боричевого Току прилучаються вулиці Ігорівська, Андріївська, пров. Зелінського та Андріївський узвіз. Відрізок від вул. Боричів узвіз до пров. Зелінського майже не відрізняється від траси стародавньої вулиці, зображеної на

11. Боричів Тік вулиця.
План забудови.

планах міста 1695 і 1780-х рр. Імовірно, ця ділянка була частиною давнього Боричевого узвозу, який з'єднував Верхнє місто й Поділ. Після пожежі 1811 за проектом арх. В. Гесте зроблено регулювання вулиці та прокладено її новий відрізок — від пров. Зелінського до вул. Флорівської. За проектом передбачалося з'єднання її з Кирилівською вул. (тепер вул. Фрунзе), але зробити це не вдалося через необхідність у такому разі руйнування будівель Флорівського монастиря.

Нарізка садиб, здійснена одночасно з прокладанням вулиці, визначила ритм забудови, її уривчастий характер. Збереглися житлові одно- й двоповерхові будинки, вирішені у формах класицизму: № 20/4, 22-а, 23/3, 23-а, 25, 43, 43/5. Житлові будинки № 2/15, 4, 14/1, 19, 24/3, 28, 35 зведено у кін. 19 — на поч. 20 ст. З них виділяється наріжний будинок у формах еkleктизму (№ 24/3), баштове завершення якого акцентує перехрестя і є висотним орієнтиром у просторі вулиці. Особливістю забудови вулиці є її розміщення на двох рівнях. Малоповерхові будинки на непарному боці містяться на тлі вкритого деревами масиву Андріївської гори. Своєрідність парного боку створюють містки-переходи на рівні другого—третього поверхів, які ведуть до будинків, що містяться значно нижче проїжджої частини (№ 4, 12, 12/2). Забудову вулиці формують також близько 20 архітектурно цінних споруд. Історія вулиці невід'ємна від багатьох подій у багатоміському житті міста [195].

В'ячеслав Горбик,
Григорій Щербина.

11.1. Будинок причту церкви Миколи Доброго, 1832 (архит.). Вул. Боричів Тік, 20/4. На розі вул. Боричів Тік і пров. Зелінського (кол. Покровський). Споруджено за проектом, розробленим 1829 арх. П. Дубровським, коштом священика Добромильської церкви І. Сухобрусова на території садиби, що була виділена церкві комісією для будівництва Києво-Подільської частини міста після пожежі 1811. У кін. 1870-х — на поч. 1880-х рр. проведено реконструкцію фасаду з боку Боричевого Току: широке центральне вікно замінено на звичайне. 1993 з боку пров. Зелінського прибудовано дерев'яну галерею.

Одноповерховий, дерев'яний, на невеликому цоколі, з цегляним підвалом, тинькований, у плані квадратний. Первісне анфіладне планування не зберег-

лося. На фасаді по три віконних прямокутних прорізи з дерев'яними віконницями. Дах вальмовий.

Будинок — характерний зразок забудови вулиці 1-ї пол. 19 ст.

Тепер тут міститься музей бджільництва [196].

Марина Виноградова.

11.2. Житловий будинок, 1816 (архит.). Вул. Боричів Тік, 22-а.

На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений за зразковим проектом на території садиби, виділеної 2 червня 1812 комісією для будівництва Києво-Подільської частини міста після пожежі 1811 київському купцю П. Трубасу. 1851 садибу з будинком продано священику Успенської церкви М. Дашкевичу, який 1860 реконструював будинок: замінив двосхилий дах на вальмовий, прибудував ліворуч дерев'яний тамбур з входом, розширив центральне вікно. 1893 його син, відомий київський лікар Ф. Дашкевич, збудував на території садиби за проектом арх. Г. Шлейфера одноповерховий особняк (знесений 1965). 1912 садиба переходить у володіння потомственного почесного громадянина міста М. Фоломіна, після 1917 — М. Храповського. 1928 садибу поділено на дві частини. Цей будинок з двома сараями продано у приватну власність працівниці галантерейного магазину З. Самсоновій.

11.1. Вул. Боричів Тік, 20/4.

11.2. Вул. Боричів Тік, 22-а.

11.3. Вул. Боричів Тік, 23/3.

11.4. Вул. Боричів Тік, 23-а.

Одноповерховий, на цегляному підвалі, тинькований. Планування анфіладне. Головний фасад має три віконних прорізи, ліворуч — тамбур з входом.

Один з небагатьох будинків 1-ї пол. 19 ст., що зберігся до нашого часу. Є характерним зразком забудови Подолу після пожежі 1811.

З 1992 тут міститься релігійний центр «Нове життя» [197].

Марина Виноградова.

11.3. Житловий будинок, поч. 19 ст. (архит.). Вул. Боричів Тік, 23/3.

27 червня 1812 комісією для будівництва Києво-Подільської частини міста нащадкам священника Глядицького замість його садибної ділянки, яка існувала на цьому місці до пожежі 1811, було виділено дві садиби під спорудження дерев'яних будинків. Незабаром садиби були об'єднані і з 1815 до 1918 складала єдину ділянку разом із розміщеною поряд садибою № 23-а. Тут, на розі Боричевого Току і Покровського пров. (тепер — пров. Зелінського), 1819 споруджено житловий будинок за зразковим проектом, виданим 13 вересня 1813.

Архітектура сучасного будинку точно відповідає обмірному кресленню, виконаному 1854.

Одноповерховий, дерев'яний, на високому цегляному цоколі, з підвалом. З боку Боричевого Току, всупереч тодішнім обов'язковим для виконання типовим проектам, на фасаді симетрично розташовані два вікна (вимагалося влаштувати три, п'ять тощо). У цокольному поверсі — три вікна, одне з яких глухе. Будинок завершено карнизом. Дах вальмовий. Ліворуч, з боку Боричевого Току, в серед. 19 ст. прибудовано тамбур з входом.

Будинок — один з найстаріших у забудові вулиці і становить інтерес як один із небагатьох фрагментів архітектури Подолу, що збереглася з 1-ї чв. 19 ст. [198]. *Марина Виноградова.*

11.4. Житловий будинок, 1854 (архит.). Вул. Боричів Тік, 23-а. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено на місці старого, зведеного 1819 за типовим проектом з альбому зразкових фасадів (№ 2), тобто на п'ять вікон, тодішнім власником садиби, титулярним радником О. Михедею.

Одноповерховий, дерев'яний, на невисокому цоколі, у плані Г-подібний. Фасад завершується карнизом. Вікна прямокутні, з лиштвами та віконницями. Планування анфіладне. Наприкінці 1880-х рр., коли власницею садиби була дружина колезького радника М. Петрова, проведено реконструкцію будинку: праворуч прибудовано тамбур із входом, прикрашений трикутним металевим ажурним дашком. Споруда — характерний зразок забудови вулиці серед. 19 ст. [199].

Марина Виноградова.

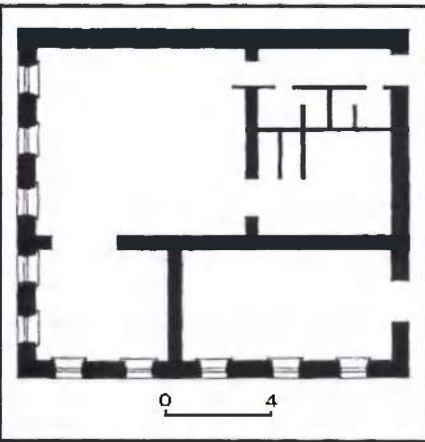
11.5. Житловий будинок, 1903 (архит., мист.). Вул. Боричів Тік, 35. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений для купця І. Міллера на місці дерев'яного на цегляному фундаменті півтораповерхового будинку, що був тут з 1843.

Триповерховий, цегляний, з напівпідвалом. В архітектурі простежуються елементи ренесансного стилю. Симетрично-осьова композиція фасаду підкреслена в центральній частині, почи-

наючи з другого поверху, ризалітом невеликого виносу на фігурних кронштейнах над головним під'їздом.

Ризаліт має широке прямокутне вікно на другому поверсі та напівциркульне з архівольтом, що спирається на колони іонічного ордера — на третьому. Він ефектно завершений невеликою вежею з трикутним фронтоном, тимпан якого оздоблено рослинним орнаментом. В архітектурному декорі фа-

11.5. Вул. Боричів Тік, 35.

саду використано лопатки на першому поверсі та підястри (рустовані на другому і каналюровані на третьому поверхах), що відокремлюють центральну й бічні частини фасаду з широкими балконами на другому і третьому поверхах. Первісно огорожа балконів була дерев'яна, тепер металева. Прямокутні вікна прикрашені ліпними орнаментованими вставками, замковими каменями, підвіконними нішами тощо. Будинок завершено карнизом, над яким — чотири стовпчики парапету. Металева огорожа втрачена. Вхідні двері фільончасті з орнаментованим різьбленим. Перекриття цокольного поверху цегляне, склепінчасте. В інтер'єрі приміщення другого поверху, в правому крилі, зберігся пишній ліпний декор плафонів високої мистецької майстерності.

Тепер у будинку філія банку «Аваль» [200].

Марина Виноградова.

11.6. Житловий будинок, 1-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Боричів Тік, 43/5.

Історія садиби відома з 1830. Наложала зі всіма дерев'яними будівлями жіночому Флорівському монастирю. У 50-і рр. 19 ст. на території садиби на червоній лінії забудови вулиці за типовим «апробованим» фасадом зведено одноповерхову цегляну споруду.

Під час капітального ремонту 1985 ніші цокольного поверху закладено, весь цокольний поверх засипано землею. Зроблено залізобетонне перекриття, дерев'яна підлога замінена цементною плиткою, викинуто кахляні груби.

Одноповерховий, цегляний, на цоколі, у плані прямокутний, близький до квадрата. Фасади з боку вулиць Боричів Тік і Флорівської однакові — на п'ять віконних прорізів. Над ними містяться декоративні полиці, утворені виступами цегли з кладки стіни. Віконні прорізи в декоративному обрамленні виявлені кольором. Під вікнами багатопротіральні ніші. По цоколю, над кожним віконним прорізом — глибокі прямокутні ніші. Фасади будинку рустовані, карниз спрощеної форми, дах двосхилий, конструкції даху дерев'яні.

Після 1918 це був приватний житловий будинок, де мешкало кілька сімей. Те-

11.6. Вул. Боричів Тік, 43/5

(будинок праворуч).

11.6. План.

пер у будинку міститься установа [201].

Лариса Толочко.

11.7. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживав Кецховелі Ладо (архит., іст.). Вул. Боричів Тік, 25. Одноповерховий, дерев'яний, на високому цегляному цоколі. Тинькування зроблено під руст. Симетрична композиція фасаду, обробка віконних прорізів, дерев'яні ліштва вікон з прорізним різьбленням формують стриманий архітектурний образ споруди. Внутрішнє планування будинку змінено.

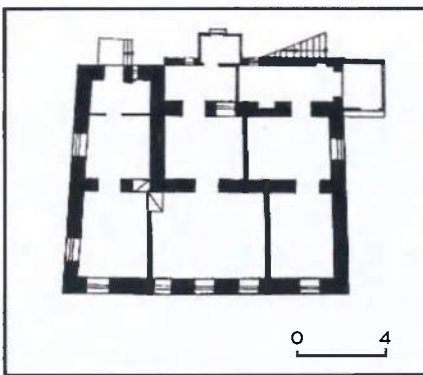
1894—96 у цьому будинку під час навчання у Київській духовній семінарії жив Кецховелі Ладо (Володимир Захарович; 1876—1903) — діяч революційного руху в Росії. Був активним учасником соціал-демократичного гуртка, пересилав революційну літературу з Києва до Тбілісі. У березні 1896 його виключено з семінарії, заарештовано й вислано з міста.

1955 на будинку встановлено меморіальну дошку з чорного граніту (арх. В. Шевченко) [202].

*Олена Авраменко,
Тетяна Григор'єва.*

12. БРАТСЬКИЙ БОГОЯВЛЕНСЬКИЙ МОНАСТИР І КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ, 17—20 ст. (архит., іст., мист.). Контрактова пл., 3. Займає квартал між Контрактовою пл., вулицями Г. Сковороди, Волоською та Іллінською, формує забудову центральної частини Подолу. Являє собою комплекс споруд, зведених у різний час.

Монастир заснований Київським братством — релігійно-просвітницькою організацією православного міського населення, створеною на поч. 17 ст. Навколо братства об'єдналися представники різних верств населення — ремісників, купецтва, духовництва та козачтва, які намагалися протистояти католицькій експансії в умовах входження України до складу Речі Посполитої. Початок монастирю і школі при ньому було покладено 1615, коли князя Гальшка (Лизавета) Гулевичівна, дружина мазирського маршала Степана Лозки, подарувала братству свою садибу із землями на Подолі з умовою будівництва на ній монастиря, шпиталю, притулку для прочан, школи для дітей міщан, шляхти і сиріт. Монастир, школа, пізніше колегіум, академія утримувалися протягом 17—18 ст. на внески братчиків, милостиню, за рахунок господарства училищного Братського монастиря, добуваючи натуральної і грошової прибутки від наданих гетьманськими універсалами і царськими грамотами сіл та угідь, на прибутки друкарні тощо. 1620 гетьман П. Конашевич-Сагайдачний вступив до Київського братства разом з усім своїм військом, забезпечивши тим самим політичну, воєнну і матеріальну допомогу осередку національного відродження, на який перетворився братський навчальний заклад. Як член братства і титар Києво-Братського училищного монастиря, котрий згодом отримав назву Богоявленського (від Богоявленської соборної церкви), гетьман особисто дбав про розвиток школи, заповів їй значну частину свого майна. Закладено ним традицію — опікунства над школою — продовжили й інші гетьмани Війська Запорозького та України. Безпосередню участь в організації Київської

11.7. Вул. Боричів Тік, 25.

11.7. План першого поверху.

братської школи брали члени братства, відомі вчені Лаврського освітнянського осередку на чолі з архімандритом Є. Плетенецьким — П. Беринда, Т. Земка, А. Зизаній, З. Копистенський, О. Митура та ін. Першими її ректорами були І. Борецький (1615—19), М. Смотрицький (1619—20), К. Сакович (1620—24), Ф. Ієвлевич (1628—31). Школа складалася з чотирьох класів: фари (початкового) і трьох «граматичних» — інфими, граматики і синтаксими, пізніше риторики і поетики. Викладалися давньоукраїнська (руська), грецька, латинська, польська мови, а також арифметика, геометрія, поетика, риторика, філософія, астрономія та початки інших наук. Висока освіченість, прогресивне мислення, громадсько-політична діяльність ректорів і викладачів школи мали великий вплив на її розвиток і прямування до вищої школи. Братська школа була відкрита для всіх бажаючих. Заможні батьки платили за навчання дітей, бідняки й сироти утримувалися братством і жили у парафіяльних церковних приміщеннях на Подолі та академічних гуртожитках — бурсі. Наставниками, ректорами, префектами і дидасками були ієромонахи і монахи, вчителями могли бути й світські особи. 1632 Братську школу об'єднано за згодою гетьмана І. Петрицького з Лаврською, яка була заснована 1631 архімандритом Києво-Печерського монастиря, видатним просвітником і вченим П. Могилою (з 1632 — митрополит Київський і Галицький). Він відіграв вирішальну роль у розвитку об'єднаної школи, організації навчального процесу на засадах європейської освітньої системи, забезпеченні школи високоосвіченими викладачами. Навчальний заклад отримав назву колегіуму — так у Західній Європі називали школи вищого типу, а після смерті свого фундатора й опікуна, який запо-

вів йому більшу частину своєї маєтності (хутір Позняки, будинки у Києві, великі кошти і цінності, у т. ч. велику бібліотеку — понад 2 тис. книг тощо), став іменуватися Києво-Могилянським.

Колегіум діяв на території монастиря і під наглядом братства. Очолювали школу ректор, який був одночасно ігуменом монастиря, а також професором богослов'я, і префект. Вони підлягали безпосередньо митрополиту. На поч. 18 ст. колегіум перейшов у відання Синоду. До 1680 курс навчання тривав сім років, складався з восьми класів. В основу навчального процесу закладалися «сім вільних наук»: тривіум — граматики, риторика або поетика, діалектика і квадрівіум — арифметика, геометрія, астрономія, музика. Згодом додалося і богослов'я. Мовою викладання була латинська, але багато уваги приділялося вивченню грецької і церковнослов'янських мов. Колегіум мав у підпорядкуванні школи нижчого типу, організовані П. Могилою у Вінниці (1634, переведена 1639 до м. Гоці на Волині, де існувала до 1672) та Кременці (з 1636). Діяльність колегіуму, який швидко набував значення осередку й захисника національної культури та православної віри, викликала злісну реакцію польського уряду, тому П. Могила не вдалося отримати для першого в Україні вищого навчального закладу статусу академії. Після тимчасового занепаду в часи Руїни у 17 ст. колегіум досяг розквіту в добу гетьмана І. Мазепи, який опікувався його справами, пожертвував значні кошти на підтримку і розвиток навчального процесу, розширення і нове будівництво споруд монастиря й академії. Юридичні права і статус академії колегіуму було надано царськими грамотами 1694 і 1701. Кількість студентів у 18 ст. коливалася з різних обставин від ста до двох тисяч. Академія складалася з восьми класів, повний курс навчання тривав 12 років. Він був не завжди однакоим, поступово поповнювався новими предметами. Величезну роль в удосконаленні навчального процесу, поліпшенні матеріального становища і новому будівництві в академії відіграв її ревізний меценат і реформатор — архієпископ київський (з 1731) і митрополит (1743—47) Р. Заборовський, по смерті якого вона отримала назву Києво-Могиляно-Заборовської.

Протягом 17—18 ст. Києво-Могилянська академія відігравала роль центру інтелектуального життя та духовного єднання українського народу. В її стінах було закладено підґрунтя новітньої української науки: історії, археології, філософії, природознавства, математики, медицини, мовознавства, літературознавства, методології науки. З нею пов'язане становлення української поетичної школи, розвиток образотворчого мистецтва, архітектури, музичної культури, виникнення театру. Впродовж двох століть академія була визначним центром підготовки освітньо-педагогічних і наукових кадрів, політичних, церковних і громадських діячів.

Її ректорами в різний час були такі відомі вчені, культурно-освітні діячі, як І. Трофимович-Козловський, Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, А. Ба-

ранович, І. Галятівський, В. Ясинський, І. Кроковський, Ф. Прокопович, І. Левицький, С. Лякоронський, Т. Щербаський, Г. Кониський, С. Куляба, М. Максимович та ін. Академія започаткувала українську філософську школу, представлену такими ерудованими вченими, як І. Гізель, Й. Кононович-Горбацький, М. Козачинський, Г. Кониський, І. Кроковський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, С. Яворський та ін. Формування історичної науки, в якій головне місце посіли теми історичної долі українського народу, ідеї незалежності, спадковості України від Київської Русі, єднання слов'ян, пов'язане з науковою працею вихованців і випускників академії. Серед них — Д. Бантиш-Каменський, Л. Баранович, М. Берлінський, І. Галятівський, І. Гізель, С. Лукомський, М. Маркевич, Я. Маркевич, Ф. Прокопович, В. Рубан, Ф. Сафонович, П. Симоновський, Д. Туптало, С. Яворський. Авторами відомих козацьких літописів також були могилянці — С. Величко, Г. Граб'янка, Самовидець.

Значний внесок у розробку математичних дисциплін зробили І. Запольський, І. Фальковський та ін. Вони викладали у відкритих у 2-й пол. 18 ст. класах чистої, а також змішаної математики такі предмети, як архітектура, механіка, гідростатика, оптика, гідрографія тощо. Курси лекцій професорів академії містили елементи багатьох природничих наук: фізики, біології, зоології, ботаніки, мінералогії. Викладач академії К. Кондратович уклав перший в країні словник ботанічних рослин, Ф. Яновський зібрав велику колекцію морських павуків, яку передав Петербурзькій Кунсткамері. Офіційно клас медицини в академії було відкрито лише 1802, але багато з студентів досягло значних успіхів в медичній науці та практичній діяльності. Серед них — Н. Амбодик-Максимович, С. Андрієвський, М. Гамаля, Й. Калинський-Гелита, І. Полетика, Д. Самойлович, К. Щепін.

З академією пов'язане становлення вітчизняної поетичної школи, до якої належали Л. Баранович, І. Горбацький, Л. Горка, М. Довгалевський, М. Козачинський, Г. Кониський, І. Максимович, О. Митур, С. Полоцький, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, Є. Славинецький, С. Яворський. Становлення нового типу освіти вплинуло і на образотворче мистецтво й архітектуру. Графічна школа Київської академії мала загальноукраїнське значення. Тут працювали такі відомі митці, як Д. Галяховський, М. Карновський, Г. Левицький, І. Митур, А. Тарасевич, І. Щирський та ін. Випускниками академії були видатні архітектори 18 ст. І. Зарудний та І. Григорович-Барський. Ще у серед. 17 ст. ректор Л. Баранович організував в академії музично-хорову школу, з якої вийшли численні хористи царської капели, музиканти оркестру гетьмана К. Розумовського. Вихованцями академії були композитори М. Березовський, А. Ведель. У стінах академії зародився український театр, для якого спеціально писали твори М. Довгалевський, Г. Кониський, Ф. Прокопович, а колишні студенти стали засновниками театрів у різних

містах і селах України, Росії, Білорусі тощо. З Києво-Могилянської академії вийшло чимало державних, політичних, військових діячів. Тут навчалися гетьмани І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Самойлович, Ю. Хмельницький, козацькі полковники С. Мужилівський і С. Палій, відомі згодом російські державні службовці й політики О. Безбородько, П. Завадовський, Д. Троцинський та багато інших. З 17 ст. в академії навчалися студенти не лише з України, а й з Росії, Білорусі, Молдови, Валахії, Боснії, Сербії, Чорногорії, Чехії, Словаччини, Греції, Болгарії та інших країн. По закінченні курсу навчання вони відкривали у своїх країнах школи, засновували наукові осередки, бібліотеки, значною мірою вплинули на розвиток літератури і мистецтва.

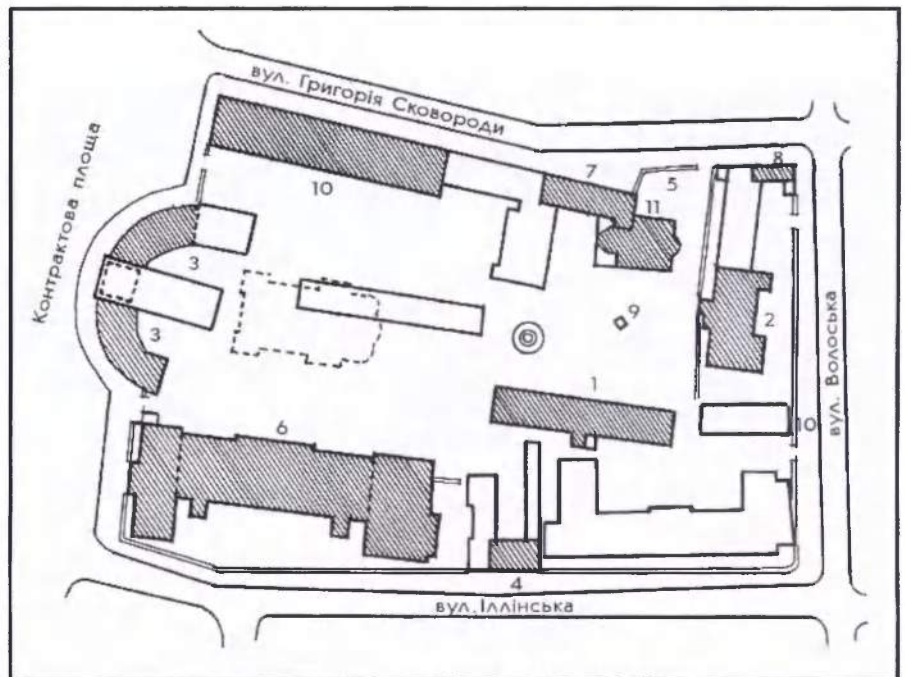
Могилянцями — вихідцями з України були засновані школи і семінарії майже в усіх великих містах Росії. Перший вищий навчальний заклад Росії — Слов'яно-греко-латинська академія у Москві була зорганізована у 1687 С. Яворським, який став першим її протектором. У 1701—62 в ній працювало 95 професорів із Києво-Могилянської академії, з 21 ректора 18 були могилянцями. «Вчена дружина» Ф. Прокоповича, яка була викликана 1716 із Києва царем Петром І, стала ініціатором заснування Петербурзької академії наук. Вихованці академії були знані за кордоном: С. Почаский

1640 був співзасновником Слов'яно-греко-латинської академії в Яссах (Молдова); І. Полетика 1755 обраний професором Медико-хірургічної академії в Кілі (Німеччина); М. Козачинський 1733—38 організував школу в Карловіцях (Сербія) і викладав у ній; В. Григорович-Барський довгий час жив і викладав у Греції. Вчені академії підтримували постійні творчі зв'язки з осередками науки й культури в Європі.

Антиукраїнська політика російського уряду, який скасував наприкінці 18 ст. рештки політичної незалежності України, виявилась і в наступі на її національний духовний центр. Академія втратила підтримку з боку козацької старшини. Кращих викладачів і студентів забирали у вищі навчальні заклади Петербурга і Москви; її обмежили у правах і матеріальному забезпеченні. Академія поступово занепадала, русифікувалася, втрачаючи свій престиж і світський характер. 1786 російська імператриця Катерина II видає указ про переміщення академії до Лаври, секуляризацію маєтків Братського монастиря і відкриття у ньому шпиталю. Але з 1799 монастир відновлюється у своїх правах. 1817 Києво-Могилянську академію було закрито, а натомість, у тому ж році в її приміщенні відкрито духовну семінарію, яку реорганізовано 1819 в Київську духовну академію.

Київська духовна академія — єдиний в дорадянській Україні вищий духовний православний навчальний заклад. На чолі академії стояли ректор, а також конференція і правління. Верховний нагляд за академією мала Комісія духовних училищ, з 1839 — Синод, з 1884 — київський митрополит. Тут одержували освіту не тільки майбутні священники, але й світські діячі науки і культури. Термін навчання — чотири роки, програма поділялася на три частини — богословську, церковно-історичну і церковно-практичну. Академічна рада мала право надавати науковій

12. Братський Богоявленський монастир і Київська академія. Контрактова пл., 3. Генеральний план:
  1. Братський корпус.
  2. Будинок ігумена.
  3. Крамниці.
  4. Лазня.
  5. Мури монастиря.
  6. Новий навчальний корпус.
  7. Поварня з келіями.
  8. Проскурня.
  9. Сонячний годинник.
  10. Старий академічний корпус.
  11. Трапезна з церквою Святого Духа.

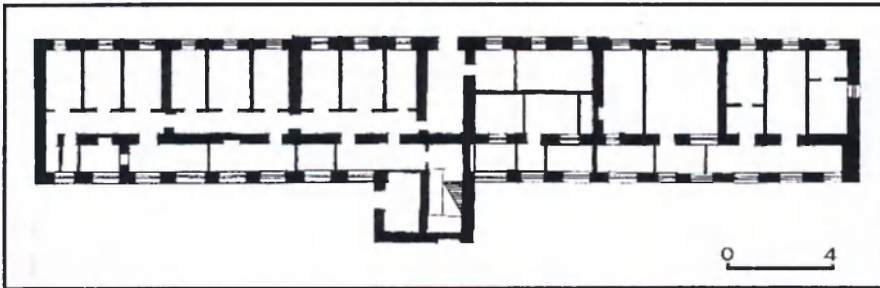
богословські ступені. Число студентів сягало 200. У 1837—1912 при духовній академії видавався щотижневий популярний журнал з питань релігії «Воскресное чтение»; 1860—1919 — щомісячник «Труды Киевской духовной академии», який друкував праці з широкого кола наукових проблем — релігієзнавства, археології, історії, літературознавства, краєзнавства тощо; 1861—1917 — журнал «Киевские епархиальные ведомости».

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Київська духовна академія набула значення відомого наукового центру, в якому викладали такі знані вчені, як М. Булгаков, О. Булгаков, О. Глаголев,

12.1. Братський корпус.

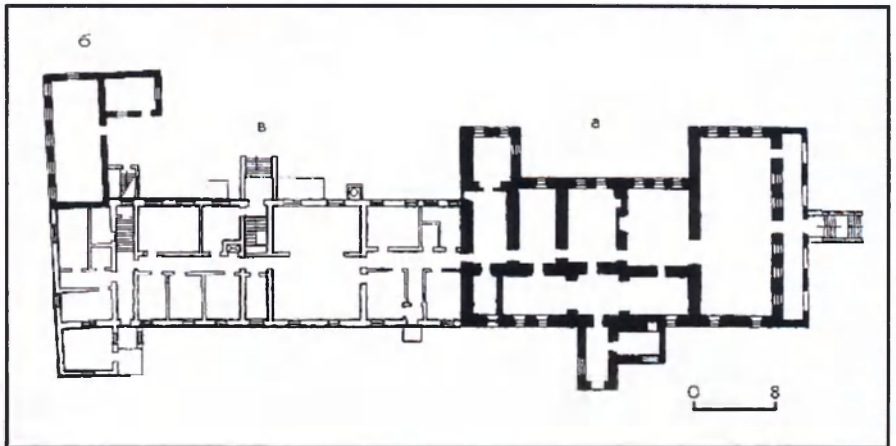
12.1. План першого поверху.

явленського монастиря і Київської академії. Первісні споруди були переважно дерев'яними, у тому числі Благовіщенська і Богоявленська церкви. Опис мурованої споруди монастиря дав арабський мандрівник П. Алепський, котрий 1653 відвідав Київ. Це була трапезна, збудована ще за часів

С. Голубев, П. Кудрявцев, П. Лашкарьов, О. Новицький, М. Петров, П. Терновський, Ф. Титов, П. Юркевич та ін. Духовну академію у різний час закінчили: економіст К. Воблій, співак і композитор С. Гулак-Артемівський, композитор і диригент О. Кошиць, композитор П. Козицький, письменник І. Нечуй-Левицький, а також багато з її професорів. З 1872 при академії діяло Церковно-історичне та археологічне товариство, що мало на меті науководослідну роботу в галузі церковної історії, збирання, вивчення і збереження пам'яток церковної старовини та історії, для чого заснувало перший в Російській імперії Церковно-археологічний музей.

Протягом 17—20 ст. сформувався архітектурний ансамбль Братського Бого-

12.2. Будинок ігумена.

12.2. План:

а — будинок ігумена;

б — прокурнія;

в — келії крилошан.

окремо від комплексу академії побудували великий мурований корпус бурси з лікарнею при ній (сучасна вул. Набережно-Хрещатицька, 31). Під час пожежі 1811 на Подолі згоріли всі дерев'яні будівлі та пошкоджено муровані. При відбудові монастирської садиби зменшилися межі, змінився її абрис (раніше мала форму неправильного прямокутника) відповідно до регулярного плану відбудови Подолу. Монастирський ансамбль повністю розкрився на Контрактову площу. Відновленням ансамблю у стилі класицизму (1815—31) керував міський арх. А. Меленський. 1822—25 побудовано новий навчальний корпус духовної академії, 1823 — одноповерховий братський корпус, 1826 — крамниці. 1815 надбудовано третій ярус надбрамної дзвіниці. 1863—64 за проєк-

том єпархіального арх. П. Спарро реконструйовано старий академічний корпус. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. реставровано Святодухівську церкву, добудовано монастирський мур, розширено будинок ігумена, крамниці, новий академічний корпус.

Ансамбль Братського Богоявленського монастиря зберігся, але з дуже значними втратами. Ядром його композиції була Богоявленська соборна церква, що містилася у центрі великого академічного подвір'я. Являла собою велику тринавну шестистовпну будівлю з п'ятибачним завершенням, західним притвором. Була розкішно прикрашена ліпленням і живописом (1730—40), з пишню оздобленим у 19 ст. інтер'єром. У ній зберігалися цінні предмети культури починаючи з 17 ст., у т. ч. хрест Єрусалимського патріарха Феофана (1620). У 1825 створено п'ятиярусний іконостас Богоявленської соборної церкви, одночасно розписаний київським худ. І. Квятковським та італійським майстром А. Скотті. І. Квятковський разом з іншими місцевими малярами написав також ікони для бічних іконостасів і виконав настінні розписи.

У церкві був похований Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; ?—1622) — український гетьман, благодійник і захисник Києво-Могилянської академії; поруч з храмом була могила Григоровича-Барського

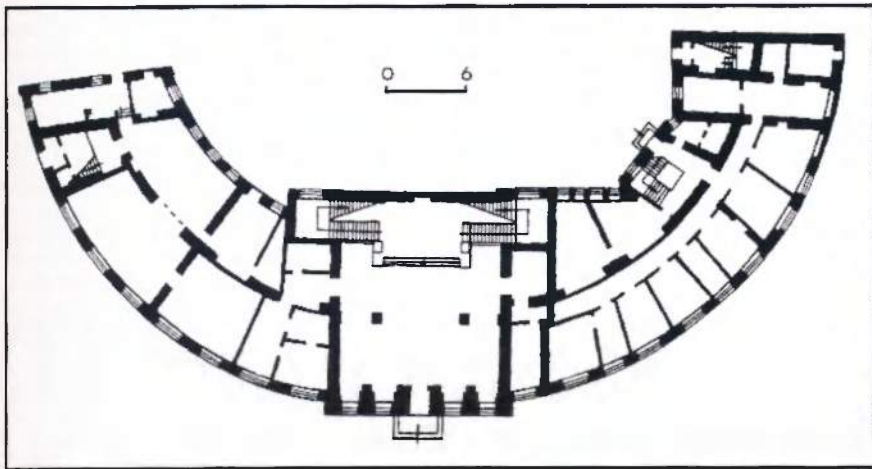
У січні 1918 через бої за Київ та економічну скруту академія припинила навчання, відновлене за часів гетьманату.

У липні 1918 згідно з новим статутом було введено автономію академії, вільний вибір її професорсько-викладацького складу і ректора. У цей час тут навчалось 182 студенти. Із встановленням 1919 у Києві радянської влади духовну академію спочатку відселили з садиби монастиря і змусили перейти на приватні квартири. 1920 академію було ліквідовано. Навесні 1931 після арештів монастирської братії при монастирі налічувалося 18 ченців і послушників. У 1930-х рр. монастир закрито, споруди передано промисловій державній артілі. 1947—50 деякі споруди ансамблю було відбудовано й частково реставровано (архітектори Н. Озерова, Р. Бикова).

Довгий час тут розміщувалися Київське вище військово-політичне морське училище, філія Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, 15-а клінічна лікарня. На заповідній території зведено нові споруди: житловий будинок (частково на фундаментах Богоявленської церкви), новий корпус лікарні, ідальня. Надбудовано і реконструйовано крамниці, що виходили на Контрактову пл., та перетво-

12.3. Крамниці (сучасний вигляд).

12.3. План першого поверху.

кого Василя Григоровича (1701—47) — мандрівника, письменника. У 1715—23 навчався в академії, 1723—47 мандрував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Молдові, Італії, Греції (жив і вчителював), Палестині, Сирії, Аравії, Єгипту. Залишив записки, надруковані 1778.

Найважливішою архітектурною доміантою Богоявленського монастиря і всього Подолу була триярусна надбрамна дзвіниця, розташована з боку площі по осі входу до церкви, з ампірною напівсферичною банею і шпилем, до якої широким півколом прилягали двоповерхові монастирські крамниці. 1935 дзвіницю, церкву і поховання було зруйновано, інші споруди зазнали певних перебудов і втрат. Вони згруповані по периметру прямокутного подвір'я монастиря і академії.

Під час 1-ї світової війни на монастирській садибі розміщувалися військові заклади.

рено їх у напівкруглий чотириповерховий навчальний корпус.

19 вересня 1991 рішенням Верховної Ради України відновлено діяльність Києво-Могилянської академії на її історичній території як незалежного навчального закладу. У серпні 1992 відбулося урочисте відкриття Національного університету «Києво-Могилянська академія». Нині у деяких спорудах пам'ятки проводяться ремонтно-реставраційні роботи [203].

Євгенія Горбенко, Віталій Отченашко, Лариса Федорова.

12.1. Братський корпус, 19 ст. (архит.). На південному боці монастирського внутрішнього подвір'я. 1823 збудований за проектом арх. А. Меленського одноповерховий, прямокутний у плані корпус, у стилі пізнього класицизму, з відкритою арковою галереєю з півдня. 1879 арх. В. Ніколаєв надбудує другий поверх з ризалітом з півдня, в якому розмістилася центральна сходово-клітка. На поч. 20 ст. закладено аркаду галереї на південному фасаді.

Двоповерхова, цегляна, тинькована, прямокутна у плані споруда. Перекриття плоскі, у галереї — склепінчасті. Система планування коридорна з однорядним розташуванням приміщень на першому поверсі та дворядним — на другому. Композиція центрально-осьова. Головний фасад (північний) звернений до монастирського подвір'я, протилежний (південний) виходив первісно до саду, тепер — до корпусів, побудованих на його місці у 30-х і 40-х роках 20 ст.

Віталій Отченашко.

12.2. Будинок ігумена, 1781 (архит.). У центрі східної частини монастирського внутрішнього подвір'я, що виходить на вул. Волоську. Зведено на місці дерев'яного, який згорів 1780. До комплексу будинку ігумена входили мурована архімандритська поварня, з'єднана з ним закритим переходом (розібрана 1908), дерев'яна альтанка та господарська споруда у саду. Відновлено 1821 арх. А. Меленським після пожежі 1811. Ремонтовано 1830, 1842. З північного боку, між будинком ігумена та проскрунею, 1908 побудовано келії криласних послушників з кухнею, прибудовано тамбур головного

входу та відкрити аркову галерею до південного фасаду.

Одноповерховий, з цокольным напівповерхом зі сходу, цегляний, тинькований. Перекриття плоскі. Первісні анфіладне планування, опорядження інтер'єрів втрачено після перебудов останніх десятиліть. Пізніші нашарування позбавили фасади єдності стилістичного вирішення. Ренесансні мотиви карниза, арок, канелюрованих пілястрів змінили стримані риси класицистичних первісних фасадів.

Віталій Отченашко.

12.3. Крамниці 1-ї чв. 19—20 ст., де містився штаб Дніпровської військової флотилії (архит., іст.). Виходять півколом на Контрактову пл. і фіксують західну межу кварталу, який сформувався після пожежі 1811. Будувалися по обидва боки дзвіниці, яка стояла по осі Богоявленської соборної церкви. Перші одноповерхові крамниці споруджено 1826 з північного боку від дзвіниці, ймовірно, за проектом арх. А. Меленського. 1899 зводяться цегляні двоповерхові крамниці з південного боку (арх. М. Казанський), 1904 такі ж крамниці споруджуються з півночі. У 1930-х рр. після руйнації верхніх ярусів дзвіниці нижня її частина була включена в об'єм цих будівель, внаслідок чого крамниці об'єднано в одну напівкруглу у плані споруду, 1947 надбудовано ще два поверхи; у дворі по осі прибудовано чотириповерховий, прямокутний у плані корпус, головний вхід прикрашено шестиколонним портиком, завершеним трикутним фронтоном.

Будинок у стилі класицизму, чотириповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, з коридорним плануванням. Перекриття плоскі.

У липні — вересні 1941 тут містився штаб Дніпровської (Пінської) військової флотилії. Під час оборони Києва вона захищала переправи через Дніпро. Після захоплення Києва ворогом моряки підірвали кораблі й біглися у складі сухопутних військ. Дніпровську військову флотилію розформовано 5 жовтня 1941. Командував флотилією контр-адмірал Д. Рогачов; полковий комісар Г. Татарченко, після його загибелі, з 1 серпня — І. Кузнецов.

У 1965 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку про перебування тут штабу Дніпровської (Пінської) військової флотилії (арх. В. Шевченко) [204].

Євгенія Горбенко, Юрій Зінченко, Віталій Отченашко.

12.4. Лазня, 19 ст. (архит.). На червоній лінії забудови Іллінської вул., у південно-східній частині монастиря. Головний північно-західний фасад виходить на подвір'я. Прямокутна споруда розмірами 19,8 × 10,2 м. Збудована 1854 замість цегляної (1822), яка спочатку була переобладнана на кухню ідальні нового академічного корпусу, згодом розібрана. Складалася з трьох відділень — роздягальні, мильні й власне лазні. Вода підігрівалася печами, розташованими у підвальному склепінчастому приміщенні. 1873 (арх. М. Іконников) і 1876 (арх. В. Дейнеко) зроблено незначні прибудови (тамбур) і ремонт. 1904 лазню розширено у західному (роздягальня) і північному (ко-

12.4. Лазня.

тельня) напрямках з переплануванням приміщень (арх. Є. Єрмаков). У подальшому змінилося планування і зовнішній вигляд лазні, на вуличному фасаді пробито вікна.

Одноповерхова, цегляна, у плані Г-подібна. Перекриття плоскі, дах вальмовий.

Являє інтерес як приклад типологічно рідкісної споруди серед. 19 ст., що є частиною цілісного архітектурного комплексу. Нині входить до комплексу споруд господарського двору Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Тетяна Маркітаненко, Віталій Отченашко.

12.5. Мури монастиря, 18—19 ст. (архит.). Частина огорожі, що виступала півколом на Контрактову пл., було зведено разом із дзвіницею у 18 ст., прямі відрізки вздовж бічних вулиць — у 19 ст. На територію монастиря на поч. 19 ст. вели три входи: парадний — через надбрамну дзвіницю, південно-західний — у мурі біля нового академічного корпусу і північний — з боку сучасної вул. Г. Сковороди. У 19 ст. напівкруглу частину огорожі включено до об'єму крамниць, південно-західну браму з огорожею розібрано, а натомість зроблено новий вхід біля старого академічного корпусу. 1935 зруйновано дзвіницю, нижню її частину з головним входом включено до об'єму крамниць. Збереглися фрагменти огорожі між старим академічним корпусом і колишніми крамницями з боку вулиць Г. Сковороди та Волоської (висота цегляної глухої стіни бл. 2,5 м, ширина бл. 0,75 м.). Її

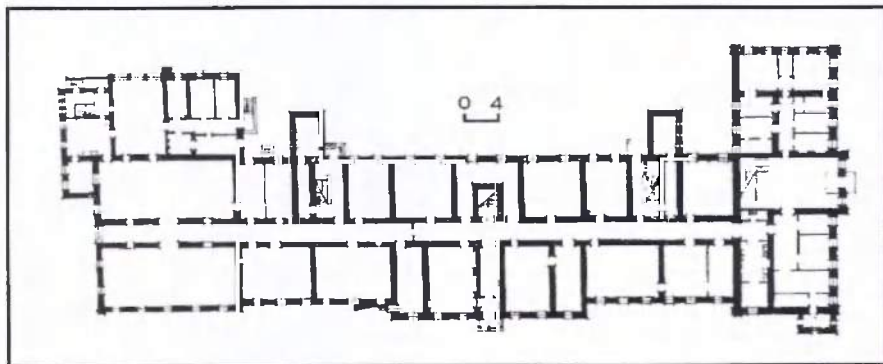
зовнішній фасад оброблено під руст, розчленовано на поля гладенькими лопатками. Мур увінчує невеликий карниз та залізний дашок.

Євгенія Горбенко.

12.6. Новий навчальний корпус Київської духовної академії, 1822—25 (архит., іст.). Контрактова пл., 3. У південній частині академічного подвір'я, на розі Контрактової пл. та Іллінської вул. Корпус, призначений для навчання і проживання студентів і викладачів Київської духовної академії (КДА), збудований за проектом арх. Л. Шарлеманя міським арх. А. Меленським. Первісно — прямокутна в плані, триповерхова споруда з головним фасадом на 19 віконних осей, звернених на подвір'я. 1854—55 деякі приміщення переплановано, зроблено критий перехід до нової цегляної одноповерхової ідальні, побудованої біля східного фасаду корпусу. 1884—86 за проектом єпархіального арх. В. Ніколаса проведено значне розширення будинку, до якого добудовано два триповерхових об'єми. Перший з них, звернений у бік Контрактової пл., утворив новий західний фасад. Другий — продовжив споруду в східному напрямку.

Триповерховий, з підвалом, цегляний, у плані прямокутний, з асиметричними бічними крилами. Внутрішнє планування коридорне з двобічним розташуванням приміщень. На першому та другому поверхах були навчальні аудиторії, на третьому — житлові кімнати. Зв'язок між поверхами забезпечують четверо сходів. Перекриття плоскі в житлових та навчальних приміщеннях, склепінчасті — у підвалі й коридорах. Тектоніку тинькованих фасадів, пофарбованих у характерні для стилю класицизму жовтий та білий кольори, визначають горизонтальні членування — імітація русту на рівні першого поверху, міжповерхові тяги, вінцевий карниз з модульйонами. Головний (північний) фасад первісної (центральної) частини корпусу з гладенькими стінами, прорізаними рідко поставленими прямокутними вікнами, в центрі має широкий, невеликого виступу ризаліт, увінчаний перебудованим (серед. 20 ст.) трикутним фронтоном, у тимпані якого міститься сучасне мозаїчне панно на морську тематику. Звернений у бік Контрактової пл. західний фасад пізнішої прибудови симетричний стосовно невеликого центрального ризаліту з трикутним фронтоном. Прямокутні віконні прорізи на

12.6. Новий навчальний корпус. 12.6. План першого поверху.

рівні першого поверху сховані у неглибокій ніші, на рівні другого поверху оформлені трикутними сандриками на кронштейнах, на рівні третього — імітацією замкових каменів.

Стриманий за архітектурою будинок у стилі пізнього класицизму є невід'ємною частиною ансамблю Братського монастиря і Контрактової площі.

До 1920 використовувався як навчальний корпус Київської духовної академії. З Київською духовною академією пов'язані життя та діяльність багатьох відомих учених, церковних і громадських діячів, письменників, композиторів та інших діячів культури. Велику роль в її розбудові як осередку церковної науки і просвіти відіграв Євгеній Болховітін (1767—1837) — митрополит Київський і Галицький (з 1822), вчений-просвітник, історик, громадсько-культурний діяч. У грудні 1823 під його головуванням почала роботу Конференція (Рада) академії, яка приймала іспити, присуджувала ступені — студента, кандидата, магістра і доктора богослов'я. Як опечитель митрополит доклав чималих зусиль для вдосконалення навчального процесу, розвитку наукової роботи, спираючись на історичні традиції та науковий потенціал цього улавленого навчального закладу. Він повернувся до академії з Петербурга Інокентія Борисова (1800—57) — богослова, історика церкви, визначного проповідника, який 1830 став ректором, 1837 заснував популярний тижневик «Воскресное чтение» (виходив при академії до 1912). Разом вони стояли біля початків широкого дослідницької, літературної і перекладацької роботи православного духовництва, яке виховувалося у стінах Київської академії. Митрополит пожертвував значні кошти для нагородження за кращий дослідницький твір, підтримав оновлення академічного хору, сприяв будівництву нового корпусу академії, заповів їй свою бібліотеку, яка була одним з найбагатших приватних зібрань того часу.

У Київській духовній академії викладали: В. Аскоченський — історик, хоровий диригент, видавець; М. Булгаков — видатний богослов, академік РАН, митрополит Московський, автор «Історії російської церкви» в 13-ти томах; О. Булгаков — викладач курсу історії й розгляду західних сповідань, професор; О. Глаголев — професор кафедри єврейської мови і біблійної археології, протоієрей церкви Миколи Доброго на Подолі; С. Голубев — історик, професор кафедри історії церковного розколу, автор фундаментальних праць про П. Могилау, Київську духовну академію; В. Екземплярський — професор кафедри морального богослов'я; В. Завитневич — історик, археолог, професор кафедри російської церковної історії; М. Ковальницький — професор кафедри церковної історії, у 1898—1904 — ректор академії і настоятель Братського монастиря; П. Кудрявцев — професор кафедри історії філософії, голова Київського релігійно-філософського товариства; П. Лашкар'єв — історик, професор церковного права; Ф. Лебединцев — професор церковної історії, засновник, редактор і видавець часопису «Киевская старина»; І. Малишевський — професор церковної

історії; О. Новицький — філософ, автор підручників з психології та логіки; М. Петров — літературознавець, історик літератури, етнограф, музезнавець, чл.-кор. Петербурзької АН, академік УАН, викладач курсу естетики і теорії словесності, історії західних літератур, завідувач Церковно-археологічного музею КДА, автор фундаментальних праць з історії української літератури 17—19 ст.; К. Попов — професор кафедри патристики; В. Рибинський — професор кафедри священної історії Старого Заповіту, інспектор КДА; П. Терновський — історик церкви, професор; Ф. Титов — професор церковної історії, редактор «Киевских епархиальных ведомостей», протоієрей, настоятель Андріївської церкви; П. Юркевич — філософ, професор та багато інших. Майже всі вони були випускниками КДА. Викладачі академії одночасно працювали і в інших навчальних закладах Києва — університеті, на Вищих жіночих курсах, у гімназіях тощо, були активними громадсько-культурними діячами.

1872 при академії засновано Церковно-археологічне товариство (з 1901 — Церковно-історичне та археологічне), яке ставило своїм завданням розробку богословської науки, збирання, вивчення і публікацію пам'яток старовини. Одночасно при ньому був створений Церковно-археологічний музей. Праці його членів друкувалися в «Трудах Киевской духовной академии», які зажили слави поважного наукового часопису широкого профілю. 1915 до складу товариства входило 175 членів. Деякі викладачі академії були співзасновниками і членами Історичного товариства Нестора-літописця, що діяло при університеті: О. Андрієвський, О. Булгаков, С. Голубев, В. Завитневич, П. Лашкар'єв, П. Лебединцев, І. Малишевський, В. Певницький, М. Петров, П. Терновський, Ф. Титов та ін.

Київську духовну академію закінчили також К. Воблий — економіст, статистик, економгеограф, академік УАН, заслужений діяч науки УРСР; С. Гулак-Артемівський — композитор, співак, актор, драматург; Т. Кезма — філолог-арабіст, педагог, перекладач, автор першого в Україні підручника арабської мови; П. Козицький — композитор, педагог, музикознавець, заслужений діяч мистецтв УРСР; О. Кошиць — хоровий диригент і композитор; П. Лебединцев — історик, археолог, протоієрей Софійського собору у Києві, редактор «Киевских епархиальных ведомостей»; В. Липківський — визначний церковний діяч, один із засновників і митрополит УАПЦ; І. Нечуй-Левіцький — письменник; Ю. Сіцинський — історик, археолог, етнограф, музейний діяч; Н. Шараєвський — співзасновник УАПЦ, архієпископ Київський та багато інших видатних діячів.

1920 академія припинила своє існування.

У роки громадянської війни на другому поверсі будинку містився штаб Дніпровської військової флотилії, створеної у березні 1919. У кінці серпня до її складу входило 77 кораблів, наведені 1920 — понад 40, які брали участь у багатьох боях, зокрема проти

військ Денікіна й Польщі. Особливо флотилія відзначилася під час Київської операції 1920, коли її підданий загін першим вступив до Києва. Розформована в грудні 1920. Командували флотилією А. Полупанов (1919), П. Смирнов (Светловський; 1919—20). На фасаді будинку 1969 встановлено меморіальну дошку штабу флотилії з чорного граніту [205].

Лариса Гаврилюк, Євгенія Горбенко, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

12.7. Поварня з келяями, 17—19 ст. (архит.). З північного боку монастирського внутрішнього подвір'я, на червоній лінії забудови вул. Г. Сково-роди. Прилягає до трапезної з церквою Святого Духа. Точна дата будівництва невідома. Існують різні версії щодо первісного функціонального призначення споруди. За однією з них, це був житловий будинок, можливо той самий, який подарувала 1615 Київському братству Галшка Гулевичівна, перетворений пізніше на поварню (Ю. Лосицький, Л. Толочко). За другою — це колишня трапезна, зведена за П. Могили і згадана П. Алеппським (Є. Горбенко). Згідно з третьою — будівля відразу призначалася для поварні (В. Голубцов). 1811 постраждала від пожежі, відновлена 1824—26 арх. А. Меленським у класицистичних формах.

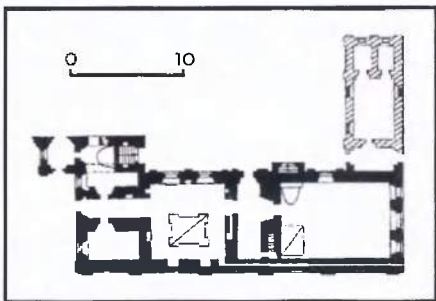
Споруда одноповерхова, цегляна, прямокутна в плані (первісно П-подібна, нині бічні крила келій втрачено), з глибокими склепінчастими підвалами. Фасади гладенькі, тиньковані, архітектурний декор повністю втрачено, пробито прямокутні вікна. На зовнішній стіні вціліло старовинне напівкругле віконце верхнього освітлення. Дах двосхилий. У центрі плану — сходи з входом з боку подвір'я. Планування анфіладне.

Є найстарішою мурованою будівлею монастиря.

На поч. 20 ст. між поварнею і старим академічним корпусом зведено двоповерховий будинок академічної лікарні і канцелярії Ради академії (арх. Є. Єрмаков) та одноповерхову будівлю. 1948 здійснено реставрацію поварні (арх. Н. Озерова). Після закриття мо-

12.7. Поварня з келяями.

12.7. План.

настиря споруди використовувалися різними установами, останні десятиліття (до 1992) — клінічною лікарнею № 15. Тепер поварня на реставрації.

Євгенія Горбенко.

12.8. Проскурня, 1-а чв. 19 ст. (архит.). У північно-східній частині монастиря, на розі вулиць Г. Сковороди і Волоської. Споруджена після пожежі 1811. Реконструйована 1908 під час зведення прибудованих до неї келій криласних послушників.

Одноповерхова, цегляна, тинькована, у плані прямокутна, перекриття плоскі. Дах двосхилий, бляшаний. Фасади у стилі пізнього класицизму: стіни рустовані, прямокутні вікна із замковими каменями. Архітектура будівлі спотворена пізнішими ремонтами та перебудовами.

Віталій Отченашко.

12.9. Сонячний годинник, кін. 18 ст. (архит., іст.). Посередині монастирського внутрішнього подвір'я між братськими келіями і трапезною. Збудований за проектом викладача математики Києво-Могилянської академії французя Брульйона як наочне приладдя для студентів. 1871 реставрований професором академії П. Скворцовим. Пошкоджений 1941—44, у 50-х рр. відремонтований, 1970 реставрований. Належить до сонячних годинників вертикального типу. Цегляний, у вигляді колони доричного ордера, на невеликому квадратному п'єдесталі. Її увінчує баня, яка завершується шпилем з флюгером. Посередині колони — вертикальні металеві циферблати з розграфленням, оцифруванням і вертикальними фігурними пластинками-гномонами. На кожному циферблаті напис: «Годинник східний», «Годинник західний», «Годинник полудневий», «Годинник північний». Є унікальною пам'яткою науки.

Євгенія Горбенко.

12.10. Старий академічний корпус з Благовіщенською церквою, 1-а пол. 18 ст. (архит., іст., мист.). Вул. Г. Сковороди, 2. Займає північну частину академічного подвір'я на розі Контрактової пл. й вул. Г. Сковороди. Головний (південний) фасад звернено у бік подвір'я. Будівництво цегляного одноповерхового корпусу у стилі бароко, замість згаданого П. Алешським дерев'яного будинку, здійснено 1703—04 коштом гетьмана І. Мазепи за проектом невідомого майстра (ймовірно, арх. Й. Старцева). 1732—40 арх. Й.-Г. Шедель надбудовує другий поверх із конгрегаційною залою та Благові-

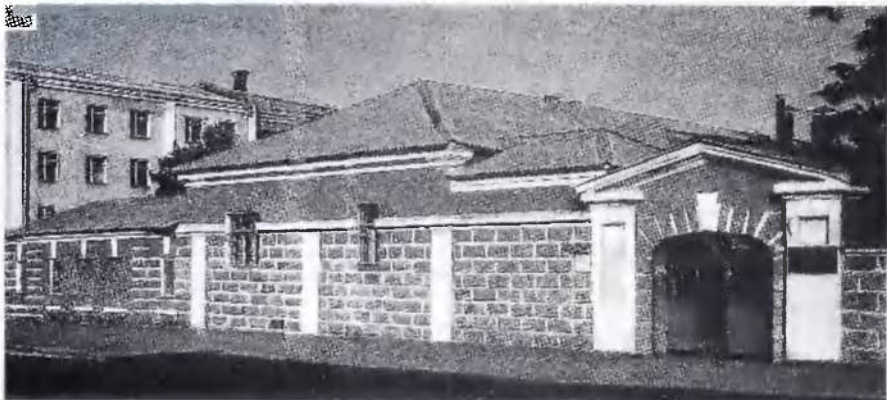
щенською церквою. Судячи з гравюри у книзі «Фіка Герополітика» (1760) та наукового проекту реконструкції (1960-і рр.; архітектори Є. Горбенко, Ю. Нельовський), унікальна громадська споруда мала з боку подвір'я відкриті двоярусні галереї, характерні для стилю бароко віконні лиштви, дах із заломом та локарнами, двоярусну баню з маківкою, увінчану високим ліхтариком.

У подальшому будинок зазнав змін, 1765—66 майстром Неділкою гонтовий дах замінено на бляшаний. 1790 майстри Ф. Ігнатенко та А. Васильєв відновили пошкоджену від бурі баню. Під час пожежі 1811 згоріли всі дерев'яні конструкції. 1824 арх. А. Меленським та підрядником А. Сериковим здійснено відбудову з наданням даху та церковній бані форм, притаманних стилю класицизму, аркади нижнього ярусу укріплено додатковими центральними пілонами. 1863—64 за проектом арх. П. Спарро арки галереї було закладено, внаслідок чого утворилося два коридори. На ганку між філософським класом і конгрегаційною залою пробито перекриття і побудовано центральні сходи на другий поверх, старі сходи демонтовано. Ганок першого поверху перетворено на

12.9. Сонячний годинник.

12.8. Проскурня.

вестибюль. У 70—80-х рр. 19 ст. проведено додаткові роботи з перебудови споруди з метою пристосування її під бібліотеку і музей. 1896 стіни укріплено металевими стяжками. 1914 здійснено ремонт під керівництвом арх. П. Альошина. 1948 відновлено баню, пошкоджену 1944 снарядом (арх. Н. Озерова). У 1950-х рр. (арх. Р. Бикова), 1967—70, 1972 проведено ремонтно-реставраційні роботи, в ході яких частково відновлено західний та північний фасади будівлі, реставровано стелю, ліплення стін, конгрегаційну залу, благоустроєно територію, 1992 здійснено дослідження стінопису. Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний корпус з асиметричною об'ємно-планувальною структурою, зумовленою функціональним призначенням приміщень. Нижній склепінчастий поверх з товстими стінами (1,3 м) складається з трьох частин, кожна з яких мала по дві класні кімнати, розділені вузькими сіннями. Тут містилися класи нижніх та середніх ступенів навчання: з заходу — інфіми та фари, у центрі — граматики та синтаксиси, зі сходу — поезики та риторики. Зв'язок між окремими частинами здійснювався через відкриті галерею (з 1864 — однібічний коридор). Верхній поверх для вищих класів навчання скомпоновано з різних за висотою приміщень. У східному та західному його торцях відповідно розташовані понижені об'єми Благовіщенської конгрегаційної церкви та філософського класу (з вікнами на площу); у центрі — підвищені двосвітні об'єми з вікнами в два яруси великої шестивіконної зали для диспутів та зборів (конгрегацій), театральних вистав і класу богослов'я з сіннями, які прилягають до Благовіщенської церкви. Анфілада приміщень з плоскими перекриттями мала виходи на галерею, у торцях якої містилися сходи, що вели на перший поверх. Розрахований на круговий огляд, будинок має різні фасади. Вуличні характеризуються чітким полярним членуванням. Масивний нижній поверх, з рідко розставленими віконними прорізами, має широкі лопатки в місцях прилягання поперечних стін. Верхній, розділений на поля спареними пілястрами, що підтримують розвинуті карнизні тяги, поживається ліпними бароковими лиштвами вікон, які складаються з полочок, волют, «вушок», елементів рослинного орнаменту. Незважаючи на перебудови, на парадному дворovому фасаді чітко простежується первісна дев'ятипрогінна приземкувата аркада стрічастих абрисів на рівні першого поверху, різновисока аркова галерея зі спареними колонами спрощеного тосканського ордера — на другому. Вписана у прямокутний план Благовіщенська церква вирізняється характерним для українського бароко верхом, що являє собою восьмерик на четверику, увінчаний банею з перехватом та ліхтариком. Прикрашені ліпленням площини четверика та восьмерика членуються пілястрами. Первісне оздоблення інтер'єрів, у т. ч. конгрегаційної зали, не збереглося. Стіни та баня церкви мали розписи. Вівтарну стіну прикрашало зібрання ікон, подароване академії добродич-

цем. Стіни конгрегаційної зали оздоблювали картини західноєвропейського живопису на міфологічну тематику, скульптурні погруддя античних філософів, портрети видатних діячів академії — П. Могіли, Ф. Прокоповича, Р. Заборовського, С. Яворського.

Частково зберігся олійний розпис 2-ї пол. 19 ст. конгрегаційної зали. Кілька композицій залишилися на південній і північній стінах та в бані церкви. Найбільша багатофігурна композиція «Нагірна проповідь» розташована на південній стіні. На ній зображено Ісуса Христа, який сидить на горі у колі учнів, з кожного боку по шість апостолів. Унизу напис. Колористичне вирішення стримане. На світло-сірому тлі гірського кам'янистого пейзажу зображено постаті Ісуса Христа та його учнів, одягнених переважно у біло-рожеве та блакитне вбрання.

В ході реставраційних робіт 1995 на композиції «Нагірна проповідь» частково розкрито первісний олійний живопис 1824 — пейзаж та кілька фігур апостолів. Колорит світло-вохристій. У верхній її частині відкрито фрагмент тиньку 1740 (з темперною композицією «Хрест — Голгофа» і криптограмою), що поновлювався у 20-х рр. 19 ст.

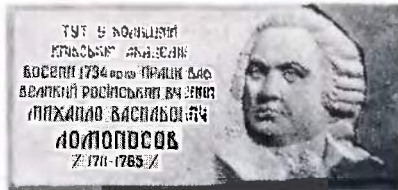
За результатами зонажного розкриття фахівці дійшли висновку, що живопис 1824 досить високої мистецької якості (порівняно з наступними поновленнями), зберігся на 50—60 % і може бути повністю розкритий пошарово від двох подальших записів. Після зняття набілів та нашарувань пізніших олійних розписів з поверхні склепіння та стін нави, арок та передвітарної частини храму відкрито кілька зображень. На вівтарній арці — два ангели з ріпідами. На південній та північній стінах перед вівтарем — постаті Антонія та Феодосія Печерських. Усі зображення на повний зріст, обрамлені орнаментальними рамами. У центрі склепіння — композиція «Знамення» із зображенням напівпостаті Богоматері з немовлям в оточенні ангелів серед хмар. На західній стіні над дверима — фрагменти розпису на тему «Скрижалі Мойсея». Стінопису притаманний тонкий малюнок і стриманий колорит. У zenіті бані — Бог-Саваоф у темно-зеленому вбранні, який сидить в оточенні двох кіл херувимів та серафимів на блакитному тлі неба (поновлено в кін. 1960-х рр.). Нижче, у підбаннику, зображення стилізованих архітектурних деталей: колон з коринфськими капітелями. Їхні сірі вертикалі підкреслює на блакитному тлі горизонталь меандрового орнаменту (розпис 1-ї пол. 19 ст.). На парусах у медальйонах поясні сидять постаті євангелістів з традиційними символами на тлі пейзажів. На південно-східному парусі — євангеліст Марк з левом, на північно-східному — євангеліст Матфій з ангелом, на північно-західному — Лука з биком та на південно-західному парусі — Іоанн з орлом. Апостолів Марка, Матфія та Луку зображено у вигляді сивоголових старців.

В окремих приміщеннях та на сходах будинку вціліло майстерне ліплення 19 ст. Збереглися також книжкові шафи та меблі бібліотеки духовної академії.

Пам'ятка є найстарішим спеціально

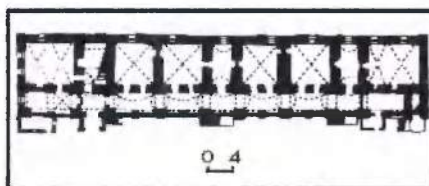

12.10. Старий академічний корпус
Вул. Г. Сковороди, 2.

12.10. Старий академічний корпус.
Фасад з боку подвір'я.

12.10. План першого поверху.

спроектованим будинком навчального закладу в землях Східної України та Росії, видатним архітектурним витвором у стилі українського бароко. Художній образ академічного корпусу мав значний вплив на архітектуру аналогічних споруд в Україні.

З поч. 18 ст. у будинку містилася Києво-Могилянська академія — наступниця Київської братської школи та колегіуму. Академія підлягала духовному контролю православної церкви і перебувала під безпосереднім впливом митрополита, з утворенням Синоду у 1721 перейшла в його відання. Посаду ректора Київської академії займали переважно професори богослов'я, які водночас виконували обов'язки настоятелів Братського або Михайлівського Золотоверхого монастирів. Академія була першим у Східній Європі вищим навчальним закладом, центром освіти, наукового і культурного життя України, Росії та південних слов'ян. Студенти одержували гуманітарну підготовку, знання мов — старослов'янської, української літературної, латинської, грецької та польської, опанували поетичне і риторичне мистецтво, вивчали філософію, основи математики, географію, богослов'я. У перших десятиріччях 18 ст. було введено нові предмети — французьку, німецьку, російську мови, російську поезію і красномовство; у кін. 18 ст. — вищу математику з основами фізики, астрономії, архітектури, а також класи медицини.

Непересічну роль в історії Києво-Могилянської академії 1-ї пол. 18 ст. відіграв колишній її студент Р. Заборовський, який з призначенням архієпископом (1731) і митрополитом Київським і Галицьким (1743—47) тривалий час був її протектором. Організував будівельні роботи на території монастиря: надбудову академічного корпусу, спорудження великої бурси, ремонт старих приміщень; утримував за рахунок консисторії найбільш бідних студентів; сприяв реформуванню навчального процесу, піднесенню наукового рівня і зміцненню матеріальної бази академії, яка по його смерті мала певний час назву Києво-Могиляно-Заборовської.

Академія зробила значний внесок у розвиток вітчизняної педагогіки. Лекції професорів, які поступово відходили від схоластичного мислення, які правило, відзначалися глибоким змістом, мали практичне спрямування і були пов'язані з новітніми досягненнями передової вітчизняної та світової науки. В академії сформувалася нова філософська думка, носіями якої у 18 ст. були С. Гамалія, М. Козачинський, Г. Кониський, М. Максимович, П. Малиновський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, В. Ясинський. Зі стін академії вийшли автори історичних творів 18 ст. М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, С. Лукомський, М. Маркевич, В. Рубан, П. Симонівський.

Широкої популярності набула літературна школа академії. Творчість А. Горки, М. Довгалевського, В. Капніста, М. Козачинського, Г. Кониського, О. Митури, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, С. Тодоровського, Д. Туптала (Димитрій Ростовський), С. Яворського позначилася на розвит-

ку української та російської літератур 18 ст.

Кієво-Могилянська академія зробила великий внесок у розвиток природничих наук та медицини в Україні й Росії. Її вихованцями були вчений-енциклопедист, один з основоположників акушерства, ботаніки й фітотерапії Н. Амбодик-Максимович, перший вітчизняний професор ветеринарних і медичних наук І. Андрієвський, офтальмолог і терапевт Й. Каменський-Галита, лікар і культурно-освітній діяч М. Парпура, перший вітчизняний професор анатомії, фізіології та хірургії К. Щепін. Вагомий внесок у становлення математичної науки в Україні належить І. Фальковському.

У Кієво-Могилянській академії сформувалась одна з найбільших шкіл образотворчого мистецтва, вихованцями якої у 18 ст. стали такі відомі графіки, як Г. Левицький-Ніс і Д. Левицький.

Видатним будівничим доби українського бароко був випускник академії І. Григорович-Барський, твори якого є справжньою окрасою Києва.

Особливі уваги надавали в академії музичній освіті. Студентський (до 300 осіб) і братський (монастирський) хори незмінно залишалися кращими серед усіх київських хорів, свято яких щорічно відбувалося на Контрактовій площі. Академічний оркестр налічував бл. 100 музикантів. Колишні студенти поповнювали хорова капели та оркестри Росії. Визначними професійними композиторами стали М. Березовський і А. Ведель. Діяв при академії і власний театр, для якого спеціально писали твори Ф. Прокопович («Володимир»), М. Довгалевський («Комічне дійство»), Г. Кониський («Воскресіння мертвих») та ін.

Вихованцями академії були також державні й політичні діячі — О. Безбородько, П. Завадовський, А. Італінський, А. Милорадович, Д. Трошинський; церковні й освітні — Я. Горленко, А. Конашевич, І. Роголевський та ін. 1734 — на поч. 1735 у Київській академії навчався російський вчений М. Ломоносов, 1765—69 — П. Чайка (Чайковський) — дід відомого композитора П. Чайковського.

Ще при підтримці П. Могили були засновані студентські конгрегації — братства в ім'я Богородиці на зразок західноєвропейських. У 18 ст. в академії існувала велика, або старша, конгрегація, членами якої були студенти філософського і богословського класів; а також менша, або молодша — із школярів нижчих класів. Пожертвування, добродійні трапези та інші заходи, що проводилися студентським об'єднанням, давали їм засоби для існування. У конгрегаційній залі влаштовувалися публічні урочистості, диспути, читання лекцій, проведення малих і великих інструкцій. У недільні дні тут вивчали катехізис і Святе письмо, навчалися правил відправ, церковного читання і співу.

У цій залі проводили також внутрішньоакадемічні й публічні диспути, випускні іспити, захист дипломних робіт і дисертацій. У перерві виступали студентські хор і оркестр, півчі співали канти, створені композиторами академії, молодші й середні школярі декламували вірші й діалоги. До на-

ших днів дійшли графічно оформлені тези диспутів на честь митрополитів Й. Кроковського (1713) і Р. Заборовського (1739), виконані І. Щирським і Г. Левицьким-Носом, які є справжніми пам'ятками українського мистецтва.

1817 Київську академію було закрито. В її будинку 1817—19 була духовна семінарія, впродовж 1819—1919 — Київська духовна академія. З побудовою нового академічного корпусу тут містилися: у колишньому богословському класі — фізичний кабінет, на першому поверсі — житлові кімнати викладачів, а також їдальня, кухня, пекарня та комори.

1864 до будинку переведено з трапезної фундаментальну бібліотеку Київської духовної академії, яка спочатку займала весь другий поверх, крім богословського класу, де до 1869 містився фізичний кабінет. Бібліотека відіграла значну роль у науковому і навчальному процесах. Майже всі бібліотекарі були викладачами академії. У 1870—86 цю посаду обіймав Дмитрашко Костянтин Данилович (1814—86) — письменник, викладач Київської духовної семінарії (до 1870). Понад 40 років життя віддав бібліотеці його наступник — Криловський Амбросій Семенович (1853—1930) — історик, бібліотекознавець, 1886—1919 — бібліоте-

кар КДА, згодом завідувач відділу Всенародної бібліотеки України, дійсний член Археографічної комісії УАН. 1915 краща частина бібліотеки була евакуйована до Казані (згодом повернена). 1919 до її складу було передано студентську бібліотеку, що розміщувалась у бурсі (понад 4,5 тис. примірників), перед якою постала загроза розпорощення. Після закриття Київської духовної академії бібліотека 1919—24 перебувала у віданні Київського університету, 1925 її передано Українській академії наук разом із будинком старого навчального корпусу академії. Бібліотека увійшла до складу Всенародної бібліотеки України (ВБУ; тепер Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ).

З 1872 перший поверх корпусу і колишній фізичний кабінет займав Церковно-археологічний музей, заснований Церковно-археологічним товариством при КДА. 1882 йому було передано портретну галерею з конгрегаційної зали. Музей спочатку виконував навчальні функції, згодом зажив слави авторитетної наукової установи. До 1910-х рр. був загальнодоступним. Збірка музею налічувала понад 30 тис. одиниць, не враховуючи цінних колекцій рукописів і книжок. До її складу входили пам'ятки не тільки православної церковної старовини, а й матеріали з багатьох країн світу, зокрема дохристиянських вірувань і мистецтва, портрети церковних діячів, документи з історії академії тощо. Творцем цього надзвичайного зібрання був Петров Микола Іванович (1840—1921) — літературознавець, історик літератури, етнограф, чл.-кор. Петроградської АН (з 1916), акад. УАН (з 1918), професор КДА, громадський діяч. Обраний завідувачем музею 1878, залишався на цій посаді до закриття академії. Ним було досліджено, опубліковано і введено до широкого наукового обігу значну кількість музейних колекцій. Серед цих видань: «Покажчик Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (1897); «Альбом визначних пам'яток Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (1912—15); «Опис рукописів, що містяться в Музеї Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії» (1875, 1877, 1879); «Японська колекція в Церковно-археологічному музеї» (Києвские епархиальные ведомости. — 1881. — № 2) та багато ін. У період роботи в академії М. Петров опублікував такі фундаментальні праці, як «Нариси з історії української літератури XVII та XVIII століть» (1911), «Нариси історії української літератури XIX століття» (1884), а також низку досліджень з археології, історії, етнографії, мистецтва України; вивчав творчість Г. Сковороди, І. Котляревського тощо. Брав активну участь у науково-громадському житті Києва, був членом НТШ, УНТ, Київської археографічної комісії та ін. У 1920-х рр. музейні колекції було розподілено між різними закладами науки і культури міста.

1923—36 в будинку на другому поверсі містився філіал ВБУ ВУАН. Перший поверх використовувався Київським комунальним відділом Наркомосвіти, який здав приміщення в

оренду Київській профспілки металістів, що розмістила там свої підприємства. 1936 весь будинок остаточно перейшов до ВБУ.

1941 цінні книжкові зібрання було евакуйовано до м. Уфи. Під час німецько-фашистської окупації Києва частину книжкових фондів вивезено до Німеччини. У 2-й пол. 1944 було повернуто евакуйований фонд, 1945 — книги, знайдені у Німеччині.

На фасаді будинку встановлено меморіальні дошки: Г. Сковороді — з чорного граніту з барельєфним портретом філософа і поета (1964; ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова); М. Ломоносову — з чорного граніту з барельєфним портретом ученого (1973; ск. І. Зноба, арх. Т. Чебикіна); Гальшці Гулевичівні — з червоного граніту з барельєфним зображенням (1992; ск. В. Луцак); П. Могили — з бронзи з барельєфним портретом церковного, політичного і освітнього діяча України (1997; скульптори В. Сівко, М. Білик) [206]. *Олена Апанович, Надія Богдалова, Євгенія Горбенко, Інна Дорофійенко, Лариса Федорова.*

12.11. Трапезна з церквою Святого Духа, 1-а пол. 17—серед. 19 ст. (архит., іст., мист.). У північно-східній частині комплексу монастиря і академії.

Закладена митрополитом П. Могилою 1631. Одна з перших мурованих будівель Києво-Могилянського колегіуму. Первісно тридільна, з трьома верхами, двоярусна, з підвалом. На першому ярусі розміщувалися трапезна і класи з церквою святих мучеників Бориса і Гліба (Борисоглібська церква); на другому ярусі — бібліотека та Благовіщенська церква. 1741 престол Благовіщення Пресвятої Богородиці перенесено до конгрегаційної церкви, що була споруджена у старому академічному корпусі. Внаслідок пожежі в лютому 1780, яка почалася з великої центральної бані трапезної, згоріли й дві інші бані разом з дахом. Після ремонтних робіт побудовано іншої форми дах з одним верхом. При ліквідації 1786—99 Братського монастиря церкву закрито, перший поверх деякий час використовувався як шпиталь, на другому зберігалась академічна бібліотека. Від пожежі 1811 повністю згорів дах трапезної, який пізніше відбудували й вкрили залізом. Оскільки під час пожежі дуже постраждала Богоявленська соборна церква, в трапезній встановлюється престол, на другому ярусі відновлюється тепла церква. Невдовзі сюди переноситься престол Святодухівської дерев'яної церкви, що згоріла на Подолі, і трапезна отримує назву церкви Святого Духа. 1824—26 за архімандрита Мелетія проведено реконструкцію за проектом арх. А. Меленського. Пробили великі аркові отвори в трапезній залі, які з'єднували її з північною прибудовою (кін. 18 — поч. 19 ст.) і південною прибудовою (1-а чв. 19 ст.), розібрано другий ярус західного притвору. На західній стіні основного об'єму влаштовано фронтон з композицією Всевидючого Ока.

На східному фасаді — напівкруглий виступ апсиди.

У 1831 церкву розписав київський худ. Г. Яровський. Стелю церкви було розписано монохромно, стіни — блакитними фарбами (у нижній частині

імітовано під мармур), вікна прикрашено арабесками. У вівтарі над престолом містилося зображення Саваофа (зберігся невеликий фрагмент голови) з ангелами, у центральній частині стелі — Святого Духа з херувимами, на стінах — евангелістів. Увесь розпис зроблено у традиційній академічній манері, притаманній київській лаврській школі храмового живопису 1-ї пол. 19 ст. У серед. 19 ст. між'ярусні склепіння було розібрано, низ віконних прорізів розтесано. За кресленнями викладача київської семінарії Думитрашка встановлено новий позолочений іконостас. 1854 значні кошти на відбудову церкви пожертвував духівник монастиря ієромонах Арсеній. Будівельні роботи тривали до 1864. У 1899 церква була двопрестольною і мала головний престол — в ім'я Зішестя Святого Духа і з лівого боку (у північному приділі) — в ім'я Святителя Михаїла, першого митрополита Київського.

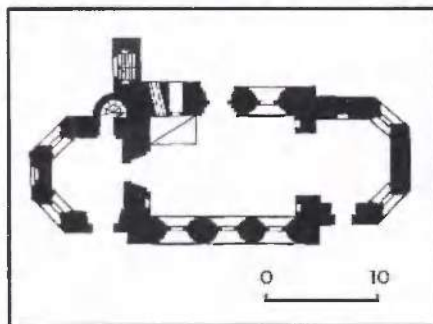
Цегляна, тинькована, прямокутна в плані споруда, у вигляді тринавної базилики з двоярусним центральним об'ємом та одноповерховими прибудовами з боку північного і південного фасадів. Прибудови вирішено у стилі класицизму. Перекриття центрального об'єму коробові, бічних — плоскі. Стіни першого поверху рустовані, вікна з напівциркульними завершеннями. Другий ярус завершує карниз з ліпними розетками під ним.

До 1864 у будинку містилась академічна фундаментальна бібліотека — одна з найбільших в країні, яка відіграла велику роль у формуванні освітнього рівня студентів та розвитку наукової діяльності в академії. Початок їй було покладено даром П. Могили, який, помираючи, передав колегіуму понад 2 тис. книжок. Після цього всі ректори, професори та вихованці академії заповідали або дарували

12.11. Трапезна з церквою

Святого Духа.

12.11. План первісного ядра.

навчальному закладу книги. Поповнення відбувалося й за рахунок закупок, надходжень від друкарень, видавництва тощо. Крім друкованих книг, у бібліотеці зберігались рукописи, хроніки, літописи, спогади, щоденники, лекції професорів, конспекти студентів, документація академії. Із її фондів формувалися і поповнювалися бібліотеки всієї України. Книгозбірня поділялась на дві частини, одна з яких містилась у цьому корпусі, друга — при бурсі (з 1778). Під час пожежі 1780 згоріло 9 тис. книжок академічної навчальної бібліотеки, після чого її об'єднали з книгозбірнею бурси. З метою поповнення бібліотечних фондів, сприяння самоосвіті студентів проф. І. Фальковський заснував 1792 «Вільне поетичне товариство». Наприкінці 18 ст. бібліотека академії налічувала 12 тис. томів. У радянський час будинок було передано сільсько-господарській трудовій громаді, пізніше — міській лікарні № 15.

Під час 2-ї світової війни будівлю дуже пошкоджено. 1945—50 відбудовано за проектом арх. Н. Озерової. З початку 90-х рр. у будинку ведуться реставраційні роботи [207].

Віктор Голубцов, Інна Дорофійенко, Лариса Федорова.

13. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИВСЯ КАРЕТНИЙ ЦЕХ (іст.).

Вул. Ямська, 54. На червоній лінії забудови вулиці. Входив до комплексу невеликих одноповерхових цегляних будівель, розміщених на території садби (стельмашня, кузня, столярні, майданчик з наметом для збирання екіпажів). Тут виготовлялися і ремонтувалися прольотки, брички, екіпажі, шарабани. Одноповерховий, подовженої форми, дерев'яний, стіни з напівбруса, обкладені цеглою, з сімома невеликими віконними прорізами і одним дверним по фасаді. Довгий час був житловим, мав прибудови з боку подвір'я. На поч. 20 ст. у ньому містився каретний цех, що належав майстру Ільницькому. Цех обслуговував Ямську слободу, яка виникла тут у кін. 19 ст.

Будинок є пам'яткою виробництва. Тепер у ньому розміщено державну установу [208].

Олександр Ляпін.

14. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИВСЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЗАПАСНИЙ ПІДПІЛЬНИЙ РАЙКОМ КП(б)У (іст.).

Вул. Павлівська, 9. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, з високим цоколем. На чоловому фасаді проста, місцями візеручаста кладка поєднується з ліпними вставками. Первісно прямокутний план будинку змінено прибудовою з боку подвір'я, в якій розташовано вхід.

Тут у квартирі № 1 під час окупації міста гітлерівцями з вересня 1941 до червня 1942 містився Шевченківський запасний підпільний райком КП(б)У. Секретарем райкому був Ухо Микола Савич (1903—42), механік авторемонтного заводу. У підпіллі діяв під прізвиськом М. Николаєнка. Після розгрому в жовтні 1941 основного складу Шевченківського райкому партії запасний райком здійснював велику агітаційну і диверсійну роботу. Райком мав явочні квартири на вулицях Басейній, 3, Обсерваторній, 14 та ін. Підпільни-

ки діяли у майстернях таксомоторної станції «Київ-Товарний», на авторемонтному заводі. Розповсюджували повідомлення Радінформбюро, зривали вивезення молоді до Німеччини, організували підпільну друкарню, забезпечували людей необхідними документами тощо. Внаслідок масових каральних операцій гестапівців було розгромлено ряд підпільних організацій. У червні 1942 Шевченківський запасний підпільний райком КП(б)У припинив своє існування. 7 червня 1942 загинув секретар райкому М. Ухо. Після війни будинок двічі перебудовано. Первісно планування квартири не збереглося.

1975 на фасаді встановлено меморіальну дошку з сірого граніту (арх. Т. Трегубова).

Тепер у будинку — державна установа [209]. *Лілія Лук янчук.*

15. БУДИНОК кін. 19 ст., В ЯКОМУ МІСТИВСЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ОСНОВНИЙ ПІДПІЛЬНИЙ РАЙКОМ КП(б)У (іст.). Вул. Некрасовська, 3. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний житловий будинок, прямокутний у плані, з приямками з боку вулиці. Симетрично вирішений фасад з балконами оздоблено простим візерунком з цегли.

У цьому будинку з вересня до 18 жовтня 1941 містився Шевченківський основний підпільний райком КП(б)У. Його очолював Каркоц Петро Киринович (1894—1941; прізвище у підпіллі — Петренко). У квартирі № 4 (правий бік бельєтажа) в одній з кімнат п'ятикімнатної квартири жила О. Ведунова, член підпільної організації району. У неї на квартирі відбувалися засідання бюро підпільного райкому. 18 жовтня 1941 П. Каркоц разом з дружиною були заарештовані й розстріляні. Незабаром почав діяти запасний підпільний райком партії.

1975 на фасаді будинку встановлено меморіальну гранітну дошку (арх. О. Бугаєнко) [210]. *Лілія Лук янчук.*

16. БУДИНОК кін. 19 — поч. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ КУЗНЯ (іст.). Вул. Ямська, 44. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, у плані квадратний.

У кін. 19 ст. у цьому районі виникла Ямська слобода. Потреба у забезпеченні ямщицького промислу привела до створення кузень, де виготовлялися цяхви, підкови та інші металеві предмети, необхідні ямщикам, а також предмети побуту, знаряддя праці, прикраси. Одна з кузень містилася у цьому будинку, який є пам'яткою виробничої діяльності [211].

Олександр Ляпін.
17. БУДИНОК 1936, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ШКОЛА УКРАЇНСЬКОГО ШТАБУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ (іст.). Вул. І. Крамського, 10. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний. Після звільнення Києва у листопаді 1943 від німецько-фашистських загарбників у цьому будинку з січня 1944 до січня 1945 містилася Школа особливого призначення, створена при Українському штабі партизанського руху (УШПР) для підготовки висококваліфікованих спеціалістів мінопідірвної справи. У кінці липня 1944 на базі її та

Саратовської школи створено об'єднану школу УШПР.

1976 на фасаді встановлено гранітну меморіальну дошку (арх. І. Прокопенко). Тепер в будинку дитячий санаторій «Перемога» [212].

Юрій Зінченко.

18. БУДИНОК 1903, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВОЧНА КВАРТИРА КИЇВСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ КП(б)У, ПРОЖИВАВ КАРАКІС Й. Ю. (іст.). Пров. Рильський, 5. На червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований житловий будинок з цоколем поверхом без приямків. Збудовано у садібі Софійського собору за проектом єпархіального арх. Є. Єрмакова. Асиметрично вирішений головний фасад має два входи, які оформлено арковими порталами. Центральні й бічні ризаліти ледь помітного виступу підсилюють рельєфну пластику фасадів. Другий поверх акцентовано спареними віконними прорізами, об'єднаними плоскими декоративними дугами.

Тут 1918 — на поч. 1919 містилася явочна квартира Київського підпільного обласного комітету КП(б)У, створеного у липні 1918 за рішенням І з'їзду КП(б)У. Очолювали підпільний комітет М. Майоров, з жовтня — С. Косіор. У кінці жовтня 1918 для безпосереднього керівництва підготовкою збройного повстання комітет видав зі свого складу Київський обласний підпільний ревком на чолі з А. Бубновим. Діяв до лютого 1919. Видавав газету «Киевский коммунист». Тут відбувалися зустрічі керівників підпілля, засідання комітету, зберігалися нелегальна література, листівки тощо.

1943—88 у квартирі № 3 проживав Каракіс Йосип Юлієвич (1902—88) — архітектор і педагог. Автор проєктів численних житлових та громадських будівель у Києві (1930-і рр.), готелю «Луганськ» у Луганську (1944—50). Залишив значний доробок у галузі типового проєктування шкіл. Розробив (у співавт.) проєкти експериментальних шкільних будівель на Бульв. Дружби Народів, 12 у Києві (1957—60), Донецьку (1960—61, 1965—66), Краматорську (1962, 1965) та ін. До 1978 працював у проєктних інститутах Києва.

1978 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку про розміщення тут явочної квартири (арх. А. Ігнащенко) [213].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

19. БУДИНОК 30-х рр. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВОЧНА КВАРТИРА ПІДПІЛЬНОЇ ГРУПИ КУШНІРОВА Ф. М. (іст.). Вул. Юрківська, 36. На червоній лінії забудови вулиці, на розі вулиць Юрківської і Турівської. П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок, перший поверх напівпідвальний.

Тут на другому поверсі у двокімнатній квартирі № 20 під час німецько-фашистської окупації Києва з 22 вересня до 10 жовтня 1941 містилася явочна квартира підпільної групи, яку очолював Ф. Кушніров (до війни — секретар парткому суднобудівного судноремонтного заводу). Це була одна з перших підпільних організацій,

яка діяла в окупованому німцями Києві. Хазяйка квартири — робітниця суднобудівного-судноремонтного заводу М. Лисиця. В одній з кімнат жила сама М. Лисиця з дітьми, у другій вона відкрила приватну перукарню, яку підпільники використовували як явочну квартиру. Тут члени підпільної групи Р. Букіна та І. Жеребко виготовили перші листівки, які розклеїли на території заводу, в порту, на Хрещатику. 10 жовтня підпільники, відчуваючи загрозу викриття, залишили цю квартиру. Група продовжувала діяльність до липня 1942. Ф. Кушнірова і Р. Букіну було заарештовано і страчено, підпільники, що залишилися у живих, пішли у партизанські загони або приєдналися до інших підпільних організацій [214].

Ольга Бєлая.

20. БУДИНОК 2-ї пол. 19 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛОСЯ КИЇВСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНО-АРТИСТИЧНЕ ТОВАРИСТВО (іст.). Вул. Рогнідінська, 1/13. На червоній лінії забудови вулиці. Належав князю Б. Мещерському. Первісно двоповерховий з мезоніном і підвальним поверхом, цегляний, тинькований. У радянський час перебудований з розширенням мезоніна й надбудовою четвертого поверху.

1896—1901 тут містилося Київське літературно-артистичне товариство (КЛАТ), засноване в листопаді 1895 з ініціативи групи наукових і творчих діячів Києва (спочатку містилося на вул. Новоєлизаветинській — тепер вул. Пушкінська, 8). Серед фундаторів КЛАТ: професори Київського університету, історики — В. Іконников та І. Лучицький, геолог П. Тутковський, журналісти М. Кисельов, М. Ніколаєв, художник, викладач школи М. Мурашка — І. Селєзньов, директор Київського музичного училища В. Пухальський, актор і режисер М. Соловцов, актори І. Киселевський, Т. Чужбинов, Є. Неделін, редактор журналу «Київська старина», педагог В. Науменко, капельмейстер київської опери І. Пагані та ін. Першим головою правління КЛАТ був академік архітектури В. Ніколаєв.

На початку лютого 1896 товариство містилося на верхньому поверсі. Тут було 10 великих кімнат і простора зала. За домовленістю з домовласником товариство потім зайняло обидва поверхи. Влітку 1896 під керівництвом В. Ніколаєва будинок перебудовано з улаштуванням великої зали.

Протягом 1896—1901 КЛАТ здійснило ряд вечорів, присвячених пам'ятним датам в історії світової культури, музичних і літературно-драматичних концертів, реферативних виступів, вернісажів. Серед учасників цих заходів були, крім засновників товариства, письменники О. Купрін, Д. Ратгауз, художники М. Мурашко та М. Пимоненко, музиканти Є. Риб і О. Химиченко, актор М. Рошин-Інсаров, адвокат і актор-аматор Л. Куперник, філософи М. Бердяєв і Л. Шестов, журналісти та громадські діячі В. Водозов і А. Луначарський, історик Є. Тарле, фотограф Ф. де Мезер, видавець В. Кульженко та ін. 1900 випущено «Ілюстрований збірник» КЛАТ. Особливе місце в історії товариства займала діяльність представників української культури. Так, членами правління КЛАТ були композитор М. Ли-

сенко, письменниця Олена Пчілка (О. Косач), драматург і театральний діяч М. Старицький, історики М. Василенко і О. Левицький, літературознавець І. Стещенко. Дійсним членом товариства була й Леся Українка, яка неодноразово виступала тут з читанням художніх творів і рефератів. 1897 вона була відзначена КЛАТ за перемогу в літературному конкурсі. Значною подією в культурному житті Києва було святкування в залі товариства 26 грудня 1898 100-річного ювілею «Енеїди» І. Котляревського за участю М. Старицького та Лесі Українки. Звання почесних членів були удостоєні М. Кропивницький, Олена Пчілка, М. Лисенко, Є. Неделін, В. Ніколаєв, В. Пухальський, М. Старицький.

Товариство підтримувало творчі зв'язки з вітчизняними і зарубіжними діячами культури. Почесними членами КЛАТ були М. Антокольський, В. Васнецов, М. Ермолова, В. Поленов, М. Римський-Корсаков, І. Рєпін, Г. Сенкевич, М. Савіна, В. Стасов, Л. Толстой та ін.

З 1901 товариство містилося в будинку на вул. Хрещатик, 15 (не зберігся). У вересні 1905 через революційні виступи було закрито владою.

1983 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку. Тепер — житловий будинок [215].

Михайло Кальницький.

21. БУДИНОК 1880, В ЯКОМУ НАРОДИВСЯ БУЛГАКОВ М. О. (іст.). Вул. Воздвиженська, 10-в. На Подолі, в урочищі Гончарі-Кожум'яки. Споруджений під наглядом арх. А. Гекера.

Двоповерховий, на напівпідвальному поверсі, дерев'яний, обкладений цеглою. Використовувався як житловий, а також як приміщення початкового навчального закладу.

1890—92 у власника садиби (на той час будинок № 28) священика Воздвиженської церкви М. Бутовського наймали квартиру доцент Київської духовної академії О. Булгаков з дружиною. З(15) травня 1891 у подружжя народилася перша дитина — син Михайло (згодом письменник, драматург М. Булгаков; 1891—1940). Прожив у Києві понад 20 років, закінчив 1-у гімназію і медичний факультет університету (1916). У травні 1892 сім'я Булгакова переїхала на вул. Госпітальну, 4 (будинок не зберігся). Пізніше проживали на вул. Кудрявській, Андріївському узвозі тощо.

Тепер будинок на реконструкції [216].

Михайло Кальницький.

22. БУДИНОК 1957, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ АНТОНОВ О. К. (іст.). Вул. Огарьова, 1. На розі вулиць М. Огарьова і В. Алексухіна, в ряді індивідуальної садибної забудови, з відступом від червоної лінії. Одно-, двоповерховий, цегляний. Компактний об'єм складної конфігурації з великими віконними прорізами завершено візерунчастим карнизом. До композиції фасадів входять димохід від каміна, веранда, солярій, обладнаний піддашком. У 1970-х рр. відкрито веранду розширено й засклано. За будинком сад.

1957—84 у цьому будинку проживав Антонов Олег Костянтинович (1906—84) — видатний авіаконструктор і вчений,

акад. АН УРСР (з 1967) та акад. АН СРСР (з 1981), Герой Соціалістичної Праці (1966), заслужений діяч науки УРСР (з 1976). У цей період очолював конструкторське бюро літакобудування (з 1946), з 1962 — генеральний конструктор. У зазначені роки під його керівництвом створено понад 60 типів літаків. Високу оцінку льотних якостей і широкую популярність дістади транспортний літак АН-22 («Антея»), на якому було встановлено понад 40 світових рекордів, ряд пасажирських і транспортних літаків: АН-12, АН-24, АН-26, АН-28, літаючий гігант АН-124 («Руслан») тощо. Відзначений Державною премією УРСР (1976), іншими нагородами. У цьому будинку О. Антонов написав книжки: «На крилах із дерева та полотна» (1962), «Десять разів спочатку» (1969) та ін. Робочий кабінет вченого містився на другому поверсі східного крила. Ім'ям О. Антонова названо вулицю в Києві.

1991 на фасаді будинку з боку вул. В. Алексухіна встановлено меморіальну дошку алюмінієвого лиття з рельєфним портретом вченого (ск. А. Шульженко, худ. Г. Попова) [217].

*Райса Бондаренко,
Олександра Веселова.*

23. БУДИНОК 1975, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БИКОВ А. Ф. (іст.). Вул. О. Туманяна, 8. На розі вулиць О. Туманяна та Флоренції.

Чотиринадцятиповерховий, цегляний житловий будинок, облицьований біля підмурка керамічною кольоровою плиткою. Являє собою композицію у вигляді двох об'ємів призматичної форми, з'єднаних перпендикулярно. Тут 1975—79 жив Биков Леонід Федорович (1928—79) — актор і кінорежисер, народний артист УРСР (з 1974). У ці роки працював на кіностудії ім. О. Довженка над створенням кінofilmу «Ати-баги, йшли солдати...» (1977), у якому був режисером-постановником і одночасно виконавцем головної ролі. У березні 1977 за цей фільм та за кінofilm «У бій ідуть тільки „старикари“» (1974) удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка у галузі кінематографії. Автор кіноспенарію «Прибулець» (1979). Митець жив на десятому поверсі у чотирікімнатній квартирі № 162.

1980 на фасаді будинку встановлено

бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Л. Бикова (ск. В. Борисенко, арх. Б. Кравчук) [218].

Дмитро Табачник.

24. БУДИНОК 1895, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БОГОМАЗОВ О. К. (іст.). Вул. Смирнова-Ласточкина, 18. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений як житловий будинок на замовлення Д. Дмитрієва — священика Воскресенської парафії на Подолі.

Цегляний, односекційний, первісно двоповерховий, на цокольному поверсі. 1950—51 надбудований до чотирьох поверхів. Стримана архітектура симетричного головного фасаду сформована рівними лопатками у міжвіконних простінках та міжповерховими тягами. Центральний вхід з головного фасаду оригінально оформлений у вигляді одноповерхового цегляного тамбура з арковим порталом.

У 1917—30 у квартирі № 5 на другому поверсі будинку проживав з родиною Богомазов Олександр Костянтинович (1880—1930) — живописець, графік, теоретик мистецтва. 1917 деякий час працював учителем малювання в Золотоноші. 1918 разом з М. Бойчуком, В. Кричевським, Г. Нарбутом виконав офіційне замовлення на виготовлення проекту грошових асигнацій у Комітеті по заготівлі державних паперів; викладав у школі друкарських справ; оформив інтер'єр Київського літературно-артистичного клубу «ХЛАМ» (художники, літератори, артисти, музики), брав участь у Першому з'їзді діячів українського пластичного мистецтва, на якому виступив з доповіддю «Основне завдання розвитку мистецтва живопису на Україні». 1919 разом з іншими лівими художниками був залучений до роботи у Всеукраїнському відділі мистецтв Наркомосу, керував оформленням революційних свят у Києві. 1920 деякий час проживав у Боярці. 1920—21 працював в агітпоїзді 12-ї Червоної армії. З 1922 — професор Київського художнього інституту, керівник майстерні станкового малярства. З 1925 — член АРМУ. Проголосив своїм творчим методом «спектралізм» — варіант кубофутуризму. У цей період написав ряд київських пейзажів, серію картин «Пілярі» (у т. ч. «Пілярі», 1927, «Праця пілярів», 1929), «Портрет дочки» (1928); створив ліногравюру «Карл Маркс» (1926) та ін. Автор теоретичного дослідження «Живопис та елементи» (1914, 1928), в якому проаналізував авангардне мистецтво, логіку і психологію художнього мислення. [219].

*Дмитро Горбачов,
Михайло Кальницький.*

25. БУДИНОК 1920—33, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БОГОМОЛЕЦЬ О. О. (іст.). Вул. Академіка Богомольця, 2. На території меморіального парку ім. О. Богомольця. Поряд з будинком Інституту фізіології ім. О. Богомольця НАН України.

Чотириповерховий, цегляний, двосекційний. Споруджений спеціально для співробітників інституту. Підвіконня прикрашено плоским рослинним орнаментом.

1933—41, 1943—46 в будинку проживав Богомолець Олександр Олександрович (1881—1946) — патофізіолог, державний і громадський діяч, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР

(з 1932), акад. АМН СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1943). У ці роки проводив велику наукову і громадську діяльність. Засновник і директор Інституту експериментальної біології та патології Міністерства охорони здоров'я УРСР (створений 1930) та Інституту клінічної фізіології АН УРСР (створений 1934). 1953 їх об'єднано в Інститут фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР. З 1930 — президент АН УРСР. Створив школу патофізіологів. У 1930-і рр. написав велику кількість наукових праць. Серед них — про механізм дії переливання крові, розвиток нового оригінального вчення про фізіологічну систему сполучної тканини, регуляторні функції вегетативної нервової системи у нормі та патології, антиретиккулярну цитотоксичну сироватку, з онкології, проблем стомлюваності, продовження життя та ін. Під його керівництвом також створено і видано 1933—37 тритомну працю «Посібник з патологічної фізіології», за яку 1941 відзначений Державною премією СРСР. 1941—43 разом з Інститутом клінічної фізіології АН УРСР працював в евакуації в Уфі. 1944 вченому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за створення препаратів для лікування ран і переломів кісток.

Квартира О. Богомольця — № 11 (потім № 17) була шестикімнатною, містилася на другому поверсі. Тепер її перебудовано — одну кімнату виділено окрему квартиру (№ 17-а). У кабінеті та спальні збережено багато меморіальних речей. Між житловим будинком та інститутом — сад, у закладенні якого брав участь вчений. Поховано О. Богомольця неподалік від будинку, де він жив — на території садиби Інституту фізіології НАН України.

У цьому будинку проживали: в квартирі № 3 — патофізіолог-онколог, акад. АН УРСР Кавецький Ростислав Євгенович (1899—1978); члени-кореспонденти АН УРСР: в квартирі № 5 — хірург Іщенко Іван Миколайович (1891—1976), в квартирі № 9 — патофізіолог Сиротинін Микола Миколайович (1896—1977), в квартирі № 12 — патофізіолог Медведєва Ніна Борисівна (1899—1969), у квартирі № 15 — патофізіолог Татаринів Євген Олександрович (1892—1950).

1947 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармуру на пошанування О. Богомольця [220].

Лариса Шевченко.

26. БУДИНОК кін. 19 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ГРІНЧЕНКО Б. Д. (іст.). Вул. Гоголівська, 8. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний житловий будинок, ліве крило з напівпідвалом і приямком (по схилу вулиці). Фасад оформлено тягами, цегляним декором, стіни рустовані, між вікнами — лопатки, вікна — з листвами, на третьому поверсі — напівколони.

1902—05 тут проживав Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — письменник, перекладач, літературознавець, мовознавець, теоретик та історик української лексикографії, фольклорист, етнограф, публіцист, видавець, громадсько-культурний діяч. У цей період працював над першим ґрунтовним «Словарем української мови»

26. Вул. Гоголівська, 8.

(68 тис. слів), що вийшов друком 1907—09 у 4-х томах. Б. Грінченко був співукладачем, упорядником і редактором словника, матеріали до якого збирало кілька поколінь української інтелігенції, починаючи з П. Куліша (1861), пізніше — Київська Громада, редакція «Киевской старини». У словнику представлено лексику літературної мови 19 ст., фольклору, більшості українських діалектів, запроваджена в ньому орфографічна система склала основу правописного кодексу української мови. Цей етнографічно-енциклопедичний довідник справедливо називають словником Грінченка. Одночасно дослідник укладав перший бібліографічний покажчик «Література українського фольклору 1777—1900» (опубліковано 1907), не припиняв літературної діяльності. У зазначений час вийшла його поетична збірка «Писання Б. Грінченка» (т. 1, 1903), він перекладав з польської, німецької, російської, грузинської мов твори відомих письменників, друкував в українських часописах публіцистичні статті, вірші, оповідання. 1903 у «Земській збірці Чернігівської губернії» опублікована його праця «До питання про журнал для ди-

тячого читання в земській народній школі». Продовжував збирати фольклорний (пісні, казки тощо) та етнографічний матеріал, займався проблемами української національної школи, готував книжку, в якій виклав власний досвід педагогічної і культурної діяльності — «На безпросвітному шляху. Про українську школу» (вийшла 1906). Б. Грінченко був засновником і редактором української газети «Громадська думка» (перший номер побачив світ 31 грудня 1905), 1905 — одним з організаторів Української радикальної партії, що 1906 злилася з Українською демократичною партією в Українську демократично-радикальну партію. Разом з ним проживала його дружина — Грінченко Марія Миколаївна (1863—1928) — письменниця, лексикограф, перекладачка, громадсько-культурний діяч. Була діяльною помічницею в підготовці словника української мови, в етнографічній та громадській роботі Б. Грінченка. 1988 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з темно-сірого граніту у вигляді розкритої книжки з бронзовим горельєфним портретом вченого (ск. А. Чемерис) [221].

*В'ячеслав Горбик,
Петро Скрипник.*

27. БУДИНОК 1960, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ГРОМАШЕВСЬКИЙ Л. В. (іст.). Вул. І. Мар'яненка, 11/12. Вздовж провулка, який виходить на Кловський узвіз через арку в житловому будинку. Збудований як один з перших кооперативних будинків повосинного періоду для медпрацівників. П'ятиповерховий, цегляний, на високому цоколі з прямками з боку дворового фасаду. Завершує будинок виразний карниз на кронштейнах з цегла.

1960—80 тут жив Громашевський Лев Васильович (1887—1980) — епідеміолог, акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1967), організатор і перший директор Київського Інституту інфекційних хвороб АМН СРСР (1948—51). В цей період (з 1953) працював заступником директора у Київському НДІ епідеміології, мікробіології та паразитології МОЗ УРСР (з 1981 — Київський НДІ епідеміології та інфекційних хвороб МОЗ України ім. Л. Громашевського). Одночасно в 1948—63 завідував кафедрою епідеміології Київського медінституту. Очолював республіканське і Київське міське наукові товариства епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів. В останні 20 років життя особливу увагу приділяв подальшій розробці проблем теорії й практики механізму передачі, класифікації та ліквідації інфекційних хвороб. Зазначені питання знайшли відображення в перевиданому 1965 його підручнику «Загальна епідеміологія», двох монографіях з проблем механізму передачі інфекцій та інших

працях. Велике наукове значення мають також роботи вченого цих років з питань парентерального вірусного гепатиту.

Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 14 на другому поверсі у правому крилі будинку. Зберігся робочий кабінет вченого з книжками та меморіальними речами.

1982 на торці будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з рельєфним портретом вченого (ск. О. Редько, арх. В. Смирнов) [222].

*Світлана Ноженко,
Елла Піскова.*

28. БУДИНОК рубезу 19—20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ДРАЙ-ХМАРА М. П. (іст.). Вул. Садова, 1/14. На червоній лінії забудови вулиці. Прибутковий будинок, належав дворянину К. Леонтовичу. П'ятиповерховий (до 1950-х рр. чотириповерховий) цегляний.

У 1920—30-і рр. тут проживав Драй-Хмара Михайло Панасович (1889—1939) — поет і літературознавець. У цей час викладав у різних навчальних закладах, у т. ч. у медичному інституті (1923—29), працював в Інституті мовознавства ВУАН (1930—33). Підготував першу збірку поезій «Проростень», яка вийшла друком 1926. Дві інші збірки — «Сонячні марші» та «Залізний обрій» побачили світ тільки 1969. У 1926 опубліковано його монографію «Леся Українка — життя і творчість», 1929 — у «Записках Історико-філологічного відділу ВУАН» статтю «Поєма Лесі Українки „Віла Посестра“ на тлі сербського та українського епосу». Перекладав українською твори світової класики. Разом з М. Зеровим, П. Филиповичем, О. Бургардом, М. Рильським належав до літературного угруповання неокласиків. Вперше поет був заарештований 21 березня 1933, звинувачений у причетності до контрреволюційної націоналістичної організації, яка нібито діяла у Кам'янець-Подільському університеті, де він працював викладачем 1918—23. 16 липня його відпустили через відсутність доказів. Арешт був підставою для звільнення з Інституту мовознавства, виключення із Спілки наукових працівників, заборони друкуватися. Вдарте органи НКВС заарештували поета у його квартирі 6 вересня 1935. 28 березня 1936 заарештований за сфальсифікованим звинуваченням у приналежності до націоналістично-терористичної групи М. Зерова на 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Відбував покарання на Колимі. У травні 1938 додано ще 10 років за участь в антирадянській пропаганді у таборі. Помер в Усть-Тайожному 19 січня 1939. Реабілітований 1989 [223].

Лариса Шевченко.

29. БУДИНОК бл. 1900, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІГНАТОВИЧ В. В., ПЕРЕБУВАВ ФРАНКО І. Я. (іст.). Пров. Несторівський, 8. Фіксує фасадом червону лінію забудови за відсутності суміжних будівель. Споруджений на ділянці землі, яка належала чиновнику І. Иванову. Спочатку по фронту цієї ділянки був ще двоповерховий корпус (не зберігся).

Триповерховий (нижній поверх є цокольным напівповерхом), цегляний. У плані близький до прямокутника,

в тилу має виступ, що відповідає чорним сходам. Фасад декоровано цегляною кладкою. Вікна двох верхніх поверхів прикрашено сандриками з замковими каменями, нижнього — ліпними гірляндами. Лопатки другого поверху оформлено рустуванням. Площина фасаду розчленована горизонтальними тягами. Вхід до будинку у правій частині фасаду.

З 1908 будинок і садиба перейшли у власність Ігнатовича Віктора Володимировича (1862—1933) — громадського діяча, одного з керівників Київської контори Державного банку (з 1907), касира Старої Громади, члена-засновника Української федеративно-демократичної партії (грудень 1917), члена фінансової комісії української мирової делегації на переговорах Української Держави з Росією (травень 1918).

У квітні 1909 В. Ігнатовича відвідав Франко Іван Якович (1856—1916) — український письменник і громадський діяч, який перебував у Києві не легально. Їх об'єднували не тільки родинні стосунки (їхні дружини були сестрами), а й активна участь у громадському і культурному житті. В. Ігнатович був членом правління і скарбником «Українського клубу» (вул. Володимирська, 42), збори якого відвідав І. Франко.

Квартира В. Ігнатовича займала весь верхній поверх, складалася з шести кімнат, двох передпоків, кухні і ванної. Планування меморіальної частини в основному збереглося, але на поверсі тепер розміщено дві квартири. В пам'ять про перебування в будинку І. Франка на фасаді 1955 встановлено меморіальну дошку з білого мармуру, яку 1971 замінено на гранітну дошку сірого кольору [224].

Михайло Кальницький.

30. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІЖАКЕВИЧ І. С. (іст.). Вул. Бондарська, 11. У глибині садиби. Одноповерховий цегляний, з напівпідвалом.

У 1905—56 тут мешкав Іжакевич Іван Сидорович (1864—1962) — живописець і графік, народний художник УРСР (з 1951). У 1903 він купив ділянку землі, на якій почав будувати дерев'яний будинок (згодом обкладений цеглою, зберігся без змін). Цей період життя художника відзначено створенням видатних творів у галузі книжкової графіки, які яскраво відбивають життя і побут українського народу. Значну їх кількість опубліковано до 1917 в журналі «Нива». 1902—09 митець разом з художниками Г. Павовим та А. Лаквим розписував Трапезну палату з церквою Антонія і Феодосія Києво-Печерської лаври: намалював для кіота церкви «Собор преподобних печерських» і «Собор Архангела Гавриїла» (не збереглися), 16 зображень в кругах підбанного пояса — пророків і прабатьків; 14 зображень у медальйонах під картинами кутових ніш: «Воскресіння», «Різдво», «Хрещення», «Стрітення»; у Трапезній палаті — зображення печерських преподобних: Марка-гробкопа, Нестора-літописця, Никодима, Луки Економа, Спиридона, Прохора Лебедника та ін. 1906 під його керівництвом у церкві Всіх Святих над Економічною брамою в Лаврі виконано сюжет-

ні та орнаментальні композиції. Велике місце в роботах митця посідають ілюстрації до класичних творів української літератури: «Кобзаря» Т. Шевченка, «Бориславських оповідань» І. Франка, «Лісові пісні» Лесі Українки, «Енеїди» І. Котляревського, творів М. Гоголя, М. Коцюбинського та ін. 1939 вийшло ювілейне видання «Кобзаря», для якого художник виконав понад тридцять ілюстрацій.

Серед найвидатніших робіт митця 1930-х рр. — 15 панно-картин на тему «Історія землі» для Геологічного музею АН УРСР. Аналогічні твори зроблено і для інших музеїв, зокрема, для Державного історичного музею УРСР у Києві — «Рада роду», «Литовський князь перед воротами Києва», «Повстання у Галичині», «Повстання киян у 1113». Картини цього періоду: «Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь» (1907), «Тарас Шевченко — пастух» («Мені тринадцятий минуло...»; 1935), «Повстання гайдамаків» (1939), «Катерина» (1952) та ін. Ряд творів художник присвятив архітектурним пам'яткам Києва. Після зведення 1906 Покровської церкви на Пріорці митець зробив там розписи. 1947 на замовлення настоятеля Г. Єдлінського написав ікони для Макаріївської церкви на Татарці: «Богоматір Несподівана радість», священномученика Макарія, святого Миколи Миралікійського. Будинок відвідували видатні представники російської та української культури (Остап Вишня, Ф. Красицький, В. Касян, М. Реріх та ін.). Тепер у будинку мешкають онуки художника [225].

*Валентина Єременко,
Лариса Шевченко.*

31. БУДИНОК 1956, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІЖАКЕВИЧ І. С. (іст.). Вул. М. Садовського, 8-а. У глибині подвір'я під горою. Одноповерховий, цегляний, критий шифером.

У 1956—62 тут мешкав Іжакевич Іван Сидорович (1864—1962) — живописець і графік, народний художник УРСР (з 1951). Похований на Байковому цвинтарі у Києві. Ім'ям І. Іжакевича названо вулицю в Києві. Сім'я митця займала весь будинок.

1964 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку із зображенням палітри і книжки (арх. Р. Бикова) [226].

Олена Апанович.

31. Вул. М. Садовського, 8-а.

32. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ КРАСИЦЬКИЙ Ф. С. (іст.). Вул. Брюсова, 20/16. У другому ряді забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, з невеликими вікнами, прикрашеними дерев'яними різьбленими листвами та віконницями. 1910—44 тут жив Красицький Фотій Степанович (1873—1944) — живописець і графік. Внучатий небіж Т. Шевченка. З 1903 проживав у Києві. Придбав недобудований будинок у регента Покровської церкви Г. Мостопалова, перепланував його, добудував, обладнав велику заасфальтовану веранду — майстерню з балконом на другому поверсі. У цей період митець створює політичні карикатури для київського журналу «Шершень», який він видавав на поч. 20 ст. і в роки Української Народної Республіки, жанрові картини, портрети Лесі Українки, Т. Шевченка, І. Франка, пізніше — радянських письменників. Займався (з перервами) викладацькою діяльністю: у Київському художньому училищі (1912—20) та художньому інституті (1927—39).

32. Вул. Брюсова, 20/16.

На поч. 90-х рр. 20 ст. в будинку на громадських засадах створено музей. Серед експонатів — особисті речі Катерини — сестри Т. Шевченка (бабусі Красицького), сотні оригінальних художніх творів, фотографії та ілюстрації з журналу «Шершень», меморіальні речі митця. Похований на Байковому цвинтарі у Києві. Ім'ям художника названо одну з вулиць міста. 1993 музей взяло під свою опіку Київське крайове козацьке товариство, яке на території садиби-музею 29 серпня того ж року встановило хрест і започаткувало спорудження православного козацького храму Миколи Чудотворця, якого особливо шанував Ф. Красицький.

1977 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом митця (ск. О. Супрун, арх. К. Сидоров) [227].

33. БУДИНОК 1974, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ КУНЦЕВИЧ Е. М. (іст.). Пров. Bastiонний, 9. У глибині забудови вулиці. Тринадцятиповерховий, цегляний житловий будинок, споруджений Спілкою художників УРСР.

1974—96 тут у квартирі № 70 проживав Кунцевич Едвард Михайлович (1926—96) — скульптор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1976), народний художник України (з 1995). У творчій спадщині митця цих років численні твори монументальної та декоративної скульптури, у т. ч.: меморіальний комплекс Пагорб Слави у Черкасах (1977, у співавт.), а також пам'ятники — М. Кропивницькому у Кіровограді (1975), І. Сошенку у Корсуні-Шевченківському, Л. Смиренку у с. Мліїв Черкаської обл. (обида — 1984), Т. Шевченку у Чигирині (1989) і Луцьку (1995), Б. Хмельницькому у с. Суботів (1995) [228].

34. БУДИНОК 1973, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ЛУЦЕНКО Д. О. (іст.). Вул. Суворова, 19-а. У другому ряді забудови, на подвір'ї. Шістнадцятиповерховий, облицьований білою плиткою.

1974—89 у квартирі № 66 на п'ятнадцятому поверсі проживав Луценко Дмитро Омелянович (1921—89) — по-

ет, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1974). За цей період вийшли збірки його поезії «Пахучий хліб» (1974), «До останнього папрона» (1975), «Хліб і пісня» (1978), «Березовий дзвін» (1980), «Дорога спадщина» (1984) тощо. Вагоме місце у творчості поета посідала пісенна лірика. Написав такі популярні пісні, як «Києве мій», «Фронтівки», «Сивина», «Осінне золото». Вірші поета поклали на музику композитори О. Білаш, В. Верменич, К. Данькевич, Г. Майборода, П. Майборода, Л. Ревуцький та ін. За пісні, написані у співдружності з І. Шамо, Д. Луценко удостоєний 1976 Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка.

1996 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом поета (ск. М. Міщук) [229].

35. БУДИНОК поч. 1970-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ МИКОЛАЙЧУК І. В. (іст.). Вул. Серафимовича, 5. Торцем виходить на вулицю.

Шістнадцятиповерховий панельний будинок.

1971—87 тут проживав Миколайчук Іван Васильович (1941—87) — кіноак-

тор, сценарист і режисер, заслужений артист УРСР (з 1968). З 1965 працював на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. У ці роки за його сценаріями чи у співтворстві створено фільми: «Білий птах з чорною ознакою» (1971; роль Петра Звоняра), «Відлюдок» (1978), «Мріяти і жити» (1975), «І в звуках пам'ять відгукнеться», «Під сузір'ям Близнюків» (1979). У 1972 виконав роль Василя у фільмі «Пропаща грамота»; читав дикторський текст (Г. Сковорода) у фільмі «Відкрій себе», знятому на «Укркінохроніці». 1980 поставив фільм «Вавилон-XX» (співавтор сценарію, автор музичного оформлення, роль Фабіана), 1982 — «Така пізня, така тепла осінь» (у співавторстві з В. Коротичем, роль Григора Корчака).

Залишилися нездійсненими його сценарії про композитора М. Березовського, народної притчі «Небилиці про Івана» та ін. Був членом правління Спілки кінематографістів України. Похований на Байковому цвинтарі. По смертю відзначений 1988 Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка.

В пам'ять І. Миколайчука проводиться республіканський кінофестиваль.

Жив у трикімнатній квартирі № 64 на дев'ятому поверсі. Збережено меморіальний кабінет митця.

1989 на торці будинку, що виходить на вул. Серафимовича, встановлено бронзову меморіальну дошку у формі цимбалів з барельєфним портретом митця (ск. А. Фуженко, арх. Т. Довженко) [230].

36. БУДИНОК 1959—61, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПАРАДЖАНОВ С. Й. (іст.). Просп. Перемоги, 1. На червоній лінії забудови вулиці. Бічним фасадом виходить на пл. Перемоги.

Восьмиповерховий, цегляний, облицьований бежевою керамічною плиткою.

У цьому будинку 1962—74 проживав Параджанов Сергій Йосипович (1924—90) — кінорежисер, народний артист УРСР (з 1990). Працював на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, де створив фільми: «Квітка на камені» (1962; у співавторстві з А. Слісаренком), «Київські фрески» (1965). За повістю М. Коцюбинського 1965 поставив фільм «Тіні забутих предків», що одержав премію Міжнародного кінофестивалю в Мардель-Плата (Аргентина) і в Римі — Кубок фестивалю фестивалів; 1966 — Золоту премію в Салоніках (Греція), спеціальний приз Всесоюзного кінофестивалю (Київ) та ін. 1969 на Тбіліській кіностудії зняв фільм «Колір грана-тата».

Після ув'язнення (1973—77) творча діяльність С. Параджанова продовжува-

ласть у Єревані, де він і похований у пантеоні. 1991 йому присуджено Державну премію України ім. Т. Шевченка (посмертно).

Проживав у двокімнатній квартирі № 58 в лівому крилі будинку на сьомому поверсі.

1992 на будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом кінорежисера (ск. М. Рапай, арх. Л. Бальзак) [231].

Галина Бельчикова.

37. БУДИНОК 2-ї пол. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПЕТРОВ В. П. (іст.). Вул. Володимиро-Либідська, 16. На червоній лінії забудови вулиці.

П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок.

1965—69 тут жив Петров Віктор Платонович (В. Домонтович; 1894—1969) — літературознавець, етнограф, археолог та письменник. Жив у Києві ще й у 1920—30-х рр. на вул. Малопідвальній, 10. Учасник Великої Вітчизняної війни. 1944—49 — на еміграції в Німеччині. 1949—56 працював у Москві. Після повернення до Києва 1956 — старший науковий співробітник, завідувач архіву Інституту археології АН УРСР. 1966 знову захищає дисертацію, тому що документи про одержання 1930 ступеня доктора літературознавства за дисертацію «Пантелеймон Куліш у 50-і роки. Життя. Ідеологія. Творчість» були втрачені. За сукупністю наукових праць (в авторфераті вказано 138) йому присуджено ступінь доктора філологічних наук. У 1960-х рр. починає інтенсивно друкувати наукові розвідки з археології, мовознавства.

Головним об'єктом його археологічних досліджень була проблема етногенезу народів, що втілюлася у монографіях: «Історична географія та проблеми слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії» (1966); «Скіфи: мова і етнос» (1968) та «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972). Серед інших археологічних праць цього періоду — «Зарубинецький могильник» (1957), «Підсічне землеробство» (1968). Автор праці «Діячі української культури — жертви більшовицького терору» (К., 1992; вперше видана 1955 з рукописів В. Петрова на еміграції). Разом з ним жила дружина — Зерова Софія Федорівна (дівоче прізвище Лобода), автор-

38. Вул. О. Теліги, 13/14.

ка спогадів про свого першого чоловіка — М. Зерова («Слово і час», 1996—97). Поховано В. Петрова на Лук'янівському військовому цвинтарі [232].

Юлія Загоруйко.

38. БУДИНОК 60-х рр. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПОЛТОРАЦЬКИЙ Г. М. (іст.). Вул. О. Теліги, 13/14. На червоній лінії забудови вулиці.

П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок.

1966—71 тут жив Полторацький Григорій Микитович (1880—1971) — учасник збройного повстання 1905 на броненосці «Потьомкін». У ці роки — пенсіонер. Мешкав у трикімнатній квартирі № 95 на третьому поверсі.

1975 на горці будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Г. Полторацького у матроській формі та зображенням броненосця (ск. О. Банников) [233].

Елеонора Кучменко.

39. БУДИНОК 1946—51, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ РИЛЬСЬКИЙ М. Т. (іст.). Вул. М. Рильського, 7. На пагорбі, що височить над Горіховатськими ставками і межує з Голосіївським лісом.

Двоповерховий, цегляний, з невеликою мансардою. Дах під червоною черепицею, стіни — пісочного кольору, наріжжя — білого, цоколь і дерев'яні фронтони сірі. У будинку вісім кімнат — чотири на першому і чотири на другому поверсі. За допомогою давніх друзів поета — селекціонера зі Сквири Й. Магомета і акад. М. Гришка біля будинку закладено сад.

Тут жив і працював останні тринадцять років життя Рильський Максим Тадеювич (1895—1964) — поет, мистецтвознавець, перекладач і громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1943), акад. АН СРСР (з 1958).

У цей час (1942—64) очолював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ), був головним редактором журналу «Народна творчість та етнографія» (1957—64). Відзначений Державною премією СРСР (1950), Ленінською премією (1960), Державною премією УРСР (1971; посмертно).

Тут народжувалися вірші, що увійшли до збірок «Троянди й виноград» (1957), «Далекі небосхили» (1959), «Голосіївська осінь» (1959), «Зграя веселиків» (1960), «В затінку жайворонка» (1961), «Зимові записи» (1964). З 1960 М. Рильський писав для газети «Вечірній Київ» нариси «Вечірні розмови», які 1962 і 1964 видані окремими збірками. У цьому будинку вчений працював над перекладами, літературознавчими працями, редагував, писав рецензії. У цей період вийшли дослідження та статті про П. Саксаганського — «Майстер високої правди» (1958), М. Лисенка — «Про листи Лисенка» (1962), І. Карпенка-Карого — «Гордість української драматургії» (1955), С. Гулака-Артемівського (1954), М. Садовського (1956), А. Луначарського (1958), М. Заньковецьку і М. Микишу (обидва — 1960), І. Козловського і А. Бучму (обидва — 1961), М. Донця, О. Мишугу, О. Довженка, Л. Ревуцького (1963—64); мистецтвознавчі проблемні твори — «Про наші мистецькі справи» (1961), «Театр, глядач, репертуар» (1963).

У затишній кімнаті на першому поверсі — спальні — пройшли останні дні М. Рильського. Похований на Байковому цвинтарі. Його ім'я носить одна з вулиць, парк у Києві.

Після смерті поета його сини подарували державі цей будинок. 1966 тут створено Київський літературно-меморіальний музей М. Рильського (для відвідувачів відкрито 1968). У ньому зберігаються у недоторканому стані меморіальні кімнати: вітальня, робочий кабінет і спальня. На першому поверсі — вітальня — простора, світла, продовгувата кімната. Стеля оздоблена позолоченим фризом, у ліпленні якого використано орнамент з троянд і грон винограду. Тут збиралася родина поета, сюди сходилися друзі господаря — письменники, артисти, вчені, діячі науки і культури (А. Малишко, Остап Вишня, В. Сосюра, М. Стельмах, М. Нагнибіда, П. Воронько, М. Тихонов, П. Бровка, О. Прокоф'єв, О. Дейч, В. Інбер, М. Комісарова, А. Бучма, З. Гайдай). На придбаному 1937 роаялі фірми «Шредер» грали Л. Ревуцький, С. Жданов, Н. Рахлін, Ю. Мейтус, брати Майборода і сам поет; тут лунав спів І. Козловського.

Дві менші кімнати першого поверху займає меморіальна бібліотека, яка налічує понад 8 тис. книжок. Круті дерев'яні сходи ведуть на другий поверх до робочого кабінету.

У трьох кімнатах на другому поверсі — літературна експозиція музею, матеріали якої розповідають про життєвий шлях М. Рильського та його оточення.

1968 перед будинком встановлено бронзове погруддя поета [234].

Неоніла Пігнала.

39.1. Пам'ятник Рильському М. Т., 1968 (мист.). У парку біля Будинку-музею письменника. Автор: ск. О. Ковальов, арх. В. Костін.

Бронзове погруддя поета встановлено на постаменті з червоного граніту. Загальна висота пам'ятника — 2,7 м. Пластичними засобами скульптор реалістично втілює характерні портретні риси письменника, поетичну натхненність образу. Чіткі геометричні форми постаменту підкреслюють виразне, з деякими узагальненими пластичними елементами погруддя. Вдалий синтез скульптурної та архітектурної частин пам'ятника посилює відчуття цілісності та монументальності композиції, яка органічно вписалася в навколишнє природне середовище.

Дмитро Янко.

40. Вул. Жиллянська, 96.

40. БУДИНОК 1908, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ САКСАГАНСЬКИЙ П. К. (іст.). Вул. Жиллянська, 96. На червоній лінії забудови вулиці. Неподадалі від меморіальних будиноків діячів української культури М. Старицького, М. Лисенка, Лесі Українки. Чотириповерховий, цегляний, Г-подібний у плані житловий будинок, з цокольним поверхом і приямками з боку вулиці. Віконні прорізи третього поверху мають аркове завершення. Головний фасад із складним малюнком балконних огорож оздоблено візерунчастою цегляною кладкою і пофарбовано у два кольори.

1912—40 тут жив Саксаганський Панас Карпович (справж. — Тобілевич; 1859—1940) — актор і режисер, театральнопромадський діяч, народний артист УСРР (з 1925), народний артист СРСР (з 1936), Герой Праці (1924). Брат І. Карпенка-Карого, М. Садовського та М. Садовської. Працював у різних театральних групах актором і режисером, багато гастролював. З 1912 постійно жив у Києві, виїздив на гастролі з різними театральними колективами по Україні та Росії. Один із засновників «Товариства українських артистів під орудою І. Мар'яшенка» (1915—16), «Товариства українських артистів за участю М. Заньковецької і П. Саксаганського» (1916—17). 1918—22 працював у створеному ним у Києві українському Народному театрі, який містився в Троїцькому народному будинку (нині Театр оперети, вул. Червоноармійська, 53). У січні 1922 на його базі було створено Український Драматичний театр ім. М. Заньковецької, в якому Саксаганський працював (з перервами) до 1932.

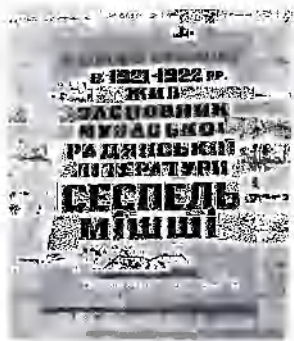
Гастролював разом з Садовським у різних театрах (1926—32), зіграв понад 100 характерних ролей. Утвердив на українській сцені соціально-психологічну драму, запровадив плап-постановки вистави. Поставив українською мовою п'єси «Розбійники» Ф. Шіллера та «Отелло» В. Шекспіра, перекладав українською твори російських та західноєвропейських письменників. Читав лекції на режисерсько-інструкторських курсах про майстерність актора і режисера. Автор ряду книжок, статей та спогадів, у т. ч. — «По шляху життя» (1935), «Моя робота над ролю» (1937) та ін. Похований на Байковому цвинтарі у Києві. Ім'я митця носить одна з вулиць міста. Жив у трикімнатній квартирі № 2 на першому поверсі. Деякий час у 1920-і рр. у нього проживав його брат — М. Садовський.

1963 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку, яку 1972 замінено бронзовою, вирішено як фрагмент театральної завіси з барельєфним портретом актора (ск. М. Грицюк, арх. А. Спищарев). Тепер кол. квартира П. Саксаганського перетворилася у меморіальну квартиру-музей [235].

Юрій Беличко, Лариса Шевченко.

41. БУДИНОК 1900—01, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СЕСПЕЛЬ МІШШІ (іст.) Вул. Лабораторна, 7. На розі вулиць Лабораторної та Предславинської. Збудований як особняк Є. Свешникової за проектом арх. А. Крауса на ділянці з садом (зберігся частково). Двоповерховий, цегляний, з підвищеним цоколем на першому поверсі. Верхній поверх виділено арковими проїздами. Ріг будинку оформлено балконом між цокольним і першим поверхом та еркером, який завершується вазою зі шпильом. Балкон акцентує гачок входу з боку вул. Лаборатор-

41. Вул. Лабораторна, 7.

ної Пластику фасадів підкреслено фарбуванням у два кольори. 1921—22 тут жив Сеспель Мішші (справж. — Кузьмін Михайло Кузьмич, 1899—1922) — поет, зачинатель чужинської радянської літератури. 1921—22 служив у Києві в Червоній армії. Перекладав твори Т. Шевченка чужинською мовою. Вперше ввів до чужинської поезії силабо-тоничне віршування. Автор низки оповідань, паризькі, п'єс. Мешкав на другому поверсі у трикімнатній квартирі № 6.

1969 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з сірого граніту (арх. В. Шевченко) [236].

Олександр Карбачинський, Дмитро Малюк.

42. БУДИНОК 1899, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СТЕБНИЦЬКИЙ П. Я. (іст.) Вул. Тургенєвська, 65. З відступом від червоної лінії забудови вулиці. П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок. Збудований за проектом арх. К. Шимана в садку П. Шелопутона. 1918—23 тут у квартирі № 17 жив Стебницький Петро Януарійович (1862—1923) — письменник, політичний і громадський діяч. Навесні 1918 переїхав до Києва з Петрограда, де представляв інтереси українського народу в Тимчасовому уряді як комісар у справах України. Член партії українських соціалістів-федералістів. У травні 1918 увійшов до складу мирної делегації Української Держави на переговорах з РСФРР. У серпні 1918 обраний сенатором Адміністративного суду — Державного Сенату Української Держави. У жовтні і листопаді 1918 очолював Міністерство народної освіти. Відіграв важливу роль у остаточному формуванні Української академії наук, з якою були пов'язані останні роки його життя. 1919 — член Комітету для заснування Всеукраїнської бібліотеки України (ВБУ). 1920 — голова Тимчасового комітету ВБУ, 1919 — член-співробітник Постійної комісії для вивчення звичаєвого права, член, у 1920—21 — керівник над працями і голова Комісії біографічного словника діячів України при ВУАН. Основні праці присвячені історії України: «Україна в скопомічії Росії» (1918), «Українська справа» (1917), «Поміж двох революцій: нариси політичного життя до рр. 1917—1918» (1918). Похований на Шевкивському цвинтарі [237].

Тетяна Осташко.

43. БУДИНОК кіп. 1970-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СТУС В. С. (іст.) Вул. Червоноармійська, 13-а. З відступом від червоної лінії забудови. Шістьнадцятиповерховий, блочний житловий будинок.

Тут з середини серпня 1979 до 14 травня 1980 жив Стус Василь Семенович (1938—85) — поет, громадський діяч.

Повернувшись до Києва після першого заслання (1972—79) в серпні 1979, В. Стус продовжував працювати над рукописами поетичних збірок «Палімпсести» та «Свіча в свічаді», які він розпочав ще перед арештом. У грудні 1979 став членом Групи сприяння виконанню угод Гельсінкської конференції з прав людини. Незабаром за цим було встановлено адміністративний нагляд з боку КДБ. З 22 жовтня

1979 до січня 1980 працював формувальником на заводі ім. Паризької комуні, з 1 лютого до арешту 14 травня 1980 — намазником на конвеєрі у виробничому об'єднанні «Укрвуглетепром». У кінці вересня 1980 В. Стуса засуджено до 10 років ув'язнення та 5 років заслання. Відбував покарання у Пермській області. Помер у карцері табору ВС389/36. 17—19 листопада 1989 прах В. Стуса разом з прахом його побратимів Ю. Литвина і О. Тихого перевезено до Києва на Байковий цвинтар. Двокімнатна квартира № 94, в якій жив поет, міститься на дванадцятому поверсі будинку.

1994 на фасаді гуртожитку, в якому жив поет 1963—65 (бульв. Академіка Вернадського, 61), встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом (ск. Б. Довгань) [238].

Дмитро Стус.

44. БУДИНОК 1950-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ТАРАНУШЕНКО С. А. (іст.). Вул. Димитрова, 6. На червоній лінії забудови вулиці. П'ятиповерховий, цегляний, житловий.

1953—76 тут жив Таранушенко Стефан Андрійович (1889—1976) — мистецтвознавець. Був репресований. 1953 приїхав до Києва і до виходу на пенсію у 1963 працював в Академії архітектури у відділі вивчення історії українського мистецтва і народної творчості. У 1950—70-і рр. вийшли друком його праці, присвячені творчості П. Мартиновича, Т. Шевченка — художника, В. Боровиковського, О. Кульчицької. Автор статей про українські народні меблі, вітражі, писанки, килими, книжкову графіку, монографії «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976). Займав кімнату у комунальній квартирі № 27 на другому поверсі. У будинку з серед. 1990-х рр. міститься провід Української консервативно-республіканської партії [239].

Сергій Білокінь.

45. БУДИНОК кін. 19 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ТАТЛІН В. Є. (іст.). Вул. В. Дончука, 5. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий з боку вулиці, півтораповерховий — з подвір'я. Дерев'яний (пізніше обкладений цеглою), тинькований, на цегляному цокольному поверсі. Головний фасад з шістьма прямокутними вікнами й центральними дверима.

1925—27 тут проживав Татлін Володимир Євграфович (1885—1953) — художник, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1931). Запрошений до Києва І. Вроною (ректором Київського художнього інституту), обіймав посаду професора і завідувача театрофото-відділення живописного факультету інституту. Результати педагогічної роботи митця демонструвалися на Всеукраїнській ювілейній виставці у листопаді 1927. На ній було представлено макети й ескізи до театральних і кіно постановок учнів В. Татліна і його асистента, художника М. Тряккіна. Один із фундаторів українського дитячого театру. 1 березня 1926 у Театрі юного глядача в Києві відбулася прем'єра вистави за п'єсою В. Гжицького «По зорі» (реж. О. Соломарський). В. Татлін виступив в ній у трьох іпостасях — як співрежисер, художник-конструктор і виконавець головної ролі, побудувавши спектакль за прин-

ципами сценічного конструктивізму. З квітня 1926 у тому ж театрі відбулася прем'єра поставленої ним п'єси М. Шкляра «Бум і Юла» за мотивами казок Г.-К. Андерсена (реж. В. Кожич). В оформленні обох спектаклів брав участь також художник Є. Сагайдачний. У листопаді 1926 у постановці «Гайдамаків» за поемою Т. Шевченка в Київській артилерійській школі (реж. Г. Бегічева) виконував у пролозі та епілозі козацькі думи. В цей період працював також у книжковій графіці. 1927 оформив обкладинку до збірки віршів українських поетів «Зустріч на перехресті». Того ж року співпрацював у київському журналі «Кіно»: для № 5 підготував колаж до нариса Ю. Юрченка (Ю. Яновського) «Історія майстра», присвяченого фільму О. Довженка «Сумка дипкур'єра». У № 9 опубліковано ілюстрацію В. Татліна до фільму «Борислав сміється» (за повістю І. Франка). Проживаючи у цьому будинку, конструював свій відомий літальний апарат «Літатлін» (1929—32), пізніше представлений на виставці у Москві, куди він переїхав з Києва [240].

Дмитро Горбачов, Тетяна Трегубова.

46. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ФІЛІПЕНКО А. Д. (іст.). Вул. Станіславського, 3. На червоній лінії пл. І. Франка, бічні крила — на вулицях Архітектора Городецького і Станіславського.

П'ятиповерховий (з боку вул. Архітектора Городецького — шестиповерховий) житловий будинок, з напівпідвалом, цегляний, тинькований, прикрашений декоративним ліпним орнаментом.

1977—83 тут жив Філіпенко Аркадій Дмитрович (1912—83) — композитор, народний артист УРСР (з 1969). Автор симфонічних, хорових і камерно-інструментальних творів, пісень, музики до вистав і кінофільмів, творів для дітей. У цей час обирався секретарем, членом правління Спілки композиторів СРСР, заступником голо-

46. Вул. Станіславського, 3.

ви правління Спілки композиторів України, був президентом музичної секції Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами.

Сім'я А. Філіпенка займала трикімнатну квартиру № 44 на третьому поверсі. Збережено меморіальний кабінет композитора, його рояль. Тепер у квартирі проживає родина митця.

1988 на фасаді будинку з боку пл. І. Франка встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом композитора та двома нотними рядками його пісні «Славлю мою Вітчизну» (ск. М. Алексєєнко, арх. Г. Кислий) [241]. *Лариса Гаврилук.*

47. БУДИНОК серед. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ГЛУЩЕНКО П. І. (іст.). Вул. Кіквідзе, 30-а. У глибині подвір'я. П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок, прямокутний у плані. Має рельєфно виділені міжповерхові тяги та балконні огорожі другого — п'ятого поверхів з чітким геометричним візерунком.

1961—83 тут жила і працювала Глущенко Пелагея Іванівна (1908—83) — заслужений майстер народної творчості УРСР (з 1967). Уродженка с. Петриківка (Дніпропетровщина) — відомого центру народного декоративно-го розпису. Працювала викладачем в Художньо-промисловому технікумі і одночасно займалася творчою роботою в галузях декоративного станкового розпису, аплікації на папері, оформлення інтер'єрів та книжкової графіки і плаката.

Проживала майстриня у двокімнатній квартирі № 51 на четвертому поверсі [242]. *Юлія Смолій.*

48. БУДИНОК поч. 1950-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА КЛИМЕНКО-ЖУКОВА В. Ф. (іст.). Пров. Академіка Філатова, 3/1. На червоній лінії забудови вулиці. Шестиповерховий, цегляний. Фасад повернений у бік бульв. Дружби народів, на верхньому поверсі має дещо збільшені віконні прорізи приміщень, призначених для майстерень художників.

1958—65 тут жила і працювала Клименко-Жукова Віра Феодосіївна (1921—65) — майстер народного декоративного розпису, член Спілки художників СРСР, народний майстер (з 1961). Уродженка с. Петриківка (Дніпропетровщина) — відомого центру народного декоративного розпису. У цей час продовжувала працювати на замовлення Київського експериментального кераміко-скульптурного заводу, куди перейшла на постійну роботу 1944. Зробила значний внесок у розвиток народного декоративного розпису фарфору, а також у галузі традиційних станкових панно на папері, оформленні інтер'єрів.

Жила майстриня у двокімнатній квартирі № 24 на четвертому поверсі [243]. *Юлія Смолій.*

49. БУДИНОК 1910-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ОЛЕНА ПЧІЛАКА (іст.). Вул. Овруцька, 6. Стоїть окремо в оточенні зелених насаджень. Двоповерховий, з великими прямокутними прорізами вікон. Симетричний головний фасад межує з вузьким хідником розширеної проїжджої частини вулиці. Східний бічний фасад має тригранний ризаліт з добудованими де-

рев'яними зашкеленими верандами на поверхах. Складна конфігурація плану зумовлена внутрішньою структурою квартир, які мали виходи на подвір'я. У 1997—98 реконструйований.

Тут в свій останній приїзд до Києва 1925—30 жила і працювала Олена Пчілка (справж.— Драгоманова-Косач Ольга Петрівна; 1849—1930) — письменниця, фольклорист, етнограф, видавець, чл.-кор. ВУАН (з 1927). Мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова. Поселилася в сім'ї молодшої дочки Зидори, яка з родиною переїхала 1925 до Києва. Перед цим Олена Пчілка деякий час жила у будинку на вул. Багговутівській на Лук'янівці (не зберігся). В цьому будинку у двокімнатній квартирі поселилася також сім'я старшої її дочки — Ольги Косач-Кривинюк.

У цей період Олена Пчілка працювала в Академії наук, була членом Ради ВУАН, різних комісій (літературно-методичної, заходо- та американознавства та інших), кабінету антропології та етнографії, історико-етнологічного відділу тощо. Перекладала з російської та європейських мов. Публікувала спогади, статті та дослідження: про М. Лисенка, М. Драгоманова, О. Судовщикову-Косач та ін. 1927 вийшло п'яте видання її книжки «Українські узори», 1928 — нове видання праці «Микола Лисенко». Влітку 1929 вже важко хворою диктує автобіографію редактору своєї збірки «Оповідання» (вийшла 1930 у Харкові). Померла в цій квартирі. Похована на Байковому цвинтарі.

Жила у чотирікімнатній квартирі № 4 на другому поверсі правого крила будинку. Нині будинок реконструюється, меморіальну частину перебудовано [244].

Катерина Демчук.

50. БУДИНОК рибжеу 19—20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА РОДИНА УЛЬЯНОВИХ (іст.). Вул. Лабораторна, 12. У глибині ділянки, з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Двоповерховий, дерев'яний, з напівпідвалом, тинькований, з невеликими виконними прорізами і високим цоколем.

1903—04 тут мешкали мати В. Леніна (М. Ульянова) та його сестри Анна і Марія — революціонерки (до 30 жовтня 1903 жили на вул. Кудрявській, 10). У період проживання у цьому будинку сестри брали участь у роботі Російського бюро ЦК РСДРП(б), листувалися з місцевими і закордонними партійними центрами, сприяли виданню і розповсюдженню у Києві марксистської літератури, у т. ч. газети «Искра».

Анна продовжувала літературну працю — на замовлення видавництва «Посредник» перекладала з англійської мови російською оповідання В. Лонге «Полювання без рушниць». Марія давала приватні уроки з російської та іноземних мов. Квартиру Ульянових відвідували Д. Ульянов, Г. Кржижановський, Ф. Ленгнік та ін. У ніч на 2 січня 1904 сестер заарештовано й ув'язнено до Лук'янівської тюрми. Після звільнення Марії (5 червня 1904) та Анни (8 липня 1904) Ульянови виїхали з Києва.

1975—76 проведено повну реконструкцію будинку з відтворенням його первісного вигляду.

У трьох невеликих кімнатах на другому поверсі, де проживали Ульянови, 21 грудня 1977 відкрито Меморіальну квартиру-музей Ульянових. В його фондах налічувалося бл. 400 експонатів, у т. ч. меблі, посуд, особисті речі, фотокопії документів.

Меморіальні дошки встановлювалися на фасаді будинку 1947, 1970; 1981 замінено бронзовою дошкою з барельєфними портретами Ульянових (ск. В. Дяченко, арх. В. Гнездилов).

Тепер у будинку містяться: дитяча бібліотека «Веселка», камерний хор «Київ» [245].

Тетяна Конфедератенко,

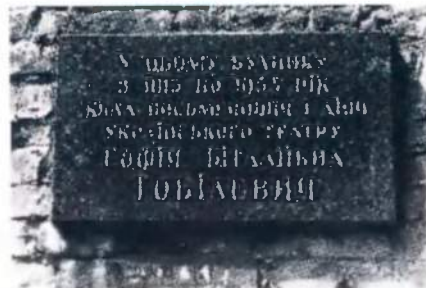
[Жанна Тимченко.]

51. БУДИНОК 1911, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ТОБІЛЕВИЧ С. В. (іст.). Вул. Тургенєвська, 81. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений як прибутковий.

Чотириповерховий, цегляний житловий будинок, з подовженими прорізами вікон та елементами декору в стилі модерн. Останній поверх має фігурні шестигранні прорізи вікон. Головний фасад вирішено асиметрично, з балконами різної довжини з обох боків від центрального входу. Сходову клітку виділено ризалітом великого виносу з боку подвір'я. З вулиці у цокольному поверсі приямок.

1915—53 у цьому будинку проживала Тобілевич Софія Віталіївна (1860—1953) — актриса, фольклористка, письменниця, дружина І. Карпенка-Карого (І. Тобілевича). 1915—16 грала у «Товаристві українських артистів під орудою І. Мар'яненка» та «Товаристві українських артистів за участю М. Заньковецької і П. Саксагансько-

51. Вул. Тургенєвська, 81.

го». 1916—19 актриса працювала у першому стаціонарному українському музично-драматичному театрі (театр М. Садовського). За радянського часу — в Українському драматичному театрі ім. І. Франка. Грала у п'єсах українського класичного репертуару. Займалася літературною роботою: збирала фольклор, писала драматичні твори. Автор книжок: «Життя Івана Тобілевича» (1945), «Корифеї українського театру» (1947), «Мої стежки і зустрічі» (вид. 1957), «Українські народні пісні в записках Софії Тобілевич» (вид. 1982).

Жила актриса у двокімнатній квартирі № 8 на другому поверсі. Похована на Байковому цвинтарі в Києві.

1958 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку (арх. В. Шляховий); 1984 замінено на гранітну [246].

Марина Мироненко.

52. БУДИНОК 1898, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ДЕМИДОВ К. П., ПРОЦЕНКО А. Ф. та інші (іст.). Пров. Чеховський, 4. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний житловий будинок з брамою на подвір'я.

1918—31 тут проживав з сім'єю Демидов Кузьма Прохорович (справж.— Демиденко; 1868—1931) — актор, співак (бас), хоровий диригент. 1889—1903 працював у трупах Г. Деркача, М. Кропивницького (деякий час директором трупи), П. Саксаганського, М. Садовського, О. Суходольського; з 1903 — у стаціонарних театрах; 1918—21 в київській опері, водночас — регент хору Володимирського собору в Києві (до 1926). 1924—84 (з перервами) після одруження з дочкою Демидова у цьому будинку проживав Проценко Андрій Федорович (1902—84) — флейтист, музичний діяч, педагог, професор (з 1954). У 1927 закінчив Київську консерваторію (клас проф. О. Химиченка) і з цього року працював у оркестрі Свердловської опери. 1934 повернувся до Києва, де до 1956 був солістом оркестру Київського театру опери та балету. Мешкаючи в цьому будинку, підготував і зіграв свої найкращі оркестрові партії в операх «Мазепа», «Черевички», «Пікова дама» П. Чайковського, «Золотий півник», «Казка про царя Салтана», «Снігуронька» М. Римсько-Корсакова, «Руслан і Людмила» М. Глінки, «Кармен» Ж. Бізе, «Отелло» Дж. Верді; в балетах «Спляча красуня» і «Лебедине озеро» П. Чайковського, «Червоний мак» Р. Глієра та ін. З 1927 паралельно займався педагогічною діяльністю. 1934—84 викладав гру на флейті у Київській консерваторії.

Вперше в Україні розробив курс методики гри на духових інструментах, яку викладав до 1972. У 1935 був одним із засновників духового відділу музичної школи-десятирічки при Київській консерваторії. Досліджував історію духових інструментів і життя пов'язаних з ними виконавців, історію кафедри духових інструментів консерваторії. Засновник школи гри на флейті в Україні. Виконав ряд відомих музикантів. Похований на Байковому цвинтарі, 1989 відкрито меморіальну дошку біля класу консерваторії (№ 54), в якому у 1956—84 викладав А. Проценко.

1992 Міжнародний біографічний центр у Кембріджі (Велика Британія) за видатні заслуги відзначив А. Проценка «Нагородою за досягнення у 20 столітті» (вперше в Україні). Родини Демидова і Проценка проживали у квартирі № 20 на другому поверсі.

1929—35 в одній з кімнат цієї квартири мешкав Скоморохов Олександр Олександрович (1874—1946) — вчений-технолог, професор Київського політехнічного інституту.

1985—90 будинок реставровано [247].

Людмила Проценка

53. БУДИНОК бл. 1900, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ КУЗЬМІН Є. М., ФОРШ О. Д., БУВАВ ПАУСТОВСЬКИЙ К. Г. (іст.). Вул. Стрітенська, 15. На червоній лінії забудови. Споруджений як прибутковий. Чотириповерховий, цегляний, з елементами декору у стилі ренесанс.

1906—10 тут жила письменниця Форш Ольга Дмитрівна (1873—1961). Вперше приїхала до Києва 1891, навчалася у Рисувальній школі М. Мурашка, 1897—1904 жила з чоловіком (військовослужбовцем) у власному будинку на Саперній слобідці.

З 1906 сім'я оселилася на Стрітенській вул., 17 (тепер № 15) у квартирі № 10. У Києві О. Форш почала займатися літературною діяльністю, 1907 опублікувала у газеті «Київський вестник» своє перше оповідання «Черешня». Неодноразово приїздила до Києва і в останні роки життя, коли проживала у Ленінграді.

У цій же квартирі спочатку разом з Форшами і до 1941 проживала сім'я мистецтвознавця Кузьміна Євгена Михайловича (1868—1942). Готував матеріали з мистецтва України для «Історії російського мистецтва» за редакцією І. Грабаря. Був одним з керівників Київського літературно-артистичного товариства, Київського відділення Російського філософського товариства. 1918—26 професор історії мистецтв Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка.

У 1913 Є. Кузьмін видавав журнал «Рыцарь», редакція якого містилася у його квартирі. У числах № 10—12 журналу опублікував одне з перших своїх оповідань «Четверо» письменник Паустовський Костянтин Георгійович (1892—1968). Жив у Києві 1898—1923 (з перервами). У 1913—14 навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Про свої відвідини квартири Є. Кузьміна письменник розповів у книжці «Далекі роки» (складова частина автобіографічної «Повісті про життя»; 1945—63).

Тепер у будинку — державна установа [248].

Михайло Кальницький

54. БУДИНОК 1897, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ПЛАТОНОВ Х. П., УЛЬЯНОВИ та інші (іст.). Вул. Кудрявська, 10. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений у стилі неоренесанс за проектом арх. А. Крауса як прибутковий будинок В. Данилевича. Чотириповерховий, на напівпідвальному поверсі, цегляний, тинькований.

1899—1907 тут проживав Платонов Харитон Платонович (1842—1907) — живописець, педагог, акад. Петербурзької АМ (з 1893). У Києві жив з 1879, викладав у Рисувальній школі М. Мурашка (1880—1900), з 1901 — у Київському художньому училищі, був

одним із його засновників. Автор численних творів, за своєю спрямованістю близьких до передвіжників.

У жовтні 1903 у квартирі № 5 проживали мати В. Леніна М. Ульянова та його сестри — Анна і Марія. Мали завданням посилення більшовицького впливу на місцеві організації РСДРП, в яких переважали меншовики. Квартира містилася у бельетажі правого крила будинку, складалася з п'яти невеликих кімнат. Потім переїхали на Лабораторну вул., 12.

1905 у будинку кілька місяців мешкав з родиною професор Київської духовної академії О. Булгаков, один син якого, Михайло, став відомим письменником, а другий — Микола — бактеріологом із світовим ім'ям. З 1906 проживали на Андріївському узвозі, 13.

1970 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, яку 1982 замінено на нову бронзову з барельєфними портретами Ульянових (ск. В. Дяченко, арх. В. Гнездилов) [249].

Михайло Кальницький,

Жанна Тимченко.

55. БУДИНОК ГІМНАЗІЇ 1903, В ЯКІЙ НАВЧАЛАСЯ ТАРАСОВА А. К. (іст.). Вул. Різницька, 2/34. На перехресті вулиць Московської і Різницької. У 2-й пол. 18 ст. на цьому місці була садиба

прапорщика Я. Ломтева. Пізніше тут проживали його спадкоємці — сини Петро і Микола, також російські офіцери, які брали участь у Вітчизняній (1812) та російсько-турецькій (1828—29) війнах. 1834 родинний будинок Ломтевих згорів. 1837 був відбудований за проектом міського арх. А. Станзані. Після смерті П. Ломтева (1844) садибою володіла його дружина, пізніше — сини. В кін. 19 ст. в будинку містився дитячий притулок ім. Олександра II. У 1903, коли поряд із будинком Ломтевих збудовано гімназію, він становив частину її садиби. Одноповерховий, наріжний. Будинок гімназії зведено за проектом арх. О. Кобелева. Триповерховий, цегляний, з напівпідвалом і одноповерховою прибудовою. Тут, у колишній приватній гімназії О. Плетнєвої у 1906—11 навчалася Тарасова Алла Костянтинівна (1898—1973) — драматична актриса, народна артистка СРСР (з 1937), Герой Соціалістичної Праці

(1973), лауреат Державних премій СРСР (1941, 1946 — двічі, 1947, 1949). Народилася у Києві в родині лікаря-стоматолога, професора університету. У зв'язку з переїздом сім'ї на нове місце проживання (вул. Лютеранська) продовжила навчання у приватній гімназії О. Титаренко (тепер вул. Б. Хмельницького, 10).

З 1916 і до кінця життя А. Тарасова була провідною актрисою Московського художнього театру. Разом з театром вона часто приїздила до Києва на гастролі, відпочивала в Кончі-Заспі. 1981 у будинку відкрито кімнату-музей А. Тарасової.

1974 на фасаді встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом актриси (ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко).

У радянський період у будинку містилася середня школа № 84 (тепер — вечірня школа № 8) [250].

Римма Лякіна, Лариса Шевченко.

56. БУДИНОК ГОТЕЛЮ 30—40-х рр. 19 ст., В ЯКОМУ ЗУПИНЯЛАСЯ МАРКО ВОВЧОК (іст.). Вул. Братська, 7. Поряд з Контрактовою пл., на червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний. Колишній готель «Московський».

Тут 1854 проживала Марко Вовчок (справж. — Вілінська Марія Олександрівна, за чоловіком — Маркович; 1833—1907) — письменниця, етнограф. 1853—55 з чоловіком О. Марковичем перебувала в Києві за кількома адресами (вулиці Братська, 7; Володимирська, 9; Кирилівська, 21; Трьохсвятительська, 4). З них збереглися будинки на вулицях Братській і Трьохсвятительській. Київський період відіграв важливу роль у формуванні Марка Вовчка як письменниці, тут вона збирала український фольклор, вивчала побут селян. Збереглося чимало пісень, записаних нею в Києві й на його околицях — Приорці та Шулявці, в селах Борщагівка, Бровари, Сичівка та ін. У ті роки вона почала впорядковувати словник живої української мови, над яким працювала все життя. У цей період в її зошитах з'явилися перші начерки оригінальних художніх творів, близьких за змістом і стилем до «Народних оповідань», датованих 1853. Деякі з записів цих років Марковичі передали поетові А. Метлинському. У виданні ним «Народних південноросійських піснях» (1854) опубліковано дві пісні з підписом «М. А. Маркевича» (М. О. Маркович). На становлення і подальший розвиток творчості Марка Вовчка великий вплив мало спілкування у Києві з відомим істориком і етнографом М. Маркеви-

56. Вул. Братська, 7.

чем, лікарем і етнографом С. Носом, палкими шанувальниками творчості Т. Шевченка В. Репніною, Д. Каме-нецьким, який сприяв виданню творів Кобзаря, М. Чалим — першим біографом поета та іншими діячами української культури.

Кімната, в якій проживала Марко Вовчок, містилася на другому поверсі, в лівому крилі готелю.

1958 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку (арх. І. Шмультсон) [251]. *Лілія Пивоваренко.*

57. БУДИНОК ПРАЦЬОВИТОСТІ 1894—96, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВЧОНА КВАРТИРА КИЇВСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО МІСЬККОМУ КП(б)У (іст.).

Вул. Гоголівська, 39. З невеликим відступом від червоної лінії забудови вулиці. Перед будинком — садик. Споруджений за проектом арх. М. Казанського, 1901 розширений прибудовою (арх. Г. Антоновський).

Триповерховий, цегляний, з напівпідвалом. Рельєфна кладка карниза та міжповерхових тяг прикрашає стримано вирішений фасад. Будинок складається з трьох частин, що утворюють у плані літеру «П», розгорнуту у глибину подвір'я. Прибудова до корпусу, яка містилася вздовж вулиці, трохи виступає за червону лінію забудови і має додатковий цокольний поверх.

Тут розташовувався т. зв. Будинок працьовитості — добродійний заклад, в якому малозабезпеченим киянам надавалися нескладна робота та дешевий притулок. Заклад утримувався коштом філантропів, зокрема З. Мировича і відомого добродійця Н. Терещенка. За радянських часів тут розташовувалася художньо-індустріальна профшкола, технікум, потім приміщення пристосовано під квартири.

У квартирі № 27 під час окупації Києва німецько-фашистськими військами з 1 жовтня 1941 до червня 1942 містилася явчона квартира Київського підпільного міського КП(б)У. У червні — вересні 1941 було створено підпільні основний і запасний міські комі КП(б)У. До складу основного міського партії входило 9 осіб (секретар — М. Рудешко, заступник секретаря — В. Хохлов). Дублюючий склад міському налічував п'ять осіб (секре-

58. Вул. Мельникова, 14.

тар — С. Бруз). Під їхнім керівництвом здійснювалася підготовка бойових резервів для партизанського руху, організація диверсій та саботажу на міських підприємствах, агітаційно-пропагандистська робота серед населення в умовах фашистської окупації. У жовтні 1941 гітлерівці провели масові облави й обшуки, багатьох підпільників було заарештовано. Тільки трьом членам підпільного міського вдалося уникнути арешту. У кінці жовтня 1941 сформовано другий склад підпільного міського партії (секретар — К. Івкін), який активізував діяльність підпільників. Влітку 1942 у місті діяло 40 підпільних організацій, які об'єднували понад 700 осіб. Підпільний міський мав 40 конспіративних і явочних квартир у різних районах міста. Хазяїном цієї квартири був А. Лобанов. Тут член міському партії, керівник штабу з підготовки бойових резервів для партизанського руху В. Кудряшов зустрічався з членами підпільного Залізничного райкому КП(б)У

59. Вул. Пугачова, 12/2.

Г. Левицьким і Б. Петрушко. Явчона квартира містилася на другому поверсі центральної частини будинку, була однокімнатною. Збереглася без змін.

1975 на фасаді встановлено меморіальну гранітну дошку на пошанування підпільників (арх. Н. Оникійчук).

Нині — житловий будинок [252].

Галина Денисенко, Михайло Кальницький, Дмитро Малаков.

58. БУДИНОК ФЕЛЬДШЕРСЬКОЇ ШКОЛИ 1907, В ЯКОМУ ЖИВ І ПРАЦЮВАВ СТЕЦЕНКО К. Г., ДЕ СФОРМОВАНО ТИМЧАСОВИЙ ВІЙСЬКОВО-САНИТАРНИЙ ПОЇЗД № 1078 (іст.).

Вул. Мельникова, 14. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний. Споруджений для земської фельдшерської школи при Кирилівській лікарні. З жовтня 1909 до серпня 1910 тут проживав і працював вихователем Стеценко Кирило Григорович (1882—1922) — композитор, хорівий диригент, музично-громадський діяч, священик. Одночасно викладав спів у Київському учительському інституті. У серпні 1910 переїхав до м. Тиррова Подільської губернії. В училищі навчалися у різний час чл.-кор. АН УРСР І. Іщенко, проф. М. Коломійченко.

На початку Великої Вітчизняної війни при медичній школі, що містилася в будинку, створено евакопункт, на базі якого у червні 1941 сформовано тимчасовий військово-санітарний поїзд № 1078. Начальником поїзда призначено лікаря 1-го рангу С. Тихонова, персонал складався з 30 осіб. За рік свого існування (з 22 червня 1941 до 27 червня 1942) поїзда здійснив 17 рейсів, перевіз з фронтів у тил тисячі поранених і хворих.

1973 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, яку 1983 замінено на нову з чорного граніту із знаком Червоного хреста і Червоного півмісяця.

З 1945 у будинку медичне училище № 1 [253].

Юрій Зінченко, Михайло Кальницький.

59. БУДИНОК ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ (СЕМІНАРІЇ) 1903, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ЛЕОНОВИЧ М. Д., ЛИПКІВСЬКИЙ В. К., СТЕЦЕНКО К. Г., НАВЧАВСЯ МІНЬКІВСЬКИЙ О. З. (іст.).

Вул. Пугачова, 12/2. На червоній лінії забудови вулиці. Проектувався 1901 київським спархіальним арх. Є. Єрмаковим. Завершення будівництва і відкриття семінарії відбулося у вересні 1903. У 1905 зроблено прибудову з боку вул. Пугачова на чотири віконних проізи з церквою св. Кирила і Мефодія.

Триповерховий, цегляний, тинькований. Фасад будинку прикрашений фігурною цегляною кладкою з елементами неоросійського стилю.

Семінарія складалася з 4-х класів. Першим директором і законовчителем школи 1903—05 з наданням йому сану протоієрея був Липківський Василь Костянтинович (1864—1937) — церковний діяч, з 1905 — настоятель Покровської церкви на Солом'янці; митрополит УАПЦ (1921—27). Підібрав педагогічний персонал переважно з свідомих українців, що викликало невдоволення офіційних кіл і розформування вчительського колективу. Серед них — поет О. Коваленко (1880—

1927); педагог, журналіст і видавець Г. Шерстюк (1882—1911); педагог, громадський діяч, товариш міністра освіти (листопад 1918) Ю. Щириця (? — 1919, розстріляний більшовиками). З часу заснування церковно-учительської школи у ній працював учителем співу Стеценко Кирило Григорович (1882—1922) — композитор, хоровий диригент, музично-громадський діяч, священник. У цей період удосконалював свій музичний фах, відвідуючи заняття в Київському музичному училищі та Музичній школі М. Лисенка. Композитор керував хором церковно-учительської школи і Лук'янівського народного будинку, створив низку вокальних творів, у т. ч. хор «Заповіт» на сл. Т. Шевченка і «Прометей» на сл. О. Коваленка. У січні 1907 заарештований, згодом висланий з Києва. 1912 прийняв сан священника. Вдруге композитор призначений викладачем Київської церковно-учительської школи у березні 1918. За спогадами сучасників, К. Стеценко був фактично організатором і керівником культурно-освітньої роботи в семінарії, запрошував туди видатних діячів культури — співаків, музикантів, артистів. Викладав у школі до 1919, одночасно був диригентом Першого українського національного хору. З 1918 у семінарії викладав Леонтович Микола Дмитрович (1877—1921) — композитор, хоровий диригент, музично-громадський діяч, педагог, збирач музичного фольклору. Вів уроки співу, проводив диригентську хорову діяльність. Викладав також хормейстерську майстерність в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, був організатором і комісаром Першої української державної капели. У цей період композитор здійснив аранжування багатьох народних українських пісень, створив ряд оригінальних композицій на вірші українських поетів, почав писати оперу «На русалчин Великдень», а також підготував підручник нотної грамоти для шкіл. Викладав у школі до жовтня 1919. Працюючи в учительській семінарії, К. Стеценко і М. Леонтович жили на квартирах у лівому крилі будинку цього навчального закладу. 1917—21 в школі навчався Мінківський Олександр Захарович (1900—79) — хоровий диригент, педагог, народний артист СРСР (з 1960). Його вчителями були К. Стеценко і М. Леонтович. Пізніше у будинку діяли учительська семінарія ім. Б. Грінченка, після громадянської війни — недільна школа ім. Б. Грінченка, педкурси. У повсенні роки в будинку містилися сільськогосподарська школа з підготовки голів колгоспів, з 1956 — Вища партійна школа при ЦК КПУ. 1967—68 здійснено реконструкцію із значним переплануванням, заміною дерев'яних перекриттів на залізобетонні, надбудовою аттикоподібного поверху над частиною об'єму. З кінця 1980-х рр. тут містилася середня школа № 70. 1992—96 частину приміщень займав Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ. З 1997 будинок належить Українській академії державного управління при Президенті України.

1965 на фасаді встановлено гранітну меморіальну дошку на пошанування М. Леонтовича (арх. В. Шевченко) [254].

*Сергій Білокінь,
Михайло Кальницький.*

60. БУДИНОК ШКОЛИ 1937, В ЯКІЙ НАВЧАВСЯ ЄГУНОВ К. К. (іст.). Вул. Коперника, 8. З відступом від червоної лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний.

Тут у середній школі № 101 у 1938—40 навчався Єгунов Костянтин Кузьмич (1923—42) — керівник підпільної комсомольсько-молодіжної групи «За Радянську Україну», секретар підпільного Шевченківського райкому ЛКСМУ Києва в період німецько-фашистської окупації. Група діяла з жовтня 1941 до листопада 1943. До її складу входило 27 осіб, в основному учні школи № 101. Члени організації розповсюджували антифашистську літературу і листівки, здійснювали диверсії, виготовляли документи для радянських військовополонених та підпільників. У травні 1942 гестапівці вийшли на слід підпільної організації. Більшість її членів було заарештовано і закатовано в гестапо, у т. ч. К. Єгунова.

У пам'ять про загиблих підпільників у школі створено меморіальний музей. 1975 на фасаді встановлено меморіальну дошку з сірого граніту на пошанування К. Єгунова [255].

Лілія Лук'ячук.

61. БУДИНОК ШКОЛИ 1936, В ЯКІЙ НАВЧАЛАСЯ МАРКУС Т. Й. (іст.). Вул. Жиллянська, 46. На розі вулиць Володимирської і Жиллянської, з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний.

Тут 1936—37 навчалася Маркус Тетяна Йосипівна (1921—42) — комсомолка-підпільниця, яка за дорученням Київського підпільного міськкому КП(б)У та Залізничного підпільного райкому КП(б)У під час окупації міста фашистами займалася агітаційно-пропагандистською роботою, розповсюджувала листівки, брала активну участь у діяльності штабу диверсійно-підривної роботи. Влітку 1942 була заарештована і закатована у гестапо.

63. Михайлівська пл., 1.

1991 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом підпільниці (ск. В. Медведєв, арх. А. Милецький). Тепер — школа № 44 [256].

Марина Шевченко.

62. БУДИНОК ШКОЛИ-ПРИТУЛКУ 1902, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ДІТИ З ФАШИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ (іст.). Вул. Пугачова, 3. На червоній лінії забудови вулиці, на розі вулиць Пугачова і Герцена.

Триповерховий (третій поверх і прибудову споруджено у 1980-х рр.), цегляний, Г-подібний у плані. Споруджений коштом цукрозаводчика Н. Терещенка на ділянці, наданій безкоштовно містом під школу-притулок для глухонімих хлопчиків Київського відділу піклування про глухонімих. Автор проекту — цивільний інж. В. Безсмертний. Після 1917 тут містився дитячий будинок для глухонімих.

Під час окупації міста гітлерівці використовували будинок під стайні. Після визволення Києва тут містився санітарний госпіталь, з 9 травня 1945 до 1962 — дитячий будинок № 13. Першими тут знайшли притулок 285 малолітніх в'язнів, яких визволила Радянська армія з концтаборів Освенцім, Майданек, № 300, де багатьох з них використовували як донорів для солдатів Німеччини. У дитячому будинку були й діти, батьки яких загинули під час війни. Всього 987 вихованців.

З 1962 тут — службові приміщення обласної клінічної лікарні. 1989 дві кімнати на першому поверсі відведено під музей «Дитинство, обпалене війною».

1990 на фасаді будинку в пам'ять про дитячий будинок № 13 встановлено меморіальну дошку з сірого граніту (арх. В. Приходько) [257].

Віра Семенова.

63. БУДИНОК ЦК КП(б)У, 1936—38 (архит., іст.). Михайлівська пл., 1. На краю Старокиївського плато, формує простір Михайлівської пл. Був збудований за доопрацюванням конкурсним проектом Урядового центру арх. Й. Лангбарда. Створення і реконструкція центру здійснювалися за Генеральним планом розвитку Києва, роз-

робленим під керівництвом арх. П. Хаустова. Навіть кругла частина Урядової площі мала складатися з двох симетрично розташованих шестиповерхових будівель заввишки 40 м, пам'ятника В. Леніну між ними (не нижче 75 м) і парадними сходами до Дніпра. Було споруджено тільки один будинок запланованого ансамблю центральних органів влади України. Будівництво супроводжувалося знесенням історичної забудови, видатних пам'яток історії та культури, зокрема Трьохоягидельської (Василівської) церкви 12—17 ст. з давнішою поч. 20 ст. та частини будівель Михайлівського Золотоверхого монастиря 12—18 ст.

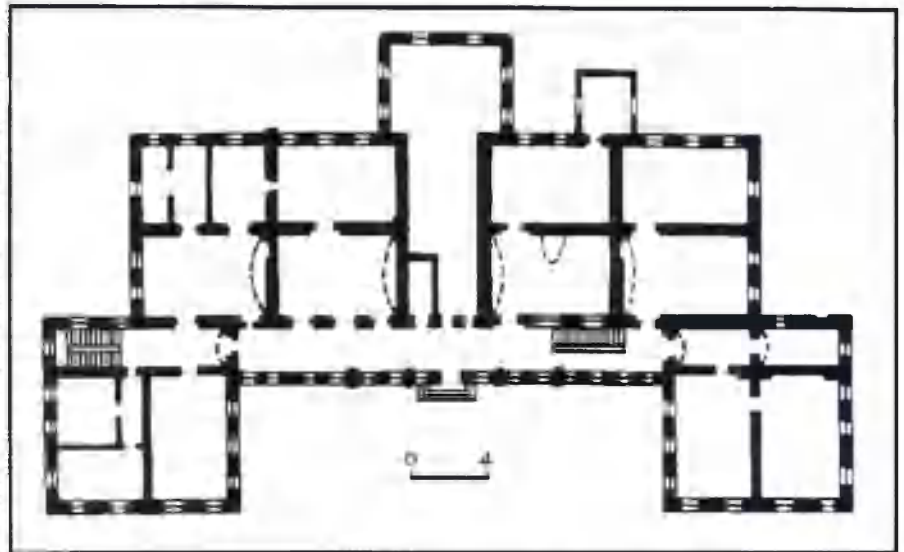
Монуументальна споруда має незвичайну конфігурацію і загальну композицію, розвинуту пластику фасадів, в якій переважають великі форми. Роль головного фасаду відіграє портик — потужна увінчана дворянськими колонами коринфського ордера, що охоплює всю висоту шестиповерхового будинку. Вона підтримує антабасмент і високий парапет з лінійним зображенням прапорів і герба УРСР (тепер замінено на герб незалежної України — тризуб на щиті). За портиком міститься глибоке внутрішнє подвір'я. Архітектурний ордер колонади в більш плоскому варіанті (навіколошні) повторюється на фасадах будинку, крім тильного, який вирізняється дрібними архітектурними деталями. Система планування споруди коридорна, з двобічним розташуванням робочих кімнат і великих залів засідань. За проектом до тильної частини будинку мала прилягати велика, навікругла у плані, зала засідань (не споруджена). Вертикальні зв'язки забезпечуються за допомогою парадних сходів і ліфтів. У багатьох публікаціях звертається увага на істотні недоліки будівлі: невизначеність стилю, гіпертрофію ордерних архітектурних форм, дисгармонію з панорамною історичною частиною міста. Проте, вона залишається помітною віхою в архітектурі Києва 2-ї чв. 20 ст.

1939—41 тут розташовувався ЦК КП(б)У — вищий орган Комуністичної партії України в період між її з'їздами. ЦК КП(б)У створений у липні 1918 на І з'їзді партії у Москві; у березні — серпні 1919 працював у Києві, з грудня 1919 — у Харкові. 1934 знову переїхав до Києва. 1934—38 містився на вул. Володимирській, 33, з 1943 — на вул. Банковій, 11.

Першим секретарем ЦК у зазначений період був Хрущов Микита Сергійович (1894—1971) — радянський державний і партійний діяч, Герой Радянського Союзу (1964), тричі Герой Соціалістичної Праці (1954, 1957, 1961), перший секретар ЦК КПРС (1953—64), голова Ради Міністрів СРСР (1958—64). 6 листопада 1943 над будинком ЦК КП(б)У було піднято прапор воїнами окремої розвідроты штабу 1-го Українського фронту під час Київської наступальної операції з визволення Києва від німецько-фашистських загарбників.

Після війни тут містилися Київський обком КПУ і обласкомком (до 1988), міськком КПУ, ЦК, обком і міськком

- 64. Вул. Набережно-Хрещатицька, 27.
- 64. План першого поверху.

ЛКСМУ. 1992 будинок передано спочатку Київській міській держадміністрації, того ж року — Міністерству закордонних справ України [258].

Віктор Мойсеєнко, Лариса Федорова.

64. БУРСА КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ кін. 18 — поч. 19 ст., в якій проживав ГУДАК-АРТЕМОВСЬКИЙ С. С. (архит., іст.). Вул. Набережно-Хрещатицька, 27. На березі Дніпра. Відіграв визначну роль у формуванні забудови набережної. У бурсі (студентському гуртожитку) проживали учні, переважно сироти та діти бідних батьків, які утримувалися братством. Перший дерев'яний будинок бурси містився на території Братського монастиря. Протягом 1763—65 було збудовано нову бурсу. Мурований фундамент зводився під керівництвом арх.

І. Григоровича-Барського, дерев'яна надземна частина — під керівництвом «тесального майстра» П. Неділки. Тут проживало до 400 бурсаків. У серпні 1775 будинок згорів.

За розпорядженням митрополита Г. Кременецького по митрополії проводився збір коштів. 1778 споруджено нову одноповерхову цегляну бурсу, яка мала високий дах з заломом та фронтонами над бічними крилами, що було характерним для українського бароко. Будинок мав 13 камер (у двох містилися лікарня). Автор — арх. І. Григорович-Барський. Пізніше добудовано цегляну кухню. 1811 з ініціативи митрополита С. Олександрівського за проектом арх. А. Меленського надбудовано і реконструйовано у стилі класицизму. Під час пожежі 1811 бурса фактично не постраждала.

Будинок гуртожитку двоповерховий, цегляний, складається з трьох об'ємів — центрального і двох бічних. Висунуті на чорному лінії забудови вулиці бічні крила утворюють курдонер перед центральним входом, який підкреслено портиком доричного ордера. В архітектурі споруди простежуються основні етапи її будівництва. Перший поверх з невеликими, щільно посадженими прямокутними вікнами й рустованими пілястрами відбиває особливості первісної будівлі 18 ст. У портику (закладений у серед. 19 ст.) та архітектурному оформленні бічних

крил, де переважають горизонтальні членування, які позначені лінією цоколю, міжповерховою і підвіконними тягами, профільованим карнизом, яскраво виявилися особливості класицизму. Гладенькі тиньковані стіни прорізані прямокутними вікнами, увінчаними на другому поверсі класичними трикутними і горизонтальними сандриками, що спираються на кронштейни. Архаїчний характер внутрішнього планування виявляється у наявності суміжних приміщень, розташованих по один бік коридору (вишик у серед. 19 ст.). В окремих кімнатах збереглися коробові склепіння, в інших перекриття плоскі. Після пожежі 1811 до трапезної бурси було переведено клас граматики, на другому поверсі в залі розміщено конгрегаційну церкву.

Будинок бурси — перший студентський гуртожиток, зведений у Києві. У лікарні при бурсі деякий час працював штаб-лікар Х. Бунге, батько міністра фінансів М. Бунге. Під час війни 1812 в будинку містилася військова аптека, яка залишалася тут до 1814. Після реорганізації Київської академії сюди переїхали її нижчі класи, з яких створено духовне училище, що залишалося тут до 1901. 1802—14 тут проживав Гулак-Артемівський Петро Петрович (1790—1865) — поет, перекладач. 1824—30 в цьому будинку мешкав Гулак-Артемівський Семен Степанович (Артемівський; 1813—73) — композитор, автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм», співак і драматичний актор. Навчався в Київському повітовому духовному училищі.

1901 училище переїхало до приміщення семінарії, що містилося в кол. Петропавлівському монастирі. У будинку бурси були: склад кахлів, чорнильна фабрика, склад борошна Нестле, приватні квартири, єврейська школа.

1974 на фасаді встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом С. Гулака-Артемівського (ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко). Тепер тут Київський філіал Одеської державної морської академії [259].

Анатолій Артемов, Сергій Білокінь.

65. ВЕЛИКА ЖИТОМИРСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Пролягає вздовж північного краю Старокиївського плато, з'єднуючи площі Михайлівську та Львівську. Виникла за часів Київської Русі на шляху до м. Житомира, проходила паралельно оборонному валу Верхнього міста від Софійської (Батієвої) брами до Жидівської (Львівської) брами. На території садиби № 24 виявлено підвалини давньоруського храму. У 15—18 ст. разом з теперішньою вул. Артема мала назву Львівської, після створення 1795 у районі Львівської брами Житомирської застави — Житомирської. У 1-й третині 19 ст. нижня частина (від сучасного Майдану Незалежності до Михайлівської пл.) мала на-

зву Навізної, верхня — Житомирської. 1869 нижня частина одержала назву Малої Житомирської, верхня — сучасну назву. Після лютого 1919 перейменовувалася на вул. А. Міцкевича, 1923—44 — О. Горвиця. До неї прилучаються вулиці Володимирська, Стрілецька, О. Гончара, Стрітенська, Рейтарська.

Сучасне трасування одержала у серед. 19 ст. після реалізації генерального плану Києва, затвердженого 1837. На початку вулиці у 1858—61 забудовано садибу аптекаря І. Ейсмана (арх. О. Берретті) у стилі пізнього класицизму (№ 2). З протилежного боку 1854—57 за проектом архітекторів К. Скаржинського, М. Іконникова та І. Штрома зведено будівлю Присутствених місць, а також будинок пожежного депо з каланчею, який візуально закріпив перехрещення вул. Великої Житомирської з вул. Володимирською. Закінчення вулиці біля Львівської пл. акцентувалося цегляною Стрітенською церквою у російсько-візантійському стилі (збудована у 1858—61, реконструйована у 1883—84, арх. В. Ніколаєв, зруйнована у 1930-х рр.), яка стояла на місці скверу біля Торговельно-промислової палати (№ 33).

Об'ємно-просторова композиція вулиці сформувалася у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. зведенням багатопверхових житлових прибуткових будинків, які утворили вулицю-коридор. Це одна з магістралей міста, яка зберегла забудову і колорит того часу. Характерною рисою її забудови є периметральність — розміщення головних корпусів на червоних лініях, флігелів — у глибині ділянок забудови. Ще однією рисою, яка формує архітектурно-художній образ вулиці, є забудова будинками, виконаними у різних архітектурних стилях, та завершення наріжних споруд банями і наметами. В архітектурному відношенні будинки відображають епоху історизму та модерну. У формуванні ансамблю вулиці брали участь визначні київські архітектори П. Альошин, І. Бєляєв, М. Бобрусов, Є. Єрмаков, О. Кривошеев, В. Ніколаєв та ін. Найвизначнішими об'єктами є: колишній будинок Київського православного релігійно-просвітницького товариства у формах неоросійського стилю (№ 9), на місці якого раніше була дерев'яна Златоустівська церква; подібний за стилем колишній особняк Собанського (№ 28); прибутковий будинок у формах стилізованої романської архітектури (№ 8-а). Привертають увагу споруди у характерному київському цегляному

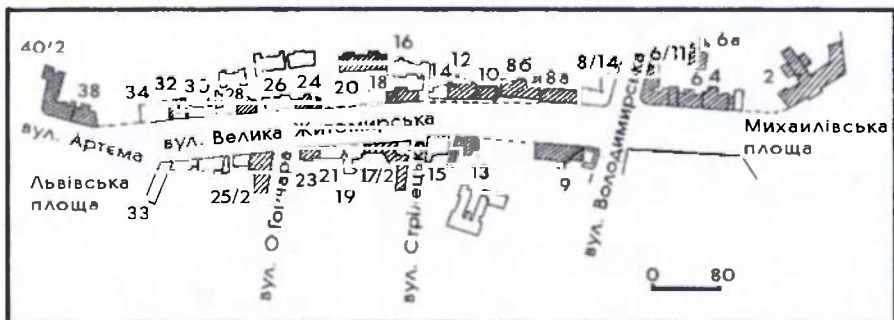
стилі з елементами ренесансу (№ 4, 6/11, 12, 24, 40/2) та російської архітектури (№ 8-6), будинки у стилі модерн (№ 6, 6-а, 10, 23, 25/2, 32), фасади яких оздоблено характерним орнаментальним і рослинним ліпленням. У гармонійному сполученні з зазначеними будівлями середовище вулиці формують також цінні об'єкти № 13, 18, 19, 20 та ін. Органічно вписався в забудову вулиці споруджений 1928—30 за проектом арх. П. Альошина будинок лікарів — один із кращих зразків архітектурної конструктивізму в Україні (№ 17/2). Новітня архітектура 1960—70-х рр. представлена будинком Торговельно-промислової палати (№ 33; 1969, архітектори М. Гречина, В. Стариков, С. Миргородський). Парний фронт забудови вулиці був частково реконструйований та упорядкований у зв'язку з обладнанням пішохідної алеї до дня святкування 1500-річчя Києва (арх. А. Милецький).

З вул. Великою Житомирською пов'язані життя та діяльність багатьох визначних діячів культури та науки. Тут проживали архітектори П. Альошин (№ 17/2), В. Кричевський (№ 12); мистецтвознавець, археолог, художній критик А. Прахов (№ 6/11); художники А. Крюгер-Прахова і М. Прахов (№ 40/2); професори Київської духовної академії Д. Богдасhevський, М. Гроссу (№ 9), С. Голубев (№ 4); письменники Панас Мирний (№ 4) і З. Тулуб (№ 6-а); композитори Г. Бобинський (№ 18) і К. Стеценко (№ 6-а); учені — агрохімік і фізіолог рослин О. Душечкін (№ 8-а), винахідник, один з піонерів розробки ракетної техніки і космічних польотів Ю. Кондратюк (№ 18), основоположник вітчизняної школи зварювання металів Є. Патон (№ 24), історик В. Ляскоронський (№ 38), громадсько-політичний діяч А. Марголін (№ 4). У будинку № 28 мистився Інститут мікробіології АН УРСР, в якому працювали В. Дроботько, Д. Заболотний, М. Підолічко та ін. Відомими осередками культурного життя міста були Київське православне релігійно-просвітницьке товариство (№ 9), друкарня І. Чоколова (№ 20), реальне училище (№ 2). 1859 у будинку, де мешкав художник І. Сошенко (№ 36, не зберігся), зустрічалися Т. Шевченко і М. Чалий, у будинку № 25/2 (не зберігся) провів гімназичні роки поет С. Надсон. Пам'ять про багатьох діячів увічнено меморіальними дошками [260].

Юрій Нельговський.

65.1. Будинок житлового кооперативу «Радянський лікар» 1928—30, в якому проживали Альошин П. Ф., Гаккебуш А. М., Іванов В. М. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 17/2. На розі вулиць Великої Житомирської та Стрі-

65. Велика Житомирська вулиця. План забудови.

асцької. Один з перших багатоквартирних житлових будинків, зведених у радянський час у Києві. Споруджений за проектом арх. П. Альошина у стилі конструктивізму.

Чотириповерховий, цегляний, із секційним плануванням. Об'ємно-просторова композиція зумовлена змиканням вулиць під гострим кутом. Бічні крила будинку розташовано на червоних лініях, центральну частину, маскуючи невідгідну містобудівну ситуацію, віднесено вглиб ділянки і виконано у вигляді увігнутої циркульної кривої. Прилягання бічних крил підкреслено напівкруглими ризалітами. Перед центральним входом розбито невеликий палисадник. Планувальну структуру підпорядковано вимогам комфортності проживання. Квартири дво-, три-, чотири- і п'ятикімнатні. Більшість квартир має наскрізне провітрювання, зручні передпокої-холи. Складний план будинку використано для створення численних підсобних приміщень. У ряді квартир зроблено каміпи, розсувні перегородки.

Міжповерхові перекриття дерев'яні, над підвальною частиною — залізобетонні. Плоский дах з монолітного залізобетону. На ньому — солярій та прогулянковий майданчик (вперше у Києві).

Виразна композиція фасаду створюється внаслідок вдало знайдених пропорцій, контрастного поєднання горизонтальних поверхових тяг і суцільного застосування сходових кліток, різноманітного, але ретельно продуманого членування балконами, еркерами, лоджіями. Колірне вирішення фасаду та-

65.1. Вул. Велика Житомирська, 17/2

65.1. План першого поверху.

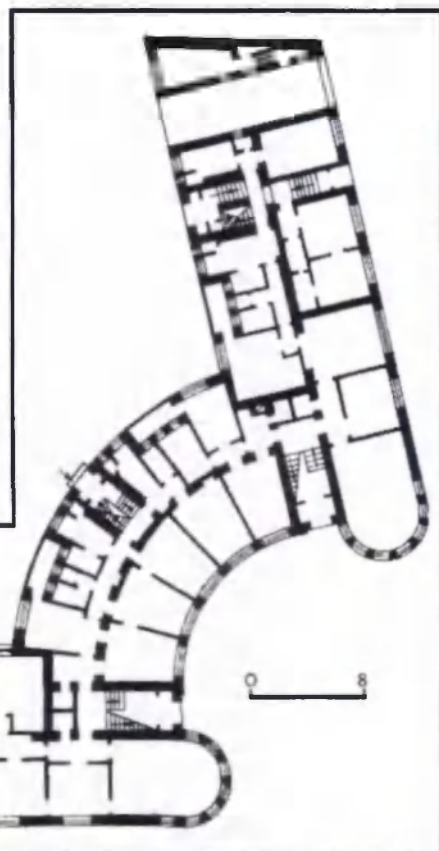

почесний член Академії будівництва та архітектури УРСР (з 1958). У цей період за його проектами збудовано селище Харківського тракторного заводу (1931), будинки інститутів фізики та ботаніки АН УРСР у Києві (обидва — 1933), реконструйовано Педагогічний музей (1937), зведений за його проектом, тощо. У повоєнний період розробив проекти і керував відбудовою будинків університету, Маріїнського палацу (1944—51). Авторський колектив, який під його керівництвом брав участь у конкурсі на кращий проект забудови Хрещатика, одержав другу премію. 1945 розробив теорію застосування художньої кераміки в архітектурі. Викладав у Київському художньому інституті (професор з 1921).

Проживав у п'ятикімнатній квартирі № 22 на другому поверсі в лівому крилі будинку. Похований на Лук'янівському цвинтарі.

1938—47 (з перервами) у будинку жила Гаккебул Любов Михайлівна (1888—1947) — актриса, народна артистка УРСР (з 1943), педагог, перекладачка. З 1922 викладала у школах і студіях Києва, з 1944 — в Інституті театрального мистецтва ім. Т. Карпенка-Карого. За свою 30-річну сценічну діяльність створила понад 100 ролей. Автор перекладів українською мовою понад 40 п'єс. Останні роки життя актриси пройшли у квартирі № 20 на першому поверсі. Похована на Лук'янівському цвинтарі.

З 1950-х рр. у квартирі № 6 будинку проживав Іванов Вадим Миколайович (1892—1962) — терапевт, акад. АМН СРСР (з 1953), АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1946). У 1944—51 — завідувач кафедри терапії санітарно-гігієнічного факультету, ке-

кож побудовано на контрасті червоної і жовтої цегли.

Суто функціональне ставлення до планувальної структури будівлі органічно поєднано з високим естетичним рівнем вирішення її фасадів та використанням технічних новинок, що дає підставу віднести пам'ятку до найяскравіших зразків житлової архітектури свого часу.

1930—61 тут жив Альошин Павло Федотович (1881—1961) — архітектор, дійсний член Академії архітектури УРСР (з 1945), доктор архітектури (з 1946).

ривник госпітальної (1951–58) і факультетської (1958–62) терапевтичних клінік Київського медичного інституту, одночасно з 1953 — завідувач відділу Інституту фізіології АН УРСР, голова Наукового товариства терапевтів УРСР. Відзначений Державною премією УРСР (1951). Автор численних наукових праць з проблем фізіології і патології органів травлення, онкології, захворювання легенів.

1982 на фасаді будинку встановлено меморіальну бронзову дошку з рельєфним портретом П. Альошина (ск. В. Клоков, арх. А. Ігнащенко); 1970 — гранітну дошку з барельєфним портретом Л. Таккебуш (ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова) [261].

Вадим Альошин, Михайло Кальницький, Тетяна Осташко.

65.2. Будинок Київського православного релігійно-просвітницького товариства 1903, в якому працювали Богдашевський Д. І., Гроссу М. С. (архіт., іст.). Вул. Велика Житомирська, 9.

світницьке товариство мало на меті розповсюдження й зміцнення православної віри та моралі серед усіх верств населення на території Київської єпархії. Проводилися чигання, бесіди у громадських залах, чайних, їдальнях, лікарнях, нічліжних притулках, казармах і приватних будинках, загалом у 25 різних пунктах Києва. За змістом читання були не тільки з релігійної тематики, але й історико-патріотичної, медичної, сільськогосподарської тощо. Члени товариства брали участь в організації бібліотек і читальні з книжковими складами для продажу дешевої релігійної літератури, ікон, улаштуванні храмів, шкіл, недільних і вечірніх класів для дітей та дорослих. Товариство складалося з членів-діячів і членів-змагальників. Членами-діячами могли стати

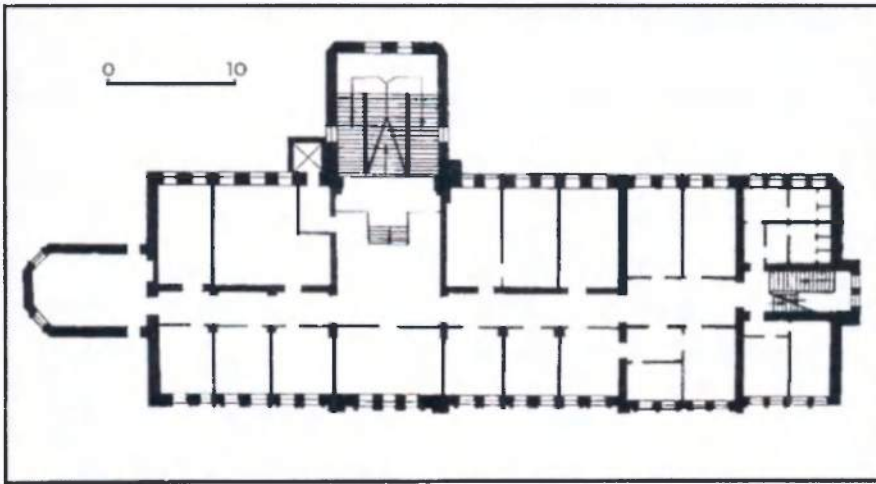
особи, які мали богословську освіту. Всі священники Києва за своїм саном вважалися членами-діячами. Членами-змагальниками були особи, які підтримували товариство матеріально. Справами товариства керувала рада з восьми священників і чотирьох цивільних осіб.

1903—20 в будинку працював Богдашевський Дмитро Іванович (1861—1933) — богослов, бібліолог, священник (єпископ Канівський Василь), інспектор (з 1909), останній ректор Київської духовної академії (1910—20), редактор «Трудов КДА», церковно-громадський діяч. У перші роки виконував обов'язки товариша голови товариства, у 1910-х рр. — останній його голова. В академії викладав історію філософії. На поч. 20-х рр. за відданість церкві відбув трирічне заслання. Після повернення — священник Успенської (Богородиці Пирогощі) церкви на Подолі в Києві.

1903—39 (з перервами) у будинку працював і проживав Гроссу Микола Степанович (1867—?) — богослов, священник, професор Київської духовної академії, церковно-громадський діяч. Діловод товариства, настоятель Іоанно-Златоустівської церкви, завідувач церковно-парафіяльної школи при ній і законовчитель. Одночасно викладав курс історії Візантії у КДА, Закон Божий у гімназіях «Групи батьків», при євангелістсько-лютеранській церкві. Друкувався в «Трудах КДА». Член правління Фребелівського товариства у Києві. Після закриття релігійно-просвітницького товариства — священник Володимирського собору (1920—24), Малої Софії (Трапезної; 1926—31). 1921 вперше заарештований (згодом звільнений), 1931 висланий на три роки з Києва, 1938 заарештований, 1939, після звільнення, виїхав на батьківщину до Бессарабії.

65.2. Вул. Велика Житомирська, 9.

65.2. План третього поверху.

На червоній лінії забудови вулиці. Первісно триповерховий, споруджений за проектом київського єпархіального арх. Є. Єрмакова на місці дерев'яної Златоустівської церкви, перенесеної з Подолу 1768 і розібраної 1874. Підрядні роботи проводив Ф. Альошин. Будинок зведений у неоросійському стилі. З боку вул. Володимирської виступав п'ятигранний ризаліт, на третьому поверсі якого містилася домовая церква Іоанна Златоуста під цибулястими банками; освячена у жовтні 1903, згодом перетворена на парафіяльну (знесена у 1920-х рр.). Пізніше будинок надбудовано ще на один поверх. У 1970-х рр. на місці ризаліту зведено наріжний семиповерховий корпус.

Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Композиція чолового фасаду ритмічна, вхід до будинку виділено декоративним порталом. Архітектурний декор фасаду модельований лицьовою та лекальною цеглою. Фасади пофарбовано по цеглі. Велика кількість і мальовничість орнаментики надають фасадам декоративності. На першому поверсі містилися квартири та крамниці, в інших — робочі приміщення товариства, церква, парафіяльна школа. Об'ємно-планувальна структура змінена внаслідок пізніших перебудов.

Київське православне релігійно-про-

Тепер у будинку міститься Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування та Державний науково-дослідний і проектний інститут містобудування [262].

Сергій Білокінь, Лариса Федорова, Володимир Хромченко.

65.3. Житловий будинок, 1910-і рр. (архит.). Вул. Велика Житомирська, 6/11. Має один номер із житловим будинком зі «старокиївською аптекою» 19 ст. Збудований як вставка між сусідніми будинками.

Триповерховий, з підвалом, у плані прямокутний, чотириквартирний. У лівому крилі влаштовано проїзд на подвір'я, над проїздом — світловий дворик, в який звернено вхід на сходову клітку. Відзначається оригінальними архітектурними й конструктивними особливостями. Стіни із штучних блоків (20 × 20 × 40 см), виготовлених з цегляного бою й вапняно-цементного розчину.

Головний тривіконний фасад виконано у дусі історизму з характерною для ренесансу симетрією побудови та ярусною тектонікою. Його центр підкреслено балконом другого поверху на масивних консолях. Великі вітрини торговельного приміщення оформлено ажурними металевими рамами з орнаментом геометрично-рослинного характеру. Основним засобом художньої виразності у вирішенні фасаду є імітація мурованої кладки: темно-сірої з бучардованою поверхнею (перший поверх, наріжний руст, віконні перемички) і світло-рожевої з гладенькою поверхнею (верхні поверхи). Простінки між вітринами оздоблено імпостами із штучного граніту.

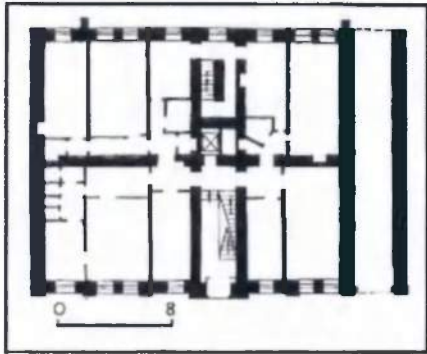
У будівельній практиці Києва на рубежі 19—20 ст. будинок виділяється безсумнівною своєрідністю.

Тепер перший поверх зайнято торговельними закладами [263].

Тетяна Трегубова.

65.4. Житловий будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Велика Житомирська, 10. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці з крутим рельєфом,

65.3. Вул. Велика Житомирська, 6/11.

65.4. Вул. Велика Житомирська, 10.

65.4. План першого поверху.

що понижується до урочища Гончарі. Ділянка входила до складу великого землеволодіння (сучасна Велика Житомирська вул., № 10—14), придбаного 1858 А. Завойко й проданого пізніше її нащадками частинами. Ділянку з фруктовим садом, що виходив на вулицю, придбав мировий суддя І. Мацнев і 1881 за проектом арх. В. Ніколаєва розпочав будівництво тут триповерхового будинку в стилі неоготики. З 1882 протягом 26 років власником садиби була сім'я Меранвіль де Сен-Клер, потім Е. Кафталъ. 1909 за проектом арх. О. Феокритова, який мешкав у цьому будинку, надбудовано два верхні поверхи, фасади перероблено в стилі модерн.

Будинок цегляний, тинькований, у плані прямокутний, з проїздом. Композиція фасаду симетрична. Центральну вісь підкреслено розташуванням парадного входу, що трохи виступає ризалітом з п'ятигранним еркером і модерністським щипцем горищного приміщення. Верхній поверх зорозво відрізаний горизонтальною лінією довгих балконів. Декор фасадів характерний для періоду раннього модерну: скульптурний (маскарони бічних розкріповок) і орнаментальний, лінеарний. Інтер'єри прикрашено вишуканим ліпленням.

Односекційне планування характерне для прибуткового будинку: на першому поверсі, крім квартир, були крамни-

ця і більярдна, на другому — четвертому — по дві упорядковані п'ятикімнатні квартири. Весь п'ятий поверх (дев'ять кімнат, два передпокої, кухня, буфетна, лакейська, кімната для прислуги) займала сім'я домовласника. З квартири був вихід у зимовий сад, розміщений в еркері.

Після проведеного у 1962 ремонту втрачено оздоблення приміщень п'ятого поверху (дубові панелі, кахляні каміни, набірний паркет).

Споруда — зразок прибуткового будинку в стилі модерн [264].

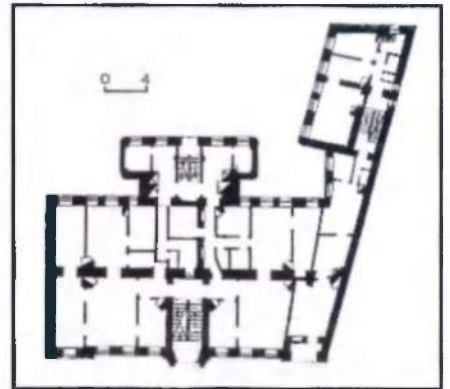
Марія Кагомська.

65.5. Житловий будинок, 1900—01 (архит.). Вул. Велика Житомирська, 13. На червоній лінії забудови вулиці. Внаслідок повороту траси має наріжний розрив з торцем сусіднього будинку, заповнений «пломбовою» одноповерховою спорудою магазину.

В існуючих межах садиба сформувалася у 2-й пол. 19 ст. До кінця століття вона зберігала характерний абрис київських садиб періоду класицизму з дерев'яними одноповерховими житловими будинками, дворовими флігелями, службами і садом. 1895 садиба перейшла у володіння дворянки В. Тілл, на замовлення якої 1900 розпочато будівництво багатоповерхового прибуткового будинку. Нагляд за окремими будівельними ро-

65.5. Вул. Велика Житомирська, 13.

65.5. План першого поверху.

65.6. Вул. Велика Житомирська, 25/2.
65.6. План першого поверху.

з ліфтами, зблокованими під пострім кутом. Великі квартири (по дві на секцію) містилися з боку вул. Великої Житомирської. Перекриття плоскі. В оформленні фасаду використано сіро-жовту лицьову цеглу в поєднанні з фактурним гранітним облицюванням першого й цокольного поверхів. Архітектура фасадів вирішена в лаконічних формах раціонального модерну. Фасад з боку вул. Великої Житомирської симетричний, з центральним прямокутним еркером над входом, з боку вул. О. Гончара — асиметричний. Пластику фасадів формують розкритки, що завершуються невисокими щипцями, різноманітні за формою еркери, поєднання прямокутних, лучкових (на сходових клітках) і аркових прорізів (на першому і п'ятому поверхах). Вузьке зрізане наріжжя акцентовано балконами й аттиком. Вищева частина будинку виділена геометричним орнаментом цегляної кладки у міжповерховому поясі й простінках вікон. На сходовій клітці, що виходить на вул. Велику Житомирську, збереглися масивні вишукані дерев'яні двері, виготовлені у стилі модерн із різьбленими зображеннями квітів, а також мармурові сходи вхідного тамбура з дерев'яною опорною.

Неясне оформлення фасадів характеризує раціональну течію в домобудуванні Києва на рубежі століть [266].

Тетяна Скібіцька.

65.7. Житловий будинок, 1911–12 (архіт.). Вул. Велика Житомирська, 32. У рядовій забудові вулиці. Споруджений у стилі модерн, можливо, за проєктом арх. Г. Ледоховського як прибутковий триквартирний будинок. Надавав дворянці С. Чоколовій. Пер-

65.7. Вул. Велика Житомирська, 32.
65.7. План третього поверху.

вісно був триповерховий з горіщним приміщенням над входом. Четвертий поверх над основним об'ємом надбудовано після 1945 із знищенням хвилеподібного аттика. Планування поверхів зазнало змін під час внутрішніх перебудов.

Чотириповерховий, з напівпідвалом, цегляний, тинькований. В оздобленні будинку широко використано ліплення та художній метал. Асиметрична об'ємно-планувальна структура будівлі зумовлена розташуванням на її південному фланзі вхідної групи приміщень, роль яких підкреслено широким виступом ризаліту. Дещо нужчий ризаліт на протилежному фланзі головного фасаду відповідає проїзду на подвір'я. Об'єм будинку з тильного боку прорізаний глибокою нішею лоджії з балконами (тепер заклена врівень з цільною стіною). Особливість споруди — наявність двох архітектурно оформлених фасадів. Пластично виразну композицію головного фасаду визначають дві вертикалі ризалітів, посилені гранчастими еркерами на відмітті другого і третього поверхів, різноманітні форми віконних прорізів. Між виступами ризалітів утворився невеликий двірник, отороджений одним з найхарактерніших у Києві у стилістичному відношенні модерністськими металевими ґратами. Кути прилягання ризалітів заповнені напівкруглими балконами з ґратами у стилі модерн (ліплення на їхніх нижніх площинах зруйновано). Міжвіконня першого поверху оформлено стилізованим рустуванням. Гладенькі тиньковані площини верхніх поверхів оздоблені різноманітним ліпним декором: сандріками, овалами, стилізованими рослинними орнаентами, серед яких привертає увагу листя каштанів у простінках вікон третього поверху. Подібний рослинний мотив, що відображає специфіку місцевої флори, використано у декорі консолей еркера над проїздом, де листя каштанів зображені у сплюсненні двох змії. Пишний орнаментальний декор доповнено скульптурними барельєфами на рівні четвертого (кол. горіщного) ярусу вхідного ризаліту: трифігурною композицією на його бічній площині та двома фігурами, що фланкують ліве вікно (част-

ботами здійснював арх. М. Казанський. Це, а також стилістична схожість фасаду споруди з іншими будинками М. Казанського, дає підставу вважати його автором проєкту.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований, на підвалі. Перекриття плоскі. За планом — уніфікована Т-подібна секція з двома квартирами на поверсі, що було поширено у житловому будівництві на рубежі 19–20 ст. Типовою для прибуткових будинків міста цього часу є також композиція неоренесансного фасаду. Його п'ятикільна структура утворена трьома розкритками з декоративними фронтонами. Третій і четвертий поверхи розкритков акцентовано напівколонами коринфського ордера на високих кандерованих підставах. Портал в обрамленні коринфських напівколон прикрашено ліпними стеблами квітів у тимпані фронтону. Форми й членування фасаду полегшені на верхніх поверхах, виділені декором. Модельований у цеглі й доповнений накладним рослинним рельєфом декор надає фасадній пластичній виразності. Частково зберігся різьблений дерев'яний тамбур парадного входу.

Споруда — типовий зразок рядової житлової забудови міста на рубежі 19–20 ст., збагачує архітектурне середовище вулиці [265].

Марія Кадомяк, Тетяна Скібіцька.

65.6. Житловий будинок, 1909 (архіт.). Вул. Велика Житомирська, 25/2. На наріжній ділянці, фіксує перехрестя з вул. О. Гончара. У 2-й пол. 19 ст. тут стояв одноповерховий дерев'яний будинок, в якому жила мати відомого поета С. Надсона (це зберігся). Існуючий будинок зведено за проєктом арх. І. Беляєва як прибутковий для інженера шляхів сполучення, гласного Миської думи В. Демченка. Це найвищий будинок у тогочасній забудові вулиці.

Шестиповерховий, цегляний, з цокольним ярусом і підвалом, двосекційний,

ково зруйновані). У правому ризаліті на рівні четвертого ярусу була барельєфна композиція, яка зображувала хід під музику (зруйнована під час пад- будови споруди, на її місці пробито вікно). Чотириповерховий ризаліт уві- ччує плоский звис карниза на стилізова- них кронштейпах, триповерховий об'єм карниз із фризом з листям аканта. Денгичі за формою кар- низи та орнаменти (зокрема, листя каштана) прикрашають тильний фасад. Тут центром композиції є ніша дод- жі з невеликими балконами, отородже- ними металевими ґратами лінеарного модерністського характеру. В оздоб- ленні інтер'єрів поєднано елементи модерну та еклектизму. Найпослі- довніше стилі модернізму вгадуємо у ви- рішенні холу з парадними тримар- шовими сходами з «вагнерівськими» металевими ґратами. Стіни холу роз- членовані на філянки криволінійними тягами, прикрашеними лінеарним у ви- гляді листя каштана. Парадні та жи- лові кімнати оздоблюють набрані з гіпсових відливок фризи та плафони, прикріпані до дерев'яної дражки. Всього у будинку палічується сім типів оздоблення приміщень, використані яких варіюється від квартири до квар- тир. Це надути плафонів, що скла- даються з геральдичних щитів, чере- пашок та фігурок пугі, плафони із зображенням гір'янд і вінків з гронад; плафони, оздоблені квітами маку; фри- зи із зображенням сцен полювання; фігурок оленів, навичів. Плафони роз- бито на різні прямокутні та овальні поля, стіни окремих приміщень роз- креслено на філянки.

Будинок визначна за збереженням декоративного оформлення пам'ятка житлової архітектури поч. 20 ст.

Тепер тут міститься установа [267].

Тетяна Тригубова.

65.8. Житловий будинок 1910-11, в якому містилася друкарня Чоколо- ва І. І. (архит.: Ісг., мист.): Вул. Велика Житомирська, 20. У другому ряді забудови кін. 19 - поч. 20 ст., в садибі,

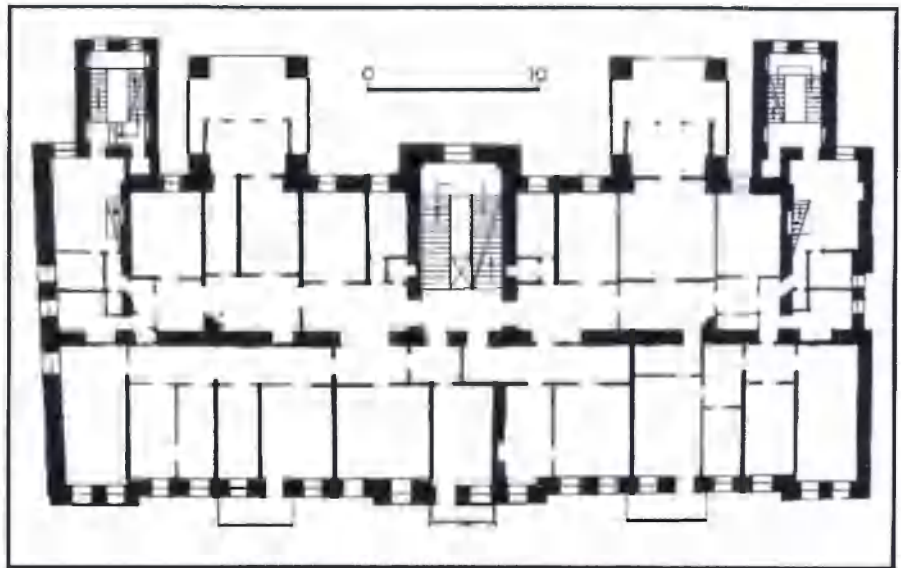
65.8. Вул. Велика Житомирська, 20.

яка у 70-х рр. 19 ст. належала дво- рянину, губерньському секретарю С. Фаліпському. В цій садибі було декілька дерев'яних і змішаних бу- дівель: фасадний двоповерховий буди- нок з двома крапичками поряд, дворів- няльці, сараї, льодобіль, призначені для зберігання дров. 1896 за заповітом С. Фаліпського садиба перейшла до

його дружини. 1901 майно з торгів придбала вдова купця М. Цейтлін, 1905 ділянку перекупив відомий київ- ський підприємець, власник декількох друкарень, гласний Міської думи, громадський діяч І. Чоколов. У подаль- шому власницею садиби була дворянка С. Чоколова.

Прибутковий будинок у стилі раціо- нального модерну зведений на місці знесених старих споруд садиби. У бу- динку було 15 чотири- та п'ятикімнат- них квартир з усіма вигодами, пічле опалення. У підвалі та на першому по- версі в під'їзді № 2 містилася друкарня «І. І. Чоколов».

Чотириповерховий, цегляний, на під- валах, у плані прямокутний, з двома висунутими на подвір'я, двома парад- ними під'їздами і чорними входами. З правого боку — проїзд на подвір'я. Композиція головного фасаду багато- дільна, симетрична, ґрунтується на чіт- кому ритмі віконних прорізів. Фасад спрощений, незначної рельєфності на

65.9. Вул. Велика Житомирська, 8 б.
65.9. План другого поверху.

дають йому лише ризаліти з аттиками над ними, розташовані обабіч цен- тральної осі на декількіх відстані від неї, та ледь виявлені пілястри, якими оформлено міжвіконні простіжки. Ба- гатодільність композиції акцентовано аттиками над групами вікон у центрі та біля торців. Декор виконано у цегля- ній кладці та з цементу (рустування першого поверху, листвія вікон тощо). Вікна сходів — з дерев'яними рамами шахового малюнка, вздовж головного фасаду — ажурний металевий парапет з модерністським малюнком по краю даху.

Інтер'єри також оформлено у стилі модерні. В їхньому оздобленні відчува- ється авторська розробка ескізів вхід- них дверей, оторожі парадних сходів деяких плафонів і сюжетних фризів житлових кімнат. Найцікавіші пла- фони прикрашені лінійним декором із геометризваними рельєфними рос- линними елементами та доповнені фризовими смугами з ритмічними зображеннями: в одному випадку — птах із головою і ногами грифона і хвостом пави на гві модернізованого

листя аканта, в іншому — композиції з розлогим деревом, оленем під ним, вороном на гілках і журавлем на скелі. Збереглося кілька кахляних груб (кахлі, вірогідно, виробництва одного із заводів у м. Копісі Могильовської губернії), паркетна підлога, столярне заповнення вікон, фурнітура, метаська плитка.

Під час поточних ремонтів планування квартир змінено, втрачено частину декору фасадів та інтер'єрів, замінено грати балконів на головному фасаді, розібрано більшість кахляних груб, знищено вхідні двері обох під'їздів.

Будинок вдало вписаний у вуличну забудову: віддаленістю від червоної лінії він «розриває» монотонний ряд фасадів і надає вулиці більшої виразності.

Тепер на першому поверсі міститься дитсадок [268].

Інна Шулешко.

65.9. Житловий будинок 1903—04, в якому проживав Добрий А. Ю. (архіт., іст.). Вул. Велика Житомирська, 8-б. Займає рядове положення з відступом на 3,5 м від червоної лінії забудови кварталу. Споруджений як прибутковий будинок І. Роговської інж. Й. Зекцером, який повторив стилістику фасаду й архітектурні деталі, раніше застосовані для будівлі на бульв. Т. Шевченка, 4. Має оригінальні об'ємно-просторову структуру та інженерне вирішення, що дало змогу максимального використати ділянку.

У 1990-х рр. капітально реконструйований зі зміною первісного планування й оздоблення квартир.

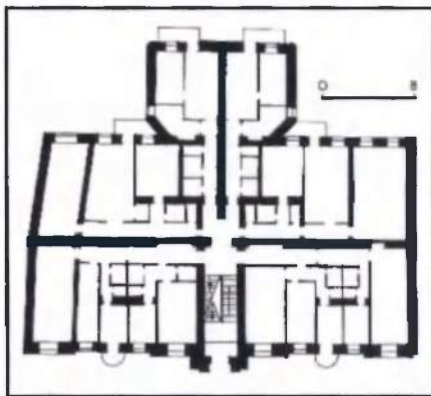
Шестиповерховий з боку вулиці, семиповерховий з боку подвір'я, цегляний, з підвалами, у плані П-подібний, односекційний.

П'ять верхніх поверхів розташовані вище рівня тротуарів, нижній освітлюється через вштовпані вздовж головного і дворового фасадів глибокі приямки (шир. 3 і 7 м). У бік Дніпра звернені великі, частково засклені для влаштування зимових садів веранди (6,4 × 6,4 м) на стовпах, захищені з обох боків виступаючими об'ємами чорних сходів. Залежно від поверху рівень комфортності й кількість квартир (2 або 4) були різними. Будинок мав водяне опалення, водогін, каналізацію, електроосвітлення, ліфти на головних і чорних сходах. У перекриттях застосовано бетон. Композиція головного фасаду симетрична, підкреслена двоюконними розкріповками, розташованими на осі входу і по краях фасадної стіни. В архітектурному оформленні широко використано декоративні можливості цегляної кладки, у т. ч. мотиви неоросійського стилю кін. 19 ст. — трилопатева арка центрального ципця, аркатура фриза, арковий портал входу, спарені вікна-біфорії. Пишне оформлення інтер'єрів було виконано у стилі модерн (металеві огорожі сходів, рослинні орнаменти обрамлень фриза й ліплення стін). В обробці приміщень були застосовані мармур для підлоги, сходів, підвіконь та облицювання камінів, набірні паркетні, дзеркала.

Споруда є прикладом багатоквартирного будинку для заможних квартирнаймачів, серед інших житлових будівель рубежу століть відзначається оригінальним архітектурно-конструктивним вирішенням.

65.10. Вул. Велика Житомирська, 12.
65.10. План першого поверху.

У 1910-х рр. у квартирі № 8 з дев'яти кімнат жив Добрий Абрам Юрійович — голова правління Київського відділення Російського банку для зовнішньої торгівлі, віце-голова Південно-Західного відділення Російської експортної палати, член правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків. 1918 — член фінансової комісії УНР, яка проводила переговори з представниками Німеччини про торговельну угоду. Арешт А. Доброго у квітні 1918 за наказом міністра внутрішніх справ М. Ткаченка спричинився до конфлікту між УЦР і німецьким командуванням.

У будинку (квартира № 4) мешкав член правління Київського земельного банку, дітяч Київського добродійного товариства П. Скорделлі [269].

*Сергій Білокінь,
Михайло Кальницький,
Віталій Отченашко.*

65.10. Житловий будинок 1904, в якому проживав Кричевський В. Г. (архіт., іст.). Вул. Велика Житомирська, 12. На червоній лінії забудови вулиці. Ділянка за 1899 належала київському актору й антрепренеру М. Соловцову. Будинок зведений на замовлення його дружини — артистки М. Глебової-

Федорової за проектом арх. О. Кривошеєва.

Чотириповерховий, цегляний, з напівпідвалами, у плані Т-подібний, односекційний, з невеликими квартирами (по 8 на кожному поверсі), розрахованими на мешканців середнього достатку. Симетрична композиція головного фасаду підкреслена центральним ризалітом з великим вікном сходової клітки і бічними одновіконними розкріповками. Членуванню фасаду відповідають прямокутні аттики на масивних вертикальних опорах. Рельєфний пластичний декор, сконцентрований у верхній частині фасаду, складається з різноманітних за формою віконних лиштв, міжповерхових і підвіконних тяг, лопаток, зубчиків та інших елементів, характерних для цегляного стилю. Його доповнюють вишукані балконні огорожі. В інтер'єрі збереглися окремі деталі первісного оздоблення (підлога, огорожа сходів, столярні вироби).

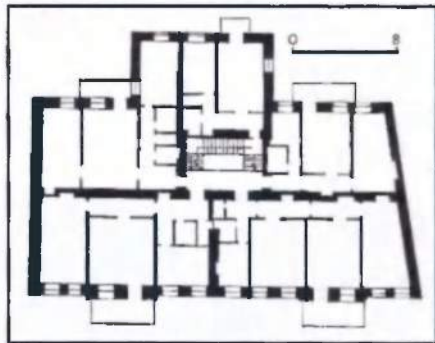
Споруда характерна для домобудування на межі століть, є складовою частиною ансамблю вулиці.

1941—43 на першому поверсі будинку (праворуч) проживав Кричевський Василь Григорович (1872—1952) — живописець, архітектор, графік, художник театру і кіно, майстер декоративно-ужиткового мистецтва. 1943 емігрував [270].

*Марія Кагомська, Дмитро Малаков,
Володимир Хромченков.*

65.11. Житловий будинок 1899—1900, в якому проживав Ляскоронський В. Г., містилися явочні квартири Організаційного комітету II з'їзду РСДРП (архіт., іст.). Вул. Велика Житомирська, 38. На червоній лінії забудови вулиці. До кін. 19 ст. на ділянці, що належала Д. Колядіну, були одноповерховий дерев'яний будинок і крамниця.

65.11. Вул. Велика Житомирська, 38.
65.11. План другого поверху.

Існуючий прибутковий будинок, розрахований на фронтальний огляд, зведено за проектом арх. В. Ніколаса.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний, нижній поверх з великими вітринами й бічним проїздом. Композиція головного фасаду симетрична, з двома бічними ризалітами малого вносу з балконами. Ризаліти акцентовано трикутними фронтонами і ніщевими вежами у вигляді зрізаних пірамід у стилістиці французького ренесансу 16 ст. У вирішенні фасаду активну роль відіграє поєднання прямокутних і аркових віконних прорізів, розміщених на рівні четвертого поверху. Вхід до будинку по центру також підкреслено арковою перемишкою. Пилна пластика фасаду сформована цегляним декором і різноманітними за рисунком гіпсовими деталями у стилі ренесанс — замковими каменями віконних перемишок, міжповерховими тягами, орнаментальними вставками рослинного характеру, скульптурними голівками у круглих нішах бічних фронтонів. Добре збереглися первісні опуклі ажурні ґрати балконів, над вітаними дверима — невеликий вітраж.

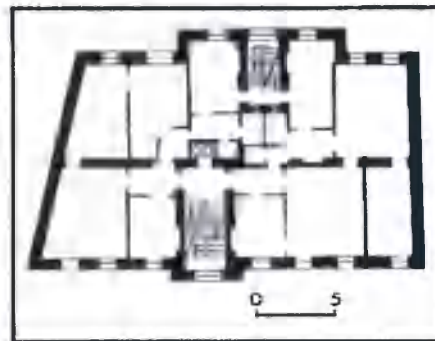
Будинок — один з кращих зразків архітектурної готії кін. 19 ст., яка у спеціальній літературі одержала назву київського ренесансу.

1903 у цьому будинку (квартира № 3) мешкала вчителька О. Дмитрієва. На її адресу надходили конспіративні листи для Бюро Організаційного комітету (ОК) зі скликання II з'їзду РСДРП (з березня 1903 містилося у Києві) від соціал-демократичних організацій з різних міст Росії. Адреса одночасно була і явочною квартирою Бюро ОК. У будинку мешкала також сім'я Леонтьєвих, діячів Київської організації РСДРП. Тут бували члени ОК: Г. Запорожець, Р. Землячка, П. Красиков, Ф. Ленгін, Г. Михайлов.

З серпня 1901 до серед. 1909, 1922 — 28 у квартирі № 1 цього будинку проживав Ляскоронський Василь Григорович (1859—1928) — історик, археолог, нумізмат, громадський діяч. 1891—

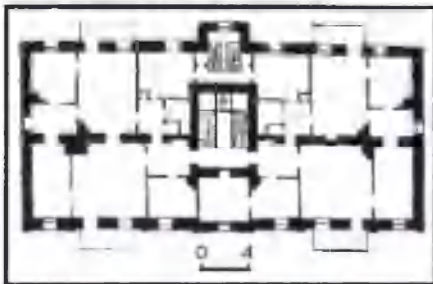
65.12. Вул. Велика Житомирська, 24.

65.12. План другого поверху.

65.13. Вул. Велика Житомирська, 23.
65.13. План другого поверху.

1907 — викладач історії і географії 3-ї гімназії, 1907—09 — приват-доцент на кафедрі російської історії Київського університету св. Володимира. 1909—22 — професор Ніжинського історико-філологічного інституту. У 1922—24 — професор Археологічного інституту в Києві, завідувач нумізматичного відділу Музейного містечка у Лаврі. Брав активну участь у роботі ВУАН — Археологічного комітету, Історичної секції, зокрема в Комісії Києва і Правобережжя. 1927 здійснив археологін-

ні дослідження Золотих воріт. Автор праць: «Городища, кургани та змійові вали» (1899, 1905), «Гійом-Левассер де Болаан і його історико-географічні праці про Південну Росію» (1901), «Мишуле м. Тришалая» (1903), «Київський Вишгород в удільно-вічевий час» (1913), «Римські монети, які знайдено на території м. Києва» (1927) та ін. [271].

*Сергій Вілокін, Марія Кадомська,
Тетяна Слодкова,
Володимир Хромченко.*

65.12. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживав Патон Є. О. (архіт. іст.). Вул. Велика Житомирська, 24. На червоній лінії забудови вулиці 1897 на території садиби знайдено фундамент мурованого давньоруського храму. Існуючий будинок споруджено як прибутковий у садибі А. Гапневича.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, у плані прямокутний, з невеликим ризалітом чорних сходів з боку подвір'я. Первісну планувальну структуру двоквартирної секції порушено зведенням нових червонокоридок. Композиція головного фасаду симетрична. Три вертикальні осі підкреслено розкріповками, акцентованими аттиками складних окреслень. Пишний декор головного фасаду, характерний для періоду еkleкцизму, складається з елементів ренесансно-барокової архітектури: великих тридіяльних колон коринфського ордера з драпіруванням у нижній частині, сандриків, кронштейнів, ліпних орнаментальних вставок. Привертають увагу скульптурні жіночі голівки у бічних аттиках, рельєфні декоративні панно в нішах балконів третього поверху. Частково збереглися дерев'яні сходи з тонкими точеними балюстрадами опорожі, ажурні металеві балконні ґрати. В інтер'єрі збереглися первісні деталі оздоблення: ліпні тяги, карнизи, розетки, виконані в дуже дрібному рельєфі.

Кілька років на поч. 20 ст. тут проживав Патон Євген Оскарович (1870—1953) — учений у галузі електростроювання та мостобудування, засновник втілювальної школи зварювання металів, акад. ВУАН (з 1929), віце-президент АН УРСР (1945—52), Герой Соціалістичної Праці (1943), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). 1904—39 — завідувач кафедри Київського політехнічного інституту. У цей період розробляв методику розрахунку раціональних конструктивних схем металевих пропіних вузлів мостів, досліджував умови їхньої роботи тощо. 1909—10 за його

проектом споруджено Парковий міст через Петрівську алею у Києві [272].

Володимир Хромченко.

65.13. Житловий будинок 1908—11, в якому проживав Чаговець В. Ю. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 23. На червоній лінії забудови вулиці. 1908—09 у садби священника І. Радзимовського за проектом арх. М. Клуга було зведено чотириповерховий будинок. Надбудову решти двох поверхів, а також декоративне оформлення головного фасаду в стилі модерн виконано 1911.

Шестиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний. Первісне двоквартирне планування поверхів в основному збереглося. Композиція головного фасаду симетрична. Центральна вісь підкреслена невеликим ризалітом сходової клітки з вертикальними членуваннями й фігурним аттиком. Декор фасаду ліпний, скульптурно-орнаментальний, побудований на характерних для модерну стилізованих рослинних мотивах, маскаронах, вертикальних стрічках і тягах. Балкон п'ятого поверху підтримують цікаві кронштейни цибулястої форми. Сти-

були двоповерховий цегляний житловий будинок і одноповерховий магазин, розміщені на одній лінії. Наприкінці 19 ст. будинок реконструйовано, на торцях зроблено прибудови, надбудовано третій поверх, повністю перекомпоновано фасад з використанням архітектурних елементів у стилі ренесанс (ймовірно 1895 за проектом арх. І. Ніколаса, який того ж року зводив у глибині садби триповерховий цегляний флігель). Власницею садби у кін. 19 — на поч. 20 ст. була М. Комарницька.

Триповерховий, цегляний, тинькований. Перекриття плоскі. Планування секційне. Одні сходи з верхнім освітленням. Композиція фасаду на 14 віконних осей асиметрична, ґрунтується на принципі ярусності. Перший поверх із бічним проїздом на подвір'я трактований як подіум. Рівномірний ритм прямокутних вікон верхніх поверхів переривається трикутними розкріпками, виділеними канелюрованими плясрами корінфського ордеру і балконами. Становлять інтерес архітектурні деталі — вкомпоновані у віконні лиштви рельєфні ліпні

гірлянди. Під час капітального ремонту 1960—67 втрачено первісне планування і внутрішнє оздоблення інтер'єрів, задній двір втратив господарські будівлі й злився з внутрішньоквартальним простором.

Пам'ятка має цінність як зразок міського садибного комплексу.

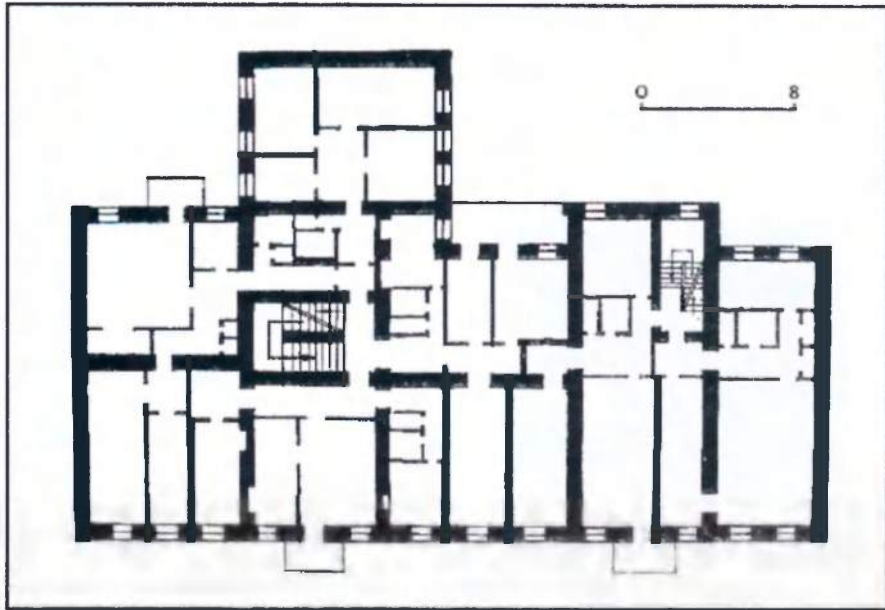
На поч. 20 ст. у будинку проживав Голубев Степан Тимофійович (1849—1920) — історик, професор Київської духовної академії й університету. Автор монографії «Київський мігрополит Петро Могила і його сподвижники» (т. 1-2; 1883—98), «Історія Київської духовної академії» (1886), численних статей з історії церковного і культурного життя України, опублікованих у часописах «Киевская старина», «Труды КДА» та ін.

Деякий час на поч. 20 ст. у будинку мешкав Марголін Арнольд Давидович (1877—1956) — адвокат, політичний і громадський діяч. Лідер єврейського руху територіалістів. 1911—12 брав участь як адвокат у «справі Бейліса». З 1918 — член УПСФ, Генерального суду УНР (1918), товариш міністра іноземних справ в уряді Директорії (листопад 1918 — березень 1919), з 1919 — посол УНР у Лондоні. На еміграції працював в українських наукових закладах, періодичних виданнях. Автор численних правничих і публіцистичних праць, у т. ч. книжки «Україна і політика Антанти (Записки єврея і громадянина)» (Берлін, 1922).

У 1900-х рр. тут перебував Панас Мирний (справж. Рудченко Панас Якович; 1849—1920) — письменник, громадський і культурний діяч. Постійно проживав у Полтаві, неодноразово приїжджав до Києва, зупинявся у свого брата — Рудченка Луки Яковича, начальника відділення Київської губернської казенної палати, який мешкав у цьому будинку. Друкувався у київських часописах.

У цьому будинку народився Грабар Андрій Миколайович (1896—1990) — учений-візантиніст, професор історії мистецтва у Страсбурзі й Парижі.

На початку 20 ст. у будинку також проживали: Михайлов Микола Васи-

65.14. Вул. Велика Житомирська, 4.
65.14. План другого поверху.

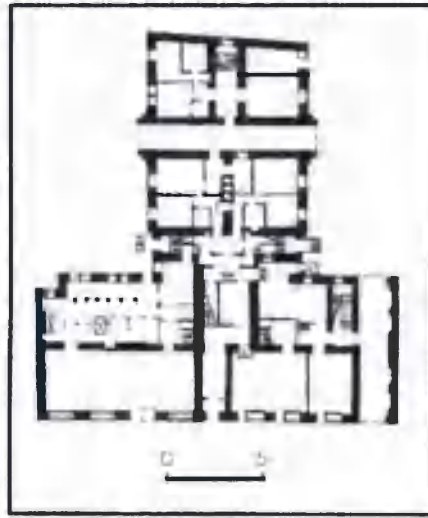
лістика фасаду, його пластична насиченість відзначається високим мистецьким рівнем декору, що надає будинку виразного абрису, властивого всій вулиці в цілому.

У 1910-х рр. тут проживав Чаговець Василь Юрійович (1873—1941) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1939). З 1910 — професор Київського університету, з 1921 — медичного інституту. Один із основоположників сучасної електрофізіології [273].

Сергій Білокінь, Марія Кагомська, Володимир Хромченко.

65.14. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживали Голубев С. Т., Марголін А. Д., перебував Панас Мирний та інші (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 4. Займає всю ширину садби на червоній лінії забудови вулиці. Садба виділилася у серед. 19 ст. з великого землеволодіння поміщика Ф. Березовського (ділянки № 4, 6-а, 6/11). За пізнішого власника А. Марцинковського (з 1866) у садби

65.15. Вул. Велика Житомирська, 8-а.
65.15. План першого поверху.

льович — лікар-травпієв і педіатр, батько відомого педіатра, ректора Київської консерваторії К. Михайлова; у 1901—09 — Хойпацький Олександр Іванович — голова з'їзду мирових суддів Київського судового мирового округу [274].

*Сергій Білокінь,
Михайло Кальницький,
Віталій Отченашко.*

65.15. Житловий будинок 1912, в якому проживали Душечкін О. І., Ізиковський А. А., Любомирський Г. А., Протопопов В. П. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 8-а. На червоній лінії забудови. Зведений у садибі І. Роговської за проектом арх. М. Бобрусова.

Шестиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, одностакційний. У центрі буди згруповані чорні й головні сходи з верхнім світлом. Перший поверх призначений для торговельних приміщень. В обробці головного фасаду

використано поєднання лицьової цегли пісочного кольору і темно-сірих цементних плащин і деталей. Симетричність композиції фасаду підкреслюється двома прямокутними в плані еркерами, об'єднаними балконом на рівні третього поверху. Вісь симетрії виділено трикутним щипцем, що вдало імітує готичний вінсері з круглою розеткою-вікном у центрі. Декор фасаду вирішено з використан-

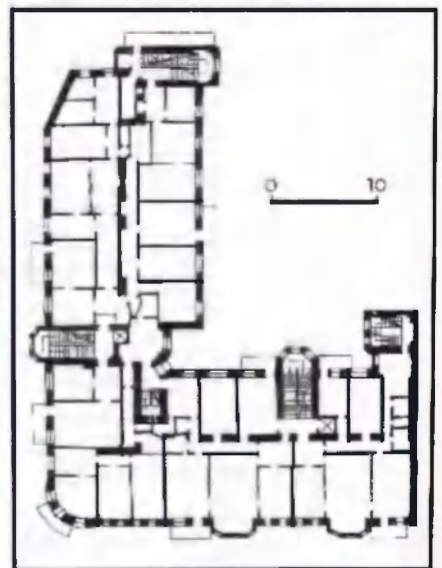

ням стилістичних елементів романської та готичної архітектури. Особливою виразністю падає фасаду вінцева частина, оформлена аркатурним поясом на тонких тридіяльних колонках з капітелями романського стилю. На лівому розі фасаду виділяється чудова скульптура химери, образ якої нав'язаний творами Віолле-ле-Дюка на соборі Богоматері в Парижі. В обробці фасаду використано вигончені рельєфні рослинні орнаменти й маски. Привертає увагу красивий перспективний портал головного входу. Внаслідок реконструкції 1990 втрачено архітектурні деталі фасаду, змінено первісне планування. За пластичним проробленням фасаду і його декору, оригінальною й яскравою композицією споруда є прокрасним зразком модерністського трактування форм середньовічного зодчества в архітектурі Києва.

У цьому будинку в квартирі № 11 у 1944—56 мешкав Душечкін Олександр Іванович (1874—1956) — агрохімік і фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1949). У Києві — з 1903, працював у агрохімічній лабораторії мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків (до 1912). У 1915—30 керував відділом Київського обласної дослідної станції. 1923—56 — завідувач кафедри агрохімії Київського сільськогосподарського інституту. 1946—53 — директор Інституту фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (тепер Інститут фізіології рослин і генетики НАН України).

У 1944—57 у квартирі № 12 проживав Протопопов Віктор Павлович (1880—1957) — психіатр, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1934), головний психіатр та голова вченої ради МОЗ УРСР. 1940—52 працював в Інституті клінічної фізіології АН УРСР, 1953—57 — в Інституті фізіології АН УРСР (з 1944 — завідувач відділу психіатрії і патології вищої нервової діяльності, що містився на території Психіатричної лікарні ім. І. Павлова). Одночасно працював у Київському інституті вдосконалення лікарів (з

65.16. Вул. Велика Житомирська, 40/2.
65.16. План третього поверху.

1944). Досліджував проблеми фізіології і патології вищої нервової діяльності та психіатрії.

Багато років (з перервами) у будинку проживав Любомирський Григорій Львович (1865—1937) — музикознавець, композитор, педагог. З 1904 викладав у Музично-драматичній школі М. Лисенка, з 1918 — професор Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка, з 1934 — консерваторії. Автор підручників з гармонії і теорії музики, симфоній, фортепіанних творів. Його учнями були В. Верховинець, О. Кошиць, К. Стеценко.

У 1950—60-х рр. у цьому будинку мешкав воротар київського «Динамо» Ілakovський Антон Леонардович (1907—95) — заслужений майстер спорту, тренер [275].

Михайло Кальницький,
Володимир Хримченков.

65.16. Житловий будинок 1912, в якому проживали родина Прахових, Ромоданов А. П. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 40/2. На червоній лінії забудови вулиці, на перетині вул. Великої Житомирської і Львівської пл. Будинок зведено в садибі П. Кравцова. П'ятиповерховий, цегляний, Г-подібний у плані, складається з двох різних за протяжністю житлових секцій (планування квартир змінено). Перший поверх було відведено для приміщень громадського призначення, в крілі з боку Львівської ул. — проїзд на подвір'я. Фасади мають асиметричну композицію, заокруглений ріг акцентовано напівсферичною банею та балконом. Входи на сходові клітки підкреслено гранчастими еркерами; вертикалі яких підхоплені невисокими трикутними фронтонами над арками горішніх приміщень. Архітектурний декор фасадів виконаний у стилі неокласицизму, для якого характерні глибокі вінцеві аттики, карнизи великого виносу з мутулами, доричні напівколонки на рівні верхнього ярусу, оформлені цальметами фризи тощо. В єдиному стилістичному ключі витриманий рисунок балконних огорож, який поєднує вертикальні елементи з мотивами вінків і гірлянд.

Типологічно споруда належить до категорії великих прибуткових будинків поч. 20 ст. і становить архітектурно-художню цінність у забудові міста.

На першому поверсі з 1913 містився кінотеатр «Ліра».

У будинку проживало подружжя Прахових: Прахов Микола Адрианович (1873—1957) — художник, мистецтвознавець, педагог; син відомого мистецтвознавця А. Прахова, та його дружина Крюгер-Прахова Анна Августівна (1876—1962) — художник, педагог. З 1910-х рр. і до 1920 подружжя Прахових викладало в Київському художньому училищі, 1924—33 утримувало художньо-промислову студію. Займали п'ятикімнатну квартиру на третьому поверсі, де в найбільшій кімнаті була майстерня. Тут були художники В. Васнецов, М. Нестеров та ін.

1941 та 1945—93 у чотирікімнатній квартирі № 17 на четвертому поверсі проживав Ромоданов Андрій Петрович (1920—93) — нейрохірург, акад. АМН СРСР (з 1974), акад. АН України (з 1992) та акад. АМН України (з 1993), заслужений діяч науки УРСР (з 1970), Герой

Соціалістичної Праці (1980), лауреат Державної премії УРСР (1978), премії ім. М. Бурденка (1982). 1942 закінчив Київський медичний інститут, з 1946 аспірант; 1949—51 — завідувач організаційно-методичного відділу Київського психоневрологічного інституту, на базі якого 1950 було утворено Київський ЦДІ нейрохірургії МОЗ УРСР (тепер Інститут нейрохірургії АМН України), 1951—64 — заступник директора, 1964—93 — директор цього закладу, який з 1993 носить ім'я А. Ромоданова. Автор численних праць: «Метастатичні пухлини головного мозку» (1973), «Пухлини спинного мозку» (1976), «Гострі порушення мозкового кровообігу» (1980), посібника «Судитна нейрохірургія» (1990) та ін. 1995 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом А. Ромоданова (ск. О. Скобликов) [276].

Марія Кудомська, Ніна Смирнова,
Володимир Хромченко.

65.17. Житловий будинок зі «старо-київською» аптекою 19 ст., в якому проживав Прахов А. В. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 6/11. Займає ріг кварталу на перетині вулиць Великої Житомирської і Володимирської. У будинку містились одна з найстаріших київських аптек.

Спочатку зведено двоповерховий цегляний будинок, імовірно, у 50-х рр. 19 ст., третій і четвертий поверхи надбудовано 1949 (арх. А. Семенов). У серед. 19 ст. садиба належала поміщику Ф. Березовському, у 2-й пол. 19 ст. перейшла до його дочки А. Лапто, на поч. 20 ст. — її спадкоємцям. З 1914 власником будинку став провізор В. Ігнєв.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований у плані Г-подібний. Перекриття плоскі. Планування секційне. Вхід до торговельної аптеки нерівно був на осі зрівняної парижкої частини будинку, у 1970-х рр. перепланований бік вул. Володимирської. Архітектурне оформлення вирішено у стилі ренесансу. Основою композиції вуличних фасадів є їхня ярусність. Рівномірний ритм аркових прорізів підтримується міжвіконними цальметами заввишки в один поверх.

1891—96 на другому поверсі будинку проживав Прахов Адриан Вікторович (1846—1916) — мистецтвознавець, археолог, художній критик, професор Петербурзької АН (з 1880). У цей період викладав історію і теорію мистецтва у Київському університеті (з 1887), керував розписами Володимирського собору в Києві (з 1885), виступав експертом під час реставрації Андріївської церкви. У Прахових були такі відомі художники — В. Васнецов, М. Нестеров, О. Мурашко та ін. У своїх спогадах М. Нестеров описує квартиру А. Прахова і, зокрема, його майстерню — «дуже велика, вікон шість, кімната з кількома великими креслярськими столами, роєм, з картинними і малюнками по стінах, з люстрою на стелі».

1997 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом А. Прахова (скульптори М. Савельєв і Н. Дергус) [277].

Михайло Кальницький,
Віталій Отченашко.

65.18. Особняк кін. 19 ст., де в Інституті мікробіології ім. Д. Заболотного працювали відомі вчені (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 28. На червоній лінії забудови. Є підстави вважа-

65.17. Вул. Велика Житомирська, 6/11.
65.17. План першого поверху.

ти, що при будівництві був використаний проект, укладений 1893 арх. І. Ніколаєвим.

Особняк спочатку належав М. Мерінгу, пізніше — графу М. Собанському. Тут містилася на поч. 20 ст. його колекція меблів, бронзи, картин тощо. На ділянці були розташовані також службові будівлі та оранжерея (не збереглися).

Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний, із симетричною композицією головного фасаду. Центральна вісь акцентована масивним еркером другого поверху, увінчаним фронтоном та пірамідальним дахом. Наріжні частини фасаду одноповерхові, їхні перекриття слугують терасами. Архитектурний декор фасаду цегляний, побудований на використанні деталей російської архітектури 17—18 ст. Внутрішнє планування пов'язане з асиметрично розташованими парадними тримаршовими сходами, навколо яких згруповані всі основні приміщення. Первісне декоративно-художнє оздоблення та планування збереглися без змін. Особливо ошатно та ефектно оформлено інтер'єри парадного першого поверху: ліпні карнизи та стелі

з поліхромним пофарбуванням і живописом у медальйонах, паркетна підлога, груба-камінь з фігурними кахлями, віконні та дверні заповнення.

За якістю та збереженням інтер'єрів, багатством їхнього оздоблення особняк є визначною спорудою межі століть.

У 1928 будинок відремонтовано та передано утвореному у тому ж році Інституту мікробіології та епідеміології ВУАН (з 1936 — АН УРСР). З 1930 носить ім'я Д. Заболотного, з 1944 — Інститут мікробіології ім. Д. Заболотного, з 1963 — Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного АН УРСР (нині НАН України). 1964 заклад переведено до нового будинку, спорудженого на вул. Академіка Заболотного, 26.

Першим директором інституту 1928 — 29 був Заболотний Данило Кирилович (1866—1929) — мікробіолог і епідеміолог, акад. ВУАН (з 1922), акад. АН СРСР (з 1929), президент ВУАН (1928—29). Один із засновників вітчизняної епідеміології. Праці вченого присвячені вивченню чуми, холери, сифілісу, газової гангрені, дифтерії, черевного та висипного тифу тощо. Створив вчення про природні осередки чуми, виявив збудників і переносників цієї хвороби. Працював над виготовленням протичумних вакцин і сироваток. Створив наукову школу. 1968 Президією АН УРСР засновано премію ім. Д. Заболотного.

Квартира вченого розташовувалася на другому поверсі, робочий кабінет — на першому, у лівому крилі будинку.

У цьому будинку також працювали: 1931—64 — Дроботько Віктор Григорович (1885—1966) — мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). З 1931 — завідувач відділу, 1944—62 — директор інституту. Основні наукові праці присвячено вивченню обміну речовин у мікроорганізмів, хіміотерапії, бактеріофагії, лікуванню туберкульозу, риносклероми, кишкових інфекцій. 1937—38 разом з іншими співробітниками інституту роз-

крив природу невідомого раніше грибового захворювання — стахіботриотоксикозу і розробив засоби боротьби з ним, одержав кілька нових антибіотиків, зокрема іманін та новоіманін. Розробив методи диференційного забарвлення мікроорганізмів, синтетичні поживні середовища тощо. Був відповідальним редактором «Мікробіологічного журналу». З 1964 працював у новому корпусі інституту на вул. Академіка Заболотного, 154, на фасаді якого 1978 встановлено меморіальну дошку вченому.

1944—48 — Ісаченко Борис Лаврентійович (1871—1948) — мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1945), акад. АН СРСР (з 1946), заслужений діяч науки РРФСР (з 1936). Наукові дослідження стосуються загальної, сільськогосподарської, технічної, геологічної та морської мікробіології. Розробив метод швидкого визначення схожості насіння. Довів, що діяльність мікроорганізмів впливає на природу водоймищ.

1931—64 — Підоплічко Микола Макарович (1904—75) — ботанік-міколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). З 1931 — співробітник інституту, 1933—75 — керівник створеного ним відділу мікології. У цей період відзначений Державною премією СРСР (1952), голова Українського мікробіологічного товариства (з 1960). Наукові праці присвячено вивченню мікрофлори зерна хлібних злаків, грубих кормів та ґрунтів України. Займався питанням систематики та флори грибів, їхньої екології та фізіологічної активності. Вивчав мікотоксикози, антибіотики. Співавтор антибіотичного препарату мікроциду.

Кабінет вченого розташовувався на першому поверсі будівлі, у правому крилі.

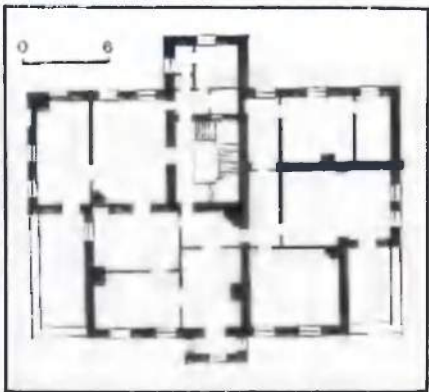
1944—64 — Рубенчик Лев Йосипович (1896—1988) — мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). У ці роки — завідувач відділу інституту (до 1972). Одночасно у 1946—56 — професор Київського університету. Наукові праці — в галузі загальної, водної, ґрунтової і технічної мікробіології. З'ясував роль мікроорганізмів у геохімічних процесах, що протікають у солоних озерах і лиманах, довів участь мікроорганізмів у корозії металів і бетонів.

1933—37 — Ручко Гнат Омелянович (1883—1938) — мікробіолог, чл.-кор. ВУАН (з 1934). У ці роки — директор інституту, одночасно завідувач відділу експериментальної епідеміології. Основні наукові праці присвячено дослідженню мінливості та бактеріофагії мікроорганізмів. Вивчав лікувальні властивості бактеріофага дизентерії.

65.18. Вул. Велика Житомирська, 28.

65.18. План другого поверху.

65.18. Фрагмент стелі вітальні.

65.18. Плафон бібліотеки

Установив роль бактеріофага в імунитеті та інфекції. Ініціатор скликання першої в СРСР конференції з бактеріофагі та мілливості мікробів (1936). Один із засновників «Мікробіологічного журналу» (1934). Заарештований 12 липня 1937, помер у місцях ув'язнення. 1957 посмертно реабілітований. У цьому будинку працювали також члени-кореспонденти АН УРСР: Білай Віра Йосипівна (1908—94) — у 1935—64; Квасников Євген Іванович (1906—95) — у 1960—64; Московець Семен Микитович (1900—71) — у 1960—64, директор інституту з 1962 (з 1964 ці вчені працювали в новому корпусі інституту на вул. Академіка Заболотного, 154). У 1944—48 в цьому будинку працював також чл.-кор. АН УРСР, акад. АМН СРСР Сиротинін Микола Миколайович (1896—1977) — з 1956 в Інституті фізіології АН УРСР (на вул. Академіка Богомольця, 4).

У 1955 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку Д. Заболотному, 1973 її замінено новою — з білого мармуру з накладним бронзовим барельєфним портретом ученого (ск. К. Годуляна, арх. А. Сницарев).

З 1964 тут розміщуються деякі наукові відділи та бібліотека Інституту ботаніки НАН України [278].

Лариса Гаврилюк, Ганна Мілгородська, Елла Піскова, Володимир Хромченков, Елла Циганкова.

65.19. Реальне училище, 1858—61 (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 2. Головний фасад виходить на Михайлівську пл. Споруджено за проектом арх. О. Беретті для київського аптекаря І. Ейсмана. Після його смерті будинок успадкував його син Г. Ейсман, ад'юнкт Київського університету, який здав його в оренду управлінню Київського військового округу. 1873 придбаний для реального училища коштом, який пожертвував міський голова П. Демидов-Сан-Донат. Внутрішня перебудова проводилась під керівництвом арх. В. Ніколаєва.

Триповерховий, з підвалами, цегляний, на високому цоколі, у плані прямокутний, з трьома ризалітами на головному фасаді, прикрашеними аттиками. Домінує центральний ризаліт з головним входом. Первісна композиція будинку цілком симетрична. Головний фасад вирішено лаконічно. Архітектурний декор виконано у цеглі: вінцеві карнизи, міжповерхові тяги, сандрики над вікнами другого поверху. Фундаменти цегляні. Під будинком два підвали. Перекриття плоскі, дерев'яні; горіщні — залізобетонні балки. Дах чотирихилий. Характерною є покрівля з чавунних плиток. Планування приміщень коридорне. У вестибулі — парадні двомаршові сходи. 1893—95 з боку нинішньої Десятинної вул. зроблено двоповерхову прибудову з приміщеннями для класів, актової та рекреаційної зали (арх. Я. Кривцов), яка порушила його симетричність. 1900—01 за проектом військового інж. М. Ракінта з боку подвір'я зведено ще одну двоповерхову цегляну прибудову, в якій були церква училища, освячена в ім'я св. Олександра Невського, та гімнастична зала. Зовнішній прибудова оформлена у неоросійському стилі й з'єднана з основним об'ємом спеціальним переходом (церква закрито 1919).

До комплексу училища входили також двоповерховий житловий будинок для персоналу (не зберігся) та цегляні службові споруди, збудовані разом із корпусом училища.

Реальне училище було відкрито 1873. Спочатку розміщувалося у садибі купчихи А. Миславської на Михайлівській вул. З 1877 перейшло у цей будинок. Училище — один із перших середніх навчальних закладів в Україні, де вивчалися природничі дисципліни, фізика, математика, а також нові іноземні мови. Крім загальноосвітніх класів, були механіко-технічне й комерційне відділення. Училище мало хімічну лабораторію, фізичний, природничо-історичний, механічний, математичний, креслярський, малювальний кабінети й кабінет моделювання, бібліотеку. Устаткування доставлялося з Санкт-Петербурга, Берліна, Франкфурта-на-Майні. Навчальний курс був розрахований на 6 років.

Перший директор — І. Палієнко. В училищі викладали випускники Санкт-Петербурзького технологічного інституту, Київського університету. Серед них — історик Добровольський Леонід Павлович (1867—1929); учитель малювання і каліграфії Мурашко Микола Іванович (1844—1909) — живописець і педагог, засновник Київської рисувальної школи; учитель російської мови Степовий Андроник Онікійович (1857—1935) — літературознавець, славіст, відомий дослідник чеської, словенської, болгарської, сербської, хорватської літератури та ін. В училищі навчалися живописець К. Крижицький, відомі київські архітектори П. Альошин, С. Єрмаков, К. Іваницький, О. Кривошеєв, В. Листовничий, І. Ніколаєв, Ф. Олтаржевський, М. Яскевич, гірничий інженер, винахідник буронабивних палів А. Страус. Почесним попечителем училища був цукрозаводчик і меценат І. Терещенко, коштом якого збудовано церкву училища.

1886—91 тут навчався Запорожець Петро Кузьмич (1873—1905) — член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», один із організаторів перших марксистських гуртків серед київської шкільної молоді.

Училище припинило свою діяльність 1920. Довгий час будинок використовувався як середня школа, Будинок школярів.

1974 на фасаді встановлено меморі-

65.19. Вул. Велика Житомирська, 2.

Фото поч. 1990-х рр.

65.19. План першого поверху.

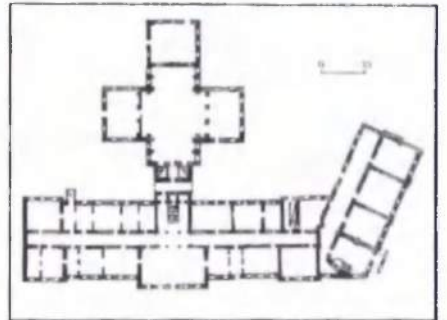
альну дошку П. Запорожцю (ск. О. Скобликов, арх. А. Ігнащенко). У 1980—90-х рр. тут містився Дитячий музичний театр [279].

Михайло Кальницький, Костянтин Лавров.

65.20. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Бобинський Г. А., Кондратюк Ю. В., Ярон С. Г. та інші (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 18. На червоній лінії забудови вулиці. Складається з фасадного житлового будинку і флігеля. Чоловий корпус північним брандмауером повернутий до курдонера, що утворився внаслідок зносу сусіднього будинку. 1897—98 за проектом арх. О. Кривошеєва зведено триповерховий, цегляний, односекційний будинок. На поч. 20 ст. надбудовано ще один поверх.

Чотириповерховий з підвалом, прямокутний у плані. Первісне планування квартир (по дві на поверсі) змінено пізнішими перебудовами. Симетрія головного фасаду виявлена за допомогою широкої центральної і двох вузьких бічних розкріповок, оформлених плоскими лопатками. Рівну поверхню стіни розбито різними за пропорціями прямокутними прорізами, прикрашено ледь позначеним цегляним декором та ліпними орнаментальними вставками. Декоративне вбрання фасадів та інтер'єрів стримане. У тилловій частині ділянки розміщено триповерховий з підвалом флігель.

1912—14 у цьому будинку жив Бобинський Генріх Антонович (1861—1914) — піаніст, композитор, педагог. 1893—1913 вів фортепіанний клас у Київському музичному училищі Російського музичного товариства. Серед його учнів — піаніст і педагог С. Тарновський. 1913 брав участь у створенні Київської консерваторії, став одним із перших її професорів. 1914 повернувся до Варшави, де й помер. Автор творів для симфонічного оркестру, фортепіанних п'єс.

З 1919 до поч. 1920-х рр. у будинку мешкав Кондратюк Юрій Васильович (справж. — Шаргей Олександр Гнатювич; 1897—1942) — учений-винахідник, один із розробників теорії ракетної техніки та космічних польотів. 1919 вдруге був мобілізований до білої армії. Тут, у квартирі № 12, перебував у сім'ї своєї мачухи О. Каресової; втік до містечка Сміла. 1921, щоб уникнути репресій, взяв ім'я померлого Ю. Кондратюка. Жив на випадковій заробітки, одночасно працював над рукописом «Тим, хто буде читати, щоб будувати», в якому стисло виклав свої оригінальні ідеї міжпланетних космічних польотів. За свідченням американських вчених, ці ідеї було використано у проєкті «Аполлон» при здійсненні вивідки астронавтів США на місячну поверхню.

1908—10 в цьому будинку мешкав Ярон Сергій Григорович (1850—1913) — адвокат і журналіст, гласний Думи, один із засновників Київського вільного пожежного товариства. 1910 анонімно видав книжку «Київ у вісімдесятих роках. Спогади старожила». Автор багатьох рецензій, які були надруковані у газетах «Заря», «Киевлянин», «Киевское слово», «Жизнь и искусство», книжки «Спогади про театр».

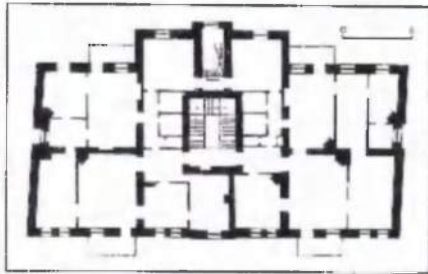
На поч. 20 ст. у будинку мешкала Давидович Софія Миколаївна — секретар Фребелівського товариства. 1908, 1911, 1912 у неї гостювала племінниця — саратовська гімназистка Т. Лаппа, яку С. Давидович познайомила з майбутнім письменником М. Булгаковим. У 1913 вони повінчалися у Києві (були у шлюбі до 1924) [280].

Марія Кадомська, Михайло Кальницький, Володимир Хромченко.

65.21. Садиба 1910-х рр., в якій проживали Стеценко К. Г., Тулуб З. П. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 6, 6-а. На червоній лінії вулиці. Фасадний будинок домінує в ряді забудови кварталу. На подвір'ї паралельно до будинку розміщено флігель. У серед. 19 ст. садиба була частиною великого домоволодіння (№ 4, 6-а, 6/11) Ф. Березовського, в кін. 19 — на поч. 20 ст. — його дочки А. Лаппо та її нащадків. 1911 виділилась у самостійну — перейшла до Київського 7-го товариства квартирновласників, яке звело тут будинок і флігель.

Шестиповерхові, цегляні, з підвалами. Перекриття плоскі. Планування секційне. Фасадний будинок у плані прямокутний, з невеликим ризалітом у бік подвір'я об'єму кухонь і чорних сходів. На поверсі було по дві п'ятикімнатні квартири. Флігель у плані Т-подібний, має по дві однакові чотирікімнатні квартири на поверсі. Обидва будинки вирішено у стилі модерн із застосуванням ідентичних елементів декоративної пластики, завершень, оздоблення. Композиція фасаду чолового будинку симетрично-осьова, підкреслена центральним положенням входів, балконами й еркерами, які відповідають розташуванню парадних кімнат. Вхід до будинку з боку вулиці виділено балконом на стовпах.

У правому крилі фасадного будинку, у чотирікімнатній квартирі (тепер № 7, меморіальна частина не збереглась) на третьому поверсі 1919—20 жив Стеценко Кирило Григорович (1882—

65.20. Вул. Велика Житомирська, 18.

Головний будинок.

65.20. План другого поверху.

65.21. Вул. Велика Житомирська, 6.

Головний будинок.

65.21. План четвертого поверху.

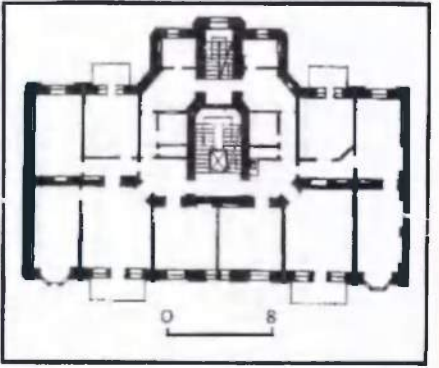
1922) — композитор, хоровий диригент і музично-громадський діяч, священик. Працюючи у цей час у Всеукраїнському музичному комітеті відділу мистецтв при Наркомосвіті УСРР, розробив проєкти створення державних музичних навчальних закладів, заснування «Українського музичного товариства», брав участь у розробці статутів українських національних музичних колективів, зразкової хорової бібліотеки (створена з його ініціатииви у 1919). Одночасно композитор вів велику педагогічну діяльність, працюючи у Вищому музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (1919—20), професором у Київській консерваторії (кін. 1920). З 1919 керував музично-хоровою секцією «Дніпро-союзу», при якому з його ініціатииви були створені Перша і Друга пересувні капели. З Другою капелюю (пізніше «Думка») організував концертну подорож по містах України. Стеценко організатор і учасник багатьох концертів, присвячених пам'яті Т. Шевченка, І. Франка, М. Лисенка. Організував друкування нот, шкільного пісенника, творів М. Вериківського, Р. Глієра, П. Козицького, М. Леонтовича, М. Лисенка, Я. Степового та ін. Останній етап композиторської діяльності К. Стеценка невеликий за часом, але дуже плідний та вагомий. Він працював над музично-драматичною композицією до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (1919—21), одноактної опери «Іфігенія у Тавриді» за текстом однойменної поеми Лесі Українки (1920—22). Серед його найкращих робіт — романси на слова Лесі Українки «Стояла я і слухала весну», «Хотіла б я піснею стати», «Дивлюсь я на ясні зорі» (всі — 1920), «Порвалися струни на арфі» (1920, сл. О. Олесья); хори — «Свобода, рівність і любов» (1920, сл. П. Тичини), «Сонце на обрії» (1919, сл. О. Олесья); обробки українських народних пісень «Ген, видно село» (1920), «Ой у полі дві тополі» (1918—20), «Чуєш, брате мій» (1920), «Ой болять моя та голівонька» (1920) та ін.

У 1910-х рр. у флігелі на шостому поверсі у квартирі № 23 проживала Тулуб Зінаїда Павлівна (1890—1964) — письменниця, кіносценарист, перекладач. 1913 закінчила Вищі жіночі курси у Києві. Автор романів «Людолови» (1934—37), «В степу безкраїм за Уралом» (1964). Була репресована.

1965 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з чорного граніту на пошанування К. Стеценка (арх. В. Шевченка) [281].

Сергій Білокінь,

Віталій Отченашко, Лілія Пивоваренко.

66. ВЕРХНІЙ ВАЛ ТА НИЖНІЙ ВАЛ ВУЛИЦІ, 19—20 ст. (архит. іст., містобуд.). Одна з основних меридіональних плацувальних осей Подолу. Складають єдину магістраль, розділену по поздовжній осі бульваром. Починаються від вулиць Глибочицької і Воздвиженської на заході й закінчуються біля вул. Набережно-Хрещатицької. Вулиці перетинають Житноторзька пл. та Костянтинівська, Межигірська, Волоська і Почайнінська вулиці. Вулиці Хорина і Ярославська, які є паралельними Верхньому та Нижньому Валу, утворюють тильні кордони кварталів. Під час археологічних досліджень на Житноторзькій пл. виявлено залишки давньоруських споруд — понад 20 дерев'яних будівель, огорожі та вистелені дошками подвір'я. На думку дослідників, стабільна забудова Подолу склалася до 1240. Його основна планувальна схема, зображена на плані міста 1695, збереглася і в наступні часи (плани Києва 1745, 1750—52, 1803). На плані 1745 зображено два оборонні вали. Перший — на правому березі р. Глибочиця, від гори Киселівки до Дніпра; другий — ліворуч від р. Глибочиця. Нижній Вал (називаний ретраншементом) накреслено детально, траса Верхнього Валу («земляний валик, на якому відруб дерев'яний») панесена контуром. Востаннє роботи з укріплення валів проводилися 1732—37 під керівництвом фельдмаршала Б.-К. Мініха. Будівництво оборонних споруд на Печерську звало панівське значення подільських укріплень, які збереглися тільки у назві вулиць Верхній та Нижній Вал. Межею між Верхнім та Нижнім Валом був водний кордон — р. Глибочиця і струмок Киячка, що з'єднувалися у районі Житноторзької пл. й текли по т. зв. каналу до Дніпра. Вірогідно, ця канава використовувалася як стічна (до поч. 19 ст. іменувалася «помийнищею»). Вона була також кордоном між Подільською (за Верхнім Валом) та Пасюською (за Нижнім Валом) частинами Подолу.

До поч. 19 ст. Поділ забудовувався нерегулярно, переважно мазанками. Влітку 1811 тут сталася пожежа, внаслідок якої згоріло 1176 дворів (за іншими даними — 1240), постражда-

ли деякі монастирські та церковні будівлі. Проект реконструкції Подолу міського арх. А. Меленського наслідував особливості планування, що склалися історично. Зокрема, не зміщувалася траса каналу, що мала злам, зберігався радіальний характер вуличної мережі у Пасюській частині за Нижнім Валом. Типний проект був складений петербурзьким арх. В. Гесте. Його регулярне планування сподобалося царю, проект було затверджено у березні 1812 і направлено до Києва для виконання. За цим проектом подільська канава випрямлялася, обабіч неї симетрично містилися примокушні квартали. Влітку 1812 А. Меленський провів розбивку вуличної мережі згідно з проектом В. Гесте. Для забудови використовувалися типові фасади будинків, огорожі та брама (розроблені й затверджені у Петербурзі), альбоми яких було доставлено до Києва. Новий примий капал для відведення до Дніпра вод Глибочиці та Киячки прорито й впорядковано 1840, у місцях перетину з поперечними вулицями через канал укладено дерев'яні містки. Обабіч неї розбито бульвар і висаджено тополі, сама канава була огорожена дерев'яним бар'єром. До серед. 19 ст. пове планування довкілля вулиці майже завершилося, хоча старі вулиці та провулки усередині нових кварталів продовжували фіксуватися на планах 1870-х рр. як «пам'ятки до закриття» (провулки

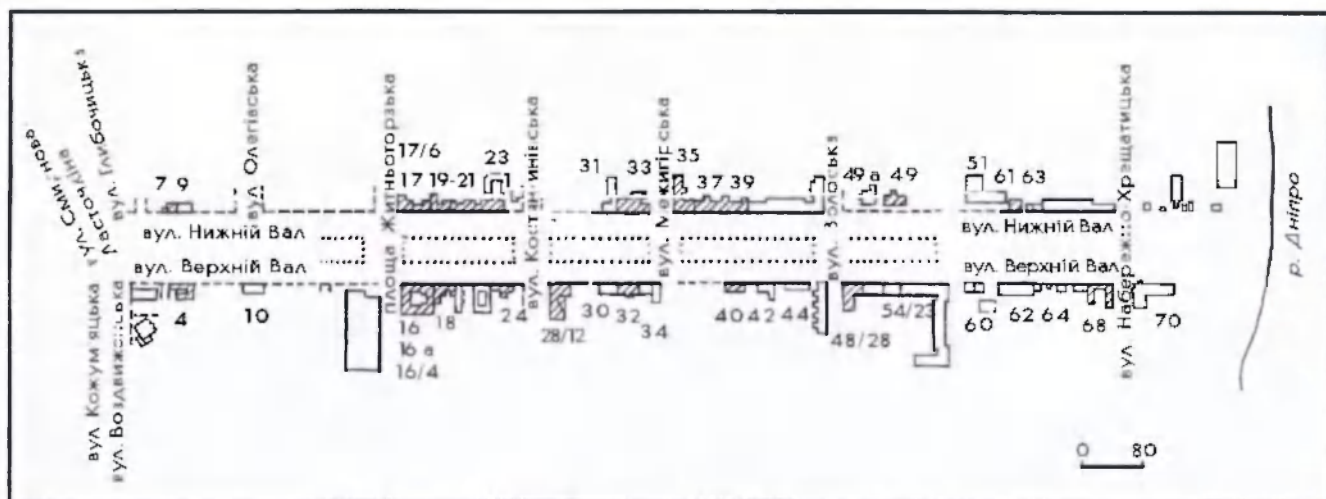
Запашний, Введешкний, Різницький). З боку вулиць Верхній та Нижній Вал квартали було поділено на п'ять — сім ділянок, нумерація яких визначилася не одразу. Вірогідно, спочатку існувала складна нумерація ділянок для всього району, що підпав під перепланування. Потім було встановлено послідовну нумерацію садиб окремо по Верхньому Валу. 1899 її було остаточно упорядковано: садиби по Верхньому Валу нумерувалися парними, по Нижньому Валу — непарними числами (як два боки однієї вулиці). Ця нумерація в основному збереглася й дотепер.

За правилами, затвердженими Київською думою 1861, всі вулиці та площі міста поділялися на чотири розряди. Вулиці Верхній та Нижній Вал від Житноторзької пл. до вул. Волоської належали до першого розряду. Тут на червоних лініях забудови й усередині кварталів дозволялося споруджувати тільки цегляні під бляхою будівлі зі сходами з вогнетривких матеріалів. Окремо обумовлювалося, що Верхній Вал по лінії вулиці може бути забудований спорудами не нижче двох поверхів. Для зведення дерев'яних служб (через умови ґрунту) вимагався спеціальний дозвіл Думи. Далі, від вул. Волоської до вул. Набережно-Хрещатицької, Верхній та Нижній Вал належали до вулиць четвертого розряду. Тут на ліній забудови дозволялося будівництво цегляних будинків, у т. ч. одноповерхових, а також змішаних (цегляний низ, дерев'яний верх), під

66. Вулиця Нижній Вал. Фото 1903.

66. Вулиці Верхній Вал та Нижній Вал. План забудови.

бляхою, зі сходами з вогнетривких матеріалів. 1913 Дума ухвалила нову постанову, за якою Верхній та Нижній Вал повністю належали до вулиць першого розряду, у зв'язку з чим дозволялося зводити тільки цегляні будинки під бляхою, міддю, зі сходами з вогнетривких матеріалів. Заборонялися ремонт і перебудова пазвних дерев'яних споруд.

1872—73 на Житньоторзькій п.л. подільську каналу замкнено у цегляну водостічну трубу (під патладом арх. В. Николаєва). 1884 за бажанням домовласників Верхнього Валу Київське товариство водопостачання проклало другу магістральну водостічну трубу в напрямку від вул. Межигірської до вул. Почайнінської. 1907 дпо каналу відремонтовано, 1909 влаштовано водоприймач на розі вулиць Олександрівської та Нижнього Валу. У 1930-х рр. подільську каналу було переведено у закритий колектор.

Квартали по Верхньому та Нижньому Валу буди забудовані переважно житловими садибами, в яких містилися й різноманітні торговельні заклади. Серед громадських споруд — комплекс благодійних установ Ф. і Н. Терещенків (вул. Нижній Вал, 49), сврийський молитовний будинок (вул. Нижній Вал, 37). 1887 на подільській каналі передбачалося збудувати тимчасовий будинок для театру, але цей проект не був здійснений.

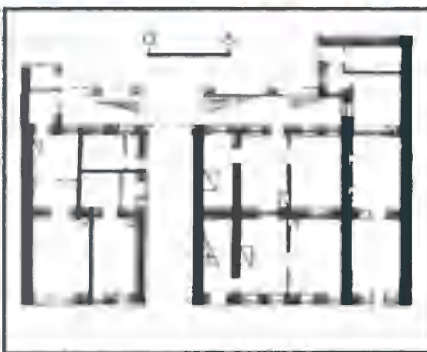
У 1930-і рр. частина вулиці (від початку до вул. Костянтинівської) мала назву вул. Кімівської (від Комуністичного Інтернаціоналу Молоді).

Містобудівну цінність має відрізок вулиці від Житньоторзької п.л. до вул. Межигірської. Але внаслідок прокладання лінії метрополітену, а також втраті багатьох споруд у деяких місцях порушено фронти цілної периметральної забудови.

Тепер у забудові вулиць Верхній Вал та Нижній Вал проглядається тенденція збереження старих споруд. На Нижньому Валу між вулицями Межигірською та Почайнінською зведено нові житлові будинки, що досить вдало вписуються у ритмічний ряд вулиці. Найцінніші будинки вулиці пам'ятки архітектури: Верхній Вал, 4, 16-а, 16/4, 18, 24, 28/12, 32, 40, 48/28, 68; Нижній

66.3. Вул. Верхній Вал, 18.

66.3. План першого поверху.

66.1. Вул. Нижній Вал, 39.

66.1. План першого поверху.

Вал, 7, 17, 17/6, 19—21, 23, 33, 35, 37, 39, 49, 61 [282].

Лариса Голочко.

66.1. Готель «Дудман», 1892—95 (архит.). Вул. Нижній Вал, 39. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений на території садиби васильківського кушця 2-ї гільдії Х. Дудмана за проектом арх. А. Теккера. Первісно двоповерховий, оформлений у стилі неоренесанс. На поч. 20 ст. надбудовано третій поверх. 1899—1916 тут містилися готель «Дудман» і бакалійна крамниця «Дудман».

Триповерховий, цегляний, планування коридорно-анфіладне. Центральносошова композиція фасаду підкреслена піластрами, розташованими по боках центрального вікна на другому поверсі та під'їзду на першому, а також фігурним аттиком на даху, за яким височить чотиригранна вежа. Фасад поділено міжповерховим карпизним поясом, підвіконними розкритими тягами. На другому і третьому поверхах по 13 віконних прорізів. На другому боці декоровані прямокутними лопатками, підвіконними нішами, філіонками. На третьому — напівциркульні вікна з архівольтами. Вікна згруповано по два, поділено профільованими піластрами з капітелями, подібними до корінфського ордера. Фасад завершено архітравом з аркатурою і зубчастим орнаментом, фризом з меандром із стилізованими тригліфами, карнизом з модульйонами. На першому поверсі — п'ять вітрин (тепер закладені), вхід до крамниці. Ліворуч від центрального під'їзду — проїзд на подвір'я з дерев'яними стулками воріт, перекритий лучковою перемичкою над філіончастими дверима з заскленою фрамугою. З боку подвір'я, на другому і третьому поверхах, дерев'яна засклена галерея. Будинок характерний зразок забудови вулиці кін. 19 ст.

Тепер тут містяться установи [283].

Марина Віноградова.

66.2. Житловий будинок, 1876 (архит.).

Вул. Нижній Вал, 7. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений київським міщанином Б. Юновим за проектом арх. П. Федорова у стилі пізнього класицизму.

Двоповерховий, цегляний. Симетричну композицію головного фасаду підкреслено ритмічно розподіленими канелюрованими піластрами. Вікна прямокутні, з лопатками, прикрашені прямокутними підвіконними нішами, на другому поверсі — з підвіконними тягами та плоскими сандриками. Одне вікно на другому поверсі й двері до крамниці на першому закладено. Ліворуч — проїзд на подвір'я з лучковою

66.2. Вул. Нижній Вал, 7.

перемичкою. Фасад поділено міжповерховим карнизним поясом та завершено карнизом. Передбачені проєктом у центрі другого поверху широкий балкон на два прорізи й прямокутні парапети на даху відсутні. Дах двосхилий. Планування секційно-анфіладне.

На поч. 20 ст. в будинку містилися трактир М. Кілессо, церукарня, бакалійні крамниці, майстерня з ремонту годинників.

Тепер — палітурна майстерня [284].

Марина Виноградова.

66.3. Житловий будинок, 1883 (архт.). Вул. Верхній Вал, 18. На червоній лінії забудови вулиці. Історія садиби відома з серед. 19 ст. Наласжала купціні Коробкіну, була забудована дерев'яними спорудами. Фасадний будинок зведено на замовлення власника садиби Т. Будинкіна за проєктом і під наглядом арх. А. Геккера.

Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний, з підвалом. Композиція головного фасаду з ренесансними деталями центральо-осьова. Центр виділено проїздом на першому поверсі, двома віконними прорізами на другому, об'єднаними балконом та напівциркульним фронтоном з вікном-розеткою. Флаги фасаду завершували аттики (не збереглися). За проєктом на першому поверсі було шість вітрин, поділених рустованими та фігурними пілястрами. На другому поверсі — 14 згрупованих парно віконних прорізів, декоративно оздоблених замковим камнем і підвіконними нішами. Планування коридорне. З боку подвір'я до будинку прилягала галерея на цегляних стовпах зі сходами (частково розібрана у 1913). Замість неї з'явилися дерев'яні прибудови — одпо- і двоповерхові. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. на території садиби споруджено цегляні флігелі та служби, подвір'я забруковано кругляком.

У різний час у садибних будинках, крім квартир, були крамниці з продажу продовольчих і промислових товарів, гільзова фабрика, палітурня тощо.

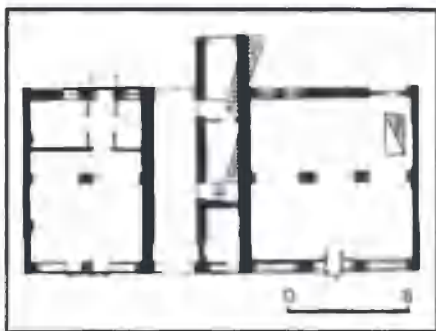
Тепер на першому поверсі чоловічого будинку — магазин і ательє [285].

Лариса Толочко.

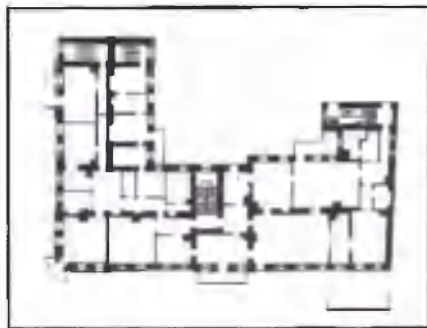
66.4. Житловий будинок, 1892 (архт.). Вул. Верхній Вал, 24. На червоній лінії забудови вулиці. З 1889 власником садиби був купець Ф. Безсонов. 1892 на

66.5. Вул. Верхній Вал, 28/12.

66.5. План другого поверху.

66.4. Вул. Верхній Вал, 24.
66.4. План першого поверху.

його замовлення за проєктом арх. М. Казанського збудовано основну споруду садиби.

Двоповерховий, цегляний, по боках брацмауерні стіни. Композиція головного фасаду асиметрична. Центр виділений дверним отвором і проїздом на подвір'я на першому поверсі та віконним прорізом, фланкованим з обох боків гладенькими пілястрами, — на другому. Спочатку на першому поверсі було п'ять типових для подільської забудови вітрин, розділених рустованими пілястрами. Вони відповідали п'яти торговельним крамницям, що мали входи з вулиці. На другому поверсі пристосованому під житло, — 13 згрупованих парно віконних прорізів з декоративними підвіконними дошками. У процесі експлуатації фасад і внутрішнє планування першого поверху повністю змінені. Над центральним входом на рівні другого поверху прибудовано балкон. Увінчує будинок розкішний багатопрофільний карниз. На подвір'ї, паралельно головному, стоїть раніше споруджений цегляний двоповерховий будинок.

У будівлях у різний час містилися крамниці з продажу продовольчих і промислових товарів, ресторан «Росія», тютюнова фабрика, трактир.

Тепер перший поверх головного будинку займають магазини [286].

Лариса Толочко.

66.5. Житловий будинок, 1893 (архт.). Вул. Верхній Вал, 28/12. Формує ріг кварталу на перетині з вул. Костянтинівською. До спорудження метро будинок охолював весь зовнішній периметр квадратної в плані садиби (у 1970-х рр. знесена його північно-східна половина). Збудований за проєктом арх. М. Казанського. У кін. 19 — на поч. 20 ст. садиба належала купцю Я. Новикову.

Двоповерховий, цегляний, з підвалом. Перекриття плоскі. Планування анфіладно-коридорне. На першому поверсі містилися торговельні приміщення, на другому — житлові. В'їзд на подвір'я — через аркові отвори, розташовані в центрах рівних за довжиною і однаково трактованих симетричних вуличних фасадів. Центральну й бічні розкріповки фасадів виділено

рустом першого поверху, балконами, арковими вікнами. Заокруглене наріжжя споруди завершено банею. Інтер'єри другого поверху зберегли класицистичний характер. Вирішення фасаду та інтер'єрів першого поверху змінено під час пізніших перебудов [287].

Михайло Кальницький, Віталій Отченашко.

66.6. Житловий будинок, 1900 (архт.). Вул. Верхній Вал, 32. На червоній лінії забудови вулиці. Власниками садиби були Р. Барський та його нащадки (з 1854), колезький секретар, титулярний радник М. Бубнов (з 1898). За даними 1902 на садибі, окрім головного будинку, були триповерховий цегляний флігель з льохом у підвалі, дерев'яні двоповерхові служби (не збереглися). Подвір'я забруковано й обнесено муром, в садибу проведено водогін і каналізацію.

Триповерховий, цегляний, у плані прямокутний, односекційний. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Центр виділено ризалітом, що містить на першому поверсі проїзд та вхід, на другому і третьому — по три віконні прорізи. Фасад фланкують розкріповки на дві віконні осі, які на рівні другого поверху облямовані лопатками, на рівні третього — спареними напівколонками стилізованого ордера. Будинок пишно декоровано архітектурними деталями у цеглі з елементами неоросійського стилю. У вінцевому аттику — оригінальної форми слухове вікно.

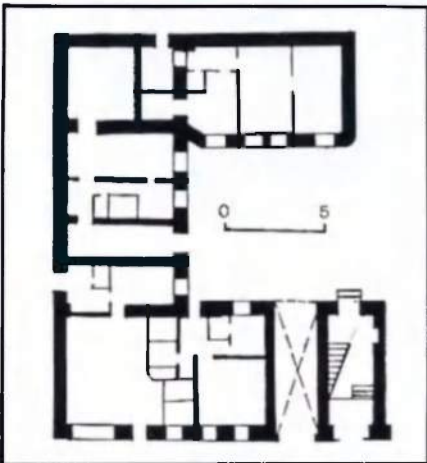
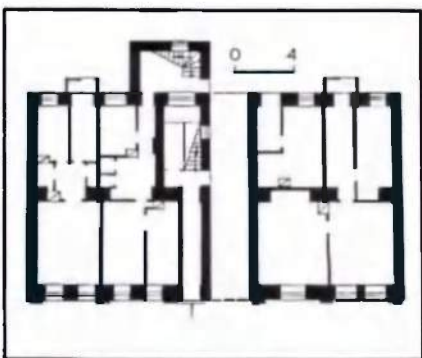
В різний час у садибі містилися крамниці з продажу продовольчих і промислових товарів, склади тощо.

Тепер на першому поверсі державна нотаріальна контора, на верхніх — житло [288].

Лариса Толочко.

66.7. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архт.). Вул. Нижній Вал, 35. На перетині вулиць Нижній Вал і Межигірська. Головним фасадом виходить на червону лінію забудови вул. Нижній

66.6. Вул. Верхній Вал, 32.
66.6. План першого поверху.

66.7. Вул. Нижній Вал, 35.
66.7. План першого поверху.

Вал. Споруджений на замовлення київського купця Г. Хорошанського.

Чотириповерховий, цегляний, двосекційний. Композиція головного фасаду, вирішеного у стилі неоренесанс, асиметрична. Вхід виділено порталом з напівциркулярною аркою і ефектним різьбленням дверних стулок. У фільонках пілястрів — ліпні гірлянди з плодів і листя. На рівні третього — четвертого поверхів фасад оздоблено напівколонками з капітелями коринфського ордера спрощеного рисунка. Пишний ліпний рослинний орнамент прикрашає лиштви вікон. Пластика стін і декоративне оздоблення доповнюються прямокутними й напівциркулярними балконами з викованими з штабової сталі ґратами та карбуванням окремих елементів. Перший поверх значно видозмінений перебудовами й ремонтами.

Споруда є частиною історичної забудови Подолу [289].

Олена Авраменко, Марина Виноградова, Володимир Могилевський.

66.8. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архт.). Вул. Верхній Вал, 40. На червоній лінії забудови вулиці, розташований окремо. Раніше був частиною суцільної периметральної забудови кварталу.

Триповерховий, цегляний, на невеликому цоколі, у плані прямокутний. Планування односекційне, з коридорним сполученням усередині квартир. Перекриття плоскі. Дах двосхилий, залізний. У правому крилі — асиметрично розміщений арковий проїзд з металевими ворітьми. В еkleктичному трактуванні фасадів використано мотиви ренесансної архітектури. Композиція довгого чолового фасаду симетрична, п'ятидільна. Наріжні частини

та центр виділені невеликими виступами ризалітів з канелюрованими композитними пілястрами на флангах. Центральна вісь акцентована порталом головного входу і розміщеними над ним вузькими спареними вікнами другого поверху, що контрастують за пропорціями з широким арковим вікном третього поверху. Портал оформлений трикутним фронтоном з картушем у тимпані, який спирається на невеликі канелюровані пілястри.

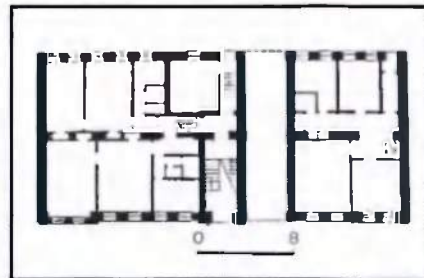
Перший поверх трактовано як торговельний. Житлове призначення верхніх поверхів, відокремлених профільованим карнизом, підкреслено насиченим декором, ускладненою конфігурацією вікон та їхнім обрамленням. На рівні другого і третього поверхів — балкони з ажурними металевими ґратами типового рисунка. Заглиблені у ніші прямокутні вікна другого поверху декоровано плетеними фільонками, замковими каменями та гірляндами. Влаштовані в арковій ніші віконні прорізи бічних виступів оздоблено картушами з пальмовими гілками. Замкові камені аркових вікон третього поверху мають форму фігурних кронштейнів. Площина стіни між архівольтами суцільно заповнена витим ліпним декором. У фризі антаблемента — вписане в коло стилізоване каштанове листя. Над бічними ризалітами трохи винесений карниз завершено невисокими прямокутними аттиками, які прикрашено орнаментальними вставками. Ділянка подвір'я обмежена флігелями, один з яких прилягає до тильної частини будинку.

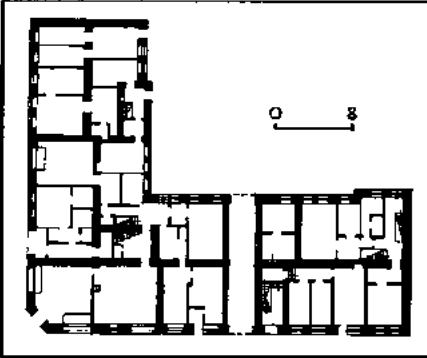
Олександра Жиздринська, Ольга Ястребова.

66.9. Житловий будинок, 1899 (архт.). Вул. Верхній Вал, 48/28. На перетині вулиць Верхній Вал і Волоська. З 1898 садиба належала купцю Д. Мезенцеву. Будинок споруджено за проектом арх. К. Шимана під наглядом інж. О. Гілевича.

Чотириповерховий, з напівпідвалом, цегляний, у плані Г-подібний, зі зрізаним рогом. Фасад з боку вул. Верхній Вал — з 12 віконними прорізами, з боку вул. Волоської — з 14 віконними прорізами та проїздом. Композиційним центром споруди є пишно декорована

66.8. Вул. Верхній Вал, 40.
66.8. План першого поверху.

66.9. Вул. Верхній Вал, 48/28.
66.9. План першого поверху.

площина зрізаної наріжної частини з двома вигадливої форми балконами на другому й третьому поверхах і великим спрощеним балконом на четвертому. Наріжна частина підкреслена виступом на напівповерсі та башточкою (була втрачена, на поч. 1990-х рр. цоновлена), проїзд з боку вул. Волоської акцентовано фронтоном. Будинок декоровано картушами, квітами, декоративними мушлями, розетками, фігурками амурів. Перший поверх первісно був пристосований під крамницю, тому на всьому фасаді вітрини чергувалися з дверними отворами. На другому поверсі — віконні прорізи прямокутної форми з замковим камешем і підвіконними нішами; на третьому — прямокутної форми, що чергуються з арковими у пишню декорованих облямунками; на четвертому — близькі до квадрата, з декоративними ліпними мушлями, фланковані з обох боків пілястрами. На рівні другого і третього поверхів пілястри з капітелями коринфського ордера. На фасаді з боку вул. Верхній Вал шість балконів (один втрачено). Образне сирійманця споруди посилюється завдяки кольору, яким виділено частини будинку, що виступають, та декору. На першому поверсі у різні часи містилися: «Києво-Подільська аптекарська крамниця» і склад (1908); бакалійна крамниця і перукарня; Подільська і дальня Київського благодійного товариства (1881—1912); взуттєва майстерня; майстерня пошиття чоловічого одягу.

Тепер на першому поверсі аптека [290].
Лариса Толочко.

66.10. Житловий будинок, 1862 (архит.). Вул. Верхній Вал, 68. На перехресті вулиць Верхній Вал і Набережно-Хрещатицька. Історія садиби відома з 1858, коли її придбав у міста одеський купець 1-ї гільдії К. Яхненко. На її території продавали дьоготь. З 1862 тут містився «Торговельний будинок братів Яхненків», пізніше перейменованій на «Торговельний будинок Яхненка і Смирненка». 1899 двоє

М. Яхненка продала садибу Н. Глуханіну. З 1910 власником садиби був В. Клеймьонов.

Складається з двох об'ємів, що прилягають під прямим кутом. Будинок вздовж вул. Верхній Вал сформований двома одноповерховими спорудами крамниць з наскрізним проїздом на подвір'я. Над ним розміщено композицію з трьох круглих ніш, облямованих зубцями та профілем, викладених дрібноформатною цеглою. Вуличні фасади завершено багатопрофільним карнизом, прикрашено лінійним рустом.

Основний будинок садиби двоповерховий, цегляний, з підвалом, у плані прямокутний. Фасад першого поверху з боку вул. Верхній Вал гладенький, на другому поверсі п'ять віконних прорізів з сандриками. Головний фасад з боку вул. Набережно-Хрещатицької має п'ятнадцять віконних прорізів з сандриками на другому поверсі. Перший поверх повністю перестроено. Тепер на реконструкції, внаслідок якої забудову внутрішньої ділячки змінено [291].
Лариса Толочко.

66.11. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому містилася конспіративна квартира підпільної групи робітників моторверфі «Усма» заводу «Ленінська кузня» (іст.). Вул. Нижній Вал, 61. На червоній лінії забудови вулиці.

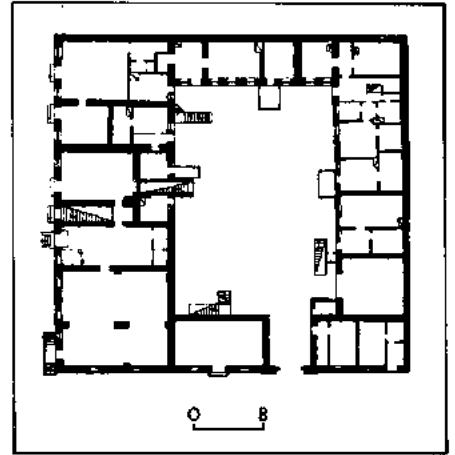
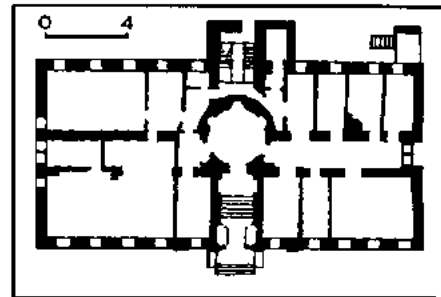
Чотирьохповерховий, з напівпідвалом, цегляний. 1982 повністю перестроєний, змінено внутрішнє планування.

Тут у напівпідвальному приміщенні (квартира № 6) з липня 1942 до листопада 1943 містилася конспіративна квартира підпільної групи робітників моторверфі «Усма» заводу «Ленінська кузня». Група була створена М. Топковидом (власником квартири) у складі О. Винниченка, М. Глотова, О. Швид-

66.12. Вул. Нижній Вал, 49.

Пологовий притулок.

66.12. План першого поверху.

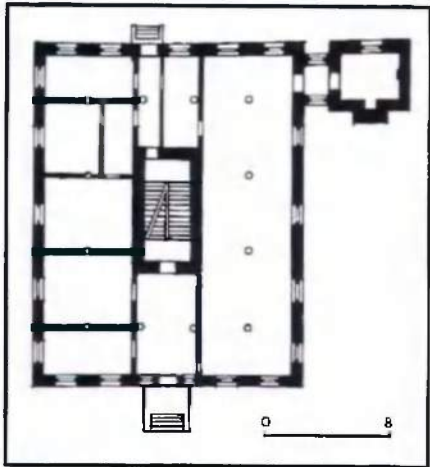
66.10. Вул. Верхній Вал, 68. План першого поверху до реконструкції 1998.

ченка. Підпільники здійснювали диверсійні акти на моторверфі: зривали строкі ремонту верстатів і моторів, вивели з ладу водокачку, потопили катер «Рибаксоюз» та царопава «Дніпровець», підпалили гараж і склад з водолазним майном та гуртожиток німецької фірми.

З 1956 у будинку міститься адміністративна частина фабрики спортивних виробів [292].
Ніна Грінівецька,
Марина Шевченко.

66.12. Комплекс добродійних закладів Терещенків Ф. А. і Н. В., кін. 19 ст. (архит., іст.). Вул. Нижній Вал, 49. Складається з трьох будинків: безкоштовних квартир, нічліжного й пологового притулку. Садиба забудована коштом підприємця, мецената Ф. Терещенка. Будинки для бідних перебували у відомстві Імператорського людиналюбного товариства. Утримувалися на відсоток з капіталу у 100 тис. крб., які пожертвували засновник та інші добродійці.

У лютому 1881 за рішенням Київської міської думи відведено ділянку для спорудження нічліжного притулку для бідних мешканців міста. Триповерхова, цегляна споруда, витягнута в глибину садиби, розташована головним фасадом на вул. Нижній Вал з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Зведена 1881 за проектом арх. В. Ніколаєва. Композиція фасаду симетрична, без чітких членувань, підкреслена щипцем (у центрі) із зрізаним верхом, подвійним аркатурним фризом.

66.12. Вул. Нижній Вал, 49. Нічліжний притулок. 66.12. План першого поверху.

Декор цегляний. Вікна великі, прямокутні. Над головним входом металеве піддашшя. Безкоштовний притулок був розрахований на 500 ліжок. Складався з чоловічого (на 456 ліжок) і жіночого з дітьми (на 44 ліжка) відділень. Реальна кількість пожильців досягала 700. Під час 1-ї світової війни в будинку містився військовий поштів.

Праворуч розташований будинок пологового притулку. Збудований 1889 за проектом інж.-полковника М. Фабриціуса. Одноповерховий, цегляний, тинькований, з напівпідвалом. Від червоної лінії забудови відділений курдонером, обнесеним цегляною огорожею з невисокими металевими ґратами простого рисунка, що охоплює всю садибу. Головний вхід на осі головного фасаду акцентовано двоколонним портиком іонічного ордера і аттиком, що завершується баштою. Над входом з боку подвір'я — металеве піддашшя. Планування коридорне, з круглою вітальнею у центрі. У будинку містилися пологові відділення, палати, кабінети медперсоналу, у напівпідвалі — приміщення господарського призначення. Протягом року приймав бл. 450 породіль.

У глибині садиби поза пологовим притулком міститься будинок безкоштовних квартир Н. Терещенко. Зведений 1886 за проектом арх. В. Ніколаєва. Цегляний, у плані прямокутний. Другий поверх рустований, напівпідвал з невеликими вікнами. Центр акцентовано віконними прорізами з колонками на рівні третього поверху. Головний вхід має ганок з металевим навісом

з козирком, з боку подвір'я тамбур з входом. Дах металевий, двосхилий. В будинку була загальна палата для самотніх старих жінок на 14 ліжок, 27 окремих кімнат для двій з маленькими дітьми. Щорічно кількість мешканців тут складала бл. 170 осіб з установленою посвідкою на проживання.

Тепер у садибі міститься фізіотерапевтична лікарня № 20, у колишньому нічліжному притулку — телефонна станція. На подвір'ї розташовані також дві цегляні споруди господарського призначення [293].

Лариса Федорова.

66.13. Садиба, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Верхній Вал, 4. Між вул. Верхній Вал і паралельно розташованим пров. Л. Кецохвелі.

Складається з двох чоловік будинків у неоготичному стилі й прибудов, споруджених у різний час, які утворюють суцільну периметральну забудову садиби, прямокутну в плані. Виникла 1890 внаслідок об'єднання двох садиб, що існували на цьому місці раніше, пруським підданим К.-Л. Нитцьким, який з 1886 був власником однієї з них. 1893 на місці дерев'яних споруд на червоній лінії вул. Верхній Вал зведено двоповерховий цегляний будинок складної конфігурації. Ймовірно, автором проекту був відомий київський арх. К. Шиман, який подавав креслення цього будинку на затвердження до Київської міської управи. У декорі широко використано елементи готичної архітектури: фігурні щипці-вімперги над стрілочастими біфоріями по боках споруди (втрачені), аркатурний пояс під вінцевим карнизом. На нижньому поверсі — чотири широкі вітрини магазинні. По центру другого поверху — чотири віконних прорізи з лучковими перемичками, лиштвами, підвіконними нішами з невеликими кесонами, по три в кожній. Під біфоріями — геометричний орнамент.

1908 в садибі на місці згорілих під час пожежі дерев'яних споруд зведено триповерховий, цегляний, у плані Г-подібний житловий будинок, розташований праворуч на червоній лінії забудови вулиці. Витриманий в єдиному стилі з сусіднім, має аналогічний декор. У центрі — щипець-вімперг, на третьому поверсі — два центральних великомірних прорізи зі стрілочастими перемичками. На кожному поверсі будинку — по чотири віконні прорізи, крім нижнього, де розміщено дві магазинні вітрини. На другому й третьому поверхах у центрі по два широкі балкони з металевими ажурними ґратами (на третьому поверсі збереглися оригінальні первісні). Будинок поділено карнизним поясом між першим і другим поверхами, карниз-

66.13. Вул. Верхній Вал, 4.

66.14. Вул. Верхній Вал, 16-а. План першого поверху.

ною тягою з дентикулами між другим і третім, прикрашено лопатками, підвіконними нішами.

Одночасно зі спорудженням триповерхового будинку з боку пров. Воздвиженського впритул до двоповерхового будинку зведено двоповерховий об'єм, вирішений у цегляному стилі. Внаслідок цього утворилася Г-подібна у плані споруда. Крім того, до двоповерхового будинку з боку вул. Верхній Вал зроблено дерев'яну прибудову, обкладену цеглою, зі стрілочастими входними дверима та карнизом з різьбленими підзорами. Обидва будинки мають спільне подвір'я. Між ними — цегляна огорожа, оздоблена потрійною стрілочастою аркатурою, та брама під щипцем-вімпергом з пологою стрілочастою перемичкою, ступки металевих ажурних воріт якої повторюють мотив рисунка балконних ґрат на третьому поверсі житлового будинку.

На території садиби у різний час містилися: парова ковбасна фабрика і магазин К.-Л. Нитцького, молочний магазин «Сибірська торгівля» (1906—07), ресторан «Запоріжжя», ідальня «Московська», м'ясна крамниця М. Кисельова. У 1900—13 тут був склад житнього борошна М. Хрякова, про що свідчив напис, відкритий після знесення прибудованої 1908 до будинку № 4 двоповерхової споруди на території сусідньої садиби (нині пофарбований).

Тепер — житлова садиба і магазин. Частина комплексу на реставрації [294].

Марина Виноградова.

66.14. Садиба, 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Верхній Вал, 16, 16-а, 16/4. На розі з Житньоторзькою пл. Складається з декількох споруд, зведених у різний час, які утворили прямокутник з великим внутрішнім подвір'ям. Історія садиби відома з початку її утворення — після пожежі 1811. З 1831 належала київському купцю К. Домарацькому, який придбав її у купця І. Подгаєцького. Наступними власниками садиби були онуки К. Домарацького — купці Левковські (з 1864). Ділянка прямокутна у плані, забудована по периметру, внутрішнє подвір'я з характерними галереями. Фасадна частина садиби складається з трьох двоповерхових різночасових споруд. Наріжний будинок (№ 16-а) зведено 1840 арх. А. Станзані за зразковими фасадами. Квадратний у плані, тинькований, оформлений у стилістиці класицизму. Перші поверхи перебудовано,

фасади другого поверху мають по п'ять віконних прорізів з декоративними полицками згори. 1872 до будинку з боку вул. Верхній Вал (на місці колишніх крамниць) братами Левковськими за проектом арх. Римлера прибудовано другий цегляний двоповерховий об'єм з підвалом (№ 16), на першому поверсі якого були проїзд з ворітьми і 6 торговельних крамниць, на другому — житлові приміщення. 1875 між наріжним будинком і торговельними крамницями (з боку Житньоторзької пл.) за проектом арх. В. Прохорова зведено цегляну двоповерхову прибудову з підвалом і проїздом (№ 16/4). 1900 за проектом і під наглядом арх. М. Казанського зведено цегляний флігель, в будинку № 16 проїзд з ворітьми перероблено на магазин.

У комплексі споруд у різний час були житлові приміщення, склади, крамниці тощо.

Тепер — на реконструкції [295].

Лариса Толочко.

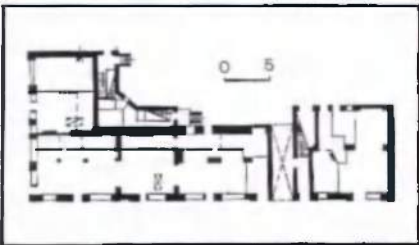
66.15. Садиба, 2-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Нижній Вал, 17, 17/б. Комплекс садиби складається з двох будинків (цегляного і дерев'яного), розташованих поруч, і формує фронт забудови вул. Нижній Вал і Житньоторзької пл. Двоповерховий, цегляний будинок комплексу має складну в плані конфігурацію, фасад увінчано високим аттиком, вирішеним у стильових формах неоренесансу. Карниз, що виступає, лопатки, пілястри, ніші під вікнами, лиштви вікон, усі архітектурні деталі розкішно прикрашено ліпною пластиккою з рослинним орнаментом. Прилеглий двоповерховий, дерев'яний, тинькований об'єм також пишно декорований: лінійний аркатурний пояс підтримує дерев'яний карниз, спарені пілястри завершуються капітелями коринфського ордера, площа фасадної стіни оздоблена декоративними вставками. Перші торговельні поверхи споруд зазнали повної реконструкції.

Олена Авраменко.

66.16. Садиба, 19—20 ст. (архит.). Вул. Нижній Вал, 19—21. Утворилася 1887 внаслідок об'єднання київським купцем 1-ї гільдії І. Бліндером двох садиб,

66.15. Вул. Нижній Вал, 17/б.

66.15. План першого поверху.

66.16. Вул. Нижній Вал, 21.

що існували тут після пожежі Подолу 1811. В її забудові — два фасадні цегляні будинки (№ 19 і 21) та вальцьовий млин у глибині садиби № 19 (№ 19-д) — являють історико-архітектурну цінність.

Будинок № 19 міститься на червоній лінії забудови Нижнього Валу. З'явився 1871 внаслідок проведеної чиновником О. Арісенком реконструкції одноповерхової крамниці на п'ять вікон та двоповерхового флігеля на три вікна, споруджених на цьому місці 1839 київським громадянином К. Циганковим та 1862 його сином, колезьким секретарем Д. Циганковим.

Триповерховий, цегляний, оформлений у стилі пізнього класицизму. Має дев'ять осьових віконних прорізів, займає усю ширину червоної лінії забудови садиби № 19. Нижній поверх, призначений під магазини, спочатку мав дверні отвори, які згодом замінено вітринами. Фасад розділено по горизонталі міжповерховим карнизним поясом. На другому поверсі — стрічковий руст. Вікна другого поверху — напівциркульні, із замковими каменями. Верхній дерев'яний мансардний поверх надбудовано О. Арісенком замість запланованого за проектом прямокутного парапету (без дозволу Київської міської управи, у порушення існуючого на той час будівельного закону). Замінений на повноцінний цегляний третій поверх 1994. У 1892 новий власник садиби І. Бліндер за проектом арх. О. Кривошеєва добудовує до фасадного будинку з боку подвір'я два флігелі — двоповерховий і триповерховий з пишним декоративним оздобленням у цегляному стилі.

1870—80 у цьому будинку і в розташованих поряд малоповерхових будівлях садиби № 21 розміщувався нічліжний притулок.

1889 впритул до будинку № 19 І. Бліндером на місці одноповерхових дерев'яних крамниць 1830-х рр. за проектом арх. А. Геккера споруджено триповерхове цегляне крило (№ 21). Симетрично-осьову композицію фасаду, виконаного в стилі неоренесанс, порушує невеликий допоміжний об'єм ліворуч завширшки в одне вікно. Тут містився парадний вхід у будинок (на другий і третій поверхи). Центральна частина виділена фігурним аттиком на даху та балконом на другому поверсі, під яким розміщено проїзд на подвір'я. Нижній поверх використовувався під магазини. Тут розміщено чотири широкі вітрини з вхідними дверима по центру. По всій висоті будинок розчленовано пишно декорованими пілястрами через кожні два вікна, рустованими на рівні першого поверху.

Над вікнами — лучкові сандрики. На другому поверсі — підвіконні тяги на кронштейнах, на третьому — підвіконні тяги на стояках, між якими — прямокутні ніші. Будинок завершено карнизом та антаблементом. Дах двосхилий. По флангах даху — металеві ажурні парапети з тумбочками. Планування анфіладно-секційне.

У цих двох будинках на верхніх поверхах 1899—1916 містився готель «Бліндер», на першому поверсі — кондитерська «Нова Вікторія», їдальня Грінберга, пивна Ріхтера, крамниця з продажу масла Цейтліна і Грінберга, тютюну від «Торгового будинку Цейтліна», борошна Кагана; галантерея Бабчиної, у підвалах — рейнські винні льохи Бліндера. На території садиби також був завод штучних мінеральних вод, артезіанський колодязь. У 1920-х рр. тут діяла єврейська молитовня.

1894 у затиллі садиби І. Бліндером зведено споруду вальцьового млина (№ 19-д), який 4 січня 1900 згорів (за 6 років існування горів двічі). Відбудований 1900 за проектом арх. О. Кобелева, який 1914 ще раз відновив його після чергової пожежі. Триповерховий цегляний корпус із четвертим мансардним поверхом (замінений на повноцінний 1950) виконаний у цегляному стилі. На кожному поверсі — по сім осьових віконних прорізів, по горизонталі — карнизні пояси між усіма поверхами, між вікнами — пілястри. Будинок завершено карнизом та декоративним поясом із дентикулами. Вікна останнього мансардного поверху за проектом було прикрашено трикутними сандриками та прямокутними лиштвами. На першому поверсі вікна — з лучковими перемичками, на другому і третьому — ще й з підвіконними нішами.

1916—22 власником садиби був київський купець 1-ї гільдії Л.-Л. Майстер, родині якого після націоналізації 1922 будинки садиби передано в орендне користування. 1950 будинок колишнього млина реконструйовано під гуртожиток для робітників із заміною мансардного поверху.

Споруди садиби являють характерний зразок житлової та промислової забудови Подолу кін. 19 — поч. 20 ст. [296].

Марина Виноградова.

66.17. Садиба, 1874 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Нижній Вал, 23. Складається з двох об'єднаних 1871 ділянок, власниками яких з 1870-х рр. протягом тривалого часу була купецька родина Щербакових. До 1874 всі будівлі були дерев'яними.

У 1874 за проектами архітекторів В. Прохорова і М. Беркутова (перша ділянка) та В. Прохорова (друга ді-

66.17. Вул. Нижній Вал, 23

(будинки ліворуч).

лянка) зведено два двоповерхові цегляні будинки, розташовані поряд на червоній лінії забудови вулиці. Первісно на першому поверсі були крамниці, на другому — житло. 1898 обидві споруди надбудовано на один поверх за проектом арх. С. Рикачова.

Будинок ліворуч — триповерховий, прямокутний у плані, з проїздом на подвір'я. Композиція фасаду асиметрична. Віконні прорізи другого поверху обрамлено лиштвами та акцентовано лінійними слабопрофільованими сандриками. Третій поверх завершений фризом зубчастого мережива, викладеного цеглою і пофарбованого у білий колір. Перший поверх та отвір проїзду оброблено рустом. Дворовий фасад заштитий дерев'яними верандами.

Будинок праворуч — триповерховий, Т-подібний у плані, з двором ризалітом, в якому розміщено чорний вхід. Композиція фасаду відзначається ритмом прямокутних вікон, оздоблених лиштвами. Міжповерхове членування підкреслено поребриком і профільованою тягою. Обидва будинки оформлені у цегляному стилі з елементами неоренесансу. За даними 1908 внутрішній двір був забудований господарсько-складськими спорудами. Існуюча внутрішня забудова садиби складається з декількох дво-, три- і чотириповерхових цегляних будинків, зведених 1910—16.

Садиба належить до нечисленної групи міських купецьких садіб 19 — поч. 20 ст., збережених дотепер майже у первісному вигляді [297].

Лариса Толочко.

66.18. Садиба, 1908—12 (архит.). Вул. Нижній Вал, 33. Прямокутна за планом, вузька ділянка садиби витягнута у глибину кварталу. Фасадний будинок — на червоній лінії забудови вулиці. Власниками садиби були вдова інженера-полковника У. Лангут (з 1852), дійсний статський радник Порай-Лантковський (серед. 19 ст.), дружина надвірного радника Ю. Волосатова і дружина колезького секретаря М. Скабицька (з 1872), колезький радник С. Заславський (з 1881), васильківський купець Б. Мазур, київські купці А. Абелевський (з 1885) і М. Футорянський (з 1893), купчиха С. Бух (з 1914), київський купець М. Гринштейн (з 1916).

У 1907 і 1911 на території садиби були великі пожежі. 1908—12 замість споруд, що згоріли, збудовано триповерховий цегляний будинок, що стоїть в ряді забудови вул. Нижній Вал, чотириповерховий цегляний флігель, цегляний сарай. На території садиби збереглися також розташовані по її периметру ще три цегляних об'єми. Усі другорядні споруди пофарбовано, оформлено з елементами цегляного стилю.

Головний будинок садиби триповерховий, цегляний, у плані прямокутний, односекційний, оформлений у стилі ренесанс. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Центр споруди і фланги виявлено тривіконними розкріповками, фланкованими пілястрами з капітелями стилізованого іонічного ордера. На першому поверсі — вітрини й проїзд на подвір'я. На другому й третьому поверхах вікна з напівциркульними перемичками, оформлені лиштвами з пілястрами і замковими каменями у вигляді листя аканта. Фасад пишно декоровано ліпними вставками, підвіконними дошками, багато-профільним карнизом. Велику роль в образному сприйманні споруди відіграють високі сегментні аттики: центральний з двома горіщними вікнами і бічні з прорізами круглих слухових вікон.

Будинок, в якому повністю збереглася архітектурна композиція, відіграє помітну роль у формуванні забудови старої вулиці.

В різний час у садибі містилися безкоштовний пологовий притулок з курсами бабок-повитух Товариства надання медичної та матеріальної допомоги бідним породіллям (1905—14), готель (1905—07), відділення добродійного товариства «Крапля молока», крамниці тощо.

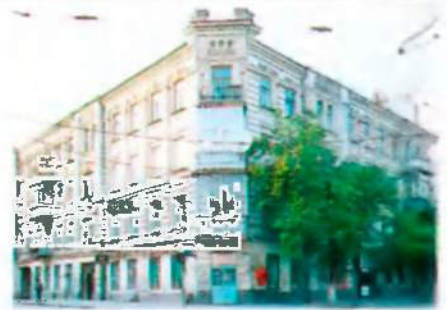
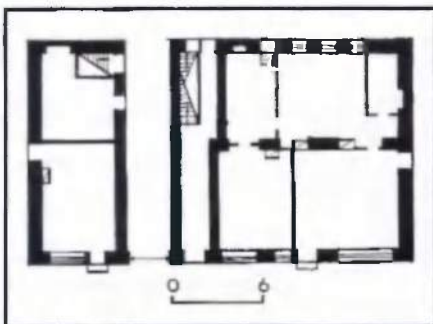
Тепер садиба житлова, у фасадному будинку і паралельно розташованому в глибині ділянки флігелі здійснюються ремонтно-реставраційні роботи [298].

Лариса Толочко.

66.19. Садиба з молитовними будинками, поч. 20 ст. (архит.). Вул. Нижній Вал, 37. На розі вулиць Нижній Вал і Межигірська, обмежена червоними лініями забудови вулиці і суміжними ділянками. Складається з п'яти споруд: чотириповерхового наріжного будинку, п'ятиповерхового об'єму на вул. Нижній Вал, двох триповерхових молитовних будинків, розташованих паралельно до вулиці та один до одного в глибині садиби, і двоповерхової кузні на подвір'ї. Забудова садиби здійснювалася в два етапи. Будівлі пер-

66.18. Вул. Нижній Вал, 33. Головний будинок.

66.18. План першого поверху.

66.19. Вул. Нижній Вал, 37. Наріжний будинок.

66.19. Флігель.

66.19. Єврейський молитовний будинок.

шого етапу зведено 1900 на замовлення купця А. Терещенка за проектом арх. І. Ніколаєва: чотириповерховий з підвалом цегляний житловий будинок, триповерховий з підвалом флігель і двоповерхову цегляну кузню.

Чотириповерховий наріжний будинок у плані Г-подібний, багатосекційний, зі скошеним наріжжям.

В оформленні протяжних фасадів застосовано вертикальні членування, які увінчуються чарунковими карнизами і парапетами (більшість парапетів не збереглася). Фасади оздоблено рустованими лопатками, типовими керамічними вставками (зокрема, з маскаронами у замкових каменях другого поверху), металевими ґратами балконів. На першому поверсі були торговельні приміщення, на решті — житлові квартири.

Фасад флігеля, паралельний фронту забудови вул. Нижній Вал, оздоблений простіше. Розкріповка, зміщена відносно центральної осі, завершується аттиком. У підвалі й на першому поверсі містилися складські й торговельні приміщення, на другому й третьому поверхах первісно розміщувалася єврейська молитовня «Макарівська» — за ім'ям цадика (єврейського праведника) з містечка Макарів.

Невелика кузня — біля східної межі ділянки.

А. Терещенко був власником садиби 1899—1908. Його вдова у липні 1908 продала її в спільне користування двом єврейським підприємцям — А. Шварцу та Б. Бокшицькому, які 1912 здійснили другий етап забудови садиби. До існуючого житлового будинку на червоній лінії забудови вул. Нижній Вал прибудовано новий п'ятиповерховий цегляний об'єм, який завершив формування фронтів садиби і збільшив кількість секцій до чотирьох. В архітектурному оздобленні подібний до попереднього об'єму, але на верхніх поверхах влаштовано спарені напівциркульні вікна. Перший поверх призначався під магазин, решта — під житло. Силует завершення у ході пізніших ремонтів спрощено.

1912 у глибині садиби з північного боку за проектом арх. І. Ганфа зведено єврейський молитовний будинок. Триповерховий, цегляний, з підвалом, у плані прямокутний, з гранчастими апсидами. Фасад оформлено у стилі модерн, з великими, витягнутими по вертикалі віконними прорізами, ліпним орнаментом у вигляді зчіплених кілець і оригінальним завершенням (у ході наступних перебудов зрізане). Другий і третій поверхи утворювали загальний об'єм, поділений центральним сходовим прогоном на дві симетричні секції, кожна з яких являла окрему молитовну залу, для двох іудейських релігійних громад. На другому поверсі молилися чоловіки, на рівні третього поверху були галереї для жінок. При східній стіні кожної секції містився «ковчег завіту» — сховище основних культових предметів. Перший поверх і підвал первісно відводилися під склади.

У 1910-х рр. молитовним будинком користувалися громади «Прикажчиків» і «Тальнівська» (прихильники цадика містечка Тальне). У 1920-х рр. будинок був реквізований. Пізніше перепланований, між другим і третім поверхами влаштовано суцільне перекриття.

Садиба — досить рідкісний за збереженістю і типологічним розмаїттям комплекс споруд.

У колишніх молитовнях міститься профтехучилище. Будинки, розташовані на червоній лінії забудови вулиці, — житлові; частину приміщень першого поверху займають крамниці та офіси [299].

Михайло Кальницький.

67. ВЕТРОВА ВУЛИЦЯ, 20 ст. (архит., іст., містобуд.). Від вул. Л. Толстого до вул. Комінтерну, поблизу центрального залізничного вокзалу.

Накреслена планом 1837 у тилах території університетського ботанічного саду. Первісна назва — Макарівська. Відома з 1866 як вулиця нижчого, четвертого розряду Бульварної ділянки Либідської частини міста. 1874 перейменована на Назарівську, 1926 названа на пошанування Ветрова Бориса Сергійовича (1886—1918) — київського робітника-червоногвардійця Головного залізничних майстерень, учасника революційних подій 1917—18.

Однобічна забудова вулиці складалася до поч. 80-х рр. 19 ст. переважно з садибних дерев'яних споруд. Дотепер збереглися два двоповерхові будинки (№ 11, 23), які характеризують архи-

тектуру цього періоду. Периметральна багатопверхова забудова склалася на поч. 20 ст. У ній виділяються житлові будинки № 19 та 21 у стилі раннього модерну, споруджені 1907—11 арх. Г. Ледоховським.

Перехрестя вулиць Ветрова та Комінтерну формує презентабельний житловий будинок, зведений 1932 арх. О. Тацієм (№ 25/3). Дві будівлі (№ 7, 13) споруджено у 1950-і рр. У цілому в кварталі налічується 13 будинків суцільної забудови вздовж червоної лінії, загальна протяжність якої скла-

дає понад 600 м. Ширина проїжджої частини 6 м.

Пам'ятками історії є будинки, в яких проживали відомі українські громадсько-політичні діячі Русови і Д. Дорошенко (№ 9), письменник І. Бабель (№ 21). Історичну цінність мають також будинки: № 17, в якому мешкав останні роки життя історик М. Володимирський-Буданов, бував у гімназичні роки письменник К. Паустовський; № 15, де перебував письменник М. Коцюбинський, містилася канцелярія Київського товариства літакобудування. У будинку, що розташовувався раніше на місці особняка під № 21, проживала письменниця Леся Українка [300].

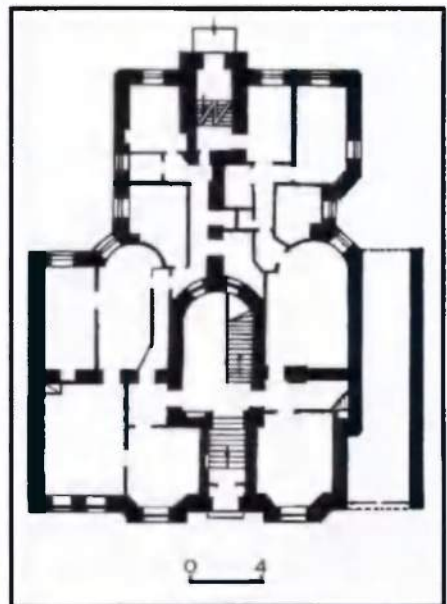
Раїса Бонгаренко.

67.1. Житловий будинок, 1907—11 (архит.). Вул. Ветрова, 19. Займає рядове положення у забудові вулиці. Зведений за проектом арх. Г. Ледоховського як житловий будинок для адвокатів. Цим було продиктоване його

67.1. Вул. Ветрова, 19.

67.1. Фрагмент фасаду.

67.1. План першого поверху.

внутрішнє планування. На кожному поверсі було по дві п'ятикімнатні квартири, що включали кабінет, приймальню, ідальню, спальню, кімнату для прислуги, а також передпокії, кухню, санвузол. Між суміжними кабінетами містилася кімната для клієнтів, спільна для двох квартир, яка мала окремий вхід із сходової клітки. Будинок зберігся без значних змін.

Чотириповерховий, цегляний, на напівпідвалі, у плані Т-подібний, з розвинutoю ризалітною частиною з боку подвір'я і бічним проїздом. Двомаршова сходовою клітка міститься всередині об'єму споруди, освітлена згори скляним ліхтарем. Стилистичні ознаки має лише головний симетричний фасад, що виходить на вул. Ветрова. Його композиція ґрунтується на ритмічному чергуванні еркерів, різноманітних за формою віконних прорізів і балконів. У створенні художнього образу будинку особливу роль відіграють ліпні фризіві вставки й панно, що відзначаються вишуканою індивідуальністю рисунка, в якому домінує характерна для модерну плинність ліній. Увінчує фасад оригінальний металевий піддашок, який підтримується тонкими металевими прутами-консолями, що переходять над козирком у захисні ґрати. До консолей на ланцюгах прикріплено металеві кола, що вільно хитаються і гармонують з криволінійними формами ліпного мережива.

Будинок — значна архітектурна пам'ятка періоду модерну [301].

Тетяна Маніфасова.

67.2. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживала родина Русових, перебував Дорошенко Д. І. (іст.). Вул. Ветрова, 9. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний.

1908—15 тут мешкав Русов Олександр Олександрович (1847—1915) — статистик, етнограф, фольклорист, громадський діяч. У цей період працював у Комерційному інституті — професор кафедри статистики, завідувач статистичного кабінету, секретар Ради і вченого комітету інституту. Член «Ста-

рої громади», Українського наукового товариства; співробітничав з редакцією газети «Рада». Один із засновників Товариства українських поступовців. Помер у Саратові, куди родина евакуювалася разом з Комерційним інститутом під час 1-ї світової війни. Похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Разом з чоловіком у цьому будинку проживала Русова-Ліндфорс Софія Федорівна (1856—1940) — педагог, громадська і культурно-освітня діячка, одна з піонерок українського жіночого руху. В період проживання в цьому будинку викладала на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фребелівському інституті, була співзасновником і співредактором педагогічного журналу «Світло» (Київ, 1910—14). У 1917 входила до складу Української Центральної Ради, за гетьманату очолювала Департамент позашкільної і дошкільної освіти Міністерства освіти. Безпосередній організатор «Просвіт», курсів українознавства, підготовки підручників для українських шкіл, вона брала участь у розробці програми єдиної школи, що мала базуватися на засадах національної специфіки і принципів державно-громадянського виховання. З 1919 — викладач педагогіки Кам'янець-Подільського університету. 1922 емігрувала до Польщі, з 1923 жила у Празі. Була професором педагогіки Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. До 1938 очолювала Головну Українську національну жіночу раду. Автор праць у галузі педагогіки, літератури і мистецтва. 1909 у цьому будинку в квартирі Русових зупинявся Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — історик, публіцист, письменник, громадсько-політичний та державний діяч, член УЦР, міністр закордонних справ Української Держави (1917—18). У 1909 закінчив Київський університет. Активний учасник українського національно-демократичного руху: 1907—09 був членом редакції газети «Рада», товариства «Просвіта», співробітник «Літературно-наукового вістника» (з 1899). У будинку на початку століття меш-

кали також літературознавець І. Гливенко, хімік О. Сперанський [302].

*Тетяна Осташко,
Данило Яневський.*

67.3. Особняк 1910—11, в якому проживав Бабель І. Е. (архит., іст.). Вул. Ветрова, 21. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. Г. Ледоховського у стилі модерн для лікаря М. Трофимова. У 1950-і рр. первісний триповерховий об'єм з мезоніном зазнав змін: добудовано четвертий поверх, з семи балконів на фасаді залишилося три.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, тинькований, цоколь облицьовано тесаним гранітом, односекційний, план складної конфігурації, асиметричний. У тектоніці головного симетричного фасаду переважають вертикальні членування — вузькі потрійні вікна з тонкими простінками, центральний овальний у плані еркер, бічні розкріповки. Своєрідним декоративним елементом фасаду є темний рустований цоколь з віконними прорізами напівпідвальних приміщень. Виразну пластику формують чергування об'ємів, що западають і виступають. Суворі геометричні лінії фасаду оживляють вишуканість декору, парадний вхід, фланкований спареними колонами. Над входом — маска, трохи вище на витонченій модерній огорожі невеликого балкона вензель власника будинку — «Т. Н. П.». Первісно у фризі лівого ризаліту містилася барельєфна композиція на міфологічний сюжет (втрачено при надбудові). В інтер'єрі збереглися деякі ліпні деталі й оригінальні металеві ґрати сходових огорож.

Будинок — один з найкращих зразків архітектури модерн в забудові міста. У квітні — серпні 1915 в будинку мешкав Бабель Ісаак Еммануїлович (1894—1940) — письменник, кіносценарист. У цей час навчався у Київському комерційному інституті.

До зведення наявної споруди на цій ділянці містився будинок, в якому 1895—97 і в травні 1899 проживала українська поетеса Леся Українка [303].

*Михайло Кальницький,
Ольга Ястребова.*

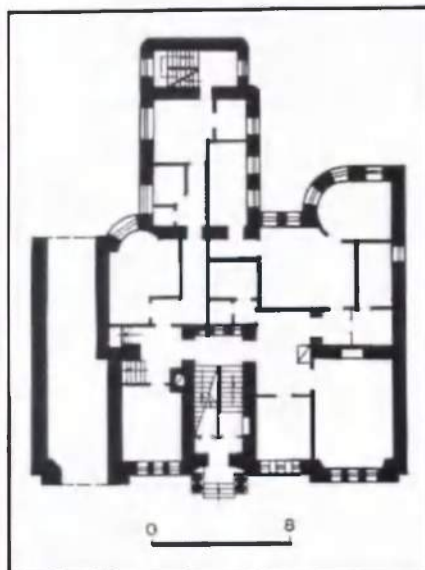
68. ВИДУБИЦЬКИЙ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР, 11—19 ст. (архит., іст.). Вул. Видубицька, 40. У мальовничому урочищі Видубичі, на правому березі Дніпра, за 2 км на південь від Києво-Печерської лаври. Межує з територією Центрального республіканського ботанічного саду НАНУ. З двох боків оточений високими пагорбами, вкритими лісом та чагарником; із східного боку відкривається Дніпро. За переказами, саме тут, під горою, з Дніпра сплила («видибнула») дерев'яна скульптура язичницького ідола Перуна, скинута за наказом князя Володимира під час хрещення киян у кін. 10 ст. Звідси й назва місцевості. Згідно з літописом, тут був перевіз у Київ з лівого берега Дніпра.

Монастир було засновано у 2-й пол. 11 ст. Всеволодом Ярославичем (князь київський 1077—93) поблизу його заміської резиденції — Красного двору. Вперше обитель згадується в «Повісті временних літ» під 1070. Спочатку звався за ім'ям засновника Всеволодом, згодом — за місцевістю — Видубицьким. У 1070-і рр. споруджено

67.3. Вул. Ветрова, 21.

67.3. План першого поверху.

муровану Михайлівську церкву. 1096 монастир спалили половці. Під час пожеви річка підмивала берег, де стояв храм, тому за наказом київського князя Рюрика Ростиславича майстер П. Милонег 1199—1200 збудував систему підпірних стін. За часів навали полчищ Батия монастир уцілів. У кін. 16 — на поч. 17 ст. від підмиву берега східна частина церкви завалялася. До уцілілої західної частини за митрополита П. Могили прибудовано вівтар з дерева, 1766—69 арх. М. Юрасов збудував замість нього новий, у стилі бароко.

Архітектурний ансамбль монастиря склався на рубежі 17—18 ст., коли коштом стародубського полковника М. Миклашевського були споруджені Георгіївський собор і трапезна, пізніше, за гетьмана Д. Апостола, — надбрамна дзвіниця. У 2-й пол. 18 — серед. 19 ст. ансамбль доповнюють будинок ігумена, братський корпус, огорожа та інші споруди, пам'ятки некрополя, що здавна існував при монастирі. Ансамбль добре зберігся до наших днів. Невеликий мис, що виступає із східного боку, зайнятий Михайлівським храмом. Майже у лінію з ним на захід уздовж схилу пагорба розташований витягнутий корпус трапезної з церквою Преображення (Спаса); перпендикулярно до трапез-

ної на південь від апсиди — братський корпус, що формує східний фронт головного подвір'я. Західний бік подвір'я обмежений будинком ігумена та дзвіницею, побудованою поряд. Центром ансамблю є Георгіївський собор, який відіграє роль основної архітектурної доміканти. Головний підхід до монастиря та надбрамною дзвіницею організовано уздовж північних мурів огорожі (кін. 19 ст.).

Видубицький монастир є одним з найкращих архітектурних ансамблів України, який вирізняється своєрідним поєднанням будівель різних епох, органічною єдністю архітектури і ландшафту.

Монастир відіграв значну історико-культурну роль в Україні-Русі. Ігумен Видубицького монастиря Сильвестр за князювання Володимира Мономаха створив другу редакцію «Повісті временних літ» — найціннішого джерела з історії стародавньої української держави. Князі та їхнє оточення постійно протегували монастиреві й відвідували його. 1250 по дорозі до Золотої орди тут зупинився Данило Галицький. До володінь монастиря входили звіринецькі, либідські, наводницькі, осокорівські та інші землі з перевозами на Дніпрі та Либеді.

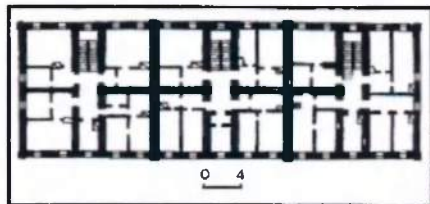
У 13 ст. монастир зазнав татарських нападів, частково був зруйнований, але літописні записи свідчать, що він не припиняв своєї діяльності. Пізніше відновив свою територію, будинки та всі мастки. 1541 одержав королівську грамоту на володіння маєтком Багринаве і право збирати данину з кількох мазирських сіл (мед, гроші тощо). На поч. 17 ст. монастирем заволоділи уніати. 1637 його повернули православній митрополії. Митрополит П. Могила реставрував своїм коштом Михайлівську церкву, а сам монастир приписав до Софійського монастиря.

Відродження Видубицького Михайлівського чоловічого монастиря припадає на 2-у пол. 17—18 ст. Після Визвольної війни українського народу 17 ст. проти польсько-шляхетського поневолення він одержав кілька гетьманських універсалів і царських грамот на свої володіння, значно розширив права й привілеї у внутрішньому управлінні, за загальними церковними справами підлягав віданню митрополита. Монастир знову став власником великих маєтків і прибутків.

Після відчуження монастирських і церковних маєтків в Україні 1786 за Видубицьким монастирем залишилися тільки хутори Корчувате з 26 десятинами землі та Круглик на р. Сіверка з 40 десятинами землі. Він став монастирем третього класу, у 19 ст. — другого, на поч. 20 ст. — чоловічим монастирем першого класу з цільовим призначенням — бути лікарняним серед інших київських монастирів. Невдовзі через незручність приміщень лікарняну діяльність припинено. У 19 ст. при монастирі були школа, притулок для сиріт, будинок для бідних літніх священнослужителів.

Неповторний вигляд архітектурного ансамблю і мальовнича місцевість привертала увагу багатьох митців. Тут бував Т. Шевченко, про що свідчить його офорт «Видубицький монастир у Києві» (1844).

З 70-х рр. 18 ст. цвинтар монастиря

68.1. Братський корпус.

68.1. План другого поверху.

став почесним місцем поховання видатних учених, діячів культури, героїв Вітчизняної війни 1812. Серед них — педагог К. Ушинський, який записав у щоденнику зворушливі рядки про «благодатну тишу» цієї обители, професор медицини Київського університету С. Афанасьєв, український анатом В. Бец, генерал-майор Я. Гандзюк, генерал артилерії А. Яшвіль, меценати Б. і В. Ханенки, вчений-гідротехнік М. Леявський та ін.

1921 монастир закрито, церкви на його території діяли до 1930-х рр., коли їхні іконостаси було спалено, цвинтар зруйновано. Будинки передано робітникам і службовцям деревообробного заводу на Телитці. 1967—82 проведено реставрацію споруд (арх. Р. Бикова).

1975—97 у будинках монастиря містився Інститут археології НАН України.

Тепер належить Українській православної церкві Київського патріархату [304].

Григорій Логвин,
Віра Панашенко.

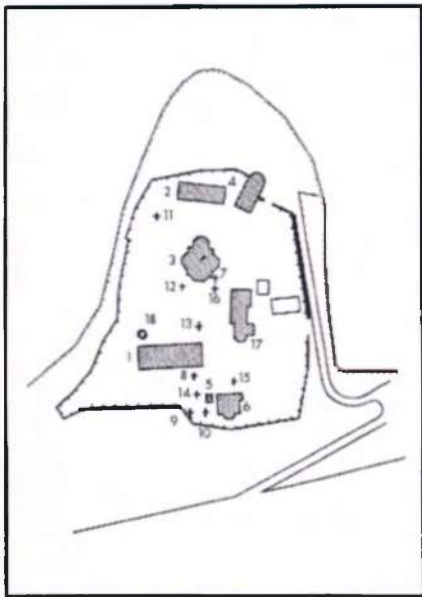
68.1. Братський корпус, серед. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Організує східний бік забудови центрального подвір'я. Останній за часом спорудження цегляний будинок ансамблю монастиря. 1846 за проектом арх. П. Спарро побудована нижня частина корпусу з дерев'яним мезоніном, який пізніше згорів. 1910 надбудовано другий поверх, проведено часткове внутрішнє перепланування. Стриманий за архітектурою об'єм корпусу складається з трьох квадратних у плані житлових секцій з самостійними входами та двомаршовими сходами. Гладенькі тиньковані фасади мають яскраву виражене горизонтальне членування, ритмічно розставлені прямокутні прорізи оформлені рамковими ліштвами з ліпними архівольтами.

Григорій Логвин.

68.2. Будинок ігумена, 2-а пол. 18—19 ст. (архіт., іст.). У західній частині монастирського подвір'я поряд із дзвіницею. Двоповерховий, цегляний, у стилі українського бароко. 1770 архітекторами М. Юрасовим та Ф. Паповим зведено одноповерхові келії, 1780 надбудовано другий дерев'яний по-

68. Видубицький Свято-Михайлівський монастир. Вул. Видубицька, 40. Генеральний план:

1. Братський корпус.
2. Будинок ігумена.
3. Георгіївський собор.
4. Дзвіниця.
5. Каплиця для поминального обряду.
6. Михайлівська церква.
7. Могила Афанасьєва Є. І.
8. Могила Беца В. О.
9. Могила Гандзюка Я. Г.
10. Могила Капцевич М. П.
11. Могила Леявського М. С.
12. Могила Нірода Ф. Ф.
13. Могила Ушинського К. Д.
14. Могила Ханенків Б. І. та В. Н.
15. Могила Яшвілів Л. М. та В. О.
16. Надгробок на могилі Соломків П. С. та М. П.
17. Трапезна з церквою Преображення (Спаса).
18. Ротонда над криницею.

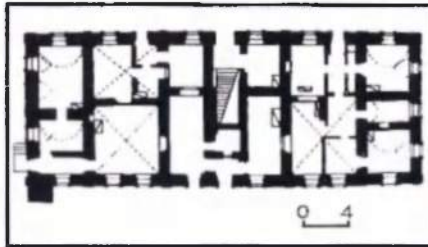
верх. 1898 перебудовано арх. Є. Єрмаковим, дерев'яні частини замінено цегляними. Витягнутий у плані прямокутник споруди поділений капітальними стінами на ряд приміщень, середнє з яких займає вхід та круті двомаршові сходи. Місця прилягання внутрішніх стін на рівні першого поверху відмічені на фасадах плоскими лопатками. По горизонталі гладенькі тиньковані фасади розчленовані міжповерховим карнизом та підвіконною тягою. Увінчує будинок спрощений антаблемент, прямокутні вікна облямовані стриманими лиштвами. В окремих приміщеннях нижнього поверху збереглися склепіння 18 ст.

1975—97 в будинку містилися дирекція і науковий відділ Інституту археології АН УРСР (до цього — на вул. Грушевського, 4). Тут працював Артеменко Іван Іванович (1924—89) — археолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). В інституті — з 1973, у 1973—87 — директор. Наукові праці — з археології та історії населення епохи неоліту і бронзи Східної Європи. Відзначений Державною премією УРСР (1980). Кабінет директора містився на другому поверсі будинку [305].

В'ячеслав Горбик, Григорій Логвин.

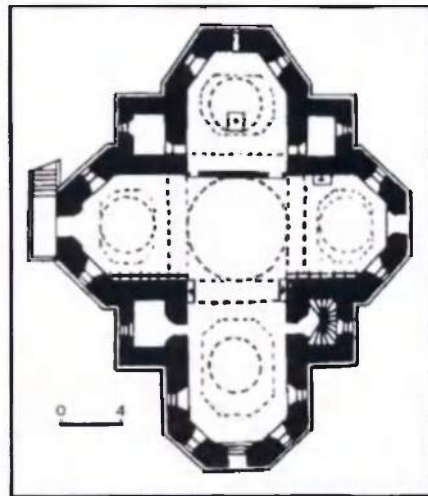
68.3. Георгіївський собор, 1696—1701 (архит., мист.). У центрі Видубицького монастиря. Цегляний, п'ятибанний, у плані хрещатий, дев'ятидільний. Під час ремонту 1899, очевидно, знищено первісні розписи (їхні залишки виявлено під час останніх ремонтно-реставраційних робіт). Тоді ж замінено керамічні розетки і голівки ангеляток на фасадах, покрівлю, позолочено ангеляток й хрести, розібрано залізні тамбури біля входів. 1969—71 проведено реставрацію пам'ятки (арх. Р. Бикова). Особливістю храму є те, що східне рамено трохи довше за північне і південне, західне — значно довше за інші. У невеликих прямокутних приміщеннях у міжрукав'ях хреста були жертвник і дияконник, у південно-західній камері — сходи, що вели на хори, у північно-західній: на першому поверсі — службове приміщення, на другому — каплиця. Гранчасті завершення рамен характерні для дерев'яних храмів. З об'ємно-просторовою структурою дерев'яних храмів Георгіївський собор зближує і система перекриттів рамен хреста і середохрестя ярусними верхами з залами, тільки виконаними у цеглі за типом т. зв. фальшивих баньових склепінь, коли крива бані у перетині утворена шляхом напуску кожного наступного ряду цегляного мурування над попереднім. Це вказує на зв'язок будівництва 17—18 ст. з традиціями київської архітектурно-будівельної школи 11—12 ст., адже в такий спосіб, наприклад, викладено бані Софійського собору в Києві. В архітектурі собору форми й декор європейського бароко органічно злиті з засобами і формами української монументальної дерев'яної архітектури. Серед усіх хрещатих п'ятибанних церков України 17—18 ст., які збереглися, Георгіївський собор Видубицького монастиря є найдосконалішим, величним і монументальним витвором.

Верх складається з п'яти гранчастих бань, поставлених хрестоподібно, щільно одна до одної. Об'єми прибудов

68.2. Будинок ігумена.
68.2. План першого поверху.

68.3. Георгіївський собор.
68.3. План.

міжрукав'ях невеликі і не досягають і половини висоти собору, внаслідок чого підсилюється стрункість храму. Грані об'ємів храму декоровано неширокими пілястрами з капітелями оригінальної форми з перевернутими волютами. На чоловій грані східного рамена хреста — плоска ніша в обрамленні лиштв із трикутним фронтоном і фігурним ліпний щит з гербом замовника, стародубського полковника М. Миклашевського (герб не зберігся). Бічні грані рамен хреста мають по одному вузькому високому вікну, обрамленому тонкими напівколонками і трикутним фронтоном. Усі рамена хреста собору оформлено однаково. В архітектурі домінують вертикальні лінії граней, пілястрів, лиштв. Зверху виступають об'єми антаблементом спрощеного варіанта: вузька тяга архітрава, зменшений за висотою фриз із розетками і розвинений, але малоого виносу карниз складного профілю. Перший залом верхів виявлено невисокою покрівлею грушоподібної форми. Високі підбанники бічних верхів, восьмигранні у плані, поставлені на зімкнутому зрізаному пірамідальному склепінні. Перекрито підбанники восьмигранними зімкнутими склепіннями, які у перетині мають яйцеподібну форму. Бічні верхи завершені банями грушоподібної форми. Центральний підбанник, як і в хрестово-купольних храмах, спирається на підпружні арки. Він дванадцятигранний у плані, має дванадцять вікон, перекритий також дванадцятидільним яйцеподібної форми у перетині зімкнутим склепінням, грані якого майже непомітні. Увінчує центральну баню покрівля грушоподібної форми, як і на бічних банях. Відповідно до розміру середньої бані ліхтарик і його банька більші за розмірами.

Інтер'єр храму відзначається високими архітектурно-художніми якостями. Якщо у зовнішньому вигляді головним мотивом є рух вертикальних ліній членування і архітектурних деталей, то в інтер'єрі вражає висотно розкритий внутрішній простір. Майстер досягає цього простим, але дійовим засобом — завдяки тому, що основні об'єми витягнутих пропорцій увінчуються банями з залами, які відкриті до zenіту склепінь. Гра освітлених і затіненних площин, комбінації вертикальних, похилих і горизонтальних ліній заломів створюють яскраве враження.

Подібно до структури дерев'яних храмів у Георгіївському соборі з великою витонченістю, сміливістю й досконалістю втілено принципи органічної архітектури, коли структура внутрішнього простору знаходить адекватну відповідність у геометрії форм. У цьому розумінні храм є високим досягненням будівельного генія українського народу і належить до шедеврів світової архітектури.

Головним акцентом мистецького оформлення був п'ятиярусний різьблений іконостас (не зберігся). Живописне оздоблення храму 18, 19 ст. і поч. 20 ст. виявлено на фасадах. Внаслідок зондажних досліджень художник-реставратор О. Єрко 1973 знайшов залишки

клеювого розпису 18 ст. на карнизи західного дверного отвору під олійними малюнками площею до 2 кв. м. Виявлено темно-червоний орнамент на світлому тлі, з двох боків якого — розмальовані ліпні розетки. На думку дослідника, у цьому місці був навісний тамбур. На фарбованому шарі композиції під забілюванням зафіксовано також сліди пожежі. На південному фасаді у профільному обрамленні — композиція «Благовіщення» 19 ст., виконана у техніці олійного живопису, що була під розписом поч. 20 ст. В її лівій частині на повний зріст зображено архангела Гавриїла, який розвернувся на три чверті вправо з піднятою вгору лівою рукою, права рука — на рівні грудей. Праворуч — Богоматір, яка сидить за столом, постать її розвернута на три чверті вліво до архангела з ледь простягнутими до нього руками. Колорит — від темно-синього до темно-сірого. На північному фасаді — композиція «Диво архангела Михаїла», виконана на поч. 20 ст. у техніці олійного живопису. Первісний розпис не зберігся, він був збитий з тиньком (доведено зондажем). Обидві композиції 19 — поч. 20 ст. збереглися погано, кілька разів поновлювалися. Під час досліджень законсервовані.

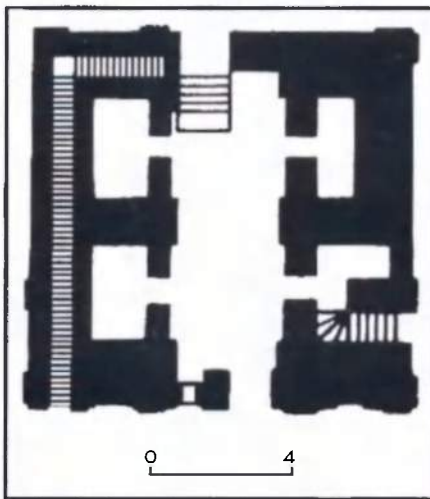
*Інна Дорофійенко,
Григорій Логвин.*

68.4. Дзвіниця, поч. 18 — поч. 19 ст. (архит.). У західній частині подвір'я. Нижня частина зведена 1727—33, верхній ярус надбудовано 1829—33 за проектом арх. А. Меленського, 1902 з заходу прибудовано двоповерховий будинок монастирської ризниці та бібліотеки (арх. Є. Єрмаков). Чотири-ярусна, цегляна, тинькована. У плані квадратна, розчленована двома стінами на три частини, у середній з яких був проїзд, у бічних — службові приміщення та сходи. На другому поверсі містилася церква пророка Даниїла, названа на честь титаря, гетьмана України Д. Апостола. На третьому у четвертому поверхах висіли дзвони. Пластика фасадів нижньої частини дзвіниці є характерною для української архітектури поч. 18 ст. Вони прикрашені неширокими пілястрами зі спрощеними капітелями тосканського ордера. Поміж пілястрів розташовані плоскі ніші з бароковими ліштвами і трикутними фронтонами. Розвинуті профільовані карнизи відділяють другий ярус від третього і третій від четвертого, восьмигранного у плані. Верхній об'єм з банею та шпильом у формах класицизму за масштабом і формами гармонує з нижніми. Покрівля бані пофарбована у синій колір, на ній в кілька рядів розташовано мідні позолочені зірки.

Григорій Логвин.

68.5. Каплиця для поминального обряду, кін. 18 ст. (архит.). З південного боку Михайлівської церкви. Заглиблена у землю невелика цегляна споруда. Її виникнення викликане, можливо, перетворенням території Видубицького монастиря на престижний двинтар. Будівля складається з однієї камери, перекритої циліндричним склепінням. Тинькований фасад прикрашений нішами та спареними напівколоннами спрощеного доричного ордера, завершений трикутним фронтоном.

Наталія Логвин.

68.4. Дзвіниця.
68.4. План.

68.6. Михайлівська церква, 11—18 ст. (архит., іст., мист.). Споруджена в 1070-х рр. князем Всеволодом, сином Ярослава Мудрого. Збереглася її західна частина з нартексом на висоту до початку склеп'я.

Стрічкові фундаменти завширшки 1,7 м складено з буютового каменю на вапняно-піщаному розчині. В їхній нижній частині було покладено 2—3 ряди дерев'яних брусів. Зверху фундаменти було покрито шаром розчину і нане-

68.5. Каплиця для поминального обряду.

сено графією контури, по яких мурували стіни завтовшки 1,1 м. Мурування — «зі схованим рядом», в якому кожний другий ряд плінфи дещо заглиблено і закрито вапняно-цем'янковим будівельним розчином. У муруванні багато каміння невеликого розміру, ряди його виходять і на поверхню стін. Ззовні споруда була вкрита світлим вапняно-цем'янковим тиньком, залишки якого ще донедавна можна було бачити на південній стіні нартекса. Первісно була тринавною хрестовобанною спорудою з нартексом. Під час досліджень 1972—73 було віднайдено фрагмент фундаментів північної апсиди, що дозволило реконструювати триапсидну східну частину церкви. Вона була такою ж, як і в інших київських пам'ятках, і не мала додаткового поперечного членування, як припускав М. Каргер.

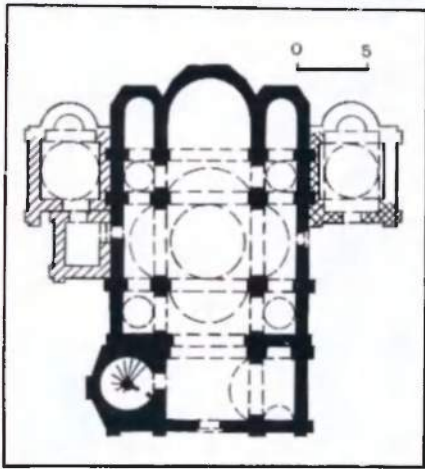
Розміри давньої церкви в плані — бл. 28 × 15 м, ширина середньої нави 6,2 м, бічних — 2,5 м. Над нартексом та крайніми західними частинами бічних нав на висоті бл. 7 м розташовані хори, які відкриваються в центральний простір широкими арковими отворами. В північній частині нартекса розміщено сходову башту. Оскільки ширина бічної нави була недостатньою для влаштування башти, майстер висунув її об'єм за межі нартекса двограним ризалітом на північному фасаді. В південному відділку нартекса була устаткована баня, між південним і західним раменами просторового архітектурного хреста на хорах зберігся парус. Це дає змогу вважати, що церква мала ще чотири менших бані, тобто була, як і решта великокнязівських церков Кисва 11 ст., п'ятибанною. З півночі й півдня до церкви було прибудовані дві каплиці-устатковані, з яких південна — одночасна з церквою, а північна споруджена трохи пізніше.

Інтер'єр храму було прикрашено фресковими розписами, підлогу викладено шиферними плитами й смальтою зеленого, жовтого, вишневого, чорного й білого кольорів, що утворювали геометричні орнаменти. Фасади храму прикрашали плоскі уступчасті ніші, в яких, імовірно, були фрескові розписи, а на тлі світлого тиньку вирізнялись горизонтальні лінії шиферних карнизів, що проходили в п'ятах аркових прорізів вікон та в основі закомар сходової башти.

В 16 ст. східна частина церкви завалилася разом з краєм пагорба, на якому вона стоїть. На серед. 17 ст. церкву відновили, до неї прибудували дерев'яний зрубний вівтар зі сходу, всю її було тиньковано й побілено. Після пожежі 1760 арх. М. Юрасов частково добудував її північну й південну стіни та спорудив мурувані апсиду, склепіння й верх. Зсередини церкву було поділено перекриттям на два яруси. На другому поверсі було влаштовано Благовіщенську церкву. Завершувався храм однією банею, розміщеною в центрі споруди між західною парою давніх підбаних опор і східною стіною нартекса. Над бічними склепіннями влаштовано похилу покрівлю. Фасади відбудованої церкви отримали характерний для 18 ст. бароковий декор. Грані апсиди й підбанника декоровано пілястрами і капітелями з волютами. Аркові віконні прорізи

апсиди й підбанника прикрашено листвами й трикутними сандриками. Стіни й підбанник завершено великими профільованими карнизами, а баня церкви має невелику барокову маківку. Грунтовні архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки проведено 1945 під керівництвом М. Каргера, 1972—73 — І. Мовчана та Р. Бикової. 1974—81 здійснено реставрацію з розкриттям фрагментів первісного мурування на фасадах. Одночасно в інтер'єрі реставровано залишки фрескового живопису 11 ст., розписи 18—20 ст. Розкрито орнаментальні фрагменти фрески з квітково-листяними мотивами (в'юнкі паростки з відгалуженням стилізованих пальметок) у виконних лутках південної та північної стін. На північній стіні притвору на рівні панелі виявлено орнаментальний фрагмент фрески, який дає змогу встановити відмітку первісного рівня підлоги. На південній стіні під пізньою композицією «Страшний суд» зберігся тематичний фресковий розпис, очевидно, того самого сюжету. На сходовій клітці у місцях зіткнення сходів і сходового стовпа виявлено залишки давнього тиньку із слідами пігментів. Із зовнішнього боку північної стіни вціліло два зображення звірів.

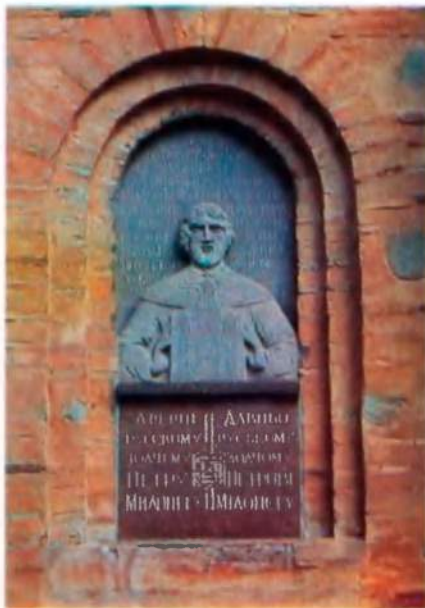
До давньоруського часу відносять також графіті — написи і рисунки на тиньку. У верхній частині сходового стовпа збереглися графіті у вигляді кипарисового листя і квітучого хреста. Напис на північному фасаді собору згадує ігумена Києво-Печерського монастиря Стефана, що дає право датувати його 1074—94. На західному фасаді собору виявлено напис праворуч від входу — «ВЪСЕСВОЛОЖА». Дослідники припускають два варіанти інтерпретації напису: або мається на увазі дружина Всеволода Ярославича, або ж ідеться про собор Михаїла, що належав роду Всеволода. Найімовірніше, напис пояснює, що це — вочинний собор Всеволода Ярославича. Настінний живопис першого поверху неодноразово переписувався, під малюнками 19—20 ст. виявилися цілі композиції та фрагменти розписів 18 ст., які під час реставрації були почасти розкриті й відновлені. На стінах апсиди розташовано зображення Богоматері та Іоанна Предтечі, над ними — архангелів Михаїла і Гавриїла; на південному боці вівтарної арки — «Князь Володимир», на північному — «Страдник у військовому вбранні». На арці, що відділяє притвор і центральну частину, з південного боку — «Патріарх Іоаким», з північного — «Страдниця Євдокія». На північній стіні передвівтарної частини — «Успіння», на південній — «Різдво Христове» і «Різдво Богоматері» в одній рамці. На східній стіні притвору — «Воскресіння», на північній — «Воскресіння Лазаря», на склепінні притвору — композиція «Бог-Отець». Під зображенням Бога-Отця на склепінні вівтарної конхи раннього розпису не виявлено. Центральний віконний проріз апсиди, закладений у 20 ст., зайнятий композицією «Ісус Христос на троні». Решта живопису також належить до 19—20 ст. — «Пр. Феодосій Печерський», «Пр. Антоній Печерський», «Св. Василій Великий», «Іоанн Златоуст», «Печерська Богородиця».

68.6. Михайлівська церква.
68.6. План.

Розпис південної стіни притвору — композиція «Страшний суд» — помітно відрізняється від решти пізнього олійного живопису собору як за композицією, так і за манерою письма.

68.6. Меморіальна дошка П. Милонегу.

Виконаний у техніці темпера на підгрунтоваці білого кольору, він неодноразово поновлювався олійними фарбами. Для розпису характерна умовно-просторова побудова і дрібний масштаб зображень центральної частини композиції. Очевидно, іконографічним зразком для живописців був станковий твір або гравюра.

Угорі, в центрі — зображення Христа, який сидить на престолі. Ліворуч — укліна Богоматір, за нею — звернений до Христа архангелі й ангели тримають хрест. Над хрестом зображені херувими. Ліворуч від архангелів — група апостолів, також звернених до Христа, з уклінним апостолом Петром на першому плані. Праворуч від Спаси — Іоанн Предтеча на колінах, одягнений у волосяницю, за ним — група апостолів, зверху — херувими. Усі персоналії верхньої частини композиції «Деїсус» вигають в хмарах. Нижче, у центрі, на тлі неба — престол, на ньому — розкриті Євангеліє. Нижче від престолу — терези, на чаші яких — душі померлих. Під чашами — маленькі людські постаті й ангели. Ліворуч зображено рай з ворітьми на передньому плані, праворуч — безодня пекла. Біля воріт раю ліворуч стоїть ангел, поряд з ним напис: «Вийде... в рай». Перші біля входу — Адам і Єва. За ними — священнослужителі, далі — група у чернечих шатах та інші праведники. Правий бік композиції з зображенням мук грішників частково втрачено. Під «Страшним судом» — широкий напис, що зберігся фрагментарно. Колорит композиції спотворено численними поновленнями.

У 1920—30-х рр. собор належав УАПЦ, після арешту (1934) його останнього настоятеля отця Павла (Височанського) храм було закрито. Використовувався як військовий склад. По війні тут містилася частина фондів ЦНБ АН УРСР, з 1975 — фонди Інституту археології АН УРСР.

На західному фасаді церкви 1982 встановлено меморіальну дошку, на якій горельєфне зображення П. Милонета з моделлю храму в руках і текст з Іпатівського літопису (ск. В. Борисенко, арх. В. Савченко).

1991 собор передано УПЦ Київського патріархату [306].

Інна Дорофійенко, Наталія Логвин, Ольга Мамолат, Михайло Селівачов.

68.7. Могила Афанасьєва Є. І. (іст. мист.). Біля Георгіївського собору. Афанасьєв Євген Іванович (1838—97) — терапевт, доктор медицини, заслужений ординарний професор Київського університету св. Володимира. Народився на Орловщині. Закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію (1860). З 1864 жив у Києві. Працював учителем фельдшерської школи, ординатором, з 1867 — у клініці Київського університету, військовому госпіталі, Старокиївському відділенні Кирилівської лікарні. З 1869 — доктор медицини, читав курс лікарської діагностики, був завідувачем кафедри патології і терапії. За його пропозицією у Києві збудовано лікарню для чорноробів (тепер — лікарня «Охматдит»), проведено міську каналізацію. Член Товариства київських лікарів, один з організаторів Товариства боротьби з інфекційними хворобами, з 1879 — гласний Київської думи.

1897—1900 на могилі споруджено надгробок з білого мармуру у вигляді каплиці (майстерня П. Ріццолатті). Пірамідальний об'єм пам'ятника прикрашено класицистичним декором. Масивний стилобат підтримує п'єдестал. На його чоловому боці встановлено в екседрі погруддя проф. Є. Афанасьєва. Її рельєфно підкреслює архівольт, який спирається на тричвертеві колонки. З трьох інших боків п'єдесталу — глухі арки, що разом з екседрою нагадують структуру намету на чотирьох стовпах. Верхній ярус формують високі об'ємні щипці та чотиригранне потужне завершення. Численні декоративні деталі надгробка розроблені так само ретельно, як і конструктивні. Площини над арковими дугами заповнені ліпним рослинним орнаментом; гладенькі колонки по боках об'єму каплиці мають композитні капітелі. Великий лавровий вінок, який символізує пошану, славу та пам'ять, розташований під меморіальною дошкою з епітафією. З тильного боку містилися овальний медальйон з портретом та кіот з іконою (втрачені). Належить до особливої групи пам'яток сакрального типу, що синтезують риси монументальних культових споруд і меморіальних скульптурних форм. 1991 надгробок реставровано [307].

Олександра Жигринська,
Людмила Проценко.

68.8. Могила Беца В. О. (іст.). На південь від Георгіївського собору. Бец Володимир Олексійович (1834—94) — лікар-анатом, гістолог, педагог, громадський діяч. Народився у с. Татарівщина (тепер у межах м. Остра Чернігівської області). Навчався в Ніжинській і 2-й Київській гімназіях. 1860 закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира. Під час навчання брав участь у студентському демократичному русі. Залишений прозектором при кафедрі анатомії. 1861—62 був у науковому відрядженні за кордоном (Відень, Гейдельберг, Вюрцбург). З 1863 — доктор медицини, з 1868 — екстраординарний професор, з 1870 — ординарний професор, завідувач кафедри анатомії. З 1871 одночасно — консультант Кирилівської лікарні. 1889 під тиском реакційного керівництва університету пішов у відставку. З 1884 — головний лікар Товариства Південно-Західної залізниці. Вивчав анатомію центральної нервової системи людини, кору головного мозку і відкрив закономірності його будови. Заклав основи нового розділу анатомії кори головного мозку — цитоархітектоніку. Встановив нерви мозкової речовини, наднирників тощо. Його ім'ям названо велетенські пірамідні нервові клітини, які він описав у 1874. Розробив оригінальну методику виготовлення зрізів через суцільну півкулю, зібрав колекцію зразкових гістологічних препаратів мозку (бл. 8 тис. одиниць), яку було оцінено в 30 тис. гульденів, і подарував її 1891 Київському університету. Один із засновників Товариства дослідників природи у Києві, чл.-кор. Паризького антропологічного товариства, з 1879 — Імператорського товариства природознавства, антропології та етнографії. Учасник багатьох виставок, у т. ч. міжнародних, на яких нагороджений за виготовлення анатомічних препаратів

68.7. Могила Афанасьєва Є. І.

68.8. Могила Беца В. О.

68.9. Могила Гандзюка Я. Г.

головного мозку. Автор бл. 40 наукових праць, у т. ч. «Атлас мікроскопічної анатомії головного мозку людини» (1883), «Про Віденський географічний інститут і спосіб виробництва геліографіюри», «Історичні діячі Південно-Західної Росії» (1883; разом з В. Антоновичем) та ін.

1970 на могилі встановлено погруддя вченого з оргскла, покрите бронзою; постамент з чорного граніту (ск.—лікар В. Чорний) [308].

Людмила Проценко.

68.9. Могила Гандзюка Я. Г. (іст.). Біля Михайлівської церкви.

Гандзюк Яків Григорович (1863—1918) — генерал-майор, учасник російсько-японської (1904—05) та 1-ї світової (1914—18) воєн, командир 1-ї дивізії 1-го Українського корпусу, двічі Георгіївський кавалер.

Народився в містечку Лозове на Поділлі. Закінчив Київське піхотне юнкерське училище (1884), Николаївську академію Генерального штабу.

В армії перебував з 1891, з 1896 — у 16-й Скобелевській дивізії. Добровольцем брав участь у російсько-японській війні 1904—05 (спочатку поручик Мукденської армії, потім капітан). 1905 за прорив у розташування противника з прапором полку нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня. 1908—11 служив у 177-му піхотному Ізборському полку. З 1912 — підполковник 147-го піхотного Самарського полку, згодом — командувач 104-ї піхотної (потім 1-ї Української) дивізії у складі 34-го армійського корпусу, з яким брав участь у 1-й світовій війні. 1914 нагороджений георгіївською зброєю. 1917 підвищений до генерала, став командиром 1-ї дивізії 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського, з грудня 1917 — командир корпусу. У січні 1918 приїхав до Києва на переговори з Українською Центральною Радою, щоб разом протистояти наступу частин Червоної армії. Був захоплений в полон більшовиками і за вироком військового трибуналу на чолі з Муравйовим після відмови служити в Червоній армії 25 січня розстріляний. 1918, коли влада в Україні перейшла до П. Скоропадського, прах Я. Гандзюка з почесними перепоховано у Видубицькому монастирі. На могилі було поставлено дубовий хрест з написом: «Тут спочиває прах генерал-майора Я. Г. Гандзюка, по-звірячому вбитого більшовиками 25 січня 1918 року». Могила згодом була знищена.

1989 син генерала, який проживав в США, звернувся до Київської міськради з проханням знайти могилу батька. 1990 на місці, вказаному Л. Проценко, киянка А. Альохіна встановила пам'ятник — велику плиту з лабрадориту, на якій викарбувано схрещені шаблі та напис: «Героїчно загинув 25 січня 1918 р. в м. Києві». На прямокутній стелі зображено хрест, вміщено керамічне фото генерала [309].

Людмила Проценко.

68.10. Могила Капцевич М. П. (мист.). Біля Михайлівської церкви.

Капцевич (уроджена Прозоровська) Марія Петрівна (1787—1816) — княгиня. Дружина (з 1807) Капцевича Петра Михайловича (1772—1840), який походив з небагатого українського роду 17 ст., став військовим діячем Росії

(генерал від артилерії). Брав участь у війні 1812, у Бородінській, Лейпцизькій битвах, взятті Парижа. Надгробок, встановлений 1816, є пам'яткою епіграфіки періоду класицизму. Виготовлений з металу у техніці чавунного лиття. Являє собою горизонтальну з нахилом меморіальну плиту (2,5×1,5 м) з художньо виконаним текстом епітафії. Органічно вписаний у площину плити напис, що вирізняється підкреслено мальовничим композиванням та просторовою організацією тексту, рельєфно виступає на гладенькій поверхні дошки. Ажурний малюнок писання нагадує геометричний орнамент, особлива ритміка якого має самостійну мистецьку цінність. В оформленні плити відсутні традиційні аксесуари, які звичайно супроводжували епітафію. Пам'ятник розрахований на характерне для даного виду творів комплексне сприймання — змістовне, пластичне та мистецьке одночасно [310]. *Олександра Жиздринська, Людмила Проценко.*

68.11. Могила Леявського М. С. (архит., іст., мист.). На південь від Георгіївського собору.

Леявський Микола Семенович (1853—1905) — вчений-гідротехнік. Народився у Калузькій губернії. Закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення (1875), вивчав і описував судноплавні річки Росії, досліджував річки Прип'ять і Дніпро (1875—84), проводив значні роботи з розчистки русла Дніпра і укріплення набережної у Києві. З 1886 — начальник робіт з випрямлення Дніпра біля Києва, Запоріжжя, Катеринослава. З 1898 — начальник Київського округу шляхів сполучення. 1903 з ініціативи вченого у Києві скликано з'їзд з проблем судноплавства. Автор наукових праць з питань руслової гідротехніки, один із засновників вчення про формування русел. Помер раптово у Петербурзі.

Надгробок виконано за проектом арх. В. Городецького у модернізованих формах, що являють вільні варіації на теми класицизму. Характерним для цього періоду є застосування залізобетону як основного будівельного матеріалу. Крім того, в окремих конструктивних та декоративних елементах використані природний камінь, дерево і метал. Зведеному над підземною поховальною камерою компактному об'єму квадратного у плані мавзолею надано вигляду урочистого храму-усипальниці. Враження значущості цієї споруди, розташованої на підвищеному рельєфі, підсилюється високим гранітним цоколем, монолітністю та масштабом архітектурних мас. Пропорції будівлі неординарні, з підкреслено потужними формами верхньої частини, що увінчує глухі, з нахилом, як у дамби, стіни з вузькими прорізами на торцях. Пам'ятник є результатом умовно-образного поєднання культурної та гідротехнічної споруд і символізує фах небіжчика. Відштовхуючись від теми класичного ордеру, архітектор акцентує чоловий фасад високим фігурним фронтоном, який спирається на масивний антаблемент; об'ємно виділяє вхідну частину стилізованим порталом, стіни розробляє рустом. Принцип варіативного повторення елементів архітектурної пластики фронтона зберігається також у декоратив-

68.10. Могила Капцевич М. П.

68.11. Могила Леявського М. С.

68.12. Могила Нірода Ф. Ф.

них деталях — акротеріях та хрестах, що увінчують фронтони. Композицію доповнюють окути залізом важкі дубові двері, які відповідають загальному враженню непохитності, монументальності надгробка [311].

Олександра Жиздринська, Людмила Проценко, Ольга Ястребова.

68.12. Могила Нірода Ф. Ф. (іст.). Біля Георгіївського собору.

Нірод Федір Федорович (1907—96) — художник театру, народний художник СРСР (з 1965). Походив з Естонії зі шведського графського роду. Народився у Петербурзі. 1930 закінчив Київський художній інститут. 1934—45 працював головним художником у Запорізькому українському драматичному театрі ім. М. Заньковецької (тепер — у Львові). 1950—60 — у Львівському, 1961—90 — Київському театрах опери і балету. Оформив вистави: «Украдене щастя» І. Франка (1940), «Далібор» Б. Сметани (1951), «Лісова пісня» В. Кирейка (1953), «Свіччине весілля» І. Кочерги (1959), «Милана» (1957), «Тарас Шевченко» (1964), «Ярослав Мудрий» (1975) Г. Майборода, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, «Кассандра» Лесі Українки (1971), «Князь Ігор» О. Бородіна (1975), «Спартак» А. Хачатуряна (1977), «Лебедине озеро» П. Чайковського (1979), «Наймичка» М. Вериківського (1984), «Дон Карлос» Дж. Верді (1986), «Хованщина» М. Мусоргського (1968, 1988).

Похований на місці, де був колишній родинний склеп (не зберігся). На могилі встановлено хрест з написом. Поруч похована його дружина [312].

Людмила Проценко.

68.13. Могила Ушинського К. Д. (іст., мист.). Поблизу Георгіївського собору і колишніх монастирських келій.

Ушинський Костянтин Дмитрович (1824—71) — педагог, основоположник вітчизняної наукової педагогіки і народної школи. Народився в Тулі в сім'ї збіднілого дворянина, мати — з українського роду Дорошенків. Через рік родина переїхала в Україну, де був їхній родовий маєток. Звівся в Новгород-Сіверській гімназії, 1844 закінчив юридичний факультет Московського університету. 1846—49 — професор Ярославського Демидовського юридичного ліцею. Співробітничав у журналах «Современник» (1852—54) і «Библиотека для чтения» (1854—55). З 1854 — викладач російської словесності та юридичних дисциплін Гатчинського сирітського інституту. З 1859 — інспектор Смольного інституту шляхетних дівчат, з 1860 — редактор «Журнала Министерства народного просвещения». 1862 у зв'язку із звинуваченням у неблагонадійності змушений був залишити роботу в інституті, журналах, 1862—67 жив за кордоном. Автор підручників для дітей «Дитячий світ і хрестоматія» (1861) і «Рідне слово» (1864), а також твору «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» (1868—69). Наукові праці побудовано і на українських темах. Обстоював право навчання рідною мовою. У вересні 1870 переїхав на постійне проживання до Києва, де купив будинок на вул. Тарасівській (не зберігся). У зв'язку з поганим станом здоров'я поїхав лікуватися до Криму, але в дорозі захворів. Зупинився в Одесі, де й помер. Прах Ушин-

ського перевезено до Києва і згідно з заповітом поховано на території Видубицького монастиря. Після його смерті дружина і діти відкрили своїм коштом дві школи, одну з них у Києві. На пошанування К. Ушинського названо одну з вулиць міста, у сквері на перетині Чоколівського бульв. і вул. Пітерської встановлено пам'ятник.

Надгробок з білого мармуру зведено у 1870-х рр. Звернений на схід. Належить до поширеної групи пам'ятників типу «хрест». Еклектичний сплав традицій, своєрідний синтез прийомів оформлення поховань, що йдуть від античності до класицизму, в душі ілюстративного та символічного узагальнення сюжетів із Євангелія — такі художні фактори визначають іконографію надгробка. Тридільна композиція пам'ятника складається з ступінчастого з широким цоколем та прямокутним стилізованим підмурком; тематично вирішеного п'єдесталу, який зображує гору Голгофу; великого хреста з поперечиною, що увінчує композицію. Загальна вис. 2,3 м. Ряд додаткових аксесуарів ніби розкриває приховану за урочистим парадним виглядом пам'ятника сакральну функцію меморіальних скульптурних об'єктів. Зображені на чоловічому боці книжки, симетрично розташовані по обидва боки дошки з епітафією, символізують письменника та педагога. Їхні рельєфні виступи форми майстерно вписані в розкреслену рустом площину п'єдесталу. Голівки маку означають вічний спокій та сон, вінок з дубового і лаврового листя — пошану і славу. 1946 встановлено ще одну надгробну плиту з лабрадориту, на якій в орнаментальній з вінцетками золоченої рами викарбувано поетичні рядки П. Тичини. Надгробок обнесено литою чавунною огорожею з ажурним візерунком та численними фігурними деталями. Зону навколо нього викладено плитами лабрадориту [313].

*Олександра Жижиринська,
Лариса Шевченко.*

68.14. Могила Ханенків Б. І. та В. Н. (іст.). Біля Михайлівської церкви. Ханенко Богдан Іванович (1849—1917) — промисловець, колекціонер, меценат, археолог, почесний член петербурзької Академії мистецтв (з 1910), громадський діяч. Нащадок гетьманського роду. Народився на Чернігівщині. Закінчив Московський університет (1871), одержав спеціальність юриста, служив у цивільному відділі Варшавського окружного суду. 1881 переїхав до Києва і займався організацією в Україні цукрової промисловості. Заснував 1892 Південноросійський хліборобський синдикат. Член Всеросійського товариства цукрозаводчиків, голова Київського комітету торгівлі та мануфактур, організатор торговельних шкіл. Член Державної Ради від промисловців. Широко відомий також як знавець старовини. Був почесним членом Ради Київського художнього училища, співзасновником і головою Київського товариства старожитностей і мистецтв, завдяки якому постав Київський художньо-промисловий і науковий музей (сучасна вул. М. Грушевського, 6), член Київського комітету православного місіонерського товариства. Член багатьох учених товариств: Імператорського археологічно-

68.13. Могила Ушинського К. Д.

68.14. Могила Ханенків Б. І. та В. Н.

го, Одеського товариства історії і старожитностей, Московського археологічного, Історичного товариства Нестора-літописця та ін. Його коштом проводилися археологічні розкопки у Київській губернії. Зібрав колекцію творів мистецтва (картини, скульптура, посуд, меблі тощо), на базі якої було засновано 1921 «Музей мистецтв ВУАН» (тепер Київський музей західного та східного мистецтва, який міститься в особняку Ханенків на вул. Терещенківській, 15). Разом з дружиною Варварою Николівною видав 6 випусків «Старожитностей Наддніпрянщини» (1899—1907).

Ханенко (дівоче прізвище — Терещен-

68.15. Могила Яшвілів Л. М. та В. О.

ко) Варвара Николівна (1848—1922) — дружина колекціонера. Зібрану разом з чоловіком колекцію зберегла у роки громадянської війни. У грудні 1918 склала заяву на адресу Академії наук з проханням прийняти в дар зібрані пам'ятки мистецтва, бібліотеку і будівлю музею, та залишити її жити при музеї. У червні 1919 колекцію Ханенків було націоналізовано, музей названо їхнім ім'ям. Однак домовленість про проживання при музеї було порушено, і останні місяці життя В. Ханенко доживала у своїй прислугі. 1923 за вимогою Головпросвіти в музею було відібрано ім'я Ханенків «у зв'язку з відсутністю за Ханенками революційних заслуг».

На могилі подружжя 1951 встановлено плиту з сірого граніту, напис на ній оформлено 1988 [314].

Людмила Проценко.

68.15. Могила Яшвілів Л. М. і В. О. (іст., мист.). Неподальк від Михайлівської церкви.

Яшвіль (Яшвілі) Лев Михайлович (1772—1836) — герой війни 1812, георгієвський кавалер, кавалер золотої шпаги, генерал від артилерії (з 1819), князь. Народився в Грузії. Закінчив Петербурзький кадетський корпус (1786), учасник російсько-турецьких війн (під командуванням О. Суворова), штурму Ізмаїла (1790). У війнах з Наполеоном брав участь у битвах під Аустерліцом (1805), Прейсіш-Ейлау (1806), Фріландом (1807). Під час війни 1812 командував артилерією корпусу, що в битві під Клястицями захистила Петербург від рейду французьких військ. Призначений 1813 начальником артилерії Головної діючої армії, брав Париж у 1814. Після війни продовжував службу в армії, з 1832 — член Військової Ради Росії, з 1833 — у відставці. За заповітом відпущено на волю його кріпаків.

Поруч з генералом поховано його дружину — княгиню Яшвіль Варвару Олександрівну (1772—1833). Надгробок зведений 1839. Один з перших творів монументального мистецтва, що зберігся на території монастиря. Виготовлений з чавуну у техніці художнього лиття. Являє парне поховання з двома прилеглими одна до одної прямокутними надгробними плитами, об'єднаними встановленим між ними загальним хрестом (не зберігся). До 1928 на могилі існувала скульптурна композиція: мідний лев, що лежав на припаяній до плити гарматі. Поховання було обнесено залізною огорожею, у середині якої плац, викладений чавунними плитами. Їхній зовнішній вигляд продиктований вимогами класицизму, його символікою та атрибутикою. Приклад епіграфіки цього періоду — текст епітафії — має не тільки літературно-історичне, а й мистецьке значення. Це найважливіша організуюча ланка композиції. Текст чергується з металевими накладними декоративними деталями, що ніби уточнюють, ілюструють значення слів за допомогою алегорії. Релігійно-філософський контекст багатозначних символів (хмара з хрестом, пісочний годинник, змія, що згорнула кільцем) говорить не про особисте, а про вічне й духовне: віру, святість та божественний помисел, про єдність усього суцього, скроминучий час та пам'ять. До особистих почуттів — поваги, пошани,

скорботи — привертас такий обов'язковий класицистичний атрибут, як жалобна стрічка, що оперізує лаврові гілля. Побудовану за принципами книжкової сторінки площинну композицію тотожно оформлених плит збирає восдино орнаментальна рамка окантовки. Просторового розвитку та логічного завершення композиції надавав хрест, що здіймався над плитами. Могила обгороджена подіровоною гранітною рамою з невисокими бортиками у вигляді бордюру. Вхід відмічено металевою плитою з рельєфно розробленою поверхнею [315].

*Люділа Проценко,
Ольга Ястребова.*

68.16. Надгробок на могилі Соломків П. С. та М. П. (мист.). Неповдалік від Георгіївського собору. Тут поховано колекціонера, почесного громадянина Києва Соломку Павла Степановича та його дружину. Надгробок встановлений приблизно 1905. Гранітний, складається з парних монолітних саркофагів та квадратної у плані пілоноподібної стели. Аскетичному вигляду монументальних об'ємів пам'ятника відповідає простий геометричний рисунок чавунної огорожі, єдиною прикрасою якої є піпаласні нотиритрапні завершення. Підмурком пам'ятника є високий, складений з гранітних плит стилізація, на якому по горизонтальній осі послідовно розміщено всі три основні елементи надгробного комплексу. Вертикальну вісь визначає домінуючий у композиції триступінчастий об'єм стели, масивність якої пом'якшується за рахунок верхньої округлої площини, що описує напівциркулярну дугу. Цей пластичний мотив повторюється у контурі завершень саркофагів. Своєрідним мистецьким рефреном у композиції є рельєфні зображення хреста на кришках саркофагів, чоловічий та тильний боках стели. На торцях стели та саркофагів — меморіальні написи. Сувора ритмічна рівновага мас, монументальність і пластична стриманість форм надають композиції завершеності та урочистості.

Ольга Ястребова.

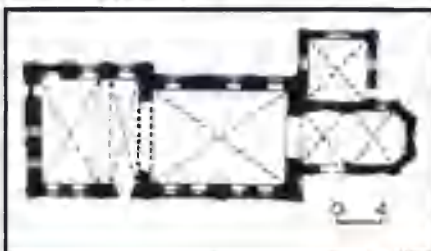
68.17. Трапезна з церквою Преображення (Спаса).

68.17. План.

68.17. Портал трапезної.

68.16. Надгробок на могилі Соломків П. С. та М. П.

68.17. Трапезна з церквою Преображення (Спаса), кін. 17 — поч. 18 ст. (архит., мист.). На схилі у північній частині монастиря. Через перепад рельєфу з боку подвір'я має один поверх, із зовнішнього боку — два. Збудована одночасно з Георгіївським собором 1696—1701 коптом М. Миклашевського, полковника стародубського.

Будівля цегляна, тинькована, зі склепінчастим напівциркулярним перекриттям у двох ярусах, вальмовим дахом і трулоподібною банею на восьмигранному підбаннику. Складається з великої прямокутної зали та прилеглої до неї з сходу однонавної церкви Преображення (Спаса) з гранчастою апсидою, до якої з півночі прибудовано прямокутне службове приміщення. Фасади розчленовано широкими пілястрами зі спрощеними капітелями тосканського ордера. Поміж пілястр містяться аркові сларені вікна, облямовані «вухатими» ліштвами та увінчані трикутними сандриками. Над ними антаблемент з нешироким архітравом і фризом, прикрашеними виточеним ліпним рослинним орнаментом. Цей же мотив застосовано у ліпному декорі порталів разом з геометричною порізкою, характерною для деталей дерев'яних споруд. Портал фланкований двома напівколонками, над якими проходить спрощений карниз. Над порталом фігурний картуш з гербом титара Георгіївського собору і трапезної — полковника М. Миклашевського. На гербі зображено лук та дві схрещені стріли з великими літерами: М — М; Е — Ц; П — В; В — З; П — С, тобто: «Михаїл Миклашевський, Его царского пресветлого величества, войск Запорожских, полковник Стародубонский». 1706 М. Миклашевський загинув у бою зі шведами, був похований у Видубицькому монастирі (могила не збереглася). Живописний декор інтер'єра зазнав великих змін. Дослідженнями, проведеними під час реставрації 1970—74, встановлено, що первісно центральний об'єм трапезної мав темперно-клейовий розпис, вірогідно 17 ст., який зберігся у вигляді широкої (до 43 см) розгранки холодного червоного кольору та білого тла. Ці фрагменти оформлено у вигляді зондажів на північно-східному боці склепіння. Поверх цього розпису виявлено 4 шари набілів. Вірогідно після пожежі 1760 трапезна була розписана у техніці олійного живопису, фрагменти якого збереглися і частково розкриті на площі близько 40 кв. м.

Є цікавим зразком українського бароко.

*Ірина Дорофійенко,
Григорій Логвин.*

69. ВИДУБИЦЬКІ ПЕЧЕРИ, 11, 17 ст. (археол.). На території та в околицях Видубицького монастиря. Складаються з двох печерних комплексів, зафіксованих розвідками О. Ертеля (1916), М. Картера (1945) та М. Стріхаря (1990). Під час археологічних досліджень знайдено також фрагменти предметів побуту з кераміки, металу тощо. Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України та Музеї історії міста Києва.

69.1. Печерний комплекс в околицях Видубицького монастиря, 17 ст. (археол.). Складається з двох окремих ділянок підземних галерей та келій, розташованих у схилах Видубицького

69.1. План печерного комплексу в околицях Видубицького монастиря (за розвідками 1916).

яру на території сучасного Центрального ботанічного саду ІАН України. Перша ділянка включає напівкруглу печеру, друга — підземну галерею з нішами, яка закінчується келією. Її довжина — понад 10 м.

За даними археологічних обстежень, комплекс являв собою велике печерне поселення ченців Видубицького монастиря, що існувало близько 17 ст. Є підстави пов'язувати його виникнення з періодом панування у Видубицькому монастирі уніатів. Пам'ятка руйнується й потребує досліджень та реставрації.

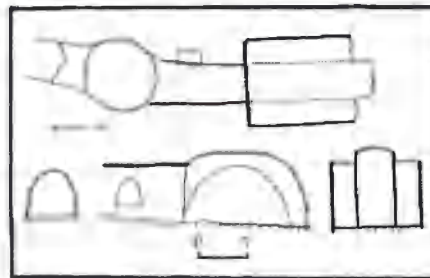
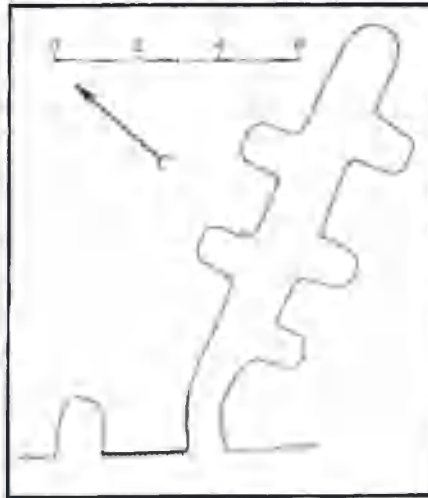
На території Видубицьк існують й інші, малодосліджені печерні пам'ятки.

Тимур Бобровський.

69.2. Печерний комплекс на території Видубицького монастиря, II ст. (археол.). Представлений двома ділянками з'єднаних між собою підземних галерей, що починаються під фундаментами Михайлівської церкви й продовжуються на схід від неї. За даними обстежень, цей комплекс виник у давньоруські часи й становив первісно печерне поселення видубицьких ченців, що передувало розбудові наземного монастиря. Глибина розташування бл. 4,5 м, довжина дослідженої ділянки — понад 10 м. Пам'ятка перебуває у закопсерованому стані й потребує дослідницьких та реставраційних заходів [316].

Тимур Бобровський.

70. ВИСТАВКА ДОСЯГНЕНЬ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИСТАВКОВИЙ ЦЕНТР УКРАЇНИ), 1952—58 (архит., мист.). Вул. Академіка Глушкова, 1. За радянського періоду була постійно діючою виставкою в Києві для демонстрації досягнень у промисловості,

69.2. Печерний комплекс на території Видубицького монастиря: — галереї біля Михайлівської церкви (за розвідками 1945); план та розрізи колії (за розвідками 1990).

70. Виставка досягнень народного господарства УРСР (Національний виставковий центр України). Вул. Академіка Глушкова, 1. Генеральний план до 1990: 1. Головний вхід, 2. Головна алея, 3. Головний павільйон, 4. «Металургія», 5. Електрифікація, 6. «Машинобудування і придобудування», 7. «Міжгалузеї виставки», 8. «Авіація», 9. «Вугільна промисловість», 10. «Товари народного споживання», 11. «Хімічна промисловість», 12. «Будівництво», 13. «Геологія», 14. «Наука», 15. «Тваринництво», 16. «Технічні культури», 17. «Овочівництво, садівництво і виноградарство», 18. Книжництво і озеленення», 19. Плодовий сад, 20. «Зернові й олійні культури», 21. «Сільськогосподарська наука і хліборобство», 22. «Механізація та електрифікація сільського господарства», 23. Майданчик показу сільськогосподарських машин і механізмів, 24. «Копярство», 25. «Велика рогата худоба» і «Свинарство», 26. «Ляочна агітація» і «Профтехосвіта», 27. «Народні художні промисли», 28. «Народна освіта», 29. Зелений театр, 30. Кафе «Весна», 31. Ресторан «Літо», 32. Гастроном, 33. Універсам, 34. Поштове відділення й ощадбанк, 35. Ідальня «Ясени», 36. Ресторан «Прага», 37. Декоративний ставок, 38. Дитячий майданчик, 39. Кінотеатр «Прогрес», відділ екскурсій та обслуговування, 40. «Автотранспорт», 41. «Гідрометеорологія і контроль навколишнього середовища», 42. «Теплично-парниковий комбінат», 43. «Птахівництво», 44. «Вівчарство», 45. «Кролярство».

транспорті, сільському господарстві, науці та культурі України. Спочатку проектувалася і будувалася як Республіканська сільськогосподарська виставка. З кін. 1991 — Національний виставковий центр. Від цього часу втратила первісний зміст. У її павільйонах свої досягнення з торгами на основі ринкової економіки показують вітчизняні та зарубіжні фірми, влаштовують виставки іноземні держави, зацікавлені в економічних зв'язках з Україною.

Збудована у мальовничій місцевості у районі Головієна, біля автошляху Київ—Одеса. Займає територію 337 га. Відкрита 6 липня 1958.

Кращі проекти відібрані у результаті закритого конкурсу, перемогу в якому здобули спеціалісти Академії архітектури УРСР. Генплан виставки (архітектори В. Заболотний, М. Гречина, П. Юрченко) вирішувався з організацією майданів, що перетинаються під прямим кутом, та послідовним розміщенням по осі центральної алеї Головного павільйону (архітектори Є. Катонін, Д. Яблонський, В. Самойлович) та Павільйону досягнень сільського господарства УРСР (архітектори В. Заболотний, В. Єлізаров, З. Чечик, Т. Мезенцев). У другому турі конкурсу переможцями стали співробітники Академії архітектури УРСР та Діпромісту, які розробили остаточний варіант генплану (архітектори В. Орехов, В. Єлізаров, М. Гречина, А. Стаїславський, А. Баталов, І. Мезенцев, інж. С. Малкіп). За цим генпланом при збереженні первісної схеми композиційний задум став чіткішим, розкрилася композиційна вісь від пропілеїв головного входу (архітектори І. Мезенцев, В. Кудсвич) на Головний павільйон (архітектори Б. Жежері, Г. Кислий, інж. А. Мозговий), внаслідок чого з'явилася можливість організувати парадний ансамбль площі.

Основні павільйони комплексу розміщені вздовж двох композиційних осей, що перетинаються під прямим кутом. За функціональними ознаками уся територія поділяється на три основні частини: вхід з пропілеями, центральною алеєю та партером; парадна площа з дев'ятьма павільйонами; майданчики натурального показу та галузеві павільйони. Головна площа аси-

метрична — лівий (східний) бік від головного павільйону формують три павільйони: «Металургія» (архітектори М. Гречина, Є. Михневич, М. Губов), «Електрифікація» (архітектори Д. Бойченко, В. Сороколіт) та «Машинобудування і приладобудування» (архітектори І. Мезенцев, Н. Савченко, М. Губов, інж. І. Куц), правий (західний) — п'ять: «Тваринництво» (арх. М. Катернога, худ. С. Кириченко), «Технічні культури» (архітектори І. Мезенцев, М. Губов), «Овочівництво, садівництво і виноградарство» (архітектори Д. Баталов, В. Гнездилов), «Сільськогосподарська наука і хліборобство» (арх. К. Джанашия), «Зернові й олійні культури» (архітектори В. Єлізаров, І. Ланько, інж. І. Куц, скульптори О. Олійник, М. Вронський). Архітектурний ансамбль виставки при певній перенасиченості декором відзначається масштабністю, чіткістю планування, високим рівнем благоустрою та озеленення. Павільйони першої черги будівництва, незважаючи на різну планувальну структуру та об'ємно-просторову композицію, об'єднані загальним композиційним задумом і стилістичною єдністю з орієнтацією на використання форм та прийомів класики та декоративних елементів українського бароко. Для облицювання фасадів використано білий інкерманський камінь у поєднанні з полив'яною керамікою, з якої виконані елементи карнизів, тяг та поясів, тематичні й орнаментальні композиції.

З часом ансамбль виставки продовжував розвиватися: 1961 збудовано павільйон «Будівництво» (архітектори Г. Кислий, М. Губов, інж. І. Куц), що являє собою трипрогінну споруду, зведену з використанням збірних залізобетонних конструкцій.

В архітектурі павільйонів «Товари народного споживання» (1974), «Авіація» (1976) та інших простежується захоплення скляними вітражами.

Сергій Кілеесо.

70.1. Головний павільйон, 1958 (архит., мист.). Один з найбільших за розміра-

70.1. Головний павільйон.

ми (50×50 м у плані) павільйонів; замикає головну вісь, є домінантою в ансамблі. Збудований за проектом архітекторів Б. Жежеріна, Г. Кислога, інж. А. Мозгового. Має чітко визначену центричну вежоподібну композицію з увігнутою колонадою корінфського ордера на головному фасаді. Увінчує споруду високий позолочений шпиль, встановлений над розміщеним у другому ярусі підбанником з колонадою. Центром об'ємно-просторової організації інтер'єра є кругла у плані зала (діам. 30 м), з якої три входи ведуть в експозиційні зони, що охоплюють її з трьох боків. Розпис, виконаний художниками Києва, Харкова, Львова та Одеси, міститься в аванзалі павільйону, на увігнутій поверхні великих ніш. Чотири багатофігурні панно присвячені популярним темам свого часу: «Великий Жовтень», «Дружба народів СРСР», «Сільське господарство», «Індустрія». Композиція «Великий Жовтень» (художники О. Ацманчук, М. Кривенко, О. Лопухов, О. Хмельницький) витримана у приглушено-стриманому колориті. Стилiстично тяжiє до плаката. У панно «Дружба народів» (художники В. Ламах, І. Литовченко, І. Скобало) обрано аналогічний принцип композиційного вирішення — ілюзорний ефект руху процесії прямо на глядача. Панно яскраве і мальовниче, воно, за задумом авторів, у символіко-алегоричній формі мало представляти дружбу багатонаціонального радянського народу. Стінопис «Сільське господарство» (художники С. Кириченко, Н. Клейн, В. Кушнір, Г. Шпонько, А. Янін) зображує цілком реальну сцену, тим самим тяжіючи до станкової картини із збереженням єдності сюжету, місця та часу дії. Принцип станковості характеризує також панно «Індустрія» (художники М. Деревус, В. Хитриков, О. Хмельницький). Його колорит стриманий (синьо-сірі тони із включенням червоного кольору), композиція повторює численні фотографії тих років. Роботи художників у Головному павільйоні яскраво відображають певний етап розвитку українського монументально-декоративно-

го мистецтва 1950-х рр. з притаманним часу пафосом, із станково-картинним або плакатним принципом вирішення композиції. Реставрація розпису проводилася 1988 [317].

*Ніна Велигоцька,
Сергій Кілеесо.*

71. ВОЗНЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА, кін. 19 ст. (архит., іст.). Просп. 40-річчя Жовтня, 54. Церковна садиба виходить на червону лінію забудови вулиці північним боком. На її території міститься також сторожка. Дерев'яну церкву закладено 1882, освячено 1883, 1885—92 розширено двома притворами (з заходу та півдня) та обкладено цеглою. 1900 за проектом єпархіального арх. Є. Єрмакова добудовано західний бабинець з наметовою дзвіницею, обкладено цеглою. У плані хрещата, однобання, з гранчастою апсидою та невеликими прибудовами у міжрукав'ях хреста. З заходу до бабинця прилягає прямокутний у плані об'єм нижнього ярусу первісної дзвіниці (розібрана у 1920-х рр.). На поч. 1990-х рр. зведено нову дзвіницю. Основним елементом архітектурного вирішення фасадів є вікна з трапецієподібними перемичками і первісною формою віконних рам, облямованих профільованими лиштвами з лучковими сандриками у раменах хреста і трикутними в об'ємах. Наріжжя оформлено лопатками, між якими прясла стін вирішено у вигляді фільонок, завершених дентикулами. Будівлю оперізує підвіконна тяга, увічнює карниз невеликого виносу. Дерев'яний восьмерик, який завершують кокошники напівциркульної форми, перекриває увінчаний банею намет. Кути восьмерика прикрашають плоскі фігурні лопатки. Над апсидою, ризницею та паламарнею — декоративні бані. Перекриття в усіх об'ємах плоскі. Хори розташовано у бабинці. Первісні іконостас та внутрішнє оздоблення церкви не збереглися.

Споруда — зразок невеликих парафіяльних храмів у неоросійському стилі, містобудівний акцент колишнього передмістя Деміївки.

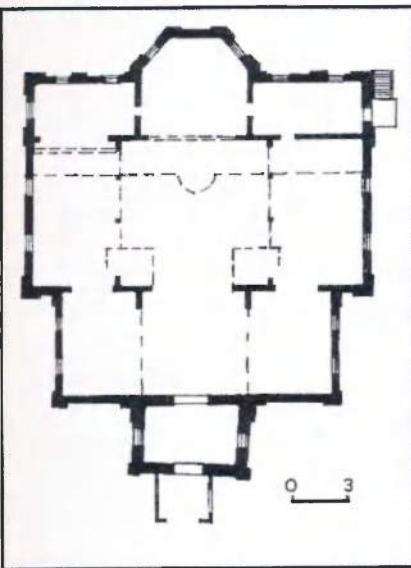
Церква має також історичне значення: 25 липня 1907 тут брала шлюб українська поетеса Леся Українка з музикознавцем-фольклористом К. Квіткою. 1922 церкву передано УАПЦ. З 1922 священником був Ходзицький Дмитро Маркіянович (1886—1962). Ув'язнений 1929 та 1944. Українську парафію тут розпущено 1933. У березні 1942 настоятелем храму був протоієрей Микола Саранча.

Тепер — діючий храм УПЦ Московського патріархату [318].

*Сергій Вілокін,
Михайло Кальницький,
Алла Кургаєва.*

72. ВОЛОДИМИРСЬКА ВУЛИЦЯ, 10—20 ст. (археол., архит., іст., містобуд.). Одна з найважливіших планувальних осей центрального району Києва. Орієнтована з північного сходу на південний захід, завдовжки бл. 2,5 км. Бере початок біля перетину Андріївського узвозу і вул. Десятинної, від перехрестя з вул. А. Толстого спускається в долину р. Либідь до вул. Короленківської. З'єднує важливі історичні райони міста: Старокиївську гору з фундаментами давньоруських споруд (Десятинної церкви, князівських палаців) і оглядовим майданчиком парку-

71. Вознесенська церква.
Просп. 40-річчя Жовтня, 54.
71. План.

музею «Стародавній Київ», Софійську пл. з Національним заповідником «Софія Київська», Золотоворітський сквер, Театральну пл., парк ім. Т. Шевченка і комплекс споруд Національного університету ім. Т. Шевченка. Як цілісна магістраль визначена згідно з планом Києва 1837, розробленим у зв'язку з будівництвом університету. Розпланована на місці давніх вулиць — Андріївської (між Андріївським узвозом і стародавньою пл. Бабин Торжок та вул. Великою Житомирською), Софійської (між вул. Великою Житомирською та брамою Софійського монастиря), Золотої (між пл. Софійською та вул. Ярославів Вал) і прокладеної в 30-х рр. 19 ст. вул. Університетської. У той час вулиця мала дві назви — Володимирська і Велика Володимирська. 1869 її відрізок від Андріївського узвозу до Присутствених місць (№ 15) та сучасного пров. Рильського називався вул. Десятинною, далі — до вул. Л. Толстого — вул. Володимирською, від вул. Л. Толстого до вул. Фізкультури — Нижньоволодимирською. 1898 вулиці Десятинна і Володимирська поєднані під назвою вул. Велика Володимирська, у 1900 — її з'єднали з Нижньо-

володимирською в єдину вул. Володимирську.

1922—44 вулиця носила ім'я письменника і громадського діяча Короленка Володимира Галактіоновича (1853—1921).

1944 вулицю названо на честь Володимира Святославича (?—1015) — великого князя київського (з 980), який уславився тим, що завершив процес об'єднання східнослов'янських князівств в єдину державу, запровадив християнство як державну релігію Київської Русі, здійснив низку реформ.

До вул. Володимирської прилучаються пров. Десятинний, вул. Велика Житомирська, Софійська пл., пров. Рильський, вулиці Софійська, Ірининська, Рейтарська, Малопідвальна, Прорізна, Ярославів Вал, Золотоворітський проїзд, Театральна пл., вул. Б. Хмельницького, бульв. Т. Шевченка, вулиці Л. Толстого, Саксаганського, Жиланська. Композиція забудови лінійна, доповнена зеленими курдонами парків, скверів, просторами площ

Трасування і забудова вулиці склалися протягом тисячоліття. Починається вона в межах Старокиївської гори, «міста Володимира», «міста Ярослава». Тут напрям вул. Володимирської приблизно збігається з напрямом давньої дороги від Боричева (Андріївського) узвозу до Софійської (Батиевої) брами «міста Володимира» (не збереглася, руїни розібрано у 18 ст.). Її фундаменти позначено на проїжджій частині вулиці. Під час археологічних досліджень в межах вулиці знайдено залишки дерев'яної мостової, князівських палаців, ремісничих майстерень. На Старокиївській горі відновлено фундаменти першого мурованого християнського храму давньоруської держави — Десятинної церкви, збудованої 989—996 в період князювання Володимира Святославича (зруйновано монголо-татарами 1240). На її місці у 17 ст. митрополитом П. Могилою було зведено однойменний дерев'яний храм, 1828—42 за проектом арх. В. Стасова споруджено новий цегляний храм (знесено 1935). Орієнтація по червоній лінії забудови вулиці житлового бу-

динку 1820-х рр. (№ 3) також свідчить про стародавність вулиці.

У межах колишнього «міста Ярослава» вулиця пролягала повз дерев'яну Златоустівську церкву 17 ст. (стояла на місці будинку № 9 на вул. Великій Житомирській, розібрана на поч. 20 ст.), кризь давній майдан, що надало йому у плані регулярної форми (нині Софійська пл.). Далі вулиця простягалася впродовж Поперечного валу 1679—85 Старокиївської фортеці (не збереглася) по рештках віднайденого 1833 Ірининського монастиря 11 ст. (зруйновано 1240, рештки розібрано під час прокладання вулиці; пам'ятник на її місці знесений у 1930-х рр.) до перетину із валом «міста Ярослава» 11 ст. (не зберегся) поблизу розкритих 1832 і укріплених руїн Золотих воріт. До 1850-х рр. на місці сучасного скверу перед будинком № 17 стояла дерев'яна Троїцька церква 17 ст. (не збереглася). Далі траса пролягала по незабудованих територіях, де провідного містобудівного значення набув корпус університету св. Володимира (1837—42, арх. В. Беретті).

У серед. 19 ст. визначилися поліфункціональний характер вулиці, її значення як центральної, забудованої громадськими і житловими спорудами, зведеними переважно у стилі пізнього класицизму. У цей час на ділянці між Софійською пл. і вул. Великою Житомирською споруджено комплекс будівель для переведених з Печерська (територія сучасного Маринського парку) губернських установ — Присутствених місць (№ 15; 1854—1909, архітектори М. Іконников, К. Скаржинський, І. Штром) й Пожежного депо із Старокиївською поліцейською частиною (№ 13/5; серед. 19 ст.); на розі вул. Кадетської (нині Б. Хмельницького) — Міський театр (1852—56, арх. І. Штром; згорів 1896), на перетині з вул. Бульварною (нині бульв. Т. Шевченка, № 14) — корпус Першої чоловічої гімназії (1847—50, арх. О. Беретті). До доби пізнього класицизму належать будинки Пансіону графині Є. Левашової (№ 54; серед. 19 ст., арх.

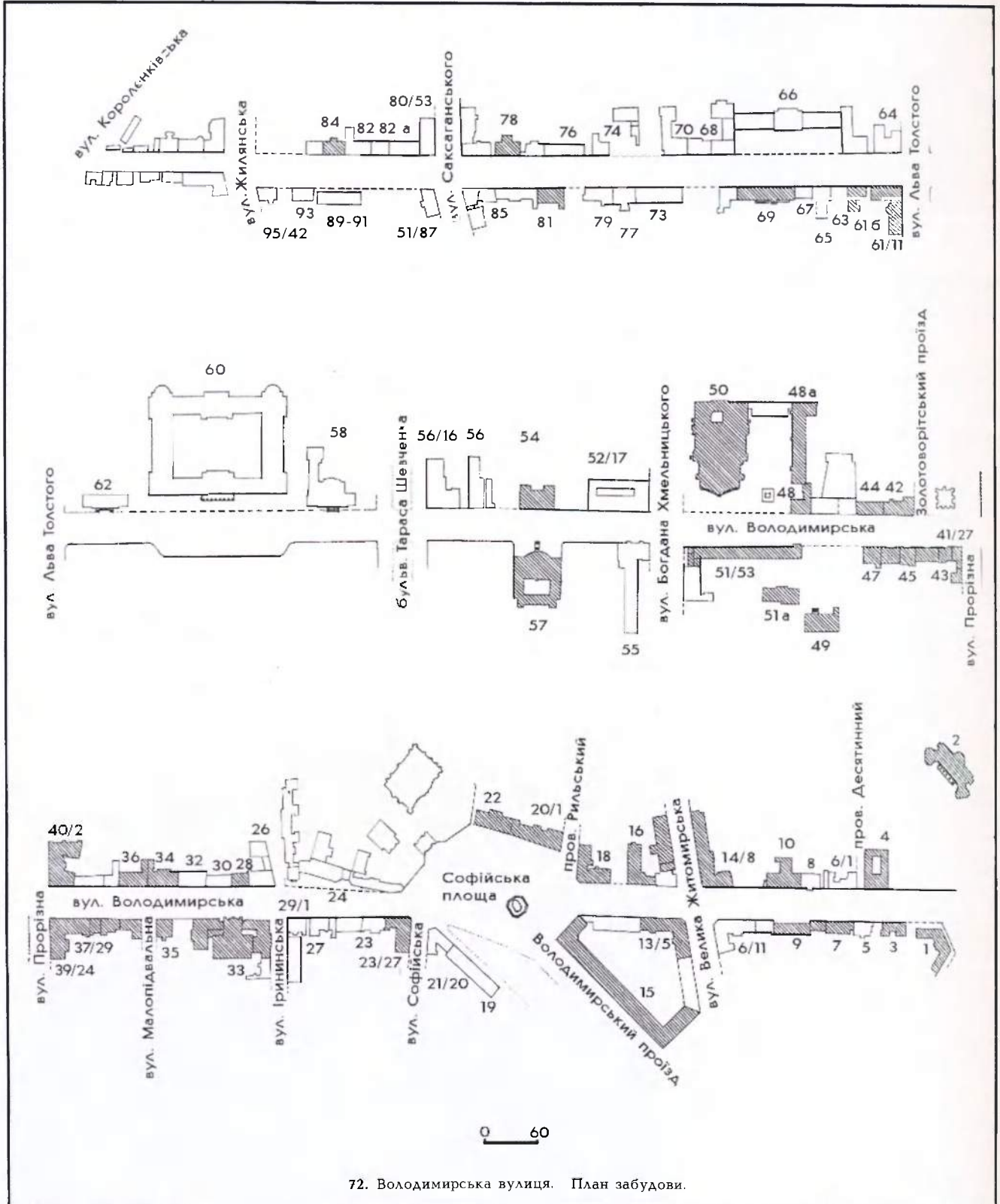
72. Володимирська вулиця.

О. Беретті), ректорату університету (№ 64, 1840-і рр.), особняк О. Беретті (№ 35, 1848). Забудова того періоду здійснювалася за садибним принципом із збереженням розривів між сусідніми спорудами. Внаслідок спорудження Присутствених місць утворився проїзд між Софійською і Михайлівською площами, названий Присутственим (з 1955 — Воло-

димирський проїзд), будинки вздовж якого продовжують непарну нумерацію забудови вул. Володимирської. Формування щільної периметральної забудови кварталів почалося з останньої чверті 19 ст. За діючими будівельними правилами верхня частина вулиці належала до 1-го розряду, що передбачало зведення не нижчих за два поверхи цегляних житлових бу-

динків поліпшеної архітектури. В основу вирішення їхніх фасадів (переважно триповерхових) покладено притаманне добі еклектизму використання різних архітектурних стилів (готика, ренесанс, бароко, елементи давньоруської архітектури), що надало містобудівному середовищу різноманітне та, завдяки широкому застосуванню аттиків і дахових вежочок, мальовничого харак-

72. Володимирська вулиця. План забудови.

теру. Проекти будинків створювали відомі київські архітектори: В. Ніколаєв (№ 16, 43), Є. Єрмаков (№ 20/1, 22), В. Сичугов і О. Шіле (№ 47), О. Хойнацький (№ 45) та ін. Особливо пишністю виділявся житловий будинок з відомим кафе «Маркіз» на розі вул. Прорізної (№ 39/24; 1899—1902, арх. К. Шиман). Важливою архітектурною домінантою стала будівля нового Миського театру (№ 50), спорудженого у стилі неоренесанс за конкурсним проектом (1897—1901, арх. В. Шрьотер).

До кін. 19 ст. здійснено брукування і благоустрій вулиці, з 1890 по ній прокладено лінію кінного, згодом — електричного трамваю. 1868 на плацу перед університетом закладено міський сад (нині парк ім. Т. Шевченка), в центрі якого було встановлено пам'ятник імператору Миколі I (1896, ск. М. Чижов, арх. В. Ніколаєв; знесено 1920). Утворена 1888 садова комісія впорядкувала сквери біля Золотих воріт і на Володимирському проїзді, вздовж якого у 1910-і рр. планувалося створення т. зв. Історичного шляху зі скульптурними постами діячів давньоруської доби (встановлено лише пам'ятник кн. Ользі на Михайлівській пл. — 1911, ск. І. Кавалерідзе; знесено 1919—23, відновлено 1996). 1888 на Софійській пл. відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому (ск. М. Микешин, арх. В. Ніколаєв).

У перші десятиліття 20 ст., що характеризувалися пошуками нових форм художньої виразності в архітектурі, зростанням поверховості забудови, з'являються великі житлові будинки у стилі модерн (№ 61/11, 81, 92/39); надбудовано готель «Прага» (№ 36). Збільшується число споруд громадського призначення, серед них — Київське відділення Селянського поземельного та Дворянського земельного банків у стилізованих формах давньоруської архітектури (№ 10, арх. О. Кобелев), губерньська Земська управа в модернізованих формах пізнього ренесансу (№ 33, арх. В. Щуко).

Значний внесок у формування середовища вулиці зробив арх. П. Альошин. Для вирішення будинків Педагогічного музею (№ 57, 1909—11) та розпочатої 1914 на розі з вул. Фундуклеївською (нині Б. Хмельницького) споруди жіночої гімназії св. Ольги (№ 55/15) він обрав стиль неокласицизм, вдало вписавши їх в архітектуру будівель серед. 19 ст. у т. зв. академічному кварталі (Перша чоловіча і жіноча гімназії). За його участю в тому ж стилі арх. В. Осьмак запроєктував будинок бібліотеки, закладений 1914 поряд із головним корпусом університету (№ 62; нині НБ НАНУ). Враховуючи сусідство з ансамблем Софійського монастиря, при вирішенні шестиповерхового будинку № 19 П. Альошин застосував форми українського бароко (1914; будинок зруйновано під час 2-ї світової війни). Крім культурно-освітніх установ, що займали спеціально запроєктовані будинки, у пристосованих приміщеннях на вулиці в різні час містилися: гімназія «Групи батьків» (№ 16), приватні гімназії (№ 40/2, 47) та інші навчальні заклади, редакції українських видань та містечкські організації (№ 28, 42, 43, 78). За винятком знесення Десятинної церк-

ви та Ірининського стовпа період соціалістичної реконструкції не вніс докорінних змін у забудову вулиці. 1927 дороблено й передано ВУАН будинок жіночої гімназії св. Ольги (№ 55/15). 1928 будинок губернської Земської управи (№ 33) пристосовано для правління професійних спілок (Палац Праці), 1934—38 — приміщення ЦК КП(б)У, потім тут розміщувався НКВС, 1929 завершено будівництво Всенародної бібліотеки України (№ 62). 1940 за проектом арх. В. Осьмака споруджено ідентичний за формами корпус гуманітарних наук університету (№ 58; нині бібліотека університету), що разом утворили найкращий у місті класицистичний ансамбль, домінуюча роль у якому належить створеному В. Беретті головному університетському корпусу (№ 60). 1939 у парку перед університетом відкрито пам'ятник Т. Шевченку (ск. М. Манізер, арх. Є. Левінсон). На колишньому київському дитинці (№ 2) у спрощених класицистичних формах споруджено будинок Художньої школи (1939, арх. Й. Каракіс; з 1944 використовується історичним музеєм), на розі вул. Десятинної (№ 1) — двокомплектну школу-десятирічку у формах, близьких до конструктивізму (1939, арх. М. Шехонін).

У період повосенної відбудови на вулиці зведено кілька житлових будинків, наближених за характером до історичного середовища (№ 9, 19; та ін.), влаштовано підірний мур зі сходами до історичного музею (арх. П. Петрушенко). Органічно вписався в забудову вулиці гуртожиток студентів гірничо-будівельного технікуму, відзначений Державною премією СРСР 1950 (№ 69, архітектори А. Добровольський, В. Гопкало, А. Косенко). 1965 на Театральній пл. встановлено пам'ятник композитору М. Лисенку (ск. О. Ковальов, арх. В. Гнездилов). Позбавлена архітектурних оздоб, суто функціональна забудова 1960—70-х рр. Цей період представлено Будинком політосвіти Київських миськвою та обкому компартії України (1968—73, архітектори В. Гопкало, М. Песковський, М. Кульчицький; нині приміщення банку «Україна» та інших установ), зведеної на місці старого будинку № 46, де працювала Рисувальна школа М. Мурашка, і дванадцятиповерховий житловий будинок навпроти оперного театру (№ 51/53, арх. В. Гопкало), що дисонує з навколишньою забудовою. 1979 верхню частину Володимирської вул. оголошено заповідною територією, її початковою відрізок увійшов до складу історико-культурного заповідника «Стародавній Київ», створеного 1987. До святкування 1500-річчя заснування Києва зведено павільйон над Золотими воротами (автори реконструкції — Є. Лопушинська, С. Висоцький, М. Холостенко) і здійснено благоустрій скверу, в якому 1997 встановлено пам'ятник Ярославу Мудрому (за ескізом ск. І. Кавалерідзе). 1988—89 на вулиці впорядковано і приведено в експозиційний стан територію київського дитинця 5—13 ст. (арх. А. Милецький та ін.). 1988 здійснено реконструкцію оперного театру (архітектори Б. Жежерін, В. Юдін та ін.) разом з Театральною пл. У 1991 в реконструйованому будинку № 42 від-

крито вестибюль станції метро «Золоті ворота». З метою збереження історичного середовища на заповідну територію поширено практику відбудови подібно до первісних фасадів будинків кін. 19 — поч. 20 ст., що перебувають у поганому стані або викривлені пізнішими перебудовами (№ 25, 32, 52/17). Зі збереженням оригінальних фасадів здійснюється реконструкція будинків № 23/27 (1870-і рр., арх. Р. Тустановський), № 39/24 і 47.

Вулиця насичена пам'ятками і пам'ятними місцями, пов'язаними з важливими подіями історії Києва і всієї України, починаючи з часів Київської Русі. 1240 через Софійську браму до міста вдерлися орди Батия. Біля Золотих воріт, що здавна були центральним в'їздом до міста, 1648 кияни урочисто зустрічали селянсько-козацьке військо Б. Хмельницького після перемоги над польським військом під Жовтими Водами і Корсунем.

Серед споруд Володимирської вул. є чимало пам'яток історії державного ладу, громадського, фінансово-економічного й господарського життя міста. Це передусім Софійський собор, що в давнину відіграв роль суспільно-політичного, релігійного і культурного центру держави. З серед. 19 — поч. 20 ст. збереглися: Присутствени місця (№ 15) — будинок Київського губерньського правління, до якого входили адміністративні, правові й інші установи (судова палата, окружний суд, казначейство, казенна палата тощо); споруди губерньської Земської управи (№ 33), Київського громадського зібрання — популярного в місті клубу ліберальної інтелігенції (№ 45), Київського відділення Селянського поземельного і Дворянського земельного банків (№ 10), Пожежного депо (№ 13/5) та ін.

З вулицею пов'язані важливі події доби визвольних змагань українського народу 1917—21, діяльність головних державних органів влади тих часів. Так, у будинку Педагогічного музею (№ 57) відбувалися засідання українських партій, Центральної Ради, містився перший уряд демократичної України — Генеральний секретаріат, у січні 1919 за часів Директорії відбувся Трудовий конгрес народів України, що проголосив об'єднання УНР із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР) в єдину соборну державу.

У готелі «Прага» (№ 36) у червні 1917 — липні 1918 проживав С. Петлюра — український політичний і громадський діяч, голова Директорії УНР.

У будинку № 45 у березні — квітні 1918 проходили збори «Української народної громади» — організації, створеної з ініціативи генерала П. Скоропадського, яка підготувала державний переворот і встановлення гетьманської влади в Україні.

У будинку № 19, зведеному за проектом арх. П. Альошина у стилі українського бароко (не зберігся), у лютому 1918 працював перший український радянський уряд — Народний секретаріат.

Свідками подій Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. були будинки, в яких містилися: 1941—43 — Штаб оборони Києва (№ 24), 1941—43 — явочна квартира Залізничного підпільного райкому КП(б)У (№ 84); будинки № 45, де працювала 1941 Культурна референтура

ОУН, і № 33 (займало гестапо), де окупанти утримували заарештованих членів київського підпілля.

Володимирська вул. здавна була одним із центрів наукового й культурного життя Києва. Тут розміщувався університет св. Володимира (Київський державний університет ім. Т. Шевченка, нині Національний університет ім. Т. Шевченка; № 60), численні приватні й державні навчальні заклади, наукові та краєзнавчі громадські об'єднання: Українське наукове товариство (№ 28, 42); Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва (№ 57), Київське товариство грамотності (№ 64) та ін.

Будинок № 54 займає Президія ВУАН (Президія АН УРСР, нині НАН України), де працювали президенти Академії наук В. Вернадський, М. Василенко, О. Левицький, В. Липський, Д. Заболотний, О. Богомолец, О. Палладін та чимало видатних вчених.

У будинку № 35 містилися заклади Історичної секції ВУАН, яку очолював М. Грушевський. З Володимирської вул. пов'язана діяльність мистецьких і літературних закладів загальнонаціонального значення. Це передусім Миський театр (Державний академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Шевченка, нині Національна опера України ім. Т. Шевченка, № 50), Український клуб (№ 42), що об'єднував видатних діячів української культури кін. 19 — поч. 20 ст.; Рисувальна школа М. Мурашка (№ 46 — не зберігся, № 47); Київська художня школа (нині — Національний музей історії України — № 2); редакції українських видань: «Літературно-наукового вістника», тижневиків «Село», «Засів» (усі — № 28), газет «Киевское слово» (№ 43), «Слово» (№ 78); видавництво «Час» (№ 37/29).

У будинку № 17 містилася редакція відомого друкованого органу з історичного краєзнавства й українознавства кін. 19 — поч. 20 ст. — часопису «Киевская старина», мешкали скульптор Е. Сала, диригент і композитор О. Кошиць (1997 знесено; на його місці заплановано будівництво готелю). Розміщені на вулиці споруди державних та наукових установ, навчальних, мистецьких і видавничих закладів, наукових й культурно-просвітницьких товариств увічнюють пам'ять про багатьох видатних державних і громадсько-політичних діячів України. Тут працювали й були корифеї української і світової культури — Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, М. Лисенко, М. Заньковецька, М. Садовський, О. Купрін, Я. Гашек, діячі національної літератури й громадсько-політичного життя пізнішого періоду. У житлових будинках і готелях на вул. Володимирській в різний час проживали відомі вчені: генетик І. Агол (№ 37/29), ботанік Д. Зеров, геолог-мінералог Є. Лазаренко, зоолог і палеонтолог І. Підоплічко, лісівник і ґрунтознавець П. Погребняк, механік Г. Савін, геофізик С. Субботін та ін. (усі — № 51/53), історик П. Клименко (№ 64), математик М. Орлов, зоолог І. Шмальгаузен (обидва — № 37/29), терапевти В. Образцов (№ 34), М. Стражеско (№ 48-а); один з перших українських авіаконструкторів і льотчиків О. Карпека (№ 64); літератори:

Я. Гашек (№ 36), В. Короленко, Г. Коцинка (обидва — № 24-6), І. Нечуй-Левицький (№ 7), В. Чаговець (№ 42); М. Терещенко (№ 51-а), І. Еренбург (№ 40/2); фольклорист К. Квітка (№ 37/29); художники: В. Васнецов (№ 36, 42), М. Врубель, М. Нестеров (обидва — № 16), М. Глушенко, В. Касіян (обидва — № 14/8), М. Деревус (№ 9), В. Котарбінський, Ф. Кричевський (обидва — № 36), Г. Нарбут (№ 64), скульптор М. Лисенко (№ 14); архітектори: О. Беретті (№ 35), Е. Брадтан (№ 48-а), М. Іконников (№ 18), Є. Єрмаков (№ 20/1), О. Вербицький, В. Заболотний, О. Тацій, Я. Штейнберг, інж.-будівельник С. Колотов (усі — № 22); актори: А. Бучма, Ю. Шумський (обидва — № 14/8); театральний діяч Й. Сетов (№ 42), композитор М. Скорульський (№ 48), колекціонер і меценат В. Тарновський (№ 42) та ін. [319]. *Раїса Бондаренко, Елла Піскова, Тетяна Трегубова.*

72.1. Будинок 1886, в якому містилося бюро Українського наукового товариства, редакції українських видань, працювали Грушевський М. С., Тищенко Ю. П. та інші (іст.). Вул. Володимирська, 28. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений за проектом інженера А. Лосського для домовласника М. Фрица.

Чотириповерховий, цегляний, оформлений у стилі ренесанс.

На поч. 20 ст. був одним із центрів українського наукового, культурного та громадського життя. 1908—11 тут містилося бюро Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, започаткованого наприкінці 1906 з ініціативи й під головуванням Грушевського Михайла Сергійовича (1866—1934) — історика, громадсько-політичного діяча, професора Львівського університету, голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові. Серед фундаторів УНТ були співробітники часопису «Киевская старина», переважно члени Старої Громади. Товариство засноване з метою розвитку науки українською мовою, насамперед українознавства, видавало з 1908 «Записки» (за редакцією М. Грушевського), проводило дослідницьку й популяризаторську роботу. 1908 у товаристві налічувалось 54 дійсних членів. Серед них відомі вчені, письменники, культурно-громадські діячі: Д. Багалій, М. Біляшівський, Б. Грінченко, В. Іконников, І. Каманін, О. Косач, А. Кримський, О. Лазаревський, О. Левицький, А. Лобода, В. Науменко, В. Перетц, М. Петров, В. і Д. Щербаківські, В. Щербина та ін. Засідання товариства, публічні лекції відбувалися в Українському клубі (вул. Володимирська, 42), куди 1911 було перенесено основну діяльність УНТ.

У липні 1908 — листопаді 1912 у будинку містилася редакція найвизначнішого на той час українського журналу «Літературно-науковий вістник». Заснований 1898 у Львові з ініціативи М. Грушевського як видання НТШ. 1907—14 і 1917—19 виходив у Києві за редакцією вченого, який опублікував у журналі чимало своїх белетристичних творів, публіцистичних статей, рецензій тощо. Навколо місячника згуртувалися найкращі літературні сили з усіх теренів України. З редакцією співробітничали В. Винниченко, М. Вороний, Б. Грінченко,

О. Грушевський, В. Дорошенко, А. Кримський, В. Леонтович, В. Липинський, А. Ніковський, В. Садовський, М. Стасюк, А. Старичька-Черняхівська, Леся Українка, Г. Чупринка, К. Широцький та ін. 1911—13 у будинку працювала також книгарня журналу. Пізніше редакція «Літературно-наукового вістника» містилася на вулицях Прорізній, 20 і Ярославів Вал, 36.

1909—12 у будинку розташовувалися редакції популярних ілюстрованих тижневиків — для селян і робітників «Село» (1909—11) і створеного 1911 М. Грушевським на його основі «Засіву». Видання формували І. Малюк і Г. Ямпольська, співробітниками були М. Гехтер, В. Дорошенко, Ю. Тищенко (Сірий), П. Стебницький, М. Шаповал. 1912 редакцію було перенесено на сучасну вул. Димитрова, 6.

1908—13 тут містилися книгарні НТШ, якими завідував Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880—1953) — видавець, публіцист, громадський діяч. 1907—18 проводив у Києві справи Української видавничої спілки, заснованої 1898 у Львові, «Літературно-наукового вістника», газет «Село» і «Засів», завідував книгарнями НТШ у Харкові і Катеринославі. 1908—13 був управителем будинку родини Грушевських на вул. Паньківській, 9, де й мешкав. Разом з В. Винниченком і Л. Юркевичем заснував 1907 видавництво «Дзвін», був його директором.

1911—13 у будинку діяло Українське товариство сприяння науці, літературі та штуці, засноване 1904 за участю М. Грушевського у Львові, 1908 перенесене до Києва.

У 1900-х рр. тут проживав Я. Гольденвейзер — адвокат, літератор, який 1905 очолював Київське літературно-артистичне товариство.

1963 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку В. Васнецову (помилково, насправді він проживав у № 32, 36, 42).

Тепер у будинку державна установа (320).

Михайло Кальницький,

Лариса Федорова.

72.2. Будинок Київської художньої школи (Національний музей історії України), 1937—39 (архит., іст.). Вул. Володимирська, 2. На території київського дитинця. Споруджено на Старокиївській горі за проектом арх. Й. Каракіса для Київської державної художньої школи ім. Т. Шевченка. Цю територію за постановою Раднаркому УРСР від 30 травня 1944 оголошено заповідною, і будинок художньої школи було передано для розміщення експозиції Київського державного історичного музею.

Триповерховий, на високому цоколі. В плані — паралелепіпед з бічними крилами, які утворюють перед головним фасадом неглибокий курдонер. З боку тильного фасаду — напівциркульний ризаліт. Будинок споруджено з нового для тих часів матеріалу — ефективних керамічних каменів, міжповерхові перекриття і сходи — з монолітного залізобетону. Для опрядження фасадів використано високоякісне теразитове тинькування. Архітектурний вигляд споруди формує шестиколонний портик із гранчастими колонами стилізованого іонічного ордера. Пластику головного і бічних

фасадів доповнюють пристінні портики того ж ордеру. На фризі — стилізований рослинний орнамент.

Окрасою інтер'єра споруди є парадний вестибюль, по обидва боки якого містяться широкі тримаршові сходи. Планування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. У процесі реконструкції на другому поверсі планування залів, що виходять на головний фасад, перероблено на анфіладне.

Являє собою яскравий зразок громадської споруди часів звернення радянської архітектури до класичної спадщини.

Попередником музею був Київський музей старожитностей і мистецтв, який було започатковано відкриттям у серпні 1899 археологічної виставки, присвяченої XI Всеросійському археологічному з'їзду в Києві. Офіційне відкриття музею відбулося 30 грудня 1904 у спеціально збудованому для нього приміщенні на вул. М. Грушевського, 6 (кол. Олександрівській). Тоді ж йому було надано назву — Київський художньо-промисловий та науковий музей. З 1919 — Перший Державний музей, з 1924 — Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. 1935 після реорганізації (виділення художнього відділу) музей перейменовано на Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка і переміщено до Музейного мистецка на територію Києво-Печерської лаври.

На поч. Великої Вітчизняної війни найцінніші його колекції було евакуйовано до м. Уфи, повернуто 1945. Значна частина фондів залишалася в окупованому Києві, була переміщена до Педагогічного музею. Після війни музей відновлено під назвою Державний республіканський історичний музей УРСР. З 1950 — Київський державний історичний музей, 1965—91 — Державний історичний музей УРСР, з 1991 — сучасна назва.

Музей має філіал — Музей історичних коштовностей України, створений 1963 як спецвідділ музею «Золота скарбниця» (розміщений на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»).

За статусом, кількістю і значенням колекцій музею є провідним в Україні. Тут зберігається понад 600 тис. різноманітних предметів, які характеризують розвиток матеріальної і духовної культури населення країни з найдавніших часів до наших днів. Серед них загальновідомими не лише в Україні, а й поза її межами є збірки матеріалів з поселень давньокам'яного віку з Мезина і Пушкарів на Чернігівщині та Кирилівської стоянки в Києві, давньохліборобських племен трипільської культури; група пам'яток східних ранніх слов'ян — зарубинецької та черняхівської культур, а також колекції з давньоруських міст, зокрема Києва. В музеї зберігаються великі нумізматичні та етнографічні колекції, тканини та вишивки, керамічні й скляні вироби, дерев'яне різьблення, рукописні документи, стародруки, зброя, металеві вироби. Серед них — найрізноманітніші знаряддя праці та предмети побуту, прикраси, твори мистецтва, культові речі, що походять з усіх регіонів України. Значну кількість складають матеріали, які висвіт-

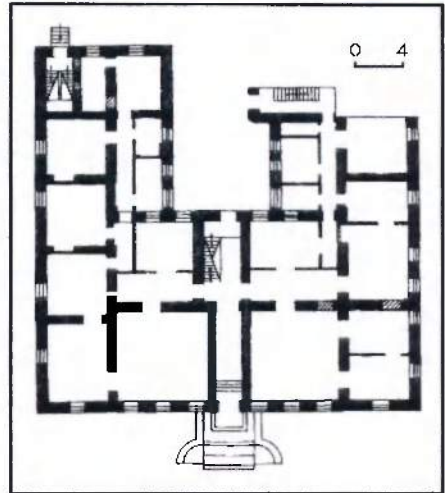
люють історію держави на сучасному етапі. Найціквіші колекції представлені у 39 залах експозиції музею. Співробітниками проводиться велика пошукова робота. Організуються зарубіжні виставки. Музей виконує функції головного науково-методичного центру для історичних і краєзнавчих музеїв України.

Із заснуванням та діяльністю музею, формуванням його цінних колекцій пов'язані імена відомих діячів науки та культури, висококваліфікованих музейних фахівців. Серед них — М. Біляшівський, Ф. Ернст, Р. Заклінський, В. Козловська, С. Коршенко, П. Курінний, С. Магура, О. Оглоблин, П. Потоцький, Я. Струханчук, В. Хвойка, В. Шугаєвський, Д. Щербаківський та ін. У різний час на основі фондів зібрання історичного музею створено окремі музеї — Державний музей українського образотворчого мистецтва (тепер — Національний художній музей), Державний музей українського народного декоративного мистецтва, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», «Косий Капонір», «Пам'ятник-музей визволителям Києва від німецько-фашистських загарбників». Деякі колекції передано Музею історії міста Києва [321].

*Сергій Кілессо, Ніна Ковганюк,
Ганна Шовкопляс.*

72.3. Будинок ректорату університету серед. 19 ст., в якому проживали родина Карпек, Клименко П. В., Нарбут Г. І. та інші (архит., іст.). Вул. Володимирська, 64. На розі вулиць Володимирської і Л. Толстого, на червоних лініях забудови, головним фасадом орієнтований на вул. Володимирську. Споруджено у 1840-х рр. у стилі пізнього класицизму за проектом, ймовірно, арх. О. Беретті. Двоповерховий, з підвалом, цегляний, тинькований, у плані П-подібний (з крилами різної довжини). У центрі головного фасаду розташовано вхід з відкритим ганком. На другому поверсі йому відповідав балкон (втрачено). Цокольна частина рустована,

72.2. Вул. Володимирська, 2.

72.3. Вул. Володимирська, 64.
72.3. План першого поверху.

вікна прямокутні, без обрамлення; вікно першого поверху оздоблено простими заглибленими лиштвами, другого — декоровано напівциркульними сандриками. Фасади оперізують профільовані міжповерхові пояски та розвинений фриз. Карниз великого виносу на консолях, що увінчує будівлю, надає їй величного вигляду. Головний фасад з бічними розкряпками, ледь прокресленими на поверхні стіни, але позначеними центрально розташованими вікнами, втопленими в ніші. Дах чотирихилый, під бляхою. Наприкінці

19 ст. крила було розширено за рахунок прибудови з боку внутрішнього подвір'я, в правому крилі з'явилися додаткові сходи і вихід на подвір'я з металевим козирком на ажурних кованих кронштейнах над дверима. Прибудовані цегляні стіни не тиньковані. Внутрішнє планування коридорне (пізнішого походження, виконано під час добудови крила), з двобічним розташуванням приміщень. Перекриття плоскі по балках. Збереглися металеві ковані ґрати парадних сходів, ліпне оздоблення стель у багатьох кімнатах першого й другого поверхів — карнизи, розетки, ретельно опрацьовані деталі. Ліворуч від головного фасаду збереглися рештки в'їзної брами, виконаної в цегляному стилі. Правим торцем будинок впритул межув з брандмауером сусіднього колишнього прибуткового будинку (вул. А. Толстого, 13). На подвір'ї частково збереглося старе брукування.

1858—61 в будинку, який належав поміщикові Березовському, містилася канцелярія попечителя Київського навчального округу, хірурга і педагога Пирогова Миколи Івановича (1810—81), цензурний комітет і квартира для бідних студентів. М. Пирогов робив спробу придбати цей будинок із флігелем під університетські класики.

У 2-й пол. 19 ст. в будинку проживав Рахманінов Іван Іванович (1826—97) — вчений у галузі механіки, професор кафедри прикладної математики (з 1857), декан фізико-математичного факультету (1868—75 і 1880—81), проректор (1875—79), з 1881 — ректор університету св. Володимира.

На поч. 20 ст. другий поверх будинку займала родина Д. Карпеки, старший син якого Олександр Данилович (1894—1918) став одним із перших українських авіаконструкторів та льотчиків. На подвір'ї садиби споруджував літаки власної конструкції. Молодша донька Д. Карпеки — Ганна (за чоловіком — Артоболевська; 1905—88) — музичний педагог. Серед її учнів було багато лауреатів міжнародних конкурсів, зокрема піаніст О. Наседкін.

З 14 жовтня до 5 грудня 1917 у помешканні Карпек проживав Нарбут Георгій Іванович (1886—1920) — графік, згодом ректор Української державної Академії мистецтва (з 1919). У ці місяці створив кілька композицій з відомої серії «Українська абетка», зокрема літери «Ч».

У ті ж роки разом із родиною Карпек в цьому будинку мешкав Клименко Пилип Васильович (1887—1955) — історик. 1925—37 працював у різних установах ВУАН, у т. ч. в Інституті історії України. Написав ряд праць з економіки та соціальної історії України. У 1937 його було заарештовано й вислано з Києва. Трагічно загинув 1955. Деякий час тут містилося Київське товариство грамотності (1892—1908).

1992 на фасаді будинку на пошанування Г. Нарбути встановлено бронзову меморіальну дошку з рельєфним профільним портретом митця, із стилізованими «нарбутівськими» соняшниками в кутках (ск. В. Клоков, арх. М. Кислий).

Тепер у будинку розміщено ректорат Національного університету ім. Т. Шевченка [322].

Сергій Білокінь, Дмитро Малаков.

72.4. Готель кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Гашек Я., Котарбінський В. О., Кричевський Ф. Г., Петлюра С. В. (іст.). Вул. Володимирська, 36. На червоній лінії забудови вулиці.

Шестиповерховий, цегляний, з аттиковим поверхом. Первісно триповерховий будинок, зведений 1880 за проектом арх. О. Шіле. У кін. 19 ст. тут містився готель «Номери Ільїнської», за ім'ям домовласниці, вдови поручика А. Ільїнської. До комплексу готелю входив також суміжний двоповерховий флігель з боку вул. Золото-ворітської. З 1901 ділянка належала чеському громадському діячеві В. Вондраку. Новий власник розширив приміщення: 1904 добудовано до чотирьох поверхів корпус з боку Золото-ворітської вул., 1912—13 надбудовано до шести поверхів споруду на вул. Володимирській. Над верхнім поверхом була влаштована тераса для літнього ресторану (пізніше перетворена на аттиковий поверх). Фасад декоровано у стилі модерн. Готель змінив назву на

72.4. Вул. Володимирська, 36.

готель «Прага». Його літній ресторан був популярним місцем відпочинку киян.

У «Номерах Ільїнської» неодноразово зупинявся Васнецов Віктор Михайлович (1848—1926) — живописець, акад. Петербурзької АМ (з 1893), член Товариства передвижників (з 1878). У серпні 1885 поселився тут під час першого свого приїзду до Києва на запрошення А. Прахова, який керував розписами Володимирського собору і залучив художника до виконання живописних композицій. У цьому ж році після прибуття до Києва сім'ї В. Васнецов переїхав на вул. Володимирську, 32. Починаючи з 1893, коли рідня В. Васнецова поселилася у Москві, він знову проживав у «Номерах Ільїнської», продовжував свою працю в соборі, яка була завершена 1896. Серед написаних ним композицій — «Богоматір з немовлям», «Євхаристія», «Собор святих Руської церкви», «Собор святих Вселенської церкви», «Хрещення Русі», «Хрещення Володимира», зображення Нестора-літописця, Андрія Боголюбського, Олександра Невського та ін.

1916—18 в готелі жив і працював Ярослав Гашек (1863—1923) — чеський письменник. 1915 мобілізований до австро-угорської армії, в цьому ж році здався у полон російським військам і перебував у тaborі під Києвом (Дарниця). Співробітничав у газеті «Чехослов'янин», що містилася на вул. Володимирській, 34, друкував статті, вірші, фейлетони і сатиричні оповідання, що таврували австро-угорську монархію й закликали вступати до незалежного від неї чеського війська. 1917 в Києві написав і видав чеською мовою повість «Бравий вояк Швейк в полоні», яка разом з опублікованою 1911 збіркою гуморесок «Бравий вояк Швейк та інші давні історії» була основою для славнозвісного сатиричного антивоєнного роману Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка під час війни». Інсценізація повісті Гашека, написаної в Києві, була пізніше здійснена в Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка. Ім'ям Я. Гашека названо бульвар у Дарницькому районі.

У червні 1917 — липні 1918 у готелі проживав з дружиною і донькою Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — політичний і державний діяч, публіцист. У цей період — один з провідних діячів УСДРП, з 18 травня 1917 — голова Українського генерального військового комітету при УЦР, з 12 липня до 31 грудня 1917 — генеральний секретар військових справ. На цій посаді багато зробив для організації частин російської армії, організації українських збройних сил. Після жовтневого перевороту у Петрограді входив до Крайового комітету охорони революції в Україні. Не погодившись з рішенням УЦР взяти участь у мирних переговорах у Брест-Литовську і запросити в Україну німецькі й австро-угорські війська, а також через конфлікт з головою уряду В. Винниченком 31 грудня вийшов із УЦР. У січні — лютому 1918 — отаман організованого ним Гайдамацького коша Слобідської України, що разом з Січовими стрільцями відіграв вирішальну роль у боях за Київ у січні

1918, штурмі і здобутті повсталого «Арсеналу». У квітні 1918 обраний головою Київської губернської земської управи та Всеукраїнського союзу земств. Був одним із організаторів Українського національного союзу. У день гетьманського перевороту — 29 квітня був вперше заарештований на одну добу. Перебував у відкритій опозиції до гетьманського уряду. 27 липня був ув'язнений, до 12 листопада утримувався в Лук'янівській тюрмі. Наступного дня після звільнення виїхав до Білої Церкви, де брав участь у підготовці і керівництві антигетьманським повстанням. З листопада 1918 — член Директорії, з травня 1919 — Голова Директорії УНР, Головний отаман Республіканських військ УНР. З 1921 — на еміграції.

У 1910-х рр. в готелі «Прага» постійно проживав Котарбінський Вільгельм Олександрович (1849–1921) — художник, академік Петербурзької АМ (з 1905). Брав участь у розписах Володимирського собору, автор ряду станкових творів на релігійні й міфологічні сюжети. У період громадянської війни переселився на квартиру Е. Прахової, на вул. Трьохсвятительську, 14, де й помер.

1913–14 у цьому готелі жив Кричевський Федір Григорович (1869–1947) — художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1940). Один з лідерів національної живописної школи. 1913–17 викладав у Київському художньому училищі (з 1914 — його директор).

1970 на фасаді будинку встановлено меморіальну мармурову дошку з барельєфним портретом Я. Гашека і контррельєфним зображенням бравого воювача Швейка (ск. М. Декерменджі, арх. П. Захарченко).

У радянський час готель мав назви: «Червоний Київ», «Київ», «Театральний». Тепер — один з корпусів готелю «Санкт-Петербург» [323].

Олена Апанович,

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

72.5. Готель Чарнецького Ф. 1879, в якому проживали Врубель М. О., Нестеров М. В., Петр В. І., де містилися установи, в яких працювали й навчалися відомі діячі науки і культури (іст.). Вул. Володимирська, 16. Збудовано за проектом арх. В. Ніколаєва.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований. У кін. 19 ст. тут містився готель «Мебльовані кімнати Ф. Чарнецького».

У січні — червні 1888 тут проживав Врубель Михайло Олександрович (1856–1910) — художник, акад. Петербурзької АМ (з 1905). Уперше поселився у Києві 1884 для участі в реставрації давніх фресок Кирилівської церкви, потім неодноразово приїздив і тривалий час жив у місті за різними адресами, зокрема 1888 на квартирі у мецената М. Тарновського на розі вулиць Володимирської та Прорізної (будинок не зберігся), після чого переселився до готелю Чарнецького. У цей період Врубель працював над картиною «Христос в пустелі», варіантом композиції «Гамлет і Офелія» (нині в Третьяковській галереї у Москві), скульптурним втіленням образу Демона, розробляв ескізи до розписів у Володимирському соборі. Пізніше про-

72.5. Вул. Володимирська, 16.

живав у готелі «Кане» на розі Фундуклеївської вул. (нині Б. Хмельницького) та Хрещатика.

У березні 1890 у готелі жив Нестеров Михайло Васильович (1862–1942) — художник, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1942). Це був перший приїзд художника до Києва, який прибув на запрошення проф. А. Прахова, щоб узяти участь у написанні картин для іконостаса Володимирського собору. Пензлеві М. Нестерова належать ікони в іконостасах бічних нав першого поверху — зображення слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, св. Вар-

вари та ін., а також композиції «Різдво Христове» і «Воскресіння» на стінах хорів, «Богоявлення» — у хрещатині. За ескізами Васнецова Нестеров написав на стовпах головної нави зображення святих Бориса й Гліба. Пізніше митець провів у Києві значну частину свого життя, створив тут ряд творів, чимало з яких експонуються у зібранні Київського музею російського мистецтва. Проживав також на вул. Банковій, 8 (будинок не зберігся).

На поч. 20 ст. у будинку мешкав Петр В'ячеслав Іванович — директор київської гімназії «Групи батьків», викладач 2-ї гімназії, колеґії П. Галагана, приват-доцент кафедри класичної філології Київського університету.

У 1908–11 у будинку містилася приватна чоловіча гімназія В. Петра, яку наприкінці 1909 перетворено на гімназію «Групи батьків». Серед викладачів навчального закладу були зоолог В. Аргоболевський, історик, богослов, протоієрей Ф. Титов. 1911 гімназія переїхала на Миколаївську пл., 4 (тепер — пл. І. Франка, 5). Будинок зайняла жіноча гімназія та дитячий садок В. Жеребцової.

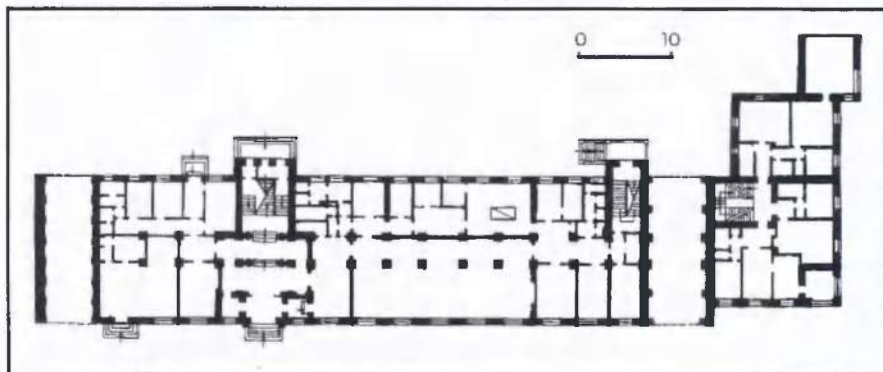
1 січня 1920 тут було відкрито Український кооперативний інститут ім. М. Туган-Барановського, першим директором якого був Пгуха Михайло Васильович (1884–1961) — економіст, статистик, демограф, акад. УАН (з 1920), директор Демографічного інституту УАН (з 1919), голова секції статистики соціально-економічного відділу та його секретар (1919–23), голова президії Товариства економістів, завідувач кафедр кількох київських вузів.

16 грудня 1920 навчальний заклад приєднано до Київського інституту народного господарства на правах продовольчо-кооперативного факультету. 14 липня 1922 на його базі створено Київський кооперативний вищий технікум, який у травні 1923 було переведено на вул. Воробського, 23. У технікумі працювали відомі вчені — А. Василенко, К. Воблий, П. Кованько, М. Пгуха, П. Сльозкін та ін. Навчалось понад 400 студентів.

Тут містилася середня школа № 13 ім. К. Ушинського, яку 1955 закінчила Шепітько Лариса Юхимівна (1938–79) — кінорежисер, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1974), лауреат Державної премії СРСР (1979, посмертно). Пізніше будинок займало Міністерство промисловості будівельних матеріалів.

72.6. Вул. Володимирська, 69.

72.6. План першого поверху.

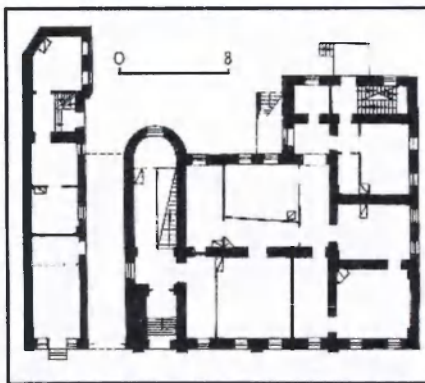
З грудня 1966 до січня 1972 у Міністерстві промисловості будівельних матеріалів на посаді старшого інженера відділу технічної інформації працював Стус Василь Семенович (1938–85) — поет, перекладач і громадський діяч. Приміщення відділу містилося у підвальному поверсі будинку. Тут Стус читав свої твори в колі друзів і співробітників, працював над рукописами. 1972 заарештований за правозахисну діяльність. Помер на засланні. 19 листопада 1989 прах В. Стуса було перевезено до Києва й перепоховано на Байковому цвинтарі. Тепер у будинку посольство Республіки Узбекистан [324].

Михайло Кальницький,
Лариса Федорова.

72.6. Гуртожиток гірничодобувного технікуму, 1950 (архит.). Вул. Володимирська, 69. На витягнутій вздовж вулиці ділянці. Збудовано за проектом архітекторів В. Гопкала, А. Добровольського, А. Косенка.

П'ятиповерховий, у плані Г-подібний, складається з двох різновеликих об'ємів з коридорною двобічною системою планування. У конструкціях застосовано внутрішній бетонний каркас і цегляні стіни, у заповненні перекриттів використано порожнисті керамічні камені. Композиція вуличного фасаду асиметрична. Вертикальне зміщення двох різновеликих об'ємів через значний перепад рельєфу відзначено декоративною вежею і арковим проїздом на подвір'я. В оздобленні фасадів використано поєднання світлої лицьової цегли з гранітним облицюванням «під шубу» нижнього ярусу з відлитими з бетону нечисленними класичними архітектурними деталями (карниз, еркери, портали, сандріки).

За вдале архітектурне вирішення і застосування нових конструкцій автори будинку були удостоєні Державної премії СРСР 1951 [325]. Іл. див. с. 257.
Раїса Бондаренко.

72.7. Вул. Володимирська, 23/27.
72.7. План першого поверху.

72.7. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Володимирська, 23/27. На ділянці, що прилягає до Софійської пл. На початковому етапі будівництва за проектом арх. Р. Тустановського (1872) зведено двоповерховий з напівпідвалом житловий будинок, що займав наріжну частину садиби. У кін. 19 ст. вздовж вул. Володимирської і Софійської пл. до нього добудовано триповерхові крила, що повторили архітектуру наріжного об'єму. 1997–98 надбудований мансардним поверхом.

Цегляний, складається з трьох окремих об'ємів, об'єднаних однотипним цегляним архітектурним декором. Проїзд на подвір'я — з боку вул. Володимирської. Перший поверх з двобічним розташуванням приміщень відводився, очевидно, для торговельних та інших функцій, верхні — під житло. В архітектурному вирішенні фасадів використано мотиви готики й раннього флорентійського ренесансу (заповнення аркових вікон другого поверху). Композиція споруди в цілому асиметрична, хоча тектоніка бічних крил основана на симетрії: ритмічні ряди неглибоких витягнутих арок, що об'єднують вікна першого і другого поверхів, фланковані рустованими розкріповками, завершеними фризами з зубцями й аттиками. Провідну композиційну роль зрізаної наріжної частини підкреслено оформленням готичними шпаклями трикутним щипцем.

Є одним з небагатьох уцілілих житлових будинків Києва періоду раннього еклектизму, відповідає масштабу будівель ансамблю Софійського монастиря. У крилі будинку з боку вул. Софійської у 1880–1910-х рр. містився готель «Женева». Частина приміщень з боку вул. Володимирської займала телеграфна станція.

Тепер тут містяться державні установи [326].

Тетяна Трегубова.

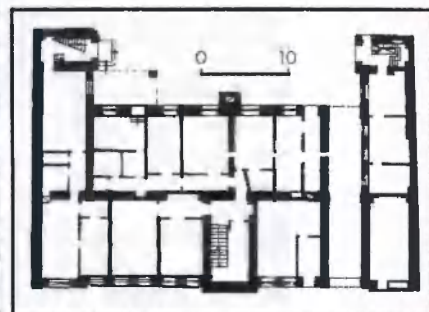
72.8. Житловий будинок 1870-х рр., в якому містився Український науково-дослідний геологічний інститут, працювали відомі вчені (іст.). Вул. Володимирська, 44. На червоній лінії забудови.

Чотириповерховий, цегляний. Зведений у серед. 19 ст., первісно — двоповерховий. Належав родині Ейсманив, на поч. 20 ст. — члену правління Дворянського клубу І. Моссаковському. Надбудований у кінці 1930-х рр.

1927–38 тут розташовувався Український науково-дослідний геологічний інститут. Створений 1926 при Наркомпросі УСРР, з 1930 — в системі ВУАН (з 1936 — АН УРСР), у 1934 після об'єд-

72.9. Вул. Володимирська, 81.

72.9. План цокольного поверху.

нання з Національним геологічним музеєм УСРР одержав назву — Інститут геології, з 1939 — Інститут геологічних наук АН УРСР (тепер НАН України; міститься на вул. О. Гончара, 55-6). У цьому будинку працювали відомі вчені:

1927—32 — Різниченко Володимир Васильович (1870—32) — геолог, акад. ВУАН (з 1929). Завідував відділом загальної геології, 1930—32 — директор інституту. Дослідження у галузі загальної геології, динамічної геології, гідрогеології, регіональної геології. Організатор і голова (з 1930) Комісії з вивчення четвертинних відкладів в Україні. Розробив методику вивчення четвертинних відкладів, уперше встановив в Україні четвертинні дислокації. В. Різниченко відомий також як художник-карикурист і поет (псевдоніми — Велентій, Гайд, В-й).

1934—37 — Світацький Микола Гнатович (1884—1937) — геолог, акад. ВУАН (з 1930), віце-президент АН УРСР (1935—37), 1934—37 — директор інституту. Праці присвячено питанням геологічної будови і походження рудних родовищ, петрографії вивержених та метаморфічних гірських порід. З його ініціативи вперше було застосовано глибоке алмазне буріння, розкрито потужну товщу кристалічних порід Українського щита. 1937 незаконно заарештований і розстріляний. Реабілітований 1957.

1927—30 — Тутковський Павло Аполлонович (1858—1930) — геолог, акад. УАН (з 1918) і АН БСРР (з 1928); записовник і перший директор інституту (1926—30), ініціатор створення Національного геологічного музею УСРР при ВУАН (1927) і його перший директор. Праці у галузі мінералогії, петрографії, геохімії, палеонтології, гідрогеології. Розробив план артезіанського постачання Києва.

Тепер у будинку Інститут географії НАНУ [327].

Лариса Гаврилюк.

72.9. Житловий будинок 1907, в якому містилася гімназія Левандовської М. І., де працювали відомі діячі науки і культури (архит., іст.). Вул. Володимирська, 81. На рельєфі зі значним ухилом. Зведено на замовлення київського будівничого-підрядчика Я. Файбишенка (частину приміщень займала будівельна контора домовласника). Основний об'єм будинку — чотириповерховий, цокольний поверх має значний перепад. Цегляний, прямокутний у плані, односекційний, розрахований на вісім квартир, з двома значного виступу ризалітами чорних сходів на затиллі. Центральний парадний вхід з ганком піднятий до середини рівня цокольного поверху. Композиція фасаду, вирішеного у стилі модерн, основана на симетрично-осьовій схемі побудови, єдиним відступом від якої є бічне розташування наскрізного проїзду на подвір'я. Центральну вісь сформовано вертикаллю сходової клітки з трьома вікнами, зміщеними стосовно вікон житлових кімнат. Важливу роль в архітектурному вигляді будинку відіграють лоджії та еркери, розташовані симетрично по краях фасаду. Лоджії мають характерні для модерну криволінійні форми. Динамізм фасаду посилюється увігнутістю карниза, ілюзорна рухливість якого

72.8. Вул. Володимирська, 44.

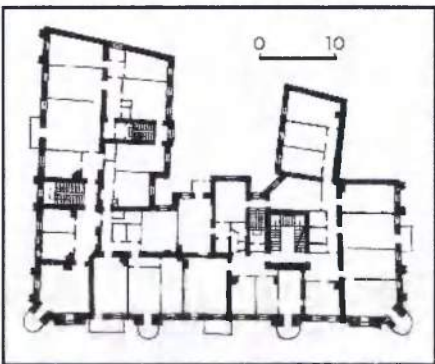
заспокоюється аттиками. Стіни декоровано ліпними вставками й цегляним орнаментом. Вишуканість архітектурних деталей ставить будинок у ряд найцікавіших витворів домобудування у стилі модерн.

На поч. 20 ст. на третьому — четвертому поверхах будинку містилася приватна жіноча гімназія М. Левандовської, в якій у різний час працювали історик літератури В. Адріанова-Перетц (викладач російської), мистецтвознавець С. Гіляров (викладач педагогіки), протоієрей В. Липківський (законовчитель), природознавець П. Тутковський (голова педагогічної ради) [328].

Михайло Кальницький.

Тетяна Маніфасова.

72.10. Житловий будинок 1898, в якому містилася гімназія Стельмашенка М. О., працювали і проживали відомі діячі науки і культури (архит., іст.). Вул. Володимирська, 40/2. Фор-

мує фронт забудови кварталу з боку вулиць Володимирської, Ярославового Валу та Золотоворітської. Зведений за проектом арх. О. Кривошеєва на замовлення оперного співака М. Михайлова. Будинок капітально реконструйовано у 1990-х рр.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, двосекційний, складної П-подібної конфігурації у плані, зі зрізаними кутами. За функціонально-планувальною структурою — типовий прибутковий будинок, в якому було по дві багатокімнатні квартири на поверсі біля сходових кліток, що мали парадний і чорний входи. На першому поверсі з боку вулиць Володимирської і Ярославового Валу містилося вісім крамниць. Архітектура будинку вирішена у стилі неоренесанс з використанням окремих рис бароко. Перший поверх розчленовано великими вітринами, другий — оформлено рустом. Два верхніх поверхи об'єднано спареними колонами корінфського й пілястрами доричного ордерів. У підвіконних вставках, на постаменті колон, в обрамленні лиштв вікон — ліпний орнаментальний декор. Балкони напівкруглої й прямокутної форм оздоблено металевими ґратами. Вінчають будинок карниз зі спареними кронштейнами у вигляді акантового листа і меандровий фриз. На рівні даху були типові для архітектури Києва 19 — поч. 20 ст. декоративні башти барокового характеру (одну з них на розі вулиць Володимирської та Ярославового Валу відновлено 1994).

Будівля є невід'ємною частиною історичного середовища заповідних вулиць поблизу Золотих воріт.

У 1907—10 тут містилася приватна чоловіча гімназія священника М. Стельмашенка. У ній викладали: малювання — київський архітектор М. Гарденин (1908), російську мову і словесність — П. Корольов (1908—09), батько видатного конструктора космічних кораблів С. Корольова. Пізніше розташовувалась на Рильському пров., 10. При гімназії діяла Олексіївська церква. 1910 тут містився кінотеатр.

72.10. Вул. Володимирська, 40/2.

72.10. План третього поверху.

1914 в будинку поселився київський лікар-венеролог, проф. О. Лур'є. З осені 1918 до поч. 1919 в його квартирі (№ 2) проживав двоюрідний брат Еренбург Ілля Григорович (1891—1967) — письменник, публіцист і громадський діяч. У цей період брав активну участь у літературному житті Києва, видав тут поетичну збірку «В смертну годину», відвідував зібрання клубу «ХЛАМ» (художники, літератори, артисти, музиканти), що розташовувався на нинішній вул. Архітектора Городецького. Враження від перебування у Києві часів громадянської війни знайшли відображення на сторінках його творів: «Незвичайні пригоди Хуліо Хуреніто та його учнів», «Тринадцять трубок», «Рвач», «Люди, роки, життя» та ін.

У 1910-х рр. в будинку проживав Кованько Петро Леонідович (1876—?) — економіст-фінансист, доцент Київського університету (з 1909), з 1914 — професор Комерційного інституту, у 1920—30-х рр. — Інституту народного господарства. На еміграції працював в Інституті вивчення СРСР в Мюнхені [329].

Сергій Білокінь,
Михайло Кальницький.

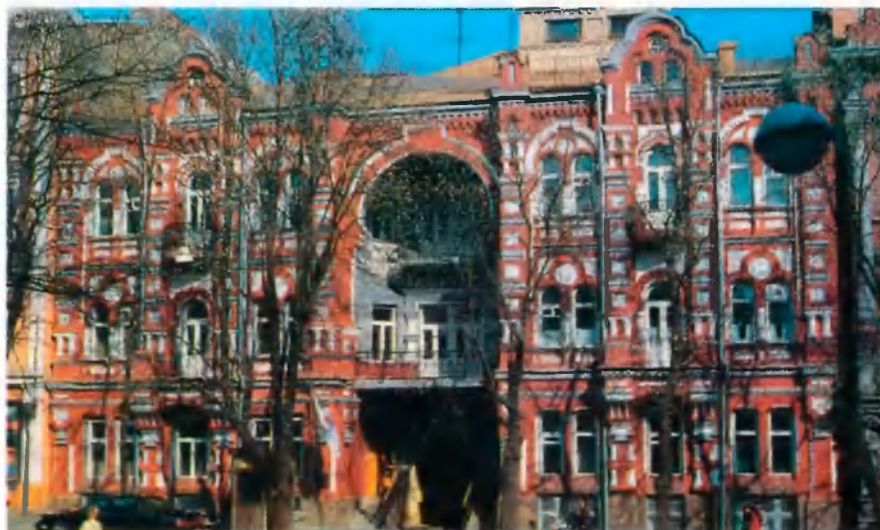
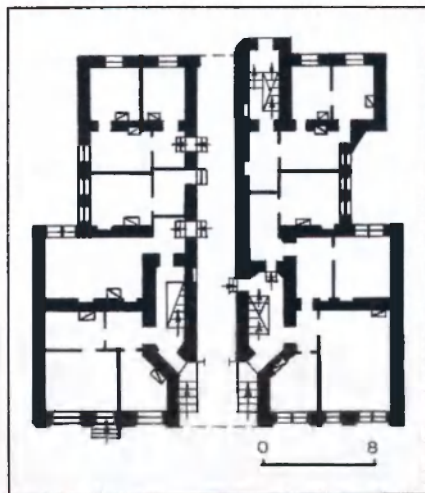
72.11. Житловий будинок 1888, в якому містилася мистецька студія «Культурної ліги» (іст.). Вул. Володимирська, 61-б. На червоній лінії забудови вулиці.

Триповерховий, цегляний, з підвалом. Споруджений на замовлення купця І.-Н. Тульчинського. Первісно двоповерховий, у радянський час надбудований. Ділянка, на якій розташований будинок, раніше входила до складу наріжної садиби на вул. Володимирській, 61/11; відокремлена у 1910.

1919—24 у будинку діяла мистецька студія з живописним і скульптурним відділеннями художньої секції єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» (1918—25). Нею керували: у 1920 — скульптор Н. Аронсон, 1923—24 — скульптор і графік М. Епштейн. Тут навчалось багато дітей та юнаків, батьки яких загинули під час єврейських погромів. Мистецька студія організувала виставки у школах Києва, 1924 — в Америці. У вересні 1921 тут було відкрито Музей пластичних мистецтв, в організації якого брали активну участь

скульптор І. Чайков (пізніше заслужений діяч мистецтв РРФСР) і театральний художник, вихованець Рисувальної школи М. Мурашка Н. Шифрін (пізніше народний художник РРФСР). Внаслідок переслідування ліги з боку радянської влади припинили діяльність також художня секція і мистецька студія. Студію було реорганізовано у Другу державну єврейську індустріальну художню профшколу, якою завідував М. Епштейн. Мала

72.12. Вул. Володимирська, 43.
72.12. План першого поверху.

п'ять відділень: малярсько-декоративне, макетно-театральне, скульптурне, граверне, фотографічне. Одночасно тут діяла єврейська музична профшкола. З ліквідацією національних навчальних закладів у 1931 перетворені на звичайні школи.

Тепер у будинку міститься медичний заклад [330].

Михайло Кальницький,
Лариса Фегорова.

72.12. Житловий будинок 1888, в якому містилася редакція газети «Киевское слово», літературна студія «Контакт», народився Вертинський О. М. (архіт., іст.). Вул. Володимирська, 43.

Займає рядове помешкання у кварталі між вулицями Прорізною і Б. Хмельницького, відповідає стилістиці навколишньої забудови. Зведено за проектом арх. В. Ніколаєва. Власником споруди був професор кафедри політичної економії і статистики Київського університету А. Антонович.

Триповерховий (з подвір'я — чотириповерховий), цегляний, з цокольним поверхом. Складається з двох зблокованих одноквартирних секцій, що мають роздільні сходові клітки. Перекриття дерев'яні. Композиція головного фасаду тридільна, з розташованим у центрі внутрішньоквартальним проїздом, фланкованим двома сходами. Центральна частина вирішена у вигляді ніші-екседри, до якої входять два балкони. Бічні частини увінчано фронтонами у формі кокошників. Фасад оформлено ритмом пілястрів, обрамлення вікон і декор стін мають характерну для російської архітектури 17 ст. форму, виконану фігурною цегляною кладкою. В огорожі балконів використано чавунне литво, в опорах центрального балкона — ковані металеві колонки, що становлять мистецьку цінність.

Один з найхарактерніших для першого етапу будівництва (1870—80-х рр.) прибуткових житлових будинків з індивідуальним творчим почерком архітектора.

Частину приміщень будинку займала редакція щоденної літературно-політичної і економічної газети «Киевское слово». Виходила 1886—1905. Видавць-редактор — А. Антонович, з 1893 — В. Богданов, з серпня 1905 — В. Фінн. Її активними співробітниками були члени Київського комітету РСДРП (меншовиків) В. Вакар і О. Шліхтер. Письменник О. Купрін надрукував тут у 1890-х рр. ряд оповідань, зокрема «Чудовий лікар», цикл «Київські типи» та ін. В газеті опубліковано казку «Звірячий бюджет» І. Франка, оповідання «Світло добра і любові», «Увінчаний співець» Олени Пчілки, галицькі пісні в перекладі С. Бердяєва. Один із співробітників газети — журналіст і адвокат М. Вертинський, який підписував свої фейлетони псевдонімом «Граф Нівер», деякий час проживав у цьому будинку на четвертому (мансардному) поверсі. Тут народився його син Вертинський Олександр Миколайович (1889—1957) — артист, поет, композитор. Про свій перший київський будинок згадує у книзі спогадів «Дорогою довгою...».

У роки громадянської війни тут містився грузинський винний льох «Замок Тамари», назва якого згадується на сторінках роману М. Булгакова «Біла гвардія».

На поч. 1930-х рр. в будинку діяло об'єднання літераторів «Комуна письменників», при якому працювала літературна студія «Контакт». Заняття в студії проводив київський поет М. Ушаков. Серед відвідувачів були поети Л. Озеров, Я. Хелемський та ін. 1995 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку О. Вертинському (ск. М. Рапай, арх. В. Дормідонтов).

Тепер тут — установи, зокрема, Посольство Республіки Корея [331].

Михайло Кальницький.

Володимир Ясевич.

72.13. Житловий будинок 1889—90, в якому містилися Рисувальна школа Мурашка М. І., гімназії Бейтель А. О., Перетяткович В. А., Археологічний інститут (архит., іст.). Вул. Володимирська, 47. У рядовій забудові вулиці, в кварталі між вулицями Прорізною і Б. Хмельницькою. Зведено як прибутковий у садибі купця Ф. Міхельсона за проектом акад. архітектури В. Сичугова, перероблено арх. О. Шіле, який зводив споруду. Будинок вирішено у стилі неоренесанс з елементами бароко. Забудована по периметру ділянка первісно мала велике внутрішнє подвір'я.

Триповерховий, цегляний, з цокольным поверхом. Кожний поверх був розрахований на чотири великі групи приміщень: дві — в головному корпусі, дві — в тильному флігелі з коридорним двобічним плануванням. Через те, що рівень ділянки мав значний перепад висот, під поперечним двором корпусом збудовано додатковий поверх, що з'єднувався з подвір'ям пологими пандусами вздовж бічних флігелів. Південний фасад поперечного флігеля виходив на широку терасу, що сполучалася сходами з розташованим нижче садом.

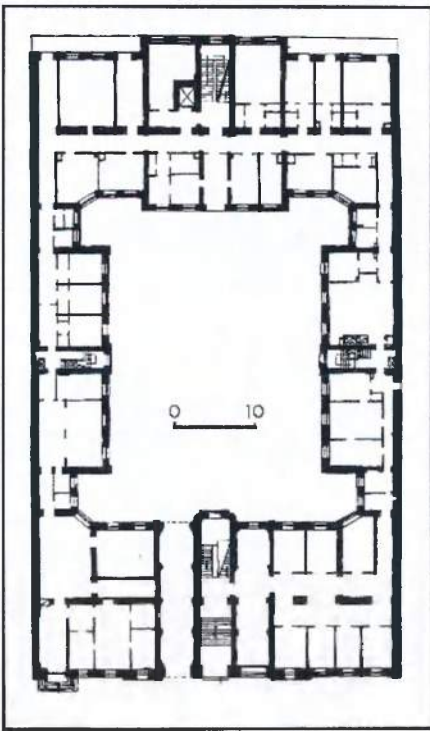
Головний фасад має триділну композицію з розвинутим центром. Нижній поверх рустований, має два вхідних прорізи (з них бічний — пізніший) і проїзд на подвір'я. Другий і третій поверхи вирішені ритмом пілястрів коринфського ордера, центр оформлено трьома арками, що спираються на спарені колони. Увінчує споруду аттик з трикутними фронтонами. Мистецьку цінність мають дубова різьблена стеларка головного входу, елементи зовнішнього декору, виконані з цегли і відлиті у гіпсі ліпні деталі, двомаршові сходи з металевими поруччями.

Відразу після закінчення будівництва з 1891 тут містилася Рисувальна школа М. Мурашка (Київська рисувальна школа) — приватний художній навчальний заклад, який відіграв важливу роль у розвитку мистецтва і художньої освіти в Україні. Маларська школа була заснована 1875 живописцем і педагогом, випускником петербурзької Академії мистецтв Мурашком Миколою Івановичем (1844—1909). Він намагався створити загальнодоступний навчальний заклад, в якому змогли б розвивати свої художні здібності усі бажачі, незалежно від віку, статі, освіти, стану тощо. Значну частину вихованців складали бідні учні, які навчалися безкоштовно. Протягом усього часу існування школи їй надавав значну матеріальну підтримку представник відомої династії цук-

розаводчиків, меценат і колекціонер І. Терещенко. Розташовувалася у 18 кімнатах на третьому поверсі будинку (спочатку містилася у будинку С. Тарновської на вул. Трьохсвятительській, 1882—90 — на вул. Володимирській, 46; останній не зберігся). Передова система викладання і широке коло навчальних дисциплін дали змогу М. Мурашку залучити до школи провідних педагогів й виховати чимало талановитих художників. Серед викладачів закладу були відомі живописці Г. Дядченко, М. Мурашко, М. Пимоненко, Х. Плагонов, О. Троїцька-Гусева. У ці роки тут здобули освіту скульптор Ф. Балавенський; графіки і живописці М. Жук і Ф. Красицький; всесвітньо відомий митець-реформатор, один з основоположників супрематизму К. Малевич; небіж засновника школи, живописець, один з орга-

72.13. Вул. Володимирська, 47.

72.13. План першого поверху до реконструкції 1990-х рр.

нізаторів Товариства київських художників (1916) О. Мурашко; майбутній народний художник УРСР (з 1946), викладач Київського художнього інституту Г. Світлицький; живописець, мистецтвознавець, співробітник журналу «Мир искусства» С. Яремич.

Рисувальна школа мала цінну матеріальну базу. Особливий інтерес викликала колекція авторських творів, подарованих школі художниками М. Ге, І. Крамським, В. Поленовим, І. Репіним, В. Суриковим, І. Шиткіним та ін. У травні 1901 Рисувальна школа М. Мурашка припинила своє існування. Того ж року відкрито Київське художнє училище (вул. Воронського, 2), значну частину викладачів якого становили педагоги Рисувальної школи.

Протягом 1890—1909 рр. на першому поверсі діяла приватна жіноча гімназія А. Бейтель. Тут викладали у 1890-х рр. історик Є. Тарле, геолог П. Тутковський.

У 1910-х рр. тут містилася приватна жіноча гімназія В. Перетяткович, в якій викладали мистецтвознавець С. Гіляров, літературознавці М. Гудзій, С. Маслов, історик П. Смирнов. У грудні 1915 гімназію відвідав польський письменник і педагог Я. Корчак. Влітку 1917 він деякий час працював педагогом-спостерігачем у дитячому садку при гімназії В. Перетяткович.

З листопада 1918 у будинку містився Київський археологічний інститут — вищий навчальний і дослідний заклад, заснований Тимчасовим урядом у серпні 1917 з ініціативи вчених міста. Мав три (до 1918 — два) відділення: археологічне, археографічне, історії мистецтв з трирічною програмою навчання.

В інституті викладали відомі історики, археологи, літературо- і мистецтвознавці: В. Базилевич, М. Василенко, С. Гіляров, А. Дахнович, Ф. Ернст, В. Зуммер, К. Квітка, А. Кримський, А. Лобода, В. Ляскоронський, С. Маслов, О. Новицький, Г. Павлуцький, В. Пархоменко, Н. Полонська, П. Смирнов, Ф. Шміт (з поч. 1922 — ректор), Д. Щербаківський та ін. Слухачами інституту були співробітники ВУАН (молодша генерація), київських музеїв, навчальних закладів. Серед них — Н. Венгрженівська, В. Волошин, М. Вязмітна, І. Губаржевська, Н. За-

гледа, Н. Коцюбинська, П. Кульженко-Гудалова, М. Новицька, С. Спаська, С. Шамрай. У липні 1920 за рішенням Наркомосу УСРР закритий як самостійний навчальний заклад, переданий у відання ВУАН. Внаслідок низки реорганізацій 1922 перетворений на археологічні курси при кафедрі мистецтвознавства (працювали за вузівською програмою). У серпні 1924 за звинуваченням у дотриманні дорадянської системи навчання діяльність інституту була заборонена.

У повоєнні роки тут перебували лікувальні заклади, внаслідок чого споруда зазнала внутрішньої переробки; дворові фасади облицьовано керамічною плиткою (1967). На поч. 1990-х рр. тильний флігель було знесено.

Тепер головний будинок --- на реконструкції, інтер'єри знищено [332].

*Михайло Кальницький,
Тетяна Трегубова, Лариса Федорова,
Володимир Ясієвич.*

72.14. Житловий будинок 1881, в якому містилася явочна квартира Залізничного підпільного райкому КП(б)У (іст.). Вул. Володимирська, 84. На червоній лінії забудови вулиці. Два верхніх поверхи добудовано 1941. Чотириповерховий, цегляний. У 1960-і рр. проведено внутрішнє перепланування будинку.

З червня 1942 до листопада 1943 квартири № 11 на четвертому поверсі була явочною квартирою Залізничного підпільного райкому Компартії України, який очолював О. Пироговський. Активно діючи увесь період окупації міста з вересня 1941 до листопада 1943, Залізничний райком відіграв провідну роль у боротьбі підпільних організацій Києва проти німецько-фашистських загарбників. У липні 1942 після провалу основного і запасного міських мів партії він перебрав на себе функції керівного центру --- підпільного міського, які виконував до липня 1943. До складу комітету увійшли підпільники Г. Мироничев та Б. Петрушко. У липні 1943 за рішенням ЦК КП(б)У Залізничний райком добрав кандидатури у Київський підпільний міський партії третього складу, секретарем якого стала Б. Петрушко. До складу райкому ввели А. Тонкова --- у липні 1943 та А. Демчука ---

у вересні. З другої половини 1942 райком розгорнув роботу далеко за межами свого адміністративного району, керував агітаційною та диверсійно-підпільною діяльністю 23 підпільних організацій, у тому числі 16-ти підпільних груп у Залізничному районі. Райком мав 18 конспіративних і явочних квартир. У квартирі на Володимирській вул., 84 відбувалися майже усі засідання бюро райкому, на яких обговорювалися основні питання підпільної роботи, заслуховувалися звіти керівників підпільних груп, тут зберігалися документи райкому. Вона була місцем зустрічей членів бюро з окремими керівниками підпільних груп і зв'язківцями партизанських загонів, тут переходувалися по декілька днів підпільники, яких переслідувало гестапо. Господинею явочної квартири була О. Світлична, яка виконувала обов'язки технічного секретаря райкому, здійснювала зв'язок з керівниками підпільних груп, переправляла у партизанські загоны зброю, друкувала на машинці та розповсюджувала листівки й зведення Радінформбюро. У квартирі № 9 (тепер № 13) жила Б. Петрушко. 1966 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку [333].

Лариса Федорова.

72.16. Вул. Володимирська, 18.

72.16. План першого поверху.

72.15. Житловий будинок 1950-х рр., в якому проживав Деревус М. Г. (іст.). Вул. Володимирська, 9. З відступом від червоної лінії забудови кварталу. Семи-, п'ятиповерховий, цегляний, у плані П-подібний. Центральний призматичний об'єм фланкується меншими за довжиною та висотою бічними крилами, які включають портали входів та оформлені архівольтами аркові проїзди на подвір'я. Симетричний за композицією головний фасад облицьовано керамічною плиткою, архітектурні деталі в стилі класицизму (портали, листви вікон першого поверху, цоколь та карниз) виконано з темносірих бетонних блоків методом виливання.

В цьому будинку на третьому поверсі в трикімнатній квартирі № 10 з кінця 1972 до 1997 жив Деревус Михайло Гордійович (1904--97) --- живописець і графік, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958), народний художник СРСР (з 1963), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1969), голова правління Спілки художників України (1956--62).

Автор живописних і графічних творів на теми української історії й народної творчості, М. Деревус в ці роки продовжує працювати над творами з своїх улюблених серій «Хмельниччина», «Українські народні думи і пісні», які розпочав ще 1945: «Козака несуть» (1974, олія), «Дума про козака Голоту» (1975, офорт), «Напередодні» (1993, олія) та ін. У творчому доробку майстра значеного періоду --- живописні полотна: «Віва Альєнде» (1973), «Декабристи в Кам'янці» (1975), цикл «Степ» (1977--78), «Катерина» (1985), «Солоха» (1978); пейзажі «Алея парку», «Квітник в парку» (1985); портрети, натюрморти; серія офортів за мотивами творів Лесі Українки: «Мавка», «Лісовик», «Русалка водяна» (1977--79) й багато ін. У 1984 відбулася ювілейна виставка М. Деревуса в зв'язку з 80-річчям від дня народження художника. Тепер на нижніх поверхах --- Державний комітет України з матеріальних резервів, верхні --- житлові [334].

*Елла Піскова,
Тетяна Трегубова.*

72.19. Вул. Володимирська, 51-а.

72.16. Житловий будинок 1860—1900, в якому проживав Іконников М. С. (архіт., іст., мист.). Вул. Володимирська, 18. На розі вул. Володимирської та Рильського пров., формує ансамбль Софійської пл. Споруджений як приватний двоповерховий будинок арх. М. Іконникова. Двічі надбудовувався (востаннє 1900 за проектом арх. В. Ніколаєва). Капітально реконструйований 1984.

Чотириповерховий, цегляний, двосекційний, у плані Г-подібний. Перекриття плоскі, бетонні (спочатку по дерев'яних балках), дах похилий. Рустовані фасади у стилі неоренесанс, розчленовані пілястрами коринфського та іонічного ордерів, тяжіють до симетрії відносно рогу будинку. Поверхи розділено профільованими карнизами. Невеликі розкріповки з парадними під'їздами відзначено прямокутними в плані башточками на даху. Пластично опрацьована заокруглена наріжна частина з динамічними у стилістиці модерну скульптурами каріатид, що підтримують дугоподібний балкон третього поверху, підкреслена невеликою банею з кованою короною (спочатку — зі шпилем). Збереглися металеві ажурні огорожі паркету і балконів. Ліпне оформлення інтер'єрів втрачено.

Будинок — типовий зразок житлової споруди у стилі неоренесанс, органічно вписується в історичну забудову вулиці.

У цьому будинку до кінця життя мешкав Іконников Михайло Степанович (1818—97) — київський губер-

гова для родини Шкотів, киян британського походження. Після 2-ї світової війни надбудовано ще один поверх, заповнено проміжок між цим та сусіднім (№ 32) будинками. В оформлен-

72.20. Вул. Володимирська, 39/24. Фото 1910-х рр.

72.20. План третього поверху до реконструкції 1990-х рр.

ський архітектор (1854—95), автор проектів: Присутствених місць (у спів-авторстві), Лук'янівської в'язниці, медичної клініки університету та ін. [335].

Борис Єрофалов.

72.17. Житловий будинок 1870-х рр., в якому проживав Образцов В. П., містилася редакція газети «Чехослов'янин» (архіт., іст.). Вул. Володимирська, 34. У суцільній забудові фронту вулиці.

Триповерховий (первісно двоповерховий), цегляний, на цокольному поверсі, у плані близький до Г-подібного. Будинок був споруджений за проектом академіка архітектури В. Сичу-

ні фасаду застосовано притаманний творчості В. Сичугова візерунок цегли, що нагадує вишивку. Облицювальна цегла утворила чарунковий карниз, лиштву вікон, ланцюжки рустів. Під час надбудови втрачено два симетричні цегляні обеліски у завершенні, що формували силует споруди. Цокольний поверх призначався під торговельні приміщення, інші — під житло.

Тут у 1880-х рр. мешкав Образцов Василь Парменович (1849—1920) — терапевт, професор Київського університету (з 1893), засновник київської терапевтичної школи. У цей час реакційне керівництво університету відмовило В. Образцову через прогресивні громадські погляди у посаді приват-доцента, і він займався приватною практикою. Серед його пацієнтів був відомий поет С. Надсон. У листопаді 1886 під час лікування одного з хворих В. Образцов зробив відкриття, на основі якого було започатковано метод пальпації органів черевної порожнини та безпосередньої перкусії, що відіграло значну роль у діагностиці внутрішніх хвороб.

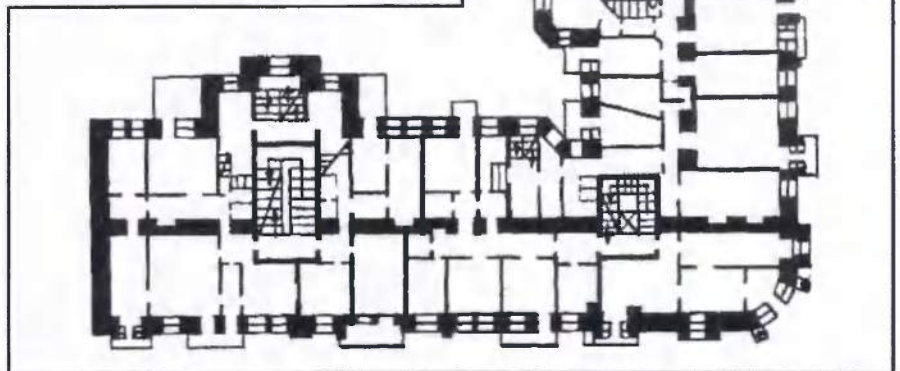
У 1910-х рр. в будинку містилася редакція газети «Чехослов'янин» (чеською мовою), в якій співпрацював чеський письменник Я. Гашек. Тут проживав редактор газети Швигівський В'ячеслав Францович.

Нині будинок займає установа [336].

Михайло Кальницький.

72.18. Житловий будинок 1893, в якому проживав Петлюра С. В., містилася редакція газети «Слово» (іст.). Вул. Володимирська, 78. На схилі вулиці. На поч. 20 ст. належав Г. Тульчинській, мав № 76. Первісно дво — триповерховий, верхній поверх надбудовано в 1930-і рр. Головний фасад вирішено в стилі неоренесанс. Цегляний, пофарбований, складається з двох житлових секцій. Дата спорудження міститься в картуші над балконом на лівому фланзі фасаду.

1908 09 у цьому будинку проживав Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — громадсько-політичний і дер-

жавний діяч, публіцист, організатор українських Збройних сил, Головний отаман військ УНР, голова Директорії УНР. У липні 1907 приїхав із Санкт-Петербурга й відразу став секретарем часопису «Рада». Разом з М. Поршем редагував газету «Слово» (виходила з 11 травня 1907; з'явилось 105 чисел; видавець -- О. Королькова). Редакція містилася у помешканні С. Петлюри. Газета дбала передусім про політичне й соціальне виховання робітників і селян, приділяла увагу національному життю. У «Слові» друкувалися Д. Донцов, А. Жук, Г. Коваленко, С. Черкасенко та ін. На поч. 1909 С. Петлюра повернувся до Санкт-Петербурга [337].

Сергій Білокінь.

72.19. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Терещенко М. І. (іст.). Вул. Володимирська, 51-а. На подвір'ї, паралельно вулиці. Чотириповерховий, цегляний, тинькований.

Тут 1928--66 у квартирі № 15 жив і працював Терещенко Микола Іванович (1898--1966) -- поет і перекладач, автор понад 20 поетичних збірок і 50 книжок перекладів. За цей час написав такі поетичні збірки, як «Республіка» (1929), «Порив» (1932), «Жнива» (1946), «В битвах і трудах» (1951), «Дружба» (1962), «Серце людське» (1962). Перекладав твори російських, білоруських письменників, поетів Сходу. Найбільша його перекладацька праця -- антологія французької поезії, яка містить твори 250 поетів 11--20 ст. з біографічними довідками й короткими творчими характеристиками. Підготував «Літературний щоденник» -- своєрідну енциклопедію світової літератури, що подає відомості про більше як 3,5 тис. письменників усього світу.

1926--34 М. Терещенко був одним з редакторів щомісячного літературно-художнього і культурно-громадського журналу «Життя й революція». З серед. 30-х рр. -- редактор відділу поезії у Державному літературному видавництві України. Неодноразово обирався членом правління Спілки письменників України. Під час Великої Вітчизняної війни 1941--45 рр. був в евакуації у Ташкенті. 1973 посмертно відзначений літературною премією УРСР ім. М. Рильського.

1985 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом письменника (ск. І. Шаповал, худ. Ю. Улитко).

Тепер будинок перебувало, в ньому містяться різні установи [338].
Іл. див. с. 262.

Лариса Гаврилюк.

72.20. Житловий будинок 1899--1902, в якому проживав Химиченко О. В. (архіт., іст., мист.). Вул. Володимирська, 39/24. На розі вулиць Володимирської і Прорізної. Збудовано архітектурною фірмою Шимана та Глевича на замовлення П. Григоровича-Барського (автор проекту -- арх. К. Шиман, інж.-будівничий О. Глевич). Під час спорудження від збанкрутілого замовника будинок перейшов у власність багатого купця О. Сироткіна. На першому поверсі будівлі містилося відоме у Києві кафе «Маркіз» (згодом ресторан «Чайка», пізніше -- «Лейпціг») із затишною двосвітною залогою. Під назвою «Маркіз» кав'ярня згадується в романі М. Булгакова «Біла гвардія».

72.21. Вул. Володимирська, 48-а.

Чотириповерховий, у плані Г-подібний, трисекційний, з комфортабельними п'яти-, шестикімнатними квартирами. Стилїстика будинку еkleктична, переважають риси ренесансної архітектури у поєднанні з елементами бароко. У вирішенні великих викон наріжної частини виявився вплив стилю модерн.

72.22. Вул. Володимирська, 14/8.

У цьому будинку в 1944-1954 рр. жив народний артист СРСР **ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ШУМСЬКИЙ** 1887-1954. ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ТЕАТРУ І КІНО

У цьому будинку жив в 1944-1957 рр. народний артист СРСР, професор **ОЛЕКСАНДР СТЕПАНОВИЧ** 1891-1957 рр. ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ТЕАТРУ І КІНО

Чільні фасади різної довжини мають симетрично-осову композицію. Їхні центральні осі й фланги акцентовано ускладненими завершеннями у вигляді фігурних аттиків і дахових вежок. Наріжжя увінчувала гранчаста вежа, що мала високу ренесансну баню з ліхтариком і шпилем (втрачено). Розкриття фасадів завершено мансардними вікнами складних абрисів, які завершувалися фронтонами з цибулястими маківками. Декор чільних фасадів відзначається пишністю, багатством архітектурних деталей високого рельєфу, круглою скульптури та орнаменту. Привергає увагу скульптурна композиція з двох напівлежачих жіночих постатей під карнизом. На окремих балконах збереглися оригінальні литі й ковані ґрати. Інтер'єри квартир були розкішно оздоблені ліпленням, грубами з рельєфними кахлями. Завдяки багатому оздобленню будинок став відомою архітектурною пам'яткою міста.

У 1900--1910-х рр. у будинку мешкав Химиченко Олександр Васильович (1856--1947) -- музикант, флейтист. У ці роки -- соліст оркестру київської опери, викладач музичного училища, з 1913 -- професор Київської консерваторії.

Тепер перебуває на реконструкції, внутрішнє оздоблення втрачене [339].
Іл. див. с. 263.

*Марія Кагомська,
Олена Лисенко.*

72.21. Житловий будинок рубежу 19--20 ст., в якому проживали Братман Е. П., Кобелев О. В., Макаренко О. Ф. та інші. (іст.). Вул. Володимирська, 48-а.

Чотириповерховий, цегляний, фасадом на Театральну пл.

У цьому будинку проживали відомі діячі науки і культури.

У 1910-і рр. -- Братман Едуард Петрович (1856--1918) -- міський архітектор Києва (1898--1915), автор проєктів багатьох споруд, у т. ч. житлових будинків на вулицях Архітектора Городецького, 9 і 15 (у співавт. з Г. Шлейфером); Б. Хмельницького, 10; школи на вул. Фрунзе 164 (у співавт. з В. Кричевським) тощо.

У 1910-і рр. -- Кобелев Олександр Васильович (1860--1942) -- архітектор. У цей час за його проєктами у Києві споруджено Селянський поземельний і Дворянський земельний банки (вул. Володимирська, 10). Вищі жіночі курси (вул. О. Гончара, 55-а), будинок Київського відділення Російського технічного товариства (вул. О. Гончара, 55-б).

У 1961--87 в квартирі № 23 -- Короїд Олексій Степанович (1911--88) -- економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). У ці роки заступник директора Інституту економіки АН УРСР (1955--65), голова Відділу суспільних наук АН УРСР (1957--63). У 1965--72 -- ректор, з 1972 -- завідувач кафедри Київського інституту народного господарства. Розробляв проблеми політичної економії, науково-технічного прогресу, комплексного розвитку продуктивних сил України.

У 1960--70-і рр. у квартирі № 5 -- Макаренко Олександр Федорович (1903--79) -- нейрофізіолог, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). У цей період -- завідувач відділу Інституту фізіології АН УРСР, 1956--66 -- директор цього

закладу. Одночасно — голова Відділу біологічних наук АН УРСР (1961—62), віце-президент АН УРСР (1962—63). Досліджував проблеми впливу кори головного мозку на біохімічний склад крові, зміни нервової системи при інтоксикації.

У 1920—30-і рр. у квартирі № 8 — Обремський. Всеволод Адольфович (1871—1940) — архітектор, цивільний інженер, педагог. Брав участь у проектуванні Київського політехнічного інституту, спорудженні й відбудові багатьох будинків у Київській та Чернігівській губерніях. Бл. 40 років викладав у КПІ та інших закладах, організатор і керівник архітектурного факультету КПІ (1920—30), у 1930—35 — завідувач кафедри Київського інженерно-будівельного інституту.

1943—52 у квартирі № 5 — Стражеско Микола Дмитрович (1876—1952) — терапевт, акад. АН УРСР (з 1934) і АН СРСР (з 1943), акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1947), творець наукової школи в галузі кардіології. 1943 повернувся у визволений Київ і доклав чимало зусиль для відродження створеного ним у 1936 Українського НДІ клінічної медицини, що перетворився потім на великий кардіологічний центр (тепер — Український НДІ кардіології ім. М. Стражеска). Одночасно очолював факультетську терапевтичну клініку Київського медичного інституту (1929—52). Автор понад 260 наукових праць, присвячених питанням клінічної й теоретичної медицини, багато з яких одержали світове визнання. Був членом ученої ради Міністерства охорони здоров'я СРСР і УРСР, Українського терапевтичного товариства. Ім'ям вченого названо вулицю в Києві, на території інституту встановлено пам'ятник.

1954 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармуру на пошанування М. Стражеска (арх. І. Шмольсон); 1992 замінено бронзовою (ск. М. Рапай, арх. В. Єлізаров) [340].

В'ячеслав Горбик,
Ярослава Докучаєва.

72.22. Житловий будинок 1910—11, в якому проживали Бучма А. М., Глущенко М. П., Касіян В. І., Лисенко М. Г., Мейтус Ю. С., Шумський Ю. В. (іст.). Вул. Володимирська, 14/8. На розі вулиць Володимирської та Великої Житомирської.

П'ятиповерховий, цегляний. Збудовано на замовлення київського купця Я. Файбишенка.

У цьому будинку проживали відомі діячі культури.

З серпня 1944 до січня 1957 — Бучма Амвросій Максиміліанович (1891—1957) — актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944). З 1936 творча біографія Бучми пов'язана з Київським українським драматичним театром ім. І. Франка. У 1946—48 — художній керівник Київської кіностудії художніх фільмів. Під керівництвом А. Бучми було створено фільми «Нескорені» (1945, зіграв роль головного героя Тараса Яценка), «Подвиг розвідника» (1947, роль Лещука); зіграв роль боцмана Дзюби у фільмі «В далекому плаванні» (1947). У цей же час на сцені театру створив образ Макара Діброви в однойменній п'єсі

О. Корнійчука (Державна премія СРСР, 1949). Роботу в театрі й кіно поєднував з педагогічною діяльністю. 1940—53 (з перервою) — професор Інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Похований на Байковому цвинтарі. Ім'ям митця названо вулицю у Києві.

Його дружина Бжеська Валентина Юхимівна (1896—1977) — актриса, заслужена артистка Узбецької РСР (з 1944) і УРСР (з 1951), до 1957 працювала в одному театрі з чоловіком.

Сім'я А. Бучми проживала у квартирі № 1 на другому поверсі. У робочій кімнаті актора збереглося чимало

72.22. Вул. Володимирська, 14/8.

меморіальних речей. Щорічно, за традицією, в день пам'яті А. Бучми (6 січня) у квартирі збираються його друзі й шанувальники таланту.

1944—77 — Глущенко Микола Петрович (1901—77) — живописець, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1946), народний художник СРСР (з 1976). З 1944 життя й діяльність митця нерозривно пов'язані з Києвом і цим будинком.

За цей час Глущенко створив численні пейзажі, серію портретів «Герої партизанського руху в Україні», «Київ після визволення», а також пейзажі Закарпаття, Черкащини, Криму, Приазов'я, Донбасу; 1973 з виставкою «Мальовнича Україна» побував у багатьох містах Європи. За серію робіт «Пейзажі України» та інші 1972 був удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка. Проводив громадську роботу в Спілці художників УРСР, очолював секцію образотворчого мистецтва в Товаристві дружби із зарубіжними країнами «Україна».

Похований на Байковому цвинтарі. Сім'я М. Глущенко проживала на четвертому поверсі в лівому крилі будинку, у квартирі № 6. Майстерня художника мстилася у будинку № 25 на вул. Хрещатик.

1944—76 — Касіян Василь Ілліч (1896—1976) — графік, народний художник СРСР (з 1944), дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1974).

Твори: ілюстрації до повістей І. Франка «Борислав сміється» (1948), «Кобзар» Т. Шевченка (1944, 1949, 1954, 1974), до повісті «Земля» О. Кобилянської (1950, 1954), новел В. Стефаніка (1958) та ін. Відомий також як автор ряду мистецтвознавчих праць. Проводив педагогічну роботу в Художньому інституті (з 1927), очолював сектор теорії в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, був головою Правління Спілки художників УРСР (1944—56), брав участь у багатьох республіканських, всесоюзних і міжнародних виставках. Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1964), Державною премією УРСР (1971). 1978 засновано премію ім. В. Касіяна. Похований на Байковому цвинтарі. Ім'ям митця названо вулицю у Києві.

Сім'я художника проживала в квартирі № 5 на четвертому поверсі.

1944—58 — Лисенко Михайло Григорович (1906—72) — скульптор, народний художник СРСР (з 1963), дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1970). У ці роки керував відділом монументального живопису і скульптури Академії архітектури УРСР. Працював викладачем Художнього інституту (з 1947 — професор), де виховав цілу плеяду талановитих скульпторів.

Виконав серію скульптурних композицій, присвячених героїчному подвигу українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—45 рр. — «Подвиг семи колгоспників», «Партизанський рейд», «Похорон партизана»; портрети Т. Шевченка, художника — В. Касіяна, О. Шовкуненка, народного артиста СРСР І. Мар'яненка, композитора К. Данькевича, письменників М. Бажана, М. Стельмаха, а також створив низку ліричних творів — «Вірність», «Сім'я» та ін. Автор пам'ятника

М. Шорсу у Києві (1954), Пагорба Слави у Львові (1958).

Проживав із сім'єю у квартирі № 14. 1959 переїхав до власного будинку в Райдужному пров.

1903—97 (з перервами) у квартирі № 8 проживав Мейтус Юлій Сергійович (1903—97) — композитор, народний артист УРСР (з 1973). Автор 15 опер, у т. ч. «Молода гвардія» (1947), «Украдене щастя» (1960), «Ярослав Мудрий» (1973), «Іван Грозний» (1983) та ін.; численних симфонічних, вокально-симфонічних, хорових, вокальних творів, романсів, балад, музики до драматичних вистав. 1927—33 написав кілька музичних композицій до спектаклів театру «Березіль», зокрема «Жовтневий огляд», «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «97» М. Куліша, «Диктатура» І. Микитенка тощо. Відзначений Державними преміями СРСР (1951), УРСР ім. Т. Шевченка (1991).

1944—54 — Шумський Юрій Васильович (справж. — Шомін, 1887—1954) — актор, режисер, народний артист СРСР (з 1944). З 1934 працював у Києві, в українському драматичному театрі ім. І. Франка. Артист широкого діапазону, видатний майстер художнього читання.

У повоєнні роки в Києві на сцені театру створив серію образів учасників Великої Вітчизняної війни: генерала Ватутіна («Хрещатий яр» Л. Дмитерка, 1944), професора Буйка в однойменній п'єсі Я. Баша (1949), Романоюка в «Калиновому гаї» О. Корнійчука (1950; Державна премія СРСР, 1951). Остання роль Шумського на сцені театру — адмірал Муравйов в «Порт-Артурі» І. Полова та О. Степанова (1954). Знімався в кіно. За виконання ролі Маршала Радянського Союзу Василевського у фільмі «Сталінградська битва» (1949) удостоєний Державної премії СРСР 2-го ступеня (1950). Похований на Байковому цвинтарі.

Сім'я Шумського проживала у квартирі № 3 на третьому поверсі. Робочий кабінет зберігся таким, яким він був за життя актора.

У будинку також мешкала актриса Київського українського драматичного театру ім. І. Франка Н. Ужвій (з 1950 — на вул. Архитектора Городецького, 17/1). На фасаді будинку встановлено меморіальні дошки: А. Бучмі (1962, граніт, бронзовий барельєф; ск. А. Шапран, арх. В. Корнєєва); М. Глуценку (1978, бронза, барельєф; ск. В. Довгань, арх. Ф. Юр'єв); В. Касяну (1977, бронза, барельєф; ск. О. Ковальов); М. Лисенку (1986, бронза, барельєф; ск. Б. Лисенко, арх. Ю. Чеканюк); Ю. Шумському (1965, граніт; ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова) [341].

Тетяна Григор'єва,

Михайло Кальницький.

72.23. Житловий будинок серед. 19—20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Сетов Й. Я., Тарновський В. В., містилися Український клуб, клуб «Родина», Українське наукове товариство, провід ГУПу і УДРП (іст.). Вул. Володимирська, 42. На розі вул. Володимирської і Золотоворітського проїзду.

Цегляний, тинькований. Первісний двоповерховий із напівпідвальним поверхом об'єм зведено в серед. 19 ст. у стилі пізнього класицизму.

1880—81 споруду добудовано вздовж червоних ліній забудови Володимир-

ської вул. і Золотоворітського проїзду (арх. В. Ніколаєв). 1931 надбудовано третій поверх (з вул. Володимирської — четвертий) і мансарду (арх. Б. Цетлін). 1987 частину будинку з боку подвір'я розібрано у зв'язку з будівництвом метрополітену. В останній чверті 19 ст. будинок належав подружжю Й. та П. Сетових (справж. — Сетгофер).

Сетов Йосиф Якович (1826—93) — співак (тенор), антрепренер. 1874—83 і 1892—93 — антрепренер київської опери, вперше поставив оперу П. Чайковського «Опричник» у грудні 1874, пізніше опери «Руслан і Людмила» М. Глінки, «Ворожа сила» О. Серова, «Демон» А. Рубінштейна, «Алеко» С. Рахманінова (1893, під керуванням автора), «Тангейзер» Р. Вагнера та ін. Після кончини Й. Сетова антреприза київської опери перейшла до його вдови — Пальміри Францізни Сетової і продовжувалася до лютого 1896, тобто до пожежі у театрі. Померла П. Сетова 1899 у Петербурзі.

З червня 1889 до лютого 1891 у цьому будинку в квартирі № 11 проживав Васнецов Віктор Михайлович (1848—1926) — живописець, акад. Петербурзької АМ (з 1893). У цей період працював над розписом Володимирського собору в Києві, виконав композиції «Перед дверима раю», «Розп'ятий Христос», «Саваоф», «Бог-слово, Святий дух», підготував ескізи на теми «Хрещення Володимира», «Хрещення Русі», «Страшний суд».

У цьому будинку провів останні місяці свого життя Тарновський Василь Васильович (1837—99) — добродійник, колекціонер, громадський діяч. Тут містилася частина його великої колекції, котру він заповів Чернігівському губернському земству (художню твори, рукописи, у т. ч. Т. Шевченка тощо). На її основі було створено Музей українських старожитностей (носив ім'я В. Тарновського).

У 1902—04 тут проживав Чаговець Всеволод Андрійович (1877—1950) — театрознавець, журналіст. У ці роки працював у Київських періодичних виданнях як театральний рецензент.

З 1908 в будинку розташовувався Український клуб — літературно-художня організація, що об'єднувала видатних діячів української культури. Установчі збори відбулися 27 квітня 1908, на них були присутні 94 члени-засновники. Ініціатором створення і незмінним головою ради старшин клубу був композитор М. Лисенко, який з нагоди відкриття клубу написав фортепіанний твір «На вхідчини». Клуб містився у напівпідвальному поверсі будинку (займав вісім кімнат). До нього вели

двері прямо з вулиці, поряд з теплішими сходами. Майже половину нижнього поверху займало головне приміщення — зала клубу, розташована під склепінням.

По обидва боки коридора в чотирьох досить просторих кімнатах збиралися різні секції клубу: літературно-драматична, музично-хорова, лекційна, бібліотечна. 1911 при клубі було утворено художньо-етнографічну комісію, яка ухвалила оформити одну з кімнат будинку в українському національному стилі, щоб використати її як приклад побутової етнографії. Діяли також читальня, більярдна, буфет.

Активну участь у діяльності клубу брали історики мистецтва Д. Антонович, археолог, мистецтвознавець М. Біляшівський, літературознавець С. Єфремов, письменники О. Олесь, О. Пчілка, Леся Українка, Л. Яновська, актори М. Заньковецька, М. Садовський, театрознавець і драматург Л. Старицька-Черняхівська, режисер М. Старицька, педагог С. Русова, видавець В. Бублик, хірург М. Галін, нейрогістолог, перекладач О. Черняхівський та ін. У квітні 1909 зібрання відвідав І. Франко, неодноразово бували тут письменники М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний.

У клубі влаштовувалися свята пам'яті Т. Шевченка, читання лекцій і рефератів. На його сцені виступали актори російського драматичного театру «Соловцов», музиканти київських симфонічного та оперного оркестрів. Кожної п'ятниці тут проводилися літературні, по суботах і неділях — музично-хорові вечори. Організовувалися концерти й літературні ранки для дітей, діяв молодіжний спортивний гурток. Статистика клубних відвідин свідчить про те, що популярність цих зібрань серед киян постійно зростала: 1909 — 2,5 тис. відвідувачів, 1911 — 13,5 тис. Діяльність національного клубу викликала невдоволення з боку влади. У жовтні 1912 його діячів було звинувачено у пропаганді заборонених видань, клуб закрито. Українська громадськість зуміла продовжити його діяльність під іншою назвою — клуб «Родина».

З початком 1-ї світової війни частину приміщень було передано під госпіталь. У травні 1918 клуб отримав нове приміщення на розі вулиць Пушкінської і Прорізної.

У 1911—14 в цьому будинку містилося Українське наукове товариство, засноване 1906 з ініціативи групи співробітників журналу «Киевская старина» з метою розвитку української науки і культури. При товаристві діяли секції: історична, філологічна, природничо-технічна; медична, статистично-економічна, етнографічна комісії. Головою Українського наукового товариства був професор історії Львівського університету, голова НТШ у Львові М. Грушевський. У його діяльності брали активну участь літературознавець В. Перетц, статистик, етнограф і фольклорист О. Русов, археолог та мистецтвознавець М. Біляшівський, історики В. Іконников, В. Щербина, юрист О. Левицький та ін. Дійсними членами товариства були М. Лисенко, Олена Пчілка, І. Франко. Видавалися «Записки Українського

72.23. Вул. Володимирська, 42.

наукового товариства» (з 1908 їх відповідальним редактором був К. Михальчук, з 1914 — А. Ніковський), в яких публікувалися дослідження з усіх галузей науки. В Українському клубі, клубі «Родина» та Київському громадському зібранні (вул. Володимирська, 45) вштовпувалися публічні зібрання, на яких виголошувалися реферати і доповіді з української історії та культури. 1921 товариство увійшло до складу ВУАН. Містилося в різні роки за адресами: вул. Володимирська, 28; вул. Ярославів Вал, 36; вул. Десятинна, 9.

Український клуб від моменту його створення був осередком Товариства українських поступовців (ТУП), організованого 1908 на основі Української демократично-радикальної партії (УДРП; заснована 1905, самоликвідувалася 1907). Головним напрямом діяльності товариство визначало розвиток української культури, освіти. Члени партії були активними діячами Українського наукового товариства, інших громадських науково-просвітницьких об'єднань. З 3—7 березня 1917 у клубі «Родина» відбулися збори українських партій та організацій, скайкані з ініціативи ТУПу у зв'язку з революційними подіями в Петрограді. Саме на них народилася ідея Української Центральної Ради як головного представницького центру українського руху. В останній день зборів головою УЦР було обрано М. Грушевського (перебував тоді у Москві), заступниками — Д. Антоновича, Д. Дорошенка, Ф. Крижанівського. Згодом УЦР працювала у Педагогічному музеї (вул. Володимирська, 57), де в березні 1917 проходив з'їзд ТУПу. На ньому було відроджено УДРП, провід якої працював у приміщенні клубу до червня 1917. За цей період партію було відновлено і перейменовано на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). До керівництва УДРП входили С. Єфремов (голова), А. В'язлов, Д. Дорошенко, М. Левицький, Д. Лотоцький, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, О. Саліковський, М. Славинський, Л. Старичка-Черняхівська, П. Стебницький, П. Чижевський, С. Шелухін, І. Шраг, О. Шульгин.

1944 будинок передано Держлітвидав України, який 1964 перейменовано на видавництво «Дніпро».

1984 на фасаді встановлено меморіальну бронзову дошку Українському клубу (арх. В. Сенніченко) [342].

*Михайло Кальницький,
Лариса Федорова.*

72.24. Житловий будинок 1969, в якому проживали відомі вчені (іст.). Вул. Володимирська, 51/53. На червоній лінії забудови, на перехресті вулиць Володимирської та Б. Хмельницького. Автор проекту — арх. В. Гопкало. Чотирнадцятиповерховий, з дванадцятьма житловими поверхами. Стіни облицьовано блоками з дрібною керамічною плиткою. На першому поверсі містяться аптека, театральна каса, виставочна зала і магазин квітів. Є негативним прикладом порушення масштабу і архітектурної цілісності містобудівного середовища.

У цьому будинку проживали: 1970—93 у квартирі № 93 — Бабій Борис Мусійович (1914—93) — правознавець,

акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). 1968—88 — акад.-секретар Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР, з 1988 — радник Президії АН УРСР. Завідувач відділу (1969—88), директор (1974—88) Інституту держави і права АН УРСР. Наукові праці з теорії та історії держави і права, історії правової науки. Відзначений Державною премією УРСР (1981).

У 1970-х рр. у квартирі № 33 — Белєвцев Яків Миколайович (1912—93) — геолог, акад. АН УРСР (з 1967). Завідувач відділу (з 1969), заступник директора (1978—88) Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (з 1993 — Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення). Автор наукових праць, присвячених дослідженню будови й умов утворення залізрудних та рідкіснометалевих родовищ Українського щита, теорії метаморфогенного рудоутворення. У цей період відзначений Державними преміями УРСР (1973) та СРСР (1974). З 1980-х рр. мешкав на Дарницькому бульв., 1-а.

1970—88 у квартирі № 102 — Белєвцев Володимир Олександрович (1906—88) — біохімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1970). Завідувач відділу (1945—87), директор (1969—72) Інституту біохімії АН УРСР. Досліджував біохімію клітинного дихання, вивчав структури та функцію білка. Відзначений Державною премією УРСР (1987), премією ім. О. Палладина АН УРСР (1982).

1970—90 у квартирі № 82 — Делімарський Юрій Костянтинович (1904—90) — хімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Директор (1960—73), завідувач відділу (з 1973) Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР (з 1993 — ім. В. Вернадського). Автор наукових праць з теорії електродних потенціалів, електрохімічної кінетики, розробки методів одержання рідкісних та тугоплавких металів. Відзначений Державною премією УРСР (1988), премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1972).

1970—71 у квартирі № 73 — Зеров Дмитро Костянтинович (1895—1971) — ботанік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), директор Інституту ботаніки АН УРСР (1946—63). У період проживання в цьому будинку — завідувач відділу історії флори інституту, почесний член Всесоюзного ботанічного товариства (з 1968) і Болгарського ботанічного товариства (з 1969). Наукові праці присвячено систематиці, флористиці й філогенії спорових рослин, болотознавству, ботанічній географії, палеоботаніці, розвитку ботанічної науки в Україні.

1970—78 у квартирі № 44 — Кавецький Ростислав Євгенович (1899—1978) — патофізіолог-онколог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1960). У 1960—78 — директор Українського НДІ експериментальної та клінічної онкології МОЗ УРСР (з 1971 — Інститут проблем онкології АН УРСР, з 1991 — Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології АН України), якому 1978 присвоєно ім'я Р. Кавецького. Досліджував теоретичні та практичні проблеми онкології, засновник української шко-

ли онкологів експериментального профілю. У цей період відзначений Державними преміями УРСР (1972, 1981 — посмертно).

1970—79 у квартирі № 83 — Кільчевський Микола Олександрович (1909—79) — вчений у галузі механіки і математики, акад. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1977). Завідувач відділу гідропружності Інституту механіки АН УРСР (з 1959). Автор наукових праць у галузі загальної механіки, теорії оболонки, пружності, удару. У цей період відзначений Державною премією УРСР (1979), премією ім. О. Динника АН УРСР (1977).

1970—73 у квартирі № 26 — Коваленко Анатолій Дмитрович (1905—73) — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Директор Інституту механіки АН УРСР (1959—65), в період проживання у цьому будинку — завідувач відділу. Наукові праці присвячено питанням термопружності й термопластичності. Відзначений Державною премією УРСР (1971).

1970—90 у квартирі № 50 — Копитов Віктор Філімонович (1906—90) — вчений у галузі металургії та тепло-техніки, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1981). Директор Інституту газу АН УРСР (1952—85), пізніше — радник при дирекції. Автор наукових праць з питань газифікації вугілля і мацу, теорії спалювання палива, теплообміну в печах, екології повітря.

1970—87 у квартирі № 12 — Кремньов Олег Олександрович (1919—87) — теплотехнік, акад. АН УРСР (з 1976). Керівник відділення і заступник директора Інституту технічної теплофізики АН УРСР (з 1969). Досліджував проблеми інтенсифікації тепломасообмінних технологічних процесів. У період проживання в цьому будинку відзначений Державною премією УРСР (1983), премією ім. Г. Проскури АН УРСР (1987).

1972—94 у квартирі № 21 — Кухтенко Олександр Іванович (1914—94) — вчений у галузі технічної кібернетики, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Завідувач відділу Інституту кібернетики АН УРСР (1963—88), пізніше — радник при дирекції. Автор наукових праць з питань теорії автоматичного керування, побудови складних технічних систем керування. Відзначений Державними преміями УРСР (1978, 1991), премією ім. В. Глушкова АН УРСР (1986).

1970—79 у квартирі № 107 — Лазаренко Євген Костянтинович (1912—79) — геолог, акад. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1961). У 1969—71 — директор Інституту геологічних наук АН УРСР, з 1971 — завідувач відділу Інституту геохімії та фізики мінералів АН УРСР (тепер Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України). Під час проживання у цьому будинку був віцепрезидентом Всесоюзного (з 1971) і президентом Українського (1970—78) мінералогічного товариства, почесним членом ряду вітчизняних та зарубіжних мінералогічних товариств, почесним директором Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні. Наукові праці присвячено загальній та регіо-

нальний мінералогії — систематиці й номенклатурі мінералів, їхнього генезису, зв'язку конституції мінералів з умовами їхнього утворення, історії мінералогії й місцезнаходженню корисних копалин України й Уралу. Один з авторів «Мінералогічного словника» (1975) й ряду підручників.

1976—97 у квартирі № 38 — Мельничук Олександр Савич (1921—97) — мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1981), акад. АН УРСР (з 1985), заслужений діяч науки і техніки України (з 1991). 1971—78 — акад.-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР. Завідувач відділу Інституту мовознавства АН УРСР (з 1961). Наукові праці присвячено загальному і слов'янському мовознавству.

На поч. 1970-х рр. у квартирі № 30 — Михалевиц Володимир Сергійович (1930—94) — вчений у галузі кібернетики, акад. АН УРСР (з 1973) і АН СРСР (з 1984), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1990), акад.-секретар Відділення АН України (з 1988), директор Інституту кібернетики АН УРСР (з 1982). Під час проживання у цьому будинку — завідувач відділу й заступник директора інституту (1962—82), відзначений Державною премією УРСР (1973), премією ім. М. Крилова АН УРСР (1971). Тематика досліджень — теорія оптимальних рішень, економічна кібернетика, концепція інформатизації суспільства. Пізніше проживав на Кловському узвозі, 4; вул. Січневого повстання, 12-б.

1970—75 у квартирі № 72 — Підоплічко Іван Григорович (1905—75) — зоолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), акад.-секретар Відділу загальної біології АН УРСР (1966—70). У ці роки очолював Інститут зоології АН УРСР (1965—73), 1973—75 — директор Палеонтологічного та Центрального науково-природознавчого музеїв АН УРСР, голова Музейної ради при Президії АН УРСР, відповідальний редактор журналу «Вестник зоології», віце-президент Всесоюзного теріологічного товариства. Наукові праці присвячено зоології, палеонтології, геології, палеогеографії, археології та антропології, охороні природи й музеезнавству, народній творчості. Відзначений Державною премією УРСР (1975).

1970—86 у квартирі № 85 — Поваренних Олександр Сергійович (1915—86) — мінералог і кристалохімік, акад. АН УРСР (з 1973), заслужений діяч науки УРСР (з 1975). Завідувач відділу (з 1969) Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (тепер — Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України). Один із зачинателів кристалохімічного напрямку досліджень в Україні. Науковий доробок — з питань кристалохімії та хімії мінералів, історії мінералогії. Відзначений Державною премією УРСР (1983), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1973).

1970—75 у квартирі № 19 — Погребняк Петро Степанович (1900—76) — лісівник і ґрунтознавець, акад. АН УРСР (з 1948), віце-президент АН УРСР (1948—50), з 1964 — завідувач відділу фізичної географії Сектору географії АН УРСР й відділу Інституту ботаніки ім. М. Холодного АН УРСР. 1970—

76 — редактор ряду наукових збірників, присвячених розвитку географії України, обміну речовин в екосистемах рівнинної частини України, геохімії ландшафтів, охороні природи. Один з основоположників порівняльної фітоєкології. Автор наукових досліджень в галузі лісознавства, фізіології живлення деревних і чагарникових порід, лісової гідрології, залицення пісків.

1970—82 у квартирі № 95 — Порфир'єв Володимир Борисович (1899—1982) — геолог, акад. АН УРСР (з 1957), директор Інституту геологічних наук АН УРСР (1963—68). Під час проживання у цьому будинку — завідувач відділу інституту (з 1968). Автор наукових праць, присвячених дослідженню природи, умов утворення, закономірностей просторового розміщення родовищ нафти, газу, вугілля, горючих сланців. Відзначений Державною премією УРСР (1971), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1980).

1970—75 у квартирі № 38 — Савін Гурій Миколайович (1907—75) — механік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966), віце-президент АН УРСР (1952—57), директор Інституту механіки АН УРСР (1958—59). Під час проживання у цьому будинку — завідувач відділу інституту, відзначений премією ім. О. Динника АН УРСР (1973). Наукові праці присвячені механіці суцільного середовища, історії механіки в Україні.

1970—92 у квартирі № 34 — Смирнов Адриан Анатолійович (1908—92) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1984). У цей період — віце-президент АН УРСР (1970—74), завідувач відділу Інституту металофізики АН УРСР (1955—87), потім — науковий консультант. Автор наукових праць з теорії недосконалих металевих кристалів, зробив значний внесок у розвиток теорії металів та сплавів. Відзначений Державними преміями УРСР (1978, 1988), премією ім. К. Синельникова АН УРСР (1981).

1970—76 у квартирі № 49 — Субботін Серафим Іванович (1906—76) — геофізик, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), 1960—76 — директор Інституту геофізики АН УРСР, який з 1978 носить його ім'я. 1963—76 — акад.-секретар Відділення наук про Землю та Космос АН УРСР. Наукові дослідження присвячено виявленню основних структурних закономірностей земної кори.

Праці вченого поклали початок новій школі українських геофізиків, створенню стійкої теорії про мантію землі як джерела речовини земної кори, енергії її руху й перетворення. У цей період відзначений Державною премією УРСР (1972), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1976).

1970—88 у квартирі № 31 — Толубинський Всеволод Іванович (1904—88) — теплофізик і теплоенергетик, акад. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). У цей період працював завідувачем відділу Інституту теплофізики АН УРСР, одночасно у 1963—72 — його директор. Науковий доробок присвячено питанням технічної теплофізики та теплоенергетики. Відзначений премією ім. Г. Проскури АН УРСР (1981).

1970—86 у квартирі № 108 — Федоров Євген Павлович (1909—86) — астроном, акад. АН УРСР (з 1969), директор Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР (1959—73), одночасно — завідувач відділу (з 1959). Наукові праці присвячено проблемам обертання Землі, руху полюсів Землі і зв'язку цих явищ з різними геофізичними процесами. Розробив метод побудови системи небесних координат, що не залежать від параметрів руху Землі (1971). Заснував школу вивчення руху Землі, яка вперше почала широко застосовувати методи теорії випадкових функцій до аналізу астрономічних спостережень. Відзначений Державною премією УРСР (1983).

1970—84 у квартирі № 77 — Шамота Микола Захарович (1916—84) — літературознавець, акад. АН УРСР (з 1967), акад.-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР (1966—71). Директор Інституту літератури АН УРСР (1961—78), одночасно — завідувач відділу (з 1957). Досліджував сучасний літературний процес в Україні. Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1978).

1970—93 у квартирі № 3 — Шпак Марат Терентійович (1926—93) — фізик, акад. АН УРСР (з 1990), заслужений діяч науки УРСР (з 1986). Директор Інституту фізики АН УРСР (1970—87), одночасно завідувач відділу (1966—93). Автор наукових праць у галузі фізики твердого тіла, квантової електроніки, нелінійної оптики; брав участь у створенні серії лазерів. Відзначений Державними преміями УРСР (1974, 1986).

Мешканцями будинку були також члени-кореспонденти АН УРСР: Арбузов Мойсей Петрович (1908—84) — вчений у галузі фізики металів (квартира № 70); Гуслистий Костянтин Григорович (1902—73) — історик та етнограф (квартира № 20); Зосимович Володимир Павлович (1899—1981) — генетик і селекціонер (квартира № 42); Кирилюк Євген Прохорович (1902—89) — літературознавець (квартира № 28); Куриленко Онисим Данилович (1904—82) — хімік (квартира № 79); Кучеров Пантелеймон Степанович (1902—73) — вчений у галузі гірничої механіки (квартира № 53); Латішев Георгій Дмитрович (1907—73) — фізик (квартира № 78); Московець Семен Микитович (1900—71) — вірусолог (квартира № 24); Попов Павло Миколайович (1890—1971) — літературознавець, фольклорист, мистецтвознавець (квартира № 74); Черніков Сергій Миколайович (1912—87) — математик (квартира № 103); Шевченко Федір Павлович (1914—95) — історик (квартира № 9).

1979 в проході на подвір'я будинку на правому уступі фасаду встановлено меморіальну дошку П. Погребняку з барельєфним портретом вченого (ск. І. Гончар, арх. А. Ігнащенко) [343].

Михайло Кальницький, Ольга Маркова, Лариса Федорова.

72.25. Житловий будинок (Мороза Б. В.) 1910—12, в якому проживали відомі вчені (архт., іст., мист.). Вул. Володимирська, 61/11. На розі вулиць Володимирської і Л. Толстого, на червоних лініях забудови; довгим боком орієнтований на вул. Л. Толстого. Споруджений за проектом арх. Й. Зеккера у стилі модерн на замовлення домо-

власника — київського купця Б. Мороза як прибутковий житловий будинок.

Семи-, восьмиповерховий, цегляний, у плані складної конфігурації, зумовленої наріжним розташуванням ділянки, перепадом рельєфу та прагненням максимального використання площі забудови. Два невеличкі подвір'я, з трьох боків оточені об'ємом будинку, сполучаються з вулицею і між собою внутрішніми проїздами.

Наріжну частину увінчує декоративна чотиригранна наметова баня, зорозрахована на сприймання з далекої відстані. Так само, зважаючи на містобудівне положення споруди, що замикає перспективу вулиці, в оздобленні фасадів використано форматні деталі, які добре помітні здалеку, — великі еркери на рівні третього — п'ятого поверхів, залізобетонні огорожі балконів та лоджій, великомасштабне ліплення фриза в стилі модерн під вікнами третього поверху, ліпні вставки, керамічна плитка червоного кольору тощо. Стіни першого і цокольного поверхів облицьовано поліроvanним та бучардованим червоним гранітом. Планування секційне, симетричне в кожній секції, але неоднакове в різних секціях. Кращі (шести-, восьмикімнатні) квартири містяться з боку вул. А. Толстого. Парадний вхід з боку вул. А. Толстого має великі засклені фацетовані двері з латунними накладними деталями. Вестибуль відзначається величезними розмірами, кесоною стелею, тримаршовими мармуровими сходами, скульптурою, яка розміщена ліворуч над нішею. Збереглися первісні світильники під стелею, розроблені в стилі модерн.

Починаючи з другого поверху сходи двомаршові, причому з проміжної площадки окремих (третій) марш веде до квартир, зорієнтованих на подвір'я. Стіни сходової клітки декоровано ліпними карнізами, вхідні двері квартир прикрашено різьбленим по дереву. Парадні сходи, розташовані з боку вул. А. Толстого, освітлюються крізь скляний ліхтар у стелі та засклені отвори, що приймають денне світло від вікон чорних сходів, розміщених з обох боків проміжного майданчика парадних сходів. Тут також містяться шахти двох ліфтів. Значно стриманіше оформлено парадний вхід з боку вул. Володимирської: звичайні двомаршові сходи, вузькі майданчики, ліфт, двобічне розташування квартир. Над дверима ліфта стіну декоровано ліпним поліхромним панно з квітів та листя.

У секції з боку вул. А. Толстого квартири на кожному поверсі розташовані у двох рівнях внаслідок перепаду висоти на поверсі: дві великогабаритні квартири на основному рівні й три малогабаритні — на другому. У парадному під'їзді та квартирах збереглися ліпні плафони, інші елементи декору. Найбільшу мистецьку цінність являє інтер'єр квартири № 8 з первісним плануванням і оздобленням (ліплення, двері, кутня груба, облицьована білими полив'яними кахлями з чавунними орнаментованими дверцятами). Ліпний декор виконано у стилі модерн з елементами неокласицизму та ампіру. Зокрема, плафон у квартирі № 42 (секція, що виходить на вул. Володи-

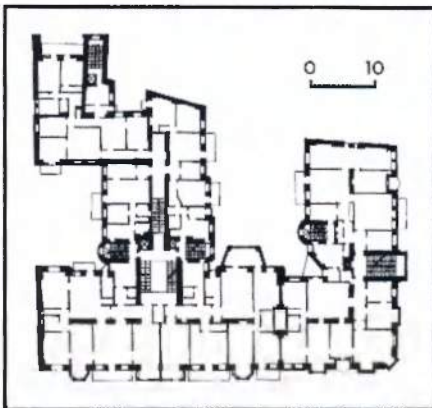
мирську), включає розташовані симетрично по колу стилізовані античні вази, пальмети, лаврові гірлянди. У квартирі № 14 для декорування кутів плафона використано пальмети. Ліпні декоративні композиції плафонів з геометричними та флоральними мотивами виконано в стилі модерн. Трапляються такі характерні для модерну елементи, як прямі та вигнуті лінії, що, перетинаючись під різними кутами, утворюють складний орнамент; стилізовані букети з троянд і польових рослин, фризи з квітів та листя маків (квартира № 49, коридор), стилізовані соняшники, яблуни з плодами (квартири № 13, 26), вінки з польових квітів (квартира № 44) тощо. У деяких кімнатах залишилася первісна паркетна щитова підлога, у двох квартирах (у ванних кімнатах) — два фризи, облицьовані плиткою з орнаментом із квітів.

З часу зведення будинку опалення було водяним. Залишилося декілька первісних радіаторів, один з них (квартира № 5) оздоблено орнаментом у верхній та нижній частинах.

Будинок було оснащено системою кондиціонерів («пилососи для забору пилу»), переговорними пристроями у квартирах та під'їздах. Частково збереглися: ручка вмикання кондиціонера в одній із квартир, переговорні труби

72.25. Вул. Володимирська, 61/11.

72.25. План третього поверху.

(у двох квартирах та під'їздах), вентиляційні решітки у квартирах, столярне заповнення вікон і дверей з бронзовими та чавунними відлитими приладами відмикання. Фільончасті двостулкові двері у квартирах прикрашено різьбленими дерев'яними накладками.

В обох парадних під'їздах у колах та на майданчиках між сходовими маршами — підлога з металевої плитки (білого і блакитного кольорів), викладеної у шаховому порядку та облицьованої смугою плиток з хвилястим орнаментом.

Коване металеве поруччя сходів виконано в стилі модерн: у верхній частині проходить орнаментальна смуга з геометричних елементів (трикутників, дуг, прямокутних деталей). На стінах вздовж сходів та над дверима квартир зберігся ліпний декор з флоральних мотивів та хвилястих ліній. З ужиткових предметів залишилися деінде металеві вимикачі світла, замок на дверях, дзвінок. В кухнях — первісні дерев'яні антресоли зі сходами.

У 1910—20-і рр. тут мешкав Скловський Євген Львович (1869—1930) — педіатр, співробітник Київського університету, 1918—20 — завідувач відділу охорони материнства та дитинства Київського окрздороввідділу; 1920—28 — завідувач кафедри Київського клінічного інституту; з 1929 працював в Українському НДІ охорони материнства і дитинства (нині — Інститут педіатрії, акушерства та гінекології ім. Б. Буйка АМН України). 1911 організував у Києві перші дитячі ясла.

1944 після повернення з евакуації до Києва значна кількість житлових приміщень у будинку була надана АН УРСР. Тут проживали відомі вчені.

До 1960-х рр. у квартирі № 42 — Бабко Анатолій Кирилович (1905—68) — хімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). Завідувач лабораторії Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР (з 1941), водночас завідував кафедрою аналітичної хімії Київського університету (з 1944). Зробив значний внесок у вивчення розчинів комплексних сполук.

До 1950-х рр. у квартирі № 31 — Білодід Іван Костянтинівич (1906—81) — мовознавець, акад. АН УРСР (з 1957), акад. АН СРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), віце-президент АН УРСР (1963—78). У зазначений період — з 1946 — співробітник Інституту мовознавства АН УРСР ім. О. Потебні (з 1961 — директор). Одночасно — завідувач кафедри Київського університету (1947—57, з 1952 — професор), голова Відділу суспільних наук (1952—57). Пізніше, обіймаючи посаду міністра освіти УРСР (1957—62), мешкав на вул. Терещенківській, 5. Наукові праці з історії і сучасного функціонування української та російської літературних мов, лінгвістики, лексикології та лексикографії, мовознавства тощо.

До 1963 у квартирі № 27 — Василенко Андрій Овер'янович (1891—1963) — вчений у галузі машинобудування та сільськогосподарської механіки, акад. АН УРСР (з 1948). 1944—58 — завідувач лабораторії і директор Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР (тепер Фізико-технологічний інститут металів та сплавів НАН України). Професор Київського сільськогосподарського (1944—45) й Київського автодорожнього (1946—59) інститутів. Наукові праці присвячено теорії дослідження та конструюванню сільськогосподарських машин. 1950 відзначений Державною премією УРСР.

До 1964 у квартирі № 8 — Гришко Микола Миколайович (1901—64) — ботанік, акад. АН УРСР (з 1939), директор Інституту ботаніки АН УРСР (1939—44). У зазначений період — засновник і у 1944—58 — директор Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (нині носить його ім'я). 1944—48 — професор Київського університету. Був головою Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР (1945—48). Автор наукових праць з питань селекції, інтродукції та акліматизації рослин.

До 1970 у квартирі № 41 — Зеров Дмитро Костянтинівич (1895—1971) — ботанік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). Директор Інституту ботаніки АН УРСР (1946—63), 1963—71 — завідувач відділу. Одночасно завідувач кафедри нижчих рослин Київського університету (до 1957). Займався вивченням мохоподібних, питаннями палеоботаніки, історії ботаніки. Відзначений Державною премією УРСР (1969). З 1970 жив на вул. Володимирській, 51/53.

До 1958 у квартирі № 7 — Корноухов Микола Васильович (1903—58) — вчений у галузі будівельної механіки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1954). Працював в Інституті будівельної механіки АН УРСР (тепер — Інститут механіки ім. С. Тимошенка НАН України), у 1940—44 — його директор. Одночасно завідував кафедрою у Київському інженерно-будівельному інституті. Був головою Відділу технічних наук АН УРСР (1952—54). Досліджував міцність та стійкість будівельних конструкцій. Відзначений Державною премією СРСР (1950).

У квартирі № 40 до 1960-х рр. жив Сухомел Георгій Йосипович (1888—

1966) — вчений у галузі гідравліки та гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1957). Працював в Інституті гідрології і гідротехніки (з 1963— Інститут гідромеханіки) АН УРСР, 1940—58 — директор, одночасно до 1948 викладав у Київському політехнічному інституті. Розробив теорію руху рідини з вільною поверхнею у відкритих водотоках. Пізніше мешкав на вул. Володимиро-Либідській, 16.

До 1949 у квартирі № 6 — Штокало Йосип Захарович (1897—1987) — математик, історик науки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1968), голова Президії Львівської філії АН УРСР (1949—56). У зазначений період — заступник директора Інституту математики АН УРСР (1946—49), одночасно — завідувач кафедри Київського університету. Основні дослідження в галузі теорії диференціальних рівнянь, операційного числення, історії математики. З 1956 жив у Києві на вул. Шовковичній, 10.

У будинку також проживали членкореспонденти АН УРСР:

у 1950-і рр. — Гуслистий Костянтин Григорович (1902—73) — історик, етнограф;

у 1940—50-і рр. у квартирі № 2 — Котельников Олександр Костянтинівич (1877—1964) — учений в галузі електротехніки;

у 1960-і рр. — Пеньков Олександр Михайлович (1906—68) — механік;

до 1958 у квартирі № 42 — Фіалков Яків Нафтулович (1895—1958) — хімік; та інші вчені.

Тепер частину приміщень займають посольства Федеративної Республіки Бразилії та Естонської Республіки, на першому поверсі — магазини [344].

Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Олена Сердюк, Ларуса Федорова.

72.26. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживали відомі вчені та громадсько-політичні діячі, містилося видавництво «Час» (іст.). Вул. Володимирська, 37/29. На розі вулиць Володимирської і Малої підвальної. Садиба забудована по фронту обох вулиць комплексом із трьох будинків.

Будинок наріжний, шестипверховий, цегляний, тинькований. В оформленні фасаду використано елементи готичного стилю. Збудовано у 1860-х рр., належав домовласнику П. Качинському. Спочатку триповерховий, з підвалом. Пізніше на замовлення страхового агента О. Таргоні зроблено триповерхові прибудови (арх. В. Куликівський): 1885 — з боку вул. Малої підвальної, 1897 — з боку вул. Володимирської. Корпуси на вул. Володимирській у 1950-х рр. надбудовано. У 1960—70-і рр. у зв'язку із спорудженням одного з будинків КДБ (вул. Малої підвальної, 29) частину комплексу знесено (квартири № 1—9).

1878—79 у мезоніні наріжного будинку проживав революціонер-народник Осинський Валеріан Андрійович (1852—79) — організатор Південно-українського комітету народницької організації «Земля і воля». Перебуваючи у Києві з весни 1877, разом з іншими членами комітету проводив революційно-пропагандистську роботу серед студентської молоді, робітників, солдатів. 1878 під керівництвом В. Осинського здійснювалися теро-

ристичні акти проти представників царської влади. В. Осинський оселився в будинку разом з членом народницької організації С. Лешерн фон Герцфельд з документами на ім'я подружжя Байкових. У січні 1879 їх обох заарештовано. У травні 1879 за смертним вироком Київського військово-окружного суду В. Осинського страчено у Лук'янівській в'язниці, С. Лешерн фон Герцфельд позбавлено волі. У жовтні 1903 у квартирі № 11 на один день зупинилися революціонерка А. Єлізарова-Ульянова та її мати М. Ульянова.

З 1920-х рр. в будинку проживали відомі вчені — співробітники ВУАН й АН УРСР.

1922—33 у квартирі № 14 — Квітка Климент Васильович (1880—1953) — музикознавець-фольклорист, чоловік Лесі Українки. 1920 обраний членом Етнографічної комісії ВУАН, з того ж року — професор Київського музично-драматичного інституту.

У цей період очолював створений з його ініціативи Кабінет музичної етнографії ВУАН, що містився у цьому будинку. За час керівництва кабінетом К. Квітка зумів створити фонд звукозаписів (300 фонограм) і систематизував понад 4000 нотних записів народних мелодій. Опублікував понад 40 наукових праць, багато з яких («Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів», «Первісні звукоряди» та ін.) були принципово новими дослідженнями, де вперше накреслено ряд напрямів у світовій фольклористиці. 1929 К. Квітка був рекомендований на дійсного члена ВУАН, але відмовився на користь відомого фольклориста Ф. Колесси (м. Львів). З 1933 — професор Московської консерваторії.

Пізніше у квартирі № 14 жив Попов Павло Миколайович (1890—1971) — літературознавець, мистецтвознавець, фольклорист, славіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). З 1934 — професор Київського університету. 1944—52 — завідувач сектору фольклору Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Досліджував історію української літератури, книгодрукування, історію і теорію фольклору. З 1970 мешкав на вул. Володимирській, 51/53.

З осені 1922 до смерті 14 березня 1923 тут мешкав Стебницький Петро Януарійович (1862—1923) — письменник, громадський і політичний діяч; голова Української національної ради у Петербурзі, член ЦК УПСФ (1917), за Гетьманату (1918) — сенатор Адміністративного суду Державного сенату, міністр освіти в кабінеті Ф. Лизогуба. У період проживання у цьому будинку очолював Комісію біографічного словника при ВУАН. Помер від злогокісного некрофілії, спричиненого хронічним голодуванням.

У 1920—30-і рр. — у квартирі № 10 — Шмальгаузен Іван Іванович (1884—1963) — зоолог, теоретик в галузі еволюційного вчення, акад. ВУАН (з 1922), акад. АН СРСР (з 1935), заслужений діяч науки УРСР (з 1935). У 1921—41 — професор Київського університету, 1930—41 — директор Інституту зоології й біології ВУАН (з 1939 — Інститут зоології АН УРСР, з 1981 носить ім'я І. Шмальгаузена). 1936—48 — директор Інституту еволюційної

морфології АН СРСР (у Москві). Працюючи в Києві, І. Шмальгаузен заклав основи нових наукових напрямів і концепцій: біологічної кібернетики й синтетичної теорії еволюції. Автор підручника «Основи порівняльної анатомії» (1923, 1935, 1938, 1947).

У цьому будинку мешкали також у різний час: архітектор Іваницький Кароль Людвігович (1870—1940); генетик, акад. АН УРСР (з 1934) Агол Ізраїль Іосипович (1891—1937); математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1934) Орлов Михайло Хрисанфович (1900—36); історик Бубнов Михайло Михайлович та ін. Квартири, в яких жили І. Агол (№ 4) і М. Орлов (№ 6) не збереглися внаслідок знесення частини будинку у 1960—70-х рр.

У цьому будинку діяло видавництво «Час» — одне з найбільших й найактивніших українських видавництв у Києві. Існувало у 1908—20. Засновники — В. Королів (Старий), П. Петрушевський, М. Синицький. Видавало шкільні підручники, вибрані твори українських класиків, популярну бібліотеку, серії малих видань, кольорових поштівок А. Ждахи; 1917—20 — критико-бібліографічний місячник «Книгар» (редактори — В. Королів-Старий, пізніше — М. Зеров). Мало власну друкарню, книгарню на вул. Володимирській, 53. Деякий час видавництво містилося також на вул. Володимирській, 42.

У 1920—30-х рр. у будинку і двох флігелях містилися заклади ВУАН, зокрема, київська філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), комісії історії України доби імперіалізму та Енциклопедичного словника, Етнографічно-фольклорна комісія, кафедра загального мистецтва і кабінет дитячої творчості, кафедра усної народної словесності, кафедра експериментальної зоології, Біологічний інститут ім. Ф. Омельченка [345].

Сергій Білокінь, Михайло Кальницький, Світлана Панькова.

72.27. Житловий будинок 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали відомі діячі культури (архіт., іст.). Вул. Володимирська, 4. Займає важливе містобудівне положення на розі вулиць, які підводять до експозиційного майданчика київського дитинця й Андріївської церкви. Відіграє роль архітектурного акценту. Міститься на фундаментах князівського палацу 10—11 ст., частина яких з боку вул. Володимирської позначена викладкою з рожевого граніту.

Первісно двоповерховий, 1900—01 на замовлення домовласниці Л. Мосаківської розширений і надбудований. Чотириповерховий, цегляний, з цокольним ярусом, розташований по периметру ділянки.

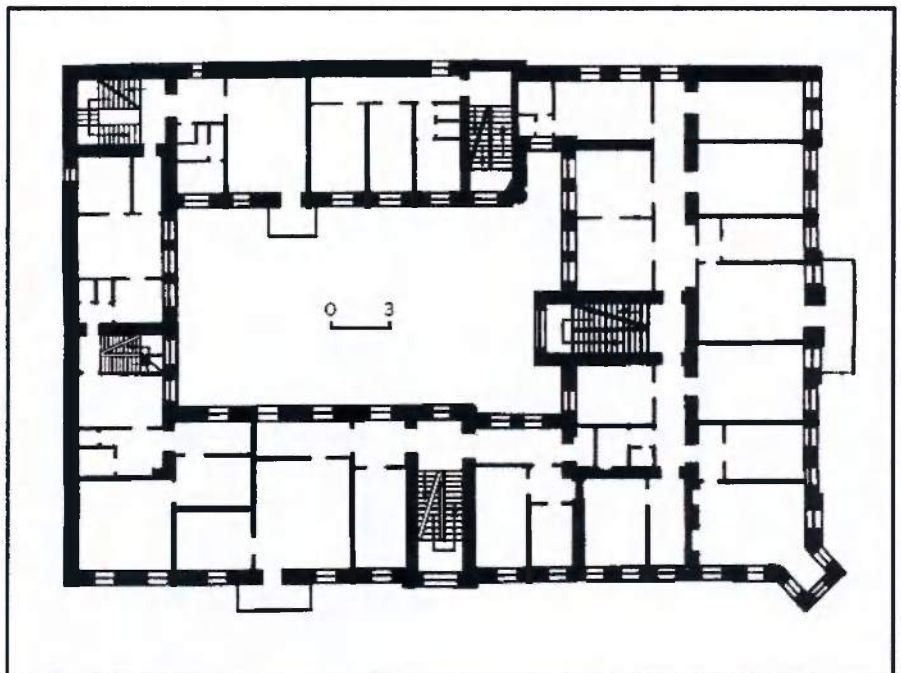
Має два чолові фасади і проїзд на внутрішнє подвір'я з боку Десятинного пров. Головний корпус з боку вул. Володимирської становить прямокутну в плані секцію на дві великі квартири, розділені сходовою кліткою. Решта прямокутних корпусів складається з одного ряду приміщень, призначених для мебльованих кімнат, пов'язаних бічними сходами.

Рівномірно-ритмічну композицію чолових фасадів, що мають чітке поярусне членування міжповерховими тягами

й карнизами, поживляють навислий над нижніми поверхами прямокутний наріжний еркер і приставні чотиріколонні портики у центрах фасадів, які підкреслюють на рівні четвертого поверху осі входів. Тектоніка фасадів будується на зоровому полегшенні мас від статичного низу до верхнього ярусу з арковими віконними прорізами й силуетно складним завершенням, що складається з наріжної дахової вежки, трикутних і прямокутних аттиків. Гіпсовий архітектурний декор — замкові камені віконних перемичок, кронштейни під еркером, накладні гірлянди й картуші, орнаментальний пояс міжповерхового фриза й вінцевого карниза — виконано у формах ренесансу. Архітектуру фасадів доповнюють ажурні балконні ґрати з

72.27. Вул. Володимирська, 4.

72.27. План третього поверху.

гнутого металу. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

Є прикладом багатоквартирного житлового будинку періоду еклектизму. У 1900-х рр. у будинку проживав Варшавський Марк Маркович (пом. 1907) — адвокат. Був аматором поезії та музики, написав чимало пісень мовою їдиш, що стали класикою єврейського фольклору. Його часто відвідував друг, письменник Шолом-Алейхем. У різний час тут бували у своїх знайомих актриса А. Тарасова, артист естради, співак, поет і композитор О. Вертинський.

17 червня 1911 тут народився і провів перші місяці життя майбутній письменник Некрасов Віктор Платонович (пізніше мешкав у Києві на вул. Горького, 24; 38; Хрещатик, 15) [346].

Михайло Кальницький,

Тетяна Трегубова.

72.28. Житловий будинок 19—20 ст., в якому проживали Громовенко П. Ф., Скорульський М. А. (архіт., іст.). Вул. Володимирська, 48. На розі вул. Володимирської і Театральної пл., на червоних лініях забудови.

Первісно двоповерховий. Зведено 1862 за проектом арх. О. Беретті на ділянці, що належала донькам піаніста і композитора, віце-губернатора П. Селецького. 1875 на замовлення нового власника І. Бродського будинок надбудовано арх. О. Шіле до трьох поверхів без порушення стильової єдності з попереднім об'ємом. У радянський час інтер'єри зазнали змін через перетворення квартир на комунальні, а також у зв'язку із розміщенням у будинку класів балетної студії І. Чистякова. Під час Великої Вітчизняної війни споруда була значно пошкоджена. 1988 зведено четвертий і п'ятий поверхи, здійснено капітальний ремонт та реконструкцію інтер'єрів.

П'ятиповерховий, з напівпідвалом, цегляний, тинькований. Вирішений у стилі класицизму. Композиція головного фасаду з боку вул. Володимирської симетрична, з незначними вертикальними акцентами. Бічні осі підкреслено

ризалітами ледь помітного виступу. Вікна першого — другого поверхів ризалітів оформлено архітектурним і орнаментальним декором: руст, канелюровані пілястри з іонічними капітелями, листви, напівколонки іонічного ордеру, ліпний орнамент (на пілястрах, стіні та фризі). Вхід розташовано праворуч. Фасад з боку Театральної пл. композиційно ув'язаний з головним. Вікна напівпідвалу розтесано і перетворено на вітрини. Тильний фасад має балкони пізнішого походження. Чотириповерхову прибудову між будинками 48 і 48-а прикрашено декором, який за насиченістю й стилем схожий із декором основного об'єму, але відмінний за малюнком.

Разом із сусіднім будинком № 48-а відіграє активну роль у містобудівній ситуації прилеглих вулиць, гармонійно вписується до загального ансамблю Театральної пл.

1964—95 у квартирі № 2 мешкав Громовенко Павло Федорович (1941—97) — актор, майстер художнього слова, заслужений артист УРСР (з 1985). 1967—69 — в Київському театрі оперети, 1969—77 — в Київському українському академічному драматичному театрі ім. І. Франка, з 1977 — у Київській філармонії, на українському радіо і телебаченні. З 1987 (одночасно) — викладач Київського театрального інституту ім. І. Карпенка-Карого.

1944—50 тут мешкав Скорульський Михайло Адамович (1887—1950) — композитор, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1947). У цей період написав балет «Лісова пісня», який 1946—94 йшов на сцені Державного академічного театру опери і балету ім. Т. Шевченка; оперу «Свіччине весілля» (1948); симфонічні («Турбаї», «Микита Кожум'яка») і камерні твори. Композитор займав три кімнати у розташованій у бельетажі квартирі № 2. Будинок належав до житлового фонду Спілки композиторів України. У 1944—67 у напівпідвалі містився Музфонд УРСР.

1964 на фасаді встановлено чавунну меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Скорульського (ск. Е. Фрідман, арх. М. Іванченко) [347].

Ірина Вериківська, Ольга Злишкова, Людмила Пономарьова, Роксана Скорульська.

72.29. Земська управа, 1913—14 (архит., іст.). Вул. Володимирська, 33. На розі вулиць Ірининської та Володимирської, на місці, де була Ірининська церква 11 ст. Відіграє роль доміанти в забудові кварталу. Споруджено за одним із варіантів конкурсного проекту петербурзького арх. В. Шуко (інж. С. Прокоф'єв). Будинок зведено в основному 1913—14, остаточно завершено 1924—28 під керівництвом автора. Первісний задум, що спирався на образ середньовічної ратуші з високою вежею над входом, не був здійснений.

Чотириповерховий, з мансардним верхом і підвалом, цегляний, тинькований, з плоскими і склепінчастими перекриттями. Для великопрогонних перекриттів використано металеві балки і ферми, дахи вальмові, криті залізом, з залами. У плані прямокутний, з трьома широкими ризалітами на

72.28. Вул. Володимирська, 48.

головному і тильному фасадах і двома внутрішніми світловими подвірями. Об'ємно-планувальне вирішення симетричне відносно осі головного входу з боку вул. Володимирської. Планування коридорне, з одно- і двобічним розміщенням кімнат, вертикальні зв'язки забезпечують три сходові клітки. У центрі — вестибюль і зала засідань

72.29. Вул. Володимирська, 33.

об'ємом від другого до четвертого поверху.

Архітектура монументальних фасадів, що мають чітку ярусну будову, вирішена у стилі пізнього ренесансу. Центральна частина головного фасаду виділена могутнім доричним портиком, завершена трикутним фронтоном. Нижній поверх оформлено у вигляді рустованої стіни з великими арковими отворами. Другий і третій поверхи об'єднані ритмом пілястрів, відділені від нижнього ярусу довгим вузьким карнизом, від верхнього — розвинутим антаблементом. На фоні фасадних стін, тинькованих під сірий граніт, виділяються масивні листви вікон другого поверху красивого ренесансного рисунка, кронштейни і балюстради балконів.

Обробка більшості примічень суто раціональна. Вхідний вестибюль перекрито зімкнутим склепінням з розпалубками, що спираються на стовпи квадратного перетину. Прямокутна зала засідань, орієнтована довгим боком вздовж вул. Володимирської, оточена з трьох боків спареними колонами спрощеного тосканського ордеру, що несуть на собі балкон другого ярусу. Підвісна стеля зали спочатку мала заскленний плафон верхнього світла. Портал сцени оформлено поголою трицентровою аркою. Колонна зала вважалася однією з кращих у місті.

Будинок є єдиним твором відомого російського будівничого в Києві й відзначається високими архітектурно-художніми якістьми.

До 1918 в будинку розташовувалася губерньська земська управа — виконавчий земський орган, що складався з вибраних на трирічний термін членів. Вона завідувала справами земського господарства й управління. В результаті земської реформи 1864, яка розширила права місцевого самоврядування, земство займалося питаннями народної освіти, охорони здоров'я, будівництва доріг, водозабезпечення, поштової служби, а також продуктивними запасами, стимулювало розвиток торгівлі й хліборобства.

У 1920-х — на поч. 1930-х рр. тут містився Палац Праці, в якому діяли: Окружна міська і обласна ради профспілок, Київська секція наукових працівників, єдине медичне товариство при спілці «Медсанпраця». 1934—38 — ЦК КП(б)У на чолі з першим секретарем С. Косіором (1934—38; 1928—34 — генеральний секретар ЦК КП(б)У); з 1938 — М. Хрущовим. Після переїзду ЦК на Михайлівську пл. будинок передано органам держбезпеки.

У 1941—43 тут містилося фашистське гестапо, в казематах якого були ув'язнені члени київського підпілля, зокрема ОУН: поетеса О. Теліга, журналісти І. Рогач та Я. Оршан, сестра Лесі Українки І. Борисова, поет І. Ірляський, бандурист М. Теліга, професор К. Гупало.

У повоєнні роки тут утримувалися під час слідства учасники українського руху опору, звинувачені за політичними статтями. Серед них — «шестидесятники» І. Світличний, заарештований 1965; В. Стус — у 1972, вдруге — у 1979—80, вже як учасник Гельсінкського руху; В. Марченко — у 1973 і 1984; Г. Снегирьов — у 1977,

1978 та багато інших в'язнів сумління. Тих з них, кого судили за кримінальними статтями, утримували у Лук'янівській в'язниці.

Нині тут — Служба безпеки України [348].

Каміла Колибанова,

Олександр Кучерук, Тетяна Трегубова,

Володимир Ясіевич.

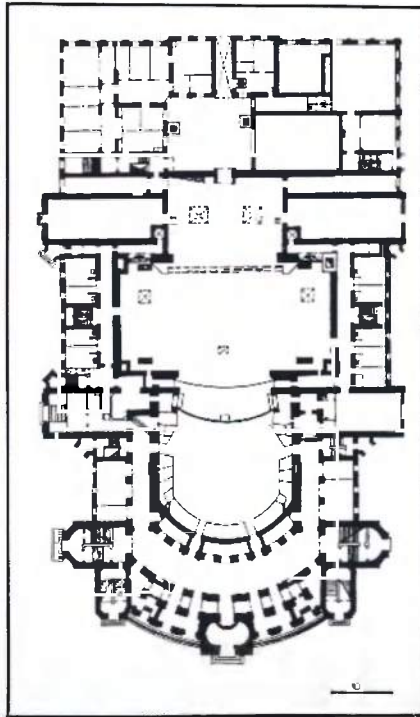
72.30. Миський театр (Національна опера України ім. Т. Шевченка), 1897—1901 (архіт., іст., мист.). Вул. Володимирська, 50. У центрі Театральної пл., є її головним композиційним акцентом. Стоїть на місці знищеного пожежею 1896 Миського театру, збудованого 1856 за проектом акад. архітектури І. Штрона у стилі пізнього класицизму. Будівництву нового театру надавалося великого значення. Про це свідчить організований Петербурзьким товариством архітекторів міжнародний конкурс, в якому переміг проект головного архітектора Дирекції імператорських театрів акад. В. Шрьотера. Проект був затверджений Київською міською думою 24 травня 1897, урочисті закладки будинку відбулися восени того ж року. 3 серпня 1898 будівництвом керував миський арх. О. Кривошеев, наступного року його змінив акад. архітектури В. Ніколаєв, його помічником був арх. О. Вербицький. В оздобленні будинку брав участь ск. Е. Сала. Будівництво було завершено за чотири роки, урочисте відкриття відбулося 15 вересня 1901 постановкою опери М. Глінки «Життя за царя». У спорудженні театру, крім українських, брало участь багато російських та зарубіжних фірм та спеціалістів: проекти вентиляції та устаткування сцени розроблено петербурзькими інженерами Аркушевським і Заловським, проект протипожежної завіси — Петербурзьким товариством братів Лафейт, металеві конструкції виготовлені Південноросійським машинобудівним заводом, метласку підлогу — Харківською керамічною фабрикою, меблі з червоною оксамитовою оббивкою — віденською фірмою Кома, паровий двигун для автономного електричного освітлення придбано у м. Глазго. Театр був оснащений добре продуманою системою венти-

ляції, економічним паровим опаленням, автономним електроосвітленням, відзначався чудовою акустикою. За останнім словом техніки того часу було виконано устаткування сцени. У наступні роки проводилися тільки поточні ремонти: 1906 поновлювалися тиньк, ліплення й позолота; 1909 розшивалися зовнішні шви цегляної кладки, клейовою фарбою фарбувалися фасади. 1930 з боку вул. Лисенка, за рахунок надбудови верхнього поверху, було розширено площу артистичних і службових приміщень, стилістично ув'язана з іншими частинами будинку. 1936—37 ремонтувалися дах і меблі, фарбувалися фасади. 1938 було оголошено конкурс на проект реконструк-

72.30. Вул. Володимирська, 50.

72.30. План першого поверху.

72.30. Інтер'єр фойє.

ції театру, за яким, зокрема, передбачалася переробка фасадів у формах радянського неокласицизму. Під час 2-ї світової війни в театр потрапила бомба (не розірвалася), яка пробила перекриття й підлогу зали для глядачів. Після війни ці пошкодження було ліквідовано.

Капітальну реконструкцію і реставрацію театрального будинку здійснено у 1980-х рр. Проект реконструкції виконала група інституту «Діпромист» під керівництвом архітекторів Б. Жежеріна і В. Юдіна, проект реставрації фасадів та інтер'єрів — спеціалісти інституту «Укрпроектреставрація» О. Граужис, П. Болюк, В. Бобикіна, Ж. Райгородська. Театр став відповідати найсучаснішим технічним і технологічним вимогам, зберігаючи при цьому архітектурну стилістику, незважаючи на збільшення на 5 м висоти сценічної коробки. Значно розширено номенклатуру приміщень. Підвал, раніше зайнятий вентиляційними камерами, перетворено на великий і зручний гардероб. З боку вул. Лисенка у стилі основного будинку прибудовано новий триповерховий корпус з репетиційними залами і службовими приміщеннями. Розширено оркестрову яму, збільшено у затилю сцени кількість артистичних вбиралень. Багато нового запроваджено в устаткуванні сцени й зали для глядачів. Поряд із театром, під землею, збудовано приміщення для кондиціонування і розміщення протипожежного устаткування. Ретельно відновлено архітектурний і скульптурний декор, виконано нову паркетну підлогу в приміщеннях фойє й реставровано підлогу з візерунчастої метласкої плитки (виготовлена на Харківському заводі). Поліпшено освітлення зали, сходів і фойє, в яких з'явилися нові світильники й різної форми бра, частину яких було запроектовано ще В. Шрьотером. У залі встановлено меблі Мукачівської фабрики, виконані за обмірними кресленнями у повній відповідності з оригіналами. Площу перед театром дбайливо впорядковано, освітлено вишуканими за формою металевими ліхтарями.

Споруда у стилі неоренесанс має цегляні стіни, склепіння (у вестибулі й фойє) і плоскі залізобетонні перекриття. Для перекриття сцени і зали використано металеві ферми. Парадні сходи — з білого мармуру, решта — гранітні. Архітектурні й скульптурні елементи фасадів виконано з штучного каменю. Гіпсові ліпні оздоби в інтер'єрах пофарбовано й позолочено. Покрівля з листової міді.

Об'ємно-планувальна структура театру побудована за класичною осьюовою схемою, з послідовним розміщенням входу, фойє з гардеробами, які своєрідною підковою охоплюють залу для глядачів з прилеглою до неї сценою і групою приміщень, що обслуговують сцену. Зала для глядачів була розрахована на 1667 місць, сцена (44 м завширшки і 17 м завглибшки) вважалася однією з найбільших у театральних спорудах Російської імперії. Первісне планування вестибуля і фойє досить чітко відбивало особливості соціального складу публіки. Ізольований вхід і гардероб мали партер і бельетаж, а також всі три яруси.

Пружиниста, прорізана арковими отворами крива головного фасаду з виступом центрального входу і бічними ризалітами відбила й абрис у плані зали для глядачів, і форму фойє. Це основна риса в композиції фасаду. У красивій, чітко окресленій лоджії другого ярусу розміщено оригінальні світільники-торшери. В центрі, у великій арці, планувалося помістити скульптурне зображення М. Глінки (після реконструкції 1980-х рр. встановлено бюст Т. Шевченка; ск. О. Ковальов). Мотив арки використано також у вирішених інших фасадів. Площинний геометричний і рослинний декор фасадів поєднується із скульптурними зображеннями муз і крилатих грифонів, встановлених над головним входом.

На зовнішніх балконах другого поверху обабіч центральної арки 1905 було встановлено скульптурні погруддя композиторів М. Глінки (ліворуч) та О. Серова (праворуч) — дарунок Дирекції імператорських театрів у Петербурзі (зняті 1934).

Ренесансні деталі доповнюють металеві козирки над входами, куди майстерно вплетено динамічні рослинні мотиви. Це данина модерну, який став популярним у Києві, однак модерністські форми подано ще в ренесансній трактовці, не порушуючи загального ладу фасадів. Ці мотиви переважають і в інтер'єрах, особливо в оздобленні зали для глядачів, але саме тут вони поєднуються з декоративними елементами бароко — маскаронами, орнаментальними позолоченими вставками рослинного характеру, чудово прорисованими трирожковими бра. Ажурний за малюнком півдвісний плафон, скомпонований з криволінійних відрізків, є окрасою інтер'єра зали для глядачів (заввишки 19,2 м, завдовжки 25 м, завширшки 21,3 м). Зала вміщує 1312 місць, розташованих на п'яти ярусах.

Київський оперний театр є однією з кращих театральних споруд на межі 19—20 ст., збудованих в Україні.

22 березня 1988, після завершення реконструкції, в театрі відбулася прем'єра опери М. Лисенка «Тарас Бульба».

До 1918 в приміщенні театру працювала російська оперна трупа на засадах приватної антрепризи. Антрепренери на конкурсній основі укладали договір з Міською думою про оренду театральної будівлі. Антрепризу Російської опери утримували: у 1901—07 — М. Бородай (разом із С. Брикіним), 1907—12 — С. Брикін, з 1912 — М. Топор-Багров. До складу трупи входили відомі оперні актори. З 1901 солістами Російської опери у Києві в різний час були: співачки Л. Андреева-Дельмас, Е. Боброва-Пфейфер, Є. Бронська, К. Брун, К. Воронець-Монтвід, М. Донець-Тессейр, С. Друзякіна, М. Коваленко, К. Ковелькова, О. Монська, О. Петляш-Барілотті, З. Рибчинська, М. Скибицька, Р. Файнберг-Горська; співаки С. Беліна-Скупевський, А. Боначич, О. Борисенко, Г. Боссе, М. Бочаров, О. Брагін, А. Браїнін, М. Донець, О. Каміонський, М. Каржевін, О. Каченовський, В. Лосський, М. Микіша, Ф. Орешкевич, П. Цесевич та ін. Формувалися кращі твори російського та зарубіжного оперного репертуару, як класичні, так і сучасні. Постановки здійснював, зокрема, видатний оперний режисер М. Боголюбов. Серед диригентів театру були А. Пазовський, І. Палицин, А. Штейнберг. Діяла балетна трупа, яку деякий час очолював хореограф С. Ленчевський; у 1910-х рр. прима-балериною трупи була Б. Ніжинська. Регулярно на сцені театру виступали кращі солісти російської та світової опери, серед яких: Д. Ансельмі, М. Баттістіні, М. Гай, Е. Джіральдоні, І. Єршов, Л. Кавальєрі, Д. де Лука, Ф. Литвін, А. Нежданова, Т. Руффо, Л. Собінов, Ф. Шаляпін. У балетних гастролях брали участь К. Гельцер, М. Кшесинська, М. Мордкін.

15 березня 1919 театр було націоналізовано, і він дістав назву Опері Української Радянської Республіки ім. К. Лібкнехта, 1926 перейменованій на Київську державну академічну оперу, у 1934 — на Київський державний академічний театр опери та балету. 1939 йому присвоєно ім'я Т. Шевченка, з 1994 — сучасна назва.

На сцені театру ставилися українські класичні опери: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» М. Лисенка, було вперше поставлено українською мовою класичні російські та зарубіжні опери: «Садко», «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова, «Пікова дама» П. Чайковського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Турандот» Дж. Пуччіні, «Лоенгрін» Р. Вагнера, «Гугеноти» Дж. Мейєрбера та ін. 1927 Л. Собінов виконав українською мовою партію Ленського («Євгеній Онегін» П. Чайковського) і Лоенгріна (однойменна опера Р. Вагнера). В репертуарі театру були твори сучасних українських і російських композиторів: балети «Червоний мак» Р. Глієра, «Блазень» С. Прокоф'єва, «Пан Каньовський» М. Веріківського, опери «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Білий рейд» С. Потоцького, «Дума чорноморська» Б. Яновського та ін. У передвоєнний період і після повернення 1944 з евакуації, а також у 60—70-і рр. театр поста-

вив опери українських композиторів: М. Лисенка («Різдвяна ніч», «Енеїда», «Пан Коцький», «Зима і Весна») та М. Аркаса («Катерина»). У цей час в репертуарі була також широко представлена російська і зарубіжна оперна й балетна класика, а також твори радянських композиторів: «Снігуронька», «Царева наречена» М. Римського-Корсакова, «Продана наречена» Б. Сметани, «Отелло», Дж. Верді, «Тихий Дон», «Піднята цілина» І. Дзержинського, «В бурю» Т. Хренникова, «Даїсі» З. Паліашвілі, «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва, «Серце гір» А. Балачишвілі, «Лауренсія» О. Крейна, «Легенда про любов» А. Мелікова, «Спартак» А. Хачатуряна.

Солістами трупи виступали у різний час видатні українські співаки, артисти М. Ворудев, З. Гайдай, Б. Гмиря, М. Гришко, Ю. Гуляєв, М. Донець, А. Іванов, Ю. Кипоренко-Доманський, С. Козак, К. Лаптев, М. Литвиненко-Вольгемут, К. Минаєв, І. Паторжинський, О. Петрусенко, М. Роменський, О. Ропська, Л. Руденко, Є. Чавдар; актори балету М. Апухтін, Л. Герасимчук та ін. У театрі працювали визначні диригенти — В. Дранишніков, В. Йорич, А. Маргулян, А. Пазовський, В. Пірадов, В. Тольба, С. Турчак, Б. Чистяков; режисери — В. Манзій, М. Смолич; художники — Ф. Нірод, А. Петрицький, О. Хвостенко-Хвостов; балетмейстери — В. Верховинець, П. Вірський, В. Вронський, Л. Жуков, І. Мойсеєв; хормейстер М. Тараканов; солісти оркестру — Г. Мізік, О. Пікайзен, А. Проценко.

У приміщенні театру відбувалися різні історичні події. 1 вересня 1911 в антракті вистави «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова у присутності імператора Миколи II і вищих сановників був смертельно поранений державний діяч, голова Ради міністрів Росії П. Століпін.

10 червня 1917 в театрі на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді було проголошено І Універсал Української Центральної Ради. Цей документ, що мав назву «До українського народу на Україні й поза Україною суцього», проголосив автономію України.

У цьому будинку в залі для глядачів 3 листопада 1917 відбулося спільне засідання Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників військових частин, фабрично-заводських комітетів та профспілок. На ньому була прийнята більшовицька резолюція про передачу влади Радам.

1965 на Театральній пл. встановлено пам'ятник основоположнику української класичної музики, композитору, піаністу й диригенту М. Лисенку (ск. О. Ковальов, арх. В. Гнездімов) [349].

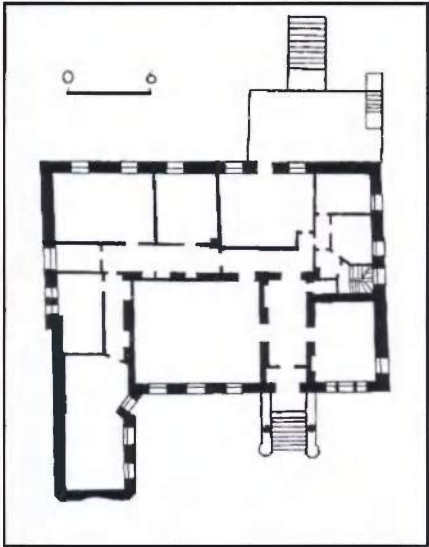
Олена Апанович,

Олег Граужис, Сергій Кієсцо,

Михайло Кальницький.

72.31. Особняк, 1910-і рр. (архит.). Вул. Володимирська, 49. У глибині ділянки, що належала В. Ілляшенку. Містився у затиллі двоповерхового житлового будинку (розібрано у 1960-х рр.), що стояв на червоній лінії забудови вулиці. Зведено у стилі пізнього модерну з рисами неокласицизму.

Одноповерховий, цегляний, на висо-

72.31. Вул. Володимирська, 49.
72.31. План.

кому цокольному ярусі, до основного Г-подібного в плані об'єму прилягають прибудови. Композиція споруди асиметрична. Головний фасад з бічним ризалітом звернений до вул. Володимирської. В його оздобленні використано лицьову цеглу, ордерні елементи та ліпні орнаменти. Глухий торець ризаліту, увінчаний плоским трикутним щипцем із сегментним вікном горіщого приміщення, оформлено неглибокою нішею з плоским рельєфом (ваза, акротерій, рослинний орнамент). У центрі основного об'єму — вхід, підкреслений портиком із двома канелюваними колонами доричного ордера. Вікна головного фасаду обрамлено лиштвами, що складаються з канелюваних колонок і трикутних сандриків, під вікнами — фільонки, заповнені напівбалазинами. Характерними елементами неокласицизму є мотиви вінків та іоніків, що використані в оформленні вінцевих частин споруди. Внутрішнє планування коридорно-анфіладне. В інтер'єрах збереглося ретельно виконане ліплення. Становить інтерес архітектурне вирішення будинку, а також його незвичне містобудівне розміщення в глибині периметральної забудови вулиці.

Олена Лисенко.

72.32. Особняк Беретті О. В. 1848, в якому містилися заклади Історичної секції ВУАН, працювали Грушевський М. С. та інші вчені (архит., іст.). Вул. Володимирська, 35. На розі вулиць Малої Подвальної та Володимирської. У січні 1846 арх. О. Беретті придбав ділянку у дружини підпоручика Є. Марковської. 1848 збудував тут власний особняк з флігелем і службами. У груд-

ні 1858 продав садибу колезькому асесору В. Протопопову, у квітні 1870 її придбала І. Михайловська — дружина київського купця 1-ї гільдії, великого землевласника, акціонера Київського комерційного банку, яка була власницею цієї садиби до 1917. У 1870-х рр. особняк перебудовувався: у приміщеннях з'явилися важкі ліпні плафони, 1871 простір над дверима у великій залі та вітальні на другому поверсі прикрасили мальовничі панно італійського майстра К. Алліауді (збереглися). На фасаді був ліпний герб власника (втрачено). У роки громадянської війни будинок зазнав руйнувань. Після націоналізації 1919 тут містилися відділ кримінального розшуку, інспекція з праці Київського окружного виконкому. За актом від 28 жовтня 1927 його було передано в користування Історичній секції ВУАН.

Коштом академії 1927 будинок відремонтовано, частково заново оформлено інтер'єри — за проектом архітектора, професора Київського художнього інституту В. Кричевського. Перестелено паркет. Високомистецькі столярні роботи у вестибулі, над сходами, в приміщеннях другого поверху виконано чеськими майстрами А. Криком і Ф. Марекком. Сходові клітки були розписані архаїчним орнаментом, над дверима із зали у сусіднє приміщення в техніці інтарсії виконано панно «Мамай» за проектом арх. В. Кричевського його учнем О. Саснком (не збереглися). Внаслідок пізніших ремонтів інтер'єри змінили своє планування: з'явилися перегородки, які розділили деякі приміщення, знищено багато елементів художнього оформлення.

Двоповерховий, цегляний, з напівпідвалом і мезоніном над частиною споруди, тинькований, у плані майже квадратний. Перекриття дерев'яні. Фасади у стилі пізнього класицизму. Стіни рустовані, цоколь облицьований чорним лабрадоритом. Вікна напівпідвалу закладено. Вікна першого і другого поверхів прямокутні, з лиштвами. На бічних фасадах — невеликі вікна мезоніна. На горизонтальному поясі під профільованим карнизом — ліпні розетки. У будинку було по чотири кімнати на поверсі й мезоніні (зала і три суміжні приміщення), житлові приміщення у напівпідвалі. Чавунні литі сходи з'єднують поверхи. З веранди сходи вели до саду, під нею розташовувався підвал з кухнею, буфетною та іншими службами. Збереглися каміни з білого і чорного мармуру у трьох кімнатах.

1848—58 тут жив Беретті Олександр Вікентійович (1816—95) — архітектор, акад. Петербурзької АМ (з 1840). Викладав історію архітектури у Київському університеті (з 1855 — професор). За час проживання в цьому будинку за його проектами споруджено будинки 1-ї (1847—50) та 2-ї (1856) київських гімназій, Анатомічного театру (1851—53), пансіону графині Є. Левашової (1850-і рр.).

1927—34 тут містився ряд закладів Історичної секції ВУАН. На першому поверсі — бібліотека, кабінет примітивної культури й народної творчості, редакція наукового двомісячника «Україна» — органу Історичної секції (за ред. М. Грушевського). На другому поверсі — зала засідань, приміщення

культурно-історичної комісії з комісією історичної пісенності, комісії Києва й Правобережної України з підкомісіями старого Києва і з організації Музею міста Києва, комісії козацтва й козацького часу, кабінет голови Історичної секції й кафедр — історії України (заснована 1924, 1929 реорганізована в кафедрі історії України періоду промислового капіталізму) та історії українського народу. Решта закладів секції містилися в інших будинках ВУАН. Керував Історичною секцією й усіма її закладами Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — історик, видатний організатор науки, громадський і політичний діяч, акад. ВУАН (з 1923), акад. АН СРСР (з 1929).

До Ради секції входили І. Гермайзе, О. Грушевський, Ф. Савченко, М. Ткаченко, І. Щитківський, В. Юркевич. 1928 в Історичній секції ВУАН працювало 28 дійсних членів і 30 постійних позаштатних працівників. Серед них — В. Герасимчук, С. Глушко, К. Грушевська, В. Данилевич, П. Клименко, К. Копержинський, М. Марковський та ін. У складі комісії і в тісному контакті з ними працювало багато відомих дослідників України: О. Андріяшев, В. Базилевич, П. Глядковський, А. Добровольський, Ф. Ернст, М. Істомін, М. Карачківський, К. Квітка, В. Кричевський, П. Кудрявцев, П. Курінний, В. Ляскоронський, М. Макарен-

72.32. Вул. Володимирська, 35.

ко, І. Моргілевський, О. Новицький, С. Рклицький, О. Симзен-Сичевський, Д. Щербаківський та ін. Діяла аспірантура.

У цей період М. Грушевський провів велику роботу з підготовки й видання 9-го і 10-го томів «Історії України-Руси», 6-го тому «Історії української літератури». Співробітники зібрали й вивчили велику кількість історико-літературних і документальних матеріалів, виступали на окремих засіданнях з доповідями з досліджуваної проблематики, брали участь у роботі з інвентаризації та охорони пам'яток, перейменування вулиць Києва. У цьому будинку було зібрано цінні мистецькі твори, колекцію народних музичних інструментів, старовинні меблі, в т. ч. й ті, що належали В. Антоновичу, килими, історичні портрети. В одній із кімнат комісії Києва зберігалися колекції для майбутнього музею міста. У кабінеті примітивної культури було представлено матеріали фольклорно-етнографічного характеру (всі колекції після реорганізації потрапили до різних закладів, доля багатьох невідома). Виходили періодичні видання за ред. М. Грушевського: «Праці Історичної секції», «Науковий збірник. Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер Історичної секції ВУАН)», «За сто літ»; опубліковано збірники «Чернігів і північне Лівобережжя», «Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова», «Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва», «Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини», науковий щорічник за ред. К. Грушевської «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Київ. Провідник. За ред. Ф. Ернста», «Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського» (у 3-х т.) та ін. М. Грушевський зумів перетворити Історичну секцію ВУАН, її кафедри й комісії у велику наукову школу європейського масштабу, пов'язану з широкими колами дослідників, краєзнавців, шанувальників історії. Орган секції — журнал «Україна» — разом з іншими виданнями об'єднав навколо себе сотні наукових працівників України. Праці секції розсилалися більш ніж на 100 зарубіжних адрес.

Наприкінці 1920-х рр. починається ідеологічний, організаційно-структурний і кадровий розгром наукової школи М. Грушевського. 1930 ліквідовано кафедру історії України, закрито журнал «Україна», звільнено усіх позаштатних постійних співробітників, деяких заарештовано у зв'язку зі сфабрикованою справою СВУ.

М. Грушевський у березні 1931 змушений був виїхати до Москви. 1931 замість Історичної секції створено історичний цикл ВУАН, де М. Грушевський очолював тільки кафедру історії України (формально, бо до Києва вже не повернувся). Влітку 1933 академічні заклади під головуванням М. Грушевського було знищено, комісії формально існували ще кілька місяців. У лютому 1934 на їхній базі засновано Історико-археографічний інститут ВУАН, який діяв до листопада того ж року. 1934 будинок перейшов до ЦК КП(б)У, з 1936 — до НКВС УРСР.

У вересні 1991 з нагоди 125-річного ювілею від дня народження М. Грушевського з ініціативи Товариства П. Могилі і Музею історії міста Києва на будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфом-погруддям М. Грушевського (ск. Г. Пустовіт, арх. В. Дормідонтов).

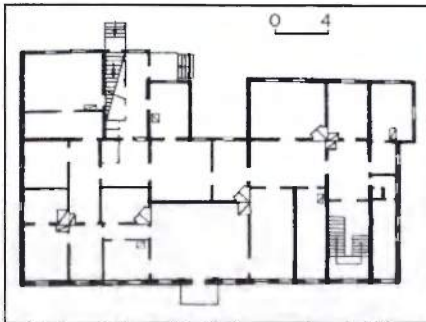
Тепер тут містяться приймальня і бюро перепусток Служби безпеки України [350].

Лариса Федорова,
Володимир Ясієвич.

72.33. Особняк (Трубецьких), 1-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Володимирська, 3. Стоїть на червоній лінії, окремо від

72.33. Вул. Володимирська, 3.

72.33. План другого поверху.

периметральної забудови, на підвищеній ділянці, що утворилася при плануванні проїжджої частини вулиці наприкінці 19 ст. Територія садиби становить виняткову археологічну цінність. У 1975—76 тут виявлено й досліджено (відомі раніше за епізодичними знахідками) поховання, капище, скарби 11—13 ст., рештки мурованої будівлі-ротонди 12—13 ст.

У 20-і рр. 19 ст. садиба належала О. Анненкову, у 40—60-і рр. — чиновнику Б. Климовичу, з 1867 — княгині Є. Трубецькій. У 1820-х рр. зведено новий будинок, до якого у 1850-і рр. добудовано крила з боку подвір'я. 1970—76 проведено обстеження і реставрацію будівлі (арх. Т. Шамеко).

Двоповерховий, дерев'яний, на цегляному цоколі, тинькований, з мезоніном. У плані прямокутний, з короткими крилами з боку подвір'я. Перекриття плоскі балкові, бічні тамбури з дерев'яними сходами з'єднують обидва поверхи. Планування коридорно-анфіладне, з виділенням парадних залів і влаштуванням самостійного входу до мезоніна через відкриті з боку подвір'я сходи. Використано один із варіантів зразкових фасадів, обов'язкових для міської забудови періоду класицизму. Великі вікна вертикальних пропорцій на другому поверсі виділено дерев'яними лиштвами. Вісь будинку підкреслено ризалітом завширшки у три вікна, якому відповідає за шириною розташований вище мезонін. На рівні другого поверху влаштовано балкон на металевих консолях. У декорі фасадів застосовано прийом контрастного поселення гладеньких тинькованих стін і дерев'яних деталей (лиштва вікон, підвіконна тяга, фриз, карниз, трикутний фронтон мезоніна). Всередині збереглися вишукані тонкі дерев'яні колонки у парадній залі другого поверху, баясини поруччя дерев'яних сходів тамбурів.

Пам'ятка — один із рідкісних зразків дерев'яної міської забудови доби класицизму.

Тепер тут містяться підрозділи Інституту археології НАН України [351].

Галина Максимова,
Дмитро Малаков.

72.34. Пансіон графині Левашової Є. В. (будинок Президії НАН України) 1850-і рр. — 1892 (архит., іст.). Вул. Володимирська, 54. У кварталі між бульв. Т. Шевченка та вул. Б. Хмельницького. Місце, вибране для будівництва, у 30—40-х рр. 19 ст. було пустирем, де стояли лише провіантські склади. У зв'язку з початком спорудження університету й забудовою Університетської (тепер — Володимирської) вул. ця місцевість стала заселятися. У 1850-х рр. арх. О. Беретті на замовлення київського генерал-губернатора збудував тут двоповерховий будинок дівочого пансіону графині Є. Левашової. 1891—92 надбудовано третій поверх (арх. К. Тарасов). Має прямокутні окреслення трохи видовженого вздовж вулиці фасаду з невеликими бічними ризалітами з боку подвір'я. До правого (по відношенню до центрального входу) ризаліту прилягає прибудова, що з'єднує будівлю з новими корпусами Президії НАНУ, розташованими на подвір'ї. Внутрішнє планування з центральними парадними сходами, що ведуть на другий і третій поверхи, має

двобічну коридорну систему із зручним зв'язком приміщень на поверхах. Простота планувального вирішення, стилістика архітектурних деталей та елементів відповідають принципам класицизму.

Стіни фасадів оформлено рустом і профільованими листвами. В архітектурному оздобленні екстер'єру й інтер'єра будинку використано художнє чавунне литво. Огорожа сходів, кронштейни для ліхтарів біля входу, парпетні грати виконано за ескізами О. Беретті. Оригінальними є рисунки огорожі, деталі брами і хвіртки. Ці мотиви згодом було використано арх. П. Альошиним в огорожі Педагогічного музею (Володимирська вул., 57). Композиційне вирішення фасаду разом із огорожею

академія наук України (НАНУ). У 1997 академія включала 13 відділень, бл. 80 наукових інститутів і установ; членами академії було 184 академіки і 268 членів-кореспондентів. У цьому будинку працювали президенти академії наук України: 27 листопада 1918 — 23 квітня 1921 — Вернадський Володимир Іванович (1863—1945) — геолог, геохімік, біогеохімік, мінералог і природознавець. Був головою комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві (з липня 1918). Одночасно керував кафедрою мінералогії Фізико-матема-

72.34. Вул. Володимирська, 54.

Фото 1906.

72.34. План першого поверху.

вздовж червоної лінії забудови вулиці характерне для класицизму.

Будинок є типовою спорудою серед. 19 ст.

У 19 ст. тут містилися різні навчальні заклади для дівчат, зокрема, пансіон графині Є. Левашової, де проживало бл. 100 учениць Фундуклеївської (Маринської) гімназії, що розташовувалась на сучасній вул. Б. Хмельницького, 6.

У лютому 1919 будинок і садibu пансіону Є. Левашової, відповідно до наказу комісара освіти В. Затонського, було передано в розпорядження створеної 27 листопада 1918 Української академії наук (УАН). Першими дійсними членами УАН, призначеними наказом гетьмана П. Скоропадського у 1918, були 12 вчених: Д. Багалій, В. Вернадський, М. Кащенко, В. Косинський, А. Кримський, О. Левицький, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, Ф. Тарановський, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський. На кінець 1920 у складі академії було три відділи (історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний), які об'єднували 3 інститути, 26 науково-дослідних кафедр, ряд кабінетів, 15 комісій і комітетів.

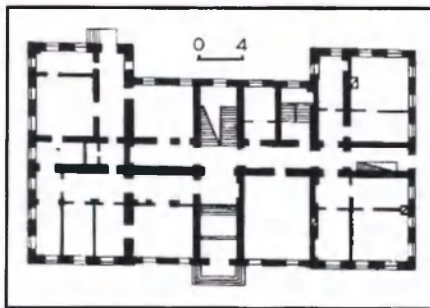
Згідно з постановою РНК УСРР від 14 червня 1921, замість статуту 1918 було прийнято Положення про академію, яка перетворювалася на всеукраїнську (ВУАН). За статутом, затвердженим 21 квітня 1936, отримала назву АН УСРР, з 13 грудня 1991 — АН України, з 22 березня 1994 — Національна

академія наук України (НАНУ). У 1997 академія включала 13 відділень, бл. 80 наукових інститутів і установ; членами академії було 184 академіки і 268 членів-кореспондентів. У цьому будинку працювали президенти академії наук України: 27 листопада 1918 — 23 квітня 1921 — Вернадський Володимир Іванович (1863—1945) — геолог, геохімік, біогеохімік, мінералог і природознавець. Був головою комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві (з липня 1918). Одночасно керував кафедрою мінералогії Фізико-матема-

тичного відділу, комісією з вивчення природних багатств України, комітетом із заснування Національної бібліотеки УАН, був членом комісії вищої школи при Міністерстві народної освіти та мистецтва Директорії УНР від УАН, постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, теплової секції постійної комісії для вивчення природних багатств України, секції прикладної фізики та ін. З кінця 1921 — у Петрограді. Президією АН України засновано премію ім. В. Вернадського.

18 липня 1921—27 лютого 1922— Василенко Микола Прокопович (1866—1935) — історик держави і права. Один із організаторів створення комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві (1918), акад. УАН (з 1920), завідувач кафедри західноукраїнського та українського права при Соціально-економічному відділі, член Архівної ради УАН, археографічної комісії, Всеукраїнського археологічного комітету, комісії краєзнавства, комісії для видання пам'яток письменства, мови та історії, комісії для розбору давніх актів, музейного комітету Музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, професор Археологічного інституту, голова постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (до 1923). Обрання його президентом ВУАН уряд УСРР не затвердив, тому вчений відмовився від цієї посади. Пізніше очолював Соціально-економічний відділ академії (1925—29). Президією АН України засновано премію ім. М. Василенка.

27 березня 1922 — 9 травня 1922 — Левицький Орест Іванович (1848—1922) — історик, правознавець, архівіст, археограф, етнограф, письменник, акад. УАН (з 1918), голова кафедри звичаєвого права України, постійної комісії з вивчення звичаєвого права України при Соціально-економічному відділі, член постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, постійної археографічної комісії при Історико-філологічному відділі, правничо-термінологічної комісії та ін. У 1919—22 був віце-президентом УАН.

72.34. Вул. Володимирська, 54.

Червень 1922 — травень 1928 — Липський Володимир Іполитович (1863—1937) — ботанік, акад. УАН (з 1919), чл.-кор. АН СРСР (з 1928), голова кафедри ботаніки УАН (з 1918), директор Ботанічного саду (з 1919), член постійної комісії для складання біографічного словника діячів України при Історико-філологічному відділі, постійної комісії з вивчення природних багатств України при Фізико-математичному відділі, комітету з вивчення фауни України. У 1921—22 тричі обирався віце-президентом ВУАН. Робочий кабінет і дві житлові кімнати (В. Липський проживав у будинку в роки свого президентства) містилися на третьому поверсі в лівому крилі споруди. З 1928 працював в Одесі.

Травень 1928 — грудень 1929 — Заболотний Данило Кирилович (1866—1929) — мікробіолог, епідеміолог, акад. ВУАН (з 1922), акад. АН СРСР (з 1929). Організатор і перший директор (1928—29) Інституту мікробіології та епідеміології ВУАН (нині — Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного НАНУ). Президією АН України засновано премію ім. Д. Заболотного. Липень 1930 — липень 1946 — Богомолець Олександр Олександрович (1881—1946) — патофізіолог, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР (з 1932), акад. АН БРСР (з 1939), почесний член АН Груз. РСР (з 1944), акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1944), віце-президент АН СРСР (з 1942). Організатор і директор Інституту експериментальної біології і патології Наркомату охорони здоров'я УРСР (з 1930) та Інституту клінічної фізіології АН УСРР (з 1934), на базі яких 1953 створено Інститут фізіології АН УРСР (тепер носить ім'я вченого). Основоположник вітчизняної школи патофізіологів, член ряду академій наук і наукових товариств. 1941 відзначений Державною премією СРСР. Під час президентства О. Богомольця у 1934 відбулася повна перебудова структури АН: замість секцій, кафедр, комісій, комітетів і лабораторій створено науково-дослідні інститути. 21 квітня 1936 прийнято новий статут академії, ліквідовано її автономію. Президією АН УРСР засновано премію ім. О. Богомольця (1954).

Робочий кабінет президента містився на другому поверсі будинку (спочатку кімната № 259, пізніше — 254).

1946—62 — Палаадін Олександр Володимирович (1885—1972) — біохімік, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР (з 1942), акад. АМН СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1955), заслужений діяч науки УРСР (з 1935), неодмінний секретар Президії АН УРСР (1935—38), віце-президент АН УРСР (1939—46). З 1925 — директор Інституту біохімії АН УРСР (з 1973 заклад носить ім'я О. Палаадіна, міститься на вул. Леонтовича, 9), завідувач кафедри Київського університету (1934—54). Засновник вітчизняної біохімічної школи. Почесний член багатьох академій наук і наукових товариств. Президією АН УРСР засновано премію ім. О. Палаадіна (1974).

Віце-президентами і головними ученими (неодмінними) секретарями Президії академії наук працювали відомі вчені:

Агол Ізраїль Йосипович (1891—1937) — генетик, акад. ВУАН (з 1934), 1934 — неодмінний секретар Президії ВУАН, одночасно завідувач відділу Інституту зоології і біології ВУАН.

Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — літературознавець, акад. АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1958), заслужений діяч науки УРСР (з 1941); 1946—48 — віце-президент АН УРСР, одночасно — директор Інституту літератури АН УРСР; 1948—52 — член Президії АН УРСР.

Білодід Іван Костянтинович (1906—81) — мовознавець, акад. АН УРСР (з 1957), акад. АН СРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966); голова Відділу суспільних наук (1952—57); віце-президент (1963—78), член Президії АН УРСР (1978—81), одночасно директор Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР (з 1961).

Воблий Костянтин Григорович (1876—1947) — економіст, статистик, економіко-географ, акад. УАН (з 1919), заслужений діяч науки УРСР (з 1944); 1928—30 — віце-президент ВУАН.

Глушков Віктор Михайлович (1923—82) — вчений у галузі математики, кібернетики, обчислювальної техніки і систем управління, акад. АН УРСР (з 1962), акад. АН СРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1969); 1962—82 — віце-президент АН УРСР, одночасно директор Інституту кібернетики АН УРСР (тепер ім. В. Глушкова). Президією АН УРСР засновано премію ім. В. Глушкова (1983).

Гутиря Віктор Степанович (1910—83) — вчений у галузі хімії, технології переробки нафти, акад. АН Уз РСР (з 1949), акад. АН УРСР (з 1961), чл.-кор. АН СРСР (з 1953); член Президії АН УРСР (1961—63, 1974—83); 1963—74 — віце-президент АН УРСР.

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — літературознавець, публіцист, акад. УАН (з 1919); 1921—28 — віце-президент ВУАН, одночасно голова кафедри історії українського письменства (з 1921), очолював низку комісій, у т. ч. комісію з видання пам'яток нової української літератури (1922—23), комісію із складання біографічного словника діячів України (1922—23), комісії з видання творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, В. Антоновича, І. Франка тощо. 1929 заарештований у справі СВУ, засуджений на 10 років позбавлення волі, реабілітований 1989.

Кіпріанов Андрій Іванович (1896—1972) — хімік, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1957); 1946—48 — віце-президент, 1948—57 — член Президії АН УРСР, голова Відділу фізико-хімічних та математичних наук, одночасно директор Інституту органічної хімії АН УРСР (1945—60), професор Київського університету (з 1944).

Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857—1947) — гігієніст і епідеміолог, акад. ВУАН (з 1921); 1928—34 — неодмінний секретар Президії ВУАН; одночасно завідувач кафедри Київського медичного інституту.

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — філолог, сходознавець, письменник, один з організаторів УАН, акад. (з 1918); 1918—28 — неодмінний секретар Президії ВУАН, одночасно професор Київського університету

(з 1918), директор Інституту української наукової мови (нині Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАНУ), голова ряду комісій ВУАН. Репресований 1941, реабілітований 1957. У 1991 створено Інститут сходознавства НАНУ ім. А. Кримського.

Лаврентьев Михайло Олексійович (1900—80) — математик, механік, акад. АН УРСР (з 1939) і акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1967); 1945—49 — віце-президент АН УРСР, одночасно — директор Інституту математики АН УРСР (до 1948).

Макарченко Олександр Федорович (1903—79) — нейрофізіолог, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1965); голова Відділу біологічних наук АН УРСР (1961—62), 1962—63 — віце-президент АН УРСР, одночасно директор Інституту фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР (1956—66).

Патон Євген Оскарівич (1870—1953) — вчений у галузі електротриварювання та мостобудування, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1940), Герой Соціалістичної Праці (1943); 1945—52 — віце-президент АН УРСР, з 1934 — директор заснованого ним Інституту електротриварювання АН УРСР (нині носить ім'я вченого).

Погребняк Петро Степанович (1900—76) — вчений у галузі лісівництва і ґрунтознавства, акад. АН УРСР (з 1948); 1948—50 — віце-президент АН УРСР, одночасно директор Інституту лісу (1945—56) та голова Ради з вивчення продуктивних сил України АН УРСР (1948—50), професор Київського університету.

Савін Гурій Миколайович (1907—75) — механік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966); 1952—57 — віце-президент АН УРСР, голова Ради з вивчення продуктивних сил України АН УРСР.

Сапегін Андрій Опанасович (1883—1946) — ботанік, генетик і селекціонер, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1943); 1939—45 — віце-президент АН УРСР, одночасно завідувач лабораторії Інституту фізіології рослин АН СРСР (1940—44), директор Інституту ботаніки АН УРСР (з 1944).

Симінський Костянтин Костянтинович (1879—1932) — механік, акад. ВУАН (з 1926); 1931—32 — віце-президент ВУАН, одночасно директор Інституту технічної механіки ВУАН (з 1921).

Чернишов Борис Ісидорович (1888—1950) — геолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1943); 1939—46 — віце-президент АН УРСР, одночасно директор Інституту геологічних наук АН УРСР.

Швец Іван Трохимович (1901—83) — вчений у галузі теплоенергетики, акад. АН УРСР (з 1950), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1959); 1950—53 — головний учений секретар Президії АН УРСР, одночасно директор Інституту теплоенергетики АН УРСР (1947—52 і 1954—55); у 1955—69 — ректор Київського університету; 1970—78 — член Президії АН УРСР, академік-секретар Відділення.

Шліхтер Олександр Григорович (1868—1940) — економіст, державний і політичний діяч, акад. ВУАН (з 1929), АН БРСР (з 1934); 1931—38 — віце-пре-

зидент АН УРСР, одночасно голова Ради з вивчення продуктивних сил України АН УРСР (з 1934), директор Українського інституту марксизму-ленінізму і президент Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (1930—33).

Щербань Олександр Назарович (1906—92) — вчений у галузі гірничої теплофізики, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966); 1953—57 — головний учений секретар Президії АН УРСР; 1957—62 — віце-президент АН УРСР. Одночасно завідувач відділу Інституту теплоенергетики АН УРСР (тепер Інститут технічної теплофізики НАНУ).

У 1920—30-і рр. на першому поверсі будинку містилися деякі академічні установи, бібліотеки Соціально-економічного відділу й кабінету арабо-іранської філології, на другому — бібліотека ім. В. Антоновича, комісії словника української мови (з бібліотекою Б. Грінченка), біографічного словника України, археографічна, соціально-економічної історії України 19 ст., історико-географічного словника України, Лівобережної і Слобідської України, давнього українського письменства, історії марксистської методології, революційних рухів, кафедра історії України часів торгового капіталу. На третьому — комісії західно-руського та українського права, звичаєвого права, вивчення народного господарства, соціологічна, вивчення фінансових та банківських справ, вивчення національних питань, Інститут вивчення кон'юктур народного господарства, статистичний кабінет, кафедра економіки, торгу й промисловості та ін. У правому крилі була зала для загальних засідань академії.

На фасаді будинку Президії НАН України встановлено меморіальні дошки на пошанування президентів АН УРСР: В. Вернадського — 1963 (замінено 1977), В. Липського — 1977, Д. Заболотного — 1960 (замінено 1977), О. Богомольця — 1947 (замінено 1977), О. Палладіна — 1974 (замінено 1976; арх. І. Малакова), М. Василенка і О. Левицького — 1993 (арх. В. Приходько). Меморіальні дошки однакового розміру з білого мармуру з написом позолотою [352].

*Раїса Бондаренко, Вячеслав Горбик,
Лариса Шевченко.*

72.35. Педагогічний музей 1909—11, де працювала Українська Центральна Рада (архит., іст., мист.). Вул. Володимирська, 57. Стоїть окремо у кварталі між вул. Б. Хмельницького і бульв. Т. Шевченка, з невеликим відступом від червоної лінії забудови. Зведено за проектом арх. П. Альошина коштом відомого промисловця С. Могилевцева.

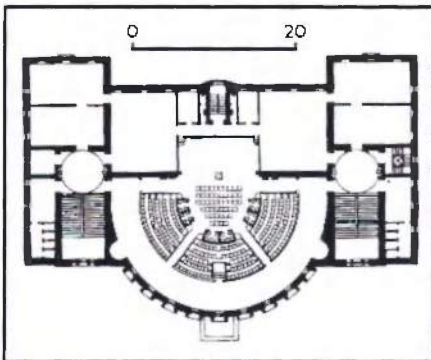
Триповерховий, цегляний, увінчаний банею. Об'ємна композиція визначена поєднанням циліндра з паралелепіпедом. У частині, що виступає, на першому поверсі — вестибуль, на другому — зала на 500 місць у вигляді амфітеатру з балконом, яка вирізнялася чіткістю функціонального задуму й вишуканістю форм. Парадно вирішено центральний вестибуль і бічні сходи. Перекриття залізобетонні, баня у діаметрі 31 м, металева, заасфальтована. Будинок облицьовано інкерманським білим вапняком, з якого висічено також скульптурні елементи головного фа-

саду (скульптори В. Козлов і Л. Дітріх). Оформлений у стилі неокласицизму, що виражається в симетрії композиції, формі віконних прорізів другого поверху (тридільні, з арковими завершеннями і сандриками), у скульптурному фризі. Ці елементи у поєднанні з криволінійністю центрального об'єму створюють насичену пластику головного фасаду. По периметру трьох фасадів на фризі міститься скульптурна композиція на тему «Прогноз на Русі» (бл. 200 фігур).

Ділянка музею оточена високими чавунними ґратами, що повторюють огорожу розташованого поряд будинку Першої гімназії (арх. О. Беретті; нині гуманітарний корпус Національного університету ім. Т. Шевченка). Під час реконструкції споруди огорожу було

72.35. Вул. Володимирська, 57.

72.35. План першого поверху.

замінено на спрощену. Будинок відзначається виразністю композиції, новаторськими плануванням і конструктивним вирішенням, справжнім синтезом мистецтв. Є однією з кращих громадських будівель міста.

Урочисте відкриття музею під назвою «Педагогічний музей Цесаревича Олексія» відбулося 5 жовтня 1912. Музей ставив своїм завданням знайомити з найкращою постановкою навчально-виховного процесу, розвитком і сучасним станом педагогічної справи в Росії і за кордоном. Він мав колекції научного приладдя для початкових, середніх і промислових навчальних закладів, предметів з архітектури, гігієни, фізичного виховання; збірку підручників російською та іноземними мовами; спеціальну педагогічну бібліотеку.

Експозиція музею і кабінети научного приладдя містилися на другому поверсі, бібліотека і читальня — на першому. Зразковий фізичний кабінет научного приладдя музею був нагороджений великою золотою медаллю Всеросійської виставки 1913 у Києві. У виставочних залах музею на третьому поверсі, починаючи з 1912, щорічно відбувалися традиційні виставки картин київських художників. В аудиторіях музею проходили лекції кращих педагогів, недільні читання, концерти, з червня 1913 — літні курси для народних учителів.

1915 — 16 музей був евакуйований до Курська. Після повернення експозиція не відновлювалася.

1913 — 15 в будинку містилося також Київське товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва (засновано 1910). Серед його членів були відомі громадські діячі та вчені, у т. ч. генерал-губернатор Ф. Трепов, цивільний губернатор О. Ігнат'єв, історики В. Іконников, Ф. Титов; історик-археолог Ю. Кулаковський; історик-фольклорист, етнограф М. Довнар-Запольський; літературознавець М. Петров; фольклорист, літературознавець, етнограф А. Лобода; археолог С. Вельмін, О. Ертель, І. Каманін, В. Хвойка; археолог, етнограф, мистецтвознавець М. Біляшівський; мистецтвознавець Г. Павлуцький, А. Прахов; історик, правознавець, археолог, етнограф О. Левицький та ін. Частину приміщень

першого поверху займав музей товариства. Організатором і хранителем музею був О. Ертель. Матеріали його розкопок у Києві та на околицях створили основну частину колекцій музею. Збірка музею складалася з археологічних матеріалів доісторичного і давньоруського періодів, з предметів побуту, зброї, великого зібрання кахлів. Комплектувалася колекція зніmkів, планів, креслень, галерея портретів діячів Південно-Західного краю, щоденники, плани, креслення розкопок. 1915 колекції музею було перенесено на приватні квартири членів товариства. Під час 1-ї світової війни тут містилася майстерня з виготовлення протигазових респіраторів, проводилися військові заняття юних розвідників навчального округу.

1916 — 17 двадцять з тридцять приміщень Педагогічного музею займала Київська школа льотчиків-спостерігачів (перший — третій поверхи); на першому поверсі містилися також канцелярія інспектора народних училищ та Комітет надання допомоги пораненим і хворим воїнам зі своїми майстернями і складом.

2 жовтня 1916 у будинку відбулося перше засідання Київського обласного педагогічного товариства, яке очолював вчений, педагог і громадський діяч В. Науменко (у 1917 одночасно директор музею).

З вересня 1917 до серпня 1918 директором Педагогічного музею був Грушевський Олександр Сергійович (1877 — 1943) — історик, літературознавець, приват-доцент університету св. Володимира (брат М. Грушевського); у серпні 1918 — лютому 1919 — історик Добровольський Леонід Павлович (1867 — 1929).

1917 — 18 тут працювала Українська Центральна Рада (УЦР) — вищий представницький орган України, утворений 3—7 березня 1917 з ініціативи Товариства українських поступовців, яка згодом заступила роль керівника українського національно-визвольного руху. На перших етапах політика УЦР спиралася на ідеї автономії і федералізму. Центральну Раду очолював видатний вчений, національний політичний і громадський діяч Грушевський Михайло Сергійович (1866 — 1934). До квітня 1918 він працював також у цьому будинку. 6—8 квітня 1917 у будинку Купецького зібрання (тепер Національна філармонія) відбувся Всеукраїнський національний конгрес (бл. 900 делегатів). На ньому було обговорено питання національно-територіальної автономії України, обрано новий склад УЦР у кількості 118 осіб на чолі з М. Грушевським. Його заступники — відомі українські діячі В. Винниченко і С. Єфремов. Пізніше кооптовано нових членів. У серпні 1917 було зареєстровано 639 дійсних членів УЦР та 4 кандидати. У цьому будинку відбулося дев'ять загальних зборів УЦР (Великої ради). Між зборами діяв слотачку Комітет Центральної Ради, реорганізований наприкінці червня у Малу Раду, яка формувала політику УЦР, розробляла законодавчі акти. Обидві ради були побудовані за фракційним партійним принципом. Найбільшою за кількістю була фракція українських есерів, але до січня 1918 провідну

роль відігравали українські соціал-демократи. 10 червня 1917 на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді у Миському театрі було оприлюднено 1-й Універсал УЦР, яким проголошено автономію України. 15 червня 1917 Комітет УЦР утворив Генеральний секретаріат — виконавчий орган Центральної Ради, що займався внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнародними та іншими справами. До вересня 1917 він працював у цьому будинку, пізніше — у готелі «Савой» (вул. Хрещатик, 38; не зберігся). Першими генеральними секретарями обрано В. Винниченка (голова), Х. Барановського, С. Єфремова, Б. Мартоса, С. Петлюру, В. Садовського, М. Стасюка, І. Штепенка, генеральним писарем — П. Христюка. У липні 1917 Малою Радою був сформований повний склад Генерального секретаріату, до якого було введено додатково В. Голубовича, О. Зарубіна, М. Рафеса, О. Шульгина, створено також секретарства шляхів, торгівлі та промисловості, пошт і телеграфів, державного контролю, праці. Останнє у вересні обіймав В. Василенко. У серпні деякий час секретаріат очолював Д. Дорошенко. 29—30 червня 1917 тут відбувалися переговори з міністрами Тимчасового російського уряду — О. Керенським, М. Терещенком, І. Церетелі щодо взаємовідносин двох урядів і країн.

З листопада після припинення повстання проти УЦР у Києві на Печерську, організованого більшовиками, капітуляції штабу КВО — представника російського Тимчасового уряду — на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів м. Києва Центральної Ради було визнано крайовою владою в Україні. 7 листопада УЦР проголосила 3-м Універсалом утворення Української Народної Республіки в складі федеративної Російської республіки, що знаменувало відродження української державності; 22 січня 1918 — 4-м Універсалом — самостійність УНР. Проголошення незалежної суверенної української держави — не тільки пік національного руху і найвищий момент державотворення України. Він збігся з політичною кризою, обумовленою суперечками усередині УЦР, прорахунками її внутрішньої і зовнішньої політики, збройними повстаннями проти УЦР, наступом більшовицьких військ тощо. 25 січня Мала Рада та Рада народних міністрів (таку назву дістав Генеральний секретаріат після проголошення 4-го Універсалу) залишили Київ (перебували у Житомирі, потім — у Сарнах). У березні після підписання Брестської мирної угоди країнами Четвертого союзу і договору з Австро-Угорщиною та Німеччиною про військову допомогу УЦР повернулася до столиці разом з німецькими і австро-угорськими військами. 27—29 квітня 1918 у залі засідань Педагогічного музею відбувалася сесія Малої Ради, на якій обговорювалася «Конституція Української Народної Республіки». 29 квітня засідання було розігнано німецькими військовими. УЦР припинила своє існування, здавши без опору владу П. Скоропадському, якого на Всеукраїнському з'їзді земельних власників проголосили гетьманом України.

У травні-жовтні 1918 в будинку розмишувалася також делегація у справі мирних переговорів з Росією на чолі з міністром юстиції С. Шелухіним, якого у вересні змінив сенатор П. Стебницький. Російську делегацію очолювали більшовики Д. Мануїльський і Х. Раковський. Тут діяв також Комітет заснування Національної бібліотеки України.

23—29 січня 1919 в цьому приміщенні відбувався Трудовий конгрес народів України. Він прийняв тимчасову Конституцію УНР й Універсал до українського народу, в якому висловлено довіру Директорії, оголосив об'єднання УНР із Західно-Українською Народною Республікою в єдину («одноцілну») державу.

1917—19 у будинку проводили роботу українські партії. УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія, створена 1905) займала провідне місце в уряді УЦР до поч. 1918; заступником голови УЦР був Д. Антонович, генеральними секретарями і народними міністрами — соціал-демократи В. Винниченко, Д. Коліух, Б. Мартос, А. Михайлов, С. Петлюра, В. Садовський, І. Штепенко, М. Ткаченко. В період гетьманату УСДРП була в опозиції до режиму. Лідери партії, насамперед В. Винниченко і С. Петлюра, були ініціаторами антигетьманського повстання і створення Директорії УНР (14 грудня 1918), в уряді якої працювали члени партії А. Лівчицький, І. Мазепа, Б. Мартос, В. Чехівський. 1920 організації УСДРП припинили своє існування в Україні. УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів, перші групи якої з'явилися у Києві 1903—04) відіграла провідну роль в УЦР, головою якої був член ЦК УПСР М. Грушевський. Перший уряд незалежної республіки — Раду народних міністрів — очолював есер В. Голубович. У травні 1918 партія розколотась, її ліве крило утворило УПСР (боротьбистів), черетворену 1919 на УПСР (комуністів). Праве крило на чолі з В. Голубовичем, М. Залізняком, І. Лизанівським, М. Чечелем та ін. у серпні 1918 увійшло до блоку українських політичних партій — Українського національного союзу (лідери — В. Винниченко, А. Ніковський), який підготував створення Директорії. Представники партії входили до складу уряду Директорії, боролися проти встановлення радянської влади. Лідери правого крила з встановленням радянської влади емігрували, лівого — репресовані 1921 і 1931. УПСФ (Українська партія соціалістів-федералістів; утворена у квітні—червні 1917 внаслідок реорганізації Української демократично-радикальної партії — УДРП) складалася переважно з представників інтелігенції. Видавала газету «Нова Рада». Лідери: С. Єфремов, Д. Дорошенко, М. Левичський, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, А. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький, С. Шелухін, І. Шраг, О. Шульгин, Ф. Штейнгель та ін. Члени партії входили до складу УЦР, Малої Ради, Генерального секретаріату, Ради об'єднаних громадських організацій у Києві, були губернськими комісарами Тимчасового уряду, займали положення урядової партії за часів гетьманату і Директорії.

Значна частина членів українських партій емігрувала. Ті, що залишилися, були засуджені за сфальсифікованими справами «Спілки визволення України» (1930) і «Українського національного центру» (1931).

Деякий час у Педагогічному музеї містилася також Українська державна академія мистецтв, заснована у листопаді 1917. До Оргкомітету і першого складу академії входили голова УЦР М. Грушевський, літературознавець, генеральний секретар УЦР І. Стещенко, художники М. Бойчук, М. Бурячек, М. Жук, В. Кричевський, Ф. Кричевський, А. Маневич, О. Мурашко, Г. Нарбут.

З 1921 тут розташовувався Пролетарський музей, з 1924 — Музей революції, у 1932—35 — об'єднанком.

1935—37 за проектом арх. П. Альошина було проведено реконструкцію будинку, внаслідок якої його розширено в глибину кварталу. До 1982 тут містився Київський філіал Центрального музею В. Леніна (пізніше — на вул. Хрещатик, 2).

1995 на фасаді будинку й у вестибюлі встановлено бронзові меморіальні дошки на пошанування Української Центральної Ради (скульптори В. Сівко, М. Білик).

Тепер — Будинок учителя і Педагогічний музей України [353].

Лариса Федорова, Данило Яневський,

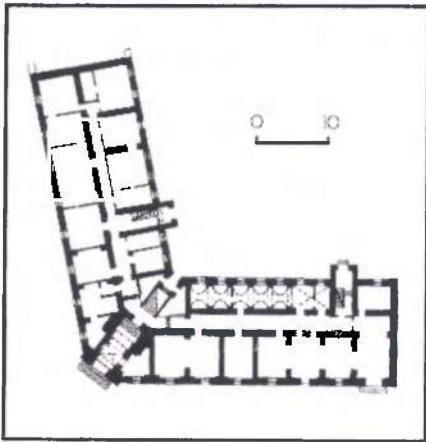
Володимир Ясієвич.

72.36. Пожежне депо Старокиївської пожежні, серед. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Володимирська, 13/5. На розі з вул. Великою Житомирською, на червоних лініях забудови вулиці. Наріжна будівля з каланчею — одна з висотних доміант Старого міста — входить до складу комплексу Присутствених місць, що займає трикутний у плані квартал між Софійською пл., вулицями Володимирською, Великою Житомирською та Володимирським проїздом. Трикутна форма кварталу з усіченими рогами викликає асоціації з більш ранніми Присутственими місцями московського Кремля (1776—87, арх. М. Казаков), проте вирішення київських Присутствених місць характеризується чіткішою функціональною градацією елементів комплексу за їхнім призначенням. Підтвердження цього — пожежне депо, збудоване як окремо розташована споруда, що формує північно-західний ріг комплексу.

Споруджено 1854—57 за проектом архітекторів К. Скаржинського, М. Іконникова, І. Штрота, каланчу — за проектом М. Іконникова. Оформлений у стилістиці пізнього класицизму у сполученні з елементами неоренесансу.

У будівлі розміщувалася найстарша з чотирьох пожежних частин міста, що до 1870-х рр. складалася з 25 осіб на чолі з брендмейстером (були ще Палацова, Печерська та Подільська пожежні). «Вишковий», що виявляв пожежу, вивішував на каланчі умовні знаки: прапори, кулі, хрести.

Первісно споруда складалася з Г-подібної у плані головної двоповерхової будівлі з високою наріжною каланчею, симетричних, у плані прямокутних двоповерхових флігелів, розташованих із розривами вздовж вулиці Володимирської та Великої Житомирської, і відсунутого вглиб подвір'я допоміж-

72.36. Вул. Володимирська, 13/5.

72.36. План першого поверху.

ного корпусу (не зберігся). У крилах головної будівлі на першому поверсі містилося по вісім відсіків для пожежних екіпажів, звернених до вулиці великими арковими отворами, з боку подвір'я — вузькі стійла для коней; другі поверхи займали великі безстовпні приміщення, призначені для казарм. Каланчу завершував відкритий оглядовий майданчик на потужних консольних опорах з невеликою, увінчаною шпилем будкою над входом.

У 1870 флігель на вул. Великій Житомирській був об'єднаний з наріжним об'ємом, з боку вул. Володимирської у проміжку між будівлями містилася цегляна брама з трьома отворами. 1914 головну будівлю надбудовано на один поверх.

1924—26 перебудовано верхню відкриту частину каланчі, закладено аркові в'їзди у відсіки для пожежних екіпажів, у підлогах казарм влаштовано спускові люки для пожежних, у двоповерховому флігелі на вул. Володимирській розміщено гаражі на три бокси для пожежних машин (перші автомобілі — «Бенц-Гагенац», «Хелен-Бельвіц», «Бенц», «Лянчин»). Під час останньої капітальної реконструкції 1975—78 було знесено об'єми старих двоповерхових флігелів, на їхньому місці зведено чотири — п'ятиповерхові корпуси, стилістично пов'язані з будівлею Присутствених місць. Одночасно здійснено ремонт приміщень наріжної будівлі з застосуванням нових оздоблювальних матеріалів.

Споруда — цікавий зразок будівель спеціального призначення у стилі класицизм з пізнішими об'ємами у стилі неоренесанс. Матеріал стін — цегла, фасади тиньковані. Наріжна частина будівлі — шестиярусна, чоти-

ригранна, з усіченими кутами каланча. До неї під прямим кутом прилягають ідентичні за об'ємно-просторовим вирішенням два триповерхові на підвалах крила. Планування поверхів у цілому відповідає раціональним класицистичним принципам розташування приміщень. Внутрішнє планування крил коридорне, з двобічним розташуванням приміщень; на першому поверсі приміщення зовнішнього ряду поєднано анфіладно за допомогою широких отворів, що нагадують про їхнє первісне призначення (відсіки для пожежних екіпажів). Анфілада приміщень, пов'язаних отворами з лучковими арками у перемичках, добре збереглась і у внутрішньому ряді першого поверху у крилі на вул. Володимирській; кожен із відсіків перекритий циліндричними або хрещатими склепіннями (колишні допоміжні приміщення депо для екіпажів). Перекриття інших приміщень плоскі по дерев'яних балках. Роль головного розподільчого вузла відіграють широкі кам'яні сходи, до яких від наріжного входу веде високий, перекритий склепіннями коридор. Двоє допоміжних сходів з виходами на подвір'я забезпечують взаємозв'язок між поверхами видовжених крил. На яруси каланчі ведуть дерев'яні сходи.

Композиція споруди ґрунтується на підпорядкуванні обох крил центрально-осьовий симетрії відносно каланчі та головного наріжного входу. Фасади крил з вулиці та подвір'я — ідентичні, у первісному двоповерховому варіанті вони від доколу до карниза членувалися дощаним рустом з поперечними швами. Полегшений другий поверх з рідко розташованими прямокутними вікнами з трикутними сандриками містився на масивнішому першому поверсі, розчленованому потужними напівциркульними арками в'їздів з боку вулиці (у 1930-х рр. перероблено на вікна). Легка багатоярусна каланча та надбудований 1911—14 третій поверх вирішено в іншому ключі, який нагадує архітектуру ренесансних ратуш.

Інтер'єри змінено перебудовами 1920—30-х рр. та 1975—78: у залних приміщеннях першого — другого поверхів з'явилися внутрішні перегородки, у кімнатах та коридорах — акустичні підвісні стелі з кахлів «акмугран», стіни коридорів облицьовано плитами черепашника, східці центральних сходів та підлоги холів — лабрадоритом. Сучасним декоративним оздобленням відзначаються сім експозиційних залів Пожежно-технічної виставки: підвісні стелі з лампами денного освітлення, панелі з облицювальних листів анодированого алюмінію. В експозиції використано вітражі, макети, діорами.

Нині головну будівлю Старокиївського пожежного депо займає Управління пожежної охорони м. Києва [354].

Олександр Тищенко.

72.37. Прибутковий будинок Управління Києво-Софійського митрополичого дому 1903—04, в якому проживали Вербицький О. М., Заболотний В. Г., Тацій О. О., Штейнберг Я. А. (архит., іст.). Вул. Володимирська, 22. На межі подвір'я Софійського собору, фасадом на Софійську пл. Побудований за проектом арх. Є. Єрмакова, належав Управлінню Києво-Софійського митрополичого дому. Первісно на цьому

місці були кузня заїжджого двору Софійського собору та частина цегляного муру 18 ст.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, у плані наближається до Т-подібної форми. Односекційний, на сходо-ду клітку кожного поверху виходять дві багатокімнатні квартири. Конструкція покрівлі — дерев'яні крокви. Оформлення фасаду вирішено у стилі неоренесанс. Фасад розчленовано центральною та двома симетрично розташованими бічними розкріповками. Площина стіни першого поверху оброблена великомірним рустом, за висоютою та членуванням пов'язана з цегляним муром подвір'я собору. Другий та третій поверхи об'єднано пілястрами корінфського ордера та прикрашено пишним ліпним декором, в якому особливо виділяється обрамлення вікон другого поверху з трикутними та лучковими, прикрашеними горельєфами жіночих голівок (центральної ризаліт), сандриками. Витонченістю та чіткістю також вирізняються підвіконні вставки, виконані у вигляді балюстради. На верхньому поверсі для полегшення композиції на бічних розкріповках застосовано аркові вікна. Увінчує будівлю карниз, прикрашений спареними кронштейнами. Парадно, у вигляді порталу з трикутним фронтоном, оформлено вхід. Легкий ажурний орнамент металевих огорож доповнює архітектуру фасаду. В інтер'єрах квартир, вестибулі та на парадних сходах збереглося пишне ліпне оздоблення.

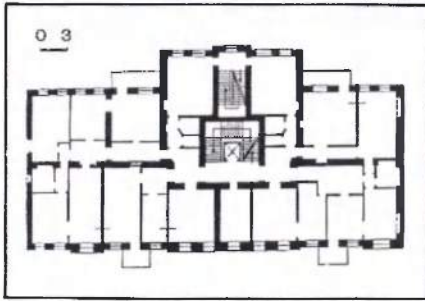
Будівля відзначається гармонією об'ємів та деталей, але обмежує візуальне сприйняття Софійського собору.

1944 будинок був переданий як житловий для новоствореної Академії архітектури УРСР. Тут мешкали видатні архітектори та будівельники.

1944—58 у квартирі № 6 на третьому поверсі — Вербицький Олександр Матвійович (1875—1958) — архітектор, інженер, педагог, акад. АН УРСР (з 1945). Керував проектуванням та спорудженням залізничного вокзалу в Києві (1928—32) та інших будівель. Останні 40 років життя — на викладацькій роботі, професор архітектурних факультетів київських інженерно-будівельного та художнього інститутів. Серед його учнів — архітектори М. Гречина, А. Добровольський, Г. Слуцький та ін.

1945—62 у квартирі № 4 на другому поверсі — Заболотний Володимир Гнатович (1898—1962) — архітектор, президент Академії архітектури УРСР (1945—56), акад. Академії будівництва та архітектури СРСР (з 1956). Проекував та споруджував будинок Верховної Ради УРСР (1936—39; Державна премія СРСР, 1940). У повоєнні роки проектував ряд об'єктів в Україні, у т. ч. будівлю Укоопспілки в Києві на Хрещатику (1955—57; у співавт.). Брав участь у конкурсі проектів відновлення Хрещатика. Автор праць з історії та теорії архітектури, головний редактор «Нарисів історії українського мистецтва» (1966). Посмертно удостоєний Державної премії УРСР (1971).

1945—67 — у квартирі № 5 на третьому поверсі — Тацій Олексій Олександрович (1903—67) — архітектор, чл.-кор. Академії архітектури УРСР.

72.37. Вул. Володимирська, 22.
72.37. План третього поверху.

Брав участь у проектуванні павільйону УРСР для Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві (1937). Після Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. був автором конкурсного проекту відновлення Хрещатика, брав участь у спорудженні кінотеатру «Київ» на Червоноармійській вул. (1952; у співавт.).

У 1940—50-х рр. в квартирі № 8 на четвертому поверсі — Штейнберг Яків Аронович (1896—1982) — архітектор, педагог, професор київських інженерно-будівельного та художнього інститутів. За його проектами збудовано другу поліклініку (1954) та декілька житлових будинків у Києві; санаторій «Україна» і закритий басейн у Гаграх (обидва 1957—58) тощо.

1993 на фасаді, ліворуч від парадного входу, встановлено меморіальну дошку з білого мармуру з барельєфним портретом В. Заболотного (ск. М. Шутілов, арх. Д. Антоноук).

Тепер житловий будинок, приміщення у підвалі зайняті комерційними закладами [355].

Михайло Кальницький,
Тетяна Товстенко.

72.38. Прибутковий будинок Управління Києво-Софійського митрополичого дому кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Єрмаков С. Ф., Іваницький К. А. (архит., іст.). Вул. Володимирська, 20/1. На межі подвір'я Софійського собору, одним фасадом звернений до Софійської пл., другим виходить на Рильській пров. Належав Управлінню Києво-Софійського митрополичого дому. Первісний проект триповерхового будинку на цьому місці (арх. В. Ніколаєв, 1883) не був реалізований. Існуючу будівлю споруджено за проектом та під керівництвом єпархіального арх. Є. Єрмакова. У 1898—99 побудовано триповерховий з підвалом об'єм; 1904—05 надбудовано четвертий поверх за проектом того самого архітектора. У будівлі передбачалися прибуткові квартири та мебльовані кімнати для приїжджих священників, перший поверх відводився під магазин. При будівництві було знесено частину монастирського цегляного муру 18 ст.

В архітектурі будинку використано елементи історичних стилів (зокрема, російського) у цегляній інтерпретації.

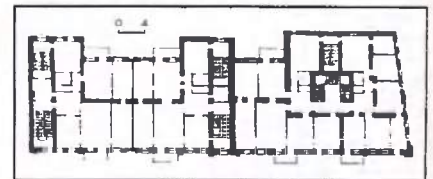
Чотириповерховий, цегляний, перекриття плоскі по дерев'яних балках, покривля металева по дерев'яних кроквах. У плані Ш-подібний. Складається з двох симетричних секцій на Софійській пл., що містять по одній п'ятикімнатній квартирі на поверсі, та торцевої секції з проїздом з боку Рильського пров., де були шестикімнатні квартири та установи. Сходові клітки — парадні (з верхнім освітленням) та чорні. Внутрішнє планування квартир анфіладно-коридорного типу характеризувалося виділенням головної кімнати-вітальні.

Обидва чоловічі фасади вирішено однаково. Завдяки ритмічно розташованим прямокутним прорізам та одноманітності архітектурних деталей мають характер рівномірно декорованих площин. Головні вісь зверненого до площі фасаду виділено центральною та бічними розкріповками, композиційну роль яких підсилено арковими вікнами надбудованого верхнього поверху. Вертикальні лінії розкріповок, наріжжя та віконні лутки оформлено тричвертевими валиками, прикрашеними витим орнаментом. Ярусність тектоніки фасадів виявлено за допомогою великомірною рустування стін другого — третього поверхів, міжповерхових поясів, горизонтальних декоративних вставок, орнаментованих плетінками та пальметками. Розвинуте завершення споруди складається з профільованого карниза з сухариками та широкого, декорованого аркатури фріза, який в межах розкріповок заповнено поділками на квадрати ліпних панно з рослинним орнаментом. В інтер'єрах багатьох квартир зберігся ліпний декор та кахляні груби. Найбільш пишним оздобленням вирізняються кімнати-вітальні.

Споруда являє інтерес своїм розташуванням та високими архітектурно-мистецькими якостями.

1900—17 у квартирі № 10 на другому поверсі жив будівничий споруди Єрмаков Євген Федорович (1868—1917) — архітектор, у 1898—1917 — київський єпархіальний архітектор. Автор проектів багатьох київських храмів, зокрема, Благовіщенської митрополичої

72.38. Вул. Володимирська, 20/1.
72.38. План другого поверху.

церкви в ансамблі Києво-Печерської лаври, Покровської церкви на Приорці, Пантелеймонівської церкви у Феофанії та ін. Проектував також будівлі Київського православного релігійно-просвітницького товариства (вул. Велика Житомирська, 9), церковно-учительської семінарії (вул. Багговутівська, 2), лікарняні корпуси Києво-Печерської лаври та Києво-Покровського монастиря, будував приміщення Київської духовної семінарії (вул. Смирнова-Ласточкіна, 20).

1905—12 у цьому будинку проживав Іваницький Кароль Людвігович (1870—1940) — архітектор, автор проекту житлового будинку на вул. Б. Хмельницького, 32 (1912).

Тепер секції з боку Софійської пал. використовуються під житло; з боку Рильського пров. розміщено Управління внутрішніх справ м. Києва [356].

*Михайло Кальницький,
Тетяна Товстенко.*

72.39. Присутствени містя, 1854—1909 (архит., іст.). Вул. Володимирська, 15. У південній частині трикутного, забудованого по периметру кварталу, між площами Софійською та Михайлівською, головним фасадом звернені на Володимирський проїзд.

У кін. 18 — на поч. 19 ст. розташовувалися в одноповерхових дерев'яних корпусах спочатку на Подолі біля Братського монастиря, пізніше — на Микільській вул. біля Провалля (розібрані 1810), з 1809 — у цегляному двоповерховому будинку в Липках (арх. А. Меленський) на головній міській площі, яка створювалася біля Маринського палацу. Генеральним планом 1837 губернські адміністративні установи було намічено перенести до Верхнього міста; стару будівлю Присутствених мість було знесено, нову збудовано за проектом архітекторів М. Іконникова, К. Скаржинського, І. Штрома (1854—57) у центрі розчищеної від будівель території між Софійським та Михайлівським монастирями. Первісно споруда була двоповерховою, на розвинутих підвалах, з підвищеними до трьох поверхів центральною та фланкуючими частинами. 1900 двоповерхові частини надбудовано до трьох поверхів (арх. Г. Антоновський). 1908—09 над триповерховими частинами первісного об'єму надбудовано четвертий поверх (арх. В. Безсмертний). Протягом 1987—88 над однією (східною) з двох частин, що лишилися триповерховими, зроблено надбудову четвертого поверху, яка порушила симетрію будівлі.

Крім Присутствених мість до комплексу кварталу увійшла будівля пожежного депо. Ліворуч від останньої по фронті вул. Великої Житомирської 1897—98 зведено триповерховий з підвалом будинок міської поліції (арх. О. Кривошеєв; пізніше надбудовано четвертий поверх). У 1970—80-х рр. замкнуло периметр кварталу добудовами, виконаними у стилі первісних споруд. В середині кварталу в цей період зведено шестиповерхову будівлю у сучасних формах, яка не впливає на зорове сприйняття комплексу ззовні.

Три-, чотириповерховий будинок, у плані П-подібний, з п'ятьма входами (три — з боку Володимирського проїзду та по одному — з боку Софійської

та Михайлівської площ). Цегляний, з напівпідвалами, перекриття нижніх ярусів — хрещаті скеління. Об'ємно-планувальне вирішення та трактування чолових фасадів виконано у стилі пізнього класицизму, згідно із затвердженими 1845 проектами будинків Присутствених мість для губернських міст, але в значно переробленому вигляді. Композиція фасадів ярусна, з підкресленою центральною віссю. Площинний ренесансний декор фасадів (руст, пілястри, ліштва, сандрики, карнизи) модельований у цеглі. Внутрішнє планування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Споруда звернена головним фасадом до бульвару, влаштованого на місці кріпосного валу (тепер Володимирський проїзд). Відіграла вирішальну роль у формуванні нового міського центру.

У будинку Присутствених мість містилися: Губернське правління та його різні підрозділи («присутствія»), Казенна палата із скарбниці, Приказ громадського догляду, Палати цивільних та кримінальних справ, судові та поліцейські установи, архів, друкарня тощо. 1876 частину внутрішніх приміщень реконструйовано (арх. М. Іконников) для Окружного суду.

У 1880—1902 тут працював Лазаревський Олександр Матвійович (1834—1902) — історик, культурно-громадський діяч. У 1880—85 — товариш голови Окружного суду, з 1885 — член Київської судової палати. Автор численних історичних та історіографічних творів. Перебуваючи у Києві, підготував ґрунтовний «Опис старої Малоросії» (тт. 1—3, 1888—1902) — зведення матеріалів з історії Стародубського, Ніжинського та Прилуцького полків. Дослідження О. Лазаревського (зокрема, на теми історії адміністративно-судового устрою України, генеалогії давніх українських

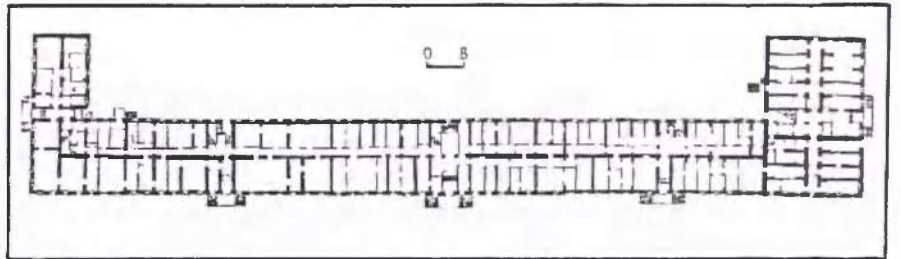
родів тощо) регулярно друкувалися у часописах «Киевская старина», «Чтения в Обществе Нестора-легописца». Член (з 1880), почесний член (з 1893) Історичного товариства Нестора-літописця; Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів (з 1886), Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (з 1889). Зібрав значну бібліотеку з україніки, яку заповів Київському університету.

У 1880—1900-х рр. до складу Київського окружного суду входив Осипов Олександр Петрович (1841—1905) — міський діяч у галузі садівництва, голова Київського товариства садівників, автор книги «Нарис історії деревних насаджень м. Києва і діяльності міської садової комісії 1887—1897 рр.». На поч. 20 ст. членом Київського окружного суду був також П. Тулуб — поет, журналіст, батько письменниці З. Тулуб. Наприкінці 19 ст. на посаді голови Київської судової палати перебував О. Кузьминський, родич письменника Л. Толстого, за деякими припущеннями — прототип чоловіка героїні роману «Анна Кареніна». Начальником відділення Казенної палати на поч. 20 ст. був Л. Рудченко — брат письменника Панаса Мирного. У цьому відділенні в юнацькі роки працював переписувачем київський літератор Григор'єв Григорій Прокопович (1898—1971), який описав побут службовців Присутствених мість у спогадах «У старому Києві». У будівельному відділенні Губернського правління працювали відомі київські архітектори, зокрема, губернські архітектори Г. Антоновський, М. Іконников, губернські інженери В. Безсмертний, Ф. Гешвенд.

25 вересня — 30 жовтня 1913 тут у Київському окружному суді відбувся процес із т. зв. справи Бейліса, до якого було прикуто увагу цілого світу. З ініціативи місцевих чорносотенців прикажчика цегельного заводу у Києві єврея М. Бейліса звинувачували в

72.39. Вул. Володимирська, 15.

72.39. План першого поверху.

ритуальному вбивстві у березні 1911 православного хлопця А. Ющинського. Письменник В. Короленко разом з М. Горьким створив комітет захисту Бейліса, який організував у суді захист найкращими адвокатами Росії. Серед них — О. Грузенберг, О. Зарудний, М. Карабчевський, В. Маклаков. Обвинувачем виступав помічник прокурора Петербурзької судової палати О. Віппер. В. Короленко був присутній у засіданнях, хід яких він висвітлював у багатьох газетах, у т. ч. в «Київській мысли» (проживав у готелі «Франсуа» на вул. Володимирській, 52/17). Проти версії ритуального вбивства виступили лікарі В. Бехтерев, І. Троїцький, рабин Я. Мазе з Москви, семітолог і гебраїст П. Коковдов, професор Київської духовної академії, протоієрей О. Глаголев та ін.

Тепер у будинку розміщуються різні адміністративні установи [357].

*Михайло Кальницький,
Віталій Отченшко,
Лариса Федорова.*

72.40. Садиба, 1867 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Володимирська, 41/27. На наріжній ділянці вулиць Володимирської і Прорізної, у ряді щільної периметральної забудови кварталу. Складається з двох будинків.

Садиба започаткована у 1860-і рр. згідно з проектом планування вул. Прорізної на місці оборонних валів Старокиївської фортеці. Першим з відомих її власників був чиновник Я. Моциньський. До 1867 відноситься будівництво в садибі наріжного двоповерхового житлового будинку, що поклав початок всьому комплексу. 1880 садиба перейшла у власність київського купця, кравця П. Оскерка. На його замовлення 1883 техніком-будівельником А. Крауссом зведена триповерхова прибудова до споруди з боку вул. Прорізної (№ 27), 1884 А. Краусс склав також проект надбудови третього поверху над наріжним об'ємом із зміною його фасадів. Таким чином, з двох різночасових і різноповерхових споруд утворився єдиний триповерховий будинок.

72.40. Вул. Володимирська, 41/27.

На рубежі 19—20 ст. частина садиби на вул. Володимирській, що належала у 1880-і рр. князю М. Репніну, була придана до наріжної. У 1900-і рр. на ній споруджено чотириповерховий прибутковий будинок. Усі будинки декоровано у формах неоренесансу.

Триповерховий (з подвір'я чотириповерховий) наріжний будинок цегляний, тинькований. У плані — П-подібна двоквартирна секція з центральним, виділеним еркером, сходовим вузлом. Первісний двоповерховий об'єм (1867) був виконаний у стриманих, близьких до класицизму формах. На першому поверсі були широкі отвори входів до магазинів з тридільним різьбленим заповненням, на другому поверсі — наріжний балкон на консолях. Після перебудов 1883—84 фасади будинку одержали неоренесансний декор, основним мотивом якого є пілястри корінфського ордера, що об'єднували другий і третій поверхи. Через акцентне розташування у забудові наріжна частина комплексу була виділена ошатнішим оформленням. Наріжжя з вузьким глухим еркером увінчувала невелика вежа з банею вишуканої форми (втрачена у 1930—50-х рр.). Осі симетрії на обох фасадах завершено фронтонами з рельєфами в тимпанах. Численні ліпні деталі, які частково збереглися, — маскарони, гірлянди, меандрові вставки, декоративні консолі під карнизом тощо, а також вміщена в нішах еркера круга скульптура — надавали фасадам будинку м'якого пластичного ефекту. Металеві ґрати балюстради з вертикальних прутів з опорними стовпами не збереглися.

Прибутковий будинок на вул. Володимирській збудований на поч. 20 ст. Чотириповерховий, на підвалі, односекційний, з однією семикімнатною квартирою на кожному поверсі. Фасад з рисами неоренесансу виконано з врахуванням форм декору наріжного будинку. Має тридільну симетричну композицію з двома бічними ризалітами невеликого виносу, виділеними на третьому—четвертому поверхах канелюрованими пілястрами композит-

ного ордера. Високі вікна верхніх поверхів обрамлено лиштвами різної форми з високою вінцевою частиною. По центру — ряд балконів.

Вирізняючись стильовою єдністю, комплекс прибуткових будинків належить до одного з найкращих ансамблів Києва на межі 19—20 ст. у забудові вулиць Володимирської і Прорізної.

Первісно на верхніх поверхах містилися квартири, на перших — п'ять крамниць, швейне ательє і аптека (існувала до серед. 1980-х рр.); підвали були зайняті частково житлом, а також складами аптекарських товарів, погребами й пральнею [358].

*Марія Кагомська,
Тетяна Скібіцька.*

72.41. Садиба 1891—92, в якій міститься Київське громадське зібрання, відбувалися збори «Української народної громади», діяла Культурна референтура ОУН (архіт., іст., мист.). Вул. Володимирська, 45. У щільному ряді забудови вулиці, на колишній садибі М. Качали — дружини київського інженера і громадського діяча В. Качали. Після смерті В. Качали (1894) власники садиби неодноразово змінювалися. На червоній лінії забудови квартиру розташований триповерховий прибутковий житловий будинок з цокольним поверхом, у тилу ділянки — двоповерховий флігель — особняк власниці садиби. Обидві споруди зведено за проектом і під керівництвом арх. О. Хойнацького. Вони є яскравими зразками періоду еkleктизму в архітектурі Києва.

Прибутковий будинок П-подібний у плані, з поверхом на дві квартири й центральним проїздом на подвір'я. Симетричний за композицією вуличний фасад перенасичений архітектурним і скульптурним декором ренесансно-барокового характеру. Нижній ярус рустований, верхні поверхи — з різноманітними за формою віконними сандриками. Об'єднані важкими корінфськими колонами, які несуть розкішно прикрашений антаблемент і високі дахові вежі. Тілові крила за первісним проектом коротші, у 1892 подовжені. У фризі центрального ризаліту вміщено скульптурні фігури путті, один з яких тримає тези з латинською аббревіатурою: «S.P.Q.R.», що означає: «Сенат і народ римський». Скульптурні кронштейни балконів другого поверху виконано у вигляді напівфігур атлантів і каріатид.

Флігель, що замикає вісь проїзду, хрестоподібний у плані, розташований на схилі. Тому його фасади різноповерхові: головний, звернений у бік вул. Володимирської, має два поверхи, тильний — триповерховий. В оформленні споруди використано прийоми і форми ренесансної архітектури. Фасади розчленовано горизонтальними лініями дощаного русту, тяг і карнизів. Віконні прорізи з лучковими сандриками. Другий поверх оперезаний широким орнаментальним фризом. Вхід акцентовано балконом з ажурною огорожею. До візерунку ґрат вписані ініціали власниці.

Інтер'єри особняка частково переплановано, первісними залишилися вестибюль з мармуровими сходами, освітлений ліхтарем верхнього світла, кімнати, прикрашені ліпним орнаментом витонченого рисунка.

72.41. Вул. Володимирська, 45.
72.41. План першого поверху особняка.

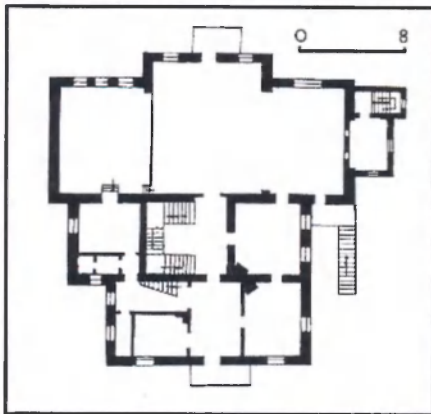
Особняк у глибині ділянки спочатку використовувався як житловий. 1909—10 він був перебудований для розміщення Київського громадського зібрання — популярного в місті клубу ліберальної інтелігенції. При цьому було влаштовано двосвітну залу з чудовою акустикою, виділено приміщення для клубної бібліотеки — однієї з найбагатших у Києві. Київське громадське зібрання засновано у 1907. Серед керівників клубу і постійних відвідувачів були: видавець газети «Киевская мысль» Р. Лубковський, популярний фейлетоніст тієї ж газети І. Левинський (Гарольд), аграрний діяч, майбутній міністр гетьманського уряду України А. Ржепецький, відомий київський лікар Й. Дейч та ін. У зібранні регулярно відбувалися концерти, лекції, літературні вечори. Ця зала часто використовувалася різними культурними організаціями, зокрема українським клубом «Родина». 1911, коли вшанування пам'яті Т. Шевченка з нагоди 50-річчя від дня його смерті було офіційно заборонено, дитячий «Недільник» у Київському громадському зібранні був чи не єдиним заходом, що відзначив цю дату.

У 1910-х рр. у фасадному будинку проживав Любинський Всеволод Юрійович (1840—1920) — лікар-фармаколог, активний діяч «Української народної громади», у травні—грудні 1918 — міністр народного здоров'я й опіки Української Держави.

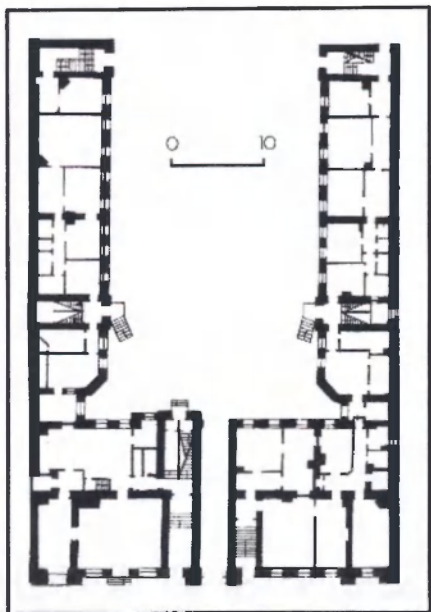
У березні—квітні 1918 у квартирі В. Любинського збиралися члени організації «Українська народна громада», створеної з ініціатииви генерала Скоропадського Павла Петровича (1873—1945), яка підготувала державний переворот і встановлення гетьманської влади П. Скоропадського 29 квітня 1918. Серед членів УНГ були відомі українські землевласники, офіцери 1-го Українського корпусу, представники Вільного козацтва, інженери, адвокати, громадсько-політичні діячі. У зборах, зокрема, крім власника квартири і П. Скоропадського, брали участь Б. Бутенко, О. Вишневецький, М. Гицький, І. Дусан, Г. Зеленецький, В. Кочубей, М. Кочубей, І. Полтавець-Острияниця, О. Сахно-Устимович, С. Шемет та ін.

Під час гетьманату в особняку містилося Управління коменданта м. Києва, пізніше — Будинок лікаря.

У вересні — грудні 1941 у будинку нелегально містилася Культурна референтура (відділ) ОУН на чолі з поетом і політичним діячем О. Ольжичем, до якої входили поетеса О. Теліга, журналіст О. Штуль та ін. Свою діяль-

72.41. Вул. Володимирська, 45.
72.41. План першого поверху.

ність припинила на поч. 1942. Більшість її членів було заарештовано гестапо й розстріляно.

З 1947 — Будинок учених, в якому відбулося чимало визначних заходів — конференцій, лекцій, зустрічей вчених. Драматичним гуртком-студією Будинку вчених бл. двох десятиліть керував Лавров Юрій Сергійович (1905—80) — актор, народний артист СРСР (з 1960). До 1968 працював у Київському російському драматичному театрі ім. Лесі Українки.

У фасадному будинку тепер — Посольство Королівства Данії [359].

Марія Кагомська,

Михайло Кальницький,

Олександр Кучерук, Лариса Федорова.

72.42. Садиба кін. 19 ст., в якій містилося Комерційне училище, проживав Нечуй-Левицький І. С. (архит., іст.). Вул. Володимирська, 7. Складається з двох споруд — фасадного будинку, що стоїть на червоній лінії забудови вулиці, та розташованого по периметру подвір'я флігеля. Належала С. Кониському — голові попечительської ради Комерційного училища Товариства поширення у м. Києві середньої комерційної освіти із спільним навчанням. Училище містилося тут з 1907.

Фасадний будинок чотириповерховий, з мансардою та підвалом, цегляний, у плані близький до прямокутника, односторонній. З боку подвір'я — два бічні ризаліти, в яких влаштовано чорні сходи. Чоловий фасад симетричний, оформлений у стилі неоренесанс. Центральну вісь будівлі виділено пілястрами на всю висоту, на першому поверсі — проїздом на подвір'я та ганком з високими дверима, що завершені архівольтом; між пілястрами на трьох верхніх поверхах — по два невеликих вузьких вікна з арковими перемичками, в мансарді — трикутний щипець з віконним прорізком. Бічні осі акцентовано згрупованими по три вузькими вікнами також з арковими перемичками, які фланкуються пілястрами (на першому поверсі — рустованими). В оформленні четвертого поверху використано т. зв. венеціанські

вікна, декоративне оздоблення яких надає будинку особливий привабливості. Первісне внутрішнє планування частково втрачене.

Флігель чотириповерховий, з підвалом і мансардним поверхом, цегляний, у плані П-подібний. Бічними ризалітами з'єднаний з фасадним будинком, внаслідок чого утворилося замкнене внутрішнє подвір'я. Композиція фасадів асиметрична, її тектоніку визначає схема поярусного членування (міжповерхові тяги, карнизи, міжвіконні плястри). Архітектурний декор фасадів — листви вікон, карнизи з сухариками, плястри, орнаменти — модельовано в цеглі. Внутрішнє планування секційне.

Будівлі органічно вписані в ансамбль забудови вулиці, мають містобудівну цінність як архітектурний комплекс, що зберіг структуру міської садиби кін. 19 ст.

1910—11 тут мешкав Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838—1918) — письменник, автор численних повістей, зокрема «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Хмари» та ін., в яких відображено українське пореформене життя. У цей час письменник працював над нарисом «Апокаліпсична картина в Києві» (1910), статтею «Українська декадентщина», повістю «Неоднаковими стежками», оповіданням «В диму і полум'ї» тощо. Дія багатьох творів Нечуя-Левицького розгортається в Києві.

1911—17 І. Нечуй-Левицький проживав у Києві за різними адресами: на вул. Львівській (тепер Артема), в будинку, що належав київському лікарю-окулісту Думитрашку; в кін. 1917 — на поч. 1918 — в будинку інж. О. Копилова, що на Діонісівському (тепер Бехтеревському) пров., 8 (не збереглися). Останнім місцем перебування письменника була Дегтерівська богадільня (вул. Дегтерівська, 19), де він і помер 15 квітня 1918.

На поч. 1910-х рр. в комерційному училищі викладали: історію — Д. Дорошенко — історик, публіцист, громадсько-політичний діяч; Слово Боже — протоієрей В. Липківський — церковний діяч, з 1905 — настоятель Покровської церкви на Солом'янці; російську мову — І. Огієнко — церковний і державний діяч, історик, етнограф, письменник, перекладач; французьку мову — С. Русова — педагог, просвітителька, громадська діячка. Тепер тут міститься поліграфічний факультет Національного технічного університету [360].

*Світлана Блащук,
Михайло Кальницький, Петро Скрипник,
Ірина Тарутінова.*

72.43. Селянський поземельний та Дворянський земельний банки, 1910—11 (архит.). Вул. Володимирська, 10. У ря-

72.42. Вул. Володимирська, 7.

довій забудові. Відіграє роль акценту в ансамблі вулиці. Один з перших в Україні банківських будинків, зведених у неоросійському стилі. Автор проекту — арх. О. Кобелев. Після завершення будівництва триповерховий, у 1953 надбудовано четвертий поверх. При цьому один з криволінійних фронтонів головного фасаду та наріжну вежу було піднято, другий — втрачено, внаслідок чого загальні пропорції змінилися. У плані Т-подібний, витягнутий у глибину ділянки, має тридільну функціонально-зонаову структуру. У фасадній частині розташовано службові приміщення й малі зали, у центральному об'ємі — операційну залу, у тильній частині містилися квартири службовців. Операційна зала має двобічне освітлення, оздоблена трьома парами металевих колон. Матеріал стін — цегла. Перекриття бетонні, цокольна частина — бетонна, імітує природний камінь. Відзначається високою якістю обробки. Композиція головного фасаду асиметрична, з тридільним членуванням, наріжжя увінчує вежа із оригінальним наметовим покриттям. Мотиви давньоруської архітектури введено у форму вхідного portalу, вікон другого поверху, орнаменту майолікових вставок фриза. У декорі огорожі балкони — барельєфи із зображеннями давньоруських воїнів.

Ліворуч до будинку прилягає в'їзна брама з хвірткою аркової форми.

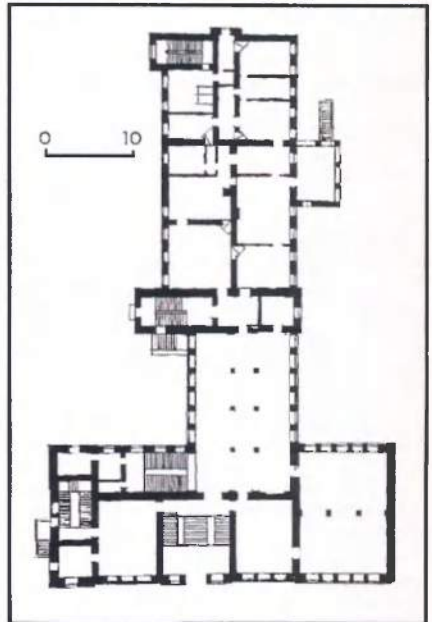
Будинок зведено для Київського відділу Селянського поземельного та Дворянського земельного банків. Ці взаємопов'язані урядові установи призначалися для здійснення більш гнучкої аграрної політики: поміщики та деякі селяни продавали або закладали землю через банк, селянство за допомогою банку збільшувало свої наділи. Банки підтримували на певному рівні ціну на землю, під час аграрної реформи П. Століпін сприяли виділенню селянам хуторів та відрубів. Націоналізовані 1919.

Тепер тут міститься Центральний телеграф міста [361].

*Михайло Кальницький,
Володимир Ясієвич.*

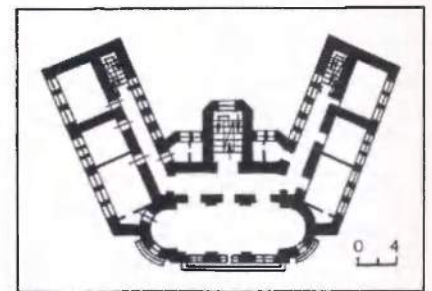
72.44. Середня школа, 1939 (архит.). Вул. Володимирська, 1. На розі вулиць Десятинної і Володимирської, завершує перспективу Андріївського узвозу. Будинок є активним елементом формування простору площі біля Андріївської церкви. Зведено за індивідуальним проектом цивільного інж. М. Шехоніна та арх. А. Недопаки на території кол. садиби Трубецьких. Одна з перших у Києві споруд, збудованих швидкісним методом (початок будівництва — 15 квітня, завершення — 29 серпня 1939).

Чотириповерховий, у центральній частині — п'ятиповерховий, цегляний, тинькований, має симетричне стосовно наріжної осі ділянки об'ємно-просторове вирішення. В його основі лежить план коридорного типу з однібічним плануванням. У наріжному підвищеному об'ємі містяться вестибюль, актова і спортивна зали. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін. Вирішення усіх фасадів відбиває функціонально-планувальну структуру будинку. Громадський характер підкреслюють нечисленні архі-

72.43. Вул. Володимирська, 10.
72.43. План першого поверху.

72.44. Вул. Володимирська, 1.
72.44. План другого поверху.

тектурні деталі — обрамлення вікон, тяги, карнизи, завершення кутів, що прорисовані у суворій класицистичній манері. Архітектурний вигляд побудовано на просторовій виразності простих за масами об'ємів. Призначення будинку підкреслено вертикальними панно між вікнами другого й третього поверхів, виконаними в техніці графіто.

Будинок — пам'ятка перехідного етапу розвитку радянської архітектури від конструктивізму до неокласицизму [362].

Марія Гончаренко.

72.45. Софійська площа, 11—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Площа замикається з західного боку мурами Софійського монастиря з надбрамного дзвіниці, з північного боку — двома, з протилежного — трьома житловими будинками, на сході — комплексом Присутствених місць.

За середньовічними звичаями біля храмів, як правило, влаштовувалася площа. Малюнок Софійського собору, виконаний 1651 голландським художником А. ван Вестерфельдом, свідчить про те, що зі східного боку св. Софії був великий вільний простір з встановленим на ньому роз'їзтням. На користь того, що тут могла бути торговельна площа, говорять головні напрямки людських потоків, що входили в місто через північну Жидівську та південну Лядську брами.

Ймовірно, враховуючи цю традицію, арх. В. Беретті, розробляючи генплан Києва, передбачив місце для створення великої площі (генплан затверджено 1837). Цю дату можна вважати початком її існування. Первісно не мала офіційної назви, з 1869 — Софійська пл. У 1920 її перейменували на пл. Червоних героїв Перекопу, з 1944 отримала ім'я Б. Хмельницького, 1993 повернено історичну назву.

По периметру площа забудована рівновисокими багатоповерховими будівлями, в центрі здіймається кінний монумент Б. Хмельницькому, відкритий 1888 (ск. М. Микешин, арх. В. Ніколаєв), у зв'язку з чим площа отримала важливий ідейно-художній акцент, нагадуючи нащадкам про уславленого гетьмана та козацькі перемоги у Визвольній війні 17 ст.

У площу вливаються вулиці Володимирська та Софійська, пров. Рильський, Володимирський проїзд та прилягає сквер на місці знищеного Середнього валу 17 ст. Західний фронт площі формує ансамбль Софійського монастиря з головною архітектурною домікантою — дзвіницею, підвищеною у 1851—52 за проектом арх. П. Спарро до чотирьох ярусів.

Зі сходу на площу виходить фасад короткого боку каре будівлі Присутствених місць (1854—1909, архітектори М. Іконников, К. Скаржинський, І. Штром). Ритм горизонтальних членувань карнизними поясками та вертикальними пілястрами, розташованими на кожному поверсі, пожевляє площину стін споруди. Двоповерховий будинок № 23, що виходить на площу, виконаний у неоготичних формах 2-ї пол. 19 ст. Тоді ж був споруджений будинок № 21 на Володимирській вул. у пізнюкласицистичних традиціях. Будинок № 19 на шість поверхів з мансардою був вирішений у стилі українського модерну (1914, арх.

П. Альошин), 1941 він згорів під час бомбардування, у 1950-х рр. відбудований. На розі Рильського пров. та Володимирської вул. стоїть чотириповерховий будинок кін. 19 ст. (№ 18), в архітектурі якого використано елементи ренесансної та барокової архітектури. Характерний для нього ритм горизонтальних поярусних членувань карнизними поясками та вертикальними пілястрами добре пов'язаний з ритмом членувань як у будинку Присутствених місць, так і у житлових будинках з північного боку площі (вул. Володимирська, 20 та 22), зведених на межі 19—20 ст. за проектом одного автора — арх. Є. Єрмакова з використанням елементів історичних стилів. Дрібночарункова ритмічна структура їхніх фасадів створює вдалий перехід до потужної вертикалі Софійської дзвіниці, що фланкується крилами білих рустованих стін мурув. Вертикаль дзвіниці відігравала велику містобудівну роль не тільки в забудові, але і в ансамблі-диптиху — Софійського та Михайлівського Золотоверхого монастирів, будучи одним з унікальних архітектурно-ландшафтних просторових утворень.

Завдяки дотриманню масштабних співвідношень різностильових та різночасових споруд, підпорядкованих масиву ансамблю Софійського монастиря, вдалося досягти єдиної архітектурно-просторової композиції площі, в містобудівному відношенні однієї з найбільш цілісних та довершених у Києві.

Розташована перед головним митрополитим храмом Київської Русі, Софійська площа здавна мала значення одного з громадських і торговельно-економічних центрів міста. На ній проходили народні зібрання з приводу

найважливіших подій — віча київські (у 1068, 1113, 1146, 1147, 1157 — за даними літописів). У 16—19 ст. тут відбувалися ярмарки. На цій площі киїни зустрічали урочисті в'їзди восвод, митрополитів, послів, у 1648 — гетьмана Б. Хмельницького після перемоги над польсько-шляхетським військом. Вона пов'язана й з багатьма сторінками соціальних та визвольних рухів та воєн. Тут проходили мітинги й виступи робітників та солдатів під час революційних подій 1903, 1905, 1917 і громадянської війни; у листопаді 1943 відбулися урочистості з нагоди звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників.

Софійська площа неодноразово ставала місцем проведення народних зібрань і демонстрацій, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу, його багатовіковим виборюванням незалежності, державності, соборності, прав на існування національної культури. 9 березня 1914 киїни прийшли сюди на знак протесту проти заборони російським царем урочистостей з нагоди 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, 1917 тут проходила загальна маніфестація і мітинг на підтримку Української Центральної Ради (березень), народні зібрання, на яких було проголошено Універсали Української Центральної Ради, у грудні 1918 — молебні та парад військ Директорії. У серпні 1991 на площі відбулося народне віче на підтримку незалежності України. У липні 1995 біля головного входу до Софійського собору було поховано митрополита Володимира — предстоятеля УПЦ Київського патріархату, Патріарха Київського і всієї Русі-України. 1998 площу (разом з Володимирським проїздом та Михайлівською площею) реконструйовано за проектом арх. О. Колесникова: зроблено нове бруку-

72.45. Софійська площа. 1980-і рр.

вання з клінкерної цегли та темно-сірого граніту, навколо пам'ятника Б. Хмельницькому влаштовано металеву огорожу за старими зображеннями [363].

Григорій Логвин, Елла Піскова.

73. ВОЛОДИМИРСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС, 1849—57 (архит., іст).

Просп. Повітрофлотський, 6. Розташований окремо, біля високого плато, на невеликій відстані від сучасної житлової п'яти-, дев'ятиповерхової забудови з півдня та сходу. Із заходу ділянка обмежена залишками старого кадетського березового гаю (вирубаний 1918—20), з півночі — невеликим комплексом стадіону Збройних сил України. Первісно кадетський корпус містився в будинку Першої гімназії на Бібіковському бульварі. (тепер — бульвар Т. Шевченка, 14). Заняття в ньому розпочалися 10 грудня 1851, офіційне відкриття відбулося 1 січня 1852.

Кошти на будівництво власного приміщення було зібрано дворянством Київської, Волинської, Подільської, Таврійської та Херсонської губерній (бл. 200 тис. крб.). Місце для споруди, що виникла за задумом царя Миколи I, вибране особисто ним під час відвідин Києва 1847; у той час воно було за межами міста, у мальовничій місцевості з березовим гаєм та ставом. Було створено спеціальну комісію для спорудження будинку, до якої входили генерал-майор П. Пінкореллі, інженер-полковник О. Танненберг та ін. Зведення споруди здійснено під керівництвом арх. І. Штрота. Кадетський корпус почав діяти тут з 17 серпня 1857. Названий на прохання дворянства на честь народженого 1847 великого князя Володимира Олександровича.

У кін. 19 ст. гай, що слугував для жителів Києва місцем відпочинку, закрили для відвідувань. Тут було влаштовано літній кадетський табір: дві літні казарми, відкриті намети для їдальні та гімнастичне містечко (споруди не збереглися). У великих кадетських ставках, у низині, було обладнано літні купальні для вихованців; зимовий басейн містився в самому будинку. В роки Великої Вітчизняної війни споруда колишнього кадетського корпусу була пошкоджена. Наприкінці 1940-х рр. під час ремонту до головного (східного) фасаду добудовано восьмиколонний портик з фронтоном, у 1980-х рр. зроблено тилову прибудову в сучасних формах.

Споруда Володимирського кадетського

корпусу — визначний приклад архітектури військово-навчальних будівель серед. 19 ст. у стилі класицизм.

Триповерховий, цегляний, з цокольним поверхом та підвалами, у плані Н-подібний, з портиком. Акцентовані невеликими виступами флангових ризалітів бічні крила формують курдонер перед головним фасадом та разом з дво-, шестиповерховими сучасними допоміжними прибудовами квадратне у плані внутрішнє подвір'я, до якого ведуть два симетричних аркових проїзди в центральному об'ємі. Об'ємно-просторове вирішення споруди ґрунтується на двох перпендикулярних осях — головній (поперечній) та другорядній (поздовжній) осі центрального об'єму). Положення другорядної осі закріплено розподільним коридором центрального корпусу. Внутрішнє планування характеризується класицистично чіткою та простою функціональною схемою. Має двобічний коридорний характер: основні коридори розташовано уздовж поздовжніх осей основного об'єму та крил, з винесенням у місця їх перетину великих приміщень (залів). У цокольному поверсі містилися кухні й квартири нижчих чинів; на першому — простора їдальня, квартири директора і частини службового персоналу; на другому — великі двосвітні домові церкви в ім'я св. Володимира (освячена 1863) і загальна зала, а також приміщення для вихованців; на третьому — приміщення для вихованців та решти службового персоналу. Найбільші приміщення (колишні класи) групуються уздовж стін головного фасаду, колишні спальні — уздовж тильних стін (з вікнами на подвір'я). Роль основної вертикальної комунікації відіграють пов'язані з центральним входом широкі двомаршові чавунні сходи; допоміжні сходи обслуговують кожен з двох симетричних центральних осей фасадів входів на північному та південному об'ємах бічних крил. Споруда увінчана положим двосхилим залізним дахом.

У формуванні архітектурного образу довгих фасадів значну роль відіграють характерні для пізнього класицизму рівні площини тинькованих стін, що членуються рідко розташованими великими віконними порталами на першому (прямокутні прорізи з трикутними сандриками) та другому (прорізи з напівциркульними перемичками і прямими сандриками) поверхах. Парадний характер цих основних поверхів підкреслюють невеликі прямокут-

ні вікна третього і рустованого цокольного поверхів. Центрально-осьова симетрія головного фасаду підсилена прибудованим пізніше монументальним портиком: вісім колон великого коринфського ордера на високих призматичних базах несуть пологий трикутний фронтон на повному антаблементі. До появи портика головний вхід було акцентовано центральним ризалітом з високим прямим аттиком з ліпним написом: «Владимирский Киевский кадетский корпус». Подібні прямі аттики збереглися над бічними ризалітами й торцевими стінами крил, акцентуючи симетричний характер композиції північного, південного та західного фасадів. При загальній монументальності та класицистичній ясності композиції привертає увагу роздрібність модульонів, що підсилюють лінію вінцевого карниза, а також здвоєні вікна над отворами входів північного та південного фасадів бічних крил, що трохи порушують монотонний класицистичний ритм. Сприймання здалеку цієї монументальної споруди, яка активно домінує у навколишній забудові, підсилює її розташування на відкритому підвищеному місці перед ділянкою різкого зниження рельєфу в південному напрямку. Київський Володимирський кадетський корпус належав до кращих кадетських навчальних закладів Росії. Тут виховувалися переважно уродженці Південно-Західного краю, діти офіцерів та дворян. До 1863 випускники отримували офіцерські чини. Пізніше, внаслідок загальної реформи військової освіти, корпус перетворився на середній навчальний заклад, що готував юнаків до подальшого навчання в юнкерських училищах. 1865 перейменованій на Володимирську Київську військово-гімназію — загальноосвітній заклад з початковою військовою підготовкою. 1882 повернено попереднє найменування кадетського корпусу, поновлено строеве навчання. З 1886 вихователями призначалися тільки військові особи.

Серед директорів корпусу були відомі військові фахівці й педагоги: 1867—71 — генерал Г. Кузьмін-Коровасев, 1871—79 — полковник П. Юшенов, 1879—98 — генерал П. Алексеев та ін. Тут працювали деякі професори Київського університету, зокрема, математики М. Ващенко-Захарченко та П. Роммер, ботанік О. Рогович, викладачі словесності А. Линниченко та О. Селін, історик О. Ставровський, правник В. Незабитовський. Викладачами корпусу були також відомий художник, майстер книжкової ілюстрації О. Агін, мовознавець та громадський діяч П. Житецький, протоієрей, професор КДА П. Троцький, балетмейстер Міського театру С. Ленчевський.

1912 навчальний заклад видавав «Кадетский журнал».

За перші 50 років існування — до 1901 Володимирський Київський кадетський корпус підготував 2050 випускників. Його вихованці досягли високого становища в армії, відзначилися під час воєнних дій. Так, капітан О. Гурковський (випуск 1868), штабс-капітан І. Макарашвілі (випуск 1872) та полковник Ю. Сосновський (випуск 1858) стали Георгіївськими кавалерами за

73. Просп. Повітрофлотський, 6.

подвиги у російсько-гурецьких війнах 1877—78. 1904 неабияку мужність при обороні Порт-Артура від японського війська виявив штабс-капітан В. Дешин (випуск 1895). Того ж року отримав Георгіївський хрест за призупинення наступу японців під Ляояном генерал О. Самсонов (випуск 1875), який загинув на початку 1-ї світової війни (1914) у ранзі командувача 2-ї російської армії. Капітан Є. Крутень (випуск 1908) був під час 1-ї світової війни льотчиком-асом, автором настанов з військово-авіаційної справи; загинув 1917 через несправність літака. Вихованець корпусу генерал М. Духонін у вересні 1917 призначений начальником штабу Ставки верховного головнокомандувача російської армії, у листопаді того ж року спробував оголосити себе верховним головнокомандувачем, але був вбитий під час солдатського заклоту. Генерал М. Дроздовський брав участь у формуванні Добровольчої армії, один з полків якої після його смерті (1919) був названий «Дроздовським». Полковник С. Каменев (випуск 1898), у 1917 — начальник штабу 3-ї армії, став згодом радянським військовим діячем, командувачем Східного фронту, з 1919 до кінця громадянської війни — головним командувач Збройними силами РСФРР. Генерал О. Ігнат'єв (випуск 1894) — військовий дипломат, у мемуарах «50 років у строю» докладно розповів про кадетський побут. Серед вихованців кадетського корпусу були відомі діячі доби національно-визвольних змагань. Полковник В. Петрів (випуск 1900) утворив український гайдамацький полк ім. К. Гордієнка, на чолі якого захищав Українську Центральну Раду під час січневих подій 1918 у Києві; у серпні—листопаді 1919 — військовий міністр УНР, у квітні—червні 1920 — начальник Українського Генерального штабу. Генерал О. Галкін (випуск 1885) керував Головним штабом армії Української Держави у квітні—грудні 1918, військовий міністр УНР 1920—21. У корпусі навчалися також майбутній філософ М. Бердяєв

(згадував про це у творі «Самопізнання»), художник-пейзажист М. Дубовської.

У період громадянської війни Володимирський Київський кадетський корпус припинив своє існування. Навесні та влітку 1919 в його приміщенні містилися 6-ї Київські командні курси Червоної армії, які закінчив А. Голиков — майбутній дитячий письменник А. Гайдар. Він відобразив навчання на курсах у своєму першому прозовому творі «У дні поразок та перемог». 1920—41 тут діяла піхотна школа. Після 2-ї світової війни в будинку містилося командування Київського військового округу. Командувачами округу були: 1945—53 — А. Гречко, 1953—60 — В. Чуйков, 1960—65 — П. Кошовий, 1965—67 — І. Якубовський (всі згодом стали Маршалами Радянського Союзу) та ін.

Тепер у будинку містяться Міністерство оборони України та Генштаб Збройних сил України [364].

Юрій Зінченко, Михайло Кальницький,

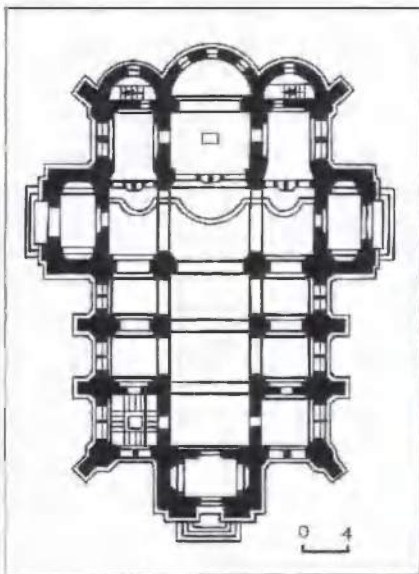
Олександр Тищенко.

74. ВОЛОДИМИРСЬКИЙ СОБОР, 1862—96 (архит., іст., мист.). Бульв. Т. Шевченка, 20. На одній з центральних магістралей міста, у центрі невеликої Ботанічної пл. У 1852 петербурзькому арх. І. Штрому було замовлено проект собору на честь князя Володимира — хрестителя Русі, затверджений 1853. Була запроєктована велична 13-банна, хрещата у плані споруда у російсько-візантійському стилі. До головної бані прилягали чотири менших за розмірами, до кожної з яких — ще по дві малих бані. Храм мав зводитися на громадські пожертвування, яких не вистачало на реалізацію проекту. 1860 спархіальному арх. П. Спарро доручено зменшити об'єм споруди. За переробленим проектом вилучалося шість малих бань (з півночі, півдня та сходу). Невеликі розміри майбутнього собору не задовольнили замовника — київського митрополита Арсенія (Москвіна), тому 1862 до про-

ектування залучили академіка архітектури О. Беретті, який зберіг стильову основу первісного проекту, збільшивши при цьому лінійне мірило у півтора рази. Завдяки цьому об'єм храму зростав більше ніж утричі. Після затвердження нового проекту 15 липня 1862 відбулися закладні собору. 1866 під час зведення бань у склепіннях та арках нижнього об'єму з'явилися тріщини, що призвело до призупинення зведення собору. О. Беретті було усунуто від керівництва будівництвом. Протягом 1865—75 ці обов'язки покладалися на І. Штрому, М. Іконнікова, В. Дейнеку, але спорудження не велося. Лише 1875, коли за наказом імператора Олександра II було виділено додаткові кошти, і до Києва приїхав авторитетний консультант — всесвітньвідомий фахівець зі спорудження склепінчастих будівель — проф. Р. Бернгард, роботи відновилися. Р. Бернгард запропонував укріпити стіни вісьмама контрфорсами й трьома тамбурами вхідів із західного, південного і північного боків. Його пропозиції було прийнято. Керівництво будівництвом, за рекомендацією Р. Бернгарда, доручили його учневі — київському спархіальному арх. В. Ніколаєву. Незважаючи на складність робіт, 1882 молодий будівничий завершив спорудження собору. Він запропонував також власний проект оформлення інтер'єрів. Проте до виконання було прийнято найбільш вдалі пропозиції проф. А. Прахова. 1896 завершено розписи й опоряджувальні роботи. 20 серпня того ж року відбулось урочисте освячення храму за участю царя Миколи II та митрополита Іоаннікія (Руднева).

Історію будівництва відбито в текстах на чотирьох мармурових дошках, розміщених біля північного і південного входів. Собор — прямокутна у плані хрестованна триапсидна споруда, увінчана сімома банями (п'ять — над центральним об'ємом і дві — над нартек-

74. Володимирський собор.
Бульв. Т. Шевченка, 20.
74. План.

сом), які формують пірамідальну архітектурну композицію. Розміри у плані: 29,85×54,93 м, висота до хреста головної бані — 48,99 м. Стіни й склепіння цегляні, покриті листовим залізом, ковані хрести над банями позолочені. Коробові склепіння поздовжніх і поперечних нав виявлено на фасадах закомарами, облямованими архівольтами і поясами із сухариків. Членуванням внутрішнього простору відповідають квадратні у перетині контрфорси, увінчані декоративними баньками. Спарені й потрійні аркові вікна з колонками у простінках розміщено у два яруси. Площини фасадів оброблено під руст. Невисокі тамбури трьох входів накрито сферичним дахом, над арками вхідних порталів — мозаїчні зображення святих князів Володимира, Олега і Олександра Невського, виготовлені за ескізами В. Васнецова у петербурзьких майстернях А. Фролова. Барельєфні бронзові постаті княгині Ольги й князя Володимира на дверях центрального входу виконано скульпторами Р. Бахом і Г. Залеманом. Внутрішній простір собору розділено вісьмома пілонами на три нави, з яких середня вища і ширша за бічні. Бічні нави двоярусні, на верхніх хорах розміщено бічні вівтарі — Ольгинський (з півдня) і Борисоглібський (з півночі). Будівництво Володимирського собору стало помітною віхою у релігійному і мистецькому житті Російської імперії кін. 19 ст. Собор відзначається

високим рівнем декоративно-мистецького оформлення і багатством опоряджувальних матеріалів. Оздоблювальними роботами у соборі, як і добром художників, керував відомий мистецтвознавець, професор петербурзької Академії мистецтв, пізніше — Київського університету А. Прахов. До виконання настінних розписів в інтер'єрі храму було залучено відомих художників із Росії (В. Васнецов, М. Нестеров, М. Врубель, П. та О. Сведомські, В. Котарбінський), а також місцевих українських митців — переважно учнів Київської рисувальної школи М. Мурашка (М. Пимоненко, С. Костенко, В. Замирайло, С. Яремич, О. Курінний та ін.). Розписи виконано олійними фарбами по спеціально підготовленому шару тиньку.

Відповідно до задуму А. Прахова та його однодумця В. Васнецова, Володимирський собор мав стати не тільки християнським храмом, але й своєрідною пам'яткою часам Київської Русі та історичного становлення державності на східнослов'янських землях. Автори настінного розпису собору створили ансамбль історико-релігійного живопису національного звучання. Велика заслуга у цьому В. Васнецова — живописця історичного жанру, портретиста, майстра монументально-декоративного мистецтва. Він розписав до 3 тис. кв. м площини стін, виконав 15 тематичних композицій і 30 окремих постатей святих на повний зріст, а також орнаменти й зображення в медальйонах.

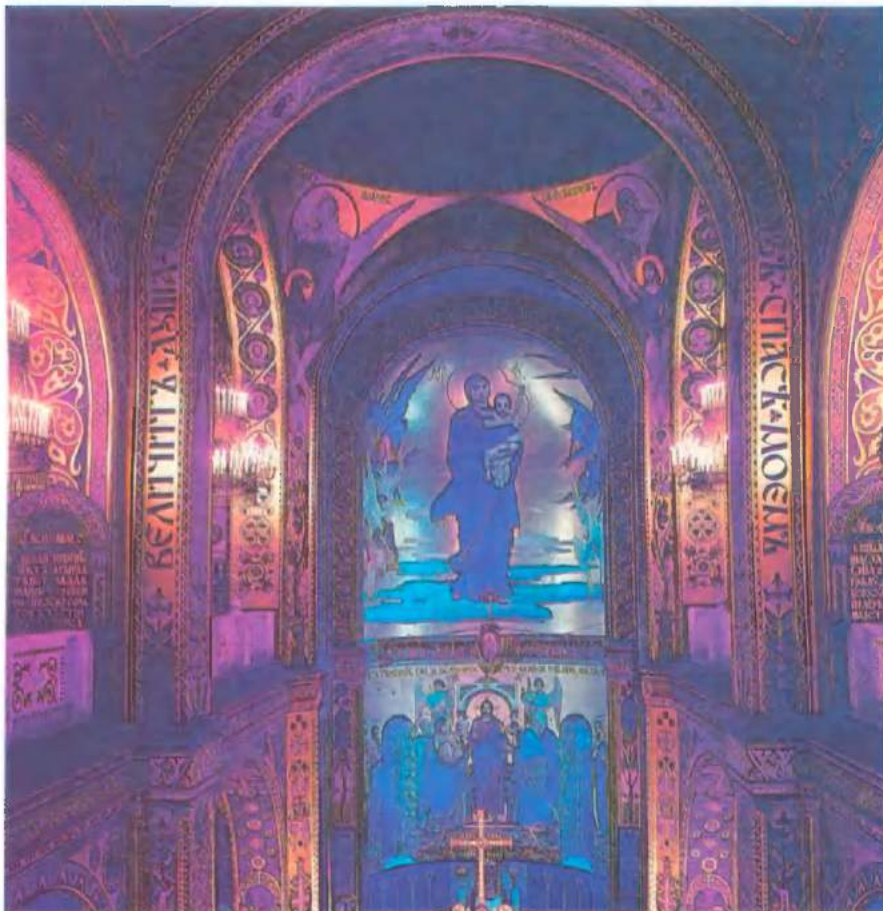
Поряд із традиційними для храмових розписів композиціями («Христос-

Вседержитель», «Богоматір з немовлям», «Євхаристія», «Стрітення Господне», «Праотці в раю», «Страшний суд» та ін.) В. Васнецов створив монументальні сюжетні картини на теми вітчизняної історії («Хрещення Володимира», «Хрещення Русі»), а також цілу галерею канонізованих церковно-історичних діячів (святі князі Володимир, Андрій Боголюбський, Олександр Невський, Михайло Чернігівський, Михайло Тверський, святі княгиня Ольга і Євдокія, Нестор-літописець, Алімпій-живописець та ін.). Завдяки художньому уявленню живописця і знанню ним народних традицій вони набули яскравих портретних характеристик: зі стін собору дивляться не умовні образи святих, а передані реалістично з індивідуальними й національними рисами обличчя мудрих державних діячів, благочестивих ченців-трудивників, мужніх, відважних воїнів — поборників віри, свободи й справедливості. Вражають прекрасні, натхненні жіночі образи. В. Васнецов створює свій власний стиль, в якому вмело поєднує реалістичний живопис з архітектурними формами, а також з розкішним за рисунком і колоритом орнаментальним облямуванням. У зображення святих та їхнє оточення він вводить багато візерунчастості, що разом з орнаментами, виконаними за ескізами В. Васнецова, перетворили собор на пам'ятку декоративно-монументального живопису. Орнаменти суцільно вкривають стіни, пілони, арки, склепіння, карнизи — усі вільні від тематичного живопису місця.

Головний твір В. Васнецова — монументальний образ Богоматері з немовлям-Христом на руках (вис. 10,5 м) — розміщено на увігнутій поверхні центральної вівтарної апсиди. Композиція панує над простором нави й добре проглядається з усіх боків. Контраст темно-синього одягу на сялочому золотом тлі створює насичену декоративну гаму, що гармонійно поєднується з кольоровим вирішенням сусідніх композицій і всього інтер'єра собору. Постаць молодої жінки з благаючим, скорботним і одночасно всепрощаючим поглядом широко розкритих очей зображена в русі: стоячи у ледь освітлених вранішнім сонцем рожевих хмарах, вона ніби витає в небесах, несе назустріч людям свого сина. Розвиваються складки її одягу, рух підкреслено напрямком крил серафимів, що витають навколо Богоматері. Її образ відзначається зворушливою людяністю; у ньому втілено красу жіночності й глибину материнського почуття. Оригінально вирішено образ Христа. Жест його рук ніби виражає захоплення красою світу, порив до нього, бажання обняти його.

Композиція «Богоматір з немовлям» зумовила вирішення інших вівтарних зображень. Внизу — виконана В. Васнецовим сцена «Євхаристії». На цьому ж рівні, на південній і північній стінах вівтаря розміщено групи святих-телів вселенської і православної церков (по шість постатей на кожній). Отців церкви зображено фронтально, вони урочисто стоять перед глядачем у застиглих позах. Це — Старці з суворим виглядом і з великим життєвим досвідом. Обличчя їхні освітлені внутрішнім світлом.

74. Васнецов В. Богоматір з немовлям. Євхаристія. Композиції в центральній апсиді.

Другий ярус головного вівтаря заповнено образами ветхозавітних пророків (по шість постатей з кожного боку від головного вівтарного зображення), також написаних В. Васнецовим. На відміну від Сонму святителів, їх передано в русі, силуети їхні різні, обличчя й жести патетичні, погляди звернені до Богородиці. Образи пророків вирішено в екзотичному східному стилі, наділено яскравими індивідуальними характерами. Виділяється пророк Мойсей із скрижалями в руках, близький до знаменитого скульптурного образу Мойсея, створеного генієм Мікеланджело. Васнецову належать також ікони вівтарної перепони головного вівтаря. Над центральною частиною собору в бані ним виконано велике зображення «Христос-Вседержитель» на тлі зоряного неба з розміщеними над Києвом сузір'ями. На плафоні центральної нави художник розмістив дві великі, взаємопов'язані за сюжетом картини: на одній зображено хрест із розп'ятим Сином Божим, на другій — Бога-Отця, який простягає руки до Сина і приймає його Дух. Ці грандіозні, повні динамізму, драматизму, пафосу реальних людських пристрастей композиції написано з неприхованим відхиленням від офіційних церковних канонів.

Помічником В. Васнецова був живописець М. Нестеров. Він написав 16 ікон для чотирьох передвівтарних перепон: двох — у нижньому ярусі (у жертovníку і дияконнику) і двох — на хорах (південному вівтарі св. княгині Ольги і північному — святих князів Бориса і Гліба). Поряд із традиційними для православної церкви святими (св. Микола Мирлікійський, св. великомучениця Варвара, святі царі Константин і Єлена та ін.) М. Нестеров втілює образи канонізованих церквою національних історичних діячів (святі князі Борис і Гліб, св. княгиня Ольга, просвітителі Русі — святі Кирило і Мефодій, св. Михаїл — перший київський єпископ та ін.). Крім того, пензлем Нестерова належать дві великі запрестольні композиції на хорах («Різдво Христове» — у південному вівтарі, «Воскресіння Господнє» — у північному) і одна — в хрещальні («Богоявлення»). Надзвичайно важливу роль цілісного художнього образу, а часом і першорядну, відіграє у творах Нестерова пейзаж. Барви переважно світлі, сріблясті, близькі до кольорів фрескового живопису. Нестеров — один з небагатьох майстрів, якому вдається з великою життєвою достовірністю передати в живопису стан релігійного екстазу, втілити такі тонкі душевні почуття, як розчулення, благоговіння, справжнє, майже дитяче, душевну чистоту і довірливість, радісну покірність.

У Володимирському соборі працювали молоді художники В. Котарбінський і П. Сведомський, які розробляли свої композиції надзвичайно точно, писали етюди з натури. Вони створили серію великих монументальних картин на біблійно-євангельські теми й цілу галерею окремих постатей святих на стінах і склепіннях бічних нав і на хорах («Таємна вечеря» і «В'їзд до Єрусалима» — у південній наві, «Розп'яття» і «Суд Пилата» — у північній). Один з них розробляв композицію, інший прописував деталі й навпаки.

74. Васнецов В. Бог-Отець.
Композиція на склепінні головної нави.

74. Васнецов В. Розп'ятий Син Божий.
Композиція на склепінні.

74. Васнецов В. Страшний суд.
Композиція у нартексі.

До розпису Володимирського собору було також залучено худ. М. Врубеля. Він створив серію ескізів тематичних композицій, геометрично-рослинних орнаментів у бічних навах, які в натурі здійснили київські художники. В його орнаментах менше радості й світла, ніж в орнаментах Васнецова, але більше динаміки, напруженої боротьби й ніби роздумів над сенсом буття.

Чимала заслуга у розписі собору українських (київських) митців. Наприклад, пензлем С. Костенка належать образи серафимів, розміщені навколо вівтарного образа Богоматері, які захоплюють рідкісним за красою виразом захвату і благоговіння на дитячих обличчях. В. Замирайло створив оригінальні написи на тематичних композиціях, виконані у стилі слов'янської в'язі, які стали невід'ємним декоративним елементом розписів та ніби пов'язали їх із площиною стіни (шрифт, вироблений В. Замирайлом, пізніше широко використовував В. Васнецов у своїх творах). Образи св. Миколи Мирлікійського, св. цариці Александри та інші написані М. Пимоненком.

Володимирський собор — це зразок прекрасного синтезу різних видів мистецтва: архітектури, монументального настінного і станкового живопису, творів декоративно-ужиткового мистецтва. В оздобленні інтер'єра використано мармур різних родовищ, бронзові позолочені деталі, прикраси з емалі та інших матеріалів. Із каррарського мармуру білого, сірого й рожевого тонів виготовлено усі п'ять іконостасів. Капітелі з тонким різьбленням та інші елементи вівтарних перепон зроблено у Каррарі в Італії. Перепони прикрашено мозаїчним орнаментом і увінчано бронзовими позолоченими кокошниками у вигляді стилізованих квітів і листя. Мармуровими плитами темних тонів, привезеними з Франції та Бельгії, облицьовано панелі собору. Підлогу викладено у шаховому порядку плитами сірого й білого кольорів. На хорах підлога паркетна. З різьбленого мармуру — огорожа на хорах, ківорій у хрещальні. Головний вхід на хори — у вигляді трипрогінної арки.

Всі основні елементи оздоблення інтер'єра виконувалися за проектами А. Прахова.

Монументально-декоративний живопис, виконаний видатними художниками, відродив певною мірою давні національні традиції і послужив взірцем для багатьох храмових розписів кін. 19 — поч. 20 ст. Кожного, хто входить до собору, вражає святковий ошатний вигляд його внутрішнього простору.

У роки громадянської та 2-ї світової воєн настінні розписи собору зазнавали відчутних пошкоджень, в основному внаслідок порушення необхідного для їхнього збереження температурно-вологісного режиму. Після війни коштом уряду та на пожертвування віруючих тут проводилися складні ремонтно-реставраційні заходи. Великий обсяг робіт проведено 1946—56 групою художників-реставраторів під керівництвом Л. Калиниченка. Подібні роботи щодо збереження розписів ведуться і тепер.

З 1943 собор став кафедрою митрополита Київського, Галицького і всієї України (тепер — митрополита Української православної церкви Київського патріархату) [365].

Євгенія Горбенко, Михайло Дегтярьов, Михайло Кальницький.

75. ВОРОВСЬКОГО ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). З'єднує Львівську пл. та пл. Перемоги, проходить вздовж південно-західного схилу Старокиївського плато з ухилом у бік заплави р. Либідь. Прокладена у серед. 19 ст. за планом Києва 1837. Первісно мала назву Бульварно-Кудрявська, тому що починалася у районі давньоруського укріпленого передмістя Кудрявець. З 1919 носила ім'я Нероновича Євгена Васильовича (1890—1918) — політичного діяча, який 1917—18 входив до складу Української Центральної Ради та Малої Ради, з березня 1918 — народний секретар військових справ першого радянського уряду України. 1937 — названа на честь Воровського Вацлава Вацлавовича (1871—1923) — революціонера, радянського державного і партійного діяча, дипломата, публіциста.

Існуюча забудова формувалася у 80—90-і рр. 19 ст. згідно з вимогами до вулиці другого розряду (спорудження на лініях забудови вулиць цегляних і дерев'яних на цегляних цоколях будівель, у т. ч. одноповерхових). Буль-

варна ділянка влаштована на поч. 1900-х рр.

1896—97 по вулиці прокладено лінію електричного трамваю (знято 1996). Рельєф місцевості зумовив особливості об'ємно-планувальної структури вулиці, поділяючи її на дві ділянки: верхню, рівну та широку, розчленовану смугою бульвару, яка доходить до перехрестя з вул. Обсерваторною та Чеховським пров., і другу, похилу й вужчу, що має перехрестя з вулицями Гоголівською, Тургенєвською, Дмитрівською, Володарського. Найкраще збереглася частина історичної забудови до вул. Тургенєвської. До неї входять три- та п'ятиповерхові прибуткові будинки, малоповерхові особняки, будівлі громадського призначення, вирішені в різних історичних стилях, типових для періоду еkleктизму, та у стилі модерн. У цілому для вулиці була характерна різновисока периметральна забудова з украленням окремо розташованих будинків, акцентування перетинів вулиці наріжними даховими вежами споруд.

Парний, щільно забудований фронт верхньої бульварної ділянки відкривається будинком кол. Мудожнього училища (№ 2, арх. М. Казанський). На протилежному боці міститься найдавніша будівля вулиці — особняк 2-ї пол. 19 ст. (№ 3, арх. П. Спарро). Оригінальними творами київського домобудування поч. 20 ст. є прибуткові будинки (№ 19, 38, арх. М. Круг; № 51). Наріжжя Обсерваторної вул. фланкують дві споруди громадського призначення: кол. жіноча торговельна школа (№ 18/2, арх. П. Голландський) і дитяча лікарня (№ 20, арх. М. Артинов). До найпомітніших старих будинків належать кол. Комерційне училище (№ 24, арх. Г. Шлейфер) та кол. Народна аудиторія (№ 26, архітектори М. Белелюбський, В. Риков). Автором окремих будинків (зокрема, № 5) є київський будівничий В. Ніколаєв, який разом з арх. В. Сичуговим брав участь у спорудженні особняка барона Р. Штейнгеля (№ 27). До цінних будинків кін. 19 — поч. 20 ст. належать наріжні споруди № 1, 36.

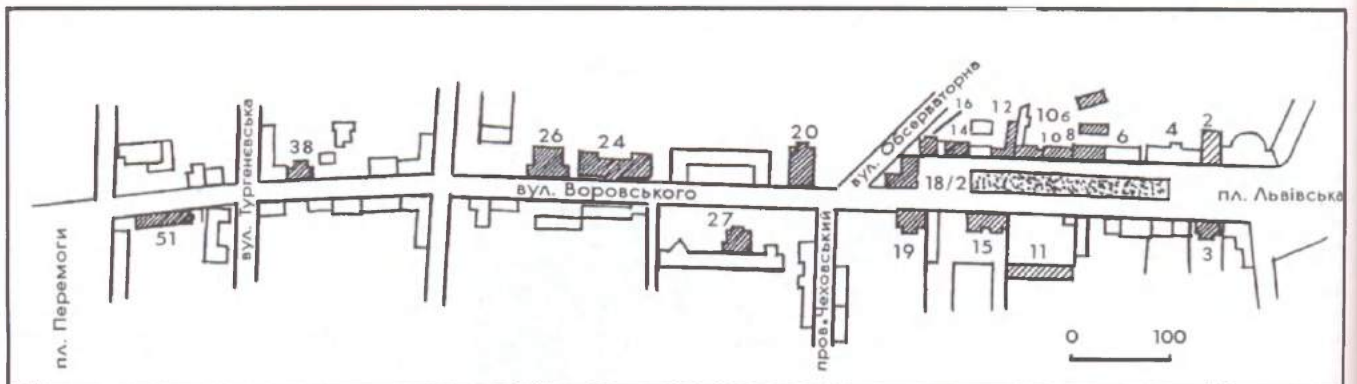
У подальший період вулиця зазнала реконструкцій, внаслідок яких втрачено частину історичної забудови. На поч. 1930-х рр. на незабудованій ділянці № 22 зведено величезну чотириповерхову споруду Інституту промислової кооперації. 1958 споруджено Центральний критий ринок (№ 17), у 1970-х рр. на території садиби Р. Штейнгеля добудовано новий лікувальний корпус Ортопедич-

ного інституту (№ 27), висотний об'єм проектного інституту «Діпроцивіль-промбуд» (№ 26). На рубежі 1980—90-х рр. знесено одноповерховий будинок Київського добровільного пожежного товариства (ріг вул. Обсерваторної).

Незважаючи на значні втрати, вулиця зберегла історичний вигляд, у створенні якого брали участь визначні київські архітектори 19—20 ст.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. вулиця була відомим осередком громадсько-культурного життя Києва. У Народній аудиторії працювало на ниві просвітництва багато діячів української культури — М. Лисенко, Л. Лук'янов, О. Мишуга, діяв український пересувний театр, створений з ініціативи П. Тичини. Понад 20 років центром мистецького життя було Київське художнє училище, в якому викладали і навчалися видатні митці України — О. Архипенко, О. Богомазов, Е. Брадтман, Ф. Красицький, Ф. Кричевський, О. Мурашко, А. Петрицький, М. Пимоненко та ін. У будинку Комерційного училища 1898 почав працювати перший у Південно-Західному краї політехнічний інститут, з училищем пов'язані життя та діяльність знаних громадсько-культурних діячів і меценатів — Л. Бродського, О. Вебера, М. Дегтерьова, О. Кошиця, І. Макушенка, С. Могилевцева, М. Самофалова, І. Стешенка та ін. У будинках № 16, 36 і 38 у 1909—13 працювала редакція журналу «Українська хата»; у № 9 (не зберігся) — редакція журналу «Хрін», проживала письменниця М. Грінченко; будинок № 10 був першою юридичною адресою київської «Просвіти», у ньому мешкали музикознавці-фольклористи О. Волошинов і К. Квітка. На вулиці проживали діячі доби національно-визвольних змагань — ректор Українського державного університету в Києві у 1918—19 Ф. Сушицький (№ 14), член Апеляційного суду за часів Української Центральної Ради, член Надзвичайної комісії Директорії із розслідування діяльності гетьмана П. Скоропадського та його уряду Г. Вовкушевський (№ 15), генеральний секретар УЦР барон Ф. Штейнгель (№ 27), єпископ УАПЦ П. Тарнавський (№ 8-6); у 1918 містилася редакція газети «Народна воля» (№ 8). Тут діяли такі добродійні установи, як жіноча торговельна школа ім. П. Терещенко (№ 18/2), дитяча лікарня Товариства надання допомоги хворим дітям (№ 20). У будинку № 24 наприкінці 1941 містилася редакція газети «Українське слово» — органу ОУН. У радян-

75. Воровського вулиця. План забудови.

ський час в Інституті ортопедії МОЗ УРСР (розміщується на території колишньої садиби барона Р. Штейнгеля, № 27) працювали відомі вчені й лікарі [366].

Юрій Нельговський,

Тетяна Трегубова.

75.1. Дитяча лікарня Товариства надання допомоги хворим дітям, 1897—98 (архит., іст.). Вул. Воровського, 20. У рядовій забудові на невеликому схилі рельєфу вздовж вулиці. Споруджена за проектом інж.-арх. М. Артинова за консультуванням професора медицини В. Чернова на ділянці, відведеній Міською думою для Товариства надання допомоги хворим дітям у м. Києві. Усі витрати з будівництва та обладнання лікарні здійснено коштом підприємця і мецената Л. Бродського, якого на цей час було обрано головою будівельної комісії товариства.

Будинок витягнутий у глибину садиби. Зведений у цегляному стилі з модернізованими романо-готичними деталями. Двоповерховий у центральній частині та одноповерховий в прилеглих приміщеннях, цегляний, тинькований, у плані близький до прямокутника. Відзначається функціональною логікою планування, з центральною хрещатою у плані залогою для чекання, навколо якої згруповано інші приміщення. Композиційним центром тридільного головного фасаду є ризаліт з високим отвором парадного входу та вузькими бічними вікнами; люнет отвору має різьблену дерев'яну триаркову раму з круглими шибками. Вхід фланкований наріжними напівколонками з романськими капітелями. Над прорізами ризаліту — фільонки з ліпним рослинним рельєфом і постаттю дитини у центрі, бічні — з датами «1897» і «1898». Фасадні вікна широкі, з лучковими перемичками й напівколонками. Підвіконні фільонки оздоблено ліпними арабесками, сандрики — у вигляді зубців. Аналогічно оформлено вікна торцевих ризалітів, що мають зовнішні сходи до першого поверху. У підвищеному об'ємі зали для чекання — пара маленьких напівциркульних вікон верхнього освітлення. Частково збереглося оформлення вестибуля з кесонованою стелею та огорожею сходів оригінального рисунка.

18 жовтня 1898 тут відкрилася дитяча лікарня, заснована 1891 добродійним Товариством надання допомоги хворим дітям у м. Києві, яке виникло того ж року (існувало на пожертви та за рахунок добродійних щорічних базарів 4—6 грудня). У будинку містилося й правління товариства. На першому поверсі була зала на 300 осіб, кабінети лікарів, інфекційне та хірургічне відділення, аптека, лабораторія, бібліотека, архів, квартири медперсоналу, господарські приміщення. Було два виходи на подвір'я.

Медичною частиною лікарні завідував Ф. Черномор-Задержновський. У радянський час тут працював Черняхівський Євген Григорович (1873—1938) — хірург, доктор медицини (з 1911), професор університету св. Володимира, перший директор Київського медичного інституту (1920—21). Працював у галузі серцево-судинної хірургії, трансплантації нирок, гнійної хірургії. Першим у Києві успішно ушив

рану серця (1904), удосконалив судинний шов (1914). Проживав на вул. Ярослав Вал, 28.

У 1920-і рр. — Центральна дитяча поліклініка. До 1996 — 1-е поліклінічне відділення 15-ї клінічної дитячої лікарні Шевченківського району міста. Тепер на реконструкції [367].

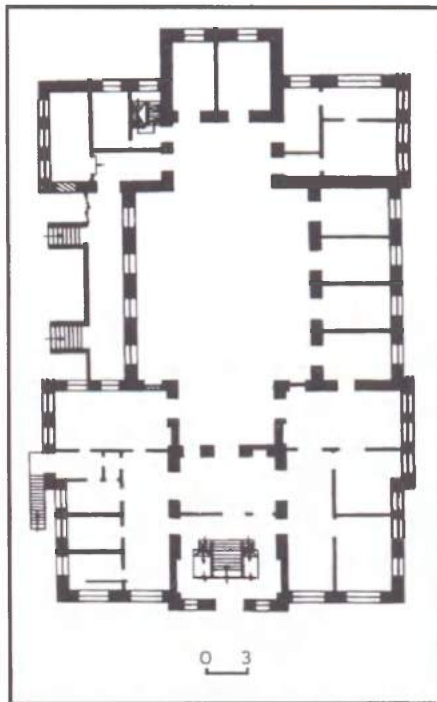
Тетяна Скібіцька,
Лариса Федорова.

75.2. Житловий будинок, 1877 (архит.). Вул. Воровського, 12. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено київським купцем О. Липським на місці одноповерхової дерев'яної будови за проектом, можливо, інж.-капітана І. Антонова.

Двоповерховий, на невисокому цоколі, займає всю ширину ділянки. Перший поверх цегляний, другий — дерев'яний,

75.1. Вул. Воровського, 20.

75.1. План.

75.2. Вул. Воровського, 12.

обкладений цеглою. Планування секційно-анфіладне. Оформлений у стилі пізнього класицизму. Фасад має центральньо-осьову композицію, яку праворуч порушує проїзд на подвір'я. Перший поверх поділено рустованими лопатками, другий — профільованими. На першому поверсі вікна чергуються з дверними отворами. Центральний вхід акцентовано порталом, увінчаним трикутним фронтоном з круглим слуховим вікном. Між поверхами — карнизний пояс з сухариками. Вікна прямокутні, з листвами, обабіч центральної частини — спарені. У декорі вікон першого і другого поверхів — прямокутні ніші та кронштейни. Оригінальною особливістю будинку є тонований під морений дуб дерев'яний розкріпований вінцевий карниз. З боку подвір'я — трапецієподібний ризаліт. Проїзд на подвір'я — склепінчастий, з лучковою перемичкою.

Будинок є характерним зразком київської міської забудови 2-ї пол. 19 ст. [368].

Марина Виноградова.

75.3. Житловий будинок, 1904 (архит.). Вул. Воровського, 51. На червоній лінії забудови вулиці. Через значний схил вулиці праве й ліве крила будинку різноповерхові, додатковий поверх у правому крилі нижчий за інші. Зведено як прибутковий будинок ковбасного фабриканта К. Бульїбна (на фасаді є монограма власника).

П'ятиповерховий, з підвалом, цегляний, у плані прямокутний, з ризалітами, двосекційний. Композиція головного фасаду симетрично-осьова.

Осі підкреслено ризалітами невеликого вносу з балконами. Ризаліти акцентовано аттиками складних окреслень. Насиченість декоративного оздоблення фасадів, виконаного у ренесансній стилістиці, наростає за поверхами. Декор — архітектурний (руст, кронштейни, ліштва, карнизи, тричвергеві колони композитного ордера) і орнаментальний ліпний (виті тяги, декоративні вставки, маскарони) добре прорисований та якісно виконаний. Частково збереглися первісні ажурні ґрати балконів і парапету даху. Первісне планування квартир майже не змінилося. В основному збереглися деталі оформлення інтер'єрів: груби (трикутні в плані, з простими кахлями), підлога, карнизні тяги [369].

*Марія Кагомська,
Михайло Кальницький.*

75.4. Житловий будинок 1910, в якому містилася редакція «Української хати» (архит., іст.). Вул. Воровського, 38. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено у стилі модерн за проектом арх. М. Клуга на ділянці, яка належала дружині дійсного статського радника О. Брайловській.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний, з проїздом на подвір'я. На першому поверсі містилися магазини, пральня, швейцарська (тепер входи до магазинів перетворено на вікна); на другому — четвертому поверхах — по дві квартири на поверсі (чотири- і п'ятикімнатні). Первісне анфіладне планування квартир в основному збереглося. Композиція головного фасаду симетрична, стриманий декор модельовано у цеглі. Головну вісь підкреслено розкріповкою та фігурним аттиком, великими вікнами сходової клітки. Рівні стіни фасаду пожвавлено балконами з витонченими металевими ґратами, характерним для модерну рисунком кола над верхнім вікном сходів. Над плоским модерністським карнизом розібрано парапетні ґрати, які ефектно увінчували будинок. Це порушило цілісність фасаду. Оздоблення інтер'єрів витримано в єдиному стилі з фасадом: дрібнопрофільовані карнизи з ліпленням, стельові розетки зі стилізованим рослинним орнаментом, віконні та дверні заповнення.

У цьому будинку в 1909 містилася

редакція літературно-наукового і громадського журналу «Українська хата», що виходив за редакцією П. Богацького і М. Шаповала. За цією адресою підготовлено перші п'ять чисел. Пізніше виходив на вул. Воровського, 16 і 16 [370].

*Сергій Білокінь, Марія Кагомська,
Володимир Хромченко.*

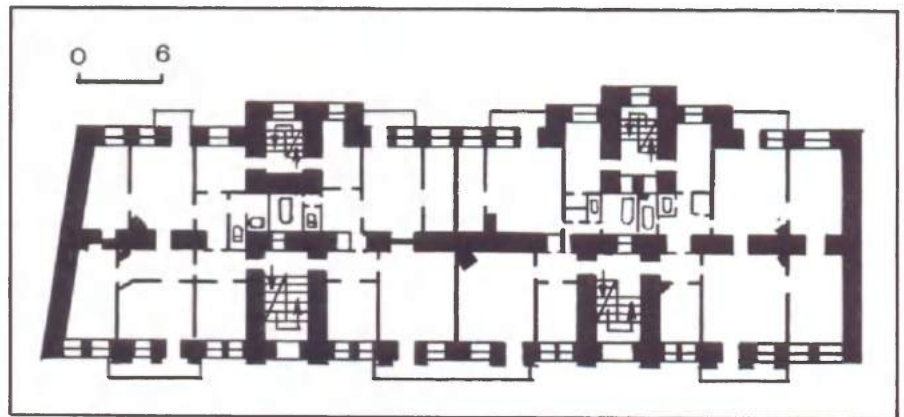
75.5. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому містилася київська «Просвіта», проживали Волошинов О. Ф., Квітка К. В. (іст.). Вул. Воровського, 10. На червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом. До лівого крила прилягає двоповерховий, цегляний, з підвалом флігель.

Квартира № 6 фасадного будинку — перша юридична адреса київської «Просвіти», що мала офіційну назву «Українське товариство „Просвіта“ в пам'ять про Т. Г. Шевченка». Заснована 26 травня 1906. Ця громадська організація ставила за мету поширення наукових знань і виховання національної свідомості серед широких верств населення. На перший план висувалася видавнича і освітньо-виховна робота. 1907 переїхала до Троїцького народного будинку (тепер — театр оперети, вул. Червоноармійська, 53), де діяла до 1920. Першим головою було обрано Грінченка Бориса Дмитровича (1863—1910) — письменника, мовознавця, фольклориста, публіциста, громад-

75.3. Вул. Воровського, 51.

75.3. План третього поверху.

ського і педагогічного діяча, співредактора газети «Громадська думка» (1906), члена УДРП. Активними учасниками київської «Просвіти» були О. Косач, Леся Українка, М. Лисенко, М. Старицька, О. Кошиць та інші відомі діячі культури.

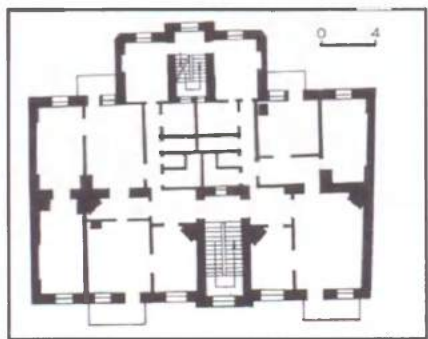
До поч. 1920-х рр. у цьому будинку проживали фундатори «Просвіти» О. Волошинов і К. Квітка. Волошинов (Волошин) Олександр Федорович (1855—1933) — музикознавець-фольклорист, член УДРП (з 1908 — ТУПу), ради товариства «Просвіта» (голова видавничого комітету), 1917 — член Київського губернського комітету (делегований УЦР). Квітка Климент Васильович (1880—1953) — музикознавець-фольклорист, громадсько-культурний діяч. З лютого 1917 — товариш генерального секретаря судових справ УЦР, з березня 1918 — товариш міністра юстиції УНР. Чоловік Лесі Українки. 1917 опублікував «Народні мелодії з голосу Лесі Українки». З 1920 працював в УАН, з 1922 — керівник музично-драматичного кабінету Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН. Відтоді проживав на вул. Володимирській, 37/29 [371].

Сергій Білокінь.
75.6. Житловий будинок 1907, в якому містилися редакція «Української хати», окупаційне управління у справах фольксдойче (архит., іст.). Вул. Воровського, 16. Завершує фронт забудови невеликого бульвару, що утворився на початку вул. Воровського. Ділянка міститься між вулицями Воровського та Обсерваторною, з 1905 належала

інженеру-технологу, дворянину Й. Добровольському, коштом якого 1907 зведено будинок (архітектори А. Краусс та П. Скульт).

Триповерховий, з напівпідвалом (через перепад рельєфу напівпідвал з тилу перетворюється на повний поверх), цегляний, у плані прямокутний, з тильним ризалітом. Фасад будинку майже симетричний, з центральною віссю, завершеною ступінчастим аттиком з трикутним фронтоном та підкресленою великими нішами на рівні другого та третього поверхів (на другому поверсі у ніші встановлено об'ємне зображення античної вази). Флангові вертикальні осі також завершено ступінчастими аттиками, на яких вказано рік будівництва. Площину фасаду розчленовано лопатками, на рівні першого поверху — ланцюжками рустів. Вікна прямокутні, у центральній частині третього поверху напівциркульні. Споруда використовувалася як при-

75.4. Вул. Воровського, 38.
75.4. План третього поверху.

бутковий житловий будинок. Кожен поверх був розмежований клітками парадних і чорних сходів на одну п'ятикімнатну та одну шестикімнатну квартиру. В інтер'єрах кімнат було застосовано декоративне ліплення, тягнуті карнизи. Об'ємно-просторове та декоративне вирішення споруди нагадує київську забудову кін. 19 ст. Водночас у фризі та під вікнами вміщено ліпні вставки у вигляді орнаментів із стильовими ознаками модерну.

У 1910—13 тут діяла редакція літературно-наукового і громадського місячника «Українська хата», що виходив у Києві 1909—14 (1909 редакція містилася на вул. Воровського, 38 і 16). Журнал редагували П. Богацький — журналіст, літературознавець, критик, бібліограф і громадсько-політичний діяч та М. Шаповал — письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч (обидва були відомими політичними діячами у добу української революції, емігрували). Видання пропагувало нові культурні стилі — модернізм та імпресіонізм, проводило гостру дискусію на цьому ґрунті з газетою «Рада», що обороняла помірковані напрями. У журналі підносилося гасло «чистої краси». У місячнику друкувалися твори М. Вороного, О. Олеся, П. Тичини та інших українських письменників, переклади з Ш. Бодлера, К. Гамсуна тощо.

На поч. 1930-х рр. у будинку розта-

шовувалася школа ФЗУ № 4 ім. Л. Балабанова Київського районного тресту «Укрполіграфоб'єднання».

Наприкінці 1941 тут містилося окупаційне управління у справах фольксдойче. Особам, що змогли і бажали довести своє німецьке походження, видавали реєстраційні листки, за якими на вул. Фундуклеївській, 32 (тепер — вул. Б. Хмельницької) можна було одержати продуктову картку й продукти. У червні 1943 проводилася перереєстрація. Після повернення радянської влади реєстрація громадян як фольксдойче кваліфікувалась як зрада батьківщини і тягла за собою покарання — п'ять років позбавлення волі з конфіскацією майна. Тепер — приміщення державних установ [372].

Сергій Білокінь,

Михайло Кальницький.

75.7. Житловий будинок 1909—10, в якому проживав Воблий К. Г. (архит., іст.). Вул. Воровського, 19. На червоній лінії забудови вулиці. Внаслідок того, що розібрано сусідню споруду, займає наріжне положення на площі, утвореній перед Центральним ринком. Збудовано за проектом арх. М. Клуга на замовлення А. Септера, власника булочної та кондитерської.

Чотириповерховий, цегляний, з дворівним флігелем (флігель нині надбудовано). Перший поверх з вітринами відведено під торговельні приміщення, інші становлять двоквартирну секцію. У центрі фасаду — арковий вхід до вестибуля, що переходить у сходову клітку з верхнім світлом. Праворуч на рівні першого поверху — проїзд на внутрішнє подвір'я. Головний симетричний за композицією фасад вирішено у формах раннього, інтернаціонального модерну з характерними для нього вертикальними тягами, розміщеними між вікнами ліпними поясами рослинного орнаменту, синіми майоліковими плямами вставок у верхніх частинах лопаток центрального ризаліту, виділеного великими віконними прорізами. Розташовані по боках ризаліту балкони мають різноманітне оформлення: масивні цегляні огорожі на потужних кронштейнах на рівні третього поверху, ажурні металеві ґрати з гнучким геометричним рисунком на другому й четвертому поверхах. Найвиразнішим елементом фасаду є його вінцева частина, утворена плоским звисом покрівлі, що спирається на фігурні кронштейни, дугоподібним завершенням центрального ризаліту. У вестибулі збереглася підлога з двоколірних метлахських плиток, первісні ліпні тяги на стелі й широкий фриз з вишуканим рослинним орнаментом лінійного характеру. Тримаршові гранітні сходи з оригінальними ґратами поруччя з гнутого металу освітлено скляним ліхтарем, що зберіг первісний геометричний рисунок засклення.

Будинок є одним з найяскравіших творів стилю модерн у житловому будівництві Києва.

1911—13 у будинку проживав Воблий Костянтин Григорович (1876—1947) — економіст, статистик, економ-географ, акад. УАН (з 1919), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). У цей період викладав у Київському університеті й комерційному інституті. Досліджував проблеми економічної географії, роз-

витку продуктивних сил, історію торгівлі й промисловості [373].

Михайло Кальницький,

Тетяна Трегубова.

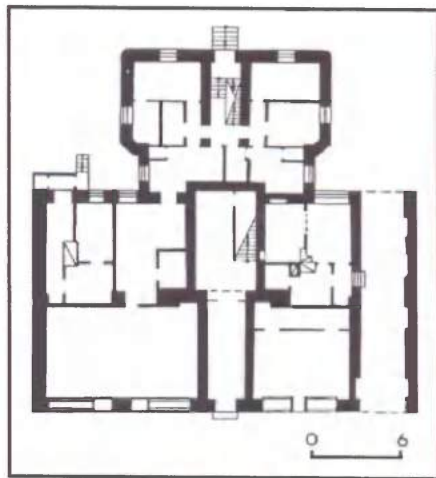
75.8. Житловий будинок поч. 1900-х рр., в якому проживав Вовкушевський Г. Д. (іст.). Вул. Воровського, 15. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений на замовлення правника Й. Полховського, зведення здійснила будівельна контора Я. Файбишенка.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, у плані прямокутний, з двома ризалітами на тильному фасаді. Головний фасад декоровано у вигляді візерунка цегляної кладки. Використовувався як прибутковий двосекційний житловий будинок з торговельними приміщеннями на першому поверсі.

У 1910-х рр. — 1929 в квартирі № 12 на третьому поверсі правої секції будинку проживав Вовкушевський Григорій Дмитрович (1866—?) — правник, церковний і громадський діяч. До революції — член Київського окружного суду. За часів Української Центральної Ради — член Апеляційного суду, за Директорії входив до Надзвичайної комісії із розслідування діяльності гетьмана П. Скоропадського та його уряду. З 1919 — член юридичної секції Правписно-термінологічної

75.7. Вул. Воровського, 19.

75.7. План першого поверху.

комісії і Постійної комісії для складання історичного словника української мови УАН, з 1921 працював в Інституті української наукової мови ВУАН. Після 1921 — титар Софійського собору, член і заступник голови Всеукраїнської православної церковної ради. 1928 на похороні М. Гринченка — письменниці, лексикографа, він разом з дружиною поклав на її труну вінок з жовто-блакитною стрічкою. ДПУ надало цьому епізоду великої ваги. 1929 був ув'язнений, засланий до Кзил-Орди (Казахстан). Подальша доля невідома [374].

*Сергій Білокінь,
Михайло Кальницький.*

75.9. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Сушицький Ф. П. (іст.). Вул. Воровського, 14. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний. Тут, у квартирі № 15 проживав Сушицький Феоктист Петрович (1883—1920) — філолог, професор Київського університету (з 1917), ректор Українського державного університету в Києві. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету з 1907 працював у семінарі російської філології В. Перетца, пізніше — приват-доцент цього ж університету. Викладав також у київських гімназіях. У період національно-визвольних змагань українського народу Ф. Сушицький брав активну участь у створенні українських вищих навчальних закладів. 1917—18 — професор Українського народного університету в Києві, Української науково-педагогічної академії, 1918—19 — ректор і професор Українського державного університету в Києві. Одночасно був головою Археологічної комісії УАН, редактором «Записок» (історико-філологічний відділ). Наукові праці Ф. Сушицького присвячено дослідженню т. зв. західно-руських (українських і білоруських) літописів [375].

Тетяна Осташко.

75.10. Жіноча торговельна школа ім. П. Терещенко, 1901 (архит., іст.). Вул. Воровського, 18/2. На розі вулиць Воровського та Обсерваторної. Збу-

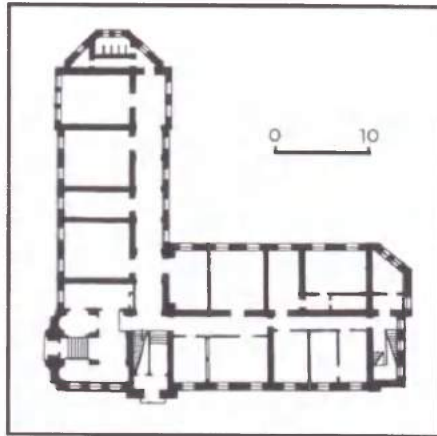
довано для трикласної жіночої торговельної школи ім. П. Терещенко за проектом арх. П. Голландського коштом Н. Терещенка. Таким чином відомий меценат вшанував пам'ять своєї померлої дружини Пелагеї, яка брала участь у всіх його добродійних починаннях. Підрядні роботи проводила контора Л. Гінзбурга.

Двоповерховий, з підвалом, цегляний, у плані Г-подібний. Асиметрична композиція фасадів ґрунтується на використанні елементів класицистичної архітектури: міжповерхового й вінцевого антаблементів із тригліфами, модульйонами й карнизами з сухариками спрощеного абрису. Об'ємно-планувальна структура будинку зберегла первісне вирішення: коридорна система з двобічним розташуванням аудиторій. Коридори перекрито циліндричними склепіннями з розпалубками, в аудиторіях — плоскі стелі з дрібними тягами й розетками. В інтер'єрі збереглася підлога з метласкої плитки, віконні й дверні заповнення. Будинок являє значний типологічний інтерес, є важливим елементом в історичній забудові вулиці.

При жіночій школі діяло Товариство поширення комерційної освіти у м. Ки-

75.10. Вул. Воровського, 18/2.

75.10. План першого поверху.

єві, засноване 1896. Серед його членів були відомі київські підприємці, доброчинці, громадські діячі — Б. Ханенко (почесний голова), М. Чоколов (голова), Д. Марголін, С. Могилевцев. З 1970 тут містяться інститут удосконалення вчителів [376].

Дмитро Малаков.

Володимир Хромченко.

75.11. Комерційне училище, 1897—1900 (архит., іст.). Вул. Воровського, 24.

На червоній лінії забудови вулиці. За постановою Київської міської думи 1897 ділянка міської землі, що прилягала до астрономічної обсерваторії, була відведена для спорудження 1-го Київського комерційного училища, створеного з ініціативи та коштом Київського купецького товариства. 19 серпня 1897 відбулися урочисті закладини будинку, до осені 1898 будівельні роботи було завершено, 19 грудня 1900 споруду визнано закінченою. Автор проекту — арх. Г. Шейфер, роботи здійснювалися київською будівельною конторою Л. Гінзбурга. Значні гроші на зведення будинку пожертвував підприємець і меценат Л. Бродський.

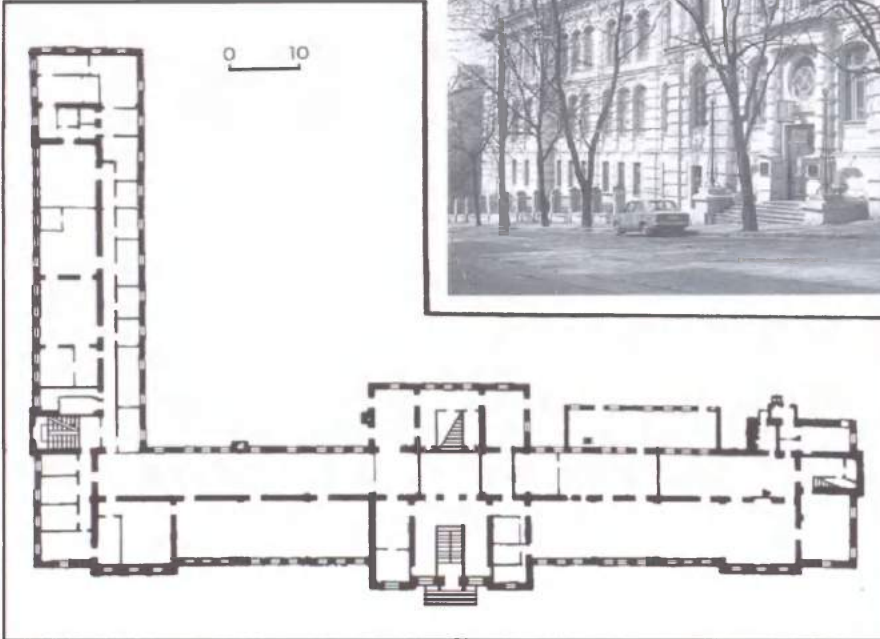
Триповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, з симетрично-осьовою композицією фасаду, вирішеного у стилі неоренесанс. У зв'язку з ухилом вулиці на лівому крилі утворився повний нижній поверх. Третій — надбудовано 1920—23 за проектом арх. П. Альошина, внаслідок чого втрачено вінцеві елементи (парапети, баню, та ін.), порушено єдність і пропорції споруди. Головну вісь було виділено ризалітом, увінчаним двома трикутними фронтонами і аттиковою стіною з потужною банею. Фасад фланковано двома розкряпками заширшки у три вікна. Декор фасадів — архітектурний, цегляний, та орнаментальний, ліпний. Внутрішнє планування коридорне. В будинку було 60 приміщень: 14 класних кімнат на три вікна на вул. Воровського), зали для музею товариства, креслярня та хімічна лабораторія, природничо-історичний, географічний та лікарняний кабінети, рисувальна та гімнастична зали, бібліотека, вчительська, канцелярія, приймальня, службові кабінети директора та інспектора, їдальня, роздягальня, господарські приміщення. На першому поверсі — широкий парадний вестибюль, головні та двоє бічних сходів. Над головним входом на другому поверсі велика зала на п'ять вікон для урочистих зборів училища. У бічному корпусі розташовувалося 19 безкоштовних квартир для директора та службовців.

З 1 вересня 1898 до 1 серпня 1899 тут містився Київський політехнічний інститут. На початку вересня 1899 сюди переїхало комерційне училище. Відкрите 17 жовтня 1896. До 1899 наймало приміщення на вул. Великій Житомирській, 34. Училище належало до розряду середніх навчальних закладів, давало загальну та комерційну освіту. Курс навчання — 7 років (5 загальних і 2 спеціальні класи). 1914 при училищі засновано нижчу електротехнічну школу (після трьох класів навчання давала спеціальність водія, монтера). В училищі навчалася бл. 600 учнів. Справами училища займалася Опікунська рада, у складі якої працю-

вали М. Самофалов (голова ради 1896—1906) — керуючий Київською казенною палатою, приват-доцент університету; В. Тимофєєв (голова у 1906—08) — директор Київського політехнічного інституту; київські купці та підприємці М. Чоколов (голова — з 1908), Я. Бернер, Л. Бродський, М. Дегтерьов, Д. Марголін, С. Могилевцев. 1904 при училищі почало діяти Товариство допомоги бідним студентам, створено великий стипендіальний фонд. В його формуванні брали участь Київський біржовий комітет, Київське купецьке

75.11. Вул. Воровського, 24.
75.11. План першого поверху.

товариство, Купецьке зібрання і окремі київські підприємці. Було влаштовано стипендії ім. М. Терещенка (з 1897 — 12 учням), М. Хрокова (з 1897 — 17), Я. Епштейна (з 1898 — 1), Л. Бродського (з 1898 — 1), С. Вітте (коштом Я. Епштейна — 1), М. Дегтерьова (з 1899 — 6).

1898—1903 директором училища був столоначальник Департаменту торгівлі та мануфактур О. Вебер (проживав у цьому будинку); 1903—05 — викладач математики Петербурзького історико-філологічного інституту та гімназії при ньому В. Мардашев; з 1905 — колишній інспектор чоловічих та жіночих торговельних шкіл, завідувач торговельних класів Товариства поширення комерційної освіти у Києві П. Кузнецкий.

В училищі викладали математик Ю. Кістяківський (з 1897), економіст П. Кованько (1910), відомі художники І. Макушенко (1906—19), В. Менк (1900—20), літературознавець, письменник, громадсько-політичний діяч І. Стещенко (1907—17), дочка М. Старицького, актриса і театральний режисер М. Старицька (з 1912), хорový диригент і композитор О. Кошиць (1909 — 13).

Під час 1-ї світової війни підвальне приміщення та 21 кімнату другого поверху займав воєнно-польовий госпіталь № 224. У зв'язку з реорганізацією в 1920 училище перетворено на соціально-економічну школу. Згодом, у 20-х рр. тут містилася трудова школа № 67. З травня 1923 у будинку

діяв також (у другу зміну) Київський вищий кооперативний технікум, переведений з вул. Володимирської, 16. Складався з двох факультетів: економічного та торговельного, курс навчання — 3 роки. У 1929 тут навчался 700 студентів і 250 осіб на робітфаці. При технікумі було організовано кооперативний та фінансово-розрахунковий кабінети, хімічну і товарознавчу лабораторію, музей товарознавства, велику книгозбірню, що налічувала 70 тис. видань. У навчальному закладі викладали відомі вчені й педагоги: А. Василенко, К. Воблій, П. Кованько, М. Птуха, П. Сльозкін, Л. Яснопольський та ін.

Влітку 1930 технікум реорганізований, на його базі створено два інститути: споживчої кооперації ім. В. Чубаря та агрономічний, а також Центральний кооперативний музей і НДІ кооперації та колективізації.

З 1934 до вересня 1941 приміщення займали редакція та друкарня щоденної газети «Комуніст» — органу ЦК і Київського обкому КП(б)У.

У кін. 1941 частину приміщень займали редакція і контора газети «Українське слово» — органу ОУН. Заснована 1933 у Парижі, переїхала до Києва з Житомира. Спершу розташувалася в будинку на теперішній вул. Б. Хмельницького, 19. Редактор — І. Рогач, журналіст, один із організаторів Української національної оборони на Закарпатті, особистий секретар прем'єра А. Волошина. Співредактор — проф. І. Яковенко, співробітник Київської

обласної земельної управи; члени редакції — П. Олійник, студент Берлінського університету, та О. Чемеринський (псевдонім — Ярослав Оршан), випускник факультету журналістики Варшавського університету. Газета стояла на твердих державницьких засадах. Наклад її сягав 50 тис. примірників.

19, 29 жовтня та 4 листопада 1941 до газети виходив додаток «Література і мистецтво» за редакцією М. Ситника, 16, 23, 30 листопада і 7 грудня 1941 — за редакцією О. Теліги (керівника культурної референтури ОУН) — під назвою «Литаври». У ньому публікувалися твори українських письменників, замордованих у більшовицьких катівнях (Є. Плужник, Д. Фальківський, Г. Косинка, О. Влизько та ін.). Сіючи зерна національного прозріння, О. Теліга не пропустила жодного панірика фіюреру, з презирством ставилася, як згадає М. Ситник, до улесливих одописців. За редакцією В. Дудіна виходив і російськомовний додаток (нерегулярно). 12 грудня 1941 німецькі окупанти арештували співробітників редакції і в середині 1942 розстріляли. Після цих подій почало виходити колаборантське «Нове українське слово» за редакцією проф. К. Штепи, агента НКВС.

1944 будинок дуже постраждав від пожежі (залишилися тільки стіни). Після капітального ремонту в ньому містяться Київська книжкова фабрика [377].

*Сергій Білокінь, Олександр Кучерук,
Лариса Федорова,
Володимир Хромченко.*

75.12. Міські казарми поч. 20 ст., в яких містився 130-й піхотний Херсонський полк (іст.). Вул. Воровського, 11. Комплекс з трьох цегляних будівель в глибині садиби, оточеної огорожею. Первісно існувала тільки цегляна та дерев'яна забудова біля фронту ділянки (не збереглася), яка належала французькому підданому Л. Емангару. У нього наприкінці 1890-х рр. садибу придбало місто з метою розміщення

штабу полку, що був розквартирований у Києві. 1900 в тилу садиби міським коштом зведено цегляні будинки казарм (триповерховий) та для цейхаузу (двоповерховий). 1912 додатково споруджено чотириповерховий, цегляний, прямокутний у плані корпус казарм, розрахований на 8 рот. Цей корпус завдовжки 60 метрів розгорнуто фасадом убік фронту вулиці, відстань від фасаду до червоної лінії забудови — 85 метрів.

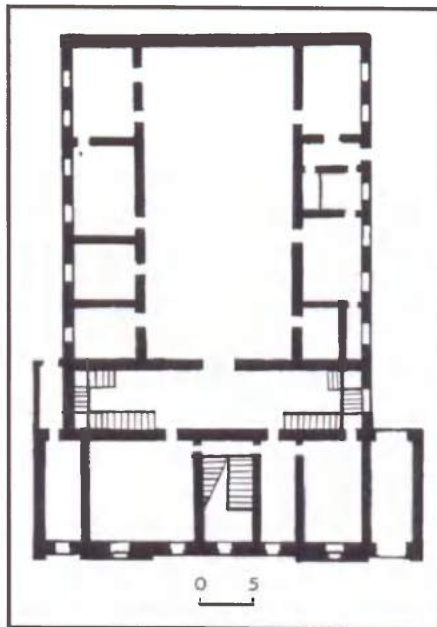
Зведення мілітарних споруд муніципальним коштом було наслідком т. зв. військової квартирної повинності, що накладалася на Миську думу згідно з тогочасним законодавством. Орендна платня від військового відомства йшла у прибуток міського бюджету.

Приміщення садиби були надані 130-му піхотному Херсонському полку, що входив до складу 33-ї піхотної дивізії. Історія полку сягала 1811, коли у Москві був сформований піхотний Віленський полк. Бойове хрещення віленців відбулося 1812 у битві під Красним, полк відзначився під час оборони Смоленська, у Бородинській битві, під Малоюрославцем (війна 1812), під Лейпцигом (1813), під час оборони Севастополя (1854—55). 1863 з двох батальйонів Віленського полку сформовано піхотний Херсонський полк. З 1872 полк розквартировано у Києві. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877—78. У 1879 шефом полку було призначено новонародженого великого князя Андрія Володимировича, племінника царя Олександра III. Протягом 1905—09 полк у складі дивізії використовувався для придушення революційного руху на Закавказзі. З початком 1-ї світової війни Херсонський полк вирушив на фронт, де брав участь у бойових діях у Польщі, Карпатах, Прибалтиці. Влітку 1914, під час мобілізації, на базі кадрів 130-го піхотного полку у Херсонських казармах було сформовано також 278-й Кромський полк, що відзначився під Замостям, Горлицею, Ригою. 130-й Херсонський полк 1917 було частково українізовано, навесні 1918 рештки його з Північного фронту повернулися до Києва. Під час гетьманату кадри херсонців зараховано до складу армії Української Держави як 20-й

піхотний Радомисльський полк. Проте склад полку не повернувся до Херсонських казарм, що на той час були зайняті німецькими окупаційними військами. Згодом рештки 20-го Радомисльського полку влилися до армії УНР, наприкінці весни 1919 використані як поповнення 3-ї стрілецької (згодом — Залізної) дивізії армії УНР.

Серед офіцерів-херсонців відзначився Прісовський Костянтин Адамович (1878—?) — у 1914 штабс-капітан 130-го Херсонського полку, наприкінці 1-ї світової війни полковник, командир 278-го Кромського полку. У січні — лютому 1918 — отаман Окремого Запорізького загону, після повернення Центральної Ради до Києва — військовий комендант Київщини, за часів гетьманату — генеральний хорунжий, комендант гетьманського палацу. Після повалення влади гетьмана — діяч білого руху, генерал-майор; 1920 був начальником Костянтинівського військового училища.

75.13. Вул. Воровського, 26.
75.13. План першого поверху.

Обов'язки полкового лікаря 130-го Херсонського полку тривалий час виконував К. Коссобудзький — відомий київський медик, близький товариш родини письменника М. Булгакова. У радянський час будівлі казарм використовувалися за оборонним призначенням.

Нині тут розташовано частини зв'язку ЗСУ [378]. *Михайло Кальницький, Ярослав Тинченко.*

75.13. Народна аудиторія, кін. 19 — поч. 20 ст. (архїт., іст.). Вул. Воровського, 26. На червоній лінії вулиці, є одним із елементів її історичної забудови. Зведено на замовлення однієї з найстаріших громадських організацій міста — Київського товариства сприяння початковій освіті, заснованого 1882. Перший будинок, завершений 1895 (арх. М. Белелюбський), був капітально перебудований 1909 за конкурним проектом арх. В. Рикова. Зберігаючи колишні розміри вздовж вулиці, його було розширено в глибину ділянки, перероблено фасади. Влаштування перегородок, добудова викликані новим характером використання в 1918—30: під клуб, театр та інші заклади.

Двоповерховий, цегляний, у плані Т-подібний. У фасадній частині — сходова клітка, вестибуль, у затиллі раніше була лекційна зала, оточена з двох боків клубними й господарськими приміщеннями. Пізніше залу ліквідовано, тильна частина будинку набула коридорного планування. Перекриття плоскі. Декоративне оздоблення інтер'єрів не збереглося. Громадський характер споруди відбито в архітектурі головного фасаду. Його симетрична композиція ґрунтується на елементах ренесансної та барокової архітектури. До перших належить загальна урівноваженість композиції, мотив арок, плоский руст, карниз із вінцевим аттиком. До стилю бароко — розкріповані фронтони, рисунок картушів і овальні вікна. На рівні фриза в картушах — назва організації-замовника і роки спорудження.

Будинок — яскравий зразок нового типу споруд для культурно-просвітницьких організацій, поширених з 90-х рр. 19 ст. Тут була лекційна зала, бібліотека, кімнати для гуртків, приміщення чайної, в яких товариство здійснювало свою просвітницьку діяльність.

При Народній аудиторії діяло Товариство сприяння народній освіті, в правлінні якого працювали: Щербина Володимир Іванович (1850—1936) — історик, педагог, з 1925 — чл.-кор. ВУАН (голова правління); Риков Валеріан Микитович (1874—1942) — архітектор; Ківлицький Євген Олександрович (1861—1921) — історик, педагог. Завідував аудиторією київський інженер і педагог А. Думанський (мешкав у цьому будинку). Товариство влаштувало по неділях народні читання і популярні лекції, щоденні концерти.

У будинку відбувалися вечори-концерти М. Лисенка, учнів його Музично-драматичної школи, зокрема класу професора співу О. Мишути. Тут містилася також Комісія медичних народних читань на чолі з Корчак-Чепурківським Овксентієм Васильовичем (1857—1947) — гігієністом, епі-

деміологом, приват-доцентом університету і комерційного інституту, доктором медицини, акад. ВУАН (з 1921).

4 березня 1917 в лекційній залі відбулися установчі збори Київської Ради робітничих депутатів, 6 березня — перші легальні збори Київської організації РСДРП(б).

1918 викладач Музично-драматичної школи Л. Лук'янова організувала тут молодіжний драматичний театр (худ. Г. Комар). 1921 в будинку почав діяти професійний український пересувний Шостий районний театр ім. Лесі Українки, відкритий з ініціативи П. Тичини. У складі трупі були актори В. Варецька, К. Кошевський, К. Лучицька, М. Надемський, П. Нятко, К. Осмяловська та ін.; худ. — К. Єлева. Працював до березня 1922. Пізніше будівля використовувалася як клубна установа.

1970 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, яку 1978 замінено новою з сірого граніту з текстом про те, що в цьому будинку 1917 відбулися перші легальні збори київської більшовицької організації. Тепер — один із корпусів інституту «Діпроцивільпромбуд» [379].

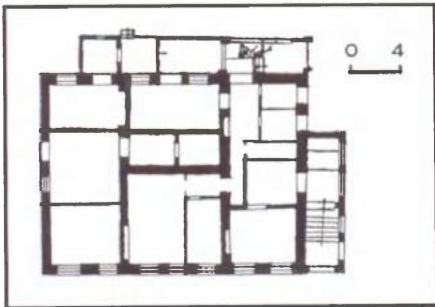
Тетяна Григор'єва, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

75.14. Особняк, 1876 (архит.). Вул. Воровського, 3. У ряді забудови вулиці, біля її перетину з Львівською пл. Споруджено за проектом арх. П. Спарро в стилі неоготики для статського радника В. Сербулова.

Двоповерховий, з мезоніном, цегляний, тинькований, з плоскими дерев'яними перекриттями, у плані близький до квадрата, з трьома групами прищень, що відповідають триділній будові фасаду. З боку подвір'я має закладену веранду. Ступінчаста симетрична композиція будинку утворена за рахунок мезоніна, прилеглих до основного об'єму понижених вхідного тамбура — праворуч і пізнішої прибудови — ліворуч. Центральну вісь акцентовано балконом мезоніна на фігурних кронштейнах і аттиком. В оздобленні фасаду використано модельовані

75.14. Вул. Воровського, 3.

75.14. План першого поверху.

у цеглі неоготичні елементи — пари навісних гранчастих напівколонок із зубчастими капітелями, що фіксують кути карниза. Карниз оздоблено зубцями, стрілкою аркатурою, фігурною кладкою. Високі вікна обрамлено простими лиштвами з вузькими тягами-сандриками.

Споруда — оригінальний зразок житлової архітектури періоду історизму з рисами неоготики. [380].

Тетяна Скібіцька.

75.15. Садиба 1912—15, в якій містилася редакція газети «Народна воля», проживали Ємченко А. І., Коновалюк Ф. З., Кротевич Є. М., Тарнавський П. І. (архит., іст.). Вул. Воровського, 8, 8-а, 8-б. Забудовувалася з серед. 19 ст. первісно дерев'яними спорудами. З 1909 належала міщанину В. Сафонову. За цього власника було здійснено забудову прибутковими житловими будинками. 1918 садиба перейшла у власність пайового товариства «Правопорядок», у якого була згодом націоналізована.

Складається з трьох майже паралельно розміщених споруд. Головний будинок розташований на червоній лінії забудови вулиці. Зведений 1912—13. Шестиповерховий, з підвалом і мансардою, цегляний, у плані прямокутний. В оформленні головного фасаду застосовано поєднання тинькованих та нетинькованих площин, майолікового фриза, ліпних елементів у вигляді вінків. У картуші — монограма власника — «ВС». Перший поверх рустований, на рівні другого — четвертого — потужний центральний еркер, фланкований рустованими лопатками. Будинок має оригінальне планування з центральними сходами, які поділяють кожний поверх на два житлові блоки. На першому поверсі — проїзд на подвір'я, від візерунчастої металеві брами якого збереглася лише падуга.

1914—15 споруджено цегляні флігелі із застосуванням залізобетонних елементів. Будинок № 8-а — чотириповерховий, з підвалом, № 8-б — первісно триповерховий, також з підвалом. Через складний рельєф ділянки підвальный поверх у тильній частині флігелів перетворюється на цокольний напівповерх, а по фронту виділений прямком. Обидва будинки двосекційні, з окремими входами до кожної секції. Оформлення фасадів гранично стримане. Інтер'єри також було вирішено досить просто. Збереглися металеві балясини сходів і метальська плитка підлоги сходових майданчиків.

У 1960—70-х рр. проводилися ремонтні роботи, під час яких було замінено карнизи, деякі балконні плити, перебудовано мансарду головного будинку, над флігелем № 8-б споруджено четвертий поверх. Архітектурну цінність являє головний будинок садиби. Садиба — характерний зразок комерційного домобудування 1910-х рр.

У помешканні № 17 будинку № 8-а у вересні—листопаді 1918 містилася редакція газети «Народна воля» — органу Всеукраїнської селянської спілки й Центрального кооперативного комітету України. Видавалася у Києві з квітня 1917 до лютого 1919. Була виразником українських самостійницьких змагань. У цей період її реда-

75.15. Вул. Воровського, 8.

гували відомі письменники: К. Поліщук, з № 15 — С. Пилипенко. Завдяки добре поставленій інформації газета була дуже поширена в Україні (початковий наклад — 200 тис. примірників).

У 1950—1960-х рр. у квартирі № 23 фасадного будинку проживав Ємченко Андрій Іванович (1893—1964) — фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). У 1944—64 — завідувач кафедри фізіології людини й тварин Київського університету. Досліджував проблеми фізіології серцевої діяльності та травлення, вищої нервової діяльності людини й тварин.

У 1913 в помешканні № 22 будинку № 8-а жив Коновалюк Федір Зотикович (1890—1984) — у той час учень КХУ, згодом відомий живописець.

У повоєнні роки в квартирі № 39 будинку № 8-б проживав Кротевич Євген Максимович (1884—1968) — письменник. У цей час надрукував ряд прозових творів. Зокрема роман-хроніку «Понад Славутичем-Дніпром» (1955—63), книгу спогадів про видатних діячів української культури «Київські зустрічі» (1963).

У 1930-х рр. в квартирі № 36 будинку 8-б мешкав Тарнавський Петро Іванович — єпископ УАПЦ (висвячений 1923 у Софійському соборі). Тут його було заарештовано 30 квітня 1938, розстріляно 2 вересня 1938 (ймовірно, у Лук'янівській в'язниці).

Тепер нумерацію квартир змінено [381].

Сергій Білокінь,

Михайло Кальницький.

75.16. Садиба 2-ї пол. 19 ст., в якій проживали Гаккебуш В. М., Штейнгель Р. В. та Ф. Р.; працювали в медичних закладах Богданов Ф. Р., Лапинський М. М., Маньківський Б. М. (архит., іст.). Вул. Воровського, 27. З 1872 належала княгині С. Кудашевій. Ділянка з двоповерховим цегляним особняком, службами та парком була відокремлена від вулиці парканом із наріжними павільйонами. У травні 1877 садибу придбав барон Р. Штейнгель, який замовив арх. В. Ніколаєву проект чоловічої будови до існуючого особняка. Невдовзі В. Ніколаєв відмовився від нагляду за будівництвом, і власник садиби запросив академіка архітектури В. Сичугова. Будову було здійснено, ймовірно, у 1877—79, але будинок лише в основних деталях планування нагадує пер-

вісний проект. У 1901 садибу придбав лікар, професор Київського університету М. Лапинський. 1976—81 найстарішу частину особняка зруйновано, натомість зведено новий значний об'єм для Київського НДІ ортопедії МОЗ УРСР. У 1980-х рр. будинок відреставровано за проектом арх. В. Корнєвої.

Особняк розташований у глибині ділянки, чоловим фасадом виходить на вул. Воровського. Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний, з підвалом, наріжною вежею, ганком, під'їздом і терасою. В обробці фасадів використано елементи англійської готики: характерні абриси віконних та дверних прорізів, сандрики, фіали, зубчасте завершення стін, готичний рисунок кам'яного балконного огороження, маскарон у вигляді лев'ячої голови, консоль для скульптури. Композиційне вирішення асиметричне, південно-західне наріжжя завершує декоративна вежа, на якій за давнім лицарським звичаєм підіймали прапор на знак перебування господаря вдома. Металеві ковани ґрати вітражованої лоджії мають закомпоновані у візерунку ініціали власників, зокрема — «RS» (Рудольф Штейнгель). Декор фасадів цегляний.

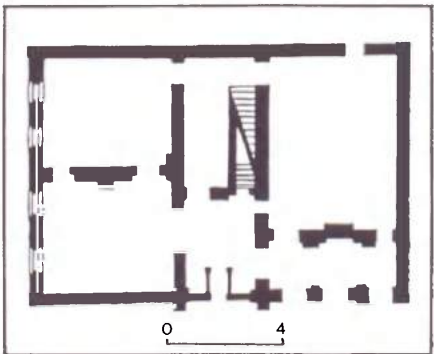
Інтер'єри декоровано в стилі неоренесанс. Художнє ліплення стель і стін відзначається ретельністю опрацювання деталей. Збереглися унікальні витвори ужиткового мистецтва: облицьовані поліхромними кахлями та різьбленим білим мармуром вишукані каміни, дерев'яні панелі, чавунне литво і кований метал огороження парадних сходів тощо. Чимало деталей відновлено під час реставрації, два каміни зі зруйнованої частини особняка встановлено на другому поверсі, декор якого більш стриманий.

У другому ряді, за новим корпусом інституту міститься старий лікувальний корпус, споруджений у кін. 19 ст., з мальовничою наріжною вежею та декоративними деталями у дусі готики.

Збереглися рештки колясь впорядкованого пейзажного парку, металеві ґрати на цегляному цоколі й цегляних пілонах.

Садиба межує з колишнім прибутковим восьмиповерховим будинком проф. М. Лапинського, спорудженим у стилістичній єдності з особняком на вул. О. Гончара, 60, зведеним також у романтизованих формах англійської готики. Садиба є цікавим зразком міської забудови Києва кін. 19 — поч. 20 ст.

Власник садиби й особняка — Штейнгель Рудольф Васильович (1841—92) — барон, інженер шляхів сполучення. Брав участь у будівництві Московсько-Курської, Балтійської, Царинської, Лозово-Севастопольської та інших залізниць; очолював спорудження Владикавказької залізниці. Уславився зразковою аграрною діяльністю на Кавказі; започаткував винорство на Кубані. 1889 розробив у Києві теорію вітряних двигунів для сільських маєтків. Його син — Штейнгель Федір Рудольфович (1870—1946) — відомий громадсько-політичний і культурний діяч, член І Державної думи, активний діяч партії кадетів, ТУП, УПСФ, 1917 — член Виконкому Ради об'єднаних громадських організацій у

75.16. Вул. Воровського, 27.
75.16. План підвального поверху.

Києві, 1918 — посол Української Держави в Берліні.

На поч. 20 ст. тут жив власник садиби — Лапинський Михайло Микитович (1862—1926) — професор Київського університету, завідувач кафедри неврології та психотерапії (1903—18), учень І. Сікорського. Він заснував тут фізіотерапевтичний санаторій (водолікування, світлолікування, електротерапія), що діяв до 1919. В ньому лікувався письменник М. Коцюбинський.

На поч. 1920-х рр. в особняку проживав Гаккебуш Валентин Михайлович (1881—1931) — психіатр, доктор медицини, професор, один із організаторів Київського науково-дослідного Психоневрологічного інституту (1927). У 1918—20 — головний лікар Київської психіатричної лікарні, 1922—27 — завідувач відділу для психоневротиків 4-го київського санаторію, з 1923 завідував кафедрою судової медицини та психіатрії Київського інституту народного господарства, кафедрою дефектології в університеті, викладав у медичному інституті (з 1925 завідував кафедрою психіатрії), завідував кабінетом з вивчення поведінки дитини в Інституті гігієни виховання, секцією кримінально-психологічних та психопатологічних досліджень Київського інституту науково-судової експертизи. Разом з Б. Маньківським заснував журнал «Современная психоневрология» і був його редактором. Після 1925 переїхав на вул. В. Гершуні (тепер О. Гончара, 15/8).

З 1920-х рр. садибу займали різні медичні заклади, з 1927 — Київський науково-дослідний психоневрологічний інститут, одним із засновників і науковим керівником якого був Мань-

ківський Борис Микитович (1883—1962) — невропатолог, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Праці присвячені нервовим захворюванням, пов'язаним зі змінами реактивності цілісного організму, розсіяному склерозу, нейроінфекціям, вивченню пухлин головного мозку, проблемам судинної патології головного мозку. Створив неврологічну школу в Україні.

Під час Великої Вітчизняної війни у будинку містився госпіталь, потім — санаторій. З 1952 тут функціонує Український науково-дослідний інститут ортопедії та травматології МОЗ УРСР, з 1965 — Київський науково-дослідний інститут ортопедії МОЗ УРСР, з 1991 — Український науково-дослідний інститут травматології і ортопедії МОЗ України. Створений 1919. Довгий час містився на вул. М. Грушевського, 7.

1956—73 в інституті працював Богданов Федір Родіонович (1900—73) — ортопед-травматолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1952). У цей період був науковим керівником інституту, кабініки ортопедії і травматології для дорослих, одночасно завідував кафедрою Київського інституту вдосконалення лікарів. Основні наукові праці присвячено захворюванням суглобів, порокам розвитку довгих трубчастих кісток тощо. Робочий кабінет ученого містився на першому поверсі особняка [382].

Сергій Білокінь,

Михайло Кальницький,

Галина Максимова, Дмитро Малаков.

75.17. Художнє училище, 1901—02 (архит., іст.). Вул. Воровського, 2. На ділянці по фронту бульварної частини вул. Воровського (колишнього ринкового майдану). Зведено за проектом арх. М. Казанського як прибутковий будинок, що належав М. Ріхерту — власнику цегельного і пивоварного заводів на Куренівці.

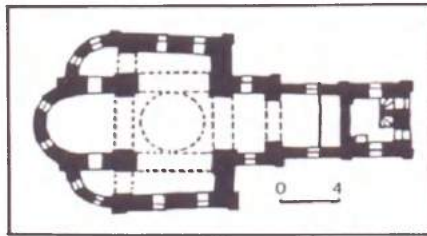
Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, прямокутний у плані, симетричний за композицією. Декор стриманий. Центральну вісь фасаду з головним входом фланковано вертикальними акцентами, увінчаними трикутними фронтонами, з балконами, на яких збереглися металеві візерункові ґрати. Другий — четвертий поверхи поєднано лопатками з рельєфною цегляною кладкою. Вікна першого — третього поверхів прямокутні (на другому — третьому поверхах з цегляними лиштвами), четвертого поверху — напівциркулярні, обрамлені архівольтами. Фасад завершено оригінальним дрібночленованим фризом, аттиком над карнизом. Планування горішніх поверхів коридорне.

З вересня 1902 тут містилося Київське художнє училище (КХУ), яке мало статус середнього навчального закладу. Організоване 1901 з ініціативи групи місцевих діячів мистецтв (В. Менк, В. Ніколаєв, В. Орловський, М. Пимоненко, Х. Платонов, І. Селєзньов, О. Троїцька-Гусєва). У січні 1901 відкрився тимчасові класи живопису, малювання й креслення в будинку на вул. Софійській, 14; восени того ж року класи було реорганізовано в училище, яке 1901—02 містилося на вул. Великій Житомирській, 29. Навчалися юнаки і дівчата усіх станів. Вихованці проходили курс занять із загально-

освітніх та спеціальних предметів. Останні викладалися на трьох відділеннях — живописному, скульптурному та архітектурному — відповідно до програми, затверджені петербурзькою Академією мистецтв. Першим директором художнього училища було обрано київського архітектора і громадського діяча В. Ніколаєва (1847—1911), який обіймав цю посаду до 1911. Після його смерті в КХУ було засновано стипендію ім. В. Ніколаєва. До складу педагогічної ради училища входили колишні викладачі Рисувальної школи М. Мурашка, яка припинила існування 1901: Г. Дядченко (1869—1921) — живописець і графік, викладав 1901—20, у 1917—18 виконував обов'язки директора; В. Менк (1856—1920) — художник-передвижник, працював в училищі 1901—20, у 1918—20 — його директор; М. Пимоненко (1862—1912) — академік живопису, викладав у 1901—06. У 1902—07 тут працював живописець, академік петербурзької АМ Х. Платонов (1842—1907), з 1901 до 1920 — художник І. Селєзньов (1856—1936), який 1911—14 виконував обов'язки директора. Викладачами в різний час були також живописці О. Мурашко, І. Макушенко, Ф. Красицький, Ф. Кричевський (1914—17 — директор) та ін.; викладачами скульптурного відділення — Ф. Балавенський та Еліо Сала. Архітектурну спеціальність викладали директор училища В. Ніколаєв, Е. Брадтман, І. Ніколаєв, В. Риков та ін. Вихованцями училища були визначні майстри мистецтв. На живописному відділенні КХУ у різні роки навчалися О. Богомазов, О. Волков, М. Козик, Ф. Коновалюк, А. Лентулов, О. Лозовський, А. Маневич, П. Митурич, О. Осмборкін, І. Падака, А. Петрицький, Є. Прибильська, І. Рабинович, В. Седяяр, Є. Судомора, О. Тишлер, К. Трохименко, А. Черкаський, Б. Шаповал; на скульптурному — О. Архипенко, І. Кавалерідзе, Н. Певзнер, П. Сніткін, О. Теремець; на архітектурному — К. Єлева, І. Запорожець, О. Маринченко, Н. Підгорний, Й. Шпігель; як вільні слухачі училище відвідували О. Екстер, В. Меллер, 1903—04 — майбутня письменниця О. Форш.

У дні революційних подій 1905 учні КХУ проводили агітацію серед робітників і селян, виготовляли й розповсюджували карикатури антимонархічного змісту, у жовтні 1905 організували протест проти політики царської влади. 1920 КХУ було перетворено на Художньо-промислову школу, яка пізніше містилася в іншому будинку. На вул. Воровського, 2 у 1924—25 розміщувався Київський художній інститут, першим ректором якого був мистецтвознавець Врона Іван Іванович (1887—1970).

На поч. 20 ст. у будинку проживали музикант Д. Лобода, художник К. Монастирський, архітектор В. Листовничий, випускник КХУ О. Богомазов. 1917—18 тут також діяла Друга українська гімназія ім. Кирило-Мефодіївського братства, відкрита на підставі постанови Тимчасового уряду від 8 серпня 1917. Протягом 1917/18 навчального року тут виховувався 241 учень, усі предмети викладалися українською мовою. Директором гімназії був Г. Козленко, серед виклада-

76. Воскресенська церква.
Вул. Січневого повстання, 27.
76. План.

чів — М. Кравчук, М. Прохорова (дочка І. Карпенка-Карого), М. Рудницький, Г. Холодний; секретар Педагогічної ради — М. Зеров. 6 січня 1918 відбулися загальні збори старших класів, після яких майже всі учні сьомого і восьмого класів вирушили на захист української революції. У бою під Крутами загинули учні гімназії: М. Ганкевич, В. Гнаткевич, Д. Кольченко, Г. Піпський, А. Соколовський, І. Сорокевич, Є. Тернавський. Тепер у будинку педагогічний коледж [383].

Сергій Білокінь,

Михайло Кальницький.

76. ВОСКРЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА, кін. 17—19 ст. (архит.). Вул. Січневого повстання, 27. Біля північно-східного

35.17. Вул. Воровського, 2.

муру Києво-Печерської лаври, з півдня межує з садибою палацу 18 ст. київського генерал-губернатора. Тут, на території колишньої торговельної площі Печерського містечка спочатку була дерев'яна Воскресенська церква з дзвіницею, поряд з нею — дерев'яні крамниці та склади, які давали Лаврі значні прибутки. Муровану Воскресенську церкву у стилі українського бароко споруджено 1696—98 коштом полковника київського гарнізону К. Мокієвського.

Первісно храм був триапсидним, до середньої гранчастої прилягали дві нижчі, напівкруглі апсиди. Високий світловий підбанник увінчувала барокова баня з глухим ліхтарем і маківкою. Просторова композиція будівлі була симетричною; північний, східний і південний фасади архітектурно рівноцінні з простими площинами. Високо розміщені вікна видовжених пропорцій надавали споруді характерного для доби козацького відродження оборонного вигляду. На західному фасаді, декорованому віконними ліштвами й нішами, був невисокий тамбур з трикутним фронтоном. До 1786 належала Лаврі, пізніше перейшла до єпархіального підпорядкування.

1860—62 за проектом військового інж. Духоніна до західного фасаду побудовано трапезну й дзвіницю. Керував будівництвом арх. П. Спарро. При цьому було втрачено «усефасадність» пам'ятки, стрункість її пропорцій. Домінуючою у загальній композиції храму з боку площі стала триярусна дзвіниця з високою банею, яка мала дев'ять дзвонів. Щоб знову перенести головний акцент споруди на церкву, за проектом арх. Грейфана 1867 її зробили п'ятибанною. Надбудова чотирьох бань остаточно спотворила первісне стилістичне вирішення споруди. 1884 після пожежі бляшану покрівлю розібрано, того ж року церкву відновлено в однобанному варіанті за проектом арх. В. Ніколаєва, під керівництвом київського підрядчика Ф. Альошина. Живописними роботами керував майстер П. Маликов. 1890 за проектом інж. О. Середи розібрано хори, усунуто вівтарні престоли, ліворуч у вівтарі упорядковано жертвник, весь храм перетворено на теплий.

У 2-й пол. 19 ст. значно змінився не тільки вигляд церкви, але й усієї садиби. 1860—80 ділянку обнесено цегляними мурами, при яких влаштовано будинки для пошти, священика, безкоштовні приміщення для прочан, свічні та іконні крамниці. 1906 за проектом військового інж. Жолтухіна каменяр Жолтунов і слюсар Морочинський встановили цегляну браму з візерунчастими металевими ступками. Значні ремонтно-реставраційні роботи проведено 1978—85 за проектом архітекторів І. Малакової та В. Отченашка: відновлено фрагменти фасадів церкви й дзвіниці, первісну форму цоколю, завершення дзвіниці. В інтер'єрі додатково з'явився дерев'яний тамбур біля вхідних дверей. 1985—86 під час консервації олійного живопису кін. 19 ст. бригадою художника-реставратора О. Лісаневича відкрито давніші шари настінного розпису.

Церква однобанна, хрещата у плані, з бічними вівтарями. Біля північної і південної стін храму у 19 ст. прибудовані приміщення ризниці й бібліотеки. Споруда зберігає характерні риси самобутньої української архітектури рубежу 17—18 ст.

Тепер — діючий храм [384].

Марія Кагомська.

77. ГНИЛЕЦЬКИЙ ПЕЧЕРНИЙ МОНАСТИР, 11—16 ст. (археол.). Залишки монастиря розташовані в урочищах Гнилещина, Церковщина та Гадючий яр (сучасний хутір Вільний) на південній околиці міста. Виникнення монастиря традиційно пов'язують із діяльністю преп. Феодосія Печерського. Пізньосередньовічні писемні джерела визначають монастир як Гнилецький Різдва Богородиці, заснований наприкінці 11 — на поч. 12 ст. Він був центром замського господарства Києво-Печерської лаври. На підставі археологічних досліджень П. Лашкарьова (1899), В. Лякоронського (1925), співробітників Інституту археології АН УРСР (1980) та Музею історії міста Києва (1991—97) з'ясовано, що монастир виник як печерне чернецьке поселення у 2-й пол. 11 ст. В 12—13 ст. існував як наземний, після монголо-татарської навали — знову як печерний (до 16 ст. включно). Зруйнований під час одного з монголо-татарських набігів на Київ монастир протягом 17—18 ст. перебував у запустінні. Віднайдення підземних споруд у 1835 привело до відбудови обителі — т. зв. Скиту «Пречистая», що існував до 1925. Ансамбль монастиря складається з двох печерних комплексів (в урочищах Гнилещина та Гадючий Яр) і залишків наземних монастирських будівель (урочище Церковщина).

Тепер на території вказаних урочищ розташовано санаторний заклад. Комплекс потребує подальшого археологічного вивчення. Матеріали досліджень зберігаються в Інституті

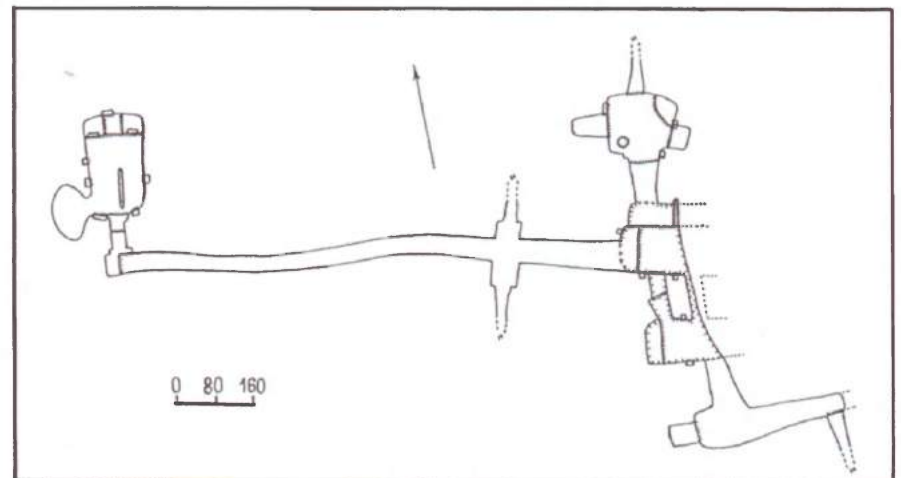
77. Церква Гнилецького печерного монастиря.
Реконструкція Ю. Асєєва, В. Харламова.

археології НАН України та Музею історії міста Києва [385]. Тимур Бобровський.

77.1. Залишки монастиря в урочищі Церковщина, кін. 11—12 ст. (археол.). За 200 м на північний захід від печер у глибині Гнилецької улоговини. Зафіксовані розвідками й розкопками київських археологів у 1899, 1925, 1976, 1980. Цими дослідженнями було відкрито залишки середньовічного чернечого цвинтаря, рештки наземних дерев'яних будівель і мурованої Богородичної церкви 12 ст. За даними розкопок церкву було зруйновано у 13—14 ст., дерев'яні споруди у той же період було знищено пожежею.

Довгий час панувала думка, що Богородична церква знищена повністю. Пошуки храму здійснювали у різний час М. Максимович, П. Лашкарьов, Ю. Асєєв та ін. Його було знайдено 1976 (П. Толочко, В. Харламов), 1980 розкопано стаціонарно (В. Харламов). Від стародавньої споруди збереглися повністю фундаменти та частини стін. За типом Богородична церква Гнилецького монастиря була невеликим (10,4×9,6 м) чотиристовпним, одноапсидним і майже квадратним у плані храмом монастирського скиту. Стіни муровані з малоформатної плінфи (27,5—28×19—22×4,5 см). Плінфа виготовлялася з місцевих строка-

77.2. План печерного комплексу в урочищі Гадючий Яр (за розкопками 1992).

тих глин, головним чином червоного, світло-брунатного, блідо-рожевого й темно-жовтого кольорів.

Широко розставлені стовпи всередині споруди свідчать про те, що діаметр бані мав значні розміри — близько 3,15 м усередині та 4,3 м ззовні. Поєднання широкої центральної апсиди з дуже вузькими бічними навами надавало храму вежоподібного вигляду. Бічні нави було перекрито напівкоровими склепіннями, які прилягали до високої центральної закомари, чим створювалася динамічна трилопатева композиція фасадів. На фасадах добре простежуються профільовані пілястри з трьома трикутними виступами т. зв. жорсткого профілю. Із західного боку до церкви був прибудований невеликий вівтар, північно-західне наріжжя споруди зміцнене контрфорсом. Підлога в храмі була викладена кольоровими, керамічними полив'яними кахлями жовтого, зеленого, вишневого кольорів у шаховому порядку. Розмір кахлів — 15×15×2 см.

Усередині храм було розписано фресковим живописом на одношаровому ґрунті з добре перемішаним вапняним розчином. Розписи мали яскравий світлий колорит. У кольоровій гамі переважали характерні для київського монументального живопису червоний, жовтий і синій кольори.

Богородична церква Гнилецького монастиря збудована досвідченими майстрами, можливо, печерської будівельної школи, мала всі ознаки стилю, який склався в Києві й в цілому на Русі наприкінці 12 ст.

Залишки споруди законсервовано [386].

Тимур Бобровський, Віктор Харламов.

77.2. Печерний комплекс в урочищі Гадючий Яр, 14—16 ст. (археол.). Відкрито 1876 В. Антоновичем і вперше обстежено у 1992 співробітниками Музею історії міста Києва. Розташований за 100 м на північ від печер в урочищі Гнилещина, у схилах зсувної тераси сусіднього пагорба. За даними останніх досліджень комплекс складається з кількох (не менше п'яти) окремих ділянок підземних споруд (каплиць, келій та галерей), пов'язаних із діяльністю монастирської братії. Входи до підземель нині лишаються здебільшого заваленими й потребують ретельного вивчення та реставрації.

Тимур Бобровський.

77.3. Печерний комплекс в урочищі Гнилеччина, 11—14 ст. (археол.). Міститься у товщі мисоподібного пагорба в гирлі Гнилецької улоговини. Являє собою складний чотириповерховий лабіринт підземних споруд (камер та галерей) загальною довжиною понад 350 м. У межах комплексу вирізняються житлова (з церквою та келяями), господарська (з льожами та зерновими ямами) й поховальна (з каплицею, катакомбами та кісткоотеками) ділянки, створені ченцями. Розкопками останніх років тут виявлено чимало решток чернецького побуту та середньовічні написи-графіти на стінах. Дослідження комплексу тривають. Печери частково зруйновані й потребують термінових реставраційних заходів

Тимур Бобровський.

78. ГОЛОВНА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ, В ЯКІЙ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Голосів.

Головну астрономічну обсерваторію АН УРСР (тепер ГАО НАН України) створено 1944. Її засновником і першим директором був Орлов Олександр Якович (1880—1954) — астроном, акад. УАН (з 1919), чл.-кор. АН СРСР (з 1927), заслужений діяч науки УРСР (з 1950), директор ГАО 1944—48, 1950—51. Спочатку кабінет вченого містився на вул. Володимирській, 54 у будинку Президії АН, пізніше — в Голосієві (будинок не зберігся).

До комплексу ГАО входить старий адміністративний будинок, споруджений у 1950-х рр. Двоповерховий, цегляний.

Тут працював Федоров Євген Павлович (1909—86) — астроном, акад. АН УРСР (з 1969). В обсерваторії — з 1959, завідувач відділу, 1959—73 — директор. Наукові праці — з проблем обертання Землі, руху її полюсів і зв'язку цих явищ з різними геофізичними процесами. Розробив метод побудови системи небесних координат, що не залежить від параметрів руху Землі (1971). Заснував школу вивчення руху Землі, яка вперше широко застосувала методи теорії випадкових функцій до аналізу астрономічних спостережень. Відзначений Державною премією УРСР (1983).

Робочий кабінет директора містився на другому поверсі будинку.

У цьому ж приміщенні працював Яковкін Авенір Олександрович (1887—1974) — астроном, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), 1951—67 працював у ГАО, 1952—59 — директор, одночасно (до 1952) — професор Київського університету. Наукові дослідження — з теорії руху небесних тіл, теорії фігури Місяця. Сконструював декілька оригінальних астрономічних приладів та пристроїв. Нині будинок реконструйований і пристосований під житловий.

1982 на фасаді лабораторного корпусу ГАО встановлено меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом О. Орлова (ск. О. Вітрик, арх. П. Купрій) [387].

В'ячеслав Горбик.

79. ГОЛОВНІ ЗАЛІЗНИЧНІ МАЙСТЕРНІ, 19—20 ст. (Київський електровагоноремонтний завод) (іст.). Вул. Ползунова, 2. Комплекс промислових споруд поблизу залізничного вокзалу. Прохідна заводу виходить на вул. Ползунова. Засновані 1868 як Головні

майстерні для ремонту паровозів і вагонів. 1879 перейменовані на Київські головні залізничні майстерні Південно-Західної залізниці. 1929 підприємству присвоєно назву Січневого повстання 1918; у 1930 майстерні перейменовано на паровозовагоноремонтний завод; з 1962 — сучасна назва.

Наприкінці 19 ст. були одним з найбільших фабрично-заводських підприємств міста, де працювало бл. 1500 робітників. Над проектами виробничих приміщень працювали видатні архітектори та інженери. Зокрема, будинок залізопрокатної майстерні запроєктував цивільний інж. О. Кобелев. 1878 з ініціативи інженера-новатора О. Бородіна приміщення токарного цеху було освітлено чотирма електричними ліхтарями. Це перший в історії Києва приклад застосування електроосвітлення. Для ознайомлення з ним у залізничних майстернях побувала велика група професорів Київського університету.

У період Великої Вітчизняної війни

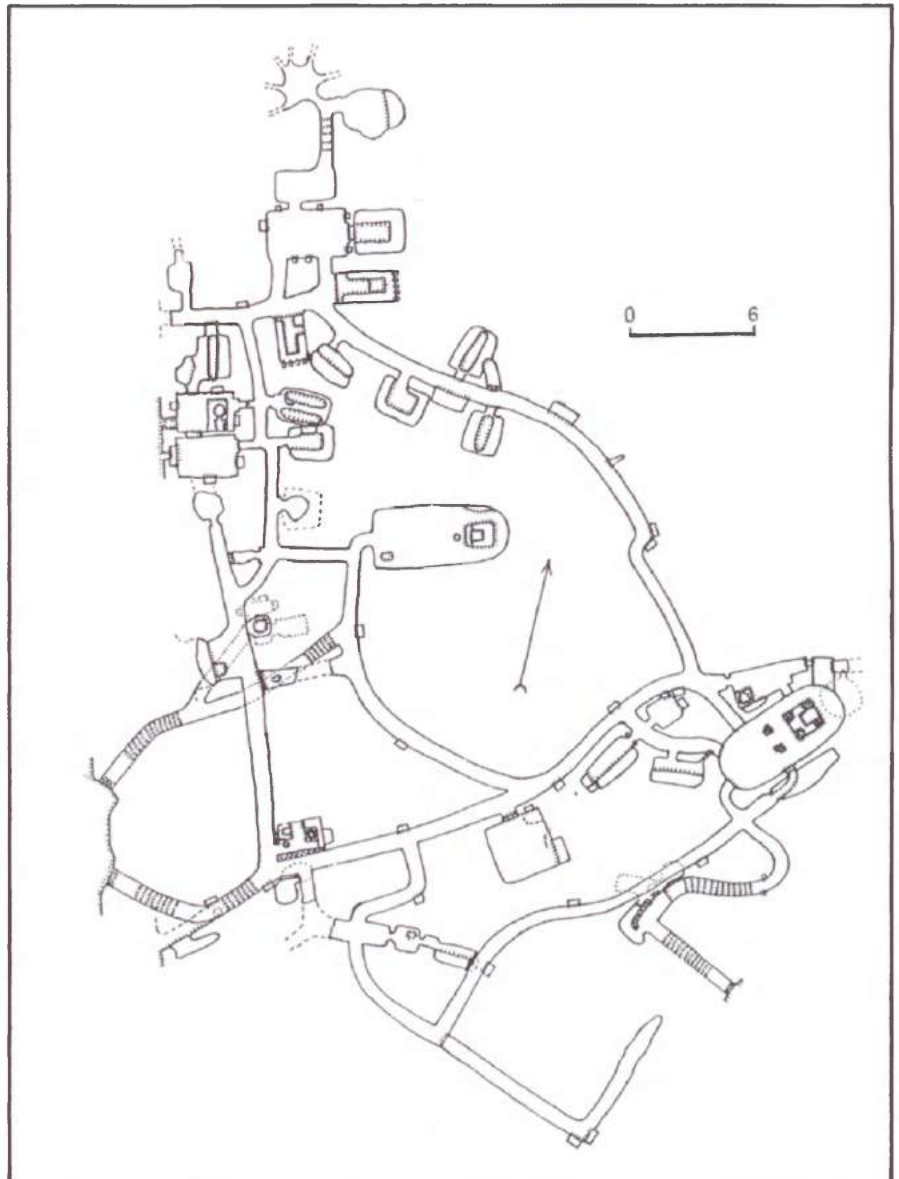
77.3. План печерного комплексу в урочищі Гнилеччина
(за розкопками 1991—97).

майже всі заводські споруди було зруйновано. Під час відбудови заводу реконструйовувалися старі цехи, зводилися нові.

Збереглося декілька первісних будинків — головний виробничий корпус, будинок першої у світі паровозної лабораторії, контора (тепер заводоуправління) та ін.

З майстернями пов'язано чимало історичних подій. 20 березня 1879 тут відбувся виступ робітників, що поклав початок страйковому рухові у Києві. Залізничники протестували проти подовження на годину (понад звичних 10 годин) робочого дня без збільшення заробітної платні й вимагали відновлення на роботі звільнених у перший день страйку товаришів. Страйк завершився задоволенням вимог робітників.

21 липня 1903 трудівники майстерень першими в Києві підтримали загальний політичний страйк робітників Півдня Росії. Їхні вимоги щодо встановлення восьмигодинного робочого дня, збільшення на 50 відсотків заробітної платні та інші не були задоволені. 23 липня на території заводу біля депо відбувся мітинг за участю понад 2500 осіб. Проти страйкарів було за-

79. Вул. Ползунова, 2.

стосовано зброю — 8 робітників вбито, 22 поранено. Після цієї події політичний страйк у місті став загальним і продовжувався до 1 серпня під гаслом «Геть самодержавство!».

Завідувачем вагонних майстерень на поч. 20 ст. був І. Єфимович — інженер і педагог, дячко О. Вертинського — актора, поета й співака, який згадував про нього у своїх мемуарах.

1921—22 у вагонному цеху (не зберігся) працював помічником електромонтера майбутній письменник М. Островський (1904—36), який у жовтні 1921 брав участь у будівництві вузькоколійки до Боярки для постачання Києву палива.

У червні—серпні 1941 з ініціативи працівників заводу було збудовано два панцерники — «Літер А» і «Літер Б», які брали участь в обороні Києва (паровозний цех, де їх зібрано, не зберігся). З робітників-залізничників було сформовано особовий склад на чолі з командиром А. Тихоходом, заступником командира Л. Василевським, комісаром С. Головановим і начальником штабу К. Ареф'євим. 25 вересня 1941 панцерники демонтовано і підірвано під м. Переяславом їхніми екіпажами.

1929—41 на заводі працював слюсарем, майстром, начальником паровозного цеху В. Кудряшов (1909—42) — один з керівників київського підпілля у 1941—42, Герой Радянського Союзу (1945, посмертно). Під час німецько-фашистської окупації міста керував штабом диверсійно-підривної діяльності міськкому КП(б)У.

На фасаді прохідної заводу встановлено мармурові меморіальні дошки в пам'ять першого в місті страйку 1879 (1929), участі робітників у страйку 1903 (1947), на пошанування М. Островського (1954), В. Кудряшова (1955). 1964 на території заводу встановлено пам'ятник М. Островському (ск. В. Сорока), 1973 — бетонну стелу на місці розстрілу робітників у липні 1903 (арх. А. Кулагін, інж. А. Саєнко) [388].

Іван Глизь, Михайло Кальницький, Сергій Кот, Лілія Пивоваренко, Ніна Руденко.

79.1. Будинок останньої чв. 19 ст., в якому було створено першу в світі паровозну лабораторію (іст.). На території електровагоноремонтного заводу. Одноповерховий, цегляний, у плані складної конфігурації. Типовий зразок промислової архітектури свого часу. 1881—82 тут було створено першу в світі паровозну лабораторію, де здійснювалося наукове дослідження локотомативів. Засновником і керівником

дослідної установи був Бородин Олександр Парфенійович (1848—98) — інженер і учений в галузі залізничного транспорту, головний інженер служби рухомого складу, тяги й майстерень Південно-Західної залізниці (1879—89), керуючий Південно-Західної залізниці (1878—79 і 1889—96). У цій лабораторії було випробувано новий потужний тип паровоза системи «тандем-компаунд», розроблений О. Бородиним (з 1885 експлуатувався на вітчизняних залізницях, з 1889 — у США та інших країнах). 1886 вчений опублікував результати своєї роботи у статті «Практичні дослідження над застосуванням системи „компаунд“ і „парових сорочок“ до паровозної машини, виконані на Південно-Західній залізниці». Винахід О. Бородина французьке Товариство цивільних інженерів відзначило премією Наззо (1889). Згодом паровозні лабораторії почали створюватися на інших залізницях країни, а також у США, Польщі, Німеччині, Франції. Лабораторія існувала до 1917.

У цьому будинку в січні 1918 під керівництвом більшовицького партійного осередку створено загін Червоної гвардії чисельністю бл. 650 осіб для виступу проти Української Центральної Ради. Рішення про збройний виступ 17 січня було ухвалено зборами антиукраїнськи налаштованих робітників Київського залізничного вузла. Маючи на озброєнні панцерник і понад 20 кулеметів, залізничники здійснили 18—20 січня кілька рейдів по місту. Бої тривали на Шулявці та у Привокзальному районі. Розгромивши національні сили, міський штаб більшовицького повстання дав вказівку припинити збройний виступ і відійти до Деміївки та Поста-Волинського. Частина вирушила назустріч радянським військам, що наступали на місто, а деякі загони стримували війська Центральної Ради. 21 січня увечері майстернями оволоділи курені С. Петлюри.

1952 на будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармуру в пам'ять про полеглих робітників-червоногвардійців. На дошці виکارбувано 10 прізвищ [389]. *Елеонора Кучменко, Олександр Ляпін.*

80. ГОЛОСІВСЬКА СВЯТО-ПОКРОВСЬКА ПУСТИНЬ, 17 — поч. 20 ст., (архит., іст.). Вул. Полковника Затєвахіна, 14. Серед Голосіївського лісу в долині Горіховатського струмка на південний схід від комплексу Національного аграрного університету.

Місцевість Голосіїв з невеликим хутором, що належав Видубицькому монастирю, вперше згадується під 1541. Згодом переходить у власність Києво-Печерського монастиря, архімандрит якого і одночасно київський митрополит Петро Могила заснував тут 1631 пустинь з невеликою дерев'яною церквою св. великомученика Іоанна Сочавського (перевезена з Молдавії частина мощей цього святого зберігалася у храмі). У 80-і рр. 17 ст. архімандритом Варлаамом Ясинським споруджено церкву в ім'я преподобних Варлаама та Іоасафа Індійських, 1764 — третю дерев'яну церкву — на честь ікони Божої Матері «Живоносне Джерело». У 18 ст. в пустині насаджуються липовий гай і фруктовий сад, що пере-

творило її на улюблене місце літнього відпочинку київських ієрархів.

Після секуляризації монастирських маєтків (1793) пустинь занепадає й відроджується тільки у 2-й чв. 19 ст. заходами київського митрополита Філарета (Амфітеатрова). У 1840-х рр. зведено цегляні будинки: митрополита, кухні й трапезної з глибоким склепінчастим льохом для зберігання харчів та два дерев'яні корпуси келій. Цегляна, одноканна Покровська церква із західною дзвіницею (1848—50) і будинок митрополита (1840) запроєктовані єпархіальним арх. П. Спарро у перехідних формах від класицизму до російсько-візантійського стилю.

1852 пустинь названо Свято-Покровською, а її старовинний дерев'яний храм св. Іоанна Сочавського перейменовано на церкву Живоносного Джерела Пресвятої Богородиці. Будівельними роботами 1860—поч. 70-х рр. (надбудова цегляних келій, спорудження з дерева келійного та готельного корпусів) керував лаврський ієромонах Євкарпій (в миру — інж. Наумов). У кін. 19 ст. замість розібраних дерев'яних за проектом арх. Є. Єрмакова зводяться двоповерхові келії у цегляному стилі. Він також розробив варіанти проекту нового дерев'яного храму на місці старої церкви св. Іоанна Сочавського (проекти не реалізовано). Найбільш значною і останньою за часом спорудою ансамблю стала головна цегляна церква пустині в ім'я Живоносного Джерела Пресвятої Богородиці (1910—12), вирішена арх. Є. Єрмаковим у вигляді хрещатого п'ятибанного храму з пишним пластичним оздобленням у формах московсько-ярославської архітектури 16—17 ст. Для зведення склепін і центрального підбанника використано залізобетон. Будівельні роботи здійснювалися під наглядом «підрядчика кам'яних справ» С. Бикова і «підрядчика тинькувальних справ» В. Сафонова.

Сформований протягом трьох століть ансамбль Голосіївської пустині у кін. 19 — на поч. 20 ст. займав витягнуте у широтному напрямку, наближене до прямокутника велике подвір'я (площа бл. 20 га), обнесене суцільною цегляною огорожею з виділеними щипцями головною (західною) і економічною (південною) брамами. Композиція ансамблю відповідала принципам центрально-осьової симетрії: навпроти головної брами стояла Покровська церква, за нею — будинок митрополита, далі, посеред подвір'я, з незначним зсуненням відносно центральної осі — головний храм Живоносного Джерела Пресвятої Богородиці. Інші житлові й господарські споруди (бл. 10) оточували по периметру подвір'я, прикрашене садками й квітниками. До складу пустині входив розташований із заходу окремих господарський двір з двадцятьма різними будівлями (стайні, пральні, сараї, житлові будинки). 1905 тут було влаштовано водогін, що постачав воду із струмка, який протікає поблизу. Окрему ділянку займала широковідома монастирська пасіка.

У 1930-х рр. Голосіївську Свято-Покровську пустинь було ліквідовано, її приміщення передано різним установам для господарських потреб. Більшу частину споруд використували сільськогосподарський і лісотех-

нічний інститут, у 1950—60-х рр. їх було розібрано як такі, що не мали художньої цінності. До нашого часу дійшов у спотвореному вигляді тільки колишній будинок митрополита.

1991 Голосіївську пустинь передано церковній громаді. 1994—95 інститутом «Укрпроектреставрація» розроблено проектні пропозиції щодо регенерації ансамблю і відновлення у первісному вигляді церкви Живоносного Джерела Пресвятої Богородиці (архітектори В. Хромченков, О. Нікітіна). 1997—98 АТ «Київпроект» виконало проект відновлення комплексу споруд Голосіївської пустині (арх. Г. Гречина).

Ансамбль Голосіївської пустині був досить цінним архітектурно-мистецьким комплексом, а обитель — одним із відомих центрів духовного життя Києва. Взірцем і навчителем моральності для сучасників був ієросхимник Парфеній, який багато років прожив у пустині й був похований 1855 в церкві Живоносного Джерела. Збереглася частина старовинного монастирського цвинтаря поряд із фундаментами церкви Живоносного Джерела (зі східного боку).

Михайло Дегтярьов,
Володимир Хромченков.

80.1. Будинок митрополита, 1840 (архит.). Єдина споруда, що збереглася від архітектурного комплексу колишньої Голосіївської пустині (монастиря), яка міститься в центрі Голосієва, на мальовничій, вкритій лісом, місцевості. Зведення митрополичого будинку належить до часу найінтенсивнішої забудови і благоустрою пустині, коли вона перетворюється на літню резиденцію митрополита (1837—57) Філарета (Амфітеатрова; 1779—1857). На його замовлення проект будинку був складений київським спархіяльним арх. П. Спарро, споруду зводили під керівництвом підрядчика К. Іванова.

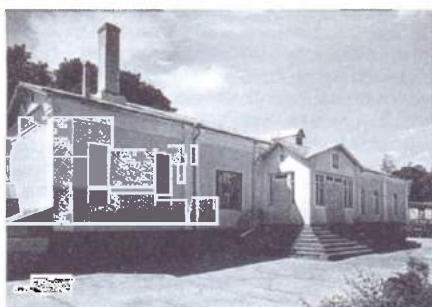
Одноповерховий, цегляний, у плані прямокутний (близький до квадрата), зі складною системою внутрішнього планування. Окремі приміщення відводилися під кабінет митрополита, їдальню, опочивальню, вітальню, гардероб тощо. У південно-східній частині будинку було розміщено домову церкву в ім'я св. Іоанна Багатостраждального. Головний західний фасад фланкують ризаліти з трикутними фронтонами, центральну частину фасаду декоровано фронтоном кілеподібної форми. У кін. 19 ст. з півночі до будинку зроблено прямокутну в плані прибудову.

Споруда є оригінальним зразком цивільної архітектури серед. 19 ст. У радянський час будинок було передано сільськогосподарському інституту, 1993 повернуто церковній громаді, яка здійснила ремонтно-відбудовні роботи, відродила домову церкву [390].

Михайло Дегтярьов.

80.2. Могила преподобного Олексія (іст.). На монастирському цвинтарі, біля східних фундаментів церкви Живоносного Джерела.

Преподобний Олексій (Шепелев Володимир Іванович; 1840—1917) — ієромонах Києво-Печерської лаври, старець-духівник. Народився у Києві у дворянській родині. До 13 років був німим, зцілений митрополитом Філаретом, після чого поступив до нього

80.1. Будинок митрополита.

послушником. З 1856 — послушник при лаврській друкарні, 1872 прийняв постриг з ім'ям Олексій, отримавши сан ієродиякона, до 1874 — записчик Свято-Миколаївського лікарняного монастиря, з 1875 — ієромонах з новим послушанням — духівництва. З 1879 — ризничий Ближніх печер, з 1885 — ризничий Успенського собору. 1891 переведений до Спасо-Преображенської пустині, 1895 — до Голосіївської, де був ризничим і духівником. Прожив тут 21 рік. Через дар прозорливості став відомий у всій Росії. Був духівником митрополитів Іоаннікія (Руднева; 1891—1900) і Флавіана (Гордецького; 1903—15).

На могилі — плита і стела з мармуровим хрестом [391].

Ніна Коваленко.

80.3. Могила преподобного Парфенія (іст.). Біля північної стіни всередині фундаментів церкви Живоносного Джерела.

Преподобний Парфеній Київський (1790—1855) — ієросхимонах Києво-Печерської лаври, відомий старець і духівник. Народився у Тульській губ., син бідного причетника. Навчався в духовному училищі й семінарії в Тулі. 1814 прийшов до Києво-Печерської лаври на богомілля, де прожив до 1815. У 1819 знову повернувся до Лаври, служив 12 років у просфорні, був її начальником. 1812 прийняв постриг з ім'ям Пафнутій, згодом митрополит Євгеній (Болховітінов) рукоположив його на ієродиякона, 1830 — на священника. Пізніше признаний духівником лаври. Був духівником митрополита Філарета, від якого у 1838 прийняв постриг у схиму з ім'ям Парфеній.

80.2. Могила преподобного Олексія.

Протягом 17 років навесні й влітку проживав у Голосієві. Місце поховання не відзначено [392].

Ніна Коваленко.

81. ГОНЧАРА ОЛЕСЯ ВУЛИЦЯ, 2-а пол. 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Простягається по частині Старокиївського плато і його південно-західному схилу, з'єднуючи вул. Велику Житомирську і пл. Перемоги. Має слабкохвилястий підйом у початковій частині (до перетину з вул. Ярослав Вал), решта вулиці являє собою узвіз, що набуває особливої стрімкості між вул. Ярослав Вал і Чеховським пров. У середній частині (до перетину з вулицями Гоголівською та Б. Хмельницького) значно розширюється. Вулиця членується: з непарного боку — вулицями М. Коцюбинського і Б. Хмельницького, з парного боку — пров. Чеховським, вулицями Гоголівською, Тургенєвською і Дмитрівською, з обох боків — вулицями Стрітенською, Рейтарською і Ярослав Вал. Верхню частину вулиці трасовано у 30-і рр. 19 ст. під час реконструкції старого Києва під назвою Володимирський пров. Решта прокладалася і заселялася вкрай повільно протягом всього 19 ст., оскільки пролягала по території колишнього сміттєзвалища. Вперше у повному вигляді зображена на плані Києва 1855. До 1911 мала назву Маловолодимирська (як паралельно-діагональна до вул. Володимирської). 1911—19 — вул. Столипінська, на пошанування російського прем'єр-міністра П. Століпін, який помер у Києві в лікарні С. Маковського (містилася на цій вулиці у № 33), 1919—37 — вул. Г. Гершуні, 1937—39 — вул. А. Кедровелі, 1939—96 — вул. Чкалова, 1996 названа ім'ям Олеся Гончара (Олександр Терентійович; 1918—95) — письменника, громадського діяча, акад. АН УРСР (з 1978), Героя Соціалістичної Праці (1978).

Забудовувалась одно-, двоповерховими житловими будинками, переважно дерев'яними. Існуюча історична забудова сформована у кін. 19 — на поч. 20 ст. чотири-, шестиповерховими прибутковими будинками. У забудові вулиці брали участь відомі у Києві архітектори П. Альошин, О. Кобелев, Г. Ледоховський, В. Ніколаєв. Характерною рисою просторової композиції вулиці є її розрідження архітектурними паузами — скверами, найвиразнішим серед яких є сквер, прилеглий до вулиці О. Гончара, М. Коцюбинського і Чапаєва, архітектурно опоряджений спорудами арх. О. Кобелева у стилі неокласицизму (№ 55-б — будинок Київського відділення Російського технічного товариства і № 55-а — Вищі жіночі курси). Інший сквер (менший) — на зіткненні з вул. Б. Хмельницького. Серед будинків, що мають непересічну архітектурну цінність, — № 33 (1907, арх. Г. Ледоховський, скульптурне оформлення Ф. Соколова), який є одним з найкращих у Києві прикладів архітектури модернізму; № 50, 60 — у формах неоготики; чотири-, шестиповерхові прибуткові будинки № 36-б, 44, 47-б у цегляному стилі та № 74 у стилі модернізму (1909—10, арх. П. Альошин) та ін.

У 70—80-і рр. 20 ст. архітектурний силует вул. О. Гончара істотно порушено спорудженням багатоповерхових ба-

гатосекційних житлових будинків (№ 46, 47/49, 48, 62).

Ряд будинків має історико-меморіальну цінність: у № 12 проживали арх. М. Іванченко і ск. О. Олійник, у № 24 — агроном С. Богданов, журналіст О. Глінка; у № 30 — письменниця Л. Яновська; у № 32-а — письменник, громадський і політичний діяч І. Липа, художник Г. Пустовійт, містилася у 1941—42 явочна квартира підпільної групи І. Кудрі; у № 36-б — поет і літературознавець Д. Загул; у № 41 — мовознавець І. Білодід; у № 45-а — мовознавець і лексикограф Г. Сабалдир; 47-б — диригент М. Тараканов; у № 90/1 — літературознавець Б. Якубський та ін. У № 34 (не зберігся) мешкав відомий історик, один із фундаторів «Киевской старини» О. Лазаревський.

Осередками наукового, громадсько-культурного життя Києва 1910-х рр. були Вищі жіночі курси (№ 55-а) і Київське відділення Російського тех-

нічного товариства (№ 55-б), де працювало і навчалось багато знаних українських та російських діячів. На вулиці містилися і містяться відомі лікувальні й наукові заклади: хірургічна й очна клініка П. Качковського, хірургічна лікарня С. Маковського, НДІ гігієни праці і профзахворювань МОЗ УРСР (усі — № 33); інститути електроніки, будівельної механіки, теоретичної фізики, технічної теплофізики АН УРСР, Інститут геологічних наук НАНУ (усі — № 55-б) [393].

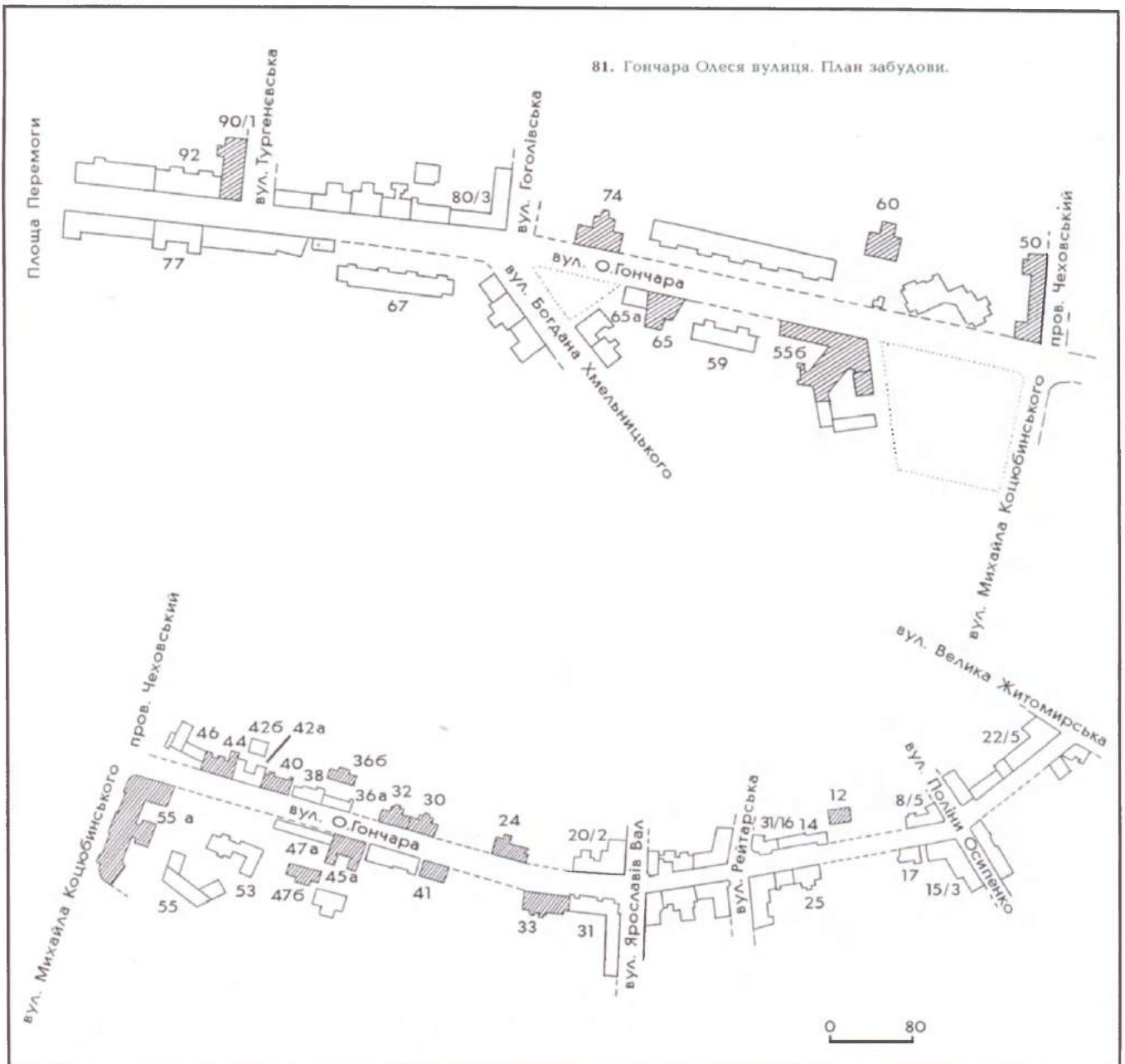
Юрій Нельговський.

81.1. Будинок Київського відділення Російського технічного товариства 1911—14, де містилися навчальні заклади, інститути Академії наук УРСР, в яких працювали відомі діячі науки і культури (архит., іст.). Вул. О. Гончара, 55-б. На наріжній ділянці. Чоловий фасад, вигнутий під тупим кутом, виходить правим крилом на вул. О. Гончара, лівим — у бік скверу (вул. М. Коцюбинського). Побудований за

проектом арх. О. Кобелева на місці засипаного Святославського яру в стилістичній ув'язці з будівлею Вищих жіночих курсів (вул. О. Гончара, 55-а).

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, у плані складної форми, пристосованої до рельєфу будівельної ділянки. Планувальна структура збереглася без змін. До великого наріжного вестибуля з парадними сходами сходяться три крила. Планування крил коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Композиція чолового фасаду, вирішеного у стилі неоампір, симетрична, триярусна. Головним архітектурним акцентом споруди є напівкруглий у плані наріжний об'єм, фланкований розкріповками, вирішений незалежно від бічних крил фасаду, у середньому ярусі (на рівні третього—четвертого поверхів) акцентований колонами доричного ордера та увінчаний фігурним аттиком з картушем. Первісно був завершений куполом (не зберігся).

81. Гончара Олеся вулиця. План забудови.

Архітектурний декор складається з русту (перший поверх), колон, сандриків, балюстрад, фриза з тригліфами та карнизів. Ліпний декор застосовано скупо, що поруч з великими гладенькими площинами стін надає будівлі строгої монументальності. Розміщення в розкріповках зображень вінків з жезлами-кадуцеями, що символізують торгівлю, багатство, мир та успіх, відображає первісну функцію будівлі.

Перший поверх призначався для службових та торговельних приміщень, друкарні, навчальних майстерень. На другому — містилися технічні школи. Горішні поверхи займали технічне товариство; тут розташовувалися: вітальня (у наріжній частині), кабінети та дві зали — на 760 та 120 місць. У фризі портика сцени головної зали містився девіз товариства «Міра, вага, число».

Приклад досить рідкісної для Києва споруди, збудованої спеціально для наукового та культурно-просвітницького товариства.

Тут до 1919 містилося Київське відділення Російського технічного товариства, засноване 1870 з ініціативи проф. Київського університету П. Алексєєва та інж. М. Толпігіна (до цього розташовувалося на вул. Хрещатик, 10). 1913 у ньому налічувалося бл. 300 членів.

Велику роль у діяльності товариства відіграли професори університету М. Бунге (голова відділення у 1873—1906), Г. Де-Метц (голова відділення до 1918), І. Рахманінов; ректор Київського політехнічного інституту проф. В. Кирпичов, завідувач кафедри того ж інституту проф. Є. Патон, арх. О. Кобелев та ін. Товариство проводило значну науково-дослідну та популяризаторську роботу, відіграло роль головного організаційного центру розвитку професійно-технічної освіти в Росії, у тому числі підвищення освітнього рівня робітників. Одним з його найважливіших завдань було удосконалення промислового виробництва. Завдяки діяльності Київського відділення 1898 відкрито політехнічний інститут у Києві — перший у Росії багатопрофільний вищий технічний навчальний заклад, організовано технічну школу з підготовки техніків-десятичників дорожньої та будівельної справи, курси кочегарів у Києві. У його віданні перебували Смілянські технічні класи з цукроваріння — єдиний в країні навчальний заклад, що готував технічний персонал такого профілю. Організовувались виставки, лекції, екскурсії на підприємства тощо. Видавалися «Записки», з 1907 — журнал «Інженер». В частині цього будинку діяло 7 відділів: архітектурний, механіко-будівельний, цукровий, фотографічний, електротехнічний, теплотехнічний, борошномельний.

У цьому ж будинку з жовтня 1913 також містилася Художньо-реміснична навчальна майстерня друкарської справи, в якій викладали відомий київський видавець В. Кульженко (історію і техніку друкарської справи), художники Ф. Красицький (малювання), Г. Золотов (граверну справу) та ін.

У 1914—18 частину приміщень будинку займав польовий запасний шпиталь. У серпні—грудні 1918 перший — другий

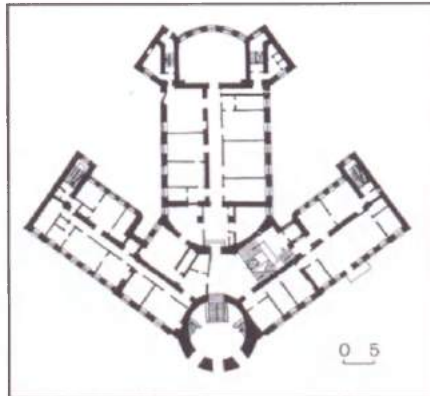
поверхи було реквізовано для Міністерства торгівлі і промисловості Української Держави. Посаду міністра обіймав підприємець, член партії кадетів С. Гутник, з жовтня 1918 — підприємець, представник «Протофісу» («Союз промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства») С. Мерінг.

1922—24 тут розміщувався Інститут пластичного мистецтва, створений на базі Української державної Академії мистецтва (містилася до серед. 1922 на вул. Ярославів Вал, 40). В інституті викладали М. Бойчук, М. Бурачек, Ф. Ернст, М. Жук, Л. Крамаренко (ректор), В. і Ф. Кричевські, М. Макаренко, Д. Щербаківський та інші відомі митці та вчені.

У вузі навчалось бл. 400 студентів. 1924 Інститут пластичного мистецтва об'єднано з Київським архітектурним інститутом і на їхній основі організовано Київський художній інститут, переведений у тому самому році на

81.1. Вул. О. Гончара, 55-б.

81.1. План першого поверху.

вул. Воровського, 2; у 1925 — на вул. Смирнова-Ласточкіна, 20.

Наприкінці 1920-х рр. тут діяв Київський державний електротехнікум («КЕТ») ім. В. Леніна.

1930 у будинку розмістився щойно створений Київський будівельний інститут (нині Державний технічний університет будівництва та архітектури) — вищий навчальний заклад, створений на базі будівельного відділення КПП та архітектурного факультету Київського художнього інституту. Первісно готував фахівців трьох кваліфікацій: архітекторів, інженерів-будівельників, інженерів-сантехніків. На початку діяльності у вузі працювало 79 викладачів, навчалось 842 студенти. В інституті викладали відомі вчені й архітектори: Ф. Беянкін, О. Вербицький, Б. Горбунов, В. Заболотний, Й. Каракіс, М. Корноухов, П. Костирко, В. Кричевський, І. Моргілевський, К. Симінський. Серед вихованців (випуск 1934) були Добровольський Анатолій Володимирович (1910—88) — архітектор, дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1979); Мельников Микола Прокопович (1908—82) — вчений у галузі будівельної механіки, акад. АН СРСР (з 1979).

1934 інститут переміщено на вул. Пирогова, 9.

Пізніше будинок займали інститути АН УРСР. 1947—61 тут містився Інститут електротехніки АН УРСР, заснований 1947 на базі електротехнічного відділу Інституту енергетики АН УРСР. З 1963 — Інститут електродинаміки АН УРСР (тепер розташовується на просп. Перемоги, 56).

1946—51 директором цього інституту працював Лебедев Сергій Олексійович (1902—74) — учений в галузі електроніки обчислювальної техніки, акад. АН УРСР (з 1945) і АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1956). У цей

період відзначений Державною премією СРСР (1950). Під його керівництвом у Києві було створено першу в СРСР і в Європі електронну цифрову обчислювальну машину «МЗСМ» (1950), серію машин «БЗСМ» та ін. Автор ряду праць з проблем обчислювальної техніки. Засновник наукових шкіл у галузі аналізу та моделювання режимів енергосистем і в галузі дискретної обчислювальної техніки. Пізніше працював у Москві — директор Інституту точної механіки й обчислювальної техніки АН СРСР (1953—73). 1977 Президією АН УРСР засновано премію ім. С. Лебедева.

Робочий кабінет вченого містився на третьому поверсі.

1951—59 директором інституту працював Нестеренко Анатолій Дмитрович (1899—1975) — учений в галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). В інституті — з його заснування, з 1959 — завідувач відділу, науковий консультант. Одночасно — завідувач кафедри Київського політехнічного інституту (з 1945). Наукові дослідження присвячено теоретичним основам електротехніки, електровиміральної техніки та приладобудуванню. В період роботи у цьому будинку відзначений Державною премією СРСР (1951).

Робочий кабінет А. Нестеренка містився на третьому поверсі.

У повоєнний час до 1961 в будинку розміщувався Інститут будівельної механіки АН УРСР, заснований 1918. До 1929 — Інститут технічної механіки УАН. 1959 перейменованій на Інститут механіки АН УРСР, з 1993 — ім. С. Тимошенка. До війни містився на бульв. Т. Шевченка, 14; вул. Леніна (нині — вул. Б. Хмельницького), 15; тепер — на вул. П. Нестерова, 3. Тут працювали відомі вчені:

Белянкін Федір Павлович (1892—1972) — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1964). 1944—58 — директор інституту, з 1958 — завідувач відділу міцності. Одночасно 1948—52 — член Президії АН УРСР. Одним із перших у країні почав вивчати роботу елементів дерев'яних конструкцій з урахуванням пластичних деформацій та розробляти методи їхнього розрахунку. Розробив теорію граничної несучої можливості й витривалості дерев'яних стрижнів при скручуванні, запропонував нову теорію міцності деревини при сколюванні. Брав участь у розробці теорії міцності та деформативності пружно-водно-пластичних матеріалів з урахуванням фактора часу.

Грозін Борис Дмитрович (1898—1962) — металознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В інституті — з 1935. З 1944 — завідувач відділу. Наукові праці з проблем міцності й пластичності металів, довговічності й надійності машин. Розробив нові технологічні процеси у машинобудуванні. Одним із перших застосував радіоактивні ізотопи для дослідження спрацюваності й припрацюваності різних покриттів.

Динник Олександр Миколайович (1876—1950) — вчений у галузі механіки, акад. ВУАН (з 1929) і АН СРСР (з 1946), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). У 1948—50 — завідувач відділу теорії пружності, що раніше входив до складу

Інституту гірничої механіки АН УРСР. Одночасно з 1944 — професор Київського університету, член Президії АН УРСР (1946—48). Засновник наукової школи з теорії пружності. Основні напрями досліджень — теорія пружності, опір матеріалів, теорія стійкості, прикладна математика. 1972 Президією АН УРСР засновано премію ім. О. Динника.

Савін Гурій Миколайович (1907—75) — учений в галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966), віце-президент АН УРСР і голова Ради з вивчення продуктивних сил УРСР АН УРСР (1952—57). З 1957 — завідувач відділу інституту, одночасно 1958—59 — його директор. У цей же період — професор Київського університету. Наукові праці присвячено механіці суцільного середовища. Важливе значення мають його дослідження в галузі гірського тиску та динамічної теорії розрахунку шахтних канатів.

1966—70 в будинку розміщувався Інститут теоретичної фізики АН УРСР. Створений 1966, з 1993 — ім. М. Боголюбова. Тепер розташований на вул. Метрологічній, 14-б.

Організатором і першим директором (1966—73) інституту був Боголюбов Микола Миколайович (1909—92) — фізик-теоретик і математик, акад. АН УРСР (з 1948) і АН СРСР (з 1953), заслужений діяч науки УРСР (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1979). Одночасно у 1965—89 директор Об'єднаного інституту ядерних досліджень у Дубні. Основні наукові праці з проблем статичної фізики, квантової теорії поля, теорії елементарних частинок, математичної фізики, нелінійної механіки, наближених методів математичного аналізу. Засновник наукових шкіл у Києві, Москві, Дубні. Почесний член багатьох академій наук. 1988 Президією АН УРСР засновано премію ім. М. Боголюбова.

1966—70 в цьому будинку також працював завідувачем відділу інституту акад. АН УРСР Давидов Олександр Сергійович (1912—93) — директор інституту з 1973 (в будинку на вул. Метрологічній, 14-б).

1939—41, 1944—47 тут розташовувався філіал Харківського інституту енергетики АН УРСР, на базі якого 1947 створено інститут електротехніки і теплоенергетики. Останній реорганізовано 1964 в Інститут технічної теплофізики АН УРСР, що містився на четвертому поверсі. Того ж року переїхав на вул. Желябова, 2-а.

1941 та 1944—55 тут працював Швець Іван Трохимович (1901—83) — вчений у галузі теплоенергетики, акад. АН УРСР (з 1950), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1959), ректор Київського університету (1955—69), акад.-секретар Відділення фізико-технічних проблем енергетики АН УРСР (1970—78). Під час роботи в цьому будинку — директор філіалу (1941—47), потім Інституту теплоенергетики (1947—52 і 1954—55), одночасно — головний учений секретар Президії АН УРСР (1950—53). Наукові праці присвячено питанням загальної теплотехніки, аерогазодинаміки, вивченню енергоресурсів України.

У цьому будинку також працювали:

1951—64 — чл.-кор. АН УРСР Герашенко Олег Аркадійович (1925—92) — директор інституту у 1973—82; у 1950—64 — акад. АН УРСР Дибан Євген Павлович (1925—96) — з 1964 завідувач відділу; 1949—64 — акад. АН УРСР Кременьов Олег Олександрович (1919—87) — з 1956 завідувач відділу, з 1969 — керівник відділення і заступник директора інституту; у 1939—64 — акад. АН УРСР Толубинський Всеволод Іванович (1904—88) — у 1939—41 та 1944—47 — завідувач відділу філіалу, 1947—53 — Інституту теплоенергетики, 1953—54 і 1963—72 — директор цього закладу; у 1958—64 — акад. АН УРСР Шербань Олександр Назарович (1906—92) — завідувач відділу (до 1987). З 1964 ці вчені працювали у новому будинку інституту на вул. Желябова, 2-а.

З 1969 в будівлі розміщується Інститут геологічних наук НАН України (створений 1926). Спочатку містився на бульв. Т. Шевченка, 14, з 1927 — на вул. Володимирській, 44, з 1938 — на вул. Б. Хмельницького, 15. Тут працювали:

1969—82 — Бабинець Андрій Євтихійович (1911—82) — гідрогеолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1981). В Інституті з 1935. З 1961 очолював сектор гідрогеології та інженерної геології. Відзначений премією ім. В. Вернадського (1985, посмертно). Наукові праці присвячено теоретичній і регіональній гідрогеології та морській геології. Досліджував умови формування підземних вод, вивчав донні відкладення, мінеральні й термальні води республіки. Кабінет вченого містився на другому поверсі двоповерхового цегляного флігеля, розташованого на подвір'ї будинку. 1969—86 — Бондарчук Володимир Гаврилович (1905—93) — геолог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1970). В інституті з 1953, у 1953—63 — директор, 1963—86 — завідувач відділу. Лауреат Державної премії УРСР (1976). Наукові праці в галузі регіональної геології, тектоніки, геоморфології, прикладної і теоретичної геології. Розробив концепцію тектоорогенії, гіпотезу тектоно-вулканічного, островного походження й акреції земної кори.

Відділ, в якому працював учений, містився на другому поверсі.

1969—71 — Лазаренко Євген Костянтинович (1912—79) — геолог-мінералог, акад. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1961). 1969—71 — директор інституту. Одночасно керував створеним ним відділом регіональної та генетичної мінералогії. З 1970 — президент Українського мінералогічного товариства, з 1971 — віце-президент Всесоюзного мінералогічного товариства. З 1971 — завідувач відділу Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (тепер — Інститут геохімії, мінералогії та рудотворення НАН України). Основні праці вченого присвячено питанням загальної і регіональної мінералогії та генезису родовищ корисних копалин України й Уралу. Розробив нову класифікацію і номенклатуру мінералів глини. Під його керівництвом відкрито нові мінералогічні види — донбасит і терасовит.

Кабінет вченого розташовувався на

третьому поверсі будівлі в її центральній частині.

1969—82 — Порфир'єв Володимир Борисович (1899—1982) — геолог, акад. АН УРСР (з 1957). В інституті з 1938; 1963—68 — його директор. З 1968 — завідувач відділу геології та генезису нафтових і газових родовищ. Лауреат Державної премії УРСР (1971), премії ім. В. Вернадського АН УРСР (1980). Займався питаннями геології та геохімії паливних корисних копалин. Вивчав нафтоносність України (Дніпровсько-Донецька западина, Карпати й Прикарпаття). Автор теорії про неорганічне походження нафти та походження озокериту, розробляв узагальнену теорію формування різних видів викопного вугілля, дав обґрунтування практичному використанню менілітових сланців.

Займав кабінет № 406 у лівому крилі будівлі на четвертому поверсі. Тепер у ньому — меморіальний кабінет ученого.

1977 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом С. Лебедева (ск. М. Вронський, арх. І. Мезенцев), 1992 — бронзову меморіальну дошку з скульптурним портретом В. Порфир'єва (ск. О. Скобликов, арх. К. Сидоров) [394].

Сергій Білокінь, Лариса Гаврилюк, Михайло Кальницький, Лариса Федорова, Володимир Хромченко.

81.2. Вищі жіночі курси 1914, де працювали відомі вчені (архит., іст.). Вул. О. Гончара, 55-а. На червоній лінії забудови, на розі вулиць О. Гончара і М. Коцюбинського. Зведено на місці запланованого Святославського яру для Вищих жіночих курсів, які займали це приміщення до 1920. Ділянку під їхнє спорудження відведено 1910 за постановою Миської думи. Автор проєкту — арх. О. Кобелев.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, з ризалітами. Головний фасад звернений до скверу на вул. М. Коцюбинського. Використовуючи традиції російської класичної школи, архітектор вирішив об'ємно-планувальну структуру будівлі простими монументальними засобами. Композиція чолового фасаду осьова. Головну вісь зі входом підкреслено доричним портиком і слабковираженим у плані ризалітом із тричвертевими колонами іонічного ордера і трикутним фронтоном. Завершує центральну частину потужний четверик із напівсферичною банею. Бічні крила споруди оформлено заокругленими ризалітами, увінчаними аттиковими парапетами. Архітектурний декор фасадів цегляний і ліпний, з класичними барельєфами. Первісне коридорне планування з великими залами-аудиторіями та оздоблення інтер'єрів у цілому збереглися.

Вищі жіночі курси у Києві засновано 1878 з ініціативи професорів університету св. Володимира (1888—1906 були закриті). До 1914 розмішувалися на вул. Фундуклеївській, 51 (нині — вул. Б. Хмельницького). Курси надавали вищу освіту жінкам усіх станів, готуючи їх до педагогічної діяльності. Мали юридичне, історико-філологічне, фізико-математичне, економічно-комерційне відділення; при них діяли музей старожитностей і товарознавства, кабінет мистецтв, бібліотеки.

Історико-філологічне відділення видавало журнал «Minerva» (з 1913), в якому друкувалися кращі твори слухачок. З 1913 диплом курсів дорівнювався університетському. У різний час на них навчалось до 5060 жінок. У період 1-ї світової війни, з жовтня 1915 до літа 1916, курси було евакуйовано до Саратова.

У цьому будинку на курсах працювали відомі вчені: історики О. Гіляров, С. Голубєв, Н. Полонська-Василенко (закінчила курси 1911); історик, фольклорист, етнограф М. Довнар-Запольський; історики, археологи М. Василенко, В. Данилевич, В. Козловська (1914 закінчила курси), Ю. Кулаковський (до 1919); фольклорист, літературознавець, етнограф А. Лобода; літературознавці й педагоги В. і С. Маслови; філолог, перекладач І. Шаровольський; мовознавці М. Грун-

ський і В. Розов (до 1916); мистецтвознавець Г. Павлуцький; психолог і педагог С. Ананьїн; ботанік і мікробіолог М. Холодний (з 1915); фізіолог В. Чаговець; економіст і статистик К. Воблий; астроном Р. Фогель; геологи і петрографи П. Армашевський (до 1919) та В. Луцицький; геолог М. Андрусов; хімік-органік С. Реформатський; математики Б. Букрєєв і Д. Граве; фізик А. Кордиш; фізик і метеоролог Й. Косоногов та ін.

З 1913 студенткою юридичного відділення курсів була Мансурова Цецілія Львівна (справж. — Воллерштейн; 1896—1976) — актриса, народна артистка СРСР (з 1971). Після 1916 переїхала до Москви, де стала провідною актрисою театру ім. С. Вахтангова.

1920 курси було закрито. У довоєнні роки будинок займав Ветеринарно-зоотехнічний інститут. В інституті у різний час працювали відомі вчені: анатом В. Касьяненко, біохімік С. Кравченко, математик М. Кравчук, патологоанатом П. Кучеренко, ботанік О. Соколовський, фізіолог В. Чаговець, гістолог О. Черняхівський, фармаколог Г. Шкавера.

У повоєнний час будинок належав Київському військовому округу. Нині тут міститься Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи [395].

Марія Кадомська, Михайло Кальницький, Лариса Федорова, Володимир Хромченко.

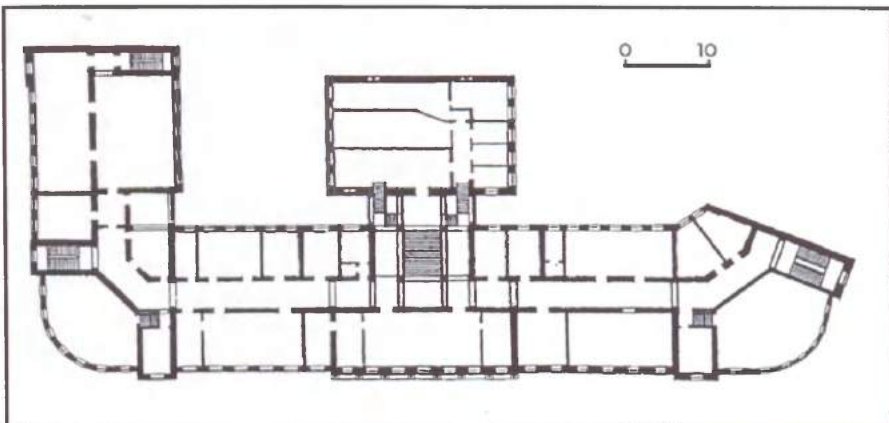
81.3. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архит.). Вул. О. Гончара, 40. На червоній лінії забудови вулиці. Оформлений у стилі модерн.

П'ятиповерховий, цегляний, у плані близький до прямокутної форми, з проїздом на подвір'я. На першому поверсі містилися магазин та квартири, на верхніх — по дві квартири. Первісне анфіладне планування квартир в основному збереглося. Парадні сходи з вестибулем розташовано по центральній осі будинку, двоє допоміжних сходів винесено у ризаліти з боку подвір'я. Центральну вісь симетричного чолового фасаду виділено розкріпкою із вхідними дверима, високими віконними прорізами сходової клітки та фігурним аттиком з криволінійним вікном. Винчають споруду металеви

81.2. Вул. О. Гончара, 55-а.

81.2. Тимпан фронтона.

81.2. План третього поверху.

81.3. Вул. О. Гончара, 40.

парапетні ґрати вишуканого модерністського рисунка на цегляних стовпах вигадливої форми. Фрамуґи віконних рам дрібного засклення виконано з використанням кольорових шибок. Архітектурний декор фасаду модельований у цеглі й доповнений орнаментальними ліпними дрібнопрофільними вставками. На балконах збереглися первісні огороження.

Оздоблення інтер'єрів характерне для прибуткових будинків стилю модерн: невеликі тяги в падуґах і розетки на стелях зі стилізованим рослинним орнаментом. *Володимир Хромченков.*

81.4. Житловий будинок, 1907 (архит.). Вул. О. Гончара, 50. Садиба, розпланована у 1870-х рр., раніше містилася в центрі кварталу. Після прокладання на поч. 20 ст. Обсерваторного (Чеховського) пров. ділянка стала наріжною. Її власник — купець Я. Харичков спорудив існуючий будинок за проектом арх. М. Клуга. З 1911 ділянка належала дворянці В. Кміто. На першому поверсі містилися три магазини та дві квартири, на другому — четвертому — по три квартири.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, з проїздом на подвір'я (тепер закладений). Довгим фасадом виходить на Чеховський пров. Фасади, вирішені у формах неоготики, мають центрально-осьову композицію з яскраво вираженим вертикальним членуванням. Наріжну частину виділено ризалітом із аттиком. Архітектурний декор фасадів виконаний у цеглі. Первісне внутрішнє коридорно-анфіладне планування в цілому збереглося. Під час ремонтів розібрано одні парадні муровані сходи, груби та декоративно-конструктивні деталі балконів [396].

*Марія Кадомська,
Володимир Хромченков.*

81.5. Житловий будинок, 1909—10 (архит.). Вул. О. Гончара, 74. На червоній лінії забудови вулиці. Садибу придбав 1905 київський підрядчик Ф. Альошин у спадкоємців Й. Герстофа — власника фірми мармурових виробів. Будинок споруджений у стилі модерн за проектом арх. П. Альошина (одна з перших робіт майстра). Струк-

тура споруди характерна для комфортабельних прибуткових будинків: житловий напівпідвал, на першому поверсі — магазини, на верхніх — по дві семикімнатні квартири з кухнями, ванними, коморами, вестибулями, гардеробними та буфетними. У мансарді під горищем було приміщення креслярні (1939 мансардний поверх з боку подвір'я надбудовано).

Шестиповерховий, з напівпідвалом, цегляний, у плані Т-подібний, з проїздом на подвір'я. Симетричний чоловий фасад членується по вертикалі на три яруси, на яких облицювання гранітом та штучним каменем змінюється цегляною кладкою і завершується декоративним майоліковим панно. Архітектуру фасаду дещо викривлено: розібрано еркери, змінено форму балконів та збільшено їхню кількість, ліквідовано парапет, що складався з чотирьох майолікових ваз бірюзового кольору. Під час капітального ремонту 1971—73 пічне опалення замінено центральним, зроблено перепланування, внаслідок чого втрачено первісне оздоблення приміщень, кахляні груби, дубові панелі, ліплення. У вхідному тамбурі збереглося ліплення кесонованої стелі, на стінах тамбура і вестибуля — дерев'яні фільончасті панелі.

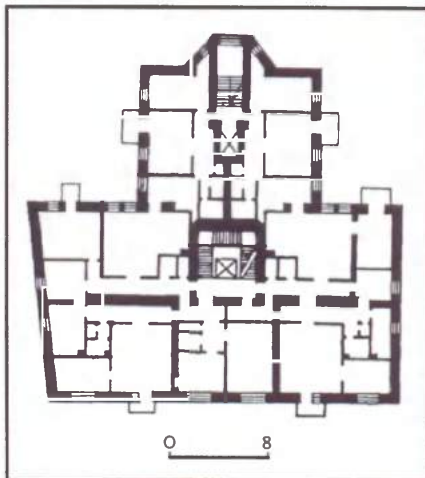
Будинок становить інтерес тенденцією максимального виявлення декоративних можливостей будівельних матеріалів [397].

Марія Кадомська.

81.6. Житловий будинок 1910—11, в якому містився **Київський учительський інститут** (архит., іст.). Вул. О. Гончара, 65. На червоній лінії забудови, із значним схилом вздовж вулиці. Зведений на території великої садиби між теперішніми вулицями О. Гончара та Б. Хмельницького як прибутковий будинок на замовлення домовласника І. Верисоцького за проектом арх. К. Сроковського у стилі модерн.

П'ятиповерховий, цегляний, тинькований, частково пофарбований по цеглі, з підвалом та мансардою. У плані складається з об'єму у вигляді трапеції по фронту вулиці та розвинутої прибудови з боку по-

81.4. Вул. О. Гончара, 50.

81.5. Вул. О. Гончара, 74.

81.5. План третього поверху.

двір'я. На першому — п'ятому поверхах містилися по дві великих квартири, до кожної з яких вели головні сходи від парадного входу з вулиці та чорні — з надвірної прибудови. Рациональне планування квартир має чіткий поділ на парадно-житлову та службову зони. Помітними елементами в складній композиції фасаду є два гранчасті еркери на рівні другого — четвертого поверхів, які завершуються балконами з бетонною огорожею. Вертикальну вісь лівого флангу акцентовано аттиковим поверхом. У будинку вільне розташування віконних прорізів з оригінальним різьбленням столярки та заскленням. В оздобленні фасаду застосовано керамічну плитку та щебенево покриття.

З 1911 приміщення першого — третього і частково четвертого поверхів орендував Київський учительський інститут, що готував викладачів початкових шкіл. Існував у 1909—20. При інституті діяло зразкове початкове училище. Директором був педагог К. Щербина — член правління Товариства сприяння початковій освіті та віце-голова Фізико-математичного товариства при університеті. Гімнастику викладав Анохін Олександр Костянтинович — лікар та діяч спорту, голова оргкомітету Київської олімпіади 1913.

У радянський час тут розміщувалися навчальні та наукові заклади. Зокрема, у 1920—30-х рр. тут містився Київський державний фармацевтичний технікум, в якому викладали ботанік М. Кащенко (акад. УАН з 1918), хімік Я. Фіалков (чл.-кор. АН УРСР з 1945).

Нині у будинку Український інститут громадського здоров'я МОЗ України [398].

Михайло Кальницький.

81.7. Житловий будинок 1973, в якому проживав Білодід І. К. (іст.). Вул. О. Гончара, 41. У глибині забудови вулиці.

Дев'ятиповерховий, цегляний.

1973—81 у квартирі № 28 на восьмому поверсі проживав Білодід Іван Костянтинович (1906—81) — мовознавець, акад. АН УРСР (з 1957), акад. АН СРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). У період проживання в цьому будинку працював директором (з 1961) Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР. Одночасно 1963—78 — віцепрезидент, 1978—81 — член Президії АН УРСР, 1964—81 — голова Українського комітету славістів, головний редактор «Словника української мови» (11 томів). Автор численних наукових праць з історії і сучасного функціонування української та російської літературних мов, загального мовознавства, лінгвістики, методології та історії мовознавства, лексикології та лексикографії, взаємозв'язку слов'янських мов. В ці роки відзначений Державними преміями УРСР та СРСР (обидві 1983) [399].

Лариса Федорова.

81.8. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Загуд Д. Ю. (архит., іст.). Вул. О. Гончара, 36-б. На другій лінії забудови вулиці, за фасадним двоповерховим цегляним будинком, що має ліворуч арку проїзду на подвір'я. Споруджений як прибутковий восьмиквартирний житловий будинок.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, односекційний, з двобічним розташуванням помешкань, чорними сходами та аркою проїзду на друге подвір'я. Фасад на дев'ять віконних осей (на другому поверсі), з балконами. Оздоблений у цегляному декорі у формах київського ренесансу з елементами раннього модерну. Збереглися ковани металеві ажурні огороження парадних сходів і балконів,

81.6. Вул. О. Гончара, 65.

81.8. Вул. О. Гончара, 36-б.

характерні для київської забудови кін. 19 — поч. 20 ст.

1917—33 у цьому будинку проживав Загуд Дмитро Юрійович (1890—1944) — поет, літературознавець, критик, перекладач. Друкуватися почав з 1909. Писав під псевдонімами І. Майдан, Б. Тиверець, Д. Буковинець, Г. Юрась та ін. Належав до групи символістів «Музагет», пізніше — до літературних спілок «Західна Україна», ВУСПП. Видав збірки віршів: «З зелених гір» (1918), «На грані» (1919), «Наш день» (1925), «Мотиви» (1927). Перекладав Гете («Фауст»), Шіллера, Гейне, Байрона та ін. Видав підручник «Поетика» (1923). Автор текстів пісень і романсів.

9 травня 1933 Д. Загуд був незаконно заарештований органами ДПУ УРСР і засуджений до десяти років позбавлення волі. Покарання відбував у Забайкаллі та на Колімі, де й помер. Реабілітований 1957.

1995 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Д. Загуда (ск. В. Сівко) [400].

Дмитро Малаков.

81.9. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Сабалдир Г. О. (архит., іст.). Вул. О. Гончара, 45-а. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений у неоренесансних формах у садибі А. Демуцького.

Чотириповерховий, з підвалом, цегляний, у плані П-подібний, з проїздом на подвір'я. Планування секційне, первісно на поверсі містилося дві квартири. Головний фасад симетричний, вирішений з яскраво вираженою центральною віссю, акцентовано ризалітом із трикутними фронтоном і аттиком. Пластичної насиченості фасаду надають рустовані стіни з високими вікнами та замковими каменями, фігурні у плані балкони з візерунчастими ґратами й вишуканого рисунка ліпні декоративні елементи.

Наприкінці 1920-х рр. у кв. № 7 цього

будинку проживав Сабалдир Григорій Олексійович (1883—1957) — мовознавець-нормативіст і лексикограф. Навчався в аспірантурі кафедри мовознавства ВУАН. Видав «Правила українського правопису» (1925, разом з М. Грунським), «Словник найнеобхідніших в діловодстві слів та виразів» (1925), «Практичний російсько-український словник» (1925, бл. 30 тис. слів), «Правописний словник та правила правопису й розділових знаків» (1930, бл. 25 тис. слів, разом з О. Коломацькою). 1935 — репресований, до 1938 перебував у місцях позбавлення волі.

Сергій Білокін.

Володимир Хромченко.

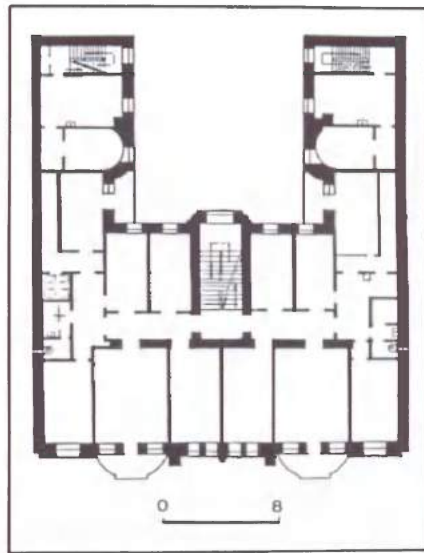
81.10. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Тараканов М. М. (іст.). Вул. О. Гончара, 47-б. Міститься в глибині подвір'я сучасного будинку № 47—49. Збудований як односекційний житловий флігель.

Чотириповерховий, з цоколем ярсом, цегляний, симетричний за композицією. Оформлений у цегляному стилі з використанням ренесансних і давньоруських мотивів.

1967—76 тут у квартирі № 5 проживав Тараканов Микола Михайлович

81.9. Вул. О. Гончара, 45-а.

81.9. План третього поверху.

(1898—1976) — хоровий диригент, педагог, народний артист УРСР (з 1960). 1926 закінчив Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка. 1934—41 — головний хормейстер Київського театру опери та балету. 1944 репресований. Реабілітований 1954 [401].

Ніна Коваленко.

81.11. Житловий будинок 1898—99, в якому проживав Якубський Б. В. (іст.). Вул. О. Гончара, 90/1. Займає наріжну частину кварталу на перетині вулиць О. Гончара і Тургеневської. Збудований за проектом арх. А. Крауса. Чотириповерховий, цегляний. Складається з чотирьох житлових секцій. Фасад вирішено у стилі неоренесанс із застосуванням напівколон корінфського ордера в оформленні третього—четвертого поверхів.

У 1920-х рр. у квартирі № 28 проживав Якубський Борис Володимирович (1889—1944) — літературознавець, професор Київського університету, одночасно викладач Вищого музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка; співробітник Комісії новітнього письменства ВУАН. Один із основоположників соціологічного методу в українському літературознавстві. Автор праць «Наука віршуння» (1922), «Соціологічний метод у письменстві» (1923). За його загальною редакцією у «Книгоспільці» вийшло 12 томів «Творів» Лесі Українки (1927—30). М. Зеров присвятив йому вірш «Аристарх» (1923), а також два вірші російською мовою з циклу «Баришівка». За часів фашистської окупації перебував у Києві, публікувався у газеті «Нове українське слово». Був репресований [402].

Сергій Білокінь.

81.12. Житловий будинок 1893—98, в якому проживали Богданов С. М., Глінка О. Х., перебували діячі польської культури (іст.). Вул. О. Гончара, 24. На червоній лінії забудови вулиці.

Цегляний, тинькований, з підвалом, складається з двох триповерхових секцій: ліву зведено 1893, праву — 1898 (за проектом арх. М. Гарденіна). Використовувався як прибутковий будинок з торговельними та житловими приміщеннями. 1913—15 на подвір'ї садиби споруджено шестиповерхові флігелі (збереглися частково).

Власником був Богданов Сергій Михайлович (1859—1920) — учений-агроном, який мешкав тут. З 1885 приват-доцент Київського університету, з 1890 — професор, завідувач кафедри агрономії. Вважається першим в університеті вченим, який пов'язував теоретичні дослідження в галузі ботаніки та фізіології рослин з практичними потребами землеробства. Створив при університеті дослідний сад (1886) та лабораторію для агрохімічних і агрофізіологічних досліджень (1889). Фундатор нового вчення про водний режим рослин. Автор великої кількості друкованих праць з різноманітних питань сільського господарства; 1887—96 редагував журнал «Земледелие».

З 1890-х рр. до 1912 у квартирі № 4 на першому поверсі лівої секції будинку мешкав Глінка Оттон Хомич (1851—1912) — журналіст, громадсько-культурний діяч. Походив із старовинного польського роду. 1898—1910

працював в Управлінні Південно-Західної залізниці. Був відомим літератором, писав російською та польською мовами (підписувався, зокрема, «Миколај Trzaska»), автор публіцистичних творів, оригінальних поезій та поетичних перекладів, кореспондент кількох польських періодичних видань. Брав активну участь у громадсько-культурному житті міста, входив до складу керівництва Київського літературно-артистичного товариства, Римсько-католицького добродійного товариства. 1909 сприяв заснуванню у Києві Товариства друзів миру, що обстоювало засади миролюбства у суспільній та міжнародній діяльності, обирався його секретарем та віце-головою. Виступав проти чорносотництва на захист української та єврейської громад Києва. Син О. Глінки, майбутній поет Ф.-К. Глінка згадував, що в батьківському домі збиралися представники польської і російської інтелігенції, артисти. Будинок, зокрема, відвідували польський історик та етнограф Олександр Яблоновський (1829—1913), відомий письменник, поет і драматург Станіслав Пшибишевський (1868—1927) [403].

Михайло Кальницький.

81.13. Житловий будинок 1911—12, в якому проживали Грунський М. К., Де-Метц Г. Г. (архит., іст.). Вул. О. Гончара, 44. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений за проектом арх. О. Кобелева у садибі Г. Де-Метца.

Чотириповерховий, з підвалом, у плані П-подібний, з проїздом на подвір'я. Оформлений у цегляному стилі з використанням елементів неоготики. Планування секційне, з двома квартирами на поверсі та коридорно-анфіладним розташуванням приміщень. Вхідний вестибюль із парадними сходами міститься по осі будівлі, двоє чорних сходів винесено в бічні крила на дворовому фасаді.

Симетричну композицію чолового фасаду підкреслює центральний ризаліт ледь помітного виступу, увінчаний аттиком зі щипцем. Гладенькі стіни фасаду урізноманітнено двома рядами

81.13. Вул. О. Гончара, 44.

балконів із металевими ґратами геометричного рисунка. Фрамуги віконних заповнень другого — четвертого поверхів мають дрібні шибки із залишками кольорового скла. Архітектурний декор модельований у ціллі з пізнішим пофарбуванням. Первісним проектом передбачено вежу, що акцентувала лівий фланг будівлі (не збереглася). Інтер'єри стримані. Збереглося оформлення парадного входу: біло-мармурові сходи та поруччя красивого рисунка.

З 1912 у квартирі № 5 будинку проживав власник садиби Де-Метц Георгій Георгійович (1861—1947) — фізик, педагог. Завідувач кафедри фізики, декан фізико-математичного факультету Київського університету (у жовтні — листопаді 1917 виконував обов'язки ректора), голова Київського відділення Російського технічного товариства. Викладав також у багатьох інших навчальних закладах Києва.

У цьому будинку з 1930-х рр. до 1951 у квартирі № 4 на другому поверсі проживав Грунський Микола Кузьмич (1872—1951) — мовознавець, заслужений діяч науки УРСР (з 1941). З 1915 — професор Київського університету, 1919—20 — співробітник ВУАН, пізніше — Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР. Наукові праці присвячено проблемам славістики, українській та російській мовам, літературознавству, педагогіці; досліджував «Слово о полку Ігоревім» [404].

Михайло Кальницький, Ніна Коваленко, Володимир Хромченко.

81.14. Житловий будинок 1951, в якому проживали Іванченко М. К., Олійник О. П. (іст.). Вул. О. Гончара, 12. П'ятиповерховий, цегляний.

1951—70 у квартирі № 5 на другому поверсі проживав Іванченко Микола Кузьмич (1904—70) — архітектор. Закінчив 1934 Київський художній інститут. За його проектом споруджено павільйон УРСР на ВДНГ у Москві (1939, у співавт.), розробив архітектурні частини пам'ятників О. Суворову в Ізмаїлі (1945), І. Франку у Києві (1956) та інші (усі — у співавт.).

1951—77 у квартирі № 9 на третьому поверсі проживав Олійник Олександр Прокопович (1914—77) — скульптор, народний художник УРСР (з 1963). 1947 закінчив Київський художній інститут, в якому викладав з того ж року, з 1960 — професор. Автор пам'ятників Т. Шевченку в Палермо (Канада, 1951), В. Леніну в Дніпропетровську (1957) і Харкові (1963), С. Корольову у Житомирі (1971; усі — у співавт.), Д. Мануїльському (1966) і Г. Петровському (1970) у Києві. Брав участь у створенні меморіального комплексу жертвам фашизму в с. Кортеліси Волинської обл. (1980). Відзначений Державною премією УРСР (1951) [405].

Лариса Федорова.

81.15. Особняк (Качковського П. Е.), 1907 (архит., іст.). Вул. О. Гончара, 33. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений як житловий будинок та клініка П. Качковського за проектом арх. Г. Ледоховського; ск. Ф. Соколов. З 1910 належав сім'ї лікаря С. Маковського, який відкрив тут хірургічну лікарню. Реставрований 1949 після пошкоджень 1941—43.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, з розвиненим цоколем повер-

хом, асиметричний за композицією. Ядром об'ємно-просторової структури є напівциркульний хол з крученими сходами, який об'єднує навколо себе коридори та кімнати першого і другого поверхів. Основна частина будівлі має двобічне коридорне планування. По всій ширині торцевого фасаду, над дворовим проїздом, розміщено терасу. Цокольний поверх рустований. Перекриття плоскі.

Основну композиційну вісь акцентовано на чоловому фасаді круглим вікном з балконом другого поверху, а також високим аттиком, прикрашеним двома скульптурними напівпостатами крилатих жінок. У конструктивних елементах будівлі та її декоративному оформленні — скульптурі, рисунку металевих огорож — використано стилеві прийоми модерну. Окремі деталі (арка дворового проїзду, що підтримується однією колоною), ковані ґрати воріт) у дещо зміненій формі запозичено з відомого твору архітектури модерну — будинку Беранже в Парижі французького арх. Г.-Ж. Гимара. У створенні художнього образу споруди значну роль відіграє декоративна пластика (фігури левів на терасі, маскарони у вигляді жіночих голівок, орнаментальні рельєфи тощо). Відзначаючись майстерністю виконання, пластика є органічним формотворним елементом композиції фасаду.

Архітектурне оформлення та оздоблення інтер'єрів збереглися частково. Художній інтерес являють кручені сходи, світильники, камін у кабінеті другого поверху, ліпні елементи вхідних тамбурів.

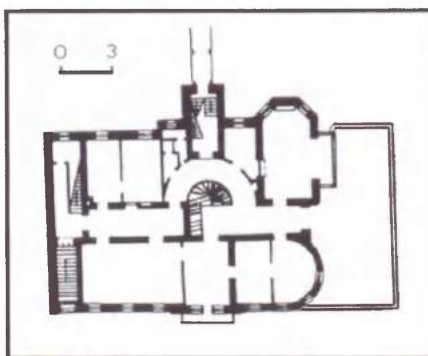
Улітку 1908 у будинку відкрилася хірургічна та очна клініка Качковського Петра Еразмовича (1863—1909) — приват-доцента університету св. Володимира, консультанта лікарні для чорноробів та безкоштовної дитячої лікарні. 6 вересня 1911 у клініці С. Маковського помер смертельно поранений 1 вересня у Миському театрі голова Ради міністрів царської Росії П. Столипін (похований у Києво-Печерській лаврі), після чого вулицю було перейменовано на Столипінську.

1928—76 в будинку містився Науково-дослідний інститут гігієни праці і профзахворювань МОЗ УРСР (з 1991 — Інститут медицини праці АМН України, розташований на вул. Саксаганського, 75). Тут працювали:

1952—64 — Медведь Лев Іванович (1905—82) — учений-гігієніст, акад. АМН СРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). В ці роки — директор інституту, з 1964 — директор Всесоюзного науково-дослідного інституту гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас (тепер — Інститут екогігієни і токсикології ім. А. Медведя МОЗ України; розташований на вул. Героїв оборони, 6). Наукові праці з питань гігієни сільськогосподарської праці, профзахворювань тощо.

Кабінет директора містився на другому поверсі будинку.

1928—58 — Шахбазян Гайк Хачатурович (1896—1982) — учений-гігієніст, чл.-кор. АМН СРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). 1939—41 та 1946—52 — директор інституту, з 1952 — професор Київського медінституту, одночасно у 1953—58 — консуль-

тант лабораторії мікроклімату НДІ гігієни праці і профзахворювань.

Працював на другому (кабінет директора) і цокольному (лабораторія) поверхах.

Тепер у будинку міститься секретаріат Народного руху України, редакція газети «Час» [406].

Михайло Кальницький,
Тетяна Скібіцька,
Іліна Смирнова.

81.16. Садиба 1912—13, в якій проживали Бовваненко Д. С., Радзімовська В. В., Яновська А. О. (архит., іст., мист.). Вул. О. Гончара, 30-а, 30-б, 30-в. 3 кін. 19 ст. належала купцю С. Кугеляю. 1912 перекуплена київськими купцями 2-ї гільдії, братами Д. і Я. Файбишенками. 1917 продана купцю 1-ї гільдії В. Малину. 1912—13 на садибній ділянці на місці старих будівель споруджено фасадний та два флігельні житлові будинки. Під час поточних ремонтів змінено планування квартир, втрачено частину ліпного декору.

Фасадний будинок (№ 30-а). На червоній лінії забудови вулиці. Зведений у стилі модерн з рисами класицизму. Шестиповерховий, з мансардою, на підвалах, цегляний, у плані прямокутний, односекційний. Має невеликий ризаліт з боку подвір'я, де розміщено сходи чорного ходу. Біля лівого торця — проїзд. На першому поверсі — приміщення для магазинів, на другому — шостому — по дві п'ятикімнатні квартири, в мансарді — окремі кімнати. Перекриття над підвалом, сходами і службами — залізобетонні, над житловими приміщеннями — плоскі по дерев'яних балках. Покрівля залізна. Композиція головного фасаду симетрична, акцентована чітко виявленим ризалітом, доповненим на другому—третьому поверхах балконом вздовж всього фасаду, на четвертому — шостому — балконами, що прилягають до ризаліту. В декорі переважають модифіковані класицистичні мотиви: вінки з гірляндами, фризіві вставки, одна з яких — з рельєфним зображенням профілів античних героїв, іміто-

81.15. Вул. О. Гончара, 33.

81.15. Скульптура лева на терасі.

81.15. Скульптура на аттику.

81.15. План першого поверху.

ваний портик у ризаліті на шостому поверсі. Поряд з цим використано елементи раціонального напряму модерну, що помітно у вирішенні замкових каменів над вікнами третього поверху, стилізованих сандриків і підвіконних вставок на четвертому—п'ятому поверхах, фриза над вікнами шостого поверху, столярного заповнення вікон. Інтер'єри оформлено в стилі модерн з використанням класицистичних елементів. У ліпному оздобленні плафонів квартир — набори декоративних деталей, які повторено в кімнатах аналогічного призначення в усіх частинах будинку. Кімнати в мансарді декору не мали.

У 1920-х рр. у квартирі № 20 проживав Бовваненко Дмитро Євменович (1900—?) — політеконом-історик, співробітник ВУАН (до 1934), професор Інституту харчової промисловості (до 1938). Вивчав економічну історію України 19—20 ст. та історію української економічної думки (зокрема праці М. Зібера та С. Подолинського). 1938 репресований, засланий на Коліму.

Флігель (№ 30-б). Зведений на подвір'ї на одній осі з фасадним будинком у стилі раціонального модерну. П'ятиповерховий, цегляний, на житлових підвалах, у плані прямокутний, з невеликим ризалітом з боку подвір'я і проїздом біля лівого торця. Односекційний, квартири три-, чотирикімнатні. Перекриття залізобетонні — над підвалами та сходами, плоскі по дерев'яних балках — над житловими приміщеннями, покрівля залізна. Проведено капітальний ремонт (без заміни перекриття), під час якого втрачено майже весь ліпний декор в інтер'єрі, фурнітуру. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Акцентований ризалітом, декорованим лопатками на всю висоту споруди та прикрашеним на рівні першого—другого поверхів рустом, на п'ятому поверсі — модельованими в цеглі декоративними деталями у стилі модерн. Вхід оформлено у вигляді модифікованого порталу. Активним декоративним елементом є великі вікна парадного під'їзду

зі столярним заповненням вітражного характеру. Інтер'єр оформлено в стилі модерн, але поряд з цим використано й класицистичні мотиви.

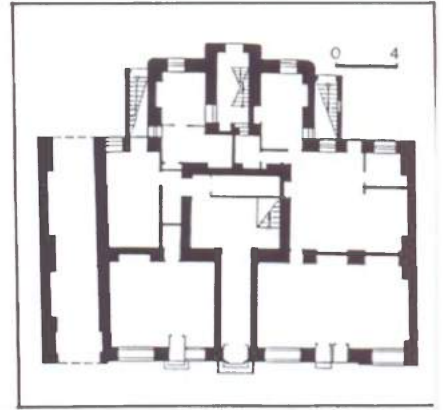
Флігель (№ 30-в). У третьому ряді забудови на одній осі з фасадним будинком. Зведений у стилі раціонального модерну. Чотириповерховий, з мансардою, на підвалах, цегляний. Односекційний, з чотирикімнатними квартирами. Перекриття залізобетонні — над підвалами, плоскі по дерев'яних балках — над квартирами. Покрівля залізна. Композиція головного фасаду центрально-осьова, за характером побудови близька до флігеля у другому ряді забудови. Вісь акцентовано ледь виявленим ризалітом, утвореним лопатками на всю висоту будівлі й завершеним аттиком. Декоративності фасаду надають великі вітражні вікна парадного під'їзду та модельовані в цеглі сандрики. Поміж флігельними будинками влаштовано стаціонарні цегляні льохи. Садиба має велике містобудівне значення як зразок міської забудови поч. 20 ст.

У цій садибі проживала Яновська Любов Олександрівна (псевд. Ф. Екуртжа, Омелька, Реп'ях; 1861—1933) — письменниця. У Києві — з 1905. У 1910—14 — голова київської «Просвіти». В 1910-х рр. з'явилися її останні п'єси «Огненний змії» (1914) та «Четверта аксіома» (1916), після чого припинила літературну діяльність. Разом з Л. Яновською проживала її дочка — Радзімовська (Радзимовська) Валентина Василівна (1886—1953) — біохімік і фізіолог. 1913 одержала диплом з відзнакою університету св. Володимира. З 1915 — старший асистент, з 1918 — доцент, з 1924 — професор і керівник кафедри фізіології університету. Одночасно працювала в інших наукових установах. Ув'язнена у справі СВУ (1929—30). З 1944 — на еміграції, з 1950 — у США, де й померла. Одна із фундаторів медичної секції Української Вільної Академії Наук у США [407].

Сергій Білокінь, Інна Шулешко.

81.17. Садиба 1910—12, в якій проживали Липа І. А., Пустовійт Г. М., містилася явочна квартира підпільної диверсійно-розвідувальної групи Кудрі І. Д. (архит., іст.). Вул. О. Гончара, 32-а, 32-б, 32-в. З кін. 19 ст. належала Є. Богданович. У 1908 ділянку, забудовану дерев'яними будівлями, придбав колезький асесор М. Чуленко. 1910 на місці старого фасадного будинку розпочалося будівництво нового. 1911—12 зведено два флігелі. 1914 майно було продане з публічних торгів дворянці С. Вондрак, яка володіла ним до націоналізації на поч. 1920-х рр. Протягом наступних років будинки використовувались як житлові з окремими та комунальними квартирами.

Фасадний будинок (№ 32-а). На червоній ліній вулиці, серед забудови кін. 19 — поч. 20 ст. Зведений у стилі модерн. П'ятиповерховий, з мансардою, цегляний, у плані прямокутний. З тильного боку має ризаліт, де розташовано сходи чорного ходу; біля лівого торця — проїзд на подвір'я. Односекційний, з приміщеннями для магазинів на першому поверсі. Перекриття залізобетонні — над сходами і службами, дерев'яні — над житло-

81.17. Вул. О. Гончара, 32-а. План першого поверху.

вими кімнатами. Композиція головного фасаду п'ятигидільна, утворена широким центральним та вузькими бічними ризалітами. Слабковиявлені центральний ризаліт акцентовано лопатками, які переходять на площину аттика, та вузькими спареними вікнами на другому—третьому поверхах. У центрі аттика — велика розетка: рослинним декором, над нею — вікно мансарди. Виразності фасаду надає відлитий з гіпсу фриз із мотивами каштанового листа над вікнами п'ятого поверху, модельовані в цеглі деталі декору, балкони на другому—четвертому поверхах. Інтер'єр оформлено в стилі модерн. В рисунку ковані огорожі сходів, ліплені плафонів та кахляному облицьовані груб переважають рослинні мотиви.

Флігель (№ 32-б). На одній осі з фасадним будинком. Зведений у стилі модерн. Чотириповерховий, на підвалах, цегляний, у плані прямокутний. Односекційний, на кожному поверсі розміщено по дві дво- та трикімнатні квартири, що зберегли первісне планування. Перекриття плоскі по дерев'яних балках, покрівля залізна. Композиція головного фасаду симетрична, підкреслена вузьким центральним ризалітом, куди виходять вікна парадного входу. Фасад майже позбавлений декоративних елементів, що властиве дворобним будівлям. Стильові ознаки модерну йому надають лише виконані в цеглі сандрики над вікнами другого поверху, багатодільне столярне заповнення вікон парадних сходів, характерний геометричний орнамент у завершенні ризаліту. Інтер'єр оформлено в стилі модерн. Дл оздоблення плафонів житлових кімнат використано серійні набори декоративних елементів. Збереглися грубі облицьовані білими гладенькими кахлями та оздоблені фігурними завершеннями й вставками.

Флігель (№ 32-в). У глибині подвір'я: на одній осі з фасадним будинком. Двоповерховий, цегляний, на підвалах (прямокутний огорожений ґратами), односекційний, з проїздом на подвір'я. Композиція головного фасаду центрально-осьова, без яскраво виявлених стильових ознак. Інтер'єр простий, без декору. Художню цінність мають різьблені двері парадного під'їзду і металева огорожа сходів. Садиба цікава як зразок типової міської забудови поч. 20 ст.

81.16. Вул. О. Гончара, 30-а.

У січні—лютому 1919 у квартирі № 3 фасадного будинку жив під час своєї роботи в уряді УНР Липа Іван Львович (1865—1923) — відомий громадський і політичний діяч, письменник, міністр УНР. Псевдоніми — Петро Шелест, Мих. Житецький, Іван Степовик та ін. З 1902 до кін. 1918 жив і працював в Одесі, співробітник Одеської громади, організатор видавництва «Одеська літературна спілка», Українського клубу, одеської «Просвіти»; у 1917 — комісар Центральної Ради у м. Одесі, член ЦК партії Українських соціалістів-самостійників. 26 грудня 1918 І. Липа був призначений керуючим Управлінням культів УНР і переїхав до Києва. Однак вже на початку лютого 1919 з відходом військ Директорії виїхав до Кам'янець-Подільського. Брав участь у роботі Всеукраїнської Національної Ради. Автор поезій, оповідань, казок, притч символічно-філософського характеру. Його твори друкувалися в «Літературно-науковому вістнику», газетях «Громадська думка», «Рада», альманахах «Багаття», «У неволі» та ін. Дружина І. Липи — М. Липа, дитяча письменниця, педагог і громадський діяч, одна із засновників Всеукраїнської Учительської Спілки (у 1906), загинула 1935 у сталінському концтаборі.

Син — Липа Юрій Іванович (1900—44) — письменник, публіцист, лікар, громадський діяч. 1920 емігрував до Польщі. Закінчив 1929 Познанський університет, 1931 — курси військових лікарів у Варшаві. 1943 повернувся в Україну, працював лікарем у м. Яворів (Львівська обл.). Вбитий органами НКВС.

У фасадному будинку в квартирі № 20 мешкав у 1936—41 Пустовійт Гаврило Михайлович (1900—47) — графік. Працював у галузі книжкової та станкової графіки. У цей час створив серію кольорових літографій «Колгоспна Молдавія» (1937), «Дніпро індустріальний» (1937), літографії до творів І. Микитенка (не побачили світ); портрети О. Пушкіна, Т. Шевченка, цикли ілюстрацій до поеми «Наймичка» Т. Шевченка (1937), до оповідань М. Коцюбинського (1940). Під час подорожей по Прикарпаттю у 1940—41 створив численні малюнки пам'яток Львова, портрети родичів І. Франка, пейзажі тощо. Ці твори утвердили за художником репутацію одного з найкращих в українській графіці рисувальників того часу. У 1938 на Першому з'їзді художників обраний членом Правління і заступником голови Президії Спілки художників України. Брав участь у Всесоюзних та республіканських виставках художників. Під час німецько-фашистської окупації міста у будинку була підпільна явка розвідувальної диверсійної групи, створеної у серпні 1941 Кудрею Іваном Даниловичем (підпільне ім'я Максим; 1918—42). До групи входили Д. Соболев, А. Печенев, Є. Бремер, Р. Окіпна, Г. Дудкін, М. Груздова, Є. Лінкевич та ін. Розвідники збирали відомості про розташування військових штабів, адміністративних установ, агентуру, що готувалася у фашистській розвідшколі, здійснювали диверсійні акти. Ними були підірвані будівлі, де розташовувалась військова комендатура та кінотеатр для німців тощо. 1 травня 1942 був пушений під укіс ешелон з

гітлерівськими військами та боєприпасами на лінії Київ — Жмеринка, здійснена велика диверсія на Дарницькому залізничному вузлі.

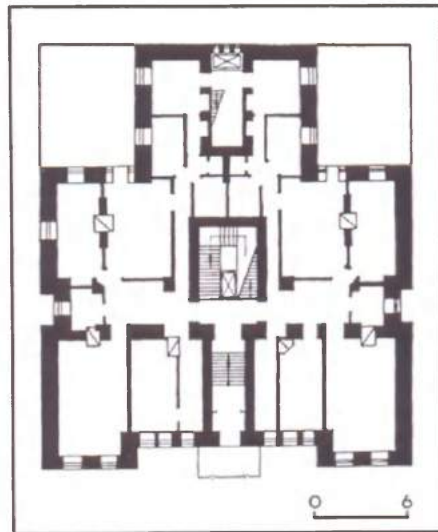
Члени групи збирались у квартирах № 7, де жила Є. Бремер, або № 20, де жила Окіпна Раїса Миколаївна (1912—42) — актриса оперного театру. Тут обговорювалися плани антифашистської боротьби, друкувалися листівки та повідомлення Радінформбюро. І. Кудря, Р. Окіпна, Є. Бремер у липні 1942 були заарештовані за доносом зрадника. У листопаді після жорстоких тортур та допитів закатовані в гестапо. І. Кудря посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу (1965). Іменами І. Кудри та Р. Окіпної названо вулиці Києва [408].

Тетяна Осташко, Оксана Пустовійт, Лариса Шевченко, Інна Шулешко.

81.18. Садиба (Лапинського М. М.), 1908—09 (архит.). Вул. О. Гончара, 60. Ділянку на крутому рельєфі, що належала Ф. Галецькій, 1904 придбав лікар М. Лапинський, раніше ставши власником суміжної садиби на вул. Бульварно-Кудрявській, 27 (нині вул. Воровського), в якій він проживав. Об'ємно-просторова композиція забудови нав'язана образами середньовічної

81.18. Вул. О. Гончара, 60.

81.18. План другого поверху.

фортечної архітектури в готичному стилі. Це детально розроблений та замкнений архітектурний ансамбль, що складається з семиповерхового, на напівпідвалі будинку, віднесеного від червоної лінії вулиці, до якого перекинута мосток на рівні другого поверху. Простір перед спорудою забудовано одноповерховими службами (колишні льодовня, пральня, сараї), дах яких слугував двором-садом для мешканців будинку. З вулиці до будинку, через великий перепад висот, всдуття кам'яні сходи, що огинають витончену камерну будівлю — колишню двірницьку — з круглою дозornoю вежею. Всі малі архітектурні форми комплексу (підпирні стіни, глухі та наскрізні парапети) викладено з жовтої київської цегли. Вони організують підходи до будинку, складаючи з ним єдине ціле. Основним елементом садиби є семиповерховий, з напівпідваом, цегляний, Т-подібний у плані, односторонній, з двома квартирами на поверсі (в кожній по сім кімнат) прибутковий будинок з двома ліфтами. Первісне планування квартир анфіладне. Композиція чолового фасаду симетрично-осьова. Бічні осі підкреслено ризалітами, увінчаними щипцями з пінаклями. Усі житлові кімнати було обклеєно шпалерами, підлоги викладено дубовим паркетом, стелі розписано водяними клеївовими фарбами.

Декоративне оздоблення фасадів та інтер'єрів усіх споруд має значні втрати.

Завдяки чудовому використанню гористого рельєфу, пластичній насиченості та загальній архітектурній гармонії ансамбль садиби органічно включений в містобудівну композицію вулиці. Комплекс будівель на вул. О. Гончара, 60 — явище виняткове для рядової забудови Києва поч. 20 ст. [409].

Марія Кадомирська, Володимир Хромченко.

82. ГОРОДЕЦЬКОГО АРХІТЕКТОРА ВУЛИЦЯ, РУБІЖ 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Від вул. Хрещатик до пл. І. Франка. Біля підніжжя північного схилу Печерського плато. Первісна назва — вул. Миколаївська (від імені російського імператора Миколи II), з 1919 — К. Маркса, з березня 1996 — Архітектора Городецького. З 1887 місцевість, яку тепер займають вулиці Архітектора Городецького, Заньковецької, Ольгинська, Станіславського та пл. І. Франка, належала професору медицини Київського університету Ф. Мерінгу. Садиба мала велику площу, прорізану ярами. На червоній лінії забудови вул. Хрещатик, а також усередині ділянки містився ряд цегляних споруд, далі — парк з алеями, оранжереями, ставком, виноградником, який назвали Мерінгівським садом. Протягом 1891—95 з ініціативи спадкоємців Ф. Мерінга було складено декілька планів розбивки садиби під площу та вулиці. За останнім з них — від 26 березня 1895 територія біля ставка відводилася під площу, яку було названо Миколаївською. Таку саму назву отримала вулиця, що вела до неї від Хрещатика. Три інші вулиці мали найменування: Ольгинська (між вулицями Миколаївською та Інститутською), Мерінгівська (між Миколаївською та Лютеранською), Нова (між Миколаївською та

і вул. Мерінгівською). 1895 у Києві створюється домобудівне товариство, яке придбало у нащадків Ф. Мерінга цю ділянку. Забудова вул. Миколаївської здійснювалася переважно у кін. 19 — на поч. 20 ст. у період т. зв. будівельної лихоманки. На ній споруджено громадські, торговельні та житлові будинки, які відобразили стилістичну різноманітність архітектури періоду історизму і модерну. Її об'ємно-просторова структура, задана формою забудованого по периметру і поділеного на ділянки кварталу, мала характерні особливості тогочасних містобудівних комплексів — рівномірність архітектурного ритму, фронтальність фасадів. На той час Миколаївська ка вулиця була однією з визначних у місті і відповідала рівню найкращих європейських вулиць. Під час Великої Вітчизняної війни значна частина забудови вулиці зруйнована. Після війни певною мірою відновлена.

Будинки проектували відомі архітектори Е. Брадтман, В. Городецький, М. Клуг, Г Шлейфер. 1895—97 за проектом Е. Брадтмана і Г. Шлейфера зведено готель «Континенталь» (№ 5, тепер у комплексі Національної музичної академії). За проектами Г. Шлейфера споруджено прибуткові житлові будинки № 1, 3 (не збереглися), у 1901 — будинок Л. Гінзбурга в неоренесансних традиціях (№ 9; керував будівництвом Е. Брадтман), який було значно пошкоджено під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. У 1903 за проектом Е. Брадтмана було зведено цирк П. Крутикова у стилі модерн, висаджений у повітря 1941 (стояв на місці теперішнього кінотеатру «Україна», № 7). На подвір'ї між будинками № 4 і 6 у 1911 був влаштований розважальний манеж «Скетинг-ринг», згодом перебудований під театр (не зберігся). Забудову садиби № 13, що належала меблевому фабриканту Й. Кімаєру, проектували В. Городецький і М. Клуг. Вулиця була одним з найпопулярніших культурних осередків міста. У приміщенні цирку П. Крутикова, що відзначався чудовою акустикою, організовувалися концерти визначних співаків. Тут виступали М. Баттістіні, А. Дідур, М. Литвиненко-Вольгемут, Т. Руффо, Л. Собінов, Ф. Шалапін та ін. У перебудованому манежі «Скетинг-

ринг» діяли оперета Ливського, єврейський «Кунствінкл» та Дитячий театри. На вулиці проживали і працювали відомі діячі, зокрема, у будинку № 3 мешкав арх. В. Городецький (до 1903). Будинки № 4 і № 6 належали генералу В. Баскакову.

29 квітня 1918 у цирку П. Крутикова на хліборобському конгресі генерала П. Скоропадського було обрано гетьманом України.

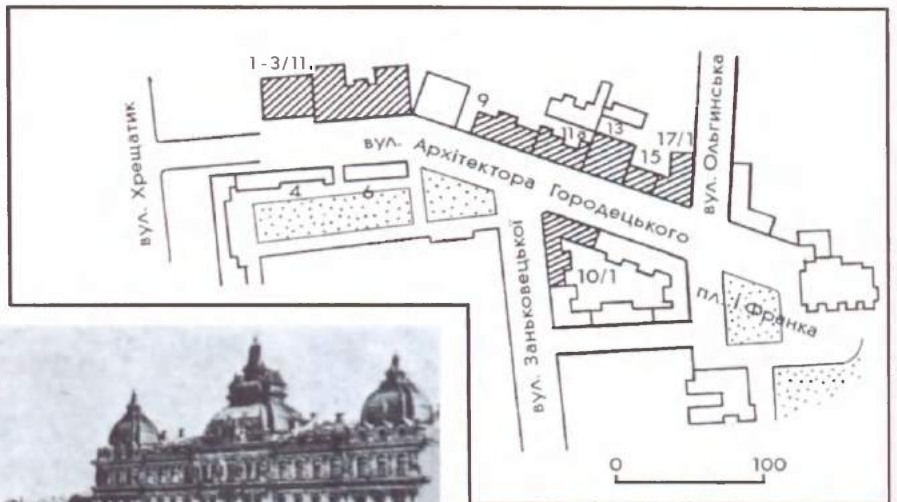
Будинки, що збереглися, мають також історико-культурну цінність. У добу української революції тут працювали військові міністерства Української Держави і УНР, проживав військовий діяч О. Греків (№ 11-а). На вулиці мешкали актори М. Крушельницький (№ 11-а), Є. Пономаренко, Н. Ужвій (№ 17/1). Тут діяли відомі культурно-мистецькі об'єднання: Літературно-артистичний клуб (№ 11), «ХЛАМ» (№ 5).

Близькучу плеяду сучасних музичних діячів виховала Київська державна консерваторія ім. П. Чайковського (№ 1—3/11, тепер Національна музична академія України ім. П. Чайковського). У кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» (режисер С. Параджанов) відбулася акція протесту проти арештів серед української інтелігенції [410].

Михайло Кальницький,
Лариса Толочко.

82.1. Будинок сільськогосподарського кооперативу «Робітник» кін. 19 — поч. 20 ст., в якому містилися військові міністерства Української Держави та Української Народної Республіки, проживали Ветров Ю. О., Греків О. П., Крушельницький М. М., Плехов М. Д. (архит., іст.). Вул. Архітектора Городецького, 11-а. У ряді щільної забудови.

82. Городецького архітектора вулиця. План забудови.

82. Вул. Архітектора Городецького. Фото 1905.

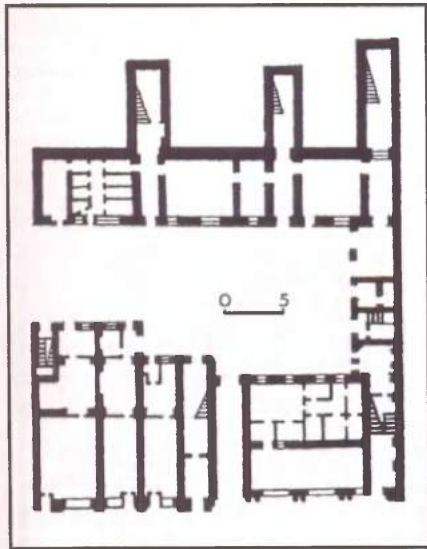
Первісний триповерховий об'єм чолового будинку зведено 1895—97 київським домобудівним товариством за проектом і під керівництвом арх. В. Городецького для контори та складу сільськогосподарського кооперативу «Робітник». 1911 добудовано верхні житлові поверхи, на подвір'ї, паралельно головному корпусу, споруджено семиповерховий житловий флігель, з'єднаний з чоловим будинком у правій його частині. Внаслідок цього увесь комплекс отримав форму незамкненого каре з невеликим внутрішнім подвір'ям.

1941 під час окупації міста німецько-фашистськими військами головний корпус було спалено, після війни відбудовано як житловий будинок.

Фасадний будинок. На червоній лінії забудови вулиці. Шестиповерховий, цегляний, тинькований, двосекційний, у плані П-подібний за рахунок суміжного дворового флігеля. Композиція неоренесансного фасаду асиметрична. Перший і другий поверхи з'єднано аркадою зі спареними тричвертевими колонами з капітелями романського стилю. У створених аркадою неглибоких стрілочастих нішах по другому поверху вміщено здвоєні флорентійські вікна. Великим лаконічним об'ємам нижніх поверхів протистоїть частий ритм потрійних напівциркульних вікон третього поверху з колонками корінфського ордера з імпостами та гірляндами у лиштві. У декорі застосовано ліпний рослинний орнамент виразного моделювання. Ґрати огорож балконів виконано у стилі модерн. У холі парадного входу збереглася частина профільованої стели з ліпним фризом. Належав до поширених у цей період споруд, що поєднували адміністративно-господарські та житлові функції. Тепер на першому поверсі — торговельні зали.

Флігель. Біля підвалин схилу Печерського плато, паралельно фасадному будинку. Семиповерховий, цегляний, двосекційний, у плані прямокутний, у формах раціонального модерну з плоскими акцентами побілених лиштв, лопаток, фільонок. Завершення будинку шпильасте з напівциркульним центральним вікном і сегментними бічними вікнами.

- 82.1. Вул. Архітектора Городецького, 11-а.
82.1. План першого поверху.
82.1. Балкон.

У цілому структуру садиби вирізняє властиве містобудуванню на межі 19—20 ст. гранично раціональне використання невеликої ділянки у щільній забудові вулиці з компактним розміщенням на ній висотних прибуткових будинків.

У головному корпусі 1918—19 містилися військові міністерства Української Держави і Української Народної Республіки. У цей період у будинку мешкав Греків Олександр Петрович (1875—1959) — начальник генерального штабу Київського військового округу (1918), військовий міністр УНР (1918—19), Головнокомандувач (Начальний вождь — 1919) Української Галицької армії (УГА). Був генерал-майором царської армії. 1917 — начальник штабу 6-го армійського корпусу 11-ї армії Південно-Західного фронту, з серпня 1917 — начальник цього ж корпусу. У листопаді 1917 із створенням Генерального секретарства військових справ УНР отримав найвище військове звання отамана і був призначений начальником штабу Київського військового округу. У січні 1918 під час воєнних дій проти більшовиків командував 2-ю Сердюцькою дивізією. У квітні 1918 виконував обов'язки військового міністра і був генерал-хорунжим армії УНР. У часи Української Держави О. Греків очолював опозиційну до гетьманського уряду організацію — «Українську офіцерську спілку Батьківщини» і військову секцію «Українського Національного Союзу». З відновленням УНР провід армії очолив С. Петлюра, військовим міністром призначено О. Грекова. Як командувач південного відділу фронту вів переговори в Одесі з французьким командуванням у справі визнання України Антантою. У червні — липні 1919 О. Греків — Начальний вождь УГА — вдало провів Чортківську наступальну операцію проти польських військ. Війська УГА (бл. 100 тис.) зайняли Станіслав, Тернопіль, Коломию, Бучач тощо. Однак політична ситуація змусила О. Грекова залишити посаду та емігрувати до Румунії, 1920 — до

Австрії. У Відні він був одним із засновників «Українського Національного Союзу» (1921), 1939 вступив до Української Громади в Берліні. 1948 схоплений агентами НКВС у Відні і ув'язнений в одному з сталінських концтаборів. У грудні 1956 О. Греків повернувся із заслання. Помер у Відні.

Наприкінці 1910-х рр. у будинку діяв Київський літературно-артистичний клуб — популярний у місті заклад, що проводив творчі зустрічі, виступи відомих митців.

У 1919 тут містилися радянські професійні організації літераторів та митців, на поч. 1920-х рр. — профспілки робітників освіти («Робос») та робітників мистецтва («Робмис»).

У 1950—80-х рр. у квартирі № 16 мешкав Вєтров Юрій Олександрович (1916—83) — вчений-механік, чл.-кор. АН УРСР (з 1979), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Закінчив Київський інженерно-будівельний інститут, працював у ньому (з 1949), з 1953 — завідувач кафедри, з 1961 — ректор. Основні праці з механізації будівництва і теорії різання ґрунтів. Зробив істотний внесок у теорію будівельної механіки і робочих процесів машин для земляних робіт. Відзначений Державною премією УРСР (1980).

У 1950-х рр. у квартирі № 12 проживав Ілехов Микола Дмитрович (1902—69) — чл.-кор. Академії будівництва та архітектури УРСР. 1957—63 — директор Науково-дослідного інституту будівельних конструкцій.

1955—63 на третьому поверсі у п'ятикімнатній квартирі № 9 (тепер № 8) мешкав Крушельницький Мар'ян Михайлович (1897—1963) — актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944). У 1952—63 — актор і режисер, з 1954 — головний режисер Київського українського драматичного театру ім. І. Франка. З 1947 — професор Інституту театального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. У цей час працював над роллю Ліра («Король Лір» В. Шекспіра), яку зіграв 1959, здійснив постановки вистав «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1953), «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Особова справа», «Чому посміхалися зорі» (1958), «Над Дніпром» (1960) О. Корнійчука. Знімався в кіно: ролі Омелька («Мартин Боруля», 1953), Андрія Воліка («Кривавий світанок», 1957) та ін. Автор спогадів про Леся Курбаса (опубл. 1969).

1967 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Крушельницького (ск. Б. Климушко, арх. А. Кулагін) [411].

Михайло Кальницький,

Тетяна Осташко, Сергій Попович,

Тетяна Скібіцька.

82.2. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архит.). Вул. Архітектора Городецького, 15. У ряді суцільної забудови, на червоній лінії вулиці. Зведений як прибутковий у стилі модерн за проектом, ймовірно, архітекторів Е. Брадмана і Г. Шлейфера.

П'ятиповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, чотирисекційний. Композиція фасаду симетрична. Центральна частина акцентована підковоподібною декоративною аркою головного входу, завершена параболічним фронтоном, окреслення якого повторено у фігурному парапе-

ті. В оздобленні фасаду використано барельєфи, лінійні лінійний орнамент. Первісні оригінальні інтер'єри повністю втрачено під час пожежі 1941. Є характерним прикладом раннього модерну [412].

Тетяна Скібіцька.

82.3. Житловий будинок 1900—01, в якому проживав Зілов П. О. (архит., іст.). Вул. Архітектора Городецького, 9. У ряді суцільної забудови вулиці. Прибутковий будинок будівельного підрядчика Л. Гінзбурга. Проект складено 1900 арх. Г. Шлейфером, нагляд за будівництвом здійснював також арх. Е. Брадтман. Займав частину садиби Л. Гінзбурга, що виходила на вул. Інститутську, № 16—18. Будинок мав шість поверхів (знадвору — сьомий, мансардний). Два нижні займав відомий у Києві меблевий магазин «Я. та Й. Кон», на третьому—четвертому поверхках було по дві семикімнатні та одна трикімнатна квартири, на п'ятому—шостому — чотири-, п'ятикімнатні квартири. Оснащений усіма видами інженерного обладнання. У вересні 1941 будинок спалено дощенту. Відновлено 1950 із зменшенням об'єму. Реставраційні роботи на фасаді виконано у 1986—87.

Шестиповерховий, на підвалі, цегляний, із тинькованим вуличним фасадом, первісно в плані П-подібний, з центрально розміщеними парадними сходами та двома сходами чорних ходів у крилах, завершених декоративними вежами. З проміжного майданчика між третім і четвертим поверхами парадні сходи мали вихід на спеціальний місток, що вів на верхню терасу садиби на вул. Інститутській, № 16—18. Під час відбудови розібрано крила й місток, будинок став у плані прямокутним; переплановано інтер'єри, замінено сходи, огорожу, лишився (з утратами) тільки пишно оздоблений вуличний фасад. Його декор характерний для періоду пізнього еkleктизму, відзначається репрезентативністю і деяким перевантаженням за рахунок посиленої пластики, в основі якої — стилізація ренесансно-барокових

82.3. Вул. Архітектора Городецького, 9. Фото поч. 20 ст.

82.2. Вул. Архітектора Городецького, 15.

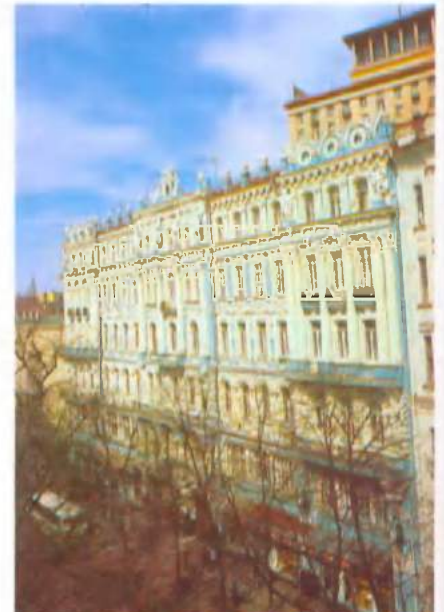
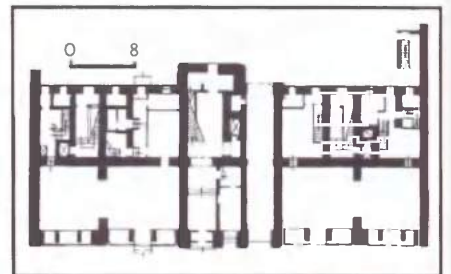
форм. П'ятидільна композиція фасаду утворена чотирма розкріповками, акцентованими тричвертєвими колонами великого коринфського ордера по четвертому і п'ятому поверхках і трьома гранчастими, купольної форми вежами зі складним декоративним завершенням (втрачені під час пожежі). Торговельні приміщення двох нижніх поверхів виявлено на фасаді великомірними заскленими прорізами вітрин (перебудовані після пожежі). Парадний вхід і проїзд на подвір'я по центру фасаду оздоблено масивними порталами з архівольтами, фланкованими в імпостах великими грифонами. У простінку між останніми вміщено лінійний картуш із схрещеними молотом і кувалдою під п'ятикутною зіркою, в облямуванні колосса, понизу — рельєфні літери «МУП СССР» (Міністерство вугільної промисловості, яке відбудовувало будинок наприкінці

1940-х рр.). Ця ж емблема вміщена у верхній частині дворового фасада та в спрощеному варіанті — між волютами порталів.

Цоколь облицьовано полірованим лабрадоритом. Горизонтальні членування окреслено міжповерховими профілями, карнизом великого виносу над п'ятим поверхом, бічними аттиками з круглими вікнами в облямуванні грифонів. На краю даху зберігся ковани парпет між тумбами. У центрі вінцевого парапету залишилася також люкарна зі скульптурами Гермеса та Гей що сидять обабіч. У простінках верхнього поверху, в розкріповках також вміщено алегоричні скульптури на повний зріст: Деметри, Гермеса, Афіни. Збереглося ліпне оздоблення вестибуля і склепінчастої арки проїзду на подвір'я, ковани металеві художньої роботи кронштейни для ліхтарів між вітринами. Ліпний високопрофільний орнамент, переважно рослинний, кругла скульптура та безліч окремих архітектурних деталей (консолі, капітелі тощо) відзначаються художньою оригінальністю і майстерністю моделювання. Як своєрідна реклама будівельної контори Л. Гінзбурга, вирізняючись багатством і виразністю фасаду, будинок увійшов до складу визначних архітектурних пам'яток міста поч. 20 ст. Встановлені у 1990-х рр. ковани стулки брами, виконані в дусі ретро, не тільки не відповідають загальному монументальному стилю споруди, а й містять хибну дату «1904».

82.3. Вул. Архітектора Городецького, 9. Сучасний вигляд.

82.3. План першого поверху.

Вул. Київ — Київ.
Буд. Гінзбурга по Николаев. ул.
Rue Nicolaiewskaja.

82.3. Архівольт вхідного порталу.

82.3. Фрагмент фасаду.

82.3. Люкарна зі скульптурами Гермеса і Геї.

82.3. Гермес. Скульптура на фасаді.

1905—12 у будинку проживав Зілов Петро Олексійович (1850—1921) — фізик. Одержав освіту у Московському, Гейдельберзькому та Берлінському університетах. З 1877 викладав у Москві та Варшаві, був ректором Варшавського університету. Зробив значний внесок у розвиток експериментальної фізики, проводив досліди та виміри на підтвердження теоретичних співвідношень фізичних величин, зокрема, теорії Максвелла. Першим (1877) виміряв діелектричну проникність деяких рідких діелектриків. 1905—12 обіймав посаду попечителя Київського навчального округу, при цьому виступав активним провідником урядового курсу (т. зв. столипінської реакції).

Після 1917 тут містилися Товариство колишніх полігаторжан і клуб «Мистецький льох».

Майже сорок років (з 1950-х рр.) на першому поверсі розміщувався популярний у Києві магазин «Подарунки», нині — магазин французьких парфумів [413].

Михайло Кальницький,

Дмитро Малаков, Тетяна Скібіцька.

82.4. Житловий будинок 1900, в якому проживав Любомирський Г. А. (архит., іст.). Вул. Архітектора Городецького, 10/1. На розі вулиць Архітектора Городецького та Заньковецької, на червоних лініях забудови, з ухилом вздовж обох вулиць. Зведений як прибутковий на замовлення купчихи М. Поштар за проектом арх. М. Яскевича.

У вересні 1941 постраждав від пожежі. Згодом відбудований у первісному вигляді. Планування змінено. В тилу над частиною об'єму надбудовано мансарду.

П'ятиповерховий, цегляний, у плані близький до У-подібного, трисекційний, перший поверх призначався під торговельні заклади.

Наріжну частину об'єму акцентовано розкріповкою, чітким ритмом віконних прорізів та спареними тричвертевими колонами на рівні третього—четвертого поверхів, завершено парапетом. Фасади з боку кожної вулиці мають вертикальні акценти, фланковані одинарними тричвертевими колонами та завершені оригінальними аркатурними аттиками з орнаментом. В оздобленні застосовано елементи мавританського стилю: характерні підковоподібні арочки віконних прорізів третього і п'ятого поверхів, що спираються на тричвертеві колонки; квіткоподібні капітелі колон; вставки-арабески на рівні п'ятого поверху. Фасади оброблено смугастим рустом. Карниз спирається на фігурні кронштейни, у фризі вміщено орнаментні вставки. Збереглися художні металеві огорожі балконів.

На поч. 1900-х рр. у квартирі № 22 мешкав Любомирський Григорій Львович (1865—1937) — музикознавець, композитор, педагог. У цей час входив до числа дійсних членів Київського літературно-артистичного товариства, викладав у Музично-драматичній школі М. Лисенка (з 1904). Проживав також на вул. Ярославів Вал, 24, пізніше — на вул. Великій Житомирській, 8-а. У дорадянський час у будинку містилося жіноче комерційне училище О. Плетньової.

Нині основна частина будинку викори-

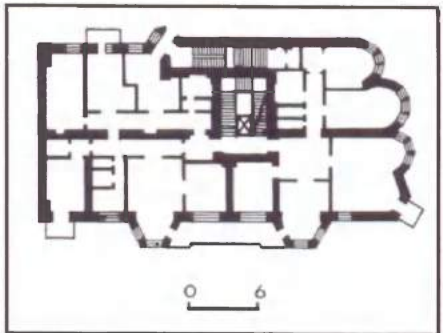
82.4. Вул. Архітектора Городецького, 10/1.

стовується за первісним призначенням. На першому поверсі — Українська федерація кікбоксингу [414].

Михайло Кальницький.

82.5. Житловий будинок 1909, в якому проживали Пономаренко С. П., Ужвій Н. М. (архит., іст.). Вул. Архітектора Городецького, 17/1. У ряді суцільної забудови, на червоній лінії вулиці, на наріжній зі схилом ділянці. Зведений як прибутковий у стилістичних формах раціонального модерну за проєк-

82.5. Вул. Архітектора Городецького, 17/1. 82.5. План четвертого поверху.

том арх. І. Беляєва. Частково перепланований і відбудований після вибуху та пожежі у вересні 1941 із збереженням тільки вуличних фасадів і влаштуванням у верхньому торці прорізів і балконів (1950). Ця частина будинку закріплена додатково металевими стяжками.

Семиповерховий (сьомий поверх надбудовано), з напівпідвалом, цегляний, тинькований, два нижніх поверхи облицьовано плитами з червоного граніту, обробленими під руст, у плані прямокутний, одноосейний. Композиція будинку асиметрична, що зумовлено різними розмірами секцій. Парадні приміщення квартири виявлено на фасадах глибокими балконами, еркерами — двома гранчастої форми з боку вул. Архітектора Городецького і трьома, що прилягають один до одного, з боку вул. Ольгинської. Наріжжя будинку після відбудови акцентовано балконами. Над п'ятим поверхом — плоский рельєфний фриз з неокласицистичними орнаментальними мотивами.

Характерний приклад прибуткового будинку періоду пізнього модерну.

У цьому будинку 1950—86 у квартири № 30 на четвертому поверсі проживала Ужвій Наталя Михайлівна (1898—1986) — актриса, народна артистка СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1974). У ці роки грала в Київському академічному українському драматичному театрі ім. І. Франка. Серед ролей, зіграних на його сцені: Наталка Ковшик, Ганна Падолист («Калиновий гай», «Крила» О. Корнійчука), Анна Олсен («На межі ночі й дня» А. Якобсона), Анна Андріївна («Ревізор» М. Гоголя), Москальова («Дядечків сон» Ф. Достоєвського), Філумена Мартурано (в однойменній п'єсі Е. де Філіппо), мати (в п'єсах «Фауст і смерть» О. Левади, «Вірність» М. Зарудного, «За дев'ять порогом» О. Коломійця), Устина Федорівна («Пора жовтого листа» М. Зарудного) та ін. Знімалася у фільмах: «Тарас Шевченко» (Ярина), «Наталя Ужвій», «Співай пісню, поете» (маги) та інших. Н. Ужвій була головою Українського театального товариства (1954—71), віце-президентом Радянського національного центру Міжнародного інституту театру,

82.6. Київська консерваторія. Головний фасад.

членом Художньої ради Міністерства культури СРСР, членом комітету з Ленінських премій, членом комітету з Державних премій УРСР ім. Т. Шевченка в галузі літератури й мистецтва. Під час проживання у цьому будинку удостоєна Державної премії СРСР (1951), Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1984).

Тут проживав Пономаренко Євген Порфирівич (1909—94) — актор, народний артист СРСР (з 1960). Чоловік Н. Ужвій. З 1936 працював у Київському українському академічному драматичному театрі ім. І. Франка. Зіграв ролі: Івана («Суєта» І. Карпенка-Карого), Тараса Шевченка («Петербургська осінь» О. Ільченка), Дона Карлоса (однойменна п'єса Шіллера); Верби — у фільмі «Калиновий гай» (1953), Садалія — в «Іванні» (1960) та ін. Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1971) [415].

Лариса Гаврилюк,
Тетяна Скібіцька.

82.6. Київська консерваторія (Національна музична академія України ім. П. Чайковського), кін. 19—20 ст. (архит., іст.). Вул. Архітектора Городецького, 1—3/11. У ряді суцільної забудови вулиці, головним фасадом звернена на Майдан Незалежності. Збу-

82.6. Вул. Архітектора Городецького, 1—3/11.

довано 1895—97 за проектом архітекторів Е. Брадтмана, В. Городецького та Г. Шлейфера для фешенебельного готелю «Континенталь», який вважався найкращим у місті. Частково зруйнований під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. Відбудову здійснено 1951—59 (архітектори Л. Каток, Я. Красний, М. Ліберберг) з переплануванням та спрощенням декору. У 1955—59 до торця споруди прибудовано об'єм оперної студії з концертною залом, оформлений зовні колонадою. Корпус чотириповерхового готелю є характерним прикладом неоренесансної архітектури. Має коридорне планування, інтер'єри трактовано в різних історичних стилях. Т-подібний у плані об'єм концертної зали виконано за традиціями класицистичної архітектури. З боку головного й частини бічних фасадів його оперезано аркадною галереєю, що об'єднує перший та другий поверхи. Третій і четвертий оформлено колонадою іонічного ордера, увінчаною масивним карнизом великого виносу.

Будівля консерваторії відіграє важливу містобудівну роль, починаючи вулицю, і є невід'ємною композиційною складовою Майдану Незалежності. В різний час у готелі «Континенталь» зупинялися: співаки Л. Собінов та Ф. Шаліпін, літератори І. Бабель, К. Бальмонт, І. Еренбург, О. Мандельштам, В. Маяковський, театральні режисери В. Мейерхольд, К. Станіславський та інші діячі культури; у 1919 в будинку готелю діяло мистецьке об'єднання «ХЛАМ» (художники, літератори, артисти, музиканти).

Ідею влаштування консерваторії в Києві в різний час підтримували О. Глазунов, С. Рахманінов, А. Рубінштейн, П. Чайковський та інші композитори. Консерваторію засновано 1913 на базі музичного училища Київського відділення Російського музичного товариства (тепер Музичне училище ім. Р. Глієра). Першими директорами були В. Пухальський (1913) та Р. Глієр (1914—20). 1925 молодші класи перетворено на музичний технікум, старші переведено до Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка.

1934 консерваторію відновлено в її початковому профілі, 1938 при ній відкрито оперну студію. Ім'я П. Чайковського присвоєно 1940. У 1941—44 перебувала в евакуації у Свердловську (Російська Федерація), 1944 повернулася до Києва. Містилася за різними адресами: спочатку у будинку Музичного училища в Музичному пров. (зруйнований 1941 під час фашистської окупації, у повоєнні роки частково відновлений, тепер приміщення Держтелерадіо — сучасна вул. Б. Грінченка, 11); 1944—56 — на вул. Ярослава Вал, 40; з 1956 — у цьому будинку.

У консерваторії діють факультети — композиторський, фортепіанний, вокальний, оркестровий, історико-теоретичний; оркестри — симфонічний, народних інструментів, камерний; хор, оперна студія, ансамблі. У 1997/98 навчальному році тут здобували освіту 1177 студентів.

Історія консерваторії яскраво відображає шляхи розвитку музичної культури в Україні і, зокрема, в Києві.

У цьому будинку працювали видатні митці й педагоги.

На першому поверсі: у класі № 9 — Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна (1892—1966) — співачка, народна артистка СРСР (з 1936), професор (з 1944);

№ 17 — Михайлов Костянтин Миколайович (1882—1961) — піаніст, музично-громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1945), один із організаторів консерваторії (1913), професор (з 1917).

На другому поверсі: у класі № 20 — Донець-Тессейр Марія Едуардівна (1889—1974) — співачка, народна артистка УРСР (з 1965), професор (з 1953, викладала з 1935);

№ 33 — Ревуцький Лев Миколайович (1889—1977) — композитор, музично-громадський діяч, народний артист СРСР (з 1944), акад. АН УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1969), професор (з 1935); Лятошинський Борис Миколайович (1895—1968) — композитор, народний артист УРСР (з 1968), професор (з 1935, викладав з 1920). У цьому класі викладав також Штогаренко Андрій Якович (1902—92) — композитор, народний артист СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1982), 1954—68 — ректор консерваторії, професор (з 1960);

№ 34 — Євтушенко Дометій Гурійович (1893—1983) — вокальний педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943), професор (з 1939, викладав з 1927); Патержинський Іван Сергійович (1896—1960) — співак, народний артист СРСР (з 1944), професор (з 1946);

№ 35 — Верьовка Григорій Гурійович (1895—1964) — хоровий диригент, композитор, народний артист УРСР (з 1960), професор (з 1947, викладав з 1934).

На третьому поверсі: у класі № 41 — Козицький Пилип Омелянович (1893—1960) — композитор, музикознавець, музично-громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943), професор (з 1945). У цій аудиторії викладали також Турчак Стефан Васильович (1938—88) — диригент, народний артист СРСР (з 1977), Герой Соціалістичної Праці (1988), професор (з 1986); Канерштейн Михайло Маркович (1902—87) — диригент, з 1927 — викладач консерваторії (з перервами);

№ 48 — Вериківський Михайло Іванович (1896—1962) — композитор, диригент, музично-громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1944), професор (з 1946, викладав з 1944);

№ 54 — Яблонський Вільгельм Мар'янович (1889—1977) — трубач, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1944), професор (з 1935—75, викладав з 1927), засновник кафедри духових інструментів; Проценко Андрій Федорович (1902—84) — флейтист, заслужений артист УРСР (з 1946), професор (з 1954, викладав з 1934);

№ 58 — Гайдай Зоя Михайлівна (1902—65) — співачка, народна артистка СРСР (з 1944), професор (з 1963, викладала з 1947).

На четвертому поверсі: у класі № 69 — Геліс Марк Мойсейович (1903—76) — заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1947), засновник і завідувач кафедри народних інструментів (з 1938), професор (з 1940).

Біля цих класів встановлено меморіальні дошки.

У консерваторії також викладали ві-

домі митці Є. Чавдар, К. Данькевич, В. Тольба, В. Гужова, О. Климов, О. Гродзинський та ін. [416].

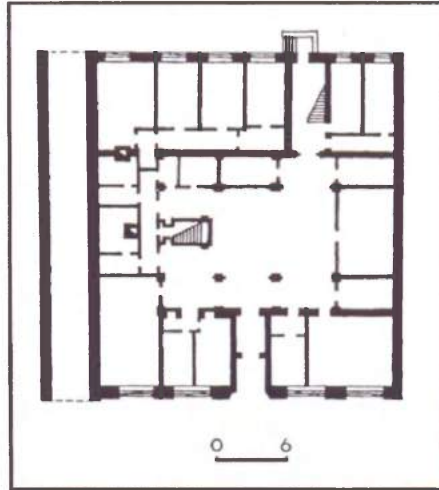
Михайло Кальницький, Ніна Коваленко, Іван Лисенко, Тетяна Скібіцька.

82.7. Торговельний будинок меблевої фірми Й. Кімаєра, 1895—97 (архит.). Вул. Архітектора Городецького, 13. У ряді суцільної забудови. Споруджений за участю архітекторів В. Городецького та М. Клуґа. Ділянка мала складну в плані конфігурацію, поширювалася вглиб кварталу, сягаючи Ольгинської та Інститутської вулиць,

82.7. Вул. Архітектора Городецького, 13.

82.7. План першого поверху.

82.7. Тимпан фронтону.

і була щільно забудована переважно виробничими спорудами. В будинку на розі вулиць Інститутської та Ольгинської жив сам власник фірми.

Стіни корпусу меблевої фірми цегляні, перекриття й внутрішні металеві сходи спиралася на багатопверхові металеві конструкції. Ліворуч по фасаду був еркер. У період між громадянською і 2-ю світовою війнами в будинку містилися різні заклади й підприємства, зокрема, Київська 8-а взуттєва фабрика.

У вересні 1941 будинок згорів. Металеві конструкції зазнали таких руйнувань і пошкоджень, що відновленню не підлягали. Під час відбудови, здійсненої наприкінці 1940-х рр., збережено тільки головний фасад (зі зменшенням виводу еркера і втратою в ньому бічних вікон), периметр зовнішніх стін та поверхи флігельного будинку. Решту споруд розібрано на цеглу.

Будинок чотириповерховий, цегляний, тинькований, у плані близький до квадрата зі стороною 32 м. Після відбудови центром композиції об'ємно-просторової структури стало внутрішнє світлове подвір'я, на зразок ренесансних, але перекрите скляним світловим ліхтарем на металевому каркасі. Службові приміщення згруповано по периметру зовнішніх стін з виходами на внутрішню чотириярусну відкриту галерею. Колони й перекриття залізобетонні. Фасад виконано в неоренесансних формах з укрупненими деталями. Простінки між великими вікнами першого й другого поверхів оздоблено рустованими лопатками, третього і четвертого — тричвертєвими канелюрованими колонами коринфського ордера на п'єдесталах, що спираються на кронштейни. У капітелях вміщено ліпні голови бога Меркурія. «Жезли Меркурія» прикрашають замки над вікнами четвертого поверху; в тимпані фронтону, що увінчує центральну частину фасаду, містяться скульптурні зображення, зокрема, й Меркурія. На фронтоні вміщено дату «1884», що засвідчує час заснування меблевої фірми Й. Кімаєра.

Ліворуч по фасаду — брама проїзду на внутрішнє подвір'я; збереглися залишки її первісного металевого оздоблення.

Праворуч по фасаду — вхід до проміжного вестибуля станції метро «Хрещатик».

Пам'ятка є цікавим зразком торговельно-промислової споруди, розташованої серед житлової забудови з суто комерційною метою: надати можливість придбання меблів мешканцям щойно споруджених будинків, переважно на території колишньої садиби Ф. Мерінґа. Значна частина меблів і столарних виробів фірми Й. Кімаєра і досі служить за призначенням, зокрема, в будинку Національного банку України, спорудженому 1902—05. Тепер тут міститься Міністерство юстиції України [417].

Дмитро Малаков, Тетяна Скібіцька.

83. ГОРОДИЩЕ, 6—13 ст. (археол.). На Подолі, на Замковій горі (Киселівка, Флорівська, або Фролівська гора) — природному останці правого, високого (80 м), з крутими схилами берега Дніпра. З півночі і північного заходу гори в давнину протікала р. Глибочиця

ГОРОДИЩЕ

(тепер тут пролягає вулиця Верхній і Нижній Вал), з південного сходу містилося урочище Гончарі (сучасна вул. Гончарна), зі сходу — глибока сідловина (початок вул. Воздвиженської). Дослідили М. Біляшівський у 80-х рр. і В. Хвойка у 90-х рр. 19 ст., археологічний відділ Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка в Києві (1928—29), С. Магура та І. Бондар (1923—33, 1939), Інститут археології АН УРСР та історичний музей (1940), В. Богусевич (1948).

Розміри 210 × 450 м, займає всю територію гори. Товщина культурного шару 2—4 м. Відкрито залишки двох зрубних споруд, майстерень, де виготовляли кістяні, мідні й бронзові вироби, ювелірні прикраси; стіни замку 14—15 ст. Зібрано фрагменти ліпної та гончарної кераміки (у т. ч. античної), скляні браслети і намисто, кістяні та ювелірні вироби, візантійські монети, гри фоліси імператорів Анастасія (498—518) та Юстиніана I (527—566). Знайдений матеріал належить до трипільської (3-є тис. до н. е.), катакомбної (1-а пол. 2-го тис. до н. е.), підгірцівської (5—4 ст. до н. е.), зарубинецької (2 ст. до н. е.—1 ст. н. е.) культур, до часів Київської Русі (9—13 ст.) і пізнього середньовіччя (15—17 ст.).

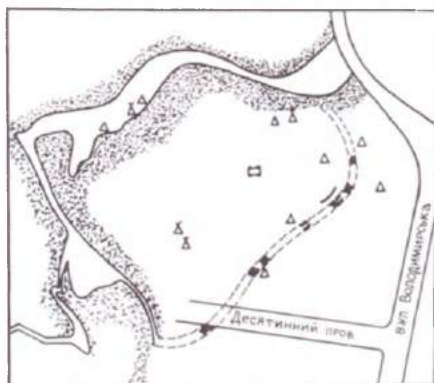
Пам'ятка — один з найперших населених пунктів у межах сучасного міста. Вивчення писемних джерел та археологічних матеріалів кін. 5 — поч. 6 ст. дає підстави стверджувати, що саме в цей час починається історія Києва. За часів Київської Русі тут містився великий торговельно-ремісничий посад. У кін. 14 ст. на горі споруджено дерев'яний замок — резиденцію князя, пізніше — воєводи, спалений 1482 ордами кримського хана Менглі-Гірея, бл. 1532—45 перебудований. 1651 замок згорів і більше не відбудовувався.

З 1816 територія Замкової гори використовувалася під цвинтар. Тепер — археологічна та ландшафтна заповідна зона. Матеріали обстежень зберігаються в Національному музеї історії України та в Інституті археології НАН України [418].

Стефанія Кілієвич.

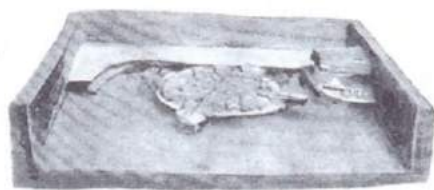
84. ГОРОДИЩЕ — МІСЬКИЙ РАЙОН СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА, 9 — поч. 13 ст. (археол.). У північно-західній частині міста, на горі Щекавиці (Олегів-

83. Замкова гора.

Δ — житло 5-8 ст. — — — — — рів
□ — капище — — — — — ділянки розкопаного рову
Δ — одиничні знахідки кераміки 58 ст. — — — — — вал

85.1. План городища Кия (вул. Володимирська, 2).

85.2. Капище. Макет.

ка, Олегова гора), на правому березі Дніпра. З півдня, сходу й півночі гора має круті схили заввишки 30—40 м, на заході з'єднана з плато тераси. Згадується в «Повісті временних літ» під 911. Обстежували В. Козловська, Ф. Мовчанівський (1934), розкопували К. Гупало (1980), І. Мовчан (1995). Площа бл. 30 га. Товщина культурного шару до 1 м. Відкрито залишки напівземлянкових жител 9—10 ст., церкви 12 ст. Знайдено антропоморфну фібулу 7—8 ст. і фрагменти гончарної кераміки 9—13 ст., могильник давньоруської доби. За часів Київської Русі було посадським районом стародавнього Києва. У 16 ст. Щекавиця належала до володінь Київського замку, 1619 передана київському магістратові. Центральна частина пам'ятки з кін. 18 ст. була під цвинтарем.

Тепер її територію частково забудова-

но міськими кварталами. Матеріали обстеження зберігаються в Національному музеї історії України.

Володимир Зоценко.

84.1. Церква, 12 ст. (археол.). Вул. Олегівська, 41. Досліджував К. Гупало (1980). Відкрито південно-західну частину будови і фрагмент фундаменту південного муру. Ширина муру 1,5 м, глибина залягання фундаменту 0,5 м. Складена з великих валунів пісковика та битої плінфи на цем'янковому розчині. Знайдено фрагменти фрескового розпису і полив'яних плиток підлоги. Дослідники ототожнюють пам'ятку з церквою, що згадується у літопису під 1182. Ймовірно, що цю церкву зображено на малюнку А. ван Вестерфельда 1651.

Основна площа пам'ятки зруйнована пізнішими забудовами [419].

Гліб Івакін.

85. ГОРОДИЩЕ КИЯ І КАПИЩЕ, 5—9 ст. (археол.). Вул. Володимирська, 2. Старокиївська гора. Комплекс археологічних пам'яток слов'янського часу.

85.1. Городище Кия, кін. 5—8 ст. (археол.). У центрі міста, у північно-західній частині Старокиївської гори, на території Національного музею історії України. За літописними та археологічними джерелами ототожнюється з «Градом Кия» — городищем, заснованим князями племені полян, братами Кієм, Щеком, Хоривом і названим на честь старшого з них. Дослідили В. Хвойка (1907—08), Д. Милеев (1909), Ф. Мовчанівський (1936), М. Каргер (1939), С. Кілієвич (1958), П. Толочко, В. Гончаров, В. Харламов (1971, 1982). Площа 2 га. Товщина культурного шару 1,5—4 м. В оборонній системі городища вдало поєднуються штучні укріплення з природними перешкодами. З трьох боків гора мала стрімкі схили, з півдня майданчик городища оточували високий вал і глибокий рів, які відділяли її від решти території нагірного плато. Відкрито язичницьке святилище, житла 5—8 ст. (одне з них мало вальковану піч, заповнену череп'яними посудинами кін. 5—6 ст.), господарські ями. Залишки палацових споруд, досліджені в центрі городища і за лінією укріпленнє у північно-східній частині гори, ототожнюються вченими з пам'ятками, які згадуються у літопису під 945.

«Град Кия» займав домінуюче положення серед інших поселень Київської височини і за своїм характером поступово набував рис міського центру, що формувалася, — ядра Київського дитинця. Частина території в межах стародавнього «града» у 9—10 ст. стає дитинцем давнього міста, княжою резиденцією. З півдня та південного сходу з дитинцем межували могильник 9—10 ст. Тепер пам'ятка входить до заповідної зони міста.

Матеріали обстеження зберігаються в Національному музеї історії України та в Інституті археології НАН України.

Стефанія Кілієвич.

85.2. Капище, 6—9 ст. (археол.). У межах городища Кия. Відкрив В. Хвойка (1908); Ф. Мовчанівський у 1937 повторно дослідив залишки цієї споруди, але вже у більш зруйнованому вигляді, ніж її описав В. Хвойка. Капище (язичницьке святилище) являє собою валькований майданчик (4,2 × 3,5 м) еліпсоподібної форми, викладений купками

каменя-пісковика, з чотирма виступами завдовжки 0,7—0,8 м, орієнтованими за сторонами світу.

Навколо споруди долівка, утрамбована товстим шаром білуватої глини зі старанно згладженою поверхнею. Із західного боку цього фундаменту виявлено масивний стовп, у якому шари сильно випаленої глини чергувалися з прошарками попелу й вугілля. Це був жертovníк, на якому впродовж тривалого часу приносили жертви, про що свідчить знайдена навколо нього велика кількість кісток і черепів тварин, головним чином свійських, та шари глини, попелу й вугілля. З південного боку під муруванням капища відкрито шар утрамбованої глини (товщина 0,40 м), під ним — шар попелясто-сірого ґрунту, в якому знайдено фрагменти ліпної кераміки. Тепер законсервовано й відкрито для огляду [420].

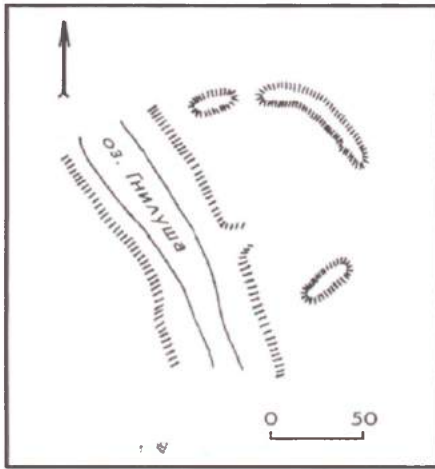
Стефанія Кілієвич.

86. ГОРОДИЩЕ КРАСНИЙ ДВІР, 11—13 ст. (археол.). Вул. Видубицька, 40. На північно-східній околиці Центрального ботанічного саду НАН України, на місі (вис. бл. 70 м над рівнем Дніпра), розташованому між Наводницькою (тепер бульв. Дружби народів) і Видубицькою долинами, що займає домінуюче положення над навколишньою місцевістю. Дослідив І. Мовчан (1971) — бл. 300 кв. м. Загальна площа 5 га. Товщина культурного шару бл. 0,5 м. Територія пам'ятки складається з двох майданчиків — верхнього та нижнього. На нижньому виявлено матеріали пізнього періоду трипільської культури (3-є тис. до н. е.), енеоліту, підгірцівської культури (6—3 ст. до н. е.), періоду раннього залізного віку, часів Київської Русі (11—13 ст.) і пізнього середньовіччя (17 ст.). На верхньому — рештки будівельного матеріалу мурованої споруди, зведеної у техніці змішаної кладки, фрагменти гончарної кераміки 11—13 ст. Дослідники ототожнюють пам'ятку з літописним Красним двором — замською резиденцією князя Всеволода Ярославича, яка згадується у літописі під 1096. Матеріали розкопок зберігаються в Музеї історії міста Києва [421].

Іван Мовчан.

87. ГОРОДИЩЕ, СЕЛИЩЕ, 11—13 ст. (археол.). Комплекс археологічних пам'яток часів Київської Русі. У північній частині міста, у південно-західному районі житлового масиву Вигурівщина — Троєщина, на північному березі оз. Гнилуша. Дослідили В. Завитневич (1880), П. Раппопорт (1950), М. Сагайдак (1990).

87.1. Городище (археол.). Розміри 120 × 80 м; оточене кільцевим валом і ровом. Товщина культурного шару бл. 0,8 м. Досліджено частково вал і кілька поховань, які містилися в ньому; зафіксовано сліди пожеж. Знайдено фрагменти гончарної кераміки часів Київської Русі та пізнього середньовіччя. Дослідники ототожнюють пам'ятку з літописним Городцем (згадується під 1026, 1097, 1134, 1142, 1237), що стояв на р. Радосинь (згадується під 1111, тепер оз. Гнилуша), де укладено договір про поділ земель на Київську і Чернігівську, проведено князівський з'їзд, яким керував Володимир Мономах. У 15 ст., як вважають дослідники, на території городища стояв дерев'яний замок — замська резиденція київ-

87.1. План городища на Вигурівщині Троєщині

ського князя Симеона Омельковича (1455—70), зруйнований 1482 ордами кримського хана Менглі-Гірея. За актовими документами 16 ст. ця місцевість, де було село під назвою Милославичі, належала Київському замку. З травня 1654 за універсалом гетьмана Б. Хмельницького його передано у володіння Михайлівському Золотоверхому монастиреві.

87.2. Селище (посад) (археол.). На північний захід і північний схід від городища, відразу за його оборонними спорудами. Площа бл. 5 га. Товщина культурного шару 0,3 м, розміщений плямами. Знайдено фрагменти гончарної кераміки, печини, органічні залишки. Датується 11—13 ст., ймовірно, є посадом городища. Тепер територія пам'ятки під приватними садибами. Матеріали обстеження зберігаються в Національному музеї історії України та Інституті археології НАН України [422].

Михайло Сагайдак.

88. ГОРЬКОГО ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). У центрі міста, простягається південно-західним схилом заплави р. Либідь, беручи початок біля південного краю Старокиївського плато. З'єднує вул. Л. Толстого з пл. Либідською. Виникла у 30-і рр. 19 ст. з метою сполучення центру міста

86. Видубичі.

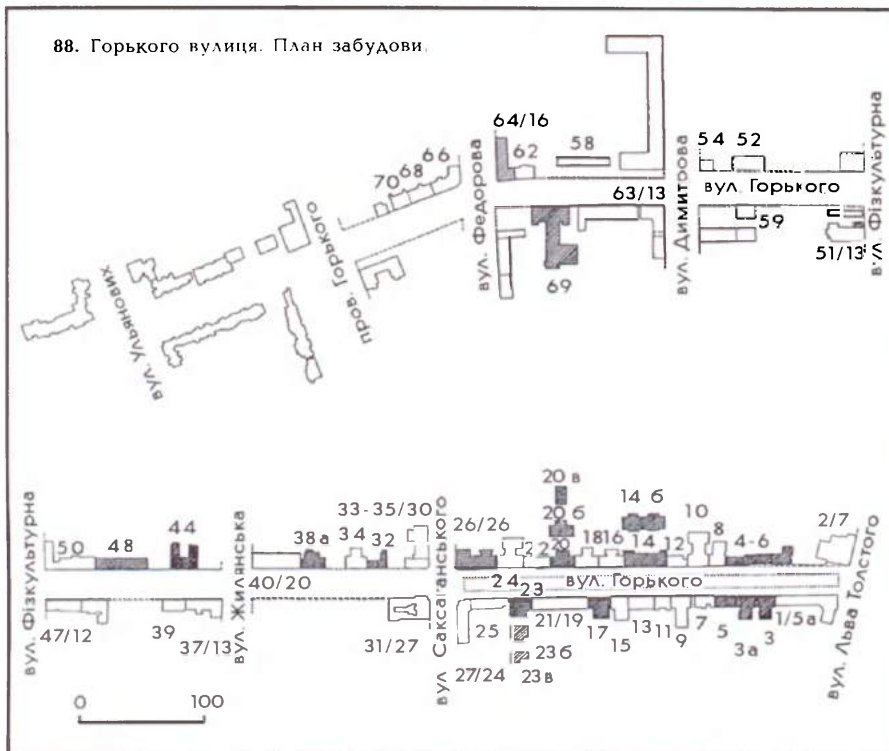
з житловим районом Нова Забудов («Новос троєніє»), який почав створюватися у зв'язку з відселенням киян з Печерська, де споруджували фортецю.

Первісно складалася з двох вулиць до перехрестя з вул. І. Федорова (кол Поліцейська) називалася Ново-Либідською, яку 1874 перейменовано на Кузнечну (від ковальських майстерень, розміщених на околиці міста), респта — вул. Набережно-Либідською (від р. Либідь, що протікає паралельно). З 1909 обидва відрізки об'єднано в єдину вулицю під назвою Кузнечна. 1913 на її початку влаштовано бульвар. У лютому 1919 перейменована на вул. Чернишевського, пізніше — на Пролетарську, з 1936 носить ім'я письменника Максима Горького (Пешкова Олексія Максимовича; 1868—1936).

Складається з двох ділянок, зумовлених рельєфом місцевості: верхньої, що має крутий ухил від вул. Л. Толстого до вул. Жиянської, частина якої до перехрестя з вул. Саксаганського включає розташований по осі проїжджої частини бульвар, і нижньої, плоскої — від вул. Жиянської до пл. Либідської. На верхній ділянці, яка належала до категорії вулиць другого розряду, збереглася архітектурно цінна периметральна забудова багатоповерховими будинками, зведеними наприкінці 19 — на поч. 20 ст. у формах історизму і модерну (№ 3, 14, 14-б, 17, 20, 26/26, 38-а). Із споруд, що мають яскраві риси еkleктизму, вирізняються майстерно прорисованими архітектурними й скульптурними деталями будинок № 23 (арх. В. Ніколаєв) і оригінальний триповерховий житловий будинок № 32 з арковою лоджією (арх. А. Краусс). Два житлові будинки (№ 4—6 і 25/24) є пам'ятками архітектури у стилі пізнього конструктивізму 1930-х рр. Нижня частина вулиці (третій і четвертий розряди) мала переважно садибну забудову, реконструйовану в останні десятиріччя, внаслідок чого планування кварталів повністю порушено. З історичних споруд, які збереглися, заслуговує на увагу триповерховий будинок єврейського училища поч. 20 ст. (№ 69).

В останні роки вулиця — одна з центральних транспортних магістралей міста — забудована багатоповерховими спорудами. Це виробничий корпус Інституту електрозварювання ім. Є. Па-

тона (№ 58), де застосовано характерний для київського будівництва кін. 19 — поч. 20 ст. прийом зведення глухих торців на межах ділянок (арх. Й. Фридлін, інститут «Діпроцивільпромбудпроект»), будинок Інституту науково-технічної інформації та технічно-наукових досліджень на перехресті вул. Горького з пл. Либідською (№ 110), Володимирський критий ринок (№ 115).

З вулицею пов'язані життя та діяльність відомих діячів науки й культури. Тут проживали: родина відомого історика В. Антоновича (№ 40, не зберігся); юрист, філософ права, політичний діяч Б. Кістяківський; лікарі й вчені Г. Брюно, Ю. Лауденбах, П. Морозов (усі — у № 14, 14-б); композитор Р. Глієр (№ 23); художник Ф. Кричевський, геолог, акад. АН УРСР Б. Чернишов, кінорежисер О. Довженко (№ 4—6); письменники П. Тичина (№ 107; у цьому будинку, що належав І. Носову, влаштовував домашні спектаклі композитор М. Лисенко), Т. Осьмачка (жив з 1910-х рр. до 1923 у будинку на розі вулиць Горького і Лабораторної — на місці сучасного № 102) і В. Некрасов (№ 24 і 38-а); поет О. Олень та його син О. Ольжич — поет, політичний діяч (№ 64/16); журналіст Л. Войтоволоський (№ 20) та ін. У дорадянську добу на вулиці діяло кілька навчальних закладів: єврейське двокласне училище (№ 69), комерційні училища — М. Хорошилової (№ 3), Л. Володкевич (№ 44), в яких викладали відомі діячі культури.

У будинку № 4—6 під час німецько-фашистської окупації Києва містилася конспіративна квартира диверсійно-розвідувальної групи І. Кудрі.

У всесвітньо відомому Інституті електрозварювання ім. Є. Патона НАНУ, в його старому корпусі (№ 69) працювали видатні вчені — Є. Патон, Б. Касаткін, А. Макара, К. Хренов [423].

Юрій Нельговський.

88.1. Будинок єврейського училища 1903—04, в якому міститься Інститут електрозварювання (архит., іст.). Вул. Горького, 69. На червоній лінії забудови вулиці, головним фасадом звернений на вул. Горького, бічним — на вул. І. Федорова. Споруджено коштом цукрозаводчиків Лазаря та Льва Бродських у пам'ять про їхнього померлого брата. Проект споруди на конкурсній основі розробив одеський арх. А. Мінкус, будівельні роботи здійснила фірма київського підрядчика Л. Гінзбурга.

Будинок двоповерховий, на напівпідвалі, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний. Перекриття плоскі. Збереглося первісне планування. Центр спо-

руди виділено ризалітом на шість віконних прорізів на першому поверсі й спареними витягнутими стрічастими віконними прорізами-біфоріями, розміщеними у трьох декоративних арках, що нагадують готичні масверки, на другому поверсі.

Ризалітна частина височіє над бічними об'ємами. В її центрі — аттик прямокутної конфігурації з нішею, на якому первісно був напис: «Київське єврейське училище імені Соломона Ізраїльовича Бродського». Чоловий фасад декорований карнизом на високих кронштейнах, лопатками, рустом, підвіконними вставками. Віконні прорізи напівпідвалу закрито декоративними кованими ґратами, перед парадним входом — гранітні сходи.

Спочатку будинок займало двокласне єврейське училище на 300 хлопчиків з ремісничим відділенням на 100 учнів. Серед його вихованців був Толкачов Зіновій Шендерович (1903—77) — графік і живописець.

Після 1917 тут містилася профтехшкола ім. М. Ратманського. З 1944 — Інститут електрозварювання АН УРСР (тепер Міжгалузевий науково-технічний комплекс «Інститут електрозварювання ім. Є. Патона НАН України»), більшість підрозділів якого з 1975 розташовано на вул. Боженка, 11). У ці роки в інституті працювали:

1944—53 — Патон Євген Оскарівич (1870—1953) — вчений у галузі електрозварювання та мостобудування, основоположник вітчизняної школи зварювання металів, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з

88.1. Вул. Горького, 69.

1940), Герой Соціалістичної Праці (1943). Засновник і перший директор цього інституту (1934—53); у 1945—52 — віце-президент АН УРСР. Під керівництвом Є. Патона колектив розгорнув наукові розробки у галузі електрозварювання і паралельно проводив теоретичні й практичні дослідження з проблем мостобудування. Ця робота завершилася спорудженням одного з найбільших у світі суцільнозварного мосту через Дніпро у Києві, якому 1953 присвоєно ім'я Є. Патона.

Приймальня і кабінет вченого містилися на другому поверсі. Кабінет займав наріжне приміщення у правій частині будинку. Тепер тут меморіальний музей Є. Патона.

1944—75 в інституті працював Касаткін Борис Сергійович (1919—93) — вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1976), заслужений діяч науки і техніки України (з 1991). Учений секретар інституту, з 1953 — завідувач відділу фізичної і конструктивної міцності зварних з'єднань зі сталей підвищеної міцності. Водночас 1969—73 — завідувач кафедри Київського політехнічного інституту. Під час роботи у цьому будинку відзначений премією ім. Є. Патона АН УРСР (1975). Наукові праці присвячено дослідженню структури, мікромеханізму деформації і руйнування металів та полімерів, розробці нових марок сталі для зварних конструкцій, зварювальних матеріалів і технологій зварювання, вивченню зварювання різних видів сталей, властивостей зварних з'єднань.

Кабінет вченого містився на четвертому поверсі в лівому крилі будинку. У 1975—93 працював у новому будинку інституту на вул. Боженка, 11.

1944—75 — Макара Арсен Мартинович (1916—75) — вчений у галузі металознавства і технологій зварювання металів, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). В інституті з 1940, 1949—75 — завідувач відділу середньолегованих і високотривких сталей, 1954—70 — заступник директора. Був відзначений премією Є. Патона АН УРСР (1970). Наукові праці присвячено розробці технології автоматичного зварювання під флюсом, вивченню процесу плавлення

основного металу при зварюванні цього типу, а також проблемам зварювання під флюсом на великих швидкостях. Його дослідження кристалізації і структурних перетворень під час зварювання складають наукову основу технології зварювання металів плавленням. Розробляв проблеми технології та металургії зварювання вуглецевих, низьколегованих, леггованих і конструкційних сталей.

Кабінет ученого як заступника директора містився на першому поверсі.

1945—48 та 1963—75 — Хренов Костянтин Костянтинович (1894—1984) — вчений у галузі електрозварювання, акад. АН УРСР (з 1945), чл.-кор. АН СРСР (з 1953), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1955). У 1945—48 — завідувач відділу підводного зварювання і заступник директора інституту. 1948—52 керував лабораторією електрозварювання Інституту будівельної механіки АН УРСР, 1952—63 — лабораторією електротермії Інституту електротехніки АН УРСР. З 1963 — завідувач відділу, з 1975 — науковий консультант Інституту електрозварювання АН УРСР. Відзначений Державними преміями СРСР (1946, 1986 — посмертно). Один із засновників вітчизняної зварювальної науки і техніки. Наукові праці присвячено дослідженню фізичних і хімічних процесів, які супроводжують горіння зварювальної дуги. Вперше у світі використав методи дугового зварювання і різання металу під водою, керамічні флюси для дугового зварювання. Один з перших провів дослідження в галузі конденсаторного і холодного зварювання.

Кабінет вченого як заступника директора був розташований на другому поверсі будинку. З 1975 працював у новому будинку інституту на вул. Боженка, 11.

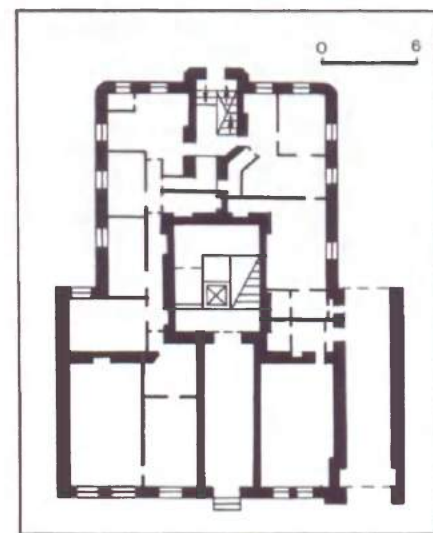
1953 на фасаді встановлено меморіальну мармурову дошку на пошанування Є. Патона, яку 1981 замінено бронзою з горельєфним портретом вченого (ск. О. Скоблєв, арх. К. Сидоров). 1986 на фасаді будинку механічних майстерень (на подвір'ї інституту) встановлено меморіальну мармурову дошку А. Макара.

1984 з нагоди 50-річчя інституту на подвір'ї на невисокому постаменті з червоного граніту встановлено танк Т-34 на пошанування Є. Патона та його співробітників, які зробили значний внесок у розвиток й удосконалення військової техніки у роки Великої Вітчизняної війни. Ліворуч від танка — шість металевих дошок з прізвищами 68 співробітників інституту (серед них — Є. Патон і А. Макара), які 1941—44 працювали на танковому заводі у Нижньому Тагілі (Російська Федерація) [424].

Володимир Будяков, Лариса Гаврилюк, Тетяна Григор'єва, Галина Денисенко, Михайло Кальницький, Лариса Толочко.

88.2. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архит.). Вул. Горького, 17. У рядовій забудові бульварної частини вулиці. Через крутий перепад рельєфу обмежений підірними стінами. Зведений у стилі модерн як прибутковий будинок підрядчика Г. Бурд-Грановського.

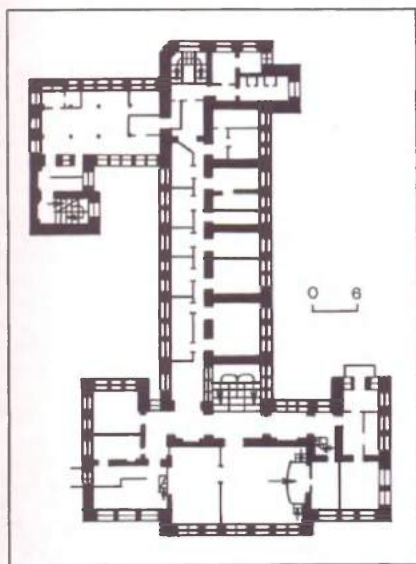
Шестиповерховий, з мансардним верхом, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний. Переkritтя плоскі, дах

88.2. Вул. Горького, 17.
88.2. План першого поверху.

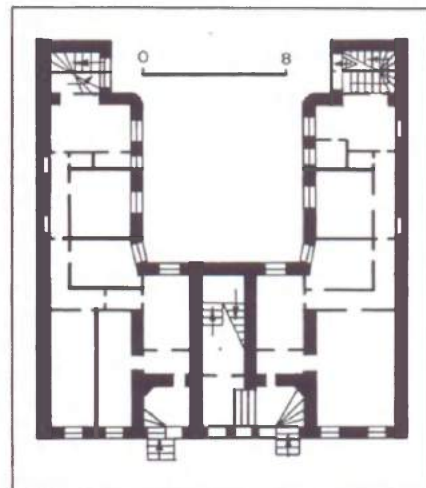
похилий. У центрі споруди — парадні й чорні сходи та ліфтова шахта. Асиметричну композицію головного фасаду підкреслено ризалітом на південному фланзі та двома вертикальними рядами балконів. У ризаліті влаштовано проїзд, на третьому—п'ятому поверхах його вісь посилено прямокутним у плані еркером, на рівні мансардного поверху увінчано щипцем у стилі т. зв. північного модерну. В оздобленні фасаду використано цементрване рустування зі штучного каменю на першому і другому поверхах змінюється плоским рустом на третьому і четвертому, поступаючись місцем тинькуванню «під шубу». Вхідний портал і листви вікон — площинного геометричного характеру. Над вікнами п'ятого поверху — рельєфний квітковий пояс. Широкий фриз з листям аканта і кована огорожа балкона прикрашають еркер. Карниз невеликого виносу з мотивом стилізованих іоніків. У парадному під'їзді збереглася оригінальна металева огорожа парадних сходів і ліфта, які освітлюються великим зенітним ліхтарем. В архітектурі будинку поєднано національні течії європейського модерну.

88.1. План другого поверху.

88.3. Вул. Горького, 32.
88.3. План першого поверху.

На поч. 20 ст. в будинку проживав польський журналіст Л. Радзейовський.

Борис Єрофалов.

88.3. Житловий будинок, 1887 (архіт.). Вул. Горького, 32. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений арх. А. Крауссом як власний прибутковий будинок. З листопада 1888 садиба належала італійському підданому Н. Беллі.

Триповерховий, з напівпідвальним поверхом, цегляний. Перекриття плоскі, дах похилий. У плані П-подібний, з внутрішнім подвір'ям, замкненим флігелем, зведеним 1888 тим самим архітектором. На кожному поверсі — дві квартири, об'єднані оригінальним за композицією комунікаційним вузлом. Планування квартир коридорне. На головний фасад виходять вікна віталень і передпокоїв, інші приміщення орієнтовано на внутрішнє подвір'я. По осі фасаду розміщено проїзд, над ним — аркова лоджія з парадними сходами, у крилах будинку — чорні сходи. Симетричний фасад виконано у відкритій цеглі (тепер пофарбовано) і прикрашено ажурними кованими огорожами лоджій, балконів, парапету й ліпними деталями. Фланкований риза-

літами, з'єднаними на рівні другого поверху трипрогонною аркадою вхідної лоджії, у крайніх прогонах якої — сходові марші. Вище від аркади — тераса, тильна стіна якої увінчана арковим фризом. Декор ризалітів відповідає загальній ренесансній стилістиці фасаду: перший поверх рустований, другий виділений балконом на ліпних кронштейнах, простінки між вікнами третього поверху прикрашено вазами на п'єдесталах. Завершуються ризаліти прямокутними аттиками з меандровим фризом. У парадному під'їзді

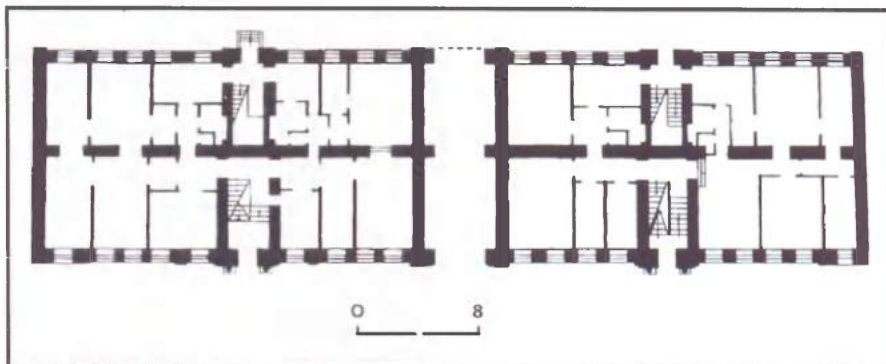
збереглася мозаїчна підлога. Первісне оздоблення інтер'єрів житлових приміщень втрачено. Незвичне об'ємно-просторове вирішення та виразна стилістика споруди мають художню цінність.

Будинок є оригінальною пам'яткою житлової архітектури Києва останньої чв. 19 ст.

Борис Єрофалов.

Михайло Кальницький.

88.4. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Горького, 48. У рядовій забудові вулиці. На поч. 20 ст. належав колезькому асесорові В. Йо-

88.4. Вул. Горького, 48.
88.4. План першого поверху.

зефі. Первісне планування змінено після капітального ремонту 1975. Споруджено у стилі еkleктизму з використанням елементів ренесансу.

Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний, двосекційний, з центральним арковим проїздом на подвір'я. Структура фасаду має симетрично-осьову будову, яку формують сходові клітки (винесені на вуличний фасад). Вертикальні осі мають ідентичну композиційну структуру, яка включає вільно інтерпретований ордер, посилений аттиками. Поверхове горизонтальне членування фасаду підкреслюють балкони на кожному з трьох верхніх поверхів, які з'єднують по три вікна. У декорі фасаду відбито принцип еkleктизму — синтез деталей, запозичених із різних архітектурних стилів. Два парадні входи оформлено порталами з колонами іонічного ордера.

Простінки між вікнами першого і другого поверхів розкреслено горизонтальним рустом.

П'єдестали напівколон, що об'єднують верхні поверхи, оздоблено утопленими фільонками з ліпними акантами. Нижня частина напівколон обтяжена та декорована рустом, верхня — полегшена канелюрами, які повторені у пілястрах. Капітелі (являють собою модифікацію коринфського ордеру) поєднуються з пишним ліпним орнаментом рослинного характеру в антаблементи, гірляндами під вікнами та маскаронами (голови левів), які відіграють роль декоративних кронштейнів напівколон.

Будинок має індивідуальний вигляд, сформований пропорційністю архітектурних компонентів і витонченістю пластичних деталей.

Тетяна Маніфасова.

88.5. Житловий будинок 1909—10, в якому містилося училище Володкевич Л. М. (архіт., іст.). Вул. Горького, 44. Зведений за проектом технік-будівельника А. Трахтенберга у стилі модерн.

П'ятиповерховий, з підвалом, цегляний, у плані П-подібний, з двома прибудовами до тильного фасаду. Основний об'єм виходить на червону лінію забудови вулиці. Декоративне оформлення фасаду виявилось в оригінальному силуеті завершень, притаманному стильовій манері модерну, в ліпних деталях, рисунку віконних рам і металевих огорож. Найпомітніший в декорі т. зв. кадуцей — жезл бога Меркурія, що повторюється п'ять разів між третім і четвертим поверхами. Цей елемент є традиційним символом торгівлі. Будинок двосекційний. Південна секція призначалася для житла (по дві чотирикімнатні квартири на кожному поверсі). У північній секції містилося приватне жіноче комерційне училище Л. Володкевич. Тут на кожному поверсі було по дві класних кімнати, з'єднаних із рекреаційним приміщенням. На четвертому поверсі розташовувалась актовна зала. На першому поверсі головного об'єму — крамниці. Розмежування будинку на житлову й навчальну секції збереглося і в радянський період, причому інтер'єри неодноразово перепланувалися.

Будинок є оригінальним прикладом багатофункціональної прибуткової споруди.

В училищі викладав Александровський Григорій Володимирович (1873—1936 ?) — літературознавець, громадський діяч. Одночасно — професор Вищих жіночих курсів, пізніше — Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка, Київського університету; співзасновник (1903, разом з братом) газети «Киевские отклики»; у добу визвольних змагань працював у Міністерстві народної освіти, співробітник періодичних видань — «Рада», «Нова Рада», «Вільна українська школа» тощо.

З 1980-х рр. тут діяв науково-дослідний інститут «Марс».

Тепер проводяться ремонтно-реставраційні роботи [425].

*Михайло Кальницький,
Лариса Федорова.*

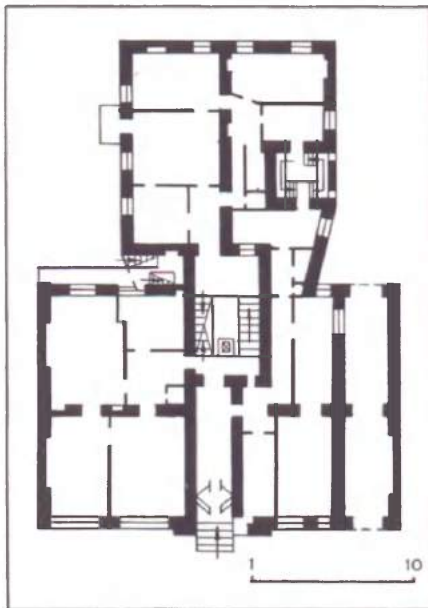
88.6. Житловий будинок 1911, в якому містилося училище Хорошилової М. Г., працював Щербина В. І., проживав Давидов О. С. (архіт., іст.). Вул. Горь-

88.5. Вул. Горького, 44.

88.6. Вул. Горького, 3, 3-а.

88.6. Вул. Горького, 3.
План першого поверху.

кого, 3, 3-а. На крутому рельєфі, у рядовій забудові бульварної частини вулиці. Споруджений на території садиби, що належала частково Х. Вольфману (№ 3), частково М. Бродському (№ 3-а). Будівництво здійснив технік А. Трахтенберг.

Шестиповерховий, цегляний, двосекційний. Секції зсунуті відносно одна до одної на третину поверху, Т-подібні у плані. Кожна з них має парадний і два чорних входи, ліфт. Будівництво здійснювалося у дві черги, тому нижня за рельєфом секція (№ 3-а) має відміне від верхньої спрощене оздоблення. Проїзд на подвір'я — у нижній частині будинку. Фасади симетричні, виконані у лицьовій цеглі. Оформлені у стилі модерн. Перший поверх рустований. Основним композиційним елементом фасаду кожної секції є довгий прямокутний еркер з прилеглими до нього з обох боків балконами. Над еркером — карниз, розіграний декоративним щипцем з напівциркульним вікном. На рівні четвертого поверху розкріповки прикрашає орнаментальний рельєфний пояс з ромашок. Більш розвинутий карниз першої секції спирається на металеві кронштейни. Геометричний рисунок підвіконних площин і ковани огорожі балконів виконано у стилі модерн. В інтер'єрах цікаво оформлено парадний вестибуль першої секції: клітчастий орнамент білої і темно-зеленої глазурованої плити підлоги доповнюється своєрідним гофрованим переkritтям коридора.

Будинок органічно вписується в різночасову забудову вул. Горького.

У 1910-х рр. у будинку № 3 містилося комерційне училище для хлопців і дівчат, засноване Хорошиловою М. Г. У молодшому підготовчому класі навчався письменник В. Некрасов. В училищі викладав Щербина Володимир Іванович (1850—1934) — історик, педагог, культурно-громадський діяч, чл. кор. ВУАН (з 1925). Автор численних праць з історії Києва і Правобережжя. З 1919 працював в УАН.

У 1964—88 у будинку № 3-а в квартирі № 15 проживав Давидов Олександр Сергійович (1912—93) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1964), заслуже-

ний діяч науки УРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1982). У цей період працював в Інституті фізики АН УРСР (1964—66), з 1966 — в Інституті теоретичної фізики ім. М. Боголюбова АН УРСР (з 1966 — завідувач відділу, 1973—88 — директор, з 1988 — почесний директор). Автор наукових праць, присвячених фізиці твердого тіла, теорії ядра, теоретичній біофізиці. Був відзначений Ленінською премією (1966), Державною премією УРСР (1969) [426].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

88.7. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Некрасов В. П., (архит., іст.). Вул. Горького, 38-а. Головний фасад виходить фронтально на вул. Горького. Збудований як прибутковий, що належав на поч. 20 ст. Е. Фількенштейну. Планування квартир змінено внаслідок комплексного капітального ремонту 1980.

Чотириповерховий, цегляний, односекційний, у плані Г-подібний, з виносом ризаліту в глибину подвір'я. У композиції головного фасаду використано принцип осьової симетрії. Чітко виражені три вертикальні вічка, утворені архітектурним декором, фіксують фланги фасаду й центральну вісь з парадним входом і наскрізним проїздом на територію подвір'я. Бічні осі об'єднано центральною лінією балконів. В художньому оформленні головного фасаду використано орнаментальну пластику, в основу якої покладено принцип візерунчастості й килимарства. Декоративні деталі, що відзначаються різноманітністю форм, виконані з фасонної й дрібноформатної цегли, покривають майже всю верхню стіну.

1944—50 у квартирі № 7 на четвертому поверсі будинку проживав Некрасов Віктор Платонович (1911—87) — письменник. У цей період написав повість «В окопах Сталінграда» (1946), за яку відзначений Державною премією СРСР (1947), нариси, оповідання [427].

Тетяна Маніфасова.

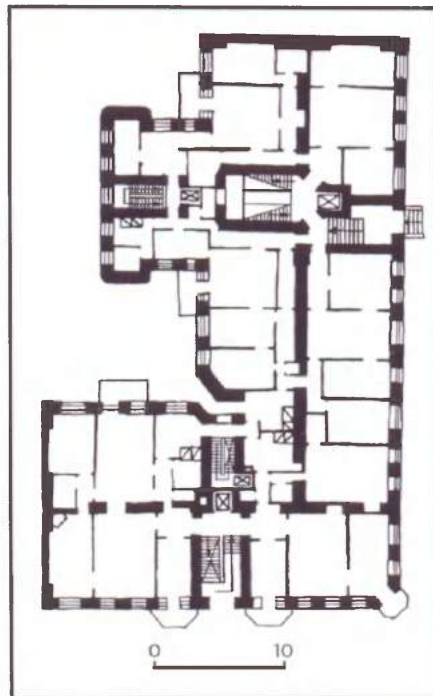
88.8. Житловий будинок 1911, в якому проживав Шлепаков А. М. (архит., іст., мист.). Вул. Горького, 26/26. На південно-східному розі кварталу, на перехресті вулиць Горького і Саксаганського. Займає домінуюче положення у прилеглої забудові. Споруджений як прибутковий будинок купця Л. Кеніна у стилі модерн. Первісно відзначався високим рівнем інженерного опорядження.

Семиповерховий, з боку вул. Горького має цокольний поверх, цегляний. Перекриття плоскі, дах вальмовий. У плані складається з двох Г-подібно зчленованих секцій, у центрах яких містяться парадні та чорні сходи (кожні мали свій ліфт). Важливіша у композиційному відношенні наріжна частина споруди підкреслена вузьким гранчастим еркером з вежею, прикрасеною монограмою власника «К. Л. І.». Композиція обох вуличних фасадів ґрунтується на зіставленні вертикалей еркерів і рядів балконів з горизонтальними рустованого першого поверху, міжповерхового квіткового ліпного поясу й вінцевого карниза та ультрамаринового майолікового фриза. Обидва фасади увінчано широкими щипцями зі скульптурними композиціями

88.7. Вул. Горького, 38-а.

88.8. Вул. Горького, 26/26.
88.8. План першого поверху.

на сільську тематику. Ковані ступки брами у проїзді на подвір'я й огорожі балконів та сходів мають вишуканий декоративний рисунок у стилі модерн, який обіграє мотив спіралі.

У цьому будинку 1967—96 в квартирі № 27 на четвертому поверсі мешкав Шлепаков Арнольд Миколайович (1930—96) — історик, акад. АН УРСР (з 1982), заслужений діяч науки і техніки України (з 1995), засновник і директор Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР у 1978—92 (тепер — Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України). Досліджував проблеми американістики, міжнародних і міжнаціональних відносин, соціально-економічної історії зарубіжних країн, політології.

Борис Єрофалов, Елла Піскова.

88.9. Житловий будинок 1930-х рр., в якому проживали Кричевський Ф. Г., Чернишов Б. І., перебував Довженко О. П., містилася конспіративна квартира групи Кудрі І. Д. (архит., іст.). Вул. Горького, 4—6. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці з великим схилом. За фізичним об'ємом перевищує навколишні споруди, але завдяки композиційному вирішенню фасадів і пропорціям елементів органічно входить у ритміку забудови вулиці. Споруджений за проектом арх. Ф. Лескової і консультацією проф. О. Вербицького.

Восьмиповерховий (з одного боку — дев'ятиповерховий), цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, звернений коротким крилом углиб ділянки. Використано конструктивну систему поздовжніх несучих стін. Дво-, три-, чотирикімнатні квартири групуються навколо трьох сходових кліток, входи до яких передбачено тільки з вулиці. Більшість квартир має додатковий вихід через кухню на чорні сходи, орієнтовані на подвір'я.

Композиція всіх фасадів ґрунтується на принципі триярусності, з виявленням дрібної структури житлового будинку. Головний та бічний фасади мають єдине архітектурне вирішення. Головний фасад, незважаючи на асиметрично розташований проїзд на подвір'я, має чітко витриману симетричність композиції. Його площини поділено на три частини двома вузькими ризалітами з лоджійними в сдинному рамковому обрамленні. Перший ярус, до якого входять два поверхи, відіграє роль цоколю, де центральна частина прикрашена плоскою аркадою, що відповідає ритму вікон. Основними композиційними елементами у лаконічному вирішенні другого ярусу є обгороджені балконами балкони, зосереджені у центральній частині фасаду. Площини стін першого і другого ярусів на бічних частинах і ризалітах декоровано плоским рустом. Аттіковий поверх відокремлений від нижчого ярусу карнизом, що дуже навісас, розкріпований пілястрами, підвіконна частина оздоблена стилізованими напівбалючинами. Споруду увінчує невеликого виступу плоский карниз. Триярусне вирішення дворового фасаду лаконічне, головна композиційна гра створюється комбінацією різних за пропорціями віконних прорізів.

Споруда — приклад професійного під-

ходу архітекторів 1930-х рр. до будівництва в історичному середовищі, коли метою є збереження і підкреслення характерних для конкретного місця композиційних прийомів забудови.

До поч. 1940-х рр. у будинку проживав Кричевський Федір Григорович (1869—1947) — живописець, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1940). У 1922—41 — професор Київського художнього інституту, 1941—43 — голова Спілки художників. У цей період створив цикл картин за мотивами поеми Т. Шевченка «Катерина», портрети тощо. 1943—45 — на еміграції в Німеччині, 1945 репатрійований.

1941—42 у помешканні № 38 (тепер № 37) на другому поверсі мистецька конспіративна квартира підпільної розвідально-диверсійної групи І. Кудрі. До її складу входила М. Груздова, яка за завданням Максима (І. Кудрі) влаштувалася на посаду керуючого цим будинком, де на першому поверсі розмістився розвідпункт абвера, що дало змогу виявляти його агентуру. 5 липня 1942 І. Кудрю було заарештовано, М. Груздова перейшла на нелегальне становище.

У повоєнні роки в будинку проживали мати й сестра Довженка Олександра Петровича (1894—1956) — кінорежисера й письменника, який, приїжджаючи до Києва (останнього разу — у серпні 1956), зупинявся тут.

1945—50 у квартирі № 6 проживав Чернишов Борис Ісидорович (1888—

1950) — геолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1943). З 1939 до кінця життя працював в Інституті геологічних наук АН УРСР; 1939—46 — його директор, у той самий час — віцепрезидент АН УРСР. Наукові праці — з проблем палеонтології, стратиграфії, загальної геології [428].

Марія Гончаренко, Вячеслав Докучаєв, Михайло Кальницький, Дмитро Малаков.

88.10. Житловий будинок 1910, в якому проживали О. Олесь, О. Ольжич (архит., іст.). Вул. Горького, 64/16. На розі вулиць Горького та І. Федорова, двосекційний, з двобічним розташуванням квартири, частково — з магазинами на першому поверсі.

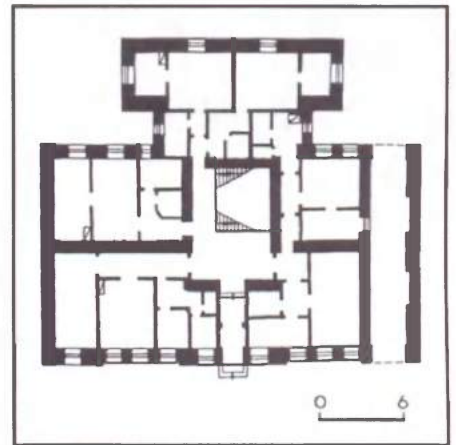
Чотириповерховий, цегляний, з видовженим фасадом і аркою в'їзду на подвір'я з боку вул. І. Федорова, двосекційний, з двобічним розташуванням квартири, частково — з магазинами на першому поверсі.

Фасади ледь розчленовано розкріповками з невисокими аттиками. Більше розкріповано наріжну частину, над якою підноситься високе та вузьке потрійне вікно на рівні аттиків. Фасад декоровано в дусі пізнього модерну з мотивом рапортних квадратів різного розміру, виявлених рельєфно та поданих на рівні вікон останнього поверху широкою (в три ряди) смугою керамічних вставок. Парадні під'їзди оздоблено порталами спрощених абрисів. Балкони розібрано, замість балконних дверей влаштовано вікна.

У цьому будинку 1911—19 мешкав Олександр Олесь (справж. — Кандиба Олександр Іванович; 1878—1944) — поет. Народився на хут. Кандиби біля с. Білопілля на Сумщині. Закінчив 1902 Харківський ветеринарний інститут. У Харківському земстві працював ветеринарним лікарем. 1911 переїхав до Києва, працював ветеринарним лікарем на міській бійні. Літературну діяльність почав 1903 і набув широкої популярності вже після виходу першої збірки «З журбою радість обнялась» (1907). У творах О. Олеся особиста лірика поєднується з громадянськими, патріотичними настроями. Його вірші поклали на музику українські композитори М. Лисенко, Я. Степовий, К. Стеценко та ін., а також російські, білоруські, французькі, чеські композитори. У ці роки вийшли драматичні твори: «Над Дніпром», «Трагедія серця», «По Мюллеру» (всі — 1911), «Тихого вечора» (1912), «Злотна нитка» (1913, з присвятою М. Лисенкові), «Осінь», «Танець життя», «На свій шлях», «На

88.10. Вул. Горького, 64/16

88.11. Вул. Горького, 23.

88.11. План першого поверху.

курорті» (всі — 1913), «Хвесько Андібера», «Буржуї» (обидва — 1917).

1919 емігрував до Будапешта, потім до Відня, де 1920 редагував часопис «На переломі» і був головою Союзу українських журналістів. З 1924 жив у Празі, де й помер.

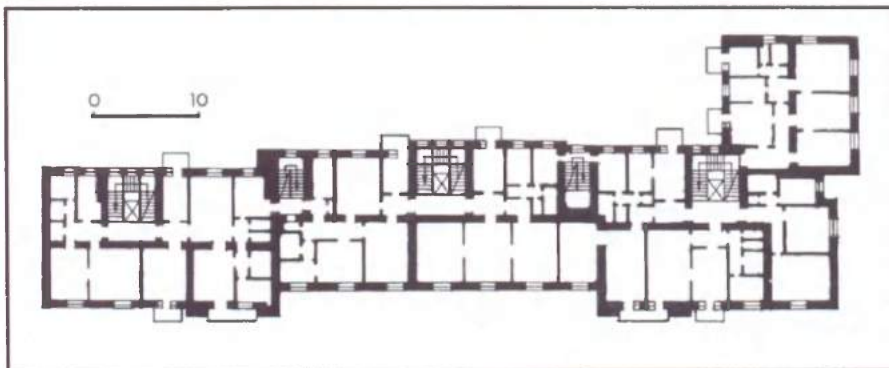
Син О. Олеся — Олег Ольжич (справж. — Кандиба Олег Олександрович; 1907—44) — поет, археолог, публіцист і політичний діяч. Автор збірок поезій «Рінь» (1935), «Вежі» (1940) та посмертної «Підзамча» (1946). Як керівник ОУН на окупованій німецькими військами Україні брав участь в організації 1941 в Києві Української Національної Ради. Загинув у нацистському концтаборі Заксенгаузен. Ім'ям Ольжича названо вулицю в Києві [429].

Дмитро Малаков.

88.11. Садба 1899—1900, в якій проживав Глієр Р. М. (архит., іст.). Вул. Горького, 23, 23-б, 23-в. У ряді забудови бульварної частини вулиці. До комплексу ділянки входять головний будинок (№ 23), споруджений як прибутковий на замовлення київського будівельника-підрядчика Л. Кучера (Кучерова). Паралельно до нього у гли-

88.9. Вул. Горького, 4—6.

88.9. План третього поверху.

бині садиби розташовано два флігелі. Будівлі зведені 1899—1900 за проектом арх. В. Ніколаєва.

Фасадний будинок. Чотириповерховий, з підвалом, цегляний, тинькований, у плані Т-подібний, односекційний. Симетричний фасад у стилі ренесанс відзначається надзвичайною пишністю. У площині фасадної стіни виділено центральну та дві флангові розкріповки, підкреслені тричвертєвими корінфськими колонами на рівні другого—третього поверхів. Завершення розкріповок було вирішено у вигляді покрівельних вежок з декоративними ґратами (не збереглися). Особливо ефектною була центральна вежка, увінчана шпилем з флюгером. До нашого часу дійшла тільки цегляна частина завершення центрального ризаліту з подвійним даховим вікном. На четвертому поверсі вікна напівциркульні, на інших — прямокутні, з різноманітним оздобленням. Площини стіни першого поверху і центрального ризаліту оброблено рустом. Широко застосовано скульптурне оздоблення: на рівні четвертого поверху — дві жіночі постаті на повний зріст, на рівні третього — дві герми у вигляді чоловічих постатей, у фризі та на базах колон — маскарони, по всьому фасаді — ліпний рослинний орнамент. Над парадним входом в картуші — літера «К» — ініціал домовласника. З металевих деталей збереглася ґратчаста падуга в'їзної брами. Огорожі балконів утрачено і замінено новими. В інтер'єрі збереглася ліфтова шахта. Своєрідно вирішено розташування приміщень, зблокованих двома групами у різних рівнях з боку головного фасаду та тильного виступу. Сходи від них виведено до центрального сходового прогону. Парадні сходи до чолового фасаду мають мармурові сходи, майданчики вимощено метлаською плиткою.

Флігель (№ 23-б). Чотириповерховий, з напівпідвалом, цегляний, пофарбований, у плані Т-подібний, односекційний. Фасад симетричний за композицією, розкріпований, декорований за допомогою цегляної кладки (чарунковий карниз, лопатки між віконними прорізами, поребрик тощо). Напівпідвал з боку головного фасаду частково виділено приямками. Житлові приміщення групуються навколо просторої сходової клітки, яку перекрито скляним ліхтарем.

Флігель (№ 23-в). Прилягає до тильної межі садиби. Триповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Фасад фланкований ризалітами, декорований елементами цегляної кладки, аналогічними № 23-б. Парадні кам'яні та чорні дерев'яні сходи розташовані з флангів житлових секцій. У будинку № 23 у 1914—16 проживав Глієр Рейнгольд Моріцович (1875—1956) — композитор, диригент, педагог, народний артист СРСР (з 1938). У ці роки Р. Глієр був директором Київської консерваторії. Його зусиллями створено педагогічний колектив, до складу якого входили відомі піаністи Г. Нейгауз, Ф. Блуменфельд, К. Михайлов, скрипаль Д. Бертьє. Р. Глієр особисто керував класами композиції, оркестрового та камерного ан-

самблів, організував оперний клас і студентський оркестр. Його учні — композитори Б. Лятошинський та Л. Ревуцький. 18 листопада 1916 оркестр під керівництвом Р. Глієра акомпанував молодому С. Прокоф'єву, котрий вперше виконав свій Перший концерт для фортепіано з оркестром. У цей час Р. Глієр написав музичні ескізи та начерки програми симфонічної поеми «Тризна» (1911—15), сім романсів на вірші В. Іванова «Газелі про троянду», які були вперше виконані 1 березня 1914 у залі Купецького зібрання (тепер зала Національної філармонії України). Тоді ж він виношує задум симфонії «Запорожці» (за мотивами картини І. Рєпіна), займається підготовкою оркестровок опер М. Лисенка «Наталка Полтавка», «Чорноморці». 1914 Р. Глієр удостоєний премії ім. М. Глінки [430].

Ольга Белая,

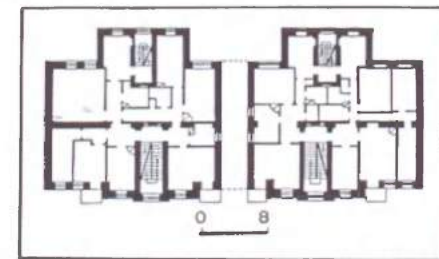
Михайло Кальницький.

88.12. Садиба поч. 20 ст., в якій проживали Брюно Г. Г., Кістяківські Б. О. та Г. Б., Лауденбах Ю. П., Морозов П. І. (архит., іст.). Вул. Горького, 14, 14-б. На червоній лінії забудови, на верхній (бульварній) ділянці вулиці. Відзначається порівняно широким фронтом. Наприкінці 19 ст. належала родині Кістяківських, у 1900 придбана домовласником М. Відмунтом (Відмонтом). На його замовлення замість первісних невеликих споруд зведено фасадний будинок № 14 (1900—01, арх. А. Краусс), пізніше флігель № 14-б (арх. А. Краусс). З серед. 1900-х рр. садиба належала В. Кістяківській. Споруда зводилась як прибутковий житловий будинок з магазинами у нижньому поверсі.

Фасадний будинок (№ 14). П'ятиповерховий (через великий перепад рельєфу нижній поверх на правому фланзі перетворився на цокольний напівповерх), цегляний, прямокутний у плані, двосекційний. Парадні сходи наближені до центральної осі, чорні містяться у тильних флангових ризалітах. Фасад пишно оздоблено у стилі т. зв. київського ренесансу. Композицію декору вирішено за симетричною триосьовою схемою (центральна та флангові осі), притаманною творчості А. Краусса. Центральну вісь

88.12. Вул. Горького, 14-б.

88.12. План першого поверху.

підкреслює велика арка проїзду, до якої прилягають парадні під'їзди двох житлових секцій.

На рівні четвертого—п'ятого поверхів будинку на центральній осі влаштовано портик з двох тричвертєвих корінфських колон, увінчаний антаблементом та трикутним фронтоном. Фриз антаблементу оздоблено ліпними пальметами, у тимпані фронтону вміщено декоративні кронштейни. Обабіч фронтону та у завершеннях флангових осей влаштовано цегляні парапети. Площину фасаду розчленовано рустованими лопатками. В оздобленні широко застосовано декоративне ліплення: гірлянди у фризі, картуші у замкових каменях віконних завершень, підвіконні вставки (меандри, пальмети, мушлі тощо). Збереглися вхідні парадні двері, метласька плитка та мармурові сходи в інтер'єрах під'їздів. Металеві ковані ґрати головної арки було втрачено (тепер поновлено).

Флігель (№ 14-б) міститься у глибині ділянки. Споруджений у рисах пізнього еkleктизму. Первісно двоповерховий, з напівпідвалом і триповерховими ризалітами з боку подвір'я. 1946—48 надбудовано два поверхи; дворові ризаліти, де містилися чорні сходи та кухні, надбудовано одним поверхом. У плані прямокутний, на головному фасаді дві симетричні розкріповки. По центральній осі фасаду на висоті двох поверхів розміщено арковий наскрізний проїзд, який поділяє будинок на дві житлові секції. Два парадних входи у розкріповках симетричні відносно проїзду. Стіни фасадів фактурно оброблено цегляним рустуванням, декоровано ліпленням. У центрі ризалітів на другому поверсі — глухі портики з трикутними фронтонами, які акцентують симетрично-осьову побудову головного фасаду. Ліплення у вигляді виноградної лози прикрашає аркові вікна другого поверху, оздоблені архівольтами на профільованих імпостах. Замки архівольтів прикрашено ліпною квіткою на стеблінці. Ліпні деталі відзначаються тонкою прорисовкою, витонченістю ліній, характерними для періоду модерн. У створенні індивідуального вигляду фасаду значну роль відіграють художньо оформлені ажурні металеві напівкруглі піддашши над двома входами.

У садибі проживали відомі лікарі й вчені.

У 1910-х рр. — Брюно Георгій Георгійович (1862—1919) — акушер-гінеколог, доктор медицини (з 1898). Викладав у Київському університеті, керівник акушерсько-гінекологічної клініки (1913—19), професор (з 1917) медичного відділення при Вищих жіночих курсах, земської фельдшерсько-акушерської школи у Києві. Одночасно безкоштовно працював у кількох лікарнях, створюючи диспансерний метод обслуговування. Першим в Україні проводив операції розширеної абдомінальної екстирпації шийки матки, ураженої раком. Протягом багатьох років очолював Товариство охорони материнства і дитинства.

У 1900-х рр. — Лауденбах Юлій Петрович (1863—1910) — фармаколог, доктор медицини (з 1894), професор, завідувач кафедр фармакології (1898—1908) та фізіології (1908—10) Київського університету. Досліджував

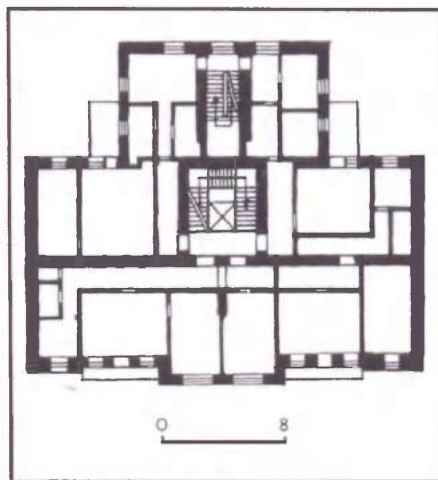
проблеми фармакології серцево-судинної системи, вплив отруйних речовин на кров тощо.

У 1900-х рр. — Морозов Павло Іванович (1846—1927) — хірург, професор Київського університету (з 1891), завідувач кафедри оперативної хірургії і топографічної анатомії (1886—1910, 1917—22), проректор (1906—10). Один з ініціаторів і фундаторів медичного відділення при Вищих жіночих курсах (1907), на якому викладав довгий час, а після його реорганізації у Київський жіночий медичний інститут був його директором (з 1916). Одночасно викладав у Київському художньому училищі, зуболікувальній школі Л. Бланка, був директором Самаритських жіночих курсів Товариства допомоги інтелігентним жінкам, членом Товариства швидкої медичної допомоги у Києві. Пізніше мешкав на вул. Стрілецькій, 12.

1917—19 у квартирі № 19 проживав Кістяківський Богдан (Федір) Олександрович (1868—1920) — філософ, соціолог, правознавець, акад. УАН (з 1919). Син визначного вченого і громадського діяча, професора права Київського університету О. Кістяківського. 1913—17 Б. Кістяківський редагував журнал «Юридический вестник» (Москва). Був одним із авторів та ініціаторів збірника статей про російську інтелігенцію «Вежи» (1909), в якому опублікував статтю «На захист права (Інтелігенція й правосвідомість)», де обґрунтував теорію правового самообмеження держави. Був прихильником драгоманівських ідей автономності й федералізму у поглядах на державу. У січні 1917 переїхав до Києва, оселився у цьому будинку. Викладав у Київському університеті, професор. Захистив докторську дисертацію на тему «Соціальні науки і право». У період УНР і Української Держави брав участь в організації Української академії наук та у проведенні реформи вищої школи. Працював в Українському державному університеті з часу його створення (1918—19). Був обра-

ний сенатором і членом Адміністративного генерального суду (1918). Під час денікінської окупації Києва, яка принесла з собою загрозу закриття академії, був відряджений до Ростова на переговори з Особливою нарадою А. Денікіна з питань збереження УАН. Останній рік життя провів у Катеринодарі, де викладав у місцевих вузах. Син Богдана Кістяківського — Георгій (Джордж) Кістяківський — всесвітньо відомий учений-хімік, радник президента США Д.-Д. Ейзенхауера з питань національної політики в галузі науки

88.13. Вул. Горького, 20.
88.13. План третього поверху.
88.13. Вул. Горького, 20-г.

й техніки, один із винахідників американської атомної бомби [431].

В'ячеслав Горбик, Михайло Кальницький, Тетяна Маніфасова, Тетяна Осташко.

88.13. Садиба 1911, в якій проживали Войтоловський Л. Н., Спекторський Є. В. (архит., іст.). Вул. Горького, 20, 20-б, 20-в, 20-г. У ряді щільної периметральної забудови бульварної частини вулиці; вузька ділянка у глибині кварталу відгороджена від сусідніх садиб огорожею. Складається з чолового прибуткового будинку і двох житлових флігелів, які будуються за ним паралельно вулиці, створюючи прохідні подвір'я. Всі будинки в садибі споруджено одночасно, на замовлення Ф. Зенченка, ймовірно, за проектом київського арх. Ф. Олтаржевського.

Фасадний будинок (№ 20). П'ятиповерховий, з підвалом, цегляний, з простим великофактурним тинькуванням. У плані — уніфікована Т-подібна секція з чотирма квартирами на поверсі та центрально-осьовим розміщенням парадної й чорної сходових кліток. Сучасне внутрішньоквартирне планування коридорного типу. Головний фасад виконаний у формах модерну, симетричний, п'ятидільний, з центральним плоским прямокутним ризалітом і бічними розкріповками, завершеними невисокими щипцями плавних абрисів. У частинах, що западають, — балкони з ажурними металевими ґратами. Лаконічні, виразні форми фасаду (плоскі вигнуті листви різних за формою вікон, контрастна фактура тинькування, однотипні кобальтові керамічні вставки) доповнено орнаментальними рельєфами. Ними оздоблено міжвіконні фризи з мотивом кола на третьому поверсі, підвіконні фільонки бічних вікон верхніх поверхів, консолі головного входу.

Флігель (№ 20-б). Чотириповерховий, цегляний, прямокутний у плані, симетричний за композицією, з проїздом у центрі. Архітектуру фасаду вирішено у цегляному стилі із застосуванням рустування (на нижньому поверсі), міжвіконних лопаток, мотиву зубців і двох прямокутних аттиків над карнизом.

88.13. Вул. Горького, 20-в.

Флігель (№ 20-в). Чотириповерховий (два поверхи надбудовано 1951), цегляний, прямокутний у плані, асиметричний за композицією, з ризалітом на три вікна та балконом на лівому фланзі обабіч входу. Майже позбавлений декору фасад на нижньому поверсі оброблено під руст. Над входом — піддашок, що спирається на пологу арку, яка підтримується з одного боку колоною стилізованого ордера.

Флігель (№ 20-г). Одноповерхова, цегляна споруда господарського призначення, Г-подібна у плані, із заокругленим наріжжям.

Садиба — характерний зразок містобудування поч. 20 ст.

У 1910-х рр. тут проживав Войтоловський Лев Наумович (1876 — після 1937) — лікар, літературний критик, журналіст, громадсько-політичний діяч. Учасник соціал-демократичного руху в Києві. Після 1905 працював у періодичних виданнях, головним чином, у газеті «Киевская мысль», а також публікувався у журналах «Друг народа», «Современный мир»; з 1914 — лікар у діючій армії. 1925 опублікував книгу спогадів «Слідами війни» (похідні записки 1914—17), у 1926—28 — «Історію російської літератури» (у 2-х тт.).

У 1910-х рр. тут мешкав Спекторський Євген Васильович — учений в галузі права, професор, у квітні 1918 — грудні 1919 (з перервами) — ректор Київського університету; одночасно викладав на Вищих жіночих курсах; з 1915 — голова Наукового філософського товариства у Києві. Емігрував [432].

*Тетяна Скібіцька,
Лариса Федорова.*

89. ГРУШЕВСЬКОГО МИХАЙЛА ВУЛИЦЯ, 18—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Планувальна вісь і головна транспортна артерія історичного району Липки. З'єднує Європейську й Арсенальну площі. На відрізку від вул. Хрещатик до вул. Садової має значний підйом. З непарного боку вздовж Печерського узвишшя розкинулися парки — Хрещатий (кол. Купецький сад), Міський сад (кол. Царський) та Маріїнський, які надають вулиці особливого архітектурно-ландшафтного характеру. З 1-ї пол. 19 ст. разом з Володимирським узвозом і вул. Сагайдачного називалася вул. Олександрівською, з 1919 — вул. Революції. 1934

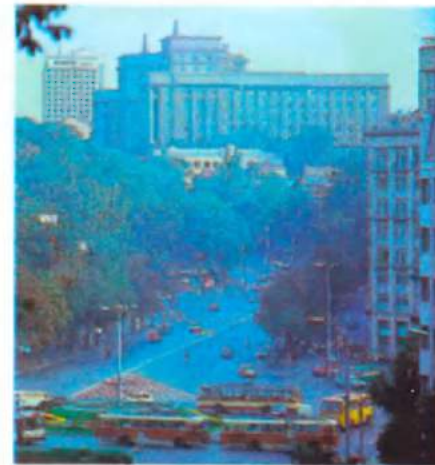
назва на честь радянського партійного і державного діяча С. Кірова. До 1955 до складу вулиці входив також Музейний пров. 1991 її перейменовано на пошанування визначного історика, громадського і політичного діяча Грушевського Михайла Сергійовича (1866—1934).

Відомо з 16 ст. як частина старого шляху від Подолу до Києво-Печерської лаври, що проходив через лісові хащі уздовж т. зв. Довгої ниви, яка належала Пустинно-Миколаївському монастиреві. У серед. 18 ст. за розпорядженням імператриці Єлизавети Петрівни при дорозі було закладено парк і зведено Царський палац (№ 5-а, арх. Б.-Ф. Растреллі). У кін. 18 ст. за Катерини II розроблено проект планування Палацової частини міста, який визначив трасування верхнього відрізка вулиці. Тут намічалось створення нового загальноміського центру — у південній частині великого плацу, перед Царським палацом збудовано Присутствениця місця (розібрано у 1850-х рр. у зв'язку з будівництвом Київської фортеці), планувалося спорудження Володимирського собору (не реалізовано). Остаточно прокладена вулиця за генерал-губернатора В. Левашова (1833—36), який здійснив реалізацію планування усього району. На поч. 19 ст. визначився функціональний характер Липок як аристократично-адміністративного району міста. Прикладом забудови цього періоду є єдиний уцілілий дворянський особняк (№ 14). У 2-й пол. 19 —

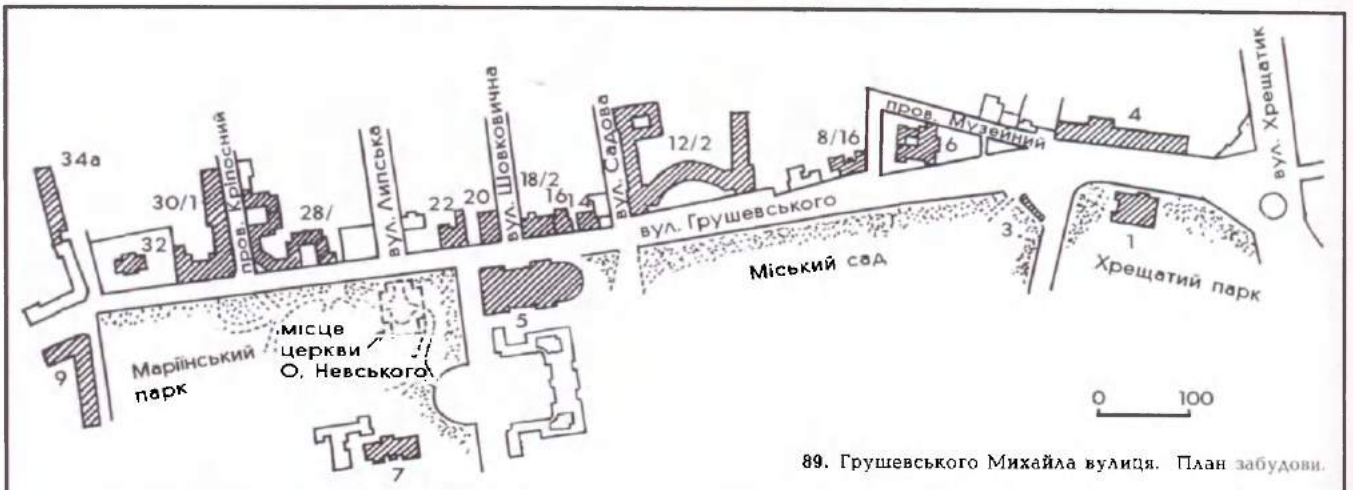
на поч. 20 ст. садиби родової аристократії поступово витісняються вирішеними у різних історичних стилях особняками представників торговельного і промислового капіталу (№ 18/2, 20, 22) та багатоквартирними прибутковими житловими будинками (№ 16). Після відновлення Царського палацу (1870, арх. К. Маєвський) на місці кол. Двірцевого плацу закладено Маріїнський парк, збудовано прилеглий палацові служби (№ 7 — контора Удільного відомства). По осі вул. Липської 1888—89 за проектом арх. В. Николаєва споруджено церкву св. Олександра Невського (розібрана у 1930-х рр.). 1887 за проектом арх. В. Николаєва збудовано пожежне депо з каланчею Палацової частини міста (на місці теперішнього готелю «Київ»). На поч. 20 ст. ансамбль вулиці поповнився значними громадськими спорудами: Музеєм старожитностей і мистецтв (№ 6, архітектори П. Бойцов, В. Городецький), Міською публічною бібліотекою (№ 1, архітектори О. Кривошеєв, З. Клаве), Військовою школою (№ 30/1, архітектори В. Кричевський, В. Пешанський; 1931 добудована арх. Й. Каракісом). З 1920-х рр. у Липках розгорнулося житлове будівництво. На місці зруйнованих під час громадянської війни будівель садиби киянки Мосолової споруджено 118-квартирний житловий комплекс для працівників заводу «Арсенал» у стилі конструктивізму (№ 28/2, арх. М. Анічкін, інж. Л. Толтус).

Після постанови ВУЦВК від 1934 про перенесення столиці України з Харкова до Києва вулиця набула характеру урядового центру. На ній з'являються визначні твори радянської архітектури — будинки Ради Народних Комісарів УРСР (№ 12/2, архітектори І. Фомін, П. Абросимов) і Верховної Ради УРСР (№ 5, арх. В. Заболотний), а також житловий будинок для працівників ЦК КП(б)У (№ 9, арх. О. Бекетов). У нижній частині вулиці вдало вписався у ландшафт стадіон «Динамо» (№ 3, арх. В. Осьмак та ін.). Усі ці споруди вирішено у стилі радянського неокласицизму.

Повоєнний період представлено скромним за архітектурою будинком Секції суспільних наук АН УРСР (№ 4) і характерним для архітектури 1950-х рр. житловим будинком № 34. У 1973 ансамбль вулиці поповнився двадцяти-

89. Вулиця М. Грушевського.

89. Грушевського Михайла вулиця. План забудови.

поверховим готелем «Київ», який разом з будинком Кабінету Міністрів України відіграє активну роль у силуеті Києва (арх. І. Іванов та ін.). Пам'ятками архітектури є будинки № 1, 5, 5-а, 6, 9, 12/2, 14, 16, 18/2, 20, 22, 28/2, 30/1, 32. Для вул. М. Грушевського характерне ансамблеве вирішення багатьох її ділянок, тісний зв'язок з природним ландшафтом.

Більшість будинків має значну історико-культурну цінність. Насамперед це стосується Маріїнського палацу (№ 5-а) — визначної пам'ятки архітектури та історії, що був свідком багатьох подій протягом 18—20 ст., у т. ч. доби української революції і громадянської війни. Пам'ятками державного устрою і суспільного життя є також будинки Ради Народних Комісарів (№ 12/2); Верховної Ради УРСР (№ 5), в якому 24 серпня 1991 було прийнято Акт про незалежність України; командувача КВО (№ 32), де проживали у різний час М. Драгомиров, І. Дубовий, Г. Жуков, М. Кирпонос, С. Тимошенко, І. Федько, Й. Якір; Київського художньо-промислового і наукового музею (№ 6), що був відомим українським культурним осередком; військової школи (№ 30/1) та ін. На вулиці міститься споруда інститутів Секції суспільних наук НАН України (№ 4), в яких працювали видатні вчені, та житлові будинки, пов'язані з життям та діяльністю відомих діячів культури: Марка Вовчка (№ 7), М.-Е. Мандельштам і М. Бердяєва (№ 8/16), Г. Майбороди (№ 16) та ін. До пам'яток історії та архітектури належать Хрещатий, Маріїнський та Міський парки; монументального мистецтва — пам'ятник на могилі генерала Радянської армії М. Ватутіна (1948, ск. Є. Вучетич, арх. Я. Білопольський) [433].

*Борис Єрофалов,
Тетяна Трегубова.*

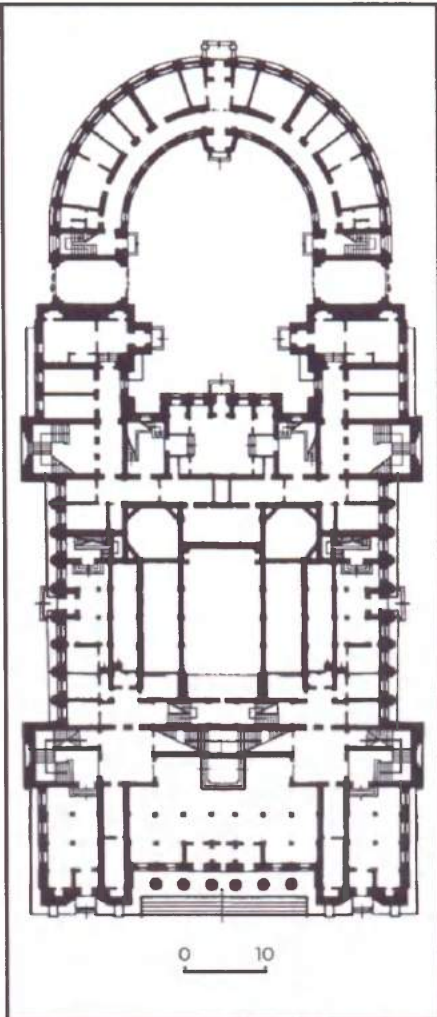
89.1. Будинок Верховної Ради УРСР, 1936—39 (архит., іст.). Вул. М. Грушевського, 5. На розі вул. М. Грушевського і площі перед Верховною Радою, у безпосередньому сусідстві з ансамблем Маріїнського палацу. Замикає перспективу вул. Шовковичної.

Питання про спорудження будинку для Центрального Виконавчого Комітету УРСР постало незабаром після перенесення столиці України з Харкова до Києва. У лютому 1936 оголошено закритий конкурс на складання проекту будинку. До конкурсу були залучені провідні фахівці: В. Заболотний, С. Григор'єв, В. Риков, Я. Штейнберг. Перша премія присуджена В. Заболотному. Було організовано авторську архітектурну майстерню. У розробці проекту брала участь творча група молодих архітекторів: Н. Чмутіна, П. Красицький, Г. Граужис, А. Кіріндас, Е. Сарнавський та інж. Ю. Каннібах. У серпні 1936 розпочалися будівельні роботи, у травні 1939 будинок увійшов до експлуатації і почав використовуватися обраною 1938 Верховною Радою УРСР. 1945—1947 і 1985 здійснювалися роботи з реконструкції та реставрації споруди. Складність проектування, що базувалося на великих творчих пошуках, зумовлювалася багатьма факторами: унікальним призначенням споруди, сусідством з багатоповерховим будинком Ради Міністрів УРСР, з одного боку, і з неви-

соким об'ємом кол. Царського палацу, розташованим у пишному парковому оточенні, — з другого.

Триповерховий, цегляний, прямокутний і строго симетричний у плані будинок вирішений єдиним, досить великим об'ємом, оформленим стилізованим коринфським ордером, що спирається на невисокий стилобат і увінчу-

89.1. Вул. М. Грушевського, 5.
89.1. План першого поверху.

ється антаблементом з глухими парапетами, які оперізують новий для свого часу плоский дах. У центрі будинку над залом здійснюється скляна напівсферична баня з державним прапором. Перекриття з металу та залізобетону. Для оздоблення застосовано різноманітні природні й штучні будівельні матеріали.

Звернений до площі головний фасад вирішений урочисто, без зайвих декоративних елементів, двома бічними ризалітами і шестиколонним, вдалих пропорцій портиком з канелюрованих колон. До трьох дверей парадного входу ведуть гранітні сходи. Під час реставраційних робіт 1985, які здійснювалися під керівництвом Н. Чмутіної, перед ризалітами встановлено чотири скульптурні групи (ск. В. Зноба), що передбачалося проектом В. Заболотного.

На бічному фасаді на вул. М. Грушевського ордер застосовано у вигляді тричвертевих колон, ризаліти внутрішніх сходів підкреслено вертикальними заскленими смугами. Інтимніше, у вигляді курдонера, було вирішено фасад з боку кол. Царського саду. 1945—47 за проектом реконструкції та будови будинку, виконаним В. Заболотним, до цього фасаду прибудовано напівкруглий у плані корпус службових приміщень з внутрішнім подвір'ям, органічно пов'язаний з основним будинком. Одночасно підняли на один метр трюхи занижену баню, що значно поліпшило загальні пропорції будинку.

Зовні споруда вирішена у світлих тонах завдяки застосуванню світлого теразитового тиньку й світло-сірого кольору турчинського граніту, яким облицьовано стіни цокольного поверху. З цими тонами контрастує темний цоколь з полірованого лабрадориту. Гармонійність архітектурних форм відчувається й у вирішенні інтер'єрів. Висока якість тиньку, різні види природного й штучного мармуру, цінні породи дерева, нікельований метал, мідь, бронза, інкрустація, кольорове високоякісне скло, різьблення по дереву та гіпсу, пофарбування — ось та палітра, яку з великим художнім смаком застосував автор в оформленні внутрішніх приміщень. Все, аж до дверної ручки,

виконано за авторськими проектами, чим створено єдиний характер і стиль в оформленні інтер'єрів та екстер'єрів. За спеціальними ескізами і проектами виготовлялися люстри, меблі, розписувалися плафони тощо.

Центром об'ємної композиції будинку є восьмикутна у плані сесійна зала на 1300 місць (650 куб. м), розташована на другому поверсі. Вона перекрита освітлювальним плафоном і скляною банею, яка забезпечує приміщення природним світлом. З великим смаком зроблена кришталева люстра в залі засідань, що за формою нагадує соняшник, мотив якого часто використовується в українському народному декоративному мистецтві. Підвищені трибуни для президії, партер з секторною системою розміщення місць, що тяжіє до центру зали, ложі й гостьовий балкон на рівні третього поверху забезпечують раціональне функціонування приміщення.

Простий за архітектурними формами вестибуль головного входу безпосередньо зв'язаний урочистими сходами із світлими парадними кулуарами-фойє другого поверху, оздобленими рядом пристінних колон із мармуру зі стилізованими корінфськими капітелями за типом фасадних.

Інтер'єри вестибуля і сходів об'єднано мальовничим плафоном на тему «Квітуча Україна», виконаним лєнінградськими художниками В. і Б. Щербачковими. Під сесійною залою на першому поверсі містяться кінозал, фойє та кілька службових приміщень. Крім головного входу, в основній частині будинку є ще сім бічних входів, при кожному з яких невеликий вестибуль і допоміжні приміщення.

Найкращим інтер'єром будинку є фойє третього поверху, вирішене у вигляді колони, що підтримує стелю, розбиту поперечними архітравами на невеликі плафони з люстрами. Ліпні деталі, інкрустація та інше декоративне оздоблення інтер'єрів органічно поєднують в собі стиль спрощеної класики з суто українськими мотивами декоративного мистецтва. Обдарованість, великий художній смак та винахідливість автора забезпечили творчий успіх і поставили будинок Верхов-

ної Ради України в ряд кращих на той час архітектурних творів у країні. У 1940 за цю споруду В. Заболотний був удостоєний Державної премії СРСР.

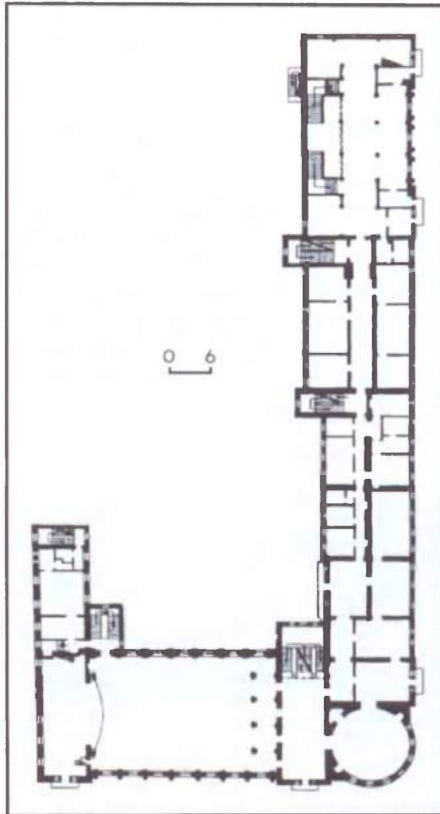
24 серпня 1991 Верховна Рада України прийняла в цьому будинку Акт про незалежність України. Цим історичним рішенням, що продовжує тисячолітню традицію державотворення в країні, створено самостійну українську державу — Україну. 26 червня 1996 затверджено нову Конституцію України [434].

Людмила Грачова.

89.2. Будинок військової школи, 1914—18, 1931 (архит.). Вул. М. Грушевського, 30/1. Замикає периметр наріжної

89.2. Вул. М. Грушевського, 30/1.

89.2. План другого поверху.

ділянки кварталу на перетині з Кріпосним пров. Одна з небагатіох великих споруд періоду 1-ї світової війни, що зводилися військовим міністерством у зв'язку з перетворенням Києва на головний тиловий центр Південно-Західного фронту. Призначався для льотної школи прапорщиків. Автори проекту — архітектори В. Кричевський, В. Пещанський. Будівництво закінчено 1931 під керівництвом арх. Й. Каракіса для Будинку Червоної Армії й Флоту (раніше містився на вул. Прорізний, 17).

Триповерховий, цегляний, у стилі неокласицизму. Порівняно з первісним проектом архітектура будинку зазнала змін: замість фігурних вінцевих парапетів з'явилися високі аттикові стіни з вікнами з напівкруглими завершеннями. Головний вхід із східного фасаду переміщено на риг та оформлено доричними колонами. Перемички вікон першого поверху прикрашено скульптурними маскаронами, які зображують червоноармійців у будьонівках. Особливо помітною зміною в композиційному задумі є відсутність великої бані, яка фіксувала перетин вулиць. Асиметричний за структурою будинок складається з двох різновеликих прямокутних корпусів, об'єднаних напівкруглим у плані наріжним об'ємом, який містить вхідний вестибуль і лекційні зали на рівнях другого і третього поверхів. Другий, парадно оформлений вхід розміщено у торцевій частині корпусу з боку Кріпосного пров. На рівні верхніх поверхів у крила вписано двосвітні зали для глядачів: велика — на 1015 місць з боку вул. М. Грушевського і мала — на 450 місць з боку Кріпосного пров. Приміщення клубної та адміністративної частин згруповано обабіч коридора. Архітектуру пофарбованих у два кольори фасадів (білі деталі на блакитному тлі) вирізняє ордерна побудова: перший рустований поверх на високому цокольному ярусі має вигляд своєрідного подіума для розміщення у простінках верхніх поверхів пілястрів і напівколон іонічного ордера. Однорідний ритмічний крок поодиноких прямокутних прорізів зорозово зупиняють площини розкріповок з потрійними вікнами, які фланкують наріжний об'єм, вхід з боку Кріпосного пров. та південний риг фасаду з боку вул. М. Грушевського. Помітне поживалення в архітектурі вносять напівколони й аркові вікна, що відповідають місцям розташування залів для глядачів у структурі будинку.

1967 в будинку було засновано Музей історії військ Київського Червонопрапорного військового округу.

Тепер — Центр культури, просвіти й дозвілля Збройних сил України [435].

Тетяна Трегубова, Лариса Федорова

89.3. Будинок ЖБК «Арсеналець», 1929—31 (архит.). Вул. М. Грушевського, 28/2. Займає наріжну ділянку біля з'єднання вул. М. Грушевського з Кріпосним пров., поряд з Марїнським парком. Раніше тут була садиба, де 1868—69 жив з родиною глава мусульманської держави у Дагестані, керівник визвольної війни кавказьких горців проти колонізаторської політики царизму імам Шаміль, захоплений у полон російськими військами 1859. Зведено житлово-будівельним кооперативом робітників і службовців за-

воду «Арсенал» за проектом арх. М. Анічкина, інж. Л. Толтуса.

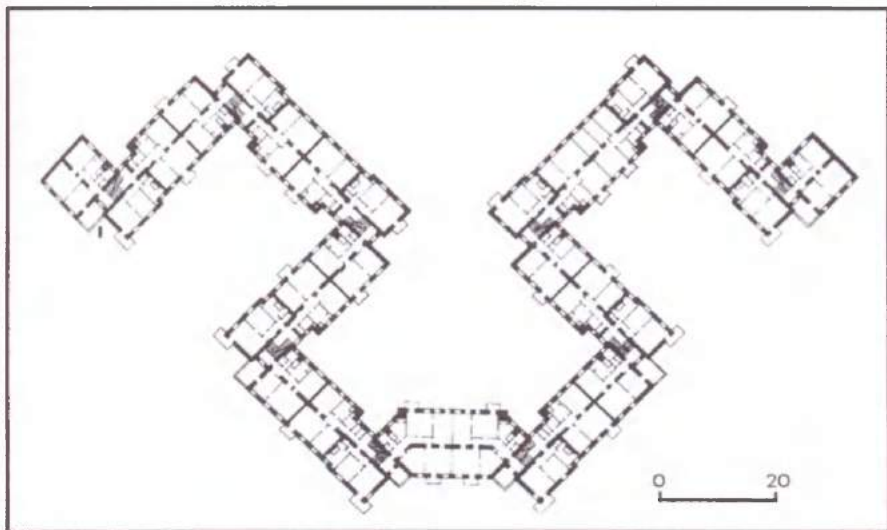
Чотирповерховий, цегляний, 118-квартирний, секційний. Відзначається оригінальною композицією внаслідок застосування виключно наріжних секцій, які у плані утворюють курдонери й виступи. Кожна секція має перепад позначок підлог на висоту сходового маршу, що дало змогу влаштувати входи у дві квартири з основного майданчика та в одну — з проміжного. Квартири дво- і трикімнатні. Зовнішній вигляд будинку вирішено під впливом архітектури конструктивізму. Засобами виразності є загальна конфігурація, акцентне трактування сходових кліток, що виступають по висоті об'ємів, ритмічна будова утилітарних елементів та привабливе поєднання відкритої жовтої й червоної цегли (тепер пофарбованої).

Один з найбільших і найкращих будинків Києва, що характеризує масове житлове будівництво в Україні третього десятиліття 20 ст.

У напівпідвалі первісно розміщувалися ідальня, дитячі ясла і садок на 50 місць, правління кооперативу, пральня та ін. На першому поверсі з боку вул. М. Грушевського — два магазини. 1990 на будинку з боку Кріпосного пров. встановлено бронзову меморіаль-

«марсових» (бога війни) обладунків, вміщених у верхній частині пілястрів та у центрі аттика з напівкруглим завершенням. Чотиристихий дах під бляхою огорожено металевими кованими ґратами на цегляних тумбах.

89.3. Вул. М. Грушевського, 28/2.
89.3. План третього поверху.

ну дошку з барельєфним портретом Шаміля (ск. В. Клоков, арх. М. Кислий) [436].

Віктор Мойсеєнко.

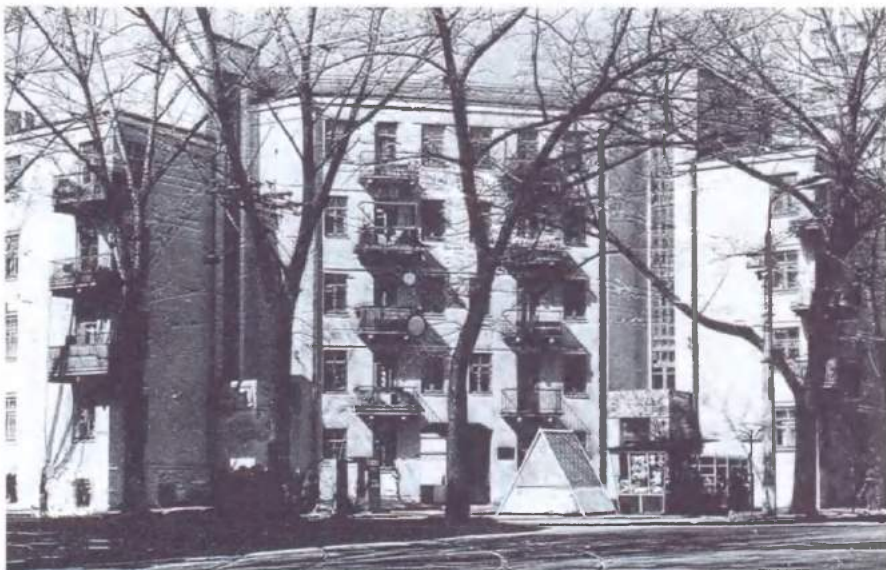
89.4. Будинок командувача військ Київського військового округу кін. 1880-х рр. (архит., іст.). Вул. М. Грушевського, 32.

На просторій садибі з садом, орієнтований до вулиці головним фасадом. Двоповерховий, цегляний, тинькований, з напівпідвалом, у плані прямокутний, з ризалітами по осях головного і дворового фасадів. Перекриття плоскі, у напівпідвалі та вестибулі — склепінчасті. Декор цегляний, стриманий, в стилі неоренесанс. Чоловий фасад на тринадцять віконних осей прикрашено безордерними пілястрами, міжповерховими тягами і розвиненим карнизом. Головну увагу зосереджено на тривіконному ризаліті з балконом над дверима парадного входу, аркатурному пояску, що увінчує карниз, аттику з ліпними вставками, розробленими в дусі «трофеїв» — античних

Центральний та бічний балкони мають характерну київську ковану огорожу, виконану в дусі арабеск. В інтер'єрах частково збереглося первісне оздоблення: ліпні карнизи, розетки; вестибуль прикрашають високі вертикальні опалювальні радіатори художнього чавунного лиття. Від вул. М. Грушевського садибу відокремлює старовинна, теж характерна для Києва, металева огорожа, виготовлена з круглого сталевго прутка у вигляді ланок-прясел, навішаних на круглі сталеві стовпчики з наверхами. Прясла мають два яруси: нижній — судільного навкісного плетіння, верхній — витягнутого плетіння з рядом вічок угорі. Наприкінці 19 ст. таку огорожу мали всі київські сквери й сади над Дніпром. До широкого курдонера, засадженого старезними каштанами, ведуть два парадні в'їзди з цегляними пілонами, що фланкують курдонер. Отвори в пілонах огорожі закривають ковані ґратчасті хвіртки, між пілонами — ковані, художньої роботи стулки брами. У проїздах збереглися гранітні обмежувальні тумби з карбованими торцями. В саду чимало старих груш та інших дерев — ровесників особняка.

В останні десятиріччя садиба значно зменшена за рахунок пересування паркану: праворуч — кол. Будинком офіцерів, ліворуч — при спорудженні житлових будинків на вул. М. Грушевського, 34 та 34-а. Ще після 2-ї світової війни площа садиби дорівнювала 4 га, включаючи й ставок (тепер на його місці стадіон заводу «Арсенал»).

Особняк разом із садибою являє великий інтерес як зразок садибної забудови Липок кін. 19 — поч. 20 ст. Споруджений для командувача військ Київського військового округу (у 1889—1903) генерал-ад'ютанта, генерала від інфантерії Драгомирова Михайла Івановича (1830—1905). Зайнявши 1897 посаду Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, продовжував жити саме в цьому особняку. Відомий як українофіл, прихильник В. Антоновича й П. Жигецького, підтримував український театр, друкування українських книжок. Був членом кількох наукових товариств. З 1903 — член Державної Ради.

Тут проживав також наступник М. Драгомирова на посаді командувача військ КВО (1904—1908), генерал від кавалерії Сухомлинов Володимир Олександрович (1848—1926). У цій садибі він влаштував ставок у яру, площею бл. 1 га, з острівцем та павільйонами.

Пізніше у будинку мешкали воєначальники: 1935—37 — командувач військ Київського (Українського) військового округу, командарм 1-го рангу Якір Йона Еммануїлович (1896—1937); у той же час період жив і заступник, з 1935 — командувач військ Харківського військового округу, командарм 2-го рангу Дубовий Іван Наумович (1896—1938); з травня 1937 до січня 1938 — командувач військ Київського військового округу, командарм 1-го рангу Федько Іван Федорович (1897—1939); усі троє загинули в сталінських катівнях. З лютого 1938 до травня 1940 тут жив командувач військ Київського особливого військового округу (КОВО), генерал-полковник Тимошенко Семен Костянтинович (1895—1970); з травня 1940 до лютого 1941 — командувач КОВО, генерал-полковник Жуков Георгій Костянтинович (1896—1974); з лютого до червня 1941 — командувач КОВО, з початком війни — командувач військ Південно-Західного фронту, генерал-полковник Кирпоснос Михайло Петрович (1892—1941). У 1944—65 тут містився Палац піонерів та школярів, 1965—92 — Українське товариство дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. З 1993 — Посольство Китайської Народної Республіки [437].

Юрій Зінченко, Дмитро Малаков.

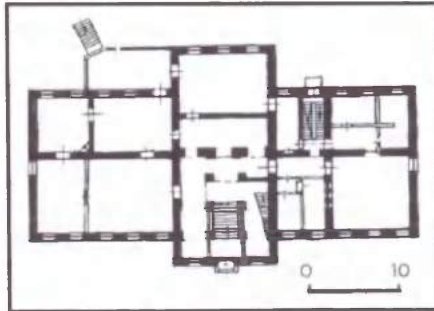
89.5. Будинок Ради Народних Комісарів УРСР, 1936—38 (архіт.). Вул. М. Грушевського, 12/2. У високій частині міста на наріжній похилій ділянці на перехресті вулиць М. Грушевського і Садової.

Головним, парадним, напівкруглим фасадом звернений у бік вул. М. Грушевського і Маринського парку. Одне з двох крил простяглося вздовж вул. Садової, друге — у глибину кварталу. Спорудження Будинку Ради Народних Комісарів УРСР пов'язане з перенесенням столиці України з Харкова до

Києва 1934. Будинок проектувався для Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР. Нове призначення його визначилося під час будівництва. Автор проекту — архітектори-художники І. Фомін та П. Абримов. Це був перший об'єкт республіканського адміністративного центру, який формувався у Липках. Споруджено неподалік від краю Київського плато, зайнятого такими силуетними ансамблями і будівлями, як Києво-Печерська лавра, Військово-Микільський та Михайлівський Золотоверхий монастирі, церква Святого Андрія Первозваного. Будинок РНК не має такої силуетності і в панорамі міста сприймається як досить важка споруда. Завдяки увігнутій дугоподібній центральній частині він асоціюється скоріше з підірними будівлями серед. 19 ст. Київської фортеці на Печерську. Найбільший у Києві адміністративний будинок має загальний об'єм 235 тис. куб. м. Центральний корпус десятиповерховий, бічні крила — семи-, восьмиповерхові. Система планування коридорна, з двобічним розміщенням робочих приміщень. Привертають увагу архітектурні деталі головного фасаду. Застосовано модернізовані ордерні композиції — іонічні поодинокі й спарені колони та пілястри, а також високі напівколони, розчленовані на численні кам'яні брили й увінчані модернізованими коринфськими капітелями. Бази колон і капітелі чавунні. Нижні поверхи будинку облицьовано великими необробленими блоками тульчинського лабрадориту, цоколь, пояски і

89.4. Вул. М. Грушевського, 32.

89.4. План першого поверху.

портали — полірованим гранітом. Літї металеві флагштоки й ажурну браму виконано 1947. 1997 верхні поверхи пофарбовано світлим кольором. Значно простіший вигляд мають інтер'єри будинку, майже позбавлені декоративно-художнього оздоблення.

Будинок Ради Народних Комісарів УРСР цінний в історико-архітектурному відношенні як первісток у формуванні республіканського адміністративного центру в Липках і як яскравий приклад творчого використання принципів класичної архітектури.

Тут містився найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР — Рада Народних Комісарів (Раднарком), з 25 березня 1946 — Рада Міністрів УРСР, з 1991 — Кабінет Міністрів України. Головами Ради Міністрів у різний час працювали: 1939—44 — Л. Корнієць; 1944—47 — М. Хрущов; 1947—54 — Д. Корогченко; 1954—61 — Н. Кальченко; 1961—63 та 1965—72 — В. Щербийський та ін.

Тепер — Будинок Уряду України [438].

Виктор Мойсеєнко.

89.6. Будинок Секції суспільних наук НАН України 1960, де працювали відомі вчені, діячі культури (іст.). Вул. М. Грушевського, 4. На початку вулиці. Продовжує забудову, яка формує Європейську площу. Споруджений для Секції суспільних наук АН УРСР (нині НАН України) за проектом архітекторів В. Ладного і З. Хлебникової. Семиповерховий, у плані прямокутний, з коридорною системою планування. По фронту фасаду 107 м завдовжки. На другому поверсі — конференц-зала на 600 місць, амфітеатр якої виділяється напівциліндричним об'ємом з боку подвір'я. Горизонтальний ритм однакових за розмірами широких віконних прорізів головного фасаду, підкреслений горизонтальними міжповерховими карнизами, контрастує з вертикальною композицією центрального вхідного portalу, зміщеного стосовно загальної площини стіни в бік Музейного пров.

Вхід до будинку вирішено у формі заглибленої ніші. До складу композиції орнаментованого portalу входить годинник.

З 1960 в будинку розміщуються заклади суспільних наук АН УРСР (з 1991 — АН України, з 1994 — НАН України), переведені з будинку № 14 на бульв. Т. Шевченка. В інститутах археології; держави і права ім. В. Корещького; історії України; літератури ім. Т. Шевченка; мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського; економіки; мовознавства ім. О. Потебні — в різний час працювало чимало видатних учених.

В Інституті археології, що містився на другому поверсі з 1960 до 1975 (переведений у приміщення Видубицького монастиря), в цей період працював Бібиков Сергій Миколайович (1908—88) — археолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), заслужений діяч науки УРСР (з 1975). Директор інституту 1955—68, завідувач відділу — з 1968. У 1977 відзначений Державною премією УРСР. Досліджував закономірності розвитку первісного суспільства, проблеми палеоліту, мезоліту, первісного населення Східної Європи, історії землеробсько-скотарських племен Південно Східної Європи.

В цьому будинку в Інституті археології працював також чл.-кор. АН УРСР Шевченко Федір Павлович (1914—95) — директор цього закладу у 1969—72 (1949—68 і з 1972 до кінця життя — в Інституті історії України).

На сьомому поверсі будинку з 1960 розміщувався Сектор держави і права АН УРСР, реорганізований 1969 в Інститут держави і права (з 1990 — ім. В. Корецького; 1975 переведений на вул. Трьохсвятительську, 4).

У цей період тут працював Корецький Володимир Михайлович (1890—1984) — юрист, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1980). Очолював Сектор (1949—69), інститут і відділ міжнародного права й порівняльного правознавства (1969—74), з 1974 — почесний директор цього закладу. Одночасно (1961—70) був членом Міжнародного суду ООН (з 1967 — його віцепрезидент), член Постійної палати Третейського суду (Гаага, 1957—70). Наукові праці присвячено всесвітній історії держави і права, міжнародному публічному і приватному праву. Робочий кабінет ученого містився у лівому крилі будинку (тепер кімната № 724).

У цей період в інституті працював також акад. АН УРСР Бабій Борис Мусійович (1914—93), в 1974—88 — директор зазначеного закладу (на вул. Трьохсвятительській, 4).

Інститут історії (з 1990 — історії України) починаючи з 1960 розміщувався на п'ятому, пізніше — ще й на шостому та другому поверхах будинку. В зазначений період в ньому працювали:

Гуржій Іван Олександрович (1915—71) — історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958). В інституті з 1948, під час роботи в цьому будинку — заступник директора (1958—71) й завідувач відділу історіографії і джерелознавства (1969—71). Одночасно — акад.-секретар Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР (1963—68). Досліджував проблеми соціально-економічної історії України кін. 18—19 ст., розробляв питання методології історії, історіографії, спеціальних історичних дисциплін.

Працював у кімнатах № 212, 511 й 526. Кондуфор Юрій Юрійович (1922—97) — історик, акад. АН УРСР (з 1985), заслужений діяч науки і техніки України (з 1992). 1978—93 директор інституту, що був перетворений з його ініціативи 1990 на Інститут історії України. 1985—94 — одночасно завідував відділом історії Жовтневої революції і громадянської війни, 1993—97 — радник при дирекції інституту. У цей же період — головний редактор «Українського історичного журналу» (1979—88). Нагороджений Державною премією УРСР (1980). Досліджував проблеми історії української революції, суспільно-політичних та громадських рухів, міжнаціональних відносин, історії України радянського періоду. Працював у кімнатах № 510, 511.

Скаба Андрій Данилович (1905—86) — історик, акад. АН УРСР (з 1967), міністр вищої та середньої спеціальної освіти УРСР (1959). Очолював інститут 1969—73, з 1973 — старший науковий співробітник. Досліджував проблеми історії радянського суспільства. Працював у кімнатах № 510, 521 і 637.

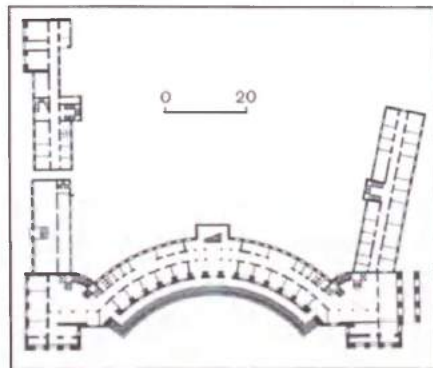
Супруненко Микола Іванович (1900—84) — історик, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1968). В інституті з 1937. В період роботи у цьому будинку — завідувач відділу Жовтневої революції і громадянської війни (1955—84). Нагороджений Державною премією УРСР (1969). Автор праць, присвячених радянському періоду історії України.

Працював у кімнаті № 520.

Шевченко Федір Павлович (1914—95) — історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), директор інституту археології (1969—72). В Інституті історії 1949—68 та з 1972 до кінця життя. Під час роботи у цьому будинку — заступник директора (1964—67), одночасно завідував відділами спеціальних історичних дисциплін (1960—63), історіографії та джерелознавства (1963—68). 1972—82 — старший науковий співробітник, з 1982 — завідувач сектора історичної

89.5. Вул. М. Грушевського, 12/2.

89.5. План першого поверху.

географії. 1958—71 — відповідальний редактор «Українського історичного журналу». Досліджував проблеми історії України періоду середньовіччя, української історіографії, джерелознавства, історичної географії, архівознавства.

Працював у кімнатах № 208—210, 509, 510, 618.

Штокало Йосип Захарович (1897—1987) — історик науки та математик, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1968), член Президії АН УРСР і голова Президії Львівської філії АН УРСР (1949—56). З 1963 — завідувач Сектора історії природознавства і техніки Інституту історії. Одночасно завідувач кафедри Київського університету, почесний академік Міжнародної академії історії наук у Парижі (з 1978). Нагороджений премією ім. М. Крилова АН УРСР (1973). Автор досліджень з теорії диференціальних рівнянь, операційного числення, історії вітчизняної математики.

Працював у кімнатах № 621—627.

У цьому будинку 1960—78 в Інституті історії працював також акад. АН УРСР Шлепаков Арнольд Миколайович (1930—96) — заступник директора у 1971—74. З 1978 — директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (тепер — Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАНУ; міститься на вул. Леонтовича, 5).

На поч. 1970-х рр. в аспірантурі інституту навчався Мельник Михайло Спиридонович (1944—79) — правознавець, член Української гельсінкської групи, який зазнав переслідувань режимом й покінчив життя самогубством.

В Інституті літератури ім. Т. Шевченка

на третьому поверсі будинку з 1960 працювали:

Кирилюк Євген Прохорович (1902—89) — літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1972). В інституті з 1944, завідувач відділу шевченкознавства (до 1983), пізніше — консультант. Нагороджений Ленінською премією (1964), Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1980). Наукові праці присвячено історії української літератури, шевченкознавству, франкознавству, славістиці, зв'язкам української літератури з літературами народів СРСР, слов'янського світу.

Працював у кімнаті № 307.

Новиченко Леонід Миколайович (1914—96) — літературознавець, акад. АН УРСР (з 1986). В інституті з 1945. В період роботи в цьому будинку — старший науковий співробітник (1950—80), завідувач відділу української радянської літератури (1980—87), згодом — головний науковий співробітник цього ж відділу. Одночасно секретар правління Спілки письменників СРСР (з 1959), секретар і заступник голови правління Спілки письменників України (1966—71); академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України (1993—96). Нагороджений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1968), премією ім. І. Франка АН УРСР (1982). Автор праць з історії української літератури, літературознавства.

Працював у кімнаті № 308.

Шаблювський Євген Степанович (1906—83) — літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1934), заслужений діяч науки УРСР (з 1972), директор Інституту Т. Шевченка (1934—35). В Інституті літератури — з 1956, спочатку завідувач відділу (1968—73), з 1973 до 1982 — завідувач сектора, старший науковий співробітник. Нагороджений Ленінською премією (1964), Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1979). Наукові праці присвячено проблемам шевченкознавства, історії української літератури, сучасного літературного процесу.

Працював у кімнаті № 304.

Шамота Микола Захарович (1916—84) — літературознавець, акад. АН УРСР (з 1967). В інституті з 1957 — завідувач відділу, заступник директора (1959—61), директор (1961—78). Одночасно — голова Відділу літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР (1966—71). Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1978). Досліджував питання сучасного літературного процесу, теоретичні проблеми літературознавства, естетики. Працював у кімнаті № 317.

У цьому будинку в Інституті літератури також працювали: акад. АН УРСР Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — директор інституту у 1939—41 та 1944—61; акад. АН УРСР Гудзій Микола Каленикович (1887—1965) — завідувач відділу в 1945—61 (обидва вчені до 1960 працювали в будинку на бульв. Т. Шевченка, 14); чл.-кор. АН УРСР Сиваченко Микола Єфремович (1920—88). У 1947—64 й з 1973 — старший науковий співробітник Інституту літератури (1964—73 — директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії).

У 1960-і рр. у відділі теорії літера-

тури (певний час називався відділом теорії літератури соціалістичного реалізму, містився у кімнаті № 310) працював літературознавець і критик І. Світличний (1929—92), навчався в аспірантурі поет В. Стус (1938—85) — згодом відомі правозахисники, які зазнали репресій з боку режиму й перебували в ув'язненні та на засланні.

В Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії (з 1964 — ім. М. Рильського; з 1991 — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського) на четвертому поверсі будинку працювали:

Гончаренко Микола Васильович (1924—93) — філософ, естетик, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). В інституті з 1973, 1974—93 — завідувач відділу теорії мистецтва. Нагороджений премією ім. І. Франка АН УРСР (1988). Досліджував проблеми історичного матеріалізму, естетики, соціології і теорії культури.

Працював у кімнаті № 408.

Гуслястий Костянтин Григорович (1902—73) — історик, етнограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1968). В інституті з 1954. У 1954—70 — заступник директора й завідувач відділу етнографії, 1971—73 — старший науковий співробітник. Наукові праці присвячено питанням історії, культури й етнічного розвитку українського народу.

Працював у кімнатах № 404, 411.

Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — поет, літературознавець, мистецтвознавець, громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1943), акад. АН СРСР (з 1958), голова правління Спілки письменників України (1943—47). 1942—64 — очолював інститут, який з 1964 носить його ім'я. В цей період був головою Українського комітету славістів (1962—64), головним редактором журналу «Народна творчість та етнографія» (1957—64); нагороджений Ленінською премією (1960), Державною премією УРСР (1971 — посмертно).

89.6. Вул. М. Грушевського, 4.

Автор поетичних збірок, працював у галузі поетичного перекладу, публіцистики, літературознавства, мовознавства, фольклористики, мистецтвознавства.

Робочий кабінет містився у правому крилі споруди (тепер кімната № 407).

Сиваченко Микола Єфремович (1920—88) — літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Директор інституту у 1964—73. Одночасно 1968—70 — голова Правління товариства «Знання» УРСР. Нагороджений премією ім. І. Франка АН УРСР (1987). Досліджував питання історії української літератури, текстології і фольклористики.

Працював у кімнаті № 405.

На сьомому поверсі в Інституті мовознавства ім. О. Потебні працювали: Білодід Іван Костянтинівич (1906—81) — мовознавець, акад. АН УРСР (з 1957) і АН СРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), голова Відділу суспільних наук АН УРСР (1952—57), міністр освіти УРСР (1957—62).

В інституті — з 1946, під час роботи в цьому будинку — директор зазначеного закладу (з 1961). Одночасно — віце-президент АН УРСР (1963—78), член Президії АН УРСР (1978—81), голова Українського комітету славістів (1964—81). Нагороджений Державними преміями УРСР (1971, 1983) та СРСР (1983). Досліджував проблеми історії і сучасного функціонування української та російської літературних мов, загального мовознавства, теорії перекладу, лексикології та лексикографії, взаємозв'язків слов'янських мов.

Працював у кімнатах № 212, 702, 717. У кімнаті № 717 створено меморіальний куточок ученого.

Мельничук Олександр Савич (1921—97) — мовознавець, акад. АН УРСР (з 1985), чл.-кор. АН СРСР (з 1981), заслужений діяч науки і техніки України (з 1991). В інституті з 1950. Під час роботи у цьому будинку — завідувач відділу загального та слов'янського мовознавства (з 1961). Одночасно 1971—78 — академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР; 1989—93 — відповідальний редактор журналу «Мовознавство». Досліджував проблеми загального та слов'янського мовознавства, розвитку української мови.

Працював у кімнатах № 212 та 727.

1960—61 в цьому будинку також працював акад. АН УРСР Булахівський Леонід Арсенович (1888—1961), у 1944—61 — директор інституту, що розміщувався до 1960 на бульв. Т. Шевченка, 14.

У 1960—77 шостий поверх будинку займав Інститут економіки (з 1977 переведений на вул. Панаса Мирного, 26). Тут працювали:

Багрий Петро Іларіонович (1925—81) — економіст, акад. АН УРСР (з 1973). В інституті з 1957 (з перервою 1961—65 у зв'язку з роботою у Статистичному бюро ООН у Нью-Йорку). У цьому будинку — з 1965, директор інституту у 1971—76, згодом завідувач відділу. Нагороджений премією ім. О. Шліхтера АН УРСР (1973). Автор наукових праць з проблем економічної теорії, економіки СРСР, економічної статистики.

Працював у кімнаті № 614.

Короїд Олексій Степанович (1911—88)—економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР (1952—53), ректор Київського інституту народного господарства (1965—72). У період роботи в цьому будинку — заступник директора інституту (1955—65), голова Відділу суспільних наук АН УРСР (1957—63).

Розробляв проблеми політичної економії, науково-технічного прогресу, економіки сільськогосподарства, розвитку продуктивних сил України.

В цьому будинку в Інституті економіки працював також акад. АН УРСР Першин Павло Миколайович (1891—1970); у 1965—70 — завідувач відділу (у 1948—51 — директор, 1951—57 — завідувач відділу інституту, що містився на бульв. Т. Шевченка, 14).

В Інституті філософії, що розміщувався 1960—75 на сьомому поверсі будинку (переведений на вул. Трьохсвятительську, 4), працював Копнін Павло Васильович (1922—71) — філософ, акад. АН УРСР (з 1967), чл.-кор. АН СРСР (з 1970), директор Інституту філософії АН СРСР (з 1968). В період роботи в цьому будинку — директор інституту (1962—68), одночасно (з 1958) — завідувач кафедр Київського політехнічного інституту й Київського університету. Автор праць з питань діалектичного матеріалізму, історії філософії, логіки наукового пізнання.

Працював у правому крилі будинку (тепер кімната № 720).

З 1960 у цьому будинку в Інституті філософії також працювали:

чл.-кор. АН УРСР Гончаренко Микола Васильович (1924—93), з 1960 — завідувач відділу, 1962—68 — заступник директора (з 1973 — в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології);

чл.-кор. АН УРСР Остриян Данило Хомич (1906—88), у 1952—62 — директор інституту (до 1960 — працював на бульв. Т. Шевченка, 14).

1984 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом І. Білодіда (ск. В. Борисенко, арх. А. Чермерис) [439].

Олександра Веселова, Елла Піскова.

89.7. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживали Бердяєв М. О., Мандельштам М.-Е. Х. (іст.). Вул. М. Грушевського, 8/16. Зведений на розі вул. М. Грушевського і невеликого провулка. Первісно двоповерховий, з підвалом, 1895—96 надбудовано третій (арх. О. Кобелєв). Фасад оформлено у стилі класицизму.

У ході надбудови влаштовано наріжну вежу (не збереглася).

З 1879 тут проживав власник будинку Мандельштам Макс-Емануїл Хаскелевич (Макс Омелянович; 1839—1912) — лікар-офтальмолог, єврейський громадський діяч. 1876—81 керував очною клінікою Київського університету. 1881 медичний факультет університету рекомендував його на посаду професора кафедри очних хвороб. Однак Рада університету забалотувала його кандидатуру, не бажаючи приймати до свого складу професора-єврея. Мандельштам залишив університет і продовжив лікарську діяльність у приватній клініці, яка була дуже популярною серед киян (містилася у дерев'яному флігелі поряд з бу-

89.8. Вул. М. Грушевського, 34-а.

динком, у якому він жив; флігель не зберігся). З 1880-х рр. вклучився в єврейське громадське життя, лідер київських сіоністів, брав участь у декількох Сіоністських конгресах, починаючи з 1-го в Базелі (1897). У 1904—12 керував київським відділенням Товариства поширення освіти серед євреїв. Після жорстокого єврейського по-

89.9. Вул. М. Грушевського, 16.

грому в Києві (1905) Мандельштам очолив Єврейське еміграційне товариство, яке діяло з 1909 і здійснювало переселення євреїв з Російської імперії до США.

У кінці 1880-х рр. в будинку Мандельштама проживав голова правління Земельного банку О. Бердяєв, а також його син Бердяєв Микола Олександрович (1874—1948), пізніше всесвітньо відомий філософ-ідеаліст (з 1922— в еміграції). У цей період навчався у Володимирському кадетському корпусі [440].

Михайло Кальницький.

89.8. Житловий будинок 1967, в якому проживали Лавриненков В. Д., Покришкін О. І. (іст.). Вул. М. Грушевського, 34-а. В глибині кварталу. Дев'ятиповерховий, цегляний, облицьований бежевою плиткою, з лоджіями.

1967—68 тут проживав Покришкін Олександр Іванович (1913—85) — маршал авіації (з 1972), тричі Герой Радянського Союзу (двічі у 1943 і 1944). У роки Великої Вітчизняної війни здійснив 600 бойових вильотів і особисто збив 59 літаків ворога. У період проживання у цьому будинку — генерал-полковник авіації, командувач 8-ї армії Протиповітряної оборони (ППО) СРСР. Займав із сім'єю чотирикімнатну квартиру № 34 на четвертому поверсі.

1969—88 у цій квартирі жив його наступник на посту командувача 8-ї армії ППО Лавриненков Володимир Дмитрович (1919—88) — генерал-полковник авіації (з 1971), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944). У роки Великої Вітчизняної війни здійснив 448 бойових вильотів, особисто збив 35 і у складі групи — 11 літаків противника. 1977—84 — начальник штабу, потім заступник начальника Цивільної оборони УРСР. З 1984 — головний консультант Академії ППО ім. Маршала Радянського Союзу О. Василевського. У 70—80-х роках вийшли у світ спогади льотчика «Повернення у небо», а також написані у співавторстві повісті «Сокол-1», «Сокол-2», «Дід Василь» та «Шпага честі».

Гостями В. Лавриненкова часто бували письменники М. Бажан, Н. Рибак та ін. На фасаді будинку встановлено меморіальні дошки: 1989 — бронзову з барельєфним портретом В. Лавриненкова (ск. О. Скобликов, арх. К. Сидоров); 1990 — бронзову з барельєфним портретом О. Покришкіна (ск. М. Шутілов, арх. Д. Антонюк) [441].

Ольга Буцко.

89.9. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Майборода Г. І. (архт., іст.). Вул. М. Грушевського, 16. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений як прибутковий, у стилі модерн.

Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний, односекційний. Головний фасад, орієнтований на вул. М. Грушевського, вирішено асиметрично. Дотягнуто це влаштуванням входу в ризаліті, що фланкує правий ріг будинку, над яким міститься лоджія, перекрита дугоподібною перемичкою, декорованою модернізованим рослинним орнаментом. Асиметрично вирішення фасаду підкреслено також розміщенням у лівій наріжній частині проїзду на подвір'я, над яким на другому і четвертому поверхах містяться трапецієподібні у плані балкони. Фасад

оздоблено декоративними вставками з характерним для модерну рослинним орнаментом. Первісні інтер'єри не збереглися.

Відзначається містобудівною та історико-архітектурною цінністю.

1983—92 в квартирі № 4 на другому поверсі проживав Майборода Георгій Ларіонович (1913—92) — композитор і педагог, народний артист СРСР (з 1960). Автор кількох опер: «Милана» (1957), «Арсенал» (1960), «Тарас Шевченко» (1964), «Ярослав Мудрий» (1973); чотирьох симфоній (1938, 1953, 1978, 1986); сюїт, поем, «Радісної увертюри» (1985), хорів, романсів, збірки обробок народних пісень «Із живих джерел» (1990) тощо.

1995 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з горельєфним портретом Г. Майбороди (ск. О. Скобликов) [442].

Юрій Нельговський, Ніна Смирнова.

89.10. Житловий будинок співробітників ЦК КП(б)У 1935, в якому проживав Бойченко О. М. (архит., іст.). Вул. М. Грушевського, 9. Напроти в'їзду до Микільської брами Київської фортеці, одним фасадом повернутий до Маринського парку, другим — до вул. М. Грушевського. Зведений за проектом арх. О. Бекетова.

П'ятиповерховий, цегляний, наріжний, з неоднаковими крилами, семисекційний, з дво-, три-, чотири- і п'ятикімнатними квартирами. Кожна сходова клітка має входи з двору і з вулиці. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін. Перегородки та перекриття дерев'яні. На першому поверсі у наріжній частині будинку розміщено магазин. Об'ємно-планувальне вирішення ґрунтується на композиційному виділенні округлого наріжного об'єму, що з'єднує крила під кутом менше 90°. Його значущість доповнюється ступінчастим вежоподібним завершенням зі шпилем, іншим типом вікон і балконів. Характерну для житлових будинків цього періоду ярусність фасадів підкреслено горизонтальними тягами і карнизом великого вносу. При всій цілісності й підпорядкованості головного фасаду його наріжному центру спостерігається певна самостійність у вирішенні просторово виділених площин по центральній осі фасадів крил — створення окремого композиційного ядра у вигляді накладних величезних портиків. Вони вирізняються прорисовкою елементів та деталей, що пояснюються різною містобудівною значущістю фасадів. По вул. М. Грушевського портик поглинає майже всю площину фасаду, надаючи житловому будинку урочистого монументального характеру. На фасаді крила вздовж парку портик видається більш масштабним і логічним, чому сприяє заміна напівколон розкріповками — основним ритмічним мотивом головного фасаду. Дворові фасади позбавлені декору і відповідають планувальній структурі будинку. Фасади покриті теразитовим тиньком, що відзначається тонким моделюванням кольору і фактури поверхні стін. Внутрішнє планування будинку збережено. Як в усій композиції, так і в стилістиці архітектурних елементів та деталей відбилосся прагнення автора до творчого застосування прийомів класицистичної архітектури.

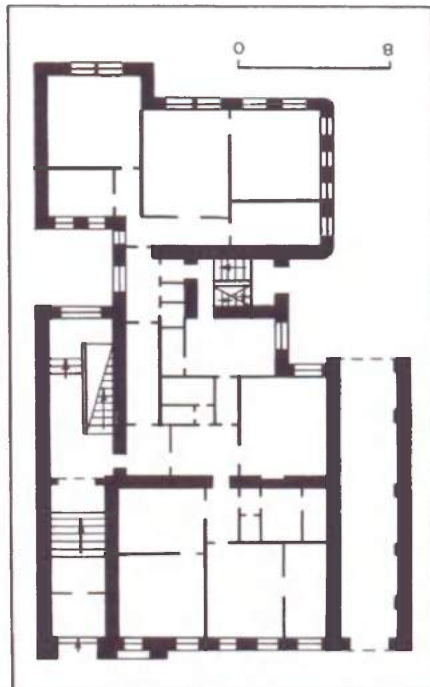
1944—50 у квартирі № 7 на третьому поверсі жив Бойченко Олександр Максимович (1903—50) — письменник, комсомольський діяч, генеральний секретар ЦК ЛКСМУ (1930—32). З 1931 прикутий тяжкою хворобою до ліжка. З 1937 працював у київському видавництві «Молодий більшовик». Автор повісті-трилогії «Молодість» (ч. 1—2, 1945—48; ч. 3 не закінчена), присвяченої комсомольцям України 20-х рр. 1959 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з червоного граніту з бронзовим барельєфним портретом О. Бойченка (ск. В. Оснач, арх. І. Шмульсон) [443]. *Марія Гончаренко,*

Олександр Карбачинський.

89.11. Київська удільна контора 1871—76, де зупинявся Марко Вовчок, проживав Сичугов В. І., містилися науково-дослідні інститути (архит., іст.). Вул. М. Грушевського, 7. У глибині Маріїнського парку, поблизу схилів

89.9. Вул. М. Грушевського, 16.

89.9. План першого поверху.

Печерського плато. Будівля мала окреме розташування, нині з'єднана переходом по другому—третьому поверхах з боку правої частини головного фасаду з сусіднім чотириповерховим будинком (зведений у 1930-і рр.).

Будинок зі службовим одноповерховим флігелем на подвір'ї споруджений за проектом, виконаним у Департаменті уділів для Київської удільної контори — місцевого органу Міністерства двору Російської імперії, яке відало майном царської родини. Нагляд за будівництвом здійснював академік архітектури В. Сичугов, який у цей період виконував ряд будівельних та опоряджувальних робіт у Маринському парку. Використовувався як конторське приміщення з декількома квартирами. Будинок має круговий огляд, перед його головним фасадом влаштовано невелике парадне подвір'я, утворене фігурною в плані огорожею зі стовпів та ґратами між ними (первісні чавунні ґрати втрачено). В цілому структура будинку та його розташування характерні для садибних особняків, що відображає типологічну невизначеність на даний період конторських споруд і використання для них усталених форм інших типологічних груп.

Триповерхова, на високому цокольному поверсі, з бічними одноповерховими об'ємами цегляна споруда має симетричну об'ємно-просторову композицію. Центр головного фасаду виділено ризалітом з вхідним тамбуром, дворовий фасад має два рівновеликі ризаліти. Фасади вирішено у спрощених неоренесансних формах з використанням окремих барокових деталей. Перший поверх по периметру має широке дощане рустування з виділенням клинами завершень вікон. Вікна лучкові (на другому—третьому поверхах частину прорізів закладено), з широкими, слабопрофільованими листвами та плоскими замковими каменями, на другому—третьому поверхах об'єднані лопатками. Центральний ризаліт виділено пілястрами модифікованого іонічного ордера на рівні верхніх вікон, прорізи другого поверху акцентовано високими бароковими сандриками. Обабіч головного входу встановлено ліхтарі на чавунних кронштейнах художнього литва з волютоподібними мотивами. 1937 до південно-східної частини споруди зроблено значну прибудову, цілком відмінну за стилем оформлення фасаду. Внутрішнє планування коридорного типу, з центральним розташуванням головного сходового вузла. В інтер'єрі частково збереглось оформлення парадного вестибюля з монументально трактованим триарковим переходом зі сходами до першого поверху. Тридільний плафон вестибюля декорований у центрі рамою у формі квадрифоля та дрібнопрофільною рослинною орнаментикою. Будинок Київської удільної контори є частиною ансамблю Маріїнського парку.

У липні — серпні 1885 у квартирі помічника керуючого конторою І. Дмитревського тимчасово проживала письменниця Марко Вовчок (справж. — Вілінська Марія Олександрівна, по чоловікові — Маркович; 1833—1907). Прибула до Києва по дорозі із Став-

рополя до Богуслава, куди її чоловік М. Лобач-Жученко одержав призначення наглядча удільного округу. Пізніше, відвідуючи Київ, Марко Вовчок не раз зупинялася у цьому будинку, зокрема 1886—87.

1875—83 тут жив Сичугов Віктор Іванович (?—1892) — архітектор, акад. петербурзької АМ (з 1867). У цей період — службовець Удільної контори. Проектував будинок Дворянського зібрання на Хрещатику (1876—77; не зберігся), добудував особняк барона Р. Штейнгеля (1877—79; сучасна вул.

89.10. Вул. М. Грушевського, 9.

89.10. План першого поверху.

Український державний інститут комунальної гігієни. 1944 переведений до Києва (тепер — Інститут загальної гігієни ім. О. Марзєєва у складі Українського наукового гігієнічного центру МОЗ України; міститься на вул. Попудренка, 60).

У цьому будинку працювали: 1952—56 — Марзєєв Олександр Микитович (1883—1956) — вчений-гігієніст, акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1935). Засновник і перший директор інституту (1931—56). Одночасно завідував кафедрою комунальної гігієни Київського медичного інституту (1944—56). Організатор санітарної справи в Україні, перших санітарно-епідемічних станцій. Автор першого у СРСР підручника з комунальної гігієни. Наукові праці присвячено проблемам планування і благоустрою населених пунктів, гігієни житла, водопостачання, стічних вод та каналізації, санітарній охороні забрудненого повітря, епідеміології та санітарному законодавству. Засновник (1922) і беззмінний редактор журналу «Профилактическая медицина». 1967 Інституту присвоєно ім'я О. Марзєєва.

89.11. Вул. М. Грушевського, 7.

Кабінет вченого розміщувався на другому поверсі.

1952—73 — Калюжний Денис Миколайович (1900—76) — вчений-гігієніст, чл.-кор. АМН СРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). В інституті — з 1932, його директор у 1956—71. Одночасно викладав у вищих навчальних закладах Києва (до 1970). Наукові дослідження з питань гігієни атмосферного повітря та планування населених пунктів. Один з перших в Україні дослідників проблем забруднення атмосферного повітря промисловими підприємствами. Кабінет вченого містився на другому поверсі.

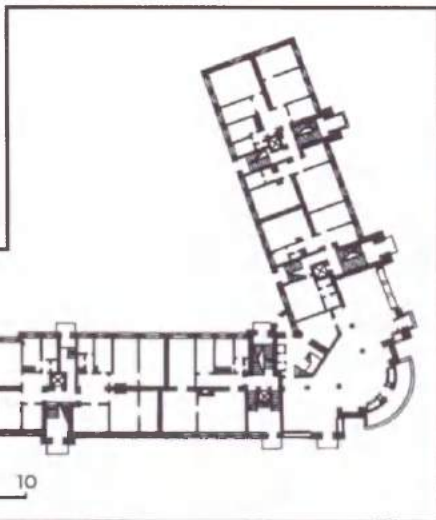
З 1980 у будинку містилося Міністерство охорони здоров'я України. Те-

89.10. Вул. М. Грушевського, 9.

Воровського, 27), кілька прибуткових будинків у Києві, допоміжні будівлі у комплексі Києво-Печерської лаври, церкву-мавзолей М. Пирогова у Вінниці.

Під час громадянської війни тут містилася школа Комуністичного караульного полку. У 1919 споруду передано під дитячий ортопедичний заклад «Будинок скаліченої дитини». 1924 перейменованій на Всеукраїнський державний дитячий ортопедичний інститут, з 1931 — Український науково-дослідний інститут ортопедії і травматології МОЗ УРСР (з 1952 переведений на вул. Воровського, 27; тепер — Український науково-дослідний інститут травматології та ортопедії МОЗ України). Засновник — ортопед, проф. І. Фрумін. Тут працювали фахівці з ортопедії: професори О. Єлецький та його учень І. Олексієнко, хірург М. Дудко та ін.

1952—80 у будинку розміщувався Київський науково-дослідний інститут загальної та комунальної гігієни МОЗ УРСР. Заснований 1931 в Харкові як

пер — Національний фонд соціального захисту матері і дітей «Україна — дітям» [444]. Михайло Кальницький, Елла Піскова, Тетяна Скібіцька, Сергій Старченко, Павло Усенко.

89.12. Київський художньо-промисловий і науковий музей 1897—99 (тепер Національний художній музей України), де працювали Біляшівський М. Ф., Ернст Ф. А., Хвойка В. В., Щербаківський Д. М. та інші (архит., іст., мист.). Вул. М. Грушевського, 6. На штучному підвищенні біля підніжжя Печерського плато. Головним фасадом звернений у бік вул. Хрещатик. Збудований за проектом арх. В. Городецького, ск. Е. Сала. В основу покладено проект арх. П. Бойцова, який здобув перемогу на конкурсі, що його проводило Московське архітектурне товариство. Спочатку було зведено лише першу чергу будівлі, Г-подібну в плані, з завершеними фасадами з боку вулиць Олександрівської (тепер М. Грушевського) та Хрещатика. 1967—72 здійснено добудову музею відповідно до первісного проекту (арх. П. Петрушенко).

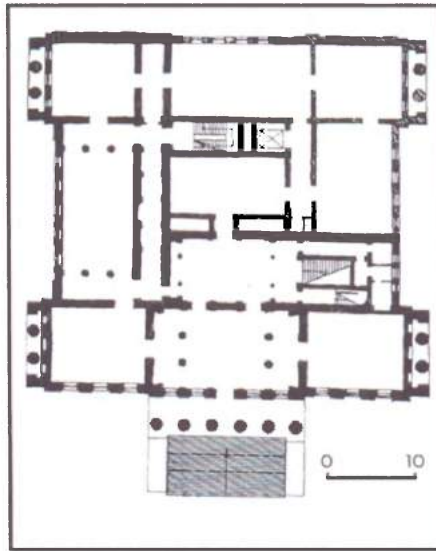
Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Оскільки будинок оточує глибокий приямок, з головного фасаду він сприймається як двоповерховий. Обабіч широких гранітних сходів встановлено дві великі скульптури левів. У центрі головного фасаду доричний портик у стилі неокласицизму. Шість колон несуть трикутний фронтон, у тимпані якого — алегорична скульптурна група «Торжество мистецтва». Роги будинку вивершують фігури грифонів. Багатий скульптурний ряд зовнішнього оформлення посилено старанно виконаними рельєфами в методах антаблемента головного портика за міфологічним сюжетом кентавромахії. Фасад розчленовано доричними пілястрами. Модернізовані сандрики поміж них гармонійно поєднуються з грецьким меандром. Бічні фасади фланковані ризалітами у вигляді двоколонних доричних портиків за схемою «храм в антах». Територія музею обнесена класицистичною огорожею і рустованою підпірною стіною з мальовничими арковими нішами вздовж Музейного пров.

Внутрішнє планування анфіладне. Па-

89.12. Вул. М. Грушевського, 6.

89.12. Вул. М. Грушевського, 6. Фото 1902.

89.12. План першого поверху.

радіні тримаршові сходи розташовано у південно-західному крилі, у південно-східній частині будинку — двоє службових сходів і ліфт. Сім залів четвертого поверху мають верхнє освітлення.

Будинок — одна з найкращих спеціально зведених для музею споруд свого часу.

Ініціатором створення міського музею старожитностей і мистецтв виступило 1880 Київське товариство грамотності. 1894 при генерал-губернаторі створюють комітет і комісію із заснування музею. Роботу з його організації й спорудження будинку здійснило організоване 1897 на основі Товариства захоплення мистецтв Київське товариство старожитностей і мистецтв. Воно мало на меті «збирання пам'яток в інтересах науки, а також для розвитку естетичного смаку і художньої освіти». Правління товариства прийняло всі пожертвувані на розбудову музею кошти, продовжило їх збір на будівництво приміщення для нього і комплектування колекцій.

1 серпня 1899 у п'яти залах першого поверху музею було відкрито археологічну виставку знахідок за результатами розкопок видатного археолога

В. Хвойки з нагоди XI Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувався в Києві. Цей день прийнято вважати датою заснування музею. Офіційне його відкриття відбулося у грудні 1904. Музей одержав назву «Київський художньо-промисловий і науковий музей імені государя імператора Миколи Олександровича». Одночасно мав й інші, неофіційні, назви — Музей старожитностей і мистецтв (від назви товариства), Київський міський музей.

Музей утримувався коштом міста, Товариства старожитностей і мистецтв, на приватні пожертвування. З 1909 підпорядковувався Міністерству торгівлі та промисловості. Першою цінною колекцією стала археологічна збірка В. Хвойки (4 тис. одиниць), до якої входили пам'ятки від доби палеоліту до часів Київської Русі. Її придбав для музею Н. Терещенко. Протягом 1898—1902 музею були пожертвовані також археологічні колекції професора І. Линниченка, графа О. Бобринсько-

го, С. Зноська-Боровського, М. Тарновського та інших колекціонерів, учених, меценатів. Музей збирав пам'ятки Південно-Західного краю і складався з таких відділів: художньо-промислового, художнього, археологічного, історичного, нумізматичного, етнографічного (створений на основі експонатів кустарної виставки 1906), Старого Києва, бібліотеки, фотографічного архіву. Фактично він розбудовувався як національний український музей краєзнавчого спрямування. У 1920-і рр. збірка музею налічувала бл. 100 тис. пам'яток. Етнографічна експозиція розташовувалася на першому поверсі, на другому — третьому — археологічна, художньо-промислова, нумізматична і Старого Києва. Всього діяло 10 залів. Музей активно пропагував українську культуру: 1906 тут влаштували першу виставку народного мистецтва, яка поставила його в один ряд з кращими музеями Росії; 1910 — виставку старовинних тканин і гаптування; 1911 — першу в Києві виставку творів Т. Шевченка до 50-ліття від дня його смерті; 1915 — виставку галицьких ікон 16—17 ст. Щорічно в музеї відбувалися виставки Товариства художників-передвижників, українських митців, художньо-промислові, кустарні.

Загальне керівництво справами музею здійснював комітет на чолі з головою Товариства старожитностей і мистецтв Ханенком Богданом Івановичем (1849—1917) — колекціонером, меценатом, археологом, почесним членом Петербурзької АН (з 1910). Він особисто пожертував на влаштування музею 100 тис. крб. і багато пам'яток. Тут же відбувалися і засідання товариства. Музей мав великий громадський актив. Значну роль в його діяльності відіграли відомі вчені, громадські діячі, підприємці-меценати, видавці, у т. ч. В. Антонович, П. Армашевський, В. Безсмертний, К. Болсуновський, Л. та Лаз. Бродські, М. Василенко, С. Голубєв, В. Данилевич, Л. Добровольський, І. Дьяков, В. Іконников, І. Каманін, Ю. Кулаковський, В. Кульженко, О. Левицький, І. Линниченко, А. Лобода, В. Ляскоронський, Д. Меншов, С. Могилевцев, М. Мусіна-Пушкіна, В. Ніколас, І. Огієнко, Г. Павлуцький, В. Петретц, М. Петров, А. Прахов, В. Симиренко, Я. Тарнавський, В. Тарновський, О., І. та Н. Терещенки, Ф. Титов, В. Толлі, Г. Шлейфер, В. Щербина, І. Щитківський та ін. У березні 1917 почесними членами комітету музею було обрано М. Грушевського та О. Новицького.

З 1902 до 1923 директором музею був Біляшівський Микола Федотович (1867—1926) — археолог, етнограф, мистецтвознавець, акад. УАН (з 1919), громадський діяч. Займав трикімнатну квартиру на першому поверсі музею. До 1904 мешкав на вул. Трьохсвятительській, 14. Досліджував археологічні пам'ятки на території України, був редактором журналу «Археологическая летопись Южной России» (1899—1905), членом багатьох наукових товариств — Нестора-літописця, Московського археологічного і нумізматичного, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. У 1906 був обраний депута-

89.12. Фрагменти скульптурної групи «Торжество мистецтва» на фронтоні головного фасаду.

том 1-ї Державної думи, в якій належав до української фракції і фракції автономістів-федералістів, що відстоювали національні права українців. З 1914 — член Всеросійського союзу міст, уповноважений Російської академії наук з охорони пам'яток культури в Галичині й Буковині. 1917 обраний до Центральної Ради і з цього часу очолив Всеукраїнський комітет охорони пам'яток (до 1921). Був одним із фундаторів Українського національного театру, Українського етнографічного товариства, Української Академії мистецтва (1918 — її почесним членом), членом Всеукраїнського археологічного комітету (з 1917), заступником голови Софійської комісії УАН (1919—23).

У будинку музею 1910—27 (з перервою у 1914—17, коли був мобілізований до армії) мешкав також Щербаківський Данило Михайлович (1877—1927) — мистецтвознавець, етнограф, археолог, член УНТ, Товариства старожитностей і мистецтв, завідувач етнографічного

89.12. Пам'ятний знак М. Біляшівському.

та історичного відділів. Разом з М. Біляшівським зібрав для музею велику колекцію творів українського народно-го мистецтва (понад 30 тис. од.). Викладав в архітектурному (1918—24), археологічному (1917—24), художньому інститутах (з 1919). Вперше запровадив аналіз декоративних виробів як творів мистецтва. У 1920-х рр. — член ВУАКу та його комісій — золотарської, Софійської; з 1924 — заступник голови ВУАКу, співробітник редакції журналу «Україна».

1909—14 археологічним відділом музею завідував Хвойка Вікентій В'ячеславович (1850—1914) — відомий дослідник і першовідкривач пам'яток трипільської, зарубинецької, черняхівської культур, Кирилівської палеолітичної стоянки у Києві і один із засновників музею.

У 1923—33 художнім відділом музею завідував Ернст Федір Людвігович (1891—1942) — історик мистецтва. 1926—30 очолював Київську інспектуру охорони пам'яток культури, одночасно працював у археологічному (до 1924) та художньому інститутах, Біографічній комісії ВУАН. Автор багатьох праць з історії української архітектури та образотворчого мистецтва, у т. ч. редактор відомого провідника «Київ» (1930), до якого написав 249 статей. Репресований 1933, 1941.

У 1930-і рр. науковим співробітником музею був Базилевич Василь Митрофанович (1892—1942) — історик, секретар Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури (з 1927), автор багатьох розвідок з історії декабристського руху. Співпрацював в Історичній секції ВУАН. Репресований 1933, 1935.

У музеї також працювали у різний час археолог В. Козловська (завідувала археологічним відділом), історики, громадсько-політичні діячі Д. Дорошенко, В. Прокопович (обидва — бібліотекарями); археолог, мистецтвознавець В. Щербаківський.

1915 частина колекції музею (6,5 тис. од.) була евакуйована до Історичного музею у Москві.

1 січня 1918 музей було підпорядковано Секретаріату освіти УНР, згодом Наркомату освіти, потім Головному управлінню в справах мистецтва і національної культури і перетворено на Національний музей України; з поч. 1919 підпорядковувався ВУКОПМІСу; 23 червня 1919 декретом уряду Радянської України музей оголошено державною установою з назвою «Перший державний музей». До фондів музею було передано багато націоналізованих приватних колекцій, зібрань громадських, навчальних музеїв. Ряд творів українського образотворчого мистецтва передали Трьяковська картинна галерея і Російський музей. 1924 одержав назву «Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка».

1930—32 Всеукраїнський історичний музей реорганізовано. Замість колекційного, систематичного принципу побудови експозиції та збірки почалася перебудова всієї структури за марксистською історичною схемою, відповідно до соціально-економічних епох. 1936 Київський державний історичний музей (містився у Музейному містечку в Лаврі, після війни розташовується на вул. Володимирській, 2, тепер —

Національний музей історії України). У цьому будинку залишилися художні колекції й створено Київський державний музей українського мистецтва (з 1964 — Державний музей українського образотворчого мистецтва, тепер — Національний художній музей України). 1954 організовано філіал — Музей українського народного декоративного мистецтва (з 1964 — окремий музей, міститься на території Києво-Печерської лаври). Національний художній музей має тепер збірку українського мистецтва, яка налічує бл. 20 тис. од.

28 грудня 1910 у перебудованому підвальному приміщенні міського музею відкрився Воєнно-історичний музей Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства. Збирав різні предмети, що мають відношення до військової справи від доби кам'яного віку і до діяльності Київського військового округу: зброю, обмундирування, медалі, знаки, прапори, регалії тощо. Початок музею було покладено даром графа О. Бобринського — матеріалами розкопок В. Хвойки біля с. Білогородки, які проводилися коштом товариства.

Справами музею відала Музейна комісія товариства на чолі з начальником штабу КВО, генерал-лейтенантом В. Драгомировим. Хранителем музею був ад'ютант Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора полковник С. Крейтон. Значну роль у розбудові й діяльності музею відіграли Б. Адамович, О. Бобринський, С. Бодилевський, К. Болсуновський, В. Завитневич, В. Іконников, Ю. Кулаковський, В. Ляскоронський, Д. Меньшов, С. Могилевцев, Б. Стеллецький, Ф. Трепов, Б. Ханенко, В. Хвойка, Й. Хойновський та інші культурно-громадські, військові діячі, вчені, меценати. У квітні 1918 колекції з будинку міського музею вивезено.

1988 на території музею встановлено бронзовий пам'ятний знак М. Біляшівському (ск. А. Куц, арх. О. Стукалов) [445].

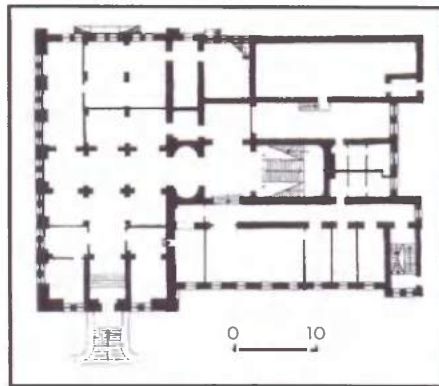
Борис Єрофалов,

Тетяна Осташко, Лариса Федорова.

89.13. Міська публічна бібліотека, 1911 (архит.). Вул. М. Грушевського, 1. Біля підніжжя пагорба Хрещатого парку, головним фасадом звернена до вул. М. Грушевського. Збудована у неоренесансних формах (архітектори О. Кривошеєв і З. Клаве). План будинку бібліотеки було розроблено міським арх. О. Кривошеєвим, фасад проектувався на конкурсній основі. Першу премію на конкурсі одержав цивільний інж. М. Шехонін, однак замовник — Київська міська управа — вибрала для реалізації найдешевший з премійованих проектів, автором якого був З. Клаве.

Дво-, триповерховий, з цокольным поверхом, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Перекриття плоскі. Дах похилий. Складається з двох об'ємів. У вищому, зверненому торцем до вулиці, міститься вхідна частина, над нею — велика двосвітна читальна зала. У пониженому блоці — мала зала і група бібліотечних приміщень: адміністративне, бібліолектор, каталоги, книгосховище тощо. Книгосховище на 150 тис. томів ізолювано від решти приміщень, збудовано з вогнетривких матеріалів. Зв'язок двох об'ємів споруди здійснюється по осі: вестибюль — головні схо-

89.13. Вул. М. Грушевського, 1.
89.13. План першого поверху.

ди. Великий зенітний ліхтар над головними сходами підкреслює її динамічну асиметрію. Фасад домінуючого об'єму на рівні читальної зали членується тридільними іонічними колонами, між якими розміщено двоярусні вікна з напівциркульними перемичками. До головного входу ведуть широкі гранітні сходи. Балкон над входом підтримують масивні ліпні кронштейни. Простіше вирішено фасад малого об'єму будинку. Розмір віконних прорізів, що пропорційно збільшуються від цокольного до верхнього поверху, підкреслюється зменшенням догори членування русту. Невеликим ризалітом виділено службові сходи з циркульним вітражем. Під вікнами другого поверху рельєфом намічена балюстрада. Карниз і аттик з подібною балюстрадою увінчує весь об'єм. У читальній залі бібліотеки спочатку була скульптура Олександра II на повний зріст — бронзова відливка з оригіналу ск. М. Антокольського, подарована бібліотеці 1910 меценатом, бароном В. Гінцибургом (тепер міститься у дворі Музею російського мистецтва). Нове оформлення інтер'єрів виконано 1936 (арх. Киселевич); у великій читальній залі розмірено частину антресолей, розташованих по периметру стін, встановлено нове бібліотечне устаткування і освітлювальні прилади, інтер'єри оформлено ліпленням. 1943 будинок і книжкові фонди згоріли. 1954 споруду відбудовано (арх. В. Шевченко): у великій залі знято залишки антресолей і кесоновану стелю, замість панно «Розвиток науки в СРСР» на головних сходах встановлено скульптуру В. Леніна (знято 1992). Будинок бібліотеки має довершене планування і об'ємно-просторове вирішення, стриманий, виразний абрис, який вдало вписується в мальовничий ландшафт парку.

Публічна бібліотека заснована в березні 1866 і містилася спочатку в приміщенні Дворянського зібрання, з 1891 — в будинку Миської думи. До фонду бібліотеки увійшли цінні книжкові зібрання М. Юзефовича (13 887 томів, в т. ч. окремий розділ по Києву та Київщині), І. Лучицького (історія), П. Тулуба (понад 4 тис. томів — транспорт і право), батька і сина В. та О. Беретті (архітектура та мистецтво). 1917 книжковий фонд бібліотеки становив 56 380 томів. 1914 було 94 282 відвідування.

Після 1917 бібліотеку реорганізовано в міську Центральну робітничу бібліотеку, якій 1923 присвоєно ім'я РКП(б), з 1934 — в Державну обласну бібліотеку ім. ВКП(б). Багато бібліотек країни допомагали відновлювати фонди після війни, в т. ч. Державний книжковий фонд надав бібліотеці понад 50 тис. одиниць. У 1957 бібліотеці надано статус республіканського значення (Республіканська бібліотека ім. КПРС), з 1990 — Парламентська бібліотека України, з 1994 — Національна парламентська бібліотека України. Її фонд становить бл. 3 млн. одиниць. Існує філіал бібліотеки (Боричів узвіз, 2) [446].

Сергій Білокінь,

Борис Єрофалов.

89.14. Особняк, 19 ст. (архит.).

Вул. М. Грушевського, 14. У ряді тричотириповерхової адміністративної та житлової забудови кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст. За однією з версій, споруджений

1819 за проектом арх. А. Меленського. Належить до числа будівель, з якими пов'язується діяльність декабристів у Києві, зокрема близького до них «Товариства об'єднаних слов'ян», яке ніби проводило тут свої зустрічі. Досить поширеною є також версія, що цей будинок належав герою війни 1812, генералу М. Раєвському, і в ньому у лютому 1821 на запрошення власника проживав два тижні поет О. Пушкін. Деякі дослідники стверджують, що насправді будинок належав графу А. Самойлову, а після його смерті (1814) — його нащадкам. Вказуються і конкретні місця мешкання сім'ї М. Раєвського у 1819—21: Царський палац, будинок М. Гудим-Левковича та будинок О. Іванова. Ця версія не виключає того, що в цьому домі могли збиратися члени київської масонської ложі, що це тільки невеликий флігель садиби А. Самойлова, яка після його смерті була розпродана частинами і не збереглася. Детальним науковим опрацюванням вирізняється версія А. Шамраєвої, відповідно до якої будинок № 14 раніше був домом «казенної аптеки Приказу громадської опіки», оскільки він побудований поруч зі старою дерев'яною аптекою, знесеною 1835. Окрім цього, на садибній ділянці розташовувалися дерев'яні служби (не збереглися) та сад. Разом з губернськими Присутственими місцями (знесені у 1850-х рр.) та будинком військового губернатора особняк формував забудову, що оточувала на поч. 19 ст. Царський палац.

Первісно був зрубним, однокамерним, на підвалах, у плані прямокутним, із входом у торці (з боку вул. Садової) та лаконічними фасадами у формах класицизму. 1835 почалися роботи з розширення і планування схилів Олександрівської дороги та впорядкування фасадів. За проектом міського арх. Л. Станзані фасад будинку збільшився за рахунок прибудови до нього балкона, порталу та бані. У цьому році було закінчено всі будівельні роботи, 1849 побудовано нині існуючий льох. У 1-й пол. 19 ст. будівля мала критий балкон з колонами та банею у класицистичному стилі. У кін. 19 ст. фасад з боку вул. Садової обкладено цеглою та перебудовано. Внаслідок усіх зазначених перебудов споруда набула форм ренесансу, характерних для кін. 19 ст. Переробки могли бути пов'язані з переведенням аптеки на Хрещатик та вимогами нових власників (з 1884 — Е. Розенберг, 1909—19 — брати Леонтовичі), які здавали будівлю на оренду чоловічій гімназії № 5. Первісне внутрішнє планування значно змінене через встановлення нових перегородок у ході ремонту 1948, тоді ж до 40% фасаду обкладено цеглою. Північно-західну та західну межі садиби огорожує високий цегляний тинькований паркан, споруджений одночасно з будинком; на відтинку північної межі — металева огорожа у вигляді ґрат між квадратними у плані стовпами на низькому цоколі. У західній, значно підвищеній над рівнем вулиці частині садиби — невеликий фруктовий сад та каштанові дерева. У північно-східній — невеликий відтинок підірної стіни з кам'яними сходами, по яких здійснюється вхід у сад з боку вул. М. Грушевського.

Півгораповерховий, з напівпідвальним (цокольным) поверхом, вікна якого на чоловому та східному фасадах заглиблені в прямики. План — близький до квадрата, добре читається первісна, майже симетрична по широтно орієнтованій поздовжній осі, планувальна структура. Південний фасад — з бічними ризалітами невеликого вису, західний — із сильно виділеним центральним ризалітом з вміщеним у ньому головним входом, який фіксує вісь симетрії будинку (через сад, з боку вул. Садової). До входу підведено широку кам'яну бруківку зі сходами в сад. З тильного (південного) фасаду зберігся допоміжний вхід у будівлю, до якого 1948 добудовано цегляний ганок. Асиметрія загального планування виникла у зв'язку з прибудовами 1835 та наприкінці 19 ст. Після зведення центрального порталу у вигляді відкритої галереї на високому цоколі роль чолового фасаду, що виходить на червону лінію, відіграє фасад з боку вул. М. Грушевського, візуально збільшений надбудовою над порталом напівсферичної бані. До наріжної північно-західної частини в кін. 19 ст. прибудовано високу цегляну сходову шахту й тамбур, що забезпечили вхід у внутрішні приміщення будинку безпосередньо з вул. М. Грушевського через виведений на червону лінію забудови парадний вхід. Внутрішнє планування основного поверху сформувалося в ході перебудов кін. 19 ст. та 1948—51. Основою композиційного вирішення є велика парадна зала в західній частині

89.14. Вул. М. Грушевського, 14.

89.14. План.

будинку та Г-подібний коридор, що пов'язує головний та допоміжні входи. По боках цих приміщень групуються невеликі кімнати та винесені в геометричний центр плану санвузли. З коридору по внутрішніх дерев'яних сходах — вхід на горище та невеликі антресолі, а також у приміщення напівпідвалу з коридорним двобічним плануванням.

Приміщення мають плоскі балкові перекриття. Добре збереглося старовинне столярне заповнення дверей та вікон, витягнуті карнизи та ліпні плафонні розетки у парадній залі та ряді кімнат.

Споруда стоїть на цегляному стрічковому фундаменті, первісний зруб стін з дерев'яних брусів обкладений льоновою цеглою, окрім центрального ризаліту західного фасаду. Двосхилі дахи та баня криті покрівельним залізом по дерев'яних кроквах.

Найбільш парадний та виразний чоловий фасад. Горизонтальний характер його композиційного вирішення підкреслено тягами та аркатурним фризом, центрально-осьову симетрію — чотириколонним порталом, капітелі квадратних у перетині колон якого слугують п'ятами оригінальних трицентрових арок та розкріповують підкреслену сухариками лінію карниза. Увінчується фігурними парпетними стовпчиками на тлі напівсферичної бані. Вельми виразне оформлення прямокутних віконних прорізів — лиштва, підвіконні фільонки, замкові камені та прямі сандрики. Дуже цікавий центральний ризаліт західного фасаду, що виходить у бік саду, — цілком збережено класицистичну композицію з центрального дверного та бічних віконних напівциркульних прорізів, обрамлених широкими дерев'яними лиштвами (збереглися і старовинні рами вікон), горищене вікно також обрамлено різьбленням. На південному та східному фасадах декор цілком втрачено внаслідок облицювання цеглою.

Будинок є зразком міської садибної забудови, характерної для Липок 1-ї пол. 19 ст.

На фасаді — дві меморіальні дошки: мармурова з барельєфними портретами декабристів (1925; ск. Б. Кратко) і на відзначення 150-річчя від дня народження О. Пушкіна [відкрита 1949,

1970 замінена новою з бронзовим барельєфом поета (ск. М. Вронський, арх. В. Гнездилов)].
1951—96 в особняку містився Комітет у справах релігій при Кабінеті Міністрів України [447].

Олександр Тищенко.

89.15. Особняк (Гальперіна М. Б.), 1890-і рр. (архіт.). Вул. М. Грушевського, 18/2. На червоній лінії забудови вулиці, на розі вулиць М. Грушевського і Шовковичної (стара адреса — вул. Олександрівська, 19/2). Збудований за проектом арх. В. Ніколаєва для директора київського Промислового банку В. Рубінштейна. Згодом належав київському цукропромисловцю і банкіру М. Гальперіну. В особняку містилися також контори семи цукрових заводів.

Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний (первісно Г-подібний), орієнтований головним фасадом на вул. М. Грушевського. У центрі — парадні двері, акцентовані великим балконом над ними. Другий такий балкон розміщено посередній частині фасаду, де раніше був вхід до службових приміщень — контор. Композиційно будинок вирішено у формах і декорі венеціанських палаццо доби Високого Відродження — з чітким ритмом вікон і оздоблення. Стіни першого поверху оброблено гладеньким рустом у тинькуванні та фризом з тригліфами й розетками. Другий поверх оздоблено тричвертевими колонками з іонічними капітелями, розміщеними у міжвіконнях, самі вікна з напівциркульними перемичками облямовано меншими напівколонками та балюстрадою. Завершує фасади фриз із гірляндами і карниз великого виносу на консолях. По краю даху раніше йшов парапет-балюстрада з вазами на п'єдесталах. Тильний фасад оброблено трохи скромніше. У частині садиби, витягнутій вздовж вул. Шовковичної, раніше був невеличкий садочок. Від вулиці його відокремлював високий тинькований мур, декорований рапортно неглибокими нішами й пілонами з кам'яними кулями. Вхід на подвір'я через браму з хвірткою. З правого боку особняка у 1910-х рр. споруджено чотириповерховий прибутковий будинок. З вестибуля, прикрашеного ліпленням і розписом, широкі сходи

прямують повз пару колон штучного мармуру до приміщень першого поверху і до парадних сходів. Підлога й сходи — мармурові, огорожі сходів — металеві, ковани, ренесансного рисунка. Парадні сходи сполучаються на рівні другого поверху з бічними коридорами через аркадні лоджії, декоровані пілястрами. Сходи освітлює скляна стеля. У парадних приміщеннях, згрупованих вздовж вуличних фасадів, збереглося ліпне оздоблення стель і карнизів. Інтер'єрам надано рис палацової розкоші.

Під час капітального ремонту 1976 побудовано триповерховий об'єм з боку подвір'я і двоповерховий службовий флігель, який сполучається з особняком переходом на рівні другого поверху. Тоді балюстраду на даху замінено глухим парапетом, що зорозово переважило фасади.

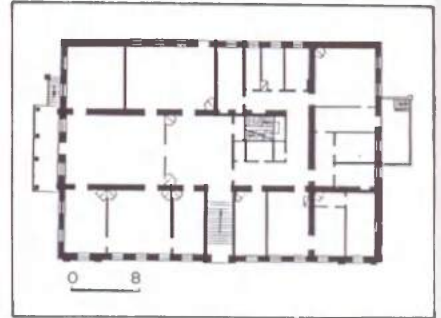
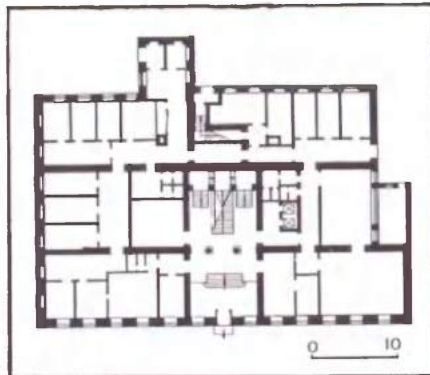
Будинок — один з кращих зразків садибної забудови Липок кін. 19 ст.

Після громадянської війни будинок займали різні радянські організації та установи: Київське окружне статистичне бюро, Головміліція НКВС тощо. 1946—51 тут експонувалася виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», розміщена в 19 залах. Тепер в особняку містяться комітети Верховної Ради України [448].

*Дмитро Малаков,
Юрій Нельговський.*

89.15. Вул. М. Грушевського, 18/2.

89.15. План першого поверху.

89.16. Вул. М. Грушевського, 20.
89.16. План.

89.16. Особняк (Зайцева М. Й.), 1897 (архіт.). Вул. М. Грушевського, 20. На червоній лінії забудови. Головним північно-західним фасадом — вздовж лінії забудови вул. Шовковичної. Побудований за проектом арх. В. Ніколаєва для київського купця 1-ї гільдії, цукропромисловця М. Зайцева (стара адреса — вул. Олександрівська, 17).

Цегляний, одноповерховий, частково з підвалом, прямокутний у плані. Фасади тиньковані, пофарбовані у два світлі тони й оздоблені в стилі неокласицизму — з гладенькими пілястрами й плоским рустуванням стін, підвіконними вставками з меандром, ліпленою пальметовою стрічкою карниза. Головний фасад на одинадцять вікон розкріповано трьома псевдоризалітами, що виступають за площину стіни, — центральним і бічними. Класицистичні вухаті лиштви вікон у ризалітах додатково прикрашено сандриками. Їм відповідають трикутні фронтончики над глухими парапетами в ризалітах. За авторськими кресленнями там передбачалися характерні античні парапети з балюстрадою, на краях парапету — пальмети на тумбах. Вхід у центрі фасаду прикривав металевий ганок-навіс на чавунних стовпах (втрачено). Двоствулкові парадні двері з трикутним фронтончиком та заскленою фрамугою оздоблено за ордерною схемою. Північно-східний фасад на сім прорізів, звернений до вул. М. Грушевського, розкріповано центрально розміщеним ризалітом, що відповідає внутрішній архітектоніці будинку. До ризаліту прилучався широкий ганок з бічними сходами у садок, відокремлений від лінії забудови і вуличного хідника ставленими ґратами на цегляному цоколі. Існуючі ґрати — пізнішого походження, зашиті наглухо бляхою. Південно-східний фасад, звернений до сусідньої садиби, оздоблено значно скромніше, так само, як і південно-західний. Останній має ганок зі сходами на господарське подвір'я. Чотирискілий дах під бляхою, зі скляним світловим ліхтарем посередині, оперізану балюстрадою також пізнішого походження. Планування приміщень анфіладне, з перимет-

ральним розташуванням кімнат, підпорядковане двом поздовжнім внутрішнім капітальним стінам, що ділять план нарівно. У парадних кімнатах збереглося ліплення стель, карнизів, кахляні груби та інші деталі оздоблення. Внутрішні сходи ведуть у напівпідвальні приміщення, де містилися помешкання для прислуги, комори, кухні — панська й людська.

На подвір'ї, відокремленому від вул. Шовковичної тими ж ґратами з брамою, збереглися колишні двоповерхові служби, поставлені по периметру садиби; впритул до них пізніше — у 1910-х рр. — споруджено торцем прибутковий будинок. Садиба на вул. М. Грушевського, 20 тепер об'єднана з садибою колишнього особняка на вул. М. Грушевського, 22 в єдиний комплекс.

Особняк є одним із характерних зразків забудови Липок кін. 19 — поч. 20 ст.

Після 1917 націоналізований, використовувався для громадських потреб. Після 2-ї світової війни тут містилося товариство «Знання» УРСР. Нині використовується як відомча їдальня [449].

Дмитро Малаков.

89.17. Особняк (Полякова Я. А.), 1910-і рр. (архіт.). Вул. М. Грушевського, 22. Формує перспективу майдану перед Маріїнським палацом та своєю архітектурою подібний до нього. Міститься в садибі по фронту вулиці.

Побудований на вузькій ділянці, що перед тим належала відставному поручику В. Миклашевському, від якого відійшла до лікаря Я. Полякова. На замовлення, як вважається, останнього проект особняка виконав арх. Ф. Троуп'янський. Згодом будинок став власністю Г. Попової (стара адреса — вул. Олександрівська, 15).

Цегляний, півтораповерховий, прямокутний у плані, з пізнішими добудовами й надбудовами, вузьким боком звернений до вулиці. Головний фасад оздоблено в стилі бароко і відокремлено від хідника палісадником з ґратчастим парканом пізнішого походження. Семивіконний фасад розкріповано центральним ризалітом з трьома віконними осями. Цоколь рустований. Площини стін тиньковані й пофарбовані на головному, північно-східному та на північно-західному фасадах у традиційний для бароко блакитний колір. Південно-східний фасад та увесь архітектурний декор (карнизи, лиштви високих з напівциркульними завершеннями вікон, пишні ліпні сандрики з волютами, фестони тощо) пофарбовано у світло-вохристій колір — так само, як і фасади Маріїнського палацу. Великий сандрик, збагачений ліпним картушем із жіночим маскаронном, вміщено над середнім вікном-дверима. Їм відповідає балкон з глухим парапетом хвилястого абрису на взірць театральної ложі. Збереглося первісне заповнення парадних вікон — з вигнутими абрисами фрамуг і кватирок, виконаних з урахуванням традицій бароко, але у дусі декоративного модерну 1900-х рр. Наріжні частини ризаліту й основного об'єму оздоблено рустованими виімчастими лопатками й акцентовано ошатними скульптурними вазами на тумбах поміж парапету-балюстради. Головний фасад завершує пишне ліплення з гарно розробленим

каргушем, щипцем із волютами та чотирисхилим дах вигнутих контурів зі шпилем. Загальну симетрію головного фасаду порушує парадний вхід, розташований праворуч — з північного боку і позначений аттиком з декоративним вигнутим наметом з грушоподібною маківкою, увінчаною кованим шпилем. До парадних дверей ведуть широкі гранітні сходи, над якими нависає коване металеве піддашшя зі скляним заповненням. Його абриси повторюють звивисту лінію фрамуги парадних дверей, тожотну рисунку віконних фрамуг. Над піддашшям — овальне вікно в пишному ліпному обрамленні. Північно-західний фасад, звернений до сусіднього будинку (особняк М. Зайцева на вул. М. Грушевського, 20), повторює декор головного фасаду з такими ж лиштвами, карнизом і балюстрадою, аналогічним тривіконним вигнутим, але бічним ризалітом із рустованими

89.17. Вул. М. Грушевського, 22.

89.17. Фрагмент центрального ризаліту.

лопатками й вазами в гірляндах. Натомість південно-східний фасад, звернений теж до садиби, що вже існувала (вул. М. Грушевського, 24, або Липська, 2), розроблено, зважаючи певно на якісь подісні міркування, без будь-яких пишнот, пофарбовано світлою вохрою.

Так само скромно виглядає прибудований вглиб ділянки нижчий об'єм служб, відзначений лише хвилястими сандриками, тоненько прокресленими й високо піднятими над простими прямокутниками вікон, — лише як репліка парадним фасадам особняка. Над службами пізніше надбудовано ще один поверх — без декору. Певно, у ті ж часи службовий корпус подовжено по основній осі прибудовою на два з половиною поверхи, згодом влаштовано закриту галерею-перехід на рівні другого поверху до сусіднього службового корпусу, що належить садибі на вул. М. Грушевського, 20.

В інтер'єрах збереглося й реставровано первісне оздоблення парадних приміщень, згрупованих вздовж головного фасаду та розкритих до однієї парадної зали, якій надано рис палацової розкоші, — з пілястрами, ліпними карнизами й стелями, позолотою.

Будинок є характерною пам'яткою забудови Липок поч. 20 ст.

Після 1917 націоналізований, використовувався для різних потреб. Навесні та влітку 1919 будинок займав ЦК КП(б)У; у 1920-х рр. тут містилася Київська окружна дитяча рентгенологічна та фототеліотерапевтична станція «Охматдиту»; у 1930-х рр. мешкав радянський партійний діяч П. Постішев. Після 2-ї світової війни розміщувалася Торгова палата при Раднаркомі УРСР.

Нині використовується як відомча їдальня та зала для урядових прийомів [450].

Дмитро Малаков.

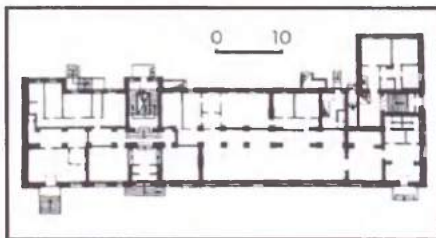
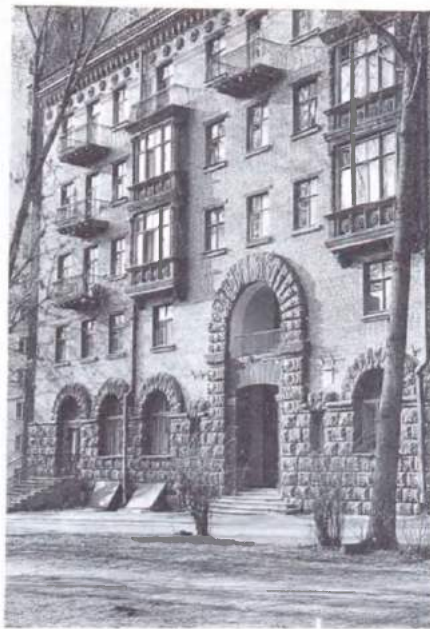
90. ГУРТОЖИТОК БУДІВЕЛЬНОГО ТЕХНІКУМУ, 1952 (архіт.). Вул. Мельникова, 31. Окремий будинок в глибині кварталу, межує з ділянкою школи 1930-х рр., за розмірами узгоджується з навколишньою забудовою. Споруджений за проектом арх. А. Добровольського.

П'ятиповерховий, цегляний, у плані Г-подібний. Планування поверхів кори-

дорного типу з двобічним розташуванням приміщень. На першому поверсі — приміщення громадського призначення. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін, сумісну із стойково-балковою. Дах чотирихилый, покритий шифером. У вирішенні головного фасаду важливим моментом є об'єднані по вертикалі еркери другого і третього поверхів. Вхід розміщено асиметрично, його вісь зафіксовано трикутним щипцем, прикрашеним ошатним декоративним орнаментом. Перший поверх, включаючи аркові перемички вікон і портал входу, облицьовано бетонними блоками, обробленими під рваний камінь темного сірого кольору. Один із торців будинку вирішено у вигляді відкритих терас, що проходять по третьому, четвертому і п'ятому поверхах. Художню виразність будинку доповнюють ошатний вінцевий карниз на кронштейнах, орнаментовані розетки над вікнами п'ятого поверху, декоративне оформлення лоджій.

Будинок є характерним зразком радянської архітектури 1950-х рр. Нині перебуває на реконструкції з надбудовою мансардного поверху [451]. *Віра Черна.*

90. Вул. Мельникова, 31.
90. План першого поверху.

91. ДЕГТЕРЬОВСЬКІ ДОБРОЧИННІ ЗАКЛАДИ, поч. 20 ст. (іст.). Вул. Дегтерьовська, 19. Комплекс розташований на ділянці вздовж вулиці, з відступом від червоної лінії забудови. Садиба витягнута у глибину ділянки. Складався з 16 споруд, більшість з яких збереглася (за винятком будівель господарсько-побутового призначення) у частково перепланованому для нових потреб вигляді. Першу чергу з 13 будівель зведено 1900—02 за проектом арх. В. Ніколаєва будівельною конторою Л. Гінзбурга, освячено 26 жовтня 1902. Доброчинні заклади побудовано коштом, що заповів для цієї мети київський купець Дегтерьов Михайло Парфентійович (1831—98) з родини калузьких купців, яка оселилася у Києві у 1830-х рр. Батько фундатора богадільні — Дегтерьов Парфентій Михайлович (1798—1837) був обраний 1835 першим міським головою Києва після скасування магдебурзького права. Заповіт виконала дружина купця Є. Дегтерьова. Для утримання доброчинних закладів М. Дегтерьов залишив місту три прибуткові будинки на Хрещатику.

Архітектура дво-, триповерхових будинків відзначається простотою, зумовленою призначенням закладу, та застосуванням традиційних київських будівельних матеріалів. Фасади виконано з жовтої цегли під розшивку швів, у цегляному стилі. З боку вул. Дегтерьовської розміщено головний будинок доброчинних закладів (корпус А) з трьома тильними виступами, призначений для опіки 250 жінок. На першому поверсі була їдальня, на дру-

гому — бібліотека-читальня і церква св. Михайла (не збереглася). Різьблений дубовий іконостас для неї виготовила київська майстерня М. Даболінга, ікони — художник В. Сонін, настінний розпис виконав малярний заклад К. Шмідта. За радянського часу споруду надбудовано третім поверхом. Ліворуч від головного корпусу — будинки для опіки 150 чоловіків (Б) і адміністрації (Д), праворуч — будинок відділення для 100 хронічно хворих (В). У середній частині садиби містилися лікарня на 30 місць (Г) і каплиця при ній (Н), кухня, пральня (Е), котельня з двома паровими котлами (Ж), лазня (А), дві льодовні (І, К), інші господарські споруди. У цій частині садиби 1903 зведено два триповерхових корпуси дитячих притулків ім. М. Дегтерьова (С, Т), в одному з яких проживало 60 дітей віком від 6 до 13 років, в другому — 100 дітей до 6 років. До цих притулків прилягав

91. Вул. Дегтерьовська, 19.

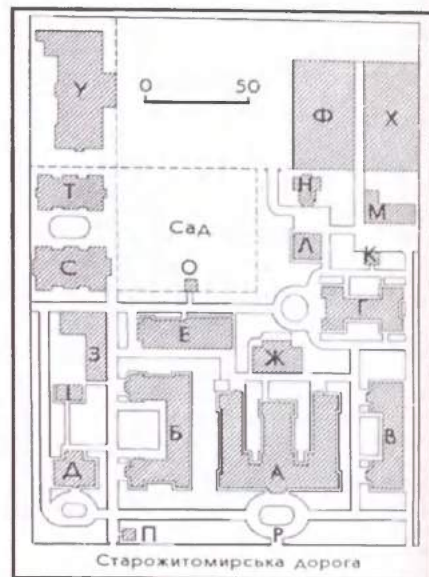
фруктовий сад. У тильній частині ділянки 1913 побудовано двоповерховий притулок ім. Є. Дегтерьової для 100 дітей дошкільного віку. Тоді ж дума передала закладу додаткову ділянку під город, садову шкільку і дров'яний склад. Пізніше на території богадільні було розбито парк з широкими алеями, квітниками, ігровими й спортивними майданчиками, встановлено електричні ліхтарі.

Після смерті Є. Дегтерьової 1902 доброчинними закладами керувала опікунська рада на чолі з міським головою, господарськими справами займався спеціальний комітет. У 1912 кількість старих у богадільні зросла до 765, дітей — до 204. Кожному з них видавалися білизна й одяг, було забезпечено харчування, додатковий заробіток у майстернях закладу. Вихованці притулку навчалися у двокласному училищі ім. М. Дегтерьова. По досягненні 13 років вони залишали притулок, забезпечені необхідним для початку самостійного життя.

У роки 1-ї світової війни тут розміщувався військовий госпіталь, пізніше — притулок інвалідів та протезні майстерні. 15 квітня 1918 у богадільні, пробувши тут кілька днів, помер письменник Неучуй-Левицький Іван Семенович (1838—1918).

1 травня 1923 у комплексі доброчинних закладів відкрилося Дитяче містечко ім. В. Леніна — «Ленінськ», розраховане на 1500 безпритульних дітей віком від 4 до 16 років. 1931 його було ліквідовано, приміщення передано 45-й дивізії, пізніше — танко-технічному училищу.

91. Генеральний план Дегтерьовських доброчинних закладів поч. 20 ст.: А. Головний корпус. Б. Будинок для опіки 150 чоловіків. В. Будинок відділення для 100 хронічно хворих. Г. Лікарня. Д. Адміністративний будинок. Е. Кухня і пральня. Ж. Котельня. З. Дров'яники і амбари. І. Льодовня для кухні і службовців. К. Льодовня для лікарні. Л. Лазня. М. Корівня і стайня. Н. Каплиця. О. Сторожка. П. Туалет. Р. Головна брама. С. Притулок для 100 дітей шкільного віку і майстерня. Т. Притулок для 50 дітей шкільного віку. У. Притулок ім. Є. Дегтерьової для 100 дітей дошкільного віку. Ф. Садова шкілька. Х. Дров'яний двір.

На подвір'ї, праворуч від головного входу, розташовано меморіал пам'яті воїнів-танкістів, загиблих під час 2-ї світової війни: важкий танк «ИС-3», скульптура воїна-танкіста та встановлені півколом вертикальні стели з іменами полеглих. 1978 на фасаді контрольно-пропускного пункту встановлено бронзову меморіальну дошку підрозділам Київського танко-технічного училища, які брали участь в обороні міста у 1941 (ск. А. Харченко, арх. А. Ігнащенко).

Тепер — Київський інститут сухопутних військ Міністерства оборони України [452].

Віталій Коваленський,

Дмитро Малаков.

92. ДЕСЯТИННА ВУЛИЦЯ, 10—20 ст. (археол., архіт., іст., містобуд.). Від Михайлівської пл. до перетину Андріївського узвозу та Володимирської вул. Була верхньою частиною вул. Трьохсвятительської. 1919—55 — частина вул. Жертв Революції, 1955—58 — вул. Героїв Революції. 1958 виділена у самостійну вулицю і тоді названа Десятинною — від церкви, що була розташована неподалік на Старокиївській горі.

Десятинна церква зведена 989—996 князем Володимиром Святославичем, зруйнована 1240. Двічі на її місці зводилися нові храми: у 1730-х рр. з ініціативи київського митрополита П. Могили, а також 1828—42 — за проектом арх. В. Стасова (знищена 1935). Тиха невелика вулиця завдовжки в один квартал є однією з найдавніших у Києві, оскільки зорієнтована уздовж північно-східного фронту укріплень київського дитинця. На плані І. Ушакова 1695 зображена як дугоподібний відрізок шляху з Подолу на Печерськ, який з'єднував Київську та Михайлівську брами «міста Володимира». Нинішнього трасування набула після реконструкції Верхнього Києва за плану 1837. Залишки дорегулярного планування простежуються у заокругленому фасаді будинку № 1/3, у розриві між ним і крилом наріжного будинку, що відбиває напрямки давнього провулка. За планами серед. 19 ст., вулиця того часу мала однобічну забудову, звернену до Дніпра.

На краю високого берега на початку вулиці (№ 2) стояла тільки Трьохсвятительська церква з монастирськими будівлями, які її оточували (монастир існував з кін. 17 ст. до 1787). Муровану церкву збудовано 1183 на місці дерев'яного Василівського храму, спорудженого Володимиром Святославичем після повернення із Корсуня, де він охрестився на честь його християнського патрона св. Василя. Раніше тут містилося язичницьке капище. Входила до складу великого князівського двору, зруйнована 1240, відновлена у 40-і рр. 17 ст. митрополитом П. Моголою під назвою Трьохсвятительської, після пожежі 1658 частково розібрана. 1693 митрополит В. Ясинський почав її оновлення, яке завершилося до 1707 коштом генерального судді запорозького війська В. Кочубея. В результаті набула вигляду тридільного трибанного українського храму з характерним шестикутним західним порталом і бароковими деталями. У такому вигляді існувала до знищення 1934—36 під час будівництва Урядового центру УСРР.

Суцільна периметральна забудова вулиці сформувалася у кін. 19 — на поч. 20 ст. У 1914 з парного боку було 6 домоволодінь, з непарного — 7. За винятком корпусу жіночого духовного училища (№ 4/6, архітектори Є. Єрмаков, В. Николаєв) і декількох двоповерхових особняків (№ 9, 11), складається з багатоквартирних три-, чотириповерхових житлових будинків.

У 1930-і рр. в забудові вулиці відбулися значні зміни: на місці знесеної Трьохсвятительської церкви із дзвіницею 1904 (арх. В. Николаєв) зведено північне крило помпезного урядового комплексу — будинок ЦК КП(б)У в стилі сталінського класицизму (арх. Й. Лангбард), на колишній садибі титулярного радника Б. Климовича — будинок середньої школи у стилі пізнього конструктивізму (арх. М. Шехонін).

В архітектурному вигляді вулиці переважають риси київського цегляного стилю з елементами історизму. Особливий інтерес являє великий прибутковий будинок № 1/3 і житловий будинок № 14 з мальовничими даховими вежками, які гармонують із силуетом розміщеної поряд Андріївської церкви. Різноманітність в архітектурі вулиці вносить великий будинок № 8 у стилі модерн та особняк № 9 у стилі неокласицизму. 1994—96 замість двоповерхового будинку № 10 зведено масивний житловий об'єм у формах постмодерну.

Вулиця пов'язана з життям та діяльністю багатьох діячів науки і культури. Велику історико-культурну цінність має будинок № 9, що належав підприємцю і доброчинцю В. Смиренку, який 1919 подарував його Українському науковому товариству, відтоді набув значення вагомого осередку українського наукового і громадсько-культурного життя. Тут діяли УНТ (до 1921), ВУАК (до 1933), низка українських музеїв, кафедра українського мистецтва тощо; працювало і було чимало відомих діячів вітчизняної культури, проживали історик мистецтва академік О. Новицький, помолог Л. Смиренко, природознавець М. Шарлемань та ін. Під час фашистської окупації Києва у кін. 1941 — на поч. 1942 у цьому будинку містилася Спілка українських письменників, очолювана поетесою, членом ОУН О. Телігою. У другому жіночому училищі духовного відомства (№ 4/6) викладали

професор Київської духовної академії П. Кудряцький, художники Г. Дядченко і Ф. Красицький, композитор і диригент О. Кошиць, працювали лікарями професори університету св. Володимира К. Вагнер і М. Трофимов. На вулиці жили художники М. Врубель, В. Котарбінський, В. Орловський (усі — в № 14), архітектор І. Николаєв (№ 1/3), археолог, мистецтвознавець, директор міського музею М. Біляшівський (№ 8; проживав до 1904, перші будинки не збереглися), філософ Л. Шестов, перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький (№ 8); в № 10 у гімназичні роки мешкав радянський державний діяч, акад. АН СРСР А. Луначарський, в № 11 — вчений-механік, акад. АН УРСР П. Супруненко, в № 13 проживав після війни Герой Радянського Союзу П. Жмаченко. Особливості повоєнного функціонування вулиці були обумовлені розташуванням на її початку будинку, в якому діяли керівні органи партійних організацій Києва й області, ЦК ЛКСМУ (Михайлівська пл., 1). Стародавність планування, збереженість забудови 19 — поч. 20 ст., представленої будинками різних архітектурних стилів, надають вулиці значення одного із найвагоміших історичних містобудівних утворень Києва [453].

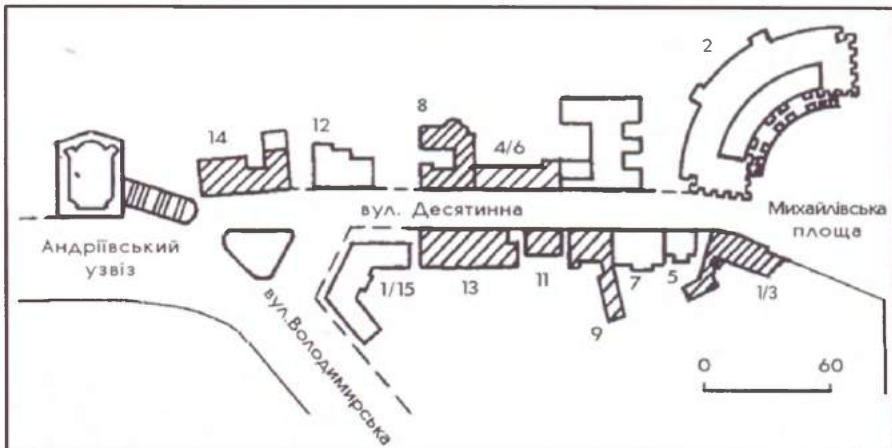
Тетяна Трегубова.

92.1. Друге жіноче училище духовного відомства кін. 19 — поч. 20 ст., в якому працювали відомі діячі науки і культури (іст.). Вул. Десятинна, 4/6. На червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом будинок. Першу чергу споруди (№ 4) зведено 1883—86 (арх. В. Николаєв). Первісний об'єм — триповерховий, чоловий фасад — перпендикулярний до фронту вулиці, вздовж нього було влаштовано прохід до Трьохсвятительської церкви, яка містилася в глибині садиби (не збереглася). 1900 надбудовано четвертий поверх (арх. Є. Єрмаков). Бл. 1908 добудовано об'єм вздовж фронту вулиці (№ 6).

Засновано у серед. 19 ст. як паралельні класи жіночого училища духовного відомства, що містилося у Кловському палаці на Печерську. З побудовою власного приміщення на вул. Десятинній відокремилось у самостійний навчальний заклад. При ньому діяла також зразкова школа. Розташовувалася у цьому будинку до поч. 1920-х рр.

92. Десятинна вулиця. План забудови.

В училищі працювали у різний час відомі вчені, культурно-громадські і церковні діячі. Серед них протоієрей — В. Богородицький, настоятель Іоанніївської церкви при цьому училищі; А. Коровицький, настоятель Олександр-Невської церкви при 2-й гімназії, член Київського комітету Православного місіонерського товариства, довголітній голова училищної ради; П. Левитський, настоятель Стрітенської церкви на Сінній пл. (нині — Львівська пл.); В. Базилевич, диякон Трьохсвятительської (Василівської) церкви; П. Кудрявцев, професор Київської духовної академії, філософ, літературознавець; художники Г. Дяченко і Ф. Красицький; композитор і диригент О. Кошиць та ін. Лікарями навчального закладу були професори університету св. Володимира — К. Вагнер, завідувач кафедри госпітальної терапії; М. Трофимов, завідувач заснованої ним першої в Україні отоларингологічної клініки. Почесним блюстителем з господарських справ училища був відомий київський підрядчик Л. Черноярів.

У 1920-і рр. тут діяли Київські юридичні курси, Російський педагогічний технікум ім. М. Пирогова, Київська меліоративна профшкола.

Пізніше будинок було передано видавництву «Політвидав України» (тепер Державне спеціалізоване видавництво «Україна»). У будинку також розміщуються Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин, Посольство Латвійської Республіки та різні установи [454].

Михайло Кальницький,
Лариса Федорова.

92.2. Житловий будинок 1890-х рр., в якому проживав Жмаченко П. Ф. (іст.). Вул. Десятинна, 13. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений як прибутковий житловий будинок київського архітектора, цивільного інженера Я. Кривцова (у будівництві брав участь інж. Й. Зекцер). Чотириповерховий, цегляний.

1946—66 у будинку проживав Жмаченко Пилип Федосійович (1895—1966) — Герой Радянського Союзу (1943), генерал-полковник (з 1945), 1943—45 — командувач 40-ї армії 1-го Українського фронту, що брала участь у визволенні Києва від німецько-фашистських окупантів, 1947 — помічник Головнокомандувача Центральної групи військ в Австрії, заступник командувача військ Білоруського та Прикарпатського військових округів. 1956—60 — голова Республіканського комітету ДТСААФ УРСР. З 1960 — у відставці.

1967 на фасаді будинку на пошанування П. Жмаченка встановлено меморіальну дошку з мармуру, 1978 — з чорного граніту (арх. А. Корнеєв) [455].

Юрій Зінченко.

92.3. Житловий будинок 1901, в якому проживав Ніколаєв І. В. (архит., іст.). Вул. Десятинна, 1/3. На червоній лінії забудови вулиці, на її заломі.

Чотириповерховий, цегляний, на напівпідвалі, зі складним абрисом у плані, що продиктовано межами садиби. Складається з головного будинку і флігеля, розміщених під кутом один до одного, та вставки, що їх об'єднує. Чоловий бік об'єму, який виходить на вулицю, повторює у плані заворот

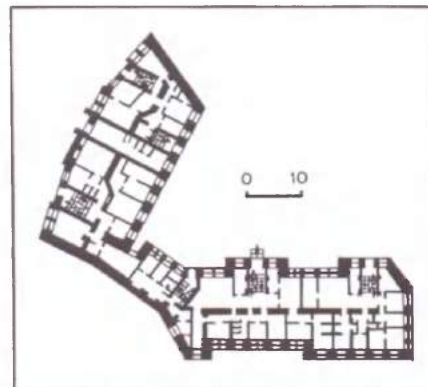

92.2. Вул. Десятинна, 13.

вулиці. Композиція головного фасаду, вирішеного в яскраво вираженому цегляному стилі, симетрично-осьова. Головну вісь виділено розкріпкою, увінчаною великим карнизом на аркатурному поясі, й прямокутним аттиком з картушем і датою «1901 г.». Бічні осі підкреслено розкріпками на дві віконні осі та підвіщенням об'ємів. Рустовані стіни прикрашено архітектурним декором, модельованим у цег-

92.3. Вул. Десятинна, 1/3.

92.3. План першого поверху.

лі, та ліпними орнаментальними вставками. Входи до будинку акцентовано оригінальними металевими піддашками на фігурних кронштейнах. Збереглося первісне анфіладне планування двосекційного з чотирма квартирами на поверсі прибуткового будинку. Квартири мали по 4—8 кімнат. В інтер'єрах окремих квартир збереглися ліпні карнизи й стельові розетки, паркетні підлоги, заповнення віконних і дверних прорізів.

Будинок — один із яскравих зразків житлової забудови Києва рубежу 19—20 ст.

На поч. 20 ст. у будинку проживав Ніколаєв Іполит Володимирович (1870—?) — архітектор, син арх. В. Ніколаєва. 1893—1917 працював у Києві, викладав у Політехнічному інституті та художньому училищі. Побудував Другий міський театр на Петрівській алеї (1912), пам'ятники Олександру II (1911), П. Столипіну (1913) — все не збереглося; декілька житлових будинків (імовірно, є автором проекту і цього будинку) тощо [456].

Михайло Кальницький,
Володимир Хромченко.

92.4. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Супруненко П. М. (іст.). Вул. Десятинна, 11. На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний.

1916—38 тут жив Супруненко Петро Михайлович (1893—1938) — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1934). Після закінчення Київського політехнічного інституту (1919) працював у технічному відділі Управління Південно-Західної залізниці (1920—27), викладав у Політехнічному інституті та Інституті народного господарства. 1929 обраний директором Кабінету транспортної механіки ВУАН, з 1933 — директор створеного на його основі Інституту транспортної механіки АН УСРР. Одночасно (з 1929) — завідувач кафедри Інституту інженерів залізничного транспорту.

Наукові дослідження вченого присвячено питанням механіки рухомого складу залізниці. Розробив динаміку рухомого складу, вивчав взаємодію між колією та рухомих складом. У галузі теорії тяги поїздів створив ряд нових методів графічного інтегрування диференціальних рівнянь руху поїздів. Автор понад 60 наукових праць та ряду винаходів. З січня 1938 заарештований. 24 січня виключений зі складу дійсних членів АН УРСР. 22 вересня 1938 засуджений до вищої міри покарання. Вирок виконано 29 вересня 1938. Реабілітований 1956.

1916—36 проживав у квартирі № 1, яка складалася з п'яти кімнат і займала весь перший поверх будинку, з 1936 займав аналогічну квартиру № 2 на другому поверсі цього ж будинку. Внаслідок капітального ремонту 1984—85 планування будинку і квартир змінилося.

Тепер тут міститься редакція літературно-художнього та суспільно-політичного журналу «Київ» [457].

Світлана Панькова.

92.5. Житловий будинок 1914, в якому проживав Шестов Л. І. (архит., іст.). Вул. Десятинна, 8. На червоній лінії забудови вулиці, біля будинку колишнього епархіального жіночого училища, збудованого на цвинтарі Трьох-

святительської церкви. Садиба з великим фруктовим садом забудовувалася з серед. 19 ст. Будинок зведено власницею садиби Т. Давидовою-Балаховською — дочкою київського цукрозаводчика.

Будинок п'ятиповерховий, цегляний, у плані П-подібний, на підвалі, з проїздом на подвір'я. Оформлений у стилі модерн. Планування неодноразово змінювалося. Композиція вуличного фасаду симетрична. Роль центральної осі відіграє гранчастий еркер на рівні другого — четвертого поверхів, бічні осі виділено розкріповками із заокругленими у плані балконами та широкими прорізами. Розкріповки увінчано трикутними фронтонами. Вертикальність тектоніки фасадної стіни підкреслюється витягнутими вікнами та розташованими поміж них лопатками. Стриманий архітектурний декор доповнюється ліпними декоративними рельєфними вставками і балконними огорожами. Дворовий фасад має напівкруглий у плані центральний ризаліт, що оперізується балконами та завершується зубчастим парапетом.

Будинок, який нависає над Подолом, своїм оригінальним силуетом нагадує середньовічну оборонну споруду.

У квартирі власниці садиби, що займала весь третій поверх, проживав її брат — Д. Балаховський, який виконував обов'язки французького дипломатичного представника у Києві.

З липня 1918 до жовтня 1919 у Д. Балаховського мешкав його шурина Шестов Лев Ісаакович (справж. — Шварцман; 1866—1938) — філософ-ідеаліст. Виступав із доповідями, лекціями, читав курс історії грецької філософії в Народному університеті, працював над книгою «Влада ключів». Наприкінці 1919 виїхав до Криму, звідки емігрував до Франції.

1919 у Балаховських жила Т. Скрябіна — вдова композитора О. Скрябіна.

1944—54 у будинку містилися студії радіопередач Комітету радіомовлення при Раді Народних Комісарів та Раді Міністрів УРСР, велися передачі «Говорить Київ». Неодноразово використовувався як резиденція партійних та державних керівників України, зокрема голови Ради Міністрів УРСР, першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького [458].

Марія Кагомська, Михайло Кальницький, Володимир Хромченко.

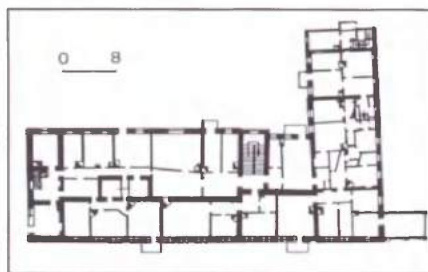
92.6. Житловий будинок 19 ст., в якому проживали Врубель М. О., Котарбінський В. О., Орловський В. Д. (архт., іст.). Вул. Десятинна, 14. З півдня прилягає до ділянки Андріївської церкви, входить до ансамблю площі, з якої починаються вулиці Десятинна, Володимирська та Андріївський узвіз.

Має досить складну будівельну історію. Первісні об'єми двоповерхового будинку з мезоніном та одноповерхового флігеля зведено 1847—49. Власником садиби на той час був статський радник М. Попов, який отримав цю незабудовану ділянку 1846. Добудови з боку подвір'я зроблено 1857. Будинок використовувався як прибутковий: частина приміщень здавалася під креслярню міського землеміра та Київській губернській будівельній і шляховій комісії. 1886 Ф. Дузинкевич придбав у спадкоємиці М. Попова К. Квятков-

92.5. Вул. Десятинна, 8.

92.6. Вул. Десятинна, 14.
92.6. План другого поверху.

ської садибу з будинком і службами садком і сінокосом на схилі Старо київської гори. Новий власник у цьому ж році надбудував ще один поверх за проектом арх. Г. Шлейфера. 1886 за проектом арх. А. Крауса зроблен дерев'яну надбудову над одноповерховим цегляним флігелем.

Триповерховий, з напівпідвалом, у плані Г-подібний. До існуючого об'єму входить двоповерховий флігель, який прилягає з боку подвір'я. У центр містяться двомаршові сходи. Внутрішнє секційне планування після капітального ремонту перетворено на коридорне. Головний фасад вирішено у стилі неоренесанс. Симетрично-осьову композицію ледь порушено зайвою віконною віссю з північного боку та дво-віконним об'ємом з верхньою терасою з півдня. Головну композиційну вісь акцентовано невеликою виною ризалітом з фігурним аттиком і потужним завершенням у вигляді зрізаної піраміди. Аналогічним способом виділено й бічні осі. В оздобленні фасаду застосовано руст, підластри, сандрики, ліпні орнаментальні деталі.

Будинок є невід'ємною частиною забудови вулиці, замикає перспективу вул. Володимирської.

1886—87 тут проживав Врубель Михайло Олександрович (1856—1910) — художник-живописець, декоратор, графік, скульптор-кераміст, архітектор. У цей період продовжував працювати над настінними розписами Кирилівської церкви, якими він почав займатися 1884, коли приїхав на запрошення мистецтвознавця і археолога А. Прахова для участі у реставрації давньоруського храму. Створив композицію на хорах «Зішестя Святого Духа на 12 апостолів», на північному підвітарному стовпі — постать архангела Гавриїла із сюжету «Благовіщення». Взимку 1884 їде на два роки до Венеції для вивчення зразків візантійського живописного мистецтва. Повернувшись до Києва 1886, продовжував працювати над розписами Кирилівської церкви, брав участь в оформленні інтер'єрів Володимирського собору. Але твори, які він виконав для собору — ескізи «Надгробного плачу», «Воскресіння» та «Вознесіння» — було відхилено комісією (тепер зберігаються у Київському музеї російського мистецтва). За ескізами М. Врубеля у соборі здійснено лише рослинні орнаменти на внутрішніх стінах і арках двох нав. У 1884 здійснював реставраційні роботи у бані Софійського собору (постать архангела).

Митець також виконував художні панно для особняків, живописні роботи (у т. ч. «Дівчинка на тлі перського килима», 1886; «Східна казка» — не закінчив). У Києві почав працювати над образом Демона (1886). У будинку наймав дві кімнати на другому поверсі у квартирі художника В. Орловського. В одній жив, друга (з балконом на Дніпро) була йому за майстерню. У подальшому проживав також: 1887 — у маєтку Я. Тарновського у Мотовилівці (тепер Житомирська область), 1888 — у готелі Ф. Чарнецького на вул. Володимирській, 16. Митець зберіг про Київ найкращі спогади, згадував про перебування у місті як про найкращу пору свого життя. 1889 переїздить до Москви.

У 1900—20-х рр. у будинку жила Е. Прахова — дружина професора А. Прахова. У період громадянської війни в її квартирі оселився Котарбінський Вільгельм Олександрович (1849—1921) — художник, академік живопису петербурзької АМ (з 1905), який багато років жив і працював у Києві. Автор ряду сюжетів стінопису Володимирського собору, будинків, де тепер містяться музеї Т. Шевченка, західного та східного мистецтва.

З липня 1886 до 1889 одну з квартир на другому поверсі займав Орловський Володимир Донатович (1842—1914) — живописець-пейзажист. Брав участь у діяльності Київської рисувальної школи М. Мурашка, був одним із організаторів Київського художнього училища. Після забудови садиби на вул. Гоголівській, 28 переїхав туди.

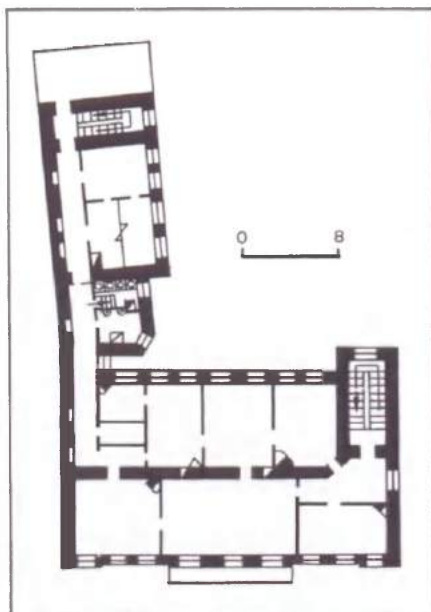
У 1890-х рр. тут жив гірничий інженер Страус Антін Емільович — видатний діяч у галузі будівельної техніки, винахідник буронабивних паль.

1962 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Врубеля та рельєфами героїв його мистецьких творів — Гамлета та Офелії (ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова).

Тепер тут міститься виробниче об'єднання «Еластик» [459].

Марія Кагомська, Михайло Кальницький, Володимир Хромченко, Лариса Шевченко.

92.7. Вул. Десятинна, 9.
92.7. План другого поверху.

92.7. Вул. Десятинна, 9.
Фото поч. 1990-х рр.

92.7. Особняк Симиренка В. Ф. кін. 19 ст., в якому містилися УНТ, ВУАК, Спілка українських письменників, проживали Новицький О. П., Шарлемань М. В. та інші (архит., іст.). Вул. Десятинна, 9. На червоній лінії забудови вулиці.

Ділянка сформувалася в існуючих межах наприкінці 19 ст. Спочатку входила до складу великої садиби на розі вулиць Десятинної і Володимирської. У серед. 19 ст. належала родині О. Анненкова, з 1856 — титулярному раднику Б. Климовичу. Пізніше була розділена на кілька частин, одну з яких у 1899 придбав цукрозаводчик і відомий меценат В. Симиренко. Існуючий двоповерховий цегляний будинок зведений за проектом арх. В. Ніколаєва. Первісне анфіладне планування будинку збереглося. Головний фасад у стилі неокласицизму має симетрично-осьову композицію. Центральну вісь виділено тривіконною розкріпкою з широким балконом на рівні другого поверху. Бічні осі підкреслено розкріпками із вхідними дверима, над якими були влаштовані піддашки на металевих колонках (розібрані). Обидва поверхи увінчано карнизами, розкріпки завершено аттиками з акротеріями, тинькована чолова стіна оформлена плоским рустом і лінним орнаментом у вигляді пальмет із застосуванням елементів ордерної системи — стилізованих пілястрів і лопаток.

Споруда — зразок приватного особняка, вдало вписаного у забудову вулиці.

Власник будинку — Симиренко Василь Федорович (1835—1915) надавав велику матеріальну допомогу українській культурі, у т. ч. фінансував хор М. Лисенка, журнал «Киевская старина» та видання Українського наукового товариства. За його заповітом особняк з жовтня 1919 перейшов у власність Українського наукового товариства, яке до цього містилося на вул. Ярославів Вал, 36. Тут відбувалися засідання відділів і секцій товариства, містилися його канцелярія, постійні комісії, деякі музеї. У роботі товариства у цей період брали участь учені й письменники: М. Біляшівський, М. Василенко, І. Каманін, А. Кримський, П. Курінний, О. Левицький, А. Лобода, С. Маслов, В. Перетц, Д. Щербаківський, О. Яната та ін. Тут же проводила активну роботу секція мистецтв товариства, заснована 15 березня 1918. У 1919 були проведені засідання, на яких обговорювалися такі питання, як участь у реставрації Софійського собору, фіксування пам'яток української старовини, заснування й активне поповнення музею і кабінету українського мистецтва та ін. На кін. 1919 було 33 постійних дійсних члени секції і 6 членів-співробітників. Серед них — відомі вчені, музейні працівники, діячі мистецтва Д. Антонович, М. Біляшівський, М. Бойчук, С. Гіляров, О. Грушевський, В. Козловська, В. Кричевський, М. Макаренко, В. Модзалевський, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, С. Таранушенко, Д. Щербаківський та ін. Головою секції був М. Макаренко, секретарем Ф. Ернст.

У травні 1921 Українське наукове товариство увійшло до складу академії наук, секції товариства влились у

відповідні відділи ВУАН. У будинку залишилися ВУАК, секція українського мистецтва науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАКу, яку з жовтня 1922 очолив акад. О. Новицький.

ВУАК містився на першому поверсі цього будинку. Крім дослідження археологічних пам'яток, цей комітет проводив велику роботу з охорони й вивчення пам'яток історії, культури та природи України, щодо створення широкої мережі музеїв та організації методичної допомоги їм у проведенні краєзнавчої роботи. Дійсними членами ВУАКу були академіки М. Василенко, А. Кримський, В. Різниченко, Ф. Шміт, Д. Яворницький; археологи, краєзнавці, музеєзнавці С. Гамченко, Ф. Ернст, М. Макаренко, І. Моргілевський, Ф. Молчановський, А. Носов, С. Таранушенко, М. Шарлемань, Д. Щербаківський, В. Щербина та багато інших. Чимало з них зазнали необґрунтованих репресій з боку радянської влади. 1933 ВУАК припинив своє існування.

У будинку також містилися: на другому поверсі — Музей українських діячів науки і мистецтва (з 1924 його директором — О. Новицький, у 1929 музей перейшов до Києво-Печерської лаври), на першому поверсі — кабінет українського мистецтва ВУАН. Цей кабінет був заснований 1924 на базі невеликого музею, що залишився від Українського наукового товариства. Тут було зібрано різноманітні матеріали з історії української народної творчості: порцеляна, фаянс, глиняні й плетені вироби, скло, тканини, вишивка, різьблення, старовинні книги й гравюри. При кабінеті була велика бібліотека, якою користувалися співробітники науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН.

1923—34 у квартирі № 1 на першому поверсі проживав Новицький Олександр Петрович (1862—1934) — історик мистецтва, акад. ВУАН (з 1922), голова ВУАКу (з 1924), реорганізованого з Археологічної комісії УНТ; автор низки робіт з історії українського і російського образотворчого мистецтва й архітектури. Багато займався вивченням мистецької спадщини Т. Шевченка.

Крім О. Новицького, в будинку проживали вчені й культурні діячі Ф. Вовк, Г. Красицький, А. Носов, М. Шарлемань, О. Яната та ін. Шарлемань Микола Васильович (1887—1970) — зоолог, мешкав тут з 1918 до 1934, брав активну участь у роботі УНТ і ВУАКу, залишив спогади про наукове життя України 20—30-х рр. До 1941 завідував відділом фауністики й систематики Інституту зоології Академії наук УРСР, був засновником і директором зоологічного музею Академії наук. Автор понад 300 робіт із зоології, біології, краєзнавства, вивчав «Слово о полку Ігоревім».

За будинком у глибині кварталу містився великий фруктовий сад, який був показовим помологічним і ентомологічним садом зоологічної секції УНТ. У ньому проводив наукові дослідження відомий учений-помолог Симиренко Лев Платонович (1855—1920).

У період німецько-фашистської окупації Києва в цьому будинку містилася Спілка українських письменників, створена в листопаді 1941 поетесою,

активісткою Культурної референтури Організації українських націоналістів Телігою Оленою Іванівною (1907—42). Спілка українських письменників, яку вона очолювала, об'єднала молодих поетів і прозаїків, котрі порушували у своїй творчості питання незалежності України. У грудні 1941 гестапо здійснило масові арешти учасників національного підпілля, було розгромлено редакцію газети «Українське слово» на вул. Вороського, 24; 9 лютого 1942 заарештовано всіх учасників зібрання у приміщенні Спілки (бл. 40 осіб). 21 лютого 1942 О. Телігу, її чоловіка М. Телігу, І. Ірлявського, І. Рогача та ін. (всього 7 осіб) було розстріляно у Бабиному яру.

1995 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом В. Симиренка (ск. В. Сівко, арх. М. Білик). Тепер у будинку міститься Посольство Великої Британії в Україні [460].

Марія Кагомська, Володимир Хромченко, Лариса Шевченко.

93. ДИМИТРІВСЬКА ЦЕРКВА, серед. 18 — серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Фрунзе, 8/6. На Подолі, на розі з вул. Щеквицькою. 1757 за проектом арх. І. Григоровича-Барського при церкві Константина та Єлени (не збереглася) споруджено у стилі бароко триярусну цегляну дзвіницю, оточену галереєю. На другому її ярусі було влаштовано теплу церкву, названу в ім'я св. Дмитрія Ростовського (Тупгало Данило Савич; 1651—1709) — письменника, церковного і культурного діяча. 1830 дзвіницю капітально відремонтовано, 1865

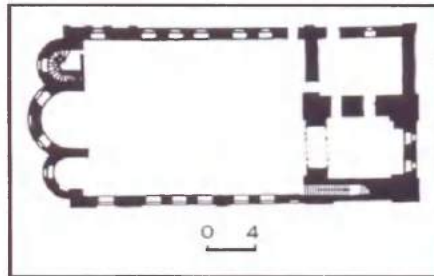
до неї прибудовано цегляну однобанну церкву у формах архітектури дзвіниці. У 1930-х рр. верхні яруси дзвіниці, галерею та баню церкви розібрано. 1965 пристосовано під спортзал та з'єднано із сусіднім будинком школи критим одноповерховим переходом (арх. В. Корнєєва).

Прямокутна у плані, з вальмовим дахом, складається з двох різночасових об'ємів — нижнього ярусу дзвіниці та прилеглої до неї зі сходу однонавної грипсидної церкви. Під церквою — неглибокий напівпідвал, перекритий напівциркульним склепінням з розпалубками. Фасади тиньковані. Споруда на високому цоколі, декорованому плоскими філонками та нішами, завершується розвиненим бароковим профільованим антаблементом, розкритим пілястрами. У декорі фасадів використано мотиви, характерні для творчості І. Григоровича-Барського. Відповідно до внутрішнього планування фасади розчленовано рустованими лізнами з накладними парними пілястрами із своєрідними композитними капітелями, у декорі яких листя аканта замінено мотивами місцевої флори. У пряслах стін — вікна, облямовані бароковими вухатими ліштвами з лучковими сандриками складного профілю. Пишні картуші, у витонченому ліпленні яких химерно переплетені рослинні мотиви, завитки, стрічки та грона, доповнюють виразну пластику фасадів. Оздоблення інтер'єрів не збереглося. Пам'ятка є важливим композиційним елементом у забудові північно-західної частини Подолу [461].

Валентина Курмакова.

94. ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ (АКАДЕМІЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І АРХІТЕКТУРИ), 1899—1901 (архіт., іст.). Вул. Смирнова-Ласточкина, 20. На заломі вул. Смирнова-Ласточкина (кол. Вознесенський узвіз) в напрямку Подолу, у глибині подвір'я. Подвір'я духовної семінарії містилося на історичній території передмістя давнього Києва, яке мало назву Копирів кінець і вперше згадується в літопису під 1121. Перед будинком семінарії збереглися залишки фундаменту храму кін. 11 ст., можливо монастиря св. Симеона на Копиревому кінці, заснованого тут у 70-х рр. 11 ст. князем Свя-

93. Дмитріївська церква.
Вул. Фрунзе, 8/6.
93. План.

тославом Ярославичем. Фундаменти ще однієї церкви 12 ст. відкрито за будинком семінарії. У 16 ст. на цьому місці було подвір'я католицького єпископа.

У 17 ст. цю територію указом гетьмана Б. Хмельницького передано київському митрополиту. У 2-й пол. 17 ст. на руїнах монастиря зведено Вознесенську церкву (дерев'яну із дзвіницею), перебудовану у 18 ст., яка проіснувала до 19 ст. і дала назву узвозу, що веде на Поділ (з 1930-х рр. — вул. Смирнова-Ласточкина).

Триповерховий цегляний будинок спеціально споруджено для Київської духовної семінарії, розрахованої на 500 вихованців. До 1901 семінарія містилася у зведених ще 1828—30 будівлі на Подолі на вул. Костянтинівській.

Перший варіант проекту нового будинку духовної семінарії належав київському арх. В. Ніколаєву (1894), остаточний варіант — петербурзькому арх. Є. Морозову (1898). Будівництво здійснював київський єпархіальний арх. Є. Єрмаков. 1960 побудовано новий чотириповерховий навчальний корпус, 1975—80 здійснено реконструкцію і добудову приміщень у бічних об'ємах споруди. Будівля в плані симетрична, складається з двох поздовжніх і трьох поперечних корпусів, що формують два замкнуті подвір'я з проїздами з боку тильного фасаду.

Внутрішнє планування — коридорне, однобічне (у середньому поздовжньому корпусі — двобічне). На рівні верхніх поверхів над головним входом — приміщення з хорами кол. Трьохсвятительської домової церкви (тепер актові зала).

Для цегляних чолових фасадів (тепер пофарбовані) характерний чіткий ритмічний ряд віконних прорізів з дугopodobними перемичками — більшими у класах другого поверху. В мотивах аркових прорізів помітний вплив романського зодчества, в елементах цегляного декору — поребрику, нішах, ширинках, сухариках — неоросійського стилю. Тривісну композицію головного фасаду підкреслено центральним трикутним щипцем, що підтримує круглий підбання церковної маківки

(зруйнована), а також особливим групуванням аркових вікон верхнього поверху: п'ять — над головним входом, по три — у бічних ризалітах, по два — над рядовими віконними прорізами. Інтер'єри мають раціональний характер оздоблення. У приміщенні колишньої домової церкви, яке має високі акустичні якості, збереглися круглі колони під хорами.

Будівля належить до найкращих споруд в архітектурі Києва кін. 19 — поч. 20 ст., оформлених у цегляному стилі.

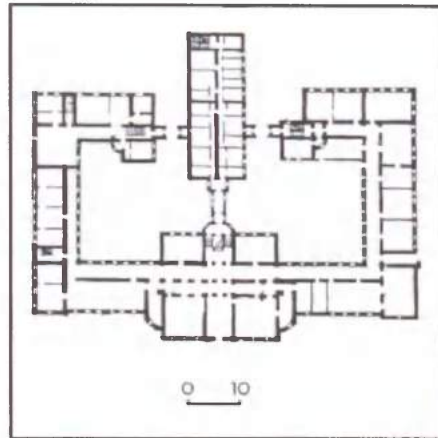
1903 духовну семінарію закінчив Стеценко Кирило Григорович (1882—1922) — композитор, хоровий диригент, музично-громадський діяч, священник; 1917 — Козицький Пилип Омелянович (1893—1960) — композитор, педагог, музикознавець, музично-громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УСРС (з 1943).

1918—19 будинок використовувався під казарми корпусу Січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем і А. Мельником.

З 1925 у будинку міститься Київський державний художній інститут (з 1992 — Українська академія мистецтва; з 1998 — Академія образотворчого мистецтва і архітектури).

94. Вул. Смирнова-Ласточкина, 20.

94. План першого поверху.

Виникла на базі Української державної академії мистецтва, заснованої в 1917 з ініціативи таких визначних мистецтвознавців і художників, як Д. Антонович, М. Біляшівський, М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. та Ф. Кричевські, А. Маневич, О. Мурашко, Г. Нарбут, Г. Павлуцький.

В організації академії безпосередню участь брав голова УЦР М. Грушевський, який разом із генеральним секретарем освіти І. Шешенком був автором першого її статуту.

Урочисте відкриття академії мистецтва відбулося 22 листопада 1917 в приміщенні теперішнього Будинку вчителя на вул. Володимирській, 57, де кілька місяців розміщувалися навчальні майстерні академії. 1918 їй було надано приміщення на вул. Ярославів Вал, 40 (тепер Київський інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого). Статут і циркуляр про заснування Української державної академії мистецтва були затверджені 5 грудня 1917. Ректором академії обрано Ф. Кричевського, з травня 1919 — Г. Нарбута. 1918—20 в академії навчалось від 36 до 100 студентів. 1922 її реорганізовано на Київський інститут пластичних мистецтв, 1924, з приєднанням до нього Київського архітектурного інституту (заснований 1918), він дістав назву Київського художнього інституту (КХІ). У 1920-х рр. інститут стає багатопрофільним навчальним закладом із факультетами: живописним (відділення монументальне, станкове, текстильне і теа-кіно-фото), архітектурним (відділення загальної архітектури й урбанізму), скульптурним (відділення скульптури, кераміки, деревообробки), поліграфічним (відділення високого, плоского й глибокого друку та лабораторія книги), художньо-педагогічним (відділення професвіти, політосвіти, клубне та музейно-екскурсійне). У серед. 1920-х рр. в інституті навчалось бл. 800 студентів, викладацьку роботу здійснювали 130 педагогів. У 1920—30-рр. тут працювали митці найрізноманітніших напрямів: живописці — О. Богомазов, М. Бойчук, П. Голуб'ятников, М. Козик, Л. Крамаренко, Ф. Красицький, Ф. Кричевський, К. Малевич, С. Налепінська-Бойчук, В. Пальмов, М. Рокицький, Є. Сагайдачний, А. Таран, В. Татлін, О. Усачов, А. Черкаський; архітектори — О. Вербицький, І. Грабовський, М. Даміловський, В. Кричевський, І. Моргілевський, В. Онищенко, В. Риков, В. Фельдман, П. Юрченко; історики і мистецтвознавці — І. Врона (1924—30 — ректор), С. Гіляров, Ф. Ернст, В. Кульженко, М. Макаренко, М. Павленко, П. Попов. У кін. 1920-х — на поч. 1930-х рр. інститут дав українському мистецтву велику групу майстрів, які незабаром зайняли провідне місце в національній культурі. Серед них: живописці — І. Беклемішев, С. Григор'єв, І. Жданко, В. Костецький, О. Павленко, М. Рокицький, І. Штільман та багато інших; графіки — О. Пашенко, Г. Пустовіт, О. Сахновська; художники театру — В. Борисовець, М. Духновський, Ф. Нірод, М. Уманський; архітектори — В. Заболотний, Й. Каракіс, П. Костирко, М. Холостенко, П. Юрченко; скульптори — Г. Петрашевич, Г. Пивоваров, А. Писаренко. 1930 у зв'язку з реформою вищої та

середньої технічної освіти було закрито архітектурний факультет (1933 знову відновлено) і на базі його та інженерно-будівельного факультету Київського політехнічного інституту утворено Київський інженерно-будівельний інститут; поліграфічний факультет разом із поліграфічними факультетами Харківського та Одеського художніх інститутів став базою для організації у Харкові Українського поліграфічного інституту (з 1949 працює у Львові); на базі текстильного та кіно-фотовідділів Київського художнього інституту було створено у Києві текстильний інститут та кіноінститут. Художній інститут отримав назву «Інститут пролетарської мистецької культури».

1934—35 в інституті знову здійснено докорінну реорганізацію навчально-виховного процесу. Після закриття Одеського та Харківського художніх інститутів (студентів і викладачів цих вузів було переведено до Києва) Київський художній інститут став єдиним вищим мистецьким закладом в Україні з підготовки художників та архітекторів і дістав нову назву — Український художній інститут (з 1939 — Київський державний художній інститут). На викладацьку роботу запрошено видатних майстрів мистецтва і досвідчених педагогів: П. Волокидіна, М. Гельмана, К. Єлеву, Ф. Кричевського, К. Трохименка, А. Черкаського, М. Шаронова, О. Шовкуненка, а також молодих тоді майстрів: С. Григор'єва, С. Єржиківського, В. Климова, В. Костецького, П. Улянова, І. Штільмана та ін. У здійсненні перебудови брали участь російські художники і педагоги І. Бродський, І. Грабар, Б. Йогансон, П. Котов, Г. Рязьський, А. Шервуд. Лекції з теорії та історії мистецтва систематично у 1930-і рр. читали російські мистецтвознавці Ю. Колпінський, В. Лазарев, О. Сидоров, О. Федоров-Давидов. У кін. 1930-х — на поч. 1940-х рр. інститут підготував велику групу талановитих майстрів. Серед них — Ф. Кличко та О. Нестеренко (загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни), Є. Волобуєв, М. Іванов, Г. Меліхов, С. Отрошенко та інші, які згодом стали видатними майстрами українського мистецтва.

Під час Великої Вітчизняної війни інститут було евакуйовано спочатку до Самарканда, а потім до Загорська (нині Сергієв Посад, Московська обл.). А в самому будинку 1941—43 містилася Київська біржа праці та виробничо-художні майстерні.

1944 інститут повернувся до визволеного Києва. 1945 відновлено графічний, 1958 — художньо-педагогічний, створено 1959 мистецтвознавчий факультети.

У повоєнні роки на викладацьку роботу запрошено видатних педагогів, які працювали тут у 1920—30-х рр. До педагогічної діяльності були запрошені провідні майстри і талановита молодь, що закінчили інститут наприкінці 1930-х та в 1940—50-х рр. Серед них — професори, дійсні члени Академії мистецтв СРСР — живописці С. Григор'єв, О. Шовкуненко, ск. М. Лисенко, графік В. Касіян; члени-кореспонденти АМ СРСР — живописці В. Костецький, Г. Меліхов, графік О. Пашенко; живописці, народні художники УРСР Г. Світ-

лицький, К. Трохименко; народні художники СРСР А. Петрицький, В. Пузирков; заслужені діячі мистецтв України — ск. М. Гельман, живописці М. Шаронов, І. Штільман, графіки К. Єлева, І. Плещинський.

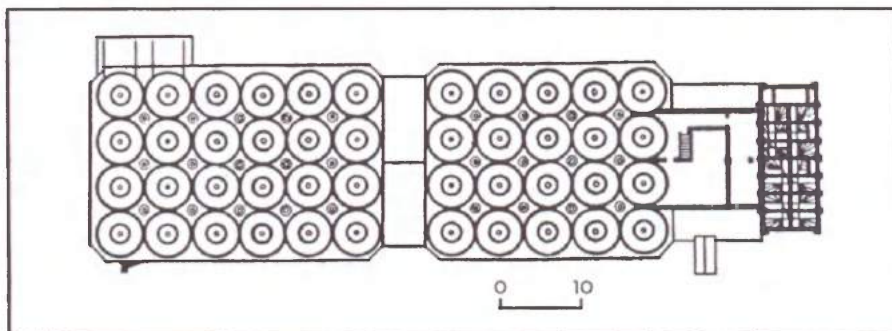
Значний вклад у підготовку фахівців з архітектури у повоєнні час зробили дійсні члени Академії архітектури УРСР П. Альшин, В. Заболотний, дійсні члени Академії будівництва і архітектури УРСР А. Добровольський, Є. Катонін, Б. Приймак, професори П. Костирко, О. Малишенко.

Тепер в академії працює 13 кафедр, друкарня, художньо-методичний музей, у фондах якого налічується понад 7 тис. художніх творів. З 1991 відкрито аспірантуру.

У 1998/99 діяло 5 факультетів: архітектурний, графічний з відділенням графічного дизайну; живописний з відділеннями театрально-декораційним та реставрації олійного живопису; скульптурний, мистецтвознавчий з відділенням мистецтвознавства, організації та управління художньої культури.

Перед будинком, у сквері, споруджено скульптурні пам'ятники, виконані в різний час викладачами і студентами інституту: бюст Т. Шевченка (ск. М. Лисенко, арх. І. Шемседінов, виконавець А. Клименко), пам'ятник Лесі Українці (ск. В. Прядка), пам'ятник студентів інституту Я. Приходьку, який загинув під час Великої Вітчизняної війни (ск. Н. Карбовська).

96. Вул. Набережно-Хрещатицька, 10.
96. План.

У 1960-х рр. споруджено меморіальний комплекс із стелою, на якій викарбувано прізвища студентів і викладачів вузу, які полягли в роки війни (архітектори І. Шемседінов, Є. Вересов).

1994 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку на пошанування засновників Української академії мистецтва. На дошці зображено барельєфні портрети М. Грушевського та І. Стешенка, художників М. Бойчука, М. Бурачека, В. та Ф. Кричевських, А. Маневича, О. Мурашка, Г. Нарбута (скульптори М. Вронський, І. Овдійчук, арх. В. Чепелик). 16 грудня 1996 біля академії встановлено пам'ятник художникам — жертвам більшовицьких репресій (ск. Б. Довгань, арх. Ф. Юр'єв). На плиті викарбувано імена загиблих митців: розстріляних (М. Бойчук, Ф. Ернст, С. Налспінська-Бойчук), померлих у тюрмі під слідством (С. Гляров), тих, що загинули у таборах і на засланні (Є. Кузьмін), жертв індивідуального терору (А. Горська, О. Мурашко) — разом понад 40 імен [462].

*Сергій Білокінь, Раїса Бондаренко,
Михайло Кальницький,
Михайло Криволапов.*

95. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ЦЕХ ЗАВОДУ ВЕРСТАТІВ-АВТОМАТІВ ім. М. ГОРЬКОГО, 1935—36 (архит.). Просп. Перемоги, 67. У глибині кварталу, на головній алеї заводу. 1934 було визначено майданчик для заводу — на околиці міста у районі Святошина. Ця територія раніше належала Рубежівській колонії для малолітніх правопорушників, що була тут з 1884. Головний арх. проекту заводського комплексу (1934) — Е. Масальський. Будівництво експериментального цеху здійснили архітектори П. Долишинський та О. Хорхот.

Будинок неодноразово добудовувався у 1950-х і 1970-х рр. Повністю змінено зовнішній вигляд бічних фасадів, над блоком побутових і виробничих приміщень надбудовано третій поверх. Ця надбудова і темне великомірне пофарбування дуже спотворили авторський художній задум і образне сприйняття споруди. Первісно цех проектувався з двох (що прилягали один до одного паралельно по довгому боку) функціональних елементів — розміщеного у глибині виробничого цеху та

об'єму побутових і робочих приміщень на передньому плані. Вищий виробничий цех було виявлено на бічних фасадах, своєю верхньою частиною виходив на головний. Цікавим є декоративне вирішення стіни головного фасаду об'єму побутових і виробничих приміщень. Симетрична композиція ґрунтується на протиставленні горизонталей вікон і вертикалей еркера та двох сходових кліток, що підсилюється і доповнюється різними пластичними елементами — тягами, лиштвами, нішами тощо. Планування блоку побутових і допоміжних приміщень — коридорне, з однобічним розташуванням кімнат. Виробничий цех — це єдиний простір інтер'єра. Стіни цегляні, фундамент — бутобетон і залізобетон, у цеху несучі конструкції із залізобетону, покрівля — руберойд, тепер — шифер.

Будинок відбиває пошуки образної виразності у вітчизняному промислово-будівництві.

Тепер споруда — у комплексі акціонерного товариства «Київський верстатобудівний концерн» (ВЕРКОН) [463].

Борис Проценко.

96. ЕЛЕВАТОР, 1951—54 (архит.). Вул. Набережно-Хрещатицька, 10. Біля річкового порту, де традиційно склався транспортно-хлібний район. Містобудівна доміканта Подолу добре проглядається з річки та схилів правого берега Дніпра. Будівництво здійснено трестом «Укрзаготівбуд». Проект елеватора типу М-3-175 виконала у 1950 контора «Промзернопроект» (арх. В. Голштейн, інж. В. Геммерлінг). Потужність елеватора — 32 тис. т на добу. Це складний комплекс, що має різноманітне транспортне і технологічне устаткування. Головні виробничі елементи елеватора: робоча башта, два силосні корпуси, три верхні з'єднувальні мости, двоповерхова нижня з'єднувальна галерея, приймальний пристрій на 8 ящиків, пневматичний пристрій для приймання зерна з водного транспорту (середня експлуатаційна продуктивність — 90 т за годину). Робоча башта залізобетонна. Її розміри у плані 19,2×7,0 м. Висота від верху фундаментної плити до покрівлі вище — 66,9 м, до покрівлі робочої башти — 59,2 м. Перший поверх заглиблений на 3,2 м. У зв'язку з технологічними потребами башта поділя-

ється на поверхи: нижні прохідні із зерносушаркою, підсепараторний, сепараторний, надсилосний, розподільчий, ваговий, галереї норій. Головними виробничими елементами башти є три норії типу ТНС-175 (продуктивність кожної 175 т за годину; висота 57,2 м) та зерносушарка (продуктивність 12 т за годину). Залізобетонний елеваторний комплекс для зберігання зерна — два чотирирядні блоки з 44 банок-силосів та 27 зірочок (об'єми поміж силосами). Перший корпус складається з 20 силосів, другий — з 24. Розрив між корпусами — 5,7 м. Використовується тільки один тип силосу діам. 6,0 м, заввишки 30 м та ємністю 600 т. Проектувальна товщина стінок силосів 0,16 м, але під час експлуатації вони були підсилені зсередини залізобетонними кільцями. Асиметрична композиція комплексу розкривається з боку Дніпра, вертикаль робочої башти повернута торцем до річки, два силосних корпуси містяться з боку міста. Робоча башта до висоти силосної розчленована вузькими тонкими пліастрями, вгорі має мініатюрний карниз; завершується невеликою надбудовою. Робочу башту пофарбовано у зелений колір, силосні — у білий. Усі геометричні параметри елеватора зумовлені насамперед функціональними і технологічними вимогами. Тому при прив'язці мало враховані архітектурна цінність забудови Подолу і масштабність його історичного середовища.

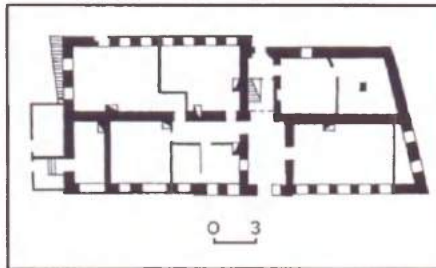
Київський елеватор є одним з типових прикладів містобудівного розміщення промислових споруд серед житлової забудови [464].

Борис Проценко.

97. ЄВРЕЙСЬКИЙ МОЛИТОВНИЙ БУДИНОК, 1902 (архит.). Вул. Андріїв-

97. Вул. Андріївська, 2/12.

97. План цокольного поверху (первісний).

ська, 2/12. Біля підніжжя Андріївської гори, цокольным поверхом врізаний у схил, з торця оточений глибоким напрямком. Збудований на замовлення власника садиби — селянина Л. Кілеса. Триповерховий, цегляний, у плані прямокутний; довгим боком орієнтований уздовж вул. Андріївської, бічним фасадом звернений до вул. Боричів Тік, з якою на рівні другого поверху з'єднується металевим містком. Вирішений у цегляному стилі з елементами ренесансної архітектури. Всередині капітально перепланований, пристосований під установи. Головний шістнадцятивіконний фасад вирізняється чіткою ярусною побудовою: нижній тинькований поверх оформлено у вигляді рустованого подіума, другий і третій завершують фризи з парними кронштейнами та розвинуті карнизні тяги. Основним архітектурним мотивом в оформленні фасаду є ритмічно розміщені віконні прорізи: аркові — на рівні другого поверху, завершені архівольтами, що спираються на спарені пліастри, та прямокутні — на рівні третього поверху, які розділяються рустованими лопатками. Центр будинку виділений розкріпкою, що охоплює по чотири прорізи, і великими трицентровими архівольтами, які об'єднують по два вікна середнього поверху. Раніше центральна вісь підкреслювалася аттиком із спареним слуховим вікном (втрачений). Весь архітектурний декор виконано у лицьовій цеглі, тепер пофарбовано білою фарбою, що контрастує з кольоровим полем стіни.

Будинок є частиною історичного середовища заповідного району міста. Первісно перший (цокольний) поверх відводився під торговельні приміщення. Другий і третій — призначалися для розміщення єврейської молитовні (на другому — чоловіче відділення, на третьому — жіноче). У листопаді 1902 молитовний будинок вже діяв. У 1910-х рр. тут містився також хедер — початкова єврейська релігійна школа. Після 1917 у будинку були дві іудейські громади — «Ашкеназім» та «Хейрус». Молитовня залишалася до кін. 1920-х рр., потім тут містилися різні установи, зокрема фінансово-економічний інститут.

Тепер — приміщення акціонерного товариства «Перлина» [465].

Олена Авраменко,

Михайло Кальницький.

98. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19 ст. (архит.). Вул. Андріївська, 9. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений на місці попередньої двоповерхової будівлі як прибутковий будинок М. Бройде. Інші садибні споруди не збереглися. У 1970-х рр. проведено капітальний ремонт (первісне планування квартир та їхнє опорядження не збереглися). Колишнє приміщення крамниці на першому поверсі перебудовано. Чотириповерховий, з підвалом, цегляний, пере-

криття плоскі, планування секційне. Вестибюль і сходи зберегли первісне оздоблення. Композиція фасаду симетрична, підкреслена центральним розташуванням головного входу та еркером, увінчаним банею. В оздобленні головного фасаду використано прийоми й декоративні мотиви, близькі до зразків архітектури ренесансу.

Є характерним прикладом архітектурного вирішення багатоквартирного житлового будинку періоду еклектизму.

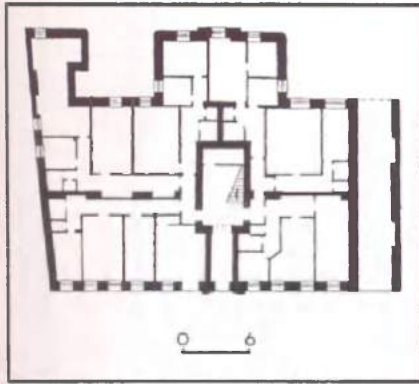
Віталій Отченашко.

99. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1910—15 (архіт.). Вул. Багговутівська, 32. На червоній лінії забудови вулиці, віднесеної будівельними правилами Києва (1913) до третього розряду забудови. Зведений як прибутковий. За структурою односекційний, з двома квартирами на поверсі, відзначається оригінальним архітектурним вирішенням фасаду в стилі раціонального модерну.

Чотириповерховий, з підвалом, у плані прямокутний, з об'ємом чорних сходів, що виступають з боку подвір'я. Головний фасад асиметричний — його вісь виділено уступчатою у плані роз-

98. Вул. Андріївська, 9.

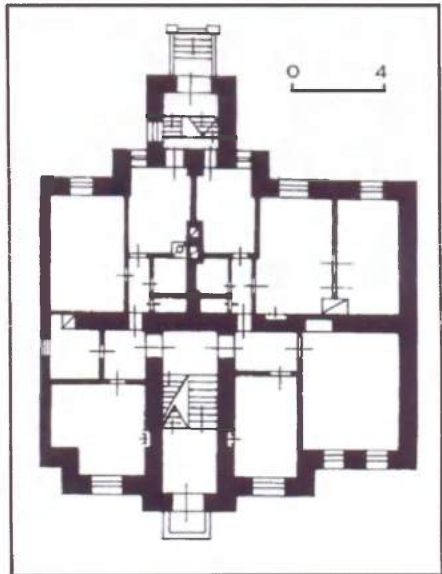
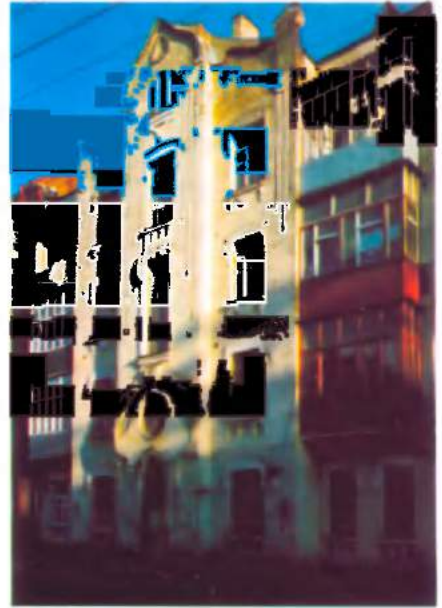
98. План першого поверху.

кріпковою на три вікна, фланкованою заглибленими крилами з балконами на два вікна. У тектоніці фасаду домінують вертикальні членування, підкреслені характерними для модерну потрійними вертикальними тягами — капелюрами й витягнутими пропорціями віконних прорізів. Площинний модернізований декор сконцентровано у центрі фасаду. Це вписаний в овал вхідний портал з оригінальним трилопатеvim отвором, криволінійний вінцевий аттик з типовим для модерну лучковим щипцем над потрійним вікном горіщного приміщення [466].

Ольга Ястребова.

100. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1914 (архіт.). Вул. Богомольця академіка, 5. У ряді периметральної забудови кол. Виноградної (Еспланадної) вул., що входить до охоронної зони історичного міського району Липки. За рахунок зрізу ґрунту перед головним фасадом створено палісадник на 1,5—2,0 м вище рівня тротуару. Збудований за проектом арх. П. Альошина на ділянці, що належала його батькові Ф. Альошину. В основу плану 18-квартирного шестиповерхового прибуткового будинку покладено Т-подібну секцію, кожний поверх якої був розрахований на три квартири (дві шестикімнатні у чоловічому корпусі та одна п'ятикімнатна у дворотовому об'ємі). У центрі плану згруповано головні двомаршові сходи з ліфтовою шахтою та двоє допоміжних чотиримаршових сходів. Будинок має напівпідвал та мезонін на одну квартиру, розташований по центральній осі фасаду. На рівні першого поверху, біля правого брандмауера, міститься прямокутний проїзд на подвір'я з житловими антресолями. Оригінальність конструктивного вирішення полягає у комбінованому використанні традиційних та новаторських матеріалів: цегляних стін і дерев'яних перекриттів у житлових кімнатах, залізобетонних перекриттів та металевих балок — у технічних приміщеннях (напівпідвал, сходові клітки,

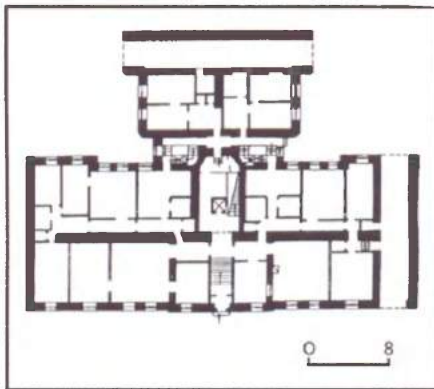
99. Вул. Багговутівська, 32.

99. План першого поверху.

сантехнічні приміщення у квартирах). Фасад будинку виконано у лицьовій цеглі, пофарбовано; портал входу та облицювання цоколю — з рожево-сірого граніту. Будинок розрахований на фронтальний огляд. Центрально-осьову композицію головного фасаду підкреслено чотириколонною розкріпковою, що переходить у мезонін, симетричним розміщенням віконних прорізів та балконів. Вертикаль розкріповки урівноважується горизонтальними міжповерховими тягами. У лаконічному архітектурному вирішенні фасаду головну роль відіграє компонування різних за пропорціями прямокутних та з напівциркульними завершеннями прорізів.

Серед найпомітніших архітектурних елементів фасаду — сегментоподібні у плані балкони з витонченими кованими ґратами неоампірного характеру та виконаний з граніту портал входу. В інтер'єрах парадних приміщень (вестибюль, вітальні, ідальні) збереглися первісне ліплення стель (мотиви іоніків,

100. Вул. Академіка Богомольця, 5.
100. Фрагмент інтер'єра.
100. План першого поверху.

наміста, акротеріїв і розсток) та різьблені дерев'яні деталі, у головній сходовій клітці — підлога та сходи із сірого мармуру, у житлових кімнатах — дубовий набірний паркет, у допоміжних приміщеннях — підлога з метласької плитки.

Є одним з нечисленних у місті прикладів раціонального модерну, близького до конструктивізму [467].

Тетяна Трегубова.

101. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Братська, 14. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений на

рядовій ділянці як прибутковий будинок М. Аврамової. Вирішений у формах раннього модерну. Чотириповерховий, з підвалом, цегляний, у плані П-подібний, з внутрішнім подвір'ям. Нижні два поверхи та підвал використовувалися під магазин, верхні — під житло. Первісне планування та оздоблення інтер'єрів повністю втрачено, на головному фасаді розібрано балкони другого — четвертого поверхів та вежку завершення розкріповки, ліквідовано головний вхід та проїзд на подвір'я з вулиці. Головний фасад асиметричний внаслідок влаштування бічного еркера. Різне функціональне використання нижніх та верхніх поверхів відбито на фасаді розмірами та формами віконних прорізів. Центральна розкріповка стіни, яку завершує фронгон, підкреслює нішу парадного входу та проїзду на подвір'я. Криволінійний еркер лівої частини фасаду композиційно виправданий приляганням до одноманітного фасаду сусіднього будинку. Бічні площини стін увінчано характерним для модерну карнизом, що підтримується спареними металевими кронштейнами. У декоративному оформленні фасаду використано полив'яні кахлі, стримане орнаментальне ліплення, гладенький та фактурний тиньк, своєрідно трактовані ордерні портики, які позначали входи до магазинів.

Незважаючи на втрати, являє інтерес як оригінальний архітектурний витвір свого часу.

Тепер — цех швейної фабрики «Ластівка» [468].

Віталій Отченашко.

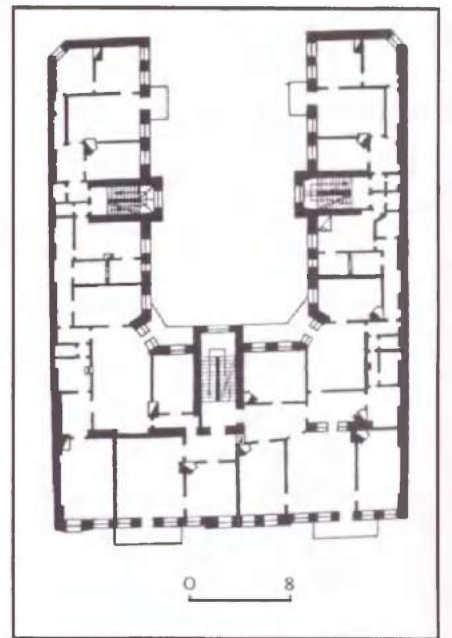
102. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1907 (архіт.). Вул. Воздвиженська, 43. На червоній лінії забудови вулиці, займає всю ширину садиби. Споруджений на місці колишньої одноповерхової забудови серед. 19 ст. міщанином О. Примаком за проектом арх. П. Скульта. 1913 за проектом арх. М. Бяллозора споруджено флігель у стилі модерн (не зберігся).

Триповерховий, цегляний. По фасаді — сім осьових віконних прорізів, декорованих замковими каменями. Вікна другого і третього поверхів заглиблено у невеликі ніші, на третьому поверсі — акцентовано ліпним орнаментом підвіконня. Над вікнами і балконними дверима — меандр. Симетричну композицію фасаду порушено на першому поверсі розташованим з правого боку прямокутним проїздом на подвір'я. Фасад розчленовано двома міжповерховими карнизними поясами, верхній (між другим і третім поверхами) — з дентикулами. Центральну частину будинку підкреслено розкріповкою з плястрами, розташованими по боках і рустованими на першому поверсі. Урочистості будинку надають плястри великого ордера, що проходять по висоті другого і третього поверхів і оздоблені на рівні другого поверху канелюрами. Дах двосхилий. Планування секційне: по дві квартири на другому і третьому поверхах, на першому — одна квартира і приміщення крамниці. Є чорний хід.

Будинок є одним з найкращих зразків архітектури еkleктизму та історизму в забудові вулиці поч. 20 ст. [469].

Марина Виноградова.

103. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Волоська, 5. Окрема будівля по фронту кварталу в одній садибі з цегляними двоповерховими

101. Вул. Братська, 14.
101. План третього поверху (первісний).

102. Вул. Воздвиженська, 43.

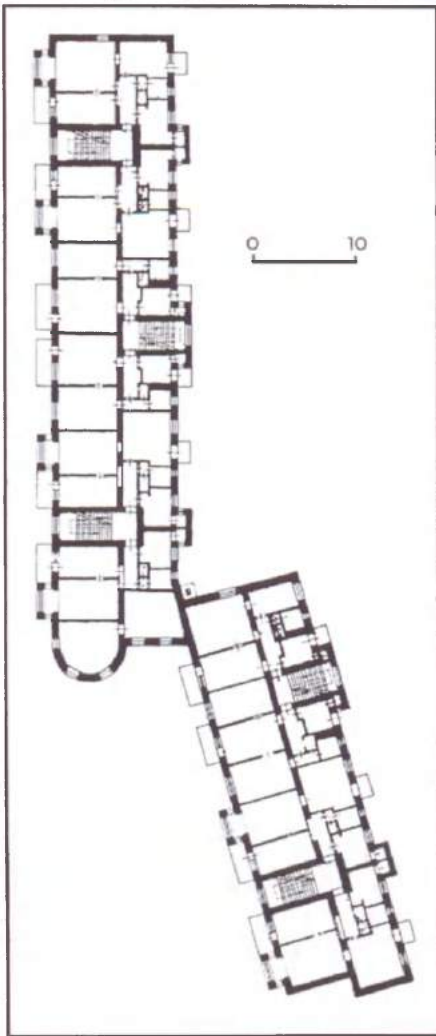
спорудами кін. 19—20 ст. — наріжним житловим будинком (№ 5/14), бічним флігелем (№ 5-в) і типовим для Подолу сараєм з галереями у глибині затишного озелененого подвір'я. Зведено після пожежі 1811 відповідно до нових червоних ліній забудови вулиць.

Одноповерховий, дерев'яний, тинькований, у плані Т-подібний, на високому цегляному цоколі (первісно житловому), з мансардою по осі дворового фасаду. Дах вальмовий, залізний по дерев'яних кроквах. До чолового корпусу з центральним двором ризалітом ліворуч прилягає дерев'яна галерея (після війни перетворена на кімнату), праворуч — вхідний дерев'яний тамбур та відкриті сходи.

Внутрішнє планування — коридорне, з двобічним розміщенням кімнат. У центрі з боку вулиці — вітальня на три вікна, по боках — кімнати на одне вікно. Архітектурне вирішення головного фасаду ґрунтується на типовій симетричній схемі п'ятивіконного будинку періоду класицизму. У його тектоніці переважають горизонтальні членування, підкреслені лінією цоколю і карнизів простого профілю. Цегляний цоколь оброблено під руст, його закладені вікна мають прямі перемички з імітацією замкових каменів. Композиція житлового поверху — тридільна, з виділенням одновіконних бічних крил плоскими пілястрами. Прямокутні віконні прорізи оформлено простими лиштвами, прямими сандриками-полічками і підвіконними тягами. В інтер'єрі збереглося первісне оформлення вітальні — тягнуті стельові падури, камін і груба, облицьовані білими кахлями.

Є пам'яткою житлової архітектури у стилі класицизму. *Зінаїда Кегрва.*

104. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1930-і рр. (архіт.). Вул. Дарвіна, 5. На вулиці, забудова якої склалася переважно в 1930-і рр. Відзначається індивідуальністю та співмасштабністю, створює пластичний просторовий акцент завдяки зміщенню в глибину п'ятиповерхового корпусу відносно чотириповерхового об'єму, розташованого вздовж вулиці. Будинок складається з п'яти секцій, в яких запроєктовано дво-, три- і чотири-

кімнатні квартири. Сходові клітки мають два входи (парадний і чорний). Композиція фасадів триярусна, відбиває планувальну структуру будинку. Горизонтальні членування підкреслюються введенням білого кольору для тяг, карнизів, обрамлень вікон. Важливим прийомом в архітектурному вирішенні фасаду є фланкування пло-

104. Вул. Дарвіна, 5.
104. План типового поверху.

щин стін сходових кліток еркерами з прилеглими до них балконами. Логічність об'ємно-просторової будови, стриманість і лаконічність застосованих архітектурних деталей свідчать про розвиток автором творчого методу конструктивізму з урахуванням зміни естетичного ідеалу суспільства.

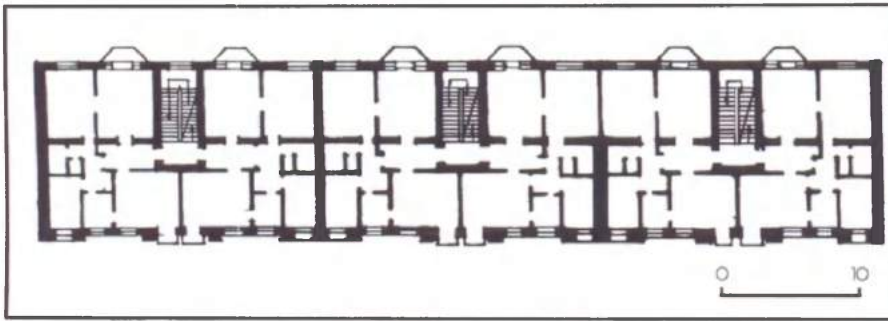
За об'ємно-планувальним вирішенням належить до найкращих у Києві будівель, зведених у стилі пізнього конструктивізму. *Марія Гончаренко.*

105. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1930-і рр. (архіт.). Вул. Дарвіна, 10. У глибині ділянки, з правого боку прилягає до п'ятиповерхового житлового будинку 1950-х рр. Дворовим фасадом звернений до розташованої нижче за рельєфом паралельної вул. М. Кропивницького. Є співмасштабним до навколишньої забудови і при цьому зберігає самостійність архітектурного образу. Разом з розташованим напроти п'ятиповерховим будинком (№ 5) створює затишний озеленений інтер'єрний простір вулиці.

П'ятиповерховий (з боку подвір'я — шестиповерховий), прямокутний у плані, цегляний, тинькований, трисекційний, з парадними та дворовими сходами. На кожному поверсі у секції — по дві трикімнатні квартири. Вирішення чолового і дворового фасадів приділено однакової уваги з дотриманням їх супідрядності. Композиція фасадів симетрична, з чітким триярусним членуванням: нижній рустований поверх трактовано як цоколь, другий, третій та четвертий — об'єднано мотивом великих плоских арок; верхня частина має вигляд аттикового поверху. Для споруди в цілому характерна графічність у прорисовці елементів, пропорційність деталей, поєднання різного за кольором тиньку (сірого й теракотового), легка асоціативність у формах віконних прорізів четвертого поверху та у декорі аттикового поверху з рисами українського стилю поч. 20 ст. Належить до нечисленної у місті групи будинків 1930-х рр., в архітектурно-просторовому вирішенні яких відображено пошуки національного стилю

103. Вул. Волоська, 5.

105. Вул. Дарвіна, 10.
105. План третього поверху.

шляхом інтерпретації засобів і форм, характерних для українського модерну.

Марія Гончаренко.

106. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Дмитрівська, 35. На старій червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Т-подібний. У композиції симетричного фасаду переважає ритм вертикальних членувань: тричвергеві колони коринфського ордеру, які об'єднують другий і третій поверхи, продовжено клинчастими пілястрами четвертого поверху і стовпчиками металевої огорожі даху. Центральну вісь підкреслено розкріпкою, до якої входить іонічний двоколонний портал головного входу, великий вертикальний вітраж сходової клітки і невеликий фронтон. На поверсі було по дві однакові квартири (передпокій, кабінет, вітальня, їдальня, спальня, кухня, санвузол). Має оригінальне планувальне вирішення. Освітлювані згори чорні сходи заблоковано з санвузлами, кухню винесено у дворовий об'єм, з'єднаний переходом з їдальнею. Вбиральні освітлюються круглими віконцями другого світла через головні сходи. Збереглося первісне планування й оздоблення приміщень — ліплення стель, кахляні груби з орнаментом, паркет. Переплановано окремі квартири й приміщення першого поверху, які займають установи.

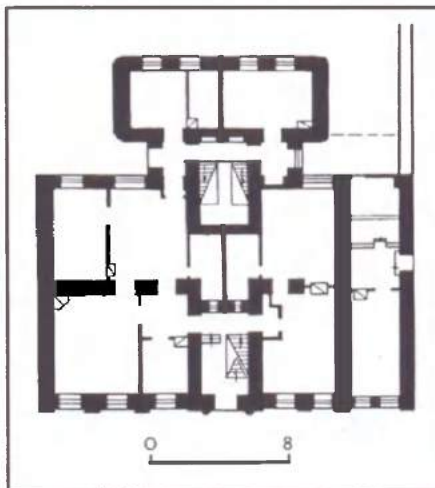
Віталій Отченашко.

107. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архит.). Вул. Дмитрівська, 52. На старій червоній лінії забудови вулиці.

Триповерховий, цегляний, у фарбований, у плані прямокутний, з бічним проїздом. На поверсі було по дві однакові квартири (передпокій, кабінет, вітальня, їдальня, спальня, кухня, санвузол). Головний фасад має симетрично-осьову композицію. Його центральну вісь підкреслено арковим порталом головного входу і тривіконною частиною, об'єднаною по другому і третьому поверхах тричвергевими ко-

106. Вул. Дмитрівська, 35.
106. План першого поверху.

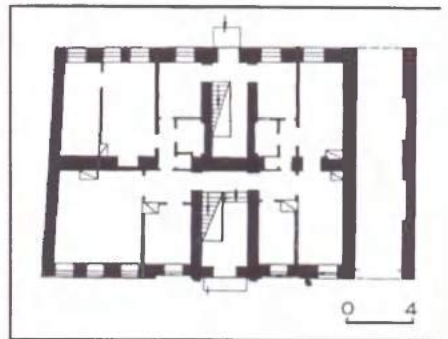
лонами з капітелями коринфського ордеру. Декоративне оформлення стіни, розділеної поверховими поясами, ускладнюється догори: від прямокутних вікон з замковими каменнями у вигляді модульонів на першому і другому поверхах до аркових вікон третього поверху з листвами з напівколонок і архівольтів з замками у вигляді голівок у картушах. У рисунок фільончастих дверей головного входу вкомпоновано рік — 1903. Збереглося первісне планування і оздоблення приміщень — ліплення стель, розетки, карнизи, тяги, кахляні груби, паркет.

Є прикладом поширеного на межі століть типу невеликих житлових будинків з жовтої київської цегли з архітектурними і декоративними деталями у стилі ренесанс.

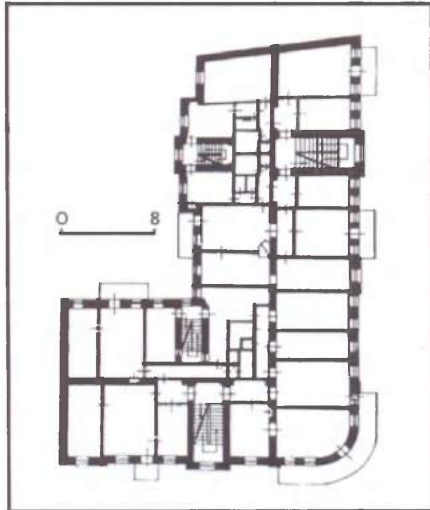
Віталій Отченашко.

108. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1908 (архит.). Вул. Жиліянська, 39/92. Великий наріжний будинок є важливим просторовим орієнтиром на перехресті вулиць Жиліянської та Володимирської. Збудований у стилі модерн за проектом арх. Ф. Олтаржевського. У 1980-х рр. здійснено внутрішню реконструкцію. Чотириповерховий, цегляний, з двох прямокутних у плані секцій різної довжини, об'єднаних заокругленим наріжним об'ємом. Кожна з них була розрахована на 8 квартир. Частина першого поверху з боку найдовшого крила на вул. Жиліянській було відведено під магазин. Проїзд на подвір'я розташований на вул. Володимирській на рівні додаткового цокольного поверху, створеного через перепад рельєфу. Наріжний об'єм будинку, виділений вертикальними лопатками, є центром об'ємно-просторової композиції. Його завершує експресивний за формою шпиль з наріжною нішею з напівциркульною перемичкою, продовженою до рівня підлоги четвертого поверху. У нішу вписано невеликі заокруглені балкончики. На рівні другого і третього поверхів ріг огинають великі балкони, що охоплюють по п'ять прорізів. Кож-

107. Вул. Дмитрівська, 52.
107. План першого поверху.

108. Вул. Жилианська, 39/92.
108. План другого поверху.

ний з бічних фасадів розчленовано по вертикалі двома розкріповками, які завершуються аттиками, прикрашеними у верхніх частинах вишуканими ліпними вставками з характерними для модерну рослинними мотивами. Зрушення вікон по вертикалі підкреслює положення парадних сходів. Архітектурний декор фасадів доповнюють модерністичні горизонтальні тяги, ажурні металеві огорожі балконів різного рисунка, ліплення та руст [470].

Наталія Ставицька.

109. Вул. Жилианська, 41.
109. План першого поверху.

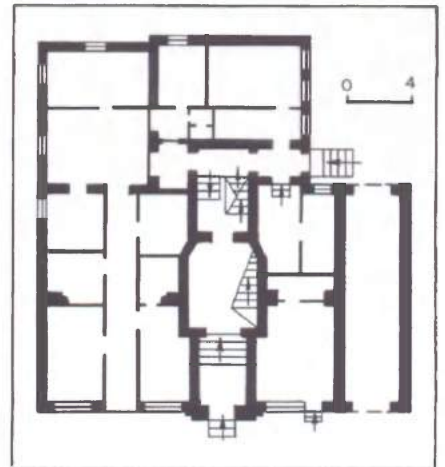
109. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1912—13 (архіт.). Вул. Жилианська, 41. На червоній лінії забудови вулиці, у ряді квартальної забудови. До 1905 на цьому місці був дерев'яний садибний будинок, який належав київському міщанину В. Беренфусу. За купчою 1907 садиба перейшла у власність фірми «Торговий будинок К. Людмера і синів» і належала їй до 1913. З 1913 власник садиби — купець З. Шевельов.

П'ятиповерховий, цегляний, односекційний, у плані Н-подібний, з бічним проїздом на подвір'я. Секція має головні й чорні сходи, а також ліфтову шахту. Головні сходи освітлено ліхтарем. В оформленні головного фасаду використано стилістичні прийоми неокласици та модерну. Композиція підпорядкована умовно-симетричній схемі, без виявлення центральної осі. Бічні членування фасаду виділено по чотирьох верхніх поверхах канелюрованими лопатками з рустикою у їхній нижній частині, закінченими трикутними аттиками. Центральна частина фасаду увінчана трикутним фронтоном з рельєфним орнаментом, виконаним з бетону методом лиття. Подібними орнаментальними вставками, характерними для пізнього модерну, декоровано міжповерхові площини бічних членувань фасаду. Прямокутні віконні прорізи центральної частини оформлено на другому, третьому і четвертому поверхах сандриками різної форми. Найхарактернішим є обрамлення вікон четвертого поверху. Їхній специфічний рисунок разом з орнаментальними вставками фронтону і бічних членувань є основними елементами фасаду, що формують його стиль. Перший поверх використовувався під крамниці, чотири верхніх — під прибуткові житлові квартири. Внутрішнє планування не збереглося [471].

Марія Кагомська, Тетяна Маніфасова.

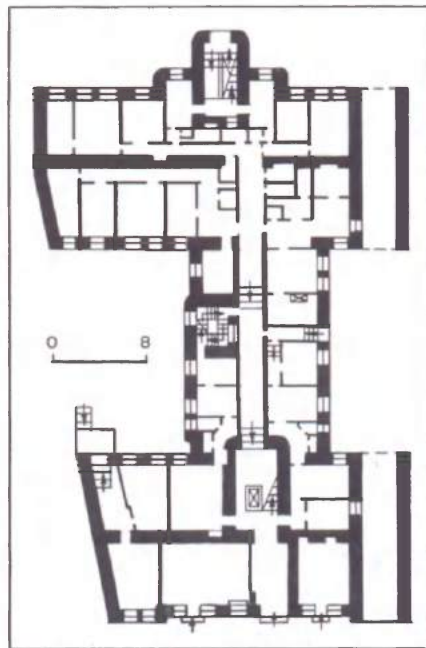
110. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Жилианська, 108. На червоній лінії забудови вулиці, у ряді різноповерхової забудови. Оформлений у стилі неокласицизм.

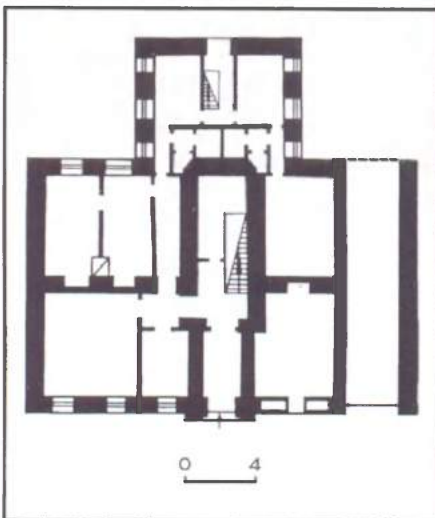
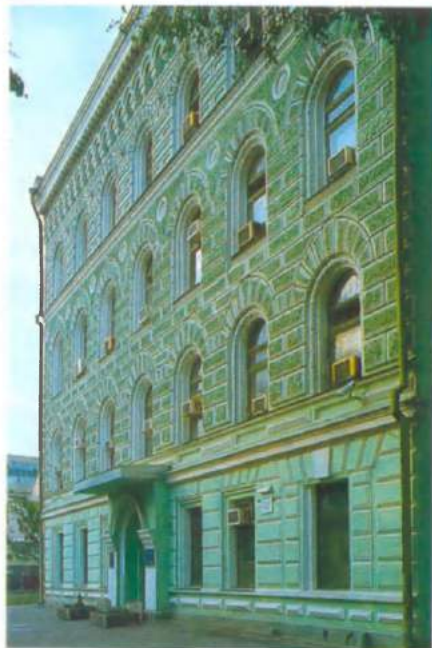
Чотириповерховий, цегляний, з під-

110. Вул. Жилианська, 108.
110. Фрагмент декоративного оформлення фасаду.
110. План першого поверху.

валом, у плані Г-подібний. Секція складається з двох квартир на кожному поверсі будинку. З боку подвір'я — пізніша одноповерхова прибудова. З правого боку фасаду — проїзд на подвір'я. Симетричну композицію головного тинькованого фасаду підкреслено ризалітом сходової клітки невеликого вносу. Верхні поверхи об'єднано плоскими лопатками. Дверний отвір, що має напівциркульну перемичку, фланковано пілястрами іонічного ордера та увінчано трикутним фронтоном з невеликими вежками, які спираються на пілястри. Всі віконні прорізи прямокутні (за винятком двох аркових на рівні четвертого поверху). Центральне і два бічних вікна другого поверху завершуються трикутними сандриками. Основну увагу приділено декору верхньої частини фасаду. У підвіконних нішах четвертого поверху вміщено ліпні гірлянди, у верхній частині лопаток — зображення античних ваз, поміж них — вставки з меандровим орнаментом. Вертикальний об'єм сходової клітки завершено аттиковою стіною з розкріпованим фронтоном та напівциркульним тридільним вікном

111. Вул. Жиялянська, 120-а.
111. План першого поверху.

горища, в яке вписано кругле декоративне віконце. Вільну площину стіни між вікном горища та фронтоном декоровано гірляндою. По обидва боки вікна містяться барельєфні профільні зображення юнаків у хітонах, що грають на ріжках. Мотив античних гірлянд повторено у рисунку балконних ґрат головного та дворового фасадів, а також в огорожі сходів.

Є характерним прикладом прибуткового житлового будинку, в архітектурі якого використано скульптурний декор.

Наталія Станиська.

111. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1900 (арх.). Вул. Жиялянська, 120-а. У ряді забудови кварталу. Споруджено як прибутковий на замовлення О. Гончарова за проектом арх. О. Хойнацького (головний будинок), інженерів М. Вишневецького та О. Гілевича (чотириповерховий флігель, згодом надбудований). Архітектурну цінність становить фасадний будинок. Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний, з розвиненим ризалітом з боку подвір'я і характерним бічним розміщенням проїзду.

Первісне планування квартир втрачено у зв'язку з проведенням комплексного капітального ремонту. Двомаршові сходи з майданчиками, розміщені всередині будинку, мали світловий ліхтар. Головний фасад звернений на вулицю, витримано у стилі флорентійського ренесансу, відбиває ранній період еkleктизму. В основу його архітектурного образу покладено палац великого князя Володимира Олександровича на Палацовій набережній у Петербурзі (1867—72, арх. О. Резанов). Для композиції характерна рівномірність, однорідність схеми, відсутність акцентів; центральна вісь значно послаблена, її ненав'язлива фіксація здійснюється парадним входом і трьома балконами. Збережено обов'язкове непарне число вікон на головному фасаді. Плоский фасад із спільним ритмічним рядом рівновеликих аркових віконних прорізів густо декоровано рустом, виконаним тиньком. Перший і третій поверхи розчленовано тягами з характерним подрібненим профілюванням. Фасад будинку органічно завершує глуха аркада, карниз на кронштейнах і парапет. Архітектурний декор доповнено ліпними розетками у простінках між вікнами третього поверху, масками левів у простінках між вікнами четвертого поверху і на кронштейнах вінцевого карниза, обрамленнями вікон у вигляді переплетеного валка. Будинок є визначною архітектурною пам'яткою межі століть.

Тепер використовується як митна установа [472]. *Михайло Кальницький, Тетяна Маніфасова.*

112. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1907 (арх.). Вул. Ірининська, 7. На червоній лінії забудови вулиці, на крутому перепаді рельєфу, у зв'язку з чим вхід до будинку здійснюється по містку, перекинутому через приямок. Збудований за проектом арх. А. Трахтенберга на ділянці інж. А. Тільтіна. На фасаді поєднуються прийоми цегляного стилю з елементами неоготики. Під час капітального ремонту 1965 повністю перепланований. П'ятиповерховий, цегляний, на підвалі, прямокутний у плані, односекційний. Симетрична композиція головного фасаду порушується збільшенням лівого крила на одну віконну вісь. Центр підкреслено еркером над входом і аттиком у вигляді високого готичного щипця з пінаклями. Бічні осі виділено невеликими розкріпками і аттиками. Віконні та дверні прорізи прямокутної форми; на останньому поверсі вікна центральної частини фасаду мають стрілочасті перемички та архівольти. Архітектурний декор модельований у цеглі з наступною побілкою [473].

Марія Кагомська, Володимир Хромченко.

113. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1860 (арх.). Пров. Л. Кецховелі, 11. На червоній лінії забудови провулка. На поч. 19 ст. садиба не була забудована і належала київській міщанці К. Гресенковій. 1817 вона продала «своє пустопорожне місце» київському міщанину Г. Томашевському, який його забудував. Споруджений на місці старого будинку новими власниками садиби — київськими міщанами Ф. та С. Михайленковими (згідно зразкового фасаду № 2). Двоповерховий, на невисокому цоколі, перший поверх цегляний, другий —

дерев'яний. Нижній поверх оброблено горизонтальним стрічковим рустом. Будинок поділено міжповерховим карнизним поясом та завершено дерев'яним нетинькованим карнизом. Вікна з лиштвами. Первісно на другому поверсі були декоративні дерев'яні пілястри по кутах і між трьома центральними вікнами, прикрашеними сандриками; фланги фасаду підкреслювались прямокутними парапетами. Ці деталі тепер втрачено. Планування коридорно-анфіладне. Дах вальмовий. Будинок — характерний зразок забудови Подолу серед. 19 ст. [474].

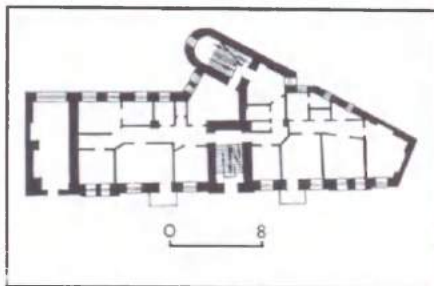
Марина Виноградова.

114. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1950-і рр. (арх.). Вул. Кіквідзе, 3. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці з незначним схилом рельєфу. Стоїть окремо. Збудований за типовим проектом серії 302 (арх. А. Добровольський), з використанням мотивів українського бароко.

Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, трисекційний, на 2-й квартирі. Кожна секція має парадний і допоміжний входи. На кожному поверсі у торцевих секціях — дві трикутні квартири, у середній — двокімнатні. Конструктивна система — поздовжні та поперечні несучі стіни, суміщені з внутрішніми стовпами. Дах вальмовий, покритий шифером. Об'ємно-просторове вирішення відбиває планувальну структуру. Головний фасад симетричний, його центральну вісь підкреслено розвинутою композицією порталю з тричвертевими колонами із своєрідними капітелями. Осі входів закріплено щипцями з бароковими ри-

112. Вул. Ірининська, 7.

112. План другого поверху.

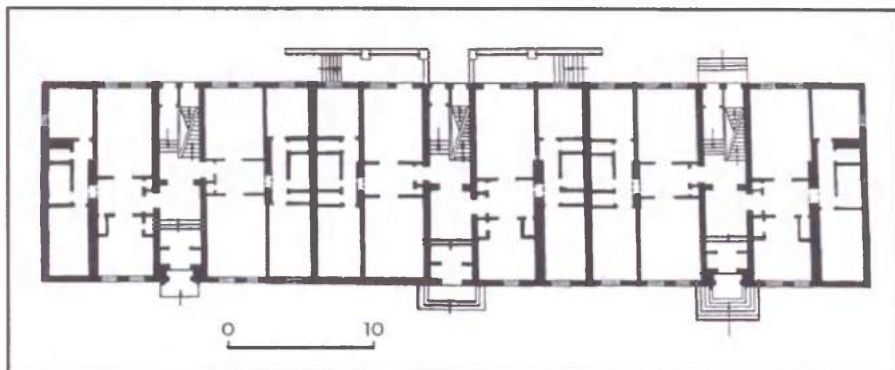

сами, що розкріповують вінцевий карниз з низкою великих іоніків. Над віконними прорізами останнього поверху — пояс з декоративних розеток. Всі скульптурні елементи виконано з бетону та пофарбовано у білий колір. Дворовий фасад вирішено лаконічно — основним акцентом є дві вертикалі балконів, що спираються на стовпи [475].

Віра Черна.

115. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1927—28 (архт.). Вул. Косіора, 26/2. На підвищеній наріжній ділянці біля перетину з вул. Г. Андрющенка. Збудований у стилі конструктивізм військово-відомством для сімей військово-службовців.

Будинок чотириповерховий, цегляний. Композиція асиметрична. Прямокутні крила уздовж обох вулиць майже однакові за довжиною. Система планування змішана. У крилі на вул. Косіора на першому поверсі коридорна система планування, де містяться житлові кімнати і загальні санітарні вузли;

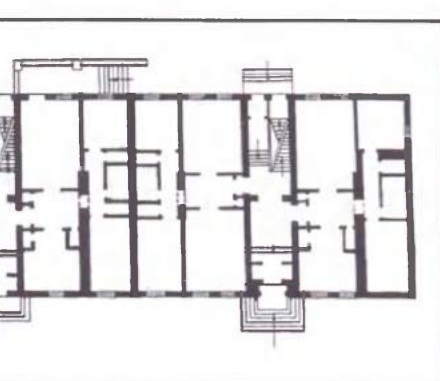

верхні поверхи — переважно житлові секції з квартирами. У крилі на вул. Г. Андрющенка також коридорна система планування з блоком житлових осередків для молоді та секцією з квартирами. Всього в будинку 44 трикімнатні квартири та 41 кімната для одиноких мешканців. У кожній квартирі передбачено передпокій, кімнати площею від 14 до 18 кв. м, кухню, суміщений санітарний вузол, балкон. Житлові осередки для молоді мають невеликих передпокої та господарські ніші. Наріжну частину будинку відведено для громадських функцій. Спочатку тут були вестибюль, ідальня, клубні кімнати. Під час будівництва використано дво- і трипрогінну конструктивні схеми з двома поздовжніми несучими стінами і внутрішніми стовпами. Найвиразнішою в архітектурному відношенні є наріжна частина, що має напівциркульний у плані виступ, обрамлений балконами на рівні другого і третього поверхів. Цегляні стіни гладенькі, широкі віконні прорізи посаджено у горизонтальні смуги. Відступом від настанов конструктивізму є невеликий вінцевий карниз.

В історико-архітектурному відношенні є цінним як рідкісний для Києва приклад своєрідного об'єднання в єдиному комплексі житла різного типу та приміщень громадського сектора [476].

Віктор Мойсеєнко.

116. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1913—14 (архт., мист.). Вул. Кравченка, 21. Займає рядове положення у фронті забудови вулиці. Внаслідок знесення прилеглих будинків стоїть окремо, в ото-

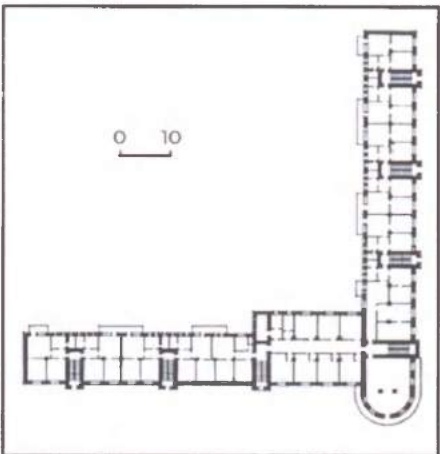

114. Вул. Кіквідзе, 3.

114. План першого поверху.

ченні сучасних типових житлових будинків, що стоять з відступом від старих червоних ліній. Збудований у стилі пізнього модерну із застосуванням елементів готики як прибутковий за проектом арх. П. Жукова.

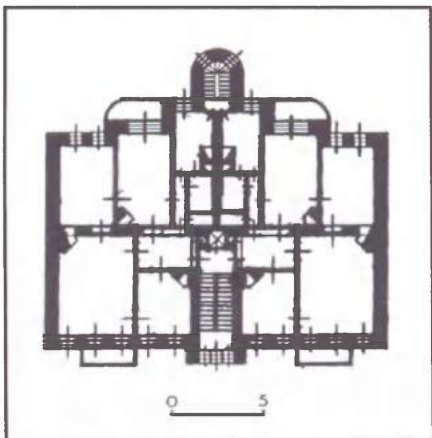
Шестиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний. На правому фланзі першого поверху спочатку був невеликий магазин та проїзд (тепер отвори закладено). На кожному поверсі по дві квартири. Композиція головного фасаду симетрична. Центральну вісь складає ризаліт, підкреслений потрійними стрічастими видовженими вікнами та увінчаний наметовою вежею. В основу вирішення фасаду покладено характерні для готики вертикальність архітектурних членувань та стилізовані деталі. Для оформлення площини стіни використано візерунок цегляної кладки, а також типові для модерну вигнуті металеві ґрати балконів та парапету, декоративний пояс між другим і третім поверхами. Перед піднесенням над рівнем тротуару входом до будинку зберігся один з небагатьох вцілілих у Києві металевих піддашків на фігурних колонках. Інтер'єр будинку оформлено у стилі раціонального модерну. У парадному під'їзді вздовж сходових маршів у верхній частині стін — декоративний мотив із стилізованих соснових гілок, сходові майданчики викладено метлаською плиткою; поруччя сходов з кованого металу. Вхідні двері до квартир тристулкові, з фігурними філонками. Плафони квартир прикрашено ліпленням з флоральними та геометричними мотивами. Типовим є плафон, в якому розетка утворена колом з троянд, що перетинається композицією з паралельних ліній. В кутках плафона декор ідентичний. По периметру кімнати проходить фриз з рослинними мотивами. В іншій кімнаті центральну частину плафона прикрашено композицією з польових квітів на довгих стеблинах, рельєфними колами та п'ятьма паралельними лініями; в кутках плафона — декор з трьох переплетених між собою кіл, поєднаних з бордюрами у вигляді довгих стеблин з листям на кінцях. Зображення рослинних еле-

115. Вул. Косіора, 26/2.

115. План другого поверху.

116. Вул. Кравченка, 21.
116. План третього поверху.

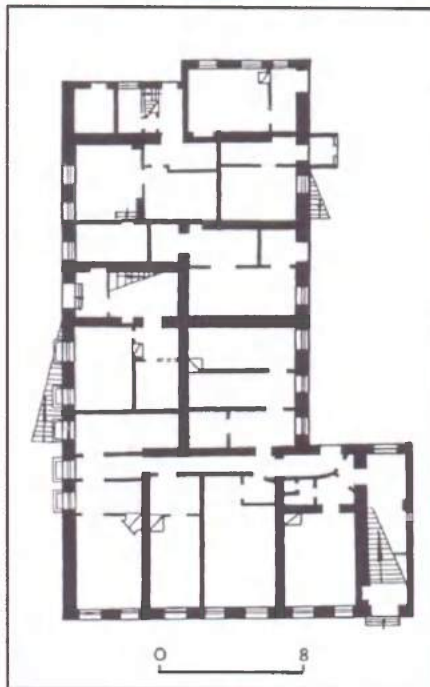
ментів у наведених прикладах натуралістичне. Для іншої групи плафонів характерний декор з геометризваними флоральними мотивами у поєднанні з геометричними формами: колами, прямокутниками, паралельними лініями. Третю групу складають плафони з круглою розеткою в центрі та профі-

льованим карнизом. Розетки прикрашено листям аканта, S-подібними завитками, трельяжами. Подібні розетки і карнизи не вписуються у загальний ряд декору і несуть в собі елементи еkleктизму. Планування і декор квартир на всіх поверхах аналогічні. Збереглося декілька груб з білими гладенькими кахлями і з фігурними завершеннями, виконаними в стилі модерн, та груба, облицьована фігурними кахлями. Кахлі прикрашено пластичним рослинним орнаментом. Збереглося первинне тонування мастичними фарбами оливкового кольору. Грубі дверцята відліто з чавуну, орнаментовано. Частково збереглася щитова паркетна підлога, пристрої відчинення вікон та дверей, вентиляційні ґрати в квартирах. Оригінальне оформлення інтер'єра, виконане за авторським проектом, має значну мистецьку цінність.

Своєрідний силует та оригінальна архітектура споруди вирізняють її у київському домобудуванні поч. 20 ст. [477].

Михайло Кальницький, Олена Мокроусова, Олена Сердюк.

117. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1846 (архит.). Крутий узвіз, 4. Міститься окремо на червоній лінії забудови вулиці, яка спускається до Бессарабської пл. Збудований арх. Л. Станзані на замовлення колезької асесорші Г. Алексеевої у стилі класицизм як садибний будинок за типовим проектом з альбому зразкових фасадів (№ 53), що був перероблений відповідно до конкретних умов: без мезоніна, але з улаштуванням через перепад рельєфу нижнього поверху. 1848 добудовано балкон. Двоповерховий, у плані Г-подібний, довгим крилом орієнтований у глибину ділянки. Нижній поверх цегляний, верхній — дерев'яний, тинькований. Внутрішнє планування коридорно-анфіладне; вхід та дерев'яні одномаршові сходи розміщено у бічній прибудові, що трохи порушує симетрію головного фасаду. На його центральній осі — площинний портик, який складається з чотирьох пілястрів іонічного ордера, завершених трикутним фронтоном. У центрі портика — прямокутний дверний отвір (закладений) для виходу на балкон (не зберігся). Характерними для стилю класицизм є рустування стін першого поверху, прямокутні сандрики на кронштейнах над вікнами другого поверху, карниз великого виносу, що увінчує споруду.

117. Крутий узвіз, 4.
117. План першого поверху.

Є однією з небагатьох пам'яток дерев'яної житлової архітектури 1-ї пол. 19 ст., що збереглися до нашого часу. [478].

Марина Виноградова, Галина Максимова.

118. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1952 (архит.). Вул. Кудрявська, 2. На наріжній ділянці, утвореній на перехресті вул. Кудрявської та Несторівського пров. Відіграє значну роль у периметральній забудові невеликої площі. Збудований за проектом арх. М. Холостенка. Чотириповерховий, цегляний, двосек-

118. Вул. Кудрявська, 2.
118. План другого поверху.

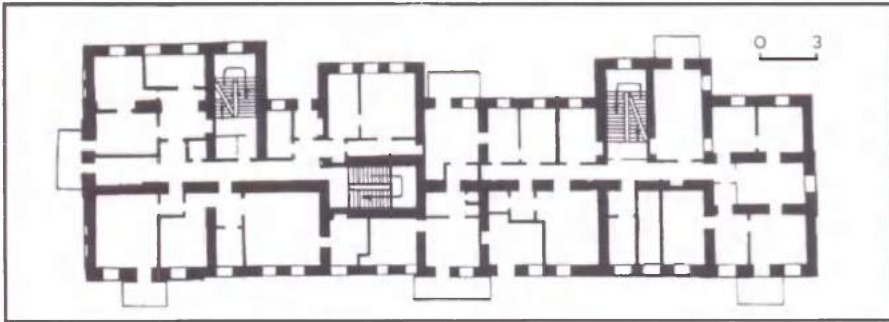
ційний, з дво- і трикімнатними квартирами. Два розгорнутих під тупим кутом один до одного прямокутних крила композиційно об'єднано зрізаними наріжжям, що на рівні третього — четвертого поверхів фланкуються напівкруглими еркерами та увінчується щипцем у стилі українського бароко. Площину наріжжя розчленовано глибокими лоджіями. Рослинний ліпний орнамент слухового вікна та спіральні колонки лоджій підсилюють виразність фасаду, вирішеного у сірій лицьовій цеглі. Бічні крила мають площинні фасади і фактично позбавлені декору. Є характерним прикладом повоєнної забудови, а також використання мотивів української архітектури.

Ігор Свистун.

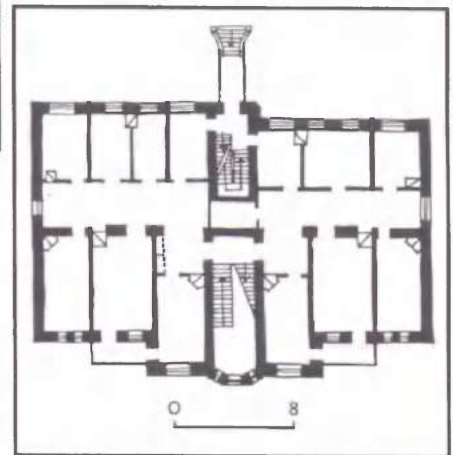
119. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Кудрявська, 16. Стоїть окремо: довгим фасадом орієнтований уздовж червоної лінії забудови вулиці, що має схил. Збудований при Київському казенному винному складі № 1 (тепер — лікєро-горілчаний завод) для розміщення службових квартир та конторських приміщень.

119. Вул. Кудрявська, 16.
119. План третього поверху.

121. Вул. Мануїльського, 25.
121. План першого поверху.

Чотириповерховий, цегляний, наріжний, у плані прямокутний, з трьома різновеликими ризалітами з боку подвір'я, що відповідають розташуванню сходових кліток. Внутрішнє планування — коридорне, з двобічним розміщенням кімнат — є нехарактерним для житлового будинку свого часу. Споруда має три архітектурно оформлені фасади, тектоніка яких побудована на основі ренесансних ярусних членувань,

підкреслених рустуванням другого поверху, міжповерховими та вінцевими фризами і карнизами. Вертикальні членування симетричних фасадів виділено рустованими пілястрами на рівні третього і четвертого поверхів, композиційні осі — різноманітними ступінчастими фронтонами з вікнами горіщ. Тридільність головного фасаду акцентовано балконами. Архітектурний цегляний декор (зубці, кронштейни, різноманітні ніші, руст) доповнюють ажурні ковані ґрати балконів, рисунок яких

120. Пров. Лицький, 3.

ґрунтується на повторенні мотиву вписаного у квадрат кола.

Є цікавим прикладом житлового будинку, вирішеного у формах цегляного стилю.
Олена Авраменко, Володимир Могилевський.

120. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 1910-х рр. (архіт.). Пров. Липський, 3. В ряді фронтальної забудови вулиці. Зведений як прибутковий. П'ятиповерховий, цегляний, тинькований, з підвалом, односекційний, з чотирма квартирами на кожному поверсі. Симетричний за композицією, зі спрощеною пластикою деталей фасад виконано у формах раціонального модерну з використанням цегляної фактурної кладки і модельованих у цеглі неоготичних деталей. Центральну вісь фасаду виділено великими сходовими вікнами різних криволінійних форм, на першому поверсі — напівциркульною аркою, яка об'єднує парадний вхід і вікно кімнати консьержки. Над аркою на другому поверсі — дві неоготичні, трикутні в перетині, навісні напівколонки з кулястими капітелями. Бічні осі фасаду виділено балконами; третій — п'ятий поверхи над широким орнаментальним

122. Вул. Мельникова, 75.
122. План першого поверху.

міжповерховим поясом об'єднано лопатками. Характерності фасаду надають спрощені рублені форми нечисленних декоративних деталей.

В інтер'єрі парадних сходів збереглися ковани огорожі оригінального рисунка з мотивом кола, який повторюється у ліпленні декоративного поясу під стелею.

Будинок відзначається оригінальним архітектурним вирішенням у стилі модернізованої неоготики. Іл. див. с. 365.

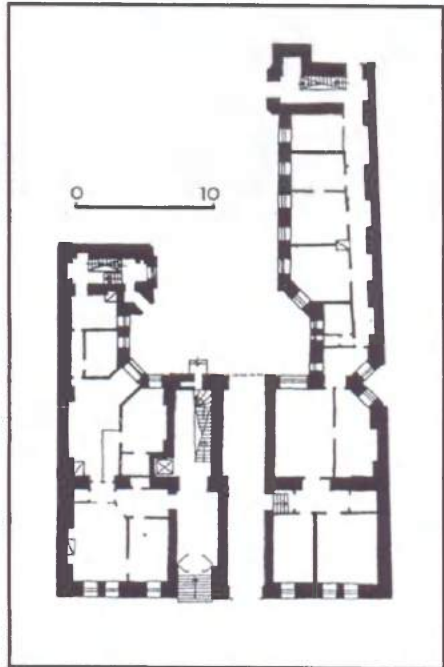
Тетяна Скібіцька.

121. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1910-і рр. (архіт.). Вул. Мануїльського, 25. Окрема споруда, врізана у схил з невеликим відступом від червоної лінії забудови вулиці. Зведено як прибутковий будинок між 1910 і 1914 роками у стилі пізнього, т. зв. ретроспективного модерну. Відзначається гармонійними пропорціями, цікавими архітектурними і скульптурними деталями, які формують романтичний вигляд споруди.

Двоповерховий, з житловим цоколем поверхом, цегляний, оточений з боку вулиці глибоким прямиком з металевою огорожею, через який до входів перекинута містки. У центрі прямокутного плану по одній осі розміщено парадні й чорні сходи. На кожному поверсі — по дві квартири з коридорним плануванням. Головний фасад симетричний. Цокольний поверх оформлено рустом «під шубу», стіни решти поверхів виконано у цегляній кладці, доповненій декоративними бетонними деталями. Центральну частину фасаду займає масивний ризаліт, який розширюється на рівні другого поверху. Над арковим порталом входу — характерний для модерну гранчастий еркер з вузькими прорізами вікон. Ризаліт закінчено дугоподібним тинькованим щипцем з карнизом на металевих кронштейнах і трапецієподібним наметом з кованими ґратами по гребеню. З двох боків до ризаліту прилягають балкони з металевою огорожею геометризованого рисунка. Увесь фасад завершується дерев'яним карнизом з характерним для модерну великим виносом. Загальна ретроспективна спрямованість архітектури простежується у рельєфних надвіконних панно, заповнених стилізованим романським орнаментом, і в рисунку кронштейнів на ризаліті, що імітують дерев'яні конструкції.

Борис Єрофалов.

122. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1936 (архіт.). Вул. Мельникова, 75. На перетині

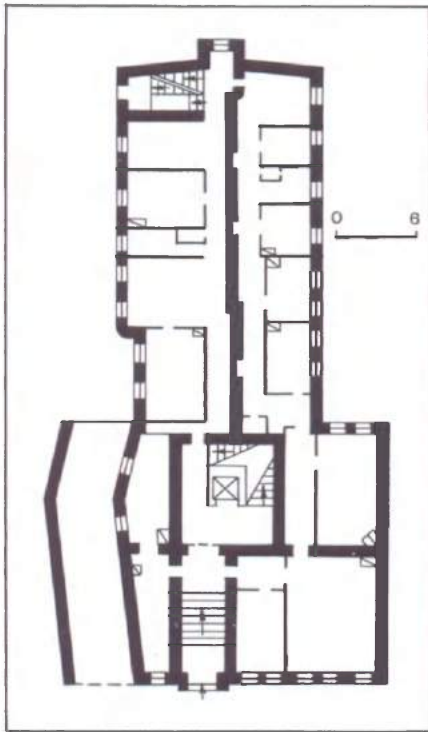

123. Пров. Музейний, 4.
123. План першого поверху.

вулиць Мельникова і Якіра. Запроектовано авторським колективом проектного бюро НКВС у 1934—35.

П'ятиповерховий, цегляний, на 40 квартир, головний фасад тинькований, пофарбований у світло-зелений тон з виділенням білим кольором окремих архітектурних елементів на площині стін. У плані асиметричний, з підкресленням центрального наріжного об'єму та довшого крила на вул. Якіра. В основу покладено двоквартирні секції з дво-, три- і чотирікімнатними квартирами, тримаршовими сходами у центральному об'ємі і двомаршовими — в інших трьох секціях. Головний фасад з боку вул. Мельникова симетричний за вирішенням, з чітким виділенням по центру під'їзду і довгих балконів на другому поверсі, завершений високим парапетом. Його верхню частину (другий і п'ятий поверхи) декоровано на-

124. Пров. Музейний, 6.
124. План першого поверху.

кладними плоскими арками і пілястрами. Подібний архітектурний мотив використано для площини стіни фасаду другого поверху, що виходить на вул. Якіра.

Будинок є характерним прикладом житлової архітектури 2-ї пол. 1930-х рр., яка спирається на надбання класичної спадщини [479].

Людмила Грачова.

123. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1909 (архит., мист.). Пров. Музейний, 4. У ряді однібічної забудови провулка, який обмежує садibu Національного художнього музею. Зведений як прибутковий будинок інженера та підприємця Ш. Іссерліса за проектом арх. В. Рикова у стилі модерн. У 1983—95 перебудований із зміною внутрішнього планування. Семиповер-

ховий, з мансардним поверхом, цегляний, у плані П-подібний. Перекриття первісно плоскі по дерев'яних балках. На внутрішнє подвір'я веде проїзд і виходять двоє чорних сходів бічних крил. Парадна сходово-клітка мала вбудований ліфт. Головний фасад симетричний, на рівні другого — п'ятого поверхів розчленований по вертикалі трьома довгими еркерами — гранчастими по краях і прямокутним по осі фасаду. Між еркерами — балкони різної форми з масивною цегляною і легкою металевою огорожами. Для зорового зменшення висоти будинку вінцева частина фасаду (сьомий і мансардний поверхи) має темне пофарбування і дрібночарунковий клітчастий фриз із заповненням глазурованими кахлями. Вікна верхнього поверху шестикутної форми. В оформленні фасаду, виконаного з цегли, використано тиньк (гладенький і «під шубу»), кераміку, вишукані рельєфні вставки класичного характеру. Між вікнами другого поверху — барельєфи на античну тему «Тріумф Фрінії» роботи ск. Ф. Балавенського. У проїзді і на балконах збереглися орнаментальні ковани ґрати, у під'їзді — ліпний декор з геометричним орнаментом у стилі пізнього модерну. Є прикладом прибуткового будинку з високим рівнем комфорту й тонко продуманим архітектурним і скульптурним вирішенням головного фасаду.

Тепер будинок перетворено на офісний, в якому містяться Посольство Японії, торговельні заклади тощо [480].

Борис Єрофалов.

124. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архит.). Пров. Музейний, 6. На червоній лінії забудови вулиці, серед багатоповерхових будівель. Зведений як прибутковий у стилі модерн. П'ятиповерховий, цегляний, односекційний, з цокольним поверхом, у плані Т-подібний. Кожний поверх розрахований на дві квартири. Композиція головного фасаду, зверненого до Національного художнього музею, симетрична. Цьому не заважають розташовані з лівого боку проїзд на подвір'я та зміщений відносно центральної осі парадний вхід з ліпним порталом. Над другим поверхом — горизонтальна тяга, вище — характерні для модерну канелюровані лопатки, що фланкують будинок та ділять площину верхніх поверхів на три частини. Завершують лопатки два однакових криволінійних модерніст-

125. Вул. Нагірна, 7.

ських фронтони. Гладеньку тиньковану поверхню фасаду поживляють ліплення у вигляді стилізованого рослинного орнаменту та ковани огорожі балконів геометричного рисунка.

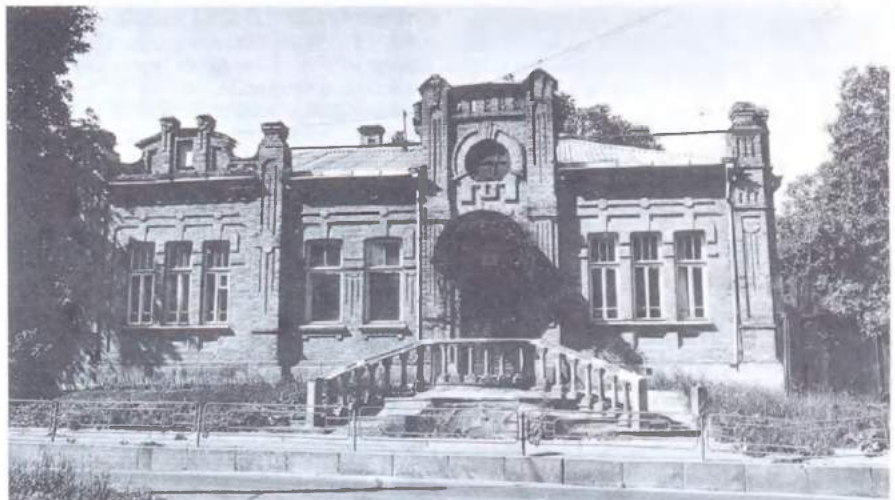
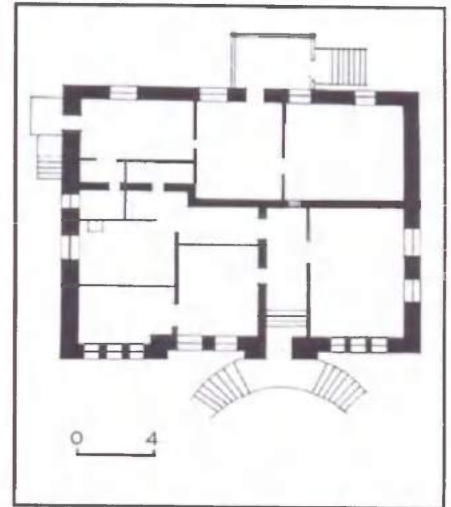
Юрій Пельговський.

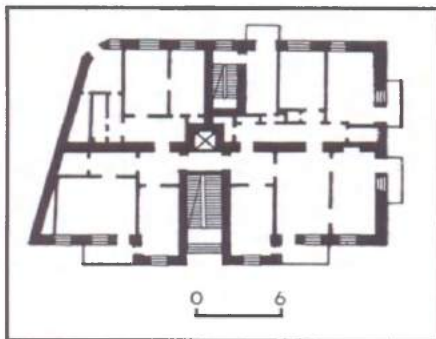
125. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архит.). Вул. Нагірна, 7. У верхній частині вулиці. Споруджено для сімей працівників кабельного заводу. З житловим будинком № 5 становить пібієдинний комплекс.

Двоповерховий, з прибудованим пізніше одноповерховим об'ємом з окремим входом. Стіни першого поверху цегляні, другого — дерев'яні, обкла-

126. Вул. Нагірна, 14.

126. План.

127. Вул. Ольгинська, 1/17.
127. План третього поверху.

дені цеглою, з наступним пофарбуванням і виділенням білим тоном деталей, що виступають. У плані — чіткий прямокутник з розміщенням головного входу по осі. Для фасадів характерна фігурна кладка цегли, виділяються світлі, невеликого вивосу обрамлення верхньої частини віконних прорізів, аналогічні за вирішенням з будинком № 5. На першому поверсі та у прибудові три трикімнатні квартири, на другому поверсі, що має коридорну систему планування, — гуртожиток. Архітектура будинку характерна для кін. 19 - поч. 20 ст.

Людмила Грачова.

126. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1900-і рр. (архит.). Вул. Нагірна, 14. Вздож вулиці на підвищенні у вигляді земляного подіума. Має садову ділянку, на території якої міститься басейн (скульптура, що його прикрашала, не збереглася). Збудований як особняк у стилі модерн, очевидно, за проектом власника Б. Воронцова (мав архітектурну освіту). Про це свідчить особисте клеймо, що збереглося на дверях і замках: «Придворні виконавці барона Б. В. Воронцова, маюнок заявлений».

Одноповерховий, цегляний, з підвалом, під вальмовим дахом, прямокутний у плані, з головним та дворим входами. Складався з вітальні площею понад 31 кв. м, п'яти житлових кімнат, кімнати для служниці, кухні, санітарного вузла. Тепер будинок поділений на дві квартири. Головний, асиметричний за композицією, нетинькований фасад має

вікна видовжених пропорцій з легким заокругленням фрамужної частини, розбитий на площини плоскими лопатками з характерними для модерну потрійними вертикальними тягами. Зміщений щодо центру парадний вхід виділено ризалітом, що переходить у високий прямокутний аттик, прикрашений овальним модерністським горіщним вікном з фігурною лиштвою. Три вікна лівого ризаліту увінчуються криволінійним фронтоном, що разом з аттиком створює мальовничий силует. Парадний вхід підкреслено напівциркулярним металевим піддашком на ажурних кронштейнах та підковоподібними у плані сходами з бетонними баласинами у вигляді стилізованих колонок. Кімнати гарних пропорцій, мають добре освітлення та орієнтацію. На стелях збереглися ліпний орнамент у класичному стилі, в одній з кімнат — декоративний розпис. Уціліли кахельні груби з кокошниками над керамічними карнизами. Майстерно виконано деталі — дверні ручки, арматуру вікон, фільончасті віконниці.

Після 1917 тут містився дитячий будинок. 1956 будинок передано у власність проф. М. Саноцькому, тепер належить його нащадкам. Іл. див. с. 367.

Тетяна Товстенко.

127. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1909 (архит.). Вул. Ольгинська, 1/17. На червоній лінії забудови. Зводився як продовження наріжного будинку.

Зведений як прибутковий за проектом арх. І. Беляєва у стилі пізнього раціонального конструктивного модерну. Відбудований 1950. Шестиповерховий, цегляний, тинькований, з напівпідвалом, у плані прямокутний. Стіни напівпідвалу і першого поверху оброблено «під шубу». Складався із секції на дві великі квартири. Композиція головного фасаду симетрична, утворена двома прямокутними балконами, еркерами, що фланкують засклення головних сходів, підкреслених невеликою аттиковою стіною. В оформленні фасаду використано неокласичні рослинні й фігуративні мотиви, великі стилізовані рельєфи у простінках еркерів п'ятого і шостого поверхів з профільними парними зображеннями жіночих постатей, які спіраються на щит. Стилістично пов'язані з архітектурою металеві балконні ґрати мають різний геометричний рисунок, що змінюється від поверху до поверху [481].

Тетяна Скібіцька.

128. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1909 (архит., іст.). Вул. Пирогова, 6. У глибині ділянки. Збудований як житловий флігель, що виходив у сад садиби лікаря К. Фінк-Фіновичького. Під час спорудження чотириповерхового будинку було вирішено надбудувати ще й мансардний поверх. Чотири поверхи, як було прийнято у прибуткових будинках, мали ідентичне планування — по дві п'яти- і шестикімнатні квартири. Це планування у цілому збереглося.

Цегляний, односторонній, у плані Т-подібний. Вирішення фасаду симетрично-осьове. Центр виділено широким ризалітом з оригінальним двоколонним портиком входу. Капітелі колон орнаментальні, ліпні. Фасади пофарбовано по цеглі. Декор фасаду архітектурний і орнаментальний, досить стриманий, стилістично неоднорідний, з переважанням рис модерну. Декоративне

оздоблення — балконні ґрати, карниз на спарених кронштейнах, мальовнича мансарда — надають будинку класичної завершеності та органічної цілісності. Збереглися деталі оздоблення інтер'єра — ліпні тяги стелі, карнизи, розетки, столярні заповнення вікон і дверей.

Будинок — характерна пам'ятка житлового будівництва на перехідному етапі розвитку архітектури від еkleктизму до модерну.

Садиба пам'ятна й тим, що на її території був будинок (не зберегся), в якому 1902—07 функціонував перша у Києві «Рятувальна станція Товариства швидкої медичної допомоги», заснована 30 червня 1902. Пізніше містилася на вул. Рейтарській, 22 [482].

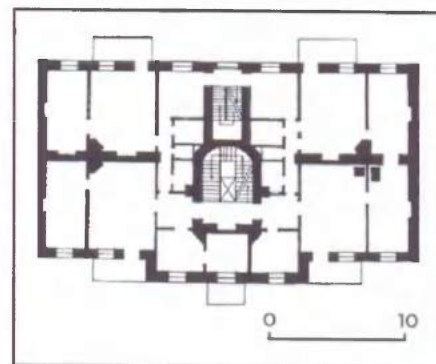
Ігор Готун, Марія Кагомська, Володимир Хромченко.

129. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1910—11 (архит.). Вул. Рогнідинська, 2. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці зі схилом рельєфу.

Шестиповерховий, з підвалом, цегляний, тинькований, симетричний, у плані Т-подібний (з чорними сходами невеликого вивосу). Складається з однієї секції, розрахованої на дві великих і одну малу квартири, що виходили на розташовані в центрі плану сходи. Вертикалями розкріповок, що охоплювали по одному віконному прорізу, виділено центральну й симетричні бічні осі го-

128. Вул. Пирогова, 6.

128. План другого поверху.

129. Вул. Рогнідинська, 2.
129. План першого поверху.

ловного тинькованого фасаду. Горизонтальний ритм задають невеликі карнизи над другим і п'ятим поверхами, що поділяють будинок на три різновеликі пояси. Кожний з поясів на перетині з центральною віссю має акцентовані завершення: нижній — невеликий дугоподібний фронтон, середній — маскарон, верхній — декоративно оформлені люкарни. У цілому пластикна розробка фасаду дуже різноманітна — архітектурний декор доповнено ліпними вставками рослинного орнаменту, художнім металом балконних огорож і аттиків. Особливу увагу привертає пластичне вирішення вінцевої частини будинку, де рисунок аркових вікон підхоплений характерними для модерну дугоподібними аттиками бічних розкріпок і динамічними формами центрального щипця з криволінійними слуховими вікнами, ступінчастим аттиком і ліпним драпіруванням на гранях центральної розкріпки.

Є одним з найцікавіших зразків житлової архітектури, виконаної у формах модерну.

Ольга Ястребова.

130. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Смирнова-Ласточкіна, 26. Стоїть окремо. Головним фасадом орієнтований уздовж червоної лінії забудови вулиці. Через значний перепад рельєфу у його нижній частині утворено повний цокольний поверх, відведений під службові приміщення. Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Складається з двох секцій, що мають на першому поверсі по дві двокімнатні квартири, на друго-

му — по одній чотирикімнатній. Входи на сходові клітки розташовано з боку подвір'я. Архітектурні форми споруди вирішено у цегляному стилі з елементами ренесансу (мотив аркових вікон). Композицію головного фасаду відзначає рівномірний ритмічний ряд віконних прорізів з виділенням бічних членувань на два вікна за допомогою плоских лопаток. Увесь будинок оперізають міжповерхові тяги та розвинутий антаблемент. Виконаний у жовтій лицювій цеглі архітектурний декор (лиштви з перспективними архівольтами верхніх вікон, декоративні кронштейни фриза тощо) доповнює ліпний рослинний орнамент, що заповнює пазухи архівольтів, фриз та підвіконні ніші, верхні частини лопаток.

Є вдалим прикладом архітектурного вирішення невеликого прибуткового будинку періоду еклектизму.

Олена Авраменко.

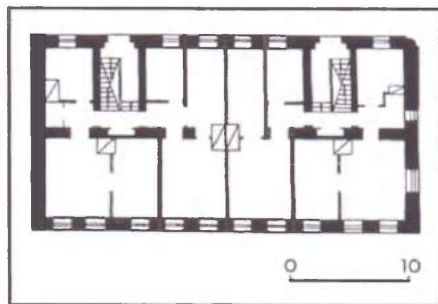
131. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1914 (архит.). Вул. Студентська, 7. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений як прибутковий у стилі раціонального модерну. Триповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, з невеликим додатковим об'ємом чорних сходів та допоміжних приміщень з боку подвір'я. На кожному поверсі — по одній семикімнатній квартирі. Композиція фасаду має асиметричне вирішення з лаконічним використанням архітектурної та декоративної пластики. Вхід та парадні сходи виявлено розкріпкою з вертикальним віконним прорізом на два поверхи, що закінчується щипцем з картушем. Скульптурне оздоблення орнаментального характеру, бетонне. Значний інтерес являють фриз, до композиції якого входить рослинна гірлянда, а також вставки у формі квіток у квадратних нішах між вікнами другого й третього поверхів.

Будинок є одним з активних елементів історичного середовища невеликої тихої вулиці, що виходить на вул. Артема.

Ігор Свистун.

132. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. (архит.). Вул. Суворова, 14/12. Формує

130. Вул. Смирнова-Ласточкіна, 26.
130. План першого поверху.

131. Вул. Студентська, 7.

ріг трикутного кварталу на перетині вулиць Суворова та Гайдана. Через знесення сусідніх будівель тепер займає острівне положення. Збудований як прибутковий, що мав на першому поверсі окремі торговельні приміщення. Відзначається оригінальним архітектурним вирішенням у стилі раннього модерну.

Будинок чотириповерховий, цегляний, з підвалами, складається з двох з'єднаних під гострим кутом прямокутних корпусів різної довжини. Має два парадні входи з боку вул. Суворова та роздільні з ними чорні сходи з боку подвір'я. Первісне планування, що передбачало розташування на кожному поверсі трьох великих квартир, не збереглося. Внаслідок того, що зрізано ріг, утворено три чоловік фасади, два з яких (наріжний та звернений на вул. Суворова) мають симетричну композицію. Асиметричний фасад з боку вул. Гайдана у лівій частині має проїзд на подвір'я. Виразну тектоніку площинних модерністських фасадів, оформлених різноманітними за формою вікнами та дверними прорізами, визначає вертикальне та горизонтальне членування: плоскі ризаліти, що охоплюють сходові клітки й еркери, та міжповерхові пояси і карнизи. Особливо виразним є хвилястий силует споруди, сформований характерними для модерну напівциркульними щипцями ризалітів з напівкруглими вікнами, що фланкуються прямокутними пілонами і виступами, а також широким наріжним фронтоном криволінійного абрису. Фактуру тепер пофарбованих фасадів раніше визначало поєднання відкритої цегляної кладки і тинькованих поверхонь цоколю, декоративних перемичок та інших архітектурних деталей. У міжвіконних простінках четвертого поверху та підвіконних нішах вміщено ліпні вилівки — вставки рослинного орнаменту. Насичений орнаментикою наріжний фронтон з круглим горіщним вікном викликає асоціації з мотивами українського бароко.

Завдяки пишному декоративному оздобленню будинок сприймається як мальовничий акцент на тлі нової забудови Печерська. Іл. див. с. 370.

Галина Максимова.

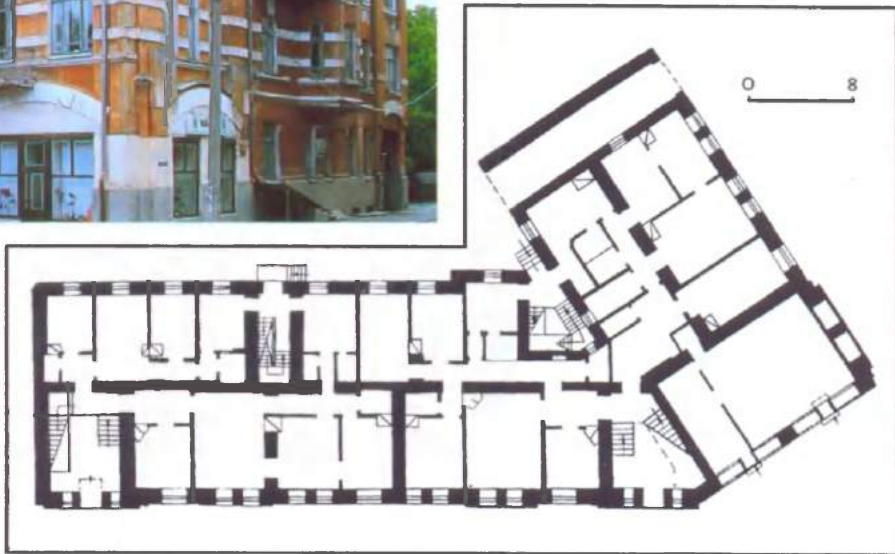
133. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1909 (архит., мист.). Вул. А. Тарасової, 4. На червоній лінії забудови. Споруджений як прибутковий у садибі на місці малоповерхових будинків аптекарського помічника І. Червоненкіса, який наприкінці 1909 перепродав садибу разом зі щойно спорудженим будинком пе-

тербузькому купцю У. Шапіро. У тилу міститься чотириповерховий флігель, зведений одночасно з основним корпусом, утворюючи разом з ним т. зв. подвір'я-колодязь.

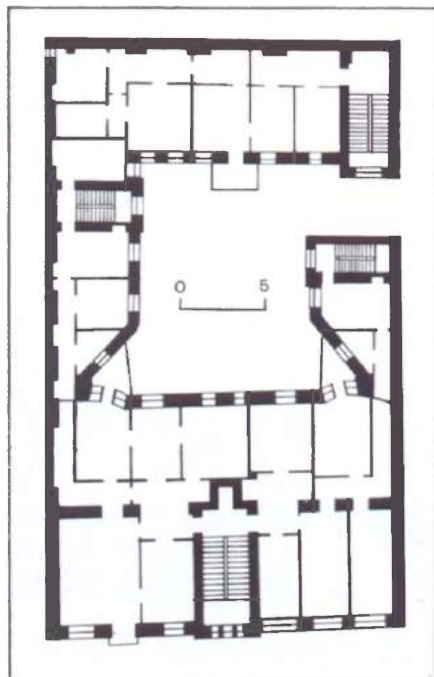
П'ятиповерховий, цегляний, з підвалом, П-подібний у плані, є типом житла з периметральною забудовою ділянки. Через перепад рельєфу праворуч над широким проїздом на подвір'я та двома великими вітринами (раніше там містилася молочарня «Білоцерківська») влаштовано антресольний поверх з трьома похилими віконними прорізами з заокругленими верхніми кутами. Основним організуючим стрижнем симетричної композиції фасаду є сходові клітка, виділена розкріповкою, що включає головний вхід, акцентований широким карнизом на масивних кронштейнах, між якими орнаментований фриз з ритмічно розташованими хвилями пелюсток та мушлями. Над входом — три вузьких, витягнутих по вертикалі прямокутних вікна, над якими на рівні другого поверху був балкон (збереглися тільки кронштейни та залишки балконної плити). Вище — квадратний віконний проріз, над ним — тридільне кругле вікно. Розкріповку завершено дугоподібним аттиком з трьома вузькими напівциркульними вікнами горища. Рустований цоколь відокремлено від основної площини стін карнизним поясом, вище фасад розчленовано по горизонталі смугами орнаменту. Балкони різного розміру: на другому, четвертому та п'ятому поверхах — неширокі на три вікна, на третьому — від центральної частини до краю фасаду. По боках будівлі, над балконами останнього поверху — прямокутні аттики з круглими нішами. У нішах, можливо, були декоративні елементи, тепер вони закладені цеглою. Два вікна третього поверху, що прилягають до центру, виділено лиштвами з розкріпованими лучковими сандриками. Застосування в оформленні будинку елементів історичних архітектурних стилів свідчить, що автор проекту зазнав впливу традицій еkleктизму. Загальний архітектурний стиль будівлі — модерн — позначився на елементах дрібного декору: балконних гра-

тах, дверних та віконних ручках тощо, виконаних спеціально для цього будинку. На балконних ґратах другого і третього поверхів фігурне кування дуже дрібне, на четвертому і п'ятому поверхах — більше й виразніше. Фасад оздоблено схожими елементами, що повторюються, — вертикальними металевими стояками з нанизаними на них кільцями. Нижчий балкон оформлено найбільш вишукано. З боку подвір'я фасад утилітарний, функції декору виконують фігурні ґрати балконів, вписаних у стики стін по наріжжях споруди. Планування будинку секційне. На кожному поверсі по дві квартири з великими квадратними передпокоюми, навко-

132. Вул. Суворова, 14/12.
132. План першого поверху.

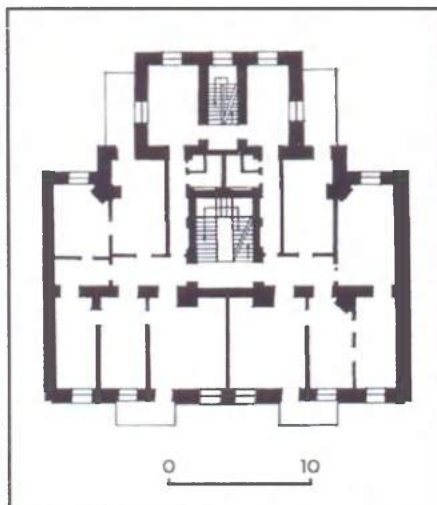
133. Вул. А. Тарасової, 4.
133. План другого поверху.

ло яких розміщується по шість кімнат у правому крилі будинку і по п'ять — у лівому. Із кухонь усіх квартир є виходи на сходову клітку чорного ходу. Будинок споруджено з високим рівнем комфортності: електроосвітленням, центральним опаленням, водогонном, каналізацією, ліфтом.

Значну мистецьку цінність мають багаті ліпні оздоби, що збереглися на плафонах у житлових приміщеннях і на стелі над сходовою кліткою. Композиція та форми ліпного декору в усіх кімнатах різні, хоча й схожі за стилем. Геометризовані орнаменти, поєднані з рослинними у найрізноманітніших варіантах, надають своєрідності кожному приміщенню. Художньо виконано навіть півтораметрові чавунні радіатори центрального опалення, виготовлені, очевидно, за спеціальним замовленням фірмою «Бонадурер», встановлені на вишуканих підставках у вигляді левиних лап із чавуну високої якості. Ребра радіаторів — з рослинним орнаментом тонкого лиття. Інтер'єр сходової клітки з розташованою тут шахтою для ліфта також зазнав впливу стилю модерн, в якому виконано поруччя, двері на кожному поверсі ліфтової шахти. Характерні для стилю модерн також великі засклені двері центрального під'їзду з плавно заокругленими верхніми кутами і клітчастою рамою для скла.

Будинок є одним із яскравих зразків стилю модерн в Києві і має значну історико-архітектурну та мистецьку цінність [483].
Марина Виноградова.

134. Вул. Тургенєвська, 19.
134. План другого поверху.

134. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1901 (архит.). Вул. Тургенєвська, 19. У ряді забудови, на червоній лінії вулиці. Споруджений у формах еклектизму. Триповерховий, цегляний, пофарбований, з підвалом, у плані Т-подібний, з бічним проїздом на подвір'я. На кожному поверсі по дві квартири (тепер переплановані). Фасад з рисами ренесансу має симетричну композицію. Головну вісь акцентовано арковим входним порталом та непропорційно витягнутими спареними напівколонами корінфського ордера, що прикрашені перехватами, драпіруванням та картушами. Увінчує центральний ризаліт бароковий аттик з арковим прорізом горіща. Бічні осі підкреслено аналогічно оформленими поодинокими пілястрами. Архітектурний декор фасадів доповнюється характерними для еклектизму гіпсовими деталями у вигляді маскаронів, картушів та рослинного орнаменту. Первісно фасади не були пофарбовані і на тлі жовтої київської цегли вирізнялися слабкотоновані ліпні деталі. Раніше над входом

містився ажурний металевий піддашок на кронштейнах (утрачений).

Володимир Хромченков.

135. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1886 (архит.). Вул. Фрунзе, 2/9. На розі вул. Ярославської, на червоній лінії забудови. На території садиби, яка складалася внаслідок об'єднання 1862 державними селянами С. та Є. Петровими двох післяпожежних садиб 1811, розташованих: одна безпосередньо на розі вулиць Фрунзе та Ярославської, друга — на вул. Ярославській. Зведений за проектом арх. А. Крауса у цегляному стилі київським купцем 1-ї гільдії З. Бейтгілелем. Первісно було запроєктовано одноповерховий будинок. 1886 надбудовано другий поверх, а також збільшено довжину фасаду з боку вул. Фрунзе. Будинок став упритул до споруд сусідньої садиби. За проектом арх. А. Крауса 1887 на дворовому фасаді збудовано залізну галерею, яку 1889 замінено цегляною, 1888 з боку вул. Фрунзе пробито нові двері крамниць біля брандмауерної стіни і на розі — центральний вхід до будинку. Проїзд на подвір'я спочатку був з боку вул. Ярославської, згодом перенесений на вул. Фрунзе.

Будинок Г-подібний у плані, із зрізаним наріжжям, акцентованим балконом з ажурними металевими ґратами і аттиком з круглим прорізом. Фасади розкріповано з виділенням їх центральних частин аттиками: з боку вул. Фрунзе — прямокутним, з боку вул. Ярославської — таким самим, як над наріжжям. Споруда має невисокий цоколь з підвалом. Пілястри першого поверху — з фільонками, другого — рустовані. Міжповерховий карнизний пояс та вінцевий карниз — з сухариками. Вікна першого поверху з боку обох вулиць напівциркульні з замковими каменями, прямими сандриками і підвіконними тягами на кронштейнах. На фасаді — два балкони: один — з боку вул. Фрунзе над проїздом на подвір'я, другий — з боку вул. Ярославської. На першому поверсі з боку вул. Ярославської та в наріжжі містилося шість крамниць з вікнами обабіч дверей (двері закладено). Торговельні приміщення перетворено на квартири. З боку вул. Ярославської міститься центральний під'їзд з фільончастими дверима.

Будинок — характерний зразок архітектури Подолу кін. 19 ст. У різний час тут містилися: олійна

135. Вул. Фрунзе, 2/9.

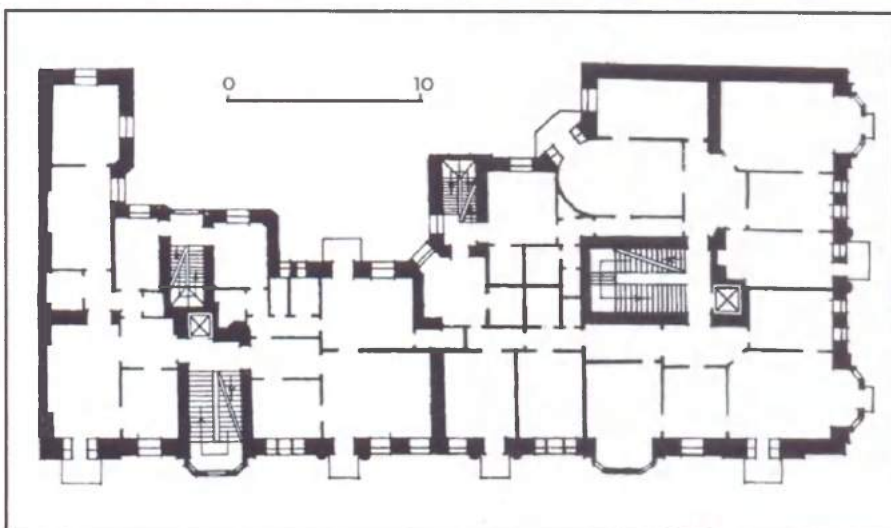
крамниця А. Лур'є, магазин чоловічих капелюхів, мануфактурний магазин М. Гольштейна, ресторан «Орел» та ін. [484].

Марина Виноградова.

136. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1910-і рр. (архит.). Пров. Чеховський, 11. На червоній лінії забудови вулиці, на розі Чеховського пров. та скверу на вул. Воровського. Споруджений як прибутковий у стилі неокласицизму. Відзначається своєрідним використанням ордера у вигляді розташованих у верхній частині фасаду портиків та скульптурним декором.

136. Пров. Чеховський, 11.

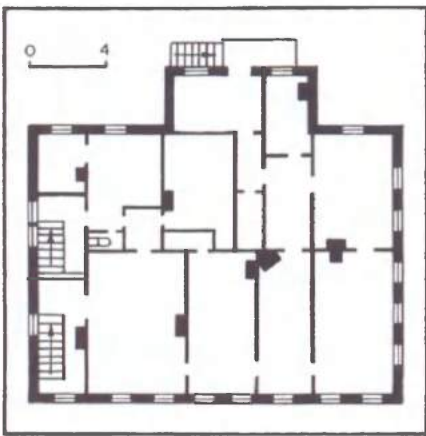
136. План четвертого поверху.

П'ятиповерховий, цегляний, з підвалом та проїздом, ускладненого П-подібного плану, двосекційний (дві квартири на поверсі), з парадними та допоміжними сходами і ліфтами. Вулочні фасади пофарбовано, деталі тиньковано. Довгий фасад з боку провулка має симетричну композицію. Його центральну частину виділено балконами, фланкованими спареними напівколоннами іонічного ордера, що об'єднують вікна третього і четвертого поверхів; завершено трикутним фронтоном з напівциркульним класицистичним прорізом. Бічні осі підкреслено гранчастими еркерами, які охоплюють третій — п'ятий поверхи, та розміщеними під ними двоколонними портиками входів іонічного ордера. Фасад з боку вул. Воровського вирішено аналогічно. Загальна виразність силуету досягається за рахунок приміщень горища, що здійснюються над еркерами. Архітектурний декор виконано у цеглі, орнаментальні вставки — у техніці відливання. Під деякими вікнами четвертого поверху збереглися рельєфи на класичну тематику. В інтер'єрах залишилася незначна кількість первісних деталей оздоблення: на тримаршових сходах — металева огорожа гарного рисунка, ладуги, карнизи і тяги в окремих приміщеннях.

137. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1902 (архит.). Пров. Чеховський, 10/23. На червоній лінії забудови. Цокольний ярус врізаний у схил, який підтримується з боків підірними стінками, що продовжують лінію головного фасаду. Не-

137. Пров. Чеховський, 10/23.
137. План першого поверху.

138. Вул. Кудрявська, 11.

щодавно перепланований з втратою первісного оздоблення інтер'єрів і з заміною столярки у вікнах і дверях. Триповерховий, цегляний, у плані прямокутний, витягнутий у глибину, входи розташовані зі сторони бічних фасадів. Характерною особливістю є детальна розробка симетричного за композицією п'ятивіконного головного фасаду при стриманому оформленні бічних. Нижній цокольний ярус трактовано як поверх з рустованою площиною стіни і фальшивими вікнами — блендами, заповненими фігурними фільонками. Житлові поверхи з прямокутними вікнами композиційно об'єднано вертикальними лопатками, прикрашеними ліпними гірляндами. Наріжну частину оброблено під руст, на фоні якого вміщено декоративні обеліски. Центральну вісь підкреслено великими напівколоннами коринфського ордера і трикутним щипцем, у тимпані якого герб з дахом зведення споруди, а також обрамленням вікна першого поверху, що складається з менших за розмірами колон іонічного ордера. Фасад увінчує аркатурний фриз і невеликий карниз із спрощеним профілюванням. Архітектурний декор модельований у декальній і рядовій цеглі, доповнений різноманітними за стилістикою орнаментальними вставками у підвіконних нішах.

Належить до поширеного на межі віків типу невеликих приватних будинків, в якому яскраво втілено особливості київської архітектури періоду еkleктизму.

138. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1890-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ДРОЗДОВ М. М. (архит., іст.). Вул. Кудрявська, 11. Фіксує поворот вулиці, сприймається в її перспективі. Збудований як невеликий приватний будинок, розрахований на чотири квартири.

Двоповерховий, цегляний. Майже кубічний об'єм накрыто двосхилим дахом. Планування різних за набором приміщень квартир коридорно-анфіладне. Незважаючи на бічне розміщення входу та сходів, головний шестивіконний фасад симетричний. Його бічні осі виділено розкріповками, увінчаними трикутними фронтонами і двоступінчастими аттиками. У тектоніці фасаду в цілому переважають вертикальні членування за рахунок міжвіконних простінків невеликого виносу. Ренесансний архітектурний декор зосереджено на рівні другого поверху — пілястри з коринфськими капітелями, ліплення у тимпанах фронтонів, прямі й трикутні сандрики вікон, ажурний

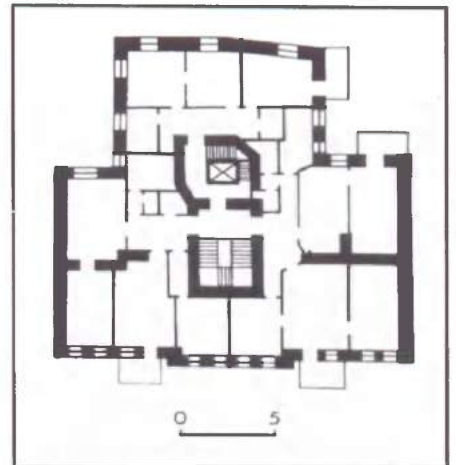
металевий парапет на цегляних стовпчиках. Є пам'яткою архітектури періоду еkleктизму, в якій поєднуються елементи цегляного стилю (перший поверх) та неоренесансу (другий поверх).

На поч. 20 ст. у будинку проживав Дроздов Микола Михайлович (1848—1919) — богослов, класичний філолог, професор Київської духовної академії, автор досліджень з історії освіти у стародавньому Римі і Греції [485].

139. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1907, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ КОРЧАК-ЧЕПУРКІВСЬКИЙ О. В., ПЕРЕБУВАВ ЛИФАР С. М. (архит., іст.). Вул. Ірининська, 5. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці зі схилом рельєфу вглиб подвір'я. Збудований у стилі модерн. Належав О. Корчак-Чепурківському, про що нагадує літера «К» на фасаді.

Шестиповерховий, цегляний, з цокольним поверхом, у плані Т-подібний. У центрі плану розташовано сходові вузли та ліфтову шахту. На кожному поверсі первісно було три квартири — дві у чоловій частині, одна — у дворовій. Декоративне оздоблення фасаду

139. Вул. Ірининська, 5.
139. План другого поверху.

виконано у лицьових цеглі з використанням орнаментальних форм модерну. Композиція головного фасаду симетрична, з центральним невеликим ризалітом; вертикальність її членувань підкреслено двома рядами балконів та вузькими прямокутними вікнами. Два верхніх поверхи ризаліту виділено наріжними лопатками та лучковим аттиком, форму якого повторюють архівольт четвертого поверху та орнаментальні фризові пояси. По центральній осі над картушем дата — «1907» (напис виконано характерними для модерну вигнутими лініями) та літера «К».

Будинок — приклад рядового прибудованого будинку поч. 20 ст. У цьому будинку в дорадянський час проживав Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857—1947) — гігієніст та епідеміолог, акад. ВУАН (з 1921). У зазначений період працював приват-доцентом Київського університету (1903—18), з 1918 — професор, завідувач кафедри. Наукові дослідження — з проблем профілактики інфекційних хвороб, гігієни праці, епідеміології та санітарної статистики. У 1931—47 мешкав на вул. Лютеранській, 21/12.

1917 будинок викупив В. Марченко, який проживав у квартирі № 7 на другому поверсі — дід Лифаря Сержа (справж. — Сергій Михайлович; 1905—86) — відомого згодом артиста балету і балетмейстера, педагога, теоретика балетного мистецтва. Останній описує цей дім у своїй книжці «Страдні роки» [486].

Дмитро Малакв,
Тетяна Скібіцька.

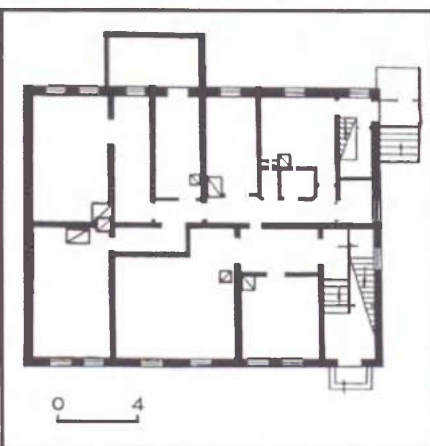
140. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1893, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ МОРГІЛЕВСЬКИЙ І. В. (архит., іст.). Вул. Смирнова-Ласточкина, 13. Фіксує стару лінію забудови кол. Вознесенського узвозу. Двоповерховий, дерев'яний, у плані прямокутний, з коридорним плануванням, перший поверх обкладено цеглою, другий — обшито дошками. Симетричну в цілому композицію головного семивіконного фасаду підкреслюють два бічних трикутних фронтони. Карниз великого вносу з ажурними підзорами підтримують дерев'яні фігурні кронштейни. Поля невисоких трикутних фронтонів і фриз прикрашено різьбленими вставками. Рисунок різьблення змішаного геометрично-рослинного характеру. Вдалі пропорції будинку, якість пророблення деталей вказують на високий професійний рівень архітектора.

Композиційно з будинком пов'язана цегляна огорожа з брамою, яку виконано в архітектурних формах першого поверху.

Один з небагатьох зразків, що збереглися, малоповерхового дерев'яного житла середньозаможних верств населення, поширеного на периферійних вулицях Києва в 2-й пол. 19 ст.

У цьому будинку з кін. 1930-х рр. і до 1942 проживав Моргілевський Іполит Владиславович (1889—1942) — історик архітектури, чл.-кор. Академії архітектури СРСР (з 1941), професор художнього та інженерно-будівельного інститутів.

Займався викладацькою та науковою діяльністю, брав участь у роботі технічних рад конкурсних комісій із забудови Києва. Визнанням творчих здобутків ученого стало введення його до складу реставраційних комісій при об-

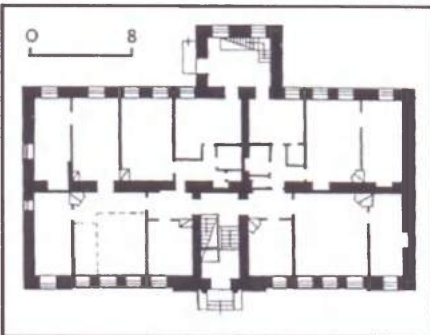

140. Вул. Смирнова-Ласточкина, 13.

140. План першого поверху.

141. Вул. Гоголівська, 34.

141. План першого поверху.

разотворчому управлінні Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР (1938), обрання членом постійних комісій з реставрації та збереження архітектурних пам'яток та членом наукової ради Академії архітектури СРСР (1940). Під час Великої Вітчизняної війни залишався в окупованому Києві, жив у нужді, голодував. Помер 7 грудня 1942 у себе вдома. Займав квартиру № 2 на другому поверсі.

1993 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з горельєфним портретом І. Моргілевського (ск. М. Шутілов, арх. Д. Антонюк) [487].

Олена Авраменко, Сергій Кот.

141. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ АРТОБОЛЕВСЬКИЙ В. М., ЛІНКА Н. В., МИХАЙЛОВСЬКИЙ І. Д., ТУЛУБ П. О. (архит., іст.). Вул. Гоголівська, 34. У глибині кварталу. Збудований як флігель. Був прибудованим будинком полковника Н. Черницького, який мав квартиру на другому поверсі. Після капітального ремонту 1984 перепланований, первісне оздоблення інтер'єрів і частково фасаду змінено.

Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний, з невеликим ризалітом у бік подвір'я, односекційний, симетричний за композицією. Оформлений у стилі неоренесанс, що був характерний для періоду еkleктизму. На поверсі спочатку розміщувалося по дві різні за площею і набору кімнат квартири. Це було досягнуто за рахунок зсуву чорних сходів відносно центральної осі. Симетричний головний фасад розчленовано трьома ризалітами невеликого вносу: широким центральним, який відповідає положенню парадного входу і сходової клітки, і двома бічними на одне вікно. Центральний ризаліт вміщує портал, велике кругле аркове вікно сходової клітки. Архітектурний декор — напівколони та пілястри коринфського ордера — виконано у цеглі, доповнено гіпсовими ліпленнями. Збережено головні гранітні сходи.

1935—52 у квартирі № 1 жив Артоболевський Володимир Михайлович (1874—1952) — зоолог, зоогеограф, професор Київського університету, директор зоологічного музею університету.

У квартирі № 1 після війни оселилася Лінка Надія Володимирівна (дівоче прізвище — Геппенер; 1896—1981) — мистецтвознавець, археолог. З 1939 працювала у Всеукраїнському історичному музеї, 1957—63 завідувала архівом Інституту археології АН УРСР. Автор праць «Жерденівські гончарі» (1928), «Печери Київської лаври» (1930), оглядів архівів С. Гамченка та Ф. Вовка (у співавт.). Залишила цикл спогадів.

1918—33 у будинку мешкав Михайловський Іван Дмитрович (1874—1933) — музикант-флейтист, Герой Праці (1924). До Києва переїхав у 1918 з Петрограда, де був солістом оркестру Маріїнського театру. Один з організаторів квартету професорів Київської консерваторії у складі Г. Беклемішева (рояль), Д. Бертьє (скрипка), С. Вільконського (віолончель), І. Михайловського (флейта). 1918—33 — соліст оркестру київської опери, професор консерваторії (1918—24) та Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка (1924—33).

У 1910-х рр. — 1923 тут жив Тулуб Павло Олександрович (1862—1923) — поет, юрист. Після закінчення Київського університету (1885) служив у судових установах. Писати вірші почав 1890. Видав збірку віршів «Серед природи». Був сином кирило-мефодіївця О. Тулуба і батьком письменниці З. Тулуб (раніше мешкав на вул. Великій Житомирській, 6-а) [488].

Сергій Білокінь, Віталій Отченашко, Людмила Проценко.

142. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1899, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ АНЦИФЕРОВ М. П., ДАВИДОВ О. С., ПАСІЧНИК М. В., ПЕКАР С. І., ПЕРЕБУВАВ МАЧТЕТ Г. О. (архит., іст.). Десятилетний пров., 7. На червоній лінії забудови. Зведений на замовлення домовласника О. Тихонова за проектом арх. М. Канзського.

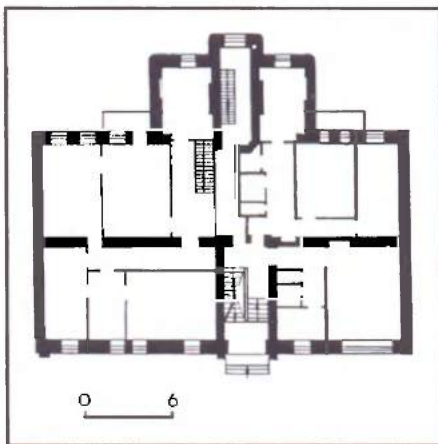
Триповерховий, з напівпідвалом, цегляний, у плані близький до прямокутника. Композиція фасаду традиційна для архітектури київських прибуткових будинків кін. 19 ст. — з виділенням центральної та двох симетричних флангових вертикальних осей. Центральну вісь завершує трикутний фронтон. Напівциркульні вікна третього поверху на центральній та флангових осях фланговані тричвертєвими композитними колонками, прикрашені розірваними лучковими сандриками з рельєфними зображеннями ваз. Оригінальним оздобленням вирізняється портал головного входу у вигляді напівциркульного отвору, флангованого пілястрами й увінчаного лучковим фронтоном з соковитим ліпленням у тимпані. Різноманітні ліпні прикраси застосовано у фризі будинку та у вставках під вікнами. Площину першого поверху оброблено рустом. Господарські приміщення були винесені у тильну частину.

Будинок репрезентує характерну забудову кін. 19 ст. у заповідній зоні Київського дитинця.

У 1901—04 тут проживав Анциферов Микола Павлович (1889—1958) — історик, дослідник культурологічних питань міського середовища. Автор відомого твору «Душа Петербурга» (1922). Пізніше М. Анциферов жив на вул. Воронського, 15, з 1908 — у Петербурзі. У будинку неодноразово бував близький знайомий родини Анциферових, директор ботанічного саду Київського університету С. Навашин.

З серед. 1940-х рр. частину помешкань будинку було передано вченим АН УРСР. Тут проживали:

до 1953 у квартирі № 9 — Давидов Олександр Сергійович (1912—93) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1982), директор Інституту теоретичної фізики АН УРСР (з 1973). У 1945—53 працював в Інституті фізики АН УРСР, займався теорією твердого тіла, створив теорію ексitonів молекулярних кристалів, обґрунтував явище т. зв. давидовського розщеплення молекулярних термів у кристалах. У 1953—64 працював у Об'єднанні та Москві, потім повернувся до Києва, жив на вул. Горького, 3-а; з 1940-х рр. у квартирі № 5 — Пасічник Митрофан Васильович (1912—96) — фізик, акад. АН УРСР (з 1961). У ці роки працював в Інституті фізики АН УРСР (1949—65 — директор). Нау-

143. Вул. Гоголівська, 23.
143. План першого поверху.

кові роботи присвячено ядерній фізиці, їхні результати застосовано для розрахунків реакторів на швидких нейтронах. З 1960-х рр. жив на вул. М. Заньковецької, 5/2;

з 1940-х рр. до кінця життя у квартирі № 3 — Пекар Соломон Ісакович (1917—85) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1961). До 1960 керував теоретичним відділом Інституту фізики

АН УРСР, з 1960 — завідувач теоретичного відділу Інституту напівпровідників АН УРСР (тепер Інститут фізики напівпровідників НАН України). Одночасно (1944—76) — професор кафедри теоретичної фізики Київського університету. Відзначений Державною премією УРСР (1981). Створив наукову школу. Працював у галузі фізики твердого тіла; автор теорії поляронів, побудував квантову теорію оптичних властивостей кристалів.

Є відомості про перебування за цією адресою на межі 19—20 ст. Мачтета Григорія Олександровича (1852—1901) — письменника та поета, учасника народницького руху [489].

Михайло Кальницький.

143. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1909, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ЛЕВЧЕНКО М. З., ТИМОШЕНКО С. П. (архит., іст.). Вул. Гоголівська, 23. Фіксує стару червону лінію забудови. Зведено за проектом цивільного інж. В. Безсмертного як прибутковий будинок полковника Ф. Ягимова.

Під час ремонту 1970-х рр. зроблено внутрішнє перепланування з ліквідацією чорних сходів, забілено розписи на торцевій стіні кімнати з еркером на четвертому поверсі. Оригінальна архітектура будинку, доповнена скульптурним зооморфним декором, яка відбиває романтичну течію пізнього модерну, довгий час помилково пов'язувалася з творчістю В. Городецького. Чотириповерховий (з боку подвір'я — п'ятиповерховий), цегляний, у плані Т-подібний, складається із секції на дві квартири. Головний фасад асиметричний через зміщення вхідного порталу і сходів з великими зашкеленими площинами відносно центру будинку. Загальною врівноваженості його композиції досягнуто майстерною компоновкою архітектурних акцентів. Виділений гранчастими вертикальними тягами об'єм сходової клітки підкреслено високим кілеподібним щипцем, який врівноважують трикутний фронтон над балконом (арковою лоджією четвертого поверху) — у лівому крилі та гранчастий наріжний еркер з високим наметовим дахом — у правому. Стіна фасаду розчленована різноманітними за формою віконними прорізами, у т. ч. розміщеним праворуч від входу великим напівциркульним вікном, горизонтальним поясом у вигляді декоративних машикулів між третім і четвертим поверхами, згрупованими по вертикалі балконами з масивними огорожами. На тлі відкритої цегляної кладки (тепер пофарбована) добре вимальовуються цегляні та ліпні декоративні деталі, запозичені з романської та готичної архітектури, — гарне за рисунком листя гостролісту, стилізована скульптура (сови, коти, химери), романські колонки, кілеподібні й рустовані листви, кронштейни й пінаклі. Фасад прикрашено рослинним та геометричним ґратчастим орнаментом над входом, який зберіг давні зашкелені ступки дверей з накладним готичним різьбленням. Первісне оздоблення уціліло на сходовій клітці.

Наприкінці 1920-х рр. у квартирі № 5 проживав Левченко Микола Захарович (1900—34) — етнограф, історик. З 1923 — співробітник для особливих доручень Неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського, з 1927 завідував видавництвом

144. Вул. Ольгинська, 2/1.
 144. План другого поверху.
 144. Плафон житлової кімнати.
 144. Розетка.
 144. Скульптура на фасаді.

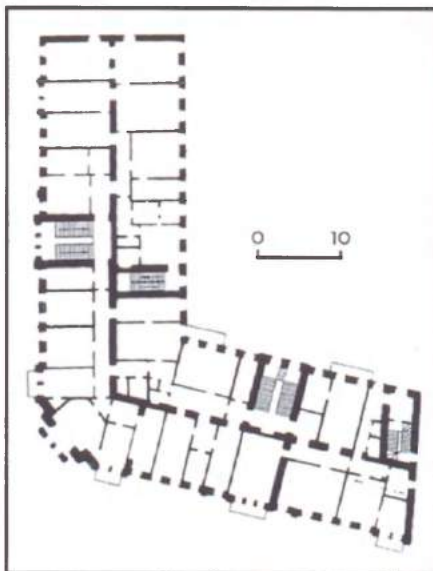
ВУАН. Автор праць «Знадоби для життєпису Степана Руданського» (1926; у співавт. з А. Кримським), «З поля фольклористики й етнографії» (1928, вип. 1–2). 1929 заарештований у справі СВУ. На засланні захворів психічно. Повернувшись до Кисва, покінчив життя самогубством.

1917–19 у квартирі № 5 мешкав Тимошенко Степан Прокопович (1878–1972) — вчений у галузі теорії пружності, опору матеріалів та будівельної механіки, акад. УАН (з 1918), член багатьох академій світу. 1907–11 і 1917–19 — професор Київського політехнічного інституту. 1918 брав участь у розробці законопроекту із заснування УАН. 1918–19 — директор Інституту технічної механіки УАН, голова кафедри технічної механіки, редактор видань фізико-математичного відділу УАН. Наприкінці 1919 виїхав з України, 1920 емігрував до Югославії, потім переїхав до США. З 1960 проживав у ФРН. Основні праці з питань міцності, стійкості й коливань пружних систем. Розробив спосіб ефективного застосування варіаційного методу теорії пружності до розв'язання інженерних задач. Створив класичні підручники — «Курс опору матеріалів» (1911) і «Курс теорії пружності» (Т. 1, 1914–16).

1995 на фасаді будинку встановлено меморіальну бронзову дошку з горельєфним портретом С. Тимошенка (ск. М. Савельєв, арх. В. Приходько) [490].

Сергій Білокінь, Віталій Отченашко, Ніна Смирнова.

144. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали МІЛЮТЕНКО Д. О., ЮРА Г. П., ЯКОВЧЕНКО М. Ф. (архит., іст.). Вул. Ольгинська, 2/1. Біля підніжжя Липського пагорба. Організовує периметр майдану перед Національним академічним драматичним театром ім. І. Франка. Збудований як прибутковий, імовірно, за проектом арх. М. Яскевича. Чотириповерховий, цегляний, Г-подібний у плані, з вбудованими торговельними та службовими примі-

щеннями. Складається з двох різновеликих прямокутних секцій, кожна з яких розрахована на шість великих квартир (переплановані). Зрізане наріжжя будинку оформлено прямокутним еркером з балконом на рівні четвертого поверху, який завершувався вежею (не збереглася). У центрах бічних крил містяться парадні сходи (на фасадах відбито потрійними віконними прорізами). Переважає вертикальний ритм членування обох фасадів, організований міжвіконними лопатками, які прикрашено на рівні другого і третього поверхів витягнутими напівколонками, на верхньому ярусі — пілястрами. Екзотичного характеру екстер'єру надають вікна з підково-

ромбоподібними перемичками, запозиченими зі східного мистецтва, скульптурні важки-герми у вигляді крилатих гурій під спареними напівколонками, килимовий ліпний орнамент вставок. У декорі широко використано фігурну цегляну кладку (імітує русл на першому поверсі та у міжвіконних лопатках, використовується у карнизах і міжповерхових поясах), а також художній метал балконних та сходових огорож. У вікнах-вітринах з боку вул. Архітектора Городецького збереглися первісні дерев'яні рами.

Є вдалим прикладом застосування у забудові міста стилізованих мотивів мавританської архітектури.

1923—27 і з 1936 у будинку мешкав Мілютенко Дмитро Омелянович (1899—1966) — актор, народний артист СРСР (з 1960). У 1927—36 працював у театрі «Березиль» у Харкові. 1936 на запрошення Г. Юри переїздить до Києва. На сцені театру ім. І. Франка в останні роки Д. Мілютенко зіграв цілий ряд яскравих багатопланових ролей, серед яких Микола Задорожний («Украдене щастя» І. Франка), Харлампій («Не судилося» М. Старицького), Пузир і Калитка («Хазяїн», «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого), Блазень («Король Лір», В. Шекспіра), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» О. Ільченка та «Пролог» І. Кочерги). Знявся у кількох фільмах Київської кіностудії ім. О. Довженка: «Вершники», «Щорс» (1939), «Богдан Хмельницький», «Фата моргана», «Кармелюк», «Подвиг розвідника» (1947), «Павка Корчагін», «Олекса Довбуш», «Тарас Шевченко» (1951), «Наш чесний хліб» (1964) та ін.; брав участь в екранізації п'єс українських драматургів — «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого, «Калиновий гай», «В степах України» О. Корнійчука. Сім'я Д. Мілютенка мешкала на другому поверсі у чотирьохкімнатній квартирі № 7.

1944—66 тут жив Юра Гнат Петрович (1888—1966) — актор і режисер, народний артист СРСР (з 1940). Творча діяльність Г. Юри нерозривно пов'язана з Українським драматичним театром ім. І. Франка, одним із засновників якого він був (1920). З перших днів і до 1961 — його художній керівник. На сцені театру зіграв кращі свої ролі:

Копистка («97» М. Куліша), Малоштан («Диктатура» І. Микитенка), Мартин Боруля, Стьопочка Крамарюк, Терешко Сурма, Бонавентура («Мартин Боруля», «Житейське море», «Суета», «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого) та ін., а також здійснив постановки п'єс «Ой, не ходи, Грицю», «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Загибель ескадри», «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «На дні» М. Горького, «Дон Карлос» Ф. Шіллера тощо.

Знявся у кінофільмах: «Кармелюк» (Опанасенко), «Рік 1919» (Клемансо), «Тарас Шевченко» (Щепкін), «Мартин Боруля» (Боруля), «Суета» (Терешко), «Сто тисяч» (Бонавентура). Викладав у Київському інституті театрального мистецтва (1928—61, з 1946 — професор). Лауреат Державної премії СРСР (1949, 1951).

Г. Юра проживав на другому поверсі в квартирі № 3 правого крила.

У 1930-х рр. — жив Яковченко Микола Федорович (1900—74) — актор, народний артист УРСР (з 1970).

З 1927 працював (з перервами) в Українському драматичному театрі ім. І. Франка. Зіграв ролі: Миколи («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Довгоносика («В степах України» О. Корнійчука), Ляща («Останні» М. Горького) та ін.

М. Яковченко проживав з сім'єю на другому поверсі в комунальній квартирі № 10, де займав дві кімнати.

1969 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку на пошанування Г. Юри (ск. Ю. Синькевич,

145. Просп. Перемоги, 45.

145. План третього поверху.

арх. А. Сницарев); 1985 — гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом Д. Мілютенка (ск. Н. Деревус, арх. М. Деревус) [491].

Марина Мироненко, Тетяна Осташко.

Тетяна Скібіцька, Віктор Смішко.

145. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ЗАВОДУ «БІЛЬШОВИК», 1940-і рр. (архит.). Просп. Перемоги, 45. Житловий будинок для робітників заводу «Більшовик» є домінуючим у рядовій забудові проспекту. Запроектований 1940 архітекторами А. Добровольським і Г. Копоровським під керівництвом М. Холостенка. 1946 фасади частково перероблено, споруджено правий п'ятиповерховий об'єм (архітектори А. Добровольський і А. Косенко).

Складається з трьох п'ятиповерхових об'ємів, цегляний, у плані П-подібний. Перекриття залізобетонні. Фасади облицьовано силікатною цеглою (архітектурні деталі бетонні). У будинку 150 квартир (дво-, три-, чотирикімнатні). Домінантною спорудою є шестиповерховий вежоподібний об'єм, що акцентує ліву наріжну частину будинку й початок внутрішньоквартального проїзду. Його триповерхову верхню частину вирішено у вигляді п'яти накладних плоских витягнутих арок із силікатної цегли, що контрастують з

теракозовим кольором тинькованого фону. Правий шестиповерховий наріжний об'єм із завершенням у вигляді фронтону з'єднується з п'ятиповерховою аркою проїзду. Весь житловий комплекс об'єднує карниз дрібного профілю із збірною бетоною. Під'їзди, розташовані з фасаду центрального об'єму, акцентовано декоративними порталами з бетонними розетками. На першому поверсі містяться магазин, пошта, аптека.

Є характерним зразком архітектури повоєнного часу з використанням елементів стилю українського бароко кін. 17 — поч. 18 ст. [492].

Людмила Грачова.

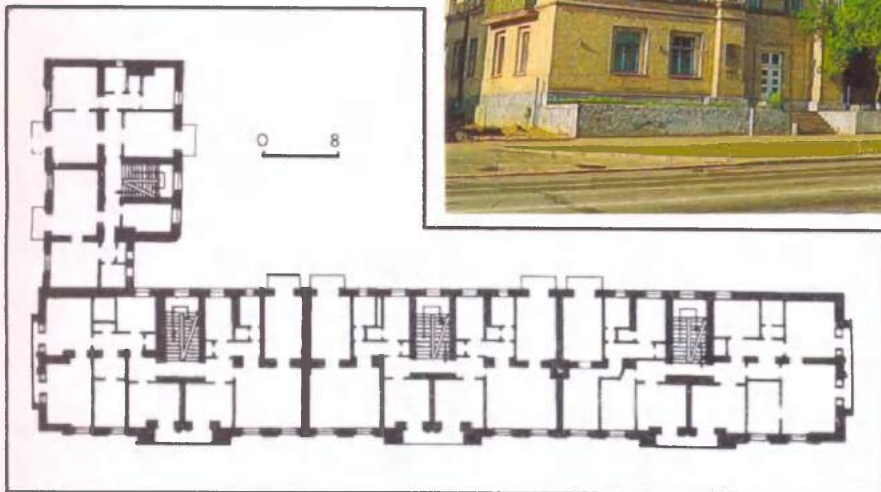
146. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ЗАВОДУ «БІЛЬШОВИК» кін. 1930-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ХОХЛОВИ В. Г. та О. Г. (архит., іст.). Просп. Перемоги, 43. Вздовж проспекту. Запроектований 1937 архітекторами Г. Благодатним і М. Холостенком як житловий будинок для працівників заводу «Більшовик». Архітектура характерна для 1930-х рр.

П'ятиповерховий, у плані Г-подібний, чотирисекційний. 1970 обкладений світлою керамічною плиткою. В основі проекту — двоквартирна секція, що складається з три- і чотирікімнатних квартир. Головний фасад симетричний, з трьома ризалітами на три поверхи, з лоджіями на другому й третьому поверхах. Кожен об'єм завершується двома скульптурними групами з бетону. Карниз класичного профілю, горизонтальні міжповерхові тяги на фасаді виконано із збірного залізобетону. Ві-

146. Просп. Перемоги, 43.
146. План третього поверху.

конні прорізи п'ятого поверху, трактованого як аттик, мають менші розміри.

У будинку з січня 1939 проживали Хохлов Віктор Гнатович (1912–42) та його сестра Хохлова Олександра Гнатівна (1916–42) — учасники київського антифашистського підпілля під час окупації міста. В. Хохлов працював начальником цеху на заводі «Більшовик». Був залишений заступником секретаря Київського підпільного міського КП(б)У. Працюючи слюсарем-електриком на заводі «Більшовик», створив підпільну групу, яка брала активну участь у боротьбі з окупантами: члени групи поширювали антифашистські листівки, зведення Радінформбюро, вели усну агітацію. Група провела ряд диверсійних актів та актів саботажу на заводі. У березні 1942 фашисти схопили і закутали у гестапо В. Хохлова та інших підпільників. У червні була заарештована і страчена його сестра Олександра — зв'язкова підпільного міського КП(б)У.

Проживали у лівому крилі на другому поверсі у двокімнатній квартирі № 22 (не збереглася внаслідок перебудови будинку).

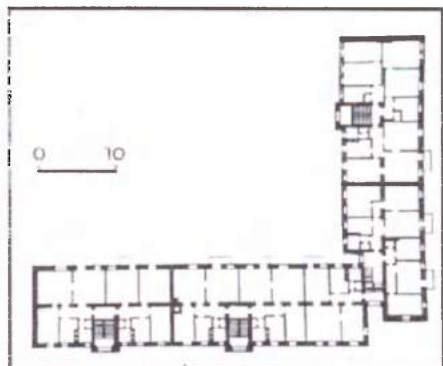
1969 на фасаді будинку на пошанування сім'ї Хохлових встановлено меморіальну гранітну дошку (арх. В. Лоботинський). Ім'ям Хохлових названо вулицю в Києві [493]. Людмила Грачова, Володимир Кучер, Лариса Шевченко.

147. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК КООПЕРАТИВУ «ХАРЧОВИК» 1930, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ КОНСПІРАТИВНА КВАРТИРА СОРОКИ М. А. (архит., іст.). Вул. Павлівська, 13/48. На розі з вул. Тургеневською, на ділянці зі значним схилом. Зведений житлово-будівельним кооперативом робітників і службовців харчової промисловості за проектом Житлокоопбуду у формах

конструктивізму. При вирішенні фасадів використано поєднання жовтої (другий і третій поверхи) та червоної (четвертий) цегли, яку тепер пофарбовано.

Будинок чотириповерховий, цегляний, з напівпідвалом, чотирисекційний, сорокаквартирний, у плані Г-подібний. В одній секції по дві, у трьох інших — по три квартири на кожному поверсі. Наріжна секція із входами до квартир як з основних, так і з проміжних сходових майданчиків, є характерною для житлового будівництва Києва цього періоду. Більшість квартир у будинку трикімнатні, є також дво- і чотирікімнатні. На першому поверсі з боку вул. Тургеневської — крамниця. Один з краєвих прикладів масового житлового будівництва міста свого часу.

Тут у квартирі № 6 на другому поверсі з січня 1942 до січня 1943 проживав керівник бойової підпільної групи Сорока Микола Арсентійович, залучений до активної роботи членом підпільного

147. Вул. Павлівська, 13/48.
147. План третього поверху.

міському КП(б)У В. Кудряшовим. Працював бригадиром на відбудові Наводницького мосту. М. Сорока створив бойову групу, до складу якої увійшли військовополонені, що працювали на мосту. — К. Дівонін, колишній командир Червоної армії, Ф. Клоповський та ін. Для них було організовано втечу. Зв'язківцями групи були М. Родіна й А. Ширмовська. На квартирі М. Сороки було встановлено радіоприймач, організовано друкування антифашистських листівок і зведення Радінформбюро, які потім переправлялися в підпільний міський ком і поширювалися серед населення. Група влаштувала втечі військовополонених, забезпечувала їх документами і через конспіративні квартири направляла до бойових партизанських груп. У січні 1943 гестапівці схопили М. Сороку, який загинув у фашистській катівні [494].

*Вячеслав Докучаєв,
Виктор Мойсеєнко.*

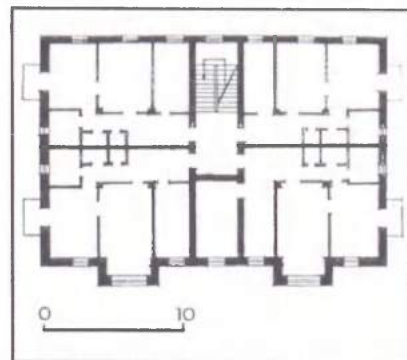
148. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ПРАЦІВНИКІВ «КИЇВЕНЕРГО», 1930-і рр. (архт.). Вул. Братська, 4. На розі вулиць Братської та Андріївської, у зоні старої забудови міста, що не має яскраво виражених композиційних акцентів. Збудований за проектом арх. Громницького. Відзначається високим професіоналізмом у вирішенні всього об'єму та окремих його елементів. Належить до пізнього конструктивізму. Планувальне та об'ємно-просторове вирішення наріжного, чотириповер-

мічність горизонтальних мас, які сходяться в ускладненій композиції виділеного наріжного об'єму. У вирішенні окремих деталей та елементів фасадів, звернених до вулиці (огорожі, тяги, вінцевий карниз тощо), пропусає архітектурна стилістика періоду 1930-х рр., спрямована на творче використання класицистичної архітектурної спадщини. Дворовий фасад нетинькований, відбиває планувальну структуру будинку [495].

Марія Гончаренко.

149. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ПРАЦІВНИКІВ СКЛОТАРНОГО ЗАВОДУ, 1951 (архт.). Вул. Вишгородська, 26-а. У глибині ділянки, на значній відстані від червоної лінії забудови вулиці. Споруджений за проектом арх. С. Авербаха.

П'ятиповерховий, цегляний, тинькований, односекційний. На кожному поверсі чотири квартири (дво- і трикімнатні). Об'ємно-просторове вирішення будинку відбиває його планувальну структуру, композиція фасадів ґрунтується на чітко вираженій симетрії. Основну увагу акцентовано на головному фасаді, характерним мотивом вирішення якого є двоповерхові еркери, симетрично розташовані відносно центральної осі, що спираються на декоративні кронштейни і завершуються на четвертому поверсі балконами. Центральну вісь, на якій міститься вхід до будинку, підкреслено балконами на третьому і п'ятому поверхах і трикутним щипцем.

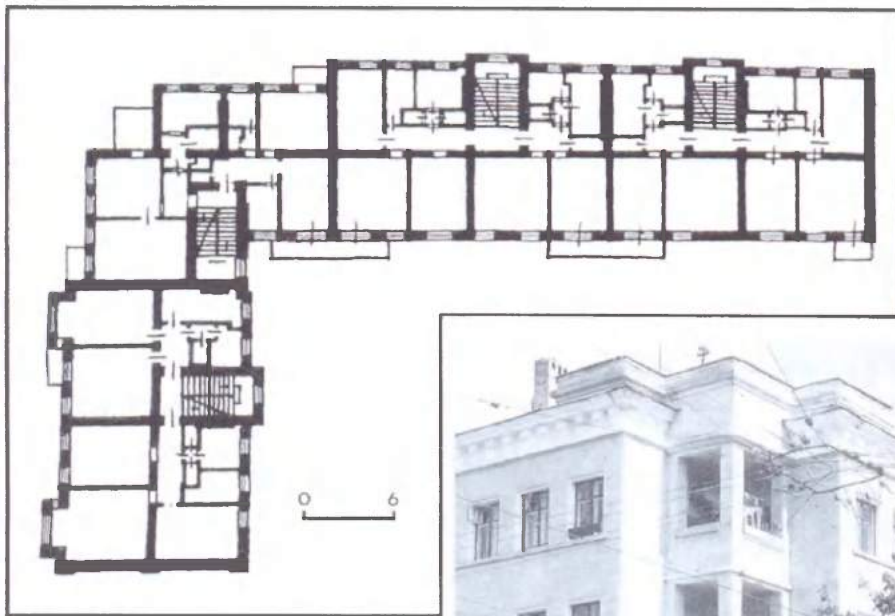
149. Вул. Вишгородська, 26-а.
149. План другого поверху.

Високий цоколь оброблено великим рустом. Бічні та дворовий фасади вирішено функціонально, без використання декоративних архітектурних деталей. Похила стіна п'ятого поверху трактується як мансардна, облицьована залізом (за проектом — черепицею). Ламаний дах і декоративні розетки, кронштейни, напівколонки доповнюють виразність споруди.

Є прикладом житлового будівництва 1950-х рр. [496].

Віра Черна.

150. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК СПЕЦІАЛІСТІВ (перший), 1930-і рр. (архт.). Просп. Перемоги, 30. На відстані від існуючої забудови, зі значним відступом від червоної лінії вулиці. Цим забезпечується його самостійна містобудівна роль на ділянці.

148. Вул. Братська, 4.
148. План типового поверху.

хового цегляного будинку зумовлено спробою дати оптимальну орієнтацію житловим і робочим приміщенням. Тому крило на вул. Андріївській має більш площинне вирішення. В основу планування покладено два типи секцій — рядову і наріжну, що з'єднує крила. У секціях, які мають парадний та дворовий входи, розташовано дво- і трикімнатні квартири з повним комплексом санітарно-технічних приміщень. В об'ємно-просторовому вирішенні будинку простежується характерна риса конструктивізму — дина-

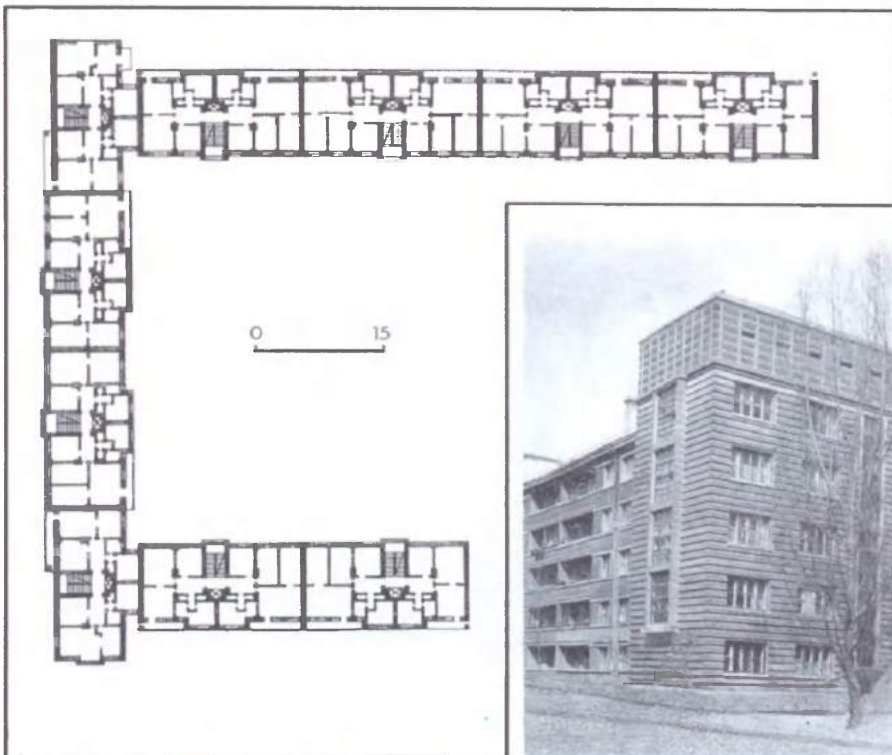
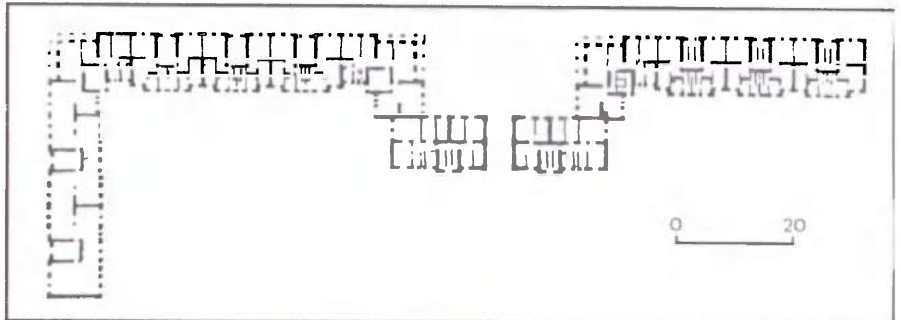

Збудований трестом «Облжитлобуд» за проєктом архітекторів М. Холостенка та Ю. Шафрана, розробленим у «Промбудпроекті». За стилістикою і композиційним вирішенням належить до пізнього конструктивізму. Запроваджено конструктивну систему, що поєднує несучі цегляні стіни та залізобетонний каркас. П'ятиповерховий, десятисекційний, з три- і чотирікімнатними квартирами. В основі об'ємно-планувального вирішення лежить П-подібний план з різними за довжиною крилами, які утворюють затишний дворовий простір. Пластиці бічних та дворових фасадів притаманна динамічність горизонтально членованих мас. Пластика вуличних фасадів доповнюється поєднанням різноманітних фактур тиньку та введенням двох кольорів: темно-червоного (провідного) й білого. Основну композиційну увагу приділено головному фасаду, зверненому до проспекту. Його вирішення є більш статичним завдяки чіткій симетрії композиції відносно центральної осі, на якій розташовано проїзд, а також урівноваженості вертикальних і горизонтальних членувань, масивному завершенню центрально розташованого шестиповерхового ризаліту з барельєфним фризом на теми праці й відпочинку, виконаним групою скульпторів під керівництвом Б. Кратка (М. Давид, В. Климов, В. Оснач, Т. Раззорська, Ткачов, А. Футерман, Шевчук).

Є одним з найцікавіших житлових будинків серед. 1930-х рр., зведених в Україні [497].

Марія Гончаренко.

151. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК СПІВРОБІТНИКІВ НАРКОМГОСПУ УРСР, 1938 (арх.т.). Вул. Пирогова, 2. Займає композиційно важливе місце на перехресті з вул. Б. Хмельницького. Збудований за проєктом арх. Г. Шлаканьова; відбиває характерні для цього періоду пошуки образу архітектурної форми

151. Вул. Пирогова, 2.
151. План другого поверху.

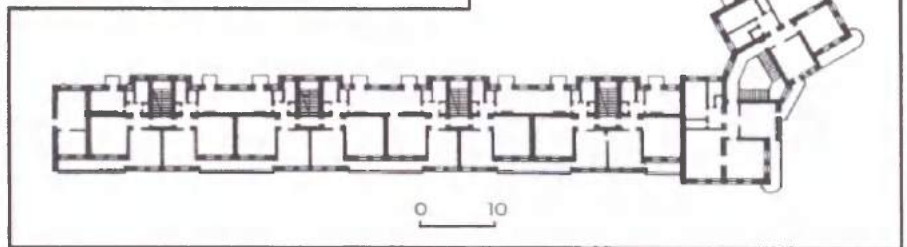
150. Просп. Перемоги, 30.
150. План п'ятого поверху.

152. Вул. Академіка Богомольця, 7/14.
152. План третього поверху (частина секцій)

через прийоми та елементи класицизму. В основі об'ємно-планувального вирішення шестиповерхового 13-секційного цегляного будинку лежать дві секції рядова та наріжна. На поверхках кожної з них — по дві квартири із зручним плануванням. Ванні кімнати освітлено природним світлом. Основна частина споруди розташована на вул. Пирогова, але містобудівний акцент перенесено на вежоподібний наріжний восьмиповерховий об'єм, який трактується в урочистих лаконічних формах, прикрашений барельєфним фризом на рівні вінцевого карниза прилеглих корпусів (ск. В. Климов). При загальній асиметричності споруда відзначається композиційною зрівноваженістю, що досягається си-

метричністю розміщення окремих її частин. Вирішення фасадів триярусне. Об'ємно-просторова композиція корпусу на вул. Пирогова масштабна й не порушує затишок вулиці завдяки великому курдонеру, що центральній осі якого розташовано велику імпозантну арку проїзду заввишки у три поверхи. Тему арки продовжено у вирішенні атикового поверху та окремих дета-

лей. Дворовий фасад лаконічний, відбиває внутрішню планувальну структуру.

За об'ємним та художнім вирішенням є одним з найвизначніших житлових будинків свого часу [498].

Марія Гончаренко.

152. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК СПІВРОБІТНИКІВ НКВС, 1934—35 (архіт.). Вул. Богомольця академіка, 7/14. На завороті вулиці, акцентує кут перетину з вул. П. Орлика.

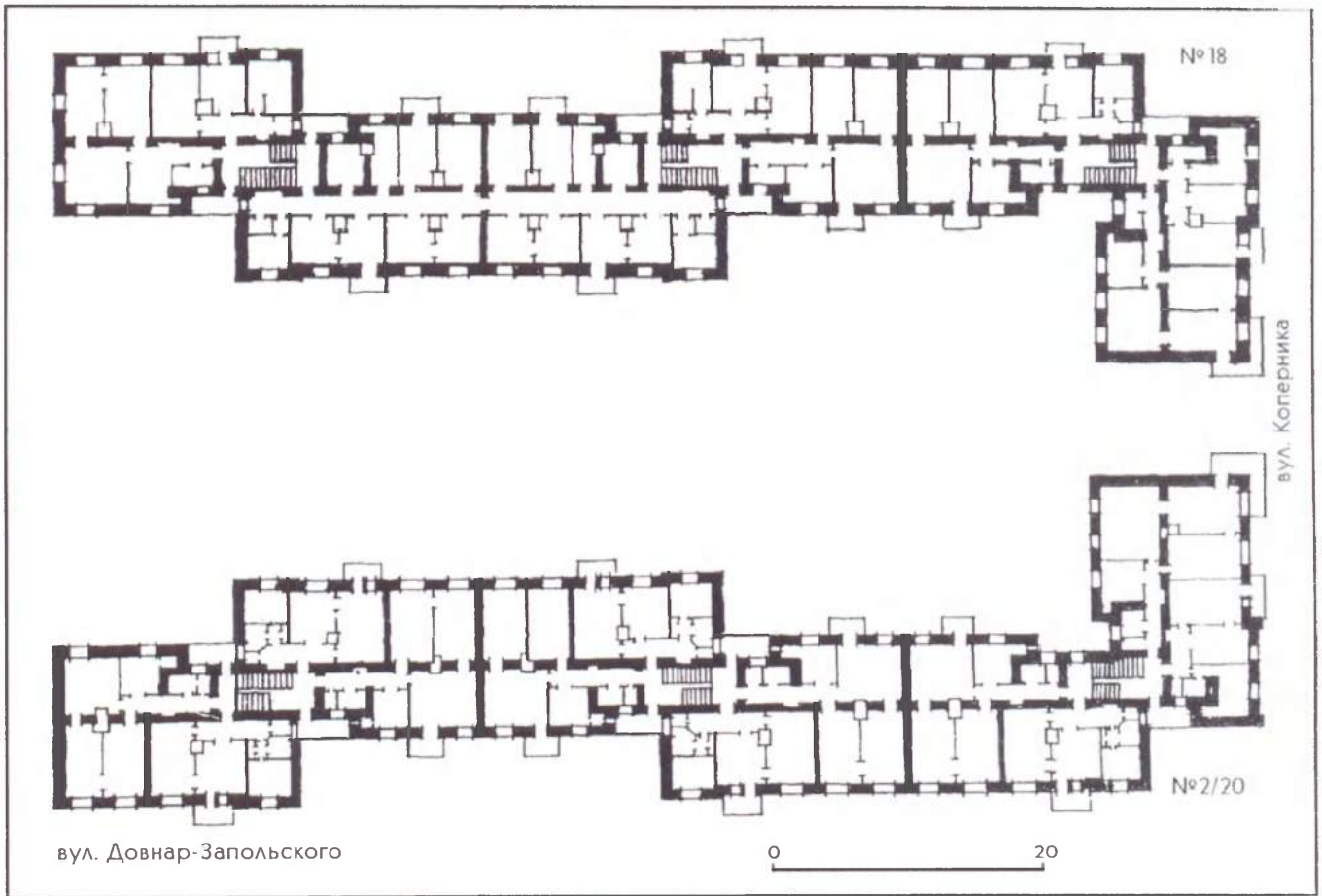
Належить до житлових будинків, автори яких у стилістичному та композиційному вирішенні вели пошук індивідуалізації архітектурного образу, підкреслюючи при цьому стандартність планувальних та композиційних елементів, властивих конструктивізму. Збудований за проектом арх. Г. Любченка.

Чотириповерховий, цегляний, 17-секційний, на високому цоколі. Монотонність на перший погляд одноманітного, видовженого об'єму компенсується організацією великого кур-

донера, збільшенням висоти до п'яти та шести поверхів у просторово важливих композиційних вузлах, вирішених за принципами центрально-осьової симетрії. Важливими елементами пластики фасадів є лоджії різноманітної форми, балкони та еркери. Особливий інтерес викликає динамічна композиція наріжної частини (на вул. П. Орлика), де протидіють горизонтальний (основний) та вертикальний ритми членування, а також вирішення центральної частини об'єму в курдонері,

153. Вул. Довнар-Запольського, 2/20 — вул. Коперника, 18.

153. Плани третього поверху.

де по його осі влаштовано тридільний прохід на подвір'я з арковим середнім отвором заввишки у два поверхи. Є провідним у просторовій організації вулиці, продовжує характерну для Києва традицію «кулісності» [499].

Марія Гончаренко.

153. ЖИТЛОВИЙ КОМПЛЕКС, 1927—29 (архит.). Вул. Довнар-Запольського, 2/20 — вул. Коперника, 18. На перехресті вулиць. Два будинки поставлено по осовій композиції дзеркально один до одного. Комплекс проектувався під впливом архітектурно-містецьких настанов конструктивізму.

Будинки п'ятиповерхові, стіни цегляні, перекриття та перегородки дерев'яні. Покрівля залізна по дерев'яних кроквах. Опалення пічне. Будинок на вул. Довнар-Запольського має секційну систему планування із застосуванням оригінальних та економічних секцій, зміщених одна до одної по горизонталі та вертикалі. Це забезпечило кожній з чотирьох квартир поверху секції добрі умови інсоляції та провітрювання. В будинку 48 квартир (порівну дво- та трикімнатних). У кожній — просторий передпокій, житлові кімнати від 16 до 20 кв. м, кухня, роздільний санітарний вузол, комора, балкон (крім першого поверху). При кожній сходовій клітці влаштовано лоджії загального користування — для господарських потреб. Будинок на вул. Коперника відрізняється змішаною системою планування, загальними кухнями і туалетами. Цокольний поверх використано для зведення громадського сектора: клу-

бу, дитячих ясел, закритого магазину, пралень, душових. Конструктивна схема будинків заснована на використанні трьох поздовжніх стін при глибині корпусів 11 м. Зовнішній вигляд споруд побудований насамперед на грі великих об'ємів, позбавлених декоративних елементів. Своєрідну пластику фасадам надають утилітарно-конструктивні елементи, особливо рядові та наріжні балкони. Використано фактуру та колір відкритої цегли. Комплекс є цінним прикладом південних творчих пошуків у проектуванні міського житла третього десятиліття 20 ст. [500].

Віктор Мойсеєнко.

154. ЗАВОД «АРСЕНАЛ», 18—20 ст. (іст.). Вул. Московська, 2—10. Уздовж вулиці. Комплекс споруд займає великий квартал між вулицями Московською, М. Грушевського і Кловським узвозом, обнесений огорожею.

На поч. 18 ст. у Києві, який був на той час форпостом російської держави на південному заході і відігравав важливу військово-стратегічну роль, на території Печерська на подвір'ях Печерського та Вознесенського жіночого монастирів засновано військову фортецю. У дерев'яних сараях, що звалися Печерськими артилерійськими

цейхгаузами, зберігалися зброя та боєприпаси. У ті часи монастирі одержували також термінові наряди на виговлення артилерійського спорядження для постачання російській армії. Вже 1706—07 сюди з Сибіру і Тули надіслано мідь, олово, залізо та інші метали для відливки гармат і гаубиць, а також снарядів, деревину — з Київщини, Чернігівщини, Волині для виговлення стаків і коліс до гармат. Відомо, що 1719 (під час Північної війни 1700—21) з Києва до Москви відправлено 140 гармат і одну мортиру. Під час російсько-турецької війни 1735—39 до театру воєнних дій (Переволоччепе) надходили гармати з Києва і Брянська. Транспортували їх на судах по Дніпру. Із донесення генерал-фельдцейхмейстера Гессен-Гомбурзького імператриці Анні від 5 грудня 1737 видно, що з Києва було відправлено три гармати та шість п'ятипудових мортир. Польові та осадні гармати, відлігні в Києві, використовувалися також 1737 у битві під Очаковом.

1750 імператриця Єлизавета Петрівна видала спеціальний указ про вивіз артилерії та боєприпасів з території Вознесенського жіночого монастиря та про спорудження у Києві «магазинна» (арсеналу) для зберігання артилерії та боєприпасів Києво-Печерської фортеці. 1763 було споруджено першу тимчасову дерев'яну будівлю київського «Арсеналу», а як промислове підприємство він почав діяти з 1764 після видання «Положення об арсенальной команді», згідно з яким вона складалася з майстрових (170 осіб) під командою поручика. 1784—1803 на місці Воз-

несенського монастиря зведено великий цегляний будинок «Арсеналу» (нині вул. Січневого повстання, 30). Тут виготовлялися і ремонтувалися гармати, артилерійське спорядження — зарядні ящики, лафети, колеса і снаряди. Під час війни 1812 «Арсенал» виконував роботи для озброєння регулярних військ та ополченців Українського козацького війська. Так, 1812 було виготовлено 20 гармат з новим спорядженням.

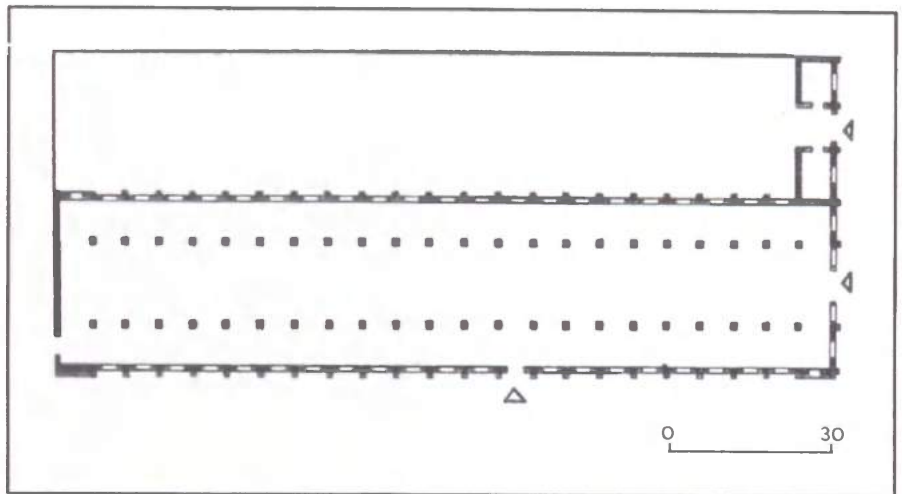
З часу заснування і до 1854 більшість будівель «Арсеналу» були дерев'яними і містилися спочатку на Печерську, згодом у Либідській частині міста — на вулицях Ділової та Лабораторній. Сам «Арсенал» поділявся на «діловий двір» — підприємство, де виготовляли та ремонтували артилерійське спорядження (тут же були складські приміщення і житлові казарми для майстрів), і «фурштадський двір», де містилися обоз і стаї. 1854 «Арсенал» переведено у нове приміщення — на територію Нової Печерської фортеці, в спеціально збудований головний корпус виробничих майстерень (сучасна вул. Московська, 2). «Арсеналу» відвели також Прозорівську вежу (№ 3) Васильківського укріплення. У 2-й пол. 19 ст. основне виробництво «Арсеналу» містилося у ковальській, ливарній, складальній, слюсарній, механічній, токарній, деревообробній і шорній майстернях, які були у головному корпусі, та клепальній і малярній майстернях — у прибудові. Маючи таке виробництво, київський «Арсенал» вважався одним з найбільших військових підприємств царської Росії, вартість його річної продукції досягала 300 тис. крб. З розвитком капіталізму у російській державі «Арсенал» поступово перетворювався на велике підприємство, устатковане сучасною технікою. Так, першу парову машину встановлено на заводі 1864, згодом кількість двигунів збільшилася до чотирьох. У 1865, коли зі складу «Арсеналу» виділився артилерійський склад, він остаточно перетворився на промислове підприємство з виробництва та ремонту артилерійського спорядження, почалася його технічна перебудова для виробництва новітньої зброї.

У 1870—80-х рр. впроваджено парові й механічні молоти, ковальські горна з механічним дуттям, зварювальну пич. Але значна частина устаткування не модернізувалася, багато робіт виконувалося вручну. Приміщення майстерень освітлювалися свічками і газовими лампами, тільки з 1884 на заводі застосовується електрика. Адміністративне управління заводу, як і раніше, було організовано по-військовому. В 1871 військовозобов'язаних робітників остаточно замінено вільнонайманими. Основне джерело робочої сили на «Арсеналі» становило пореформенне українське село (з 377 кваліфікованих робітників — 280 осіб селяни і козаки). Вироби арсенальців були відзначені високими нагородами на промислових виставках: 1882 — у Москві, 1896 — у Нижньому Новгороді, 1900 — на Всесвітній виставці у Парижі. На поч. 20 ст. у зв'язку з проведенням у російській армії переозброєнням польової артилерії на «Арсеналі» почали виробляти та ремонтувати артилерійські гармати, лафети тощо. На 1 січня 1904 на заводі працювало 758 осіб, з них 500 — кваліфікованих металістів. У ці роки на «Арсеналі» тривало технічне переоснащення: старі верстати замінялися

новими, застосовувалися електричні двигуни.

Історія «Арсеналу» невідільно пов'язана з важливими подіями революційного руху в Україні: тут працювали декабрист Я. Андрієвич, народник І. Зубжицький. У 80-х рр. 19 ст. на заводі виникли перші робітничі, 1894 — марксистські гуртки. Арсенальці були членами київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» (1897—98), учасниками загальної страйку на Півдні Росії 1903. Під час революції 1905—07 робітники заводу, керовані соціал-демократичним осередком, брали участь у роботі київської групи «Вперед», у Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905. Понад 100 арсенальців прислалися до повстання саперів 1905, брали активну участь у жовтневому 1917 і січневому 1918 збройних повстаннях. У роки громадянської війни «Арсенал» виконував ремонт військової техніки, панцерників, кулеметів для Червоної армії, брав участь у формуванні та оснащенні Дніпровської військової флотилії. Всі робітники заводу вважалися мобілізованими, було встановлено тримісячну роботу. Після війни з переходом країни до нової економічної політики «Арсенал» почав випускати продукцію для народного господарства: культиватори, брички, ваги,

154.1. Вул. Московська, 8.
154.1. План.

зброю для коней, сільськогосподарський реманент тощо. 1921 завод одержав 100 десятин землі, на якій вирощував колоскові культури та овочі, зібраний урожай розподілявся серед робітників. З 1923 і до 22 червня 1941 «Арсенал» мав назву Червонопрапорного заводу, 1959 йому присвоєно ім'я В. Леніна. У цей час тут виготовляли прогони для відбудови мосту через Дніпро, трактори, бензомотори, млинові й текстильні машини, верстати тощо.

З початком Великої Вітчизняної війни «Арсенал» забезпечував потреби Південно-Західного фронту та оборони Києва. У липні — серпні 1941 його робітники й устаткування були евакуйовані до Удмуртії, у м. Воткінськ. Механічний завод, де працювали арсенальці, за виконання завдань Державного комітету оборони щодо забезпечення Червоної армії 1945 нагороджено орденом Леніна. Під час війни на зібрані арсенальцями кошти

побудовано танкову колону «За Радянську Україну», ескадрилью бойових літаків «Удмуртський комсомолец». Споруджений коптом робітників літак «Київський арсеналець» передано колишньому робітникові заводу Б. Хлуду, котрий на ньому долетів до Берліна. Чимало арсенальців удостоєні звання Героя Радянського Союзу: льотчик-штурмовик М. Бондаренко (двічі), снайпер Л. Павличенко, льотчик-бомбардир дальньої дії М. Кондратович, артилерист В. Ульянов, піхотинці М. Внуков, М. Целяк, льотчик-винищувач Б. Хлуд.

Під час німецько-фашистської окупації Києва на «Арсеналі» працювали тільки невеликі авгоремонтні майстерні, де під керівництвом Д. Нестеровського і М. Гайдана діяла підпільна організація «Арсеналець» (на січень 1943 налічувала 28 осіб). Підпільники випускали листівки «Радянський голос», рятували людей від вивезення їх до Німеччини, зривали господарські заходи німецької влади. Корпуси заводу під час війни були напівзруйновані чи дуже пошкоджені. Після визволення міста восени 1943 гут ремонтували танки; у першій половині 1944, одночасно з роботами з відновлення виробництва, почався випуск продукції для фронту.

У радянський період територію заводу було значно розширено, споруджено нові виробничі, науково-конструкторські, службові корпуси, стадіон тощо. У повоєнний період було опановано виробництво фотоапаратів, об'єктивів, експозиметрів та інших точних оптичних приладів. На заводі виготовлено фотоапарат спеціальної конструкції «Салют-В», з яким 1969 під час польоту на космічному кораблі «Союз-5» працював космонавт Б. Волинов (знімання у відкритому космосі). За створення оптичної апаратури для автоматичної станції «Луна-16» колектив заводу 1971 удостоєний диплома Міжнародної авіаційної федерації.

На пошанування арсенальців, загиблих під час 2-ї світової війни, 1965 на території заводу споруджено обеліск Вічної Слави з чорного граніту у формі зрізаного пілона; обабіч — чавунні плити з прізвищами полеглих (арх. М. Свинар); 1970 — бетонний пам'ят-

ний знак (ск. А. Білостоцький, арх. П. Довженко).

Частина споруд, пов'язаних з історією заводу, входила до складу Київської фортеці і включена тепер до реєстру пам'яток одногоменного заповідника. Серед них — старий будинок «Арсеналу» 18 ст. на вул. Січневого повстання, 30, арсенальні виробничі майстерні 19 ст. на вул. Московській, 2 тощо.

Тепер — Київське акціонерне товариство «Завод „Арсенал“» [501].

Лариса Гаврилюк, Світлана Дмитрук.

154.1. Механічний цех заводу «Арсенал», 1912—14 (архит.). Вул. Московська, 8. Стоїть торцем на червоній лінії забудови вулиці, паралельно складу матеріалів і готових виробів арсенальних майстерень. Між цехом і складом була заводська брама, яка у 1930-х рр. увійшла до нового виробничого корпусу, створеного внаслідок перекриття проїзду на подвір'я. Одноповерховий, у плані прямокутний (140×24 м), у поперечному розрізі — базилікальної структури. Центральний прогін (бл. 11 м) перекрито 23 мегалевими двохарнірними фермами. Крок несучих металевих конструкцій, з'єднаних між собою хрестоподібними поперечними в'язями, складає бл. 6 м. У верхній частині опор центрального прогону влаштовано столики для пересування мостового крана. Зовнішні стіни цегляні, пофарбовані у червоний та білий кольори; залізний дах, нижче від гребеня, вклячає смуги застклення. У вирішенні фасадів цеху відбита його внутрішня структура. Розташуванню несучих металевих конструкцій відповідають угрупчасті цегляні контрфорси, між якими великі віконні прорізи з арковими перемичками, які трохи виступають з площини стін. На головному фасаді об'єм центрального прогону виявлено великою аркою параболічного абрису, розчленованою цегляними імпостами й горизонтальним пояском на віконні та брамні прорізи різної конфігурації. Ознаки стилю модерн яскраво виявлено вертикальністю архітектурних членувань, у характері плоских лопаток з накладними фільонками, прикрашеними декоративними кільцями, у малюнку вінцевих елементів, скомпонованих з лучкових фронтонів, фланкових

вертикальними стовпчиками. Фасад заводської брами менш виразний. Він членується на увінчану лучковим фронтоном центральну частину, до якої входить прямокутний отвір проїзду й кругле вікно над ним, і на симетричні бічні крила з великими арковими вікнами колишніх варгових приміщень.

Механічний цех і брама заводу «Арсенал» належать до кращих промислових споруд міста поч. 20 ст.

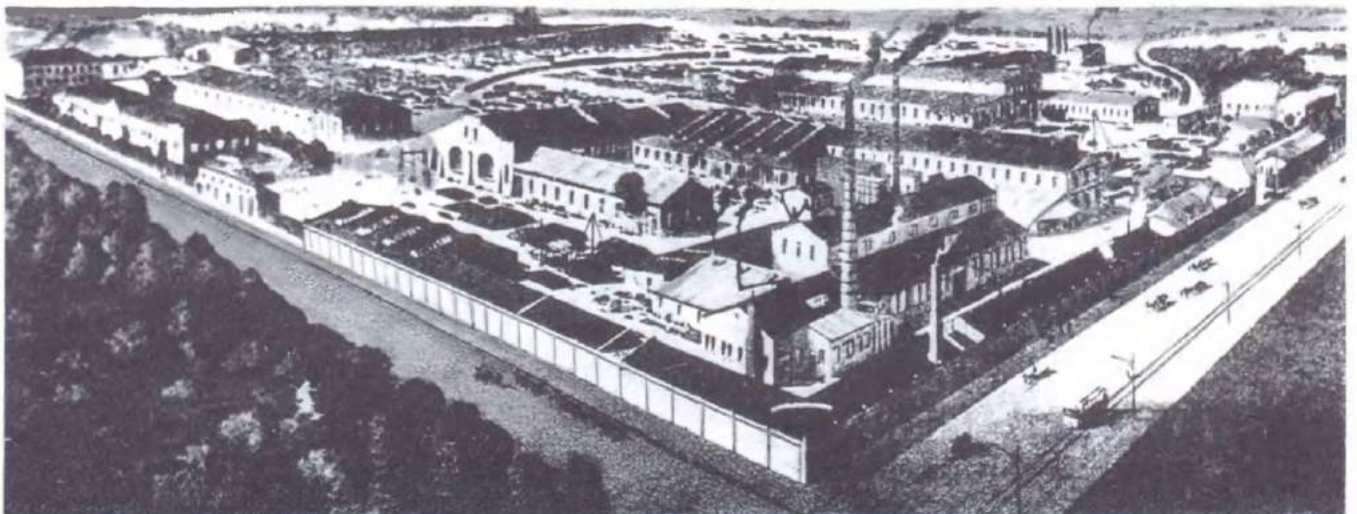
Тетяна Трегубова.

155. ЗАВОД ГРЕТЕРА, КРИВАНЕКА І К°, 19—20 ст. (ист.). Вул. Індустріальна, 2—4, просп. Перемоги, 49/2.

Завод заснований 1882 підприємцями чехами Я. Гретером та О. Криванеком під назвою «Київський чавунно-ливарний і механічний завод» на київській околиці — Шулявці. Випускав чавунну арматуру, болти, гайки, ремонтував машини. 1888 оформився в акціонерне товариство «Київський машинобудівний завод Гретера, Криванека і К°», яке 1890 приступило до будівництва (на тій самій території) нового заводу. Став найбільшим машинобудівним підприємством міста. Виробляв устаткування для цукрових заводів (у цій галузі був провідним у Росії), парові котли, насоси тощо. 1896 на Нижньогородському ярмарку заводу присуджено Золоту медаль за парову машину. 1915 його фактичним власником став І. Ярошинський. У період революції 1905 заводські робітники створили «Шулявську робітничу республіку» (назва — від приміського селища Шулявки, за межами якого виріс завод), де підтримували порядок бойові дружини.

Робітники заводу брали участь у жовтневому 1917 і січневому 1918 збройних повстаннях у Києві. 1919, після націоналізації, завод дістав назву «Перший державний київський машинобудівний завод». Виконував замовлення для Червоної армії: устатковував панцерники, ремонтував машини суден Дніпровської флотилії. 1920—21 знову випускав обладнання для цукрових заводів, водночас освоїв машини для переробки торфу, жорна млинів. 1922 дістав назву «Більшовик».

1929 вчений Є. Патон влаштував у котельному цеху лабораторію для електрозварювальних випробувань, чим поклав початок співробітництва за-

воду та Інституту електрозварювання АН УРСР.

Під час реконструкції в 1930-і рр. до заводу приєднано територію за західною брамою; площа підприємства розширилася вдвічі, вибудовано нові цехи, перший з яких — механічний (нині механоскладальний). Завод перефільовано на випуск устаткування для хімічної промисловості, зокрема, для виробництва синтетичного каучуку. 1934 розпочав випуск обладнання для шинної та гумотехнічної промисловості. Під час оборони Києва 1941 завод випускав снаряди, протитанкові надобні, панцерники, ремонтував танки й автотранспорт. У липні — серпні 1941 частину устаткування й робітників евакуйовано в м. Кострому, м. Дзержинськ (Російська Федерація), основна частина переїхала до Свердловська, де складала основу комбінату «Уралхім-маш». Тут налагодили випуск 120-міліметрових мінометів. Державний комітет оборони нагородив «Уралхім-маш», кістяк якого склали робітники «Більшовика», орденом Трудового Червоного Прапора. В окупованому Києві в цехах заводу на ремонті рухомого складу поряд з робітниками працювали військовополонені. Діяла підпільна група опору В. Хохлова. На фронтах війни троє робітників стали Героями Радянського Союзу: льотчик-винищувач В. Бондаренко, командир артилерійської батареї С. Богайчук, льотчик-штурмовик І. Лисенко. У боях за визволення Києва восени 1943 заводські споруди було значно пошкоджено. В адміністративному корпусі дислокувався командний пункт 167-ї Сумсько-Київської стрілецької дивізії. Відбудова почалася 1944, і вже наприкінці року завод став випускати мирну продукцію. Після війни було освоєно випуск апаратів для виробництва вискози, з 1964 — нову технологію ливарного виробництва (виговлення стрижнів і форм з рідких сумішей, що твердіють самі). 1975 завод об'єднано з нау-

ково-дослідним інститутом, що в свою чергу мав завод дослідного машинобудування та різні лабораторії.

Від первісних споруд залишилися будівлі токарного (тепер інструментальний) цеху, центрального складу (тепер 4-й механоскладальний цех) і будинок Грегера (тепер Центральна заводська лабораторія).

1965 на фасаді Центральної лабораторії (вул. Індустріальна, 4) відкрито бронзову меморіальну дошку, 1975 на заводському подвір'ї — меморіал на пошанування заводчан, загиблих у 2-й світовій війні (ск. Г. Хусид) [502].

Лариса Гаврилюк.

155.1. Адміністративний корпус, в якому містився командний пункт 167-ї Сумсько-Київської стрілецької дивізії (іст.). Вул. Індустріальна, 2. На червоній лінії забудови вулиці.

Двоповерховий, цегляний.

5 і 6 листопада 1943 тут дислокувався командний пункт 167-ї двічі Червонопрапорної Сумської стрілецької дивізії (командир — генерал-майор І. Мельников), яка у взаємодії з іншими військовими частинами брала участь у боях за визволення Києва від німецько-фашистських окупантів. Напружені бої за столицю України розгорнулися в районі Святошина — на останньому рубежі оборони противника. Її зламано в ніч з 5 на 6 листопада воїнами 38-ї армії, після чого гвардійці 5-го корпусу ввірвалися до міста. Командування 38-ї армії доповіло генералу М. Ватутіну про визволення Києва. На ознаменування перемоги в Київській битві 167-у Сумську стрілецьку дивізію найменовано ще й Київською.

1980 на фасаді будівлі встановлено чавунну меморіальну дошку [503].

Юрій Зінченко.

156. ЗАЛІЗНИЧНА КОЛОНІЯ, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит., іст.). Обмежена Повітрофлотським проспектом і вулицями Стадіонною та Платонівською, прилучається до залізниці. Спорудження колонії на цій території почалося в зв'язку з будівництвом у 1860—70-і рр. Курсько-Київської і Києво-Брестської залізниць, які з'єднали Київ з центральними та західними районами Росії. 1868 тут почали функціонувати Головні майстерні для ремонту паротягів і вагонів, що згодом стали найбільшим промисловим під-

приємством міста. 1869 було споруджено перший у Києві залізничний вокзал.

Одночасно з будівництвом залізниці виникає селище — Залізнична колонія, де проживали працівники адміністрації, машиністи, робітники. Первісно забудова колонії була дерев'яною. 1876 тут відкривається перша в місті та на Південно-Західній залізниці технічна залізнична школа, яку 1884 перетворено на училище для підготовки обслуги залізниці. У 1890—1900-і рр. йде подальший розвиток колонії: розширюються та збільшуються потужності майстерень, дерев'яні будинки замінюються на цегляні, формується чітка містобудівна структура вулиць (ліній).

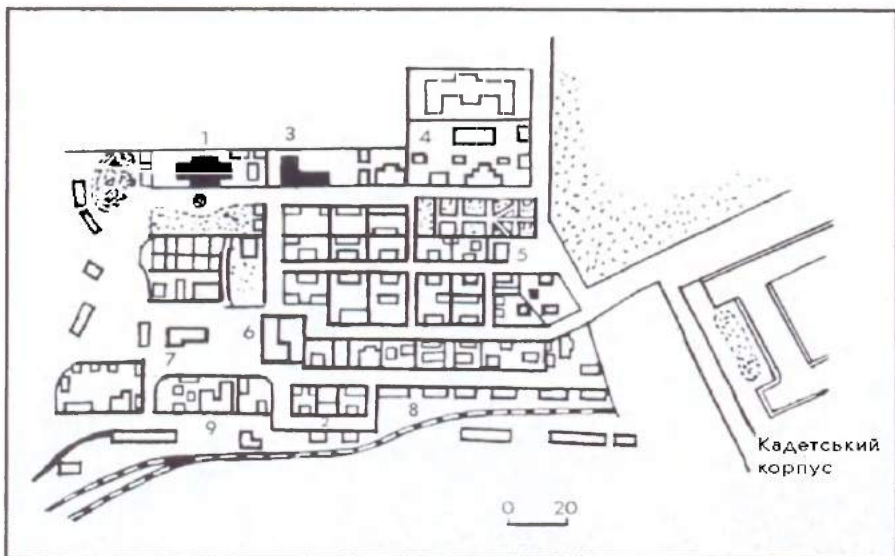
На 1910 колонія мала певне функціональне зонування. Основні виробничі майстерні, склади матеріальної служби містилися безпосередньо біля станції «Київ-1», у північній частині. Центральна і основна частини колонії — жиглова зона (сучасні вулиці Брюллова, Фурманова, М. Лукашевича). У північно-східній частині — технічне училище та пансіон при ньому. На поч. 20 ст. у південно-східній зоні колонії споруджено притулок для дітей-сиріт службовців. Між будинками притулку і пансіону розміщувалися будинок начальника дистанції та сквер. На південному заході зведено лікарняний комплекс, що складався з лікувальних корпусів, аптеки, амбулаторії, каплиці, пральні та котельні. Автор проекту лікарні — цивільний інж. О. Кобелев, який 1887—1912 працював на Південно-Західній залізниці.

Збереглася частина містобудівної структури залізничної колонії: фрагменти характерної забудови поч. 20 ст. на вул. Брюллова (житлові триповерхові будинки № 1, 3, 5, 5-а) та вул. Фурманова одноповерхові № 4/6, 6, 8). З культурно-побутових будинків — колишній притулок (вул. Фурманова, 1/5), хіміко-технічна лабораторія (вул. Фурманова, 3/8), а також один з корпусів училища на вул. М. Лукашевича, 15. 1970—80 реконструйовано лікарняний комплекс, розібрано каплицю. Головний корпус лікарні добудовано, облицьовано плиткою (від споруди 19 ст. зберегіть тільки невеликий фрагмент південно-західного фасаду).

Залізнична колонія — одне з перших у країні робітничих селищ, яке вирізнялося комплексним будівництвом житлових, культурно-побутових споруд. На території залізничної колонії пройшли дитячі роки Вертинського Олександра Миколайовича (1889—1957) — артиста естради, співака, поета, композитора. Залишившись сиротою, він жив у свого дядька, завідувача вагонних майстерень І. Єфимовича. У своїх споминах О. Вертинський описував колонію як маленьке містечко з одноповерховими будиночками, оточеними квітучими палісадниками. По сусідству з Єфимовичем проживала родина викладача залізничного училища Г. Держинського. Його дочка Держинська Ксенія Георгіївна (1889—1951) — оперна співачка, народна артистка СРСР (з 1937), солістка Великого театру в Москві. Будинки, де жили О. Вертинський і К. Держинська, не збереглися [504].

*Михайло Кальницький,
Наталія Кондель-Пермінова.*

156. Залізнична колонія. Генеральний план поч. 20 ст.: 1. Притулок для дітей-сиріт. 2. Ідальня. 3. Хіміко-технічна лабораторія. 4. Лікарня. 5. Амбулаторія. 6. Технічне училище. 7. Пансіон при училищі. 8. Головні склади. 9. Майстерні.

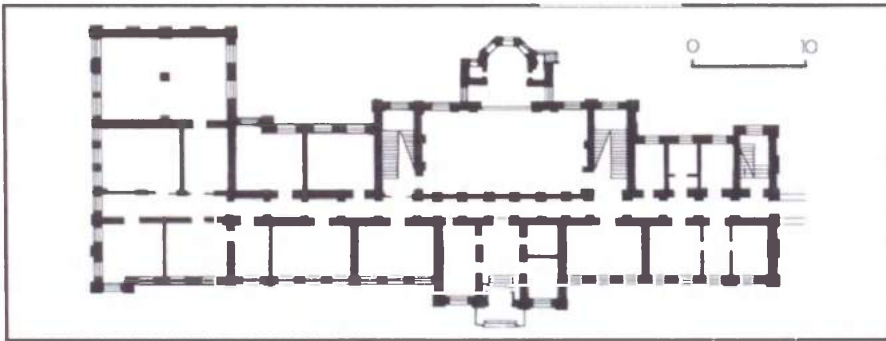
156.1. Притулок для дітей-сиріт 1899—1901, в якому навчалися Кудряшов В. С., Кулаков М. М., Петрицький А. Г., Соколов А. М. (архит., іст.). Вул. Фурманова, 1/5. У південно-східній частині кол. Залізничної колонії. Споруджений для дітей-сиріт. Заснований 1897 за сприяння начальника Південно-Західної залізниці К. Немешаєва. Споруджений за проектом арх. О. Кобелєва. Двоповерховий, у цегляному стилі, із застосуванням модернізованих елементів російської архітектури 17 ст. За первісним задумом композиція будинку була симетричною. У 1910-х рр. добудовано ліве крило, що надало споруді у плані Г-подібних абрисів. Планування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Перекриття коридорів склепінчасті, приміщень — плоскі. Центральну частину першого поверху займає вестибюль, до якого прилягає одноапсидний об'єм церкви. На першому поверсі містилися навчальні класи, на другому — житлові кімнати для учнів. Функціонально-планувальна структура будівлі відбита в архітектурно-мистецькому вирішенні фасадів. Центр із вхідною групою приміщень виділено ризалітом, який увінчано щипцем у вигляді стилізованого кокошника

фашистського підпілля у Києві, Герой Радянського Союзу (1945, посмертно); Кулаков Микола Михайлович (1908—76) — Герой Радянського Союзу (1965), під час оборони Севастополя (1941—42) — член Військової ради Чорноморського флоту; Соколов Анатолій Михайлович (1911—42) — Герой Радянського Союзу (1945, посмертно), під час Великої Вітчизняної війни — військовий комісар ескадрильї 5-го гвардійського винищувального авіаційного полку (Калінінський фронт). 1972 на території училища, якому було присвоєно ім'я В. Кудряшова, встановлено бюст підпілля (ск. Г. Молдаван). 1974 на фасаді будинку встановлено три мармурові меморіальні дошки — В. Кудряшова, М. Кулакову, А. Соколову. Тепер — професійно-технічне училище № 17 [505].

Ольга Єгорова,
Михайло Кальницький,
Наталія Кондель-Пермінова.

156.2. Хіміко-технічна лабораторія, 1899—1911 (архит., іст.). Вул. Фурманова, 3/8. На наріжній ділянці у межах кол. Залізничної колонії. Автори про-

156.1. Вул. Фурманова, 1/5.
156.1. План першого поверху.

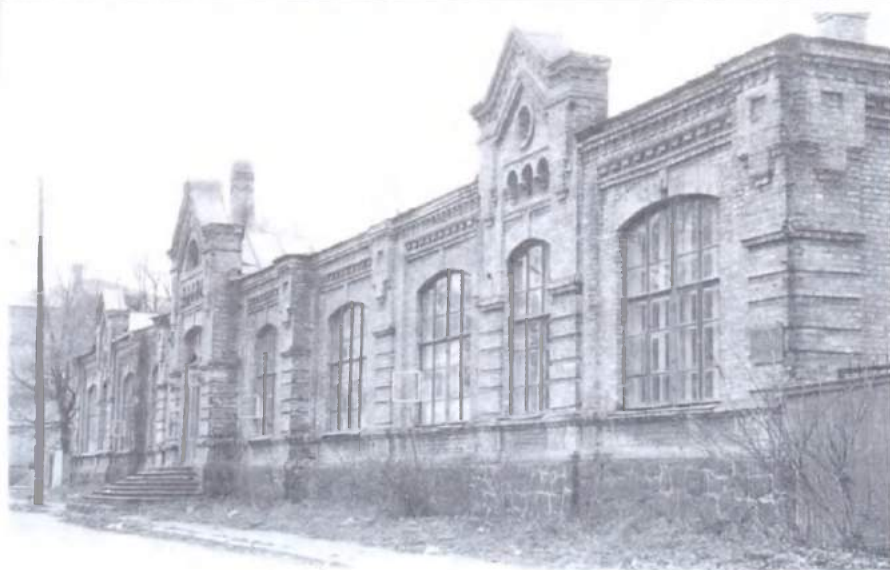

ка. Наріжжя акцентовано розкріповками, завершеними аттиковими стінками з рядом стилізованих кокошників. У лопатках наріжних розкріповок і під карнизом застосовано декоративні квадратні пішки. Фасад поділено міжповерховим орнаментальним поясом, завершено розвинутим карнизом із зубчиками, ширинками, городками. Тамбур оформлено у вигляді ганку під двосхилим дахом із зламом. Вікно другого поверху центрального ризаліту прикрашено складною лиштвою, увінчаною трьома кокошниками. Великі вікна першого поверху з лучковими перемичками підкреслюють навчальне призначення приміщень; вікна другого — напівциркульних абрисів. Спочатку притулок було названо іменем імператора Олександра III, якому 1910 на подвір'ї притулку встановлено бронзове погруддя (не збереглося). У 1904-10 тут жив Петрицький Анатолій Галактіонович (1895—1964) — живописець і художник театру, народний художник СРСР (з 1944). Рано залишився сиротою, його батько працював діловодом на Південно-Західній залізниці. З 1928 у будинку містилося залізничне училище, яке у 1928—29 закінчили: Кудряшов Володимир Сидорович (1908—42) — один з керівників анти-

екту — архітектори З. Журавський, О. Кобелєв, інж. О. Бородін. Будинок одноповерховий, цегляний, на кам'яному фундаменті, у плані Г-подібний. Дах двосхилий, під бляхою, по дерев'яних кроквах. Планування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Фасади виконано у лицьовій цеглі. Головний фасад акцентовано трьома ризалітами невеликого вносу з трикутними фронтонами, з яких центральний над входом — домінуючий. Великі вікна з лучковими перемичками відбивають нові тенденції в проектуванні промислових споруд. Фасади вирішено в стилі неоренесанс, у модерністському трактуванні, характерному для раціоналістичного напрямку в архітектурі кін. 19 — поч. 20 ст. У будинку застосовано спеціальну повітряну систему опалення, яка гарантувала нормальний режим роботи приладів. В інтер'єрі збереглися первісні каміни, витяжні шафи, частково меблі (столи, шафи).

Є першим у країні спеціально запроєктованим лабораторним будинком для обслуговування залізничних майстерень. Хіміко-технічну лабораторію засновано 1879 під час реалізації розробленого інж. О. Бородіним стратегічного плану реорганізації служб і керування рухом складом Південно-Західної залізниці. У 1890-х рр. вона розмістилася в новому будинку. У хіміко-технічній лабораторії вперше в Росії проведено систематичне дослідження складу води усіх станцій Південно-Західної залізниці, розроблено технологію її хімічної очистки, технічні умови дослідження масгил, палива та інших матеріалів, що застосовуються на залізничному транспорті. На виставках у Нижньому Новгороді 1896 і Парижі 1900 лабораторія удостоєна нагород. Пізніше такі лабораторії створювалися на всіх залізницях Росії.

156.2. Вул. Фурманова, 3/8.
156.2. План.

Тепер половину будинку займає хіміко-технічна лабораторія, іншу — бактеріологічна лабораторія залізниці [506].

Олександр Ляпін.

Наталія Концель-Пермінова.

157. ЗАЛІЗНИЧНА СТАНЦІЯ «ДАРНИЦЯ», 1954 (арх.г.). Вул. Привокзальна, 3. Споруджено за типовим проектом для Південно-Західної залізниці (арх. П. Красицький).

Одноповерхова, цегляна, в плані квадратна. Належить до типологічної групи берегових станцій. Розрахована на 50 тисяч пасажирів на добу. Планування прохідного типу. Двосвітну залу для чекання суміщено з вестибюлем. Є службові приміщення, камери схову, перукарня. Перекриття залізобетонні, фасади облицьовано керамічною плиткою світло-жовтого кольору. Об'ємно-просторове вирішення ґрунтується на принципі центрально-осьової симетрії. Усім фасадам приділено рівнозначну увагу. Чоловий

157. Вул. Привокзальна, 3.

фасад і фасад, звернений до залізничного полотна, вирішено ідентично. Входи заглиблено й акцентовано чотириколонними портиками з трикутними фронтонами, прикрашеними карнизами з низкою іоніків. У центрі фронтонів розташовано декоративні барельєфні панно рослинного характеру з вмонтованим круглим годинником. Бічні

фасади вирішено ідентично, оздоблено приставними колонами того ж ордера. Кубічний об'єм споруди увінчує ротонда зі шпилем.

Центричність цілісного об'ємно-просторового вирішення всієї споруди знайшла втілення в його інтер'єрах.

Велику увагу приділено інтер'єру двосвітного вестибюля — по його периметру в простінках між дверними отворами розміщено колони та пілястри модернізованого корінфського ордера, орнаментований пояс, декоративні розетки. У центрі по колу розташовано вісім колон, які підтримують засклепаний купол, що дає природне освітлення залі.

Споруда — цікавий приклад вокзалі 1950-х рр. для невеликих залізничних станцій [507].

Віра Черп.

158. ЗАЛІЗНИЧНИЙ ВОКЗАЛ СТАНЦІЇ «КИЇВ-ПАСАЖИРСЬКИЙ», 1927—3 (арх.г., іст.). Пл. Вокзальна, 1. Недалек від центру міста, на узвишші, за р. Либідь, своїм великим об'ємом замикає перспективу вул. Комінтерну.

Розташований на місці старого вокзалу, зведеного 1868—69 за проектом арх. І. Вишневського у формах неоготик. Є основною архітектурною спорудою залізничної станції «Київ-Пасажирський». Має зв'язок з усіма районами Києва:

гальноміськими магістральними в'язками, тролейбусними, трамвайними, автобусними маршрутами, лініями метрополітену. Це перший великий залізничний вокзал, збудований в СРСР. А проекту — цивільний інж. О. Верський. У закритому конкурсі на цей проект вокзалу брали участь українські та російські архітекти П. Альошин, О. Бекетов, О. Вербицький, О. і В. Весніні, Д. Дяченко, С. Бельєв, В. Щуко, О. Щусєв та ін. Пріні та будівельні роботи виконувала дільничний відділ Південно-Західної залізниці. Закладки споруди відбулися 7 листопада 1927. Перша черга до ладу 23 лютого 1932. Під час шістської окупації вокзал був частково зруйнований, після війни відбудований. На поч. 1950-х рр. за проектом арх. Машенка невдало реконструйовано тер'єри з уведенням помпезного поручу, не властивого для архітектури споруди. 1954—55 прокладено підземні тунелі, що зв'язали Вокзальну пл. з вокзалом і платформами. 1967—69 над першою платформою зроблено навіс, два переходи на рівні другого поверху, невеликою великою залогою, каньї з виходами на платформи гірки Л. Чуприн, С. Крушин. Розрахований на 72 пари по 400 тис. пасажирів на добу. Композиція симетрична, її центральний вестибюль площею понад 1200 кв. м. Бічні об'єми в с

му двоповерхові, кінцеві частини з групами службових приміщень — чотириповерхові у межах тієї самої загальної висоти. На першому поверсі північно-західного крила — велика касова зала, на другому — зала для чекання; на першому поверсі південно-східного крила — зала для чекання з буфетами й кіосками, на другому — ресторан.

Будинок має каркасну конструктивну схему. Каркас — з монолітного залізобетону, заповнення — із шлакобетонних блоків. 35-метровий прогін вестибуля перекритий монолітними залізобетонними рамами з арковими ригелями. Над першим поверхом — монолітні залізобетонні безбалкові перекриття. Великі світлові прорізи вестибуля — напівеліптичної форми (шир. бл. 20 м). Тогочасний рівень розвитку будівельної техніки виконання таких конструкцій вимагав сміливості й винахідливості від авторів архітектурного проекту та інженерів-конструкторів К. Ратушинського і О. Раковіцана.

У монументальному архітектурно-художньому вигляді вокзалу органічно переплелися майстерно модернізовані традиційні форми українського бароко з елементами конструктивізму. Завдяки розміщенню й характеру загальної композиції будинок сприймається і запам'ятовується як своєрідна величезна тріумфальна арка при в'їзді у велике сучасне місто.

За пропускну здатністю і архітектурно-художнім рівнем — це одна з найдосконаліших транспортних споруд. Як пам'ятка архітектури є прикладом поєднання традицій і новаторства в українській архітектурі того часу. 1996—97 здійснено капітальний ремонт вокзалу з частковим переплануванням і модернізацією приміщень, на центральному фасаді встановлено ліпний герб України.

1939—41 тут працював Голованьов Степан Петрович (1905—41) — секретар

вузлового партійного комітету станції «Київ-Пасажирський». Під час оборони Києва — командир винищувального загону залізничників, потім — комісар, з 7 вересня 1941 — командир панцерника «Літер-Б». Загинув 25 вересня 1941. Іменем С. Голованьова названо одну з вулиць Києва та електровоз ЧС-4-025.

Робочий кабінет С. Голованьова містився на другому поверсі у правому крилі вокзалу [508].

Галина Денисенко,
Віктор Мойсеєнко.

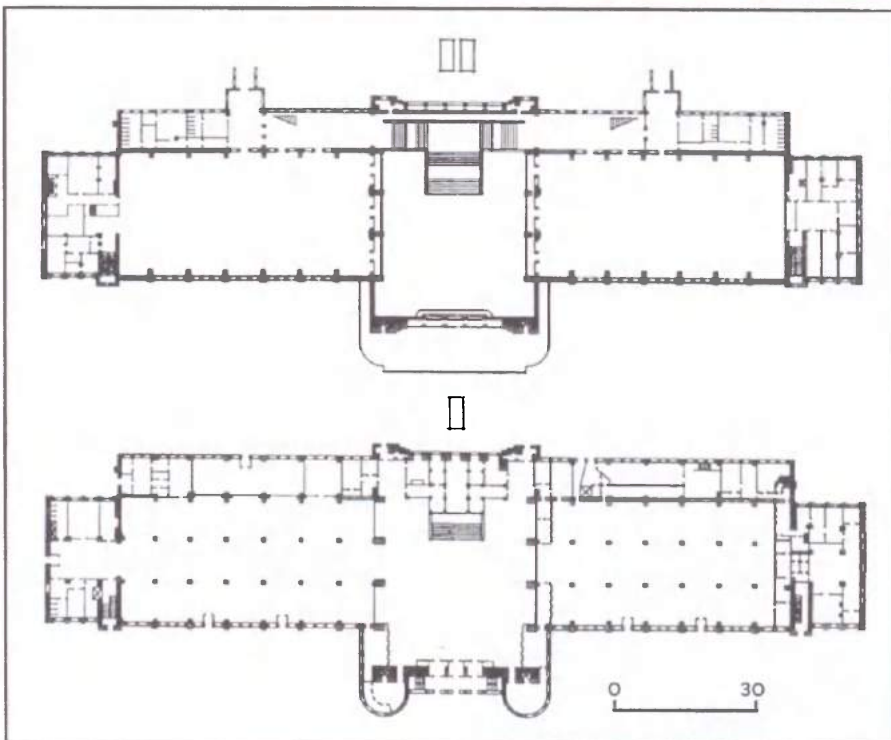
159. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). З'єднує вулиці Архітектора Городе-

цького і Лютеранську, має зв'язок з Хре-

щатиком через пасаж. Сквер на розі вул. Архітектора Городецького не забудовувався з часу прокладання вулиці. Розпланована на поч. 1890-х рр. на місці великої садиби професора медицини Київського університету Ф. Мерінга. Називалася Мерінгівською (з 1890-х рр.), з 1937 — ім'ям А. Фірдоусі (бл. 940—1020 чи 1030) — перського і таджицького поета.

1944 дістала сучасну назву на честь корифея української сцени Заньковоцької Марії Костянтинівни (1854—1934). Пряма недовга вулиця забудована багатопверховими прибудковими будинками у стилях історизму і модерн: № 1 (арх. М. Яскевич), № 3/1 (арх. В. Ніколаєв), № 4 (будинок пасажу, арх.

№ 1 (арх. М. Яскевич), № 3/1 (арх. В. Ніколаєв), № 4 (будинок пасажу, арх.

П. Андрєєв), № 6, 10/7 (арх. М. Казанський), № 7 (арх. О. Вербицький). Забудова вулиці характеризується цілісністю, має характерну для кін. 19 — поч. 20 ст. об'ємно-просторову структуру з рівномірною ритмікою фасадів і акцентуванням наріжних будинків баштовими завершеннями дахів, аттиками. Забудову, яка склалася, органічно доповнили житловий будинок кооперативу «Радянський лікар» № 5/2 (архітектори П. Альошин, О. Колісниченко) і № 8 (1950-і рр.) радянського періоду. У дорадянський час в будинку № 8 були кафешанган «Аполло» і театр Геймана (1918 — Державний драматичний театр, 1919 — Музична драма), згодом — приміщення робітничих клубів, у 1930-і рр. — театр Київського військового округу; 1941 будинок зруйновано. Пам'ятками архітектури та історії є будинки № 4 (1913—14), 5/2 (1931—36), 6 (1914), 7 (1904), 10/7 (1901), в яких проживали у різний час співак І. Паторжинський (№ 4), письменники А. Ахматова, Д. Прилюк (№ 7), мистецтвознавець І. Врона, поетеса Н. Забіла, архітектор Є. Катонін, академіки АН УРСР О. Макарченко, М. Пасічник, письменник Ю. Смолич (усі — у № 5/2) [509]. Іл. див. с. 388.

Тетяна Скібіцька.

159.1. Будинок (другий) житлового кооперативу «Радянський лікар» 1931—36, в якому проживали відомі діячі науки і культури (архїт., іст.). Вул. Заньковецької, 5/2. На розі з вул. Станіславського, займає весь її парний бік. Є містобудівним акцентом вулиці. Споруджений за проектом арх. П. Альошина, за участю арх. О. Колісниченка. У відповідності з ідеями радянського житлового будівництва 1920—30-х рр. проектом передбачалися приміщення громадського призначення — ідальня, механічна пральня, клуб, перукарня, пошта, телеграф та ін. Будинок згорів у вересні 1941, відбудований після війни.

Семиповерховий, цегляний, семисекційний, з дво-, три-, чотири- і п'ятикімнатними квартирами. Всі квартири мають балкони і лоджії. Санітарні служби освітлено прямим світлом. Складається з чотирьох корпусів, які зміщено один відносно одного, внаслідок чого утворився глибокий курдонер з боку вул. Станіславського. Головним композиційним вузлом є наріжна частина, яка являє гранчасту композицію з прямокутних форм, об'єднаних низу напівкруглим одноповерховим об'ємом. Вирішення фасадів триархусне. Провідними в їхній пластичності є ввігнуті вертикальні площини сходових кліток, співзвучні їм аркові завершення вікон другого поверху, профілі карнизів та інші архітектурні деталі.

У цьому будинку проживали відомі діячі науки й культури.

У 1950-х рр.—Врона Іван Іванович (1887—1970) — мистецтвознавець, заслужений працівник культури УРСР (з 1968), перший ректор Київського художнього інституту (1924—30). 1956—70 завідував сектором Інституту теорії та історії архітектури. Досліджував українське мистецтво 1920-х рр. Автор монографій про творчість К. Трохименка (1957), М. Дерегуса (1958), «Українська радянська графіка» (1958) тощо. 1933 репресований, 1943 реабілітований.

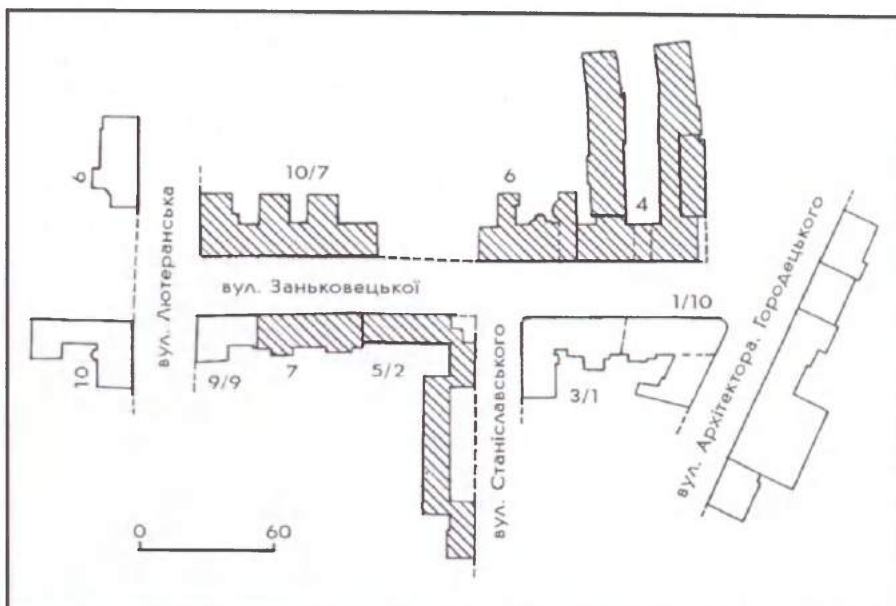
У 1950—80-х рр. у квартирі № 20 —

Забіла Наталя Львівна (1903—85) — поетеса, драматург, перекладач. Писала переважно для дітей. Автор драматичних творів «Коли зійде місяць» (1963), «Перший крок» (1968), «Троянові діти» (1971). Відзначена літературною премією ім. Лесі Українки (1972).

У 1940—50-х рр. у квартирі № 84 проживав Катонін Євген Іванович (1889—1984) — архітектор, доктор архітектури (з 1945), заслужений архітектор УРСР (з 1975). З 1937 — професор Київського художнього інституту. Проєктував у Києві ряд будов, у т. ч. станцію метро «Вокзальна» (1960, у співавт.), працював як графік.

1952—76 у квартирі № 59 мешкав Смолич Юрій Корнелійович (1900—76) — письменник, публіцист, театральний критик, громадський діяч, Герой Соціалістичної Праці (1970). З 1960 — голова Українського товариства дружби

159. Заньковецької вулиця. План забудови.

159. Заньковецької вулиця.

159.2. Житловий будинок, 1914 (архїт.). Вул. Заньковецької, 6. На червоній лінії забудови вулиці. Зведено на замовлення домовласника М. Осипова як прибутковий будинок. У стилі модерн, з виразними елементами неоготики у декоративному оформленні головного фасаду. Спалений у вересні 1941, відбудований після війни.

Семиповерховий, цегляний, з напівповерхом, неоднакова висота якого зумовлена різким ухилом рельєфу уздовж вулиці. Перекриття плоскі. Конфігурація будинку продиктована порівняно обмеженою ділянкою, відведеною під будівництво. Основний об'єм — семиповерховий, з крилами і ризалітом, що виступає у бік подвір'я. До торговельного фасаду (західного) прилягає шестиповерховий флігель, зведений пізніше, але композиційно пов'язаний з вуличним корпусом. Внутрішнє планування являє собою сполучення коридорного з двобічним розташуванням приміщень і секційного, характерного для кін. 1940 — поч. 50-х рр. — часу відновлення будинку. До лівого торця прибудовано житлову секцію, разом з такою самою симетричною сек-

159.1. Вул. Заньковецької, 5/2.

цією біля торця будинку № 10, яка фланкує курдонер перед будинком № 8. Головний фасад розчленовано еркерами й різноманітними за формою та обрамленням віконними прорізами. Пластику фасадів доповнюють ажурні огорожі балконів. У будинку поєднуються риси історизму і модерну [511].

Галина Максимова,
Дмитро Малаков.

159.3. Житловий будинок, 1901 (арх-т.). Вул. Заньковецької, 10/7. На розі вулиць Заньковецької та Лютеранської. Збудований у формах історизму як прибутковий будинок за проектом арх. М. Казанського. У вересні 1941 згорів. Частково добудований та відновлений у 1950-х рр. під керівництвом арх. Б. Приймака.

П'ятиповерховий, цегляний, тинькований (з боку вул. Заньковецької перший поверх заглиблений у пряминок), у плані Ш-подібний, багатосекційний. Фасади розчленовано неглибокими ризалітами із напівколоннами коринфського ордера на рівні четвертого — п'ятого поверхів, заокруглене наріжжя акцентовано балконами. Верхні поверхи дворових крил, що звернені у бік Хрещатика, оформлено декоративними портиками у дусі 1950-х рр. До правого

торця на вул. Заньковецької добудовано житлову секцію, яка разом з аналогічною симетричною секцією, добудованою до торця будинку № 6, фланкує курдонер перед будинком № 8 [512].

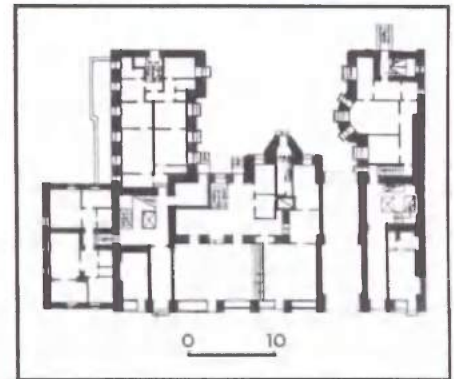
Дмитро Малаков,
Тетяна Скібіцька.

159.4. Житловий будинок 1913—14, в якому проживав Паторжинський І. С. (арх-т., іст.). Вул. Заньковецької, 4.

На червоній лінії вулиці. Споруджений як перша черга будівництва у складі пасажу — прибуткових будинків страхового товариства «Росія» за проектом арх. П. Андрєєва. У вересні 1941 під час пожежі центральної частини міста було знищено всі елементи будинку, окрім стін, сходових маршів і майданчиків. У 1948—50 відбудований з новим переплануванням квартир, з втратою декору інтер'єрів і частково фасадів.

П'ятиповерховий, цегляний, з мансардою. У плані прямокутний, з двома виступами, що прилягають до двох паралельних корпусів пасажу. Фасад вирішено в стилі неокласицизму, оброблено «під шубу». Перший поверх з напівциркульними вікнами відводився під торговельні приміщення. Могутня центральна арка-проїзд до пасажу має висоту в два поверхи. На другому і третьому поверхах у міжвіконних площинах ліпні гірлянди і маски левів. Над вікнами третього поверху — ліпні зображення гербів. Від третього до п'ятого поверхів — плоскі пілястри з капітелями.

У цьому будинку 1951—60 жив Паторжинський Іван Сергійович (1896—1960) — співак (бас) і педагог, народний артист СРСР (з 1944). До 1952 працював у театрі опери та балету. Створені ним вокально-сценічні образи Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Виборного, Тараса («Наталка Полгавка», «Тарас Бульба» М. Лисенка) ввійшли до золотого фонду української музичної

159.2. Вул. Заньковецької, 6.
159.2. План першого поверху.

159.3. Вул. Заньковецької, 10/7

159.4. Вул. Заньковецької, 4.

культури. У ці ж роки викладав у Київській консерваторії, професором якої був з 1946. У 1945–54 – голова правління Українського театрального товариства. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 4 на другому поверсі у лівому крилі будинку.

1963 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом митця (ск. В. Зноба, арх. В. Корнєєва) [513].

Дмитро Малаков. Сергій Попович.

159.5. Житловий будинок 1904, в якому проживали Ахматова А. А., Прилюк Д. М., бував Гумільов М. С. (арх. іст.). Вул. Заньковецької, 7. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений як прибутковий на території садиби інженера шляхів сполучення В. Демченка. У стилі модерн. За проектом арх. О. Вербицького. Є частиною запроєктованого об'єму: наріжний бік будинку з баштою, що виходив би на вул. Лютеранську, не зведено. У вересні 1941 будинок спалено, відбудовано після війни.

Семиповерховий, з першим цокольным поверхом у приямку, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, з двома ризалітами на дворовому фасаді, двосекційний, кожна секція має на поверсі по дві квартири. Перекриття плоскі. Центральну вісь фасаду виявлено сегментним у плані еркером у третьому – п'ятому поверхах, бічні осі – вузькими прямокутними еркерами сходових кліток з плоскими аттиками, а також рядами балконів. Чітка система вертикалей фасаду комбінується з характерним для прибуткових будинків стилю модерн ускладненим ритмом різних за формою вікон. Центр сьомого поверху завершено стрічковим бал-

коном. Спроцена пластика фасаду відзначається витонченістю тонко модельованих нечисленних деталей – рельєфних смуг із стилізованими рослинними мотивами на третьому і шостому поверхах, великих замкових кам'янів з рельєфними вставками, що відходять від них, плоского дощаного русту. Особливої характерності будинку надають великі жіночі маски-ронни у простінках вікон четвертого поверху. Збереглися ковані огорожі балконів і сходових кліток оригінального рисунка. На поч. 1900-х рр. будинок був одним з найвищих у центрі міста.

1906–07 тут на першому поверсі у п'ятикімнатній квартирі № 4 (належала кухніні М. Змунчили) проживала Ахматова Анна Андріївна (справж. – Горенко; 1889–1966) – поетеса.

Вперше приїхала до Києва взимку 1894, де оселилася в готелі на Інститутській вул. зі своєю родиною. 1906–07 навчалася в останньому класі Фундуклеївської гімназії. Під час перебування у цьому будинку написала ряд поезій, у паризькому журналі «Сіріус» (1907, № 2 за підписом «Анна Г.») з'явилася перша публікація вірша. 1907 поетесу відвідав М. Гумільов.

1908–09 навчалася на юридичному відділенні Вищих жіночих курсів, про-

159.5. Вул. Заньковецької, 7.

живаючи у флігелі будинку № 23/25 вул. Тарасівській, відвідувала кухніні на вул. Заньковецької, де вдруге (190 зустрівася з М. Гумільовим. 1910 А. Ахматова взяла шлюб з ним у Миколаївській церкві на Микільській Слбідці (не збереглася).

Тематика багатьох віршів поетеси 1907–14 пов'язана з її київським життям (цикл «Київський зошит» тощо опубліковані у збірках «Вечір» та ін Рання творчість А. Ахматової пов'язана з акмеїзмом – модерністською течією в поезії 1910-х рр.

1976–87 у квартирі № 12 жив Прилюк Дмитро Михайлович (1918–87) – журналіст, письменник, член Спілки журналістів (з 1958), доктор філологічних наук (з 1974). Підготував навчальні посібники «Теорія і практика журналістської творчості. Проблеми масовості» (1983). У 1976 з його ініціативи створено республіканський науковий збірник «Журналістика. Прес, телебачення, радіо», відповідальним редактором якого він був 1976–83, потім залишався членом редколегії. 1965–82 – декан факультету журналістики завідувач кафедри теорії і практики радянської преси Київського університету ім. Т. Шевченка. Твори: роман «Повноклося» (1977), повісті «Село, а в ньому люди» (1976) «Земносили» (1979), «Ми були молоді» (1980), збірки оповідань «Кохання не залишу» (1980), «Веселі пригоди з доброї нагоди» (1987), цикл повістей «Відгомін» (1979–83). У перекладі російською мовою вийшли збірки публіцистики «Село на нашій Україні» та повістей «Сивина юних» (1987).

Жив у двокімнатній квартирі на п'ятому поверсі у лівій частині будинку 1989 з нагоди 100-річчя А. Ахматової на фасаді встановлено меморіальну дошку (білий мармур, арх. В. Дормідонтов); 1991 бронзову меморіальну дошку з горельєфним портретом Д. Прилюка (ск. С. Андрейченко, арх. К. Сидоров) [514].

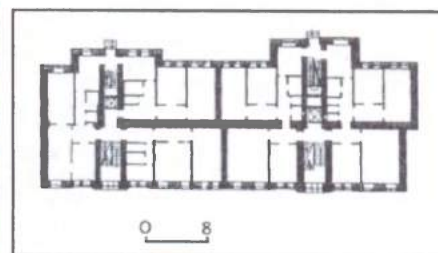
Ганна Мілгородська

Євдокія Ольшанська

Тетяна Скібіцька

160. ЗВІРИНЕЦЬКІ ПЕЧЕРИ, 12–17 ст., ПОХОВАННЯ о. ВАЛЕНТИНА, КАМАНІНА І. М. (археол., іст.). Вул. Мічуріна, 17–22. У районі Звіринця, на території Центрального ботанічного саду НАН України. Печери викопано у пагорбі на північній захід од Видубицького монастиря на глибині 13–14 м. довжина дослідженої ділянки бл. 150 м. Являє собою заляглий комплекс, що складається з п'яти галерей, в стінах яких викопано перпендикулярно до коридора поховальні ніші й келії, призначені для поховання ченців, а також давню підземну церкву. Печерний цвинтар, що належав Звіринецькому монастирю, функціонував

159.5. План другого поверху.

протягом 12—17 ст. і складався поступово. Найдавнішу частину печерного некрополя становлять дві підземні вулиці, викопані з боку схилу гори одна за одною, кожна з яких мала окремих вхід. Пізніше їх об'єднано вулицею, на якій поховання відсутні. Ця частина некрополя розширювалася у 12—15 ст. Третя вулиця з пізнішими похованнями, де простежуються традиції римсько-католицької церкви, складалася у 16—17 ст. незалежно від давньої частини цвинтаря. Вона мала окремих вхід і, очевидно, пізніше була з'єднана поблизу входу з однією з давніх вулиць. Остання (четверта) служила винятково для з'єднання двох печерних коридорів. Її прокопали при закріпленні всього печерного лабіринту на поч. 20 ст. для зручного відвідування прочанами.

Відкриття Звіринецьких печер сталося випадково 12 жовтня 1888 під час зсуву гори. Тоді у підземеллі знайшли шкіряне взуття, плетні зі шкіряних тоненьких пасків хрести, пояси з тисненими малюнками. 1891 давнє шкіряне взуття відправили до Петербурга, потім знахідки повернули до музею Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії.

Друге відкриття печер відбулося 1911 під час чергового зсуву гори. Ділянка, на якій розташовано Звіринецькі печери, належала Київському фортечному інженерному управлінню. 1912 її взяв на оренду князь В. Жевахов. У серпні 1912 у печерах починаються розкопки під наглядом археолога О. Ертеля. Під час робіт було розчищено підземні галереї, визначено їхні параметри, зроблено обміри усіх печерних споруд (церкви, келій, ніш), сфотографовано відкриті на стінах давні написи. Знайдено шкіряні вироби, подібні до попередніх, залишки кераміки, кипарисову єпископську панагію та ікону на металі із зображенням Богоматері з немовлям.

1913 створюється Звіринецький скит (існував до 1930-х рр.). На пожертви прочан у тому самому році зведено будівлю з церквою Різдва Пресвятої Богородиці і св. Іоасафа Чудотворця Бігородського, в якій зберігалися всі археологічні знахідки з печер (закрито 1934). Ікону із зображенням Богоматері з немовлям постановою Святійшого Синоду було названо Звіринецькою. 1915 у коштовному обрамленні її встановлено над царськими вратами церкви (зруйнована у 1930-х рр.).

У лютому 1915 найнебезпечніші ділянки печер укріпили цеглою і потинкували. Будівельні роботи в печерах закінчити не вдалося через відсутність коштів, припинилися і розкопки.

З 1912 до 1934 печери на Звіринці функціонували як місце релігійного ходіння на прощу і як екскурсійний об'єкт. До наших днів пам'ятка дійшла у напівзруйнованому стані. 1988 Звіринецькі печери передано Музею історії міста Києва з метою їх музеєфікації. У 1990-х рр. у підземних галереях проводились археологічні дослідження, в ході яких знайдено залишки шкіряних виробів, кераміки, цегли (плінфа і литовка), металеві вироби, монети кін. 19 — поч. 20 ст. Матеріали датуються в основному давньоруськими і пізньосередньовічними періодами. На стінах підземного лабіринту зафіксовано фрагменти па-

писів і зображення хрестів. Усього разом з відкритими на початку століття у Звіринецьких печерах налічується 10 написів і 6 зображень хрестів. Найраніші датуються 1-ю пол. 13 ст. (за С. Висоцьким). Одержаний археологічний матеріал свідчить, що Звіринецькі печери, як частина невідомого за літописними джерелами монастиря, виникли в часи Київської Русі, слугували ченцям підземним цвинтарем.

До одного з печерних виходів прилягає стіна склепу, де поховано ігумена Звіринецького скиту о. Валентина (р. нар. невід. — 1917). У молодості — чернець київського Свято-Троїцького (Лонівського) монастиря, який розміщувався поблизу Звіринецьких печер. Після їхнього відкриття 1911 поселився біля печер у курені. Сприяв проведенню робіт з їхнього дослідження. З 1914 до смерті (10 березня 1917) був ігуменом створеного на цій території Звіринецького скиту. За заповітом о. Валентина поховано в одній з ніш, не зайнятих давніми похованнями.

Тут похований також Каманін Іван Михайлович (1850—1921) — історик, архівіст, палеограф. Народився у с. Димері (тепер місто Вишгородського району Київської області). 1872 закінчив Київський університет, з 1883 працював у Київському центральному архіві давніх актів при Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, у т. ч. директором. Керівник над працями Постійної комісії УАН для вивчення західноруського й українського права (1919), член Постійної комісії УАН для складання історико-географічного словника української землі (1919), член і керівник (січень 1920 — січень 1921) Археологічної комісії УАН. Брав участь у виданні «Архіву Південно-Західної Росії», досліджував історію України 17—18 ст., проблеми всесвітньої історії та історії слов'янства, автор багатьох статей з архівознавства, археології, палеографії, зокрема: «Палеографічний збірник» (1909); «Договір Богдана Хмельницького з Росією, Польщею і Швецією» (1914); «Ще до пісні про Петра Сагайдачного» (1903); «Звіринецькі печери в Києві» (1914); «Останній самозахист» (1882); «Три тестаменти Адама Кисіля» (1918) тощо. Член багатьох наукових товариств, зокрема Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва [515].

Олена Воронцова.

161. ЗІС-5 (ВАНТАЖІВКА), 1940-і рр. (іст.). Просп. 40-річчя Жовтня, 42. У південно-західній частині Московської пл. (сквер біля Будинку культури і техніки автомобілістів).

Відкрито 9 травня 1985 (ск. М. Кислий, арх. С. Новгородський). Пам'ятник символізує внесок воїнів-шоферів у перемогу над німецьким фашизмом у 2-й світовій війні. Під час війни автотранспорт був одним з основних засобів підвезення безпосередньо на фронт зброї, боєприпасів, продовольства, допомагав маневрам. На автомобілях монтувалися спеціальні військові установки: зенітні, реактивні, прожекторні, аеростатні. Використовувалися для буксирування артилерійських гармат. Особовий склад спеціалізованих автомобільних військ наприкінці війни досяг 165 тис. осіб. За роки війни для армії підготовлено 400 тис. шоферів. Високими професійними і бойовими якостями відзначалися українські шофери. Загальна довжина військово-автомобільних доріг Червоної армії в роки війни становила 350 тис. км.

Пам'ятний знак — фронтова вантажівка ЗІС-5 № 14—18 встановлена на металевій платформі (2,50×6,0×0,70 м), що закріплена на п'єдесталі з буттового каменю (3,0×6,0×1,20 м). де розміщено напис: «Автомобілістам-воїнам». Ліворуч від напису прикріплено лаврові гілки з металу і три автомати [516].

Лілія Лук'яничук.

162. ЗОЛОТІ ВОРОТА, 11 ст. (архіт., іст.). У Золоторитському сквері, на розі вулиць Володимирської та Ярославового Валу. Після завершення копсерваційно-реставраційних та будівельних робіт 1982 є доміантою у навколишній забудові.

Золоті ворота — одна з трьох брам у потужному земляному валу, що оточував «місто Ярослава». Посідали функції головного парадного в'їзду до Києва і оборонної споруди. Назву отримали за аналогією з константинопольськими Золотими воротами.

Будувалися водночас із Софією Київською у 1017 або 1037 в роки князювання Ярослава Мудрого. В кін. 16 — серед. 17 ст. перебували у зруйнованому стані. 1682 оборонні споруди Верхнього міста реконструюються. На Золотих воротах спеціальними дерев'яними конструкціями були підтримані склепіння, вали підсіпані землею, відновлено міст через рів з підйомним устаткуванням. План Києва 1695 дає схематичне зображення воріт того часу. У серед. 18 ст. аварійний стан склепіння пам'ятки викликає занепокоєння адміністративних і військово-інженерних відомств Києва. Військовий інженер Д. де Боскет подає висновок про неможливість укріплення та використання Золотих воріт, запро-

160. План Звіринецьких печер (вул. Мічуріна, 17—22).

понувавши засипати їх землею, а нові однойменні кам'яні ворота збудувати поряд, що й було зроблено.

1832 залишки проїзної частини воріт було розкопано археологом К. Лохвицьким. Він же здійснив обмір, уточнений 1858 акад. Ф. Солнцевим. Після розкриття споруди стіни проїзду було стягнуто металевими пов'язями, східний пілон укріплено кам'яними контрфорсами, зруйноване мурування доповнено новими шарами із залізним покриттям.

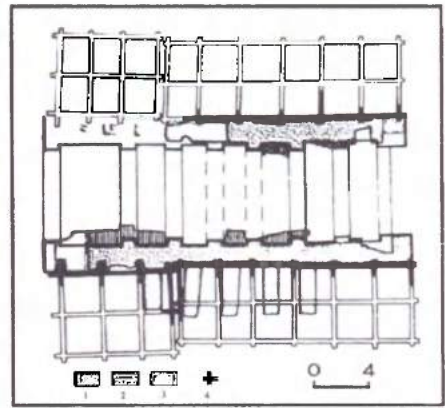
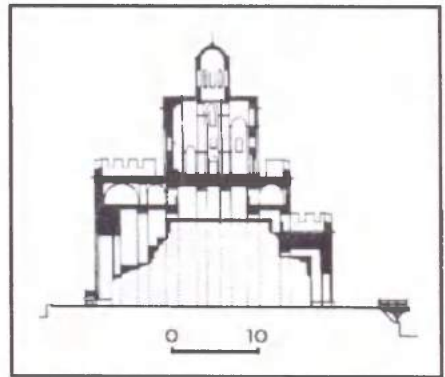
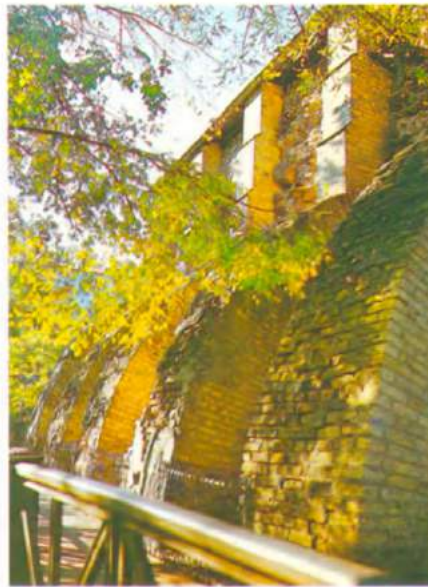
1972 ухвалою Ради Міністрів УРСР запропоновано вжити заходів щодо врятування пам'ятки, приурочивши роботи до святкування 1500-річчя Києва. Проектуванню передували ретельні архітектурно-археологічні дослідження, в яких взяли участь доктор історичних наук С. Висоцький, архітектори М. Холостенко, Є. Лопушинська. Залишки воріт запропоновано надійно захистити від впливу зовнішнього середовища надбудовою над ними захисного павільйону. Наукові матеріали, одержані в результаті досліджень, дали змогу реконструювати абрис пам'ятки. Згідно з проектом (арх. Є. Лопушинська) стародавні руїни були повністю збережені, а надбудова доповнила їх, відтворила архітектуру проїзду і надбрамної церкви. Вал, що прилягав до воріт, умовно зображений в розрізі.

Давня пам'ятка збереглася у вигляді двох пілонів різної довжини (східний — 24 м, західний — 13 м), лицьове мурування яких виконано у техніці «opus mixtum» — чергування плінфи та каміння. Плінфа укладена рядами, що западають і заповнені цем'янковим рожевим розчином, характерним для давньоруської архітектури 11 ст. У проїзді перед пілонами збереглися фрагменти прикладок, виконаних також у техніці мурування 11 ст. Це є залишки укріплювальних конструкцій, що з'явилися після деформації стін і склепінь воріт невдовзі після їхнього зведення. На муруванні пілонів збереглися відбитки лежнів, які входили до конструкції валів, що зводили з дерев'яних клітей, забучених землею. У поперечному розрізі вал на рівні підшви складався з шести взаємопов'язаних клітей і трьох додаткових з боку

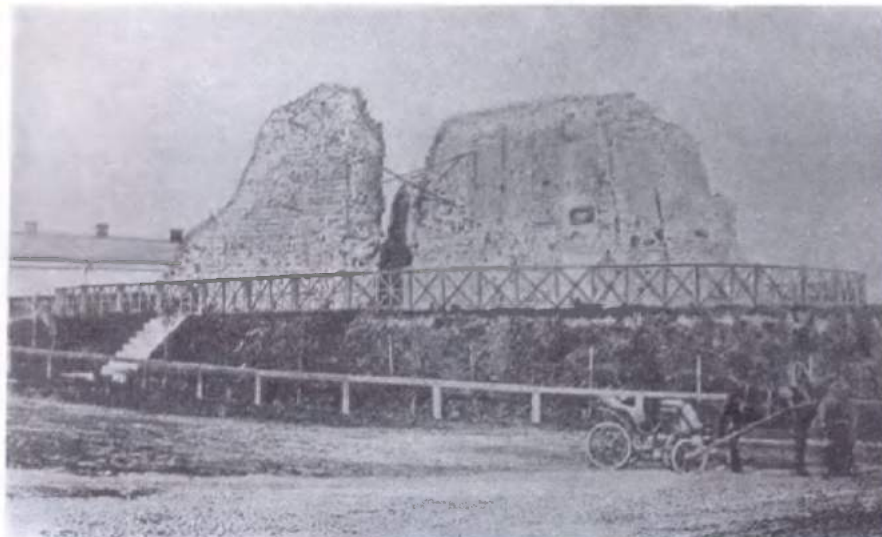
поля. Вал завершувався заборолами — дерев'яними клітьми бойового ходу із щілиноподібними бійницями. Ззовні, під заборолами, профіль валу мав вертикальний обріз, що давало можливість здійснювати навісний підшвений бій. Такий пристрій у західноєвропейському оборонному зодчестві відповідав машикулям.

Пілони воріт у середині проїзду розчленовано пілястрами, на яких частково збереглися на різній висоті п'яти підпружних арок, які тримали склепіння. Враховуючи трапецієподібну форму валу, склепіння знижувалися від центру до зовнішніх сторін проїзду. Гнізда на пілонах і прикладках (наскрізні й глухі) вказують на наявність дерев'яних галерей з обох боків проїзду. Вони призначалися для оборони воріт у момент прориву ворога в проїзд, що прикривався з одного боку двостулковою брамою, з іншого — герсою. Висота середніх склепінь, зумовлена висотою гребеня валу від первісної мітки підлоги проїзду, складає 14 м. Довжина проїзду 26 м, ширина проїзду між пілястрами 6,5 м. Над підвищеною частиною проїзду містилася Благові-

162. Золоті ворота. Фото 1970-х рр.

162. Золоті ворота. Фото кін. 19 ст.

162. Золоті ворота. Сучасне фото.

162. Поздовжній розріз.

162. План-реконструкція.

щенська церква, яка мала, очевидно, чотиристовпну структуру. Вхід до неї був з гребеня валу завширшки бл. 9 м. На гребінь вели спеціальні сходи, що розміщувалися у товщі валу. Перед ворітьми і валом був рів завширшки 15 м, через який перекинута дерев'яний міст (виконано його імітацію).

Золоті ворота в Києві, що є унікальною пам'яткою давньоруського оборонного зодчества 11 ст., свідчать про високу культуру архітектурної майстерності наших предків, про їхню обізнаність з передовими досягненнями фортифікаційного будівництва середньовіччя.

Парадна брама Верхнього міста відома не лише як першокласна військова споруда, але й тому, що була тісно

пов'язана з подіями, які відбувалися в Києві протягом віків. Як головні ворота, вони були символом політичної незалежності Києва, а тому вивились одним із об'єктів, яким перш за все намагалися завладати його вороги — іноземні загарбники та удільні князі, які боролися за київський великокнязівський престол. Але, як свідчать літописи, захопити Київ з боку Золотих воріт не вдавалося нікому, навіть монголо-татарам, які 1240 вдерлися до міста через Лядську браму, а потім частково зруйнували Золоті ворота. Це, очевидно, не завадило їм до серед. 18 ст. залишатися головною проізною брамою.

Про Золоті ворота з захопленням писали іноземні автори, зокрема посланець німецького імператора Е. Лясота, який відвідав Київ 1591. Він відзначив, з огляду на уцілілі залишки воріт, що колись це була красива й велична споруда. З великим інтересом оглядав Золоті ворота, перебуваючи в Києві 1596, і писав про них польський дипломат, історик Р. Гейденштейн. Залиши згадку про них також і П. Алеппський, який супроводжував 1653 антиохійського патріарха Макарія.

Найперше зображення Золотих воріт, що дійшло до наших днів, датоване 1651. Його автор — голландський художник А. ван Вестерфельд малював Київ, коли той був захоплений військами литовського коронного гетьмана Я. Радзивілла. Золоті ворота були свідками важливих подій Визвольної війни 17 ст. 1648 кияни урочисто зустрічали тут селянсько-козацьке військо на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким після перемоги над польською шляхтою. У січні 1654 після укладення Переяславсько-Московської угоди біля воріт відбулася багатолюдна зустріч населення міста з російським посольством на чолі з В. Бутурліним.

У середині павільйону пам'ятки відкрито музей «Золоті ворота» — філію Національного заповідника «Софія Київська» [517].

*Євгенія Лопушинська,
Людмила Пономарьова,
Катерина Стецюк.*

163. ЗОЛОТОВОРІТЬСЬКА ВУЛИЦЯ, 11—20 ст. (іст., містобуд.). Пролягає від вул. Ярославів Вал до перетину Георгіївського пров. з Рейтарською вул. Прокладена згідно з планом 1837 по трасі давнього шляху від західної брами Софійського монастиря до Золотих воріт в межах «міста Ярослава». З кін. 18 ст. до 30-х рр. 19 ст. разом із частиною сучасних вулиць Володимирської (від Софійської пл. до вул. Рейтарської) та Рейтарської складала єдину вулицю під назвою Золотої. Починалася біля Георгіївської церкви, закладеної 1037 в однойменному монастирі князем Ярославом Мудрим та освяченої 1054 на пошанування святого покровителя великого князя Георгія Переможця. На місці занепакої давньоруської церкви 1674 зведено дерев'яну, замінену 1744—52 на цегляну, капітально перебудовану в 2-й пол. 19 ст. у російсько-візантійському стилі. Церкву прикрашали іконостас майстерної роботи 18 ст. з рокайлевим золоченим різьбленням на вишнево-червоному тлі роботи М. Пименова; цінний мармуровий надгробок Костянтина Іпсиланти — господаря Молдови та Валахії, який відіграв значну роль у грецько-

му визвольному русі й помер у Києві 1816 (пам'ятник відтворено і встановлено на подвір'ї Києво-Печерської лаври); настінний розпис кін. 19 ст. з мотивами українського орнаменту роботи худ. І. Іжакевича. Тридільний одноканний храм із двоярусною дзвіницею над західним притвором розібрано 1935 (фундаменти під сквером біля Георгіївського пров.).

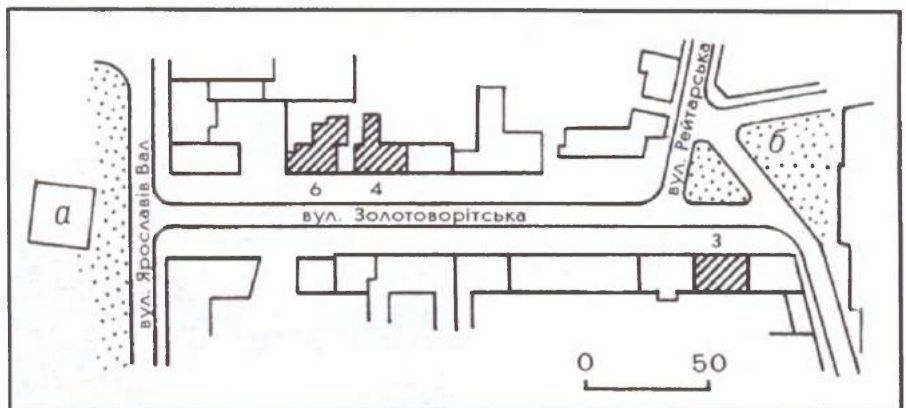
Існуюча забудова вулиці периметральна, різновисока (від 2 до 6 поверхів), різностильова. Найстаріші будівлі 1870-х рр. майже позбавлені архітектурного декору. Це запроєктований О. Беретті двоповерховий особняк Я. Тарнавського (№ 2-а, пізніше підвищений до чотирьох поверхів) і схожий за формами двоповерховий будинок № 13/38. Пишними неоренесансними формами фасадів виділяються житлові будинки кін. 19 — поч. 20 ст.: № 3 (нині адміністративний корпус СБУ), № 6 (Товариство «Україна»), крило будинку на вул. Володимирській, 40/2. Ажурними металевими ґратами балконів прикрашено неоренесансний фасад кол. прибуткового будинку № 11, в якому два нижні поверхи використовувалися відомою друкарнею (тепер видавництво «Мистецтво»). Цікавим зразком стилю конструктивізму 1930-х рр. є наріжний житловий будинок № 2/3. Новітню архітектурну течію постмодерну представляє адміністративний будинок № 7.

Камерний простір вулиці замикає півільйон над руїнами Золотих воріт, споруджений 1982 у формах давньоруської архітектури за проектом арх. Є. Лопушинської:

На вулиці проживали й працювали відомі культурно-громадські діячі. У будинку № 4 мешкав краєзнавець, демограф, видавець В. Різниченко; у № 6 — єврейський громадський діяч 1917—18 І. Фрумін. У будинку № 3 містилися приватні жіночі гімназії П. Новицької і В. Жеребцової; 1919 — «Театральна академія», в якій викладали літературознавець і мистецтвознавець М. Алексєєв, актори С.-М. Висоцька, В. Сладкопєвцев; співробітничали О. Дейч, Г. Комар, Є. Кузьмін та багато інших діячів. Академію закінчило чимало відомих згодом акторів.

Сучасне історико-культурне функціонування вулиці зумовлено потоком екскурсантів до всесвітньовідомих пам'яток — Золотих воріт і Софії Київської, діяльністю Товариства «Україна» (№ 6)

163. Золотоворітьська вулиця. План забудови.

163.1. Вул. Золотоворітьська, 3.

та одного з найбільших республіканських видавництв «Мистецтво» (№ 11) [518].

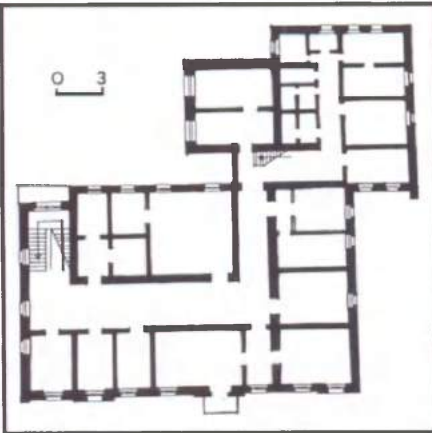
Тетяна Трегубова.

163.1. Житловий будинок 1898—99, в якому містилася «Театральна академія» (іст.). Вул. Золотоворітьська, 3. На червоній лінії, у ряді суцільної забудови вулиці. Зведений на території наскрізної садиби між вулицями Золотоворітьською та Володимирською.

Чотириповерховий, цегляний, з напівпідвалом, прямокутний у плані, фасад оздоблено ліпленням. Споруджений як прибутковий житловий будинок з торговельним приміщенням у напівпідвалі.

Частину квартир орендували у різний час під навчальні класи освітніх закладів: у 1900-х рр. приватна жіноча гімназія П. Новицької, потім приватна жіноча гімназія з пансіоном та дитячим садком В. Жеребцової, у 1910-х рр. міське чотирикласне училище ім. цесаревича Олексія. У гімназії П. Новицької викладав протоієрей В. Липківський.

Навесні та влітку 1919 тут діяв навчальний заклад «Театральна академія», заснований Товариством соборної творчості «Взыскующие града». До навчальної програми увійшли курси історії літератури, театру, музики, обра-

163.3. Вул. Золоторівська, 6.
163.3. План другого поверху.

зотворчих мистецтв, костюма, стилів, акторської майстерності, естетики, гриму, мови, мімодрами. Серед викладачів закладу були відомі театральні та мистецькі діячі. Курс історії російської поезії читав Алексєєв Михайло Павлович (1896–1981) — літературознавець та мистецтвознавець, акад. АН СРСР (з 1958), почесний доктор Оксфордського, Паризького (Сорбонна), Бордоського, Ростовського, Будапештського університетів. Практичні заняття з акторської майстерності проводили: Сладкопєвцев Володимир Володимирович (1876–1957) — актор, театральний педагог, письменник, голова Товариства «Взыскующее града»; Висоцька Станіслава-Марія (до 1896 псевд. — Вільська; 1877–1941) — польська актриса, режисер, педагог, засновниця польських драматичних колективів «Студія» та «Молодий театр» у Києві. З «Театральною академією» співробітничали також письменник та театрознавець О. Дейч, художник Г. Комар, режисер та критик Г. Крижицький, мистецтвознавець Є. Кузьмін, театрознавець С. Мокульський та ін. Деякі з учнів «Театральної академії» стали згодом відомими акторами. Серед них: В. Куза, М. Левкоєв, Н. Луначарська-Розенель.

Цині будинок використовується як частина комплексу державної установи [519].
Михайло Кальницький.

163.2. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживав Різниченко В. Ф. (іст.). Вул. Золоторівська, 4. На червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий, цегляний, Г-подібний у плані. Первісно двоповерховий. Третій-четвертий поверхи надбудовано пізніше.

У 1930-х рр. у квартирі № 1 проживав Різниченко Василь Федорович (Різников; 1892–1938) — краєзнавець, бібліограф, демограф, видавець, громадський діяч. У дорадянський час — відомий діяч «Просвіти», співробітник статистичного відділу Київської губернської земської управи. Заснував у Києві власне видавництво, у роки визвольних змагань видавав великими тиражами брошури про гетьманів Д. Апостола, І. Мазепу, П. Орлика, національну символіку України. Одночасно широко друкувався в київській, чернігівській та західноукраїнській періодиці (бл. 38 назв видань). Опублікував низку праць з краєзнавства, історії козацької державності 17–18 ст. У 1920-х — 30-х рр. — старший науковий співробітник Інституту демографії ВУАН. За редакцією акад. М. Птухи вийшли покажчики В. Різниченка «Демографія України за 1914–1928 рр.» (1931; 1276 записів) та «Демографічні переписи: Теорія, методологія, організація» (1936; 727 записів). 10 лютого 1938 незаконно заарештований. Проходив по одній справі з антропологом М. Ткачем, істориком та мистецтвознавцем М. Тарасенком та ін. Розстріляний [520].
Сергій Білокінь.

163.3. Житловий будинок 1894, в якому проживали Бердяєв М. О., Фрумін І. Й. (архит., іст.). Вул. Золоторівська, 6. Стоїть окремо біля Золотих воріт у ряді багатоповерхової забудови вулиці. На кресленні ділянки 1859 на його місці зображено двоповерховий будинок священика Андрієвського, перший поверх якого цегляний, другий — дерев'яний.

Ісперішній двоповерховий цегляний

будинок у стилі неоренесанс, на дві квартири (по одній на поверсі) зведено на основі старого на замовлення власника Є. Іваницького за проектом арх. А. Краусса. Одночасно на подвір'ї було збудовано триповерховий флігель для мебльованих кімнат.

Чоловий корпус прямокутний у плані, перпендикулярно до нього розташований флігель, витягнутий углиб кварталу. Планування змінено, теєр коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Головну мистецьку цінність має ошатний вуличний фасад, що став асиметричним внаслідок добудови 1894 до лівого крила цегляних сходів із парадним входом. Основна семи-віконна частина фасаду має тривісну композицію, підкреслену рустованими лопатками, напівколоннами коринфського ордеру на рівні другого поверху і аттиками. У тектоніці фасаду переважають горизонтальні членування (лінії цоколю та карниза, міжповерхова та підвіконна тяги). Характерним для періоду київського еkleктизму є поєднання відкритої цегляної кладки з гіпсовими декоративними деталями — меандровим фризом, гірляндами і рослинним орнаментом. На першому поверсі збереглися ніші — ексед-

164. Просп. Перемоги, 32.
Центральний вхід.
164. Павільйон птахів.

ри, в яких, імовірно, були скульптури. Споруда належить до небагатьох будівель садибного типу, що збереглися на території Старого міста.

1900 у будинку містився дитячий садок П. Мідлер.

На поч. 1900-х рр. тут жив Бердяєв Микола Олександрович (1874—1948) — філософ-ідеаліст. У цей час дійсний член Київського літературно-артистичного товариства.

У 1910-х рр. тут проживав Фрумін Ілля Йосипович — хірург-ортопед, член київської міської думи, есер, єврейський громадський діяч у Києві 1917—18, секретар Київського виконавчого комітету громадських організацій від єврейських осередків.

Після 1917 у будинку містилися різні установи. З 1968 — Товариство зв'язків з українцями за межами України (Товариство «Україна») та редакція газети «Вісті з України» [521].

Михайло Кальницький, Тетяна Трегубова, Лариса Федорова.

164. ЗООЛОГІЧНИЙ ПАРК, 1913—14 (іст.). Просп. Перемоги, 32.

Заснований 1908 як зоологічний сад за допомогою Київського товариства любителів природи (голова — проф. М. Оболонський, голова зоологічної секції — проф. О. Коротнєв). З травня 1909 займав невелику частину території університетського ботанічного саду (тепер Ботанічний сад ім. акад. О. Фоміна). Спочатку налічував 56 видів тварин. Із зростанням колекції зоосаду виникла необхідність розширення його території. У травні 1912 міська дума ухвалила надати йому ділянку колишнього фруктових саду площею понад 16 га на Брест-Литовському просп. (тепер просп. Перемоги). Облаштування парку та спорудження необхідних приміщень виконано за участю садівника А. Зейдака та цивільного інж. М. Бобрусова. У кін. 1913 тут було вже кілька павільйонів для тварин, зокрема, цегляний ведмежатник. Офіційне відкриття нового зоосаду відбулося навесні 1914. У радянський час заклад був націоналізований. Протягом 1920—30-х рр. територія зоологічного парку збільшилася до сучасних розмірів — 39,5 га, було зведено будинки для хижаків, мавп, слонів. На 1932 зоопарк мав 1196 тварин 164 видів. Під час німецько-фашистської окупації споруди було зруйновано, колекції пограбовано та знищено. Після визволення міста до кін. 1940-х рр. здійснено відбудову приміщень та повноцення колекцій за допомогою зоопарків інших міст СРСР.

Тепер — найбільший в Україні зоопарк. При плануванні враховано складний рельєф місцевості з яругами та пагорбами. Перший яр перетворено на ставки для водоплавних птахів. У другому — каньйоноподібний каскад ставків з чудовим відноколом. Цей яр відділяє стару частину зоопарку від нової, планування якої виконано за ландшафтними принципами з вкрапленням регулярних елементів.

Протягом 1960—70-х рр. відбулася значна реконструкція та розбудова зоопарку (арх. В. Михайлов). Реконструйовано вхід із встановленням монументальних скульптур «Зубр» та «Леви» (1968, ск. Ю. Рубан), споруджено ажурні мости через став, дитячий майданчик з іподромом, будинки юнна-

тив та ветеринарної лікарні, лекторій та кінозал, зоологічний музей. На території парку зведено дві великі будівлі — мавпятник (двосвітний, вис. 5,5 м; відкриті літні вольєри, оточені заповненими водою ровами) у південній частині території та павільйон птахів (вис. 13 м) у східній частині. З півдня від павільйону — ставки для водоплавних птахів. Центр архітектурно-планувального задуму — острів хижих звірів. Літня зала його павільйону спроектована як скляна напівсфера на залізобетонних опорах. Підсвічування зсередини надає залі легкості. Для оформлення павільйону літнього вольєру використано світлу й темну керамічні плитки. У зимовому приміщенні — сад з тропічними рослинами. Зоопарк налічує понад 320 видів тварин і птахів, здійснює акліматизацію тварин тропічних і субтропічних країн, далекої Півночі, приділяє увагу їхньому розмноженню, зокрема рідкісних видів, особливо тих, що зникають. Вивчаються умови життя зубрів, куланів, коней Пржевальського, амурського тигра та ін. На території зоопарку росте понад 130 видів дерев і кущів [522].

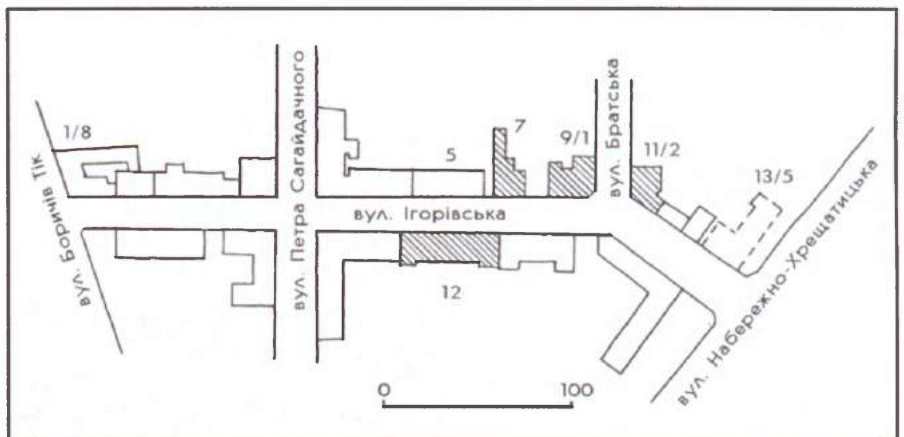
Михайло Кальницький, Ніна Коваленко.

165. ІГОРІВСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.

(іст., містобуд.). У південно-східній частині історичної зони Подолу, перетинає її з південного заходу на північний схід, з'єднуючи вулиці Боричів Тік і Набережно-Хрещатицьку, утворює перетин з вулицями П. Сагайдачного і Братської. Є однією з найдавніших вулиць Києва. Мала назву пров. Михайлівський, оскільки від вулиці йшов шлях до Михайлівського монастиря. 1869 названа на пошанування Ігоря (? — 945) — великого київського князя (912—45), вбитого повсталим племенем древлян. Простір вулиці має замкнений характер. На сході її вісь упирається у розміщений на повороті комплекс будинків, із заходу — в масив Андріївської гори. Забудова має

165. Ігорівська вулиця. План забудови.

165.1. Вул. Ігорівська, 12.

гармонійний характер, добре збережені фронти (порушені тільки двома багатоповерховими будинками 1960—70-х рр. — № 2/6 і 16). Пряма, з заломом бл. 45° на ділянці від вул. Братської до Набережно-Хрещатицької, розбита відповідно до плану арх. В. Гесте, розробленого 1812 у зв'язку із загальним переплануванням Подолу після пожежі 1811. Від класицистичного етапу забудови збереглися житлові будинки № 3/25, 11/2, 13/5, 14. Особливий інтерес виявляють непарні фронти забудови між вулицями П. Сагайдачного, Братської і Набережно-Хрещатицькою, які зберегли композицію 1-ї пол. 19 ст. з характерними розривами між сусідніми будинками, а також непарний суцільний фронт кварталу між вулицями Боричів Тік і П. Сагайдачного, характерний для 2-ї пол. 19 ст. До пам'яток архітектури належать великі прибуткові будинки № 5/10 і 8/23 на перехресті з вул. П. Сагайдачного, № 7 і № 9/1 на розі Братської вул., завершений наметовою вежею, яка акцентує перетин і вісь вулиці у місці її залому, будинок № 11/2 доби класицизму. До цінної історичної забудови належать будинки № 1, 1/8, 3/25, 12, 14, а також комплекс із житлового будинку і одноповерхової крамниці 2-ї пол. 19 ст. (№ 11).

Велику історико-культурну цінність має будинок № 9/1, в якому протягом багатьох років проживав визначний археолог В. Хвойка [523].

Григорій Щербина.

165.1. Готель, 1843, 1873 (архит.). Вул. Ігорівська, 12. На червоній лінії забудови вулиці, на території садиби, яка утворилася після пожежі 1811. У 1843 на місці дерев'яного будинку, що згорів, споруджено новий цегляний, двоповерховий. Імовірно, під час проектування було використано один із зразкових проєктів (№ 1) з фасадом на сім вікон. 1848 садиба з будинком переходить у власність дружини титулярного радника О. Жендзянівської, яка 1871 продала її васьківському купцю 2-ї гільдії Ф. Швогер-Литецькому.

1873 за проєктом арх. М. Беркутова проведено реконструкцію споруди з метою перетворення її на готель. Обабіч головного будинку було прибудовано два двоповерхові флігелі, на межі подвір'я — господарський корпус. Таким чином, садиба була забудована з усіх чотирьох боків.

Комплекс під назвою «Готель Швогер-Литецького» або «Готель Литецького» проіснував до 1917. Під час 2-ї світової війни споруди пошкоджено. 1950 надбудовано третій поверх.

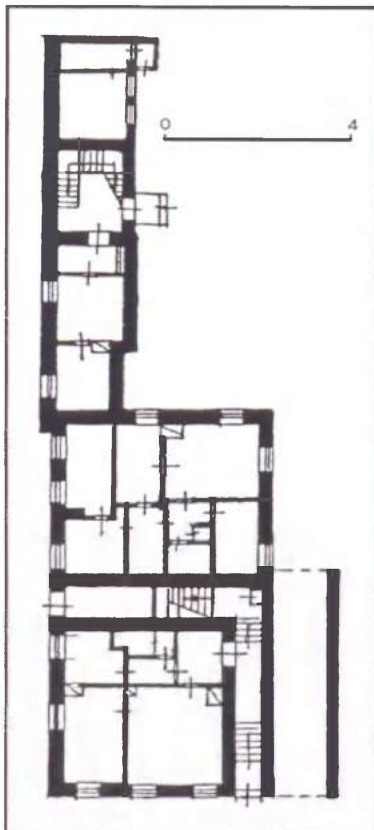
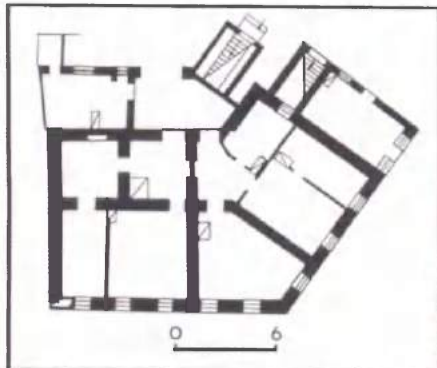
Будинок триповерховий, на підвалі, цегляний, у плані прямокутний, з коридорним внутрішнім плануванням; ліворуч — проїзд на подвір'я. Композиція головного фасаду симетрична, центральна частина гладенька, наріжні фланковані пілястрами, декорованими «під руст». В цілому декор будинку стриманий. Вікна другого поверху прикрашено сандриками на кронштейнах та сухариками.

Будинок є характерним для забудови вулиць Києва серед. 19 ст. [524]. Іл. див. с. 395. *Марина Виноградова.*

165.2. Житловий будинок, серед. 19 ст. (архит.). Вул. Ігорівська, 11/2. На розі з вул. Братською.

Півтораповерховий, дерев'яний, тинькований. Високий цокольний поверх

165.2. Вул. Ігорівська, 11/2.
165.2. План першого поверху.

165.3. Вул. Ігорівська, 7.
165.3. План першого поверху.

обкладено цеглою під руст. Весь абрис будинку дуже стриманий, виконаний у формах класицизму, з дерев'яними архітектурними деталями, прямими сандриками (більшу частину дерев'яних деталей втрачено в процесі пізніших перебудов або дуже змінено).

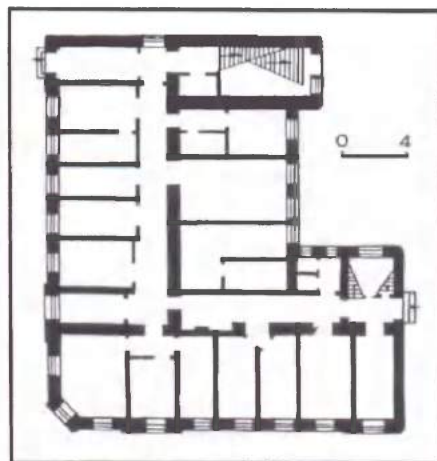
В архітектурі будинку відображено вплив зразкових проєктів поч. 19 ст.

Олена Авраменко.

165.3. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архит.). Вул. Ігорівська, 7. Стоїть окремо на червоній лінії кварталу на садибі, що у 1850-і рр. належала І. Себрейничову. 1894 тодішньому домовласнику Д. Марголіну видано дозвіл на перебудову півтораповерхового будинку на двоповерховий разом з цегляними службами. Нагляд за будівництвом здійснював арх. В. Ніколаєв.

Двоповерховий, з підвалом, цегляний, тинькований. Дах вальмовий, критий залізом, перекриття плоскі. Головний, прямокутний у плані об'єм витягнуто в глибину подвір'я, обмеженого по лівому краю двоповерховим прибудованим флігелем з окремим входом. Проїзд на подвір'я з ангресольним поверхом над ним і парадний вхід розміщено на лівому фланзі вуличного фаса-

165.4. Вул. Ігорівська, 9/1.
165.4. План першого поверху.

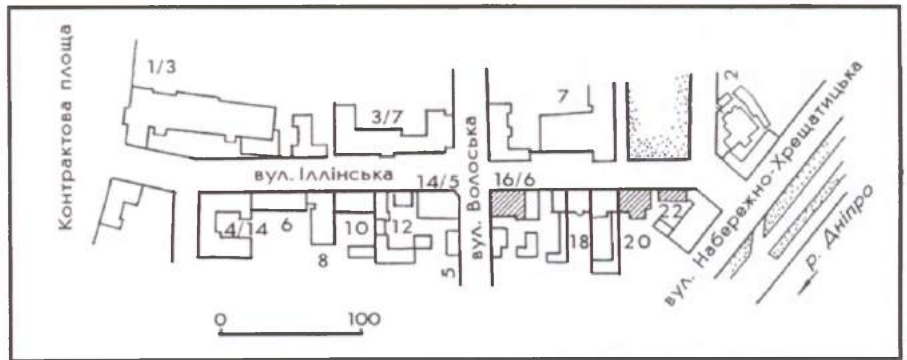
ду. Поперечним вузьким коридором з одномаршовими сходами головний будинок поділяється на дві квартири із суміжним розташуванням приміщень. Планування флігеля однорядне анфіладне.

Архітектурно оформлений п'ятивіконний вуличний фасад вирішено в стилі неоренесанс. Асиметрію його композиції визначає вісь вхідного порталу, перекритого балкончиком-піддашком з ажурними металевими ґратами, підкреслена невеличким фігурним аттиком. Горизонтальні членування виявлено лінією цоколю, підвіконними тягами, широким міжповерховим поясом і розвинутими фризом та карнизом. Міжповерховий пояс і фриз із подвійними модульйонами прикрашено ліпним меандровим орнаментом. Вертикальні членування позначено міжвіконними лопатками на першому рустованому поверсі й пілястрами іонічного ордеру — на другому. Прямокутні віконні та дверні прорізи оздоблено профілями, ліпними картушами, гірляндами та сандриками-полічками (на другому поверсі).

Споруда — зразок застосування ренесансних форм в архітектурі малоповерхового подільського житлового будинку кін. 19 ст. [525]. *Тетяна Трегубова.*

165.4. Житловий будинок 1893, в якому проживав Хвойка В. В. (архит., іст.). Вул. Ігорівська, 9/1. Замикає перспективу Ігорівської вул. на перетині її з Братською вул. Збудований за проектом арх. В. Ніколаєва. Єдиний будинок, що зберігся від наріжної садиби, яка належала в кін. 19 — на поч. 20 ст. К. Сорокіній. Огорожа по Ігорівській вул. того ж часу, що й будинок. Двоповерховий, з підвалом, цегляний, у плані Г-подібний, планування коридорно-анфіладне. Композиція фасадів асиметрична, наріжжя будинку виділено розкріповкою і завершено декоративним наметом, не передбаченим первісним проектом. На розі розташовувався вхід до магазину (пізніше дверний отвір було перетворено на віконний). Добре збереглося оздоблення фасадів і окремих інтер'єрів у стилі ренесанс. Є зразком житлового будинку 2-ї пол. 19 ст. на наріжній ділянці.

У цьому будинку 1898—1914 з невеликими перервами (1908 — вул. Братська, 14; 1909 — вул. Іллінська, 1) жив Хвойка Вікентій В'ячеславович (1850—1914) — археолог. Чех за походженням. Викладав у київських гімназіях (з 1876). У 90-х рр. 19 ст. почав проводити археологічні розкопки, зокрема в Києві. 1893—1903 досліджував Кирилівську пізньопалеолітичну стоянку. 1894 проводив розкопки на г. Киселівці, 1896 — на Кирилівській вул. 1896 відкрив перші пам'ятки трипільської культури (4—3 тис. до н. е.) у Середній Наддніпрянщині. У 1899—1901 досліджував давньослов'янські пам'ятки. Відкрив нові археологічні культури, які за місцем розкопок одержали назви зарубинецької (2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е.) і черняхівської (2—5 ст.), розробив прогресивну концепцію щодо автотонності (місцеве походження) слов'янського (і праслов'янського) населення Середньої Наддніпрянщини. На поч. 20 ст. вивчав пам'ятки східних слов'ян 7—10 ст., проводив археологічні розкопки на місцях давньоруських міст Білгорода і Витачева, городищ

166. Іллінська вулиця. План забудови.

Старі Безродичі та Шарки. Йому належить ініціатива вивчення пам'яток українського середньовіччя у Чигирині. 1907—14 досліджував пам'ятки на Старокиївській горі. Автор понад 200 друкованих праць, значна частина яких створена 1898—1907. Один із засновників Київського міського музею старожитностей та мистецтв (1899). До останніх днів життя був хранителем археологічного відділу музею, основну частину якого складала його знахідки. У своїй квартирі вчений відкрив для широкої публіки музей старожитностей.

1967 на фасаді будинку на пошанування вченого встановлено гранітну меморіальну дошку із зображенням амфори (арх. М. Говденко) [526].

Марина Виноградова,

Ігор Гирич,

Віталій Отченашко.

166. ІЛЛІНСЬКА ВУЛИЦЯ, поч. 19 — 20 ст. (архит., іст., містобуд.). З двома невеликими залами на початку і в кінці траси, проходить через Поділ у напрямку із заходу на схід, з'єднуючи Контрактову пл. з Набережно-Хрещатицькою вул. Перетинається з вулицями Братською, Волоською, Почайнинською. Прокладена після пожежі 1811, повторюючи напрямок давньої вулиці, що йшла вздовж Братського монастиря від Торгу (Контрактової пл.) до Іллінської церкви. Починається ансамблем Братського монастиря і адмініст-

166.1. Вул. Іллінська, 16/6.

ративним будинком 1950-х рр. Відтинок від Братської вул. — непарний бік — втратив історичний характер, а парний (від № 14/5 до 22/13) зберіг мальовничу цільну забудову. Від раннього етапу забудови (1-а пол. 19 ст.) збереглися новий корпус Київської академії (№ 1/3), житлові будинки № 16/6, 20 — двоповерхові, вирішені у формах класицизму. Будинки серед. 19 ст. (№ 14/5, 16/6 та 18) відбивають перехід від суворой класицистичної системи до більш вільного використання формотворчих принципів. Їхня структура близька до структури житлових будинків 1-ї пол. 19 ст., але пластична розробка фасадів уже має елементи нового напрямку в архітектурі, орієнтованого на історизм. У забудові 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. вирізняються чотириповерховий житловий будинок № 10 і півтораповерховий особняк № 22 із насиченою пластичною розробкою головних фасадів в стилі неоренесанс. У 1930—70-х рр. споруджено будинки лікарні (№ 7), виробничого корпусу (№ 8) та військового навчального закладу.

Осьова композиція з щільною периметральною забудовою, до якої входять домінуючі будинки Братського монастиря та Іллінської церкви, відбиває містобудівні особливості історичної частини Подолу [527].

Григорій Щербина.

166.1. Житловий будинок, серед. 19 ст. (архит.). Вул. Іллінська, 16/6. Формує риг вулиць Іллінської та Волоської. Двоповерховий, цегляний, з прибудовами з боку дворових фасадів. Композицію і проробку деталей фасаду вико-

нано в стилі класицизм. Архітектурне оздоблення — лиштви вікон, прямі сандрики, карнизи, рустовані пілястри. Архітектурні форми будівлі добре акцентовані поліхромією.

Олена Авраменко.

166.2. Житловий будинок, серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Іллінська, 20. Поблизу ансамблю Іллінської церкви, в ряді забудови кварталу, впритул до сусіднього будинку № 22. Архітектурні та планувальні особливості характерні для 50—60-х рр. 19 ст.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, з плоским дерев'яним перекриттям. Дах вальмовий, кригий залізом. У плані прямокутний, з двома невеликими однокамерними прибудовами по краях внутрішнього подвір'я. Широкий центральним проїздом поділяється на дві частини з анфіладно-коридорною системою внутрішнього планування. Підйом на другий поверх здійснюється по зовнішніх одномаршових дерев'яних сходах, з'єднаних з дерев'яною галереєю вздовж дворового фасаду.

Головний фасад побудовано за класицистичною симетричною схемою із застосуванням архітектурного декору, властивого добі пізнього класицизму. Його площа чітко поділяється на два яруси, кожен із яких розчленовано пілястрами спрощеного тосканського ордеру на сім рівних за шириною прясел. Центральне прясло вміщує проїзд з лучковою перемичкою, зверху — спарені прорізи, звернені до балкона. Поодинокі прямокутні вікна і двері нижнього ярусу оздоблено лучковими сандриками, аркові прорізи другого поверху — прямими карнизними сандриками та нішками.

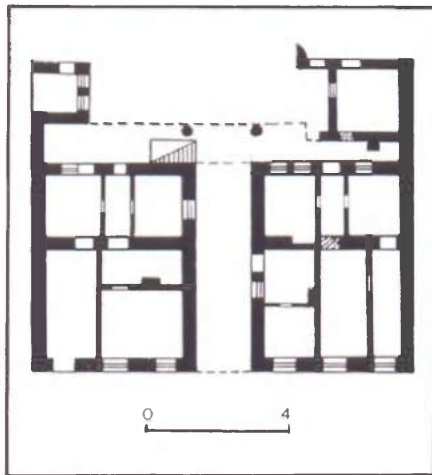
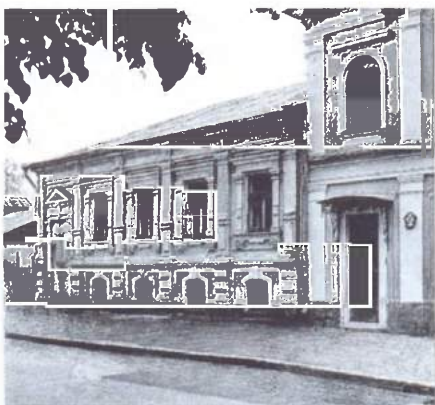
Рідкісний зразок малоповерхового житла галерейного типу серед. 19 ст., широко розповсюдженого в забудові Подолу.

Тетяна Трегубова.

166.3. Житловий будинок, 1880 (архіт.). Вул. Іллінська, 22. У ряді забудови вулиці. Споруджений в стилі неоренесанс. Садиба належала купцю Ф. Селюку.

Півтороповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, витягнутий з південного заходу на північний схід. Цокольний поверх перекрито невеликими цегляними склепіннями на металевих прогонах, перекриття верхнього поверху плоскі по дерев'яних балках. Дах трищиплий, накритий гофрованим шифером. Внутрішнє планування змішаного анфіладно-коридорного характеру.

166.3. Вул. Іллінська, 22.

166.2. Вул. Іллінська, 20.

166.2. План першого поверху.

Головний симетричний фасад оздоблено пишним цегляним архітектурним декором. Вікна в цокольному поверху мають лучкові перемички, на першому — прямокутної форми. На північно-західному фланзі фасаду був головний вхід (тепер закладений), оформлений порталом, завершеним трикутним сандриком із сухариками. На рівні цоколю портал фланковано рустованими лопатками, вище — канелюрованими пілястрами на високих цоколях. Вікна цокольного поверху облямовано тягами з замковим каменем, простінки заглиблено. Між вікнами розміщено рустовані лопатки.

Цокольний поверх відокремлює від першого широкий профільований карниз. Вікна першого поверху з прямими профільованими сандриками декоровано так само, як і портал, пілястрами на консолях із перехватами. Вінець карниз розкріпований, має розвинуту фризову частину, прикрашену тригліфами. Фасади будинку нетиньковані, пізніше побілені. На блакитній площині стіни рельєфні деталі (русти, сандрики, лиштви, пілястри, карнизи) підкреслено білим кольором.

Серед рядової малоповерхової забудови Подолу 2-ї пол. 19 ст. будинок виділяється майстерністю виконання з тесаної й рядової цегли ренесансного архітектурного декору [528].

Грига Абрамова.

167. ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА, кін. 17—20 ст. (архіт., мист.). Вул. Почайнінська, 2. Сучасний ансамбль Іллінської

церкви міститься на розі вулиць Набережно-Хрещатицької та Почайнінської, є важливим архітектурним акцентом у забудові Подолу та композиційною домінантою набережної Дніпра. Складається з церкви св. Іллі, дзвіниці, корпусу малої бурси, будинку причту і брами з огорожею. Територія ансамблю у плані — неправильний багатокутник.

У 17 ст. на місці існуючої пам'ятки стояла дерев'яна церква. 1692 замість неї коштом київського міщанина Петра Гудими була споруджена мурована церква, яка 1718 постраждала від пожежі й 1755 була відновлена полковником осавулом Павлом Гудимовою. Імовірно тоді ж до неї з півночі було прибудовано теплий приділ св. Іоанна Хрестителя. Після пожежі 1811 церкву ремонтано, 1818 в ній влаштовано новий іконостас. У 1-й пол. 19 ст. до церкви з півдня й заходу прибудовано невеликі притвори. В останньому вхід фланковано парами колон спрощеного доричного ордеру, що несуть карниз і трикутний фронтон.

Композиція плану церкви аналогічна українським тридільним дерев'яним церквам і складається з бабинця, нави й вівтаря. Вівтар та бабинець у плані п'ятигранні, короткі рамена нави з півночі та півдня — тригранні. Над бабинцем влаштовано невеликі хори. Рамена хреста перекрито напівциркульними склепіннями, між ними влаштовано плоскі трикутні паруси, на які спирається високий восьмигранний підбанник, увінчаний зімкненим склепінням бані. В інтер'єрі церкви домінує центральний підбанний простір. Його компактність і спрямованість вгору ще більше підкреслюється тим, що склепіння рамен хреста є ніби підтружними арками, які несуть високий, залитий світлом підбанник. Вражає гармонійне поєднання форм мурованої архітектури (напівциліндричні та зімкнене склепіння) і дерев'яної (трикутні плоскі паруси), з якою пов'язані також іррегулярні об'єми рамен хреста і підбанника. Порівняно невелика споруда вирізняється монументальністю лаконічних і чітких архітектурних форм, підкресленою стриманим зовнішнім декором. На середині висоти церкви проходить поясок цегляного поребрика з профільованим карнизом над ним. Стіни та підбанник завершено профільованим карнизом із зірчастими розетками. Увінчує баню невеликий декоративний ліхтарик з маківкою. Вікна напівцикульні, оздоблені в першому ярусі витонченими напівколонками, що несуть легкі трикутні розіграні фронтони. 1996 баню храму позолочено.

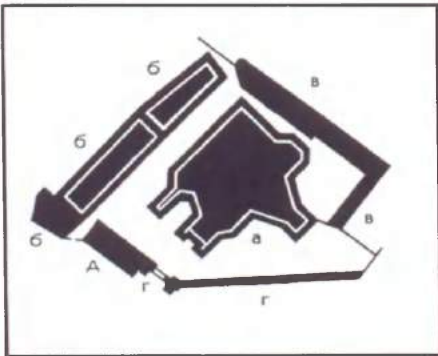
Оформлення інтер'єра Іллінської церкви припадає на поч. 19 ст. і пов'язане з перебудовою храму після пожежі 1811. Сучасний стан внутрішнього простору храму після останньої реставрації кін. 50-х рр. 20 ст. відповідає традиціям академічної школи, близьким до зразків храмового живопису 1-ї пол. 19 ст.

Іконостас 1-ї чв. 19 ст. втрачено за радянського періоду. Новий сучасний гіпсовий трирусний іконостас (1992) надає деякої дисгармонії внутрішньому просторові храму. Це сталося внаслідок різниці стилів та кольорового вирішення (яскраві кольори нових ікон

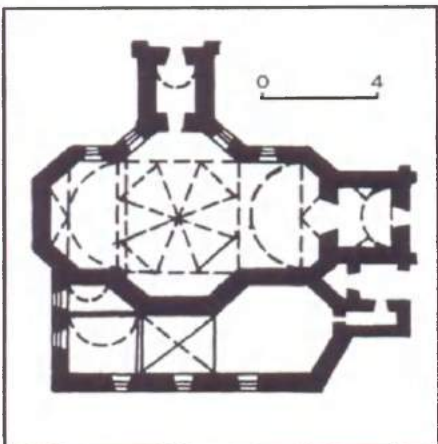
контрастують зі стриманою гамою настінних олійних розписів). Протягом 19—20 ст. розписи Іллінської церкви неодноразово поновлювали київські художники та реставратори різного професійного рівня. Значне поновлення живопису здійснили 1909 художники іконописної майстерні А. Маленка. 1956 проведено ремонтно-реставраційні роботи пам'ятки спеціальними науково-реставраційними майстернями за проектом арх. І. Шмульсона. Відновлювався також живопис під наглядом художника-реставратора В. Баб'юка. Саме в цей час знайдено фрагменти стінопису 18 ст., пошкодженого пожежею 1811.

Внутрішні стіни церкви покриті олійними розписами у стилі 19 ст. Це сюжети-картини, присвячені в основному діянням пророка Іллі, на пошанування якого і побудовано храм, а також деякі сюжети Євангелія. У zenіті склепіння вівтарної частини храму зображено Бога-Саваофа в оточенні ангелів та херувимів, який благословляє пророків Іллію та Мойсея. Нижче, між вікнами апсиди, симетрично розташовано композицію з зображенням ієрархів церкви на повний зріст у багатому літургійному одязі. Вздовж арки апсиди у медальйонах — погрудні постаті християнських великомучеників. Баню розписано в стилі поч. 20 ст.: на блакитному тлі неба зображено ангелів з білими ліліями, які по колу тримають білу стрічку з написом. Нижче, в підбаннику, вісім вікон. Простінки між ними за-

167. Генеральний план: а. Іллінська церква. б. Дзвіниця з корпусом Малої бурси. в. Огорожа з брамою. г. Проскурня. д. Крамниці.

167. Іллінська церква. План

повнено ілюзорним малюнком колон з іонічними капітелями — розпис, характерний для 1-ї пол. 19 ст. Прорізи вікон прикрашає рослинний орнамент, за стилем подібний до орнаментів Володимирського собору в Києві. На парусах з трьох боків традиційно розташовано чотирьох євангелістів в овальних медальйонах, прикрашених бароковим орнаментом, характерним для кін. 18 ст. На східній стіні між єванге-

167. Іллінська церква. Вул. Почайнинська, 2.

лістами, в орнаментальному обрамленні, вписаному в прямокутник, — Діва Марія з білою лілією — символом чистоти, в оточенні херувимів (по два з кожного боку). У склепінні лівої частини нави — трикутник Всевидючого Ока на тлі блакитного неба та сріблястих хмар. На південній стіні над вікном — сюжет зі Старого завіту «З'явлення Бога св. пророкові Іллі у вигляді вогню, землетрусу та повітря». Під вікном — композиція «Св. пророк Ілля і цар ізраїльський Ахава», на якій обидві постаті виписано на повний зріст в інтер'єрі царського палацу, де пророк пропонує цареві зібрати ізраїльський народ на горі Карміл та пізнати істинного Бога, а не ідола сонця Ваала.

На західній стіні лівої частини нави — сюжет «Св. пророк Ілля викликає вогонь з неба на п'ягидесятників». На східній стіні середохреста з обох боків від вівтаря симетрично розташовано сюжети з Євангелія: ліворуч — «Воскресіння Христове», праворуч — «Преображення». Живопис дуже низького рівня, з анатомічними спотвореннями, колорит невизначний, у темно-коричневих тонах.

У склепінні правої частини нави, симетрично до «Всевидючого Ока», на блакитному небі серед білих хмар у центрі напис івритом, виділений жовтим колом. На північній стіні над вікном — сюжет «Св. пророк Ілля воскрешає сина вдови»: ліворуч пророк Ілля тримає мертву дитину, праворуч — мати-вдова, у якої за велінням Бога проживав Ілля. Під вікном на північній стіні — композиція «Св. пророк Ілля розділяє річку Йордан», де зображено дві постаті: пророка та його учня

Єлісея. Ілля розмахує мілоттю (верхній одяг), аби зробити прохід на другий берег.

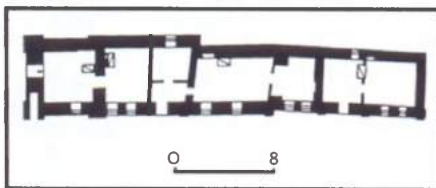
На західній стіні правої частини нависла композиція «Св. пророк Ілля викриває народ за ідолопоклонство».

У центрі — ідол сонця Ваал, біля якого зроблено жертвню з тильцем, довкруги якої жреці танцюють ритуальний танок, але їхній бог так і не запалив вогню. На північній стіні середохрестя начебто продовження попереднього сюжету. На тому самому рівні зображено жертвування Господу пророком Іллею тільки, який спалахує божественним вогнем. Композицію супроводжує текст: «Зішестя вогню з неба на жертву пророка Іллі». Симетрично до неї на південній стіні розпис «Сходження пророка Іллі на небо»: пророк сидить у вогненній колісниці, що несе його в небо на очах здивованого люду.

На всіх композиціях св. Ілля зображений людиною похилого віку з довгим сивим волоссям та бородою, зодягненим у темно-блакитне нижнє вбрання та червону мілоть.

У склепінні над бабинцем розташовано найбільшу композицію храму — «Зішестя Святого Духа». В zenіті склепіння — білий голуб, від якого з усіх боків сипляться золоті краплі на голови апостолів та Богородиці, виписаних уздовж трьох стін: південної, західної та північної. У нижньому ярусі бабинця вздовж вікон південної стіни — сюжет «Благовіщення»: праворуч — Діва Марія на колінах, ліворуч — архангел Гавриїл з білою лілією. Праворуч від «Благовіщення» у стилізованій рамі портрет на повний зріст архимандрита Митрофана в одязі ченця. Подалі, ближче до входу св. пророка Марія Єгипетська на тлі гори. Симетрично до неї на північній стіні св. апостол Петро, який сидить під деревом. Праворуч від нього, навпроти архимандрита Митрофана — портрет першого митрополита київського св. Михайла у багатому літургійному вбранні — один з найкращих зразків живопису 1-ї пол. 19 ст. в Іллінському храмі. Завершує північну стіну компози-

167.4. Проскурня.

167.1. Дзвіниця Іллінської церкви.

167.1. План першого ярусу дзвіниці з корпусом Малої бурси.

ція «Хрещення Господнє»: Ісус Христос стоїть у воді, праворуч від нього — Іоанн Хреститель. На хорах розташовано дві композиції «Св. пророк Ілля бере їжу від воронів» та «Св. пророк Ілля бере їжу від ангела». Під хорами на дерев'яних дошках олією написано композицію «Покрова Богородиці» (живопис кін. 19 ст., поновлений у 50-х рр. 20 ст.).

Центральна частина храму відгороджена від вітваря новим триярусним іконостасом. Його каркас металевий, оздоблений гіпсовим ліпленням у неовізантійському стилі, подібний до іконостаса Володимирського собору в Києві. Виконаний за ескізом худ. С. Демінчука, ск. М. Немченка. Біле

гіпсове ліплення передбачається покрити бронзою. Ікони до іконостаса написані худ. С. Ваңдаловським за традиційним українським каноном, що існував до 17 ст. [529].

Надія Богдалова, Наталія Логвин.

167.1. Дзвіниця Іллінської церкви з корпусом Малої бурси, поч. 18 ст. (архїт.). Вул. Почайнинська, 2. Двоярусна, цегляна, у плані квадратна дзвіниця розташована у південно-західному куті подвір'я. Другий ярус відкритий, з широкими арковими отворами з кожного боку. Увінчує дзвіницю високий гранчастий цегляний намет, в основі якого на кожній грані по невеликому слуховому вікну, що виступає, з трикутним фронтончиком. Намет завершено гранчастим ліхтарем з розвинутим профільованим карнизом і маленькою маківкою, що є характерним для російської архітектури 17–18 ст.

У 2-й пол. 18 ст. в північно-східному напрямку до дзвіниці добудовано одноповерховий цегляний корпус Малої бурси, що мав секційне планування. Фасади розчленовано плоскими пілястрами відповідно до внутрішнього планування. Вхідні отвори оформлено порталами з плоскими пілястрами і стилізованими капітелями. Завершує стіни будинку розвинутий профільований карниз.

Наталія Логвин.

167.2. Крамниці Іллінської церкви, 19 ст. (архїт.). Вул. Набережно-Хрещатицька, 25/2. Одноповерхові цегляні крамниці зводилися у дві черги (1862 і 1876) по фронту Іллінської та Набережно-Хрещатицької вулиць. Використовувалися як прибуткові торговельні й складські приміщення, що належали церкві. Корпуси крамниць оформлено у стилі пізнього класицизму. Уздовж довгих фасадів ритмічно містяться аркові отвори. Будівлі вдало вписуються в історичну забудову набережної.

Тепер зайняті фабрикою художньої галантереї. До них зроблено невідзначені прибудови з тилу й по червоній лінії Набережно-Хрещатицької вул. [530].

Михайло Кальницький.

167.3. Огорожа з брамою, серед. 18–19 ст. (архїт.). Вул. Почайнинська, 2. Обмежує подвір'я з південного боку. Бл. 1775 навпроти головного входу до церкви на відстані 4 м споруджено цегляну тиньковану браму у вигляді триумфальної арки в стилі українського бароко. Арка проїзду фланкована пілонами, оздобленими з боку вулиці спареними тричвертєвими колонами на базах своєрідного композитного ордеру, близького до творчої манери арх. І. Григоровича-Барського. Колони несуть розвинутий антаблемент і кінцеві частини розірваного сегментного фронтона, поміж якими — динамічно спрямований вгору ускладнений криволінійний фронтон. Його кілеподібна верхня частина увінчана хрестом, нижче — нішка для розміщення ікони. Бічні й центральний фронтони окреслено виразними карнизними тягами, розкріпованими з боку проїзду. З півдня до брами прилягає металева огорожа на цегляному цоколі і фігурних стовпчиках, виконана у формах історизму 2-ї пол. 19 ст. Ковані ґрати огорожі й стулки брами складаються з частих вертикальних стрижнів, поєднаних горизонтальними поясами з мотивом кола та навкісними

елементами у нижній частині. До візерунка воріт включено літери «И» та «П», що означають «Ілля Пророк». Брама і огорожа — один з найкращих зразків малих архітектурних форм, гармонійно пов'язаних із церковним ансамблем [531]. *Тетяна Трегубова.*

167.4. Проскурня, 2-а пол. 18 ст. (арх.:). Вул. Почайнинська, 2. Споруджена впритул до брами. Містобудівне значення і час зведення споруди виявлено дослідженнями, здійсненими в ході історико-культурної інвентаризації забудови Подолу 1972—79 (арх. В. Шевченко). На плані Подолу 1803 позначено два будинки, розташовані симетрично з обох боків брами. Обидві споруди разом з брамою утворювали червону лінію стародавньої вулиці, яка проходила під кутом до сучасної. Під час формування сучасної вул. Почайнинської будинок з південного боку брами було знесено.

Будівля одноповерхова, цегляна, тинькована, у плані прямокутна, складається з анфілади приміщень. Східний фасад з боку внутрішнього подвір'я завершений високим профільованим карнизом, має два невеликих прямокутних вікна і вхід по осі. Наріжжя фасаду та дверний отвір підкреслено пілястрами. Західний фасад з боку вулиці розчленовано лопатками та увінчано антаблементом з неглибокими нішами. Вигляд споруди спотворено пізнішими переробками: закладено два вікна, зруйновано карниз, змінено дах. Проскурня є органічною складовою частиною ансамблю Іллінської церкви. Має велику містобудівну цінність, оскільки фіксує напрямок стародавньої вулиці Подолу. Первісне призначення будинку не встановлено. Тепер використовується церковною громадою як проскурня.

*Тетяна Маніфасова,
Валентина Шевченко.*

168. ІНСТИТУТ БІООРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ТА НАФТОХІМІЇ (кол. ВІДДІЛЕННЯ НАФТОХІМІЇ ІНСТИТУТУ ФІЗИКО-ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ І ВУГЛЕХІМІЇ), В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ ГУТІРЯ В. С. (іст., мист.). Харківське шосе, 50. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений 1977. П'ятиповерховий, цегляний. На фасаді — мозаїчне панно «Природа і люди» (заг. пл. 100 кв. м) із зображенням великої кольорової квітки, в центрі якої дві жіночі постаті — уособлення науки і природи (художники І. Кириченко, Р. Кириченко та С. Кириченко). Мозаїка створює кольоровий акцент, що виділяє споруду в архітектурному середовищі.

З 1977 тут розміщувалося відділення нафтохімії Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР, який містився у м. Донецьку. Відділення засновано 1977, у 1991 — реорганізовано в Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії АН України, тепер — НАН України.

1977—83 у кімнаті № 104 працював Гутиря Віктор Степанович (1910—83) — вчений у галузі хімії і технології переробки нафти, акад. АН АЗРСР (з 1949), чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1961), заступник директора Інституту хімії високомолекулярних сполук АН УРСР (1959—63), член Президії (1961—63 та з 1974), віце-президент АН УРСР (1963—74). У 1977—83 — керівник відділення нафтохімії Інституту фізико-

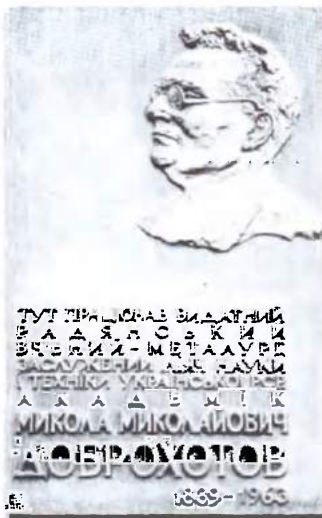

168. Харківське шосе, 50.

органічної хімії і вуглехімії АН УРСР. Основні праці присвячено дослідженню нафти родовищ України. Вивчав процеси каталітичного крекінгу й синтезу алюмосилікатних каталізаторів, вперше сформулював загальні положення про специфічні особливості каталізу на цеолітах.

Нині — один з корпусів (№ 2) Інституту біоорганічної хімії і нафтохімії НАН України, головний корпус якого з 1991 міститься на вул. Мурманській, 1. 1983

169. Вул. Деггерьовська, 39.

на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку на пошанування В. Гутіри [532].

Ніна Коваленко, Елла Піскова.

169. ІНСТИТУТ ГАЗУ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Деггерьовська, 39. Комплекс споруд інституту складається з трьох корпусів, побудованих у 1960—62 (до цього розміщувався на вул. Мельникова, 8). Заснований 1949 як Інститут використання газу в комунальному господарстві й промисловості АН УРСР. З 1963 — Інститут газу АН УРСР (тепер НАН України).

У корпусі № 1, спорудженому на червоній лінії забудови вулиці (триповерховому, цегляному), працювали: засновник і перший директор інституту Доброхотов Микола Миколайович (1889—1963) — вчений у галузі металургії, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1951), голова Відділу технічних наук АН УРСР (1948—52). У 1949—52 — директор інституту, 1952—63 — завідувач відділу використання газу в металургії.

Наукова діяльність присвячена дослідженням в галузі теорії і конструювання газогенераторів, термодинаміки й кінетики металургійних процесів. Особливо великий його внесок у створення конструкцій та удосконалення теплової роботи сталеплавильних і нагрівальних печей.

Робочий кабінет вченого містився на другому поверсі у кімнаті № 6. 1949—60 — працював у старому приміщенні інституту (вул. Мельникова, 8). Копитов Віктор Філімонович (1906—90) — вчений у галузі металургії та теплотехніки, промислових печей, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1981). В інституті з 1950, у 1952—85 — його директор, одночасно завідувач відділу промислових печей. В останні роки життя — радник при дирекції інституту. 1965—75 — представник УРСР у групі експертів Комітету з газу Європейської економічної комісії ООН. 1971—82 — головний редактор журналу «Химическая технология». Наукові дослідження з проблем газотехніки, металургійної теплотехніки, промислових печей та хімічної переробки газу.

Кабінет і приймальня В. Копитова як директора інституту та робочий кабінет (кімната № 20) містилися на другому поверсі.

1968 на фасаді будинку на пошанування М. Доброхотова встановлено меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом вченого (ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова) [533].

Лариса Гаврилюк, Ніна Смирнова.

170. ІНСТИТУТ ГЕМАТОЛОГІЇ ТА ПЕРЕЛИВАННЯ КРОВІ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ ЛАВРИК С. С. (іст.). Вул. М. Берлінського, 12. На червоній лінії забудови. Чотириповерховий, цегляний. Споруджений 1967 (з ініціативи С. Лаврика) для інституту, що раніше містився у будинку Миської станції переливання крові (розташований за цією ж адресою, у дворі). Заснований 1934 як філіал Українського інституту невідкладної хірургії та переливання крові (у м. Харкові), з 1936 — самостійний Київський науково-дослідний інститут з тією ж назвою, з 1964 — Київський науково-дослідний інститут гематології та переливання крові МОЗ УРСР (тепер — МОЗ України).

1960—90 (з перервою 1970—84) тут працював на другому поверсі в кабінеті директора інституту та на третьому — в кімнаті № 41 — Лаврик Семен Семенович (1915—90) — гематолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1979), заслужений діяч науки УРСР (з 1975), ректор Київського медичного інституту (1970—84). Під час роботи у цьому будинку 1960—70 — директор інституту, 1984—90 — завідувач лабораторії консервування кісткового мозку. З 1961 — член Міжнародного товариства гематологів і трансфузіологів. Відзначений Державною премією України (1992, посмертно), премією ім. О. Богомольця АН УРСР (1977).

Основні праці присвячено питанням патофізіології та трансплантації кісткового мозку, переливання крові та кріобіології, створення нових білкових препаратів для лікування крові та кровотворних органів [534].

Елла Піскова.

171. ІНСТИТУТ ГЕОФІЗИКИ ім. С. СУББОТИНА, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Просп. Академіка Палладіна, 32. На червоній лінії забудови.

Будинок чотириповерховий, цегляний, споруджений 1966 для Інституту геофізики АН УРСР (тепер НАН України). Заклад засновано 1960 внаслідок об'єднання геофізичної лабораторії й магнітної станції Інституту геологічних наук АН УРСР, геофізичних відділів і станцій Інституту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР та Сейсмічного сектора АН УРСР. З 1978 носить ім'я акад. АН УРСР С. Субботіна (до 1966 розміщувався на вул. Б. Хмельницького, 15).

У цьому будинку працювали: 1966—88 — Соллоуб Всеволод Борисович (1912—88) — геофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). В інституті — з 1960, у 1960—72 — заступник директора інституту, одночасно очолював відділ сейсмометрії (до 1987), потім був радником при дирекції. 1962—74 — національний представник геофізичної комісії Карпато-Балканської геологічної асоціації. Відзначений Державними преміями УРСР (1984, 1989 — посмертно), премією ім. В. Вернадського АН УРСР

171. Просп. Академіка Палладіна, 32.

(1976). Основні праці присвячено проблемам вивчення глибинної будови Південно-Східної Європи, у т. ч. й території України, методом глибинного сейсмічного зондування, який з часом став провідним у комплексі геофізичних досліджень будови літосфери. Вперше встановив різке розчленування поверхні Мохоровича, виявив кілька поверхонь «Мохо» різного віку, стародавні «корені» гір ранньопротерозойського віку в межах Українського щита, під Карпатами та Гірським Кримом.

Кабінет вченого містився на другому поверсі.

1966—76 — Субботін Серафим Іванович (1906—76) — геофізик, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), засновник і перший директор інституту (1960—76). У 1963—76 — академік-секретар Відділення наук про Землю і Космос АН УРСР, голова Міжземного геофізичного комітету при Президії АН УРСР. Відзначений Державними преміями УРСР (1972, 1984 — посмертно), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1976). Основні праці присвячено гравіметрії, вивченню глибинної будови земної кори і верхньої мантії України та Карпато-Балканського регіону, розробці нової теорії глибинних процесів і тектогенезу.

Кабінет і приймальня вченого містилися на другому поверсі, робочий кабінет — на четвертому (тепер кімната № 440).

1966—96 — Чекунов Анатолій Васильович (1932—96) — геолог-геофізик, акад. АН УРСР (з 1979), академік-секретар Відділення наук про Землю (1983—88).

В інституті — з 1961, у 1973—76 — заступник директора закладу, 1976—91 — директор, одночасно — завідувач відділу геологічних проблем глибинної геофізики. З 1993 — почесний дирек-

тор. Досліджував глибинну будову та еволюцію земної кори, геотектоніку, питання геологічної інтерпретації геофізичних даних. Один з ініціаторів і керівників робіт з глибинного сейсмічного зондування в Україні.

Працював у кабінеті директора на другому поверсі, а також у кімнатах № 334, 402.

1981 на фасаді будинку на пошанування С. Субботіна встановлено меморіальну дошку — бронзовий бюст у круглій напівсфері (ск. М. Рапай, арх. А. Ігнащенко) [535].

Лариса Гаврилюк, Ніна Смирнова.

172. ІНСТИТУТ ГЕОХІМІЇ, МІНЕРАЛОГІЇ ТА РУДОУТВОРЕННЯ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Просп. Академіка Палладіна, 34. Будинок інституту розташований з відступом від червоній лінії забудови. Споруджений 1967. Чотириповерховий, цегляний. Заклад утворено 1969 на базі Сектора геохімії, мінералогії, петрографії і рудних родовищ та Сектора металогенії Інституту геологічних наук АН УРСР як Інститут геохімії і фізики мінералів АН УРСР. З 1993 — Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення АН УРСР (тепер НАН України) та Держкомгеології України (з 1996).

У цьому будинку працювали: 1969—93 Белєвцев Яків Миколайович (1912—93) — геолог, акад. АН УРСР (з 1967). Завідувач відділу (з 1969), заступник директора (1978—88), науковий керівник відділення металогенії (до 1990), 1990—93 — радник при дирекції інституту. У цей період відзначений Державними преміями УРСР (1973) та СРСР (1974), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1983).

Основні праці присвячено дослідженню будови та умов утворення залізрудних родовищ Криворізького залізрудного басейну та рідкісно-металевих родовищ Українського щита, теорії метаморфогенного рудоутворення. Працював у кімнаті № 404.

1969—95 — Матяп Іван Васильович (1930—95) — вчений у галузі радіоспектроскопії мінералів, чл.-кор. АН УРСР (з 1988). З 1969 — завідувач відділу, 1977—82 — заступник директора інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1983). Основні праці присвячено аналізу структур мінералів на основі вивчення енергетичних і просторових характеристик верхніх електронних оболонок.

Працював у кімнаті № 105.

1969—86 — Поваренних Олександр Сергійович (1915—86) — мінералог і криста-

172. Просп. Академіка Палладіна, 34.

лохімік, акад. АН УРСР (з 1973), заслужений діяч науки УРСР (з 1975). З 1969 до 1986 — завідувач відділу інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1983), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1973). Один із зачинателів кристалохімічного напрямку досліджень в Україні. Наукові праці в галузі нової систематики мінералів на кристалохімічній основі. Розробив основи кристалохімічної теорії твердості, теорії пружності, інфрачервоних спектрів та ін. властивостей мінералів, здійснював дослідження з методології та історії мінералогії.

Працював у кімнатах № 231, 405. 1969—96 — Смененко Микола Пантелеймонович (1905—96) — геолог-петрограф, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1957), академік-секретар Президії АН УРСР (1948—50), віце-президент АН УРСР (1950—70). Організатор і перший директор інституту (1969—77) та завідувач відділу (1969—87), з 1987 — радник при дирекції. Відзначений Державною премією УРСР (1973), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1981). Досліджував залізисто-кременисті формації Українського щита, закономірності розміщення залізородних родовищ у його межах, структури рудних полів Кривого Рога. Автор геохімічної кисневодневої моделі Землі. Обґрунтував перспективи металоносності і критерії прогнозування родовищ металів в УРСР.

Працював у кімнаті № 312. 1969—81 — Ткачук Лук'ян Григорович (1902—81) — геолог, літолог, акад. АН УРСР (з 1972). У 1969—81 — завідувач відділу інституту. Брав участь у складанні перших геологічних, тектонічних і літолого-палеогеографічних карт України і першої в світі карти метаморфітів Карпат, Балкан та Дінарид. Досліджував речовинний склад, структурно-текстурні особливості петрографічних відмін у породах магматичних і метаморфічних комплексів Українського щита, а також осадові та осадочно-вулканогенні формації переважно Карпат і південно-західної частини Східно-Європейської платформи. Один з основоположників літології осадових порід в Україні.

Працював у кімнаті № 440. 1969—87 — Усенко Іван Степанович (1906—87) — геолог-петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1986). 1969—87 — завідувач відділу інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1981), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1975). Досліджував основні та ультраосновні породи раннього докембрію, петрографію магматичних метаморфічних й дайковоэфузивних порід і породоутворюючі мінерали, розробив критерії пошуків нікеленових ультрабазитів, класифікацію геологічних формацій Українського щита.

Працював у кімнаті № 229. У цьому будинку також працював 1971—79 у кімнаті № 404 завідувачем відділу акад. АН УРСР Лазаренко Євген Костянтинович (1912—79), у 1969—71 — директор Інституту геологічних наук АН УРСР (на вул. Гончара, 55-6). 1993 на будинку встановлено лабрадоритову меморіальну дошку з бронзовим барельєфним портретом Є. Лазаренка (ск. О. Ковальов) [536].

Елла Піскова, Ніна Смирнова.

173. Вул. Вишгородська, 67.

173. ІНСТИТУТ ГЕРОНТОЛОГІЇ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ ГОРЄВ М. М. (іст.). Вул. Вишгородська, 67. Комплекс споруд інституту складається з трьох корпусів, зведених 1964—72. Експеримен-

174. Вул. Желябова, 8/4.

ІНСТИТУТ ГІДРОМЕХАНІКИ

тальний корпус, розташований на червоній лінії забудови вулиці, має дві секції (чотири-і шестиповерхову). Споруджений 1965 для Інституту геронтології та експериментальної патології АМН СРСР, заснованого 1958. З 1964 — Інститут геронтології АМН СРСР, з 1991 — Науково-дослідний інститут геронтології МОЗ України, з 1993 — Інститут геронтології АМН України.

1965—92 у цьому будинку працював один із засновників і перший директор (1958—61) інституту Горєв Микола Миколайович (1909—92) — патофізіолог, акад. АМН СРСР (з 1953), заслужений діяч науки УРСР (з 1951). 1962—77 — завідувач лабораторії патологічної фізіології, з 1977 — науковий консультант. У цей період відзначений Державною премією УРСР (1984). Основні праці присвячено проблемам фізіології та патології кровообігу (питанням шоку, гіпертонії, інфаркту міокарда, атеросклерозу).

Працював у кімнаті № 76.

1997 на фасаді будинку на пошанування М. Горєва встановлено меморіальну дошку із білого мармуру (ск. Г. Навроцький) [537].

Лариса Андрианова.

174. ІНСТИТУТ ГІДРОМЕХАНІКИ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Желябова, 8/4. На червоній лінії забудови. Комплекс споруд складається з двох корпусів, зведених для інституту у 1956 і 1970-х рр. Заклад веде свій початок від Науково-дослідного інституту водного господарства при РНК УРСР (1926), з 1934 — при АН УРСР. 1938 реорганізований в Інститут гідрології. З 1944 — Інститут гідрології і гідротехніки, з 1963 — Інститут гідромеханіки АН УРСР (тепер ІІАН України).

У головному корпусі, спорудженому 1956 (триповерховий, цегляний), працювали: 1958—70 — Павленко Георгій Євстафійович (1898—1970) — вчений у галузі гідромеханіки й теорії корабля, акад. АН УРСР (з 1961). 1958—62 — завідувач відділу гідромеханіки судна, 1962—70 — науковий консультант інституту. Одночасно — професор кафедри теорії корабля Одеського інституту морського флоту, де працював до цього. Автор праць з питань геометрії, статки, опору води рухові корабля, суднових двигунів, безпеки плавання, автоматизації судноводіння. Разом з Г. Сухомелом створив теорію руху суден в обмеженому фарватері (1956—65). Розробив конструкцію оригінальних вимірвальних приладів для експериментального вивчення морехідних якостей суден, засновник наукової школи.

Робочий кабінет містився на третьому поверсі у кімнаті № 52.

1956—70 — Пишкін Борис Андрійович (1893—1970) — вчений у галузі гідротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). В інституті з 1948. Завідувач відділу динаміки прибережної зони морів та водосховищ (1948—70), одночасно (з 1962) — завідувач кафедри Київського університету. Наукові праці присвячено динаміці берегів морів і водосховищ, зокрема теорії вітрових хвиль у прибережній зоні і дії цих хвиль на гідротехнічні споруди і береги, розробці методів захисту берегів від розмивання і затоплення.

Робочий кабінет містився на третьому поверсі у кімнаті № 47.

1956—66 — Сухомел Георгій Йосипович (1888—1966) — вчений у галузі гідравліки й гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1957). В інституті — з 1927; 1940—58 — директор, 1958—66 — науковий консультант. У своїх дослідженнях розвинув теорію нерівномірного руху рідини з вільною поверхнею у відкритих водотоках. Експериментально встановив і теоретично довів можливість двох форм руху води у відкритих руслах та гідротехнічних спорудах. Розв'язав ряд проблем інженерної гідравліки.

1956—58 робочий кабінет Г. Сухомела містився на другому поверсі у кімнаті № 18.

1973 на фасаді будинку встановлено меморіальні дошки на пошанування Г. Павленка (бронзова з барельєфним портретом; ск. І. Троцюк-Копайгоренко, арх. В. Гнездилов) та Г. Сухомела (з чорного граніту з бронзовим накладним портретом; ск. Н. Деревус, арх. А. Сницарев) [538].

Елла Піскова, Лариса Федорова.

175. ІНСТИТУТ ЕКОГІГІЄНИ І ТОКСИКОЛОГІЇ ім. Л. МЕДВЕДЯ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Героїв оборони, 6. Комплекс споруд складається з двох корпусів, побудованих для інституту 1969—70. Заклад заснований 1964 як Всесоюзний науково-дослідний інститут гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас МОЗ СРСР. З 1991 — у підпорядкуванні МОЗ України, з 1994 — Інститут здоров'я ім. Л. Медведя, з 1997 — Інститут екогігієни і токсикології ім. Л. Медведя МОЗ України. У головному корпусі, спорудженому

175. Вул. Героїв оборони, 6.

176. Вул. Васильківська, 45.

1970 торцем до червоної лінії забудови вулиці (чотириповерховий, панельний, облицьований керамічною плиткою), працювали: 1970—96 — Каган Юрій Сооломонович (1924—96) — вчений у галузі токсикології, чл.-кор. АН України (з 1991). У 1964—96 — завідувач відділу загальної токсикології. Наукові праці присвячено токсикології фосфорорганічних сполук, гігієнічній та токсикологічній класифікації пестицидів. Працював у кімнаті № 204.

1970—82 — Медведь Лев Іванович (1905—82) — учений-гігієніст, акад. АМН СРСР (з 1969) і Міжнародної

академії з охорони навколишнього середовища (з 1973), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). Організатор і перший директор інституту (1964—82). Одночасно у 1970—82 — експерт Всесвітньої організації охорони здоров'я, один із засновників і почесний президент Міжнародної асоціації сільської медицини (з 1969), голова Наукового товариства гігієністів УРСР. Наукова спадщина ученого охоплює питання санітарного законодавства з гігієни праці в сільськогосподарському виробництві; організації попереджувального санітарного нагляду; профілактики порушень здоров'я людей під час роботи з пестицидами; гігієнічної класифікації та добору засобів захисту рослин, полімерних матеріалів, що використовуються в різних галузях народного господарства; охорони навколишнього середовища тощо. Засновник нового розділу медицини — гігієни застосування пестицидів.

Працював у кімнаті № 21.

1985 на фасаді будинку на пошанування Л. Медведя встановлено бронзову меморіальну дошку у вигляді розгорнутої книжки з барельєфним портретом ученого (ск. В. Міненко, арх. В. Лапшов) [539].

Елла Піскова, Лариса Федорова.

176. ІНСТИТУТ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПАТОЛОГІЇ, ОНКОЛОГІЇ І РАДІОБІОЛОГІЇ ім. Р. КАВЕЦЬКОГО, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Васильківська, 45. Комплекс споруд складається з п'яти корпусів, побудованих для інституту в 1960—70-і рр. Заклад заснований 1960 як Український науково-дослідний інститут експериментальної та клінічної онкології МОЗ УРСР, з 1971 — Інститут проблем онкології АН УРСР, з 1991 — Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології АН України (тепер — НАН України). У 1978 інституту присвоєно ім'я акад. АН УРСР Р. Кавецького.

У головному (лабораторному) корпусі інституту, спорудженому на поч. 1960-х рр. на червоній лінії забудови вулиці (чотириповерховий, цегляний, на рівні другого поверху з'єднаний перехідом з п'ятиповерховим корпусом, спорудженим у 1970-х рр.), працювали: засновник і перший директор інституту Кавецький Ростислав Євгенович (1899—1978) — патофізіолог-онколог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1960), директор Інституту клінічної фізіології АН УРСР (1946—52) і голова Відділів АН УРСР (1952—61, 1963—66). Під час роботи у цьому будинку — директор зазначеного закладу (1960—78). Відзначений Державними преміями УРСР (1972, 1981 — по смертно), премією ім. О. Богомольця АН УРСР (1964).

Під його керівництвом інститут став центром досліджень з найбільш актуальних питань онкології й однією з провідних наукових установ країни з проблем канцерогенезу та взаємодії організму і пухлин. Р. Кавецький — один з видатних вчених, які розробляли проблему раку. Разом з колективом інституту зробив значний внесок у розкриття сутності пухлинного процесу, виявлення причин і механізмів його виникнення, накреслив і розробив шляхи запобігання і комплексного лікування злоякісних новоутворень. Засновник

української школи онкологів експериментального профілю.

Робочий кабінет ученого містився на третьому поверсі (тепер кімната № 115). У 1979 тут відкрито меморіальну кімнату-музей Р. Кавецького.

Пінчук Вадим Григорович (1930—96) — патологоанатом-онколог, акад. АН УРСР (з 1991). В інституті — з 1961. 1966—70 — завідувач лабораторії, з 1971 — завідувач відділу і заступник директора, 1979—96 — директор інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1981), премією ім. О. Богомольця АН УРСР (1979). Досліджував проблеми цитології, радіобіології та експериментальної онкології. Наукові праці присвячено питанням патанатомії променевої хвороби, ультраструктури пухлинних клітин людини і тварин, вивченню механізмів канцерогенезу, дії хіміотерапевтичних препаратів на пухлинну клітину й ін.

Працював у кабінеті директора й у кімнаті № 45 на другому поверсі.

У цьому будинку працював також 1977—87 завідувачем відділу чл.-кор. АН УРСР Затула Дмитро Григорович (1923—87), у 1970—77 в Інституті мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного АН УРСР, його директор 1972—77.

1981 на фасаді будинку на пошанування Р. Кавецького встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом ученого (ск. О. Скобляков, арх. К. Сидоров) [540].

Наталія Пінчук, Елла Піскова.

177. ІНСТИТУТ ЕЛЕКТРОДИНАМІКИ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Просп. Перемоги, 56. Комплекс споруд складається з двох корпусів, побудованих 1961 і 1983 для інституту, що раніше розміщувався на вул. Гончара, 55-б. Заснований 1947 на базі електротехнічного відділу Інституту енергетики АН УРСР як Інститут електротехніки АН УРСР. З 1963 — Інститут електродинаміки АН УРСР (тепер НАН України).

У головному корпусі інституту, спорудженому 1961 на червоній лінії забудови вулиці (п'ятиповерховий, цегляний), працювали: 1961—85 — Мілях Олександр Миколайович (1906—85) — вчений у галузі електродинаміки, чл.-кор. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1981). В інституті — з 1947. У 1959—73 — директор, з 1973 — завідувач відділу інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1975), премією ім. Г. Проскури АН УРСР (1983). Основні праці присвячено теорії складних електричних кіл і електродинамічних систем, методам дослідження, перетворення і стабілізації електромагнітних процесів.

Працював на третьому поверсі.

1961—86 — Постников Іван Матвійович (1906—90) — вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки України (з 1982). В інституті з 1954, у 1963—86 — завідувач відділу. Одночасно очолював кафедру Київського політехнічного інституту (з 1950). Відзначений Державними преміями УРСР (1977, 1990). Основні праці — з проблем теорії, проектування й експлуатації електричних машин.

Працював у кімнаті № 252.

У цьому будинку також працювали: 1973 — завідувачем відділу і науковим консультантом чл.-кор. АН УРСР Не-

178. Вул. Вишгородська, 69.

стеренко Анатолій Дмитрович (1899 — 1975), у 1951—59 — директор інституту що містився на вул. О. Гончара, 55-б; 1961—63 — завідувачем лабораторії акад. АН УРСР, чл.-кор. АН СРСР Хренов Костянтин Костянтинович (1894—1984), пізніше — в Інституті електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР [541]. *Світлана Мала, Елла Піскова.*

178. ІНСТИТУТ ЕНДОКРИНОЛОГІЇ ТА ОБМІНУ РЕЧОВИН, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ КОМИСАРЕНКО В. П. (іст.). Вул. Вишгородська, 69. Комплекс споруд складається з трьох корпусів, побудованих для інституту у 1970, 1976, 1992. Заснований 1965 як Київський науково-дослідний інститут ендокринології та обміну речовин МОЗ УРСР. З 1992 — у системі АМН України, з 1993 — Інститут ендокринології та обміну речовин ім. В. Комисаренка АМН України.

У лабораторно-експериментальному корпусі, спорудженому 1970 на червоній лінії забудови вулиці (п'ятиповерховий, панельний, обкладений керамічною плиткою), працював 1970—93 засновник і перший директор інституту Комисаренко Василь Павлович (1907—93) — патофізіолог, ендокринолог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1960). 1965—86 — директор інституту, з 1987 — радник при дирекції. Одночасно — голова Українського Комітету захисту миру (1960—75), член Всесвітньої Ради Миру (з 1962). У цей період відзначений Державною премією УРСР (1976). Основні праці присвячено механізму дії гормонів та лікувальним препаратам. Синтезував і впровадив у медичну практику хлоридан, кортикогонін і спленін.

Працював у кабінеті директора на другому поверсі.

1997 на фасаді будинку на пошанування В. Комисаренка встановлено бронзову меморіальну дошку (ск. В. Зноба, арх. О. Андрєєв) [542].

Світлана Мала, Елла Піскова.

179. ІНСТИТУТ ЗАГАЛЬНОЇ ТА НЕОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ім. В. ВЕРНАДСЬКОГО, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Просп. Академіка Палладіна, 32/34. Комплекс споруд складається з двох корпусів, побудованих для інституту, що до 1969 розміщувався на вул. Леонтовича, 9. Заклад веде

початок з Хімічної лабораторії, заснованої 1918 у складі Відділу фізико-математичних наук УАН. У 1931 після її об'єднання з Науково-дослідним інститутом хімії Наркомпрому УСРР було створено Інститут хімії ВУАН, з 1945 — Інститут загальної та неорганічної хімії АН УРСР (тепер НАН України). З 1993 інститут носить ім'я першого президента Української АН Вернадського Володимира Івановича (1863—1945) — засновника і першого директора Хімічної лабораторії УАН.

У будинку на вул. Леонтовича, 9 (триповерховий, цегляний, споруджений у 1920 — 30-і рр. на подвір'ї. Тепер — корпус № 4 Інституту біохімії НАН України) працювали:

1941 та 1945—68 — Бабко Анатолій Кирилович (1905—68) — хімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). В інституті з 1941. У 1941—68 — завідувач лабораторії інституту, одночасно з 1944 — завідувач кафедри Київського університету. Наукові дослідження з питань хімії комплексних сполук, теорії і практики хімічного аналізу.

Працював на другому поверсі.

1945—67 — Думанський Антон Володимирович (1880—1967) — хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки і техніки Каз. РСР (з 1942), заслужений діяч науки УРСР (з 1950). 1945—60 — директор інституту, завідувач лабораторії (до 1965), 1965—67 — старший науковий співробітник. Наукові праці присвячено проблемам колоїдної хімії. Розробив нові методи кількісного визначення зв'язаної води і загальні принципи ліофілізації дисперсних фаз. Створив наукову школу. Був відповідальним редактором «Українського хімічного журналу» та головним редактором заснованого ним у 1935 «Коллоїдного журналу» (у цей період видавався в Москві). Ім'я А. Думанського присвоєно Інституту колоїдної хімії і хімії води НАН України.

Працював на другому поверсі.

1931—41 та 1945—52 — Ізбеков Володимир Олексійович (1881—1963) — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Науковий співробітник, завідувач сектора неорганічної хімії (1931—41), завідувач лабораторії рідкісних металів (1945—52). Одночасно викладав у Київському політехнічному інституті і Київському університеті — професор, завідувач кафедр. Досліджував проблеми електрохімії розплавлених солей та хімічної переробки мінеральної сировини, вилучення рідкісних металів з відходів виробництва.

1931—41 та 1945—47 — Плотников Володимир Олександрович (1873—1947) — фізико-хімік, акад. УАН (з 1920), чл.-кор. АН СРСР (з 1932), завідувач Хімічної лабораторії УАН (з 1920). Директор інституту (1931—41), завідувач лабораторії (1945—47). Одночасно викладав у Київському політехнічному інституті (1899—1941) — професор, завідувач кафедри, декан, проректор. Основні наукові праці присвячено питанням мінеральної хімії та електрохімії неводних розчинів. Експериментально підтвердив хімічну теорію розчинів Д. Менделєєва і уперше одержав металічний алюміній електролізом неводних розчинів при звичайній температурі.

1930—41 та 1945—58 — Фіалков Яків Натулович (1895—1958) — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Працював ст. науковим співробітником, завідувачем відділу, лабораторії. Одночасно — завідувач кафедри Київського фармацевтичного інституту, професор Київського політехнічного інституту та Київського університету (1929—58). Наукові праці з неорганічної хімії, зокрема з питань комплексних сполук і фізико-хімічного аналізу розчинів. Працював на другому поверсі.

1931—38 — Яворський Володимир Полікарпович (1876—1942) — хімік, акад. АН УРСР (з 1934), заслужений діяч науки УРСР (з 1934), директор Інституту органічної хімії і технології АН УРСР (з 1939), об'єднаного Інституту неорганічної і органічної хімії АН УРСР (1941—42; в Уфі). У 1931—38 — завідувач сектора Інституту хімії АН УРСР. Одночасно викладач, завідувач кафедри Київського університету (1935—39). Основні дослідження стосуються ненасичених сполук і синтезу ненасичених спиртів за допомогою галогенмагній-органічних сполук.

У цьому будинку також працювали: акад. АН УРСР Городиський Олександр Володимирович (1930—92) — у 1951—69; акад. АН УРСР Делімарський Юрій Костянтинович (1904—90) — у 1934—69; 1960—73 директор інституту; чл.-кор. АН УРСР Сажин Віктор Сергійович (1917—85) — у 1961—69 (всі з 1969 продовжували працювати у новому будинку інституту на просп. Академіка Палладіна, 32/34); акад. АН УРСР Кульський Леонід Адольфович (1903—93) — у 1938—75; чл.-кор. АН УРСР Куриленко Онисим Данилович (1904—82) — у 1962—74, у 1962—68 — заступник директора інституту; акад. АН УРСР Овчаренко Федір Данилович (1913—96) — у 1949—74 (всі з 1968 продовжували працювати в цьому ж будинку в новоутвореному Інституті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР, що з 1974—75 розміщується на бульв. Академіка Вернадського, 42). В адміністративному корпусі (просп. Академіка Палладіна, 32/34; споруджений 1967—69 з відступом від червоної лінії забудови, чотириповерховий, цегляний) працювали: 1969—92 — Городиський Олександр Володимирович (1930—92) — хімік, акад. АН УРСР (з 1978). В інституті — з 1951; з 1970 — завідувач відділу, 1971—73 — заступник директора, з 1973 — директор інституту. Відзначений премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1972). Основний напрям наукових досліджень — кінетика електродних процесів, електрохімія неорганічних матеріалів. Прикладні дослідження стосуються гальванотехніки, електрометалургії, перетворення енергії та інформації, одержання неорганічних матеріалів.

Працював у кабінеті директора на другому поверсі.

1969—90 — Делімарський Юрій Костянтинович (1904—90) — хімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). В інституті — з 1934. 1960—73 — директор, з 1973 — завідувач відділу. Одночасно — голова Відділу хімічних та геологічних наук АН УРСР (1957—59), очолював кафедру Київського університету, відзначений Державною премією УРСР (1988), премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР

(1972). Основні праці з теорії електродних потенціалів, електрохімічної кінетики, полярографії розплавів, розробки методів одержання рідкісних і тугоплавких металів. Відкрив явище електродітичного перенесення металів з катоди на анод.

Працював на другому поверсі в кабінеті директора.

1969—85 — Сажин Віктор Сергійович (1917—85) — хімік-технолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). В інституті — з 1961; 1966—77 — заступник директора, одночасно завідувач відділу (до 1985). Наукові дослідження присвячені теоретичним основам і технології комплексного використання мінеральної сировини. Працював на 4-му поверсі.

У цьому будинку працював також 1969—75 акад. АН УРСР Пилюпенко Анатолій Терентійович (1914—93) — заступник директора 1969—71, у 1975—88 — директор Інституту колоїдної хімії та хімії води (у будинку на бульв. Академіка Вернадського, 42) [543].

Ніна Коваленко, Елла Піскова.

180. ІНСТИТУТ КІБЕРНЕТИКИ ім. В. ГЛУШКОВА, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст., мист.). Вул. Академіка Глушкова, 40. З 1960-х до кін. 1995 — поч. 1996 частина корпусів розміщувалася на просп. Науки, 41. Тепер весь інститут займає комплекс споруд за зазначеною адресою. Веде свій початок з Обчислювального центру АН УРСР, створеного 1957. Після 1962 реорганізований в Інститут кібернетики АН УРСР (тепер НАН України). 1982 йому присвоєно ім'я акад. АН УРСР В. Глушкова.

Корпус № 10 (просп. Науки, 41) розташований на червоній лінії забудови вулиці, на перетині з вул. Лисогорською. Споруджений у 1960-х рр. П'ятиповерховий, цегляний (тепер — один з корпусів Інституту фізики напівпровідників НАН України).

Корпус № 1 (вул. Академіка Глушкова, 40). Споруджений 1973 на червоній лінії забудови вулиці. Дванадцятиповерховий, цегляний, блочний. Голівну стіну фойє конференцзали цього корпусу вкриває мозаїка «Майстри часу» (заг. пл. 80 кв. м.; смальта, керамічна плитка, шлакоситал, кольорове скло). В центрі композиції — п'ять чо-

ловічих постатей, що уособлюють сучасних науковців. Навколо них у колоподібному русі пролітають складні динамічні структури, що асоціюються з фізичними процесами. Мозаїка виконана в яскравій кольоровій гамі, в якій переважають синьо-блакитні, червоні, жовті тони. Протиставлення площинних та об'ємних елементів створює ефект просторового напруження (художники Г. Зубченко, Г. Пришєдько). Корпус № 2 (вул. Академіка Глушкова, 40). Споруджений 1973 на червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний.

Корпус № 6 (вул. Академіка Глушкова, 40). Споруджений 1971 на червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний. Торцеву стіну суцільним килимом вкриває мозаїка «Триумф кібернетиків», виконана, як і в корпусі № 1, у складній мішаній техніці (заг. пл. 96 кв. м; смальта, керамічна плитка, шлакоситал, кольорове скло). Являє собою композицію, елементи якої символізують науку, прогрес, технічні досягнення. Яскраве динамічне панно побудоване на протиставленні підкреслено площинних та об'ємних деталей, що надає зображенню значної просторової активності (художники Г. Зубченко, Г. Пришєдько).

У корпусах інституту працювали: Глушков Віктор Михайлович (1923—82) — вчений у галузі математики, кібернетики, обчислювальної техніки і систем управління, акад. АН УРСР (з 1962) і АН СРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1969), віце-президент АН УРСР (1962—82). З 1957 директор Обчислювального центру АН УРСР, перетвореного з його ініціативи на Інститут кібернетики АН УРСР, який він очолював до кінця життя. Під час керівництва В. Глушкова інститут створив ряд першокласних ЕОМ і АСУ, що відіграли важливу роль у розвитку сучасного математичного машинобудування і систем автоматизованого управління складними об'єктами, які широко застосовуються у практиці. Одночасно — засновник і завідувач кафедри Московського фізико-технічного інституту (1969—82). Під його головуванням підготовлено і видано першу у світі «Енциклопедію кібернетики» (українською і російською мовами; 1973, 1975), відзначену Державною премією УРСР (1978). У цей період став лауреатом Ленінської премії (1964), Державних премій СРСР (1968, 1977) і УРСР (1970), премій ім. М. Крилова (1967) та ім. С. Лебедева (1979) АН УРСР, ім. А. Крилова АН СРСР (1980). Президією АН УРСР засновано премію ім. В. Глушкова (1983). Працював у корпусі № 10 (просп. Науки, 41) — до 1973. З 1973 до 1982 — у корпусі № 1 (вул. Академіка Глушкова, 40) на восьмому поверсі. 1982 тут відкрито меморіальний кабінет ученого. У вестибюлі цього корпусу 1983 встановлено бронзове погруддя В. Глушкова на гранітному постаменті (вис. 3 м; ск. В. Зноба).

Кухтенко Олександр Іванович (1914—94) — вчений у галузі технічної кібернетики, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). 1963—88 — завідувач відділу, пізніше — радник при дирекції. Одночасно викладав у Київському інституті цивільної авіації. Відзначений Державними преміями

180. Вул. Академіка Глушкова, 40.

УРСР (1978, 1991), премією ім. В. Глушкова АН УРСР (1986). Наукові праці присвячено динаміці неголомних систем, теорії автоматичного керування, аксіоматичній теорії динамічних керувань систем, побудові складних технічних систем керування.

Працював у корпусі № 10 (просп. Науки, 41), у кімнаті № 452.

Михалеви́ч Володимир Сергійович (1930—94) — вчений у галузі кібернетики, акад. АН УРСР (з 1973), акад. АН СРСР (з 1984), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1990). В інституті з 1958, з 1962 — заступник директора й завідувач відділу, з 1982 — директор. Одночасно — професор Київського університету (1966—68), з 1969 — професор Московського фізико-технічного інституту; з 1988 — академік-секретар Відділення АН УРСР.

Відзначений Державною премією УРСР (1973), Державною премією СРСР (1981), преміями ім. М. Крилова (1971) та В. Глушкова (1984) АН УРСР. Наукові праці присвячено теорії оптимальних рішень, розробці математичного апарата економічної кібернетики. Створив і розвинув метод послідовного аналізу варіантів та концепцію інформатизації суспільства.

Працював у корпусі № 10 (просп. Науки, 41) до 1973; у корпусі № 1 (вул. Академіка Глушкова, 40) з 1973 до 1982, у корпусі № 2 за тією ж адресою — у кімнатах №№ 214—216 з 1982 до 1994 [544].

Анатолій Куляс.

Галина Скляренко, Лариса Шевченко.

181. ІНСТИТУТ КОЛОЇДНОЇ ХІМІЇ ТА ХІМІЇ ВОДИ ім. А. ДУМАНСЬКОГО, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Бульв. Академіка Вернадського, 42. Комплекс споруд інституту складається з трьох основних корпусів, зведених 1974—75 і кількох допоміжних будівель. До цього заклад розміщувався на вул. Леонтовича, 9. Утворений 1968 на базі сектора хімії і технології води та сектора фізичної хімії дисперсних систем Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР як Інститут колоїдної хімії та хімії води АН УРСР (тепер — НАН України). З 1980 інститут носить ім'я акад. АН УРСР Думанського Антона Володимировича (1880—1967) — директора Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР у 1945—60.

У корпусі № 1 (споруджений 1974 на червоній лінії забудови вулиці; п'ятиповерховий, панельний) працювали: 1974—82 — Куриленко Онисим Данилович (1904—82) — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1974), заступник директора Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР (1962—68). В Інституті колоїдної хімії та хімії води — з 1968. 1968—75 — директор інституту, з 1975 — завідувач відділу. Наукові праці — з фізичної та колоїдної хімії; досліджував електричні властивості дисперсних систем, термодинаміку взаємодії дисперсної фази з дисперсійним середовищем, проблеми гідрофільності дисперсій.

Працював у кімнаті № 306.

1974—96 — Овчаренко Федір Данилович (1913—96) — хімік, акад. АН УРСР (з 1961), голова Відділу хімічних та геологічних наук АН УРСР (1961—63). Директор інституту (у 1968), одночасно завідувач відділу (до 1983), керівник

відділення інституту (1983—88). У цей період відзначений премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1981). Наукові праці — в галузі колоїдної хімії, історії хімії. Досліджував періодичне осадоутворення, структуру, адсорбацію, іонний обмін, гідрофільність дисперсних мінералів, модифікацію їхньої поверхні. Створив новий науковий напрям у дослідженні ліофільності дисперсних матеріалів. Працював у кімнаті № 414. У корпусі № 2 (споруджений 1975 на червоній лінії забудови вулиці; дев'ятиповерховий, панельний) працювали: 1975—93 — Кульський Леонід Адольфович (1903—93) — хімік, акад. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1968), керівник лабораторії, заступник директора Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР (1938—65), керівник Сектора хімії і технології води АН УРСР (1965—68). В інституті з 1968. У 1968—73 — завідувач сектора й заступник директора, 1973—87 — завідувач відділу, з 1987 — радник при дирекції інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1976), премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1985). Один із творців нової галузі науки — хімії та технології води. Автор теорії класифікації домішок води за їхнім фазово-дисперсним станом, що є методологічною основою сучасної теорії водообробки.

Працював у кімнаті № 709.

1975—93 — Пилипенко Анатолій Терентійович (1914—93) — хімік, акад. АН УРСР (з 1976).

У 1975—88 — директор і одночасно завідувач відділу, з 1988 — почесний директор інституту. У цей період відзначений Державною премією УРСР (1984), премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1984). Основні наукові праці з проблем застосування комплексних сполук та органічних реактивів в аналізі неорганічних матеріалів, дослідження різнолігандних комплексів металів.

Працював у кімнаті № 340 [545].

Елла Піскова, Ніна Смирнова.

182. ІНСТИТУТ МЕТАЛОФІЗИКИ ім. Г. КУРДЮМОВА, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Бульв. Академіка Вернадського, 36. Комплекс споруд інституту складається з п'яти корпусів, зведених 1965—85. Заклад веде свій початок з Дніпропетровського

182. Бульв. Академіка Вернадського, 36.

фізико-технічного інституту, заснованого 1932 за участю Г. Курдюмова. На базі лабораторії кристалізації цього інституту, а також відділу металофізики Інституту чорної металургії АН УРСР та відділу дифузійних процесів Інституту фізики АН УРСР у 1945 в Києві було відкрито Лабораторію металофізики АН УРСР, що мала статус науково-дослідного інституту. У 1955 її реорганізовано в Інститут металофізики АН УРСР (тепер — НАН України), з 1996 носить ім'я акад. АН УРСР і АН СРСР Курдюмова Георгія В'ячеславовича (1902—96) — засновника вітчизняної наукової школи металофізиків, директора Лабораторії металофізики АН УРСР у 1945—51 (розміщувалася на вул. Терещенківській, 3).

У лабораторному корпусі Інституту металофізики (споруджений 1965 на червоній лінії забудови вулиці; чотириповерховий, цегляний) працювали: 1965—90 — Гріднев Віталій Никифорович (1908—90) — фізик, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1982), ректор Київського політехнічного інституту (1952—55). 1955—85 — директор інституту, 1985—90 — завідувач відділу та радник при дирекції. Одночасно у 1957—58 та 1970—82 — академік-секретар Відділення фізики АН УРСР. Відзначений Державними преміями УРСР (1974, 1981), Державною премією СРСР (1986), премією ім. К. Сильницького АН УРСР (1988). Наукові праці присвячено металознавству, зокрема фазовим перетворенням у залізних і титанових сплавах при звичайних і високих швидкостях нагрівання. Розробив фізичні основи швидкісного термозміцнення сталей і сплавів. Під його керівництвом розроблено ряд оригінальних методів термічної обробки вуглецевих сталей і сплавів на титановій основі з метастабільною структурою.

Працював у кабінеті директора (тепер — меморіальний музей вченого) й у кімнаті № 302.

1965—88 — Кривоглаз Михайло Олександрович (1929—88) — фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). В інституті — з 1951, завідувач відділу (з 1964). Одночасно викладав у Київському університеті (1963—70). Відзначений Державними преміями УРСР (1978, 1988). Наукові праці — в галузі теорії твердого тіла, зокрема розсіяння рентгєнівських променів і нейтронів реальними кристалами. Запровадив поняття про флуктуони та розвинув їхню теорію.

Працював у кімнаті № 429.

1965—81 — Свєчников Василь Миколайович (1891—1981) — вчений у галузі металознавства, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1951). В інституті — з 1953. 1953—75 — завідувач відділу, з 1975 — науковий консультант. Відзначений Державною премією УРСР (1980). Наукові праці присвячено побудові діаграм фазових рівноваг, дослідженню залежності фізико-хімічних властивостей сплавів від їхньої структури і характеру фазових рівноваг.

Працював у кімнаті № 204.

1965—92 — Смирнов Адріан Анатолійович (1908—92) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1984), віце-президент АН УРСР (1970—74). В інститу-

ті — з 1950. 1955—87 — завідувач відділу, 1987—92 — науковий консультант. Одночасно у 1963—66 був головою Відділу фізики АН УРСР. Відзначений Державними преміями УРСР (1978, 1988), премією ім. К. Синельникова АН УРСР (1981). Наукові дослідження в галузі теорії недосконалих металевих кристалів і з окремих питань теорії поля. Розвинув теорію електронного енергетичного спектра впорядкованих сплавів, електроопору металів і сплавів, фазових перетворень і дифузії в металах і сплавах, розсіяння повільних нейтронів в упорядкованих сплавах. Працював у кімнаті № 426.

1983 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку на пошанування акад. АН УРСР Данилова Віталія Івановича (1902—54) — директора Лабораторії металофізики АН УРСР (1951—54) з барельєфним портретом ученого (ск. М. Білик, арх. В. Савченко) [546].

Світлана Мала, Елла Піскова.

183. ІНСТИТУТ МЕХАНІКИ ім. С. ТИМОШЕНКА, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Нестерова, 3. Комплекс споруд інституту складається з трьох цегляних будинків, зведених 1961—73 на червоній лінії забудови вулиці та у глибині ділянки. Корпус № 1 — десятиповерховий (1973), корпус № 2 — чотириповерховий (1967), корпус № 3 — чотириповерховий (1961). До цього інститут розміщувався на вул. О. Гончара, 55-б. Заснований 1918 як Інститут технічної механіки УАН, з 1929 — Інститут будівельної механіки ВУАН (з 1936 — АН УРСР), з 1959 — Інститут механіки АН УРСР (тепер НАН України). З 1993 носить ім'я акад. АН УРСР Тимошенко Степана Прокоповича (1878—1972) — директора інституту 1918—19.

У цих будинках працювали: Кільчевський Микола Олександрович (1909—79) — вчений у галузі механіки і математики, акад. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1977). В інституті працював 1936—41 та 1959—79 — завідувачем відділу гідропружності. Відзначений Державними преміями УРСР (1979, 1992 — посмертно), премією ім. О. Динника АН УРСР (1977). Займався фундаментальними дослідженнями з аналітичної механіки поліагрегатних систем. Розробив загальний метод зведення тривимірних завдань теорії пружності до двовимірних. Йому належить побудова і обґрунтування лагранжевої і гамільтонової механіки континуальних систем.

Робочий кабінет ученого з 1961 до 1973 містився на четвертому поверсі корпусу № 3, з 1973 — на шостому поверсі корпусу № 1, кімната № 607.

Коваленко Анатолій Дмитрович (1905—73) — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1964). В інституті — з 1936. У період роботи у корпусі № 3 (1964—73) — завідувач відділу, 1959—65 — директор інституту. Одночасно викладав у Київському університеті (з 1949), був редактором збірника «Теплові напруги в елементах конструкцій», керівником секції «Термопружність» Наукової ради АН УРСР з проблем міцності та пластичності. Відзначений Державною премією УРСР (1971). Основні наукові праці з теорії термопружності і термопластичності.

183. Вул. Нестерова, 3.

Створив наукову школу в галузі термомеханіки деформованого тіла.

Робочий кабінет ученого містився на третьому поверсі корпусу № 3 у кімнаті № 324.

Кожевніков Сергій Миколайович (1906—88) — вчений у галузі механіки і теорії механізмів, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1976). В інституті — з 1978. У 1978—85 — завідувач відділу. Наукові дослідження присвячено питанням механіки машин, механізації й автоматизації металургійного виробництва, динаміці переміщувальних процесів у машинах, теорії структури механізмів, динаміці реальних машин та ін.

Робочий кабінет містився на дев'ятому поверсі корпусу № 1 у кімнаті № 913. Кононенко Віктор Олімпанович (1918—75) — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1964). В інституті працював 1946—52 та 1964—75. З 1965 — директор інституту, одночасно — завідувач відділу коливань. Відзначений премією ім. М. Крилова АН УРСР (1977). Наукові праці — з теорії нелінійних коливань, взаємодії нелінійних коливальних си-

стем з джерелами енергії, майже періодичних коливань, просторових коливань твердих тіл. Відкрив резонанс дробового порядку у системах з майже періодичною зміною параметрів.

Робочий кабінет містився на другому поверсі корпусу № 3, а його відділ — на другому поверсі корпусу № 2.

В інституті працювали також: у корпусі № 2 — акад. АН УРСР Белянкін Федір Павлович (1892—1972) — директор інституту у 1944—58; у корпусі № 3 — акад. АН УРСР Савін Гурій Миколайович (1907—75) — директор інституту у 1958—59 (обидва вчені раніше працювали у будинку на вул. О. Гончара, 55-б).

1976 на фасаді корпусу № 1 інституту встановлено меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом А. Коваленка (ск. О. Кальницька, арх. А. Сницарев); 1985 — меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом Г. Савіна на тлі математичних формул і графіків (ск. О. Молдаван, арх. М. Фещенко) [547].

Лариса Гаврилук, Лариса Федорова.

184. ІНСТИТУТ МІКРОБІОЛОГІЇ І ВІРУСОЛОГІЇ ім. Д. ЗАБОЛТНОГО, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Академіка Заболотного, 154. З відступом від червоної лінії забудови вулиці. Будинок був споруджений 1964 (триповерховий, цегляний). До цього інститут містився на вул. Великій Житомирській, 28. Заснований 1928 як Інститут мікробіології і епідеміології ВУАН (з 1936 — АН УРСР), з 1944 — Інститут мікробіології АН УРСР, з 1963 — Інститут мікробіології і вірусології АН УРСР (тепер — НАН України). З 1930 носить ім'я акад. Заболотного Данила Кириловича (1866—1929) — одного із засновників вітчизняної епідеміології, президента ВУАН і першого директора інституту (1928—29).

У цьому будинку працювали: 1964—94 — Білай Віра Йосипівна (1908—94) — ботанік-міколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1968), член делегації УРСР на XI і XII сесіях Генеральної асамблеї ООН у Нью-Йорку. В інституті з 1935. У 1958—87 — завідувач відділу фізіології та систематики мікроміцетів, з 1988 — радник при дирекції. Одночасно 1970—75 завідувала кафедрою мікробіології Київського університету. У цей період відзначена Державною премією УРСР (1978), премією ім. Д. Заболотного АН УРСР (1970). Основний напрям наукової діяльності — дослідження в галузі систематики і фізіології мікроміцетів, мікротоксикології. Разом з М. Підопличком створила і запровадила у практику антибіотик мікроцид.

Працювала у кімнаті № 329. 1970—77 — Затула Дмитро Григорович (1923—87) — мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1973), голова Українського мікробіологічного товариства (1972—77). В інституті працював у 1970—77 — завідувачем відділу, заступником директора, директором (1972—77). Відзначений премією ім. Д. Заболотного АН УРСР (1986). Досліджував мікробіологічні аспекти вивчення злоякісних пухлин. Виявив і вивчив антигенну спільність бактерій і пухлин, запропонував специфічну протипухлинну вакцину. Працював у кімнаті № 221.

1964—95 — Квасников Євген Іванович

(1906—95) — мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1981). В інституті — з 1960. У 1960—88 — завідувач відділу, з 1988 — радник при дирекції інституту. Відзначений Державною премією СРСР (1971), Державною премією УРСР (1989), премією ім. Д. Заболотного АН УРСР (1979). Наукові праці в галузі загальної і промислової мікробіології. Селекціонував ряд рас мікроорганізмів та розробив основи біотехнології їхнього ефективного вживання.

Працював у кімнаті № 105.

1964—71 — Московець Семен Микитович (1900—71) — вірусолог і фітопатолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), голова Українського мікробіологічного товариства (1963—71). В інституті — з 1960 (завідувач створеного ним відділу вірусології), одночасно у 1962—71 — директор. Основний напрям досліджень — вірусні хвороби сільськогосподарських рослин. Знайшов збудників ряду хвороб бавовника.

Працював у кімнаті № 320.

У цьому будинку працювали також: у 1964—66 — акад. АН УРСР Дроботько Віктор Григорович (1885—1966); у 1964—75 — чл.-кор. АН УРСР Підоплічко Микола Макарович (1904—75); у 1964—88 — чл.-кор. АН УРСР Рубенчик Лев Йосипович (1896—1988); до 1964 ці вчені працювали в будинку інституту на вул. Великій Житомирській, 28.

1978 на фасаді будинку на пошанування В. Дроботька встановлено меморіальну дошку з сірого граніту (арх. В. Гнездилов). 1981 на території інституту (праворуч від входу) на пошанування Д. Заболотного встановлено пам'ятний знак із граніту (ск. Г. Хусид, арх. А. Ігнащенко) [548].

*Лариса Гаврилюк,
Ганна Мілгородська,
Елла Піскова.*

185. ІНСТИТУТ МОЛЕКУЛЯРНОЇ БІОЛОГІЇ І ГЕНЕТИКИ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ ЗОСИМОВИЧ В. П. (іст.). Вул. Академіка Заболотного, 150. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок чотириповерховий, цегляний, споруджений 1967—68 для Сектора молекулярної біології і генетики Інституту мікробіології та вірусології АН УРСР ім. Д. Заболотного, на базі якого 1973 було утворено Інститут молекулярної біології і генетики АН УРСР (тепер НАН України).

З 1968 до 1981 в цьому будинку працював Зосимович Володимир Павлович (1899—1981) — генетик і селекціонер, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Завідувач відділів Сектора Інституту мікробіології і вірусології (1968—73) й Інституту молекулярної біології і генетики (1973—81). Зібрав і вивчив світовий генофонд дикого і культурного буряка, одержав ряд нових міжвидових гібридів, теоретично обґрунтував можливість виявлення мутантів з одонасінними плодами цукрових буряків. Брав участь у створенні нових поліплоїдних сортів цукрового і кормового буряка. Кабінет вченого містився на першому поверсі в кімнаті № 104 [549].

Галина Денисенко.

186. ІНСТИТУТ НАДТВЕРДИХ МАТЕРІАЛІВ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ БАКУЛЬ В. М. (іст.) Вул. Автозаводська, 2. Комплекс споруд інституту займає територію на розі вулиць Автозаводської та Резервної. Заклад заснований 1961 на

184. Вул. Академіка Заболотного, 154.

базі Центрального конструкторсько-технологічного бюро твердосплавного та алмазного інструменту (ЦКТБТАІ) як Український науково-дослідний конструкторсько-технологічний інститут синтетичних надтвердих матеріалів та інструмента Держплану УРСР. З

186. Вул. Автозаводська, 2.

1972 — Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР (нині — НАН України). З 1990 носить ім'я В. Бакуля. Корпус № 11 — двоповерховий, цегляний, споруджений 1956 на центральній алеї комплексу для ЦКТБТАІ. Корпус № 2 (адміністративний) — дев'ятиповерховий, бетонний, фасадом виходить на вул. Автозаводську, споруджений 1967.

1956—78 у цих будинках працював Бакуль Валентин Миколайович (1908—78) — вчений у галузі твердих сплавів і синтетичних алмазів, доктор технічних наук, заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1963), засновник і перший директор інституту (1961—77). Наукова діяльність вченого присвячена дослідженням у галузі розробки промислової технології виробництва синтетичних алмазів. Під його керівництвом розроблено і впроваджено у різні галузі народного господарства велику кількість конструкцій алмазних і твердосплавних інструментів, створено нові надтверді матеріали. Вченому належить понад 80 винаходів. Відзначений Ломоносовською премією 2-го ступеня (1963).

1961 у корпусі № 11 випуском перших 2000 каратів алмазів було покладено початок промислового виробництва синтетичних алмазів у колишньому СРСР. 1956—76 кабінет і приймальня В. Бакуля містилися на другому поверсі цього корпусу, з 1976 — на третьому поверсі корпусу № 2. В одній з виставочних зал музею інституту обладнано меморіальний куточок вченого.

1979 на торці корпусу № 2, що виходить на подвір'я інституту, встановлено меморіальну дошку з червоного граніту з бронзовим барельєфним портретом В. Бакуля (ск. О. Кошовий). 1961 на фасаді корпусу № 11 встановлено меморіальну дошку з білого мармуру з нагоди випуску перших синтетичних алмазів [550].

Лариса Гаврилюк, Василь Кислов.

187. ІНСТИТУТ НЕЙРОХІРУРГІЇ ім. А. РОМОДАНОВА, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (архит., іст.). Вул. Мануїльського, 32. Комплекс споруд інституту має 15 будівель, розташованих в глибині подвір'я. Зведені в різні роки — з 1913 до 1987. Заклад засновано 1950 як Київський науково-дослідний інститут нейрохірургії МОЗ УРСР на базі нейрохірургічної клініки Київського психоневрологічного інституту, створеного 1927. З 1991 — Український НДІ нейрохірургії МОЗ України, з 1993 — у віданні АМН України, того ж року присвоєно ім'я А. Ромоданова, з 1994 — сучасна назва.

187.1. Лікарня римсько-католицької громади, 1913—14 (клінічний корпус інституту) (архит., іст.).

Споруджено на замовлення організованого 1912 «Товариства римсько-католицької лікарні» в Києві. Проектування здійснив арх. К. Іваницький. Освячення відбулося 15 серпня 1914.

Будівля триповерхова, з підвалом і мансардою, цегляна, в плані прямокутна (перспективний проект передбачав прибудову двох крил з тилу, але задум не здійснено). Фасад оформлено в неокласичистичному стилі. На видовженій площині виділено центральну і дві симетричні флангові вертикальні осі, підкреслені розкріпкою та іонічними портиками на рівні другого — третього

поверхів з трикутними фронтонами (на центральній осі портик із чотирьох тричвертєвих колон, на флангах — з двох піластрів). Нижній поверх оброблено рустом. Вікна першого поверху — напівциркульні, другого і третього — прямокутні. Планування коридорне. Лікарня була доброчинним закладом для потреб римсько-католицької громади Києва, яку переважно становили поляки. Статутом лікарні передбачалося обслуговування в ній «обох статей хворих, без різниці віросповідання і національності». Під час відкриття лікарня складалася з двох відділень: терапевтичного (частина першого поверху) і хірургічного (на другому поверсі). Передбачалося поставити до ста ліжок, однак частина площі (на третьому поверсі) залишалася резервною. В підвалі і мансарді — службові приміщення. Найзначніше пожертвування для будівництва зробила засновниця «Товариства римсько-католицької лікарні» С. Сирочинська, здійснюючи задум свого покійного чоловіка, члена Державної ради Станіслава Сирочинського. Його ім'я було присвоєно лікарні. Тут практикувалося також влаштування «іменних ліжок», що утримувалися коштом конкретних доброчинців. У період 1-ї світової війни у будинку був лазарет для діючої армії. За радянського часу використовувалася різними медичними установами.

Тепер клінічний корпус інституту нейрохірургії.

Тут працював Арутюнов Олександр Іванович (1904—75) — нейрохірург, акад. АМН СРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1974), з 1964 — директор НДІ нейрохірургії ім. М. Бурденка (Москва). З 1945 — завідувач клініки нейрохірургії Київського психоневрологічного інституту. 1950—64 — директор Київського НДІ нейрохірургії. Одночасно (з 1945) — завідувач кафедри нейрохірургії Київського інституту удосконалення лікарів. Основні напрями наукової діяльності: військово-польова нейрохірургія, фундаментальні дослідження з питань патофізіології, клініки та хірургічного лікування пухлин центральної нервової системи, проблем болю.

Кабінет вченого містився на першому поверсі, багато часу він проводив також в інших корпусах (в операційних та клінічних помешканнях).

Юрій Бродський,
Михайло Кальницький.

187.2. Адміністративно-лабораторний корпус 1983, в якому працював Ромоданов А. П. (іст.). Дев'ятиповерховий, панельний.

Тут працював Ромоданов Андрій Петрович (1920—93) — нейрохірург, акад. АМН СРСР (з 1974), акад. АН України (з 1992), акад. АМН України (з 1993), заслужений діяч науки УРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1980). В Київському психоневрологічному інституті — з 1946, з 1949 — завідувач відділу. У 1950—64 — керівник дитячої клініки, заступник директора Київського НДІ нейрохірургії, 1964—93 — директор інституту. Одночасно (з 1988) — завідувач кафедри нейрохірургії Київського медичного інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1978), премією ім. М. Бурденка АМН СРСР (1982).

187.2. Вул. Мануїльського, 32. Погруддя А. Ромоданову.

Зробив вагомий внесок у розвиток нейрохірургії, особливо у нейроонкологію, судинну патологію головного мозку, нейрохірургію дитячого віку, хірургію нейротравм, функціональну нейрохірургію та організацію нейрохірургічної мережі в Україні.

Кабінет ученого містився на третьому поверсі.

На дев'ятому поверсі адміністративно-лабораторного корпусу у бібліотеці інституту обладнано музей пам'яті А. Ромоданова. На першому поверсі у 1994 встановлено бронзове погруддя вченого (ск. О. Скобликов) [551].

Юрій Бродський.

188. ІНСТИТУТ ОНКОЛОГІЇ ТА РАДІОЛОГІЇ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ ШЕВЧЕНКО І. Т. (іст.). Вул. Ломоносова, 33/43. Комплекс споруд складається з восьми корпусів, зведених у 1960-і

188. Вул. Ломоносова, 33/43.

рр. У 1970—71 торцеву стіну адміністративно-лабораторного корпусу прикрашено мозаїчним панно «Перемога» (9×12,7 м; смальта, кераміка) із зображенням відомих представників світової і вітчизняної науки та медицини, як зробили найвагоміший внесок у боротьбу з раком (художники Г. Зубченко, Г. Пришедько).

Заклад заснований 1920 як Київський рентгенінститут. З 1925 — Київський рентгено-радіологічний інститут, з 1934 — Київський науково-дослідний рентгено-радіологічний та онкологічний інститут, з 1989 — Київський науково-дослідний інститут онкології, з 1992 сучасна назва — Український науково-дослідний інститут онкології та радіології МОЗ України.

У клінічному корпусі інституту, спорудженому 1968 в глибині подвір'я (шестиповерховий, панельний), у 1968—71 працював Шевченко Іван Теодосович (1905—93) — хірург, доктор медичних наук (з 1950), професор (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1963). В інституті з 1945, директор цього закладу у 1945—71, завідувач відділу (1971—76 — у корпусі № 2). З його ініціативи і під безпосереднім керівництвом було споруджено комплекс інституту на вул. Ломоносова. У післявоєнні роки — організатор системи протиракової боротьби в Україні, яка вважалася однією з найдосконаліших в СРСР. Досліджував проблеми профілактики, діагностики й патогенетичного лікування злоякісних пухлин, взаємодії пухлин і організму, онкогенетики. Розробив рентгенорадіохірургічний метод з опромінюванням операційного поля після видалення пухлини. З ім'ям І. Шевченка пов'язано запровадження в інституті нових методів рентгенологічного дослідження: томографії, томофлюорографії, імпульсної крупнокадрової флюорографії тощо. Кабінет вченого містився на другому поверсі.

1996 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом І. Шевченка (ск. І. Шаповал) [552].

Калерія Ганіна, Елла Піскова.

189. ІНСТИТУТ ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Мурманська, 5. У глибині ділянки. Будинок чотирьохповерховий, цегляний, споруджений 1970 для інституту, що раніше містився на вул. Б. Хмельницького, 15. Заклад засновано у 1939 на базі Інституту хімічної технології АН УРСР та Сектора органічної хімії Інституту хімії АН УРСР як Інститут органічної хімії та технології АН УРСР. З 1945 — Інститут органічної хімії АН УРСР (тепер НАН України).

1970—92 тут працював Кірсанов Олександр Васильович (1902—92) — хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). В інституті з 1956, в 1960—83 — його директор, одночасно — завідувач відділу хімії елементарноорганічних ізоціанатів (1969—88). У 1988—92 — радник при дирекції інституту. Відзначений Ленінською премією (1974). Наукові дослідження у галузі хімії фосфоро- і сіркоорганічних сполук. Відкрив реакції прямого амідування карбонових кислот та фосфазореакцію імуносальфокислоти, що дістали назву реакцій

189. Вул. Мурманська, 5.

Кірсанова. Заснував київську наукову школу хіміків-елементоорганіків. Робочий кабінет містився на другому поверсі у кімнаті № 245.

У цьому будинку також працювали: у 1970—72 — акад. АН УРСР Кіпріанов Андрій Іванович (1896—1972), директор інституту у 1945—60; у 1970 — акад. АН УРСР Шилов Євген Олександрович (1893—1970), завідувач відділу інституту у 1947—70 (обидва до 1970 працювали в будинку інституту на вул. Б. Хмельницького, 15).

На четвертому поверсі будинку створено кімнату-музей, де представлено діяльність учених інституту.

1981 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом А. Кіпріанова (ск. В. Селібер, арх. А. Милецький) [553].

*Лариса Гаврилюк,
Світлана Ноженко.*

190. ІНСТИТУТ ОТОЛАРИНГОЛОГІЇ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ КОЛОМІЙЧЕНКО О. С. (іст.). Вул. Зоологічна, 3. Будинок інституту розміщено з відступом від червоної лінії забудови вулиці, на подвір'ї. Споруджений 1961. Триповерховий, цегляний. Заклад засновано 1960 в системі МОЗ УРСР (тепер МОЗ України), з 1978 носить ім'я О. Коломійченка.

У цьому будинку 1961—74 працював Коломійченко Олександр Сидорович (1898—1974) — отоларинголог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1955), головний отоларинголог МОЗ УРСР (1960—74). Ініціатор створення і перший директор інституту (1960—74). Одночасно був завідувачем кафедри Київського інституту вдосконалення лікарів (з 1944), головою правління Українського і заступником голови Всесоюзного наукових товариств отоларингологів, співредактором «Велика медична енциклопедія». Відзначений Ленінською премією (1964). З ініціативи і за безпосередньою участю вченого у проектуванні поряд з будинком інституту коштом Українського товариства глухонімих 1978 збудовано

восьмиповерховий корпус слуховідного центру інституту.

Наукові праці присвячено розробці тонзиллярної проблеми, діагностиці й лікуванню запальних процесів середнього вуха, внутрішньочерепних ускладнень, пониженого слуху, консервативній терапії основних захворювань вуха, горла, носа, лікуванню травматичних ушкоджень, склерозу верхніх дихальних шляхів, професійній патології органів слуху. Засновник наукової школи отоларингологів.

Робочий кабінет і приймальня вченого містилися на першому поверсі у правому крилі будинку. 1985 у кабінеті відкрито меморіальний музей.

1978 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом вченого (ск. М. Вронський, арх. В. Гнездилов) [554].

*Лариса Гаврилюк,
Ганна Мілгородська.*

191. ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА ім. І. ФРАНЦЕВИЧА, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Академіка Кржижановського, 3. Комплекс споруд інституту складається з семи корпусів, побудованих у 1964—70-і рр. Заклад засновано 1955 як Інститут металоцераміки і спецсплавів АН УРСР на базі Лабораторії спеціальних сплавів АН УРСР (утворена 1952 з відділу фізико-хімії металургійних процесів Інституту чорної металургії АН УРСР). З 1964 — Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР (тепер — НАН України), з 1985 — ім. І. Францевича.

В корпусі «Б» (споруджений 1976 у глибині подвір'я; шестиповерховий, панельний) працювали: 1976—84 — Арбузов Мойсей Петрович (1908—84) — вчений у галузі фізики металів, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). З 1962 — завідувач відділу фізичних досліджень інституту. Наукова діяльність вченого присвячена вивченню фізичної природи процесів, що супроводжують термообробку сталей, жароміцних і магнітожор-

стких сплавів і тугоплавких сполук. Працював у кімнаті № 316. 1976—89 — Пилянкевич Олександр Миколайович (1933—89) — вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). В інституті — з 1955, з 1968 — завідувач відділу, одночасно з 1969 — заступник директора. Відзначений премією ім. І. Францевича АН УРСР (1989). Наукові праці — з теорії і практики електронної мікроскопії та її застосування до вивчення тугоплавких матеріалів, з історії техніки. Кабінет вченого містився в кімнаті № 302.

190. Вул. Зоологічна, 3.

191. Вул. Академіка Кржижановського, 3. Погруддя І. Францевича.

стких сплавів і тугоплавких сполук. Працював у кімнаті № 316.

1976—89 — Пилянкевич Олександр Миколайович (1933—89) — вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). В інституті — з 1955, з 1968 — завідувач відділу, одночасно з 1969 — заступник директора. Відзначений премією ім. І. Францевича АН УРСР (1989). Наукові праці — з теорії і практики електронної мікроскопії та її застосування до вивчення тугоплавких матеріалів, з історії техніки. Кабінет вченого містився в кімнаті № 302.

1976—85 — Францевич Іван Микитович (1905—85) — вчений у галузі фізичної хімії і матеріалознавства, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1969). Засновник і перший директор інституту (1955—73), пізніше — завідувач відділу. У цей період відзначений Державною премією УРСР (1969). Наукові праці присвячено дослідженням у галузі фізики твердого тіла, електрохімії, кінетики гетерогенних реакцій і каталізу, хімії поверхневих явищ і корозії. Розробив технологічний процес отримання залізних порошоків універсального призначення і на їхній основі — металоцерамічних виробів нового типу. Фундатор наукової школи. Президентом АН УРСР засновано премію ім. І. Францевича (1995).

Кабінет вченого містився в кімнаті № 322.

У корпусі «В» (чотириповерховий, цегляний, розташований у глибині подвір'я) працював Єременко Валентин Никифорович (1911—92) — вчений у галузі фізичної хімії, акад. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). В інституті — з 1952, завідувач відділу до 1988, одночасно — у 1961—66 — заступник директора. 1988—92 — радник при дирекції інституту. Відзначений Державними преміями УРСР (1975, 1985), преміями ім. Є. Патона (1973) та ім. І. Францевича (1988) АН УРСР. Зробив значний внесок у дослідження термодинамічних властивостей сплавів, побудову діаграм стану багатьох подвійних і потрійних металевих систем.

Кабінет ученого у 1988—92 містився в кімнаті № 228.

У корпусі 4 (триповерховий, цегляний, розташований у глибині подвір'я) працював Самсонов Григорій Валентинович (1918—75) — вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1968), голова Відділу технічних наук АН УРСР (1961—63). В інституті з 1956. З 1958 — завідувач відділу, одночасно з 1961 — заступник директора. Відзначений Державною премією УРСР (1969), премією ім. С. Патона АН УРСР (1972). Наукові праці присвячено кристалохімії, порошкості металургії, технології рідкісних металів і тугоплавких сполук. Досліджував фізико-хімічні основи утворення тугоплавких сполук, фізичні і фізико-хімічні властивості і будову боридів, карбідів, нітридів. Кабінет вченого містився в корпусі № 4 (тепер — «Самсонівський») у кімнаті № 230 (тепер — меморіальна).

1991 на центральній алеї скверу, розташованого перед адміністративним корпусом інституту, споруджено бронзове погруддя І. Францевича [555].

Галина Денисенко.

192. ІНСТИТУТ ТЕОРЕТИЧНОЇ ФІЗИКИ ім. М. БОГОЛЮБОВА, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст., мист.). Вул. Метрологічна, 14-б. Будинок розміщується з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Споруджений 1970 для інституту, що до цього містився на вул. О. Гончара, 55-б. П'ятиповерховий, цегляний.

На зверненому до вулиці торцевому фасаді будинку розміщено мозаїку «Плахта» (худ. І. Марчук). Вирішена в абстрактно-орнаментальному стилі, на зіставленні площин червоного, чорного, білого, жовтого, брунатного кольорів, композиція відтворює мотиви народного мистецтва, що несуть у собі символічні відображення структури Всесвіту. Мозаїка сприймається як яскрава емблема інституту, виразний акцент у навколишньому середовищі.

У вестибулі будинку розміщено вітраж «Розщеплення атома» (заг. пл. 17 кв. м), що символізує складні фізичні процеси (художники А. Гайдамака, Л. Міщенко). Вирішений також в абстрактній формі, в яскравій синьо-червоній гамі, де насичені кольори скла доповнено блискучими елементами з металу. Чолову стіну холу першого поверху прикрашає велике рельєфне керамічне панно «Ярослав Мудрий» (заг. пл. 32 кв. м; худ. І. Марчук). Складається зі 100 фрагментів, які нагадують старовинні кахлі. Кожен із фрагментів являє собою самостійний сюжет, що містить стилізовані зображення історичних осіб 11 ст. та рослинні орнаменти. Разом вони утворюють складну композицію, побудовану на динамічному зіставленні численних фрагментів.

У холі другого поверху — мозаїка «Київська академія» (смальта, заг. пл. 22 кв. м; худ. М. Стороженко). На тлі споруд Києво-Могилянської академії зображено видатного філософа Г. Сковороду та відомого діяча науки й культури Ф. Прокоповича. В центрі композиції — М. Ломоносов серед студентів академії. В картушах — цитати з творів Г. Сковороди.

На стіні холу третього поверху — композиція «Наука і культура 16—18 ст. Львівське Ставропігійське братство»,

192. Вул. Метрологічна, 14-б. Погруддя М. Боголюбову.

виконана в тій самій техніці (худ. М. Стороженко). Побудоване за аналогічним композиційним принципом, панно містить цитати зі статуту братства. У цих роботах М. Стороженка відбилися традиції давньоруського стінопису: застосування дрібномодульної мозаїки, стилізований рисунок постатей, умовне золотаве тло, складне колористичне вирішення творів, де поєднуються білі, золотаві, чорні, червоні й вохристі тони.

На четвертому поверсі будинку розміщено мозаїку «Фізика» (кераміка зі смальтою, заг. пл. 22 кв. м; худ. І. Марчук). Являє собою стилізовані портрети сучасних вчених, серед яких вирізняється зображення К. Ціолковського. Композиція виконана у біло-синій гамі.

У монументальних панно, які прикрашають будівлю і Інститут, знайшли відображення особливості стильових орієнтацій вітчизняного мистецтва кін. 1960-х рр. Ці мозаїки та рельєфи — яскраві зразки сучасного українського монументального мистецтва. Інститут організовано 1966 у системі АН УРСР (тепер НАН України), з 1993 носить ім'я акад. АН УРСР і АН СРСР М. Боголюбова — його засновника і першого директора.

В цьому будинку працювали: 1970—93 — Давидов Олександр Сергійович (1912—93) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1982). З 1966 — завідувач відділу, 1973—88 — директор, 1988—93 — почесний директор інституту. Наукові праці з фізики твердого тіла, теорії ядра, теоретичної біофізики. Передбачив розщеплення невироджених молекулярних термів у кристалах («Давидовське розщеплення»), побудував теорію поглинання світла молекулярними кристалами. Розвинув теорію колективних збуджених станів несферичних ядер. Створив теоретичну школу.

Працював у кімнаті № 331 на четвертому поверсі (тепер — меморіальний кабінет вченого).

1970—72 — Петров Олексій Зиновійович (1910—72) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1969). У 1970—72 — завідувач відділу інституту. Відзначений Ленінською премією (1972). Наукові праці в галузі математичної фізики, загальної теорії відносності, теорії гравітації, філософських питань фізики. Встановив існування трьох типів полів тяжіння (типи Петрова).

Працював у кімнаті № 407 на п'ятому поверсі.

В цьому будинку працював у 1970—92 акад. АН УРСР і АН СРСР Боголюбов Микола Миколайович (1909—92) — директор інституту у 1966—73; з 1966 до 1970 — у будинку інституту на вул. О. Гончара, 55-б [556].

Елла Піскова, Галина Склярєнко, Ніна Смирнова.

193. ІНСТИТУТ ТЕХНІЧНОЇ ТЕПЛОФІЗИКИ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Комплекс споруд інституту розміщується за двома адресами: на вул. Желябова, 2-а (сім корпусів, зведених у 1960-і рр.) й Відділення тепломасообмінних технологічних процесів — на вул. Академіка Булаховського, 2 (три корпуси, 1973). До цього інститут містився на вул. О. Гончара, 55-б.

Заснований 1947 на базі філіалу Інституту енергетики АН УРСР (у Харкові) як Інститут теплоенергетики АН УРСР. 1964 реорганізований в Інститут технічної теплофізики АН УРСР (тепер НАН України).

У головному корпусі на вул. Желябова, 2-а (споруджений 1964 на червоній лінії забудови вулиці; чотириповерховий, цегляний) працювали:

Герашенко Олег Аркадійович (1925—92) — теплофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). В інституті з 1951. У 1972—92 — завідувач відділу, одночасно 1973—82 — директор інституту. Наукові праці — з питань технічної теплофізики. Створив новий напрям в експериментальній теплофізиці — теплотермію.

Працював у кабінеті директора (№ 230). 1964—96 — Дибан Євген Павлович (1925—96) — вчений у галузі теплотехніки та теплофізики, акад. АН УРСР (з 1992), заслужений діяч науки УРСР (з 1980). В інституті з 1950, у 1964—96 — завідувач відділу. Відзначений Державною премією УРСР (1986), премією ім. Г. Проскури АН УРСР (1977). Наукові праці присвячено теорії конвективного переносу, створенню систем теплового захисту високотемпературних теплоенергетичних пристроїв.

Працював у кімнаті № 232.

1964—73 — Кремньов Олег Олександрович (1919—87) — теплотехнік, акад. АН УРСР (з 1976). В інститут з 1949. У 1956—69 — завідувач відділу, з 1969 — керівник відділення тепломасообмінних технологічних процесів й заступник директора. Відзначений Державною премією СРСР (1969), Державною премією УРСР (1983), премією ім. Г. Проскури АН УРСР (1987). Наукові дослідження присвячено переносу тепла і речовини в капілярно-пористих і колоїдних тілах та між їхньою поверхнею і парогазовим середовищем, інтенсифікації тепломасообмінних технологічних процесів.

До 1973 працював на другому поверсі. Пізніше — в адміністративному корпусі (вул. Академіка Булаховського, 2) у кімнаті № 206.

1964—88 — Толубинський Всеволод Іванович (1904—88) — теплофізик і теплоенергетик, акад. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Під час роботи у цьому будинку — завідувач відділу (до 1988), одночасно — директор інституту (1963—72). Відзначений премією ім. Г. Проскури АН УРСР (1981). Наукові праці в галузі технічної теплофізики та теплоенергетики. Розробив теорію випарників та метод їхнього теплового і гідромеханічного розрахунку. Виконав великий комплекс досліджень з теплофізики атомних реакторів. Працював у кабінеті директора (кімната № 230).

1964—92 — Щербань Олександр Назарович (1906—92) — вчений у галузі гірничої теплофізики, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966), віце-президент АН УРСР (1957—62).

В інституті з 1958, у 1958—87 — завідувач відділу. Одночасно — заступник Голови Ради Міністрів УРСР і голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР з координації науково-дослідних робіт (1961—65), голова Міжнародного бюро з гірничої теплофізики Міжнародного організаційного комітету Всесвітнього гірничого Конгресу (з 1977). Відзначений Державною премією СРСР (1969). Наукові праці присвячено проблемам теплообміну в гірничих виробках. Здійснив важливі дослідження в галузі рудникової газодинаміки, автоматичного контролю забруднення повітря. Розробляв проблему використання тепла землі для промислових потреб.

Працював у кімнаті № 115.

У цьому будинку в кімнаті № 214 працював також до 1983 акад. АН УРСР Швець Іван Трохимович (1901—83) — директор інституту у 1947—52 і 1954—55 (на вул. О. Гончара, 55-б) [557].

Світлана Мала, Елла Піскова.

194. ІНСТИТУТ ФАРМАКОЛОГІЇ ТА ТОКСИКОЛОГІЇ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Е. Потьє, 14. Комплекс споруд інституту складається з двох корпусів, зведених 1964. Заклад заснований 1934 у Харкові як Український науково-дослідний санітарний інститут МОЗ УСРР. З 1944 — у Києві; нова назва — Український науково-дослідний санітарно-хімічний інститут МОЗ УРСР. З 1965 — Київський науково-дослідний інститут фармакології та токсикології МОЗ УРСР, з 1993 — Інститут фармакології та токсикології АМН України.

В адміністративному корпусі (споруджений на червоній лінії забудови вулиці; чотириповерховий, цегляний) працювали: 1964—88 — Богомолец Олег Олександрович (1911—91) — патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1969), директор Інституту експериментальної біології і патології МОЗ УРСР (1946—53). В Інституті фармакології і токсикології з 1953. До 1980 — завідувач відділу, до 1988 — науковий консультант. Одночасно у 1955—65 завідував кафедрою в Київському інституті удосконалення лікарів, з 1980 працював в Інституті фізіології АН УРСР. Відзначений премією ім. Олександра Богомольця АН УРСР (1971). Наукові дослідження присвячено трансплантації тканин, вивченню механізму перели-

вання крові, застосуванню цитотоксинів, патогенезу променевої хвороби.

Працював у кімнаті № 311.

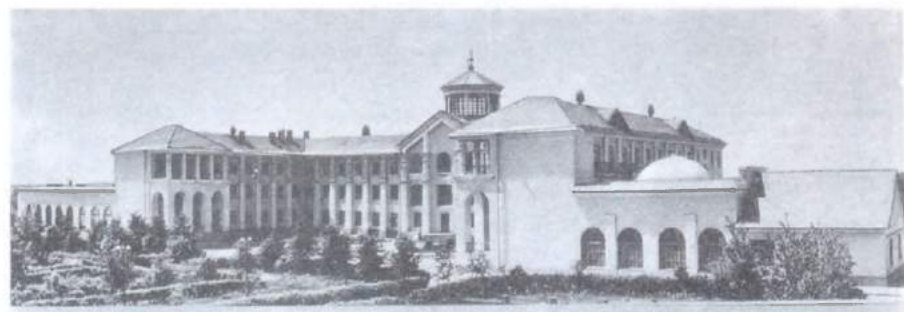
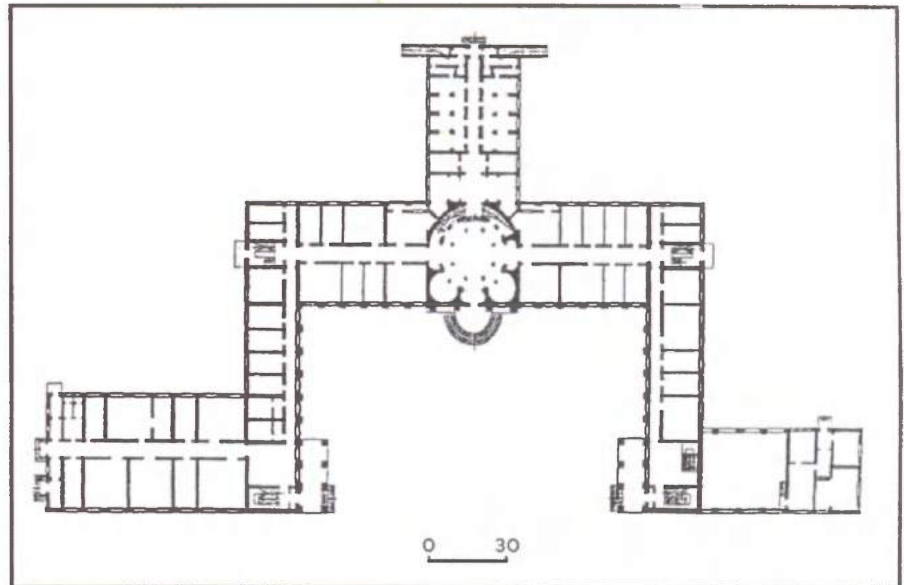
1964—74 — Черкес Олександр Ілліч (1894—1974) — фармаколог і токсиколог, акад. АМН СРСР (з 1960), заслужений діяч науки УРСР (з 1946). 1934—46 — заступник директора інституту, з 1947 — завідувач відділу фармакології. Одночасно з 1944 очолював кафедру фармакології Київського медичного інституту, заступник голови Всесоюзного і голова Українського наукових товариств фармакологів. Наукові праці з проблем біохімічної фармакології серцево-судинних засобів та біохімічної токсикології. Керував дослідженнями в галузі експериментальної терапії при отруєнні солями важких металів, бензолом, окисом вуглецю. Працював у кімнаті № 101 [558].

Світлана Мала, Елла Піскова.

195. ІНСТИТУТ ФІЗИКИ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (архит., іст., мист.). Просп. Науки, 46. Будівництво комплексу споруд інституту було завершено 1953 (до цього містив-

195. Просп. Науки, 46.

195. План першого поверху.

ся на вул. Терещенківській, 3). Авторський колектив очолював арх. А. Добровольський. Розташований на озелененій ділянці, комплекс формує архітектурне середовище нової магістралі міста — просп. Науки. Головний корпус, розміщений в глибині ділянки, оточений житловими та допоміжними будинками, що утворюють відкриті внутрішні подвір'я. Будинок триповерховий, з підвалом, у плані П-подібний, з бічними одноповерховими та двооровою двоповерховою прибудовами, які перед фасадом утворюють парадне подвір'я — курдонер. Конструкції традиційні: стіни цегляні, тиньковані, перекриття залізобетонні, дах дерев'яний, критий черепицею. Внутрішнє планування коридорне. Вестибюль освітлено скляним ліхтарем, ззовні оформлений у вигляді стрункої ротонди.

В архітектурі будинку, вирішеній у стилі радянського неокласицизму, поєднуються класицистичні форми і деталі, традиції національного будівництва. Його симетрична об'ємно-просторова композиція ґрунтується на прийомах побудови палаців доби бароко і класицизму. Центр головного фасаду з парадним входом виділено ризалітом, увінчаним трикутним щипцем та прикрашеним шістьма, бічні крила — поярусними лоджіями, сформованими на першому поверсі арковими галереями, на другому — колонадами. Тераси оточують приміщення конференцзали в затиллі будинку. Втілення національних традицій доби українського бароко знайшло відображення у застосуванні кераміки в рельєфно-скульптурній та живописно-де-

коративній обробці капітелей колон і пілястрів. Споруда являє інтерес як одна з найперших в Україні спроб впровадження кераміки в оздоблення фасадів. В її пофарбуванні використано традиційну для бароко кольорову гаму: білі архітектурні деталі на лазуровому тлі стін. Яскравим кольоровим акцентом сприймається червоний черепичний дах споруди.

Безсумнівним творчим досягненням архітекторів став інтер'єр центрального, круглого в плані вестибуля, оперезаного відкритими парадними сходами. Його висотно розвинута композиція наслідує побудову підбанного храмового простору, освітленого кризь віконні прорізи. Подібність до храму посилюється монументальними розписами внутрішньої поверхні простінків, які підтримують баню.

Настинний розпис «Осяяні світлом» (худ. М. Стороженко) виконано 1980—82 у техніці енкаустики, яка надає живопису просторовості, створює можливість для складної колористичної проробки форми. Композиція складається з 28 зображень видатних вчених, починаючи зі стародавніх часів і до наших днів. Серед них — Фалес з Мілету, Арістотель, Архімед, М. Коперник, Г. Галілей, Дж. Бруно, І. Ньютон, А. Ейнштейн, Е. Фермі, П. Кюрі і М. Склодовська-Кюрі, І. Курчатов, Н. Бор, Дж. К. Максвелл, М. Ломоносов, Л. Ландау, Е. Резерфорд та ін. Художнє вирішення твору (заг. пл. 160 кв. м) обумовлено поєднанням конкретності, портретної подібності та символічної узагальненості. Колорит розпису витриманий у золотаво-вохристій гамі зі вкрапленням зеленувато-блакитного кольору. Це один із відомих творів сучасного українського стінопису, що продовжує традиції класичного монументального мистецтва. Вдале розв'язання функціональних та естетичних завдань дають підстави віднести споруду до найкращих зразків архітектурної спадщини України повоєнного десятиліття.

Інститут веде свій початок з відкритої 1921 Фізичної дослідної лабораторії, яку 1922 було перетворено на Київську науково-дослідну кафедру фізики Наркомату освіти УСРР. На її базі 1929 засновано Науково-дослідний інститут фізики. З 1932 — в системі ВУАН. З 1936 — Інститут фізики АН УРСР (тепер — НАН України).

У головному корпусі працювали: 1959—71 — Гольдмап Олександр Генріхович (1884—1971) — фізик, акад. ВУАН (з 1929), засновник і керівник Науково-дослідної кафедри фізики, на основі якої 1929 було створено Інститут фізики. 1929—38 — його директор. 1938 був безпідставно заарештований, реабілітований 1956. У 1959—71 — завідувач лабораторії інституту. Наукові праці присвячено фізиці діелектриків і напівпровідників, електролюмінесценції, історії фізики.

Працював у кімнаті № 329. 1965—70 — Латишев Георгій Дмитрович (1907—73) — фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1945), акад. АН КазРСПР (з 1958); директор створеного за його участю Інституту ядерної фізики АН КазРСПР (1958—65). В інституті фізики АН УРСР працював у 1965—70 завідувачем відділу. Наукові праці присвячено ядерній фізиці. 1932 разом з групою вчених

вперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними протонами.

Працював у кімнаті № 148. 1953—61 — Моргуліс Наум Давидович (1904—76) — фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В інституті — з 1929. Під час роботи в цьому будинку — завідувач відділу. Одночасно — завідувач кафедри Київського університету (з 1952). Наукові дослідження з проблем фізики високого і надвисокого вакууму, емісійної електроніки, фізики плазми. Один з авторів нового принципу прямого перетворення теплової енергії в електричну за допомогою плазмових діодів. Створив київську школу фізичної електроніки.

Працював — у кімнаті № 218. 1953—95 — Прихотько Антоніна Федорівна (1906—95) — фізик-експериментатор, акад. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1976). В інституті — з 1944. У 1944—88 — завідувач відділу, одночасно 1965—70 — директор, з 1988 — радник при дирекції. Відзначена Ленінською премією (1966), Державною премією УРСР (1977). Наукові дослідження в галузі низькотемпературної спектроскопії твердого тіла і оптики молекулярних кристалів. Експериментально виявила колективні стани збудження кристалів (молекулярні екситони), започаткувала фізику екситонних станів. Створила наукову школу.

Працювала у кімнаті № 123. 1953—93 — Шпак Марат Терентійович (1926—93) — фізик, акад. АН УРСР (з 1990), заслужений діяч науки УРСР (з 1986). В інституті з 1952, у 1966—93 — завідувач відділу, одночасно 1970—87 — директор. Відзначений Державними преміями УРСР (1974, 1986). Наукові дослідження з проблем фізики твердого тіла, квантової електроніки і нелінійної оптики. Спільно з іншими вченими створив серію високостабільних лазерів та лазерів, що перестроюються за частотою.

Працював у кабінеті директора № 132 й у кімнаті № 224.

У цьому будинку також працювали: у 1953 і 1964—66 — акад. АН УРСР Давидов Олександр Сергійович (1912—93) — з 1966 в Інституті теоретичної фізики АН УРСР, з 1973 — його директор; 1953—62 — чл.-кор. АН УРСР Дейген

196. Просп. Науки, 45.

Михайло Федорович (1918—77) — з 1960 в Інституті напівпровідників АН УРСР, один з його організаторів (нині — Інститут фізики напівпровідників); 1953—62 — акад. АН УРСР Лашкар'єв Вадим Євгенович (1903—74) — з 1960 в Інституті напівпровідників АН УРСР, 1960—70 — його директор; 1953—70 — акад. АН УРСР Пасічник Митрофан Васильович (1912—96) — директор інституту (1949—65), з 1970 в Інституті ядерних досліджень НАН України, 1970—73 — його директор; 1953—62 — акад. АН УРСР Пекар Соломон Ісакович (1917—85); у 1951—62 акад. АН УРСР Снітко Олег В'ячеславович (1929—90) — обидва з 1960 в Інституті напівпровідників АН УРСР, що до 1962 містився за цією адресою.

У 1998 на фасаді головного корпусу встановлено дві меморіальні бронзові дошки на пошанування вчених: одну — О. Гольдману, О. Давидову, М. Дейгену, В. Лашкар'єву, Г. Латишеву, Н. Моргулісу, М. Пасічнику, С. Пекарю, А. Прихотько, М. Шпаку; другу — А. Прихотько з барельєфом вченої (ск. Ю. Гираща) [559].

Микола Андрущенко, Ольга Єгорова, Елла Пісков, Гаїна Скалярєна.

196. ІНСТИТУТ ФІЗИКИ НАПІВПРОВІДНИКІВ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Комплекс споруд інституту складається з п'яти корпусів, розташованих: на просп. Науки, 41 (один корпус); 45 (один); на вул. Лисогорській, 4 (три). Зведені на поч. 1960-х рр. Заклад створений 1960 на базі відділів фізики напівпровідників, теоретичної фізики, а також лабораторії поверхні напівпровідників Інституту фізики АН УРСР як Інститут напівпровідників АН УРСР. З 1992 — Інститут фізики напівпровідників АН України (тепер — НАН України).

У головному корпусі (просп. Науки, 45; споруджений 1962 на червоній лінії забудови вулиці, триповерховий, цегляний, з чотириповерховою прибудовою 1972) працювали:

1962—77 — Дейген Михайло Федорович (1918—77) — фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), один із засновників інституту. З 1960 завідувач відділу радіоспектроскопії твердого тіла. Наукові праці присвячено теорії твердого тіла, фізиці напівпровідників, радіоспектроскопії. З його ініціативи в інституті було створено першу в СРСР установку «ПЕЯР» (подвійного електронно-ядерного резонансу).

Працював на першому поверсі у кімнаті № 122.

1962—74 — Лашкар'ов Вадим Євгенович (1903—74) — фізик, акад. АН УРСР (з 1945), голова Відділу фізико-хімічних та математичних наук АН УРСР (1946—48), член Президії АН УРСР (1948—52). Один із засновників і перший директор інституту (1960—70), одночасно — завідувач відділу (з 1960). Відзначений Державною премією УРСР (1981, посмертно). Наукові праці присвячено оптиці, фізиці рентгенівських променів, дифракції електронів, фізиці й техніці напівпровідників. Створив теорію внутрішнього фотоелектру у напівпровідниках, експериментально виявив у них негентильний внутрішній фотоелектр. Розробив методи дослідження фотопровідності у складних напівпровідниках з широкою забороненою зоною. Заснував наукову школу. Кабінет вченого містився на першому поверсі у центральній частині будинку (кімната № 135).

1962—85 — Пекар Соломон Ісакович (1917—85) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1961). Один із засновників інституту. 1960—85 — завідувач теоретичного відділу, створеного під його керівництвом. Одночасно 1944—76 — професор кафедри теоретичної фізики Київського університету. Відзначений Державною премією УРСР (1981). Належав до плеяди видатних фізиків-теоретиків, праці яких склали фундамент сучасної теорії твердого тіла. На основі його досліджень вирішено ряд фундаментальних проблем фізики напівпровідників, оптичних і фотоелектричних явищ у кристалах. Увів поняття поляронів і створив їхню кількісну теорію. Побудував новий узагальнений варіант кристалооптики з просторовою дисперсією. З цим пов'язано зареєстроване 1986 (посмертно) його відкриття — явище розповсюдження додаткових світлових хвиль у кристалах (пекарівські хвилі). Створив теоретичну школу. Працював на четвертому поверсі у кімнаті № 402.

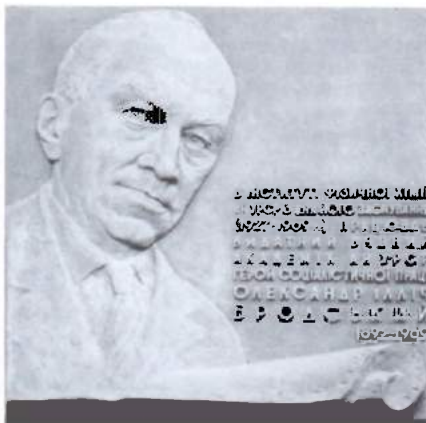
1962—90 — Снітко Олег В'ячеславович (1928—90) — фізик, акад. АН УРСР (з 1985). З 1961 — завідувач відділу фізики поверхневих явищ у напівпровідниках, 1970—90 — директор інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1981), премією ім. К. Синельникова АН УРСР (1984). Один із засновників наукового напрямку фізики поверхні напівпровідників. Вивчав природу поверхневих електронних центрів та мікромеханізми електронних явищ на поверхні напівпровідників. На основі цих досліджень створив нові методи обробки поверхні і нові типи приладів. Працював у кабінеті директора на першому поверсі — кімната № 135.

На фасаді будинку встановлено меморіальні дошки: 1978 — В. Лашкар'ову (з чорного граніту, арх. А. Ігнащенко), 1998 — О. Снітку (з сірого граніту) [560].

Лариса Гаврилюк,

Ганна Мілгородська, Елла Піскова.

197. ІНСТИТУТ ФІЗИКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ МЕТАЛІВ ТА СПЛАВІВ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ ГОРШКОВ А. А. (іст.). Бульв. Академіка Вернадського, 34/1. Комплекс споруд інституту складається з шести будинків (трьох основних корпусів і трьох допоміжних), споруджених у 1964—1970-х рр. Утворений 1958 на базі Інституту ма-

198. Просп. Науки, 31.

шинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР як Інститут ливарного виробництва АН УРСР, з 1963 — Інститут проблем лиття АН УРСР, з 1996 — Фізико-технологічний інститут металів та сплавів НАН України.

В головному корпусі (тепер — лабораторний; споруджений 1964 на червоній лінії забудови вулиці, на перетині з вул. Академіка Кржижановського; триповерховий, цегляний) 1964—72 працював Горшков Андрій Андрійович (1898—1972) — учений у галузі ливарного виробництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1969). В інституті з 1958, у 1958—62 — його перший директор. 1963—69 — завідувач відділу, в наступні роки — науковий консультант. Здійснив численні дослідження в галузі технології виробництва чавунних загартованих валків, вилівниць, литва для металургійного устаткування. Вивчав властивості деревно-вугільних і коксових доменних чавунів, питання металургії вагранкового процесу. Зробив значний внесок у розвиток теорії модифікації чавуну, запропонував засоби поліпшення технологічних властивостей і методів використання в ливарному виробництві бентонітів України.

Кабінет вченого містився на третьому поверсі (тепер кімната № 263).

1991 на стіні будинку, що виходить на вул. Академіка Кржижановського встановлено бронзову меморіальну дошку акад. АН УРСР Василенку Андрію Овер'яновичу (1891—1963) — директору Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР (1944—58), на базі якого 1958 було утворено Інститут ливарного виробництва АН УРСР.

1993 на центральній прохідній цього ж корпусу встановлено бронзову меморіальну дошку на пошанування А. Горшкова (ск. Г. Неспосудний) [561].

Галина Денисенко.

198. ІНСТИТУТ ФІЗИЧНОЇ ХІМІЇ ім. Л. ПИСАРЖЕВСЬКОГО, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Просп. Науки, 31. Комплекс споруд складається з шести будинків, зведених 1958—70 (до цього інститут розміщувався на вул. Б. Хмельницького, 15). Заснований 1927 у м. Дніпропетровську як Український інститут фізичної хімії Наркомату освіти УСРР. З 1934 — в системі АН УРСР (тепер — НАН України), 1944 переведений до Києва. З 1938 носить ім'я акад. АН УРСР і АН СРСР Писаржевського Льва Володимировича (1874—1938) — засновника і першого директора інституту (1927—38).

Головний корпус споруджено 1958 на червоній лінії забудови вулиці. Триповерховий, цегляний, з невеликими бічними крилами та напівовальною у центрі двоповерховою актовою залом. 1969 до нього прибудовано чотириповерховий лабораторний корпус.

Тут працювали: 1958—69 — Бродський Олександр Ілліч (1895—1969) — фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1969). В інституті з 1927, у 1939—69 — директор. Наукова діяльність вченого присвячена розробці теорії розчинів, електролітів, хімії ізотопів, дослідженню механізмів хімічних реакцій. Його праці з питань термодинаміки та електрохімії розчинів дістали загальне визнання. Під керівництвом О. Бродського вперше в СРСР одержано важку воду, концентрати важкого кисню, важкого азоту. Створив наукову школу.

Кабінет директора містився на другому поверсі у лівому крилі головного корпусу (кімната № 32), поряд — його робоча кімната № 33.

Голодець Григорій Ізраїлович (1936—92) — фізико-хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1990). В інституті з 1959, 1980—92 — завідувач відділу механізмів гетерогенно-каталітичних реакцій. Відзначений премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1973). Наукові праці з питань хімічної кінетики і каталізу, зокрема механізму реакцій гетерогенно-каталітичного окислення та гідрування.

1969—92 працював у кімнаті № 211 лабораторного корпусу.

Гороховагський Ярослав Борисович (1925—76) — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). В інституті працював з 1950. У 1962—74 — заступник директора, одночасно 1966—76 — завідувач відділу рідкофазного каталізу. Основні праці вченого присвячено гетерогенному каталізу. Досліджував закономірності кінетики, макрокінетики та механізму неповного окислення вуглеводнів у газовій та рідинній фазах, вплив будови олефінів на їхню адсорбційну і реакційну здатність, зв'язок між каталітичними та електрофізичними властивостями каталізаторів, фотокаталітичне окислення вуглеводнів. Займався вивченням поверхневих сполук, що утворюються на каталізаторах під час адсорбції та гетерогенної реакції.

Кабінет вченого як заступника директора містився на другому поверсі головного корпусу у лівому крилі будинку. В останні роки працював у кімнаті № 411 на четвертому поверсі лабораторного корпусу.

Ройтер Володимир Андрійович (1903—73) — фізикохімік, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). В інституті — з 1929. Працював заступником директора, завідувачем відділу, лабораторії. Відзначений премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1968). Основний напрям наукової діяльності — теорія і практика гетерогенного каталізу. Один з творців нової галузі фізичної хімії — макрокінетики. Розробив основи єдиної теорії електродних процесів. Створив і тривалий час очолював українську школу каталізу.

1958—65 кабінет вченого як заступника директора містився на другому поверсі лівого крила головного корпусу. Потім

працював на першому поверсі у кімнаті № 25 правого крила цього ж будинку, з 1969 — у кімнаті № 215 на другому поверсі лабораторного корпусу.

На фасаді головного корпусу встановлено бронзові з барельєфними портретами меморіальні дошки: 1973 на пошанування О. Бродського; 1975 — В. Ройтера; 1974 — Л. Писаржевського — засновника і першого директора інституту (автори всіх дошок: ск. Ю. Скобликова, арх. А. Ігнащенко) [562].

Лариса Гаврилюк, Тетяна Григор'єва.

199. ІНСТИТУТ ФІЗІОЛОГІЇ ім. О. БОГОМОЛЬЦЯ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Академіка Богомольця, 4. Комплекс споруд інституту складається з п'яти корпусів, побудованих 1934—36 і 1979. Заснований 1953 як Інститут фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР на базі Інституту експериментальної біології та патології Наркомату охорони здоров'я УСРР та Інституту клінічної фізіології АН УСРР (утворені 1930—34).

У головному корпусі (споруджений 1934 на червоній лінії забудови вулиці; триповерховий, цегляний) містилися обидва зазначені заклади (з 1934) та створений на їх основі Інститут фізіології (з 1953). 1934—41 та 1944—46 тут працював акад. Богомольць Олександр Олександрович — засновник і науко-

199. Вул. Академіка Богомольця, 4.

вий керівник Інституту експериментальної біології та патології МОЗ УРСР та Інституту клінічної фізіології АН УРСР. На базі їх відділів і лабораторій крім Інституту фізіології АН УРСР було утворено такі сучасні інститути: очних хвороб і тканинної терапії ім. В. Філатова АМН України (1936, Одеса), Український науково-дослідний інститут кардіології ім. М. Стражеска МОЗ України (1936), геронтології АМН України (1958); експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Кавецького НАНУ (1960), ендокринології та обміну речовин ім. В. Комісаренка АМН України (1965).

На другому поверсі будинку у кімнатах, де містилися робоча лабораторія, кабінет і приймальня О. Богомольця (тепер — № 202, 204), 1947 відкрито меморіальний музей вченого. Могила О. Богомольця розташована на території інституту (див. статтю 199.1).

У цьому корпусі також працювали: 1949—50 — Бабський Євген Борисович (1902—73) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1948). Завідувач відділу загальної фізіології Інституту клінічної фізіології (1949—50). Наукові праці присвячено моториці травного тракту, загальній фізіології нервової діяльності, хімічним факторам збудження, механізмам м'язового скорочення і нервової регуляції, іонним механізмам автоматії серця.

1953—55 — Воробйов Анатолій Маркович (1900—55) — фізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Перший директор Інституту фізіології (1953—55). Наукові дослідження присвячено фізіології травлення і вищій нервовій діяльності тварин. Кабінет і приймальня А. Воробйова як директора інституту містилися на першому поверсі (тепер кімнати № 101, 102).

1956—65 — Воронцов Данило Семенович (1886—1965) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1957). В ці роки — засновник і завідувач лабораторії електрофізіології (згодом — відділу) інституту. Основні наукові праці з фізіології нервової системи, електрофізіології, історії науки.

1946—67 — Городецький Олексій Опанасович (1897—1967) — біофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). З 1946 — науковий співробітник Інституту клінічної фізіології, 1953—64 — завідувач лабораторії, 1965—67 — сектора біофізики Інституту фізіології АН УРСР. Наукові дослідження присвячено рентгенології та радіології. Розробив ряд методів лікування променевої хвороби.

1953—62 — Іванов Вадим Миколайович (1892—1962) — терапевт, акад. АМН СРСР (з 1953), АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1946). З 1953 завідувач відділу клінічної фізіології Інституту фізіології. Одночасно — завідувач кафедри терапії (з 1944) та факультетської терапевтичної клініки (з 1958) Київського медичного інституту. Наукові дослідження з фізіології і патології органів травлення, онкології, клініки й діагностики захворювань легенів.

1936—41 — Леонтович Олександр Васильович (1869—1943) — фізіолог і нейростолог, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1939), член Президії АН УРСР (1939—43). З 1936 — завідувач відділу нормальної фізіології Інституту клінічної фізіології. Наукові

праці присвячено фізіології та гістології вегетативної нервової системи.

1953—79 — Макарченко Олександр Федорович (1903—79) — нейрофізіолог, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), голова Відділу біологічних наук АН УРСР (1961—62), віце-президент АН УРСР (1962—63), 1953—79 — завідувач відділу Інституту фізіології, 1956—66 — його директор. Наукові праці присвячено вивченню впливу кори головного мозку на біохімічний склад крові, змін нервової системи при інтоксикації тощо. Кабінет і приймальня О. Макарченка як директора інституту містилися на першому поверсі (тепер — кімнати № 101, 102).

1934—41 та 1944—57 — Медведєва Ніна Борисівна (1899—1969) — патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1941). 1931—51 — завідувач відділу Інституту експериментальної біології і патології. Одночасно 1934—48 працювала старшим науковим співробітником в Інституті клінічної фізіології, 1953—57 — в Інституті фізіології. Наукові дослідження присвячено проблемам злоякісного пухлиноутворення, переливання крові, патології обміну речовин, ендокринології.

1940—41 — Протопопов Віктор Павлович (1880—1957) — психіатр, акад. АН УРСР (1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1934), головний психіатр та голова вченої ради МОЗ УРСР. 1940—52 працював в Інституті клінічної фізіології, 1953—57 — в Інституті фізіології (з 1944 — завідувач відділу психіатрії і патології вищої нервової діяльності, що містився на території Психіатричної лікарні ім. І. Павлова). Одночасно працював у Київському інституті вдосконалення лікарів (з 1944). Досліджував проблеми фізіології і патології вищої нервової діяльності та психіатрії. Сформулював концепції патогенезу шизофренії і маніакально-депресивного психозу та запропонував нові методи їхнього лікування.

1934—41 та 1944—77 — Сиротинін Микола Миколайович (1896—1977) — патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1941). З 1934 — завідувач відділу Інституту експериментальної біології та патології, з 1946 — Інституту клінічної фізіології, з 1956 лабораторії космічної фізіології, згодом — відділу гіпоксії і гіпероксії Інституту фізіології. Одночасно з 1937 працював консультантом у Санітарно-бактеріологічному інституті, 1944—49 — завідувач відділу Українського інституту епідеміології та мікробіології (тепер — Київський науково-дослідний інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. Громашевського МОЗ України). 1944—48 — завідувач лабораторії Інституту мікробіології ім. Д. Заболотного АН УРСР (тепер — Інститут мікробіології та вірусології НАН України). 1950—56 — завідувач відділу Київського інституту інфекційних хвороб АМН СРСР. 1955—60 — завідувач кафедри Київського медичного інституту. Відзначений премією ім. О. Богомольця АН УРСР (1976). Наукові праці присвячено мікробіології, імунології, порівняльній патології, космічній фізіології, історії медицини.

1934—41 та 1944—62 — Смирнова-Замкова Олександра Іванівна (1880—1962) —

патологоанатом, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). В Інституті клінічної фізіології — з 1931, завідувач відділу — 1938—52, у 1953—62 — завідувач лабораторії морфології Інституту фізіології. Наукові праці присвячено патанатомії променевої та інфекційних хвороб, дослідженню передачу, неклітинних структур організму, походження пухлин.

1934—41 та 1944—50 — Татаринов Євген Олександрович (1892—1950) — патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1943). 1934—50 — завідувач відділу Інституту клінічної фізіології, одночасно — завідувач кафедри Київського медичного інституту (з 1931). Наукові праці з проблем гематології та імунітету.

1946—60 — Фольбоорт Георгій Володимирович (1885—1960) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1953). 1946—52 — завідувач відділу фізіології Інституту клінічної фізіології, 1953—60 — відділу вищої нервової діяльності та трофічних функцій Інституту фізіології. Одночасно 1946—48 працював в Інституті біохімії АН УРСР, з 1946 завідував кафедрою в Київському медичному інституті. Наукові праці і дослідження присвячено фізіології травлення, кровообігу, вищої нервової діяльності. Відкрив негативні (гальмівні) рефлексії, встановив основні закономірності процесів втомлюваності і відновлення.

У цьому будинку також працювали: чл.-кор. АН УРСР Богомолец Олег Олександрович (1911—91) — в Інституті експериментальної біології та патології у 1942—53 (1946—53 — директор), 1980—88 — директор музею Олександра Богомольця Інституту фізіології; з 1953 — в Київському НДІ фармакології та токсикології МОЗ УРСР (тепер — Інститут фармакології та токсикології АМН України);

акад. АМН СРСР Горев Микола Миколайович (1900—92) — у 1934—58 — завідувач відділу, з 1964 — науковий консультант Інституту фізіології; з 1958 — в Інституті геронтології та експериментальної патології АМН СРСР (тепер — Інститут рентнології АМН України), засновник і перший директор цього закладу у 1958—61;

акад. АН УРСР Кавецький Ростислав Євгенович (1899—1978) — директор Інституту клінічної фізіології (1946—52), завідувач відділу Інституту фізіології (1953—60); з 1960 — в Українському науково-дослідному інституті експериментальної та клінічної онкології МОЗ УРСР (тепер — Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Кавецького НАН України), 1960—78 — засновник і перший директор цього закладу;

акад. АН УРСР Комісаренко Василь Павлович (1907—93) — у 1945—52 — завідувач лабораторії Інституту експериментальної біології та патології, 1953—65 — Інституту фізіології; з 1965 — в Київському науково-дослідному інституті ендокринології та обміну речовин МОЗ УРСР (тепер Інститут ендокринології та обміну речовин ім. В. Комісаренка АМН України), 1965—86 — засновник і перший його директор; акад. АН УРСР, АН СРСР, АМН СРСР Стражеско Микола Дмитрович (1876—1952) — з 1931 очолював створений під

його керівництвом клінічний відділ Інституту експериментальної біології та патології, у 1934—36 — Інституту клінічної фізіології; з 1936 — директор Українського науково-дослідного інституту клінічної медицини (тепер — Український науково-дослідний інститут кардіології ім. М. Стражеска МОЗ України);

чл.-кор. АН УРСР, акад. АМН СРСР Тимофєєвський Олександр Дмитрович (1887—1985) — з 1941 — завідувач лабораторії Інституту клінічної фізіології, 1953—54 — Інституту фізіології. Одночасно у 1953—55 очолював лабораторію Українського інституту епідеміології та мікробіології (тепер — Київський науково-дослідний інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. Громашевського МОЗ України). 1981 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом О. Богомольця (ск. І. Гончар, арх. Я. Ковбаса), 1984 — гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом О. Макарченка (ск. В. Клоков, арх. Т. Довженко) [563].

*Елла Піскова, Алла Шевко,
Лариса Шевченко.*

199.1. Могила Богомольця О. О. (іст.). На території Інституту фізіології ім. О. Богомольця НАН України, у садку Богомолец Олександр Олександрович (1881—1946) — патофізіолог, державний і громадський діяч, акад. (з 1929) і президент (з 1930) ВУАН, акад. (з 1932) і віце-президент (з 1942) АН СРСР, акад. АМН СРСР (з 1944), акад. АН БРСР (з 1939), почесний член АН Груз. РСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1943) і РРФСР (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1944). Народився 24 травня 1881 у Києві в Лук'янівській в'язниці, де утримувалась його мати — революціонерка-народниця С. Богомолец, активна учасниця «Південноросійського робітничого союзу». Його батько О. Богомолец, земський лікар, також був учасником революційного руху. 1900 закінчив 1-у гімназію й вступив на юридичний факультет

199.1. Вул. Академіка Богомольця, 4. Могила О. Богомольця.

університету св. Володимира. Через рік перевівся до Новоросійського (Одеського) університету на медичний факультет, який закінчив 1906 з відзнакою, 1909 захистив докторську дисертацію, 1911–25 — професор кафедри загальної патології Саратовського університету, 1925–31 — професор медичного факультету Другого Московського університету і одночасно 1928–31 — директор створеного за його участю Інституту гематології і переливання крові (Москва). 1931 переїхав до Києва. 1929 обраний дійсним членом ВУАН. 1930 — президентом ВУАН. Одночасно був директором створених з його ініціативи 1930 Інституту експериментальної біології та патології Наркомату охорони здоров'я УСРР та 1934 — Інституту клінічної фізіології АН УСРР (на їх базі 1953 створено Інститут фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР). Проводив у Києві велику науково-організаційну і громадську роботу. За його президентства остаточно ліквідовано академічну автономію ВУАН, докториню перебудовано структурою Академії наук, здійснено перехід від різних кафедр, комісій, кабінетів до системи інститутів. Керував діяльністю Академії наук у тяжких умовах евакуації і після повернення у звільненні від фашистських окупантів Київ. Наукові праці вченого присвячено найважливішим питанням патологічної фізіології, ендокринології, порушення обміну речовин, імунітету і алергії, патології кровообігу, механізму дії переливання крові, старіння організму тощо. Запропонував і запровадив антиретиккулярну цитотоксичну сироватку (АЦС) для підвищення функцій сполучної тканини. Створив вітчизняну школу патофізіологів. Відзначений Державною премією СРСР (1941). Президентом АН УРСР засновано премію ім. О. Богомольця (1954).

1947 на могилі О. Богомольця встановлено бронзовий бюст вченого на постаменті з чорного полірованого лабрадориту (ск. Л. Муравін, арх. О. Власов).

Лариса Шевченко.

200. ІНСТИТУТ ФІЗІОЛОГІЇ РОСЛИН І ГЕНЕТИКИ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Вул. Васильківська, 31/17. Комплекс споруд інституту складається з двох корпусів — головного та лабораторного, побудованих у 1946—60-і рр. Заснований 1946 на базі відділу фізіології живлення рослин і агрохімії Інституту ботаніки АН УРСР як Інститут фізіології і агрохімії рослин АН УРСР, з 1956 — Український науково-дослідний інститут фізіології рослин у складі Української академії сільськогосподарських наук, з 1962 — Інститут фізіології рослин АН УРСР, з 1986 — Інститут фізіології рослин і генетики АН УРСР (тепер — НАН України).

У головному корпусі (споруджений на червоній лінії забудови вулиці на поч. 1960-х рр.; чотириповерховий, цегляний) працювали: Власюк Петро Антипович (1905—80) — агрохімік, ґрунтознавець, фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1948), акад. ВАСГНІЛ (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1956). З 1946 — заступник директора, 1953—73 — директор інституту, одночасно 1948—56 — голова Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР, завідувач кафедр Київського університету та Української

200. Вул. Васильківська, 31/17.

сільськогосподарської академії, 1956—62 — президент Української академії сільськогосподарських наук. Розробив систему живлення та удобрення найважливіших сільськогосподарських культур. Під його керівництвом проводились дослідження фізіолого-біохімічних властивостей процесів у рослинах під впливом таких мікроелементів, як марганець, бор, цинк, молібден, літій. Запропонував технологію створення добрив з мікроелементами. Розробив оптимальні методи їх використання залежно від змісту мікроелементів у ґрунті. Брав участь в обґрунтуванні теорії і практики використання мічених атомів, розробці захисної системи проти ураження рослин радіацією.

Кабінет вченого містився на другому поверсі (тепер кімната № 211). Оканенко Аркадій Семенович (1894—1982) — фізіолог рослин і біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). В інституті — з 1946. З 1950 — завідувач відділу біохімії рослин, 1959—82 — відділу екології і фізіології фотосинтезу. Відзначений Державною премією СРСР (1969). Наукові дослідження стосуються проблем підвищення цукристості буряків, інтенсивності фотосинтезу. Виявив роль калію у фотосинтезі й процесах метаболізму, що визначають продуктивність рослин.

Працював на четвертому поверсі (тепер кімната № 400).

Манорик Андрій Васильович (1921—74) — фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1973), академік-секретар Відділення загальної біології АН УРСР (1974). В інституті — з 1951. У 1956—62 — завідувач лабораторії ізотопів, 1962—74 — відділу фізіології взаємозв'язку рослин і нижчих організмів. 1956—73 — заступник директора, 1973—74 — директор інституту. Організував в Україні дослідження з біологічної фіксації азоту симбіотичними системами. Займався питаннями обміну речовин у рослинах, взаємозв'язку рослин і мікроорганізмів, кореневого живлення рослин, впливу компостів на фізіолого-біохімічні властивості рослин.

Працював на другому поверсі головного корпусу (тепер кімната № 214).

У лабораторному корпусі (споруджений 1946 у глибині ділянки; двоповерховий, цегляний) працював Душечкін

Олександр Іванович (1874—1956) — агрохімік і фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1949). Засновник і перший директор інституту (1946—53). Одночасно — професор Київського сільськогосподарського інституту (з 1923), де заснував кафедру агрохімії, якою завідував до кінця життя. Сформулював і розвинув наукові підходи щодо живлення рослин і підвищення ефективності добрив. Основні праці присвячено агрохімічним дослідженням з питань надходження і перетворення поживних речовин з метою підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Працював на другому поверсі.

1978 на фасаді головного корпусу інституту встановлено бронзову меморіальну дошку на пошанування О. Душечкіна з барельєфним портретом вченого (ск. І. Шаповал, арх. І. Шемєдінов) [564].

*Лариса Гаврилюк,
Ганна Мілгородська.*

201. ІНСТИТУТ ЯДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ (іст.). Просп. Науки, 47. Комплекс споруд інституту складається з п'яти основних корпусів (адміністративного й ядерно-фізичних установок) та ряду допоміжних будівель (1950—70-і рр.). Заснований 1970 на базі ядерних відділів Інституту фізики АН УРСР. З 1995 має назву — Науковий центр «Інститут ядерних досліджень» НАН України. У головному (адміністративному) корпусі (споруджений 1970 на червоній лінії забудови вулиці; чотириповерховий, панельний) працювали: 1970—96 — Пасічник Митрофан Васильович (1912—96) — фізик, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1964), директор Інституту фізики АН УРСР (1949—65). В Інституті ядерних досліджень — з 1970, перший його директор (1970—73), завідувач відділу ядерної фізики (1973—87), радник при дирекції (1987—96). Наукові дослідження в галузі ядерної фізики, металофізики, нейтронної фізики та фізики реакторів.

Працював у кабінеті директора на другому поверсі й у кімнаті № 308.

1970—93 — Струтинський Вілен Митрофанович (1929—93) — фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). В інституті з 1970, до 1993 — завідувач відділу теорії ядра. Наукові праці присвячено вивченню структури атомного ядра. Передбачав двогорбу форму бар'єрів його поділу.

Працював у кімнаті № 418.

В інституті також працював у 1970—73 чл.-кор. АН УРСР Латишев Георгій Дмитрович (1907—73) — завідувач відділу ядерної спектроскопії.

Кабінет вченого містився в Інституті фізики АН УРСР (просп. Науки, 46), де розташовані експериментальні установки ядерної спектроскопії [565].

Елла Піскова, Ніна Смирнова.

202. ІНСТИТУТСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архіт., іст., містобуд.). Від вул. Хрещатик і Майдану Незалежності до Кловського узвозу. Одна з основних меридіональних планувальних осей історичного району Липки. Частково збігається з трасою давнього Іванівського шляху, який починався від Лядської брами Старого міста (територія сучасного Майдану Незалежності) і вів до Печерського монастиря. Планування здійснено у кін. 18 — на поч. 19 ст., ву-

лицю названо Іванівською. У 20—30-х рр. 19 ст. вулиця мала назву Бегічевської, за ім'ям генерала М. Бегічева, який володів тут великою садибою з триповерховим будинком, де 1834 тимчасово розміщувався новостворений Київський університет. Після зведення на цій садибі Інституту шляхетних дівчат (1843) вулиця стала називатися Інститутською. 1919 перейменована на вул. 25-го Жовтня, 1944 — на вул. Жовтневої революції, 1993 їй повернуто історичну назву — Інститутська. У період класицизму (1-а пол. 19 ст.) характер забудови визначався репрезентативною функцією всього району. На розі з вул. Шовковичною (на місці ділянки № 18 — 20/8) містилася резиденція Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора (зруйновано 1920 під час окупації міста польськими військами); на розі з вул. Шовковичною (на місці будинку № 22/7) — будинок фельдмаршала Ф. Остен-Сакена, пізніше — цивільного губернатора (розібрано у 1930-х рр.), в якому тимчасово розміщувався Інститут шляхетних дівчат. Провідне місце в композиції вулиці займав будинок Інституту шляхетних дівчат, споруджений 1838—43 за проектом арх. В. Беретті. Першу контору Державного комерційного банку засновано 1839 у двоповерховому будинку зборів київського дворянства (не зберігся, стояв на місці будинку № 9). У 1840 був споруджений новий будинок київського дворянства у стилі класицизму (№ 9-б), пізніше перебудований.

З розвитком капіталістичних відносин у місті зростає число фінансових установ: у 1870—80-х рр. будуються дві біржі — будинок № 7 (арх. О. Шіле) і № 1 на розі Хрещатика (не зберігся, арх. Г. Шлейфер); 1893 — приміщення Київського кредитного товариства (не збереглося, арх. В. Николаєв); на поч. 20 ст. — Київська контора Державного банку (№ 9-а, архітектори О. Кобелев, О. Вербицький). На зміну дворянським садибам у стилі класицизму на вулиці з'являються міські особняки (збереглися № 8, 12, 26) та багатоповерхові прибуткові будинки (збереглися № 9, 13/4, 25, 27/6), вирішені у формах істо-

202. Інститутська вулиця.
План забудови.

ризму та модерну. Найвищим будинком дорадянського Києва вважався дванадцятиповерховий житловий будинок будівельного підрядчика Л. Гінзбурга, споруджений 1911—12 за проектом архітекторів Ф. Троуп'янського і А. Мінкуса (стояв на місці готелю «Москва»). У 2-й пол. 19 ст. у кінці вулиці (№ 29) зводяться добротні установи: притулок для дітей живих і покалічених воїнів та училище для сліпих з церквою св. Павла. Докорінні зміни у характері забудови вулиці відбулися у період соціалістичної реконструкції, особливо після переносу столиці УСРР з Харкова до Києва (1934). На місці старовинних будинків, які зносилися, у цей період зведено ряд великомасштабних житлових споруд (№ 14, 16, 15/5, 19-в, 20/8, 22/7, 24/7), частину з яких тепер визнано пам'ятками історії та культури. Їх ускладнена конфігурація, що утворює глибокі курдонери по фронті кварталів, архітектурно-художні особливості, які відбивають перехідний етап від конструктивізму до неокласицизму, надають вулиці своєрідного колориту.

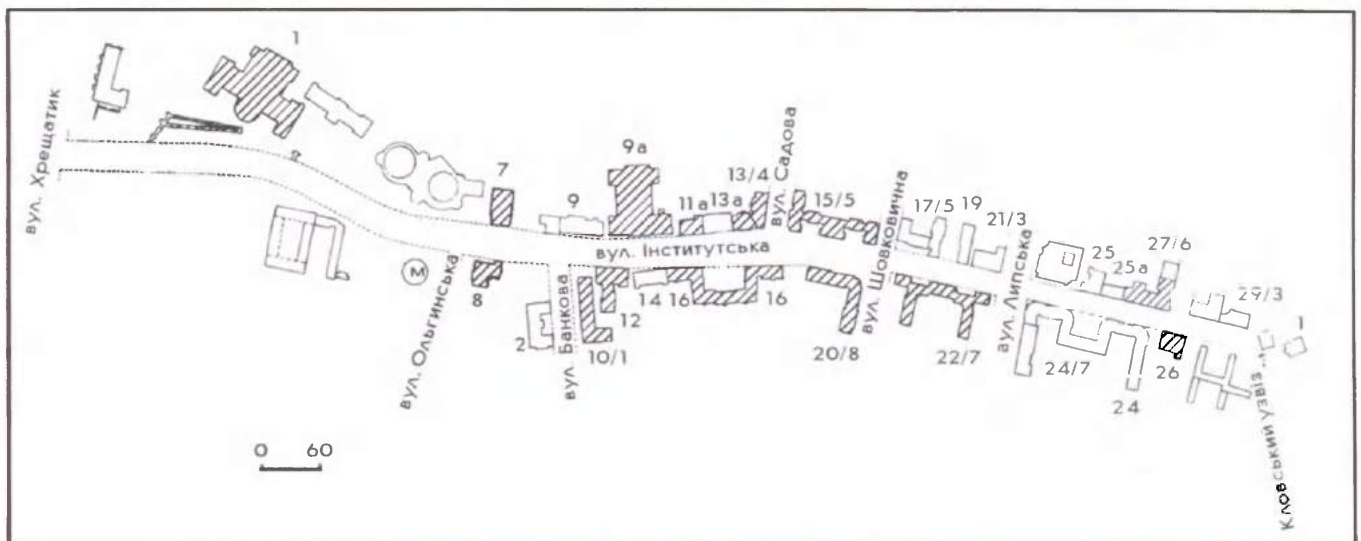
24 вересня 1941 всю забудову Інститутської вул. (від Хрещатика до Ольгинської вул.) з правого боку знищено

202. Інститутська вулиця.

вибухами і пожежею разом з більшою частиною Хрещатика і сусідніх вулиць. Після Великої Вітчизняної війни похилу частину вулиці, що прилягає до Хрещатика, розчищено від зруйнованих будинків з розкриттям перспективи на схилі Липського пагорба. Тоді знесено Київську біржу (№ 1), будинок Гінзбурга (№ 16—18), будинки №№ 10/1 і 14. У цей час ролі важливої містобудівної доміанти набула будівля висотного готелю «Москва» (1959—66; арх. А. Добровольський та ін.), поряд з яким побудовано круглий наземний павільйон входу до станції метро «Хрещатик». На частково реконструйованому верхньому відтинку вулиці у ретроспективних архітектурних формах 1950-х рр. зведено житловий будинок (№ 25-а), на перетині з вул. Липською встановлено пам'ятник Д. Мануїльському (1966, скульптори М. Вронський, О. Олійник). Корпус готелю «Національний», збудований на місці прибуткового будинку кін. 19 ст. (№ 23/5), та виставочний павільйон Спілки художників України, що споруджується (№ 5), віддзеркалюють сучасний напрям в архітектурі.

Різноманітна за часом та архітектурними стилями забудова вулиці має велике історико-культурне значення. Протягом 19—20 ст. вул. Інститутська

відгравала значну роль у політичному, фінансово-економічному, громадському і культурному житті Києва. Тут містилися резиденції генерал-губернатора (кол. № 40) і цивільного губернатора (кол. № 42; обидві не збереглися). У першій з них 1918 проживав з родиною гетьман П. Скоропадський, було чимало провідних діячів доби української революції. З політичною історією країни пов'язаний також будинок, що розташовувався на місці сучасного № 9-а, в якому 1822—23 проходили таємні збори декабристів. В № 11 містився склад видань соціал-демократичної газети «Искра». Трагічної слави зажив кол. Інститут шляхетних дівчат (№ 1), в якому містилося у 1930-х рр. управління НКВС УСРР, де судили, катували й розстрілювали жертв сталінського терору. Тут загинули письменники К. Буревій, О. Влизько, Г. Косинка, І. Крушельницький, Д. Фальківський та багато інших діячів української культури.

Важливим фінансово-економічним осередком країни у 19 — на поч. 20 ст. була київська біржа (№ 7 та 1, останній будинок не зберігся), з якою пов'язана діяльність великих підприємців України — родин Бродських і Терещенків, М. Дегтерьова, відомого економіста і державного діяча М. Бунге та ін. Діловий характер вулиці визначався також функціонуванням тут важливих кредитних і банківських установ: Київської контори Державного банку (№ 9 і 9-а), Київського кредитного товариства (№ 6, не зберігся), Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку (№ 3, не зберігся), Київського земельного банку (№ 7 не зберігся).

На вулиці проживало і працювало чимало відомих діячів історії та культури: видатний український митець і громадсько-політичний діяч Т. Шевченко (1846 зупинявся у будинку на місці сучасного готелю «Москва»), композитор М. Лисенко, краєзнавець М. Захарченко (викладали в Інституті шляхетних дівчат; № 1); історик, управитель Київської контори Державного банку (№ 9), міністр закордонних справ уряду Української Держави у 1918 Г. Афанасьєв; архітектори О. Беретті (№ 14; не зберігся) і В. Ніколаєв, льотчик Є. Крутень (обидва в № 11-а); письменник І. Еренбург (народився в № 10; не зберігся); композитор П. Ко-

зицький, радянські державні і партійні діячі Д. Коротченко та Д. Мануїльський (усі мешкали в № 20/8); історик, професор Київського університету І. Лучицький та його син — геолог, акад. АН УРСР В. Лучицький (№ 27/6). Під час фашистської окупації Києва на вулиці містилися конспіративні явочні квартири керівника підпільної диверсійної групи І. Кудрі (№ 16—18; не зберігся) і підпільної організації «Арсеналець» (№ 13/4).

Історико-культурний потенціал вул. Інститутської відносить її до найважливіших пам'яток Києва [566].

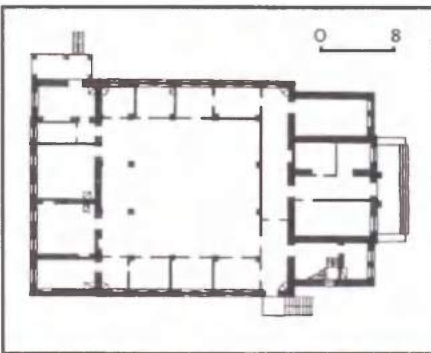
Раїса Бондаренко, Тетяна Трегубова.

202.1. Біржа, 1870—73 (архит., іст.). Вул. Інститутська, 7. На червоній лінії забудови вулиці споруджено за проектом арх. О. Шіле для київської біржі. Триповерховий, цегляний, тинькований. Спочатку прямокутний у плані. Через перебудови план частково змінено. В основу композиції фасадів покладено ордерну побудову з використанням модернізованих барокових форм, що виявилось в активній розробці пластики. Наріжні плястри будинку рустовано. Карнизи розкріповано. Замкові каміні виконані збагачено мотивом гірлянд. Вісь центрального ризаліту підкреслено на другому поверсі пристінним портиком іонічного ордера, завершеним розірваним параболічним фронтоном. Центром внутрішньої об'ємно-просторової композиції є колонна (раніше операційна) зала зі світловим ліхтарем. До зали з обох боків прилягає ряд приміщень.

Біржа — одна з перших комерційних

202.1. Вул. Інститутська, 7.

202.1. План першого поверху.

установ міста періоду капіталізму. Ініціаторами її створення були докгор політичних наук, ректор Київського університету, економіст і державний діяч М. Бунге і тодішній міський голова, видавець І. Завадський. У будинку біржі збиралися купці, заводчики, землевласники та інші особи для ведення переговорів і укладення торговельних угод. Торговельні справи на біржі мали право вести представники всіх станів за умовою сплати внеску, який встановлювало біржове товариство. Для завідування справами воно обирало біржовий комітет строком на 3—5 років. До Київського біржового товариства входили великі промисловці та цукрозаводчики — І. Бродський, Л. Бродський, М. Дегтерьов, В. Качала, І. Терещенко, Н. Терещенко, О. Терещенко. Діяльність біржі була під контролем Міністерства фінансів. Головами біржового комітету були: 1869—1900 — власник мливарського підприємства М. Хряков, з 1900 — лісопромисловець С. Могилевцев.

У біржовій залі часто відбувалися концерти, виставки та інші культурні заходи. Так, у квітні 1880 тут виступив російський композитор і піаніст А. Рубінштейн.

1885 біржу переведено у будинок на розі вулиць Хрещатик та Інститутської, зведений за проектом арх. Г. Шлейфера у формах пізнього ренесансу. На його будівництво худ. І. Айвазовський пожертвував 300 крб. від виставки своїх картин у біржовій залі (будинок зруйновано в роки Великої Вітчизняної війни). Після 1882 у старому будинку біржі розмістився Київський земельний банк.

Тепер — клуб Кабінету Міністрів України [567].

Михайло Кальницький,

Каміла Колибанова, Тетяна Скібіцька.

202.2. Другий житловий будинок працівників Ради Народних Комісарів УСРР 1930-х рр., в якому проживали Козицький П. О., Коротченко Д. С., Мануїльський Д. З. (архит., іст.). Вул. Інститутська, 20/8. На розі вулиць Шовковичної та Інститутської. Побудований за проектом арх. С. Григор'єва. В архітектурному вирішенні будинку знайшов відображення перехідний етап у розвитку радянської архітектури від конструктивізму до неокласицизму.

Чотириповерховий, цегляний, на підвалі, у плані Г-подібний. Складається з наріжної та двох рядових секцій; на поверсі кожної з них по дві чотирикімнатні квартири. Секції мають парадні й чорні (тепер замінені ліфтами) сходи. Прийнято систему поздовжніх несучих стін; міжповерхові перекриття — по дерев'яних балках; зовнішні стіни покрито теразитовим тиньком. Об'ємно-просторове вирішення будинку симетричне відносно центральної осі зрізаного рогу, закріпленого незначного виступу об'ємом сходової клітки, яка фланкується дугоподібними балконами. У композиції фасадів прочитується планувальне вирішення будинку. Перший поверх трактовано як рустований цоколь. Основними елементами, що формують вуличні фасади, є згруповані у вертикалі балкони, лопатки у міжвіконних простінках. Споруда відзначається стриманістю декоративних деталей, облямувань прорізів, огорож балконів та парапету. Заглиблені у площину стіни картуші й вставки виконано

в техніці високого рельєфу. Всі декоративні деталі виділено кольором.

У цьому будинку 1943–60 жив Козицький Пилип Омелянович (1893–1960) — композитор, педагог, музикознавець, музичний і громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943). Викладав у Київській консерваторії, очолював кафедру історії української музики (з 1945 — професор). 1952–56 — голова правління Спілки композиторів України. Автор кількох опер, симфонічних сюїт, хорових творів, пісень і романсів тощо; музикознавчих праць, у т. ч. «Тарас Шевченко і музична культура» (1952), «Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування» (1972), а також про М. Леонтовича, Б. Лятошинського, К. Стеценка та ін. Мешкав у трикімнатній квартирі № 10 на першому поверсі будинку.

1937–41 тут проживав Корогченко Дем'ян Сергійович (1894–1969) — державний і партійний діяч УРСР. Голова Ради Народних Комісарів УРСР (лютий 1938 — листопад 1939), з листопада 1939 до 1947 — секретар ЦК КП(б)У. У роки Великої Вітчизняної війни — один із організаторів і керівників партійного підпілля і партизанського руху в Україні. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 5 на третьому поверсі.

1944–59 у будинку проживав Мануїльський Дмитро Захарович (1883–1959) — державний і партійний діяч УРСР, акад. АН УРСР (з 1945). 1944–53 — заступник голови Ради Міністрів УРСР і одночасно міністр закордонних справ УРСР (1944–52). Викладав у Київському університеті на факультеті міжнародних відносин.

1962 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з бронзовим барельєфним портретом П. Козицького (ск. О. Ковальов, арх. П. Захарченко), 1964 — меморіальну гранітну дошку з бронзовим барельєфним портретом Д. Мануїльського (ск. М. Вронський, арх. І. Шмультсон), 1974 — меморіальну дошку з білого мармуру з барельєфним портретом Д. Корогченка (ск. О. Ковальов) [568].

Марія Гончаренко,

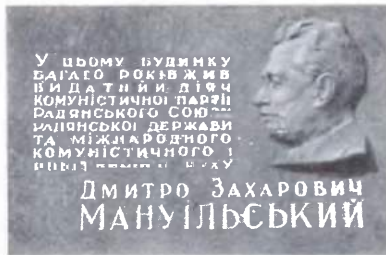
Ярослава Докучаєва.

202.3. Житловий будинок, 1935 (архіт.). Вул. Інститутська, 16. На ділянці, яку в 1930-х рр. піддано значній реконструкції. Збудований за проектом арх. С. Григор'єва. За своїм масштабом вписується у забудову, що склалася, зберігаючи в цілому і в деталях композиційну самостійність.

П'ятиповерховий, цегляний, покритий теразитовим тиньком, трисекційний, з парадними і чорними сходами. Квартери три- і чотирикімнатні, відзначаються комфортністю і логічністю планування. Мальовничості споруді надає запроєктований з боку вулиці широкий курдонер. Композиція головного фасаду симетрична. Його архітектурні деталі та окремі фрагменти вирізняються графічністю рисунка й продумані з урахуванням нефронтального сприймання. Пластичність фасаду властива горизонтальності основних членувань. Центральна вісь підкреслюється ступінчастим фронтоном, у якому влаштована декоративна ніша з вазою. Вирішення дворового фасаду відбиває функціональне планування будинку. Основним архітектурним акцентом на його пло-

202.2. Вул. Інститутська, 20/8.

щині є об'єми сходових кліток, що виступають, з прилеглими до них балконами. Дворовий простір, утворений разом із двома сусідніми будинками, упорядковано й озеленено.

Будинок виділяється характерним просторовим вирішенням, пошуками архітектурного образу на основі класицистичних форм [569].

Марія Гончаренко.

202.4. Житловий будинок, 1930-і рр. (архіт.). Вул. Інститутська, 22/7. Займає квартал між вулицями Шовковичною та Липською. За розмірами узгоджується з будинками, що формують прилегли вулиці.

П'ятиповерховий, цегляний, зі складною конфігурацією плану. Складається з 10 секцій, згрупованих у сім житлових блоків чотирьох типів. Запроєктовано одно-, дво-, три- і п'ятикімнатні квартири. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін. При чіткій загальній симетричності планувального вирішення автор, зважаючи на умови інсоляції, запроєктував крила ідентично, але не дзеркально, внаслідок чого фасади вирішено по-різному. Чолові фасади тиньковані. Їхнім основним архітектурним мотивом є поєднання горизонтальних тяг та обрамлення вікон по периметру. Композиція фасаду з боку вул. Інститутської симетрична відносно головної осі, два неглибоких курдонери поділяють його на п'ять самостійних частин. Пластичним акцентом є центральний ризаліт, фасад якого збагачується заокругленими наріжними вікнами, масивним еркером незначного виступу. Для всіх архітектурних елементів характерна децю заважка вишуканість. Композиційне вирішення фасадів ґрунтується на симетрії щодо своєї центральної осі.

Композиція в цілому, а також стилістика архітектурних деталей та елементів свідчать про розвиток автором творчого методу конструктивізму.

Марія Гончаренко.

202.5. Житловий будинок 19 ст., у якому проживали Крутень Є. М., Ніколаєви В. М. і А. В., містився склад видань соціал-демократичної газети «Искра» (іст.). Вул. Інститутська, 11-а. На червоній лінії забудови вулиці. Належав купцю 1-ї гільдії В. Гальперіну.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом (четвертий поверх надбудовано у радянський час).

У 1890-х — 1901 рр. тут мешкав до вступу в Київський кадетський корпус Крутень Євграф Миколайович (1890—1917) — військовий льотчик, учень П. Нестерова. Теоретичні праці та бойова практика Є. Крутеня започаткували основні напрями в розвитку винищувальної авіації того часу. Учасник 1-ї світової війни. Загинув під час повернення з бойового завдання.

У цьому будинку 1888—89 проживав Ніколаєв Володимир Миколайович (1847—1911) — архітектор, автор проектів будинків Купецького зібрання (тепер Національна філармонія), трапезної Кисво-Печерської лаври, колишнього приватного особняка (тепер Будинок письменників), забудови Покровського монастиря, п'єдесталу пам'ятника Б. Хмельницькому та інших об'єктів. Проживав у цьому будинку і почав навчатися музиці син В. Ніколаєва — Ніколаєв Леонід Володимирович (1878—1942) — піаніст, композитор і музичний педагог, фундатор фортепіанної «ніколаєвської школи»

202.3. Вул. Інститутська, 16.
202.3. План п'ятого поверху.

202.4. Вул. Інститутська, 22/7.

у Петербурзі, учнями якої були композитор Д. Шостакович, піаністи П. Серребров, В. Софроніцький, М. Юдіна та ін.

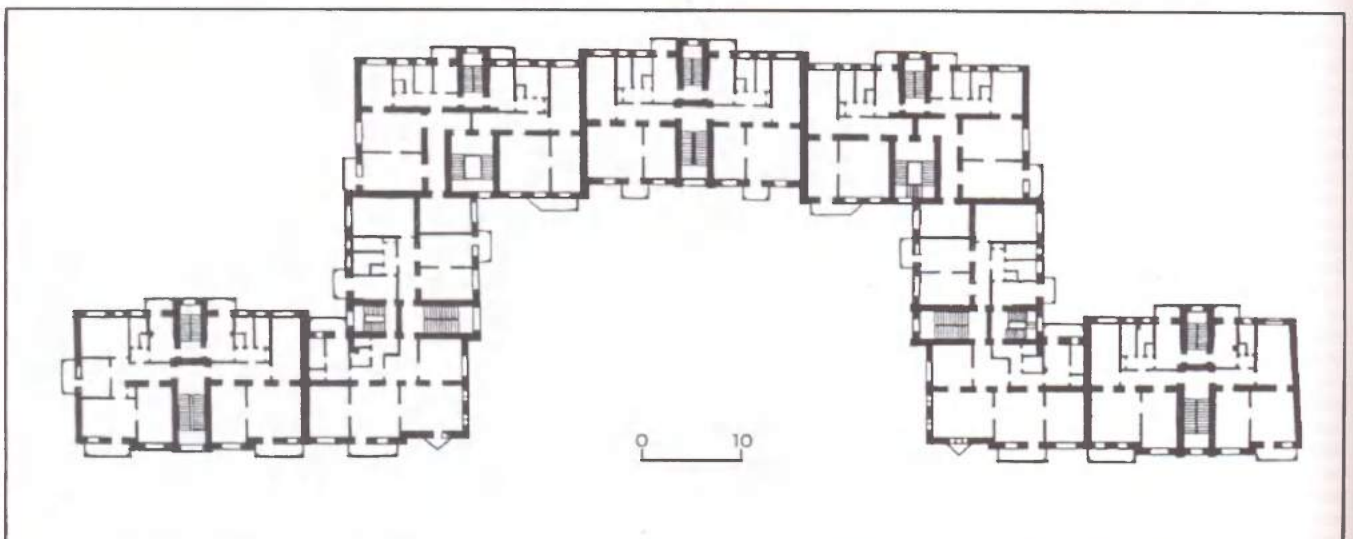
У цьому будинку в квартирі родини Гальперіних, що займала 12 кімнат, на першому поверсі розміщувався склад видань газети «Искра». Квартиру для цієї мети було надано дітьми господаря — студентами Київського університету С. і М. Гальперініми, членами од-

нієї з груп сприяння газеті «Искра». До складу групи входили В. Крохмаль, Г. Окулова, С. Афанасєва, О. Петренко. З нею активно співробітничали місцеві соціал-демократи В. Бобровський, І. Любимцев, В. Сапєжко та ін. Цією адресою скористалися в 1903 члени оргкомітету зі скликання II з'їзду РСДРП для зберігання частини тиражу 41 і 43 чисел газети «Искра». Після розгрому поліцією Уманської друкарні, де цю продукцію передруковано, в Києві проведено обшуки. У квартирі Гальперіних знайдено 670 примірників 43-го числа газети, прокламації та інші нелегальні видання [570].

Михайло Кальницький,
Тетяна Слюдикова.

202.6. Житловий будинок 1912, в якому проживали родина Лучицьких, Лічков Л. С. (архіт., іст.). Вул. Інститутська, 27/6. У ряді суцільної забудови кварталу, фасади звернено на червоні лінії вул. Інститутської та Кріпосного пров. Зведений як прибутковий будинок на замовлення М. Лучицької. Автор проекту — арх. В. Риков.

П'ятиповерховий, з підвалом, цегляний, у плані Г-подібний, з тильними ризалітами, із зрізаним наріжжям. Перекриття залізобетонні. Первісно двосекційний, нині трисекційний. Фасади декоровано у своєрідній раціональній манері. Перший поверх, що зорозво сприймається перехожими, оздоблено найбільш насичено, як монументальний цоколь: тиньковано під «смугастий» руст, вікна — напівциркульні, з виразними архівольтами та імітаціями замкового каменю. Вхідні двері з боку вул. Інститутської оформлено як парадні портали, прикрашені ліпними гірляндами та картушами з монограмою власниці: «М. Л.». Горішні поверхи майже позбавлені декору; ритм членувань ледь позначено розкріпкою та неглибокими нішами, які з'єднують вікна від другого до четвертого поверху. П'ятий — відокремлений тягою на зразок аттикового поверху. Житлові приміщення секцій з боку вул. Інститутської розміщено навколо просторої сходової клітки, перекритої скляним ліхтарем. В її структуру оригінально вписана ліфтова шахта. На парадних сходах збереглися мармурові східці, чавунна огорожа класицистичного малюнка, метаська плитка на

майданчиках. Сходи інших секцій тісніші, вирішені простіше.

Будинок є зразком стилю модерн з рисами класицизму з підкреслено функціональним архітектурним вирішенням.

У цьому будинку проживала родина Лучицьких (раніше мешкали також у власному будинку на вул. Шовковичній, 22, який не зберігся). Лучицька Марія Вікторівна (1852—1924) — літератор, перекладачка із скандинавських та інших європейських мов (відомо, що вона навчала шведській Лесю Українку), громадсько-культурна діячка. Дружина І. Луцицького.

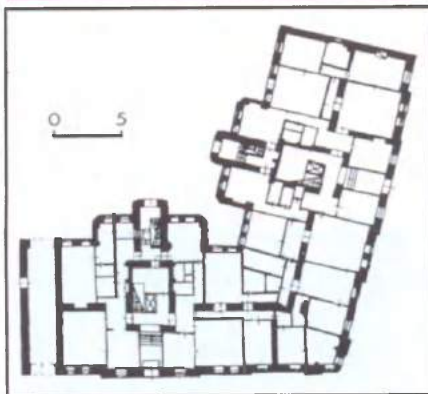
Лучицький Іван Васильович (1845—1918) — історик, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1908), громадський діяч. Професор кафедри всесвітньої історії Київського університету, де створив наукову школу (його учнями були М. Василенко, П. Голубовський, Є. Ківлицький, Н. Молчановський, В. М'якотин, Д. Петрушевський, В. Піскорський, О. Стороженко, Є. Тарле та ін.). Наукові праці вченого присвячено соціально-економічній, культурній та релігійній історії Франції, Німеччини та інших європейських країн, а також соціально-економічній історії Лівобережної України (головним чином, на основі «Рум'янцевського опису»). Був членом «Старої громади», співробітником «Киевской старини», одним із засновників Українського наукового товариства у Києві, членом багатьох інших товариств — грамотності, Нестора-літописця тощо. У серпні 1918 призначений професором Українського державного університету в Києві.

Будинки Лучицьких були значними осередками духовного життя, де збиралися відомі діячі української культури. Крім учнів, у попередньому і цьому будинку в них бували М. Кропивницький, М. Лисенко, Г. Мачтет, К. Станюкович, М. Старицький та багато ін.

Подружжя проживало у квартирі № 6 на третьому поверсі (кожен до кінця життя).

1913—23 у квартирі № 22 на четвертому поверсі мешкав Лучицький Володимир Іванович (1877—1949) — геолог-петрограф, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1947); один із основоположників школи українських гідрогеологів. Син М. та І. Лучицьких. У цей період — професор Київського університету, 1917—23 — голова Українського геологічного комітету. Працював також редактором підвідділу географії Комісії для складання енциклопедичного словника (1921), заступником голови Комісії красзнавства (1923), був членом зоологічної секції ВУАН (1922). Пізніше працював у Москві, з 1945 — у Києві (проживав на вул. Костьольній, 15). Наукові дослідження присвячено петрографії та геології Українського щита. Розробив одну з перших стратиграфічних схем щита. 1923 керував укладанням першої карти корисних копалин України.

З 1912 до 1920-х рр. у квартирі № 2 будинку проживав Лічков Леонід Семенович (1851—1943) — статистик, літератор, співробітник «Киевской старини» та ін. періодичних видань. У дорядяпський час був членом обліково-

202.7. Вул. Інститутська, 13/4.

202.7. План першого поверху.

позичкового комітету Київської контори Державного банку, членом-оцінувачем Київського відділення Державного Дворянського земельного банку. Керівник однієї з київських мasonicьких лож (ввів до ложі «Зоря» В. Затонського — майбутнього наркома освіти УРСР). У добу визвольних змагань — директор Миської публічної бібліотеки (тепер Парламентська бібліотека України). Відомий публікаціями з історії, економіки та статистики.

Тепер на першому поверсі будинку містяться торговельні заклади [571].

*Михайло Кальницький,
Лариса Федорова.*

202.6. Вул. Інститутська, 26/7.

202.7. Житловий будинок 1909, в якому містилася явочна квартира підпільної організації «Арсеналець» (архит., іст.) Вул. Інститутська, 13/4. На червоній лінії забудови вулиці, на розі вулиць Інститутської та Садової. Зведений як прибутковий будинок у стилі раннього модерну. Належав арх. Г. Шлейферу П'ятиповерховий, цегляний, з підвалом тинькований. Складається з двох однакових Т-подібних на плані секцій по дві квартири, зблокованих під тупим кутом. Центральні частини фасадів позначено двома еркерами гранчасті форми, розміщеними по боках від осі парадного входу, та аттиком криволінійного контуру з тридільним напівовальним вікном. В оформленні фасадів використано фризиви фігурні рельєфи та ліпний орнамент рослинного й геометричного характеру, художній метал в огорожі балконів (під час ремонтних робіт частину декору втрачено). Збереглося оформлення вестибулів, маршових сходів, а також фрагменти металевих піддашків над портьерами парадних дверей, виконаних у стилі модерн.

Відзначається раціональністю планувального вирішення, різноманітністю і майстерністю виконання деталей декору, витриманих у традиціях раннього модерну.

Під час окупації Києва у лівому крилі будинку на другому поверсі містилася явочна квартира (тепер № 10) підпільної антифашистської організації «Арсеналець», що діяла у місті з лютого 1942 до серпня 1943. Керували нею робітники заводу «Арсенал» Нестеровський Данило Якович (1888—1943) та Гайдан Микола Іванович (1884—1943). Складалася з чотирьох підпільних груп (28 осіб). Підпільники друкували і поширювали серед населення Києва, Димерського та Чорнобильського районів Київщини зведення Радінформбюро, листівки «Советский голос», рятували мирних жителів від вивезення до Німеччини, організували диверсії. Організація займалася розвідкою, допомагала партизанам медикаментами тощо. У серпні 1943 Д. Нестеровського і М. Гайдана було заарештовано. Загинули в гестапо.

До революції у будинку проживав доктор медицини Нейолов Михайло Ко-

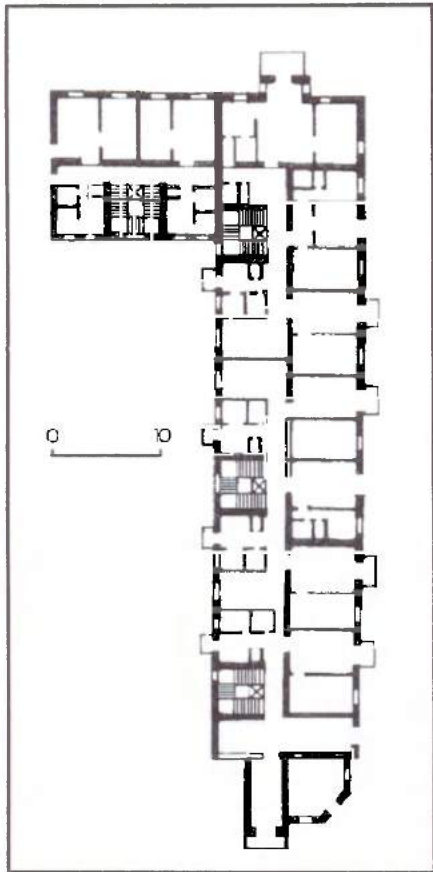
стятинович, лікар безкоштовної лікарні для чорноробів [572].

Неоніла Кузьміна, Дмитро Малаков, Тетяна Скібіцька.

202.8. Житловий будинок працівників Ради Народних Комісарів УСРР, 1930-і рр. (архит.). Вул. Інститутська, 10/1. На одній з найвищих точок міста, на перехресті вулиць Інститутської та Банкової, зі значним відступом від червоної лінії забудови вулиці. Є містобудівним

202.8. Вул. Інститутська, 10/1.

202.8. План шостого поверху.

акцентом ділянки. Зведено за проектом архітекторів Д. Богуславського, Ю. Корбіна, реконструйовано 1951 арх. Д. Богуславським. Передбачався в плані П-подібним, однак крило на вул. Інститутській не збудовано.

Шестиповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, з дво- і трикімнатними квартирами. Розміщення будинку і відведена йому роль містобудівного акценту зумовили характер об'ємно-просторового вирішення. Наріжна частина — у вигляді підвищеного вежоподібного об'єму, увінчаного ротондою зі шпилем. Композиція усіх фасадів триярусна. Особливої уваги приділено чоловим фасадам. Перший ярус, до якого входять два поверхи, облицьовано бетонними блоками, оздобленими під рваний камінь. Вікна першого і другого поверхів об'єднано неглибокими арковими нішами з рівно тинькованою поверхню. Портали входів — з полірованого граніту. Другий і третій яруси цегляні, розділені тонким бетонним поясом. Основним мотивом архітектурного вирішення фасаду є навіслі над входами триповерхові еркери з обробленими рустом рогами. На шостому поверсі вони закінчуються балконами, оформленими двоколонними своєрідними портиками. Фронтони портиків, які розвивають вінцевий карниз, створюють виразність силуету. Під час повнення та реконструкції декоративні деталі (карниз, кронштейни, розетки, башту-ротонду) виконано у характерній стилістиці архітектури 1950-х рр. Частину першого поверху займає магазин [573].

Віра Черна.

202.9. Житловий будинок УВО для командоукладу Червоної армії, 1934—37 (архит.). Вул. Інститутська, 15/5. Займає квартал між вулицями Садовою та Шовковичною. Зведений за проектом арх.-худ. Й. Каракіса.

П'ятиповерховий, цегляний, шестисекційний. В основу об'ємно-планувального вирішення покладено наріжну й дві рядових секції різного планування. Запроектоване зміщення секцій у плані створює мальовничу лінію забудови з двома широкими курдонерами. Композиція фасадів триярусна. Стіна першого поверху, що трактується як цоколь, оброблена рустом. Ритм площин фасаду, що западають і виступають, узгоджується з чергуванням гладенької тинькованої поверхні стіни, на якій вікна виразно підкреслюються тягами, і рустованої, де вікно — лише функціональний проріз. Цікавим є прийом оформлення в єдине ціле наріжних еркерів, сходових кліток та входів до них перспективними порталами, які досягають скульптурної виразності. За авторськими ескізами у верхній частині цих своєрідних порталів технікою сграфіто виконано панно із зображенням червоної кінноти — в зв'язку з тим, що будинок споруджувався для командного складу Червоної армії Українського військового округу. Узгоджуючись за розмірами з навколишньою забудовою, відзначається значущістю і самостійністю.

У наріжних секціях на першому поверсі — магазини.

Раніше тут був особняк підприємця О. Бродського (1896, арх. М. Артинов), де у 1919 містилася губерньська Надзвичайна комісія; після того, як більшовицькі війська 31 серпня 1919

202.9. Вул. Інститутська, 15/5.

202.9. Фрагменти панно із зображенням червоної кінноти.

залишили Київ, у саду й гаражі на території садиби було виявлено тіла 127 жертв, закатованих чекістами [574].

Марія Гончаренко

202.10. Інститут шляхетних дівчат 1838—43, в якому викладав Лисенко М. В., містилося управління НКВС УСРР, судили і розстрілювали жертв сталінського режиму (архит., іст.). Вул. Інститутська, 1. На підвищенні з крутими схилами з трьох боків, між вулицями М. Грушевського, Хрещатик та Інститутською. У 19 ст. був важливою містобудівною домінантою в забудові Хрещатика. Є однією з провідних київських споруд доби класицизму. Збудований за проектом арх. В. Беретті у стилі ампір. Будівництво завершив його син — арх. О. Беретті.

1883 в невеликому садку біля інституту відкрито пам'ятник імператору Олександрові II (ск. М. Ангольський; знято після 1917).

Під час 2-ї світової війни значну части-

ну будинку було зруйновано. У 1953—58 споруду відбудовано (архітектори О. Заваров, Г. Кульчицький, А. Черкаський, інженери В. Реп'ях, П. Кириченко, Т. Серебрякова).

Триповерховий, цегляний, з цокольним напівповерхом. У плані — дуже витягнутий прямокутник з двома прямокутними ризалітами обабіч і напіврогondoю в центрі головного, симетричного за композицією фасаду. Приміщення групувалися по обидва боки коридора, що йде через будинок. Особливістю первісного планування вирішення була відсутність центрального парадного входу і влаштування входів на торцевих фасадах. Напівротонда мала два яруси: у нижньому містилася католицька каплиця, у верхньому — православна Олександрівська церква. Цокольний поверх будинку рустований. Напівциркульні віконні прорізи першого поверху обрамлені архівольтами, другого — листвами з трикутними й горизонтальними сандриками. За високою фасади будинку членуються горизонтальними профільованими тягами. Балкони мають огорожі художнього чавунного лиття. 1903—04 за проектом цивільного інж. Є. Толстого до південно-східної частини було добудовано двоповерховий, з підвалом, цегляний корпус з чотириколонним тосканським портиком, в якому містилися квартири службовців, їдальня та мала зала. Прибудова з'єднується з основним будинком двоярусним переходом з широкою напівциркульною аркою в першому ярусі.

Напівротонда головного фасаду оздоблена колонадою коринфського ордеру на всю висоту споруди, в ній організовано головний вхід із парадними сходами і балюстрадою. Торцеві фасади залишилися без змін, тильний фасад одержав інший вигляд у зв'язку з прибудовою зали на 2200 місць зі сценою й кулуарами. В колишньому житловому корпусі міститься лекційна зала на 320 місць і спортивна зала. Інтер'єри у 1950-х рр. прикрашено ліпленням, в оформленні широко застосовано різноманітні деталі зі штучного мармуру. На схилі пагорба з боку вул. Інститутської перед головним фасадом влаштовано підпірну стіну з розгорнутими сходами (1952—58).

Інститут шляхетних дівчат відкрито 1838. Спочатку він містився в будинку фельдмаршала Ф. Остен-Сакена на розі вулиць Інститутської і Шовковичної (не зберігся). До власного будинку переїхав у серед. 1840-х рр. Тут навчалися дівчата із збіднілих поміщицьких родин, з 1852 розпочато прийом дочок почесних громадян і купців 1-ї гільдії. 1865—67, 1885, 1893—1904 тут викладав музику Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — композитор, основоположник української класичної музики, диригент, піаніст, фольклорист, музично-громадський діяч. Відіграв велику роль у розвитку музичної освіти в Києві. З 1864 влаштовував щорічні шевченківські концерти, брав участь у діяльності Київського літературно-артистичного товариства. У 1878—90 викладав російську мову (у 1887—90 був інспектором класів) М. Захарченко, автор книжки «Київ тепер і колись». На поч. 20 ст. тут викладав професор КДА В. Рибинський, працювали архітектор Є. Єрмаков, лікар К. Трітшель.

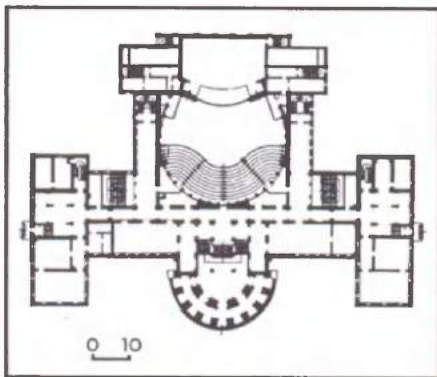
В Інституті шляхетних дівчат одержали музичну освіту оперні співачки О. Долнер, Є. Єльчанінова, Н. Забіла, Є. Рафалович, піаністка А. Тальберг та ін.

У 1920—30-х рр. тут містилися різні державні установи; з 1934 до 1941 — управління Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) УРСР. Під час жорстоких репресій в будинку допитували, катували, в глибоких підвалах розстрілювали т. зв. ворогів народу. Трупі жертв вивозили на Лук'янівський цвинтар, де таємно закопували.

У будинку відбувалися судові процеси: 1 грудня 1934 — над т. зв. організацією «Об'єднання українських націоналістів». Судили 37 чоловік. Тут же розстріляні письменники К. Буревій, О. Влизько, Г. Косинка, І. Крушель-

202.10. Вул. Інститутська, 1.

202.10. План першого поверху.

ницький, Д. Фальківський, художник М. Івасюк та інші представники української творчої інтелігенції. У березні 1935 тут відбувся процес над «Центром боротьбистської організації». Були зазначені на 10 років позбавлення волі письменники Б. Антоненко-Давидович, В. Вражливий, Г. Епик, О. Ковінька, М. Куліш, В. Підмогиляний, Є. Плужник та ін. Камеру тортур у будинку пройшли літературознавці П. Колесник, А. Костенко, Є. Шаблювський. Під час реконструкції будинку в 1950-х рр. знайдено обгорілі людські кістки, таємні камери катувань жертв сталінських репресій.

З перетворенням на Жовтневий палац культури після реконструкції 1950-х рр. його зала використовувалася для з'їздів, конгресів, конференцій, концертів тощо. До відкриття в 1970 палацу «Україна» ця зала була головною республіканською аудиторією. 23 жовтня 1965 тут відбулося вручення Києву медалі «Золота Зірка» міста-героя.

1979 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом композитора М. Лисенка (ск. М. Красотін). 16 лютого 1992 з ініціативи товариства «Меморіал» і за рішенням Київської міської ради перед будинком встановлено пам'ятний знак жертвам сталінського режиму.

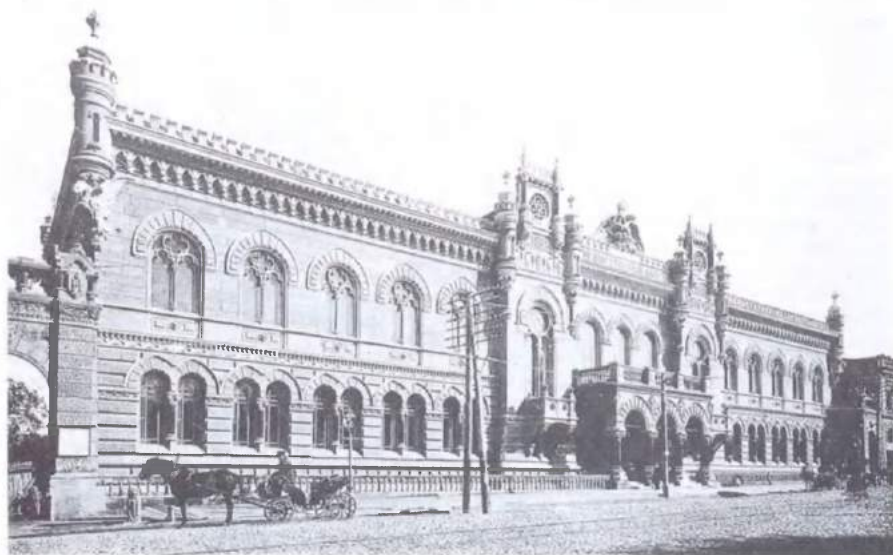
Тепер Міжнародний центр культури і мистецтв [575].

Олена Апанович, Михайло Кальницький, Микола Лисенко, Паталя Логвин.

202.11. Київська контора Державного банку, 1-а третина 20 ст. (архит., іст., мист.). Вул. Інститутська, 9-а. На схилі пагорба, що зумовило різноповерховість споруди. Головний фасад орієнтовано вздовж фронту вулиці.

Київську контору Державного комерційного банку засновано 1839. У 1860 комерційний банк перетворено на Державний банк. До зведення нового власного будинку містився у садибі № 9 на тій самій вулиці. Одна з перших монументальних банківських споруд в Україні.

1900 було оголошено архітектурний конкурс на проект Київської контори Державного банку, в якому переміг проект арх. О. Кобелева. Фасад розроблено арх. О. Вербицьким. У його оформленні взяли участь скульптори Еліо Сала і Ф. Соколов. 1902 відбулися закладини будинку, 1905 — відкриття. 1934 за проектом арх. О. Кобелева та участю арх. В. Рикова надбудовано третій і четвертий поверхи із збережен-

світній операційній залі з підвісною заскленою стелею та біломармуровим фонтаном у центрі. Її простір поділено балконом із ажурними металевими ґратами на два яруси, стіни яких ритмічно членовано арковими прорізами. Балкон спирається на вміщені в міжвіконнях подвійні фігурні кронштейни з лев'ячими масками. Аркові віконні й дверні прорізи оздоблено крученими колонками й орнаментальним обрамленням. П'яти фальшивого склепіння стелі заповнено ліпними картушами з символами різних галузей людської діяльності, а також алегоричними барельєфними зображеннями Вулкана — бога вогню і ковалства, Меркурія — бога торгівлі, ремісництва і скотарства, Мінерви — богині мудрості, Церери — богині землеробства і родючості (скульптура та орнаменти виконані ск. Е. Сала). Падуги фальшивого склепіння завер-

202.11. Вул. Інститутська, 9-а.
Фото поч. 20 ст.

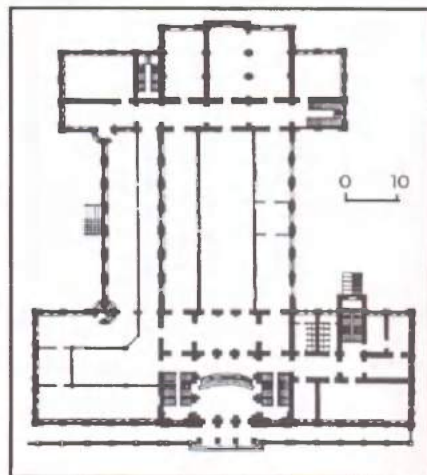
ням загального стилю оздоблення будинку. 1983—84 здійснено консерваційно-реставраційні роботи (арх. І. Малакова, худ.-реставратор А. Марампольський, керівник І. Дорофійенко). Триповерховий, з підвалами, цегляний, у плані Н-подібний, з розміщеною у центрі операційною залом (пл. 720 кв. м). Перекриття залізобетонні, над залом — по металевих фермах. З боку головного фасаду міститься сходовий вестибюль і малі зали зі склепінчастими перекриттями. Фасад облицьовано штучним каменем, що імітує діорит і пісковик, колони — з лабрадориту. У порталі та карнизи застосовано майолкові вставки, на наріжжях будинку — скульптури драконів з бетону. Головний фасад має тридільну композицію з розвинутою центральною частиною і триарковим порталом входу. Виконаний у формах раннього ренесансу з елементами готики й романського стилю. Обабіч — проїзди з декоративними кованими ґратами. У тому ж стилістичному ключі виконано оздоблення інтер'єрів, де широко застосовано ліплення у вигляді ренесансно-готичних орнаментів, скульптурні елементи, природний і штучний камінь, дерев'яне столярне заповнення вікон і дверей високого ґатунку, кольорові вітражі тощо. Особливу увагу приділено прямокутній у плані дво-

202.11. Операційна зала.
Фото поч. 20 ст.

202.11. Вул. Інститутська, 9-а.
Сучасне фото.

202. 11. План першого поверху.

202.11. Деталь оздоблення фасаду.

202.11. Вул. Інститутська, 9-а.

На місці банку ранше стояв житловий будинок, в якому 1822—25 відбувалися таємні збори декабристів. Понад чверть століття Київською конторою Державного банку управляв Афанасьєв Георгій Омелянович (1848—1925) — історик, громадський діяч. Саме він у 1894 почав клопотання щодо будівництва нового банківського будинку. 1918 був державним контролером, міністром закордонних справ в уряді гетьмана П. Скоропадського. Помер на еміграції в Белграді.

1975 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, на якій в аркоподібному заглибленні вертикального прямокутника високим рельєфом зображено п'ятьох страчених декабристів (ск. М. Вронський, арх. В. Гнездилов) [576]. *Інна Дорофійенко, Василь Щербак.*

[*Володимир Ясієвич.*]

202.12. Особняк, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Інститутська, 8. На розі вулиць Інститутської та Ольгинської. Наприкінці 19 ст. садиба в межах вулиць Банкової, Інститутської та Ольгинської стала власністю київського купця 1-ї гільдії, цукропромисловця С. Лібермана. На його замовлення за проектом арх. В. Ніколаєва надбудовано й добудовано споруджений раніше особняк на вул. Банкової, 2. Особняк на вул. Інститутській, 8 (стара адреса — вул. Інститутська, 28) займав відокремлену наріжну частину цієї садиби.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані складної конфігурації, з асиметричними фасадами. Більшої парадності надано фасаду на вул. Інститутській, розкріпованому з лівого боку ризалітом, з правого (наріжного) — напівкруглою ротондою. Обидві частини мали відповідне завершення (нині втрачене): зрізаний чотирихвилий намет і напівсферичну баню. Ці деталі акцентували архітектоніку особняка і його положення в забудові кварталу. Фасади будинку оздоблено в дусі еkleктизму з елементами неоренесансу та необароко: рустуванням стін першого поверху, тричвертевими колонами ротонди, декоративним обрамленням вікон другого поверху. До південного торця добудовано двоповерховий об'єм на одну віконну вісь по фасаду. Парадні двері в спільному порталі подвійні — окремо для квартир, розта-

шованих на першому й другому поверхах. Третій вхід влаштовано також окремо — на західному фасаді. Балкони другого поверху (альтан над парадним входом, напівкруглий наріжний та звичайні) мають ажурні ковани грати.

Збереглося оздоблення інтер'єрів: рустування стін й ковани металеві грати парадних сходів, ліпні стелі, карнизи, розетки тощо. Приміщення частково перегороджено з урахуванням пізніших потреб. Ліворуч від бічного ризаліту, впритул до огорожі сусідньої садиби на вул. Банкової, 2, міститься в'їзна брама на цегляних пілонах. Стулки брами — пізнього походження. Решта огорожі з боку вул. Ольгинської не збереглася. У глибині подвір'я залишився колишній корпус служб — з дерев'яними щипцями. Особняк — цінний зразок забудови Липок межі століть.

На поч. 20 ст. тут на другому поверсі проживала родина сина цукропромисловця С. Лібермана, на першому — вдова генерал-майора О. Бенуа. Після націоналізації 1918 будинок використовувався для різних потреб, згодом — як помешкання найвищого державного керівництва.

Тепер у будинку містяться постійні комісії Верховної Ради України [577].

Дмитро Малаков.

202.12. Вул. Інститутська, 8.

202.12. План першого поверху.

шуються сталактитовим фризом і карнизом з модульйонів, на які спирається засклена частина стелі. Світлу колористику зали, пофарбованої у ніжні пастельні тони, доповнюють кольорові акценти: вміщені на теракоговому тлі ренесансні арабески над прорізами, кольорові вітражі вишуканого квіткового малюнка у фрамугах готичних вікон, виконане в техніці розпису по склу зображення захисника Києва архістратига Михаїла на стелі зали, відновлене за первісним малюнком у 1994 (від 1934 тут було зображено герб СРСР), і малого герба України — тризуба в обрамленні орнаменту по кутах (худ.-реставратор Є. Чорнокозенко).

Споруда відзначається високою якістю архітектурної пластики, багатством форм і фактури, мистецького вирішення. Є типовою для періоду історизму стилізацією на теми італійських палаццо. Відіграє важливу роль в архітектурному ансамблі вулиці.

202.13. Вул. Інститутська, 12.

202.13. Особняк, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Інститутська, 12. На наріжній ділянці вулиць Інститутської та Банкової. Споруджений на садибі, що належала за куччою 1870 С. Бродський — дружині потомственного почесного громадянина Л. Бродського, відомого підприємця та добротичця. 1879 за проектом арх. В. Сичугова зроблено прибудову, балкон у сад, оздоблено інтер'єри.

Одноповерховий, з підвалом, цегляний, гинькований, у плані Т-подібний. Первісне планування значно змінено. Тридільну симетричну композицію фасаду виявлено центральним неглибоким ризалітом (бічний правий об'єм прибудовано пізніше). Парадний вхід міститься у тамбурі з лівого боку фасаду. Будинок декоровано у формах неоренесансу: головний фасад розчленовано рустованими лопатками, вікна обрамлено лиштвами оригінального рисунка. Центральна та бічні композиційні осі акцентовано аттиками у вигляді балюстради. Мистецький інтерес являє оформлення ряду інтер'єрів (частково втрачені).

Належить до нечисленної групи споруд, які збереглися від садибно-забудови вулиці 2-ї пол. 19 ст.

1918 тут мешкала княгиня Д. Горчакова з родиною. Після 1918 особняк був націоналізований і використовувався для громадських потреб [578].

Ольга Друг, Тетяна Скібіцька.

202.14. Особняк, 1900—10 (архіт.). Вул. Інститутська, 26. На червоній лінії наріжної ділянки вул. Інститутської й Виноградного пров. Збудова-

202.14. Вул. Інститутська, 26.

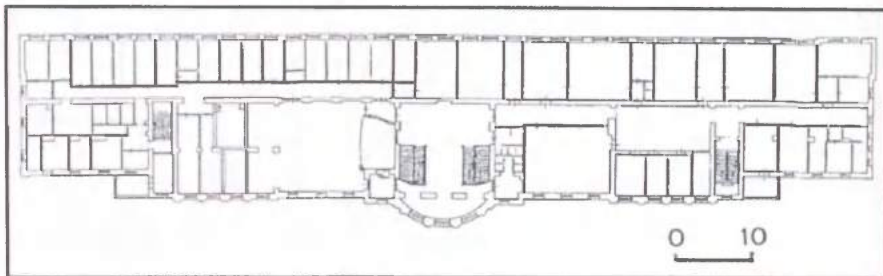
ний у стилі модерн, за проектом арх. Є. Єрмакова. Одним із власників була М. Бродська.

У вересні 1941 будинок горів. В ході відновлювання змінено планування, декор інтер'єрів втрачено.

Будинок різноповерховий внаслідок перепаду рельєфу в глибині ділянки: одноповерховий по фасаду і двоповерховий з боку подвір'я, з підвалом, цегляний. Має асиметричну об'ємно-просторову композицію та Г-подібну конфігурацію плану із розвинутим двором крилом. Наріжний підвищений об'єм, що виходить на Виноградний пров., оформлено у вигляді монументальної квадратної вежі, утворе-

ної двома високими аттиками з напівциркульними архівольтами. Неглибокий ризаліт фасаду з головним входом акцентовано стрілочастим архівольтом і аттиком із фальшивими балюстрадами й напівколонками. Великі вікна ризаліту наріжного об'єму й портал прикрашено безордерними напівколонками. Центральну частину фасаду із плоскими віконними сандриками в характерних формах модерну завершено балюстрадою з великих фігурних стовпів та ажурними металевими ґратами між ними. Дворовий фасад

203. Іподром. Вул. Суворова, 9.
203. План.

оформлено у цеглі. Будинок є акцентом у забудові перетину двох вулиць. У радянський час використовувався під дитячий садок, пізніше — військовою частиною [579].

Тетяна Скібіцька.

203. ІПОДРОМ, 1915—16 (архіт.). Вул. Суворова, 9. Первісно розміщений між біговим полем і вул. Суворова з головним фасадом на її червоній лінії. Ділянку під іподром вибрано на кол. еспланаді Старої Печерської фортеці. Головний корпус і трибуни зведено 1915—16 в стилі неоренесанс (арх. В. Риков, ск. Ф. Балавенський) на замовлення Південно-Західного товариства заохочення конярства. 1935—36 проведено реконструкцію та розширення іподрому (архітектори В. Риков, П. Савич, А. Столов, Г. Непше). Нові залізобетонні трибуни збільшили місткість до 8 тис. глядачів на відміну від попередніх (4,2 тис.). Діяв до 1964. У 1980-і рр. будинок розширено з боку кол. скакового поля, трибуни розібрано.

Двоповерховий, цегляний, витягнутий уздовж вулиці на 125 м, що зумовлено призначенням видовищної споруди, орієнтованої протяжною стороною з трибунами до скакового поля. У верхній частині трибун був майданчик на всю довжину споруди, на яку з флангів піднімалися широкі сходи. План і фасад корпусу симетричні. Центральну частину головного фасаду виділено напівротоною з модернізованими тричвертевими іонічними колонами, на другому поверсі увінчаними аттиком з алегоричними фігурами юнака — візника з фанфарами, на флангах — дівчат з вінками в руках. Між колонами — аркові вікна та овальні люкарни в обрамленні пластичного ренесансного декору та фігурок путті. У нижній частині напівротоны влаштовано парадний вхід. Фланги центральної напівротоны вирішено у вигляді квадратних у плані веж, кожна з яких увінчана невеличкою ротоною з колонками доричного ордера. Масивні ризаліти на бічних крилах споруди підкреслено тричвертевими доричними портиками під ренесансними фронтонами. Вікна з напівциркульними перемичками між колонами увінчані пластичними картушами. Фасад тинькований, оформлений тонким рустом, рельєфнішим на першому поверсі. Вікна другого поверху облямовано листвами з важких квадратів. У залах розміщувалися ресторан, буфети, каси та оркестрові балкони, в одноповерхових крилах — службові приміщення (збереглося західне крило). З парадного вестибюля, прикрашеного ліпним декором, двос великих сходів ведуть до урочистої аванзали.

Пам'ятка є зразком громадської споруди поч. 20 ст.

Тепер у його головному корпусі — Президія Української академії аграрних наук [580].

Борис Єрофалов.

204. ІПОДРОМ, 1962—69 (архит.). Вул. Академіка Глушкова, 10. Комплекс споруд, призначених для кінно-спортивних змагань. Зведений за проектом архітекторів Г. Маркітана, Ю. Піскуненка, С. Телюка, В. Шермана, інженерів Г. Абросимова, В. Кобкіна.

Двоповерховий головний корпус споруджено зі збірних залізобетонних конструкцій, скла, пластика, алюмінію. Уздовж усього корпусу розміщено відкриті трибуни на 3 тис. місць, ресторан «Жокей», при іподромі — гуртожиток на 100 місць для спортсменів.

На території є стаїні, ветеринарний ізолятор, ветлікарня, кузня, приміщення для ремонту реманенту і зерносховище. Головне поле має три доріжки: для забігу коней рисою (довж. 1600 м, шир. 30 м) з чорноземним покриттям, для скачок в алорі (довж. 1800 м, шир. 25 м) з трав'яним покриттям та робочу тренувальну доріжку (довж. 1500 м, шир. 18 м) з шлаковим покриттям. Є поле для тренування спортсменів-любителів. Пам'ятка — зразок громадської споруди середини 20 ст. [581].

Ніна Коваленко.

205. КАЗЕННИЙ ВИННИЙ СКЛАД № 1, 1896 (архит.). Вул. Кудрявська, 14. На крутому завороті вулиці, формує фронт забудови кварталу. Займає ділянку площею 1,7 га. Є унікальним за схороністю комплексом виробничих споруд кін. 19 ст., запроєктованих київським цивільним інж. В. Безсмертним. Створений у зв'язку із запровадженням казенної горілчаної монополії.

Зведений за типовою схемою на вісім розливних столів, розрахованих на виробництво 1000 дал горілки на добу.

205. Вул. Кудрявська, 14. Головний корпус.
205. План першого поверху.

З початком 1-ї світової війни припинив випуск продукції, відновив роботу 1931 як лікєро-горілчаний завод. За час експлуатації проведено незначне розширення підприємства: на подвір'ї з'явилися нові прибудови до старих будинків, у зв'язку із заміною дерев'яних кроків на металеві ферми надбудовано праве крило головного корпусу.

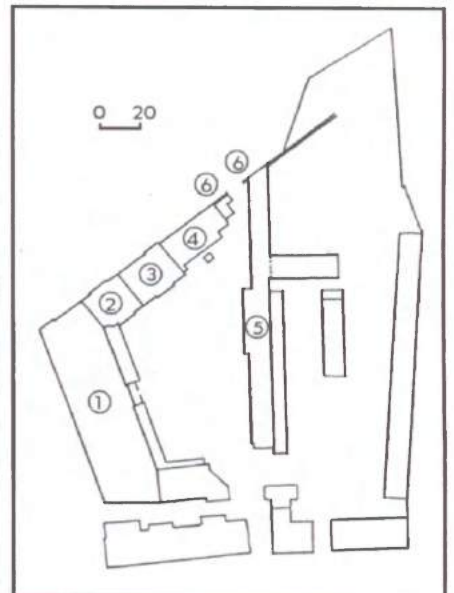
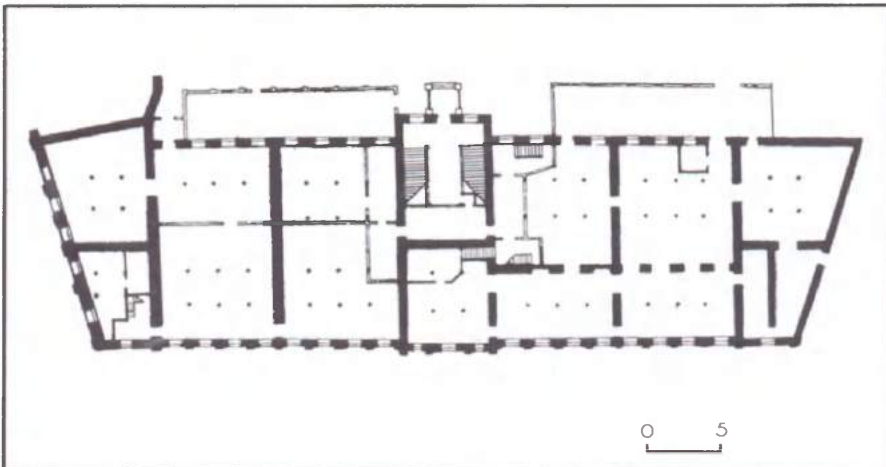
Винний склад складається з ланцюга технологічно взаємозв'язаних цегляних споруд. Південно-східний в'їзд у старовинній цегляній огорожі фланковано одноповерховими цегляними будинками: ліворуч — спиртоприймальним відділенням, праворуч — кочегаркою, перекритою оригінальним за формою напівциліндричним дахом. Упритул до кочегарки прибудовано спиртосховище, до якого прилягає корпус очисного відділення. Його безпосереднім продовженням є ліве крило головного корпусу, призначеного для тарного і розливного відділень, контор. Усі ці споруди створюють єдиний наріжний будинок з цокольним напівпідвальним ярусом, утвореним через перепад рельєфу. Трапецієподібний у плані головний корпус має дерев'яні перекриття на металевих прогонах, розміщених у чотири ряди, що спираються на металеві колони трубчастого перерізу. Первісні дерев'яні крокви вальмової залізної покрівлі збереглися частково. Підлога у промислових залах з метаської плитки.

Будівлю вирішено з використанням декоративних властивостей цегляної кладки та елементів історичних стилів, зокрема флорентійського ренесансу (зубчасті карнизи, що нависають, ступінчасті аттики, аркові вікна, плоский руст). Триосьова симетрична композиція чолового та дворового фасадів ґрунтується на підкресленні центрального об'єму у вигляді шестиярусної вежі для напірних місткостей та сходів, увінчаної прямокутними атти-

205. Вул. Кудрявська, 14.

Генеральний план:

1. Головний корпус.
2. Очисне відділення.
3. Спиртосховище.
4. Кочегарка.
5. Спиртоприймальне відділення.
6. Огорожа.

ками. До бічного фасаду прилягає чотириарусний об'єм очисного відділення, виділеного на рівні другого поверху трьома великими арковими вікнами, зверху — розвиненим ступінчастим увінчанням, завершеним трикутним фронтоном. В цілому тектоніка фасадів побудована на протиставленні підкресленої рустикаю горизонтальної лінії цокольного ярусу і частого ритму вертикальних членувань верхніх поверхів, розбитих на одновіконні площини плоскими лопатками.

Мальовничість силуету, різноманітність форм віконних прорізів, виразність архітектурного декору, що складається з розвинутих карнизів, ступінчастих фільонів на лопатках, простої віконної лиштви, надають будівлі романтичного вигляду, виділяють її серед сучасної забудови [582].

Михайло Кальницький,
Тетяна Трегубова.

206. КИЇВСЬКА РАЙОННА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ, 1930-і рр. (архіт.). Вул. Електриків, 11. На Рибальському півострові, поблизу київської гавані. Комплекс добре читається від ріки, з боку міської набережної, з Дніпрових висот. Закладена 26 серпня 1926. Урочистий пуск першого турбогенератора відбувся 1 травня 1930, другого — в квітні 1933. Загальна потужність двох турбогенераторів першої черги становила 21 300 (11 300 і 10 000) кВт. Один генератор було виготовлено німецькою фірмою Броун-Бовері, другий — петербурзьким заводом «Електросила». Чотири котли, розраховані на тиск 30 атм., завезено з Франції. Головний інженер будівництва — Б. Даманський, помічник — М. Оберучев. Архітектурну частину першої черги станції виконав М. Парусников. Другу чергу здано в експлуатацію 1935. У зв'язку з прибудовою турбінної зали відбулося розширення комплексу в східному напрямку. З пуском третьої турбіни на 25 000 кВт загальна потужність станції склала 70 300 кВт. Обслуговувало її 700 осіб. 1941 основне

установлення евакуйовано. Після визволення Києва від німецько-фашистської окупації станцію відбудовано. До 1949 її потужність перевершила довоєнну і досягла 81 000 кВт. Первісно була пилевугільною, згодом стала працювати на газі й мазуті. 1960—61 встановлено тепловісне устаткування. Досі є важливим джерелом тепlopостачання міста.

Композиція комплексу асиметрична. П'ятиповерховий цегляний об'єм технічних служб з розподільчим обладнанням, щитом керування, парадними тримаршовими сходами і ліфтовими механізмами зорієнтовано по осі схід — захід. До нього прилягають короткий адміністративний корпус та видовжений блок турбінної зали. Двосходових сходів, позначених еркерами на головному фасаді, фіксують об'єм турбінної зали. Стилістику архітектурних деталей витримано в формах конструктивізму (функціоналізму). Об'єм котельні розчленовано по східному фасаду великими вітражами. Романтично ускладнене мистецьке трактування елементів котельні помітно відрізнялося від трактування інших споруд комплексу. Добудови та реконструкції значно змінили первісний вигляд промислового ансамблю. Зберігся головний фасад будівлі першої черги, де замінено лише вітражі еркерів турбінної зали. Значно змінила зовнішній вигляд котельня (збережено архітектурні деталі лише на західному фасаді). Найповніше зберігся її північний торець, що відображає первісний архітектурний задум. Станція збудована на насипній основі, укріплений палями. Головний фасад тинькований. Одна з перших великих промислових споруд 20 ст. у Києві, що має стильові ознаки конструктивізму — мистецького напрямку архітектури радянського періоду [583].

Борис Проценко.

207. КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ, 18—19 ст. (архіт., іст.). Комплекс фортечних споруд 18—19 ст. розміщений на пагорбах високого правого берега Дніпра, обмежених з півночі Кловським яром, з півдня і заходу — схилами долини р. Либідь. Складається з кількох зем-

ляних укріплень (цитаделі, Звіринецького, Васильківського, Госпітального Лисогірського) і низки споруд, що призначалися для військових казарм, виробництва та зберігання зброї, амуніції тощо.

З серед. 17 до поч. 18 ст. головна фортеця Києва з російським гарнізоном розміщувалася в межах укріплень Старого міста, які не раз ремонтувалися та підсилювалися за наказами царських воевод (у 1655, 1678, 1730-х рр.) Самостійне значення мали укріплення Печерського монастиря та містечка що існували протягом 12—17 ст. і були реконструйовані 1679 за часів гетьмана І. Самойловича. Під час російсько-шведської війни (1700—21), врятовуючи стратегічне значення Києва, Петро I перетворив печерські укріплення і землю фортецю новітньої фортифікації, де зосередив гарнізон, фортечну артилерію, військову адміністрацію. Зводилася з 1706 до кінця 18 ст. і дістала назву Києво-Печерської З'єднувалося земляним валом — ретраншементом, насипаним під час Чигиринських походів 1677—78 уздов Наводницького яру, західних схилів долини р. Либідь (на місцях майбутні: Васильківського та Госпітального укріплень) з Старокиївською фортецею. У зв'язку із російсько-турецькими війнами 2-ї пол. 18 ст. і підготовкою до війни із Францією укріплення фортеці підтримувалися як обов'язковою формою постійно вдосконалювалися. Напередодні війни 1812 Наполеон наголошував: «Якщо я візьму Київ, я візьму Росію за ноги, якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову».

207. Київська фортеця. Генеральний план серед. 19 ст. Реконструкція Т. Трегубової.

А — Києво-Печерська фортеця (цитатадель): 1. Оборонний мур Верхньої лаври 2. Арсенал. 3. Оборонний мур Нижньої лаври. 4. Земляні укріплення цитаделі бастіонами (зліва направо): Рождественським, Семенівським, Олексіївським, Андріївським, Кавалерським, Успенським, Петрівським, Спаським, Павлівським та напівбастіоном. 5. Київська брама. 6. Васильківська брама. 7. Московська брама. 8. Люнет. 9. Дальній та ближній ретраншементи.

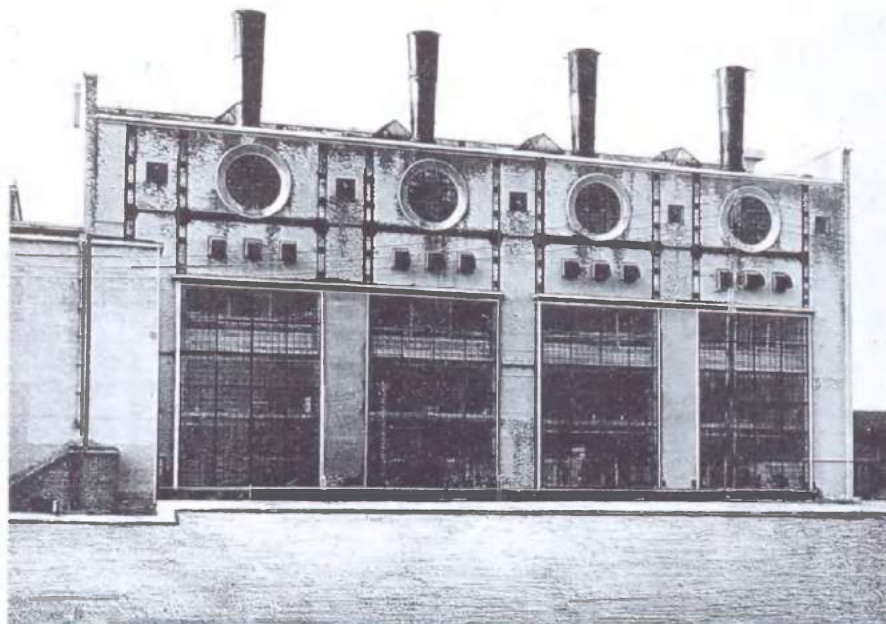
Б — Звіринецьке укріплення (не збережено): 1. Гонверк. 2. Видубицький бастіон. 3. Великий бастіон. 4. Повний бастіон. 5. Печерський бастіон.

В — Васильківське укріплення: 1. Вали і рови. 2. Горжовий мур з брамами. 3. Равелін з капоніром. 4. Вал.

Г — Госпітальне укріплення: 1. Вали і рови. 2. Горжовий мур з брамою. 3. Капонір півного полігона. 4. Капонір другого полігона. 5. Косий капонір. 6. Північна брама. 7. Капонір третього полігона.

І. Казарми військових кантоністів. II. Вежа № 4. III. Вежа № 2. IV. Вежа № 1 (рейдіт). V. Вежа № 3. (Прозоровська). VI. Будинок шпиталю. VII. Північна напіввежа. VIII. Вежа № 6. IX. Понтонні сараї. Казарми жандармського полку. XI. Вежа № 6. XII. Арсенальні виробничі майстерні XIII. Казарма на перехідку з Микільською брамою. XIV. Напівкруглі підпірні стіни. XV. Подільська брама. XVI. Земляна батарея.

а — дорога у Наводницькому яру; б — Панкратівський узвіз; в — Ланцюгове міст; г — Набережне шосе; д — дорога Кловському яру; е — дорога до «Новостроєння».

зайнявши Москву, я влучу в її серце». Маючи на увазі стратегічне значення Києва, директор інженерного департаменту, відомий російський фортифікатор генерал-лейтенант К. Опперман 1810 опрацював проект створення у Києві великого табору для запасних армій із спорудженням з заходу та півдня нових земляних укріплень і посиленням Старокиївської і Печерської фортець. Зведено Звіринецьке укріплення (1810–12) та чотири редути, що контролювали шлях до переправи через Дніпро наплавним (наводним) мостом.

Перемога над наполеонівською Францією і приєднання до Російської імперії Поділля, Волині й частини Польщі знизили стратегічне значення Києва, віддаленого від державних кордонів. Тому військові фахівці рекомендували вилучити Печерські укріплення із списку фортець. Так, у відповідному листі 1816 К. Опперман зазначав, що Київ не тільки не становить міцної фортеці, а за своїм невдалим розташуванням зовсім непридатний до приведення його укріплень у належний стан. Саме тому подальші витрати на цю фортецю він вважав зайвими. З поглядами фахівців не погодився майбутній цар Микола I, який 1818 зайняв посаду генерал-інспектора з інженерних питань та доручив кільком військовим інженерам скласти пропозиції

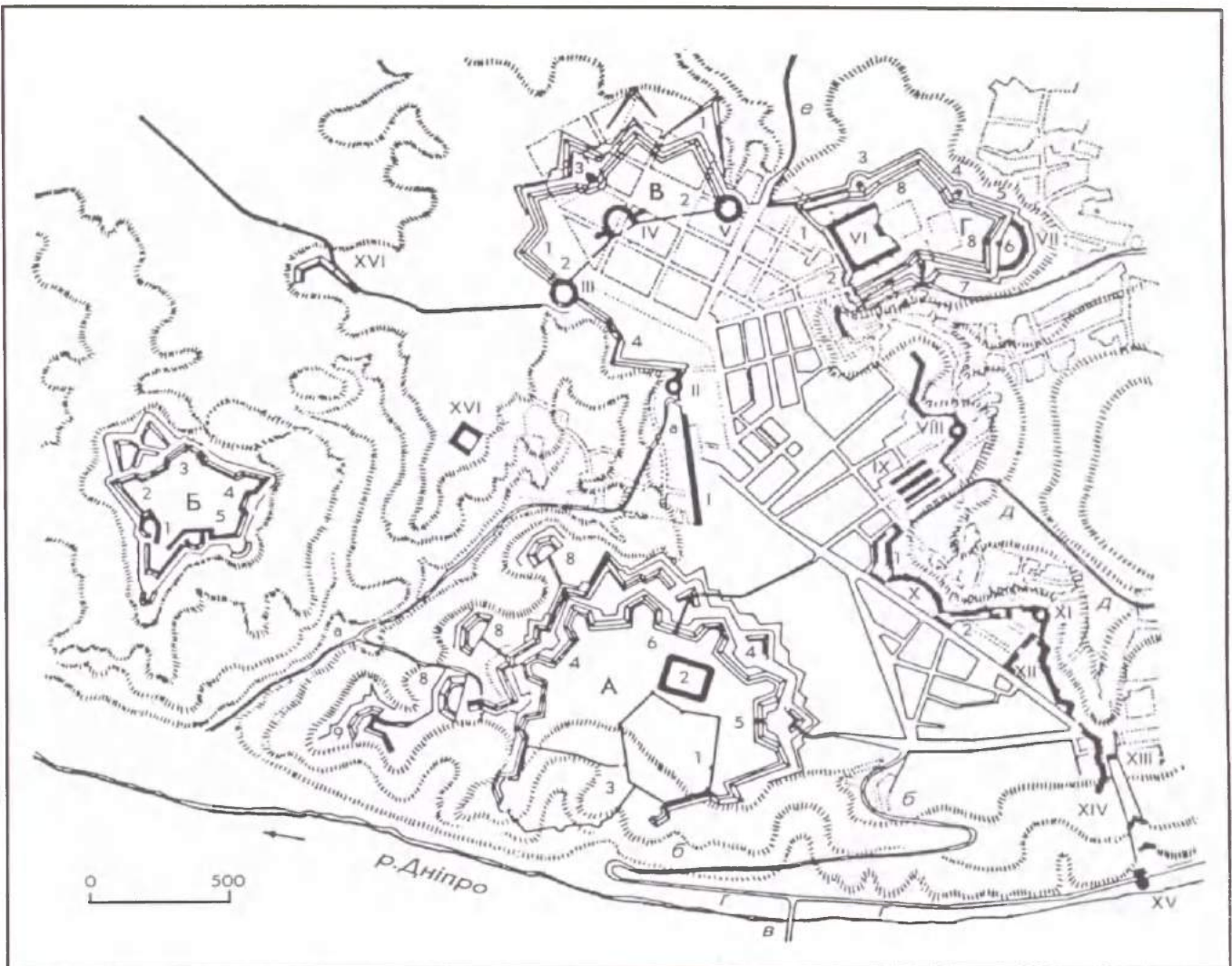
щодо підсилення київських укріплень. До проектування було залучено колишнього вчителя з фортифікації Миколи I генерал-майора Жіанотті та генерал-майора Ферстера. За часів Олександра I проекти залишилися на папері як такі, що потребували великих коштів та робочої сили. Зокрема, Жіанотті пропонував повну перебудову Печерської фортеці та будівництво на її місці величезних мурованих двоповерхових казарм, що на думку експерта проекту полковника Розенмарка могло призвести до втрати «пам'ятника Петра Великого» та знищення багатьох казенних будівель, Микільського монастиря, двох церков і орієнтовно 1157 будинків міщан.

Повстання декабристів під час присяги Миколі I (14 грудня 1825) у Петербурзі та Чернігівського полку в Україні, посилення селянського та польського визвольного рухів на Правобережжі переконали царя в необхідності створення опорного військового осередку в Південно-Західному краї. Для цього було обрано Київ, який за бажанням Миколи I почав одночасно перетворюватися на третю столицю імперії шляхом перепланування Старого міста, прокладання нових вулиць, спорудження великих громадських будівель. Тогочасна докорінна перебудова Києва описана М. Лесковим у творі «Печерські антики».

Розроблений К. Опперманом проект Головної Київської фортеці було «височайше» затверджено 25 березня 1830. Під час будівництва, що здійснювалося протягом чверті століття Київською інженерною командою під постійним наглядом царя, проект змінювався й уточнювався. До проектування окремих споруд залучалися різні петербурзькі архітектори. Фортеця призначалася для розквартирування Першої армії, що 1831 була переведена з Могильова до Києва.

До її складу увійшла перетворена на цитадель Стара Києво-Печерська фортеця, і тепер її фронт з боку Дніпра було замкнено оборонною стіною навколо Нижньої лаври. Особливістю чи не найбільшого на той час військово-оборонного комплексу царської Росії було сполучення земляних фортифікаційних споруд (т. зв. верків) — цитаделі, Васильківського і Госпітального укріплень — із цегляними оборонними казармами, розміщеними вздовж краю Печерської височини, що забезпечували захист гарнізону згідно з провідними ідеями російської фортифікаційної школи 1-ї пол. 19 ст.

У зв'язку із Кримською війною 1853—56 фортеця приводиться до бойового стану, а на лівому березі Дніпра перед Ланцюговим мостом зводиться земляне укріплення (не збереглося). Війна виявила повну неспроможність муро-

ваних казематованих споруд проти-стояти вогню нарізної артилерії, що почала застосовуватися з серед. 19 ст. Тому влітку 1860 військова комісія на чолі з відомим фортифікатором, генерал-ад'ютантом Е. Тотлебенем, учасником оборони Севастополя, оглянула місцевість з метою перетворення застарілої Київської фортеці на сучасну фортову. Запропонований комісією величезний проект обнесення міста кількома самостійними укріпленнями — фортами не було реалізовано за браком коштів. Побудовано лише один — Лисогірський форт (1871—77) на вершині однойменної гори при впадінні р. Либідь у Дніпро. Київська фортеця жодного разу не брала безпосередньої участі в бойових діях, хоча її осадна артилерія відзначалася в кампанії 1877—78 за визволення Болгарії від турецького панування. Після польського повстання 1863 її окремі споруди починають використовуватися як в'язниці та місця страти. З 1897 вона повністю втратила стратегічне значення й була перетворена на фортецю-склад.

Роль Київської фортеці в історії міста неоднозначна. Створення укріпленого військового табору в межах Печерська майже на 70 років затримало цивільну забудову цього району. Одночасно її будівництво пов'язане із розвитком цегельних заводів, водогону, влаштуванням брукованих вулиць і узвозів (Олександрівського, Панкратівського, Кловського, Наводницького), Набережного шосе, з появою першого постійного Ландюгового мосту через Дніпро (1853, інж. Ч. де Вільгельм). Арсенальні виробничі майстерні фортеці стали зародком майбутнього заводу «Арсенал». Тепер комплекс споруд Київської фортеці (взятий під охорону держави 1979) є своєрідним музеєм історії фортифікації, в якому представлені оборонні споруди періодів гладкоствольної і нарізної артилерії.

Найдавнішою пам'яткою середньовічного типу є оборонні мури з вежами навколо Верхньої лаври (кін. 17 ст.). До новітніх фортифікаційних систем належать земляні bastiони укріплення цитаделі, тенальне Васильківське укріплення, полігональне Госпітальне укріплення. Численні оборонні казарми на Печерську втілюють особливості російської фортифікаційної школи, яка, на думку деяких фахівців, на поч. 19 ст. займала провідне становище у Європі. Лисогірське укріплення ілюструє особливості побудови фортової фортеці періоду нарізної артилерії (серед. 19 ст. — 1885). Окремі споруди Київської фортеці нерозривно пов'язані з історією визвольного і революційного рухів. На місці кол. політичної в'язниці (т. зв. «Київського Шліссельбурга») у 1930 було відкрито Історико-революційний музей-пам'ятку «Косий капонір».

1991 музей «Косий капонір» перетворено на Історико-архитектурну пам'ятку-музей «Київська фортеця».

Ольга Ситкарьова,
Тетяна Трегубова.

207.1. Стара Києво-Печерська фортеця (цитадель), 18 ст. (архит., іст.). Займає територію бл. 20 га на високому правому березі Дніпра довкіл Національного заповідника «Києво-Печерська

лавра». Межі фортеці визначають Дніпровський узвіз, вулиці Суворова, Лейпцизька, Панфіловців, дніпрові схили. З півночі її обмежує парк Вічної Слави (кол. Аносієвський сквер), з півдня — Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», із заходу — нова житлова забудова. В'їзди по вулицях Січневого повстання. Цитадельний і Новонаводницький збігаються з розташуванням колишніх фортечних брам.

Від Андрусівського перемир'я (1667) і до другого поділу Польщі (1793) Київ відіграв роль важливого стратегічного пункту на кордонах Російської держави, що сприяло розвитку оборонного будівництва. Перша спроба використання під фортецю укріплень Печерського монастиря та навколишнього містечка (зображені на гравюрі 1638 А. Кальнофойського) належить до 1679, коли в період війни з османською Туреччиною козацькі війська під проводом гетьмана І. Самойловича «...місто Київ Печерський ...ровами й міцними валами обнесли та уфундували». Ці укріплення у вигляді великого прямокутника з наріжними насипами для встановлення гармат — «роскатами» — зображені 1695 на плані полковника І. Ушакова. Керівниками цих робіт вважаються інженери М. фон Зален та П. Гордон. Військове будівництво стурбувало тодішнього архімандрита Києво-Печерської лаври І. Гізеля, який 1676 категорично відмовився ремонтувати укріплення на території Печерського містечка.

За гетьманства І. Мазепи навколо Верхньої лаври зведено оборонний мур з баштами та брамами, що став у нагоді під час вибору місця для спорудження за часів російсько-шведської війни нової фортеці, яка відповідала всім вимогам тогочасної фортифікаційної науки. Незважаючи на протести і скарги ченців, 15 серпня 1706 у присутності Петра I фортецю було закладено. Судячи з плану 1706 невідомого автора, фортеця була задумана у вигляді правильного дев'ятикутника з дев'ятьма bastiонами, рavelінами та подвійними куртинами, оточеного сухим ровом і гласисом.

Підготовку фортеці до оборони було покладено на київського генерал-губернатора Д. Голіцина, в розпорядження якого направлялися «кондуктори інженерні». Українські козацькі полки і російські стрільці спільно насипали земляні вали, але роботи просуваюлися повільно через нестаток робочої сили та складний рельєф місцевості. Нагляд за будівництвом Печерської фортеці було доручено гетьману Івану Мазепі. Для надійності Петро I приставив до нього російського полковника Гейсена. Маючи на меті здобути незалежність для України, І. Мазепа прагнув зберегти у підлеглості якомога більше козаків. У листопаді 1707 гетьман нарешті домігся розпорядження Петра I відпустити козаків з будівництва.

Під час спорудження фортеці використано західні та південні вали містечка 17 ст., тільки з півночі внаслідок включення Спаської церкви площу фортеці було розширено. Про це, зокрема, свідчить збереження місць розташування Московської (у 17 ст. —

П'ятницької) та Васильківської брам. 1708 фортеця була начорно побудована. З огляду на топографічні умови місцевості її оточив напівкруглий, розкритий до Дніпра земляний вал з дев'ятьма bastiонами. Було зведено також три дерев'яні в'їзні брами, об'єднано три рavelіни, у південному напрямку насипано вали т. зв. близького та дальнього ретраншементів тенального абрису. 1711 київський генерал-губернатор переніс свою резиденцію зі Старокиївської до Печерської фортеці. Для забезпечення військ фуражем та харчуванням у ній було створено склад — «магазеїн».

Будівництво фортеці завдало великої шкоди населенню Печерського містечка, де жили міщани — піддані Лаври. Їх виселили з цитаделі й влаштували там казарми. Внаслідок цього на території Печерського містечка було знищено 955 дворів. У цілому Печерська лавра віддала на будівництво фортеці 70 десятин землі. Мешканців містечка переселено в нову слободу, утворену в районі сучасних вулиць Московської, Різницької, Рибальської, а жіночий Вознесенський монастир, де за ігуменю була мати І. Мазепи, 1712 закрито і переведено на Поділ, до Флорівського монастиря. Розташування у межах фортеці резиденції генерал-губернатора, будинку коменданта фортеці та інших установ у 18 ст. перетворює її на військово-адміністративний центр міста.

Після перемоги Петра I під Полтавою військово-політична ситуація на півдні імперії залишалася складною. Для виконання фортифікаційних робіт до Києва направлялися робітники та солдати. Так, у травні 1720 гетьман І. Скоропадський за наказом Петра I відправив 5 тис. козаків для оновлення Печерської фортеці. До 1720 роботи проводилися під наглядом генерал-майора фортифікації де Кулона, надалі — оберкоменданта бригадира А. Штока. Останній 1723 склав план, на якому відобра-

207. Київська фортеця.
Генеральний план Печерської частини.
Сучасний стан.

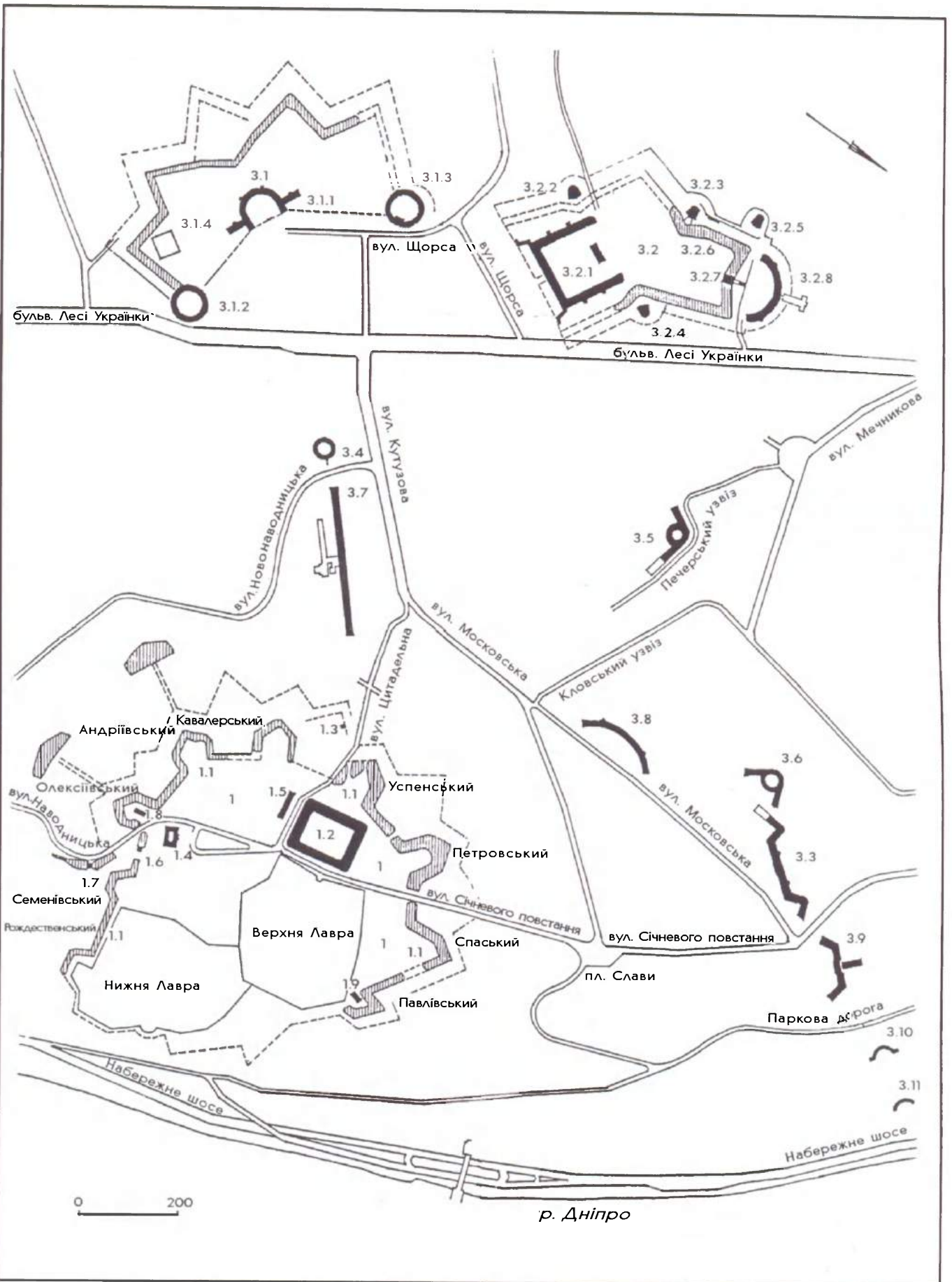
1. Стара Києво-Печерська фортеця (цитадель).

1.1. Земляні укріплення цитаделі з bastiонами. 1.2. Арсенал. 1.3. Васильківська рavelінна брама. 1.4. Гауптвахта. 1.5. Казарми військово-спиртського відділення. 1.6. Московська верхня брама. 1.7. Московська нижня брама. 1.8. Пороховий льох в Олександрівському bastiоні. 1.9. Пороховий льох у Павлівському bastiоні.

3. Головна Київська фортеця.

3.1. Васильківське укріплення. 3.1.1. Вежа № 1. 3.1.2. Вежа № 2. 3.1.3. Вежа № 3 (Прозоровська). 3.1.4. Київський тюремний замок. 3.2. Госпітальне укріплення. 3.2.1. Будинок госпіталю з лазнею. 3.2.2. Капонір першого полігона. 3.2.3. Капонір другого полігона. 3.2.4. Капонір третього полігона. 3.2.5. Косий капонір. 3.2.6. Меморіал учасникам революції 1905—07. 3.2.7. Північна брама з капоніром Госпітального укріплення. 3.2.8. Північна напіввежа Госпітального укріплення. 3.3. Арсенальні виробничі майстерні. 3.4. Вежа № 4. 3.5. Вежа № 5. 3.6. Вежа № 6. 3.7. Казарми військових кантоністів. 3.8. Казарми жандармського полку. 3.9. Казарма на першийку з Микільською брамою фортеці. 3.10. Підпірна верхня стіна. 3.11. Підпірна нижня стіна.

жено тогочасний стан головного валу фортеці із завершеними бастіонами і куртинами північно-західного фронту та передовим укріпленням, висунутим у бік Наводницького яру (т. зв. ближній та дальній ретраншементи), із наспиланими у неповний профіль (без достатньої ширини валгангів та брустверів) бастіонами та куртинами південно-західного фронту, протрасованими редантними лініями укріплень вздовж берега Дніпра. На підставі матеріалів Л. Штока у тому ж році було затверджено проект Артилерійського присутствія, роботи за яким велися до кін. 1730-х рр. У цей час завершено будівництво бастіонів і напівбастіонів головного фортечного валу, північно-західний фронт якого посилювався подвійними куртинами, равелінами та гласисом із мінними галереями; із заходу на схилі Наводницького яру зведено чотирикутну батарею (пізніше перебудована), з'єднану з головним фортечним фронтом редантною лінією; вздовж берега Дніпра містилися окремі земляні реданти, доповнені дерев'яними палісадами.

1741—55 керівництво роботами здійснював Д. де Боскет. На той час припадає будівництво порохових льохів, казарм, кордегардій, заміна дерев'яних фортечних брам мурованими спорудами, влаштування підземних мінних галерей тощо. 1746 датується підписаний Д. де Боскетом план із зазначеною «еспланадою лінією в 130 сажень», на якому вперше з'являються назви бастіонів Печерської фортеці. Найближчий до Дніпра північно-східний напівбастіон № 1 був названий Павлівським, № 2 — Спаським, № 3, 4, 5, 6, 7 — відповідно Петрівським, Успенським, Кавалерським, Андріївським, Олексіївським; напівбастіон № 8 — Семенівським, № 9 — Рождественським.

За затвердженням 17 липня 1763 штатом фортець Російської імперії у Печерській фортеці містилося 64 осадних та 60 польових гармат. У грудні 1768 у зв'язку з початком війни із Туреччиною затверджено план вдосконалення укріплень фортеці, підписаний генерал-фельдцейхмейстером графом Г. Орловим, інженер-генерал-майором Р. Гербелем, інженер-генерал-майором Л. Го-

ленищевим-Кутузовим та інженер-полковником А. Пурпуріою. За цим проектом будівництво здійснювалося до 1775: зведено зовнішній вал — контргард з південно-західного боку (від Кавалерського бастіону до ближнього ретраншементу), побудовано малі реданти та напівбастіон (Олександрівський) із східного боку, проведено поточні ремонти укріплень тощо. 1766 затверджено пропозицію зі спорудження двох зовнішніх укріплень-люнетів попереду Андріївського та Олексіївського бастіонів, завершених будівництвом 1799. Велика увага приділялася підтриманню старих і будівництву нових мінних галерей і потон для виходу з території фортеці до зовнішнього сухого рову.

Подальші роботи у 19 ст. здійснювалися силами Київської інженерної команди під керівництвом М. Мордвинова, Оверницького, Ертеля, М. Тучкова, І. Глухова. Напередодні війни з наполеонівською Францією, коли фортеця була доведена до бойового стану, її залога становила 20 тис. осіб, а озброєння — 333 гармати, що давало змогу витримати облогу протягом 8 місяців. Згодом Київ втрачає значення прикордонного пункту. В складеному 1816 документі «Судження про фортеці Російської держави» пропонувалося виключити місто із «штату фортець». З думкою військових царський уряд не порухався: за прямою вказівкою Миколи I 1830 розпочато будівництво Головної Київської фортеці, в якій старим укріпленням 18 ст. відведено роль цитаделі.

Після перетворення Київської фортеці на фортецю-склад укріплення цитаделі поступово занепадають. Під час прокладання трамвайної колії (1905) розібрано північні Київські головну та равелінну брами; тоді саме розпочато забудову еспланади (Аносівський сквер, іподром).

У 1930-х рр. знесено відтинок західного валу з головною Васильківською брамою, будинок гауптвахти біля Київської брами. Після 2-ї світової війни на місці південно-західного зовнішнього валу — контргарду — розплановано вул. Панфіловців. 1978—81 на місці дальнього та ближнього ретраншементів створено музейний та парковий комплекси, прокладено нові шляхи поруч з Московською брамою. Майже одночасно здійснено благоустрій південної та північної частин головного

фортечного валу. Від оборонних споруд 18 ст. збереглися: головний вал з бастіонами, два земляні люнети, верхня та нижня Московські брами, Васильківська равелінна брама, два порохових льохи. 1979 земляні укріплення цитаделі визано пам'яткою архітектури, а охоплена ними територія разом з Печерським монастирем віднесена до категорії заповідної.

Фортеця є визначною пам'яткою військово-інженерного мистецтва [584].

Ольга Ситкар'єва, Тетяна Трегубова.

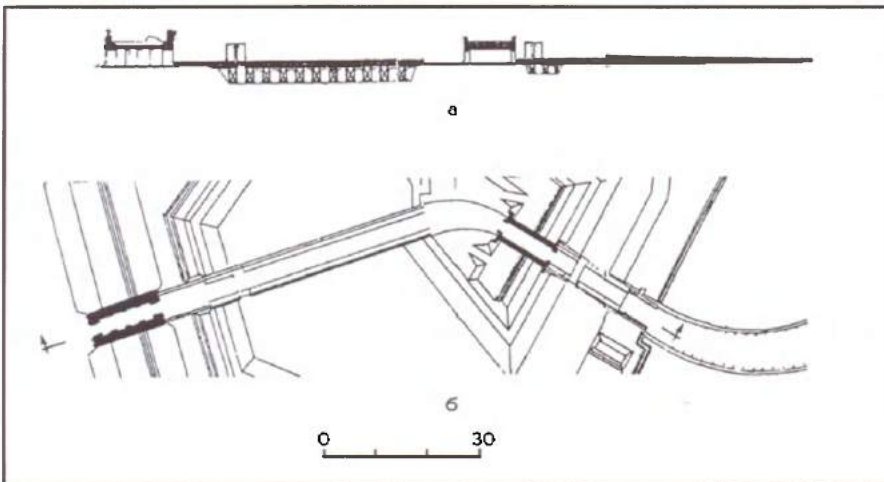
207.1.1. Земляні укріплення цитаделі з бастіонами, 18 ст. (архит.). Появу в європейському оборонному будівництві укріплень бастіонного типу викликали вдосконаленням вогнепальної зброї, якій не змогли протистояти середньовічні оборонні мури. В Україні бастіонні укріплення набувають поширення у 1-й пол. 17 ст. Києво-Печерська фортеця належить до етапу розвитку фортифікаційного мистецтва нового часу, пов'язаного із застосуванням земляних укріплень без кам'яного облицювання.

Головний вал цитаделі у плані має форму неправильного півкола, що впирається кінцями в круті берегові схили. До нього входять 10 бастіонів: Рождественський (на Дальніх печерах), Семенівський, Олексіївський (поруч з Московською брамою), Андріївський, Кавалерський, Успенський (поруч з Арсеналом); Петрівський, Спаський (поблизу церкви Спаса на Берестові), Павлівський та крайній північно-східний Олександрівський напівбастіон.

З урахуванням топографічних особливостей і необхідності збереження споруд Печерського монастиря декілька бастіонів (Рождественський, Семенівський, Спаський, Павлівський) були неправильних у плані абрисів; подвійні куртини з равелінами зведено лише на чотирьох північно-західних фронтах (між Спаським, Петрівським, Успенським та Кавалерським бастіонами). Замість равелінів на південно-західному боці від Васильківської брами до Московської брами влаштовано високий передовий вал — контргард, а на крайньому південному виступі височини — дальній та ближній ретраншементи тенального абрису (не збереглися). Для посилення контролю з боку Наводницької балки на її схилах наприкінці 18 ст. створено два великі земляні люнети, що існують й тепер.

Висота головного валу на площині складала бл. 6 м, на схилах — понад 20 м, товщина валу біля підшви — 30 м. Перед валами були сухі рови бл. 40 м завширшки і 5—6 м завглибшки (засипані). Зв'язок між територією фортеці й ровами забезпечувався за допомогою мурованих тунелів — сортиї (містилися у правому фасі Спаського бастіону, в куртинах поміж Петрівським і Успенським, Кавалерським і Олексіївським бастіонами). За ровами існував передовий рубіж — гласис з прикритим шляхом для ведення прицільного обстрілу (загальна ширина до 100 м). На валганг, або дорогу поперх валів (завширшки до 6 м), потрапляли по спадистих площинах-апарелях, розташованих у межах бастіонів. Для захисту залогі фортеці із зовнішнього боку валгангу створювалися земляні бруствери (заввишки 2 м, завширшки 3 м). Похилі площини

207.1. Київська брама Старої Києво-Печерської фортеці (цитадель). Реконструкція О. Ситкар'євої: а — поздовжній розріз; б — план.

валу — ескарпи та контрескарпи мали крутість до 45° і залежно від висоти складалися з кількох уступів (до чотирьох). Вали та бастіони споруджені з утрамбованих шарів суглинку завтовшки 40—50 см. Валганг підсилювався щебенем, відкоси валу одерновувалися, а його підшови додатково закріплювалися дерев'яним палісадом. Гармати розміщували переважно в межах бастіонів, з яких вели фронтальний та фланговий обстріл. Для цього в брустверах влаштовували щільні-амбразури, а на щипцях — наріжних рогах бастіонів — підсиляли спеціальні площадки — барбетти. Досить добре збережені бастіони укріплення цитаделі є частиною унікального фортифікаційного комплексу Київської фортеці.

Тетяна Трегубова.

207.1.2. Арсенал 1784—1803, де у креслярській канцелярії працював Андрієвич Я. М. (архит., іст.). Вул. Січневого повстання, 30. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений на місці Вознесенського жіночого монастиря, споруди якого після закриття (1712) використовувалися як артилерійський цейхгауз, з 1768 — як гарматний артилерійський двір, де ремонтувалися або виготовлялися гармати, спорядження тощо. Наказ про спорудження у Києві великого «магазейна», тобто арсеналу, був підписаний імператрицею Єлизаветою Петрівною ще 1750. У 1764 виходить «Положення про арсенальну команду», що підпорядковувалася Київському артилерійському гарнізону. До 1783 належать креслення нового будинку, підписані генерал-поручиком І. Меллером й затверджені Катериною II. У 1797 військове керівництво уклало контракт із київським купцем Григоренком, який зобов'язався розібрати Вознесенську церкву і побудувати споруду арсеналу. Після завершення будівництва 25 травня 1803 арсенал передано під командування генерал-майора артилерії Полетаєва. Загальна вартість робіт склала 437 567 рублів.

У плані прямокутний (168×135 м) із заокругленими наріжжям, має внутрішнє подвір'я з чотирма ворітьми, розташованими по осі фасадів. Планування зального типу, з розміщеними у два ряди опорними стовпами, що несуть на першому поверсі склепінчасті перекриття (прогін 8,75 м) і на другому — кроквяні ферми з підвісними стелями. Під західною частиною споруди міститься підвал. Внутрішні кам'яні сходи розміщено попарно біля південних, північних і східних воріт. Стіни (завтовшки бл. 2 м) та склепіння складено з світло-жовтої київської цегли (тому сучасники називали арсенал «порцеляновим»). На подвір'ї були пандуси для вкочування гармат на другий поверх (не збереглися).

Довгасті фасади чітко поділяються на два яруси. Нижній, з рівномірно розставленими арковими прорізами, оброблено великим дощаним рустом. Рівні площини другого поверху з прямокутними, обрамленими простою лиштвою вікнами, завершуються спрощеними доричними фризом і карнизом. Головними архітектурними акцентами фасадів є портали воріт. Портал головного входу оздоблено пілястрами доричного ордера. Ворота бічних фасадів утоплено в нішах,

оформлених колонами тосканського ордера. Виробничі приміщення арсеналу розміщувалися таким чином: на першому поверсі були майстерні, вартівня та команда чергового офіцера, на другому — майстерні, канцелярія управління, контора, креслярня. Тут виробляли і ремонтували облогові, польові, полкові гармати (єдиногоги, мортири), спорядження до них — лафети, дроги для мортир, підмортирні верстати, а також гранати, бомби, ядра, картеч, кінську зброю, холодну зброю, кулі різного калібру. Кількість майстерень та їхня спеціалізація часто змінювалися залежно від вимог виробництва. Загальна кількість робітників на арсеналі постійно зростала. Арсенал виконував також функції сховища зброї. Тільки 1817 тут налічувалося 46 тис. нових рушниць, 2 тис. палахів, 3,5 тис. тесаків тощо. Під час війни споруда мала слугувати оборонним цілям; тут можна було розмістити під час облоги гарнізон із 2 тис. осіб і понад 2 тис. пудів пороху в бочках.

207.1.2. Арсенал.
Вул. Січневого повстання, 30

Арсенал — перша класицистична споруда в Києві. Однак, заокруглені роги будинку, характерніші у порталах, окремим віконним лиштви на західному фасаді нагадують добу зникаючого бароко. Ця велика для свого часу споруда сьогодні відіграє важливу містобудівну роль у забудові заповідної території Старої Києво-Печерської фортеці.

У цьому будинку 1825 працював Андрієвич Яків Максимович (1800—40) — декабрист, член «Товариства об'єднаних слов'ян». Дворянин з Переяславського повіту, нащадок запорозьких козаків. У вересні 1825 у Лщинському таборі під Житомиром «Товариство об'єднаних слов'ян» об'єдналося з Васильківською управою Південного товариства декабристів. Члени Товариства провели другі й треті збори (між 5 і 7 вересня) на квартирі підпоручика 8-ї артбригади Я. Андрієвича у с. Млинищах. За ухвалою зборів його було офіційно відраджено до арсеналу в креслярню. Насправді він повинен був підготувати умови для поповнення боєприпасами військ на випадок повстання в Києві. Я. Андрієвич прибув до міста у середині жовтня і працював на арсеналі до 14 січня 1826 — дня свого арешту. Він знайшов одностудців серед заводських офіцерів, які погодилися підтримати повстання в Києві, встановив контакти з нижчими чинами. До суду разом з іншими офіцерами та солдатами Чернігівського полку перебував у Київській фортеці. Під час слідства не назвав жодного з своїх товаришів. Я. Андрієвича було засуджено до страти, потім замінено двадцятирічною каторгою, яку він відбував у в'язниці Петрівського заводу у Верхньоудінську.

1975 на фасаді арсеналу встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Я. Андрієвича (ск. А. Білостоцький, арх. В. Гнездилов).

Тепер арсенал використовується як промисловий будинок [585].

Лілія Пивоваренко, Ольга Ситкарьова,

Тетяна Трегубова, Вікторія Юрченко.

207.1.3. Васильківська рavelінна брама, 1755 (архит.). Вул. Цитадельна, 3. На подвір'ї будинку № 3. До брами прилягає огорожа взуттєвої фабрики.

Складається з двох фасадів з погано збереженим декором, з'єднаних цегляним склепінчастим тунелем, що оголився під час знесення валу рavelіну. Первісна головна брама була дерев'яна, містилася в куртині між Кавалерським і Успенським бастіонами, була зорієнтована у бік шляху на Васильків (з чим і пов'язана назва). Рavelіну перед нею не було.

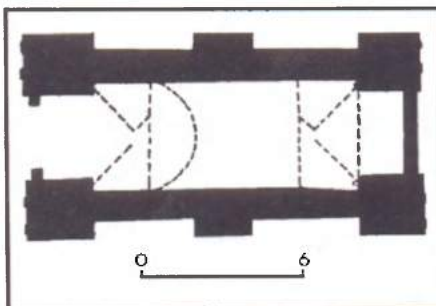
Цегляну головну Васильківську браму з кордегардією (пізніше використовувалася як гауптвахта і в'язниця) і цегляну браму рavelіну, насапаного перед куртиною, зведено, ймовірно, військовим інж. Д. де Боскетом, який брав участь у фортифікаційних роботах у Києві. Фасади головної брами (не збереглися) нагадували Петрівські ворота Петропавлівської фортеці у Санкт-Петербурзі, хоч київська була меншою за розмірами та простіше оздоблена. Її архітектура, але без кордегардії, через 10 років була повторена під час будівництва Московської верхньої брами. Головна Васильківська брама сполучалася мостом через кріпосний рів з Васильківською рavelіною брамою, яка була вирішена у стилі класицизму. Портали тиньковані й оздоблені спареними пілястрами тосканського ордера, мали розірвані барокові фронтони (не збереглися).

Знайдені в архівах креслення фасадів покладено в основу проекту реставрації (арх. І. Малакова). Арковий проїзд брами використовується тепер як склад [586].

*Ірина Малакова,
Вікторія Юрченко.*

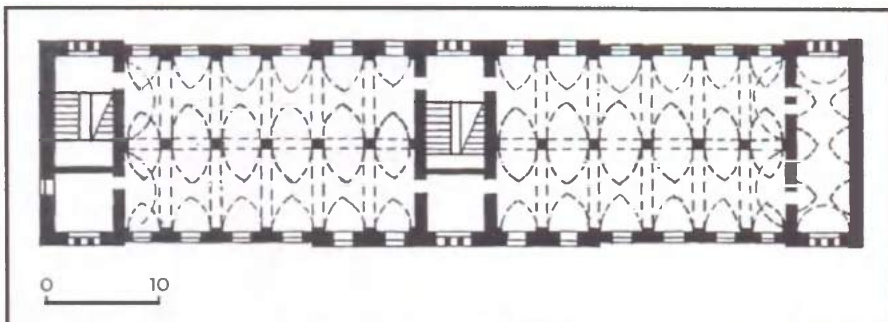
207.1.4. Гауптвахта, 1898 (архит., іст.). Вул. Січневого повстання, 44. Біля верхньої Московської брами на території цитаделі, торцем до вулиці, обгороджена. Являє інтерес як одна з історичних військових споруд комплексу Старої Києво-Печерської фортеці. Споруджена на місці гауптвахти 18 ст. У 1980—90 добудовано південне крило в стилі старої архітектури, внаслідок чого споруда отримала форму замкненого каре.

207.1.4. Гауптвахта.
Вул. Січневого повстання, 44.

207.1.3. Васильківська рavelінна брама. Вул. Цитадельна, 3.
207.1.3. План.

207.1.5. Казарми військово-сирітського відділення. Вул. Цитадельна, 3.
План другого поверху.

Двоповерхова, цегляна, планування коридорне. Перший поверх і роги оздоблено плоским рустом, вікна облямовано простими лиштвами з сандриками-полічками. Увінчана розвиненим карнизом з цегляних зубців-кронштейнів і трикутним глухим фронтоном над центральним ризалітом. В інтер'єрі — плоскі перекриття із залізно-цегляних склепінь. Гауптвахта використовувалася за прямим призначенням.

У листопаді 1918 тут утримувалися взяті в полон протигетьманські повстанці та бунтівні офіцери. Серед них — відомий повстанський діяч, генерал армії УНР Ю. Тютюнник, селянський ватажок отаман Палієнко, майбутній генерал армії УНР А. Вовк. У ніч з 13 на 14 грудня 1918 ув'язнені підняли повстання та першими захопили частину Києва, допомігши частинам Директорії подолати опір гетьманських військ.

Тепер використовується як службовий будинок Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» [587].

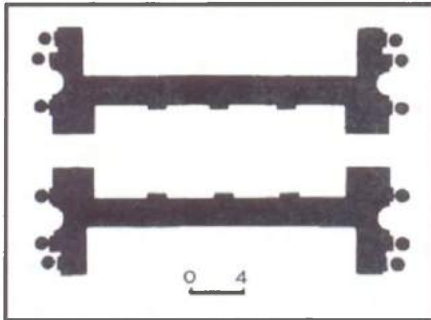
*Ярослав Тинченко,
Тетяна Трегубова.*

207.1.5. Казарми військово-сирітського відділення, 1812—14 (архит. іст.). Вул. Цитадельна, 3. Навпроти південного фасаду старого арсеналу, паралельно вулиці, що вела до Васильківської брами Києво-Печерської фортеці. Містяться на території Київського виробничого взуттєвого об'єднання «Київ». Є однією з найстаріших цегляних буди-

вель Києво-Печерської фортеці. Двоповерхова цегляна споруда із склепінчастим перекриттям зводилася для військово-сирітського відділення. Третій поверх з плоским залізобетонним перекриттям надбудовано у 1950-х рр. Перший поверх, заглиблений у землю на 2 м, і другий мають ідентичне планування. Витягнутий у плані корпус (73×18 м) поперечними стінами поділено на п'ять частин. Вузькі (завширшки 5 м) бічні та центральні однопрогінні приміщення зі сходами фланкують великі двопрогінні зали з розміщеними по їх поздовжніх осях квадратними стовпами, що несуть склепіння з розпалубками. Перший та другий поверхи сполучають двоє двомаршових сходів. Архітектура вирішена у стилі класицизму. Фасади чітко розчленовано на яруси міжповерховими гуртами і карнизом. Нижній поверх оброблено плоским рустом, перемички віконних прорізів з замковими каменями. Площинні бічні й центральні ризаліти акцентовано потрійними віконними прорізами, оформленими на другому поверсі архівольтами.

З 1910 у казармах розташовувалася

207.1.6. Московська верхня брама.

Вул. Січневого повстання.

207.1.6. План.

3-я авіаційна рота, згодом розгорнута у 3-й авіаційний парк. 1912—14 у цій роті служив видатний льотчик П. Несеров (загинув 1914 у бою). У 3-й роті проходило авіаційну підготовку багато військових льотчиків, спортсменів, конструкторів. У жовтні 1917 солдати 3-го авіапарку підняли збройне повстання, що закінчилося поваленням у Києві Тимчасового уряду. У січні 1918 3-й авіапарк було роззброєно Центральною Радою, більшість її солдатів-неукраїнців вислано до Росії. На базі авіапарку було сформовано

ської фортеці, сполученим із старим Наводницьким шляхом через Московську нижню браму. Цегляна, тинькована. Мала вигляд однопрогінної триумфальної арки з двома фасадами, врізаними в укіс валу і з'єднаними цегляним склепінчастим тунелем. Фасади увінчані аттиками з напівциркульним фронтоном і прикрашені двоколонними портиками тосканського ордера обабіч брами. Виконана у стилі бароко, аналогом була Васильківська головна брама Київської фортеці (без кордегардій). Поряд з нею була гауптвахта. Із зовнішнього боку перед брамою через сухий рів був перекинутий дерев'яний міст з підйомною секцією, через який вів шлях до нижньої (равелінної) Московської брами. Істотних перебудов не зазнала. 1978—81 здійснено реставрацію за проектом арх. І. Малакової. Відновлено декор стулоч брами, проїжджу частину покрито бруківкою. 1981 під час будівництва Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.» відрито вал з північного боку [589].

Ірина Малакова, Вікторія Юрченко.

207.1.7. Московська нижня брама, 1779

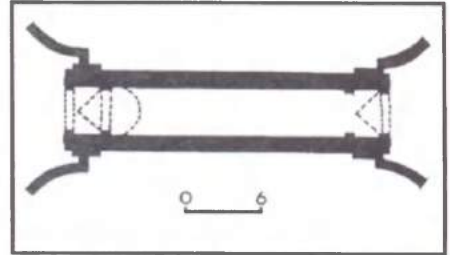
(архит.). Вул. Наводницька. Нижче від головної (верхньої) Московської брами, у поперечному валу Близького ретраншементу, що захищав південні підступи до цитаделі з боку Наводницького яру. Збудована на місці дерев'яної нижньої П'ятницької брами військовим інж. де Кулоном. Аналогом нижньої брами є північна брама Аннінських укріплень у Виборзі, збудована тим самим автором, а також Московська та Очаківська брами Херсон-

207.1.8. Пороховий льох в Олексіївському бастіоні.

Вул. Січневого повстання, 46.

207.1.8. План (а)

і поперечний розріз (б).

207.1.7. Московська нижня брама.

Вул. Наводницька.

207.1.7. План.

ської фортеці того самого часу. Цегляна, з класицистичними фасадами, має напівциркульний склепінчастий цегляний тунель з двома фасадами, портали яких тиньковані, прикрашені пілястрами тосканського ордера, рустом. Рельєф місцевості біля брами не давав змоги, на відміну від інших парних брам фортеці, будувати тут підйомний міст. 1978—80 частину валу, що збереглася, і фасади брами відреставровано за проектом арх. І. Малакової [590].

Ірина Малакова, Вікторія Юрченко.

207.1.8. Пороховий льох в Олексіївському бастіоні, 1783 (архит.). Вул. Січневого повстання, 46. У середині бастіону. Після прокладання нового шляху 1981 набув важливої ролі у формуванні забудови вулиці. Для зберігання пороху у Києво-Печерській фортеці було збудовано кілька дерев'яних і цегляних льохів. Дерев'яні льохи були у Семенівському бастіоні, в куртині між Спаським і Павлівським бастіонами, цегляний і дерев'яний — у Павлівському бастіоні. Однотипні цегляні льохи, споруджені за затвердженим 1768 проектом невідомого інженера, містилися в Олексіївському, Кавалер-

1-й Український авіаційний загін. Підрозділ з такою самою назвою розташовувався на території авіапарку і за часів гетьмана П. Скоропадського.

1952 на фасаді однієї з будівель встановлено меморіальну дошку на відзнаку участі вояків у жовтневому 1917 повстанні (арх. І. Шмульсон).

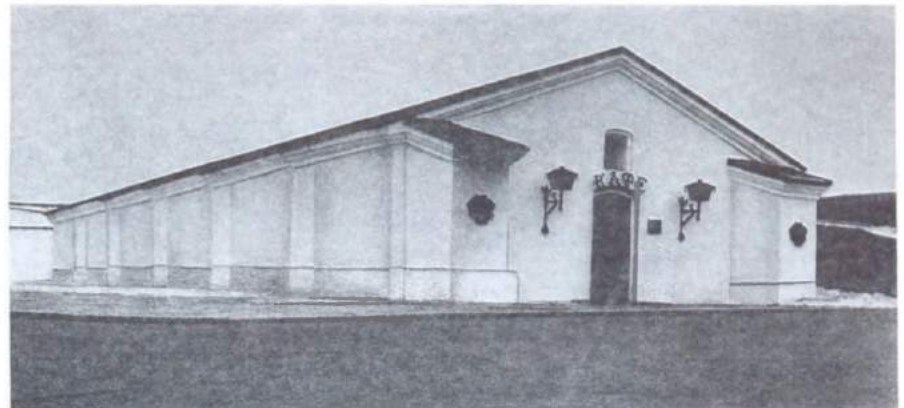
З 1920-х рр. у казармах розміщено взуттєву фабрику [588].

Ярослав Тинченко, Тетяна Трегубова.

207.1.6. Московська верхня брама, 1765

(архит.). Вул. Січневого повстання.

Споруджена на місці дерев'яної П'ятницької брами (від назви церкви, розташованої поруч) у куртині між Семенівським і Олексіївським бастіонами. Була південним в'їздом до Києво-Печер-

ському, Успенському бастионах, а також у межах ближнього ретраншементу (окрім першого, не збереглися). Існування льохів створювало постійну загрозу вибуху, який міг пошкодити Києво-Печерську лавру, у зв'язку з чим ченці неодноразово зверталися до урядовців. Лише 1885 вирішилося питання про перевезення пороху до льохів у Звіринецькому укріпленні, споруджених 1886—87.

Будівля одноповерхова, цегляна, у плані прямокутна (31 × 12 м), двокамерна, заглиблена в землю. Стіни (завтовшки 1,5 м) зміцнено 16-ма контрфорсами. У кладці влаштовано канали і продухи для вентиляції та відведення порохових газів. Розділені товстою стіною вхідна й основна (для зберігання пороху) камери перекрито спільним цегляним склепінням, яке у поперечному перетині має параболічні абриси (прогін 8,7 м). Дах двосхилий, залізний, переходить у покриття контрфорсів. Це одна з найдавніших монументальних пам'яток військово-оборонного зодчества Києва. До 80-х рр. 19 ст. використовувався за прямим призначенням, потім — для різних господарських потреб. 1979—80 розчищено і досліджено (архітектори В. Шевченко, Ю. Лосицький) і пристосовано під кав'ярню (арх. М. Левчук) [591].

Ольга Ситкарьова,
Тетяна Трегубова.

207.1.9. Пороховий льох у Павлівському бастіоні, 1748 (архит.). Вул. Січневого повстання, 17. З зовнішнього боку оборонної стіни Верхньої лаври, поряд з Північною (Малярною) вежею в межах Павлівського бастіону Києво-Печерської фортеці. Перший за часом побудови цегляний пороховий льох закладено влітку 1748 на місці попереднього дерев'яного за пропозицією комісії у складі оберкоманданта Костюріна, полковників Чиркова і Д. де Боскета. Рішення про будівництво льоху стурбувало керівництво Лаври, яке направило прохання про заборону будівництва на ім'я генерал-губернатора М. Леонтєва. Комісія, створена з метою розв'язання конфлікту, прийняла позитивне рішення щодо будівництва, підкресливши при цьому, що «окрім зазначеного найзручнішого і найпристойнішого місця у всій Києво-Печерській фортеці для вибору і побудови цього порохового кам'яного льоху нема». 1768 київський митрополит Арсеній знову звертається з проханням перенести льох в інше місце, тому що він розташований в 10 сажнях від лавр-

ської огорожі і споруд при ній, а тому у разі нещасного випадку загрожує Лаврі найстрашнішими руйнуваннями. За розпорядженням Військового міністерства 1868 було затверджено проект побудови окремого «порохового містечка», нездійсненого через брак коштів.

Пороховий льох за об'ємно-просторовим та конструктивним вирішенням близький до порохових льохів Петропавлівської фортеці у Петербурзі. Використовувався за прямим призначенням до 1885. Пізніше — склад. Одноповерховий, цегляний, у плані прямокутний, двокамерний, наполовину заглиблений у землю. Перекрито напівциркульним склепінням. У стінах улаштовано вентиляційні та вибухогасні канали і продухи. Поздовжні стіни і склепіння зміцнено 12-ма контрфорсами (по шість з кожного боку), об'єднаними глухими арками вздовж фасадів, які є основними архітектурними і декоративними елементами будівлі. Бічні фасади завершено трикутними фронтонами. Споруда занепала, фундамент у деяких місцях осів, є тріщини в стінах, конструкціях, відсутня покрівля, обсіпався тиньк, втрачено декоративні деталі. Тепер будівля перебуває у напівзруйнованому стані [592].

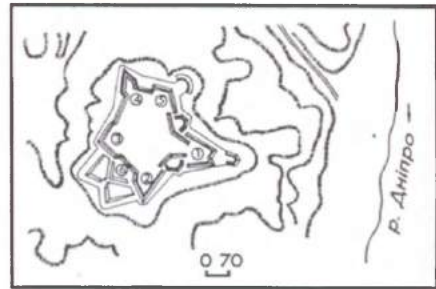
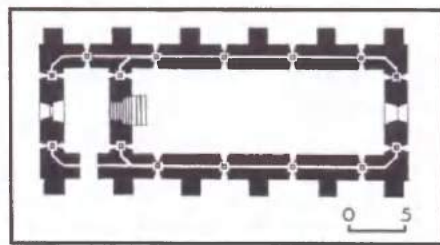
Володимир Ленченко,
Ольга Ситкарьова.

207.2. Звіринецьке укріплення, 1810—12 (архит., іст.). Вул. Тимірязєва, 1. На території Центрального ботанічного саду НАН України, який міститься на частині історичної місцевості Звіринець, де у давньоруський час стояв т.зв. Красний двір — позаміський палац київських князів 11—13 ст. Ця територія була місцем полювання на диких звірів феодальної верхівки Києва — звідси й назва місцевості.

На поч. 19 ст. директор інженерного департаменту генерал К. Опперман

207.1.9. Пороховий льох у Павлівському бастіоні.
Вул. Січневого повстання, 17.

207.1.9. План.

207.2. Звіринецьке укріплення.

Вул. Тимірязєва, 1. Генеральний план: гонверк (1); бастиони: Видубицький (2), Великий (3), Повний (4), Печерський (5); брама (6).

після того, як оглянув Київ 16 квітня 1810, передбачаючи зрив стосунків з наполеонівською Францією, подав проект улаштування в місті укріпленого табору для запасних армій. Крім зміцнення існуючої Києво-Печерської фортеці, передбачалося спорудити з заходу і півдня два самостійні земляні укріплення, з'єднані ланцюгом земляних редутів. Зведено південне Звіринецьке укріплення на панівній ділянці правого високого берега Дніпра, яке контролювало переправу й шлях у Наводницькому яру. У будівельних роботах брав участь загін резервних військ під командуванням військового діяча О. Єрмакова. Земляне укріплення бастионного типу мало в плані форму неправильної пентаграми, пристосовану до своєрідного рельєфу місцевості. Фортечний фронт складався з шести полігонів, висунутого до північного сходу гонверка (вал з виступом з двох напівбастионів), чотирьох бастионів (південні — Видубицький і Великий, північні — Повний і Печерський), доповнених ззовні редантами, люнетами і флешами. Головна брама, прикрита рavelіном, розміщувалася у південному Либідського полігоні поміж Видубицьким і Великим бастионами. Всередині укріплення містилися тимчасові казарми й землянки для гарнізону, артилерійські й продуктові склади. Після того, як з'ясувалося, що наполеонівська армія не дійде до Києва, 1812 фортифікаційні роботи припинилися. У серед. 19 ст. знесено вали західного полігона. У 1918 форт було значно пошкоджено вибухом військових складів на Звіринці. 1936 поряд з укріпленням закладено ботанічний сад Інституту ботаніки АН УРСР. Після реорганізації його у Центральний республіканський ботанічний сад (1944) земляні укріплення зрито. Тільки у районі Гірського саду збереглася частина Повного бастиону, на валах якого влаштовано оглядовий майданчик [593].

Тетяна Трегубова.

207.3. Головна Київська фортеця, 1830—60-і рр. (архит.). Фортеця охопила Печерську височину між Кловським яром на півночі, Наводницьким яром на півдні, схилами долини р. Либідь на заході та берегом Дніпра. Підходи до фортеці з боку вулиць М. Грушевського, Старонаводницької, Щорса майже збігаються з колишніми в'їздами на її територію. Складалася із південно-західного Васильківського укріплення (назва від старого шляху до Василькова з боку Лаври), західного Госпітального укріплення (назва від госпітальних

бараків, що містилися на Черепановій горі з кін. 18 — поч. 19 ст.) та низки цегляних казематованих споруд. Від цитаделі до Васильківського укріплення вздовж Наводницького яру простягнулися казарми військових кантоністів і мала вежа № 4, поєднані оборонною стіною з Наводницькою брамою (1861, розібрана у 1940-х рр.). Вздовж кромки Наводницького яру (р-н сучасної пл. Лесі Українки) насипаний земляний вал, замінений згодом цегляним тиром-стрілецьким з декоративними баштами та зубцями-мерлонами (розібраний у 1970-х рр.). Уздовж краю Кловського яру поставлено вежі № 5 і 6, понтонні сараї (не збереглися), будинки манежу, стаєнь та кінського лазарету (не збереглися), казарми жандармського полку, арсенальні виробничі майстерні, поєднані оборонним муром (зберігся фрагмент) з т. зв. казармами на перехийку, що включали головну Микільську браму фортеці. Нижче на схилах Дніпра споруджено дві дугоподібні підпірні стіни. Підступу до першого у Києві Ланцюгового мосту (1853, зруйнований 1920) прикривала вежоподібна Подільська брама на набережній (1849—53), облаштована водозабірними пристроями (знесена у 1940-х рр., була в районі станції метро «Дніпро»).

Будівництво Головної фортеці, початком якого вважалося 28 червня 1831 — день закладення вежі № 1 Васильківського укріплення, здійснювалося за «височайше» затвердженим проектом К. Оппермана (1830). Первісним проектом передбачалося доповнення Васильківського і Госпітального укріплення шістьма круглими в плані баштами-казармами, розташованими вздовж Наводницького і Кловського ярів (збудовано вежі № 4, 5, 6) та верхньої кромки берега Дніпра (на місці Микільської брами і Микільського військового монастиря). Всі подальші зміни в проекті погоджувалися з Миколою І, для якого щомісяця складалися докладні звіти про виконані роботи. Будівництво в цілому завершилося до серед. 50-х рр. 19 ст., останніми споруджено Наводницьку браму (1861) та стрілецький тир (поч. 20 ст.). Висота валів земляних укріплень сягала 15 м, оборонні казарми, що зведені з київської жовтої цегли, з бійницями і амбразурами на зовнішніх фасадах, відзначалися геометричними абрисами планів, суворістю й лаконізмом архітектури. Пізніші споруди 1850—60-х рр. відзначені рисами стилізаторства — наявністю декоративних баптт, машикулів, мерлонів тощо (Микільська брама, підпірні стіни, Подільська та Наводницька брами, стрілецький тир). При влаштуванні казарм передбачалося створення відповідних санітарно-гігієнічних умов (виносних клозетів, колодязів для питної води). На території фортеці, що зайняла площу понад 100 га, здійснено регуляцію планування, основу якого становили вулиці Московська і Микільська (тепер Січневого повстання), знесено багато приватних будинків, мешканці яких заселили район Хрещатика і «Нового строєння». Споруди фортеці майже повністю збереглися в оточенні забудови 20 ст. Після перетворення Київської фортеці на військовий склад (1897) на зовнішніх фасадах більшості казарм замість бійниць і амбразур розтесано вікна,

у зв'язку з прокладанням колії трамваю на вул. Січневого повстання (1905) розібрано оборонний мур. Втрачено брами на вул. Старонаводницькій і набережній Дніпра (в серед. 20 ст.). Комплекс споруд Головної Київської фортеці є найбільшою пам'яткою військового будівництва 1-ї пол. 19 ст. в Україні.

Тепер споруди фортеці використовуються різними установами, земляні укріплення перебувають в напівзруйнованому стані [594].

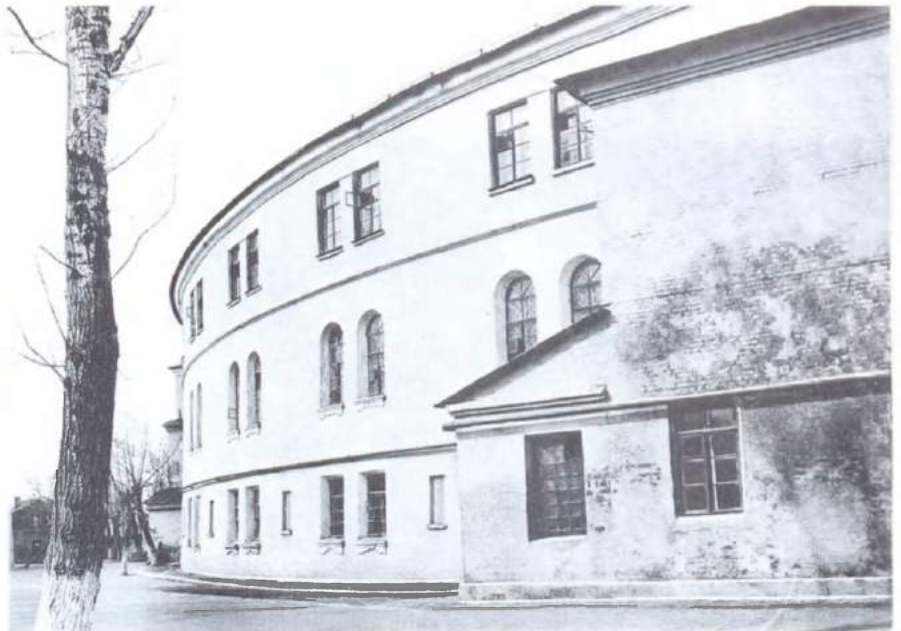
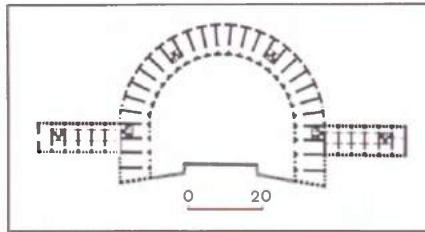
Тетяна Трегубова.

207.3.1. Васильківське укріплення, 1831—44 (архит.). Вулиці Чигоріна, Перспективна, Щорса. На південному заході Печерської височини. З цього укріплення почалося будівництво Київської фортеці. Споруджено за проектом К. Оппермана як самостійний фортифікаційний комплекс у системі фортеці на місці проходження траси ретраншементу 2-ї пол. 17—18 ст. із включенням до внутрішнього подвір'я Тюремного замку поч. 19 ст. Будівельні роботи здійснювалися 1831—36 під керівництвом військового інж. І. Жеванова, 1837—49 — генерал-майора О. Фреймана.

Зірководібно у плані форму укріплення (т. зв. тенальної системи) складали головний вал у вигляді тенальних фронтів і центральний рavelін з цегляним капоніром (не збереглися) для обстрілу зовнішніх ровів. Перед головним валом і ravelіном розташовувався сухий рів, прикритий шлях з гласисом. Земляні вали заввишки бл. 10 м у чо-

207.3.1.1. Вежа № 1. Вул. Щорса, 38.

207.3.1.1. Проектний план другого поверху.

тирхих вихідних кутах мали цегляні на гранітних цоколях ескарпи (не збереглися). Під час ремонту 1852—55 внутрішні поверхні бруствера було облицьовано цеглою. Горжевий (тильний) бік укріплення складався з двох круглих і центральної напівкруглої вежі-казарми, з'єднаних цегляною оборонною стіною з трьома брамами. З території укріплення у зовнішній рів вело п'ять потерн (не збереглися), розташованих у кутах головного валу і біля круглих веж. Укріплення було розраховано на гарнізон чисельністю 3000 осіб, 205 гармат, 1501 рушницю. Збереглися усі три вежі (у перебудованому вигляді), частина горжевої стіни, фрагмент ravelінного і значна частина головного валу (окрім північно-західного фронту), а також Тюремний замок. З 1839 окремі казарми укріплення використовувалися військовим госпіталем, з 1863 — для утримання в'язнів, 1868—77 — розміщення військовоп'равної роти. Після 1897 пристосовано під склади, бійниць зовнішніх фасадів веж замінено вікнами.

З 1950—60-х рр. територія укріплення, його гласис та еспланади забудовуються [595].

Геннадій Осаджий.

Тетяна Трегубова, Вікторія Юрченко.

207.3.1.1. Вежа № 1, 1831—37 (архит., іст.). Вул. Щорса, 38. Займає центральне положення у Васильківському укріпленні. Перша споруда Київської фортеці. Закладена як редоїт укріплення. Міститься на осі комплексу впритул до горжевої оборонної стіни. Призначалася для офіцерських казарм, однак з 1839 деякий час використовувалася військовим госпіталем, пізніше — як в'язниця. У 1838 — 39 до вежі добудовано горжеву стіну з брамою. 1897 на зовнішніх фасадах розтесано вікна, над частиною споруди зведено третій поверх.

Споруда триповерхова (первісно — двоповерхова), цегляна, у плані підковоподібна (діаметр — 110 м), доповнена бічними прямокутними крилами. Складається з перекритих коробовими склепіннями відсіків-казематів, що утворюють анфіладу приміщень (тепер планування коридорне). Стіни і склепіння цегляні. Гладенька поверхня дво-

рового фасаду з ритмічно розміщеними потрійними віконними прорізами, оформлення рустом прямокутної брами у гордовитій стіні свідчать про вплив стилю класицизму.

З часів побудови вежі в ній розташовувався Київський губернський гарнізонний батальйон, що існував з 1711. 1877 батальйон було розгорнуто у полк чотирибатальйонного складу, тут залишився 3-й батальйон. У 1898 з цього батальйону було створено 168-й піхотний Миргородський полк 42-ї дивізії російської армії, який і дислокувався у вежі № 1. Служили в полку переважно жителі Лівобережної України. З цього полку у 1913 почалася військова кар'єра солдата строкової служби, майбутнього маршала Радянського Союзу А. Єрьоменка. Під час 1-ї світової війни полк на чолі з полковником Г. Яковенком вважався одним із найкращих у царській армії, особливо відзначившись у боях з австро-угорськими військами під Красним та Ярославом у Галичині влітку—восени 1914. На початку війни у вежі № 1 на базі Миргородського полку було сформовано 312-й Васильківський полк 78-ї піхотної дивізії, названий на честь Васильківських укріплень. За визнанням австро-угорських та німецьких військовиків, це була найкраща дивізія російської армії на Південно-Західному фронті. Вона була однією з двох дивізій російської армії 2-ї черги, яку Микола II наказав зберегти від розформування після закінчення війни та розташувати в Галичині. 312-й Васильківський полк особливо відзначився у боях під Красним, Львовом, в Карпатах. Після закінчення 1-ї світової війни рештки Миргородського та Васильківського полків було залишено у складі армії Української Держави гетьмана П. Скоропадського та розташовано по інших містах України, де наприкінці 1918 вони припинили своє існування.

За часів гетьманату, влітку 1918, у вежі № 1 було розташовано 4-й Сердюцький полк полковника Басенка гвардії П. Скоропадського. У цьому полку, зокрема, служив майбутній генерал армії УНР М. Янчевський. 14 грудня 1918 полк перейшов на бік армії Директорії, 4-м полком увійшов до складу дивізії Січових стрільців та до кінця 1919 брав участь у боях з Червоною армією. Навесні 1920 з кадрів цього полку було створено 17-у Січову бригаду відрод-

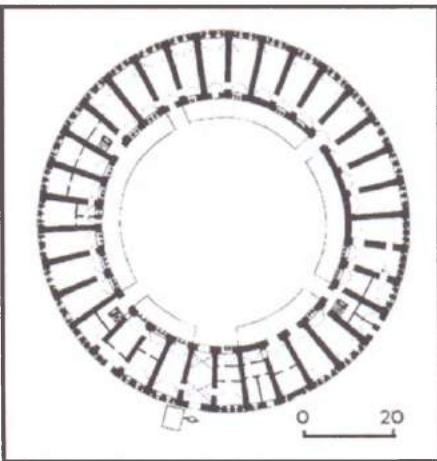
жені 6-ї Січової дивізії, яка в травні того ж року спільно з поляками знов зайняла Київ. Після громадянської війни рештки бригади було інтерновано в Польщі.

За часів радянської влади у вежі дислокувалися запасні частини Червоної армії. Тепер вежа перебуває в підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ, у ній містяться підрозділи Київської бригади внутрішніх військ [596].

Ярослав Тинченко, Тетяна Тругубова.

207.3.1.2. Вежа № 2. Вул. Щорса, 44.

207.3.1.2. Арковий проїзд на внутрішнє подвір'я.

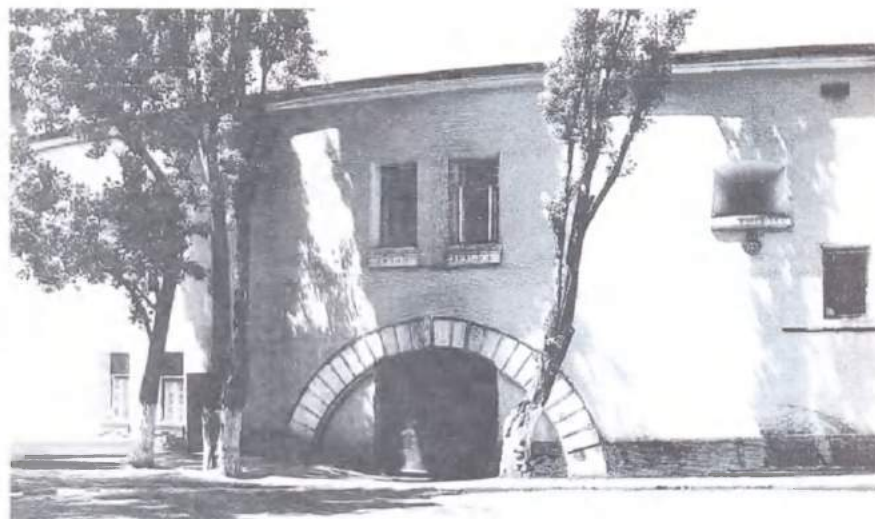
207.3.1.2. Вежа № 2, 1833—44 (архит.). Вул. Щорса, 44. Фланкувала ліве крило укріплення, що з'єднувалося з вежею № 1 оборонною стіною (частково збереглася). Призначалася для розміщення одного батальйону військ. З 1863 протягом кількох років використовувалася як слідча в'язниця (в одному з казематів 1864 виявлено підземний хід, проритий учасниками польського повстання з метою втечі). Після 1897 в абрисі вежі відбулися деякі зміни: закладено бійниці й розтесано вікна на зовнішньому фасаді, проведено внутрішнє перепланування, на подвір'ї встановлено круговий металевий намет (тепер розібрано).

Двоповерхова, в плані кругла (діаметр бл. 90 м), з арковим проїздом на внутрішнє подвір'я. Кожний з поверхів складається з 34 склепінчастих відсіків (у трьох з них містяться сходи). Стіни і склепіння цегляні. У зв'язку з розміщенням у вежі деяких установ первісне анфіладне планування частково замінено коридорним. Незважаючи на втрату фортечного характеру фасаду, незвична кругла форма споруди виділяє її з навколишньої сучасної забудови.

З 1990-х рр. використовується торговельними закладами [597].

Тетяна Тругубова.

207.3.1.2. План першого поверху.

207.3.1.3. Вежа № 3 (Прозоровська), 1838—39 (архит., іст.). Вул. Щорса, 34. Зведена за проектом архітектора 4-го класу О. Штауберга. За розміщенням у крилі укріплення, об'ємно-планувальним рішенням і характером історичного використання подібна до вежі № 2. Вежа була призначена для квартирування військ. Розрахована на батальйон з артилерійським і стрілковим озброєнням.

На відміну від вежі № 2, до неї входила також церква, присвячена князям Володимирі і Олександру Невському. Церква зального типу, з чотирма опорними стовпами, які підтримують хрещате склепіння, розташовувалась у трьох казематах праворуч від в'їзної арки башти. Пізніше плоским перекриттям її розділено на два яруси. Внутрішнє оздоблення втрачено. Фасад храму, що виступає на подвір'я,

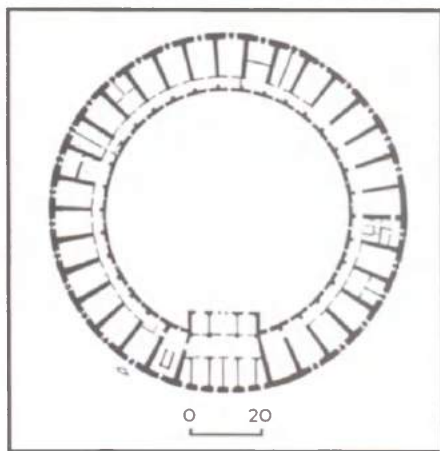
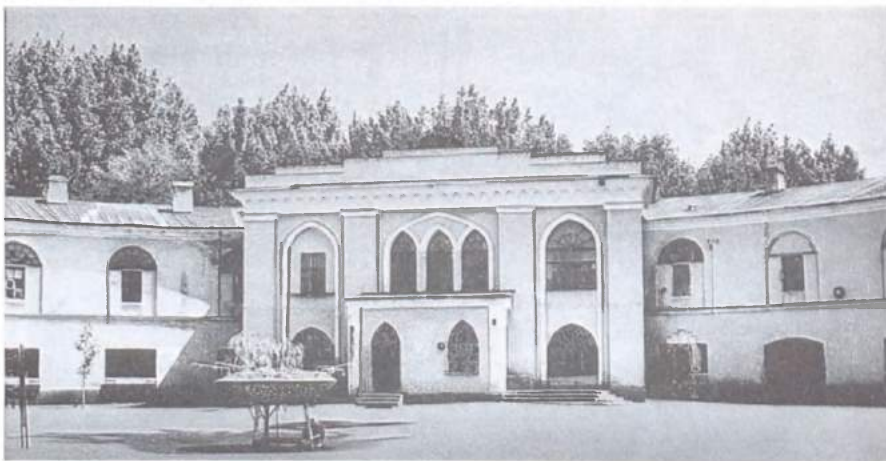
зберіг особливості миколаївської готики. У крипті церкви 1841 поховано прах Прозоровського Олександра Олександровича (1732—1809) — князя, російського військового діяча, генерал-фельдмаршала (з 1807). Військову службу розпочав 1754 після закінчення сухопутного кадетського корпусу. Учасник Семилітньої війни 1756—63, російсько-турецької 1768—74. З 1780 керував Орловсько-Курським намісництвом, 1790—95 — московський головнокомандувач, сенатор. 1797 звільнений у відставку. 1807 призначений головнокомандувачем російської армії на Дунайському театрі війни з Туреччиною. 1809 помер у своєму таборі поблизу Мачина па Дунаї. За заповітом був похований у Києво-Печерській лаврі. 1816 заходами родича — князя Голіцина, егермейстера царського двору, прах фельдмаршала перенесено до його кол. власного будинку, що стояв на сучасній вул. Чигоріна і на той час за бажанням небіжчика вже був перетворений на інвалідний дім з церквою святих князів Володимира і Олександра Невського. В ній і перепоховали О. Прозоровського з дружиною. У зв'язку із спорудженням Васильківського укріплення будинок підлягав знесенню. За наказом царя Миколи I вежа № 3 цього укріплення одержала назву Прозоровської і до новоствореної в ній церкви перенесено пізніше прах подружжя Прозоровських (місце поховання тепер не позначено).

З 1863 частину приміщень вежі пристосовано для військового суду й утримання арештантів (до 830 осіб). За часів гетьманату П. Скоропадського в ній розташовувався 4-й броньовий дивізіон, захоплений у ніч з 13 на 14 грудня 1918 повстанцями. В цьому дивізіоні служив письменник, літературознавець, критик В. Шкловський, який описав свою службу в спогадах «Незвичайна пригода». Завдяки цим спогадам броньовий дивізіон з'явився в романі М. Булгакова «Біла гвардія».

Тепер тут містяться підрозділи Київської бригади внутрішніх військ [598].

Ярослав Тинченко, Тетяна Трегубова.

207.3.1.4. Київський тюремний замок, 1812—17 (архит.). У південно-західній частині території укріплення на місці застави на перетині старого Васильківського шляху з валом-ретраншементом 17—18 ст. В основу планування замку покладено зразковий проект арх. А. Захарова (1803), пристосований до місцевих умов київським арх. А. Меленським. Керував будівництвом інженер-полковник І. Жеванов. Кількість арештантів у ньому була від 600 до 900 осіб. 1827 київський військовий губернатор П. Желтухін повідомляв, що у тюремному замку утримується багато селян, яких було віддано до суду за непокору. За однією справою 10 селян померли в ув'язненні. У документах тих часів трапляються нарікання на недостатню місткість цієї в'язниці. Так, 1834 Київський губернатор сповіщав Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора: «в казематах Київської фортеці вільних місць для розміщення арештантів з тюремного замку немає». Згодом такі «місця» з'явилися у новозбудованих казематах Васильківського і Госпітального укріплень. У плані являє оточене муром каре

207.3.1.3. Вежа № 3 (Прозоровська). Вул. Щорса, 34.

207.3.1.3. План другого поверху.

(довжина сторони понад 100 м) з внутрішнім подвір'ям та наріжними призматичними вежами (8×8 м). Висота муру — 7 м, триярусних веж, що призначалися для кухні, лазні та інших господарських потреб — бл. 10 м. У центрі північної куртини — казарма-кордегардія з проїздом у першому поверсі, навпроти якого в центрі подвір'я — двоповерхова, прямокутна у плані казарма для утримання арештантів. Стіни усіх споруд цегляні, завтовшки понад 1 м, ззовні тиньковані, перекриття плоскі по дерев'яних

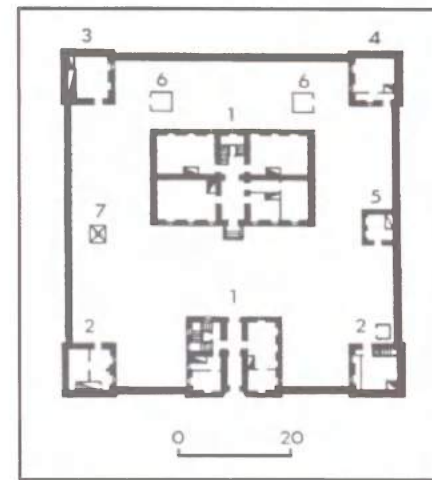
балках, дахи вальмові, криті залізом. В архітектурі споруди доби класицизму переважають риси романтичної спрямованості. Наріжні вежі з незначним нахилом стін досередини увінчані розвинутим карнизом на високих модульйонах і зовні нагадують середньовічні оборонні вежі з поясом машикулів. Головний в'їзд підкреслено великою аркою, оздобленою дощаним рустом.

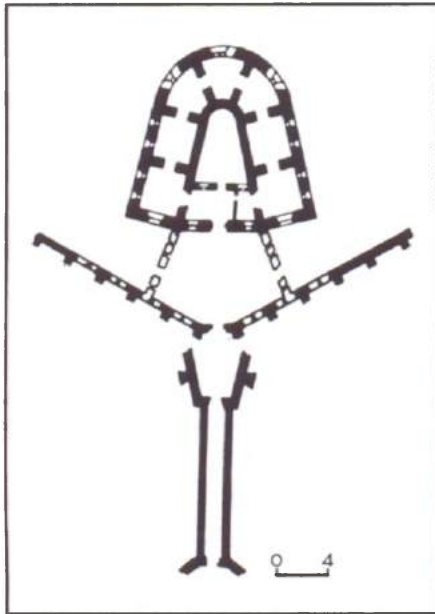
Споруджений на початку минулого

207.3.1.4. Київський тюремний замок.

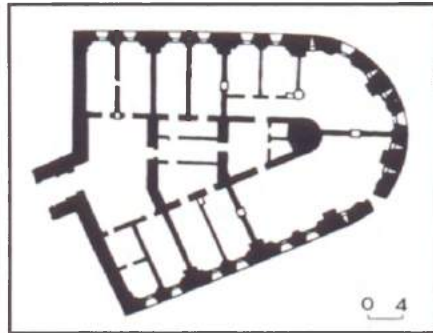
207.3.1.4. Первісний план:

1. Казарми. 2. Башти. 3. Кухня. 4. Лазня. 5. Кузня. 6. Туалети. 7. Колодязь.

207.3.2. Госпітальне укріплення. План капонірів першого, другого і третього полігонів.

207.3.2.5. Косий капонір. Вул. Госпітальна, 24-а. План.

на другого полігона). У валу була споруджена головна Північна брама з капоніром, прикрита віддаленою від брами оборонною казармою — Північною напіввежею. З боку зверненого до Печерська горжового фронту були рів і оборонна стіна з трьома брамами і підйомними мостами (не збереглися). У межах укріплення розміщувалися, крім госпіталю, лазні, різні господарські споруди (стаїні, сараї тощо), гауптвахта.

Після придушення польського повстання 1863—64 капоніри Госпітального укріплення було пристосовано для утримування в'язнів. До амбразур і бійниць споруд було прилаштовано

207.3.2.1. Головний фасад будинку госпіталю. Креслення 1841.

Вул. Госпітальна, 18.

207.3.2.1. План першого поверху.

залізні ґрати. Косий капонір перетворюється на політичну в'язницю. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. всередині укріплення збудовано кілька нових капітальних лікувальних корпусів. Їх будівництво здійснювалося під керівництвом військових інженерів, батка й сина І. І. та І. І. Лільє, 1950—60 колишню еспланаду з боку бульвару Лесі Українки забудовано житловими спорудами. До теперішнього часу збереглися всі цегляні споруди. З цегляних укріплень майже повністю збереглися головний вал, рови біля другого полігона. Тепер тут розташовані Головний клінічний госпіталь Міністерства оборони України. Головний вал капоніри першого, другого й третього полігонів, Косий капонір включено до складу Історико-архітектурної пам'ятки-музею «Київська фортеця».

1995 на фасаді корпусу клініки нейрохірургії та неврології встановлено меморіальну дошку інженером Лільє. 1998 здійснено реконструкцію головного валу та площі перед північною напіввежею [600].

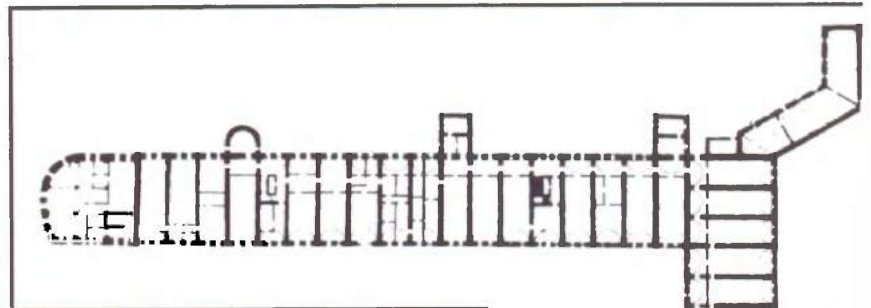
Геннадій Осагчи
Тетяна Трегубо

207.3.2.1. Будинок госпіталю з лазнею 1836—42 (архит., іст.). Вул. Госпітальна, 18. На Черепановій горі. Збудований для військово-медичного закладу 4-го класу на місці дерев'яних госпітальних бараків, що існували з 17 Розрахований на розміщення 1500 хворих. Один з фасадів споруди, як включає проїзд на подвір'я, був складовою частиною горжового фронту госпітального укріплення, відділені

століття за зразковим проектом, є одним із небагатьох тюремних (острожних) замків, що збереглися в Україні.

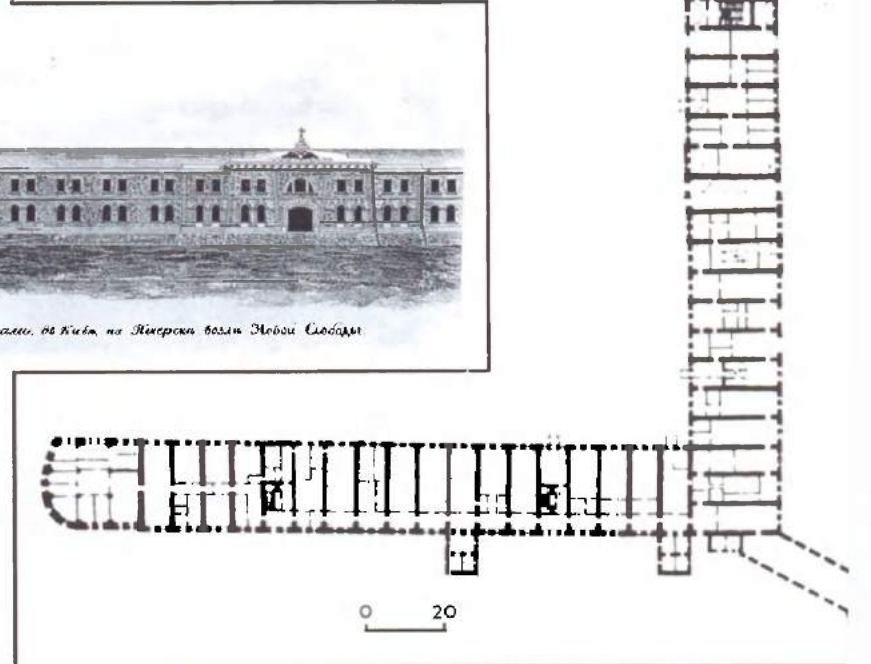
З 1871 використовувався для розміщення військово-виправної роти, 1880—82 — для різних господарських потреб військового відомства. Подібну функцію дещо перебудована споруда виконує і тепер [599]. Вячеслав Кулінич.

207.3.2. Госпітальне укріплення, 1836—51 (архит.). Вулиці Госпітальна, Щорса. На вершині Черепанової гори, де під прикриттям ретраншементу 2-ї пол. 17—18 ст. розміщувалися з 1755 дерев'яні госпітальні бараки. Самостійний оборонний комплекс Київської фортеці полігонального типу. Збудовано за проектом К. Оппермана. Розраховано на 500 гармат і 1000 рушниць. Має чотири полігони з капонірами, північний фронт з брамою і напівбаштою, П-подібний у плані будинок військового

Вид з глибини корпусу Военной Госпитали, в Києві, на Ріверокі возли Мельби Слободы

госпіталю. Укріплення кожного з чотирьох полігонів складали міцний земляний вал заввишки бл. 10 м з ескарповою цегляною стіною, сухий рів, гласис з прикритим шляхом. Вихід у рів з території укріплення здійснювався через три склепінчасті галереї-потерни, розташовані у товщі головного валу. Підхід до потерен і капонірів прикривався окремо розташованою ескарповою цегляною стіною з бійницями, підсиленою з тилу напівциркульними арками (збереглася ескарпова сті-

від території фортеці ровом (не зберігся), що прострілювався з кутових одноповерхових склепінчастих прибудов до будинку госпіталю.

Двоповерховий, цегляний, розміром 150×150 м. У плані — напівкаре, замкнуте з боку подвір'я одноповерховим будинком лазні з центральним проїздом (1839—42), надбудованим у 2-й пол. 19 ст. водонапірною баштою. Фланги головного корпусу і лазня раніше з'єднувалися цегляним муром. Як і всі цегляні споруди фортеці, будинок шпиталю складався з перекритих коробовими склепіннями з розпалубками відсіків-казематів. Планування коридорне, з п'ятьма внутрішніми сходами. До розтесування вікон у кін. 19 ст. зовнішні фасади з бійницями та амбразурами мали оборонний характер. Арковий проїзд на подвір'я та дворові фасади зберегли риси архітектури доби пізнього класицизму.

Військовий госпіталь відзначався високим для свого часу рівнем санітарно-технічного устаткування та благоустрою. Діяли ванни з теплою водою і ватерклозети, які розміщувалися в шести виступах на крилах будинку. Госпіталь мав свої водогін, аптеку, бібліотеку та церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. 1845 на подвір'ї госпіталю було закладено сад.

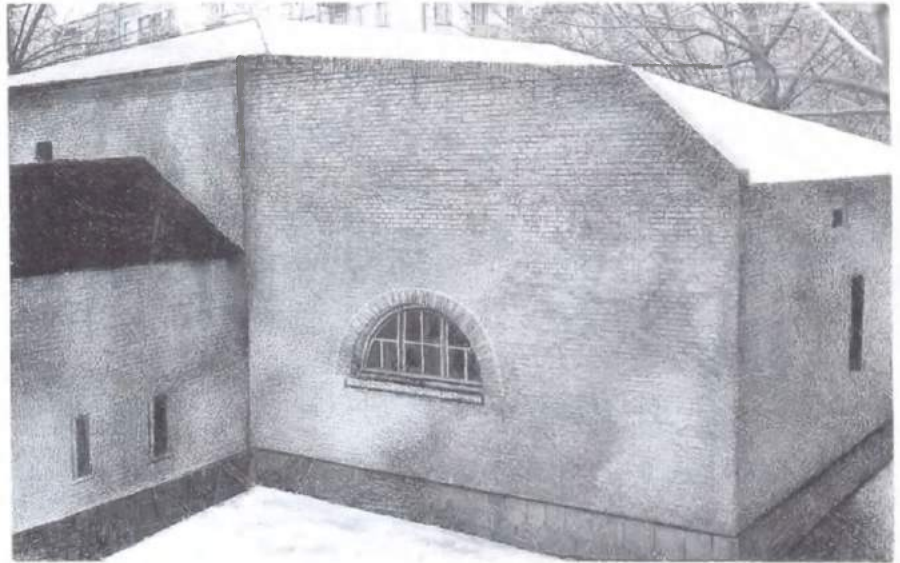
Це один із перших спеціально запроєктованих великих медичних закладів Києва. В різний час тут працювали засновник воєнно-польової хірургії М. Пирогов, майбутній письменник М. Булгаков, співак М. Донець та ін.

Тепер Головний клінічний госпіталь Міністерства оборони України.

*Таїсія Жигалкіна,
Тетяна Трегубова.*

207.3.2.2. Капонір першого полігона, 1843—44 (архит.). Лабораторний пров., 24. Збудований на дні фортечного рову за зразковим проектом військового інж. К. Оппермана. Призначений для ведення артилерійського вогню вздовж підосви валу першого полігона Госпітального укріплення, а також для зберігання гармат. Споруда одноповерхова, цегляна, в плані має форму зрізаної параболої (довжина по поздовжній осі 17 м, ширина горжової стіни 18 м). Складається з восьми розташованих по периметру приміщень-казематів і центральної порохової камери, перекритих коробовими та хрещатими склепіннями. Дах вальмовий (тепер зруйнований). До горжі капоніра з обох боків прилягали цегляні оборонні стіни з двома брамами для виходу в рів, пов'язані з ескарповою стіною валу (не збереглися). Зв'язок з територією укріплення здійснювався по похилій склепінчастій потерні (завдовжки 15,5 м, завширшки 1,8 м), вбудованій у товщу валу. Порохова камера вміщувала бл. 1134 пуди пороху. Капонір мав на озброєнні 4 каронади. 1863 пристосований під в'язницю для учасників польського повстання; з 1870 у ньому проживали нижчі чини військового госпіталю та учні військово-фельдшерської школи. У зв'язку з втратою оборонних функцій наприкінці 19 ст. деякі амбразури й бійниці було закладено, а замість них прорубано прямокутні вікна. Тепер на реставрації [601].

*Микола Владимиров,
Геннадій Осагчий,
Тетяна Трегубова.*

207.3.2.2. Капонір першого полігона. Пров. Лабораторний, 24.

207.3.2.3. Капонір другого полігона, 1843—44 (архит.). Вул. Госпітальна, 24-а. Зведений за зразковим проектом військового інж. К. Оппермана, під керівництвом генерал-майора О. Фреймана. Споруда одноповерхова, цегляна, склепінчаста, у плані параболічна, зі зрізаним східним боком. З'єднана з ескарповою стіною валу двома горжовими стінами, які утворили мале внутрішнє подвір'я. На північному та південному фасадах капоніра — по чотири амбразури, на західному — три, поміж ними — дві. Капонір мав на озброєнні 4 каронади, включав порохову камеру. За конструктивним і планувальним вирішенням подібний до капоніра першого полігона. 1850 порохову камеру, розраховану на бл. 1000 пудів пороху, переобладнано під зберігання артилерійських снарядів. 1863—64 використувався як в'язниця для учасників польського повстання. З 1868 — склад інтендантського відомства. Тепер відреставрований.

Є складовою частиною Історико-архітектурної пам'ятки-музею «Київська фортеця». Тут планується розмістити

207.3.2.3. Капонір другого полігона. Вул. Госпітальна, 24-а.

стаціонарну експозицію музею «Історія Київської фортеці» [602].

Микола Владимиров,

Таїсія Жигалкіна,

Геннадій Осагчий, Тетяна Трегубова.

207.3.2.4. Капонір третього полігона, 1844 (архит.). Вул. Госпітальна, 18. За місцеположенням у системі укріплення, характером використання та конструктивно-планувальним вирішенням подібний до капонірів першого і другого полігонів. Наприкінці 1950—60-х рр. у зв'язку з прокладенням бульв. Лесі Українки та будівництвом житлових будинків рів з гласисом поблизу капоніра знівельовано.

Тетяна Трегубова.

207.3.2.5. Косий капонір, 1844—46 (архит., іст.). Вул. Госпітальна, 24-а. На схилах Черепанової гори під кутом до другого полігона і Північного фронту Госпітального укріплення. Збудований як доповнення до первісного проекту укріплення з метою посилення захисту північно-західного фронту. Діяв як самостійний артилерійський форт.

Напівпідземна казематована споруда підковоподібної у плані форми, врізана у контрескарп. Це найбільший капонір фортеці (довж. 36 м, завширшки 32 м). Стіни (завтовшки бл. 1,3 м) і склепіння цегляні та з каменю. У стінах прорізано гарматні амбразури

(15) та бійниці для рушниць (6) для ведення косопріцильного вогню. Дах вальмовий, бляшаний, укладений по кам'яних плитах. На відміну від інших капонірів його тильна частина розташована під кутом до головного валу, що визначило й назву — Косий капонір. Складався з одного центрального та 10 прилеглих до нього по периметру казематів, перекритих коробовим і хрещатим склепінням. Зв'язок капоніра з ровом укріплення здійснювався за допомогою схованої під земляним насипом потерни (шир. 1,80 м), перекритої напівциркульним склепінням. озброєння капоніра складалося з п'яти коронад. Порохова камера містила бл. 1000 пудів пороху. В 50-х рр. 19 ст. капонір використовувався для зберігання військового спорядження та зброї. 1863 Київська інженерна команда здійснила перепланування капоніра у зв'язку з перетворенням його на політичну в'язницю. В 11 первісних казематах було влаштовано 4 одиночних і дві спільні камери, два карцери і караульне приміщення; встановлено ґрати і нари, закладено бійниці ескарпової стіни, частину рову огорожено палісадом.

З 1 червня 1863 Косий капонір почав функціонувати як військово-політична в'язниця, яку за жорстокий режим називали «Київським Шліссельбургом». Тут могло перебувати одночасно понад 200 осіб. Першими його в'язнями були учасники польського повстання 1863. Тут біля ескарпу 2-го полігона було розстріляно командирів польських повстанських загонів Адама Зелінського, Владислава Тадеуша Раковського, Платона Крижанівського, Ромуальда Ольшанського, Адама Дружбацького. Формально капонір підпорядковувався фортечному штабу й був в'язницею Київського військового округу, однак, починаючи з 1863 і до громадянської війни, тут утримувалися й цивільні арештанти. Камери Косого капоніра були місцем ув'язнення саперів — учасників повстання у листопаді 1905, у тому числі їхнього керівника — підпоручика Бориса Жаданівського.

12 червня 1907 було розстріляно за вироком військового суду і поховано

п'ять солдатів 41-го Селенгинського піхотного полку, 6 липня 1907 — шість солдатів і молодших унтер-офіцерів 21-го і 5-го саперних батальйонів — учасників збройного повстання. Тут утримувалися політичні в'язні Дмитро Ульянов (1904), Олександр Шліхтер (1908—09), Григорій Чудновський (1917) та ін. Через каземати Косого капоніра пройшли тисячі в'язнів різних політичних поглядів і національностей, партій, конфесій, соціальних верств, багатьох тут було страчено. Споруду охороняли до 43 нижчих чинів при двох офіцерах. 1918 в'язницю ліквідовано.

У 1930 тут було організовано Історико-революційний музей «В'язниця. Каторга. Заслання» — філію Київського музею революції, з 1940 — філію Державного історичного музею УРСР. Під час Великої Вітчизняної війни музей зруйновано. 1967 розпочато реставраційні роботи. У вересні 1971 тут відбулося відкриття Державної історико-революційної пам'ятки-музею «Косий капонір». З грудня 1991 він входить до складу Історико-архітектурної пам'ятки-музею «Київська фортеця».

1970 на стіні встановлено меморіальну дошку з чорного мармуру на

207.3.2.6. Меморіал учасникам революції 1905—07.
Вул. Госпітальна, 24-а.

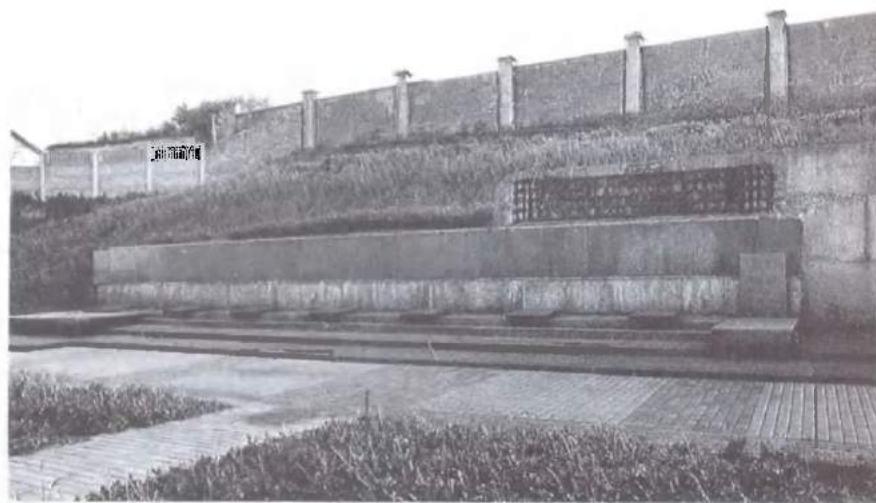
пошанування учасників польського повстання 1863—64. У травні 1993 поруч відкрито меморіальну дошку з червоного граніту з аналогічним написом польською мовою. 1971 встановлено меморіальну дошку з чорного мармуру на пошанування політичних в'язнів — борців проти самодержавства, розстріляних на території в'язниці у період з 1863 до 1917.

1971 на подвір'ї біля підосви валу споруджено меморіал учасникам революції 1905—07 [603]. Іл. див. с. 442.

Аделаїда Гриценко, Михайло Міцель, Валентин Невідомський, Тетяна Трегубова

207.3.2.6. Меморіал учасникам революції 1905—07 (іст., мист.). Вул. Госпітальна, 24-а.

На території Косого капоніра. Арх. І. Сигалов, скульптори Ю. Синькевич, М. Грицюк. Відкрито 1971. Споруджен на пошанування солдатів київського гарнізону, які у липні 1907 підняли повстання 41-го Селенгинського піхотного полку і 21-го та 5-го саперних батальйонів. Почалося в ніч на 5 липня в Сирецьких таборах на околиці Києва але було придушене. 258 солдатів заарештовано, 101 віддано до суду. За вироком Київського військово-окружного суду 6 селенгинців і 5 саперів засуджено до смертної кари, решту — до різних строків каторги. Смертників

розстріляно біля земляного валу Косого капоніра. На місці розстрілу споруджено меморіал. На ступінчастому гранітному стилобаті завдовжки 25 м — сім врізаних у верхню сходину меморіальних плит з чорного мармуру. Глибоких прорізів виднілися побиті кулями цеглини. Накреслено слово «Ви жертвою впали, в борні полягли». Уздовж — смуга з чорних мармурових плит, встановлених вертикально на гранітні блоки. Праворуч — мармуровий меморіальний дошка на пошанування розстріляних і похованих тут солдатів — учасників повстання. На плиті імена розстріляних: В. Губанов, О. Дугусар, В. Донцов, М. Калінін, Т. Клімо, Г. Охота, Я. Подобряєв, І. Сухарелідзе, П. Швецов, М. Шевченко, Ю. Юденко.

Ніна Коваленко

207.3.2.7. Північна брама з капоніро Госпітального укріплення, 1843—4 (архит.). Вул. Госпітальна, 18. По о-

північного полігона Госпітального укріплення. Споруда цегляна, у плані прямокутна, двоярусна, вбудована в земляний вал, у стінах зроблено амбразури; капонір призначався для обстрілу ровів. Складається з проїзду до госпіталю та двох бічних кордегардій, з'єднаних з нижніми казематами внутрішніми бічними сходами. Браму увінчує зубчастий парапет, фасад з боку подвір'я оформлено плоскими арками й рустом, характерними для доби пізнього класицизму. До аркового проїзду діставалися по плоскому даху прямокутного капоніра, розміщеного в рові, та перекинутому через рів розбірному мосту. 1848 капонір пристосований під майстерні госпіталю. Наприкінці 19 ст. тут утримували арештантів.

Це єдиний в'їзний вузол Київської фортеці, що зберігся повністю. Тепер — центральний в'їзд до Головного клінічного госпіталю Міністерства оборони України [604].

Тетяна Трегубова.

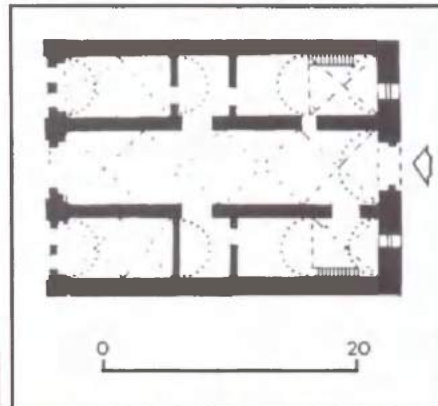
207.3.2.8. Північна напіввежа Госпітального укріплення 1839—42, де у військово-фельдшерській школі навчалися Бедний Дем'ян, Вишня Остап, Любченко П. П., Огієнко І. І., Щорс М. О. (архит., іст.). Вул. Госпітальна, 16. На північному схилі Черепанової гори. Прикривала північний фронт Госпітального укрі-

207.3.2.7. Північна брама.

Вул. Госпітальна, 18.

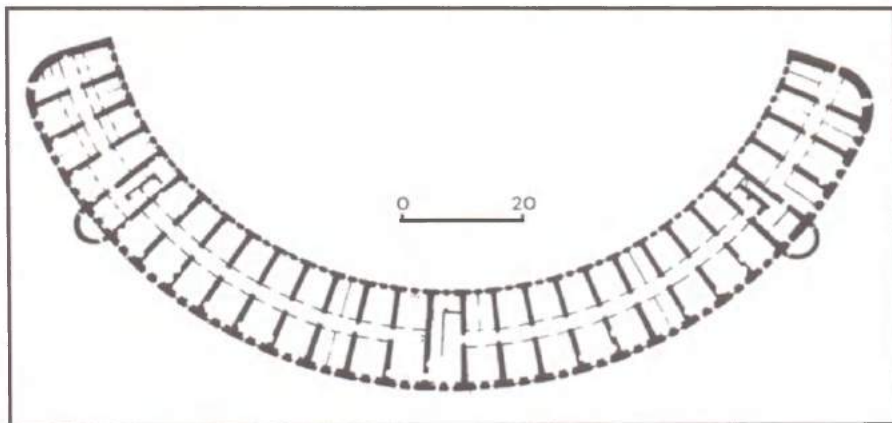
207.3.2.7. План на рівні проїзду.

207.3.2.8. Північна напіввежа.

Вул. Госпітальна, 16.

207.3.2.8. План другого поверху.

лення з головною в'їзною брамою. Цегляна, двоповерхова, у плані дугоподібна, загальна довжина 143 м, з трьома невеликими напівкруглими виступами на зовнішньому фасаді. Складалася з 29 склепінчастих відсіків, три з яких зайняті сходами з розташованими поруч санвузлами у напівкруглих виступах по фасаді. Планування коридорне з двобічним розташуванням приміщень. Фасад з віконними прорізами, звернений на велике напівкругле подвір'я.

Зовнішній фасад з бійницями та амбразурами первісно мав винятково оборонний характер. Наприкінці 19 ст. на ньому було розтесано вікна. Тоді ж у центрі подвір'я напіввежі споруджено у плані Т-подібний одноповерховий корпус прохідної, а з боку зовнішнього фасаду — прямокутну в плані двоповерхову прибудову.

Напіввежа призначалася для проживання 900 осіб госпітальних чинів і служилих. З 1870 тут містилася військово-фельдшерська школа, яка готувала медичних та аптечних фельдшерів для служби у військовому відомстві. До

школи приймали синів нижчих військових чинів віком від 13 до 17 років. Навчальний курс був розрахований на 4 роки. При школі діяла Володимирська церква.

1896—1900 тут навчався майбутній поет Дем'ян Бедний (справж. — Придворов Юхим Олексійович; 1883—1945). У цей час написав свої перші вірші, опубліковані 1899 у газеті «Киевское слово». 1903—07 тут здобував медичну освіту майбутній письменник Остап Вишня (справж. — Губенко Павло Михайлович; 1889—1956). Після закінчення школи працював у Києві фельдшером.

1909—14 у школі навчався Любченко Панас Петрович (1897—1937) — державний діяч УРСР. З 1913 — член партії есерів. Після закінчення школи був рекомендований для вступу до Петербурзької військово-медичної академії. За антивоєнну пропаганду був розжалуваний і відправлений на фронт.

1886—1900 тут навчався Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон; 1882—1972) — історик, богослов, філософ, етнограф, письменник, перекладач, педагог, церковний і державний діяч. Після закінчення школи відбував трирічну практику й вступив до Київ-

207.3.3. Арсенальні виробничі майстерні, 1850—54 (архит.). Вул. Московська, 2. Зведені за проектом петербурзького академіка архітектури О. Геміліана як головний корпус арсеналу. До комплексу входили склади матеріалів, готових виробів, сараї. Корпус був частиною фортечної огорожі між вежею № 6 і казармою на перешийку з Микільською брамою, з'єднуючись з ними стіною з бійницями.

Двоповерховий, з підвалами, цегля-

207.3.3. Горельєф «Арсенальці на барикадах».

207.3.3. Фрагмент плану першого поверху.

ського університету на медичний факультет.

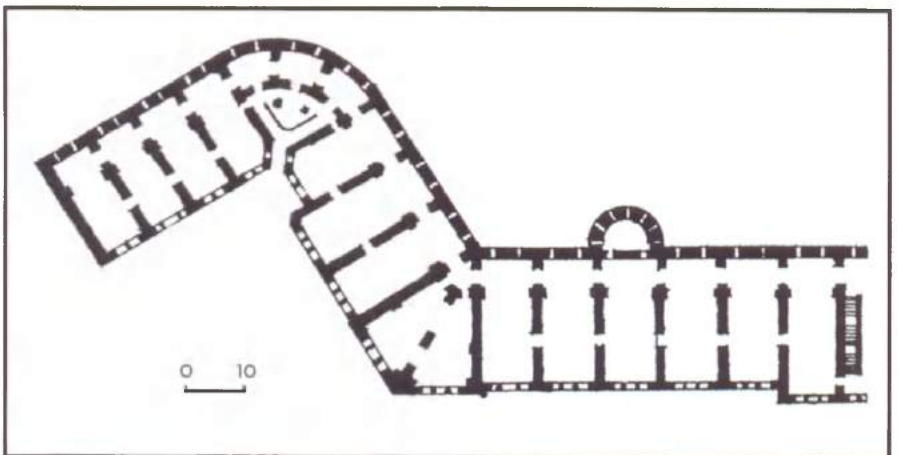
1910—14 тут проходив курс навчання воєначальник періоду громадянської війни Щорс Микола Олександрович (1895—1919). Після закінчення школи був відправлений на фронт.

1952 на фасаді прохідної при вході на подвір'я напіввежі встановлено мармурову меморіальну дошку на пошанування М. Щорса (арх. Д. Криворучко; 1998 прохідну розібрано).

Тепер у будинку поліклініка Головного клінічного госпіталю Міністерства оборони України. 1998 площу перед напіввежею реконструйовано [605].

Елла Кучменко, Геннадій Осадчий, Тетяна Трегубова.

207.3.3. Арсенальні виробничі майстерні. Вул. Московська, 2.

ний. У серед. 20 ст. надбудований на два поверхи. Має складну конфігурацію в плані, сформовану прямокутним об'ємом і двома фланкуючими крилами, що нагадують за абрисами фаси бастионного фронту із заокругленими кутами. Загальна довжина бл. 300 м. Два старі поверхи та підвали складаються із склепінчастих відсіків — казематів. Стіни та склепіння цегляні, перекриття надбудованих поверхів — плоскі, залізобетонні.

Під час будівництва на насипному ґрунті застосовано складну конструкцію фундаментів у вигляді цегляних стовпів глибокого закладення, основи яких з'єднуються перевернутими арками.

З 1967 до поч. 1990-х рр. тут містився Музей революційної, бойової і трудової слави заводу «Арсенал» (з 1970 — народний). 1947 на фасаді будинку відкрито мармурову меморіальну дошку, 1961 над нею встановлено бронзовий горельєф «Арсенальці на барикадах» (скульптори М. Ковтун і М. Короткевич) на пошанування робітників заводу — учасників жовтневого 1917 і січневого 1918 збройних повстань у Києві, про які нагадують сліди від куль і снарядів на первісному об'ємі споруди.

Тепер використовується як виробничі будівля [606].

Тетяна Трегубова.

207.3.4. Вежа № 4, 1833—39 (архит.). Вул. Московська, 47. Фланкувала трасу дороги, запроєктованої у Наводницькому яру (тепер вул. Старонаводницька). Будувалася як оборонна казарма для кількох армійських рот. Розрахована на 500 осіб з озброєнням і 22 гармати. Через невеликі розміри називалася «малою вежею». Сполучалася оборонною стіною, до якої входила Наводницька брама (1861), з казармою військових кантоністів, а з вежею № 2 — земляним валом, на місці якого було споруджено стрілецький тир (не зберігся). У кін. 19 ст. вежу було пристосовано для утримання арештантів цивільного відомства.

Двоповерхова, цегляна, в плані кругла (діам. 54 м), з внутрішнім брукованим подвір'ям і арковим проїздом на першому поверсі. Поверх розділено на 22 склепінчасті відсіки — каземати. Кожний каземат первісно мав по дві амбразури на зовнішньому фасаді й одне прямокутне вікно з боку подвір'я. В кін. 19 ст. амбразури перетворено

на вікна. Планування анфіладне, частково коридорне, утворене внаслідок улаштування поперечних перегородок в окремих відсіках. Перший і другий поверхи сполучаються трьома сходами. Товщина стін бл. 1,8 м. Відсіки перекрито коробовим склепінням із розпалубками. Архітектура споруди лаконічна — на тлі гладеньких зовнішніх стін чітко виділяється ритм спарених вікон. Оформлений плоским рустом арковий проїзд і розташовані в плоских нішах з напівциркульними перемичками віконні прорізи з боку подвір'я мають риси стилю пізнього класицизму. Тепер не використовується [607].

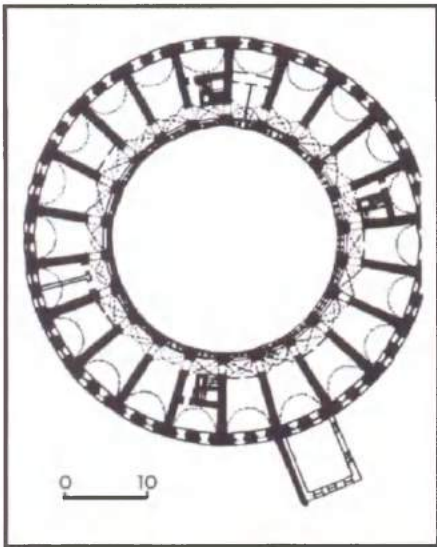
Тетяна Трегубова.

207.3.5. Вежа № 5, 1833—46 (архит.). Печерський узвіз, 16. Захищала північний схил Печерської височини. Займаючи панівну висоту, створювала разом з вежею № 6, арсенальними майстернями і казармами жандармського полку фортечний фронт з боку Кловського яру. Збудована за проектом К. Оппермана під керівництвом інж. О. Фреймана. Призначалася для Інтендантського відомства й зберігання провіанту та амуніції. Мала на озброєнні 25 гармат і 168 рушниць. З серед. 19 ст. тут були господарсько-житлові приміщення військового відомства. Наприкінці 19 ст. було закладено бійниці, розтесано окремі віконні прорізи, до

207.3.4. Вежа № 4.

Вул. Московська, 47.

207.3.4. План другого поверху.

східного крила прибудований двоповерховий корпус.

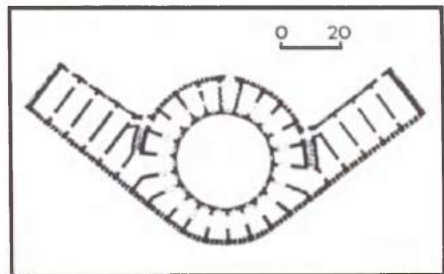
Двоповерхова, кругла в плані (діам. 54 м) цегляна споруда з двома прямокутними крилами і внутрішнім подвір'ям з арковим проїздом. У місцях прилягання крил розташовано одномаршові сходи. Складається з 32 (з них 22 у круглій частині) відсіків-казематів, які створюють єдину анфіладу. На першому поверсі у кожному відсіку містилося чотири рушничних бійниці, на другому — одна гарматна амбразура, фланкована двома бійницями. Для витягування порохових газів було влаштовано вентиляційні віддушини. Стіни цегляні (завтовшки бл. 1,8 м). Перекриття першого поверху плоскі по дерев'яних балках (за винятком проїзду, перекритого коробовим склепінням), другого поверху — склепінчасті. Добре зберігся первісний фортечний характер зовнішнього фасаду, що надає споруді монументального вигляду. Використовується для потреб Міністерства оборони України [608].

Геннадій Осадчий, Тетяна Трегубова.

207.3.6. Вежа № 6, 1846—51 (архит.). Вул. Московська, 8. На пагорбі над стадіоном заводу «Арсенал». Входила до низки будов фортеці, зведених уздовж північного схилу Печерської височини. З'єднувалася оборонною стіною (не збереглася) з будинком арсенальних виробничих майстерень і казармами жандармського полку. З 1854 використовувалася для проживання службовців київського артилерійського арсеналу. За об'ємно-планувальним вирішенням подібна до вежі № 5. 1967—69 надбудовано третій поверх. У 1970-х рр. забудовано подвір'я, влаштовано плоску підвісну стелю. Фасад облицьовано керамічною плиткою. Входить до комплексу будівель заводу «Арсенал». Тепер тут їдальня [609].

Тетяна Трегубова.

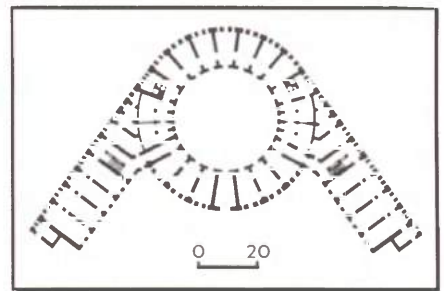
207.3.7. Казарми військових кантоністів, 1835—39 (архит.). Вул. Московська, 45. На південному краю Печерської височини. Збудовані під керівництвом генерал-майора О. Фреймана. Завершували низку будівель, які з'єднували Васильківське укріплення з Печерською цитаделлю. Прилягали до Кавалерійського бастиону цитаделі. Проектувалися для розміщення військового навчального закладу для солдатських дітей (т. зв. кантоністів), а також як складова частина фортечного фронту. Мали на озброєнні 104 гармати і 280 рушниць, 1835 осіб гарнізону.

207.3.5. Вежа № 5.

Печерський узвіз, 16.

207.3.5. План першого поверху.

207.3.6. Вежа № 6.

Проектний план першого поверху.

Вул. Московська, 8.

1858—59 проведено додаткові роботи, під керівництвом військового інж. Д. Біркіна насипано гасиси перед казармою і вежами № 2 і 4.

У плані прямокутний витягнутий цегляний корпус (390×20 м), первісно двоповерховий, розчленований на 52 окремі склепінчасті відсіки-каземати. Планування коридорне. У 2-й пол. 19 ст. з боку Наводницької балки добудовано окремий об'єм з теплою церквою.

У 1930-х рр. над середньою частиною добудовано два поверхи, над бічними — один. Стіни тиньковані, розчленовані лопатками. Перший поверх головного фасаду рустований. Перекриття двох нижніх поверхів склепінчасті, верхніх — плоскі.

З 1865 в цьому будинку містилося Київське піхотне юнкерське училище (з 1897 — Київське військово-училище, з 1914 — 1-е Київське Костянтинівське військово-училище). У 1902—06 його викладачем був Є. Кузьмін — військовий за освітою, мистецтвознавець та художній критик. Вихованцями училища у різний час були: військові міністри

УНР — В. Сальський (міністр у 1919—20 та в екзилі у 1922—40), О. Галкін (міністр у 1920—21), українські воєначальники часів визвольних змагань 1917—21 — Г. Базильський, О. Бурківський, А. Вовк, В. Куш, В. Ольшевський, В. Сікевич, М. Янчевський, В. Янченко та командувач білогвардійської Добровольчої армії — А. Денікін.

У радянський час тут була школа зв'язку ім. М. Калініна, потім — училище зв'язку.

Тепер — у комплексі будинків Військового інституту зв'язку Міністерства оборони України [610].

*Михайло Кальницький,
Геннадій Осадчий,
Тетяна Тругубова.*

207.3.8. Казарма жандармського полку, 1844—47 (архит., іст.). Вул. Московська, 22. Між вежами № 5 і 6, раніше поєднувалася з ними фортечною стіною. Будівництво здійснювалося під керівництвом генерал-майора О. Фреймана. Поруч з казармою були будинки манежу, стаснь та кінського лазарету (не збереглися) жандармського полку.

Будинок первісно двоповерховий, цегляний, у плані — неповне півколо з розмахом крил бл. 140 м. Складався з перекритих коробовими склепіннями, анфіладно розташованих казематів-відсіків (тепер планування коридорне). Казарма розрахована на оборону 74 гарматами і 284 рушницями. Звернений до вул. Московської увігнутий фасад має віконні прорізи, характерні для стилю пізнього класицизму. Зовнішній фасад втратив фортечний характер. У 1960-х рр. надбудовано третій поверх.

З 1859 у казармі дислокувалися інженерні частини.

З цього будинку 18 листопада 1905 виступили на збройну демонстрацію солдати 4-го і 5-го понтонних та 14-го саперного батальйонів — учасники повстання саперів під керівництвом підпоручика Б. Жаданівського. Повстання спалахнуло 17 листопада, наступного дня солдати 3-ї саперної бригади, розташованої на Печерську, вийшли на вулиці міста, щоб об'єднатися з іншими військовими частинами та робітниками. На Галицькій пл. (тепер — пл. Перемоги) повстанців було

обстріляно, згодом проведено масові арешти.

У жовтні 1917, після повернення з фронту, в казармі було розташовано 1-й Український козацький піший полк ім. Б. Хмельницького, який був гвардією Української Центральної Ради. Під час вуличних боїв у Києві в січні 1918 богданівці з вікон казарми вели бій з повсталим «Арсеналом». Згодом полк пройшов усю громадянську війну і був інтернований поляками у 1920. Після Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. тут містилися навчальні заклади, в 1960-х рр. пристосовано для виробничих потреб заводу «Арсенал». Перед спорудою зведено житловий будинок, який закритий її фасадом з боку вул. Московської.

У 1947 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку учасникам повстання 1905 (1964 замінено на гранітну) [611].

*Ярослав Тинченко,
Тетяна Тругубова,
Вікторія Юрченко.*

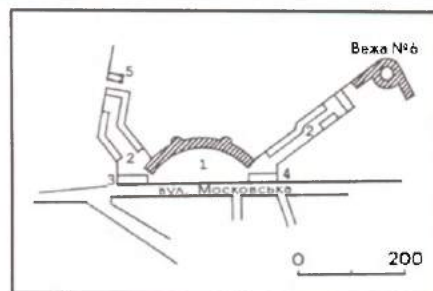
207.3.9. Казарма на перешийку з Микільською брамою фортеці, 1846—50 (архит., іст.). Вул. Січневого повстання, 1. Оборонна казарма з головною Микільською брамою фортеці міститься на природному вузькому гребені, що сполучав Печерськ з Палацовою частиною міста. Зі сходу замикає низку оборонних споруд уздовж кромки Печерської височини. Збудована за проектом петербурзького арх. П. Таманського під керівництвом військового інж. О. Фреймана. Призначалася для розміщення 500 солдатів. Західна частина сполучалася оборонною стіною із виробничими майстернями «Арсеналу» (зберігся фрагмент муру).

207.3.7. Казарми військових кантоністів.

Вид з південного сходу.

Вул. Московська, 45.

207.3.7. План першого поверху.

207.3.8. Казарма жандармського полку. Вул. Московська, 22.

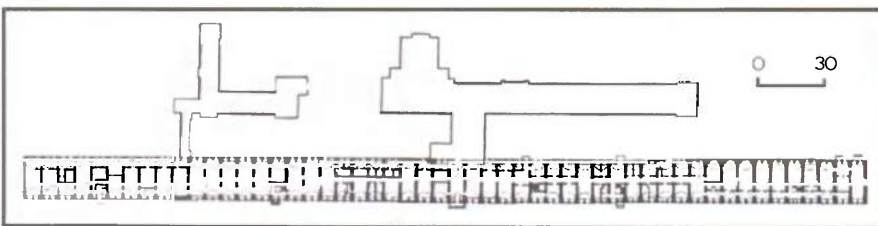
Первісний ситуаційний план:

1. Казарма. 2. Стайні. 3. Манеж.

4. Кінський лазарет. 5. Кордегардія.

Триповерховий з боку рову і двоповерховий з боку Печерська будинок казарми має в плані складну конфігурацію. Центральна частина виділена, фланковані прямокутними вежами бічні крила розгорнуті до поздовжньої осі під тупими кутами. У центрі будинку містилася брама із подвійним арковим проїздом, до якого під'їжджали дерев'яним підйомним мостом, що частково спирався на кофр — прямокутну споруду казематованого типу для поздовжнього обстрілу рову та глазису. На поч. 20 ст. у зв'язку з прокладенням поруч з казармою трамвайної колії браму було зачинено. На місці розібраної оборонної стіни прокладено вул. Микільську (тепер — Січневого повстання). У 1930-х рр. перед головним фасадом збудовано житловий будинок (вул. М. Грушевського, 9). У 1950-х рр. кофр надбудовано ще одним поверхом.

Будинок цегляний, складається із склепінчастих відсіків-казематів, що мали по дві амбразури на зовнішньому

фасаді. Поверхи об'єднані двома сходовими клітками, мають коридорно-анфіладне планування. Під час закладки будинку загальної довжини бл. 160 м здійснено складні інженерно-будівельні роботи щодо влаштування фундаментів на насипному ґрунті. Для оформлення брами використано декоративні архітектурні елементи, які імітують машикулі й мерлони середньовічних замків. Центральний проїзд був оформлений пучками напівколон з відлитими із металу капітелями композитного ордера (не збереглися), полотна воріт — масками левів і орнаментами (збереглися частково). Поєднання рис різних архітектурних стилів є прикладом одного з ранніх проявів еkleктизму в архітектурі міста.

У казематах Микільської брами містилися головна гауптвахта (з 1855) та приміщення для «таємних арештантів» (з 1863). У 1917—18 тут розміщувався 3-й понтонний батальйон, солдати якого брали участь у збройних

207.3.9. Казарма на перешийку з Микільською брамою. Вул. Січневого повстання, 1.

повстаннях — у жовтні 1917 та січні 1918 у Києві.

У 1957 на їхнє пошанування на фасаді казарми встановлено меморіальну мармурову дошку (арх. І. Макушенко).

Тепер — Військова комендатура м. Києва [612].

Тетяна Трегубова.

207.3.10. Підпірна верхня стіна, 1853—55 (архит.). Паркова дорога, 2. На схилі Дніпра. Створена для стримування поруйнованого схилу т. зв. правого врізного гласису, спланованого 1851 для обстрілу місцевості між Микільською та Подільською брамами фортеці. 1946 за проектом архітекторів О. Власова і О. Заварова біля підніжжя стіни збудовано Зелений театр, у верхній його частині влаштовано павільйон-перголу (реконструйована у 1960-х рр.).

Тепер театр підлягає ремонту.

Являє напівциркульну у плані склепінчасту двоярусну галерею з прямокутними бічними крилами (загальна довж. бл. 90 м), з тилу посилену заглибленими в землю потужними контрфорсами. Була пристосована для ведення руйничного вогню. Стіни й склепіння цегляні. Споруда суто функціональна, але через застосування мотиву декоративних машикулів і вузьких бійниць мала вигляд оборонної будови феодальної епохи [613].

Тетяна Трегубова.

207.3.11. Підпірна нижня стіна, 1856 (архит.). Набережне шосе. На схилах Дніпра між Зеленим театром і станцією метро «Дніпро». За функціональним призначенням, конструкціями й архітектурним вирішенням подібна до верхньої підпірної стіни. Являє двоярусну галерею, що має в плані форму неповного півкола завдовжки бл. 60 м. Містилася біля Подільської брами і разом з нею прикривала підступи до Ланцюгового моста [614].

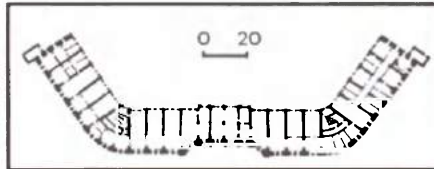
Тетяна Трегубова.

207.4. Лисогірське укріплення, 1871—77 (архит.). Наддніпрянське шосе.

На мальовничому приржку правого високого берега Дніпра (заввишки понад 60 м), що домінує над долиною р. Либідь, яка зберегла в цьому місці відтинки відкритої течії. Схили зі сходу нависають над трасою Наддніпрянського шосе, з півночі панують над залізницею. Кримська війна 1853—56 виявила неадекватність оборонних казематованих споруд новим методом ведення облоги за допомогою нарізної артилерії. У зв'язку з цим директор

207.3.9. Микільська брама. Фото поч. 20 ст.

207.3.9. План другого поверху. 207.3.9. Арки проїзду.

інженерного департаменту генерал-ад'ютант Е. Тотлебен, учасник оборони Севастополя, висунув ідею щодо перетворення Київської фортеці на фортову. Для вивчення цього питання він двічі у 1860 і 1869 приїздив до Києва. Передбачалося оточити центральну територію міста (в межах Либідської долини і Кудрявці) кількома земляними укріпленнями. Це потребувало великих коштів, тому споруджено тільки один форт — на Лисій горі, який контролював підступи до залізниці. У квітні 1871 територію майбутнього форту, що належала Києво-Печерській лаврі, оглянули члени імператорської родини. Земельну ділянку на Лисій горі було передано військовому відомству, а хутір Корчуватий монастир продав Київському інженерному відомству. У серпні 1871 Е. Тотлебен ознайомився з розбивкою і трасуванням форту та еспланади на місцевості. На ділянці форту вирубувалися дерева і проклалися дві «шосовані дороги», почалося спорудження головного валу. Будівництво земляного форту завершено у 1877. Визначена у зв'язку з цим нова еспланада передбачала знесення будинків городян, що викликало в них негативне ставлення.

Складну конфігурацію плану у вигляді неправильного прямокутника зумовлено своєрідним рельєфом місцевості, до центру якої увійшла долина глибокого яру з глиняним кар'єром лаврського цегельного заводу. З півночі та сходу форт прилягав до кругих либідського та наддніпрянського схи-

207.3.9. Вид з південного заходу.

лів, із заходу та півдня виходив на похилу площину. Згідно з детальним планом виконаних робіт (1874), підписаним Е. Тотлебенем, з півночі форт захищено окремим редюітом і відступною батареєю, зі сходу — розташованою внизу земляною флешшо, оточеною водяним ровом. Суцільний головний вал бастионно-тенального абрису обіймав форт із заходу та півдня. До нього входили бастион № 1 (на північно-західному розі), бастион № 2 (західний) і великий бастион № 3 неправильної у плані форми, що прилягав до берега Дніпра. З території укріплення до зовнішнього сухого рову, де було запроєктовано капоніри (не збереглися), потрапляли по влаштованих у валі склепінчастих потернах-сортіях (шир. 2,75, вис. 2,5 м), споруджених з жовтої київської цегли на цементному розчині (збереглося 8 сортій). На північному і східному схилах гори і всередині форту влаштовано шосейні шляхи. До укріплення входили тимчасові казарми для гарнізону, сараї та льохи для зберігання боєприпасів.

У кін. 19 — на поч. 20 ст. укріплення було місцем страти політичних в'язнів, зокрема Д. Богрова, вбивці прем'єр-міністра Росії П. Столипіна. Вали і рови укріплення добре збереглися до теперішнього часу. Після ліквідації Київської фортеці схили поросли деревами і пишною рослинністю, серед якої трапляються рослини-ендеміки. 1982 на території укріплення відкрито ландшафтний парк [615].

Ольга Ситкарьова, Тетяна Трегубова.

208. КИЇВСЬКИЙ ВОДОГІН, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит., іст.). Перша звітка про Київський водогін з'являється у грамоті 1636 польського короля Владислава IV, якою дозволялося підвести джерельну воду до домініканського конвенту Св. Миколи та Київської академії на Подолі. 1668 прокладено підземні дерев'яні труби (висвердені дерев'яні колоди-рури) від джерел, що витікали з-під Андріївської та Замкової гір. Їх виявлено при розкопках 1974 на вулицях Борисоглібській та Покровській. 1748—49 арх. І. Григоровичем-Барським збудований перший локальний міський самопливний водогін. Во-

207.3.10. Підпірна верхня стіна. Паркова дорога, 2.

да до нього надходила по дерев'яних трубах з джерел, які витікали з-під Замкової гори, до водорозбірних колодязів (басейнів), розташованих поблизу магістрату на Контрактовій пл., у два фонтани Фролівського і до одного фонтана Братського монастирів (не збереглися), а також до фонтана «Феліціал» (пізніша назва — «Самсон і лев»), побудованого І. Григоровичем-Барським у ті самі роки (відновлений 1982). Одне з джерел, яке витікало з-під Замкової гори на території Фролівського монастиря, функціонує і в наш час. Перші спроби подавати воду механічними засобами окремим відомствам належать до серед. 19 ст. Першу спробу буріння артезіанської свердловини зроблено 1844—47 в одній з фортечних веж Києво-Печерської фортеці, але воду в ній не виявили. 1855 побудовано локальний водогін з двома паровими насосами і забором води з

207.3.11. Підпірна нижня стіна. Набережне шосе.

Дніпра для арсенальних майстерень (не зберігся; інж. Савін). 1857 на Шулявці побудовано локальний водогін для Кадетського корпусу з забором води із запруды на р. Либідь і подачею її паровими насосами в баки, що розміщувалися на території корпусу (не зберігся). Розбудова міста, зростання його населення, часті пожежі та збільшення шдуноквих захворювань викликали необхідність централізованого загальноміського водопостачання. 1870 Міська дума надала концесію інженер-полковнику (.) Струве на постачання міста очищеною водою з забором її з

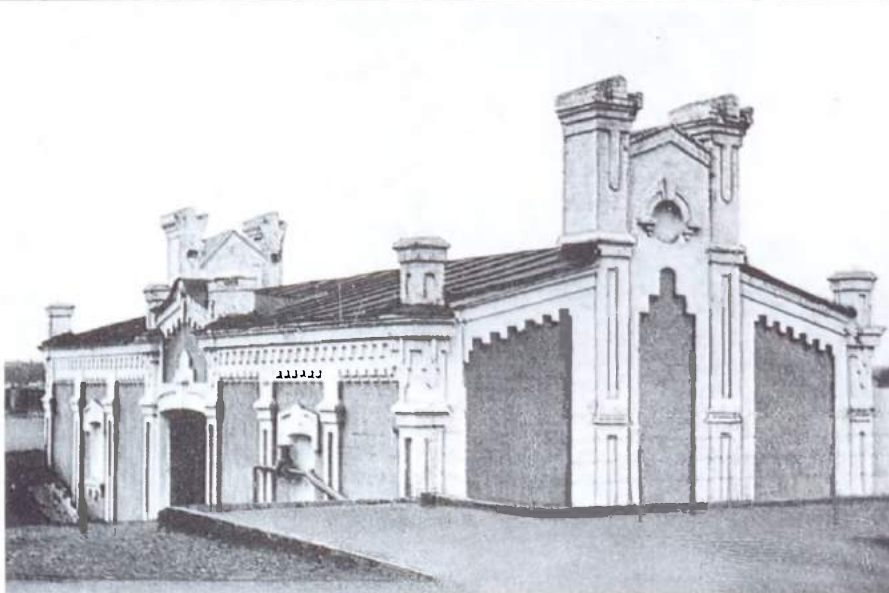
207.4. Лисогірське укріплення. Потерна у головному валі. Наддніпрянське шосе. 207.4. План.

Дніпра як для громадського, так і для приватного споживання. Строк концесії складав 50 років, після чого весь водогін переходив у власність Києва. Водночас місту надавалося право викупу водогону через 25 років. Своє право О. Струве передав акціонерному Київському товариству водопостачання, яке 1870—72 звело такі споруди: водоприймальні колодязі, куди були опущені всмоктуючі труби (знесені при будівництві Річкового вокзалу 1957), по яких підводилася вода до насосів, що містилися в нижній машинній станції (Набережне шосе, 8). Звідти вода подавалася на піщані (повільні англійські) фільтри, відводилася трубами, прокладеними в тунелі до верхньої машинної станції (на схилі гори між Володимирським узвозом і Набережним шосе; не збереглася), а потім насосами — у вуличну мережу та водонапірні башти, що були розташовані — одна в Царському саду (тепер Міський сад), друга — Михайлівська — на Володимирській гірці (обидві не збереглися). 1876—77 було побудовано третю водонапірну башту у Купецькому саду (тепер Хрещатий парк). Башта збереглася, але в системі водогону не використовується через пошкодження водяного бака. На час введення водогону в експлуатацію потужність його була 2700 м³ води на добу, довжина водопровідної мережі 24 км. Вода подавалася тільки в центральну частину міста. 1885 весь міський водогін перейшов під опіку Київського товариства водопостачання, між ним і Київським міським громадським управлінням була укладена перша додаткова угода, за якою товариство водопостачання повинно було збудувати новий фільтр у місцевості, що називалася «Палестиною», на Олександрівському (нині — Володимирському) узвозі і прокласти водогінну магістраль по Великій Васильківській (тепер Червоноармійська) вулиці. 1895 пропускна спроможність діючої водогінної мережі виявилася недостатньою, а фільтри через недосконалість конструкції не забезпечували необхідної очистки дніпровської води. Виникла необхідність брати воду з Дніпра вище міста, в районі о. Чичина. Але товариство водопостачання на це не пішло і почало буріння розвідувальних свердловин на артезіанську воду.

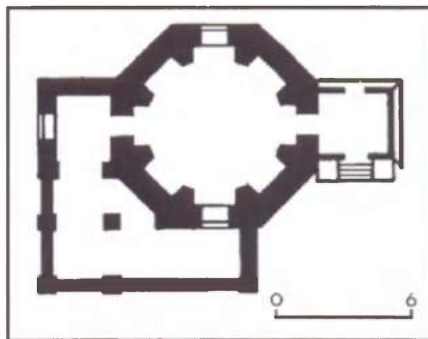
Перші дві артезіанські свердловини пробурено восени 1895 — у грудні 1896, які почали подавати воду в мережу міського водогону. Розміщувалися на території садиби нижньої машинної станції на Набережному шосе. 1898—1908, базуючись на пробурених у різних частинах міста артезіанських свердловинах (роботи з буріння виконував проф. О. Вайслав), товариство проводить змішане (дніпровське і артезіанське) водопостачання Києва. 1899 товариство водопостачання звернулося до Міської думи з проханням про виділення земельних ділянок для розташування артезіанських свердловин і будівництва резервуарів з сітчастими відділеннями і насосними станціями в кінцевих пунктах прокладених магістральних мереж.

1902 були побудовані насосні станції Васильківська (сучасна назва Московська), Бульварна (неподалік від пл. Перемоги) і 1903 — Межигірська, Московська та Бульварна насосні стан-

208.1. Київський водогін. Будка над артезіанською свердловиною № 23. Вул. Набережно-Хрещатицька, 8.

208.2. Водонапірна башта у Хрещатому парку.
208.2. План першого поверху.

ції після багаторазової заміни на них як насосного, так і електрообладнання працюють і в наш час. 1976 у зв'язку з будівництвом метрополітену Межигірську насосну станцію разом з резервуарами було знесено, а свердловини, що містилися на ділянці насосної станції, затаповано. На 1909 в Києві було пробурено 20 артезіанських свердловин вздовж Набережного шосе та в Либідській частині міста. 1903 для водопостачання депо київського залізничного вокзалу на Набережному шосе, 14 побудовано насосну станцію Південно-Західної залізниці з водозабором з Дніпра та прокладено окремий водогін від станції до резервуару в районі залізничного депо (резервуар не зберігся, водогін місцями пошкоджено, насосна станція перебуває в робочому стані).

У систему водогону входили і міські фонтани. У 18 ст. фонтани було споруджено у Царському саду (тепер Міський сад). 1843 Царську (тепер Європейська) площу прикрасив фонтан «Іван» (від імені київського губернатора І. Фундукля), який мав форму гранітної вази. 1872 його було замінено чавунним фонтаном-чашею (арх. О. Шіле), пізніше на цьому місці розбито клумбу. На рубежі 19—20 ст. Київське товариство водопостачання прикрасило місто фонтанами, які й досі мають архітектурно-художню цінність (з них збереглися: на вул. О. Гончара, у Міському саду та Маріїнському парку, на пл. І. Франка, у Золоторівському сквері, поблизу Софійської пл., біля Володимирського ринку). 1910 у Києві було 14 фонтанів.

15 червня 1908, в зв'язку з епідемією холери за розпорядженням Міської думи фільтри Київського водогону були запечатані, і місто постачалося тільки артезіанською водою до введення 15 грудня 1939 в експлуатацію Дніпровського водогону біля м. Вишгорода. До початку 1-ї світової війни тягнувся позов Київського міського громадського управління до Київського товариства водопостачання про передачу водогону муніципалітету і ліквідацію монополії (Київ був одним з небагатьох міст Росії, де водогін був у приватному володінні). 1913 довжина

водопровідних мереж міста складала 175 км і охоплювала водопостачанням 37,9 відсотків усіх міських садиб. Поліпшення мережі водопостачання сприяло певному зменшенню кількості пожеж і зниженню числа шлункових захворювань.

Споруди, що збереглися, одного з перших централізованих водогонів в Україні (раніше водогін було побудовано лише в Одесі — 1853) являють інтерес як пам'ятки архітектури і гідротехнічного будівництва кін. 19 — поч. 20 ст. [616].

Олег Кириченко,
Лариса Панчишин.

208.1. Будка над артезіанською свердловиною № 23, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Набережно-Хрещатицька, 8. На краю набережної Дніпра між причалами № 5 і № 6 Київського річкового вокзалу. Збудована інж. С. Кокликком 1903 над шахтою однієї з артезіанських свердловин, які 1898—1908 пробурило Київ-

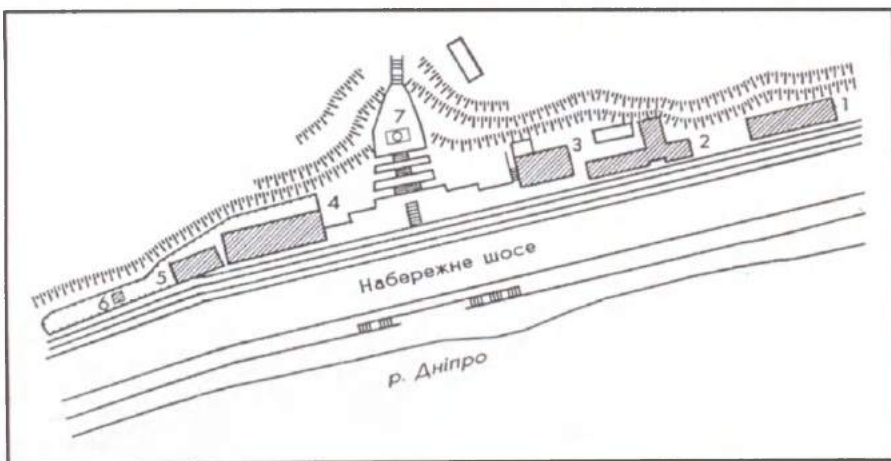
ське товариство водопостачання. Невелика призматична споруда з цегли має глухі стіни, один звернений до вулиці дверний проріз, двосхилий дах. Прикрашена архітектурним цегляним декором. Являє інтерес як одна з виразних споруд Київського водогону.

Тетяна Трегубова.

208.2. Водонапірна башта, 1876—77 (архіт.). Хрещатий парк. Майже повністю збережена ззовні водонапірна башта (арх. О. Шіле) у колишньому Купецькому саду була однією з трьох споруд подібного типу: одна з них (1871—72) містилася поряд, мала баштоподібну прибудову і великий підземний резервуар, друга — найбільша — Михайлівська (1871—72) з внутрішнім резервуаром місткістю 18 тис. відер — біля Михайлівського монастиря на Володимирській гірці (обидві не збереглися).

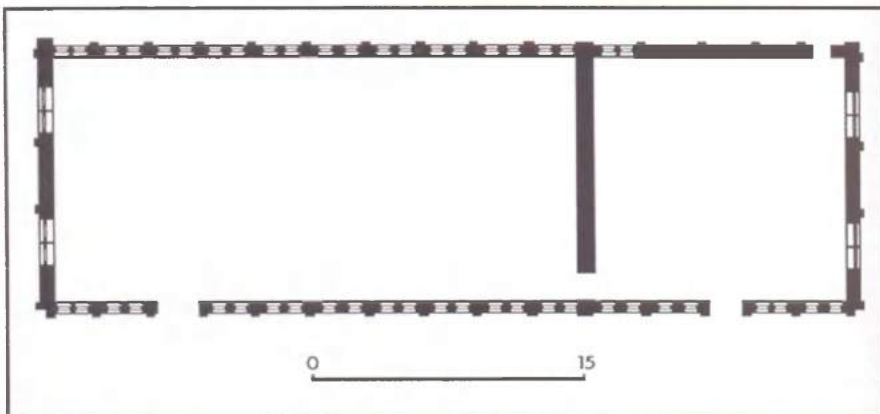
В 1908—09 поруч було споруджено аналогічний підземний резервуар міст-

кістю 110 тис. відер, вхід до якого у вигляді мурованого переkritтя льоу містився поряд з баштою, що збереглася. Башти було збудовано на відкритих пагорбах, тепер башту не видно за деревами парку. Водонапірна башта — характерна споруда утилітарного призначення, фасади якої виконано з використанням ренесансних мотивів в інтерпретації цегляного стилю. Цегляна, восьмигранна, триярусна. Цокольний поверх виділено карнизом з невеликим виносом. Вікна першого і другого поверхів на всіх гранях з напівциркульним завершенням, третього поверху — прямокутні, без лиштв, ледь заглиблені в площину стіни. Роги башти виділено лопатками, які об'єднують другий і третій поверхи. Площини стін плоскі, без декору, лише між вікнами другого і третього поверхів — вузька смуга поребрика, над вікнами третього — ряди машикулів; цей самий мотив у зменшеному масштабі повторено вище в суцільному фризі під карнизом, завдяки чому башта, яка не має тепер покрівлі, порожниста всередині, нагадує оборонну споруду і, оточена деревами, виглядає романтично. Над третім ярусом був аттик з фризом з неглибоких прямокутних ніш. Вежа мала низький, майже плоский восьмихилий наметовий дах з виступом і сигнальним ліхтариком. Всередині розташовувалися житлове приміщення і напірний резервуар місткістю 13 тис. відер, в який, як і в підземний резервуар, воду накачували з нового нижнього машинного будинку двома машинами «Блек» по магістралі, яка пролягала Набережним шосе, потім вздовж міських сходів, Олександрівським узвозом під трамвайними коліями до Купецького саду. З резервуарів Купецького саду

208.3. Нижня машинна станція Київського водогону. Набережне шосе, 8. Генплан:

1. Житловий будинок.
2. Водонапірна і механічна майстерні.
3. Старий машинний будинок.
4. Новий машинний будинок.
5. Споруда над підземним резервуаром.
6. Будка над артезіанською свердловиною.
7. Пам'ятник Магдебурзькому праву.

208.3. План нового машинного будинку.
208.3. Споруда над підземним резервуаром.

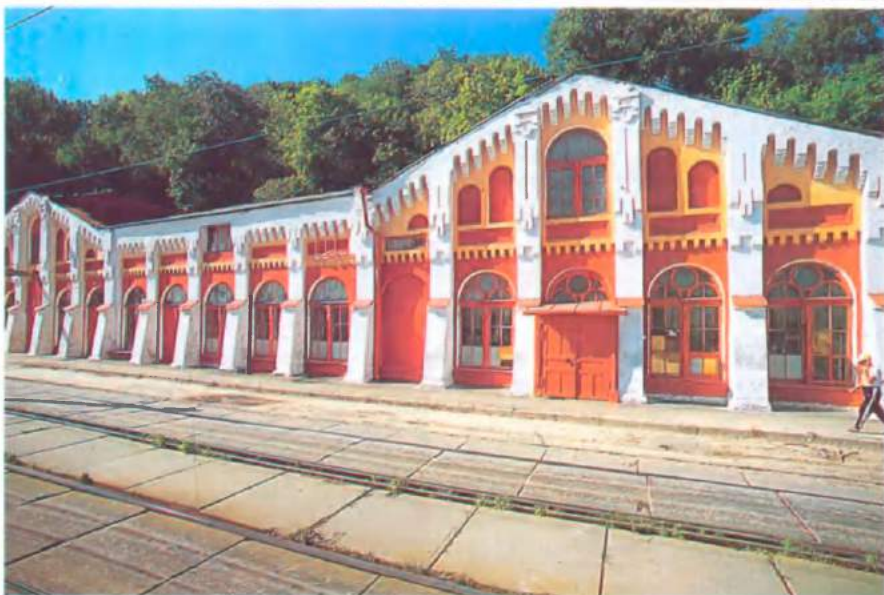

брали воду Хрещатик з нижніми частинами суміжних з ним вулиць, «Новоє строєніє», Бібіковський бульв., товарна залізнична станція і Кадетський корпус [617].

Лариса Панчишин.

208.3. Нижня машинна станція, кін. 19 ст. (іст., архіт.). Набережне шосе, 8. Ряд невисоких споруд станції формує одну з мальовничих ділянок панорами високого правого берега Дніпра біля підніжжя колони Магдебурзькому праву. Будівництво станції для забору і перекачування води з Дніпра пов'язано зі спорудженням першої черги Київського водогону, яке здійснювалося 1870—72. Подальше розширення станції 1896—97 за пропозицією цивільного інж. Г. Шлейфера виходило

із необхідності забезпечення міста чистою питною водою з артезіанських свердловин, які було пробурено на березі Дніпра. В період облаштування гранітної набережної (1935—38) станцію реконструйовано, організовано підхід із парадними сходами до колони Магдебурзькому праву. У переддень святкування тисячоліття Хрещення Русі (1988) цю місцевість, яка за легендами пов'язувалася з хрещенням киян, впорядковано, будівлі станції відремонтовано і яскраво пофарбовано. Гранітні сходи поділяють територію станції на дві частини. В північній містяться стримані за архітектурою цегляні споруди першої черги будівництва: старий машинний будинок з двома трикутними щипцями на фасаді (1871—72, пізніше перебудований, призначався для перекачування дніпровської води до фільтрувального басейну верхньої станції під Володимирським узвозом); корпуси водомірної та механічної майстерень (1880-і рр.). Крайній у ряді двоповерховий дерев'яний жит-

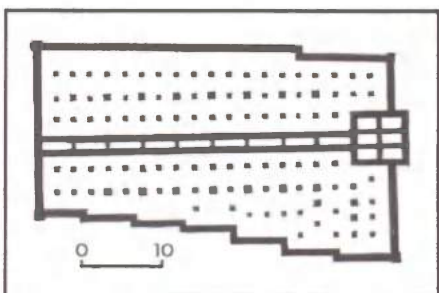
208.3. Новий машинний будинок нижньої машинної станції.

ловий будинок придбало в 1890-х рр. Київське товариство водопостачання для працівників станції (раніше належав штабс-капітану К. Іванову). Мальовничий за композицією будинок із мезоніном, прикрашений пишним пропильним різьбленням, є одним з найкращих зразків дерев'яної житлової забудови Києва серед. 19 ст. (перебудований 1878 за проектом арх. А. Геккера), що залишилися.

На південь від сходів містяться новий машинний будинок і корпус над

208.4. План підземної частини.

208.3. Житловий будинок для службовців.

208.4. Будинок фільтру в урочищі Палестина. Володимирський узвіз, 1.

підземним резервуаром. Повне обладнання будинку паровими котлами, насосами і генераторами завершено 1897. Призначався для перекачування артезіанської води до підземного басейну з фільтрами, який був розташований біля підніжжя Володимирської гірки (в урочищі Палестина). Одноповерховий, цегляний, у плані прямокутний будинок переділено поперечною стіною на дві перекриті фермами зали для машинного відділення і коцегарки. Головний, симетричний за композицією фасад фланковано трикутними щипцями. Площини стін ритмічно розчленовано лопатками та контрфорсами, що обмежують поля, які включають великі прорізи з арковими перемичками. У вікнах головного і бічних фасадів збереглися первісні романські за рисунком дерев'яні рами. Будинок, пофарбований у червоний і білий кольори, має ошатний вигляд завдяки пишному цегляному декору: арковим ступінчастим карнизам, накладним фільонкам на лопатках, горизонтальному пояску поребрика.

Являє цінність як один з перших в Україні комплексів міського комунального господарства. Машинна станція зберігається в робочому стані як резервна [618].

Тетяна Трегубова.

208.4. Фільтр в урочищі Палестина, 1886—87 (архіт.). Володимирський узвіз, 1. Біля підніжжя Володимирської гірки, в історичній місцевості — урочищі Палестина, де проходив один із узвозів від Верхнього Києва на Поділ, а пізніше був забудований. Споруджений на місці готелю «Палестина» під час будівництва другої черги Київського водогону. Разом із фільтром у Купецькому саду (1871—72; тепер — Миський сад) призначався для очищення дніпровської води, яка надходила з нижньої машинної станції.

Вимурована на цементному розчині цегляна споруда складається з наземної і підземної частин. Майже прямокутна в плані підземна двоюрсна частина розділена на праву і ліву половини вузьким водоприймальним коридором, де осідали найважчі із змучених часток. Зверху було фільтрувальне відділення, перекрите чотирма рядами коробових склепінь на цегляних стовпах, знизу — резервуари для очищеної води з перекриттям у вигляді настилу з букових дошок, завантажених шаром великого каменю, гравію і піску (загальна висота бл. 1,5 м). Уся підземна частина перекрита великими склепіннями по рейках і засипана шаром землі на 2 м. Вода з Дніпра прямувала до сітчастого відділення, де затримувалося велике сміття; відділення містилося в нижньому ярусі наземного будиночка над входом до фільтра, де було і приміщення для доглядача. Будинок двоповерховий, майже кубічний за об'ємом, під чотирисхилим дахом з високою вентиляційною шахтою на гребені. Нижній ярус зверненого до Володимирського узвозу головного тривіконного по другому поверху фасаду зорозво сприймається як одне ціле із зовнішньою стіною підземної частини фільтра завдяки єдиному способу оформлення ве-

208.5. Фонтан на пл. І. Франка.
208.5. Деталі оздоблення.

ликим дощаним рустом. Фасади верхнього поверху вирішено у цегляному стилі (форми лиштв, зубці, лопатки). Важливе значення у загальному вигляді споруди мають гранчасті стовпчики-вежі з восьмигранними пірамідоподібними вивершеннями, які надають силуетові особливої виразності [619].

Тетяна Трегубова.

208.5. Фонтани Київського товариства водопостачання, рубіж 19—20 ст. (архіт., мист.). У парках і скверах центральної частини міста. Виготовлені і встановлені в останній чв. 19 — на поч. 20 ст. під час благоустрою міста. Перша серія фонтанів (із чавуну) відлита 1898—1900 за зразком фонтана, зведеного 1872 (арх. О. Шіле) на теперішній Європейській пл. (не зберігся), на київському заводі О. Термена (збереглися у Миському саду та Маринському парку, на пл. І. Франка, у Золоторітському сквері, на вул. О. Гончара). Фонтани акцентують масштаб і виявляють стильові особливості прилеглої забудови, виступають композиційним центром просторово-планувальної структури парків та скверів. Їх встановлено у центрі круглих у плані басейнів з високим бордюром. Восьмигранний цоколь прикрашено лев'ячими головами, стовбур вирішено у вигляді пучка листя, пагонів аканта, що їх у верхній частині перехоплено поясом, в круглих медальйонах вміщено напис про місце і час виготовлення фонтана (зберігся лише на фонтані на вул. О. Гончара, який спочатку було

208.5. Фонтан у Золоторітському сквері. Фото 1980-х рр.

встановлено на Софійській пл., 1920 перенесено). Чашу у формі стилізованої квітки декоровано чотирма маскаронами. Композиційні і пластичні особливості цих фонтанів мають схожість із фонтанами на пл. Вогезів у Парижі, які, ймовірно, були прообразами київських. Відзнакою київських фонтанів є досконаліше моделювання пластичної форми, монументальність та універсальність композиції. Друга серія фонтанів виготовлена і встановлена майже одночасно з терменівськими. Автор проекту не відомий. До нас дійшли зразки у скверах біля Софійської пл. і Володимирського ринку. Фонтани виконано у формах рококо, прикрашено рокайлевою орнаментикою, маскаронами, фігурками русалок, які підтримують чашу фонтана. Їхня композиція відзначається легкістю малюнка, старанністю моделювання форми, камерним характером. Однак подібність пропорцій завадила чіткості загального мистецького вирішення. В просторовій організації скверів, де вони розташовані, фонтани акцентують центри планування і зони відпочинку [620].

Володимир Могилювський.

209. КИЇВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕН, 2-а пол. 20 ст. (архит.). Перші пропозиції щодо спорудження метрополітену в Києві розглянуто ще до 2-ї світової війни у Генеральному плані реконструкції та розвитку міста. Основні роботи з проектування і будівництва розпочато 1949. 6 листопада 1960 відчинилися двері першої ділянки Святошинсько-Броварської лінії від ст. «Вокзальна» до ст. «Дніпро» (задовжки 5,2 км). Святошинсько-Броварська лінія з 16 станціями [«Святошин», «Нивки», «Жовтнева» (тепер «Берестейська»), «Завод „Більшовик“» (тепер «Шулявська»), «Політехнічний інститут», «Вокзальна», «Університет», «Ленінська» (тепер «Театральна»), «Хрещатик», «Арсенальна», «Дніпро», «Гідропарк», «Лівобережна», «Дарниця», «Комсомольська» (тепер «Чернігівська»), «Піонерська» (тепер «Лісова»)] проходить через центр міста із заходу на схід. Подальший розвиток лінії метрополітену здійснювався за радіальною схемою. Сьогодні його мережа складається з трьох радіальних ліній: Святошинсько-Броварської, Куренівсько-Червоноармійської з 12 станціями («Героїв Дніпра», «Мінська», «Оболонь», «Петрівка», «Тараса Шевченка», «Контрактова площа», «Поштова площа», «Майдан Незалежності», «Площа Л. Толстого», «Республіканський стадіон», «Палац „Україна“», «Либідська»), Сирецько-Печерської з 13 станціями («Сирецька», «Львівська брама» — споруджуються; «Лук'янівська», «Золоті ворота», «Палац спорту», «Кловська», «Печерська», «Дружби народів», «Видубичі», «Славутич», «Осокорки», «Позняки», «Харківська»). На перехресті цих ліній діють три пересадочні вузли: «Майдан Незалежності» — «Хрещатик», «Театральна» — «Золоті ворота», «Площа Л. Толстого» — «Палац спорту».

Відповідно до рельєфу Києва лінії метрополітену мають ділянки глибокого і мілкокого закладення й наземні ділянки. Річку Дніпро метрополітен перетинає двома мостовими переходами — у центральній та південній частинах міста. Проектується будівництво чет-

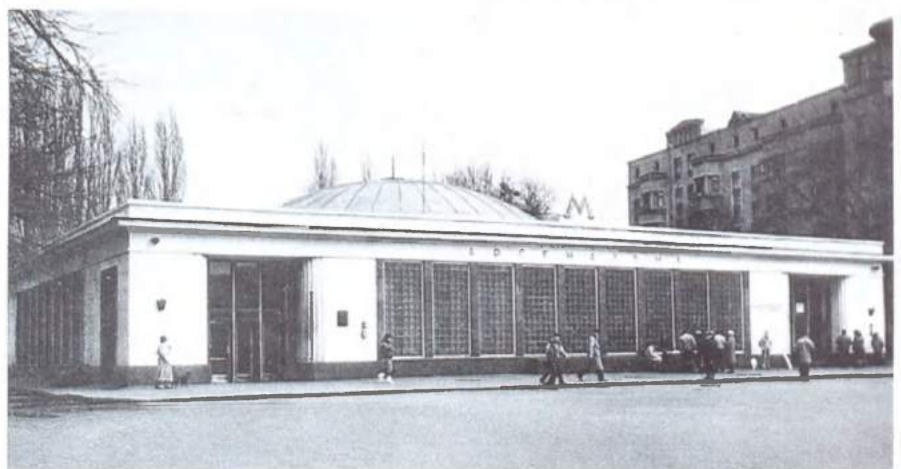
вертої лінії — Подільсько-Воскресенської. Станції метрополітену розміщуються на відстані 900—1660 м з виходами через переходи на основні площі й магістралі столиці. Київський метрополітен за конструктивними якостями і методами проведення робіт — прогресивна сучасна споруда. При проходці перегонів використано гірничопрохідницький щит, блокукладальні машини, спеціальні породонавантажувальні машини. Під час будівництва широко використовувалися збірні залізобетонні конструкції, суцільно-секційне опорядження із звичайного напруженого бетону. Проектування метрополітену столиці України здійснював Київметропроект, будівництво — Київметробуд.

Київський метрополітен не тільки інженерно-транспортний, але й архітектурно-художній комплекс міста. Тематика оформлення станцій визначалася конкретними умовами, пов'язаними з розташуванням станцій, і відображає особливості української культури, нашої епохи та історії стародавнього Києва. В архітектурі багатьох станцій прогресивні конструктивно-просторові рішення, оригінальність пластичних форм поєднуються з використанням творів монументально-декоративного мистецтва. У втіленні творчих задумів багатьох станцій поряд з архітекторами брали активну участь художники міста, які створили чимало цінних творів декоративного мистецтва, монументального живопису і скульптури. Усі лінії метрополітену оснащені автоматизованими системами управління технологічними процесами роботи ескалаторів, інженерно-технічних пристроїв і електропостачання, системою інтервального регулювання руху поїздів. Послугами метрополітену кожного дня користується понад 1 млн. 200 тис. пасажирів, що складає четверту частину загальнономіських перевезень [621].

Микола Коломієць.

209.1. Станція «Арсенальна», 1960 (архит.). Арсенальна пл. У глибині площі, на якій стоїть пам'ятник робітникам-арсенальцям. Архітектори Г. Гранаткін, С. Крушинський, Н. Щукіна. Наземний вестибюль вирішено у вигляді окремого, у плані квадратного павільйону, завершеного банею. В оформленні фасадів поєднуються вели-

209.1. Станція метро «Арсенальна».
Пл. Арсенальна.

кі площі стін із склоблоків з глухими ризалітами по кутах. Композиція інтер'єра ґрунтується на використанні різноманітності центрально-купольного простору, поєднанні простого тинькованого склепіння й світлих стін з темною панеллю нижньої частини. Закарнизне освітлення добре поєднується з простою форм інтер'єра. Проміжний підземний вестибюль, в якому пасажири переходять на другу стрічку ескалатора, має суто утилітарну форму. Підземний вестибюль короткий за інші станції. Центральна зала має компактний об'єм з двома бічними проходами, що зв'язують її з перонами. Центральне місце у композиції зали займає барельєф, присвячений революційній боротьбі робітників «Арсеналу» (скульптори І. Макогон, А. Німенко). Стіни вестибюля облицьовані мармуром світло-жовтого кольору. Підлога з плит рожевого граніту з простим малюнком. Переходи з центральної зали на перони облямовано канелюрованими напівкруглими у плані вставками з мармуру. Освітлюється станція люмінісцентними лампами.

Микола Коломієць.

209.2. Станція «Вокзальна», 1960 (архит.). Вокзальна пл. Наземний вестибюль (архітектори А. Добровольський, І. Масленков) улаштовано в першому поверсі приміського вокзалу. Кругла ескалаторна зала наземного вестибюля перекрита банею, розчленованою декоративними нервюрами. Стіна облицьована коричневим мармуром «садахло» й увінчана карнизом простого малюнка. Освітлення зали закарнизне. Підземний вестибюль глибокого закладення (архітектори В. Єжов, Є. Кагонін, В. Скугарев, І. Шемсєдінов, худ. О. Мизін). Наземний і підземний вестибюлі з'єднані ескалатором. В інтер'єрі підземного вестибюля домінує світле склепіння з розпалубками, що спираються на невисокі масивні пілони, які розширюються догори. Пілони, облицьовані білим мармуром, оздоблено круглими бронзовими литими щитами з рельєфними зображеннями. На восьми щитах зображено найзначніші події з історії України — від часів Київської Русі до наших днів. Торець зали, облицьований світлим мармуром, має високий отвір, закритий ажурними металевими ґратами (до 1990-х рр. — з гербом УРСР). Підлога з квадратних гранітних плит чорного й світло-сірого кольорів. Зала освітлюється лю-

мінісцентними світильниками, скомпонованими у люстри, що за формою нагадують з'єднані під кутом гребінці. Масивні мармурові лави, розміщені біля пілонів, мають дерев'яні сидіння, прикрашені карбуванням за мотивами українського декоративного мистецтва. Форми інтер'єра підземного вестибуля асоціюються з формами давньоруської архітектури.

[Микола Коломієць]

209.3. Станція «Дніпро», 1960 (архит.). На правому березі Дніпра, у місці виходу траси метрополітену до моста через р. Дніпро (архітектори Г. Гранаткін, А. Ігнащенко, П. Красицький, С. Крушинський, С. Павловський). Платформа підноситься над рівнем набережної на естакаді, що є початком мосту. Вестибуль станції розміщено під естакадою біля портагу тунелю. Широкі парадні сходи з'єднують вестибуль із двобічною платформою, частина якої з боку тунелю перекрита залізобетонною ребристою оболонкою прогоном 16 м, яка має по краях шестиметрові консолі. Платформа станції завершена об'ємом сходів, що слугують додатковими виходами на набережну Дніпра. Пілони об'ємів сходів увінчуються скульптурами, акцентують початок моста. Постаць робітника символізує нахнення в праці, науці й техніці (скульптори Б. Карловський і Е. Кунцевич), жіноча постаць з голубами — боротьбу за мир (скульптори І. Горовий, Ф. Коцюбинський, К. Кузнецов). Виразність композиції станції досягається поєднанням масивних форм пілонів і платформи з легкими ажурними елементами вестибуля, оболонкою покриття, прозорими об'ємами заклятих сходів. Архітектура станції добре вписується в мальовничі схили берегів Дніпра, його водні простори й далі. Станція замикає перспективу набережної і органічно пов'язана з формами моста через Дніпро.

[Микола Коломієць]

209.4. Станція «Золоті ворота», 1991 (архит.). Вул. Володимирська. Має вихід на вул. Володимирську і до Золотих воріт, а також зв'язана підземним переходом із ст. «Театральною» Святошинсько-Броварської лінії. Авторі — архітектори Б. Жежерін, В. Жежерін; автори мозаїк Г. Корінь, В. Федь-

209.3. Станція метро «Дніпро». Набережне шосе.

ко; автори люстр і бра С. Адаменко і М. Ралко. Станція складається з підземного, надземного й проміжного вестибулів, з'єднаних ескалаторами, які утворюють цілісний архітектурний ансамбль. Ошатно вирішено підземний вестибуль. Його композиція основана на поєднанні арково-склепінчастих елементів, що спираються на приземкуваті, круглі колони, увінчані стилізованими візантійськими капітелями.

У декоративному оформленні використано мозаїчні панно, які розповідають про історію Київської Русі. Дві великі композиції розміщено у торцях середньої нави; в арках, що з'єднують колони, — мозаїчні зображення київських князів і давньоруських храмів. Велику роль в організації простору центральної нави підземного вестибуля відіграють масивні металеві люстри, що нагадують світильники давніх храмів. Підлогу викладено з плит темно-сірого граніту. Стримано вирішено проміжний та наземний вестибулі. Стіни проміжного вестибуля облицьовано білим мармуром у поєднанні з імітацією плінфи. У формах станції відображено національні особливості архітектури України, безпосередньо пов'язані з архітектурою і мистецтвом Київської Русі. Постановою Кабінету Міністрів України автори станції київського метро «Золоті ворота» відзначені Державною премією України ім. Т. Шевченка (1991).

[Микола Коломієць]

209.4. Станція метро «Золоті ворота». Підземний вестибуль.

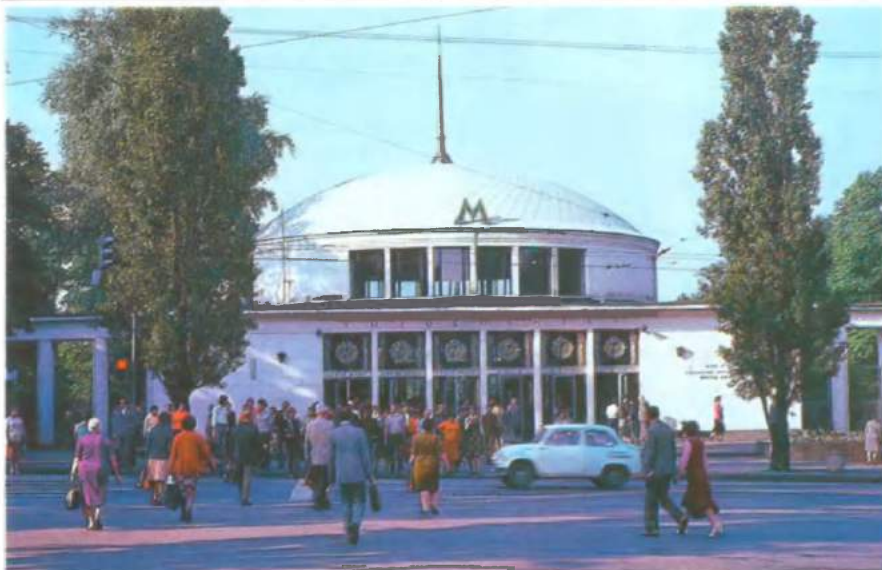

209.5. Станція «Університет», 1960 (архит.). Бульв. Т. Шевченка. Станція глибокого закладення. Наземний вестибуль розташовано біля входу до Ботанічного саду ім. акад. О. Фоміна Національного університету ім. Т. Шевченка з бульв. Т. Шевченка, по осі вул. Пирогова (архітектори Г. Головка, Б. Дзбановський, Т. Єлігулашвілі, Є. Іванов, О. Лозинська, М. Сиркін). Вирішений як парковий павільйон, перекритий легкою банею із збірного залізобетону. Від нього з обох боків улаштовано входи до ботанічного саду у вигляді колонад і тераси зі сходами, що ведуть вниз. Через перепад рельєфу будівля має різну висоту — один поверх вздовж бульвару і два — з боку саду. Легкі стрункі форми наземного вестибуля добре вписалися у пейзаж саду. Його з'єднано з підземним вестибулем двомаршовим ескалатором. Між ними влаштовано проміжний вестибуль, перекритий банею. Він освітлений закарнизними світильниками і шістьма стрункими торшерами, оздобленими інкрустацією. Інтер'єр підземного вестибуля побудовано на поєднанні масивних пілонів, облицьованих червоним мармуром, з гладеньким білим склепінням. Пілони з карнизом із дзеркального скла, за яким містяться світильники. З боку середньої нави на пілонах круглі ніші, в яких встановлено погруддя видатних діячів науки й культури українського і російського народів: О. Богомольця, М. Горького, М. Ломоносова, Д. Менделєєва, О. Пушкіна, Г. Сковороди, І. Франка, Т. Шевченка. У торці містилася скульптура В. Леніна (знято). У декоративних елементах інтер'єра станції — килимовому рисунку підлоги, вентиляційних ґрат та інших — використано мотиви українського народного мистецтва. Колір пілонів і стін тунелів перегукується з традиційним пофарбуванням головного корпусу Київського університету на вул. Володимирській, 60.

[Микола Коломієць]

209.6. Станція «Хрещатик», 1960 (архит.). Вул. Хрещатик. У центрі Хрещатика з невеликим відступом від червоної лінії забудови вулиці. Архітектори наземного вестибуля А. Добровольський, В. Єлізаров, І. Масленков; підземного вестибуля — архітектори А. Добровольський, В. Єлізаров, Ю. Кисличенко, М. Коломієць, І. Масленков, за участю Ф. Заремби, Н. Шу-

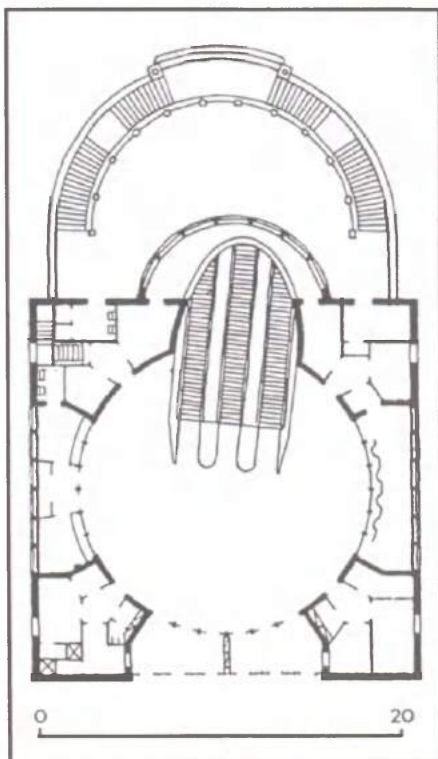

кіної; інженери В. Дишлов, М. Кошелев, В. Терешкін. Наземний вестибюль влаштовано у першому поверсі будинку кол. ресторану «Метро». Касову залу облицьовано однотонними коричневими керамічними плитками. Кругла у плані ескалаторна зала перекрита банею. Стіни облицьовано кольоровими керамічними полив'яними плитками, малюнок оздоблення нагадує народні килими чи плахти. Яскравий килим стіни контрастно поєднується з білою банею, ледь розчленованою концентричними тягами. Підземний вестибюль, крім виходу на Хрещатик, має вихід на вулиці Інститутську і Архітектора Городецького і зв'язаний двома переходами із ст. «Майдан Незалежності». Підземний вестибюль має в основі пілонну конструкцію. Пілони облицьовано білим мармуром, у середній частині яких містяться оригінальні за малюнком майолікові панно (арх. М. Коломієць, худ. О. Грудзинська), що також нагадують килими. Карниз та вентиляційні ґрати з анодованого під золотою алюмінію. Підлога з плит темно-сірого граніту. Освітлюється закарнизними світильниками. Виразність станції підкреслюється поєднанням світлого склепіння пілонів з яскравим панно, яке зроблено в двох варіантах — золотисто-червоній гамі у середній наві та золотисто-жовтій — у тунелях колії.

Микола Коломієць

210. КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ КОРОЇД О. С. (іст.). Просп. Перемоги, 54/1. На розі просп. Перемоги та вул. П. Нестерова. Будинок споруджений 1953—58, п'ятиповерховий, цегляний. Заклад веде свій початок від Київського комерційного інституту (1906). З 1919 — Інститут соціально-економічних наук, з 1920 — Інститут народного господарства ім. Є. Бош, на базі одного з факультетів якого 1930 створено Український фінансово-економічний інститут (1934—44 працював у Харкові). З 1944 — Київський фінансово-економічний інститут, з 1960 — Київський інститут народного господарства ім. Д. Коротченка, з 1992 — Київський економічний університет, з 1997 — Київський національний економічний університет.

209.5. Станція метро «Університет». Бульв. Т. Шевченка.
209.5. План верхнього вестибюля.

209.6. Станція метро «Хрещатик». Вул. Хрещатик.

В цьому будинку 1965—87 працював Короїд Олексій Степанович (1911—87) — економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), заступник директора Інституту економіки АН УРСР (1955—65), член Президії АН УРСР і голова Відділу суспільних наук (1957—63). У 1965—72 — ректор інституту, з 1972 — завідувач кафедри політекономії.

Наукові праці присвячено проблемам політичної економії, науково-технічного прогресу, економії сільського господарства, розвитку продуктивних сил України.

Кабінет містився на другому поверсі в правому крилі будинку. Меморіальний комплекс вченого зберігається в музеї навчального закладу [622].

Тихін Бондар, Галина Денисенко.

211. КИРИЛІВСЬКА ЛІКАРНЯ, 19—20 ст. (архит., іст). Вул. Фрунзе, 103. У глибині кварталу, обмеженому з півночі, сходу й півдня вул. Фрунзе та Подільським узвозом, за стадіоном «Спартак», на узвишші між Бабиним та Реп'яховим ярами.

Веде початок з 1786, коли Кирилівський монастир було перетворено на притулок для військовоінвалідів. Первісна споруда притулку, що стояла біля церкви, раніше використовувалась як келії. 1803 на півдні садиби монастиря було побудовано одноповерхові цегляні корпуси (зберігся один з них), де розмістилася лікарня для божевільних (раніше діяла на сучасній вул. Костянтинівській, 6/8). 1823 на схід від Кирилівського храму замість колишніх келій зведено комплекс з трьох цегляних споруд (за участю арх. Й. Шарлеманя): двоповерховий корпус для розміщення 50 інвалідів (4 офіцерів та 46 нижніх чинів), двоповерхову богадільню (притулок для старих) та розташовану між ними одноповерхову з мезоніном пральню.

1835 інвалідний будинок перетворено на лікарняний заклад з 80 ліжками. Протягом 1840—50-х рр. лікарняні корпуси переплановано та добудовано із збільшенням загальної кількості ліжок до 180. Лікарня та богадільня були підпорядковані Приказу громадського догляду — губернській установі з питань соціального захисту. Кирилівська церква використовувалась як лікарняний храм.

1872—76 за проектом губернського інж. Ф. Гешвенда на узвишші з південно-західного боку садиби збудовано комплекс з дев'яти одно- та двоповерхових дерев'яних на цегляних фундаментах корпусів на 104 ліжка, куди було переведено лікарню для божевільних. Водночас у східній частині подвір'я зведено двоповерхове дерев'яне приміщення для богадільні та фельдшерської школи. Нове будівни-

цтво супроводжувалося переплануванням території та влаштуванням водогону.

Для подальшого розвитку лікарні використано східний виступ Кирилівського плато: 1891 тут збудовано двоповерховий з підвалом цегляний корпус терапевтичного відділення на 32 ліжка (губернський інж. Я. Кривцов). Поряд з ним 1897 зведено велику цегляну будівлю для хірургічного та гінекологічного відділень (губернський арх. Г. Антоновський), яка складається з двох об'ємів: двоповерхового з підвалом, П-подібного у плані та двоповерхового, Н-подібного у плані, з'єднаних заокругленим у плані приміщенням операційних. Фасади споруди декоровано цегляною кладкою у вигляді візерунку. На поч. 20 ст. корпуси з'єднано з боку східних торців двоповерховою цегляною прибудовою у стилі модерн з оригінальним входом. 1902 біля схилу на півночі садиби зведено каплицю з приміщенням для моргу за проектом арх. О. Кобелєва, який протягом 1900-х рр. побудував також у західній частині ділянки змішану одноповерхову на цокольному поверсі споруду інфекційного корпусу на 60 ліжок. В оздобленні фасадів обох будівель використано мотив фахверка. 1907 у південній частині території влаштовано нові цегляні службові приміщення (пекарню, кухню, пральню, електростанцію). 1912—13 напроти західного фасаду Кирилівської церкви побудовано корпус акушерської клініки Жіночого медичного інституту (медичного відділення Вищих жіночих курсів), що зберігся до наших днів. Поза межами садиби Кирилівського монастиря при лікарні діяли амбулаторія та акушерсько-фельдшерська школа.

Під час німецько-фашистської окупації лікарняні споруди зазнали значних пошкоджень. У 1960-х рр. побудовано нові великі корпуси стаціонарних відділень, консультаційного та реабілітаційного центрів, що тепер займають південну та західну частину садиби. Втрачено всі будівлі 1870-х рр. та значну частину старої забудови південної ділянки. Споруди, зведені 1823, перебудовано.

Протягом існування Кирилівської бо-

211.1. Кирилівська лікарня. Акушерська клініка Жіночого медичного інституту.

211.2. Каплиця з моргом.

211.3. Лікарняний корпус.

211.4. Пральня.

гадільні в її приміщеннях працювали відомі лікарі: хірург, професор О. Радзівський; венеролог, професор С. Томашевський; психіатри та невропатологи С. Штейберг (з 1865; перший київський лікар-психіатр), професори П. Нечай (був старшим лікарем закладу), В. Селецький, І. Сікорський.

У Кирилівській лікарні для божевільних закінчилося життя композитора Вєдєля Артемія Лук'яновича (1767, за ін. даними 1770 чи 1772—1808); тут помер будівничий деяких корпусів закладу, архітектор та інженер-винахідник Гешвенд Федір Романович (1838—90), який 1887 запропонував конструкцію реактивного літака з паровим двигуном. 1895 письменник О. Купрін виклав свої враження від лікарні у нарисі «Київський Бедама».

У радянський час заклад був повністю перепрофільований на психоневрологічну лікарню. У 1920-30-х рр. вона носила ім'я Т. Шевченка, з 1936 — акад. І. Павлова (на території лікарні встановлено погруддя вченого). У цей період тут працювали видатні фахівці-психіатри: акад. АН УРСР В. Протопопов, дійсний член АМН СРСР Б. Маньківський, професори В. Гаккебуш, Є. Копистинський, Я. Фрумкін та ін. До 1935 при лікарні діяв Психіатричний технікум.

Тепер комплекс належить Першому лікувально-діагностичному та науково-педагогічному психіатричному центру ім. І. Павлова, частину приміщень займає кафедра психіатрії Київського державного інституту удосконалення лікарів [623].

Михайло Кальницький.

211.1. Акушерська клініка Жіночого медичного інституту, 1912—13 (архит., іст.). З боку західного фасаду Кирилівської церкви, біля схилу до вул. О. Теліги.

Двоповерховий, на цокольному поверсі, заглиблений до приямку. Цегляний, Ш-подібний у плані. Оздоблення чолового розкріпованого фасаду виконано у стилі неоампір (арх. В. Гласко). До головного входу вів місток над приямком. Фасад симетричний, центральному вісь підкреслено трикутним фронтоном з датою «1912 года» та порталом. Над порталом влаштовано балкон з металевою огорожею. Вертикальні акценти на флангах мають трикутні завершення. Первісно вікна на флангових осях, що відповідали операційним приміщенням, були величезними за розміром. Нині прорізи частково закладено. Планування коридорне. Поруччя парадних сходів у окремому тиловому ризаліті прикрашено металевим візерунком з мотивом меандра. В операційних було застосовано увігнуту стелю для кращого природного освітлення (не збереглася). Первісно цокольний поверх відводився під лабораторію, службові та житлові приміщення; на першому поверсі розташовувалися відділення ізолятора та приміщення для приготування до пологів; на другому — пологові та післяпологові палати.

Будинок зведено для акушерської клініки Жіночого медичного інституту (так називали медичне відділення Вищих жіночих курсів у Києві). Керівником інституту був професор Київського університету С. Томашевський. Згодом будинок використувався як

3-й корпус клінічної лікарні ім. І. Павлова. Тут містився відділ психіатрії і патології вищої нервової діяльності Інституту фізіології АН УРСР, який з 1944 до 1957 очолював акад. АН УРСР Протопопов Віктор Павлович (1880—1957). Головний корпус інституту розміщувався на вул. Академіка Богомольца, 4. У 1981 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку на пошанування В. Протопопова (ск. М. Суходолов). Тепер будівля перебуває на реконструкції.

Ігор Гирич, Михайло Кальницький.

211.2. Каплиця з моргом, 1902 (архіт.). У північній частині садиби, біля сходів, що ведуть до території лікарні з боку вул. О. Теліги.

Будівля одноповерхова, дерев'яна, на цегляному фундаменті, хрещата у плані (арх. О. Кобелев). Складається з центрального об'єму каплиці-покійницької на 10 трун та бічних крил для секційного приміщення і холодильника. В опорядженні фасадів використано тинкування та імітацію факхверк, що своєрідно членують площину стін на клітини. Піддашша спирається на різьблені кронштейни. Дах вальмовий. Тепер використовується як лікарняний морг, ознаки культурної споруди на фасадах відсутні. Є рідкісною за типологією та вишвищенням декору спорудою; незважаючи на невеликий розмір, займає помітне місце у забудові садиби лікарні. *Михайло Кальницький.*

211.3. Лікарняний корпус, 1803 (архіт.). У південній частині комплексу. Єдиний, що зберігся із зведених під заклад для божевільних.

Цегляний, одноповерховий, у плані прямокутний. Планування коридорне. Лаконічний декор характерний для стилістики раннього класицизму. Головний фасад розкріповано. Дах вальмовий, спирається на профільований карниз.

З 1830-х рр. використовувався як приміщення жіночої лікарні, потім неодноразово змінював свої функції. Тепер є корпусом для хворих, що вимагають примусового лікування. Будинок обнесено окремою цегляною стіною.

Має цінність як найстаріша із споруд на території лікарні.

Михайло Кальницький.

211.4. Пральня, 1823 (архіт.). Неподалік від південно-східного наріжжя Кирилівської церкви. Зведено разом із інвалідним будинком та богадільнею для обслуговування їхніх мешканців (комплекс будувався за участю арх. Й. Шарлеманя). За час існування будівля зберегла тільки зовнішній вигляд. Первісно тут містилася пральня із сушильною у мезоніні та контори. У 1840-х рр. переобладнано на кухню, пізніше тут розміщувалися хворі. У 1930-40-і рр. приміщення використовувалося під клуб (мезонін залишився суто декоративним, а рівень стелі головної зали під ним було підвищено).

Форми типові для архітектури київського класицизму 1-ї чв. 19 ст. Споруда одноповерхова, цегляна, тинькована. Покрівля етернітова. Первісно у плані мала вигляд прямокутника, витягнутого по осі схід—захід та розділеного двома поперечними стінами на три частини. Планування підвалу повторює планування першого поверху. Середня частина на фасаді виділена ри-

залітом (0,5 м) та висотою (зала вища за бічні частини на 1,5 м; відповідно є вищою і її похила покрівля). У фронтоні ризаліту по осі нижніх трьох віконних прорізів улаштовано характерні для стилю класицизму напівциркульні вікна. Будинок увінчує проста тяга у дві цеглини та дерев'яний карниз з підшитих дошок. Тяга проходить також і по ризаліту. Підвальні й міжповерхові перекриття плоскі по балках. Інтер'єр втратив усі свої характерні особливості. Пам'ятка належить до рядових творів київської школи класицизму, стриманою архітектурою відтіняє пишній святковий вигляд барокового храму.

Тепер діюча церква.

Михайло Кальницький, Григорій Логвин.

212. КИРИЛІВСЬКА СТОЯНКА, пізній палеоліт (археол.). Вул. Фрунзе, 59—61. Біля підніжжя мисоподібного виступу другої борової тераси правого берега Дніпра. Відкрив 1893 В. Хвойка. Досліджували В. Хвойка та П. Армашевський 1893—1903. Розкопана площа дорівнювала бл. 10 тис. кв. м. Виявлено два культурних горизонти завтовшки від 2—5 см до 40—50 см. Нижній шар залягав на глибині бл. 30 м від денної поверхні сучасної другої тераси і являв собою залишки довгочасного поселення раннього етапу мадленського часу (кінець палеоліту). Рештки жител склалися з кісток мамонта (типу жител із Межиричів і Мезина), які В. Хвойка прийняв за скупчення відходів харчу. Крем'яні знаряддя (бл. 200 одиниць) представлені в основному ножеподібними пластинами. В числі кісток мамонта (всього колекція має кістки 67 особин) є бивні зі слідами обробки та орнаменту, на одному — стилізоване зображення (можливо, річки з хвилями, довгоздобого птаха та річкової черепахи), пов'язане, певно, з анімалістичними уявленнями мешканців стоянки. Окрім кісток мамонта також знайдено кістки дикого коня та сибірського носорога. Нижній шар стоянки датується 20—17 тис. років до н. е. Верхній горизонт розташований на 7—8 м вище

212. Кирилівська стоянка.

Вул. Фрунзе, 59—61. Фото кін. 19 ст.

нижнього, тобто завглибшки 22—23 м. У шарі зібрано бл. 3000 крем'яних знарядь (різці, скребачки та ін.), розколоті кістки тварин. Датується також пізнім палеолітом. На території стоянки тепер розташоване автомобільне підприємство, оголення мису тераси сягає висоти 15 м. Знахідки зберігаються в Національному музеї історії України та Музеї історії міста Києва [624].

Володимир Зоценко.

213. КИРИЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР, 12—19 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. Фрунзе, 103. В урочищі Дорогожичі (Дорожичі), на узгір'ї. Завдяки такому розташуванню відіграв активну роль у сляуеті північної частини міста. Тепер перебуває в оточенні багатоповерхових житлових будинків. У період міжусобних війн за Київ Дорожичі контролювали з півночі підступи до міста. Тут проходили шляхи до Вишгорода і далі до Чернігова, Новгород, Полоцька, Смоленська. Чернігівські князі Ольговичі, які вели тривалу боротьбу за київський великокнязівський стіл, заснували тут свій родовий монастир за великого князя Всеволода — Кирила II Ольговича (князював 1139—46). Про первісні споруди ансамблю відомостей немає. Вірогідно, келії, огорожа та інші будівлі були дерев'яними. Першою мурованою спорудою була Кирилівська церква, зведена у 12 ст. Ансамбль постраждав під час монголо-татарського нашествия (збереглася тільки церква у поганому стані). Відродження монастиря було розпочато на поч. 17 ст. з ініціативи київського князя Костянтина Острозького, який 1605 викликав з Острога ігумена Василя (Красовського).

1605—14 в монастирі велися відбудовні роботи. Тоді саме було зведено дерев'яні келії, огорожу і трапезну (не збереглася). 1687—97 за ігумена Інокентія (Монастирського) ремонтні роботи продовжувалися. Після пожежі 1734 у монастирі до 1760 знову велися відбудовні роботи під керівництвом і за проектом арх. І. Григоровича-Барського. Було відновлено Кирилівську церкву, споруджено надбрамну церкву Богородиці з дзвіницею на третьому ярусі (не збереглася), мури з чотирма наріжними вежами (збереглися південно-західна вежа та фрагмент мурів завдовжки бл. 15 м). Внаслідок про-

ведених робіт ансамбль набув рис українського бароко. 1786 за наказом Катерини II монастир було ліквідовано, його споруди разом із церквою передано лікарні для душевнохворих.

У Кирилівській церкві зберігся монументальний живопис 12, 17, 19 ст. високої мистецької цінності. У 19—20 ст. для потреб лікарні споруджено декілька нових корпусів.

1929 Кирилівська церква була оголошена історико-культурним заповідником. 1937 знесено частину монастирського муру і надбрамну церкву з дзвіницею.

Тепер ансамбль споруд монастиря перебуває у складі Національного заповідника «Софія Київська» [625].

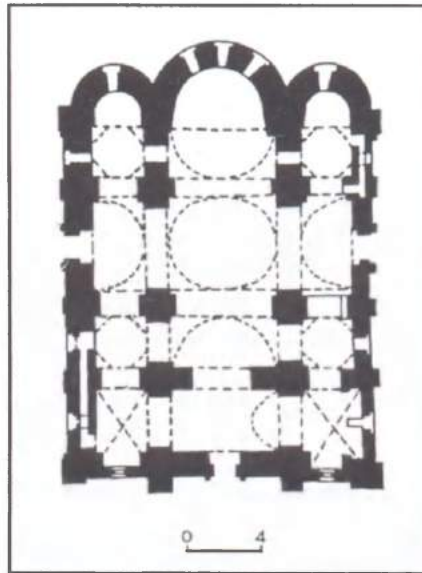
Григорій Логвин.

213.1. Кирилівська церква, 12—19 ст. (архит., іст., мист.). Збудовано чернігівським князем Всеволодом — Кирилом II Ольговичем, який одержав перемогу у боротьбі за київський великокнязівський престол 1139, на честь святого Кирила Александрийського. Зведена у традиційній київській архітектурній школі доби феодальної роздробленості. Була князівсько-болярською усипальною Ольговичів. Відомо, що тут поховані син засновника храму — Святослав Всеволодович, його дружина Марія Мстиславівна. Їхні саркофаги були в аркасоліях нартекса ще в 17 ст. У соборі був також престол в ім'я перших вітчизняних святих Бориса і Гліба. За довгий час існування храм декілька разів ремонтувався. Під час монголо-татарського нашествия він постраждав, але був відбудований. Найранішим свідченням відновлювальних робіт є знахідки вітражного скла 15 ст., однак перші документальні відомості про будівельні роботи в храмі належать до 1605—12, коли за ігумена Василя (Красовського) було перекладено обвалені склепіння рамен просторового хреста (нові склепіння були на 1,5 м нижчими). За ігумена Інокентія (Монастирського) у 1687—97 збудовано чотири бічних бані, на фасадах збито напівколони, ліквідовано аркатуру на стінах та підбаннику, тесову покрівлю замінено на залізу, замість закомарного завершення влаштовано антабле-

мент з розвинутим карнизом. Для собору було виготовлено новий іконостас (не зберігся). Після пожежі 1734 церкву відновлював київський арх. І. Григорович-Барський. Він звів на західному фасаді бароковий фронтон хвилеподібного абрису, оздобивши його ліпним орнаментальним декором, вікна облямував лиштвами з орнаментальними пальметами над ними. Лопатки були завершені капітелями коринфського ордера, баням надано грушоподібної форми. 1949 виявлено деформації через утворення порожнин у лесовидному ґрунті узгір'я. 1949—54 порожнини ліквідовано, деформації припинилися.

Кирилівська церква належала до типу давньоруських хрещатих тринавних однобанних храмів (розміри по зовнішньому периметру 31×18,4 м). Особливістю планувально-просторової структури є наявність у південній частині нартекса хрещатлі (розібрана, вірогідно, ще у 17 ст.; її апсида виявлена в

213.1. Кирилівська церква.
Вул. Фрунзе, 103.
213.1. План.

результаті археологічних досліджень). На хорах південної частини, що охоплює поперечну наву, збереглася капела ігумена з однією апсидою та маленькою напівкруглою у плані нішею жертвни. Вхід на хори — у північній стіні. Храм добре освітлений дванадцятьма великими вікнами у підбаннику та тридцятьма вікнами на фасадах, розташованими у два яруси в стінах основного об'єму і на рівні закомар. Середнє приміщення над нартексом відкривається у центральну частину храму, в бік підбанного простору двоарковим отвором з одним пучковим стовпом у центрі. Загальний абрис плану наближається до квадрата, а масив — до куба. Бічні нави у два з половиною рази вужчі за центральну (звичайно вони дорівнювали половині центральної). Внаслідок цього в об'ємі споруди домінує середнє прясло. Стіни храму вимуровано з плінфи системою порядкового мурування. Розміри плінфи від 30×26×4,5 см до 32×22×5 см. Крім того, застосовувалися клянкові та лекальні плінфи для мурування пучкових стовпів, напівколонок апсид, напівколон та аркатурного поясу на фасадах і на підбаннику бані. Споруда вірогідно, була вкрита тиньком кремово-рожевого тону (завтовшки 3—4 мм). Усі розчини досить високої якості. Підфресковий тиньк двохаровий. У середохресті підлога була з набірних мозаїчних плит, в інших частинах храму — з керамічних плиток. Вікна мали дубові рами з круглими шибками. До конструктивних особливостей слід віднести поставу круглого підбанника бані на четверику підбанного простору (6,8×8,7 м). Стіни підбанника із заходу та сходу спираються на муровані консолі, що нагадують кронштейни двоступінчастої заокругленої форми у дерев'яному будівництві. Незважаючи на різницю в розмірах підпірні арок, вони вибудовані за одним радіусом внаслідок зміни висоти п'ят, схожих за шиферними карнизами. Інтер'єр відзначається високою ясністю і злиттям усіх частин храму в єдиний простір. Просторовий хрест, угворений перетином головних поздовжньої та поперечної нав, завершується банею на широкому підбаннику. Якщо ззовні вигляд споруди характеризується ваговитістю, масивним силуетом, то інтер'єр справляє інше враження. Через арку між нартексом і навою відкривається вид на весь внутрішній простір — від стін бічних нав до апсид та zenіту єдиної бані. Узгодженість системи розписів з архітектурою храму свідчить, що проект пам'ятки розроблювався будівничим і митцем спільно.

Інтер'єр Кирилівської церкви не зазнав значних змін, і до нашого часу дійшло майже 800 кв. м найціннішого фрескового стінопису 12 ст. На стінах храм також частково збереглося малярство 17 ст. та олійний розпис кін. 19 ст. Первісно весь храм прикрашав фресковий розпис: центральну та бічні апсиди, стіни, склепіння, стовпи, головну баню, дверні та віконні прорізи й навіть вузький щілиноподібний хід на другий поверх. Над підлогою містилася фрескова панель, що в давнину імітувало мармурове облицювання. Загальна схема розміщення фрескових зображень була підпорядкована утвердженій це-

213.1. Врубель М. Зішестя Святого Духа. Фрагмент композиції на хорах.

вою небесній ієрархії. Безумовно, у розписах Кирилівської церкви брали участь як місцеві, так і запрошені іноземні художники. За концепцією М. Лазарева, це могли бути майстри з Балкан, про що свідчать не зовсім типові зображення балканських святих та воїнів, таких як Климент Болгарський, Іоанн Македонський, Дмитрій Солунський, Євмен, Анфим. Але всі стародавні написи в храмі виконано старослов'янською мовою. Після навали монголо-татар з серед. 13 ст. Кирилівський храм було спалюжено та пограбовано. Три з половиною століття він був у занедбаному стані. У ході відбудовних робіт 1605—12 за ігумена Василя (Красовського) церква була відремонтована також всередині, стародавній настінний розпис поновлено. У східній частині храму влаштовано три престоли: у центральній апсиді — на честь св. Трійці, у південній — св. Кирила та св. Афанасія Александрійських, у північній — архієпископа Миколая — покровителя Києва. У квітні 1612 відремонтований головний храм Кирилівського чоловічого монастиря освячено самим ігуменом разом із київським архієпископом та названо на честь св. Трійці. 1614, після смерті Василя (Красовського), на знак великої шанни його тіло було поховано у самому храмі. 1786, коли за наказом Катерини II монастир припинив своє існування, храм перетворено на лікарняну церкву. Вірогідно, тоді всі стіни всередині церкви були тиньковані та побілені. Під час ремонтних робіт 1860, при усуненні старого тиньку, священником П. Орловським було виявлено стародавні фрескові розписи 12 ст. Це відкриття привернуло до себе увагу громадськості того часу, завдяки чому ремонтні роботи було тимчасово припинено. У червні 1874 у Києві проводився III Археологічний з'їзд, на якому розглядалися питання дослідження та реставрації стародавніх фресок Кирилівської церкви. На кошти, які виділив комітет з'їзду, з 20 червня 1874 терміново почалися роботи щодо відмивання та розчищення стінопису 12 ст. від пізніших нашарувань. Перші такі роботи проводилися аматорами під керівництвом протоієрея Софійського собору П. Лебединцева. У консі головної апсиди було відкрито композицію «Євхаристія», частково — фігури святих. У наріжних апсидах — тільки невеликі фрагменти розпису. У трансепті на південній стіні — частково композицію «Різдво Христо-

ве», на протилежній стіні — «Успіння Богородиці», а також цілий ряд фрагментів на стінах наріжних нав та в притворі. Результати першої реставрації стародавнього стінопису Кирилівської церкви привернули увагу дослідників з Петербурга. Була створена спеціальна комісія, яку очолив історик мистецтва та художній критик, проф. А. Прахов. З його ініціативи, після доповіді імператору Олександру III, було дано розпорядження виділити з державної казни 10 000 крб. на реставрацію живопису Кирилівського храму в Києві. Влітку 1881 зроблено фотофіксацію й проведено підготовчі роботи. Для дослідження та виконання робіт А. Прахов запросив київських художників — викладачів та учнів Рисувальної школи М. Мурашка (давнього приятеля Прахова, ще з часів навчання у петербурзькій Академії мистецтв). Значні реставраційні роботи розпочалися влітку 1883. До групи художників входили викладачі школи: М. Пимоненко, Х. Платонов, І. Селезньов та учні: С. Гайдук, І. Єгорічев, В. Замирайло, Ф. Зозулін, І. Іжакевич, С. Костенко, О. Курінний, В. Отмар та ін. Реставрація та поновлення живопису повністю проведені за два сезони (травень — листопад) 1883—84. У перший сезон головним розпорядником був М. Глоба, у другий керівництво роботами взяв на себе видатний художник М. Врубель. Внаслідок копіткої праці

213.1. Вид на хори.

213.1. Врубель М. Пророк Мойсей. Фрагмент композиції на хорах.

213.1. Врубель М. Ангели з лабарями. Молиговія на хорах.

у Кирилівській церкві було розкрито та відреставровано майже весь фресковий стінопис, що зберігся з 12 ст. У центральній апсиді з канонічних зображень відновлено верхній ярус з композицією «Євхаристія» з неоднаковим парним зображенням Спасителя у двох частинах симетричної композиції: ліворуч Ісуса зображено анфас, праворуч — у профіль. Кожна частина композиції має також окремий ківорій. Динамічні постаті ангелів, апостолів та Спасителя витримано у м'яких блідо-рожевих та блакитних тонах. Нижче збереглося фрагментарно два яруси зображень святих християнської церкви. На рівні вітарних вікон симетрична композиція складається з восьми постатей на повний зріст. Усі святих одягнені у білі стихарі, поверх яких — довгі фелони та білі з хрестами омофори, що контрастують з червоною вохрою німбів та складок одягу. Особливого ритму композиції надають напівциркулярної форми сувої, що святих, трохи схиливши голови, тримають у руках. У нижньому ярусі — погрудні зображення святих у медальйонах, які пов'язані між собою петлями-кільцями і створюють єдину орнаментальну лінію. На західному боці триумфальної арки зображення розміщені також горизонтальними пасками. Під шиферним карнизом написано сцену «Благовіщення» (на північному стовпі — архангел Гавриїл, на південному — Діва Марія). Нижче — сцена «Вшестя», що також розділена на дві частини (на північному стовпі — постаті Іосифа і Марії з немовлям на руках, на південному — Симеона та Анни). На фресці чітко видно графію — попередній рисунок по вологому тиньку. Композицію витримано в теплих тонах. Обличчя, руки, стопи та німби фігур жінок написані червоно-коричневою фарбою, лише сивина волосся чоловіків та їхній одяг — світлі, майже білі. Під сценою «Вшестя» розташовано дві великі постаті апостолів Петра й Павла. У північній апсиді трьома горизонтальними пасками розміщені фігури святих, серед яких багато солунян та македонян. Серед зображень — величні постаті святих: Константина, Дмитрія Солунського, Климента Болгарського, Іоанна Македонського та ін. (максимальна висота 3,3 м). Особливий інтерес являють фрескові зображення на стінах південної апсиди церкви, які збереглися значно краще за інші. Тут розміщено сцени з жит-

тя Кирила Александрійського, на честь якого і було названо саму церкву. Кирило жив у кін. 4 — на поч. 5 ст. і був єпископом міста Александрії, канонізований церквою як захисник християнської віри. Живописець 12 ст. написав на східній стіні південної апсиди визначні сцени з життя св. Кирила в хронологічній послідовності, починаючи з обрання на єпископа (верхній ярус) і до його смерті та поховання (нижній ярус). Тринадцять композицій з «Життя Кирила» розміщено у п'ять ярусів. Незважаючи на офіційні християнські канони, митець вніс у твори елементи сучасності. Колористично композиції вирішено в ніжно-рожевих, блакитних та світло-зелених тонах. Контури зображень чітко окреслено, на обличчях та волоссі постатей прокладено білілині мазки.

Давні розписи центрального простору храму також підпорядковані чіткій ієрархічній системі. У простінках вікон підбаника збереглися зображення апостолів, їхні статичні постаті вражають своєю величністю та монументальністю. Нижче, на парусах, традиційно розміщено зображення чотирьох євангелістів, з яких найкраще збереглася постать Марка на південно-західному парусі. Добре видно його велику голову із світло-русявим волоссям і бородою, руку на відкритому Євангелії та сіро-зелений одяг. Чотири центральні підпружні арки прикрашено медальйонами із зображеннями мучеників. Медальйони, як і в центральній апсиді, пов'язані між собою петлями-кільцями.

У верхніх частинах південної та північної стін трансепта з розписів 12 ст. збереглося у простінках вікон по дві постаті так званих стовпників — найаскетичніших самітників-ченців, яких зображено на стовпах, що перев'язані вузлом (характерна деталь того часу). Нижче, на північній стіні трансепта, розміщено композицію «Успіння Богородиці», на південній — «Різдво Христове». Сцена «Різдво» охоплює цілий ряд сюжетів розповідного характеру: тут показано Богоматір із немовлям на руках, обмивання дитини, волхвів, що поспішають до місця події, символічних ягнят та ін.

На пілонах хрещатих стовпів — великі постаті святих воїнів: Дмитрія Солунського, Федора Стратіла, Георгія Побідоносця та ін. Монументальні фігури воїнів з озброєнням зображено у військовому вбранні коричневого кольору на блакитному тлі.

На північній стіні північної нави — композиція «Здвиження хреста», на якій зображено дві постаті обабіч великого дерев'яного хреста: праворуч — візантійський імператор Константин, що одержав християнство; ліворуч — його мати — цариця Елена, яка була присутня при віднайденні хреста Спасителя на Голгофі та привезла його частинку до Константинополя.

У нартексі збереглося кілька виразних сцен та безліч фрагментів багатопланової композиції «Страшний суд». Композиція розміщена ярусами на стінах, арках, пілястрах та коробовому склепінні нартекса. Тут і ангели з сурмами, і праведники, і засуджені грішники. Найкраще збереглися сцени: «Ангел, що зиває небо», «Лоно Авраама» та «Хід князів». Одним із най-

поетичніших зображень усього розпису церкви є композиція «Ангел, що зиває небо», розміщена на південному пілоні нартекса, під шиферним карнизом. Цікавим є її компонування на площині: постать ангела дуже зміщена до краю пілона, решту композиції займає сувій, що символізує небо. На малюнку чітко видно глибоку граф'ю, особливо в нижній частині складок одягу. Тремтливий розліт крил, трагічний нахил голови ангела та роздутий кінець сувою передають стан напруженості й тривоги. Взагалі зображення біблійного сюжету «Страшний суд» в Кирилівській церкві вважається одним з найперших у храмах 12 ст. у Київській Русі.

З поновленого розпису 17 ст. до нашого часу зберігся портрет ігумена, написаний олією на одному з пілонів південної стіни. На портреті поясне зображення старця, який спокійно та велично дивиться на глядача. На ньому чернечий одяг: чорна ряса та чорний клобук, прикрашений тонкою золотом стрічкою. У лівій руці ігумен тримає патерію, у правій — закладену пальцем книгу. Портрет розміщений в овалі, чим нагадує картину в рамі. Під овалом — герб, який свідчить про знатне походження зображеного. Живопис витримано в глибоких темних тонах. Думки сучасних дослідників щодо імені ігумена зводяться до двох висновків: перші традиційно вважають, що це портрет Василя (Красовського), тому що його було поховано поруч; другі розшифровують напис на зображенні (монограма з семи літер) як ім'я ігумена Інокентія (Монастирського), діяльність якого (1681—97) збіглася з періодом найбільшого розквіту монастиря. Цей зразок стінопису 17 ст. вважається цінною пам'яткою портретного жанру в українському образотворчому мистецтві.

Відповідно до угоди 1883—84, укладеної А. Праховим з художниками, в місяць втрапи стародавніх фресок по новому тиньку було зроблено новий олійний розпис. Вибираючи сюжети для нових композицій, Прахов керувався тематикою розпису давньоруських храмів. У бані Кирилівської церкви заново було написано зображення Христа з ангелами (худ. І. Селезньов); на західній стіні центральної нави — сцени з життя Богородиці (худ. М. Климанов); у південній частині трансепта — «Хрещення Ісуса» (худ. Х. Платонов); в апсиді на хорах — постать Богоматері (худ. І. Іжакевич). На західній стіні нартекса були дописані сцени пекла. За зразками старовинних фрагментів було розписано орнаментальні вузький вхід на хори.

Особливу цінність мають розписи, зроблені художником М. Врубелем. Приїхавши до Києва, він працював над вивченням пам'яток давньоруського монументального живопису. М. Врубель створив чудові композиції, які прикрасили стіни Кирилівської церкви. Зі спогадів А. Прахова відомо, що першим твором художника у храмі була сцена «Благовіщення» на північному і південному стовпах тріумфальної арки. Тут фарбовий шар фрески злиняв, залишилася лише граф'я. Не виходячи за її межі, М. Врубель написав усе зображення, розробив деталі рук, обличчя, одягу. Другою його роботою була ком-

позиція «В'їзд до Єрусалима», написана в центральній наві під південною частиною хорів. На напівциліндричній стелі хорів він написав велику композицію «Зішестя Святого Духа» (всього за три місяці та без детальних ескізів). Композицію широко і вільно, як того вимагали пропорції склепіння, розгорнуто по горизонталі. У центрі — постать Богоматері, обабіч — по шість апостолів. Пензлю М. Врубеля належать також «Космос», зображення обличчя пророка Мойсея та Соломона, погруддя Христа над входом до молитовної та два ангели з лабарями по обидва боки апсиди в молитовні. Ангели в білому одязі, що переливається м'якими, мінливими тонами перламутру, вдало вписані в невеликий простір над апсидою; художник переконливо передав напруженість образів та їхній стрімкий рух. Останньою настінною композицією, що її виконав М. Врубель у Кирилівській церкві, є панно «Надгробний плач» у південній частині притвору, на стіні аркасолія. Вписана у напівкруглу нішу композиція надзвичайно лаконічна й суворая: три ангели злетілися до труни Христа.

Усі композиції художник зробив за сім місяців (травень — листопад 1884). Наступним етапом було створення ікон для нового мармурового іконостаса за ескізами А. Прахова. З листопада 1884 до травня 1885 Врубель перебував у Венеції, де вивчав оригінальні живописні твори італійських майстрів. Написані там митцем чотири ікони — «Богоматір з немовлям», «Христос», «Кирило» та «Афанасій» відзначаються монументальністю, переконливістю й свіжістю образів. Найвдалішим є образ Богоматері. У ньому поєдналися і враження від чудових картин Д. Белліні, й чарівний образ дружини А. Прахова. Всі ікони написані олійними фарбами на цинкових дошках.

У 1930-і рр. у храмі здійснювали планові дослідницько-реставраційні роботи художники-реставратори з Києва та Москви Д. Кіплік та П. Юдін. 1949—54 реставраційні роботи проводили художники-реставратори Республіканської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні Л. Калитченко, Є. Мамолат, О. Плющ та ін. У 1960—80-і рр. — художники-реставратори В. Баб'юк, І. Дорофійенко, О. Єрмо, А. Кравцов, І. Лісаневич, В. Поліщук, П. Редько, В. Рибчинський та ін. [626].

Надія Богдалова, Григорій Логвин.
213.2. Мур монастиря, 1773—87 (архит.). Первісна огорожа була дерев'яною, наприкінці 17 ст. частково замінена на цегляну. Використовуючи її залишки, арх. 1. Григорович-Барський звів новий мур, що включав надбрамну церкву із дзвіницею і чотири наріжні вежі. Від нього біля південно-західної вежі збереглася ділянка завдовжки 15 м. Товщина муру бл. 2 м. З боку подвір'я в товщі стіни зроблено аркові ніші завглибшки бл. 0,75 м, завширшки від 3,5 до 3,85 м. Ширина простінка 1,8 м. Ззовні у цегляному мурі влаштовано заглиблені на чверть цеглини прямокутні панелі. Мур тиньковано, побілено, завершено спрощеним антаблементом, що складається з невеликої тяги архітрава, вузького плоского фриза та карниза нормального профілю. Антаблемент вежі повторює

за формами антаблементу муру. Мур — під залізною покрівлею. Первісно був необхідною складовою частиною ансамблю; своїм масштабом вдало відтіняв величний масив Кирилівської церкви та стрункий силует дзвіниці надбрамної церкви [627].

Григорій Логвин.

214. КИРИЛІВСЬКІ ПЕЧЕРИ, 11—12 ст. (археол.). Вул. Фрунзе, 103. На території Кирилівського монастиря, в межах Кирилівської церкви.

Печери — складний (розгалужений або, навіть лабіринтовий) двоярусний комплекс підземних галерей — житлових та поховальних приміщень. Відкриті наприкінці 19 ст., Кирилівські печери досліджувалися у 1949—52 І. Самойловським. Результати досліджень свідчать, що печери виникли раніше, ніж церква, збудована в 12 ст. Є підстави вважати, що печерний комплекс сформувався в 11—12 ст. як початкове печерне поселення ченців Кирилівського монастиря.

Нині частину підземних споруд забутовано камінням, інша перебуває в аварійному стані, загрожуючи цілісності наземних споруд. Пам'ятка потребує термінового ретельного вивчення й консервації.

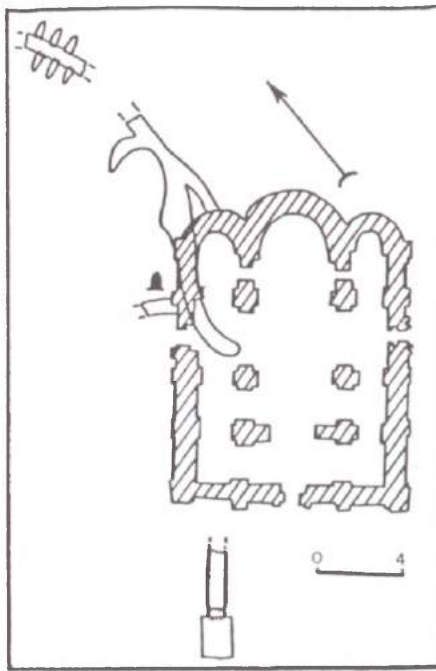
Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України [628].

Тимур Бобровський.

215. КИТАЇВСЬКА ПУСТИНЬ, 16—20 ст. (архит., іст.). Вул. Китаївська, 15—32. Вниз за течією Дніпра, за 9 км від центру Києва, в урочищі Китаєве, на підвищеному березі ставка, оточеного пагорбами, порослими лісом.

Китаївська пустинь, підпорядкована Києво-Печерській лаврі, заснована у 16 ст. Наприкінці 1716 генерал-губернатор Києва Д. Голіцин збудував дерев'яну церкву в ім'я Сергія Радонезького, трапезну і келії, які 1757 згоріли. 1759 Синод дав дозвіл на спорудження нової, цегляної церкви. Троїцьку церкву збудовано арх. С. Ковніром, закінчено і освячено 1767. У 1829—37 арх. І. Богдановим (імовірно, за проектом арх. А. Меленського) зведено надбрамну цегляну дзвіницю на відстані 50 м від західного входу до храму. Являла собою чотиририбусну, завершену високим шпилем споруду, в якій перший ярус було вирішено у вигляді прямокутного двоповерхового об'єму, прикрашеного з заходу і сходу чотирьколонними портиками доричного ордеру з трикутними фронтонами. Два верхніх, у плані круглих, яруси оздоблювали колони корінського і композитного ордерів. Дзвіниця завершувалася цибулястою позолоченою банею, увінчаною високим шпилем (розібрана 1932).

У 1830-х рр. вздовж північно-західного краю подвір'я разом із дзвіницею зведено прилегли один до одного одноповерхові цегляні корпуси братської трапезної з теплою церквою Дванадцяти апостолів, хлібні, кухні й кількох келій, на схід від Троїцької церкви — окремий одноповерховий дерев'яно-цегляний будинок настоятеля пустині з дерев'яною галереєю на фасаді (перебудований). За проектами арх. П. Спарро 1843—44 на південь від Троїцької церкви споруджено двоповерховий цегляний братський корпус («старий дім»), 1851—52 — цегляну огорожу комплексу з північно-західною еко-

214. Кирилівські печери. Вул. Фрунзе, 103. План.

номічною брамою у вигляді арки (не збереглася). У 1870-і рр. північно-східний бік подвір'я замкнено ланцюгом одноповерхових споруд — лазні та трьох келійних корпусів (перебудовані). Навпроти південно-західного боку Троїцької церкви за проектом інж. О. Середи у 1894 зведено двоповерховий цегляний «новий дім», що призначався для помешкання старих священнослужителів. Внаслідок цього забудоване з усіх боків головне подвір'я пустині отримало форму неправильного шестикутника. З 2-ї пол. 19 ст. до складу пустині увійшло засноване у монастирському саду окреме господарське подвір'я.

Пустинь створювалася як оселя для усамітнення ченців. У Китаєві проживало чимало старців-ченців, які відзна-

215. Китаївська пустинь. Вул. Китаївська, 15—32.

чалися подвижництвом. Одні з них обирали юродство — добровільну відмову від загальноприйнятих норм поведінки, інші — затворництво. Тому ще з 18 ст. Китаївська пустинь зажила слави київського Афону, стала місцем паломництва, дозвіл на відвідання якого видавала Києво-Печерська лавра. Влітку число прочан досягало 3 тис. осіб. Кожен старець був духівником, мав багато «духовних чад» з мирян та духовних осіб, які відвідували його тут без перешкод.

Найвідомішими з китаївських старців були Досифей і Феофіл, могили яких містяться поряд з Троїцькою церквою. Відновлено традицію їх шанування — тут здійснюються відправи-панахиди, до могил святих стікаються численні прочани. На північ від церкви збереглася також частина цвинтаря (ліквідований у 1960-х рр.), де поховано лаврських ченців, світських осіб. Серед них — могили відомого діяча Свято-Володимирського братства Г. Бредіхіна; княгині Т. Горчакової, черниці Києво-Флорівського монастиря (у чернецтві — Анастасія) та ін. У числі втрачених могил — склеп з двох камер, де покоїлися ієросхимонах, книгопродавець Києво-Печерської лаври Іларіон та відомий лаврський юродивий Ковалевський Іван Григорович (1807—55), що мав прізвище «Босий»; поховання Веніаміна (справж. — Базилевич Дмитро Ілліч; 1787—1873) — друкаря та архітектора Києво-Печерської лаври, архимандрита Києво-Видубицького монастиря (1856—67), автора повного «Київського місяцеслова»; Єпифанія (1770—1828) — філософа, богослова, проповідника, ієромонаха, керівника лаврської друкарні (1814—22). Кількох осіб було поховано у Троїцькій церкві. У 1970-х рр. біля с. Круглик було влаштовано новий цвинтар Китаївської пустині, поруч з яким виник скит Преображенська пустинь.

У 1920-х рр. в пустині містилася дитяча колонія, частина споруд використовувалася сільськогосподарськими закладами. 1930 територію та будівлі передано заснованому в цей час Всесоюзному дослідному інституту плодового та ягідного господарства (з 1954 — Український НДІ садівництва).

Під час Великої Вітчизняної війни всі будівлі дуже постраждали. Пізніше тут розміщувалися Республіканський навчально-виробничий комбінат бджільництва і Український науково-дослідний інститут захисту рослин (з 1956).

Після реставрації Троїцької церкви (1992) і ремонту трапезної з келіями ці будівлі передано Українській православної церкві Московського патріархату [629].

*Євгенія Горбенко,
Михайло Дегтярьов,
Ніна Коваленко.*

215.1. Братський корпус, 1843—44 (архит.). У південній частині подвір'я. Північний фасад звернено до Троїцької церкви, південний — у бік ставка. Збудовано у стилі класицизму за проектом арх. П. Спарро.

Двоповерхова, на високому цоколі, цегляна, тинькована, у плані прямокутна споруда розмірами 43×15 м. Дах вальмовий, критий залізом. Перекриття цокольного поверху склепінчасті, першого і другого — плоскі. Перший поверх рустований, відокремлюється від другого пояском. Гладенькі стіни другого поверху завершені карнизом. Прямокутні вікна з лиштвами. Використовується як навчальний корпус Київського державного науково-виробничого комбінату бджільництва Мінагропрому України.

*Євгенія Горбенко,
Михайло Дегтярьов.*

215.2. Будинок для старих, 1894 (архит.). У південно-західній частині ансамблю. Збудовано за проектом військового інж. О. Середи. Головний фасад, звернений на подвір'я пустині, двоповерховий; фасад, звернений до саду — триповерховий. Цегляний, тинькований, побілений, у плані прямокутний. Перекриття цокольного поверху склепінчасті, першого і другого — плоскі. Стіни з наріжними піля-

страми завершені карнизом. Прямокутні вікна з лиштвами. Тепер використовується як адміністративне приміщення [630].

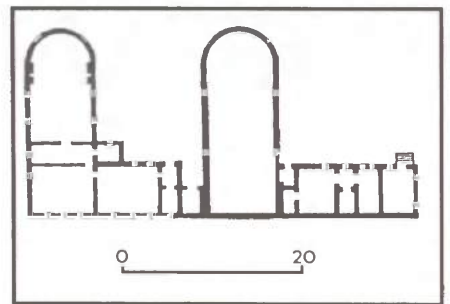
Євгенія Горбенко.

215.3. Господарське подвір'я, 2-а пол. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Напроти головного подвір'я пустині через вул. Китаївську, вздовж якої встановлено ажурну металеву огорожу на цегляних стовпах. На території подвір'я містилися споруди житлового і господарського призначення — шпиталі, стайні, льохи, переведений з Києво-Печерської лаври свічковий завод тощо; частина їх збереглася.

1867 за проектом ієромонаха Євкарпія (в миру — інж. Наумов) у південній частині подвір'я вздовж вулиці споруджено двоповерховий цегляний корпус «старого» шпиталю у стилі пізнього класицизму, з двома входами з боку подвір'я, критими металевими дашками. Перпендикулярно до нього вздовж соснової алеї, що веде в глибину садиби, за проектом ченця Ігнатія 1871 зведено одноповерховий, обкладений цеглою, дерев'яний корпус «нового» шпиталю, до якого 1900 добудовано бічне крило; 1904 — цегляний об'єм церкви св. Серафима Саровського. Храм прямокутний, з гранчастою апсидою, вирішений у т. зв. парафіяльному стилі, завершувався однією банею (не збереглася). 1898 арх. В. Ніколаєвим запроєктовано триповерховий цегляний житловий корпус у цегляному стилі, розташований в північній частині вуличної забудови подвір'я. На східному головному фасаді цього будинку встановлено дві меморіальні дошки з іменами загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни співробітників Українського науково-дослідного інституту садівництва та на честь переформування тут у листопаді 1943 винищуваль-

215.2. Будинок для старих.

215.6. Трапезна з келіями.
215.6. План.

ного протитанкового артилерійського полку резерву Головного командування. Будівля «старого» шпиталю і житловий корпус використовуються Українським науково-дослідним інститутом захисту рослин, «новий» шпиталь разом із церквою у 1990-х рр. передано чоловічому монастирю «Китаївський пустинницький скит» [631].

Михайло Дегтярьов.

215.4. Могила преподобного Досифея (іст.). Біля північної стіни Троїцької церкви.

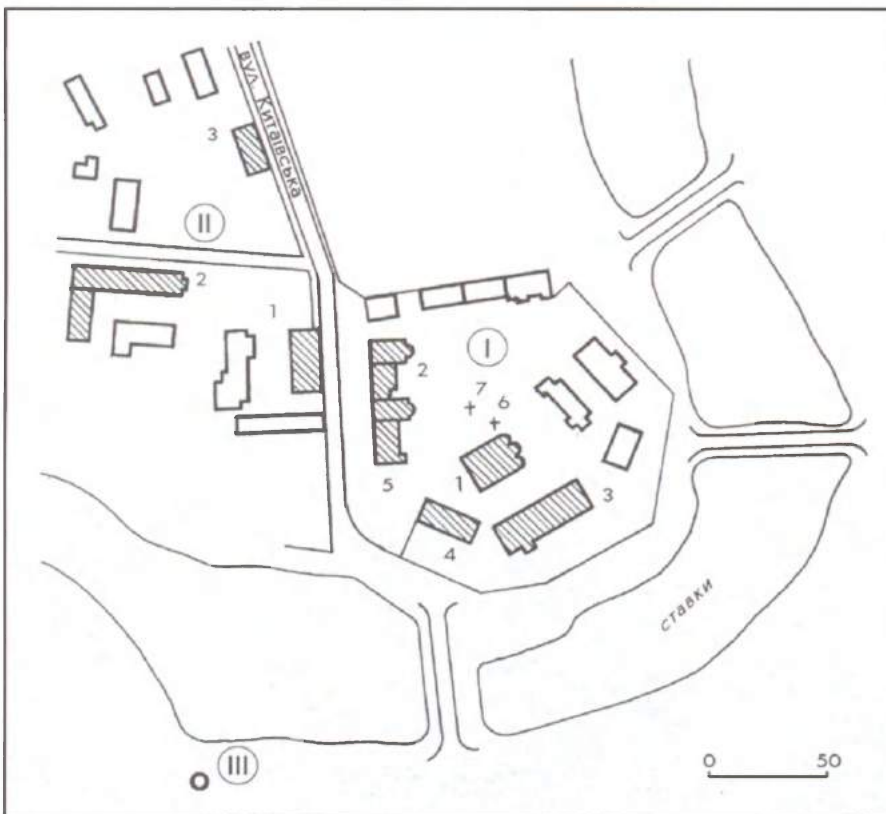
Досифей (справж. — Тяпкіна Дар'я Василівна; 1721—76) — рясофорний чернець Китаївської пустині. Народилася у заможній і знатній сім'ї рязанських дворян, 1723—31 виховувалась у московському Вознесенському монастирі, де чернецтвувала її бабуся. З 1731 жила вдома, але весь час гнітилася мирським життям. З цієї причини втек-

215. Китаївська пустинь. Генплан:

I — Китаївська пустинь: 1. Троїцька церква. 2. Трапезна з келіями. 3. Братський корпус. 4. Будинок для старих. 5. Місце дзвіниці. 6. Могила преподобного Досифея. 7. Могила преподобного Феофіла.

II — Господарське подвір'я: 1. Старий шпиталь. 2. Новий шпиталь з церквою св. Серафима Саровського. 3. Житловий корпус.

III — Нова каплиця біля входу до печери.

ла з дому 1736 і під чоловічим ім'ям Досифея пішла на послух до Троїце-Сергієвої лаври. 1739 прийшла до Києво-Печерської лаври. Отримавши від архимандрита Рафаїла (Заборовського) відмову у постригу через відсутність документів, оселилася у Китаєві, де власноручно викопала собі печеру біля підніжжя гори, в якій прожила 26 років. Жила суворим затворницьким життям. З часом ім'я Досифея-провидця стало відомим в усій країні. 1744 затворника відвідала російська імператриця Єлизавета Петрівна з наступником престолу Петром III та його нареченою Катериною — майбутньою імператрицею Росії. За наказом цариці, в її присутності, печерника було пострижено у рясофорного ченця під ім'ям Досифея. 1767 до подвижника і провидця прийшов син курського купця П. Мошнін, який отримав благословіння від Досифея на чернецтво у Саровський монастир і з часом став відомим усьому православному світу як Серафим Саровський. Після виходу 1771 царського указу про заборону пустельництва Досифею довелося жити у Лаврі на Дальніх печерах, де келейником ченця був Феофан — відомий у майбутньому соловецький подвижник. 1775 повертається до Китаївської пустині, живе у келії біля ставка. На могилі Досифея було встановлено гіпсовий пам'ятник у вигляді труни (не зберігся), на поч. 1990-х рр. — стелу із світлої мармурової крихти, вштовпано квітник [632].

215.6. Келії.

кий пустиняч. Юродствував, уславився як провидець: передрік заснування київських Троїцького (Іонівського) і Покровського монастирів, Преображенського скита Китаївської пустині й вказав їхнє місцерозташування, початок Кримської війни та смерть імператора Миколи I, який відвідав його у 1852. Мав понад 500 «духовних чад», серед яких були княгиня А. Орлова-Чесменська, черниці Києво-Флорівського монастиря. Спочатку на могилі було встановлено хрест, 1866 коштом ігумені Ніжинського монастиря — бронзову плиту з написом (не збереглися); на поч. 1990-х рр. — стелу із світлої мармурової крихти, розбито квітник [633].

Олена Воронцова,
Ніна Коваленко.

215.6. Трапезна з келіями, 1-а пол. 19 ст. (архіт.). Формує північно-західну частину подвір'я, західні фасади єдиним фронтом витягнулися вздовж червоної лінії забудови вулиці. Зведено 1832—33 у формах класицизму, за однією з версій — за проектом арх. А. Меленського; за другою версією — авторство і нагляд за спорудженням здійснено арх. І. Богдановим. У квітні 1832 відбулися торги на спорудження у Китаївській пустині цегляної дзвіниці і при ній — теплої церкви і трапезної. Під-

ряд доручено київському купцю М. Фадєєву. В архівній справі є посилання на будівництво церкви і трапезної 1833, а також вказівка, що 6 лютого 1833 братську церкву і келії разом із трапезною закінчено; столярні роботи виконано майстром Кагарлицьким. 1845 з півдня до трапезної прибудовано ще один невеликий корпус келій. У серпні 1852 альфрейних справ майстру Г. Федорову доручено пофарбувати стіни церкви й трапезної у світло-зелений колір; у вітарі над престолом написати Богородицю у сьайві, у церкві — Всевидюче Око, на стелі трапезної — великий хрест у сьайві й зробити ліплення. У записах 3 жовтня 1852 зазначено, що оформлення церкви майже закінчено, церкву розписував Г. Малавський.

Споруда одноповерхова, із цокольним ярусом у північній частині, на підвалах, цегляна, тинькована. Складається з двох поєднаних низенькою вставкою Г-подібних у плані об'ємів із поперечними крилами, завершеними з боку подвір'я напівкруглими апсидами. В північній частині містилися розташована вздовж вулиці споруда хлібні та висунутий в глибину подвір'я об'єм кухонних будівель і келій, які, ймовірно, включали домову церкву. Південна частина складається з поперечно орієнтованої трапезної зали з теплою церквою Дванадцяти апостолів та прилеглих раніше до дзвіниці келійних приміщень. У вітарі трапезної церкви збереглося напівсферичне склепіння, в окремих підвалах — коробові склепіння на цегляних стовпах, у більшості приміщень перекриття плоскі, дерев'яні. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, критий залізом.

Трапезна з церквою Дванадцяти апостолів — безстовпна, зального типу, планування інших частин анфіладне. Усі приміщення мають входи з боку подвір'я. Апсида церкви перекрита напівсферичною банею на низькому підбаннику. Вікна цокольного поверху північної частини заглиблені у приямки. На дворових фасадах південних келій збереглася давня віконна столярка, перед одним із входів південної

215.6. Трапезна.

мий у майбутньому соловецький подвижник. 1775 повертається до Китаївської пустині, живе у келії біля ставка. На могилі Досифея було встановлено гіпсовий пам'ятник у вигляді труни (не зберігся), на поч. 1990-х рр. — стелу із світлої мармурової крихти, вштовпано квітник [632].

Олена Воронцова,
Ніна Коваленко.

215.5. Могила преподобного Феофіла (іст.). Поруч з північною стіною Троїцької церкви, неподалік від входу до храму.

Феофіл (справж. — Фома Горенковський; 1788–1853) — ієросхимник Китаївської пустині, провидець. Народився у Київській губ. в родині священника. Навчався у Київській духовній академії, з 1812 — послушник Братського Богоявленського монастиря. 1821 прийняв постриг під ім'ям Феодорита, 1827 рукоположений і призначений економіком монастиря. 1834 прийняв схиму під ім'ям Феофіла. З 1844 проживав у Голосіївській, з 1849 — у Китаївській

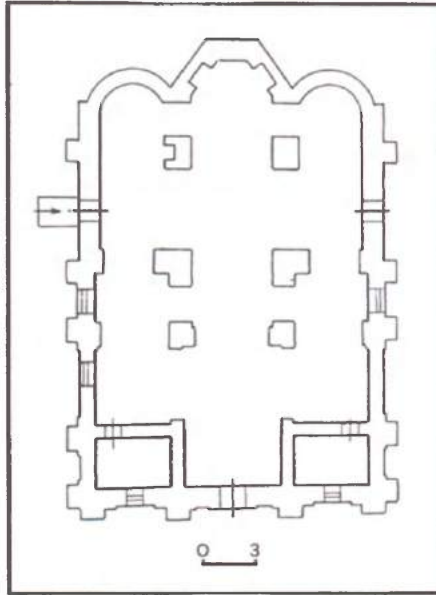
келії — залишки різьбленого дерев'яного ганку. Виразний класицистичний характер мають фасади з боку вулиці: прості прямокутні вікна з профільованим карнизом чергуються з вузькими вікнами хлібні, оздобленими лучковими перемичками із замковими каменями, ділянкою «сапших» вікон з вузькими підвіконними й надвіконними тягами торця трапезної тощо. Дворові фасади простіші: гладенько тиньковані стіни членуються невеликими без облямувальних прямокутними вікнами й профільованим карнизом. Великі віконні прорізи з давніми прямокутно-гратчастими рамами акцентовано прямими сандриками й підвіконними фільонками. Споруда органічно вписується у комплекс надвірних будівель ансамблю.

Після ремонту 1993—95 використовується церковною громадою і чоловічим монастирем «Київський пустинницький скит» [634].

Олександр Тищенко.

215.7. Троїцька церква, 1763—67 (архит., іст.). У центрі Київської пустині, поблизу ставка. Споруджено за указом Синоду від 1759 арх. Києво-Печерської лаври С. Ковніром коштом князя О. Голіцина, вїята І. Сичевського, київських жителів В. Гудими, К. Сулими та ін. 1854, після перейменування Київської пустині на Свято-Троїцьку, здійснено капітальний ремонт. Ззовні храм тиньковано, перекладено верхи, пофарбовано стіни, всі бані наново покрито мідними листами, центральну баню позолочено. Худ. Й. Шелтовський разом із майстрами лаврської школи малярства заново розписав інтер'єр, поновив різьблений позолочений іконостас. Капітальну реконструкцію храму здійснено 1892 арх. В. Ніколаєвим: зроблено ремонт цегляної кладки фундаментів, стін і склепін, розтесано нові вікна, бічні фасади укріплено контрфорсами, до західного фасаду зроблено велику прибудову, дерев'яну підлогу замінено чавунними плитами з Успенської церкви Києво-Печерської лаври. 1900 храм перетворено на теплий: у тамбурі перед входом поставлено чотири голландських груби. 1907—10 пофарбовано бані й промито живопис. Під час 2-ї світової війни постраждав дах. У 1950-х рр. впали бані. 1978 розроблено проект реставрації церкви (архітектори В. Безякін, Р. Бикова, Г. Максимова). 1992 здійснено ремонт і реставрацію.

Шестистовпна, триапсидна, п'ятибанна, з трьома престолами — Троїцьким, Сергія Радонезького і Димитрія Ростовського. Стіни цегляні, на вапняному розчині. Перекриття баневі (над середохрест'ям і вівтарем) й склепінчасті. Завершується храм грушоподібними банями з перехватом і вишуканими ліхтариками. Двосвітня. Площини стін з великими віконними прорізами завершено карнизами й розчленовано по вертикалі контрфорсами на бічних фасадах і лопатками — на східному. Трикутний тимпан фронтона південного portalу і прилеглі площини стін прикрашено бароковим ліпленням, що складається з орнаментальних й рослинних мотивів. Тимпан фронтона північного portalу заповнений скульптурними зображеннями ангелів, по боках portalу — декоративні канелюровані напівколонки спрощеного

215.7. Троїцька церква.
215.7. План.

ордера, що спираються на кронштейни і завершуються гострокутними дашками. По осях обох порталів нагорі влаштовано пишно оздоблені ліпленням глухі ніші й характерні для українського бароко чотирипелюсткові віконця. Інтер'єр храму з двома висотно розкритими світловими банями (над середохрест'ям та вівтарем) прикрашено відтвореним за описами бароковим чотирярусним іконостасом (арх. Р. Бикова). В об'ємно-просторовому вирішенні та силуеті храму відображено риси доби розвитку архітектури українського бароко серед. 18 ст.

У підземних склепах південного приділу поховано ігумена Києво-Печерської лаври (з 1867) Модеста (1806—71) та ієромонаха Лаври (з 1843) Іполита Яценка (1806—75). На підлозі — дві бронзових плити з написами. У цьому ж приділі зберігаються мощі Феоділа. В окремій ніші у стіні церкви у 1892 було поховано єпископа Калузького Віталія. Праворуч від входу до храму в стіні встановлено хрест на пошанування похованого тут соборного старця

Лаври, ієромонаха Геннадія (помер 1866). З 1992 — діючий храм [635].

Євгенія Горбенко, Ніна Коваленко.

216. КИТАЙВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС, 9—13 ст. (археол.). На південній околиці міста, на відстані 9 км південніше Києво-Печерської лаври, на високоті (бл. 40 м) з круглими схилами правому березі Дніпра, в історичній місцевості Китаїв. Київський комплекс належить до великих для свого часу міських осередків. Ототожнюється дослідниками з літописним містом Пересічин, який згадується у літописі під 1154 і 1161. Був південним форпостом стародавнього Києва. Зруйнований 1240 ордами хана Батия. У післямонгольський час на цій території створено печерний монастир.

216.1. Городище. Займає домінуюче положення над навколишньою місцевістю. Відкрито в 19 ст. Площа 2,22 га. Товщина культурного шару 0,3—0,5 м. Територію пам'ятки розділено ровами і валами, балками і ярами на п'ять укріплених майданчиків. В'їзд до городища — з північного боку. Система фортифікації значною мірою відповідає топографічним умовам місцевості. В 10—13 ст. неодноразово обновлювалося і реконструювалося. Знайдено фрагменти гончарної кераміки. Розкопки не проводилися. Збереження пам'ятки задовільне.

216.2. Курганний могильник. На південь від городища. Досліджувався Д. Самоквасовим (1874), В. Науменком (1876), В. Хвойкою і В. Городцовим (1886—94), О. Ертелем (1911—14), А. Кубишевим (1961), І. Мовчаном (1973, 1984, 1987, 1988). Налічував бл. 400 насипів заввишки 0,5—2 м, діам. 7—12 м. Розкопано бл. 30 курганів. Складається з трьох груп: перша прилягає до південної околиці городища, розташована на вершині й схилах Київських висот; друга — на відстані 0,7—0,8 км на південний захід від першої, ліворуч від дороги, яка пролягає у глибокому ярі і веде від кол. Київської пустині через пагорб до Пирогова; третя — на відстані 0,2 км на схід від другої. Простежуються три обряди поховань: трупопокладення, трупопалення і кенотаф. Поховальний інвентар — ножі, кресала, залізни вистра стріл, жіночі прикраси, монета-срібник Володимир Святославича. Належить до могильників міського типу.

Пам'ятка руйнується грабіжницькими розкопками.

216.3. Поселення. На північний захід від городища, на лівому березі безіменного струмка, тягнеться вздовж нього більш як на 1,5 км. Досліджувалося А. Кубишевим (1961), І. Мовчаном (1973, 1984, 1987, 1988). Площа бл. 40 га, досліджено бл. 1200 кв. м. Товщина культурного шару до 0,6—0,7 м. Зафіксовано сліди наземних жител каркасно-стовпової конструкції та зрубних. Знайдено фрагменти ліпної та гончарної кераміки, скляних браслетів, ковани залізни цвяхи, ножі, стріли, важки, шиферні прясла, заготовки до бронзових браслетів, залізне тесло, бойову сокиру, уламок наральника. Територія пам'ятки руйнується внаслідок сільськогосподарських робіт.

Матеріали обстеження і розкопок археологічного комплексу зберігаються в Інституті археології НАНУ [636].

Іван Мовчан.

217. КИТАЇВСЬКІ ПЕЧЕРИ, 16—18 ст. (археол.). В урочищі Китаїв, на південній околиці міста. Пов'язані з історією Свято-Троїцького скиту Києво-Печерської лаври.

Вважається, що за своїм походженням сягають давньоруської чи литовської доби. З писемних джерел відомо, що близько серед. 18 ст. тут мешкали й перебували видатні діячі православної церкви, зокрема, преподобні Досифей Китаївський та Серафим Саровський. Печери складаються з двох великих печерних комплексів, розташованих в урочищі Китаїв (попід Китаївським городищем та у т. зв. Виноградному садку), на відстані 350 м один від одного. Досліджувалися 1911—14 О. Ертелем та 1993—94 співробітниками Музею історії міста Києва.

Матеріали досліджень Китаївських печер зберігаються у Музеї історії міста Києва та в Інституті археології НАН України.

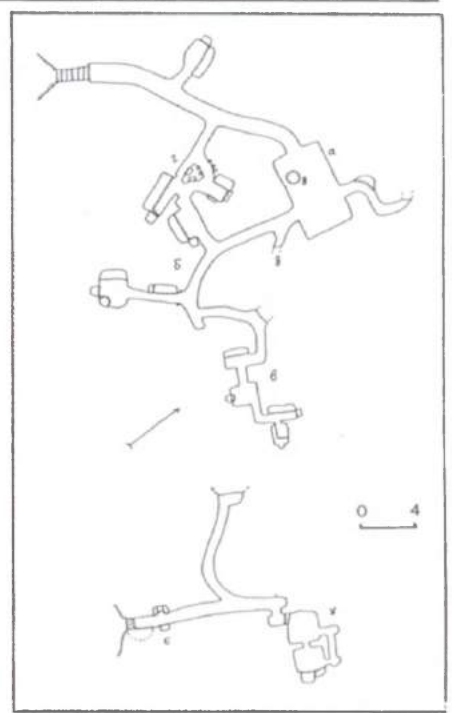
217.1. Печерний комплекс на території Виноградного садка. Складається з кількох окремих, досить розгалужених ділянок підземних споруд: жит-

лових, господарських та церковних приміщень. Під час розкопок тут зафіксовано залишки звичайних вогнищ, кахляних печей, написів-графіті та предметів домашнього вжитку пізньосередньовічного часу. За всіма ознаками цей комплекс — рештки чернецького підземного поселення 16—17 ст.

Тепер печерні споруди комплексу здебільшого залишаються заваленими й недослідженими, триває їхнє обстеження та консервація. Потребують охорони та реставрації.

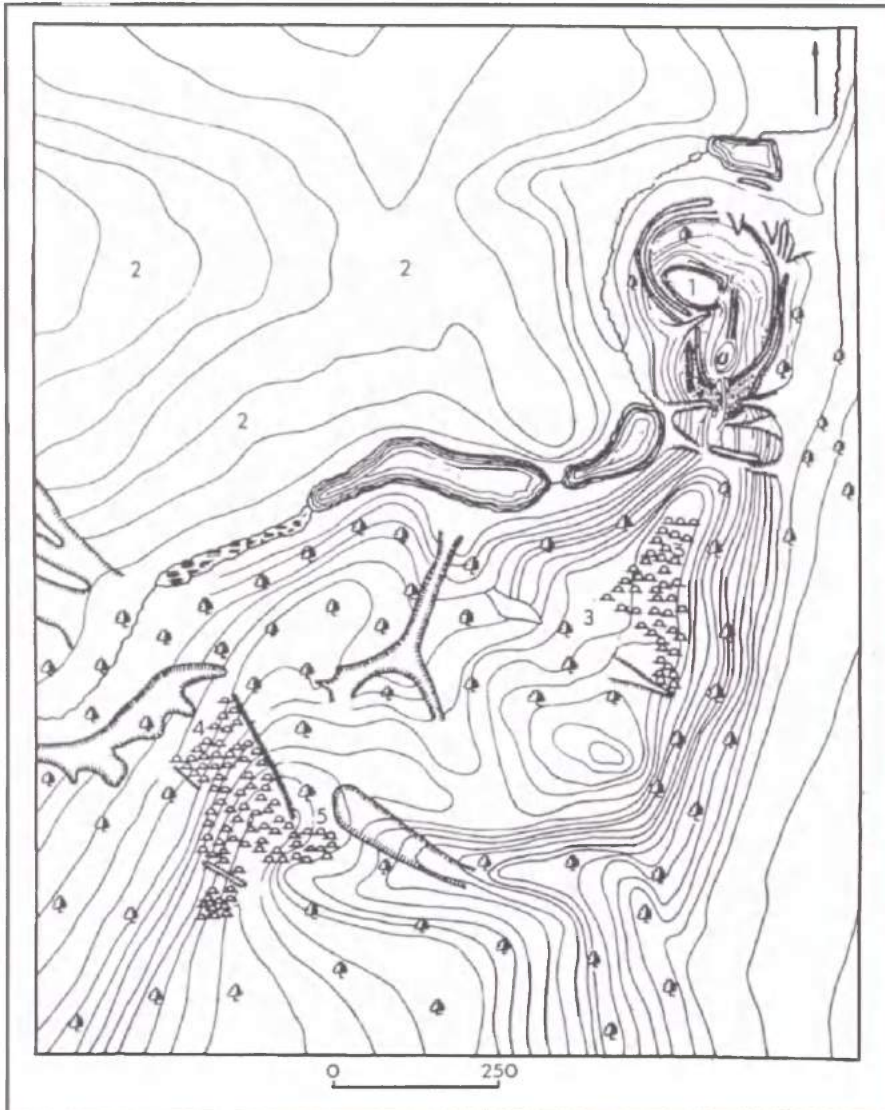
217.2. Печерний комплекс на території Китаївського городища. Має вигляд досить розгалуженого двоярусного лабіринту підземних келій, каплиць та переходів загальною довжиною понад 250 м. До нього належить і т. зв. печера Тимофія із затворницькою келією та невеличкою церквою, віднайдена 1994. Архітектура комплексу та археологічні знахідки дають змогу визначити його як печерне поселення ченців-пустельників 16—18 ст. Тепер печери впорядковані для відвідування та використовуються братією відновленого Свято-Троїцького монастиря. Над входом у 1990-х рр. зведено дерев'яну капличку. Частина комплексу залишається недослідженою й перекрита потужними обвалами [637].

Тимур Бобровський.

217.2. Печерний комплекс на території Китаївського городища. План.

216. Китаївський археологічний комплекс: 1. Городище. 2. Селище. 3. Перша курганна група. 4. Друга курганна група. 5. Третя курганна група.

218. КІНОФАБРИКА ВУФКУ (НАЦІОНАЛЬНА КІНОСТУДІЯ ХУДОЖНИХ ФІЛЬМІВ ім. О. ДОВЖЕНКА), 1926—28 (архит., іст.). Просп. Перемоги, 44. Займає територію між вул. О. Довженка та Пушкінським парком. Спочатку — Київська кінофабрика ВУФКУ (Всеукраїнське фотокиноуправління), з 1930 — «Українфільм», з 1939 — Київська кіностудія (з 1957 — ім. О. Довженка), з 1993 — Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка. Перша велика кіностудія, збудована в колишньому СРСР. Керівник архітектурного проекту — арх. В. Риков. На ділянці понад 30 га, розміщеній на значній віддалі від центру міста і разом з тим добре зв'язаній з ним транспортною магістраллю, було зведено великий комплекс споруд різного технологічного призначення загальним об'ємом 135 тис. куб. м. Центральне місце займає будівля з головним знімальним павільйоном площею 36 × 105 м і допоміжними приміщеннями. Загальна композиція комплексу симетрична, за винятком його тильного боку, де симетрію порушено відповідно до функціональних вимог. Тильний та бічні корпуси з'єднані з головним павільйоном теплими переходами на рівні першого поверху. До складу фабрики ввійшли електростанція, водонапірна станція, майстерні та інші виробничі об'єкти, багатоквартирний будинок для працівників студії. Всі споруди у стилі конструктивізму. Головний знімальний павільйон має сталевий каркас і цегляну кладку, більшість допоміжних корпусів і житловий будинок — цегляні. Центральний ансамбль виробничих споруд є одним із найкращих витворів архітектури Києва 1920-х рр. У 1959—75 проводилися значні роботи з реконструкції студії. 1969 збудовано корпус з трьома додатковими павільйонами, згодом — монтажний цех та інші приміщення.

На кіностудії працювали у різний час кінорежисери О. Довженко, О. Алов, Б. Барнет, Л. Биков, Д. Вертов, М. Донської, М. Екк, В. Івченко, І. Кавалерідзе, Т. Левчук, Л. Луков, С. Параджанов, І. Пир'єв, І. Савченко; оператори Д. Демущий, Ю. Єкельчик та ін. У фільмах, поставлених на кіностудії, знімалися відомі актори театру і кіно: українські — А. Бучма, О. Гай, І. Замичковський, Д. Капка, М. Крушельницький, І. Миколайчук, М. Надемський, С. Свашенко, Н. Ужвій, С. Шагайда, С. Шкурат, Ю. Шумський, Г. Юра; російські — Б. Андреев, С. Бондарчук, В. Марецька, М. Мордвинов, І. Переверзєв, Є. Самойлов, Б. Чирков та ін. У 2-й пол. 1920-х — на поч. 1930-х рр. на студії як сценаристи співробітничали письменники М. Бажан, О. Корнійчук, Ю. Яновський та ін., художником кіно був В. Кричевський.

На студії створено перші звукові фільми в Україні — документальний «Симфонія Донбасу» (1930, реж. Д. Вертов), художній — «Іван» (1932, реж. О. Довженко); перший український кольоровий фільм — «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем (1939, реж. М. Екк).

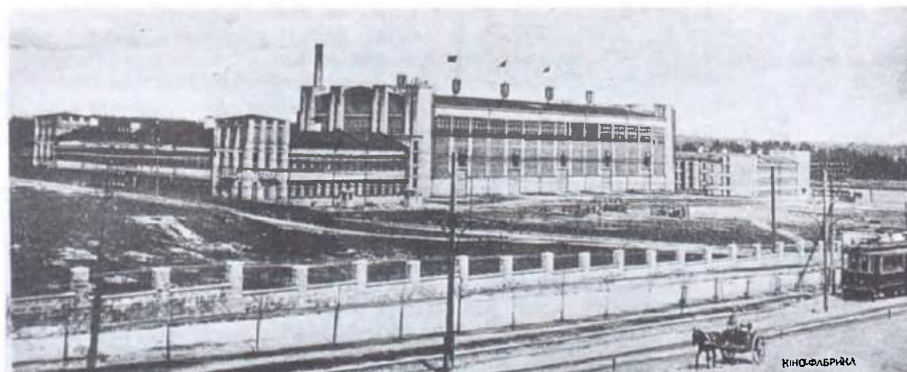
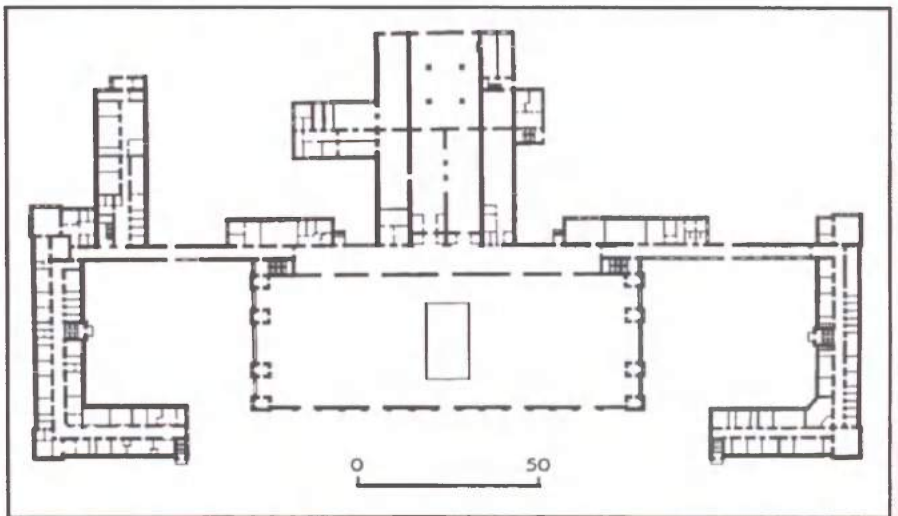
З початком Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. студію було евакуйовано до Ашгабата і Ташкента. 1944 вона повернулася до Києва. Значну кількість фільмів студії відзначено нагородами Міжнародних і Всесоюзних кінофестивалів, зокрема, фільми «Білий птах з чорною познакою» (1971, реж. Ю. Ілленко), «Чорна курка, або Підземні жителі» (1980, реж. В. Гресь) здобули золотий приз Московського міжнародного кінофестивалю 1971 і 1981; фільм «Тіні забутих предків» (1965, реж. С. Параджанов) — другу премію на сьомому Міжнародному кінофестивалі у м. Мар-дель-Плата (Аргентина) та інші нагороди. На Всесоюзних кінофестивалях нагороди здобули фільми: «Іванна» (1960, реж. В. Івченко), «Тривожний місяць вересень» (1977, реж. Л. Осика), «Дума про Ковпака» (1973—76, реж. Т. Левчук), «Женці» (1978, реж. В. Денисенко); Державної премії СРСР удостоєно фільми: «Щорс» (1939, реж. О. Довженко), «Велике життя» (1939, реж. Л. Луков), «Богдан Хмельницький» (1941), «Тарас Шевченко» (1951; обидва — реж. І. Савченко),

218. Кінофабрика ВУФКУ (Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка). Фото 1920-х рр. Просп. Перемоги, 44.
218. Головний павільйон.

«Подвиг розвідника» (1947, реж. Б. Барнет), «У мирні дні» (1951, реж. В. Браун, оператор М. Чорний), «Народжена революцією» (1973—78, телевізійний, реж. Г. Кохан); Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка — «Гадюка» (1966, реж. В. Івченко), «Родина Коцюбинських» (1971, реж. Т. Левчук), «Женці» (1978, реж. В. Денисенко), а також фільми режисерів М. Белікова, Ю. Ілленка, С. Клименка, М. Мащенко, І. Миколайчука, Л. Осика, С. Параджанова та ін. 1929—41 на кіностудії працював Довженко Олександр Петрович (1894—1956) — кінорежисер, письменник, художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1939), народний артист РРФСР (з 1950), один із засновників української і російської кінематографії. Створив фільми: «Звенигора» (1928); «Арсенал» (1929); «Земля» (1930), який на Всесвітній виставці в Брюсселі 1958 визнано одним з 12 найкращих фільмів усіх часів і народів; «Іван» (1932); «Щорс» (1939). 1941 відзначений Державною премією СРСР. Кабінет О. Довженка з двох кімнат містився у правому крилі двоповерхового цегляного корпусу, зведеного 1936. З 1957 тут працює музей, експозицію відкрито 1962. В ньому зберігаються матеріали, пов'язані з творчістю О. Довженка (рукописи, фото, документи, особисті речі тощо) та інших кінодіячів. 1995 встановлено Державну премію України ім. О. Довженка. 1928—78 на кіностудії працював Кавалерідзе Іван Петрович (1887—1978) — скульптор, кінорежисер, драматург,

218. План першого поверху головного виробничого комплексу кіностудії.

народний артист УРСР (з 1969). Один із фундаторів жанру вітчизняного історичного фільму. На студії ім. О. Довженка створив фільми: «Злива» (1929), «Перекоп» (1930), «Коліївщина» (1933), «Прометей» (1935); перші вітчизняні фільми-опери: «Наталка-Полтавка» (1936), «Запорожець за Дунаєм» (1937), «Григорій Сковорода» (1958), «Повія» (1961).

1938—41 і в останні роки життя на кіностудії працював Савченко Ігор Андрійович (1906—50) — кінорежисер, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1944). Здійснив постановку фільмів: «Вершники» (1939), «Богдан Хмельницький» (1941), «Партизани в степах України» (1943), «Іван Нікулін — російський матрос» (1945), «Третій удар»

колайчука проводиться республіканський кінофестиваль.

1969—79 на кіностудії працював Биков Леонід Федорович (1928—79) — актор театру і кіно, кінорежисер, народний артист УРСР (з 1974). Визнання Л. Бикову принесли фільми: «В бій ідуть тільки „старика“» (1974, автор сценарію і виконавець ролі Титаренка), «Ати-бати, йшли солдати...» (1977, роль Святкіна). За обидва фільми як актор і режисер відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1977). Кабінет Л. Бикова містився на третьому поверсі центрального корпусу.

Протягом багатьох років на кіностудії працював Параджанов Сергій Йосипович (1924—90) — кінорежисер, на-

родний артист УРСР (з 1990). Створив тут фільми: «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка» (всі — 1957), «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961), «Квітка на камені» (1962, у співавт. з А. Слісаренком), «Тіні забутих предків» (1965, співавтор сценарію), був сценаристом фільмів «Етюди про Врубеля» (1989), «Інтермеццо» (1970). Посмертно відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1991).

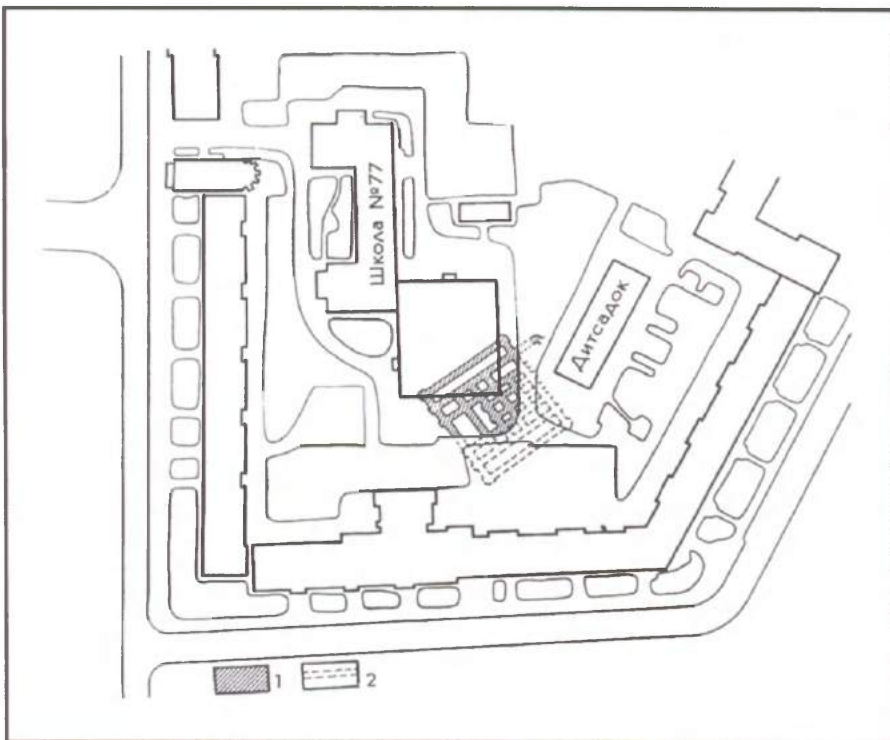
На території студії 1964 встановлено погруддя О. Довженка з орскла на високому гранітному постаменті (ск. Л. Козуб, арх. П. Орлов); 1997 — пам'ятник С. Параджанову (бронза, ск. Б. Мазур).

На фасаді прохідної кіностудії встановлено меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом О. Довженка (1960, ск. М. Вронський, арх. І. Шмульсон); на центральному корпусі у правому крилі будинку — меморіальну дошку з чорного граніту з барельєфним портретом І. Савченка (1970, ск. К. Годулян); у лівому крилі — бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Л. Бикова (1989, ск. Л. Козуб) [638].

Ігор Меркатун, Віктор Мойсеєнко.

219. КЛОВСЬКИЙ (СТЕФАНИЧ) МОНАСТИР, 11 ст. (археол.). Вул. Шовковична, 27. На території садиби школи № 77, за 2 км на північний захід від Києво-Печерської лаври. Заснований в останній чв. 11 ст. Стефаном — ігуменом Києво-Печерського монастиря. Вперше згадується в літопису під 1096, зруйнований ордами Батия у 1240. Локалізація монастиря на Клові протягом десятиліть була предметом гострих дискусій. 1963 археолог П. Толочко виявив рештки давньоруської мурованої споруди, які він атрибував як залишки храму Богородиці Влахернської Кловського монастиря. 1974—75 І. Мовчан і В. Харламов провели розкопки на Клові. Дослідженнями повністю відновлено план собору, визначено його архітектурні та конст-

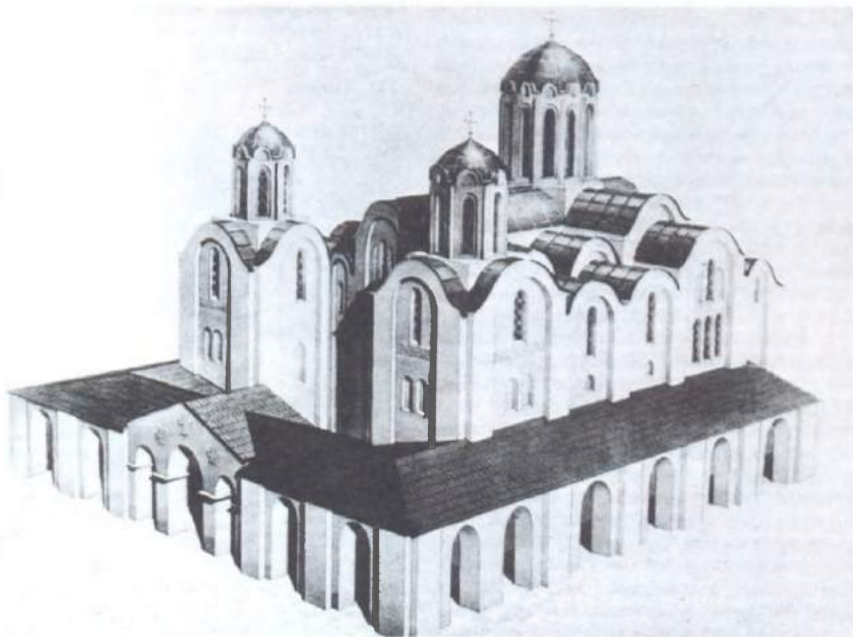
219. Реконструкція церкви.

219. Кловський монастир. Ситуаційний план розташування храму Богородиці Влахернської.

(1948), «Тарас Шевченко» (1951). Відзначений Державними преміями СРСР 1942, 1949, 1952. Кабінет І. Савченка містився на другому поверсі триповерхового цегляного центрального корпусу, зведеного 1928.

1965—87 на кіностудії працював Миколайчук Іван Васильович (1941—87) — кіноактор, сценарист і режисер, заслужений артист УРСР (з 1968). Зіграв у фільмах головні ролі: Тараса Шевченка («Сон», 1964), Івана Палійчука («Тіні забутих предків», 1964), Давида Мотузки («Бур'ян», 1966), Петра («Білий птах з чорною позначкою», 1971; співавтор сценарію), Василя («Пропаша грамота», 1972). Поставив фільми: «Вавилон — ХХ» (1980, за романом «Лебедина зграя» В. Земляка, співавтор сценарію, автор музичного оформлення, роль Фабіана), «Така пізня, така тепла осінь» (1982, у співавторстві з В. Коротичем), «Мрії та жити» (1974). Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1988). На честь І. Ми-

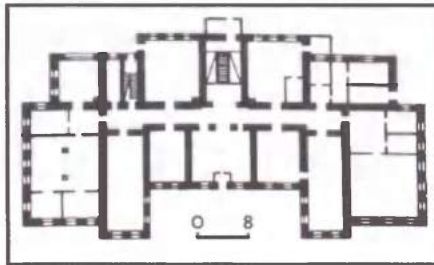

руктивні особливості, здійснено науково обґрунтовану реконструкцію його первісного вигляду. Під час розкопок розкрито систему стрічкових фундаментів великої, квадратної у плані споруди розмірами 33×33 м (без апсид). Особливістю закладення фундаментів храму на Клові було те, що спочатку під усю площу майбутньої будови був викопаний котлован на глибину підшоши фундаментів. Дно котловану було ущільнене забитими в лес кілочками (довж. 40—50 см, діам. 5—6 см) за рядовою системою на відстані 40—45 см один від одного. Після цього під стрічки підмурків укладалися дерев'яні колоди, скріплені металевими штирями. Поверх колод викладено фундаменти, котрі виводилися до рівня денної поверхні. Колодязі між фундаментними стрічками засипалися землею та будівельним сміттям.

Являв собою п'ятинаву споруду, оточену з трьох боків широкими галереями. В основі плану виділяється її центральне ядро — восьмистовпний хрещатобанний храм розмірами 22×13 м (без апсид), оточений вузькими внутрішніми галереями. Баня спиралася на чотири стовпи малого підбанного простору. Усередині був розписаний в техніці фрески, про що свідчать численні фрагменти двошарового фрескового тиньку, виявлені під час розкопок. Оригінальність архітектури собору полягає у тому, що він містив у собі комплекс різноманітних монастирських приміщень, чим нагадував монастирі Візантії та Західної Європи. Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології НАНУ і Музеї історії міста Києва [639].

Іван Мовчан.

220. КЛОВСЬКИЙ ПАЛАЦ, серед. 18—19 ст. (архіт., іст.). Вул. П. Орлика, 8. Відіграє важливу роль у містобудівній структурі, замикаючи перспективу вул. Липської. Місцевість, де збудовано палац, ще в 11 ст. називалася Кловом (звідси й назва) і віддавна належала Києво-Печерській лаврі, яка влаштувала тут на поч. 18 ст. садибу з дерев'яним палацом (1744), що призначався для прийому осіб царського дому та іменитих гостей. Проект цегляного двоповерхового палацу на місці

220. Вул. П. Орлика, 8.
220. План першого поверху.

старого дерев'яного виконано прибулим 1752 з Петербурга до Києва арх. П. Нейоловим. Будівництво палацу відбувалося за участю лаврського майстра С. Ковніра. У червні 1755 частково зведено перший поверх, у вересні того самого року другий поверх завершив С. Ковнір, 1756—60 проводилися внутрішні роботи в інтер'єрах за участю народних майстрів. 1757 плафон у великій залі розписав маляр і золотар В. Фрідеріх, 1760 розписи на полотні виконав іконописець з Чернігівщини К. Андреев. Тут працювали й

221. Просп. Перемоги, 38.

майстри кахлю П. Федотович, Баранов і С. Родина. Одночасно впорядковувалася територія садиби з плануванням і розбивкою регулярного парку за проектом, складеним 1754 садовим майстром В. Скобєєвим. Роботи проводилися за участю майстрів І. Федотова з Петербурга та О. Летопівського з Чернігова. 1858 будинок дуже постраждав від пожежі. Відбудований 1863 для Жіночого єпархіального училища. 1901 зведено третій поверх, добудовано крила і змінено майже все планування приміщень (арх. Є. Єрмаков). Під час громадянської війни будинок був зруйнований. Відновлений 1930. У 1973—74 проведено реконструкцію споруди за проектом арх. В. Майка.

Архітектура палацу виконана у стриманих формах бароко. Будинок триповерховий, цегляний, у плані П-подібний, з простою й чіткою композицією. Площини стін декоровані рустованими лопатками й пілястрами. Вікна обрамлені лиштвами з напівциркульними й лучковими сандриками. Пам'ятка є зразком палацової архітектури 18 ст. 1744 в Кловському палаці зупинялася російська імператриця Єлизавета Петрівна (за іншими джерелами, в цьому самому році тут жив наступник престолу Петро III). Бл. 1764 в Кловському палаці містилася лаврська друкарня. 1770, коли з Туреччини було занесено моровицю, діяв тимчасовий госпіталь. 1811—57 тут була Київська вища гімназія (з 1828 — Перша чоловіча), де працювали археолог та історик М. Берлінський, історик, етнограф і письменник М. Костомаров, навчалися економіст та державний діяч М. Бунге, дослідник Києва, фольклорист і етнограф М. Закревський, історик літератури М. Стороженко, художник М. Ге та ін. 1857 у палаці була влаштована 2-а Київська виставка сільських і ремісничих творів. 1863 після ремонту сюди переведено Жіноче єпархіальне училище. З 1930 після відбудови в ньому розташовувався Інститут сількатної промисловості, з 1940 перебувало Геологічне управління УРСР. Після Великої Вітчизняної війни — Міністерство геології УРСР. 1973—81 в будинку містився Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. З 1982 у Кловському палаці — Музей історії міста Києва [640].

Людмила Устич, Амалія Шамраєва.

221. КЛУБ «МЕТАЛІСТ», 1931—34 (арх-т.). Просп. Перемоги, 38. Поряд із входом до Пушкінського парку та заводу «Більшовик» і житлових масивів, де мешкала значна частина його робітників і службовців. Зв'язок цього культурно-просвітницького об'єкта з великим зеленим масивом відповідає традиції, яка склалася в українському будівництві 1920—30-х рр. Робітничий клуб збудовано коштом профспілки робітників-металістів за проектом арх. Я. Мойсєєвича київською будівельною організацією «Житлокоопбуд» у формах конструктивізму. Головний фасад звернений на просп. Перемоги. Загальна композиція споруди (об'єм 32190 куб. м) ґрунтується на чіткій функціональній диференціації, з виділенням самостійних, але взаємопов'язаних груп приміщень театру і власне клубу. Перша група двоповерхова (за винятком сценічної коробки), друга — до трьох поверхів. Будинок цегляний, тинькований. Перекриття монолітні залізобетонні. Загальна місткість споруди — 1700 осіб. Театр із залом для глядачів на 700 осіб, добре обладнана сцена, фойє, кулуари, інші приміщення розраховані на всі основні види масових клубних заходів, у т. ч. безперервну демонстрацію кінофільмів. При сцені є ар'єрсцена, оркестрова яма і колосникове устаткування. До зали для глядачів прилягають фойє і кулуари. До клубної групи приміщень, яка має самостійний вхід і вестибуль, входять кабінети, гурткові кімнати, спортивна зала, кімнати адміністрації тощо. Загальний вигляд споруди відбиває її внутрішню організацію, передусім членування на театр і клуб, що трактується як рівнозначні частини. Фасади позбавлені будь-яких декоративно-художніх елементів. У перші повсенні роки і в кін. 1970-х рр. частково реконструйовано інтер'єри. Будинок цінний в історико-архітектурному відношенні як одна з перших клубних споруд радянського періоду в Києві і як приклад виявлення творчих концепцій конструктивізму.

Тепер — Палац культури ВО «Більшовик» [641].
Віктор Мойсєєнко.
222. КОЛОНА МАГДЕБУРЬКОМУ ПРАВУ, 1802—08 (арх-т., іст.). Набережне шосе, 8. Біля підніжжя Володимирської гірки, в глибокому вибалку неподалік набережної Дніпра, на нижній терасі сходів, які з'єднують Володимирський узвіз з Набережним шосе. Перший у Києві пам'ятник, який називали Хрещатицьким, або пам'ятником Св. Володимиру. Споруджено коштом київського магістрату і замощених городян з нагоди підтвердження Києву царською адміністрацією магдебурзького права. Проект арх. А. Меленського. За літописом, на цьому місці у Хрещатицькому джерелі було охрещено синів великого київського князя Володимира. З давніх часів тут існувала криниця з невеличкою дерев'яною капацією над нею, що належала церкві Різдва Христового. Після спорудження пам'ятника князю Володимиру на терасі Володимирської гірки (1853) цей пам'ятник стали називати нижнім пам'ятником Св. Володимиру, а з часом — пам'ятником Магдебурзькому праву.

Міське самоврядування в Києві бере початок з 90-х рр. 15 ст., коли місто

222. Колонна Магдебурзькому праву.

Набережне шосе, 8.

222. Завершення пам'ятника.

одержало магдебурзьке право — феодальне міське право (від назви німецького міста Магдебурга, якому воно було надано першому у 13 ст.). Згідно з ним місто звільнялося від управління і суду феодала, затверджувалися

222.1. Вхід і сходи до колони Магдебурзькому праву.

права міських жителів — купців, міщан, ремісників в обранні й діяльності органів самоврядування, у вирішенні питань торгівлі, судочинства, опіки, спадкування, міського побуту тощо. Норми магдебурзького права в Києві неодноразово уточнювалися і підтверджувалися жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів та імператорів. Органом міського самоврядування був магістрат, який мистився на Подолі. За «Міським положенням» 1785 магістрати фактично перетворювалися на винятково судові установи, які мали становий характер. Як і в інших містах, поточними справами відтепер відали дві думи — загальна і шестигласна, котрі підпорядковувалися губернаторові. Київський магістрат втратив значення органу міського управління. 1797 та 1802 цар спеціальними грамотами знову підтвердив Києву магдебурзьке право, яке сприяло розвитку торгівлі, ремесел, обстоювало інтереси міщан. Однак фактично управління містом здійснював губернатор. Остаточно магістратське самоврядування та інші «вольності» Києва було ліквідовано царським указом 1834. З цього часу управління здійснювала Міська дума.

З початком великих робіт із впорядкування Набережного шосе, сплануванню Володимирської гірки й Володимирського узвозу в 1840-х рр. пам'ятник довгий час був залишений без нагляду. На гроші, зібрані князями, у 1862 проведено його капітальний ремонт і впорядкування довколишньої території. 3 липня 1861 до пам'ятника щорічно відбувався урочистий хрестний хід від Десятинної церкви на пошану князя Володимира за участю майже всього київського духовництва. 1882—83 від Володимирського узвозу до пам'ятника збудовано дерев'яні сходи, які замінено 1915 на бетонно-гранітні. Реставрація пам'ятника здійснювалася 1935. У 1988 з нагоди святкування 1000-річчя хрещення Русі пам'ятник відновлено у первісному вигляді (окрім басейну).

Пам'ятник — цегляний монумент у вигляді рустованої у нижній частині колони на чотирипілонному склепінчастому, зміцненому аркбутанами постаменті, має позолочене кулясте завершення у вигляді «держави» з хрестом. Первісно на верхньому русті колони було встановлено корону. Влаштований всередині постаменту восьмигранний басейн з фонтаном постачався водою, яка надходила по дерев'яних трубах із резервуара-водозбірника, розташованого вище у горі. 1862, під час ремонту пам'ятника корону розібрано, і колонна набула нового гранчастого, кулястого завершення з білого заліза із позолоченим яблуком і хрестом, в постаменті було влаштовано капацію. 1867 за малюнком худ. Гуцлава старий басейн замінено новим у вигляді чаші, а також вибуковано майданчик навколо пам'ятника і обгороджено терасу. На виступах колони до наших днів збереглися написи: на середньому виступі — «Святому Володимиру просвітителю Росії», на нижньому — «Стараннями київського громадянства за утвердження прав давніх сея столиці всеросійським імператором Олександром I 1802 року вересня 10 дня». Мону-

мент є рідкісним зразком пам'ятника доби класицизму [642].

*Віталій Отченашко,
Віра Панашенко.*

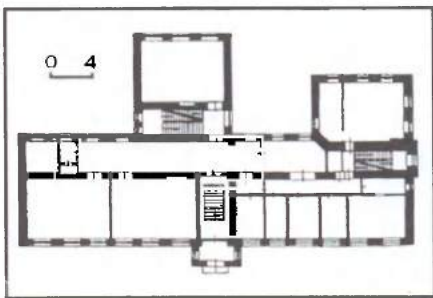
222.1. Вхід і сходи до колони Магдебурзькому праву, 1914—15 (архит.). Сходи простягаються від Володимирського узвозу до колони Магдебурзькому праву і нижче — до Набережного шосе. 1913 арх. М. Бобрусов розробив проект сходів і входів до них з боку Володимирського узвозу та Набережного шосе. Відповідно до проекту споруджено верхній вхід у вигляді цегляної аркади з елементами класицистичного стилю та бетонно-гранітні сходи, підняті над яром на бетонних стояках. Сходи повторювали вигин яру, доходили до пам'ятника. Нижній вхід не було побудовано. 1935 пам'ятник і сходи капітально відремонтовано, згодом сходи продовжено до Набережного шосе. 1987 розпочато реставраційні роботи, 1988 встановлено нові гранітні сходи [643].

Грина Малакова.

223. КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ, 1911—12 (архит., іст.). Пров. Ч. Белінського, 3. В глибині провулка, що вливається в бульв. Т. Шевченка. Збудовано за проектом арх. В. Коробцова для т. зв. комерційного училища 1-го товариства викладачів (середній змішаний навчальний заклад).

Після влаштування училища безіменний провулок, що вів до нього, отримав назву Комерційного (сучасна назва — з 1926). Первісно училище мало адресу — Бібіковський бульв., 54 (нині бульв. Т. Шевченка).

Будинок триповерховий, з підвалом. У плані ускладненої форми: з основного прямокутного корпусу в глибину подвір'я виступають два об'єми для окремих аудиторій. Уздовж корпусу тягнеться широкий рекреаційний коридор, освітлений вікнами. До нього прилягають аудиторії, а також парадна і допоміжна сходові клітки. На третьому поверсі південно-західне крило замикає актову зала. Будівля складалася з 14 аудиторій, учительської, кабінетів і розташованих у напівпідвалі приміщень ідальні, майстерень та складів. Головний фасад — симетричного вирішення. З площини стін виступають центральний і два бічних ризаліти. Первісно вони були перекриті наметовими дахами із заломами (ліквідовані після 1947). Це надавало ризалітам вигляду веж, які відігравали важливу композиційну та художню роль. По вертикалі фасад розчленовано на два яруси: нижній, що включає напівпідвальний і перший поверхи, завершено орнаментальним фризом на рівні фрамуг вікон; другий охоплює два верхніх поверхи з великими вікнами прямокутної і трапецієподібної форми, характерної для українського народного стилю періоду модерну. Будівлю увінчано дерев'яним карнизом. Поле фасадної стіни виконано в цеглі під розшивку швів, декоровано трикутними нішками, хрещатими пазами та ліпними деталями. Центральний вхід з трапецієподібним порталом оформлено як тамбур, що наближає його до силуету української хати. Обабіч portalу виліплено квіти маку. Об'єм тамбура оперезано двома ліпними фризами з гілками і розетками ренесансного характеру. Портал тамбура

223. Пров. Ч. Белінського, 3. 223. План першого поверху.

та розташовані над ним прорізи верхніх поверхів утворюють єдину вертикальну композицію, завершену трапецієподібним вікном, облямованим ліпними арабесками у вигляді стебел із бутонами маку. На бічних ризалітах подібні композиції включають декоративні вставки з синьо-фіолетових полив'яних кахлів та ліпні орнаменти з квіток маку. В нижній частині лівого ризаліту виділяється портал входу до напівпідвалу. Портал складається з лиштви і трапецієподібного сандрика, що нагадує за формою різьблені плічка українських народних саней. В інтер'єрі основних приміщень збереглося оздоблення у вигляді розеток, фризів, тяг, а також профільовані лиштви.

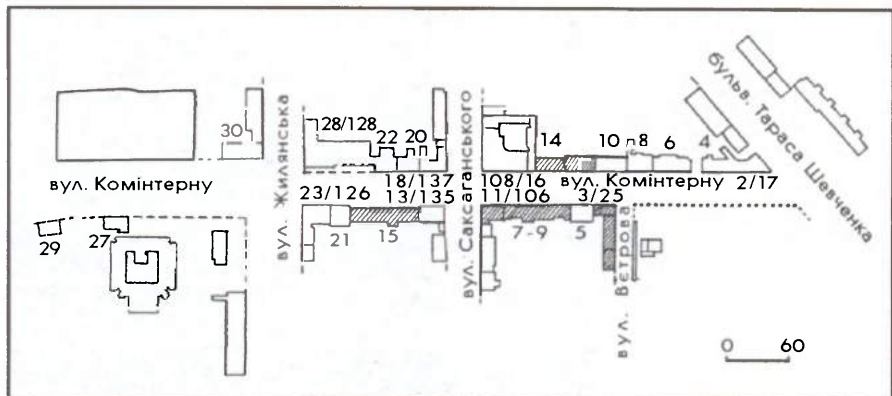
Пам'ятка належить до числа цікавих зразків українського народного архітектурного стилю поч. 20 ст., заснованого арх. В. Кричевським.

В училищі викладали у різний час математик О. Астряб, історик та державний діяч В. Прокопович, педагог і громадська діячка С. Русова, художниця О. Натансон, громадсько-політична діячка В. Тучапська та ін. Тепер — середня школа № 58 [644].

*Михайло Кальницький,
Віктор Челелик.*

224. КОМІНТЕРНУ ВУЛИЦЯ, кін. 19 — 20 ст. (архит., іст., містобуд.). З'єднує бульв. Т. Шевченка з Вокзальною пл. Вперше згадується 1855 як Ігнатіївська. З 1861 належала до нижчого, четвертого, розряду забудови. 1869 перейменована на Безаківську, за прізвиськом Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора Безака Олександра Павловича (1801—68), за сприяння якого було відкрито рух на Курсько-Київській залізниці й споруджено залізничний вокзал, до якого прямує вулиця. Сучасну назву дістала 1919 в зв'язку із заснуванням Комінтерну — міжнародної революційної пролетарської організації (1919—43). До серед. 20 ст. мала повну назву — вул. Комуністичного Інтернаціоналу. Траса вулиці визначена планами Києва 1837 і 1877 для здійснення зв'язку центру міста з правобережною заплавою р. Либідь, пізніше — із залізничним вокзалом. Відповідно до топографічних особливостей рельєфу місцевості, вулиця має схил у бік заплави, у межах якої до 1890-х рр. забудови не було. Шлях до вокзалу проходив по мосту через річку. У 70-і рр. 19 ст. на початку вулиці до її перетину з вул. Жиянської переважала дерев'яна одноповерхова садибна забудова. Сучасний вигляд вулиці склався до поч. 20 ст.: її було забудовано три-, чотири- і п'ятиповерховими цегляними будинками переважно готельного типу з невеликими установами й магазинами на перших поверхах. Тут містилися готелі «Бристоль» (№ 2), «Франція» і «Лібава» (№ 27—29), мебльовані кімнати «Петроградські» (№ 21), «Нова Росія» (№ 23). Архітектура будинків періоду еkleктизму і модерну відповідала смакам і фінансовим можливостям їхніх власників. Особливу увагу приділено оформленню вулиці на перетині її з поперечними магістралями. Відіграючи роль своєрідної брами міста, вулиця забудовувалася за проектами визначних київських архітек-

224. Комінтерну вулиця. План забудови.

торів В. Николаєва, О. Хойнацького, А. Краусса.

На перетині з Бібіковським (тепер Т. Шевченка) бульв. перспективу вулиці замикав пам'ятник графу О. Бобринському, який керував будівництвом першої залізниці до Києва. Пам'ятник звернений обличчям до вокзалу (1872, ск. І. Шредер, арх. І. Монігетті). Знятий 1918. 1954 на його постаменті встановлено пам'ятник М. Щорсу (скульптори М. Лисенко, М. Суходолов, В. Бородай; архітектори О. Влазов, О. Заваров).

1908—14 на вул. Безаківській, 25 (ріг вул. Жиланської) споруджено Іллінську церкву (арх. Є. Єрмаков) на честь 800-річчя Михайлівського Золотоверхого собору. 1921 при ній сформувалася одна з перших громад УАПЦ, організовано місячні богословські курси, перенесені невдовзі до парафії Андріївської церкви. 1935 храм зруйновано. Пам'яткою архітектури радянського періоду є будинок залізничного вокзалу, зведений 1927—32 за проектом

арх. О. Вербицького. Житловий будинок, розміщений на розі вулиць Ветрова і Комінтерну, належить до кращих зразків архітектури 1930-х рр. (№ 3/25; арх. О. Тацій). У повоєнний період на місці застарілих або зруйнованих будинків зведено споруди інституту «Київдіпротранс» (№ 15), будинок побуту «Столичний» (№ 28) і новий корпус Акціонерного товариства «Шхуна». Із зведенням на бульв. Т. Шевченка будинку центральних залізничних кас перспективу вулиці замкнула виразна містобудівна вертикаль. Функціонально вулиця об'єднує дві важливі громадські споруди, пов'язані з потоками пасажирів залізничного транспорту. По обидва боки магістралі біля Вокзальної пл. тепер розміщено два великих промислових підприємства — завод суднобудування (Акціонерне товариство «Шхуна») і ТЕЦ. До пам'яток історії належить будинок № 14 2-ї пол. 19 ст., в якому бував письменник А. Тесленко, містилася книгарня журналу «Киевская старина». В будинку № 12 діяв Клуб трудящих осіб.

На лабораторному корпусі Ботанічного саду (№ 1) встановлено меморіальні дошки вченим С. Навашину та О. Фоміну, які тут мешкали й працювали. Як пам'ятка містобудування вул. Ко-

224. Комінтерну вулиця.
Фото поч. 20 ст.

224.1. Вул. Комінтерну, 15.

224. Комінтерну вулиця.

мінтерну зосередила цінну в архітектурно-мистецькому плані забудову, зберегла топографічні особливості київського рельєфу [645].

*Сергій Білокінь, Раїса Бондаренко,
Михайло Кальницький.*

224.1. Будинок інституту «Київдіпротранс», 1956 (архит.). Вул. Комінтерну, 15. З відступом від червоної лінії забудови вулиці, на ділянці зі схилом рельєфу вздовж фасаду. Зведено за проектом арх. Г. Домашенка. 1974 перпендикулярно до основного шестиповерхового будинку по осі центрального входу прибудовано новий дев'ятиповерховий корпус (інж.-констр. Л. Цвілій), об'єднаний з основним об'ємом переходом.

Головний корпус цегляний, з підвалом, у плані прямокутний, витягнутий уздовж ділянки, асиметричний — парадні входи поділяють будинок на нерівні частини, які відповідають функціональному розподілу інституту на відділи. Планування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Монументальний, масивних пропор-

цій фасад вирішено із застосуванням форм модернізованого класицистичного ордеру. У декорі, крім стилізованих ордерних елементів, використовуються радянська емблематика та символіка — зірки, прапори, серп і молот. Ритмічну композицію фасаду підкреслено пілястрами. Центральна частина з парадним входом виділена ризалітом із гранчастими напівколонами і масивним карнизом, увінчаним емблемою. Пишний декор верхніх поверхів, облицьованих світлими керамічними плитами, урівноважений важким темно-червоним рустуванням двох нижніх.

Споруда є цікавим прикладом вирішення архітектури громадських будинків 1950-х рр. Використовується за первісним призначенням [646].

Ольга Ястребова.

224.2. Житловий будинок, 1930-і рр. (архіт.). Вул. Комінтерну, 7—9. На ділянці з незначним схилом, прилягає до триповерхових будинків кін. 19 ст., які належать до фонові забудови. Є невід'ємним компонентом архітектурного ансамблю вулиці. Зведений за проектом арх. С. Венгеровського.

П'ятиповерховий, цегляний, у центральній частині чотириповерховий, складається з чотирьох секцій, з дво-, трикімнатними квартирами раціонального планування. Об'ємно-просторове вирішення відбиває функціональність планувальної структури. Композиція головного фасаду симетрична стосовно центральної осі. Перший поверх вирішено у вигляді цоколю і оздобле-

224.2. Вул. Комінтерну, 7—9.

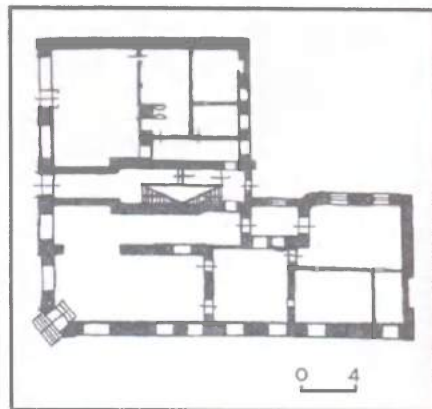
224.2. План першого поверху.

224.3. Вул. Комінтерну, 11/106.

224.3. План першого поверху.

но великим діамантовим рустом. Вирізність стіни фасаду, розкресленою своєрідним орнаментом, що імітує облицьовання плитами, підсилюється трьома великими композиційними вузлами, що складаються з двох трапецієподібних еркерів на висоту другого і третього поверхів, фланкованих двоступінчастими спареними колона-

ми стилізованого ордеру, над якими розміщено довгий балкон четвертого поверху. Архітектура будинку демонструє пошуки нових прийомів художньої виразності багатоквартирного житла на основі інтерпретації різних архітектурних прийомів та елементів, зокрема модерну.

Частину першого поверху займає магазин [647].

Марія Гончаренко.

224.3. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архіт.). Вул. Комінтерну, 11/106. На червоних лініях кварталу, на розі вулиць Комінтерну і Саксаганського. На поч. 20 ст. належав фельдшерів Ю. Коцюбі. На першому поверсі житлового будинку були торговельні зали (тепер аптека).

Триповерховий, цегляний, з цоколем і підвалом, у плані Г-подібний, односекційний, чотирьоквартирний, з коридорним плануванням квартир. Переkritтя плоскі, дах похилий, шиферний. Архітектура фасадів вирішена в стилі неоренесанс. Зрізаний ріг будинку — вузловий елемент об'ємно-просторової композиції, який замикає на собі площини обох чолових фасадів. Наріжний вхід до аптеки фланкують фігури іфритів, що підтримують балкон другого поверху, вище — едікула з арковим склепінням на іонічних колонах, увінчана коробовою банею, внаслідок чого зовнішній вигляд бу-

224.4. Вул. Комінтерну, 12.

динку набуває своєрідних індивідуальних рис. Ярусна композиція чолових фасадів ґрунтується на візуальному виділенні кожного поверху. Перший поверх з великими вікнами-вітринами має суто функціональний характер. Будинок увінчує розвинений антаблемент, до якого входить карниз із дентикулами і парними модульйонами та фриз, прикрашений ліпними гірляндами. Осі обох фасадів підкреслюють різновеликі аттики: простий прямокутний — з боку вул. Саксаганського і видовжений ступінчастий із круглою люкарною в арковій ніші — над входом на сходову клітку з боку вул. Комінтерну. Ліпний декор фасаду доповнюють рослинні й меандрові орнаменти у підвіконних фільонках. Є прикладом раннього періоду київського еkleктизму [648].

*Олександра Жиздринська,
Ольга Ястребова.*

224.4. Житловий будинок 1883, 1940-х рр., в якому містився Клуб трудящих осіб (архит., іст.). Вул. Комінтерну, 12. На червоній лінії забудови вулиці. Зведено як прибутковий будинок за проектом арх. П. Спарро. Формування садиби належить до 2-ї пол. 19 ст., коли зроблено прибудову з боку подвір'я та надбудовано цегляний сарай другим поверхом (не зберігся). Перша з відомих власників садиби — солдатка Г. Сергеева, пізніше ділянка перейшла до її сина — унтер-офіцера В. Сергеева.

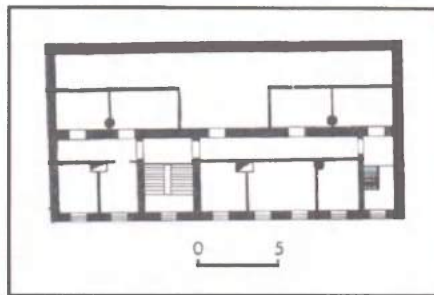
У 1890-х рр. тут влаштовано приватну водолікарню О. Успенського (приспособлення приміщень — арх. О. Кобелев). 1912 садибу було придбано А. Сухотіною, яка володіла нею до перших пореволюційних років. У радянські часи будинок використовувався під клуб, бібліотеку, житло.

Чотириповерховий (первісно двоповерховий, у 1940-х рр. надбудовано двома поверхами), на цоколі, цегляний, у плані прямокутний, односекційний, у стриманих формах неоготики. Дах двосхилий, перекриття плоскі. Симетрію чолового фасаду порушено розвинутим об'ємом правого крила в'їзної частини. Горизонтальне члену-

вання підкреслено профільованими тязгами й карнизом. Центр та обидва фланги акцентовані ризалітами невеликого винусу і вінцевими аттиками (у бічних частинах — з аркатурою). Найнасиченішою пластичним декором є вхідна частина. Дверний отвір фланковано гранчастими напівколонами, на які спираються лопатки. Центральну вісь будинку підкреслено вітражем стрічкової форми та декоративною стілкою. Окремі деталі й елементи декору виконані в цеглі та по-

224.5. Вул. Комінтерну, 14.

224.5. План другого поверху.

фарбовані. На бічних ризалітах на другому і третьому поверхах влаштовано балкони, на яких збереглися первісні ажурні ґрати. Віконні прорізи першого та четвертого поверхів прямокутні, другого і третього — зі стрічастими завершеннями, прикрашені спареними підвіконними нішами. Ризаліти на другому та третьому поверхах відзначені двома стилізованими тригранними стовпчиками.

Тут з 1907 містився робітничий Клуб трудящих осіб, який мав бібліотеку, читальню, організовував лекції, концерти. У ньому відбувалися нелегальні сходки, збори, конспіративні зустрічі міської організації РСДРП. 14 жовтня 1910 клуб було закрито царською адміністрацією. 23 січня 1911 він почав знову працювати під новою назвою — Клуб працівників контор і торговельно-промислових установ Києва. Після повторного закриття 3 лютого 1911 продовжував діяти на вул. Прорізній, 17. Потім під назвою «Науково-художній клуб» — на вул. Володимирській, 63. Існував до 1912 [649].

*Олександра Жиздринська,
Олександр Овсієнко,
Ольга Сторожук.*

224.5. Житловий будинок 1874—75, в якому містилася книгарня журналу «Киевская старина», бував Тесленко А. Ю. (архит., іст.). Вул. Комінтерну, 14. Формує фронт периметральної забудови кварталу. Зведено за проектом арх. П. Шлейфера на замовлення Л.-К. М. Фальберга, який займав посаду механіка й оптика університету св. Володимира.

Двоповерховий, з підвалом (з боку подвір'я — триповерховий), цегляний, тинькований, у плані прямокутний. На першому поверсі були чотири крамниці, на другому і третьому — житлові кімнати. У композиції головного фасаду виділено центральний ризаліт, де на другому поверсі вміщено чотири тричвертеві колони спрощеної форми, над ними — розкріпований антаблемент і ступінчастий аттик. Вікна другого поверху прикрашено сандриками: у ризаліті — лучковими, решту — прямими. Площину першого поверху оздоблено під руст, у центрі — в'їзд на подвір'я, перекритий лучковою аркою.

224.6. Вул. Комінтерну, 3/25.
224.6. План першого поверху.

У кін. 19 — на поч. 20 ст. (до 1906) в будинку містилася книгарня журналу «Киевская старина» — історико-етнографічного та літературного видання. Керував нею бібліофіл В. Степаненко, особиста бібліотека якого пізніше перейшла до Всенародної бібліотеки України (тепер НБ ім. В. Вернадського НАНУ).

Магазин відвідувало багато відомих письменників, громадських діячів, вчених — І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Старицький, які брали участь у виданні журналу й публікувалися на його сторінках. На початку червня 1905, під час першого приїзду до Києва, сюди приніс рукопис збірки своїх перших оповідань письменник Тесленко Архип Юхимович (1882—1911). До збірки входили оповідання: «Хуторяночка», «За пашпортом», «Маруся», «Мати», «Дід Омелько».

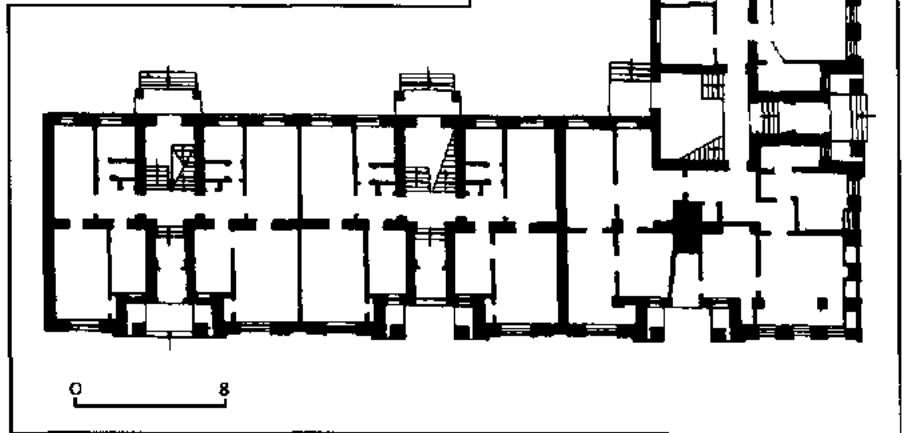
1906 будинок передано у власність Південно-Російського товариства торгівлі аптекарськими товарами. Після революції використовувався як житловий, входи до крамниці на першому поверсі перетворено на вікна. Тепер — на реконструкції [650].

Ігор Гуріч, Михайло Кальницький.

224.6. Житловий будинок робітників та інженерно-технічних працівників заводу «Трансигнал», 1935 (архит.). Вул. Комінтерну, 3/25. На розі вулиць Ветрова і Комінтерну; поряд з дво-, триповерховими будинками кін. 19 — поч. 20 ст. Є композиційно незалежним завершеним об'єктом. Зведений за проектом арх. О. Тація.

Чотириповерховий, цегляний, видовженою частиною розташований на вул. Ветрова. Має три сходові кайтки: дві з них — з двомаршовими сходами і двома входами (чорним і парадним), третя — з тримаршовими сходами і двома входами (чорним і двома парадними). За проектом на першому поверсі у наріжній частині містився магазин (тепер — квартири).

Фасади, звернені до вулиць, мають певну самостійність — характерна для

періоду триярусність композиції проявлена пасивно. Обом фасадам властива багатшаровість поверхні, пластика якої підсилюється протиставленням фактурних і тинькованих площин, пофарбованими білим кольором окремих архітектурних деталей (портали, обрамлення вікон, тяги тощо) на тлі загального зеленого кольору. Динаміка композиції фасаду на вул. Ветрова розгортається горизонтально й спрямована до наріжної підвищеної частини. Її рух стримується трьома ускладнено проробленими порталами заввишки в три поверхи, які включають заглиблені входи й лоджії над ними. Короткий фасад на вул. Комінтерну статичний, основна площа вирішена симетрично відносно центральної осі, на якій розміщено вхід, виділений таким самим порталом. Потужність цього фасаду, що стримує рух динамічної архітектурної маси будинку, підсилюється розпаруванням його на основну і фонову площини. Фонова площина фасаду, що слугує за своєрідну раму для основної, розбита на дрібно-масштабні відносно таких елементів, як портал, плити. Вікна п'ятого поверху — лише функціональний проріз; вікна другого, третього і четвертого поверхів затиснені в горизонтальні смуги підвіконними поясами, на яких передбачалися тематичні барельєфні панно на теми праці (тепер грубої фактури тиньк, виділений кольором). Ідеї-

на виразність будинку за проектом мала підкреслюватися скульптурою робітника (не здійснено), розміщеною на невеликому майданчику на рівні другого поверху на розі будинку.

Є характерним для 1930-х рр. зразком пошуку нового архітектурного вирішення житла [651]. *Марія Гончаренко.*

225. КОМПЛЕКС ЄВРЕЙСЬКОЇ ЛІКАРНІ, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит., іст.). Вул. Багтовутівська, 1. Біля схилу Реп'яхового яру. Південно-східний фронт садиби фіксує вул. Пугачова. Лікарню засновано 1861, відкрито 1862 за сприяння Київського генерал-губернатора І. Васильчикова та його дружини К. Васильчикової. Первісно розташовувалася в приміщенні на Воздви-

женській вул., яке наймала єврейська громада. Власну садибу площею бл. 3 га куплено 24 січня 1884 коштом відомого київського цукропромисловця та філантропа І. Бродського і попечителя лікарні, купця А. Куперника. Перші корпуси зводилися за проектами київського арх. В. Николаєва 1884—85. Одні з них були цегляними, інші — дерев'яними (збереглося три з них). Розраховані на 112 ліжок.

Комплекс єврейської лікарні складався з окремих спеціалізованих корпусів, більшість з яких внаслідок перебудов 1960—80-х рр. змінила архітектурне обличчя. У зв'язку із розташуванням тут у радянський час Київської обласної клінічної лікарні іншою стала спеціалізація відділень. Зведено нові корпуси в сучасних формах — адміністративний, поліклінічний з клубом, терапевтичний та ін.

У глибині сучасної садиби лікарні паралельно один до одного розташовані одноповерхові терапевтичний та хірургічний корпуси. Видовжені в плані, з коридорним розташуванням приміщень. Оформлені ідентично, у цегляному стилі. 1912 над середньою частиною терапевтичного корпусу надбудовано мезонін. Входи до кожної будівлі влаштовано з торців і в центрі фасадів, підкреслено призмевувати трикутними щипцями, ганками та металевими дашками (збереглися частково).

Тепер у лікарні містяться радіологічне та гінекологічне відділення Київського обласного онкологічного диспансеру. У східній частині комплексу зберігся колишній адміністративний корпус. Внаслідок перепаду рельєфу одноповерховий з боку головного фасаду, двоповерховий — з тилу. Тепер у ньому розміщено центральну лабораторію обласної лікарні.

У південно-західній частині садиби розташовані 1-й дитячий (споруджений коштом Лаз. і С. Бродських) та акушерсько-гінекологічний (побудований коштом Л. Бродського) корпуси.

225. Комплекс єврейської лікарні.

Вул. Багговутівська, 11.

Генеральний план поч. 20 ст.:

1. Урологічний барак. 2. Туберкульозний барак. 3. Неврологічний барак.
4. Дитячий барак (новий). 5. Епідемічний барак. 6. Очний барак. 7. Хірургічний барак. 8. Дитячий барак (старий).
9. Терапевтичний барак. 10. Акушерсько-гінекологічний барак. 11. Перший літній барак. 12. Другий літній барак. 13. Морг.
14. Епідемічний барак (старий).
15. Амбулаторія. 16. Квартира головного лікаря, контора і аптека. 17. Квартира наглядача. 18. Кухня і пральня.
19. Будинок для тих, які видужують.
20. Електрична станція. 21. Пекарня.
22. Льодовня. 23, 24, 26—28. Сарай.
25. Стайня.

тверджується оригінальним рисунком дверей та віконних рам, ефектним завершенням центрального ризаліту. Будівля, яка зберегла первісну спеціалізацію, значно розширено, надбудовано другий поверх, облицьовано плиткою, що призвело до втрати архітектурної привабливості.

Поблизу південної межі лікарняної садиби 1905—06 зведено інфекційний корпус (арх. А. Мінкус), 1909—10 за проектом того самого архітектора споруджено приміщення для хворих на

225.1. Інфекційний корпус.

легені (коштом родини цукроварів Гальперіних). Будівля цегляна, первісно двоповерхова, з підвалом. Фасад розкріпований, оформлений у стилістиці модерну. Центральний ризаліт увінчувався масивним лучковим фронтоном, втраченим внаслідок добудови третього поверху. З південно-східного боку корпусу зроблено прибудову, декоровану аналогічно. Тепер тут містяться кардіологічне відділення.

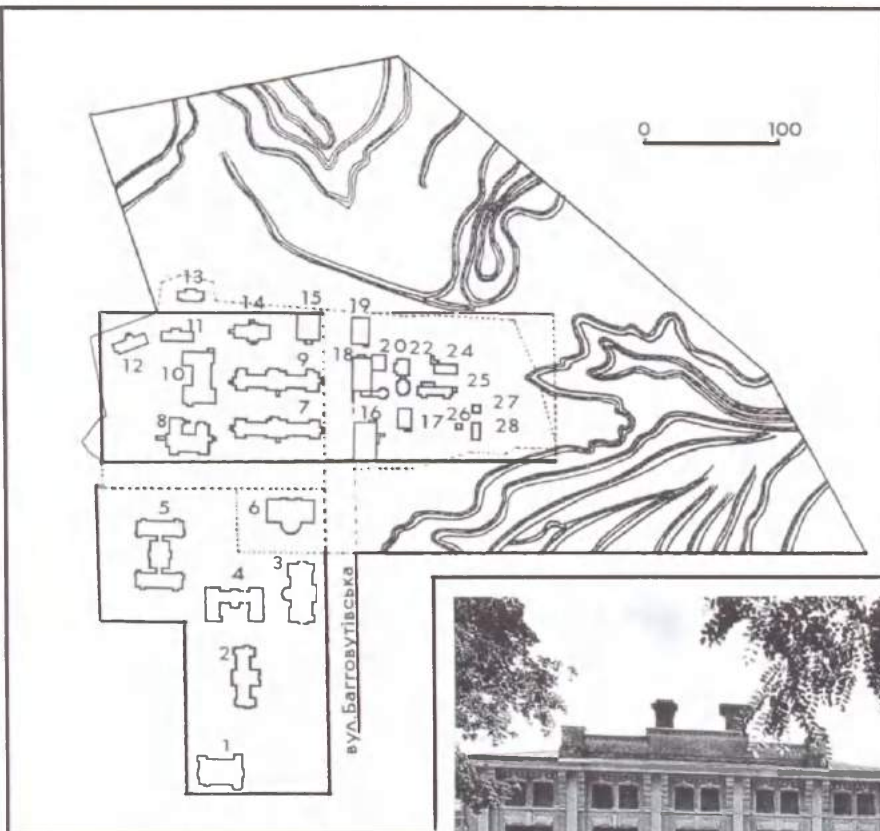
Зберігся також будинок 2-го дитячого корпусу, зведений у 1912 (нині — отоларингологічне відділення), розташований у центрі нової забудови ділянки. Первісно одноповерховий, з підвалом. Тепер надбудований другим поверхом.

До комплексу лікарні входили також дві втрачені нині споруди: офтальмологічний корпус, збудований 1901—02 за проектом арх. В. Осьмака у цегляному стилі (коштом подружжя М. і Е. Заксів), в якому містилася також єврейська молитовня; корпус першого в Росії спеціалізованого урологічного відділення, споруджений 1914 (коштом М. і П. Гальперіних).

Найбільшу архітектурну цінність мають колишні 1-й дитячий та інфекційний корпуси, що не піддавалися капітальній перебудові.

Єврейська лікарня вважалася зразковою медичною установою. Крім власного медичного персоналу на чолі з лікарем П. Нейштубе, лікували хворих визначні спеціалісти, професори університету св. Володимира Ф. Мерінг, Г. Рейн, К. Трітшель, В. Чернов, Ф. Яновський, відомий офтальмолог і єврейський громадський діяч М. Мандельштам. У 1910-х рр. лікарня надавала безкоштовну медичну допомогу 30 тис. пацієнтів, у т. ч. не менше 6 тис. християнського віросповідання. У лікарняних корпусах було розташовано і квартири для персоналу. В одні з них минули дитячі роки Тишлера Олександра Григоровича (1898—1980) — живописця, графіка, художника театру та кіно (1912—18 навчався в Київському художньому училищі). Серед співробітників лікарні були особи, які співчували революційному рухові. 1903 сюди надходила кореспонденція бюро Оргкомітету зі скликання II з'їзду РСДРП. 1906 на

225.2. Перший дитячий корпус.

Обидва зведено 1895 за проектом арх. В. Ніколаєва. Оформлені у цегляному стилі з пишним декором. Споруду акушерсько-гінекологічного відділення перебудовано і розширено.

На поч. 20 ст. територія лікарні істотно збільшилася з півдня. 1905 за проектом інженера шляхів сполучення А. Розенберга збудовано одноповерховий неврологічний корпус (коштом подружжя С. і Д. Френкелів). Фасад було декоровано у стилі модерн, що під-

території лікарні відбувалися солдатські зібрання та містився склад нелегальної літератури Київської військової організації РСДРП.

З 1944 в лікарні діяв також Інститут удосконалення лікарів, з яким пов'язана діяльність учених О. Богомольця, А. Міхньова, М. Стражеска.

Тепер тут містяться Київська обласна клінічна лікарня та інші медично-наукові заклади.

Михайло Кальницький.

225.1. Інфекційний корпус, 1905—06 (архит.). Збудовано спадкоємцями помірного 1904 Лаз. Бродського. Фасади оформлено з використанням елементів стилю модерн (арх. А. Мінкус). У відповідності з первісною спеціалізацією корпус вирішено в плані Н-подібним для того, аби хворі з різних відсіків будинку не мали між собою контактів. Потужна вентиляційна система також оберігала від поширення інфекцій. Обабіч центрального об'єму утворено курдонер. Оригінальні завершення вентиляційних люків створюють романтичний силует. На аттику над головним входом був текст: «Інфекційний барак у пам'ять про Лазаря Ізраїловича Бродського. 1906 рік» (тепер залишилася тільки дата). Використовується в складі обласної лікарні як офтальмологічний корпус. Тут міститься клініка очних хвороб, що носить ім'я Васютинської Анатолія Георгійовича (1875—1946) — офтальмолога, заслуженого діяча науки УРСР (з 1946), професора Київського інституту удосконалення лікарів, який працював у лікарні.

Михайло Кальницький.

225.2. Перший дитячий корпус 1893—95, в якому працював Чернов В. Є. (архит., іст.). Поблизу перших будівель комплексу, в його південно-західній частині. Споруджено за проектом академіка архітектури В. Ніколаєва.

Внаслідок нерівномірності рельєфу поверховість змінюється від одного до двох поверхів. Цегляний, у плані близький до П-подібного. Для декоративного оздоблення фасадів використано багатющі можливості цегляного візерунка. Площину стін розчленовано лопатками; мотиви поребрика, гребінця, змійки тощо застосовано як орнамент. Головний вхід виділено розкріпкою.

У цьому будинку консультував Чернов Василь Єгорович (1852—1915) — педіатр, доктор медицини, професор (з 1889), завідувач кафедри педіатрії університету св. Володимира (з 1889), один із засновників школи київських педіатрів. Був одним із директорів Бактеріологічного інституту [652].

Михайло Кальницький.

226. КОНТРАКТОВА ПЛОЩА, 18—20 ст. (архит., іст., містобуд.). У центральній частині Подолу між вулицями П. Сагайдачного, Покровською, Андріївським узвозом, Флорівською, Притисько-Микільською, Костянтинівською, Межигірською, Спаською, Г. Сквороди, Іллінською, з яких основними історичними магістралями є вулиці П. Сагайдачного, Костянтинівська, Андріївський узвіз. З кін. 18 ст. називалася Контрактовою (від контрактних ярмарків, які відбувалися тут після перенесення їх 1797 з Дубна до Києва), з 1869 — Олександрівською (за ім'ям російського імператора Олек-

сандра II), з 1919 — Червоною (у 2-й пол. 1940 — серед. 50-х рр. знову називалася Контрактовою). 1990 площі повернуто історичну назву.

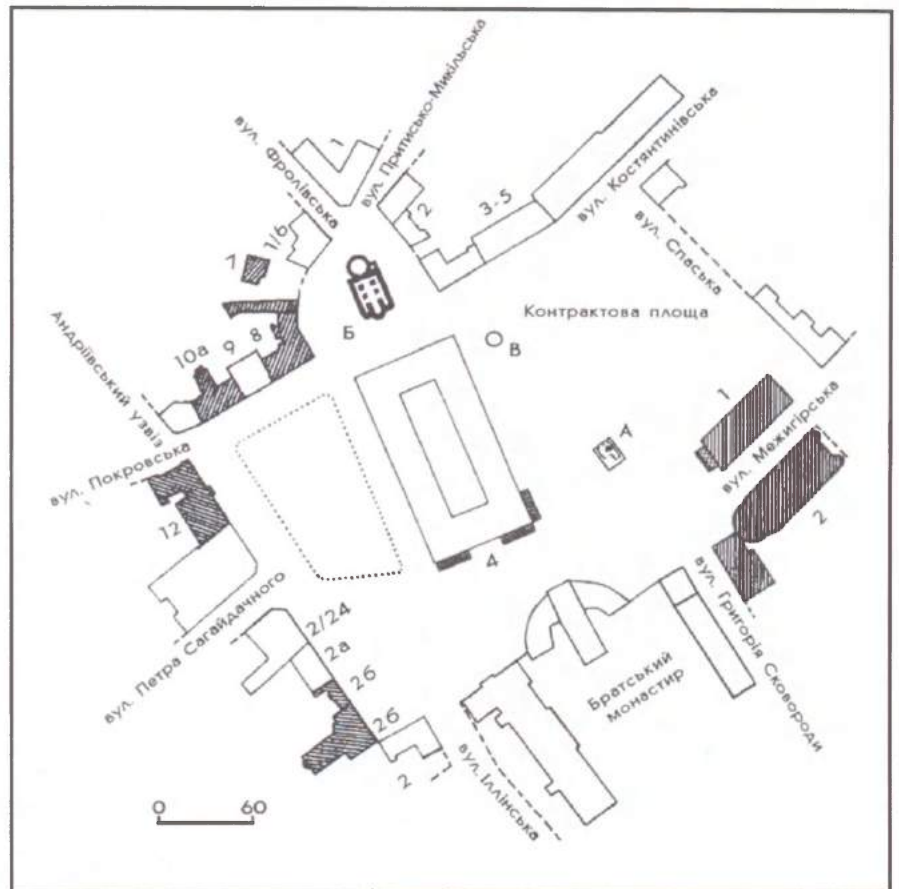
Одна з найдавніших у місті, виникла у 10 ст. як торговельна, вічова (Торг, Торжище, Торговище). За більш як тисячорічну історію значно змінювалися її конфігурація, характер забудови. У давньоруський час на площі було побудовано муровану церкву Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогоща; 1131—36), яка містилася в оточенні дерев'яної житлової забудови (розкриті археологічними дослідженнями 1970-х рр.). Після зруйнування Верхнього міста ордами Багія 1240 Поділ набуває значення торговельного, ремісничого і адміністративного центру; Торжище, у зв'язку з наданням Києву магдебурзького права (15 ст.), за аналогією з містами Центральної Європи одержує назву Ринкової площі (або Ринку), на якій зводиться дерев'яний (з 1697 — мурований) будинок ратуші (стояв на місці теперішнього скверу між Контрактним будинком та Гостиним двором). 1615 заможна землевласниця, киянка Г. Гулевичівна подарувала Київському братству великий «пляц» на «ринку київському» для заснування тут монастиря та школи при ньому. Це поклало початок розвитку Братського Богоявленського монастиря і Київської академії.

У часи гетьманування І. Мазепи побудовано Богоявленську церкву та цегляний будинок академії; із зведенням у 18 ст. високої дзвіниці ансамбль мо-

настиря набув провідної містобудівної ролі. Поблизу площі на садибі, що належала одному з київських купців грецького походження, у 30—40-і рр. 18 ст. грецькою громадою засновано Катерининський монастир, підпорядкований безпосередньо монастиреві св. Катерини на Синайській горі. 1748—49 за проектом арх. І. Григоровича-Барського над відомим з 17 ст. міським фонтаном будується павільйон-ротонда, який названо «Феліціал» (пізніша назва «Самсон»); у 1760-і рр. — перший у Києві Гостиний двір у вигляді каре з рядами крамниць (містився у районі теперішнього пров. Хорива; згорів на поч. 19 ст.). У 1770-і рр. І. Григорович-Барський перебудував Успенський собор (Богородиці Пирогощі) у формах українського бароко.

У 17 — на поч. 19 ст. площа мала в плані нерегулярну форму; окрім торговельних функцій, відігравала роль міського громадського центру. В ратуші засідав магістрат, який відав адміністративними, господарськими, фінансовими, поліційними та судовими справами (з 1785, з утворенням Міської думи. — лише судовими), а також працювали управи 15 київських цехів. Цегляний будинок ратуші — витягнутий двоповерховий корпус з мальовничими фронтонами і двоярусним дахом, було споруджено у стилі українського бароко. Головний фасад, звернений до фонтана, мав сходи з аркадою і мідною скульптурою богині правосуддя Феміди над нею. Прикрашала будинок 30-метрова чотири-ярусна вежа з годинником (дзигарем) та мідною скульптурою покровителя Києва — архангела Михаїла, що разив списом змія. В середині будинку місти-

226. Контрактова площа. План забудови.

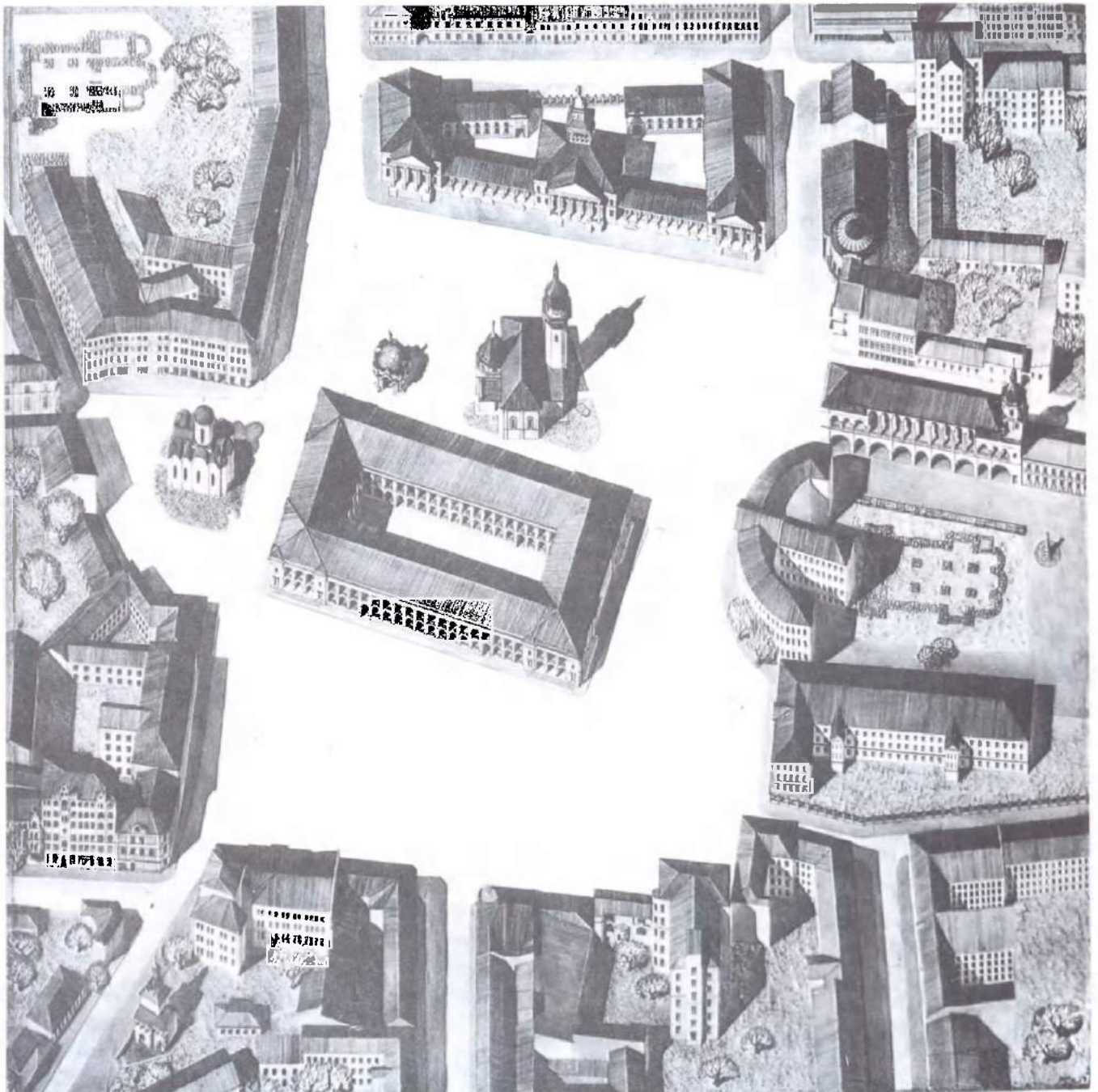
лися дві зали для урочистостей, прикрашені портретами, дзеркалами, люстрами та двома «ковчегами», в яких зберігалися грамоти на міські права і привілеї; 1798—99 у цих залах відбувалися перші контракти. Від будинку ратуші починалися урочисті міські церемонії, пов'язані із святкуванням «магдебургії» та іншими важливими подіями. Процесії, в яких брали участь 15 цехів, міщани та кінна міська міліція (т. зв. Золота корогва) прямували до Успенської церкви й далі Покровською вулицею до місця хрещення киян. Під час пожежі 1811 будинок ратуші було значно пошкоджено і в ході перепланування Подолу на класицистичній регулярній основі розібрано. Цеглу з нього пізніше використали для

будівництва Контрактового будинку. Після перепланування за проектом арх. В. Гесте Контрактова площа набула абрисів неправильного чотирикутника, межі якого визначило місцезнаходження декількох будинків, зведених з вогнетривких матеріалів: будівель Братського та Катерининського (грецького) монастирів, будинку Н. Сухоти (Контрактова пл., 12), Успенської церкви. Уздовж північного боку площі передбачалося звести ансамбль адміністративних будівель, до якого мали входити будинок магістрату, фланкований з правого боку Контрактовим будинком, з лівого — Поштовою конторою (арх. В. Гесте). 1815—17 споруджено тільки Контрактовий будинок (під керівництвом арх. А. Меленського; тепер вул. Межигірська, 1), де проводилися широко відомі січневі ярмарки-контракти. У центрі площі за проектом арх. Л. Руски ще 1809

розпочато будівництво двоповерхового Гостиного двору (реалізований після пожежі як одноповерховий будинок; Контрактова пл., 4). Зі скасуванням російським царем Миколою I у 1834 магдебурзького права Миська дума до 1876 розміщувалася у двоповерховому будинку Н. Сухоти. Периметр площі на поч. 19 ст. сформували двоповерхові будинки, які в кін. 19 — на поч. 20 ст. доповнено різностильовою три-, п'ятиповерховою житловою забудовою, до композиції якої органічно входили архітектурні доміканти — храми й ансамблі монастирів, що містилися поряд.

Значні зміни в абрисі площі відбулися за радянський період. 1929 розібрано Катерининську церкву грецького монастиря, 1935 — церкву Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогощі) із дзвіницею, Богоявленську церкву та дзвіницю Братського монастиря. На

226. Контрактова площа.
Проект реконструкції 1976.
Аксонометрія В. Шевченко.

місці зруйнованого 1924 будинку поч. 19 ст., що належав останньому київському вітчу Киселевському, в якому в кін. 19 — на поч. 20 ст. жив Л. Шестов (Л. Шварцман) — згодом всесвітньо відомий як філософ-ідеаліст, 1933 було зведено клуб «Харчовик» (пам'ятка архітектури у стилі конструктивізму; вул. Межигірська, 2; арх. М. Шехонін). Тоді саме зведено будинок Подільського універмагу. 1934 знесено фонтан «Самсон». 1947 на східному боці площі зведено чотириповерховий адміністративний корпус над колишніми крамницями і першим ярусом знесеної дзвіниці Братського монастиря і будинок райкому компартії (№ 2). Під час прокладання лінії метрополітену пошкоджено будинок Гостиного двору поч. 19 ст. і знесено частину забудови на вул. Спаській, яка зорозово замикала північний фронт площі. На межі 1960—70-х рр. відроджується інтерес до вивчення та охорони історичного середовища Подолу, проводиться історико-архітектурна інвентаризація його забудови у межах Поштової пл. й вул. Ратманського (1972 — 74, керівник — арх. В. Шевченко). Було запропоновано відтворити церкву Богородиці Пирогощі у формах 12 ст., магістрат (17—18 ст.), фонтан «Самсон» з ротондою (18 ст.), двоповерховий Гостиний двір (поч. 19 ст., за проектом арх. Л. Руски) та реставрувати всі споруди, що містяться по периметру площі. Між Гостиним двором і Контрактовим будинком у 1976 встановлено пам'ятник Г. Сковороді (ск. І. Кавалерідзе, арх. В. Гнездилов), який навчався у Києво-Могилянській академії у 1740—50-х рр. 1979 Контракткову пл. оголошено заповідною територією міста. Протягом 1970—90-х рр. за проектом реконструкції Контрактової пл. на історичній основі відновлено двоповерховий Гостиний двір, що мав значний вплив на формування площі (1971—90, арх. В. Шевченко), фонтан «Самсон» з ротондою (1977—82, архітектори В. Шевченко, Ю. Лосицький), церкву

226. Контрактова площа. Фото 1885.

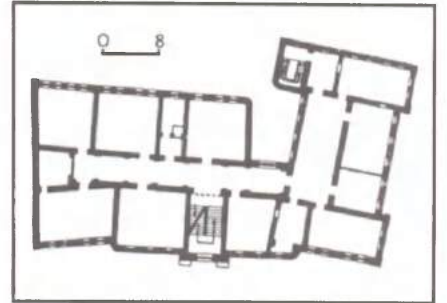
Богородиці Пирогощі (1991—97, архітектори Ю. Асєєв, В. Шевченко, М. Жариков, Р. Кухаренко, В. Отченашко), наріжний будинок з гастрономом (1980, арх. В. Шевченко), верхню частину дзвіниці Катерининського (грецького) монастиря (1996, архітектори Ю. Дмитрович, М. Стеценко). У 1984—97 реставровано Контрактовий будинок (арх. В. Шевченко). Після закінчення реставрації Контрактового будинку по північному фронту забудови площі намічено завершити відтворення ансамблю арх. В. Гесте. Інші фронти забудови склалися повністю, мають висоту в середньому три — чотири поверхи. Попри втрату інших архітектурних домінант, які ще не відновлено, площа залишається видатним містобудівним комплексом, який містить понад 10 різночасових пам'яток історії та культури (№ 2-6, 3, 10, 12; вул. Г. Сковороди, № 2; вул. Межигірська, № 1 і 2; вул. Костянтинівська, № 1/2 та 5; Андріївський узвіз, № 2/10, пам'ятник Г. Сковороді) [653].

Тетяна Трегубова, Валентина Шевченко, Григорій Щербина.

226.1. Будинок Сухоти Н. (магістрат), 19 ст. (архит., іст.). Контрактова пл., 12. На розі вул. Покровської та Контрактової пл., по лініях забудови наріжної ділянки. Складається з кількох різночасових об'єктів. Вважається, що проєкт садиби розроблений арх. А. Меленським 1804 для київського купця Назарія Сухоти. Пожежа 1811 значно пошкодила садибу, але будівлі було відновлено.

Головний будинок стояв уздовж вул. Покровської. У первісному вигляді — двоповерховий, з підвалом, цегляний, у плані прямокутний. Вуличний фасад мав лоджію з шестиколонним портиком іонічного ордера. На бічному фасаді, що виходив на площу, також був портик. Поряд, фасадом до площі, стояв одноповерховий будинок з відкритою галереєю, в якому містилися крамниця, «австерія» (ресторан), що її утримував власник садиби, а також станція кінної пошти.

1838 будинок придбано для розміщення міських установ. Тут працював ма-

226.1. Контрактова пл., 12.

226.1. План першого поверху.

гістрат, який з ліквідацією магдебурзького права виконував тільки судові функції. Одночасно з ним до 1876 тут містилася і перша Миська дума, яка відала миським господарством. Першим миським головою був купець П. Дегтерьов (з 1834). 1876 арх. О. Шіле та військовий інженер, миський арх. В. Прохоров розробили проєкт капітальної реконструкції будівлі для влаштування тут Третньої чоловічої (Подільської) гімназії. В. Прохорову було доручено керувати будівництвом, але на початку російсько-турецької війни (1877) його призвали до діючої армії, а натомість було призначено миського архітектора — В. Ніколаєва, який 1878 завершив роботу, дещо переробивши проєкт. Реконструкція полягала у надбудові над старою спорудою двох поверхів над центральною частиною, одного поверху з флангів та зведенні нового суміжного триповерхового на підвалинах об'єму, зверненого головним фасадом до площі.

Будинок цегляний, в стилі класицизму, складної у плані конфігурації — під одним дахом поєднано дві споруди, що стикаються під гострим кутом. Чотириколонний приставний портик зі спареними колонами тосканського ордера піднято на рівень третього й четвертого поверхів і завершено трикутним фронтоном. Заокруглені роги будинку, стіни другого поверху розкреслено рустом. Внутрішнє планування анфіладно-коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. Перекриття плоскі й склепінчасті.

Історія Третньої гімназії пов'язана з іменами кількох видатних осіб. 1878 її закінчив майбутній лікар-терапевт, професор Київського університету, акад. ВУАН (з 1927) Яновський Феофіл Гаврилович (1860—1928). Наприкінці 1870-х рр. тут навчався син київського підприємця Шварцман Лев Ісаакович (1866—1938), згодом всесвітньо відомий як філософ-ідеаліст Лев Шестов. На поч. 1880-х рр. Л. Шестов брав участь у політичному русі й був змушений

переїхати до Москви, де й завершив середню освіту. У 1870—80-х рр. учнем гімназії був Ратгауз Данило Максимович (1869—1937) — поет, після революції емігрант. Відгуки сучасників про його творчість суперечливі, проте найкращі вірші Д. Ратгауза були покладені на музику П. Чайковським. 1917 гімназію закінчив із золотою медаллю майбутній історик Оглоблин Олександр Петрович (1899—1992). У 1911—18 директором гімназії був Бодянский Павло Миколайович (1857—1922) — педагог і один з найкращих російських шашкистів, організатор багатьох шашкових турнірів. Перед цим працював на посаді інспектора Першої гімназії. Згадується у спогадах К. Паустовського «Повість про життя». У гімназії викладав також відомий історик, археолог Ляскоронський Василь Григорович (1859—1928). 1920 замість Третьої гімназії було відкрито трудову школу, яку згодом перетворено на середню школу № 20. У дні повстання робітників і солдатів Києва, керованого більшовиками проти Української Центральної Ради, у січні 1918 у будинку містився штаб Подільського району, який спрямовував бойові дії повстанців. Робітники Варшавської суднобудівної верфі, лісопильного, пивоварного та інших заводів і солдати частин, розташованих тут, організували три червоногвардійських загони. Один з них виступив на допомогу арсенальцям, інші два розгорнули бої на Подолі. Вони зайняли п'яту школу прапорщиків, дільницю міліції, інші об'єкти. 18 січня червоногвардійські загони захопили телеграф, Старокиївський район і дійшли до готелю «Прага» на Володимирській вул. Центральною Радою, підтягнувши військові частини, панцерники, відкинула подільські загони спочатку до Софійської пл., а пізніше, з підходом військ з боку Куренівки, — до Контрактової. Жорстокі бої відбулися в районі Андріївського узвозу, Воздвиженської, Андріївської та Александрівської вулиць, на Щекавицькій горі. На допомогу військам Центральної Ради прийшли Січові стрільці та полуботківці, які прибули з Умані. Повстання зазнало поразки.

1986 на вшанування подій 1918 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку (ск. Ф. Согоян, арх. П. Купрій).

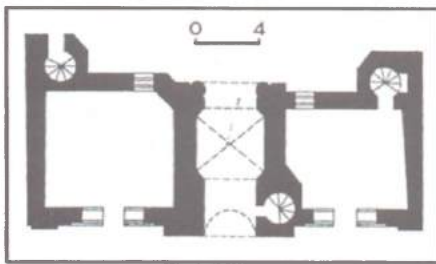
З 1981 тут містився районний Палац піонерів, нині — Будинок дитячої творчості Подільського району [654].

*Михайло Кальницький,
Каміла Колибанова,*

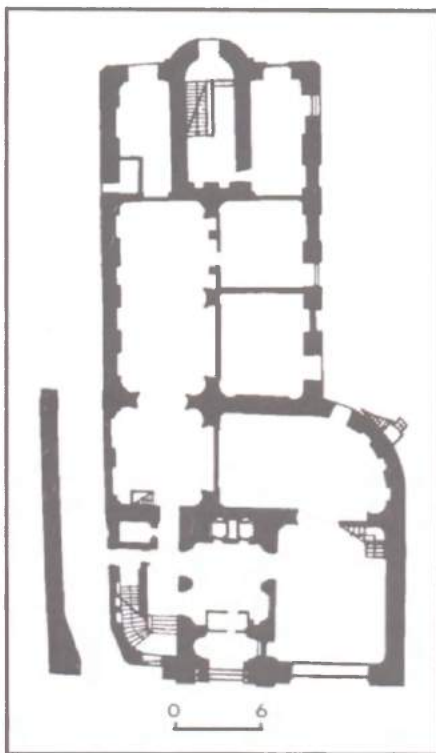
Дмитро Малаков, Оксана Щусь.

226.2. Греко-Синайський Свято-Катерининський монастир, 18 — поч. 20 ст. (архт.). Контрактова пл., 2-б. Заснований у 18 ст. грецькими колоністами, які постійно перебували в Києві з 17 ст. 1738 грецька громада збудувала у садибі, що належала купцю Астаматіосові Тіматі, дерев'яну каплицю. 1739—41 на її місці зведено в стилі українського бароко муровану трибамну церкву, що містилася позаду сучасної дзвіниці. 1748 при церкві засновано греко-синайський монастир св. Катерини. Наприкінці 19 ст. храм перебувало на одноканній.

У 2-й пол. 18 ст. на території монастиря споруджено житлові корпуси й

226.2.1. План першого ярусу дзвіниці.

226.2.2. Прибутковий будинок. План першого поверху.

226.2. Греко-Синайський Свято-Катерининський монастир. Контрактова пл., 2-б.

дзвіницю за проектом арх. І. Григоровича-Барського, яку 1914 розібрано і побудовано нову (арх. В. Ейснер). Останній був також автором розташованого поруч прибуткового конторського будинку монастиря, після зведення якого церква св. Катерини дала тріщини, й через аварійний стан її було розібрано 1929. Тоді ж знято і верхні яруси дзвіниці.

На поч. 1920-х рр. монастир було закрито. Його будівлі з 1923 використовувалися як виставочні зали для показу промислової продукції УСРР, пізніше тут розміщувалися різні державні установи.

У 1990-х рр. здійснено ремонт та реставрацію пам'яток, що збереглися [655].

Дмитро Малаков.

226.2.1. Дзвіниця, 1914 (архт.). Контрактова пл., 2-б. В ряду суцільної забудови південно-східної частини Контрактової пл., на подвір'ї колишнього монастиря. Споруджено за проектом арх. В. Ейснера замість невеликої двоярусної дзвіниці.

1929 вежу дзвіниці розібрано. Нижня частина використовувалася для виробничих потреб Київського експериментального заводу харчових машин. 1996 відтворена на всю висоту (архітектори Ю. Дмитрович, М. Стеценко) новим орендарем — Управлінням НБУ по Києву та Київській обл.

Споруда багатоярусна, цегляна, з підвалом. Нижній об'єм з арковим проїздом у центрі мав на другому поверсі теплу церкву і правив за основу для власне горішньої дзвіниці. Складається з масивного четверика цоколю, на який спирається відкритий дзвоний ярус з арковими прорізами, декорований пілястрами з усіх чотирьох боків. Вище розміщується менший за розмірами кубічний об'єм, який несе видовжений вгору підбанник з маківкою й хрестом в оточенні колон. Перекриття плоскі залізобетонні, в приміщенні церкви — зімкнене чотиригранне склепіння, вкрите ліпленням. Фасад тинькований під рифлену фактуру каменю, пофарбований у два кольори. Арковий склепінчастий проїзд декоровано колонами. Знадвору над аркою — великий еркер (апсида церкви), на флангах фасаду — симетричні виступи з внутрішніми металевими крученими сходами. Треті такі сходи ведуть до дзвонного ярусу. Композиція

фасаду центрально-осьова, вирішена з використанням засобів і форм класичистичної архітектури.

Разом з прибутковим будинком монастиря і Катерининською церквою складала урівноважену композицію, відзначену в просторі Контрактової пл. висотною частиною дзвонного ярусу. Пам'ятка характеризується високим професіоналізмом архітектурної роботи.

Дмитро Малаков,
Віталій Отченашко.

226.2.2. Прибутковий будинок, 1912 (архит.). Контракторна пл., 2-б. На лінії забудови, поряд із дзвіницею. Зведено за проектом арх. В. Ейснера як прибутковий будинок монастиря для заці на оренду під фабричні склади, банки, контори.

Цегляний, п'ятиповерховий, з підвалом та бічним проїздом на подвір'я. Перекриття плоскі, залізобетонні. Близька до Т-подібної форма плану зумовлена затисненою ділянкою забудови й сусідством Катерининської церкви.

Об'ємно-просторова композиція будинку поєднує реалізацію можливостей нових будівельних матеріалів (великі прогони бетонних перекриттів, широке стрічкове вертикальне застосування) і творчого використання стилю модерн та стилізованих форм ампірної архітектури у вирішенні головного фасаду та інтер'єра вестибюля: доричний ордер з «трофеями» в метапах та симетричні фігури Слави в оздобленні порталу головного входу, декоративні портики з вазами на рівні другого поверху, грифони й обеліски аттика (поновлені). Головний фасад тинькований, цоколь облицьовано тесаним гранітом. Будинок мав центральне опалення, вантажні та пасажирські ліфти, електричне освітлення тощо.

У забудові великої просторої площі пам'ятка виділяється внаслідок точно знайденої масштабності, виразної композиції фасаду, опрацьованості архітектурних деталей, скульптурного й декоративного оздоблення. Вважається однією з найкращих київських будівель.

1926 на базі величезної кількості зразків промислової продукції, експону-

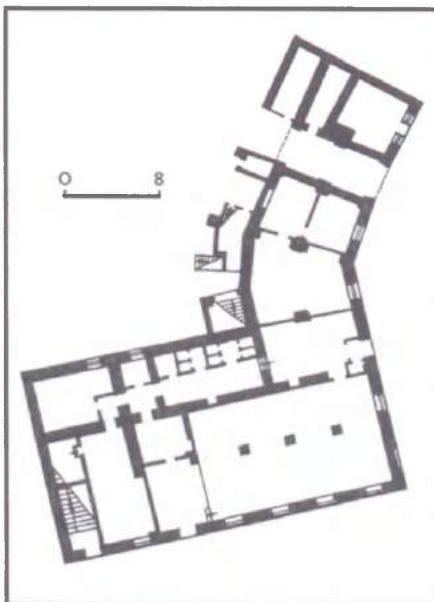

226.3. Контракторна пл., 7.

ваної на контракторному ярмарку, в приміщеннях цього будинку виник спочатку музей, згодом (1929) — Державний науково-дослідний інститут економіки, техніки й раціоналізації торгівлі. Пізніше приміщення були орендовані Київським експеримен-

226.4. Контракторна пл., 8.

226.4. План першого поверху.

тальним заводом харчових машин та іншими установами. Деякий час тут містився Театр естради й літературно-музичний театр «Діалог» (нині у Центрі мистецтв «Славутич»).

1995 здійснено реставрацію (архітектори Ю. Дмитрович, М. Стеценко) новим орендарем — Управлінням НБУ по Києву та Київській обл. [656]. Іл. див. с. 481.

Дмитро Малаков,
Віталій Отченашко.

226.3. Житловий будинок, 1798 (архит.). Контракторна пл., 7. У глибині кварталу, між вул. Флорівською та Андріївським узвозом.

Один із небагатьох цегляних будинків цивільної архітектури кін. 18 ст., що зберігся після пожежі Подолу 1811. Споруджено дворянином Л. Вишневським і його дружиною на місці цегляного будинку, який згорів 1797.

Садиба Вишневських склалася внаслідок злиття двох садибних ділянок. 12 листопада 1765 Л. Вишневський була придбана у київської жінки М. Кондратьєвої одна половина садиби, потім, 15 червня 1773, у її сина С. Кондратьєва — друга. Згодом, 3 серпня 1798, була «прикуплена» земля у І. Кушнінського. Садиба набула прямокутної форми. Містилася на допожежному провулку (назва невідомо, після перепланування Подолу зник), що виходив на Торговельну (Контракторну) пл.

Первісно будинок містився на червоній лінії забудови вулиці, був одноповерховий, у плані Т-подібний, зі склепінчастими підвалами. Мав п'ять віконних прорізів, анфіладне планування, що є характерним для класицизму. 1806 внаслідок пожежі, що спалахнула у сусідній садибі Привалова, будинок Вишневських згорів. Їхній син — Ю. Вишневський, який купив у своєї матері погорілий будинок із садибою, відновив будівлі.

У зв'язку з післяпожежним переплануванням Подолу 1812 садиба замість прямокутної набула п'ятикутної форми і прилягла безпосередньо до площі. Отже, головний фасад опинився в глибині садиби, а тильна частина будинку виявилася повернутою в бік площі. 1852 за духовним заповітом Ю. Вишневського садиба переходить у власність його дочки — вдови колезького реєстратора М. Рушковської. 1860 вона за проектом виконуючого обов'язки губернського арх. М. Іконнікова надбудувала другий поверх та здійснила ряд інших архітектурних перетворень. Зокрема, з боку площі оформлено головний фасад з рисами неокласицизму та неоренесансу: застосовано великий ордер, центральний гранчастий ризаліт оформлено відповідним декором і вікнами. Первісні стилістичні ознаки будинку втрачено. Найбільше порушила архітектуру прибудована на місці ризаліту дерев'яна галерея.

Основну історико-архітектурну цінність споруди являють первісні склепінчасті перекриття першого поверху й підвалу, що збереглися у незмінному вигляді.

На території садиби містилося ще кілька споруд, зокрема цегляні одноповерхові крамниці з арковим проїздом на подвір'я, збудовані 1818 у стилі класицизму. Їхній фрагмент існував до 1968. До знесення вони були важливим еле-

ментом формування забудови Контрактової пл. [657].

Марина Виноградова.

226.4. Житловий будинок, 1799, 1858 (архіт.). Контрактова пл., 8. На заломі червоної лінії забудови західної частини площі. Споруджений на території садиби кушнірського цеху. Містився на розі площі та провулка, назва якого невідома (внаслідок перепланування Подолу після пожежі 1811 зник). За рішенням, прийнятим 30 травня 1813 комісією з відбудови Подолу, ця садиба була надана іменитому громадянину, бургомістру Лакерді замість його старої садиби поблизу Гостиного двору, де містився двоповерховий цегляний будинок повітового училища. Відповідно до обмірів, виконаних 1857 арх. І. Штромом, будинок кушнірського цеху був типовою спорудою у стилі класицизму кін. 18 — поч. 19 ст. 10 квітня 1850 садиба переходить у володіння купця 2-ї гільдії Г. Покровського, який займався винною, бакалійною та парфумерною торгівлею. 1857 він отримав дозвіл на реконструкцію будинку за проектом арх. І. Штрёма. Проте проект не був реалізований у зв'язку з невідповідністю архітектурного додатка до фундаменту і стін існуючого будинку. Тому 1858 арх. М. Самонов розробив новий проект, ув'язаний із попередньою спорудою, який і було реалізовано. Реконструйований будинок майже повністю відповідає проекту.

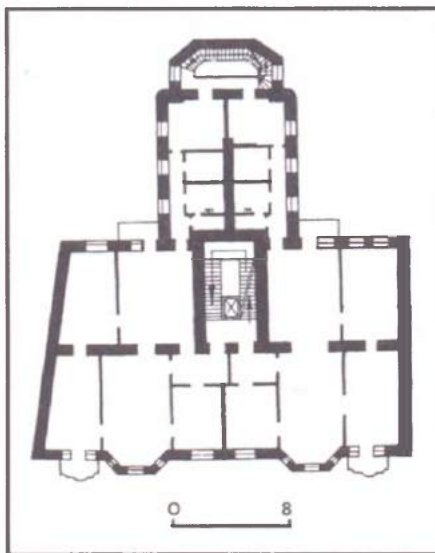
Двоповерховий, з підвалом, цегляний. Від старого будинку збереглися на першому поверсі та у підвалах склепінчасті перекриття на стовпах. Перебудову проведено у стилі пізнього класицизму. Дві частини фасаду, що виходять на Контрактову пл., майже ідентичні, хоча трохи відрізняються одна від одної за насиченістю архітектурними деталями. Стіни першого поверху покриті стрічковим рустом. Віконні та дверні прорізи — напівциркульні з архівольтами, трикутними та прямими сандриками. Між прорізами — пілястри, на першому поверсі — з діамантовим рустом, на другому — корінфського ордера. В будинку три балкони з ажурними металевими ґратами. Вінцевий та міжповерховий карнизи — складного профілю. Перший поверх спочатку призначався під крамниці. Тепер вхідні двері перетворено на вікна. Проїзд на подвір'я арковий. Інтер'єр, раніше багато оформлений ландшафтним живописом, ліпленням на опорних стовпах та плафонах, втрачено. У будинку в кін. 19 — на поч. 20 ст. містилася Київська міська безкоштовна народна читальня, заснована 1891, а також ряд мануфактурних та інших крамниць.

Споруда є невід'ємним формуючим елементом історичної забудови Контрактової пл. і являє архітектурну цінність як один із небагатьох найкращих зразків класицизму, що збереглися донині у Києві.

Тепер — на реконструкції [658].

*Марина Виноградова,
Віталій Отченашко.*

226.5. Житловий будинок, 1911 (архіт.). Контрактова пл., 10-а. На червоній лінії забудови західного боку площі. Є головним будинком садиби (у глибині подвір'я розташовані два флігелі). Споруджено на місці двоповер-

226.5. Контрактова пл., 10-а.
226.5. План четвертого поверху.

хового мурованого будинку, що був зведений наприкінці 18 ст. арх. І. Григоровичем-Барським для Григорія (Юрія) Дранчевя.

1781 цю ділянку було придбано для першої у Києві контори Асигнаційного банку, що містився тут до 1788, коли його було ліквідовано. 1789 садибу передано Малоросійському поштамту для влаштування губернської поштової контори, яка діяла тут до пожежі 1811, що завдала спорудам величезної шкоди. На поч. 20 ст. будинок належав купцю 1-ї гільдії А. Липкесу — на замковому камені арки головного входу збереглася монограма власника.

П'ятиповерховий, на підвалі, цегляний, у плані Т-подібний, з бічним проїздом на подвір'я, у стилі модерн. Перекриття плоскі. Планування секційне з двома однаковими квартирами на поверсі. Перший поверх використовувався під магазин. Головний фасад симетричний, при його обробці застосовано рваний та полірований лабрадорит,

гладенький та фактурний тиньк, пофарбування поверхні стін і характерне для модерну ліплення. В оформленні інтер'єрів квартир були використані два варіанти класицистичного оздоблення, які чергувалися по поверхах. Споруда вирізняється органічною об'ємно-просторовою композицією, високим рівнем будівельних та опоряджувальних робіт [659].

*Михайло Кальницький,
Віталій Отченашко.*

226.6. Клуб «Харчовик», 1931—33 (архіт.). Вул. Межигірська, 2. У північній частині Контрактової пл. Двома фасадами виходить на вулиці Межигірську і Г. Сковороди. Значний за призначенням і об'ємом, зведений з великим тактом стосовно навколишньої забудови і, передусім, визначних пам'яток 17—19 ст. — ансамблю Києво-Братського монастиря, Контрактового будинку та ін. Збудовано профспілкою працівників м'ясо-рибконсервної промисловості за проектом арх. М. Шехоніна.

Дво-, триповерховий, цегляний, тинькований. Театральна частина споруди, що простяглася уздовж Межигірської вул., первісно мала залу для глядачів на 1 тис. осіб, сцену з колосницьким устаткуванням і оркестровою ямою, репетиційну залу, артистичні вбиральні, кулуари, великий «карман» для декорацій. У клубній частині, розміщеній уздовж вул. Г. Сковороди, були спортивна (224,8 кв. м), лекційна та кінозала, кімната для гурткової роботи. Загальна місткість палацу — 2 тис. осіб. Під час реконструкції (у 1980 — 90-х рр.) внутрішня організація споруди зазнала змін, було реставровано фасади (арх. О. Граужис). Оригінальною сполучною ланкою між клубом і театром є круглий у плані об'єм, на першому поверсі якого — вестибуль, на другому — танцювальна зала. Ця частина споруди, увінчана банею, є центром її композиції. Якщо театр і клуб мають нові для свого часу елементи архітектури конструктивізму, то більш традиційний у зовнішньому трактуванні вестибульний об'єм є ніби віддунням навколишніх архітектурних пам'яток минулих століть.

Будівля є рідкісним зразком громадської споруди перехідного етапу від конструктивізму до радянського неокласицизму.

Тепер Центр мистецтв «Славутич», у якому з 1998 міститься Київський державний музичний театр для дітей та юнацтва [660]. Іл. див. с. 484.

Віктор Мойсеєнко.

227. КОНТРАКТОВИЙ БУДИНОК, 1815—17 (архіт., іст.). Вул. Межигірська, 1. Стоїть окремо, головним фасадом звернений до Контрактової пл. Зведено за проектом арх. В. Гесте у стилі класицизму. Керував будівництвом арх. А. Меленський. Є частиною не здійсненого до кінця проекту В. Гесте — ансамблю Громадського центру, в якому чільне місце відводилося будинку магістрату, фланкованому зі сходу Контрактовим будинком, із заходу — Поштовою конторою. Призначався для проведення контрактних ярмарків.

Двоповерховий, цегляний, з підвалами у торцевих частинах, у плані трапецієподібний, що зумовлено конфігурацією ділянки. Середні частини поверхів відведено під колонні зали: для

укладання контрактів (перший поверх), проведення зборів та концертів (другий поверх). Вхід до залів здійснювався з вестибулів. Головний вхід до будинку — з боку площі. Праворуч від нього розміщено двомаршові парадні сходи на другий поверх. Поряд з ними — сходи всередині стіни, що прямують на хори. Службові сходи — із західного боку. Будинок має симетричну композицію фасадів з портиками доричного ордеру, що акцентують їхні осі. Горизонтальність членувань підкреслюється рустуванням стін і спокійним ритмом прямокутних віконних прорізів першого поверху, які завершуються декоративними перемичками з рустів, гладенькою стіною другого поверху. Фасади мають цоколь, міжповерховий карниз та антаблемент з тригліфами у фризах портиків. Головний південний фасад з боку площі оформлений чотириколонним портиком, увінчаним трикутним фронтоном. Осі північного та західного фасадів акцентовано портиками з шести пілястрів, східного фасаду — з тричвертевих колон.

Пам'ятка дійшла до нашого часу з невеликими змінами фасадів і докорінною перебудовою інтер'єрів. Ще у процесі будівництва арх. А. Меленським були внесені зміни до проекту: не зроблено фронтон на східному фасаді, вхід до зали першого поверху зі східного боку, підвали під середньою частиною будинку. Після багатьох ремонтів і пожеж змінено профілі карнизів та капітелей, бази колон, перебудовано дах, а також інтер'єри зал. Замість 12 колон доричного ордеру у залі першого поверху в різний час (1817, 1858, 1874) встановлено 20 цегляних масивних пілонів. Інтер'єр зали другого поверху 1858 за проектом М. Самонова було повністю перероблено. 12 колон іонічного ордеру замінено 32 дерев'яними колонами еkleктичного характеру, що порушило єдність стилю споруди. Внутрішнє планування будинку змінено.

Історична значущість будинку, його досконалі форми, велике містобудівне значення дають підстави віднести цю споруду до важливих пам'яток класичистичної архітектури Києва.

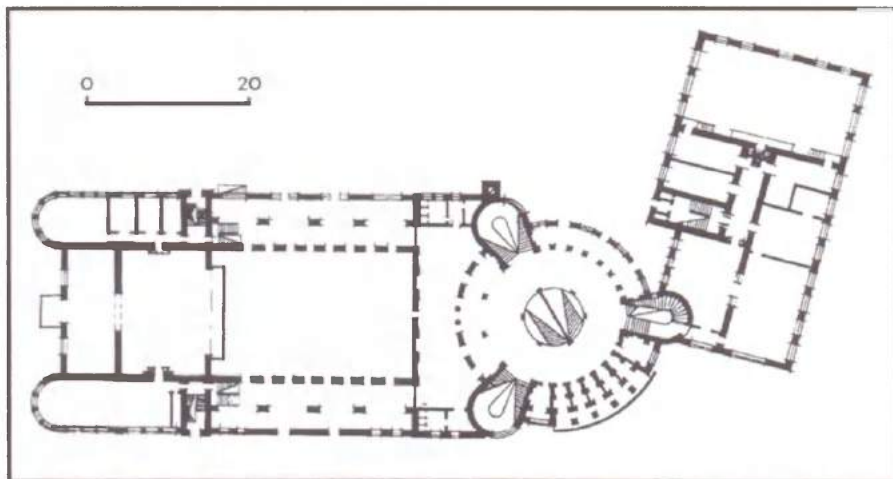
Чимало видатних подій економічного, громадського та культурного життя міста пов'язано з новим Контрактовим

будинком. Під час ярмарків, що проходили з 15 січня до 1 лютого, товари, які привозилися на продаж, розміщувалися на площі перед Гостиним двором у тимчасових балаганах, а найкращі — у Контрактовому будинку. На його верхньому поверсі торговельні крамниці стояли уздовж стін з обох боків, посередині утворювалася простора зала, де ставили лави, на яких торгові люди вели переговори про справу й укладали угоди. Весь перший поверх також було віддано під крамниці, причому з обох боків від входу у великих світих залах розміщувалися торговці з найбагатшими товарами. Усі стіни вздовж сходів знизу і до самого верху заповнювались естампами і гравюрами, а ззовні, біля входу, на колонах та в інших місцях вивішувалася велика кількість оголошень про продаж різних товарів. Контракти відкривалися зранку, а увечері, як правило, дворянство влаштовувало тут бенкет. Контрактовий будинок був для дворянства місцем проведення зібрань та виборів предводителів. З 1838, коли було засновано Будинок дворянського зібрання, Контрактовий будинок виконував роль купецького клубу. Тут влаштовувалися сільськогосподарські виставки краю (до 1880-х рр.). Закінчувалися виставки святкуванням, на

якому учасникам вручалися похвальні листи та медалі. У Контрактовому будинку відбувалися концерти, розігрувалися лотереї з благодійною метою, влаштовувалися урочісті прийоми, проходили бали та маскаради. Будинок відвідували видатні письменники, співаки, музиканти. Зокрема, на контрактах бували О. Пушкін (1821), М. Гоголь (1835), Т. Шевченко, О. де Бальзак (1847, 1849, 1850). Тут, переважно під час ярмарків, відбувалися концерти видатних артистів, зокрема виступали угорський композитор і піаніст Ф. Ліст (січень 1847), польські музиканти брати Г. та Ю. Венявські, скрипаль К. Ліпінський, бельгійський віолончеліст Ф. Серве (автор музичної п'єси «Спогади про Київ»), італійська співачка А. Каталані (1823), гастролювали італійська опера, балетні трупі з Мадрида, Варшави, польські, українські та російські театральні трупі, а також музичні капели з кріпаків. У 90-х рр. 19 ст. відбувалися вистави, організовані Київським драматичним товариством. У Контрактовому будинку під багатоголосий та різноманітний гамір ярмарку проводили свої наради 1821, 1823, 1824 і 1825 декабристи — П. Пестель, С. Волконський, М. Бестужев-Рюмін, С. Трубецької, В. Давидов та ін. Пізніше, 1828—29, під виглядом контрактів тут збиралися представники польського національно-визвольного руху.

226.6. Вул. Межигирська, 2.

226.6. План першого поверху.

В кін. 19 — на поч. 20 ст., коли у Києві вже існувала мережа культурних закладів, а діяльність Контрактового ярмарку поступово згасала, втрачає своє значення і Контрактовий будинок. Він використовується як приміщення для невідкладних потреб (притулок, шпиталь, виборча дільниця тощо).

У роки радянської влади тут працювали Торговельна академія і Торговельний музей (1926—29), основним завданням якого було ознайомлення торговельних організацій із зразками вітчизняних та експортних товарів, пізніше — різні технічні училища, дирекція Театру естради.

1925 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку на пошанування декабристів з барельєфними портретами п'яти страчених декабристів (ск. Б. Кратко).

1998 закінчено реставрацію будинку (автор проекту — В. Шевченко) з улаш-

туванням трикутного фронтона на східному фасаді згідно з первісним проектом.

1998 на фасаді відкрито меморіальну дошку Ференцу Лісту (ск. Ю. Багаліка, арх. Я. Біг).

Тепер — Українська міжбанківська валютна біржа [661]. *Тамара Лазанська, Валентина Шевченко.*

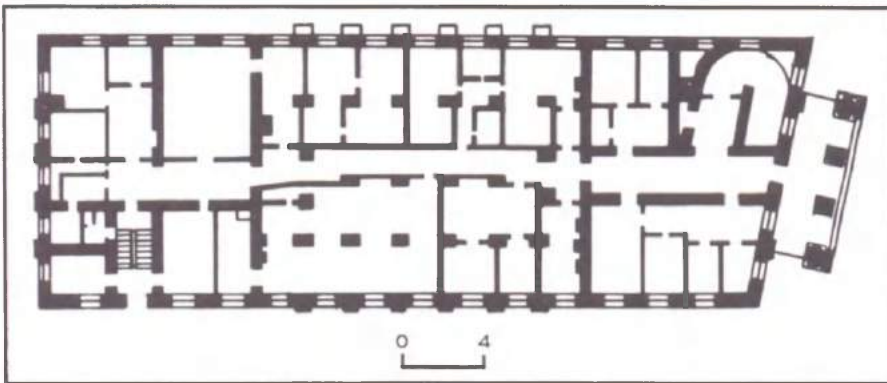
228. КОПИРІВ КІНЕЦЬ, 10—13 ст. (археол.). Локалізується в районі Кудрявських схилів, Глибочиці, Вознесенського узвозу (від Львівської плавдож вул. Артема в межах вул. Обсерваторної, території Української академії мистецтва, лікєро-горілчаного заводу, станції захисту рослин). Займає площу бл. 40 га. Досліджували П. Лашкарів — 1878, М. Каргер — 1947, П. Толочко, Ю. Асєєв, В. Дяденко, А. Кубишев, Ю. Болтрик — 1964—68, Я. Боровський — 1974, 1985—86, І. Мовчан, Я. Боровський — 1990—91. Згадується в літописах під 1121, 1140, 1147, 1150, 1151, 1162, 1202. Був густонаселеним ремісничо-торговельним посадом, що прилягав до північно-західної частини «міста Ярослава» відразу за Жидівською (пізніше Львівська) західною брамою, тягнувся вздовж гірської гряди в напрямку Глибочицького узвозу, займав територію мисоподібного плато. Потужний культурний шар насичений матеріалами киево-руського часу, залишками жител, господарських будівель, мурованих соборів. Значно пошкоджений забудовою 19 ст. З 10 ст. Копирів кінець мав потужну мережу оборонних споруд, для якої використано природний

те, що він був каплицею ремісничо-торговельного посаду або великого боярського двору. Матеріали часів Київської Русі — кераміка, скляні браслети, монети, хрестики — відомі на території Копиревого кінця з 70-х рр. 19 ст. Особливо цінною знахідкою є скарб з 120 срібних монет князя Володимира (знайдено 1878 на території садиби А. Кушнірової на Вознесенському узвозі). Розкопки на різних ділянках Копиревого кінця надали численний матеріал 10—13 ст. та засвідчили, що даний район зростає і розвивався водночас із центральною частиною Києва.

Дослідженнями культурного шару на

227. Вул. Межигірська, 1.

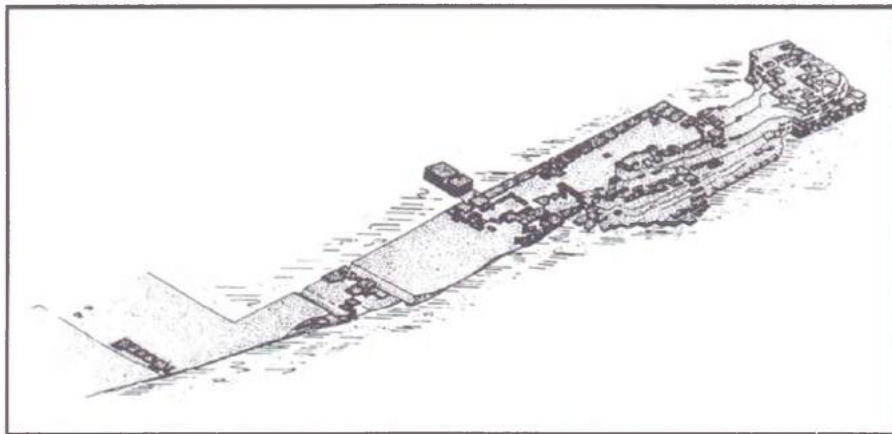
227. План першого поверху.

рельєф місцевості. Фортифікаційні укріплення, досліджені в районі Киянівського пров., склалися з валу і рову. Рів мав трикутний профіль — завширшки 4,5 м, завглибшки до 5 м, нахил стін — 50°. Загальна висота оборонних споруд в цьому місці мала досягати 10 м. Аналогічні укріплення досліджено на Львівській пл., на розі вулиць Петрівської та Смирнова-Ласточкина (кол. Вознесенський узвіз). На Копиревому кінці містився монастир св. Симеона. Із залишками монастиря ототожнюються фундаменти храмів 11 ст., які досліджено на розі вул. Смирнова-Ласточкина і Киянівського пров. — на території садиби Української академії мистецтва. Храм 12 ст., що розташований нижче, співвідносять із церквою св. Іоанна. Четвертий храм, що датується 12 — поч. 13 ст., досліджено на території садиби № 9 у Несторівському пров.

Невеликі розміри храму свідчать про

228.2. Залишки церкви 12—13 ст.
Несторівський пров., 9.
Аксометрія.

ця розташовувалися окремими дворами, відгородженими дерев'яними частоколами. Напрямок і характер вулиць залежав від напрямку і характеру ярів, які виходили до Глибочицького яру.

Матеріали розкопок останніх років зберігаються в Інституті археології НАНУ [662].

228.1. Церква, 11 ст. (археол.). На території Української академії мистецтва (вул. Смирнова-Ласточкина, 20). Дослідив М. Каргер 1947. Рови стрічкового фундаменту, що збереглися, дали можливість повністю встановити план стародавньої споруди. Являла собою невеликий тринавний шестистовпний храм з трьома апсидами. Характерною конструктивною особливістю фундаментів є наявність дерев'яних субструкцій, укладених по дну фундаментних ровів. Стіни вимуровано в техніці змішаного мурування, характерного для київської архітектури 11 ст. Встановлено, що церква не мала вежі для входу на хори, піднімалися туди східцями, влаштованими в товщі західної стіни. Судячи з великої кількості фрескового тиньку, стіни були розписані в техніці фрески. Знахідки не збереглися [663].

228.2. Церква, 12—13 ст. (археол.). На території Копиревого кінця (Несторівський пров., 9). Дослідив П. Толочко 1967. Церква мала невеликі розміри, довжина південної стіни — 11,4 м,

229. Костянтинівська вулиця.
План забудови.

ширину не встановлено. Східна частина будівлі була зведена на місці запланованого в 11 ст. яру. Храм триапсидний, бічні апсида без зовнішніх виступів, не мав стрічкових внутрішніх фундаментів, що свідчить про відсутність стовпів. Перекриття, очевидно, формувалося зі складної системи ступінчастих склепінь, фасади мали трилопатеві завершення. Особливістю храму є використання для мурування фундаментів і стін різноманітних типів цегли: товстої малоформатної плінфи (31×21×4,5 см) і товстої брущатки («литовки») з канелюрами і без них (25×11×9 см). Другий вид цегли датується кін. 12 — поч. 13 ст. Фігурна плінфа не застосована в муруванні, апсида споруджено за допомогою своєрідного розкладання прямокутної плінфи. Внутрішні стіни храму було розписано в техніці фрески. Під час розкопок знайдено кераміку 12—13 ст., уламки скляних браслетів, шиферні прясельця, шматки шиферу. Досліджена церква була, вочевидь, або скромною каплицею ремісничо-торговельного посаду, або божницею феодала (боярина, воеводи) на його дворі. Знахідки не збереглися. Матеріали обстеження зберігаються в Інституті археології НАН України [664].

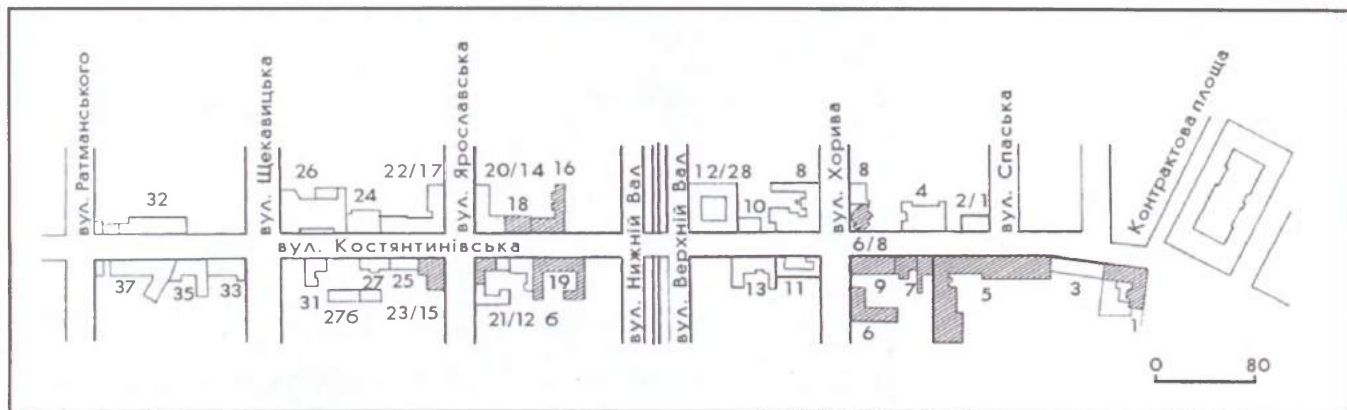
Іван Мовчан.

229. КОСТЯНТИНІВСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Від Контрактової пл. до вул. Заводської. Одна з найдавніших вулиць міста. Перша відома назва — Царекостянтинівська, від церкви Константина і Єлени 18 ст., що містилася на розі вулиць Костянтинівської і Фрунзе (частково зруйнована у 1930-і рр.). З 30-х рр. 19 ст. — Кирилівська вул. (як шлях до

Кирилівського монастиря), з 1869 — сучасна назва. 1926—58 мала назву вул. Шолом-Алейхема. Трасована на поч. 19 ст. у зв'язку з переплануванням Подолу після пожежі 1811. Частково замінила, а також дублювала Кирилівську вул. (пізніше — вул. Фрунзе), що раніше була безпосередньо зв'язана з Контрактовою пл. Відповідно до плану арх. В. Гесте, реалізованого арх. А. Меленським, забудова здійснювалася по червоних лініях кварталів одно-, двоповерховими будинками, розміщеними на прямокутних ділянках. У кін. 19 — на поч. 20 ст. на зміну малоповерховим будинкам приходять три-, п'ятиповерхові, периметрально розташовані вздовж кварталів. Найдавніший будинок на вулиці, який зберігся під час перепланування Подолу, — т. зв. будинок Петра I, зведений на межі 17—18 ст. у стилі українського бароко (№ 6/8). На початку вулиці (у районі Контрактової пл.) домінує будинок колишньої духовної семінарії (№ 5), вирішений у формах пізнього класицизму. Близькими до нього за стилем і масштабом є житлові будинки № 2/1, 7, 11/13, будинок колишнього повітового училища (№ 9).

Перехідний період від класицизму до еkleктизму позначився на малоповерхових житлових будинках серед. 19 ст. — № 18, 21/12, декор яких значною мірою вже вільний від класицистичних канонів. Цікавими об'єктами кін. 19 — поч. 20 ст. є житлові будинки № 16 (цегляний стиль), № 19 (еклектизм), № 1/2 і № 24 (модерн) та ін. Стиль конструктивізму представлений кінотеатром «Жовтень» (1930-і рр., арх. В. Риков). На відміну від інших трас Подолу, що зберегли висотний масштаб, близький до пізньосередньовічного, Костянтинівська вул. з великою кількістю чотири-, п'ятиповерхових будинків має просторові характеристики, властиві вулицям капіталістичного періоду.

На вулиці розташовано кілька відомих пам'яток історії. Серед них — будинок № 6/8, пов'язаний з історією київського магістрату, що потребує подальшого вивчення. У цьому будинку на поч. 19 ст. протягом кількох років утримувався як божевільний композитор, скрипаль, диригент А. Ведель; з кін. 19 ст. до 1917 містився відомий благодійний заклад — Олександрівський дитячий притулок; пізніше проживав засновник київської терапевтичної школи Ф. Яновський. На Костянтинівській вул., 5 майже 90 років діяла духовна семінарія, яка підготу-

229.1. Вул. Костянтинівська, 5.

вала не одне покоління священиків, філософів, словесників, ушлавлених представників національної культури. В їх числі — композитор і співак С. Гулак-Артемівський, письменник І. Не-чуй-Левицький, композитор, диригент К. Стеценко та ін. Садиба № 9/6 — повітового дворянського училища — також пов'язана з діяльністю видатних діячів української культури, які створили тут і підтримували першу недільну школу. Серед них — Т. Шевченко, М. Драгоманов, Я. Бекман, М. Муравський, М. Пирогов, П. Павлов та ін. У будинку № 20 у період Великої Вітчизняної війни діяла друкарня підпільної партійної організації «Смерть німецьким окупантам».

Історико-культурна значущість вулиці визначила її як комплексну пам'ятку [665].

Григорій Щербина.

229.1. Духовна семінарія, 1828—30 (архит., іст.). Вул. Костянтинівська, 5. На червоній лінії забудови вулиці.

Споруда триповерхова, з підвалом, цегляна, тинькована, у плані Г-подібна. Перекриття в підвалі склепінчасті, на першому — третьому поверхах — плоскі. Планування коридорне. Архітектура будинку витримана у формах пізнього класицизму. Симетрично-осьова композиція головного фасаду підкреслена пілястрами великого ордеру й уступчастим фронтоном по центру. Збереглася права в'їзна брама із закладеним арковим проїздом.

Київську духовну семінарію відкрито 1817 на основі реорганізованої Києво-Могилянської академії. З 1819 існувала як самостійний навчальний заклад для підготовки священиків. До 1828 містилася в академічному будинку бурси при Братському Богоявленському монастирі на вул. Набережно-Хрещатицькій, 27. Будинок семінарії зведено в садибі Петропавлівського монастиря, що згорів 1811. Крім триповерхового навчального корпусу, було споруджено одноповерховий флігель для кухні, ідальні й комори, що містився вздовж північної межі ділянки з невеликим відступом. У 1830 семінарії було передано церкву Петропавлівського монастиря. До комплексу входили також лікарня і будинок ректора (на Притисько-Микільській вул.). Семінарське подвір'я мало в'їзди:

229.2. Вул. Костянтинівська, 1/2.
229.2. План першого поверху.

один — від церкви Богородиці Пирогощі й два — з Кирилівської вул. (тепер Костянтинівська) — ліворуч і праворуч від навчального корпусу. 1871 семінарія придбала у вдови надвірного радника Є. Смородиного садибу. 1874—76 тут проведено будівельні роботи: до головного корпусу добудовано другу половину (арх. М. Іконников), надбудовано другий поверх у флігелі і з'єднано його з головним корпусом, розширено ідальню, здійснено внутрішню перебудову бібліотеки, влаштовано огорожу між новим корпусом і сусідньою садибою, проведено газо- і водопровід. 1899—1901 зведено новий будинок на Копиревому кінці (тепер Українська академія мистецтва). Стару споруду з садибою придбало духовництво єпархії, сюди були переведені Києво-Подільське й Богуславське духовні училища. На першому поверсі навчального корпусу семінарії містилися три квартири викладачів, дві житлові кімнати для учнів, а також дев'ять кімнат на третьому поверсі (на 11—18 осіб). Тут проживали казеннокошті й напівказенні учні, інші мешкали у найманих квартирах.

Духовна семінарія підлягала Київській духовній академії через зовнішнє академічне управління, зі свого боку вона контролювала духовні училища на території єпархії. Навчання тривало 6 років (4 — загальна освіта, 2 — богословська). Готували не лише священиків, а й богословів, словесників, філософів. На курсі навчалось бл. 150 учнів. 1896 Міністерство освіти дало дозвіл випускникам духовних семінарій вступати у деякі університети.

Публічні екзамени в семінарії відвідував митрополит Київський і Галицький Євгеній (Болховітінов Євфимій Олексійович; 1767—1837) — історик, археолог, краєзнавець і бібліограф. У духовній семінарії навчалося чимало відомих діячів культури: у 1835—38 — Гулак-Артемівський Семен Степанович (справж. — Артемівський; 1813—73) — композитор, співак, актор, котрого як кращого співака хору семінарії запросив 1838 композитор М. Глінка до Придворної співацької

капели у Петербурзі; 1853—58 — Нечуй-Левицький Іван Семенович (справж. — Левицький; 1838—1918) — письменник; 1903 семінарію закінчив Стеценко Кирило Григорович (1882—1922) — композитор, хоровий диригент, музично-громадський діяч, священик; 1891—96 — Єфремов Сергій Олександрович — літературознавець, політичний діяч.

У радянський час навчальний заклад було ліквідовано, у 1920-х рр. будинок передано Спілці водників і розміщено її клуб. Тепер споруда належить Національній гвардії України [666].

*Віталій Отченашко,
Лариса Федорова.*

229.2. Житловий будинок, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Костянтинівська, 1/2. На перетині вулиць Костянтинівської та Флорівської. Відіграє значну роль в утворенні фронту забудови західного боку Контрактової пл. З 1890 ділянка належала Т. Губанову. Існуючий будинок зведено у стилі модерн як прибутковий для сім'ї власника.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, двосекційний. Композиція головного фасаду з боку вул. Костянтинівської асиметрична. Вхід виділено ризалітом з різноманітними за формою віконними прорізами сходової клітки й підкреслено фронтоном з круглим горищним прорізом. На першому поверсі праворуч і ліворуч по три вітрини, на решті поверхів — ритмічний ряд прямокутних віконних прорізів. Простінки четвертого поверху декоровано круглими розетками з трьома модерністськими тягами. Площину зрізаного рогу будинку займає еркер з двома балконами на третьому і четвертому поверхах. Композиція фасаду з боку Контрактової пл. асиметрична відносно осі дворового проїзду і дверного отвору, облямованого рустованими пілястрами. Високий цегляний карниз декоровано стилізованими модульонами.

Тепер на першому поверсі торговельні установи [667]. Іл. див. с. 487.

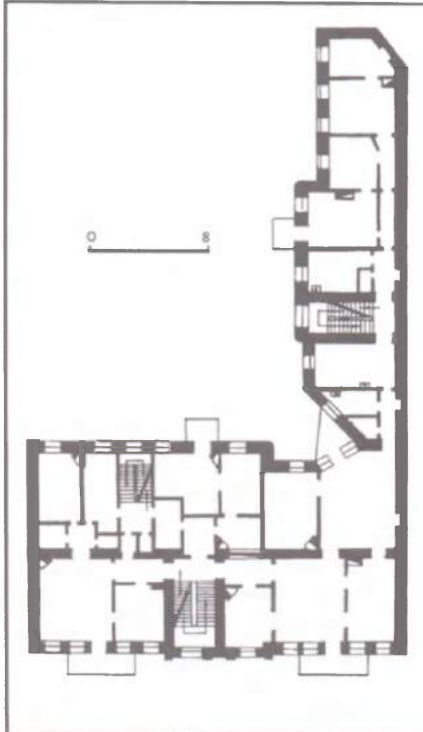
Лариса Толочко.

229.3. Вул. Костянтинівська, 7.

229.4. Вул. Костянтинівська, 16.

229.4. План третього поверху.

229.3. Житловий будинок, 1860 (архіт.). Вул. Костянтинівська, 7. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено за проектом арх. Ф. Голованова у стилі пізнього класицизму тодішньою власницею садиби, дружиною київського купця 3-ї гільдії О. Кисловою. Спочатку планувався одноповерховим з крамницями на першому поверсі й житловою мансардою, але при спорудженні замість мансарди за доопрацьованим проектом того ж архітектора було збудовано повноцінний другий поверх.

Двоповерховий, цегляний. На кожному поверсі по дев'ять прорізів: на першому поверсі тепер замість аркових входів і вітрин крамниць влаштовано вікна; на другому всі прорізи віконні, за винятком центральної частини, де над проїздом на подвір'я міститься балкон. Частина еkleктичного архітектурного декору збереглася: стрілочасті перемички, прямі сандрики, фільонча сті підвіконні ніші. Цегляний парапет втрачено [668].

Марина Виноградова

229.4. Житловий будинок, 1899 (архіт.). Вул. Костянтинівська, 16. Єдиний уцілілий будинок садиби, що виходить головним фасадом на червону лінію забудови вулиці. Зведено як прибутковий. У 1980-х рр. виконано капітальний ремонт. Первісне планування оздоблення приміщень, крім сходів не збереглося. Проїзд на подвір'я по ряд з головними сходами ліквідовано.

Чотириповерховий, з підвалом, цегляний, секційний. Композиція головного фасаду симетрична, з виділеним центром, архітектура якого характерна для київського ренесансу. Помітною особливістю оформлення фасаду є вкомпоновані у ніші другого, третього і четвертого поверхів і розміщені по осі будинку лінії декоративні деталі — картуш, вензель з датою зведення будинку і погруддя О. Пушкіна (встановлено, імовірно, через те, що будинок зведено з нагоди 100-річчя від дня народження поета).

Будинок — пам'ятка періоду еkleктизму.

Віталій Отченашко

229.5. Житловий будинок, серед. 19 ст (архіт.). Вул. Костянтинівська, 18. На червоній лінії забудови вулиці. Первісний об'єм зведено у серед. 19 ст. з типовим проектом № 1, спочатку дерев'яний, одноповерховий, на цегляному цокольному поверсі. 1872 розширено вхідним тамбуром зі сходами і перобудовано із спорудженням цегляного другого поверху на замовлення дружини офіцера Г. Казанської (в другому шлюбі — Горська). У 1990-х рр. будинок капітально відремонтовано і збереженням фасаду. Первісно в глибині ділянки по її периметру містилися цегляні й дерев'яні службові будівлі, в одній з яких був невеликий миловарний завод (не збереглися).

Двоповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Симетрична композиція фасаду й архітектурні деталі вирішені у формах пізнього класицизму. Оздоблення фасаду стримане: карнизи першого й другого поверхів чітко членують його на яруси, віконні прорізи обрамлено сухариками, вінцем вертикальних членувань слугують ланцюжок рустів, імітованих цегляною кладкою. Із затилля були дерев'яні галереї (пізніше закладені).

Будинок є характерною спорудою доби пізнього класицизму в Києві [669].

*Олена Авраменко,
Михайло Кальницький.*

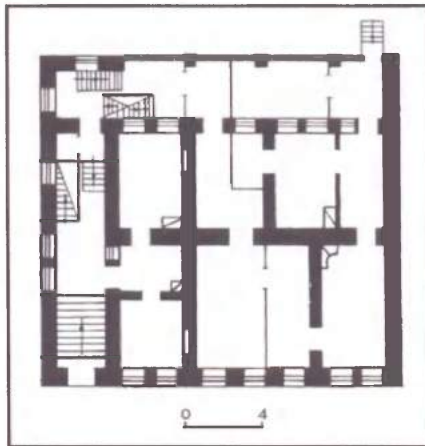
229.6. Житловий будинок, 1898, 1913 (архіт.). Вул. Костянтинівська, 19. На червоній лінії забудови вулиці. Зведено за проектом арх. М. Казанського купцем 1-ї гільдії С. Капником на місці дерев'яного будинку.

Первісно триповерховий, цегляний. 1913 у єдиному стилі з попереднім проектом надбудовано ще один (четвертий) поверх. Дах двосхилий. Планування секційне. Займає всю ширину садиби і має витягнуте вглибину крило з правого боку. Пишно декорований архітектурними деталями, запозиченими з різних епох, що характерно для еkleктизму: напівциркульні спарені вікна на другому поверсі чергуються з прямокутними, підвіконні простінки профільовані, пілястри фігурні, архітрав складний, фриз із двома видами орнаментів, карниз розкріпований, над ним — два аттики й невеликі бані, вздовж даху — металевий парапет з тумбочками. На другому і третьому поверхах — по три симетрично розташовані балкони з ажурною металевою огорожею. В оформленні фасаду використано великий ордер — пілястри двох видів: чотири в центральній частині з капітелями коринфського ордеру, дві бічні — фільовчасті. Фасад поділено міжповерховими карнизними поясами та підвіконними тягами. Вікна пишно декоровано: ніші, фільонки, колони, архівольти, складні фігурні листви. На нижньому поверсі — магазинні вітрини з вхідними дверима в центрі. Парадний під'їзд (праворуч) і проїзд на подвір'я (симетрично ліворуч) — з архівольтами.

Будинок — характерний зразок архітектури еkleктизму кін. 19 — поч. 20 ст., є важливим елементом формування містобудівного середовища однієї з центральних вулиць Подолу [670].

Марина Виноградова.

229.7. Житловий будинок, 1858 (архіт.). Вул. Костянтинівська, 21/12. На червоній лінії забудови вулиці; є частиною садибного комплексу на розі вул. Ярославської. Зведено за проектом арх. М. Самонова у стилі пізнього класицизму.

229.5. Вул. Костянтинівська, 18.
229.5. План першого поверху до реконструкції.

229.6. Вул. Костянтинівська, 19.

Двоповерховий, з підвалом, цегляний, у плані Г-подібний. Композиція фасаду симетрична, центральну вісь виділено розкріповкою і завершенням у вигляді металевої балюстради. Площина чолової стіни розчленована на рівні першого поверху рустами, на рівні другого — пілястрами тосканського ордеру (проектом передбачалися пілястри коринфського ордеру). Напівциркульні вікна другого поверху обрамлено профільованими листвами й увінчано прямими сандриками. Порушує стиль карниз, зроблений у вигляді машикулів. Перший поверх був відведений під торговельні приміщення, другий — під житлові (цей функціональний розподіл зберігся й дотепер). 1871, 1881 і 1901 проводилися невеликі перебудови, у т. ч. з тильного боку надбудовано мансарду. 1881 з боку вул. Ярославської на території садиби зведено новий двоповерховий наріжний будинок (арх. А. Геккер). Пам'ятка, що добре зберегла первісний вигляд, являє інтерес як одна з найдавніших споруд забудови цієї частини вулиці [671].
Іл. див. с. 490.

Михайло Кальницький.

229.8. Житловий будинок, 1897 (архіт.). Вул. Костянтинівська, 23/15. На розі з вул. Ярославською, на червоних лініях забудови вулиці. Збудовано на замовлення підприємця Г. Зівали. Автор арх. К. Шиман, будівництво проводилося за участю арх. С. Рикачова. Триповерховий, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Фасади оформлено з пишністю, характерною для творчої манери К. Шимана. Найбільш ефектно декоровано скошений ріг будинку, фланкований тричвертевними колонами коринфського ордеру. З обох боків до нього прилягають пари вікон, об'єднаних на верхньому поверсі еліптичними арками. Наріжна частина будинку завершувалася складним карнизом й оригінальною вежею, що нагадувала будови європейського бароко (пізніше втрачено). Широко використано ліпні орнаменти. Перший поверх будинку був зайнятий крамницями, на другому й третьому містилися розкішно оздоблені житлові приміщення. На поч. 1990-х рр. проводив-

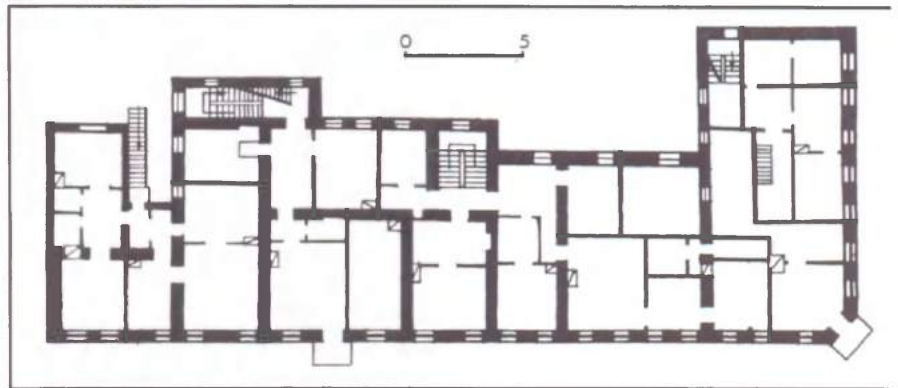
229.7. Вул. Костянтинівська, 21/12.
229.7. План другого поверху.

ся капітальний ремонт будинку, під час якого повністю зникли первісні інтер'єри, замінено перекриття. Наріжну вежу було відновлено у спрощеному вигляді. Фасади відреставровано. Будинок являє інтерес як яскравий зразок прибуткового домобудівництва кін. 19 ст. [672].

Михайло Кальницький.

229.9. Житловий будинок рубежу 17—18 ст., в якому перебував Ведель А. Л., проживав Яновський Ф. Г. (архит., іст.). Вул. Костянтинівська, 6/8. На перетині вулиць Костянтинівської і Хорива. Розміщення будинку під кутом до лінії забудови теперішніх вулиць відповідає стародавньому плануванню Подолу (до пожежі 1811). Зведено у садибі, яка з 1663 належала сім'ї Биковських (Биковичів). Власник садиби Ян Бикович — вїт київського магістрату (1687—99) — володів на Подолі багатьма дворами, крамницями, ставком з млином, землями вздовж р. Глибочиця та на горі Щекавиці. Будинок було споруджено, ймовірно, в кін. 17 (не раніше 1696) — на поч. 18 ст., у період активного мурованого будівництва у Ки-

229.8. Вул. Костянтинівська, 23/15.

єві. Деякі дослідники датують його 1740-ми рр.

Згідно з останніми дослідженнями, первісно будинок був двоповерховий, у плані Г-подібний, з підвалом та двома круглими вежоподібними наріжними об'ємами. Усі приміщення перекривалися склепіннями. У 2-й пол. 18 ст. із західного боку зроблено двоповерхову прибудову, між вежами і на вхідному ризаліті з півдня влаштовано відкриті аркади у барокових формах, близьких за стилістикою до творчості арх. І. Григоровича-Барського. У 80-х рр. 19 ст. розібрано склепіння. У серед. 1970-х рр.

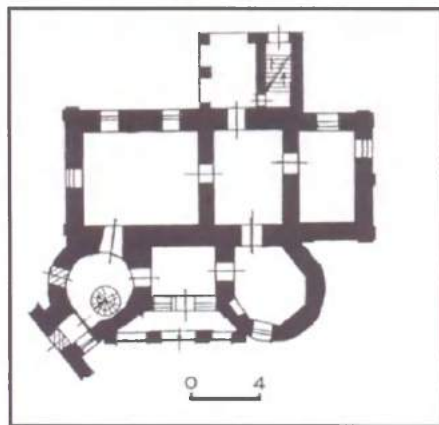
на основі натурних досліджень виконано реставрацію будинку (арх. В. Цяук). Відбудовано в об'ємі, що сформувався у 2-й пол. 18 ст. з відновленням на фасадах віконних лиштв первісного періоду, близьких за трактовкою до оздоблення фасадів пам'яток Наддніпрянщини та Лівобережжя рубежу 17—18 ст.

Двоповерховий, з підвалом, цегляний тинькований. Окремі приміщення перекрито циліндричними склепіннями дах вальмовий, критий залізом. Асиметричний за композицією, розрахований на огляд з усіх боків. Будівля складається з кількох приміщень, з'єднаних анфіладно, входи — з півночі та півдня, кручені сходи займають північно-східну вежу. Мальовничого вигляду будинку надає різноманітність фасадів. Північний оформлено двоярус-

ною трипрогінною арковою лоджією, що має опори у вигляді пілонів на першому поверсі та приземкуватих коло спрощеного композитного ордера — на другому. Аналогічну двопрогінну аркаду використано у вирішенні відкритої тераси над південним вхідним ризалітом, увінчаним дерев'яним фронтоном (первісна форма втрачена). Масивні стіни основного об'єму розчленовано невеликими вікнами без обрамлень та двоярусними лопатками. На східному крилі південного фасаду вікна та ніші обрамлені листвами з лучковими (на першому поверсі) трикутними (на другому поверсі) сандриками, що відтворюють декор рубежу 17—18 ст. Споруду увінчує антаблемент, що складається з гладенького фриза та масивного карниза. Пам'ятка — найдавніший з житлових будинків Києва, що зберігся, має оригінальну об'ємно-просторову композицію, яка відтворює риси оборонних споруд.

З будинком пов'язана легенда, згідно з якою тут у серпні 1706 та січні 1707 зупинявся російський цар Петро коли приїздив до Києва в зв'язку з будівництвом Печерської фортеці (документально не підтверджено).

1780 його власники — Л. та Д. Биковські продали своє нерухоме майно разом з цим будинком Київському магістрату, який у 90-і рр. після ремонту розмістив тут гамівний будинок. З 1792 у ньому утримувався відставний капітан Ведель Артемій Лук'янович (1767—1808) — композитор, співак, скрипаль, віртуоз, хоровий диригент, заарештований за сфальсифікованим політичним звинуваченням та без суду, без доказів будь-якої провини оголошени

229.9. Вул. Костянтинівська, 6/8.
229.9. План першого поверху.

психічно хворим. Імовірно, 1803 переведений разом із закладом до Кирилівської лікарні.

Значної шкоди будинку завдала пожежа 1811. Ремонт і перебудову було проведено тільки у 1817—20, після чого в ньому розмістилося Подільське парафіяльне училище, яке проіснувало тут до кінця 60-х рр. 19 ст.

У 70-х рр. 19 ст. у будинку жив Яновський Феофіл Гаврилович (1860—1928) — майбутній лікар, професор, завідувач кафедри госпітальної терапевтичної клініки медичного факультету Київського університету св. Володимира. Лікар мав велику популярність серед населення завдяки безкоштовному лікуванню бідняків.

Відповідно до плану 1879 в будинку розміщувалися казарми, з 1886 до 1917 — Олександрівський дитячий притулок. Одним із директорів і лікарів притулку був І. Воскресенський. Після 1917 житловий будинок. 1978 переданий Музею історії м. Києва [673].

Таїсія Новосельська,

Віталій Отченашко.

229.10. Садиба повітового дворянського училища 19 ст., в якій містилася перша недільна школа (архит., іст.). Вул. Костянтинівська, 9, Хорива, 6. На розі вулиць Хорива та Костянтинівської.

Складається з головного корпусу і флігеля. Головний корпус (первісно двоповерховий) збудовано 1832 за проектом арх. П. Дубровського для губернського секретаря К. Доливо-Блотницького на території садиби, придбаної частинами: 1813 — у військового товариша П. Масловича та 1818 — у київської міщанки Г. Науменко. 1835 садибу разом із будинком було продано для відкритого у Києві на Подолі дворянського повітового училища. 1897 будинок капітально перебудовано з пристосуванням під початкову комерційну школу (арх. М. Казанський), в радянський час надбудовано третій поверх.

Фасадний будинок. Триповерховий, цегляний, прямокутний у плані, довгим боком зорієнтований вздовж вул. Костянтинівської.

Має плоскі перекриття і вальмовий дах. До коридору, який розміщено по поздовжній осі будинку, по обидва боки прилягають класні кімнати. Вестибюль і сходи зміщені у бік перетину вулиць. Первісний об'єм вирішено у стилі класицизму. Характерною для цього стилю є обробка першого поверху під руст, прості за рисунком міжповерхові тяги і сандрики-полички над вікнами другого поверху. Роль композиційного акценту головного фасаду

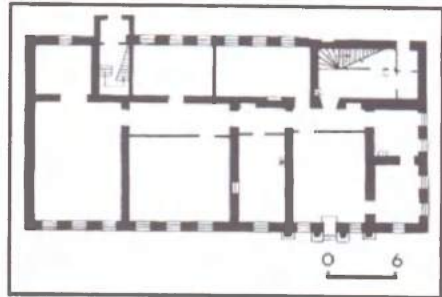
відіграє портик тосканського ордера при вході, який складається з тричвертєвих колон і пілястрів по всій висоті старого корпусу. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося. Під корпусом училища розміщено склепінчастий підвал. Добудова третього поверху спотворила первісну архітектуру споруди. Будинок відіграє істотну роль в ансамблі вул. Костянтинівської і входить до комплексу пам'яток Подолу. **Флігель** (вул. Хорива, 6). Входив до садиби повітового дворянського училища навчального корпусу, збудований у 1-й пол. 19 ст. з використанням елементів стилю класицизму.

Двоповерховий, з підвалом, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Перекриття плоскі по дерев'яних балках. Архітектура будинку вирізняється спрощеним вирішенням фасадів. Характерний зразок житлової архітектури Подолу цього періоду.

11 жовтня 1859 на базі повітового училища у садибі було відкрито першу в Росії безкоштовну недільну школу для навчання робітників, ремісників і селян основам писемності та лічби. Ініціатива створення таких навчальних закладів у Києві належала проф. університету П. Павлову і студентам Я. Бекману, Ф. Вороніну, М. Драгоманову, М. Муравському та ін. 17 студентів університету були першими викладачами школи. Великої допомоги в організації цієї та інших недільних шкіл у місті надав попечитель Київського навчального округу М. Пирогов, який добився у влади дозволу на її відкриття. Завідування і нагляд над школою було доручено проф. П. Павлову і штатному доглядачеві повітового училища І. Слепушкіну.

229.10. Вул. Костянтинівська, 9, Хорива, 6.

229.10. План першого поверху.

Заняття у школі відбувалися у неділю і в святкові дні з 11 до 14 год. Учні в віці від 12 до 30 років відповідно до їхніх знань розподілили на два класи: нижчий, що складався з двох відділень, і вищий. Навчали грамоти, письма, арифметики, малювання, креслення. Викладали російською та українською мовами. Число учнів досягло 149. Учням видавалися папір, олівці, аспидні дошки, підручники. Була невелика бібліотека, серед книг — твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників. Школа утримувалася на добровільні пожертви громадськості міста та викладачів університету. Крім того, студенти вшаштовували на користь недільних шкіл платні музичні вечори.

Ідею створення недільних шкіл гаряче підтримав Т. Шевченко, який у серпні 1859 деякий час жив у Києві. Він відвідував свого друга, вчителя малювання повітового училища О. Сенчила-Стефановського, який проживав у будинку училища. Тут Т. Шевченко зустрічався зі студентами, організаторами недільної школи. На допомогу їй 1860 Т. Шевченко надіслав з Петербурга 50 примірників «Кобзаря», 1861 — спеціально виданий ним для недільних шкіл «Буквар південноросійський».

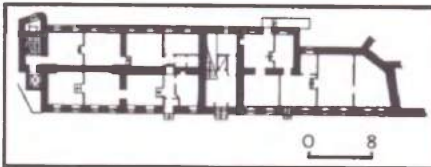
1862 за наказом уряду недільні школи було закрито. В різний час у садибі функціонували чотирікласна прогімназія, 1870—78 — Третя київська гімназія. 1897 споруди було передано Товариству поширення комерційних знань у Києві під початкову чоловічу комерційну (торговельну) школу. Товариство виникло 1896 з ініціативи групи підприємців. Серед його членів були відомі київські доброчинці М. Дегтерьов, Д. Марголін, С. Могиленцев, Н. Терещенко, Б. Ханенко, М. Чоколов та ін. Товариство утримувало й жіночу торговельну школу, що містилася на вул. Воровського, 18/2. У 1918 тут розміщувалася військова комендатура, після громадянської війни — загальноосвітня школа. Тепер у головному будинку міститься заочна середня школа

№ 2. У флігелі — шаховий клуб [674].

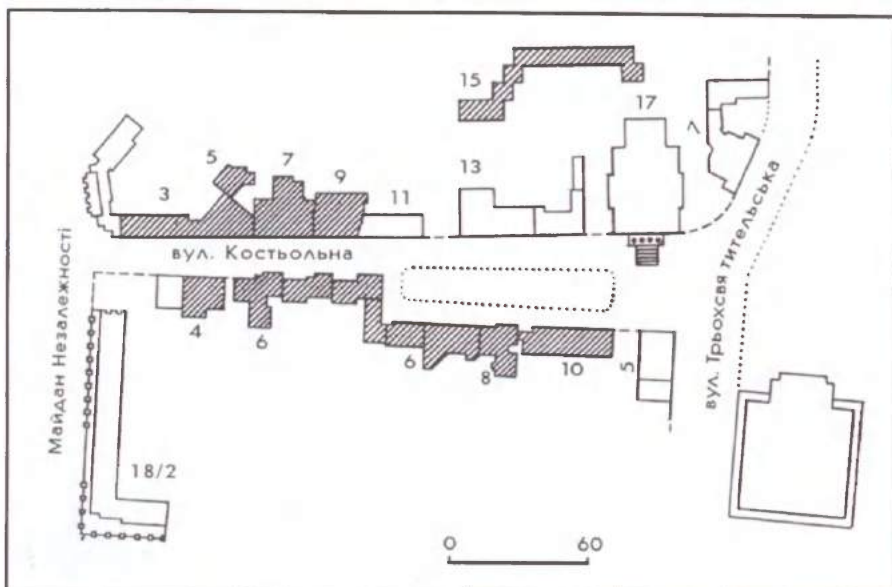
Ігор Свистун, Лариса Толочко, Лариса Шевченко.

230. КОСТЬОЛЬНА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Протягається по південно-західному схилу Старокиївської гори, з'єднує Майдан Незалежності з вул. Трьохсвятительською. Прокладена у 40-х рр. 19 ст. по трасі земляних укріплень Старого міста для з'єднання площі перед Олександрівським костюлом, що споруджувався, з Хрещатицькою пл. (тепер Майдан Незалежності), відповідно до

230.1. Вул. Костьольна, 3.
230.1. План першого поверху.

230. Костьольна вулиця. План забудови.

генплану Києва 1837 (арх. В. Беретті). Після закінчення 1842 будівництва костюлу називалася Костьольною. 1934 на честь учасників полярного дрейфу на крижині після загибелі пароплава «Челюскін» перейменована на вул. Челюскінців. 1991 повернуто історичну назву. Вулиця характерна пологим схилом у верхній частині, що прилягає до костюлу, по якій проходить невеликий бульвар, і крутим узвозом від нього до Майдану Незалежності. Архітектурно-просторову композицію верхнього відтинку вулиці визначають будинок костюлу з брамою, огорожею і сторожою з чітко вираженими рисами класицизму. З видового майданчика перед костюлом відкриваються панорама лівого берега Дніпра і краєвид на парк «Володимирська гірка». Композицію нижнього відтинку вулиці формують чотири-, шестиповерхові прибуткові будинки — одні з найкращих у місті споруд у стилі модерн (№ 7, 9). До забудови кварталів органічно входить ряд житлових будинків радянського періоду: № 6 (кооперативу «Сяйво»; арх. М. Холостенко), № 10 (арх. М. Гречина) і № 15 (арх. В. Заболотний). Пам'ятками історії та культури є Олександрівський костюл з будинком плебанії (№ 17 і № 13), житлові будинки № 3, 4, 5, 6, 7, 9, 15. Тут проживали у різний час відомі діячі науки і культури: в № 8 — співак С. Беліна-Скупевський, поет В. Чумак, композитор І. Шамо; в № 9 — вчений в галузі ракетно-космічної техніки акад. С. Корольов; в № 13 — у квітні 1917 проживав митрополит Андрей (Шептицький), у 1950-х рр. — літературознавець, шестидесятник І. Світличний; в № 15, спорудженому для співробітників АН УРСР, мешкали відомі вчені: М. Боголюбов, М. Доброхотов, А. Думанський, М. Лаврентьев, С. Лебедев, І. Францевич та ін.

Вулиця повністю зберегла характер периметральної багатоповерхової забудови, яка складалася на центральних магістралях Києва на рубежі 19—20 ст. [675].

Юрій Нельговський.

230.2. Вул. Костьольна, 4.

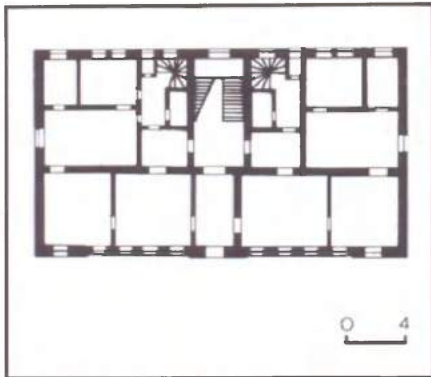

230.1. Житловий будинок, 1871, 1913 (архіт.). Вул. Костьольна, 3. На червоній лінії забудови, на крутому рельєфі, є частиною фронтальної забудови початку вулиці. 1871 власник садиби Є. Федоров збудував триповерховий цегляний будинок за проектом інж. І. Запорожського. З 1914 він входить до великої садиби купця Я. Каплера. Одночасно з будинком № 5 надбудовується, а вуличні фасади цих будинків декоруються у стилі модерн однаковими ліпними деталями. На кожному поверсі розміщено по дві квартири. П'ятиповерховий, на підвалі, цегляний, у плані складної форми. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Входом і аттиком виділено центральну вісь. Аналогічно акцентовано бічні осі. Площинний декор фасаду вирішено у стилі неокласицизму. 1975 в будинку був капітальний ремонт. Первісна планувальна структура спотворена, анфіладне планування перетворено в коридорно-анфіладне. Старі балконні огорожі втрачено. В інтер'єрі зберегся ліпний декор дрібного рельєфу. Цікавий приклад зведення великого житлового будинку в два етапи з повною зміною архітектурного образу споруди згідно зі стилістичними особливостями новітнього часу [676].

Марія Кагомська, Володимир Хромченков.

230.2. План першого поверху.

230.2. Фрагмент фасаду.

230.2. Житловий будинок, 1887 (архіт.). Вул. Костьольна, 4. На червоній лінії забудови, на схилі рельєфу вздовж вулиці. Нижнім торцем звернений до Майдану Незалежності. У 1870—80-х рр. садиба належала київському купцю, австрійському підданому Ф. Людвиковському і простягалася від Хрещатиської пл. (тепер Майдан Незалежності) до розширення вул. Костьольної, де на місці теперішнього будинку № 6 був сад. 1878 у садибі за проектом арх. П. Спарро збудовано триповерховий цегляний житловий флігель (не зберігся). Проект прибуткового будинку виконано арх. О. Шіле, під час будівництва трохи змінено. П'ятиповерховий, з першим цокольным поверхом, цегляний, тинькований, у плані прямокутний, односекційний, з двома квартирами на кожному поверсі. За радянського часу на обох торцях добудовано балкони. Композиція фасаду з рисами неоренесансу центральньо-осьова, тридільна, утворена розкріповками центру (з головним входом) і бічних частин. У декорі — іонічні пілястри у розкріповках по четвертому — п'ятому поверхах, тосканські — в обрамленні вікон. Характерна для архітектури історизму чітка сітка фасаду з частим ритмом прямокутних вікон підкреслена міжвіконними пілястрами, класичної форми лиштвами різних варіантів на кожному поверсі й міжповерховими карнизами. Пластика фасаду збагачена рельєфними композиціями з рослинним рисунком у підвіконних фільонках, біля основ пілястрів, у замкових каменях. Перекриття плоске. Збереглися різьблені дерев'яні двері парадного входу [677].

Тетяна Скібіцька.

230.3. Житловий будинок, 1871, 1913 (архіт., іст.). Вул. Костьольна, 5. У ряді периметральної забудови кварталу. Зведено у декілька етапів. 1867 Л. Давиденко придбала садибу, що виходила на дві вулиці — Костьольну й Михайлівську. 1871—72 на вул. Костьольній споруджено триповерховий будинок за проектом арх. П. Тустановського. 1913 почалася надбудова цієї та сусідньої споруди (№ 3) до п'яти поверхів. З 1914 власником садиби був купець Я. Каплер (батько кіносценариста О. Каплера), на замовлення якого 1914 з тилу добудовано шестиповерховий флігель (тепер Михайлівська, 2-б; арх. Л. Толтус). Використовувався як житловий, у нижньому поверсі — магазини. 1945 і 1987 проведено капітальні ремонти.

П'ятиповерховий, на підвалі, цегляний, у плані складної форми. Чоловий фасад вирішений у стилі модерн, тинькований, дворові фасади пофарбовані по цеглі. Композиція головного фасаду симетрична. Вертикальна вісь — розкріповка невеликого виносу з двома пілястрами, увінчана аттиком. Елементи декору фасаду повністю збігаються з декоративним оздобленням будинку № 3 [678].

Марія Кагомська,
Михайло Кальницький,
Володимир Хромченков.

230.4. Житловий будинок, 1910 (архіт.). Вул. Костьольна, 7. В ряді забудови на червоній лінії вулиці.

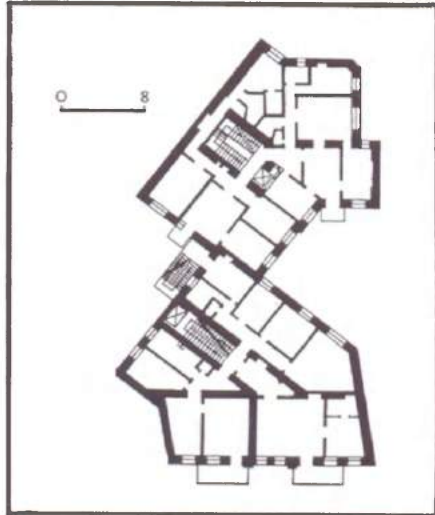
Споруджено на замовлення дворянина О. Козеровського.

П'ятиповерховий, з підвалом, цегляний, у плані Т-подібний, з парадним

входом у центрі фасаду і аркою проїзду — ліворуч. Композицію вуличного фасаду витримано у найкращих традиціях стилю модерн, декоровано великими й виразними пластичними формами. Арку обрамляють горельєфні фігури атлантів, що ніби виростають із завитків аканта, мотив якого продов-

230.3. Вул. Костьольна, 5.

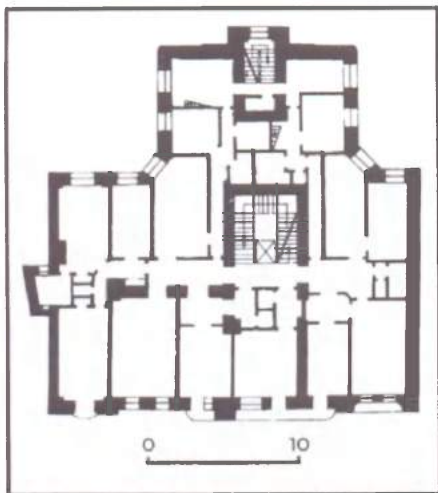
230.3. План другого поверху.

жено в огорожі балкона. Парадний вхід підкреслено довгим глухим балконом, що ніби спирається на могутні консолі. Одна з них є постаментом для групи з трьох атлантів, що тримають куб, на якому височить велетенська ваза. На кубі — дата спорудження будинку римськими цифрами. Увінчує фасад аттик з рельєфом у простінках із зображеннями путті. Два ледь помітного виступу бічні ризаліти мають різні висоту й ширину, вигнутий план і добре окреслені невеличкі балкони. Щільно закомпоновані елементи декору розміщено з великим смаком, у точно знайдених пропорціях. Автор скульптурних елементів, виконаних під впливом творчості А. Голубкіної та М. Врубеля, — ск. Ф. Соколов (над брамою — його автограф). Під час капітального ремонту 1985 повністю втрачено не тільки первісне секційне двоквартирне планування поверхів, але й цінний декор інтер'єрів (ліпні стелі, інкрустований паркет), брамові ступки тощо. Виконане на найвищому професійно-

230.4. Вул. Костьольна, 7.

230.4. План другого поверху.

му рівні декоративне оздоблення фасаду ставить пам'ятку в ряд найкращих зразків стилю модерн у Києві [679].

Дмитро Малаков,
Володимир Хромченков.

230.5. Житловий будинок 1912-13, в якому проживав Корольов С. П. (архит., іст.). Вул. Костьольна, 9. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено, імовірно, за проектом арх. А. Трахтенберга для Товариства квартировласників-домовласників.

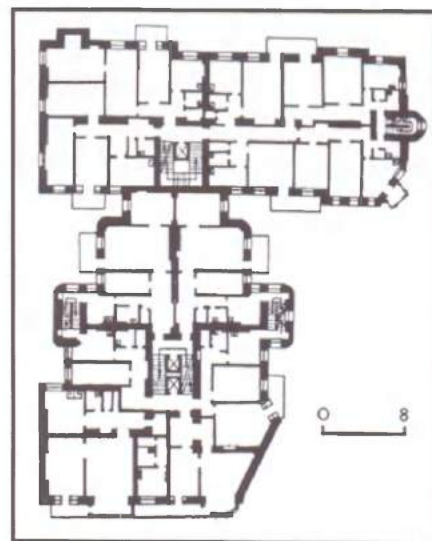
Шестиповерховий, на підвалі, цегляний, двосекційний. Складається з двох об'ємів, розміщених під прямим кутом один до одного. Вирішено у стилі модерн. Первісне анфіладне планування з двома квартирами на поверсі спотворене новими перегородками — результат капітального ремонту 1973. Має наскрізний проїзд на подвір'я. Асиметричність композиції підкреслено масивними еркерами. Вертикаль прямокутного у плані еркера увінчана трикутним аттиком і вікном-розеткою. Ліпний декор складається з маскаронів, оригінальної композиції «Птах-Сирич» і стилізованого рослинного орнаменту. В інтер'єрах збереглися мармурові сходи й огорожі парадних сходів, ліплення у вестибулі й деяких житлових кімнатах, підлоги й столлярне заповнення вікон і дверей.

Спочатку будинок мав № 6. Тут 1924—25 у трикімнатній квартирі № 6 на другому поверсі у свого дядька Ю. Москаленка проживав Корольов Сергій Павлович (1907—66) — вчений у галузі ракетно-космічної техніки, конструктор перших штучних супутників Землі й космічних кораблів, акад. АН СРСР (з 1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). У ці роки вчився на механічному факультеті Київського політехнічного інституту. Підробляв на життя рознесенням газет та розвантаженням вагонів, давав приватні уроки, брав участь у масових сценах фільму кінорежисера О. Анощенка «Трипільська трагедія» (1926). Захоплювався вищою математикою, авіацією, історією, відвідував лекції та диспути у Педагогічному музеї. Брав активну участь у роботі студентського планерського гуртка. Перші самостійні польоти здійснив 1925 на планері «КПІ-3 учбовий», побудованому за його участю. Відвідував гурток з вивчення і освоєння космічного простору при асоціації інженерів і техніків. З 1925 жив у гуртожитку на вул. Багговутівській, 25 (Лук'янівка). 1926 перевівся на третій курс Московського вищого технічного училища на факультет аеродинаміки, який був тоді головною базою підготовки авіаційних спеціалістів [680].

Ольга Белая,
Михайло Кальницький,
Володимир Хромченков.

230.6. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживали Беліна-Скупевський С. Б., Чумак В. Г., Шамо І. Н. (іст.). Вул. Костьольна, 8. Шестиповерховий, цегляний, на напівпідвалі.

У 1910-х рр. у будинку в квартирі № 22 на п'ятому поверсі проживав Беліна-Скупевський Стефан Броніславович (1885—1962) — співак (тенор) і педагог. Закінчив Музично-драматичну школу М. Лесневич-Носової у Києві. Виступав у трупі Миського театру з 1914. Популярний виконавець партій: Фауста («Фауст» Ш. Гуно), Германа

230.5. Вул. Костьольна, 9.

230.5. План п'ятого поверху.

(«Пікова дама» П. Чайковського), Радамеса («Аїда» Дж. Верді) та ін. 1920 емігрував, співав на оперних сценах Парижа, Мілана, Лісабона, Ріо-де-Жанейро та інших міст, потім працював вокальним педагогом у Варшаві, директором опери у Сопоті.

У 1918—19 тут жив поет Чумак Василь Григорович (1901—19). З 8 лютого 1918 прожив у цьому будинку близько місяця, з 5 лютого 1919 — майже сім місяців. У цей період працював відповідальним секретарем журналу «Мистецтво», в бюро пропаганди Всеукраїнської літературної комісії при Наркоматі освіти. Писати почав з 1917. Увійшов в історію літератури як революційний лірик. Під час окупації Києва денікінськими військами — на підпільній роботі. Розстріляний денікінцями 21 листопада 1919. Єдина його книжка «Заспів» вийшла після смерті поета. Мешкав у кімнаті на шостому поверсі з вікном на Дніпро.

У 1968—82 в квартирі № 18 на четвертому поверсі мешкав Шамо Ігор Наумович (1925—82) — композитор, на-

родний артист УРСР (з 1975). Автор популярної пісні «Києве мій», що стала музичним символом міста. В цей період ним були написані 3-я симфонія (1975), концерт для флейти й струнного оркестру (1977), концерт для баяна зі струнним оркестром (1980), сюїта для струнного оркестру «Театральний калейдоскоп» (1969), хор-опера «Ятранські ігри» (1978), ряд вокальних творів, музика до кінофільмів тощо. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1976). У квартирі зберігся меморіальний кабінет.

1995 на будинку встановлено бронзову меморіальну дошку на пошанування І. Шамо [681]. *Михайло Кальницький, Ніна Коваленко, Марія Чован.*

230.7. Житловий будинок 1937, в якому проживали відомі вчені (архит., іст.). Вул. Костьольна, 15. На червоній лінії забудови. Споруджено за проектом арх. В. Заболотного для співробітників АН УРСР.

Чотириповерховий, на високому цоколі, цегляний, п'ятисекційний. На кожному поверсі в секції по дві квартири, за винятком секції на перепаді рельєфу, де з кожного сходового майданчика передбачено вхід в одну квартиру. Будинок має три-, чотири- і п'ятикімнатні квартири.

На об'ємно-просторове вирішення споруди вплинув перепад рельєфу. План має складну ступінчасту конфігурацію. Пластику головного фасаду побудовано на виявленні декоративних властивостей відкритої цегляної кладки та використанні невеликої кількості архітектурних деталей, виконаних у цеглі, — облямувань вікон, в яких є риси ордерності, тяг, вінцевого карниза на близько розташованих один від одного кронштейнах. Особливу увагу приділено заглибленим парадним входам, акцентованим своєрідними консольними порталами. Являє інтерес об'ємно-планувальне вирішення, в якому закладено конструктивістський принцип об'єму, що динамічно розвивається, і використання традиційного будівельного матеріалу для створення нового архітектурного образу житлового будинку.

До 1950-х рр. будинок мав № 4. Тут проживали в різний час відомі вчені: наприкінці 1940-х рр. у квартирі № 28 — Боголюбов Микола Миколайович (1909—92) — фізик-теоретик і математик, акад. АН УРСР (з 1948), акад. АН СРСР (з 1953), заслужений діяч науки УРСР (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1979). У період проживання в цьому будинку — професор, завідувач кафедри Київського університету (1936—50), відзначений Державною премією СРСР (1947). Досліджував питання теорії нелінійних коливань, статистичної фізики. 1947 дав математичне обґрунтування квантовомеханічної теорії надплинності, заклав основи сучасної теорії кінетичних явищ. Створив у Києві наукову школу нелінійної механіки. З 1950 жив і працював у Москві. Був директором Об'єднаного інституту ядерних досліджень у Дубні (1965—89), водночас (1966—73) — директором Інституту теоретичної фізики АН УРСР.

1946—54 у квартирі № 13 — Данилов Віталій Іванович (1902—54) — фізик, акад. АН УРСР (з 1951). У ці роки працював у Лабораторії металофізики

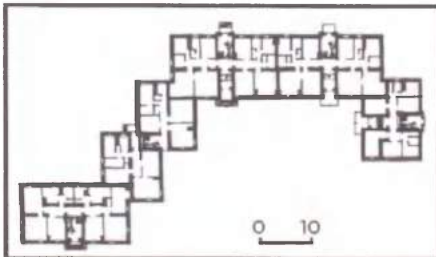
АН УРСР, з 1951 — директор. Автор наукових праць, присвячених вивченню структури рідини і теорії кристалізації, зробив значний внесок у з'ясування природи переходу речовини з рідкого стану у твердий. Створив наукову школу в галузі рентгенографії рідин та теорії кристалізації. Відзначений Державною премією СРСР (1950).

З повоєнного часу у будинку проживав Доброхотов Микола Миколайович (1889—1963) — вчений у галузі металургії, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1951). В цей період працював у Київському політехнічному інституті (до 1949) та Інституті чорної металургії АН УРСР. 1949—52 — директор Інституту використання газу в комунальному господарстві й промисловості АН УРСР (тепер — Інститут газу НАН України), з 1952 — завідувач відділу. Голова Відділу технічних наук АН УРСР (1948—52). Створив нову теорію промислових печей, досліджував проблеми технології виплавки, розкислення і розливки сталі.

1946—67 у квартирі № 23 — Думанський Антон Володимирович (1880—1967) — хімік, акад. АН УРСР (з 1945), чл.-кор. АН СРСР (з 1933), заслужений діяч науки і техніки Каз. РСР (з 1942), заслужений діяч науки УРСР (з 1950). У 1945—60 очолював Інститут загальної та неорганічної хімії АН УРСР, одночасно керував кафедрою фізичної та колоїдної хімії Київського універси-

230.7. Вул. Костьольна, 15.

230.7. План першого поверху.

тету, був відповідальним редактором «Українського хімічного журналу» та головним редактором «Коллоїдного журналу». У цей період продовжував дослідження з ліофільності дисперсних систем, застосування колоїдно-хімічних методів технології гідролізного виробництва і консервування риби, з вивчення колоїдно-хімічних явищ у харчовій промисловості.

У 1940—50-х рр. у квартирі № 20 — Єфименко Петро Петрович (1884—1969) — археолог, акад. АН УРСР (з 1945). Син відомих українських вчених — етнографа П. Єфименка та історика О. Єфименко. Директор Інституту археології АН УРСР (1945—54). Автор наукових праць, присвячених історії найдавніших епох, створив періодизацію палеолітичних стоянок європейської частини колишнього СРСР. Пізніше жив і працював у Ленінграді.

У 1940-х рр. у квартирі № 22 — Лаврентєв Михайло Олексійович (1900—80) — вчений у галузі математики та механіки, акад. АН УРСР (з 1939), акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної праці (1967). 1945—49 — віцепрезидент АН УРСР, одночасно — директор Інституту математики АН УРСР (1939—41, 1944—49). Наукові праці стосуються теорії множин, загальної теорії функцій, теорії диференціальних рівнянь. В ці роки відзначений Державними преміями СРСР (1946, 1948).

1946—51 у квартирі № 21 — Лебедєв Сергій Олексійович (1902—74) — вчений у галузі електротехніки та обчислювальної техніки, акад. АН УРСР (з 1945), акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної праці (1956). У період проживання в цьому будинку — директор Інституту електротехніки АН УРСР (тепер — Інститут електродинаміки НАН України), де під його керівництвом було створено першу в СРСР та Європі цифрову обчислювальну машину «МЭСМ» («Мала електронно-обчислювальна машина»); відзначений Державною премією СРСР (1950). З 1950-х рр. жив і працював у Москві.

1946—49 у квартирі № 3 — Лучицький Володимир Іванович (1877—1949) — геолог-петрограф, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1947). Завідувач відділу (з 1945), директор (з 1947) Інституту геологічних наук АН УРСР, професор Київського університету (1945—49). Один із основоположників школи українських гідрологів. Зробив значний внесок у вивчення петрографії і геології Українського кристалічного щита.

У 1940—50-х рр. у квартирі № 36 — Орлов Олександр Якович (1880—1954) — астроном, акад. УАН (з 1919), чл.-кор. АН СРСР (з 1927), заслужений діяч науки УРСР (з 1950). Організатор і директор Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР у Голосієві (1944—48, 1950—51), водночас керував Полтавською гравіметричною обсерваторією. Проводив значні гравіметричні роботи в Україні, досліджував коливання широт і рух полюса обертання Землі.

1950—70 у квартирі № 29 — Першин Павло Миколайович (1891—1970) — економіст-аграрник, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). З 1948 до 1951 — директор Інституту економіки АН УРСР, 1951—57

і 1965—70 очолював відділи цього інституту, 1957—64 — Раду з вивчення продуктивних сил УРСР. 1964 — член комісії Ради Міністрів УРСР з введення земельного кадастру в УРСР. Відзначений Державною премією СРСР (1969).

1947—71 у квартирі № 30 — Свириденко Павло Олексійович (1893—1971) — зоолог, акад. АН УРСР (з 1948), 1948—52 — голова Відділу біологічних наук АН УРСР. Завідувач відділу Інституту зоології АН УРСР (1947—54). Автор наукових праць з питань фауністики, зоогеографії, екології тварин.

1946—85 у квартирі № 8 — Францевич Іван Микитович (1905—85) — фізико-хімік і матеріалознавець, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1969). Керівник Лабораторії спецсплавів АН УРСР (1952—55), директор (1955—73) та завідувач відділу (з 1973) Інституту металокераміки і спецсплавів АН УРСР (з 1964 — Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР), якому 1985 присвоєно ім'я вченого. Одночасно — завідувач кафедри Київського університету (1945—57). Наукові праці стосуються створення нових надтвердих матеріалів, захисту від корозії підземних та морських споруд. Відзначений Державною премією СРСР (1950), Державною премією УРСР (1969), премією Ради Міністрів СРСР (1981).

1946—84 у квартирі № 11 — Хренов Костянтин Костянтинович (1894—1984) — вчений у галузі електрозварювання, акад. АН УРСР (з 1945), чл.-кор. АН СРСР (з 1953), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1955). У 1954—64 — голова Відділу технічних наук АН УРСР. Завідувач відділу, заступник директора Інституту електрозварювання АН УРСР (1945—48), завідувач відділу (1963—75), пізніше — науковий консультант цього закладу. Одночасно викладав у Київському політехнічному інституті (1947—58), у Київському інституті інженерів цивільної авіації (1963—75). Уперше в світі здійснив розробку методів дугового зварювання, підводного різання металів. У цей період відзначений Державною премією СРСР (1946).

1947—70 у квартирі № 12 — Шилов Євген Олексійович (1893—1970) — хімік, акад. АН УРСР (з 1951). Завідувач відділу Інституту органічної хімії АН УРСР (з 1947). Автор наукових праць, присвячених кінетиці та механізму органічних гетеролітичних реакцій; сформулював принцип донорно-акцепторних реакцій. Відзначений премією ім. Л. Писаржевського АН УРСР (1965).

Мешканцями будинку були також: у 1950-х рр. — у квартирі № 22 — акад. АН УРСР Курдюмов Георгій В'ячеславович (1902—96) — у 1940-х рр. жив на вул. Коцюбинського, 9; члени-кореспонденти АН УРСР: гідролог Бабинець Андрій Євтихійович (1911—82) — у квартирі № 5; вчений у галузі ливарного виробництва Горшков Андрій Андрійович (1898—1972) — у квартирі № 32; ентомолог Звірозомб-Зубовський Євген Васильович (1890—1967) — у квартирі № 1; вчений у галузі електродинаміки Мілях Олександр Миколайович (1906—85) — у квартирі № 31; цитолог Модилевський Яків Самуїлович (1883—1968) — у квартирі № 10; мікробіолог Рубенчик Лев Йосипович (1896—1988) — у квартирі № 17; патологіолог Сиротинін Микола Миколайович (1896—

230.8. Вул. Костьольна, 6.

230.8. План першого поверху.

1977) — у квартирі № 15; патологіолог й онколог Тимофеевський Олександр Дмитрович (1887—1985) — у квартирі № 7; економіст Фейгін Яків Григорович (1903—73) — у квартирі № 32.

1973 на фасаді будинку встановлено гранітні меморіальні дошки на пошанування А. Думанського та П. Першина (арх. І. Блажівський) [682].

*Марія Гончаренко,
Михайло Кальницький,
Світлана Ноженко.*

230.8. Житловий будинок кооперативу «Сяйво», 1927 (архит., іст.). Вул. Костьольна, 6. На ділянці зі значним схилом, на місці розширення вулиці; вирішено як наріжний. Споруджено житлово-будівельним кооперативом будівельників «Сяйво» за проектом проектно-будівельної організації «Жигло-коопбуд» (імовірно, арх. М. Холостенко).

Чотириповерховий, з напівпідвалом, п'ятисекційний, складної конфігурації у плані, як по горизонталі (повороти корпусу на червоній лінії забудови, зсуви секцій, значні виступи з боку двору), так і по вертикалі (ступінчасте розташування секцій на рельєфі). Дві секції (у верхній частині ділянки) мають по дві, решта — по три квартири на кожному поверсі. Всього в будинку 55 квартир, більшість із них — трикімнатні, решта мають по одній, дві та чо-

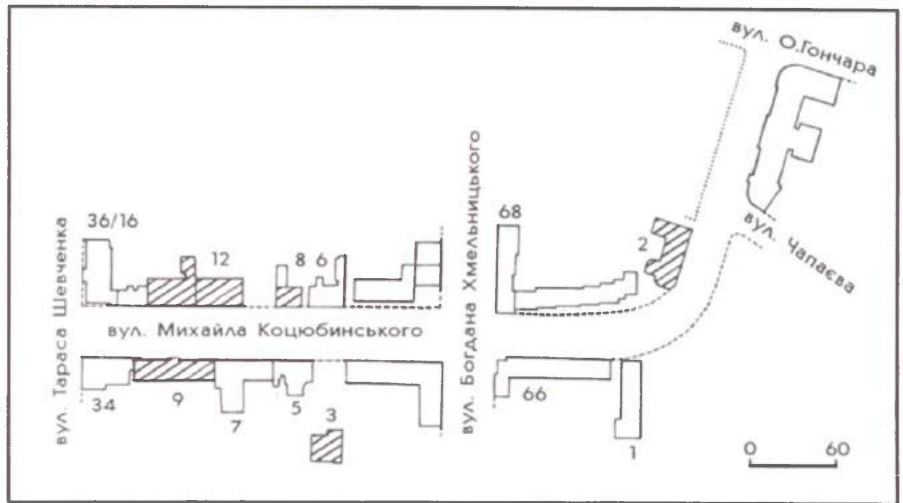
тири кімнати. Будинок вирішено у стилі конструктивізму. В композиції фасадів основну роль відіграють поєднання великих об'ємів, ритмічний ряд віконних прорізів, згрупованих по вертикалі, природна фактура і колір відкритої цегли. Споруда характерна для забудови Києва 1920-х рр., є зразком вирішення багатоквартирного житлового будинку на складному рельєфі в умовах містобудівної ситуації, що історично склалася.

На поч. 1960-х рр. у квартирі № 41 проживав Сухомел Георгій Йосипович (1888—1966) — вчений у галузі гідраліки й гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1957). У ці роки — науковий консультант Інституту гідромеханіки. У своїх дослідженнях розвинув теорію нерівномірного руху рідини з вільною поверхнею у відкритих водотоках. Розв'язав ряд проблем інженерної гідраліки [683].

*Михайло Кальницький,
Віктор Мойсеєнко.*

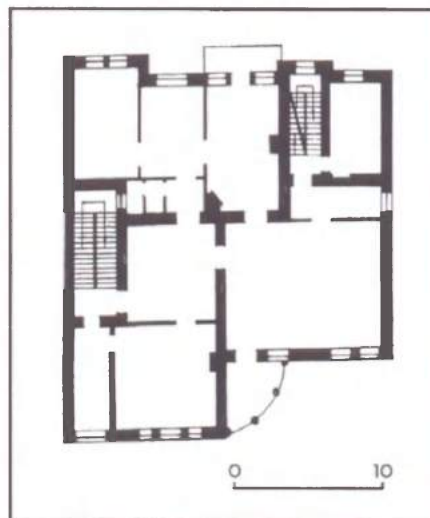
231. КОЦЮБИНСЬКОГО МИХАЙЛА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). З'єднує бульв. Т. Шевченка і вул. О. Гончара. Відома з 1-ї пол. 19 ст. як вул. Тимофіївська. 1939 отримала нову назву з нагоди 75-річчя від дня народження письменника Коцюбинського Михайла Михайловича (1864—1913). Вперше позначена на плані міста 1855. Простягалася до сучасної вул. Б. Хмельницького. 1939 об'єднана під сучасною назвою з вул. Новотимофіївською, що спускалася до вул. Чапаєва (тепер — О. Гончара). Будівельними правилами 1861 віднесена до 2-го розряду забудови. До 1911 була повністю забудована різностильовими житловими будинками великих промисловців та купців, будівлями навчальних закладів. Прилягання до вулиць 1-го розряду зумовило особливий підхід щодо вирішення фасадів наріжних споруд. Наприклад, архітектура житлових будинків М. Фромета та І. Терещенка, зведених обабіч вулиці біля виходу її до бульвару, вирішена з використанням елементів готичного і романського стилів (вежі, стріласті прорізи вікон). Акцентовано наріжними будинками і перехрестя з вул. Б. Хмельницького. Містобудівною домінантою району є спарені об'єми висотного вісімнадцятиповерхового житлового будинку № 66, зведеного 1965—71. Будинки № 3, 8 вирізняються пишною пластикою цегляних фасадів. З 1940-х рр. початок вулиці територіально пов'язано з невеликим сквером, розміщеним у низині. До нього звернено головний фасад будинку Вищих жіночих курсів (1914; арх. О. Кобелев), підходять вулиці Чапаєва (кол. Святославська) і О. Гончара. На нижній ділянці вулиці у 1930-х рр. споруджено великий житловий будинок для співробітників Академії наук України (№ 9), зосереджено ряд установ: Інститут «Промбудпроект» (№ 1), збудований 1955 за проектом арх. В. Єлізарова, Рахункова палата Верховної Ради України (№ 7) та ін. Будинки № 2, 9 і 12 є комплексними пам'ятками культури. Тут проживали відомі письменники: П. Бейлін, Ю. Збанацький, В. Земляк, В. Кучер, Б. Палійчук, В. Сосюра, М. Ушаков, Ю. Чорний-Діденко, В. Швець; літературознавець і критик Л. Новиченко (№ 2); вчені: Ф. Белянкін, Л. Булаховський, П. Власюк, О. Динник, В. Дроботько, А. Кіпріанов, Є. Патон, М. Супруненко, Д. Третьяков, І. Швець; композитор В. Косенко (№ 9) та ін. У садибі № 12 містилося у дорадянський час декілька навчальних закладів, де здобували освіту митці О. Архипенко, В. Горовиць, І. Кавалерідзе, вчений-садівник В. Смирненко; викладали філолог В. Перетц, природознавець П. Тутковський [684].

231. Коцюбинського Михайла вулиця. План забудови.

увінчаний трикутним фронтоном з тридільним люнетом. На розі прилягання ризаліту до основного об'єму влаштовано заокруглену криту терасу, що спирається на колони тосканського ордера, перекриття якої слугує балконом. Головний фасад тинькований: цоколь має фактуру рваного каменя, перший поверх розшито дощаним рустом. У фризі й перемичках вікон другого — орнаментальний декор. Фасад увінчаний карнизом нескладного профілю з мутулами. У рисунку ліпного декору, в металевих огорожах тераси й балкона переважають мотиви стилю ампір. У деталях інтер'єра, зокрема у майолікових каминах, викори-

231.1. Вул. М. Коцюбинського, 3. 231.1. План другого поверху.

231.1. Житловий будинок 1912, в якому проживав Дітеріхс М. М. (архит., іст.). Вул. М. Коцюбинського, 3. У глибині садиби. Споруджений за проектом арх. В. Осьмака для професора медицини М. Дітеріхса.

Будинок двоповерховий, цегляний, у плані Т-подібний. Головний фасад звернено у бік вулиці до невеликого подвір'я, огороженого по червоній лінії забудови. Об'ємно-просторова композиція асиметрична. Група вхідних приміщень об'єднана у ризаліт,

стано композиційні прийоми стилю модерн.

Будинок має значну архітектурно-мистецьку цінність.

У цьому будинку проживав Дітеріхс Михайло Михайлович (1871—1941) — хірург, доктор медицини (з 1901), професор (з 1912), завідувач кафедри загальної хірургічної патології Київського університету (1912—19), заслужений діяч науки РРФСР (з 1936). Автор понад 130 наукових праць, присвячених захворюванням суглобів, грижам, воєнно-польовій хірургії, легеневої хірургії, історії медицини тощо. Запровадив шину для тимчасової іммобілізації при переломах стегна. Тепер тут міститься Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв [685].

Олена Лисенко.

231.2. Житловий будинок 1955—57, в якому проживали відомі письменники (іст.). Вул. М. Коцюбинського, 2. На червоній лінії забудови. Споруджено на складному рельєфі за проектом арх. В. Гопкала. Семи-, восьмиповерховий, цегляний, облицьований білою плиткою, у плані складної конфігурації з багатограним наріжним ризалітом.

У будинку проживали в різний час відомі письменники:

1957—88 — Бейлін Павло Юхимович (1910—88) — письменник, лікар. Автор художніх, художньо-документальних і науково-публіцистичних книжок про подвиг медиків у Великій Вітчизняній війні, пошуки нового у медицині. Учасник радянсько-фінляндської та Великої Вітчизняної воєн, добровольцем пішов на фронт і разом з армією дійшов до Берліна. В період життя у цьому будинку написав твори: «Живи, солдате!» (1960), «Михайло Сидорович Коломійченко» (1962), «Рік щастя» (1970), «Завжди в дорозі» (1978), «Поговори зі мною, лікар» (1980). Займав чотирикімнатну квартиру № 17 на сьомому поверсі. Зберігся меморіальний кабінет письменника.

1957—94 — Збанацький Юрій (Григорій) Оліферович (1914—94) — письменник, Герой Радянського Союзу (1944). Учасник Великої Вітчизняної війни, командир партизанського загону ім. М. Щорса, партизанського з'єднання. У роки проживання тут створив романи «Малиновий дзвін» (1958), «Сеспель» (1961), «Хвилі» (1967), «Кують зозулі» (1975), «Червона роса» (1981); по-

вісті «Єдина» (1959), «Морська чайка» (1959), «Ми — не з легенди» (1972), «П'ятий полюс» (1986); оповідання, які увійшли до збірки «Ошукана віра» (1989) та ін. За його сценаріями поставлено кінофільми «Таємниця партизанської землянки», «Чекайте зв'язкового». 1972—81 очолював Київську організацію Спілки письменників України. Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1970), премією ім. Лесі Українки (1975). Жив у п'ятикімнатній квартирі № 28 на четвертому поверсі будинку. У квартирі збережено меморіальний кабінет письменника. 1968—77 — Земляк Василь (справж. — Вацик Василь Сидорович; 1923—77) — письменник, кінорежисер. Учасник Великої Вітчизняної війни, підпільник, командир партизанського загону. У роки життя в цьому будинку створив романи «Лебедина зграя» (1971), «Зелені Млини» (1976), за які відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1978, посмертно); п'єсу «Президент» (1975). За його сценаріями на Київській кіностудії ім. О. Довженка поставлено фільми: «На Київському напрямі» (1968, співавт. і реж. В. Денисенко), «Важкий колос» (у співавт.), «Відвага» (1971), «Вавилон-XX» (1980, співавт. і реж. І. Миколайчук). Займав п'ятикімнатну квартиру № 34 на сьомому поверсі. 1957—67 — Кучер Василь Степанович (1911—67) — письменник. Учасник Великої Вітчизняної війни, що пізніше знайшло своє відображення у його творчості. У ці роки написав романи «Трудна любов» (1960), «Голод» (1961),

«Орли воду п'ють» (1966), «Ми не спимо на трояндах» (1967). Займав чотирикімнатну квартиру № 7 на четвертому поверсі. 1957—97 — Новиченко Леонід Миколайович (1914—97) — критик, літературознавець, акад. АН УРСР (з 1985). У 1959—86 — секретар правління Спілки письменників СРСР. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1968), премії Президії АН СРСР ім. В. Белінського (1958) та Президії АН УРСР ім. І. Франка (1981), премії в галузі літературно-художньої критики Спілки письменників України (1977). 1993—96 — академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України. Автор книжок «Мирослав Ірчан» (1958), «Про багатство літератури» (1959), «Шевченко й сучасність» (1964), «Не ілюстрація — відкриття!» (1967), «Поезія і революція» (1979), «Поетичний світ Максима Рильського» (1980 і 1993), «Вічно новий реалізм» (1982). Мешкав у квартирі № 30 на п'ятому поверсі. 1957—95 — Палійчук Борис Дмитрович (1913—95) — поет і прозаїк. У цей період видав збірки віршів і поем: «С на Волзі скала», «Літаки» (1958), «Мое покоління» (1963), «Крила землі» (1968), «Відгуки грози» (1983); роман «Розбіг» (1964), «Сходження на хмари» (1967); повісті «Ескадрилья „Лисий орел“» (1969), «Червоне кільце» (1961), «Хочу бути льотчиком» (1977). Мешкав у чотирикімнатній квартирі № 12 на п'ятому поверсі. 1957—65 — Сосюра Володимир Миколайович (1898—1965) — поет. Учасник громадянської та Великої Вітчизняної воєн. За роки життя в цьому будинку підготував збірки віршів «Ластівки на сонці» (1960), «Поезія не спить» (1961), «Щастя сім'ї трудової» (1963), «Осінь мелодії» (1964). Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1963). Чимало віршів В. Сосюри покладено на музику. Перекладав українською мовою твори О. Блока, С. Єсеніна, Я. Коласа, Я. Купали, М. Лермонтова, О. Пушкіна, Ю. Словацького та інших поетів. Займав чотирикімнатну квартиру № 29 на четвертому поверсі, де збережено кабінет поета. 1957—73 — Ушаков Микола Миколайович (1899—1973) — письменник. Його перу належать збірки віршів «Веснопалац» (1962), «Є така сторона» (1965), «Теодоліт» (1967), «Я рими не боюся дієслівної» (1970), «Мої очі» (1972), «Повість швидкоплинних років» (1960); роман «Вздвож горячого асфальту» (1965). Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1973). Перекладав російською мовою твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, інших українських поетів. Займався розробкою питань поетичної творчості й майстерності. У цей період обирався членом президії правління СПУ. Проживав у чотирикімнатній квартирі № 11 на п'ятому поверсі. 1957—73 — Чорний-Діденко Юрій (справж. — Діденко В'ячеслав Лукич; 1907—73) — письменник. Учасник Великої Вітчизняної війни. Основна тема творчості — життя і праця шахтарського Донбасу. Створив туг повісті «Синя блуза» (1963), «Повісті далеких доріг» (1965), «Загострені олівці» (1967), «Іскри на вітрі» (1969); роман-діалогію «Правда на землі одна» («Дика балка»;

231.2. Вул. М. Коцюбинського, 2.

1957 і «Пласти»; 1959); романи «Вечірні вогні» (1961), «Ключі від палацу» (1971). Займав чотирикімнатну квартиру № 5 на третьому поверсі. Збережено меморіальний кабінет письменника.

1957—93 у будинку проживав Швець Василь Степанович (1918—93) — поет. Лауреат премії ім. В. Сосюри (1982), премії ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини» (1988). У цей період видав збірки «Неспокійне літо» (1959), «Зелена рута» (1960), «Кроки і роки» (1962), «Двобій» (1965), «Живе намисто» (1971), «Віднайдений зошит» (1975), «Сподівання» (1984), «Листи в окопи» (повість у новелах, 1985). Мешкав у чотирикімнатній квартирі № 20 на восьмому поверсі.

У цьому будинку в різні роки проживали також письменники О. Іваненко, П. Панч, З. Тулуб, перекладач М. Лукаш та ін. На будинку встановлено бронзові меморіальні дошки з барельєфними портретами на пошанування: П. Бейліна (1990, ск. В. Медведєв, арх. П. Купрій), Ю. Збанацького (1996, ск. М. Суходолов), В. Земляка (1983, ск. І. Макогон, арх. О. Тамаров), В. Кучера (1969, ск. І. Подрез, арх. Я. Ковбаса), Б. Палійчука (1997; ск. О. Карунський), В. Сосюри (1966, ск. А. Фуженко, арх. Т. Довженко), М. Ушакова (1975, ск. І. Копайгородко, арх. А. Ігнащенко), Ю. Чорного-Діденка (1981, ск. В. Чепелик, арх. В. Костін), В. Швеця (1996, ск. М. Горлової, арх. О. Фурман) [686].

*Лариса Гаврилюк,
Світлана Мала.*

231.3. Житловий будинок співробітників АН УРСР, 1936—37 (архит., іст.). Вул. М. Коцюбинського, 9. У ряді суцільної забудови вулиці. Зведено за проектом арх. А. Недопаки у формах радянського неокласицизму. Є першою чергою будівництва. Другою чергою передбачалося продовження будинку на вул. М. Коцюбинського та спорудження другого крила на бульв. Т. Шевченка. Обидва крила планувалося композиційно об'єднати дещо підвищеним наріжним вежоподібним об'ємом, який би добре проглядався з боку вул. Комінтерну. Завдяки містобудівному розташуванню будинок мав відігравати роль основного композиційного акценту всього комплексу. На тлі стін наріжної частини планувалося розмістити на трьох пілонах скульптурні групи. В об'ємі другої черги на першому поверсі передбачалося влаштувати приміщення громадського призначення: магазин, дитячий садок, лазню; на другому — бібліотеку-читальню з виходом на криту терасу-солярій. На подвір'ї було запроєктовано тенісні та волейбольні майданчики. Зведена частина споруди шестиповерхова, на високому цоколі, цегляна, трисекційна з дво-, три- та чотирикімнатними квартирами. Житлові кімнати містяться навколо великого передпокою, з якого передбачено вхід до меншого за площею другого передпокою, що з'єднував кухню і санітарно-технічні приміщення. Всі квартири (крім двокімнатних) мають додатковий вихід через кухню на чорні сходи. Парадні сходові клітки обладнано ліфтами. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін. Фасади оброблено теразитовим тиньком основного, коричневого кольору. Композиція го-

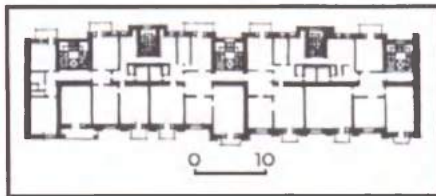
ловного фасаду ґрунтується на поєднанні горизонтальних та вертикальних членувань. Міжповерхові тяги і розвинений вінцевий карниз поділяють площину фасаду на три яруси. Перший ярус оброблено плоским рустом, другий розкрито рустованими лопатками, третій оформлено аркадою, що відповідає ритмові лопаток середнього ярусу. Ризаліти, в яких розташовано входи, збагачують пластику головного фасаду. Велике значення мають деталі — форма огорож балконів, облямування віконних та дверних прорізів, поєднання різних фактур стіни (гладенький і грубий тиньк, рустовані й нерустовані поверхні), введення двох тонів сірого тиньку (світлого й темного). Лаконічний дворовий фасад зберігає триярусність композиції та відображає функціональну структуру будинку.

За композиційними та стилістичними характеристиками споруда належить до найкращих зразків житлової архітектури Києва 1930-х рр. До 1950-х рр. будинок мав № 11—13.

У цьому будинку у різний час проживали відомі вчені: 1944—72 — Белянкін Федір Павлович (1892—1972) — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1964), член Президії АН УРСР (1948—52). Після закінчення Київського політехнічного інституту працював в Інституті будівельної механіки АН УРСР (тепер Інститут механіки ім. С. Тимошенка НАН України). 1944—58 — директор, з 1958 — завідувач відділу цього інституту. Одночасно 1923—52 викладав у Київському політехнічному інституті, 1953—72 —

231.3. Вул. М. Коцюбинського, 9.

231.3. План третього поверху.

завідувач кафедри Київського інженерно-будівельного інституту, професор. Основні напрями наукової діяльності — дослідження міцності сталей, деревини, сталевих і дерев'яних конструкцій при різних режимах дії сил з урахуванням фактора часу; вивчення механічних характеристик композиційних матеріалів. Під його керівництвом у цей період створено ряд приладів для випробування матеріалів на міцність і втомлюваність. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 15 на третьому поверсі.

1944—61 — Булаховський Леонід Арсенович (1888—1961) — мовознавець, славіст, акад. АН УРСР (з 1939), чл.-кор. АН СРСР (з 1946), заслужений діяч науки УРСР (з 1941). У ці роки — директор Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР (1944—61), член Президії АН УРСР (1952—54); одночасно — завідувач кафедрою слов'янської філології Київського університету (1946—60), голова Українського комітету славістів (1958). Досліджував проблеми загального, російського та українського мовознавства, славістики, слов'янської акцентології, методики викладання та історії мови. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 17 на четвертому поверсі.

1947—80 — Власюк Петро Антипович (1905—80) — агрохімік, ґрунтознавець й фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1948), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1956). 1946—53 — заступник директора, 1953—73 — директор Інституту фізіології рослин АН УРСР (тепер — Інститут фізіології рослин і генетики НАН України), голова Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР (1948—56), одночасно завідувач кафедр Київського університету та Української сільськогосподарської академії. 1956—62 — президент Української академії сільськогосподарських наук. Основні праці з питань агрохімії, фізіології рослин і ґрунтознавства. Запропонував технологію створення добрив з мікроелементами, що знайшла широке застосування у виробництві. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 19 на п'ятому поверсі.

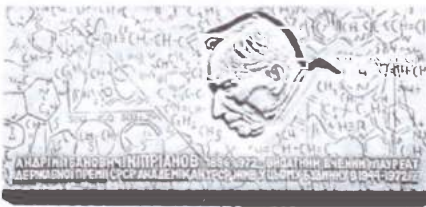
У 1950-х рр. у квартирі № 13 — Гнєденко Борис Володимирович (1912—95) — математик, акад. АН УРСР (з 1948). 1956—58 — голова Відділу фізико-математичних наук АН УРСР. Завідувач відділу (1945—60), директор (1955—58) Інституту математики АН УРСР. Одночасно — професор Київського університету (1950—58). З 1960 жив і працював у Москві. Автор наукових праць, присвячених теорії ймовірностей, математичній статистиці, теорії надійності.

1944—50 — Динник Олександр Миколайович (1876—1950) — вчений у галузі механіки, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР (з 1946), заслужений діяч науки УРСР (з 1944), член Президії АН УРСР (1946—48). У 1941—50 керував відділом теорії пружності Інституту гірничої механіки АН УРСР, який з 1948 увійшов до складу Інституту будівельної механіки АН УРСР (тепер Інститут механіки ім. С. Тимошенка НАН України). З 1944 — професор Київського університету. Засновник наукової школи з теорії пружності. Основні праці присвячені дослідженню арок, стрижнів та інших елементів споруд, вивченню стійкості і коливань пластин, мембран і оболонок, розробці теорій анізотропного середовища, шахтних підйомних канатів, гірничого тиску тощо. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 20 на п'ятому поверсі.

1938—41 та 1944—66 — Дроботько Віктор Григорович (1885—1966) — мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). З 1931 працював завідувачем відділу Інституту мікробіології та епідеміології ВУАН (тепер — Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного НАН України), у 1944—62 — директор цього закладу. Основні праці присвячено питанням медичної мікробіології. 1937—38 під керівництвом вченого розкрито природу грибового захворювання коней — стахіботріотоксикозу й розроблено засоби боротьби з ним. У ці роки працював над проблемою фітонцидів; разом із співробітниками одержав кілька нових антибіотиків, у т. ч. іманін і новоіманін. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 24 на п'ятому поверсі.

1944—72 — Кіпріанов Андрій Іванович (1896—1972) — хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1957). У 1945—72 — в Інституті органічної хімії АН УРСР. 1945—60 — директор, з 1961 — завідувач відділу; одночасно 1946—48 — віцепрезидент АН УРСР, 1946—56 — голова Відділу фізико-хімічних та математичних наук АН УРСР. 1944—72 — професор хімічного факультету Київського університету. Основні напрями наукових праць — хімія органічних барвників і теорія кольоровості. Розробив нові методи синтезу ціанінових барвників — фотосенсбілізаторів. Першим виявив причину сольватохромії барвників (зміна кольору в різних розчинниках), відкрив і вперше всебічно дослідив взаємодію хромофорів у молекулах барвників. Засновник наукової школи з хімії барвників. Жив у п'ятикімнатній квартирі № 18 на четвертому поверсі.

У 1940-х рр. в квартирі № 24 — Курдюмов Георгій В'ячеславович (1902—96) —

металофізик, акад. АН УРСР (з 1939), акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної праці (1969). Засновник та директор (1945—51) Лабораторії металофізики АН УРСР. Водночас директор (1944—78) Інституту металознавства і фізики металів ЦНДІ чорної металургії у Москві. Засновник наукової школи металофізиків. Досліджував структуру сталей і сплавів та вплив на неї різних факторів. У цей період відзна-

чений Державною премією СРСР (1949). У 1950-х рр. мешкав на вул. Костьольній, 15, пізніше — у Москві. 1938—41 та 1944—53 — Патон Євген Оскарович (1870—1953) — вчений у галузі електрозварювання і мостобудування, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1940), Герой Соціалістичної Праці (1943). У цей період очолював створений ним у 1934 Інститут електрозварювання АН УРСР, який з 1954 носить ім'я Є. Патона. 1945—52 — віцепрезидент АН УРСР. Основположник вітчизняної школи зварювання металів. Під його керівництвом здійснювалася розробка наукових основ автоматичного зварювання під флюсом, удосконалення способу, впровадження його в промисловість, створення і впровадження у виробництво перших автоматичних і напівавтоматичних поточних збірно-зварювальних ліній. Автор оригінальних проектів мостів і шляхопроводів. Брав безпосередню участь у проектуванні та будівництві зварного металевого моста через Дніпро в Києві (перший у світі такої довжини — 1543 м), який став до ладу 1953 і названий ім'ям вченого. Відзначений Державною премією СРСР (1941). Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 21 на другому поверсі.

1938—41 і 1944—46 у квартирі № 14 — Пфейффер Георгій Васильович (1872—1946) — математик, акад. УАН (з 1920), директор об'єднаного Інституту математики і фізики АН УРСР (1941—44). Під час проживання у цьому будинку працював в Інституті математики АН УРСР (1934—41, 1944—46), професор Київського університету (з 1909). Автор наукових праць, присвячених теорії диференційних рівнянь.

З 1940-х рр. у квартирі № 25 — Свєchnikov Василь Миколайович (1891—1981) — металознавець, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1951). У 1940-53 (з перервою) працював в Інституті чорної металургії АН УРСР, у 1953—75 — завідувач відділу Інституту металофізики АН УРСР, потім — науковий консультант. Вивчав питання залежності фізико-хімічних властивостей сплавів від їхньої структури, характеру фазових рівноваг. Відзначений Державною премією УРСР (1980).

1938—41 у квартирі № 13 та 1944—60 у квартирі № 12 — Смирнова-Замкова Олександра Іванівна (1880—1962) — патологоанатом, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1944). Завідувач відділу Інституту клінічної фізіології АН УРСР (1938—52), завідувач лабораторії Інституту фізіології АН УРСР (з 1953). Одночасно в 1933—41 очолювала кафедру Київського медичного інституту. Досліджувала патанатомію променевої та інфекційних хвороб, походження пухлин. Останні роки життя мешкала на вул. Тарасівській, 3-а.

1938—41 та 1944—84 — Супруненко Микола Іванович (1900—84) — історик, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1968). Після закінчення Інституту червоної професури з 1937 безперервно працював в Інституті історії АН УРСР (тепер — Інститут історії України НАН України), 1938—41 — вчений секретар інституту, 1955—84 керував відділом історії

Жовтневої революції і громадянської війни. Наукові праці присвячено історії України радянського періоду, зокрема історії громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Відзначений Державною премією УРСР (1969). Мешкав у трикімнатній квартирі № 3 на третьому поверсі.

1944—50 — Третьяков Дмитро Костянтинівич (1878—1950) — зоолог-морфолог, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). У ці роки працював в Інституті зоології АН УРСР (1944—48 — директор). Голова Відділу біологічних наук АН УРСР (1946—48). Одночасно (1944—48) — професор Київського університету. Основні праці вченого — з питань порівняльної морфології нижчих хребетних тварин та походження хордових і голкошкірих, проблем еволюції тваринного світу. Вивчав будову кісткової та сполучної тканин, кровоносної та нервової систем, будову органів чуття круглоротих і риб. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 11 на першому поверсі.

1938—41 у квартирі № 23 — Шапошников Володимир Георгійович (1870—1952) — хімік, акад. ВУАН (з 1922), 1934—38 — директор Інституту органічної хімії та технології (з 1945 — Інститут органічної хімії АН УРСР). Під час проживання у цьому будинку — завідувач відділу. Автор наукових праць з питань хімії та технології барвників. У повоєнні роки жив на вул. Б. Хмельницького, 42.

1944—83 — Швець Іван Трохимович (1901—83) — вчений у галузі теплоенергетики, акад. АН УРСР (з 1950), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1959). У цей період викладав у Київському політехнічному інституті (до 1955); був директором київського філіалу Харківського інституту енергетики АН УРСР (до 1947), пізніше директором (1947—52 та 1954—55) Інституту теплоенергетики АН УРСР (з 1964 — Інститут технічної теплофізики АН УРСР).

1950—53 — головний вчений секретар Президії АН УРСР, акад.-секретар Відділення фізико-технічних проблем енергетики АН УРСР (1970—78). У 1955—69 — ректор Київського університету. В останні роки життя керував відділом в Інституті технічної теплофізики АН УРСР. Почесний доктор наук університетів Чехо-Словаччини (1963), Угорщини (1966), Індії (1968). Основні праці вченого присвячено теорії теплотехніки, комплексному вивченню енергетичних ресурсів України, проблемам створення економічних парових і газових турбін та енергетичних установок різного призначення. Відзначений премією ім. Г. Проскури АН УРСР (1977). Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 22 на третьому поверсі.

У 1938 — Косенко Віктор Степанович (1895—1938) — композитор, піаніст, педагог. Працював професором Київської консерваторії (з 1934). У його творчості перепелися традиції вітчизняної і зарубіжної класики з українською народною музикою. Один із творців українського романсу, писав твори для симфонічного оркестру, фортепіано з оркестром, камерно-інструментального і камерного ансамблю; масові й дитячі пісні, хори, музику до кінофільмів, здійснював обробки народ-

них пісень. Жив у трикімнатній квартирі № 4 на другому поверсі. У її двох кімнатах міститься меморіальний кабінет-музей, створений 1964 на громадських засадах.

Мешканцями будинку були також члени-кореспонденти Академії наук УРСР: металознавець Грозін Борис Дмитрович (1898—1962) — у квартирі № 6; математик і фізик Дяченко Вадим Євгенович (1896—1954) — у квартирі № 15; історик Петровський Микола Неонович (1894—1951) — у квартирі № 8; ботаник і гідробіолог Ролл Яків Володимирович (1887—1961) — у квартирі № 5; археолог Славін Лазар Мойсейович (1906—71) — у квартирі № 7.

На будинку встановлено бронзові меморіальні дошки з барельєфними портретами Л. Булаховського (1971; ск. Ю. Скобликова, арх. А. Іванова); О. Динника (1973; ск. М. Короткевич, арх. Р. Юхтовський); А. Кіпріанова (1981; ск. В. Селібер, арх. А. Милецький); В. Косенка (1969; ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко); 1953 встановлено мармурову меморіальну дошку, яку 1984 замінено на бронзову з барельєфним портретом Є. Патона (ск. Е. Кунцевич, арх. К. Сидоров) [687].

*Марія Гончаренко,
Михайло Кальницький,
Дмитро Табачник.*

231.4. Особняк, 1864, 1876 (архит.). Вул. М. Коцюбинського, 8. Окремо розташована споруда є містобудівним акцентом у забудові вулиці. Належала дворянам Ольшевському та Избицькій. 1876 особняк перебудовано та надбудовано на один поверх за проектом арх. Р. Тустановського.

Двоповерховий, цегляний, з плоскими перекриттями, вирінений у формах неоренесансу. Внутрішнє планування

231.4. Вул. М. Коцюбинського, 8.
231.4. План першого поверху.

коридорно-анфіладне. Композиція чолового фасаду симетрична. Центр виділений сегментним фронтоном, що спирається на спарені колони портика головного входу. Раніше над портиком містився балкон, кована решітка якого складалась із стилізованих квітів та завитків, розташованих симетрично по обидва боки овалного медальйона з монограмою у вигляді великої літери «К» (не збереглася, демонтована під час капітального ремонту 1987). Обабіч головного входу на рівні першого поверху влаштовано неглибокі ніші. Фланги фасаду виділено розкріпками.

Невелику споруду вирізняє монументальність архітектурних форм та характерне для періоду київського еклектизму застосування ліпного декору.

Тепер у будинку міститься Посольство Румунії [688]. *Олена Авраменко,
Володимир Могилевський.*

231.5. Садиба (Міхельсона Ф. Г.) 1899—1909, де в навчальних закладах Валькера Г. А. вчилися Архипенко О. П., Горовиць В. С., Кавалерідзе І. П., Смирненко В. А., працювали Перетц В. М., Тутковський П. А. (іст.). Вул. М. Коцюбинського, 12. Забудова садиби проводилася по чергово. 1899 на червоній лінії забудови вулиці зведено чотириповерховий (частково з підвалом), цегляний, двосекційний будинок. Паралельно головному корпусу розміщено два чотириповерхових тильних флігелі, з яких правий зведено 1902, лівий — у 1908—09. Замовником був господар садиби, купець І-ї гільдії Ф. Міхельсон — гласний міської думи, власник цегельні, Караваївських лазень та багатьох будинків у Києві. Після його смерті (1908) садибою разом володіли спадкоємці — вісім синів та три дочки.

Споруди використовувалися як прибуткові будинки. Приміщення чолової будівлі орендувалися під житло та різні установи. 1900—09 тут містилися приватні навчальні заклади педагога Г. Валькера: гімназія (заснована 1896 як чотирикласна прогімназія, з 1905 діяла як повна гімназія) та реальне училище (з 1902). У 1909 їх перетворено на державні навчальні заклади — Сьому чоловічому гімназію та Друге реальне училище, того ж року переведено до новозбудованого флігеля. Головний будинок з 1909 наймала Контрольна палата відомства шляхів сполучення. 1918 тут були установи Державного контролю гетьманського уряду. У правому флігелі містилася корсетна фабрика І. Дютуа.

У 1900-х рр. у прогімназії Валькера навчалися майбутні митці: Архипенко Олександр Порфирівич (1887—1964) — скульптор, живописець, графік; Кавалерідзе Іван Петрович (1887—1978) — скульптор, кінорежисер, драматург, народний артист УРСР (з 1969); обидва не закінчили курсу, пізніше вчилися у Київському художньому училищі. 1904—10 тут навчався Смирненко Володимир Львович (1891—1938) — вчений у галузі садівництва. У 1910-х рр. у Сьомій гімназії здобув початкову освіту Горовиць Володимир Самійлович (1903—89) — піаніст (ймовірно, у головному будинку І жовтня 1903 він і народився; в цей час тут жив його батько — інженер С. Горовиць).

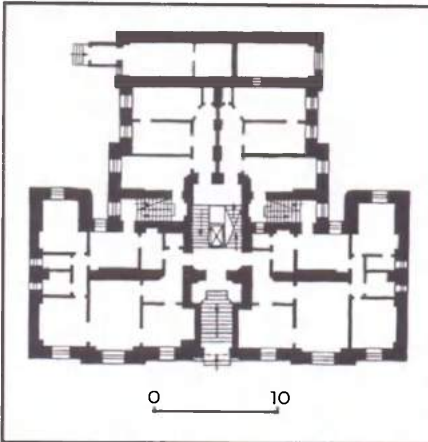
1904 на посаду викладача словесності до навчальних закладів Валькера був запрошений Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — літературознавець, професор Київського університету, акад. УАН (з 1919). У серпні — листопаді 1913 викладачем географії у Сьомій гімназії працював Тутковський Павло Аполлонович (1858—1930) — геолог, природознавець, акад. УАН (з 1918).

Після революції гімназія та реальне училище перетворені на трудову школу; нині в цьому приміщенні — середня школа № 135. У чоловому будинку тривалий час містилося Міністерство юстиції УРСР, тепер тут діють Курси підвищення кваліфікації кадрів працівників юстиції Мініюсту України.

1996 на будинку встановлено гранітну меморіальну дошку на пошанування В. Симиренка [689].

Михайло Кальницький.

232. КРУГЛОУНІВЕРСИТЕТСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). На північно-західному схилі Липського узгір'я, від Бессарабської пл. до вул. Лютеранської; перепад висот між верхньою та нижньою відмітками складає понад 16 м. Прокладена у 1836—37 для зручного зв'язку будинку Київського університету, що тоді споруджувався (вул. Володимирська, 60), і орендованими з 1834 університетськими приміщеннями, які розташовувалися на Печерську, у будинках Кордта та Бегічева. Форма плану у вигляді напівсерпантину зумовила зміну у 1869 первісної назви вулиці — Університетської на Круглоуніверситетську. Перші будівлі були переважно двоповерховими, дерев'яними, на цегляних фундаментах. Інтенсивна забудова почалася з кін. 1870-х рр. У ній брали участь відомі архітектори В. Ніколаєв, А. Геккер, В. Сичугов. Мостова комісія будівельного управління київської міської управи 1880 віднесла Круглоуніверситетську вул. до 4-го розряду за влаштуванням

232.1. Вул. Круглоуніверситетська, 7.
232.1. План першого поверху.

тротуарів (завширшки до 2 м). Вузкий поперечний профіль вулиці зумовив масштаб забудови будинками порівняно невеликої поверховості. 1905—38 по вулиці ходив трамвай. На поч. 1930-х рр. зроблено проїзд до вул. Банкової. Функція вулиці була переважно житловою, тільки на її початку до 1917 містилося відоме кафе-шантан «Буфф» (на місці будинку № 2/1). Незабудований схил узгір'я, який піднімається над вулицею, надає їй мальовничого вигляду. Серед споруд історичної забудови виділяються пам'ятки архітектури поч. 20 ст.: будинки № 7 та № 12. Стиль конструктивізму 1920-х рр. представлений будинком співробітників міліції — № 2/1. Ряд будинків зберігає пам'ять про відомих діячів науки та культури: у будинку № 4 проживав мистецтвознавець Ф. Ернст; у № 6 — художниця О. Екстер; у № 10 містився польський театр «Студія» актриси, режисера і педагога С. Висоцької, тут працював письменник Я. Івашкевич. Не збереглися будинки, в яких мешкали поетеса А. Ахматова (№ 20/1; 1906 належав її родичу — київському юристу В. Вакару) та музикознавець, фольклорист і педагог М. Грінченко (№ 17-а). Вулиця, що має топографічну своєрідність і топонімічну цінність, належить до комплексних пам'яток історії та культури [690].

Раїса Бондаренко.

232.1. Житловий будинок, 1914—15 (архит.). Вул. Круглоуніверситетська, 7. У рядовій забудові вулиці, на кривому схилі Липського плато, зверненого до Бессарабської пл. Зведено як прибутковий будинок Київського добродійного товариства на садибі, що належала Сулимівським добродійним закладам, за проектом арх. М. Даміловського у стилі неокласицизму.

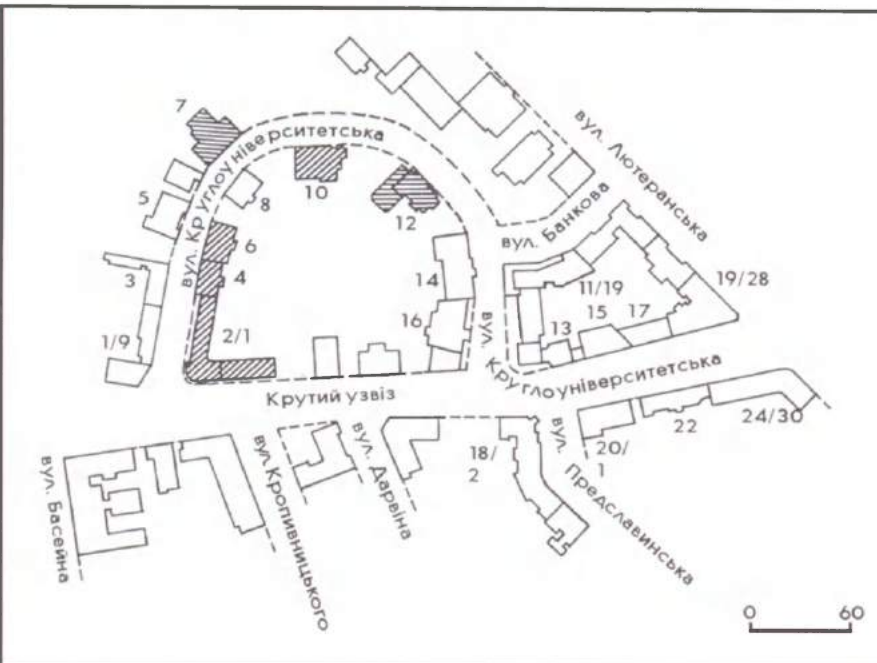
Через перепад рельєфу п'яти-, шестиповерховий, з напівпідвальним поверхом, цегляний, у плані Т-подібний. Перекриття плоскі, дах похилий. Ліфт і парадні сходи, освітлені зенітним ліхтарем, розміщено в центрі. Кожний поверх був розрахований на чотири квартири. До парадних прилягає двоє чорних сходів, зміщених по вертикалі на напівповерх, унаслідок чого рівень квартир дворового блоку не збігається з відмітками підлоги вуличного об'єму. Головний фасад симетричний, тридільний, флангований розкріповками з плоскими гранчастими еркерами й аттиками. Центральна вісь підкреслена широким трикутним щипцем з напівциркульним слуховим вікном. Подібні щипці вінчають бічні брандмауерні стіни, що здійснюються над забудовою. Рустований цоколь і перший поверх вирішено в лаконічних формах. Декоративні ліпні вставки й балкони різної форми на верхніх поверхах поживляють пластику фасаду, завершеного розвиненим карнизом. Будинок має безумовну архітектурну та містобудівну цінність, формуючи мальовничу панораму непарного боку Хрещатика [691].

Борис Єрофалов.

Михайло Кальницький.

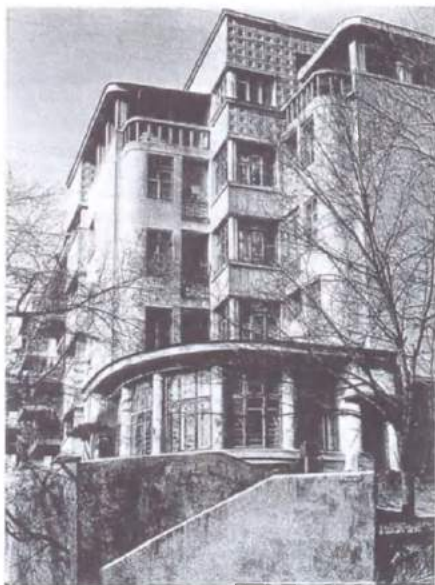
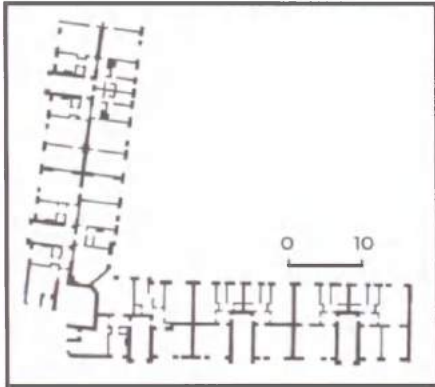
232.2. Житловий будинок рубезу 19—20 ст., в якому проживав Ернст Ф. Л. (іст.). Вул. Круглоуніверситетська, 4. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний. Тут з 1920-х рр. до 1933 жив Ернст Федір Людвігович (1891—1942) — мистец-

232. Круглоуніверситетська вулиця. План забудови.

цтвознавець, музейний працівник, пам'яткознавець. Вивчав творчість Т. Шевченка, І. Рєпіна, М. Мурашка, Г. Нарбута, Г. Гольбейна, київську архітектуру 17—18 ст. Упорядкував провідник «Київ» (1930), де був автором 249 статей. 1922 входив до складу комісії з організації Київської картинної галереї (тепер Музей російського мистецтва), 1922—23 працював над створенням експозицій Лаврського музею культур. 1923—33 завідував художнім відділом Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, де організував виставки: українського портрета 17—20 ст. (1925), творів Г. Нарбути (1926), Т. Шевченка та його сучасників (1927), українських художників 17—20 ст. (1929), О. Кравченка (1930). У 1920-і роки входив до складу комісії ВУАН: біографічної, порайонного дослідження Києва та Правобережної України, комісії старого Києва, з дослідження мистецьких цінностей, які було вилучено 1922 з церковних ризниць для фонду боротьби з голодом, Софійської, археологічної (1921— її вчений секретар). 1924 обраний дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету. Викладав у Київському художньому технікумі, Археологічному інституті, виступав з публічними лекціями з історії мистецтва, керував семінарами з новітнього українського мистецтва при науково-дослідницькій кафедрі мистецтвознав-

232.4. Вул. Круглоуніверситетська, 2/1.
232.4. План четвертого поверху.

ства ВУАН. 1929 призначений ВУЦВК членом паритетної комісії з обміну культурними цінностями між РСФФР і УСРР. Активно працював у Всеукраїнському шевченківському комітеті з упорядкування могили Т. Шевченка, комітеті зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Харкові. 1920—22 — співробітник Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, з 1923 — інспектор (за сумісництвом) Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка з охорони історико-культурних цінностей Київщини. 1926—30 очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток культури. 1933 безпідставно заарештований органами ДПУ, 1934 засуджений до трьох років виправно-трудових таборів. Відбувши покарання на будівництві Біломоро-Балтійського каналу, працював у картинних галереях Алма-Ати й Уфи. 1941 заарештований і незабаром засуджений до страти. Займав квартиру № 5-а — 6-а на третьому поверсі [692].

Олексій Нестуля.

232.3. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживала Екстер О. О. (іст.). Вул. Круглоуніверситетська, 6. На червоній лінії забудови вулиці. Триповерховий, цегляний.

Тут у квартирі № 5 на третьому поверсі 1904—15 та 1920 жила разом з матір'ю С. Григорович (наймали квартиру у домовласника Миновича) Екстер Олександра Александрівна (1882—1949) — художниця театру і кіно, педагог. Навчалася 1901—03, 1906 у Київському художньому училищі (у М. Пимоненка), 1908 — в Парижі. Одна з організаторів 1914 Київської групи художників «Кільце». Сформувалася як художник кубофутуристичного напрямку, засновниця київської школи сценографів-конструктивістів, яка мала вплив на розвиток театрального мистецтва Європи й Америки. 1920 в цій квартирі проводила заняття з молодими художниками. У 1920-х рр. (під час її перебування в Москві та Парижі) тут містилася студія художника театру Меллера Вадима Георгійовича (1884—1962), пізніше — студія Об'єднання сучасних майстрів України [693].

Дмитро Горбачов.

232.4. Житловий будинок співробітників обласної міліції, 1933—35 (архит.). Вул. Круглоуніверситетська, 2/1. На підвищеній ділянці, обмеженій вул. Крутий узвіз і початком вул. Круглоуніверситетської, проглядається з Бессарабської пл. Зведено за проектом арх. П. Савича.

Чотириповерховий, з двох різновеликих (дві й три секції) прямокутних у плані корпусів, зблокованих під гострим кутом, цегляний, тинькований, пофарбований у два кольори. Планування секцій варіюється залежно від можливості розташувати дві-, три- або чотирикімнатні квартири на поверсі. Сходові клітки мають по два входи, ванні кімнати освітлені природним світлом, частина з них суміщена з кухнями. Перекриття плоскі, дерев'яні. З урахуванням містобудівної ситуації будинок має виразний силует. Композиційним центром об'ємно-просторового вирішення є відсунутий у глибину високий наріжний об'єм, унизу якого приміщення громадського призначення, що виступають півколом. Лако-

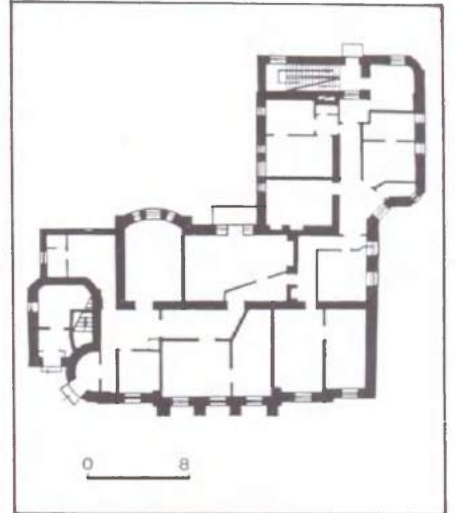
нічна архітектура фасадів у стилі конструктивізму будується на скульптурній виразності простих об'ємів, артикульованій взаємодії вертикальних і горизонтальних площин та ліній, напруженому ритмі балконів та віконних прорізів, які згущуються до центру композиції. Загальній композиції підпорядковано і вирішення наріжної тераси на головному фасаді системою підірних стін і одномаршових сходів. Дворовий простір за умов складного рельєфу обмежено підірними стінами та впорядковано. Будинок — яскравий зразок розвитку творчого методу конструктивізму в архітектурі Києва [694].

Марія Гончаренко.

232.5. Особняк, поч. 20 ст. (архит.). Вул. Круглоуніверситетська, 12. На повороті вулиці, на садибній ділянці, що має різкий схил рельєфу до глибини кварталу. Зведено за проектом арх. І. Беляєва. 1987 розпочато комплексний капітальний ремонт, внаслідок чого змінилося внутрішнє планування.

Двоповерховий з боку головного фасаду, чотириповерховий — з подвір'я, цегляний, тинькований. До тильного фасаду прибудовано невеликий одноповерховий об'єм із відкритою дерев'яною верандою. Головний фасад має асиметричну тридільну композицію з прибудованим чотириколонним портиком великого іонічного ордера, завершеним трикутним фронтоном. Перший поверх оздоблено рустом. Вікна характерних для класицизму витягнутих пропорцій завершено напівциркульними архівольтами з клинковими перемичками. У ліпному декорі використано орнаменти у стилі неокласи-

232.5. Вул. Круглоуніверситетська, 12.
232.5. План першого поверху.

цизму — композиції з перевитих стріч-ками вінків.

Будинок — один з найкращих зразків неокласицистичного напрямку в архітектурі Києва поч. 20 ст.

Тепер — Посольство Ісламської Республіки Іран [695]. *Тетяна Скібіцька.*

232.6. Особняк 1892, в якому містився польський театр «Студія» (архіт., іст.). Вул. Круглоуніверситетська, 10. На ділянці різкого зниження рельєфу, що зумовило висоту будинку — ліве крило головного фасаду одноповерхове, праве і дворовий фасад — двоповерхові. Першим власником садиби 1838 була дружина генерал-лейтенанта У. Ловцова (Сулима), 1848 площа садиби розширюється за рахунок вільного місця поруч з нею. З 1859 власники садиби — родина генерал-майора Савицького. На ділянці було декілька дерев'яних будівель. 1887 садибу розділили між братами О. та А. Савицькими. 1892 титулярний радник А. Савицький зводить фасадний будинок за проектом арх. А. Краусса. 1916 у зв'язку з розташуванням тут польського експериментального камерного театру «Студія» С. Висоцької у вітальні на другому поверсі влаштовано глядацьку залу на 100 місць і сцену, зроблено часткове перепланування вхідних приміщень. Сцена влаштована на одному рівні з першим рядом крісел без рампи.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, пофарбований у два кольори. Головний фасад вирішено у формах неокласицизму. Об'ємно-просторова композиція асиметрична. Розкріповка фасаду, насиченість прямокутними віконними прорізами надають невисокому видовженому будинку певної вертикальності. До бічного фасаду прилягала гранчаста у плані лоджія, пізніше перебудована у додаткове приміщення. З боку вулиці його глуха стіна оформлена декоративною нішею, з боку подвір'я влаштовано відкриту галерею (тепер перероблену на віконні прорізи). Сандрики з замковим каменем, фриз і декор ніші доповнюють виразність особняка. Планування приміщень коридорно-анфіладне. Перекрыття плоскі. На другому поверсі зберігся поліхромний ліпний декор, який повністю вкриває стелі й декількох кімнат. Тривале використання бу-

динку різними установами та проведені ремонти дещо змінили його зовнішній вигляд і планування помешкань.

Є зразком особняка кін. 19 ст., в якому збереглося первісне декоративне оформлення інтер'єрів.

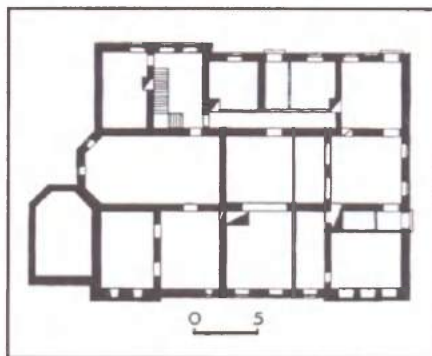
У вересні 1916 — січні 1918 у будинку містився польський театр «Студія», власницею якого була Висоцька Станіслава-Марія (1878—1940). Вона поєднувала режисерську та акторську діяльність із студійними заняттями з молоддю. Театр відкрився трагедією «Правда» польського письменника М. Чайковського. Протягом 1916—18 тут відбулися вистави за творами: Ю. Словацького «Балладина», М. Метерлінка «Сестра Беатриса», П. Корнея «Сід», О. Фредро «Тітонька», Г. Ібсена «Примари». Серед акторів — Н. Млодзейовська, М. і М. Шпакевичі, Б. Шуркевич, а також Ярослав Івашкевич (1894—1980) — письменник і громадський діяч, який виконував одночасно обов'язки літературного керівника театру. Вистави відбувалися чотири рази на тиждень. У січні 1918 внаслідок муравйовського артобстрілу міста театральна зала зазнала значних пошкоджень, після чого театр «Студія» припинив свою діяльність. Тепер тут міститься Представництво Комісії Європейського Союзу [696].

Людмила Рилкова.

233. КУПЕЦЬКЕ ЗБРАННЯ, 1882 (НАЦІОНАЛЬНА ФІЛАРМОНІЯ УКРАЇНИ) (архіт., іст.). Володимирський узвіз, 2. Окремо розташовану будівлю добре вид-

232.6. Вул. Круглоуніверситетська, 10.

232.6. План цокольного поверху.

но з різних точок; замикає перспективу Хрещатика. Побудована як клубне приміщення Російського купецького зібрання за проектом арх. В. Николаєва на території садиби, що раніше належала Товариству мінеральних вод, у верхній частині Олександрівського (нині Володимирський) узвозу, біля входу в колишній Купецький сад (тепер Хрещатий парк).

Будинок зведений коштом одного з найзаможніших київських підприємців із старовинної купецької родини — Дегтерьова Михайла Парфентійовича, гласного Міської думи, члена рахункового комітету Київської контори держбанку, товариша голови Київського біржового комітету, старости Олександрівської церкви при Сулимівських доброчинних закладах, голови Ради старійшин Купецького зібрання. У віданні цього зібрання перебував і Купецький сад, на території якого були зведені літній клуб і літній театр, відкриття концертна естрада (не збереглися). Праворуч від будинку 1911 в пам'ять 50-ліття звільнення селян був встановлений пам'ятник російському імператору Олександру II (ск. Е. Ксіменес), зруйнований 1919.

Первісна об'ємно-планувальна структура купецького клубу майже не змінилася: поставлено ряд перегородок у службових приміщеннях, споруджено залізобетонні сходи в південній наріжній частині, за рахунок вестибуля розширено площу фойє, поруч із центральним входом влаштовано два додаткові, котрі 1980—81 оформлено кованими декоративними ґратами — «Трави польові» (худ. О. Миловзоров, за участю народного майстра-ковала О. Стасюка) та металевими дошками. 1995—96 здійснено капітальний ремонт і реставрацію будинку. 1934 з боку парку прибудовано двоповерховий, цегляний, асиметричний корпус для технічних гуртків Палацу піонерів (арх. В. Заболотний та ін.), вирішений у формах класицизму, з напівкруглим виступом входу та балкончиком над ним, напівротондою зали з боку Дніпра, з приставними іонічними стовпцями та пілястрами вздовж фасаду, рустованими стінами та бутовим цоколем.

Симетрична за композицією цегляна споруда з плоскими балковими перекриттями (у підвалі — залізобетонними) складається з центрального триповерхового об'єму, критого вальмовим дахом, та двоповерхових бічних крил. Прямокутний в загальному абрисах плану, з асиметрично розташованими парадними сходами, що утворюють невеликий п'ятигранний виступ на південному бічному фасаді. Триповерховий об'єм містить великі приміщення фойє (перший поверх) і глядацької зали (другий — третій поверхи), двоповерхові крила — допоміжні приміщення.

Своєрідності будівлі надають дві напівкруглі вежки на наріжжях головного фасаду з напівсферичними банями та люкарнами. Первісно на вежах були високі флагштоки (знято в 1960-х рр.; поновлено під час останньої реконструкції).

В архітектурному вирішенні фасадів використано мотиви ренесансної архітектури, інтерпретовані відповідно до можливостей цегляної кладки. Рами

віконних прорізів із арковими перемичками стилізують форму двочастинних вікон-біфорій ренесансних палаців. Декор цегляний, стриманий (сухарики, модульони, декоративні машикулі під карнизом). Стіни з жовтої київської цегли фарбувалися. Проектом передбачались ажурні металеві балкони на другому поверсі наріжних частин будівлі та піддашок над входом на тонких чавунних стовпчиках (відновлено під час реставрації 1995—96).

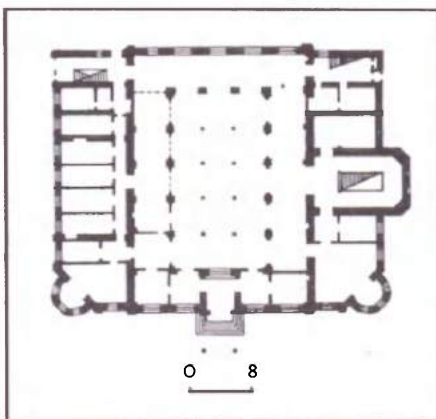
Ядром внутрішнього планування є розміщена на горі концертна зала (тепер — Колонна зала ім. М. Лисенка) з балконом по периметру, що спирається на спарені коринфські колони на першому ярусі, та композитні — на другому. Залу перекрито підвісним плафоном із ліпленням та кришталевими люстрами. Чудова акустика виділяє цю залу серед багатьох інших у Києві. Вона вміщує 595 глядачів і довгий час вважалася крапкою у місті. Під залом на першому поверсі — просторе приміщення фойє і гардеро-

ба з балковим перекриттям на струнких чавунних стовпцях, декороване аркадою по периметру. Раніше воно відводилося під їдальню та буфет. Навколо групувалися передпокій, більярдна, ігрові та службові кімнати, бібліотека. Парадні сходи на другий поверх — тримаршові розпашні, з ажурним металевим поруччям і скульптурними світильниками, з облицьованими мармуром сходами, освітлені великим вікном, обабіч якого — ніші з мотивами ренесансних мушлів, на стінах і на плафоні — ліплення. У підвалі були льохи, кухні, приміщення для челяді та економа.

Є зразком спеціалізованих клубних будівель, широко розповсюджених у 19 ст.

У приміщенні Купецького зібрання відбувалися важливі громадські події. У серпні 1898 тут проходили вступне та заключне пленарні засідання X з'їзду російських природознавців та лікарів. У з'їзді брали участь видатні діячі науки: географ І. Мушкетов, геолог О. Карпинський, математики М. Бугайов, О. Ляпунов, механіки М. Жуковський, В. Стеклов, фізик П. Лебедев, хіміки М. Бекетов, М. Зелінський, Д. Коновалов та ін. Організаторами з'їзду були провідні київські вчені, зо-

233. Володимирський узвіз, 2.
233. Адміністративно-службовий корпус.
233. План першого поверху філармонії.

крема, головуючий — хімік М. Бунге та секретар — фізик Г. Де-Менц. У грудні 1903 тут встановували композитора та громадського діяча М. Лисенка з нагоди 35-річчя його творчої діяльності. Влаштувало ювілей Київське літературно-артистичне товариство, у його підготовці та проведенні

брали участь члени правління Олена Пчілка, М. Тутковський, секретар товариства І. Стешенко. У зв'язку з тим, що привітання було проголошене українською мовою, його організатори зазнали поліцейських переслідувань. 6—8 квітня 1917 у будинку відбувся Національний конгрес, скликаний Українською Центральною Радою. У його роботі взяли участь близько 900 осіб, у т. ч. делегати від різних військових, селянських, робітничих, просвітніх, економічних організацій та політичних партій. Керував роботою конгресу голова УЦР М. Грушевський. З доповідями виступили Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський, Ф. Матушевський, П. Поняченко, В. Садовський, М. Ткаченко, О. Шулгин та ін. Конгрес ухвалив резолюцію стосовно національно-територіальної автономії України, захисту і гарантій прав національних меншин, перебудови Росії на федеративну демократичну республіку. Такий підхід до вирішення національного питання потім пройде через універсали, декларації, закони УЦР. На останньому засіданні було сформовано новий склад Центральної Ради. Головою обрано М. Грушевського, товаришами голови — В. Винниченка і С. Єфремова. Конгрес був, за висловом В. Винниченка, «першим кроком відродження нації по шляху державності».

28 травня — 2 червня 1917 тут проходив Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, у якому брали участь 2200 делегатів. На ньому виступив голова УЦР М. Грушевський. Заслухавши результати переговорів з Тимчасовим урядом, котрий відмовився визнати принцип автономії України, з'їзд підтримав усі домагання Центральної Ради. Було обрано постійну Раду селянських депутатів України, що увійшла до складу УЦР.

30 листопада 1917 тут проходило загальне засідання об'єднаних виконкомів Рад робітничих і селянських депутатів, скликане більшовиками, на якому виступила Є. Бош. У його роботі взяли участь близько 700 депутатів. У прийнятій резолюції було проголошено курс на боротьбу з Центральною Радою, підготовку збройного повстан-

ня, затверджено новий склад виконкомів, обрано 7 делегатів на Першій Всеукраїнській з'їзді робітничих, солдатських та селянських депутатів. З'їзд відкрився у цьому будинку 4 грудня 1917, на нього прибуло 2500 учасників. У виступі В. Затонського більшовики України вперше звернули увагу на питання українського національного відродження. З'їзд висловив довір'я діючій Центральній Раді, після чого більшовики, на знак протесту, разом із фракцією лівих російських соціалістів-революціонерів покинули засідання і переїхали до Харкова. У 1919 тут містився Пролетарський будинок мистецтв, пізніше — Будинок комуністичної освіти, клуб «Більшовик», Палац піонерів. З 1923 — філармонія.

Національна філармонія України веде свою історію від Київського відділення Російського музичного товариства (перший концерт — 27 жовтня 1863), після ліквідації якого було організоване Київське концертне бюро (1918—19), потім — філармонійне товариство. 26 березня 1923 концертом, присвяченим 50-річчю композитора С. Рахманінова, у цій будівлі відкрилася державна філармонія. Першим дав концерти піаніст Г. Нейгауз. Оркестр філармонії складався тоді з 60 осіб. У 1934 з Харкова сюди було переведено Українську філармонію (засновано 1927). Віхою у житті філармонії стало створення Державного симфонічного оркестру УРСР (1937) на базі симфонічного оркестру Київського обласного радіокомітету. Вперше у країні (1960) при філармонії організовано Київську обласну народну філармонію, що охопила численні колективи художньої самодіяльності. Тепер у складі філармонії — симфонічний оркестр Національної філармонії України, камерний оркестр, ансамблі «Веселі музики», «Дивограй», «Рідні наспіви», фольклорно-етнографічний «Терен», квартети баяністів, гітаристів, «Джерело», тріо бандуристок «Українка».

У концертній залі будинку в різні роки виступали відомі співаки І. Козловський, А. Нежданова, Н. Обухова, Г. Отс, П. Робсон, А. Собінов, Ф. Шаляшин; композитори М. Лисенко, С. Прокоф'єв, С. Рахманінов, Л. Ревуцький, В. Рождественський, О. Скрибін, П. Чайковський, Д. Шостакович; музикант В. Горюнич; письменники І. Бабель, К. Бальмонт, І. Еренбург, В. Маяковский, Б. Пильняк та інші митці. Нині — Національна філармонія України [697].

Сергій Білокін,
Михайло Кальницький,
Лариса Панчишин.

234. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК, 9—10 ст. (археол.). На західній околиці Києва, на правому березі р. Либідь (права притока Дніпра), в урочищі Багинева гора. В 60-х рр. 19 ст. налічував понад 200 насипів. 1862 Я. Волошинський дослідив 20 курганів. Установлено, що поховання були здійснені за обрядом трупопокладення і трупоспалення. На жаль, звіт і польова документація не опубліковані. Матеріали (велика кількість прикрас та зброя) втрачено, за винятком інвентаря з великого кургану, де було знайдено поховання, здійснене за обрядом трупоспалення. Кальциновані кістки місти-

лися у великому глиняному горщику з широким горлом і відігнутими вінцями. Курганний могильник урочища Батиева гора був за межами міської території стародавнього Києва і, очевидно, пов'язаний з одним із приміських поселень [698].

Ярослав Боровський.

235. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК, 9—13 ст. (археол.). Уздовж першої і другої тераси Кирилівської височини (сучасна вул. Фрунзе). Вивчення розпочато в останній чв. 19 ст. Тоді, у 1890-х рр., обстеженням і розкопками курганів, розташованих на узгір'ях уздовж Кирилівської вул., займався В. Хвойка, в 50-і рр. 20 ст. — М. Каргер. Матеріали могильника свідчать про соціальну диференціацію суспільства. Виділяється братська могила, де виявлено бл. 2000 похованих. Чочевидь, це були жителі північно-західної околиці міста, які загинули 1240 в битві з ордами Багія. Частина знахідок зберігається в Національному музеї історії України [699].

Іван Мовчан.

236. ЛЕОНТОВИЧА ВУЛИЦЯ, 2-а пол. 19—1-а пол. 20 ст. (іст., містобуд.). У центральному районі міста, між вул. Б. Хмельницького і бульв. Т. Шевченка. Виникла у 1860-х рр. у зв'язку з будівництвом на Ботанічній пл. споруди Володимирського собору, який є головною містобудівною домікантою навколишньої забудови. Первісну назву — Гімназична — дістала 1869, тому що проходила поряд із садивою Другої чоловічої гімназії (бульв. Т. Шевченка, 18). 1921 перейменована в пам'ять композитора і хорового диригента Леонтовича Миколи Дмитровича (1877—1921). Вулиця коротка (бл. 470 м). Будівельними правилами Києва 1861 віднесена до категорії 1-го розряду, тому будинки на ній зводилися з цегли, добротно, під контролем міського архітектора. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. її периметральна забудова складалася переважно з багатоквартирних житлових будинків з фасадами різних історичних стилів, оздобленими ліпленням або фігурним муруванням (№ 1, 2, 4, 5, 6, 7). Через близькість до університету тут

236. Леонтовича вулиця.
План забудови.

з'являється будинок студентської ідальні (№ 3). У радянський період забудову частково реконструйовано: зведено Інститут біохімії АН УРСР (№ 9), у 1955 — довгий наріжний будинок політехнічному зв'язку (№ 11, архітектори В. Єлізаров, І. Лобода). З непарного боку вулиця має всього 11 номерів. На вулиці проживали і працювали відомі вчені: В. Бец (№ 7), В. Беліцер, О. Паладин, Д. Фердман, Р. Чаговець (№ 9), А. Шлепаков (№ 5), педагог А. Макаренко (№ 6-а), інженер-гідротехнік М. Максимович (№ 6; у дорадянський час мешкав на сучасній вул. Б. Хмельницького, 46), професор КДА І. Малишевський (№ 4) [700].

Раїса Бондаренко.

236.1. Житловий будинок 1-ої пол. 1930-х рр., в якому проживав Макаренко А. С. (архіт., іст.). Вул. Леонтовича, 6-а. Формує забудову площі біля Володимирського собору. Є частиною будинку, запроєктованого на весь квартал від вул. Леонтовича до вул. І. Франка. Незважаючи на незавершеність, збудована частина привертає увагу відвертою самостійністю архітектурно-композиційного вирішення, в якому у рисах пізнього конструктивізму помітне вже передчуття сучасного постмодернізму.

Шестиповерховий, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, двосекційний з дво-, три- та чотирикімнатними комфортабельними квартирами. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін. Основним засобом художньої виразності асиметричного головного фасаду є своєрідна великомасштабна ордерна система, що накладена на функціонально вирішену площину стін з прямокутними віконними та дверними прорізами. Для всіх архітектурних елементів — пілястрів, тричвертевих колон, вінцевого карниза, балконів, тяг тощо характерна спрощена і потужна у своїй динаміці пластика. Ордерна тема головного фасаду продовжується у ритмі пілястрів дворового фасаду.

У цьому будинку 1935—37 проживав Макаренко Антін Семенович (1888—1939) — педагог і письменник, який розробив теорію і методику виховання у колективі й через колектив. З липня 1935 працював у Києві заступником начальника відділу трудових колоній НКВС УРСР. Відвідував київські школи, вивчав шкільну практику, деякий час (жовтень — листопад 1936) завідував трудовою колонією у с. Броварах поблизу Києва. У вересні 1935 закінчив роботу над рукописом «Педагогічної поеми». Тоді саме її було перекладено українською мовою і видано в Україні. 1936 приступив до написання «Методики організації виховного процесу». У Києві розпочав роботу над романом «Шляхи покоління» та повістю «Прапори на баштах», збирав матеріал до «Книги для батьків». Цікавився історією Київської Русі, разом із дружиною почав працювати над романом про великого київського князя Володимира Мономаха. У лютому 1937 переїхав до Москви. Проживав у трикімнатній квартирі № 21 (телер № 22) на 5-му поверсі.

1978 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з горельєфним портретом А. Макаренка (ск. М. Вронський, арх. В. Гнездилов) [701].

Марія Гончаренко, Лариса Шевченко.

236.2. Житловий будинок 1886, в якому проживав Малишевський І. Г. (іст.). Вул. Леонтовича, 4. На червоній лінії забудови вулиці. Триповерховий, з надвірною одноповерховою прибудовою, цегляний. Зведений за проектом арх. А. Краусса (від наглядом інж. М. Максимовича) як приватний особняк на замовлення дружини дійсного статського радника А. Малишевської. Первісно двоповерховий, третій поверх надбудовано у 1935.

З часу зведення у будинку мешкав Малишевський Іван Гнатович (1828—97) — історик релігії та професор церковної історії Київської духовної академії, член Історичного товариства Нестора-літописця при Університеті св. Володимира.

Його численні дослідження з питань церковної історії перших часів християнства, Візантії, західних та південних слов'ян друкувалися у часописах «Труды КДА», «Киевские епархальные ведомости», «Киевская старина», виходили окремими виданнями. Під час проживання І. Малишевського у цьому будинку вийшли друком твори «Доля слов'янської церкви в Моравії та Паннонії при учнях Кирила й Мефодія» (1886), «Варяги у первісній історії християнства в Києві» (1887), «Західна Русь у боротьбі за свою віру й народність» (1894) тощо. Автор популярних брошур, що виходили багатьма виданнями, зокрема, життєпису св. Володимира. Брав активну участь у зведенні собору

236.1. Вул. Леонтовича, 6-а.

236.3. Вул. Леонтовича, 7.

св. Володимира у Києві, був першим старостою (титарем) собору [702].

Марія Кагомська.

Михайло Кальницький.

236.3. Житловий будинок 1882—1910-х рр., в якому проживали Бец В. О., Іконников В. С. (архт., іст.). Вул. Леонтовича, 7. На червоній лінії забудови вулиці. З 1874 садиба належала відставному капітану І. Киселевському. За планом 1877 по фронту вулиці містився двоповерховий житловий будинок. 1878 новим власником садиби став професор Київського університету В. Бец. 1881 він одержав дозвіл на спорудження на подвір'ї одноповерхового цегляного флігеля для фотомікрографічної лабораторії, проект якої виконала Художньо-будівельна майстерня академіка архітектури В. Сичугова та військового інж. В. Катеринича. У наміченому вигляді її не зведено: плани садиби поч. 20 ст. фіксують на цьому місці дерев'яні служби. Проект прибудованого будинку виконано, ймовірно, також у майстерні В. Сичугова та В. Катеринича. Після смерті В. Беца садибу успадкувала його дружина — Д. Бец; у 1903 ділянка перейшла до колезького радника М. Псіюла. Бл. 1913 ним здійснено надбудову третього поверху, наприкінці 1910-х рр. зведено четвертий поверх, що мало наслідком переоформлення головного фасаду.

Чотириповерховий, цегляний, з напівпідвальним поверхом, Т-подібний у плані, односекційний. Композиція головного фасаду симетрична, центральну вісь виділено на рівні другого — третього поверхів двома парами пристінних безордерних колон, між якими на другому поверсі розміщено балкон. Первісно чоловічий фасад було акцентовано по центру цегляною вежею з флорентійським вікном (втрачено внаслідок надбудов). Фасад розчленовано лопатками, по горизонталі — міжповерховими та вінцевими карнизами. Декоративне вирішення вирізняється еkleктичним використанням історичних стилів, зокрема, ренесансно-готичних форм,

застосуванням орнаментальної лицьової кладки.

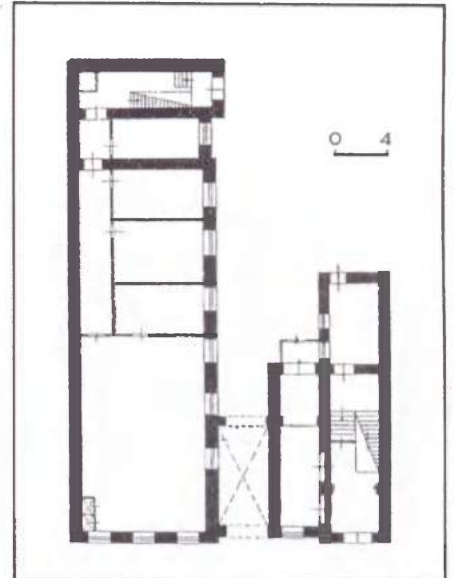
З 1882 у будинку проживав Бец Володимир Олексійович (1834—94) — лікар-анатом, педагог і громадський діяч. Доктор медицини (з 1863), професор Київського університету (з 1868), завідувач кафедри анатомії (1868—90).

Автор численних наукових праць (серед них — «Атлас людського мозку»; 1883), які дали вченому світове ім'я. Ним було зібрано унікальну колекцію (бл. 8 тис.) препаратів мозку людини й тварин. Разом з професором університету істориком В. Антоновичем написав книгу «Історичні діячі Південно-Західної Росії» (1883). Після її виходу був підданий утискам з боку антиукраїнських кіл і змушений покинути університет.

1882—1908 у будинку проживав Іконников Володимир Степанович (1841—1923) — історик, історіограф, джерелознавець, акад. Петербурзької АН (з 1914), ВУАН (з 1921). У цей час професор Київського університету (з 1870). Один

236.4. Вул. Леонтовича, 3.

236.4. План першого поверху.

із засновників та голова (1874—77 і 1893—95) Історичного товариства Нестора-літописця. Головний редактор «Университетских известий» протягом 40 років (з 1873). Наукові праці — з історії Росії та України, історіографії, зокрема: «Київ 1654—1855, історичний нарис» (1904), «Селянський рух у Київській губернії в 1826—27 рр.» (1905). Його фундаментальне енциклопедичне дослідження «Досвід російської історіографії» (у 2-х т., 4-х кн.; 1891—1908) є вагомим внеском у вітчизняне джерелознавство та історичну бібліографію. Член Московського археологічного товариства Імператорського товариства любителів природознавства, антропології й етнографії, Імператорського товариства історії та старожитностей російських (обидва — при Московському університеті), Слов'янського добродійного товариства у Києві тощо. Пізніше проживав на сучасній вул. І. Франка, 31—33. На поч. 20 ст. (до 1913) у будинку мешкав учасник оборони Севастополя 1853—55 генерал-лейтенант Д. Мессарош [703].

Михайло Кальницький,
Тетяна Скібіцька.

236.4. Ідальня студентів університету, 1902—03 (архіт.). Вул. Леонтовича, 3. У ряді забудови кварталу, на червоній лінії вулиці. «Товариство допомоги незаможним студентам Університету св. Володимира», яке складалося головним чином з професорів університету на чолі з психіатром І. Сікорським, поставило за мету забезпечити бідних студентів дешевим харчуванням. Для цього придбали ділянку землі; архітектор університету, цивільний інж. Ф. Ессен безкоштовно розробив проект будинку ідальні. Його споруджувала будівельна контора відомого київського підрядчика Л. Гінзбурга. Крім головного корпусу, на подвір'ї зведено одно-, двоповерхові службові флігелі вздовж периметра прямокутної в плані ділянки. Ідальня обслуговувала студентів протягом п'яти змін по 204 особи у кожній.

Будинок триповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, з центральним проїздом на подвір'я і бічним розміщенням

сходової клітки. Обідня зала — на другому поверсі, що знайшло відображення у висоті і розмірах віконних прорізів. Асиметричний шестивіконний фасад з арковими прорізами вирішено у стилі неоренесанс. Його тектоніку характеризує чітке ярусне членування. Площина стіни розкріпована, увінчана ґратчастим парапетом. Нижній ярус рустований, середній вирішено у тосканському ордері, густе розміщення спарених вікон верхнього ярусу фасаду створює враження аттикового поверху. Типологічно рідкісна для свого часу громадська споруда.

У 1990-х рр. будинок реконструйовано. Тепер тут міститься ресторан «Будапешт» з казино та вар'єте, при цьому надбудовано криволінійний фронтон та розширено перший поверх заскленою прибудовою [704].

Михайло Кальницький.

236.5. Інститут біохімії ім. О. Палладіна, в якому проживали і працювали відомі вчені (іст.). Вул. Леонтовича, 9. На червоній лінії забудови вулиці, поряд з Володимирським собором. Збудовано спеціально для Інституту біохімії АН

УРСР у 1935. З 1973 носить ім'я акад. АН УРСР О. Палладіна. Триповерховий, цегляний, з напіввідвалом, Т-подібний у плані. Праве крило будинку було житловим.

У цьому будинку працювали і мешкали: 1945—88 — Беліцер Володимир Олександрович (1906—88) — біохімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1970). У 1945—87 — завідувач відділу структури і функції білка, одночасно 1969—72 — директор інституту. Відзначений Державною премією УРСР (1987), премією ім. О. Палладіна АН УРСР (1982). Наукові дослідження присвячено процесам гліколізу, дихання клітин, денатурації білків, їх агрегації й специфічній полімеризації, дослідженню процесів самозбирання волокон фібрину. Запропонований ним разом з К. Котковою (1950) білковий кровозамінник БК-8 набув широкого застосування в медицині.

Жив у чотирикімнатній квартирі на першому поверсі.

1935—72 — Палладін Олександр Володимирович (1885—1972) — біохімік, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР (з 1942), акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1955). У 1935—38 — неодмінний секретар Президії АН УРСР. Перший директор інституту — від часу створення 1925 у Харкові та після переведення 1931 до Києва беззмінно до 1969. Одночасно 1934—54 працював у Київському університеті, завідував кафедрою біохімії, 1939—46 — віце-президент, 1946—62 — президент АН УРСР. Засновник української біохімічної школи. Основні наукові праці присвячено біохімії нервової системи і м'язової діяльності, питанням біохімії вітамінів. 1942—45 синтезував і впровадив у медичну практику водорозчинний аналог вітаміну К-вікасол. Був головою Українського та Всесоюзного біохімічних та Українського фізіологічного товариств. 1974 Президією АН УРСР засновано премію ім. О. Палладіна.

Проживав у чотирикімнатній квартирі на другому поверсі будинку, в якій перша кімната з великим балконом, що виходить на вулицю, з 1962 була також службовим кабінетом і приймальною директором інституту (до 1962 кабінет вченого містився на третьому поверсі).

1943—70 — Фердман Давид Лазарович (1903—70) — біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1946). В цей період — завідувач відділу інституту. Одночасно у 1944—70 — професор Київського університету. Наукові праці присвячено біохімії м'язів. Вивчав процеси обміну речовин у скелетних і серцевих м'язах при різних функціональних станах (робота, відпочинок, тренування) і при порушеннях функції (дистрофія, денервація). Проживав у чотирикімнатній квартирі на третьому поверсі.

1933—82 — Чаговець Ростислав Всеволодович (1904—82) — біохімік, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1964). У 1948—76 — завідувач відділу інституту. У 1966—72 — акад.-секретар Відділення біохімії, біофізики та фізіології АН УРСР. Відзначений премією ім. О. Палладіна АН УРСР (1981). Основні наукові праці присвячено питанням біохімії м'язів,

експериментальним основам вітаміно-терапії, біохімії ферментів, що містять вітаміни, застосуванню вітамінів у тваринництві.

1975 у будинку до 90-річчя від дня народження О. Палладіна відкрито меморіальний музей у квартирі, де він жив і працював. Музей складається з двох кімнат: службового кабінету і кімнати, що була домашнім кабінетом і спальнею. Діє на громадських засадах.

У квартирах В. Беліцера та Д. Фердмана містяться відділи та лабораторії інституту.

1974 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом О. Палладіна (ск. О. Скобликов, арх. А. Ігнащенко) [705].

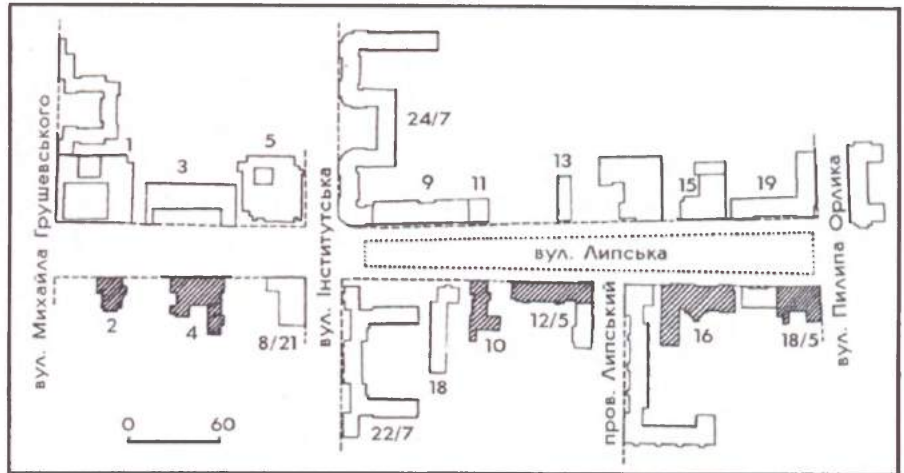
Лариса Шевченко.

236.6. Інститут світової економіки і міжнародних відносин, в якому працював Шлепаков А. М. (іст.). Вул. Леонтовича, 5. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок споруджено на поч. 20 ст.; чотириповерховий, з цоколем, цегляний. З 1980 тут розміщувався Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, заснований 1978 на базі наукових підрозділів Інституту історії АН УРСР та Інституту економіки АН УРСР. З 1992 — Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

1980–92 в цьому будинку працював Шлепаков Арнольд Миколайович (1930–96) — історик, акад. АН УРСР (з 1982), дійсний член Європейської Академії наук, мистецтв і гуманістики, заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1995). Засновник і перший директор інституту (1978–92). Одночасно академік-секретар Відділення економіки АН УРСР (1982–88), віце-президент Українського відділення товариства «СРСР—США». Багато років очолював редакційну колегію республіканського міжвідомчого збірника «Зарубіжний світ: соціально-політичні та економічні проблеми». Відзначений премією ім. Д. Мануїльського АН УРСР (1982). Зробив значний внесок у становлення та розвиток в Україні досліджень з проблем всесвітньої історії, зокрема американістики, міжнародних і міжнародно-економічних відносин, соціально-економічної історії зарубіжних країн, політології. Наукові праці присвячено проблемам соціальної історії США і Канади, робітничого руху, міжнародних міграцій. Працював у кабінеті директора (кімната № 301) [706].

Елла Піскова.

237. ЛИПСЬКА ВУЛИЦЯ, 18—2-а пол. 20 ст. (архит., іст., містобуд.). Пролягає у місцевості Липки, від вул. М. Грушевського до вул. П. Орлика, перетинається вул. Інститутською. Розпланована у кін. 18 ст. на місці липового гаю в урочищі Клов, про що свідчить генеральний план Києва 1787. Називалася Кловською (з кін. 18 ст.), Липською (з 1830-х рр.), Катерининською (з 1869); у 1919 названа ім'ям діяча німецького і міжнародного робітничого руху Р. Люксембург (1881–1919), 1993 повернуто історичну назву — Липська. Є частиною прямокутної планувальної мережі району, характерною для містобудування періоду класицизму, трасою, яка зв'язує Маріїнський і Кловський палади. У 19 — на поч. 20 ст. тут були садиби Київського цивільного губернатора (на місці будинку № 22/7 на вул. Інститутській), сім'ї відомого в

237. Липська вулиця. План забудови.

Києві лікаря Х. Бунге (№ 9–15), генерала М. Раєвського (№ 12) — будинки не збереглися; графині Н. Уварової (№ 16). Перспектива вулиці замикається Кловський палацом (1755–60, архітектори П. Нейолов, С. Ковнір). Центральна вісь вулиці підкреслена бульваром із рядовим висадженням дерев на ділянці від вул. П. Орлика до вул. Інститутської з пам'ятником Д. Мануїльському (1966, скульптор М. Вронський, О. Олійник; архітектори М. Катерного, Я. Ковбаса). Ріг кожної вулиці фіксовано висотними будинками готелів «Київ» (№ 1/26; 1968–73, арх. І. Іванов, інж. В. Слобода, худ. Л. Жоголь) та «Національний» (№ 5/23; 1982, архітектори І. Іванов, О. Комаровський, інж. М. Панич). Сучасну забудову складають споруди різних періодів. Сильові напрями історизму та модерну представляють будинки № 2 (1883, інж. В. Катеринич), № 4 (кін. 19 ст., архітектори В. Ніколаєв, А. Краусс), № 10 (1875, інж. О. Рубан), № 16 (1912, арх. П. Голландський), № 18/5 — колишнє училище ім. М. Бунге (1904, арх. Г. Шлейфер). Будинки радянського періоду — Театр юного глядача (№ 15; 1931, арх. В. Осмак; перебудований у 1980-х рр.), житлові будинки № 7/24 (1930-і рр., арх. М. Чорноморченко), № 8/21 (кін. 1920-х — поч. 1930-х рр.), № 17 (ЖБК «Поліграфіст», 1930). Решта будинків цінні як фоніві. Пам'ятки історії — № 2, в якому проживали партійні й державні діячі УРСР В. Затонський і Д. Коротченко; № 12/5 — мешкав Герой Радянського Союзу С. Ковпак; № 18/5, де містилося міське початкове училище ім. М. Бунге.

Забудова вулиці являє собою цілісний містобудівний комплекс, який зберіг особливості історичного планування й цінні архітектурні та історико-культурні споруди [707]. *Тетяна Скібіцька.*

237.1. Будинок міського початкового училища ім. Бунге М. Х., 1904 (архит., іст.). Вул. Липська, 18/5. На розі вулиці Липської та П. Орлика. Двоповерховий, на цокольному напівповерхі будинок, цегляний, у плані складної конфігурації. Зведений за проектом арх. Г. Шлейфера на ділянці, яку місто безкоштовно відвело в Липках, неподалік від садиби, де мешкала родина Бунге. Будівництво велось конторою підрядчика Л. Гінзбурга, під керівництвом арх. Е. Брадмана. Фасади

споруди пишно декоровані. Наріжжя заокруглене й акцентоване вежкою з гострокінцевим завершенням. До наріжної частини з обох боків прилягають розкріповки, які виділено спареними вікнами і трикутними щипцями. Ще одна така розкріповка є з боку вул. Липської, де міститься вхід до будинку. Фасад завершується складним карнизом із декоративними кронштейнами (з боку вул. Липської прикраса карниза частково втрачена), між поверхами влаштовано пояски. Вікна верхніх поверхів напівциркульні, площини стін заповнено восьмикінцевими зірками. Оформлення фасадів є характерним прикладом еkleктичної архітектури кін. 19 — поч. 20 ст. Цокольний напівповерх призначався для квартир службовців училища, тут також містилися рекреаційна зала і гардероб. На першому поверсі — три класних кімнати для навчання 50 хлопчиків (на цей поверх було зроблено окремий вхід з одноповерхової прибудови з боку вул. П. Орлика), на другому поверсі — такі самі приміщення для навчання 50 дівчаток. Будинок є цінним містобудівним акцентом, оригінальним елементом історичної забудови Липок.

Двокласне училище засновано з ініціа-

237.1. Вул. Липська, 18/5.

тиви й на кошти учнів та прихильників Бунге Миколи Християновича (1823—95) — економіста, державного діяча, акад. Петербурзької АН (з 1890). 1850—80 — професор політичної економії і права Університету св. Володимира, кілька разів займав посаду ректора цього університету. 1881—86 — міністр фінансів, 1887—95 — голова Кабінету міністрів Російської імперії. Заняття в училищі почалися 15 жовтня 1904. Училище ім. М. Бунге відоме під назвою «Народне училище в Липках». Серед педагогів був викладач мистецтв, київський архітектор Тороч Дмитро Григорович (1877—1936).

За радянського часу у цьому кварталі містилися органи ДПУ — КДБ (до 1980-х рр.). Будинок училища було приєднано до цього комплексу, причому у 1930-х рр. з боку вул. Липської зроблено триповерхову на цокольному поверсі прибудову, яка з'єднувалася переходом із сусіднім будинком на вул. Липській, 16.

Тепер у будинку міститься Штаб цивільної оборони України [708].

Михайло Кальницький.

237.2. Житловий будинок 1939, в якому проживав Ковпак С. А. (іст.). Вул. Липська, 12/5. На розі вул. Липської та Липського пров., на червоній лінії забудови.

Чотири-п'ятиповерховий, цегляний, тинькований будинок. Перший поверх оброблено під руст, цоколь обкладено керамічною плиткою. Між першим і другим, третім і четвертим поверхами — карнизи. Деякі балкони будинку

237.2. Вул. Липська, 12/5.

237.3. Вул. Липська, 4.

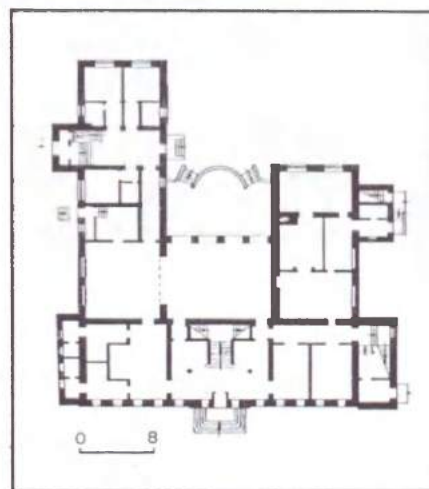
з боку вул. Липської з кронштейнами, прикрашеними ліпленням.

Тут 1960—67 у квартирі № 12 жив Ковпак Сидір Артемович (1887—1967) — один з організаторів і керівників партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, генерал-майор (з 1943), двічі Герой Радянського Союзу (1942 і 1944). З 1947 до 1967 — заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР, з квітня 1967 — член Президії Верховної Ради УРСР. Автор ряду книг, що вийшли у цей період: «Від Путивля до Карпат» (1962), «Солдати Малої землі: З щоденника партизанських походів» (1964), «Партизанськими стежками» (1965). Сім'я С. Ковпака займала чотирикімнатну квартиру на третьому поверсі.

1980 на фасаді будинку встановлено меморіальну бронзову дошку з барельєфним портретом С. Ковпака (ск. В. Сухенко, арх. С. Тутученко).

Тепер на першому поверсі міститься філіал бібліотеки ім. Остапа Вишні, цех фабрики індошвиву і ремонту одягу та магазин [709].

Ніна Руденко.

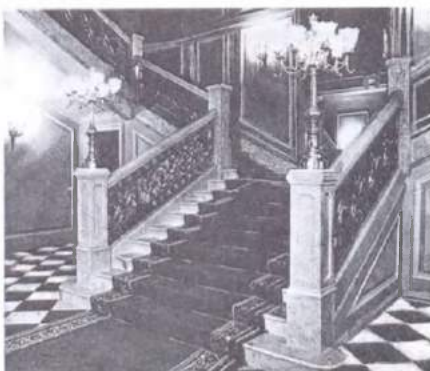

237.3. План першого поверху.

237.3. Особняк (Закса М. Р.), 1873, 1896 (архіт.). Вул. Липська, 4. На садибі, головним фасадом вздовж червоної лінії забудови вулиці. Зведено за проектом арх. В. Ніколаєва як одноповерховий для генерал-майора у відставці Ф. Івенсена. 1883 його вдова Т. Івенсен продала будинок з частиною садиби київському купцю 1-ї гільдії, цукропромисловцю М. Заксу, який торгував під маркою фірми «Рафаїла Закса сина». 1896 на його замовлення за проектом арх. А. Крауса надбудовано другий поверх, дороблено бічні сходи й надано фасаду вигляду палаццо в дусі ренесансу. У 1980-х рр. реставровано.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані ускладненої П-подібної форми (з прибудовами й бічними ризалітами). Центр головного, первісно на тринадцять віконних осей, фасаду акцентовано ризалітом малого вносу із дверима парадного входу. Під час надбудови ризаліт одержав розвиток вгору та завершення парапетом із трикутним фронтончиком і картушем. Симетрію фасаду трохи порушено прибудовою об'єму для парадних сходів біля правого (північно-східного) крила. Тут також з'явився парапет із фронтоном і ліпним картушем та високий чотирихилий дах-намет (втрачено). При пізніших перебудовах бічні парадні двері

237.3. Вул. Липська, 4.
Вітальня. Парадні сходи.

замуровано, сходи розібрано. Цоколь облицьовано рожевим гранітом під бучарду. З того самого матеріалу і в тій самій техніці влаштовано відмостку, ганок і парадні сходи. Стіни першого поверху оброблено рустом, перемички прямокутних вікон — із замковими каменями. Традиційно другий поверх оздоблено ошатніше — канелюрованими пілястрами, напівциркульними вікнами, ліпними сандриками з гірляндами, розвиненим карнизом. У капітелях пілястрів, що фіксують ризаліт і фланги фасаду, вміщено горельєфні композиції в гротескному дусі із жі-

237.4. Вул. Липська, 2.

ночими маскаронами. Завершує фасадкована металева огорожа між цегляними тумбами. Бічні й дворовий фасади вирішено без прикрас, оздоблено лише міжповерховим пояском. Заповнення вікон вагонного типу — пізнішого походження. Металеві балкони-піддашся й ганки на чавунних колонках втрачено. Планування приміщень, де частково збереглося ліпне оформлення карнизів і стель, підпорядковано сучасним потребам. Обабіч головного фасаду по лінії забудови збереглася огорожа садиби, влаштована з металевих кованих візерунчастих ланок, навішаних на цегляні тиньковані й рустовані пілони, що увінчані скульптурними вазами. Зсередини ажурна огорожа закрита бляхою. На садибі поновлено насадження з фруктових і декоративних дерев, чагарників. Від вуличного хідника ділянку відокремлює неширокий відкритий газон з віковими каштанами — сучасниками особняка.

Будинок — характерний зразок забудови Липок кін. 19 — поч. 20 ст. і головний композиційний акцент цього кварталу.

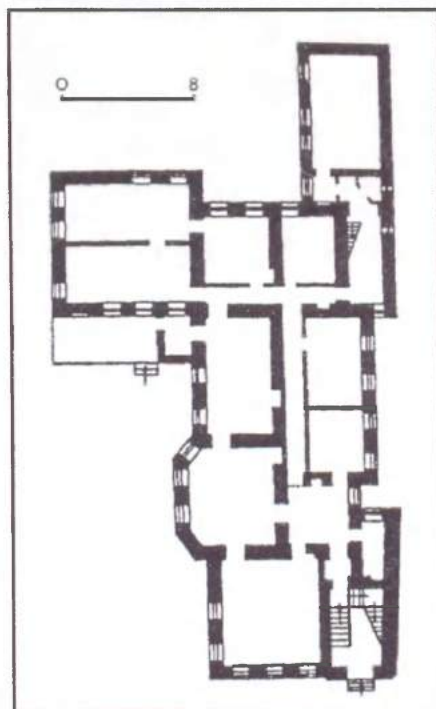
У дорадянський час тут містилися контори чотирьох цукрових заводів, директором-розпорядником яких був М. Закс. Після 1917 будинок націоналізовано; в ньому розташовувалися різні установи. У 1920-х рр. тут був Київський окружний відділ Державного політичного управління (ДПУ). Під час фашистської окупації Києва 1941—43 у будинку перебував штаб угорської армії.

Тепер використовується для проживання та прийому перших осіб закордонних урядових делегацій в Україні [710].

Амітро Малаков.

237.4. Особняк (Івенсен Т. П.) 1883, в якому проживали Затонський В. П., Коротченко Д. С. (архіт., іст.). Вул. Липська, 2. У садибі на розі вулиць М. Грушевського і Липської. Зведено за проектом військового інженера, підполковника В. Катеринича для Т. Івенсен — вдови генерал-майора Ф. Івенсена. 1899 садибу придбав статський радник, голова правління Київського поземельного банку М. Філіппов, власником якої був до 1917.

Одноповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Планування коридорне.

237.5. Вул. Липська, 10.
237.5. План першого поверху.

Головний фасад із ризалітом звернений на захід, у бік вул. Інститутської, бічний — на червоній лінії забудови вул. Липської. Парадні фасади об'єднує горизонтальна орнаментальна тяга, що переходить в обрамлення вікон. Центральну вісь акцентує тригранний ризаліт. Над вуличним фасадом, своєрідно підкреслюючи його роль, підноситься складної форми дах із ажурними кованими ґратами й декоративними наріжними вежками. Оздоблення фасадів виконано в цеглі. У кількох внутрішніх приміщеннях збереглися виконані у стилі ренесанс деталі ліплення стін та стель. Навколо будинку — невеличкий сад, відокремлений від вулиць парканом із металевими ґратами на цегляному цоколі, зі стовпами, увінчаними декоративними вазами (пізнішого походження).

Особняк є характерним зразком забудови Липок кін. 19 ст.

1934—37 будинок займав Затонський Володимир Петрович (1888—1938) — державний і партійний діяч УРСР, акад. ВУАН (з 1929). З 1933 очолював Наркомат освіти УРСР, був головним редактором Української Радянської Енциклопедії. Репресований органами НКВС, розстріляний 29 липня 1938.

У повоєнний час тут проживав Коротченко Дем'ян Сергійович (1894—1963) — державний і партійний діяч УРСР. 1947—54 — голова Ради Міністрів УРСР. З 1954 — голова Президії Верховної Ради УРСР.

Тепер особняк використовується як резиденція для офіційних осіб, що відвідують Україну [711].

Надія Вірич, Дмитро Малаков.

237.5. Особняк (Леопардова М. О.), 1875 (архит.). Вул. Липська, 10. На червоній лінії забудови вулиці, межував із садибою губернаторського будинку. Споруджено як приватний особняк на замовлення дійсного статського радника М. Леопардова за проектом військового інженера, капітана О. Рубана. Наприкінці 1900-х рр. належав Е. Торклеру — німецькому підданому, торговцю швейними машинами.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, первісно у плані Г-подібний (згодом добудований для розміщення служб), витягнутий в глибину ділянки з невеличким подвір'ям за муром. Вуличний і лівий торцевий фасади декоровано елементами стилів ренесанс і бароко. Композиція будинку асиметрична, головний вхід зсунуто на вуличному фасаді праворуч. Над входними дверима — сандрик у вигляді двох волют, вище — подвійне вікно із гермою, облямоване пілястрами тосканського ордеру. Вікна вуличного й торцевого фасадів оздоблено лиштвами з вушками і сандриками у стилі ренесанс, стіни — прямокутним рустом. У деяких приміщеннях збереглися ліпні деталі декору. Є характерним зразком забудови Липок кін. 19 ст.

Після громадянської війни тут містилися різні установи. В останні роки — Державний комітет України зі стандартизації, метрології та сертифікації. Тепер на реставрації [712]. Іл. див. с. 511.

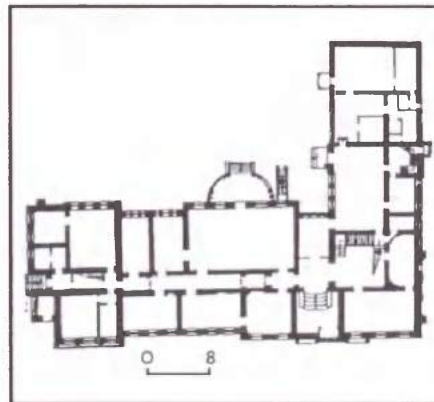
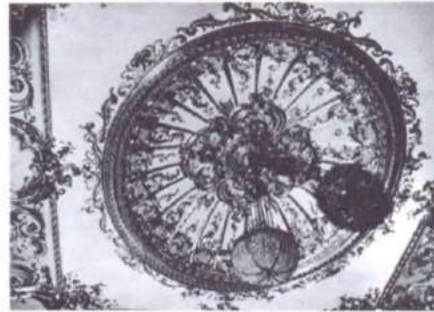
Дмитро Малаков, Тетяна Скібіцька.

237.6. Особняк (Уварової Н. Ф.), 1912 (архит.). Вул. Липська, 16. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено за проектом арх. П. Голландського на замовлення доньки відомого цукропромисловця Ф. Терещенка, за чоловіком — графині Н. Уварової.

237.6. Вул. Липська, 16.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний. Композиція головного фасаду вирішена асиметрично, з двома ризалітами по флангах: меншим — ліворуч, більшим, з парадним входом у формах стилю ампір — праворуч. Ризаліти оздоблено накладними чотириколонними доричними портиками на високому цоколі. Фасади декоровано характерними ампірними деталями: рустом, кованою огорожею, балюстрадами фальшивих балконів,

237.6. Вул. Липська, 16. Плафони «срібної» та «золотої» віталень. 237.6. План першого поверху.

маскаронами, медальйонами та перевигими стрічками вінками. Провідну роль правого ризаліту з парадним входом підкреслено трикутним щипцем над балконом другого поверху, збагаченим великим архівольтом. В інтер'єрах парадних приміщень, що містяться на першому поверсі, застосовано декор з рисами ампіру (вестибуль, хол), рококо та ренесансу: художнє ліплення на стелях і стінах, мармурові каміни, інкрустований паркет, поліроване богемське скло, дерев'яні панелі тощо. На другий поверх ведуть тримаршові дерев'яні сходи з різьбленою дерев'яною огорожею у стилі ренесанс. Парадна зала, розміщена вздовж паркового фасаду, сполучається з терасою, оформленою напівротондою зі спареними колонами іонічного ордеру. Парадний фасад крила прикрашено скульптурою античної богині полювання Діани, встановленою в ніші, а також картушем із гербом роду Уварових, смолоскипами тощо. Бічні фасади також асиметричні: невеличкий ганок розташований ліворуч; праворуч містилася тераса (не збереглася). У глибині ділянки був обнесений муром сад, який виходив на вул. Левашовську (сучасна вул. Шовковична) і тягнувся вздовж Липського пров. На подвір'ї залишилася триповерхова службова споруда, зведена після 1917.

Особняк є цікавою пам'яткою архітектури, що дає уявлення про забудову Липок поч. 20 ст.

Після громадянської війни тут розташовувалися губернські, потім — обласні управління ДПУ, НКВС, НКДБ, МВС, КДБ. З 1987 розміщуються різні громадські організації: Український фонд культури, Український дитячий фонд, Українська республіканська рада ветеранів війни та праці, Українська цукрова біржа та ін. [713].

Дмитро Малаков.

238. ЛИСЕНКА ВУЛИЦЯ, серед. 19—20 ст. (архит., містобуд.). Невелика центральна вулиця завдовжки в один квартал починається від Золотоворітського скверу і закінчується в тилу Національної опери України ім. Т. Шевченка, з'єднуючи вулиці Ярославів Вал і Б. Хмельницького. Прокладена паралельно вул. Володимирській після закінчення будівництва другого Миського театру (1856, арх. І. Штрот), на місці якого розташована Національна опера (1901, арх. В. Шрьотер). З цим пов'язана стара назва вулиці — Театральна, 1927 перейменована в пам'ять Лисенка Миколи Віталійовича (1842—1912) — композитора, піаніста, диригента, музично-громадського діяча, основоположника української класичної музики. Периметральна забудова, висота якої від одного до шести поверхів, формувалася бл. 130 років. На поч. 20 ст. на довшому парному боці було п'ять домоволодінь та садиба Управління Південно-Західної залізниці, на непарному — три житлових будинки і сценічна частина театру. У 1930-х рр. вулицю частково реконструйовано: з невеликим відступом від старих червоних ліній забудови в її парний фронт вбудовано два нових житлових будинки, з протилежного боку споруджено гранітні сходи, які з'єднували вулицю з розміщеною нижче Театральною пл. Останні зміни (1980-і рр.) пов'язані зі спорудженням на місці сходів репетиційного корпусу

театру, одноповерховий об'єм якого замкнув периметр кварталу (головний архітектор проекту — Б. Жежерін). Тепер забудову парного боку утворюють фасади п'яти будинків, непарного — чотирьох. Архітектура фасадів дуже різниться за стилістикою. Вулицю відкриває двоповерховий особняк серед 19 ст. у стилі пізнього класицизму (№ 2). Період еkleктизму представлено будівлями, які поєднують риси цегляного стилю і ренесансно-барокової архітектури. Це — будинки-пам'ятки: Управління Південно-Західної залізниці (№ 6), Національної опери, наріжний п'ятиповерховий прибутковий будинок (№ 10/30), а також житловий будинок рядової забудови кін. 19 — поч. 20 ст. (№ 1, 3, 5). Один із періодів розвитку радянської архітектури, що відображає перехід від конструктивізму до неокласицизму, знайшов втілення у вирішенні довгих п'яти- і шестиповерхових багатоквартирних будинків № 4 і 8. Точним копіюванням форм італійського ренесансу, властивих архітектурі театрального будинку, відзначається новий репетиційний корпус, що прилягає до нього.

Незважаючи на різноманітність стилістичних і масштабних характеристик, будинки складають цілісний містобудівний комплекс, типовий для забудови центральних вулиць міста. У його формуванні брали участь відомі архітектори О. Гоген, Ф. Голованов, В. Куликовський, О. Маринченко, М. Шехонін, В. Шрьотер та ін. [714].

Тетяна Трегубова.

238.1. Житловий будинок, 1934 (архіт.). Вул. Лисенка, 8. У тилах Національної опери ім. Т. Шевченка, серед забудови 19 — поч. 20 ст. Зведено за проектом цивільного інж. М. Шехоніна. Був розрахований на сприйняття з паралельної — Володимирської вул. Нині містобудівна ситуація змінена спорудженням перед ним 1987 репетиційного корпусу театру.

П'ятиповерховий, на високому цоколі, цегляний, тинькований, у плані Г-подібний, з чотирма сходовими клітками, навколо яких згруповано дво-, три-, чотири- і п'ятикімнатні квартири. Прий-

нято конструктивну систему поздовжніх несучих стін. Тектонічна побудова фасадів триярусна. Основними декоративними елементами є лопатки між вікнами другого — четвертого поверхів. На головному фасаді триярусність позначена активніше — лопатки замінено канелюрованими пілястрами, які спираються на тричвертеві рустовані колони спроценого доричного ордера. Горизонтальні тяги, що поділяють яруси, на головному фасаді мають ускладнений малюнок і збільшений винос профілю. Композиція головного фасаду симетрична. Центральна частина вирішена у вигляді ризаліту, по осі якого розміщено вхід і спарені лоджії з глухими бетонними огорожами. Кути ризаліту й фланги будинку декоровано великими квадратами. Додатковим, але важливим засобом вирішення фасадів є різні типи огорож балконів і групування вікон — то поодиноких, то об'єднаних по вертикалі разом з балконами у цілісні композиції із застосуванням елементів своєрідного ордера [715].

Марія Гончаренко.

238.1. Вул. Лисенка, 8.

238.2. Вул. Лисенка, 4.

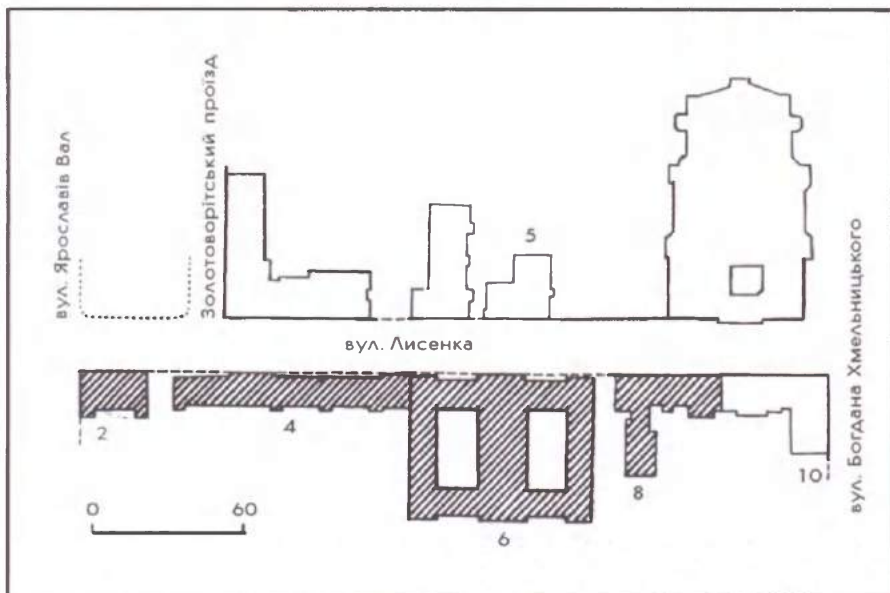
238.2. Житловий будинок інженерно-технічних працівників Управління Південно-Західної залізниці, 1930-і рр. (архіт.). Вул. Лисенка, 4. На ділянці з незначним схилом, навпроти Золотоворізького скверу, поряд із будинком Управління Південно-Західної залізниці. Є частиною запроєктованого арх. О. Маринченком житлового об'єму, зведеного неповністю, чим і пояснюється незавершеність просторового вирішення споруди й даної ділянки вулиці. Незважаючи на це, за планувальними та стилістичними характеристиками його визнано одним із показових прикладів житлових будинків цього періоду.

П'ятиповерховий, на високому цоколі, цегляний, тинькований, п'ятисекційний, з дво- і трикімнатними квартирами. Прийнята конструктивна система несучих поздовжніх стін. Триярусна композиція фасадів, яким приділено однакову увагу, відображає функціональну структуру споруди. Основним композиційним вузлом головного фасаду є ризаліт у середній частині будинку, по осі якого влаштовано проїзд із бічними проходами, відокремленими міцними стовпами. Склепіння проїзду кесоноване. Стіна ризаліту з рівня другого поверху розкріпована пілястрами стилізованого ордера, увінчаними шістьма вазами, що за формою нагадували амфори (нині втрачено). Важливим мотивом у пластичці головного фасаду є згруповані по вертикалі лоджії другого, третього і четвертого поверхів. Вирішення дворового фасаду ґрунтується на ритмі ризалітів сходових кліток. У створенні архітектурного образу споруди має значення фактура тинькованої поверхні стін, використання двох тонів сірого тиньку на головному фасаді й рожевого — на дворовому, графічність прорисовки окремих деталей будинку.

У композиції і стилістиці деталей відобразилося спрямування архітектури цього періоду на подальший розвиток конструктивізму з творчим застосуванням форм та засобів класицистичної спадщини [716].

Марія Гончаренко.

238. Лисенка вулиця. План забудови.

238.3. Вул. Лисенка, 2.

238.3. Особняк, 1858—59 (архит.). Вул. Лисенка, 2. На червоній лінії забудови, на розі вулиць Ярославів Вал і Лисенка. Частина кварталу з цією ділянкою за планом Києва 1852 відходила під спорудження церкви св. Володимира, але за розпорядженням російського царя Миколи I у 1857 залишена для приватних будівель. Наріжну садибу вибрав начальник артилерійських гарнізонів Київського округу генерал-лейтенант Т. Калита замість своєї попередньої на Печерську, яка відійшла під фортечні укріплення. Навесні 1858 почалися роботи щодо розпланування кварталу під керівництвом військового інж. Проскурякова. На садибі, яка займала територію сучасних ділянок на Ярославо-вому Валі, 1 і Лисенка, 2—4, за кресленнями арх. Ф. Голованова, відповідними до зразкових проектів, були споруджені, крім наріжного будинку, кухня, сараї, стайня і льодовня. Наприкінці 19 ст. садибу придбав поміщик М. Подгорський, який прибудував до колишнього особняка на заломі вул. Ярослава Вал прибутковий будинок.

Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний. У композиції фасадів відсутні виразні акценти, декор модельовано в цеглі, композитивні каштелі пілястрів другого поверху ліпні. Первісне анфіладне планування й оздоблення інтер'єрів не збереглися. Гармонійний за пропорціями будинок є зразком житлової забудови доби пізнього класицизму.

У різний час тут містилися також кав'ярня, перукарня «Антоній». Пізніше будинок використовувався для адміністративних установ. 1961 перецценовано, влаштовано ізольовані квартири [717].

Марія Кагомська.

238.4. Управління Південно-Західної залізниці, 1889 (архит., іст.). Вул. Лисенка, 6. Серед рядової забудови, на червоній лінії вулиці, на ділянці, що була придбана 1886 під будівництво адміністративного корпусу правління Товариства Південно-Західної залізниці (ПЗЗ). Є доміантою у загальному фронті вулиці. До ділянки прилягали просторі вільні території, сади. Весь квартал було забудовано одно-, двоповерховими будинками. Тому проект будівлі, складений арх. О. Гогеном та інж. В. Куликовським, передбачав огляд величезної споруди у цегляному

стилі з різних боків як єдиного моноліту, що має активну містобудівну функцію. Керували будівництвом інженери В. Куликовський та М. Погребінський. Поставлений на косогорі на складних ґрунтах, будинок незабаром став осідати, у зовнішніх стінах утворилися небезпечні тріщини. Через це за проектом арх. О. Кобелева 1898 фундаменти було заглиблено й розширено, цокольний поверх з бутлового каменю замінено цегляною кладкою на цементному розчині. У комплексі укріплювальних робіт уперше в Росії було застосовано буронабивні палі інж. А. Страуса.

Чотириповерховий, на підвалі, цегляний. Прямокутна споруда є замкненою по периметру ділянки, поперечний корпус утворює два внутрішні подвір'я. Первісне планування не змінилося — всі приміщення будинку об'єднуються світлими коридорами по периметрах подвір'їв. Фасади пофарбовано, головний (вулицьний) фасад має симетрично-осьову композицію. Вертикальні осі підкреслено ризалітами з масивними балконами на величезних ліпних кронштейнах. Модельований у цеглі декор є в основному площинним, орнаментальним. Композиція фасадів виразна у масах, деталі ретельно пророблено. Монументальності фасадів

відповідає сувора величність вестибюля з мармуровими парадними сходами, в інтер'єрах збереглося ліплення.

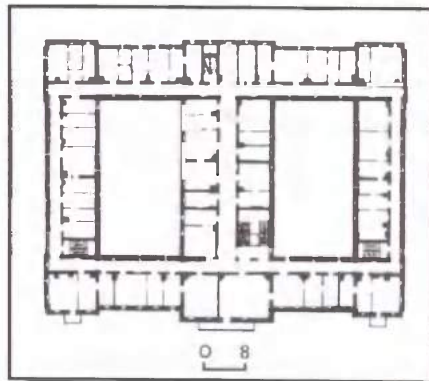
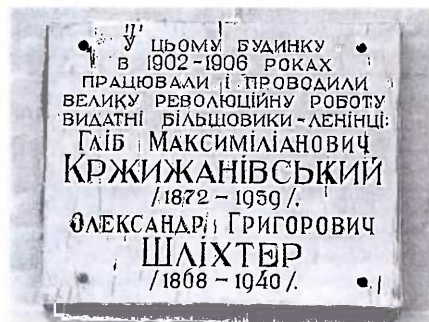
У 1889—95 керуючим ПЗЗ, 1895—96 її начальником був Бородин Олександр Парфентійович (1848—98) — інженер і вчений у галузі залізничного транспорту, винахідник та організатор досліджень з удосконалення рухомого складу.

У 1896—1905 та 1906—13 посаду начальника ПЗЗ займав Пемешасв Клавдій Семенович (1849—1919) — державний діяч, організатор транспорту. У 1905—06 — міністр шляхів Російської імперії. На пошанування К. Пемешасва названо залізничні станції Київської обл. — Клавдієве та Пемішасве.

В управлінні ПЗЗ працювали також

238.4. Вул. Лисенка, 6.

238.4. План третього поверху.

А. Абрагамсон — начальник служби шляхів, редактор журналу «Інженер»; М. Філоненко — помічник начальника служби руху, інженер і вчений; І. Хижняков — начальник комерційної служби, інженер та громадський діяч, був головою правління Київського товариства літератури та мистецтва; архітектори І. Беляєв, О. Вербицький, З. Журавський, О. Кобелев, В. Куликовський, К. Остроградський, В. Риков.

Тут з липня 1903 до грудня 1905 працював на посаді завідувача лабораторії з випробування будівельних матеріалів Кржижановський Гліб Максиміліанович (1872—1959) — партійний і державний діяч, вчений-енергетик, акад. АН СРСР та акад. ВУАН (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1957). У Києві — з 1903, здійснював роботу як член Російської частини ЦК РСДРП, входив до складу Організаційного комітету зі скликання II з'їзду партії, а також групи «Вперед».

У відділі служби зборів Управління, що розміщувався на вул. Святославській (тепер вул. Чапаєва), з 1902 до лютого 1905 працював Шліхтер Олександр Григорович (1868—1940) — партійний і державний діяч, акад. ВУАН (з 1929). Був секретарем «Вестника» ПЗЗ. У 1902—04 — член Київського комітету РСДРП, один із організаторів групи «Вперед» (у лютому 1905).

1903 О. Шліхтер і Г. Кржижановський були організаторами і керівниками першого загального страйку київських робітників; у лютому 1905 — багатогосячного політичного страйку робітників і службовців ПЗЗ. Страйк відбувався з 7 до 15 лютого, в ньому брало участь 2600 службовців Управління, закінчився задоволенням більшості вимог страйкарів. Революціонери організували також жовтневий страйк робітників і службовців станції «Київ-2», брали участь у створенні й діяльності Київської Ради робітничих депутатів, у влаштуванні профспілки робітників та службовців ПЗЗ, входили до складу страйкового комітету залізничників. 1905 виїхали з Києва.

У 1953—80 начальником ПЗЗ був Кривонос Петро Федорович (1910—80) — ініціатор стахановського руху на залізничному транспорті, Герой Соціалістичної Праці (1943).

На фасаді будинку 1947 встановлено, 1962 оновлено мармурові меморіальні дошки Г. Кржижановському та О. Шліхтеру і дошку на відзнаку страйку службовців Управління Південно-Західної залізниці у лютому 1905 (арх. П. Захарченко).

Тепер у будинку міститься Державна адміністрація залізничного транспорту України і редакція газети «Магістраль» [718]. *Іван Глизь, Марія Кагомська, Михайло Кальницький, Тетяна Слющикова.*

239. ЛІКАРНЯ БАБУШКІНИХ І. Б. та В. В., 1911—12 (архит.). Вул. Тверська, 7. Окремо розташована споруда, з відступом від червоної лінії забудови вулиці.

Збудована на міській околиці на замовлення київського цукровара і філантропа, купця 1-ї гільдії І. Бабушкіна (проект техніка-будівельника М. Клуґа) для хірургічної лікарні з поліклінічним відділенням. Лікарні присвоєно ім'я І. Бабушкіна та його дружини В. Бабушкіної.

239. Вул. Тверська, 7.

Будівля цегляна, в плані складна, різноповерхова. Вирішена в модернізованих формах історичної архітектури. Виділяються два функціональних об'єми, розділені невеликим курдонером. Один з них, триповерховий, з підвалом, у плані має криволінійні окреслення і нагадує середньовічний замок (первісним проектом передбачалося вежоподібне завершення). Другий об'єм — двоповерховий, з підвалом; головний вхід виділено триповерховою розкріпковою, що завершується трикутним фронтоном, і оформлено напівколомнами тосканського ордера.

Характерною особливістю будівлі є застосування різних форм вікон (прямокутних, напівциркульних, лучкових), чергування невеликих прорізів і значних засклених поверхонь. У зв'язку з перепадом позначок підвал з тильного боку будівлі перетворюється на цокольний поверх.

Будинок — яскравий приклад раціонального архітектурного вирішення, об'ємно-просторова композиція в якому диктується функціональною доцільністю.

За радянського часу тут містилися різні медичні установи; тепер пологовий будинок лікарні Південно-Західної залізниці [719].

Михайло Кальницький.

240. ЛІКАРНЯ ДЛЯ ЧОРНОРОБІВ кін. 19 — поч. 20 ст., ДЕ В МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДАХ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ЛІКАРІ Й ВЧЕНІ (архит., іст.). Вул. Косіора, 28/1. Комплекс лікарні займав велику садибу на розі вулиць Косіора та Андрющенка.

Створено як безкоштовну лікарню для чорноробів ім. цесаревича Миколи (статут закладу затверджено 1893). Ініціатор заснування — професор університету Є. Афанасьєв. Ділянку надав відділ міського самоврядування, будівництво перших споруд велося 1892—93 (арх. В. Ніколаєв) коштом відомого цукрозаводчика та філантропа Н. Терещенка. Останній разом із дружиною П. Терещенко надав необхідний капітал для забезпечення функці-

онування лікарні. В угворенні цього капіталу взяли участь також київські благодійники М. Дегтерьов та М. Попов.

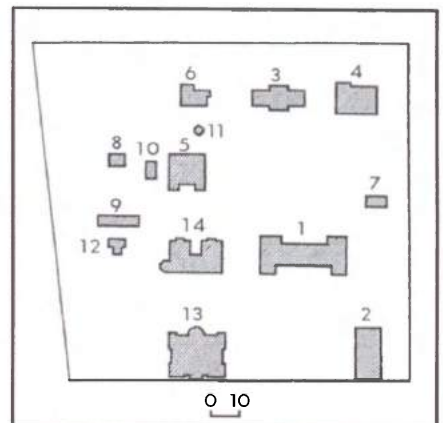
Діяльність лікарні розпочалася у лютому 1894. Спочатку єдиним лікувальним приміщенням був головний корпус на 50 ліжок, що міститься в глибині садиби. Первісно двоповерховий, фасад симетричний, завершений трикутним фронтоном по центральній осі. Цегляний, Н-подібний у плані. До комплексу входили також двоповерховий дерев'яний будинок адміністрації (по фронту вул. Косіора, на розі з вул. Андрющенка), кухня, дерев'яна каплиця та службові будівлі. У 1896 коштом подружжя Н. і П. Терещенків та їхнього сина І. Терещенка позаду головного корпусу побудовано три одноповерхові корпуси: дерев'яний — для хронічних хворих на 6 ліжок та два цегляні — для інфекційних хворих, загалом на 17 ліжок. 1899—1901 по фронту вул. Косіора зведено будинок амбулаторії. 1901—03 на пожевту, згідно із заповітом М. Дегтерьова, ліворуч від головного корпусу споруджено хірургічний корпус на 25 ліжок (арх. В. Ніколаєв). Це була двоповерхова, цегляна, П-подібна у плані споруда з одноповерховою гранчатою прибудовою для операційної зали.

Лікарня для чорноробів відіграла значну роль у медичному обслуговуванні найбідніших верств населення міста (тільки у перший рік існування тут перебувало понад 500 хворих). Пациєнти користувалися бібліотекою, безкоштовними ліками та харчуванням, після одужання отримували грошову та речову допомогу. Серед співробітників лікарні були відомі київські медики. 1894—97 до складу комітету лікарні входив Афанасьєв Євген Іванович (1837—97) — терапевт, професор (з 1886), завідувач кафебри окремої патології і терапії Київського університету (з 1893), громадський діяч. Він надавав консультації хворим, читав при-

240. Лікарня для чорноробів. Вул. Косіора, 28/1.

Первісний генеральний план:

1. Головний корпус. 2. Будинок адміністрації (тепер — неврологічне відділення). 3. Інфекційний барак. 4. Інфекційний барак (тепер — ендокринологічне відділення). 5. Працьня і кухня (тепер — бібліотека, службові приміщення). 6. Туберкульозний барак. 7. Будинок наглядача. 8. Льодовня. 9. Сарай. 10. Машинне відділення. 11. Водонапірна башта. 12. Каплиця. 13. Амбулаторія (тепер — адміністративний корпус). 14. Хірургічний павільйон.

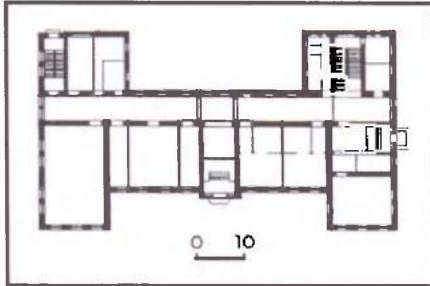

лікарні курс лекції для студентів університету. Працівниками закладу були проф. К. Сапезко, лікарі Д. Воробйов, О. Косткевич, О. Левитський, М. Рум'янцеv (у різний час займали посаду головного лікаря), П. Качковський, Г. Маковський та ін. Справами лікарні керував комітет, до складу якого входили відомі київські благодійники — численні члени родини Терещенків (зокрема, І., Н., О., П. Терещенки, Б. Ханенко), Я. Бернер, М. Дегтерьов, М. Попов.

Після громадянської війни на базі лікарні для чорноробів було утворено 3-ю міську лікарню для дорослих. З серед. 1920-х рр. — Київський губернський центральний диспансер і при ньому Шулявський дитячий диспансер, з 1927 — Центральний туберкульозний диспансер. 1929 лікарню було перепрофільовано на Українську дитячу спеціалізовану лікарню («Охматдиг»), з 1957 — Дитяча міська спеціалізована лікарня, з 1996 — Науково-лікувальне об'єднання «Охматдиг», яке функціонує тут й дотепер.

З 1929 на основі дитячої лікарні почав діяти Український науково-дослідний інститут охорони материнства і дитинства (з 1950 — ім. П. Буйка), з 1965 — Київський науково-дослідний інститут педіатрії, акушерства і гінекології МОЗ УРСР, з 1993 — Інститут педіатрії, акушерства та гінекології ім. П. Буйка АМН України (ПАГ). У 1965 інститут переведено на інші адреси, з 1974 — міститься на вул. Мануїльського, 8.

У радянський час територію комплексу «Охматдигу» розширено до вул. Ісаакяна. Зведено кілька нових корпусів. Від старої забудови залишилися окремі споруди. Амбулаторія збереглась у первісному вигляді. Над головним корпусом (нині корпус № 1) надбудовано третій поверх, внаслідок чого втрачено фронтон (тепер на ремонті). Хірургічний корпус (нині корпус № 3) в останні роки використовувався як центр дитячої мікрохірургії; над операційною залом надбудовано другий поверх, її розширено до майже прямокутної у плані. В колишньому адміністративному будинку (нині корпус № 2) міститься неврологічне відділення. Один з інфекційних корпусів (нині корпус

240. Вул. Косіора, 28/1. Головний корпус.
240. План першого поверху головного корпусу.

240.1. Амбулаторія.

№ 10) розширено для відділення ендокринології. Значно перебудовано колишню кухню (нині корпус № 5), тут влаштовано їдальню, бібліотеку, профспілкові приміщення. Всі інші старі будівлі знесено.

У корпусах лікарні та інституту працювали:

Буйко Петро Михайлович (1895—1943) — акушер-гінеколог, професор (з 1938), доктор медичних наук (з 1940), Герой Радянського Союзу (1944; по смертно). 1933—38 — директор Українського НДІ охорони материнства і дитинства, 1939—41 — професор Першого київського медичного інституту. Під час Великої Вітчизняної війни брав участь у партизанському русі (спалений живцем фашистами).

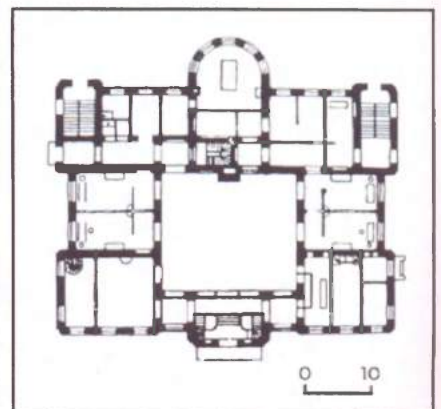
Ніколаєв Анатолій Петрович (1896—1972) — акушер-гінеколог, дійсний член АМН СРСР (з 1952). З 1954 — заступник директора з наукової частини Інституту охорони материнства і дитинства. Праці присвячено вивченню перебігу родового акту, боротьбі з внутрішньо-утробною асфіксією плода, токсикозів вагітності тощо.

Сигалов Давид Лазарович (1894—1985) — педіатр, лікар-клініцист і педагог, професор Інституту удосконалення лікарів; 1924—85 — співробітник та консультант лікарні. Був також відомим колекціонером творів мистецтва, володів значним зібранням живопису та графіки видатних російських художників 19—20 ст., зокрема, представників об'єднань «Світ мистецтва» та «Союз російських художників». Після смерті Д. Сигалова його колекцію, згідно із заповітом, успадкував Київський музей російського мистецтва.

Шуринок Андрій Романович (1894—1969) — хірург, доктор медичних наук (з 1954), професор (з 1958), заслужений діяч науки УРСР (з 1967). У 1953—68 — завідувач кафедри хірургії й ортопедії дитячого віку Київського медичного інституту, базою для якої було з жовтня 1957 хірургічне відділення Дитячої міської спеціалізованої лікарні, розташоване у хірургічному корпусі. Проводив велику роботу з організації хірургічної допомоги дітям в Україні. Праці присвячені проблемам апендициту, перитоніту, пілоростенозу, інвагінації стафілококової інфекції. Кабінет ученого містився на першому поверсі будинку, в лівому крилі. 1969 його переобладнано в палату для хворих.

У медичних закладах, розташованих

240.1. План першого поверху.

на території лікарні, в різний час працювали відомі лікарі-педіатри: О. Лазарев, Т. Новикова, О. Пап, Г. Писемський, Є. Скловський, О. Хохол.

1970 на будинку колишнього хірургічного корпусу (№ 3) встановлено меморіальну дошку з чорного граніту з бронзовим барельєфним портретом А. Шуринка (ск. Г. Молдаван); 1998 на фасаді колишнього головного корпусу (№ 1) — меморіальну дошку Д. Сигалову з сірого граніту [720].

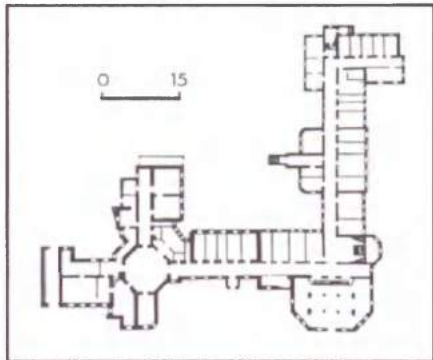
Михайло Кальницький,

Лідія Лук'янчук.

240.1. Амбулаторія, 1899—1901 (архит.). На червоній лінії забудови вул. Коціора. Автор проекту — цивільний інж. М. Артинов. Збудовано коштом київських підприємців і благодійників Н. Терщенка і М. Дегтерьова. До 1917 у будинку проводилося безкоштовне амбулаторне обслуговування робітників.

Одно-, двоповерховий, з підвалом, цегляний, у плані близький до прямокутника. Вирішений у цегляному стилі з елементами історизму. Оригінальна об'ємно-планувальна структура зумовлена функціональними завданнями. Центральне приміщення — одноповерхова зала для чекання, з трьох боків оточена двоповерховими об'ємами, в яких на першому поверсі розміщувалися кабінети лікарів, аптека та операційна (в апсидоподібному тильному

241. План першого поверху головного корпусу.

241. Вул. Ю. Коцюбинського, 9. Головний корпус.

241. Ганок. Фрагмент фасаду.

виступі), на другому — квартири персоналу амбулаторії. У підвальному поверсі були службові, технічні й складські приміщення. Центральну одноповерхову частину головного фасаду завершує дугоподібний «візантійський» ципець, двоповерхові об'єми — трикутні ципці. Провідним архітектурним мотивом фасадів є різноманітні за формою вікна та візерунки цегляної кладки. На бічних фасадах другого поверху влаштовано балкони.

Тепер — корпус № 9 Науково-лікувального об'єднання («Охматдит»), в якому містяться адміністрація лікарні та окремі медичні фірми.

Михайло Кальницький.

241. ЛІКАРНЯ ЄВАНГЕЛІСТСЬКОЇ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ ГРОМАДИ 1913, В ЯКІЙ ПРАЦЮВАВ ІВАНОВ В. М. (архит., іст.).

Вул. Ю. Коцюбинського, 9. Поряд з Новопавлівським сквером, біля підніжжя пагорба, на якому в 19 ст. збудовано обсерваторію університету св. Володимира; відділена від вулиці садочком. Головний корпус лікарні та двоповерхову службову будівлю на подвір'ї зведено за проектом мюнхенського арх. Кольмана, київського арх. Е. Брадтмана (під його наглядом) та інж. М. Міхельсона.

Хрестоподібна об'ємно-планувальна структура триповерхового корпусу обумовлена виділенням спеціалізованих лікувальних відділень, об'єднаних між собою центральним вежоподібним об'ємом, до якого входять восьмикутні у плані приміщення вестибуля та розподільчих холів. З урахуванням гігієнічних вимог внутрішнє планування прямокутних корпусів-відділень визначила коридорна система з однією бічним розміщенням палат і кабінетів. Типова конструктивна основа будівлі складається з цегляних поздовжніх та поперечних стін, що несуть плоскі перекриття стель. Асиметрична композиція споруди пов'язана із властивим архітектурі модерну вільним компонуванням мас. Покритий сірим теразитовим тиньком головний фасад складається з центральної частини і різновеликих крил. Його вирішено з використанням мотивів романо-гогичного будівництва (аркових вікон, ципців, декоративних машикулів). Роль акценту в композиції відіграє увінчана високим наметом група вхідних приміщень (складається з тамбура, зовнішніх і

внутрішніх сходів). Проїзд з лівого крила на подвір'я підкреслено гранчастим еркером з оригінальним черепичним увінчанням. Йому відповідає покрівельна вежка (розібрана під час реконструкції 1930-х рр.) на лівому крилі будівлі. Архітектурні деталі фасаду лаконічні й витончені, інтер'єри раціональні. 1938–39 до головного корпусу, розрахованого на 50 ліжок, прибудовано праве, перпендикулярне до фронту вулиці, крило з вестибульною групою приміщень, із збереженням стилю первісної споруди (арх. Т. Волкобой, А. Сорокін). Оригінальний за композицією головний будинок ілюструє національно-романтичну течію пізнього модерну.

1933–61 в лікарні працював Іванов Вадим Миколайович (1892–1962) — терапевт, акад. АМН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1947). 1933 на базі лікарні для обслуговування водників влаштовано терапевтичну клініку, яку В. Іванов очолював майже тридцять років. Одночасно викладав у Київському медичному інституті: завідувач кафедрами терапії санітарно-гігієнічного (1944–51) і стоматологічного факультетів (1945–48); керував госпітальною (1951–58) і факультетською (1958–62) терапевтичними клініками. 1953–62 — завідувач відділу Інституту фізіології АН УРСР. Очолював (з 1953) Українське терапевтичне товариство. Розробляв проблеми клінічної фізіології органів травлення, лікування виразкової хвороби, питання гастроентерологічної онкології. За впровадження (разом з інж. Овощниковим) томофлюорографії під час обстеження пацієнтів, уражених захворюванням легенів, В. Іванова відзначено Державною премією СРСР (1951).

Робочий кабінет ученого містився на другому поверсі в лівій частині будинку. Меморіальний музей В. Іванова влаштовано в конференц-залі на другому поверсі нового корпусу. У вестибулі між першим і другим поверхами встановлено бюст В. Іванова (1963; ск. Е. Фрідман), на фасаді будинку — меморіальну бронзову дошку (1963; ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова).

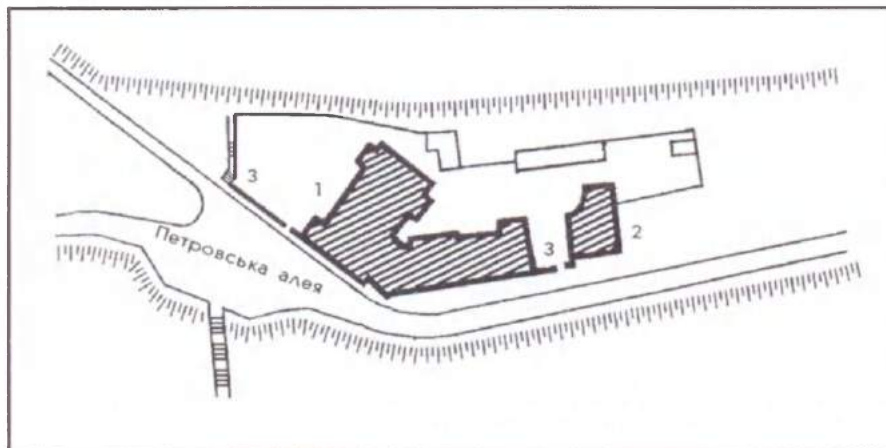
До 1990-х рр. — лікарня водників ім. В. Іванова; тепер — Київська центральна басейнова клінічна лікарня Міністерства охорони здоров'я України [721].

Тетяна Григор'єва,
Тетяна Скібіцька.

242. Паркова дорога, 3/5.

242. Лікарня товариства лікувальних закладів для хронічно хворих дітей. Паркова дорога, 3/5. Генеральний план.

242. ЛІКАРНЯ ТОВАРИСТВА ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ХРОНІЧНО ХВОРИХ ДІТЕЙ, поч. 20 ст. (архт., іст.). Паркова дорога, 3/5. На кол. Козловській вул. (нині Паркова дорога), на мальовничому, порослому деревами дніпровському схилі, нижче від будинку Контори удільного відомства (вул. М. Грушевського, 7, нині — Міністерство охорони здоров'я України), з яким пов'язана парковими сходами. Займає обмежену крутосхилом і дорогою витягнуту садибу з двома розташованими на червоній лінії лікувальними корпусами, поєднаними спільною з ними металевою огорожею на цегляних стовпах.

Своїм виникненням зобов'язана благодійному Товариству лікувальних закладів для хронічно хворих дітей, заснованому у Києві 1899 та енергійно керованому дружиною управителя Київського удільного округу С. Лихарьовою. Метою товариства було створення безкоштовних, сучасно обладнаних лікарень для дітей, що потребували довготривалого і складного лікування. 5 жовтня 1903 в урочищі Провалля, на ділянці, безплатно наданій інженерним відомством, відбулася урочиста церемонія закладіння першого лікарняного будинку. Попередній проект розробив цивільний інж. М. Артинов, прив'язав його до місцевих умов арх. А. Мінкус. Більшу частину коштів на будівництво дав промисловець Л. Бродський, який очолював будівельну комісію товариства. Роботи здійснювала будівельна фірма відомого київського підрядчика Л. Гінзбурга. 31 жовтня 1904 будинок було освячено. У ньому на першому поверсі містилися 9 палат на 45 ліжок, гідропатичне та операційне (хірургічне) відділення, ідальня, ізольоване інфекційне відділення; на другому поверсі — аптека, лабораторія, кухня, дві квартири для лікарів; у напівпідвалі — необхідні господарські приміщення і помешкання для службовців. Перед будинком передбачалася крита тераса для перебування дітей в ліжках у теплі й сонячні дні. Кошти на утримання лікарні склалися з відсотків від капіталу товариства, добровільних внесків та пожертв, у тому числі родини підприємця і доброчинця Н. Терещенка. Новій лікарні було присвоєно ім'я С. Лихарьової, а операційному відділенню — Л. Бродського.

1906 лікарня розширюється за рахунок сусідньої садиби, на якій у 1910-х рр. споруджено другий лікарняний корпус, внаслідок чого кількість ліжок зросла до 80. Обидва будинки цегляні, з плоскими перекриттями, мали пічне опалення та електричне освітлення.

Перший за часом зведення лікарняний корпус асиметричний за композицією, із складним планом, наближеним до Г-подібної форми. До нього входить заламана по червоній лінії дороги двоповерхова частина і три одноповерхові крила, з яких крило, спрямоване у глибину подвір'я, містить операційну залу із скляним ліхтарем для верхнього освітлення. Під усім корпусом влаштовано напівпідвальний поверх. Головний вхід підкреслено двома пірамідальними баштами з гребенями, інші дахи металеві, вальмові. Внутрішнє планування двобічне коридорне і зальне. Чоловий фасад вирішено у модернізованих ренесансних формах. Цегляний

архітектурний декор складається з розвиненого карниза на високих кронштейнах з прямокутними фільонками поміж них, плоских облямувань великих віконних прорізів, більшість яких розділено імпостами на дві частини. Тектоніку фасадів визначає ритм лопаток у простінках, що на рівні даху завершуються опорними стовпчиками парапету з красивим модерністським малюнком ґрат. Підхід до головного входу захищено навісом на тонких металевих колонках, над яким на другому поверсі влаштовано балкон.

Розташований праворуч другий лікарняний корпус дво-, триповерховий, на напівцидвалі, прямокутний у плані, з врізаним з боку подвір'я наріжним балконом. Внутрішнє планування коридорного типу, дах вальмовий, залізний. Асиметричний головний фасад фланковано ризалітами, що обіймають лоджію і балкон на першому і другому поверхах. Домінує в композиції завершений щипцем правий ризаліт з вхідним порталом і невеличким балконом на третьому поверсі. Стилістика цегляного архітектурного декору еклектична. Поряд з ренесансним мотивом облямування архівних прорізів вікон і порталів використано й елементи готики — стилізовані цінаклі та щипці, рисунок ґрат парапету у вигляді трилисника, декоративні стрілочасті нішки на поверхнях лопаток.

Колишня дитяча лікарня є цінним зразком архітектурного вирішення лікувального закладу поч. 20 ст.

У лікарні працювали досвідчені медики, зокрема, головним лікарем був Тритшель Карл Генріхович (1842—1914) — терапевт, професор університету св. Володимира, ініціатор створення у Києві бактеріологічної станції.

Після революції до 1982 будинки використовувалися лікарнею Печерського району.

Тепер тут розміщується медико-санітарна частина холдінгової компанії «Київміськбуд» [722].

Марія Кагомська, Тетяна Трегубова.

243. ЛУК'ЯНІВСЬКА В'ЯЗНИЦЯ, 19—20 ст. (іст.). Вул. Дегтерьовська, 13. Комплекс споруд на території Лук'янівки. Найстаріша з них — Лук'янівський тюремний замок. Зведений 1863 за проектом арх. М. Іконнікова як губернська тюрма.

Триповерховий, на підвальному поверсі, цегляний, у плані П-подібний, з ризалітами, спрямованими вглиб садиби. Фасад з боку вул. Дегтерьовської симетричний, монотонний, розчленований центральною та фланговими вертикальними осями, підкресленими розкріпкою карниза. Тильний фасад розчленовано центральною апсидою та двома симетрично розташованими ризалітами. Вертикальним акцентом є цегляний димар. У тюрмі існувала православна церква св. Іова, освячена 1863, іконостас якої був виконаний також за проектом арх. М. Іконнікова. Бл. 1873—74 священником церкви був Ф. Біляшівський, батько майбутнього акад. УАН М. Біляшівського. В серед. 1920-х рр. комплекс в'язниці складався, крім головного корпусу, із кількох споруд різного призначення: чотириповерхового слідчого корпусу (зведений 1911), жіночого відділення, робочого корпусу, двоповерхових майстерень, житлового будинку адміністра-

ції, гуртожитку, одноповерхових казарм або караульного приміщення, а також лікарні, лазні, льодовні, свинарні та інших будівель. Пізніше зведено ще один великий корпус з південно-західного боку садиби, реконструйовано старі будівлі. Комплекс в'язниці оточено високим муром, з боку вулиці до огорожі включено двоповерхову споруду зі службовими та охоронними приміщеннями; тривалий час він домінував серед навколишньої забудови, нині закритий новими житловими будинками та госпіталем МВС.

Впродовж існування в'язниці тут утримувалися відомі громадсько-політичні та церковні діячі, представники науки та культури, які у той чи інший час були в опозиції до влади або стали жертвами політичних репресій.

У 1870—90-х рр. тут перебували учасники народницького руху. У листопаді 1875 — березні 1878 в одиночній камері сидів М. Кибальчич, інженер-самоук, винахідник схеми реактивного літального апарата, звинувачений у революційній пропаганді, яку проводив у с. Жорнівка Київської губ.; пізніше страчений за участь у вбивстві народодовольця імператора Олександра II (1881). У 1877—78 ув'язнення відбували учасники Чигиринської справи (за створення серед селян Чигиринського і Черкаського повітів підпільної організації «Тасмна дружина», підбурювання їх до повстання): В. Дебогорій-Мокрієвич, І. Бохановський, Л. Дейч, Я. Стефанович. Останні втекли з в'язниці 27 травня (8 червня) 1878 за допомогою народників В. Осинського і М. Фроленка. В. Осинський — член організації «Земля і воля», керівник створеного ним у Києві терористичного гуртка «Виконавчий комітет», що здійснив ряд убивств представників влади. До складу гуртка входили брати Івичеві, І. Волошенко, М. Колодкевич, Г. Попко, В. Свириденко, М. Фроленко та ін. Був заарештований у січні 1879, пізніше були затримані інші члени комітету. У травні 1879 Л. Брандтнера, В. Осинського, В. Свириденка було страчено. У лютому — липні 1880 тут утримувалися члени народницького гуртка М. Попова (представника «Чорного переділу») і групи народодольця Д. Буцинського; з кін. 1880 — члени «Південноросійського робітничого союзу» (С. Богомолец, яка у травні народила у в'язниці сина — майбутнього вченого-фізіолога, президента АН УРСР О. Богомольця); Є. Ковальська, М. Щедрін та ін.), засуджені у травні 1881 до різних строків позбавлення волі; 1883 — члени народодольського гуртка О. Баха; 1884 — групи М. і П. Шибаліних; того ж року — 34 студенти Київського університету, учасники вересневої акції протесту проги введення нового реакційного університетського статуту в Росії.

У 1880—90-х рр. значну кількість ув'язнених складали активісти соціал-демократичного руху, у т. ч. 1886 — організатори і члени марксистського гуртка на заводі «Арсенал» П. Лукашевич, М. Мауер, М. Черневський та ін.; 1896—97 — Ю. Мельников — керівник «Лук'янівського клубу» (школи-майстерні, яка водночас була соціал-демократичним робітничим гуртком); у березні-квітні 1897 — студенти Київського університету, учасники Ветров-

ської демонстрації; у 1890 — на поч. 1900-х рр. — провідні соціал-демократи Києва — М. Бердяєв, К. Василенко, В. Водовозов, М. Гурський, С. Діжур, Б. Ейдельман, Є. Етінгер, Б. Кістяківський, В. Крижанівська (Тучапська), В. Крохмаль, А. Луначарський, І. Мошинський, К. Петрусевич, Е. Плетат, А. Поляк, С. Померанець, М. Рагнер, Є. Тарле, П. Тучапський, М. Урицький, Б. Шен, О. Шліхтер. З лютого 1901 тут утримувалися соціал-демократи, які належали до груп сприяння газеті «Искра». 11 з них, зокрема О. Басовський, М. Бауман, В. Бобровський, М. Литвинов, Й. П'ягницький, здійснили у серпні 1902 втечу з в'язниці. З січня 1904 в'язнями були сестри В. Леніна — А. і М. Ульянові (звільнені влітку), у лютому-листопаді — його брат Д. Ульянов. 1906 у в'язниці утримували учасників листопадового 1905 повстання саперів, зокрема, його організатора Б. Жаданівського; 1907 — арештованих за бунт солдатів Селенгінського полку.

У 1910-х рр. до тюрми неодноразово потрапляли члени київської організації РСДРП Є. Бош, Г. П'ятаков, О. Розмирович та ін., а також відомий діяч робітничого профспілкового руху І. Смирнов-Ласточкін.

В'язнями були також члени терористичних есерівських та анархістських організацій, зокрема, 1906—07 тут сиділа Ф. Каплан (Ройтблат), член групи анархістів-комуністів, відома замахом 1918 на В. Леніна, через що була страчена.

У в'язниці перебували учасники українського національного руху, лідери політичних партій і організацій, провідні діячі української революції: воєни 1905 і протягом восьми місяців 1907 — Д. Донцов, заарештований разом з іншими членами Київського комітету УСДРП; 1902, 1906—07 — В. Винниченко; 1906—07 — С. Єфремов, А. Жук, В. Степанківський; 1914 — М. Грушевський, М. Ковалевський; 1918 — В. Винниченко, В. Голубович, М. Ковалевський, Г. Одинець, С. Петлюра, О. Салківський, В. Шульгін та багато ін.

На поч. 1918 у в'язниці перебував Г. Чудновський — керівник пштурму Зимового палацу у Петрограді; на поч. 1919 — Г. Тимофєєва — учасниця більшовицького підпілля, страчена у лютому.

Під час навали муравйовських загонів 1918 кримінальники розбили тюрму й, тікаючи, сталили частину приміщень. Перевантаження Лук'янівської в'язниці 1919 під час більшовицького панування у Києві призвело до організації численних тюрем по всьому місту, передусім на Печерську («чрезвичайки»), та концентраційного табору у старій пересильній тюрмі (Госпітальна, 17; Косий капонір). На Лук'янівці у цей час перебували заарештовані у не з'ясованій до кінця справі офіцера Крилова-Чернявського; священники і черниці у справі Покровського монастиря, серед них Д. Іванов та багато ін. Відомо, що ув'язнених піддавали жорстоким тортурам.

Після приходу білогвардійців у вересні 1919 слідча влада разом з комітетом міжнародного Хреста розкопала на Лук'янівському цвинтарі поховання колишніх в'язнів, які були розстріляні розривними кулями 1919. Усі трупи виявилися голими. Серед

упізнаних були члени Клубу російських націоналістів Конопліна та Слинкова. Денікінська влада восени 1919 утримувала в тюрмі українських літераторів Г. Михайличенка, В. Чумака (обидва розстріляні), М. Семенка.

1920, залишаючи місто, поляки розстріляли визначних більшовиків, декого вивезли, решту звільнили, тому на момент вступу до Києва радянських військ у в'язниці не було в'язнів. Згодом почала формуватися нова пенітенціарна система, відповідно до норм ленінської внутрішньої політики. Освітній ценз наглядачів був надзвичайно низький, побут в'язнів – досить важкий. 1925 тут утримувалося 2173 особи, причому у кошторисі витрат на 1925/26 передбачалося, що помере 75 душ. «Правно-трудова» політика підняла у принцип роботу в майстернях – гудзиківій, слюсарно-токарній, міднобляшаній, ліжково-нікелювальній, ливарній, швацькій, деревообробній, картонажній та інших виробничих частинах, що існували як самостійні господарські одиниці на комерційних засадах. У виробництві залучався і приватний капітал, інвестиції якого було зупинено разом з наступом на неп. При в'язниці існувала також агрономічна частина. В'язнів водили і на зовнішні роботи.

Наприкінці 1920-х рр., ще задовго до страшних років «сталінського терору», в'язниця була вкрай перевантажена. Харчування, опалення приміщень були нормованими і дуже обмеженими. В той же час проводилась активна «культмасова» і «політмасова» робота, передплачувалися газети й журнали, діяли школа, бібліотека, драмгурток, відбувалися кіносеанси, театральні вистави.

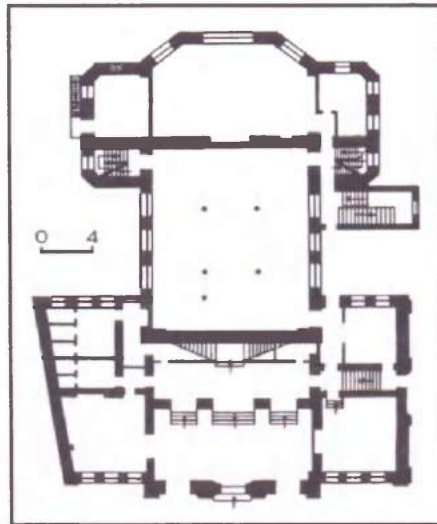
Після переїзду столиці до Києва комендатура НКВС УСРР розташовувалась у приміщенні колишнього Інституту шляхетних дівчат (сучасна вул. Інститутська, 1), де й утримували особливо небезпечних політв'язнів, решта потрапляла на Лук'янівку. З початком великого терору кількість в'язнів неймовірно зростає, тюремні приміщення було обладнано на вулицях Володимирській, Рейтарській, у багатьох інших місцях. Розмірене пла-

нове господарство Лук'янівської в'язниці зазнало докорінних змін. Камери були переповнені, ночами в'язнів катували. Головний корпус відіграв роль приймального пункту, потім – відправного етапного.

Скласти реєстр визначних в'язнів, які перебували у Лук'янівській тюрмі, надзвичайно важко. Відомо, що тут сиділи заарештовані 1923 й засуджені 1924 у справі Київського обласного центру дій: М. і К. Василенки (першого було звільнено 1924), П. Смирнов, Б. Толпиго, Л. Чолганський та ін. (усі до поч. 1929); ув'язнені у справі СВУ (1929): С. Єфремов, В. Ганцов, Й. Гермайзе, В. Дурдуківський, Г. Холодний, В. Чехівський, В. Юркевич; у 1920–30-х рр. – у «кіровській справі»: Ю. Бачинський, К. Буревій, О. Влизько, П. Гельмер-Дідушко, Л. Ковалів, Г. Косинка, А. Крушельницький, М. Лебединець, В. Мисик, М. Оксамит, Р. Сказинський, Д. Фальківський; у справі неокласиків: М. Вороний, М. Зеров, А. Лебідь, Б. Пилипенко, П. Филипович; діячі церкви: митрополити Василь (Линківський; імовірно, тут розстріляний 27 листопа-

244. Вул. Дегтерьовська, 5.

244. План першого поверху.

да 1937) та Костянтин (Дьяков), Микола (Борецький) та Іван (Павловський), архієпископи Костянтин (Малюшкевич), Юрій (Міхновський), Володимир (Самборський), єпископ Петро (Тарнавський), священники К. Попко, брати Чехівські; колишній генерал армії П. Потоцький (помер 1938 під тюремною брамою внаслідок пережитих знущань) та його дружина і сестра (розстріляні); літературознавець Г. Костюк і поет М. Драй-Хмара (обидва ув'язнені 1935), літературознавець А. Костенко (1937) та багато ін. Розстріляних чи померлих під час слідства в'язнів заковували на території Лук'янівського цвинтаря, у Биківні, по Житомирському шосе та в інших місцях.

У повоснні роки Лук'янівську в'язницю перетворено на слідчий ізолятор для кримінальників та пересильну тюрму. Із в'язнів сумління тут перебували під час слідства учасники руху опору, звинувачені за кримінальними, а не політичними статтями: Ю. Шелест (1972), О. Фельдман (1975), В. Смогитель (1977), М. Горбаль (1979) та багато релігійних активістів. 3 грудня 1973 до 1974 тут утримувався кінорежисер С. Параджанов. У тюремну лікарню після 17-денного голодування було привезено з КДБ публіциста Г. Снегірьова (перебував тут з 24 листопада до 2 грудня 1977, вдрого — з 2 до 31 березня 1978).

Тепер — слідчий ізолятор МВС [723].

Сергій Білокінь,
Михайло Кальницький.

244. ЛУК'ЯНІВСЬКИЙ НАРОДНИЙ БУДИНОК, 1900—02 (архїт., іст.). Вул. Дегтерьовська, 5. Поблизу в'їзду на територію Лук'янівського парку міської залізниці. Збудовано за проектом арх. М. Артинова. 1972–74 здійснено ремонт і перепланування внутрішніх приміщень.

Двоповерховий, з напівпідвалом та високою покрівлею, цегляний, тинькований. Перекриття плоскі. Покрівля складної конфігурації з великими, обрамленими кокошиками напівциркульними горіщими вікнами по центру головного і бічного фасадів, і високими вентиляційними трубами, що виконують також декоративну функцію. Об'ємно-просторова структура будинку симетрична. На першому поверсі в центрі розташовано вестибюль, на другому — глядачеву залу (первісно розрахована на 550 осіб). Довколо них згруповано приміщення бібліотеки, класів для вечірніх занять, ідальні, чайної, нічліжного притулку, амбулаторії тощо. Фасади нагадують казковий терем: виконані в стилізованих формах російської архітектури 17 ст., пишно декоровані. Головний фасад тридільний, центральний ризаліт виділено широкими прорізами вікон і дверей та гранчастим у плані балконом з парапетом і високими шпильями на вінцях рогів (балкон і шпиль втрачено). Бічні вікна другого поверху мають оригінальну стріласту форму, простінки між ними оформлено тричвертевими колонами й пілястрами. Наріжжя ризаліту й фасадів оздоблено ярусними лопатками з діамантовим рустом у нижній частині, фільонками і бочкоподібними напівколонами — у верхній й увінчано кокошиками. Лаконізмом архітектурного вирішення вирізняється дворовий фасад, виконаний у цегляному стилі. Його централь-

ний тригранний ризаліт акцентовано на першому поверсі лучковим вікном, на другому — балконом. Первісну структуру інтер'єрів першого та другого поверхів порушено: у глибині вестибуля — розпашні сходи, що ведуть до зали та на балкон, добудовано сходи у правому крилі. Ліплення стель виконано в 1950-і рр.

Лук'янівський народний будинок засновано 1897 Південно-західним відділом товариства тверезості, створеним 1896 з ініціативи викладачів Київського університету св. Володимира (до 1902 розташовувався в іншому приміщенні). Протягом багатьох років товариство очолював Сікорський Іван Олексійович (1842—1919) — психіатр, психолог, педагог, професор, завідувач кафедри психіатрії університету (1903—18). Будинок перебував у віданні Київського міського комітету піклування про народну тверезість, канцелярія якого містилася у цьому помешканні. Головою комітету довгий час був Лубенець Тимофій Григорович (1855—1936) — педагог, освітній діяч, у дорадянський час — викладач київських гімназій, зокрема жіночої гімназії О. Дучинської, директор народних училищ Київської губернії (у 1910-х рр. усунений з посади за видання підготовленою ним української абетки), член Київської єпархіальної ради.

При народному будинку діяли дешева їдальня, нічліжний притулок для приїжджих, заїжджий двір, безкоштовні

ясненням експонатів, музичні концерти.

1917 будинок було передано Українському робітничому клубу, в якому виступали актори «Молодого театру», учні Музично-драматичної школи М. Лисенка, об'єднані М. Старицьким у «Гурток українських акторів». 1919 організовано самодіяльний робітничий театр, де починали творчу діяльність актори Л. Гаккебуш і П. Коваленко. З 1920-х рр. будинок належав профспілці трамвайного парку, через що отримав назву Клубу трамвайників. Під час Великої Вітчизняної війни тут містився госпіталь.

Тепер — Будинок культури Київського трамвайно-тролейбусного управління [724].

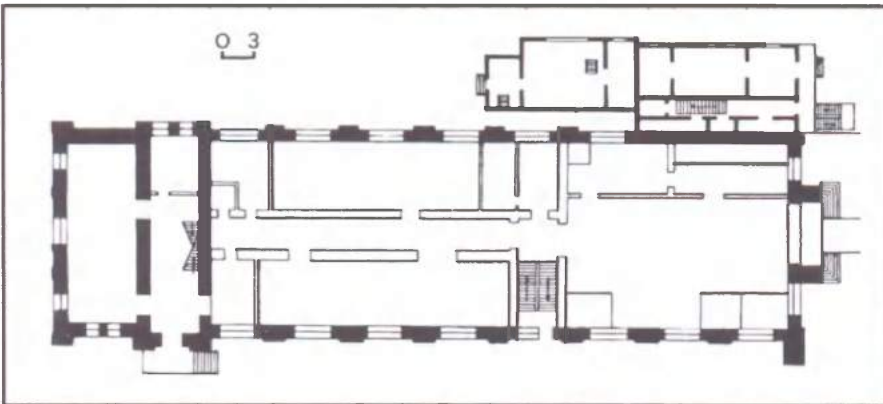
*Тетяна Скібіцька,
Лариса Федорова.*

245. ЛУК'ЯНІВСЬКИЙ ПАРК МІСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ, поч. 20 ст. (архіт.). Вул. Дегтерьовська, 7, 7-а. На розі вул. Дег-

терьовської та Бердичівської. Комплекс споруд складається з розташованих на червоній лінії забудови вулиці конторського будинку, диспетчерської та прохідної, а також відсунутої в глибину ділянки будівлі колишньої електростанції.

1890—91 на Лук'янівській пл. було влаштовано парк кінної міської залізниці, 1894—95 переобладнано для електричних трамваїв. На поч. 20 ст. територію парку поступово забудовано новими спорудами.

Будинок електричної станції і (1909—10, арх. К. Остроградський). Цегляний, у плані прямокутний, значно витягнутий у глибину ділянки, на підвалі. Первісно у фронтальній частині мав зальну внутрішню структуру з трьома ярусами вікон, у тилевій частині — триповерхову. Пізніше, у зв'язку зі зміною функціонального призначен-

245. Вул. Дегтерьовська, 7, 7-а.

Диспетчерська і прохідна.

Будинок електричної станції.

План першого поверху електростанції
Конторський будинок.

бібліотека-читальня і амбулаторія, книжковий склад з музеєм підручників, театр з власною бібліотекою, сінематограф, безкоштовні вечірні класи для дорослих — жіночі рукодільні й загальноосвітні; влаштовувались науково-популярні читання, виставки підручників і наочних посібників для нижчих і середніх навчальних закладів тощо. Відразу після відкриття благодійного закладу товариство тверезості організувало при ньому чайну, яка стала своєрідним культурно-просвітницьким центром і музеєм одночасно. Тут було представлено різноманітні матеріали, які популяризували здоровий спосіб життя, а також енциклопедії, інструменти, машини, верстати, зразки рамочних вуликів, хлібних злаків і трав Київського промислового сільськогосподарського синдикату, виробу Товариства плідництва. У підвальному приміщенні будинку було влаштовано майстерню з вироблення речей для бджільництва. У музеї-чайній відбувалися лекції й читання з по-

ня, перебудований на суцільний триповерховий з коридорним двобічним плануванням і невеликою залогою у фасадній частині. Перекриття плоскі, над залогою — по металевих фермах. Оформлений у стилі модерн. Головний фасад завершено лучковим фронтоном з вежоподібними виступами; має тридільну симетричну композицію, підкреслену чотирма потужними контрфорсами. Окреслення фронтона повторено у формі великого тридільного верхнього вікна. Бічні фасади розчленовано лопатками й фігурними фільонками над вікнами третього поверху. Призначався для розміщення чотирьох дизельних двигунів, що забезпечували електроенергією трамвайну мережу. Будинок зазнав значних руйнувань під час фашистської окупації. У повоєнні роки перетворений на конторське приміщення.

Споруда є цікавою пам'яткою промислової архітектури.

Тепер — виробничі цехи енергопостачання трамвайного ремонтно-експлуатаційного депо № 7.

Конторський будинок (первісно приміщення контори та кондукторської). Двоповерховий, цегляний, асиметричний за композицією. Виконаний у стилі раціонального модерну. Планування коридорного типу, вхід — з боку подвір'я. Завершений щипцем вуличний фасад розчленовано по всій висоті канелюрованими в нижній частині лопатками. Сходову клітку на бічному фасаді виявлено невеликим ризалітом, до якого на рівні верхнього поверху прилягає балкон на масивній аркоподібній консолі. Правий бічний фасад вирізняє асиметрично розташоване на першому поверсі підковоподібне тридільне вікно, вісь якого підкреслено балконом і вінцевим трапецієподібним фронтоном.

Тепер — адміністрація трамвайного ремонтно-експлуатаційного депо № 7.

Диспетчерська і прохідна. Одноповерхова, цегляна, виконана в одній стилістиці з основними будівлями. До забудови парку входять також великі приміщення для вагонів (неодноразово перебудовані) та сучасні технічні споруди.

У 1920—90-х рр. — Трамвайне ремонтно-експлуатаційне депо ім. В. І. Леніна. Ряд працівників депо загинули під час Великої Вітчизняної війни; на їхнє пошанування відкрито пам'ятний знак з граніту у сквері на Лук'янівській пл. (1983, арх. О. Стукалов, ск. Н. Дергус).

Тепер — Лук'янівський трамвайний парк [725].

Михайло Кальницький,
Тетяна Скібіцька.

246. ЛУЦЬКІ КАЗАРМИ, 1911 (архит., іст.). Вул. Дегтерьовська, 11. Комплекс споруд на території сучасного Київського інституту сухопутних військ, західніше кол. Дегтерьовських благодійних закладів. Складається з трьох основних корпусів, розташованих симетрично відносно лінії забудови вулиці: центральний будинок — фронтом, бічні — торцями; решта допоміжних споруд — в глибині ділянки. Споруджено як власність міста. Розраховано на розміщення повністю укомплектованого піхотного полку в складі 4 батальйонів, 16 рот. Місткість стайні — 100 коней.

1995—96 комплекс реконструйовано

246. Вул. Дегтерьовська, 11.

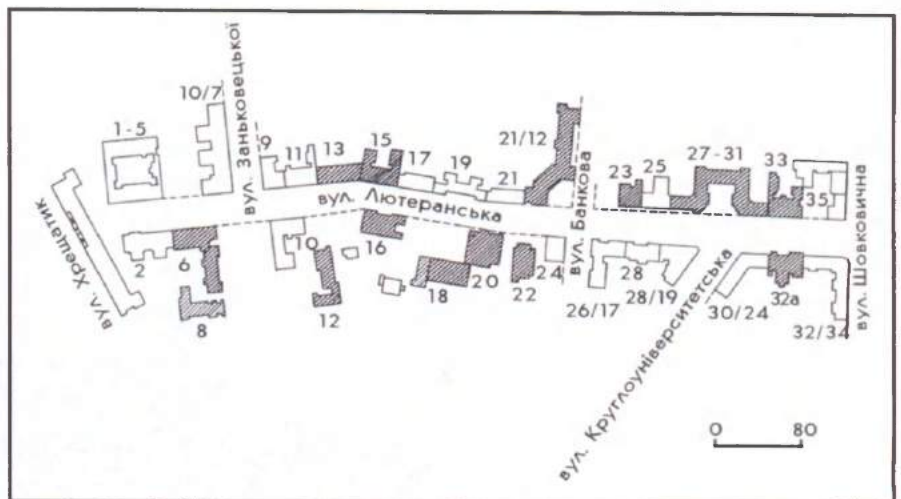
Державним митним комітетом України за участю польської фірми «Енергополь — Трейд — Варшава».

Корпуси казарм чотириповерхові, на напівпідвалах, цегляні. Фасади розкриті за виявленням внутрішньої архітектури, сходових кліток; декоровано в дусі модернізованого ампіру. Фасад головної, прямокутної у плані споруди завершено ступінчастим фронтоном, у центрі якого — велике сегментне вікно. Імпости вікон другого поверху переходять у декоративний поясок-тягу, що оперізує фасади. Торці завершено щипцями з напівкруглими вікнами у центрі. Шляхетно-стриманий декор доповнюють овальні вставки під вікнами. Дах має характерний для модерну великий внос. Заповнення вікон — новітнє, з суцільним тонованим склом. Праворуч осі симетрії фронтального корпусу влаштовано новий вхід із ганком та широким напівкруглим піддашком, по якому накладними літерами зроблено напис: «Державна митна служба України». Поруч — флагштоки. Бічні корпуси, видовжені вглиб садиби та поставлені симетрично-дзеркально, мають Т-подібний план, утворений довгим виступом по центру заввишки у три з половиною поверхи. Оздоблення тотожне центральному корпусу.

Ансамбль споруд Луцьких казарм є

247. Лютеранська вулиця.

План забудови.

цінною пам'яткою функціональної архітектури Києва поч. 20 ст.

1911—14 в казармах містився 165-й піхотний Луцький полк 42-ї піхотної дивізії, сформований 17 січня 1811 під назвою Житомирського внутрішнього губернського напівбатальйону, перейменованого 1898 на 165-й піхотний Луцький полк. Під час російсько-японської війни 1904—05 був мобілізований, але участі у воєнних діях не брав. З нагоди свого 100-річчя полк одержав новий прапор з написом «1811—1911» з Олександрівською стрічкою і тоді ж розташувався в нових казармах на вул. Дегтерьовській, 11. З початком 1-ї світової війни 1914 полк виступив на фронт у складі діючої армії. Приміщення казарм використовувались іншими військовими частинами. Під час визвольних змагань в Україні 1917—21 Луцькі казарми, за якими закріпилася така назва, займали різні військові підрозділи усіх ворогуючих сторін по чергово.

Навесні та влітку 1919, коли казарми були зайняті червоноармійськими частинами, стіни всіх приміщень з ініціативи комісара з військових справ України М. Подвойського було вкрито революційно-агітаційними розписами високого мистецького гатунку. Їх виконувала клейовими фарбами авторська група, керована професором майстерні монументального живопису Української державної академії мистецтв Бойчуком Михайлом Львовичем (1882—1937), в складі його учнів — Бойчука Тимофія Львовича (1896—1922), Павленко Оксани Трохимівни (1895—1991), Падалки Івана Івановича (1894—1937), Седяра Василя Феофановича (1889—1937) та ін., а також група учнів Київського художнього училища, яку очолював Струнников Микола Іванович (1871—1945). У розписах, зроблених у новаторській манері, стверджувались ідеї братнього єднання трудящих, захисту завоювань революції, миру; відтворювалися сцени мирного трудового життя народу, червоноармійського побуту тощо.

Художнє вирішення композицій («Мир», «Застілля», «На варті», «Гуляй, душа, без кунтуша», «Битва з гідрою контрреволюції», «Боротьба з двоголовим орлом», «Оранка», «Жнива», «Ідуть на працю», «З поля», «У червоноармійських таборах» та ін.) відроджувало риси давньоукраїнського монументаль-

ного мистецтва. Сюжети розписів включали мотиви українських народних орнаментів. Стінопис М. Струнникова та його учнів («Боротьба з самодержавством», «Боротьба з капіталом», «Боротьба з Антантою», «Шах і мат білому королю») мали символіко-алегоричний характер. Ці твори були яскравим свідченням творчих пошуків художників-бойчуків у галузі відродження національного мистецтва.

1937 М. Бойчук, І. Падалка, В. Седляр були репресовані й розстріляні органами НКВС, інші митці-авангардисти також зазнали переслідувань.

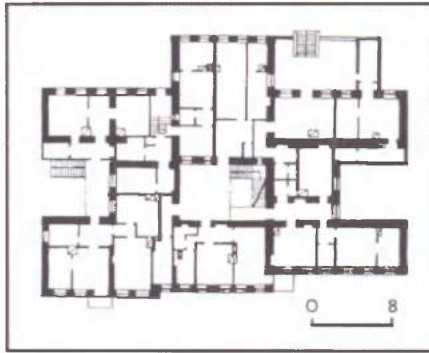
У 1930–60-і рр. усі розписи Луцьких казарм знищено.

Приміщення Луцьких казарм весь час використовувалися для військових потреб.

З серед. 1990-х рр. центральний корпус (після реконструкції) передано Державному митному комітетові України, бічні казармені споруди використовуються Київським інститутом сухопутних військ [726].

Дмитро Малаков.

247. ЛЮТЕРАНСЬКА ВУЛИЦЯ, 1830—1950-і рр. (архит., іст., містобуд.). У центральному районі міста, проходить південним схилом Печерського узгір'я, в історичній місцевості Липки, від вул. Хрещатик до вул. Шовковичної. Прокладена у 1830-х рр. Мала назви — Графська, Лютеранська (у зв'язку з утворенням тут 1812 німецької колонії й зведенням лютеранської кірхи), Анненковська — з 1865, на пошанування київського генерал-губернатора Анненкова Миколи Миколайовича (1793 або 1800—65), з ініціативи якого була перепланована та упорядкована, з 1919 — Фрідріха Енгельса (1820—95), одного з фундаторів і теоретиків міжнародного комуністичного руху; з 1992 — знову Лютеранська. Сучасну забудову складають переважно житлові будинки кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст. До часів виникнення вулиці належить пам'ятка архітектури — житловий будинок № 16 (1833—35). Цілі фрагменти рядової забудови на межі віків доповнено будинками 1920—30-х рр.

247.1. Вул. Лютеранська, 16. Фото кін. 19 ст.

247.1. План першого поверху.

Початок вулиці відзначено трипрогінною аркою, що перерізує будинок на вул. Хрещатик. Крутий підйом вулиці забезпечує часткове розкриття панорами Хрещатика, зміну ракурсів вулич-

247.1. Вул. Лютеранська, 16.

ного простору. Пам'ятки архітектури — будинки № 6, 15, 16, 18—20, 21/12, 22, 23, 27—31, 32-а, 33; пам'ятки історії — № 6—8, 12, 13, 15, 21/12, 33.

Решта будинків являє цінну фонову забудову.

На місці теперішнього будинку № 27—31 у 1820—30-х рр. була садиба одного з перших істориків Києва М. Берлинського; на місці будинку № 3 — популярна в місті «Варшавська кав'ярня», тильна кімната якої призначалася для гри в шахи (серед її постійних відвідувачів — письменник М. Старицький; вважають, що саме цю кімнату описано в оповіданні О. Купріна «Марабу»); на місці сучасного будинку № 31 в 40-х рр. 19 ст. містився Перший пансіон при Київській гімназії, де тоді навчалися, зокрема, художник М. Ге і перекладач В. Шекспіра і Т. Шевченка М. Гербель. Під час гастролей у театрі «Соловцов» в садибі № 6—8 мешкала актриса М. Андреева. Протягом трьох тижнів тут проживав М. Горький. В будинку № 12 жили актори театру «Соловцов» Є. Неделін та П. Скуратов, у № 13 — режисер Лесь Курбас та його дружина, актриса В. Чистякова, в № 15 — арх. О. Вербицький. У будинку № 21/12 проживали відомі вчені: К. Воблий, О. Корчак-Чепурківський, М. Кравчук, М. Птуха, М. Федоров; лікар, Герой Радянського Союзу П. Буйко, художник М. Бойчук; у будинку № 33 провів дитячі роки майбутній письменник К. Паустовський.

Значну історико-культурну цінність являють споруди, де містилися у до-радянський час добродійний заклад — «Сулимівка» (№ 16), комплекс Євангелістської лютеранської громади: кірха (№ 22), реальне училище і гімназія (№ 18—20) та ін. [727].

Тетяна Скібіцька.

247.1. Будинок Київського добродійного товариства («Сулимівка»), 1833—35 (архит., іст.). Вул. Лютеранська, 16. На червоній лінії забудови вулиці зі значним схилом рельєфу.

До центрального входу з хідника влаштовано сходи. Збудовано у садибі, яка належала з 1833 У. Сулими — дружині поміщика Я. Сулими з відомого українського роду, нащадка гетьмана І. Сулими. Вірогідно, що ескізний проект головного будинку і флігелів (не збе-

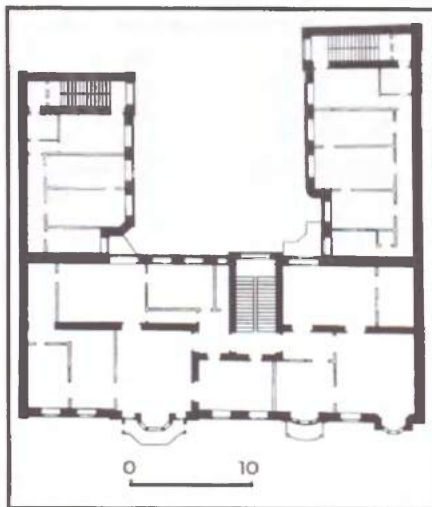
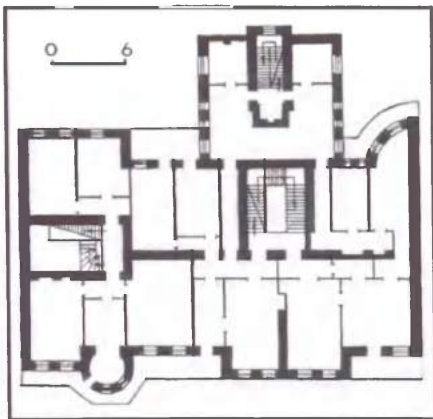
регліса) розроблений Я. Сулимою, який брав уроки у арх. В. Стасова. Проект садиби доопрацьовувався і доповнювався арх. Л. Станзані. Після смерті чоловіка У. Сулима вийшла заміж за генерала Ловцова. У відповідності з її заповітом садиба перейшла у власність Київського доброчинного товариства, яке з ініціативи його голови, дружини київського генерал-губернатора княгині К. Васильчикової 22 вересня 1859 відкрило тут доброчинний заклад. Він мав госпіталь, майстерні, рукодільню, пансіон для бідних привілейованого стану, вихованок Фундуклеївської гімназії тощо. Неодноразово перебудовувався, 1866 зі східного боку влаштовано церкву св. Олександра Невського. Після пожежі 1868 споруду перебудовано за проектом арх. М. Іконникова. У 1885 коштом філантропа М. Дегтерьова над церквою зведено баню на гранчастому підбаннику. 1896 церкву розширено, завершення модернізовано у стилізованих формах російської архітектури 17 ст. 1919 благодійне товариство припинило своє існування. Деякий час Сулимівський комплекс пустував, 1928 перетворений

на житловий. Тоді ж головний будинок перебудовано, церкву розібрано. Дво-, триповерховий, мішаної цегляно-дерев'яної конструкції, тинькований, складної в плані конфігурації, з численними прибудовами й надбудовами. Зберігає стилістичні особливості архітектури доби зрілого класицизму. Первісно у центрі композиції головного фасаду був ризаліт з шестиколонним іонічним портиком, піднятим на рівень третього поверху і поставленим на високий цоколь з аркадою. Парадні сходи двома симетричними маршами вели на терасу з металевою огорожею, влаштовану над цокольним поверхом обабіч ризаліту. Будинок мав ошатний, довершений класичний вигляд. Під час реконструкції 1868 портик розібрано, замість трикутного фронтона з'явився дерев'яний сегментоподібний, зникли аркади, рустування, сходи й огорожа. Аналогічне сучасному завершенню головного фасаду мав і дворовий фасад, де на такому самому дерев'яному фронтоні проступають сліди від декоративного кола в тимпані. Інтер'єри й планування будинку також зазнали змін. Центральні внутрішні сходи освітлюються скляною стедею з великим ліхтарем. На подвір'ї збереглися рештки садочка з насадженнями декоративних і фруктових дерев та чагарників. На сусідній садибі № 14 містилися Сулимівські пансіон, пекарні, їдальня. Територія, що належала благодійному товариству, сягала Круглоуніверситетської вул. З комплексу доброчинних закладів зберігся кол. жіночий притулок (т. зв. будинок бідних; арх. М. Іконников, 1870—71) на вул. Круглоуніверситетській, 5. Будинок «Сулимівка» — найстарший в цій частині Линок — нагадує характер забудови 1-ї пол. 19 ст. На поч. 20 ст. до членів Ради товариства, яка містилася у цьому будинку, входили відомі київські діячі: начальник Південно-Західного краю, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов (почесний голова) та його дружина Є. Трепова (голо-

247.2. Вул. Лютеранська, 32-а.

247.2. План другого поверху.

247.4. Вул. Лютеранська, 15.

247.4. Фриз.

247.4. План другого поверху.

ва), міський голова І. Дьяков, підприємець і меценат С. Могилевцев, архітектор Є. Єрмаков та ін. Тепер споруда — житлова, частину приміщень займають різні установи [728].

Михайло Кальницький,
Дмитро Малаков,
Тетяна Скібіцька.

247.2. Житловий будинок, 1909 (архит.). Вул. Лютеранська, 32-а. У ряді периметральної забудови. Зведено за проектом арх. Ф. Олтаржевського на території садиби домовласників Г. Кірґейма та В. Мозерта. Є чоловим, паралельно якому на подвір'ї розташований п'ятиповерховий флігель (1910-і рр.). У декорі використано прийоми модерну, риси ренесансних та барокових архітектурних форм.

П'ятиповерховий цегляний, односекційний. Перші три поверхи облицьовано гранітними і вапняними плитами, верхні два — тиньковані. Композиція фасаду асиметрична. Зміщений ліворуч головний вхід у ризаліті невеликого виступу оформлено аркою. Характерною деталлю будинку є акцентування

входу масивною скороченою колоною коринфського ордера. Ефектно використано контрасти фактур — гладеньких облицювальних плит та грубого тиньку у поєднанні з рельєфними вставками. Первісно будинок мав конусоподібне завершення даху над лівим ризалітом і прикрашений скульптурами аттик.

Належить до групи пам'яток ретроспективного напрямку архітектури поч. 20 ст. [729].

Тетяна Скібіцька.

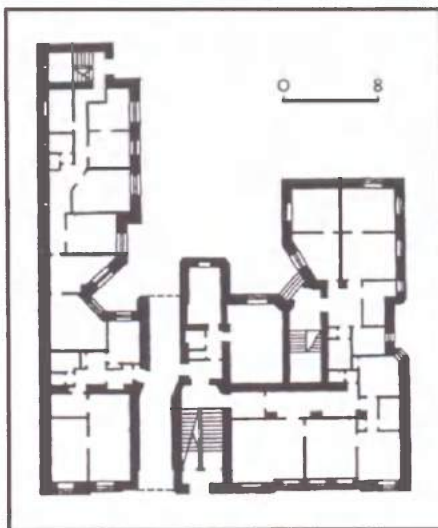
247.3. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживав Паустовський К. Г. (архіт., іст.). Вул. Лютеранська, 33. На червоній лінії вулиці, в ряді суцільної забудови. Зведено як прибутковий будинок у формах історизму.

Триповерховий, з підвалом, цегляний, тинькований, односекційний. П'ятидільний симетричний з центральним еркером фасад виконано в модернізованих ренесансно-барокових формах. Виразна пластика фасаду, обтяженого у нижніх поверххах за рахунок використання декоративного русту високого профілю й великих деталей віконних лиштв, збагачена іонічними пілястрами на рівні третього поверху й розвинутим карнизом на консолях. Центральна й бічні композиційні осі фіксовано аттиковими стінками з круглими слуховими вікнами. У скульптурному декорі використано мотив вазонів. Будинок примножує архітектурно-художній потенціал забудови вулиці, підтримує домінуючі на ній стилістичні риси.

В будинку в дитячі роки (1898—1902) проживав письменник Паустовський Костянтин Георгійович (1892—1968), автор автобіографічної «Повісті про життя», в якій відображено роки проживання у Києві [730].

Тетяна Скібіцька.

247.4. Житловий будинок 1908, в якому проживали Вербицький О. М., Міхновський Ю. М. (архіт., іст.). Вул. Лютеранська, 15. У ряді щільної периметральної забудови. Зведено за проектом арх. О. Вербицького. Під час Великої Вітчизняної війни зруйновано, 1948 відбудовано з частковим переплануванням.

247.3. Вул. Лютеранська, 33.

247.3. План першого поверху.

247.7. Вул. Лютеранська, 27—31.

Триповерховий з цоколем напівповерхом, цегляний, у плані П-подібний, трисекційний: з чоловою двоквартирною і двома одноквартирними секціями в дворових крилах. Парадні приміщення виділено на фасаді еркерами і балконами, які формують асиметричну композицію. Особливістю фасаду, виконаного в стилі раціонального (конструктивного) модерну, є контраст фактур — кольорових керамічних плиток, гладенької площини стін і штучного каменю з колоотою поверхнею у цоколі. Глазурованою плиткою синьо-зелених тонів акцентовано підвіконні площини і фризи із стрічкою геометризованого рослинного орнаменту. Асиметрію фасаду підсилено завершенням лівого еркера шайпцем, у полі якого — кольорове майолікове панно із зображенням Пана, що грає на сопілці, та двох німф на тлі пейзажу (виконано О. Вербицьким і А. Козловим в Абрамцевській керамічній майстерні). В оформленні фасаду використано також художній метал у деталях огорожі. Відповідно до авторського проекту ріг праворуч по фасаді мав завершення у вигляді вежки зі шпилем (не збудовано). Втрачено частину карниза і балюстраду.

Будинок — одна з небагатьох пам'яток, на фасаді якої зберігся монументальний живопис.

У дорадянський період тут проживав Вербицький Олександр Матвійович (1875—1958) — архітектор, інженер, педагог, за проектами якого споруджено адміністративний будинок Південно-Західної залізниці (1910—12, вул. Пушкінська, 14), ряд житлових будинків (вулиці Банкова, 12; Володимирська, 22; Рейтарська, 20) у Києві, фабрику у м. Малині (1906—07) тощо.

У 1930-х рр. в квартирі № 13 мешкав Міхновський Юрій Михайлович (1866—1937) — церковний діяч, архієпископ УАПЦ, настоятель Софійського собору (з 1932). Під час голодомору 1932—33 брав участь в організації допомоги голодуючим. 1936 позбавлений права служити. 1936—37 збирав підписи за відкриття бодай одного храму у Києві. 11 липня 1937 заарештований органами НКВС, розстріляний 16 жовтня 1937 [731].

Сергій Білокінь,

Михайло Кальницький, Тетяна Скібіцька.

247.5. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживали Курбас Лесь, Чистякова В. М. (архит., іст.). Вул. Лютеранська, 13. На червоній лінії вулиці, в ряді щільної забудови.

Чотири-, п'ятиповерховий (внаслідок перепаду рельєфу), цегляний, у плані Г-подібний, двосекційний. Видовжений головний фасад на 14 віконних осей має ритмічну композицію, пофарбований по цеглі у два кольори. У невеликих бічних розкріповках й вище за схилом рельєфу розташовано проїзд на подвір'я, знизу — вхід на сходову клітку. Елементами стриманого архітектурного декору є розвинені верхній та міжповерховий карнизи, аркові вікна верхнього поверху і металеві огорожі шести балконів.

У цьому будинку проживали декілька місяців у 1920 Курбас Лесь (Олександр-Зенон Степанович; 1887—1937) — режисер, актор, теоретик театру, драматург, перекладач, народний артист Республіки (з 1925) та його дружина Чистякова Валентина Миколаївна (1900—84) — актриса, народна артистка УРСР (з 1943). В їхній квартирі обговорювалися питання створення театру «Кий-драмте», який був заснований у травні 1920 в результаті відокремлення від Першого театру Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка. У новому театрі, який очолив Лесь Курбас, працювали Д. Антонович, Л. Болобан, Я. Бортник, В. Василько, Л. Гаккебуш, П. Долина, Г. Ігнатювич, В. Калін, Ф. Лопатинський, Р. Нешчадименко, А. Смерека, В. Чистякова та ін. Перша вистава відбулася у клубі залізничників на ст. Боярка. У червні 1920, після захоплення Києва польськими військами, колектив виїхав з міста [732].

*Кіра Пітоєва-Лігер,
Тетяна Трегубова.*

247.6. Житловий будинок 1900—01, в якому проживали Неделін Є. Я., Скуратов П. А. (іст.). Вул. Лютеранська, 12. Із значним відступом від червоної лінії забудови вулиці. Споруджено як флігель у садибі цукрозаводчика Є. Штільмана за проектом арх. В. Ніколаєва, який мешкав у сусідній садибі на вул. Лютеранській, 10 (будинок не зберігся).

Триповерховий, цегляний. На передньому плані ділянки стояв двоповерховий будинок, зруйнований 1941. Тоді постраждав і флігель. Пізніше відбудовано.

На поч. 20 ст. в цьому будинку прожи-

вав Неделін Євген Якович (справж. — Недзельський; 1850—1913) — один з найпопулярніших драматичних акторів Києва, провідний артист російського драматичного театру «Соловцов», на сцені якого він виступав до кінця життя. Брав участь у громадських концертах, які проводили Літературно-артистичне товариство та «Український клуб».

У будинку також мешкав Скуратов Павло Леонідович — драматичний артист, антрепренер, педагог, актор театру «Соловцов» [733].

Михайло Кальницький.

247.7. Житловий будинок працівників НКВС, 1934—35 (архит.). Вул. Лютеранська, 27—31. У ряді суцільної забудови, поміж будинками 19 ст.; з боку вулиці утворює глибокий курдонер. Збудовано за проектом арх. М. Чорноморченка.

Чотириповерховий, цегляний, має сім сходових кліток. Запроектовано дво-, три- і чотириміснотні квартири, що відзначаються раціональним плануванням і комфортністю. Ванні кімнати мають природне освітлення. Прийнято несучу систему поздовжніх стін; фасади оброблено теразитовим тиньком. Об'ємно-планувальне вирішення є симетричним відносно центральної осі, яка збігається з віссю курдонера і відзначається ваговитістю архітектурних мас. Основними композиційними акцентами головного фасаду є вирішення входів. Наріжні входи підкреслено масивними спрощеними портиками, що несуть балкони другого поверху; розташований по осі курдонера центральний вхід виявлено перспективним порталом із стилізованих спарених пілястрів і вертикальною стрічкою освітлення сходової клітки, яка замкнута в раму із смуг. Основний декоративний мотив у вирішенні фасадної стіни — рустовані міжвіконні лопатки. У парапетах над входами — рослинний орнамент високого рельєфу, у міжвіконних простінках — розетки.

Є характерним прикладом пошуку художнього образу житлового будинку на перехідному етапі від конструктивізму до радянського неокласицизму [734]. Іл. див. с. 525.

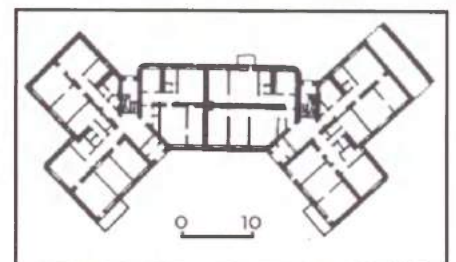
Марія Гончаренко.

247.8. Житловий будинок наукових співробітників 1931, в якому проживали відомі вчені і діячі культури (архит., іст.). Вул. Лютеранська, 21/12. На розі вулиць Лютеранської та Банкової. Один з перших житлових будин-

247.8. Вул. Лютеранська, 21/12.

247.8. План першого поверху наріжної частини.

ків для спеціалістів, споруджених у Києві на поч. 1930-х рр. Автор проекту — арх. М. Холостенко; у проектуванні та спорудженні брали участь архітектори О. Вербицький, В. Обремський та ін.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований. Має симетричну наріжну частину й два крила: коротке — з боку вул. Лютеранської та довге — з боку вул. Банкової. У межах ділянки створено затишний наріжний палісадник. Кожна з двох секцій має форму трилисника із сходовими клітками у центрах, що дало змогу спланувати входи у три квартири на кожному поверсі без погіршення умов інсоляції та провітрювання житлових приміщень. Усього в будинку 24 квартири, в кожній від трьох до шести кімнат, передpokій, ванна, туалет, господарська комора, виходи на один або два балкони. Пам'ятка належить до конструктивістського напрямку в архітектурі. Гладенькі цегляні стіни позбавлено будь-яких декоративно-художніх елементів. Істотну роль у композиції головного фасаду відіграє ритмічне чергування балконів і своєрідних глухих еркерів, що виступають на рівні четвертого поверху.

У цьому будинку проживали:

1935—36 — Бойчук Михайло Львович (1882—1937) — художник-монументаліст, один із професорів — фундаторів Української академії мистецтв у Києві (1917), засновник української школи монументального мистецтва, професор Київського художнього інституту (з 1924). У цей час разом із художниками О. Павленко, І. Падалкою, В. Седлярем працював над оформленням Червонозаводського театру у Харкові. 25 листопада 1936 заарештований у цій квартирі. Розстріляний у Києві. Разом з М. Бойчуком проживали його син Петро, який загинув 1941, та С. Налепінська. Мешкав у квартирі № 47. Раніше митець жив у Києві на вул. Татарській, 25 і на вул. Ярославів Вал, 12 (обидва будинки не збереглися).

1936—41 — Буйко Петро Михайлович (1895—1943) — акушер-гінеколог, професор (з 1938), доктор медичних наук (з 1940). Учасник партизанського руху в Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр., Герой Радянського Союзу (1944, посмертно). 1933—38 — директор Київського науково-дослідного інституту охорони материнства та дитинства (тепер — Інститут педіатрії, акушерства та гінекології АМН України, що носить ім'я П. Буйка). 1939—41 — професор кафедри акушерства та гінекології Першого Київського медінституту. З цієї квартири на початку війни пішов добровольцем у Червону армію. Поранений під Уманню, у серпні 1941 потрапив у полон, звідки втік. Працював лікарем у Фастівській районній лікарні (Київська обл.), мав зв'язок з партизанами. З липня 1943 очолив медичну службу партизанського загону. Під час бою схоплений фашистами і після торгів спалений живцем разом з іншими партизанами. Мешкав у чотирикімнатній квартирі № 34 на четвертому поверсі правого крила будинку.

На поч. 1930-х рр. до 1941 та 1944—47 — Воблий Костянтин Григорович (1876—1947) — економіст, статистик, економ-географ та історик народного господарства, акад. УАН (з 1919), заслу-

жений діяч науки УРСР (з 1944). З 1919 і до кінця життя працював в АН УРСР, 1928—30 — віце-президент ВУАН, 1942—47 — директор Інституту економіки АН УРСР. Досліджував проблеми розвитку продуктивних сил України, зокрема, цукрової промисловості, комплексного освоєння Дніпра, економіки торгівлі, статистики та економічної географії, організації науки. Автор першого в СРСР підручника «Економічна географія України» (1930). Мешкав у чотирикімнатній квартирі № 18 на другому поверсі у правому крилі будинку.

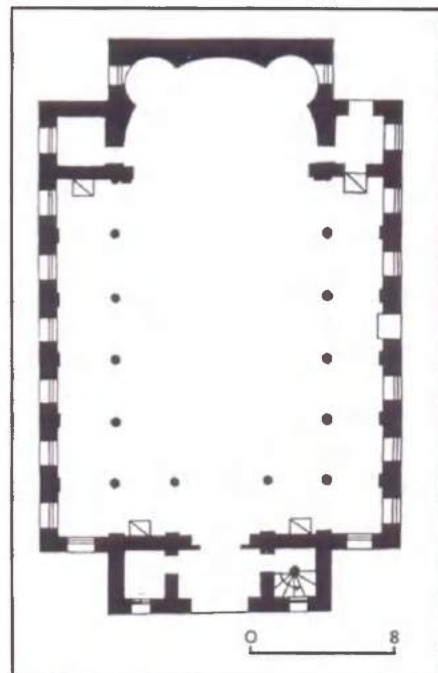
1931—41 та 1944—47 — Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857—1947) — гігієніст і епідеміолог, акад. ВУАН (з 1921). У 1928—34 — неодмінний секретар Президії ВУАН. 1934—38 керував відділом Інституту демографії та санітарної статистики АН УРСР, 1938—41 — консультант Інституту клінічної фізіології АН УРСР. У період проживання у цьому будинку сформулював у своїх працях закон періодичності епідемії дифтерії та положення про антагонізм між епідеміями дифтерії та іншими дитячими інфекційними захворюваннями, опрацював сучасну номенклатуру хвороб українською мовою. Відомі також його праці з історії земської медицини, дослідження з епідеміології та профілактики інфекційних захворювань, з санітарної статистики та демографії. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 19 на третьому поверсі у центральній частині будинку.

З поч. 1930-х рр. до 1938 — Кравчук Михайло Пилипович (1892—1942) — математик, акад. ВУАН (з 1929). З 1921 — професор Київського політехнічного інституту та інших вузів. Одночасно очолював Комісію математичної статистики ВУАН (1923—33) та відділ математичної статистики Інституту математики АН УРСР (1934—38). Автор наукових праць з алгебри, математичного аналізу, диференційних та інтегральних рівнянь, теорії ймовірностей та математичної статистики, у т. ч. перших українських збірників термінології з алгебри та геометрії, а також підручників з математики. Істотне значення мають його дослідження неперервності коренів цілої трансцендентної функції, про полюси мероморфних та аналітичних функцій. Узагальнені ним поліноми Ерміта відомі як поліноми Кравчука. Праці вченого друкувалися в наукових виданнях Франції, Німеччини, Італії. Був організатором першої математичної олімпіади школярів Києва (1935). 1938 М. Кравчук став жертвою незаконних репресій. 21 лютого його було включено зі складу дійсних членів АН УРСР, у вересні засуджено військовою колегією Верховного суду СРСР. Помер 1942 у місцях позбавлення волі. 1956 — реабілітований посмертно. Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 23 на четвертому поверсі у правому крилі будинку.

1936—41 та 1944—61 — Птуха Михайло Васильович (1884—1961) — економіст, статистик, демограф, акад. УАН (з 1920), чл.-кор. АН СРСР (з 1943), за-

247.9. Лютеранська євангелістська кірха. Вул. Лютеранська, 22. Фото 1908.

План. Сучасний вигляд.

служений діяч науки УРСР (з 1944), член Міжнародного статистичного інституту (з 1929). Один з основоположників вітчизняної статистики і демографії.

У 1919—38 — директор Демографічного інституту ВУАН (з 1934 — Інститут демографії та санітарної статистики АН УРСР), створеного з його ініціативи. Одночасно 1919—40 — професор ряду київських вузів; 1940—50 — завідувач відділу статистики Інституту економіки АН УРСР, 1945—52 — голова Відділу суспільних наук АН УРСР. Основні праці присвячено проблемам загальної теорії статистики, теоретичної та прикладної демографії, історії статистики і демографії, питанням економічної статистики. Був одним з організаторів проведення ряду переписів населення України. Мешкав у чотирікімнатній квартирі № 16 на другому поверсі у центральній частині будинку.

1944—56 — Ревуцький Лев Миколайович (1889—1977) — композитор, педагог, музично-громадський діяч, народний артист СРСР (з 1944), акад. АН УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1969). У цей період — професор Київської консерваторії (з 1935). У 1954—55 спільно з Б. Лятошинським та М. Рильським завершив роботу над новою редакцією опери М. Лисенка «Тарас Бульба». Проживав у квартирі № 41 на другому поверсі.

1934—41 — Серенсен Сергій Володимирович (1905—77) — вчений у галузі механіки, теорії міцності у машинобудуванні, акад. АН УРСР (з 1939). В ці роки працював в Інституті будівельної механіки АН УРСР (тепер — Інститут механіки АН УРСР ім. С. Тимошенка НАН України), директор закладу у 1934—40. Голова Відділу технічних наук АН УРСР (1939—46). З 1941 — у Москві. Засновник і керівник школи конструкційної міцності у машинобудуванні. Проживав у квартирі № 12.

1931—41 та 1944—45 — Федоров Михайло Михайлович (1867—1945) — вчений у галузі гірничої механіки, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки РСФРР (з 1932). 1929—34 — керівник кафедри гірничої механіки Відділу технічних наук ВУАН, 1934—39 — ди-

ректор Інституту гірничої механіки АН УРСР. Основні роботи вченого, написані в період проживання у цьому будинку, присвячено теоретичному обґрунтуванню динаміки рудникового підйомного обладнання, методам розрахунку рудникових турбомашин, рудникової вентиляції, а також техніці безпеки у гірничій промисловості. Мешкав у чотирікімнатній квартирі № 13 на першому поверсі у правому крилі будинку.

З 1930-х до 1941 та 1944—53 — Холодний Микола Григорович (1882—1953) — ботанік, фізіолог, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (1944). 1931—49 — завідувач відділу Інституту ботаніки АН УРСР (з 1971 інститут носить його ім'я), одночасно 1933—41 завідував кафедрою мікробіології Київського університету. Наукові праці присвячено фізіології рослин, мікробіології, загальній біології тощо. Мешкав у квартирі № 11.

На фасаді будинку встановлено меморіальні дошки: 1966 — К. Воблому

247.10. Вул. Лютеранська, 23.

247.10. Інтер'єр вестибуля.

(гранітна; арх. В. Шевченко); 1968 — М. Федорову (гранітна, з барельєфним портретом; ск. І. Макогон); 1992 — М. Кравчуку (бронзова, з барельєфним портретом; ск. Н. Дерегус, арх. М. Дерегус); 1985 з боку вул. Банкової — П. Буйку (бронзова, з горельєфним портретом; ск. Б. Микитенко, арх. М. Фещенко) [735].

Сергій Білокінь, Михайло Кальницький, Віктор Мойсеєнко, Світлана Панькова, Дмитро Табачник.

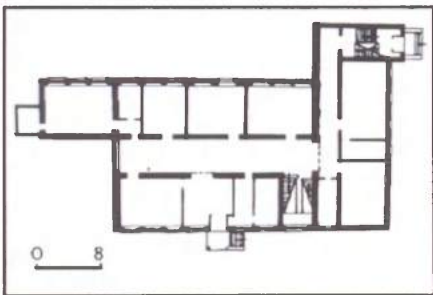
247.9. Лютеранська евангелістська кірха, 1855—57 (архит.). Вул. Лютеранська, 22. На краю Печерського плато, на терені стародавнього Клову і пізніших Липок, над крутосхилом, що спадає в бік Бессарабської пл. та вул. Круглоуніверситетської. Головний фасад звернений (з деяким відступом від червоної лінії забудови) до вул. Лютеранської — на північний схід, що хоча й суперечить канону, проте відповідає містобудівним вимогам. Збудовано арх. П. Шлейфером за проектом арх. І. Штрота на місці попередньої дерев'яної будівлі кірхи (на її цегляному підмурку).

Цю садибу надано німецькій громаді у Києві після того, як її дерев'яні будівлі на Подолі згоріли під час пожежі 1811. Нижче на вулиці було споруджено німецьку школу, реорганізовану 1897 в чоловіче реальне училище св. Катерини. Пізніше ще нижче придодано приміщення для жіночої гімназії, а на південь від кірхи розмістився довірховий мурований Будинок бідних Евангелістського добродійного товариства. Навпроти, на лівому боці вул. Лютеранської, була садиба з особняком пастора (не збереглася).

Будівля одно-, двоповерхова, у плані прямокутна, з центрально розташованими широкими ризалітами з боку головного фасаду та вівтарної частини. У центрі симетричній композиції фасаду — портал з великим дверним отвором і напівциркульним завершенням, висота якого дорівнює майже половині висоти всієї споруди. Посередині фасаду — традиційне кругле вікно-розетка, вправлене в лаконічний квадрат з ліпними голівками херувимів у кутах — єдиною скульптурною окрасою будівлі. Завершує ризаліт невисока прямокутна у плані вежка, яка в архітектурі лютеранських храмів звичайно перекривалася високим пірамідальним дахом зі шпилем. Але тут стояв тільки хрест. Завдяки вежі утворився своєрідний двоярусний щипець, верхня частина якого з розкріпованим напівциркульним вікном відзначається дрібним аркатурним карнизом, що далі оперізує весь будинок. Усі фасади декоровано своєрідним рустуванням у вигляді тонко прокреслених у цеглі потрійних ліній. Бічні фасади розчленовано лопатками й прорізано напівциркульними вікнами у нижньому ярусі та круглими віконцями у квадратному облямуванні — в другому ярусі. Наріжні частини фасадів підкреслено невисокими цегляними вежками, декорованими фільонками. Первісний вигляд інтер'єрів утрачено, знищено й чудовий орган, виготовлений у 1850-х рр. у Кельні (Німеччина). Колись окрасою кірхи була картина М. Берга «З'явлення Христа апостолу Фомі». Незважаючи на досить скромні розміри будівлі,

247.11. Вул. Лютеранська, 18—20.
247.11. План першого поверху (№ 18).

їй притаманні риси стриманої виразності й шляхетної простоти. Закрили кірху після громадянської війни. У 1930-х рр. її використовували як клуб воєвничих атеїстів. Після реконструкції у 1970-х рр. тут влаштовано виставочний зал і розташовано дирекцію Музею народної архітектури та побуту України.

Тепер — кірха, передана німецькій євангелістсько-лютеранській громаді Києва [736]. Іл. див. с. 527.

Борис Єрофалов, Дмитро Малаков.

247.10. Особняк (Аршавського С. О.), 1907 (архіт.). Вул. Лютеранська, 23. На наріжній садибі, головний фасад — на червоній лінії забудови вулиці. Зведеной за проектом арх. Е. Брадтмана у стилі модерн.

Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Планування житлових приміщень анфіладне. У східній частині — парадні й чорні сходи. З півночі на обох поверхах лоджії. Кожен із чотирьох фасадів має своє вирішення: звернені до сусідніх ділянок виконано у лицьовій цеглі, парадні, що виходять на перехрестя, — із застосуванням дорогих будівельних матеріалів (лабрадориту, сірого граніту), оброблених під грубий руст блоків штучного каменю, ліпних прикрас із цементу, оливкової керамічної плитки, жовтої цегли (для основної кладки) і кованого металу. Центральну частину головного фасаду виділено ризалітом, завершеним підковоподібним щипцем із жіночою маскою (маскароном), завдяки якій будинок відомий також під поетичною назвою «Дім невітійної вдови». Фланги фасаду виділено невеликими ризалітами, східний — з французьким балконом над входом, увінчаний картушем з монограмою власника у замковому камені над вікном — «СА». З цього боку до фасаду прилягає вишукана кована брама з геометризмованим візерунком у стилі модерн. Західний ризаліт окреслено гранітними лопатками на другому поверсі, його наріжну частину увінчано декоративною вежею. Руст першого поверху

плавною дугою переходить у парапет огорожі. Західний фасад, відокремлений від вул. Банкової невеликим партером за ажурною огорожею у стилі модерн, має врівноважене симетричне вирішення. В інтер'єрах зберігся первісний декор. Особняк має виразний абрис, властивий творам періоду раннього модерну.

Пам'ятка — зразок елітарної забудови історичного району Липки [737].

Борис Єрофалов.

247.11. Реальне училище та гімназія Євангелістської лютеранської громади, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт., іст.). Вул. Лютеранська, 18—20. На червоній лінії забудови вулиці, на краю Печерського плато, на терені стародавнього Клову, пізніших Липок і на садибі Євангелістської лютеранської кірхи св. Катерини (№ 22). Споруджені піклуванням німецької громади у Києві. Першим у 1894—96 за проектом арх. А. Геккера зведено будинок чоловічого реального училища св. Катерини (№ 20). 1900 під наглядом техніка М. Клуґа споруджено будинок жіночої гімназії (№ 18). 1902 обидва корпуси сполучено в один об'єм двоповерховою прибудовою, зведеною під наглядом арх. Е. Брадтмана. Раніше тут був дерев'яний будинок школи, споруджений після пожежі Подолу 1811, коли німецькій громаді надали ділянку землі в Липках. Училище засновано 1864, пізніше реорганізовано в реальне.

247.12. Вул. Лютеранська, 6—8.

У ЦЬОМУ БУДИНКУ
В ЖОВТНІ-ЛИСТОПАДІ 1965 Р. ЖИВ
ОСНОВНОЮ КОЖИМ РАДЯНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ
ВЕЛИКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
СЕРГІЙ ГІППОЛІТОВИЧ РАДІЩЕВ

Під час громадянської війни будинок училища згорів. 1928—29 обидва корпуси відбудовано за проектом арх. В. Обремського.

Будинок колишнього реального училища (№ 20) має два з половиною поверхи, цегляний, у плані прямокутний. Головний фасад звернений до вул. Лютеранської. Композиція фасаду, виконаного в цеглі без тинькування, симетрична. Центральна частина виділена ризалітом, розчленованим широкими рустованими пілястрами, увінчана розвиненим карнизом на кронштейнах і аттиком. Стіни декоровано тягнутим у дві смуги рустом, що є стилістичним перегуком з обробкою у такий самий спосіб стін сусідньої кірхи. Великі широкі вікна прикрашено лучковими перемичками із замковим каменем. Вхід оформлено приставним тамбуром, спорудженим, ймовірно, при відбудові корпусу після пожежі. Певно, тоді ж добудовано різновисокі об'єми по фасаду обабіч ризаліту. В інтер'єрах, перероблених для сучасних потреб, збереглися аркові отвори у вестибулі та металева кована з накладними чавунними розетками огорожа парадних сходів, виконана у стилі ренесанс.

Будинок колишньої гімназії (№ 18) первісно двоповерховий, цегляний, з напівпідвалом, у плані прямокутний, на значній відстані від лінії забудови вулиці. Головний фасад звернений до вул. Лютеранської. Наріжню частину прилучається до будинку реального училища. Перед фасадом влаштовано сквер, відокремлений від вуличного хідника сучасною огорожею. Усі фасади виконано в цеглі без тинькування, розчленовано лопатками і декоровано аркатурним фризом, поясками й лучковими перемичками великих широких вікон. В інтер'єрах збереглося коридорне планування з двобічним розташуванням основних приміщень. Коридор широкий, розрахований на рекреацію. Від старого декору збереглася одна ланка металевої кованої огорожі сходів. 1965 надбудовано один поверх і прибудовано чотири поверхи з правого торця, що сполучаються із сусіднім, зведеним у тому самому

році службовим корпусом. Утилітарно примітивні, позбавлені декору, пропорційно і стилістично сторонні прибудови зіпсували цікавий ансамбль споруд. Будинки училища і гімназії сполучаються спеціально влаштованим 1902 переходом, а головний вхід до всього комплексу обладнано в кутку між обома корпусами. Тут з металу й скла зведено прозорий вестибуль, піднятий до рівня першого поверху, — також стилістично відмінний. З лівого боку від будинку училища збереглася стара кована двостулкова брама. Будинки являють цінність як складова частина єдиного архітектурно-просторового ансамблю садиби Євангелістської лютеранської громади в Києві.

В училищі та гімназії викладав російську мову Лобода Андрій Митрофанович (1871—1931) — фольклорист, етнограф і літературознавець, професор Київського університету, акад. ВУАН (з 1922); у гімназії викладав Гроссу Микола Степанович (1867—?) — богослов, священик, професор Київської духовної академії.

1904 училище закінчив П'ятаков Леонід Леонідович (1888—1918) — син київського цукрозаводчика, згодом учасник революційного руху в Україні, 1917 — керівник більшовицької військової організації у Києві, організатор Червоної гвардії. У грудні 1917 був заарештований Українською Центральною Радою. Загинув у січні 1918.

1902—07 в училищі навчався молодший брат Л. П'ятакова — П'ятаков Георгій (Юрій) Леонідович (1890—1937) — учасник революційного руху в Україні, за що його неодноразово виключали з училища. 1917 — голова Київського комітету РСДРП(б), під час жовтневих подій — голова ревкому, 1918 обраний секретарем першого складу ЦК КП(б)У. З 1920-х рр. на господарській роботі. Репресований.

1914—18 обидва будинки займав Кауфманський військовий госпіталь № 6. У 1920-х рр. в будинку жіночої гімназії діяли трудова школа № 83,

курси червоних директорів. 1929 тут розміщено Український науково-дослідний інститут цукрової промисловості (з музеєм при ньому), заснований 1927. Відтоді цей заклад займає всю садибу [738].

Михайло Кальницький, Дмитро Малаков. 247.12. Садиба поч. 20 ст., в якій проживали Андрєєва М. Ф., Горький М., Ковальов О. О. (архіт., іст.). Вул. Лютеранська, 6—8. На ділянці з ухилом рельєфу вздовж вулиці. До складу садиби входять: головний п'ятиповерховий будинок на червоній лінії забудови вулиці (споруджено бл. 1905, імовірно, за проектом арх. М. Круга); чотириповерховий флігель, що прилягає перпендикулярно до чолового корпусу (збудовано 1901), та шестиповерховий, розташований окремо у глибині подвір'я (збудовано 1910—11, арх. Ф. Олтаржевський; тепер № 8). Усі будівлі цегляні, тиньковані.

Основний корпус складної конфігурації, має двосекційне планування. Ускладнений еклектичний декор фасаду виконано на основі модернізованих ренесансно-барокових форм. У його розробці широко використано ордер: пристінними тричвертевими корінфськими портиками в четвертому та п'ятому поверхах виділено центральну й симетричні їй бічні осі; малими колонками фланковано балкони всередині портиків. Портал центрального входу завершено зустрічними волютами, які вміщено у плоску складнопрофільовану нішу параболічного абрису. Численні деталі скульптурного декору — фігури атлантів, каріатид, різноманітні орнаментальні рельєфи — відзначаються високопрофільним моделюванням і майстерністю виконання. Оригінальна форма капітелей з мотивами фауни. У вересні 1941 будинок горів, після війни відбудовано з переплануванням. Належить до числа найкращих пам'яток еклектичної архітектури у забудові міста.

У шестиповерховому будинку (в глибині подвір'я) у квартирі № 65 на шостому поверсі (тепер нумерацію

квартир змінено) проживала у 1914 і до січня 1915 Андрєєва Марія Федорівна (справж. — Юрковська; 1868—1953) — актриса МХТу, громадський діяч. У цей період працювала в київському театрі «Соловцов», де зіграла ролі Маші («Три сестри» А. Чехова), Ніни («Маскарад» М. Лермонтова).

У цій квартирі під час другого свого приїзду до Києва (перший — 1891) з 26 жовтня до 17 листопада 1914 зупинявся Максим Горький (Пешков Олексій Максимович; 1868—1936) — письменник, громадський діяч. Під час свого перебування в місті зустрічався з представниками громадськості, профспілок, відвідував гурток молодих літераторів, який очолював поет А. Мікуличик, працював над збіркою оповідань «По Русі». 15 листопада під час бенефісу М. Андрєєвої у російському драматичному театрі «Соловцов» дивився спектакль «Три сестри» А. Чехова. 16 листопада М. Горького відвідав письменник Скиталець (С. Петров). Востаннє побував у місті проїздом 18 травня 1933, коли повертався з Італії на Батьківщину.

З 1950-х рр. до 1991 у чоловому будинку жив і працював Ковальов Олександр Олександрович (1915—91) — скульптор, народний художник СРСР (з 1979). Автор пам'ятників О. Пушкіну у Києві (1962) і Нью-Йорку (1970), М. Лисенку у Києві (1965), В. Філатову в Одесі (1966), М. Гоголю у с. Гоголеву Полтавської обл. (1984); монументів у інших містах, численних скульптурних портретів та пам'ятних знаків. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1975). Тепер у квартирі № 24, в якій мешкав скульптор, влаштовано меморіальну майстерню.

1970 на фасаді чолового будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Горького (ск. К. Годулян, арх. Р. Юхтовський) [739]. Іл. див. с. 529.

Григорій Казьмирчук, Михайло Кальницький, Тетяна Скібіцька.

Джерела та література

- Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія України.— К., 1993.— С. 45.
- Генеральный план развития г. Киева.— К., 1986.— Т. 1.
- Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 12—13; Рыбаков Б. А. «Город Кия» // Вопросы истории.— 1980.— № 5.— С. 35.
- Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— К., 1964.— Т. 21.— С. 157—158.
- Давня українська література: Хрестоматія.— К., 1991.— С. 177.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Под ред. В. Б. Антоновича и Ф. А. Терновского.— К., 1874.— Отд. 2.— С. 24.
- Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— С. 171—175.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— Отд. 2.— С. 1—2.
- Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— С. 161.
- Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 784; Летопись русский: За Ипатьевским списком / Пер. Л. Махновец.— К., 1989.— С. 395.
- Карпини де Плано. История монголов / Пер. А. И. Миленина.— СПб., 1911.— С. 25, 45.
- Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Авт. колект.: О. Дзюба, М. Довбищенко... О. Русина та ін.— К., 1997.— С. 4—11.
- Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362—1539) // Киевская старина.— 1882.— № 1.— С. 1—48; Історія України. Курс лекцій. У 2 кн. Кн. 1. Від найдавніших часів до кінця XVIII століття / Л. Г. Мельник, О. І. Гуржій, В. М. Демченко та ін.— К., 1991.— С. 80.
- Берлинский М. Ф. Правители города Киева от завоевания сего княжения великим князем литовским Гедимином (с 1320 до 1828 года) // Отч. записки.— 1830.— № 119.— С. 478—492; Ефименко А. Я. История украинского народа.— К., 1990.— С. 92.
- Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. М. Грушевського.— К., 1926.— С. 33.
- Ипатьевская летопись.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 358; Клепатский П. И. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период.— Одесса, 1912.— Т. 1.— С. 224—225.
- Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: В 15 т.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 144—146, 173—174.— (Далі — Акты, относящиеся к истории Западной России); Рклицький С. Київ давній: історія міста у литовські часи // Глобус.— 1929.— № 12.— С. 189—192.
- Акты, относящиеся к истории Западной России.— Т. 1.— С. 195, 355.
- Алексеев Ю. Г. Государь всея Руси.— Новосибирск, 1991.— С. 145—146.
- Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.— М., 1958.— С. 146.
- Акты, относящиеся к истории Западной России.— Т. 1.— С. 176.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1890.— Вып. 1.— С. 51.
- Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т.— К., 1992.— Т. 1.— С. 111.
- Історія Києва: У 3 т. 4 кн.— К., 1986.— Т. 1.— С. 284.
- Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.— К., 1990.— С. 286.
- Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1853.— Т. 5.— С. 96—97.
- Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине.— К., 1959.— Ч. 1.— С. 93—94.
- ПСРЛ.— СПб., 1830.— Т. 6.— С. 124—129.
- Там само.— Т. 10.— С. 20—23.
- Щербина В. Великоорусские чиновники в Киеве в 20-х гг. XVII ст. // Киевская старина.— 1891.— Ноябрь.— С. 304.
- Памятная книжка Киевской губернии на 1897 г.— К., 1896.— С. 70—71.
- Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям.— К., 1913.— С. 83.
- Щербина В. І. Нариси з історії Києва // Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини.— К., 1926.— С. 27.
- Документи ЦДА УРСР у м. Києві про економічний розвиток і благоустрій міста у XIX — на початку XX ст. // Архіви України.— 1981.— № 3.— С. 67.
- ЦДАУ, ф. 442, оп. 53, спр. 357, арк. 10.
- Слюдилова Т. Б. Нові відомості про перебування декабристів у Києві // Архіви України.— 1989.— № 2.— С. 37—40.
- ЦДАУ, ф. 707, оп. 25, спр. 352, арк. 7.
- История городов и сел Украинской ССР: Киев.— К., 1982.— С. 107.
- Український драматичний театр: У 2 т.— К., 1967.— Т. 1.— С. 89.
- Історія Української РСР: У 8 т. 10 кн.— К., 1978.— Т. 3.— С. 542.
- Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991.— С. 301.
- Ефименко А. Я. История украинского народа.— К., 1990.— С. 337.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.— СПб., 1904.— Т. 16: Киевская губерния.— С. 198.
- Історія Києва.— К., 1986.— Т. 2.— С. 191.
- Киселев И. Н., Карелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии в России в 1905 — 1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 77.
- Тарас Шевченко: Документи і матеріали, 1814—1963.— К., 1963.— С. 268—269.
- Васильченко С. В. Спогади про 100-літній ювілей Т. Шевченка // Рад. література.— 1939.— № 3.— С. 192—193.
- Баран В. К., Грицак Я. И., Ісаєвич Я. Д. Історія України.— Львів, 1996.— С. 213—230; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920).— Мюнхен, 1969.— С. 155—193; Грушевський М. С. Спомини // Київ.— 1989.— № 8—11; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.— К., 1993.— С. 79—141; Єфремов С. Дорогою ціною // Нова Рада.— 1918.— 20 берез.; Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі конституції України.— К., 1992.— С. 261—267; Монкевич Б. Бій під Крутами // Поступ.— 1929.— № 2.— С. 59—65; Старицька-Черняхівська А. Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами // Вісник політики, літератури й життя.— Відень, 1918.— С. 224—225.
- Малый словник історії України.— К., 1997.— С. 223; Революція на Україні: По мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев; Под ред. Н. Н. Попова.— М.; Л., 1930.— Те саме.— Репринт. відтворення.— К., 1990.— 435 с.; Симон Петлюра та українська національна революція.— К., 1995.— 357 с.; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918) / За ред. Я. Пеленського.— К.; Філадельфія, 1995.— 492 с.
- Народне господарство міста Києва: Стат. збірник.— К., 1963.— С. 11.
- Там само.— С. 146.
- Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 6.— С. 479.
- Історія Києва.— К., 1987.— Т. 3, кн. 1.— С. 283.
- Становится город героем.— К., 1986.— С. 29.
- Пашко Я. Місто-герой над Дніпром.— К., 1968.— С. 65.
- Сообщения Советского Информбюро.— М., 1944.— Кн. 1.— С. 136.
- Кіпоренко М. Схилямо голови на спомин про пролеглих // Заклик.— 1995.— № 5.— С. 2—5; Скільки ж ми заплатили за Перемогу? // Демократична Україна.— 1995.— 13 трав.
- Під п'ятою окупантів: Свідчать документи / Підгот. О. Вергель // Уголовное дело №.— 1992.— № 7.— С. 6.
- Історія Києва.— Т. 3, кн. 1.— С. 318.
- Подвигом прославленные: Герои Советского Союза — партизаны и полководцы в годы Великой Отечественной войны.— К., 1985.— С. 205.
- Літопис Української повстанської армії.— Торонто, 1991.— Т. 21, кн. 3.— С. 186, док. № 53.
- Ковалів Ю. Олена Теліга // Розбудова держави.— 1993.— № 3.— С. 10; Його ж. Олена Теліга // Слово і час.— 1991.— № 6.— С. 30—32.
- Українське слово (Київ).— 1992.— 9 груд.
- Там само.— 1993.— 19 січ.
- Шлях перемоги (Мюнхен).— 1992.— 2 серп.
- Літопис Української повстанської армії.— Т. 21, кн. 3.— С. 186, док. № 52.
- Сергієвчук В. Бандерівці в літві третього рейху // Молодь України.— 1992.— 3 лип.
- Книга Пам'яті України: Київ.— К., 1994.— Т. 1.— С. 8—10.
- Історія Києва.— Т. 3, кн. 1.— С. 338.
- Там само.— С. 356, 390.
- Там само.— С. 338, 340, 343.
- Антонович Д. Українське малярство // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича.— К., 1993.— С. 315.
- Хмельницький Г. Поміж двох сил: Спогади банкіра / За ред. М. Ф. Биковського.— К., 1994.— С. 12—13; Холостенко Н. Архитектурная реконструкция Киева // Архитектура СССР.— 1934.— № 12.— С. 19.
- Юрченко П. Г. Урядова площа в столичному Києві // Соц. Київ.— 1934.— № 5—6.— С. 14—20.
- Молчанівський Ф. Археологічна розвідка на території кол. Михайлівського собору в Києві // Наук. записки Інституту історії матеріальної культури ВУАН.— К., 1934.— Кн. 4.— С. 123.
- Молюкин А. Проектирование правительственного центра УССР в Киеве // Архитектура СССР.— 1935.— № 9.— С. 11.
- ЦДАВОВУ, ф. 2581, оп. 1, спр. 206, арк. 12—15.
- Там само, спр. 210, арк. 1.
- Там само.
- Там само, спр. 207, арк. 13.
- Там само, спр. 210, арк. 21.
- Там само, спр. 1201, арк. 10, 17, 21, 26.

83. Там само, спр. 34, арк. 43.
 84. Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 2.
 85. Там само, ф. 166, оп. 1, спр. 680, арк. 1.
 86. Там само, арк. 2.
 87. ІР НБУ, ф. X. № 12617, арк. 8
 88. ДАКО, ф. 4156, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
 89. Там само, спр. 5, арк. 8.
 90. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 27, арк. 8.
 91. Там само, спр. 3, арк. 4.
 92. Там само, арк. 17; ІР НБУ, ф. 279, № 807, арк. 1; № 904, арк. 5—6.
 93. ІР НБУ, ф. 279, № 923, арк. 1.
 94. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 79.
 95. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6, спр. 9—10, арк. 8.
 96. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 962, арк. 384.
 97. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: Зб. документів.— К., 1979.— С. 267—269.
 98. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 2, арк. 456.
 99. ІР НБУ, ф. 275, № 63, арк. 42, 45.
 100. Вісник Київського губвиконкому.— 1924.— № 10.— С. 2.
 101. ЗУ УРСР.— 1926.— № 32—33.— Ст. 259.
 102. Акуленко В. Літопис охорони пам'яток Радянської України // Пам'ятки України.— 1967.— № 3.— С. 14.
 103. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6, спр. 9370, арк. 5.
 104. ЗУ УРСР.— 1926.— № 20.— Ст. 376.
 105. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 3, спр. 412, арк. 28—29.
 106. Там само, оп. 6, спр. 9390, арк. 19, 314—319.
 107. ІР НБУ, ф. 279, № 939, арк. 1.
 108. Будинки-музеї Шевченка в Києві. 1928.— К., 1929.
 109. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6, спр. 9391, арк. 32, 71.
 110. Там само, спр. 374, арк. 87, 89.
 111. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990).— К., 1991.— С. 122.
 112. ЦДАВОВУ, ф. 1, оп. 6, спр. 146, арк. 215.
 113. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990).— К., 1991.— С. 134.
 114. ЦДАВОВУ, ф. 17, оп. 21, спр. 4672, арк. 154.
 115. Там само, спр. 4678, арк. 200; спр. 4679, арк. 83.
 116. Владіміров Л. Реконструкція будівлі ВУЦВК // Соц. Київ.— 1934.— № 3—4.— С. 17—18; Оппоков Є. Київські берегові об'єкти та боротьба з ними // Там само.— № 5—6.— С. 36—37.
 117. Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. документів: У 2 т.— К., 1960.— Т. 1.— С. 762.
 118. Законодавство про пам'ятки історії та культури: Зб. нормат. актів.— К., 1970.— С. 238—239.
 119. Смолич Ю. Наші тайни: Роман // Червоний шлях.— 1935.— № 7.— С. 32.
 120. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва.— Нью-Йорк, 1987.— С. 6.
 121. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України.— 1990.— № 2.— С. 37—38; № 3.— С. 39.
 122. Літопис Української повстанської армії.— Т. 21, кн. 31.— С. 183, док. № 44.
 123. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України.— 1990.— № 3.— С. 53.
 124. Там само.
 125. Кот С. І. Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. метод. матеріалів: У 6 ч.— К., 1989.— Ч. 3.— С. 14.
 126. Там само.— С. 81.
 127. Там само.— С. 90.
 128. ЦДАВОВУ, ф. Р-2, оп. 10, спр. 69, арк. 28—48.
 129. ЦДАГОУ, ф. 17, оп. 91, спр. 838, арк. 69—73.
 130. Там само, арк. 23.
 131. РДАЛМ, ф. 2329, оп. 4, спр. 1607.
 132. ЦДАВОВУ, ф. 5116, оп. 10, спр. 212, арк. 60, 62.
 133. ЗП УРСР.— 1967.— № 1.— Ст. 17.
 134. ЦДАВОВУ, ф. Р-2, оп. 13, спр. 3584, арк. 88.
 135. Законодавство про пам'ятки історії та культури.— К., 1970.— С. 299.
 136. ЦДАВОВУ, ф. Р-2, оп. 13, спр. 1851, арк. 234.
 137. Там само, спр. 3584, арк. 82—87.
 138. Там само, ф. 4760, оп. 1, спр. 343, арк. 53—81.
 139. Там само, спр. 368, арк. 13—14.
 140. ЗП УРСР.— 1977.— № 11.— Ст. 108.
 141. ЦДАВОВУ, ф. 4760, оп. 1, спр. 482, арк. 1.
 142. Історія Києва.— Т. 3, кн. 2.— С. 283.
 143. ЦДАВОВУ, ф. Р-2, оп. 14, спр. 5424, арк. 127—128.
 144. Там само, ф. 4861, оп. 1, спр. 279, арк. 20.
 145. ДАК, ф. 15, оп. 1, спр. 9; Архів Інституту «Укрпроектреставрація». Дегтярьов М., Корнеева В. Історична довідка і матеріали досліджень по Андріївській церкві, 1979 р.; Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі.— Лондон, 1997.— Жовтень.— Ч. 4; Воспоминания об А. Н. Муравьеве.— К., 1875; Гершензон-Чегодаева Н. М. Дмитрий Григорьевич Левицкий.— М., 1964; Дегтярьов М. Храм на крутосхилі // Старожитності.— 1994.— Ч. 1—2; Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст.— К., 1970; Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1995.— Г. 11; Зноско В. Христа ради юродивый странник Иван Григорьевич, по прозвищу «Босый».— К., 1911; Ильина Т. В. Иван Яковлевич Вишняков: Жизнь и творчество.— М., 1979; Мироненко О. К. Андріївська церква.— К., 1978; Муравьев А. Н. Мои воспоминания.— М., 1913; Рибинский В. До історії Київської духовної академії / Публ. О. та Д. Шальонських // Хроніка-2000.— 1997.— № 17—18; Сахарова І. Алексей Петрович Антропов.— М., 1974; Яремич С. Живопись Андреевской церкви в Киеве // Искусство.— 1912.— № 1—2; Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— СПб., 1897.— Т. 20.
 146. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города.— СПб., 1820; Бліфельд Д. І. До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва // Археологія.— К., 1948.— Т. II; Голубев С. Т. Спорные вопросы древней топографии Киева.— К., 1910; Гутнов А. Киев: Андреевский спуск // Архитектура СССР.— 1983.— № 6; Древний план г. Киева 1638 года.— К., 1896; Закревский Н. В. Описание Киева: В 2 т.— М., 1868; Милецкий А. М. На древнейших землях Руси // Архитектура СССР.— 1978.— № 4; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К., 1897; План Киева, составленный в 1695 году.— К., 1893; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.
 147. Киевлянин.— 1896.— 12 дек.— № 313; 1898.— 19 мая.— № 137; 21 июня.— № 169.
 148. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5522.
 149. Там само.
 150. Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 2410.
 151. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 6358.
 152. Весь Киев: Справочная и адресная книга на 1899 год.— К., 1899; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1909 год.— К., 1909.
 153. Весь Киев в кармане: Адресная и справочная книга на 1911 год.— К., 1911; «Образцовые» проекты в жилой застройке русских городов XVIII—XIX вв. / Е. Белецкая, Н. Крашениникова, Л. Чернозубова, И. Керн.— М., 1961.
 154. Милецкий А. М., Толочко П. П. Парк-музей «Древний Киев».— К., 1989.
 155. ДАК, ф. 163, оп. 58, спр. 245; Иван Кавалеридзе: Сб. статей и воспомина-

- ний.— К., 1988; Капелыгородська Н. М., Силько О. Р. Иван Кавалеридзе: Грані творчості.— К., 1995; Нименко А. Кавалеридзе — скульптор.— К., 1988.
 156. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 551; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899—1992) // Укр. історик.— 1993.— № 1—4.
 157. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год.— К., 1914; Мистецтво України: Біогр. довідник / За ред. А. В. Кудрицького.— К., 1997.
 158. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1804; Булгаков М. Записки юного врача.— К., 1995; Воспоминания об А. Н. Муравьеве.— К., 1875; Ковалинский В. Меценаты Киева.— К., 1995; Кончаковский А., Малаков Д. Киев Михаила Булгакова.— К., 1993; Мироненко О. К. Андріївська церква.— К., 1975; Муравьев А. Н. Мои воспоминания.— М., 1913; Панченко И. Г. Свидетельства киевского периода жизни Михаила Булгакова // Язык и культура: Пятая международная научная конференция.— К., 1997.— Т. III.
 159. ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 9271; ф. 163, оп. 41, спр. 326, 4042, 4776, 5868; Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника.— К., 1988; Ковалівський А. П. Тауфік Гаврилович Кезма // Укр. іст. журнал.— 1958.— № 4; Наріжний С. Полтавський університет // Тризуб.— Париж, 1930.— 16 лют.— Ч. 7; Плачинда В. П. П. Г. Житєдєкий.— К., 1987; Тютюнник Г. Твори: У 2 т.— К., 1985.— Т. 1, ч. 2.
 160. Антоний. Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской Духовной Академии в марте и апреле 1908 года.— К., 1908; Белокоп С. И. Киевский профессор П. П. Кудрявцев как библиофил и читатель // Актуальные проблемы теории и истории библиофильства.— Л., 1985; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899—1992) // Укр. історик.— 1993.— № 1—4; Правда о Киевской Духовной Академии.— К., 1910.
 161. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 16367; ф. 143, оп. 2, спр. 1339, 3408; ЦДАІАУ, ф. 707, оп. 229, спр. 7, 35, 146; Воспоминания о Михаиле Булгакове.— М., 1988; Кончаковский А., Малаков Д. Киев Михаила Булгакова.— К., 1993; Малаков Д. Находки в булгаковском доме // Collegium.— 1994.— № 2—3; Малакова И. Реставрация булгаковского дома // Там само; Питоева К. Дом // Там само; Собесский Э. И. М. А. Булгаков: к годовщине кончины большого человека // Русская мысль.— 1967.— 13 июня.
 162. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1796; ф. 164, оп. 1, спр. 2187; ЦДАІАУ, ф. 295, оп. 1, спр. 139; Бабишкін О. К. Сатиричний журнал «Шершень» // Рад. літературознавство.— 1959.— № 4; Демченко Е. П. Политическая графика Киева периода революции 1905—1907 гг.— К., 1976; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 1. Киев и Киевская область.— К., 1983; Словник художників України.— К., 1973; Шершень.— 1906.— № 1—2b.
 163. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1909 год.— К., 1909.
 164. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982; Вулиці Києва: Довідник.— К., 1995; Київ: Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи).— К., 1982; Сагайдак М. А. Великий город Ярославла.— К., 1982; Хаустов П. Генеральный план реконструкции Киева // Архитектура СССР.— 1937.— № 5.
 165. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Полководцы и военачальники Великой Отечественной войны.— М., 1971; Ясевич В. Профессор В. А. Осмак // Сов. археология.— 1962.— № 11.
 166. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1122; ЦДАІАУ, ф. 486, оп. 1, спр. 18226.
 167. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 173.

168. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913.
169. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 215; ЦДАМЛМУ, ф. 53, оп. 1, спр. 16—18, 21—23; Митці України: Енцикл. довідник.— К., 1992.
170. Горбачов Д. З катакомб: Повернення кольоропису Віктора Пальмова // Україна.— 1989.— № 7.
171. ДАК, ф. 18, оп. 2, спр. 264; Юрченко П. Художник В. А. Фельдман // Фельдман В. А. Искусство акварельной живописи.— К., 1967.
172. Гіляров С. Два роки столичної архітектури // Соц. Київ.— 1937.— № 2.
173. Нове житлове будівництво в Києві // Соц. Київ.— 1937.— № 2.
174. ДАК, ф. Р-2, оп. 1, спр. 1176; История украинского искусства.— К., 1971; Митці України.— К., 1992.
175. ЦДАМЛМУ, ф. 435, оп. 1, спр. 1836; Вакуленко Д. Т. Олександр Корнійчук: Життя і творчість.— К., 1985; Венгеров А. Ванда Василевская: Крит.-биограф. очерк.— М., 1955; Память сердца: Спогади про Олександра Корнійчука.— К., 1978; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— К.; СПб., 1900.
176. ДАК, ф. 93, оп. 2, спр. 233, 237; ф. 163, оп. 41, спр. 6207; Герцман С. М., Мельников А. Б. Ласточки прилетают из Москвы.— М., 1983; Земская М. И. Александр Волков. Мастер «Гранатовой чайханы».— М., 1975; Усолицева Л. И. Александр Осмеркин. 1892—1953.— Л., 1978.
177. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5407; Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974; Звєгінцов В. В. Русская армия, 1914.— Париж, 1957—1959.— Ч. 1—3; История Киева.— К., 1985.— Т. 3, кн. 1; Керсновский М. А. История русской армии.— М., 1994.— Т. 4; Ріпецький С. Українське січне стрілецьтво: вивольний і збройний чин.— Нью-Йорк, 1956; Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917—березень 1918).— К.; Львів, 1996.
178. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10074; Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева.— СПб., 1820; Його ж. О могиле Аскольдовой в Киеве // Улей.— 1811.— Ч. 1.— № 11; Брайтчевский М. Ю. Когда и как возник Киев.— К., 1964; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1; Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ.— К., 1982; Іконников В. С. Киев в 1654—1855 гг.: Ист. очерк.— К., 1904; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста.— К., 1930; Максимович М. А. Обзорение старого Киева // Собр. соч.— К., 1887.— Т. 2; Проценко А. А. Київський некрополь.— К., 1994; Ї ж. Некрополь Аскольдова могила в Киеве // Памятники культуры: Новейшие открытия.— М., 1988; Толочко П. П. Аскольдова могила // Київ.— 1984.— № 4.
179. Биологи: Биограф. справочник.— К., 1984; Бирковский Ю. Е., Поволоцкий Я. Л. Лев Васильевич Громашевский — выдающийся советский эпидемиолог // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии.— 1963.— № 6; Громашевская Л., Щербак Ю. Биография и мировоззрение Л. В. Громашевского // Громашевский Л. В. Избр. труды.— К., 1987.— Т. 1; Елкін І. І. Научный подвиг Л. В. Громашевского // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии.— 1982.— № 1; Киевлянин.— 1896.— № 76, 104, 292; 1900.— № 133, 155; 1901.— № 128, 249, 316; Київський науково-дослідний інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевского: до 100-річчя заснування / Відп. ред. А. М. Щербінська.— К., 1996; На плечах гигантов: К 100-летию Киевского НИИ эпидемиологии и инфекцион-
- ных болезней (1886—1996) / Под ред. А. М. Щербинского и Г. Е. Аронова.— К., 1997; Отчет о деятельности Общества для борьбы с заразными болезнями.— К., 1897; Памяті Л. В. Громашевского (до 110-річчя від дня народження).— К., 1997.
180. Вулиці Києва.— К., 1995; Київ: Провідник.— К., 1930.
181. Вронський В. Заради сцени варто жити // Україна.— 1985.— № 36; Все о балете: Словарь-справочник.— М.; Л., 1966; Долохова Л. В. Балетмейстер Вахтанг Иванович Вронский.— К., 1966; Позднякова Е. Очарование молодого балета // Огонек.— 1982.— № 5.
182. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 520; Єрофалов Б. Зодчий і художник В. Городецький // Образотворче мистецтво.— 1984.— № 3; Кальницький М. «Дом с химерами» на Банковой: Старые легенды и новые факты // Киевские ведомости.— 1998.— 8 июля; Київ: Провідник.— К., 1930; Килессо С. К. Владислав Городецкий // Архитектура СССР.— 1989.— № 4; Його ж. Дива архітектора Городецького // Україна.— 1979.— № 52; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков.— К., 1988; Killeso Sergej. Władysław Horodecki: Przyczynek do twórczości w okresie Kijowskim // Kwartalnik architektury i urbanistyki: Teoria i historia.— Warszawa, 1991.— Т. XXXVI, zeszyt 2; Loza S. Architekti i budowniczoowie w Polsce.— Warszawa, 1954.
183. Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев: Архит.-ист. очерк.— К., 1982.
184. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6358; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982.
185. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1618, 5584; Друг О. На розі Банкової і Інститутської // Янус.— 1997.— № 3; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год.— К., 1914; Справочник для приезжающих в Киев.— К., 1937.
186. ДАК, ф. 17, оп. 2, спр. 27; ф. 163, оп. 41, спр. 566, 5882, 5886, 5891; Весь Киев в кармане: Адресная и справочная книга на 1911 год.— К., 1911; Київ: Історичний огляд.— К., 1982.
187. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5766; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912.
188. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5882.
189. Там само, ф. Р-6, оп. 2, спр. 939.
190. Там само, ф. Р-6, оп. 3, спр. 1720; ф. Р-330, оп. 1, спр. 505, 1208; ДАКО, ф. 1, оп. 232, спр. 290; оп. 247, спр. 128; Киевская мысль.— 1911.— 1 нояб.
191. Киевлянин.— 1909.— № 242; 1910.— № 220; 1912.— № 182; Тиманович Е. В. Деякі риси еволюції художніх форм архітектури України поч. 20 ст. // Укр. мистецтво.— К., 1974; Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков.— К., 1988.
192. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— К., 1982; Київ: Історичний огляд.— К., 1982; Київ: Провідник.— К., 1930.
193. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 335.
194. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2276; ф. 163, оп. 41, спр. 4801, 5704; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 232.
195. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— К., 1982; Вулиці Києва.— К., 1995; Київ: Історичний огляд.— К., 1982; Київ: Провідник.— К., 1930; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1976.
196. ЦДАУ, ф. 127, оп. 1011, спр. 1547; оп. 1034, спр. 69.
197. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 803, 2542; ф. 163, оп. 41, спр. 4357; ЦДАУ, ф. 127, оп. 211, спр. 179.
198. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 62000; ф. 41, оп. 1, спр. 1587; ф. 42, оп. 3, спр. 2849; ф. 1542, оп. 1, спр. 615.
199. ДАК, ф. Р-94, оп. 6, спр. 70; ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 62000; ф. 41, оп. 1, спр. 1587; ф. 42, оп. 3, спр. 2849.
200. ДАКО, ф. 1, оп. 237, спр. 217; ЦДАУ, ф. 486, оп. 1, спр. 4775.
201. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913.
202. Гегешидзе З. Ладо Кецохвели: Биограф. очерк.— Тбилиси, 1977; «Образцовые» проекты в жилой застройке русских городов XVIII—XIX вв. / Е. Бельская, Н. Крашенинникова, Л. Чернотубова, И. Керн.— М., 1961.
203. ЦДАУ, ф. 168, оп. 1, спр. 39; ф. 711, оп. 2, спр. 43, 48, 66, 94, 113; оп. 6, спр. 9; ф. 796, оп. 17, спр. 190; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. 2.— К., 1904.— Т. 1, ч. 1—2; 1906.— Т. II—III; 1907.— Т. IV; 1908.— Т. V; Аскоченский В. История Киевской академии.— СПб., 1863.— Т. 1—2; Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII в.— К., 1903; Голубев С. Т. Киево-Могилянская академия при жизни своего фундатора Петра Могилы.— К., 1890; Його ж. Старый корпус Киевской академии и его «репарация» при архиепископе Рафаиле Заборовском.— К., 1913; Горбенко Є., Нельговський Ю. Реконструкція першого вигляду будинку Академії у Києві // Вісник Академії будівництва та архітектури УРСР.— 1962.— № 1; Історія України: Курс лекцій: У 2 кн.— К., 1991.— Кн. 1; Макарий (Булгаков). История Киевской духовной академии.— СПб., 1843; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори.— К., 1994; Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь.— К., 1893; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К., 1897; Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів.— К., 1988; Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI—поч. XIX ст.— К., 1924; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— К., 1981.
204. Див. № 203; Лисенко О. С. До 50-річчя Дніпровської військової флотилії // Укр. іст. журнал.— 1969.— № 4.
205. Див. № 203, Рибинський В. Спогади про Київську духовну академію // Хроніка-2000.— 1997.— № 17—18; Устав Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии.— К., 1901.
206. Див. № 205; ЦДАУ, ф. 127, оп. 699, спр. 992; оп. 1056, спр. 248; ф. 711, оп. 1, спр. 113; Никола Иванович Петров (1840—1921) // 36 секцій мистецтв Укр. наук. т-ва в Києві.— К., 1921.— Т. 1; Пащенко Є. Сто років у Подунав'ї: Українсько-сербські зв'язки доби бароко.— К., 1995; Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г. // Труды КДА.— 1896.— № 6, 7, 9, 10; 1897.— № 3, 5, 7, 9; Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських культурних зв'язках у XVII—XVIII ст.— К., 1969; Штернберг Я. І. Студенти Київської академії в Угорщині у XVIII ст. // Укр. іст. журнал.— 1965.— № 4.
207. Див. № 206; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией: В 2 т.— К., 1856; Похилев Л. Монастыри и церкви Киева.— К., 1865.
208. НА МІК. Науковий звіт про історико-культурну інвентаризацію вул. Ямської. 1983 р.
209. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: В 2 кн.— К., 1985.— Кн. 1; Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага, 1941—1944.— К., 1985; У битві за Київ.— К., 1973.
210. Див. № 209; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы.— К., 1985.

211. НА МІК. Науковий звіт про історико-культурну інвентаризацію вул. Ямської. 1983 р.
212. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине.— К., 1986.— Кн. 2.
213. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.).— К., 1962; Очерки истории Киевских городских и областной партийных организаций.— К., 1981.
214. Архів Музею історії Суднобудівно-судноремонтного заводу; Жеребо І. В. Партизанська явка // Веч. Київ.— 1984.— 21 дек.; Становитися городом героєм.— К., 1986.
215. ЦДІАУ, ф. 4, оп. 2, спр. 9; Приложение к отчету Киевского Литературно-художественного общества за 1901 год.— К., 1902; Сборник Киевского Литературно-художественного общества.— К., 1900.
216. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1881; ЦДІАУ, ф. 711, оп. 1, спр. 9014; Кальницький М., Рогозовська Г. Булгаковська адреса // Літ. Україна.— 1984.— 28 черв.; Кончаківський А., Малаков Д., Київ Михайла Булгакова.— К., 1993.
217. Історія Академії наук Української РСР: У 2 т.— К., 1967.— Т. 2; Моисев В. Крылатое имя.— К., 1974; Олег Константинович Антонов (некролог) // Вестник АН СССР.— 1984.— № 6.
218. Кацев І. Леонид Быков // Актеры советского кино.— М., 1966; Мистецтво України: Енциклопедія.— К., 1995.— Т. 1.
219. ДАК, ф. Р-6, оп. 2, спр. 2548; ф. 163, оп. 41, спр. 4828; Богомазов О. Живопис та елементи.— К., 1996; Горбачев Д. Импрессионизм вечного, или как материя превращается в энергию // Новый круг.— 1992.— № 1; Його ж. Не для грошей народжений, або логіка краси: Олександр Богомазов (1880—1930) // Хроніка-2000.— 1992.— № 1; Його ж. Пророчий рукопис // Наука і культура.— К., 1989.— Вип. 23; Димшиць Е., Колесников М., Олександр Богомазов: Каталог творів.— К., 1991.
220. Александр Александрович Богомолец: Воспоминания современников.— К., 1982; Кавецкий Р. Е. Олександр Александрович Богомолец.— К., 1979.
221. Білецький О. І. Борис Грінченко // Рад. літературознавство.— 1963.— № 1; Грінченко Б. Д. Твори: У 2 т.— К., 1963; Качкан В. А. Українське народознавство в іменах.— К., 1994; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980.
222. Гиммельфарб Я. К. Творческий путь Л. В. Громашевского // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии.— 1967.— № 10; Елкін І. І. Научный подвиг Л. В. Громашевского // Там само.— 1982.— № 1; Лев Васильевич Громашевский // Врачебное дело.— 1977.— № 11.
223. Долот П. К. „Ми сонця радості не бачимо...“ // Реабілітовані історією.— К.; Полтава, 1992; Жулинський М. Із забутих в безсмертя: Сторінки призабутої спадщини.— К., 1990.
224. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 251; Погребенник Ф. Три поїздки // Київ.— 1986.— № 8; Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка.— К., 1981; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980.
225. Затовский А. Новые церковные открытия // Укр. православный вестник.— 1990.— № 5; Іван Сидорович Іжакевич.— К., 1964; Касіян В. Про мистецтво.— К., 1970; Шиденко В. А., Дарманський П. Ф. Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник: Фотопутеводитель.— К., 1983.
226. Іван Сидорович Іжакевич.— К., 1964; Касіян В. Найстарший український художник // Вітчизна.— 1959.— № 1.
227. Мусієнко П. Н. Фотій Красицький.— К., 1975; Персональна виставка творів художника Красицького Фотія Степановича: Каталог.— К., 1941.
228. Довідник членів спілки художників СРСР по Українській РСР.— К., 1986; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997.
229. Бабич Є. К., Рогова П. І. Письменники Радянської України — лауреати (1941—1985).— К., 1985; Письменники Радянської України. 1917—1987.— К., 1988.
230. Білий пгах з чорною ознакою: Іван Миколайчук: Спогади, інтерв'ю, сценарії.— К., 1991; Слободян В. Р. Кіноактор і сучасність.— К., 1987; Його ж. Час. Герой. Кіноактор.— К., 1983.
231. Сергій Параджанов: Злет, трагедія, вічність: твори, листи, документи архівів, спогади, ст., фот./ Упоряд.: Р. М. Корогодський, С. І. Щербатюк.— К., 1994; Череватенко Л. Провісник // Новини кіноекрана.— 1990.— № 9.
232. Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров (В. Домонтович).— К., 1993.
233. Найда С. Ф. Революционное движение на Черноморском флоте в годы Первой русской революции (1905—1907 гг.).— Симферополь, 1950.
234. Бідоцкерівець Н. Г., Таран Л. В. Літературно-меморіальний музей Максима Рильського в Києві: Короткий путівник.— К., 1984; Пам'ятки Києва: Фотоальбом.— К., 1974; Скульптор Ковалев: Каталог виставки / Сост. Д. Г. Янко.— К., 1985.
235. Лучко Л. Панас Саксаганський // Жовтень.— 1956.— № 11; Спогади про Панаса Саксаганського.— К., 1984; Тобілевич Б. Панас Карпович Саксаганський, 1859—1940: Життя і творчість.— К., 1957.
236. Збанацький Ю. Сеспель.— К., 1961; Степанюк Б. Синюк мій лугів.— К., 1973; Чичканов П. А. Син Волги і Десни // Рад. літературознавство.— 1969.— № 11.
237. Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923: У 2 т.— Ужгород, 1930—1932; Логоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1933—1934.— Ч. II—III; П. Я. Стебницький.— К., 1926; Чикаленко Є. Х. Щоденник. 1907—1917.— Львів, 1931.
238. Не відлюблю свою тригогу ранню: Спогади та матеріали про В. Стуса.— К., 1993.
239. Білокінь С. І. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України.— 1989.— № 3; Нестуля О. О. Дослідник народного мистецтва (С. А. Таранушенко) // Репресоване краєзнавство.— К., 1990.
240. Каталог ювілейної виставки «10 років Жовтня».— Х., 1927; Тагаїн і Україна: Спогади сучасників / Упоряд. Д. Горбачов // Хроніка-2000.— 1994.— № 1.
241. Аркадій Фіалпенко: Статті та спогади.— М., 1988; Михайлов М. Аркадій Фіалпенко.— К., 1973.
242. Бутник-Сиверський Б. С. Народные украинские рисунки.— М., 1974; Пелагея Глущенко / Авт. вступ. ст. та упоряд. Б. С. Бутник-Сиверський.— К., 1977.
243. Бутник-Сиверський Б. С. Народные украинские рисунки.— М., 1974; Велигоцька Н. О. Співдружність.— К., 1973; Глухенька Н. О. Пегриківські декоративні розписи.— К., 1965.
244. Вишневська Н. Олена Пчілка // Пчілка О. Твори.— К., 1971; Іваненко В. Г. Олена Пчілка як дослідниця народного мистецтва // Нар. творчість та етнографія.— 1989.— № 6; Чернишов А. Олена Пчілка // Невмирущі: Статті та розвідки.— Х., 1970.
245. Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве: 1903—1904 гг.— К., 1979.
246. Тобілевич С. В. Корифеи украинского театра.— К., 1947.
247. Проценко А.: Життєпис. Спогади / Вступ. ст., упоряд., комент.: І. Гамкало, Л. Проценко.— К., 1990.
248. ЦДАМЛМУ, ф. 145, оп. 1 (Довідка); Паустовский К. Г. Собрание сочинений: В 8 т.— М., 1968.— Т. 4; Тамарченко А. В. Ольга Форш: Жизнь, личность, творчество.— Л., 1974; Хінкулов Л. Ф. Письменник жив у Києві.— К., 1982.
249. ДАК, ф. 93, оп. 2, спр. 93; ф. 163, оп. 41, спр. 5450; Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве: 1903—1904 гг.— К., 1979.
250. Алла Константиновна Тарасова: Документы и воспоминания.— М., 1978.
251. Брандис Е. Марко Вовчок.— К., 1975; Засенко О. Марко Вовчок: Життя, творчість, місце в історії літератури.— К., 1964; Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка.— К., 1983.
252. ДАК, ф. 1, оп. 237, спр. 230; ДАКО, ф. 4, оп. 2, спр. 9; Герои подполья.— М., 1970; Говорят погибшие герои.— К., 1975; Ковалинский В. Меценаты Киева.— К., 1995.
253. Кирило Стещенко: Спогади, листи, матеріали / Упоряд. Є. Федотов.— К., 1981; Шевченківський район міста Києва: 36 матеріалів з історії економічного і культурного розвитку району за 40 років Радянської влади.— К., 1957.
254. Києвлянин.— 1901.— 21 окт.; Київське єпархіяльне ведеомості.— 1903.— № 29; Кирило Стещенко: Спогади, листи, матеріали.— К., 1981; Микола Леонтович: Спогади, листи, матеріали.— К., 1982; Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії / Упоряд. Л. Б. Пилявеч.— К., 1993.
255. Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій.— К., 1986; Непокоренная земля Киевская.— К., 1985; Тронько П. Т. Бессмертие подвига.— К., 1985.
256. Архів КБТІ, № 23468-а / 783; ДАКО, ф. 4, оп. 2, спр. 1, 20, 23, 86; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. документов.— К., 1963; Тронько П. Т. Подвиг твоих отцов.— К., 1968.
257. ДАК, ф. Р-4, оп. 1, спр. 636; Іваненко О. Д. Рідні діти: Повість.— К., 1979; Ковалинский В. Меценаты Киева.— К., 1995.
258. Воинов А. А. И. Г. Лангбард.— Минск, 1976; Довгало І. І. Правительственная площадь столицы Советской Украины // Архитектура Сов. Украины.— 1938.— № 6; Історія українського мистецтва.— К., 1961.— Т. 5; Хаустов П. Планировка и застройка Правительственной площади // Соц. Киев.— 1937.— № 9.
259. Ернст Ф. Стара Бурса в Києві // 36 секції мистецтв Укр. наук. т-ва в Києві.— К., 1921.— Т. 1; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1—2; Київ: Провідник.— К., 1930; Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX ст.— К., 1924; Пам'ятки градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
260. Булиця Києва.— К., 1995.
261. Виставка творчих праць дійсного члена Академії архітектури УРСР, доктора архітектури, професора П. Ф. Альошина.— К., 1956; Макаренко І. М., Полякова І. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991).— К., 1991; Смолич Ю. Про театр.— К., 1977; Ясієвич В. Є. Київський зодчий П. Ф. Альошин.— К., 1966.
262. ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, спр. 35600 (ФП); ЦДІАУ, ф. 127, оп. 782, спр. 624; оп. 788, спр. 130; оп. 873, спр. 419; оп. 943, спр. 686; ф. 707, оп. 256; Києвлянин.— 1902.— 2 авг.; Киевская газета.— 1903.— 17—18 окт.; Рибинский В. До історії Київської духовної академії // Хроніка-2000.— 1997.— № 17—18; Устав Киевского православного рели-

- гнозно-просвітительного общества.— К., 1909.
263. *Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год.*— К., 1914.
264. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1145; ф. 143, оп. 2, спр. 921; ф. 163, оп. 41, спр. 1989.
265. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 5989.
266. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 820; *Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год.*— К., 1914.
267. *Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год.*— К., 1914.
268. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2366; ф. 163, оп. 6, спр. 153; оп. 46, спр. 32; *Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1906 год.*— К., 1906; *Киевлянин.— 1910.— № 180.— 2 июля; Киевский календарь на 1901 г.*— К., 1901.
269. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 1955; *Энциклопедія українознавства: Словникова частина.*— Львів, 1993.— Т. 2; *Интересная постройка // Киевлянин.— 1903.— № 168.— 20 июня; Кальницький М. Архитектор Иосиф Зекер // Возрождение-91.— 1992.— № 1.*
270. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 564; Малаков Д. Василь Григорович Кричевський // Янус.— 1998.— № 1.
271. ЦДАУ, ф. 274, оп. 1, спр. 403, 410; ф. 275, оп. 1, спр. 81; ф. 317, оп. 1, спр. 1319, 1322, 1907; Колишер Т. М., Слюдинова Т. Б. Адреси іскрівців у Києві (1901—1903 рр.) // Укр. іст. журнал.— 1983.— № 6; Ляскоронський В. Г. (некролог) // Україна.— 1928.— № 6.
272. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982; *История Академии наук Украинской РСР.*— К., 1982; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К., 1897.
273. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2027; *История Академии наук Украинской РСР.*— К., 1982.
274. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2542; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 513; Хинкулов А. Ф. Письменник жив у Києві.— К., 1982.
275. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 588; *Академия наук Украины: Персональный склад. 1918—1993.*— К., 1993; *Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).*— К., 1957.
276. ЦДАУ, ф. 725, оп. 1, спр. 34; *История Академии наук Украинской РСР.*— К., 1982; *Київ: Историчний огляд.*— К., 1982.
277. *Архитектура і будівництво міст УРСР.*— К., 1949; Нестеров М. В. Воспоминания.— М., 1989; Прахов Н. А. Страницы прошлого.— К., 1958.
278. *Академия наук Украинской ССР.*— К., 1986; *Биологи: Биограф. справочник.*— К., 1984; Голубев Г. Н. Жизнь Даниила Заболотного.— М., 1962; Дроботько В. Г. Данило Кирилович Заболотный.— К., 1958; Матвеев С. А. Институт микробиологии и вирусологии им. Д. К. Заболотного.— К., 1985.
279. ЦДАУ, ф. 707, оп. 53, спр. 106; оп. 60, спр. 26; оп. 87, спр. 5726; Матченко И. П. Двадцатипятилетие Киевского реального училища (1873—1898 гг.).— К., 1898; *Петр Запорожец: Документы и материалы.*— Винница, 1962; *По вопросу о преобразовании реальной гимназии // ЖМНП.— 1871.— № 5, 11.*
280. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5313; Кисельгоф Т. Годы молодости // Лит. газета.— 1981.— 13 мая; Кузьмин Н. И. Украинская школа музыкального мастерства: Крат. ист. очерк.— К., 1988; Семеновский В. Семейный портрет // Театр.— 1983.— № 4.
281. Горюхина Н., Ефремова А. К. Г. Стеценко.— К., 1955; Кирило Стеценко: Спогади, листи, матеріали.— К., 1981; Лісецький С. Кирило Стеценко.— К., 1974; Пархоменко Л. К. Г. Стеценко.— К., 1973; Товстуха Е. С. Кирило Стеценко.— К., 1982.
282. *Архив Института «Укрпроектреставрация»*. Перунова Н. Инвентаризация улиц Верхний и Нижний Вал: Ист. записка; Там само. Толочко Л. И. История Подола. Регенерация Подола: Ист. записка; ДАК, ф. 163, оп. 41 (История застройки вулиць Верхній і Нижній Вал); Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— К., 1982; *Київ: Историчний огляд.*— К., 1982; *Київ: Провідник.*— К., 1930.
283. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2801.
284. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 776; ф. 143, оп. 2, спр. 534.
285. Там само, ф. 162, оп. 41, спр. 2521.
286. Там само, спр. 4083.
287. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 4366.
288. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 343.
289. *Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1899 год.*— К., 1899; *Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1909 год.*— К., 1909.
290. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5755; *Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.*— К., 1913.
291. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 668.
292. ДАКО, ф. 4, оп. 2, спр. 86; *Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.*— К., 1963; *Непокоренная земля Киевская.*— К., 1985.
293. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3139, 3681; ЦДАУ, ф. 442, оп. 534, спр. 132; ф. 830, оп. 1, спр. 292, 293, 395, 656; *Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.*— К., 1912.
294. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1735; ф. 165, оп. 41, спр. 4367.
295. Там само, ф. 163, оп. 1, спр. 2566.
296. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 1539, 1540; ф. 143, оп. 2, спр. 1406; ф. 163, оп. 41, спр. 301, 3676, 4237, 4319, 4471, 4698; ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 54013; ф. Р-432, оп. 2, спр. 984.
297. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2913, 3465; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 26.
298. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2561—2563; ф. 163, оп. 41, спр. 4474.
299. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 2418, 2419; ф. 163, оп. 41, спр. 5931; ДАКО, ф. 1, оп. 248, спр. 199.
300. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4545; оп. 58, спр. 138, 151; *Київ: Историчний огляд.*— К., 1982.
301. *Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.*— К., 1912.
302. Дорошенко Д. Мої спогади про О. О. Русова.— Львів, 1938; Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX ст.— Львів, 1938; *Йі ж. Мої спомини.*— Львів, 1937.
303. *Гіляров С. Архитектура Киева передвоенной доби // Соц. Київ.— 1936.— № 4; Кальницький М. Студент Бобель і письменник Бабель // Прапор комунізму.— 1989.— 24 жовт.*
304. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982; *Його ж. Петро Милонег— видатний зодчий Давньої Русі // Вісник Академії архітектури УРСР.— 1950.— № 3; Закревский Н. В. Описание Киева.*— М., 1868.— Т. 1; Мовчан И. И. Древние Выдубичи.— К., 1982.
305. *Академия наук Украины: Персональный склад.*— К., 1993.
306. *Алеппский П. Путешествие ангиозского патриарха Макария в Россию в половине XVII века.*— М., 1897.— Вып. II; 1898.— Вып. IV; Асеев Ю. С. Петро Милонег— видатний зодчий Давньої Русі // Вісник Академії архітектури УРСР.— 1950.— № 3; Голубев С. Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // Труды КДА. Кн. X, октябрь; Кн. XII, декабрь.— К., 1913; *Евлогий. Заметка к статье «Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями» // Труды КДА.*— К., 1892.— Т. 1; Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева: Отчеты и материалы (1938—1947 гг.).— К., 1950; *Його ж. Древний Киев.*— М.; Л., 1961.— Т. 2; Логвин Г. Н. Киев.— М., 1960; Логвин Н. Г. Михайловская церковь на Выдубичах в Киеве // Сов. археология.— 1986.— № 4; Максимович М. А. Выдубицкий монастырь // Собр. соч.— К., 1877.— Т. 2; Миллер Г. А. Киево-Выдубицкий Свято-Михайловский монастырь // Ист. вестник.— 1903.— № 8; Мовчан И. И. Древние Выдубичи.— К., 1982; Петров Н. И. Киев, его святые и памятники.— СПб., 1896; Тиманович Е. С. Праці архітектора Юрасова у Києві // Питання історії, архітектури та будівельної техніки країни.— К., 1959.
307. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 47—49.
308. *Бец В. А. (некролог) // Киевлянин.— 1894.— № 271; История Київського університету / За ред. О. Жмудського.*— К., 1959.
309. *Скоропадський П. Спогади (кінець 1917— грудень 1918).*— К.; Філадельфія, 1995.
310. *Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.*— К., 1910.— Т. 2.
311. *Леяевский Николай Семенович, инженер путей сообщения (некролог) // Киевлянин.— 1905.— 20 февр.— № 51. Федір Нірода: Альбом.*— К., 1988.
312. Гончаров Н. К. Педагогическая система К. Д. Ушинского.— М., 1973; Грищенко М. М. К. Д. Ушинский.— К., 1974; Романовский А. К., Барсуک И. Я. Жизнь во имя будущего.— К., 1984.
313. *Акинша К. А. Мир Ханенко: Заметки об историзме // Панорама искусств.*— М., 1988.— Вып. 11; Крутенко Н. Ханенки // *Памятки Украины.*— 1996.— № 3—4.
314. РДВІА, ф. 485, оп. 1, спр. 7073.
315. ЦДАУ, ф. 725, оп. 1, спр. 77 (Эртель А. Д. Отчет об осмотре пещеры, открытой в июле 1916 г. при земляных работах в Выдубицком монастыре); Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева: Отчеты и материалы (1938—1947 гг.).— К., 1950; Стрихарь М. Н., Бобровский Т. А. Спелео-археологические изыскания 1990 г. в Киевской области // *Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини.*— К., 1991.
316. Кілессо С. Київ архітектурний.— К., 1987; *Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).*— К., 1962.
317. ЦДАУ, ф. 127, оп. 857, спр. 142, 2217; Білокінь С. *Памятки УАПЦ 1921 року в Києві // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі.*— Лондон, 1997.— Жовтень.— Ч. 4; *Киевские епархиальные ведомости.*— 1882.— № 10.
318. ДАК, ф. 6, оп. 1, спр. 1635; ф. 100, оп. 1, спр. 1065; ф. 163, оп. 1, спр. 1568, 1818, 2259, 3370, 3588, 3929, 4076, 6358; Бутник-Сіверський Б. С. Архітектор В. І. Беретті в Києві.— К.; Львів, 1947; *Закревский Н. В. Описание Киева.*— М., 1868.— Т. 1—2; *Кирилович С. Р. На горе Староконевской.*— К., 1982.
319. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3046; ЦДАУ, ф. 442, оп. 639, спр. 797; *Весь Киев: Адресная и справочная книга на... (1901—1913) год.*— К., 1901—1913; *Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Київська старовина.— 1992.— № 6; Энциклопедія українознавства.*— Париж; Нью-Йорк, 1973.— Т. VII; *Літературно-науковий вистік.*— 1902—1912.
320. *Заклянский Р. З. історії вєукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка // Життя й революція.— 1928.— № 3; Його ж. Музейне будівництво // Там само.— 1929.— № 12; Ковтанюк Н. Г. До 90-річчя заснування Державного історичного музею УРСР // Укр. іст. журнал.— 1989.— № 8; Ковганюк Н. Г., Шовкопляс Г. М. Заснування та початок історії музею (до 1918 р.) // Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекцій музею: Темат. зб. наук. праць НМІУ.— К., 1996; *Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).*— К., 1962; *Мистецтво України: Біограф. довідник.*— К., 1997.*

322. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 189; ІР НБУ, ф. 240, № 2; Білокінь С. Нарбутівські сюжети // Жовтень.— 1983.— № 7; Його ж. Талант Георгія Нарбука // Вітчизна.— 1982.— № 8; Брагіна О. Ф. На уроках Анни Даниловни Артоболовської // Методическі матеріали в поміць педагогам-піаністам музей-кальцхих школ.— М., 1970; Вєсь Києв: Адресная і справочная книга на 1900 год.— К., 1900; Іконніков В. С. Біографіческій словарь профессорів і преподавателей Императорскаго университета св. Владимира (1834—1884).— К., 1884; Календарь: Адресная і справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Карацуба С. М. Олександр Данилович Карпека // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1970.— Вип. XII; Компан О. С., Суслопаров М. З. До 80-річчя з дня народження П. В. Клаіменка // Укр. іст. журнал.— 1967.— № 7; Памятники градостроительства і архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
323. ДАК, ф. 93, оп. 2, спр. 93; ф. 100, оп. 1, спр. 1065; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 263; Виктор Васнецов: Мир художника.— М., 1987; Дорошенко Д. Мої спомини про недавне минуле (1914—1920).— Мюнхен, 1969; Лозинський І. Ярослав Гашек на Україні // Жовтень.— 1983.— № 4; Политические деятели России 1917: Биограф. словарь / Гл. ред. П. В. Волобуев.— М., 1993; Прахов Н. А. Страницы прошлого.— К., 1958; Симон Петлюра та його родина: Збірник / Упоряд. та передм. В. Михальчука.— К., 1996; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917—грудень 1918).— К.; Філадельфія, 1995; Хінкулов А. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980; Його ж. Письменник жив у Києві.— К., 1982.
324. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1564; Врубель: Переписка. Воспоминания о художнике.— Л., 1976; Ганчель В. Київський вищий кооперативний технікум // Нова громада.— 1923.— № 7—8; Довгань Р. Поет // Голос відродження.— К., 1989; Історія Академії наук України, 1918—1923: Документи і матеріали.— К., 1993; Кальницький М. Б. Маловідома адреса // Прапор комунізму.— 1983.— 23 квіт.; Його ж. Две трагические судьбы пересеклись близ Святой Софии // Киевские ведомости.— 1988.— 13 янв.
325. Зодчество Украины: Сб. статей.— К., 1954; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962.
326. ДАКО, ф. 802, оп. 58, спр. 42.
327. Блюміна І. М. В. В. Різниченко (Велентіт) — художник і поет.— К., 1972; Інститут геологічних наук.— К., 1986; Онопрієнко В. І. На його честь лише названо мінерал // Вісник АН УРСР.— 1990.— № 7; Його ж. Павел Аполлонович Тутковский.— М., 1987.
328. Календарь: Адресная і справочная книга г. Киева на ... (1909—1915) год.— К., 1909—1914.
329. ДАК, ф. 80, оп. 1, спр. 210, 259, 324; ф. 163, оп. 41, спр. 6261, 6451; Киевлянин.— 1898.— № 220; Попов В., Фрезинский Б. Илья Эренбург: Хроника жизни и творчества.— СПб., 1993; Эренбург И. Люди, годы, жизнь: Воспоминания: В 3 т.— М., 1990.— Т. 1.
330. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4240; Правда історії і діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918—1925): 36 документів і матеріалів / Уклад. М. О. Рибаків.— К., 1995; Уся Київщина на 1928 рік: Довідна книга.— К., 1928.
331. Вергинский А. Н. Дорогой длиною...— М., 1990; Кальницький М. Б. Дім, що пам'ятає Вергинського // Прапор комунізму.— 1988.— 11 груд.; Киселев Б. М. Рассказы о Куприне.— М., 1964; О Николае Ушакове.— К., 1977; Ясевич В. Е. Творчество киевского городского архитектора В. Н. Николаева // Стр-во і архитектура.— 1982.— № 11.
332. ДАК, ф. 79, 158; Кондаков С. Н. Юбилейный справочник Императорской академии художеств (1764—1914).— СПб., 1914.— Т. 1; Купффер Э. Ю. Жилой дом.— Пг.: М., 1914; Мурашко Н. И. Воспоминания старого учителя.— К., 1907; Петровский М. Горьду і миру.— К., 1990; Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зєрова та П. Филиповича // Хроніка-2000.— 1993.— Вип. 1—2; Рєспєсованє краєзнавство.— К., 1990; Спаська Є. Спогади про мого найсуборішого вчителя Данила Щєрбаківського // Наука і культура: Україна.— К., 1990.— Вип. 24; Турченко Ю. Я. Київська рисувальна школа.— К., 1956.
333. Архів КБТІ, квартал 704; ДАКО, ф. 4, оп. 2, спр. 82; Дубина К. В годы тяжелых испытаний.— К., 1962; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.— К., 1963; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944 гг.— К., 1985.— Кн. 1; Непокоренная земля Киевская.— К., 1985; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— К., 1981.
334. Михайло Дерєгує: Каталог виставки творів: Живопис. Графіка / Передм. М. Костюченка.— К., 1984; Михайло Дерєгує: Офорти / Передм. І. Верби.— К., 1971.
335. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5944; Архів ДержНДІТІАМ. Леонтович В. Г. Архітектори, інженери і скульптори, работавшие в Києве в 1850—1925 гг. (Рукопись). Вип. 1.— 1960.
336. РДІА (Санкт-Петербург), ф. 789, оп. 14, спр. С-116; Губєргриц А. Я. В. П. Образцов и его школа.— М., 1990; Киевский календарь на 1884 (високосный) год.— К., 1883; Хінкулов А. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980.
337. Вєсь Києв: Адресная і справочная книга на ... (1908—1909) год.— К., 1908—1909; Іваніс В. Симон Петлюра — Президент України.— Торонто, 1952; Ігнатенко В. Бібіографія української прєси.— Х., 1930.
338. Краткая литературная энциклопедия.— М., 1972.— Т. 7; Терещенко М. Поезії / Передм. О. Засєнка.— К., 1968.— Т. 1.
339. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5717; Киевлянин.— 1901.— № 347.
340. ЦДАВОВУ, ф. 4632, оп. І (Фонд М. Стражєска); Дупленко К. Ф. Н. Д. Стражєско.— К., 1973; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Календарь: Справочная і адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Калина В. Т. Микола Стражєско.— К., 1977; Мистецтво України: Біограф. довідник.— К., 1997; Михнев А. Л., Дупленко К. Ф. Н. Д. Стражєско — выдающийся представитель советской медицинской науки.— К., 1952; Профєсор В. А. Обрємський // Архітектура Рад. України.— 1940.— № 11.
341. Афанасьєв Е. Михайло Лисєнко: Нариси про життя і творчість.— К., 1975; Бабишкін О. Амвросій Бучма в кіно.— К., 1966; Баш Я. Актор-громадянин (спогади про Шумського, 1887—1954) // Мистецтво.— 1954.— № 1; Бугаєнко І. Микола Гауєнко.— К., 1973; Бучма А. З глибини душі (статті і спогади).— К., 1959; Владич Л. В., Касіян В. І. П'ять етюдів про художника.— К., 1978; Касіян В. З мого життя (спогади).— К., 1974; Косач Ю. А. Амвросій Бучма.— К., 1978; Микола Гауєнко: Спогади про художника / Упоряд. І. М. Блюміна.— К., 1984; Мороз А. Видатний скульптор // Образотворчє мистецтво.— 1978.— № 6; Німенко А. Михайло Григорович Лиєсенко: Нарис про життя і творчість.— К., 1958; Пісун І. А. М. Бучма: Нариси про життя і творчість.— К., 1956; Степанов Б. Юрій Шумський.— К., 1971; Шумський Ю. Оповідання і статті (зустрічі, враження, образи).— К., 1964; Юрій Шумський на радіостанції імені Шевченка // Вітчизна.— 1965.— № 7.
342. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1817; ф. Р-434, оп. 1, спр. 66; ЦДАМЛМУ, ф. 648, оп. 1, спр. 6; Академія наук України: Персональний склад. 1918—1993.— К., 1993; Виктор Михайлович Васнецов: Письма, дневники, воспоминания...— М., 1987; Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Укр. історик.— 1966.— № 1-2; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920).— Мюнхен, 1969; Кальницький М. Київ, Володимирська, 42 // Літературна панорама-1986.— К., 1986; Кротевич Е. М. Киевские встречи.— М., 1968; Лисєнко О. М. М. В. Лисєнко (Спогади сина).— К., 1959; Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия.— М., 1996.
343. Архів КБТІ, спр. 13537, квартал 3020; Биологи: Биограф. справочник.— К., 1984; Білик Г. І., Бачуріна Г. Ф. Дмитро Костянтинович Зєров // Укр. біотан. журнал.— 1985.— Т. 22.— № 8; Іван Григорович Підоплічко: Бібліогр. покажч.— К., 1976.— (Бібіографія вчених УРСР).— (Далі — БВ УРСР); Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Моляков Г. И., Франчук И. Ф., Куличенко В. Г. Геологи. Географы: Биограф. справочник.— К., 1985; Підоплічко Іван Григорєвич // Зоологи Советского Союза: Справочник.— Л., 1961; Погребняк Петро Степанович.— К., 1978.
344. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 198; Академія наук Української ССР: Телефонний справочник.— К., 1949; Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Календарь: Адресная і справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтєвний період).— К., 1957; Ясевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков.— К., 1988.
345. ЦДАУ, ф. 274, оп. 1, спр. 161; Іван Іванович Шмальгауєн.— К., 1994.— (Бібіографія вчених УССР).— (Далі — БУ УССР); Київ: Провідник.— К., 1930; Памяти К. Квитки, 1880—1953: Сб. статей.— М., 1983; Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве: 1903—1904 гг.— К., 1979; Стебницький П. Я. 1862—1923.— К., 1926.
346. Кальницький М. Фрєйліхс. Кто автор? // Возрождение-91.— 1994.— № 2; Несрасов В. Записки зєваки.— М., 1991.
347. ДАК, ф. 17, оп. 1, т. 3, спр. 28; ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 50459; Загаєвич М. Українська балетна музика.— К., 1969; Мистецтво України: Біограф. довідник.— К., 1997; Михайлов М. М. М. А. Скорульський.— К., 1960.
348. Київ: Провідник.— К., 1930; Париж — Олєгові Штулові: Збірник на пошану Олєга Штуля-Ждановича.— Париж, 1992; Тєліга О. Збірник.— К., 1992.
349. Архів ДержНДІТІАМ. Леонтович В. Г. Архітектори, інженери і скульптори, работавшие в Києве в 1850—1925 гг. (Рукопись). Вип. 1.— 1960; ДАКО, ф. 1, оп. 233, спр. 133; Кальницький М. Два великих композитора божєвали по паркам // Киевские ведомости.— 1997.— 24 нояб.; Киевлянин.— 1899.— № 20, 94; 1900.— № 117; 1901.— № 12, 17, 31, 40, 45, 108, 255, 258, 269; Килєссо С. Киевский оперный театр: опыт реконструкции // Архітектура СССР.— 1988.— № 6; Пружанский А. М. Отечественные певцы. 1750—1917: Словарь.— М., 1991.— Ч. 1; Семєнтовский Н. Киев, его святини, древности, достопамятности...— К.;

- СПб., 1900; Стефанович М. Київський державний орден Академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка: Іст. нарис.—К., 1968; Убийство Столыпина: Свидетельства и документы / Сост. А. Серебрянников.—Рига, 1990; Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності // Філософська і соціологічна думка.—1990.— № 8.
350. Алюшин П. Ф. Батько і син Беретти // Архітектура Рад. України.—1938.— № 3; Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ академії в році 1928.—К., 1930; Історична секція Української Академії наук в 1926 році // Україна.—1927.— № 3; Кунцик К. Художнє оформлення будинку історичних установ ВУАН // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.—К., 1930; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934).—К., 1993; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia.—К., 1993; Федорова Л. Михайло Грушевський і Музей Києва // Укр. історик.—1994.— № 1—4; Щітківський І. Невідомий архітектурний твір академіка О. В. Беретти в Києві (Академія О. В. Беретти як будівничий трьох приміщень Української Академії наук) // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.—К., 1930.
351. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год.—К., 1914; Київ: Провідник.—К., 1930; Килиевич С. Р. Дегинец Києва IX—первой половины XIII веков.—К., 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.—К., 1983.—Т. 1.
352. Алешин П. К столетию со дня рождения А. В. Беретти // Архитектурно-художественный еженедельник.—1916.— № 78; Алюшин П. Батько і син Беретти // Архітектура Рад. України.—1938.— № 3; Історія Академії наук України. 1918—1993.—К., 1994; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали.—К., 1993; Історія Академії наук Української РСР.—К., 1982; Київ: Провідник.—К., 1930.
353. ЦДАУ, ф. 707, оп. 151, спр. 48; оп. 229, спр. 94, 207; оп. 256, спр. 7; оп. 258, спр. 53; оп. 300, спр. 9, 59; оп. 306, спр. 32; ф. 725, оп. 1, спр. 3, 10, 23, 25, 43, 53; Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Укр. іст. журнал.—1995.— № 2, 5, 6; Грушевський М. С. Спомини // Київ.—1988.— № 9—12; 1989.— № 8—11; Його ж. Українська Центральна Рада та її Універсали.—К., 1917; Деятелность Киевского общества охраны памятников старины и искусства.—К., 1912; Дорошенко Д. Історія України: Доба Центральної Ради.—Ужгород, 1932; Золотарев І. Из истории Украинской Центральной Рады (1917 год).—К., 1922; 1917 год на Киевщине: Хроника событий.—К., 1928; Ясієвич В. Є. Київський зодчий П. Ф. Альошин.—К., 1966.
354. Архів пожежно-технічної виставки у м. Києві. Розгортки планів і фотокомплексу будинків Присутственных місць на вул. Володимирській; ДАК, ф. Р-741, оп. 1, спр. 16, 27; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 592; МФ ДержНДТІІАМ, № 45079; РВ НТБ, 16 РК: ЦДАУ, ф. 442, оп. 85, спр. 314; Закревський Н. В. Описание Киева.—М., 1868.—Т. 2; Київ: Провідник.—К., 1930; Островський Б. М., Марченко Л. П. Профессия — пожарный.—К., 1991; Черкун В. П., Мищенко М. А. Пожарно-техническая выставка.—К., 1988.
355. ЦДАУ, ф. 127, оп. 868, спр. 572; Грачова Л. Архітектор Володимир Гнатич Заболотний.—К., 1967; Кілеско С., Кохан С. О. М. Вербицкий—архітектор, педагог.—К., 1966; Мистецтво України: Біогр. довідник.—К., 1997; Справочник Академии архитектуры УССР на 1952 год.—К., 1952.
356. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2499; ЦДАУ, ф. 127, оп. 868, спр. 592; Киевланін.—1898.— 25 марта.— № 84.
357. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 1369—1371; оп. 3, спр. 21; оп. 250, спр. 6; ф. 1542, оп. 1, креслення; ЦДАУ, ф. 442, оп. 78, спр. 454; Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год.—К., 1888; Александр Матвеевич Лазаревский (некролог) // Киевская старина.—Т. LXXVII.—1902.— Май; Григор'єв Г. У старому Києві.—К., 1961; Игнаткин И. А. История планировки и застройки Киева в начале XIX в.: Дис. на соиск. уч. степ. канд. архит.—К., 1962; История Киева.—К., 1963.—Т. I; Отечественная история: Энциклопедия: В 5 т.—М., 1994.—Т. 1; ПСЗРИ. Собр. 2. Т. XX. Отд. 1. 1845 г. № 18462; Отд. 2. л. 15—23.—СПб., 1846; Рекорды Киева // АСС.—1997.— № 1; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.—К., 1980.
358. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 558; ф. 163, оп. 7, спр. 93; оп. 41, спр. 2516, 2677.
359. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 614, 1148; ф. 163, оп. 41, спр. 3929, 4076; Кальницький М. Киевское общественное собрание // Возрождение-91.—1991.— № 9; Киевское общественное собрание: Список членов на 1 января 1914 г.—К., 1914; ОУН: Минувле і майбутнє.—К., 1993; Погребенник Ф. Три поїздки // Київ.—1986.— № 3; Самчук У. На коні вороному.—Вінніпег, 1990; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917—грудень 1918).—К.; Філадельфія, 1995; Ю. С. Лавров: Сцена і годы. Воспоминания о Ю. С. Лаврове.—М., 1989.
360. ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 222; Весь Киев: Адресная и справочная книга н. ... (1899—1916) год.—К., 1899—1916; Іванченко Р. Г. Іван Нечуй-Левицький: Нарис життя і творчості.—К., 1980; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1910 год.—К., 1910; Тараненко М. П. І. С. Нечуй-Левицький: Семінарії.—К., 1984; Творчість І. С. Нечуй-Левицького: Статті і матеріали.—К., 1961; Хінкулов Л. Ф. Письменник жив у Києві.—К., 1982; Спутник по г. Киеву / Изд. С. М. Богуславского.—К., 1913.
361. Бабулевич С. І. Видатний зодчий Києва // Архітектура Рад. України.—1940.— № 6; Кальницький М. Архітектурний «родич» головного банку України // Вісник Нац. банку України.—1996.— № 5.
362. Уманський Б. М. Досвід швидкісного будівництва в Києві // Архітектура Рад. України.—1939.— № 6.
363. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.—К., 1993; Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради.—К., 1992; Логвин Г. Н. Киев: Художественные памятники.—М., 1982; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).—К., 1957; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев: Архит.-ист. очерк.—К., 1978.
364. ЦДАУ, ф. 442, оп. 34, спр. 1011; оп. 89, спр. 430; Бердяев Н. А. Самопознание.—М., 1991; Завадський Н. П. Владимирский—Киевский кадетский корпус, 1851—1901: Ист. очерк.—К., 1908; Игнатъев А. А. Пятьдесят лет в строю.—М., 1959.—Т. 1; Камнев С. С. // Деятеля Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции.—М., 1989; Киевланін.—1901.— 13 дек.— № 344; Клиничук О. Крутив Крутень веремія // Україна.—1982.— № 17; 50-летію Владимирского кадетского корпуса // Нива.—1902.— № 1; Семеновский Н. Киев, его святые, древности, достопамятности.—К., СПб., 1900; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917—1921 рр.—К., 1995.
365. ДАК, ф. 298, оп. 1, спр. 33, 74, 76, 80, 81; Александровский И. В. Собор св. Владимира в Киеве.—К., 1905; Горбенко Е. В. Мемориальный живопис // Історія українського мистецтва.—К., 1970.—Т. 4, кн. 2; Деделов В. Л. Киевский Владимирский собор и его художественные творцы.—М., 1901; Кульженко С. В. Собор св. Владимира в Киеве.—К., 1915.
366. Київ: Історичний огляд.—К., 1982; Київ: Провідник.—К., 1930; Галайба В. Київське вільне пожежне товариство // Веч. Київ.—1992.— 10 берез.
367. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5317; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год.—К., 1914; Киевланін.—1897.— 7 авг.; 1898.— 18 окт.; Справочная книга „Весь Киев“ на 1926 год.—К., 1926.
368. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 1338; ф. 163, оп. 41, спр. 1216, 2859.
369. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 1351; ф. 165, оп. 58, спр. 302.
370. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 396; ф. 143, оп. 2, спр. 1601; ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, № 54770 ФП / кор. 1235. Пакет; № 64476 ФП / кор. 1801.
371. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 7; Білокінь С. Новий храм на руїнах // Людина і світ.—1992.— № 3; Звідомлення Товариства „Провісита“ у Києві за 1907 рік.—К., 1908.
372. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 670; ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, № 54770 ФП / кор. 1235. Пакет; № 64476 ФП / кор. 1801.
373. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2063; Історія Академії наук Української РСР.—К., 1982; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на ... (1911—1913) год.—К., 1911—1912; Киевланін.—1912.— 12 февр.
374. ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, № 33153 ФП; Весь Киев в кармане: Адресная и справочная книга на 1909 год.—К., 1909; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.—К., 1912; Мистецтво України: Біогр. довідник.—К., 1997.
375. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917—1923.—Ужгород, 1930.—Т. 2; Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року.—К., 1919.
376. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 55; Киевланін.—1901.— № 95, 181, 308; Сольський Б. П. Видатний майстер архітектури // Архітектура Рад. України.—1940.— № 11.
377. ДАК, ф. 94, оп. 4, спр. 1, 7; оп. 2, спр. 363; оп. 3, спр. 7; оп. 5, спр. 31, 37, 66, 157; ЦДАМАМУ, ф. 11, оп. 1, спр. 96; Бойко Ю. У сяйві нашого Києва.—Мюнхен, 1955; Верига В. Втрати ОУН в часи Другої Світової війни.—Торонто, 1991; Ганчель В. Київський вищий кооперативний технікум // Нова громада.—1923.— № 7—8; До п'ятиліття Київського кооперативного технікуму // Там само.—1925.— Кн. 1; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1904 год.—К., 1904; —... на 1909 год.—К., 1909; —... на 1910 год.—К., 1910; —... на 1913 год.—К., 1912; —... на 1915 год.—К., 1914; Киевланін.—1898.— 16 июля.— № 184; Київ: Провідник.—К., 1930; На зов Києва.—Нью-Йорк, 1985; Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского 1-го коммерческого училища за 1911—1912 учебный год.—К., 1913; Справочная книга „Весь Киев“ на 1926 год.—К., 1926; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік.—К., 1928.
378. Постройка казарм для войсковых частей // Киевланін.—1912.— 14 февр.; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917—грудень 1918).—К.; Філадельфія, 1995; Слацов-Крымский Я. А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и до-

- кументы.— М., 1990; 100-летие 130 пехотного Херсонского полка // Киевлянин.— 1912.— 3, 5 мая; Тынченко Я. Белая гвардия Михаила Булгакова.— К.; Львов, 1997.
379. Київ: Провідник.— К., 1930; Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Михайлович Риков.— К., 1967; Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 року // Літопис революції.— 1931.— № 4.
380. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 985.
381. Там само, ф. 143, оп. 2, спр. 2038; Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі.— Лондон, 1997.— Жовтень.— Ч. 4; Енциклопедія українознавства.— Львів, 1996.— Т. 5; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980.
382. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1218; ф. Р-181, оп. 2, спр. 82; ЦДАУ, ф. 128, оп. 2 (заг.), спр. 418; Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год.— К., 1888; Вєсь Киев: Адресная и справочная книга на 1904 год.— К., 1904; Гейманович А. И., Абашев-Константиновский А. Л. Профессор В. М. Гаккебуш (К 25-летию со дня смерти) // Врачебное дело.— 1957.— № 3; Житков С. М. Биография инженеров путей сообщения.— СПб., 1902.— Вып. 3; Захарченко М. М. Киев теперь и прежде.— К., 1888; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991).— К., 1991; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; 50 лет Киевского научно-исследовательского института ортопедии, 1919—1969.— К., 1969.
383. ДАК, ф. 93, оп. 2, спр. 9; ф. 100, оп. 1, спр. 20, 80; ф. 143, оп. 2, спр. 192; ф. Р-332, оп. 1, спр. 2; Богданович Г. А. Федір Петрович Балавенський.— К., 1963; Вєсь Киев: Адресная и справочная книга на 1910 год.— К., 1910; Затецкий Я. П. Николай Корнилович Пимоненко: Жизнь и творчество.— К., 1955; Императорская Санкт-Петербургская академия художеств, 1764—1914: Юбилейный справочник: Часть историческая / Сост. С. Н. Кондаков.— СПб., 1914; Киевлянин.— 1900.— № 236; 1901.— 8 янв.— № 81; Петрицкий А. Спогади про художника.— К., 1981; Словник художників України.— К., 1973; Трохименко К.: Художник про себе. Спогади про художника. Статті.— К., 1986; Федір Кричевський: Спогади, статті, документи.— К., 1972.
384. ЦДАУ, ф. 127, оп. 830, спр. 317; оп. 856, спр. 237; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1; Кадомська М., Малакова І. Церква Воскресіння Христового на Печерську // Пам'ятки України.— 1997.— № 1; С. А. Киево-Печерская Воскресенская церковь // Киевские епархиальные ведомости.— 1883.— № 3; Троицкий П. И. Исторические сведения о Воскресенской и Феодосиевской Печерских церквях // Там само.— 1864.— № 6.
385. Асєєв Ю. С., Харламов В. А. Нова пам'ятка архітектури і мистецтва Києва часів «Слова о полку Ігоревім» // Образотворче мистецтво.— 1981.— № 3; Толочко П. П., Харламов В. А. Разведки на территории «Хутор Вольный» в Киеве // АО 1976 года.— М., 1977; Харламов В. А. Вивчено давньоруську пам'ятку // Пам'ятки України.— 1982.— № 3; Його ж. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.
386. Бобровский Т. А. Гнилецкий пещерный монастырь в Киеве // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень.— К., 1996; Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.
387. Пятдесят років Головної астрономічної обсерваторії.— К., 1994.
388. Боевые звезды киевлян.— К., 1983; Дубина К. В годы тяжелых испытаний.— К., 1962; Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967.— Т. 1; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.— К., 1963; Островська Р. П. Микола Островський.— К., 1985; Рабочее движение в России в XIX в.: Сб. докт. и материалов.— М., 1956.— Т. 2, ч. 2.
389. Архів Народного музею КЕВРЗ, ф. 1, оп. 1, спр. 1; Гумилевский Л. Железная дорога.— М., 1960; Житков С. М. Биография инженеров путей сообщения.— СПб., 1902.— Вып. 3; Романов В. М., Ткаченко Ф. Д. А. П. Бородин.— М., 1949; Чаленко Р., Федорович Г., Рахинский С. Поїзди ідуть вперед: Робітники Київського залізничного вузла в боротьбі за владу Рад.— К., 1962.
390. ЦДАУ, ф. 128, оп. 1 (заг.), спр. 487, 966, 1146, 1539, 1764—1767, 1794, 1950, 1991, 1993, 2050, 2072, 2084, 2097, 2144, 2189, 2223, 2224, 2550, 2614, 2646, 2995, 2996, 3115; оп. 2 (заг.), спр. 134, 257, 260, 280, 373; оп. 3 (заг.), спр. 781; оп. 1 (благочин.), спр. 3467; РДА (Санкт-Петербург), ф. 799, оп. 33, спр. 609; Болховитинов Е. Киево-Печерская лавра с присовокуплением разных грамот.— К., 1847; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1—2; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг.— К., 1904; Лебединцев П. Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии.— К., 1894; Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам русским.— СПб., 1846.
391. Иеромонах Алексей (Шепелев) старец-духовник Киево-Печерской лавры // Киевские подвижники благочестия.— К., 1994.— Т. 3.
392. Сказание о жизни и подвигах старца Киево-Печерской лавры иеромонаха Парфения.— К., 1856.
393. Вулиці Києва.— К., 1995; Київ: Історичний огляд.— К., 1982.
394. Бабулевич С. П. Видатний зодчий Києва // Архітектура Рад. України.— 1940.— № 6; Заремба С., Молостов В., Панибудацька В. Київський орден Трудового Красного Знамени інженерно-будівельного інституту: Іст. очерк.— К., 1991; Інститут електродинаміки. 1947—1997.— К., 1997; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Історія Києва.— К., 1984.— Т. 2; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1910 год.— К., 1910; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997; Моляк Г. И., Франчук И. Ф., Куличенко В. Г. Геологи. Географы.— К., 1985; Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. Т. 2. Строительная наука и техника в Украинской ССР в 1917—1941 гг.— К., 1990.
395. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 60; ф. 224, оп. 1, ч. 1, спр. 50, 68, 72, 87; ДАКО, ф. 1, оп. 323, спр. 119; ЦДАУ, ф. 707, оп. 83, спр. 10, 31; оп. 49, спр. 45; оп. 84, спр. 10; ЦДАВОВУ, ф. 3859, оп. 1, спр. 221; Бабулевич С. П. Видатний зодчий Києва // Архітектура Рад. України.— 1940.— № 6; Временное положение о Высших женских курсах в Киеве.— К., 1911; Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве.— Саратов, 1916; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).— К., 1957; Первая Турандот: Книга о жизни и творчестве народной артистки СССР Ц. Л. Мансуровой.— К., 1986; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік.— К., 1928.
396. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1191.
397. Там само, спр. 204; ф. 143, оп. 2, спр. 16-а; ЦДАМЛМУ, ф. 8, оп. 1, спр. 59; Ясєвіч В. С. Київський зодчий П. Ф. Альошин.— К., 1966.
398. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 632.
399. Інститут мовознавства імені О. О. Потебні.— К., 1975; Історія Академії наук України, 1918—1993.— К., 1994; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982.
400. Далавурак С. Дмитро Загул // Укр. рад. письменник.— К., 1968.— Вип. 6; Його ж. Талант згасили вітри Колими // Друг читача.— 1989.— 28 верес.; Малая советская энциклопедия.— М., 1931.— Т. 3; Томанчук Н. О., Чернець Л. М. Дмитро Загул // Рад. літературознавство.— 1961.— № 3; Якубський Б. Творчий шлях поета // Життя й революція.— 1928.— Ч. 7—8.
401. Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997.
402. Записки НТШ.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173; Зєрова С. Спогади про Миколу Зєрова // Слово і час.— 1996.— № 2.
403. ДАК, ф. 108, оп. 81, спр. 7; ф. 143, оп. 2, спр. 185; Історія Київського університету.— К., 1959; Памятная книжка Киевского общества друзей мира и отчет о деятельности за 1912 г.— К., 1913.
404. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 492, 631; Черторжская Т. К. Н. К. Грунський // Русский язык в школе.— 1973.— № 1.
405. Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997; Олексій Олійник.— К., 1984.
406. ДАК, ф. 163, оп. 2, спр. 1398; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Кальницький М. Київських лікарів обинили в убийстві колеги // Киевские ведомости.— 1995.— 11 нояб.; Образцов В. П. Случай тазового нагноения // Избр. тр.— К., 1950; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
407. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2499; ф. 163, оп. 41, спр. 1964; Вєсь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1899—1911) год.— К., 1899—1911; Розгін І. Валентина Радзимовська: Короткий нарис життя та наукової і громадської її діяльності.— Вінніпег, 1968; Сінько Г. Ю. Любов Яновська.— К., 1962; Яновська Л. Твори: У 2 т.— К., 1959.
408. Дроздов В., Евсєєв А. Два года над пропастью // Неделя.— 1963.— № 9, 12, 14; Дорошенко В. Іван Липа // Літ.-наук. вістник.— 1924.— Кн. 1; Канока М. С. Рассказ об отважном человеке — чекисте.— М., 1977; Липа-Гуменецька М. Про мою батька і діда // Березіль.— 1991.— № 1; Митці України.— К., 1992; Тронько П. Т., Овчаренко П. М. Солдати Київського подполья // Герои подполья.— М., 1966.
409. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 1267; ф. 163, оп. 41, спр. 1461; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991).— К., 1991.
410. Вулиці Києва.— К., 1995; Київ: Провідник.— К., 1930.
411. Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка: Описание.— К., 1898; Крушельницький М. Спогади. Статті.— К., 1969; Танюк Л. Мар'ян Крушельницький.— М., 1974; Українська загальна енциклопедія: У 3 т.— Львів; Станіслав; Коломия, 1956.— Т. 3; Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918—1923 рр.— Філадельфія, 1956.
412. Тиманович Є. В. Деякі риси еволюції художніх форм архітектури на Україні початку XX ст. // Укр. мистецтвознавство.— К., 1974.— Вип. 6.

413. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5929; Храмов Ю. А. Физики: Биограф. справочник.— К., 1977.
414. Києвланни.— 1900.— 23 июля.— № 202; Список правления комиссий и действительных членов с указанием их адресов: Киевское Литературно-артистическое общество.— К., 1902; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997.
415. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 820; Беркацкая Р. П. Наталья Михайловна Ужвий.— К., 1960; Кисельов Й. Поетеса української сцени.— К., 1987; Сидоренко З. Євген Пономаренко.— К., 1977.
416. ДАК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 978; Дейч А. День нынешний и день минувший.— М., 1985; Київська державна консерваторія імені П. І. Чайковського.— К., 1993; Мандельштам Н. Вторая книга.— М., 1990; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997; Хурсина Ж. И. Выдающиеся педагоги-пианисты Киевской консерватории (1917—38).— К., 1990.
417. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5640; ф. 330, оп. 4, спр. 18, 29, 41; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Календарь: Посредник для города Киева на 1894 год.— К., 1894; Kileso S. Wladislaw Horodecki: Przyczynek do twórczości w okresie Kijowskim // Kwartalnik architektury i urbanistyki.— Warszawa, 1994.— Т. XXXVI.
418. Беляшевский Н. Следы великокняжеской эпохи на горе Киселевке // Киевская старина.— 1898.— № 8; Богусевич В. А. Розкопки на горі Киселівці // Археологічні пам'ятки.— К., 1952.— Т. III; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913; Шовкопляс Г. М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки // Праці ДІМ УРСР.— К., 1958.— Вип. 1.
419. Богусевич В. А. Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними // Археологія.— К., 1952.— Т. VII; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ.— К., 1963; Івакин Г. Ю., Степаненко Л. Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985; Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1958.— Т. 1; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1972; Хойновский И. А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси.— К., 1896.
420. Динцес Л. А. Дохристіанские храмы Руси в свете памятников народного искусства // Сов. этнография.— 1947.— № 2; Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1958.— Т. 1; Килиевич С. Р. Детинец древнего Киева.— К., 1982; Рыбаков Б. А. «Город Кия» // Вопросы истории.— 1980.— № 5; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983; Його ж. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1970; Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.
421. Мовчан І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ.— К., 1975.
422. Кучера М. П. Памятники Правобережья и Левобережья Днепра // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.
423. Вулиці Києва.— К., 1995; Київ: Провідник.— К., 1930.
424. Глушков В. М. 100 лет со дня рождения Е. О. Патона // Вестник АН СССР.— 1970.— № 3; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Кальницький М. Училище Бродско-
- го // Возрождение-91.— 1992.— № 4 (апр.); Кельберин И. Киевское еврейское двухклассное казенное училище имени С. И. Бродского // Еврейская школа.— 1905.— № 8—9; Малишевский И. Рассказы о Патоне. 1870—1953.— К., 1984; Матійко М. М., Коренной О. І. Євген Оскарлович Патон.— К., 1961.
425. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 566; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Киевская Искра.— 1910.— № 26; Микола Прокопович Василенко / В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвеева, І. Б. Усенко.— К., 1991.
426. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Києвланни.— 1911.— 16 мая.— № 134; 26 июня.— № 174; Некрасов В. Записки зеваки.— М., 1991; Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини.— К., 1926.
427. Некрасов В. Записки зеваки.— М., 1991.
428. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.— К., 1963; Малаков Д. Кричевські у Києві // Родовід.— 1997.— № 15; Непокоренная земля Киевская.— К., 1985; Усов С. А. Архитектура модель Києва // Архитектура Рад. України.— 1941.— № 4.
429. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Кравцов Б. Олень // Энциклопедія українознавства.— Львів, 1996.— Т. 6; Макушенко П. І. Архітектор Ваєріан Микитович Риков.— К., 1967; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980.
430. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1399; ф. 163, оп. 41, спр. 5762; Белза И. Ф. Рейнгольд Моричевич Глиэр.— М., 1955; Гулинская З. К. Рейнгольд Моричевич Глиэр.— М., 1986; Рейнгольд Моричевич Глиэр: Статьи. Воспоминания... Материалы.— Л., 1965.— Т. 1; 1967.— Т. 2.
431. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5914; Депенчук Л. П. Б. О. Кістяківський: Життєвий шлях і філософія // Філософська і соціологічна думка.— 1992.— № 1; Дорошенко Д. І. Історія України. 1917—1923.— Ужгород, 1930.— Т. 2; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Києвланни.— 1900.— 10 сент.— № 251; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991).— К., 1991; Марьянич Л. П. Памяти профессора П. И. Морозова // Вестник хирургии и пограничных областей.— 1927.— Т. II, кн. 31; Ольшанецкий О. М. Основоположник російського акушерства / За ред. О. Ю. Лур'є.— К., 1950; Савельев А. О. Богдане Александровиче Кістяковском // Наше наследие.— 1990.— № 4.
432. ДАКО, ф. Р-1542, оп. 1, спр. 111; Історія Київського університету.— К., 1959; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Мошинский Н. На путях к первому съезду РСДРП.— М., 1928; Памятная книжка Киевской губернии.— К., 1915.
433. Вулиці Києва.— К., 1995; Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва.— Нью-Йорк; К., 1991; Захарченко М. М. Киев теперь и прежде.— К., 1888; Київ: Провідник.— К., 1930.
434. Грачова Л. М. Архітектор Володимир Гнатович Заболотний.— К., 1967; Ії ж. Будинок Верховної Ради УРСР.— К., 1968; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962.
435. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 293; Київ: Провідник.— К., 1930; Соціалістичний Київ.— 1936.— № 4; Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського.— Лондон, 1954.
436. Моисеенко В. П. Архитектурное наследие Киева первых лет строительства социализма // Стр-во и архитектура.— 1982.— № 1.
437. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— М., 1986; Командарм Якир.— М., 1966; Краснознаменный Киевский / Под ред. Г. И. Серебрякова.— К., 1979; Малаков Д. Колишній особняк командарму // Янус.— 1997.— № 16; Чарушев Н. С. Командарм Дубовой.— К., 1986.
438. Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962; Нельговський Ю. П. Будинок Ради Міністрів УРСР.— К., 1961.
439. Академія наук Української ССР.— К., 1986; Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Білодід І. К. Леонід Арсенійович Булаховський.— К., 1968; Владимир Михайлович Корецкий.— К., 1984.— (БУ УССР); Іван Олександрович Гуржій.— К., 1974.— (БВ УРСР); Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. 1926—1996.— К., 1997; Інститут економіки АН УССР.— К., 1985; Історія Академії наук України, 1918—1993.— К., 1994; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Не відюбив свою тривогу рано... Василь Стус — поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії.— К., 1993; Николай Калинин Гудзий (К 70-летию со дня рождения и 45-летию научно-педагогической деятельности).— М., 1957; Павел Васильевич Копнин.— К., 1988.— (БУ УССР); Санцевич А. В., Крамаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986 гг.— К., 1986; Українська Гельсінкська Група. До 20-ліття створення: Документи, історія, біографія // Самостійна Україна.— 1996.— Ч. 25—28.
440. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2851; Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год.— К., 1888.
441. Герои Советского Союза: Крат. биограф. словарь.— М., 1987.— Т. 1-2; Советская военная энциклопедия.— М., 1977.— Т. 4; 1978.— Т. 6.
442. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997.
443. Бойченко Н. Його життя — подвиг // Дніпро.— 1963.— № 11; Олександр Бойченко.— К., 1973.
444. РДІА (Санкт-Петербург), ф. 789, оп. 14, спр. 16-а; Листи Марка Вовчка: У 2 т.— К., 1984.— Т. 1-2; Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка.— К., 1983; Марзеев А. Н. Двадцать лет научно-исследовательской и научно-практической деятельности Украинского института коммунальной гигиены (1931—1951).— К., 1953; 50 лет Киевского научно-исследовательского института ортопедии.— К., 1969; Шахбазян Г. Х., Калужный А. Н. Семидесятилетие А. Н. Марзеева // Врачебное дело.— 1953.— № 7; Шумада И. В., Гайко Г. В. Очерк истории и развития Украинского научно-исследовательского института травматологии и ортопедии МОЗ Украины (1919—1994).— К., 1994.
445. ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 1, 3; НА НХМУ, оп. 1, спр. 39; ЦДАМЛМУ, ф. 648, оп. 1, спр. 4, 19; ЦДАУ, ф. 442, оп. 638, спр. 456; оп. 658, спр. 1; ф. 725, оп. 1, спр. 3, 10, 23, 25, 26, 43; ф. 1196, оп. 1, спр. 8, 52, 53, 55—58, 60, 61, 142, 189; А. Л. К истории будущего Киевского музея // Киевская старина.— 1893.— Т. LX.— № 1; Біляшівський Б. «Наш добрий і певний товариш» // Україна.— 1991.— № 21—23; Біляшівський М. Наші національні скарби.— К., 1918; Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка // Життя й революція.— Х., 1928.— Кн. III; Історія українського мистецтва.— К.,

- 1970.— Т. 4, кн. 2; Київ: Провідник.— К., 1930; Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1933—1934.— Ч. 2—3; Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея Императора Николая Александровича.— К., 1905; Отчеты Киевского художественно-промышленного музея за... (1909—1916) год.— К., 1909—1916; Устав Киевского общества древностей и искусств.— К., 1903; Щероцкий К. В. Киев: Путеводитель.— К., 1917.
446. Рамов А. Нове оформлення бібліотеки ім. ВКП(б) // Соц. Київ.— 1936.— № 2; Спутник по Києву.— К., 1913.
447. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 59; ДержНДІТІАМ, техархів, № 717; Там само. Шамраєва А. Н. Знання № 14 по ул. Кирова в г. Києве: Ист. записка. 1985; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1; Київ: Провідник.— К., 1930; Слюдинова Т. Б. Нові документи про місце проживання родини Давидових-Расвських у Києві // Архіви України.— 1989.— № 2; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980.
448. ДАК, ф. 163, оп. 1, спр. 732; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год.— К., 1914; Київ.— К., 1929; Київ: Статті-довідки.— К., 1948; Справочник для приезжающих в Киев.— К., 1937.
449. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5402; оп. 46, спр. 173; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1900 год.— К., 1900; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год.— К., 1914.
450. ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 173; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1900 год.— К., 1900; —...на 1906 год.— К., 1906; —...на 1909 год.— К., 1909; —...на 1911 год.— К., 1911; —...на 1913 год.— К., 1913; —...на 1915 год.— К., 1915; Кононко Г. Н., Чудновська І. М., Скуленко І. М. Історико-революційні пам'ятні місця та пам'ятники Києва: Корот. довідник.— К., 1959.
451. МФ ДержНДІТІАМ, фотоархів, № І—15064.
452. ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 1936; ф. 17, оп. 4, спр. 528; ф. 19, оп. 1, спр. 3029; ф. 163, оп. 35, спр. 37; оп. 41, спр. 70; ф. Р-318, оп. 1, спр. 17, 147, 148, 174; Ковалінський В. Меценатів Києва.— К., 1995.
453. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— К., 1982; Київ: Історичний огляд.— К., 1982; Київ: Провідник.— К., 1930; Килевич С. Р. Дітичєв Києва ІХ—первой половины ХІІІ веков.— К., 1982.
454. ДАК, ф. 163, оп. 1, спр. 2617; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; —...за 1914 год.— К., 1913.
455. Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия.— М., 1985.
456. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997.
457. Архів Президії НАНУ. Особова справа академіка Супруненка П. М. Юридична група, оп. 31; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Панькова С. М. Інститут транспортної механіки АН УССР: історія і судьба // Очерки истории естествознания и техники.— К., 1991.— Вып. 40.
458. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 475-а; ф. 163, оп. 41, спр. 4501, 6113; Баранова-Шестова Н. Жизнь Льва Шестова.— Париж, 1983.— Т. 2.
459. ДАК, ф. 17, оп. 2, спр. 1575; ф. 100, оп. 1, спр. 881; ф. 163, оп. 41, спр. 3181, 3710, 5252; ЦДАУ, ф. 486, оп. 3, спр. 521; Врубель: Переписка. Воспоминания о художнике.— Л., 1976; Заварова Г. Київський період творчості Михайла Врубеля // Образотворче мистецтво.— 1977.— № 1; Історія русского искусства.— М., 1968.— Т. X, кн. I.
460. ІР НБУ, ф. 10, № 18694, 31638—31648, 33262; ф. 49, № 4, 1101—1116; ф. 279, № 9, 14, 21—23, 810; Ковалів Ю. Олена Теліга // Розбудова держави.— 1993.— № 3; Мовчан Р. Душа в червоній амазонці // Голос України.— 1992.— 21 лют.; Препсоване краєзнавство: 20—30-і роки.— К., 1991.
461. Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1—2; Логвин Г. Н. Киев.— М., 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Семеновский Н. Киев, его святини, древности, достопамятности.— К.; СПб., 1900; Холостенко Н. Іван Григорович-Барський—зодчий Києва ХVІІІ ст. // Архітектура Рад. України.— 1940.— № 11; Щероцкий К. В. Киев.— К., 1917.
462. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982; Вірність традиціям: Альбом / Авт. вступ. ст. і упоряд. П. І. Говдя.— К., 1982; Врона І. І. Київський художній інститут (до 10-річчя заснування).— К., 1927; Киевлянин.— 1898.— 5 дек.— № 306; 1900.— 17 июня.— № 166; 1901.— 11 окт.— № 281; Киевские епархиальные ведомости.— 1899.— № 15; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997; Павловський В. Українська державна академія мистецтв (до 50-річчя її створення).— Нью-Йорк, 1968; Словник художників України.— К., 1973.
463. Петренко В. Ф. Промышленные здания и сооружения // История архитектуры Украинской ССР.— К., 1986.— Т. II.
464. Брунь П. Элеваторы в новой пятилетке // Мукомолье и элеваторное хозяйство.— 1953.— № 1; Платонов П. Н., Лятовский Б. Г., Рекайкин П. Н. Элеваторы и склады.— М., 1954.
465. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1162; ДАКО, ф. Р-432, оп. 1, спр. 130, 215.
466. Николаев И. Сборник строительных постановлений для города Киева на основании Строительного устава, обязательных постановлений Городской Думы, циркуляров и решений Правительствующего сената.— К., 1913.
467. Альошин П. Ф. Виставка творчих праць: Каталог.— К., 1956; Ясієвич В. Е. Київський зодчий П. Ф. Альошин.— К., 1966.
468. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 183; ф. 143, оп. 1, спр. 12-а.
469. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 341, 403.
470. Там само, ф. 289, оп. 1, спр. 2652.
471. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2886.
472. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 5903.
473. Календарь и справочная книга г. Киева на 1908 год.— К., 1908; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1910 год.— К., 1910.
474. ДАК, ф. 19, оп. 1, спр. 2777; ДАКО, ф. 1, оп. 54104, спр. 295.
475. Вісник Академії архітектури УРСР.— 1951.— № 2.
476. Будова соціалістичного Києва.— К., 1932.
477. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2766, 2767.
478. ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 20; ф. 42, оп. 3, спр. 4709; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
479. Гречина М. Реконструкція центрального району столиці // Соц. Київ.— 1936.— № 1.
480. Богданович Г. А. Федір Петрович Балавенський.— К., 1963; Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Риков.— К., 1967.
481. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 820.
482. Грабовская Т. В. История основания Киевской станции скорой медицинской помощи // Врачебное дело.— 1964.— № 5.
483. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2653.
484. Там само, спр. 1508; ф. 163, оп. 41, спр. 3202; ЦДАУ, ф. 486, оп. 3, спр. 212, 213.
485. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Рибинський В. До історії Київської духовної академії // Хроніка-2000.— 1997.— № 17—18.
486. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Малаков Д. Київські адреси Сергія Лифаря // Київ.— 1995.— № 2—3.
487. Асеев Ю. Ипполит Владиславович Моргилевский // Стр-во и архитектура.— 1980.— № 8.
488. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1902 год.— К., 1902; Проценко А.: Життєпис. Спогади.— К., 1990.
489. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 5731; Андиферов Н. П. Из дум о былом: Воспоминания.— М., 1992; Соломон Исаакович Пекар.— К., 1988.— (БУ УССР); Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980; Храмов Ю. А. Физики.— К., 1977.
490. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2678; Записки НТШ.— Париж; Чикаго, 1962.— Т. 173; Історія Академії наук України, 1918—1923.— К., 1993; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982.
491. Бобощо Ю. Гнат Петрович Юра.— К., 1960; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997; Терещенко Р. Дмитро Омелянович Мідютенко.— К., 1961; ХХ років театру ім. І. Франка.— К., 1940.
492. Машков І. І. Проект жилого будинку заводу «Більшовик» // Архітектура Рад. України.— 1940.— № 6; Юрченко П. Г. На новобудовах Києва // Вісник Академії архітектури УРСР.— 1950.— № 2.
493. Будинок по Брест-Литовському проспекту № 37 // Архітектура Рад. України.— 1941.— № 1; Герой подполья.— К., 1966.— Вып. 1; Історія Києва.— К., 1985.— Т. 3, кн. 1.
494. Будова соціалістичного Києва.— К., 1932; Історія Києва.— К., 1985.— Т. 3, кн. 1; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.— К., 1963.
495. Хаустов П. Контури генерального плану Києва // Соц. Київ.— 1934.— № 7—8.
496. ЦДАКФДУ, № 2—48812.
497. Барельєфи на будинку // Пролетарська правда.— 1935.— № 83; Більшовик.— 1933.— № 144, 149; Скульптори столиці у боротьбі за красу столиці // Соц. Київ.— 1934.— № 9—10.
498. Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962.
499. Соціалістичний Київ.— 1934.— № 7—8.
500. Будова соціалістичного Києва.— К., 1932.
501. Історія заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна.— К., 1986.
502. Історія городів і сел Української ССР: Київ.— К., 1982; Лебедь Г. Н., Скляренко Е. М., Соловьев Д. Г. Люди і годы заводу «Большевик».— К., 1982.
503. Київський Краснознаменний: Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919—1969.— К., 1969.
504. ЦДАУ, ф. 693, оп. 2, спр. 337; Бабулевич С. П. Видатний зодчий Києва // Архітектура Рад. України.— 1940.— № 6; Київ: Провідник.— К., 1930.
505. Березин А. «Царю — миротворцю» — от сиротского приюта // Киевские ведомости.— 1994.— 5 нояб.; Боевые звезды киевлян.— К., 1983; Вертинский А. Н. Дорогой длинною...— М., 1990; Історія міст і сіл Української РСР: Київська область.— К., 1971; Киевлянин.— 1899.— 11 июля; Подвигом уславлені.— К., 1978.
506. Гумилевский Л. Железная дорога.— М., 1950; Зендинов Н. А., Рыжак С. А. Выдающиеся инженеры и ученые железнодорожного транспорта // Железнодорожный транспорт.— 1950.— № 1; Инженер.— 1898.— № 4—5; Ро-

- манов В. М. Бородин Александр Парфенович.— М., 1949.
507. В проектних організаціях Кисва // Архитектура і буд-во.— 1955.— № 1.
508. Архітектура Радянської України за 40 років.— К., 1954; Будова соціалістичного Києва.— К., 1932; Гриценко А., Омельчук І. Подум'яне серце комісара // Веч. Київ.— 20 жовт.; Кієвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.— К., 1963; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962.
509. Вулиці Києва.— К., 1995.
510. Мистецтво України: Енциклопедія.— К., 1995.— Т. 1; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962; Пискунов В. Творчість Ю. Смолича.— К., 1962; Шаховський С. Ю. Смолич: Повість про романіста.— К., 1970.
511. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1609; ф. 143, оп. 1, спр. 241.
512. МФ ДержНДІТІАМ. Леонтович В. Г. Архитекторы, инженеры-строители и скульпторы, работавшие в Кієве в период 1850—1925 гг.— К., 1980.
513. Майстри української радянської сцени: Довідник.— К., 1962; Музыкальная энциклопедия.— М., 1978.— Т. 4; Советская музыка: Корифеи украинской сцены.— М., 1976; Театральная энциклопедия.— М., 1965.— Т. 4.
514. ЦДАМЛМУ, ф. 11, оп. 1, спр. 24, 134; Іваненко В. Г. Вагомих внесок у розвиток журналістикознавства // Журналістика, преса, телебачення, радіо.— 1988.— Вип. 20; І пам'ять в серці одоветься // Прапор комунізму.— 1988.— 3 листоп.; Ольшанская Е. М. «И вовсе не знала, что это счастье» // Комсомольское знамя.— 1988.— 24 июня; Ї ж. Утренний час // Веч. Київ.— 1986.— 15 февр.; Письменники Радянської України. 1917—1987: Біобібліогр. довідник.— К., 1988; Ранние письма Анны Ахматовой // Новый мир.— 1986.— № 9.
515. Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології РАН, ф. 1, № 72; ЦДАУ, ф. 260, оп. 1, спр. 27; Архангельский Н. В. Новоткрытые Зверинецкие пещеры в Кієве.— К., 1915; Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVIII вв.— К., 1985; Історія Академії наук України. 1918—1923.— К., 1993; Каманин И. М. Зверинецкие пещеры в Кієве.— К., 1914; Кієвлянин.— 1917.— № 75; Петров Н. И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— К., 1897.
516. Великая Отечественная война 1941—1945: Словарь-справочник.— М., 1985.
517. Высоцкий С. А. Золотые ворота в Кієве.— К., 1982; Лопушинская Е. Новый облик древнего памятника // Стр-во и архитектура.— 1983.— № 3.
518. Вулиці Києва.— К., 1995; Захарченко М. М. Кієв тепер і прежде.— К., 1888; Кієв: Провідник.— К., 1930; Щероцкий К. В. Кієв.— К., 1917.
519. Дейч А. И. По ступеням времени.— К., 1988; Крыжицкий Г. К. Дороги театральные.— М., 1976; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997.
520. ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, № 49866 ФП / кор. 972; Білокінь С. Краєзнавча діяльність Василя Різниченка // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): Тези доповідей.— Чернігів; Ніжин, 1988.— Вип. II.
521. ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 93; Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине: По мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев; Под ред. Н. Н. Попова.— М.; Л., 1930; Грушевський М. Спомини // Кієв.— 1989.— № 10; Список членів правління, почетних членів, дійсних членів сореволюцій і членів-посетителів Київського Літературно-артистического общества. Сост. 1-го июля 1904 г.— К., 1904.
522. Барановський Є. Сади і парки Києва // Архитектура Рад. України.— 1940.— № 6; Будова соціалістичного Києва.— К., 1932; Галайба В. Київський зоопарк планувався як найкращий в Європі // Веч. Київ.— 1994.— 9 черв.; Зоологический сад // Киевская мысль.— 1913.— 10 нояб.— № 311; Зоологический сад в Кієве // Киевская мысль.— 1909.— 14 июля.— № 192; Кієвський зоологічний парк: Путівник.— К., 1966; Кієвський зоопарк: Фотоальбом.— К., 1978; Пивоваров Г. Як живеться в місті тигру? // Кієвська правда.— 1987.— 2 серп.; Словник художників України.— К., 1973; Фрумін Г. Реконструкцію зоопарку — на порядок денний // Соц. Київ.— 1934.— № 9—10; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Кієв.— К., 1978.
523. Кієв: Історичний огляд.— К., 1982.
524. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1449, 2720; ф. 143, оп. 1, спр. 435; ф. 163, оп. 41, спр. 424; ДАКО, ф. 42, оп. 3, спр. 2139; ЦДАУ, ф. 486, оп. 1, спр. 9165, 10986.
525. Архів ДІАЗ «Стародавній Київ», № 217; ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4581.
526. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2317; Шовкопляс Г. М. В. В. Хвойка // Укр. іст. журнал.— 1970.— № 5.
527. Алферова Г. В., Харламов В. А. Кієв во второй половине XVII века.— К., 1982; Кієв: Історичний огляд.— К., 1982; Кієв: Провідник.— К., 1930.
528. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2076.
529. Закревський Н. В. Описание Кієва.— М., 1868.— Т. 1; Кієв: Провідник.— К., 1930; Логвин Г. Н. Кієв.— М., 1982; Сементовський Н. Кієв, его святині, древности, достопамятности...— К.; СПб., 1900.
530. ЦДАУ, ф. 127, оп. 765, спр. 658; оп. 834, спр. 39; оп. 858, спр. 424.
531. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
532. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Виктор Степанович Гутыря.— К., 1985.— (БУ УССР); Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Скляренко Г. Я. Художник и город.— К., 1990.
533. Академія наук Української ССР.— К., 1986; Виктор Филимонович Копытов.— К., 1986.— (БУ УССР); Николай Николаевич Доброхотов.— К., 1989.— (БУ УССР).
534. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Київський науково-дослідний інститут гематології та переливання крові МОЗ УРСР.— К., 1969.
535. Всеволод Борисович Соллогуб.— К., 1982.— (БУ УССР); Інститут геофізики ім. С. И. Субботина АН УССР.— К., 1985; Моляко Г. И., Франчук В. П., Куличенко В. Г. Геологи. Географы.— К., 1985; Серафим Іванович Субботин.— К., 1980.— (БВ УРСР).
536. Александр Сергеевич Поваренных.— К., 1977.— (БУ УССР); Иван Степанович Усенко.— К., 1976.— (БВ УРСР); Інститут геохімії, мінералогії та рудотворення АН України.— К., 1994; Лук'ян Григорович Ткачук.— К., 1977.— (БВ УРСР); Николай Пантелеймонович Семенов.— К., 1988.— (БУ УССР); Яків Миколайович Беллещев.— К., 1977.— (БВ УРСР).
537. Гуревич М. И. Николай Николаевич Горев (к 60-летию со дня рождения) // Патологическая физиология и экспериментальная терапия.— 1960.— Т. 4.— № 3; Николай Николаевич Горев // Там само.— 1970.— Т. 14.— № 3; Інститут геронтології АМН ССР.— К., 1979.
538. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Інститут гідромеханіки АН УССР.— К., 1990; Небеснов В. И. Юбилей ученого (к 70-летию со дня рождения ученого-кораблестроителя Г. Е. Павленко) // Морской флот.— 1968.— № 3; Шайбо Н. В. Памяти ученого-кораблестроителя // Судостроение.— 1973.— № 8.
539. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Бурый В. С., Спину Е. М. Лев Іванович Медведь // Гигиена и санитария.— 1985.— № 10; Всесоюзный научно-исследовательский институт гигиены и токсикологии пестицидов, полимеров и пластических масс Минздрава СССР.— К., 1985; Павлов А. В., Качан Ю. С. Роль академичка Л. И. Медведя в развитии сельскохозяйственной токсикологии // Гигиена применения, токсикология пестицидов и полимерных материалов: Сб. науч. трудов.— К., 1963.— Вып. 13.
540. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Інститут проблем онкології ім. Р. Е. Кавецкого АН УССР.— К., 1985; Шубин Б. М., Грицман Ю. А. Люди против рака.— М., 1984.
541. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Інститут електродинаміки НАН України.— К., 1997; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982.
542. Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Тронько М. Д. Наукова спадщина і громадська діяльність академіка В. П. Комісаренка // Ендокринологія.— 1997.— Т. 2.— № 1.
543. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И., Химики: Біогр. справочник.— К., 1984; Інститут загальної та неорганічної хімії ім. В. І. Вернадського АН України.— К., 1993; Харин С. Е. Антон Владимирович Думанский (к 80-летию со дня рождения).— Воронеж, 1960; Юрий Константинович Делимарский.— К., 1991.— (БУ УССР).
544. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Григорій Прищедько (1927—1978), Гаїна Зубченко: Каталог виставки творів / Авт. вступ. ст. Н. Саєнко.— К., 1987; Інститут кібернетики ім. В. М. Глушкова.— К., 1985; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Малиновский Б. Н. История вычислительной техники в лицах.— К., 1995.
545. Анатолий Терентьевич Пилепенко.— К., 1984.— (БУ УССР); Інститут колоїдної хімії і хімії води ім. А. В. Думанського.— К., 1981; Леонид Адольфович Кульский.— К., 1985.— (БУ УССР); Федор Данилович Овчаренко.— К., 1985.— (БУ УССР).
546. Андриан Анатолиевич Смирнов.— К., 1988.— (БУ УССР); Василий Николаевич Свечников.— К., 1981.— (БУ УССР); Віталій Никифорович Гриднєв.— К., 1988.— (БУ УССР); Інститут металознавства АН УССР.— К., 1985.
547. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Гузь А. Н. Гурий Николаевич Савин // Савин Г. Н. Механика деформируемых тел.— К., 1979; Інститут механіки АН УССР.— К., 1978; Писаренко П. С. Анатолий Дмитриевич Коваленко // Коваленко А. Д. Избр. труды.— К., 1976; Федор Павлович Белякин.— К., 1977.— (БУ УССР).
548. Біологі: Біогр. справочник.— К., 1984; Вера Іосифовна Білай.— К., 1990.— (БУ УССР); Матвієнко С. Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України.— К., 1994; Развитие биологии на Украине.— К., 1985.
549. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Біологі: Біогр. справочник.— К., 1984; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982.
550. Валентин Миколайович Бакуль // Вісник АН УССР.— 1978.— № 8; Інститут сверхтвердых материалов АН УССР.— К., 1987; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982.

551. ДАКО, ф. 1, оп. 250, спр. 31; Галайба В. Римсько-католицька лікарня імені Станіслава Сирочинського // Веч. Київ.— 1994.— 18 серп.; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Устав Общества римско-католической больницы в Киеве.— К., 1912; Цимбалюк В. І. Нейрохірурги України: Біобібліогр. довідник.— К., 1993; Цимбалюк В. І., Виленский Ю. Г. Академик А. П. Ромоданов: Жизнь и деятельность.— К., 1996.
552. Значковский Н. Г. Краткий очерк истории основания и развития Киевского рентгенодиалогического и онкологического института.— К., 1959; Вопросы онкологии.— 1967.— Т. 13.— № 9; 1970.— Т. 16.— № 4; Кириленко Е. Повірити в себе (портрет сучасника) // Україна.— 1976.— № 10.
553. Андрей Иванович Киприанов (некролог) // Укр. хим. журнал.— 1972.— Т. 38.— № 10; Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Химики.— К., 1984; Институт органической химии УССР.— К., 1985; Памяти Андрия Ивановича Киприанова // Укр. хим. журнал.— 1976.— Т. 42.— № 12.
554. Киевский научно-исследовательский институт отоларингологии имени А. И. Коломийченко Минздрава УССР.— К., 1983; Памяти профессора Алексея Исидоровича Коломийченко // Вестник отоларингологии.— К., 1974.— № 6; Шидловська Т. В., Розенфельд Л. Г., Переватова М. О. Олексій Сидорович Коломійченко.— К., 1990.
555. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Валентин Никифорович Єременко.— К., 1981.— (БВ УРСР); Іван Микитович Францевич.— К., 1985.— (БВ УРСР); Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР.— К., 1969.
556. Александр Сергеевич Давыдов.— К., 1982.— (БУ УССР); Інститут теоретическої фізики АН УССР.— К., 1986; Складренко Г. Я. Художник и город.— К., 1990; Стороженко М. Життя кліном у тіло творчості // Хроніка-2000.— 1995.— № 1; Філіпчук С. Мистецьке оздоблення новобудов Інституту теоретичної фізики у Києві // Нар. творчість та етнографія.— 1971.— № 3; Храмов Ю. А. Фізика.— К., 1983.
557. Всеволод Иванович Толубинский.— К., 1985.— (БУ УССР); Евгений Павлович Дибан.— К., 1995.— (БУ УССР); Іван Трохимович Швець.— К., 1968.— (БВ УРСР); Інститут технической теплофизики АН УССР.— К., 1990; Олег Александрович Кремньов.— К., 1993.— (БВ УРСР); Олександр Назарович Щербань.— К., 1978.— (БВ УРСР).
558. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Александр Ильич Черкес (к 80-летию со дня рождения) // Фармакология и токсикология.— К., 1974.— Вып. 9; Материалы к 60-летию Института фармакологии и токсикологии АМН Украины: История, итоги и перспективы научных исследований.— К., 1994.
559. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Велигодцкая Н., Жиздринская А., Коломиец Н. Мону-ментально-декоративное искусство в архитектуре Украины.— К., 1989; Злобина І. Освяні світлом // Україна.— 1982.— № 25; Інститут фізики АН УССР.— К., 1989; Храмов Ю. А. Фізика.— К., 1983.
560. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Вадим Евгеньевич Лашкарев // Укр. физич. журнал.— 1974.— Т. XIX.— № 2; Інститут полупроводников АН УССР.— К., 1985; Соломон Исаакович Пекар.— К., 1988.— (БУ УССР).
561. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; К 60-летию члена-корреспондента АН УССР А. А. Горшкова // Литейное пр-во.— 1958.— № 11.
562. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Химики.— К., 1984; Інститут фізической химии им. Л. В. Писаржевского АН УССР.— К., 1986; Походенко В. Д. Олександр Ілліч Бродський.— К., 1995.
563. А. Ф. Макаренко (к 60-летию со дня рождения) // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова.— М., 1964.— Т. 64.— № 2; Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Александр Александрович Богомолец.— К., 1981.— (БУ УССР); Інститут физиологии им. А. А. Богомольца АН УССР.— К., 1984; Кавецкий Р. Е. Олександр Олександрович Богомолец.— К., 1979; Микола Михайлович Сиротинин.— К., 1976.— (БВ УРСР); Путилин М. И. Георгий Владимирович Фольбог.— К., 1975; Серков Ф. Н. Даниил Семенович Воронцов.— К., 1986.
564. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Андрей Васильевич Манорик.— К., 1984.— (БУ УССР); Власюк П. А. Академік О. І. Душечкін.— К., 1968; Інститут физиологии растений АН УССР.— К., 1984; Развитие биологии на Украине.— К., 1985.— Т. 2.
565. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Інститут ядерних дослідвань АН УССР.— К., 1981; Храмов Ю. А. Фізика.— К., 1983.
566. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде.— К., 1888; Київ: Провідник.— К., 1930; Памятки Києва, знищені у ХХ столітті / Авт. спец. змiсту Л. А. Проценко.— К., 1991; Словник художників України.— К., 1973.
567. Банковая энциклопедия.— К., 1895; Двадцатилетие Киевской биржи (1869—1894).— К., 1895; Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского.— СПб., 1891.— Т. 6.
568. Гордійчук М. П. О. Козичький.— К., 1959; Зав'ялов Б. М. Дмитро Захарович Мануїльський.— К., 1967; Палажченко А. Е. «Товарищ Демьян».— М., 1977; Суярко Л. А. Д. З. Мануїльський: Революціонер, дипломат, учений.— М., 1983.
569. Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962.
570. ДАК, ф. 108, оп. 93, спр. 804; ф. 176, оп. 1, спр. 152; РДАІА, ф. 789, оп. 11, спр. 98; ЦДАУ, ф. 274, оп. 1, спр. 631, 653, 713; ф. 275, оп. 1, спр. 91; Климчук О. Крутив Крутень веремія // Україна.— 1982.— № 17; Коліштер Т. М., Слюдинова Т. Б. Адреси іскривців у Києві // Укр. іст. журнал.— 1983.— № 6; Савшинский С. И. Леонид Николаев: Пианист. Композитор. Педагог.— Л.; М., 1960.
571. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 192; Енциклопедія українознавства.— Львів, 1994.— Т. 4; Зі спогадів М. Лучицької / Публ. та комент. О. Новикової // Хроніка-2000.— 1995.— № 2—3; Історія Академії наук України, 1918—1923.— К., 1993; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Риков.— К., 1967; Микола Прокопович Василенко / В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва, І. Б. Усенко.— К., 1991; Новикова О. О. В. К. Піскорський: Біографічний нарис // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина.— К., 1997.
572. Дубина К. В. Годы тяжелых испытаний.— К., 1962; Історія міст і сіл Української РСР: Київ.— К., 1979; Непокоренная земля Киевская.— К., 1985.
573. Головкин Г. Підсумки республіканського конкурсу на кращу будівлю // Архітектура і буд-во.— 1953.— № 1; Шлаканов Г. В. Новий житловий будинок у Липках // Архітектура Рад. України.— 1941.— № 2.
574. Каракіс Й. Проект жилого будинку // Соц. Київ.— 1934.— № 5—6; Родіонов В. Д. Кризь скляну стіну // Більшовик.— 1937.— № 129.
575. ДАК, ф. 144, оп. 1, спр. 450; Альошин П. Ф. Батько і син Беретті // Архітектура Рад. України.— 1938.— № 3; Архімович Л., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко.— К., 1963; Григорий Косынка-Стрелец // Правда.— 1934.— 18 дек.; Грицай М. О. Жовтневий палац у Києві.— К., 1960; Дяченко В. Микола Віталійович Лисенко.— К., 1968; ... 3 порога смерті ...: Письменники України — жертви сталінських репресій.— К., 1991; Історія Київського інститута благородних девиц, 1838—1888 гг. / Сост. М. Захарченко.— К., 1889; М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— К., 1968; Мельгунов С. Кровавый террор в России.— М., 1990.
576. Здание Государственного банка в Киеве (1902—1905).— К., 1906; Ковалінський В. Інститутська — вулиця банкова // Янус.— 1997.— № 8; Памятники градостроительства и архитектуры Украины — жертвы сталинских репрессий.— К., 1991; Історія Київського інститута благородних девиц, 1838—1888 гг. / Сост. М. Захарченко.— К., 1889; М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— К., 1968; Мельгунов С. Кровавый террор в России.— М., 1990.
577. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 192; оп. 46, спр. 173; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Список абонентов Киевской телефонной сети.— К., 1914.
578. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 192; оп. 41, спр. 1414, 1620; Список абонентов Киевской телефонной сети.— К., 1914; Ярон С. Ф. Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила.— К., 1910.
579. ДАК, ф. Р-308, оп. 2, спр. 192; оп. 46, спр. 173; Список абонентов Киевской телефонной сети.— К., 1914.
580. Історія українського мистецтва.— К., 1970.— Т. 4, кн. 2; Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Риков.— К., 1967.
581. Київ: Енцикл. справочник.— К., 1985.
582. ДАК, ф. Р-308, оп. 2, спр. 7; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Киевлянин.— 1896.— 2 июня.
583. Архів ТЕЦ-3, № 1883; Київ: Провідник.— К., 1930.
584. РДВІА, ф. 349, оп. 2, спр. 279; ф. 802, оп. 2, спр. 16239; ф. 13135, оп. 3, спр. 984; Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости.— К., 1913; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Ситкарева О. В. Арсенал и каменные погребя Киево-Печерской цитадели // Архитектурно-археологические исследования в Киево-Печерской лавре.— К., 1995; Ії же. Киевская крепость XVII—XIX вв.— К., 1997; Трегубова Т. А. К истории развития Печерска в Киеве // Стр-во и архитектура.— 1979.— № 6.
585. Архів ВІМАІВ і ВЗ (Санкт-Петербург), ф. 2, оп. 1, спр. 10; РДАВМФ, ф. 3/А, оп. 24, спр. 267, 280—283, 286—290, 302—306, 308, 309, 311—313; РДВІА, ф. 394, оп. 9, спр. 103; ф. 802, оп. 2, спр. 7407, 16939; ф. 826, оп. 2, спр. 643; ЦДАДА, МДАМЗС. Київська губернія, ф. 192, оп. 1, спр. 12; Васи́льєв М. Г. З історії будівництва Печерської фортеці // Укр. іст. журнал.— 1995.— № 1; Гизель И. Синопсис.— К., 1823; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К., 1897; Письма и бумаги императора Петра Великого.— СПб., 1900.— Т. 4; 1905.— Т. 5; Рубан В. Г. Краткая летопись Малой России.— СПб., 1877.
586. ВІМАІВ і ВЗ (Санкт-Петербург), ф. збірн., оп. 13, спр. 3931; РДВІА, ф. 5, оп. 4, спр. 2, 20; оп. 5, спр. 1785; ф. 349, оп. 18, спр. 2433—2435; ф. 13135, оп. 3, спр. 984; Восстание декабристов: Материалы.— М.; Л., 1926.— Т. 5; 1929.— Т. 6; Горбачевский И. И.: Записки. Письма.— М., 1963; Історія заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна.— К., 1986; Силин О. П. Стародавні укріп-

- лення і фортеці Києва // Укр. іст. журнал.— 1975.— № 9.
587. РДВІА, ф. 349, оп. 18, спр. 2328, 2521; ЦДАУ, ф. 128, оп. 1, спр. 30; Ернст Ф. До історії Києво-Печерської фортеці // Київ та його околиця в історії і пам'ятках.— К., 1926; Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости.— К., 1913; Савельев А. И. Исторический очерк инженерного искусства в России.— СПб., 1879.— Ч. 1; Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям.— К., 1847.
588. РДВІА, ф. 349, оп. 18, спр. 6692; Ставка.— 1918.— 17 груд.— № 2.
589. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984; ЦДАУ, ф. 1434, оп. 1, спр. 72; Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918).— К.; Львів, 1996.
590. РДВІА, ф. 1819, оп. 1, спр. 50; Берлинский М. Ф. История города Киева.— К., 1991; Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости.— К., 1913; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К., 1897; Сборник документов для исторической топографии Киева.— К., 1874.
591. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984.
592. РДАВМФ, ф. 3/л, оп. 24, № 267; Київ: Провідник.— К., 1930; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
593. ЦДАУ, ф. 1434, оп. 1, спр. 11; Военная энциклопедия.— СПб., 1913; Записки А. П. Ермолова. 1798—1826.— М., 1991; Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости.— К., 1913.
594. Трегубова Т. А. К истории развития Печерска в Киеве // Стр-во и архитектура.— 1979.— № 6.
595. РДВІА, ф. 802, оп. 5, спр. 6898; ф. 1819, оп. 1, спр. 152; ф. 13135, оп. 3, спр. 984; ЦДАУ, ф. 442, оп. 800, спр. 322; ф. 533, оп. 5, спр. 557; ф. 1434, оп. 1, спр. 13; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Трегубова Т. А. К истории развития Печерска в Киеве // Стр-во и архитектура.— 1979.— № 6; Шперк В. Ф. Краткие биографические справки о выдающихся деятелях военно-инженерного дела русской армии.— М., 1956.
596. РДВІА, ф. 349, оп. 18, спр. 2328; ф. 13136, оп. 3, спр. 889; ЦДАУ, ф. 1434, оп. 1, спр. 15; Военное обозрение Киевского военного округа.— К., 1869; Ернст Ф. До історії Києво-Печерської фортеці // Київ та його околиця в історії і пам'ятках.— К., 1926; Звєгінцов В. В. Русская армия. 1914.— Париж, 1957—1959.— Ч. 1—3; Керсновский М. А. История русской армии.— М., 1994.— Т. 4; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917—1921 роки.— К., 1995.— Ч. 1.
597. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984; ЦДАУ, ф. 1434, оп. 1, спр. 22; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
598. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984; Военное обозрение Киевского военного округа.— К., 1869; Киевские губернские ведомости.— 1865.— № 41; Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX вв.— К., 1997; Советская историческая энциклопедия.— М., 1968.— Т. 11; Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии.— СПб., 1852.
599. ДАК, ф. 2, оп. 1, спр. 7; ф. 163, оп. 38, спр. 142; ф. 165, оп. 13, спр. 24; оп. 17, спр. 15; ф. 349, оп. 18, спр. 3066; РДВІА, ф. 827, оп. 2, спр. 196; РДІА, ф. 1285, оп. 8, спр. 2345; Военное обозрение Киевского военного округа.— К., 1869; Онищенко М. Ю. Будівництво казенних будівель у Росії і на Україні на поч. XIX ст. за типовими проектами // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.— К., 1959.
600. РДВІА, ф. 1819, оп. 1, спр. 97; ЦДАУ, ф. 442, оп. 800, спр. 322; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг.— К., 1904; Савельев А. И. Исторический очерк инженерного искусства в России.— СПб., 1879.— Ч. 1—2; Трегубова Т. А. К истории развития Печерска в Киеве // Стр-во и архитектура.— 1979.— № 6.
601. РДВІА, ф. 802, оп. 5, спр. 6910.
602. Там само, ф. 1819, оп. 1, спр. 4158; Савельев А. И. Исторический очерк инженерного искусства в России.— СПб., 1879.— Ч. 1—2.
603. РДВІА, ф. 349, оп. 8, спр. 5610; ф. 802, оп. 5, спр. 7265; ф. 1819, оп. 1, спр. 374; ф. 9636, оп. 1, спр. 3; ЦДАУ, ф. 442, оп. 639, спр. 437; Чудновська І. М. Косий капонір // Укр. іст. журнал.— 1970.— № 2.
604. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 319, 432.
605. Там само, ф. 802, оп. 2, спр. 6937; Багинский П. П. П. Любченко.— К., 1970; Бразуль И. Д. Демьян Бедный.— М., 1967; Военная энциклопедия.— СПб., 1911.— Т. 6; Карленко В. В. Щорс.— М., 1974; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Тіменік З. Іван Огієнок (митрополит Іларіон): Життєписно-бібліографічний нарис.— Львів, 1997.
606. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984; ЦДАУ, ф. 1434, оп. 1, спр. 4; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
607. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984; ЦДАУ, ф. 442, оп. 800, спр. 322; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
608. Див. № 607.
609. Там само.
610. Там само; Военное обозрение Киевского военного округа.— К., 1869; Греков Ф. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений, 1700—1910.— М., 1910; Слещов-Крымский Я. А. Белый Крым, 1920 г.: Мемуары и документы.— М., 1990; Тамарченко А. В. Ольга Форш: Жизнь, личность, творчество.— Л., 1974; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917—1921 роки.— К., 1995.
611. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984; ЦДАУ, ф. 442, оп. 800, спр. 322; Керсновский М. А. История русской армии.— М., 1994.— Т. 4; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К., 1897; Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918).— К.; Львів, 1996; Шперк В. Ф. Краткие биографические справки о выдающихся деятелях военно-инженерного дела русской армии.— М., 1956.
612. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984; ЦДАУ, ф. 1434, оп. 1, спр. 31; Київ: Историчний огляд.— К., 1982; Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости.— К., 1913.
613. РДВІА, ф. 13135, оп. 3, спр. 984; ЦДАУ, ф. 1434, оп. 1, спр. 50; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
614. Див. № 613.
615. РДВІА, ф. 349, оп. 18, спр. 6069; ф. 802, оп. 5, спр. 740; ЦДАУ, ф. 1—30, оп. 1, спр. 1078; оп. 2, спр. 255.
616. Договоры г. Киева с Киевским обществом водоснабжения.— К., 1903; Описание Киевского водопровода. Составлено техническим отделом городского общественного Управления.— К., 1910; О положении водопроводного дела в Киеве.— К., 1909; Тамм Е. Ф. Работа подмеловых скважин Киевского городского водоснабжения в период 1897—1927.— К., 1927; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев.— К., 1982.
617. Кобецкий О. Р. Об артезианских колодцах г. Киева.— К., 1887; Коклик С. Г. Подземные воды г. Киева: Материалы по вопросу об артезианском водоснабжении г. Киева.— К., 1909; Описание Киевского водопровода.— К., 1910.
618. Див. № 617.
619. Там само.
620. Там само.
621. Головкин Г. В., Коломиец Н. С. Киевский метрополитен.— К., 1962; Киевский метрополитен.— К., 1994; Хмельницький І. Поміж двох сил.— К., 1994.
622. ДАК, ф. Р-871, оп. 34, спр. 13; Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993.
623. ДАКО, ф. 1, оп. 226, спр. 56; ф. 1542, оп. 1, спр. 423, 456, 463; РДІА (Санкт-Петербург), ф. 1293, оп. 166, спр. 51; Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1; Нечай П. Краткий очерк Кирилловских богоугодных заведений в г. Киеве.— К., 1904; Открытие акушерской клиники женского медицинского института // Киевская мысль.— 1913.— 4 февр.; Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка.— К., 1896; Сведения о жизни и деятельности Гражданского Инженера Александра Васильевича Кобелева (с 1887 по 1914 год). (Рукопись с родинного архіву Кобелевих).
624. Археология УССР.— К., 1985.— Т. 1; Борисковский П. Кирилловская палеолитическая стоянка // МИА СССР.— 1940.— № 2; Брайчевский М. Ю. Коли і як виник Київ.— К., 1963; Ефименко П. П. Первобытное общество.— Л., 1938; Линиченко И. А., Хвойко В. В. Находка орнаментированных костей мамонта // ЗООИД.— Одесса, 1901.— Т. XXIII; Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда.— М., 1901.— Т. 1.
625. ЦДАУ, ф. 888, оп. 1, спр. 2; Азлецкий Т. Троицкая церковь бывшего Киево-Кирилловского монастыря // Киевские епархиальные ведомости.— 1873.— № 6, отд. 2; № 7, отд. 2; Айналов Д., Редін Е. Древние памятники искусства Киева: Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри.— Х., 1899; Антонов В. Г. Киево-Кирилловская Троицкая церковь // Труды III Археологического съезда.— К., 1878.— Т. II; Асеев Ю. С. Архитектура Кирилловского заповідника // Архитектурні пам'ятники.— К., 1950; Добровольский Л. Летописный Дорожнич // Воен.-ист. вестник.— 1913.— № 4; Ернст Ф. І. Григорович-Барський — київський архітектор // Куранти.— К., 1918; Зуммер В. Кирилівський заповідник // Всесвіт.— 1929.— № 8; Його ж. Врубель в Кирилівській церкві // 36. іст.-філол. відділу ВУАН.— 1927.— № 51; Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1; Кондаков Н., Толстой Л. Русские древности в памятниках искусства.— СПб., 1891; Логвин Г. Н. Киев.— М., 1982; Його ж. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель.— М.; Лейпциг, 1982; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).— К., 1957; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1968; Смилян О. Перший головний архітектор Києва // Укр. іст. журнал.— 1974.— № 8; Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям.— К., 1847; Холостенко Н. В. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры: Исследования и реставрация В 2 т.— М., 1960; Його ж. І. Григорович-Барський — зодчий Києва 18 ст. // Архитектура Рад. України.— 1940.— № 11.
626. Див. № 625.
627. Там само.
628. НА ІА НАНУ, ф. 12, № 361 (Самойловский И. М. Археологическая карта Киева); Зимин Л. Кирилловская обитель // Киевлянин.— 1909.— № 238, 248.
629. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 227; ІР НБУ, ф. X, № 4212, 7595; ЦДАУ, ф. 59, оп. 1, спр. 7594; ф. 128, оп. 1 (зар.), спр. 1941.

- 2244; Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской лавры.— К., 1826; Дачник (Дачные окрестности вблизи Киева).— К., 1909; Зноско В. Христа ради юродивый странник Иван Григорьевич, по прозвищу «Босый».— К., 1911; Киевская мысль.— 1911.— 17 мая; Киевские епархиальные ведомости.— 1867.— № 15; 1876.— № 15; 1911.— № 21; Крицкий Б. О. Архитектурно-будівельна діяльність Степана Ковніра // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.— К., 1959; Кубишев А. І. Стародавній Київ // Археологія.— 1964.— Т. XVII; Кудрявцева Є. Б. Київські старці 18—19 ст. // Культура України: Історія і сучасність: Тези доповідей.— Х., 1992; Лашкарев П. Киево-Печерская лавра в её прошедшем и нынешнем состоянии.— К., 1894; Проценко Л. Київський некрополь.— К., 1994.
630. Див. № 629.
631. ЦДАУ, ф. 128, оп. 1 (заг.), спр. 1753, 2189, 2521, 2988, 3220; оп. 2 (заг.), спр. 165, 372, 390, 453, 540.
632. Зноско В. Рясофорный монах (девица) Досифей, затворник Киево-Печерской лавры и первый руководитель-наставник преп. Серафима Саровского // Киевские подвижники благочестия.— К., 1994.— Т. 1.
633. Зноско В. Христа ради юродивый иеросхимонах Феофил, подвижник и прозорливец Киево-Печерской лавры.— К., 1906.
634. ЦДАУ, ф. 128, оп. 1 (заг.), спр. 1753, 2209.
635. Див. № 629; Некролог преосв. Виталия, епископа Калужского // Киевлани.— 1892.— № 258.
636. Кубишев А. І. Стародавній Київ // Археологія.— К., 1964.— Т. XVII; Мовчан І. І., Степаненко А. Я. Розкопки поселення та могиляника у Китаєво // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976; Самоквасов Д. Могиля русской земли.— М., 1908.
637. Толочко П. П. Таємниці київських підземель.— К., 1968; Стріхар М. Археологічні дослідження печер Китаєвського Свято-Троїцького скиту Києво-Печерської лаври // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України.— Львів, 1995.
638. Капельгородська Н. М., Синько О. Р. Іван Кавалеридзе: Грані творчості.— К., 1995; Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка.— К., 1975; Луначарский А. За стройкой // Наши достижения.— 1929.— № 1; Макушенко П. І. Архітектор Валеріан Микитович Риков.— К., 1967; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962; Сергій Параджанов: Злет, трагедія, вічність.— К., 1994; Савченко І. Збірка статей і спогадів.— К., 1980; Советские художественные фильмы: Аннот. каталог.— М., 1961.— Т. 1; Ферман Ю. Реконструкция Киевской киностудии им. А. Довженко // Стр-во и архитектура.— 1962.— № 4.
639. Мовчан І. І., Харламов В. О. Стародавній Клов // Археологія Києва: Дослідження і матеріали.— К., 1979; Толочко П. П. Знахідки кам'яних фундаментів на Клові // Археологія.— К., 1968.— Т. XXI.
640. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде.— К., 1888; Крицкий Б. А. Строители Кловского дворца в Киеве // Архитектурное наследство.— 1959.— № 9; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Холостенко М. В. Зодчий П. І. Нейолов у Києві // Архітектура Рад. України.— 1940.— № 2.
641. Будова соціалістичного Києва.— К., 1932; Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період).— К., 1962.
642. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 383; ЦДАУ, ф. 128, оп. 1, спр. 2400; ф. 725, оп. 1, спр. 44; ф. 1488, оп. 2, спр. 101; Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. Тетрадь 2.— К., 1857; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг.— К., 1904; ПСЗРИ.— СПб., 1802.— Т. 27; Самойловский І. Давньогідротехнічне спорудження // Архітектура Рад. України.— 1940.— № 10.
643. ДАКО, ф. 1542 оп. 1, спр. 383; МФ ДержНДІТІАМ, № І — 3417, І — 5218.
644. Пляров О. Архітектура Києва передвоєнної доби // Соц. Київ.— 1936.— № 4; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на ... (1913—1914) год.— К., 1912—1913; Чайка П. Дещо про архітектуру // Сяйво.— 1913.— № 1; Чепелик В. В. Київський осередок розвитку народних традицій в архітектурі початку ХХ ст. // Етнографія Києва і Київщини: традиції і сучасність.— К., 1986; Йою ж. Народні традиції в архітектурі Києва 1920—1940 років // Нар. творчість та етнографія.— 1982.— № 2; Йою ж. Пам'ятки народно-стильової архітектури // Пам'ятки України.— 1986.— № 2; Ясевич В. Е. Архітектура України на рубежі XIX—XX століть.— К., 1988.
645. ДАК, ф. 100, оп. 1-д, спр. 1214; ф. 163, оп. 58, спр. 34; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 36; Весь Киев в кармане: Адресная и справочная книга на 1911 год.— К., 1911; Петровский М. Городу и миру.— К., 1990; Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— СПб., 1894.— Т. 3.
646. Миці Українці.— К., 1992.
647. Дубовой Р. О. Против формализма и трюкачества // Архитектурная газета.— 1936.— 8 марта.
648. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913.
649. ЦДАУ, ф. 274, оп. 16, спр. 2653; ф. 275, оп. 1, спр. 2249; Нариси історії Київської обласної партійної організації.— К., 1967.
650. ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 2355; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 322; Півторадні В. І. Архів Тесленка.— К., 1982; Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980.
651. Ніколаєв Б. Будинок-шкатулка // Соц. Київ.— 1935.— № 9.
652. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2758; Кальницький М. Киевская еврейская больница // Возрождение-91.— 1993.— № 5; Київський науково-дослідний інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. А. В. Громашевського: до 100-річчя заснування.— К., 1996.
653. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— К., 1982; Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва.— Нью-Йорк; К., 1991; Київ: Історичний огляд.— К., 1982; Київ: Провідник.— К., 1930.
654. ДАК, ф. 163, оп. 58, спр. 342; ЦДАМУ, ф. 508, оп. 1, спр. 416; Баранова-Шестова Н. Жизнь Льва Шестова.— Париж, 1983; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— К., 1982.— Ч. II; Великий Жовтень на Київщині.— К., 1957; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899—1992) // Укр. історик.— 1993.— № 1—4; Кальницький М. Подол: Путеводитель.— К., 1996.— (Знакомтесь: Киев); Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
655. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва.— Нью-Йорк; К., 1991; Ернст Ф. Контракти та Контрактний будинок у Києві.— К., 1923; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Київ: Провідник.— К., 1930.
656. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Київ: Провідник.— К., 1930.
657. ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 178, 458; ф. 143, оп. 1, спр. 330; ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 54124, 65066; ф. 2, оп. 3, спр. 2952; ЦДАУ, ф. 486, оп. 1, спр. 1083; оп. 5, спр. 276.
658. ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 178; ф. 19, оп. 4, спр. 112; ф. 41, оп. 1, спр. 2107; ф. 143, оп. 2, спр. 1793; ф. 486, оп. 5, спр. 212; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 330.
659. ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 178, 179; ф. 163, оп. 41, спр. 1549; ЦДАУ, ф. 193, оп. 1, спр. 333; Кальницький М. Б. Перший київський банк — породження і жертва інфляції // Вісник Нац. банку України.— 1996.— № 2.
660. Будова соціалістичного Києва.— К., 1932; Моисеенко В. П. Архитектурное наследие Киева первых лет строительства социализма // Стр-во и архитектура.— 1982.— № 1.
661. ДАК, ф. 167, оп. 7, спр. 369; РДІА (Санкт-Петербург), ф. 1286, оп. 2, спр. 310; Ернст Ф. Контракти та Контрактний будинок у Києві.— К., 1923; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1—2; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг.— К., 1904; История Киева.— К., 1984.— Т. 2.
662. Лашкарев П. Развалины церкви Симеона и Копырев конец древнего Киева // Труды КДА.— К., 1879; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1974; Йою ж. Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1970; Йою ж. Копирів кінець древнього Києва // Укр. іст. журнал.— 1963.— № 5.
663. Мовчан І. І. Культурные постройки // Новое в археологии Киева.— К., 1981; Толочко П. П., Асеев Ю. С. Новый памятник архитектуры древнего Киева // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси.— М., 1972.
664. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева.— К., 1950.
665. Вулиці Києва.— К., 1995; Київ: Історичний огляд.— К., 1982.
666. ДАКО, ф. 1542 (плани Києва); Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания) // Україна.— 1907.— Жовтень; Хінкулов Л. Ф. Письменник жив у Києві.— К., 1982.
667. ДАКО, ф. 1542, оп. 1 (Вул. Костянтинівська); Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913.
668. ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 5403; ф. 41, оп. 1, спр. 1764; ф. 1636, оп. 6, спр. 413.
669. ДАК, ф. 17, оп. 5, спр. 665, 672; ф. 143, оп. 1, спр. 104; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 421.
670. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1118, 1120, 2548; ф. 163, оп. 41, спр. 4636, 5593; оп. 58, спр. 317.
671. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 2847, 2848; ф. 163, оп. 41, спр. 2182.
672. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 5508; Колекція поштових авторів.
673. ДАК, ф. 17, оп. 2, спр. 84; ф. Р-6, оп. 6, спр. 66, 262; ДАКО, ф. 226, оп. 1, спр. 722; ЦДАУ, ф. 66, оп. 1, спр. 2; ф. 422, оп. 829, спр. 174; Аронов Г. Е. Феофил Гаврилович Яновский.— К., 1988; Берлинский М. История города Киева от основания его до настоящего времени.— К., 1972; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 2; Иконников В. С. Пребывание Петра Великого в Киеве // Воен.-ист. вестник.— 1910.— № 5—6; Київ: Провідник.— К., 1930; Кук В. Нині знаємо і це (Дещо нове до біографії А. Веделя) // Культура і життя.— 1988.— 14 жовт.; Фундуклей І. Обозрение Киева в отношении к древностям.— К., 1847; Щероцкий К. В. Киев.— К., 1917.
674. ДАК, ф. 16, оп. 298, спр. 25; ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 1720, 1721; ЦДАУ, ф. 707, оп. 25, спр. 352; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1; Семеновский Н. Киев, его святини, древности, достопамятности...— К.; СПб., 1900; Струнина Л. Первые воск-

- ресные школы в Киеве // Киевская старина.— 1898.— № 5; Ушинский К. Д. Собрание сочинений.— М., 1948.— Т. 2.
675. Київ: Історичний огляд.— К., 1982.
676. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2622, 2623; ф. 163, оп. 41, спр. 87.
677. Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 1256, 1442.
678. Там само, ф. 100, оп. 1, спр. 1116; ф. 163, оп. 41, спр. 88.
679. Логвин Г. Н. Киев.— М., 1982; Його ж. Україна і Молдавія: Справочник-путеводитель.— М.; Лейпциг, 1982; Ясевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков.— К., 1988.
680. ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 168; Голованов Я. К. Королев: Хроника.— М., 1973.— Кн. 1; Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва.— К., 1972; Романов А. П. Конструктор космических кораблей.— М., 1981.
681. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 211; оп. 46, спр. 229; Бурляк Ю. Спалах.— К., 1969; Крижанівський С. Співець революції // Чумак В. Заспів.— К., 1968; Невенчанная Т. С. Игорь Шамо.— К., 1982; Пружанский А. Отечественные певцы. 1750—1917: Словарь.— М., 1991.— Т. 1; Татер А. Царская Россия и дело Бейлиса.— М., 1934; Хинкулов Л. Ф. Письменник жив у Києві.— К., 1982.
682. Академія наук України: Персональний склад.— К., 1993; Антон Владимирович Думанский // Укр. хим. журнал.— 1980.— Т. 46; Грачова Л. М. Архітектор Володимир Гнатович Заболотний.— К., 1967; Давыдов Г. М., Иванов Г. Г., Панченко Е. Н. Павел Николаевич Першин.— К., 1960.— (БУ УССР); Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Павло Миколайович Першин. Економіст. 1890—1970 (некролог) // Рад. Україна.— 1970.— 13 листоп.; Храмов Ю. А. Физики.— К., 1977.
683. Будова соціалістичного Києва.— К., 1932.
684. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2044; ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 23; Весь Киев в кармане: Адресная и справочная книга на 1911 год.— К., 1911; Київ: Історичний огляд.— К., 1982.
685. Дзбановский В. П. История кафедры и клиники общей хирургии Киевского медицинского института.— К., 1957; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991).— К., 1991; Околов В. Л. Михаил Михайлович Дитерихс: (к 100-летию со дня рождения) // Вестник хирургии им. И. И. Грекова.— 1972.— Т. 109.— № 10; Строительство и архитектура.— 1970.— № 1.
686. Базилевський В. Лірика Василя Швеця учора й сьогодні // Київ.— 1987.— № 9; Єршов В. Ліричний літопис суспільства // Вітчизна.— 1990.— № 5; Кирпель І. Літописець війни // Київ.— 1986.— № 6; Письменники Радянської України.— К., 1988; Українська література енциклопедія.— К., 1988.— Т. 1; 1990.— Т. 2.
687. Білодід І. К. Леонід Арсенійович Булаховський.— К., 1968; Гарін В. Нові житла для вчених. Будинок академіків // Соц. Київ.— 1936.— № 11; Гришкова Н. П., Георгиевская В. В. Александр Николаевич Динник.— К., 1956; Довженко В. Д. В. С. Косенко.— К., 1951; Иван Трохимович Швец (некролог) // Вісник АН УРСР.— 1983.— № 10; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Матійко М. М., Коренной О. І. Євген Оскарович Патон.— К., 1961; Стрельбицкая А. И. Федор Павлович Белякин.— К., 1978.— (БУ УССР); Хідекеї А. В. Євген Оскарович Патон (до 100-річчя з дня народження).— К., 1970.
688. Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1911 год.— К., 1911.
689. ДАК, ф. 98, оп. 2, спр. 25, 621; оп. 3, спр. 80, 373; оп. 4, спр. 57; Иван Кавалеридзе: Сб. статей и воспоминаний.— К., 1988.
690. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 1191, 1440, 1797, 2166, 3100; Вулиці Києва.— К., 1995; Київ: Провідник.— К., 1930.
691. ЦДАМАМУ, ф. 53, оп. 1, спр. 8; Годовой отчет Киевского благотворительного общества за 1915 год.— К., 1915.
692. Білокінь С. Федір Ернст і Київ // Наука і культура: Україна.— К., 1988.— Вип. 22; Його ж. Федір Ернст // Пам'ятки України.— 1989.— № 2; Нестуля О. О. Україна стала його долею (Ф. Л. Ернст) // Репресоване краєзнавство.— К., 1991.
693. ЦДАМАМУ, ф. 2328, оп. 1, спр. 1005; Коваленко Г. О. Екстер.— К., 1993; Ярон С. Киев 80-х годов: Воспоминания сторожника.— К., 1910.
694. С. Н. Задовільний щодо архітектурної якості // Соц. Київ.— 1934.— № 11—12.
695. Івашкевич Я. Театр «Студія» Станіслава Высоцкой в Києве // Вопросы театра.— М., 1965; Пам'ятки градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
696. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4288; ДАКО, ф. 1, оп. 252, спр. 219; Івашкевич Я. Театр «Студія» Станіслава Высоцкой в Києве // Вопросы театра.— М., 1965.
697. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 2085; МФ ДержНДІТІАМ, фото 1881 р. (№ 1-9428—1-9442), 1935 р. (№ 1-12132), 1961 р. (№ 18622); ЦДАУ, ф. 275, оп. 1, спр. 125; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.— К., 1992; Історія Києва.— К., 1986.— Т. 3; Кауфман Л. Музыка пробивает себе дорогу // Київська зоря.— 1963.— 25 жовт.; Київ: Провідник.— К., 1930; Киевлянин.— 1898.— 22 авг.— № 231; 31 авг.— № 240; Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради.— К., 1992; Косюк О. Ближче до народу // Мистецтво.— 1961.— № 4; Лебедев В. На рівень вимог сучасності // Музыка.— 1981.— № 2; Миловзоров О. П.: Каталог виставки.— К., 1982; Морочковский М. Мистецтво найширших мас // Соц. культура.— 1961.— № 3; Народне мистецтво // Мистецтво.— 1919.— № 4; Путеводитель по Киеву и выставке на 1897 г.— К., 1897; Силин О. Будинок мистецької гармонії // Веч. Київ.— 1982.— 28 квіт.; У світі музики палкої // Рад. Україна.— 1963.— 23 верес.; Черпухова С. Державна філармонія: вчора і сьогодні // Музыка.— 1982.— № 2; Ш., Н. Открытие Государственной филармонии // Театр.— 1923.— № 11.
698. Голубева Л. А. Киевский некрополь // МИА СССР.— М.; Л., 1949.— № 11; Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1958.— Т. 1.
699. Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1958.— Т. 1; Мовчан І. І. Давньокіївська околиця.— К., 1993; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.
700. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 4545, 5229; Київ: Історичний огляд.— К., 1982.
701. Бабич И. А. С. Макаренко в Броварах // Нар. образование.— 1964.— № 3; Балабанович Е. З. А. С. Макаренко: Человек и писатель.— М., 1963; Ніжинський М. П. Життя і педагогічна діяльність А. С. Макаренка.— К., 1967.
702. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3063; Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— СПб., 1896.— Т. XVIII-а, полумот 36.
703. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 2004; ф. 143, оп. 2, спр. 143; оп. 41, спр. 1787; ф. 163, оп. 41, спр. 2122; Весь Киев: Адресная и справочная книга на ... (1900—1916) год.— К., 1900—1916; Иконников В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884).— К., 1884; Історія Київського університету.— К., 1959;
- Киев: Энцикл. справочник.— К., 1986; Киевский календарь на 1884 (високосный) год.— К., 1883; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991).— К., 1991; Материалы для биографического словаря действительных членов АН.— Пг., 1917.— Ч. 2.
704. Киевлянин.— 1903.— 20 июня; Киевская газета.— 1902.— 14 июня.
705. Академия наук Украинской ССР, 1985.— К., 1985; Власенко І. М. Олександр Палладін: Біографічна повість.— К., 1982; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Полякова Н. М., Белик Я. В., Власенко И. Н. Александр Владимирович Палладин: Документы и фотографии.— К., 1985.
706. Арнольд Михайлович Шлепаков // Укр. іст. журнал.— 1996.— № 5; Арнольд Михайлович Шлепаков // Урядовий кур'єр.— 1996.— 6 черв.; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982.
707. Київ: Провідник.— К., 1930; ПСЗРІ. Собр. 1. Прил.: Книга чертежей и рисунков (планы городов).— СПб., 1839.
708. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на ... (1905—1915) год.— К., 1905—1914; Киевлянин.— 1904.— 23 апр.— 7 дек.; Киевская газета.— 1904.— 15 сент.
709. Архів КБТІ, квартал 2810, спр. 3598/120; Партизанське з'єднання С. А. Ковпака (з історії створення).— Львів, 1966; Подвигом прославленные.— К., 1985.
710. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 184; оп. 41, спр. 405, 5076; оп. 46, спр. 157; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1900 год.— К., 1900; ...на 1913 год.— К., 1913; ...на 1916 год.— К., 1916; Весь Киев в кармане: Адресная и справочная книга на 1910 год.— К., 1910; Уся Київщина: Довідна книга на 1928 рік.— К., 1928.
711. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 405, 2536; оп. 58, спр. 229, 320; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Морозов В. А. Володимир Петрович Затонський.— К., 1967.
712. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 806, 1026, 5075; оп. 58, спр. 229; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на 1904 год.— К., 1904; ...на 1909 год.— К., 1909; ...на 1911 год.— К., 1911.
713. ЦДАКФФДУ, № 2—82538, 2—82539, 4—17870; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Короткий статистично-економічний довідник Київської області 1932 року.— К., 1932; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).— К., 1957; Справочник для приезжающих в Киев.— К., 1937.
714. Вулиці Києва.— К., 1995; Килессо С. К. Киевский оперный: опыт реконструкции // Архитектура СССР.— 1988.— № 6.
715. Булава М. 100-ліття вимагає інших темпів та іншої якості: Замість кон'юнктурного огляду // Соц. Київ.— 1934.— № 5—6; Дубов В. Против формализма и трюкачества // Архитектурная газета.— 1936.— 8 марта.
716. Барзилович С. А. Житловий будинок на вул. Лисенка у Києві // Архитектура Рад. України.— 1940.— № 2.
717. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6262, 6448; ДАКО, ф. 41, оп. 1, спр. 702, 2109; ф. 1542, оп. 1, спр. 565.
718. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 3180; ЦДАУ, ф. 275, оп. 1, спр. 23; ф. 442, оп. 885, спр. 54, 342, 397 (ч. 1); Вперед.— 1905.— 11 марта; Історія Києва.— К., 1984.— Т. 2; Киевлянин.— 1895.— № 275; 1898.— № 103, 288; Ковалінський В. Як стусани запобігли жертвам // Янус.— 1997.— № 16; Столичная магистраль України.— К., 1970; Шліхтер О. Г. Вибрані твори.— К., 1959; Юго-Западная железная дорога: Вче-

- ра, сьогодні, завтра. 1870—1995 г. / Под ред. Б. С. Олейника.— К., 1995.
719. ДАКО, ф. 1, оп. 248, спр. 61; Киевская мысль (иллюстрированное приложение).— 1912.— № 53.
720. ДАКО, ф. 1, оп. 235, спр. 110; Великая Н. Коллекционер. Меценат // Зеркало недели.— 1998.— 21 февр.— № 8 (177); Каталог выставки «Русская живопись и графика XIX—XX веков из собрания Д. Л. Сигалова». Дар коллекционера Киевскому музею русского искусства / Ред. и предисл. М. Факторовича.— К., 1993; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841—1991).— К., 1991; Отчет бесплатной больницы цесаревича Николая для чернорабочих за 1-е десятилетие. 1894—1904.— К., 1905.— Ч. 1—2; Расширение бесплатной больницы для чернорабочих // Киевлянин.— 1901.— 4 июля.— № 182; Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка.— К., 1896.
721. Бурчинский Г. И. Основные направления научной деятельности академика АН УССР, действительного члена АМН СССР, проф. В. Н. Иванова // Вопросы гастроэнтерологии.— К., 1963; Вадим Николаевич Иванов / Г. И. Бурчинский, И. В. Касьяненко, А. П. Пелешук, Л. Е. Ревуцкий // Врачебное дело.— 1982.— № 6; Зоря Ю. П. Зайснена мрія // Архитектура Рад. України.— 1939.— № 3; Киевская мысль.— 1913.— 15 июля, 21 окт.
722. Киевлянин.— 1904.— № 303; Киевская газета.— 1903.— № 273, 275; Ковалинский В. Меценаты Киева.— К., 1995.
723. ДАКО, ф. 8, оп. 1, спр. 573; ЦДАУ, ф. 127, оп. 834, спр. 17; ф. 274, оп. 1, спр. 161, 521, 625; Александр Александрович Богомолец: Воспоминания современников.— К., 1982; Бобальченко А. Всеволод Голубович і справа «УПС-Р».— К., 1993; Бошко І. Рік 1938-й. Київ, Лук'янівська в'язниця // Україна.— 1989.— 14 трав.— № 20; 21 трав.— № 21; Василенко К. Четверть века назад // Былое.— 1924.— № 27—28; Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича.— СПб., 1906; Герцман С., Мельников А. Ласточки прилетают из Москвы.— М., 1983; Доклад Центрального комитета Российской Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции, издаваемый Г. В. Гесенем.— Берлин, 1922.— Т. VI; Донцов Д. Московська отрута.— Торонто; Монреаль, 1955; Драй-Хмара М. З літературно-наукової спадщини // Записки НТШ.— 1979.— Т. 197; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 2; Иванова Т. Работы по правилам искусства // Воспоминания о Бабеле.— М., 1989; История Киева.— К., 1963.— Т. 1; Климова Е. Музей Украины: Собрание П. П. Потоцкого.— К., 1995; Ковалевский М. В Лук'янівці // Ковалевский М. При джерелах боротьби.— Інсбрук, 1960; Ковтун Ю. Межа // Прапор комунізму.— 1988.— 2 жовт.; Костюк Г. Володимир Винниченко: Біографічні нотатки // Рад. освіта.— 1990.— 27 лип.; Його ж. Володимир Винниченко та його доба: Дослідження, критика, полеміка.— Нью-Йорк, 1980; Його ж. Зустрічі, і прощання: Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. 1; Литвинов М. М. Побег // Правда.— 1990.— 14 сент.; Луначарский А. В. Воспоминания и впечатления.— М., 1968; Нелегальная организация РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914).— К.; Х., 1930; Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма.— М., 1991; Пятницкий О. А. Избранные воспоминания и статьи.— М., 1969; Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве: 1903—1904 гг.— К., 1979; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917— грудень 1918).— К.; Філадельфія, 1995; Снегирьов Г. «Як на сповіді...» // Снегирьов Г. Набої для розстрілу та інші твори.— Нью-Йорк; Торонто, 1983; Сосновський М. Дмитро Донцов: Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974; Спиридович А. Записки жандарма.— М., 1991; Фроленко М. Ф. Побег Дейча, Стефановича і Бохановського.— М., 1924; Черниш Г. Не обминайте Семенка! // Літ. Україна.— 1988.— 18 серп.; Шульгин В. Дворец и тюрьма // Малая Русь.— К., 1918; Юркевич Ю. Спогади 1929—1934 років // «Опера СВУ — музика ГПУ»: Спогади свідків.— Кам'янськ-Шахтинський, 1992.
724. ЦДАУ, ф. 442, оп. 638, спр. 301; Гиляров С. Архитектура Киева передвоенной доби // Соц. Київ.— 1936.— № 4; Календарь: Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год.— К., 1912; Киевлянин.— 1900.— 19 марта; Лукьяновский Народный Дом попечительства о народной трезвости и его деятельность за 15 лет.— К., 1914; Отчет Юго-Западного общества трезвости за 1903 г.— К., 1904; Устав Юго-западного общества трезвости.— К., 1896.
725. Киевский трамвай за сорок лет, 1892—1932.— К., 1933.
726. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6458; Белічко Ю. В. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни.— К., 1980; Военная энциклопедия.— СПб., 1914.— Т. XV; Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева за 1914 год.— К., 1913; Киев: Энцикл. справочник.— К., 1985; Мистецтво України: Біогр. довідник.— К., 1997.
727. Київ: Провідник.— К., 1930.
728. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 736; МФ ДержНДІТІАМ, № І-1727, 5271; Барановский Г. В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников института гражданских инженеров (строительного училища).— СПб., 1893; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1—2; Кальницкий М. Нечистая сила как фактор реконструкции // АСС.— 1997.— № 1; Київ: Провідник.— К., 1930; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— К., 1983.— Т. 1.
729. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 111.
730. Там само, ф. 1, оп. 236, спр. 88; Дорошкевич В. М. Е. Я. Недели // Дорошкевич В. М. Избр. рассказы и очерки.— М., 1962; Список членов правления, почетных членов, действительных, соревнвателей и членов посетителй Киевского Литературно-артистического общества. Сост. 1-го июля 1904 г.— К., 1904.
731. Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі.— К., 1980.
732. ЦДАГОУ, ф. 263, оп. 1, № 61960 ФП / кор. 1637; Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі.— Лондон, 1997.— Жовтень.— Ч. 4; Його ж. Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави.— 1993.— № 3; Кохан С. В., Кілессо С. К. О. М. Вербицкий — архитектор і педагог.— К., 1968.
733. Музей театрального, музичного і кіномистецтва України, фонд Л. Курбаса; Курбас Л.: Спогади сучасників.— М., 1969.
734. Соціалістичний Київ.— 1934.— № 7—8.
735. Архів Президії НАНУ, особові справи академіків Кравчука М. П., Птухи М. В. Юридична група, оп. 14; Білокінь С. Колективізм — пафос творчості Михайла Бойчука // Образотворче мистецтво.— 1988.— № 1; Його ж. Останні тижні життя Михайла Бойчука // Розбудова держави.— 1992.— № 7; Демографический энциклопедический словарь.— М., 1985; Історія Академії наук Української РСР.— К., 1982; Коган С. С. Вадатний санітарний діяч України — академік АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківський.— К., 1965; Михайл Филиппович Кравчук / Н. А. Вирченко, В. А. Добровольська, Ю. А. Митропольский, А. С. Смогоржевский // Укр. мат. журнал.— 1968.— № 1; Сорока М. О. М. Кравчук.— К., 1985; Федорова З. М. М. М. Федоров.— Донецк, 1967.
736. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1900 год.— К., 1900; — ... на 1914 год.— К., 1914; Закревский Н. В. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1—2; Захарченко М. М. Киев теперь и прежде.— К., 1888; Сементовский Н. Киев, его святые, древности, достопамятности...— К.; СПб., 1900; Спутник по г. Киеву.— К., 1913.
737. П'ятериков С. Архітектурні перлини Києва // Прапор комунізму.— 1989.— 19 листоп.
738. ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 145; оп. 41, спр. 5867; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енцикл. довідник.— К., 1987; Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву и Киевской выставке 1913 г.— К., 1913; Киевлянин.— 1895.— 14 нояб.— № 315; Київ.— К., 1929; Київ: Провідник.— К., 1930; Сементовский Н. Киев, его святые, древности, достопамятности...— К.; СПб., 1900; Справочная книга «Весь Киев» на 1926 год.— К., 1926; Спутник по г. Киеву.— К., 1913.
739. ДАК, ф. 100, оп. 1, спр. 1537; ф. 163, оп. 41, спр. 6225; Горький М. Собрание сочинений: В 25 т.— М.; Л., 1933.— Т. 1; Летопись жизни и творчества М. Горького. 1908—1916.— М., 1958.— Вып. 2; Мария Федоровна Андреева: Переписка. Воспоминания. Статьи. Документы. Воспоминания об М. Ф. Андреевой.— М., 1963; Скульптор Ковалев: Каталог выставки.— К., 1985.

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- * авг.— август
- авт.— автор
- акад.— академік (з прізвищем)
- * апр.— апрель
- арк.— аркуш
- арх.— архітектор (з прізвищем)
- археол.— археологія (у назвах статей)
- архіт.— архітектура (у назвах статей)
- атм.— атмосфер
- бас.— басейн
- берез.— березень
- бібліогр.— бібліографічний
- біобібліогр.— біобібліографічний
- біогр.— біографічний
- бл.— близько
- буд.— будинок
- бульв.— бульвар
- верес.— вересень
- веч.— вечірній
- вип.— випуск
- вис.— висота
- вул.— вулиця
- г.— гора (з назвою)
- га — гектар
- год.— година
- груд.— грудень
- губ.— губернія
- дал — декалітр
- * дек.— декабрь
- див.— дивись
- діам.— діаметр
- довж.— довжина
- док.— документ
- доц.— доцент (з прізвищем)
- енцикл.— енциклопедичний
- жовт.— жовтень
- заг.— загальний
- зб.— збірник
- * избр.— избранный
- * изд.— издатель, издание
- іл.— ілюстрація
- ім.— імені
- ін.— інші
- інж.— інженер (з прізвищем)
- іст.— історія (у назвах статей)
- кв.— квартира
- кв. км — квадратний кілометр
- кв. м — квадратний метр
- квіт.— квітень
- кВт — кіловат
- кін.— кінець
- кн.— книга
- кн.— княгиня, князь (з прізвищем)
- кол.— колишній
- комент.— коментарі
- констр.— конструктор
- кор.— коробка
- крб.— карбованець
- лип.— липень
- листоп.— листопад
- лют.— лютий
- м — метр
- м.— місто (з назвою)
- метод.— методичний
- мист.— мистецтво (у назвах статей)
- містобуд.— містобудування (у назвах статей)
- мм — міліметр
- н. е.— нова ера
- наприкін.— наприкінці
- нар.— народний
- наук.— науковий
- нац.— національний
- невід.— невідомий
- неп — нова економічна політика
- * нояб.— ноябрь
- о.— острів (з назвою)
- обл.— область
- оз.— озеро (з назвою)
- * окт.— октябрь
- опубл.— опублікований
- * отеч.— отечественный
- підгот.— підготував
- пл.— площа
- пол.— половина
- поч.— початок
- ППО — протиповітряна оборона
- * пр-во — производство
- преп.— преподобний (з іменем)
- прит.— притока
- пров.— провулок
- просп.— проспект
- проф.— професор (з прізвищем)
- публ.— публікація
- р.— рік
- р.— річка (з назвою)
- р. н.— рік народження
- рад.— радянський
- ред.— редакція
- реж.— режисер
- репринт.— репринтний
- р-н — район (з назвою)
- рр.— роки
- с.— село (з назвою)
- с.— сторінка
- св.— святий (з іменем)
- серед.— середина
- серп.— серпень
- * сент.— сентябрь
- січ.— січень
- ск.— скульптор (з прізвищем)
- см — сантиметр
- сmt — селище міського типу
- спец.— спеціальний
- співавт.— співавтор
- спр.— справа
- справж.— справжній
- ст.— станція (з назвою)
- ст.— стаття (з номером)
- ст.— століття (з числом)
- стат.— статистичний
- * стр-во — строительство
- с-ще — селище
- т.— том
- т-во — товариство
- т. д.— так далі
- т. зв.— так званий
- т. ін.— таке інше
- т. п.— тому подібне
- тис.— тисяча, тисячоліття (з числом)
- трав.— травень
- у т. ч.— у тому числі
- укр.— український
- упоряд.— упорядник
- ф.— фонд
- * февр.— февраль
- * физич.— физический
- хім.— хімічний
- худ.— художник (з прізвищем)
- хут.— хутір
- ч.— частина
- чв.— чверть
- черв.— червень
- чл.-кор.— член-кореспондент (з прізвищем)
- шир.— ширина
- * янв.— январь

* Скорочення у бібліографічних описах

Абревіатури установ, організацій, товариств

- АМ — Академія мистецтв
- АМН — Академія медичних наук
- АН — Академія наук
- БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
- ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна
- ВБУ — Всенародна бібліотека України
- ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
- ВІМАІВ і ВЗ — Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку
- ВР — Верховна Рада
- ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
- ВУАН — Всеукраїнська академія наук
- ВУКОПМИС — Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва
- ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників
- ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління
- ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ВЦВК — Всесоюзний центральний виконавчий комітет
- ДАК — Державний архів м. Києва
- ДАКО — Державний архів Київської області
- ДВУ — Державне видавництво України
- ДержНДІТІАМ — Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування
- ДІАЗ — Державний історико-архітектурний заповідник
- ДІМ УРСР — Державний історичний музей УРСР
- ДОК — деревообробний комбінат
- ДПУ — Державне політичне управління «ЗИС» — Завод ім. Сталіна
- ЗСУ — Збройні сили України
- ІМФЕ — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ
- ІР НБУ — Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України
- КБТІ — Київське міське бюро технічної інвентаризації
- КВО — Київський військовий округ
- КДА — Київська духовна академія
- КДБ — Комітет державної безпеки
- КЕВРЗ — Київський електровагоноремонтний завод
- КиУР — Київський укріплений район
- КЛАТ — Київське літературно-артистичне товариство
- КОВО — Київський Особливий військовий округ
- КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
- КПІ — Київський політехнічний інститут
- КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
- КПУ — Комуністична партія України
- КСМУ — Комуністична спілка молоді України

КСРМ — Комуністична спілка робітничої молоді	тератури та мистецтва	УНР — Українська Народна Республіка
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України	РДВІА — Російський державний військово-історичний архів	УНР — Українська Національна Рада
МВС — Міністерство внутрішніх справ	РДІА — Російський державний історичний архів	УНТ — Українське наукове товариство
МОЗ — Міністерство охорони здоров'я	РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)	УПА — Українська повстанська армія
МФ — методичний фонд	РНК — Рада народних комісарів	УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
МХАТ — Московський художній академічний театр ім. М. Горького	РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка	УРП — Українська радикальна партія
МХТ — Малий художній театр	РСДРП — Російська соціал-демократична робітничка партія	УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України	РУП — Революційна українська партія	УСДРП — Українська соціал-демократична робітничка партія
НА МІК — Науковий архів Музею історії міста Кисва	СБУ — Служба безпеки України	УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
НА НХМУ — Науковий архів Національного художнього музею України	СВУ — Спілка визволення України	УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
НАН України, НАНУ — Національна академія наук України	СПУ — Спілка письменників України	УЦР — Українська Центральна Рада
НБУ — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ	СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік	УШПР — Український штаб партизанського руху
НДІ — Науково-дослідний інститут	СС (нім. SS, охоронні загони) — політична та терористична організація німецького фашизму	ЦВК — Центральний виконавчий комітет
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ	СТД — Спілка театральних діячів України	ЦДАВОВУ, ЦДАВОВ України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки	СХУ — Спілка художників України	ЦДАГОУ, ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України
НМІУ — Національний музей історії України	ТСОЗ — Товариство зі спільного обробітку землі	ЦДАМЛМУ, ЦДАМЛМ України — Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України
НТШ — Наукове товариство ім. Т. Шевченка	ТУП — Товариство українських поступовців	ЦДІАУ, ЦДІА України — Центральний державний історичний архів України
ООН — Організація Об'єднаних Націй	УАН — Українська академія наук	ЦК КП(б)У — Центральний комітет КП(б)У
ОУН — Організація українських націоналістів	УАПЦ — Українська автокефальна православно-церква	ЦК КПРС — Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
РАН — Російська академія наук	УВАН — Українська вільна академія наук	ЦКТБТАІ — Центральне конструкторсько-технологічне бюро твердосплавного та алмазного інструменту
РВ НТБ — Рукописний відділ науково-технічної бібліотеки	УГА — Українська Галицька армія	ЦНДІ — Центральний науково-дослідний інститут
РГТ — Російське географічне товариство	УДП — Українська демократична партія	ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
РДАВМФ — Російський державний архів військово-морського флоту	УЕН — Українська економічна нарада	
РДАЛМ — Російський державний архів лі-	УЕР — Українська економічна рада	
	УІТ — Українське історичне товариство	
	УКОПК — Український комітет охорони пам'яток культури	
	УКП(б) — Українська комуністична партія (боротьбистів)	

Основні скорочення видань у бібліографічних описах

«АО» — «Археологические открытия»
ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения»
ЗООИД — «Записки Одесского общества истории и древностей»
ЗУ УРСР, ЗП УРСР — «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України»
МИА СССР — «Материалы и исследования по археологии СССР»
ПСЗРИ — «Полное собрание законов Российской империи»
ПСРЛ — «Полное собрание русских летописей»

Скорочені назви міст

К. — Київ
Л. — Ленінград
М. — Москва
Пг. — Петроград
СПб. — Санкт-Петербург
Х. — Харків
(Назви інших міст даються без скорочень)

ПОКАЖЧИК ВУЛИЦЬ

Автозаводська вулиця	15-в, 15-г	191	Вишгородська вулиця
№ 2	№ 21/19	191	№ 26-а
Андріївська вулиця	Боричів Тік вулиця	191—194	№ 67
№ 2/12	№ 20/4	192	№ 69
№ 9	№ 22-а	192—193	Воздвиженська вулиця
Андріївський узвіз	№ 23-а	193	№ 10-в
№ 2-а	№ 23/3	193	№ 43
№ 2-б	№ 25	194	Вокзальна площа
№ 2-в	№ 35	193	386—387, 455—456
№ 2-г	№ 43/5	193—194	Володимиро-Либідська вулиця
№ 3/24	Братська вулиця		№ 16
№ 4/26	№ 4	378	Володимирська вулиця
№ 8	№ 7	213—214	250—288, 456
№ 10	№ 14	358	№ 1
№ 11	Брюсова вулиця		№ 2
№ 13	№ 20/16	208	№ 3
№ 15	Булаховського академіка вулиця		№ 4
№ 19	№ 2	412—413	№ 7
№ 20-б	Васильківська вулиця		№ 9
№ 21	№ 31/17	418	№ 10
№ 23	№ 45	404—405	№ 13/5
№ 34	Велика Житомирська вулиця	217—230	№ 14/8
№ 38	№ 2	229	№ 15
Арсенальна площа	№ 4	225—226	№ 16
455	№ 6, 6-а	230	№ 18
Артема вулиця	№ 6/11	220, 227	№ 20/1
169—177	№ 8-а	226—227	№ 22
№ 7	№ 8-б	223	№ 23/27
№ 10	№ 9	219—220	№ 28
№ 14	№ 10	220	№ 33
№ 17	№ 12	223	№ 34
№ 22	№ 13	220—221	№ 35
№ 24	№ 17/2	217—219	№ 36
№ 26	№ 18	229—230	№ 37/29
№ 26-а	№ 20	222—223	№ 39/24
№ 27	№ 23	225	№ 40/2
№ 33-а	№ 24	224—225	№ 41/27
№ 40/1	№ 25/2	221	№ 42
№ 42	№ 28	227—229	№ 43
№ 46	№ 32	221—222	№ 44
№ 47	№ 38	223—224	№ 45
№ 48	№ 40/2	227	№ 47
№ 72	Вернадського академіка бульвар		№ 48
№ 76	№ 34/1	415	№ 48-а
№ 79	№ 36	407—408	№ 49
Багговутівська вулиця	№ 42	407	№ 50
№ 1	Верхній Вал та Нижній Вал вулиці	231—239	№ 51/53
№ 32	№ 4	236	№ 51-а
Банкова вулиця	№ 7	232—233	№ 54
181—187	№ 16, 16-а,		№ 57
№ 2	16/4	236—237	№ 61/11
№ 3	№ 17, 17/6	237	№ 61-б
№ 5—7	№ 18	233	№ 64
№ 10	№ 19—21	237	№ 69
№ 11	№ 23	237—238	№ 78
Басейна вулиця	№ 24	233	№ 81
187—189	№ 28/12	233—234	№ 84
№ 1/2	№ 32	234	Володимирський узвіз
№ 15	№ 33	238	№ 1
№ 17	№ 35	234	№ 2
Бастіонний провулок	№ 37	238—239	Волоська вулиця
№ 9	№ 39	232	№ 5
Берлінського Максима вулиця	№ 40	234	Воровського вулиця
№ 12	№ 48/28	234—235	№ 2
Бессарабська площа	№ 49	235—236	№ 3
№ 2	№ 61	235	№ 8, 8-а, 8-б
189—190	№ 68	235	№ 10
Белінського Чеслава провулок	Ветрова вулиця	239—240	№ 11
№ 3	№ 9	240	№ 12
472	№ 19	239—240	№ 14
Богомольця академіка вулиця	№ 21	240	№ 15
№ 2	Видубицька вулиця		№ 16
№ 4	№ 40	240—249, 323	№ 18/2
№ 5			№ 19
№ 7/14			№ 20
380—381			№ 24
Бондарська вулиця			
№ 11			
207			
Борисоглібська вулиця			
190—191			
№ 5			
190			
№ 6			
190—191			
№№ 15, 15-б,			
191			

№ 26	298—299	Дарвіна вулиця	№ 26	428
№ 27	299—300	№ 5	№ 27/6	422—423
№ 38	294	№ 10	Ірининська вулиця	
№ 51	293—294	Дегтерьовська вулиця	№ 5	372—373
Героїв оборони вулиця		№ 5	№ 7	362
№ 6	404	№ 7, 7-а	Кецховелі Ладо провулок	
Глушкова академіка вулиця		№ 11	№ 11	362
№ 1	249—250	№ 13	Китаївська вулиця	
№ 10	429	№ 19	№ 15—32	463—466
№ 40	406—407	№ 39	Кіквідзе вулиця	
Гоголівська вулиця		Десятинна вулиця	№ 3	362—363
№ 8	206	№ 1/3	№ 30-а	211
№ 23	374—375	№ 4/6	Комінтерну вулиця	472—476
№ 34	373—374	№ 8	№ 3/25	476
№ 39	214	№ 9	№ 7—9	474
Гончара Олеса вулиця	305—315	№ 11	№ 11/106	474—475
№ 12	312	№ 13	№ 12	475
№ 24	312	№ 14	№ 14	475—476
№ 30-а, 30-б,		Десятинний провулок	№ 15	473—474
30-в	313—314	№ 7	Контрактова площа	478—483
№ 32-а, 32-б,		Димитрова вулиця	№ 2-б	481—482
32-в	314--315	№ 6	№ 3	194—200, 203
№ 33	312--313	Дмитрівська вулиця	№ 7	482—483
№ 36-б	311	№ 35	№ 8	483
№ 40	309—310	№ 52	№ 10-а	483
№ 41	311	Довнар-Запольського вулиця	№ 12	480—481
№ 44	312	№ 2/20	Коперника вулиця	
№ 45-а	311	Дончука Василя вулиця	№ 8	215
№ 47-б	311—312	№ 5	№ 18	381
№ 50	310	Електриків вулиця	Косіора вулиця	
№ 55-а	309	№ 11	№ 26/2	363
№ 55-б	306—309	Желябова вулиця	№ 28/1	515—517
№ 60	315	№ 2-а	Костянтинівська вулиця	486—492
№ 65	310—311	№ 8/4	№ 1/2	488
№ 74	310	Жилянська вулиця	№ 5	487—488
№ 90/1	312	№ 39/92	№ 6/8	490—491
Городецького архітектора вулиця	315—321	№ 41	№ 7	488
№ 1—3/11	320—321	№ 46	№ 9	491—492
№ 9	318—319	№ 96	№ 16	488
№ 10/1	319	№ 108	№ 18	488—489
№ 11-а	316—317	№ 120-а	№ 19	489
№ 13	321	Заболотного академіка вулиця	№ 21/12	489
№ 15	317—318	№ 150	№ 23/15	489—490
№ 17/1	319—320	№ 154	Костьольна вулиця	492—496
Горького вулиця	323—332	Заньковецької вулиця	№ 3	493
№ 3, 3-а	327—328	№ 4	№ 4	493
№ 4—6	328—329	№ 5/2	№ 5	493
№ 14, 14-б	330—331	№ 6	№ 6	496
№ 17	325—326	№ 7	№ 7	493—494
№ 20, 20-б,		№ 10/7	№ 8	494—495
20-в, 20-г	331—332	Затевахіна полковника вулиця	№ 9	494
№ 23, 23-б,		№ 14	№ 15	495—496
23-в	329--330	Золоторівська вулиця	Коцюбинського Михайла вулиця	497—50
№ 26/26	328	№ 3	№ 2	497—499
№ 32	326	№ 4	№ 3	497
№ 38-а	328	№ 6	№ 8	501
№ 44	327	Зоологічна вулиця	№ 9	499—501
№ 48	326—327	№ 3	№ 12	501—502
№ 64/16	329	Ігорівська вулиця	Коцюбинського Юрія вулиця	
№ 69	324—325	№ 7	№ 9	517—518
Госпітальна вулиця	442	№ 9/1	Кравченка Миколи вулиця	
№ 16	445—446	№ 11/2	№ 21	363—364
№ 18	442—443, 444—445	№ 12	Крамського Івана вулиця	
№ 24-а	443—444	Іллінська вулиця	№ 10	204
Гришевського Михайла вулиця	332—347	№ 16/6	Кржижановського академіка вулиця	
№ 1	344	№ 20	№ 3	411—412
№ 4	336—339	№ 22	Круглоуніверситетська вулиця	502—504
№ 5	333—334	Індустріальна вулиця	№ 2/1	503
№ 6	342—344	№ 2	№ 4	502—503
№ 7	340—342	№ 2—4	№ 6	503
№ 8/16	339	Інститутська вулиця	№ 7	502
№ 9	340	№ 1	№ 10	504
№ 12/2	336	№ 7	№ 12	503—504
№ 14	344—346	№ 8	Крутий узвіз	
№ 16	339—340	№ 9-а	№ 4	364
№ 18/2	346	№ 10/1	Кудрявська вулиця	
№ 20	346—347	№ 11-а	№ 2	364—365
№ 22	347	№ 12	№ 10	213
№ 28/2	334—335	№ 13/4	№ 11	372
№ 30/1	334	№ 15/5	№ 14	429—430
№ 32	335—336	№ 16	№ 16	365—366
№ 34-а	339	№ 20/8	Лабораторна вулиця	
		№ 22/7	№ 7	210

№ 12	212	Науки проспект		Серафимовича вулиця	
Лабораторний провулок		№ 31	415—416	№ 5	208
№ 24	443	№ 41, 45	414—415	Січневого повстання вулиця	
Леонтовича вулиця	506—509	№ 46	413—414	№ 1	448—449
№ 3	508	№ 47	418	№ 17	438
№ 4	507	Некрасовська вулиця		№ 27	301—302
№ 5	509	№ 3	204	№ 30	435
№ 6-а	506	Нестерова вулиця		№ 44	436
№ 7	507—508	№ 3	408	№ 46	437—438
№ 9	508—509	Несторівський провулок		Сковороди Григорія вулиця	
Липська вулиця	509—512	№ 8	207	№ 2	200—203
№ 2	511—512	№ 9	486	Смирнова-Ласточкина вулиця	
№ 4	510—511	Нижній Вал вулиця —		№ 13	373
№ 10	512	див. Верхній Вал та Нижній Вал вулиці		№ 18	205
№ 12/5	510	Овруцька вулиця		№ 20	353—355, 486
№ 16	512	№ 6	211—212	№ 26	369
№ 18/5	509—510	Огарьова вулиця		Сорокаріччя Жовтня проспект	
Липський провулок		№ 1	205	№ 42	391
№ 3	366	Олегівська вулиця		№ 54	250
Лисенка вулиця	512—515	№ 41	322	Софійська площа	287—288
№ 2	514	Ольгинська вулиця		Станіславського вулиця	
№ 4	513	№ 1/17	368	№ 3	211
№ 6	514—515	№ 2/1	375—376	Стрітенська вулиця	
№ 8	513	Орлика Пилипа вулиця		№ 15	213
Лисогірська вулиця		№ 8	470	Студентська вулиця	
№ 4	414—415	Павлівська вулиця		№ 7	369
Ломоносова вулиця		№ 9	203—204	Суворова вулиця	
№ 33/43	410	№ 13/48	377—378	№ 9	428—429
Лютеранська вулиця	523—530	Палладіна академіка проспект		№ 14/12	369
№ 6—8	530	№ 32	402	№ 19-а	208
№ 12	526	№ 32/34	405—406	Тарасової Алли вулиця	
№ 13	526	№ 34	402—403	№ 4	369—370
№ 15	525	Паркова дорога 177—179		Тверська вулиця	
№ 16	523—524	№ 2	449	№ 7	515
№ 18—20	529—530	№ 3/5	518—519	Теліги Олени вулиця	
№ 21/12	526—528	Перемоги проспект		№ 13/14	209
№ 22	528—529	№ 1	208—209	Тимірязєва вулиця	
№ 23	529	№ 30	378—379	№ 1	438
№ 27—31	526	№ 32	395	Туманяна Ованеса вулиця	
№ 32-а	524—525	№ 38	471	№ 8	205
№ 33	525	№ 43	376—377	Тургенєвська вулиця	
Мануїльського вулиця		№ 44	467—469	№ 19	371
№ 25	366	№ 45	376	№ 65	210
№ 32	409—410	№ 49/2	383—384	№ 81	212
Мар'яненка Івана вулиця		№ 54/1	457	Філатова академіка провулок	
№ 11/12	206—207	№ 56	405	№ 3/1	211
Межигірська вулиця		№ 67	355—356	Фрунзе вулиця	
№ 1	483—485	Перспективна вулиця	439	№ 2/9	371
№ 2	483	Печерський узвіз		№ 8/6	353
Мельникова вулиця		№ 16	447	№ 59—61	459
№ 14	214	Пирогова вулиця		№ 61—63	188—189
№ 31	347—348	№ 2	379—380	№ 103	457—463
№ 75	366—367	№ 6	368	Фурманова вулиця	384
Метрологічна вулиця		Повітрофлотський проспект		№ 1/5	385
№ 14-6	412	№ 6	288—289	№ 3/8	385—386
Михайлівська площа		Ползунова вулиця		Харківське шосе	
№ 1	215—216	№ 2	303—304	№ 50	401
Мічуріна вулиця		Потьє Єжена вулиця		Хорива вулиця	
№ 17—22	390—391	№ 14	413	№ 6	491—492
Московська вулиця		Почайнинська вулиця		Хрещатик вулиця	456—457
№ 2	446	№ 2	398—401	Цитадельна вулиця	
№ 2—10	381—383	Привокзальна вулиця		№ 3	436—437
№ 8	383, 447	№ 3	386	Чеховський провулок	
№ 22	448	Протасів Яр вулиця		№ 4	212—213
№ 45	447—448	№ 4	179—181	№ 10/23	372
№ 47	446—447	Пугачова вулиця		№ 11	371—372
Музейний провулок		№ 3	215	Чигоріна вулиця	439
№ 4	367	№ 12/2	214—215	Чорнобильська вулиця	
№ 6	367	Рильський провулок		№ 13-а	210—211
Мурманська вулиця		№ 5	204	Шевченка Тараса бульвар	456
№ 5	410—411	Рильського Максима вулиця		№ 20	289—292
Набережне шосе	449	№ 7	209	Шовковична вулиця	
№ 8	452—454, 471—472	Різницька вулиця		№ 27	469—470
Набережно-Хрещатицька вулиця		№ 2/34	213	Щорса вулиця	439, 442
№ 8	452	Рогнідинська вулиця		№ 34	440—441
№ 10	356	№ 1/13	204—205	№ 38	439—440
№ 25/2	400	№ 2	368—369	№ 44	440
№ 27	216—217	Садова вулиця		Юрківська вулиця	
Нагірна вулиця		№ 1/14	207	№ 36	204
№ 7	367—368	Садовського Миколи вулиця		Ямська вулиця	
№ 14	368	№ 8-а	207	№ 44	204
Надніпрянське шосе	449—450			№ 54	203

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Абелевський А. 238
 Абрагамсон А. А. 515
 Абрамова І. В. 398
 Абросимов Г. П. 429
 Абросимов П. В. 106, 332, 336
 Авенариус М. П. 46
 Авербах С. Н. 378
 Авраменко О. І. 163, 164, 169, 174, 191, 194, 234, 237, 356, 366, 369, 372, 373, 396, 398, 489, 501
 Аврамова М. М. 358
 Агін О. О. 288
 Агол І. Й. 254, 271, 278
 Адам Бременський 136
 Адаменко С. М. 456
 Адамівч Б. В. 344
 Адріанова-Перетц В. П. 259
 Аїстов П. С. 55
 Айвазовський І. К. 420
 Айналов Д. В. 121
 Аксамитов Д. В. 88
 Алабян К. С. 105, 109
 Александра Римська 291
 Александровський Г. В. 327
 Алексеев М. 155, 156
 Алексеев М. П. 46, 393, 394
 Алексеев П. О. 288
 Алексеев П. П. 46, 307
 Алексеева Г. 364
 Алексеевко М. І. 211
 Алеппський (Халебський) Павло 196, 199, 200, 393
 Алімпій 85, 153, 290
 Алліауді К. 275
 Алов О. О. 468
 Альохіна А. А. 245
 Альошин В. Е. 219
 Альошин П. Ф. 101—107, 109, 200, 217—219, 229, 253, 277, 279, 281, 287, 296, 305, 310, 355, 357, 386—388
 Альошин Ф. О. 219, 301, 310, 357
 Амаду Ж. 175
 Амбодик-Максимович Н. М. 195, 202
 Ананьев В. І. 68, 69
 Ананьїн С. А. 309
 Анастасій І. 322
 Андерсен Г.-К. 211
 Андре О. П. 172
 Андрейченко С. С. 390
 Андреев Б. Ф. 468
 Андреев К. 470
 Андреев О. Ю. 405
 Андреев П. С. 102, 103, 387, 389
 Андреева М. Ф. 523, 530
 Андреева-Дельмас Л. О. 274
 Андржейовський І. А. 183, 186
 Андріанова Л. Ф. 403
 Андрієвич Я. М. 44, 382, 435
 Андрієвський І. С. 202
 Андрієвський О. М. 56
 Андрієвський О. О. 199
 Андрієвський С. С. 195
 Андрієнко А. С. 114
 Андрій Володимирович (Романов) 298
 Андрій Юрійович (Боголюбський) 290
 Андріяшев О. М. 275
 Андрузький Г. Л. 44
 Андрусов М. І. 46, 309
 Андрущенко М. П. 414
 Анищенко О. Г. 55
 Анічкін М. 103, 332, 335
 Анна Іоаннівна 381
 Анненков М. М. 523
 Анненков О. С. 117, 164, 165, 276, 352
 Анохін О. К. 310
 Анощенко О. Д. 494
 Ансельмі Д. 274
 Ан-ський (Раппопорт С. Я.) 189
 Антокольський М. М. 205, 344, 424
 Антоненко-Давидович Б. Д. 425
 Антоній (Печерський) 153, 201
 Антоній (Храповицький) 121
 Антонов І. 293
 Антонов О. К. 77, 205
 Антонович А. Я. 260
 Антонович В. Б. 11, 46, 48, 49, 118, 119, 245, 276, 278, 324, 335, 343, 507
 Антонович Д. В. 53, 266, 267, 280, 352, 354, 526
 Антонов-Овсієнко В. О. 54
 Антоновський Г. М. 214, 283, 458
 Антонюк Д. І. 282, 339, 373
 Антропов О. П. 94, 155, 156, 159
 Анциферов М. П. 374
 Апанович О. М. 168, 203, 207, 208, 257, 274, 425
 Апостол Д. П. 241, 243, 394
 Апухтін М. О. 274
 Апухтін О. М. 165
 Арбузов М. П. 268, 411
 Арендорук Н. Г. 108
 Арєф'єв К. А. 304
 Арисенко О. І. 237
 Аристархов М. Д. 187
 Арістотель 414
 Аркас М. М. 274
 Аркушевський 273
 Армашевський П. Я. 309, 343, 459
 Аронсон Н. Л. 260
 Арсеній 203
 Арсеній (Могилянський О.) 438
 Арсеній (Москвін Ф. П.) 160, 289
 Артем (Сергєєв Ф. А.) 169
 Артеменко І. І. 242
 Артемов А. О. 6, 217
 Артинов М. Г. 99, 292, 293, 424, 517, 518, 520
 Артобелевська Г. Д. 256
 Артобелевський В. М. 257, 373, 375
 Арутюнов О. І. 410
 Архипенко О. П. 62, 292, 301, 497, 501
 Архімед 414
 Арциховський А. В.* 154
 Аршавський С. О. 100, 528
 Асаф'єв Б. В. 274
 Асєєв Ю. С. 19, 81—85, 134, 136, 140—144, 146, 148—150, 154, 302, 480, 485
 Аскольд 120, 153, 177, 178
 Аскоченський В. І. 199
 Астряб О. М. 472
 Афанасій Великий (Александрійський) 451
 Афанасьєв Г. О. 420, 427
 Афанасьєв Є. І. 241, 244, 245, 515
 Афанасьєва С. М. 422
 Ахматова А. А. 3, 46, 135, 387, 390, 502
 Ацманчук О. П. 250
 Ачкасова А. А. 157
 Ачкасова В. Н. 134, 157

Б

- Бабель І. Е. 239, 240, 320, 506
 Бабинєць А. Є. 308, 496
 Бабишкін О. К. 134
 Бабій Б. М. 267, 337
 Бабо А. К. 170, 269, 405
 Бабський Є. Б. 416
 Бабушкін І. Б. 515
 Бабушкіна В. В. 515
 Бабчина Ц. А. 237
 Баб'юк В. І. 156, 399, 462
 Багазії В. 69
 Багалій Д. І. 61, 254, 277
 Багаліка Ю. В. 179, 485
 Багрії П. І. 338
 Бажан М. П. 61, 77, 134, 175, 265, 339, 468
 Баженов В. І. 94
 Базилевич В. М. 261, 275, 343, 350
 Базилевич Д. І. (Веніамін) 463
 Базильський Г. М. 448
 Байрон Дж. 311
 Бакланов В. В. 112
 Бакуль В. М. 409
 Балавенський Ф. П. 161, 169, 189, 261, 301, 367, 428
 Баланчивадзе А. М. 274
 Балаховський Д. Г. 351
 Балицький В. А. 128
 Бальзак Л. М. 209
 Бальзак Оноре де 41, 484
 Бальмонт К. Д. 311, 320, 506
 Банников О. О. 209
 Бантиш-Каменський Д. М. 195
 Бантиш-Каменський М. М. 201
 Баран В. Д. XIV
 Баранов 470
 Баранович Лазар 32, 194, 195
 Барановський Х. А. 53, 54, 280
 Барвінський В. Г. XIX
 Барвінський О. Г. XIX
 Барвітов В. 94
 Барзилович С. А. 110
 Барнет Б. В. 468
 Барський Р. 234
 Басенко 440
 Баскаков В. І. 316
 Басовський О. Б. 519
 Бассі Є. 172
 Баталов Д. М. 111, 249, 250
 Батий 27, 85, 241, 253, 466, 469, 478, 506
 Баттістіні М. 274, 316
 Бауман М. Е. 519
 Бах О. М. 519
 Бах Р. П. 290
 Бачинський Ю. 520
 Баш Я. В. 266
 Бегічев М. Є. 419, 502
 Бегічева Г. О. 211
 Безак О. П. 472
 Безбородько О. А. 195, 202
 Безсмертний В. А. 172, 173, 187, 215, 283, 343, 374, 429
 Безсонов Ф. Д. 233
 Безякін В. М. 466
 Бейлін П. Ю. 497, 499
 Бейліс М. М. 51, 189, 283, 284
 Бейтгільєль З. 371
 Бейтель А. О. 261
 Бек С. П. 179
 Бекетов М. М. 505
 Бекетов О. М. 104, 332, 340, 386
 Беклемішев Г. М. 373
 Беклемішев І. М. 354
 Бекман Я. М. 487, 491
 Белина-Скупевський С. Б. 274, 492, 497
 Беллі Н. А. 326
 Белліні Д. 462
 Беляї А. Х. 157
 Бендерський Л. А. 183
 Бенуа Л. М. 102
 Бенуа О. 427
 Берг М. 528

- Бергенгейм 180
 Бергоньє А. 55, 116
 Бердяєв М. О. 49, 204, 289, 333, 339, 394, 519
 Бердяєв О. М. 339
 Бердяєв С. О. 260
 Березовський М. С. 32, 195, 202, 208
 Березовський Ф. Й. 225, 227, 230, 256
 Беренфус В. 361
 Беретті В. І. 95, 102, 117, 251, 253, 287, 344, 419, 424, 425, 492
 Беретті О. В. 96, 114, 135, 217, 229, 251, 252, 254, 255, 271, 275—277, 279, 289, 344, 393, 420, 424
 Беринда Памво 33, 194
 Беркутов М. 237, 396
 Берлінський М. Ф. 11, 19, 116, 117, 135, 195, 201, 470, 523
 Берлінська Л. Д. 114
 Бернгард Р. Б. 289
 Бернер Я. М. 297, 516
 Бернштейн І. 191
 Бертєє Д. С. 330, 373
 Бестужев-Рюмін М. П. 44, 484
 Бехтерєв В. М. 284
 Бец В. О. 241, 245, 506, 507
 Бец Д. П. 507
 Бедний Дем'ян (Придворов Ю. О.) 445
 Белая О. М. 204, 330, 494
 Белелюбський М. А. 292, 298
 Белєвцев Я. М. 267, 402
 Бєличко Ю. В. 210
 Беліков М. О. 468
 Беліцер В. О. 267, 506, 508, 509
 Бєляєв І. І. 101, 217, 221, 320, 368, 503, 515
 Бєлянкін Ф. П. 307, 308, 408, 497, 499
 Бєльський О. 156
 Бєльчикова Г. Д. 182, 209
 Бжєська В. Ю. 265
 Биков Л. Ф. 205, 468, 469
 Биков С. Д. 304
 Бикова Р. П. 197, 200, 203, 207, 219, 241, 242, 244, 266, 352, 402, 466, 518
 Бикович Я. 490
 Биковський Д. В. 490
 Биковський Л. В. 490
 Биковські (Биковичі) 490
 Биховський Г. Б. 188
 Бібиков С. М. 336
 Білай В. Й. 229, 408
 Білаш О. І. 208
 Білецький Й. А. 178
 Білецький О. І. 278, 338
 Білик М. І. 203, 281, 353, 408
 Білодіа І. К. 270, 278, 306, 311, 338, 339
 Білозерський В. М. 44
 Білокінь С. І. 6, 159, 164, 166, 211, 215, 217, 220, 223—226, 230, 250, 256, 260, 264, 271, 294—297, 299—301, 309, 311, 312, 314, 344, 355, 372, 374, 375, 394, 473, 506, 520, 525, 528
 Білопольський Я. Б. 333
 Білостоцький А. Ю. 383, 435
 Біляшівський М. Ф. 11, 52, 61, 119, 120, 122, 123, 254, 255, 266, 279, 322, 342—344, 349, 352, 354, 519
 Біляшівський Ф. І. 519
 Більський Е. А. 111, 113
 Біркін Д. Г. 447
 Блавіан 31
 Благодатний Г. А. 376
 Блажєвський І. П. 496
 Бланк Л. С. 331
 Блащук С. В. 286
 Бліндер І. В. 237
 Бліфельд Д. І. 160
 Блок О. О. 498
 Блауменфельд Ф. М. 330
 Блюхер В. К. 184
 Бобикіна В. Ф. 273
 Бобинський Г. А. 217, 229
 Бобринський О. О. XVIII, 99, 100, 120—122, 342, 344, 473
 Бобров М. І. 72
 Боброва-Пфєйфер Е. Ф. 274
 Бобровник А. С. 114
 Бобровський В. С. 422, 519
 Бобровський Т. А. 249, 302, 303, 463, 467
 Бобрусов М. П. 187, 189, 217, 226, 395, 472
 Бовваненко Д. Є. 313, 314
 Богайчук С. 384
 Богацький П. О. 294, 295
 Богдалова Н. К. 203, 400, 462
 Богданов В. 260
 Богданов І. 463, 465
 Богданов С. М. 306, 312
 Богданов Ф. Р. 299, 300
 Богданович Є. В. 314
 Богдашєвський Д. І. 217, 219
 Боголюбов М. М. 274
 Боголюбов М. М. 308, 412, 492, 495
 Богомазов О. К. 62, 205, 292, 301, 354
 Богомолець Олег О. 413, 417
 Богомолець Олександр О. 61, 205, 206, 254, 278, 279, 413, 416—418, 456, 478, 519
 Богомолець С. М. 417, 519
 Богородицький В. В. 350
 Богров Д. Г. 450
 Богусєвич В. А. 12, 154, 322
 Богуславський Д. С. 424
 Бодилєвський С. В. 344
 Бодлер Ш. 295
 Бодяньський П. М. 481
 Боженко В. Н. 56
 Бойдуник О. 69
 Бойцов П. С. 100, 183, 332, 342
 Бойченко Д. С. 110, 250
 Бойченко О. М. 340
 Бойчук М. А. 4, 62, 104, 120, 121, 205, 281, 307, 352, 354, 355, 522, 523, 527
 Бойчук П. М. 527
 Бойчук Т. Л. 522
 Бокшицький Б. М. 239
 Болобан Л. В. 526
 Болотов М. О. 61
 Болсуновський К. В. 119, 343, 344
 Болтенко М. Ф. 123
 Болтрик Ю. В. 485
 Болховітінов Євгеній 116, 199, 305, 487
 Болюк П. М. 273
 Боначич А. П. 274
 Бондар І. В. 322
 Бондар Т. Д. 457
 Бондаренко Б. І. 110
 Бондаренко В. Ю. 384
 Бондаренко І. 39
 Бондаренко М. З. 383
 Бондаренко Р. І. 6, 181, 187, 205, 239, 254, 258, 279, 355, 420, 473, 497, 502, 506
 Бондарчук А. С. 115
 Бондарчук В. Г. 308
 Бондарчук С. Ф. 463
 Бор Н. 414
 Борецький Гов 194
 Борис Володимирович 190, 203, 257, 291
 Борис Коломанович 143
 Борисєвич Г. В.* 154
 Борисєнко В. Н. 205, 244, 339
 Борисєнко О. Г. 274
 Борислав 143
 Борисов І. О. (Інокентій) 199
 Борисова А. Н. 177
 Борисова І. П. 272
 Борисовєць В. П. 354
 Борисоглібська Г. І. 47
 Борисопольєць П. Т. 156, 158, 160
 Борич 191
 Борнгаупт Ф. К. 188
 Боровик Ф. І. 114
 Боровиковський В. Л. 211
 Боровиченко М. С. 67
 Боровський Я. С. 6, 12, 20, 485, 506
 Бородай В. З. 473
 Бородай М. М. 274
 Бородин О. Парфєнтійович 303, 304, 385, 514
 Бородин О. Порфирович 246, 274
 Бортник Я. Д. 526
 Борщєвський В. М. 134
 Боскет Д. де 391, 434, 436, 438
 Боссе Г. А. 274
 Бохановський І. В. 519
 Бочаров М. В. 274
 Бош Є. Б. 505, 519
 Брагін О. А. 274
 Брадтман Е. П. 100, 176, 188, 254, 264, 292, 301, 316—318, 320, 509, 517, 529
 Брайловська О. 294
 Брайнін А. Л. 274
 Брайчєвський М. Ю. 134
 Брандтнер Л. К. 519
 Брауде А. 106
 Браун В. О. 468
 Брачі С. 87
 Бредіхін Г. 463
 Бремер Є. А. 69, 315
 Брикін С. В. 274
 Бровка Петрусь 209
 Бродська М. З. 428
 Бродська С. С. 428, 477
 Бродський І. М. 271, 355, 420, 476
 Бродський Лазар І. 179, 292, 293, 296, 297, 324, 343, 477, 478
 Бродський Лев І. 324, 343, 420, 428, 477, 518
 Бродський М. І. 327
 Бродський О. І. 416
 Бродський О. Й. 424
 Бродський С. І. 324, 477
 Бродський Ю. С. 410
 Бродські 420
 Бройде М. 356
 Бронська Є. А. 274
 Бруз С. Г. 69, 214
 Бруальйон 200
 Брун К. І. 274
 Бруно Дж. 414
 Брюно Г. Г. 324, 330
 Брячислав 143
 Бублак В. Д. 266
 Бублик Я. 155
 Бубнов А. С. 56, 204
 Бубнов М. 234
 Бубнов М. М. 271
 Бугаєнко А. 72
 Бугаєнко О. 204
 Бугаєць П. Г. 107
 Бугайов М. В. 505
 Буданцев А. Є. 6
 Будберг О. П. 176
 Будаков В. В. 325
 Буйко П. М. 70, 516, 523, 527, 528
 Букіна Р. В. 204
 Букрєєв Б. Я. 46, 309
 Булаєвська Н. І. 134
 Булаховський Л. А. 338, 497, 499, 501
 Булаков Микола О. 161, 168, 196, 213
 Булаков Михайло О. 3, 46, 48, 98, 161, 164, 165, 167, 168, 205, 213, 230, 260, 264, 298, 441, 443
 Булаков М. П. (Макарій) 199
 Булаков О. І. 161, 167, 196, 199, 205, 213
 Булакова В. М. 165, 167
 Булакови 167, 168, 205
 Булишкін Т. 233
 Бульйон К. І. 293
 Бунге М. А. 42, 307
 Бунге М. Х. 217, 420, 470, 505, 509, 510
 Бунге Х. Г. 217
 Бунин А. В.* 154
 Бурачек М. Г. 120, 281, 307, 354
 Бургарт О. 207
 Бурд-Грановський Г. Я. 325
 Бурєвій Кость 420, 425, 520
 Бурківський О. О. 448
 Бурлюк Д. Д. 173
 Бурмистенко М. О. 65, 67, 68
 Бурмистренко С. Л. 168
 Бурячок І. М. 169
 Буслєнко Ю. М. 6
 Бутєнко Б. А. 285

Бутовський М. П. 205
 Бутурліт В. В. 393
 Бух С. 238
 Буцинський Д. Т. 519
 Буцко О. В. 339
 Бучма А. М. 62, 77, 209, 254, 265, 266, 468
 Бялозор М. Л. 358

В

Вагнер К. Е. 349, 350
 Вагнер Р. 266, 274
 Вайнер І. Г. 114
 Вайслав О. 451
 Вакар В. В. 49, 260, 502
 Валентин 390, 391
 Валуєв П. О. 48
 Валькер Г. А. 501, 502
 Вандаловський С. 400
 Варвара 291
 Варецька В. Ф. 299
 Варлаам та Іоасаф (Індійські) 304
 Варлаам Ясинський 304
 Варшавський М. М. 271
 Василевська В. Л. 77, 170, 175
 Василевський Л. В. 304
 Василевський О. М. 339
 Василенко А. О. 257, 270, 297, 415
 Василенко К. П. 54, 280, 519, 520
 Василенко М. П. 4, 52, 61, 80, 123, 135, 205, 254, 261, 277, 279, 309, 343, 352, 353, 423, 520
 Василій Великий 29
 Василь 219
 Василь (Красовський) 87, 459—462
 Василь — див. Липківський В. К.
 Васильєв 178
 Васильєв А. 200
 Василько 143
 Василько В. С. 526
 Васильченко С. В. 52, 61
 Васильчиков І. І. 476
 Васильчикова К. О. 476, 524
 Васнецов В. М. 3, 48, 97, 178, 205, 227, 254, 256, 266, 290, 291
 Васютинський А. Г. 478
 Ватутін М. Ф. 70, 71, 73, 170, 175, 333, 384
 Ващенко-Захарченко М. Є. 46, 288
 Вебер О. В. 292, 297
 Вегер Є. І. 128
 Ведель А. Л. 4, 32, 195, 202, 458, 486, 490
 Ведунова О. 204
 Велигоцька Н. І. 250
 Величківський М. 69
 Величкін О. П. 109
 Величко С. В. 195
 Вельмін С. П. 11, 18, 119, 279
 Венгеровський С. М. 474
 Венгрженовська Н. С. 261
 Венявський Г. 484
 Венявський Ю. 484
 Вербицький О. М. 101—104, 107, 254, 273, 281, 282, 307, 328, 354, 386, 387, 390, 419, 425, 473, 515, 523, 525, 526
 Верді Дж. 212, 246, 274, 494
 Вересов С. П. 355
 Вериківська І. М. 272
 Вериківський М. І. 230, 246, 274, 321
 Верисоцький І. Й. 310
 Верлан 39
 Верменич В. М. 208
 Вернадський В. І. 61, 254, 277, 279, 405
 Вертинський М. П. 260
 Вертинський О. М. 260, 261, 271, 304, 384
 Вертов Д. 468
 Верховинець В. М. 227, 274
 Верьовка Г. Г. 62, 77, 321
 Веселова О. М. 136, 205, 339
 Веснін В. О. 105, 386
 Веснін О. О. 105, 386
 Вестерфельд А. ван 16, 27, 30, 86, 88, 142, 145, 146, 287, 322, 393
 Ветошкін М. К. 57

Ветров Б. С. 239
 Ветров Ю. О. 316, 317
 Вигдорчик М. А. 49
 Виговський І. О. 195
 Видейко М. Ю. XII
 Винниченко В. К. XIX, 4, 53, 55, 56, 254, 256, 280, 505, 519
 Винниченко О. Є. 235
 Виноградова М. В. 171, 189, 190—193, 232—234, 236, 237, 293, 358, 362, 364, 370, 371, 396, 397, 483, 488, 489
 Винокур І. С. XIV
 Високович В. К. 179, 180
 Висоцька С.-М. Ю. 393, 394, 502, 504
 Висоцький С. О. 12, 253, 391, 392
 Вишневецький Д. І. XVIII
 Вишневецький І. С. 386
 Вишневецький Л. 482
 Вишневецький М. О. 161, 165, 362
 Вишневецький О. А. 285
 Вишневецький Ю. Л. 482
 Вишневецькі 482
 Вишня Остап 207, 209, 445
 Вишняков І. Я. 94, 155, 156, 159
 Віг Я. Я. 114, 179, 485
 Відмунт М. К. (Відмонт) 330
 Вільконський С. 373
 Вільшанська О. Л. 169
 Віньоль Ч. де 96, 432
 Віолле-ле-Дюк 226
 Віппер О. Ю. 284
 Вірич Н. М. 512
 Вірський П. П. 61, 274
 Віталій 466
 Вітрик О. П. 303
 Вітт Л. де 184
 Вітте С. Ю. 297
 Владимиров М. Є. 443
 Владимірський-Буданов М. Ф. 46, 239
 Владислав IV 450
 Власов О. В. 108—110, 418, 449, 473
 Власюк П. А. 418, 497, 499
 Власьєв І. 155
 Влазько О. Ф. 297, 420, 425, 520
 Внуков М. М. 383
 Воблий К. Г. 61, 196, 199, 257, 278, 295, 297, 309, 523, 527, 528
 Вовк А. М. 176, 436, 448
 Вовк Ф. К. 49, 35? 373
 Вовкушевський Г. Д. 292, 295
 Вовчок Марко (Вілінська М. О.) 3, 48, 213, 214, 333, 340, 341, 492
 Водовозов В. В. 204, 519
 Войтко П. 155, 156
 Войтоловський Л. Н. 49, 324, 331, 332
 Волинов Б. В. 383
 Волкобой Т. М. 518
 Волков В. П. 143
 Волков О. М. 170, 175, 301
 Волков С. В. 170
 Волконський С. Г. 44, 484
 Волобуєв Є. В. 355
 Володимир (Романов В. О.) 287
 Володимир Всеволодович (Мономах) 120, 241, 323, 506
 Володимир Олександрович (Романов) 288, 362
 Володимир Ольгердович 25
 Володимир (Самборський) 520
 Володимир Святославич 17, 20, 22, 23, 25, 29, 81, 82, 133, 137, 140—142, 144, 151, 158, 177, 190, 240, 251, 288—290, 324, 327, 349, 440, 441, 466, 471, 485, 507
 Володкевич Л. М. 324, 327
 Волокидін П. Г. 355
 Волосатова Ю. 238
 Волошенко І. Ф. 519
 Волошин А. 297
 Волошин В. 261
 Волошинов (Волошин) О. Ф. 292, 294
 Волошинський Я. Я. 506
 Вольфман Х. С. 327
 Вольшиков Г. І. 103

Вондрак В. Й. 256
 Вондрак С. 314
 Ворвулеєв М. Д. 274
 Воробйов А. М. 416
 Воробйов Д. О. 516
 Воровський В. В. 292
 Воронець-Монтвід К. Д. 274
 Вороний М. К. 254, 295, 520
 Вороний Ф. Я. 46, 491
 Воронин Н. Н.* 154
 Воронов Д. П. 161
 Воронцов Б. В. 368
 Воронцов Д. С. 416
 Воронцов П. В. 98
 Воронцова О. А. 391, 465
 Воронько П. М. 209
 Воротислав 141, 151
 Воскресенський І. П. 161, 164, 165, 491
 Вражливий В. Я. 425
 Врона І. І. 211, 301, 354, 387, 388
 Вронський В. І. 181
 Вронський М. К. 250, 274, 309, 346, 355, 411, 419, 421, 427, 469, 506, 509
 Врубель М. О. 48, 97, 254, 257, 290, 291, 349, 351, 352, 461, 462, 494
 Всеволод — Кирило II Ольгович 459, 460
 Всеволод Ярославич 19, 153, 240, 243, 244, 323
 Вучетич Є. В. 333
 В'язлов А. Г. 267
 Вязмітіна М. І. 261

Г, Г

Гаврилюк Л. О. 6, 181, 199, 208, 211, 229, 259, 264, 309, 320, 325, 383, 384, 402, 408, 409, 411, 415, 416, 418, 499
 Гай Г. Ю. 101, 189
 Гай М. 274
 Гай О. Д. 468
 Гайдай З. М. 62, 209, 274, 321
 Гайдамака А. В. 412
 Гайдар А. П. 176, 289
 Гайдук С. 461
 Гайцан М. І. 55, 69, 383, 423
 Гаккебуш В. М. 458
 Гаккебуш Л. М. 217—219, 299, 300, 521, 526
 Галан Я. О. 187
 Галецька Ф. 315
 Галик А. 93
 Галілей Г. 414
 Галін М. А. 266
 Галкін О. С. 289, 448
 Галятівський Іоанікій 32, 195
 Галяховський Д. 195
 Гальдер Ф. 67
 Гальперін В. Б. 421
 Гальперін М. Б. 346, 422, 477
 Гальперін М. М. 477
 Гальперіна П. А. 477
 Гальперіни 422
 Гамалія М. Л. 195
 Гамалія С. І. 201
 Гамарник Я. Б. 125
 Гамсун К. 295
 Гамченко С. С. 12, 353, 373
 Гандзюк Я. Г. 241, 245
 Ганіна К. П. 410
 Ганкевич Л. М. 224
 Ганкевич М. 301
 Ганф І. П. 239
 Ганцов В. М. 520
 Гапоненко К. 69
 Гараніна Л. 161
 Гардені М. М. 98, 161, 167, 171, 191, 259, 312
 Гашек Я. 3, 254, 256, 257, 263
 Ге М. М. 261, 470, 523
 Гейденштейн Р. 393
 Гейман Я. М. 387
 Гейне Г. 311
 Гейсен 432

- Геккер А. К. 205, 232, 233, 237, 453, 489, 502, 529
Геліс М. М. 321
Гельман М. І. 355
Гельмер-Дядушко П. 520
Гельфрейх В. Г. 109
Гельцер К. В. 274
Геміліан О. 446
Геммерлінг В. Д. 356
Геннадій 466
Герасимов М. М. 82
Герасимчук В. І. 275
Герасимчук Л. П. 274
Герашенко О. А. 308, 412
Гербель М. В. 523
Гербель Р. 434
Гермайзе Й. Ю. 61, 62, 124, 125, 275, 520
Герстоф Й. 310
Гессен-Гомбурзький Л.-В. 381
Гесте В. І. 41, 94, 95, 190, 192, 231, 395, 479, 480, 483, 486
Гете Й.-В. 311
Гехтер М. Г. 254
Гешвенд Ф. Р. 283, 457, 458
Гжицький В. З. 211
Гимар Г.-Ж. 313
Гираць Ю. 414
Гирич І. Б. 397, 459, 476
Гіжицький М. 285
Гілевич О. Т. 234, 264, 362
Гіляров О. М. 164, 170, 309
Гіляров С. О. 259, 261, 352, 354, 355
Гінзбург Л. Б. 101, 130, 296, 316, 318, 324, 348, 419, 508, 509, 518
Гінцбург В. Г. 344
Гітлер А. Б. 67
Глаголев О. О. 170, 196, 199, 284
Гладилін В. М. XII
Гладков Б. В. 106
Глазунов О. К. 181, 320
Гласко В. А. 458
Глебова-Федорова М. М. 178, 223
Гливенко І. 240
Глизь І. І. 304, 515
Глинський Я. 93
Гліб Володимирович 143, 190, 203, 257, 291
Глієр Р. М. 187, 212, 230, 274, 320, 324, 329, 330
Глінка М. І. 212, 266, 273, 274, 488
Глінка О. Х. 306, 312
Глінка Ф.-К. О. 312
Глоба М. В. 461
Глотов М. 235
Глуханін Н. І. 235
Глухов І. 434
Глушко С. В. 275
Глушков В. М. 184, 278, 406
Глущенко М. П. 254, 265, 266
Глущенко П. І. 211
Гляди́ковський 193
Гляди́ковський П. С. 275
Гмиря Б. Р. 62, 274
Гнаткевич В. 301
Гнеденко Б. В. 500
Гнездилов В. Г. 212, 213, 250, 253, 274, 346, 404, 409, 411, 427, 435, 480, 506
Говденко М. М. 397
Гоген О. І. 98, 513, 514
Гоголь М. В. 41, 46, 207, 320, 468, 484, 530
Годуляк К. В. 229, 469, 530
Голенищев-Кутузов Л. М. 434
Голіцин Д. М. 432, 463, 466
Голіцин С. С. 441
Голландський П. І. 101, 292, 296, 509, 512
Голованов Ф. 488, 513, 514
Голованьов С. П. 65, 304, 387
Головін О. 48
Головко А. В. 77
Головко Г. В. 456
Голодець Г. І. 416
Голубев С. Т. 29, 119, 161, 164, 168, 169, 196, 199, 217, 225, 309, 343
Голубкіна А. С. 494
Голубович В. О. 54, 58, 280, 519
Голубовський П. В. 423
Голубов В. 199, 203
Голуб'ятников П. К. 354
Голштейн В. М. 356
Гольбейн Г. 503
Гольденвейзер Я. С. 254
Гольдман О. Г. 414
Гольдштейн М. 371
Гольц Г. П. 105, 109
Гомер XIII
Гончар І. М. 76, 134, 268, 417
Гончар О. Л. 67
Гончар О. Т. 77, 134, 175, 305
Гончаренко М. В. 338, 339
Гончаренко М. І. 174, 287, 329, 338—340, 359, 360, 378—381, 388, 421, 424, 474, 476, 496, 501, 503, 506, 513, 526
Гончаров В. К. 12, 322
Гончаров О. Ф. 362
Гопкало В. І. 113—115, 253, 258, 267, 497
Горбаль М. А. 520
Горбачов Д. О. 173, 205, 211, 503
Горбенко Є. В. 197, 198—200, 203, 292, 464, 466
Горбик В. О. XXII, XXIII, 6, 161, 181, 192, 206, 208, 242, 265, 279, 303, 331
Горбунов Б. М. 307
Гордеев Д. П. 123
Гордон П. 432
Гордята 141, 151
Горев М. М. 403, 417
Горка Лаврентій 195, 201
Горленко Я. 202
Горловий М. П. 499
Горобець Г. А. 112
Горобець О. І. 68
Горовий І. С. 112, 456
Горовиць В. С. 497, 501, 506
Горовиць С. І. 501
Городецький В. В. 100, 181—183, 246, 316, 320, 321, 332, 342, 374
Городецький Л. М. 179
Городецький О. О. 416
Городисський О. В. 406
Городцов В. О. 466
Горох Г. 155
Гороховавський Я. Б. 416
Горська А. О. 76, 355
Горчакова Д. 428
Горчакова Т. М. 463
Горшков А. А. 415, 496
Горький Максим (Пешков О. М.) 284, 317, 323, 376, 456, 523, 530
Гостинський 99
Готун І. А. 368
Грабар А. М. 225
Грабар І. Е. 129, 213, 355
Грабовський І. А. 354
Грабовський М. А. 165
Граб'янка Г. І. 195
Граве Д. О. V, 46, 61, 309
Гранаткін Г. І. 112, 455, 456
Граужис Г. І. 109, 333
Граужис О. Г. 273, 274, 483
Грачова Л. М. 172, 174, 175, 334, 367, 368, 376, 377
Грейфан 301
Греків О. П. 316, 317
Грекович А. 30
Гресенкова К. 362
Гресь В. С. 468
Гретер Я. Я. 100, 383, 384
Гречина М. Г. 104—106, 111, 112, 114, 115, 174, 217, 249, 250, 282, 305, 492
Гречко А. А. 289
Григоренко 435
Григоренко П. Г. 77
Григор'єв Г. П. 283
Григор'єв С. О. 106, 181, 183, 333, 354, 355, 420, 421
Григор'єва Т. Ф. 194, 266, 299, 325, 416, 518
Григорій Богослов 29
Григорович С. Г. 503
Григорович-Барський В. Г. 4, 32, 128, 195, 19
Григорович-Барський І. Г. 4, 92, 195, 207, 216, 353, 400, 450, 459, 460, 462, 478, 48, 483, 490
Григорович-Барський П. М. 264
Гринкевич З. І. 329
Гринштейн М. 238
Грицай М. О. 107
Гриценко А. П. 444
Грицюк М. Я. 210, 444
Гришко М. М. 209, 270
Гришко М. С. 274
Гріднев В. Н. 407
Грінберг П. Я. 237
Грінівецька Н. М. 235
Грінченко Б. Д. XIX, 50, 52, 206, 254, 279, 294
Грінченко М. М. 206, 292, 296, 502
Гродзинський О. О. 321
Грозін Б. Д. 308, 501
Громашевський Л. В. 180, 181, 206
Громницький 378
Громовенко П. Ф. 271, 272
Гросс А. 99
Гроссу М. С. 217, 219, 530
Грот Я. 155, 156
Гроте 45
Грудзинська О. А. 457
Груздова М. І. 315, 329
Грузенберг О. О. 284
Груневер М. 86
Грунський М. К. 309, 311, 312
Грушевська К. М. 275, 276
Грушевський М. С. XIX, 4, 29, 52—54, 61, 80, 120, 124, 127, 254, 266, 267, 275, 276, 280, 281, 332, 343, 354, 355, 505, 519
Грушевський О. С. 61, 125, 254, 275, 280, 352
Грушевські 254
Губанов В. Г. 444
Губанов Т. 488
Губаржевська І. 261
Губов М. Л. 250
Гудеріан Х. В. 67
Гудзій М. К. 261, 338
Гудима В. 466
Гудима Павло 398
Гудима Петро 398
Гудим-Левкович М. І. 44, 345
Гудовський І. В. 41, 135
Гужова В. М. 321
Гулак-Артемівський П. П. 217
Гулак-Артемівський С. С. 48, 175, 196, 199, 209, 216, 217, 274, 389, 487
Гулевичівна Гальшка (Лозка Єлизавета) 32, 194, 199, 203, 478
Гуляев Ю. О. 274
Гумільов М. С. 390
Гуно Ш.-Ф. 494
Гупало К. М. 147, 154, 272, 322
Гуренко Г. З. 114
Гуржій І. О. 337
Гурковський О. П. 288
Гурський М. Г. 519
Гусластий К. Г. 134, 268, 270, 338
Гутиря В. С. 278, 401
Гутник С. М. 307
Гуцлав 471
Галаган П. Г. 55, 98, 257
Гізель Інокентій 32, 194, 195, 432
- А**
- Даболінг М. І. 348
Давид М. О. 379
Давиденко Л. Ф. 493
Давиденко М. І. 171
Давидов В. Л. 484
Давидов О. С. 308, 327, 374, 412, 414
Давидова Е. М. 44
Давидова-Балаховська Т. Г. 351
Давидович С. М. 230
Даміловський М. О. 103, 172, 173, 354, 502
Данилевич В. Ю. 119, 170, 213, 275, 309, 343
Данило Галицький (Данило Романович) 24, 241

- Данилов В. І. 408, 495
 Данькевич К. Ф. 181, 208, 265, 317, 321
 Дахно В. П. 6
 Дахнович А. С. 261
 Дашкевич М. 192
 Дашкевич М. П. 46
 Дашкевич Ф. М. 192
 Дебогорій-Мокрієвич В. К. 48, 519
 Дегтерьов М. П. 292, 297, 348, 420, 492, 504, 515—517, 524
 Дегтерьов П. М. 39, 348, 480
 Дегтерьова Є. І. 348
 Дегтяренко М. 72
 Дегтярьов М. Г. 155, 292, 305, 464
 Дейген М. Ф. 414
 Дейнеко В. П. 198, 289
 Дейч Й. Я. 285
 Дейч Л. Г. 519
 Дейч О. Й. 209, 393, 394
 Декерменджі М. Д. 257
 Делімарський Ю. К. 267, 406
 Де Лука Д. 274
 Де-Метц Г. Г. 307, 312, 505
 Демидов К. П. 212, 213
 Демидов-Сан-Донато П. П. 98, 229
 Демидова О. П. 179
 Демидовський М. М. 178, 179
 Демидчук Ф. А. 155, 157
 Демінчук С. 400
 Демут-Малиновський В. І. 96
 Демущий А. Д. 311
 Демущий Д. П. 468
 Демченко В. Я. 221, 390
 Демченко М. Н. 128
 Демчук А. П. 262
 Демчук К. О. 212
 Денисенко В. Т. 468, 498
 Денисенко Г. Г. 6, 214, 325, 387, 409, 412, 415, 457
 Денікін А. І. 56, 199, 331, 448
 Дерегус М. В. 376
 Дерегус М. Г. 250, 254, 262, 388, 528
 Дерегус Н. М. 227, 376, 404, 522, 528
 Держинська К. Г. 384
 Держинський Г. Є. 384
 Деркач Г. Й. 212
 Дешин В. В. 289
 Джанашія К. С. 250
 Джіральдоні Е. 274
 Дзбановський Б. В. 456
 Дзержинський І. І. 274
 Дибан Є. П. 308, 412
 Дигусар О. І. 444
 Дмитрій — див. Ковальницький М. Г.
 Дмитрій Ростовський (Туптало Д. С.) 195, 201, 353, 466
 Дмитрій Солунський 19, 23
 Динник О. М. 308, 497, 500, 501
 Дишлов В. І. 457
 Дівонін К. М. 378
 Діаур А. 316
 Діжур С. З. 519
 Дір 120, 153, 177
 Дітеріхс М. М. 497
 Дітріх Л. А. 279
 Дложевський С. С. 124
 Дмітерко Л. Д. 266
 Дмитревич Ю. В. 480—482
 Дмитревський І. В. 340
 Дмитрієв Д. Ф. 205
 Дмитрієв Л. Г. 113
 Дмитрієва О. О. 224
 Дмитрук С. І. 383
 Добрий А. Ю. 223
 Добровольська Г. Ф. 114
 Добровольський А. В. 109—114, 175, 253, 258, 282, 307, 347, 355, 362, 376, 413, 419, 455, 456
 Добровольський Й. Р. 294
 Добровольський Л. А. 114
 Добровольський Л. П. 119, 229, 275, 280, 343
 Доброхотов М. М. 401, 492, 495
 Довгалевський Митрофан 195, 201, 202
 Довгань Б. С. 211, 266, 355
 Довженко О. П. 3, 61, 62, 77, 209, 211, 324, 328, 329, 468, 469
 Довженко П. 383
 Довженко Т. Г. 208, 417, 499
 Довженко В. Й. 134
 Довнар-Запольський М. В. 118, 164, 279, 309
 Докучаєв В. Р. 329, 378
 Докучаєва Я. П. 265, 421
 Доливо-Блотницький К. 491
 Долина П. Т. 526
 Долиницький М. XIX
 Долищинський П. А. 106, 355
 Долнер О. Ф. 425
 Доманський Б. Й. 430
 Домарацький К. 236
 Домаш Й. 155, 156
 Домашенко Г. Ф. 386, 473
 Домінчен К. Я. 182
 Донець М. І. 209, 274, 443
 Донець-Тессейр М. Е. 46, 274, 321
 Донської М. С. 468
 Донцов В. М. 444
 Донцов Д. І. 264, 519
 Дормідонтов В. А. 261, 276, 390
 Дорофієнко І. П. 6, 156, 203, 243, 244, 248, 426, 427, 462
 Дорошенки 246
 Дорошенко В. В. 254
 Дорошенко Д. І. 53—55, 120, 239, 240, 267, 280, 286, 343, 505
 Досифей (Тяпкіна Д. В.) 463—465, 467
 Достоевський Ф. М. 320
 Драгоманов М. П. 4, 46, 49, 80, 212, 278, 487, 491
 Драгомиров В. М. 344
 Драгомиров М. І. 333, 335, 336
 Драй-Хмара М. П. 4, 207, 520
 Дранишников В. О. 274
 Дранчев Г. 483
 Дрентельн О. Р. 47, 122
 Дризо В. Я. 114
 Дробот І. ХХ
 Дроботько В. Г. 217, 228, 409, 497, 500, 507
 Дроздов М. М. 372
 Дроздовський М. Г. 289
 Друг О. М. 428
 Дружбацький А. 444
 Друзякіна С. І. 274
 Дубина К. К. 134
 Дубовий І. Н. 333, 336
 Дубовської М. Н. 289
 Дубровський П. В. 95, 192, 491
 Дудін В. 297
 Дудкін Г. М. 315
 Дуако М. О. 341
 Дудман Х.-Л. Ш. 232
 Дудник І. О. 134
 Дузинкевич Ф. М. 351
 Думанський А. В. 298, 405, 407, 492, 495, 496
 Думитрашко К. Д. 202, 203
 Дурадуківський В. Ф. 520
 Дурдуківський Олександр 159
 Дусан І. В. 285
 Духновський М. І. 354
 Духонін М. М. 289
 Дучинська О. Т. 521
 Душечкін О. І. 217, 226, 418
 Дютуа І. Ф. 501
 Дяденко В. Д. 485
 Дядченко Г. К. 96, 161, 168, 169, 175, 261, 301, 349, 350
 Дяченко В. Є. 501
 Дяченко В. О. 212, 213
 Дяченко Д. М. 103, 104, 386
 Дьомін М. М. 6, 115, 155
 Дьяков І. М. 343, 524
- Е**
 Егінк І. 156, 158
 Едигей 27
- Ейдельман Б. Л. 49, 519
 Ейзенхауер Д.-Д. 331
 Ейнштейн А. 414
 Ейсман Г. І. 42, 229
 Ейсман І.-С. 217, 229
 Ейсмени 258
 Ейснер В. В. 481, 482
 Екземплярський В. І. 199
 Екк М. 468
 Екстер О. О. 301, 502, 503
 Емангар Л. А. 297
 Енгельс Ф. 16, 523
 Епик Г. Д. 4, 425
 Епштейн М. І. 260
 Епштейн Я. Б. 297
 Еренбург І. Г. 254, 260, 320, 420, 506
 Ернст Ф. Л. 4, 61, 120—127, 255, 261, 275, 276, 307, 342, 343, 352—355, 502
 Еррель Ф. де 168
 Ертель 434
 Ертель О. Д. 118, 248, 279, 280, 391, 466, 467
 Ессен Ф. Ф. 508
 Етінгер Є. С. 519
- Є**
 Євдокимов І. Ф. 176
 Євдокія 290
 Євкарпій (Наумов) 304, 464
 Євмен 461
 Євреїнов Ю. М. 113
 Євстифесв І. 155, 156
 Євтушенко Д. Г. 321
 Єгорічев І. П. 461
 Єгоров О. І. 184
 Єгорова О. В. 6, 385, 414
 Єгунов К. К. 215
 Єдлінський Г. 207
 Єжов В. І. 114, 115, 136, 455
 Єкельчик Ю. І. 468
 Єлдезін О. 37
 Єлева К. М. 299, 301, 355
 Єлецький О. Г. 341
 Єлизавета Петрівна 155, 159, 332, 381, 435, 465, 470
 Єлігулашвілі Т. Д. 456
 Єлізаров В. Д. 109—111, 249, 250, 265, 456, 497, 506
 Єлізарова-Ульянова А. І. 212, 213, 270, 519
 Єльці 29
 Єльчанінова Є. І. 425
 Ємченко А. І. 299
 Єпифаній 463
 Єпифанов Г. С. 176
 Єпифанович М. П. 109
 Єременко В. Н. 170, 411
 Єременко В. С. 207
 Єржиківський С. М. 355
 Єрмо О. Ф. 242, 462
 Єрмак П. Д. 114
 Єрмаков Є. Ф. 161, 178, 198, 199, 204, 214, 217, 219, 229, 242, 243, 250, 253, 254, 281, 282, 287, 304, 349, 354, 425, 428, 470, 473, 524
 Єрмаков О. 438
 Єрмолова М. М. 205
 Єрофалов Б. Л. 183, 263, 326, 328, 333, 344, 366, 367, 429, 502, 529
 Єрошевський А. 156
 Єршов І. В. 274
 Єрьоменко А. І. 440
 Єсенін С. О. 498
 Єфименко О. Я. 26, 495
 Єфименко П. П. 495
 Єфименко П. С. 495
 Єфимович І. Я. 304, 384
 Єфремов С. О. 4, 49, 50, 53, 54, 61, 62, 120, 266, 267, 278, 280, 488, 505, 519, 520
- Ж**
 Жаданівський Б. П. 51, 444, 448, 519
 Жариков М. Л. 480
 Жданко І. О. 354

- Жданов С. С. 209
 Ждаха А. А. 271
 Жеванов І. 439, 441
 Жевахов В. Д. 391
 Жежерін Б. П. 111, 249, 250, 253, 273, 456, 513
 Жежерін В. Б. 456
 Жекуліна А. В. 170, 240
 Желтухін П. Ф. 441
 Жендзянівська О. 396
 Жеребко І. В. 204
 Жеребцова В. О. 257, 393
 Жигалкіна Т. Є. 443
 Жиздринська О. В. 234, 245—247, 475
 Жилицький П. Н. 114
 Житецький П. Г. 49, 52, 161, 165, 170, 288, 335
 Жіанотті 431
 Жмаченко П. Ф. 349, 350
 Жога В. В. 110
 Жоголь А. Є. 509
 Жолтунов 302
 Жолтухін 302
 Жук А. 264, 519
 Жук М. І. 120, 261, 281, 307, 354
 Жуков Г. В. 333
 Жуков Г. К. 67, 73, 336
 Жуков Л. О. 274
 Жуков П. А. 363
 Жуковський М. Є. 505
 Журавський З. І. 385, 515
- З**
- Забела-Врубель Н. І. (Забіла) 46, 425
 Забіла Н. Л. 387, 388
 Заболотний В. Г. 104—106, 109—111, 249, 254, 281, 282, 307, 332—334, 354, 355, 492, 495, 504
 Заболотний Д. К. 61, 217, 228, 229, 254, 278, 279, 408, 409
 Заборовський Рафаїл 116, 194, 201, 202, 465
 Завадовський П. В. 195, 202
 Завадський І. І. 420
 Заваров О. І. 108, 110, 425, 449, 473
 Завитневич В. З. 170, 199, 323, 344
 Завойко А. М. 220
 Заглада Н. Б. 261, 262
 Загорський І. В. 47
 Загоруйко Ю. А. 209
 Загорульський Э. М.* 154
 Загородський О. О. 176
 Загул Д. Ю. 306, 311
 Зайцев Й. М. 188
 Зайцев М. Й. 188, 346, 347
 Заклинський Р. 255
 Закревський М. В. 36, 46, 117, 470
 Закс Е. М. 477
 Закс М. Р. 477, 510, 511
 Закс Р. 510
 Залеман Г. Р. 290
 Зален М. фон 432
 Залізник М. 280
 Заловський 273
 Замирайло В. Д. 290, 291, 461
 Замичковський І. Е. 468
 Заньковецька М. К. 3, 47, 48, 129, 135, 209, 212, 254, 266, 387
 Запольський І. 195
 Запорожець І. К. 224, 301
 Запорожець П. К. 229
 Запорожський І. С. 493
 Заремба Ф. М. 456
 Зарецький В. І. 76
 Зарубін О. М. 54, 280
 Зарудний І. П. 195
 Зарудний М. Я. 320
 Зарудний О. С. 284
 Заславський С. 238
 Засурцев П. І.* 154
 Затевахін І. І. 67
 Затонський В. П. 54, 105, 128, 178, 277, 423, 426, 506, 509, 511, 512
 Затула Д. Г. 405, 408
- Захаров А. Д. 95, 441
 Захарченко М. М. 420, 425
 Захарченко П. Є. 257, 421, 515
 Захарченко С. В. 114
 Збанацький Ю. О. 497, 499
 Звірозомб-Зубовський Є. В. 496
 Зейдак А. Х. 395
 Зекцер Й. А. 101, 223, 268, 350
 Зеленецький Г. 285
 Зелінський А. 444
 Зелінський М. Д. 505
 Земка Т. Л. 194
 Земляк В. С. (Вацик) 469, 497—499
 Землячка Р. С. 224
 Зенович С. Ф. 117
 Зенченко Ф. О. 331
 Зеров Д. К. 254, 267, 270
 Зеров М. К. 4, 61—63, 207, 209, 271, 301, 312, 520
 Зерова С. Ф. 209
 Зибін О. П. 113
 Зизаній А. І. 194
 Зиміні 156
 Зібер М. І. 49, 314
 Зівала Г. В. 188, 489
 Зілов П. О. 318, 319
 Зінченко А. 104, 105
 Зінченко Ю. І. 198, 204, 214, 289, 336, 350, 384
 Зливкова О. О. 272
 Змунчила М. О. 390
 Зноба В. І. 333, 390, 405, 406
 Зноба І. С. 203
 Зносько-Боровський Є. М. 343
 Зозулін Ф. 461
 Золотов Г. О. 307
 Зорін О. 137
 Зосимович В. П. 268, 409
 Зоценко В. М. 322, 459
 Зубжицький І. 382
 Зубрицький Н. 89
 Зубченко Г. О. 406, 410
 Зуев А. О. 114
 Зуммер В. М. 120, 261
- І, Ї, Й**
- Іаков-Мніх 24
 Ібсен Г. 504
 Івакін Г. Ю. 6, 12, 154, 322
 Іван (Павловський) 520
 Іван III 27
 Іваненко О. Д. 499
 Іваненко П. І. (Петрик) 167
 Іваницький Є. В. 394
 Іваницький К. Л. 229, 271, 282, 283, 409
 Іванишев М. Д. 46, 118
 Іванов А. В. 54, 57
 Іванов А. О. 274
 Іванов В. М. 70
 Іванов В. М. 217, 218, 330, 416, 517, 518
 Іванов Д. 519
 Іванов Є. Л. 109, 456
 Іванов Іван М. 207
 Іванов Ігор М. 333, 509
 Іванов К. Г. 179, 305
 Іванов К. М. 453
 Іванов М. І. 355
 Іванов О. З. 345
 Іванова А. Д. 112, 501
 Іванченко М. К. 272, 306, 312
 Іванюк М. М. 109
 Івасюк М. І. 425
 Івашкевич Я. 502, 504
 Івенсен Т. П. 510, 511
 Івенсен Ф. В. 510, 511
 Івичеві 519
 Івкін К. П. 68, 69, 214
 Івченко В. М. 468
 Ігнатенко Ф. 200
 Ігнатій 464
 Ігнаткін І. О. 134
 Ігнатович В. В. 207
- Ігнатович Г. Г. 526
 Ігнатюк Б. 112
 Ігнат'єв О. М. 279
 Ігнат'єв О. О. 186, 289
 Ігнат'єв О. П. 186
 Ігнащенко А. Ф. 112, 204, 213, 217, 219, 229, 268, 349, 388, 402, 409, 415, 416, 456, 499, 501, 509
 Ігор Рюрикович 191, 395
 Ігор Святославич 152
 Ідзковський А. Л. 226, 227
 Ієвлевич Фома 194
 Ізбеков В. О. 405
 Ізбицька Л. Л. 501
 Ізяслав Ярославич 19, 24, 151
 Іконников В. С. 4, 118, 204, 254, 266, 279, 343, 344, 507
 Іконников М. С. 96, 198, 217, 251, 254, 263, 281, 283, 287, 289, 482, 487, 519, 524
 Іларіон 18, 153, 463
 Ілленко Ю. Г. 468
 Ілля 89
 Ілляшенко В. П. 274
 Ільїнська А. І. 256
 Ільченко О. Є. 320, 376
 Ільяшенко О. Я. 112
 Інбер В. М. 209
 Інгігерда (Ірина) 18
 Інокентій — див. Борисов І. О.
 Інокентій (Монастирський) 459, 460, 462
 Іньков В. Т. 227
 Іоанн Богослов 29
 Іоанн Златоуст 29
 Іоаннікій (Руднев І. М.) 289, 305
 Іполит (Ященко) 466
 Іпсиланті К. Г. 96, 393
 Ірлявський І. 69, 272, 353
 Ісаєвич Я. Д. 134
 Ісаченко Б. Л. 228
 Іскра І. І. 52
 Іссерліс Ш. (І.) Л. 367
 Істомін М. П. 275
 Італінський А. Я. 202
 Іщенко І. М. 206, 214
 Іщенко М. Є. 134
 Іжакевич І. С. 3, 62, 96, 207, 393, 461, 462
 Йогансон Б. В. 355
 Йозефі В. Г. 326
 Йоріш В. Я. 274
- К**
- Каблиць І. І. 48
 Кавалерідзе І. П. 61, 62, 102, 161, 163, 164, 203, 219, 253, 266, 301, 352, 402, 468, 480, 497, 501, 518
 Кавальєрі Л. 274
 Кавецький Р. Є. 206, 267, 404, 405, 417
 Каган Д. Б. 237, 557
 Каган Ю. С. 404
 Каганович Л. М. 184
 Кагарлицький 465
 Кагарлицький І. 191
 Кадомська М. А. 169, 220, 221, 223—225, 227, 230, 264, 284, 285, 294, 302, 309, 310, 351—353, 361, 362, 368, 493, 507, 514, 515, 519
 Казаков М. Ф. 94, 281
 Казанська Г. (Горська) 488
 Казанський М. М. 161, 198, 214, 221, 233, 237, 292, 300, 374, 387, 389, 489, 491
 Казанський О. В. 136
 Казанцев І. 72
 Казимир Ягайлович 26
 Казимиров Й. Д. 115
 Казьмирчук Г. Д. 388, 530
 Калин В. І. 526
 Калиниченко Л. П. 156, 292, 462
 Калинський-Геайта Й. Ф. 195, 202
 Калита Т. С. 514
 Калінін М. Є. 445
 Калнишевський П. І. XVIII
 Каложний Д. М. 341

- Кальницький М. Б. 6, 161, 164—167, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 183, 184, 187—189, 199, 204, 205, 207, 213—215, 219, 223, 226, 227, 229, 230, 234, 239, 240, 250, 254, 257—262, 266—268, 270, 271, 274, 282—286, 289, 292, 294—296, 298—301, 304, 309, 311—313, 316, 317, 319, 321, 325—331, 339, 342, 350—352, 355, 356, 362, 364, 374, 384, 385, 388, 394, 395, 400, 408, 410, 420, 422, 423, 425, 430, 448, 458, 459, 472, 473, 476, 478, 481, 483, 489, 490, 493—496, 501, 502, 506—508, 510, 515, 517, 520, 522, 524—526, 528, 530
- Кальнофойський Афанасій 29, 88, 432
Кальченко Г. Н. 134, 213, 217, 501
Кальченко Н. Т. 336
Каманін І. М. 118, 254, 279, 343, 352, 390, 391
- Каменецький Д. С. 214
Каменев С. С. 289
Камінський Я. 46
Каміонський О. І. 274
Каневський І. М. 112
Канерштейн М. М. 321
Канєвський О. 6
Каннібах Ю. І. 333
Кантакузен Д. 178
Капка Д. А. 468
Каплан Ф. Ю. (Ройтблат) 519
Каплер О. Я. 493
Каплер Я. Н. 493
Капник С. (І.) К. 489
Капніст В. В. 201
Капоріков Д. Л. 157
Капчевич М. П. (Прозоровська) 241, 245, 246
Капчевич П. М. 245
Капшевич М. 170
Карабчевський М. П. 284
Кара-Васильєва Т. В. 346
Каракіс Й. Ю. 103, 105, 106, 204, 253, 254, 307, 332, 334, 354, 424
Карачківський М. Ф. 275
Карбачинський О. І. 210, 340
Карбовська Н. Ю. 355
Каргер М. К. 12, 15, 154, 243, 244, 248, 322, 485, 486, 506
Карєва О. П. 230
Каржевін М. В. 274
Каркоц П. К. 204
Карлов В. В.* 154
Карловський А. 156
Карловський Б. М. 112, 456
Карнабід А. А. 134
Карнаух Г. П. 65
Карновський М. 195
Карпека Д. О. 255, 256
Карпека О. Д. 254, 256
Карпеки 255, 256
Карпенко-Карий І. (Тобілевич І. К.) 47, 209, 210, 212, 301, 320, 376
Карпинський О. П. 505
Карпіні де Плано 24
Карунський О. М. 499
Касаткін Б. С. 324, 325
Касіян В. І. 77, 207, 254, 265, 266, 355
Касьяненко В. Г. 309
Касьянов О. М. 109
Каталані А. 484
Катерина ІІ 33, 37, 435, 460, 461, 465
Катеринич В. П. 507, 509, 511
Катернога М. Т. 250, 509
Каток Л. Б. 112, 320
Катонін Є. І. 111, 249, 355, 387, 388, 455
Кафталь Е. Я. 220
Кацин В. В. 114
Качала В. С. 284, 420
Качала М. М. 284
Каченовський О. Л. 274
Качзей 25
Качинський П. І. 270
Качковський П. Е. 100, 306, 312, 313, 516
Кашшай А. С. 114
- Кашченко М. Ф. 277, 311
Кваренгі Дж. 94
Квасников Є. І. 229, 408
Кваша В. А. 112
Квітка К. В. 250, 254, 261, 270, 275, 292, 294
Квітка-Основа'янєнко Г. Ф. 47
Кв'ятек К. Ф. 176
Квятковська К. М. 351
Квятковський І. І. 197
Кедрін І. 95
Кедрова З. Д. 359
Кезма Т. Г. 161, 165, 166, 199
Кенін Л. І. 328
Керенський О. Ф. 280
Кецховелі Ладо (В. З.) 194
Кибальчич М. І. 519
Кисевичі 177
Кий 15, 151, 322
Кипоренко-Доманський Ю. С. 274
Кирейко В. Д. 246
Кирило 102, 257, 291, 461, 507
Кирилук Є. П. 268, 338
Кириченко В. І. 108
Кириченко І. В. 401
Кириченко Олег І. 452
Кириченко Олексій І. 184
Кириченко П. 425
Кириченко Р. С. 401
Кириченко С. А. 134, 250, 401
Кирпичов В. Л. 307
Кирпонос М. П. 63, 65, 67, 68, 333, 336
Кирюхін М. 72
Кир'янов М. 72
Киселевич 344
Киселевич Л. 181
Киселевський Г. І. 480
Киселевський І. М. 507
Киселевський І. П. 204
Кисельов М. 236
Кисельов М. Н. 204
Кисилевич В. В. 106
Кислий Г. М. 111, 211, 249, 250
Кислий М. І. 256, 335, 391
Кисличенко Ю. В. 456
Кислов В. В. 409
Кислова О. 488
Киценко М. П. 134
Ківлицький Є. О. 49, 298, 423
Кікоть А. І. 170, 174, 175
Кілессо Л. Ф. 356
Кілессо М. 233
Кілессо С. К. 132, 134, 136, 154, 250, 255, 274
Кілієвич С. Р. 12, 136, 154, 322, 323
Кільчевський М. О. 267, 408
Кімаєр Й. Й. 183, 316, 321
Кіплик Д. 462
Кіпоренко М. І. 6, 136
Кіпріанов А. І. 278, 411, 497, 500, 501
Кіріндас А. Ф. 333
Кіров С. М. 332
Кірсанов О. В. 411
Кірхгейм Г. Г. 524
Кістяківська В. А. 330
Кістяківський Б. О. 49, 324, 330, 331, 519
Кістяківський Г. Б. 330, 331
Кістяківський О. Ф. 42, 46, 331
Кістяківський Ю. О. 297
Кітнер І. С. 98
Клаве З. Л. 332, 344
Клеймьонов В. О. 235
Клейн Н. Г. 250
Клейцковський В. 156
Климанов М. 462
Клименко А. 355
Клименко О. Г. 70
Клименко П. В. 254—256, 275
Клименко С. 468
Клименко-Жукова В. Ф. 211, 212
Климов В. В. 355, 379, 380
Климов О. Г. 321
Климович Б. В. 276, 349, 352
Климушко Б. Є. 317
Кличко Ф. Ф. 355
- Клищук О. С. 114
Клімов Т. М. 444
Клодт П. К. 96
Клоков В. М. 219, 256, 335, 417
Клопоготовський Ф. А. 378
Клуґ М. В. 183, 225, 292, 294, 295, 310, 316, 321, 515, 529, 510
Кмито В. Д. 310
Книжко В. Г. 114
Коба М. І. 134
Кобелев О. В. 102, 103, 125, 187, 213, 237, 253, 264, 286, 303, 305—307, 309, 312, 339, 384—386, 419, 425, 458, 459, 475, 497, 514, 515
Кобиланська О. Ю. 265
Кобкін В. В. 429
Ковалевський І. Г. («Босий») 463
Ковалевський М. В. 101
Ковалевський М. М. 49, 519
Коваленко А. Д. 267, 408
Коваленко Г. 264
Коваленко М. В. 274
Коваленко Н. О. 6, 136, 164, 305, 312, 321, 395, 401, 406, 429, 444, 464—466, 495
Коваленко О. К. 214, 215
Коваленко П. Т. 521
Ковалинський В. В. 166, 349
Ковалів Л. Б. 520
Коваль В. С. 112, 113, 115
Ковальницький М. Г. (Димитрій) 199
Ковальов О. О. 209, 253, 266, 274, 403, 421, 530
Ковальська Є. М. 519
Кованько П. Л. 257, 260, 297
Ковбаса Я. Ф. 417, 499, 509
Ковелькова К. Г. 274
Ковінька О. І. 425
Ковнір С. Д. 92, 155, 196, 463, 466, 470, 509
Ковпак С. А. 509, 510
Ковпаненко Н. Г. 6
Ковтанюк Н. Г. 255
Ковтун М. П. 446
Кожєвников С. М. 408
Кожич В. П. 211
Козак С. Д. 274
Козачинський М. О. 195, 201
Козачков О. О. 112
Козєровський О. Л. 493
Козик М. Я. 301, 354
Козицький П. О. 77, 196, 199, 230, 321, 354, 420, 421
Козленко Г. В. 301
Козлов А. 525
Козлов В. О. 109, 279
Козлов І. С. 108
Козловська В. Є. 120, 125, 255, 309, 322, 343, 352, 355
Козловський І. С. 209, 506
Козуб Л. В. 469
Кокін С. А. 136
Коклик С. Г. 452
Кокорєв В. О. 161
Колас Якуб 498
Колачинський П. 32
Колесник П. Й. 425
Колесников О. В. 161, 287
Колєсса Ф. М. 270
Колібанова К. В. 273, 420, 421, 481
Колісниченко О. О. 109, 387, 388
Коліух Д. В. 280
Кологривий Є. 39
Колодєвич М. М. 519
Коломацька О. 311
Коломієць В. Є. 114, 115
Коломієць М. С. 134, 455—457
Коломієць О. Ф. 320
Коломійченко М. С. 214
Коломійченко О. С. 411
Колотов С. М. 254
Колпінський Ю. 355
Колчак О. В. 176
Колядін Д. М. 223

- Кольман 517
 Кольченко Д. І. 301
 Комар Г. Я. 299, 393, 394
 Комарницька М. О. 225
 Комаровський О. В. 113, 509
 Комісаренко В. П. 405, 417
 Комісарова М. І. 209
 Компан О. С. 134
 Кон Й. 318
 Кон Я. 318
 Конашевич Л. 202
 Конашевич-Сагайдачний П. К.—
 див. Сагайдачний П. К.
 Кондель-Пермінова Н. М. 384—386
 Кондратович К. 196
 Кондратович М. У. 383
 Кондратюк Ю. В. (Шаргей О. Г.) 217, 229,
 230
 Кондратьев С. 482
 Кондратьева М. 482
 Кондуфор Ю. Ю. 337
 Конев І. С. 70
 Коник Ж. В. 114
 Кониський Георгій 32, 195, 201, 202
 Кониський О. Я. XIX, 49
 Кониський С. М. 285
 Коновалець Є. М. 54, 56, 176, 354
 Коновалов Д. П. 505
 Коновалюк Ф. З. 299, 301
 Кононенко В. О. 408
 Кононович-Горбацький Йосип 194, 195
 Конопацький В. Й. 109
 Конопліна 520
 Конфедератенко Т. Ф. 212
 Концевич В. Б. 6
 Кончаківська І. В. 168
 Коняхін Х. 39
 Копаїгоренко І. М. 499
 Копержинський К. О. 275
 Коперник М. 414
 Копилов О. О. 286
 Копистенський Захарія 194
 Копистинський Є. А. 458
 Копитов В. Ф. 267, 401, 402
 Копнін П. В. 339
 Копоровський Г. І. 376
 Корбін Ю. 424
 Кордиш Л. Й. 309
 Кордт 502
 Корецький В. М. 337
 Корецькі 29
 Корінь Г. І. 456
 Корнель П. 504
 Корнєєв А. Д. 350
 Корнєєв Ф. 156
 Корнєєва В. І. 155, 159, 266, 300, 353, 390
 Корнієць Л. Р. 336
 Корнійчук О. Є. 77, 170, 175, 265, 266, 317,
 320, 376, 468
 Корноухов М. В. 270, 307
 Коробкін 233
 Коробцов В. Г. 101, 472
 Коровицький А. І. 350
 Короїд О. С. 264, 339, 457
 Короленко В. Г. 189, 251, 254, 284
 Королів (Старий) В. 271
 Король В. * XX
 Король М. С. 69
 Корольова О. 264
 Корольов П. Я. 259
 Корольов С. П. 259, 312, 492, 494
 Коротич В. О. 208, 469
 Короткевич М. П. 446, 501
 Коротких М. І. 70
 Коротнев О. О. 395
 Коротченко Д. С. 336, 420, 421, 509, 511, 512
 Кортіков М. 157
 Корчак Я. 261
 Корчак-Чепурківський О. В. 278, 298, 372,
 373, 523, 527, 732, 733
 Корщенко С. В. 255
 Косач О. П.— див. Пчілка Олена
 Косач-Борисова І. П. 69
 Косач-Кривинюк О. П. 212
 Косенко А. Я. 111, 253, 258, 376
 Косенко В. С. 497, 501
 Косинка Г. М. 4, 61, 62, 254, 297, 420, 425,
 520
 Косинський В. А. 277
 Косинський К. 30
 Косіор С. В. 128, 204, 272
 Коснячок 143
 Косоногов Й. Й. 46, 309
 Коссобудзький К. Е. 298
 Костанді К. К. 168
 Костенко А. І. 425, 520
 Костенко С. П. 96, 290, 291, 461
 Костецький В. М. 354, 355
 Костишко П. Ф. 307, 354, 355
 Костін В. О. 209, 499
 Косткевич О. І. 516
 Костомаров М. І. 4, 44, 46, 118, 470
 Костюк Г. Д. 520
 Костюк Т. Я. 65
 Костюрін 438
 Костюшко Т. 159
 Костянтин (Дьяков) 520
 Костянтин (Малюшкевич) 520
 Костянтин (Острозький) 459
 Кот С. І. XXII, 6, 304, 373
 Котарбінський В. О. 97, 254, 256, 257, 290,
 291, 349, 351, 352
 Котельников О. К. 270
 Коткова К. І. 508
 Котлубах 25
 Котляревський І. П. 46, 202, 205, 207, 376
 Котов П. І. 355
 Кохан Г. Р. 468
 Коцюба Ю. Ю. 474
 Коцюбинська Н. А. 262
 Коцюбинський М. М. XIX, 48, 135, 207, 208,
 239, 254, 266, 300, 315, 476, 497
 Коцюбинський Ф. А. 112, 456
 Коцюбинський Ю. М. 62
 Кочерга І. А. 246, 376
 Кочубей В. В. 285
 Кочубей В. Л. 52, 349
 Кочубей Г. С. 68
 Кочубей М. В. 285
 Кошевський К. П. 299
 Кошелев М. П. 456, 457
 Кошиць О. А. 135, 161, 167, 196, 199, 227,
 254, 292, 294, 297, 349, 350
 Кошовий О. К. 409
 Кошовий П. К. 289
 Кравець С. М. 104
 Кравцов А. 462
 Кравцов П. О. 227
 Кравцова Л. Є. 162
 Кравченко О. І. 503
 Кравченко С. С. 309
 Кравчук Б. Л. 168, 205
 Кравчук М. П. 4, 301, 309, 523, 527, 528
 Крамаренко Л. Ю. 307, 354
 Крамської І. М. 261
 Красиков П. А. 224
 Красицький Г. Ф. 353
 Красицький П. Ф. 112, 333, 386, 456
 Красицький Ф. С. 121, 125, 161, 168, 169,
 207, 208, 261, 292, 301, 307, 349, 350, 354
 Красний Я. Л. 320
 Красовский И.* 154
 Красовский М. И.* 154
 Красотін М. А. 425
 Кратко Б. М. 345, 379, 484
 Краусс А.-Ф. К. 98, 187, 188, 210, 213, 284,
 294, 312, 323, 326, 330, 351, 371, 394, 473,
 504, 507, 509, 510
 Крейн О. А. 274
 Крейтон С. М. 344
 Крехотень Н. Ф. 169
 Кременецький Гавриїл 47, 216
 Крємньов О. О. 267, 308, 412
 Кресальний М. Й. 143
 Кржижановський Г. М. 212, 515
 Криванек О. І. 100, 383
 Кривенко М. І. 250
 Кривоглаз М. О. 407
 Криволапов М. О. 355
 Кривонос П. Ф. 515
 Криворучко Д. М. 446
 Кривошеев О. С. 99, 217, 223, 229, 237, 259,
 273, 283, 332, 344
 Кривцов Я. В. 229, 350, 458
 Крижанівська (Тучапська) В. Г. 49, 472, 519
 Крижанівський П. 444
 Крижанівський Ф. І. 53, 267, 505
 Крижицький Г. К. 394
 Крижицький К. Я. 229
 Крик А. 275
 Крилов М. М. 46
 Крилов-Чернявський 519
 Криловський А. С. 202
 Кримський А. Ю. 46, 52, 61, 124, 254, 261,
 277, 278, 352, 353, 374
 Крип'якевич І. П. XIX
 Кричевський В. Г. 101, 120, 124, 127, 205,
 217, 223, 264, 275, 281, 307, 332, 334, 352,
 354, 355, 468, 472
 Кричевський Ф. Г. 62, 175, 254, 256, 257,
 281, 292, 301, 307, 324, 328, 329, 354, 355
 Кроковський Йоасаф 30, 195, 196, 202
 Кронтовський О. А. 179
 Кропивницький М. Л. 47, 205, 208, 212, 423,
 426
 Кротевич Є. М. 299
 Крохмаль В. М. 422, 519
 Крутень Є. М. 289, 420—422
 Крутиков П. С. 56, 101, 316
 Крушельницький А. В. 520
 Крушельницький І. А. 420, 425
 Крушельницький М. М. 77, 316, 317, 468
 Крушинський С. Й. 112, 386, 455, 456
 Крюгер Й. 99
 Крюгер-Прахова А. А. 217, 227
 Ксименес Е. 504
 Кубишев А. І. 466, 485
 Кугель С. М. 313
 Кудашева С. 299
 Кудін І. А. 134
 Кудря І. Д. 69, 306, 314, 315, 324, 328, 329,
 420
 Кудрявцев П. П. 161, 166, 170, 196, 199, 275,
 349, 350
 Кудрявський В. С. 68, 69, 214, 304, 378, 385
 Куза В. В. 394
 Кузнецов В. 102
 Кузнецов І. І. 198
 Кузнецов К. А. 456
 Кузнецов М. Г. 106
 Кузнець Я. М. 69
 Кузнецький П. М. 297
 Кузьменко І. 70
 Кузьмина Н. К. 424
 Кузьминський О. М. 283
 Кузьмін Є. М. 213, 355, 393, 394, 447
 Кузьмін-Короваєв Г. П. 288
 Кулагін А. І. 304, 317
 Кулаков М. М. 385
 Кулаковський Ю. А. 279, 309, 343, 344
 Куликовська Є. 183
 Куликовський В. І. 98, 270, 513—515
 Кулініч В. Я. 442
 Куліш М. Г. 61, 62, 266, 376, 425
 Куліш П. О. 44, 165, 206
 Кулон де 432, 437
 Кулябка Сильвестр 195
 Куляс А. І. 407
 Кульженко В. С. 204, 307, 343, 354
 Кульженко С. В. 40, 130
 Кульженко-Гудалова П. А. 262
 Кульський Л. А. 406, 407
 Кульчицька О. Л. 211
 Кульчицький Г. С. 113, 425
 Кульчицький М. І. 253
 Кунцевич Е. М. 112, 208, 456, 501
 Купала Янка 498
 Куперник А. А. 476
 Куперник Л. А. 204

- Купрій П. П. 303, 481, 499
 Купрін О. І. 204, 254, 260, 458, 523
 Курас І. Ф. XXIII
 Курбас Лесь 4, 317, 523, 525, 526
 Кургаєва А. В. 250
 Курдюмов Г. В. 407, 496, 500
 Куриленко О. Д. 268, 406, 407
 Курінний О. А. 290, 461
 Курінний П. П. 124, 255, 275, 352
 Курмакова В. І. 353
 Курчатов І. В. 414
 Кутувий О. І. 137, 141, 142, 145—148, 153
 Кутузов М. І. 27
 Кухаренко Р. І. 480
 Кухтенко О. І. 267, 406
 Куц І. П. 250
 Куцевич В. А. 249
 Кучер В. І. 136, 377
 Кучер В. С. XX, 497—499
 Кучер Л. (Кучеров Л. Ф.) 188, 329
 Кучеренко П. О. 309
 Кучеров П. С. 268
 Кучерук О. С. 273, 285, 297
 Кучин-Оранський Г. Д. 57
 Кучма Л. Д. VII, 4, 80, 136
 Кучмаренко П. П. 115
 Кучменко Е. М. 209, 304, 446
 Кушнір В. В. 250
 Кушніров Ф. М. 69, 204
 Кушнірова А. 485
 Кушнянський І. 482
 Куш А. В. 168, 344
 Куш В. М. 448
 Кшесинська М. Ф. 274
 Кюри П. 414
- Л**
- Лаврентьев М. О. 278, 492, 495
 Лаврик С. С. 402
 Лавриненков В. Д. 339
 Лавров К. Г. 229
 Лавров Ю. С. 285
 Ладний В. Є. 108, 113, 114, 336
 Лазанська Т. І. 485
 Лазаревський О. М. 118, 254, 283, 306
 Лазаренко Є. К. 254, 267, 308, 403
 Лазарев В. М. 355
 Лазарев М. 461
 Лазарев О. З. 517
 Лакерда Ф. 161, 483
 Лаков А. 207
 Ламах В. П. 250
 Лангбард Й. Г. 106, 108, 215, 349
 Лангут У. 238
 Ландау Л. Д. 414
 Ландо Н. В. 57
 Ланько І. С. 250
 Лапинський М. М. 299, 300, 315
 Лапла Т. М. 167, 230
 Лаппо А. Ф. 227, 230
 Лаптев К. А. 274
 Лапшов В. К. 404
 Латишев Г. Д. 268, 414, 418
 Лауденбах Ю. П. 324, 330
 Лафейти 273
 Лашкар'єв В. Є. 414, 415
 Лашкар'єв П. О. 146, 196, 199, 302, 485
 Лашкевич К. 164
 Лашкевич О. С. 178
 Лашченко В. Я. 6
 Ле І. 77
 Лебедев П. М. 505
 Лебедєв С. О. 307, 309, 492, 495
 Лебединець М. М. 520
 Лебединцев П. Г. 199, 461
 Лебединцев Ф. Г. 118, 199
 Лебідь А. Д. 520
 Лебідь І. А. 166
 Левада О. С. 320
 Левандовська Б. М. 155
 Левандовська М. І. 259
 Левашов В. В. 332
 Левашова Є. В. 96, 252, 275—277
 Левинський І. М. (Гарольда) 285
 Левитський О. І. 516
 Левитський П. А. 350
 Левицький Г. І. 214
 Левицький Г. К. (Левицький-Ніс) 68, 89, 156, 195, 202
 Левицький Д. Г. 156, 202
 Левицький І. 195
 Левицький М. Ф. 49, 267, 280
 Левицький О. І. 52, 61, 118, 135, 205, 254, 266, 277, 279, 343, 352
 Левінсон Є. А. 106, 109, 253
 Левітан Я. Б. 115
 Левковські 236, 237
 Левков М. О. 394
 Левченко М. З. 374
 Левчук М. А. 438
 Левчук Т. В. 468
 Ледоховський Г. К. 100, 221, 239, 240, 305, 312
 Лежявський М. С. 241, 246
 Ленгнік Ф. В. 212, 224
 Ленін В. І. 54, 212, 213, 215, 216, 312, 344, 456, 519
 Лентулов А. В. 301
 Ленчевський С. С. 274, 288
 Ленченко В. О. 438
 Леонтович В. М. 254
 Леонтович К. М. 207
 Леонтович М. Д. 214, 215, 230, 421, 506
 Леонтович О. В. 416
 Леонтовичі 345
 Леонт'єв М. І. 438
 Леонт'єви 224
 Леопардов М. О. 512
 Лепренс Ф. 155, 156
 Лермонтов М. Ю. 498, 530
 Летопоівський О. 470
 Лешерн фон Герцфельда С. М. (Байкова) 270
 Лесков М. С. З. 431
 Лескова Ф. 328
 Лесневич-Носова М. К. 494
 Либідь 15
 Лизанівський І. В. 58, 280
 Лизогуб Ф. А. V, 56, 270
 Линниченко А. І. 288
 Линниченко І. А. 119, 342, 343
 Линович Л. О. 111, 113, 115
 Липа І. Л. 306, 315
 Липа М. 315
 Липа Ю. І. 315
 Липинський В. К. 254
 Липкес А. В. 483
 Липківський В. К. (Василь) 62, 80, 159, 199, 214, 259, 286, 393, 520
 Липський В. І. 61, 254, 278, 279
 Липський О. О. 293
 Лисенко Б. М. 266
 Лисенко І. Й. 384
 Лисенко І. К. 133
 Лисенко І. М. 321
 Лисенко М. В. З. 47—49, 129, 175, 204, 205, 209, 210, 212, 215, 230, 253, 254, 266, 274, 292, 294, 298, 319, 324, 329, 330, 352, 355, 389, 420, 423—425, 505, 506, 512, 521, 528, 530
 Лисенко Микола Г. 425
 Лисенко Михайло Г. 254, 265, 355, 473, 474
 Лисенко О. М. 264, 275, 497
 Лисиця М. В. 204
 Листовничий В. П. 161, 167, 168, 187, 229, 301
 Литвин М. 29
 Литвин Фелія (Литвинова Ф. В.) 274
 Литвин Ю. Т. 77, 78, 211
 Литвиненко І. 176
 Литвиненко-Вольгемут М. І. 62, 274, 316, 321
 Литвинов М. М. 519
 Литовченко І. С. 250
 Лифар С. М. 80, 372, 373
 Лихар'єва С. О. 518
 Лихов Г. В. 176
 Ліберберг М. Р. 112, 320
 Ліберман С. І. 185, 186, 427
 Лібермани 186
 Лівер Г. В. 160
 Лівицький А. М. 280
 Лідваль Ф. І. 101
 Ліер В. 122
 Лільє І. І. та І. І. 442
 Ліндеман В. К. 179
 Лінка Н. В. 373
 Лінкевич Є. М. 315
 Ліпінський К. Ю. 484
 Лісаневич І. 462
 Лісаневич О. П. 302
 Ліст Ф. 41, 484, 485
 Літошенко В. О. 167
 Лічков Л. С. 422, 423
 Лішанський Є. Ю. 115
 Лобанов А. А. 214
 Лобач-Жученко М. Д. 341
 Лобода А. М. 52, 61, 170, 254, 261, 279, 309, 343, 352, 530
 Лобода Д. 301
 Лобода І. С. 506
 Лоботинський В. Л. 169, 377
 Ловцов М. П. 524
 Ловцова (Сулима) У. С. 504, 523, 524
 Логвин Г. Н. 132, 134, 141, 154, 241—243, 248, 288, 459, 460, 462, 463
 Логвин Н. Г. 149, 243, 244, 400, 425
 Лозинська О. С. 188, 456
 Лозка С. 194
 Лозовський О. К. 301
 Ломоносов М. В. 32, 202, 203, 412, 414, 456
 Ломтев М. Я. 213
 Ломтев П. Я. 213
 Ломтев Я. 213
 Ломтєви 213
 Лонге В. 212
 Лопатинський Ф. Л. 526
 Лопухов О. М. 250
 Лопушинська Є. І. 142, 253, 392, 393
 Лосицький Ю. Г. 187, 199, 438, 480
 Лосський А. А. 254
 Лосський В. А. 274
 Лотоцький О. Г. 267, 280
 Лотоцький Ю. І. 113
 Лохвицький К. А. 11, 116, 392
 Лубенець Т. Г. 521
 Лубенський С. 93
 Лубковський Р. К. 285
 Лугова О. І. 6, 136
 Лукаш М. О. 499
 Лукашевич П. 519
 Луков Л. Д. 468
 Лукомський Г. К. 122
 Лукомський С. В. 195, 201
 Лук'янов Л. Л. 292, 299
 Лук'ячук Л. Я. 204, 215, 391, 517
 Луначарська-Розенель Н. О. 394
 Луначарський А. В. 49, 204, 209, 348, 519
 Лур'є А. 371
 Лур'є О. Г. 260
 Луцак В. П. 166, 203
 Луценко Д. О. 208
 Лучицька К. Л. 299
 Лучицька М. В. 422, 423
 Лучицький В. І. 309, 420, 423, 495
 Лучицький І. В. 204, 344, 420, 423
 Любимцев І. М. 422
 Любинський В. Ю. 285
 Любомирський Г. Л. 226, 227, 319
 Любченко Г. 380
 Любченко П. П. 128, 445, 446
 Людиковський Ф. С. 493
 Людмер К. 361
 Люксембург Р. 509
 Лякіна Р. М. 213
 Ляпін О. В. 203, 204, 304, 386
 Ляпунов О. М. 505
 Ляскоронський В. Г. 12, 119, 164, 195, 217, 223, 224, 261, 275, 302, 343, 344, 481

- Ляскоронський Сильвестр 195
Лясота Е. 393
Лятошинський Б. М. 62, 274, 324, 330, 421, 528
Лях 39
Льош Ф. О. 179
- М**
- Мабович І. З. 187
Магомєт Й. Я. 209
Магура С. С. 12, 255, 322
Маєвський К. Я. 98, 332
Мажний А. Г. 190
Мазе Я. 284
Мазєпа І. П. 280
Мазєпа І. С. XVIII, 30, 32, 34, 36, 89, 116, 177, 194—196, 200, 394, 432, 478
Мазоре І. Т. 166
Мазур Б. 238
Мазур Б. М. 469
Мазуренко Ю. 122
Мазюкевич Д. П. 136
Майборода Г. І. 208, 209, 246, 333, 339, 340
Майборода П. І. 208, 209
Майко В. І. 470
Майоров М. М. 53, 204
Майстер Л.-Л. 237
Макара А. М. 324, 325
Макарашвілі І. С. 288
Макаренко А. С. 56, 506
Макаренко М. О. 4, 52, 61, 105, 123, 125, 275, 307, 352—354
Макарій 393
Макарченко О. Ф. 264, 278, 387, 388, 417
Маклаков В. О. 284
Маковська Є. О. 275
Маковський Г. С. 516
Маковський С. С. 305, 306, 312, 313
Макогон І. В. 455, 499, 528
Максвелл Дж. К. 414
Максим 25
Максимов П. Н* 154
Максимова Г. І. 276, 300, 364, 369, 389, 466
Максимович Іоанн 195
Максимович М. І. 506, 507
Максимович М. О. 46, 80, 117, 118, 195, 201, 302
Макухіна А. О. 114
Макушенко І. С. 161, 169, 175, 292, 297, 301, 449
Мала С. В. 405, 408, 413, 499
Малаков Д. В. 6, 168, 170, 177, 183, 187, 210, 214, 223, 256, 270, 276, 296, 300, 311, 319, 321, 329, 336, 346, 347, 349, 373, 389, 390, 424, 427, 436, 437, 481, 482, 494, 511, 512, 523, 524, 529, 530
Малакова І. М. 167, 279, 302, 426, 436, 437, 472
Малєвич К. С. 62, 261, 354
Малєнко А. З. 168, 399
Маликов П. 301
Малин В. Ф. 313
Малиновський О. І. 110, 113, 114
Малиновський П. 201
Малиновський Р. Я. 70
Малич І. 254
Малишевська А. І. 507
Малишевський І. Г. 199, 506, 507
Малишенко О. О. 110, 355
Малишко А. С. 77, 209
Малкін С. В. 111, 249
Малозьомов І. І. 108
Малявський Г. 465
Мамолат О. Є. 462
Мамолат О. Я. 244
Мандельштам О. Е. 320
Мандельштам М.-Е. Х. 333, 339, 477
Манєвич А. А. 281, 301, 354, 355
Манзій В. Д. 274
Манізер М. Г. 106, 253
Маніфасова Т. Г. 6, 240, 259, 327, 328, 331, 361, 362, 401
Манорик А. В. 418
Мансурова Ц. Л. 309
Мантуров М. 155, 156
Мануїльський Д. З. 280, 312, 419—421, 509
Манчіні О. 87
Маньківський Б. М. 299, 300, 458
Марампольський А. Й. 426
Марголін А. Д. 217, 225
Марголін Д. С. 296, 297, 396, 492
Маргулян А. Е. 274
Мардашев В. І. 297
Марєк Ф. 275
Марєцька В. П. 468
Марзєєв О. М. 341
Маринченко Є. О. 114
Маринченко О. І. 301, 513
Марія Мстиславівна 460
Маркевич М. А. 195, 201, 213
Маркевич Я. А. 195
Маркін І. З. 108
Маркітан Г. П. 429
Маркітаненко Т. Ю. 198
Маркова О. Є. 268
Маркович М. О. 213
Маркович О. В. 44, 213
Марковичі 213
Марковський М. М. 275
Маркус Т. Й. 68, 215
Мартинович П. Д. 211
Мартос Б. М. 54, 280
Мартос І. П. 96
Марфельд Р. Р. 168
Марцинковський А. І. 225
Марченко В. В. 272
Марченко В. Д. 373
Марчук І. С. 412
Мар'яненко І. О. 47, 212, 265
Масалітін П. О. 190
Масальський Е. О. 106, 355
Масленков І. М. 455, 456
Маслов В. І. 309
Маслов С. І. 261, 309, 352
Маслович П. 491
Матушевич А. О. 104
Матушевський Ф. П. 267, 280, 505
Матяш І. В. 402
Мауєр М. 519
Махрін В. Д. 6
Мацієвич К. 69
Мацнев І. І. 220
Мачтет Г. О. 374, 423, 426
Мащенко М. П. 468
Маяковський В. В. 173, 320, 506
Мєдведєв В. Л. 187, 215, 499
Мєдведєв П. 155
Мєдведєва Н. Б. 206, 417
Мєдведь Л. І. 313, 404
Мєзенцев Д. М. 234
Мєзенцев І. В. 111, 249, 250, 309
Мєзер Ф. К. де 204
Мєзько — див. Оглоблин О. П.
Мєзько М. М. 164
Меїр Г. (Мабович) 187
Мєйєрбер Дж. 274
Мєйєрхольд В. Е. 320
Мєйтус Ю. С. 209, 265, 266
Мєленський А. І. 41, 94, 95, 128, 155, 178, 179, 190, 196—200, 203, 216, 231, 243, 283, 345, 441, 463, 465, 470, 471, 479, 480, 483, 484, 486
Мелетій 203
Меліков А. Д. 274
Меліхов Г. С. 355
Меллер В. Г. 301, 503
Меллер І. 435
Мельник А. А. 176, 354
Мельник І. М. 113
Мельник М. С. 337
Мельников І. 384
Мельников Л. Г. 184
Мельников М. П. 307
Мельников Ю. Д. 519
Мельничук О. С. 268, 338
Мєнглі-Гірей 27, 322, 323
Мєндєлєєв Д. І. 455, 456
Мєнк В. К. 175, 297, 300, 301
Мєньє К.-Е. 101
Мєньшов Д. П. 343, 344
Мєранвіль де Сен-Клер 220
Мєрінг М. Ф. 228
Мєрінг С. Ф. 307
Мєрінг Ф. Ф. 97, 100, 178, 183, 315, 316, 321, 387, 477
Мєркатун І. П. 175, 469
Мєссарош Д. В. 508
Мєтерлінк М. 504
Мєтлінський А. Л. 213
Мєфодій 102, 291, 507
Мєчников І. І. 180
Мєшко О. Я. 76
Мєщєрський Б. Б. 204
Мєщєряков С. 178
Мєхович Ф. І. 95
Мигура І. Д. 89, 195
Мизін О. В. 455
Микєшин М. Й. 99, 253, 287
Микитєнко Б. П. 528
Микитєнко І. К. 62, 63, 266, 315, 376
Микитєнко О. І. 134
Микиша М. В. 209, 274
Миклашевський В. І. 347
Миклашевський М. М. 241, 242, 248
Микола (Борєцький) 520
Микола (Мирликійський) 291
Микола І 99, 120, 122, 178, 253, 288, 431, 434, 439, 441, 465, 479, 514
Микола ІІ 176, 274, 289, 315, 440
Микола Олександрович 176
Микола Святосла (Святослав Давидович) 29
Миколайчук І. В. 208, 468, 469, 498
Милєцький А. М. 111—113, 161, 215, 217, 253, 411, 501
Милєєв Д. В. 11, 18, 19, 119, 322
Милєвзоров О. П. 504
Милонєг Петро 24, 84, 150, 241, 244
Милорядович А. С. 202
Минаєв К. П. 274
Минько В. І. 157
Миргородський С. М. 217
Мирний Панас (Рудченко П. Я.) 217, 225, 266, 283
Мирович З. П. 167, 214, 503
Мирон (Орлик) Д. 69
Миронєнко М. О. 175, 212, 376
Мироничев Г. П. 262
Миронова Л. І. 114
Мисик В. О. 520
Миславська А. 229
Миславський Самуїл 47
Митрофанов В. 191
Митура О. 194, 195, 201
Митурич П. В. 301
Михаїл 203, 291
Михайленко В. М. 115
Михайленков С. 362
Михайленков Ф. 362
Михайличенко Г. В. 520
Михайлів Ю. С. 125
Михайло Всеволодович (Михайло Чернігівський) 24, 290
Михайло Олександрович (Романов) 176
Михайло Тверський 290
Михайло Чернігівський — див. Михайло Всеволодович
Михайлов В. А. 395
Михайлов Г. С. 224
Михайлов К. М. 226, 321, 330
Михайлов Л. М. 280
Михайлов М. В. 225
Михайлов М. І. 187, 259
Михайловська І. Ю. 275
Михайловський І. Д. 373
Михалєвич В. С. 268, 407
Михальчук К. П. 49, 267
Михєда О. 193
Михнєвич Є. Ч. 250
Мицик Ю. А. XVIII

- Мишин М. П. 65
 Мишуга О. П. 209, 292, 298
 Мідлер П. 395
 Мізік Г. 274
 Мікеланджело Буанаротті 291
 Мікульчик А. 530
 Мілгородська Г. П. 166, 229, 390, 409, 411, 415, 418
 Міллер І. К. 193
 Мілютенко Д. О. 375, 376
 Мілях О. М. 405, 496
 Міненко В. О. 404
 Мініх Б.-К. 231
 Мінкус А. Б. 101, 324, 419, 477, 478, 518
 Мінківський О. З. 214, 215
 Міхельсон М. Ф. 517
 Міхельсон Ф. Г. 261, 501
 Міхновський Ю. М. 520, 525
 Міхньов А. Л. 478
 Міцель М. О. 444
 Міцкевич А. 41
 Мічурін І. Ф. 91, 155
 Міщенко Л. В. 412
 Міщук М. П. 208
 Млодзейовська Н. 504
 Млаотковський Л. Ю. 46
 Мовчан І. І. 12, 244, 322, 323, 466, 469, 470, 485, 486, 506
 Мовчанівський Ф. М. 322
 Могила Петро 29—31, 80, 87, 88, 116, 194, 196, 199, 201—203, 225, 241, 251, 276, 304, 349
 Могилевський В. Ю. 161, 163, 164, 234, 366, 455, 501
 Могилевцев С. С. 279, 292, 296, 297, 343, 344, 420, 492, 524
 Модест 466
 Модзалевський В. Л. 352
 Модилевський Я. С. 496
 Мозговий А. В. 111, 249, 250
 Мозерт В. Д. 524
 Мойсеев І. О. 274
 Мойсеевич Я. І. 103, 471
 Мойсеєнко В. П. 184, 216, 335, 336, 363, 378, 381, 387, 469—471, 483, 496, 528
 Мойсей 291
 Мокиєвський К. 301
 Мокроусова О. Г. 187, 364
 Мокульський С. С. 394
 Молдаван Г. М. 385, 517
 Молдаван О. В. 408
 Молокін О. Г. 106
 Молчановський Н. В. 423
 Молчановський Ф. М. 12, 353
 Монастирський К. В. 301
 Монігетті І. А. 99, 473
 Монська О. І. 274
 Моргілевський І. В. 122, 123, 125, 276, 307, 353, 354, 373
 Моргуліс Н. Д. 414
 Мординов М. 434
 Мординов М. Д. 468
 Морджін М. М. 274
 Мороз Б. В. 268, 269
 Морозов В. С. 114
 Морозов Е. Л. 354
 Морозов П. І. 324, 330, 331
 Морочинський 302
 Мосаківська Л. Ф. 271
 Москаленко Ю. М. 494
 Москалець К. Ф. 65
 Московець С. М. 229, 268, 409
 Моссаковський І. Ф. 258
 Мостопалов Григорій 208
 Моцок В. П. 107
 Мочула 39
 Мошинський Й. М. 519
 Мощенко К. В. 124, 127
 Мощинський Я. П. 284
 Мстислав 141
 Мстислав (Скрипник) 159
 Мстислав Володимирович 177
 Мужилівський С. А. 195
 Муляр Л. Х. 114
 Муравін Л. Д. 418
 Муравйов А. М. 160, 161, 164, 165
 Муравйов М. А. 54, 120, 245
 Муравйов-Апостол С. І. 44
 Муравський М. Д. 46, 487, 491
 Мурашко М. І. 3, 96, 135, 169, 178, 204, 213, 229, 253, 254, 260, 261, 290, 301, 352, 461, 487, 503
 Мурашко О. О. 48, 96, 120, 227, 261, 281, 292, 301, 354, 355
 Мусіна-Пушкіна М. М. 343
 Мусоргський М. П. 246, 274
 Мушкетов І. В. 505
 М'якотин В. О. 423
- ## Н
- Навашин С. Г. 46, 374, 473
 Навроцький Г. О. 403
 Навроцький О. О. 44
 Нагнибіда М. Л. 209
 Надемський М. З. 299, 468
 Надсон С. Я. 217, 221, 263
 Назаренко М. 72
 Назарова В. О. 157
 Наймарк Й. І. 106
 Наймушин Р. 114
 Налепінська-Бойчук С. О. 354, 355
 Наливайко С. 30
 Нальотова К. В. 46
 Наполеон І 430
 Нарбут Г. І. 120, 121, 205, 254—256, 281, 352, 354, 355, 503
 Наседкін О. М. 256
 Натансон О. М. 472
 Науменко В. П. 52, 204, 254, 280, 466
 Науменко Г. 491
 Невідомський В. Й. 444
 Невкритий Д. Н. 157
 Недєлін Є. Я. (Недзельський) 204, 205, 523, 524, 526
 Неділка П. 200, 216
 Недопака А. Г. 286, 499
 Нежданова А. В. 274, 506
 Незабитовський В. А. 288
 Незлобін П. І. 52
 Нейгауз Г. Г. 330, 506
 Нейолов М. К. 423
 Нейолов П. І. 92, 470, 509
 Нейштубе П. Т. 477
 Некрасов В. П. XX, 80, 168, 271, 324, 327, 328
 Нельговський Ю. П. 200, 217, 293, 306, 324, 340, 346, 367, 492
 Немешаєв К. С. 385, 514
 Немченко М. 400
 Непше Г. Г. 428
 Неровіцький О. І. 107
 Неронович Є. В. 292
 Неспусудний Г. 415
 Нестеренко А. Д. 308, 405
 Нестеренко В. П. 105
 Нестеренко О. К. 355
 Нестеров М. В. 97, 181, 227, 254, 257, 290, 291
 Нестеров П. М. 178, 179, 437
 Нестеровський Д. Я. 69, 383, 423
 Нестле 217
 Нестор 24, 118, 153, 207, 290
 Нестуля О. О. 136, 503
 Неточаєв Д. М. 49
 Нефедов І. Л. 112
 Нефьодов П. П. 71
 Нечаєв С. Ф. 109
 Нечай П. І. 458
 Нечуй-Левицький І. С. 3, 170, 196, 199, 254, 266, 285, 286, 348, 487, 488
 Нецадименко М. П. 179
 Нецадименко Р. П. 526
 Никифор 141, 151
 Нитцький К.-Л. 236
 Ніжинська Б. Х. 274
- Нікітіна О. Т. 305
 Ніковський А. В. 56, 62, 254, 267, 280
 Ніколаєв А. П. 516
 Ніколаєв В. М. 42, 98, 99, 161, 163, 164, 171, 178, 185, 187, 197, 198, 204, 205, 217, 220, 224, 229, 232, 235, 236, 253, 257, 260, 263, 266, 273, 282, 287, 289, 292, 299—301, 305, 323, 330, 332, 343, 346, 348, 349, 350, 352, 354, 387, 396, 397, 419—422, 427, 464, 466, 473, 476—478, 480, 502, 504, 509, 510, 515, 524, 526
 Ніколаєв І. В. 225, 228, 229, 238, 301, 349, 350
 Ніколаєв Л. В. 421, 422
 Ніколаєв М. І. 204
 Німенко А. В. 455
 Нірод Ф. Ф. 241, 246, 274, 354
 Ніс С. Д. 214
 Новаківський М. 155
 Новгородський С. О. 391
 Новиков В. І. 109—111
 Новиков Л. В. 112
 Новиков Я. І. 233
 Новикова Т. П. 517
 Новицька М. О. 262
 Новицька П. Д. 393
 Новицький О. М. 196, 199
 Новицький О. П. 61, 123, 125, 127, 261, 276, 343, 349, 352, 353
 Новиченко Л. М. 338, 497, 498
 Новоборський Л. М. 112
 Новосельська Т. Ф. 491
 Ноженко С. П. 165, 168, 181, 207, 411, 496
 Носенко А. В. 114
 Носов А. З. 353
 Носов І. І. 324
 Нятко П. М. 299
 Ньютон І. 414
- ## О
- Оберучев М. К. 430
 Оболонський М. О. 395
 Образцов В. П. 179, 254, 263
 Обремський В. А. 120, 187, 265, 527, 529
 Обухова Н. А. 506
 Овдійчук І. 355
 Оверницький 434
 Овощников 518
 Овсієнко О. Ф. 475
 Овчаренко Ф. Д. 406, 407
 Огієнко І. І. 286, 343, 445, 446
 Оглоблин І. І. 164
 Оглоблин О. П. 61, 69, 161, 164, 166, 167, 255, 481
 Оглоблин П. І. 164
 Одинець Г. М. 519
 Озеров Л. А. 261
 Озерова Н. С. 197, 199, 200, 203
 Оканенко А. С. 418
 Окіпна Р. М. 69, 315
 Оксамит М. 520
 Окулова Г. І. 422
 Олег 17, 120, 136, 153, 177, 290
 Олег Святославич 120
 Олександр І 122, 431, 471
 Олександр ІІ 120, 344, 350, 424, 478, 504, 519
 Олександр ІІІ 122, 176, 298, 385, 461
 Олександр Казимирович 26
 Олександр Невський 290, 440
 Олександрівський Серапіон 216
 Олексієнко І. П. 341
 Олексій (Шепелев В. І.) 305
 Омелько Володимирович 26
 Олесь Олександр (Кандиба О. О.) 230, 266, 295, 324, 329
 Оліветті Д. 78
 Олійник Б. І. 134
 Олійник О. П. 250, 306, 312, 419, 509
 Олійник П. 69, 297
 Олтаржевський Ф. М. 229, 331, 360, 524, 530

- Ольга 17, 59, 81, 102, 163, 177, 290, 291
 Ольгерд 25
 Ольговичі 150, 459, 460
 Ольжич Олег (Кандиба О. О.) 69, 80, 166, 285, 324, 329
 Ольшанська Є. М. 390
 Ольшанський Р. 444
 Ольшевський В. А. 176, 448
 Ольшевський Г. А. 501
 Омелянович-Павленко М. 69
 Омельченко О. О. 1
 Оникійчук Н. 214
 Онищенко В. М. 105, 354
 Онищенко І. В. 114
 Опперман К. І. 431, 438, 439—442, 443, 447
 Орджонікідзе Г. К. 181
 Орейдах Х. 155, 156
 Орел Л. 134
 Орешкевич Ф. Г. 274
 Орехов В. М. 109, 111, 249
 Орлик М. А. 6
 Орлик П. 32, 195, 394
 Орлов Г. Г. 434
 Орлов Д. Б. 168
 Орлов М. Х. 254, 271
 Орлов О. Я. 303, 495
 Орлов П. 469
 Орлова-Чесменська А. О. 465
 Орловський В. Д. 300, 349, 351, 352
 Орловський Петро 461
 Орнатський С. М. 117
 Осадчий Г. В. 439, 442, 443, 446—448
 Осечкін С. П. 65, 70
 Осика Л. М. 468
 Осинський В. А. 48, 270, 519
 Осипов М. Ф. 388
 Осипов О. П. 283
 Оскерко П. В. 284
 Осмяловська К. О. 299
 Осмьоркін О. О. 170, 175, 301
 Оснач В. М. 340, 379
 Остапенко С. С. 58
 Остапчук А. 156
 Осташко Т. С. 210, 219, 240, 296, 315, 317, 331, 344, 376
 Остен-Сакен Ф. В. 419, 425
 Островський М. О. 166, 304
 Остроградський К. В. 515, 521
 Острозький К. К. 86
 Острянин Д. Х. 339
 Острянин (Остряниця) Я. 30
 Осмак В. О. 102—104, 170, 253, 332, 477, 497, 509
 Осмачка Т. С. 61, 324
 Отмар В. 461
 Отрощенко С. Б. 355
 Отс Г. К. 506
 Отченашко В. Ф. 162, 163, 166, 172, 173, 197, 198, 200, 223, 226, 227, 230, 234, 284, 302, 356—358, 360, 374, 375, 397, 472, 480, 482, 483, 488, 491
 Охота Г. П. 444
 Охромовський І. Я. 190
- П**
- Павленко В. С. 110
 Павленко Г. Є. 403, 404
 Павленко М. С. 354
 Павленко О. П. 62
 Павленко О. Т. 354, 522, 527
 Павличенко А. М. 383
 Павло (Височанський) 244
 Павлов І. П. 458
 Павлов П. В. 487, 491
 Павлов-Сильванський А. Ф. 173
 Павловський О. Д. 179, 180
 Павловський С. С. 456
 Павлуцький Г. Г. 119—121, 125, 164, 170, 261, 279, 309, 343, 352, 354
 Павлюк (Бут) П. М. 30
 Пагані І. Г. 204
 Падалка І. І. 62, 301, 522, 523, 527
 Пазовський А. М. 274
 Палицин І. О. 274
 Паліашвілі З. П. 274
 Палієнко 436
 Палієнко І. С. 229
 Палій С. Ф. 195
 Палійчук Б. Д. 497—499
 Палаадін О. В. 61, 254, 278, 279, 506, 508, 509
 Пальмов В. Н. 170, 173, 354
 Панашенко В. В. 241, 472
 Панич М. 113, 509
 Панч П. Й. 61, 499
 Панчишин А. З. 452, 506
 Панькова С. М. 271, 350, 528
 Пап О. Г. 517
 Папов Ф. 91, 241
 Параджанов С. Й. 208, 316, 468, 469, 520
 Парпура М. О. 202
 Парусников М. П. 103, 109, 430
 Парфеній Київський 305
 Пархоменко В. О. 125, 261
 Пасічник М. В. 374, 387, 388, 414, 418
 Пастер Л. 180
 Пастернак (Постернак) С. П. 127
 Патон Є. О. 61, 102, 108, 217, 224, 278, 307, 324, 325, 383, 497, 500, 501
 Паторжинський І. С. 274, 321, 387, 389
 Паустовський К. Г. З. 46, 213, 239, 481, 523, 525
 Пащенко О. С. 354, 355
 Пащенко С. А. 68, 69
 Певзнер Н. А. 301
 Певницький В. Ф. 199
 Пекар С. І. 374, 414, 415
 Пеньков О. М. 270
 Переверзев І. Ф. 468
 Перетц В. М. 46, 52, 61, 170, 254, 266, 296, 343, 352, 497, 501, 502
 Перетяжкович В. А. 261
 Першин П. М. 339, 495, 496
 Першудчев І. Г. 112, 339, 495, 496
 Песковський М. 253
 Пестель П. І. 44, 484
 Петлюра С. В. XIX, 54—56, 159, 253, 256, 263, 264, 280, 304, 317, 519
 Петляш-Барілотті О. Д. 274
 Петр В. І. 257
 Петражицький (Кулага) І. 194
 Петрашевич Г. Л. 354
 Петренко Н. 58
 Петренко О. І. 422
 Петрицький А. Г. 62, 274, 292, 301, 355, 385
 Петрів В. М. 289
 Петро І 37, 47, 89, 91, 155, 195, 430, 432, 470, 482, 486, 490
 Петро ІІІ 465
 Петро (Тарнавський) 520
 Петров В. П. (Домонтович В.) 209
 Петров Є. 371
 Петров М. 193
 Петров М. І. 52, 119, 120, 160, 196, 199, 202, 254, 277, 279, 343
 Петров М. О. (Савельєв) 53
 Петров О. З. 412
 Петров С. 371
 Петровський Г. І. 105, 312
 Петровський М. Н. 501
 Петруневич С. 156
 Петрусевич К. А. 519
 Петрусенко О. А. 274
 Петрусенко Я. 134
 Петрушевський Д. М. 423
 Петрушевський П. 271
 Петрушенко П. П. 253, 342
 Петрушко Б. І. 214, 262
 Печенєв А. І. 315
 Печенов О. 111
 Петухов М. Є. 70
 Печкуров М. Г. 172
 Пещанський В. П. 332, 334
 Пивоваренко Л. А. 214, 230, 304, 435
 Пивоваров Г. А. 354
 Пилипенко А. Т. 406, 407
 Пилипенко Б. 520
 Пилипенко С. В. 299
 Пилянкевич О. М. 411
 Пильняк Б. А. 506
 Пильчиков Д. П. 44
 Пименов М. 393
 Пименов С. С. 96
 Пимоненко М. К. 48, 96, 168, 204, 261, 292, 300, 301, 461, 503
 Пир'єв І. О. 468
 Пирогов М. І. 46, 48, 256, 341, 443, 487,
 Пироговський О. С. 68, 69, 262
 Писаренко А. М. 354
 Писаржевський Л. В. 415
 Писемський Г. Ф. 517
 Письменний О. 39
 Пишкін Б. А. 403
 Підвисоцький В. В. 179, 180
 Підгорний М. В. 184
 Підгорний Н. М. 301
 Підмогильний В. П. 425
 Підоплічко І. Г. 170, 254, 268
 Підоплічко М. М. 217, 228, 408, 409
 Підпала Н. А. 209
 Пікайзен О. А. 274
 Пікасас А. 72
 Пінкореллі П. Ф. 288
 Пінчук В. Г. 405
 Пінчук Г. П. 134
 Пінчук Н. Л. 108, 405
 Піпський Г. І. 301
 Пірадов В. Й. 274
 Піскова Е. М. 6, 181, 207, 229, 254, 262, 288, 328, 339, 342, 401—410, 412—415, 417, 418, 509
 Піскорський В. К. 423
 Піскуненко Ю. 429
 Пітоєва-Лідер К. М. 526
 Платонов Х. П. 213, 261, 300, 301, 461, 462
 Платет Е. Ф. 519
 Плетенецький Є. М. 32, 33, 194
 Плетньова О. Ф. 213, 319
 Плехов М. Д. 316, 317
 Плещинський І. М. 355
 Плотников В. О. 405
 Плужник Є. П. 4, 61, 62, 297, 425
 Плющ О. Ф. 157, 462
 Поваренних О. С. 268, 402
 Погорелов К. П. 72
 Погребінський М. Г. 514
 Погребняк П. С. 254, 268, 278
 Подвойський М. І. 522
 Подгаєцький І. 236
 Подгорський М. Г. 514
 Подкопаєв С. І. 157
 Подкопаєва В. І. 157
 Подобріяєв Я. П. 444
 Подолінський С. А. 49, 314
 Подоляка І. 39
 Подрез І. М. 499
 Поздняков С. 72
 Покорний М. Ф. 104
 Покришкін О. І. 339
 Покровський Г. 483
 Полетика І. А. 195
 Полєнов В. Д. 205, 261
 Полєтаєв 435
 Поліщук Б. 108
 Поліщук В. І. 462
 Поліщук К. Л. 299
 Поліщук С. 157
 Полоонська-Василєнко Н. Д. 46, 261, 309
 Полоцький Симеон (Петровський-Ситніанович С. О.) 32, 195
 Полтавець-Остряниця І. В. 285
 Полторацький Г. М. 209
 Полуботок П. Л. 32, 195, 199
 Полупанов А. В. 199
 Полховський Й. Г. 295
 Поляк А. Д. 519
 Поляков Я. Л. 347
 Померанець С. В. 519

- Пономаренко Є. П. 316, 319, 320
 Пономарьова Л. О. 272, 393
 Понятенко П. Д. 505
 Попенко Д. П. 113
 Попко Г. А. 519
 Попко К. 520
 Попов Г. І. 207
 Попов І. Ф. 266
 Попов К. Д. 199
 Попов М. М. 128
 Попов М. Т. 351, 515, 516, 519
 Попов П. М. 268, 270, 354
 Попова Г. І. 347
 Попова Г. Ю. 205
 Попович С. І. 317, 390
 Порай-Лантковський 238, 309
 Порфир'єв В. Б. 268, 309
 Порш М. В. 264
 Постишев П. П. 105, 128, 347
 Постников І. М. 405
 Потапов М. І. 67
 Потехін С. К. 67
 Потоцький П. П. 62, 255, 520
 Потоцький С. І. 274
 Почаський Софроній 195
 Поштар М. В. 319
 Прахов А. В. 85, 98, 119, 217, 227, 256, 257, 279, 289, 290, 292, 343, 351, 352, 461, 462
 Прахов М. А. 217, 227
 Прахова Е. Л. 257, 352
 Прахови 227
 Пресняков Є. 72
 Прибега Л. В. 134
 Прибильська Є. І. 301
 Приймак Б. І. 108, 110, 112, 355, 389
 Прилюк Д. М. 387, 390
 Примако О. І. 358
 Примаков В. М. 62
 Приходько В. А. 215, 279, 375
 Приходько Я. С. 355
 Прихотько А. Ф. 414
 Пришедько Г. Д. 406, 410
 Прісовський К. А. 298
 Прістлі Д. 175
 Прозоровський О. О. 440, 441
 Прозоровські 441
 Прокопенко І. П. 204
 Прокопович В. К. 55, 170, 267, 280, 343, 472
 Прокопович Феофан 32, 195, 201, 202, 412
 Прокоф'єв О. А. 209
 Прокоф'єв С. А. 107, 272
 Прокоф'єв С. С. 181, 246, 274, 330, 506
 Проскуряков 514
 Протопопов В. В. 226, 275, 417, 458, 459
 Прохоров В. О. 237, 480
 Прохорова М. І. 301
 Проценко А. Ф. 212, 213, 274, 321
 Проценко Б. Ф. 356, 430
 Проценко Л. А. 6, 134, 179, 213, 245—248, 374
 Прядко В. М. 355
 Псіол М. М. 507
 Птуха М. В. 257, 297, 394, 523, 527
 Пузирков В. Г. 355
 Пурпура А. 434
 Пустовіт Г. Г. 276
 Пустовіт Г. М. 62, 306, 314, 315, 354
 Путятя 143
 Пухальський В. В. 181, 204, 205, 320
 Пуччині Дж. 274
 Пушкін О. С. 3, 41, 315, 345, 456, 484, 488, 498, 530
 Пфейффер Г. В. 500
 Пчілка Олена (Косач О. П.) 205, 211, 212, 254, 260, 266, 294, 505
 Пшибишевський С. 312
 П'ятаков Г. Л. 519, 530
 П'ятаков Л. Л. 530
 П'ятериков С. В. 6
 П'ятницький Й. А. 519
- Р**
- Рабинович І. М. 301
 Радзейовський Л. 326
 Радзивілл Я. 34, 393
 Радзимовський І. В. 225
 Радзинський М. 69
 Радзівський О. Г. 458
 Радзімовська (Радзимовська) В. В. 313, 314
 Радкевич Ч. Ю. 178
 Раєвський М. М. 345, 509
 Раззорська Т. 379
 Райгородська Ж. М. 273
 Ракінт М. О. 229
 Раковіцан О. 387
 Раковський В. Т. 444
 Раковський Х. Г. 125, 280
 Ралко М. О. 456
 Ранчуков О. І. 6
 Рапай М. П. 209, 261, 265, 402
 Раппопорт П. А. 154
 Раппопорт П. О. 154, 323
 Растргуєв І. 159
 Растреллі Б.-Ф. 91, 94, 142, 155, 156, 332
 Ратгауз Д. М. 204, 481
 Ратнер М. Б. 519
 Ратушинський К. 387
 Ратша 143
 Рафаїл 178
 Рафалович Є. К. 425
 Рафес М. Г. 54, 280
 Рахлін Н. Г. 209
 Рахманінов І. І. 256, 307
 Рахманінов С. В. 266, 320, 506
 Ревуцький Л. М. 77, 208, 209, 321, 330, 506, 528
 Ревуцький Ф. Ф. 68
 Рецько О. К. 181, 207
 Рецько П. Я. 462
 Резерфорд Е. 414
 Рейн Г. Е. 477
 Рекановський П. 46
 Ренненкамф М. К. 42
 Реп'ях В. І. 110, 425
 Реріх Б. К. 122
 Реріх М. К. 122, 207
 Реформатський С. М. 46, 309
 Резанов О. І. 362
 Репін І. Ю. 168, 205, 261, 330, 503
 Репнін М. В. 284
 Репніна В. М. 214
 Ржевський П. 155, 156
 Ржепецький А. К. 285
 Риб Є. А. 204
 Рибак Н. С. 339
 Рыбаков Б. А.* 154
 Рибальський Г. 135
 Рибинський В. П. 199, 425
 Рибчинська З. С. 274
 Рибчинський В. М. 462
 Рикачов С. В. 238, 489
 Риков В. М. 103, 104, 106, 292, 298, 301, 329, 333, 354, 367, 422, 425, 428, 467, 486, 515
 Рилєєв К. Ф. 44
 Рилкова Л. П. 504
 Рильський М. Т. 3, 61, 77, 175, 207, 209, 388, 528
 Рильський Т. Р. 46, 49
 Римський-Корсаков М. А. 205, 212, 274
 Різниченко В. В. 124, 169, 259, 353
 Різниченко В. Ф. 393, 394
 Ріхерт М. В. 237, 300
 Ріццолатті П. Я. 178, 245
 Рклицький С. В. 276
 Робсон П. 506
 Рогалєвський Іларіон 202
 Рогач І. 69, 272, 297, 353
 Рогачов Д. Д. 198
 Рогович О. С. 288
 Роговська І. К. 223, 226
 Родимцев О. І. 67
 Родіни С. 470
 Родіна М. С. 378
- Рожественський В. П. 506
 Рожков А. 155
 Розенберг А. 477
 Розенберг В. А. 114, 137, 141, 142, 145—148, 153
 Розенберг Е. Г. 345
 Розенмарк 431
 Розмирович О. Ф. 519
 Розов В. О. 309
 Розумовський К. Г. 195
 Ройтер В. А. 416
 Рокицький М. А. 354
 Рокоссовський К. К. 70
 Ролл Я. В. 501
 Романов М. Ф. 77
 Романов С. Б. 57
 Роменський І. 94, 155, 156, 158
 Роменський М. Д. 274
 Роммер П. Е. 288
 Ромоданов А. П. 227, 409, 410
 Ропська О. Д. 274
 Россинський С. С. 486
 Ротерт І. Г. 104
 Роцин-Ісаров М. П. 204
 Рубан В. Г. 195, 201
 Рубан О. Й. 509, 512
 Рубан Ю. О. 395
 Рубенчик Л. Й. 228, 409, 496
 Рубінштейн А. Г. 266, 320, 420
 Рубінштейн В. А. 346
 Руданський С. В. 375
 Руденко Л. А. 274
 Руденко Н. М. 304, 510
 Руденко Т. В. 189
 Рудешко М. Г. 68, 214
 Рудинська Є. Я. 127
 Рудинський М. Я. 124
 Рудницький М. І. 301
 Рудченко Л. Я. 225, 283
 Рудченко П. Я.—див. Мирний Панас
 Рум'янцева М. К. 516
 Русинів Ю. І. 182
 Руска Л. 95, 479, 480
 Русов О. О. 49, 240, 266
 Русова С. Ф. (Ліндфорс) 240, 266, 286, 472
 Русови 55, 239, 240
 Руффо Т. 274, 316
 Ручко Г. О. 4, 228
 Рушковська М. Ю. 482
 Рюрик Ростиславич 241
 Рябов О. П. 182
 Рязський Г. Г. 355
- С**
- Сабалдир Г. О. 306, 311
 Саваренская Т. Ф.* 154
 Савельєв М. І. 227, 375
 Савицький А. 504
 Савицький О. 504
 Савич П. Ф. 428, 503
 Савін Г. М. 254, 268, 278, 308, 408
 Савіна М. Г. 205
 Савченко В. В. 244, 408
 Савченко І. А. 61, 468, 469
 Савченко Н. Г. 250
 Савченко Ф. Я. 61, 275
 Сагайдак М. А. 6, 12, 18, 154, 323
 Сагайдак С. Г. 55
 Сагайдачний Є. Я. 211, 354
 Сагайдачний (Коншавич-Сагайдачний) П. К. XVIII, 4, 80, 128, 194, 197
 Сагарда М. І. 161, 165, 166
 Садовська М. К. 210
 Садовський В. В. 54, 254, 280, 505
 Садовський М. (Тобілевич М. К.) 3, 47, 48, 51, 129, 209, 210, 212, 254, 266
 Саєнко Л. І. 304
 Саєнко О. Ф. 275
 Сажин В. С. 406
 Сажин М. М. 41, 44
 Сакович Касіян 194
 Саксаганський П. (Тобілевич П. К.) 3, 48, 209, 210, 212

- Сала Еліо 100, 135, 181—183, 273, 301, 342, 425, 426
- Сала Еудженіо 182, 254
- Саліковський О. Х. 267, 519
- Сальський В. П. 448
- Самовидець 195
- Самовольський С. Г. 69
- Самойлов А. М. 345
- Самойлов Є. В. 468
- Самойлович В. П. 111, 249
- Самойлович Д. С. 195
- Самойлович І. С. 32, 195, 430, 432
- Самойловський І. 463
- Самокасов Д. Я. 466
- Самонов М. П. 483, 484, 489
- Самофалов Є. 191
- Самофалов М. В. 292, 297
- Самсонов Г. В. 170, 412
- Самсонов О. В. 289
- Самсонова З. 192
- Саноцький М. 368
- Сапезко В. М. 422
- Сапегін А. О. 278
- Сапезко К. М. 516
- Саранча Микола 250
- Саркісов С. А. 128
- Сарнавський Е. М. 333
- Сафонов В. М. 299, 304
- Сафонович Феодосій 195
- Сахновська О. Б. 354
- Сахно-Устимович О. О. 285
- Свашенко С. А. 468
- Сведомський О. О. 290
- Сведомський П. О. 97, 290, 291
- Светлов В. Г. 69
- Свечников В. М. 407, 500
- Свешникова Є. А. 210
- Свинар М. Т. 383
- Свириденко В. О. 519
- Свириденко П. О. 496
- Свистун І. В. 365, 369, 492
- Свідерський В. М. 109
- Світацький М. Г. 259
- Світанський Г. П. 3, 48, 62, 96, 261, 355
- Світлична О. М. 262
- Світличний І. О. XX, 76, 272, 338, 492
- Свобода Л. 72
- Святополк Ізяславич 120, 152
- Святополк-Мирський О. С. 176
- Святослав 177
- Святослав Всеволодович 460
- Святослав Ярославич 19, 20, 353
- Седляр В. Ф. 62, 301, 522, 523, 527
- Селезньов І. Ф. 204, 300, 301, 461, 462
- Селецький В. В. 458
- Селецький П. Д. 271
- Селібер В. Є. 411, 501
- Селівачов М. Р. 6, 244
- Селін О. І. 178, 288
- Селюк Ф. 398
- Семен Олександрович 26
- Семененко М. П. 403
- Семенко М. В. 173, 520
- Семенов І. А. 70
- Семенов П. 156
- Семенова В. А. 215
- Семенюк Л. Л. 227
- Сенкевич Г. 205
- Сенніченко В. О. 267
- Сенченко І. Ю. 61
- Сенчило-Стефановський О. Ф. 492
- Септер А. Я. 295
- Серафим Саровський (Мошнін П. С.) 464, 465, 467
- Сербулов В. І. 299
- Серве Ф. 484
- Сергеев В. 475
- Сергеев І. 91
- Сергеева Г. 475
- Сергій Радонезький 466
- Сердюк О. М. 183, 187, 270, 364
- Серебренников А. П. 168
- Серебренников І. 396
- Серебряков П. О. 422
- Серебрякова Т. 425
- Середа О. П. 301, 463, 464
- Серенсен С. В. 528
- Сеспель Мішші (Кузьмін М. К.) 3, 210
- Сєдачов В. Я. 6
- Сериков А. 200
- Сериков В. Ф. 178
- Серов О. М. 266, 274
- Сєтов Й. Я. 254, 266
- Сєтова П. Ф. 266
- Сиваченко М. Є. 134, 338
- Сигалов Д. Л. 516, 517
- Сигалов І. М. 444
- Сидорацький Д. 190
- Сидоренко О. О. 109, 110
- Сидоров К. О. 208, 309, 325, 339, 390, 405, 501
- Сидоров О. О. 355
- Силин О. О. 76, 132, 134, 136
- Сильвестр 24, 241
- Симеон Олександрович 323
- Симзен-Сичевський О. М. 276
- Симиренко В. А. 80, 349, 497, 501, 502
- Симиренко В. Ф. 49, 178, 343, 349, 352
- Симиренко А. П. 208, 349, 353
- Симінський К. К. 278, 307
- Симоненко В. А. XX, 77
- Симоновський П. І. 195, 201
- Синицин Г. Я. 69
- Синицький М. 271
- Синькевич Ю. Л. 376, 444
- Сиркін М. М. 456
- Сиротенко Г. Т. 58
- Сиротинін М. М. 180, 181, 206, 229, 417, 496
- Сироткін О. Г. 264
- Сирочинська С. 410
- Сирочинський С. 410
- Сисоєв Ф. С. 176
- Сисолятин В. А. 70
- Ситкарєва О. В. 432, 434, 435, 438, 450
- Ситник А. А. 134
- Ситник М. 297
- Сичевський І. 466
- Сичугов В. І. 181, 253, 261, 263, 292, 299, 340, 341, 428, 502, 507
- Сіверс Р. Ф. 54
- Сівко В. Й. 203, 281, 311, 353
- Сікевич В. В. 448
- Сікорський І. О. 68, 300, 458, 508, 521
- Сікорський М. І. 134
- Сіцинський (Сичинський) Ю. Й. 199
- Січинський Д. В. 47
- Скаба А. Д. 337
- Скабицька М. 238
- Сказинський Р. 520
- Скаржинський К. А. 96, 217, 251, 281, 283, 287
- Скачков І. О. 110
- Скворцов П. 200
- Скибицька М. М. 274
- Скидан К. П. 30
- Скиргайло 25
- Скиталець С. Г. (Петров) 530
- Скібіцька Т. В. 161, 162, 164, 165, 169, 184, 187, 188, 221, 284, 293, 299, 313, 317—321, 332, 342, 366, 368, 373, 376, 387, 389, 390, 420, 424, 428, 493, 504, 508, 509, 512, 518, 521—525, 530
- Скловський Є. Л. 269, 517
- Складовська-Кюрі М. 267, 414
- Скляренко Г. Я. 407, 412, 414
- Скобало І. М. 250
- Скобеев В. 470
- Скобликов О. П. 227, 229, 309, 325, 339, 340, 388, 405, 410, 509
- Скобликова Ю. К. 416, 501
- Сковорода Г. С. 32, 195, 201—203, 208, 412, 456, 480
- Скоморохов О. О. 213
- Скорделлі П. К. 223
- Скоропадський І. І. 432
- Скоропадський П. П. 56, 121, 176, 245, 253, 277, 280, 285, 292, 295, 316, 420, 427, 437, 440, 441
- Скоруальська Р. М. 272
- Скоруальський М. А. 62, 181, 254, 271, 272
- Скотті А. 197
- Скрипник М. О. 62
- Скрипник П. І. 206, 286
- Скрябін О. М. 351, 506
- Скрябіна Т. Ф. 351
- Скугарев В. К. 455
- Скугар-Скварський Ю. 58
- Скульпт П. К. 294, 358
- Скуратов П. Л. 523, 524, 526
- Слабченко М. Є. 61, 62
- Славинецький Епифаній 195
- Славинський М. А. 267
- Славін Л. М. 501
- Сладкопєвцев В. В. 393, 394
- Слепушкін І. І. 491
- Слинко 165
- Слинкова 520
- Слісаренко А. О. 208, 469
- Слобода В. К. 509
- Словацький Ю. 498, 504
- Служка І. 86
- Слуцький Г. М. 112, 113, 282
- Слюдикова Т. Б. 224, 422, 515
- Сльозкін П. Р. 257, 297
- Смаль-Стоцький С. Й. 277
- Смерека А. М. 526
- Сметана Б. 246, 274
- Смирнов А. А. 268, 407
- Смирнов В. Г. 181, 207
- Смирнов І. Ф. (Ласточкін Микола) 170, 175, 176, 519
- Смирнов О. 191
- Смирнов П. І. (Светловський) 199
- Смирнов П. П. 164, 170, 261, 520
- Смирнова Н. П. 6, 173, 227, 313, 340, 375, 402, 407, 412, 418
- Смирнова-Замкова О. І. 417, 500
- Смішко В. П. 376
- Смогиль В. В. 520
- Смолич М. В. 274
- Смолич Ю. К. 387, 388
- Смолій В. А. XXIII, 136
- Смолій Ю. О. 211
- Смординова Є. М. 487
- Смотрицький М. Г. 194
- Снегірьов Г. І. (Снегірьов Євген) 77, 27; 520
- Сницарев А. О. 210, 229, 376, 404, 408
- Сніткін П. В. 301
- Снітко О. В. 414, 415
- Собанський М. 217, 228
- Собінов Л. В. 274, 316, 320, 506
- Соболев Д. І. 315
- Соболев І. М. 109
- Согоян Ф. М. 481
- Созанський В. А. 109
- Соколов А. М. 385
- Соколов Ф. П. 100, 305, 312, 425, 494
- Соколовський А. 301
- Соколовський О. Г. 309
- Солдатов О. М. 188
- Соллогуб В. Б. 402
- Солнцев Ф. Г. 27, 392
- Соловцов (Федоров) М. М. 178, 204, ;
- Соломарський О. І. 211
- Соломка М. П. 241, 248
- Соломка П. С. 241, 248
- Сольський С. М. 42
- Сонін В. О. 348
- Сорока В. Г. 304
- Сорока М. А. 377, 378
- Сорока О. Н. 77
- Сорокевич І. 301
- Сорокін А. А. 518
- Сорокіна К. А. 397
- Сороколіт В. М. 250
- Сосновський Ю. А. 288
- Сосюра В. М. 61, 77, 209, 497—499

- Софроніцький В. В. 422
 Сохань П. С. 136
 Сошенко І. М. 208, 217
 Спарро П. І. 155, 161, 164, 197, 200, 241, 287, 289, 292, 299, 301, 304, 305, 463, 464, 475, 493
 Спаська Є. Ю. 262
 Спегальський Ю. П.* 154
 Спекторський Є. В. 331, 332
 Сперанський О. В. 240
 Спиридон 207
 Сроковський К. Й. 310
 Стависька Н. І. 361, 362
 Ставровський О. І. 11, 288
 Сталін Й. В. 67, 76
 Станзані Л. В. 155, 213, 236, 345, 364, 524
 Станіславський А. І. 111, 249
 Станіславський К. С. 320
 Станюкович К. М. 423
 Стариков В. І. 217
 Старинкевич А. К. 112
 Старицька М. М. 266, 294, 297
 Старицька-Черняхівська Л. М. 62, 254, 266, 267, 280
 Старицький М. П. 47—49, 205, 210, 297, 376, 423, 426, 476, 521, 523
 Старцев Й. Д. 88, 89, 196, 200
 Старченко С. М. 342
 Стасов В. В. 205
 Стасов В. П. 95, 97, 251, 349, 524
 Стасюк М. М. 54, 254, 280
 Стасюк О. І. 504
 Стебницький П. Я. 210, 254, 267, 270, 280
 Стеллецький Б. С. 344
 Стельмах М. П. 77, 209, 265
 Стельмашенко М. О. 259
 Степаненко В. 476
 Степанківський В. 519
 Степанов Є. М. 112
 Степанов М. М. 109
 Степанов О. М. 266
 Степовий Я. С. 230, 329
 Степовик Д. В. 6
 Степович А. О. 229
 Стефан 29, 153, 244, 469
 Стефаник В. С. 265
 Стефанович Я. В. 48, 519
 Стеценко Г. 94, 155
 Стеценко К. Г. 214, 215, 217, 227, 230, 329, 354, 421, 487, 488
 Стеценко М. А. 481, 482
 Стецюк К. І. 132, 134, 393
 Шешенко І. М. 49, 53, 120, 169, 205, 280, 281, 292, 297, 354, 355, 505
 Стеклов В. А. 505
 Столипін П. А. 122, 274, 286, 305, 313, 350, 450
 Столов А. 428
 Столяренки 165
 Столяренко Є. Є. 165
 Стороженко М. А. 412, 414
 Стороженко М. І. 470
 Стороженко О. П. 423
 Сторожук О. В. 475
 Страдомський М. Ф. 52
 Стражеско М. Д. 61, 254, 265, 417, 478
 Страус А. Е. 178, 182, 183, 187, 229, 352, 514
 Стрельський В. І. 132, 134
 Стріхар М. М. 248
 Струве А. Е. 42, 450, 451
 Струнников М. І. 522, 523
 Струтинський В. М. 418
 Струтинський О. О. 114
 Струтинський С. Й. 55
 Струхманчук Я. М. 255
 Стукалов О. К. 344, 522
 Стус В. С. XX, 4, 77, 78, 210, 211, 258, 272, 338
 Стус Д. В. 211
 Субботін С. І. 170, 254, 268, 402
 Суворов О. В. 247, 312
 Судзіловський М. К. 48
 Судовщикова-Косач О. П. 212
 Судомора Є. І. 301
 Сукін С. І. 37
 Суліма І. М. XVIII, 523
 Суліма К. 466
 Суліма У.—див. Ловцова У. С.
 Суліма Я. Я. 523, 524
 Супрун О. О. 208
 Супруненко М. І. 337, 497, 500
 Супруненко П. М. 4, 349, 350
 Суриков В. І. 261
 Сухарелідзе І. О. 444
 Сухенко В. В. 510
 Сухобрусів І. М. 192
 Суходолов М. М. 459, 473, 499
 Суходольський О. А. 212
 Сухомел Г. Й. 270, 403, 404, 496
 Сухомлинов В. О. 336
 Сухота Н. 479, 480
 Сухотіна А. 475
 Сушицький Ф. П. 292, 296
- Т**
- Табачник Д. В. 205, 501, 523
 Таснчук В. А. 114
 Тальберг А. Г. 425
 Тамаров О. С. 114, 499
 Танненберг О. 288
 Тараканов М. М. 274, 306, 311
 Таран А. І. 354
 Таран П. А. 39
 Тарановський Ф. В. 277
 Таранушенко С. А. 4, 124, 154, 211, 352, 353
 Тарасевич Л. 2, 24, 89, 195
 Тарасенко М. О. 394
 Тарасов В. 157
 Тарасов К. К. 276
 Тарасова А. К. 46, 213, 271
 Таргоні О. Ю. 270
 Тарле Є. В. 204, 261, 423, 426, 519
 Тарнавський Петро 159, 292, 299
 Тарнавський Я. В. 343
 Тарновський С. 261
 Тарновський В. В. 49, 178, 254, 257, 266, 343
 Тарновський М. Я. 257, 343
 Тарновський С. В. 229
 Тарновський Я. В. 352, 393
 Тарутінова І. В. 286
 Татаринів Є. О. 206, 417
 Татарченко Г. В. 198
 Татлін В. Є. 62, 211, 354
 Тацій О. О. 105, 109, 110, 239, 254, 281, 282, 473, 476
 Тверской Л. М.* 154
 Теймур Мухаммед 166
 Телегін Д. Я. XII, 134
 Теліга М. П. 69, 272, 353
 Теліга О. І. 69, 272, 285, 297, 349, 353
 Телюк С. І. 429
 Теофіл 21
 Тер-Григорянц А. Б. 112
 Теремець О. В. 189, 301
 Терехов-Багреєв 188
 Терешкін В. 457
 Терещенки 420, 516
 Терещенко А. Д. 238, 239
 Терещенко І. Н. 229, 261, 343, 420, 497, 515, 516
 Терещенко Микола І. 254, 264
 Терещенко Михайло І. 280
 Терещенко Н. А. XVIII, 98, 135, 187, 214, 215, 296, 342, 343, 420, 492, 515—518
 Терещенко Н. В. 232, 235, 236
 Терещенко О. Н. 179, 343, 420, 516
 Терещенко П. Г. 296, 515, 516
 Терещенко Ф. А. 232, 235, 512
 Термен О. Ф. 99, 454
 Тернавський Є. 301
 Терновський П. О. 196, 199
 Тесленко А. Ю. 48, 473, 475, 476
 Тиманович Є. В. 6, 181, 183, 190
 Тимофеев В. Ф. 297
 Тимофеева Г. Г. 519
 Тимофеевський О. Д. 179, 180, 417, 496
 Тимофеевко В. І. 6
 Тимошенко С. К. 333, 336
 Тимошенко С. П. 277, 374, 375, 408
 Тимур-Кутлак 27
 Тимченко Є. К. 49
 Тимченко Ж. П. 212, 213
 Тинченко Я. Ю. 177, 298, 436, 437, 440, 441, 448
 Титаренко О. К. 213
 Титов Ф. І. 119, 159, 161, 163, 164, 196, 199, 257, 279, 343
 Титова Н. Ю. 114
 Тихий О. І. 77, 78, 211
 Тихонов М. С. 209
 Тихонов О. І. 374
 Тихонов С. І. 214
 Тихоход А. С. 65, 304
 Тичина П. Г. 3, 61, 77, 230, 247, 292, 295, 298, 324
 Тишлер О. Г. 301, 477
 Тищенко О. І. 281, 289, 346, 466
 Тищенко Ю. П. (Сірий) 254
 Тіаль В. М. 220
 Тільгін А. М. 362
 Тісо Й. 130
 Тітмар Мерзбургський 23, 136
 Ткач М. П. 394
 Ткач П. Ф. 115
 Ткаченко М. М. 275
 Ткаченко М. С. 223, 280, 505
 Ткачов 379
 Ткачук А. Г. 403
 Тобілевич С. В. 3, 212
 Товстенко Т. Д. 282, 283, 368
 Товстолиц М. 107
 Тодоровський Симон 201
 Толбухін Ф. І. 70
 Толкачов З. Ш. 324
 Толлі В. І. 343
 Толлі І. А. 176
 Голоченко В. А. 72
 Толочко Л. І. 171—173, 175, 194, 199, 232—235, 237, 238, 316, 325, 488, 492
 Толочко П. П. XIV, XXIII, 6, 12, 20, 21, 134, 136, 137, 153, 154, 160, 302, 322, 469, 485, 486
 Толпигін М. О. 307
 Толпиго Б. М. 520
 Толстой Є. О. 425
 Толстой Л. М. 48, 205, 283
 Толстой О. К. 165
 Толтус Л. Й. 103, 332, 335, 493
 Толубинський В. І. 268, 308, 413
 Тольба В. С. 274, 321
 Тома де Томон Ж. 96
 Томашевський Г. 362
 Томашевський С. П. 458
 Томіліна Є. А. 172, 173
 Тон О. А. 96
 Тонковид А. Ф. 262
 Тонковид М. Ф. 235
 Топор-Багров М. Ф. 274
 Торклер Е. Г. 512
 Торов Д. Г. 101, 510,
 Тотлебен Е. І. 432, 449, 450
 Тоцька І. Ф. 6
 Трахтенберг А. Д. 173, 175, 327, 362, 494
 Трегунова Т. О. 6, 171, 173, 177, 204, 211, 220, 222, 254, 258, 262, 271, 273, 293, 295, 299, 333, 334, 349, 358, 383, 393, 395, 397, 398, 401, 420, 430, 432, 434—450, 452, 454, 480, 513, 519, 526
 Трепов Ф. Ф. 181, 185
 Трепов Ф. Ф. 279, 344, 524
 Трепова Є. С. 524
 Третьяков Д. К. 497, 501
 Трїтшель К. Г. 425, 477, 519
 Троїцька Н. Ф. 162
 Троїцька-Гусева О. І. 261, 300
 Троїцький І. Г. 284
 Тронько П. Т. 6, 134
 ТROUP'янський Ф. А. 101, 347, 419

- Трофимов М. П. 240, 349, 350
Трофимович-Козловський Ісайя 194
Трохименко К. Д. 62, 301, 355, 388
Троцюк-Копайгоренко І. М. 404
Троцький Л. Д. 54, 169
Троцький П. А. 288
Троцинський Д. П. 195, 202
Трубасв П. 192
Трубецька Є. І. 276, 349
Трубецькі 120, 276, 286
Трубецької С. П. 44, 484
Трусевич М. О. 70
Тряскін М. А. 211
Туган-Барановський М. І. 277
Тулуб З. П. 217, 230, 283, 374, 499
Тулуб О. Д. 374
Тулуб П. О. 283, 344, 373, 374
Тулчинська Г. С. 263
Тулчинський І.-Н. К. 260
Тупиков В. І. 65, 67, 68
Туптало Д. С.— див. Дмитрій Ростовський
Турчак С. В. 274, 321
Тустановський Р. Г. 253, 258, 493, 501
Тутковський М. А. 505
Тутковський П. А. 61, 120, 125, 204, 259, 261, 277, 497, 501, 502
Тутученко С. П. 510
Тучапська В. Г.— див. Крижанівська (Тучапська) В. Г.
Тучапський П. А. 49, 519
Тучков М. 434
Тюрин В. П. 154
Тютчев Ф. І. 165
Тютюнник Г. М. 161, 165, 166
Тютюнник Ю. Н. 436
- У**
- Уварова Н. Ф. 509, 512
Уварови 512
Ужвій Н. М. 266, 316, 319, 320, 468
Українка Леся XIX, 3, 48, 69, 77, 129, 166, 168, 205, 207, 208, 210, 212, 230, 239, 240, 246, 250, 254, 266, 272, 294, 312, 355, 423, 476, 498
Улитько Ю. К. 264
Ульянов В. А. 383
Ульянов Д. І. 212, 444, 519
Ульянов П. М. 355
Ульянова М. І. 212, 213, 519
Ульянова М. О. 212, 213, 270
Ульянови 212, 213
Уманець О. Д. 114
Уманська Л. А. 188
Уманський М. Б. 354
Урицький М. С. 519
Урусов П. А. 168
Усачов О. І. 354
Усенко І. С. 403
Усенко П. Г. 342
Успенський О. М. 475
Устерс Д. 156
Устич Л. М. 470
Ухо М. С. (Ніколаєнко М.) 203—204
Ушаков І. 35, 88, 349, 432
Ушаков М. М. 261, 497—499
Ушинський К. Д. 241, 246, 247
- Ф**
- Фабриціус М. П. 236
Фадєєв М. 465
Фадєєв О. О. 175
Файбишенко А. Х. 265
Файбишенко Д. Х. 313
Файбишенко Я. Х. 59, 265, 295, 313
Файнберг-Горська Р. Г. 274
Фалес (з Мілету) 414
Фалінський С. А. 222
Фальберг Л.-К. М. 475
Фальберг Ф. Л. 171
Фальківський (Левчук) Д. Н. 297, 420, 425, 520
Фальковський І. Я. 195, 202, 203
Фармаковський Б. В. 129
Фатхінуров Г. Ф. 69
Федір 25
Федоров Г. 465
Федоров Є. П. 268, 303
Федоров Є. Я. 493
Федоров М. М. 523, 528
Федоров П. О. 232
Федорова Л. Д. 6, 136, 159, 167, 184, 188, 197, 199, 203, 204, 216, 220, 236, 254, 257, 258, 260, 262, 267, 268, 270, 276, 281, 284—286, 293, 297, 299, 309, 311, 312, 327, 328, 332, 334, 344, 350, 395, 404, 408, 423, 426, 488, 521
Федоров-Давидов О. О. 355
Федорович Т. (Трясило) 30
Федоровський М. М. 112
Федоровський О. С. 124
Федотов І. 470
Федотович П. 470
Федяй Л. В. 176
Федько В. П. 456
Федько І. Ф. 333, 336
Фейгін Я. Г. 496
Фельдман В. А. 173, 174, 354
Фельдман О. 520
Феодор Стратилат 23
Феодорит — див. Феофіл
Феодосій (Печерський) 24, 201, 302
Феокритов О. П. 220
Феофан 197
Феофан 465
Феофіл (Горенковський Ф.) 463—466
Феофілакт К. М. 46
Ферман Д. Л. 506, 508, 509
Фермі Е. 414
Ферстер 431
Фешенко М. М. 408, 528
Филипович П. П. 4, 62, 207, 520
Фіалек І. М. 55
Фіалков Я. Н. 270, 311, 406
Філарет (Амфітеатров Ф. Г.) 304, 305
Філатов В. П. 530
Філенко Л. І. 115
Філіпенко А. Д. 211
Філіппо Е. де 320
Філіппов М. Г. 511
Філоненко М. С. 515
Фінкельштейн Е. Г. 328
Фінк-Фіновицький К. О. 368
Фінн В. 260
Фірдоусі А. 387
Фірсов І. 156
Флавіан (Городецький М. І.) 305
Фогель Р. П. 309
Фокін М. Д. 48
Фокічева І. В. 108
Фоломін М. В. 192
Фольборг Г. В. 417
Фомін І. І. 112
Фомін І. О. 105, 106, 332, 336
Фомін О. В. 61, 473
Форш О. Д. 213, 301
Франк М. І. 168
Франко З. Т. 76
Франко І. Я. XIX, 3, 48, 76, 135, 166, 168, 207, 208, 211, 230, 246, 254, 260, 265, 266, 278, 312, 315, 376, 456, 476, 498
Францевич І. М. 411, 412, 492, 496
Фредро О. 504
Фрейман А. Ф. 171
Фрейман О. 439, 443, 447, 448
Френкель Д. Я. 477
Френкель С. А. 477
Фридлін Й. Л. 324
Фриць М. П. 254
Фрідеріх В. 470
Фрідман Е. М. 272, 518
Фроленко М. Ф. 519
Фролов А. 161, 162, 290
Фролов В. 129
Фролов Я. Я. 61, 162
Фролова А. Я. 164, 166
Фроммет М. Д. 98, 497
Фрош К. Г. 99
Фрумін І. Й. 341, 393—395
Фрумкін Я. П. 458
Фуженко А. С. 208, 499
Фузик Н. І. 114
Фукс Г. Б. 112
Фундуклей І. І. 117, 451
Фурман О. І. 499
Фурман Р. В. 159
Футерман А. Я. 379
Футорянський М. 238
- Х**
- Халід Джелаль 166
Ханенко Б. І. 119, 241, 247, 296, 343, 344, 492, 516
Ханенко В. Н. 241, 247
Харечко А. М. 349
Харитоненко І. Г. XVIII
Харичков Я. І. 310
Харламов В. О. 12, 18, 81, 147, 154, 302, 303, 322, 469
Харченко І. 72
Хатаєвич М. М. 128
Хаустов П. П. 102, 104, 216
Хачатурян А. І. 181, 246, 274
Хвильовий М. Г. 61, 62
Хвойка В. В. 11, 12, 14, 15, 48, 119, 188, 255, 279, 322, 342—344, 395, 397, 459, 466, 506,
Хвостенко-Хвостов О. В. 62, 274
Хелемський Я. О. 261
Хижняков І. М. 515
Химиченко О. В. 204, 212, 264
Хитриков В. П. 250
Хлебнікова З. Г. 336
Хлуд Б. О. 383
Хмельницький Б. (З.) М. VI, XVIII, 33, 34, 36, 80, 99, 120, 208, 253, 287, 288, 323, 354, 393, 420
Хмельницький О. А. 250
Хмельницький Ю. Б. 195
Ходаківський М. С. 134
Ходзицький Д. М. 250
Ходик С. Я. 114
Ходик Ф. 30
Ходкевич І. 27
Хойнацький М. Я. 176
Хойнацький О. І. 226
Хойнацький О. Р. 99, 161, 165, 253, 284, 362, 473
Хойновський Й. А. 344
Холодний Г. Г. 301, 520
Холодний М. Г. 309, 528
Холостенко М. В. 103—106, 109, 149, 154, 253, 354, 364, 376, 377, 379, 392, 492, 496, 527
Хоменко 120
Хорив 15, 151, 322, 603
Хорошанський Г. М. 234
Хорошилова М. Г. 324, 327
Хорхот О. Я. 106, 355
Хохлов В. Г. 68, 214, 376, 377, 384
Хохлова О. Г. 376, 377
Хохол О. М. 517
Храновський М. С. 192
Хренников Т. М. 274
Хренникови 171
Хренов К. К. 324, 325, 405, 496
Христофор В. 41
Христюк П. О. 53, 280
Хромченков В. К. 220, 223—225, 227, 229, 230, 294, 296, 297, 305, 309—312, 315, 350—353, 362, 368, 371, 372, 493, 494
Хрущов М. С. 71, 73, 76, 184, 216, 272, 336
Хряков М. Г. 236, 420
Хусид Г. Я. 384, 409
- Ц**
- Царьов С. П. 174, 175
Цвілій Л. Р. 473
Цєга П. 155

- Цеглинський С. 41
 Цейтлін Б. С. 237
 Цейтлін М. 222
 Целяк М. М. 383
 Церетелі І. Г. 280
 Цесевич П. І. 274
 Цетлін Б. 266
 Циганков Д. К. 237
 Циганков К. В. 237
 Циганкова Е. Г. 229
 Цих В. Ф. 117
 Цюлковський К. Е. 412
 Цунфер Я. 155, 156
 Цяук В. Т. 490
- Ч**
- Чавдар Є. І. 274, 321
 Чаговець В. А. 254, 266
 Чаговець В. Ю. 225, 309
 Чаговець Р. В. 506, 508
 Чайка П. Ф. (Чайковський) 202
 Чайков Й. М. 260
 Чайковський І. 94, 155, 156, 158
 Чайковський М. 504
 Чайковський П. І. 175, 181, 202, 212, 246, 266, 274, 320, 481, 494, 506
 Чалий М. К. 214, 217
 Чарнецький Ф. М. 257, 352
 Часник І. Н. 58
 Чвітка М. 155, 156
 Чебикіна Т. О. 203
 Чеканюк Ю. А. 266
 Чекунов А. В. 402
 Чемеринський О. (Ярослав Оршан) 272, 297
 Чемерис А. Г. 206, 339
 Чепелик В. А. 499
 Чепелик В. В. 355, 472
 Чепракова 163
 Червоненкіс І.-А. Р. 369
 Черкасенко С. Ф. 264
 Черкаський А. І. 425
 Черкаський А. М. 301, 354, 355
 Черкес О. І. 413
 Черна В. І. 348, 363, 378, 386, 424
 Черневський М. 519
 Черницький Н. І. 373
 Чернишов Б. І. 278, 328, 329
 Чернишов Б. С. 324, 328, 329
 Чернишов О. П. 65
 Черніков С. М. 268
 Чернов В. Є. 179, 293, 477, 478
 Черномор-Задерновський Ф. В. 293
 Чернояр Л. П. 350
 Чернявська І. В. 114
 Чернявська П. Г. 163
 Черняхівський Є. Г. 293
 Черняхівський О. Г. 266, 309
 Чехівський В. М. 55, 62, 280, 520
 Чехівські 520
 Чехов А. П. 530
 Чечель М. Ф. 280
 Чечик З. С. 114, 249
 Чечулін Д. М. 109
 Чигринцева М. І. 169
 Чижевський П. І. 267
 Чижов М. О. 99, 253
 Чикаленко Є. Х. 49
 Чикаленко А. Є. 120
 Чирков 438
 Чирков Б. П. 468
 Чистяков Б. І. 274
 Чистяков Г. П.* 154
 Чистяков І. 271
 Чистякова В. М. 523, 525, 526
 Чмутіна Н. Б. 333
 Чован М. М. 495
 Чоколов І. І. 40, 217, 222
 Чоколов М. І. 296, 297, 492
 Чоколова С. Г. 221, 222
 Чолганський А. Е. 520
 Чорний М. К. 468
 Чорний В. С. 245
- Чорний-Діденко Ю. (Діденко В. Л.) 497—499
 Чорновіл В. М. 77
 Чорнокозенко Є. В. 427
 Чорноморченко М. Ф. 509, 526
 Чубинський П. П. 46, 49, 80
 Чудновський Г. І. 444, 519
 Чужбинов Т. О. 204
 Чуйков В. І. 289
 Чукарев М. Д. 65
 Чуленко М. Ф. 314
 Чулипа І. І. 6, 159
 Чумак В. Г. 492, 494, 520
 Чуприн А. М. 386
 Чупринка Г. О. 254
- Ш**
- Шаблювський Є. С. 338, 425
 Шагайда С. В. 468
 Шаляпін Ф. І. 274, 316, 320, 506
 Шамеко Т. І. 276
 Шаміль 128, 334, 335
 Шамо І. Н. 208, 492, 494, 495
 Шамота М. З. 268, 338
 Шарасва А. М. 345, 470
 Шамрай С. В. 262
 Шамрило Т. В. 65
 Шанцер А. О. 316
 Шапіро У. П. 370
 Шаповал Б. М. 301
 Шаповал І. П. 264, 410, 418
 Шаповал М. Ю. 254, 294, 295
 Шапошников В. Г. 501
 Шапран А. А. 266
 Шараївський Н. А. 159, 199
 Шарاپов В. М. 113, 114
 Шарлемань Й. 198, 457, 459
 Шарлемань А. І. 198
 Шарлемань М. В. 124
 Шаровольський І. В. 309
 Шаровольський Н. 112
 Шаронов М. А. 355
 Шатров І. О. 163
 Шафран Ю. 379
 Шахбазян Г. Х. 313
 Шварц А. Х.-М. 239
 Шварцман Л. І.— див. Шестов Лев
 Швецов П. О. 444
 Швець В. С. 497, 499
 Швець І. Т. 134, 278, 308, 413, 497
 Швець Ф. П. 56
 Швигівський В. Ф. 263
 Швидченко О. І. 235
 Швогер-Лигецький Ф. Ф. 396
 Шебаліні М. П. і П. В. 519
 Шевельов З. А. 361
 Шевко А. М. 417
 Шевлицький Я. 155, 156
 Шевцов І. С. 65
 Шевченко В. П. 194, 198, 210, 215, 230, 344, 401, 438, 479, 480, 484, 485, 528
 Шевченко І. Т. 410
 Шевченко Л. В. 6, 168, 206, 207, 210, 213, 247, 279, 315, 352, 353, 377, 407, 417, 418, 445, 492, 506, 509
 Шевченко М. А. 444
 Шевченко М. Ю. 215, 235, 279
 Шевченко Н. О. 170
 Шевченко Т. Г. VI, 3, 41, 44—48, 52, 56, 62, 77, 95, 106, 111, 113, 118, 127, 128, 135, 166, 168, 207, 208, 210, 211, 214, 215, 217, 230, 241, 253, 254, 265, 266, 274, 278, 285, 287, 312, 315, 329, 343, 352, 353, 355, 420, 456, 458, 484, 487, 492, 498, 503, 523
 Шевченко Ф. П. 134, 268, 337
 Шевчук 379
 Шедель Й.-Г. 91, 196, 200
 Шекспір В. 210, 317, 376, 523
 Шелест П. Ю. 184
 Шелест Ю. В. 520
 Шелопутов П. 210
 Шелтовський Й. 466
- Шелухін С. П. 267, 280
 Шемет С. М. 285
 Шемсеїнов І. Г. 355, 418, 455
 Шен Б. Е. 519
 Шепітько А. Ю. 257
 Шептицький Андрей 492
 Шервуд А. В. 355
 Шереметев 160
 Шерман В. М. 429
 Шерстюк Г. 215
 Шестов Лев (Шварцман Л. І.) 204, 349, 350, 351, 480
 Шестопал М. М. 77
 Шехонін М. О. 101, 103, 104, 253, 286, 344, 349, 480, 483, 513
 Шилов Є. О. 410, 496
 Шиман К. Ф. 162, 164, 188, 210, 234, 236, 253, 264, 489
 Ширай Д. 46
 Ширмовська А. Ю. 378
 Широцький К. В. 119, 254
 Шифрін Н. А. 260
 Шишкін В. В. 69
 Шишкін І. І. 261
 Шіле О. Я. 41, 43, 183, 253, 256, 261, 271, 419, 420, 451, 452, 454, 480, 493
 Шіллер Ф. 210, 311, 320, 376
 Шкавера Г. А. 309
 Шкловський В. Б. 441
 Шкляр М. Г. 211
 Шкоти 263
 Шкурат С. Й. 468
 Шлаканьов Г. В. 106, 110, 379
 Шлейфер Г. П. 42, 99, 192, 264, 292, 296, 316—318, 320, 343, 351, 419, 420, 423, 452, 509
 Шлейфер П. І. 475, 528
 Шлепаков А. М. 328, 337, 506, 509
 Шліхтер О. Г. 260, 278, 444, 515, 519
 Шмаглій М. М. XII
 Шмальгаузен І. І. 46, 61, 254, 270, 271
 Шмідт К. К. 348
 Шміт Ф. І. 121, 123, 125, 261, 353
 Шмультсон І. А. 214, 265, 340, 399, 421, 437, 469
 Шовкопляс Г. М. 255
 Шовкуненко О. О. 265, 355
 Шолом-Алейхем (Рабинович Ш. Н.) 3, 187, 271
 Шолуденко Н. М. 72
 Шостакович Д. Д. 422, 506
 Шпак М. Т. 268, 414
 Шпакевич М. 504
 Шпара І. П. 114
 Шперо І. П. 57
 Шпінель Й. А. 301
 Шпонько Г. А. 250
 Шраг І. А. 267, 280
 Шредер І. М. 99, 473
 Шрьотер В. О. 99, 253, 273, 512, 513
 Штауберт О. 440
 Штейберг С. 458
 Штейн І. Ф. 46
 Штейнберг Л. П. 274
 Штейнберг Я. А. 105, 106, 109, 254, 281, 282, 333
 Штейнгель Р. В. 292, 293, 299, 300, 341
 Штейнгель Ф. Р. 55, 280, 292, 299, 300
 Штепа К. Т. 297
 Штільман Є. Ю. 524, 526
 Штільман І. Н. 354, 355
 Штогаренко А. Я. 321
 Шток Л. 432, 434
 Штокало Й. З. 270, 337
 Штром І. В. 96, 217, 251, 273, 281, 283, 287—289, 483, 512, 528
 Штуль О. Д. 285
 Шугасвський В. А. 255
 Шукшин В. М. 166
 Шульшино І. В. 223, 314, 315
 Шульгин О. Я. 54, 267, 280, 505
 Шульгін В. В. 519
 Шульженко А. А. 205

- Шумицький О. І. 108
 Шумський О. Я. 62
 Шумський Ю. В. 62, 254, 265, 266, 468
 Шуринок А. Р. 516, 517
 Шуркевич Б. 504
 Шутілов М. 282, 339, 373
- Щ**
- Щедрін М. П. 519
 Щек 15, 151, 322
 Щепін К. І. 195, 202
 Щепкін М. С. 46
 Щербак В. А. 427
 Щербаківський В. М. 254, 343
 Щербаківський Д. М. 4, 52, 61, 119, 120, 124, 254, 255, 261, 276, 307, 342, 343, 352, 353
 Щербаков Б. В. 334
 Щербаков В. С. 334
 Щербаков П. І. 69
 Щербакови 237
 Щербань О. Н. 279, 308, 413
 Щербань С. О. 134
 Щербацький Тимофій (Щербак Т.) 195
 Щербина В. І. 52, 119, 120, 124, 170, 254, 266, 298, 327, 343, 353
 Щербина Г. Я. 190, 192, 393, 397, 480, 487
 Щербина К. М. 310
 Щербицький В. В. 184, 336, 349, 351
 Щириця Ю. 215
 Щирський І. 32, 89, 195, 202
 Щитківський І. І. 124, 275, 343
 Щорс М. О. 56, 266, 445, 446, 473
 Щукіна Н. М. 455, 456
 Щуко В. О. 101, 253, 272, 386
 Щур В. І. 159
 Щусев О. В. 386
 Щусь О. Й. XIX, 481
- Ю**
- Юденко Ю. Ф. 444
 Юдін В. Л. 253, 273
 Юдін П. 462
 Юдіна В. Б. 114
 Юдіна М. В. 422
 Юзефович М. В. 178, 344
 Юкін П. 129
 Юнов Б. 232
 Юра Г. П. 375, 376, 468
 Юрасов М. 91, 241, 243
 Юренко С. П. 6
 Юр'єв Ф. І. 266, 355
 Юрій Долгорукий 149
 Юркевич В. Д. 275, 520
 Юркевич Л. Й. 254
 Юркевич П. Д. 196, 199
 Юрченко В. І. 435—437, 439, 448
 Юрченко П. Г. 104, 105, 111, 179, 249, 354
 Юрченко Ю.— див. Яновський Ю. І.
 Юсім Р. М. 157
 Юскевич-Красковський І. 135
 Юстиніан І 82, 322
 Юхтовський Р. П. 501, 530
 Юшенов П. М. 288
 Юшинський А. 284
- Я**
- Яблоновський О. 312
 Яблонський В. М. 321
 Яблонський Д. Н. 111, 249
 Яворницький Д. І. 124, 353
 Яворський В. П. 406
 Яворський М. І. 135
 Яворський Стефан 32, 195, 201
 Ягимовський Ф. А. 374
 Якір Й. Е. 105, 128, 184, 333, 336
 Якобсон А. М. 329
 Яковенко Г. 440
 Яковенко І. 297
 Яковенко І. В. 157
 Яковкін А. О. 303
 Яковлев М. (Косин) 169
 Яковченко М. Ф. 375, 376
 Якубович М. 93
 Якубовський І. Г. 289
 Якубський Б. В. 306, 312
 Якушев 72
 Ямпольська Г. 254
 Яната О. А. 352, 353
 Яневський Д. Б. 240, 281
 Янін А. О. 250
 Янко Д. Г. 209
 Янко Н. Д. 6
 Яновська Л. О. 266, 306, 313, 314
 Яновський Б. К. 274
 Яновський Ф. Г. 48, 195, 477, 480, 487, 490, 491
 Яновський Ю. І. (Юрченко Ю.) 77, 179, 211, 468
 Янчевський М. М. 440, 448
 Янченко В. А. 176, 448
 Яремич С. П. 261, 290
 Яровинський Б. Л. 181
 Яровський Г. 203
 Ярон С. Г. 229, 230
 Ярослав Мудрий 18—20, 23, 82, 83, 85, 151, 152, 243, 253, 391, 393
 Ярослав Ю. Ю. 58
 Ярошинський І. 383
 Ясинський Варлаам 30, 195, 201, 304, 349
 Ясієвич В. Є. 261, 262, 273, 276, 281, 286, 427
 Яскевич М. І. 229, 319, 375, 387
 Яснопольський Л. М. 297
 Ястребова О. Б. 234, 240, 246, 248, 357, 369, 474, 475
 Яхненко Є. А. 174
 Яхненко К. М. 235
 Яхненко М. 235
 Яшвіль В. О. 247
 Яшвіль Л. М. 241, 247

ПОСТАТЕЙНИЙ ПОКАЖЧИК

1. АНДРІВСЬКА ЦЕРКВА, 1747--62. Андріївський узвіз, 23.	155—159	4.1. Церква св. Миколи, поч. 19—20 ст. Паркова дорога.	179
1.1. Могила Муравйова А. М.	160	5. БАКТЕРІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ, кін. 19 — поч. 20 ст. Протасів Яр, 4.	179
2. АНДРІВСЬКИЙ УЗВІЗ, 18—20 ст.	160—161	5.1. Старий (історичний) корпус 1896, в якому працювали Високович В. К., Павловський О. Д., Підвисоцький В. В., Тимофєєвський О. Д.	179—180
2.1. Альтанка, 1897—98.	161	5.2. Вірусологічний корпус 1946, в якому працювали Громашевський Л. В., Сиротинін М. М.	180—181
2.2. Житловий будинок, кін. 18 — поч. 20 ст. (№ 2-а).	161—162	6. БАНКОВА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	181
2.3. Житловий будинок, 1913—15 (№ 2-б).	162	6.1. Будинок 1937, в якому проживав Вронський В. І. (№ 3).	181—182
2.4. Житловий будинок, 1909—10 (№ 2-в).	162	6.2. Будинок Городецького В. В., 1901—03 (№ 10).	182—183
2.5. Житловий будинок, 1914 (№ 3/24).	162—163	6.3. Будинок штабу Київського військового округу, 1936—40 (№ 11).	183—184
2.6. Житловий будинок, рубіж 19—20 ст. (№ 8).	163	6.4. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст.—1914, в якому проживав Глушков В. М. (№ 5—7).	184
2.7. Житловий будинок, 1-а пол. 19 ст. (№ 10).	163	6.5. Особняк, 2-а пол. 19 ст. (№ 2).	185—187
2.8. Житловий будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (№ 20-б).	163	7. БАСЕЙНА ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст.	187
2.9. Житловий будинок 1890-х рр., в якому містилася майстерня Кавалерідзе І. П., проживав Титов Ф. І. (№ 21).	163—164	7.1. Готель «Пале-Рояль» і прибутковий будинок, 1899—1900 (№ 1/2).	187—188
2.10. Житловий будинок 1874, в якому проживав Оглоблин О. П. (№ 4/26).	164	7.2. Житловий будинок, 1900 (№ 15).	188
2.11. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Шиман К. Ф. (№ 11).	164	7.3. Житловий будинок Управління капітального будівництва Київського міськвиконкому, 1954—55 (№ 17).	188
2.12. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживали Анненков О. С., Бугаков М. О., Воскресенський І. П., Муравйов А. М. (№ 38).	164—165	8. БЕЗКОШТОВНА ХІРУРГІЧНА ЛІКАРНЯ ЗАЙЦЕВА Й. М., 1897—1911. Вул. Фрунзе, 61—63.	188—189
2.13. Житловий будинок 1900—01, в якому проживали Житецький П. Г., Кезма Т. Г., Сагарда М. І., Тютюнник Г. М. (№ 34).	165—166	9. БЕССАРАБСЬКИЙ КРИТИЙ РИНОК, 1912. Бессарабська пл., 2.	189—190
2.14. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживали Кудрявцев П. П., Оглоблин О. П. (№ 2-г).	166—167	10. БОРИСОГЛІБСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	190
2.15. Житловий будинок 1888, в якому проживали родина Булгакових, Кошиць О. А., Листовничий В. П. (№ 13).	167—168	10.1. Житловий будинок, 1875 (№ 5).	190
2.16. Житловий будинок («Замок Річарда — Левове Серце») 1902—04, в якому проживали Голубев С. Т., Дядченко Г. К., Красицький Ф. С. та інші. Містилася редакція журналу «Шершень» (№ 15).	168—169	10.2. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (№ 6).	190—191
2.17. Садиба, кін. 19 ст. (№ 19).	169	10.3. Житловий будинок, 1864 (№ 21/19).	191
3. АРТЕМА ВУЛИЦЯ, рубіж 19—20 ст.	169—170	10.4. Садиба, 19 ст. (№ 15, 15-б, 15-в, 15-г).	191
3.1. Будинок 1911—12 приватних навчальних закладів Жекуліної А. В., в якому містився евакогоспіталь, де помер Вагутін М. Ф. (№ 27).	170	11. БОРИЧІВ ТІК ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	191—192
3.2. Житловий будинок, 1910 (№ 7).	170—171	11.1. Будинок причту церкви Миколи Доброго, 1832 (№ 20/4).	192
3.3. Житловий будинок, 1898 (№ 14).	171	11.2. Житловий будинок, 1816 (№ 22-а).	192—193
3.4. Житловий будинок, серед. 19 ст. (№ 22).	171	11.3. Житловий будинок, поч. 19 ст. (№ 23/3).	193
3.5. Житловий будинок, 1890 (№ 26).	171	11.4. Житловий будинок, 1854 (№ 23-а).	193
3.6. Житловий будинок, 1913—14 (№ 47).	171—172	11.5. Житловий будинок, 1903 (№ 35).	193
3.7. Житловий будинок, рубіж 19—20 ст. (№ 72).	172	11.6. Житловий будинок, 1-а пол. 19 ст. (№ 43/5).	193—194
3.8. Житловий будинок, 1930-і рр. (№ 76).	172	11.7. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживав Кецьовелі Ладо (№ 25).	194
3.9. Житловий будинок 1913—15, в якому проживав Даміловський М. О. (№ 40/1).	172—173	12. БРАТСЬКИЙ БОГОЯВЛЕНСЬКИЙ МОНАСТІР І КІЇВСЬКА АКАДЕМІЯ, 17—20 ст. Контрактова пл., 3.	194—197
3.10. Житловий будинок 1913, в якому проживав Пальмов В. Н. (№ 33-а).	173	12.1. Братський корпус, 19 ст.	197
3.11. Житловий будинок 1910, в якому проживав Фельдман В. А. (№ 42).	173—174	12.2. Будинок ігумена, 1781.	197—198
3.12. Житловий будинок комунальників, 1935 (№ 26-а).	174	12.3. Крамниці 1-ї чв. 19—20 ст., де містився штаб Дніпровської військової флотилії.	198
3.13. Житловий будинок працівників енергомережі, 1930-і рр., 1954 (№ 79).	174	12.4. Лазня, 19 ст.	198
3.14. Житловий будинок працівників Наркомюсту 1930-х рр., в якому проживав Кікоть А. І. (№ 48).	174—175	12.5. Мури монастиря, 18—19 ст.	198
3.15. Особняк 1945, в якому проживали Василевська В. Л., Корнійчук О. Є. (№ 46).	175	12.6. Новий навчальний корпус Київської духовної академії, 1822—25. Контрактова пл., 3.	198—199
3.16. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Волков О. М., Осмьоркін О. О., Смирнов-Ласточкін І. Ф. (№ 10).	175—176	12.7. Поварня з келіями, 17—19 ст.	199—200
3.17. Садиба 2-ї пол. 19 ст., де містилися Бессарабські казарми, штаб Київського укріпленого району (№ 24).	176—177	12.8. Проскурня, 1-а чв. 19 ст.	200
4. АСКОЛЬДОВА МОГИЛА, 9—20 ст. Паркова дорога.	177—179	12.9. Сонячний годинник, кін. 18 ст.	200
		12.10. Старий академічний корпус з Благовіщенською церквою, 1-а пол. 18 ст. Вул. Г. Сквороди, 2.	200—203
		12.11. Трапезна з церквою Святого Духа, 1-а пол. 17 — серед. 19 ст.	200—203
		13. БУДИНОК поч. 20 ст., в якому містився КАРЕТНИЙ ЦЕХ. Вул. Ямська, 54.	203
		14. БУДИНОК поч. 20 ст., в якому містився ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЗАПАСНИЙ ПІДПІЛЬНИЙ РАЙКОМ КП(б)У. Вул. Павлівська, 9.	203—204
		15. БУДИНОК кін. 19 ст., в якому містився ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ОСНОВНИЙ ПІДПІЛЬНИЙ РАЙКОМ КП(б)У. Вул. Некрасовська, 3.	204

16. БУДИНОК кін. 19 — поч. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ КУЗНЯ. Вул. Ямська, 44. 204
17. БУДИНОК 1936, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ШКОЛА УКРАЇНСЬКОГО ШТАБУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ. Вул. І. Крамського, 10. 204
18. БУДИНОК 1903, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВОЧНА КВАРТИРА КИЇВСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ КП(б)У, ПРОЖИВАВ КАРАКІС І. Ю. Пров. Рильський, 5. 204
19. БУДИНОК 30-х рр. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВОЧНА КВАРТИРА ПІДПІЛЬНОЇ ГРУПИ КУШНІРОВА Ф. М. Вул. Юрківська, 36. 204
20. БУДИНОК 2-ї пол. 19 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛОСЯ КИЇВСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНО-АРТИСТИЧНЕ ТОВАРИСТВО. Вул. Рогнідинська, 1/13. 204—205
21. БУДИНОК 1880, В ЯКОМУ НАРОДИВСЯ БУЛГАКОВ М. О. Вул. Воздвиженська, 10-в. 205
22. БУДИНОК 1957, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ АНТОНОВ О. К. Вул. Огарьова, 1. 205
23. БУДИНОК 1975, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БИКОВ Л. Ф. Вул. О. Туманяна, 8. 205
24. БУДИНОК 1895, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БОГОМАЗОВ О. К. Вул. Смирнова-Ласточкина, 18. 205
25. БУДИНОК 1920—33, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БОГОМОЛЕЦЬ О. О. Вул. Академіка Богомольца, 2. 205—206
26. БУДИНОК кін. 19 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ГРІНЧЕНКО Б. Д. Вул. Гоголівська, 8. 206
27. БУДИНОК 1960, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ГРОМАШЕВСЬКИЙ Л. В. Вул. І. Мар'яненка, 11/12. 206—207
28. БУДИНОК рубежу 19—20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ДРАЙ-ХМАРА М. П. Вул. Садова, 1/14. 207
29. БУДИНОК бл. 1900, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІГНАТОВИЧ В. В., ПЕРЕБУВАВ ФРАНКО І. Я. Пров. Несторівський, 8. 207
30. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІЖАКЕВИЧ І. С. Вул. Бондарська, 11. 207
31. БУДИНОК 1956, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІЖАКЕВИЧ І. С. Вул. М. Садовського, 8-а. 207
32. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ КРАСИЦЬКИЙ Ф. С. Вул. Брюсова, 20/16. 208
33. БУДИНОК 1974, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ КУНЦЕВИЧ Е. М. Пров. Бастіонний, 9. 208
34. БУДИНОК 1973, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ЛУЦЕНКО Д. О. Вул. Суворова, 19-а. 208
35. БУДИНОК поч. 1970-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ МИКОЛАЙЧУК І. В. Вул. Серафимовича, 5. 208
36. БУДИНОК 1959—61, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПАРАДЖАНОВ С. Й. Просп. Перемоги, 1. 208—209
37. БУДИНОК 2-ї пол. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПЕТРОВ В. П. Вул. Володимиро-Либідська, 16. 209
38. БУДИНОК 60-х рр. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПОЛТОРАЦЬКИЙ Г. М. Вул. О. Теліги, 13/14. 209
39. БУДИНОК 1946—51, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ РИЛЬСЬКИЙ М. Т. Вул. М. Рильського, 7. 209
- 39.І. Пам'ятник Рильському М. Т., 1968. 209
40. БУДИНОК 1908, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ САКСАГАНСЬКИЙ П. К. Вул. Жиланська, 96. 210
41. БУДИНОК 1900—01, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СЕСПЕЛЬ МІШШІ. Вул. Лабораторна, 7. 210
42. БУДИНОК 1899, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СТЕБНИЦЬКИЙ П. Я. Вул. Тургенєвська, 65. 210
43. БУДИНОК кін. 1970-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СТУС В. С. Вул. Чорнобильська, 13-а. 210—211
44. БУДИНОК 1950-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ТАРАНУШЕНКО С. А. Вул. Дмитрова, 6. 211
45. БУДИНОК кін. 19 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ТАТЛІН В. Є. Вул. В. Дончука, 5. 211
46. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ФІЛІПЕНКО А. Д. Вул. Станіславського, 3. 211
47. БУДИНОК серед. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ГЛУЩЕНКО П. І. Вул. Кіквідзе, 30-а. 211
48. БУДИНОК поч. 1950-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА КЛИМЕНКО-ЖУКОВА В. Ф. Пров. Академіка Філатова, 3/1. 211
49. БУДИНОК 1910-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ОЛЕНА ПЧІЛКА. Вул. Овруцька, 6. 211—212
50. БУДИНОК РУБЕЖУ 19—20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА РОДИНА УЛЬЯНОВИХ. Вул. Лабораторна, 12. 212
51. БУДИНОК 1911, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ТОБІЛЕВИЧ С. В. Вул. Тургенєвська, 81. 212
52. БУДИНОК 1898, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ДЕ- 212—213
- МИДОВ К. П., ПРОЦЕНКО А. Ф. та інші. Пров. Чеховський, 4.
53. БУДИНОК бл. 1900, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ КУЗЬМІН Є. М., ФОРШ О. Д., БУВАВ ПЛАУСТОВСЬКИЙ К. Г. Вул. Стрітенська, 15. 213
54. БУДИНОК 1897, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ПЛАТОНОВ Х. П., УЛЬЯНОВИ та інші. Вул. Кудрявська, 10. 213
55. БУДИНОК ГІМНАЗІЇ 1903, В ЯКІЙ НАВЧАЛАСЯ ТАРАСОВА А. К. Вул. Різницька, 2/34. 213
56. БУДИНОК ГОТЕЛЮ 30—40-х рр. 19 ст., В ЯКОМУ ЗУПИНЯЛАСЯ МАРКО ВОВЧОК. Вул. Братська, 7. 214
57. БУДИНОК ПРАЦЬОВИТСТІ 1894—96, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВОЧНА КВАРТИРА КИЇВСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО МІСЬКОМУ КП(б)У. Вул. Гоголівська, 39. 214
58. БУДИНОК ФЕЛЬДШЕРСЬКОЇ ШКОЛИ 1907, В ЯКОМУ ЖИВ І ПРАЦЮВАВ СТЕЦЕНКО К. Г., ДЕ СФОРМОВАНО ТИМЧАСОВИЙ ВІЙСЬКОВО-САНИТАРНИЙ ПОЇЗД № 1078. Вул. Мельникова, 14. 214
59. БУДИНОК ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ (СЕМІНАРІЇ) 1903, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ЛЕОНТОВИЧ М. Д., ЛІПКІВСЬКИЙ В. К., СТЕЦЕНКО К. Г., НАВЧАВСЯ МІНЬКІВСЬКИЙ О. З. Вул. Пугачова, 12/2. 214—215
60. БУДИНОК ШКОЛИ 1937, В ЯКІЙ НАВЧАВСЯ ЄГУНОВ К. К. Вул. Коперника, 8. 215
61. БУДИНОК ШКОЛИ 1936, В ЯКІЙ НАВЧАЛАСЯ МАРКУС Т. Й. Вул. Жиланська, 46. 215
62. БУДИНОК ШКОЛИ-ПРИТУЛУ 1902, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ДІТИ З ФАШИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ. Вул. Пугачова, 3. 215
63. БУДИНОК ЦК КП(б)У, 1936—38. Михайлівська пл., 1. 215—216
64. БУРСА КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ кін. 18 — поч. 19 ст., В ЯКІЙ ПРОЖИВАВ ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ С. С. Вул. Набережно-Хрещатицька, 27. 216—217
65. ВЕЛИКА ЖИТОМИРСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. 217
- 65.1. Будинок житлового кооперативу «Радянський лікар» 1928—30, в якому проживали Альошин П. Ф., Гаккебуш Л. М., Іванов В. М. (№ 17/2). 217—219
- 65.2. Будинок Київського православного релігійно-просвітницького товариства 1903, в якому працювали Богдашевський Д. І., Гроссу М. С. (№ 9). 219—220
- 65.3. Житловий будинок, 1910-і рр. (№ 6/11). 220
- 65.4. Житловий будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (№ 10). 220
- 65.5. Житловий будинок, 1900—01 (№ 13). 220—221
- 65.6. Житловий будинок, 1909 (№ 25/2). 221
- 65.7. Житловий будинок, 1911—12 (№ 32). 221—222
- 65.8. Житловий будинок 1910—11, в якому містилася друкарня Чоколова І. І. (№ 20). 222—223
- 65.9. Житловий будинок 1903—04, в якому проживав Добрий А. Ю. (№ 8-6). 223
- 65.10. Житловий будинок 1904, в якому проживав Кричевський В. Г. (№ 12). 223
- 65.11. Житловий будинок 1899—1900, в якому проживав Ляскоронський В. Г., містилися явочні квартири Організаційного комітету ІІ з'їзду РСДРП (№ 38). 223—224
- 65.12. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживав Патон Є. О. (№ 24). 224—225
- 65.13. Житловий будинок 1908—11, в якому проживав Чаговець В. Ю. (№ 23). 225
- 65.14. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживали Голубєв С. Т., Марголін А. Д., перебував Панас Мирний та інші (№ 4). 225—226
- 65.15. Житловий будинок 1912, в якому проживали Душечкін О. І., Ідзковський А. Л., Любомирський Г. Л., Протопопов В. П. (№ 8-а). 226—227
- 65.16. Житловий будинок 1912, в якому проживали родина Прахових, Ромоданов А. П. (№ 40/2). 227
- 65.17. Житловий будинок зі «старокиївською» аптекою 19 ст., в якому проживав Прахов А. В. (№ 6/11). 227
- 65.18. Особняк кін. 19 ст., де в Інституті мікробіології ім. Д. Заболотного, працювали відомі вчені (№ 28). 227—229

65.19. Реальне училище, 1858—61 (№ 2).	229	шевський М. С., Тищенко Ю. П. та інші (№ 28).	
65.20. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Бобинський Г. А., Кондратюк Ю. В., Ярон С. Г. та інші (№ 18).	229—230	72.2. Будинок Київської художньої школи (Національний музей історії України), 1937—39 (№ 2).	254—255
65.21. Садиба 1910-х рр., в якій проживали Стеценко К. Г., Тулуб З. П. (№ 6, 6-а).	230	72.3. Будинок ректорату університету серед. 19 ст., в якому проживали родина Карпек, Клименко П. В., Нарбут Г. І. та інші (№ 64).	255—256
66. ВЕРХНІЙ ВАЛ ТА НИЖНІЙ ВАЛ ВУЛИЦІ, 19—20 ст.	231—232	72.4. Готель кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Гашек Я., Котарбінський В. О., Кричевський Ф. Г., Петлюра С. В. (№ 36).	256—257
66.1. Готель «Дудман», 1892—95. Вул. Нижній Вал, 39.	232	72.5. Готель Чарнецького Ф. 1879, в якому проживали Врубель М. О., Нестеров М. В., Петр В. І., де містилися установи, в яких працювали й навчалися відомі діячі науки і культури (№ 16).	257—258
66.2. Житловий будинок, 1876 (№ 7).	232—233	72.6. Гуртожиток гірничодобувного технікуму, 1950 (№ 69).	258
66.3. Житловий будинок, 1883. Вул. Верхній Вал, 18.	233	72.7. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (№ 23/27).	258
66.4. Житловий будинок, 1892 (№ 24).	233	72.8. Житловий будинок 1870-х рр., в якому містився Український науково-дослідний геологічний інститут, працювали відомі вчені (№ 44).	258—259
66.5. Житловий будинок, 1893 (№ 28/12).	233—234	72.9. Житловий будинок 1907, в якому містилася гімназія Левандовської М. І., де працювали відомі діячі науки і культури (№ 81).	259
66.6. Житловий будинок, 1900 (№ 32).	234	72.10. Житловий будинок 1898, в якому містилася гімназія Стельмашенка М. О., працювали і проживали відомі діячі науки і культури (№ 40/2).	259—260
66.7. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. Вул. Нижній Вал, 35.	234	72.11. Житловий будинок 1888, в якому містилася мистецька студія «Культурної ліги» (№ 61-6).	260
66.8. Житловий будинок, кін 19 ст. Вул. Верхній Вал, 40.	234	72.12. Житловий будинок 1888, в якому містилися редакція газети «Киевское слово», літературна студія «Контакт», народився Вертинський О. М. (№ 43).	260—261
66.9. Житловий будинок, 1899 (№ 48/28).	234—235	72.13. Житловий будинок 1889—90, в якому містилися Рисувальна школа Мурашка М. І., гімназії Бейтель А. О., Перетяткович В. А., Археологічний інститут (№ 47).	261—262
66.10. Житловий будинок, 1862 (№ 68).	235	72.14. Житловий будинок 1881, в якому містилася явочна квартира Залізничного підпільного райкому КП(б)У (№ 84).	262
66.11. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому містилася конспіративна квартира підпільної групи робітників мотоверфі «Усма» заводу «Ленінська кузня». Вул. Нижній Вал, 61.	235	72.15. Житловий будинок 1950-х рр., в якому проживав Деревус М. Г. (№ 9).	262
66.12. Комплекс добродійних закладів Терещенків Ф. А. і Н. В., кін. 19 ст. (№ 49).	235—236	72.16. Житловий будинок 1860—1900, в якому проживав Іконников М. С. (№ 18).	263
66.13. Садиба, кін. 19 — поч. 20 ст. Вул. Верхній Вал, 4.	236	72.17. Житловий будинок 1870-х рр., в якому проживав Образцов В. П., містилася редакція газети «Чехослов'янин» (№ 34).	263
66.14. Садиба, 19 — поч. 20 ст. (№ 16, 16-а, 16/4).	236—237	72.18. Житловий будинок 1893, в якому проживав Петлюра С. В., містилася редакція газети «Слово» (№ 78).	263—264
66.15. Садиба, 2-а пол. 19 ст. Вул. Нижній Вал, 17, 17/6.	237	72.19. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Терещенко М. І. (№ 51-а).	264
66.16. Садиба, 19—20 ст. (№ 19—21).	237	72.20. Житловий будинок 1899—1902, в якому проживав Химиченко О. В. (№ 39/24).	264
66.17. Садиба, 1874 — поч. 20 ст. (№ 23).	237—238	72.21. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживали Братман Е. П., Кобелев О. В., Макаренко О. Ф. та інші (№ 48-а).	264—265
66.18. Садиба, 1908—12 (№ 33).	238	72.22. Житловий будинок 1910—11, в якому проживали Бучма А. М., Глущенко М. П., Касіян В. І., Лисенко М. Г., Мейтус Ю. С., Шумський Ю. В. (№ 14/8).	265—266
66.19. Садиба з молитовними будинками, поч. 20 ст. (№ 37).	238—239	72.23. Житловий будинок серед. 19—20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Сетов Й. Я., Тарновський В. В., містилися Український клуб «Родина», Українське наукове товариство, провід ТУПу і УДРП (№ 42).	266—267
67. ВЕТРОВА ВУЛИЦЯ, 20 ст.	239	72.24. Житловий будинок 1969, в якому проживали відомі вчені (№ 51/53).	267—268
67.1. Житловий будинок, 1907—11 (№ 19).	239—240	72.25. Житловий будинок (Мороза Б. В.) 1910—12, в якому проживали відомі вчені (№ 61/11).	268—270
67.2. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживала родина Русових, перебував Дорошенко Д. І. (№ 9).	240	72.26. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживали відомі вчені та громадсько-політичні діячі, містилося видавництво «Час» (№ 37/29).	270—271
67.3. Особняк 1910—11, в якому проживав Бабель І. Е. (№ 21).	240		
68. ВИДУБИЦЬКИЙ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР, 11—19 ст. Вул. Видубицька, 40.	240—241		
68.1. Братський корпус, серед. 19 — поч. 20 ст.	241		
68.2. Будинок ігумена, 2-а пол. 18—19 ст.	241—242		
68.3. Георгіївський собор, 1696—1701.	242—243		
68.4. Дзвіниця, поч. 18 — поч. 19 ст.	243		
68.5. Каплиця для поминального обряду, кін. 18 ст.	243		
68.6. Михайлівська церква, 11—18 ст.	243—244		
68.7. Могила Афанасьєва Є. І.	244—245		
68.8. Могила Беца В. О.	245		
68.9. Могила Гандзюка Я. Г.	245		
68.10. Могила Капцевич М. П.	245—246		
68.11. Могила Леявського М. С.	246		
68.12. Могила Нірода Ф. Ф.	246		
68.13. Могила Ушинського К. Д.	246—247		
68.14. Могила Ханенків Б. І. та В. Н.	247		
68.15. Могила Яшвілів Л. М. і В. О.	247—248		
68.16. Надгробок на могилі Соломків П. С. та М. П.	248		
68.17. Трапезна з церквою Преображення (Спаса), кін. 17 — поч. 18 ст.	248		
69. ВИДУБИЦЬКІ ПЕЧЕРИ, 11, 17 ст.	248		
69.1. Печерний комплекс в околицях Видубицького монастиря, 17 ст.	248—249		
69.2. Печерний комплекс на території Видубицького монастиря, 11 ст.	249		
70. ВИСТАВКА ДОСЯГНЕНЬ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИСТАВКОВИЙ ЦЕНТР УКРАЇНИ), 1952—58. Вул. Академіка Глушкова, 1.	249—250		
70.1. Головний павільйон, 1958.	250		
71. ВОЗНЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА, кін. 19 ст. Просп. 40-річчя Жовтня, 54.	250		
72. ВОЛОДИМИРСЬКА ВУЛИЦЯ, 10—20 ст.	250—254		
72.1. Будинок 1886, в якому містилися бюро Українського наукового товариства, редакції українських видань, працювали Гру-	254		

72.27. Житловий будинок 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали відомі діячі культури (№ 4).	271	працювали в медичних закладах Богданов Ф. Р., Лапинський М. М., Маньківський Б. М. (№ 27).	
72.28. Житловий будинок 19—20 ст., в якому проживали Громовенко П. Ф., Скорувальський М. А. (№ 48).	271—272	75.17. Художнє училище, 1901—02 (№ 2).	300—301
72.29. Земська управа, 1913—14 (№ 33).	272—273	76. ВОСКРЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА, кін. 17—19 ст. Вул. Січневого повстання, 27.	301—302
72.30. Міський театр (Національна опера України ім. Т. Шевченка), 1897—1901 (№ 50).	273—274	77. ГНИЛЕЦЬКИЙ ПЕЧЕРНИЙ МОНАСТИР, 11—16 ст.	302
72.31. Особняк, 1910-і рр. (№ 49).	274—275	77.1. Залишки монастиря в урочищі Церковщина, кін. 11—12 ст.	302
72.32. Особняк Беретті О. В. 1848, в якому містилися заклади Історичної секції ВУАН, працювали Грушевський М. С. та інші вчені (№ 35).	275—276	77.2. Печерний комплекс в урочищі Гадючий Яр, 14—16 ст.	302
72.33. Особняк (Трубецьких), 1-а пол. 19 ст. (№ 3).	276	77.3. Печерний комплекс в урочищі Гнилеччина, 11—14 ст.	303
72.34. Пансіон графині Левашової Є. В. (будинок Президії НАН України) 1850-і рр.—1892 (№ 54).	276—279	78. ГОЛОВНА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ, В ЯКІЙ ПРАЦЮВАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ. Голосіїв.	303
72.35. Педагогічний музей 1909—11, де працювала Українська Центральна Рада (№ 57).	279—281	79. ГОЛОВНІ ЗАЛІЗНИЧНІ МАЙСТЕРНІ, 19—20 ст. (Київський електровагоноремонтний завод). Вул. Ползунова, 2.	303—304
72.36. Пожежне депо Старокиївської пожежні, серед. 19 — поч. 20 ст. (№ 13/5).	281	79.1. Будинок останньої чв. 19 ст., в якому було створено першу в світі паровозну лабораторію.	304
72.37. Прибутковий будинок Управління Києво-Софійського митрополічного дому 1903—04, в якому проживали Вербицький О. М., Заболотний В. Г., Тацій О. О., Штейнберг Я. А. (№ 22).	281—282	80. ГОЛОСІВСЬКА СВЯТО-ПОКРОВСЬКА ПУСТИНЬ, 17 — поч. 20 ст. Вул. Полковника Затевахіна, 14.	304—305
72.38. Прибутковий будинок Управління Києво-Софійського митрополічного дому кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Єрмаков Є. Ф., Іваницький К. Л. (№ 20/1).	282—283	80.1. Будинок митрополита, 1840.	305
72.39. Присутствені місця, 1854—1909 (№ 15).	283—284	80.2. Могила преподобного Олексія.	305
72.40. Садиба, 1867 — поч. 20 ст. (№ 41/27).	284	80.3. Могила преподобного Парфенія.	305
72.41. Садиба 1891—92, в якій містилося Київське громадське зібрання, відбувалися збори «Української народної громади», діяла Культурна референтура ОУН (№ 45).	284—285	81. ГОНЧАР ОЛЕСЯ ВУЛИЦЯ, 2-а пол. 19—20 ст.	305—306
72.42. Садиба кін. 19 ст., в якій містилося Комерційне училище, проживав Нечуй-Левицький І. С. (№ 7).	285—286	81.1. Будинок Київського відділення Російського технічного товариства, 1911—14, де містилися навчальні заклади, інститути Академії наук УРСР, в яких працювали відомі діячі науки і культури (№ 55-6).	306—309
72.43. Селянський поземельний та Дворянський земельний банки, 1910—11 (№ 10).	286	81.2. Вищі жіночі курси 1914, де працювали відомі вчені (№ 55-а).	309
72.44. Середня школа, 1939 (№ 1).	286—287	81.3. Житловий будинок, поч. 20 ст. (№ 40).	309—310
72.45. Софійська площа, 11—20 ст.	287—288	81.4. Житловий будинок, 1907 (№ 50).	310
73. ВОЛОДИМИРСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС, 1849—57. Просп. Повітрофлотський, 6.	288—289	81.5. Житловий будинок, 1909—10 (№ 74).	310
74. ВОЛОДИМИРСЬКИЙ СОБОР, 1862—96. Бульв. Т. Шевченка, 20.	289—292	81.6. Житловий будинок 1910—11, в якому містився Київський учительський інститут (№ 65).	310—311
75. ВОРОВСЬКОГО ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст.	292—293	81.7. Житловий будинок 1973, в якому проживав Білодід І. К. (№ 41).	311
75.1. Дитяча лікарня Товариства надання допомоги хворим дітям, 1897—98 (№ 20).	293	81.8. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Загул Д. Ю. (№ 36-6).	311
75.2. Житловий будинок, 1877 (№ 12).	293	81.9. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Сабалдир Г. О. (№ 45-а).	311
75.3. Житловий будинок, 1904 (№ 51).	293—294	81.10. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Тараканов М. М. (№ 47-6).	311—312
75.4. Житловий будинок 1910, в якому містилася редакція «Української хати» (№ 38).	294	81.11. Житловий будинок 1898—99, в якому проживав Якубський В. В. (№ 90/1).	312
75.5. Житловий будинок, рубежу 19—20 ст., в якому містилася київська «Просвіта», проживали Волошинов О. Ф., Квітка К. В. (№ 10).	294	81.12. Житловий будинок 1893—98, в якому проживали Богданов С. М., Глінка О. Х., перебували діячі польської культури (№ 24).	312
75.6. Житловий будинок 1907, в якому містилася редакція «Української хати», окупаційне управління у справах фолькспдойче (№ 16).	294—295	81.13. Житловий будинок 1911—12, в якому проживали Грунський М. К., Де-Метц Г. Г. (№ 44).	312
75.7. Житловий будинок 1909—10, в якому проживав Воблій К. Г. (№ 19).	295	81.14. Житловий будинок 1951, в якому проживали Іванченко М. К., Олійник О. П. (№ 12).	312
75.8. Житловий будинок поч. 1900-х рр., в якому проживав Вовкушевський Г. Д. (№ 15).	295—296	81.15. Особняк (Качковського П. Е.), 1907 (№ 33).	312—313
75.9. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Сушицький Ф. П. (№ 14).	296	81.16. Садиба 1912—13, в якій проживали Бовваненко Д. Є., Радзімовська В. В., Яновська Л. О. (№ 30-а, 30-б, 30-в).	313—314
75.10. Жіноча торговельна школа ім. П. Терещенко, 1901 (№ 18/2).	296	81.17. Садиба 1910—12, в якій проживали Липа І. А., Пустовіт Г. М., містилася явочна квартира підпільної диверсійно-розвідувальної групи Кудрі І. Д. (№ 32-а, 32-б, 32-в).	314—315
75.11. Комерційне училище, 1897—1900 (№ 24).	296—297	81.18. Садиба (Лапинського М. М.), 1908—09 (№ 60).	315
75.12. Міські казарми поч. 20 ст., в яких містився 130-й піхотний Херсонський полк (№ 11).	297—298	82. ГОРОДЕЦЬКОГО АРХІТЕКТОРА ВУЛИЦЯ, РУБІЖ 19—20 ст.	315—316
75.13. Народна аудиторія, кін. 19 — поч. 20 ст. (№ 26).	298—299	82.1. Будинок сільськогосподарського кооперативу «Робітник» кін. 19 — поч. 20 ст., в якому містилися військові міністерства Української Держави та Української Народної Республіки, проживали Ветров Ю. О., Греків О. П., Крушельницький М. М., Плехов М. Д. (№ 11-а).	316—317
75.14. Особняк, 1876 (№ 3).	299	82.2. Житловий будинок, поч. 20 ст. (№ 15).	317—318
75.15. Садиба 1912—15, в якій містилася редакція газети «Народна воля», проживали Ємченко А. І., Коновалюк Ф. З., Кротевич Є. М., Тарнавський П. І. (№ 8, 8-а, 8-б).	299	82.3. Житловий будинок 1900—01, в якому проживав Зілов П. О. (№ 9).	318—319
75.16. Садиба 2-ї пол. 19 ст., в якій проживали Гаккебуш В. М., Штейнгелі Р. В. та Ф. Р.,	299—300	82.4. Житловий будинок 1900, в якому проживав Любомирський Г. Л. (№ 10/1).	319

82.5. Житловий будинок 1909, в якому проживали Пономаренко Є. П., Ужвій Н. М. (№ 17/1).	319—320	ковий музей 1897—99 (тепер Національний художній музей України), де працювали Біляшівський М. Ф., Ернст Ф. Л., Хвойка В. В., Щербаківський Д. М. та інші (№ 6).	
82.6. Київська консерваторія (Національна музична академія України ім. П. Чайковського), кін. 19—20 ст. (№ 1—3/11).	320—321	89.13. Міська публічна бібліотека, 1911 (№ 1).	344
82.7. Торговельний будинок меблевої фірми Й. Кімаера, 1895—97 (№ 13).	321	89.14. Особняк, 19 ст. (№ 14).	344—346
83. ГОРОДИЩЕ, 6—13 ст.	321—322	89.15. Особняк (Гальперіна М. Б.), 1890-і рр. (№ 18/2).	346
84. ГОРОДИЩЕ — МІСЬКИЙ РАЙОН СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА, 9 — поч. 13 ст.	322	89.16. Особняк (Зайцева М. Й.), 1897 (№ 20).	346—347
84.1. Церква, 12 ст. Вул. Олегівська, 41.	322	89.17. Особняк (Полякова Я. Л.), 1910-і рр. (№ 22).	347
85. ГОРОДИЩЕ КИЯ І КАПИЩЕ, 5—9 ст. Вул. Володимирська, 2.	322	90. ГУРТОЖИТОК БУДІВЕЛЬНОГО ТЕХНІКУМУ, 1952. Вул. Мельникова, 31.	347—348
85.1. Городище Кия, кін. 5—8 ст.	322	91. ДЕГТЕРЬОВСЬКІ ДОБРОЧИННІ ЗАКЛАДИ, поч. 20 ст. Вул. Дегтерьовська, 19.	348—349
85.2. Капище, 6—9 ст.	322—323	92. ДЕСЯТИННА ВУЛИЦЯ, 10—20 ст.	349
86. ГОРОДИЩЕ КРАСНИЙ ДВІР, 11—13 ст. Вул. Видубицька, 40.	323	92.1. Друге жіноче училище духовного відомства кін. 19 — поч. 20 ст., в якому працювали відомі діячі науки і культури (№ 4/6).	349—350
87. ГОРОДИЩЕ, СЕЛИЩЕ, 11—13 ст.	323	92.2. Житловий будинок 1890-х рр., в якому проживав Жмаченко П. Ф. (№ 13).	350
87.1. Городище.	323	92.3. Житловий будинок 1901, в якому проживав Ніколаєв І. В. (№ 1/3).	350
87.2. Селище (посад).	323	92.4. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживав Супруненко П. М. (№ 11).	350
88. ГОРЬКОГО ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	323—324	92.5. Житловий будинок 1914, в якому проживав Шестов Л. І. (№ 8).	350—351
88.1. Будинок єврейського училища 1903—04, в якому міститься Інститут електрозварювання (№ 69).	324—325	92.6. Житловий будинок 19 ст., в якому проживали Врубель М. О., Котарбінський В. О., Орловський В. Д. (№ 14).	351—352
88.2. Житловий будинок, поч. 20 ст. (№ 17).	325—326	92.7. Особняк Смирєнка В. Ф. кін. 19 ст., в якому містилися УНТ, ВУАК, Спілка українських письменників, проживали Новицький О. П., Шарлемань М. В. та ін. (№ 9).	352—353
88.3. Житловий будинок, 1887 (№ 32).	326	93. ДИМИТРІВСЬКА ЦЕРКВА, серед. 18 — серед. 19 ст. Вул. Фрунзе, 8/6.	353
88.4. Житловий будинок, кін. 19 ст. (№ 48).	326—327	94. ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ (Академія образотворчого мистецтва і архітектури), 1899—1901. Вул. Смирнова-Ласточкіна, 20.	353—355
88.5. Житловий будинок 1909—10, в якому містилося училище Володкевич А. М. (№ 44).	327	95. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ЦЕХ ЗАВОДУ ВЕРСТАТИВ-АВТОМАТИВ ім. М. Горького, 1935—36. Просп. Перемоги, 67.	355—356
88.6. Житловий будинок 1911, в якому містилося училище Хорошилової М. Г., працював Щербина В. І., проживав Давидов О. С. (№ 3, 3-а).	327—328	96. ЕЛЕВАТОР, 1951—54. Вул. Набережно-Хрещатицька, 10.	356
88.7. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Некрасов В. П. (№ 38-а).	328	97. ЄВРЕЙСЬКИЙ МОЛИТОВНИЙ БУДИНОК, 1902. Вул. Андріївська, 2/12.	356
88.8. Житловий будинок 1911, в якому проживав Шлепаков А. М. (№ 26/26).	328	98. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19 ст. Вул. Андріївська, 9.	356—357
88.9. Житловий будинок 1930-х рр., в якому проживали Кричевський Ф. Г., Чернишов Б. І., перебував Довженко О. П., містилася конспіративна квартира групи Кудрі І. Д. (№ 4—6).	328—329	99. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1910—15. Вул. Багговутівська, 32.	357
88.10. Житловий будинок 1910, в якому проживали О. Олесь, О. Ольжич (№ 64/16).	329	100. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1914. Вул. Академіка Богомольця, 5.	357—358
88.11. Садиба 1899—1900, в якій проживав Глієр Р. М. (№ 23, 23-б, 23-в).	329—330	101. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. Вул. Братська, 14.	358
88.12. Садиба поч. 20 ст., в якій проживали Брюно Г. Г., Кістяківські Б. О. та Г. Б., Лауденбах Ю. П., Морозов П. І. (№ 14, 14-б).	330—331	102. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1907. Вул. Воздвиженська, 43.	358
88.13. Садиба 1911, в якій проживали Войтоловський Л. Н., Спекторський Є. В. (№ 20, 20-б, 20-в, 20-г).	331—332	103. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1-а пол. 19 ст. Вул. Волоська, 5.	358—359
89. ГРУШЕВСЬКОГО МИХАЙЛА ВУЛИЦЯ, 18—20 ст.	332—333	104. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1930-і рр. Вул. Дарвіна, 5.	359
89.1. Будинок Верховної Ради УРСР, 1936—39 (№ 5).	333—334	105. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1930-і рр. Вул. Дарвіна, 10.	359—360
89.2. Будинок військової школи, 1914—18, 1931 (№ 30/1).	334	106. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19 — поч. 20 ст. Вул. Дмитрівська, 35.	360
89.3. Будинок ЖБК «Арсеналець», 1929—31 (№ 28/2).	334—335	107. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. Вул. Дмитрівська, 52.	360
89.4. Будинок командувача військ Київського військового округу кін. 1880-х рр. (№ 32).	335—336	108. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1908. Вул. Жиянська, 39/92.	360—361
89.5. Будинок Ради Народних Комісарів УРСР, 1936—38 (№ 12/2).	336	109. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1912—13. Вул. Жиянська, 41.	361
89.6. Будинок Секції суспільних наук НАН України 1960, де працювали відомі вчені, діячі культури (№ 4).	336—339	110. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. Вул. Жиянська, 108.	361—362
89.7. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживали Бердяєв М. О., Мандельштам М.-Е. Х. (№ 8/16).	339	111. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1900. Вул. Жиянська, 120-а.	362
89.8. Житловий будинок 1967, в якому проживали Лавриненков В. Д., Покришкін О. І. (№ 34-а).	339	112. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1907. Вул. Ірининська, 7.	362
89.9. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Майборода Г. І. (№ 16).	339—340	113. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1860. Пров. Л. Кецювелі, 11.	362
89.10. Житловий будинок співробітників ЦК КП(б)У 1935, в якому проживав Бойченко О. М. (№ 9).	340	114. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1950-і рр. Вул. Кіквідзе, 3.	362—363
89.11. Київська удільна контора 1871—76, де зупинялася Марко Вовчок, проживав Сичюгов В. І., містилися науково-дослідні інститути (№ 7).	340—342	115. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1927—28. Вул. Косіора, 26/2.	363
89.12. Київський художньо-промисловий і нау-	342—344	116. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1913—14. Вул. Кравченко М., 21.	363—364

117. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1846. Вул. Крутий уз-віз, 4.	364	154. ЗАВОД «АРСЕНАЛ», 18—20 ст. Вул. Московська, 2—10.	381—383
118. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1952. Вул. Кудрявська, 2.	364—365	154.1. Механічний цех заводу «Арсенал», 1912—14. Вул. Московська, 8.	383
119. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19—поч. 20 ст. Вул. Кудрявська, 16.	365—366	155. ЗАВОД ГРЕТЕРА, КРИВАНЕКА І К°, 19—20 ст. Вул. Індустріальна, 2—4, просп. Перемоги, 49/2.	383—384
120. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 1910-х рр. Пров. Липський, 3.	366	155.1. Адміністративний корпус, в якому містився командний пункт 167-ї Сумсько-Київської стрілецької дивізії (№ 2).	384
121. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1910-і рр. Вул. Мануїльського, 25.	366	156. ЗАЛІЗНИЧНА КОЛОНІЯ, кін. 19—поч. 20 ст. 156.1. Притулок для дітей-сиріт 1899—1901, в якому навчалися Кудряшов В. С., Кулаков М. М., Петрицький А. Г., Соколов А. М. Вул. Фурманова, 1/5.	384 385
122. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1936. Вул. Мельникова, 75.	366—367	156.2. Хіміко-технічна лабораторія, 1899—1911. Вул. Фурманова, 3/8.	385—386
123. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1909. Пров. Музейний, 4.	367	157. ЗАЛІЗНИЧНА СТАНЦІЯ «ДАРНИЦЯ», 1954. Вул. Привокзальна, 3.	386
124. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. Пров. Музейний, 6.	367	158. ЗАЛІЗНИЧНИЙ ВОКЗАЛ СТАНЦІЇ «КИЇВ-ПА-САЖИРСЬКИЙ» 1927—32. Пл. Вокзальна, 1.	386
125. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. Вул. Нагірна, 7.	367—368	159. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст. 159.1. Будинок (другий) житлового кооперативу «Радянський лікар» 1931—36, в якому проживали відомі діячі науки і культури. Вул. Заньковецької, 5/2.	387 388
126. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1900-і рр. Вул. Нагірна, 14.	368	159.2. Житловий будинок, 1914 (№ 6).	388—389
127. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1909. Вул. Ольгинська, 1/17.	368	159.3. Житловий будинок, 1901 (10/7).	389
128. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1909. Вул. Пирогова, 6.	368—369	159.4. Житловий будинок 1913—14, в якому проживав Паторминський І. С. (№ 4).	389—390
129. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1910—11. Вул. Рогнідинська, 2.	369	159.5. Житловий будинок 1904, в якому проживали Ахматова А. А., Прилюк Д. М., бував Гумільов М. С. (№ 7).	390
130. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, кін. 19—поч. 20 ст. Вул. Смирнова-Ласточкина, 26.	369	160. ЗВІРИНЕЦЬКІ ПЕЧЕРИ, 12—17 ст., ПОХОВАННЯ О. ВАЛЕНТИНА, КАМАНІНА І. М. Вул. Мічуріна, 17—22.	390—391
131. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1914. Вул. Студентська, 7.	369	161. ЗІС-5 (ВАНТАЖІВКА), 1940-і рр. Просп. 40-річчя Жовтня, 42.	391
132. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, поч. 20 ст. Вул. Суворова, 14/12.	369—370	162. ЗОЛОТІ ВОРОТА, 11 ст.	391—393
133. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1909. Вул. А. Тарасової, 4.	371	163. ЗОЛОТОВОРІТСЬКА ВУЛИЦЯ 11—20 ст. 163.1. Житловий будинок 1898—99, в якому містилася «Театральна академія» (№ 3).	393 393—394
134. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1901. Вул. Тургенєвська, 19.	371	163.2. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживав Різницький В. Ф. (№ 4).	394
135. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1886. Вул. Фрунзе, 2/9.	371—372	163.3. Житловий будинок 1894, в якому проживали Бердяєв М. О., Фрумін І. Й. (№ 6).	394—395
136. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1910-і рр. Пров. Чеховський, 11.	372	164. ЗООЛОГІЧНИЙ ПАРК, 1913—14. Просп. Перемоги, 32.	395
137. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК, 1902. Пров. Чеховський, 10/23.	372	165. ІГОРІВСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. 165.1. Готель, 1843, 1873 (№ 12).	395 396
138. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1890-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ДРОЗДОВ М. М. Вул. Кудрявська, 11.	372	165.2. Житловий будинок, серед. 19 ст. (№ 11/2).	396
139. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1907, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ КОРЧАК-ЧЕПУРКІВСЬКИЙ О. В., ПЕРЕБУВАВ ЛИФАР С. М. Вул. Ірининська, 5.	372—373	165.3. Житловий будинок, кін. 19 ст. (№ 7).	396—397
140. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1893, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ МОРГІЛЕВСЬКИЙ І. В. Вул. Смирнова-Ласточкина, 13.	373	165.4. Житловий будинок 1893, в якому проживав Хвойка В. В. (№ 9/1).	397
141. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ АРТОБОЛЕВСЬКИЙ В. М., ЛІНКА Н. В., МИХАЙЛОВСЬКИЙ І. Д., ТУЛУБ П. О. Вул. Гоголівська, 34.	373—374	166. ІЛЛІНСЬКА ВУЛИЦЯ, поч. 19—20 ст. 166.1. Житловий будинок, серед. 19 ст. (№ 16/6).	397—398
142. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1899, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ АНЦІФЕРОВ М. П., ДАВИДОВ О. С., ПАСІЧНИК М. В., ПЕКАР С. І., ПЕРЕБУВАВ МАЧТЕТ Г. О. Десятинний пров. 7.	374	166.2. Житловий будинок, серед. 19 ст. (№ 20).	398
143. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК 1909, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ЛЕВЧЕНКО М. З., ТИМОШЕНКО С. П. Вул. Гоголівська, 23.	374—375	166.3. Житловий будинок, 1880. (№ 22).	398
144. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК кін. 19—поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ МІЛЮТЕНКО Д. О., ЮРА Г. П., ЯКОВЧЕНКО М. Ф. Вул. Ольгинська, 2/1.	375—376	167. ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА, кін. 17—20 ст. Вул. Почайнинська, 2. 167.1. Дзвіниця Іллінської церкви з корпусом Малої бурси, поч. 18 ст. (№ 2).	398—400 400
145. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ЗАВОДУ «БІЛЬШОВИК», 1940-рр. Просп. Перемоги, 45.	376	167.2. Крамниці Іллінської церкви, 19 ст. Вул. Набережно-Хрещатицька, 25/2.	400
146. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ЗАВОДУ «БІЛЬШОВИК» кін. 1930-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ХОХЛОВИ В. Г. та О. Г. Просп. Перемоги, 43.	376—377	167.3. Огорожа з брамою, серед. 18—19 ст. Вул. Почайнинська, 2.	400—401
147. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК КООПЕРАТИВУ «ХАРЧОВИК» 1930, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ КОНСПІРАТИВНА КВАРТИРА СОРОКИ М. А. Вул. Павлівська, 13/48.	377—378	167.4. Проскурня, 2-а пол. 18 ст. (№ 2).	401
148. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ПРАЦІВНИКІВ «КИЇВ-ЕНЕРГО», 1930-і рр. Вул. Братська, 4.	378	168. ІНСТИТУТ БІООРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ТА НАФТОХІМІЇ. Харківське шосе, 50.	401
149. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК ПРАЦІВНИКІВ СКЛОТАРНОГО ЗАВОДУ, 1951. Вул. Вишгородська, 26-а.	378	169. ІНСТИТУТ ГАЗУ. Вул. Дегтерьовська, 39.	401—402
150. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК СПЕЦІАЛІСТІВ (перший), 1930-і рр. Просп. Перемоги, 30.	378—379	170. ІНСТИТУТ ГЕМАТОЛОГІЇ ТА ПЕРЕЛИВАННЯ КРОВІ. Вул. М. Берлінського, 12.	402
151. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК СПІВРОБІТНИКІВ НАРКОМГОСПУ УРСР, 1938. Вул. Пирогова, 2.	379—380	171. ІНСТИТУТ ГЕОФІЗИКИ ім. С. СУББОТИНА. Просп. Академіка Палладіна, 32.	402
152. ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК СПІВРОБІТНИКІВ НКВС, 1934—35. Вул. Академіка Богомольця, 7/14.	380—381	172. ІНСТИТУТ ГЕОХІМІЇ, МІНЕРАЛОГІЇ ТА РУДОУТВОРЕННЯ. Просп. Академіка Палладіна, 34.	402—403
153. ЖИТЛОВИЙ КОМПЛЕКС, 1927—29. Вул. Довнар-Запольського, 2/20 — вул. Коперника, 18.	381—383	173. ІНСТИТУТ GERONTOLOGII. Вул. Вишгородська, 67.	403
		174. ІНСТИТУТ ПІДРОМЕХАНІКИ. Вул. Желябова, 8/4.	403—404
		175. ІНСТИТУТ ЕКОГІГІЄНИ І ТОКСИКОЛОГІЇ ім. Л. МЕДВЕДЯ. Вул. Героїв оборони, 6.	404—405
		176. ІНСТИТУТ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПАТОЛОГІЇ,	

ОНКОЛОГІЇ І РАДІОБІОЛОГІЇ ім. Р. КАВЕЦЬКОГО. Вул. Васильківська, 45.		202.9. Житловий будинок УВО для комскладу Червоної армії, 1934—37 (15/5).	424
177. ІНСТИТУТ ЕЛЕКТРОДИНАМІКИ. Просп. Перемоги, 56.	405	202.10. Інститут шляхетних дівчат 1838—43, в якому викладав Лисенко М. В., містилося управління НКВС УРСР, судили і розстрілювали жертв сталінського режиму (№ 1).	424—425
178. ІНСТИТУТ ЕНДОКРИНОЛОГІЇ ТА ОБМІНУ РЕЧОВИН. Вул. Вишгородська, 69.	405	202.11. Київська контора Державного банку, 1-а третина 20 ст. (№ 9-а).	425—427
179. ІНСТИТУТ ЗАГАЛЬНОЇ ТА НЕОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ім. В. ВЕРНАДСЬКОГО. Просп. Академіка Палладіна, 32/34.	405—406	202.12. Особняк, кін. 19 — поч. 20 ст. (№ 8).	427
180. ІНСТИТУТ КІБЕРНЕТИКИ ім. В. ГЛУШКОВА. Вул. Академіка Глушкова, 40.		202.13. Особняк, кін. 19 ст. (№ 12).	428
181. ІНСТИТУТ КОЛОЇДНОЇ ХІМІЇ ТА ХІМІЇ ВОДИ ім. А. ДУМАНСЬКОГО. Бульв. Академіка Вернадського, 42.	407	202.14. Особняк, 1900—10 (№ 26).	428
182. ІНСТИТУТ МЕТАЛОФІЗИКИ ім. Г. КУРДЮМОВА. Бульв. Академіка Вернадського, 36.	407—408	203. ІПОДРОМ, 1915—16. Вул. Суворова, 9.	428—429
183. ІНСТИТУТ МЕХАНІКИ ім. С. ТИМОШЕНКА. Вул. Нестерова, 3.	408	204. ІПОДРОМ, 1962—69. Вул. Академіка Глушкова, 10.	429
184. ІНСТИТУТ МІКРОБІОЛОГІЇ І ВІРУСОЛОГІЇ ім. Д. ЗАБОЛОТНОГО. Вул. Академіка Заболотного, 154.	408—409	205. КАЗЕННИЙ ВИННИЙ СКЛАД № 1, 1896. Вул. Кудрявська, 14.	429—430
185. ІНСТИТУТ МОЛЕКУЛЯРНОЇ БІОЛОГІЇ І ГЕНЕТИКИ. Вул. Академіка Заболотного, 150.		206. КИЇВСЬКА РАЙОННА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ, 1930-і рр. Вул. Електриків, 11.	430
186. ІНСТИТУТ НАДТВЕРДИХ МАТЕРІАЛІВ. Вул. Автотехнічної, 2.	409	207. КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ, 18—19 ст.	430—432
187. ІНСТИТУТ НЕЙРОХІРУРГІЇ ім. А. РОМОДАНОВА. Вул. Мануїльського, 32.	409	207.1. Стара Києво-Печерська фортеця (цитадель), 18 ст.	432—434
187.1. Лікарня римсько-католицької громади, 1913—14 (клінічний корпус інституту).	409—410	207.1.1. Земляні укріплення цитаделі з бастионами, 18 ст.	434—435
187.2. Адміністративно-лабораторний корпус, 1983.	410	207.1.2. Арсенал 1784—1803, де у креслярській канцелярії працював Андрійович Я. М. Вул. Січневого повстання, 30.	435
188. ІНСТИТУТ ОНКОЛОГІЇ ТА РАДІОЛОГІЇ. Вул. Ломоносова, 33/43.	410	207.1.3. Васильківська равелінна брама, 1755. Вул. Цитадельна, 3.	435—436
189. ІНСТИТУТ ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ. Вул. Мурманська, 5.	410—411	207.1.4. Гауптвахта, 1898. Вул. Січневого повстання, 44.	436
190. ІНСТИТУТ ОТОЛАРИНГОЛОГІЇ. Вул. Зоологічна, 3.	411	207.1.5. Казарми військово-сирітського відділення, 1812—14. Вул. Цитадельна, 3.	436—437
191. ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА ім. І. ФРАНЦЕВИЧА. Вул. Академіка Кржижановського, 3.	411—412	207.1.6. Московська верхня брама, 1765. Вул. Січневого повстання.	437
192. ІНСТИТУТ ТЕОРЕТИЧНОЇ ФІЗИКИ ім. М. БОГОЛЮБОВА. Вул. Метрологічна, 14-б.	412	207.1.7. Московська нижня брама, 1779. Вул. Наводницька.	437
193. ІНСТИТУТ ТЕХНІЧНОЇ ТЕПЛОФІЗИКИ. Вул. Академіка Булаховського, 2, Желябова, 2-а.	412—413	207.1.8. Пороховий льох в Олексіївському бастионі, 1783. Вул. Січневого повстання, 46.	437—438
194. ІНСТИТУТ ФАРМАКОЛОГІЇ ТА ТОКСИКОЛОГІЇ. Вул. Е. Потьє, 14.	413	207.1.9. Пороховий льох у Павлівському бастионі, 1748 (№ 17).	438
195. ІНСТИТУТ ФІЗИКИ. Просп. Науки, 46.	413—414	207.2. Звіринецьке укріплення, 1810—12. Вул. Тимирязєва, 1.	438
196. ІНСТИТУТ ФІЗИКИ НАПІВПРОВІДНИКІВ. Просп. Науки, 41, 45, вул. Лисогірська, 4.	414—415	207.3. Головна Київська фортеця, 1830—60-і рр.	438—439
197. ІНСТИТУТ ФІЗИКО-ТЕХНОЛОГІЧНИХ МЕТАЛІВ ТА СПЛАВІВ. Бульв. Академіка Вернадського, 34/1.	415	207.3.1. Васильківське укріплення, 1831—44. Вул. Чигоріна, Перспективна, Щорса.	439
198. ІНСТИТУТ ФІЗИЧНОЇ ХІМІЇ ім. Л. ПИСАРЖЕВСЬКОГО. Просп. Науки, 31.	415—416	207.3.1.1. Вежа № 1, 1831—37. Вул. Щорса, 38.	439—440
199. ІНСТИТУТ ФІЗІОЛОГІЇ ім. О. БОГОМОЛЬЦЯ. Вул. Академіка Богомольця, 4.		207.3.1.2. Вежа № 2, 1833—44 (№ 44).	440
199.1. Могила Богомольця О. О.	417—418	207.3.1.3. Вежа № 3 (Прозоровська), 1838—39 (№ 34).	440—441
200. ІНСТИТУТ ФІЗІОЛОГІЇ РОСЛИН І ГЕНЕТИКИ. Вул. Васильківська, 31/17.	418	207.3.1.4. Київський тюремний замок, 1812—17.	441—442
201. ІНСТИТУТ ЯДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. Просп. Науки, 47.	418	207.3.2. Госпітальне укріплення, 1836—51. Вул. Госпітальна, Щорса.	442
202. ІНСТИТУТСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	418—420	207.3.2.1. Будинок госпіталю з лазнею, 1836—42. Вул. Госпітальна, 18.	442—443
202.1. Біржа, 1870—73 (№ 7).	420	207.3.2.2. Капонір першого полігона, 1843—44. Лабораторний пров., 24.	443
202.2. Другий житловий будинок працівників Ради Народних Комісарів УСРР 1930-х рр., в якому проживали Козицький П. О., Коротченко Д. С., Мануїльський Д. З. (№ 20/8).	420—421	207.3.2.3. Капонір другого полігона, 1843—44. Вул. Госпітальна, 24-а.	443
202.3. Житловий будинок, 1935 (№ 16).	421	207.3.2.4. Капонір третього полігона, 1844 (№ 18).	443
202.4. Житловий будинок, 1930-і рр. (№ 22/7).	421	207.3.2.5. Косий капонір, 1844—46 (№ 24-а).	443—444
202.5. Житловий будинок 19 ст., в якому проживали Крутьєв Є. М., Ніколаєви В. М. і Л. В., містився склад видань соціал-демократичної газети «Искра» (№ 11-а).	421—422	207.3.2.6. Меморіал учасникам революції 1905—07 (№ 24-а).	444
202.6. Житловий будинок 1912, в якому проживали родина Лучицьких, Лічков Л. С. (№ 27/6).	422—423	207.3.2.7. Північна брама з капоніром Госпітального укріплення, 1843—44 (№ 18).	444—445
202.7. Житловий будинок 1909, в якому містилася явочна квартира підпільної організації «Арсеналець» (№ 13/4).	423—424	207.3.2.8. Північна напіввежа Госпітального укріплення, 1839—42, де у військово-фельдшерській школі навчалися Бедний Дем'ян, Вишня Остап, Любченко П. П., Огієнко І. І., Щорс М. О. (№ 16).	445—446
202.8. Житловий будинок працівників Ради Народних Комісарів УСРР, 1930-і рр. (№ 10/1).	424	207.3.3. Арсенальні виробничі майстерні, 1850—54. Вул. Московська, 2.	446
		207.3.4. Вежа № 4, 1833—39 (№ 47).	446—447
		207.3.5. Вежа № 5, 1833—46. Печерський узвіз, 16.	447
		207.3.6. Вежа № 6, 1846—51. Вул. Московська, 8.	447
		207.3.7. Казарми військових кантоністів, 1835—39 (№ 45).	447—448
		207.3.8. Казарма жандармського полку, 1844—47 (№ 22).	448
		207.3.9. Казарма на перехийку з Микільською брамою фортеці, 1846—50. Вул. Січневого повстання, 1.	448—449
		207.3.10. Підпірна верхня стіна, 1853—55. Паркова дорога, 2.	449

207.3.11. Підпірна нижня стіна, 1856. Набережне шосе.	449	224.5. Житловий будинок 1874—75, в якому містилася книгарня журналу «Киевская старина», бував Тесленко А. Ю. (№ 14).	475—476
207.4. Лисогірське укруплення, 1871—77. Наддніпрянське шосе.	449—450	224.6. Житловий будинок робітників та інженерно-технічних працівників заводу «Транс-сигнал», 1935 (№ 3/25).	476
208. КИЇВСЬКИЙ ВОДОГІН, кін. 19 — поч. 20 ст.	450—452	225. КОМПЛЕКС ЄВРЕЙСЬКОЇ ЛІКАРНІ, кін. 19 — поч. 20 ст. Вул. Багговутівська, 1.	476—478
208.1. Будка над артезіанською свердловиною № 23, поч. 20 ст. Вул. Набережно-Хрещатицька, 8.	452	225.1. Інфекційний корпус, 1905—06.	478
208.2. Водонапірна башта, 1876—77. Хрещатий парк.	452	225.2. Перший дитячий корпус 1893—95, в якому працював Чернов В. Є.	478
208.3. Нижня машинна станція, кін. 19 ст. Набережне шосе, 8.	452—454	226. КОНТРАКТОВА ПЛОЩА, 18—20 ст.	478—480
208.4. Фільтр в урочищі Палестина, 1886—87. Володимирський узвіз, 1.	454	226.1. Будинок Сухоти Н. (магістрат), 19 ст. (№ 12).	480—481
208.5. Фонтани Київського товариства водопостачання, рубіж 19—20 ст.	454—455	226.2. Греко-Синайський Свято-Катерининський монастир, 18 — поч. 20 ст. (№ 2-6).	481
209. КИЇВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕН, 2-а пол. 20 ст.	455	226.2.1. Дзвіниця, 1914 (№ 2-6).	481—482
209.1. Станція «Арсенальна», 1960. Арсенальна пл.	455	226.2.2. Прибутковий будинок, 1912 (№ 2-6).	482
209.2. Станція «Вокзальна», 1960. Вокзальна пл.	455—456	226.3. Житловий будинок, 1798 (№ 7).	482—483
209.3. Станція «Дніпро», 1960.	456	226.4. Житловий будинок, 1799, 1858 (№ 8).	483
209.4. Станція «Золоті ворота», 1991. Вул. Володимирська.	456	226.5. Житловий будинок, 1911 (№ 10-а).	483
209.5. Станція «Університет», 1960. Бульв. Т. Шевченка.	456	226.6. Клуб «Харчовик», 1931—33. Вул. Межигірська, 2.	483
209.6. Станція «Хрещатик», 1960. Вул. Хрещатик.	456—457	227. КОНТРАКТОВИЙ БУДИНОК, 1815—17. Вул. Межигірська, 1.	483—485
210. КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ. Просп. Перемоги, 54/1.	457	228. КОПИРІВ КІНЕЦЬ, 10—13 ст.	485—486
211. КИРИЛІВСЬКА ЛІКАРНЯ 19—20 ст. Вул. Фрунзе, 103.	457—458	228.1. Церква, 11 ст.	486
211.1. Акушерська клініка Жіночого медичного інституту, 1912—13.	458—459	228.2. Церква, 12—13 ст.	486
211.2. Каплиця з моргом, 1902.	459	229. КОСТЯНТИНІВСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	486—487
211.3. Лікарняний корпус, 1803.	459	229.1. Духовна семінарія, 1828—30, (№ 5).	487—488
211.4. Пральня, 1823.	459	229.2. Житловий будинок, поч. 20 ст. (№ 1/2).	488
212. КИРИЛІВСЬКА СТОЯНКА, ПІЗНІЙ ПАЛЕОЛІТ. Вул. Фрунзе, 59—61.	459	229.3. Житловий будинок, 1860 (№ 7).	488
213. КИРИЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР, 12—19 ст. (№ 103). Вул. Фрунзе, 103.	459—460	229.4. Житловий будинок, 1899 (№ 16).	488
213.1. Кирилівська церква, 12—19 ст.	460—462	229.5. Житловий будинок, серед. 19 ст. (№ 18).	488—489
213.2. Мур монастиря, 1773—87.	462—463	229.6. Житловий будинок, 1898, 1913 (№ 19).	489
214. КИРИЛІВСЬКІ ПЕЧЕРИ, 11—12 ст. (№ 103).	463	229.7. Житловий будинок, 1858 (№ 21/12).	489
215. КИТАЇВСЬКА ПУСТИНЬ, 16—20 ст. Вул. Китаївська, 15—32.	463—464	229.8. Житловий будинок, 1897 (№ 23/15).	489—490
215.1. Братський корпус, 1843—44.	464	229.9. Житловий будинок рубежу 17—18 ст., в якому перебував Ведель А. А., проживав Яновський Ф. Г. (№ 6/8).	490—491
215.2. Будинок для старих, 1894.	464	229.10. Саднба повітового дворянського училища 19 ст., в якій містилася перша недільна школа. Вул. Костянтинівська, 9, Хорива, 6.	491—492
215.3. Господарське подвір'я, 2-а пол. 19 — поч. 20 ст.	464	230. КОСТЬОЛЬНА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	492
215.4. Могила преподобного Досифея.	464—465	230.1. Житловий будинок, 1871, 1913 (№ 3).	493
215.5. Могила преподобного Феофіла.	465	230.2. Житловий будинок, 1887 (№ 4).	493
215.6. Трапезна з келіями, 1-а пол. 19 ст.	465—466	230.3. Житловий будинок, 1871, 1913 (№ 5).	493
215.7. Троїцька церква, 1763—67.	466	230.4. Житловий будинок, 1910 (№ 7).	493—494
216. КИТАЇВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС, 9—13 ст.	466	230.5. Житловий будинок 1912—13, в якому проживав Королюв С. П. (№ 9).	494
216.1. Городище.	466	230.6. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживала Беліна-Скупевський С. Б., Чумак В. Г., Шамо І. Н. (№ 8).	494—495
216.2. Курганний могильник.	466	230.7. Житловий будинок 1937, в якому проживали відомі вчені (№ 15).	495—496
216.3. Поселення.	466	230.8. Житловий будинок кооперативу «Сяйво», 1927 (№ 6).	496
217. КИТАЇВСЬКІ ПЕЧЕРИ, 16—18 ст.	467	231. КОЦЬОБІНСЬКОГО МИХАЙЛА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	497
217.1. Печерний комплекс на території Виноградного садка.	467	231.1. Житловий будинок 1912, в якому проживав Дітеріхс М. М. (№ 3).	497
217.2. Печерний комплекс на території Китаївського городища.	467	231.2. Житловий будинок 1955—57, в якому проживали відомі письменники (№ 2).	497—499
218. КІНОФАБРИКА ВУФКУ (НАЦІОНАЛЬНА КІНОСТУДІЯ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ ім. О. ДОВЖЕНКА), 1926—28. Просп. Перемоги, 44.	467—469	231.3. Житловий будинок співробітників АН УРСР, 1936—37 (№ 9).	499—501
219. КЛОВСЬКИЙ (СТЕФАНІЧ) МОНАСТІР, 11 ст. Вул. Шовковична, 27.	469—470	231.4. Особняк, 1864, 1876 (№ 8).	501
220. КЛОВСЬКИЙ ПАЛАЦ, серед. 18—19 ст. Вул. П. Орлика, 8.	470	231.5. Саднба (Міхельсона Ф. Г.) 1899—1909, де в навчальних закладах Валькера Г. А. вчилися Архипенко О. П., Горовиць В. С., Кавалерідзе І. П., Смирненко В. Л., працювали Перетц В. М., Тутковський П. А. (№ 12).	501—502
221. КЛУБ «МЕТАЛІСТ», 1931—34. Просп. Перемоги, 38.	471	232. КРУГЛОУНІВЕРСИТЕТСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст.	502
222. КОЛОНА МАГДЕБУРЗЬКОМУ ПРАВУ, 1802—08. Набережне шосе, 8.	471—472	232.1. Житловий будинок, 1914—15 (№ 7).	502
222.1. Вхід і сходи до Колони магдебурзькому праву, 1914—15.	472	232.2. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживав Ернст Ф. Л. (№ 4).	502—503
223. КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ, 1911—12. Пров. Ч. Бєлінського, 3.	472	232.3. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживала Екстер О. О. (№ 6).	503
224. КОМІНТЕРНУ ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст.	472—473	232.4. Житловий будинок співробітників обласної міліції, 1933—35 (№ 2/1).	503
224.1. Будинок інституту «Київдіпротранс», 1956 (№ 15).	473—474	232.5. Особняк, поч. 20 ст. (№ 12).	503—504
224.2. Житловий будинок, 1930-і рр. (№ 7—9).	474	232.6. Особняк 1892, в якому містився польський театр «Студія» (№ 10).	504
224.3. Житловий будинок, кін. 19 ст. (№ 11/106).	474—475		
224.4. Житловий будинок 1883, 1940-х рр., в якому містився Клуб трудящих осіб (№ 12).	475		

233. КУПЕЦЬКЕ ЗІБРАННЯ, 1882 (НАЦІОНАЛЬНА ФІЛАРМОНІЯ УКРАЇНИ). Володимирський узвіз, 2.	504—506	ВІДОМІ ЛІКАРІ И ВЧЕНІ. Вул. Косіора, 28/1. 240.1. Амбулаторія, 1899—1901.	517
234. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК, 9—10 ст.	506	241. ЛІКАРНЯ ЄВАНГЕЛІСТСЬКОЇ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ ГРОМАДИ 1913, В ЯКІЙ ПРАЦЮВАВ ІВАНОВ В. М. Вул. Ю. Коцюбинського, 9.	517—518
235. КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК, 9—13 ст.	506	242. ЛІКАРНЯ ТОВАРИСТВА ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ХРОНІЧНО ХВОРИХ ДІТЕЙ, поч. 20 ст. Паркова дорога, 3/5.	518—519
236. ЛЕОНТОВИЧА ВУЛИЦЯ, 2-а пол. 19 — 1-а пол. 20 ст.	506	243. ЛУК'ЯНІВСЬКА В'ЯЗНИЦЯ, 19—20 ст. Вул. Дегтерьовська, 13.	519—520
236.1. Житловий будинок 1-ої пол. 1930-х рр., в якому проживав Макаренко А. С. (№ 6-а).	506	244. ЛУК'ЯНІВСЬКИЙ НАРОДНИЙ БУДИНОК, 1900—02 (№ 5).	520—521
236.2. Житловий будинок 1886, в якому проживав Малишевський І. Г. (№ 4).	507	245. ЛУК'ЯНІВСЬКИЙ ПАРК МІСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ, поч. 20 ст. (№ 7, 7-а).	521—522
236.3. Житловий будинок 1882—1910 рр., в якому проживали Бец В. О., Іконников В. С. (№ 7).	507—508	246. ЛУЦЬКІ КАЗАРМИ, 1911 (№ 11).	522—523
236.4. Ідальня студентів університету, 1902—03 (№ 3).	508	247. ЛЮТЕРАНСЬКА ВУЛИЦЯ, 1830—1950-і рр.	523
236.5. Інститут біохімії ім. О. Палладіна, в якому проживали і працювали відомі вчені (№ 9).	508—509	247.1. Будинок Київського добродійного товариства («Судимівка»), 1833—35 (№ 16).	523—524
236.6. Інститут світової економіки і міжнародних відносин, в якому працював Шлепаков А. М. (№ 5).	509	247.2. Житловий будинок, 1910-і рр. (№ 32-а).	524
237. ЛИПСЬКА ВУЛИЦЯ, 18 — 2-а пол. 20 ст.	509	247.3. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживав Паустовський К. Г. (№ 33).	524—525
237.1. Будинок міського початкового училища ім. Бунге М. Х., 1904 (№ 18/5).	509—510	247.4. Житловий будинок 1908, в якому проживали Вербицький О. М., Міхновський Ю. М. (№ 15).	525
237.2. Житловий будинок 1939, в якому проживав Ковпак С. А. (№ 12/5).	510	247.5. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживали Курбас Лесь, Чистякова В. М. (№ 13).	525—526
237.3. Особняк (Закса М. Р.), 1873, 1896 (№ 4).	510—511	247.6. Житловий будинок 1900—01, в якому проживали Неделін Є. Я., Скуратов П. Л. (№ 12).	526
237.4. Особняк (Івенсен Т. П.) 1883, в якому проживали Затонський В. П., Коротченко Д. С. (№ 2).	511—512	247.7. Житловий будинок працівників НКВС, 1934—35 (№ 27—31).	526—528
237.5. Особняк (Леопардова М. О.), 1875 (№ 10).	512	247.8. Житловий будинок наукових співробітників 1931, в якому проживали відомі вчені і діячі культури (№ 21/12).	528—529
237.6. Особняк (Уварової Н. Ф.), 1912 (№ 16).	512	247.9. Лютеранська євангелістська кірха, 1855—57 (№ 22).	529
238. ЛИСЕНКА ВУЛИЦЯ, серед. 19—20 ст.	512—513	247.10. Особняк (Аршавського С. О.), 1907 (№ 23).	529—530
238.1. Житловий будинок, 1934 (№ 8).	513	247.11. Реальне училище та гімназія Євангелістської лютеранської громади, кін. 19 — поч. 20 ст. (№ 18—20).	530
238.2. Житловий будинок інженерно-технічних працівників Управління Південно-Західної залізниці, 1930-і рр. (№ 4).	513	247.12. Садиба поч. 20 ст., в якій проживали Андреева М. Ф., Горький М., Ковальов О. О. (№ 6—8).	530
238.3. Особняк, 1858—59 (№ 2).	514		
238.4. Управління Південно-Західної залізниці, 1889 (№ 6).	514—515		
239. ЛІКАРНЯ БАБУШКІНИХ І. Б. та В. В., 1911—12. Вул. Тверська, 7.	515		
240. ЛІКАРНЯ ДЛЯ ЧОРНОРОБІВ кін. 19 — поч. 20 ст., ДЕ В МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДАХ ПРАЦЮВАЛИ	515—517		

ЗМІСТ

Від видавництва	V
Звернення Президента України Леоніда Кучми	VII
ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ <i>Валерій Смолій, Петро Толочко, Іван Курас, В'ячеслав Горбик</i>	IX
Від голови Київської міської держадміністрації <i>Олександр Омельченко</i>	1
Передмова <i>Петро Тронько</i>	2
КИЇВ З ОКОЛИЦЕЮ:	
I. Загальні відомості	7
II. Пам'ятки археології	11
III. Історія	21
IV. Архітектура	81
V. Охорона пам'яток	116
VI. Київ 10—13 століть. Карта-реконструкція	136
ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ	155
Джерела та література	531
Основні скорочення	547
Показчик вулиць	549
Іменний показчик	552
Постатейний показчик	570

НАД ПІДГОТОВКОЮ
1-ї ЧАСТИНИ 1-ї КНИГИ ТОМУ «КИЇВ»
ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДО ВИХОДУ В СВІТ
ПРАЦЮВАЛИ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ПРИ «УКРАЇНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» ім. М. П. БАЖАНА
у такому складі:

Головний редактор

Микола Кіпоренко.

Редакційно-художня рада

Світлана Блащук —

заст. голови ради, провідний науковий редактор;

В'ячеслав Горбик —

доктор історичних наук;

Іван Динник —

провідний науковий художній редактор, завідувач редакції ілюстрацій;

Світлана Дмитрук —

заст. головного редактора;

Микола Кіпоренко —

голова ради;

Ніна Коваленко —

завідувач відділу підготовки тому «Київ»;

Зоя Конєєва —

секретар ради, старший науковий редактор;

Елла Піскова —

кандидат філософських наук;

Лариса Федорова —

кандидат історичних наук.

Творча група редакційно-видавничої підготовки тому

Світлана Блащук —

провідний науковий редактор з архітектурно-містобудівної тематики;

Світлана Дмитрук —

керівник групи редакційної підготовки тому «Київ»;

Віра Кацавелі —

редактор;

Елеонора Лаврова —

старший науковий редактор з історичної тематики;

Іван Лисенко —

провідний науковий редактор з історичної тематики;

Галина Мостова —

старший науковий редактор з історичної тематики;

Оксана Пархоменко —

старший науковий редактор з археологічної тематики;

Світлана Попель —

провідний науковий редактор з питань стилістики і літературного контролю;

Олександр Різник —

науковий редактор з тематики монументального мистецтва, кандидат мистецтвознавства.

Бібліографія

Галина Кравченко, Олена Отоцька —

старші наукові редактори-бібліографи.

Картографія

Борис Тисленко —

старший науковий редактор-картограф.

Художнє оформлення, редагування ілюстрацій

Володимир Березань —

старший науковий художній редактор;

Іван Динник —

провідний науковий художній редактор.

Художній і технологічний макети

Володимир Березань —

старший науковий художній редактор;

Ніна Новик —

редактор з питань технічної редакції та виробництва.

Підготовка текстів та розташування ілюстрацій

Зоя Конєєва —

старший науковий редактор.

Контрольна редакція і коректура

Світлана Глухова,

Катерина Гутарина (керівник групи),

Дмитро Данильчук,

Наталія Журавлевич,

Людмила Кубатченко,

Тетяна Мороз.

Позаштатний відділ фотоілюстрацій

Кольорові слайди:

Юрій Бусленко, Олег Гончар, Михайло Кальницький, Володимир Концевич, Володимир Седачов.

Чорно-білі фото:

Олександр Богдалов, Андрій Буганцев, Олег Гончар,

Євген Дерлеменко, Олександр Конєвський,

Віктор Лащенко, Віктор Петров, Сергій П'ятериков,

Олександр Ранчуков.

Фотолабораторні роботи:

Тетяна Гончар, Сергій Косарков.

Комп'ютерне виготовлення штрихових планів

Тетяна Меляницька, Евеліна Савчина.

Передрук рукопису

Наталія Прозорова, Алла Русова.

Провідний економіст

Галина Брайко.

ВІДДІЛ ПІДГОТОВКИ ТОМУ «КИЇВ»

ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ПРИ УПРАВЛІННІ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ,

КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА м. КИЄВА

Ніна Коваленко (завідувач),

Ольга Єгорова, Тетяна Золотар, Наталія Кривенко,

Світлана Мала, Ніна Смирнова.